I keď sa nachádzajú v zozname majerov i priaznivejšie správy týkajúce sa existencie poľnohospodárskych robotníkov, čomu zodpovedajú i výpovede informátorov, problémy ubytovania, ale i iných ukazovateľov (napríklad s tým spojená hygiena, ale i stravovanie) poľnohospodárskych robotníkov mali spoločné rysy. Písomné správy o revíziách na veľkostatkoch sú autentickými výpoveďami k situácii v sledovanom období 20. a 30. rokov 20. storočia. Prispievajú ku konkretizácií faktov, ale i k zovšeobecňujúcemu pohľadu na problematiku sociálneho postavenia poľnohospodárskych robotníkov. Zároveň sú uvedené fakty obrazom doby, realistickou výpoveďou k daným skutočnostiam.

Príspevok vznikol v rámci projektu VEGA č. 2/7041/21

Rodina v garbiarskom prostredí
(Brezová pod Bradlom v prvej polovici 20. storočia)

Mária Čičelová

Kľúčové slová: garbiari, Amerikáni, Židia, výmena detí

Rodina je najmenšia sociálna jednotka a môžeme ju chápať ako charakteristickú vzorku spoločnosti, v ktorej sa nachádza. Aby sme sa vyhli širokoplošným, ale plytkým záverom, je dobré preniknúť hlbšie do osudov jednotlivcov. Aj tento rozmer nám rodina poskytuje, pretože je skupinou jednotlivcov, ktorí majú svoju slobodnú vôľu (i keď môže byť determinovaná okolnosťami) a svoje špecifické životné osudy. Každý jav je zasadený v kontexte a bez pochopenia okolností, v ktorých sa nachádza, nemôžme danému javu plne porozumieť. Preto aj výskum rodiny musí prekračovať „hranice rodinného kruhu" smerom k hospodárskym, prírodným, konfesionálnym, národnostným, sociálnym podmienkam. Tieto determinanty formujú makroštrukturálne celky – ekotypy – ako geograficky vymedziteľné štrukturálne, relatívne homogénne spoločenské skupiny, v ktorých ľudia prežívajú spoločné osudy a pritom každý jeden svoj vlastný jedinečný život (Langer, 1995:121). V tomto zmysle je cieľom príspevku priblížiť spoločný osud rodín garbiarskych majstrov v Brezovej pod Bradlom v prvej polovici 20. storočia. Príspevok je spracovaný na základe mojej diplomovej práce Rodina v malomestskom garbiarskom prostredí (na príklade Brezovej pod Bradlom v 1. polovici 20. storočia).[1]

Kopcovité prostredie, v ktorom sa nachádza Brezová pod Bradlom, determinovalo sídelný vývoj lokality. Brezová patrí k sídlam so sústredeným jadrom – mestečkom a s roztratenými osídleniami – kopanicami. Hospodársky charakter Brezovej výrazne ovplyvnil fakt, že pôda tu je neúrodná a prevažujú pasienky. Aj keď obyvatelia pestovali obilie, zvyčajne to sotva stačilo pokryť ich vlastnú spotrebu a tak hľadali vedľajšie zdroje obživy. Pestovali ovocie, orientovali sa na chov dobytka a oviec, venovali sa rôznym remeslám a svoje produkty sa snažili predať. Rozvoj obchodu a remesla podporila aj výhodná vzdialenosť Brezovej od väčších mestských centier – 13 km od Senice a 10 km od Myjavy. Brezovania sa preukázali ako veľmi schopní obchodníci a svojím

[1] Diplomovú prácu som obhájila pod vedením Doc. PhDr. Marty Botíkovej, CSc. na Katedre etnológie FFUK v septembri 2000.

tovarom ešte za rakúsko-uhorskej monarchie zásobovali aj Viedeň. Na Brezovej žilo v sledovanom období viac ako 90 % obyvateľov slovenskej národnosti a rovnakú prevahu mali aj príslušníci evanjelického vierovyznania. Prírodné prostredie, národná príslušnosť, konfesionalita a zamestnanie sú niektorými z faktorov, ktoré formovali spoločný osud garbiarov. V nasledujúcom príspevku sa sústredím najmä na vplyv remesla na život rodiny.

1. Vývoj garbiarskeho remesla v Brezovej pod Bradlom

1.1 Obdobie do vzniku samostatného garbiarskeho cechu

Existenciu garbiarskeho remesla v Brezovej dokladá urbár zo 17. storočia, podľa ktorého poddanská obec Brezová mala odvádzať čachtickému panstvu, okrem iných naturálií, aj spracované ovčie kože. Matej Bel vo svojom zemepisnom diele konštatoval, že bohatší obyvatelia obce sa zaoberajú spracúvaním ovčej, hovädzej i konskej kože (Ciran, 1998, 230). V 18. storočí patrila Brezová k mestečkám s najpočetnejšou remeselníckou vrstvou (v roku 1753 asi 209 rôznych remeselníkov). Vo svojich spomienkach spája Ján Juríček rozmach garbiarskeho remesla s nástupom Jozefa II. na rakúsky trón. Tento panovník svojimi reformami podporil vandrovky tovarišov do vzdialenejších krajín. Brezovskí tovariši sa takto dostali až do Bavorska, kde výroba kože bola na vysokej úrovni a garbiari požívali v spoločnosti významné postavenie. Na základe tejto skúsenosti sa po návrate domov oddelili výrobcovia kože od ševcov (Ján Juríček, 1899-1991).

1.2 Obdobie najväčšieho rozmachu garbiarstva

Devätnáste storočie znamenalo pre garbiarsky cech obdobie najväčšieho rozkvetu. Už v roku 1833 pracovalo podľa dostupných údajov na Brezovej 278 garbiarov (Herman, 1993:7). Svojím tovarom zásobovali obuvníkov, čižmárov a remenárov v širokom okolí, ale aj v Bratislave, Budapešti, Segedíne a tiež na Morave (Polonec, 1978). V tom istom roku 1833 boli vo Viedni schválené artikuly garbiarskeho cechu – do toho času tvorili jeden cech so ševcami.[2]

Revolučné roky 1848-1849, ktoré Brezová a jej okolie prežívali dramaticky a naplno, priniesli so sebou stagnáciu remesla. Po jej prekonaní nastúpila garbiarčina svoje „zlaté roky". Presné výnosy výroby nie sú známe, ale samotný fakt, že v rokoch 1860-1890 sa garbiari rozdelili na Horný proces a Dolný proces, svedčí o ich početnosti (Herman, 1993:7). Podľa zistení Martina Tataru sa garbiarskym remeslom v tom čase živilo asi 1500 obyvateľov Brezovej, teda približne jedna štvrtina.[3] Väčšina z m zamestnávala pri remesle len rodinných príslušníkov, len menšia čas spolu asi 40 učňov a 40 tovarišov[4] (Tatara, 1998:73). V účtovných Garbiarskeho spolku sú evidovaní učni a vyučenci z obdobia rokov 187 a torzovito aj z rokov 1920-1922. V obidvoch knihách bolo evidovaných 89 učňov.[5] Podľa záznamov je vidieť, že väčšina mladých garbiarov sa u svojich otcov (Herman, 1993:12). O životaschopnosti brezovských ga svedčia aj ich konkurenčné boje s myjavskými výrobcami kože. Tieto s dostali až pred súd, ktorý sa začal v roku 1866. Finančne náročné súdn myjavský cech vyčerpali natoľko, že sa dostal do hlbokej krízy a úpa 12 rokov Myjavci presúdili svoj majetok a keď sa k tomu pridali aj v spory, myjavský ševcovsko-garbiarsky spolok bol roku 1885 (Dugáček, 1985:194). Keď v roku 1873 boli cechy definitívne rozp garbiarsky cech sa transformoval na Garbiarsky spolok, ktorého stano schválené roku 1880. Významnou udalosťou pre spolok bolo vybu šarovne na čistenie ovčej vlny. Praním ovčej vlny tak vznikol nov financií pre garbiarov a častokrát bol výnosnejší ako výroba kože, kto časovo veľmi náročná.[6] Štyri brezovské šarovne sa stali významnými že boli jediné v Uhorsku, a tak sa tu „šarovala" vlna z celého Uhorska existoval do roku 1918 a zažil najväčší rozmach, ale aj úpadok (Tatara, 1998:74-75).

Juraj Chorvát (Chorvát, 1899) vo svojom článku z roku 1899 kon úpadok remesla a uviedol niekoľko príčin: *„Našich garbiarov zkazili malé clo na týchže výrobky a tá okolnosť, že naši garbiari suro v Pešti kupujú draho od Židov a vyrobený, vo väčšom kvantume (m prinútení sú predať zase len Židom, lebo v jejich rukách je všetko ku* Silné postavenie židovského elementu v ekonomike Uhorska, Chorvát ako nespravodlivosť, ktorá sa deje na úkor Slovákov. Židia na Brezov *garbiarstvo, kaziac našich, pravda nerobia sami, ale najímajú si upa chudobných garbiarov, platiac jim okrem trikrát podávanej pálenk dennej mzdy. Nuž či z takého zárobku môže remeselník živiť rodinu?* v garbiarstve udržali postavenie aj medzivojnovom období.

1.3 Obdobie po roku 1918 do zániku garbiarstva

Pred prvou svetovou vojnou a počas nej dochádza ku ko a znovuoživeniu garbiarskeho remesla v Brezovej. Tento trend vš

[2] Artikuly ševcovského cechu boli potvrdené v roku 1709. Podľa 16. bodu artikúl vieme, že sa v ňom združovali aj garbiari (Herman, 1993:6). *„Garbiar a šjvec bola jedna rodina, žiť jeden bez druhého*

[3] Výpovede informátorov sú pri hodnotení minulosti nadsadené: *„Brezovania boli kšeftári, sko dome bol garbiar, kade a kožičky sa močili, vyrábalo sa tu futr"* (A. V-ová, 1913).

[4] *„Starí tatko nemalí tovariša. Robili takto kožki, ale nemalí ňikoho žiadnich tovariš* Kraicová, 1909-2000).

[5] Podrobnejšie pozri v štúdii Juraja Hermana, 1993.

dlhodobý a s prvou hospodárskou povojnovou krízou v roku 1923 opäť upadá aj garbiarčina. V tomto čase je v garbiarskom spolku evidovaných 108 členov. V roku 1925 bol Ján Juríček (1899-1991), pochádzajúci z garbiarskej rodiny, tajomníkom remeselnícko-obchodnej jednoty v Brezovej. Pokúšal sa riešiť problémy s odbytom vyrobených koží. Osobne navštívil firmu Baťa v Zlíne a jednal s riaditeľom o odkúpení brezovských koží. Pre baťovcov však bolo cenovo výhodnejšie nakupovať kože v Afrike. Navrhli im však alternatívu: *„... nech likvidujú remeslo a my ich prijmeme do práce do koželužne s dvojtisícovým platom alebo 500.- Kčs týždenne"*. Samozrejme, bez záruky, že ich neprepustia do piatich rokov. Takáto alternatíva bola pre pána Juríčka a Brezovanov neprijateľná. Spolu s predstaviteľmi garbiarov *„dali sme hlavy dokopy, ako by sme mohli zachrániť tak rapídne hynúce tradicionálne brezovské garbiarske remeslo. Naše rozumy na to nestačili, rozhodli sme sa, že sa obrátime na zodpovedné miesta"*. Pokúšali sa zabezpečiť podporu Obchodnej komory v Bratislave a Ústavu pre zveľaďovanie živnosti v Prahe pri hľadaní spôsobu *„ako zveľadiť toto upadajúce remeslo"*. Na iniciatívu garbiarov zareagovali oficiálne miesta prednáškami o strojovej výrobe, používaní chemikálií, ktoré urýchľujú proces výroby a iných výdobytkoch vedy. Remeselnícko-obchodná jednota zabezpečila odbornú literatúru, ktorá pomohla garbiarom, ktorí mali záujem o zavedenie novôt do svojej výroby. Rovnako rozšírili sortiment vyrábaných produktov, okrem tradičného *futra* z ovčích koží začali vyrábať aj *ševtrety* na dámsku obuv a kožené kabáty, spracuvávali aj teľacie hovädzie kože na obuv. Za získaním informácií o nových spôsoboch výroby odchádzali *„niektorí synkovia majstrov aj do koželužskej školy do Hradca Králové"*.

V 20. storočí sa objavili snahy o továrenskú výrobu aj na Brezovej. Juraj Chorvát spomína ako jeden z dôvodov úpadku remesla továrenskú výrobu, viac sa však zameriava na Židov ako konkurentov kresťanským remeselníkom a obchodníkom. Po prvej svetovej vojne popri veľkých dielňach, kde sa pracovalo podľa starej technológie, vznikla roku 1921 firma Miloš Gavora a spol., ktorá zaviedla modernejšiu technológiu vo výrobe. Firma zamestnávala 60-70 zamestnancov. Samuel Š. Osuský vo svojej monografii menuje sedem spoločností, ktoré vlastnili v Brezovej továrne na výrobu koží. V monografii z roku 1998 je uvedených k roku 1938 päť spoločností[7] Niektorí majstri spolupracovali s Baťovou továrňou v Bošanoch (Paška, 1948). Paradoxom je, že, ako sa

[7] Spoločnosti: Miloš Gavora a spol., v roku 1931 továreň odkúpili Ciran, Rechtoris a spol. (40 zamestnancov), Bratia Kopecký od roku 1925 (30-32 zamest.), Ján Vráblik a spol od roku 1928 (23 zamest.), Stred od roku 1937 (22 zamest.) (Hubenák, 1998:133). V Osuského monografii sú ešte spomínaní ako majitelia malých tovární Matej Šurák a Ján Palanský (Osuský, 1948:244). Podľa Ing. Andreja Gavoru (1921) v týchto dielňach pracovalo do 8 robotníkov. Podobnej veľkosti boli aj dielne židovských garbiarov.

viacerí odborníci, ktorí hodnotili históriu garbiarstva, domnievajú, práve továrenská výroba a v medzivojnovom období to boli práve Baťove závody, znamenali definitívny úpadok brezovského garbiarstva (Beňušková, 1998).

Na začiatku tridsiatych rokov sa remeselná výroba koží prakticky zastavila. Posledný úder v medzivojnovom období jej zasadila veľká svetová hospodárska kríza. Agóniu zanikajúceho remesla predĺžila o niekoľko rokov druhá svetová vojna. Túto situáciu zachytávajú spomienky Martina Rechtorisa v rodinnej kronike:

„Ku koncu roku 1938 sa schyľovalo k druhej svetovej vojne. Začali sa meniť aj hospodárske časy. Počalo sa oživovať aj na Brezovej garbiarske remeslo. Znova sa rozhodoval otec spolu so strýkom Štefanom v ich bývalom dvore započať vlastnú výrobu koží. Otec ako vyučený garbiar požiadal na úradoch o povolenie živnosti. Výroba bola pod menom bratia Rechtoris – Výroba koží. Zakúpili sa potrebné stroje, vyrábali sa kože, ovčie podšívky, hovädzie kože na podrážky, telacie mastné kože a koziny ako kabátovice. Podstatná časť koží pre výrobu sa dostávala a bola pridelovaná priamo z ministerstva pre priemysel a obchod z Bratislavy. Zásielky prichádzali vo vagónoch na Brezovú, kde si ich výrobcovia podľa prídelového listu prevzali. Kože pochádzali z Turecka, Mongolska. Tiež sa skupovali kože surové z miestnych zdrojov v rámci Slovenska. Z Oravy sa skupovali ovčie kože, ktoré boli zakúpené po súkromných chovateľoch oviec. Telacie kože po okolitých mestách od mäsiarov. Ja som chodil po nákup týchto koží do Nemeckého Pravna, Banskej Štiavnice, Turčianskej Teplej, Kozároviec, Čachtíc, Malaciek, Vrbového, Myjavy. Kože som prepravoval vlakom, autom, konským povozom a niekedy aj na kole."

Počas vojny sa teda mnohí vrátili k remeslu, lebo ponúkalo možnosť dobrého zárobku. Častokrát to však bolo na úkor kvality výrobkov. Kvôli nedostatočným prídelom sa začal zmáhať čierny obchod s kožami.[8] Surové kože boli prideľované centrálne z Bratislavy, ale od roku 1945 sa prídely netýkali malých živnostníkov, pretože evidencia a kontrola kontingentov bola neúnosná. Kto chcel pokračovať vo výrobe, musel pracovať načierno a ak bol prichytený, bol tvrdo postihovaný. Iniciátorom riešenia tejto patovej situácie bol znovu Ján Juríček. Spolu s ďalšími garbiarmi založili garbiarske výrobné družstvo ako právnu jednotku, ktorej potom povereníctvo mohlo stanoviť prídel koží. Tie si potom garbiari rozdelili medzi sebou. Družstvo obstarávalo aj prostriedky vý-

[8] *„Lenže to už boli aj taki neodborníci, kde kto sa toho pochytal, lebo bolo nedostatok koží, koža bolo veľmi vzácna. A Brezová veľmi utrpela na povesti, práve pre to kožiarstvo,že tu vznikla šmelina, čierni obchod s tými kožami, na ktorom Brezová vo veľmi hojnom počte participovala, ale nemala na tom vinu. Kvoli tomuto čiernemu obchodu mala Brezová zlé meno, aj ket garbiari na tom najmenej zarobili. Hotové kože totiž predávali šmelinárom a oni si na to prihodili nejakú cenu a tak kým nejaká koža prešla aš na východné Slovensko stála niekolkokrát viac ako na Brezovej.. Tak posmešne sa hovorilo, že na Brezovej okrem farára obchoduje s kožami"* (Štefan Ciran, 1922).

roby (chemikálie) za veľkoobchodné ceny. To, že sa niektorým garbiarom dobre darilo, potvrdzuje aj Martin Rechtoris, keď v kronike popisuje ich majetkový a finančný stav po vojne a plány na rozšírenie výroby.[9]

Nastupujúca politická moc však nemala záujem na podporovaní samostatného podnikania, pretože všetko nekontrolované štátom ohrozovalo vznikajúcu totalitu. Remeselnú výrobu ukončila rozhodnutím z roku 1948, ktorým všetkým garbiarom odobrali živnostenské licencie, pretože štát si vyhradil na výrobu kože monopol. Štát zobral garbiarom nielen licencie, ale aj kože a stroje. Väčšinu toho, čo neodviezli, zničili. Niektoré rodiny tak utrpeli aj miliónové materiálne škody. Každý totalitný režim pri svojom upevňovaní hľadá nepriateľa, ktorý ohrozuje jeho stabilitu a spochybňuje jeho oprávnenosť. Vysporiadanie sa s „nespoľahlivými" v politicky podfarbených procesoch neobišlo ani garbiarov v Brezovej.[10] Dôsledky „nespoľahlivosti" rodičov zasiahli život celej rodiny: *Mám štyri deti, dvoch synov a dve dcéry. No a oni mali kvôli otcovi, ako buržuovi, problémy. Nemohli študovať* (A. V-ová, 1913). Deti študujúce na vysokých a stredných školách boli zo štúdia vylúčené.[11] Perzekúcie na začiatku päťdesiatych rokov podnietili migráciu obyvateľstva mimo Brezovú.

„Ľudia sa museli usadiť veľmi ďaleko. Tu sa im to znemožnovalo. Napr. v našej rodine nás bolo štrnást vnúčat a ja žijem jediná na Brezovej. Tich trinást je preč, muselo ísť preč, oni tu nemali možnost žit. To, kto sa zamestnal, musel si vižiadat zamestnávatel v mieste trvalého bidliska posudok. Posutki boli fšetki negatívne. Bol boháč, je buržuj a takéto. Na základe takého aj mujho otca vihodili s okresného víboru, lebo jemu to jeho šéf ukázal" (Jela Juríčková, 1949).

Remeselná výroba v Brezovej teda definitívne zanikla koncom štyridsiatych rokov. Politické opatrenia neboli príčinou jeho úpadku, aj keď práve oni jej zasadili posledný úder. Pod vplyvom rozvoja priemyslu a náročnejších požiadaviek trhu viaceré remeslá zanikli alebo stagnovali, iné zaznamenali rozvoj. Mechanizácia a modernizácia sa dostávala aj do malovýroby a postupne vytláčala tradičné technologické postupy (Mlynka, 1999). Ľubomír Lipták považuje za nepresné nazývať toto obdobie krízou remesla a drobného podnika-

[9] *„Je pravda, že za vojny, ale ešte viac po nej prekvitala šmelina v takej miere, že i samostatne pracujúci garbiari menili pri poslednej výmene peňazí milióny. Karty v šenkoch sa hrali o státitíce a pritom nikoho nemrzelo, keď za večer ‚pustil' stotisíc"* (Andrej Gavora, 1921).

[10] *„Za komunizmu sa garbárčina nesmela robiť. Muž ale nevydržal a keď prišla kontrola priznal sa k trom kožkám. Dostal pokutu 20 000 korún"* (Zuzana Forrová, 1904).
„Pri znárodnení pozatvárali garbiarov. Môj bol jeden a pol roka v Novákoch, tam kde boli pred tým Židia. Potom bol ešte šesť rokov na Mírove na Morave" (A.V-ová. 1913).

[11] *„Ti dvaja najstarší, čo stihli vištudovat do štiriciateho osmeho, majú visokú školu, mladší majú časť visokej školi, povihadzovali ich, jeden nemá uš ani maturitu, vihodili ho zo strednej školi. Potom bola pauza a po desiatich rokoch som sa narodila ja. V pedesiatich rokoch som bola malinké dieta, takže mna to najhoršie obdobie minulo"* (Jela Juríčková, 1949).

viacerí odborníci, ktorí hodnotili históriu garbiarstva, domnievajú, práve továrenská výroba a v medzivojnovom období to boli práve Baťove závody, znamenali definitívny úpadok brezovského garbiarstva (Beňušková, 1998).

Na začiatku tridsiatych rokov sa remeselná výroba kože prakticky zastavila. Posledný úder v medzivojnovom období jej zasadila veľká svetová hospodárska kríza. Agóniu zanikajúceho remesla predĺžila o niekoľko rokov druhá svetová vojna. Túto situáciu zachytávajú spomienky Martina Rechtorisa v rodinnej kronike:

„Ku koncu roku 1938 sa schyľovalo k druhej svetovej vojne. Začali sa meniť aj hospodárske časy. Počalo sa oživovať aj na Brezovej garbiarske remeslo. Znova sa rozhodoval otec spolu so strýkom Štefanom v ich bývalom dvore započať vlastnú výrobu kože. Otec ako vyučený garbiar požiadal na úradoch o povolenie živnosti. Výroba bola pod menom bratia Rechtoris – Výroba kože. Zakúpili sa potrebné stroje, vyrábali sa kože, ovčie podšívky, hovädzie kože na podrážky, telacie mastné kože a koziny ako kabátovice. Podstatná časť kože pre výrobu sa dostávala a bola pridelovaná priamo z ministerstva pre priemysel a obchod z Bratislavy. Zásielky prichádzali vo vagónoch na Brezovú, kde si ich výrobcovia podľa prídelového listu prevzali. Kože pochádzali z Turecka, Mongolska. Tiež sa skupovali kože surové z miestnych zdrojov v rámci Slovenska. Z Oravy sa skupovali ovčie kože, ktoré boli zakúpené po súkromných chovateľoch oviec. Telacie kože po okolitých mestách od mäsiarov. Ja som chodil po nákup týchto koží do Nemeckého Pravna, Banskej Štiavnice, Turčianskej Teplej, Kozároviec, Čachtíc, Malaciek, Vrbového, Myjavy. Kože som prepravoval vlakom, autom, konským povozom a niekedy aj na kole."

Počas vojny sa teda mnohí vrátili k remeslu, lebo ponúkalo možnosť dobrého zárobku. Častokrát to však bolo na úkor kvality výrobkov. Kvôli nedostatočným prídelom sa začal zmáhať čierny obchod s kožami.[8] Surové kože boli prideľované centrálne z Bratislavy, ale od roku 1945 sa prídely netýkali malých živnostníkov, pretože evidencia a kontrola kontingentov bola neúnosná. Kto chcel pokračovať vo výrobe, musel pracovať načierno a ak bol prichytený, bol tvrdo postihovaný. Iniciátorom riešenia tejto patovej situácie bol znovu Ján Juríček. Spolu s ďalšími garbiarmi založili garbiarske výrobné družstvo ako právnu jednotku, ktorej potom poverenictvo mohlo stanoviť prídel koží. Tie si potom garbiari rozdelili medzi sebou. Družstvo obstarávalo aj prostriedky vý-

[8] *„Lenže to uš boli aj taki neodbornici, kde kto sa toho pochital, lebo bolo nedostatok koží, koža bolo velmi vzácna. A Brezová velmi utrpela na povesti, práve pre to kožiarstvo,že tu vznikla šmelina, čierni obchod s tími kožami, na ktorom Brezová vo veľmi hojnom počte participovala, ale nemala na tom vinu. Kvoli tomuto čiernemu obchodu mala Brezová zlé meno, aj keť garbiari na tom najmenej zarobili. Hotové kože totiš predávali šmelinárom a oni si na to prihodili nejakú cenu a tak kím nejaká koža prešla aš na vichodné Slovensko stála niekolkokrát viac ako na Brezovej.. Tak posmešne sa hovorilo, že na Brezovej okrem farára obchoduje s kožami"* (Štefan Ciran, 1922).

mestnaňia. Lebo tu na Brezovej bolo dosť, keď sa uživiľi tí, čo boľi v mesťe a s tích kopaňíc tí chudáci išľi do služieb" (Štefan Ciran, 1922).

Zamestnanie garbiarskych robotníkov a nádenníkov prakticky zaplnilo celý ich deň.[12] Zamestnané bývali aj manželky. Keď nie trvalo, tak si aspoň pomocnými prácami privyrábali v rodinách solventnejších gazdov. Podobne museli rodiny uživiť aj vdovy. Táto sociálna podskupina nevlastnila pôdu, alebo len veľmi malej výmery. Deti sa veľmi skoro zapájali *„do zháňania financií"* a odchádzali do služby[13] alebo do učenia.

„Matka pracovala tak po luďoch okopávky aj ve fabrike robela, tuto bola koželužňa, aj tam robela ňejakí čas. A choďela takto luďom pomáhat okopávat a také veci. Ja som potom slúžila. V Bratislave som bola. Potom keď som prišla bola tu továrna. Tak najprv som robila u Kopeckých osem rokov, to boli tí garbiari. Bívali v meste. Chodila som též mazat, prat, okopávat, kto ma volal, také veci som robievala. Všetko tažkú robotu som mala. A potom som sa dostala do tích Kopeckích, tam som robela osem roki. Potom to zlikvidovali, potom som bola u Šuráka, tam ani ňeviem kolko som robela, též v továrne. Aj u Vráblikov volačo, aj tí mali továrnu. Aj u komisára Cirana. Tam som bola dva roky. To boli šetko garbiarske továrne" (Alžbeta Kraicová, 1909-2000).

„Ja si pametám, že naši chodievali do práčovne a to tam v takích vozíkoch a mi sme tam ako deti s nimi celí tížden, na nedelu sme prišli domov, niečo navarila a išli sme zase na tížden. To bolo asi v štiriciatém štvrtém" (dcéra Anny Medvedíkovej).

Napriek tomu, že remeselná výroba najmä v prípade garbiarstva prekročila stupeň domáckej výroby, vlastníctvo pôdy bolo naďalej vnímané ako dominantné. Prakticky všetci garbiari vlastnili aj role a remeslo nemalo ťažiskový charakter. Až strojová výroba a založenie tovární na Brezovej by poskytli majiteľom dostatočné finančné zabezpečenie, ale ako z predošlého vyplýva, obdobia prosperity a stability garbiarstva neboli dostatočne dlhé na to, aby presvedčili obyvateľov o neopodstatnenosti pôdy ako stáleho zdroja obživy. Príjem z výroby koží u menších garbiarov nebol stály. Keď mali možnosť kúpiť kože za výhodnú cenu, veľakrát si na to museli požičiavať vysoké sumy. Kým však kože spracovali, čo pri tradičnom spôsobe výroby mohlo trvať aj niekoľko mesiacov, mohol záujem o kože a ich cena poklesnúť tak, že garbiari veľmi prerobili. Samozrejme, mohla nastať aj úplne opačná situácia. Keď išli kože na odbyt, venoval sa gazda remeslu a pôdu obrábali zvyšní členovia rodiny prípadne najaté pracovné sily – najčastejšie sezónni nádenníci a paholci,

[12] *„Matka ráno navarila, pripravila nám nielu kávu na den, cez obed rychlo dobehla a zohriala nám to. Robili od 6 ráno do 6 večer, ak aj skončili v garbárni skuor, išli pomuoct na pole majitelovi. Mi sme boli celí den sami"* (Judita Šagátová, 1925).

[13] Podľa výpovedí informátorov je možné sledovať trend odchodu do centier pri hľadaní si služby. Deti z kopaníc slúžili v mestečku, deti z chudobných rodín z mestečka odchádzali do väčších miest.

ktorí boli najímaní na celý rok. Majetnejší garbiari zamestnávali aj pomocníkov pri remesle. Takých však v Brezovej nebolo veľa. V medzivojnovom období najviac garbiarskych robotníkov a nádenníkov pracovalo v dielňach alebo továrňach, ktorých majiteľmi boli Židia.

S garbiarstvom sa ruka v ruke rozvíjal záujem remeselníkov o obchod. Potrebovali nájsť odbytištia pre svoje kožiarske výrobky a zakúpiť surové kože. Pred rokom 1918 sa najvýznamnejší trh pre garbiarov nachádzal v Budapešti. Tu sa im podarilo tovar predať a boli tu aj možnosti zakúpiť surové kože. Okrem toho svojimi výrobkami pokrývali aj potreby lokálneho trhu. Po vzniku Československej republiky sa museli preorientovať len na slovenské trhy, prípadne české. Mestskí zákazníci začali preferovať jemnejšie a lacnejšie továrensky spracované výrobky a tak sa garbiari obracali na vidieckeho klienta. Ich stálymi zákazníkmi boli obuvníci zo širokého okolia. V čase vojen prejavila o kožiarske výrobky záujem aj armáda.

Keďže spracúvali najmä ovčie kože, pridal sa k remeslu aj obchod s vlnou. Tento sa stal atraktívnym a finančne zaujímavým, keď sa v Brezovej postavili šarovne v druhej polovici 19. storočia. V medzivojnovom období už obchod s vlnou nezohrával takú významnú úlohu. Niektorí garbiari začali od kopaničiarov skupovať najmä vajíčka a maslo a predávať na vzdialenejších trhoch. Tomuto druhu priekupníctva – *kurenčiarčine* – sa darilo najviac za monarchie, keď brezovskí obchodníci svojím tovarom zásobovali Viedeň. Po vzniku Československa postupne tento spôsob obchodovania zanikol. S výrobou koží sa viažu aj ďalšie remeslá, ktoré spracovávali zvyšky z koží – glejárstvo, mydlárstvo, knapkovia (tkali koberce zo srsti), valchári. Niektorí Brezovania, aj garbiari, obchodovali so škopenými baranmi. *„Otec bol mäsiar. Otec kvôli mäsu, oni chodili skupovať ovce aj 50-60 kusov do Maďarska, Rumunska a to všetko peši. Po ceste nejaké prikúpili, alebo predali. Zabité ich posielali do Prahy vlakom, kože spracúvavali tu"* (A.V-ová, 1913). Literatúra, ktorá sa venuje obdobiu rakúskej monarchie, upresňuje počet stáda na 200 až 300 kusov, pričom hlavnými odbytiščami boli viedenské trhy (Herman, 1993:6, Polonec, 1978:36).

3. Vysťahovalectvo

Každá recesia garbiarskeho remesla sa negatívne odrazila v živote Brezovej, pretože viac ako štvrtina obyvateľov bola od neho priamo závislá a ďalší obyvatelia boli závislí od nich a ich kúpnej sily. Na všetky hospodárske zmeny obyvateľstvo reagovalo citlivo a hlavne s obavami. Zhoršenie sociálnej situácie, spôsobenej nedostatkom práce, riešilo veľa ľudí odchodom do iných častí monarchie, a to najmä Viedne, Budapešti, na Dolnú zem a tiež do okolitých dedín a mestečiek. Od roku 1888, keď do zámoria odišiel prvý Brezovan, po-

čet vysťahovalcov do Ameriky rástol a svoj prvý vrchol dosiahol v roku 1908 (Mosný, 1998:76-77). Odchody za prácou ustali za Prvej svetovej vojny, ale počas prvej hospodárskej krízy začiatkom 20-tych rokov tento fenomén opäť ožil, i keď nedosiahol predvojnovú úroveň. Spojené štáty americké sa pred vysokým prílevom emigrantov z Európy chránili zavedením kvót pre jednotlivé krajiny. Vysťahovalecké prúdy potom smerovali najmä do Kanady, Argentíny a Francúzska. Vysťahovalectvo do zámoria znovu nadobudlo veľké rozmery okolo roku 1937. Slovensko patrilo k najväčším európskym vysťahovaleckým oblastiam. Podľa výpočtov Štefana Mosného do začiatku druhej svetovej vojny opustilo natrvalo Brezovú takmer 800 rodín.[14] Zaznamenával počty Brezovanov žijúcich mimo Brezovej, vo svete aj na Slovensku, ktorí s rodným mestečkom udržujú kontakty. Na základe tejto evidencie sa Mosný domnieval, že z celkového počtu Brezovanov, teda tých, čo sa nimi cítia byť, žije v samotnej Brezovej len 40 % (Osuský, 1948:179).

Do zámoria odchádzali najmä mladí ľudia, ktorí boli fyzicky zdatní a mohli sa svojou prácou sami uživiť. *„Chlapci v dvanástich rokoch už išli do učenia a v tých sedemnástich, osemnástich rokoch už odchádzali za prácou do Ameriky. V tom čase tu neboli žiadne možnosti sa trvale zamestnať"* (Martin Rechtoris, 1920-1997). V časoch hospodárskych kríz mladí ľudia nemali perspektívu nájsť si stále zamestnanie. V Amerike ostali pracovať niekoľko rokov, aby pokryli svoje cestovné výdavky a aby mohli domov priniesť nejaké ušetrené peniaze. Tie im mali pomôcť pri zveľaďovaní alebo zakladaní vlastnej domácnosti. Po návrate domov zvyčajne investovali do stavby domu a kúpy pozemkov, pretože pôda sa stále pokladala za najistejší zdroj obživy a peniaze vložené do nehnuteľností za dobrú investíciu. Zvyšné peniaze ukladali do peňažných ústavov. Slobodné dievčatá si odkladali peniaze na veno.[15] Predstavu o finančných možnostiach Amerikánov opisuje Ján Juríček (1899-1991) nasledovne:

„Po roku si našiel miesto v americkej garbiarni, kde zarábal 9 dolárov týždenne. Keď mu zdravie slúžilo po 6 rokoch prišiel na Brezovú na návštevu, doniesol si ušetrených peňazí 2000 dolárov, to je po 5.- korún dolár, spolu 10000.- korún. Postavil si dvojizbový domek s hospodárskym stavaním, vykopal studňu, zasadil 20 stromov do humna, kúpil si pod 10 meríc poľa. To všetko stálo 6000 korún. Potom sa ako Amerikán dobre oženil a do banky si uložil zbytok peňazí. Buďto robil remeslo, alebo šiel späť ešte na 5 rokov do Chikága, potom zase doniesol peniaze ušetrené 2000 dolárov – 10000 korún. Mal slušný domek, pekný sad. Poživeň ho stála ročne pre štyri osoby 300 Kč. Úrok od peňazí bral 560 korún ročne. Mal 35 rokov, pekné deti, zachovanú krásnu ženu a bolo mu dobre."

V medzivojnovom období, keď už v Amerike žila silná komunita Slovákov a tiež Brezovanov, mnohí odchádzali už za svojimi príbuznými, alebo známymi, ktorí im v začiatkoch pomohli (napr. zaplatili im cestu, poskytli im ubytovanie[16]). *„Mala som sestri, ale tie boli v Amerike. Jedna mala trinást rokov, ket išla do Ameriki a druhá mala štrnást, uš išla za tou sestrou. To ftedi bolo normálne. Mládeš sa sešla, to boli tu za riekou samé lúki a gátori a tam bolo kolo a mládeš sa sešla pret tú zábavú a dohodli sa, že pojdu do Ameriki. Aj moja sestra tak išla"* (Alžbeta Jursová, 1908). Najmä pri dievčatách si dali rodičia záležať, kam ich poslali a snažili sa dopredu dohodnúť miesto ich pobytu. *„To nebolo, že išla voslep, zase to bola u nejakích známich, to sa zase skontaktovali, kto kde uš bol. Isteže niektorí išli len tak voslep, ale zase nikto si neposlal len tak dieuča na verím boha. To tie mená boli známe"* (Jela Juríčková, 1949). Ján Juríček (1899-1991) vo svojich spomienkach píše, ako chudobnejší chlapci cestovali do Ameriky. Cestu im hradili farmári, ktorí ich čakali v prístave a cenu si odrobili u nich na farme za jeden rok. Mnohí posielali peniaze domov – otcovia rodinám, ale aj deti sa snažili podporovať svojich rodičov v Brezovej. Skutočnosť však nebola vždy taká svetlá, ako vyplýva z viacerých výpovedí: *„Syn Ján sa k nim* (starej mame) *nepekne zachoval. Márnivým životom narobil im dlhov, v dôsledku čoho museli popredať role, dať mu na cestu do Ameriky, odkiaľ sa im ani raz neohlásil a v dosť mladom veku zomrel. Dcéra Alžbeta, vydatá za Božikom, im čiastočne poslala* (z Ameriky) *nejaké peniaze, prípadne niečo k ošateniu"* (Martin Rechtoris, 1920-1997). Brezovania si snažili nájsť prácu, v ktorej boli vyučení a tak mnohí garbiari našli uplatnenie v kožiarskych fabrikách[17]. Ženy pracovali poväčšine ako chyžné alebo pomocnice v domácnosti. Niektorým garbiarom sa podarilo začať samostatne podnikať. *„Môj otec Štefan Danko bol garbiarom. Bol dvakrát v Amerike a pracoval tam ako garbiar. Mal tam svoju dielňu. Zamestnával tam asi 11 ľudí. V rokoch 1904-1911 boli sme celá rodina v Amerike"* (Zuzana Forróvá, 1904).

[14] *„Skoro celá Brezová chodievala do Ameriki, z každého dvora bol niekto, v Čikégu"* (Anna Medvediková, 1910).
„Vedla nás, jak sme bívali uš ve svojém na Dolném konci, štiria boli z jedného domu v Amerike, dva chlapci, dve dĺfčence. Ostali, vác neprišli" (Alžbeta Jursová, 1908).

[15] *„Dedko Gálik, ked išiel z Ameriki prišiel peši z Hamburku, abi neminul ani korunu. Bol v Amerike doslova zarobit na majetki. Tak v tej osade je kopa pozemkov naša, nášho rodu, čo ten náš dedko pokúpili"* (Jela Juríčková, 1949).
„Nie že bi sme boli najchudobňejšia rodina, ale bolo to tak ňieže v móde, dieučatá sa zobrali tri a išli do Ameriki, zarobiť si na veno, visloveňe. Otcova sestra, tetka Anča, bola tam dva tri roki a doniesla kopu peňazí. Že si mohli postaviť domček, alebo tak" (Anna Babiaková, 1925).
„Naša mamička bola ako diefča v Amerike. Prišla z Ameriki, sa vidala. Bola sedem rokov v Čikégu, tak si kúpila aj nejaké majetki a to sme zdedili mi po ňej, nikto ini, mi traja. Slúžila tam, visoko na jedenástom poschodí" (Anna Medvediková, 1910).

[16] *„Otec počas pobytu v Amerike býval v podnájme u niektorej rodiny z Brezove"* (Martin Rechtoris, 1920-1997). Ján Juríček (1899-1991) vo svojich spomienkach píše ako chudobnejší chlapci cestovali do Ameriky. Cestu im hradili farmári, ktorí ich čakali v prístave a cenu si odrobili u nich na farme za jeden rok.

[17] *„Otec zarábal týždenne 30 - 50 dolárov. Otec pracoval v garbiarskej fabrike Monarcha v Chicégu"* (Martin Rechtoris, 1920-1997).

Do Ameriky odchádzali aj celé rodiny, resp. mladý pár, ktorému sa tam narodili deti a v evanjelickej matrike som našla aj záznamy o niekoľkých manželstvách, ktoré boli uzavreté v Amerike. Rodiny ostali v Amerike priemerne päť rokov a ušetrené peniaze investovali do zveľadenia svojho domu a hospodárstva. Stávalo sa však, že manželka nechcela vycestovať a muž sa musel vrátiť, alebo so svojou rodinou prerušil kontakty.

„Ináč otec bol aj tej mienky, aby sme sa vysťahovali aj my za ním do Ameriky. Už sme mali vybavené potrebné doklady na uvedenú cestu. Mama však zaváhala pustiť sa na tú cestu čiastočne zo zdravotných dôvodov a myslím, že jej bolo ľúto opustiť novopostavený dom, ktorý aj jej samej dal hodne starostí. V tom čase bolo sa dosť ľahko dostať do Ameriky. Hlavne, čo bolo, aby boli zložené peniaze na cestu." (Martin Rechtoris, 1920-1997).

Mnohí z tých, čo odišli, sa už na Brezovú nikdy nevrátili, alebo niekoľko rokov po návrate domov sa vracali späť do Ameriky. Mnohé rodiny sa rozdelili a najbližší príbuzní častokrát už nemali možnosť stretnúť sa. Rodina potom musela riešiť nové otázky, napríklad kto sa postará o starých rodičov, ako bude dediť majetok a pod.

„Muž bol sám doma, lebo súrodencov mal v USA a nemal kto byť s rodičmi. My sme ich dochovali" (Alžbeta Šašková, 1914).

„Boli sme piati súrodenci, štyria ostali, alebo sa vrátili do Ameriky. Bývali sme so starými rodičmi a keď sme prišli v 1911 z Ameriky, tak po vojne začal otec stavať dom. To už ale starí rodičia nežili a brat a sestra odišli so Ameriky. Mamička bola chorľavá, zomrela v 1916. Bratia otca volali, aby prišiel za nimi, ale on nechcel opustiť jej hrob. Zomrel potom v 1952. Všetko som zdedila ja, keďže súrodenci boli v Amerike" (Zuzana Forróvá, 1904).

Pracovať v Amerike bolo nielen ekonomickou nevyhnutnosťou, ale *„čosi si tam zarobila a bola ve svete. A to bol už taký víras, čo už mnoho obsahoval u nás. Čiže už kdesi bola a čosi vedela"* (Jela Juríčková, 1949). Emigranti po návrate domov prišli z krajiny s vyšším životným štandardom, bohatší o nové skúsenosti a vedomosti. V lokálnom spoločenstve mali Američáni vyšší status, najmä ak ich ekonomické zázemie sa počas pobytu v Amerike výrazne zlepšilo (napr. bankár Papánek alebo richtár Krutý, ktorý si v roku 1920 postavil dom s kanalizáciou a v záhrade mal nasadené tuje a iné okrasné rastliny). Pobyt v zahraničí podnietil zmeny nielen v bývaní, ale odrazil sa aj v obliekaní a varení, v zmene spôsobu rozmýšľania.

„Naša teta varievala kečap, to na Brezovej kto vedel – Anča bola v Amerike. Ona sa tam naučila predca čosi iné. Teda aj chodila už panski oblečená, pochopitelne a velmi elegantne. Aj si vela poprinášala, aj ona celí život sa tak držala trochu odlišne oproti svojim vrstovníčkám. Čosi jej z tej mladosti ostalo modernejšie, že vlastne jej tá modernost stačila takmer stále. Že predsa len taký náskok tam získala"

„Tá tetka Anča veďela dobre anglicki. A už prišla aj také spuosobi mala. Lepšiu krajčírku, hoci bola chudobná, ale už trpela na seba. Mala šesť deťí, ale sa snažila, abi bola upravená. Ako ďeťi sme sa hrabali v jej kombinačkách a fšetko hodvábne a tak" (sesternice Jela Juríčková, 1949 a Anna Babiaková, 1924 o svojej tete).

4. Vzdelanie

Riešením ťažkej ekonomickej situácie ľudí v Brezovej nemuselo byť len vysťahovalectvo. Podľa Andreja Gavoru (1921) *„tí majetnejší rozmýšľali ináč a svoje postavenie chceli si zlepšiť vzdelaním, rozšírením vedomostí a duševného obzoru"*. *„Brezová bola taká progresívna vo vzdelanostnej otázke,"* konštatuje informátorka Jela Juríčková (1949). Informátori sa zhodovali v tom, že vzdelanie vysoko hodnotili a dosiahnutie stredného, prípadne vyššieho vzdelania pokladali za prednosť mestečka Brezová. *„Staré brezovské rody boli študované, aspoň po maturu. Na Brezovej bola prvá meštianka na Slovensku, jej riaditeľom bol pán farár Lichner"* (A. V-ová, 1913). Meštianka sa pre žiakov otvorila v januári 1919 (Osuský, 1948:235). Staré brezovské rodiny, aj keď mali väčší počet detí snažili sa im všetkým zabezpečiť primerané vzdelanie. *„Ale teda dostali tie dieučatá školu (hospodinskú) a z trinástich detí. U tích Poláčkou tak isto, tam boli lekári v tej rodine, na fšelijakí spuosob vzdelaní. Aj u Halabrínich boli lekár, diplomat, dieučatá vzdelané tak isto úradníčka, učitelka. Susedov sme mali, tuším boli po dvoch ženách, šest osem, zase teda velká rodina. Mali tieš vzdelanie, nie aš také visoké, ale uchitili sa. Jeden bol fabrikant a tak boli šikovní. Teda neplatilo, že mnohopočetné bes vzdelania"* (Jela Juríčková, 1949).

Vzdelanie v inštitucionálnom slova zmysle získavali Brezovania v ľudovej škole a meštianke v Brezovej. Školy vyššieho stupňa na Brezovej neboli, a to i napriek snahám evanjelikov o zriadenie gymnázia alebo reálky v roku 1862 a priemyselnej školy v roku 1884. Žiadosti boli seniorátom zamietnuté a Brezovania boli označení za panslávov (Osuský, 1948:148). Zápasu o školy medzi maďarskou vrchnosťou a slovenskými evanjelikmi v Brezovej počas celého 19. storočia venuje pozornosť Samuel Štefan Osuský vo svojej monografii. Stredné a vysoké školy navštevovali teda Brezovania mimo rodného mestečka – v Skalici, Sarvaši, Trenčíne, Bratislave, v Čechách a na Morave. Pred rokom 1918 sa farár Ján Lichner s učiteľom Jurajom Chorvátom snažili zabezpečiť nadaným študentom miesta na reálkach na Morave (Strážnica, Brno, Prostějov, Kroměříž, Hodonín). Ak bolo treba, snažili sa presvedčiť rodičov, aby svoje deti do školy pustili, našli pre dieťa vhodnú školu a pomohli rodičom zohnať dostatočné finančné zdroje na pokrytie študijných výdavkov. V rokoch 1909-1914 sa takto podarilo umiestniť asi 30

študentov na moravské stredné školy (Osuský, 1948:149-150). Niektorí si mohli dovoliť financovať štúdiá svojich detí aj na univerzitách vo Viedni, Budapešti alebo Prahe. Po vzniku Československej republiky vzrástol počet príležitostí na štúdium, čo mnohí chlapci, ale aj dievčatá využili. Osuský vo svojej pripravovanej monografii v roku 1948 venoval študovaným Brezovanom jednu kapitolu, kde sa snažil vymenovať nielen profesie, ktoré si Brezovania vyberali, ale zostavil aj zoznam vyštudovaných v jednotlivých odboroch. *„Dávnejšie následkom pomerov volili si viac voľné dráhy: kňažstvo, právnictvo, lekárstvo, bankovníctvo a podobné, kdežto po prevrate, keď sa už nemuseli báť štátneho tlaku: profesorstvo, učiteľstvo a reálne dráhy podľa brezovskej povahy"*. Zoznam vyštudovaných Brezovanov zachytáva obdobie približne od začiatku 19. storočia (neuvádza totiž až na niekoľko výnimiek žiadne dátumy, ktoré by pomohli bližšie vymedziť zachytené obdobie), podľa mien však väčšina spadá do 1. polovice 20. storočia. V 13 profesiách uvádza 226 mien vyštudovaných Brezovanov. Dominujú úradnícke povolania, a to najmä v peňažných ústavoch, bohato sú zastúpení aj právnici a učitelia[18]. Pravdou zostáva, že väčšina vyštudovaných nachádzala uplatnenie mimo Brezovej (Osuský, 1948:262-268).

Brezovskí garbiari ako scestovaní a v obchode skúsení ľudia si uvedomovali dôležitosť vzdelania a zvládnutia jazykov okolitých národov. Rodičia svoje deti, chlapcov aj dievčatá, cielene posielali na *frajmek*, alebo do služby do cudzojazyčného prostredia, aby ich tak *"uviedli do života"*(Ján Juríček, 1899-1991). *„Tím, že choďili do tej Viedňe, fšetci museli veďieť ňemecki. Každí skoro Brezovan veďel tri reči. Aj moj oťec, aj moja mama. Abi sa tie reči naučili, uš v ďectve roďičia na to dbali. A z Brezovej sa choďilo na dve veci, na rodinnú vímenu a to sa po brezovski volalo na frajmek. Aj muoj oťec bol, aj ja som"* (Martin Janec, 1921).

Podľa Osuského potrebu zvládnutia cudzích jazykov chceli Brezovania riešiť najatím učiteľa, ktorý by vyučoval nemecky a maďarsky. V roku 1861 aj napísali žiadosť na evanjelické úrady o učiteľa, boli ochotní si ho aj sami platiť. Osuský neuvádza presné dôvody, pre ktoré bola žiadosť zamietnutá, ale podľa jeho názoru *frajmek* sa stal riešením pre ich potreby (Osuský, 1948:14). V čase rakúskej monarchie chodievali do dedín v Dolnom Rakúsku a do nemeckých enkláv v Čechách. Medzi rodinami sa vytvorili také kontakty, že postupne sa vystriedali v nich všetky deti oboch rodín. Nebolo nezvyčajné, keď deti posielali aj do maďarského prostredia a tak mnohí ovládali obidva jazyky (Chorvát, 1899:80). Po vytvorení Československa na *frajmek* posielali deti len na južné Slovensko, najčastejšie do obce Diakovce pri Šali, kde sa opäť vytvorili až priateľské vzťahy medzi rodinami. Zriedkavejšie boli odchody detí do Šamorína alebo okolia Nových Zámkov, Salíb, Šiah.

[18] Bohoslovci: 2 – rím.kat, 15 – ev.a.v., 22 – manželiek ev.a.v. farárov; právnici: 23; lekári: 10; profesori: 8; odborní učitelia: 13; učitelia: 22; notári: 8; poštári: 8; inžinieri, architekti: 14; komerční inžinieri: 9; úradníci v peňažných ústavoch: 34; statkári: 6; úradníci v rozličných úradoch: 28.

Výber Diakoviec ešte koncom 19. storočia treba vidieť v kontexte obchodných ciest garbiarov. Hlavné trhy, kde chodili nakupovať a predávať svoje výrobky boli v Budapešti. Nakúpený tovar si dali vlakom doviesť do Galanty, pretože to bola najbližšia železničná stanica k Brezovej (Ján Juríček, 1899-1991). Galanta je od Diakoviec vzdialená asi 18 km. V Galante a Šali existovali už v 17. storočí cechy čižmárov, obuvníkov a kožušníkov (kol. autorov, 1978). Okolo roku 1900 v galantskom okrese tvorili čižmári a obuvníci skoro jedno percento všetkých obyvateľov (Kaľavský, 1990:26). Je teda možné, že garbiari tu našli kupcov pre svoj tovar. Predpokladám teda, že častým obchodným cestovaním do tejto lokality sa vytvorili prvé kontakty, na základe ktorých začali deti odchádzať na *frajmek* práve sem. Niektoré kontakty mohli vzniknúť v rámci chodenia sezónnych poľnohospodárskych robotníkov na majetky na južnom Slovensku. Z údajov v Etnografickom atlase vyplýva, že od konca 19. storočia do 40-tych rokov 20. storočia sezónni robotníci z Brezovej a jej okolia chodievali do troch lokalít: Bratislava, Levice a Galanta (Pravda, 1990:10). Takáto výmena detí sa vyskytovala prevažne v mestskom prostredí, ale podľa výpovedí informátorov aj kopaničiarske deti odchádzali na *frajmek*. Práve kopaničiari tvorili skupinu, z ktorej sa regrupovali sezónni robotníci. Ešte pred druhou svetovou vojnou chodievali niektoré deti kvôli jazyku a za priateľmi na južné Slovensko aspoň na celé letné prázdniny. V okolí Bratislavy bol zaznamenaný podobný zvyk po skončení školy posielať deti na službu do nemeckého jazykového prostredia. Hlavným dôvodom bola aj tu snaha naučiť sa cudzí jazyk, ktorý mal uľahčiť obchodné kontakty s blízkym Rakúskom (Škovierová, 1986:165).

Pre svoje deti vyberali školy podľa užitočnosti pre ich budúci život. Niektorí chlapci okrem remesla, ktorému sa vyučili v otcovej dielni a zvládnutia cudzích jazykov, pokračovali v štúdiách aspoň po maturitu. Ak chceli rozšíriť svoje poznatky o poľnohospodárstve a odborné informácie o spracovávaní kože, posielali otcovia svojich synov do hospodárskych škôl, najmä na Moravu. Podaktorí z nich v medzivojnovom období pokračovali na technických vysokých školách.

Študenti chodievali na prázdniny domov a okrem práce, ktorú od nich očakávali ich rodičia na poli alebo pri remesle, organizovali sa v tzv. Združení študentov na Brezovej. Združenie vzniklo v medzivojnovom období a aktivizovalo sa najmä počas prázdnin, keď sa študenti zišli doma v Brezovej. Čas, ktorý trávili študenti doma, vnímali Brezovania ako kultúrne aktívny. *„Keď tí študenťi choďili domov ces prázdňini, tak taki kultúrni život priňiesli, divadlo a tak"* (Anna Babiaková, 1925). Poriadali sa rôzne kultúrne podujatia, najmä prednášky a divadelné predstavenia, zábavy na Silvestra. *„Na konci prázdnin*

sme usporadúvali športový deň, do ktorého sme zapojili všetku športuchtivú mládež. Boli to turnaje futbalový, volejbalový, rôzne behy a cyklistické preteky. Športové dni sa končievali zábavou v sále Národného domu a s rozlúčkou uplynulých prázdnin" (Andrej Gavora, 1921).

5. Garbiarstvo a Židia

Židia ako zdatní obchodníci prejavili o garbiarstvo záujem, akonáhle im to bolo zákonne umožnené. Zameriavali sa na obchod s kožou a ovčou vlnou a vo svojich dielňach zamestnávali nežidov. Vyššie spomínam názor Juraja Chorváta, ktorý vidí v ekonomickej sile Židov jednu z príčin úpadku garbiarstva koncom 19. storočia. Kože nakupovali garbiari od mäsiarov v mestách a na dedinách po celom Uhorsku, ktorí boli poväčšine židovského pôvodu. Hotové produkty odkupovali opäť najmä židovskí obchodníci. Chorvát predpokladá, že pre akúsi vnútornú súdržnosť židovského národa sú ochotní lacnejšie predať svojmu súkmeňovcovi (Chorvát, 1899).

Informátori sa zhodujú v tom, že Židia sami manuálne remeslo neprevádzali, až na jednu výnimku: *„Jeden menom Šajovits, ktorý robil sám bez pomocníkov. Ojedinelý prípad manuelne pracujúceho Žida!"* (Andrej Gavora, 1921). Výsledky zo sčítania ľudu z roku 1930 potvrdzujú výroky informátorov v tom, že Židia sú zastúpení prakticky len medzi garbiarmi – majiteľmi dielní a menších tovární.[19] Za všetky výpovede informátorov komentujúce túto situáciu uvádzam dve:

„Po vetšine robili garbiarske remeslo. Oni ho vlastne nerobili, ako ho viedly. Na robotu to boli naši ľudia, čo vedeli snú narábat či už v ich dielnách (garbárnách) alebo doma. Žid kožu dál, pravda bez vlny z oviec kuse sčítal a po mesiaci hotové odobrál " (Ján Valášek, 1897-1991).

„Abi Žid robil, to je dost diskutabilné, lebo garbiari sa taško narobili. To nehovorím jako dehonestujúco, ale jako konštatujúco. Obchodníci boli na Brezovej. O Židoch sa nikdi nehovorilo, že bi robili niečo ako rukodielne. Bit majitel továrne je nieco úplne iné ako bit garbiar ako remeselník. To bolo vdaka tomu, že mali peniaze, že si mohli kúpit tú továren, alebo zariadit, alebo postavit a viužit, že boli zamestnanci vhodní viučení. Ale abi oni boli garbiari, to neviem. " (Jela Juríčková, 1949)

Výpovede, týkajúce sa garbiarskej rivality, sú zo strany ostatných garbiarov trochu zatrpknuté, ale komentáre zo spolužitia a hodnotenia Židov ako zamestnávateľov majú prevažne pozitívny charakter.[20] Práve obchodné kontakty

[19] 56 garbiarskych majstrov a 2 garbiarski robotníci (podľa sčitania ľudu z roku 1930)

[20] *"Boli aj dobri Židia, taký Taglicht, aj otec s ním obchodoval. Mnohi Židia sú lepši ako kresťania"* (Zuzana Forrová, 1904).
"Tí niektorí Židía boli velmi dobrí. ja som chodila do školi s nimi, ale boli velmi dobrí, taki kamarátski aj deti aj rodičia" (Alžbeta Kraicová, 1909–2000).

Židov zabezpečovali pravidelne pre ich dielne kože a tým pádom pre ich zamestnancov stálu prácu.[21] Obchodné vzťahy viazali aj viacerých samostatných garbiarov so židovskými za účelom zvýšenia kapitálu. *„Moj starí otec mal obchodného partnera Žida Rajcha. Boli teda garbiari, ale neviem, že bi tí Židia manuálne pracovali. Spoluvlastníctvo mali a moj starí otec to potom predal ten svoj podiel"* (Jela Juríčková, 1949). Relatívne dobré vzťahy medzi kresťanmi a Židmi sa prejavili aj počas druhej svetovej vojny, keď boli židovskí obyvatelia vystavení zvôli nacistického režimu. Aj keď väčšinu Židov z Brezovej vyviezli do koncentračných táborov, niekoľkých zachránili obyvatelia kopaníc. Z tých, čo holokaust prežili a vrátili sa do Brezovej, skoro všetci v nasledujúcich rokoch opustili republiku. O bližších vzťahoch s niektorými Brezovanmi svedčia nasledujúce výpovede.

„Bolo im tažko opustit to. Pisala nam aj čo som s nou chodila do školi, že ked išli domov do Palestini, tak brat umrel na mori a museli ho hodit do mora, nemohli si zobrat domou pochovat" (dcéra p. Kraicovej, 1934).

„Náš otec si so Židmi velmi dobre rozumel. On im chodil robit aj po sobotách, mali ho radi. Ale ket otchácali aj mu dali, on nemusel kradnút, jakože, kde mali poschovávané, žebi v noci išli. On to dostal riadne z ich ruki, toto si zaslúžiš ot nás, mi ideme preč. Dali mu zlaté hodinky, pero" (dcéra p. Medvedíkovej, 1934).

Vo svojom príspevku som sa sústredila na sociálnu skupinu garbiarskych majstrov, ktorí Brezovú nielen reprezentovali vo svete, ale tvorili početnú skupinu remeselníkov v meste. Socioprofesijnú skupinu garbiarov som pozorovala v kontexte hospodárskej činnosti, ktorú rodina vykonávala a ako remeslo vplývalo na štruktúru a život rodiny a jej členov. Okrem hospodárskych podmienok ovplyvňovali život rodiny aj ďalšie faktory, ako napr. zamestnanie a spôsob obživy, či vierovyznanie, ktoré formovalo hodnotové systémy ľudí.

Na základe prečítanej literatúry, ale najmä výsledkov výskumu v teréne a archíve som zostavila nasledujúci diagram. Naznačené vzťahy ukazujú, ako sa jednotlivé javy navzájom ovplyvňujú.

Výber zamestnania bol ovplyvnený prírodnými podmienkami lokality. Nízka bonita pôdy viedla obyvateľov k hľadaniu vedľajších zdrojov obživy a to bola v našom prípade garbiarčina. Výber zamestnania rovnako formovali aj hospodárske podmienky. Obdobia konjunktúry a recesie v produkcii kože a požiadavky trhu ovplyvňovali to, či sa garbiar v danom čase venoval viac pôde alebo prednostne výrobe koží. Garbiarčina si vyžadovala, aby sa remeselník začal venovať aj obchodu. Potreboval nakúpiť surový materiál a predať svoje výrobky. Keďže trhy v najbližšom okolí nestačili spotrebovať

[21] *"Muoj muž robil aj u Židou. Oni dobre platili. Židia hovorili, že oni nepotrebujú abi tieklo, peniaze, im to stačí, ket im to bude kvapkat. Židom posielali spozahranic aj ket naši garbiari nemali čo"* (Anna Medvedíková, 1910).

to, čo brezovskí garbiari vyrobili, odchádzali svoj tovar predávať do vzdialenejších lokalít. Kvôli nedostatočným vlastným zdrojom nákup surových koží prebiehal prakticky celý mimo Brezovej. Cestovanie nemuselo súvisieť bezprostredne s remeslom a obchodom. Odchody do veľkých miest a do zahraničia za prácou alebo do služby boli súčasne riešením ekonomickej situácie, ale aj investíciou do osobného rozvoja, rovnako ako *frajmek*, ktorý jazykovo pripravil dieťa na obchodovanie. Najmä v medzivojnovom období vzrástol počet ľudí, ktorí chodili na stredné a vysoké školy, technické, poľnohospodárske a dievčenské. Na báze garbiarstva sa sformovali aj hospodárske spolky. Ostatná spolková činnosť vychádzala z aktivít cirkvi alebo širšieho spoločensko-národného kontextu. Podporou vzdelávania bola aj evanjelická cirkev nielen ako inštitúcia (ako napr. základná cirkevná škola, meštianka, večerná škola pre dospelých, organizovanie podpory pre nadaných študentov, všetko stelesnené v osobe farára Lichnera), ale aj ako hodnotový systém, ktorý prezentovala.

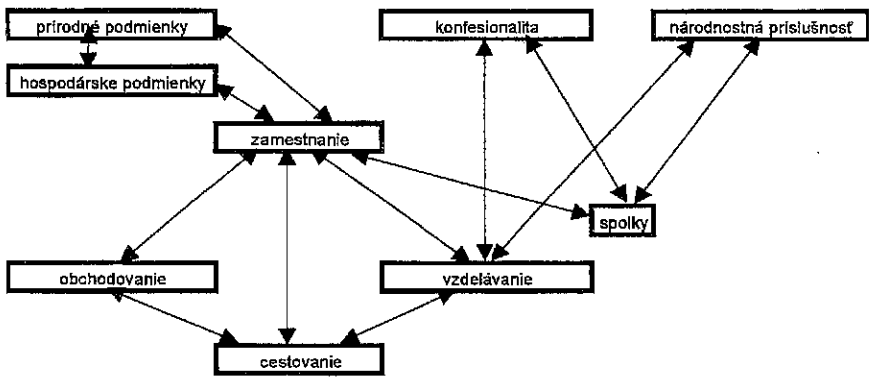

Diagram, ktorý uvádzam, znázorňuje systém vzťahov a vplyvov medzi niektorými kultúrnymi fenoménmi, ktoré formovali malomestské garbiarske prostredie. V ňom existovala rodina ako spoločenská jednotka a zároveň skupina jednotlivcov podriadených okolnostiam, spoločenským normám a vlastným hodnotovým orientáciám. Chápem ho ako jeden z krokov na ceste k hlbšiemu pochopeniu celého kontextu, v ktorom garbiarska rodina na Brezovej pod Bradlom fungovala.

Literatúra a pramene

BEŇUŠKOVÁ, Zuzana a kol., 1998: Tradičná kultúra regiónov Slovenska. Bratislava: Veda, 1998.
CIRAN, Štefan, 1998: História garbiarskeho cechu. In: ed. Michálek, Ján: Brezová pod Bradlom. Bratislava: Stimul, 1998, s. 230-239.
DUGÁČEK, Michal, 1985: Hospodárstvo po roku 1848. In: ed. Dugáček, Michal -Gálik, Ján: Myjava. Bratislava: Obzor, 1985, s. 194-208.
HERMAN, Juraj, 1993: Garbiari v Brezovej pod Bradlom. In: Zborník SNM – História. roč. 33, 1993, s. 5-14.
CHORVÁT, Juraj, 1899: Priemysel, kupectvo a hospodárstvo na Brezovej. In: Obzor. Časopis pre hospodárstvo, remeslo a domáci život. roč. 11. (35.), 1899, č. 9, s. 77-82.
JURÍČEK, Ján, 1996: Spomienky na rodisko. In: Novinky spod Bradla. Brezová pod Bradlom: roč. 4, 1996, č. 1, s. 3.
KAĽAVSKÝ, Michal: Domácka, remeselná a manufaktúrna výroba. In: Etnografický atlas Slovenska. Mapové znázornenie vývinu vybraných javov ľudovej kultúry. Bratislava: Veda, Slovenská kartografia, 1990, s. 23-30.
LANGER, Juraj, 1995: Štruktúra rodiny ako syntéza znakov ekotypu. In: Stredoeurópske kontexty ľudovej kultúry na Slovensku. Bratislava: Stimul, 1995, s. 117-124.
LIPTÁK, Ľubomír, 1998: Zmeny elít v meštianskej spoločnosti na Slovensku v prvej tretine 20. storočia. In: Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900-1989. Bratislava: Veda, 1998, s. 53-78.
MLYNKA, Ladislav, 1999: Výrobca – remeselník v hodnotových systémoch lokálneho spoločenstva. In: Tradícia, etika a civilizačné zmeny. Bratislava: Prebudená pieseň, 1999, s. 157-164.
OSUSKÝ, Samuel Štefan, 1848: Brezová pod Bradlom. nepublikovaná monografia (zo súkromného archívu Mgr. Petra Uhlíka).
MOSNÝ, Štefan, 1998: Brezovania vo svete. In: ed. Michálek, Ján: Brezová pod Bradlom. Bratislava: Stimul, 1998.
PALIČKOVÁ-PÁTKOVÁ, Jarmila – RYBÁRIKOVÁ, Alena, 1995: Tkáčstvo. In: kol. autorov: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska II. Bratislava: Veda, 1995, s. 258.
PAŠKA, Laco, 1948: Aby národ žil. Baťovany: Napred, 1948.
POLONEC, Andrej, 1978: Domácka remeselná výroba v oblasti Myjavskej pahorkatiny. In: Zborník SNM – Etnografia. roč. 19, 1978, s. 11-43.
PRAVDA, Ján, 1990: Úvodné mapy. In: Etnografický atlas Slovenska. Mapové znázornenie vývinu vybraných javov ľudovej kultúry. Bratislava: Veda, Slovenská kartografia, 1990, s. 2-12.
RODINNÁ KRONIKA. zapísal M. Rechtoris, nachádza sa v osobnom vlastníctve jeho manželky.
SČÍTANIE ĽUDU Z ROKU 1930. materiály uložené v SNA.
SÚKROMNÝ ARCHÍV Mgr. Petra Uhlíka, Brezová pod Bradlom (korešpondencia s Jánom Juríčkom).
ŠKOVIEROVÁ, Zita, 1986: Život v obci a výročné obyčaje. In: ed. Podolák, Ján: Záhorská Bratislava. Bratislava: Obzor, 1986, s. 164-181.
TATARA, Martin, 1998: Z histórie garbiarskeho cechu. In: ed. Michálek, Ján: Brezová pod Bradlom. Bratislava: Stimul, 1998, s. 73-75.

[18] Tamže, str. 46.

[19] Bednárik R., Hmotná kultúra slovenského ľudu, tab. č.VII. Slovenská vlastiveda II. Bratislava 1943.

[20] Drobný J., c.d., Sborník MSS, roč. IX. 1904, str. 102 a 103; Sborník MSS, roč. X, 1905, str. 119, 128, 129.

R. 1812 zničil oheň na Dolnom konci 62 domov a 12 stodôl. Tamže, roč. X, 1905, str. 128.

[21] Tamže, roč. X, 1905, str. 127.

[22] Patrí k domu č. 51 (majiteľ Samuel Šlahor). Celá usadlosť je pamiatkove chránená. Druhá podobná stodola z r. 1890 patrí k domu č. 134.

[23] Patrí k domu č. 134 v Jandech doline (majiteľ Samuel Sivák).

[24] Na Brezovej už r. 1833 pracovalo 100 garbiarov, ktorí si založili samostatný cech. Vyrábali kože pre potreby obuvníkov, čižmárov a remenárov. S týmito výrobkami chodili na trhy do Bratislavy, Budapešti, Kecskemétu, Szegedu, tiež na Moravu do Brna, Olomouca a Mikulova. (Novotný J., Vývoj priemyselnej výroby na Slovensku v prvej polovici 19. storočia. VSAV Bratislava 1961, str. 170.)

ZAMESTNANIE

Ján Fajnor

HOCI BOLA PRE BREZOVÚ v minulosti vždy príznačná remeselná výroba s významným podielom na zamestnaní obyvateľstva, predsa len v celkovom pohľade - najmä vzhľadon na kopanice - ako základný zdroj obživy javí sa poľnohospodárstvo.

Brezovský chotár nie je na ornú pôdu príliš bohatý, je kopcovitý a jeho väčšinu zaberajú lesy. Klimatické podmienky pre poľnohospodársku výrobu sa považujú vcelku za priaznivé. Nadmorská výška širokých chrbtov, oddelených nehlbokými údoliami, dosahuje okolo 300 m, ale orná pôda túto výšku na viacerých miestach presahuje (Kresánková, Židovské).

Jarné práce sa na Brezovej a najbližšom okolí začínajú asi o dva-tri týždne neskôr ako v nížinných krajoch okolo Trnavy, ale zasa asi o dva týždne skôr ako na Myjave. Kratšie vegetačné obdobie s nižšou priemernou teplotou a dosť často s pomerne vlhkou druhou polovicou leta nie je vcelku už priaznivé pre plné uplatnenie kukurice a hrozna, hoci sa pestujú. Pri obilí sa dostatok vlahy prejavuje vo zvýšených množstvách slamy. Hĺbka ornice je závislá od polohy pozemku. V údoliach je väčšia a zmenšuje sa nadmorskou výškou a stúpaním svahu. Hnedá zem, poväčšine hlinitá, na niektorých miestach hlinito-ílovitá až ílovitá (Tehlárová, Dieliky) na strmých svahoch pod úbočiami prechádza v kamenistú.

Najpestovanejšími poľnohospodárskymi plodinami bývali na Brezovej raž, pšenica (žito), jačmeň, ovos. Zemiaky pestovali viac-menej len pre domácu spotrebu. Z krmovín dorábali najmä červenú a vysokú ďatelinu, menej špárgu a na kopaniciach ojedinele bolhoj. Osevný postup roľníci zachovali tak, že po ozimine (pšenici, raži) nasledovala jarina (jačmeň, ovos), po nej ďatelina alebo iná krmovina, prípadne zemiaky. Pôdu hnojili pravidelne po troch rokoch maštaľným hnojom. Pod dobytok sa postielala slama, len v čase núdze, slabej úrody slamy, a častejšie na kopaniciach používalo sa na tento účel aj "šústie" (suché lístie). Novšie gazdovia prihnojovali aj hnojnicou (hnojovkou), zachytenou v žumpách, a umelými hnojivami. Maštaľný hnoj uskladňovali v hnojných jamách, ktoré boli ku koncu súkromného hospodárenia často spevnené - betónové, vydláždené. Hnoj vyvážali na roľu v ľahkých upravených vozoch, niekedy i v ťažších "griefach" a v zime na saniach. Ukladali ho na hromadu, z ktorej sa potom roľa "povážala", alebo hnoj skladali priamo do malých "kopcov", ktoré sa potom rozhadzovali. Roľa sa hnojila pod oziminu a okopaniny.

Pôdu orali zväčša už moderným pluhom - jednoradličnýn s krojidlom (nožom). Strnisko po ozimine plytko rozorali, v jeseni ho znova zorali "do skladu" nahlboko ako "jesienku", aby sa na jar iba "popapučovalo" - rozbránilo ťažkou, doma vyrobenou bránou namiesto kultivátora. Do takejto pôdy potom zasiali jarinu - strojom alebo rukou.

Do jariny siali ďatelinu alebo špárgu. V jeseni ju už zberali na zelené krmivo. Po roku, po dvoch odviezli poslednú úrodu krmoviny, strnisko "poviezli" hnojom, zaorali ho a v jeseni tam zasiali oziminu. Ak do jariny nezasiali krmovinu, roľu pripravili pod zemiaky.

Na úpravu pôdy používali brány - železné z továrne, alebo domáce. Domáce brány s dlhšími zubmi ("špinármi") používali na drobenie pôdy - "vláčenie", na "zavlačovanie" zrna, zriedkavejšie na "povláčenie" bujnej oziminy alebo suchej lúky na jar.

Na pravidelné "gúlanie" jarín a zemiakov, menej na drvenie hrúd používali valce: ľahký drevený jednodielny alebo železný poskladaný trojdielny. Hrudy na roli roztĺkali aj ručne "klčovicami".

Zoraná roľa sa končila úvratmi, ktoré na širšej parcele orali naprieč. Role oddeľovali zväčša brázdy, na svahoch medze, menej medzné kamene alebo stĺpiky. Na lúkach ako medzníky slúžili vŕby, vrbina neraz rozrastená do polovice parcely.

Doba siatia závisela od počasia. Jačmeň a ovos siali od marca do apríla ("Breznové jačmene sú najlepšie"). Po zasiatí jačmeňa siali viku, začiatkom mája sadili zemiaky a až potom siali konope. V druhej polovici mája sadili na záhradkách "kapustnú plantu". Jesenná sejba sa začínala v polovici septembra.

Zemiaky sadili do jamôk ("za motyku"), alebo zaorávali tak, že ich kládli do každej druhej brázdy ("za pluhom"). Podobne siali aj kukuricu; fazuľu dávali do jamôk, hrach siali strojom alebo rukou, burgyňu strojom do riadkov alebo jamôk.

V dobe vzrastu plodín vykonávali sa tieto práce: jačmeň a ovos pleli ("vyklávali vôstie"), burgyňu a mak pretrhávali, kukuricu prerezávali, okopaniny okopávali a ohŕňali. V poslednom čase zemiaky už len oborávali.

Vo všeobecnosti sa dá povedať, že racionálnosť obrábania pôdy, nedosahovala vysoký stupeň, a to z rozličných príčin. Pokrok sa však urobil v zanechaní úhorovania a v dávnejšom prechode na trojdielne hospodárenie. Ako záprah nepoužívali kravy a voly okrem ojedinelých prípadov, ale kone (jedného alebo dvoch). Túto skutočnosť v porovnaní s Myjavou vyjadrila už monografia Myjavy z roku 1911: "Poneváč zem na Myjave sa najviac na kravách obrába, práve opačne na Brezovej, kde úslovie hovorí, že na Myjave je dobre ženám a na Brezovej kravám, alebo: Na Myjave robí krava na ženu, na Brezovej žena na kravu" (Myjava, 420).

Žatva, najradostnejšia práca roľníka, začínala sa obyčajne v polovici júla a trvala asi tri týždne. Väčší roľníci mávali jedného-dvoch výžinkárov, ktorí mali obyčajne aj "párnice". Ako odmenu za prácu si zjednali určité množstvo obilia a "chvovu" s ubytovaním. Obilie kosili kosou, na ktorej bola upevnená "hrablica" alebo "háčky", aby sa zbožie pravidelne "ukášalo, ukladalo a nemrvelo". Ženy skosené obilie odkladali rukami (pomáhali si pri tom aj kosákmi na "hrste". Suché obilie hneď viazali do "proviesel" z otepe, v prípade raži ich zhotovovali priamo na roli, alebo do špagátov. Kosu klepali, kovali na "babke" a brúsili kamennou oslou, ktorá bola namočená počas kosby vo vode v "šúbe". Šúb mal kosec zavesený na páse. Snopy ukladali do hromádok - "krížov" tak, aby sa prekladaním vždy zakryl klas. Kríž mal 20 (21) snopov a pozostával z dvoch hromádok. Snopy viazali pomerne veľké. Obilie so "živšou" slamou alebo premiešané mladou ďatelinou a burinou nechávali na hrstiach preschnúť a v prípade potreby (najmä po dlhších dažďoch) ho aj obracali. Zvyšky roztrateného obilia pohrabali malými drevenými alebo veľkými železnými hrabľami. Obilie kosili v poradí, ako dozrievalo. Kríže ukladali tak, aby sa strnisko dalo zorať ešte skôr, ako zvezú obilie.

Suché obilie zvážali do stodôl. Voz - rebrinák bol na tento účel zvlášť upravený, mal dlhé "griefy", na ktorých vyčnievali "štingle", aby sa snopy nešmýkali po hladkom "bučku", keď začne voz skákať po zlej poľnej ceste. Preto bolo treba fúru starostlivo uložiť a zapavúziť.

Chudobné deti a ženy zbierali po pohrabaní pokosenej role klásky, ktoré dávali doma hydine alebo ich aj mlátili piestom.

Pozvážané obilie mlátili už zväčša modernými mláťačkami s benzínovým alebo elektrickým pohonom. Dávnejšie sa používali tzv. trasačky a ručné mláťačky. Cepami mlátili už obyčajne iba raž, ak slamu potrebovali na "otep", z ktorej zhotovovali "proviesla" na viazanie snopov alebo "došky" na slamené strechy a ich opravy (stodoly, "gátory", dávnejšie aj domy). Vymlátené obilie merali pôvodne na meričky, štvrťky, potom ho vážili vo vreciach a uskladňovali na povalách, sýpkach, predtým aj v obilných jamách. Vlhké obilie prehadzovali širokými drevenými lopatami - vejačkami. Slamu uložili do stodoly a ak sa nezmestila, do "kozla".

Krmoviny kosili ručne do riadkov, ktoré nechali schnúť na zemi, potom ich obrátili a skladali do "návidiel". Krmoviny zvážali do stodôl, prípadne do "gátorov". Pri narábaní s nimi používali drevené vidly a hrable.

V menšej miere pestovali na záhradách tiež konope. Siali ich obyčajne koncom mája, v júli trhali prvé "poskovné", a začiatkom septembra druhé, "materné". Konope doma spracúvali, vlákno upriadli a z priadze potom tkáči pripravovali potrebné plátno, prípadne koberce. Tkanie sa na kopaniciach zachovalo v ojedinelých prípadoch dodnes.

Brezovské lúky boli zväčša mokré, miestami močaristé a ich ošetrenie bolo veľmi jednoduché: na jar rozhrabali "krtiny" a vyhrabali nečistoty, z času na čas

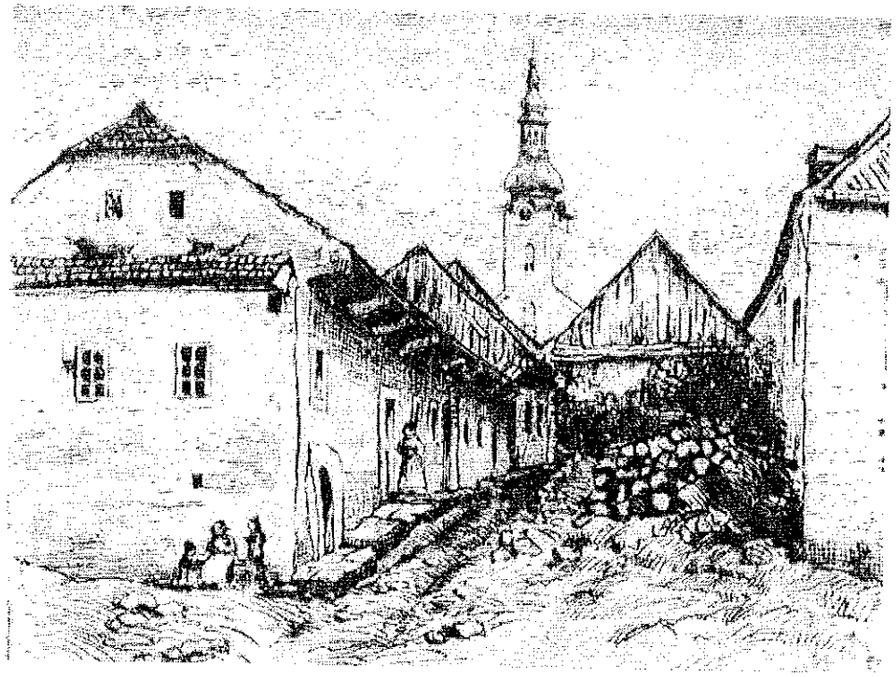

J. Hlaváč: Pohľad do dvora. Lept

ich poviezli hlinou (len výnimočne v ostatných rokoch kompostom, plevami). Inak lúky nehnojili, ani nepodsievali hodnotnými travinami, preto aj úroda sena pri prvej kosbe a "otavy" pri druhej kosbe mala len priemernú akosť. Ešte menšiu pozornosť venovali pasienkam, neošetrovali ich, ich rozloha klesala a pasenie dobytka postupne upadalo.

Brezovania sa niekoľkokrát v minulosti pokúšali o úspech aj v pestovaní hrozna, a to najmä na južnom svahu Bradla. Úroda hrozna nebola však vždy dobrá, a tak vinohradníctvo tu nezapustilo hlbšie korene.

Ovocinárstvu sa vcelku viacej pozornosti venovalo na kopaniciach. Extenzívne poňatie prekročilo však len v menšej miere. Najčastejšími stromami v sadoch na Brezovej sú jabloň, hruška, slivka, orech, čerešňa. Moderné formy pestovania ovocia a zeleniny začínajú sa vo väčšej miere uplatňovať až v súčasnosti, a to najmä zásluhou dobre prosperujúceho spolku záhradkárov.

Väčšiu časť brezovského chotára zaberajú lesy, z ktorých ešte aj v rokoch po druhej svetovej vojne dostávali občania tzv. "výdanek", presne určené množstvo palivového dreva. Lesy sú na 74% listnaté (prevláda buk, menej hrab, dub, jaseň a i.), na 26% ihličnaté (smrek, červený smrek, biela a červená borovica).

Chov dobytka bol v minulosti hodne rozšírený, čo sa vzťahuje najmä na rožný statok a ovce. V ostatných desaťročiach gazdovania však citeľne upadol a chov oviec takmer zanikol.

Väčším gazdom pri prácach pomáhala domáca čeľaď: pri koňoch "pacholci", pri kravách "kravári", pri domácnosti "dievky", pri žatve spomínaní "výžinkári". Poslední sa zjednali na čas žatvy a mlatby ako sezónni robotníci, ostatní obyčajne na rok začiatkom kalendárneho roka. Paholci odchádzali "s koláčom" na Štefana, dievky na Nový rok. Bývali a stravovali sa u gazdu, od ktorého dostávali naturálnu a peňažnú odmenu.

Druhým najvýznamnejším zamestnaním obyvateľov Brezovej bolo v minulosti garbiarstvo. Jeho pozícia a význam sa vývinom menili vzhľadom na rozmach a úpadok tejto výroby. V remeselnej forme garbiarskej výroby sa dlho zachovávali tradičné spôsoby spracúvania kože. Brezovania spracúvali jednak kože z domácej produkcie, jednak skupúvali ovčie kože v Uhorsku i v zahraničí.

Ovčie kože nakupovali alebo s vlnou alebo tzv. "holice" - ostrihané, bez vlny. Po rozbalení dodávky ich namočili do studenej vody v močidlách. Po rozmoknutí ich vyprali a vytiahnuté a otečené z vody "podmazali" na holej strane roztokom vápna a popola, neskoršie "natrónu". Takto podmazané kože poskladali na malé hromádky a na druhý deň skoro ráno z nich na "struhadlách kosou šklbali" vlnu. Tu sa v spracovaní oddelila koža od vlny a dostali sa dva produkty.

Vlnu dávnejšie iba sušili a nevypranú predávali. Neskoršie, zavedením chemických čistiarní ("šarovien") ju prali a vyčistenú lepšie speňažili.

Kožu očistenú od vlny dávali do "zoly", kde sa vo vápnovom roztoku štrnásť dní "lužila". Po vytiahnutí zo zoly sa koža najprv v čistej vode oprala a potom na strúhadle kosou alebo "francúzom" očistila, ostrúhala a "oblajchovala". Pri tejto práci sa z kože odstránilo aj tzv. "mriazdro". Ostrúhanú a vyhladenú kožu v čistej vode vyprali a vložili do "kadečiek", neskoršie do "kád". V kadečkách bola "dubnica", totiž v teplej vode rozmiešaná rozdrvená dubová kôra. Dubnicu zohrievali, čím pochod spracovania urýchľovali tak, že za štyri dni bola koža vydubená. Naproti tomu v kadách náplň tvorilo v studenej vode rozmočené "trieslo" (smreková alebo jedľová kôra). V kadách sa dubilo jeden mesiac a kože sa každý deň obracali. Do jednej kade sa zmestilo 80-100 kusov ovčích koží. Vydubené kože zavesili na klince pod šopami alebo na povalách, aby sa usušili (bez slnka). Usušené brezovou alebo trstenou metličkou vlažili, kropili (podobne ako bielizeň pred žehlením), aby ich na "štokoch" mohli dobre "vyštrichovať" a potom "štosovať", čiže vyhladiť a zmäkčiť. Takto vyhotovili jemné "futro", ktoré si od dubnice zachovávalo zvláštny zápach. Kože po 10 kusoch skladali do zväzkov a po ďalších úpravách prihotovili na predaj.

Na týchto základoch vyvíjala sa ďalej aj výroba továrenská, ktorá na Brezovej zaznamenala rozvoj a samozrejme neostala iba pri spracúvaní ovčích koží.

S garbiarstvom úzko súvisela v živote Brezovanov aj ďalšia činnosť - obchod s kožou a vlnou. Vlnu predávali najprv ako tzv. "garbárku", nečistenú, od 70. rokov minulého storočia už vypranú v chemických práčovňach. Predaj vlny bol sústredený v rukách väčších garbiarov, ktorí ju skupúvali od menších výrobcov a spolu s vlastnou produkciou predávali vo veľkom na domácich i zahraničných trhoch. Odbyt smeroval najviac na Moravu, do Sliezska, Poľska, Saska.

Najvýraznejším z obchodnej činnosti s kožou stal sa u Brezovanov obchod s futrom, neskoršie podošvami a priemyselne vyrobenou kožou a kožušinou. Predaj futra - to bol pôvodne trhový obchod, keď výrobca sám predával kože priamo spotrebiteľom na trhoch a jarmokoch v okolitých bližších i vzdialenejších obciach. Menší a chudobnejší výrobcovia nosili svoje výrobky na trh v "noške" na chrbte, lepšie sa "majíci" vozili ich dávnejšie na káre, neskôr na voze, do ktorého bol zapriahnutý obyčajne len jeden koník. Tento typ brezovského obchodníka s kožou zachytil s jeho mnohými skúsenosťami a žartovnými príhodami spisovateľ Elo Šándor vo svojom diele Sváko Ragan z Brezovej. Na ďaleké cesty používali dvojzáprah. Boli to najmä cesty, ba celé výpravy do Pešti (Budapešť), kam chodievali štvrťročne a cesta trvala niekoľko dní. Časom si tu vybudovali celé sklady a vypestovali kontakty s továrnikmi a obchodníkmi z celého Uhorska, ktorým po vybudovaní železnice posielali tovar priamo. Cena futra sa menila podľa akosti a dopytu. Modernejšie spracovaná koža a kožušina našla odbyt i v Rakúsku, Nemecku, Poľsku, Taliansku, Švajčiarsku, Švédsku, Nórsku.

S garbiarskou výrobou súviseli ešte niektoré ďalšie, dnes už zaniknuté remeselné činnosti. Zanikli tzv. "knapi" alebo ako im hovorievali "knapkovia", ktorí vyrábali koberce z konskej, kozej a hovädzej srsti ako odpadku pri výrobe hovädzích, teľacích, kozích a iných koží. Zanikli aj "valchári", ktorí valchovali, hladili koberce spomínaných knapov, stĺkali plátno a súkno vo valchách, poháňaných vodou.

Okrem toho vyrábali na Brezovej glej. Surovinou tu bol najviac odpad pri výrobe koží (odrezky), ale dovážali ju i odinakiaľ. Hotový glej posielali do Budapešti, Viedne, Bratislavy, Brna a inde. Na podobnej surovinovej základni sa uchytili na Brezovej aj "mydlári". Začali s výrobou sviečok z ovčieho a hovädzieho loja, ktorý kupovali od garbiarov ako odpad z koží. Okrem toho vyrábali mydlo, v oboch prípadoch viac-menej pre miestnu potrebu.

Obchodná činnosť, súvisiaca s výrobou a predajom koží, priviedla Brezovanov k ďalšiemu obchodnému podnikaniu. Niektorí skúsili obchodovať s ošípanými. Skupúvali ich od apríla do augusta na Dolnej zemi, zašli aj do Srbska, naložili niekedy aj 200 kusov do vagónov, viezli ich po Šaľu nad Váhom alebo Sereď, tam ich zložili a začali rozpredávať idúc hore Váhom a Blavou až po moravské hranice, ba ja do Olomouca.

Častejšie sa spomína v dejinách Brezovej tzv. škopiarstvo. Toto obchodovanie sa začalo v 80. rokoch minulého storočia a trvalo asi dvadsať rokov. Škopiari

chodili najprv po okolí Levíc, Ďarmot, Šale, v sezóne od júla do decembra a skupúvali vyškopených baranov. Potom ich hnali smerom na Brno, Olomouc, Znojmo, Prahu. Cesta trvala 5-6 týždňov tak, že idúc baranov popásali. Stádo sa skladalo z 200-300 kusov. Neskoršie sa pustili na nákup ďalej na Dolniaky, do Ceglédu, Debrecína, na Čabu atď. Odtiaľ ich hnali podobným spôsobom, ale viacej k Viedni, kam prichádzali kupci až z Francúzska. Aby sa podnikavým Brezovanom takáto cesta vyplatila, skúpili a hnali niekedy naraz aj 1200 baranov. Pritom zažili mnoho veselých i smutných príhod a ťažkostí. Samotný nákup robili tak, že v dedine požiadali richtára, aby dal vybubnovať, že došli škopiari. Bohaté pramene nákupu našli na veľkostatkoch v Rumunsku, Bulharsku, Besarábii i v južnom Rusku. Na prekážku im neboli ani veľké vzdialenosti, nakúpený statok hnali po cestách v čase i nečase, cez deň putovali, popásali, v noci spávali vonku na poli, v jarkoch. Stravovali sa najviac kašou, ktorú si varili v narýchlo zhotovených kolibách v noci. Toto obchodovanie sa skončilo koncom 19. storočia, keď sa pre choroby dobytka uzatvárali hranice.

Už za čias spomínaného škopiarstva začali niektorí obyvatelia Brezovej obchodovať s vajíčkami a kurencami. Tento obchod sa však širšie rozvinul až po úpadku škopiarstva. Skupúvali sa vajíčka, kurence, neskôr hydinu vôbec, ale aj maslo, tvaroh a divinu (zajace, srnčie a pod.). Nákup, ktorý pochádzal hlavne z kopaníc a blízkeho okolia Brezovej, vozili do Brna a potom najmä do viedenskej tržnice a časť vajec ukladali do vápna. Rozrastaním obchodu obsiahli aj ďalšie kraje (okolie Nového Mesta, Ilavy až po Belušu a Rajec, Prievidzu a Žabokreky). Do Viedne vozievali najprv dvakrát týždenne, v sezóne až 150-200 tisíc vajec, ktoré neskôr posielali železnicou. Po prevrate roku 1918 sa obrátili najmä na Brno a Prahu, menej Bratislavu.

V brezovskom prostredí sa vyvinula tiež zaujímavá inštitúcia, ktorá súvisela s remeselnícko-obchodným podnikaním Brezovanov. Bol to tzv. frajmek. Rodičia posielali svoje deti do inorečového prostredia v rámci Rakúsko-Uhorska, aby sa tam učili jazyk a súčasne aj orientovať sa v cudzom svete. Brezovské rodiny posielali svoje deti najčastejšie vo veku od 10 do 16 rokov "do Rakús" a do krajov s maďarským osídlením ("na Maďary"). K častým strediskám patrili Spannberg, Diakovce a Šamorín. Deti v príslušnom mieste navštevovali školu (odchádzali obyčajne na 1-3 roky) a v rodine, v ktorej bývali, pomáhali pri gazdovstve a pod. Z maďarských, resp. rakúskych rodín zasa prichádzali deti na Brezovú ako na výmenu. Kontakt takýchto rodín udržiaval sa často po dlhé roky. Z Brezovej sa chodilo na frajmek až do prvej svetovej vojny. Brezovania sa nielen vďaka škole, ale najmä vďaka tejto skúsenosti dostali k aktívnemu ovládaniu dvoch cudzích jazykov (maďarčiny a nemčiny), čo im bezprostredne pomáhalo pri cestách po Rakúsko-Uhorsku a približovalo svet, v ktorom žili; vedeli sa v ňom lepšie orientovať a pohotovo a uvážene na jeho vývin i reagovať.

STRAVA

Stravovanie na Brezovej bolo primerané zamestnaniu obyvateľov a podliehalo vývinu. V minulosti bolo veľmi jednoduché, dnes je rozmanitejšie a bohatšie. Jedlo sa obyčajne päťkrát denne: raňajky (frištuk), desiata, obed, olovrant (nešpor) a večera.

Ráno sa jedla obyčajne polievka z predošlého dňa alebo sa navarila "kmínovica", do ktorej sa krájal chlieb. Káva bývala na raňajky len zriedka - na sviatky, neskôr v nedeľu a novšie už každý deň. Desiata pozostávala často zo syra (tvarohu) alebo slaniny, ktorá sa zapíjala páleným, ražným alebo slivovicou. Na obed sa podávali najviac dve jedlá, ale neraz len jedno. Nešporovali lokeš, krútanec, buchty. Večerali kýšku (sadnuté kyslé mlieko), cmar, pečené zemiaky, syrom posypané zemiaky a rozličné kaše (zemiakovú, krúpovú, kukuričnú), syrom posypaný lokeš alebo zvyšky od obeda. Obed býval bohatší - pozostával z polievky a mäsitého jedla alebo múčnika. Tu bol výber už dávnejšie dosť pestrý.

Početné sú polievky: mliečna s nakrájaným chlebom, pšenom, žmolkami, ryžou, slížami, demikát, zapražená kmínová, zemiaková; zo strukovín: fazuľová, hrachová, šošovicová; srvátková, kapustnica, slivková, "ščiepková" (z nakrájaných suchých jabĺk), držková a veľmi často hovädzia - s vyváranými a zavarenými slížami, žmolkami, haluškami, "šlopkami", "hrtánkami", krúpkami, ryžou.

Mäso jedli varené, pečené, parené a údené. Z varených bolo najčastejšie hovädzie, baranie, menej často bravčové. Obľubovali parené hovädzie a baranie s cibuľou. Piekli bravčové a teľacie, ktoré aj nadievali. Údievali bravčové - klobásky, rebierka, šunky. Hydinu a mäso z diviny konzumovali zriedkavejšie, ryby takmer vôbec nie. Z vajec si robili praženicu "škvarelinu" alebo stratené kura. Z hydiny mali najradšej husacinu s cibuľou. Zo zabíjačky obľubovali aj oškvarky a huspeninu

Mäso jedávali s omáčkou alebo s kompotom.

Omáčky boli tiež rozmanité. Najčastejšie bola zemiaková, chrenová, cibuľová, cesnaková, dynová, uhorková, šalátová, slivková, novšie rajčiaková, ale aj ríbezľová a egrešová. Často varili kapustu a kel. K mäsu používali tiež cibuľu, cesnak, chren, rozličné šaláty (hlavičkový, uhorkový, kapustný - parená kapusta), varené sušené hrušky, slivky, "ščiepky", cvikľu a kaše (zemiakovú, hrachovú, kukuričnú, krúpovú, pšenovú).

I múčnikov pripravovali mnoho. Boli pečené i varené. Významné postavenie v stravovaní Brezovanov mal chlieb. Piekli ho najmä z raži a kedysi len doma. Ak vedelo dievča upiecť dobrý chlieb, bolo súce na vydaj. Ako nepodarený označovali chlieb nenakysnutý, zhorený, odsedený a zákalcový. Pri pečení chleba piekli obyčajne aj poplamúchy, bialoše, cigáneence, osúchy, lokše. Okrem toho z múky piekli krútance, koláče, buchty, pagáčky - oškvarkové a maslové,

cestenice (slivkové dvojradové) a pre zvláštnejšie príležitosti pampúšiky, božie milosti, zázvorníky a novšie aj štrúdle, palacinky, dolky, zákusky a torty. Najčastejšími varenými múčnymi jedlami boli slíže, rezance, halušky, trhance, púčky, opantance, purgalce, cestenice. Posýpali ich syrom, makom, dubom (pomleté sušené hrušky, sčiepky), lekvárom a menej orechami.

Popíjali pálené, ražné, slivovicu, borovičku, víno, menej pivo a novšie aj likéry.

Najustálenejším jedlom bola vari nedeľná hovädzia polievka a kapusta s mäsom, vo štvrtok kapustnica s údeninou a hrachovou kašou.

HISTÓRIA BREZOVSKEJ GARBIARČINY

Štefan Ciran

Nie je mnoho miest, čo by boli tak úzko späté s nejakým remeslom, ako Brezová s garbiarstvom, a to takmer od jej vzniku. Už v 17. storočí mala poddanská obec Brezová čachtickému panstvu dodávať okrem iných naturálií aj vyrobené ovčie kože. Ukladal jej to urbár z r. 1661. Za to, že jej dovolili predávať doma vlastnú pálenku, musela okrem povinnosti predaja i panského vína, dodať stanovené množstvo vyrobených koží. Muselo to byť už vtedy výnosné remeslo, čo sa dozvedáme aj zo zemepisného diela Mateja Bela a jeho nasledovníkov, keď napísali o Brezovanoch, že "bohatší občania v meste sa zamestnávajú spracovaním koží volských, konských, teľacích a jahňacích". Surovín bolo dosť, doma i na okolí. V nasledujúcom a deväťnástom storočí sa garbiarstvo stále rozmáhalo. V druhej polovici 19. stor. bolo už tak rozšírené, že sa ním živilo až 300 rodín, pričom z každej rodiny pracovalo viac členov. Námezdníkov nebolo, iba pár učňov a tovaryšov. Dotvrdzuje to aj skutočnosť, že sa tu vybudovali štyri práčovne vlny a tri glejárne, pre ktoré bol odpad z koží hlavnou surovinou.

V spracovaní postupne prevládali ovčie kože, lebo spomínané štyri šarovne boli vystavené práve na pranie ovčej vlny. Tieto ovčiny (podľa akosti vlny meríny s najjemnejšou vlnou, cigáje so stredne jemnou a cápové s hrubou, prípadne holice z ostrihaných oviec) nebolo možné po čase už nakupovať v dostatočnom množstve v blízkom, ale ani v širšom okolí. Ba ani Horné Uhorsko (Slovensko), nestačilo už produkciou koží. Garbiari sa preto vydali na nákup na Dolnú zem, do terajšieho Maďarska, Rumunska. Z ovčín vyrábali povestné futro, ktoré sa ďalej dostávalo na trhy veľkej časti Rakúsko-Uhorska.

Futro, dnes nazývané podšívka, je ovčia, prípadne kozia koža, vyrobená prírodnou surovinou (na kúsky porezanou, vysušenou smrekovou kôrou). Obuvníci ju dávali dovnútra obuvi. Technológia spracovania ovčín na futro je jednoduchá, ale zdĺhavá. Potrebné vápno kupovali od Hradišťanov a Dobrovodanov, popola si naspižovali doma a smrekovú kôru, ak nestačila domáca, dodávali až z Liptova. Na jarmoky chodili poväčšine koňmo až k Balatonu. Bola to dvojúčelová cesta, tam vozili vyrobené kože, futro i iné a naspäť surové kože.

Vlnu usušili, aby nehnila a zásobovali ňou textilky na Morave, v Sliezsku, Nemecku i iných krajinách. "Tisícky centov jej vyvážali ročne", napísal r. 1899 v Obzore brezovský učiteľ Juraj Chorvát. Hoci ju predávali nevypranú, utŕžili až 120 zlatých za cent (56 kg). Táto vlna sa nazývala garbiarkou, na rozdiel od strižky, ktorá sa získala strihaním živých oviec.

Brezová bola vždy na strane pokroku. Chceli skvalitniť garbiarku i strižku, preto vybudovali šarovne-práčovne, v nich vlnu chemicky vyčistili a potom lepšie speňažili.

V čase, keď bola garbiarčina v najväčšom rozkvete, zapúšťala korene i mimo našej obce, až kdesi na Dolnej zemi. Brezová bola preľudnená. Ľudia začali migrovať v rámci Uhorska a okrem iných dostali sa na Dolnú zem aj garbiari. Založili si živnosti v Jazsberíne, Békešskej Čabe, Sarvaši a inde. Dnes tam žijú tretie i štvrté generácie, remeslo však už nerobia a brezovštine nerozumia. Len mená Kostelný, Šurák, Kadlečík, Rechtoris a i. prezrádzajú ich pôvod. A práve oni, poznajúc pomery, ale s nimi aj iní garbiari, dodávali si na Brezovú vyšarovať svoju vlnu. Na Brezovú v tom čase ešte neviedla železnica, všetko sa dopravovalo do Piešťan a odtiaľ povozmi. Význam Brezovej týmito šarovňami stúpol. Neboli to však len garbiari, čo prichádzali na Brezovú, ale i priekupníci - vlnokupci a chovatelia oviec. V medzivojnovom období poslúžili tieto práčovne nejednej textilke a napr. trenčianska Merina ešte aj v šesťdesiatych rokoch tohto storočia si tu dávala prať vlnu pre vlastnú potrebu.

Maďarsko ostalo aj po prvej vojne dôležitým dodávateľom ovčích koží, ale pribudli i ďalšie krajiny (Turecko, Mongolsko, Austrália i arabské krajiny).

Úpadok garbiarčiny. Posledné desaťročie minulého storočia je charakterizované zhoršením hospodárskej situácie Uhorska, čo doľahlo aj na Brezovú, Následkom tejto neutešenej situácie garbiarske remeslo stagnovalo, ba priam upadlo. Konkurovali mu továrne s produktívnejšou výrobou a lacnejším predajom. Kým garbiarov pred pár desaťročiami rapídne pribúdalo, až kulminačný počet garbiarov (300), sa rýchlo zredukoval na tretinu. "Bol tu čulý život, teraz nastáva ticho, lebo keď zarobil garbiar, útržil i mäsiar, obchodník, šenkár i remeselník", píše spomínaný autor Juraj Chorvát.

Brezovskí garbiari boli pri svojej profesii akoby medzi dvoma mlynskými kameňmi. Obchod s kožami mali v rukách prevažne židovskí obchodníci, ktorí sa usilovali udržať ceny surových koží čo najvyššie. Po ich spracovaní, čo trvalo aj pol roka, grabiari vlnu predali do zahraničných textiliek prostredníctvom vlnokupcov, ktorí mali s textilkami spojenie. Aj to boli takmer výlučne Židia, ktorým záležalo zasa na tom, aby výkupné ceny vlny od garbiarov boli čo najnižšie. Tak sa stávalo, že títo zarobili na vlne viac, ako tí čo ju produkovali, čo museli zabezpečiť celý výrobný proces. V medzivojnovom období, ale hlavne cez vojnu a po nej, sa kontaktovali s odberateľmi garbiari už sami.

Futro, prípadne podrážky predávali po jarmokoch sami, ako to vidieť vo filme Sváko Ragan z Brezovej. Ale to, čo Elo Šándor písal vo svojej knihe, patrilo vtedy už minulosti. Obuvníci i priekupníci chodili už za garbiarmi, ba posielali kože svojim odberateľom aj poštou. Napriek tomu ešte aj krátko pred druhou svetovou vojnou brezovské ženičky, každá s batôžkom futra na chrbte, sa vyberali prvým ranným vlakom na okolité jarmoky.

Zaujímave bolo, že kože sa kupovali na kusy, nie na váhu. Vyrobené sa kupovali na zväzky po 10 kusov a vlna sa vážila. Tak to bolo len pri "starej garbiarčine", čo sa však zmenilo.

Mnohí garbiari neraz zbohatli nie práve svojou šikovnosťou a na druhej strane iní zas upadli, alebo vyšli na mizinu, nie vlastnou vinou. Príčinu rýchleho rastu alebo pádu najlepšie vidieť na jednoduchom príklade. Keď kupoval garbiar kože, musel si rýchlo vykalkulovať, či môže dať za ne cenu, ktorú požadovali. Musel odhadnúť, koľko dajú vlny a či mu podľa aktuálnej ceny na trhu, takto utŕžené peniaze zaplatia surové kože, na ktoré si obyčajne požičal v banke. Tržbu za vyrobené kože, futro počítal na mzdu za prácu, za šarovanie, ostatné výrobné náklady a prípadný zisk. Spracovanie predmetných koží trvalo niekoľko týždňov, ba i mesiacov. Ak sa stalo, že v tomto čase cena vlny vzrástla, podnikateľ zarobil viac ako predpokladal, bohatol. Ak cena vlny klesla, neutŕžil toľko, aby mohol splatiť dlh, upadal a niekedy "vyšiel na bubon". Podobných zbohatnutí alebo pádov bolo v histórii garbiarov mnoho. Šťastím v takomto nešťastí bolo, že postihnutý si mohol nájsť prácu vo svojom odbore. Túto živnosť vykonávali aj brezovskí Židia. Nerobili však sami, ale si najímali i takto upadnutých garbiarov. "Bol to ale slabý denný zárobok - šesťdesiat grajciarov - a trikrát pohárik pálenky" napísal v r. 1899 J. Chorvát. Preto odišli mnohí do Ameriky, kde uplatnili svoje vedomosti a zručnosť aj pri tomto remesle. Najprv ako robotníci, neskôr ako podnikatelia. Viacerí z nich sa po získaní kapitálu po 1. svetovej vojne vrátili. Pri výhodnom menovom kurze sa im peniaze znásobili, čím si zabezpečili bezstarostný život.

Ani začiatok dvadsiateho storočia nepriniesol pre garbiarov zlepšenie situácie, skôr naopak, ešte sa zhoršovala. Až prvá svetová vojna a prvé roky po nej zaznamenali oživenie, ale nie v takom rozsahu ako v druhej polovici minulého storočia. Preto vysťahovalectvo (aj keď načas utíchlo), v dvadsiatych rokoch znovu ožilo.

Povojnová konjuktúra netrvala dlho a brezovská garbiarčina čím ďakej, tým viac upadala. Futro a podošvy nešli na odbyt. Vytláčali ich výrobky zahraničných i našich fabrík, ktoré aj keď neboli kvalitnejšie, boli lacnejšie a vzhľadnejšie. Ceny surových, ale i vyrobených koží a vlny na svetových trhoch boli kolísavé. Garbiari nemali istotu, nevedeli držať krok s týmto stavom a mnohí sa remesla vzdali. Za nadobudnuté peniaze počas konjuktúry si kúpili role a hospodárili, iní si ich nechali v banke. Tí urobili najlepšie. Najhoršie pochodili tí, čo sa silili a robili remeslo ďalej, lebo prišli aj o to, čo nazhromaždili počas konjuktúry. Preto tu bolo koncom dvadsiatych rokov málo garbiarov a v tridsiatych rokoch sa už dali spočítať na prstoch. Ani oni však nedorábali futro zo všetkých koží, hoci niektorí obuvníci ho mali najradšej. Majitelia továrne Miloš Gavora a spol. vykupovali od drobných garbiarov kože po "odvolnení", aby ich spracúvali továrensky na iné účely. Futro robili garbiari už len z tých koží, čo pre továreň neboli vhodné. Tradičná garbiarčina, v tomto

období už zanikla. Aj keď sa pred druhou svetovou vojnou a počas nej nanovo vzkriesila, bolo to už len dočasné.

Technológia výroby. Aby aj nezainteresovaný čitateľ pochopil, že prechod tejto tradičnej ručnej výroby na továrenský spôsob bol nutný, opíšeme ďalej celý jej postup od kúpy koží až po predaj vlny a futra. Bol to zložitý proces. Vyžadoval si nielen pevné ruky, ale aj zdravý rozum, lebo išlo o ťažkú prácu v mokrom prostredí a za každého počasia. Surovinu - kožu - garbiari nakupovali u mäsiarov (ak išlo o menšie množstvá), vo väčšom od priekupníkov, alebo obchodníkov s kožami. V prevažnej miere išlo o suché, len výnimočne solené kože. Ako sme už uviedli, predávali sa na kusy, podľa akosti vlny merinky, cigáje a cápovej. Ak boli z ostrihaných oviec, boli to holice a ak boli stiahnuté z oviec v celosti, teda bez prerezania na brušnej strane, nazývali ich temloviny. Stávalo sa, že jeden garbiar kúpil partiu koží pre dvoch, troch, prípadne viacerých spoločníkov. Doma si ich museli spravodlivo podeliť. Niekedy ich rozložili hneď na stanici na potrebný počet kôpok a nezainteresovaný hodil na ne losy. Až potom si odviezol každý svoju kopu.

Prvou operáciou výrobného postupu bolo namáčanie koží v močidlách. Močidlo bola jama pri potoku, kde voda sama natekala Zámožnejší mali močidlá vybetónované a kto ich vôbec nemal, namáčal kože v tzv. stávku - kôlmi ohraničenom priestore potoka, aby kože nevzala voda. Garbiarčina sa dala teda robiť len pri potoku. Studničná voda nebola dobrá a načerpať také veľké množstvo vody vtedajšou technikou bolo nepredstaviteľné. Rozmočené kože bolo treba asi po troch dňoch preprať, nechať otiecť. Potom z nich poobrezávali hlavy, paprčky a chvosty, čím boli pripravené na podmazávanie. Na drevenú tabuľu, veľkosti pingpongového stola, prestreli kožu vlnou dole a na holú časť nanášali "čomochmi" z vrecoviny "natrón" - zmes haseného vápna so sírnikom sodným (omáčkovitej konzistencie, zelenomodrej farby). Takto podmazanú kožu zložili cez polovicu po dĺžke tak, aby sa natrón nedostal do styku s vlnou. Potom kože odkladali na kôpky asi po desať kusov. Natrón pôsobil necelý deň na uvoľnenie vlasu, aby sa mohlo začať šklbať, čiže odvoľňovať. Robilo sa to na "strúhadlách" (polovalcových drevených špalkoch), tupou garbiarskou kosou - obojručným nožom. Vlnu, ak jej bolo na jednu várku, odviezli ihneď vyšarovať. Ak nie, museli ju sušiť na dvore alebo plechovej streche, aby nezačala veľmi rýchle hniť, lebo bola najdrahším artiklom tejto výroby. Až nazhromaždili usušenej vlny viac, potom ju dali vyprať.

Ošklbaním získané holiny (nie holice), bolo treba 1 až 3 týždne lúžiť v zolách. Boli to drevené kade zakopané v zemi, naplnené vápenným mliekom. A zasa, niekto ich mal v krytej miestnosti - zolárni - iný vonku pod holým nebom alebo prístreškom. Preto bola doba lúženia rozdielna, závislá od teploty. Vnútri sa dalo i prikúriť. Na holinách ostali ešte zvyšky krátkej vlny, ktoré pri lúžení už celkom povolili. Preto sa znova dávali na strúhadlo a kosou sa kože znovu už nie šklbali, ale "ošvarovali". Krátka vlna z nich sa nazývala ošvar. Kože holice sa nepodmazávali, ale po námoku sa hneď dávali lúžiť do zoly, kde

povolila všetka krátka vlna. Aj tie sa na strúhadlach tupou kosou zbavovali tejto vlny - zvalovali sa. Táto krátka, vlna na rozdiel od ošvaru, sa volala švrlinok. Ošvar aj švrlinok prali v prútených košoch na potoku, usušili a pri šarovaní miešali s ostatnou vlnou. Keďže holiny i holice nemali v zolách žiaden pohyb, z času načas ich dreveným háčikom povyťahovali nad zolu, potom po jednej spúšťali naspäť a opačným koncom háčika zatláčali. Tým sa lúženie urýchľovalo. Hovorili tomu nadvŕhanie. Vylúžené holiny sa znovu dostali na strúhadlá, aby ich zbavili podkožného väziva, blán a tuku, čo bol odpad - "miazdro". To sa však robilo ostrými obojručnými kosami. V medzivojnovom období sa tieto kosy - nože nevyrábali ručne. Veľmi dobré boli tzv. francúze, dobre držali ostrie, ktoré mali na oboch stranách. Miazdro bolo vynikajúcim hnojivom, niektoré jeho časti boli surovinou na výrobu gleja a mydla.

Najzávažnejším postupom výroby koží je činenie - chemický proces, pri ktorom sa pôsobením určitých látok zmení surová koža na useň celkom odlišných vlastností. Nepodlieha hnitiu a pod. Garbiari používali jediný spôsob - triesločinenie. Trieslo (porezaná smreková kôra sa dala spolu s kožami do drevených kadí zakopaných v zemi s asi tisíc litrovým obsahom, do ktorých sa vmestilo okolo sto holín. Mávali ich poväčšine vonku alebo v krytých priestoroch. Bol to veľmi zdĺhavý proces, hlavne v zimnom období, keď kade zamrzli a musela sa do nich prilievať teplá voda. Takéto činenie trvalo i mesiac. Na rozdiel od zôl, museli sa kože v kadiach uvádzať do pohybu pomocou širokej dosky, zvanej zástavnica. Jeden chlap ju zakladal na jednej strane kade a oproti nemu stojaci dvaja ju za retiazky priťahovali k sebe, čím sa dali kože do pohybu. Takto sa kože otáčali aj trikrát denne, aby sa činenie urýchlilo. Toto bol najjednoduchší spôsob činenia. V medzivojnovom období sa používal aj dovážaný extrakt - výťažok trieslovín, ktorý sa asi týždeň pred dokončením pridal do kadí, čím sa činenie urýchlilo a skvalitnilo. Skúsený garbiar poznal, kedy boli kože vyčinené. (V modernom koželužstve je viac spôsobov činenia a robí sa v otáčavých sudoch v teplom prostredí a trvá niekoľko hodín).

Vyčinené futro nechali na drevených koňoch dobre odtiecť a potom ho vešali po povaloch na háčiky, zhotovené miestnymi Cigánmi. Nesmeli sa sušiť na slnku, ani na mraze, pretože uschnuté boli tvrdé. Predposlednou operáciou bolo vlaženie, kropenie (podobne ako pred žehlením bielizne). Robili to metličkou z rascovej vňate, brezového prútia a pod. Až na takto zmäkčených sa mohla robiť konečná úprava "štrichovanie" a "štosovanie", čo sa dialo na drevených štokoch. Na rubovej strane sa kovovým štrichovníkom futro lámalo, zmäkčovalo a na lícnej sa hladilo podobným, ale dreveným štosovníkom. Futro sa predávalo na zväzky, v ktorých bolo po desať kusov. Majster, t.j. majiteľ, porozkladal podľa veľkosti a kvality hotové futro na desať hromádok a potom do jedného zväzku bral z každej po jednom kuse. Do každého zväzku sa tak ušli kože z každej veľkosti a kvality. Aby každý zväzok držal pospolu, v dvoch miestach v oblasti zadných nôh ich spájali švihlíkom, ustrihnutým z okraja kože.

Takýto výrobný proces futra mal vo výrobe mnohonásobnú prevahu. Robili sa však aj iné výrobky. Hovädzie, konské i teľacie kože sa po čiastočnom vyčinení trieslom v kadiach zasýpali v sudoch, alebo kadečkách šiškovým dubom. Šišky boli guľôčky na dubových listoch, tzv. dubienky. Ich pomletím a pomletej dubovej kôry vznikal šiškový dub, ktorým sa kože dočinievali v uzavretých miestnostiach, v tzv. dubiarňach. Slúžili na podošvy, konské postroje, remene a pod., ale až po ďalšom dopracovaní.

Dvadsať rokov po prvej svetovej vojne toto typické brezovské remeslo pretrvávalo, ale bola to už existencia len popri rozmáhajúcej sa výrobe továrenskej. Doterajší garbiar bol odborník, remeslu sa musel vyučiť a skladať skúšky. V továrni je deľba práce a na niektoré úkony nemusel byť robotník ani odborníkom a robil často mechanicky jeden druh činnosti. Na to mu stačilo zapracovanie a prax.

Továrenská výroba. Najväčšou továrňou na výrobu koží na Brezovej pod Bradlom bola baranecká fabrika, ako ju nazývali. Jej tretinu vlastnil záhumenický Štefan Ciran, druhú Samuel Rechtoris a o tretiu sa delil Tomáš Bzdúšek s Jánom Kátlovským. Menších tovární bolo viacej (zamestnávali podľa potreby okolo dvadsať i viac ľudí). Po prvých konjukturálnych rokoch po prvej svetovej vojne bolo zrejmé, že remeselnícky spôsob výroby koží je odsúdený na zánik. Preto keď mali možnosť, začali zakladať malé továrničky. Tak koncom dvadsiatych rokov vzniká firma Bratia Kopeckí, pár rokov po nich Ján Vráblik st. a spol. a ešte neskôr Stred (Stern, Reich, Diamant), A. Fahn a spol., Matej Šurák a spol. a niektoré ešte menšie cez vojnu. Vybavenosť strojmi nebola ešte taká ako v dnešných moderných koželužniach, všetka ťažká práca sa neodstránila. Najdôležitejšie bolo, že sa od základu zmenila technológia a výrobná procedúra sa niekoľkokrát skrátila. Neboli potrebné zoly, v hašpliach sa vylúžili kože za pár dní. Namiesto kadí poslúžili otáčacie sudy, kde v parou ohrievanej vode sa vyčinili kože cez deň rôznymi trieslovinovými výťažkami. Pribudlo chrómočinenie chrómovými prípravkami.

Aj v týchto továrničkách sa zamerali najviac na ovčie kože, menej na teľacie a hovädzie. Horšie ovčiny sa ponechali na futro - podšívky. Bolo síce vzhľadnejšie ako garbiarske, ale menej kvalitné. Kvalitnejšie ovčiny, teľaciny a hovädziny sa činili chrómom, ďalej sa farbili podľa toho, aký nástrek sa mal nakoniec robiť, acetónovými farbami. Farieb a ich odtieňov bolo mnoho. Veľmi dobrú povesť mali brezovské kabátovice, slúžiace na výrobu kožených odevov. Zákazníkmi neboli len tradiční výrobcovia obuvi, ale ich okruh sa rozšíril o odevákov, galanteristov, brašnárov a iných. Dominantnou osobou bol majster, ktorý riadil a zodpovedal za celý výrobný proces. Rešpektovať ho museli aj majitelia. V začiatkoch tu boli majstri z Čiech, ale po absolvovaní chemickej školy v Hradci Králové, zastávali tieto miesta aj vlastní pracovníci.

Spomínaná kríza v tridsiatych rokoch doľahla aj sem. Továrne ostali stáť a mnohí zamestnanci poodchádzali na Moravu k Baťovi, do Čiech, ba až do Francúzska, Argentíny a USA. A tak Brezová, známa ako jeden z najväčších producentov ovčej vlny, ostala akoby vyradená z hospodárskeho života.

Prízraky druhej svetovej vojny. V druhej polovici tridsiatych rokov bolo už zrejmé, že bude vojna. Na Brezovej sa to prejavovalo tým, že garbiarčina sa znovu stavala na nohy. Nie však už v tom starom tradičnom poňatí. Vznikali nové továrničky s menšou kapacitou a k remeslu sa vracali aj tí, čo ho pred rokmi zanechali. Vytvárali sa neregistrované spolky dvoch, troch spoločníkov, ktoré však nemali dlhé trvanie. Spoločníci, ale aj jednotlivci, kúpili si aspoň po jednom z garbiarských strojov, poväčšine strúhačku, postruhovačku, hašplu a podobne a navzájom si vypomáhali (kooperovali). Boli to obyčajne vyradené stroje od Baťu zo Zlína. Veľmi dobre ich vedel zreparovať známy majster Šimon Beňo a pre takýchto garbiarov - trochárov, to bolo postačujúce. Uľahčilo a urýchlilo to prácu. Podobne sa robilo aj vo vojnovom období.

Vznikom Slovenského štátu nastalo riadené hospodárstvo, pretože sa tento štát pridal k nemeckej vojnovej mašinérii. Týkalo sa to všetkých oblastí a platilo to aj pri výrobe koží. Hneď v r. 1939 bolo založené Kožné družstvo v Bratislave, ktoré malo výlučné právo hospodáriť s kožami v celej Slovenskej republike. To znamená od výkupu surových koží, schvaľovanie dovozu až po distribúciu vyrobených koží, ba aj určovanie sortimentu. Družstvo uskutočňovalo prostredníctvom oblastných výkupcov, komisárov, výkup všetkých koží. Tí ich smeli predať len tým, ktorým ich družstvo pridelilo v určitom množstve. Kontingenty dostali len tí výrobcovia, čo mali živnostenské oprávnenie. Boli totiž aj takí, čo ho nemali a robili načierno. Čierny obchod prekvital v celej republike. Napríklad: sedliak, ktorý si chcel zabiť teľa, ovcu, alebo mäsiar i kravu, musel mať povolenie a úrady boli neraz skúpe na tieto povolenia. Preto sa zabíjačky robili bez povolenia a aby sa neprezradili, neodovzdali kože výkupcom, ale nejakému priekupníkovi, samozrejme načierno. Do tejto šmeliny sa zapojili i niektorí výkupní komisári, takže mali dvoje kože - jedny evidované a druhé, čo nedávali na kontingenty, ale komu chceli. Takto sa dostali kože aj tým, čo robili nelegálne, aj oprávneným výrobcom. Brezová nebola v tom čase jediným miestom s výrobou koží. Okrem Brezovej to boli Liptovský Mikuláš, Bošany, Jelšava a iné. Veľký rozdiel medzi výrobkami bol v cene, lebo bola aj omnoho vyššia (čierna) ako úradna cena. V poslednom roku vojny, ale i po nej, bol už tento obchod tak rozšírený, že sa kože vyrábali takmer v každom dome, i keď tým najprimitívnejším spôsobom a nekvalitne. Bol však veľký nedostatok tohto materiálu, a preto šlo na odbyt všetko, nehľadiac ani na vysokú cenu.

Predvojnoví garbiari, vrátane tovární, sa zameriavali hlavne na ovčiny a futro z nich, alebo kože na odev. Počas vojny sa spracúvalo aj mnoho teľacích i hovädzích koží. Hovädzie na podrážky, remene, postroje a teľacie na obuv. Veľmi dobrá koža na obuv, hlavne na ženskú, bola kozinka, tzv. ševro, lebo bola kvalitná, mäkká, ale nie taká vzhľadná ako box z teľaciny. Nevyrovnali sa však napr. liptovskomikulášským (okrem ovčích). O kabátoviciach sa zasa hovorilo, že sú najlepšie na Slovensku. Robili sa aj pre armádu, dokonca i pre nemeckú.

Čierny obchod a všetko, čo s tým súviselo, poškodil česť Brezovej s tak slávnou históriou i česť brezovských garbiarov, ktorí pred stopäťdesiatymi rokmi, ako prví slovenskí dobrovoľníci aj garbiarskymi kosami bojovali za slobodu Slovákov. Tieto nešváry však nerobili garbiari, ktorí predávali výrobky za primerané ceny. Mnoho priekupníkov predražovalo surové kože skôr, ako sa dostali do rúk garbiarom. A navyše, kože nakúpené na Brezovej prešli rukami aj troch priekupníkov, pričom každý ich cenu zvyšoval. Kým sa dostali do rúk obuvníka napr. na východnom Slovensku, boli už trikrát drahšie. Aj tu boli takíto šmelinári, ale to neboli garbiari, ktorí ľahko prichádzali k peniazom. Takto vznikala aj fáma, že na Brezovej okrem farára obchoduje s kožkami každý. Po vojne sa niektorí z takýchto "obchodníkov" stali rozličnými funkcionármi a aktívne sa zapojili do represálií proti garbiarom.

Zaujímavý je príbeh so sovietskými vojakmi, hneď po skončení vojny. Kúpiť si kože na kabát, to patrilo pre červenoarmejca k najvzácnejším veciam, čo mohol získať. Nemali všetci šťastie vyčkať v rade, kde sa nebral ohľad ani na vyššiu hodnosť. Prichádzalo medzi nimi k šarvátkam i prestrelkám. Preto sa niektorí vracali sem lietadlami, na Hoštákoch zosadali a s kufrom papierových frontových peňazí (neraz len v korunovej hodnote) vyhľadávali kože. Ich cena zo dňa na deň takto prudko stúpala. Ak sa cena koží na kabát pohybovala okolo tisíc korún, príchodom Rusov sa vyšplhala na desať, pätnásť i viac tisíc.

Ani po skončení vojny sa neodstránil neporiadok v hospodárstve a čierny obchod prekvital ďalej. Až konsolidáciou politických pomerov sa situácia zlepšila a nastal poriadok aj vo výrobe koží. Hospodárska kontrolná služba (HKS) veľmi prísne potláčala zistené priestupky. Čierny obchod vymizol a kože vyrábali len oprávnení živnostníci.

Drobní garbiari spolčili sa v Garbiarske družstvo. Bolo ich asi tridsať. Ich cieľom bolo vybudovať si spoločný veľký, vraj mamutí podnik, v ktorom by boli aj majiteľmi, aj pracujúcimi. Boli presvedčení, že spôsob, akým oni realizovali výrobu koží, nemá už perspektívu. Podnik chceli postaviť na Dolných lúkach. Zástancom tejto myšlienky bol aj vtedajší poverenník financií T. Tvarožek.

Ruka v ruke s garbiarstvom išlo aj blanárstvo - výroba koží so srsťou - kožušín. Nerozvinulo sa však do väčších rozmerov. Ich počet nie je známy. Zariadenie na túto výrobu bolo veľmi jednoduché a taký bol aj spôsob spracovania koží. Stačil na to súdok, kožušnícka kosa a česák, činidlom bol obilný šrot, neskôr liadok. Počas vojny tu zriadila firma Matej Šurák a spol. výrobu kožušín továrenským spôsobom s názvom Merino, ktorá disponovala moderným zariadením. Kožušiny mohli už farbiť i strihať na nich príliš dlhú srsť, kým kožušiny od blanárov boli biele a so srsťou v pôvodnej dĺžke. Blanári i firma Merino spracúvali len ojedinelo iné kože ako ovčie. Slovenské kožuchy sa robili z tých, čo v Merine farbili na hnedo.

Znárodnenie. Rok 1948 znamenal začiatok konca garbiarčiny na Brezovej. Živnosti zrušili a továrne znárodnili. Pridružili ich k n. p. Závody 29. augusta

Bošany a všetku výrobu sústredili do dvoch fabrík, v Baranci a vo Vráblikovej. Tam zamestnali v obmedzenom množstve aj ostatných robotníkov. Hodnotné stroje odviezli do Bošian a Liptovského Mikuláša a ostatné, hoci ešte dobré, ba niektoré ešte nepoužité, dali do šrotu. Vedúcich pracovníkov si dosadili zo svojich bošianskych pracovníkov. Po necelých troch rokoch zlikvidovali všetko. Zdalo sa, že Brezová sa s výrobou koží navždy rozlúči, no nestalo sa tak. Po siedmych rokoch výrobu obnovili s názvom Koželužne Bošany, n. p. a pokračovali výrobou ovčín. Na pranie vlny využili vlastnú práčovňu, ktorú používala vtedy trenčianska textilka Merina. Vo Vráblikovom podniku sa už vyrábali matrace, preto ako náhradu zaň využili objekt firmy Šurák. Tu sa vyrábal taký sortiment, čo na Brezovej dovtedy nerobili - bravčové kože. Bolo ich dosť, pretože všetky porazené prasatá sa museli odrať a kože odovzdať. Bravčoviny nie sú kvalitné, sú akoby predierkované a s hrboľatým povrchom. Ten sa musel nahladko vybrúsiť. Z rôznych pestrofarebných živíc získali umele líce. Tieto tzv. umelé boxy slúžili na ľahkú obuv pre Arabov a i. Tento objekt - Šurákov - po piatich rokoch však uvoľnili pre Kovové tkaniny, aj so zamestnancami.

Spracovanie koží sa realizovalo už len v Baranci. Pracovalo tam okolo 130 zamestnancov (vrátane práčovne). Dňa 31. decembra 1980 definitívne ukončila prácu aj baranecká prevádzka a stroje odviezli do Bošian. To bola posledná bodka po vyše tristoročnej tradícii garbiarstva na Brezovej, lebo aj Tatrachema po dvadsaťročnom jestvovaní výrobu zlikvidovala. Jej výrobňu (Gavorovu šarovňu) zbúrali kvôli výstavbe sídliska.

Garbiarsky spolok. Dr. Martin Tatara načrel výstižne do histórie garbiarského cechu. Treba ešte k tomu dodať a objasniť niektoré skutočnosti. Hoci cechy boli zrušené ešte v minulom storočí a toto bol už len Garbiarsky spolok, dodnes sa označuje ako cech. Mal viac členov ako ostatné cechy spolu. Preto sa z praktických príčin rozdelil na horný a dolný proces, keď prirodzenou hranicou bol rínok. Ten, aj s terajšou Garbiarskou ulicou, patril do horného procesu. Každý mal svojho cechmajstra, notára, šafárov, starejších i mládkov. Boli to funkcie čestné, volené na výročných schôdzach. Nebolo zriedkavosťou, že niektorí vytrvali vo funkciách desať, dvadsať i viac rokov. Schôdze bývali u cechmajstra, vrátane výročných, tzv. útratných. Tieto boli spojené s bohatou večerou zo spolkových peňazí. Okrem vlastného členstva bolo pozvané aj predstavenstvo druhého procesu. Obligátnym jedlom bola "dinctovaná" (parená) hovädzina a bravčové pečené, všetko robené v hlinených riadoch a v peci na chlieb. Pilo sa len víno.

Funkciu notára by podľa dnešných zvyklostí nazývali tajomníkom. Šafári hospodárili s látkami potrebnými na výrobu (ako vápno, trieslo, natrón a i.). Nakupovali ich spoločne pre členov a zisk odvádzali do spolkovej pokladne. Príjem mali ešte z poplatkov za nosenie sviec na pohreby nečlenom, lebo príslušníkom cechu chodili zadarmo. Taktiež poplatky za nových členov boli príjmom. Ak sa vyučenec po zložení skúšok chcel stať členom, urobil to za

neho otec. Formula na ten akt v zápisnici bola: "XY prihlasuje svojho syna (meno) za synka do ...." a zaplatil stanovený poplatok. Títo synkovia vykonávali funkciu mládkov. Ich úlohou bolo pozvať členov na schôdze, prípadne na pohreby, vyniesť fakle na pohreb, rozdať ich majstrom a po pohrebe priniesť naspäť, obsluhovať na výročnej útratnej schôdzi a iné služby. Týchto povinností boli mládkovia zbavení až nastúpením nového synka - mládka.

Ak si zvolili v niektorom procese nového cechmajstra, odovzdanie úradu dialo sa slávnostne, vždy až v predvečer, niekedy i v deň výročnej schôdze. Majstri, t.j. všetci členovia príslušného procesu sa zišli u doterajšieho cechmajstra, odkiaľ sprievodom odišli k novému. Vpredu niesli horiace fakle a za nimi "ládu", ktorú aj s fakľami zložili už u nového cechmajstra. Tento ich hneď pri vchode uvítal s prísľubom, že túto úlohu si bude svedomite plniť. Pri ceremónii nechýbali ani predstavení druhého procesu - cechmajster, notár, šafári, starejší i mládkovia. Láda bola pekná veľká drevená truhlica, v ktorej boli všetky cechové písomnosti, ale aj escajg - príbory na jedenie, lebo ani jeden cechmajster ich nemal toľko, aby mohol poslúžiť všetkým majstrom. Hostí pri večeri bývalo aj do päťdesiat, ak nie viac. Posledné prenášanie lády sa udialo v r. 1936. Bola to vzácna príležitosť. Tento Garbiarsky spolok, nazývaný Cech poctivého remesla garbiarskeho, trval až do likvidácie garbiarstva v r. 1948. Jediné, čo si ponechal, čo sa tradovalo, bolo chodenie na pohreby s fakľami a útratné schôdze (vždy medzi Vianocami a Novým rokom). Na útraty sa však už museli poskladať, lebo spolok nemal žiadne príjmy. Šafári boli zbytoční už v tridsiatych rokoch, keďže si každý obstarával všetko sám. Fakle sa zachovali podnes a ak zomrie bývaly garbiar, vynesú ich. Problém je však niekedy nájsť šesť chlapov, čo by ich niesli (v minulosti ich bolo dvanásť) a to ešte chodievali aj cechy krajčírsky, ševcovský, mäsiarsky, neskôr miešaný.

Hnutie garbiarskych robotníkov. Garbiarskych robotníkov v minulosti bolo málo. Robili poväčšine rodinní príslušníci, učni a tovariši, lebo každý sa rád osamostatnil, i keď robil len sám. Ťažko tu stanoviť hranicu medzi robotníkom a samostatným živnostníkom. Keď garbiar upadol, išiel načas pracovať k väčšiemu, niekedy i natrvalo. Vždy mal nádej, že sa ešte osamostatní. Nestávalo sa, že by títo robotníci pracovali nepretržite, vždy boli nejaké prestávky, neraz i niekoľkotýždňové. Až vznikom firmy Miloš Gavora a spol. sa dostalo dokopy viac robotníkov, takže sa mohli domáhať lepších pracovných i sociálnych podmienok a obrátiť sa o pomoc na odborové orgány. Prvým prejavom nespokojnosti bol štrajk v dňoch 21. až 23. novembra 1923. Jeho výsledkom bolo, že po troch dňoch sa do práce vrátili len tí, ktorých fabrikanti prijali. Mnohí z nich odišli do Čiech, Francúzska, Argentíny, Ameriky a inde.

V roku 1937 bol štrajk lepšie organizovaný.

Garbiarstvo žije dnes už len v pamäti najstaršej generácie.

PRANDA, A. 1967: K problematike výskumu dvojitého zamestnania. Slovenský národopis, 1.
ŽUDEL, J. 1991: Komitáty a stolice. Historická revue, 6.

THE FOLK CULTURE OF SLOVAKIA AS PART OF EUROPEAN CULTURAL IDENTITY: BASIC CONTEXTS OF THE EXPRESSION

Summary

Recently we have been hearing ever more intensively about the building of the new Europe. These statements always include ideas about common roots, traditions and civilizations. There is no doubt of the fact that the folk culture of individual nations is an integral part of the sources of European identity, and may be considered as one of the basic features of European culture in general.

However if we want to contribute to discussions about the historic significance of Slovak folk culture in the general European context, we must approach its explanation in much wider contexts than we have been accustomed to in the past. Large ethnological works such as the Ethnographic Atlas of Slovakia, and the Encyclopedia of Slovak Folk Culture are especially good starting points for such analyses. They also point to the need to approach the comparison of their results in the context of the greater European area. The results of this show that the impulses of the origin, stability and breakdown of traditions are conditioned by a great variety of factors and contexts, which mostly reach beyond the framework of folk culture, and have a wider geographical, ethnic, cultural, confessional, socio- economic, territorial-administrative and other connections.

The team of authors will concern themselves with interpreting the results of the latest ethnological research in Slovakia, from the point of view of wider European cultural history, in the framework of the project: Traditional folk culture in inter-ethnic connections (Contribution to European cultural regional studies), which will be carried out in the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences 1994-1996. Its result will be a synthetizing work about the folk culture of Slovakia, as part of the cultural identity of Europe. The point of access to this problem is analysis of the external and internal contexts, which may be considered decisive from the point of view of the formation of folk culture.

It can be clearly seen from this, that the folk culture of Slovakia has roots growing from the sources of peasant culture, and is supported by the basic spiritual pillars of European culture: the heritage of Antiquity and Christianity. The European region, in which Slovakia is situated, was always an animated, open and transitional area from the point of view of geography and culture. It was mainly influenced by the Western Latin cultural sphere, but the Eastern Byzantine cultural sphere also touched it. Therefore, folk culture here developed under the influence of a wide range of factors, which impressed it with the seal of unusual variety and variability. The role of the present effort to organize a European community will be to preserve this material and spiritual wealth of folk culture, and at the same time identify those common cultural contexts and impulses, which contribute to constructing a modern European cultural consciousness.

This work was supported, in part, by Grant Agency for Science (Grant No 2/1030/94).

TRHY A JARMOKY: SOCIÁLNO-EKONOMICKÉ VÄZBY S VIDIECKOU LOKÁLNOU SPOLOČNOSŤOU

ĽUBICA FALŤANOVÁ

Mgr. Ľubica Falťanová, Ústav etnológie SAV, Jakubovo nám. 12, 81364 Bratislava, Slovakia

The paper is concerned with the problems of the links between markets and local rural society. It deals with the geo-spatial distribution of various markets (fairs, cattle, horse, weekly), in Slovakia in the first half of the 20th century, and today. It is also concerned with their concentration function in relation to the rural locality, the calendar of fairs and its dependence on the economy of the peasant household. At the same time it understands the connection of the inhabitants of the countryside, not only as a set of economic questions, but also as a factor conditioniing the creation of elements of a cultural and social character.

Viacstoročná existencia trhov sa spája s viacerými funkčnými rovinami – sú nielen významným komponentom rozvoja obchodu, ale zohrali významnú úlohu ako mestotvorný činiteľ, majú miesto v právnom systéme spoločnosti, chápu sa i ako súčasť sídelno-priestorových otázok urbánneho celku. Príspevok sa snaží osvetliť v čo najširších sociálno–ekonomických a kultúrnych súvislostiach kvalitu väzieb a vzťahov trhov s vidieckym prostredím, niektoré všeobecné historické a ekonomické súvislosti rozšírenia trhov nevynímajúc.

Dôležitou súčasťou vývinu trhov je otázka geopriestorového rozšírenia. Sieť trhov sa vytvárala postupne, s ohľadom na vnútorné ekonomicko-sociálne potreby krajiny. Najmä obdobie od 18.storočia sa vyznačuje ich extenzívnym rastom v dôsledku prenikania remeselníkov do vidieckych sídiel. Ich počet v tomto období nie je zanedbateľný. V r. 1720 má trhové právo 232 lokalít. Išlo o 24 slobodných kráľovských miest, 197 mestečiek, 11 dedín s právom trhu.[1] (Údaje sa týkajú lokalít s úplným právom trhu. Trhové právo sa neudeľovalo vždy v plnom rozsahu, takže v mnohých sídlach sa konali len výročné trhy.) To, že v 17. až 19.stor. sa udeľovali nielen mestám, ale i malým mestečkám a dedinám, má význam tak z hľadiska intenzity ich rozšírenia ako aj z pohľadu postavenia jednotlivých sídiel, ktoré sa stali určitým ekonomickým uzlom a načas i sociálno-kultúrnym centrom nasávajúcim obchodníkov z rôznych oblastí a návštevníkov z okolitých vidieckych obcí. Na základe návštevnosti obyvateľov vidieka, ktorá nás zaujíma, sa vytváralo okolo jednotlivých trhových stredísk viacero akčných sfér s rôznym rozsahom hraníc. Veľkosť ich rozpätia svedčí o územ-

nom dosahu a význame pre vidiecke obyvateľstvo, ale i o spätnom význame, resp. dôležitosti sledovanej spádovej oblasti pre existenciu a úroveň príslušného trhu či jarmoku.

Podľa údajov z prelomu 20. a 30. rokov 20.stor. sa na Slovensku výročné trhy konali v 293 lokalitách mestského a vidieckeho charakteru (pozri mapa Jarmoky v Etnografickom atlase Slovenska).[2] Pre 210 z nich máme aj priestorové znázornenie spádových oblastí, vytvorené na základe výsledkov doplňujúceho anketového výskumu v atlasových lokalitách (mapa 1).[3] Ak sa aj hovorí v príslušnej historickej literatúre o ich neúmernom počte vzhľadom na miestny ekonomický prínos, z rozloženia spádových centier v príslušnej mape je v 1.pol.20.stor. zjavný ich pretrvávajúci obchodný vplyv v okolitom prostredí (ako si ukážeme, platí to tak pre výkladné ako aj pre dobytčie a týždenné trhy). Podobne ako v predchádzajúcich obdobiach i v tomto čase sa lokalizovali, pri rešpektovaní kritérií mestskosti podľa počtu obyvateľov v našich podmienkach, nielen v mestách ale i v malých mestečkách, ktoré vzhľadom na ďalšie podmienky potrebné pre ich označenie ako mestské sídlo (napr. infraštruktúra) možno označiť i ako sídla s polomestským charakterom. Vychádzame tak z počtu 52 miest nad 5000 obyvateľov a 188 sídel v kategórii 2000-4999 obyvateľov na Slovensku roku 1921.[4] Tento stav je odzrkadlením vzostupnej tendencie organizovania jarmokov v období 1.ČSR, i keď tradičné formy obchodu ustupovali do úzadia pri porovnaní s rýchlym rastom objemu celonárodného obchodu.[5]

Pri hľadaní vzájomných prvkov koexistencie trhov a vidieckeho obyvateľstva nás zaujalo i kalendárium jarmokov. Z počtu termínov jarmokov v priebehu roka v jednotlivých lokalitách vyplýva, že sa konali vo veľkej miere 4 krát do roka (takmer v 100 lokalitách z celkového počtu približne 290 lokalít, kde sa konali jarmoky). Čo sa týka ich rozloženia v priebehu roka, boli termínované s určitou pravidelnosťou vzhľadom na jednotlivé ročné obdobia. Napr. v Banskej Bystrici, kde jarmok trval tri dni, sa konal 25.-27.1., v jarnom období 7.-9.5., v jesennom 29.-30.11. a v zimnom 1.-2.12. Pre porovnanie, len približne v 20 prípadoch sa konali jarmoky 3 razy v roku, pretože vývoj smeroval k organizovaniu väčšieho počtu jarmokov ako bolo štyrikrát do roka. Poukazuje na to fakt, že v mnohých lokalitách sa konalo i šesť jarmokov v priebehu roka (50 prípadov), sedem (15 prípadov), ale i 8 (približne v 20 lokalitách) a dokonca i 9 razy (napr. v Bánovciach, Nitre, ale i v pohraničných centrách ako napr. v Modrom Kameni, v Hniezdnom) a desaťkrát (napr. v Nitrianskom Pravne).

Vzhľadom na skúmané väzby je dôležitý i fenomén sezónnosti trhov, korešpondujúci predovšetkým s rytmom poľnohospodárskeho roka roľníka a naň nadväzujúce potreby i rozsah kúpnej sily obyvateľov vidieka. Ako kolísal počet organizovaných jarmokov v celoslovenskom meradle podľa jednotlivých období, znázorňuje graf.[6] Pri pohľade na kalendárium jarmokov z konca 20. rokov je zjavné, že najmenej sa ich konalo v rámci Slovenska v mesiacoch január (116 jarmokov), február (95), marec (99), júl (81), december (100), ale v máji sa už konali v 148 lokalitách a v septembri, ktoré sa považovali za najnavštevovanejšie, v 146 lokalitách. Z tých menšieho lokálneho významu môžeme napr. menovať jarmoky v Brezovej, určené na pondelok pred Tromi kráľmi, po Popolcovej strede, Zelenom štvrtku, Svätom Duchu, Jánovi Krstiteľovi, Štefanovi, v pondelok po Matejovi, Imrichovi. Podľa spádovitosti jarmokov širšieho dosahu sa dostal na významné miesto napr. jarmok v Leviciach, kde sa konal v stredu v týždni, keď je sviatok Troch kráľov, Smrtná nedeľa, Božieho Tela, Ľudovíta, Michala a Kataríny (výkladný, dobytčí v pondelok pred výkladným). Pritom všeobecne platilo pravidlo, podľa ktorého ak sviatok pripadol na nedeľu, jarmok sa konal nasledujúci týždeň. K západoslovenským jarmokom tohto významu možno zaradiť ďalej Trnavu, Myjavu, Trenčín, Topoľčany, Nové Zámky, Komárno, Nitru s jarmokmi v pondelok po Pavlovi pustovníkovi (15.1.), nedeli Oculi (1.pôstna nedeľa), na Zelený štvrtok, po

Jánovi Nepomuckom (16.5.), Navštívení Panny Márie (2.7.), pred Nanebovzatím Panny Márie (15.8), Michalovi (29.9.), po Lukášovi (18.10.) a Tomášovi (21.12.) – výkladný, dobytčí tri dni pred výkladným.

Zo stredoslovenských miest významné postavenie v spádovitosti mal napr. Žiar nad Hronom, kde sa jarmok konal v pondelok a utorok po Hromniciach (2.2), Markovi (25.4.), Nanebovzatí Panny Márie (15.8.), Michalovi (29.9), Obetovaní Panny Márie (21.11.). Významné miesto zo stredoslovenských jarmokov mal podľa geopriestorového dosahu návštevnosti z vidieckych lokalít Zvolen s jarmokmi konanými až 9 razy do roka, a to 12.1., 23.2, na Zelený štvrtok, 20.4., deň pred Božím Telom, 23.3., 4.9., 19.11., 21.12. K takýmto patril i Ružomberok, Dolný Kubín, Brezno, v južnej časti Veľký Krtíš, Lučenec, Rimavská Sobota.

Z východoslovenských spomeňme jarmoky v Košiciach, kde sa konali 3 dni – v pondelok, utorok a stredu, kedy je 20.1., 3.5., 27.6., 15.8., 19.10. Priraďuje sa k nim i Prešov, Bardejov, Stropkov, Humenné, Michalovce, Spišská Nová Ves.

Z výsledkov výskumov zaznačených na mape vyplýva, že z obcí hraničiacich s cudzími krajinami sa navštevovali jarmoky v susedných krajinách – na Morave napr. v Hodoníne, Uherskom Brode, Valašských Kloboukoch, Vsetíne, Českom Těšíne, v Poľsku v Lipnici, Jablonke, Pivničnom. Aj na Ukrajine smerovali do priľahlých miest – do Čopu, Veľkého Berezného, Mukačeva, Užhorodu. Cieľom návštev jarmokov v Maďarsku boli napr. Miškolc, Šalgotarián, Gyongés.

O tom, že jarmoky sústreďovali obyvateľstvo zo širokého regiónu svedčia i znalosti o proveniencii návštevníkov. Napr. podľa výskumu zo Zohora na jarmok v Malackách sa dochádzalo nasledovne: „...najprv Záhorská Ves dojela, potom Gajare dojeli do Malacek, Jakubov, Košteliště. Z tejto strany chodil Pernek, Jabloňové, Kuchyňa, Záhorská Bystrica, Mást, Zohor, celá cesta bola zatarasená, voz za vozem. Z tejto strany od Gajar, potom z tejto strany od Závod, to šecko išlo. Až byl v Šaščíne jarmark, zasa to šecko valilo do Šaščína." Akou bol jarmok dôležitou spoločenskou udalosťou svedčí i pripomienka – „to byla hrubá vjec, to si nenechal nikto ujít".

Dôležité je upozorniť na fakt, že rozsah spádovej oblasti bol daný nielen sídelnou významnosťou, napr. administratívno-politickým postavením v rámci regiónu, ale i geografickými podmienkami, čiže polohou v rámci regionálneho geografického celku a dôležitá bola i časová dostupnosť trhových centier z východiskovej lokality. Spravidla išlo o jednodenné cesty na jarmok, pričom sa odchádzalo často v skorých ranných či nočných hodinách (napr. i o 2.-3.hod), alebo tak, aby jarmočníci dorazili aspoň večer pred konaním jarmoku, a to pešo či na vozoch. Na prespanie sa využívali príjazdné hostince („formanské"), pričom sa spávalo spravidla v miestnostiach ustajnenia dobytka.

Sezónnosť jarmokov sa odzrkadlila i v ľudovej terminológii, podľa ktorej sa jarmoky označovali ako „jarné", „letné", „jesenné" a "zimné". Okrem toho sa vo vedomostiach jednotlivcov priamo v lokalite konania jarmoku aj v okolitých obciach fixovali presné termíny ich konania, napr. v Smoleniciach „na jar bol jarmok k Veľkej noci (alebo variant „ pred Veľkú nocu"), v lete k Duchu („na Božé vstúpení bol"), na jeseň k hodom, v zime na Katarínu" („katarínsky"). Názov jarmokov sa v hovorovej reči konkretizoval podľa cirkevného sviatku, ku ktorému sa jarmok viazal. Podľa toho sa „ročité trhy" v Trnave okolitým obyvateľstvom označovali ako „vincenský" (22. 1. Vincent), „jozefský" (19. 3. Jozef), „vojtešský" (23. 4. Vojtech), „vícky" (15. 6. Vít), „jakubský" (25. 7. Jakub), „jarmek o Matke Božej" (8. 9. Narodenie b. Panny Márie), „šimonajúdsky" (28. 10. Šimon a Júda) a "mikulášsky" (6. 12. Mikuláš).[7]

Ako sme už uviedli, sezónnosť návštevnosti jarmokov podliehala potrebám vidieckeho obyvateľstva, ale i ročnej cyklizácii solventnosti zákazníkov. Za najnavštevovanejšie sa po-

važovali jesenné jarmoky, pretože „vtedy mali ľudé najvác penez" (Biňovce). Príjmy plynuli v tomto čase najmä z predaja poľnohospodárskych produktov z najnovšej úrody (obilie, strukoviny, zemiaky, ovocie – „úroda sa predala") a viazali sa i k predaju napr. drobného domáceho zvieratstva (husi, kačice). Napriek tomu, že lokálna obchodná sieť do určitej miery saturovala potreby obyvateľstva, nákup na jarmokoch sa považoval za výhodnú, ale i atraktívnu nákupnú príležitosť, najmä kvôli väčšiemu výberu a tovarovej rôznorodosti, príp. možnosti cenového zjednávania. Preto si nákup niektorých druhov spotrebného tovaru časovali na jarmok („šak bude jarmek"). Viaceré druhy tovarov sa výslovne viazali na jesennú sezónu – napr. kupovalo sa šatstvo školopovinným deťom vzhľadom na začiatok školského roku, obuv, čižmy, kupovali sa drevené sudy na kapustu – „tunky", korytá na mäso, kolovraty, „na Katarínu sa kotle (na vyváranie – pozn.autor) kupovali" (Trstín, Biňovce, Buková). Sortiment tovaru bol oveľa rozmanitejší – od hrnčiarskeho riadu, šatstva, merrového textilu, klobúkov, obuvi, košíkov, galantérneho tovaru až po poľnohospodárske náradie, tabakové výrobky (tabak, fajky). Rozmanitosť tovarovej skladby bola daná nielen proveniencíou predávajúcich, ale spočívala i v rôznorodosti pôvodu výroby, keďže štruktúra výrobkov bola zastúpená tak domáckou, remeselnou i priemyselnou výrobou, čím zodpovedala úrovni požiadaviek spotrebiteľov. Avšak pri sledovaní ekonomického chodu domácnosti a rodín je zjavné, že zabezpečenie spotrebného tovaru tvoril konglomerát javov, kde sa uplatňoval tak nákup u miestneho obchodníka alebo v blízkom meste, ako aj samozásobiteľstvo a zadovažovanie si určitých výrobkov od remeselníkov a miestnych náturistov, či od podo-

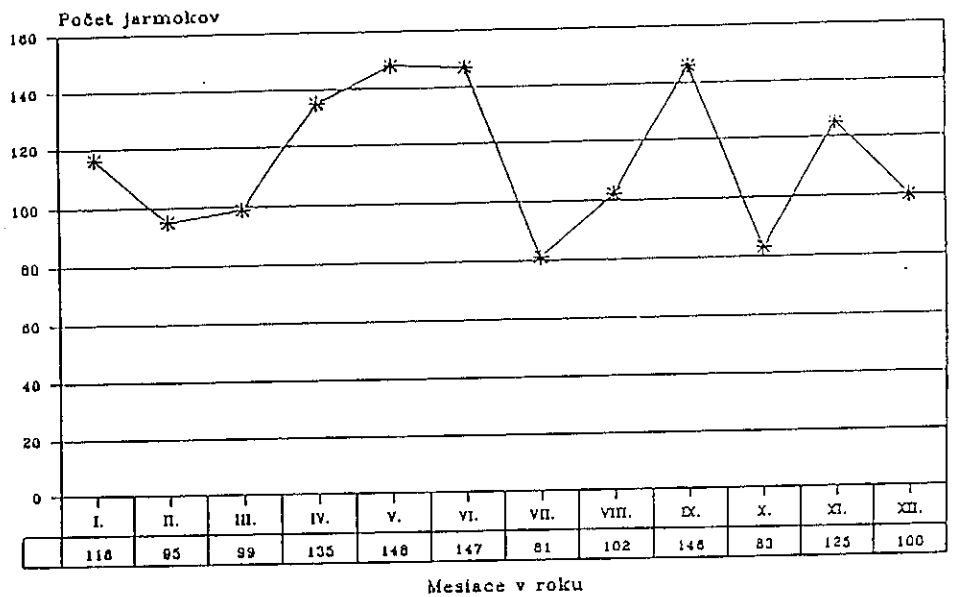

Počet jarmokov podľa mesiacov – r. 1929

mových obchodníkov. Čo sa týka v týchto súvislostiach miestnej infraštruktúry v oblasti obchodu, pohostinstva a remeselníctva, informátori v sledovaných obciach zdôrazňovali ich úroveň zodpovedajúcu požiadavkám obyvateľstva v porovnaní s obdobím socializácie nevýrobných zložiek hospodárstva. Len v Trstíne, ktorý mal v r.1930 1627 obyvateľov, bolo v tom období 6 obchodov (3 obchody miešaným tovarom, 1 obchod s obuvou-Baťa, 1 trafika, družstevný obchod miešaným tovarom), 2 hostince („šenky"), 2 mäsiarstva („jatky"), remeselníci – 3 kováči, 1 kolár, sedlár, klampiar, holič, „šuster" a 2 pekári.[8] Ako vyplýva z výskumu, i obchody mali svoj regionálny význam, keďže napr. obchod miešaným tovarom v Trstíne bol cieľom zákazníkov z okolia – z Biňoviec, Naháča, Krupej, Dubového. Nakoniec, vyplýva to i zo zápisov účtovnej knihy jedného z obchodníkov.[9] Pre porovnanie, v čase socializácie bol obchod zabezpečený v období nástupu nových spoločensko-ekonomických pomerov po 2.svetovej vojne pojazdnými predajňami a v 50. rokoch predajňami spotrebného družstva Jednota: 1 s potravinami a priemyselným tovarom, 1 s potravinami, i mliekáreň, obchod s textilom a obuvou a 1 krát v týždni zásobované mäsiarstvo, 1 hostinec. Od r. 1973 zastaralé priestory obchodu nahradila Jednota vybudovaním obchodného strediska. V rámci miestneho obyvateľstva mala obchodná sieť pokryť požiadavky 1730 obyvateľov, čo sa z pohľadu obyvateľov zdalo nedostatočné tak z kvantitatívnej ako i kvalitatívnej stránky, vzhľadom na to i na rastúce požiadavky obyvateľstva. Privatizácia po r.1989 sa premietla i do úrovne služieb – v obci sú pre r.1994 4 predajne s potravinami, 2 pekárne, i ďalšie druhy obchodov. I obec Smolenice, v r.1930 s 1660 obyvateľmi, mala v medzivojnovom období 5 obchodov miešaným tovarom, 5 „šenkov", 5 „masárov", okrem toho skupinu remeselníkov rôznych odborných zameraní. Jarmoky znamenali pre stálych, miestnych obchodníkov odliv zákazníkov, a tým aj obchodnú konkurenciu. Preto sa snažili i osobne pôsobiť na miestne obyvateľstvo reklamou svojho tovaru („aj my to máme"), hoci nakoniec sa sami jarmokov ako obchodníci zúčastňovali. Organizovanú podobu mali výhrady obchodníkov voči jarmočnému (a podomovému) obchodu v lokalitách s väčšou koncentráciou obchodníckeho stavu a profesným združovaním, tak ako tomu bolo v mestách.

V rámci jarmokov sa osobitne vyčleňuje problematika trhov na dobytok. Je to nielen preto, že dobytčie trhy sa konali veľmi zriedka v deň výkladného jarmoku, ale i vzhľadom na samotnú formu, obsah a funkciu javu v rámci ekonomiky rodiny a rodinného hospodárstva.

Dobytčie („lichvacie") trhy prebiehali obyčajne jeden deň pred výkladnými jarmokmi, príp. počas jedného dňa pri viacdňovom predstihu. Napr. V Galante sa výkladné trhy konali v stredu v týždni, keď je 3. 4., 21. 6., 20. 8., 26. 10 s tým, že ak pripadne jarmok na sviatok, koná sa na nasledujúci týždeň, pričom v utorok sa konali dobytčie trhy. Okrem toho sa konali zvlášť trhy na dobytok 18. 2. a 13. 12. V niektorých prípadoch sa konali dobytčie trhy napr. i 3 dni pred výkladnými trhmi (napr. v Domaniži), príp. v niektorý deň v týždni pred výkladnými jarmokmi (napr. Hlohovec). Boli aj lokality, kde sa konali iba výkladné jarmoky (Bratislava) alebo výlučne iba dobytčie (napr. Bzovík – 5. 5., 30. 8., 10. 12). Dôležité bolo aj pravidlo, podľa ktorého sa konali jarmoky v určitých regiónoch tak, aby sa termínovo neprekrývali.

Pri pohľade na sieť trhov nákupu hospodárskych zvierat sa javia diferencie medzi akčnými sférami výkladných trhov a trhmi na hospodárske zvieratá i podľa druhov hospodárskych zvierat (mapy trhových centier nákupu hoväzdieho dobytka a koní).[10] Kým v prípade výkladných trhov vidíme rovnomerné rozptýlenie akčných sfér vo väčšine významnejších centier, v prípade dobytčích trhov je evidentná ich väčšia krajová špecifikácia. Z uvedených hľadísk sa javia ako významné na západnom Slovensku jarmoky na hovädzí dobytok vo Vrbovom (6 jarmokov), Senci (9), Hlohovci (10) a Nitre (9). Zvolen (9) na strednom

Slovensku ďaleko prevyšuje rozsah akčných sfér i intenzitu návštevnosti podľa atlasových obcí, výročné trhy, ale aj ostatné dobytčie trhy v tomto kraji, na východnom Slovensku sa nákup hovädzieho dobytka centralizoval do niekoľkých lokalít, ako napr. do Bardejova (7), Prešova (8), Košíc (5), Starej Ľubovne (5), Stropkova (9 jarmokov v roku). V tejto oblasti sa využívali v hojnej miere i trhy v Užhorode a v Bereznom.

Špecifikácia trhov sa vystupňovala v prípade nákupu a predaja koní. Ako vyplýva z mapy, návštevnosť týchto trhov v mnohých prípadoch prevyšovala podľa administratívneho členenia Slovenska i krajové oblasti a rozpínala sa do vzdialenosti niekoľko stoviek kilometrov (napr. Senec, Levice). Významnými centrami bol na západnom Slovensku spomínaný Senec, Galanta (6 jarmokov v priebehu roka), Hlohovec, Sereď (4), Vrbové, Nitra, Nové Zámky (8), Levice (6), na strednom napr. Žilina (6), Prievidza (9), Ružomberok (5), Lučenec (5) i Rimavská Sobota (4), pričom znovu dominuje Zvolen. Na východnom Slovensku sa nákup a predaj koní koncentroval jednoznačne predovšetkým do Košíc, Prešova, Bardejova, Vranova (6), Michaloviec (7), Trebišova (4).

Nákup oviec sa sústreďoval do oblastí s ich rozšíreným chovom. Pre sledované obdobie sa ako jediné významnejšie centrum ukázal Zvolen. Zaujímavé je však smerovanie do iných krajín – do Banátu, Rumunska, Poľska, na východe do Berezného a iných miest Ukrajiny.

Pri mikropohľade na problematiku trhov sa potvrdzuje transakcia podľa druhu tovaru ako dôležitý diferenciačný činiteľ návštevnosti jednotlivých trhových lokalít. Napr. kým z Trstína sa najčastejšie chodilo na výkladné trhy do Smolenic, tak Prievaly (4 jarmoky), Smolenice, Chtelnicu (6 jarmokov), Trnavu, Častú (3), Jablonicu (3), Vrbové vyhľadávali kvôli dobytčím trhom. Trhy sa ďalej špecifikovali – podľa údajov z Trstína na jarmokoch v Smoleniciach sa predávali „svine, kravy- každé extra, kone málo", kvôli koňom sa chodilo do Trnavy. Z Bukovej chodili na dobytčie trhy do Prievalov „na jar, v jeseň" i na iné – do Smolenic, Šaštína a Malaciek. Na vyhradenom mieste („trhovišťo") v Smoleniciach a Prievaloch kone neboli, len „voly, kravy, teľatá, prasatá". „Na koňe" boli jarmoky v Senici, Trnave a Hlohovci.

Otázka obchodu s hospodárskymi zvieratmi tvorí komplex viacerých ekonomických, sociálnych a kultúrnych javov súvisiacich s ekonomikou domácnosti (zabezpečenie chodu hospodárstva), vnútornou štruktúrou obchodovania, ale i s oblasťou zvykoslovia. Predaj a nákup hospodárskych zvierat na jarmokoch tvoril iba jeden zo spôsobov transakcie tohto tovaru. V štruktúre „obchodovania" sa nachádzal bežne uplatňovaný nákup a predaj „po domoch" – čiže v rámci domácností lokálneho spoločenstva. Popritom sa vyskytoval všeobecne rozšírený jav výkupu hospodárskych zvierat pre potreby mäsiarov. V týchto súvislostiach je potrebné upozorniť na existenciu určitých zamestnaní spojených s výkupom dobytka. Jednak to boli priekupníci, obchodníci s hospodárskymi zvieratmi („kupec", „vykupovač", „priekupník", „handlér"). I sami mäsiari si osobne zabezpečovali výkup prostredníctvom informácií od „šikérov", osôb z obcí, ktoré za určitú odmenu poskytovali na mieste tipy potenciálnych záujemcov o predaj dobytka. Zakúpený dobytok hnala na určené miesto osoba zastávajúca funkciu pohoniča („hajčiar", „preháňač", „hoňec", „pohoňič", „doháňač").[11] Pre niektoré obce sa stalo priekupníctvo typickým zamestnaním mužskej populácie. Napr. v Bukovej často vykupovali kone bukovskí priekupníci („koňskí handléri") priamo v obci za účelom jeho výhodného predaja na jarmoku. Ošípané predávali mäsiarovi do Šaštína, ktorý sa pred kúpou skontaktoval s dohadzovačom-"saserom", pričom finančnú odmenu dostal od obidvoch zainteresovaných strán.

Existenčná závislosť od úspešnosti chovu hospodárskych zvierat je dokumentovaná i zvykoslovnou stránkou predaja dobytka pri odchode na jarmok, ale i po príchode, bezprostredne pri umiestňovaní v maštali. Realizácia racionálnych i iracionálnych úkonov bola zame-

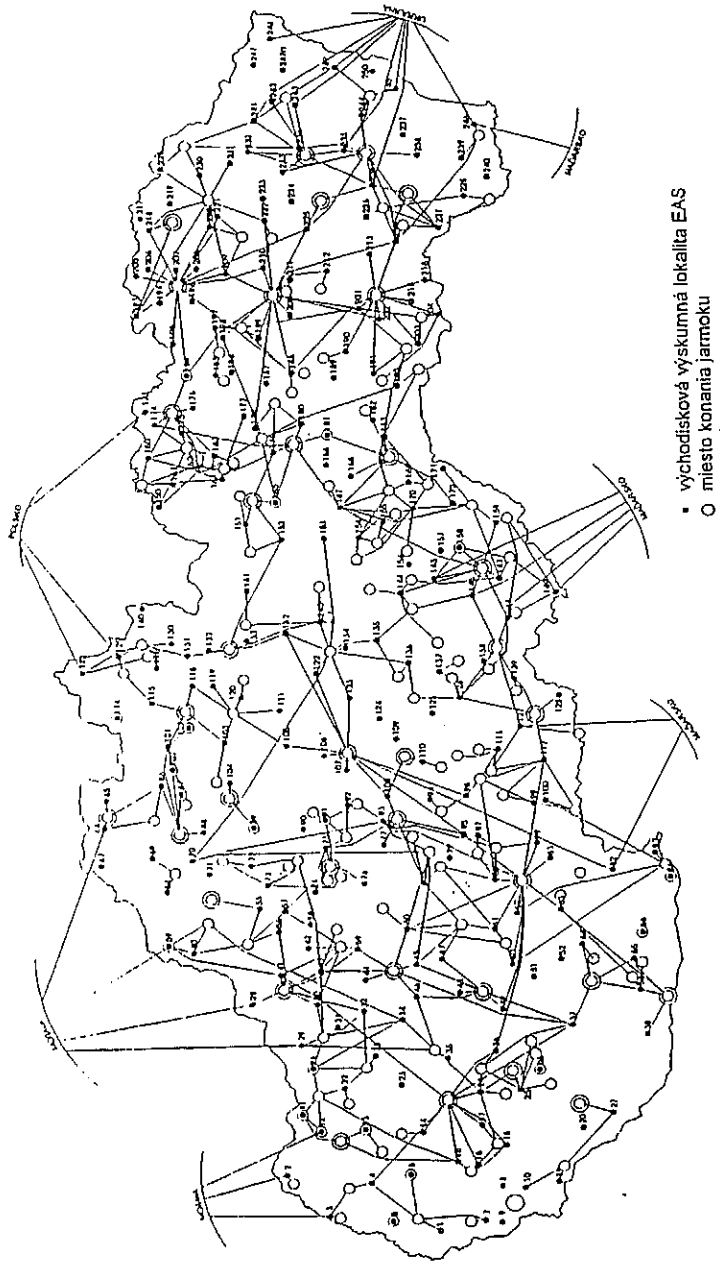

raná na dosiahnutie úspešnosti predaja či nákupu (napr. kropenie svätenou vodou, prežehnanie, obhadzovanie, potieranie dobytka rôznymi predmetmi – soľou, trieskami, chlebom, vajíčkami, kladenie predmetov na prah a pod.).

Súčasťou zvykoslovného celku týkajúceho sa kúpy a predaja dobytka na jarmoku je i zvyk obdarovania detí po úspešnej transakcii rôznymi druhmi darov, ako napr. cukrovinkami, menším finančným obnosom a i., s rozlišovacím názvom podľa toho, či išlo o hovädzí dobytok („rohovo") alebo ošípané („chvostové","ocasné", „paprčkové", „kvikové").[12]

Výhodná a úspešná kúpa vyžadovala dobrú úroveň znalosti ukazovateľov kvality zvieraťa (celkový vzhľad zvieraťa, vek podľa zubov, prstienkov na rohoch, ťažná sila, dojivosť podľa vemena a pod.). Preto sa mnohí predávajúci uchyľovali k praktikám, ktoré dočasne mohli ovplyvniť vzhľad a celkový dojem z kvality zvieraťa (nafúknutie vemena, napojenie alkoholom a pod.). Súčasťou úspešnosti bolo i zjednávanie ceny medzi kupujúcim a predávajúcim. Ako príklad komplexu vedomostí o kvalite tovaru si môžeme uviesť výpoveď informátora zo Zohora. Podľa akých znakov sa pozeralo na koňa? „V prvom rade tak jak aj na ženu. Ket je žena jak sa povi cimerná, že má tú postavu, tak ide po nú ten chlap a po tém koňovi takisto. Keď vidieu, že ten kuň je pjekný, strojný, zdravé nohy, zuby má, hrbatý není a v prvom rade musel mjet lesk aj. Nesmjel mít, že mjel chlupy dluhé a podobne. To musel byt taký, kerý byl vyčesaný rádňe. Vychystaný na jarmek. A zuby. Na zuby sa kukalo. Čím starší kúň, tým mal rovňejší ti zadné stoličky. Hladzené od teho jak žere, tak ti zuby sa mu treli. A ket je mladý kúň, tak ten má jamky v tých zuboch."

Zvykoslovný celok tvoria i tradíciami ustálené, úradným zákonodarstvom stanovené právne formy potvrdenia kúpnoprávnej zmluvy medzi obidvomi stranami (napr. podanie rúk, zapitie oldomášom, zápis v dobytčom pase).

Celoúzemný výskyt hustej siete s rovnomerne rozloženými centrami týždenných trhov v 1. pol. 20. stor. dokladá mapa uverejnená v EAS.[13] Už z počtu približne 200 týždenných trhov, zistených podľa atlasového výskumu, je zrejmá spätosť rozloženia lokalít s týždennými trhmi v priestore so sieťou sídelného výskytu výročných trhov. Regionalizácia spádových území je i tu spojená zo zásadami určenými v prípade výročných trhov. Avšak, ako sa ukazuje, existujú určité odchýlky v tvorbe akčných sfér. Týždenné trhy centralizovali existenciu menších spádových celkov, dá sa odhadnúť, že v priemere siahajúcich do 30 km od centra. Tento odhad možno postaviť na základe súčasných cestných spojení, avšak pri dochádzaní na trhy (tak na týždenné ako i na výročné) sa často využívali rôzne skratky mimo riadnych ciest, napr. cez hory a pod. V zásade sa zhodujú centrá s dôležitými administratívno sídelnými sídlami, akými boli okresné mestá, ale ak si to priestor vyžadoval, vyvorili sa i ďalšie centrá, ktoré región, v tomto prípade daný okresom, oblasť členili na 2 i viac územných celkov. V porovnaní s výročnými trhmi je zaujímavé minimalizovanie vytvárania kontaktových zón s priľahlými zahraničnými oblasťami.

Spätosť obyvateľstva zo spádového zázemia dôležitých mestských trhov sa vytvárala v súvislosti s rozvojom miest, a tým i koncentráciou neagrárneho obyvateľstva, čo vyžadovalo prísun poľnohospodárskych produktov. Zásobovanie mestských trhových centier poľnohospodárskymi výrobkami z priľahlých dedín bolo územne všeobecne rozšíreným javom. Okrem toho sa najmä v priebehu 19. a pol. 20. storočia na Slovensku vykryštalizovali súvislé výrobné oblasti s vyhranenou produkčnou špecializáciou, zameranou na zásobovanie vzdialenejších oblastí. Takéto oblasti a lokality sa vymykali z predloženého obrazu rovnomerne rozložených spádových oblastí zaznačených trhových centier.[14]

Ekonomická profilácia dedín spojená s trhovým predajom sa prejavila i v terminologickej zamestnaneckej identifikácii ich obyvateľstva. Napr. podľa toho sa niektoré obce v okolí Nitry označovali ako v Hrnčiarovciach „kapustári", Modranke „mrkvári", Červe-

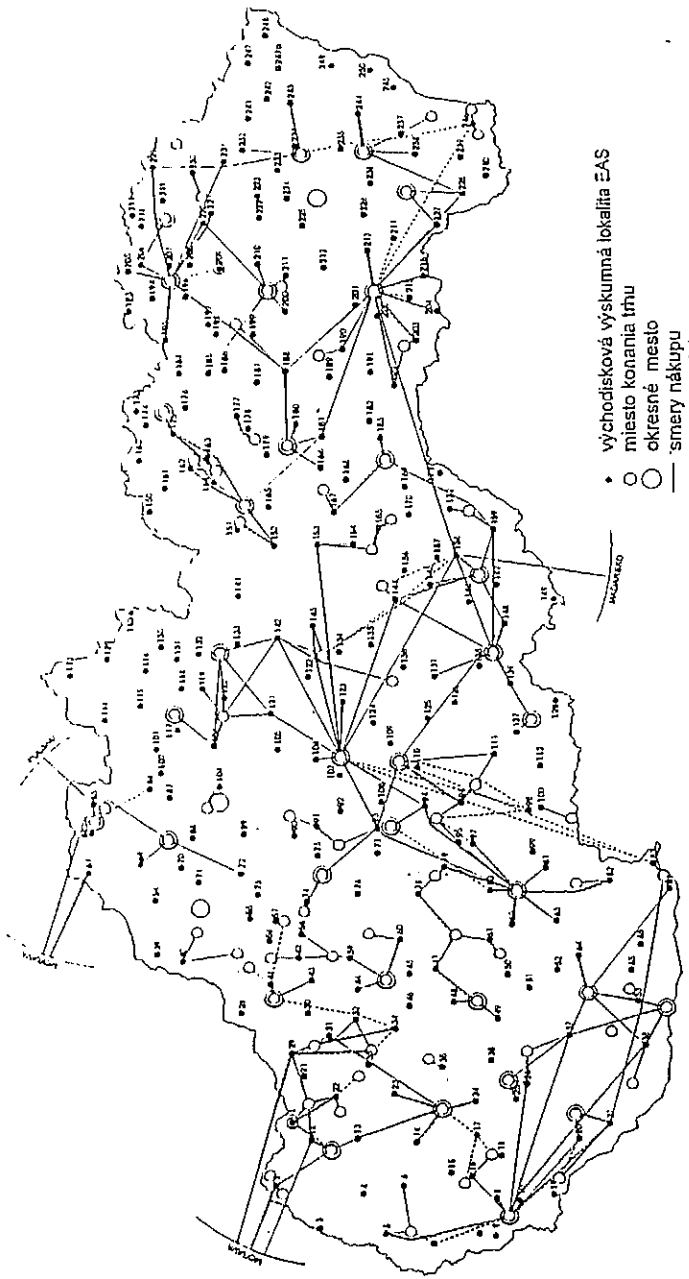

Centrá týždenných trhov, 80. roky 20. storočia

ník bol známy predajom cesnaku, obyvatelia zo Zelenča boli „žrebčári". Ale príležitostný predaj poľnohospodárskych produktov, ako som sa už zmienila, bol nevyhnutnou súčasťou ekonomiky domácností vo všeobecnosti. Keďže jeho prvoradým cieľom bol bezprostredný nákup predmetov dennej spotreby, „peňaze sa domov nedonésli" (Bíňovce).

Tak ako jarmočníctvo i trhovníctvo predstavovalo jeden z prvkov v štruktúre tovarovej výmeny, na ktorej boli zainteresovaní obyvatelia vidieka. Na odbyte ich tovaru sa podieľali totiž rôzne skupiny obyvateľstva buď priamo z obce alebo z okolia. Ak si zoberieme napr. obec Trstín, tak odbyt obilia zabezpečovali 4 výkupci, z toho 1 bol zástupca NUPOD-u, pričom mal k dispozícii v obci sklad. Ďalej boli v obci 2 pečienkárky z radov miestnych obyvateľov a 2 výkupci vajíčok. Husi skupoval priekupník z Myjavy, ktorý ich v kŕdľoch hnal do Viedne. Obchodník miešaným tovarom bol zároveň aj výkupcom výšiviek od žien z Trstína a Bíňoviec. V Bukovej okrem vajíčok sa vykupovalo i drevo. V lete miestny obchodník vykupoval od miestnych obyvateľov liečivé bylinky. Z Bíňoviec, Trstína a Bukovej sa odchádzalo na týždenné trhy do Trnavy poväčšine na jeseň. Zaujímavé sú i formy organizácie ciest. Tak ako v prípade jarmočníctva, i u trhovníctva sa vyskytovali prvky kolektívnosti a vzájomnej výpomoci. Keďže na určitý druh tovaru (husi, pečienky, strukoviny) sa orientovali takmer výlučne ženy, na cesty z obce, začínajúce sa už v noci, sa z bezpečnostných dôvodov zoskupovali, príp. čakali na trhovníkov z inej obce-furmanov, ktorí ich za menší finančný obnos odviezli, tak ako Bíňovčanky na Bukovčanov. Pri ceste do Trnavy sa však spravidla napr. husi predali už na okraji mesta, pretože bolo zvykom, že už tu ich čakali miestne zákazníčky („paňičky").

Jednou z dôležitých stránok trhovníctva je využitie či investície získaných finančných zdrojov. Predaj obilia, zemiakov (Buková, Trstín), dreva (Buková) mal pokryť výdavky spojené s celou domácnosťou a hospodárstvom – bol na „živobytí". Napr. za predaj 5 q raži získala domácnosť 300 korún. Pre porovnanie, denný príjem pri sezónnej práci na veľkostatku bol 8 korún. Pre porovnanie, 1 kg cukru stál 8 korún. Cena nákupu („cigória, cuker, ocet, petrolín") v trstínskom obchode r. 1940 bola 24.30 k. Kalkulácia s úrodou a financiami mala potom rôzne podoby. Napr. za obnos získaný predajom 1 nákladu voza zemiakov : „Za krumple sa kúpilo hnojivo na žito, boty, kapce, k jedlu na cestu. Tak to kolem dokola chodilo". Alebo „za fúru dreva sa kúpil mech múky" (Bíňovce). Keďže príjmy z roľníctva nestačili pokryť výdavky domácnosti, napr. v Bukovej, považovanej za sociálne slabšiu obec i podľa jednotlivých výmerov pôdy, ale i podľa hodnotenia informátorov (hovorilo sa „ten je z Bukovej, ten je hladný", alebo „Trstín – konec chleba, začátek kameňa", „Buková, to boli chudobnejší, vápenkári, konskí handléri, Trstínčania, tí už boli pyšnejší, a potom Bíňovce, Boleráz", „Buková bola chudobnejšá dedina ako Trstín. Ani sa veľmi medzi sebou nebrali"), bol súčasťou získania obživy nielen predaj poľnohospodárskych produktov, aj to len v prípade, keď to umožňoval výnos, ale i ďalšie zamestnania.[15] Predať časť úrody mohol roľník naozaj „ket mel vyše seba". Treba ešte podotknúť, že príjem z drobného predaja, napr. pečienok, husí, hydiny, fungoval ako obnos, s ktorým právo mali kalkulovať ženy. Najčastejšie sa zamerali na pokrytie výdavkov na šatstvo („musím predať pečénku na zásteru"), obuvi, niektorých druhov potravín (bez „klobúka – homole cukru, pozn.autora – sme domov neprišli").

Je zjavné, že sociálna stratifikácia, zamestnanecká štruktúra, výrobná profilácia v rámci obce determinovali rozšírenie a charakter spojenia jednotlivých predstaviteľov lokálneho spoločenstva i jeho celku s týždennými trhmi.

Rozšírenie týždenných trhov v súčasnosti, rozsah ich spádových oblastí, dokladá mapa 2.[16] Centralizácia výrazných lokalít sa vo vývoji udržala podľa dôležitosti v administratívno-správnej oblasti. I keď badať určité vývojové zmeny, ktoré sa dajú spájať s ústupom

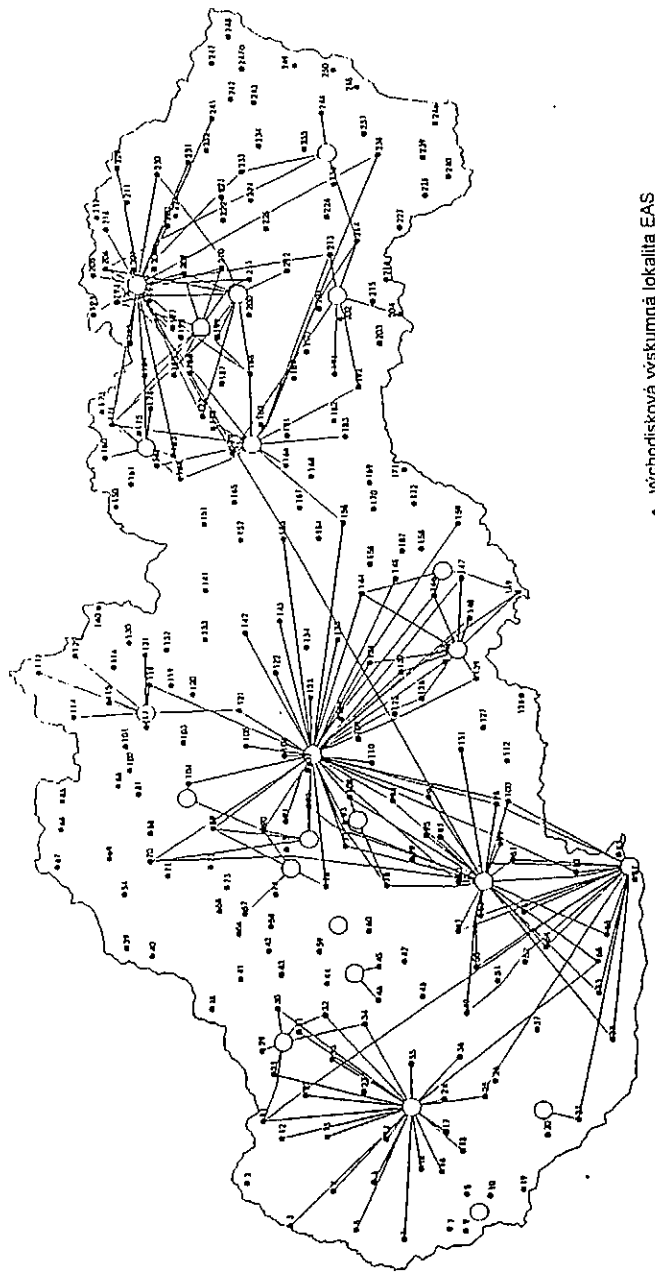

• východisková výskumná lokalita EAS
○ miesto konania jarmoku
Autor: Ľ. Fallanová
Prameň: Fallanová, Ľ.: Návštevnosť jarmokov v minulosti a súčasnosti. Poštová anketa, r.1983

vytvárania rozsahu trhových spádových území oproti minulosti, dokumentované sú i určité opačné tendencie. Máme na mysli význačné mestské centrá, ktoré majú široké zázemie, ako napr. v prípade Bratislavy, kde ide o časť Záhoria a Žitný ostrov. Zvolen sústreďuje trhovcov z južného Slovenska. V tomto zmysle je sledovanie trhov v súčasnosti zaujímavé nielen z hľadiska zamestnaneckej štruktúry v obciach spojených s trhmi, ale i z hľadiska vytvárania územných kontaktových relácií. Ale ako sa ukázalo podľa výskumov v 80. rokoch, trhy zohrali i úlohu dôležitého zásobovateľa pre vidiecke okolie.

Obdobie 50. rokov 20.stor. s nástupom nových spoločensko-ekonomických podmienok, ako i snaha o dobudovanie pravidelného zásobovania vidieka pomocou siete obchodov predurčili najmä výročné trhy k ich postupnému obmedzovaniu á rušeniu. Posledné roky však znamenajú oživenie tradície jarmokov. Organizuje sa takmer 20 jarmokov, z ktorých mnohé nadobudli nadregionálnu popularitu (napr. v Trnave, Štúrove, Leviciach, Lučenci, Spišskej Novej Vsi, Bardejove, Sabinove a Banskej Bystrici). Postupne sa obnovovali podľa týchto rokov: napr. už 1960 sa obnovil v Nových Zámkoch (v poradí 437.), v 1972 v Sabinove, koncom 70. rokov v Novom Meste nad Váhom, Martine, Podolínci, Prešove, Veľkom Krtíši. Začiatkom 80. rokov pribudli jarmoky v Dolnom Kubíne, Dunajskej Strede, Lučenci, Rimavskej Sobote, Trnave a pod. Len v Banskej Bystrici sa konal v r. 1984 s prestávkou už 327. jarmok. I keď majú rovnaký cieľ a funkciu, diferencujú sa samozrejme kvalitou tovaru, počtom v roku, názvami a územným dosahom oproti jarmokom v minulosti. Organizujú sa iba raz do roka, spravidla v jesených mesiacoch a prijali názvy odvodené od lokality alebo regiónu, kde sa konajú (napr.Lučenec má Novohradský jarmok, Dolný Kubín Oravský, Dunajská Streda Žitnoostrovský, Nové Zámky Štúrovský, Rimavská Sobota Gemerský, Trnava Tradičný trnavský, Levice Tradičný levický jarmok. Len Brezno a Topoľčany sa pridržiavali pri voľbe názvu odvodeného od mena, k termínu ktorého sa jarmok viaže. V tomto prípade ide o Ondrejský jarmok a Mikulášsky jarmok. Veľký Krtíš si zvolil názov podľa profesnej špecifikácie na Banícky jarmok[17]).

Čo sa týka územného zázemia, mnohé z nich dosiahli krajový význam, ako napr. jarmok v Banskej Bystrici (mapa 3).[18]

Ekonomika 1. pol. 20. stor. určovala celkový charakter tovarovej výmeny a v nej pretrvávanie tradičných prvkov vo väzbách medzi ekonomikou vidieckych domácností, lokálneho spoločenstva a obchodu. V rámci nich mali trhy významné postavenie, a to nielen v oblasti ekonomickej, ale i z hľadiska vplyvu na vznik a existenciu osobitných sociálno-kultúrnych celkov. Záverom možno povedať, že tradičné formy obchodu, akými sú týždenné a výročné trhy, majú svoju funkciu vzhľadom na vidiecke prostredie i v súčasnosti. Nadobudli síce iné kvalitatívne podoby, ale stále sú jedným z určujúcich činiteľov priestorového rozloženia migrácie obyvateľstva a kontaktu rôznych regiónov a lokalít.

POZNÁMKY

1 ŽUDEL, J.: Trhové sféry na Slovensku r.1720. Geograf. Čas., 25, 1973, č.4, s.299-312.

2 Mapa bola spracovaná na základe údajov uverejnených in: Tranovský evanjelický kalendár. Liptovský Sv. Mikuláš 1929-1932. Materiál obsahuje miesto a termín konania výkladného a dobytčieho jarmoku. Uverejňovanie kalendária jarmokov bolo zaužívanou praxou a informáciou v kalendároch, nakoľko tento druh spisby bol v úzkom spojení s čitateľskými záujmami obyvateľov vidieka. Podľa týchto údajov bola spracovaná i mapa uverejnená v Etnografickom atlase Slovenska (FALŤANOVÁ, Ľ: Jarmoky. In: Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990, s.31).

3 Mapa bola vypracovaná na základe údajov získaných výskumom, realizovaným písomnou anketou v 250 atlasových obciach. FALŤANOVÁ, Ľ.: Návštevnosť jarmokov v minulosti a súčasnosti. Poštová anketa v obciach EAS, r. 1983. Archív ÚE SAV, inv. č.1378.

4 Štatistická ročenka Slovenska. Bratislava 1959. Tab.3-4. Rozdelenie obcí podľa veľkostných skupín.

5 LIPTÁK, J.: Problémy novších a najnovších dejín obchodu na Slovensku. K dejinám obchodu na Slovensku. Zborník prednášok z konferencie, Nitra 10.-11. februára. Bratislava 1987, s.110.

6 Graf bol vypracovaný na základe údajov uvedených in :Tranovský evanjelický kalendár, c.d.

7 Príspevok sa opiera i o výsledky terénneho mikroregionálneho výskumu FALŤANOVÁ, Ľ.: Trhy a trhovníctvo. Biňovce, Buková, Smolenice, Trnava, Trstín. Terénny výskum r.1985, Zohor r.1989.

8 Štatistické údaje o počte obyvateľstva sú čerpané: Štatistický lexikon obcí v Republice československé. III. Krajina slovenská. Praha 1936. Odtiaľ sú čerpané i údaje o počte obyvateľov zo Smoleníc.

9 Záznam z účtovnej knihy obchodu miešaným tovarom J. Hetteša v Trstíne z r. 1938-45. Dokladom solventnosti zákazníkov je i osobitne vedená časť dlžôb. Pri zaužívanej forme predaja na úver („na veru") sa robilo zvyčajne vyúčtovanie („vyplácanie") raz do mesiaca, a to u štátnych zamestnancov, ktorí disponovali pravidelnými mesačnými príjmami. Zaujímavé je, že i v tomto vzťahu existovalo splácanie dlžôb formou naturálií. V záznamoch sa nachádzajú údaje, podľa ktorých dlžník zaplatil napr. husami. Napr. „Indriško Štefan, Rajták dal 2 husy", čím splatil dlh 100, zostal ale dlžný 796 korún, v 1942 dal v hotovosti 200 a v 1943 4 husi po 150 Ks., čím sa dlh vyrovnal. Podľa záznamu sa dá sledovať i skladba kupovaného tovaru. Platenie naturáliami v obchodoch nebolo nič neobvyklé. Bezprostredný nákup sa platil napr. vajíčkami („peňazí vtedy ňebolo").

10 Publikované in EAS, s.31.

11 Mapy EAS Názov výkupcov dobytka, názov honcov (autor Falťanová, Ľ.) sa nachádzajú v archíve EAS ÚE SAV.

12 Kartografické znázornenie zvykoslovných prvkov sa nachádza na mapách EAS – Falťanová, Ľ.: č. mapy 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17,18, 19 sú uložené v archíve EAS, ÚE SAV.
Bohaté podkladové údaje, vhodné na ďalšie spracovanie, predstavuje materiál Zvyky pri svadbe, kúpe, zvyky na prahu domu a ľudové poľovníctvo v obciach ...(nasleduje rozsiahly zoznam obcí podľa jednotlivých okresov Slovenska), uložený v archíve ÚE SAV, inv.č.174-235.

13 Mapa Trhové centrá (autor Ľ. Falťanová). In EAS, s.31.

14 DRÁBIKOVÁ, E.: Strediská zeleninárstva a obchod s ich produktami. Slov. Národop., 28, 1980, s.129-142.

15 Podľa spracovania údajov z kroniky obce Buková mala obec v r.1957, v čase tesne pred založením družstva 167 vlastníkov pôdy. Z toho 20 (11,9%) tvorilo skupinu s vlastníctvom pôdy o výmere do 1 ha, 26 (15,5%) patrilo do skupiny s výmerou v rozpätí od 1-2 ha, v skupine s výmerou pôdy od 2-5 ha bolo 46 (27,7%) vlastníkov pôdy, pôdu v rozpätí 5-10 ha vlastnilo 65 (38,9%) obyvateľov, v skupine vlastníkov pôdy od 10-15 ha bolo 9 (5,4) obyvateľov a 1 (0,6%) obyvateľ vlastnil pôdu patriacu do skupiny s výmerou od 15-20 ha. Pre zaujímavosť, vlastníci pôdy v skupine do 5 ha tvorili 55,1 % (92 obyvateľov) z celkového počtu vlastníkov pôdy. Treba ešte podotknúť, že orná pôda tvorila iba časť z celkovej výmery poľnohospodárskej pôdy. V Bukovej „mal každý roľník ešte iné zamestnanie okrem roľníctva" – v zime sa zaoberali lesnými – drevorubačskými prácami, v prípade vlastníctva povozu vyvážali drevo (povozníci), v lete chodievali „do žatvy", na práce „na kukurice", okrem toho tu bolo rozšírené vápenkárstvo a konské handliarstvo, v lete ženy zbierali na predaj bylinky („cez leto sme sa len tými bylinkami živili, v zime polénkama"). Sociálne postavenie obyvateľov viedlo k vysťahovalectvu do Ameriky („do nebol v Amerike, ten bol hladný chleba").

16 FALŤANOVÁ, Ľ.: Návštevnosť týždenných trhov v súčasnosti. Poštová anketa v obciach EAS, r.1983. Archív ÚE SAV, inv.č.1377.

17 Spracované podľa FALŤANOVÁ, Ľ.: Jarmoky v súčasnosti v okresných mestách. Poštová anketa v okresných mestách, r.1983. Archív ÚE SAV, inv. č.1375.

18 Mapa bola spracovaná na základe výsledkov výskumu FALŤANOVÁ, Ľ.: Návštevnosť jarmokov v minulosti a súčasnosti. Poštová anketa v obciach EAS, r.1983. Archív ÚE SAV, inv.č.1378. TÁ ISTÁ: Jarmoky v súčasnosti v okresných mestách, r.1983. TÁ ISTÁ: Návštevnosť týždenných trhov v súčasnosti. Poštová anketa v obciach EAS, r.1983. Archív ÚE SAV, inv.č.1377.

(22)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Арне Манн: Словацкое переселенчество за работой в Америку на рубеже 19 и 20 веков и его влияние на народную культуру в Словакии 527
Светозар Швеглак: Отражение социального переселенчества в народных песнях 553

МАТЕРИАЛЫ

ЭАС — ОПЫТНЫЕ КОММЕНТАРИИ

Анна Хлупова — Марта Коморовска: Народный художественный промысел в Словакии, организованный в Центре народного художественного промысла 595

ДИСКУССИЯ — КОММЕНТАРИИ

Корнелия Якубикова: Теоретические исходные положения для изучения обычаев 612

ОБЗОРЫ

Д-ру Виере Посальовой, канд. наук — 50 лет (Ирена Пишутова) . . . 622
К юбилею дра Ярмилы Паличковой-Паткової, канд. наук (Эстер Плицкова) 626
Семинар об этнографическом исследовании венгерского национального меньшинства в Чехословакии (Ян Ботик) 630
Симпозиум о современном состоянии и переменах календарных обычаев (Марта Сигмундова) 631
Международная конференция «Переселенчество и жизнь Словаков в мире» (Светозар Швеглак) 636
Международный симпозиум о хотарных поселениях в Карпато-Балканской области (Ян Ботик) 638

РЕЦЕНЗИИ И РЕФЕРАТЫ

INHALT

STUDIEN

Arne Mann: Die Auswanderung nach Amerika um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert und ihr Einfluss auf die Volkskultur in der Slowakei . . 527
Svetozár Švehlák: Der Reflex der socialbedingten Auswanderung in der slowakischen Volksliedern 553

MATERIALIEN

EAS — VERSUCHSKOMMENTARE

Anna Chlupová — Marta Komorovská: Die Volkskunsterzeugung in der Zentrale für Volkskunsterzeugung . 595

DISKUSSION — GLOSSEN

Kornélia Jakubíková: Theoretische Ausgangspunkte zum Studium der Bräuche 612

RUNDSCHAU

Das Jubiläum von PhDr. Viera Nosáľová, CSc. (Irena Pišútová) . . . 622
Das Jubiläum von PhDr. Jarmila Paličková-Pátková, CSc. (Ester Plicková) 626
Das Seminar über die ethnographische Forschung der ungarischen Nationalität in der Tschechoslowakei (Ján Botík) 630
Sympozium über gegenwärtigen Stand und Umwandlungen der Jahresbräuche (Marta Sigmundova) . . 631
Internationale Konferenzion „Die Auswanderung und das Leben der Slowaken in der Welt" (Svetozár Švehlák) 636
Internationales Symposium über die Rodeackersiedlungen im karpatischbalkanischen Gebiet (Ján Botík) . . 638

BUCHBESPRECHUNGEN UND REFERATE

Sn

ROČNÍK 28 4/1980

ŠTÚDIE

VYSŤAHOVALECTVO ZA PRÁCOU DO AMERIKY NA PRELOME 19. A 20. STOROČIA A JEHO VPLYV NA ĽUDOVÚ KULTÚRU NA SLOVENSKU[1]

ARNE B. MANN

Kabinet etnológie FFUK, Bratislava

1

V posledných dvoch desaťročiach minulého storočia zasiahla Slovensko, najmä jeho východné oblasti, obrovská vlna vysťahovalectva za prácou do Ameriky, ktoré zanedlho nadobudlo masový charakter. Podnietila ho najmä vtedajšia situácia amerického banského a železiarskeho priemyslu, ktorý potreboval veľké množstvo lacných pracovných síl. Do Ameriky odchádzali muži za zárobkom, ktorý im mal po návrate zlepšiť ich životné podmienky. Návratom do pôvodného prostredia podnietili potom títo reemigranti — tzv. Amerikáni — proces, ktorý sa realizoval takmer vo všetkých úsekoch života vidieckej society, narúšal konzervativizmom poznačenú ľudovú kultúru a vyvolával v jej jednotlivých sférach celý rad zmien. Pretože vysťahovalectvom bola postihnutá veľká časť slovenského územia, procesy jeho spätného vplyvu na ľudovú kultúru nemôžu byť zanedbateľné a oprávnene si vyžadujú pozornosť etnografov.

Otázkami slovenského vysťahovalectva do Ameriky sa zaoberali už v období jeho priebehu niektorí neslovenskí autori.[2] V roku 1925 uverejnil L. Janota-Žiarcov svoj sociologicky orientovaný dotazník, v ktorom sa v osobitnej časti osemnástimi otázkami (okruhmi problémov) zameral na výskum problematiky vysťahovalectva a vplyvu navrátilcov z Ameriky na ľudovú kultúru.[3] Túto požiadavku o desaťročie neskôr nastolil opäť Peter Bogatyrov, ktorý jasne formuloval úlohu štúdia dedinského kolektívu a jeho narušania. Amerikánov označil priamo za rušiteľov starého spôsobu života.[4] Hoci v literatúre rôzneho charakteru (odbornej, populárnej, v archívnych prameňoch či novinových správach) nájdeme pomerne veľké množstvo zmienok dotýkajúcich sa tejto problematiky, práca, ktorá by sa týmito otázkami zaoberala systematickejšie, chýba. Spomenúť však musíme pozornosť, ktorú slovenskí etnografi venovali otázkam iných foriem vysťahovalectva a ich konzekvenciám na ľudovú kultúru. Na tieto procesy poukázal predovšetkým Ján Michálek v súvislosti so sezónnymi poľnohospodárskymi prácami[5] a Adam Pranda, ktorý upozornil na vplyvy roľníkov, zaoberajúcich sa tzv. doplnkovými zamestnaniami.[6] Problematiku vplyvu sezónnych robotníkov a pláteníkov na Orave rozpracoval Peter Slavkovský,[7] ktorý vo svojej práci uviedol, že

americkí „reemigranti vplývali na pôvodnú dedinskú pospolitosť podobným spôsobom ako sezónni robotníci".[8] Otázkami vysťahovalectva do Ameriky a vplyvom reemigrácie na život v materskej obci sa dosiaľ systematickejšie zaoberala poľská etnografická veda.[9]

Naše terénne výskumy, pôvodne zamerané na zmeny v ľudovom staviteľstve na východnom Slovensku, nás však presvedčili o tom, že problematiku vplyvu Amerikánov na ľudovú kultúru možno sledovať ešte aj dnes, hoci pôvodní nositelia týchto zmien — Amerikáni — už väčšinou nežijú. V tejto práci sa pokúsime nastoliť jednotlivé okruhy problémov, ktoré sa pri štúdiu uvedených procesov objavujú, a analyzovať procesy zmien, ku ktorým dochádzalo pod vplyvom reemigrantov, tak ako ich môžeme postrehnúť v jednotlivých sférach ľudovej kultúry. Ako východisko použijeme výsledky výskumov, ktoré sme uskutočnili v osemnástich obciach severovýchodného Slovenska, v povodí riek hornej Cirochy, Uličky a Zbojského potoka, obývanej Rusínmi-Ukrajincami (v r. 1977—1979) a v kysuckej obci Riečnica (1979). Jednotlivé javy budeme konfrontovať s dokladmi v literatúre z iných častí Slovenska.

2

Ak chceme pochopiť závažnosť celého procesu vysťahovalectva a jeho dôsledkov na život vidieckeho kolektívu, musíme svoju pozornosť zamerať predovšetkým na príčiny tohto javu, organizovanie a spôsob odchodu za hranice, ako i na sociálne a hospodárske dôsledky v obci po odchode vysťahovalcov. Prvou otázkou — príčinami vysťahovalectva — sa zaoberali viacerí slovenskí historici: vidia ich predovšetkým v sociálnej zaostalosti, feudálnych prežitkoch, v nerozvinutosti priemyslu, zadlženosti obyvateľstva, ale aj v zotrvávaní pri starom spôsobe obhospodarovania pôdy, v živelných pohromách a epidémiách, do istej miery boli závislé aj od rozšíreného alkoholizmu, národnej perzekúcie a politického prenasledovania.[10] Tieto príčiny ostávajú platné aj pre nami skúmané oblasti, kde hlavným dôvodom vysťahovalectva bol nedostatok pracovných príležitostí a nedostatok pôdy. Práve pôda, ktorá bola koncom minulého storočia zväčša v rukách šľachtických či židovských súkromníkov, a veľká časť pôdy roľníkov bola zadlžená, bola hlavným motivačným momentom vysťahovalectva, a ako neskôr ukážeme, jej zakúpenie, či vykúpenie sa stalo prvou investíciou vysťahovalcov po návrate do obce. Okrem uvedených príčin sme zaznamenali aj iné, ktoré však boli zriedkavejšie: priestupok proti vrchnosti (zabitie panského jeleňa), či otvorené vystúpenie proti židovskému úžerníkovi alebo predstaviteľom uhorskej moci (žandárom), známe boli tiež prípady úteku pred vojenskou službou, ale dôvodom mohli byť tiež spory v rodine a pod.

O možnosti zárobku v Amerike sa naši ľudia dozvedali od agentov, ktorí spočiatku prichádzali na územie Slovenska osobne, príp. informácie prinášali Poliaci, ktorí prichádzali na naše územie na sezónne práce. Neskôr si agenti vytvorili na našom území sieť spolupracovníkov, ktorí organizovali záujemcov o vysťahovanie a prevádzali ich tajne cez Karpaty na druhú stranu, odkiaľ prechádzali cez Poľsko do nemeckých prístavov. Veľmi zaujímavé boli spôsoby agitovania týchto ľudí, ako aj sprevádzanie cez hranice a rôzne spôsoby klamania uhorskej pohraničnej stráže, ktorá sa snažila vysťahovanie zamedziť. Odchod do Ameriky bol podmienený aj vlastníctvom peňazí, potrebných na zaplatenie služieb agentom, na lodný lístok *(šifkartu)* a pod. Ľudia si tieto peniaze zaobstarávali najčastejšie predajom kravy, využitím zárobku zo sezónnych prác, ďalej to boli pôžičky od židovských obchodníkov (tie-

Jeden z posledných Amerikánov — Andrej Sivak (1891—1979) zo Smolníka, okr. Humenné. Foto A. Mann, 1978

to boli často podmienené zálohovaním poľa a vysokým úrokom), výhodnejšie boli pôžičky z cirkevnej pokladnice. Neskôr sa veľmi výhodným ukázalo požičiavanie peňazí od navrátilých Amerikánov. V teréne sme zaznamenali množstvo ďalších variantov.

Ako sme už uviedli, vysťahovalci odchádzali do Ameriky väčšinou tajne, nevlastnili teda nijaký úradný doklad — pas. S pasmi cestovali obyčajne len tí, ktorých pozvali rodinní príslušníci z USA a vysťahovalci po roku 1918, kedy ilegálny odchod z republiky bol veľmi obmedzený. Vysťahovalcom namiesto pasu slúžil zväčša vlastnícky preukaz na dobytok, alebo žňová, či iná pracovná knižka opatrená kolkom a úradnou pečiatkou, a keďže poľskí ani nemeckí úradníci nevedeli maďarsky napísaný text prečítať, vysťahovalcom na cestu do zámoria spoľahlivo poslúžili. Naši vysťahovalci radšej využívali nemecké prístavy ako uhorskou vládou preferovaný prístav Fiume (Rjeka), pretože doprava z nich bola rýchlejšia a lacnejšia; cestovali najlacnejšími loďami a najnižšími triedami, hlboko v podpalubí, vo veľmi zlých hygienických podmienkach.[11]

Charakteristickým znakom „novej imigrácie" (new imigration), ku ktorej patrili aj naši vysťahovalci, bola prevaha mužov, jej „nerodinný charakter".[12] Po masovom odchode vysťahovalcov sa na východnom Slovensku vytvorili rozsiahle depopulačné oblasti.[13] „Vysťahovalectvo v Šarišskej župe dosiahlo taký stupeň, že v niektorých obciach okrem starcov a detí nebolo skoro ľudí... Neskôr sa sťahovali vo veľkej miere aj ženy, lebo doma sa už nemali za koho vydať."[14] Tieto zmeny v štruktúre dedinskej society sa smutne odrazili v celkovom živote obce. Získaný materiál nám dovoľuje utvoriť si o tom pomerne plastický obraz. Mnohí muži odchádzali do Ameriky hneď, najneskôr dva až štyri roky po svadbe. Niektorí sa po dvoch-štyroch rokoch vracali na krátky čas domov a opäť odchádzali. Mnohí sa z amerických baní nevrátili vôbec. V prípadoch jednotlivo hospodáriacich rodín padla celá ťarcha hospodárstva na ženu. Iba na najťažšie práce si najímala chlapov, ktorých vyplácala z peňazí, poslaných mužom z Ameriky. Pomerne rozsiahla a početnými príkladmi zastúpená je problematika nevery žien, ktoré mali mužov v Amerike. Ženy, ktoré mali v dôsledku mimomanželského vzťahu dieťa, nazývali tak ako slobodné matky — *perespánka, kópalka* (v Riečnici *prespanka).* Nápadné je však rozlišovanie medzi týmito dvoma typmi žien a pomerne väčšia tolerancia dedinského kolektívu k týmto ženám oproti slobodným matkám. Cirkev tieto vybočenia z noriem prísne sankcionovala. Zaznamenali sme prípady, keď sa ženy takéhoto dieťaťa zbavovali zadusením. Muži, ktorí po návrate z Ameriky nachádzali v rodine

chovali, nie vždy to však dokázali svojej manželke odpustiť, mnohokrát odchádzali späť do Ameriky a natrvalo svoje rodiny opustili. Táto problematika našla široké uplatnenie vo vysťahovaleckých piesňach.

Mnohé ženy ostali svojim mužom verné a utiekali sa radšej k magickým praktikám. Na základe similárnej mágie a pomocou nejakého zvyšku z mužovho oblečenia sa snažili na nich pôsobiť v takom zmysle, aby v Amerike nemali pokoj a museli sa vrátiť domov. Takéto prípady sme zaznamenali v hojnom počte na východnom Slovensku, ale známe boli aj v Riečnici na Kysuciach.

Keďže sa vysťahovalci grupovali z najzaostalejších sociálnych skupín, veľmi vysoko bola u nich zastúpená negramotnosť.[15] V tejto súvislosti je zaujímavé sledovať spôsoby komunikácie rozdelených manželov. Obaja si listy museli nechať písať aj čítať. V domácom prostredí využívali preto miestnych „vzdelancov", ktorých odmeňovali zväčša v naturáliách, ale tiež prácou vo forme susedskej výpomoci. V niektorých prípadoch si nechali pisatelia svoju prácu aj dobre zaplatiť.

3

K pochopeniu pohnútok, ktoré viedli reemigrantov po návrate „do kraja" k celému radu zmien v ich doterajšom živote, je nevyhnutné zoznámiť sa so spôsobom života našich vysťahovalcov v Amerike, s kultúrou, s ktorou sa tam stretli a pokúsiť sa určiť, do akej miery si prvky tejto kultúry osvojili. Vychádzať musíme z faktu, že vysťahovalci odišli z kultúrne a agrárne zaostalých oblastí. Zväčša jediným zamestnaním, ktoré poznali, bola poľnohospodárska práca poznačená konzervativizmom a pretrvávaním archaických foriem hospodárenia.[16] Títo roľníci prichádzali do prostredia mestskej robotníckej kultúry vyspelej kapitalistickej krajiny. Stávali sa z nich zväčša robotníci, pracujúci v baniach a podnikoch ťažkého strojárstva, kde vykonávali fyzicky najťažšie a najrizikovejšie práce, ktoré však boli relatívne najlepšie platené, a ktoré príslušníci „starej imigrácie" odmietali vykonávať.[17]

Naši vysťahovalci boli nútení podriadiť sa novému prostrediu. Adaptovali sa predovšetkým v oblasti odievania, keď svoj pôvodný odev zamenili za pracovný a na nedeľu za súdobý mestský odev. Charakter práce ich úplne odlúčil od poľnohospodárskej práce, čo si dovtedy mnohí nevedeli predstaviť. Produkty poľnohospodárskej výroby im už vo finálnej podobe dodávali priamo do domu farmári. Absencia poľnohospodárskej práce mala za následok logické upúšťanie od rôznych agrárnych a agrárne podmienených výročných obyčajových úkonov, odtrhnutie od žien a rodín sa prejavilo upúšťaním od rodinných obyčajov. Relatívne nízka cena mäsa a niektoré nové druhy potravín (napr. káva) menili skladbu stravy našich vysťahovalcov a zároveň sa zoznámili s viacerými jedlami americkej mestskej kuchyne.

Dôležité boli tiež zmeny v oblasti bývania. Väčšina našich vysťahovalcov bývala v robotníckych kolóniách, ktoré stáli bezprostredne pri banských či iných priemyselných podnikoch. Charakteristické bolo bývanie v tzv. stravovacích domoch — *boarding house*. Boli to drevené, doskami obité domy, najčastejšie poschodové, ktoré dala postaviť pre svojich zamestnancov firma. Prenajímala ich ženatým robotníkom, ktorí s rodinou obývali prízemné priestory, kým priestory na poschodí slúžili na bývanie robotníkom bez rodín.[18] Medzi povinnosti gazdinej domu patrila predovšetkým starostlivosť o poriadok v celom dome, pranie bielizne a najmä pečenie chleba a varenie pre robotníkov.[19] Kultúra bývania značne zaostávala za vtedajším

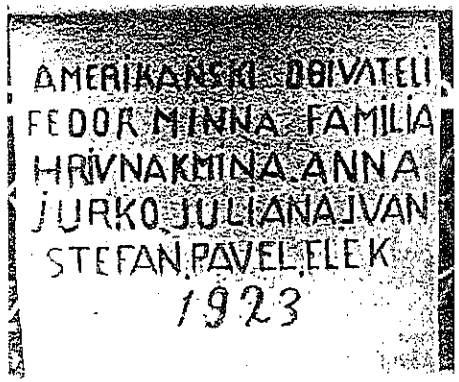

Nápis na náhrobnom kameni navrátilcov z Ameriky z roku 1923 (Veľká Poľana, okr. Humenné). Foto A. Mann, 1978

americkým štandardom[20] a bola nižšia aj v porovnaní s bývaním amerických robotníkov „starej imigrácie".[21] Vyplývalo to aj z toho, že potreby našich vysťahovalcov sa nevyrovnali potrebám amerického robotníka, pretože pochádzali z krajiny, kde životná úroveň bola po každej stránke veľmi nízka.[22] Napriek tomu sa stretli aj v bývaní s novotami, ktoré doma nepoznali. Bolo to predovšetkým nové funkčné členenie domu, kde sa v jednej izbe spalo, v inej jedlo, v inej varilo a pod., ďalej v tom čase čoraz častejšie zavedenie vodovodu, elektriny, plynového vykurovania, vybavenie kúpeľňami s vaňou, záchodom. Na domoch boli veľké otváracie okná s okenicami a záclonami, vo vnútri koberce, stoličky, postele s perinami, atď. Všetko toto sa naši vysťahovalci učili poznávať a používať.

Keďže naši presídlenci sa v spomínaných domoch zoskupovali podľa etnickej, či dokonca regionálnej príslušnosti, vznikali tak predpoklady pre uchovanie a ďalšiu existenciu slovenského folklóru. Množstvo nových zážitkov, pocitov z nového prostredia, ťažká fyzická práca a spomienky na ženy a na vlasť priam vyžadovali nový spôsob vyjadrenia a stanových, tzv. vysťahovaleckých piesní.

Proces adaptácie nášho vysťahovalca v americkom prostredí bol bezpodmienečne potrebný k uskutočneniu cieľa, t. j. rýchlemu zarobeniu väčšieho množstva peňazí. Pretože pobyt v Amerike bol pre neho dočasný, keďže celý čas pomýšľal na návrat „do kraja", musíme predpokladať, že aj samotnú adaptáciu považoval za dočasnú, relatívnu, ktorá strácala platnosť po návrate do pôvodného prostredia. Na druhej strane niektoré nové javy, s ktorými sa zoznámil a ktoré si osvojil, vytvárali u neho návyk a zvyšovali jeho kultúrne nároky. Do akej miery ten-ktorý komponent prevážil, možno potom pozorovať po návrate do jeho materského prostredia.

4

Až teraz, keď sme sa zoznámili s príčinami vysťahovalectva, jej priebehom, sociálnymi dôsledkami v domácom prostredí a so životom našich vysťahovalcov v zámorí, môžeme pristúpiť k sledovaniu zmien v kultúre vidieckej society, ktoré vniesli do nej reemigranti po návrate do svojej obce. Hoci štatistiky reemigrácie sú rôzne, väčšina autorov sa zhoduje v tom, že asi štvrtina Slovákov sa vrátila do vlasti.[23] Väčšina reemigrantov sa často neuspokojila s pomermi doma a odchádzala po istom čase späť do Ameriky, obyčajne už s celou rodinou.[24] Migrácia obyvateľov sa potom často opakovala, takže niektorí vysťahovalci boli tri-päťkrát v Amerike, niektorí desať, ba aj dvadsaťkrát.[25]

Do vlasti sa vracali vysťahovalci inakší, ako keď z nej do Ameriky odchádzali. Obohatení boli na jednej strane o zárobok, ktorý si privážali so sebou, a ktorý už predtým posielali po častiach domov, na druhej strane si prinášali nové skúsenosti, vedomosti a vyššie sociálne a kultúrne nároky. Ako jedna z prvých vyslovila závažnosť týchto procesov

Drevený dom Amerikána Macana, postavený remeselníkmi, tzv. „na kľúč" v roku 1899 (Starina č. 81, okr. Humenné). Foto A. Mann, 1979

Amalie Kožmínová, ktorá napísala: „Amerikáni... přinášejí v tyto dědiny poměrný pokrok i peníze. Vracejí se gramotní, světa i práce znalí, a co více slovensky uvědomělí, a stávají se často hybnou silou mezi svými krajany."[26] Podobným spôsobom, s presnejším vymedzením jednotlivých sfér, charakterizovala tento proces v Žakarovciach aj Božena Filová.[27]

Na základe uvedeného by sme mohli predpokladať, že proces vplyvu vysťahovalcov na zmeny v ľudovej kultúre materskej obce bol potom jednoznačný. No poľský etnograf Roman Reinfuss upozornil, že tento problém je zložitejší. Vo svojej práci o Lemkoch sa pozastavuje nad faktom, že v oblasti, kde takmer každý tretí dospelý človek bol niekoľko rokov na zárobkoch v Amerike, veľmi málo vidieť vplyv cudzej, vyššej civilizácie. Píše: „Lemkovia, ktorí v Amerike bývali v komfortných robotníckych obydliach, používali plyn, elektrinu, kúpeľne a pod., po návrate do rodnej obce si budovali dymné domy, obliekali sa do ľudového odevu a nehľadeli na to, že ruky im pokrývali škrupiny za celý týždeň neumývanej špiny."[28] S podobným problémom sa v slovenských obciach pod Javorníkmi stretla aj Alena Plessingerová.[29] Citovaný poľský etnograf však súčasne vysvetlil príčinu tohto javu: nie je ňou lenivosť, či zaostalosť Lemkov, ale „nátlak vlastnej skupiny, ktorá dlho odporovala pokusom o zmenu uznaného spôsobu života v oblasti svojho teritória".[30] Ostatne, túto skutočnosť už predtým vyjadril P. Bogatyriov.[31]

Na základe našich poznatkov z terénnych výskumov a pri zohľadnení vyššie uvedených argumentov, chápeme problém vplyvu Amerikánov na zmeny v ľudovej kultúre nasledovne: Vysťahovalci, ktorí opustili na určitý čas dedinský kolektív, sa po návrate do obce dostávajú do opozície voči konzervatívnej kolektívnej norme, ktorú predstavuje lokálna tradičná kultúra. Dedinské spoločenstvo odmieta prijať novoty, prinášané a zavádzané Amerikánmi, zosmiešňuje ich a vyvíja proti nim nátlak, nútiaci ich k podriadeniu sa starému, kolektívne uznanému spôsobu života. Dôkazom takéhoto prístupu k reemigrantom je aj snaha spoločenstva odlíšiť týchto ľudí od ostatného kolektívu.[32]

Amerikáni sa v počiatočných fázach vo veľkej miere podriaďujú nátlaku kolektívu a prispôsobujú sa okoliu. Toto čiastočné podriadenie sa kolektívnej norme je často nevyhnutné pre ich spätné zaradenie do spoločenského života vidieckej society, nikdy však, aspoň podľa našich zistení, sa neuskutočňuje úplne a do dôsledkov. Neskôr sa Amerikáni pokúšajú získať autoritatívne postavenie, umožňujúce im presadiť a realizovať importované kultúrne prvky a zvýšené životné nároky. Odovzdávanie týchto nových kultúrnych hodnôt ostatným členom dedinského kolektívu, a teda samotný proces vplyvu na zmeny v ľudovej kultúre danej lokality nastáva až v tej fáze, keď dedinský kolektív uzná utilitárnu hodnotu týchto noviet, prekoná konzervatívne zábrany kolektívnej normy a vedome sa ich snaží napodobniť a prebrať. A tu opäť zohráva významnú úlohu miera pomoci Amerikánov (ako materiálna, tak i prakticko-osvetová) ostatným členom dedinskej society.

Treba si uvedomiť, že uvedený proces v ľudovej kultúre trval niekoľko desaťročí (od konca 80. rokov minulého storočia do 1. svetovej vojny, resp. do 20. rokov nášho storočia), mal svoj vlastný vývoj, v ktorom možno sledovať určité etapy. Okrem tohto časového faktoru, kde svoju úlohu zohrala početnosť reemigrantov, teda sila, ktorá dokázala presadzovať nové formy do života obce, tu zohral úlohu aj faktor priestorový, t. j. vzdialenosť obcí od mestských centier, resp. ich izolovanosť, ktorá mala vplyv na stupeň konzervatívnosti v pretrvávaní starších tradičných foriem ľudovej kultúry.[33] Naše výskumy ukázali, že priestorový faktor bol v uvedenom procese dominujúci: napr. v skúmaných obciach, ktoré sú bližšie k mestským centrám, sa odohralo viac zmien, nehľadiac na to, že tu bolo menej Amerikánov, na rozdiel od vzdialenejších obcí, z ktorých boli v Amerike príslušníci takmer každej rodiny a v ktorých proces prebiehal pomalšie.

Realizovanie samotného vplyvu Amerikánov na zmeny v ľudovej kultúre bolo motivované dvoma činiteľmi. Prvým z nich bol príliv peňazí a celkové pozdvihnutie ekonomicko-sociálnej úrovne rodín Amerikánov, čo bolo potom základom všetkých ďalších zmien. Druhou pohnútkou, ktorá motivovala snahy po zmenách v ľudovej kultúre, bolo už vyššie spomínané duchovné obohatenie Amerikánov (skúsenosti, poznatky, vyššie kultúrne nároky a pod.). Aj keď v mnohých javoch možno tieto činitele rozlíšiť, nemožno ich od seba oddeľovať, lebo boli navzájom úzko späté a vzájomne sa podmieňovali (uspokojovanie vyšších životných potrieb sa realizovalo pomocou peňazí, kúpa poľnohospodárskych nástrojov umožňovala lepšie využívanie pôdy, čo zabezpečilo rast životnej úrovne).

Uvedený proces môžeme sledovať na jednotlivých úsekoch ľudovej kultúry, do ktorých investovali reemigranti svoje ťažko zarobené peniaze. Ešte predtým je však potrebné zmieniť sa o donáciách religiózneho charakteru. Často už z Ameriky vysťahovalci posielali domov peniaze, ktoré boli určené na stavbu kríža, kaplnky, zvonov do kostola a pod. Niekde (obec Jalová na východnom Slovensku) sa dokonca vytvoril úzus, podľa

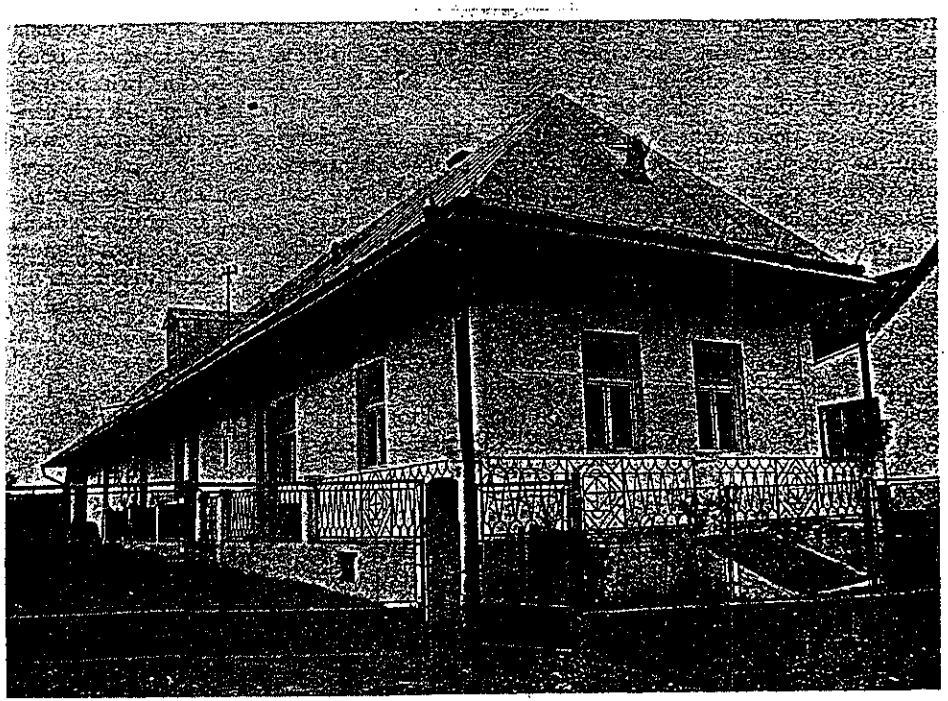

Dom postavený za peniaze zarobené v Amerike r. 1930. Trnava pri Laborci č. 27, okr. Michalovce. Foto J. Bohucký, 1971

ktorého vysťahovalec posielal peniaze na tento účel zo svojej prvej výplaty. Ostatní dávali peniaze na takéto účely po návrate, alebo priamo privážali z Ameriky svietniky, zástavy, sochy, liturgické knihy. Tieto dary boli motivované jednak vďačnosťou cirkvi (v prípade, že im poskytla peniaze na cestu), samotnou religiozitou vysťahovalcov, ktorí takýmto spôsobom ďakovali za šťastnú plavbu cez more, za prežitie banských nešťastí, šťastný návrat, či zlepšenie svojho života po návrate do obce. Na krížoch sú často vytesané mená donátorov, čo nám zas pomáha pri datovaní rôznych udalostí, spätých s týmito reemigrantmi. Spomenuté votívne dary nachádzame na východnom Slovensku, na Kysuciach, ale i v Poľsku.[34]

Ako sme už vyššie uviedli, jedným z hlavných dôvodov vysťahovalectva bola snaha získať pôdu. Návrat do pôvodného prostredia znamenal pre veľkú väčšinu aj návrat k pôvodnej forme obživy. V rozvoji poľnohospodárstva videli reemigranti zabezpečenie vyššieho sociálneho postavenia pre seba a svoje rodiny do budúcnosti. Kupovali preto naspäť zadĺžené polia a vyplácali zálohované, prikupovali pozemky grófske a židovské, ďalej od ľudí, ktorí svoje pozemky zanedbávali alebo nevládali obhospodarovať a od tých, ktorí odchádzali do Ameriky natrvalo. Spájali sa pritom často do skupín a zlučovali svoje úspory, aby mohli kúpiť pozemky, ktorých cena niekde až desať-dvadsaťnásobne stúpala.[35] Rozpredávaná pôda sa stávala predmetom špekulácií priekupníkov, ktorí ju predávali za doláre a snažili sa z tejto činnosti zbohatnúť. Kupovanie pôdy musíme považovať za hlavný znak Amerikánov na celom Slovensku.[36]

S rozšírením pôdneho fondu rástli aj potreby na jeho efektívnejšie obhospodarovanie. Finančná mobilita Amerikánov umožňovala v tomto smere vnášať novoty do spôsobu hospodárenia, čo si všimli už súdobí autori. V skúmanej oblasti východného Slovenska išlo predovšetkým o nový druh záprahu. Koncom minulého storočia sa na hospodárstvach Amerikánov začali objavovať kone, ktoré začali vytláčať dovtedy používané volské záprahy. Tento proces nebol jednoznačný, Amerikáni dávali spočiatku prednosť volom: kone vyžadovali väčšiu opateru, mali zložitejší postroj a ľudia s nimi nevedeli zaobchádzať. Preto sa kone ujímali najskôr v obciach bližšie situovaných k mestským centrám, v ostatných až v neskoršom období. Po Amerikánoch si kone začali kupovať aj ďalší roľníci a po 1. svetovej vojne začali byť všeobecne rozšírené. S rozširovaním konského záprahu súvisela aj snaha po jeho väčšom využití okrem obhospodarovania pôdy. Amerikáni si dávali zhotovovať nové, konštrukčne pevnejšie vozy so železnými oskami. V obciach povodia hornej Cirochy tak vzniklo nové zamestnanie — povozníctvo, ktoré ekonomicky posilnilo jednotlivé obce.

Ďalšou snahou reemigrantov bola snaha o mechanizáciu poľnohospodárskej výroby. Išlo predovšetkým o kupovanie nových obrábacích strojov, ako vyorávačiek zemiakov, plečiek, sejačiek a pod.[37] a zavádzanie novej technológie práce.[38] V skúmanej oblasti to bolo sadenie zemiakov do brázdy za pluhom, za ktoré „novátori" utŕžili od ostatných posmech. Keď sa však tento spôsob práce osvedčil, v priebehu niekoľkých rokov si ho osvojila celá obec. Amerikáni sa zaslúžili aj o zavádzanie umelých hnojív.

Nie všetci sa po návrate venovali výlučne poľnohospodárstvu. V skúmanej oblasti severného Zemplína sa objavili predovšetkým stolári, ktorí si z Ameriky okrem nových vedomostí a poznatkov zo svojho remesla priniesli aj kvalitnejšie nástroje. Ich výrobky, ktoré znamenali vnášanie mestských foriem do života vidieckeho ľudu, značne pozmenili mobiliár nových interiérov. Amerikáni sa v tejto oblasti zaslúžili aj o rýchlejšie rozšírenie dvojručnej píly, ktorú tu do konca minulého storočia nepoznali. Prvé takéto píly si ľudia navzájom požičiavali. Okrem hoblíkov, vrtákov (tzv. kolovrátkov), jednoručných a dvojručných píl a pilníkov, si reemigranti privážali obuvnícke kopytá, strojčeky na strihanie, šijacie stroje, britvy, zápalky, zapaľovače a ďalšie praktické predmety. V tejto otázke sa na základe našich výskumov jednoznačne prikláňame k názoru tej skupiny poľských etnografov, ktorá je presvedčená o užitočnosti privezených predmetov pre celú obec, a tým aj o pozdvihnutie celej úrovne života jej obyvateľov.[39]

Vplyv Amerikánov na zmeny v ľudovej kultúre sa najmarkantnejšie prejavil v oblasti ľudového staviteľstva a kultúry bývania. Uvedený proces bol taký očividný, že neušiel pozornosti súčasníkov. Napr. L. Hegedüss v r. 1899 v súvislosti s obcou Ždiar napísal: „... dali si drevenú podlahu do domov ... spravili si otváracie okná a zaobstarali si šporák — to sú znaky domov Amerikánov."[40] Našimi výskumami v sledovanej oblasti sme zistili, že jednotlivé zmeny prebiehali vo všetkých komponentoch, ktoré etnografia v ľudovom staviteľstve sleduje, t. j. od zmien stavebného materiálu, tektoniky stavieb, cez zmeny v pôdoryse, kúrenisku, až po oblasť vybavenia interiéru a sociálnych zariadení. Komplexy týchto zmien prebiehali v jednotlivých fázach (časových úsekoch), nie však v rovnakom čase: vzdialenejšie a izolovanejšie obce týmito fázami prechádzali v neskoršom časo-

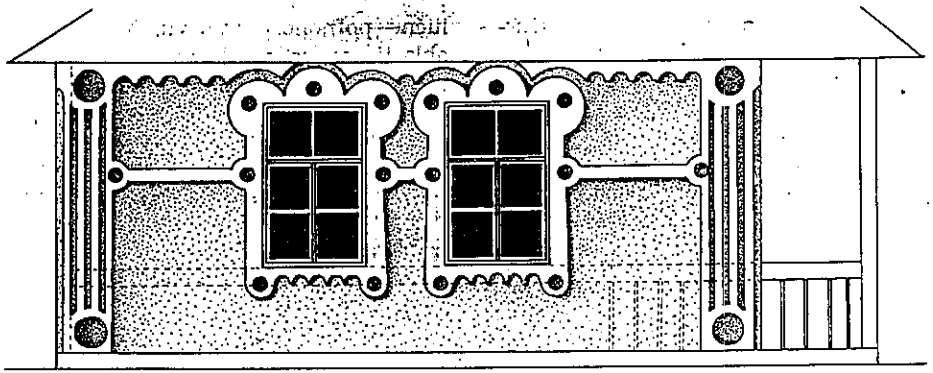

Secesne ponímaná omietková výzdoba na priečelí domu Amerikána (Starina č. 32, okr. Humenné)

vom období, resp. tieto zmeny sa uskutočňovali v dlhších časových úsekoch a tak sa posledné fázy u nich prípadne vôbec nemuseli realizovať. V skutočnosti jednotlivé zmeny prebiehali asi nasledovne:

V počiatočných fázach stavali Amerikáni formou susedskej výpomoci, neskôr si začali najímať miestnych majstrov.[41] Forma stavby „na kľúč" bola taká, keď podnikateľ si sám najal remeselníkov a odovzdal stavbu (obyčajne žene, ktorá mala muža v Amerike) už hotovú. Tento spôsob prevzali potom židovskí remeselníci. Rozšírený bol aj spôsob, keď Amerikán kúpil hotový dom z kvalitného dreva v Poľsku a rozobratý ho previezol do svojej obce.[42]

Tradičným stavebným materiálom v oblasti severovýchodného Slovenska bolo bukové drevo a technika zrubová.[43] Snahy Amerikánov po lepšom bývaní sa prejavili vo forme zvýšeného nároku na stavebný materiál. Z Poľska dovážané ihličnaté drevo vystriedal kameň; keď sa tento neosvedčil, stavali Amerikáni domy zo surovej tehly, po 1. svetovej vojne i domy nabíjané z hliny. Rovnaké snahy sa prejavili aj v strešnej krytine. Tradičnú slamu vystriedal najprv šindeľ, potom plech,[44] eternit a škridlica. Zmeny nastali aj v pôdorysnej dispozícii. Amerikáni už nestavali dvojpriestorové domy, ktoré boli na konci minulého storočia v skúmanej oblasti bežné, ale len trojpriestorové. Veľkosť interiéru sa postupne zväčšovala. V 20. rokoch nášho storočia sa komora postupne premenila na obytnú miestnosť a predná izba sa v niektorých prípadoch stala reprezentačnou, funkčne nevyužitou.

Za najvýznamnejšie považujeme zmeny vo vývoji kúreniska a oblokov. Amerikáni ako prví začali na konci minulého storočia upúšťať od dymných izieb. K peci pristavili špeciálne lapače dymu a odvádzali ho do siene. Izby boli čistejšie a mohli sa bieliť, začal sa meniť i nábytok. Reemigranti začali prerábať dovtedy pevne zasadené okná na väčšie a otváracie, čím umožnili vetranie. Tieto dve zmeny pomerne rýchlo preberali aj ostatní obyvatelia obce. Je zaujímavé, že so spomínaným lapačom dymu sa ľudia stretávali už predtým na dolnom Zemplíne, kam každoročne chodili na žatevné práce, doma však bývali naďalej v *dymňankách*.[45] Túto bariéru konzervativizmu museli prelomiť až americkí reemigranti. Jednotlivé zmeny by sme ďalej mohli sledovať aj v zariadení interiéru, kde významné zmeny prekonal predovšetkým stôl, potom postele, na ktoré reemigranti privážali posteľnú

bielizeň, ba i celé periny z Ameriky, ďalej záclony, riad atď. Významné bolo zavedenie záchodov, ktoré boli v sledovanej oblasti dovtedy neznáme. Mnohé z uvedených zmien sme zaznamenali aj v kysuckej Riečnici.

Amerikáni vniesli do ľudového staviteľstva okrem účelovosti aj prvky reprezentatívnosti. Priečelia domov, ktoré si nechali postaviť formou „na kľúč", vyzdobili cudzí murárski majstri plastickou omietkovou výzdobou. Jednotlivé výzdobné články boli prenášané z mestskej architektúry (nachádzame tu prvky secesie, baroka, klasicizmu a pod.), často tu dochádzalo k eklektizmu a rustikalizácii rôznorodých slohových prvkov. Platnosť viacerých zmien v oblasti staviteľstva, ktoré sme zaznamenali v skúmanej oblasti, možno zovšeobecniť pre viaceré časti Slovenska, ktoré vplyv Amerikánov zasiahol. Patrí k nim snaha o pevný stavebný materiál,[46] pevnú krytinu,[47] zdobené priečelia[48] ap.

Zložitosť procesu vplyvu Amerikánov sa dá priam reprezentatívne sledovať v oblasti odievania. Vysťahovalci odchádzali v počiatočnom období tohto procesu v tradičnom odeve zhotovenom zväčša domácim spôsobom. V Amerike však boli nútení obliecť si tamojší mestský odev a v tomto sa vracali aj domov. V domácom prostredí pôsobili potom cudzo, výstredne a stali sa terčom výsmechu ostatného dedinského kolektívu. Je len pochopiteľné, že sa museli opäť prispôsobiť svojmu okoliu a obliecť si tradičný odev. Takéto prispôsobenie je charakteristické pre rané obdobie reemigrácie na celom území Slovenska.[49] Zaujímavé sú jednotlivé prípady zbavovania sa *áncugu* už pred vstupom do obce. V. Nosáľová uvádza, že aj keď prisťahovalci mestské odevné súčiastky predávali (na Horehroní obyčajne Cigánom), niektoré súčiastky si predsa ponechali (klobúk, baganče).[50] Podobne to bolo aj v sledovanej oblasti. Postupne, keď sa začalo objavovať v obci viac Amerikánov, začali títo nosiť mestský americký odev ako odev sviatočný, najmä do kostola. Zmeny nastali u mužov aj v úprave hlavy: predtým rovno zastrihnuté dlhé vlasy si reemigranti strihali podľa mestského vzoru, a pretože si prinášali aj strojčeky na strihanie, táto úprava hlavy u mužov začala prevládať. Vplyv reemigrantov v oblasti odievania predstavoval vo všeobecnosti ústup od tradičného odevu, realizoval sa najmä u mužov (ženy boli v tomto procese konzervatívnejšie) a Amerikáni sa stali šíriteľmi mestského oblečenia.[51] Ich vplyv sa niekde prejavil až vo forme nátlaku na ostatný ľud.[52]

Zmeny môžeme postihnúť aj v oblasti stravy, a to tak v jej skladbe, ako aj v príprave. V sledovanej oblasti to bolo predovšetkým konzumovanie mäsa, ktoré tu bolo predtým takmer neznáme (hovädzí a bravčový dobytok sa choval výlučne na predaj). Efektívnejšia práca v poľnohospodárstve mala za následok zvýšené výnosy kvalitnejších obilnín. Amerikáni obilie nemleli už ručne, ale dávali si ho mlieť do veľkých vodných mlynov, čím získali kvalitnú bielu múku. Jedlá z nej boli oveľa jemnejšie. V rodinách Amerikánov sa stal chlieb častejším, niekedy až každodenným jedlom, čo predtým tiež nebývalo. Zmeny v príprave jedál zavádzali najmä ženy, ktoré robili gazdiné v amerických *bourding housoch*. Naučili potom ostatné ženy novým úpravám mäsa, najmä pečením a smažením (predtým poznali len mäso varené), ďalej pečenie koláčov na plechovom pekáči ap. Z Ameriky si dovážali aj rôzne suroviny, napr. cesnak, na Horehroní „americkú múku" a „americkú slaninu".[53] V rodinách Amerikánov sa začala piť káva a variť obed ako samostatné jedlo.

Doteraz sme sledovali zmeny v materiálnej kultúre. Lenže, ako sme sa v úvode tejto časti zmienili, Amerikáni sa do svojho rodiska vracali obohatení aj po

duchovnej stránke.[54] V literatúre sa často stretávame s charakterizovaním reemigrantov ako gramotných, národne uvedomených, odmietajúcich pracovať na panských majetkoch, a ako sa o nich hovorí v pamätnom spise šarišských veľkostatkárov OMEGE — „kňaza neposlúchajú, zákony a vrchnosti si nectia ... sú nespokojní ... tajne ohovárajú domáce pomery ... vychvaľujú americkú slobodu ... za všetky domáce nedostatky obviňujú pánov" ap.[55] O tom, že viacerí sa v Amerike naučili čítať a písať, sme sa presvedčili aj našimi výskumami. Do svojich obcí sa vracali sociálne a etnicky uvedomelí. Na „nebezpečenstvo" národného povedomia upozornil už uhorský autor L. Hegedüss v r. 1899.[56] Vplyv, aký mali potom na národné zmýšľanie celého vidieckeho kolektívu, viackrát zdôraznil J. Húsek.[57] Významnú úlohu na tomto poli zohrali reemigranti i v Poľsku.[58]

Vplyv Amerikánov sa prejavil aj v oblasti religiozity. Na základe nášho výskumu v Stakčíne (okr. Humenné) možno súhlasiť s konštatovaním J. Húska a B. Krpelca, že šírenie pravoslávia v období 1. svetovej vojny a bezprostredne po nej, ktoré na severovýchodné Slovensko prinášali americkí reemigranti, bolo javom čisto sociálnym. Bola to forma revolty voči feudálnym prežitkom, ktoré udržovali na východnom Slovensku grécko-katolícki kňazi — miestami až do 20. rokov nášho storočia — t. j. proti povinným dávkam *(kóblina, rokovina)* a povinnej práci na cirkevnom majetku.[59] Pravoslávna liturgia bola s gréckokatolíckou v podstate rovnaká a kňazi tu dávky ani prácu od ľudí nepožadovali. V Poľsku sa tento proces prejavil oslabením autority kňaza v dedinskej spoločnosti.[60]

Vyššia kultúrna úroveň navrátilcov sa prejavila aj vo zvýšení náročnosti na hygienu a životné prostredie. Okrem spomínaných záchodov to bolo aj pravidelné umývanie, častejšie holenie,

Americký mestský odev, v akom sa reemigranti vracali do vlasti. Na snímke je Jozef Šutiak z Riečnice, okr. Čadca (okolo r. 1920)

strihanie vlasov u mužov (Amerikáni v Riečnici si napr. odmietali vlasy mastiť maslom), medzi privezenými predmetmi sa objavovalo mydlo, hrebeň atď. Na tieto skutočnosti informátori dnes radi upozorňujú.

Sledujúc dôsledky „kultúrneho obohatenia" reemigrantov sme si položili otázku, či pobyt v prostredí vyspelejšej mestskej kultúry mal vplyv na upúšťanie od niektorých magických praktík a obyčajových noriem. Túto sféru sme suplovali niekoľkými otázkami na úkony, o rozšírenosti ktorých sme sa predtým v celej skúmanej oblasti východného Slovenska presvedčili: z oblasti agrárnych obyčajov úkon zaorávania vajca pod prvú brázdu, ďalej zisťovanie

čistého miesta pred započatím stavby domu a jeho vysvätenie po dostavaní a napokon kreslenie krížikov z chlebového kvasu na dvere na *Svjátyj véčur* alebo *Velikdeň*. Žiadny z týchto úkonov vysťahovalci, podľa nášho vedomia, v Amerike nerealizovali. Zaujímavé sú potom zistenia, že napr. tam, kde krížik na dverách vystupoval ako magický apotropajný znak a nebol spájaný s funkciou náboženskou, zanikol tento najskôr a praktiky pri stavbe domu ho prežili. Tam, kde sa krížiky chápali predovšetkým ako znak s religijnou funkciou, realizovali ho ženy Amerikánov naďalej. O zložitosti premien v oblasti duchovnej kultúry svedčí aj prípad, keď matka po návrate z Ameriky robenie krížikov na dvere zaznávala, avšak jej nevesta po jej smrti tento zvyk obnovila. Z výsledkov našich výskumov možno konštatovať, že vplyv Amerikánov zasiahol aj do oblasti duchovnej kultúry v podobe upúšťania od tradičných obyčajov. Avšak v porovnaní s inými oblasťami ľudovej kultúry sa tieto zmeny odohrávali zložitejšie a podstatne zaostávali za zmenami v materiálnej kultúre.[61] Podobne sa tieto procesy realizovali aj v Poľsku.[62]

Na druhej strane však Amerikáni, ako nositelia niektorých prvkov mestskej kultúry, zavádzajú v ukrajinských dedinách východného Slovenska nový zvyk — vianočný stromček. Na tento proces upozornil Peter Bogatyriov[63] a nám sa výskumami podarilo zistiť, že po predstaviteľoch dedinskej inteligencie (farár, notár, horár ap.) sa vianočný stromček v medzivojnovom období objavil najprv v rodinách Amerikánov a od nich tento zvyk postupne preberali ostatní obyvatelia.

Pre pochopenie zmien v živote dedinskej society po návrate vysťahovalcov je nevyhnutné všimnúť si ich postavenie ako v rodinnom, tak i spoločenskom živote a objasniť ich vzťahy k dedinskému kolektívu. Umožní nám to aj zodpovedať otázku, či vysťahovalectvo predstavovalo pozitívum len pre určitý okruh ľudí, alebo malo širší dosah na život celej obce.

Ako sme už uviedli, P. Bogatyriov označil Amerikánov priamo za rušiteľov starého spôsobu života.[64] Tento proces sa prejavil predovšetkým v narušaní tradičných rodinných zväzkov. Reemigranti sa vyznačovali snahou po individualizácii a vymanení sa spod závislosti od ostatnej rodiny. Finančná mobilita im to umožňovala a tak sa stali výrazným činiteľom, ktorý urýchľoval rozpad veľkorodinného spoločenstva na konci 19. a začiatku 20. storočia. Tento proces sa realizoval dvoma spôsobmi: alebo si reemigrant po návrate nakúpil pozemky a postavil pre seba a svoju rodinu dom, alebo — čo bolo častejšie — otec vysielal svojich synov do Ameriky a doma si ponechal iba jedného, ktorému potom prenechal gazdovstvo. Okrem početných terénnych zistení poznáme aj doklady z viacerých častí Slovenska.[65]

Ako sme už naznačili, snahou Amerikána bolo začleniť sa do dedinského kolektívu. Avšak aj maximálne vynaložená snaha z jeho strany nemohla viesť k splynutiu. Amerikán si priniesol peniaze, čo zvýšilo jeho sociálne postavenie, a súčasne prevyšoval ostatných svojimi vedomosťami a nárokmi získanými v cudzine, často aj zvýšenou kvalifikáciou. Isteže to ostatní považovali za separovanie sa tejto skupiny od kolektívu. Priepasť, ktorá tu vznikla, mohla viesť k vyčleneniu Amerikánov zo sociálnej skupiny, ktorú predstavoval ostatný kolektív. Lenže k tomuto — aspoň v počiatočných fázach — nedošlo. Amerikáni sa totiž aktívne snažili o spolužitie s ostatným kolektívom. Realizoval sa tu proces, ktorý sme označili ako odovzdávanie nových kultúrnych hodnôt. Po počiatočnej nedôvere dedinskej society začala táto prejavovať záujem o novoty presadzované Amerikánmi, presvedčila sa o ich užitočnosti. Amerikáni sa ne-

uzatvárali pred týmto záujmom a vychádzali im v ústrety ako naturálne, tak i osvetovo-prakticky. Musíme si uvedomiť, že dedinský kolektív bol vzájomne pozväzovaný rodinnými a príbuzenskými vzťahmi a podľa nášho názoru tu významnú úlohu zohrala i skutočnosť, že Amerikáni si reálne uvedomovali svoje bývalé sociálne postavenie, od ktorého prešlo často iba niekoľko rokov. Ak sa chceli navrátilci sociálne vymaniť z dedinského kolektívu, predali obyčajne svoj majetok v obci a zakupovali sa vo vzdialenejších oblastiach, napr. v Podunajskej nížine, či až v Slavónii, ako to robili niektorí reemigranti z Kysúc, či v Poľsku.[66] Na východnom Slovensku k tomu zväčša nedochádzalo, naopak, vysťahovalectvo vo svojom dôsledku pomáhalo vzostupu celej obce. Dokladom toho je široko rozvinutý spôsob požičiavania peňazí nielen rodinným príslušníkom, ale aj ostatným ľuďom v obci, pomáhanie so záprahom, požičiavanie poľnohospodárskeho náradia ap. Stavanie nových domov poskytlo zárobok ďalším ľuďom, počas pobytu muža v cudzine pomáhali jeho žene iní chlapi, ktorých vyplácala z poslaných peňazí. Amerikáni sa pre svoje vyššie uvedené vlastnosti stávali prirodzenými autoritami vo svojich obciach. Často boli ešte v období pred 1. svetovou vojnou volení do funkcií richtárov.[67]

Všetci vysťahovalci sa však nevracali s rovnakými zárobkami. Často im peniaze nestačili ani na stavbu domu, ktorý potom stavali na etapy, keďže medzitým odchádzali opäť do Ameriky. Mnohí v amerických baniach či fabrikách prišli k úrazu a vrátili sa ako nemajetní invalidi. Mnohých ničil alkohol a po návrate žili ako žobráci. Na druhej strane boli však aj Amerikáni, ktorí sa stali miestnymi boháčmi. Táto skupina, ktorá sa začala zbavovať tradičných kolektívnych zväzkov a začala si osvojovať životný štýl buržoázno-podnikateľskej spoločnosti kapitalistického sveta, sa začala utvárať až vo vrcholných fázach reemigrácie, v 20. a 30. rokoch nášho storočia, a v pomere k ostatným vysťahovalcom ju tvorilo len niekoľko jednotlivcov (jeden, najviac ak dvaja v celej obci), v niektorých skúmaných obciach vôbec nevznikla.

Nakoniec musíme spomenúť ešte jednu oblasť ľudovej kultúry, do ktorej vplyv vysťahovalectva výrazne zasiahol — folklór. Vysťahovalci sa po návrate do pôvodného prostredia stretávali, rozprávali zážitky, v ktorých sa radi chválili, používali anglické slová ap.[68] Vo folklóre sa takto objavil nový námetový celok — vysťahovalecká tematika.[69] Táto sa potom realizovala vo viacerých žánroch. Rozprávačské príležitosti sa vytvárali návratom vysťahovalcov do obce. Títo sa potom s ostatnými stretávali v krčme, alebo na dvore svojho domu. Rozprávanie sa zameriavalo najmä na informácie o osude iných vysťahovalcov z obce, čo zaujímalo ich rodinných príslušníkov, ďalej informácie o pracovných príležitostiach v Amerike, čo zase zaujímalo mužov, ktorí o ceste do Ameriky uvažovali. Rozprávania osobných zážitkov sa po formálnej stránke vyznačovali vecnosťou, hromadením konkrétnych príbehov, i keď určitú nadsádzku nemožno vylúčiť. Je zaujímavé, že okrem Amerikánov už spomínané príbehy (okrem niekoľkých výnimiek rodinných príslušníkov) neprebrali do svojho repertoáru ďalší rozprávači a trvalé miesto si tu ani nezískali.[70]

Iná situácia bola v oblasti ľudovej piesne. Piesne s tematikou vysťahovalectva Soňa Burlasová charakterizuje ako mladšiu vrstvu piesní, v textoch ktorých ide zväčša o „reťazenie drobných viac alebo menej súvislých situácií z konkrétneho života, obyčajne podávaných autobiograficky, či už v jednotnom alebo množnom čísle“.[71] Táto charakteristika platí aj na viac ako desiatku piesní a ich variantov, ktoré sme zaznamenali v skúmanej časti východného Slovenska a fragmenty, ktoré sme získali v Riečnici na Kysuciach. Okrem dokumentárnej hodnoty, ktorú nám obsahom svojich textov poskytujú, je zaujímavé sledovať ich geografické rozšírenie po Slovensku, kde ich prinášali navrátilci z miesta ich vzniku — z Ameriky, ako aj ich časové trvanie do súčasnosti. Napr. pieseň *Ej, dobre v Americi*, rozšírená na východnom Slovensku, bola známa aj v Riečnici. Pieseň *Jak jsem sel z Ameriky do domu*, ktorú v Červenom Kláštore na Spiši zapísal v goralskom dialekte v roku 1898 Štefan Mišík,[72] sme po osemdesiatich rokoch zaznamenali vo viacerých variantoch v rusínskom dialekte na severnom Zemplíne.

Vysťahovalectvo našlo svoj odraz aj v drobných slovesných podaniach, ako napr. v príslovia či detských hrách.[73] Tieto problémy sú však dosiaľ málo preskúmané a v budúcnosti budú vyžadovať väčšiu pozornosť, najmä folkloristov.

5

Vo vývoji ľudovej kultúry zohrávali často dôležitú úlohu vonkajšie vplyvy: boli to jednak živelné katastrofy ako napr. požiare, vojny, či nové pracovné príležitosti ako je výstavba fabriky alebo železnice. Tieto vplyvy znamenali zvrat v ľudovej kultúre. Človek sa v takýchto situáciách ľahšie vzdával prekonaných tradičných prvkov a prispôsoboval život novým, progresívnejším. K týmto faktorom musíme počítať aj vplyv ľudí, ktorých vtedajšie nedostatočné možnosti obživy prinútili na nejaký čas opustiť dedinský kolektív, nadobudnúť zárobkom v cudzine finančnú mobilitu, nové skúsenosti i vyššie kultúrne nároky. Keď sa po istom čase vracali, narúšali spoločenskú konzervatívnosť dedinskej society. A ako sa vyjadrila poľská etnografka Barbara Golda, „v týchto javoch, lámajúcich zomknutosť tradičnej kultúry a tým aj formujúcich poddajný základ pre prijímanie nových kultúrnych vplyvov, tkvie základný význam emigrácie“.[74] Ako sme už v úvode poznamenali, k týmto činiteľom patrili sezónni poľnohospodárski robotníci[75] a roľníci, zaoberajúci sa doplnkovými zamestnaniami,[76] ako drotári,[77] pláteníci,[78] olejkári a šaframíci,[79] liptovskí murári,[80] či gemerskí brdári a voštinári[81] atď. Tieto procesy neustali vždy ani po roku 1945, ako napr. v Sebechleboch, kde v období po založení JRD zohrávalo významnú úlohu v narušaní tradičného spôsobu života a vnášaní nových skúseností, názorov a oceňovaní životných istôt odchádzanie na týždenné práce v priemysle mimo okres, neraz až do Ostravy.[82]

Napriek vyššie spomenutým vysťahovaleckým skupinám, ktoré mali po svojom návrate do materského prostredia vplyv na zmeny v jeho celkovom živote, považujeme Amerikánov v danom období za dominujúcich nositeľov týchto procesov na Slovensku. Musíme si uvedomiť, že vysťahovalectvo do Ameriky veľmi silne postihlo obyvateľstvo Slovenska. Podľa prepočtov Jána Svetoňa sa v období rokov 1871—1914 zo Slovenska vysťahovalo asi 650 tisíc osôb a z toho na americké vysťahovalectvo pripadá približne pol milióna ľudí.[83] Iba v období rokov 1901—1910 sa asi 130 tisíc Slovákov vrátilo.[84] Ich návrat nemohol ostať bez vplyvu na život obcí, do ktorých sa vrátili. Vysťahovalectvo často za cenu veľkých obetí a ľudských tragédií prinieslo prostredníctvom navrátilcov aspoň čiastočné zlepšenie života nášho ľudu. Z tohto dôvodu považujeme štúdium širokej problematiky vplyvu Amerikánov na zmeny v ľudovej kultúre za nanajvýš potrebné. Touto prácou sme sa pokúsili naznačiť procesy sledovaných vplyvov a upozorniť na sféry ľudovej kultúry, kde sa najvýraznejšie prejavovali. Ostáva úlohou ďalších etnografov sledovať tieto procesy v rámci svojej špecializácie.

(16-18)

ING. IVAN HOUDEK

CECHOVNÍCTVO NA SLOVENSKU

Po Ks 50·—

MADE AND PRINTED IN SLOVAKIA

VYDALA MUZEÁLNA SLOVENSKÁ SPOLOČNOSŤ
V TURČIANSKOM SVÄTOM MARTINE.

VZNIK CECHOV.

Prvé živnostenské cechy, v pravom smysle slova, začaly vznikať v západných europských krajinách (Anglicko, Francúzsko, Nemecko, Taliansko atď.) asi v XII. storočí.[3] Vyvinuly sa azda z mestských dobrovoľných spoločností, ktorých cieľom bola branná obhajoba miest vo vojenných časoch, podľa mienky iných vznikly však zo stredovekých náboženských, kresťanských bratstiev (fraternitas, Bruderschaft), ktorých úlohou bolo pôvodne len pestovať lásku k bližným, dobročinnosť, povinná účasť na cirkevných pobožnostiach, starosť o slušný pohreb členov, o ich vdovy, siroty, teda povinnosti čisto náboženské, charitatívne, sociálne. Takéto spoločnosti vznikaly i u nás, na Slovensku (napr. v Bratislave r. 1349, v Levoči r. 1402 atď.).[4] Tu nám prichodí spomenúť vlastne i kňazské bratstvá (fraternitas plebanorum, confraternitas parochorum), z ktorých — podľa svedectva levočskej kroniky — prvé utvorili farári 24 spišských miest už r. 1248[5] a ktoré stavovské spoločenstvá majú už hodne spoločného s neskoršími cechmi.

V týchto spoločenstvách, pôvodne len čisto súkromných, dostáva sa pomaly do prevahy, popri pôvodných pohnútkach, rozhodná snaha ochrany spoločných stavovských, hospodárskych záujmov, zveľadenie živností a tak sa z nich vyvinujú postupne slobodné, autonomné, privilegované, exkluzívne a monopolné, do najmenších podrobností zorganizované verejnoprávne stavovské korporácie, s oficiálnym náterom a takrečeno zákonným podkladom: živnostenské cechy, vzniká prísna cechovná sústava, s rozčlenením podľa povolania, cieľuprimerane organizujúca nákup a rozdeľovanie surovín, pomôcok, potom výrobu, prácu, resp. deľbu práce, ako i odpredaj výrobkov.

Držitelia moci zprvu s nedôverou hľadeli na cechy, obávajúc sa,

[3] Zárodky cechovného zriadenia, v obmedzenom smysle slova, prichodí nám hľadať vlastne už u Rimanov, a to v privilegovaných remeselníckych spolkoch (collegium), vyskytujúcich sa aj v Byzancii (Dr. *Rudolf Isay:* Zur Geschichte der Kartellbewegung und Kartellgesetzgebung, Die Kartellpraxis, 1938, č. 4, str. 6). Zánikom rímskeho impéria — v dobe sťahovania národov — zanikly však i tieto zárodky cechovného zriadenia starého veku.

[4] *Szádeczky L.:* Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon (Budapešť, 1913, sväzok I, str. 29). V Levoči bol „Bruderschaft des heiligen Leichnams Christi".

[5] Prof. Dr. *Jozef Špirko:* Husiti, jiskrovci a bratríci v dejinách Spiša (Spiš. Kapitula, 1937, str. 118—119).

že sú to spoločnosti s tajnými cieľmi, namierené proti nim, proti verejnému poriadku. Tak nemecko-rímski cisári Fridrich I. a II. (XII.—XIII. st.) prenasledovali ich a ničili vo svojej ríši.[6] Podobne i na Morave, keď v druhej polovici XIII. storočia začaly sa tam utvárať (napr. vinársky cech v Kroměříži, r. 1266), boly skoro zakázané a povolené až v nasledujúcom storočí.[7]

U nás zvyčajný ich názov „cech" pochádza zjavne z nemeckého slova „Zeichen", charakteristického to znaku, aké užívaly cechy na svojich truhlách, pečatidlách, zástavách atď. V písomnostiach vyskytujú sa i názvy: cecha, bratstvo, braterstvo, tovarišstvo, poriadok, spoločnosť ap., latinsky: caeha, cecha, caeha, fraternitas, confraternitas, contubernium, collegium atď., nemecky: Zech, Zunft, Ordnung, Innung, Gilde, Bruderschaft, Lad, Lade atď., maďarsky: czéh atď.

Cechy boly v úzkom súvise s rozvojom živností. Na Slovensku (ako aj inde) remeselné živnosti prevádzali pôvodne — ako vedľajšie zamestnanie — výlučne na ukájanie vlastnej (rodinnej) spotreby (domáca výroba), alebo na zaokrývanie potrieb svojich pánov na hradoch, v kláštoroch, kapitulách atď., len poddaní ľudia. Časom svoje prebytočné výrobky dávali do odpredaja a obchodnými centrami, tržišťami i pre ne, v obmedzených rozmeroch, stály sa podhradia našich stredovekých hradov. Voľné profesionátne (zárobkové) živnosti, produkujúce výkony a výrobky pre spotrebiteľov vôbec, začaly sa rozvíjať až v mestách (oppidum, civitas, Stadt, város), ktoré vznikaly u nás hojnejšie až po mongolskom plene (1241—1242), ale hlavne v časoch uhorskej dynastie Anjouovcov (XIV. st.), ako dôsledok novej hospodárskej politiky, sústavy panovníkov, ktorí v tvoriacich sa mestách právom videli aj svojich spojencov v boji proti spupným oligarchom. Mestá vznikaly zo starých osád alebo založením nove, od základov.[7a] Ich centrami boly rozsiahle námestia, na ktorých obyčajne stály i najhonosnejšie budovy miest: kostol, radnica, ako i domy predných mešťanov v slohu gotickom, neskoršie v slohu renesančnom, barokovom atď. V mestách vznikla stredná spoločenská trieda: meštianstvo, stojace medzi privilegovaným stavom duchovným i svetským a medzi triedou bezprávnych poddaných. Mestá staly sa hospodárskymi strediskami, sídlami remesiel, obchodu a baníctva, ktorá činnosť stala sa výdatným zdrojom hmotného blahobytu miest a ich kultúrneho aj sociálneho povznesenia. V mestách živnostníci onedlho začali si tvoriť cechy, ktorú ustanovizeň doniesli k nám zo svojej vlasti nemeckí kolonisti, možné je však, že sa tu uplatnil i taliansky vplyv (v čase panovníkov z rodu Anjou). Cechy sa u nás dobre ujaly a dlho blahodarne vplývaly na rozvoj živností.

Mestá dostávaly výsady, „mestské práva", obsiahnuté už v ich zakladacích listinách, ktoré sa obyčajne časom ešte rozhojňovaly. Podľa stupňa výsad delily sa na kráľovské slobodné, resp. banské mestá a na kráľovské (komorské) alebo vrchnostenské poddanské privilegované mestá, mestečká s menšími výsadami („slobodami") rozličného stupňa.

Slobodné mestá nepodliehaly vôbec právomoci vrchností (žúp, šľachty atď.), ale podriadené boly priamo kráľovi, ktorému platily kráľovskú daň (census regius). Okrem toho platily i vojenskú (kontribučnú) daň, povinné boly ubytovávať vojská, ale neznášaly nijaké iné verejné ťarchy. Ich obyvatelia boli slobodnými ľuďmi. Maly ďalekosiahlu samosprávu, súdnu i policajnú právomoc, hrdelné právo (jus gladii), užívaly menšie regálne práva, maly vlastné pečatidlá, erby atď., a priestor, na ktorom sa mestá rozprestieraly, bol ich vlastníctvom. Banské mestá okrem toho maly i kutacie, banské právo (jihlavské, resp. kutnohorské). Slobodné mestá — ako štvrtý stav zemský — maly (od r. 1405) i svojich zástupcov na uhorských snemoch, pre ich malý počet nemaly však tam väčšieho vplyvu. Slobodných kráľovských miest bolo sedemnásť: Trnava, Košice, Bratislava, Krupina, Skalica, Prešov, Bardejov, Brezno, Levoča, Kežmarok, Sabinov, Trenčín, Zvolen, Modra, Sv. Jur, Pezinok a Komárno. Z nich len Trnava bola slobodným kráľovským mestom už od svojho založenia (r. 1238), ostatné mestá vydobyly si to postavenie až časom. Slobodných kráľovských banských miest bolo sedem[8]: Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Kremnica, Nová Baňa, Ľubietová, Pukanec a Banská Belá. Väčšie z týchto miest predstavovaly samostatné uzavrené hospodárske celky.

Pre živnosti maly niektoré mestské práva osobitný význam. Tak

[6] *Tóth Sándor:* Sáros vármegye monografiája, Budapešť, 1912, sv. III, str. 85.

[7] *J. F. Svoboda:* Moravské cechy řemeselné a památky po nich (Katalog Výstavy cech. památek v Brně, 1924, str. 7).

[7a] *Václav Mencl:* Středověká města na Slovensku, Bratislava 1938.

[8] Banské mestá na Slovensku maly jihlavské banské právo, len Kremnica dostala pokročilejšie kutnohorské banské právo r. 1328 (*Július Bartók:* Z dejín siedmich banských miest na južnom Slovensku, Sborník MSS 1937, 243). Staré porekadlo: Zlatá Kremnica, strieborná Štiavnica, medená Bystrica.

právo voľného obchodu, právo na trhy a jarmoky (jus mudinarum), oslobodenie od miestneho poplatku na trhoch, od mýta (Košice r. 1402 atď.), od tridsiatku (pohraničného cla)[9] ap. Niektoré mestá maly i záložné čiže skladištné právo (jus stapulae, jus emporii, Stappelrecht, Niederlagsrecht: Levoča 1321, Košice 1347, Bratislava 1402, Prešov 1538, Bardejov, Kežmarok, Trnava atď.), podľa ktorého cezpoľní obchodníci (hlavne cudzinci) museli svoj tovar na istý čas vyložiť na miestnom trhu a prípadne nepredaný zvyšok nesmeli ďalej viezť, ale mali si ho domov vziať.[10] Míľové právo miest znamenalo, že v okruhu na míľu okolo mesta nesmel sa osadiť cudzí živnostník. Všetky spomenuté mestá maly i právo opevniť sa hradbami (jus armorum), čo i využily a to malo dobrý vplyv na bezpečnosť a tým i na rozvoj živností. Niektoré mestá maly i špeciálne výsady, so stanoviska živností veľmi dôležité. Tak r. 1419 udelil kráľ Žigmund Košiciam, resp. košickým tkáčom výlučné právo na výrobu a odpredaj barchetu v celej Uhorskej krajine[11], čím ich cech stal sa v tom ohľade celokrajinským ústredím. Bardejov zas dostal r. 1420 výsadu na výrobu bieleného plátna, potvrdenú panovníkmi r. 1429, 1430, 1433, 1448, 1479.[12] Keďže však to isté právo r. 1429 dostaly i Košice, mal s nimi Bardejov roku 1447 a potom roku 1637 veľké spory.[13]

Živnostníci a cechy dopracovali sa v mestách vynikajúceho významu. Ich členovia tvorili jadro, ba väčšinu meštianstva, a mali rozhodujúci vplyv v správe miest.

Výsadné kráľovské a vrchnostenské (poddané) mestá, mestečká, vystavené na kráľovskej, prípadne vrchnostenskej pôde (Nitra, Podolínec, Nemecká Ľupča, Ružomberok, Žilina, Turč. Sv. Martin, Slovenská Ľupča, Smolník, Gelnica, Stropkov, Stará Ľubovňa, Kysucké Nové Mesto, Prievidza, Hlohovec, Bánovce nad Bebravou, Štítnik, Dobšiná, Beckov, Nové Mesto nad Váhom, Senica, Spišská Nová Ves atď.) nevymanily sa úplne z poddanstva. Maly len obmedzené mestské právo, samosprávu, právo trhov, jarmokov,

[9] Tridsiatkové úrady neboly vždy na samých hraniciach. Tak napr. v Košiciach bol taký úrad s filiálkami v Levoči, Bardejove, Ľubovni, Stropkove, Sp. Starej Vsi a v Humennom (Dr. *Tóth Lőrincz:* Adalékok az ipar s kereskedelem történetéhez Kassán, Košice, 1886, str 79).

[10] Toto stredoveké právo miest zaniklo až v XVII. storočí.

[11] Magyarország vármegyéi és városai: Abauj-Torna vármegye, st. 229—230. Dr. *Tóth L.*, cit. dielo, str. 4—5.

[12, 13] *Tóth S.*, cit. dielo, III, 461.

obyčajne aj oslobodenie od mýta[14] atď. Boly viac-menej závislé od svojich vrchností a ich obyvatelia neboli úplne slobodní ľudia. Boly však tiež vhodnou pôdou pre vznik a rozvoj živností a cechy začaly v nich vznikať už v XV. storočí (napr. v Nem. Ľupči cech ševcov r. 1471).

V XVI. storočí začaly sa cechy tvoriť i v menších poddaných obciach. Panovníci, vrchnosti v niektorých z nich ešte pred vznikom cechov dávali živnostiam isté výsady, prípadne upravovali ich činnosť štatútmi. Tak napr. r. 1403 dostávajú latinskú výsadnú listinu remeselníci v Tepličke (pri Žiline)[15], roku 1435 remeselníci v Považskej Bystrici od samého kráľa Žigmunda.[16] Roku 1506 vydáva Ján Podmanicky, pán Bystrického hradu na Považí, slovenské štatúty pre považskobystrických živnostníkov (kováčov, tesárov, mäsiarov, kúpeľníkov a súkeníkov)[17], v ktorých je reč už aj o cechoch.[18]

KTORÉ ZAMESTNANIA TVORILY U NÁS CECHY?

A.

1. *Výroba*

Koželuhovia, gar
pellio, nem. Rothgerbe
trieslovín (stromovej k
z koží hoviad (volovice,
podošvy a rozličné úžitk
výroby niekde rozoznáv
hov. Najstarší známy ich

[14] Tieto výsady mnoho
Leopold I. svojim tridsiatniko
a Levoči vyberať proti prá
dokázal Dr. *Alexander Húščav*
Liptova, Bratislava, 1937), Ne
len na priestore býv. veľžup
základe interpolácie pôvodného privilégia (uskutočnenej asi v XIV. storočí), v oblasti celej Uhorskej krajiny.

[15—17] Súpis Medveckého, 21.

[18] Cechy v Pov. Bystrici poznáme až od XVII. storočia. Text štatútu viď v prílohe!

[18a] Menom „dub" označovali pôvodne len kôru z duba, neskoršie však i kôru iných stromov, hlavne kôru svrčiny, súcu na výrobu triesloviny.

A - 37

NAJSTARŠIE CECHY NA SLOVENSKU.

Prvý, nám známy cech na Slovensku, a to cech kožušníkov, vznikol v Košiciach r. 1307, keď dostal od mesta Košic nemecké artikuly.[41] Bližšie okolnosti jeho vzniku sú nám nie známe. O vzniku ďalších cechov zachovaly sa nám zprávy až od 70-tych rokov toho storočia. Bol to cech ševcov v Prešove r. 1374[42], cech ševcov[43], cech mäsiarov[44] a cech pekárov[45] v Bratislave r. 1376. V tom istom roku (1376) vydal kráľ Ludvik I. prvú zákonnú úpravu o cechoch v bývalom Uhorsku, a to pre všetky saské cechy v Sedmohradsku („...vniuersis fraternitatibus mechanicarum...").[45a] Je nepochybné, že táto udalosť mala povzbudzujúci vplyv na vznikanie ďalších cechov v býv. Uhorsku. Ale jednako zprávy o ďalších cechoch na Slovensku zachovaly sa nám až z nasledovného, XV. storočia. Boly to cechy v Ban. Bystrici cech ševcov, spomínaný r. 1471[46], v Ban. Štiavnici cech krajčírov r. 1446[47], mäsiarov r. 1487[48], v Bardejove cech pivovarčích r. 1450[49], debnárov r. 1480[50], hrnčiarov r. 1485[51], ševcov r. 1499[52], čižmárov r. 1499[53], v Bratislave cech krajčírov r. 1411[54], tkáčskych tovarišov r. 1429[55], pekárskych tovarišov r. 1433[56], kožušníkov r. 1467[57],

[41] Tieto artikuly sa zachovaly len v priepise z r. 1448 v mestskom archíve v Košiciach. Uverejnil ich doslovne Szádeczky L. v cit. diele sv. I, str. 5—7. Ich text viď v prílohe. V Čechách prvé zprávy o cechoch sú z r. 1318 (cech krajčírov v Prahe). Na Morave začaly cechy vznikať už v druhej polovici XIII. st. (vinári v Kroměříži r. 1266), boly však zakázané a povolené až v polovici XIV. storočia.

[42] Latinské artikuly z toho roku, Tóth S., cit. d. III, 450.

[43] Nemecké artikuly z toho roku, Dr. *Király János:* Pozsony város joga a középkorban, str. 184, 191.

[44] Nemecké artikuly z toho roku, *Szádeczky,* cit. d. I, 33.

[45] Nemecké artikuly z toho roku. Dr. *Király,* cit. d. 176.

[45a] *G. Fejér:* Codex dipl. IX/5. 131—137.

[46] V tom roku vypožičal svoje latinské artikuly cechu nem.-ľupčianskemu (Lipt. múzeum v Ružomberku).

[47] Nemecké artikuly vtedy obnovené, Schindler, cit. d., str. 3.

[48] Nemecké artikuly z toho roku, Bart. Krpelec: Bardejov, str. 85.

[49] Nemecké artikuly z toho roku, Bart. Krpelec: Bardejov, str. 85.

[50, 51] Artikuly z toho roku, Tóth S., cit. d. III, 465, resp. 463.

[52] Artikuly z toho roku, Szádeczky, II, 367.

[53] Nemecké artikuly z toho roku, Szádeczky, II, 246.

[54] Artikuly z toho roku, Szádeczky, I, 34, 39.

[55] Artikuly tovarišov z toho roku, Szádeczky, I, 40.

[56] Artikuly z toho roku, Szádeczky, I, 111.

[57] Nemecké artikuly z toho roku, Dr. Király, cit. d. 431—33.

kramárov[58], postríhačov súkna r. 1470[59], výšivkárov hodvábom[60], v Kežmarku cech kramárov zač. XV. storočia[61], súkeníkov r. 1475[62], v Levoči cech prámárov[63], v Komárne cech ševcov r. 1463[64], čižmárov r. 1497[65], v Košiciach cech tkáčov r. 1419[66], krajčírov[67], kapsárov r. 1439[68], kramárov r. 1446[69], remenárov[70], mäsiarov[71], maliarov obrazov, stolárov, kolárov a tokárov (spoločný) r. 1459[72], súkeníkov[73], výrobcov pancierov, zámočníkov, ostrohárov a mečiarov (spol.) r. 1461[74], sedlárov r. 1461[75], koželuhov r. 1467[76], zlatníkov r. 1476[77], ševcov r. 1480[78], pekárov[79], v Kremnici cech ševcov r 1465[80], mäsiarov r. 1481[81], v Nemeckej Ľupči cech ševcov r. 1471[82], v Podolínci cech čižmárov r. 1415[83], v Prešove cech kožušníkov r. 1451[84], debnárov r. 1475[85], v Rajci cech ševcov r. 1473[86], v Rim. Sobote cech kožušníkov r. 1458[87], v Bratislave, Dunajskej Strede a na Žitnom ostrove (spolu) cech ševcov r. 1492[88] atď.

[58] Spomenutý v XV. storočí, Szádeczky, II, 354.

[59] Nemecké artikuly z toho roku, Dr. Király, 433—34.

[60] Dr. *Ortvay Tivadar:* Pozsony város története, II. sv. IV. časť, str. 196.

[61] Nemecké artikuly zo začiatku XV. st., Szádeczky, II, 271.

[62] Nemecké artikuly z toho roku, Szádeczky, II, 271.

[63] Nemecké artikuly z toho roku, Dr. *Hajnóczy J.:* A céhek életéből, str. 5—7.

[64] Artikuly z toho roku, Magyarorsz. várm. és vár., Komárom várm., 477.

[65] Artikuly z toho roku, Magyar gazdaságtört. szemle, 1897, 432.

[66] Privilégiá z toho roku, Magy. várm. és vár., Abauj-Torna vm., 229—30.

[67] Spomenutý r. 1437 v nariadení mesta, múzeum v Košiciach.

[68] Nem. art. z toho roku, M. v. és v., Abauj-Torna vm., 43, 231.

[69] Nem. art. z toho roku, Magy. gazd. t. szemle, 1903, 342—52.

[70, 71] Nem. art. z toho roku, M. v. és v., Abauj-Torna vm., 45.

[72] Artikuly z toho roku, Archeologia értesítő, 1902, 410 (Kemény L.).

[73] Nem. art. z toho roku, Magy. gazd. t. szemle, 1903, 428.

[74] Nem. art. z toho roku, Magy. gazd. t. szemle, 1903, 426—27.

[75, 76] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, I, 174.

[77] Pečatidlo z toho roku, múzeum v Košiciach.

[78] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, I, 174.

[79] Spom. v XV. st., M. v. és v. Abauj-Torna vm., 233.

[80] Artikuly tovarišov z toho roku, *Hlatky J.:* Czéhtestületek és iparélet Körmöczbányán, str. 5.

[81] Artikuly z toho roku, M. v. és v., Bars vm., 261.

[82] Odpis latin. artikulov z r. 1471/1643 v Lipt. múzeu v Ružomberku.

[83] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 297.

[84, 85] Nem. art. z toho roku, Tóth S., cit. d. III, 451.

[86] Artikuly z toho roku, Slovenský letopis (Sasinkov), roč. III.

[87] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 300.

[88] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 298.

V storočí XVI. pribudly ďalšie početné cechy: v Ban. Bystrici cechy kováčov, klobučníkov, zámočníkov, mäsiarov a krajčírov okolo r. 1500[89], remenárov[90], zlatníkov[91], v Ban. Štiavnici cech ševcov r. 1513[92], slobodných živnostníkov[93], kožušníkov[94], kapsárov, kolárov, zámočníkov, výrobcov pásov, sklenárov, murárov, remenárov, stolárov, sedlárov (každý osobitne!)[95], banských tesárov r. 1584[96], kováčov r. 1591[97], debnárov r. 1591[98], tesárov r. 1594[99], v Bardejove cech kožušníkov r. 1519[100], zámočníkov r. 1535[101], miešaný cech[102], cech krajčírov r. 1549[103], remenárov a sedlárov (spolu) r. 1551[104], kováčov r. 1554[105], mäsiarov r. 1561[106], stolárov r. 1569[107], tkáčov r. 1575[108], rybárov r. 1588[109], koželuhov r. 1592[110], v Bratislave cech rybárov r. 1517[111], remenárov[112], hrnčiarov[113], klobučníkov[114], holičov r. 1583[115], v Devíne cech rybárov[116], v Brezne nad Hronom cech tkáčov[117], v Gelnici cech krajčírov r. 1566[118], v Hlohovci cech krajčírov r. 1588[119], ševcov r. 1592[120], zámočníkov a stolárov r. 1599[121], v Chtelnici cech krajčírov r. 1548[122], v Jelšave cech kováčov r. 1584[123], v Kežmarku cech hrnčiarov r. 1556[124], ševcov r. 1573[125], v Košiciach cech výrobcov pásov[126], mydlárov[127], čižmárov r. 1526[128], výrobcov štítov r. 1532[129], holičov[130], mečiarov r. 1557[131], zámočníkov, ostrohárov, hodinárov a puškárov (spol.) r. 1557[132], chirurgov a holičov (spol.) r. 1557[133], stolárov[134], kotlárov[135], hrnčiarov[136], kováčov[137], debnárov[138], povrazníkov[139], výrobcov kočov[140], klampiarov[141], výrobcov oleja (olejníkov)[142], mýtnikov[143], klobučníkov[144], gombikárov[145], pekárov roku 1561[146], kolárov r. 1571[147], výrobcov štítov a sedlárov[148], meďotepcov r. 1585[149], irchárov[150], mlynárov a tesárov (spol.)[151], v Kremnici cech ševcov r. 1508[152], strelcov r. 1529[153], krajčírov r. 1531[154], pekárov r. 1554[155], kováčov r. 1555[156], tesárov r. 1570[157], kamenárov, murárov a tesárov (spol.) r. 1570[158], remenárov r. 1571[159], kožušníkov r. 1575[160], zámoční-

[89] Spomenuté okolo r. 1500, Századok, 1874, str. 615.
[90] Truhla z r. 1585 v Mestskom múz. v B. Bystrici.
[91] Pečatidlo z r. 1598 v Mestskom múz. v B. Bystrici.
[92] Nem. art. z toho roku, Schindler, cit. d. 8.
[93] Pečatidlo z r. 1518 v Mestskom múzeu v Kremnici.
[94] Kniha cech. z r. 1567, artikuly z r. 1580, Schindler, cit. d., str. 57 a 2.
[95] Spom. r. 1580, Schindler, cit. d. 61.
[96] Nem. art. z toho roku, Schindler, 2. Súpis Medveckého 3.
[97] Nem. art. z toho roku, Schindler, 9.
[98] Nem. art. z toho roku, Súpis Medveckého, 3.
[99] Nem. art. z toho roku, Schindler, 58.
[100] Nem. art. z toho roku, Tóth S., III, 463.
[101] Artikuly z toho roku, Tóth S., III, 464.
[102, 103] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 246.
[104—108] Art. z toho roku, Tóth S., III, 464.
[109] Sborník MSS, 1930, 148 (Martinka).
[110] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II. 246.
[111] Nem. art. z toho roku, Dr. Király, cit. d. 443—45.
[112] Pečatidlo z r. 1558, v Mest. múzeu v Bratislave.
[113] Priepustný list z r. 1564 v Slov. nár. múz. v Martine.
[114] Pečatidlo z r. 1583, Szádeczky, II, 298.
[115] Art. z toho roku, Századok, 1901, 642.
[116] *V. Janouch:* Děvínské cechy (Bratislava 1937, str. 378).
[117] Obligácia (slov.) z r. 1590, Tóth L., cit. d., str. 6.
[118] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 262.
[119] Slov. art., Fedor Houdek: Úryvky...
[120] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 261.
[121] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 261.
[122] Art. z toho roku, M. v. és v. Nyitra vm., 388.
[123] Lat. art., Szádeczky, II, 268.
[124, 125] Nem. art., Szádeczky, II, 271.
[126] Spom. r. 1516, Magy. gazd. t. szemle, 1904, 391.
[127] Spom. r. 1518, Magy. gazd. t. szemle, 1904, 392.
[128] Maď. art. z toho roku, M. v. és v. Abauj-Torna vm., 231.
[129] Art. z toho roku, Arch. ért., 1902, 79.
[130] Art. z toho roku v múzeu v Košiciach.
[131] Art. z toho roku, M. v. és v. Abauj-Torna vm., 232.
[132] Art. z toho roku, Magy. gazd. t. szemle, 1903, 69.
[133] Art. tovarišské z toho roku v múzeu v Košiciach.
[134] Spom. r. 1557, Tóth L., cit. d. 4.
[135, 136] Spom. r. 1557, Tóth L., cit. d. 3.
[137, 138] Spom. r. 1557, Tóth L., cit. d. 2.
[139, 140] Spom. r. 1557, Tóth L., cit. d. 3.
[141] Spom. r. 1557, Tóth L., cit. d. 2.
[142—145] Spom. r. 1557, Tóth L., cit. d. 3.
[146] Odpis art. z r. 1561, M. v. és v. Abauj-Torna vm., 233.
[147] Artikuly, z toho roku, Szádeczky, I, 220.
[148] Spom. r. 1566, Arch. ért., 1902, 79.
[149] Maď. art. z toho roku, M. v. és v. Abauj-Torna vm., 233.
[150] Cech. kniha od r. 1596 v múzeu v Košiciach.
[151] Spom. v XVI. st., M. v. és v. Abauj-Torna vm., 232.
[152] Hlatky J., cit. d. 5.
[153] M. v. és v. Bars vm., 96.
[154] Obnovené nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 275.
[155] Nemecké artikuly z toho roku, Szádeczky, II, 275.
[156] Art. z toho roku, Hlatky, cit. d. 5.
[157] Art. z toho roku, M. v. és v. Bars vm., 261.
[158] Art. z toho roku, Hlatky, cit. d. 5.
[159] Art. z toho roku, Hlatky, cit. d. 6.
[160] Art. z toho roku, M. v. és v. Bars vm., 261.

kov, remenárov, sedlárov, stolárov, slievačov mosadze, slievačov cínu, mečiarov, nožiarov, sklenárov a kolárov (spol.) r. 1579[161], tokárov r. 1582[162], debnárov[163], v Krupine cech ševcov r. 1598[164], v Levoči cech súkeníkov r. 1518[165], krajčírov[166], zlatníkov[167], stolárov[168], povrazníkov r. 1579[169], murárov[170], remenárov[171], pekárov r. 1593[172], debnárov[173], ihlárov, kramárov, kožušníkov, zámočníkov, gombárov, meďotepcov, ševcov, mäsiarov, tkáčov, cukrárov, nožiarov[174], kamenárov a murárov (spol.) r. 1573[175], hrnčiarov[176], klobučníkov[177], kováčov[178], mlynárov r. 1596[179], tesárov[180], sedlárov[181], v Lipt. Sv. Mikuláši cech ševcovských tovarišov r. 1508[182], v Ľubici cech súkeníkov, mäsiarov, krajčírov a ševcov (spol.) r. 1551[183], mäsiarov r. 1592[184], v Modre cech kováčov r. 1591[185], v Moldave cech krajčírov r. 1574[186], v Mošovciach cech ševcov r. 1548[187], v Nitre cech zámočníkov a kováčov (spol.) r. 1585[188], klobučníkov r. 1592[189], gombikárov r. 1599[190], v Novom Meste n. Váhom cech zámočníkov a kováčov (spol.) r. 1566[191], v Prešove cech gombikárov[192], krajčírov r. 1509[193], povrazníkov r.

[161] Art. z toho roku, Hlatky, c. d. 6.
[162] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 275.
[163] Pečatidlo z r. 1589 v Mest. múzeu v Kremnici.
[164] Nem. art. z toho roku v Nár. múzeu v Martine.
[165] Nem. art. z toho roku, Magy. gazd. t. szemle 1899, 327.
[166] Pečatidlo z r. 1548 v Mestskom múzeu v Levoči. Nemecké artikuly tovarišov z r. 1546, Dr. Hajnóczy, cit. d. 16—19.
[167] Pečatidlo z r. 1552 v Mestskom múzeu v Levoči.
[168] Pečatidlo z r. 1577 v Mestskom múzeu v Levoči.
[169] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 278.
[170] Pečatidlo z r. 1581 v M. múzeu v Levoči.
[171] Pečatidlo z r. 1592 v M. múzeu v Levoči.
[172] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 278.
[173] Svolávacia tabuľka z r. 1599 v M. múzeu v Levoči. Nem. art. tovarišov z r. 1570, Dr. Hajnóczy, cit. d. 19—23.
[174] Spom. už v XVI. st., Szádeczky, I, 173.
[175—179] Nem. art. Dr. Hajnóczy, c. d. 30—47.
[180, 181] Pečatidlá v Mestskom múzeu v Levoči.
[182] Slov. tovarišské artikuly z toho roku, v priepise z r. 1667 v Nár. múz. v Martine.
[183, 184] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 277.
[185] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 282.
[186] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 303.
[187] Slov. privilégium z toho roku v Nár. múz. v Martine.
[188] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 290.
[189, 190] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 290.
[191] Art. z toho roku, Slov. letopis (Sasinkov) z r. 1880.
[192] Pečatidlo z r. 1507, Tóth S., III, 452.

1532[194], kolárov a tokárov r. 1548[195], remenárov r. 1551[196], stolárov a mečiarov (spol.)[197], obchodníkov a kramárov (spol.) r. 1570[198], v Rim. Sobote cech zlatníkov, kováčov, zámočníkov, remenárov, sedlárov, mečiarov (spol.) r. 1516[199], koželuhov r. 1520[200], mäsiarov[201], v Rožňave cech ševcov[202], kováčov[203], mäsiarov[204], v Ružomberku cech ševcov r. 1578[205], krajčírov, súkeníkov a gombárov (spol.) r. 1588[206], súkeníkov a krajčírov (spol.) r. 1598[207], v Sabinove cech tesárov r. 1523[208], gombikárov r. 1567[209], murárov r. 1590[210], v Senici cech gombikárov r. 1559[211], v Spiš. Novej Vsi cech krajčírov r. 1550[212], v Spiš. Sobote cech mäsiarov[213], v Krompachoch cech kováčov[214], v Spiš. Podhradí cech krajčírov r. 1551[215], v Spiš. Vlachoch cech mäsiarov r. 1595[216], v Stropkove „veľký" cech r. 1583[217], v Šamoríne cech gombikárov[218], kožušníkov r. 1555[219], v Trenč. Teplej cech ševcov r. 1589[220], v Trenčíne cech krajčírov r. 1562[221], ševcov r. 1579[222], súkeníkov (tovarišov) r. 1590[223], v Trnave cech kožušníkov r. 1505[224], krajčírov a súkeníkov (spol.) r. 1540[225], kramárov r. 1547[226], hrnčia-

[193, 194] Nem. art. z toho roku, Tóth S., III, 451.
[195, 196] Nem. art. z toho roku, Tóth S., III, 452.
[197] Cech. kniha od r. 1554, Tóth S., III, 452.
[198] Maď. art. z toho roku, Tóth S., III, 451.
[199, 200] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 300.
[201] Maď. art. z toho roku, M. v. és v. Gömör vm., 257.
[202—204] Spom. r. 1574, Szádeczky, I, 119.
[205] Lat. art. z toho roku v Lipt. múzeu v Ružomberku.
[206, 207] Slov. art. z toho roku v Lipt. múzeu v Ružomberku.
[208, 209] Artikuly z toho roku, Tóth S., III, 468.
[210] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 272.
[211] Maď. art. z toho roku, Szádeczky, II, 308.
[212] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 266.
[213] Pečatidlo z r. 1550 v Tatr. múzeu vo Veľkej.
[214] Svol. tabuľka z r. 1517 v M. múzeu v Levoči.
[215] Nem. art. z toho roku, Hradszky, cit. d. 9.
[216] Art. z toho roku, múz. v Košiciach.
[217] Art. z toho roku, M. v. é. v. Zemplén vm. 435.
[218] Pečatidlo z r. 1515, Arch. ért. 1878, 70.
[219] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 304.
[220] Slov. art. z toho roku, Szádeczky, II, 314.
[221, 222] Slov. art. z toho roku, Szádeczky, II, 315.
[223] Slov. art. tovarišské z toho roku, Čas. MSS, 1899.
[224] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.
[225] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.
[226] Lat. art. z toho roku, Történelmi tár, 1883, 169—179.

rov r. 1567[227], krajčírov r. 1558[228], mäsiarov[229], čižmárov r. 1566[230], ševcov r. 1566[231], remenárov r. 1577[232], sedlárov, výrobcov štítov, mečiarov a remenárov (spol.) r. 1578[233], tkáčov r. 1584[234], zámočníkov r. 1584[235], kováčov r. 1584[236], gombikárov r. 1599[237], vo Veľkej Bytči cech čižmárov r. 1556[238], vo Vranove cech ševcov r. 1570[239], vo Vrbovom cech čižmárov r. 1598[240], ševcov r. 1598[241], vo Zvolene cech mäsiarov r. 1562[242], v Žiline cech ševcov r. 1558[243], kováčov r. 1559[244], krajčírov r. 1563[245], súkeníkov r. 1569[246], koželuhov r. 1580[247], hrnčiarov r. 1589[248], v Komárne a Nových Zámkoch (spoločne s Rábom a Ostrihomom) cech zlatníkov r. 1529[249], v Nitrianskej župe (celej) cech mäsiarov r. 1562[250], v Nitrianskej, Trenčianskej a Tekovskej stolici, ako i na panstvách Branč, Holíč, Šaštín, Cerová, Lieskové (spol.) cech mlynárov r. 1550[251], v „13 spišských mestách" cech súkeníkov, mäsiarov, krajčírov a pekárov (spol.) r. 1551[252], v Ľubovni, Podolínci a Gňazde cech pivovarčích, kováčov, krajčírov a ševcov (spol.) r. 1551[253], v „16 spišských mestách" cech mäsiarov r. 1552[254], v „5 hornospišských mestách" cech tkáčov, mäsiarov, krajčírov a ševcov (spol.) r. 1551[255], v „7 dolnouhorských banských mestách"

[227] Nem.-slov. cech. kniha od r. 1549, slov. art. z r. 1567 v Nár. múz. v Martine.

[228] Slov. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[229] Spom. r. 1562, Szádeczky, II, 287.

[230] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[231] Slov. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[232] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[233, 234] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[235] Maď. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[236] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[237] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[238] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[239] Art. z toho roku, M. v. é. v. Zemplén vm., 436.

[240, 241] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 320.

[242] Lat. art. z toho roku v Nár. múzeu v Martine.

[243] Art. z toho roku, L. Rizner: Bibl. I, 46.

[244—246] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 324.

[247, 248] Slov. artikuly z toho roku Szádeczky, II, 325.

[249] Art. z toho roku, Szádeczky, I, 186.

[250] Slov. art. z toho roku, Szádeczky, II, 290.

[251] Lat. art. z toho roku v Nár. múzeu v Martine.

[252] Lat. art. z toho roku, Hradszky, cit. d. 9.

[253] Art. z toho roku, Hradszky, cit. d. 9.

[254] Odpis artikulov z toho roku, Súpis Medveckého, 18.

[255] Art. z toho roku, Szádeczky, I, 176.

cech kamenárov a murárov (spol.) r. 1570[256], v Ban. Štiavnici a Hodruši cech ševcov r. 1570[257] atď.

V nasledujúcich storočiach potom počet nových cechov rýchle vzrastal. Niekde vznikaly až „epidemicky", ako napr. v hontianskych obciach: v Bátovciach, Demändiciach, Dolnom Prandorfe, Hokovciach, v Horných Semerovciach, Horných Žemberovciach, Hrkovciach a Plášťovciach v jedinom roku 1828 vznikly mäsiarske cechy (v každom meste osobitný).

Cechy boly hrdé na svoju starobylosť a staršie cechy svrchu pozeraly na cechy mladšie. Tak r. 1705 staršie cechy v Košiciach rozhorčene postavily sa proti tomu, že mestský magistrát, pri predstavovaní nových cechmajstrov, prijal najprv cechy mladšie a až potom cechy staršie, hoci malo by to byť naopak.[258]

JEDNODUCHÉ A SPOLOČNÉ CECHY.

Podľa ich zloženia rozoznávať nám prichodí cechy jednoduché, spoločné, medzimestské a oblastné cechy.

V jednoduché cechy združovali sa majstri len jednej živnosti. Prijímaly do svojho lona i majstrov cezpoľných, zo susedných obcí (kde nebolo cechu), s obmedzenými právami, ale i povinnosťami (maďarsky „félczéhes"). Výnimočne prijímaly aj príslušníkov iných remesiel, ktorí boli málo početní a nemali svojho cechu, ale jednako chceli požívať výhody cechovného zriadenia. Názov ich živnosti nenašiel však výrazu v mene cechu (ako to bolo v spoločných cechoch), ich práva boly tiež obmedzené (nemali napr. nároku kandidovať cechmajstra zo svojho lona) ap. Tak napr. krajčírsky cech v Ružomberku r. 1845 prijal do svojho lona istého pekára[259], r. 1865 kožušníka[260], r. 1872 kováča[261]. V Ban. Štiavnici výrobcovia organov a hudobných nástrojov vstupovali za členov do cechu stolárskeho[262] atď. Stávalo sa však, že málo početní príslušníci niektorého remesla vstupovali radšej (ako cezpoľní) do cechu toho istého remesla iného mesta, ako by sa boli pridružili do niektorého miestneho cechu inej

[256] Artikuly z toho roku, Hlatky, cit. d. 16.

[257] Art. z toho roku, Schindler, cit. d. 22.

[258] Szádeczky, I, 137.

[259—261] Kniha krajčírskeho cechu v Ružomberku (Lipt. múzeum v Ružomberku).

[262] Schindler, 23.

živnosti. Tak napr. r. 1641 jediný gombikár kremnický vstúpil do gombikárskeho cechu v Ban. Bystrici.[263]

Spoločné (spojené) cechy vznikaly, keď príslušníci dvoch alebo i niekoľkých živností utvorili si spoločne cech. V názve takých cechov vyjadrené bývaly všetky ich zložky. Utváraly sa hlavne v menších mestách, obciach, kde príslušníci jednotlivých živností boli početne slabí, no nie zriedka i vo väčších mestách. Slučovaly sa obyčajne príbuzné živnosti, ale často i živnosti celkom rôznorodé. Najčastejšie slučovali sa tak mlynári a tesári, kamenári a murári, kováči a zámočníci, murári a tesári, kožušníci a krajčíri, koželuhovia a ševci atď. Počet zložiek pohybuje sa medzi 2 a 11, čo dovoľovalo najrozmanitejšie kombinácie. Takéto spoločné cechy začaly sa vyskytovať už v XV. storočí, napr. v Košiciach maliari obrazov a zlatníci[264], maliari obrazov, stolári, kolári a tokári[265], výrobcovia pancierov, zámočníci, ostrohári a mečiari[266] ap. Ich počet v XVI. st. vzrástol a v nasledovných storočiach ešte sa rozhojnil. Keď spoločné cechy vznikly z väčšieho počtu živností, napr. keď sa v nich slúčila veľká časť alebo všetky miestne živnosti, menovaly sa často jednoducho miešanými cechmi a v mene ich obyčajne neuplatňovaly sa už mená všetkých zúčastnených živností. Také miešané cechy vznikaly v menších mestách, v obciach, napr. v Bátovciach, Čachticiach, Košeci, Jablonici, Senci, Sučanoch, Veľkej Bytči atď., ale niekedy i v kráľovských slobodných mestách: v Bardejove, Bratislave, Sv. Jure, Komárne, Skalici atď. Takýmto cechom bol i „cech slobodných živností" v Ban. Štiavnici, „cech majstrov" v Dolnom Kubíne, „cech remeselníkov" v Kežmarku, vo Vrbovom, „radový cech" v Plešivci, „veľký cech" v Pukanci, v Stropkove atď.

Spojené cechy vznikaly niekedy i slúčením už jestvujúcich samostatných cechov v mimoriadnych prípadoch, keď počet živnostníkov značne upadol epidémiami, vojennými udalosťami ap. Keď však počet príslušníkov združených živností po čase zasa vzrástol, často vystúpili zo spoločného cechu a zriadili si samostatné cechy.

V spojených cechoch všetky zložky maly rovnaké práva a cechmajstrov volievali zamieňavo z jednotlivých živností.

Pomocou cechovnej kartotéky, spomenutej v úvodných slovách, zistil som na Slovensku asi 1600 cechov jednoduchých a spo-

[263] Hlatky, cit. d. 6.

[264] Arch. ért. 1902, 410, pečatidlo z r. 1476.

[265] Tamže, artikuly z r. 1459.

[266] Magy. gazd. t. szemle, 1903, 426—27, artikuly z r. 1461.

ločných, z čoho asi 250 pripadá na spoločné cechy. Vyskytly sa v 200 miestach, z toho v bývalej župe Nitrianskej v 32 miestach, v Bratislavskej v 30 miestach, v Spišskej v 26 miestach, v Trenčianskej v 17 miestach, v Honte v 17, v Tekove v 13, v Gemeri[267] v 11, vo Zvolenskej v 9, v Liptove, v Turci a Zemplíne[267] po 7 miestach, v Abanovohradskej[267] v 6, v Novohrade[267] v 5, v Orave a Šariši po 4 miestach, v Komárňanskej[267] v 3, v Ostrihomskej[267] vo 2 miestach. Najviac cechov zistil som v Košiciach (105), v Bratislave (97), v Prešove (53), v Bardejove (51), v Levoči (48), v Ban. Štiavnici (44), v Ban. Bystrici (43), v Kremnici (39), v Komárne (36), v Trnave (32), v Rim. Sobote (27), v Kežmarku (26), v Sabinove (25), v Nitre, Trenčíne, Rožňave a v Ružomberku po 24 atď. V týchto cechoch združené bolo asi 160 rozličných živností a niekoľko neživnostenských povolaní.

Najčastejšie združovali sa čižmári (v 104 miestach), potom krajčíri, mäsiari, ševci, kováči, zámočníci, mlynári, kožušníci, stolári, tesári, debnári, koželuhovia, kolári, hrnčiari (a džbánkári), tkáči, súkeníci, murári, remenári; už menej: gombikári, klobučníci, farbiari, sedlári, kamenári, povrazníci, širičiari, zlatníci, pekári, mečiari; zriedkavejšie: kramári, hrebenári, uhorskí krajčíri, nožiari, holiči, kordovánici, sklenári, nemeckí ševci, hodinári, medovnikári, meďotepci, puškári, mydlári, strelci, obuvníci, pivovarčí, rybári, sitári, tokári, slievači cínu, valchári, knihári, podkováči, prámári; len tu i tam: chirurgovia, kúpeľníci, ihlári, klampiari, nemeckí krajčíri, kapsári, sviečkári, voštenári, irchári, klinčiari, prachári, vincúri, nemeckí klobučníci, zbrojári, kominári; len ojedinele: huniari, truhlári, kotlári, mosadzníci, pekári bieleho pečiva, ševci slovenskí a uhorskí, opaskári, zvonolejci, kachliari a všetky ostatné zamestnania.

Najviac cechov maly Košice a Bratislava, potom ostatné slobodné kráľovské mestá, ako i banské mestá. Zato aj v niektorých poddanských mestách boly hojné.

Zistené cechy podávam tu podľa miest v abecednom poradí[268]:

[267] Tieto dáta, pravda, vzťahujú sa len na časti bývalých žúp, ktoré do r. 1938 patrily do ČSR.

[268] Tento štatistický prehľad nemá a ani nemôže mať nárok na úplnosť ani čo do počtu miest, ani čo do počtu cechov, ani čo do času ich trvania, lebo o mnohých cechoch nezachovaly sa nám pamiatky, nie všetky zachovalé pamiatky sú skúmateľom prístupné a konečne o mnohých sa ani nevie. Hodne neznámeho materiálu ukryté je ešte i v nepreskúmaných cechovných písomnostiach, mestských, župných protokoloch a archívoch. Javiace sa časové me-

SÚMRAK A ZÁNIK CECHOVNÉHO ZRIADENIA.

Radikálne zásahy vrchností v XVIII. a XIX. storočí, ktorými kastické cechy postupne strácaly svoje staré výsady, práva, veľká zmena životných, hospodárskych i politických pomerov, ktoré v XIX. storočí nemaly už skoro nič spoločného s primitívnymi pomermi stredovekými, v ktorých vznikly cechy, revolučný rozvoj techniky a dopravy, nové vynálezy, rozmach kapitalistickej veľkovýroby a tým i zmena sociálnej štruktúry ľudskej spoločnosti, nové myšlienkové prúdy, duch novej doby, ktorý sotieral privilégiá, osobné i stavovské, a ktorého heslami bol: hospodársky liberalizmus, voľné uplatňovanie sa najschopnejších, najobratnejších, sloboda živnostenského podnikania ap., zavinily, že táto, ináč dômyselná stredoveká ustanovizeň stala sa prežitkom doby, závadou rozvoja živností a konečne úplne stratila oprávnenosť na ďalšiu existenciu. K tomu ešte pridružovaly sa vnútorné príčiny, závady. Zakorenenie sa a vzrast rozličných zlozvykov v cechoch malo za následok i rozleptanie stáletej rovnováhy cechovného zriadenia. Pomaly úplne zmizla z nich pôvodná patriarchálnosť, kamarátskosť, súdržnosť, pracovná harmónia. Živnostenský dorast sa proletarizoval, v lone cechov utvorily sa osobitné, izolované triedy majstrov a tovarišov, ktoré stály príkre proti sebe a tak vzniklá nevraživosť, ustavičné spory, boje medzi nimi urýchlily ešte zaslúžilý pád vtedy už mravne úplne upadnutého, spoločensky zoslabeného cechovného zriadenia.

Mohutný úder znamenala pre cechy najmä industrializácia, rozvoj továrenskej výroby, ktorá pracovala vo väčšej miere, používala pohonné sily a stroje. Prvé jej počiatky prichodí nám hľadať v niektorých starých výrobných odvetviach, využívajúcich už oddávna pohonnú silu vody, aké boly píly, mlyny (mlyny múčne, mlyny na tlčenie stromovej kôry, na výrobu oleja z rastlinných semien a plodov, prachárne, papierové mlyny), stupy (na drvenie rúd, na spracovanie ľanu, konopí), valkovne (na splsťovanie súkna), hámry (na výrobu kujného železa, medi atď., spojené obyčajne s výrobou rozličných kovových predmetov) atď., potom výrobne, využívajúce vo väčšej miere energiu palív (dreva, dreveného uhlia), aké boly tehelne, vápenice, pálenice, pivovary, huty atď., pracujúce však prevažne tiež len v malej miere a s malým počtom ľudí. No tieto výrobné odvetvia, zväčša staršieho pôvodu, ako samé cechy, nažívaly akosi harmonicky s cechmi, ba ich pestovatelia bývaly často tiež

združení v cechoch (napr. mlynári, prachári, páleníci, pivovarči, valkári, hámroví kováči, olejníci atď.). Nebezpečenstvo hrozilo remeslám a cechom však s inej strany. Cechy — ako vieme — starostlive obmedzovaly počet pomocného osobníctva svojich členov-majstrov, tým úmyselne zamedzovaly vznik väčších dielní, a to aj v čase, keď cechovná malovýroba už ani nevládala plne zásobovať vzrastajúci konzum. Až § 20 generálnych artikulov z r. 1813 dovoľoval majstrom zriaďovať si — s osobitným povolením vrchnosti a bez súhlasu cechov — väčšie dielne, tzv. „fabriky" s väčším počtom pomocných síl. Ale u nás už v polovici XVIII. storočia, za panovania cisárovnej Márie Terézie, priamo podporou vrchností začaly vznikať veľkovýrobne, tzv. manufaktúrne domy (manufaktúry, „fabriky"), a to úplne nezávisle od cechov. V nich bola síce tiež len ručná práca, ale už vo väčšej miere organizovaná, s väčším počtom zamestnancov a s dôsledne vykonanou deľbou práce. Manufaktúry pracovaly preto lacnejšie ako malé cechovné dielne a vyrábaly aj do zásoby, na sklad. Týkaly sa hlavne výroby textílií, keramiky a kože. Prvý súkenný manufaktúrny dom vznikol r. 1767 v Haliči pri Lučenci (Forgáchovský).[796] Pre zaujímavosť poznamenávam, že napr. v Anglicku takéto manufaktúry (v odbore textílií) boly už v XVI. storočí! Ďalšie súkenné veľkodielne (tkáčovne) vznikly u nás v Košiciach, Kežmarku, Kremnici, Radvani, Bratislave, v Tepličke pri Žiline[797], ešte r. 1754 veľká kartúnová dielňa v Šaštíne, r. 1776 v Čeklísi[798] atď. Plátenícke manufaktúry boly v Orave. Fajansové veľkodielne postavili v Holíči (1743—1827)[799], v Haliči (1780)[800], v Pondelku (1786), kameninové veľkodielne v Kremnici (okolo r. 1800), v Komárne[801], Košiciach (1802—1852)[802], Banskej Bystrici, Prešove, Rožňave (1830), Spiš. Novej Vsi (okolo 1830), v Muráni[803] atď., porcelánové veľkodielne

---

[796] *Martin Schwartner:* Statistik des Königreichs Ungern I. (Budín 1808), § 86—90.

[797] *J. Csaplovits:* Gemälde von Ungern (1829), II, 71.

[798] Fedor Houdek: Úryvky . . .

[799] Hlinu na jemnejšie výrobky dovážali do Holíča až od Sitna (M. Schwartner, c. d. 383). V Holíči od r. 1787 vyrábali i kameninové nádoby atď.

[800] M. v. v. Nógrád vm., 210.

[801] J. Csaplovits, c. d. II. 71.

[802] Arch. ért. 1910, 205. *Dalibor Janek:* Čeští průmysloví pionýři na Slovensku (Lidové noviny, 1938, č. 170/345).

[803] *Alžb. Güntherová-Mayerová:* Vývoj keramiky na Slovensku (Umění na Slovensku, VIII, 60—61).

v Prievidzi (1797).[804] Sklená huta vznikla v Novej Bani už r. 1630 (viď poznámku 23!), v XVIII. storočí v Handlovej, na Vígľaši, v Obyciach atď.[805], koželužské veľkodielne v XVIII. storočí v Skalici a Sobotišti, r. 1845 v Lučenci[806] atď. Manufaktúry znamenaly veľmi nepríjemnú, ba skazonosnú súťaž príslušným remeslám a cechom.

Po vynájdení parného stroja (r. 1770) skoro ho začali zavádzať práve v takýchto manufaktúrnych domoch. Tak vznikaly továrenské podniky v modernom smysle slova, ktorých výrobné možnosti boly podstatne vyššie ako kapacita manufaktúrnych domov. Na Slovensku (v bývv. Uhorsku) prvý parný stroj použili r. 1832 v spomenutej súkennej manufaktúre v Haliči pri Lučenci (s výkonom 16 konských síl!).[807] Ruka v ruke s parným strojom začaly sa, pravda, upotrebovať i rozličné pracovné stroje, nahrádzajúce prácu holých rúk. Zákonný článok XVII. z r. 1840 prvý raz upravil pomery takto vznikajúceho továrenského priemyslu v bývv. Uhorsku.

Výroba vo väčšej miere bola možná len použitím značnejších peňažných zdrojov, kapitálov, ktoré za našich chudobných pomerov vznikať mohly iba združovaním menších kapitálov vo forme účastinárskych atď. podnikov. Boly to na Slovensku práve mlyny, ktoré použily najprv túto formu podnikania, a to mlyny v Spiš. Novej Vsi (1860), v Košiciach (1863, 1869, 1870), v Betlenovciach (1868), v Lučenci (1870)[808] atď. Vznikaly ešte za života cechov a chrožovaly ďalšiu oblasť ich pôsobnosti.

Vpád, víťazný pochod strojov vo výrobe, vznik továrenského priemyslu, drvil remeslá, odberajúc prácu holým rukám. Karol Marx v diele „Das Kapital" (1867—1883) už veštil skorý a úplný zánik remesiel, nezadržateľné víťazstvo organizovanej továrenskej veľkovýroby a s ňou i víťazstvo proletariátu. Továrenská veľkovýroba, produkujúca hromadne, rýchle a lacno, skutočne vážne ohrožovala remeslá a tým i cechy. V nej, popri práci, začala sa plne uplatňovať i druhá zložka výroby: kapitál, potrebný — pravda, len v malej miere — na nákup surovín, nástrojov, pomôcok, udržiavanie väčších skladov vlastne už aj v manufaktúrnych domoch. Panujúci hospodársky

[804] M. v. v. Nyitra vm., 390.

[805] *K. Karlovszky Endre:* Magyar gyár- és kézműipar 1771—74 (Magy. gazd. tört. szemle 1896, 1—64, podľa súčasných údajov).

[806] M. v. v. Nógrád vm., 213.

[807] M. v. v. Nógrád vm., 210.

[808] Ing. *Ivan Houdek:* Slovenské účastinárske podniky továrenské pred prevratom. Prúdy, 1935.

liberalizmus dovoľoval plnú podnikateľskú slobodu, voľné uplatnenie sa súťaže, dopytu a ponuky, v rámci ktorých maly sa voľne vyrovnávať všetky všeobecné záujmy. Boly to zásady cechom úplne cudzie.

Ale zánik cechov dovŕšily jednako len ďalšie úradné zásahy!

Nariadenie cis.-kráľ. námestnej rady v Budíne o živnostiach, zo 6. februára 1851, v §§ 110—198 náležite obmedzilo práva cechov a zakázalo zriaďovať nové cechy. Cisárske nariadenie z r. 1857 celkom zrušilo právo cechov udeľovať živnostenské oprávnenia a prenieslo ho na administratívne úrady. Roku 1868 zavedené obchodné a priemyselné komory maly na sebe už nádych ducha modernej doby. Maly uskutočňovať aj niektoré funkcie, vykonávané dovtedy cechmi, vyrovnávať protivy, vzniklé medzi živnosťami a priemyslom ap.

Cechy zanikly vo Francúzsku a v Anglicku už v XVIII. storočí, v bývalom Rakúsku roku 1859. Rakúska vláda — v záujme rakúskeho priemyslu — úmyselne brzdila v bývalom Uhorsku rozvoj priemyslu, a to bolo azda jednou z príčin, prečo sa tu udržalo cechovné zriadenie načas ešte i potom.

Zrušenie cechov nastalo u nás až po rakúsko-uhorskom politickom vyrovnaní (1867), osamostatnení sa uhorskej hospodárskej politiky, a to zákonným článkom VIII. z 22. februára 1872 (tzv. priemyselným zákonom), ktorý vypovedal slobodu živnosti a povinne zaviedol priemyselné (živnostenské) spolky. Daniel Lichard vo svojom „Obzore"[809] vítal zrušenie cechov a vyslovil želanie, aby slovenskí živnostníci správne pochopili ducha času, vysúkali rukávy v pretvorovaní cechov na priemyselné spolky, v ktorých zachované ostanú dobré stránky cechov, ale bez obmedzení, ktoré zamedzovaly uplatňovať sa práve najschopnejším členom veľkej živnostenskej rodiny a novým spolkom privolával „na zdar"!

Tak konečne zanikol, po dlhom živorení, tento pozoruhodný odkaz dávneho stredoveku, ktorý svojou húževnatosťou, podivuhodnou zotrvačnosťou udržal sa skoro do našich časov, keď iné stredoveké ustanovizne už dávno bola smietla vlna novšieho života!

Ale veľká zmena v organizácii živností prišla akosi prineskoro, keď sa nad nimi sťahoval už ťažký mrak, a čakal na ne, z pút cechov práve oslobodené, tuhý zápas o bytie a nebytie so zmenenými pomermi a so vzrastajúcou kapitalistickou výrobou, podporovanou uhorským štátom. Prílišná liberálnosť nových zákonných ustanovení

[809] Úpravy kr. ministerium o pretvorení cechovných spolkov (Obzor, 1872, 97—98).

nebola im na osoh a napr. odstránenie potreby preukazu náležitej spôsobilosti majstrov (pri cechoch bolo to vyhotovenie majstrovského diela) malo za následok úpadok úrovne živnostenskej výroby vtedy, keď bolo potrebné práve jej povznesenie. Zhubne pôsobilo zpočiatku — po zastavení úradného limitovania cien výrobkov i výkonov — aj uvoľnenie utvárania sa cien podľa pomeru dopytu a ponuky. Skoro potom sa zistilo, že úplná voľnosť podnikania je — z rozličných príčin — na škodu jemu samému a už roku 1884 nastalo jej zákonné obmedzenie a aj istá ochrana živností.

Industrializačný ruch bol však vtedy už v plnom prúde. Postupne zanikaly, po dlhom živorení, bez pomoci, jednotlivé remeslá: remeslo gombikárov, hrebenárov, súkeníkov, irchárov, koželuhov, farbiarov, mydlárov, hrnčiarov atď. a ich nástroje a ukážky ich výrobkov zachovávajú dnes už iba naše múzeá. Napokon udržaly sa takrečeno len remeslá, konajúce práce, ktoré nemôže vykonávať továrenský priemysel. Teda remeslá, produkujúce individuálne a umelecké výrobky, potom remeslá, konajúce drobnú službu spotrebiteľom (teda hlavne rozličné spravkárne). Tieto remeslá nikdy nemôžu stratiť oprávnenosť na svoju existenciu. Medzi týmito zvyškami remesiel a továrenskou výrobou nastala časom akási rovnováha, ktorá trvá až podnes.

Istá náprava v situácii pozostalých živností, špeciálne remesiel, nastala až po prevrate, keď sa začal znova chápať ich význam a podala sa im pomocná ruka (živnostenské spoločenstvá, odborné školstvo, odborná literatúra, časopisy, kurzy, ústavy pre zveľaďovanie živností atď.)[810], takže s dôverou môžu hľadieť do budúcnosti.[811]

OSUD CECHOVNÝCH PAMIATOK.

Po zrušení cechov r. 1872. pripadol ich majetok — podľa zákona — novým priemyselným spolkom, ale cechovné písomnosti a mnohé úžitkové predmety v zmenených pomeroch staly sa pre ne neupotrebiteľnými, zbytočnými, čím vystavené boly zániku. Daniel Lichard

[810] Jednako ešte po prevrate boli sme svedkami veľkého úpadku obuvníckej živnosti zvýšením továrenskej súťaže.

[811] Ing. *Albert Urban:* Je živnostenský stav odsúdený zániku? (Hospodárske rozhľady, 1937, č. 4, str. 180—187). Dr. *Rudolf Briška:* Problém remesla a veľkovýroby (Hospodárstvo a právo, 1938, č. 9—10).

vo svojom „Obzore“[812] hneď po zrušení cechov vyzval preto ich bývalých členov, aby zachránili cechovné písomnosti pre budúcnosť. Niekde uložili ich v mestských archívoch (napr. v Kremnici)[813], inde sosbierały ich služnodvorské úrady, ako „veci bez pána“ (Pliešovce, Sučany, Radošiná, Lipt. Sv. Mikuláš atď.).[814] V Skalici r. 1875 posbieral ich mestský notár a uložil na povale radnice, kde — okrem malého zvyšku — vzaly pomaly skazu.[815] Mnohé cechovné písomnosti a predmety ponechali si poslední cechmajstri, opatrovali ich s láskou a pietou, veď žila ešte v nich spomienka na „krásne zašlé časy“ a v nejednom i nádej, že sa ony zasa vrátia! Po nastúpení novej generácie však pomaly i tieto hynuly (nejedna listina, kniha padla v obeť podkurovaniu ohňa!) a mnohé na povalách zničily požiare[816], ak ich len nezachránily naše múzeá.

Najviac ich zachovalo Slovenské národné múzeum v Turč. Sv. Martine (zo stredného, severného a západného Slovenska) a Štátne múzeum v Košiciach (hlavne z východného Slovenska). Viac-menej bohaté sbierky cechovných pamiatok zo svojho bližšieho okolia majú i tieto regionálne múzeá: Liptovské múzeum v Ružomberku, Krajinské múzeum šarišské v Bardejove, Mestské (spišské) múzeum v Levoči, Tatranské múzeum vo Veľkej, Mestské múzeum v Kežmarku, Karpatské múzeum v Poprade, Gemersko-malohontské múzeum v Rim. Sobote, Mestské múzeum v Ban. Bystrici, Mestské múzeum v Ban. Štiavnici, Mestské múzeum v Kremnici, Krajinské múzeum v Nitre, Múzeum Dr. K. Brančíka v Trenčíne, Mestské múzeum v Leviciach, Mestské múzeum v Nových Zámkoch, Mestské múzeum vo Sv. Jure, Múzeum v Piešťanoch, Slovenské vlastivedné múzeum a Mestské múzeum v Bratislave atď. Cechovné pamiatky opatrujú aj niektoré mestské archívy: v Žiline, Košiciach, Komárne, Zvolene, Nevúcej atď., Bibliotéka Čaplovičova v Dolnom Kubíne (oravské), niektoré živnostenské spoločenstvá (Lučenec, Levice, Jelšava, Ľubietová,

[812] „K zachovaniu listín cechových“ (Obzor, 1872, str. 204).

[813] Istú záchranu ich neznamenalo vždy ani uloženie do mestského archívu, ako napr. ukazuje prípad bývalého krajčírskeho cechu v Ružomberku, ktorý uložil v mestskom archíve svoje veci: pôvodné artikuly z r. 1831, strieborné pečatidlo z r. 1588 (dostalo sa do Nár. múzea v Pešti!), pokladnicu, zástavu z r. 1865 a knihu (podľa záznamu v tejto knihe), zachovala sa tam podnes však len práve táto kniha (z XVIII.—XIX. st.).

[814] Súpis Medveckého, č. 39, 43, 85, 23.

[815] Tenže, č. 109.

[816] Mnohé cechovné pamiatky zničily ešte za života cechov požiare, iné živelné pohromy a vojenné udalosti.

SVET DROTÁROV

Umeleckohistorická etnograficko-technická sociálna monografia

Autori: KAROL GULEJA
Dr. REINHARD KLIMEK
ING. TOMI SUCHY

Sponzori: Optik Paradies Suchy GmbH, Mníchov
VIDI VICI Design, Mníchov

MATICA SLOVENSKÁ

Edícia: Teória a výskum
Séria: Monografie

Autori: Karol Guleja
Dr. Reinhard Klimek
Ing. Tomi Suchy

Lektoroval: Vladimír Ferko

30.-
Univerzitná knižnica
Univerzity [illegible] Filozofa v Prire...
Sign...
MDT 334.722.38

© Karol Guleja
Matica slovenská

ISBN 80-7090-232-9

PREDSLOV

Aj knihy majú svoje osudy – podobne ako ich tvorcovia – ľudia. Pozoruhodnými cestami a okľukami sa slovenskému čitateľovi dostáva do rúk aj táto kniha. Jej počiatky siahajú hlboko do minulosti, do obdobia medzi dvoma vojnami. Autor tohto diela pôsobil v tom čase ako učiteľ v Dlhom Poli, rázovitej javorníckej obci, v ktorej bola drotárska tradícia veľmi živá, ba všadeprítomná, hoci drotárstvo po skončení prvej svetovej vojny už začalo upadať. Karol Guleja mohol byť teda svedkom a zároveň skúmateľom tohto rýdzo slovenského fenoménu, jeho ekonomiky i kultúry, technológie i sociológie. Dobre si uvedomoval, že mnohé, čo pozvoľna odchádza, treba zaznamenať, uchovať, a mnohé, čo žije, podporiť a ďalej rozvíjať.

S nesmiernou energiou a nadšením začal v roku 1939 organizovať v Dlhom Poli prvú drotársku výstavu. Zhromaždil veľa výrobkov, úžitkových i výtvarných, veľa pozoruhodných faktov, svedectiev, dokumentov – známych, menej známych i neznámych. Výsledok bol ohromujúci – výstava nadchla, povzbudila, veľmi priaznivo sa o nej publikovalo doma i v zahraničí. A potom stačil už len krôčik k myšlienke, aby sa výstava ako celok uchovala ako stála expozícia v dôstojnom stánku – v drotárskom múzeu. Priestory sa našli najskôr v starej žilinskej radnici, neskôr v csákyovskom kaštieli v Žiline-Budatíne. Karol Guleja sa zaslúžil aj o založenie kovorobného družstva Svetom, ktoré sa stalo pokračovateľom drotárskych tradícií v nových podmienkach.

Čo bolo Karolovi Gulejovi spočiatku záľubou, stalo sa postupne uvedomelou cieľavedomou snahou – úlohou na celý život. Neúnavne zhromažďoval a zhromaždil o drotároch a drotárstve impozantný materiál s ambíciou stvárniť tému čo najkomplexnejšie. Drotárstvo, ktoré vzniklo ako doplnkové remeslo hornopovažských mužov, malo od prvopočiatku svoje špecifiká, výrazné odlišnosti od iných remesiel, a práve ony spôsobovali jeho

rôzny výklad, vedomé i nevedomé skresľovanie. Príznačné je, že ani v čase svojej konjunktúry, keď sa stalo tak povediac nesporným hospodárskym zázrakom pre niekdajšiu Drotáriu (500 miest a osád), nemalo doma svojho letopisca. Ako hospodársky, sociálny a kultúrny jav si ho skôr všímali českí autori, ba i niekoľko autorov zahraničných. Naši dejepisci, sociológovia, ekonómovia sa mu venovali len okrajovo, a azda aj preto medzi historikmi či etnografmi v hodnotení a zaradení drotárstva dosiaľ pretrváva názorová neujasnenosť. Rozpačito hodnotili recenzenti aj Gulejovo záslužné dielo o drotárstve (pôvodný rukopis mal asi 800 strán), ktoré autor ponúkol vydavateľstvu. Vtedajší posudzovatelia vyčítali práci nemarxistickú metódu, t. j. knihu čo najjednoduchšie odsúdili. Keď autor neskôr opustil vlasť, rukopis sa dostal do fondov Drotárskeho múzea, kde figuroval s názvom Materiály Drotárskeho múzea. Aj pre mňa sa stal významným prameňom pri písaní mojej drotárskej monografie Svetom, moje, svetom.

Karol Guleja odišiel do zahraničia aj so svojou životnou témou. Ba čo viac, venoval sa jej so zvýšeným úsilím, rozmnožil aspekty svojho skúmania o nové zorné uhly, ktoré mu poskytli zahraničné archívy, múzeá, galérie, literatúra.

Monografia Karola Guleju Svet drotárov sa člení na 27 kapitol, doplňuje ju vyše 150 ilustrácií. Systematicky si všíma jednotlivé zložky drotárstva od jeho vandrovných začiatkov až po drotárske veľkopodnikanie. Prezentuje drotárstvo ako remeslo, obchod a umenie. Faktograficky je monografia bohato nasýtená, mnohé údaje o drotárstve sa tu publikujú prvý raz. Čitateľa miestami priam prekvapí súbor faktov doma dosiaľ neznámych (výrobky, technológia, zárobky). Prekvapujú aj údaje dokumentujúce mohutný ohlas drotárstva v európskej literatúre, ale najmä vo výtvarnom umení.

Karolovi Gulejovi sa práca na knihe o drotárstve stala celoživotným poslaním. Dlhé roky sme mali toto poslanie rovnaké, no napĺňali sme ho v odlišných podmienkach. Roky som márne zháňal adresu Karola Guleju, až som ju napokon vďaka šťastnej náhode získal. Ba prišiel čas, keď spadli dlho zavreté závory a osud nám dožičil stretnúť sa. Akoby sa stretli dvaja bratia. Nepochybujem, že aj on, hoci inými cestami, inou skúsenosťou prišiel k podobnému presvedčeniu ako ja. Pre mňa drotárstvo bolo a je nielen remeslom, východiskom z bezvýchodiskovej biedy, ale aj metaforou o slobode, o prastarej viere človeka v lepší, dôstojnejší život tu, na tejto Zemi, na ktorej sme iba dočasnými nájomníkmi. V drotárstve sa táto primárna viera vrchovato prejavila. Kto zabsolvuje odyseu, je nepochybne múdrejší. Drotári v nej dospeli k svojmu vlastnému človečenstvu i národnému obrodeniu.

Dielo prichádza na náš knižný trh v jubilejnom čase, keď si pripomíname tristoročné trvanie drotárstva, päťdesiate výročie založenia družstva Svetom vo Veľkom Rovnom a napokon aj polstoročnicu Drotárskeho múzea v Žiline-Budatíne. Celoživotné dielo drotárskeho historika a nadšenca sa po dlhej strastnej púti vracia z emigrácie na Slovensko, aby zavŕšilo rehabilitáciu drotárstva a zároveň i rehabilitáciu svojho autora. Nie sme dráteníci, sme drotári!

Vďaka Matici slovenskej, vďaka sponzorovi Tomimu Suchému, vďaka ďalším ľuďom, ktorým je blízka vec národa, sa dnes môžeme pohrúžiť do sveta, ktorý mal slovenskému národu zostať skrytý. Otvárame trinástu komnatu – knihu Karola Guleju Svet drotárov, prvú veľkú knihu o drotárstve ako o našej oprávnenej národnej hrdosti.

Vladimír Ferko

je monografia, v ktorej sa pokúsime predstaviť dejiny a osud živnosti, ktorá vznikla v 17. storočí a ešte v prvej tretine 20. storočia ovplyvňovala všedný život v mestách a na vidieku.

Nemecké železiarne pri úpätí Praděda dodávali už v stredoveku surovinu na vyťahovanie drôtu. Muži z Trenčianskej stolice sa zamestnávali v sliezskych horách ako drevorubači a uhliari, alebo prechádzali cez Beskydy a vymieňali tovar. Tak poznávali sliezsky domácky priemysel spracovania drôtu. V tomto čase sa rozvinula predovšetkým v slovenských obciach Veľké Rovné, Dlhé Pole a Kolárovice domácka živnosť, ktorá zamestnávala mužov, ženy i deti.

Spočiatku sa opravovali len poškodené a rozbité drevené a hlinené nádoby stehovaním a opletaním. Z núdze sa z domáckej živnosti stala postupne vandrovná živnosť. Vandrovný drotár prešiel cez Európu a opravoval v domácnostiach poškodený hlinený riad.

Časom sa veľa drotárov usadilo a založilo menšie alebo väčšie dielne. V nich sa nepúšťali len do opráv, ale aj do výroby drôteného a plechového tovaru pre dennú potrebu. Predaj vlastných výrobkov umožňoval podomový obchod v mestách, na dedinách a lazoch. Tak napríklad výroba a rozširovanie pascí na hlodavce je úzko spätá s rozvojom drotárstva.

Industrializácia v 19. storočí prinášala na trh stále viac kovových predmetov pre domácnosť, takže hlinený tovar strácal na význame. To malo za následok, že drotári sa preorientovali na nové želania zákazníkov. Nadobudli remeselnícke schopnosti, ktoré si v nemeckých krajinách nárokovali len pre seba zachované remeselnícke cechy, napr. zámočníci a klampiari.

Zvlášť úspešní drotári zakladali manufaktúry a továrne so strojovou veľkovýrobou, ktoré hrali veľkú úlohu predovšetkým v cárskom Rusku. Drotári prinášali na slovanský východ svoje poznatky a schopnosti nadobudnuté

v Nemecku a stali sa priekopníkmi ruskej industrializácie a sprístupnenia Sibíri. Mnohí sa vysťahovali do Ameriky a tam založili dielne a manufaktúry.

Monografia pojednáva o remesle a živnosti drotárov, ich jazyku a tajných zvykoch, politických, hospodárskych a sociálnych pomeroch v ich vlasti a pohostinných krajinách. Drotárstvo podnietilo umelcov, básnikov, spisovateľov a skladateľov k dielam, ktoré obohacujú naše európske kultúrne dedičstvo. Poukázať na toto dedičstvo je ďalším dôležitým a naliehavým želaním predkladanej monografie.

Vo „Svete drotárov" sa odráža dôležitý úsek dejín slovenského národa. Slováci sami si iba v tridsiatych rokoch tohto storočia naplno uvedomili význam drotárstva pre vlastné dejiny. Podstatný podiel na tom mal K. Guleja, ktorý pracoval v obci Dlhé Pole. Prvá národopisná výstava o drotárstve, ktorá sa konala v júli a auguste 1940 a tzv. drotársky kongres vo Veľkom Rovnom vzišli z jeho iniciatívy. Na dvoch poschodiach starej radnice v Žiline vybudoval drotárske múzeum, ktoré viedol. V spolupráci s niekoľkými nadšencami z obce Veľké Rovné a s finančnou pomocou vlády sa stal spoluzakladateľom „Drotársko-plechárskeho svojpomocného družstva SVETOM" vo Veľkom Rovnom, kde t. č. pracuje viac ako 400 robotníkov.

K. Guleja zamýšľal vydať na rehabilitáciu neprávom zaznávaného označovania – drotár – dokumentárnu publikáciu. Bol tiež poverený Národopisným ústavom Slovenskej akadémie vied zbieraním materiálu k tejto téme pre vedecké účely.

K. Guleja žije od roku 1969 v Mníchove. Pri svojej usilovnosti pokračoval aj ďalej v štúdiu drotárstva. Zásluhou Ing. Tomi Suchého nadviazali sa kontakty so všetkými najdôležitejšími európskymi inštitúciami a podarilo sa tak zozbierať obrovský, doteraz neznámy literárny a umelecký materiál s cieľom ukázať v celej šírke na význam tohto remesla v európskom rámci.

Dr. Reinhard Klimek upravil nemecký rukopis do terajšej podoby.

Základom monografie sú rozhovory, ktoré sa viedli pred rokmi s poslednými ešte žijúcimi drotármi a ich potomkami, vlastné zbierky, listiny, vedecké diela a obrazy z archívov, knižníc, múzeí a galérií nemeckého a slovanského kultúrneho priestoru a rozsiahle štúdium literatúry.

Monografia sa obracia na bádateľov, učiteľov a laikov z rôznych záujmových oblastí: národopisu, vlastivedy, remesla a umeleckého remesla, spoločenských vied, dejín, hudby, umenia, literatúry, poézie, slavistiky. Text dopĺňajú mapy, obrázky, kresby a tabuľky. Rozsiahly súpis literatúry a prameňov je zoradený podľa kapitol.

Autori

ÚVOD

Porážkou Maďarov v bitke s Turkami pri Moháči v roku 1526 sa začalo turecké panstvo nad Uhorskom, ktoré sa dočasne skončilo karlovackým mierom roku 1699. Veľa maďarských feudálov hľadalo na hornatom Slovensku ochranu pred Turkami a nárokovali si podľa vtedy bežných spôsobov tie isté prednostné šľachtické práva, na ktoré boli zvyknutí z maďarskej nížiny. Pôda horskej krajiny, ktorá nebola poľnohospodársky ešte ani zďaleka využívaná, dávala len nízke výnosy, ktoré neuspokojovali zhýčkanú šľachtu. Tá sa snažila o to, aby pri poddaných neškodovala a požadovala od nich nielen viac práce, ale aj zvýšené dávky. Rozdeľovaním pôdy, s ktorou sa vlastne rátalo len pre jednu rodinu, medzi viaceré, stúpal počet poplatníkov. Nielen lénni páni a štát, ale aj cirkevné kniežatá, ktoré mysleli len na svoje prebendy, prispievali k poroBe a zbedačovaniu ľudu. Výnosy z úrody nestačili na zaplatenie ťaživo doliehajúcich dávok, ktoré mohli robiť až štyristo zlatých; muselo pomôcť ťažké robotovanie a kúsok šťastia. V polovici 16. a na začiatku 17. storočia boli do oblasti Trenčína na západnom Slovensku pozvaní ako osadníci Valasi z Rumunska, aby pomohli feudálom hospodársky využívať krajinu. Väčšinu z nich usadili v obciach Dlhé Pole, Rimanovice (Veľké Rovné), Kolárovice, Petrovice a Pšurnovice. Hoci sa Valasi svojím pôvodom, rečou a vonkajším zjavom silno odlišovali od usadnutých Slovákov, časom s nimi celkom splynuli. Ich schopnosti v chove oviec, pri získavaní vlny a spracovaní mlieka premenili hospodársku štruktúru ich novej vlasti. Obchodovalo sa s maslom, tvarohom, syrom, vlnou a súkenným tovarom.

Medzi hornatou hornou časťou Trenčianskej stolice a ďalej na sever ležiacim Sliezskom, obzvlášť oblasťou okolo Těšína, sa rozvinulo v tých časoch čulé obchodovanie. Prispela k tomu iste aj skutočnosť, že obyvatelia trenčianskej oblasti sa sťahovali po tridsaťročnej vojne do Sliezska a preberali tam opustené usadlosti. O tesných rodinných zväzkoch svedčia zápisy v matrikách sobášených z tých čias.

Časť Valachov a domácich obyvateľov trenčianskej oblasti sa vydala do neďalekých sliezskych hôr a prenajali sa ako drevorubači. Zoťaté drevo sa na mieste spracúvalo na šindle alebo sa splavovalo ako guľatina po Váhu až do Komárna pri ústí do Dunaja alebo ďalej dolu po Dunaji.

Rozhodujúci význam pre rozvoj Slovenska a vzťahy jeho obyvateľov k Nemcom malo už existujúce železiarstvo v moravskom Sliezsku, ktoré sa sústreďovalo pri úpätí Praděda. Jedny z najstarších železiarní boli v Horním Benešově, kde sa prinajmenšom od začiatku 13. storočia

ťažila železná ruda. V 14. storočí existovali hámre v Bruntáli, Krnove a Frýdlante. Obchod so železom a s produktami zo železa zažil svoj rozkvet v 17. storočí. Železné huty vznikli v Karloviciach, Mnichove, Vrbne pod Pradědom. Posledné dve menované huty patrili vratislavskému biskupovi, ktorý dal postaviť aj niekoľko dielní na výrobu drôtu. Zvlášť známa bola drôtovňa Antona Heidera vo Vrbne pod Pradědom. Len v Malej Morávke sa v 18. storočí nachádzalo šesť hámrov. Tridsaťročná vojna (1618–1648) pustila žilou drevorubačom a uhliarom, takže chýbalo drevné uhlie potrebné na prevádzku taviacich pecí a ťažba železa ku koncu vojny nakoniec celkom ustala. Väčšina robotníkov bola poddanými kniežaťa z Krnova. V južnom Sliezsku vrátane horného Sliezska prekvitala domácka živnosť; šikovné ruky vyrábali drôtené sitá, drôtené siete, klince, spony, skoby, ihly a veľa iného a prinášali ich na trh. Nedostatok pracovných síl spôsobený vojenskou službou sa snažili zmierniť verbovaním pomocných síl pre bane z oblasti Trenčína. Mnohí z nich pracovali v karlovických baniach a v mnichovských závodoch spracúvajúcich železo. Muži z Kysúc boli vo veľkom počte zastúpení vo frýdlantských závodoch. Písomné svedectvá siahajú až do roku 1720, archívne doklady do roku 1780.

Na Morave a v Sliezsku bolo v roku 1780 už jedenásť drôtovní a výroba drôtu na začiatku 19. storočia značne stúpla. V Javorníku, Vidnave, Frývaldove, Krnove a Olomouci boli sklady železa a drôtu, z ktorých si sliezske polovýrobky po tranzitnej ceste Těšín–Žilina–Bratislava–Viedeň–Budapešť nachádzali cestu k odberateľom. Povozníci z Kysúc privážali tovar v rámci svojich poddanských povinností do Žiliny.

Muži z oblasti okolo Trenčína, ktorí mali tvrdý život v horách ako drevorubači a uhliari alebo ktorí prechádzali cez horský hrebeň Beskýd kvôli výmene tovaru, spoznali sliezsky dómácky priemysel a oboznámili sa so spracovaním drôtu. Drôt sa dal ľahko získať a bez ťažkostí prenášať cez sliezske hory. Spočiatku sa rozvíjala predovšetkým v slovenských obciach Veľké Rovné, Dlhé Pole a Kolárovice podobne ako v Sliezsku domácka živnosť, ktorá zamestnávala mužov, ženy i deti. V podstate išlo o opletanie poškodených hlinených nádob, v čom prejavili osobitne Kolárovičania čoskoro veľkú zručnosť. Muži z Kolárovíc vyrábali a vylepšovali asi už na konci 17. storočia prvé drôtené sitá. V Conscriptiones z roku 1828 v Štátnom archíve v Trenčíne možno čítať: „V obci Kolárovice drôtovalo obyvateľstvo celý rok hlinené nádoby železným drôtom…“ a „drotári z Veľkého Rovného boli známi na celom svete ako podnikaví remeselníci…“ Odvaha na dobrodružstvo bola vlastná všetkým, keď muži ako potulní drotári utekali za chlebom do cudziny, celkom jedno, v ktorej dedine stála ich kolíska.

Rozhodujúci podiel na vzniku drotárskej živnosti mali hrnčiarne, ktoré vynálezom rýchlo sa krútiaceho hrnčiarskeho kruhu zažili veľký rozmach. Veľké rozšírenie riadu a nádob z hliny a keramiky vytvorilo predpoklad pre dopyt po ľuďoch, ktorí ich dokážu opraviť. Hrnčiari z Moravy si dávali dokonca opletať nové hlinené nádoby, aby zvýšili ich trvanlivosť.

Koncom 17. stor. začala teda epocha drotárstva, ktorá pretrvala až do 1. svetovej vojny.

Drotári sa vyskytujú v slovenských povestiach a historických prameňoch. V rokoch 1688 až 1713 žil legendárny slovenský zbojnícky kapitán Juraj Jánošík. Údajne preklial obyvateľov drotárskej obce Veľké Rovné, ktorí ho zo strachu pred vysokým panstvom zradili, slovami: „Vezmite si drôt a kliešte a túlajte sa svetom ako drotári, lebo si lepší život nezaslúžite!“

Ústne podanie tiež hovorí, že jeden chudobný Slovák na žobraní oslovil jednu ženu, ktorá mu namiesto daru podala na dva kusy rozbitú

misu a povedala, aby ju opäť scelil. Žobrák vytiahol drôt, ktorý mu držal nohavice pri členkoch, prevŕtal šidlom štyri diery do črepov, pretiahol drôt a obidve strany opäť spolu zviazal. Jeho príklad údajne nasledovali iní.

V slovníku slovenského jazyka (Slovár) od Antona Bernoláka, ktorý vyšiel na konci 18. storočia, sa vykladá pojem drotár. Slovo je s určitosťou nemeckého pôvodu a je vo svojom kmeni fonetickou reprodukciou výslovnosti slova „Draht“ v sliezskom nárečí. Na začiatku 17. storočia žil v obci Považská Bystrica pri Trenčíne istý David Drotitius, ktorý, pravdaže, nebol žiadnym drotárom. Kmeň mena možno ukazuje, ako je tomu pri priezviskách často, na výkon povolania predkov jeho nositeľa.

Traduje sa, že drotári venovali cisárovnej Márii Terézii (1740–1780) pri príležitosti narodenia korunného princa Jozefa II. v roku 1741 kolísku, upletenú z veľmi jemných drôtov, zvláštnym tajomstvom ktorej boli dve gule, ktoré po jedinom strčení do kolísky udržovali kolísavý pohyb. Zato zaručila cisárovná drotárom voľnosť pohybu po celej monarchii a voľný prístup do verejných kúpeľov. Traduje sa tiež, že na korunovačnom ceremoniáli cisára Jozefa II. sa smela zúčastniť delegácia drotárov a tisíc drotárov, pôsobiacich vo Viedni a na okolí, uplietlo drôtený most cez Dunaj, majstrovský technický kúsok, ktorý vyvolal údiv a obdiv.

Kto to boli a čím boli tí muži s dlhými čiernymi vlasmi, ktorí chodili po krajoch a upísali sa drôtovaniu a oprave hlineného tovaru? Ako sa im vodilo v priebehu storočí v zdedenej vlasti a v cudzine? Aký priebeh mala ich živnosť v Európe a v ostatnom svete, a aký mali podiel na remeselnom a priemyselnom rozvoji 19. a začínajúceho sa 20. storočia? Prešlo umenie a literatúra okolo nich bez stopy alebo prebudil súzvuk tvarov, farieb, slov a zvukov drotára k novému životu?

Čitateľ nájde odpoveď na túto a ďalšie otázky. Rozvinieme pred ním jeden úsek slovenských, nemeckých, európskych a amerických dejín, a čo by sme si želali, uchovávame ho pred zabudnutím. Nech udržuje ducha i srdce v bdelom stave a urobí ich k sebe vnímavejšími.

VLASŤ DROTÁROV

Najdôležitejšie kompaktné drotárske obce boli v hornatom kraji na východ od Trenčína v Západných Karpatoch a v Spišskej Magure na východnom Slovensku.

Trenčianska stolica patrila so svojimi 270 000 obyvateľmi na 4600 štvorcových kilometroch k najhustejšie osídleným v uhorskom štáte; na západe hraničila s Moravou a na severe so Sliezskom a Haličou. Pôda z hrubozrnného karpatského pieskovca sa dala poľnohospodársky využívať len v obmedzenom rozsahu.

V súdnom okrese Bytča na juh od Žiliny ležali veľké drotárske obce Veľké Rovné, Dlhé Pole, Kolárovice, Štiavnik, Kotešová, Divina a Svederník. Z nich pochádzali tzv. trenčianski drotári. K dvom súdnym okresom Čadca a Kysucké Nové Mesto na sever od Žiliny patrili drotárske obce Turzovka, Zákopčie, Vysoká nad Kysucou, Nesluša, Rudina, Podvysoká, Krásno, Ochodnica, Olešná, Makov a Staškov. Tam boli doma tzv. kysuckí drotári. Vo väčšine obcí, z ktorých mnohé nepatrili k „drotárskemu okruhu“, žilo len dvadsať až dvadsaťpäť rodín a len v šiestich obciach sa narátalo viac ako sto. Výročná správa Bratislavskej obchodnej komory z roku 1895 uvádza v oblasti Trenčína osemdesiatšesť drotárskych obcí; do roku 1914 klesol ich počet na sedemdesiat.

V Spišskej Magure, horskom chrbáte na východ od Vysokých Tatier, bolo celkom len deväť drotárskych obcí: Stráňany, Kamienka, Jarabina, Litmanová, Veľký Lipník, Kremné,

1 Mapa Slovenska. Drotárske obce v Trenčianskej a Spišskej stolici

Hraničná, Sulín a Malý Lipník. Usudzuje sa, že spišskí drotári, ktorí boli sčasti ukrajinského pôvodu, sa naučili remeslu od Trenčanov. K cieľom, ktoré uprednostňovali, patrili medziiným územia na druhej strane Beskýd, kde pre podobnosť jazykov nemali nijaké veľké dorozumievacie ťažkosti. V oblasti Noweho Targu, nazývanej aj Podhalie, kde sa poľské osídlenie posunulo až k severným svahom Vysokých Tatier, boli štyri ukrajinské obce, a to Szlechtowa, Jaworski, Czarna Woda a Biała Woda, ktorých obyvatelia sa živili rovnako ako Spišiaci drotárskou živnosťou. Boli to prevažne menšie skupiny, ktoré robili opravy a vyrábali niektoré spotrebné predmety. Títo „poľskí" drotári sa naučili svojmu remeslu pravdepodobne od spišských drotárov, s ktorými ich spájal spoločný pôvod z Ukrajiny. Na rozdiel od ľudí z oblasti Trenčína vedeli Spišiaci a Podhaľania spoločne využívať pracovné a odbytové trhy, ba dokonca sa stretali na jarmokoch v Krakove, Starom Meste a Pivničnej. Možno to bolo súkmeňovské bratstvo, čo vytiahlo tŕň konkurenčnej závisti.

ROZDELENIE DROTÁROV V EURÓPE

Medzi vandrovnými drotármi platil nepísaný zákon, podľa ktorého sa každý smel zdržiavať len v určitých krajinách a okresoch, aby sa vyhlo nedorozumeniam a sporom. Toto zvykové právo sa odovzdávalo z pokolenia na pokolenie. Svoju pracovnú oblasť drotár takpovediac „zdedil". Otec brával so sebou už svojho malého syna, aby sa takto zoznámil s oblasťou svojich neskorších vandroviek. To malo za následok, že rodiny mali o oblastiach, ktorými prechádzali, a kde boli zároveň doma, zvlášť podrobné vedomosti.

Cesty, po ktorých odchádzali z vlasti drotári, sú zaznačené na obr. č. 2.

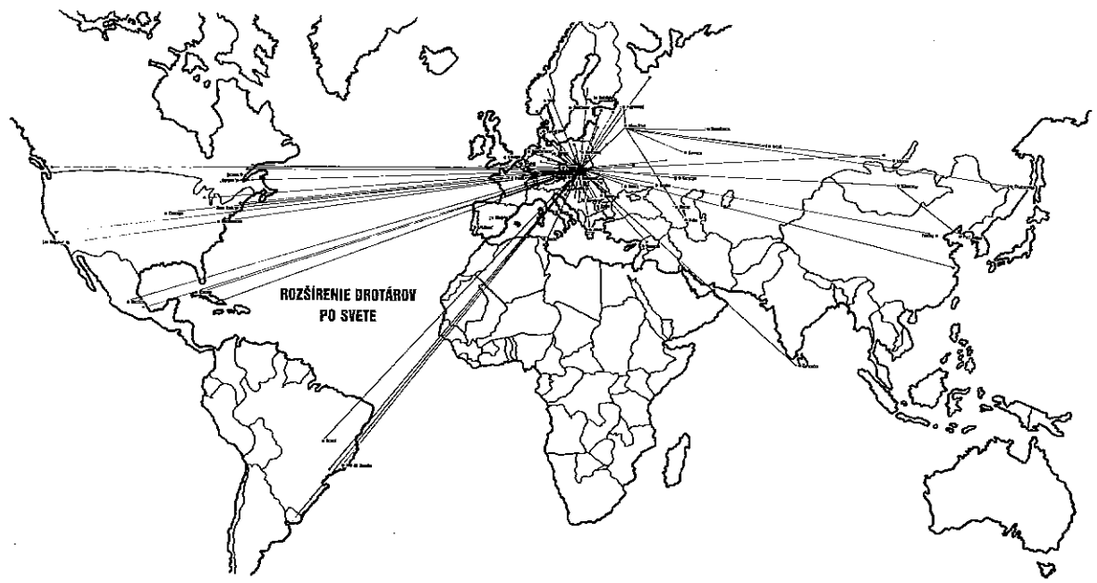

2 Mapa sveta s vyznačením miest, kde sa osadili drotári

Rusko

Od druhej polovice 17. storočia prenikali potulní drotári pochádzajúci z Veľkého Rovného a Vysokej nad Kysucou cez Sliezsko a Halič do Ruskej ríše. Prešli naprieč jej európskou časťou a zatúlali sa cez Ural na Sibír, do Mongolska, ba až do Číny. Prvé správy o ich živnostníckej činnosti pochádzajú z doby Petra Veľkého (1682–1725). Poskytol potulným drotárom vo svojej ríši neobmedzenú slobodu pohybu. Boli priekopníkmi slovensko-ruských obchodných vzťahov, pre ich štátnopolitickú príslušnosť ich však označovali ako Maďarov. Veľký počet drotárov v tejto krajine z nej urobilo akúsi drotársku ríšu. Na konci 19. storočia žilo v Rusku asi 35 000 Čechov a Slovákov. Drotári medzi nimi sa rozmiestnili pozdĺž Volgy a Dnepra až po Krym, Kaukaz a ázijskú časť ríše a na mnohých miestach ostali ako osadníci. Drotárska živnosť a drotársky priemysel našli na širých priestranstvách krajiny dobrú živnú pôdu, lebo tu chýbala konkurencia hodná zmienky; navyše príbuznosť slovenského, ukrajinského a ruského jazyka uľahčovala dorozumievanie s domácim obyvateľstvom.

V kaukazských oblastiach, ktoré pripadli v rokoch 1860 a 1870 cárskemu Rusku, boli od začiatku 18. storočia usadnutí trenčianski drotári, ktorí žili v menších alebo väčších spoločenstvách a pestovali obchodné vzťahy s Gruzíncami a Arménmi. V 19. storočí zažila táto oblasť veľký rozmach; presťahovalo sa tam veľa ľudí z vnútra ríše a Ukrajiny a prispel k tomu, že počet obyvateľov Kaukazu stúpol na päťnásobok.

Až tritisíc drotárov vykonávalo vo vyššie spomínaných oblastiach opravársku činnosť; v Petrohrade a na okolí to bolo približne šesťsto drotárov a podomových obchodníkov a v oblasti Moskvy a Nižného Novgorodu asi osemsto, ktorí pracovali jednotlivo alebo v dielňach a oživovali

jarmoky. O zvláštnych výkonoch vynikajúcich osobností sa podrobnejšie dotkneme v neskorších kapitolách.

Poľsko

Na konci 17. storočia sa usadili drotári z Dlhého Poľa, Kysúc a Spiša v Poľsku. V druhej polovici 18. storočia zanechávali postupne trenčianski drotári potulný život a usádzali sa v mnohých mestách, medziiným vo Varšave, Krakove, Lodži, Kališi, Włocławku, Bydgoszczi, Lubline, Čenstochovej a v iných mestách. V opravovaní poškodených predmetov pre domácnosť sa pokračovalo v dielňach. Mladší spomedzi nich udržiavali priateľské vzťahy s personálom kuchýň a reštaurácií, a preto boli dvakrát do roka poverovaní opravárskymi a údržbárskymi prácami.

Varšava so svojimi asi tristo drotármi sa stala centrom drotárstva v Poľsku. Ubytovaní boli v menších skupinách v rozličných častiach mesta, okrem iného v Pawej, Chladnej a v Twardowského ulici. Ako cudzinci prispievali k spoločenskému životu mesta a usporadúvali každoročne „drotárske fašiangy". Tri dni a noci sa tancovalo v sálach jedného hotela v Ogrodskej ulici, kam prišli chyžné a kuchynský personál z reštaurácií a hotelov.

Poľský ľud drotárov nielen uznával, ale aj obľuboval. Podstatnou príčinou bola pomoc, ktorú dostávali poľskí intelektuáli od drotárov, keď sa usilovali dostať do bezpečia cez vtedajšie rusko-rakúske hranice po stroskotaní poľského povstania v roku 1831. Nejeden sa zachránil prezlečený za drotára a dostal sa na bezpečnú uhorskú pôdu.

Maďarsko

V prvej polovici 18. storočia to hnalo mnohých trenčianskych a spišských drotárov za chlebom na maďarské roviny. Budapešť sa stala centrom všetkých drotárov žijúcich na Veľkej maďarskej nížine. Jeden až dvetisíc z nich pracovalo v maďarskom hlavnom meste a na jeho okolí. Ďalšími strediskami boli, z pohľadu Budapešti, na juhu Kalocsa, na východe a severovýchode Miskolc, Gyöngyös, Hatvan, Heves, Jászberény, Mezőkövesd a Debrecen a na juhovýchode Szolnok a Mezőtúr. Maďari označovali drotárov podľa jemného pletiva, ktorým opletali puknuté hrnce, aj sitármi.

Ešte aj v dnešnom Maďarsku je niekoľko obcí, ktoré majú pôvod v osídlení trenčianskymi drotármi a ktorých obyvatelia sa sčasti ešte vyznajú do drôtovania a opravy plechových výrobkov. Patria k nim Vagas-Huta, Kiss-Huta, Nagy-Huta a Kestuci pri Ostrihome a Hegyközu. Okresný úrad v Sátoraljaújhely evidoval ešte v roku 1969 dvadsaťsedem drotárov a v roku 1974 sa v okrese Palhasz úradne viedlo ešte deväť drotárov.

Čechy a Morava

Na konci 17. a na začiatku 18. storočia sa poberali trenčianski drotári smerom na západ do Čiech a na Moravu. Tieto krajiny ostali jedinými v dejinách drotárstva, v ktorých sa vandrovným Slovákom nepodaril, ako v ostatnej Európe a zámorí, remeselný, priemyselný a spoločenský vzostup. Prispelo k tomu údajne odmietavé správanie vládnych kruhov a Pražskej obchodnej komory, ktoré slovenských drotárov znevýhodňovali. Mužov a mladých chlapcov, ktorí v Čechách a na Morave hľadali prácu a chlieb, mohlo byť asi tisíc. Žobranie a bieda patrili k životu mnohých v krajine medzi Sudetami a Šumavou.

Balkánsky polostrov

Prví drotári v balkánskych krajinách sa zjavili na začiatku 19. storočia. Po roku 1850 sa už mnohým drotárom podarilo osamostatniť sa. Medzitým bežalo obdobie druhej veľkej vysťahovaleckej vlny zo Slovenska na Dolnú zem, ktorej predchádzala na konci 17. storočia po víťazstve nad Turkami prvá vlna. Viac ako desaťtisíc Slovákov sa usadilo v Banáte, Srbsku, Chorvátsku a Slovinsku. Pretože viac ako dve tisíc z nich prišlo z hornej časti Trenčianskej stolice, môžeme predpokladať, že k nim patrili aj drotári so svojimi rodinami. Podmienky na založenie existencie na základe malých dielní boli priaznivé, pretože priemysel a remeslo bolo v týchto krajinách, ktoré sa využívali takmer len poľnohospodársky, nedostačujúce alebo neboli vôbec zastúpené. Popri Trenčanoch, ktorí počtom prevažovali, boli bohato zastúpení aj spišskí drotári. Najskôr sa podarilo zriadiť pravidelnú živnosť s dielňami a manufaktúrami trenčianskym drotárom, zatiaľ čo mnohí Spišiaci žili v „drotárskych ubytovniach" bez oficiálneho živnostenského povolenia a vandrovali sa po krajoch.

V Bulharsku boli najdôležitejšími pracovnými revírmi hlavné mesto Sofia, Pleven, ležiaci v údolí Dunaja, a južne od Veľkého Balkánu mestá Plovdiv a Stará Zagora s ich okolím. Významnými opornými bodmi v Rumunsku boli Bukurešť, Calafat, Galaţi, Brăila a Craiova na Rumunskej nížine. Ďalšie usadlosti boli na západe v Arade, v Kluži v Sedmohradsku a na východe v Băcau.

V Slovinsku to bola Ljubljana a Maribor, v Chorvátsku Záhreb a Rijeka, v Báčke Sombor, Subotica a v Banáte Vršac, kde si drotári zakladali usadlosti. Ďalej treba spomenúť Nový Sad a Belehrad na Dunaji a blízke Pančevo. Od vyratúvania ďalších menej známych názvov miest upúšťame.

Niekoľko drotárov preniklo až do Albánska. Dielne prevádzkovala väčšinou jedna osoba, niekedy viac osôb spolu. Práce, ktoré prekračovali opravu a údržbu, usadnutí živnostníci, obzvlášť klampiari, netrpeli. Politické osamostatňovanie sa jednotlivých národov po prvej svetovej vojne prinieslo väčšie slobody a mladší našli prístup k remeslu stavebných klampiarov a inštalatérov.

Rakúsko

Trenčianski drotári prenikali v prvej polovici 18. storočia postupne aj do Rakúska. Potulní drotári, ktorí pochádzali z oblasti Bytče a Považskej Bystrice a z Považia, prichádzali do Viedne z blízkej Bratislavy, zatiaľ čo ľudia z Kysúc prichádzali do Rakúska cez Moravu.

Medzi obyvateľstvom a na cisárskom dvore boli obľúbení. Objasní to jedna udalosť, o ktorej písali viedenské „Kronenzeitung": „Ján Hlavoň, drotár rodom z Kolárovíc, si pokojne vykračoval po viedenskej Arndovej ulici, keď zazrel cisára, ktorý sa približoval so svojím sprievodom. Zrazu sa cisársky koč zastavil a cisár, vyzerajúci z koča, vyzval priateľským gestom ruky drotára, aby pristúpil bližšie. V pomykove a takmer ustrácha-ne podišiel drotár ku koču. Cisár sa postavil, siahol do vrecka a podal drotárovi cigaru so slovami: ‚Drotárovi jeho cisár!'". Ku správe bola priložená fotografia. Bol na nej cisár František Jozef I. (cisár 1848–1916) a drotár; obaja mali rovnaké bokombrady.

Takáto udalosť prospela potulným drotárom, ktorí boli odkázaní na priazeň ľudu a panovníckeho domu, a pozdvihla ich vážnosť medzi cisárskymi poddanými.

Pitoreskné a často dobrodružne pôsobiace postavy viedenských trhovcov s ich lákajúcim vykrikovaním patrili až do prvej svetovej vojny k dôverne známemu obrazu mesta. Darilo sa im len v ovzduší Viedne „starých dobrých čias". Volali ich „starý Ján", „starý Jozef" alebo tak podobne, čím dávali najavo, že sú starí dobrí známi.

Nemecko

Prví drotári prišli na západ a východ Nemec-

UNIVERZITNÁ KNIŽNICA FILOZOFICKÁ

ka na konci 18. storočia. Veľa sa ich usadilo v Berlíne, ale aj na iných miestach Pruska. Boli časy, keď žilo v Nemecku viac drotárov ako v Rusku. Podmienky pre získavanie obživy a pre remeselné a technické zdokonaľovanie boli všeobecne veľmi priaznivé. Osobitne úspešní tu boli najmä trenčianski drotári; zakladali dielne v Hamburgu, Lübecku, Brémach, Osnabrücku, Kolíne, Cáchach, Siegburgu, Braunschweigu, Hannoveri, Magdeburgu, Stendale, Berlíne, Brandenburgu, Vratislavi, Drážďanoch, Dessau, Augsburgu a v Landshute. Podrobností rozvoja sa dotkneme vo viacerých ďalších kapitolách.

Belgicko a Francúzsko

V druhej polovici 19. storočia prenikli drotári z Kysúc, prichádzajúci z Nemecka, do frankofónneho a flámskeho priestoru. Strediskom bolo Liège, kde Štefan Baduras udržiaval manufaktúru, v ktorej pracovalo až päťdesiat mužov pochádzajúcich zo Svederníka. Podomoví obchodníci roznášali výrobky po Liège a po okolí a čiastočne po celom Belgicku.

Švajčiarsko

V druhej polovici 19. storočia sa dostali trenčianski drotári, ktorí prechádzali cez Bavorsko, ilegálne do Švajčiarska. Pre neskoršiu zostrenú ochranu hraníc stala sa cesta do Helvétskej konfederácie skoro nemožnou, takže tam boli v porovnaní s ostatnými krajinami len slabo zastúpení. Vyhliadky na úspech boli všeobecne malé. Niekoľko mužov, ktorí získali svoje remeselnícke schopnosti v Nemecku a učňovskú dobu uzavreli tovarišským listom, smelo, aj keď za sťažených podmienok, pricestovať legálne. Švajčiarska dôslednosť a presnosť vstúpili aj do drotárskych dielní.

Pocit spolupatričnosti Slovákov, ktorý bol v mnohých iných krajinách bežný, chýbal v krajine prísahy na hore Rütli; namiesto toho sa radšej prisahalo na tvrdú konkurenciu pri ponuke mzdy a bez ohľadu na pocity vymenili závod za závod, ktorý ponúkal viac. Už vtedy vysoká kúpna sila švajčiarskeho franku prispela podstatne k zvýšeniu životnej úrovne hornej časti slovenskej Trenčianskej župy, lebo „cudzí robotníci" pravidelne podporovali svoje rodiny peňažnými zásielkami. Aj podomoví obchodníci mali priaznivé možnosti odbytu; ale chodili od domu k domu, radšej vo švajčiarskom kroji než v cudzom odeve, aby nevzbudzovali nedôveru a odpor. Prvé drotárske závody, v ktorých sa spájkovanie nahradilo bodovým zváraním, boli vo Švajčiarsku a nasadenie strojov bolo samozrejmé.

OZNAČOVANIE DROTÁROV V EURÓPE A ICH VYVOLÁVANIE

Čechy a Morava

Dratař, dráteník, drotár, dratařiček, dratařík, Slovák, Slováci.

Výkriky: Dráááátovat – hrnce dráááátovat, hej. – Máte hrnce na drátování? – Matinko, vyhledejte něco na drátování.

Maďarsko

Drótos, drótostót (slovenský drotár), sodronyos (sitár), badogos (klampiar), vándorlotót (potulný Slovák; bežné v maďarskej literatúre).

Výkriky: Fazikat drótozni (hrnce drôtovať), kedves asszonyom (milá pani). – Vaše hrnce – prišli sme drôtovať a fľakovať vaše hrnce.

Nemecké krajiny

Drahtbinder (drotár), Rastelbinder (rešetár), Hafenbinder (hrnčiar), Pfannenflicker (opravár panvíc), Topfdrahter (drôtovač hrncov), Topfstricker (pletiar hrncov), Drahtflechter (opletač drôtom), Kessler (kotlár), Schüsselbinder (miskár), Drahthändler (obchod-

3 Moderne stvárnená postava drotára Erzgeleingische Spielzengmuseum Seiffen

ník s drôtom), Kesselflicker (opravár kotlov), herumziehender Kesselflicker (potulný opravár kotlov), Kesselausbesserer (opravár kotlov), Spengler (klampiar), Gitterbinder (mrežiar), Hanak (Hanák); Höfenpunder (hrnčiar; Dolné Bavorsko), Häfebind (hrnčiar; Bádensko, Würtembersko, Dolné Fransko); Pottlepper, Pottflicker (hrnčiar; Severné Porýnie – Vestfálsko), Mäckers (južné Vestfálsko), Dippelflicker (Durýnsko); Kesselklopfer (kotlár), Blechkerl (plechár), Slawonier (Slavónec), Slowake (Slovák), Bähmak (Čechúr), Gürtler (výrobca kovania a ozdôb; Sliezsko); Schlawake (Slovák), Klemperer (klampiar), Wanderhändler (vandrovný obchodník; Rakúsko). Veľmi rozšírené bolo aj označenie obchodník s pascami na myši.

Výkriky: Rattenfallen, Mausefallen, Kochgeschirr (Pasce na potkany, na myši, kuchynský riad) – Häfebind – Plannenflick – Kastl (hrnce – panvice – rajnice), Pfannflicke – Reindli – Bindli, hier (panvice – rajnice, hrnce sem) a iné.

Slovensko

Výkriky: Dróótovať hrnce – dróóótovať, flikovať.

Poľsko

Druciarz, drociarz, drutownik, drutarz, drotarz, driciarzyk, druciarzatko (drotár, drotárik), druciarz wędrowny (vandrovný drotár), drociarzyna biedny (chudák drotárčisko), nieszczęśliwy druciarz (nešťastný drotár), wędrowiec (vandrovník), węgier (Maďar), rzemieślnik (remeselník), obieżyświat (svetobežník), naprawiaczy garnków (opravár hrnčekov), powsinogi Beskidskie (beskydský všadebol), góral od Trenczyna (horal od Trenčína).

Výkriky: Garnki drutować (hrnce drôtovať) – Garnki pobielać (hrnce cínovať), Blaszane naprawiać (plechové hrnce opravovať), Sem garnki drutowaty, rondle pobielaty (dajte hrnce drôtovať, rajnice cínovať. Táto veta prezrádza ukrajinský vplyv.)

Rusko

Žesťanik (klampiar), venger (Maďar), provoločnik (drotár), pajaľščik (spájkovač).

Výkriky: U kogo garški rozbity? Pusť ich počiňat. (Kto má rozbité hrnce? Dajte ich opraviť.)

Švajčiarsko

Beckibuetzer (opravár riadu), Kesselflicker (opravár kotlov), Geschirrhafter (opravár riadu),

Kessler (kotlár), Pfannenbletzer (opravár panvíc), Beckelimacher (výrobca riadu).

Francúzsko a Belgicko

Chaudronnier ambulant (vandrovný kotlár), Hongrois (Maďar), petit nomade slovaque (malý slovenský tulák).

Holandsko

Kettellapper (kotlár), pannelapper (panvičiar).

Výkrik: Koopt muizenvallen, koopt! (Kúpte pasce na myši, kúpte!)

Dánsko

Klinker, Klinkemand

Anglicko

V anglickej literatúre sa drotár vyskytuje ako wandering Hungarian (potulný Maďar), wandering Slav (potulný Slovan) a pot knitter (opravár hrncov).

Slovinsko

Slovaški piskrovezec alebo lancovezec (slovenský drotár), popótnik slovák (vandrovný Slovák).

Výkriky: Lonce vezet, kŕpati, flikat, lotat. (Hrnce drôtovať, flikovať, spájkovať).

MRAVY A ZVYKY

Hlboká religiozita a povery boli veľmi rozšírené. Vandrovný drotár v nich hľadal ochranu pred zlom sveta a sľuboval si od nich osobné šťastie a vonkajší blahobyt. Mravy a zvyky, ktoré môžeme sledovať už v počiatočných dobách drotárstva, vyjadrovali jeho duchovný postoj.

4 Drotár s drôtom na pleci. Prekreslil akad. maliar Miroslav Cipár

Narodenie

Keď sa rodičom narodil syn, položili ho

zahaleného do mäkkej barančiny na slamenicu a ticho sa nádejali, že bude mať pekné kučeravé vlasy. Potom ho trikrát vystrčili z okna na drevenej lopate, ktorá sa ináč používala na pečenie chleba a zakričali „Svetom, moje, svetom.“ Ďaleké cesty boli teda chlapcom predurčené už od kolísky. Do prvého kúpeľa novorodenca sa hádzala minca. Ak sami nemali žiadnu zlatku, požičali si ju od nejakého známeho, aby pričarovali budúcemu drotárovi vytúžené peňažné požehnanie.

Rozlúčka

Prv ako sa vydal drotár do cudziny, išiel do kostola, aby sa pomodlil a vyspovedal. Potom sa rozlúčil s farárom, richtárom a notárom. Zatiaľ bola manželka doma zamestnaná pečením chleba a koláčov; pretože, kto sa chcel vrátiť domov s plnou torbou, ten musel podľa ľudovej povery každopádne odísť s plným košom. Do torby a odevu sa ukryli „zázračné bylinky“. Spájali s nimi nádej na bohabojný spôsob života, manželskú vernosť a bohatý zisk až po šťastný návrat. Niekedy ukryla manželka do koženej kapsy svojho muža aj kúsok osieho hniezda a vyjadrovala tak svoju nádej, že sa budú v cudzine zákazníci okolo neho len tak rojiť. Inokedy posýpali odchádzajúceho zrnom, ktoré malo nadeliť požehnanie a blahobyt; zrnká, ktoré postrkali do vrecák kabáta, sprevádzali drotára.

Mladých chlapcov, ktorí išli do cudziny s nimi, ozdobili kvetmi a bylinami „s čarovnou mocou“, ktoré ženy a dievčatá natrhali vo svätojánsku noc. Pred opustením rodinného kozubu sa postavil domáci pán do stredu izby, a jeho rodina ho obhadzovala zo všetkých kútov smetím. Manželka mu potom urobila na čelo znak kríža svätenou vodou. V obci Kolárovice zvykol lúčiaci sa drotár prevrhnúť vodou naplnenú hlinenú nádobu, ktorú mu žena postavila na prah dverí, aby tak odplavil všetko zlé, čo by sa mu mohlo prihodiť.

Do drotárovho klobúka dali aj pár grajciarov, ten potom vzal z nich jeden a hodil ho do najbližšieho potoka. Tento „peniaz pre šťastie“ sa mu mal vrátiť neskoršie po návrate domov na úrokoch a úrokoch z úrokov. V spišskej oblasti sa klobúk používal aj ako pohár na kocky. Ak ostali aspoň tri mince ležať číslom nahor, tak to sľubovalo veľa práce, ale zároveň to bol aj znak, ktorý nabádal k opatrnosti.

Pred konečným odchodom sa rozlúčil drotár s rodinou, pomodlil sa a bozkal domáci stôl; prah dverí prekročil najprv pravou nohou. Drotár opustil dom ako prvý a nikto ho nesmel dobehnúť; tak mu malo ísť šťastie vždy v ústrety. Niekedy sa ešte raz vrátil, aby sa nemusel stretnúť s nepríjemnou starou osobou. Domov sa však už nesmel vrátiť. Vlastná žena alebo sestra ho vyprevadili na kus cesty a kľakli si s ním za dedinou pred kríž k poslednej spoločnej modlitbe. Tam, kde sa končil chotár obce, sa naposledy rozlúčili. Živiteľ rodiny vydal ešte posledné pokyny, ako sa má hospodáriť, kto môže byť účastný peňazí, ktoré bude v budúcnosti posielať a komu možno zveriť písanie listov; pretože sám nevedel ani čítať ani písať. V oblasti Veľkého Rovného a Dlhého Poľa vyprevádzali ženy svojich mužov dokonca ešte aj prvých desať až pätnásť kilometrov a niesli im plecniaky, ktoré boli bohato napchaté zásobami jedla. Kolárovické ženy sprevádzali svojich mužov ešte ďalej, až po moravskú hranicu. Po roku 1870, keď sa začala prevádzka na prvých železniciach, išli spolu až na čadčiansku alebo bytčiansku stanicu. Rozlúčka sa konala bez citových výlevov, dokonca sa vyhýbali aj tomu, aby sa otočili a navzájom si zamávali.

Práca drotára sa začínala obyčajne modlitbou za jej zdarný priebeh. Pred drôtovaním hrnca prešiel po ňom trikrát rukávom. Prvú

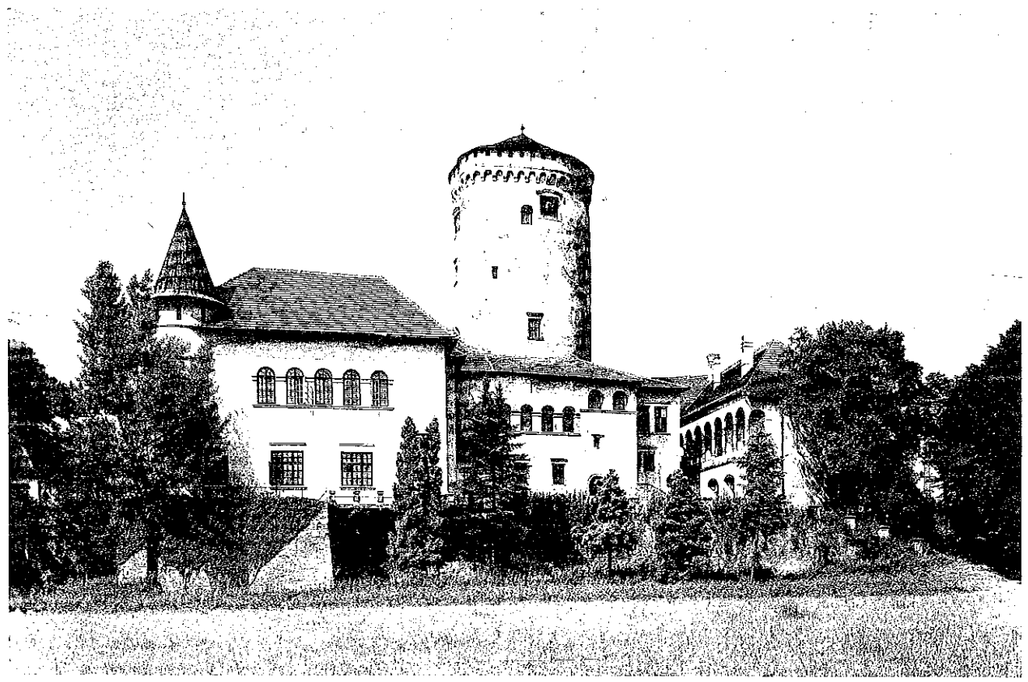

5 Považské múzeum v Žiline-Budatíne, v ktorom je umiestnená expozícia s problematikou drotárstva

mincu, ktorú zarobil po nástupe na vandrovku, uschoval na celý rok do svojej koženej kapsy. Kto chodil od domu k domu, chcel urobiť obchod už pri prvých dverách. V nádeji, že sa tým stane celý deň šťastným, bol potom aj ochotný vyjsť zákazníkovi v ústrety s nižšou cenou.

Odev

Drotári uprednostňovali šaty z hrubého súkna, aké sa nosili v drsných horských oblastiach stredného Považia; dlhé, úzke nohavice, košeľu bez goliera s otvorenými rukávmi zastrčenú do nohavíc, trvanlivú dlhú halenu, krpce a čierny klobúk z látky. Pod huňou nosili košeľu, vyvarenú v bylinkovom kúpeli a impregnovanú tukom. Osvedčený bylinkový kúpeľ chránil pred napadnutím hmyzom. Na prsnej strane košele bolo prišité vrecko, v ktorom sa uschovávali peniaze, dôležité dokumenty a pošta z domova. Golier košele tvorila úzka biela obruba, ktorá sa pod krkom stiahla červenou stužkou.

Doma ušitá huňa z látky, bez gombíkov a bez vrecák, bola zafarbená na červenkasto-hnedo alebo na čierno. Hore ju držala šnúra, v neskorších dobách aj ozdobná retiazka, ktorá sa zapínala do mosadznej spony. Huňa mala mnohostranné použitie. Chránila nositeľa pred vetrom a nečasom a zohrievala telo, keď sa nocovalo vonku, v neprívetivých šopách alebo ubytovaniach. Ľavý rukáv hune bol na konci obyčajne zošitý, takže vzniklo dodatočne vrecko na úschovu cennejších predmetov. Obrubu zdobili úzke žlté, červené

alebo zelené šnúrky. Biele nohavice z teplej odolnej látky, nazývané aj rumunskými alebo valašskými nohavicami, plnili veľmi dobre svoj praktický účel, obzvlášť na nožných častiach, na ktoré sa pri drôtovaní vo výške kolien kládli najvyššie nároky. Rozodraté časti látky sa v nedeľu opravovali. Pretože rozkrok a kolená boli spevnené kožou, naskytol sa niekedy pohľad na záplatovú mozaiku. Nohavice sa na bokoch držali pomocou širokého koženého opasku vybíjaného okrúhlymi mosadznými cvočkami.

Hlavu pokrýval veľký klobúk so širokou strechou z čiernej látky, nazývaný aj strecháň. Poskytoval ochranu proti slnku, dažďu a snehu a slúžil ako podhlavník; načierala sa ním dokonca aj voda na pitie. Niektorí kysucký drotári uprednostňovali malý čierny klobúk s úzkou strieškou, ktorému dali názov brúsik. Dlhé vlasy, padajúce až na hruď, sa ešte na začiatku 19. storočia zapletali do štyroch vrkočov.

Kožená kapsa trenčianskych drotárov, ktorá sa nosila na remeni prevesená cez plece vo výške bokov, bola so svojimi mosadznými cvočkami a kovaním zvláštnou okrasou. Boli na ňu veľmi pyšní a jej ošetrovaniu venovali veľa času. Spišskí drotári sa naproti tomu obliekali jednoduchšie. Nosili ľanové alebo konopné košele, krátky ovčí kožuštek bez rukávov, hrubé nohavice z látky, huňu a kapsu z látky. Pôvodne chodili tak trenčianski, ako aj spišskí drotári v kožených sandáloch, ktorých pravouhlá kožená podošva sa uväzovala koženými remienkami okolo členkov. Od týchto krpcov sa upúšťalo len v lete, lebo vtedy sa chodievalo po kraji naboso. Neskoršie nahradili krpce pevné kožené topánky.

Nepostrádateľná bola pre drotára valaška. Pozostávala z hrčovitej palice, na jeden koniec ktorej sa nasadil hrot zo železa alebo z ocele. Dodatočne sa ozdobila kúskami kovu, predovšetkým mosadzným kovaním a medailónmi. Valaška bola prechádzkovou palicou a zároveň zbraňou, keď bolo treba držať od tela útočníkov alebo dotieravých psov.

PRACOVNÝ ŽIVOT A PRACOVNÉ TECHNIKY

Spočiatku vykonávali drotári v krajinách starej monarchie len opravárske práce na poľnohospodárskom náradí a predmetoch dennej potreby v domácnostiach. Z dreva vyrobené šechtáre, korytá, okovy, truhly na obilie a sudy, hrable a cepy sa po zdrôtovaní a spojení skobami stali opäť použiteľnými. Držadlá a dná košov z vŕbového prútia a opálok na krmu sa opravovali a spevňovali drôtenou výplňou; opravovali sa záhradné a parkové ploty, sitá rozličného druhu a veľkosti, drôtené siete na okná komôr a sýpok. Zručnosť ich prstov pri obnovovaní mriežok, sietí a sít dala drotárom v Maďarsku meno sodronyosok, t. j. sitári. Pri týchto pomerne jednoduchých prácach zbierali potrebné skúsenosti, aby mohli neskoršie opravovať aj poškodené hlinené nádoby súkromných domácností. Aj v tom sa stali časom všeobecne uznávanými odborníkmi. Kým v počiatočných dobách drotárskej éry sa používal len mäkký čierny drôt, pracovalo sa neskôr aj s kaleným drôtom. Mäkký drôt sa nakupoval v niektorých európskych mestách v kotúčoch, tvrdý drôt na funty rôznej hrúbky a kvality.

Kotúče drôtu sa na dlhé potulky prehodili cez plece, niekedy sa priviazali krúžkami z tvrdého drôtu na závesný remeň, a tak sa nosili na huni preloženej cez plece. Váha kotúčov drôtu sa pritom rozdelila rovnomerne na prsia a chrbát, aby zbytočne neprekážali pri chôdzi. Závesné remene sa príležitostne na okrasu vybili mosadznými klincami a krúžkami. Iní drotári nosili zas viazanice svojho drôtu na „uzde", ktorá pozostávala z tvrdého drôtu a na hrudi sa upevňovala háčikom na závesný remeň koženej kapsy alebo na koženú kapsu samu. Niektorý si prehodil cez

plece valašku, na ktorej viseli viazanice drôtu. Tri-štyri viazanice drôtu sa nosili, ak boli dosť malé, na uzde nad ľavým zápästím, alebo sa jednoducho držali v ruke.

Z náradia boli pôvodne k dispozícii len štikacie kliešte a šidlo. Štikacími kliešťami sa drôt odštikoval v želanej dĺžke. Šidlo, ktoré slúžilo vlastne na opravu šiat, sa ukázalo byť veľmi užitočným pri vŕtaní a rozširovaní dier na drevených, hlinených a plechových nádobách.

Pri svojej práci používal drotár rozličné metódy; patrilo k nim napríklad „haftovanie" alebo „šitie" a ovíjanie. Pri haftovaní sa opatrne vyvŕtali po oboch stranách pukliny alebo trhliny malé dierky, cez ktoré sa prevliekol drôt, ktorého konce sa zviazali. Jednoduchšie sa nádoby drôtom ovíjali. Trhliny a pukliny sa po obojstrannom prevŕtaní spájali aj železnými sponkami. Je doložené, že pri misách sa sponkami spojilo dohromady dokonca viac ako tridsať úlomkov.

Odlomené uchá, výlevky, náustky a viaceré iné podobné časti sa upevňovali bandážami z plechu. Od „prepletenia" poškodených miest jemných drôteným pletivom sa odvodzujú v nemeckom kultúrnom priestore označenia „Topfflechter" a „Topfstricker". Pletacia technika sa riadila druhom poškodenia nádoby; pritom vznikli za desaťročia rôzne geometrické pletacie vzory.

Základným pre všetky spôsoby drôtovania bolo *sieťovanie*. Používalo sa všeobecne na opravu, v Nemecku aj na poistenie nových hlinených nádob a zvýšenie ich odolnosti voči vonkajším násilným vplyvom. Pritom sa na hrdlo alebo hornú časť steny nádoby uložila horná obrúčka, na dolnú časť dolná obrúčka z drôtu. Obidve obrúčky sa tiež nazývali pevnými obrúčkami. Medzi ne sa kolmo, resp. vodorovne rozdelili rebrá alebo drôtené preklady, ktoré sa prispôsobovali veľkosti a tvaru nádoby.

Oprava rozbitých nádob sa uskutočňovala v niekoľkých krokoch. Najprv sa črepy zlepili. Ak nebolo k dispozícii nijaké pevné škrobové lepidlo, musel za náhradu poslúžiť chlieb zvlhčený slinami. Len potom sa začalo drôtovanie. Niekedy sa pracovalo aj bez pomoci lepidla. Na hornú časť nádoby, napr. vo výške držadla, sa uložila horná obrúčka, ktorá v tomto prípade obopäla aj hornú časť ucha, ktoré sa zabezpečilo na hornom okraji nádoby ešte drôtenou sponkou. S obrúčkou sa spojilo až jedenásť kúskov drôtu ako rebrá. Vyčnievajúce konce spojených drôtov sa starostlivo odštikli. Následne sa oplietla stena nádoby. Očká prispôsobené veľkosti nádoby sa zmenšovali smerom nadol alebo nahor. Tam, kde sa nádoba pred dnom zužuje, sa uložila spodná obrúčka; v opačnom prípade sa dno potiahlo mriežkou. Očká sa pevne spojili s dolnou obrúčkou alebo mriežkou na dne.

Tesnosť opravenej nádoby sa vyskúšala ponorením do vody alebo naplnením vodou. Aj jasný tón pri poklepe na dno nádoby presvedčil drotára o tom, že dielo sa podarilo. Že drotári boli aj huncúti, ukazuje jedna malá anekdota. Keď jedna sedliačka naplnila vodou opravenú nádobu, zbadala, že nebola tesná a povedala: „Drotár, nádoba tečie!" Oslovený sa jej pozrel pokojne do očí a odvetil: „Ani stopy, gazdiná, nádoba netečie, to mi môžeš veriť. To predsa tečie voda!"

Drôtovanie hlinených a keramických nádob nie je také jednoduché, ako by sme si mohli pri povrchnom pozorovaní myslieť. Patrí k nemu pokojná ruka a veľká remeselnícka zručnosť. Tá vyvolala aj údiv sliezskeho osvetára Johanna Winklera, ktorý sa pozeral na prsty šikovnému drotárovi a nadobudol pritom dojem, že nenávíja drôt, ale dlhú bavlnenú niť.

Jedinečným ukážkovým kusom drotárskeho pletiarskeho umenia je zlatým drôtom opletený hrniec milionára Vojtěcha Lannu, bývalého pltníka z Českých Budějovíc. Uchoval si ešte črepy

jedného hrnca, v ktorom si voľakedy so svojím otcom pripravovali obedy a večere. Nejaký drotár ich spojil lepidlom a umelecky zadrôtoval len nato zaobstaraným zlatým drôtom. Tento skvost mal svoje miesto vedľa ostatných vzácností, ktoré majiteľ uchovával vo vitríne.

Postupne zdokonalili predovšetkým drotári pracujúci v Rakúsku svoje techniky do takej miery, že dokázali drôtovať aj predmety z porcelánu, napr. taniere a vázy. Používali na to mosadzný drôt, ktorý nehrdzavel a zároveň zvyšoval estetický dojem z drôtovaného predmetu. Zaobchádzanie s porcelánom predpokladalo nakoniec popri remeselníckych schopnostiach aj jemnejšie umelecké cítenie. Niektorí drotári ukazovali na tento svoj zmysel pre jemnosť tým, že nosili klobúky ovinuté tenkým mosadzným drôtom.

Vyzdvihnúť treba predovšetkým drôtovanie porcelánových fajok, čo sa robilo zvlášť starostlivo.

Dotyk so železným drôtom a silné preťažovanie vytvárali na rukách pľuzgiere. Aby zbavili prsty na rukách rušivého potu, pomáhali si pieskom a prachom.

Okrem tejto pre drotárov typickej činnosti pridružila sa i oprava poškodených drôtených rámov okuliarov, a tak ľud drotárov túžobne očakával.

Odraz opletania hlinených nádob slov. drotármi v archívnych a literárnych prameňoch od druhej pol. 18. storočia po dnešok:

Johann Matthias Korabínsky, 1786; Štát. archív Trenčín: Conscriptiones, 1828; J. C. Thiele, 1833; K. F. Vollrath Hoffmann, 1837; Johann Georg Krünitz, 1845; Gabriel von Prónay, 1855; Mayers Konversations Lexikon, 1890; Ottův slovnik naučný – 8 diel, 1894; Hermann Kind, dizertačná, doktorská práca, 1899; E. Volckmann, 1921.

Od roku 1907 stala sa táto činnosť drotárov predmetom nielen národopisného pozorovania, ale i dôkladného, vedeckého výskumu najmä v Nemecku, Maďarsku a Rakúsku.

Národopisec Karel Procházka opisuje sedem systémov drôtovania keramických a porcelánových nádob, ktoré boli bežné u kolárovických drotárov: do kocky, do saka, do kríža, do mriežky, na retiazku, do hviezdy a na päťuholník. Rozlične sa medzi sebou spájali. Ulrike Wachterová z Pedagogickej fakulty mníchovskej univerzity zaoberá sa i pôvodnou činnosťou slov. drotárov, podrobne uvádza jednotlivé spôsoby opletania a pripojuje i technické výkresy opletania od Szalontaya.

Paul Stieber v publikácii uvádza: Nové nádoby sa často opletali drôtom preventívne, rozbité sa takto opravovali. Robili to zväčša vandrovní drotári...: drôtenú sieťku, sieťové viazanie, obvodové viazanie. Béla Szalontay z Ústavu Univerzity Lajosa Kossutha v Debrecíne spomína päť typov sieťovaní: zakotvujúce, priečne, koncové, dnové a čiastočné viazania, ako aj štyri možnosti upevňovania volných koncov drôtu. Ako jediný tiež uvádza presný opis iných drotárskych techník a dokladá ich technickými, podrobnými kresbami. Dôkladný vedecký výskum opletania vykonal Dr. Klaus-Dieter Hahn z Úradu pre prehistóriu a rané dejiny (Ochrana pamiatok) v Lübecku a v uverejnenej práci medziiným uvádza: „Spomínané nádoby z Lübecku sú rovnakým spôsobom opletené drôteným pletivom v sieťovom viazaní. Pri oprave hrncov sa rozlišovali tri spôsoby drôtovania: sieťové viazanie, obvodové viazanie a sponové viazanie. Podľa národopisných výskumov sa sieťové viazanie, ako ho poznáme na nádobách z Lübecku, nepoužívalo len na opravy, ale aj na preventívnu ochranu prípadných nových nádob. Ide väčšinou o roky 1809 až 1888." V súkromnej korešpondencii uvádza: „Pri drôtených pletivách vôbec ide o umelecky upletené drôtené sieťky,

ktoré boli zdanlivo urobené rovnakým spôsobom, takže predpokladám, že ich vyrábali špecializovaní remeselníci. T. č. mi však nie je známe, o ktorý druh povolania pritom šlo.

V tomto štádiu mojich výskumov som sa ešte nepustil do archívneho štúdia, takže t. č. sa ešte nemôžem vyjadriť o osobách, ktoré vyrábali opletenie pre hrnce. Vychádzam však z toho, že išlo o celkom zvláštnu skupinu osôb, ktoré by som zatiaľ rád označil ako „drotárov".

Vo Vlastivednom múzeu Aying (pri Mníchove) vášnivý zberateľ opletených hlinených nádob, Ing. Lindner s manželkou, zozbierali vyše 50 rozličných nádob dôkladne opletených viacerými spôsobmi technicky popísaných.

V Rakúsku sa veľmi intenzívne zaoberal výskumom pletacích techník poškodených hlinených nádob Ing. Franz Maresch, pracovník Österr. Museum ľudového umenia vo Viedni. Opieral sa pritom nielen o archívne podklady, ale hlavne konzultovaním s drotármi. Tieto poznatky boli uverejnené. Podobným spôsobom postupoval i pracovník Vlastivedného múzea v Bad Halle T. Thoma.

Opravy plechových nádob

Okolo polovice 19. storočia sa do domácností dostal nový kuchynský riad z plechu a smaltu. Veľa drotárov sa vtedy preorientovalo na tento tovar, vyrábaný priemyselne vo veľkých množstvách. Kým starší ostali verní oprave hlinených nádob a len pomimo sa podujímali na menšie opravy plechových a smaltovaných nádob, vyrástla mladá generácia drotárov, ktorá bola prístupnejšia novým technikám a osvojila si ich. Dokonca aj hlinené nádoby sa opravovali kúskami plechu. Pretože drôtené dná hlinených nádob opätovným zahrievaním na ohniskách mäkli a nakoniec pukali, prešlo sa na ochranu dna nádoby zvonku vhodnou plechovou platňou.

Nové opravárske techniky zahrnovali o. i. používanie čierneho a zinkového plechu, čo si vyžadovalo dostatočné náradie a pomocné nástroje. Patrili k nim nožnice na plech, tri rozličné príručné nákovy (prídržky) na drobné ohýbanie plechu, sekera na zaklepávanie ohybu, ploché kliešte na ohýbanie plechu, šidlo, rôzne kladivá, priebojníky, dláto, železná rašpľa a rozličné nity. Na spájkovanie nosili pri sebe spájkovačku, 45–46-percentný spájkovací cín, kyselinu sírovú, čpavok a husie brká.

Kým spočiatku sa toto náradie napchávalo do starej spoľahlivej kapsy, neskoršie nastúpila na jej miesto krošňa. Vyrábala sa prevažne z dreva, v Maďarsku spočiatku aj z vŕbového prútia, v tvare podlhovastej, pravouhlej, smerom nadol sa rozširujúcej skrinky alebo koša, ktorý bol vybavený ešte aj priečinkami. Horná časť bola zošikmená, aby mohla ľahšie odtekať dažďová voda. Vpravo a vľavo boli pripevnené závesné remene. Cenné predmety, peniaze, doklady a pošta sa ukrývali v tajnom priečinku urobenom na tento účel. Spodné priečinky obsahovali bielizeň a prostriedky na ošetrovanie pre vlastnú potrebu, kým v hornej, užšej časti krošne sa ukladal plech, drôt a nutné náradie. V Čechách, na Morave a v Rakúsku sa náradie a pomocné nástroje uschovávali aj v ľahkej drevenej truhlici – klomfe, ktorá sa síce podobala košu nosenému na chrbte, ale nosila sa vždy prevesená cez plece. Krošne boli ozdobené mosadznými cvočkami a označené iniciálami svojich majiteľov.

Diery, ktoré vznikli na plechových nádobách, sa najjednoduchšie plátali nitmi. Diera sa šidlom rozšírila tak, aby sa do nej dal vsadiť veľkosťou a hrúbkou vyhovujúci nit a jeho rozklepaním vznikla záplata; potrebný protitlak sa dosahoval ručnou nákovou.

Diery, pre ktoré bol priemer nitu príliš malý, sa látali. Záplaty, dva malé, štvorcové kúsky plechu, ktoré sa vyrezávali z väčších plechov, ktoré nosili so sebou, sa z vnútornej a vonkajšej

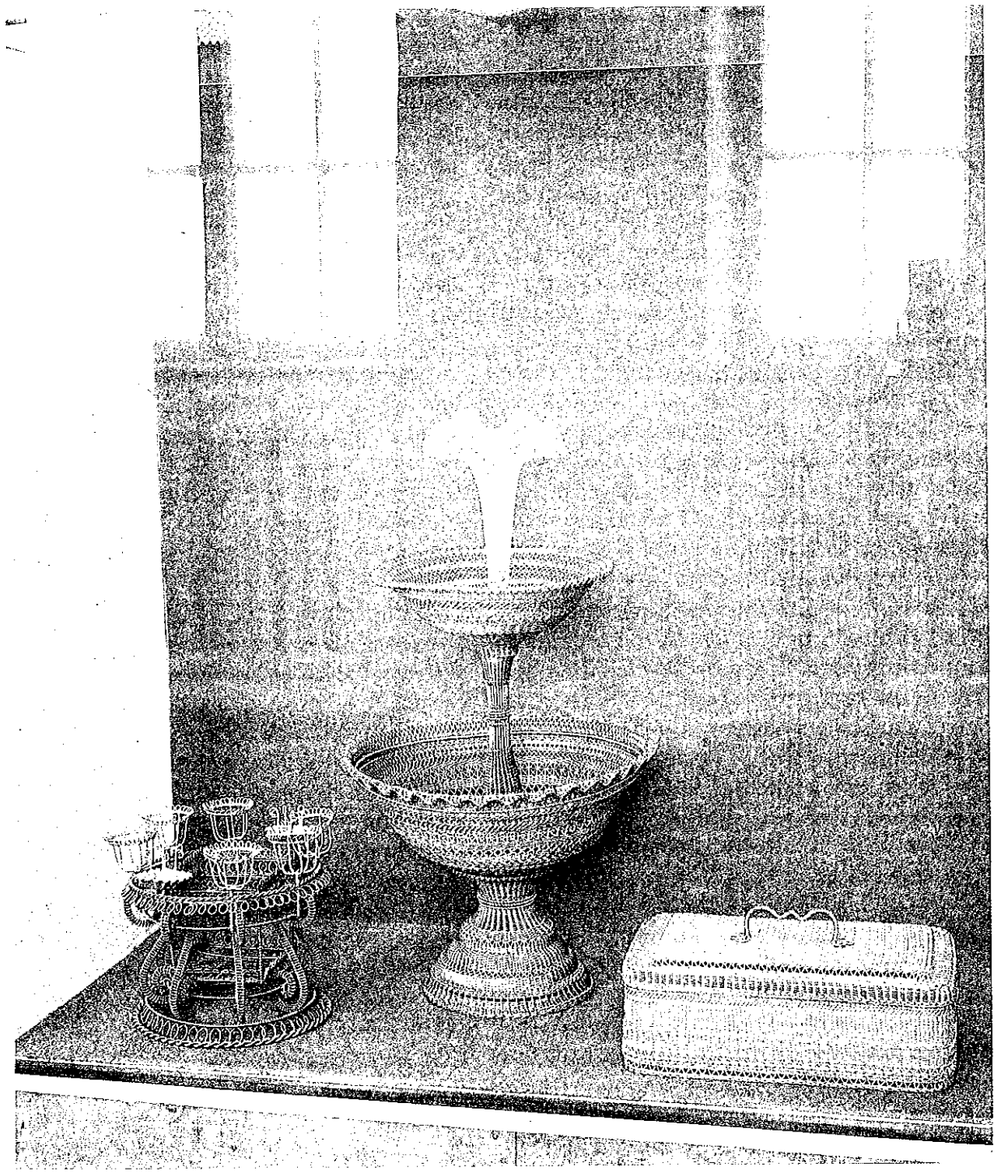

6 Umelecké výrobky z drôtu. Považské múzeum, Žilina-Budatín. Foto Štefan Marton

strany pritlačili na poškodené miesto a šidlom sa do nich urobili dierky. Klepaním sa prispôsobili plechu nádoby a spojili nitom, ktorý sa zvonku proti zodpovedajúcemu tlaku zvnútra rozklepal. Takýmto spôsobom sa mohli pri veľkej skúsenosti stať nádoby úplne vodotesnými. Tí menej zruční zvykli záplaty pre istotu spojiť ešte aj lepidlom z múky.

Nahrádzali sa aj chýbajúce uchá na nádobách. Náhradné ucho sa zhotovilo z plechového prúžku, ktorého okraje sa zahli dovnútra a naplocho rozklepali. Plechové prúžky sa tvarovali holými rukami a za pomoci ručnej nákovy. Naširoko rozklepané konce ucha sa prinitovali vyššie opísaným spôsobom ku stene nádoby.

Prepálené dná plechových a smaltovaných nádob sa opravovali technikou zahýbania. Vyrezalo sa poškodené dno a rezná hrana sa kladivom a malou nákovou vyhla von tak, že utvorila so stenou nádoby uhol 90 stupňov. Kružidlom sa sňal polomer dna, pričom sa pridávali ešte dva centimetre na okraj nádoby. Miera sa preniesla na plechovú platňu, z ktorej sa vyrezal zodpovedajúci kus. Nové dno sa potom priložilo k vyvráteným okrajom pôvodného dna a dobre zaklepalo. Potrebný protitlak sa docielil ručnou nákovou. Opravovaný predmet bol pritom pevne stlačený medzi kolenami drotára. Zvláštna opatrnosť bola samozrejmá kvôli nebezpečenstvu odlupovania sa smaltu od nádob.

Drotári pracujúci v Nemecku poznali aj spájkovanie, ktoré však ovládali len mladší ľudia. Spájkovaním sa odstraňovali menšie diery a pripevňovali sa držadlá na kovovom riade, ak sa nepoužíval na varenie, smaženie alebo pečenie. Miesta, ktoré sa mali spájkovať, sa predtým dôkladne očistili husím brkom namočeným v kyseline sírovej; za ten čas sa na domácom ohni rozžeravila spájkovačka. Rôzne nerovnosti po rýchlo tvrdnúcom cíne sa odstraňovali pilníkom alebo rašpľou. Boli aj drotári, ktorí vo svojej práci spájali dovedna nitovanie, ohýbanie a spájkovanie.

Veľa drotárov sa časom usadilo v mestách. Nepotrebovali už voľakedajšie krošne, ale uchovávali svoj pracovný materiál a ručné náradie v malých plechových nádobách, najmä v plechových hrncoch, ktoré nosili v ruke alebo na ramene cez plece. Svojím vonkajším vzhľadom sa takto drotár očividne podobal mestskému remeselníkovi a nepripomínal už bývalého tuláka. Vyvolával tým menej podozrenia a ľahšie sa mohol vyhnúť skúškam na mestských úradoch, keď nemal schválený výkon živnosti. Ako v mnohých mestách, tak aj vo Viedni, nemali drotári totiž dovolené preberať väčšie opravy nádob.

Príčiny vzniku opletania v Nemecku

Na základe najnovšej písomnej informácie riaditeľa Deutsches Drahtmuseum Dr. Jörga Feldkama, dozvedáme sa o príčinách vzniku opletania hlinených nádob v Nemecku.

Altena, mesto v Märkischskom okrese Severného Porýnia-Vestfálska, leží v údolí rieky Lehne, a pretože je roztiahnuté, zasahuje do viacerých vedľajších dolín. Z drotárskeho remesla, ktoré tu bolo udomácnené od 14. storočia, sa vyvinul dôležitý priemysel výroby drôtu a spracovania kovov (ťahanie drôtu, ihly, nity, skrutky a spružiny).

„Drotári, resp. drotár" má s Altenou zvláštnu súvislosť, veď jeden drotár, prezývaný Pott Jost, bol patrónom altenského streleckého spolku. Čo sa s Pottom Jostom dialo ďalej, možno len tušiť. Nedá sa ani vysvetliť, kedy sa spojili vôbec pojmy „Pott" a „Jost". Tento starý svätec z 80-tych rokov 16. storočia sa však tešil takej obľube, že jeho obraz nosili na procesiách ešte celých ďalších dvesto rokov.

Vo „Wochenblatt"-e z 25. júla 1846 je v jednom článku odtlačená „Povesť o Pottovi Jostovi":

„Bol raz jeden muž, ktorý sa menoval Jost a obchodoval s hlinenými a kameninovými hrncami. Všade, kam prišiel, ho volali Pott Jost. (Pot je francúzske slovo = hrniec.) Tomuto mužovi sa stalo nešťastie, keď spadol so svojím krehkým tovarom a uvidel ho v črepoch. Spadol ako kupec a vstal ako žobrák, a takto aj prišiel do Alteny. Aj keď ho pre jeho nešťastie veľmi ľutovali, nepodporili ho ešte peniazmi, ako si vlastne želal, ale drôtovým odpadom, ako sa to aj dnes ešte často stáva.

Núdza, v ktorej sa takýmto spôsobom ocitol, ho priviedla, tisícročiami overená najväčšia vynálezkyňa, na šťastnú myšlienku, aby tým drôtom opäť spojil rozbité hrnce.

Pott Jost umrel, ale jeho vynález nielen že zostal pri živote, ale sa rozšíril na celom svete a po niekoľkých rokoch sa tak rozvinul, že sa v hrnčiarňach opletali hneď nové hrnce hustým drôteným pletivom. Spočiatku stačili len krátke konce, aby sa dali opäť spojiť prevŕtané črepy."

Keď teraz drôtovne zaznamenávali z roka na rok väčší rozkvet, spomenuli si Altenčania, keď už jeho kosti dávno spráchniveli, na muža, ktorému vďačili za toľké požehnanie.

Tvorca povesti, obdarený fantáziou, urobil z Potta Josta znovu človeka z mäsa a krvi, ktorý sa volal Jost a obchodoval s pottmi, pádom na dvore Sassenscheidu urobil zo svojho tovaru črepy, vyžaloval sa zo svojej biedy altenským drôtarom, a pretože aj títo boli len chudobní ľudia, dostal iba drôtový odpad a z núdze zrodený vynález flikovania črepov a v ďalšom vývoji opletania hlinených hrncov drôtom sa zmenil potom neskoršie pre statočných Altenčanov na veľké požehnanie rozmachom obchodu s drôtom a plechom.

Už dva roky existuje aj pomník Potta Josta z bronzu v nadživotnej veľkosti od plettenberského sochára Petra Claasena pri vjazde na jeden z altenských mostov cez rieku Lenne.

VÝROBKY VANDROVNÝCH DROTÁROV Z DRÔTU A PLECHU

Na prvom mieste tu treba spomenúť šparáky do fajok, ktoré vyrábali spočiatku len pre vlastnú potrebu, neskoršie aj na predaj. Ich výroba zo železného drôtu, ktorý čoskoro nahradil tvrdý mosadzný drôt, bola veľmi rozšírená najmä v Čechách.

Existovali rôzne druhy šparákov do fajok: jednoduché, ohnuté, flintovité („strojná pištoľ"), trojuché, päťuché, špirálové a štvorhranné so špirálou. Ozdoby sa pripájali mäkkým mosadzným drôtom. Najmä učni si mohli na šparákoch do fajok cibriť svoj zmysel pre umenie. Jedinečnosti a dôslednosti práce na šparákoch do fajok z mosadzného drôtu sa dostalo verejného uznania v roku 1848 počas Pražskej krajinskej ľudovej výstavy. Niekoľko exemplárov šparákov do fajok z mosadze vraj vzal jeden turecký paša.

Pasce na myši a potkany boli veľmi rozšírené už pred drotárskou érou. Drotári prispeli určite k ich výrobe vo veľkých množstvách a k ich rozšíreniu. Im patrí preto uznanie, že rozhodujúcou mierou spoluurčovali jednu kapitolu v dejinách európskeho obchodu a remesla. Drotári vraj spočiatku robili niekedy podomový obchod len s pascami na myši, a preto sa aj volali obchodníci s pascami na myši. Pasce na myši mali veľký odbyt. Technická úprava zužitkovala vlastné dlhoročné skúsenosti s hlodavcami na ich potulkách po poliach a nivách a počas ich pobytu na sedliackych dvoroch. Ich rada, ako treba pasce najúčinnejšie nastaviť a ošetrovať, bola tiež veľa hodna. Pre nedostatok iných, lepších prostriedkov hubenia, stali sa pasce na hlodavce z drôtu na viac ako dvesto rokov najpožadovanejším drotárskym artiklom.

Jednoduché, pevné pasce na myši sa robili spravidla asi v troch tuctoch rôznych tvarov, ktoré nachádzali rôznu odozvu vždy podľa kraja.

Dielne, manufaktúry a továrne, ktoré viedli drotári, vzali si neskôr veľkovýrobu pascí do svojho programu. V rokoch malovýroby prináležala v drotárskych dielňach výroba pascí na myši a potkany učňom.

Odborníkom v oblasti pascí na myši je Reinhard Hellwig, ktorý vlastní v Meerbuschi najväčšiu zbierku tohto druhu v Európe, ktorá sa skladá približne z tisícky podľa najnovších údajov rozličných exemplárov zo štyridsiatich dvoch krajín. Teší nás, že sa na tomto mieste môžeme oprieť o jeho znalosť veci. Sám napísal malý príspevok o bežných typoch pascí, ktorý sme s jeho láskavým súhlasom zaradili doslovne do tohto odseku.

Reinhard Hellwig vyhodnotil štyridsaťjeden vyobrazení z rokov 1630 až 1899. Podľa nich sa dajú medzi pascami na myši a potkany slovenských drotárov rozlišovať v podstate štyri typy.

Najobľúbenejším modelom bola azda *okrúhla košíková pasca* upletená z drôtu a s dreveným dnom. Tento typ pasce sa našiel na tridsiatich troch vyobrazeniach (80 %) z viac ako dvestopäťdesiatich rokov. Myš prilákaná návnadou sa musí predrať úzkou vybiehajúcou drôtenou chodbičkou. Elastické drôty sa za ňou vrátia do pôvodnej pozície a pre myš už niet z pasce návratu.

Obľúbeným typom pasce bola aj *skrinková pasca,* ktorá bola znázornená šestnásťkrát (40 %), ale až po roku 1810. Pasca mala padacie dvere, ktoré priťahovalo pero. Ku dverám je pripevnený dlhší strmeň, ktorý siaha pod vypínací háčik, na ktorom je pripevnená návnada. Pri pokuse odtrhnúť návnadu z háčika sa strmeň uvoľní a padacie dvierka sa zatvoria ťahom pera.

Dierovú alebo slučkovú pascu bolo možno nájsť na siedmich (17 %) obrázkoch, počnúc rokom 1750. Tento typ pasce je podľa toho, podobne ako košíková pasca, už dosť starý. Do brvna sú vyvŕtané tri až desať dier s priemerom asi tri centimetre, dostačujúce akurát na to, aby cez ne mohla preliezť myš. Okrúhla drôtená slučka, ktorá je mimo skrinky spojená s perom, sa *nastraží* cez úzky otvor v streche skrinky a niťou sa upevní tak, aby niť votrelcovi uzavrela prístup k syru a slanine. Myš prehryzne niť, čo je pre skutočnú myš potešením, slučka vystrelí silou pera nahor a zviera zaškrtí. Kto by si na tomto mieste nespomenul na dôvtipný nemecký obrat, ktorý znalcovi pascí veľa napovie: „Tu neprehryzne myš žiadnu niť."

Na jednom obrázku z roku 1890 drží drotár z Kysúc v ruke *pascu s príklopným strmeňom* (chlapačku). Je to na celom svete vari najčastejší typ pasce. Dodatočné výskumy Reinharda Hellwiga dokázali, že tento druh pasce bol prvý raz patentovaný roku 1895 v USA a potom v roku 1902 aj v Nemecku. Patent teda napodiv udelili, hoci pasca bola v Nemecku už dávno známa. Z tradovaného podania v rodine najväčšieho výrobcu pascí v Európe vyplýva, že podnetom pre piemyselnú výrobu pascí s príklopným strmeňom bolo pravdepodobne stretnutie s jedným slovenským drotárom. Kupec Gustav Wilmking údajne kúpil pascu na jednej ceste po Uhorsku od jedného pouličného predavača a potom ju vylepšil a prestaval. Slovenský drotár a podomový obchodník patril vtedy k obrazu všedného dňa uhorských miest i vidieka.

Iným variantom pascí na myši, ktoré však neroznášali vandrovní drotári, bol „automatický masový lapač", alebo „rodinná pasca". Na hornom konci valca upleteného z drôtu je upevnená vodorovná výklopná klapka. Vnútri drôtenej klietky sa nachádza návnada, ku ktorej sa myš snaží dostať. Pritom stúpi na klapku, ktorá sa pod váhou myši prevráti nadol a umožní jej vkĺznuť dnu. Len čo zviera opustí klapku, zaujme táto svojou protiváhou opäť východiskové postavenie. Ak sa raz chytí jedna myš, potom nasledujú

aj ostatné a celá myšia rodinka sedí za mrežami.

Pasce na potkany sa všeobecne konštruovali podľa rovnakého princípu ako pasce na myši a veľkosťou dier a materiálom sa prispôsobovali veľkosti a sile potkanov. Tak napríklad na slučky sa používal namiesto železného aj oceľový drôt. Zúrivému boju chyteného tchora za vyslobodenie mohol pri pascách na tchory najskôr odolať použitý silný oceľový drôt. Pasce sa vyrábali na objednávku.

Okrúhla košíková pasca sa medzi drotármi nazývala aj „pruskou", „automatická" aj „americkou" pascou a pasca s príklopným strmeňom na myši aj „švajčiarskou" pascou. Drotár Rudolf Wolasz si dal roku 1850 v USA patentovať pascu na potkany, za čo dostal údajne odmenu sto dolárov.

V 18. a 19. storočí vydávalo veľa výrobcov pascí na myši a potkany v Nemecku, Francúzsku a Holandsku aj obrázkové katalógy pre svojich zákazníkov. V tejto súvislosti vzniká otázka o konkurenčnej schopnosti potulných drotárov. Flechtner o tom píše: „Aj keď prichádza potulný drotár v konkurenčnom boji s továrňou obyčajne nakrátko, dáva mu jeho špeciálna výroba pascí na myši možnosť vyrábať jednoducho a veľmi lacno, takže drotár ohrozuje viac továrnika pri výrobe jeho technicky komplikovaného výrobku ako fabrikant drotára". Skutočnou príčinou toho bolo asi to, že technický pokrok síce umožňoval umelecké, dômyselne konštruované pasce, ale drotárske pasce na myši ich značne prekonávali, lebo boli vyrobené tradičným spôsobom a bezporuchovo fungovali.

Z korešpondencie vedenej s Porýnskym krajinským svätom vyplýva, že düsseldorfský živnostenský spolok podnietil drotársku živnosť v Nerothe in Eiffel k tomu, aby zriadila drôtovňu v susednom Gerolsteine in Eiffel v osemdesiatych rokoch 18. storočia.

Je doložené, že remeselná výroba drôtených predmetov v Nerothe nemala svoju tradíciu. Táto bola prevzatá z cudziny, od slovenských drotárov. Toto naše tvrdenie sa opiera o magisterskú, vedeckú prácu pani Hildegard Ginzner: Die Mausfallskrämer aus der Eiffel, z roku 1986 (180 strán). Dátuje sa v nej, že zakladateľ drotárskeho remesla Theodor Kläs z Nerothu na ceste po Uhorsku dostal sa v Trenčianskej župe do styku s drotármi a spokojný sa vracal domov. Drotári boli vzorom pre nerothský ľud pre jednoduché výrobné techniky s primitívnymi nástrojmi. Prevzali od nich nielen výrobu pascí na myši, ale i do 40 rozličných druhov drôtených predmetov, potrebných v domácnostiach. Napokon si osvojili i spôsob vykonávania podomového obchodovania. Postupom času, mechanickými pomôckami a jednoduchými prístrojmi zdokonaľovali drôtenné výrobky. Neosvojili si však opletanie a spevňovanie hlinených a porcelánových nádob. Možno však právom tvrdiť, že drotári prispeli k rozvoju drôteného priemyslu v chudobnej oblasti Eiffelu. Muži z Eiffelu vykonávali podomový obchod medzi Baltským morom, Francúzskom a Poľskom.

Porýnsky národopisný úrad v Bone dal vyrobiť v roku 1989 farebný dokumentárny film a k tomu príslušnú videokazetu so sprievodnou informačnou brožúrkou od pani H. Ginzner.: Die Mausefallenmacher (51 strán), v ktorých sa poukazuje na prínos drotárov pre rozvinutie drôteného priemyslu v Nerothe. Ako zaujímavosť uvádzame, že v druhej polovici 1989 založilo sa v Nerothe špeciálne múzeum pascí na myši (Mausefallenmuseum).

Ludwigsburské železiarne v Sliezsku rozosielali svoje liatinové hladidlá skoro do celej Európy. Dali podnet k výrobe podstavcov z drôtu pod hladidlá, ktoré sa stali dôležitým drotárskym artiklom. Spočiatku sa robili veľmi jednoducho.

Silný, priebežný drôt tvoril vždy spodný aj horný rám, ktorý bol tak uložený, aby hladidlo spočívajúce na podstavci nemohlo skĺznuť. Podstavec mal tri nožičky, a dal sa držať za držadlo upevnené vpredu. Medzi obidva rámy sa časom zapracovávali geometrické vzory.

Náhubky pre hovädzí dobytok, ako sa používali v Dolnom Rakúsku v hornej časti doliny Pielachu, majú za základ silnú drôtenú obručku, nad ktorou sú napnuté tri oblúky z tenšieho drôtu. Z najvyššieho bodu stredného oblúka vedie k obručke dvanásť drôtov. Vodorovný výpletový drôt obopína slučkami silnejšie drôty, zatiaľ čo s tenkými zvislými drôtmi sa kríži. V Štajersku existovali aj náhubky s jedným neprerušeným drôteným výpletom.

Jemné drôtené mriežky našli použitie ako obločné sitá na skladoch a poľnohospodárskych budovách, ale aj na kaplnkách a kostoloch; robili ich pevne a odolne. „Očká" pletiva sa zauzľovali dvojnásobne a trojnásobne, takže pri zničení niektorých miest nepovolilo celé pletivo. Takéto mriežky sa požadovali všade v horských oblastiach Rakúska. Tvorili asi tretinu všetkej produkcie drôteného tovaru. Na objednávku sa v Rakúsku vyrábali z drôtu lopaty na štrk a kamenie pre stavebné firmy.

Lopatky na uhlie a múku, plechy na pečenie, hrnce a kanvy na olej patrili k drotárskym výrobkom z plechu. Vyrábali sa vo voľnej prírode v priekope pri ceste alebo v lese, kde kamene a kmene stromov poslúžili ako pracovné náradie a stoly.

Zavedením zemiakov ako základnej potraviny v 18. storočí v Európe a v nemeckých krajinách, k čomu podstatne prispel pruský Fridrich II. Veľký, vzrástol dopyt po drôtených parákoch na zemiaky, v čom spoznali drotári obohatenie ponuky svojho tovaru. Zákazníkov nachádzali prevažne v Nemecku, Rakúskej monarchii, Uhorsku a Poľsku.

SPOLOČENSTVÁ A UBYTOVNE VANDROVNÝCH DROTÁROV

Vandrovní drotári neboli pôvodne organizovaní. Trenčianski drotári však skoro vyvolali k životu podľa vzoru remeselníckych cechov, avšak na dobrovoľnej základni, akési spoločenstvo. Život spoločenstva drotárov pracujúcich v cudzine sa odvíjal následne hlavne v na to vybraných ubytovniach. Prispela k tomu potreba stáť si po boku a zdokonaľovať vlastné schopnosti. Ubytovne sa nachádzali na dôležitých obchodných cestách a križovatkách ciest bývalej Rakúsko-uhorskej monarchie, ako aj Nemecka a Poľska.

Na pravidelných stretnutiach si trenčianski drotári volili aklamačne správcu ubytovne, ktorého volali aj gazdom. Odsúhlasoval s kolegami pracovné revíry, dohliadal na dodržiavanie dohovorov a dbal na to, aby sa odvádzala dobrá práca. Spoločne prijaté rozhodnutia sa väčšinou presne dodržiavali. Súdržnosť príslušníkov ubytovne bola vzorná a všeobecne obdivovaná. Vďaka prísnemu vedeniu vzrastala túžba po citovej, poriadnej práci, ktorá vylučovala klamstvá. Ináč by si vzostup tejto živnosti v cudzích krajinách nebolo možné ani predstaviť. Navzájom si vymieňali technické novinky a skúsenosti a diskutovali o nich aj v kruhu mladších kolegov.

Pošta z domova sa vybavovala spoločne, lebo väčšina vandrovných drotárov nevedela ani čítať ani písať. Z ubytovní sa odosielali na Slovensko aj ťažko zarobené peniaze. V nich sa žilo. Tu sa odohrávali zápalisté slovné súboje, k čomu poskytoval feudálny spoločenský poriadok vo vlasti dosť látky na rozhovory. Veď konečne oni sami boli obeťou tohto „poriadku", ktorý ich nútil nechávať rodiny samé a hľadať peniaze na obživu v cudzine.

S narušovateľmi poriadku a s kolegami, ktorí sa správali v pridelenom pracovnom revíre v rozpore s dohovorom, sa postupovalo podľa vlast-

7 Drotár s pomocníkmi pri práci. Repro Kuzma

ných pravidiel veľmi prísne. Pri pokuse vytlačiť iného z pravidelnej oblasti, keď sa mnohý neštítil ani násilností, si to odniesli viazanice drôtu. Pri prvom priestupku tohto druhu predviedli páchateľa pred zhromaždených kolegov. Musel sa postaviť na viacero viazaníc drôtu a slávnostne sľúbiť, že v budúcnosti bude postupovať presne podľa pokynov, ktoré mu udelili. Ak sa opätovne previnil tým, že porušil poriadok, vyťahali ho za pačesy a odobrali mu pracovný revír, alebo ho jednoducho vyhnali. Pri závažnom porušení alebo zločine ohlásil a odovzdal správca ubytovne neželanú osobu príslušnej policajnej stanici. Takéto rozhodnutie, ktoré prijímali všetci obyvatelia ubytovne spoločne, strážcovia poriadku vysoko uznávali.

Drotári z rôznych miest vo vlasti, napríklad Trenčania a Spišiaci, sa dostávali častejšie do sporov, ktoré sa končili dokonca pästnými potýčkami. Trenčania nenosili totiž Spišiakov zrovna v srdci, lebo tí si navykli nedodržiavať zásadu Trenčanov „Konkurent nesmie ísť nikdy pod zavedené ceny!" a okrem toho opovrhovali aj hranicami pracovného revíru. Mali preto povesť rušiteľov pokoja a škodcov obchodu.

V tridsiatych rokoch 19. storočia sa stala drotárska ubytovňa v Štrasburgu v Alsasku jednou z najdôležitejších východiskových základní trenčianskych kolegov. Maďarský novinár Lajos Höke poznamenal roku 1836 v stati „Vandrovní Slováci", že sa v tom roku vo Schwarzenbergovom zájazdovom hostinci v Štrasburgu pravidelne schádzavalo asi osemdesiat trenčianskych drotárov. Prichádzali sem na svojich vandrovkách z Horného Rakúska, Soľnohradska a Bavorska. Takáto ubytovňa stála údajne aj v Štajerskom Hradci. Ďalšia sa nachádzala v maďarskom meste Kalocsa, kde mali drotári v slovenskom arcibiskupovi Klobušickom, ktorý tam mal rezidenciu, dobroprajného žičlivca. Spomedzi budapeštianskych ubytovní boli známe ubytovne na Sennom nábreží, ako aj dve ďalšie v hostinci „Dunajské nábrežie" a v kasíne na Rákócziho námestí, čo dalo podnet k humornému označeniu „drotárske kasíno". V Debrecíne sa stretávali v Majzerovej ulici, Hatvanskej ulici a v hostinci „Pri Kecskemétskej bráne". Vo Viedni sa drotári schádzali v Bendelengovej ulici č. 22 v XII. okrese v hostinci u istého Drahoša. V Krakove sa ich cesty križovali v hostinci „U troch Maďarov" a v Prahe v útulku Vojtěcha Náprstka, českého vlastenca a veľkého mecéna drotárov v Čechách.

Ubytovne stratili časom na význame. O Trenčanoch je známe, že sa neskôr zastavovali už len u hostinských, ktorým dôverovali alebo v dome obchodníka so železom, od ktorého

kupovali materiál. Dostali splnomocnenie preberať peňažné zásielky do vlasti a boli nápomocní pri vybavovaní korešpondencie s rodinnými príslušníkmi. Títo dôverníci spravovali čiastočne aj úspory drotárov. V Jindřišskej ulici v Prahe postupoval jeden taký dôverník bezohľadne voči rozhadzovačom peňazí a opilcom.

ODBORNÝ A TAJNÝ JAZYK VANDROVNÝCH DROTÁROV

Ochrancovia zákona v mestách i na vidieku sa pozerali zvlášť ostražito na potulných a z domu do domu chodiacich chlapov. Podozrievaní si preto časom vyvinuli jazykové zvláštnosti, ktoré im umožňovali dorozumievať sa spolu vhodným, nenápadným spôsobom. Pretože šepkanie v prítomnosti cudzích ľudí ich robilo podozrivými, vpletali radšej do bežného jazyka jednotlivé rečové obraty, ktoré boli známe len im. Výsledkom tejto hry so stavebnými kameňmi rozličných jazykov bol tajný (argot) a zároveň odborný jazyk. Len jazykové výtvory drotárov pochádzajúcich od Trenčína a zo Spiša sa mohli presadiť. Používali ich prevažne v slovanskom, nemeckom a maďarskom prostredí. Príležitostne vyvolali záujem jazykovedcov, ale dnes sú s konečnou platnosťou vymreté. Od slova „krpoš" (krpčiar, od slova krpec) sa odvodzuje aj označenie pre tento tajný jazyk – krpoština. Mnoho slov bolo odvodených z jazyka krajiny, kde zrovna vykonávali svoju činnosť a spájali ich s cudzími výrazmi, ktorým domáci človek nerozumel. Tak uprednostňovali v Nemecku ruské a poľské, v Rusku a Poľsku naopak nemecké a maďarské výrazy, až postupne vytvorili samozrejmú súčasť hovorového jazyka drotárov. S úpadkom drotárskej živnosti rozšírili sa najmä v Čechách záhaľčivé elementy, ktoré podvádzali úrady a zneužívali tajný jazyk pre seba.

Z nemčiny boli prevzaté o. i. slová habovať = mať, pucovať = čistiť, rechnovať = počítať, šrajbovať = písať, helfovať = pomáhať, futrovať = kŕmiť, meldovať = hlásiť.

Z ruštiny boli o. i. odvodené slová rabotať = pracovať, kresať = ísť, guljať = prechádzať sa, džengy = peniaze.

Z maďarčiny pochádzali slová ako košut = malý chlapec, uram = pán, uramka = pani, džarek = drotárik, mondovať = hovoriť, falat = kus, jezer = tisíc, kešeňa = vrecko, kopoňa = hlava, leveška = polievka, fogoš = motyka, kúrka = cigareta, aludnať = spať, kenir = chlieb, šero/šare = pivo, čárda = hostinec, a iné.

Súčasťou jazyka drotárov boli aj slová z rôznych nárečí, ktorým dali zvláštny význam. Na menenie slov im dobre poslúžili prípony: zub-ec = chlieb, uteka-čka = noha, červen-čik = víno, kúr-ka = cigareta a iné.

Vo vzájomnej komunikácii vznikali vety ako: Habujete skriboše? = Máte pasy? Čo ti mondoval kubroš? = Čo ti povedal policajt? Upri, džarek, konopar idze! = Zutekaj, džarek, policajt ide! Pred čárdu stojí vachár. = Pred hostincom stojí policajt. Leveški tam dostaneme. = Polievku tam dostaneme. Pozdrháme na šare do čárdy. = Pôjdeme na pivo do hostinca. A veľa iných.

ŽIVOT V RAKÚSKO-UHORSKEJ MONARCHII

Predpokladom lepšieho postavenia v povolaní a v spoločnosti bolo praktické používanie nových techník. Stále sa množiace opravy priemyselne vyrábaného riadu pre domácnosť umožnili väčšine potulných drotárov zbaviť sa najhoršej biedy. To sa darilo pochopiteľne najskôr v poľnohospodársky a priemyselne najpokročilejších krajinách. Ako drotár pracoval človek od chlapčenského po starecký vek. Na vandrovku sa vydával spravidla medzi 25. a 50. rokom života.

8 Nemecký stavebný štýl v obci Vysoká

Príznačnou pre drotára bola ich hlboká religiozita. Trenčania patrili ku rímskokatolíckemu vierovyznaniu, Spišiaci k pravoslávnemu. Zo svojej religiozity čerpali silu na prekonávanie každodenných ťažkostí a nebezpečenstiev. Pracovný deň sa začínal a končil modlitbou a šťastie v práci si navzájom želali vyslovením požehnania. So zákazníkmi sa vždy lúčili so slovami „Pán Boh zaplať!" alebo „Zbohom!". Krížiky a medailónky pripravené na krošniach alebo kožených kapsách boli výrazom ich postoja k viere. Návšteva svätej omše v nedeľu a vo sviatok bola pre nich samozrejmosťou.

Na začiatku drotárskeho obdobia chodila časť trenčianskych drotárov po živnosti v bližšom i vzdialenejšom okolí rodnej dediny a putovali po Nitrianskej, Turčianskej, Oravskej, Hontianskej a Gemerskej stolici. Iní zasa na jar opúšťali svoju vlasť, aby sa pokúsili o šťastie na maďarských nížinách; v neskorom lete sa však vracali domov kvôli zberu úrody, aby sa skoro opäť vydali do sveta.

Vandrovný drotár nepoznal nijaký pevný cieľ. Kamkoľvek ho zaniesli nohy, musel nájsť prácu. Rozbitých tanierov a mís bolo všade, kde žili ľudia a potrebný drôt vedeli získať na správnom mieste. Veľké vzdialenosti drotára neľakali, ani vtedy nie, keď bolo treba prejsť pol Európy. Výrazný orientačný zmysel a veľká odvaha im boli vlastné. Keď začali v Európe premávať prvé železnice, spoliehali sa skôr na obuvníkovho tátoša ako na pariacu novotu. Za teplých letných nocí spával pôvodne drotár sám, neskôr po dvoch alebo po troch v lese a v zlom počasí vyhľadal ochranu pod strechou, či už to bolo v maštali alebo v stodole, kde mal sedliak voľné miesto; v zime smel odpočívať v izbe na batohu slamy. Zavčas rána sa odplatil za gazdovu pohostinnosť opravou riadu a náradia alebo tým, že priložil ruku ku sedliackej práci.

Po príchode do dediny dali drotári hlasne a počuteľne zaznieť svojmu „dróóótovať!", látali sitá a sieťky, opletali hrnce a vyrábali pasce na myši. „Dielňu" si zriadili na rovnej zemi pred domami zákazníkov, za nepriaznivého počasia na schodišti, pod šopou alebo v stodole. V dedinských deťoch mali zvedavých divákov.

Príslušné úrady starej monarchie poskytovali drotárom všeobecnú, všetkými rešpektovanú slobodu pohybu, ktorá im umožnila prístup do mnohých vrstiev spoločnosti. Túto veľkorysosť využil maďarský bojovník za slobodu knieža František II. z rodu Rákócziovcov, aby počas sedliackeho povstania roku 1703 dostal medzi ľudí dôverníkov na rozširovanie svojich požiadaviek, ktoré mal na Habsburgovcov. Ochotu na to prejavili najmä trenčianski drotári.

Na konci 17. a na začiatku 18. storočia vládli na Slovensku neznesiteľné sociálne pomery, následkom ktorých vznikali aj zbojnícke bandy.

Medzi zbojníckymi kapitánmi vynikol zvlášť Juro Jánošík. Bojoval najprv vo vojsku Františka II. Rákócziho, kde už vtedy mal spojenie s jeho drotárskymi spojkami. Po prepožičaní kapitánskej hodnosti vytvoril sám zbojnícku bandu, ku ktorej sa pridali aj drotári z viacerých miest. Prívrženci zbojníckych bánd z radov drotárov sa stali tichými pomocníkmi a zaobstarávali pre nich potravu, olovo, strelný prach a iné potrebné veci.

Juro Jánošík, smelý bojovník za práva a slobody zotročeného ľudu proti vykorisťovaniu šľachty, sa stal legendárnou postavou slovenských dejín. Jeho život sa skončil 18. marca 1713 na šibenici. Na osobitnú výstrahu bol povesený na hák, zapichnutý do ľavého boku. V obžalovacom spise proti zbojníckemu kapitánovi Michalovi Vdovčíkovi-Vdovcovi, ktorý pochádzal z Gemerskej stolice na Slovensku a stál pred súdom 4. júla 1722, sa dokonca menovite spomína jeden drotár, s ktorým obžalovaný údajne úzko spolupracoval.

Pre drotárov, vandrujúcich po širých maďarských rovinách, boli zárobkové možnosti celkom dobré. Odmeňovaní boli vo všeobecnosti naturáliami, ako údeným mäsom a slaninou, mydlom alebo koženými remeňmi, ktoré potrebovali na sandále. Tieto statky sa nosili domov v zámerne na to pripravených vreciach, takzvaných osmičkách.

Proti národnému útlaku Slovákov Maďarmi vypuklo v roku 1848 slovenské povstanie, ktoré viedol slovenský národovec Jozef Miloslav Hurban. V tom istom čase viedli aj Maďari pod vedením Lajosa Kossutha neľútostný boj za oslobodenie spod poručníctva habsburgskej monarchie. V Uhorsku sa v tom istom čase citeľne vyhrotili vzťahy medzi domácimi živnostníkmi a početnými slovenskými drotármi. Drotárom nadávali do prívržencov Hurbana, najväčšieho nepriateľa Maďarska a rozdúchali tak medzi obyvateľstvom protidrotárske nálady. Hlavnému županovi Trenčianskej stolice Jánovi Balogovi sa nakoniec podarilo presvedčiť Kossutha o nevine drotárov, takže sa naďalej nesmeli nazývať „nepriateľmi maďarského národa". Nálady medzi maďarským obyvateľstvom sa nato opäť upokojili.

Aj Kossuth využíval vandrovných drotárov na šírenie svojich ideí medzi ľudom, čo malo mať pre nich nepríjemné dôsledky. Odvtedy ich totiž pokladali za politicky nespoľahlivých a dostávali to denne aj pocítiť.

Drotári patrili aj k bojovníkom na barikádach pri pražskej Prašnej bráne v roku 1848; prinášali medzi ľudí revolučné myšlienky francúzskej revolúcie spolu so slovami marseillaisy a zoradili sa pod zástavami J. M. Hurbana a Ľudovíta Štúra.

Po roku 1849 sa hraničné kontroly medzi Moravou a Sliezskom veľmi sprísnili, čo sťažovalo cestu na sever. V dôsledku toho sa hranice do Sliezska prekračovali často ilegálne, medziiným aj preto, aby sa mohli dostať cez Poľsko do Ruska. Odvtedy ako narazili pri razii, podniknutej v Rakúsku na rieke Enns, na veľa drotárov bez platných pasov, sledovali ich konanie v Sliezsku a Rakúsku zvlášť ostro.

Zoči-voči policajnému dozoru sa nedá tridsiatim drotárom, ktorí sa objavili vo svojom národnom kroji v Prahe, kde niesli do hrobu roku 1852 rakvu revolucionára Stanka Belányho, prikrytú slovenskou zástavou, uprieť sebavedomie, odhodlanie a odvaha. C. k. Ministerstvo vnútra vydalo v júli 1865 zvláštne pokyny, týkajúce sa vystavovania a predlžovania pasov a zvláštneho víza v pasoch drotárov. V roku 1870 boli vandrovní drotári v južnom Rusku vyhlásení za neželané osoby a vykázaní z krajiny pre údajné šírenie prevratových myšlienok a pre podnecovanie k roľníckemu povstaniu. Proti odsudzovaniu a upodozrievaniu drotárov ako špiónov, čo sa

stalo celkom bežným, zaujal vtedy stanovisko najmä maďarský publicista Lajos Höke.

Príjmy a sociálny status drotárov vandrujúcich po Čechách, musíme označiť za úplne zlé. Boli schopní len drôtovať poškodený riad a žili prevažne z toho, čo si popritom vyžobrali. Sotva si mohli dovoliť sporiť a kupovať si potraviny. Nocľahy nachádzali v hostincoch a roľníckych usadlostiach za vykonávanie pomocných prác. V poslednej štvrtine 19. storočia sa nadmerne zvýšil počet hladujúcich a strádajúcich vandrovných drotárov v Čechách. Mnohí z nich sa pokúšali pomáhať si pomocnými a nádenníckymi prácami. Sušenie ovocia im vynieslo za jeden deň jeden zlatý a tridsať grajciarov a za stráženie čerešní sa platilo šesť zlatých za týždeň a stravu. Iní ťahávali vozy naložené tovarom alebo vyvážali ľad, zamestnávali sa v kúpeľoch ako pumpári, čistili študentské ubikácie, zametali ulice, alebo boli spoľahlivými poslami obchodníkov so železom. Cez advent chodili drotári pochádzajúci z Kolárovíc s krajanmi, ktorí hľadali prácu na Šumave, po krajine a spievali pri jasličkách, ktoré si priniesli so sebou, koledy. Nejeden policajný úrad v tom, pravda, videl druh žobrania a požadoval na to úradné povolenie; príležitostne im ho dokonca vystavovali s obmedzením na Štedrý večer. Bez úradného povolenia museli rátať s peňažnou pokutou a zhabaním prenosných jasličiek. Vianočným spievaním si vraj zarobili týždenne až tridsať zlatých.

Na obľúbenosť drotárov u obyvateľstva Rakúska a ich obchodné úspechy sa pozerali domáci viedenskí klampiari s nežičlivosťou. Hľadali možnosti, ako cudzincom sťažovať život. Stosedemnásť rakúskych miest sa pripojilo k petícii, v ktorej sa požadovala zvláštna ochrana miestnych živnostníkov. Miestne živnostenské úrady a zamestnávateľské komory dávali drotárom pocítiť svoju moc a sťažovali zakladanie nových drotárskych dielní. Schvaľovali sa len vo výnimočných prípadoch po predložení živnostenského listu vystaveného v Rakúsku. Predaj tovaru sa obmedzoval na určité výrobky ako pasce na myši, podstavce pod hladidlá a spotrebné predmety pre kuchyňu, a to aj vtedy, keď predložili list podomového živnostníka. Domáci živnostníci trápne presne dbali na dodržiavanie nákladov a porušenie hlásili na príslušnej polícii. Prechmaty mali za následok zabavenie prípadných výrobkov a vysoké peňažné pokuty.

Po krajine boli rozosiate vzorne vedené drotárske dielne. K najstarším z nich patril závod majstra Kadáka vo Viedni. Jozef Žilinčár-Cipán, ktorý si zriadil svoju dielňu v Strassgangone pri Štajerskom Hradci, vzbudil istý rozruch ďalekými cestami, ktoré podnikol na Balkán, do Turecka, do Palestíny a Egypta. Strediskami drotárskych závodov v Rakúsku boli St. Pölten, Linz, Wels, Leoben, Salzburg, Štajerský Hradec, Klagenfurt, Freibach, Villach a Viedeň. Živnosť podomového obchodu, ktorej sa bližšie ešte neskoršie dotkneme, prežívala nielen v Rakúsku, ale aj inde vo svete vrchol.

SOCIÁLNE A HOSPODÁRSKE POMERY V RODNÝCH OBCIACH

Poľnohospodárstvo

Podiel žien pracujúcich v poľnohospodárstve činil v oblastiach, ktoré boli pod maďarskou vládou, 23,5 %, na Slovensku 27,4 % a v trenčianskej oblasti dokonca 37,4 %. Vysoký podiel žien vyplýval bezpochyby z odchodu časti mužského obyvateľstva, t. j. drotárov.

Prístup na často kamenisté polia bol pre ich zvlášť vysokú polohu veľmi obťažný a na oranie mali k dispozícii len ľahké drevené pluhy. Ženy a deti, ktoré väčšinou pomáhali, museli vynášať maštaľný hnoj určený na hnojenie na chrbte v košoch na vysoko položené polia. Pôda sa obrábala väčšinou motykou, seno a obilie sa

kosilo kosou. Na nákup umelých hnojív nestačili peniaze. Až keď prílev peňazí z cudziny, kde pobývali ich muži, zosilnel, mohli si ženy na jar a v jeseni najať pracovné sily na obrábanie polí; miesto odmeny sa niekedy prijímali úvery.

Výživa a hygiena

Živili sa jednostranne skoro výlučne zemiakmi, ktoré sa pripravovali s octom; mäso a masť obyčajne v jedálničku chýbali. Lekárska starostlivosť o obyvateľstvo bola úplne nedostatočná. Aj bytové pomery boli veľmi často nedôstojné človeka. Dve až tri rodiny sa museli niekedy deliť o jednu jedinú miestnosť s jediným malým oknom; ba ani spoločné bývanie s dobytkom nebolo zriedkavosťou. Zhubné, človeka nedôstojné pomery boli témou Medzinárodného hygienicko-demografického kongresu, ktorý sa konal v roku 1894 v Budapešti.

Manželstvo a rodina

Dievčatá vydávali, keď dosiahli 16 až 18 rokov, väčšinou za ešte mladistvých mužov, aj keď medzi dohodnutými manželskými partnermi nebolo žiadnych citových pút. Rodinný život sa končil predčasne, keď živiteľ odišiel a len prechodne sa oživoval, keď sa vrátil na Vianoce alebo na Veľkú noc domov. Pri tejto príležitosti sa konalo aj krstenie posledného narodeného dieťaťa v rodinnom kruhu.

Manželská vernosť sa až do prvej svetovej vojny hodnotila veľmi vysoko. U českého spisovateľa Karla Kálala čítame: „Manželská vernosť bola vďaka ich náboženskej výchove hlboko zakorenená. Drotári, pracujúci v cudzine a ich manželky, ktoré ostali doma, si zachovávali navzájom absolútnu vernosť. Na položenú otázku zvykli drotárske ženy takto odpovedať: Neprisahala som vernosť kameňu, ale svojmu mužovi!" Ťažká práca v poľnohospodárstve a donucovanie platiť vysoké dane prispeli svojim dielom k tomu,

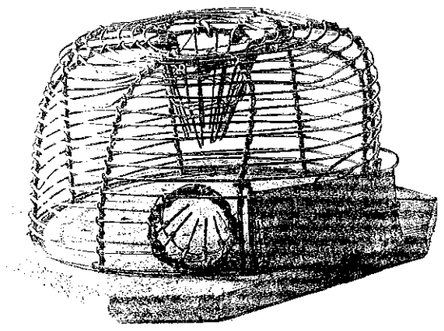

9 Pasca na myši. Typ košíkovej pasce s dvoma lapačmi. Múzeum Lauterbacher Hochhaus, Hessensko

že sa nikomu nežiadalo voľného spôsobu života a väčšinou naň chýbal aj čas. Podobné čosi platilo aj pre manželov pracujúcich v cudzine, na ktorých často vplývala ešte aj trvalá spoločenská izolácia.

Listy manželiek mužom svedčia o núdzi tých, čo zostali doma. Zvyčajne si raz za mesiac napísali list, ktorý sa adresoval blízkej rodine drotára, jeho dodávateľovi železného tovaru, drotárskej ubytovni alebo hostincu. Pretože väčšina žien bola analfabetmi, obstarávali písanie listov obecní úradníci, notári, duchovní, obchodníci alebo hostinskí. Za to bolo treba zaplatiť asi desať grajciarov. Tak sa dostávali rodinné záležitosti a údaje, žiaľ, aj do cudzích uší a využívali ich predstavitelia mužského pohlavia aj na sebecké účely. Ženy sa dostávali do osobnej závislosti na obecných úradníkoch a kupcoch. Úradníci mali aj notárske úlohy a rozhodovali o vojnovej výpomoci rodinám, ktorých muži nastúpili vojenskú službu; kupci zase mohli hovoriť do rozdeľovania prideľovaných potravín. Tak je pochopiteľné, že štatistika v rokoch 1914 až 1919 vykazuje nárast počtu nemanželských detí, ktorý sa dotýkal siedmich až desiatich percent drotárskych rodín.

Vzťah medzi otcom a synom sa pre dlhú neprítomnosť otcov nedal vypestovať. Povedľa odcudzenia sa otcovi vplývalo negatívne na deti tiež pracovné preťaženie matiek. Priložiť ruku k práci v domácnosti a pri poľných prácach bolo pre ne samozrejmosťou. Aby zmiernili doma panujúcu biedu, vystavovali miestne úrady pre deti preukazy s falošnými údajmi o veku, aby mohli odísť s dospelými ako učni.

ŽIVOT V NEMECKU

Potulní drotári tu spočiatku vyvolávali skôr súcit a výsmech, veď ich pokladali za akýsi druh európskych kočovníkov porovnateľných s Cigánmi a ako oni stojacich na najspodnejšom stupni spoločenského rebríčka. Iné obliekanie, reč a vystupovanie budilo nedôveru súčasníkov. Tak sa píše veľmi príznačne v jednom nariadení z 13. novembra 1820 o vzdelávaní a službe kasselského krajinského zboru dragúnov: „Treba dávať veľký pozor na ľudí bez známeho stavu a živnosti. Sem patria aj... drotári, Cigáni..."

Bledé tváre drotárov niesli stopy po odriekaní, hlade a jednostrannej výžive. Mnohých schvátila tuberkulóza, „morbus slavonicus". V mnohých oblastiach sa im celkom vyhýbali, v neposlednom rade preto, lebo ich pokladali za prenášateľov tuberkulózy ako stredovekých žobravých Židov v časoch epidémií čiernych kiahní a cholery. Sťažovali im prechádzanie cez hraničné priechody a nezriedka postihla ruka poriadkovej moci po priestupku jedného jediného nielen páchateľa samého, ale zároveň aj nevinných, nič netušiacich drotárov, ktorých pobrali a odsunuli za hranice. Ako zaraďovali týchto cudzincov, je zrejmé aj z Nemeckého slovníka J. Grimma: „Drotári patria k nepoctivým, neváženým remeselníkom, lebo ich remeslo prv vykonávali Cigáni a podobní ľudia." Úbohí Slováci a „Hanáci" hrali túto úlohu v Sasku, Sliezsku a Rakúsku. Drotárov menujú jedným dychom spolu s lumpami, potulnou zberbou a Cigánmi.

V jednom nariadení kursko-bavorského a falckého krajinského práva z roku 1657 sa kotlári, drotári a obyčajní kramári neprávom obviňujú z toho, že svoju činnosť vykonávajú len zdanlivo, v skutočnosti sú to však darebáci a páchatelia. Poddaných vyzývali, aby od nich nič nekupovali ani neprijímali a ani ich neprichyľovali. Aj v hostincoch sa im prístrešie malo poskytnúť len na jednu noc. Porušenie tohto nariadenia sa trestalo jednou zlatkou pokuty. Na základe generálneho mandátu bavorského kurfirsta Karla Theodora z 27. júla 1781 a len „toho času už v krajine existujúcim drotárom, ktorí sa skutočne usadili na tom či inom mieste", dovoľovalo pustiť sa do „drôtovania na vidieku", ak mohli predložiť policajné vysvedčenie zachovalosti, ktorým sa potvrdzovalo „bezchybné chovanie". Súhlas udeľovalo obchodné kolégium. Ďalej nesmel prijať „žiadny súd, dvorná marka a vrchnosť nového drotára pod akoukoľvek zámienkou" a obchodnému kolégiu sa zakazovalo vystaviť mu „koncesiu alebo patent".

V Bavorskom topografickom slovníku z roku 1797 sa salzburskí medikováči uvádzajú vedľa rozličných remeselníkov a živnostníkov spolu s odjakživa „ctihodnými" ľuďmi, zatiaľ čo o opravároch hrncov a kotlov sa píše, že títo ľudia sa živia spolu s ostatnými menejcennými povolaniami pod dozorom polície vlastným „priemyslom". Píše sa: „K vylúčeným sa ďalej počíta celá tá zberba tulákov, ktorí sa túlajú z miesta na miesto a nemajú žiadny domov. Sú schopní všetkého zlého. Čím skôr odídu za hranice obce, tým lepšie. Ubytovávanie takých ľudí je prísne zakázané." Stále znovu nachádzame poznámky o potrestaní obyvateľov obce, ktorí z dobromyseľnosti porušili zákaz a poskytli Cigánom, Židom

a drotárom prístrešie. Voči cudzincom sa však patrilo prejavovať nedôveru. Veď ktovie, čo museli skrývať pod maskou svojho tuláctva...?

Jeremias Gotthelf dáva v poviedke „Ako si Joggeli hľadá ženu" mladému gazdovi Joggelimu chodiť po kraji v prezlečení za drotára, aby tak spoznal svoju budúcu ženu a gazdinú a jej chovanie z najväčšej blízkosti pri domácich prácach. Jeho vyvolená Anne Mareili nedôveruje celkom energickému „kotlárovi", veď „toľko toho počula a zbojníkoch a menovite, že kotlári sú často zakuklení zbojníci, ktorí sliedia po kraji, aby zistili, kde sa dá čo ukradnúť a odvliecť so sebou aj ženy a dievčatá do svojich brlohov a tam si ich ponechať za ženy."

Pre chýbajúcu právnu jednotnosť v nemeckom priestore bolo právne postavenie remeselníckeho stavu podľa krajín veľmi rozdielne. Pri posudzovaní v kraji cudzieho remeselníckeho stavu hrala prirodzene úlohu aj mentalita, predsudky a vlastné skúsenosti, ktoré boli vlastné rôznym kmeňom. Tak sa stane zrozumiteľným, že na opravárov rajníc, nazývaných aj kotlármi alebo drotármi, ktorí boli na konci 18. storočia už veľa rokov usadnutí v hornobavorskom priestore, sa v mnohých obciach vôbec nepozerali ako na menejcenných. Vzorné ľudské správanie a poctivé remeselnícke výkony im vyslúžili u domorodcov vysokú úctu a triumfovali nad suchými úradnými nariadeniami. Spočiatku sa smeli „fľakovať" len staré hrnce a olejničky, ktoré mestský klampiar, pokiaľ ešte existoval, už nedokázal opraviť. Skromnosť drotárov, ich hodnovernosť a poctivosť prispeli časom spolu s ich remeselníckou usilovnosťou k tomu, že našli v hosťovskej krajine nielen súcit, ale aj uznanie. Vandrovní drotári sa mohli hrdo pozrieť do očí svojmu zákazníkovi.

Osobitne dobré vzťahy nadobudli k ľuďom, žijúcim v horských oblastiach, s ktorými sa delili o starosti a biedu, známu už z pôvodnej vlasti. V Maďarsku sa uzatvárali príležitostne aj obchodné dohody medzi vzdialenými dedinami za pomoci drotárov. Na svojich potulkách prinášali posledné novoty zo vzdialených miest a zabávali sedliačky, ktorým sa asi vedeli zalíškať príhodami z vlastného života. K tomu bolo zapotreby znalosti jazyka a dialektu hostiteľa. Takýmto spôsobom sa vandrovní drotári stávali sprostredkovateľmi medzi národmi a kmeňmi Európy.

Na svojich dlhých potulkách vedúcich cez ľudoprázdne územia boli často vystavení násilnostiam zlodejov a vražednej zberby. Mnohých pri tom obrali o ťažko dosiahnuté úspory. Títo odvážni muži stáli na strane slabých a odkázaných na pomoc. Opisovanie ich života a ich dobrých charakterových čŕt niektorými spisovateľmi nemeckého jazyka prispelo určite k tomu, že sa obraz o nich viditeľne menil k pozitívnemu a sčasti sa dokonca tešili istej obľube. Spomeňme tu J. Baneta, Rudolfa Bergnera, Adolfa Kohuta a Ludwiga Tiecka.

Stále sa zhoršujúce životné podmienky v trenčianskej oblasti a na Spiši vyvolali, žiaľbohu, zosilnený exodus drotárov. Mnohí z nich sa doma tak zadĺžili, že už nemohli plniť svoje platobné záväzky voči veriteľom; od svojej zodpovednosti utiekali sa nakoniec k alkoholizmu alebo zomreli zbedačení ďaleko od vlasti. Iní pomaly umierali v nemocniciach na tuberkulózu alebo iné choroby. Stroskotanci boli čiernymi ovcami rodín a hanebnou škvrnou obcí.

PRÍJMOVÉ POMERY VANDROVNÝCH DROTÁROV V ZÁPADNEJ A STREDNEJ EURÓPE

Výkony drotárov sa neplatili podľa jednotného tarifu, a predsa bola výška odmeny v celej Európe dosť jednotná. Drotári pracujúci v Čechách, ktorí vedeli opraviť len hlinený riad, prišli

si za týždeň asi na 60 korún. Pri zvláštnej usilovnosti to dokázali počas jedného roku dotiahnuť na 50 až 60 zlatých za predpokladu, že mohli u svojich zákazníkov bezplatne obedovať alebo večerať. Práca ich teda robila denne bohatšími o 60 grajciarov, zatiaľ čo doma mohli zarobiť nanajvýš 30 grajciarov, ak vôbec existovala nejaká možnosť zárobku. Za tanier polievky bolo treba vtedy v Čechách zaplatiť tri grajciare, za žemľu grajciar, za porciu údeného mäsa tri grajciare a za pol litra piva tri grajciare.

V ostatnej Európe sa dalo zarobiť v priebehu jedného až dvoch rokov najprv asi 50, v priaznivejšom prípade až 100 zlatých. S týmito peniazmi sa potom vracali do vlasti. V neskorších rokoch mali pri skúpom spôsobe života príjem za rovnaký čas dokonca 500 až 1000 zlatých. Zisk sa posielal domov na vyrovnanie dlhov, daní a dávok, ako aj na živobytie rodiny, alebo sa sami vyberali s peniazmi na cestu do rodnej obce.

Peniaze sa poukazovali čiastočne cez banky, z Budapešti cez banku Malvieux, ktorá mala spojenie s Tatra-bankou v Žiline, Bytči a Čadci, alebo sa posielali poštou; toto platilo najmä pre peniaze prichádzajúce z Poľska a Ruska.

Zárobkové možnosti boli pre odborne kvalifikovanejších drotárov na Morave podstatne priaznivejšie. Za zadrôtovanie veľkého hlineného hrnca, ktorý sa používal na varenie lekváru, požadovali 40 až 60 grajciarov. Jeden drotár mohol za jeden deň na trhoch opraviť v najlepšom prípade desať takých hrncov. Príležitosť na zárobok bola najpriaznivejšia medzi dožinkami a Vianocami. Ročný príjem sa všeobecne pohyboval medzi 300 až 400 zlatými; pri zvláštnej usilovnosti sa dostali samozrejme aj k vyšším sumám, v ojedinelých prípadoch si dokonca prišli na 800 zlatých za rok. Kto sa mohol oprieť o pomoc učňov, zarobil ročne 400 až 900 zlatých. Kto nielen drôtoval, ale aj opravoval plechový a smaltovaný riad a na dôvažok ovládal spájkovanie, zarobil v Čechách, na Morave, v Rakúsku a Poľsku za týždeň dokonca päť až dvanásť zlatých. Ročný zárobok sa pohyboval medzi 800 až 1200 zlatými, ak mal desať až dvanásť učňov. Oprava malej chyby na plechovom riade stála v Rakúsko-uhorskej monarchii tri až štyri grajciare, vsadenie plechového dna 20 grajciarov. Na Balkáne sa muselo po prvej svetovej vojne zaplatiť za malé opravárske práce dva dináre, za väčšie práce tri až päť dinárov a za nové plechové dno podľa veľkosti zaplatiť osem až dvadsať dinárov. V Československu sa platilo pred rokom 1930 za opravu malých plechových nádob 60 halierov, za nitovanie jednu korunu a za obnovenie plechového dna štyri až osem korún.

Tabuľka č. 1 uvádza, z čoho sa skladal mesačný príjem jedného drotára v Maďarsku. Údaje pochádzajú z jednej práce Szalontaia. Priemerný príjem drotárov v Maďarsku bol po prvej svetovej vojne podľa nej mesačne približne 150 pengő. Bol tým o 38 % vyšší ako minimálne

Tab. č. 1 Priemerný príjem drotára v Maďarsku
Zo: Szalontai. B.

Predmet	Zárobok za kus	Počet kusov	Spolu
	Pengő		Pengő
Práce z drôtu			
Šálky, hrniec alebo kanvička (2–5 l)	0,30	30	9,00
Šálka, hrniec alebo kanva (5–10 l)	0,50	30	15,00
Svadobná nádoba (10–20 l)	1,00	30	30,00
Taniere, misky	0,70	36	25,20
Kanvy na víno	0,80	24	19,20
Opravárske práce			
Otvorené nádoby (malá dicra)	0,20	75	15,00
Otvorené nádoby (veľká diera)	0,30	75	22,50
Zatvorené nádoby, kanvičky (malá diera)	0,30	40	12,00
Zatvorené nádoby, kanvičky (veľká diera)	0,40	40	16,00
			163,90

životné náklady 118 pengő, ktoré uvádza pre rok 1928 maďarská štatistická ročenka. Pre porovnanie zarábal v roku 1939 obuvník takmer deväťkrát toľko.

DIELNE A MALOVÝROBA

Dopyt po tovaroch v mestách a na dedinách bol drotárom známy z potuliek. Potreby zákazníkov a snaha zlepšovať vlastné výrobky podnietili niektorých z nich, aby sa usadili vo väčších mestách a zriadili si tam vo svojich príbytkoch vlastné provizórne dielne. Tak vznikla z čisto vandrovnej živnosti polousadlá dielenská drotárska živnosť.

Míľnikom v dejinách tejto živnosti bol príklon k výrobe nových drôtených, plechárskych a klampiarskych výrobkov na úkor čisto opravárenskej prevádzky. Možno hovoriť o ére malovýroby s počiatočnou fázou a fázou rozvinutej výroby.

Vývojové fázy

V počiatočnej fáze sa vykonávajú potrebné opravárenské práce ako predtým, ale neskôr tvoria už len malú časť celkovej činnosti v protiklade k predošlej ére. Drotárskym učňom prináležala úloha, aby chodili k zákazníkom pre predmety vyžadujúce si opravu a odnášali im opravené. Dobrá povesť u súkromných zákazníkov pomohla drotárom získať si aj dôveru vedenia reštaurácií a hotelov. Dopyt domáceho obyvateľstva po spotrebnom tovare a sila dopytu určovali výrobnú paletu.

Drotári uprednostňovali vidiecke oblasti, v ktorých boli remeslo a priemysel len slabo zastúpené a komunikácie neboli ešte vybudované. Mali tam dosť práce ako klampiari, ihliari a výrobcovia pascí. V bohatých krajinách sa obchodovalo s kúpenými alebo z vlastnej výroby pochádzajúcimi drotárskymi a plechárskymi výrobkami, takže remeselnícke schopnosti týchto drotárov boli stále žalostnejšie.

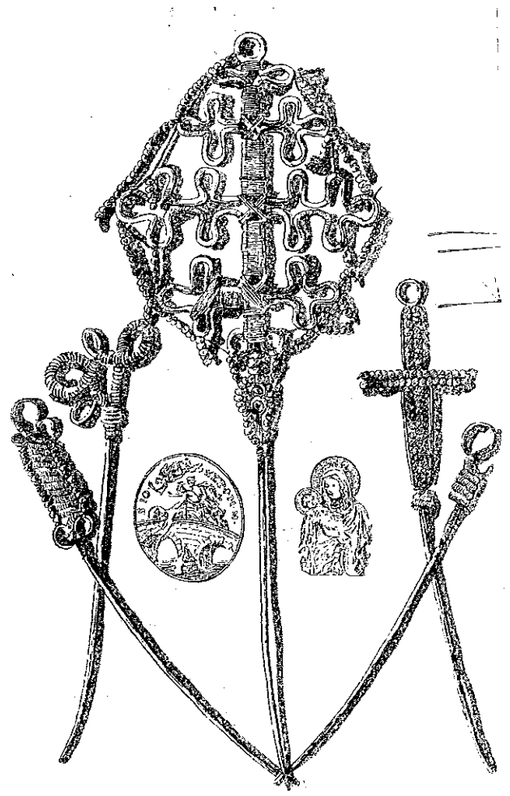

10 Štyri šparáky do fajky, podľa kresby K. Procházku v knihe Kolářovičtí dráteníci. Praha 1905

Spišskí drotári a niektorí kysuckí drotári sa združovali do malých skupín po dvoch až štyroch mužoch, aby mohli ľahšie kryť priebežné výdavky. Členovia vyrábali tovar spolu, ale predávali ho oddelene.

Na maďarských rovinách zakladali trenčianski drotári takzvané kompánie. Živnosť sa vykonávala jednotlivo alebo v spolupráci s ostatnými. Stretali sa raz za týždeň, väčšinou v spoločnom

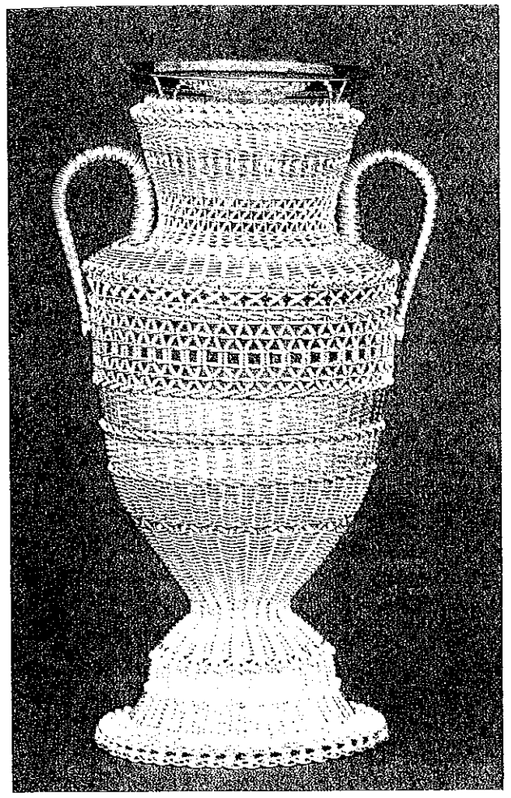

11 Pozlátená drôtená váza. Kolorovaná fotografia

príbytku, aby sa vyúčtovali a výťažok zverili zvolenému pokladníkovi. Alkoholické nešváry skupina pranierovala. Koho stretli počas týždňa opitého, musel odstúpiť zo svojho podielu na zisku jednu zlatku do spoločnej pokladnice. Kompánie umožňovali lepší predaj výrobkov na trhu, rozdelenie odbytísk, jednotnú tvorbu cien a rýchlu výmenu odborných nápadov.

Spoločenstvá spišských drotárov boli v porovnaní s Trenčanmi menej dôsledne a prísne vedené. Spišiaci si prenajímali vo väčších mestách byty, v ktorých si volili podobne ako Trenčania vedúceho ubytovne, nazývaného aj gazdom. Okrem prideľovania pracovných revírov musel viesť aj vzdelávanie učňov. Organizačný talent a odborné schopnosti Spišiakov veľku zaostávali za Trenčanmi. Drotárstvo bolo najsilnejšie zakorenené v trenčianskej oblasti.

Fáza rozvinutej výroby je charakterizovaná najmä prechodom na čisto dielenskú výrobu. Výstavba vlastných dielní prebiehala v závislosti od hospodárskeho rozkvetu krajín, v ktorých rýchlo postupovala industrializácia. Veľa drotárov sa stalo slobodnými podnikateľmi vo svojej živnosti; mali ruku na pulze rozbiehajúceho sa priemyselného veku a šikovne využívali novovznikajúce trhy.

Prvé drotárske dielne vznikali v Prusku, kde sa veľkoryso poskytovala sloboda živnosti. Tak sa v § 50 kráľovských pruských inštrukcií z 26. 12. 1808 píše: „Živnosť sa musí ponechať vlastnému vývoju, t. j. žiadna živnosť sa zvlášť nepodporuje ani neobmedzuje…“ Živnostenský list sa dal vymeniť za iný živnostenský list; za to sa musel zaplatiť ročný poplatok. Bolo teda možné vykonávať úplne novú živnosť. Toto vzorné zákonodarstvo sa neprejavovalo priaznivo len v Nemecku. Podnikaví drotári zriaďovali totiž podľa vzoru svojich krajanov pracujúcich v Nemecku vlastné dielne roztrúsené po celej Európe. Vandrovky z Nemecka a do Nemecka podporovali tento druh osamostatňovania.

Drotári, ktorí zamestnávali chlapov v zárobkovom vzťahu, či už to boli učni alebo tovariši, sa všeobecne označovali ako majstri alebo gazdovia. V Rusku boli dielne známe ako „maďarské“, lebo Slováci žili v oblasti maďarského panstva a od roku 1867 aj patrili do maďarskej časti Rakúsko-uhorskej monarchie; na Balkáne sa volali „majstrovské dielne“.

Spolupracovníkmi takého podniku boli spočiatku rodinní príslušníci a príbuzní, napr. bratia,

synovia, synovci, bratranci a švagrovia, alebo susedia z rodnej obce. Potrebný kapitál si zaobstarávali, pokiaľ im nestačili vlastné úspory, u obchodníkov s drôtom a železom, od ktorých odoberali drôt a plech. Takýmto spôsobom investovali požičiavatelia aj do podpory odbytu vlastného tovaru.

Vyhýbali sa silnej konkurencii vo väčších mestách a usadzovali sa v oblastiach s prekvitajúcim poľnohospodárstvom. Tam bola aj väčšia možnosť založiť z toho, čo sám ušetril, vlastnú dielňu bez toho, aby si musel vypomôcť cudzím kapitálom. Vlastný kapitál pochádzal potom obyčajne z predtým ušetreného zisku. Usadenie sa vo väčšom meste malo na druhej strane tú výhodu, že mestské obyvateľstvo už samo poskytovalo odbytisko.

Týždenné príjmy dielní sa zlučovali v nedeľu a po odrátaní daní, ako aj priebežných výdavkov a nákladov na prevádzku sa rozdeľovali. Podiel jednotlivca sa prerokoval a uzavrel so všetkými.

V mnohých dielňach, predovšetkým tam, kde nebolo príbuzenskej väzby, sa jednotlivec odmeňoval podľa výkonu, t. j. podľa počtu kusov vyrobeného a predaného tovaru. Pre výrobky a služby boli stanovené pevné ceny a poplatky. Majster mal právo preverovať dodržiavanie cenového a poplatkového poriadku aj mimo dielne u zákazníka; prechmaty mali za následok prísne pokuty a občas aj prepustenie.

Vzrastajúca masová výroba tovarov si žiadala a podporovala mechanizáciu pracovných postupov. Viedla časom aj k obmedzeniu zásahov jednotlivca a k špecializácii v pracovných skupinách, ktoré mali vyrábať vybrané výrobky z drôtu a plechu. Okrem toho, najmä v Poľsku, bolo veľmi žiadané pocínovávanie nádob.

Potreba a dopyt boli rôzne podľa krajín.

Nemecko: výrobky z drôtu a plechu pre hostince a oprava náradia, ktoré bolo treba na spracovanie potravín; drôtené pletivá rôznej hustoty, ktoré sa dodávali aj do drotárskych dielní doma a v zahraničí.

Rakúsko a Švajčiarsko: galantérny tovar, poľnohospodárske náradie.

Rusko: výrobky z drôtu a plechu pre včelárstvo a hydinárstvo, konzervovanie ovocia, ťažbu nafty, uskladňovanie oleja, vojsko a námorníctvo, železnice, tovar dennej potreby v domácnostiach.

Maďarsko a balkánske krajiny: výrobky z drôtu a plechový riad pre domácnosť, poľnohospodárske náradie.

Francúzsko a Belgicko: stojany na lampy.

Severná Amerika: stojany na lampy, stojacie lampy, kvetináče z drôtu, stojany z drôtu na vence pre cintoríny.

Na výrobu bolo treba ako materiál a pomôcky o. i.: čierny a zinkový drôt, čierny a biely plech, pozinkovaný plech, pásové železo, drôtenú gázu, cín, kyselinu sírovú a latky. Naplno sa využívali výhody nákupu vo veľkoobchode. Pretože dielenský majster platil vždy lepšie, poskytovali mu v protiklade k domácim klampiarom päť- až desaťpercentný rabat. Podniky, ktoré sa usadili vo väčších mestách, si prirodzene dokázali obstarať suroviny vďaka blízkosti dodávateľov podstatne rýchlejšie, pohodlnejšie a lacnejšie ako na vidieku.

Nové technológie a výrobné postupy, ktoré sa prejavovali v stavebnom klampiarstve, spoznali vandrovní tovariši v mnohých dielňach. Drotárov, ktorí pracovali v Nemecku a dôverne poznali najnovšie vývojové trendy, si majstri obchádzali a pravidelne s nimi obchodovali.

Na konci 19. a na začiatku 20. storočia vznikli v Nemecku, Belgicku, Poľsku, Rusku, na Balkáne, v Spojených štátoch severoamerických a v Kanade veľké drotárske dielne. Príznačné pre ne boli zvláštne oddelenia pre drotárov, zámočníkov a klampiarov. Podniky sa viedli tak, aby sa

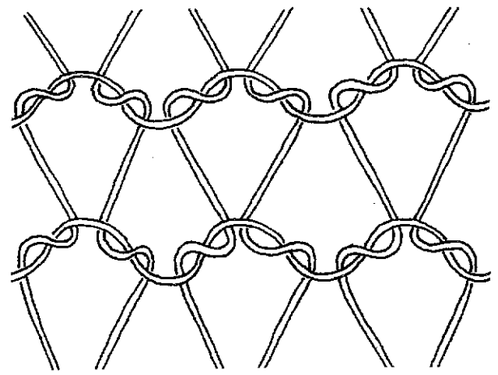

12 Mreže na obloky. Kresba podľa predlohy F-Marescha. Informačný spravodaj národopisnej zbierky v Dolnom Rakúsku č. 8, 1977

13 Náhubok pre hovädzí dobytok. Kresba podľa predlohy F. Marescha. Informačný spravodaj Národopisnej zbierky v Dolnom Rakúsku č. 8, 1977

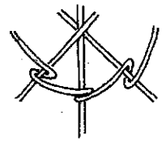

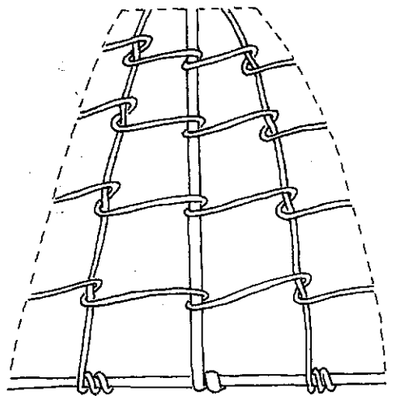

dala produktivita pri priaznivej situácii na trhu stupňovať. Obchodní zástupcovia udržovali potrebné spojenie s veľkoodberateľmi, napr. s obchodnými domami.

Na samom Slovensku nemohol drotársky priemysel vykazovať pred prvou svetovou vojnou nijaké veľké úspechy. Predsa sa však niekoľko drotárov pochádzajúcich z Veľkého Rovného, Dlhého Poľa a Kotešovej vrátilo do vlasti so ziskami, ktoré si za roky v cudzine ušetrili. Kúpili si polia, mlyny alebo hostince, ale aj naďalej vykonávali svoju drotársku živnosť. Tak vznikli malé drotárske závody, ktorých bolo ešte v roku 1898 šesť. V závode Michala Žilinčára v Kotešovej bolo zamestnaných dokonca sedemnásť drotárov, desať učňov a šesť ženských pomocných síl.

Mimo Slovenska bolo v Európe zriadených asi 250, v USA a v Kanade asi 30 až 40 malých závodov, v ktorých bolo zamestnaných celkom až dvetisícsto drotárov a klampiarov, deväťsto učňov a štyristo podomových obchodníkov. Severoamerické podniky viedli prevažne trenčianski, sčasti ale aj spišskí drotári. V Strednej a Južnej Amerike boli štyri také dielne.

Nástroje a pracovné techniky

Pre zvýšenie produktivity a zlepšenie kvality tovaru sa vyvíjalo s rastúcimi skúsenosťami pomocné náradie. Pretože drôt, ktorý prichádzal do obchodu vo „viazaniciach“ alebo „kolesách“, sa ľahko pokĺbčil, navíjal sa na bubny, z ktorých sa dal podľa potreby ľahko odvinúť. Bubny boli preto otočné, zasadené do pol metra vysokého dreveného kozlíka. Plechy sa všeobecne vyklepávali dreveným kladivom na nákove, čo bola dlhotrvajúca a ťažká práca. Tu pomohol ohýbač plechu z dreva. V spodnej, pevne stojacej časti bola škára, obrúbená plechom alebo železom. Do nej sa zasunul plech, ktorý sa ohýbal kývaním pohyblivej hornej časti. Aj železné sporákové

platne sa používali na ohýbanie. Na rovnomerné ohýbanie drôtu sa používali malé drevené dosky obité klincami a drevené kužele. S ich pomocou sa robili malé háčiky a perá.

Veľmi veľký pokrok znamenalo zavedenie žliabkovacieho stroja, ktorý skonštruovali a patentovali v Nemecku. Umožňoval také rozdielne pracovné úkony ako rovnomerné zaobľovanie plechu, zatláčanie falcových žľabov, stvrdzovanie a spájanie kovových častí, vyhŕňanie vypuklín na pokrývkach hrncov, pristrihávanie plechových častí v rozličnej dĺžke a vyrezávanie okrúhlych plechov. Žliabkovací stroj sa stal nepostrádateľným aj v drotárskych závodoch mimo Nemecka. Na podnet drotárskych kruhov dodával J. Záhumenský, ktorý vlastnil v Poznani manufaktúru, ďalšie doplnkové časti, takže úžitok zo stroja bol ešte väčší.

Pocínovávanie kovových predmetov patrilo rovnako k úlohám dielne. Kým v Nemecku sa pocínovávali väčšinou železné výrobky, v Poľsku a Rusku to boli najmä medené výrobky. Rozmach potravinárskeho priemyslu a výroby alkoholu v Nemecku prispel podstatne k tomu, že sa pohlo dopredu pocínovávanie nádob, aby sa predišlo ujme na zdraví spôsobenej kontaminovanými potravinami a pochutinami. Predovšetkým židovské a šľachtické rodiny v Poľsku a Rusku si dávali pocínovať medený riad raz v roku – pred Veľkou nocou. To znamenalo pre dielne plnú sezónu s prácou vo dne v noci.

Technológia pocínovávania mala svoj pôvod v Nemecku. Vlastnému pocínovaniu predchádzalo dôsledné očistenie pieskom a vodou, odmastenie kyselinou soľnou a osušenie pilinami. Potom sa miesta, ktoré sa mali pocínovať, silno zahriali nad drevným uhlím. Cín sa rozsypal rovnomerne ako prášok na rozpálené plochy vnútra nádob – alebo sa potreli cínovým kolíkom, pričom sa cín rýchlo skvapalňoval. Na rozotieranie cínu sa používala konopa. Pri práci vznikali pary dráždiace sliznice, kvôli čomu sa pocínovávanie robilo pod holým nebom pri tečúcej vode. Nakoniec sa vypláchli pozostatky a pocínovaná nádoba sa vysušila pilinami.

Predmety z drôtu sa ponárali do zriedenej kyseliny soľnej, osušili a pocínovali v cínovom kúpeli. Prebytočný cín sa vyklopal na drevenej doske nad cínovým kúpeľom. Na leptanie sa používal roztok z octu, soli a vínneho kameňa alebo zriedená kyselina sírová. Predchádzajúce posypanie salmiakom podporilo vytváranie rovnomernej, hladkej cínovej vrstvy. Pary uvoľňujúce sa pri zahriatí salmiaku citeľne dráždili sliznice horných dýchacích ciest. V Poľsku a Rusku primiechavali do cínového prášku ortuť, aby zvýšili lesk povlaku. Tomu istému účelu slúžilo aj primiešavanie oleja pri záverečnom čistení vodou. Na vnútorných plochách nádob sa tvorila počas zahrievania jemná šedá vrstva, ktorá pripúšťala len matný cínový lesk; absorboval ju loj lojovej sviečky, čím sa docielil striebristý lesk.

Cínový prášok sa kupoval, alebo si ho pripravovali sami z čistého cínu. Na veľkej železnej lyžici sa cín zahrieval, až kým sa nerozotavil. Počas chladnutia sa vytvárala amorfná masa, ktorá sa vyliala do plstnatého klobúka alebo šatky z hrubej vrecoviny a hnietla rukami až do úplného vychladnutia. Tak vznikol krupicovitý cínový prášok.

Nádoby sa na vonkajších plochách upravovali pastami alebo kyselinou dusičnou na vysoký lesk; zákazník tak dostal späť akoby novú nádobu. Na výrobu pasty mali niekedy vlastné recepty.

Personálne členenie a rozdelenie práce v dielňach

V šesťdesiatych rokoch 19. storočia sa začalo s výrobou plechových nádob a galantérneho tovaru z plechu, na čo bolo zapotreby lepších nástrojov, než aké boli dovtedy k dispozícii.

Ohýbanie a falcovanie plechu a obrubovanie plechových nádob sa odbavovalo stále viac nakúpenými nástrojmi a strojmi.

Rast dielní, ktorých osadenstvo vzrástlo na desať a viac ľudí, viedol k tomu, že majster vystúpil do značnej miery z výrobného procesu a venoval sa vedeniu závodu, nákupu materiálu a predaju tovaru. V dielni ho zastupoval predák, ktorý sa určoval z radov najstarších a najskúsenejších drotárov a mal dôveru majstra. Predák sám prikladal ruku k práci, prideľoval pracovný materiál a dozeral na pracovné postupy. Zato dostával vyššiu mzdu ako jeho kolegovia. Platy boli odstupňované podľa počtu vyrobených kusov a kvality práce.

Úplne vyučení drotári mali postavenie odborníkov, ktorí ovládali všetky pracovné úkony. Menej kvalifikovaní pracovníci museli pripravovať jednotlivé pracovné úkony a vykonávať pomocné práce, ako prinášanie materiálu a odnášanie výrobkov. Majstri a tovariši kreslili pomocou šablón vymerané tvary na plech, pričom vyrezávanie prislúchalo tiež pomocným silám. Deľba práce znamenala, že jedna skupina obrubovala drôtom okraje nádob, iná prinitovávala odtrhnuté držadlá alebo vsádzala nové dná nádob. Pri výrobe pascí na hlodavce robil jeden pomocník drevené dno a hobľoval ho, zatiaľ čo druhý vyrábal háčiky a dvierka. Jeden tovariš montoval drôtenú kostru, druhý sa venoval príslušnému drôtenému pletivu.

Pomocní pracovníci museli čistiť nové a opravené výrobky a upravovať ich na vysoký lesk, lebo služba zákazníkovi bola vtedy ešte pre závody najvyšším príkazom.

Výrobky dielní

Výrobky z drôtu: odkvapkávače pod riad, skrinky na lyžičky, pučidlá zemiakov, dvojzubé a trojzubé vidličky na mäso, hranaté a oválne rošty na mäso, rošty na hrianky, šľahače snehu, ozdobné vešiaky na hrebene, vešiaky na kľúče, krúžky na kľúče, cedidlá na čaj, podložky pod šálky, háky na vešanie uterákov, kočíky pre bábiky, košíky na pivo, košíky na ovocie, košíky na mäso, košíky na pečivo pre hostinskú živnosť, košíky na vlnu, vtáčie klietky, vložky do trúb na pečenie, pasce na myši, potkany a tchory.

Výrobky z plechu: rajnice, hrnce, lieviky, formičky na pečivo, plechy na pečenie, plechy na smaženie.

Na konci 19. storočia sa navrhovali ako sprievodný jav vystupňovanej stavebnej činnosti a zavedenia všeobecne platných stavebných predpisov nové výrobky, ktoré sa týkali najmä umeleckého klampiarstva. Pritom vznikali nádrže na dažďovú vodu s dračími hlavami, ozdoby na štíty domov, odkvapové rúry opatrené ozdobnými prvkami, obruby krbov a veľa iného.

Príjmy drotárov v dielňach

Majstri, ktorí zamestnávali najmenej päť učňov, zarábali ročne 400 až 500 zlatých, pri dvakrát väčšom počte učňov a pomocníkov 1000 až 2000 zlatých. V Rusku to dotiahol jeden kvalifikovaný drotár za týždeň na desať rubľov a v Poľsku na päť až sedem zlatých; v Nemecku sa zarábal v roku 1913 prepočítane asi dvojnásobok toho čo v Poľsku. Vo Švajčiarsku dosahovala denná mzda 1,40 švajčiarskeho franku; to zodpovedalo siedmim zlatým. Z toho sa muselo zaplatiť ešte ubytovanie, zatiaľ čo zaopatrenie bolo zadarmo. V Severnej Amerike obnášala týždenná mzda pri deväťhodinovom dni asi 9 dolárov.

Kúpna sila rubľa (1 rubeľ = 100 kopejok) bola pred prvou svetovou vojnou veľmi vysoká. V roku 1909 stál napríklad liter mlieka 32 kopejok, funt chleba 4 kopejky, funt mäsa desať až dvanásť kopejok, liter kaukazského vína dvadsaťpäť kopejok a košeľa osemdesiat kopejok. Rubeľ zodpovedal v roku 1916 hodnote 2,3 zlatého.

Bytové pomery

Ubytovanie v podnájme bolo spočiatku veľmi primitívne a rovnalo sa skôr nocľahárňam ako bytovým priestorom. Často sa o jednu miestnosť delilo až dvadsať chlapov, na ktorú musel každý prispieť svojím podielom na nájom. Iba veľmi jednoducho zariadené dielne v Nemecku sa nachádzali obyčajne v odľahlých uliciach predmestí, pracovná miestnosť slúžila aj ako spálňa. Na nočný odpočinok sa večer upravilo lôžko zo slamy, na ktoré sa ukladali k spánku s predratými dekami a v šatách, v ktorých chodili cez deň, ktoré museli poskytnúť ochranu proti vlhkosti a chladu. Ploštice, blchy a iný hmyz dával chlapom v dusivom vzduchu vlhkých, dusných miestností zabrať. Po stále prísnejších policajných kontrolách menili sa pomery k lepšiemu. V mestách si mnohí drotári prenajímali aj jednoduché byty, v ktorých žili so svojimi kolegami ako podnájomníkmi a držali si malú dielňu. Časom sa prispôsobili aj hygienickým zvyklostiam prostredia, dávali si každý týždeň prať spodnú bielizeň a dbali na čistotu a poriadok. Kto sa hodil a bol vybraný za „šéfa kuchyne", mal na starosti zháňanie potravín a prípravu jedál.

14 Kuchárske náradie – cedidlo

Oblečenie drotárskych majstrov

Kto pracoval v Rusku a prišiel na Vianoce domov, rád nosil lakované čižmy, hrubý kožuch a kožušinovú čiapku; v teplejších ročných obdobiach uprednostňovali ľahké topánky, široké nohavice a vzdušné kabáty. Bradu si nechávali bujne rásť.

V alpských krajinách sa prispôsobovali krojovej móde, ktorá tam bola zvyčajná. Patrila k nej vesta ozdobená kovovými gombíkmi a hodinkovou retiazkou a klobúk skrášlený vtáčími perami, diviačimi štetinami alebo kožušinovou obrubou. Nejeden drotár nosil aj náušnice.

V Nemecku sa uprednostňoval jednoduchý praktický oblek, biela košeľa s naškrobeným golierom, kravata s kovovým viazaním a čierny klobúk. Drotári vracajúci sa z Ameriky boli nápadní pestrými sakami a kravatami, ku ktorým nosili v lete klobúky ozdobené čiernymi stuhami. Bohatší predstavitelia tohto remesla, a predovšetkým majstri radi nosili pekné hodinky, ktoré viseli na trblietajúcej sa, často dvojitej zlatej retiazke. Hýrivo sa lesknúci kameň na širokom prsteni len podčiarkoval, ako sa sami cenili.

DROTÁRSKI UČNI

Kvôli všeobecne panujúcej biede boli aj deti nútené chodiť na vandrovku s dospelými drotármi, a tak prispievať k obžive rodiny. Sedem až

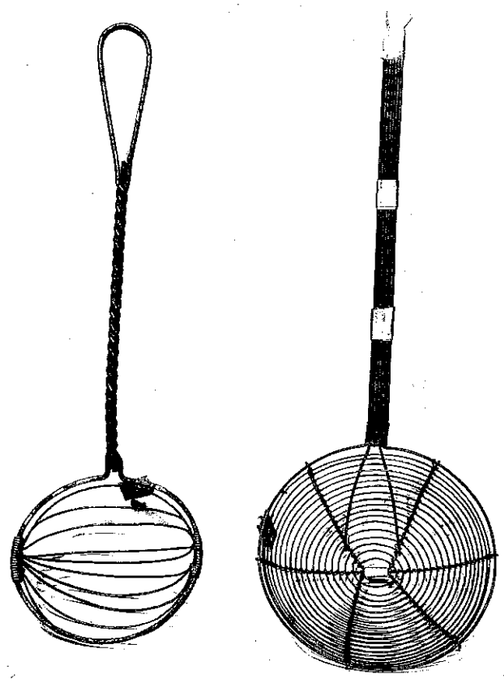

15 Dve naberačky na halušky

desaťroční chlapci, ktorí ešte nevedeli ani čítať a písať, pridávali sa na nátlak rodičov k otcom, príbuzným alebo známym, odchádzajúcim na cesty, ktorí im boli ako majstri predstavení.

Učni mali v závislosti od krajiny a jazyka rozličné označenia, ktoré znamenali toľko ako chlapec (Slovensko), drotársky učeň (Nemecko), malý Maďar (Rusko), drotárik, sitárik (Maďarsko), slovanský tuláčik (oblasť dnešnej Juhoslávie), malý Maďar, malý kočovník (Belgicko, Francúzsko), maďarský tuláčik, slovenský tuláčik (Anglicko). Deti museli skoro vykonávať aj prácu dospelých. S učňovskou dobou sa pre väčšinu z nich príliš skoro skončilo aj ukrývanie v lone rodiny. Matka dieťaťa, ktoré nemohlo odísť s vlastným otcom, sa snažila zveriť svojho chovanca dobrému príbuznému alebo známemu, podľa možnosti spriatelenému drotárovi. Dohodli sa na dĺžke učňovskej doby, ktorá trvala spravidla tri roky a na mzde, z ktorej časť prináležala v treťom učebnom roku aj matke. Celková mzda za tri roky činila 60 až 300 zlatých pri bezplatnom zaopatrení a ošatení.

Vandrovný učeň bol závislý od zdaru alebo nezdaru svojho majstra. Pretože nemal pevné zázemie a väčšinou ani duchovné teplo, možno ľahko opísať, čo pre neho znamenalo byť vystavený vetru a nečasu, telesnému strádaniu, chorobám, náladám ľudí a niekedy aj nemilosrdnej tvrdosti majstra. V spoločnosti dospelých sa často cítil sám a opustený, a u cudzincov vzbudzoval súcit a často aj výsmech.

Aj najmenšie protivenie sa a malá nešikovnosť mali za následok bitku. Starší drotári preto nezriedka s hrôzou spomínali na svoje učňovské roky, keď mali viac bitky ako jedla. Avšak postupne si aj vandrovný učeň zvykol na tvrdosť života a podriadil sa bezvýchodiskovosti svojho osudu. Naučil sa tomu, čo patrilo k remeslu drotára, drôtovať, narábať s plechom a vyrábať drotárske výrobky; ale aj opraviť obuv a šaty patrilo k jeho povinnostiam. Nie každý „majster" si plnil svoje povinnosti voči učňovi náležitým spôsobom. Zavčasu sa u nich prejavili pod vplyvom starších vlastnosti, ktoré boli pre drotára príznačné: skromnosť, sporivosť, láska k pravde a poctivosť pri práci. Priestupky ako krádež alebo vlámanie boli učňom cudzie. Jeho správanie odzrkadľuje česká detská literatúra druhej polovice 19. storočia, v ktorej sa obyčajne predstavoval ako vzor.

Pracovný a voľný čas učňov v dielňach

Pracovná doba v dielňach nebola spočiatku stanovená; preto nebol pätnásťhodinový deň nič mimoriadneho. Po roku 1900 sa doba zamestna-

nosti postupne ohraničila na desať a potom osem hodín. Pracovný deň sa začínal o piatej ráno. Upratali dielňu, vykúrili miestnosti a rovnako sa museli postarať aj o fajčivo pre dospelých. Po šiestej hodine, keď vstali aj majstri a tovariši, ustlali im postele. Spoločne sa pomodlili, naraňajkovali a dali sa do práce. Učňov pridelili k tovarišom. V nedeľu a vo sviatky sa nepracovalo, ale účasť na bohoslužbách bola povinná. V Rusku dodržiavali rímskokatolícki drotári aj pravoslávne sviatky. Raz za rok smeli učni zadarmo cestovať domov. V popredí stálo nielen odborné, ale aj ľudské a charakterové formovanie mladých ľudí, čím bol často poverený zvlášť vhodný drotár.

Učňovské skúšky

Učebné dohody preverovali v Rusku a Poľsku príslušné rakúsko-uhorské konzuláty, v priestoroch ktorých sa skladala aj tovarišská skúška. V iných krajinách dozerali na učebné dohody obchodné komory, ktoré sa podujímali aj na tovarišskú skúšku. Do skúšobných komisií patrili vždy starší drotári a majstri. Kto urobil skúšku, mohol sa osamostatniť. Väčšina tovarišov ostávala v dielni majstra svojej učňovskej doby, niektorí zase zmenili svoje pracovné miesto.

Odmeňovanie učňov v dielňach

V Rusku dostávali učni v prvom, druhom a treťom učebnom roku päťdesiat, sto a stopäťdesiat rubľov. Za to museli vyrobiť tovar v hodnote osemdesiatšesť, stosedemdesiatdva, resp. dvestosedemdesiatdva rubľov. Majster dal chlapcom po ukončení učňovskej doby prídavný plat, z ktorého časť sa odvádzala rodičom; obnos bol obyčajne menší ako sto rubľov. V Maďarsku dávali majstri učňom ročne dva páry pracovnej a nedeľnej obuvi, dva páry pracovných a nedeľných šiat a dve súpravy spodnej bielizne. Učni v Čechách boli na tom podobne ako ich rovesníci v Maďarsku. V Prahe dostávali ešte jedenásť grajciarov stravného a v Brne päť grajciarov denne na raňajky.

Sociálne postavenie učňov sa zhoršovalo ku koncu 19. storočia najmä v Nemecku. Podstatne k tomu prispieval tvrdý konkurenčný boj s domácimi živnostníkmi. V Čechách, kde bolo vzdelávanie drotárov tak či tak horšie ako inde, prejavil sa úpadok živnosti v tom, že prevládlo žobranie detí, ako napríklad v Plzni a Prahe. Veľa týchto opustených detí zomrelo na podvýživu a tuberkulózu.

Týranie a vykorisťovanie učňov

Niektorí drotári si, žiaľ, neplnili dohodnuté povinnosti voči učňom a tovarišom. Viedli sa o tom žaloby v tlačových hláseniach a úradných protokoloch. Jeden osobitne neslávny príklad poskytli nesvedomití „majstri" z Kysúc, ktorí urobili mnohých mladých chlapcov od seba závislými a nútili ich namiesto do práce na žobranie. Tým trpela prirodzene aj úcta k drotárstvu. Týranie a bezohľadné vykorisťovanie boli pravidlom. Kto sa tomu vymkol, bol biedou a bezvýchodiskovosťou v inorečovom prostredí donútený vydať sa opäť do rúk svojho škrupulózneho „pána". Odcitujme tu niekoľko prameňov. Ich dojemnosť nepotrebuje azda nijaký ďalší komentár.

„V záujme drotárskych učňov... hanebné vykorisťovanie drotárskych chlapcov z Kysúc žijúcich v Berlíne. Veľvyslanec ríše intervenoval ohľadne toho na ríšskom Ministerstve vnútra a policajnom prezídiu v Berlíne..."

„Osud drotárskych chlapcov v Berlíne... Drotársky majster Kubačík z Kysúc priviedol so sebou do Berlína veľmi veľa chlapcov z Kysúc a nútil ich žobrať. Pod tlakom verejnosti zakročil rakúsko-uhorský minister zahraničných vecí Goluchowski. Kubačík a jeho kumpáni boli vzatí na trestnoprávnu zodpovednosť..."

„Uhorskí otroci v Berlíne... Drotársky majster Jabúček privážal pomocou svojich agentov z Kysúc veľa chlapcov, ktorých potom nútil denne vyžobrať tri ríšske marky. Ak nemohli svoju povinnosť splniť, boli títo chlapci kruto týraní. Dávali im prespávať v nezdravých pivničných priestoroch, kde spávali na plesnivej slame v debnách z latiek. Chválabohu bola celá previnivšia sa banda udaná a zatknutá..."

„Slovenskí chlapci v cudzine... V sprievode niekoľkých policajných dôstojníkov uskutočnil uhorský konzul Pflugel nečakanú raziu v obydlí jedného drotára. Pri tejto kontrole sa okrem iného zistilo, že chudobní, tam prespávajúci chlapci boli nútení vyžobrať si stravu a že v prípade, ak nesplnili povinnú predpísanú sumu, boli nemilosrdne zbití. Museli ročne predať výrobky v hodnote tisícšesťsto ríšskych mariek. Proti nesvedomitému drotárskemu majstrovi sa trestnoprávne zakročilo..."

„Zo súdnej siene... Pred jedným súdom v Čechách sa musel zodpovedať hrubý drotársky majster Demeter, ktorý ťažko využíval dvoch drotárskych učňov, z ktorých jedného Demeter zmrzačil v členku úderom dreveným kyjakom..."

„Polícia vtrhla do bytov drotárskych majstrov J. Adamíka a O. Mliechu z obce Oščadnica. V bytoch našli trinásť neoblečených, úplne vyhladovaných chlapcov. Obaja drotárski majstri boli vzatí na trestnoprávnu zodpovednosť..."

MANUFAKTÚRY

Boli vynikajúcimi výsledkami činnosti malého počtu mužov a vrcholom drotárstva. Zvláštnosťou švajčiarskych manufaktúr bolo prijímanie žien, ktoré vyrovnávali nedostatok drotárov domáckou prácou; platili ich podľa počtu kusov. Aj inde využívali neškolené pracovné sily, predovšetkým ako čističov alebo baličov.

Vyzdvihnúť treba na vtedajšiu dobu vzorné sociálne vymoženosti manufaktúr. Poskytovali bezplatné ubytovanie a zaopatrenie v priestoroch spoločenstva; postarali sa aj o pranie bielizne. Fajčivo dostávali tiež zadarmo. Majster nedbal pri svojich učňoch len na remeselnícke vzdelanie, ale vychovával ich rovnako k telesnej hygiene a dobrému správaniu a dbal na udržiavaní zovňajšku. Po skončení učňovskej doby mal každý nárok na každoročnú dovolenku so zaplatenou cestou domov aj späť. Majster sa staral aj o to, aby jeho ľudia podporovali pravidelným zasielaním peňazí svoje rodiny.

Nevýhodou manufaktúr bolo zúženie tovarovej ponuky následkom racionalizácie výroby. Zvýšený dopyt nevyhnutne predlžoval pravidelnú pracovnú dobu a nahlodával zdravie zamestnancov. Zvlášť často sa medzi nimi vyskytovala tuberkulóza. Drotárstvo a klampiarstvo boli zahrnuté do jedného oddelenia; oddelená od nich bola medikováčňa a zámočníctvo. Hluk kladív mnohým ťažko poškodil sluch.

Drotári, ktorí pracovali ako medikováči, platili za vysokokvalifikovaných robotníkov s tomu zodpovedajúcou vyššou odmenou. Potrebné poznatky získali v Nemecku. V Rusku sa venovali najmä výrobe medených kotlíkov na čaj, čajníkov a čajovarov, ktoré odoberali kaviarne a reštaurácie, ale aj kotlov na varenie lekváru.

Výrobky manufaktúr (druh výrobkov)

Výrobky z drôtu: vtáčie klietky (50), pasce na myši, potkany a dravce (16), podstavce pod hladidlá (5), podložky pod hrnce (10), nosiče na pivo (3), stojany na fľaše s vínom, kvetinové stojany na balkóny a pre hostince, šálky pre mycie huby, lustre a kuchynské galantérne výrobky.

Výrobky z bieleho plechu: lopatky na múku (5), lieviky (9), odmerky na mlieko (8), šechtáre

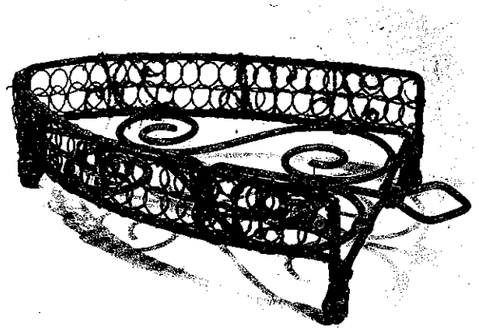

16 Podložka pod hladidlo z drôtu. Fotoarchív Národopisného kabinetu SAV v Bratislave

(5), kanvy na mlieko (5), obedáre (6), kotlíky na čaj (7), kastróle (4), várne hrnce (6), rajnice na praženie (4), strúhadlá na zemiaky (5), sitká na čaj (13), sitá na múku (6), lisy na zeleninu (5), tortovnice (9), bábovnice (5), nádoby na masť (3), škatule na pečivo (6), formičky na drobné pečivo (15), kanvičky na jedlý olej, nadievače na klobásy pre domácnosti a mäsiarstvá a veľa iných.

Výrobky z pozinkovaného plechu: korytá opatrené držadlami a železnými kruhmi (7), polievacie krhly, kanvy a kanistre na ťažké oleje a petrolej, vedrá na vodu (10), detské vaničky (5), sedacie vane (3), metly (10), paráky na zemiaky, paráky na zeleninu, kotly pre mydlovary a veľa iných.

Výrobky z čierneho plechu: plechy na pečenie (9), škatule, vedrá na odpadky, uhliaky a veľa iných.

Výrobky z medikováčne: malé (5) a veľké (4) medené kotly, formy na pečivo (10), bábovnice s „komínom" a bez neho, destilačné kotlíky pre lekárne, kanvice na víno (3), čajníky (7), samovary, dvojdielne (na čaj a kávu) americké čajovary, kotly na prípravu kuchynského ľadu, kastróle (5), lieviky na víno a alkohol (10), bojlery pre kúpelne (2), valce pre bubny a i.

Výrobky zámočnícke: obuvnícke kopytá, dverové závory, kovanie okien a dverí, obruče na sudy, stojany na kotly, držadlá, zábradlia, železné mreže pre cintoríny, mreže na okná, náhrobné kríže, reklamné štíty, pouličné svietidlá, umelecké kované mreže, železné stožiare, signálne zariadenia a iné zariadenia pre železnicu.

Vynikajúce manufaktúry

Manufaktúra Jozefa Holánika-Bakela z Dlhého Poľa bola prekvitajúcim vzorným závodom. Holánik sa vyučil remeslu u Jána Čapičíka v Poznani. Roku 1883 sa osamostatnil a zriadil vo Varšave opravárenskú dielňu na kuchynský riad; neskoršie k tomu pristúpilo ešte pocínovávanie medených nádob. Manufaktúra nachádzajúca sa v Twardej ulici vo Varšave, bola prihlásená na „výrobu drôteného tovaru, pocínovaných predmetov, ako aj pletených košov a galantérneho tovaru". Holánik zamestnával v roku 1910 tridsať vyučených drotárov, osem učňov a päť podomových obchodníkov. Podnik bol vedený podľa prísne hospodárskych hľadísk. Prv ako prešli výrobky do sériovej výroby, bol navrhnutý náčrt so všetkými údajmi o mierach, váhe materiálu a váhe odpadu, ako aj výrobný plán. Podnik dosiahol 30 % čistého zisku. Holánik používal aj polovýrobky vyrobené podľa vlastných predstáv a dokázal tak zvýšiť výrobu. O príjmoch a výdavkoch sa starostlivo viedla kniha.

Ponuka tovarov tohto varšavského závodu našla veľkú odozvu nielen v Poľsku, ale aj v Nemecku a v Rusku. Prostredníctvom svojich obchodných zástupcov zásoboval obchodné domy v Moskve, Charkove, Kyjeve, Rostove a iných mestách. K jeho zákazníkom patrili aj podnikatelia z drotárskej živnosti ako Belon v Tbilisi a Hunčík v Moskve. Ponuka tovarov sa

v roku 1903 rozšírila o detské hračky z drôtu, čo predstavovalo na vtedajšom európskom trhu nóvum: vozíčky, fúriky, postielky pre bábiky a súpravy nábytku pre izby pre bábiky. *Tab. č. 2* podáva prehľad o spotrebe surovín a palete výrobkov Holánikovej manufaktúry.

J. Sovár z Veľkého Rovného vyrábal plechové výrobky pre domácnosť a poľnohospodárstvo. V medikováčni jeho manufaktúry vznikali bojlery na horúcu vodu, ktoré sa inštalovali vo varšavských bytoch. Manufaktúra majstrov Kúdelčíka a Haščíka viedla vo svojej ponuke galantérny tovar z drôtu, vtáčie klietky a farebné ozdoby.

V Samare na Volge, dnešnom Kujbyševe, vlastnili bratia Jozef a Juraj Dotčárovci spoločnú manufaktúru. Skromný a sporivý odborník na

Tab. č. 2
Nákup surovín a výroba manufaktúry Jozefa Holánika vo Varšave zoradená podľa rokov. Údaje z podkladov Slovenského národného múzea v Bratislave

Nákup surovín

Suroviny	Množstvo v rôznych rokoch				
	1899	1900	1910	1911	1912
Drôt (kg)	495	580	348	1133	1650
Cín (funty)	2427	1474	2096	2100	5002
Olovo (funty)	1814	1927	3345	2538	5004

Výroba

Výrobky	Počet kusov v rôznych rokoch		
	1903	1904	1905
Vešiaky na uteráky	5814	4642	4563
Podstavce pod hladidlá	4103	2624	2690
Vešiaky	6326	6793	8483
Košíky	8700	7270	8636
Metly na sneh	9860	7602	8420
Vozíčky	6667	5954	7234
Postieľky	663	574	895
Káričky	470	314	220
Súpravy nábytku	920	780	716

plech a drôt Jozef Dotčár založil za požičané peniaze dielňu s obchodom, v ktorom predával výrobky pre domácnosť z drôtu a plechu, zatiaľ čo vo voľnom čase drôtoval nádoby z hliny. Vlastné úspory a veno jeho nemeckej manželky mu umožnili ďalší vzostup. V rokoch 1820 až 1830 vybudoval v Samare veľkomanufaktúru, v ktorej až sedemdesiat drotárov vyrábalo výrobky z plechu, neskoršie časti osvetľovacích telies pre Samaru, k čomu sa zaviazal v trojročnej dohode po verejnom konkurze mestskej správy. Zásobovanie mesta petrolejom patrilo skoro tiež k jeho obchodu. Aby sa dali mestské lampy napĺňať zo zeme, vyvinul čerpadlo, ktoré si nechal patentovať. Poverenia prichádzali nielen zo Samary, ale aj z iných miest Kaukazu. Len tretina zamestnaných pracovala v dielni; ostatní boli zaradení do nákupu a predaja.

Brat Juraj Dotčár bol naproti tomu kupecký talent. Manželstvom s dcérou kozáckeho generála Baratora a prestupom na pravoslávie sa mu dostalo vysokej spoločenskej úcty. Na jednej zo svojich obchodných ciest sa dostal do Baku, kde bola ťažba ropy ešte v začiatkoch. Na jednom naftovom poli, kde už dlhšie horeli malé plamene, založila perzská sekta uctievačov ohňa kláštor. Do týchto končín prichádzali aj arménski obchodníci, ktorí pálili nad plameňmi pálenku z ovocia. V malých množstvách destilovali na

17 Kuchynské náradie z plechu

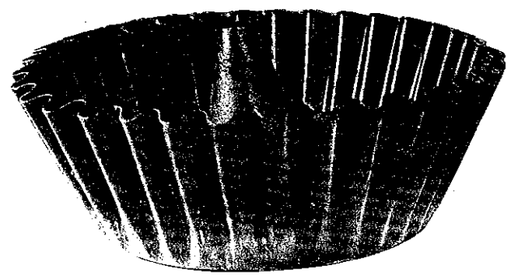

mieste aj petrolej. Dotčár kúpil od nich zásoby petroleja a uzavrel s nimi viacročné dodávateľské dohody. Časom vyrobili bratia podľa nemeckého vzoru prenosné medené kotly, ktoré sa hodili na ťažbu menších množstiev petroleja a liehu z ovocia a dali sa celkom dobre predať medzi türkskými kmeňmi v blízkosti Baku.

Bratia Dotčárovci získali sami niekoľko naftových polí, do využitia ktorých investovala žena Jozefa Dotčára osemsto zlatých rubľov. Krátko nato založili s kapitálom 100 000 zlatých rubľov podnik na ťažbu nafty. Zlepšili technológiu ťažby nafty a petroleja a získali kvalitatívne vysokohodnotný petrolej, ktorý zaujal prednostné postavenie. Rafinéria ropy v Baku ležala dopravne výhodne blízko prístavu. Na odvoz ropy po riekach a po mori vybudovali bratia dokonca malú flotilu. Obchodné rokovania sa viedli na luxusnej jachte, ktorá kotvila na Volge.

Nafta sa skladovala v Samare vo veľkých železných kotloch alebo v sudoch pod zemou. Nafta sa dopravovala do Samary na tankových lodiach alebo v tankových vozňoch. Manufaktúra sa časom preorientúvala stále viac na výrobu nádrží na výrobky z nafty. Prostredníctvom Dotčárovskej rodiny sa dostala ruská nafta na medzinárodný trh a ruský petrolej sa dodával dokonca do Ameriky. Bohatí podnikatelia vlastnili v Samare niekoľko veľkých budov. Počas turecko-arménskych nepokojov vypukol v roku 1905 v Baku požiar rafinérie, ktorého dôsledky pocítila aj táto vyšvihnuvšia sa rodina.

Manufaktúra, ktorú v Petrohrade prevádzkovali I. Kadák, P. Ďuriš a S. Rudinský, sa stala dvorným dodávateľom cára a dostala roku 1896 prednostné právo vykonávať v jeho paláci všetky práce týkajúce sa drotárčiny. Tým stúpla úcta k drotárom v celej cárskej ríši. Stolové kotlíky a nádoby na vývary z rýb, ktoré stáli vedľa hosťa vo fajnových reštauráciách, patrili k zvláštnostiam výrobkov ďalšej petrohradskej manufaktúry, ktorú viedli Buchcár a Džavík. V Rusku sa vyrábali tiež výrobky pre ruskú armádu a vojnové námorníctvo, ako aj pomocné ortopedické náradie pre lazarety, napr. dlahy na ruky a nohy. Čo sa toho týka, počas rusko-japonskej vojny v rokoch 1904–1905 pripadol zvláštny význam Korčekovej manufaktúre v Orenburgu. Vincent Korček pochádzal z Dlhého Poľa. Mal tú česť privítať cára vo svojej manufaktúre pri príležitosti jeho inšpekčnej cesty po Sibíri.

Drotár Madaj z Turzovky udržoval v Petrohrade manufaktúru, ktorej výrobky používalo ruské vojnové námorníctvo. V roku 1903 bol veliteľom pevnosti Kronštadt vyznamenaný Radom čierneho orla ako uznanie za jeho výkony.

Bratia Milučkovci vyrábali vo svojej petrohradskej manufaktúre vtáčie klietky a predávali svoje výrobky z drôtu a plechu aj botanickým záhradám. Kotlíky na čaj a samovary boli špecialitou majstra Kováča, ktorý sa usadil v Tule. Vari najväčšou manufaktúrou v Rusku bola manufaktúra drotárov Hrnčiara a Ďuriša v Moskve, ktorá bola založená v roku 1830. Pochádzali z Vysokej, resp. Veľkého Rovného. V roku 1897 pracovalo v nej osemdesiat drotárov, ktorí mali k dispozícii sedemdesiatpäť kovoobrábacích strojov. Odbytiskom bola Európa a ázijská časť ruskej ríše. Neskoršie prešiel tento závod do vlastníctva majstrov Pavla Hunčíka a Štefana Krutošíka, ktorí sa však neskôr rozišli.

Krutošíkova ponuka zahrnovala kotlíky na čaj, samovary, podnosy, lampy, svietidlá, tabatierky a iné výrobky, na ktoré sa okrem mosadzného a medeného plechu používalo aj zlato a striebro. Bohaté šľachtické rodiny a cirkev mu dávali zvláštne objednávky. Výrobky sa odvážali vlakom na sever až do Nižného Novgorodu, Vologdy a Archangeľska, na východ až ďaleko za Ural a Omsk, Tomsk a Irkutsk, odkiaľ sa odtransportovávali ďalej až do Port Arturu a Vladivostoku.

Prekvitajúce manufaktúry existovali aj v iných mestách západnej, strednej, východnej a juhovýchodnej Európy. Vyzdvihnúť treba Gliwice, Budapešť, Arad a Temešvár vo východnej polovici Európy a na západe predovšetkým Štrasburg, Bern, Zürich a Islikon.

Jozef Záhumenský z Kotešovej vyrábal v Gliwiciach veľmi jemné drôtené pletivá na ochranu proti iskrám z domových komínov a lokomotív a proti hmyzej pliage v skladoch s potravinami. V Budapešti bol „drotárskym kráľom" majster Bančák z Veľkého Rovného. Vyrábal výrobky z plechu, ktoré sa požadovali v poľnohospodárstve. V Arade bola pod vedením Štefana Baričíka z Dlhého Poľa dobre pracujúca manufaktúra, ktorá mala svojich zákazníkov v domácnostiach a poľnohospodárstve. Tovar privážali na trhy a jarmoky kone na veľkých vozoch. Tento bohatý podnikateľ vlastnil na námestí v Arade viacero nájomných domov. Peter Kurucár a Pavol Grúnik z Veľkého Rovného zriadili v Temešvári závod, z ktorého sa dodával do rumunského veľkoobchodu a jednotlivých obchodov galantérny tovar a hračky z plechu a drôtu. V alsaskom Štrasburgu vyhotovovali pod vedením bratov Komadovcov drôtené lustre. Majstri v Alsasku reprezentovali podnikateľského ducha Rovňanov rovnako ako bratia Mičietovci, ktorí vyrábali vo švajčiarskom Islikone varné koše na špargľu, kvetinové koše na verandy, náhubky pre psov, košíky na huby pre kúpeľne, stojančeky pre kefky na zuby, stojany na hodiny a veľa iných výrobkov.

K veľkým postavám drotárstva patril aj Tomáš Fasunek z Kysúc, ktorý vlastnil v Tunisku štyridsaťpäť manufaktúr s výlučne domorodými, väčšinou dokonca ním osobne vyškolenými odbornými silami. Po prvej svetovej vojne sa dostal nakoniec cez Taliansko a Korziku do Tuniska, ktoré je na severe hornaté, na východe ohraničené pobrežím plným zátok a vo vnútrozemí má stepi a púšte. Päť manufaktúr malo sídlo vo Sfaxe, ostatné sa nachádzali v Tunise, Kairuane, Djerbe, El Djeme a Gafse. Podnik s najväčším obratom bol v Kairuane v blízkosti jednej mešity, kam chodili na púť beduíni zblízka i zďaleka. Tuniská klíma s jej horúcimi dňami a chladnými nocami bola pre väčšinu drotárov, ktorých zavialo do Tuniska, dostatočným dôvodom na to, aby sa v krajine neusadili. Ich miesto museli prevziať domorodci, ktorí, pravdaže, ovládali len tie najjednoduchšie pletacie techniky. Za vedúcich závodov dosadzoval Fasunek rovnako domorodcov. Mali kontrolovať vstup a výstup tovarov. Opravy sa platili peniazmi alebo výmenou tovaru. Každý týždeň robil dynamický podnikateľ osobne inšpekciu v jednotlivých závodoch po celom Tunise.

V súlade s požiadavkami obyvateľstva sa opravovali prevažne hlinené nádoby na vodu, krčahy a varné nádoby. Veľký dopyt bol po opravárskych prácach aj na hlinených nádobách a krčahoch, ktoré sa používali na umelé zavlažovanie: vôl, koza alebo osol točí súkolím, ktoré prečerpáva vodu špeciálnymi krčahmi z veľkého kanála, ktorý privádza vodu z niektorej priehrady (lebo riek je málo) do malého kanála, ktorý zavlažuje veľké lány obilia a zeleniny, olivové a iné ovocné kultúry na úrodných pobrežných nížinách. (Ročne sa napríklad vyprodukuje vyše 600 000 ton olív.) Pretože takýto zavodňovací systém bol v Tunisku veľmi rozšírený a nádoby boli vystavené veľkým nárokom, museli sa denne opravovať stovky krčahov. Ďalej sa vyrábali kvetinové koše, válovy pre ťavy a kozy, ako aj podložky z drôtu. Drôt sa dovážal z Francúzska. Vo Sfaxe sa nachádzalo učňovské stredisko, v ktorom sa každý rok v trojmesačných kurzoch vychovával vlastný dorast. Robotníci zarábali dvadsať frankov na deň, mzdu, ktorá dvojnásobne prevyšovala plat ťažko pracujúceho prístavného robotníka.

Fasunek sa tešil úcte a uznaniu tak Tunisanov, ako aj francúzskej koloniálnej správy. V priebehu asi desiatich rokov sa stal z malého drotárskeho majstra bohatý tuniský podnikateľ, ktorý zamestnával osemsto ľudí, vlastnil vilu pri Stredozemnom mori a dva automobily a svoje deti Petra a Kristínu poslal na štúdium medicíny do Paríža.

K zvláštnostiam manufaktúr v Severnej Amerike patrili umelecké napodobeniny husľových kľúčov, okrídlených kolies a kníh, ktoré boli určené pre cintoríny a mali pripomínať povolania a činnosti zomrelých. Spomeňme tu niekoľko významných podnikateľov:

Manufacture of Wire. Vedenie: Andrew Komada.

Standard Wire Works. Vedenie: M. Kubeník.

Pioneer Wire and Metal Novelties Co. Vedenie: S. Belon.

Oceanside Wire Industries. Vedenie: J. Škvorec.

Star Wire Mesh Co. Vedenie: J. Pavúr.

Paulmar Wire Products. Vedenie: P. Petráš.

Plaza Wire Frame Co. Vedenie: F. Kafka, O. Václavík.

Artcraft Wire Goods Co. Vedenie: J. Švandiak.

Eagle Wire Frame Co. Vedenie: J. Slaziník.

N. Y. Star Wire Products Co. Vedenie: J. Branský, P. Ovadek, S. Turčík, E. Turčík.

City Wire Products. Vedenie: P. a R. Kubinec.

Industrial Wire Products Co. Vedenie: J. a E. Helienek.

O palete výrobkov nasledujúcich firiem sú k dispozícii bližšie údaje:

Star Wire Mesh Fabricators, Inc. Vedenie: A. Pavúr. Výrobky: ochranné mreže na okná a dvere, rámy na siete, železný tovar.

Cooper Wire Corporation. Vedenie: S. Vavrica. Výrobky: ornamenty z drôtu.

Up-to-Date Wire Frame Co. Vedenie: S. Šmurik. Výrobky: kuchynské náradie.

H. K. Modern Wire Products Co. Vedenie: H. Krutošík. Výrobky: ornamenty z drôtu a figuríny.

Chalan et Co. Vedenie: H. W. Chalan. Výrobky: rámy na tienidlá lámp.

Pacific Cage and Screen Co. Vedenie: J. H. Babroš. Výrobky: vtáčie klietky, mreže na sporáky a pece, holičské stoličky; spolu asi tri tucty rôznych výrobkov z drôtu.

18 Stojan na sviečku

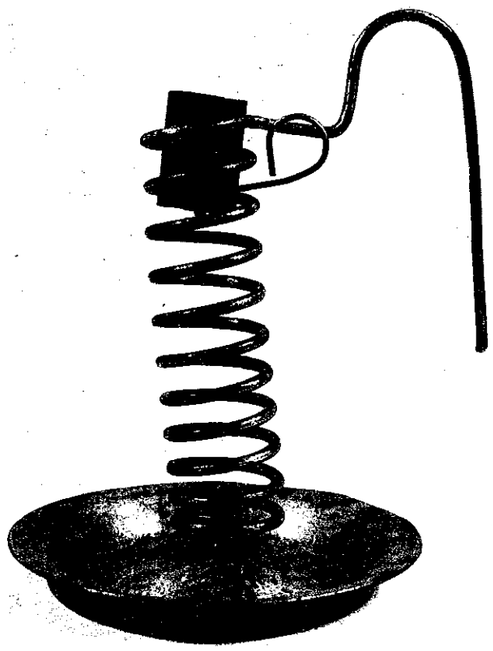

TOVÁRNE SO STROJOVOU VEĽKOVÝROBOU

Narastajúce používanie elektrickej energie a súčasný rozmach strojárstva ku koncu 19. storočia umožnili mnohým drotárom, uvedomujúcim si pokrok, zriaďovať nielen dielne, ale aj továrne na výrobu tovarov masovej spotreby. Väčšinu kovoobrábacích strojov dodávali nemecké firmy. V rokoch 1910 až 1916 pretrvávala v mnohých závodoch vysoká konjunktúra. Zároveň sa menili aj zámery podnikateľov. Z majstrov drotárstva sa stali veľkopodnikatelia priemyselného veku, pre ktorých bolo drotárstvo už minulosťou. Mechanizácia výrobných procesov spôsobila, že zamestnanci sa odcudzili spotrebnému tovaru a prestali ho vyrábať. Technický pokrok a meniace sa potreby ľudí znamenali koniec drotárstva. Len výroba vtáčích klietok a pascí na hlodavce, ako aj práce medikováční v továrňach ostali ešte na istý čas vyhradené drotárom, ktorí boli s nimi dôverne oboznámení.

Jedným z takých bol aj podnik Štefana Hunčíka v ulici Vodovodnaja v Moskve. V roku 1916 tam pracovalo asi päťsto ľudí, poväčšinou drotárov, ktorým stáli po boku robotníci z Moskvy. Kovoobrábacie stroje, ktoré boli rozdelené do deviatich dvojposchodových budov, poháňal prúd z podnikovej elektrárne. Závod sa špecializoval osobitne na poniklovávanie a pochrómovávanie. Odberatelia tovaru boli roztrúsení po celej ruskej ríši, v Petrohrade, Nižnom Novgorode, Irkutsku pri Bajkalskom jazere, v Tomsku v Kuzneckej pánve a v Archangeľsku pri Bielom mori. Najdôležitejšie mimoruské odbytiská sa nachádzali v Nemecku, Francúzsku, Perzii, Turecku a Amerike.

Hunčík sa cítil zaviazaným sociálnej tradícii drotárstva. Poskytoval svojmu osadenstvu ubytovanie a stravu, dával mu fajčivo a myslel na podporu jeho rodinných príslušníkov vo vlasti. Tento podnikateľ, ktorý bol obľúbený u svojich ľudí, bol v úcte aj u moskovských úradov a kupcov. Spomedzi približne dvesto rozličných vtáčích klietok, ktoré sa vyrábali v osobitnom drotárskom oddelení, nachádzali najväčší odbyt „mlyn“ a „japonská chalupa“. Na jednej priemyselnej výstave v Londýne vyznamenali Hunčíka za jeho umelecké vtáčie klietky roku 1903 dvoma zlatými medailami a za pascu na myši „Kapiro“ dostal na newyorskej výstave tiež zlatú medailu. Cez advent patrili k jeho ponuke aj vianočné stromčeky z drôtu.

Hunčík bol jediný, ktorý vyrábal aj luxusný tovar z farebných kovov, napr. pochrómované kávové a čajové súpravy v spojení so šálkami z porcelánu, ako aj samovary z pochrómovanej mosadze, ktoré sa hodili na prípravu čaju a kávy. K predmetom zriedkavej hodnoty patrili medaily, ktoré pripomínali porážku Napoleona pod Moskvou v roku 1812. Prvá svetová vojna dodatočne oživila obchod, lebo ruskej armáde sa o. i. dodávali riady, príbory, plechovky, obaly na ručné granáty. Päťstostranový obrázkový katalóg a osobitný katalóg tovarov zo zlata a striebra informovali zákazníkov o palete výrobkov jeho firmy.

Ruská októbrová revolúcia úplne zničila Hunčíkov podnik, ktorý ku koncu dosahoval ročný obrat 2,5 milióna zlatých rubľov. Ľudový komisár dozeral na demontáž továrne a odvoz strojov. Zatiaľ čo Hunčíka zadržiavali v jednom moskovskom väzení, utiekla ostatná rodina smerom na Slovensko, ale dostala sa len do Maďarska, kde bola zatknutá. Jeho žena zomrela vo väzení v Kluži vo Východných Karpatoch. Bývalý veľkopodnikateľ sa mohol na základe sprostredkovania Červeným krížom vrátiť na Slovensko, kde roku 1963 zomrel vo Vysokej nad Kysucou.

Prvé drotárske a klampiarske družstvo v Moskve vzniklo z dobre fungujúcej manufaktú-

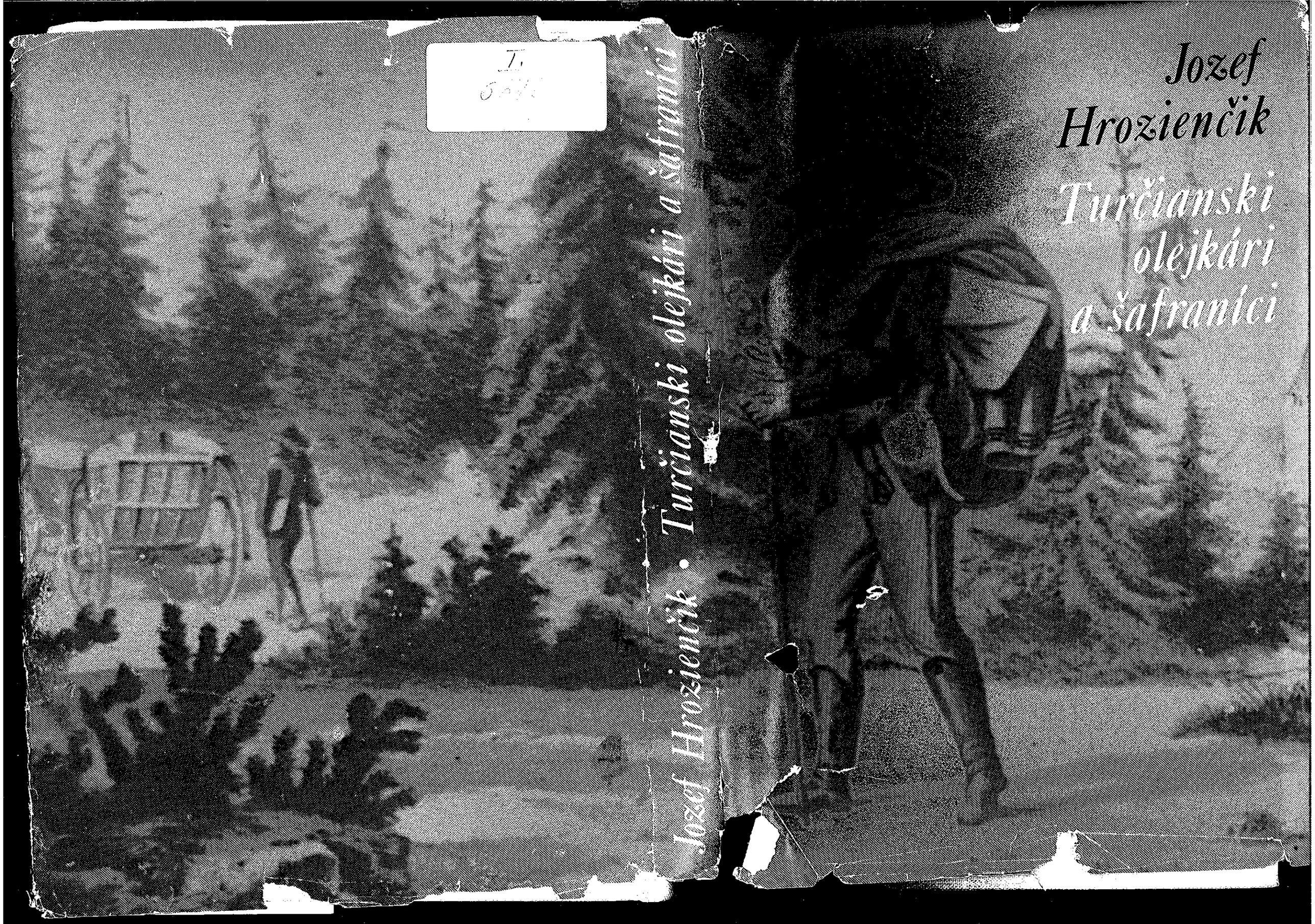
Jozef Hrozienčik • Turčianski olejkári a šafraníci
Jozef
Hrozienčik
Turčianski
olejkári
a šafraníci

do vedomia ľudu na strednom Slovensku a prejavilo sa v novej sile, v nových historických podmienkach v období Slovenského národného povstania. Vtedy sa náš ľud na strednom Slovensku stretáva so sovietskymi partizánmi, čo mu prišli na pomoc v jeho spravodlivom boji proti fašizmu. Sovietski partizáni, ktorí bojovali v oblasti Turca, boli rovnako prekvapení ako pred sto rokmi I. I. Sreznevskij, keď sa tu v turčianskych dedinách stretli s prostými roľníkmi, ktorí sa na nich obracali po rusky. V niektorých domoch turčianskych dedín sa našli ešte v čase Slovenského národného povstania ruské knihy a rôzne predmety z Ruska, ktoré opatrovali poslední už vymierajúci olejkári a šafraníci a ich potomkovia.

Ako a kedy vznikli tieto historické skutočnosti, kde má svoje historické korene a svoju genézu tento spoločenský jav, na tieto otázky chceme odpovedať v našom ďalšom rozprávaní.

1/ Otázka vzniku turčianskeho olejkárstva a šafranictva

Názvy *olejkár — šafranik, olejkárstvo — šafranictvo* sa v literatúre i v prameňoch často zamieňajú a významovo stotožňujú. Bude preto dobré a účelné čitateľovi hneď na začiatku určiť presný obsah týchto pojmov, historicky ich diferencovať a významovo vymedziť.

Pod názvom *turčianske olejkárstvo* treba rozumieť domácku výrobu a podomový obchod s liečivými rastlinami, olejmi a rôznymi lekárnickými prípravkami obyvateľov dedín bývalej Turčianskej župy. Ojedinele sa do tohto podnikania zapájali aj poddaní ostatných stredoslovenských žúp: Trenčianskej, Oravskej a Liptovskej. Tento druh domáckej výroby a podomového obchodu, spojeného s liečením ľudí a zvierat, nadväzuje na hlboké korene ľudového lekárstva-mastičkárstva, ľudovej medicíny, ktorá je známa od pradávna u všetkých kmeňov a národov, ale líši sa od neho po stránke kvalitatívnej. Staré ľudové lekárstvo — mastičkárstvo má výrazné črty šarlatánstva, opiera sa väčšinou o psychoterapiu a používa rôzne prvky magického zariekania a zaklínania. Turčianske olejkárstvo predstavuje už vyššiu formu ľudovej masovej domáckej výroby liekov a liečivých olejov a ich podomový predaj, spojený s primitívnou terapiou. Nemožno však poprieť skutočnosť, že ojedinelí turčianski olejkári používali pri liečení i rôzne formuly zariekania a zaklínania. Táto skutočnosť im vyslúžila urážlivé prívlastky „šarlatánov", „vagabundov" a i. Pritom si myslíme, že neobstoja tvrdenia tých, ktorí turčianske olejkárstvo bezvýhradne stotožňujú so starým mastičkárstvom.

Súčasne s turčianskym olejkárstvom rozvíjalo sa od polovice XVIII. storočia *šafranictvo*, pestovanie šafranu a podomový obchod s ním. Pestovanie šafranu malo ťažisko v bývalých stoliciach Trenčianskej a Nitrianskej a čiastočne v juhozápadnej časti Turčianskej stolice. Popri šafraníkoch, ktorí sa zaoberali výlučne pestovaním a predajom šafranu, si predaj a v niektorých prípadoch aj pestovanie šafranu osvojili i turčianski olejkári. Do obchodného inventára olejkárov preniká tak nový obchodný článok — šafran. A tak už v prvej polovici XVIII. storočia sa zamieňa názov *olejkár — šafranik*. Nejasné to mali niekedy aj vrchnosti. Tak šarišský podžupan Žigmund Dobay v hlásení Dvorskej kancelárii zo dňa 11. júna 1739 používa názov *„crocarii"* (šafraníci) miesto *„olearii"* (olejkári). I napriek tomu, že si časť turčianskych olejkárov osvojila pestovanie a predaj šafranu, treba v XVIII. a prvej polovici XIX. storočia rozlišovať olejkárov a šafraníkov.

Turčianski zemani olejkárov a šafraníkov jasne rozlišovali. O tom svedčí napr. Jesenských protokol z 2. augusta 1809, v ktorom sa hovorí: *„. . . V partikulárnej kongregácii uridenô jest, aby žádnemu olejkárovi a šefranikovi pasy dotud vydané nebyli, dokud cedulu od procesuálneho slúžneho taký*

olejkár aneb šefranik nepreukáže. Aby sem toho rosúditi mohl, kterému takú cedulu vydati mám a kterému odepríti, pánom direktorom komendujem, rychtárom pak a úradu prikazujem, že by o tom všetkých olejkárov a šefranikov vynaučili. Než i pak občiahnuti chtejícim písebný atestát strany toho znejíci dali, totiž jako ho jménem a prejménim volajú, zdali je gazda aneb hofier a koľko pri sebe bratov aneb synov má. S takovým od dedinského úradu vydaným písmom nech jeden každý olejkár neb šefranik ke mne príde.“

Zhruba v prvej polovici XIX. storočia nastáva v súlade s celkovým hospodársko-spoločenským vývojom monarchie kvalitatívna zmena turčianskeho olejkárstva a šafraníctva. Osvietenské protiolejkárske nariadenia (o ktorých budeme nižšie hovoriť) vedú k podstatnej zmene olejkárskeho a šafranického podnikania. Mnohí turčianski olejkári a šafraníci opúšťajú domácku výrobu liečiv a šafranu. Zapájajú sa do podomového obchodu s článkami dennej spotreby, remeselnými, manufaktúrnymi a priemyslovými výrobkami. Olejkárstvo postupne zaniká a s ním zaniká aj názov. Zaniká v podstate i šafraníctvo, ale názov *šafranik* zostáva. Označuje sa ním ďalej turčiansky podomový obchodník a kupec, t. j. *kramár*. Olejkárstvo a šafraníctvo nezaniká, pravda, odrazu. Vyskytujú sa ojedinelé prípady olejkárov a šafranikov v pôvodnom zmysle až do prvej svetovej vojny. Väčšina turčianskych olejkárov a šafranikov prechádza však v druhej polovici XIX. storočia na podomový obchod. Šafranik tohto nového obsahu sa často v úradných spisoch uvádza prostým názvom *kramár*.

Turčianskych olejkárov treba ďalej odlišovať od takzvaných *olejníkov* a *olejníctvo* od olejkárstva. V Liptovskej, Spišskej a Turčianskej župe vyrábali lisovaním už v prvej polovici XVIII. storočia z ľanového a konopného semena *ľanový* a *konopný olej*. Tento olej, jemne vypracovaný a vyčistený, používal sa pri výrobe potravinových výrobkov a na svietenie. *Olejníci* predávali svoje výrobky väčšinou na jarmokoch. *Olej* roznášali v cínových alebo hlinených nádobách a — pretože ľanový a konopný olej mohol sa na prípravu potravinových výrobkov používať len v čerstvom stave, nemohli s ním olejníci obchodovať vo vzdialených krajoch.

Od turčianskych olejkárov treba ďalej odlišovať *trenčianskych olejkárov*, ktorí protizákonne obchodovali s *liehovinami*, najmä s *borovičkou*, pričom sa predajom liečivých olejov a rastlín iba kryli.

V období prudkého rozvoja šafraníctva — kramárstva od druhej polovice XIX. storočia tí šafraníci, ktorí zostali pri olejkárstve, schudobneli a v niektorých prípadoch klesli na úroveň starých mastičkárov. Jednou z hlavných príčin bol rozvoj lekárskej vedy a postupné upevňovanie štátnej a odbornej lekárskej starostlivosti.

Tento skoro terminologický rozbor sme urobili preto, aby sme mohli správne osvetliť a pochopiť v literatúre veľmi popletené otázky týchto foriem domáckej výroby a podomového obchodu. Nazdávame sa, že presné vymedzenie pojmov turčianski olejkári a turčianski šafraníci ako domácki výrobcovia a podomoví obchodníci, ich odlíšenie od prastarých mastičkárov a šafranikov — kramárov, ďalej samotné rozlíšenie obidvoch pojmov umožní

nám lepšie pochopiť naše ďalšie rozprávanie o osudoch turčianskych olejkárov a šafranikov.

Turčianski olejkári a šafraníci nemajú dosiaľ svoj monografický obraz. I najnovšie štúdie, ak sa týmito otázkami zaoberajú, opierajú sa len o neúplné údaje a zlomkovité správy zo staršej literatúry. Okrem neúplných štatistických údajov a kusých správ a zmienok o turčianskych olejkároch v rôznych etnografických pojednaniach, cestopisoch, v prácach venovaných obchodu a priemyslu a periodických časopisoch poznáme v podstate len pár rozsiahlejších prác venovaných tejto problematike. V popredí sú tu práce dvoch maďarských etnografov, a to *Jána Csippéka* a *G. Magyary-Kossu*.

Staršia literatúra vo všeobecnosti spomína turčianskych olejkárov len okrajovo alebo v súvislosti s inými otázkami, alebo len ako kuriozitu zo života pospolitého ľudu v hornom Uhorsku. Spomenutí etnografi zhŕňajú prístupnú literatúru a čiastočne využívajú i pramenný materiál a pokúšajú sa riešiť otázku vzniku a „pôvodu“ turčianskeho olejkárstva. Preto je potrebné bližšie si všimnúť ich názory.

Csippék je otcom „teórie“ *nemeckého pôvodu turčianskeho olejkárstva*. Pokúša sa dokázať, že turčianski olejkári sa od Nemcov naučili vyrábať liečivé oleje a obchodovať s nimi. Čo priviedlo Csippéka k tomuto záveru? Od J. Čaploviča prevzal štatistický údaj, že v prvej polovici XVIII. storočia v nemeckej osade Vrícko v Turčianskej župe bolo 146 olejkárov. Z tohto údaja robí Csippék záver, že nemeckí kolonisti v Turci, poslovenčení obyvatelia Vrícka, boli vo svojej druhej vlasti skutočnými drogistami, olejkármi. Oni vyrábali prví medzi turčianskym ľudom liečivé oleje a živili sa podomovým obchodom. Pri tomto tvrdení uniká Csippékovi fakt, že okrem Vrícka v prvej polovici XVIII. storočia boli do domáckej výroby a podomového obchodu s liekmi zainteresované aj mnohé turčianske slovenské dediny. V čase rozvoja olejkárstva odchádzalo do sveta z Turčianskej župy do 3000 olejkárov. Ďalej Csippékovi uniká skutočnosť, že okrem Vrícka v ostatných turčianských osadách obývaných nemeckými kolonistami (Sklené, bývalé Nemecké Pravno, Gajdeľ, Turčeky) sa alebo len zriedka alebo vôbec s olejkármi nestretávame. Treba zdôrazniť, že v polovici XVIII. storočia bolo vo Vrícku podľa úradnej štatistiky 22 olejkárov, ale napr. v Kláštore pod Znievom 113 olejkárov, v Slovanoch 92, vo Valči 71, vo vzdialenej Bystričke pri Martine 57, v Blatnici 67, v Ladzanoch 60 a v samom Martine (spolu s Jahodníkmi) bolo 74 olejkárov. Pravda, nikde niet ani len zmienky o tom, že by sa olejkári z čisto slovenských dedín učili tomuto remeslu od Vričanov alebo iných turčianskych Nemcov. Opak je pravdou: obyvatelia Vrícka sa naučili olejkárskemu remeslu od slovenských olejkárov, pretože Vrícko leží blízko bývalého centra olejkárov — Kláštora pod Znievom.

Na podopretie svojej „teórie“ o nemeckom pôvode turčianskeho olejkárstva uvádza Csippék, podľa nás, nepodstatné údaje z histórie. Csippék konštatuje, že Paracelsus už roku 1525 zisťuje v Nemecku v okolí Krumhübela potulných mastičkárov. Boli to podľa neho Nemci z okolia Schönbergu a Nemci z oblasti Sudet. Ďalej uvádza doklady o existencii tzv.

„Oelträgerei", ktorá bola známa v Rakúsku už v XVI. storočí. S otázkou vzniku a pôvodu turčianskeho olejkárstva dáva do súvisu také údaje, ako je záznam vo viedenskej jezuitskej kronike z roku 1588, podľa ktorého evanjelický kňaz M. Biber chodil po krajine preoblečený za potulného predavača liekov. Na zdôvodnenie svojej „teórie" uvádza Csippék záznam Petra Meliusa-Juhásza z roku 1558, ktorý karhá potulných slovenských mastičkárov, predávajúcich „catananche amatoriu" (t. j. záznačný prostriedok na vyvolávanie lásky). Z diela Štefana Weszprémiho preberá Csippék výroky Mateja Tzanakiho, lekára Juraja Rákócziho z roku 1617, o potulných mastičkároch, ktorí sa túlajú po Švajčiarsku, vystupujú ako Uhrovia (Hungari) a žiada proti nim zákrok vrchnosti. Na základe uvedených faktov a údajov Csippék uzatvára, že slovenský olejkár opísaný nemeckým Simplicissimom roku 1680 je iba „napodobeninou, kópiou tirolského oelträgera, že výrobu liečiv a podomový obchod („Landfahrerei") rozvinutý v Nemecku už v XVI. a XVII. storočí Slováci zveľadili a „statočným spôsobom lieky doma vyrábať sa od Nemcov naučili".

V tejto súvislosti Csippék uvádza údaje o podomovom obchode spišských a handlovských Nemcov už v XV. storočí. Dokazuje, že podomový obchod s olejmi sa v Bardejove vyskytuje už v XV. storočí. Handlovskí Nemci („handrbulci", „Handel-wezel") podľa neho praktikovali podomový obchod už pred turčianskymi olejkármi. Rozdiel medzi nemeckým podomovým obchodníkom a slovenským je podľa Csippéka iba v tom, že Nemec ďalej od hraníc svojej krajiny nejde, zatiaľ čo Slovák „má vrodenú túžbu po vandrovaní". Takýmito idealistickými názormi pertraktuje Csippék svoju „teóriu" o pôvode turčianskeho olejkárstva. Vyššie uvedené údaje zhŕňa do záveru, ktorý protirečí tvrdeniu o podomovom obchode bardejovských a handlovských Nemcov. Csippék tvrdí, že nemeckú „Oelträgerei" rozšírenú pod nemeckým vplyvom v Čechách a na Morave do Turca priniesli sliezski Česi. Ďalej uvádza, že prieskum liekov a história ich vzniku dokazuje, že v turčianskom olejkárstve niet ani prvenstva, ani pôvodnosti a že samotný spôsob podomového obchodu je akýmsi „dovozom" zo Sliezska, Tirolska a Dolného Rakúska.

Csippék odmieta Čaplovičov názor o spišskom pôvode turčianskeho olejkárstva. V rozpore s predošlým tvrdením o výrobe a podomovom obchode s olejmi v Bardejove tvrdí, že výroba a podomový obchod s olejmi na Spiši vznikol až v XVIII. storočí, v čase, keď turčianski olejkári prežívali svoj „zlatý vek". V Kežmarku a ostatných spišských nemeckých obciach podľa Csippéka olejkárstvo neexistovalo. Spišskí Nemci vyrábali neskoršie (v polovici XVIII. storočia) karpatské oleje a predávali ich vraj turčianskym olejkárom, sami však s olejmi po svete neputovali.

Treba sa na tomto mieste ešte zmieniť, že Ján Čaplovič dospel k názoru o spišskom pôvode olejkárstva na základe skutočnosti, že v Kežmarku už v XVII. storočí objavili výrobu karpatského a uhorského balzamu, čiže kosodrevinového a limbového oleja, ktoré boli jedným z hlavných článkov podomového obchodu a ľudovej terapie turčianskych olejkárov. Kežmarský lekár Kristián Augustín de Hortis (Kerstély) prišiel na spôsob výroby koso-

drevinového oleja v roku 1640 a rektor kežmarského evanjelického gymnázia Juraj Buchholz prvý vyrobil limbový olej okolo r. 1668. Podľa iných údajov limbový olej prvý vyrobil roku 1676 slavkovský učiteľ *Gašpar Donati*, ktorý už predtým poznal výrobu kosodrevinového oleja. Podľa povesti, ktorá sa tradovala ešte v XIX. storočí, k výrobe limbového oleja priviedla G. Donatiho ľudová múdrosť. Panskí drábi na smrť dobili a dokaličili istého poddaného pre neplnenie poddanských dávok zemepánovi. Priatelia tohto nešťastníka potajme odniesli do lesa, vyzliekli a celého poprikrývali úlomkami letorastov limby. Poddaný sa z rán zotavil a vyzdravel. Táto v tradícii zachovaná udalosť svedčí o tom, že korene poznania liečivosti rastlín vychádzajú z ľudovej medicíny. Výroba olejov sa rozšírila medzi spišským obyvateľstvom v XVIII. storočí natoľko, že tým veľmi trpeli porasty kosodreviny a limby. Ale niet dokladu o tom, že by obyvatelia spišských obcí boli s týmito liečivými olejmi priamo podomovo obchodovali. Oleje — podľa Csippéka — predávali turčianskym olejkárom, ktorí ich potom roznášali po svete. Ale o tom niet žiadneho dokladu.

Nehľadiac na základné omyly v Csippékovej teórii, ktoré v ďalšom rozprávaní ešte objasníme, Csippék si poplietol dva odlišné javy: stotožnil turčianskych olejkárov XVIII. a XIX. storočia s nemeckými, rakúskymi, českými i slovenskými mastičkármi XVI. a XVII. storočia. Ľudové mastičkárstvo bolo rozšírené i v mnohých iných krajinách, nielen v Nemecku a na Slovensku. V Rusku ľudových lekárov nazývali „kostopráviˮ, poznáme ľudových lekárov vo Francúzsku, vo Švajčiarsku „korienkárov" a pod.

Veľmi originálny, ale nepodložený názor o pôvode turčianskych olejkárov vyslovil bývalý turčiansky podžupan Mikuláš Záthurecký. Hľadá korene olejkárstva v ďalekej minulosti a tvrdí, že turčianski olejkári sú potomkovia maďarských kráľovských poddaných, presídlených do Turca — Sikulov, alebo potomkovia Hunov, lebo vraj turčianski olejkári sú práve taki nadaní obchodníci ako Sikuli a Huni. V tejto „teórii" o pôvode turčianskych olejkárov je Záthurecký osihotený.

Omnoho viac zástancov ako „teória" nemeckého, spišského či sikulsko-hunského pôvodu turčianskeho olejkárstva má „teória" *jezuitského pôvodu* turčianskeho olejkárstva. Táto „teória" preniká takmer všetkými prácami, štúdiami a článkami odborného a kultúrnohistorického charakteru. Vznikla ešte v polovici XVIII. storočia, veľmi sa rozšírila v storočí XIX. a prenikla i do prác súčasnej doby.

V čom spočíva zmysel tejto „teórie" a ako vznikla? Z množstva správ a názorov, ktoré sa vzájomne prelínajú a preberajú, vezmeme za základ najrozšírenejší údaj Viliama Paulínyho-Tótha, publikovaný v populárnej forme po prvý raz roku 1865 vo štvrtom ročníku *„Sokola"* a o štyri roky neskôr (1869) v *Malom národnom kalendári*. Tento údaj Viliama Paulínyho-Tótha nie je originálny a pôvodný. Za základ ďalšieho rozprávania ho berieme pre jeho úplnosť a širokú publicitu v druhej polovici XIX. storočia. *„Na Zniove v Turci,"* hovorí Viliam Paulíny-Tóth, *„bol veľký jezuitský kláštor a v ňom chýrečná lekáreň. V tejto lekárni upotrebúvali bývali obyvatelia dedín ako laboranti, z nichžto dajedni časom podučili sa trochu aj lekárskemu remeslu,*

a hlavne miešaniu rozličných olejov. Títo potom — vystúpiac zo služby na Zniove, počali na svoju ruku rozličné olejky dorábať, miešať a nimi chorých ľudi liečiť. Tak povstali naši svetochýrni olejkári." Ďalej uvádza Viliam Paulíny-Tóth niektoré olejkárske medicinálne články, ako: *terpentínový, kamenný, borievkový, rozmarínový, kmínový, bobkový, kosodrevinový, horčičný a čemeričný olej,* z ktorých olejkári robili rozličné prípravky.

Náhľad V. Paulínyho-Tótha nie je originálny ani pôvodný. Stretávame sa s ním v mnohých dokumentoch, týkajúcich sa zdravotných opatrení, ale aj v konkurenčných útokoch lekárnikov a fyzikov proti olejkárom a od začiatku XIX. storočia v literatúre. Pre ilustráciu uvedieme niekoľko príkladov z odborno-publicistickej literatúry. Tak *J. A. Demian* v diele *Statistische Darstellung des Königsreichs Ungern und der dazu gehörigen Länder* (Štatistika Kráľovstva Uhorského a k nemu patriacich krajín) už roku 1805 píše, že Slováci z Turčianskej a Oravskej stolice vyrábali kosodrevinový, borievkový a terpentínový olej. S týmito výrobkami prešli nielen Moravu a Čechy, ale celú Nemeckú ríšu až k Severnému moru. Týmto podnikaním obstarávali si vraj olejkári nielen výživu, ale aj bohaté zisky. *Pôvod tohto zamestnania,* zdôrazňuje Demian, *pripisuje sa niekdajšiemu jezuitskému kláštoru v dedine „Zinio"* (t. j. Zniev) *v Turci, kde bola lekáreň a veľké laboratórium, v ktorom sa vyrábali rôzne vodičky, oleje, prášky, teriak a zaklinadlá, ktoré tzv. „oleikary"* (olejkári) *v skrinkách na chrbtoch roznášali do celého sveta, až pokiaľ im to polícia neznemožnila.*

Príkladov na to, ako si Slováci s veľkou zručnosťou osvojili liečiteľské skúsenosti a využili ich v podomovom obchode, je skutočne mnoho. Uvedieme ešte niektoré. *Jozef Rohrer* v diele *Versuch über die slawischen Bewohner der Oesterreichischen Monarchie* z r. 1804 *(Výskumy o slovanskom obyvateľstve v Rakúskej monarchii)* v súlade *so Schwartnerovou Štatistikou kráľovstva Uhorského* uvádza, že pred rokom 1786 každoročne po celej Európe až do Turecka a ázijského Ruska putovalo do 3000 turčianskych olejkárov, ktorí si toto remeslo, čiže prípravu liekov a liečenie, osvojili od znievskych jezuitov.

„Teóriu" jezuitského pôvodu olejkárstva traktuje aj maďarský národopisec *Gabriel Prónay* v diele *Vázlatok magyarhon népéletéből* (1855) *(Črty zo života ľudu v Maďarsku).* G. Prónay v zhode s predchádzajúcimi autormi uvádza, že pôvod tohto obchodu siaha do čias, keď bol v Kláštore pod Znievom jezuitský kláštor a pri ňom lekáreň, kde sa pripravovali chýrne oleje proti rôznym chorobám. A až po zrušení kláštora vraj sami sedliaci tieto oleje vyrábali a obchodovali s nimi. M. Záthurecký v rozpore so svojím tvrdením o sikulsko-hunskom pôvode olejkárov prikláňa sa tiež k názoru o jezuitskom pôvode turčianskeho olejkárstva, keď tvrdí, že zemepáni turčianskeho „Državia" (Kláštor pod Znievom a 11 osád v jeho okolí) — jezuiti, spomedzi svojich poddaných vychovávali potulných lekárov, ktorých posielali do sveta. Títo potulní lekári podľa Záthureckého vyvíjali veľmi užitočnú činnosť v dobe, keď ešte zdravotnícka starostlivosť bola vo východnej časti Európy veľmi primitívna.

V zásade zástancom „teórie" jezuitského pôvodu turčianskeho olejkárstva

je aj autor dejín maďarskej medicíny *Magyary-Kossa.* Vo svojom diele z roku 1929 *Magyar orvosi emlékek* (Maďarské lekárske spomienky) zhŕňa staršie názory a poznatky o olejkároch. S Čaplovičovým názorom o spišskom pôvode olejkárstva v súhlase s Csippékom polemizuje, nevyvracia však názory J. Csippéka na nemecký pôvod olejkárstva. Takže ani práca Magyary-Kossu neprináša do otázky vzniku turčianskeho olejkárstva žiadne nové myšlienky.

„Teóriu" o jezuitskom pôvode turčianskeho olejkárstva osvojil si i *Jozef Škultéty,* keď v diele *„Nehaňte ľud môj"* (1928) zaznamenáva, že v druhej polovici XVII. storočia jezuiti v Kláštore pod Znievom naučili obyvateľov „Državia" poznávať liečivé byliny, z čoho sa vyvinulo olejkárstvo. O jezuitskom pôvode turčianskeho olejkárstva nachádzame zmienky v mnohopočetnej odbornej a náučnej literatúre a v publicistike. Možno teda usudzovať, že táto „teória" je silne zakorenená v dejinách našej národnej kultúry. Spomenuté názory na vznik turčianskeho olejkárstva prenikli spätne do vedomia ľudových más, zakotvili v samom Turci, takže donedávna žijúci olejkári a ich potomkovia sami kládli pôvod svojho podnikania do jezuitskej rehole v Kláštore pod Znievom.

Nechceme nijako znižovať význam jezuitského Kláštora pod Znievom v rozvoji turčianskeho olejkárstva. Z histórie vieme, že rehoľníci mnohých rádov mali pri svojich kolégiách domáce, školské i verejné lekárne. Výrobou liečiv sa nezaoberali len v Turci. Chýrny bol napríklad *Červený Kláštor* na východnom Slovensku, ktorý v XVII. a XVIII. storočí vlastnili kamaldulskí mnísi. Jeden z mníchov tohto kláštora, fráter *Cyprián,* zanechal z rokov 1766—1771 herbár, ktorý obsahuje do 300 rôznych rastlín miestnej kveteny, medzi nimi aj liečivé rastliny z okolia Červeného Kláštora a Vysokých Tatier. Sám tento fakt nie je nijakou zvláštnosťou, ale keď ho dáme do súvisu s dokumentom zachovaným v Pôdohospodárskom archíve v Levoči, dostáva hlbší zmysel. Levočský archívny dokument totiž svedčí o tom, že poddaní Červeného Kláštora museli povinne zbierať liečivé rastliny pre kláštor. Z histórie ďalej vieme, že organizáciu zberu liečivých rastlín a výrobu liečivých olejov začali aj jezuiti po svojom príchode do Kláštora pod Znievom. Ako zistil historik Miloš Štilla (ináč potomok preslávených turčianskych olejkárov), v prvom známom turčianskom urbári z roku 1595 ukladá sa želiarom (nie však mešťanom) zbierať ruže v panskej záhrade a oberať *borievkové bobule.* Z borievok vyrábali turčianski olejkári chýrny borievkový olej (oleum juniperi) a liečili ním rôzne žalúdočné a iné vnútorné choroby. Lekárnictvom sa zaoberali aj iné rády, napríklad benediktíni. Z ich školy vyšiel aj známy ľudový lekár — kňaz v turčianskom Rudne — *František Madva.*

Kvôli historickej orientácii treba uviesť, že jezuiti prichádzajú do Turca v XVI. storočí (presnejšie r. 1586), keď im cisár Rudolf II. daruje celú prepozitúru; Kláštor pod Znievom a poddanské osady: Lazany, Slovany, Vrícko, Poleriečku, Ležiachovo, Valčú, Sv. Jur, Moškovec, Socovce, Stránku a Ondrášovú. Po 20 rokoch musia však jezuiti z Turca odísť, lebo kláštorského „Državia" sa zmocnili uhorskí šľachtici Bocskayovci, v čase známeho protihabsburského stavovského bocskayovského povstania. To bolo roku 1605. Jezuitov naspäť do Kláštora uviedol po potlačení povstania cisár Ferdinand

III. v roku 1637. Odvtedy až do zrušenia kláštora roku 1773, čiže skoro 150 rokov, držali jezuiti v rukách Kláštor pod Znievom a ostatné poddanské osady patriace k prepozitúre.

Pôvodným poslaním jezuitov v Kláštore pod Znievom bolo, ako im uložil cisár Rudolf II., vyučovať mládež. Jezuiti v Kláštore skutočne školu mali, a to už od roku 1561. S výnimkou obdobia bocskayovského panstva škola trvala až do zrušenia rádu roku 1773. Ale po poznaní skutočnosti, že v Turci je silná tradícia ľudového liečiteľstva a na liečivé rastliny bohatá flóra, venovali sa predovšetkým výrobe liekov. Pri tejto práci sa, prirodzene, nezaobišli bez poddaných, ktorí im jednak zbierali liečivé rastliny a plodiny, pomáhali im pri výrobe liečiv ako laboranti a potom pri ich rozpredaji. Po prvom odchode jezuitov z Kláštora pod Znievom bola zrušená aj lekáreň a výroba liečiv prešla do lekárne v Trnave. Ale zber liečivých rastlín a plodov v Turci neprestal, rozvíjal sa ďalej. Už koncom XVII. storočia sa turčianski olejkári venujú intenzívne výrobe liekov sami. Roku 1666 spomínajú sa už v dokumentoch „kotlíky" a právo domáoky si pripravovať destiláty a lieky. V tomto odbore sa stali priamo majstrami práve Kláštorčania. Jezuiti po návrate do Kláštora pod Znievom pokračovali v praxi výroby liečivých prípravkov, ale mali už silnú konkurenciu v domáckej výrobe, ktorá sa v priebehu XVIII. storočia prudko rozvíjala.

V predchádzajúcom rozprávaní nám nešlo o vyvrátenie skutočnosti, že jezuiti veľmi kladne ovplyvnili výrobu liečiv v Turci, ale skôr o upozornenie na existenciu tradície ľudového liečiteľstva v Turci, na ktorú jezuiti a potom domácka výroba turčianskeho poddaného ľudu v XVIII. storočí nadväzovala. Ale pozrime sa na literatúru, ktorá má výhrady k jednoznačnému tvrdeniu o jezuitskom pôvode olejkárstva. Pochybnosti o správnosti „teórie" jezuitského pôvodu turčianskeho olejkárstva prvý v našej literatúre vyslovil veľký znalec slovenského ľudu, jeho kultúry a tradícií, *Pavol Dobšinský*, v diele *Prostonárodnie obyčaje, povery a hry slovenské*. Knižka vyšla v Martine roku 1880. V nej na str. 104 v časti *Život obchodný a svetový* Dobšinský v podstate reprodukuje názory Viliama Paulínyho-Tótha z roku 1869, ale sám dodáva, že sú to „*pozostatky dávnejšieho prostonárodného lekárstva a lekárnictva*", oživené jezuitmi kláštorskoznievskej rehole. Tento názor Pavla Dobšinského sa opiera o hlboké znalosti ľudového umenia a schopností.

Známy etnograf *Ján Petrikovič* v štúdii *Ľudová liečba v Turci*, uverejnenej v Zborníku Muzeálnej slovenskej spoločnosti roku 1897 tvrdí, že olejkárstvo sa vyvinulo na základe originálneho domáceho liečenia v Turci, pretože Turiec v porovnaní s ostatnými vidieckymi krajmi na Slovensku je v liečbe v popredí. Petrikovič vyslovuje ďalej názor, že olejkárstvo v Turci je jednak omnoho staršie ako príchod jezuitov do tohto kraja a že „*najskôr z núdze dal sa ľud na toto pole zárobku, nemajúc tu doma dostatočnej výživy*". Toto tvrdenie zdôvodňuje Petrikovič skutočnosťou, že Turiec ešte i začiatkom XIX. storočia predstavuje málo produktívnu zem a nemôže svoje obyvateľstvo vyživiť. Na inom mieste Petrikovič uvádza, že tzv. olejkárstvo vyvinulo sa na základe domáceho liečenia v Turci.

Pri riešení otázky pôvodu turčianskeho olejkárstva je najprijateľnejšie

Petrikovičovo stanovisko. Petrikovičov názor, že olejkárstvo sa vyskytlo v Turci už pred jezuitmi, sa opiera o jeho vlastné hlboké znalosti ľudového lekárstva v Turci. V turčianskych dedinách sa totiž venovali domácemu zberu liečivých rastlín už od nepamäti. V každej domáonosti počas celého vegetačného obdobia zbierali a na povalách sušili liečivé rastliny. Keď niekto v rodine ochorel, liečili ho vždy doma pripravenými liečivými rastlinami. Táto liečiteľská prax sa prenášala z potomstva na potomstvo.

Ale Petrikovičove názory sú doložené aj v dokumentoch a literatúre. Najstaršie záznamy o turčianskych olejkároch staršieho typu sa vyskytujú už v XV. storočí. Staré spisy (Carmina burana, Hampeho „Fahrende Leute" a i.) lokalizujú ich cesty do oblastí nemeckého vidieka, Čiech, Moravy, Sliezska a Rakúska. To boli, pravda, mastičkári, kvalitatívne iná kategória ako olejkári XVIII. storočia, ale boli to predchodcovia olejkárov.

Pozoruhodné údaje o turčianskych olejkároch sa zachovali v dosť málo známom latinskom diele znievskeho kňaza Jána Valentínyho, *Lucubrata opuscula poetico-historica in unum collecta*, 1808 (Pri svite sviečok zložené poeticko-historické dielo). Valentínyho dielo obsahuje veľmi cenné údaje o hospodárskom a spoločenskom živote na Slovensku koncom XVIII. a začiatkom XIX. storočia, okrem iného o liečivých prameňoch, žriedlach minerálnych vôd, ktoré už dnes ani neexistujú. Valentíny tiež spája turčianske olejkárstvo s existenciou jezuitov v Turci, ale netvrdí, ako mnohí pred ním a po ňom, že by jezuiti voľakedy boli položili základy chýrneho turčianskeho olejkárstva.

Valentíny píše, že keď jezuiti už znievsku prepozitúru v pokoji obhospodarovali, keď sa zoznámili s povahou miesta („*cognita loci qualitatae*", kvalitou kraja), začali vyrábať rôzne lieky a špeciálne oleje z liečivých rastlín, koreňov a plodov. Teda až po „*cognita loci qualitatae*" jezuiti začali pripravovať liečivá a oleje. „*Qualitas loci*" neznamená tu kvalitu, bonitu pôdy, ktorá bola v Turci na pomerne nízkej úrovni, ale pôdu vhodnú pre pestovanie liečivých rastlín, flóru bohatú na tieto plodiny, priaznivé klimatické podmienky, ale najmä osvedčenú prax ľudového lekárstva, ktorú jezuiti v styku s ľudom poznali.

I dokumenty a literatúra z XVIII. storočia, ktoré sa zaoberajú problematikou olejkárstva, označujú olejkárov ako nasledovníkov prastarého ľudového liečenia v Turci. Svedčí o tom napríklad *Linzbauerov Zdravotno-medicinálny kódex* z XVIII. storočia. Svedectvo o veľkých liečiteľských schopnostiach ľudu Turčianskej stolice a podmienkach pre rozvoj tohto ľudového umenia prináša spomínaný Ján Valentíny i na inom mieste citovaného diela. Na str. 343 uverejnil latinskú báseň študenta, klerika P. Constantinusa. V tejto básni P. Constantinus vo forme elegického distycha píše, že „Turčianska záhradka" obkolesená vencami hôr poskytuje bohaté fondy minerálnych vôd. Čunajší ľud, trýznený všelijakými nemocami, nie kúpeným, ale vlastným liekom sa uzdravuje a vylieči. „Ak dostanem nejakú chorobu," píše Constantinus, „tento ľud ma vylieči a predĺži mi život." V závere svojej básnickej sentencie kladie Constantinus lekárske umenie turčianskych olejkárov nad umenie lekárov a fyzikusov. Tvrdí, že lekári kupčia s „pochyb-

ným umením", zatiaľ čo turčiansky ľud verný svojmu lekárskemu umeniu lieči prirodzenými a účinnými liekmi.

K objasneniu vzniku „teórie" o jezuitskom pôvode turčianskeho olejkárstva treba ešte povedať, že jezuiti mali v Turci silnú hospodársku a politickú pozíciu. Mali rozhodujúci vplyv v turčianskom konvente, pod stoličný prápor vysielali svojich poddaných a pod ich správou bola aj významná inštitúcia na overovanie a deponovanie významných listín, zvaná *„hodnoverné miesto"* (locus credibilius). Tu si zemani a šľachtici ukladali originály alebo opisy svojich majetkoprávnych dokumentov.

Existenciu jezuitskej lekárne v Kláštore pod Znievom dokumentuje olejkárska *„Deklarácia . . .",* ktorá vyšla po prvý raz v maďarčine okolo roku 1680 v trnavskej tlačiarni. Jej autori boli *Matheus Badracharzán,* lekárnik, a *Andrej Zay,* doktor medicíny v Kláštore pod Znievom. Vydanie olejkárskej deklarácie (receptov na lieky) určuje približne i obdobie, v ktorom znievski jezuiti získali lekárnické právo. Väčšina tu uvedených liekov a receptov svedčí o tom, že ľud turčianskych dedín sa už pred príchodom jezuitov a pred získaním lekárnického práva venoval ľudovému lekárstvu, z ktorého sa od polovice XVIII. storočia vyvinula rozsiahla domácka výroba a podomový obchod. O tom svedčia údaje o výskyte ľudových mastičkárov z Turca v XV. a XVI. storočí, ďalej fakt, že olejkárstvo sa intenzívne rozvíjalo i v ostatných turčianskych dedinách mimo hraníc jezuitského „Dŕžavia". Napríklad v Blatnici, kde pri úradnom sčítaní remesiel v roku 1749 bol pomerne najvyšší počet olejkárov zo všetkých turčianskych dedín a osád, spolu 41 olejkárov. V Žabokrekoch bolo 25 olejkárov, v Necpaloch 34, v Ďanovej 18, v Belej 28. Roku 1750 bolo v Trebostove 52 olejkárov, v Martine 25, v Blatnici 63, v Žabokrekoch 29, v Košťanoch 24, v Kláštore pod Znievom 114, v Lazanoch 43, vo Valči 71, v Slovanoch 87, v Ležiachove 34 atď. Uvedené čísla hovoria o tom, že počet olejkárov v jednotlivých dedinách v tomto období, t. j. v 50. rokoch XVIII. storočia kolíše. Pritom treba mať na zreteli, že to sú úradné štatistiky a že uvádzajú len počet olejkárov, ktorým boli vydané riadne pasy a ktorí zaplatili poplatky. Štatistické údaje sme uviedli preto, aby sme ukázali, že olejkárstvo bolo rozšírené po celej oblasti Turca.

2/ Za a proti

1. Ekonomické a sociálne predpoklady olejkárstva

Roku 1803 vyšla v Levoči knižka pod názvom *Wýťah z Sstatystyky, Práwa, a z Geograffii Uherské Kraginy wersssowně složený od Jana Krmana* a v nej na 27. str. tieto verše:

Která gest sedmá Stolice Pred-Dunagem?
TURČANSKÁ gen malá, urodná Stolice
Magjcy we Sstubni wýborné teplice.
Zemanů wnj značne mnozstwj má obydlj;
Olegkárů pak na tři tisýce bydlj.

Okrem jedného údaja sú uvedené Krmanove verše pravdivé. Turčianska stolica bola v porovnaní s inými vskutku malá. Už v tej dobe sa plne využívali teplé žriedla Turčianskych Teplíc (vtedy Štubnianskych Teplíc). Aj zemanov tu žilo neúrekom mnoho. A olejkárov bolo vskutku až 3000. Len „úrodná" táto stolica nebola. To bola jedna z príčin, prečo sa tu v takom množstve zapája roľník do domáckej výroby a podomového obchodovania. A spätne — odliv robotných síl, chlapských rúk z pôdy zas znižoval kvalitu obrábania pôdy a jej poľnohospodárske výnosy.

Už aj z predchádzajúceho rozprávania teda vysvitá, že pri vzniku turčianskeho olejkárstva ako svojráznej formy domáckej výroby, podomového obchodu a ľudového liečiteľstva hrali dôležitú úlohu tri závažné dôvody:

1. *hospodársko-sociálna situácia ľudu turčianskych dedín,*
2. *geograficko-klimatické podmienky pre pestovanie liečivých rastlín,*
3. *tradície ľudového lekárstva.*

Pritom netreba zabúdať, že hospodársko-sociálny vývoj v Turci je bezprostredne spojený s vývojom v celom štáte. Druhá polovica XVIII. storočia je vskutku významným obdobím celých slovenských dejín. V polovici tohto storočia začínajú pukať ľady feudalizmu. Na povrch vystupujú nové ekonomické činitele, ktoré začínajú rozkladať feudálne vzťahy. Ku koncu XVIII. storočia nastáva otvorená kríza feudalizmu a postupný rozvoj kapitalistických vzťahov. Tieto nové vzťahy si prerážajú cestu napriek reakčnej feudálnej politike habsburskej dynastie a napriek úzkemu triednemu egoizmu uhorskej šľachty. Táto sa v XVIII. storočí sústredila na hlavný politický cieľ — obhájiť svoje stavovské privilégiá, najmä výsadu neplatiť dane. Pritom sa ochotne podriaďovala požiadavkám viedenského dvora, ak sa to — pravda — nedotýkalo jej záujmov.

V tomto storočí sa hospodárske ťažisko Uhorska postupne presúva zo

slovenského územia (kde sa vytvorilo po moháčskom víťazstve Turkov) na juh. Slovensko sa stáva hospodárskou periférnou uhorského štátu. Uhorský snem, magnáti a cirkevná hierarchia, cisárska armáda a zákony, ktoré vydáva uhorský snem — to všetko sa obracia proti ľudu. Ešte sa nezahojili rany tureckých vpádov, dôsledky stavovských búrok a kurucko-labanských bojov (odohrávali sa zväčša na slovenskom území) a už prichádza nová vlna vykorisťovania poddaného ľudu. Šľachta, ktorá bola hlavným konzumentom tovarovej výroby, zo všetkých síl sa usiluje zvyšovať produkciu poľnohospodárstva, a zase len na úkor poddaných. Postavenie poddaného ľudu sa napriek snahám osvietencov, tereziánskym a jozefínskym reformám zhoršuje, rastie hospodárske vykorisťovanie a fyzické násilie. Jediným prameňom výživy obyvateľstva zostáva stále poľnohospodárstvo, pestovanie obilnín a chov dobytka. Ale táto výroba je stále založená na feudálno-nevoľníckych vzťahoch. Obilná konjunktúra a proces vytvárania feudálneho veľkostatku znamená nové zvyšovanie poddanských povinností, najmä robôt. Nie div, že sa začínajú množiť revolty a výbuchy nespokojnosti poddaných, odopieranie poddanských povinností a úteky poddaných od zemepánov.

Poddaný a jeho nadpráca sa stáva predmetom sporu medzi panovníkom a uhorskou šľachtou a v užšom rámci medzi stoličnou správou a zemanmi. Uhorská šľachta považovala totiž vzťah medzi zemepánom a poddaným za vzťah súkromnoprávneho charakteru a nárokovala si neobmedzené právo manipulácie s poddaným, jeho prácou a produkciou. Z tohto rozporu vzniká i povestný *Tereziánsky urbár* (1767), ktorý má za účel zákonne upraviť a regulovať vzťah medzi zemepánom a poddaným, jasne určiť povinnosti poddaného voči zemepánovi. Ale ani urbár krízu feudálneho zriadenia nemení, naopak: konzervuje feudálne zriadenie a vyvoláva búrky nespokojnosti, ktoré miestami prerastajú na revolty. Tak napríklad roku 1768 (rok po uzákonení urbára) boli odhalené prípravy povstania poddaných rádu jezuitov v Kláštore pod Znievom, v Socovciach, v Slovanoch a vo Vrícku. Ako konštatuje jeden zo súdobých osvietencov, ekonóm a právnik, rodák z Veľkej Lomnice Gregor Berzeviczy v diele O postavení a povahe uhorského sedliackeho stavu (1804): *„Poddaný nenávidí každé nové opatrenie, najmä ak vychádza od zemepána, lebo vie, že úžitok pána je v rozpore s jeho záujmami, a vidí v tom snahu rozmnožiť na jeho úkor svoje práva."* (Toto Berzeviczyho dielo bolo pre pokrokové, protifeudálne zameranie konfiškované.)

Z hľadiska nášho problému mal Tereziánsky urbár význam v tom, že zakotvil zásadu: zemepán nesmie brániť poddanému *slobodne predávať svoje produkty*, hoci zemepán má predkupné právo ... Poddaný má nielen právo úžitkové, ale môže svoj majetok s dovolením zemepána, prípadne aj bez jeho súhlasu predať. Zemepáni s týmito zásadami v praxi všelijako manipulovali, predsa však urbár do značnej miery pomohol rozvoju domáckej výroby a podomového obchodu. Turčianske olejkárstvo sa tak zaraďuje do rozsiahlej palety domáckej výroby a remesiel, ktoré sa začínajú na Slovensku rozvíjať v druhej polovici XVIII. storočia.

Domácka výroba vyplynula teda zo zbedačovania roľníckych más a zohrala v dejinách nášho národného hospodárstva dôležitú úlohu napriek

ustrnutosti feudálnej ekonomiky. Na mnohých miestach umožňovala rozklad feudálnych vzťahov alebo aspoň ich prechod na vyššiu formu feudálnej renty. Takže už v polovici XVIII. storočia sa v horných oblastiach štátu, kde sa rozvinula domácka výroba, stretávame s procesom premeny robotných povinností a naturálnych dávok na peňažnú rentu a neskoršie i s výkupom z poddanstva a s povyšovaním do zemianskeho stavu. Postupné prenikanie kapitalistických vzťahov do mestečiek a na dedinu vyvoláva v šesťdesiatych rokoch XVIII. storočia zakladanie manufaktúr a urýchľuje vytváranie vnútorného trhu. To, čo sme vyššie uviedli, platilo vo všeobecnosti pre celé Uhorsko. Zvlášť sa však prejavilo v hornatých oblastiach štátu, a teda aj v Turci. Na tomto ekonomicko-sociálnom pozadí vzniká a jeho živú súčasť tvorí aj turčianske olejkárstvo a šafranníctvo ako svojrázna forma domáckej výroby a podomového obchodu.

2. *Zber liečivých rastlín a výroba liečivých olejov*

Poddaní kláštorského „Državia" ešte pred tereziánskou urbárskou úpravou odovzdávali zemepánom, čiže jezuitskej rehoľi, okrem peňažnej dane aj naturálne dávky, a to predovšetkým rôzne liečivé plodiny a rastliny. Tak poddaní osady Slovany, chudobní želiari, odovzdávali po jednom zlatom, ďalej päť metiel, *dve holby* borievok, dve holby rasce*. Richtár z osady Mošková, pretože nechodí pracovať na panské, odovzdáva dva korce** pšenice alebo dva zlaté. Každá rodina osady odovzdáva 30 hláv kapusty, dve merice chmeľu alebo dva zlaté a *5 holieb rasce*. Poddaní osady *Socovce* odovzdávajú tiež metly, *borievky, rascu* a lieskovce. V obci *Lazany* odovzdávajú konopné semeno, ďalej metly, orechy, *borievky* a *rascu*. Naturálne dávky odovzdávali poddaní novým zemepánom aj po zrušení jezuitského rádu, po odchode jezuitov z Turca; a to aj v ostatných turčianskych dedinách mimo „Državia". Časť plodov posielali po odchode jezuitov do Trnavy, kde ich v dekánni spracúvali.

Súčasne sa však Turčania v spracovávaní olejov už od konca XVII. storočia osamostatňovali. Už roku 1666 spomínajú *„kotliky"* na destilovanie olejov a na prípravu destilovaných liečiv. Roku 1709 bol predvolaný na súd ako svedok v trestnej veci vraždy *Ján Rolko z Valče*. Nemohol sa na súd dostaviť, lebo *bol na cestách s liečivými olejmi*. Tento dokument jasne svedčí o tom, že turčianski olejkári už od začiatku XVIII. storočia odchádzajú do sveta s liečivami. Podobných dokumentov je viac. Napríklad poddaní osady *Žabokreky* neodvádzali pánom žiadne naturálie, ale „... od každej *olejkárskej kapsy* do roka zlatý rýnsky *alebo diškréciu* svojim pánom dávali.

Všimli sme si, že medzi naturáliami sú dve významné plodiny, a to: *bo-*

* Stará miera sypanín a tekutín = 0,8484 litra.
** Pol druha korca = 1 bratislavská merica = 54,62 litra.

rievky a rasca. Z borievok (jalovec) vyrábali turčianski olejkári *chýrny borievkový olej* (oleum juniperi), ktorým liečili žalúdočné choroby a vôbec choroby celého zažívacieho traktu, vyháňali ľadvinový piesok a používali ho i na posilňovanie nehybných údov po mozgových porážkach. Zasiahnuté údy potierali teplým borievkovým olejom. Borievkovým olejom liečili olejkári aj zvieratá. V jednom z receptov Knižečky olegkárskej, která užitek nekterych zwlásstnjch Olegu vypisuje (1803) sa doslovne uvádza:

„B o r g o w k o w j O l e g.
Oleum iuniperi.

Geho moc a syla rozliõnjm s(pu)sobem powazowat se muže; neb on hrege, na moč žeňe, žaludok zmocnuge, wetri ze žaludka a črew, gak tež y hljsti odháñi.

Kdoby tehdy na kamen aneb pjsek trpel, a z té prjčini nemohl dobre močit, nech tri, čtyry kwapky z cukrem, neb málo z medem zmjssane na ras vžige; to pak nech tri aneb čtyrykráte pres den tak včinj. Menssjm djtkam gedna, aneb dwe kwapky gsau dosti.

Tj pak, genž gjch wetri sužugj, aneb mdlj žaludek magj, rownjm též spusobem, gakž oznámeno gest, potrebuwat mohu; neb z mnohjm riháñim wetri odegdu, a žaludek mdlj posylnen bude. Pri mdlem žaludku též y zewnjtrne gamka proti žaludku ležjci dwaknat ces den pomastená byti muže.

Hljsti též odegdu, kdy se pupek a brjcho z tjm olegem namastj, pri tom ale též y wnjtrne se vžjwa. Djtkam, gakž giž wysse doloženo gest, gedna aneb dwe kwapky z cukrem neb z medem zmjssane gsau dosti; zrostlegssjho pak weku po tri a čtyry kwapky brat mohu.

Audem sslakem porazenjm, když z tjmto olegem tepljm wčasto mastené bywagj, napomáha, gak též citedlnost a sylu dodáwa.

Y pri Koňoch ge oleg welmi vžitečnj. Mnohokráte koňe od welké zymi kdy na gednom mjste dluho státi musegj, sstipanj a bolest w brjchu dostáwagj, to se doznat, když se na zem zwalj, krčj se, z gednu na druhu stranu se prewaluge a žrat nechce: w takéto přjpadnosti musj se geden Lot borgowkowého olege z gednjm plnjm pohárem mooného páleného zmjssat, a gedno za druhjm pomalj do pisku tak wljt, aby wypil. Táto konská kolika običegne na toto lekárstwj prestane."

Podľa tradície dodnes zachovanej v turčianskom ľude sa borievky oberali v neskorú jeseň, keď už dobre dozreli a keď ich ošľahal prvý mrazík. Borievky by sa rukami pre ostré pichliače jalovca ťažko oberali. Oberali ich teda tak, že pod borievku prestreli kus plátna a dreveným piestom na pranie plody zrážali. Doma ich potom lisovali a destilovali.

Druhou plodinou, ktorú poddaní ako naturálnu dávku odovzdávali, bola rasca. I z rasce vyrábali turčianski olejkári veľmi účinný liek. V zachovaných receptároch sa o *rascovom oleji (oleum carvi)* hovorí, že sa ním liečia žalúdočné choroby, ťažkosti s trávením a vylučovaním. Prísne sa rozlišujú dávky pre deti a pre dospelých.

Olejkári už počas letných poľných prác zbierali liečivé rastliny ako: *palinu, čistec, cintáriu, harmanček, vrápor* (zubačka deväťlistá), *polej, trimpoliu*

(zvláštny druh ďateliny), *hrdú barku, materinu dúšku, mačaci chvostík, trezalku* a i. Tieto liečivé byliny v peci dobre vysušili, potom suché utĺkli na prášok, preosiali na site a každú vsypali do iného vrecúška.

Receptáre zachované v rodinných archívoch bývalých olejkárov obsahujú návod na použitie liekov pripravených v prevažnej väčšine z liečivých rastlín. Môžeme preto tvrdiť, že ich používanie malo nesporne liečebný účinok. Bývalý olejkár Viktor Škultéty používal vo svojej liečiteľskej praxi vyše stopäťdesiatročný „Lekárnik" (s podtitulom Rada Léků). Receptár je písaný rukou a obsahuje desiatky receptov proti rôznym nemociam ľudí i zvierat. Poskytuje návod, ako odstrániť *bradavice*, ako si počínať pri záchvate *epilepsie (zrádnika)*, čo používať proti *reume (lámke)*, ako liečiť *„vodnatieľku"*, čo užívať proti *„zimnici"*, ako si počínať pri *teleni kravy*, ako liečiť *„podagru"*, *suchoty* (tuberkulózu), ako bojovať proti *húseniciam*, ako liečiť *zápal oči, ako zastaviť krv z čerstvej rany*, ako vyhnať z obydlia potkany, ako liečiť *besnotu*, ďalej ako liečiť *koliku*, ako si zachovať *biele zuby*.

V Škultétyho „Lekárniku" nájdeme *liek proti boleniu zubov*, liek proti *besnote*, proti *„žltej nemoci"* (žltačke), proti *cholere*, proti *osýpkam*, proti „suchej nemoci", proti *prašivine koní*, liek proti *„červienke"*, masť na *boľavé kopytá* a hneď na to návod, ako sadiť zemiaky, aby mali čo najviac a najväčších plodov. Niektoré z liekov udivujú jednoduchosťou. Napríklad: *„Keď sa statok zduje, vezmi varenej vody, daj statku zdutému vypiť, vtom okamženi statku zdutému pomoženo bude."* „Lekárnik" ďalej radí, ako „S porasteného Zboží pekného chleba napjest . . . ," čo treba robiť, keď človek prežrie špendlík alebo klinec; hneď za tým nasleduje recept proti *„voškám konskim"*, liek proti *„jakemu kolvek jedom otravenemu"*; aj ten je veľmi prostý: *„Vezmi surove vajce z mlekem sladkim vypi a budeš osloboden"*.

Zaujímavé sú recepty na liečenie *„rany až na kosť urobenej"*; proti *opuchline „aneb zlomenej kosti budto pri človeku aneb hovada"*, ako postupovať pri liečení *omrzlín*, pri *poštipaní včelami*. „Lekárnik" obsahuje dokonca i lieky proti *„klopaniu srdca"*, proti *„ženskej nespokojujúce sa matki našej maternice"*. Hneď na to je v „Lekárniku" liek *„statku rožnemu na pluca trpicimu a pokašlavajicimu"*, potom liek na *zápal hrdla*. „Lekárnik" obsahuje i veľmi sporný liek *„ked vlasi z hlavi padaju"*, ďalej liek proti *„ruži na tvári"*, proti *„dlkšjetrvajicimu čkaniu"*, proti *„hnilobe v ustach anebo žehe"* atď.

V uvedenom receptári niet žiadneho systému, triedenia chorôb alebo liekov. Treba povedať, že vo veľkej väčšine základom liekov sú osvedčené liečivé rastliny.

V. Škultétyho Lekárnik alebo Rada Léků do značnej miery dovoľuje spoznať skladbu liekov a liečiteľskú prax turčianskych olejkárov. Prevažná väčšina liekov je podľa uvedeného receptára zostavená z liečivých rastlín a ich výťažkov, liečenie nesprevádzajú nijaké zariekania či zaklínania. To čiastočne vyvracia jednoznačné tvrdenie mnohých historikov lekárstva alebo etnografov, akoby sa všetci turčianski olejkári uchyľovali pri svojom podomovom obchode a liečení ku všelijakým podvodom, dokonca, že predávali arzén a arzenolsulfid, čím ohrozovali zdravie ľudí. Škultétyho Lekárnik neobsahuje niektoré zo základných olejkárskych liečivých olejov, ktoré tur-

čianski olejkári vyrábali a roznášali. Iba v jednom recepte *„Oproti Zimnici"* sa uvádza borievkový olej. Recept znie: „Kalištek slivovice, a něb dobrej okovitki vezmi, do kterej pusť asi štiri kvapki oleja borjovkového, pred traseňim aněb když printi Zimnica ma — vipi, a Zimnica prestaňe."

Okrem spomínaných dvoch olejov *borievkového* a *rascového* vyrábali olejkári olej *kosodrevinový* (oleum pini repentis). Vyrábali ho lisovaním mladých výhonkov kosodreviny, ktorá vo veľkom množstve rástla na holiach Veľkej i Malej Fatry. Do kosodrevinového oleja pridávali olejkári i miazgu z kosodreviny, ktorú na jar po odlúpaní kôry stierali. Z oleja a miazgy kosodreviny vyrábali veľmi účinnú masť, balzam. Kosodrevinový olej v tekutom stave používali ako prostriedok na posilňovanie vyčerpaného organizmu. Ako sa hovorí v jednom recepte, tento olej *„zemdlené údy posiluje, a telu jenž již počalo klesnut, život prodlužuje"* a *„žaludku vládu k stráveni jidla dodáva a pritom také větri, jak na vrch, tak na spodek odhání"*. Podľa receptu možno ho používať denne tri alebo štyri kvapky na cukor. Kosodrevinový olej používali aj na utíšenie *bolesti zubov*. Stačila jedna kvapka a bolesť hneď prestala. Kosodrevinová masť a balzam s liečivým účinkom sa používali na zmierňovanie reumatických bolestí a dny.

Ďalší olej, ktorý preslávil turčianskych olejkárov na západe i východe Európy, bol *rozmarínový olej* (oleum rosmarini), nazývaný tiež *„vodička uhorskej kráľovnej" („L'eau de la reine d'Hongrie", „Aqua reginae Hungariae")*. Rozmarínový olej vyrábali turčianski olejkári lisovaním vonného listu kvetov a výhonkov rozmarínu. Olej mal dvojaký účinok a úžitok: ako liek a ako príjemná voňavka. Liečiteľský účinok rozmarínového oleja vysoko vyzdvihla francúzska spisovateľka *Madame de Sévigné* vo svojich Listoch. Uviedla, že ho denne potrebuje a nedočkavo očakáva slovenských podomových obchodníkov, ktorí jej ho prinášali.

Rozmarínový olej sa používal pri strate vedomia. Stačilo zamdletému človeku priložiť olej pod nos, potrieť sluchy a vrátilo sa mu vedomie. V jednom z receptov sa vyzdvihuje, že *„... kto by pak na záduch trpel a zlé dychani mel, ten mnohé polehčení obsáhne, kdy, jakž známo jest, tri, čtyri kvapky na raz z cukrem aneb z medem, a tak dva i trikrát cez den užije"*. Podľa starých receptov je však rozmarínový olej najosožnejší na liečenie *očného zákalu*, alebo *očných zápalov, slzenia očí*.

Názov rozmarínového oleja *(L'eau de la reine d'Hongrie* alebo *Aqua reginae Hungariae)* viedol niektorých etnografov, medzi nimi na prvom mieste G. Magyary-Kossu k úvahám o pôvode tohto oleja. M. Kossa tvrdí, že „nevzdelaní sedliaci z horných Uhier nemohli takýto liek vyrábať", lebo nemali na to schopnosti. Podľa neho rozmarínový olej mohli vyrábať iba v krajine, kde rastie rozmarín v prírode na väčších plochách, a podľa neho je to Francúzsko. Na Slovensku vraj rozmarín nerastie. Vo Francúzsku skutočne rástol a pestovali ho ako dekoratívnu rastlinu. Nie je vylúčené, že výroba rozmarínového oleja bola i vo Francúzsku známa. Ale rozmarín vo veľkom množstve rástol aj na Slovensku. O tom svedčí skutočnosť, že v dedinských záhradách dodnes pestujú rozmarín. Používajú ho pri rôznych slávnostných príležitostiach, pri svadbách na svadobné perá, na vence a pri

ozdobách slávnostných stolov. V časoch turčianskych olejkárov rástol rozmarín na celom Slovensku, o čom svedčia niektoré miestne pomenovania, ako *„rozmarínový háj"*, *„rozmarínové pole"*. Najpresvedčivejší dôkaz o tom, že rozmarín na Slovensku pestovali a rástol i vo voľnej prírode, prinášajú nám *slovenské ľudové piesne*. Ľud, ako vieme, si veci nevymýšľal, spieval o tom, čo cítil, čo poznal a čo ho v živote obklopovalo. Prezreli sme si doteraz publikované ľudové piesne a zistili sme, že sa vyskytuje vyše 170 rôznych variant ľudových piesní o rozmaríne, alebo sa v nich rozmarín spomína. Pre ilustráciu uvedieme niektoré texty týchto zväčša lyrických piesní:

„Ej, dolina, dolina,
rozmarín zelený!"

„Zasiala som rozmarínek, nezišiel,
čakala som na milého, neprišiel . . ."

„Vaša dcérka teraz doma není,
pleje ona rozmarín zelený, tam!
A keď ona rozmarín vyplela,
kompániu husárov videla, tam!"

„Rozmajrín zelený prekvitáva,
už ma moja milá zanecháva."

„Leží Janík zabitý,
leží Janík zabitý, zabitý,
rozmarínom prikrytý."

„Na zelenej pažiti rozmarín prekvitá,
už je moja milá v komore zavitá."

„Zelený rozmajrín ako tráva,
zelený rozmajrín ako tráva,
už ma môj najmilší zanecháva."

„Nakopala aj nasiala
zeleného rozmarínku pre horára."

„Na kľačianskom moste rozmajrínček rastie,
susedovie dievka taká je šikovná,
zavčas ráno vstáva, rozmajrín polieva.
Išiel tade Janík, rozmarínku pýtal,
dajže mi, Aničko, toho rozmarínka."

„Od Prešporka pekná hradská s rozmarínom sadená,
sadila ju moja najmilejšia, keď na špacír chodila."

„Ja som ho dostala v tom zelenom hájku
v drobnom rozmarínku.
Pasie milý kone v tom zelenom hájku,
v drobnom rozmarínu."

„Môj vienok zelený,
sám rozmarínový,
čo som ho zbierala
po tom šírem poli."

„Ležia oni, ležia, neďaleko dverí,
na ich hrobe rastie rozmajrín zelený."

„Nechodievaj mi, šuhajko, tade,
polámeš mi rozmarínček v rade,
čo som ho ja v noci sadievala,
s tebou sa zhovárala."

„Rozmarín zelený, neuvädniže mi,
budeš mi potrebný na môj čas posledný."

„Nevidel, nevidel, ale som ju počul,
tam dol na doline, v drobnom rozmaríne."

„Jedna sa umýva s vínom
a tá druhá s rozmajrínom,
a tá tretia so smetanou,
aby chlapci išli za ňou."

Už aj z citovaných úryvkov ľudových piesní je jasné, že na Slovensku rozmarín siali, pestovali, okopávali, pleli, ba že vskutku rástol aj vo voľnej prírode („na zelenej pažiti", „v zelenom háji", „v širom poli"). Tvrdenie Magyary-Kossu teda neobstojí. V poslednej piesni je narážka na to, že dievča sa umýva rozmarínom, „aby chlapci išli za ňou". Teda na dedinách z rozmarínu pripravovali aj *kozmetický prostriedok.*

O *rozmarínovom oleji* vyšlo mnoho literatúry najmä vo Francúzsku. Okrem Madame de Sévigné tento olej veľmi pochvaľoval aj francúzsky kráľ Ľudovít XVI. Vyrábali mu ho údajne dvaja frátri a kráľ ho často používal, keď cítil reumatické bolesti v ramenách. Z literatúry ďalej vysvitá, že sa výrobou tohto lieku zaoberali najmä v okolí Montpellieru. Keď v roku 1720 zúril vo Francúzsku mor, lekárnický cech v meste Dijone odporúčal *„vodičku uhorskej kráľovnej" ako liek proti moru.* Mnoho svedectiev prináša literatúra o používaní rozmarínového oleja ako *voňavky.* Uvedené skutočnosti svedčia o tom, že aj vo Francúzsku rozmarínový olej poznali.

Maďarský historik dejín lekárstva *Magyary-Kossa* sa veľmi podrobne zaoberal rozmarínovým olejom. Chcel vysvetliť jeho pôvod, ale najmä pôvod

názvu *„vodička uhorskej kráľovnej".* Napriek tomu, že preštudoval a zhrnul rozsiahlu odbornú literatúru, záhadu názvu sa mu nepodarilo vyjasniť. Vyslovuje však názor, že výroba tohto lieku sa začala vo Francúzsku, odkiaľ sa rozšírila do celej Európy, a že aj názov „vodička uhorskej kráľovnej" vznikol vo Francúzsku.

Kvôli pravde treba uviesť, že v uhroveckom archíve Zayovcov zachovala sa knižočka — receptár o liečivosti *„kvetinových či rastlinných vodičiek"* z roku 1590. Okrem iných liekov je tu uvedená aj *rozmarínová voda,* ktorou sa liečia katary, používa sa proti mdlobám a ako posilňujúci prostriedok. V *Slovenskom náučnom slovníku* (red. P. Bujnáka) sa uvádza: „Aqua reginae Hungariae, liek, ktorý ... vyrábali slovenskí olejkári z rozmarínu a lieh (Spiritus rozmarini) a podomovým obchodom rozšírili ho po celej Európe." Otázka, prečo práve vo Francúzsku by sa mal liek nazývať *„vodičkou uhorskej kráľovnej",* a nie *„vodičkou francúzskej kráľovnej",* zostáva nejasná tomu, kto popiera skutočnosť, že turčianski olejkári rozmarínový olej vyrábali a roznášali ho po celej Európe s mnohými inými liečivami. Prívlastok „uhorský" mal aj druhý olejkársky produkt *„kosodrevinový olej",* ktorý v Anglicku nazývali *„Hungarian balsam".*

V tejto súvislosti musíme uviesť, že turčianski olejkári boli vítaní i na kráľovských dvoroch v západnej Európe. Známe sú mená dvoch olejkárov *Kučeru* a *Hlavatu.* Prvý z nich chodil na francúzsky kráľovský dvor a druhý bol osobným lekárom holandskej kráľovskej rodiny.

Z ďalších známejších olejov olejkárskej produkcie zaslúžia si ešte zmienku *olej šuškárový* (oleum strabulorum pini), ktorý lisovali z jadier šušiek, a z letorostov limby alebo svrčiny vyrábali *limbový olej.* Tieto oleje ako aj *olej terpentínový* (oleum terebintinae) používali olejkári na zastavenie krvi z krvácajúcich rán a na hojenie rán. Liečili ním opuchliny, reumatické bolesti a zápaly kostí. Terpentínový olej pripravovali destiláciou živice, ktorú získali z miazgy borovíc. Túto „lesnú smolu" používali aj na prípravu ďalších liečiv. Terpentínový olej olejkári vo väčšej miere však kupovali, najmä vo viedenských lekárňach. S dobrým účinkom používali šuškárový a terpentínový olej i na liečenie poranených zvierat, aj ako močopudný prostriedok.

V liečebnom inventári olejkárov boli dva druhy *kamenného oleja* (oleum petrae, seu petroleum), a to *červený kamenný olej* a *čierny kamenný olej.* Červený kamenný olej používali na liečenie „suchej nemoci", pri uvoľňovaní hlienu z pľúc a dýchacích ciest. Dospelým dávali desať, pätnásť až dvadsať kvapiek do teplej polievky alebo do odvaru zo *slezu* alebo *podbelu,* mladším pacientom od 10 do 15 rokov dávali užívať päť, osem až desať kvapiek. Podávali ho i na vypudenie oudzopasníkov z organizmu, privádzali ním k vedomiu zamdletých ľudí a to tak, že im olej natierali pod nos a na sluchy. S dobrým výsledkom ho používali i pri liečení zápalu močových ciest a pod. *Čierny kamenný olej* pri liečení ľudí používali len na vonkajšie hojenie omrzlín a popukanej kože. Zvieratám ho podávali pri zdutí, koňom ako močopudný prostriedok.

Niekoľko vyššie uvedených liečivých olejov turčianskych olejkárov a ich použitie nachádzame v receptári *„Knižečka Olejkárska, která úžitek nekte-*

rých zvláštnich Olejů vypisuje" (z r. 1803). Je to dielo osvietenskej doby, ktorá sledovala záujmy pospolitého ľudu. V ľudovej reči sa vydávali mnohé publikácie, pravidlá, príkazy a poučenia k otázkam hospodárskym a zdravotným. Uveďme aspoň originálne znenie *Predmluwy*.

„P r e d m l u w a.

Gesste w roku 1792. geho Gasnost Cýsársko Králowska, gaky Olejkárom nekteré Olege w Uherské a k nj pripogenjm Kraginám prodáwati milostiwe dopustiti, pri tom tež skrz Slawnu Radu Královsku w Intimate swem pod Nr. 2946 poručiti gest račila, aby lid obecnj o magetnosti tjchto olegu powčowan byl: z té prjčini zepsaná gest tato Knižečka, aby ti, genžby z oleguw tu poznamenanjch nekterj potrebuwať chteli, wedeli, w gaké prjpadnosti, w kterem weku, a w gaké mjre ge vžiwať magi. Proto gedenkaždj se napomjna, aby lechkomysine wetssi mjru proti weku, gak predepsáno gest, nebral, neb Olege tjto gsau sylné, ohniwé, a gen pod swjm spusobem vžitečné; ten pak, genž blizko Lekáre má, dobre učinj, kdy w také potrebi geho zdrawu a maudru radu vžije."

Ako vidieť, v závere „Predmluwy" sa odporúča, aby človek odkázaný na použitie týchto olejov obrátil sa na lekára a postupoval podľa jeho odbornej rady. Táto skutočnosť svedčí už o určitom oslabovaní a o vrchnostenskom potláčaní ľudového liečenia.

Okrem olejov uvedených v „Knižečke olejkárskej" turčianski olejkári pripravovali a po svete roznášali i iné liečivá, ktoré miešali s uvedenými olejmi. Vytváranie nových druhov liečiv bolo už skôr otázkou obchodnej špekulácie ako rozšírenie lekárnickej praxe. Turčiansky olejkár mal vo svojom „pudle" liek na každú chorobu. A keď ho nemal, tak si ho rýchlo pripravil, alebo predal liek, aký mal, a pripísal mu podľa potreby účinok na utíšenie alebo zmiernenie bolesti. Liek neškodil, ale ani neosožil. Ľud často s dôverou prijímal od olejkárov i nepravé liečivá a dobre im za ne platil. Nemáme však konkrétne doklady o tom, že by olejkári boli odporúčali a predávali zdraviu škodlivé lieky.

V ľudovej tradícii sa zachovala, okrem iných, táto humorná príhoda. Istý olejkár prišiel do poľskej dediny a ponúkal svoje lieky. Hneď ho obklopili dedinčania. Jedna gazdiná ho požiadala, aby jej predal prášok proti blchám. Olejkár takýto prášok vo svojom obchodnom inventári nemal. K tomu sa však nemohol priznať, pretože olejkári hovorili o sebe, že majú lieky proti všetkému. I predal gazdinej prášok, aký mal. Keď sa potom po určitom čase vracal tento olejkár po tej istej „trakte" (tak nazývali olejkári svoje obchodné cesty), gazdiná ho poznala a vyčítala mu, že liek neúčinkoval, že ju oklamal. Olejkár nestratil duchaprítomnosť a celkom vážne začal gazdinej vysvetľovať, že to mala pekne každú blchu chytiť do rúk, otvoriť jej „zobák" a prášku doňho nasypať. To gazdinú veľmi rozhnevalo a s krikom hnala olejkára z dediny: „Ta co mne tam do lycha prošek? Kak mam pchle v ręku, to ju už zabijem!" Po tejto príhode sa olejkár nemohol dlhší čas v dedine objaviť.

Ešte roku 1954 žijúci bývalý olejkár a neskoršie do revolúcie vedúci liehovaru v Rusku *Pavol Bôcik* z Koštian uvádza, že olejkári nosili vo svojich skrinkách *sladič, vrávor, rebarboru, koreň horca, bazový kvet, repík, materinu dúšku, harmanček, záružlie*. V piesočnatej zemi nakopali koreň „*mačkolen*", ktorý „na strúžliku narajbali" a predávali ženám proti bolestiam. Z baranieho loja a včelieho vosku vyrábali liek na rany. Liečivé rastliny dobre vysušené a utlčené na prášok predávali zabalené v papierikoch ako aspirín. Zaujímavé je Bôcikovo tvrdenie, že známe olejkárske liečivé oleje si vraj olejkári kupovali v lekárňach a potom miešali a pripravovali rôzne lieky. Pozoruhodné je aj tvrdenie olejkára Bôcika, že „olejkári si zaslúžili dôveru, lebo — keď cárovná Katarína ochorela, dvaja olejkári ju vyliečili". Menovaný olejkár mal ešte v roku nášho rozhovoru rôzne ruské knihy a všelijaké predmety dovezené z Ruska.

Iný z bývalých olejkárov *Ďuro Sumka Bačiake*, vtedy (r. 1954) už 86-ročný, nám prezradil, že v Jasenskej doline lámali olejkári „*červený kameň*" (krevel), tĺkli ho na prášok a miešali s alkoholom. Predávali ho tiež na utíšenie bolestí. Na Ukrajine a v Rusku tento liek predávali pod názvom „semibratnaja krov" (čiže „krv siedmich bratov"). Liek „*aľvos*" vyrábali tak, že v lekárni kúpili „pelendrek", namočili ho do liehu a podávali proti bolestiam.

Zo svedectiev dvoch bývalých olejkárov vysvitá, že okrem vskutku účinných liečivých olejov predávali niektorí turčianski olejkári i prípravky menej kvalitné a menej účinné. Ba podajedni sa uchyľovali i k spôsobom charakteristickým pre prastaré mastičkárstvo. Z koreňa paprade alebo kosodreviny vystrúhali „Jánovu ruku", čiže predmet podobný ľudskej ruke s piatimi prstami. „Jánovej ruke" pripisovali zázračnú, magickú moc. Keď sa ňou dotkli zaľúbeného, ktorému jeho vyvolená lásku neopätovala, po tomto dotyku „zaručene" vzplanula opätovaná láska. Dotykom „Jánovej ruky" liečili aj nemocných. Takýto spôsob liečenia, ako aj predaj menej účinných liekov, vyskytovali sa ojedinele a už len vtedy, keď olejkárstvo ustupuje pred prudko sa rozvíjajúcim šafraníctvom — kramárstvom.

Koncom XIX. storočia získava nám už známy *Ján Petrikovič* informácie o liečivých prostriedkoch olejkárov. V práci „*Ľudová liečba v Turci*" uverejnenej v Sborníku Muzeálnej slovenskej spoločnosti roku 1896 píše: „. . . Oni (rozumej olejkári) chodili v tých dobrých starých časoch, ako rečeno, po Uhrách, v Romanii a v Rusku, až na Krym so svojimi olejami. V Holandii bol Amsterdam ich strediskom. Prostriedky, ktoré k liečeniu sebou brali, obstarávali si čiastočne tu doma a čiastočne od drogistov. Tu doma pred odchodom (lebo oni svoje výlety robili periodizačne v jeseni) tĺkli všelijaké korene a zeliny (vrávor, žáružlia, horkú ďatelinu, fialkový koreň, oman, cardus ďatelinu a druhé), tiež kamenné mlieko (stalaktit), mäkký kvapec, v mažiaroch na drobný prášok. Dorábali masti, ako napríklad z hovädzieho špiku, bravčového, medvedieho sadla alebo borsučieho tuku, miešaním s borievkovým olejom a paprikou, k zovňajšej potrebe, proti hrdelným hrčiam.

Brali sebou z apatieky: anodynu (tvt. opiis), rozmajrínový, rutový, borievkový, rascový, kosodrevinový a terpentínový olej, mätné a hoffmanské kvapky, pozdejšie aj chinín. Z odvarku vrávorového koreňa pripravovali takzvanú „srvaňu" a tým „fenimačili" (ako o nich tu doma posmešne ho-

voria), t. j. kurovali ľud v Rusku. Z čaračinéhо koreňa vystrúhali figúrku, podobajúcu sa ruke o piatich prstoch, a tú ukazovali pod menom „Jánovej" ruky chorým na zdravie. Pritom odriekali rozličné veršíky a pospomínali doly a vrchy Turca... Ruský a holandský ľud k nim tak privykol, že keď sa opozdili so svojím príchodom, tu im, najmä z Holandu, písali, aby už prišli; znak toho, že sa rozumeli svojmu remeslu a neboli zlí ľudia. Známejší a chýrnejší olejkári pochodili zo Sv. Martina, z Belej, Sklabine, Bystričky, ako Bartošovci, Bennátovci a Kučenovci."

Takéto svedectvo o olejkároch nám zanechal Ján Petrikovič už z obdobia, kedy výroba a podomový obchod s liečivými olejmi ustupuje a postupne zaniká. Sám Petrikovič na inom mieste svojej práce hovorí: „Olejkárstvo dnes už takmer vyhynulo, ponevač v Rusku a v Hollandii, kde svoj obchod najviac prevádzali, nielen že je zakázané, ale pre rozvoj domáceho (ruského) kupectva, i keď pod rúškou šebranictva ďalej prevodzované by bolo, obmedzené. Tam tiež už na každej dedine nachádzame sklepy so svojským tovarom a olejkári museli sa výlučne podomovému kupectvu venovať..." Do tejto situácie dostalo sa turčianske olejkárstvo po zložitom vývoji v priebehu XVIII. až do polovice XIX. storočia. V uvedenom období môžeme sledovať cesty turčianskych olejkárov takmer po celej západnej Európe a napokon ich orientáciu na východ, do Ruska, Ázie, ba až do Číny.

3. Cesty turčianskych olejkárov

Odchod olejkárov do sveta bol veľkou rodinnou a spoločenskou udalosťou. Na obchodné cesty sa vydávali obyčajne v jeseni, po skončení poľných prác. Z kratších ciest sa vracali na jar, ale mnohí zostávali na obchodných potulkách rok, dva a niekedy i viac rokov. Pred odchodom robili odprevádzky. Olejkár pozval na rozlúčkové pohostenie rodinu, susedov a známych. Napiekli koláčov, narobili hriateho. Olejkár si pred odchodom uložil oleje, upravené liečivé rastliny a rôzne masti do *olejkárskej skrinky*, alebo do *olejkárskej kapsy*. Vzal si so sebou receptár, pas a povolenie predávať liečivá. Niekedy tieto doklady nemal a vydal sa na cestu „na čierno". Keď sa rozlúčková hostina skončila, olejkár vzal do rúk klobúk a všetci prítomní mu doňho „pre šťastie" na cestu hádzali drobné peniaze. Potom postavil na prah dverí dva krčahy plné vody a prevrátil ich, aby sa mu šťastie a úspechy na cestách liali ako tá voda.

Obyčajne odchádzali spoločne viacerí olejkári. Starší, skúsenejší brávali so sebou mladších, aby sa jednak priúčali olejkárskemu podnikaniu a aby im robili na cestách „asistentov". Mladí olejkári nazývali svojich gazdov „doktormi". Spočiatku odchádzali na „trakty" pešo, neskoršie i na koňoch alebo na vozoch. Po vybudovaní železníc aj vlakom. V jednotlivých krajinách mávali „centrá", kde sa schádzali a potom rozchádzali po rajónoch, po traktách. V západnej Európe bolo takéto centrum olejkárov v Amster-

dame, na východe vo Varšave. Neskoršie bolo na východe olejkárskych centier viac. Vo Varšave (ktorá patrila do ruského záboru) existoval podľa tradície i hostinec *„U troch Vengrov"*, kde sa olejkári schádzavali pred i po svojich potulkách. Hostinec podobného mena bol aj v Krakove.

Tradícia zachovala i spôsob, ako niektorí olejkári uskutočňovali svoju liečiteľskú prax. Skupina olejkárov vyslala vždy jedného skúseného do dediny, ktorý sa medzi rečou povyzvedal, kto je v dedine chorý a ako. Potom už išli ako na isté po tých domoch, kde mali pacientov. Domáci boli prekvapení už tým, že olejkári vedeli vopred o chorom a o jeho nemoci. To býval prvý veľký účinok. Na mieste už olejkári určili liek, „naordinovali" jeho užívanie a prijali príslušnú peňažnú odmenu. Treba po pravde povedať, že jednotliví olejkári sa pri určovaní „diagnózy" uchyľovali k rôznym zariekaniam. Pospomínali napríklad sedem svätých z Turca. (V Turci totiž bolo sedem osád s prívlastkom „svätý". Centrum župy bol *Svätý Martin*, potom *Svätá Mara, Sv. Jur, Sv. Ján, Sv. Michal, Sv. Peter, Sv. Helena.)* Alebo menovali turčianske doliny. *„Od Gädera do Gädera, strela sa ti do matera"* a pod. Tento spôsob však používali len niektorí olejkári a na miestach, kde to malo účinok, kde boli ľudia na nižšej úrovni vzdelania a poverčiví.

Geografické rozpätie ich ciest zaberalo skoro celú oblasť európskeho kontinentu; ojedinele prenikali i do ázijského Ruska, Turecka, Malej Ázie, Perzie, ba i do Anglicka a opačným smerom až na Kamčatku a do Číny. Zachované záznamy o ich cestách dokazujú bezprikladnú odvahu a podnikateľské schopnosti, s akými títo roľníci z turčianskych dedín odchádzali do sveta. Pochodili krížom-krážom európske končiny a vracali sa domov s bohatými skúsenosťami a niektorí aj so značným zárobkom. Podľa svedectva J. Csippéka, ktorý nebol olejkárom veľmi naklonený, v dobe rozkvetu ich podnikania (koniec XVII. do polovice XVIII. storočia) našli sa medzi nimi často i takí, čo hovorili piatimi, šiestimi jazykmi a s niektorými sa dalo porozprávať i po latinsky. Nie nadarmo J. Čaplovič nazýval olejkárov „Angličanmi Uhorska". Olejkár s obdivuhodnou memoriou i po uplynutí mnohých rokov vedel pútavo rozprávať o svojich cestách. V živej pamäti mal geografiu krajín, kade putoval, a veľmi pútavo a presvedčivo opisoval udalosti, ktoré pri obchodovaní a liečení zažil. Keby sa neboli zachovali dokumentačné materiály a literatúra o týchto ich cestách, bohatá tradícia a podania živých svedkov (dnes už iba potomkov olejkárov) by sa nám zdali len výmyslom fantázie.

Najväčšie množstvo správ o pôsobení olejkárov sa zachovalo o cestách po celej oblasti Rakúsko-uhorskej monarchie, najmä po Morave, v Čechách, v Rakúsku, ako aj na nemeckom vidieku. Na túto oblasť sa viažu najstaršie záznamy o pôsobení ešte slovenských mastičkárov v XV. storočí. Vo *„Veľkej alchýmii"* (Alchimia magna) zo XVI. storočia sa hovorí o turčianskych olejkároch, že sa pohybujú medzi všetkými národmi Európy. Nitriansky župan, člen Maďarskej akadémie vied, priekopský rodák *Ľudovít Medňanský* píše, že v druhej polovici XVIII. storočia boli „olejkári vychýrení a nepostrádateľní vo Francúzsku, Holandsku, Švajčiarsku. Pochodili Turecko, Malú Áziu, Rusko po Kaukaz, Sibír, ba prešli i do Číny." Rovnako aj *Jozef Rohrer*

v diele Poznatky z cesty po turecké hranice, do Bukoviny cez východnú a západnú Galíciu, Sliezsko a Moravu do Viedne (Viedeň 1804) zisťuje obchodné cesty olejkárov vo Francúzsku, kde mali dobré zárobky pri predaji rozmarínového oleja. Až do čias autorových (začiatok XIX. storočia) „navštevovali olejkári Turecko, kde bohatí mohamedáni kupovali od nich voňavé esencie" (ide zas o rozmarínový olej).

V *Schwartnerovej Uhorskej štatistike* z roku 1809 sa okrem ciest uvedených v iných literárnych prameňoch uvádzajú cesty olejkárov do Švédska. V Kláštore pod Znievom sa vo farskom archíve zachoval dokument o *Kanónickej vizitácii* z roku 1821. Hovorí sa tu o ľuďoch, ktorí sa odvažujú zájsť až na samú Kamčatku, do Perzie, chodia po celej monarchii a zatúlajú sa i na Balkán, do Chorvátska, Illýrie, do Talianska a potom na východ do Poľska, do Moskvy a na Sibír.

Roku 1843 sa „Národní zábavník *Květy*" v článku „*Obchod Slowáků w turčenské stolici*" podrobne zmieňuje o rozpätí ciest turčianskych podomových obchodníkov (tu sú však už zahrnutí aj šafraníci). Podľa tohto článku Turčania vedú obchod: v Uhrách, v krajinách podunajských, cez Trapezunt v Perzii, v zemiach pred a zakaukazských a v Rusku. „Slováci z dedín Znyo-Waralyu, Walzy, Lazan a Slowan obracajú sa najmä do Levanty, do európskej a ázijskej Rusi". Prvé stanovište slovenských obchodníkov je Galac, odkiaľ časť olejkárov odchádza do Carihradu a Trapezuntu a odtiaľ pokračujú do ruskoázijských krajín. „Ich cesty vedú do Imericie, Gruzie, na perzské hranice, na kaukazsko-čenkezské rozhranie, do krajín čierno- a chwalinsko-morských, do dedín donských a krajov povolžských, na Sibír a do Veľkej Rosie."

Ján Kollár vo vysvetleniach k *Národným Zpiewankám* (1843) uvádza ako poznámku k piesňam o *Šafranikovi* a *Olejkárovi*, že popri Židoch a Tirolčanoch sú Turčania jedinými obchodníkmi v Galícii. Poľské dámy, píše J. Kollár, rady od nich kupujú, lebo slovenský roľník z Turca je veľmi vnímavý a najlepšie sa hodí medzi svet. Pre zaujímavosť uvádzame obidve piesne, ktoré nám Ján Kollár v „Zpiewankách" (str. 352) zaznamenal.

Šafranik

Išiou milý do sveta so šafrany,
donesie mi lajbliček cifrovaný,
Donesie mi pamiatku,
Prstenček i šatku
z výšivkami.

Olejkár

Krčmárka zborguj mi,
kým pôjdem s olegmi;
Keď sa ja navrátim,
weď ti ga zaplatjm.

Viliam Pauliny-Tóth v článku „*Dvá olejkári*" uverejnenom v Sokole (IV, 1865) hovorí, že chýr o „slovenských doktoroch" rozniesol sa po širom svete a boli vítaní na panských dvoroch a v kaštieľoch. *Jozef Jirásek* v článku *Slovenské vedomosti o Rusku* (Prúdy VIII., 1924) píše, že z Turčianskej župy odchádzali ľudia do Ruska najčastejšie ako olejkári a šafraníci: chodili po celom Rusku, a to nielen európskom, ale i ázijskom, odvažujúc sa až k Číne, Afganistanu a k mongolským výšinám. *Fedor Houdek* v článku „*Průmysl a obchod na Slovensku*" (Slovenská čítanka, Praha 1925) zaznamenáva, že z Turca chodili mnohí ako podomoví obchodníci s rozličným tovarom za hranice do Bulharska a hlavne do Ruska. Mnohí z rodu týchto obchodníkov, hovorí ďalej F. Houdek, založili si v Rusku, Bulharsku a Rumunsku rozsiahle obchody, tak vo Varšave, Odese, Berdyčeve, Kišineve, Čite, v Bukurešti atď.

Svedectvo o turčianskych šafraníkoch a olejkároch prinášajú aj Pešťbudínske vedomosti v obsiahlom článku od G. Š. (čiže Gustáva Štúra) *Slovania v Rusku*. Štúr v článku uvádza mená v Rusku usadených obchodníkov, bývalých olejkárov a šafraníkov: Šteffko z Beníc, Šaršún z Valče, Peťko z Ležiachova a Skuhra z Blatnice. Rovnako *Jozef Škultéty* v citovanom diele *Nehaňte ľud môj* (Martin 1928) spomína cesty turčianskych olejkárov v uvedenom geografickom rozsahu.

Záznamy z literatúry by sa ešte dali rozšíriť. Obsahujú už, pravda, epochu prerastania olejkárstva na šafraníctvo. Spomenuli sme ich preto, aby sme ukázali, ako súdobá tlač a literatúra uvádza, že turčianski olejkári a podomoví obchodníci boli vskutku známi na celom európskom kontinente i mimo neho. Chceli sme súčasne podoprieť bohatú tradíciu o ich cestách po svete, ktorá bola donedávna živá v turčianskom ľude.

Podľa tejto tradície, doloženej aj dokumentmi, ktoré sa nachádzajú v depozitári Slovenského národného múzea v Martine, istý olejkár *Hlavata* z *Turian* bol osobným lekárom holandskej kráľovskej rodiny. Ešte do Veľkej francúzskej revolúcie chodieval pravidelne každý rok na koni (koňa cestou vymieňal) na holandský dvor, kde svojimi liečivými olejmi a preparátmi liečil členov kráľovskej rodiny. Po vypuknutí francúzskej revolúcie mnoho turčianskych olejkárov obrátilo smer svojich obchodných ciest zo západu na východ. Rozhodol sa tak aj Hlavata. Dohovoril sa s priateľmi a odišiel do Ruska.

Keď sa Hlavata dva roky opätovne neobjavil na holandskom kráľovskom dvore, kráľovská kancelária sa obrátila cez Viedeň na Turčiansku župu s otázkou, čo sa stalo s týmto „doktorom". Žiadala, aby znovu prišiel na holandský kráľovský dvor. Župný úradník, poverený preskúmať prípad, zistil, že Hlavata ilegálne, bez povolenia, odišiel do Ruska. Priznala to Hlavatova manželka. Viedenská kancelária sa preto obrátila na Petrohrad, aby tamojšie úrady zistili pobyt Hlavatu a prinútili ho vrátiť sa do Turca. Po niekoľkých týždňoch pátrania objavili ruské policajné orgány Hlavatu i s jeho kamarátmi v Chankovskej gubernii a poslali ich „šupom" na hranice a odovzdali uhorským pohraničným orgánom. V Turanoch posadili Hlavatu na koňa a prikázali mu odobrať sa do Holandska. Aké meno musel mať v cudzom svete tento turčiansky olejkár, keď až kráľovská kancelária

zo západnej Európy píše viedenskému dvoru a ten Turčianskej župe a tá zas do Petrohradu, aby sa olejkár Hlavata dostavil do Holandska, kde ho čakajú na kráľovskom dvore! O tejto udalosti sa zachoval dokument v depozitári Slovenského národného múzea v Martine.

I do literatúry prenikli správy o tom, že na Turčiansku župu alebo priamo do rúk olejkárov prišlo viac listov, v ktorých ich volajú do Holandska a Francúzska, kde si už zvykli na nich a na ich chýrne liečivé oleje. Jozef Škultéty zachoval zaujímavú informáciu o druhom svetoznámom olejkárovi Kučerovi zo Sklabine, ktorý chodieval do Francúzska a Holandska: „... Ešte za mojej pamäti žil v turčianskej Sklabini olejkár Kučera, za ktorým až z Holandska prišiel človek, poslaný, aby ho doviedol liečiť ťažko chorého. Môžete si predstaviť," dôvodí Škultéty, „aké meno mal u niektorých ľudí v tom ďalekom svete, keď sa mohlo stať, že v ťažkej chorobe hľadať lekára neišli do Haagu alebo Paríža, Londýna, Berlína, Viedne, ale do hôr slovenských, pod sklabinský zámok!"

Celkom výnimočný prípad bol rudniansky olejkár *Madva*. Výnimočný preto, že bol v Rudne kňazom, podomovo neobchodoval s olejmi, ale liečil doma. Zo široka-ďaleka prichádzali k nemu ťažko chorí, zväčša chudobní ľudia. Celé dni a noci vyčkávali, kým na nich prišiel rad. Madva liečil zdarma. Rudnianska fara, ako svedčí tradícia i literatúra (Arányi L., Rúdnó és lelkésze 1844—1845, Rudno a jeho duchovný), bola ako malá nemocnica. Základné liečebné prostriedky, ktorými Madva liečil, boli liečivé rastliny a oleje, ktoré si sám pripravoval za pomoci turčianskych olejkárov. O ňom tradícia zachovala tento príbeh:

Dvaja grófski synkovia z révayovskej rodiny, ktorá bola v Turci vládnúcou šľachtou, zaumienili si zosmiešniť ľudového lekára. I vybrali sa k nemu a simulovali, že sú ťažko chorí, že majú vnútorné bolesti a žiadali lekársku pomoc. Madva ich prezrel, zamyslel sa a povedal, že liek na ich chorobu nemá, ale že musia ísť do Kláštora pod Znievom, do lekárne, že tam im liek na ich chorobu dajú. Napísal im recept, vložil do obálky, zapečatil a prikázal, aby cestou obálku neotvárali, lebo potom liek nebude účinkovať. Mladí páni grófi celí natešení, že Madvu oklamali, vybrali sa do lekárne v Kláštore pod Znievom. Koč nemali, lebo prišli inkognito, muž museli peši prejsť vyše dvadsať kilometrov po kľukatých poľných cestách. Cestou sa aj vyzuli a dorazili do Kláštora celí vyčerpaní. Odovzdali lekárnikovi list od Madvu. Lekárnik prečítal recept, pokrútil hlavou a povedal, aby si páni urodzení sadli tam do chládku pod lipu, lebo recept je zložitejší a bude ho treba dlhšie, tak dve hodiny pripravovať.

Ťažko bolo révayovským synkom po takej namáhavej ceste ešte dve hodiny čakať, ale zvedavosť, aké lieky a na aké choroby im Madva recept predpísal, zvíťazila a vyčkali. Po dvoch hodinách vyzval lekárnik „pacientov", aby šli dnu a sadli si za stôl. O chvíľu im priniesol dva plné vahance bryndzových halušiek a drevené lyžice. „Madva mi tu v liste píše," povedal lekárnik, „že ste úplne zdraví, ale že po takej namáhavej túre z Rudna sem do Kláštora iste vyhladnete, tak vám predpísal tieto halušky ako liek." Grófski „vtipkári" sa zahanbili, ale keďže boli naozaj vysilení a hladní,

s veľkou chuťou sa pustili do bryndzových halušiek, že — ako hovorí v Turci zachovaná povesť — nebolo treba vahance a lyžice ani umývať, tak ich pooblizovali. Tento príbeh svedčí o tom, že skúsení olejkári liečili aj doma — v Turci (Madva).

Okrem ďalekej cudziny chodievali olejkári s obľubou na *Moravu* a do *Čiech*, ale ta im rakúska vláda chodiť zakazovala. Môžeme povedať, že turčianski olejkári boli tak už v XVII. a XVIII. storočí prvými nositeľmi ľudových slovensko-českých stykov. O ich cestách po tejto časti monarchie máme aj keď zriedkavé doklady v archívnom materiáli a v tradícii. Ako príklad uvedieme dokument z roku 1754, v ktorom sa hovorí, že *„Matúš Polerecký, olejkár z dediny Slovany, umrel v Prahe u Milosrdných bratov. Jeho kamarát sa menoval Mikuláš Hašto, tiež olejkár, narodený v tom istom mieste, ale nevieme, kde sa teraz nachádza"*.

Menej dokladov máme o pohybe olejkárov v oblasti dnešnej Juhoslávie. Preto je cenný príspevok *„Slovenští osadníci ve Srěmu*, v Bačce a Banáte", uverejnený roku 1886 v „Slovanskom zborníku ..." Tu sa hovorí, že popri drotároch, ktorých je mnoho po celom svete, značný počet podomových obchodníkov putuje po celom *Srbsku, Bosne, Rumunsku* a *Bulharsku*. Z tohto údaja by sa dalo vyvodzovať, že sa podomovému obchodu venovali i Slováci, ktorí sa na Dolnú zem už presťahovali. Ale na Dolnú zem chodili Turčania priamo z Turca. O tom prináša svedectvo v archíve zachovaný doklad o smrti turčianskeho olejkára *Tomáša Cibulku* z osady *Lazany* v Turčianskej župe, ktorý zomrel v Dalmácii roku 1822.

Zaujímavý je súpis pozostalosti po olejkárovi Cibulkovi. Peňazí utŕžených nemal mnoho, iba 16 zlatých. Ďalej mal u seba pas vydaný Turčianskou župou a osvedčenie na obchod s olejmi od fyzikusov Turčianskej župy. V olejkárskej kapse mal terpentínový olej, prázdnu fľašku po borievkovom oleji, malú skrinku so všelijakými korienkami, malú fľašku so špeciálnym olejom, ktorý súdny znalec nepoznal, väčšie množstvo rôznych čerstvých mastičiek a roztokov. Napokon osobné veci, oblek a bakuľu s kovovým hrotom. Pripojený pas do Chorvátska a Dalmácie svedčí, že Cibulka mal 45 rokov. Prečo je zaujímavý tento súpis pozostalosti olejkára Cibulku? Dokazuje, že ešte v tridsiatych rokoch XIX. storočia ide tu o „čistého" olejkára. V tomto období sa začína už postupná premena olejkárstva na šafraníctvo a do olejkárskeho inventára prenikajú aj predmety domácej potreby, manufaktúrny a galantérny tovar.

Mnoho dokladov máme o cestách turčianskych olejkárov do Poľska, najmä do poľskej *„Kongresovky"* (ruský záber Poľska). W. Krestowskij napríklad píše, že olejkári chodili nielen po celej poľskej Kongresovke, ale sa púšťali do *Bielovežských pralesov*. V Poľsku nazývali turčianskych olejkárov *„semwęgier"*, pretože pri slovesách používali zvratné zámeno som: *chcel som, bol som, videl som*, zatiaľ čo v poľštine sa používa iba forma *chciałem, byłem, widziałem*. V Poľsku boli turčianski olejkári takí známi, že prenikli i do poľského folklóru. V takzvaných poľských šopkách (betlehemoch) pri vianočných zvykoch vystupuje medzi ostatnými akténmi, pastiermi, „kráľmi od východu", aj turčiansky olejkár.

Cesty turčianskych olejkárov do Poľska sa v období šafraníckeho podnikania veľmi rozšírili. Na ilustráciu uvedieme aspoň časť protokolu o úmrtí olejkára *Michala Ďurkovského z Valče*, ktorý zomrel v poľských Gorliciach 27. mája 1795. Z inventára nebohého vysvitá, že tu ide už o šafraníka-kramára, aj keď ešte nosí so sebou niektoré liečivá a koreniny. Olejkár Michal Ďurkovský sa už ako chorý ubytoval v hostinci u Kazimierza Jamra a tu 27. mája 1795 zomrel. Protokol o jeho smrti spísal gorlický notársky úradník Adalbert Wysocki. (Do textu protokolu prenikli i niektoré slovenské slová a text je nie napísaný čistou poľštinou, ale podľa národnosti vypočúvaných.)

Protokol o smrti olejkára Michala Ďurkovského, ktorý zomrel 27. mája 1795 v Gorliciach:

„V neprítomnosti pána domu tu prítomná žena a hospodyňa odpovedala na tieto otázky:

1. Poznáš tohto Uhra, ktorý tu nejaký čas býval v tvojom dome a tu zomrel?
   Jadwiga Jamrowa odpovedala, že tento Uhor tu býval niekoľkokrát v hospode, kde treba prijať každého pocestného, naposledy tu prišiel 24. t. m. z Kobylanki už chorý a 27. t. m. zomrel.
2. Bol sám, či ho niekto sprevádzal?
   Bol s ním chlapec, ktorý sa vyhlasuje za jeho syna.
3. Vieš, aký tovar či majetok mal tento Uhor?
   Videla som len dve „pudelká", aké zvyčajne Uhri nosia, čo v nich mal, neviem.
4. Urobil umierajúci nejaký testament alebo niečo prikázal?
   Nebol nikto pri ňom a nik sa ho na nič nepýtal, lebo nechcel veľa hovoriť, koniec-koncov jeho syn bol pri ňom a ten to vie.

Jadwiga Jamrowa

Privolaný syn zomrelého Uhra odpovedal na tieto otázky:

1. Ako sa voláš?
   Jędrzej Dziurkowski.
2. Koľko máš rokov?
   Budem mať šestnásť.
3. Aké bolo meno a priezvisko tvojho otca?
   Michal Dziurkowski.
4. Ako dávno si so svojím otcom prišiel do Gorlic, s čím a po čo?
   Prišiel som v utorok 24. t. m. s tovarom spolu s otcom, ktorý hoc chorý, sa ubytoval v hostinci u hospodára Kazimierza Jamra, kde po troch dňoch 27. t. m. zomrel.
5. Počas choroby bol niekto pri ňom?
   Bol tu miestny felčiar František Zubatý a kňaz i vikár z Kobylanky, ktorí mu pomáhali.

6. Bol si pri ňom od začiatku jeho choroby až po koniec?
   Bol.
7. Urobil tvoj otec nejaký testament alebo niečo slovne či písomne prikázal?
   Ešte keď bol pri vedomí a mohol rozprávať, kázal pozdraviť ženu a deti a povedal, aby si pomáhali, ako budú môcť.
8. Tvoj otec mal ženu?
   Mal ženu Katarínu, ktorá mi však bola macochou.
9. Koľko detí je z prvého a koľko z druhého manželstva?
   Z prvého manželstva sme štyria synovia a dcéra Anusia, t. j. Vojtech, Ján, Andrej, Jozef, potom dve deti macochy, no nie po mojom otcovi.
10. Kde sa tvoj otec narodil a kde býval so svojou rodinou?
    Môj otec mal svoje hospodárstvo v dedine Valča, kde býva jeho žena i deti. To sa nachádza v Turčianskej stolici.
11. Či vieš, aký tvoj otec mal so sebou majetok a kde sa tento nachádza?
    Už brat Ján, ktorý tiež chodil s tovarom a s otcom, zobral domov 250 rýnskych. Niečo peňazí má pri sebe a tovar v dvoch „pudlách".
12. Aké bolo ošatenie tvojho otca?
    Mal plášť, ktorým je prikryté mŕtve telo, a starý kabát, čo má oblečený, bo u nás je taký zvyk, že v tomto pochovávame mŕtvych.
13. Kde je ten tovar, ukáž ho?!
    Tu sú peniaze v dvoch mieškoch a tovar v dvoch „pudlách".
14. Vieš, koľko je týchto peňazí?
    76 rýnskych.
15. O iných nevieš, či sám máš peniaze pri sebe, alebo si mal nejaké výdavky?
    Nemám viacej, neviem, kde by ešte boli nejaké, dal som felčiarovi 6 poľských zlotých, kňazovi, gorlickému vikárovi 5 poľských zlotých.

Majetok v peniazoch:

1.	Szuffrynów	2	čo v poľ. zlotých predstavuje	106	gros. 20
2.	cisárskych florénov	2	„	36	—
3.	holandských florénov	3	„	53	18
4.	poľských florénov	2	„	35	22
5.	rubľov	2	„	14	—
6.	półtalerków	3	„	12	—
7.	czterdziestów a dwódziestówkami		„	16	—
8.	maryaszami		„	17	—
9.	pietakami		„	5	18
10.	českými		„	7	6
11.	päťgrajciarový	1	„	—	10
12.	medený		„	4	$1^1/_2$

Suma poľských zlotých 308 $5^1/_2$

Sumárum: poľských zlotých 308 a $5^1/_2$ groša čiže 77 rýnskych zlatých a dva a $^3/_4$ grajciara

Protokol o smrti Michala Ďurkovského z Valče sme uviedli v presnom znení odpisu. Originál dokumentu sa počas druhej svetovej vojny stratil. Z celého textu je jasné, že je písaný v slovenčine a poľštine s rôznymi jazykovými chybami. Protokol je cenný preto, že svedčí o ťažkom živote niektorých olejkárov v cudzine. Peňažná hotovosť nebohého zase o pestrosti valút, ktoré na svojich cestách olejkár získal.

V Poľsku zomreli viacerí turčianski olejkári. O tom svedčia záznamy v starých matrikách farností turčianskych dedín. V rubrike, kde sa písal dátum úmrtia, je často poznámka „umrel na choleru v Poľsku" alebo prosto „umrel v Poľsku". V poľskej ľudovej tradícii sa zachoval príbeh o *„wędrownom kramarze ze Słowaczyzny"*, ktorý blízko Poronina spáchal samovraždu. Obyvatelia Poronina sa báli jeho ducha, tak ho na radu starca potajme odviezli na hranice Bukoviny a tam ho pochovali . . .

Cesty turčianskych olejkárov viedli vskutku až za hranice európskeho kontinentu „po celom svete". Presvedčivo preto znejú verše *Juraja Palkoviča*, ktoré vo svojej veršovanej vlastivede *„Známost Wlasti"* (V Presspunku 1804) na strane 32 „O Stoliczy Turčanské, neb o Turcy" napísal:

„Pěkný, mezy wrchy, gest krag Turec w léte:
Tu gsau olegkaři, známj po wssem swětě:
Tu ge Swatý Martin, Mossowce a Práwno,
Sučany a Stubná, lazni známa dáwno."

V Slovenskom národnom múzeu v Martine opatrujú záznam o olejkárovi Andrejovi Marčekovi z Blatnice. Dozvedáme sa z neho, že Marček sa plavil roku 1889 z Vladivostoku loďou „Jaroslavľ" po Čínskom mori do *Nagasaki* a *Hongkongu*. Cesta späť z Nagasaki do *Odesy* ho stála 107 rubľov v zlate. Druhý turčiansky olejkár-šafranik *Jozef Capko* bol na obchodnej ceste v roku 1875 v Paríži. Olejkár *Jozef Ivaška* z Diakovej chodil do Alexandrie. Ján Čaplovič v diele „Obrazy z Uhorska" (Gemälde von Ungarn II.) píše, že sa turčianski olejkári dostali až do *Južnej Ameriky*. Svedectvo o tom vydal jezuita z Uhorska, ktorý bol určitý čas v Južnej Amerike. Spovedal umierajúceho neznámeho muža a bol prekvapený, že hovorí po slovensky, zato po španielsky vedel veľmi málo. Spýtal sa ho, odkiaľ pochádza, a on povedal, že z Turčianskej stolice. Na otázku, prečo zašiel tak ďaleko od svojej vlasti, olejkár odpovedal, že chcel vidieť nový svet. Jezuita, ktorý spovedal turčianskeho olejkára, rozumel po slovensky, a preto možno usudzovať, že sám predtým pôsobil v Uhorsku na Slovensku a možno aj v jezuitskej rehoľi v Kláštore pod Znievom. Aj v ľudovej tradícii sa zachovali zmienky o tom, že turčianski olejkári zašli až do Ameriky.

Ján Kollár v diele „Cestopis druhý a Paměti . . ." (1863) zanechal túto spomienku:

„Moja matka Katarína, tichá a láskavá duša" — píše Ján Kollár — *„pochádzala z dediny Jahodníky, zo slovutnej olejkársko-šafranickej rodiny drozdovskej, alebo droždíkovskej, zvanej i trndovskej. O nej išla povesť, že kedysi tvrdé toliare a holandské dukáty merala vahanom a rozdeľovala synom a dcéram. Z týchto pokladov však moja matka málo zdedila, s výnimkou niekoľkých tvrdých toliarov, ktoré tu i tam uschnutou krvou boli pokropené, na pamiatku, že raz na ceste proti zbojníckym rukám, aj keď ťažko a s ranami, predsa však šťastne boli obránené. Jeden z týchto toliarov dala mi dobrá matka na cestu do nemeckých vysokých škôl, ale ja som jej tento toliar z úcty k jeho veku a príbehu, spiatky doniesol."*

Spomienka Jána Kollára vydáva svedectvo o tom, že olejkársko-šafranícke podnikanie bolo síce výnosné, ale i plné nebezpečenstva. Narážka, že „toliare tu i tam uschnutou krvou boli pokropené" svedčí o tom, že olejkári sa na svojich cestách stretávali s lúpežníkmi. V archívnych fondoch Štátneho archívu vo Veľkej Bytči sa nezriedka stretávame so správami o tom, že kdesi na cestách zahynul olejkár z Turčianskej stolice, alebo s prosbami manželiek, ktoré pátrajú po svojich nezvestných manželoch. Aj ľudová piesňová tradícia zachovala obraz ťažkého života olejkárov vo svete. Tak sa v jednej olejkárskej piesni spievalo:

„Idú, idú širym svetom
olejkári s olejkama,
hladní, smädní,
po pazuchy sňahom, blatom,
s olejkama . . ."

Alebo v inej piesni:

„Od Austrie do Rosie
krutá cesta ide.
A tak ona ukazuje
Turčanom o ich biede.
A keď Turčan z domu ide,
všetek je strápený,
myslí si on, čo to bude
s ním za potešení.
Stav pocestný veľmi ťažký,
k uvereniu každému,
ale len ten to uverí,
čo je k tomu skúsený . . ."

4. *Vrchnosť a olejkári*

V prvom desaťročí XVIII. storočia môžeme pozorovať už aj záujem *vrchnosti* o turčianskych olejkárov. Pre turčianskych olejkárov bol však veľmi nepriaznivý. Vrchnosť mala niekoľko príčin zasahovať proti olejkárom — objektívnych i subjektívnych. Už v prvej polovici XVIII. storočia začína vrchnosť spisovať všetkých olejkárov a zdaňovať ich. Toto opatrenie vyvolala skutočnosť, že *„veľké množstvo sluhov z Turčianskej stolice odchádza do cudzích krajín za podomovým obchodom s olejmi a liečivami, títo sluhovia sa vyhýbajú službám voči šľachte a iným poddanským povinnostiam."* K takému záveru dospela Miestodržiteľská rada. Išlo tu teda o hospodársky úpadok Turčianskej stolice, zavinený tým, že na olejkárstvo sa dáva veľké množstvo *roľníkov, sluhov* ba i *zemanov*. Dospelí olejkári a neskoršie i šafraníci brávali so sebou viacerých pomocníkov, asistentov, chlapcov i dospelých, a tým od roľníckej práce odvádzali mnoho pracovných rúk. Preto vrchnosť niektorým celkom zakazovala podomovo obchodovať, druhým robila také prekážky, že nesmeli so sebou viesť ľubovoľný počet pomocníkov. Tresty a pokuty boli veľmi prísne: zákaz obchodovať s olejmi, alebo 24 palíc, zeman musel miesto toho zaplatiť 24 zlatých.

V obežníku Miestodržiteľskej rady stoliciam (1748), ktorý je uložený v archíve Slovenského národného múzea v Martine, sa hovorí, že sú už stovky, ba tisíce tých, ktorým bolo dovolené obchodovať s olejmi v európskych krajinách ... K nim sa pridávajú taký, čo majú pracovať v poľnohospodárstve, sluhovia odvykajú od svojej práce ... vracajú sa ako buriči. Menej schopní zarábajú na tomto obchode 1—2 zlaté, ale schopní jedinci až 50—60 zlatých na jednej obchodnej ceste (štyri razy do roka) ... Opúšťajú poddanské osady, podliehajúce verejnej kráľovskej dani; svoje usadlosti dávajú do zálohy a potom ich vymieňajú alebo ich nechávajú ako pusté grunty; od svojich zemepánov ich za dvojnásobnú cenu znovu odkupujú, ale kráľovským a stoličným úradom málo platia.

Daňová ťarcha za opustené pozemky je uvalená na tých, čo zostávajú doma, a tak títo poddaní (zväčša ženy) musia znášať mimoriadne pracovné zaťaženie a veľké dane. Bez ohľadu na úradný zákaz a pokarhanie mnohí z týchto olejkárov berú so sebou 2—3 pomocníkov, ktorým za jednu cestu platia 8—10 zlatých ... Preto sluhovia opúšťajú zemepánov alebo žiadajú dvojité sluhovské; pri každej príležitosti a pre najmenšiu príčinu opúšťajú svojich zemepánov a pridávajú sa k olejkárom; nemajú úctu a vážnosť voči pánom, získavajú si obrancov, často i hrdelné tresty vykupujú úplatkami; od mnohých stoličných úradníkov za úplatok 25 denárov dostávajú falošné doklady, pasy, povolenia, pečate; tlačia recepty a klamú, že ich majú z lekárne jezuitskej rehole, zatiaľ čo žiadna lekáreň ani lekár im nikdy nič také nedával ani nedáva ...

Ďalej sa v obežníku uvádza, že falšujú lieky a tak zvyšujú svoje zisky. Z obsahu tohto obežníka Miestodržiteľskej rady jasne vyplýva skutočnosť, že olejkárske remeslo má už vyhranené črty nového predkapitalistického

podnikania, že jasne narúša feudálne zriadenie a uvoľňuje pevné pripútanie poddaného k zemepánovi a k pôde.

Veľmi zaujímavá je narážka, že sa títo sluhovia — olejkári — vracajú domov ako buriči proti zemepánom. Z roku 1768 sa zachovali správy (v Štátnom archíve v Bytči) o príprave povstania práve v centre turčianskeho olejkárstva. Poddaní jezuitskej rehole v Kláštore pod Znievom z osád Slovany, Lazany, Socovce a Vrícko sa chystajú vystúpiť proti svojej vrchnosti. Slovenský historik Ján Tibenský dáva toto povstanie do širšej súvislosti s pohybmi poddaných v Zadunajsku. Iniciátorom povstania je olejkár Ján Batiz z Malého Čepčína. Využíva nespokojnosť poddaných na pobúrovanie proti jezuitom. Zámer Batiza a jeho spoločníkov však jezuiti zavčasu vypátrali a zmarili. Výbuch revolty je v historiografii známy aj v osade Priekopa. Ale aj tu bolo povstanie rýchlo potlačené.

Príklady protifeudálnych pohybov v Turci sme uviedli pre ich úzku súvislosť so snahou turčianskych olejkárov odchádzať do sveta za podomovým obchodom.

Vrchnostenské orgány sa teda dostávajú do rozporu s olejkármi kvôli triednym záujmom. Uvedomujú si, že musia na tomto úseku urobiť poriadok, preto vedú mnohé vyšetrovania, robia v stolici súpisy a evidencie olejkárov, aby ich zdanili a aby regulovali odchod z pôdy zemepána. Ide totiž o zjavnú špecifickú formu útekov poddaných z pôdy, lebo niektorí olejkári sa v cudzine zdržujú aj rok, dva alebo i dlhšie. Niektorí sa domov ani nevrátia. Preto vrchnosti prijímajú celý rad stoličných nariadení. V nich sa dôrazne prikazuje napríklad: *„Z jedného každého domu, aneb na osobním chlebe bývajíci, toliko j e d e n v tomto kupectví odejiti slobodu miti bude. Hofierom choditi s olejom se konečne zakazuje. Tak tiež i z e m a n o m s olejem a šefranickým tovarom choditi a n á j e m n í k ů se sebou voditi se zapovídá."* K tomu je pripojená sankcia, že kto by toto nariadenie nerešpektoval a neposlúchol, dostane 24 palíc a zeman zaplatí 24 zlatých. Nedostatok sluhov sa v stoličnom nariadení takto vysvetľuje: *„... K tomu pak zlému to dopomáha, že olejkári a šefraníci bez rozdílu vo veľkom počte z tejto slávnej stolice do cudzích krajín vychodia a vo veľkom počte chlapcov vyvádzajú a od gazdovstva odvádzajú."*

To boli najzávažnejšie príčiny, prečo začali vrchnosti vystupovať proti olejkárom a obmedzovať ich podnikanie. Druhou objektívnou príčinou bola *cholera a mor*, ktoré sa v XVIII. storočí hrozivo šírili v susedných krajinách, ale aj v niektorých oblastiach monarchie.

Už roku 1733 vydáva vrchnosť zákaz obyvateľom Turčianskej, Trenčianskej, Oravskej a Liptovskej stolice obchodovať v Slavónii a Transylvánii, kde zúri epidémia cholery. Toto opatrenie má ochranný charakter, chce zamedziť, aby podomoví obchodníci nepriniesli epidémiu do centra monarchie. Centrálna protimorová komisia v Pešti roku 1738 konštatovala, že mor, ktorý sa začal v Sedmohradsku u Valachov a rozšíril sa po celom Banáte, roznášajú predovšetkým podomoví obchodníci: Gréci, Srbi, Židia, ďalej olejkári, čipkári, plátenníci, pytlikári, ako aj žobráci a cigáni. Podžupan Šarišskej župy hlásil v júni 1739 Dvorskej kancelárii, že treba pozorovať uve-

dených podomových obchodníkov a trhovcov, pretože „to boli oni, ktorí mor aj do susedného Poľska preniesli".

Podľa mienky stoličných vrchností v hornouhorských stoliciach túto nákazu roznášajú práve *olejkári* a čipkári. Preto rada mesta Zvolena dňa 7. júla 1739 nariaďuje, aby sa títo podomoví obchodníci po návrate domov podrobili 42-dennej karanténe, a to bez ohľadu na to, z ktorej krajiny a s akým pasom sa vrátili. Pri Hlohovci bol karanténny tábor, kde držali 13 týždňov podomových obchodníkov a trhovcov prevažne židovského pôvodu. Z karantény ich uvoľňoval odborný poľný chirurg Sebastian Ant. Koberer až po dôkladnej prehliadke.

Protichorerové a protimorové opatrenia vydávajú vrchnostenské orgány aj v nasledujúcich rokoch. Kvôli lokalizovaniu epidémie Kráľovská miestodržiteľská rada 17. apríla 1739 zakazuje obyvateľom Trenčianskej, Turčianskej, Nitrianskej, Oravskej, Liptovskej a s nimi susediacim stoliciam podomový obchod so *šafranom*, iným *korením* a *liekmi*. Rovnako zakazuje potulovať sa po krajine Grékom, Srbom, židovským obchodníkom, cigánom a žobrákom. Stoličné úrady majú prísne dodržiavať tieto preventívne zdravotné opatrenia. Nariadenie z roku 1750 zakazuje prijať do stolice *olejkárov*, ktorí obchodovali v Poľsku alebo iných krajinách zasiahnutých morom. V nariadení sa hovorí o rozšírení epidémie po celej oblasti Poľska, Turecka, ďalej Moldavska, Valašska a Transylvánie. Zakazuje sa vydávať pasy olejkárom, ktorí by chceli ísť obchodovať do Poľska alebo inej krajiny postihnutej epidémiou.

Nariadenie z 12. novembra 1756 sa vzťahovalo na celú monarchiu. Prikazovalo dávať pozor na kupcov, najmä na *„potulných lekárnikov"*. Ak sa nepreukážu svedectvom, že v krajine, odkiaľ prichádzajú, niet žiadnej epidemickej nemoci, nesmú ich pustiť na jarmoky. Cholera sa do priestorov monarchie v rokoch 1776—1780 šírila predovšetkým z Poľska. Preto sa prísne strážili všetky hraničné priechody. Olejkári, ktorí sa vracali z Poľska, museli mať v pasoch klauzulu, že nie sú nakazení cholerou. Ak takéto svedectvo nemohli preukázať, nesmeli ich prepustiť cez hranice župy. Išlo najmä o prechody cez Malú Fatru, od Oravy z Poľska a od Strečna. Stráž na prechodoch mali na starosti richtári, a to v obciach Nolčovo, Šútovo, Valča, ďalej prechod od Rajca, od Strečna, Vrútok a i.

Treba povedať, že epidémie cholery a moru do značnej miery podlomili olejkárske podnikanie tým, že olejkári mali obmedzený alebo úplne zakázaný odchod za hranice alebo návrat domov. Mnohí vtedy prechádzali hranice ilegálne. Ale niektorí z nich vlastným životom doplatili na odvahu. V starých matričných knihách olejkárskych obcí v Turci sú desiatky stručných záznamov *„umrel na choleru v cudzej krajine"*. V úradných daňových súpisoch olejkárov z päťdesiatych, šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov XVIII. storočia nachádzame desiatky mien olejkárov označené krížikom a poznámkou *„zomrel na choleru"*. Alebo s poznámkou *„nevrátil sa domov"*, *„zostal v cudzine"*. A preto práve cholera a boj proti nej upozornili na olejkárov i vyššie vrchnostenské miesta a orgány.

Pôsobnosť olejkárov, ako vysvitá z početných protestov a memoránd,

najťažšie niesli *lekári*, *lekárnici* a *fyzikusi* z povolania. Tí nabádali vrchnosť k zákrokom proti olejkárom a neraz inšpirovali ostrý obsah nariadení proti nim. Tento prirodzený odpor vyplývajúci z konkurenčnej prestíže môžeme stopovať už od XVII. storočia. Zdá sa, že i Csippék vychádzal pri posudzovaní olejkárov z mienky lekárov a lekárnikov, a tá nebola vždy celkom objektívna. Aby mohli lekári a lekárnici úplne odstrániť v širokých ľudových masách veľmi populárnych ľudových „doktorov", potrebovali na to vážne argumenty. A tu často prekročili hranice objektívnosti a dali sa strhnúť nenávisťou voči olejkárom, lebo im pripisovali aj také priestupky, aké nikdy nevykonali (vraj ľudí na smrť utrápili, hromadne trávili atď.). V nijakej obžalobe neuviedli lekári a lekárnici ani jeden konkrétny dôkaz, že by olejkári trávili ľudí arzénom, alebo že by predávali životu nebezpečné medikamenty.

Ešte v prvej polovici XVIII. storočia lekári a lekárnici obviňujú priamo *jezuitov*, že nielen v sídle svojich lekární, ale v celom „hornom Uhorsku" organizujú podomový obchod olejkárov a šafraníkov, dávajú im liečivé preparáty, a tým *odvádzajú chorých od rozumnej lekárskej liečby a olupujú lekárnikov o príjmy*. Táto obžaloba je veľmi výrečná. Sústredený útok proti olejkárom podnikli lekári a lekárnici roku 1748. Hovorí o tom niekoľko závažných dokumentov. Predovšetkým *Prosba bratislavských lekárnikov*, adresovaná cez Miestodržiteľskú radu cisárskemu dvoru, ďalej *Memorandum trnavských lekárnikov* a napokon hlásenie *Trenčianskej stolice Miestodržiteľskej rade* o vyšetrovaní piatich turčianskych olejkárov. V prosbe bratislavských lekárnikov sa konštatuje, že okrem štyroch občianskych lekární existujú ešte tri kláštorné: jezuitská, rádu milosrdných a alžbetínska. Títo ľudia (čiže olejkári), píše sa v prosbe, potulujú sa z dediny do dediny *„na veľkú škodu občianskych lekárnikov"*, ktorí znášajú daňové ťarchy. Olejkári sa vydávajú za poverencov turčianskych jezuitov a na veľkých krajských jarmokoch celkom otvorene predávajú ich oleje, lieky a iné preparáty. Lekárnici však neveria tomu, že by Slováci predávali lieky od jezuitov, ba dokonca to berú za veľkú urážku svojho lekárnického stavu. Prosia preto, aby týmto ľuďom zakázali vkročiť do mesta.

V Memorande trnavských lekárnikov z roku 1748 sa tiež konštatuje, že nemožno nechať bez povšimnutia skutočnosť, ako cudzozemskí, ale zvlášť turčianski podomoví obchodníci predávajú za lacné ceny, ale „falšované, ináč blahodarné lieky teriak a mitridat". Zneužívanie predaja týchto liekov sa podľa lekárnikov musí zamedziť a v budúcnosti podomoví obchodníci ani na jarmokoch nesmú predávať takéto lieky. Ak sa objavia, treba im lieky zhabať, preskúmať a odovzdať vrchnosti.

Ešte v tom istom roku Miestodržiteľská rada vydala všetkým stoliciam obežník, v ktorom vyzýva, aby stoliční úradníci prísne postupovali proti olejkárom. Falšujú vraj lekárske predpisy, odvolávajú sa na také jezuitské lekárne, ktoré vôbec neexistujú, tvrdia, že lieky odtiaľ berú, hoci si ich sami pripravujú. Vo Viedni kúpený *obyčajný olej* farbia rôznymi farbami a predávajú pod rôznymi názvami; okrem *rascového a borievkového oleja* nemajú vraj olejkári žiadne účinné liečivá alebo ich majú len veľmi málo.

Prvá sa ozvala Trenčianska stolica a hlásila Miestodržiteľskej rade, že

24. septembra zatkli, uväznili a vyšetrovali piatich olejkárov z Turčianskej stolice. Ich liečivá preskúmali miestni lekári a lekárnici. *„Nakoľko však nič škodlivého nepredávali, posielame zadržaných s ich olejmi a liečivami podľa poslednej dispozície Kráľovskej miestodržiteľskej rady domov."* V hlásení sa ďalej uvádza, že olejkári falšujú *pečať* kláštora jezuitov v Znieve, čím ponižujú túto rehoľu. Okrem toho zdôrazňuje, že na rozdiel od Turčianskej stolice v žiadnom mieste Trenčianskej stolice sa lieky nevyrábajú a obyvatelia sa takýmto obchodom nezaoberajú.

Podľa tohto hlásenia jeden z vyšetrovaných — *Ján Lednický* z Kláštora pod Znievom, obchoduje s liekmi a má z toho primeraný zisk. V olejkárskej skrinke mal *prášky* proti rozličným chorobám. Lieky mu údajne vyrába Halivus (čiže Kalivoda) z Blatnice. Teda on sám lieky nevyrába, ale len s nimi obchoduje a lieči. Meno „Halivus" je iste skomolené. Možno ho neúmyselne skomolil sám stoličný úradník alebo olejkár vedome, aby nemal Kalivoda nepríjemnosti. U Lednického podľa tohto protokolu neboli zistené žiadne škodlivé lieky. Aj v iných stoličných dokumentoch sa stretávame s týmto javom. Platí to najmä o zemanoch, ktorí sa podomovému obchodu sami nevenovali, iba lieky vyrábali a do sveta posielali svojich sluhov alebo iných olejkárov. Vyšetrovaný olejkár *Matej Kráľ* priznal, že pečať Tovarišstva Ježišovho si sám zhotovil a prášky tiež, z liečivých rastlín. Olejkárovi *Tomášovi Kuzmovi* zhotovuje prášky jeho priateľ *Pohanka. Mikuláš Pohanka* si oleje a prášky pripravuje sám z rôznych rastlín. *Imrich Štilla* z Lazian mal v skrinke oleje, prášky proti horúčke, proti bolesti zubov. Tieto lieky mu vyrobil švagor *Ján Varga.*

Všetci vyšetrovaní olejkári mali fľaštičky a vrecúška označené pečaťou „Tovarišstva Ježišovho", čiže jezuitskej rehole v Kláštore pod Znievom.

V stoličnom hlásení sa ďalej uvádzajú množstvá jednotlivých liekov a spôsob, ako si ich olejkári pripravujú. Tak u olejkára Mateja Kráľa našli i fľašu lieku *alkermeš* v cene 2 zlaté, jednu dávku predával po 10 denárov. *Teriak** olejkári predávajú za rôzne ceny: 1—6 denárov, ale aj po 10 denároch; za hranicami predávajú 1 libru aj po 60 denároch. *Kosodrevinový olej* predávajú tiež ľubovoľne 1 a 1/4 libry po 50 denároch. *Borievkový olej* vážia v pohári po 1 libre, predáva sa podľa množstva (lisujú ho z borievok). *Rascový olej* — „vyťahujú" zo semien rasce a predáva sa v menších alebo väčších dávkach. *Terpentínový olej*, okrem neho *prášky proti boleniu zubov, hlistam* atď. si sami obstarávajú v lekárňach. Všetky uvedené lieky, ako aj hubu agaricum (čiže pečiarku), *encián*, spomínané oleje a prášky uznali odborníci za neškodné. Lekári a lekárnici vyhlásili, že *oleje a lieky sa môžu predávať, ak ich cena nebude príliš vysoká.* V hlásení sa ďalej uvádza, že u olejkárov našli aj *„tlačené knihy v slovenskom, nemeckom a hebrejskom jazyku"*. Išlo pravdepodobne o receptáre.

Citované hlásenie Trenčianskej stolice (zachované v čase nášho výskumu v bývalom Župnom archíve, v depozitári Slovenského národného múzea v Martine) neobsahuje, ako vidieť, žiadne vážne nedostatky, ktoré by oprávňovali vrchnosť zakročiť a ktoré by v plnej miere odpovedali lekárskym a lekárnickým obvineniam bratislavských a trnavských lekárnikov. Až na zneužívanie pečate Jezuitskej rehole. Ale lieky neboli škodlivé. Preto trenčianske stoličné úrady olejkárov prepustili.

Najvážnejšie dôsledky pre olejkárov mali predsa len obvinenia bratislavských lekárnikov a lekárov. Prosbou bratislavských lekárnikov a Memorandom trnavských lekárnikov sa zaoberala osobne Mária Terézia. Vydala 26. augusta 1748 zvláštne nariadenie. Ukladá ním Turčianskej, Trenčianskej, Oravskej a Liptovskej stolici prešetriť, či sú obvinenia olejkárov pravdivé. Miestodržiteľská rada oboznámila Turčiansku stolicu s výsledkami vyšetrovania piatich olejkárov v Trenčíne, ako aj s obsahom obvinení bratislavských lekárov a lekárnikov, a žiadala dôkladne prešetriť činnosť olejkárov. Uložila stoličným úradníkom zistiť, akým spôsobom vyrábajú alebo kde získavajú olejkári svoje medikamenty, ďalej zistiť pôvodcov falošných pečatí, kto dáva olejkárom pasy a povolenia na podomový obchod.

Vyšetrovanie sa konalo v sedemnástich turčianskych dedinách a trvalo 10 dní. Treba po pravde povedať, ako to konštatujú aj E. a P. Horváthovci v Slovenskom národopise 1968, č. 4, že vyšetrovanie odokrylo aj tieniste stránky turčianskeho olejkárstva. Odhalilo rôzne obchodné špekulácie olejkárov, ďalej odraz ich obchodných ciest v morálnom živote niektorých olejkárskych rodín. Turčianska stolica urobila preto dôrazné opatrenia na odstránenie týchto nedostatkov. Roku 1749 vydala zvláštne štatúty týkajúce sa činnosti olejkárov. Nariaďovalo sa v nich:

1. Stoliční slúžni majú v okresoch za pomoci richtárov urobiť súpis všetkých, ktorí obchodujú s olejmi. Tým, čo by sa akokoľvek chceli tomuto súpisu vyhnúť, má sa v budúcnosti odoprieť právo obchodovať s olejmi.

2. Nikto zo stoličných alebo iných úradníkov či zemepánov nesmie viacej súkromne vystavovať olejkárom pasy. Olejkári môžu dostať pasy iba úradnou cestou, na základe uvedeného súpisu a po súhlase stolice ich vystaví stoličný notár. Ak sa pasy, získané súkromnou cestou, nepredložia do mesiaca na overenie a potvrdenie stolici, vyhlasujú sa za neplatné. Olejkári, ktorí by sa aj naďalej snažili získať pasy súkromnou cestou, budú verejne potrestaní.

3. Pasy vydané verejnou správou a opatrené stoličnou pečaťou sa vydávajú na obdobie jedného roka. Má v nich byť popis osoby olejkára, prípadne i jeho spoločníka alebo len 2—3 pomocníkov. Ďalej majú byť v nich uvedené všetky oleje, ktoré berie olejkár na cestu, a potvrdenie stoličného fyzikusa, prípadne stoličného chirurga (ránhojiča).

4. Okrem olejov pripravených v stolici (a nie ako predtým aj na ceste) a zapísaných v pase nesmú olejkári s inými obchodovať.

5. Teriak a alkermeš, ktoré si sami pripravujú, môžu predávať iba na základe dobrozdania stoličného lekára, čo však musí byť v pase vyslovene uvedené. To sa týka aj medvedieho sadla a kamenného mlieka. S nimi môžu obchodovať tiež iba vtedy, ak im to povolí stoličný lekár a ak ich majú zapísané v pasoch.

* Alchymistický všeliek, zhotovovaný podľa predpisu z Kréty z 12—64 častí. Naposledy spomínaný v r. 1874.

6. Na cesty nesmú brať so sebou sluhov či už tunajších alebo tých, čo prišli do služby z iných krajov, kým sa nezvezie úroda a kým nedostanú na to povolenie od svojich pánov. Zakazuje sa im najímať najmä rôznych tulákov a ľudí so zlou povesťou.

7. Tí, čo si dajú vystaviť pasy v iných stoliciach alebo v cudzine bez toho, že by ich predložili na overenie a potvrdenie stolici, budú potrestaní päťdesiatimi palicami, zhabaním liekov a zákazom akéhokoľvek ďalšieho obchodu.

Uvedených sedem bodov olejkárskych štatútov svedčí v podstate o nedostatkoch, ktoré sa pri vyšetrovaní odhalili a ktoré stolica chcela odstrániť. S obsahom štatútov oboznámila Turčianska stolica Miestodržiteľskú radu a okolité stolice s tým, aby nútili olejkárov ich dodržiavať. Štatúty prispeli k určitej konsolidácii olejkárstva, ale súčasne i značne obmedzili jeho ďalší rozvoj, najmä čo do počtu a obsahu liečivých olejov a preparátov.

Určité narušenie obchodných ciest do severozápadných nemeckých krajín, do Sliezska a na Moravu zapríčinila i takzvaná sedemročná vojna medzi Rakúskom a Pruskom (1756—1763). Takže v šesťdesiatych rokoch je zjavný relatívny úpadok olejkárskeho podnikania v západnej Európe. Mária Terézia sa usilovala postaviť celé zdravotníctvo v ríši na solídne spoločensko-právne základy, preto roku 1770 vydáva pre celú ríšu takzvaný „*Generale normativum sanitatis*" (Generálny zdravotný zákon). Obsahuje jednoznačné a prísne predpisy namierené proti „šarlatánom". Tak totiž olejkárov nazývali lekárnici a fyzikusi. Stoliční a mestskí fyzikusi sú podriadení cisársko-kráľovskému protomedikovi, ktorému musia predkladať hlásenia o zdravotných pomeroch vo svojej stolici. Stoličný fyzikus zodpovedá za to, aby lekársku, chirurgickú, lekárnickú a pôrodníckú prax vykonávali len osoby plne kvalifikované. V lekárňach musia pod prísahou robiť prísne kontroly a v stoliciach raz do roka lekárske inšpekcie. Stanovisko Márie Terézie a potom aj Jozefa II. k olejkárom je jednoznačne odmietavé. Aj ďalšie protiolejkárske nariadenia a zákony sledujú úplnú likvidáciu olejkárstva.

Príčiny, pre ktoré sa vrchnosť rozhodla zakročiť proti olejkárom, boli teda zhruba dve: *vonkajšia* a *vnútorná*. Vonkajšia príčina zahŕňala v sebe viacero faktorov, vyplývajúcich z hospodárskej a sociálnej štruktúry Turčianskej stolice ako súčiastky feudálneho Uhorska. K nim sa družil odpor diplomovaných lekárov, stoličných fyzikusov a chirurgov voči olejkárom, ktorí boli stále populárni a konkurenčne ohrozovali lekárov a lekárnikov z povolania. Olejkárov, známych pod menom „doktori", vítali nielen medzi pospolitým dedinským ľudom, ale aj vo vrstvách bohatých, na zemianskych a šľachtických, ba i kráľovských dvoroch.

Vnútorná príčina väziaca v samom olejkárstve bolo určité skomercionalizovanie tohto podnikania a aj — treba to otvorene povedať — určitý morálny úpadok. Olejkári totiž okrem liečivých olejov a liečivých preparátov, ktorých účinok bol nesporný, predávali a za lieky vydávali menej účinné lieky, ktoré si na cestách sami zhotovovali. Ľud v tých časoch žil v hospodárskej a sociálnej biede, na nízkej kultúrnej úrovni. A tak s úplnou dôverou a nádejou na účinok prijímal z rúk olejkárov niekedy aj nepravé liečivá.

Ich účinnosť niektorí prešibaní olejkári „zvyšovali" dakedy rozličnými zariekacími a zaklínacími formulami. Túto činnosť vskutku len niektorých olejkárov lekárnici a lekári vo svojich obvineniach však preháňali a zveličovali tvrdením, že olejkári roznášali a predávali liečivá obsahujúce arzén a arzenosulfid. Chceli ich tak čisto z konkurenčných dôvodov likvidovať. O takejto činnosti olejkárov vo všeobecnosti však nieto žiadnych dokladov.

V názore na olejkárov a na ich liečiteľskú činnosť neboli jednotné ani vrchnostenské orgány. Na jednej strane cisársky dvor a Miestodržiteľská rada vydávali proti olejkárom vždy ostrejšie nariadenia, na strane druhej stoličné orgány a zemepáni sami tieto nariadenia alebo obchádzali, alebo vykonávali veľmi nedôsledne, ba žiadali ich zmiernenie, či odvolanie. Od roku 1754 do roku 1786 vyšlo niekoľko prísnych protiolejkárskych nariadení. Tieto vládne inštrukcie úradom sa po čase zostrovali. Tak nariadenie vydané v roku 1754 berie pod ťažkým trestom na zodpovednosť dozorné orgány a colné úrady v prípade, že by nezadržali bez rozdielu všetkých olejkárov (Oelträger) a kupcov s liečivami (Arzneihändler). Čo majú so zadržanými olejkármi robiť, o tom sa nariadenie nezmieňuje.

V inom nariadení (vynesenom v Čechách v septembri 1773) ukladá sa úradom pozorovať Slovákov, zvaných olejkári (Slavonier oder sogenante Oelträger), pri predaji nepravých liečiv, zadržať ich a oznámiť krajinskej správe. V auguste 1781 vychádza nový protiolejkársky výnos. Olejkárov tu nazývajú prihanlivými menami — „wagabundi". Ukladá sa v ňom obvodným úradom, aby o ich príchode do krajiny (čiže do Čiech) upovedomili krajinskú správu. Dokiaľ nedôjde z úradu krajinskej správy povolenie na predaj liečiv, majú okresné úrady predaj zastaviť a olejkárov internovať. Ale ani po poskytnutí povolenia nesmú olejkári pobudnúť dlhší čas v jednom právnom obvode. Deň odchodu im majú určiť úrady.

Veľmi ostrý obsah má nariadenie zo septembra 1781, podľa ktorého úrady musia všetkých ľudí, ktorí chodia po krajine s liekmi („Wagabunden mit Medicamente herunwagierenden Leute") zadržať a odovzdať hrdelnému súdu. Ako príčina tohto ostrého opatrenia proti olejkárom sa v nariadení uvádza nebezpečenstvo, ktorému je vystavený pospolitý ľud kúpou a užitím nepravých liekov alebo jedov. Toto nariadenie bolo inšpirované novými obvineniami lekárov a lekárnikov. Po tejto hrozbe nekompromisného trestu by sa zdalo, že zastrašení olejkári opustia podnikavé obchodné cesty. Ale ani toto vládne nariadenie ich neodstrašilo. Mnohí z nich nemali pravdepodobne o nariadení ani tušenia, iní sa zas vedeli úradom a dozorným orgánom vyhnúť, takže do styku s nimi neprišli. O tom, že cisársko-kráľovské orgány nemali veľké šťastie pri stopovaní olejkárov, svedčia nové nariadenia, ktoré sa väčšinou odvolávajú na predchádzajúce a konštatuje sa v nich nové prenikanie olejkárov do krajiny. Nariadenia z nasledujúcich rokov sú zväčša stereotypné: v jadre podobné, líšia sa iba v upresňovaní podrobností. Tak nariadenie z mája 1782 ukladá colným úradom a dozorným orgánom, aby olejkárov potulujúcich sa s olejmi a inými liečivami odohnali už od hraníc a tak im zabránili vstup do krajiny. Ak by sa im predsa podarilo preniknúť, musia ich orgány vyšupovať za hranice. Liečivá majú úrady zhabať. Skon-

fiškované liečivá a súčiastky inventára musí obvodný fyzikus alebo lekárnik odovzdať s úplným a presným popisom cisárskemu dvorskému úradu. V nariadení z roku 1784 sa vrchnosť odvoláva na predchádzajúce nariadenia a konštatuje, že i napriek vyneseným zákonom prenikajú neoprávnení kupci so škodlivými liečivami do krajiny. Popri dozorných a colných orgánoch *udeľuje teda všetkým lekárom a lekárnikom, ako aj stoličným chirurgom a fyzikusom právo zatýkať olejkárov* prichytených pri predaji nepravých medikamentov.

Dovŕšením opatrení proti olejkárom je *vládne rozhodnutie z marca 1786*, publikované v Čechách 23. marca a v Haliči 27. marca toho istého roku. Podľa tohto rozhodnutia majú sa všetky osoby, potulujúce sa s liečivami, zadržať. V úvode k tomuto nariadeniu sa uvádza, že Kráľovskému českému guberniu prišlo oznámenie, že sa takzvaným olejkárom podarilo opäť vniknúť do krajiny aj napriek už vyneseným zákonom. Medzi nevedomým ľudom robia vraj značné škody predajom nepravých liečiv. Preto sa všetkým úradom ukladá, aby takýchto olejkárov odšupovali naspäť do ich domoviny. Liečivá im treba odobrať. Colné úrady dostali znova prísny príkaz, aby olejkárov cez colnú hranicu neprepúšťali. Doplnok k tomuto nariadeniu ukladá, že zhabané liečivá treba odovzdať lekárnikovi Ebenbergovi v Prahe na Malej Strane a v podrobnom oznámení krajinskému úradu treba v osobitnom zozname uviesť všetky súčiastky náradia a zhabaných inštrumentov na sekanie žíl a trhanie zubov.

Ak predošlé nariadenia nezahatali olejkárom cestu na západ Európy, nariadenie z roku 1786 zrejme prenikavo zasiahlo do olejkárskeho podnikania. Okolnosť, že nariadenie publikovali a do života uviedli okrem Čiech i v Haliči (predtým v roku 1754 v Rakúsku), potom splnomocnenie udelené roku 1784 všetkým lekárom, lekárnikom a fyzikusom, sprísnenie dozoru na colných hraniciach, to boli prekážky, ktoré oslabili odvahu a podnikavosť olejkárov. Následkom toho po roku 1786 olejkári do západných štátov Európy odchádzajú zriedkavejšie. Vyhľadávajú nové cesty jednak v Uhorsku, jednak na *východe Európy*.

Čitateľovej pozornosti iste neunikol fakt, že takmer v každom z uvedených nariadení proti olejkárom sa zdôrazňuje, že sa vzťahujú na olejkárov s *nepravými liečivami*. Na mnohých miestach sa zas nariadenia obracajú bez rozdielu proti všetkým olejkárom a to na podnet lekárnikov a fyzikusov. Podľa tohto možno súdiť, že úrady nepardonovali ani jedného olejkára, bez ohľadu na to, či predával oleje a liečivá osožné alebo nie. V nariadeniach niet ani zmienky o tom, či úrady, prípadne krajinská správa, skúmali prostredníctvom odborníkov pravosť liečiv. Svedčia skôr o tom, že úrady postupovali rovnako proti všetkým olejkárom bez rozdielu.

Olejkári sa spočiatku bránili argumentom, že existujú „cisárske privilégiá", na základe ktorých majú právo slobodne obchodovať. Pravdepodobne tu mysleli na jeden z bodov *zmluvy v Požarevci*, uzavretej po porážke Turkov roku 1718. Karol III. chcel využiť po víťazstve trh tureckej ríše a vsunul do zmluvy bod o *vzájomnej slobode obchodu*. Podľa tohto bodu obchodníci obidvoch krajín platia pri vstupe a odchode iba 3 % dane z tovaru a obratu.

Zaujímavé je i tvrdenie *Linzbauerovho „Zdravotného kódexu"* (Codex sanitarium), že roku 1748 zakázali lekárnikom z Nagy Szombatu kupovať od olejkárov teriak, mitridat a iné medikálie. Toto tvrdenie Linzbauera prezrádza, že olejkári zásobovali aj lekárnikov a nielen obrátene.

Neskoršie, po vyjdení tereziánskeho urbára, olejkári sa bránili zásadou zakotvenou v urbári, že *zemepán nesmie brániť poddanému, aby slobodne predával svoje produkty*. Ale tieto argumenty a dôvody vrchnosť nerešpektovala. Nakoniec sa olejkárov ujímajú zemepáni a stolica, nie však kvôli nim samým, ale pre vlastné zisky. Hneď prvé protiolejkárske opatrenia totiž ukázali, že po zdanení olejkárov zmrazenie ich obchodných ciest znamená i zníženie daňových príjmov pre stolicu a do vrecák zemepánov. Preto sa usilujú o zmiernenie obmedzení olejkárskeho podnikania. A už v júni 1754, teda pri jednom z prvých protiolejkárskych nariadení, Miestodržiteľská rada na žiadosť Turčianskej stolice oznamuje stoliciam: Turčianskej, Trenčianskej, Spišskej, Liptovskej, Oravskej, Zvolenskej, že „na žiadosť uhorských olejkárov (Oleariorum Hungaricarum), ktorí na nemeckom vidieku a na Morave liečivé oleje predávajú, i keď bolo potrebné ich činnosť najmä na území Moravy obmedziť, povoľuje sa v budúcnosti nosiť lieky do krajov, *kde niet lekárne*". Na jarmokoch museli zaplatiť taxu 2 zlaté, ale kým nemali potvrdenie od lekára, že lieky prezrel a nie sú škodlivé, nesmeli ich ani vybaliť. Tieto opatrenia takmer znemožnili olejkárom predávať svoj tovar na jarmokoch. Taxa 2 zlaté bola pomerne vysoká a potvrdenie od lekára bez náležitého úplatku získavali tiež veľmi ťažko.

Z obdobia rokov 1754 až 1786 je v archívoch množstvo dokladov o konfiškáciách olejkárskych liečiv policajnými a colnými orgánmi. Zachovalo sa množstvo žiadostí o oslobodenie zo žalárov, do ktorých zatvárali olejkárov chytených na hraniciach alebo v krajinách, kde im podomový obchod a lekársku prax zakazovali. Ale je tu i množstvo dokladov o prechmatoch vnútorných stoličných a okresných orgánov alebo richtárov v otázke daní, pasov a povolení. Pritom je veľmi príznačné, že napríklad župan Révay, napriek kráľovským nariadeniam, vydáva pasy olejkárom aj mimo kráľovstva (extra regnum). Treba povedať, že v Uhorsku olejkári v tom čase zhustili sieť obchodných ciest. Olejkársky podomový obchod a liečenie dostali presnejšie právne normy, ktoré ho v mnohom obmedzovali, ale neboli namierené proti nemu zásadne. Jozefínska osvietenská horlivosť, znásobená rivalitou medzi lekármi, lekárnikmi a olejkármi, neuznávala ani kladnú stránku ich profesie. V poslednom desaťročí XVIII. storočia sa stanovisko vrchnosti voči olejkárom v Uhorsku zmenilo.

Na stoličnom zhromaždení v Martine v roku 1783, na ktorom analyzovali hospodársky stav krajiny, sa konštatovalo okrem iného, že roľnícke masy žijú vo veľkej biede a že musia za chlebom odchádzať do všetkých krajov kráľovstva, ba aj za hranice. V súvislosti s tým predsa sa vyslovujú pochybnosti o tom, či olejkári musia chodiť za hranice, keď to mali predtým zakázané. Súčasne sa ozývajú hlasy, že obmedzením tohto podnikania utrpeli najmä turčianske dediny, kde žije ľud vo veľkej biede a nestačí plniť daňové povinnosti. Rokovanie ukazuje nejednotnosť názorov na olejkárov nielen

medzi stoličnými predstaviteľmi a Miestodržiteľskou radou, ale aj medzi členmi stoličného zhromaždenia.

Až o osem rokov neskoršie, v júli 1791 Miestodržiteľská rada oznamuje nariadenie Kráľovskej kancelárie, že povoľuje obchod s liečivami uhorským daňopovinným občanom, ale len na území Uhorska. Cestovné pasy im možno vydávať len do Uhorska a do krajín k nemu pripojených. Toto nariadenie je upresnené v obežníku Kráľovskej kancelárie z 2. novembra 1791. V ňom sa dočítame, že na základe odôvodnenej žiadosti turčianskych olejkárov povoľuje sa im predaj a podomový obchod. Odvolávajú sa predchádzajúce obmedzenia a ukladá sa peštianskej univerzite vypracovať podrobnú inštrukciu a publikovať ju s receptami liekov. Obežník však obsahuje päť bodov, ktoré presne vymedzujú rozsah pôsobnosti turčianskych olejkárov:

1. Olejkári nesmú roznášať žiaden iný liek okrem povolených;
2. olejkári s vlastnými výrobkami sa musia pred začiatkom obchodovania hlásiť u obvodného lekára, ktorý im lieky preskúma a vydá atestát. V ňom bude vyznačená kvantita i kvalita liekov;
3. bez tohto atestátu nesmú stolice vydať pas;
4. vrchnostenské orgány majú prísne dozerať, aby sa povolenie nezneužívalo, aby sa neroznášali rôzne prípravky a mixtúry. Ak takého olejkára zistia, povolenie mu treba odňať;
5. povolenie platí len v Uhorsku a pripojených krajinách.

[Toto povolenie a inštrukcia peštianskej univerzity podnietili neskoršie aj vydanie Knižečky olejkárskej (1803) ako receptára, podľa ktorého sa mali ďalej riadiť olejkári na svojich obchodných cestách pri liečiteľskej praxi.]

Veľmi skoro sa však ukázalo, že turčianski olejkári prekročili vrchnosťami vymedzenú pôsobnosť a prechádzali cez hranice Uhorska a predávali i lieky nevyznačené na atestáte. Už nasledujúci rok v máji 1792 bol vydaný kráľovský mandát, ktorý konštatuje, že olejkári sa dopúšťajú prechmatov, chodia mimo hraníc kráľovstva. Preto stoličným úradom pripomína plniť staršie nariadenie z roku 1786. Ak zastihnú olejkárov mimo hraníc ríše a dedičných rakúskych držav, majú zakročiť, zhabať tovar a olejkárov šupom poslať domov. Vtedy sa znovu ozvali aj lekári a lekárnici. Obvinili olejkárov (laikov), že sa dopúšťajú priestupkov pri predaji liekov. Kráľovská kancelária upozorňuje preto v marci 1793 úrady, aby znovu publikovali zdravotné zákony z roku 1770. Zdôrazňuje, že rôzne prípravky liekov (composita medicamenta) môžu sa predávať len v lekárňach, ale jednoduché liečivá (simplicia) môžu predávať aj iní.

V januári 1798 obrátil sa sám hlavný turčiansky stoličný lekár *Amadeus Kelén* na univerzitnú radu so žiadosťou o intervenciu k zmierneniu prísnych obmedzení olejkárskeho podnikania. V žiadosti dôvodí, že postupné obmedzovanie predtým slobodného predaja liečiv, najmä posledné nariadenie povoľuje už len predaj štyroch olejov; to všetko priam otriaslo blahobytom obcí Turčianskej stolice. Poddaní nie sú schopní platiť verejné dane ani poplatky zemepánom. Aj Turčianska stolica sa obrátila cestou palatína na Miestodržiteľskú radu so žiadosťou o uvoľnenie prísneho obmedzenia olejkárstva. „Prosíme ponížene Vašu Výsosť, ráčte láskavo do ohľadu vziať to, že poddaní našej stolice daňami zaťažení, pre neplodnosť svojich zemí iný dôchodok nemôžu očakávať, len ten, ktorý z takýchto domácich výrobkov môžu získať. Prosíme, ráčte milostive žiadosť našich olejkárov vypočuť a im slobodný odpredaj liečivých olejov na území Uhorska a pripojených územiach povoliť."

Miestodržiteľská rada odpovedala Turčianskej stolici už v marci toho istého roku. Žiadosť síce neodmietla, ale trvala na dávnejších obmedzeniach tohto podnikania.

Z predchádzajúceho rozprávania vyplýva, že olejkári, ich podomový obchod a ľudové liečenie boli často na pretrase cisársko-kráľovských a stoličných rokovaní. Napriek rozpornosti názorov na účinkovanie olejkárov sa jasne črtala tendencia obmedzovať a nakoniec likvidovať v monarchii turčianske olejkárstvo. Súvisí to aj so skutočnosťou, že postupne sa rozvíjajúci domáci trh sa dostáva do cudzích rúk a slovenský živel je z tohto trhu vytláčaný alebo prinútený uplatniť sa za hranicami.

4/ Odraz podnikania turčianskych šafraníkov v hospodárskom a národnom živote Turca

Turčiansky Sv. Martin sa od 70. rokov stal jedným z ohnísk hospodárskeho života, centrom kultúrnych a politických snažení slovenských „národovcov". A práve z tohto komitétu (bývalej stolice) sa koncom XIX. a začiatkom XX. storočia najintenzívnejšie rozvinul podomový obchod v Rusku. Veľmi výstižne sa píše v starej blatnickej kronike, že roky 1850 až 1900 boli obdobím „zlatého veku" Blatnice, že podomový obchod a kupectvo v Rusku vymurovali Blatnicu, ktorá bola predtým drevená. Šesťdesiatročný Miloslav Haluška z Valče roku 1954 spomínal, že jeho starý otec a otec chodili do Ruska po celý život. Otec doniesol z Ruska 1000 rubľov a začal stavať dom. Postavil základy, ale ešte mu chýbal kapitál. Šiel znovu do Ruska, zarobil ďalšie peniaze a dom v roku 1905 dostaval. Podobných príkladov sú v turčianskych dedinách stovky. V porovnaní s dedinami hornatých oblastí Slovenska boli už v tom čase na vyššej úrovni architektonickej a staviteľskej.

V Martine už roku 1868 založili sporiteľňu s kapitálom 15 tisíc zlatých, ktorý vzrástol roku 1870 na 200 tisíc zlatých. Vo významnom centre turčianskeho olejkárstva a šafranníctva v Kláštore pod Znievom vznikla roku 1885 Znievska vzájomná pomocnica a Gazdovské úverné družstvo. V Martine sa slovenská maloburžoázia pokúšala zjednotiť svoje ekonomické sily a z iniciatívy Janka Franciscího sem zvolali poradu predstaviteľov slovenských úverových spoločností. V 90. rokoch vzniká na Slovensku niekoľko priemyselných akciových spoločností. V roku 1893 v Martine založili pivovar a roku 1895 stoličkovú fabriku na ohýbané drevo, ktorá sa roku 1900 rozrástla na veľký podnik so 700 robotníkmi.

V uvedených turčianskych podnikoch čím ďalej, tým väčšiu úlohu hral kapitál akumulovaný z obchodných ciest po Rusku. Zakladateľmi a majiteľmi najväčších účastín pivovaru sú turčianski šafraníci Jozef Capko a Jozef Peťko. Ako v sporiteľni, tak aj vo vznikajúcich podnikoch hlavné slovo mali účastiny turčianskych podomových obchodníkov a kupcov v Rusku. Rovnako aj medzi účastinármi Kníhtlačiarenského účastinárskeho spolku popredné miesto zaujímali obchodníci v Rusku. Ruské ruble hrali významnú úlohu pri zakladaní Matice slovenskej, gymnázií v Martine a v Kláštore pod Znievom. (Treba si povšimnúť, že malý turčiansky komitát mal až dve gymnáziá.) Boli to jednak príspevky a dary slovenských obchodníkov v Rusku, ale aj príspevky a dary slavianofilských inštitúcií.

Keď si pozorne prezrieme Zbieracie hárky na dom Matice slovenskej (publikované sčasti v Letopise Matice slovenskej) alebo Základinu Domu Matice slovenskej, vidíme, že vedľa grajciarikov chudobných slovenských roľníkov a učiteľov značné sumy na Maticu slovenskú okrem majetných advokátov

atď. venovali práve turčianski šafraníci v Rusku a slovenskí obchodníci v iných krajinách (Polónyovci v Rumunsku a i.).

V menoslove členov Matice slovenskej na rok 1870 nachádzame medzi zakladajúcimi a riadnymi členmi Matice značné percento kupcov z turčianskych šafranických dedín. Medzi zakladajúcimi členmi sa v menoslove uvádza kupec Juraj Országh z Lazian, kupec Pavol Mác z Kláštora pod Znievom, Juraj Toček z Kláštora pod Znievom. Ďalej sú v menoslove desiatky kupcov-šafraníkov ako riadnych členov Matice slovenskej.

Na gymnázium v Kláštore pod Znievom robili zbierky obchodníci vo Varšave, v Moskve, v Kozlove. Niekoľko desiatok Turčanov, väčšinou obchodníkov z Ruska, prihlásilo sa za zakladajúcich členov Kláštorského gymnázia s poplatkom 100 zlatých. Maďarské vládnuce kruhy argumentovali svojho času pri zatvorení Matice slovenskej a slovenských gymnázií, že Matica slovenská bola postavená za cárske ruble ako dar ruského cárskeho dvora, že sú to teda inštitúcie „panslavistické". Mýlila sa maďarská vláda, ruble tu iste určitú úlohu hrali, ale nie ako dar ruského cára, lež ako pomoc turčianskych šafraníkov.

Prílev ruských rubľov do Turca koncom XIX. a začiatkom XX. storočia bol teda významným finančným činiteľom v rozvoji priemyslu a finančníctva, ale aj vo zvyšovaní životnej úrovne ľudí. Napríklad Anna Peťková z Ležiachova vyberala z Tatra-banky, založenej v Martine roku 1886, z kapitálu uloženého z obchodných ciest po Rusku ročne 86 zlatých úrokov. V 90. rokoch venujú v Tatra-banke zvýšenú pozornosť zamieňaniu cudzích valút. Popri amerických dolároch sú to najmä ruské ruble, ktoré zaujímajú druhé miesto vo výmene. V roku 1892 vymenili v centrále Tatra-banky za 299 078 zlatých cudzích valút; v roku 1893 už za 525 194 zlatých a v roku 1894 za 699 252 zlatých cudzích valút. Podľa svedectva K. Kálala v diele Slovensko a Slováci (Praha 1905) Tatra-banka premieňala ročne 100 000 rubľov, ktoré turčianski šafraníci posielali alebo osobne donášali domov. „Hlavný kasír" Kompiš z Martina spomína, že v roku 1901 mali turčianski šafraníci v Tatra-banke vyše 3 milióny zlatých.

Uvedené cifry a údaje majú v mnohom aj subjektívny charakter, ale potvrdzuje ich celý rad dokumentov. Napríklad Országhovci kúpili v Slovenskom Pravne prónayovské panstvo, lúky, zeme a hory. Sami Révayovci, vládnúci grófi a baróni v Turci, boli u niektorých šafraníkov zadlžení a dávali im do zálohy svoje zeme. Olejkár-šafraník Ondrej Mačko-Kučera zo Sklabine poskytuje 20. júla 1822 úver barónom Jánovi Révayovi a Jurajovi Révayovi vo výške 175 kremnických a holandských dukátov, podľa vtedajšej meny 3100 zlatých rišských florénov. Za to mu menovaní dávajú do zálohy „kuriálnu porciu" v chotári Sklabiňa, zvanú Klanice, a to na 16 rokov. Po uplynutí tejto lehoty a po vrátení úveru uvedenú „kuriálnu porciu" vráti Kučera menovaným barónom. Na „porcii" boli hospodárske stavby, veľká ovocná záhrada, ďalej orná pôda a lúky.

Ondrej Mačko-Kučera rozdelil svojim potomkom v testamente úspory a nehnuteľnosti získané zo šafraníckeho podnikania. Prekvapuje najmä vysoká hodnota nehnuteľností, ktoré svojim potomkom aj príbuzným v testa-

mente poručil. Kupec Ján Duchaj si za úspory zo šafranického podnikania kúpil v rokoch 1848—50 160 jutár poľa. Bratia Andrej a Jozef Skokňovci mali v bankách vysoké úspory a kúpili si 28 jutár poľa. Boli účastníkmi Knihtlačiarenského účastinárskeho spolku a Turčianskeho pivovaru v Martine. Šafraník Jozef Ivaška kúpil za 80 tisíc zlatých mošovské panstvo.

Ján Chmúrny zo Sklabine nadobudol celý majetok z obchodných ciest po Rusku. Ako sám v r. 1943 udáva, zarobil si v Rusku 30 tisíc rubľov. 78-ročný šafraník Ján Chvojka v tom istom roku spomína, že si doniesol z Ruska veľké úspory, nadobudol si veľký majetok: dom, polia, lúky a horu. Ján Valko zo Záturčia zarobil si na obchodných cestách 200 zlatých a kúpil si zem v košťianskom chotári. Šafraník Ján Hruška z Priekopy si z Ruska doniesol 7 tisíc rubľov. Za ne si kúpil dom, v ktorom ešte v roku 1943 žil ...

Z uvedených dokladov a z mnohých svedectiev šafraníkov a ich potomkov jasne vyplýva, že obchodné podnikanie v Rusku zasiahlo hlboko do celej ekonomiky turčianskej oblasti v priebehu XIX. a na začiatku XX. storočia. Jednotlivé prípady výkupu z poddanstva koncom osemnásteho storočia a začiatkom storočia XIX. v priebehu storočia vystriedal celý rad kúpnopredajných zmlúv, veľký majetkoprávny presun a vznik rozsiahlych majerov a strednoroľníckych usadlostí. Ba niektorí podomoví obchodníci kupujú si i zemianske tituly (Buoc, Toček-Petséry). V porovnaní s ostatnými stredoa hornoslovenskými stolicami Turiec mal pomerne vysokú životnú úroveň. Poľnohospodárstvu sa niektorí zo šafraníkov venujú až potom, keď si za kapitál získaný obchodom kúpia role a lúky.

V živote roľníckeho obyvateľstva Turčianskej stolice tešilo sa Rusko veľkej priazni ako krajina neobmedzených možností. Hoci v období veľkej hospodárskej krízy aj z Turca niekoľko jednotlivcov emigruje za prácou na západ, do Ameriky, Francúzska, Belgicka, predsa väčšina dáva prednosť Rusku. Bývalý blatnický šafraník presvedčivo vyhlásil: „Čo máme z Ameriky? Žobrákov a z Ruska celú dedinu! Do Ameriky chodievali ľudia zomierať, do Ruska bohatnúť!" Priateľstvo roľníckeho ľudu k Rusku vyplývalo teda aj z týchto ekonomicko-finančných základov. V Turci bola široko populárna ruština a ruské knihy. Bývalý šafraník Alojz Peťko mal vo svojom dome v Beniciach bohatú knižnicu ruskej klasickej literatúry s cennými pôvodnými vydaniami, ba i autogramami. Turčianski roľníci si v tom čase osvojili aj niektoré spôsoby života ruského ľudu. So ziskami z obchodných ciest po Rusku prinášali si podomoví obchodníci i slovanské povedomie a hlboké rusofilstvo. Vytvárali tak široké zázemie pre rusofilskú ideológiu martinských konzervatívcov.

Pravda, charakter rusofilstva ľudových más na Slovensku mal širšie súvislosti, na jeho vzniku a formovaní sa podieľalo viacero významných činiteľov. V prvej polovici devätnásteho storočia mali ľudové masy určité povedomie o tom, že medzi záujmami uhorskej a ruskej šľachty existuje ostrý antagonizmus. Tento antagonizmus bol úzko spojený s hospodárskymi záujmami uhorskej a ruskej šľachty na území bývalého poľského kráľovstva a ľud si ho vysvetľoval po svojom. Prispeli k tomu v podstate nepravdivé správy z poľského územia z čias novembrového povstania, správy o oslobo-

dení roľníkov a rozdelení pôdy z podnetu ruských cárskych vojsk. Pravda bola však celkom iná. Ruský cár vtedy potláčal povstanie poľskej šľachty. Ľudové predstavy o „báťuškovi" cárovi ako osloboditeľovi utláčaných vyplývali teda z triednej podstaty a záujmových rozporov šľachty poľskej a uhorskej na jednej strane a šľachty ruskej na strane druhej. Bola tu určitá spojitosť záujmov poľskej šľachty s uhorskou a boj ruskej šľachty proti poľskej. V boji ruskej šľachty proti poľskej videl ľud oslobodzovací čin v prospech poľského ľudu. Táto objektívne nesprávna predstava sa preniesla z generácie prvej polovice XIX. storočia na ľudové vrstvy druhej polovice storočia. K určitému upevneniu tejto predstavy prispela aj ideologická činnosť slovenských konzervatívcov v päťdesiatych až osemdesiatych rokoch. Idealizácia ruskej skutočnosti, teórie o osloboditeľskom poslaní cárskeho Ruska vo vzťahu k porobeným Slovanom, propagácia vysťahovalectva utláčaných Slovanov do Ruska, to všetko prispievalo k upevňovaniu ľudového rusofilstva.

Nie menej významným činiteľom pri upevňovaní tohto ľudového rusofilstva boli i turčianski olejkári a šafraníci, ale aj drotári a plátenníci putujúci do Ruska za chlebom. Prosperita ich podnikania v posledných desaťročiach XIX. storočia až do prvej svetovej vojny veľmi pozitívne pôsobila na ďalšie prehlbovanie ľudového rusofilstva.

Pre túto skutočnosť je charakteristické, že keď sa v roku 1891 slovenskí konzervatívci bránili pred upodozrievaním, že udržujú sprisahanecké spojenie s oficiálnymi kruhmi cárskeho Ruska, argumentovali v Národných novinách takto:

„Vyše 200 rokov obyvateľstvo Turca vedie čulé kupectvo v Rusku. Známo je, že z nášho Turca tisíce ľudí každoročne istý čas pobudnú v Rusku, kupčiac s rozličným tovarom podomovým spôsobom. Niektorí majetnejší zakladajú centrá v mestách: vo Varšave, v Berdičeve, v Moskve, nakúpia za hranicami i v Rusku tovarov, rozdajú jednotlivým podomovým obchodníkom, ktorí potom už putujúc s veľkou námahou v nesčíselných strádaniach, v nebezpečenstvách, v potu tvári zarábajú po širošírej zemi groš, aby nemuseli hladom umrieť doma, kde je zeme málo a nie bárs úrodnej, aby mohli doma zaplatiť veľké dane uhorskému štátu... Takým spôsobom živí sa valná časť turčianskeho obyvateľstva a jedine tomuto čestnému obchodnému ruchu treba pripísať, že od nás nesťahuje sa ľud do Ameriky alebo nehynie hladom ako v hornom Trenčíne".

V našej literatúre bola už dostatočne objasnená protirečivosť vzťahu k cárskemu Rusku medzi slovenskou inteligenciou. Treba stručne spomenúť, že sa tu stretli zhruba dve koncepcie: koncepcia konzervatívneho krídla slovenskej maloburžoázie, ktorá zotrvávala pri starom nekritickom rusofilstve z čias obrodenia a v cárskom Rusku videla záchranu malých slovanských národov, a koncepcia demokraticky zmýšľajúcich predstaviteľov slovenskej maloburžoázie a inteligencie, ktorá sa kriticky stavala k cárskemu despotizmu a oslobodenie slovanských národov očakávala práve od pádu cárskeho samoderžavia a od pádu rakúskeho absolutizmu. Napriek tejto protirečivosti vzťahy nášho národa k Rusku boli v priebehu XIX. storočia osou

nášho národného vývinu a zohrali pozitívnu úlohu pri zachovaní národnej existencie.

Vzťah turčianskych šafraníkov k Rusku bol takisto protirečivý. Úspešní slovenskí kupci, majitelia obchodných domov v Rusku, teda tí, čo si v Rusku nahonobili značný kapitál, mali k cárskemu Rusku kladný vzťah. Ale veľká väčšina podomových obchodníkov, polovičiarov a chlapcov, ktorí prišli do priameho styku s ruským ľudom, videli jeho utrpenie, sociálne vykorisťovanie a biedu, mali na cárske Rusko iný náhľad a nezakryto ho po svojich návratoch z Ruska doma vyjadrovali. Vyplýva to z celého radu spomienok bývalých turčianskych šafraníkov alebo z rozprávania ich potomkov, ktoré sme zachytili v období druhej svetovej vojny (roku 1943). Tieto spomienky sú už, pravda, málo konkrétne a silne ovplyvnené súčasnými vojnovými udalosťami a značným časovým odstupom. Predsa nám dávajú — i keď len všeobecný, ale presvedčivý obraz o veľmi srdečnom vzťahu ruských prostých ľudí k našim Turčanom. Ako príklad nech nám tu poslúži úryvok zo zážitkov turčianskeho šafraníka Matúša Filu, uverejnený v spomienke Slovenský obchodník v ruskom kraji v Martine v roku 1886. Na stranách 94—96 píše:

Rieka hučala divokým šumom okolo vysokých lesnatých brehov a rozlievala sa v šírke až na sedem viest. Pohľad na ňu robil u našich rodákov strašný dojem, keď pomysleli si, že snáď za týždeň alebo aj dva tu na brehu musia čakať bez všetkej práce. Konečne riekol Jožko k Ďurkovi:

„No čo budeme robiť? Ja už vychodím z trpezlivosti. Poďme ta ku prievozníkom, čo nám tí povedia."

Zvrtli sa a už boli tam. Mostíka, po ktorom sa na „parrom" či prievoz schodilo, nebolo vídať: ten ktovie koľko siah pod vodou alebo aj celkom preč bol vodou odnesený. Prievoz priviazaný bol silnými povrazmi o hrubú borovicu a vlny srdité hupkali ho sem tam od brehu a zas naspäť. Jožko oslovil prievozníkov:

„Nu štož, bratci, jest kakaja nebuď nadežda na perepravu?"

„Niet, brat, ješče ľod plivet. Závtra posmotrím, što Boh dasť," odpovedal svieži, vysoký, chudorľavý starík.

Naši odišli a na druhý deň, keď už len veľmi zriedka kde-tu kus plávajúceho ľadu bolo uzrieť, šli zas k prievozníkom, aby sa s nimi poradili.

„Nu štož, bratci, schodňa uže možno nadejaťsia?"

Starík pozrel na divú kalnú rieku a pohodil:

„Da, schodňa požaluj, možno uže podniaťsia." Potom k Jožkovi: „Jestli toľko vy sohlasites?"

„My gotovi, jesli toľko vy pojedete."

„My nebojimsia, my uže privykli," pohodil starec, a keď Jožko zjednal prievoz, — čo ho nemálo stálo, lebo len dva vozy ešte okrem jeho mali sa postaviť na „parom", — chystali sa hneď k odchodu.

Malému Jankovi sa až nohy podlamovali od strachu, a ten sotva čo mohol pomáhať našim pri zberaní sa okolo voza i koní.

Prievozníci najprv priviazali „parom" silno o breh, a keď urobili z brván a dosák možný prístup naň, povťahovali sa všetky tri vozy i s koňmi naň, a už zapriahalo sa asi dvadsať dobrých koní, ktoré sami prievozníci najali

do neho a dali ho na dlhočiznom povraze ťahať asi desať verst hore vodou. Museli to preto urobiť, aby jich voda príliš ďaleko dolu nezaniesla, kde na tamtom boku dmuli sa vysočizné brehy, pre ktoré by sotva boli vstave bývali z rieky von sa dostať.

Už nebolo ďaleko do večera, keď naši smeláci dotiahli na určené miesto. Nemeškalo sa tedy s časom, a keď prievozníci upomenuli pocestných, aby si vozy spolu pozväzovali a aj na parom pripevnili, kázali bojazlivým koňom oči pozaväzovať, a poneváč jeden z nich bol aj hodný divok, tohoto poviazali a zhodili na dlážku paroma. To všetko muselo byť preto, poneváč báli sa, že bude jich na vode kolísať a sem tam dvíhať, následkom čoho mohlo by sa všetko k jednomu boku zmiesiť a nešťastie bolo by hotové.

Prievoz odviazal sa a pohol. Prievozníci i pocestní postŕhali čiapky a žehnali sa. Janko uchýlil sa medzi vozy.

Najprv starali sa silní mužíci-veslári vohnať parom rovným smerom od brehu ku stredu rieky, čo sa jim aj neskoršie podarilo, kým plavili sa ešte krotšou tišinou. Keď ale doplávali sa ku kraju silného prvého prúdu, už začínala ich divá bystrina sebou zaberať a veslári málo pomáhali a len kormidelník pracoval silou trojnásobnou, kŕčovitou. Tu vlny jedna za druhou zahadzovali sa ku paromu a vše jeden bok a hneď zas druhý pridvihovali do hora, a keď sotilo ich zrazu sťa íver do vĺn, tu kone zdubíňali na silných mostinách ani hrom a Janko hneď kričal: Jaj, Bože môj! a zakalený besný prúd mietol a unášal ich ako nejakú triesku. „Pomoč, gospoda, pómoč!" skríkol všetok už vysilený kormidelník a naši krajania hneď priskočili ku pomoci starému mužíkovi. Hrúza a strach prebehúvali údy všetkých na parome prítomných a hneď jeden alebo druhý prežehnával sa alebo hľadel do hroznych penavých vĺn okom zavlhnutým a „Bože! Bože! lamentoval. Konečne zavznel utešiteľný hlas z úst vysokého mužíka: „Sláva Bohu, bratci! Uže minovali opasnosť!" Na to hneď zas len prežehnávali sa všetci od radosti a Janko tiež už vystrčil svoju bojazlivú hlávku spomedzi vozov.

Potom plavili sa už omnoho tichšie, a keď Janko zbadal zdanlivé kríčky, upozornil kormidelníka, aby karoval od plitiny, žeby parom nesadol. No keď starík našim vysvetlil, že sú to korunky z vysokých borovíc, prejal ich až strach, keď presvedčili sa, že nesú sa ponad vysokú horu.

Konečne dotiahli šťastne ku brehu, a keď poschodili, zapriahli, a hajde zas len ako v jeseni po barinách, kalužiach, hlbokých potočných brodoch, kým vyschla cesta, a potom jazdili si už ani po raji, krásnymi zelenými poliami, zakvitnutými lúkami, voňavými horami a hájmi, od dediny do dediny a od chútora do chútora . . ."

Hoci nemožno preceňovať spoločensko-politický dosah obchodného podnikania Slovákov v Rusku, jeho význam spočíva v tom, že v zložitosti slovensko-ruských vzťahov a stykov v priebehu XIX. a začiatkom XX. storočia tvorí do veľkej miery základ tohto svojrázneho javu našich národných dejín.

5/ *Tajný jazyk turčianskych šafranikov*

V rozsiahlej oblasti slovenskej ľudovej kultúry jestvuje množstvo etnograficky pozoruhodných a cenných zjavov, ktorým sa ešte nevenovala náležitá pozornosť a hodnotenie. Sú to ľudové výtvory, ktoré vznikli v sociálnych konfliktoch rôznych spoločenských skupín. Takýmto produktom je aj šafranícky tajný jazyk, plod sociálneho napätia medzi šafraníkmi a prostredím, v ktorom obchodovali. Medzi turčianskymi šafraníkmi a vrchnostenskými dozornými orgánmi vládlo ustavičné právne napätie, pretože šafraníci často nerešpektovali vládne nariadenia a zákony, a napriek hrozbám a trestom sa nevzdávali obchodného podnikania. Úrady, dozorné orgány a pohraničné finančné stráže v zmysle vládnych nariadení tieto ich priestupky stíhali a dakedy aj trestali. Okrem toho vo vzťahu šafraníkov k ľuďom, ktorým tovar predávali, bolo tiež akési podvedomé napätie predavačov a konzumentov, vyplývajúce z okolnosti, že jeden chce draho predať a druhý zas lacno kúpiť. Z uvedených faktorov právneho a sociálneho napätia a konfliktu vznikol tajný šafranícky jazyk.

Tajným jazykom sa dorozumievali medzi sebou turčianski šafraníci tak, že ich nikto nerozumel. Teda základným princípom tohto jazyka bolo zatajiť nezainteresovanému zmysel a význam slova. Tento efekt dosahovali rôznym spôsobom, a to: porušením tvaroslovia a pravidiel národného jazyka, prenášaním významu slov, tvorením nových slov kombinovaním prípon a predpôn, kmeňov slov a tvaroslovných prípon domácich a cudzích slov a priamym prehodnocovaním cudzích slov, najmä z latinčiny, maďarčiny a ruštiny. V prvotnej funkcii šafranického „tajného jazyka" zatajiť zmysel slova v obrannom poňatí javí sa jeho argotická črta. Neskoršie dostáva šafranícky tajný jazyk charakter slangu, pretože šafraníci vytvárajú také slová, ktoré sa vymykajú z oblasti zatajovania významu a sú iba produktom akéhosi „jazykového športu". A tak šafranícky tajný jazyk obsahuje jednak prvky argotické a hojnejšie prvky slangové, čiže jazykové prvky vytvorené hravou fantáziou šafranického kolektívu so zámerom vzbudiť posmech, zábavu, ba aj zlomyseľné pohnútky (nadávky).

O existencii tajného šafranického jazyka a o jeho praktickom používaní zachoval svedectvo turčiansky šafraník Matúš Filo v knižočke Slovenský obchodník v ruskom kraji, „Obraz zo života", ktorý vydali v roku 1886 v Martine ako odtlačok Slovenských pohľadov. Nižšie uvedené príklady sme čerpali jednak zo šafranickej tradície a potom z citovaného dielka Matúša Filu.

Zo slovníka „tajného šafranického jazyka"

bača	—	cisár
baletnica	—	bloha
batina	—	palica
batúr	—	Rus
baťka	—	Rus
Baťková	—	Rusko
besik	—	dobrý
besík	—	dobre
besikovne	—	dobre
bradáloš	—	brada
braška (frfoľa)	—	brána, bránička
brčna	—	voda

(vo Valči Brčná — dolina so studničkou)

brucháloš	—	brucho
bučko	—	pes
buky	—	peniaze
čečina	—	vodka
členkáloš	—	členok, členky
dechloš	—	cigán
dechloš	—	cigáň, luhár, klamár
dechluvať	—	klamať, luhať, cigániť
dereš	—	kôň
deviatáloš	—	deväť
dragovný	—	drahý
ďarmek	—	človek
ďubačka	—	jedenie, pokrm
ďubať	—	jesť
dváloš	—	dva
fero	—	Francúz
fifáň	—	nos
frfoľa (braška)	—	brána, bránička
grúliť	—	plakať
hán káloš	—	hánka, hánky
harmíň	—	Žid
harpak	—	tovar
hauzír	—	šafraník
hauzírovať	—	túlať sa s tovarom
hazba, do hazby	—	dom, domov
hegoň	—	Žid
hiksovný	—	tamten, tento
holiť	—	tŕžiť
holohriváň	—	Turek

hrdláloš	—	hrdlo
hrkať	—	hovoriť
hrza	—	zlato
húšťa	—	mäso
chrbtáloš	—	chrbát
išten	—	boh, obraz
ištenuvať	—	modliť sa
jednáloš	—	jeden
kerek	—	človek
kerenda	—	žena
kičíňovný	—	malý
kianica	—	hlava
klin (som klinom)	—	dlh (som dlžen)
klinec	—	dlh
kijak	—	tisíc, milión
kľuka	—	fajka
kľukovať (s tovarom)	—	chodiť s tovarom
kolemáloš	—	koleno, kolená
kolík	—	sedliak
končiar	—	ovos
kopaná	—	kopejka
kostáloš	—	kosť, kosti
kožáloš	—	koža
kresať	—	jesť
kríž	—	desať
veľký kríž	—	sto
kúliť	—	dívať sa, pozerať
kvit?	—	koľko, čo?
kvit kíva?	—	čo stojí, koľko pýta?
kívať	—	pýtať sa, ceniť
lakťáloš	—	lakeť, lakte
lašina	—	slanina
lemeš	—	jazyk
lícáloš	—	líce, líca
lýtkáloš	—	lýtko, lýtka
lopatkáloš	—	lopatka, lopatky
mechúr	—	Čech
miknúť	—	dať
miňďaruvať	—	obsluhovať, obskakovať
muchár	—	vojak
multovný	—	veľký
nechtáloš	—	necht, nechty
nem	—	nie
nemjó	—	zle (i zlý)
nihil	—	nie
noháloš	—	noha, nohy

nosáloš (fifáň)	—	nos
odvaliť	—	odísť
ochvatnica	—	lyžica
okuliare	—	oči
okúliť	—	vidieť
okuľovať	—	prezerať
olčovný	—	lacný
osmáloš	—	osem
papek	—	odporný človek
päsťáloš	—	päsť, päste
pätáloš	—	päta, päty
patrikovať	—	modliť sa
pelešiť	—	spať, polihať
plecáloš	—	plecia, plece
plichtiť	—	platiť
plot	—	hranica, hranice
podošváloš	—	podošva
poličkár	—	policajt
polovičiarka	—	polovičiarova žena
poľštiak, poľštiaky	—	poľské peniaze v hodnote 15 kopejok
prehodiť	—	predať
preházuvať	—	predávať, chodiť s tovarom
privaliť	—	prísť
prsáloš	—	prsia
putrik (butter)	—	maslo
rebráloš	—	rebrá
roháň	—	vôl
rohaňa	—	krava
rukáloš	—	ruka, ruky
ružomberská	—	soľ
ripnúť	—	vypiť
seďmáloš	—	sedem
segiň	—	nemocný
sladkáň	—	cukor
stehnáloš	—	stehná, stehno
stisnúť	—	kúpiť
stískať	—	kupovať
svitoň	—	Poliak
svitoňskí harmíňa	—	poľskí Židia
šestáloš	—	šesť
škobloň	—	farár
škribať	—	písať
škriboš	—	pas
škrkať	—	vravieť, rozprávať
štyráloš	—	štyri
traktuvať	—	chodiť ako predavač

traktová izba	—	izba (dom), v ktorej sa šafraníci schádzali a potom rozchádzali (po dohode) po svojich traktách
triáloš	—	tri
trielený	—	tabak
trtáň	—	Žid
uram	—	pán
uramka	—	pani
ušáloš	—	uši
ucháloš	—	uši
vajda	—	kopejka
valiť	—	ísť
privaliť	—	prísť
vlasáloš	—	vlasy
vezdejší	—	chlieb
vrabec	—	rubeľ
Vrša	—	Varšava
zubáľoš	—	zub, zuby
žaludkáloš	—	žalúdok
život	—	striebro

Matúš Filo zaznamenal aj niektoré vetné celky z tohto tajného šafranického jazyka. Napríklad „Keď privalíme na plot, budú od nás kývať škriboše", čiže: Keď prídeme na hranicu, budú od nás pýtať pasy. Alebo: „Stisol som od dechloša dereša, a kým som mu nedomikol kľuku, nemikol mi ho", čiže: Kúpil som od cigána koňa, a kým som mu nedal fajku, nedal mi ho.

Keď si bližšie všimneme tajný jazyk turčianskych šafranikov, vidíme, že obsahoval: slová z maďarského jazyka ako: uram, uramka, nemjó, kerek, išten, ištenuvať, vajda, dereš, olčovný, kičíňovný, dragovný, hazba, minďaruvať, húšťa, preházuvať, segiň. Maďarské slová mohli šafraníci účinne uplatniť vo svojom obchode v slovanských krajinách. Bezprostredná blízkosť maďarskej jazykovej oblasti, vzájomná migrácia slovenského a maďarského etnika a účinok maďarizačných snáh boli príčinou toho, že turčianski šafraníci celkom prirodzene prebrali do svojho tajného jazyka maďarské slová. Slang spravidla i tu porušoval a upravoval hláskovú stavbu prevzatých slov, alebo k nezmeneným kmeňom pridával domáce prípony. V skromnom počte zachovaných slov turčianskeho šafranickeho jazyka je 15 slov maďarských. Možno ich roztriediť do dvoch kategórií, a to:

slová prevzaté z maďarčiny nezmenené a slová prevzaté z maďarčiny s domácimi a inými príponami.

Vplyv maďarčiny prejavuje sa tu i v kategórii slov na koncovku —áloš. Šafraníci k slovenskému slovu pridávali koncovku —áloš. Treba však povedať, že takto vytvorené slová v niektorých prípadoch nedostatočne zatajovali význam a zmysel. Sú to slová ako: bradáloš [brad(a) —áloš], kolenáloš [kolen(o) —áloš] a pod. Koncovku —áloš kládli šafraníci i po číslovkách od 1 do 9: jednáloš, dváloš atď.

Z nemčiny sme v turčianskom šafranickom jazyku zistili iba slová:

hauzírovať	—	(obchodovať, túlať sa s tovarom); nem. hausieren, podomovo obchodovať
hauzír	—	podomový obchodník
putrik	—	maslo, nem. butter; rusky buter brot — chlieb s maslom

Vedľa slov z maďarčiny nachodia sa v jazyku turčianskych šafranikov i slová v základe latinské, a to:

trakta	—	cesta šafranikova za obchodom, lat. tractare, alebo trahere — ťahať, vláčiť, vliecť
škriboš	—	pas, lat. scribere
škribať, škribem	—	písať, píšem
nihil	—	nie (lat nihil — nič: príklad na ľubovoľné prenesenie významu)
kvit	—	koľko, čo? lat.: quid, qui
multovný	—	veľký, značný

Tajný jazyk turčianskych šafranikov obsahuje ďalej slová z národného jazyka (nárečia) formálne nezmenené, ale s prenesenym významom:

dechloš	—	luhár, klamár, cigáň, Cigán
buky	—	peniaze
bača	—	cisár
batka	—	Rus
miknúť	—	dať
odvaliť	—	odísť

Židia šafranikom konkurovali, preto ich šafraníci obdarili pejoratívnymi prezývkami: trtáň, harmíň, hegoň.

„Tajné šafranicke znaky" pre ceny predávaných tovarov

Turčianski šafraníci a olejkári boli v ustavičnom konflikte s dozornými orgánmi a pohraničnými finančnými strážami. Tajný jazyk im bol nástrojom a prostriedkom zatajiť rečou vyjadrené úmysly a myšlienky v prostredí, kde podnikali obchodné cesty. Do šafranickeho slangu patria tajné šafranícke znaky, vyjadrujúce ceny predávaných tovarov. Šafraníci písali alebo vrývali na tovar značky, ktoré predstavovali určitú cenu predmetu. Tento spôsob si volili preto, aby len oni mohli vedieť skutočnú cenu predmetu. Kupujúci značku nepoznal a šafraníci mohli pri predaji cenu ľubovoľne zvyšovať alebo znižovať. Tajné znaky šafranikov boli dvojaké:

a) v Rusku zlaté
b) v Poľsku poľčiaki.

a) Zlaté

Značka	0	— vyjadrovala cenu 25 kopejok a nazývala sa zlatý
	X	— polovica zlatého v hodnote 12 a $^1/_2$ kopejky
	V	— 6 a $^1/_4$ kopejky
	I	— 1 a $^1/_4$ kopejky
	—	— 5/12 kopejky, peniaz alebo groš
	0000	— rubeľ
	0000XVI	— rubeľ dvadsať

Tak mohli tajnými znakmi vyjadriť každú cenu. Napríklad: 45 kopejok — 0XVI. Tajné znaky písali šafraníci niekedy sumárne na celý tucet, a pri predaji si cenu jedného predmetu ľahko vypočítali; niekedy si však vopred prepočítali cenu každého predmetu a vypísali mu príslušnú tajnú značku. Napríklad: Tucet cerúz bol za 45 kopejok. Na celý tucet prišiel znak 0XVI. Na jeden kus prišla značka III (pretože I = $1^1/_4$ kopejky; III = $3^3/_4$ kop. 1 ceruza stála teda $3^3/_4$ kopejky. Alebo: Tucet bol za 50 kopejok = 00; jeden kus mal cenu označenú: III — čiže 4,16 kopejky.
Tucet bol za 60 kopejok: 00VIII; jeden kus bol označený: III, čiže 5 kopejok.

b) Polčiaki

Značka:	0	— vyjadrovala cenu 15 kopejok (polčiak)
	I	= 1,25 kopejky
	—	= 0,50 kopejky (grajciar).

Napríklad: Tucet stál 50 kopejok = 000IIII; jeden kus III —, čiže 4,16 kop.

V ústnej tradícii sa zachoval údaj o šafraníkovi Hlavatovi z Turian, ktorého ruské bezpečnostné orgány zatkli a uväznili preto, lebo tajné znaky, ktoré uňho našli, pokladali za vyzvedačské šifry. Šafraníci si totiž aj do obchodných knižiek písali ceny tovarov v tajných znakoch. Uplynulo údajne niekoľko týždňov, kým sa podarilo Hlavatovým priateľom presvedčiť súd o zmysle tajných znakov a Hlavatu zbaviť obvinenia zo špionážnej činnosti. Dalo by sa usúdiť, že sa tým čiastočne porušila funkcia tajných znakov. Ale priestor obchodných ciest turčianskych šafraníkov bol taký veľký, že sa mohli tomuto miestu vyhýbať. A celé vyšetrovanie Hlavatovho prípadu zapadlo pravdepodobne v úradnom archíve, takže princíp šafranických tajných znakov zostal i naďalej verejnosti neznámy.

O podobnom druhu tajného jazyka píše i Pavol Dobšinský v Prostonárodných obyčajoch, poverách a hrách slovenských (1880). Dobšinský z podania Drahotína Štúra zaznamenáva, že keď sa veľkohontianski pastieri zídu k richtárovi po inštrukcie, na ktorých miestach môžu pásť, učia sa tu tajnú reč. Potom sa ňou dorozumievajú tak, aby ich páni nerozumeli. Táto tajná reč veľkohontianskych pastierov je nie nič iné ako preskupovanie slabík v slovách a predkladanie konštantnej slabiky ši- pred slová a slabiky veza slová.

Dobšinský zaznamenával aj praktické uplatnenie tohto pastierskeho tajného jazyka. Dvaja sedliaci sa v prítomnosti svojho pána dohovárajú o jednotnom postupe pri vyšetrovaní priestupku v reči pánovi nezrozumiteľnej. Tajný jazyk a tajné znaky šafraníkov neboli žiadnou ich špeciálnou zvláštnosťou, ale svojráznym prejavom toho, čo v živote ľudu v rôznych podobách existovalo. V tejto súvislosti treba uviesť ešte jednu skutočnosť. V období rozkvetu turčianskeho šafraníctva na prelome XIX. a XX. storočia časť turčianskeho obyvateľstva v bežnom hovorovom jazyku užívala veľa ruských výrazov, vetných väzieb a gramatických foriem. Poznáme už svedectvo I. I. Sreznevského o výskyte ruštiny v Turci v XIX. storočí.

Ruské slovo nezostalo prirodzene kolektívnym jazykovým majetkom Turčanov, ale iba tých jednotlivcov, ktorí dlhší čas pobudli v Rusku. Ale v turčianskom nárečí sa ešte do druhej svetovej vojny používali niektoré rusizmy, ako varzaľa (čakáreň na stanici), očereď (rad), po očeredi (po poriadku, po rade), vrchový kôň (rus. verchovaja lošaď, čiže kôň bez záprahu, jazdecký kôň), ísť vrchom (rus. itti verchom, ísť na koni, koňmo), tužim (tucet), versta (cesty, diaľková miera), načaľnik (okresný náčelník). Ešte 40 rokov po návrate z Ruska Oľga a Ján Dianovský z Moškovca používali v bežnej reči takéto ruské zvraty: „Išli do Diviak za uhlím", „Ty pôjdeš večer za mliekom" (pojti za molokom, chlebom); „Po akej príčine to urobila?" (po kakoj pričine, čiže prečo); „Ja to budem stoja robiť" (stoja čiže postojačky); „Na dňach prídu opraviť studňu" (na dňach = v týchto dňoch); „Bol som dva týždne tomu nazad v Pravne" (dve nedeli tomu nazad = pred dvoma týždňami).

Ďalej sa vyskytovali v bežnej reči uvedených šafraníkov rusizmy ako „Tie hodiny sa na päť minút ponáhľajú", „To je ako zakoldované" (začarované, zakliate), „Tichomolkom tam sedí" (ticho, potichu), „To nemá značenia" (to nemá význam), „To sú riedke jabĺčka" (zriedkavé), „A bývať budú tuná, poka" (zatiaľ). Používali celý rad rusizmov pri hre v karty, ako: rozihriš (nerozhodná partia), tie dva zelene ma spásli (ma zachránili), Jožkovi nevezie (Jožkovi sa nedarí), ale si ma vyručila (zachránila, dostala z kaše). Máme nový zanáves alebo: To je pekná zanáveska (záclona). Uber ešte stôl a potom idi (Uprac ešte stôl a potom choď). Ako ty nachodíš (aký máš názor), neviem sa v tom rozobrať (neviem si s tým poradiť), treba zboltať (zatrepať, zamiešať). A psy vás nerozbudili? (Psy vás nezobudili?) Veď ho už toľko neuprekaj! (Nevyčítaj mu už toľko!) Veľmi pekne sa k nim odnosia susedia (Susedia k nim majú dobrý vzťah.) Ešte som mu polievky pribavila (pridala). Atď.

Bezpečne sa dá tvrdiť, že každý šafraník, ktorý podnikal cesty po Rusku, naučil sa po rusky. V literatúre aj v ústnom podaní je mnoho svedectiev o tom, že nebolo zriedkavosťou nájsť medzi šafraníkmi takých, čo hovorili aj 5—6 jazykmi a s ktorými sa dalo dohovoriť aj po latinsky. Toto svedectvo o šafraníkoch uvádzajú aj takí publicisti a etnografi, ktorí im neboli veľmi naklonení: Ján Csippék, G. Magyary-Kossa a i.

a) Zlaté

Značka	0	— vyjadrovala cenu 25 kopejok a nazývala sa zlatý
	X	— polovica zlatého v hodnote 12 a $^1/_2$ kopejky
	V	— 6 a $^1/_4$ kopejky
	I	— 1 a $^1/_4$ kopejky
	—	— 5/12 kopejky, peniaz alebo groš
	0000	— rubeľ
	0000XVI	— rubeľ dvadsať

Tak mohli tajnými znakmi vyjadriť každú cenu. Napríklad: 45 kopejok — 0XVI. Tajné znaky písali šafraníci niekedy sumárne na celý tucet, a pri predaji si cenu jedného predmetu ľahko vypočítali; niekedy si však vopred prepočítali cenu každého predmetu a vypísali mu príslušnú tajnú značku. Napríklad: Tucet cerúz bol za 45 kopejok. Na celý tucet prišiel znak 0XVI. Na jeden kus prišla značka III (pretože I = $1^1/_4$ kopejky; III = $3^3/_4$ kop. 1 ceruza stála teda $3^3/_4$ kopejky. Alebo: Tucet bol za 50 kopejok = 00; jeden kus mal cenu označenú: III — čiže 4,16 kopejky.
Tucet bol za 60 kopejok: 00VIII; jeden kus bol označený: III, čiže 5 kopejok.

b) Polčiaki

Značka:	0	— vyjadrovala cenu 15 kopejok (polčiak)
	I	= 1,25 kopejky
	—	= 0,50 kopejky (grajciar).

Napríklad: Tucet stál 50 kopejok = 000IIII; jeden kus III —, čiže 4,16 kop.

V ústnej tradícii sa zachoval údaj o šafraníkovi Hlavatovi z Turian, ktorého ruské bezpečnostné orgány zatkli a uväznili preto, lebo tajné znaky, ktoré uňho našli, pokladali za vyzvedačské šifry. Šafraníci si totiž aj do obchodných knižiek písali ceny tovarov v tajných znakoch. Uplynulo údajne niekoľko týždňov, kým sa podarilo Hlavatovým priateľom presvedčiť súd o zmysle tajných znakov a Hlavatu zbaviť obvinenia zo špionážnej činnosti. Dalo by sa usúdiť, že sa tým čiastočne porušila funkcia tajných znakov. Ale priestor obchodných ciest turčianskych šafraníkov bol taký veľký, že sa mohli tomuto miestu vyhýbať. A celé vyšetrovanie Hlavatovho prípadu zapadlo pravdepodobne v úradnom archíve, takže princíp šafranických tajných znakov zostal i naďalej verejnosti neznámy.

O podobnom druhu tajného jazyka píše i Pavol Dobšinský v Prostonárodných obyčajoch, poverách a hrách slovenských (1880). Dobšinský z podania Drahotína Štúra zaznamenáva, že keď sa veľkohontianski pastieri zídu k richtárovi po inštrukcie, na ktorých miestach môžu pásť, učia sa tu tajnú reč. Potom sa ňou dorozumievajú tak, aby ich páni nerozumeli. Táto tajná reč veľkohontianskych pastierov je nie nič iné ako preskupovanie slabík v slovách a predkladanie konštantnej slabiky ši- pred slová a slabiky veza slová.

Dobšinský zaznamenával aj praktické uplatnenie tohto pastierskeho tajného jazyka. Dvaja sedliaci sa v prítomnosti svojho pána dohovárajú o jednotnom postupe pri vyšetrovaní priestupku v reči pánovi nezrozumiteľnej. Tajný jazyk a tajné znaky šafraníkov neboli žiadnou ich špeciálnou zvláštnosťou, ale svojráznym prejavom toho, čo v živote ľudu v rôznych podobách existovalo. V tejto súvislosti treba uviesť ešte jednu skutočnosť. V období rozkvetu turčianskeho šafranictva na prelome XIX. a XX. storočia časť turčianskeho obyvateľstva v bežnom hovorovom jazyku užívala veľa ruských výrazov, vetných väzieb a gramatických foriem. Poznáme už svedectvo I. I. Sreznevského o výskyte ruštiny v Turci v XIX. storočí.

Ruské slovo nezostalo prirodzene kolektívnym jazykovým majetkom Turčanov, ale iba tých jednotlivcov, ktorí dlhší čas pobudli v Rusku. Ale v turčianskom nárečí sa ešte do druhej svetovej vojny používali niektoré rusizmy, ako varzaľa (čakáreň na stanici), očereď (rad), po očeredi (po poriadku, po rade), vrchový kôň (rus. verchovaja lošaď, čiže kôň bez záprahu, jazdecký kôň), ísť vrchom (rus. itti verchom, ísť na koni, koňmo), tužim (tucet), versta (cesty, diaľková miera), načaľnik (okresný náčelník). Ešte 40 rokov po návrate z Ruska Oľga a Ján Dianovský z Moškovca používali v bežnej reči takéto ruské zvraty: „Išli do Diviak za uhlím", „Ty pôjdeš večer za mliekom" (pojti za molokom, chlebom); „Po akej príčine to urobila?" (po kakoj pričine, čiže prečo); „Ja to budem stoja robiť" (stoja čiže postojačky); „Na dňach prídu opraviť studňu" (na dňach = v týchto dňoch); „Bol som dva týždne tomu nazad v Pravne" (dve nedeli tomu nazad = pred dvoma týždňami).

Ďalej sa vyskytovali v bežnej reči uvedených šafraníkov rusizmy ako „Tie hodiny sa na päť minút ponáhľajú", „To je ako zakoldované" (začarované, zakliate), „Tichomolkom tam sedí" (ticho, potichu), „To nemá značenia" (to nemá význam), „To sú riedke jabĺčka" (zriedkavé), „A bývať budú tuná, poka" (zatiaľ). Používali celý rad rusizmov pri hre v karty, ako: rozihriš (nerozhodná partia), tie dva zelene ma spásli (ma zachránili), Jožkovi nevezie (Jožkovi sa nedarí), ale si ma vyručila (zachránila, dostala z kaše). Máme nový zanáves alebo: To je pekná zanáveska (záclona). Uber ešte stôl a potom idi (Uprac ešte stôl a potom choď). Ako ty nachodíš (aký máš názor), neviem sa v tom rozobrať (neviem si s tým poradiť), treba zboltať (zatrepať, zamiešať). A psy vás nerozbudili? (Psy vás nezobudili?) Veď ho už toľko neuprekaj! (Nevyčítaj mu už toľko!) Veľmi pekne sa k nim odnosia susedia (Susedia k nim majú dobrý vzťah.) Ešte som mu polievky pribavila (pridala). Atď.

Bezpečne sa dá tvrdiť, že každý šafraník, ktorý podnikal cesty po Rusku, naučil sa po rusky. V literatúre aj v ústnom podaní je mnoho svedectiev o tom, že nebolo zriedkavosťou nájsť medzi šafraníkmi takých, čo hovorili aj 5—6 jazykmi a s ktorými sa dalo dohovoriť aj po latinsky. Toto svedectvo o šafraníkoch uvádzajú aj takí publicisti a etnografi, ktorí im neboli veľmi naklonení: Ján Csippék, G. Magyary-Kossa a i.

UNIVERZITA KONŠTANTÍNA FILOZOFA V NITRE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA MANAŽMENTU KULTÚRY A TURIZMU

VYBRANÉ MATERIÁLY K SEMINÁROM Z KULTÚRNYCH REGIÓNOV SLOVENSKA

NITRA 2004

OBSAH

1. Prednášky (prof. PhDr. Jaroslav Čukan, CSc.):

Kultúra starých Slovanov v Európe i širších územných súvislostiach. Význam prijatia kresťanstva.

Kultúrne regióny Slovenska 1. (Kultúrna diferenciácia a čo ju spôsobuje).

Kultúrne regióny Slovenska 2. (Kultúra, priestor a čas).

Kultúrne regióny Slovenska 3. (Relatívnosť priestoru).

2. Štúdie a články:

FROLEC, V.: KULTURNI PROSTOR ...

LEŠČÁK, M.: *Regionalizmus a ľudová kultúra.* In:

PODOLÁK, J.: *Etnografické oblasti na území Slovenska ako predpoklad k monografiám o ľudovom staviteľstve.* Slovenský národopis, 5, 1957, č. 5, s. 529 – 537.

KOVAČEVIČOVÁ, S.: *Prírodné prostredie ako integračný a dezintegračný činiteľ v ľudovom staviteľstve.* In: Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti.

MJARTAN, J.: *Karpatsko-podunajské kultúrne vzťahy v ľudovom staviteľstve.* In: Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti.

SOPOLIGA, M.: *Ľudové staviteľstvo a bývanie.* In: Horná Cirocha. Košice 1985, s. 272 – 330.

STOLIČNÁ, R.: *Ľudová kultúra Slovenska ako súčasť európskej kultúrnej identity: zásadné kontexty výkladu.* Slovenský národopis, 42, 1994, č. 4, s. 402 – 412.

UŠAK, J.: *Reťazové sídelné formy na Slovensku.* In: Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti.

ŽUDEL, J. *Stolice na Slovensku.* Bratislava 1984. s. 11 – 24 a 80 –90.

OLEJNÍK, J.: *Historický prehľad vývoja obchodných ciest na Spiši.* In: Zborník Slovenského národného múzea, Etnografia, 84, 1990, č. 31, s. 120 – 127.

OLEJNÍK, J.: *Prícestné hostince – „voziarne" na Spiši v druhej polovici 19. storočia.* In: Zborník Slovenského národného múzea, Etnografia, 84, 1990, č. 31, s. 120 – 127.

FLASZA, J.: *Obchod a remeslo v kontaktoch Malopoľska a Spiša v 13. – 18. storočí.*

KUFČÁK, E.: *Sezónne vysťahovalectvo v Liptove do prvej svetovej vojny.* In: Zborník Liptov 5, 1979, s. 109 – 148.

ČUKAN, J.: *Vplyv pracovných migrácií liptovských baníkov na vytváranie nových prvkov spoločenskej štruktúry.* Slovenský národopis, 37, 1989, č. 3, s. 294 – 299.

MANN, A. B.: *Vysťahovalectvo za prácou do Ameriky na prelome 19. a 20. storočia a jeho vplyv na ľudovú kultúru.* Slovenský národopis, 28, 1980, č. 4, s. 527 – 541.

FALŤANOVÁ, E.: *Trhy a jarmoky: sociálno-ekonomické väzby s vidieckou lokálnou spoločnosťou.* Slovenský národopis, 42, 1994, č. 4, s. 413 – 425.

PUŠKÁR, I.: *Drevené kostoly na Slovensku.* In: Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti.

BODOROVÁ, O.: *Archaické prvky v gemersko-malohontskom hrnčiarstve.* In:

FAJNOR, J.: *Zamestnanie.* In: Brezová pod Bradlom. Bratislava 1998, s. 221 – 239.

3. Výber najvýznamnejších publikácií o tradičnej kultúre Slovenska

4. Otázky

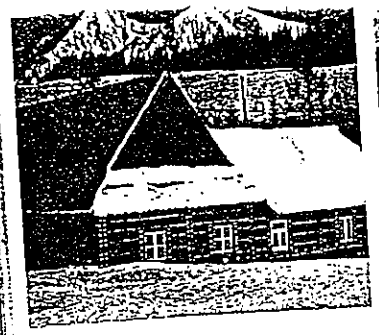

SLOVENSKO

Európske kontexty ľudovej kultúry

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED
Ústav etnológie
Ústav hudobnej vedy

Editorka
PhDr. RASTISLAVA STOLIČNÁ, CSc.

Autori
PhDr. KATARÍNA APÁTHYOVÁ-RUSNÁKOVÁ, CSc.
PhDr. MOJMÍR BENŽA, CSc.
Mgr. OLGA DANGLOVÁ, CSc.
PhDr. STANISLAV DÚŽEK, CSc.
Prof. PhDr. OSKÁR ELSCHEK, DrSc.
Mgr. ĽUBICA FALŤANOVÁ, CSc.
Mgr. VIERA FEGLOVÁ, CSc.
Doc. PhDr. KORNÉLIA JAKUBÍKOVÁ, CSc.
PhDr. MICHAL KAĽAVSKÝ, CSc.
PhDr. GABRIELA KILIÁNOVÁ, CSc.
PhDr. SOŇA KOVAČEVIČOVÁ, DrSc.
PhDr. EVA KREKOVIČOVÁ, DrSc.
Mgr. DANIEL LUTHER, CSc.
PhDr. PETER SLAVKOVSKÝ, CSc.
PhDr. RASTISLAVA STOLIČNÁ, CSc.

Zodpovedný redaktor obrazovej časti
PhDr. JURAJ ZAJONC, CSc.

Recenzenti:
Prof.PhDr. JÁN MICHÁLEK, DrSc.
PhDr. VIERA URBANCOVÁ, DrSc.

VEDA
vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2000

KALENDÁRNE OBYČAJE 190
Vrera Feglová

RODINNÉ OBYČAJE 215
Vrera Feglová
Romana Jakubíková

ĽUDOVÉ DIVADLO 237
Daniel Luther

ĽUDOVÉ UMENIE 259
Olga Danglová

ĽUDOVÁ PRÓZA 282
Gabriela Kiliánová

ĽUDOVÁ PIESEŇ 301
Eva Krekovičová

ĽUDOVÝ TANEC 323
Stanislav Dúžek

ĽUDOVÁ HUDBA 340
Oskár Elschek

Predmetový register 359

Územný register 377

ÚVOD
(Zásadné kontexty vývinu ľudovej kultúry Slovenska)

Rastislava Stoličná

V posledných rokoch sa intenzívne hovorí o budovaní „novej" Európy. V týchto úvahách rezonujú myšlienky o spoločných koreňoch, tradíciách, dejinách a civilizácii. Niet pochýb o tom, že aj ľudová kultúra jednotlivých národov je integrálnou súčasťou tejto európskej identity a všeobecne ju možno považovať za jeden zo základov európskej kultúry. Naznačujú to i veľké etnologické práce posledných období, ako je Etnografický atlas Slovenska (Bratislava, Veda, 1990) a Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska (Bratislava, Veda, 1995).

Interpretáciou výsledkov najnovších etnologických výskumov z pohľadu širších európskych kultúrnych dejín sa zaoberal tím autorov v rámci vedeckého grantu: Tradičná ľudová kultúra v interetnických súvislostiach (príspevok k európskej kultúrnej regionalistike). Od počiatku jeho riešenia sa uvažovalo o vypracovaní novej syntetizujúcej práce o ľudovej kultúre Slovenska ako súčasti kultúrnych dejín Európy.

Výsledky etnológov, folkloristov a hudobných vedcov, ktorí spracovali túto publikáciu, poukazujú na to, že impulzy vzniku, stability a rozpadu tradícií sú podmieňované mnohorakými faktormi a kontextmi, ktoré väčšinou presahujú rámec ľudovej kultúry a majú širšie súvislosti. Je evidentné, že kultúrne tradície, ktoré tu počas stáročí vznikali, boli podobne, ako v celom priestore strednej Európy, silne určované pluralitou. Kultúrna pamať ľudí bola na Slovensku utváraná znásobenou etnickou, jazykovou a kultúrnou realitou, ktorá sa odzrkadlila aj v neobyčajnej pestrosti foriem, typov a variantov prejavov ľudovej kultúry.

Slovensko patrí do dvoch veľkých európskych geografických oblastí. Nížinná oblasť súvisí s panónsko-poniskou zónou, ktorá patrí k najstarším kultúrnym oblastiam Európy, osídlených od paleolitu. Priaznivé pôdne a klimatické podmienky tu boli určujúce pre ustálenie mnohých javov tradičnej kultúry. Evidentné je to najma v spôsobach hospodárstva a v artefaktoch materiálnej kultúry.

Väčšina územia Slovenska má horský a podhorský charakter a súvisí s karpatskou geografickou zónou. Nižšia výnosnosť poľnohospodárstva horských oblastí stimulovala ľudí k hľadaniu ďalších zdrojov obživy. Najma prírodné bohatstvo tu predurčilo vznik drevárstva, baníctva, domáckej výroby, pastierstva a pod. Geografické podmienky ovplyvnili aj výber používaných materiálov v ľudovom odeve a v architektúre.[1]

Je samozrejmé, že počas stáročí sa priama závislosť ľudovej kultúry a prírodného prostredia neustále oslabovala, je však preukazná ešte v súčasnosti. Pokladá sa preto za jeden z primárnych faktorov, ktoré ovplyvnili charakter pôvodnej roľníckej kultúry, vychádzajúcej z agrárneho myslenia, ktorého podstatou bolo rešpektovanie prírodného poriadku a periód života človeka. Duchovný rozmer tejto kultúry sa výrazne prejavil najma v kalendárnych a rodinných obyčajových cykloch a ovplyvňoval tradičný spôsob života človeka nielen na Slovensku, ale aj u väčšiny európskych národov.[2]

K závažným faktorom, ktoré podmienili vznik etnickej i kultúrnej plurality Slovenska, patria osídľovacie procesy jeho územia. Archeologické pramene i historické správy dokladajú v karpatskej kotline vetvu

západných Slovanov od 5. storočia n.l. a to najmä v nížinných oblastiach Slovenska s hlavným zamestnaním zameraným na pestovanie plodín a chov zvierat. Pomerne vyspelá forma poľnohospodárstva a remesiel, podmienila postupne vytváranie kultúrnych a výrobných centier. Tento proces bol dovŕšený v 9. storočí vznikom prvého štátneho útvaru Slovanov v strednej Európe, Veľkomoravskou ríšou, ktorej centrá ležali na južnej Morave a na juhozápadnom Slovensku. Archeologické nálezy svedčia o kontakte s kultúrnym prostredím západnej Európy, Byzancie, o antických tradíciách, aj orientálnych vplyvoch. Pre kultúrny vývin Slovenska mal osobitný význam najmä úzky kontakt s byzantskou kultúrou, prostredníctvom ktorej boli položené základy jazykovej a kultúrnej spojitosti Slovenska s ostatnými Slovanmi. Slovanská kultúra sa pokladá za najstaršiu vrstvu slovenskej národnej kultúry a jej mnohé artefakty prežívali najdlhšie práve v ľudovej kultúre.[3]

Slovanské obyvateľstvo sa po prvýkrát dostalo do kontaktu s výrazne odlišným etnikom, starými Maďarmi, na konci 9. storočia. Príchod Maďarov nebol taký podstatný z hľadiska kultúry týchto území, ako bol dôležitý z politického hľadiska. Podrobené územie Slovenska bolo pridelené k novému štátnemu útvaru, k Uhorskému štátu. Pri výmene kultúrneho dedičstva týchto etník boli Maďari skôr receptormi, a to najmä v širokej oblasti stabilizovanej roľníckej kultúry, ktorú slovanské obyvateľstvo praktizovalo už pred ich príchodom. Od 10. storočia žije maďarské a slovenské etnikum na území južného Slovenska vedľa seba v kultúrnej symbióze.[4] Analýzy etnologických materiálov dokladajú, že znaky etnicity sú preukázateľné predovšetkým na ľudovom názvosloví a že ľudová kultúra v kontaktných oblastiach Slovenska a Maďarska je homogénna a sformovala sa predovšetkým vplyvom geografického prostredia a s ním súvisiacich hospodárskych a sociálnych foriem.

Vývin Slovenska na prelome prvého a druhého tisícročia rozhodne nebol rovnorodý. Úrodné južné oblasti sa vyvíjali rýchlejšie než prevažná časť hornatého stredného a severného Slovenska. Tieto kraje sa k Uhorskému štátu pričleňovali až neskoršou kolonizáciou. Uhorskí panovníci postupne darovali tieto územia do majetku cirkvi a svetských zemepánov, a ti na ne usadzovali prevažne domáce obyvateľstvo, s ktorým sem prenikali aj prvky roľníckej kultúry. Dopyt po poddanských pracovných silách narastal, až vyústil v polovici 12. storočia v povolávaní cudzích kolonistov. Príslušníci prvej vlny sa grupovali prevažne z nemeckých krajín. Prví nemeckí kolonisti sa najskôr usadzovali v najrozvinutejších poľnohospodárskych, obchodných a banských oblastiach v okolí Bratislavy, Trnavy a v Banskej Štiavnici. Začiatkom 13. storočia prichádzali ďalší Nemci, z ktorých časť sa usadila na Spiši. Tretia a najpočetnejšia vetva kolonistov z Nemecka sa usadila po tatárskom vpáde, v druhej polovici 13. storočia a začiatkom 14. storočia. Zásluhou nemeckých presídlencov sa u nás rozšírilo hĺbinné dolovanie zlata, striebra a medi v Banskej Štiavnici, Kremnici, Gelnici, Starých Horách a ďalších strediskách. Z významných regionálnych centier sa na základe udeľovania výsad podľa nemeckého práva stali mestá, porovnateľné so stredovekými mestami Európy. (V roku 1238 Trnava, Banská Štiavnica, Krupina a Zvolen, 1248 Nitra, 1269 Kežmarok, 1271 spišské mestá, 1291 Bratislava, 1320 Bardejov atď.) Mestá na základe udelených výsad mali správnu a súdnu autonómiu a boli podriadené priamo panovníkovi.

V poslednej tretine 13. storočia na Spiši a v 14. storočí aj inde sa objavil nemecký fenomén na vidieku. Išlo o doosídľovanie redšie obývaných oblastí na zásadách nemeckého dedinského práva. Jeho všeobecnou zásadou bolo, že zemepán poveril jedného z nemeckých hostí doosídlením alebo založením novej dediny, za čo dostal dedičné richtárstvo – šoltýstvo, tzv. škultéciu. Všetko obyvateľstvo takýchto dedín dostalo dedičnú časť pôdy, s ktorou mohlo voľne disponovať. Oproti obyvateľom starších dedín, ktorí žili na zvykovom práve a nemali dispozičné právo na pôdu, to bol značný pokrok. Preto sa nemecké dedinské právo rýchlo šírilo do ostatných riedko obývaných oblastí stredného a severného Slovenska a na nemecké právo, umožňujúce väčšiu zainteresovanosť roľníkov na poľnohospodárskej produkcii, postupne prechádzali i mnohé pôvodné čisto slovenské dediny.

Už v 14. storočí sa na Slovensku vytvorili tri väčšie nemecké enklávy. V prvom rade to bola Bratislava a jej okolie s južnými časťami Malých Karpát, ďalej oblasť Nitry a Kremnice a tretiu oblasť tvoril stredný a dolný Spiš. Nemeckým ostrovom bola aj Banská Štiavnica a čiastočne aj Banská Bystrica. Nemecká

etnicita prevládala i vo všetkých významných mestách Slovenska. Mestá v 13.–14. storočí boli dvoj- i trojjazyčné, nemecko-slovenské, respektíve slovensko-nemecko-maďarské. Nemci na Slovensku svojou súdržnosťou a ekonomickou silou tvorili najbohatšiu časť obyvateľstva miest. V dedinskom prostredí, najmä mimo enkláv, sa nemecké obyvateľstvo rýchlejšie slovakizovalo. V období reformácie v 16. storočí našla na západnom Slovensku útočisko aj nábožensky prenasledovaná sekta habánov, ktorá sa tam zaslúžila najmä o rozvoj výroby majoliky. Nemecká kolonizácia bola na Slovensku dovŕšená začiatkom 19. storočia.[5]

Obdobie najsilnejšieho prúdenia kultúrnych vplyvov zo západnej Európy bolo dôležitým medzníkom vo vývoji ľudovej kultúry v období stredoveku a dalo základ jej formám predindustriálneho obdobia. Ekonomické zmeny, označované ako stredoveká technická revolúcia, sa prejavili aj na Slovensku v spôsobe trojpoľného hospodárenia, v zavádzaní výkonnejších položelezných pluhov, v organizácii dedinského dvora i v celkovom vzhľade poľnohospodárskych osád. V tomto období sa tiež kryštalizoval pôdorysný vývin dedinského domu. Vedľa šľachtickej kultúry sa ohlasovala kultúra meštianska, vedľa tradičnej roľníckej kultúry vznikla osobitá kultúra mestských remeselníkov a obchodníkov.[6] Nemecký fenomén zanechal v ľudovej kultúre stopy, ktoré sú dodnes evidentné na množstve zľudovelých názvov nemeckého pôvodu. Nemeckou terminológiou oplýva najmä oblasť remesiel a domácej výroby, pracovných nástrojov a náradia, ale veľa názvov možno nájsť aj v ľudovej terminológii domu, kroja, stravy a pod.

Ďalšou fázou doosídľovania Slovenska, ktorá významne zasiahla do charakteru ľudovej kultúry, bola kolonizácia na základe tzv. valaského práva. V súvislosti s hľadaním nových pastvísk a lepších životných podmienok sa začali Valasi (východorománske etnikum z oblasti Sedmohradska) sťahovať do severných oblastí Karpát. Začiatkom 14. storočia si valaský spôsob života osvojila časť obyvateľstva dnešnej Ukrajiny a postupne táto vlna prenikla aj na územie severovýchodného Slovenska. Na rozdiel od nížinného spôsobu chovu oviec, pri ktorom sa zvieratá na zimu ustajňovali, Valasi chovali odolné druhy oviec, ale i kone, ošípané a kozy, ktoré v provizórnych priestoroch dokázali prečkať zimu priamo na pastviskách. Spočiatku sa Valasi na Slovensku usadzovali v starších dedinách a od polovice 14. storočia už zakladali nové dediny. Doosídľovanie valaskou kolonizáciou postupovalo od východu na západ a popri Valachoch, Rusínoch a Poliakoch tvorili Slováci začiatkom 15. storočia už ich početnú etnickú skupinu. S tým súviselo aj vierovyznanie. Východný ritus, ktorý sem priniesli pôvodní Valasi a Rusíni, sa na západ od oblasti Spiša už neprejavil. Pomenovanie „valach" postupne strácalo etnický význam a označovalo chovateľov valaského dobytka. Valaské osídlenie postúpilo až na severozápadné Slovensko, do oblasti Trenčína a odtiaľ ešte zasiahlo územie severovýchodnej Moravy, ktoré sa dodnes nazýva Valašskom.

Pôvodné právne zvyklosti valachov boli u nás postupne modifikované. Valasi na určitom území podliehali v súdnych sporoch v prvej inštancii vlastnému volenému vojvodovi. V každej valaskej dedine dostal jej zakladateľ od dani oslobodenú valchu na spracovanie ovčej vlny, píl a krčmu a ostatní osadníci boli na niekoľko rokov oslobodení od dávok zvierat. V 16.–17. storočí chovali valasi na Slovensku tisíce oviec, ktorých hlavným produktom bolo mlieko a z neho vyrábané výrobky. Ďalšou surovinou bola vlna na súkno potrebné na odev a pokrývky. Veľká časť produkcie valachov sa predávala na miestnych trhoch a sa exportovala aj na západoeurópske trhy.[7] Valasi žijúci v horských oblastiach Slovenska obohatili ľudovú kultúru o mnohé prvky, ktoré prežili až do 20. storočia. V oblasti sociálnej kultúry zaviedli niektoré špecifické prejavy vyplývajúce z organizácie chovu zvierat vo veľkých stádach. Vznikali pasienkové spoločenstvá, valaské spolky a iné sociálno-právne zoskupenia, fungujúce na prežívajúcom valaskom práve. V rámci hospodárenia zameraného na produkciu ovčieho mlieka vznikla početná skupina špecialistov, ktorí viedli chovy a mali znalosti o výrobe ovčích syrov. S touto profesiou súvisel i výskyt špecializovaných pastierskych stavieb a zariadení. Do ľudového, najmä mužského odevu pastierska kultúra vniesla špecifické prvky, vyplývajúce z jeho pracovnej funkcie. Pastierstvo, ako hlavné zamestnanie značného počtu obyvateľstva, vtlačilo pečať aj do duchovnej a umeleckej zložky ľudovej kultúry. Práve v pastierskych oblastiach pretrvali najdlhšie poverové predstavy a obyčaje spojené s chovom zvierat. Osobité prejavy tu malo napríklad ľudové rezbárstvo do dreva a mosadzný šperk. Valaská pastierska motivika prevrstvená s biblickým príbehom je prítomná v mnohých ľudových hrách a koledách. Pastierstvo podmienilo i vznik typologicky

rozmanitých vzduchozvučných nástrojov, ktoré sú i v európskom kontexte unikátne. Aj v ľudových piesňach a tancoch týchto oblastí dominovali v repertoároch pastiersko-valaské a zbojnícke nápevy a motívy. Valaská kultúra obohatila i slovenskú lexiku o mnohé nové slová a miestopisné názvy.[8]

Je zaujímavé, že práve charakteristické prvky valaskej pastierskej, teda importovanej kultúry, sa stali symbolom slovenskej ľudovej kultúry ako celku a v mnohom zastreli jej staršie, roľnícke podoby. Etnografické doklady zároveň dokumentujú, že spôsob života v pastierskych dedinách petrifikoval mnohé archaické prvky. Ešte v prvej polovici 20. storočia tu bola oproti iným dedinám veľmi nízka úroveň roľníckej práce, bývania, hygieny, pretože modernizačné prúdy do nich prenikali veľmi pomaly. Bolo to zapríčinené najmä odľahlosťou týchto dedín od kultúrnych centier a obmedzenou komunikáciou so širším okolím.

Pre formovanie charakteru ľudovej kultúry Slovenska mal dôležitý význam aj náboženský vývin a príslušnosť obyvateľstva k rôznym konfesiám. Kresťanské misie boli vysielané na Slovensko od 7. storočia, a to z oboch kresťanských centier, z Ríma i z Konštantinopolu, ktoré podmienili rozdelenie kresťanstva na západný variant – katolicizmus a východný variant – pravoslávie. Pre územie Slovenska mala zásadný význam byzantská misia Konštantína a Metoda v roku 863, ktorí prišli na Veľkú Moravu a položili základy slovanského písma a literatúry. V ďalšom historickom vývine, keď sa Slovensko stalo súčasťou Uhorska, na väčšine územia prevládol západný variant kresťanstva. V oblasti východného Slovenska však značná časť obyvateľstva vyznávala grécku ortodoxnú cirkev – pravoslávie. Uhorskí panovníci tento stav dlho tolerovali a to napriek úsiliu Ríma o unionistické tendencie v cirkvi. Tento trend dosiahol úspechy až v 16.–17. storočí, keď sa pod vplyv rímskokatolíckeho centra dostal väčší počet obyvateľstva východného Slovenska a vznikla tzv. gréckokatolícka cirkev. Napriek tomu si však v oblasti severovýchodného Slovenska mnohé dediny, osídlené najmä valaským obyvateľstvom, udržali pravoslávnu vieru. Na východnom Slovensku tak popri sebe koexistovali viaceré náboženstvá: rímskokatolícke, gréckokatolícke, pravoslávne a veľké zastúpenie tu mal aj judaizmus, pretože v tejto oblasti bola najväčšia koncentrácia židovského etnika na Slovensku.[9]

Ďalším variantom kresťanstva, ktorý zasiahol do kultúrno-historického vývinu Slovenska, bol protestantizmus. Vznikol v 16.–17. storočí ako súčasť hnutia reformácie cirkvi. Z reformácie v Európe vzišli viaceré protestantské smery. Na Slovensku sa ujala najmä luteránska reformácia a v južných oblastiach, najmä u maďarského etnika bol rozšírený kalvinizmus. Po počiatočnej tolerancii Habsburgovcov voči reformácii sa protestantizmus na Slovensku natoľko rozšíril, že nadobudol prevahu. Po vyhnaní Turkov z Uhorska v 17. storočí sa politika začala orientovať na protireformáciu, ktorá zdecimovala protestantské hnutie v celom Uhorsku. Až v roku 1781 bolo luteránske a kalvínske náboženstvo uznané Tolerančným patentom za štátne a v tej dobe sa k nemu na Slovensku hlásila asi jedna pätina obyvateľstva. Pre rozvoj kultúry Slovenska malo však toto náboženstvo obrovský význam, pretože evanjelickí vzdelanci podporovali vzdelávanie čo najširšieho okruhu ľudu, zdôrazňovali potrebu literatúry v národnom jazyku a boli v priamom kontakte s hlavnými prúdmi európskeho kultúrneho vývoja, ktorý propagoval návrat k národným tradíciám.[10]

Kresťanstvo a jeho jednotlivé smery silne pôsobili na vývin a charakter ľudovej kultúry Slovenska. Proces kristianizácie do nej vniesol a fixoval prvky vychádzajúce z cirkevných nariadení a vierouky a z kresťanskej symboliky. Cirkev prispôsobila niektoré termíny najväčších sviatkov pôvodným oslavám viažucim sa k zimnému alebo k letnému slnovratu, alebo ku dňom jarnej či jesennej rovnodennosti. Zároveň do nich vniesla nadetnický charakter, vlastný kresťanskej ideológii. Do rodinných obradov bol zavedený povinný cirkevný krst, birmovka alebo konfirmácia, svadba a pohreb. Do kalendárneho obradového cyklu zaviedla cirkev oslavy Vianoc, Veľkej noci, Turíc, hodov, predpísala pôsty. Prelínaním roľníckej kultúry a kresťanskej náboženskej kultúry, vznikol postupne v ľudovej tradícii ďalší kultúrny systém s inštitucionalizovanými prvkami. Ich všeobecnou črtou bola symbióza pohanských a kresťanských prvkov a prepojenie svetského, profánneho s náboženským, sakrálnym svetom.[11]

Administratívno-správne súvislosti a centrálne riadenie sú ďalšími dôležitými fenoménmi, ktoré ovplyvnili charakter a vývin ľudovej kultúry. Slovensko netvorilo v rámci Uhorska osobitný administratívny celok. V prvých troch storočiach existencie Uhorska sa krajina delila na komitáty, vyššie územno-správne celky v rámci hradného zriadenia. Kráľovské majetky, ktoré tvorili ich základ sa neustále zmenšovali donáciam v prospech svetských a cirkevných vlastníkov, čo dosiahlo najväčší rozsah za kráľa Ondreja II. v prvej polovici 13. storočia. Komitáty sa postupne začali meniť na ustanovizne stavovskej samosprávy, tzv. stolice. Právomoc stoličných orgánov sa týkala všetkých oblastí verejného života a vzťahovala sa na všetko obyvateľstvo s výnimkou šľachty a výsadných území slobodných kráľovských a banských miest. Na čele stolice stál župan menovaný kráľom a ďalší funkcionári. Stolice mali až do reforiem Márie Terézie úplnú moc pri úprave pomerov medzi poddanským obyvateľstvom. Na územiach bývalých komitátov a stolíc sa postupne vyformovali regionálne tradície, ktoré mali vo vývine ľudovej kultúry Slovenska veľký význam a pretrvávali dlhé obdobia. Historické a kultúrne povedomie obyvateľov regiónov, ako napríklad Orava, Liptov, Gemer, Novohrad, Šariš, Tekov, Turiec, Zemplín sú prítomné dodnes.[12]

Vrchnostenské inštitúcie svojimi nariadeniami výrazne zasahovali do vývinu dedinských sídiel a stavebnej kultúry, osláv sviatkov, udržiavania obyčajových tradícií a obradovej kultúry, do náboženského života a všeobecne do mnohých zložiek každodenného života obyvateľov podriadeného územia. Najmä po významných reformách Márie Terézie a Jozefa II. v duchu osvieteneckého absolutizmu v 18. storočí, prežívalo Slovensko a spolu s ním veľké európske územie zásadné reformy smerujúce k zrušeniu nevoľníctva, k zmenám v právnych praktikách a v princípoch vzdelávania, ktoré významne prispeli k modernizácii a unifikácii kultúry najširších ľudových vrstiev v celej strednej Európe.[13]

Do organizácie a spôsobu života ľudí na Slovensku zasiahli i reformy, ktoré sa uskutočnili po vzniku Československej republiky v roku 1918. Išlo najmä o preorganizovanie celej štátnej a obecnej správy a o pozemkové reformy, ktoré umožnili roľníkom odkúpiť si pozemky z bývalých veľkostatkov. K najradikálnejším zmenám v procese vývinu ľudovej kultúry Slovenska došlo predovšetkým v 2. polovici 20. storočia v procese kolektivizácie poľnohospodárstva. V tomto štátom riadenom procese premeny súkromného hospodárenia na hospodárenie kolektívne došlo k zásadnej diskontinuite nielen v agrárnej kultúre, ale i v ďalších fenoménoch ľudovej kultúry.[14] Aj keď bol po roku 1990 tento proces vzhľadom k zmene štátneho zriadenia zastavený, bol natoľko masívny a mal taký závažný dopad na slovenský vidiek, že návrat k tradičným formám poľnohospodárstva a s ním spojeným spôsobom života ľudí, nie je možný.

Od začiatku 18. storočia možno na Slovensku evidovať zvýšený pohyb obyvateľstva. Vnútorná migrácia v rámci územia Slovenska a jeho okolia i vysťahovalectvo mimo slovenského územia, možno pokladať za významné faktory podmieňujúce tok a výmenu kultúrnych tradícií. Pre horské a podhorské oblasti bolo typické tzv. dvojité zamestnanie, čo znamenalo, že popri poľnohospodárskej výrobe si najmä mužská populácia hľadala ďalšie zdroje obživy. Tradičné bolo poľnohospodárske sezonárstvo, domáca výroba a remeslá, podomový obchod, pltníctvo, furmanstvo, drevorubačstvo. Dvojité zamestnanie vznikalo predovšetkým ako následok nízkej produktivity poľnohospodárstva, zlej akosti a rozdrobenosti pôdy medzi mnohých vlastníkov, čo malo na svedomí praktikované dedičné právo. Narastajúca agrárna preľudnenosť vidieka a oneskorený vývin v priemyselných odvetviach najmä v 19. a začiatkom 20. storočia spôsobovali neustály pohyb masy ľudí za prácou.[15] Dôležitým podnetom k pohybu ľudí bolo zintenzívnenie poľnohospodárskej výroby súvisiacej s nástupom parných strojov a začiatkom pestovania technických plodín: kukurice, tabaku, cukrovej repy v druhej polovici 19. storočia, keď najmä južné oblasti Slovenska predstavovali hlavnú spádovú oblasť vnútornej migrácie poľnohospodárskych robotníkov. Slovenskí sezonári však odchádzali aj do vzdialenejších oblastí Rakúsko-uhorskej monarchie. Po vzniku Československa značná časť týchto robotníkov pracovala v Čechách a v iných európskych krajinách.[16]

Zlé hospodárske pomery na Slovensku vyvolali aj vysťahovalectvo, ktoré prebehlo vo viacerých etapách. V 17.–19. storočí smeroval prúd vysťahovalcov na Dolnú zem – do južnejších oblastí Uhorska, vyľudnených po bojoch s Turkami. Vzniklo niekoľko enkláv slovenského etnika na území dnešného Maďarska, Chor-

vátska, Srbska, Bulharska a Rumunska. V 19. storočí smerovalo slovenské vysťahovalectvo aj do rýchlo sa budujúcej Budapešti, do rakúskych krajín a do Viedne.[17]

Od posledných desaťročí 19. storočia najpodstatnejšia časť vysťahovalcov odchádzala do Spojených štátov amerických. V dvadsiatych rokoch 20. storočia smerovali vysťahovalci najmä do Kanady, južnej Ameriky, Francúzska a Belgicka. Vzhľadom k počtu obyvateľov Slovensko patrilo k najväčším európskym vysťahovaleckým oblastiam. Najviac ľudí odišlo z východného Slovenska, ktoré bolo ekonomicky najslabšou oblasťou. Celkovo sa zo Slovenska vysťahovalo asi milión osôb. Emigranti odchádzali najmä s úmyslom získať finančné prostriedky na kúpu zeme a zlepšenie životnej úrovne. Preto často odchádzali len muži a mnohí z nich aj niekoľkokrát za sebou. Avšak len štvrtina vysťahovalcov sa po 2. svetovej vojne vrátila domov.[18]

Interregionálne i interetnické kontakty sa určitou mierou odrážali vo viacerých rovinách spôsobu života týchto ľudí. Kontakty sa prejavili najmä v znalosti cudzieho jazyka a v zavádzaní nových prvkov do tradičného modelu ľudovej kultúry. Podobne ako reemigranti z cudziny, vplývali na lokálne tradície aj skupiny remeselníkov a obchodníkov, ktorí zväčša pochádzali z dedín horských oblastí Slovenska a svoje služby poskytovali na rozsiahlych územiach Európy. Najmä v 20. storočí mali silný vplyv na vývin ľudovej kultúry Slovenska aj mestá a priemyselné centrá, v ktorých začalo pracovať množstvo ľudí z vidieka. Preberanie prvkov mestského spôsobu života bolo najrýchlejšie práve v tých dedinách, ktoré mali s mestom intenzívne kontakty.

Identitu Európy nemožno pochopiť bez vnímania mnohorakých foriem ľudovej kultúry, ktorej prirodzenou súčasťou je aj ľudová kultúra Slovenska. Aj ona tvorí osobitý výraz, modalitu európskej kultúry. Má s ňou spoločné korene vyrastajúce zo zdrojov roľníckej kultúry a opiera sa o základné duchovné piliere európskej kultúry, akými sú dedičstvo antiky a kresťanstvo. Európsky región, v ktorom sa Slovensko nachádza, bol vždy rušnou, otvorenou a prechodnou oblasťou a ovplyvňovali ho vplyvy zo západnej, i východnej európskej kultúrnej sféry. Preto sa tu aj ľudová kultúra vyvíjala pod vplyvom mnohorakých faktorov, ktoré jej vtlačili pečať neobyčajnej pestrosti a variability. Postihnúť zásadné aspekty vývinu ľudovej kultúry Slovenska a zaradiť ju do širších európskych kontextov bolo cieľom projektu, výsledok ktorého prezentuje táto publikácia.

POZNÁMKY

1] Etnografický atlas Slovenska. Bratislava, Veda – Slovenská kartografia 1990, s.102-104.
2] FROLEC, V.: Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy: dimenze lidové kultury. Ethnologia europea centralis. I. 1992, s. 11-22.
3] BERANOVÁ, M.: Slovanè. Praha 1988, s. 84-139; Dejiny Slovenska I. Bratislava, Obzor 1978, s. 202-214.
4] KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava, Veda 1974, s. 55-58.
5] BEŇKO, J.: Nemci, Sasi, Teutóni. Historická revue, 1991, 5, s. 10-11.
6] FROLEC, V.: c. d.
7] BEŇKO, J.: Valasi, Oláhovia, Rusíni... Historická revue, 1991, 1, s. 7-9.
8] Etnografický atlas Slovenska.: c. d.
9] Encyklopédia Slovenska III. Bratislava, Veda 1979, s. 239.
10] Encyklopédia Slovenska IV. Bratislava,. Veda 1980, s. 563-564;
DANIEL, D. P.: Evanjelici a slovenská kultúra. Historická revue, 1991, 4, s. 17-18.
11] FROLEC, V.: c. d.
12] ŽUDEL, J.: Komitáty a stolice. Historická revue, 1991, 6, s. 30-31.
13] FROLEC, V.: c. d.
14] Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1. Bratislava, Veda 1995, s. 243.
15] PRANDA, A.: K problematike výskumu dvojitého zamestnania. Slovenský národopis, 1967, č. 1, s. 3-40.
16] FALŤANOVÁ, E.: Sezónna migrácia poľnohospodárskych robotníkov. Slovenský národopis, 1978, č. 1, s. 73-80.
17] Encyklopédia Slovenska I. Bratislava, Veda 1977, s. 540.
18] Etnografický atlas Slovenska. C. d., s. 8, 10; MANN, A.: Vysťahovalectvo za prácou do Ameriky na prelome 19. a 20. storočia a jeho vplyv na ľudovú kultúru na Slovensku. Slovenský národopis, 1980, č. 4, s. 527-544.

Tradičná agrárna kultúra

PETER SLAVKOVSKÝ

Pestovanie poľnohospodárskych plodín a chov hospodárskych zvierat je cieľavedomá činnosť, ktorá nie je človeku vrodená, je preto súčasťou ľudskej kultúry. Pre obyvateľstvo žijúce po stáročia i na území dnešného Slovenska malo poľnohospodárstvo veľký význam ako hlavné zamestnanie a rozhodujúca súčasť výrobných síl spoločnosti.

Celú problematiku agrárnej kultúry možno z hľadiska etnológie rozdeliť na dva základné okruhy: 1. sledovanie vývinu, regionálnych a etnických rozdielov v technologických komponentoch agrárnej kultúry, t. j. materiálnych prostriedkov, ktoré sa pri tomto druhu ľudskej činnosti využívali, 2. sledovanie ich sociálneho ekvivalentu – kolektívu ľudí, ktorí nimi v jednotlivých vývinových etapách pracovali, t. j. organizácia práce, spôsoby preberania nahromadených skúseností – akýsi mechanizmus dedenia už osvojených hodnôt, ako i vzťahy, ktoré na pozadí agrárnej kultúry vznikali.

Vývin agrárnej kultúry Slovenska

V 6. storočí sa o účasť na vytváraní európskych dejín prihlásili i Slovania. Archeologické nálezy poľnohospodárskeho náradia dokazujú, že v tom čase patrila stredná Európa medzi tie oblasti, kde sa poľnohospodárstvo rozvíjalo najviac. Bola to zásluha predovšetkým Keltov. Pod oblasť ich vplyvu patrila aj kultúra tých etník, ktoré boli keltskou civilizáciou ovplyvnené. Bolo to rozsiahle územie, od dnešnej Veľkej Británie, cez strednú Európu až po Zakarpatskú Ukrajinu.

Takmer súčasne s keltskou agrárnou kultúrou bola na území severného Balkánu, južného Maďarska a priľahlej časti Rakúska archeologicky dokumentovaná vyspelá poľnohospodárska kultúra, ktorá územne zodpovedala ilýrskemu etniku. Jej prevrstvenie s agrárnou kultúrou Keltov znamenal kultúrny substrát, ktorý posunul vtedajší vývoj agrárnej kultúry celej strednej Európy. Z neho profitovalo i poľnohospodárstvo rímskych provincií, kde sa pestovali všetky známe druhy obilnín – predovšetkým odrody pšenice, jačmeň, proso, menej ovos. Je zaujímavé, že v tom čase bola úroveň agrárnej kultúry v oblasti dnešného Slovenska, oproti západne susediacim krajinám obývaným Germánmi, vyššia, lebo naše územie bolo v bezprostrednom kontakte s rímskymi provinciami.

K Hauel

ISBN 80-88880-26-2

...dová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku

z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie

Bratislava 1998

SASINEK, F. 1881: Pravek Slovanov Podunajských, Slovenský letopis, V.
SCHIBLER, L. 1988: Der Holzbau bei der nordwestslawischen Stämmen vom 8. bis 12. Jahrhundert. Berlin, 1988.
SKRUINÝ, L. 1963: Příspěvek k třídění a chronologii slovanských otopných zařízení na území ČSSR. Pam. Archeol. 54, s. 234–265.
SKRUINÝ, L. 1980: Několik poznámek k otázce vývoje a funkce pece ve slovanských, středověkých a novověkých objektech i mimo ně. Archaeologia historica 5, s. 221–242.
STANIŇÁK, M. 1975: K otázke stredovekého dedinského domu na severnom Slovensku. Zborník Slovenského národného múzea LXIX – 1975, Etnografia, s. 170–189.
SMETÁNKA, Z. 1978: Přírodní poměry a osídlování Čech v 10. – 13. století. Archaeologia historica, 3, 331–333.
SMETÁNKA, Z. 1978: Přírodní poměry a osídlování Čech v 10. – 13. století. Archaeologia historica, 3, s. 331–333.
SMETÁNKA, Z. 1988: Život středověké vesnice. Zamklá Svídna. Praha.
SNAŠIL, R. 1975: Archeologia a vesnické sídliště 10. – 13. století na Moravě. Archeol. Rozhl. XXVII 1975, s. 305–317.
SOPOUGA, M. 1983: Ohniskové zariadenie v ľudovom obydlí vo východoslovensko-ukrajinsko-poľskej kontaktnej oblasti. In: ZSNM Etnografia 24, s. 157–178.
SPĚGAL SKIJ, J. P. 1972: Žiliše severozapadnoj Rusi IX–XIII vv. Leningrad.
SZABÓ, I. 1969: A kazepkori magyar falu. Budapest.
SZABÓ, Gy. 1975: Árpádkori falu és temetője Sarad határában. Ingr. Múz. Évk. 13 /1975/, s. 19–62.
ŠAFAŘÍK, P. J. 1861–1864: Slovanské starožitnosti, Praha.
ŠALKOVSKÝ, P. 1984: Zur Makrostruktur der Besiedlung der Slawen in grossmährischer Zeit. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6. – 10. Jahrhundert /Symposium, Nové Vozokany, 3. – 7. Oktober 1983/. Nitra, s. 209–215.
ŠALKOVSKÝ, P. 1988: K vývoju a štruktúre osídlenia v dobe slovanskej na Slovensku. Slovenská archeológia 36, 1988, s. 379–414.
ŠALKOVSKÝ, P. 1998: v tlači: kapitola v tejto monografii.
ŠALKOVSKÝ, P. – VLKOLINSKÁ, I. 1987: Včasnostredoveké a vrcholnostredoveké sídlisko v Komjaticiach. In: Štud. Zvesti Archeol. Ús. Slov. Akad. Vied 23, Nitra 1987, s. 127–172.
ŠIŠKA, S. 1964: Najstaršie slovanské osídlenie Spiša. Podtatranské noviny II, č. 24–25/3, 26. 6. 1964.
ŠVECOVÁ, S. 1960: Stavby s pastenným stĺpmi na západnom Slovensku. Slovenský národopis 8, 1960, s. 465–493.
TAKÁCS, M. 1993: Falusi lakóházak és egyéb építmények a kisalföldön a 10. – 16. században (Kutatási eredmények és további feladatok). In: A kisalföld népi építészete. Szentendre-Győr, s. 7–56.
TOČÍK, A. 1978: Záchranný výskum v Komjaticiach. In: Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1977. Nitra, s. 246–272.
TOČÍK, A. 1980: Pokračovanie záchranného výskumu v polohe Kňazova jama v Komjaticiach. In: Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1979. Nitra, s. 215–229.
TOČÍK, A. 1981: Záverečná správa zo záchranného výskumu v Komjaticiach v rokoch 1977 a 1979. Štud. Zvesti Archeol. Úst. Slov. Akad. Vied 19, s. 139–157.
TOČÍK, A. – LICHARDUS, J. 1966: Staršia doba železná slovensko-moravskej maľovanej keramiky na juhozápadnom Slovensku. Pamiti archeol., 57, s. 1–90.
TURČAN, V. 1991: Prírodné podmienky osídlenia Z. Lužného sútoku vo včasnej dobe dejinnej. Štud. Zvesti Archeol. Ú. Slov. Akad. Vied 27, Nitra, s. 25–29.
TURZO, J. 1979: Lokalnem dobove forme obrok [illegible] Podjavorniky v muzeju slovenskej dediny. In: ZSNM 74 (XXIII. Etnografia 20, s. 167–195.
VARSIK, V. 1993: Poľ kultúrne sídliskové pohrebiská [illegible] Archeol. Medzi In: Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1992, S. [illegible] 127–130.
VAŠEKA, P. 1992: Mazance – stredoveký stavebný [illegible] archeologických prameňoch a problematika jeho interpr[illegible] In: Sborník prátel starožitností 3. Miroslavu Richterovi k [illegible] Praha.
VAŠEKA, P. 1998: Archeologie středověkého vesnic[illegible] a možnosti [illegible] mátování hmotné vesnické architektury v Evrop[illegible] ský hrad 83, 1998, 1, s. 1–33.
VENCL, S. 1973: Časné slovanské osídlení v Bechyni [illegible] a Praha východ. Památ. archeol. 64, s. 340–392.
VIGNATIOVÁ, J. 1993: Břeclav-Pohansko II. Slovan[illegible] osídlení jižního předhradí. Spisy Fil. Fak. MU Brno. 1992, [illegible]
WILDE, K. A. 1939: Die Grabungen in Wollin und [illegible] der Stand der Jomsburgfrage. Bericht über die Kieler Tagung [illegible] Sammelwerk, s. 162–178.
ZEMAN, J. 1976: Nejstarší slovanské osídlení Čech. Památ. archeol. 67, s. 115–235.

Geografické, kultúrno-spoločenské a interetnické súvislosti ľudovej architektúry

JÁN BOTÍK

Ľudové obydlie na Slovensku z konca 19. začiatku 20. storočia je výsledkom dlhodobého a zložitého vývoja. Na formovaní jeho základných znakov sa podieľali rôznorodých činiteľov. Spomedzi nich rozhodujúcu úlohu zohrávali geografické, hospodárske, spoločenské, historické, kultúrne i ďalšie pomery našej krajiny. Charakteristika týchto pomerov nám pomôže hlbšie pochopiť skutočnosti, ktoré pôsobili na genézu a vývinové tendencie ľudových stavieb, na rozmanitosť ich foriem a funkcií, ako aj na mieru zhodnosti či odlišnosti v priestorových a interetnických súvislostiach.

Geografické podmienky

Z rozloženého karpatského horstva na území Slovenska leží iba jeho severozápadná časť, ktorá sa nazýva Západné Karpaty. Prechádza veľkým oblúkom pozdĺž celého Slovenska a končí sa na severovýchodnej Morave. Slovensko možno charakterizovať ako oblasť karpatských vysočín a pomoravsko-podunajsko-potiských nížin. Horstvo Karpát je na našom území lemované na juhozápade Záhorskou nížinou, na juhu Podunajskou nížinou, Juhoslovenskou nížinou a Východoslovenskou nížinou. Medzi horským a nížinným útvarmi nie je na našom území ostrý predel. Karpatská vysočina vybieha do nížin v podobe polostrovov, pričom nížiny zasahujú pozdĺž riek hlboko medzi výbežky karpatského horstva. Nížiny sú na našom území rozložené vo výške 100–300 m nad morom a zaberajú asi 35 % celkovej plochy Slovenska. Na karpatské vysočiny pripadá zhruba 65 % územia Slovenska. Z toho na nízke vysočiny (300–800 m n. m.) asi 45 %, na stredné vysočiny (800–1500 m n. m.) asi 14 % a na vysoké vysočiny (nad 1500 m n. m.) asi 1 % z celkovej plochy Slovenska [*Lukniš 1972: 124*]. Z uvedených skutočností je zrejmé, že oblasť karpatských vysočín a prikarpatských nížin sa na území Slovenska vyznačuje výraznými kontrastmi nadmorských výšok, geologického zloženia, krajinného reliéfu, zrážok, teplôt, druhov pôdy, rastlinnej pokrývky, živočíšneho sveta atď. Tým sa vytvorili aj rozdielne podmienky pre históriu osídlenia, zameranie hospodárskej činnosti, pre celkový spoločenský a kultúrny vývin a v rámci toho všetkého vznikli aj podmienky pre rozmanitosť foriem ľudového staviteľstva.

Rôznorodosť geografických podmienok v oblasti Karpát na našom území sa odrazila na viacerých komponentoch ľudového staviteľstva. Najbezprostrednejšie a najvýraznejšie sa vplyv geografických činiteľov prejavil na technologicko-konštrukčných zložkách ľudovej stavebnej kultúry. Platí to predovšetkým o používaných materiáloch stien domu, ktoré sa budovali z najdostupnejších surovín. Výskyt hlinených domov je spätý s nížinnými oblasťami a výskyt drevených domov je spätý s horskými oblasťami. Pritom obydlia zo smrečinových stromov sa stavali v zóne stredných vysočín a z listnatých stromov v zóne nízkych vysočín s čiastočným presahom do dolného pásma stredných vysočín. Hranice výskytu drevených a hlinených obydlí boli historicky premenlivé. Zhruba do polovice 18. storočia všeobecná rozšírenosť domov z dreva siahala niekde do údolí horských výbežkov, ale aj do okrajových pásiem nížinných oblastí. Do tohto obdobia, v dôsledku úbytku lesov a rôznych nariadení vrchnosti, sa začali v nížinách a v mnohých podhorských oblastiach nahradzovať drevené obydlia stavbami z hliny alebo z kameňa. Na základe historických dokladov možno usudzovať, že pred uvedeným obdobím boli ľudové obydlia z kameňa atypickým javom bez dlhodobejšej kontinuity. Platí to aj o tzv. skalných obydliach, vysekávaných do mäkkých sopečných hornín, ktorých výskyt je ohraničený iba na niekoľko lokalít južného Slovenska. Využívanie rozmanitých daností geografického prostredia je evidentné aj na materiáloch strešnej krytiny domu. V zóne stredných vysočín so smrečinovým porastom dominujú šindľové strechy. V niektorých nížinných regiónoch sa na pokrývanie striech využíval hojný výskyt trstia. Na prevažnej časti nížin a nízkych vysočín s rozvinutým pestovaním obilovín sa k tomuto účelu využívala slama. Geograficky podmienené boli do určitej miery aj niektoré princípy konštrukcie stien a krovu ľudového obydlia, ktorých uplatnenie bolo závislé od použitých stavebných materiálov. Ako príklad možno uviesť zrubovú a stĺpikovú konštrukciu stien v zóne drevených domov, ako aj vykladanie, nabíjanie a murovanie z válkov, či surových tehál v oblastiach hlinených stavieb. Výskyt tzv. sochového krovu alebo prístenných stĺpov v niektorých nížinných regiónoch bol podmienený stavbou hlinených obydlí so zníženými statickými vlastnosťami stien [*Kovačevičová 1990*].

Je nepochybné, že podmienky geografického prostredia vplývali aj na niektoré ďalšie zložky ľudového obydlia. Pri hľadaní a vysvetľovaní takýchto súvislostí neraz dochádzalo k preceňovaniu úlohy geografických

činiteľov. Do priamej súvislosti s klimatickými pomermi horských oblastí, pre ktoré sú priznačné dlhé a na sneh bohaté zimné obdobia, dával sa napr. výskyt vysokých a strmých striech, zvierajúcich menej ako 90 stupňový uhol. A takisto aj výskyt štvorbokej, tzv. átriovej zástavby dvora. Naproti tomu za bezprostredný vplyv nižinných oblastí s dlhým a horúcim letným obdobím sa označovali podstenia domov so stĺporadím alebo arkádami. Ako dôsledok rozdielnej konfigurácie krajiny sa vysvetľoval výskyt podpivničených domov v horských oblastiach a umiestňovanie pivníc mimo domov na nižinách. Skutočnosť, že uvádzané javy boli na Slovensku, ale aj v širších priestorových reláciách, zistené v rôznych, pritom výrazne rozdielnych geografických podmienkach, nás nabáda k prehodnoteniu naznačených názorov o vplyve prírodných činiteľov na formy ľudového obydlia. Vzťahuje sa to aj na viaceré, donedávna všeobecne prijímané tézy, v ktorých doznievali rôzne koncepcie geografického determinizmu a antropogeografickej školy. V týchto súvislostiach, ako príklad možno uviesť teoretické stanovisko, v ktorom sa primitívne a retardované stavebné postupy a formy označujú za kontinuitné pretrvávanie prejavov staršej nižinnej stavebnej kultúry [*Frolec-Botík 1983:51*].

Zjednodušujúcemu a deterministickému chápaniu úlohy prírodných činiteľov sa môžeme vyhnúť za predpokladu, keď pri osvetľovaní rôznorodosti foriem ľudového obydlia budeme mať na zreteli spolupôsobenie geografických podmienok a ďalších faktorov.

Hospodárske podmienky

K najurčujúcejším činiteľom rozvoja spoločnosti a jednotlivých stránok spôsobu jej života patria hospodárska činnosť a stupeň rozvoja výrobných síl. Nasledujúce poznámky sú venované charakteristike hospodárskych pomerov Slovenska a ich úlohe pri formovaní znakov ľudových stavieb.

Hospodárska štruktúra Slovenska bola koncom 19. a začiatkom 20. storočia poznačená oneskoreným vývinom kapitalistických výrobných vzťahov v porovnaní s vyspelými krajinami západnej Európy. Prejavovalo sa to predovšetkým v nerovnovážnych proporciách poľnohospodárstva voči ostatným hospodárskym odvetviam.

V rámci bývalého Uhorska bolo Slovensko priemyselne najrozvinutejšou časťou štátu. Oblasť stredoslovenských banských miest (Kremnica, Banská Štiavnica, Banská Bystrica) zaujímala významné postavenie už v ekonomike feudálneho Uhorska. Ešte v prvej polovici 19. storočia produkovala v rámci Uhorska 3/4 zlata, 3/4 striebra, 3/4 medi a asi 2/3 surového železa. V tomto období sa rozmáha výroba železa aj v oblasti Gemera, Spiša, v okolí Košíc a na hornom Pohroní. Na južných svahoch Slovenského Rudohoria sa rozvinul sklársky priemysel. Na Spiši, v Gemeri, v Trenčianskej a Šarišskej stolici začala prosperovať výroba papiera. Spiš, Gemer, Orava a Šariš boli známe domáckou výrobou textilu. Na západnom Slovensku sa rozvinula kožiarska výroba, textilné, hrnčiarske a niektoré ďalšie manufaktúry. Významné miesto patrilo, napr. výrobe poľnohospodárskeho náradia v Nižnom a Vyšnom Medzeve. S rozvojom kapitalizmu sa okrem ťažby rúd začala rozvíjať ťažba uhlia v Handlovej, vznikali zápalkárne, papierne, cukrovary, továrne na nábytok, kovospracujúce závody, závody na výrobu káblov, chemikálií atď. V roku 1910 bolo na Slovensku okolo 600 závodov s viac ako 20 zamestnancami. Napriek tomu, že Slovensko patrilo k priemyselne najprosperujúcejším častiam bývalého Uhorska, v období od roku 1869 do roku 1910, ba ešte aj v roku 1930, žilo z priemyslu a remesla len okolo 18–20 % obyvateľstva. To znamená, že s výnimkou niektorých priemyselných regiónov malo Slovensko poľnohospodársky charakter. V roku 1869 poľnohospodárstvo sústredovalo až 80,9 % zárobkovo činného obyvateľstva. V roku 1900 sa tento pomer čiastočne zmenil, ale aj tak sa v poľnohospodárstve uplatňovalo ešte 68,3 % zárobkovo činného obyvateľstva a v roku 1910 dokonca 70,4 %. V roku 1930 sa zamestnávalo a žilo z poľnohospodárstva 56,8 % obyvateľov Slovenska [*Mésároš 1971*]. Na Slovensku bolo teda poľnohospodárstvo hlavným zdrojom obživy prevažnej väčšiny obyvateľstva. Z hľadiska sledovanej problematiky je preto dôležité objasniť, čo predstavovalo existenčný základ poľnohospodárskeho obyvateľstva.

Hospodárskym základom obyvateľstva v poľnohospodárskom prostredí bola roľnícka usadlosť pozostávajúca z poľí, lúk a pasienkov v extraviláne a z domu, dvora a záhrady v intraviláne. Po tereziánskej urbárskej regulácii celouhorský priemer extravilánu (orná pôda bez lúk a pasienkov) bol 22,5 prešporských jutár [*Rebro 1959:160*]. Treba však poznamenať, že už od stredoveku prebiehal medzi poddanským obyvateľstvom proces vnútornej diferenciácie. Na Slovensku sú v 17. storočí poddaní na celej usadlosti už zriedkavosťou. Väčšina hospodárov na polovici, štvrtine, osmine i menšej časti usadlosti. V čase tereziánskej urbárskej regulácie prevažná väčšina roľníkov hospodárila na štvrtine a osmine usadlosti, 25–30 % dedinského obyvateľstva tvorili bezzemkovia, želiari. V roku 1828 žilo na slovenskom vidieku 140 tisíc poddanských a 138 tisíc želiarskych rodín, teda skoro polovica dedinského obyvateľstva tvorili bezzemkovia. Trend tohto procesu neovplyvnil ani patent o zrušení poddanstva (1853). Upevňovanie kapitalistických výrobných vzťahov v poľnohospodárstve brzdili rôzne prežitky feudalizmu, predovšetkým pretrvávajúca sústava veľkostatkov. V dôsledku tejto skutočnosti v roku 1910 z celkového pôdneho fondu na Slovensku 56,4 % pripadlo na hospodárstva s výmerou nad 100 katastrálnych jutár. Tieto predstavovali iba necelé 2 % všetkých hospodárstiev. Z celkového počtu roľníkov v slovenských stoliciach až 39,8 % vlastnilo menej než 5 jutár, 30,1 % 6–10 jutár, 21,1 % 11–20 jutár. To znamená, že zdrvujúcu väčšinu slovenského roľníctva tvorili drobní poľnohospodári a takmer polovicu obyvateľstva slovenských dedín predstavovali masy sluhov, bi-

rešov a sezónnych poľnohospodárskych robotníkov [*Mésároš 1971*].

Agrárnemu prostrediu Slovenska s relatívne veľkou rozdrobenosťou roľníckych hospodárstiev, s celkove slabým rozvojom priemyselnej výroby a s nedostatočne rozvinutým vnútorným trhom zodpovedal v dedinskom prostredí malovýrobný a polonaturálny až naturálny spôsob hospodárenia. Touto skutočnosťou bol poznačený aj sociálny ekvivalent poľnohospodárskej výrobnej jednotky, čiže roľnícka rodina, ktorá bola nielen sociálnou, ale aj hospodársko-výrobnou jednotkou. Za takejto situácie predstavovalo aj obydlie akúsi symbiózu sociálno-ekonomických funkcií, pretože muselo poskytnúť príslušníkom sociálno-výrobného kolektívu (rodine) jednak priestor na realizáciu najrozmanitejších potrieb bývania (biologické, spoločenské, obradové a ďalšie aktivity), a potom aj priestor na realizáciu najrozmanitejších zložiek hospodársko-výrobnej činnosti. V dôsledku týchto skutočností ustálili sa v poľnohospodárskom prostredí formy roľníckej hospodárskej usadlosti, ktorej súčasťou v intraviláne bol dvor s komplexom obytných a hospodársko-prevádzkových priestorov [*Botík 1975*].

Charakter hospodárskej činnosti pôsobil na celý rad zvláštností, ktorými sa diferencovalo roľnícke obydlie od nepoľnohospodárskeho. Napríklad od remeselníckeho, baníckeho, uhliarskeho, mlynárskeho atď. Zameranie hospodárskej činnosti však pôsobilo aj na zvláštnosti obydlia v samotnom poľnohospodárskom prostredí. Podľa toho, či v hospodárskom zameraní roľníka dominoval chov hospodárskych zvierat, pestovanie poľnohospodárskych plodín, alebo či v rámci týchto odvetví dochádzalo k špecializácii na určité druhy hospodárskych zvierat, či plodín, všetky tieto skutočnosti sa v menšej alebo väčšej miere odrazili na zvláštnostiach niektorých komponentov obydlia, predovšetkým v jeho hospodárskej časti.

Sociálne podmienky

Na formovaní znakov ľudového obydlia sa popri geografických a hospodárskych podmienkach významnou mierou podieľali aj sociálne činitele. Ich pôsobenie sa odrazilo predovšetkým na dispozičnom a funkčnom riešení obydlia, na jeho priestorovej rozvinutosti, honosnosti a reprezentatívnosti, ako aj na niektorých ďalších atribútoch.

Nepretržitý proces majetkovej diferenciácie roľníckeho obyvateľstva, ktorého dôsledkom bol nerovnaký rozsah hospodárskych usadlostí, ale aj značné množstvo bezzemkov, prejavoval sa v pestrej sociálno-triednej štruktúre poľnohospodárskeho prostredia. Popri malých a stredných roľníkoch existovala v ňom aj nepočetná vrstva dedinských boháčov, ktorá na svojich hospodárstvách zamestnávala sluhov a pri nárazových prácach aj ďalšie pracovné sily. Patrili sem aj masy dedinskej chudoby bez pôdy, z ktorých sa grupoval poľnohospodársky proletariát a sezónni poľnohospodárski robotníci, nachádzajúci obživu na veľkostatkoch a u bohatých sedliakov.

Majetková a sociálno-triedna diferencovanosť roľníckeho obyvateľstva sa pochopiteľne odrazila aj v rozmanitosti obydlia a spôsobu bývania tej ktorej sociálnej skupiny. Obydlia najbohatších vrstiev sa vyznačovali priestorovou rozvinutosťou a väčšou rozmernosťou v obytnej, ale hlavne v hospodárskej časti, čo si vynucoval väčší objem hospodársko-prevádzkových potrieb. Vysoký status manifestovali majetní sedliaci honosnosťou a reprezentatívnosťou svojich obydlí. Prejavovalo sa to v bohatom dekoratívnom stváraní domov, najmä na ich priečeliach, ako aj v existencii tzv. parádnej izby, zariadenej v danom prostredí najprepychovejším nábytkom, textíliami a ďalšími doplnkami interiéru. Možno sem zaradiť aj skutočnosť, že bohatí roľníci povoľovali ku stavbe svojich domov kvalifikovaných majstrov, vo svojom prostredí ako prví uplatňovali nové stavebné materiály, stavebné postupy a architektonicko-dekoratívne riešenia. Naproti tomu hospodársky najslabšie a nemajetné vrstvy bývali spravidla v priestorovo menej rozvinutých domoch, často nielen bez tzv. parádnej izby, ale aj bez komory a s obmedzeným počtom hospodárskych objektov. Obydlia týchto sociálnych skupín mávali iba skromné alebo žiadne výtvarné prvky. Z hľadiska uplatnených stavebných materiálov a postupov, ako aj z hľadiska ich dispozičného a funkčného riešenia, často predstavovali retardované alebo aj núdzové obydlia [*Podoba 1990*]. Typologicky zvláštnu kategóriu obydlí v poľnohospodárskom prostredí reprezentujú byty tzv. bercov, komenčiašov, sezonárov a ďalších poľnohospodárskych robotníkov na veľkostatkoch a majeroch. Pozostávali spravidla z jedného až dvoch priestorov, často obývaných aj viacerými domácnosťami.

Vzhľadom k tomu, že sociálno-výrobným ekvivalentom roľníckej hospodárskej usadlosti bola rodina, stávala sa aj ona determinujúcim činiteľom rôznorodosti foriem obydlia v poľnohospodárskom prostredí. Na Slovensku sa na prelome 19. a 20. storočia vyskytovali dve základné formy rodiny. Malá rodina a rozšírená rodina, nazývaná aj veľkorodina [*Švecová 1997*]. V mnohých situáciách malé aj rozšírené rodiny bývali v totožných formách obydlia, ktoré aj využívali identickým spôsobom. V niektorých situáciách rozšírené rodiny modifikovali funkciu niektorých priestorov obydlia, v akom žili aj malé rodiny. Za určitých okolností, predovšetkým v prípadoch mimoriadne rozvetvenej početnosti a príbuzenskej štruktúry, rozšírené rodiny vytvárali zvláštne formy veľkorodinných obydlí. Z dispozičného hľadiska sa vyznačovali priestorovým rozvinutím obydlia malej rodiny, v ktorom sa objavovali početné regionálne formy.

Na rozmanitosť domových foriem vplývali aj niektoré diferencie v dedičsko-právnych normách. Na Slovensku podľa praxe obyčajového práva a neskôr aj podľa kodifikovaného práva, rodinný majetok dedili všetci mužskí potomkovia, a to rovnakým dielom. Podielnici mali nárok na reálnu časť majetku nielen v extraviláne, ale aj v intraviláne, teda aj nárok na časť dvora a časť obydlia. Pokiaľ bola možnosť rozširovať intravilán obce, alebo deliť dvory na menšie, avšak samostatné časti, rozdelené rodi-

ny preferovali a aj uplatňovali rezidenčnú samostatnosť. Ich novopostavené domy mávali typologické znaky obvyklých foriem obydlia malej alebo rozšírenej rodiny. V prípadoch, keď nebola možnosť získať obydlie na samostatnom dvore, vznikali v dôsledku rodinného a majetkového delenia aj zvláštne formy obydlia rozdelených rodín, ktoré sa typologicky diferencovali od foriem obydlia malých i rozšírených rodín. Najčastejším riešením boli združené formy a spoločnícke formy obydlia rozdelených rodín. Združené formy vznikali v situáciách, keď si viaceré rozdelené rodiny postavili samostatné rezidenčné jednotky v jednom stavebnom objekte a pod spoločnou strechou. Mohli mať formu dvojdomov, štvordomov alebo dlhých domov. Spoločnícke formy obydlia vznikali v situáciách, keď rozdelené rodiny nemali možnosť rezidenčného osamostatnenia, takže zotrvávali aj naďalej v pôvodnom obydlí ako pred rozdelením, pričom neporušovali ani jeho dispozičné a ani funkčné riešenie [*Svecová 1966; Botík 1981*].

Historické podmienky

Formy ľudového obydlia na Slovensku z konca 19. a začiatku 20. storočia sú výsledkom dlhodobého a zložitého vývoja. Na formovaní jeho znakov sa podieľali nielen geografické, hospodárske a sociálne činitele, ale aj rôznorodé okolnosti historického vývinu nami sledovaného priestranstva.

Územie Slovenska ako sústava vysočín, kotlín a nížin sa v dôsledku zásahu človeka do pôvodných pomerov prírodzenej krajiny postupne menilo z prírodnej krajiny na krajinu kultúrnu. Lenže zásah človeka do prírodných pomerov neprebiehal rovnako intenzívne ani v priestorových, ani v časových reláciách. Proces osídľovania Slovenska sa uskutočnil vo viacerých historických epochách. Zaľudnenosť nížin kontinuitne pretrváva od mladšej doby kamennej (neolit). Osídlenie niektorých horských kotlín potvrdzujú nálezy z doby bronzovej. Avšak systematické osídľovanie pohorí a horských údolí spadá do čias tzv. veľkej kolonizácie v 12. a 13. storočí. Proces osídľovania Slovenska pokračoval kolonizáciou na valašskom práve z 15. a 16. storočia, chorvátskou kolonizáciou v 16. – 17. storočí a zavŕšil sa kopaničiarskou kolonizáciou, spadajúcou do obdobia 16. až 19. storočia.

Jednotlivé etapy procesu osídľovania Slovenska sa výrazným spôsobom odrazili na sídelných formách dedín. Vyslovené však boli aj viaceré teoretické stanoviská o vplyve základných kolonizačných epoch na formy obydlia, predovšetkým na ich dispozičné a funkčné riešenie [*Frolec-Botík 1983*], k čomu sa vrátime v ďalších častiach tejto štúdie.

Pri osvetľovaní úlohy historických činiteľov osobitnú pozornosť si zasluhuje skutočnosť, že Slovensko bolo v jeho historickom vývine začlenené do viacerých štátnych útvarov. Do konca 9. storočia bolo nami sledované priestranstvo integrálnou súčasťou Nitrianskeho kniežatstva aj včasnofeudálneho štátu Veľkej Moravy. Od začiatku 10. storočia bolo územie dnešného Slovenska začlenené do vznikajúceho štátneho útvaru starých Uhrov, v ktorom zotrvalo až do rozpadu Rakúsko-Uhorskej monarchie. Od roku 1919 bolo Slovensko súčasťou Česko-slovenskej republiky, čo trvalo do roku 1993, keď po rozdelení Českej a Slovenskej federatívnej republiky vznikla Slovenská republika.

S vývinom historických pomerov Slovenska je bezprostredne spätá aj pestrá etnická štruktúra tunajšieho obyvateľstva. Okrem slovenského etnika výrazné zastúpenie tu majú aj príslušníci maďarskej, rusínskej, rusínsko-ukrajinskej, rómskej, a v minulosti aj nemeckej a chorvátskej národnosti. Doterajšie poznatky o ľudovom obydlí na Slovensku potvrdzujú, že na rozmanitosti jeho foriem sa významnou mierou podieľali aj etnické činitele, k čomu sa taktiež ešte vrátime.

Sídelná krajina a typy sídiel

V priebehu historického vývoja ľudia svojou činnosťou postupne pretvárali prírodné prostredie na umelé a prírodnú krajinu na krajinu kultúrnu. Výraznou súčasťou kultúrnej krajiny sa stali ľudské sídla. „Sídlo je najvšeobecnejšia sociálno-priestorová podmienka života spoločnosti, ktorou ľudia realizujú svoj vzťah k prírode (výroba materiálnych hodnôt), reprodukujú svoj život a utvárajú svoje vzťahy (spoločenské vzťahy) vo vzájomnom spolunažívaní" [*Pašiak 1980: 12*]. Vznik a formy ľudských sídiel sú historicky podmienenými javmi. Počiatky vytvárania trvalých sídiel sú spaté s neolitickou revolúciou, ktorá povýšila poľnohospodárstvo na rozhodujúci zdroj obživy, čím vznikli predpoklady k prechodu od nomádstva k usadlému spôsobu života. Každá nasledujúca epocha v rozvoji spoločnosti vtláčala svoju pečať aj formám trvalých sídiel.

Pri skúmaní otázok genézy súčasného osídlenia a vytvárania dnešných sídiel na území Slovenska je potrebné vychádzať už z obdobia tzv. sťahovania národov po páde Rímskej ríše, keď sa na území Slovenska i v niektorých ďalších priľahlých oblastiach vytvára v priebehu 5. – 7. storočia kompaktné slovanské osídlenie. V 7. storočí sa z týchto slovanských predkov sformoval kmeňový zväz označovaný ako Samova ríša. Neskôr vzniklo Nitrianske kniežatstvo, ktoré sa stalo súčasťou vyspelého štátneho útvaru – Veľká Morava. Do tohto obdobia spadá formovanie včasnofeudálnej spoločnosti s rozvíjajúcou sa poľnohospodárskou a remeselnou výrobou, ktoré bolo sprevádzané procesom premeny rodových občín na susedské občiny. Archeologické doklady zo Slovenska, Moravy a Zadunajska svedčia o existencii vyspelej sústavy sídiel na veľkomoravskom území. Z roľníckych susedských občín vznikali trvalé sídla dedinského charakteru. Široké územie poľnohospodárskych dedinských sídiel dopĺňovala sieť kniežacích hradísk s rôzne špecializovanou remeselnou výrobou. Viaceré z takýchto hradísk, ako napr. v Nitre, Bratislave, Mikulčiciach, Pohansku, ale aj inde, nadobudli osobitné centralizované postavenie, pretože okrem remeselnej výroby a výmeny tovarov sústreďovala sa v nich aj správa väčšieho územia, ako aj centralizovaná politická a vojenská moc. Takéto rozvinuté hradné centrá možno charakterizovať ako vývojový predstupeň neskorších stredovekých miest. Ďalší kontinuitný vývin veľkomoravskej sídelnej štruktúry bol prerušený príchodom starých Uhrov do Dunajskej kotliny na konci 9. storočia. S ich postupným usadzovaním sa v tomto priestranstve bol bezprostredne spätý rozpad Veľkej Moravy a v priebehu 10. storočia aj vznik uhorského štátu. Týmito skutočnosťami bola narušená etnická kompaktnosť slovanského osídlenia na našom území a začala sa tisícročná etapa slovensko-maďarského spolužitia. Zároveň vznikli aj kvalitatívne nové podmienky pre ďalší vývin sídelnej sústavy. Jej základné princípy vyrastali jednak zo zložitých súvzťažností slovanskej poľnohospodárskej a remeselnej kultúry s pastierskou kultúrou staromaďarských kmeňov, ako aj z celkových zmien sociálno-triednej štruktúry rozvíjajúcej sa feudálnej spoločnosti [*Kučera 1971, Habovštiak 1985, Čaplovič 1998*].

Základnými útvarmi sídelnej sústavy Slovenska po jeho začlenení do uhorského štátu boli hrady, podhradia, mestá a dediny. Každej z týchto sídelných foriem prislúchala špecifická funkcia a sústreďovali sa v nich odlišné sociálne triedy a vrstvy feudálnej spoločnosti.

Stredoveké hrady vznikali na miestach predchádzajúcich slovanských hradísk, ale aj na nových miestach, výhodných z hľadiska bezpečnosti a spravovania určitého územia. Boli sídlami najväčších pozemkových vlastníkov, ich osobného služobníctva, úradníkov a vojenských družín a mali spravidla nevýrobný charakter. Preto počas ich jestvovania dôležitú úlohu v sídelnej sústave zohrávali podhradia, ktoré boli úzko späté so životom hradného spoločenstva. Podhradia boli osadami, v ktorých sa sústreďovali rozličné špecializovaní remeselní výrobcovia, obchodníci a širší okruh hradného služobníctva. Spravidla bývali aj trhovými strediskami.

V období od 13. storočia sa na Slovensku vytvorila aj rozvinutá sústava mestských sídiel. Územie Slovenska malo oblasťou väčšiu koncentráciu mestských sídiel v rámci celého Uhorska. Na tejto skutočnosti sa okrem nerastného bohatstva a významných obchodných ciest podieľala aj hospodárska a sociálna rozvinutosť domáceho slovenského obyvateľstva, ktorého počiatočný mestotvorný proces od 12. a 13. storočia posilnili aj nemeckí, talianski, poľskí a českí kolonisti. V sídelnej sústave feudálnej spoločnosti plnili mestá početné a špecifické hospodárske, sociálne, tovarovo-výmenné, vzdelávacie, kultúrne a mnohé ďalšie funkcie. Z toho vyplývala aj skutočnosť, že sa v nich sústreďovalo obyvateľstvo najrozličnejších sociálnych vrstiev a profesionálneho zamerania, spravidla mimo poľnohospodárskeho charakteru [*Verešík 1974*].

V priebehu celého obdobia feudalizmu, ako aj v nasledujúcich obdobiach, najpočetnejšie zastúpeným útvarom sídelnej štruktúry boli dediny. Väčšina z nich pochádza zo stredoveku. Ich vznik je spätý s poľnohospodárskou činnosťou. Dedinské sídla sa budovali v nížinách s dostatkom úrodnej pôdy. Najvhodnejšie podmienky na osídlenie poskytovali nížiny juhozápadného a juhovýchodného Slovenska, západná časť Myjavskej pahorkatiny a juhoslovenské kotliny. Na starom sídelnom území Slovenska, kontinuitne osídlenom od neolitu, osady sa vyvíjali z akéhosi malého rodového jadra, ktoré sa rozrastalo majetkovým a rodinným delením. Takémuto vývinu zodpovedá typ hromadnej osady, vytváraný bez nejakého princípu plánovitosti. Historicky mladšie osady z obdobia stredoveku vznikali plánovitým osídľovaním skupinou rodín v čase, keď sa už hospodárilo na rodinných usadlostiach. Z ich pôdorysu sú zrejmé princípy určitej plánovitosti. Takýto charakter majú tzv. dediny pri hradskej, v ktorých sú domy zoradené po oboch stranách cesty. Tvarovo a geneticky príbuzné sú ulicovky. Osobitným druhom ulicoviek sú potočné radové dediny, reagujúce na miestne hydrografické pomery. K týmto pôdorysným typom sú blízke aj dediny s návsom rôzneho tvaru, do ktorej vyúsťujú všetky cesty a sú tu sústredené aj verejné budovy – kostol, škola, dom richtára, požiarna zbrojnica. Mladšieho pôvodu sú reťazové dediny. Vznikali v 14.-16. storočí pri kolonizovaní horských oblastí. Každému osadníkovi bol pridelený pás lesa, ktorý mal premeniť na oráčinu. Tak vznikala jedna usadlosť vedľa druhej a tiahla sa celým chotárom osady pozdĺž hlavného údolia či potoka. Reťazové dediny vznikali aj v súvislosti s valašskou kolonizáciou v 14. – 18. storočí. Najmladšiu formu kompaktných sídiel reprezentujú parcelačné osady, ktoré vznikali na rozparcelovaných veľkostatkoch, zväčša po prvej svetovej vojne.

S mladšími kolonizačnými procesmi sú späté formy roztratených sídiel. Pozostávajú z osamotených obydlí alebo z menších zoskupení domov. Majú rôzne pomenovania – kopanice (západné Slovensko), lazy (Hont, Novohrad, Podpoľanie), štále (okolie Novej Bane), kolešne (Gemer), chalvarky (Kysuce), rale (Orava) a iné. Vyskytujú sa bez sústredených jadier (Orava, Kysuce), alebo majú sústredené jadrá (Myjavská pahorkatina, Podpoľanie, Hont, Novohrad, Gemer). Často majú patronymické (rodové) pomenovania podľa prvého osadníka. Mnohé vznikali zmenou sezónnych stavieb na trvalé obydlia v súvislosti s rodinným a majetkovým delením. Geneticky sú späté s mladším kolonizačným procesom 16. – 19. storočia, nazývaným kopaničiarska kolonizácia [*Verešík 1974*].

Jednotlivé formy a s nimi spätý celkový ráz sídiel premietal sa aj do spoločenského života dedinčanov, ako aj do mentálnych daností ľudí jednotlivých regiónov. Odrazil sa aj na prejavoch susedských vzťahov, poznačených vzdialenosťou medzi jednotlivými dvormi, ktoré predstavovali spojivo medzi rodinnými usadlosťami a dedinskou pospolitosťou. Dôležitú spoločenskú funkciu plnili ústredia s kostolom, krčmou, obchodom a ďalšími verejnými ustanovizňami, ktorých rozloženie bývalo odlišné pri kompaktných a roztratených sídlach. Charakteristickou črtou spoločenských vzťahov medzi obyvateľmi kompaktných sídiel, dedinského ústredia a roztratených sídiel bolo nadraďovanie sa dedinčanov nad lazníkmi či štálo-

Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy: dimenze lidové kultury

Václav Frolec

Frolec Václav, 1991: Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy — dimenze lidové kultury. — Ethnologia Europae Centralis, I.

Kulturní jednota Evropy souvisí s pojetím jednoty kultury v její různorodosti. Je postavena na vědomí společného základu, v němž jsou pevnými pilíři antická kultura a křesťanství. Lidová kultura evropských národů a jednotlivých částí Evropy je součástí, modalitou života evropského. Jedním z prvků evropského kulturního základu jsou rolnické zdroje. Střední Evropa je otevřeným a přechodným regionem z hlediska geografického i kulturního. Balkánský poloostrov tvoří kulturní most mezi Východem a Západem, Evropou a Asií.

Profesor PhDr. Václav Frolec, DrSc.,
Ústav evropské etnologie Masarykovy univerzity,
Arne Nováka 1, 602 00 Brno,
Československo

Současná Evropa má mnoho dimenzí. Leitmotivem se stává volání po identitě. O svou totožnost usiluje také střední a jihovýchodní Evropa, která v nové situaci po pádu totalitních režimů v bývalých tzv. socialistických státech hledá cesty svého vzestupu, vstupu a integrace v Evropě. Otázka identity Evropy a jejích částí patří k vývojové logice historie a kultury tohoto kontinentu. Neváhám dokonce říci, že je to problém filozofie, smyslu evropských dějin.

V čem spočívá kulturní identita Evropy?

Tato otázka souvisí se samotným pojetím jednoty kultury, kterou je třeba chápat jako jednotu v různorodosti. Rozdíly v jedněch sférách kultury nevylučují možnost její jednoty v mnoha jiných oblastech. V pojetí jednoty v různorodosti kultury vidíme východisko k pochopení evropského kulturního společenství. Kulturní identita Evropy je postavena na vědomí společného základu, v němž jsou pevnými pilíři antická kultura a křesťanství. Kulturní dualismus tu vyjadřuje především sféra západní (latinská) a východní (byzantská). Jedním z kořenů evropské kultury je rolnická kultura a agrární myšlení lidových vrstev evropských národních společenství. Důležité, mnohdy zásadní podněty, přinesly ostatní složky společnosti. Po tisíciletí je Evropa osobitým prostorem, v němž se projevuje myšlení a činnosti, cílící k proklamaci evropské kulturní jednoty. Protichůdně, integračně, častěji však dezintegračně, působily myšlenky slovanské, germánské, románské a jiné jednoty, založené na povědomí společného původu, jazykové příbuznosti a společných kulturních znaků. Ty vedly k politickým hnutím typu panslavismu a pangermanismu, která byla z historického hlediska utopií (*Burszta* 1985: 158). Evropská kultura se vyvíjela a vyvíjí v kontextu kultury světové, jejíž je integrální částí, a v mnoha směrech dokonce vzorem. Vyznačuje se bohatostí proudů, zdrojů, základů a národních tradic. To ji — zejména s ohledem na minulost — odlišuje od značně unifikovaných civilizací Východu i kultur Afriky, a částečně také od současné kultury americké (*Dobroczyński—Stefanowicz* 1979: 159).

Existuje filozofie dějin lidové kultury?

Nesouhlasím s tvrzením, že lidová kultura nemá dějiny. Má je, probíhají však jinak, než jsme zvyklí chápat běžné události historického času. Jestliže tedy lidová kultura je historickou kategorií, lze hovořit o jejím dějinném smyslu, o její filozofii. Lidová kultura částí Evropy, skupin národů i jednotlivých etnických společenství nemá však pouze určitý jediný smysl. Má jich mnoho, a to v dynamice prostorových

Ethnologie Europae centralis
časopis o mezinárodních vztazích
— Střední Evropa —

i časových proměn. Český historik Josef Pekař svého času o smyslu dějin, o filozofii dějin napsal, že „nejde tu v podstatě o nic jiného než o poznání hlavních faktorů dějinného vývoje a výklad souvislostí jimi vytvořených" (*Pekař* 1990: 386). Jestliže aplikujeme tuto tezi na předmět našeho zájmu, můžeme říci, že lidová kultura evropských národů a jednotlivých částí Evropy je součástí, výrazem a obměnou, modalitou života evropského. Chceme-li vyložit smysl dějin lidové kultury, musíme pátrat po její genezi, historicko-vývojových tendencích, kontinuitě i diskontinuitě, kulturně prostorových, interetnických a dalších vztazích. A tu je naše snažení teprve na začátku. Je však třeba začít a nebát se rizika prohry. I počáteční neúspěch se může stát motorem dalšího rozvoje evropské etnologie.

Rolnické zdroje evropské kultury

Lze je obecně považovat za jeden z prvků evropského kulturního základu, na němž se podílely všechny vrstvy společnosti: šlechta, měšťané (řemeslníci, obchodníci), dělnictvo, rolnictvo. Rolnická kultura, zformovaná ve středověku, zahrnuje prostředky prvotního dorozumívání a nejranější formy symbolické kultury, jakými jsou jazyk, rituál vykonávaný pomocí gest, tanec a dramatické projevy, velmi často spojené s obřadem, znaky zvukové i vizuální (*Kloskowska* 1981: 317—318). Rolnická kultura vychází z agrárního myšlení, jehož podstatou je střídání ročních období, přírodních cyklů i period života člověka, s bohatou kulturou a respektováním kosmického řádu. Duchovní svět, rituálový systém i konkrétní pracovní činnosti směřují k prosperitě kolektivu. Tento starý kulturní základ nalezneme u všech evropských národů, patří k jejich kulturnímu společenství z období prvobytných společenských vztahů. Během feudálního sociálního rozvrstvení společnosti se rolnická kultura dostávala do nejrůznějších kontaktů a vztahů s kulturními projevy jiných společenských vrstev. S christianizací Evropy a s rozvojem státní organizace se v lidové kultuře začaly také uplatňovat prvky institucionálního druhého kulturního systému. Vzájemné působení lidové kultury rolnické a oficiální, křesťanské náboženské kultury mělo u jednotlivých evropských národů (nebo jejich skupin) své zvláštnosti. Obecným rysem byla symbióza pohanských a křesťanských prvků, propojení světského, profánního, s náboženským, sakrálním, ovlivnění institucionálního církevního života lokálním prostředím s rolnickou kulturou (kult lokálních světců, pronikání lidových obyčejů a obřadů do církevního ritu aj.), obohacení duchovního horizontu lidu. Křesťanské náboženství, během historického vývoje Evropy konfesionelně diferencované (katolicismus, protestantství, pravoslaví), se v určitých dobách stává jedním z etnokulturních znaků. Zásadně také ovlivnilo zasazení jednotlivých národů do politických a kulturních sfér, zejména ve směru členění Evropy na část západní a východní. Akčními středisky Evropy se staly východní Středomoří, Itálie, Pobaltí a oblast „staroevropská", jak se někdy označuje populační jádro evropského západu, sahající od pramenů Rýna přes povodí Maasy do Anglie. V „staroevropském" pásmu vyrůstala kulturní velikost Francie, Anglie a Německa (*Korčák* 1938: 40—44). Souhra vzájemného působení uvedených akčních center prvního řádu tvoří kulturní polohu střední a jihovýchodní Evropy.

Střední Evropa jako geografický a kulturní region

Střední Evropa je otevřeným a přechodným regionem z hlediska geografického i kulturního. Její vymezení bývá různé. Přidržujeme se obecného pojetí střední Evropy jako území mezi Alpami a Karpatami na jihu, Baltem na severu; na východě a západě je toto území otevřené. Nejdůležitějším činitelem středoevropského reliéfu je hluboký pokles země mezi Alpami a Karpatami — panonská nížina, která se stala sběrnou oblastí středního Dunaje, k níž se koncentricky sklánějí z velké části země alpské, karpatské a dinarské. Je to nejrozsáhlejší říční bazén v Evropě, ohraničený horami. Střední Evropa byla dlouho evropskou periférií, neboť hlavní akční střediska byla na obvodu. Kolébkou evropské civilizace bylo až do středověku východní Středomoří.

středoevropském prostoru podunají. Jako celá střední Evropa, formovalo se toto území od pravěku jako přechodná kulturní zóna, v níž jednotlivé národní kultury absorbovaly různé kulturní elementy, dále je rozvíjely a obohacovaly. Vedle společných znaků, které vyrůstaly ze společného základu, vznikly na jednotlivých etnických územích více nebo méně výrazné zvláštnosti, které jsou projevem tvůrčích schopností podunajských národů. Proces kulturního ovlivňování zesílil zejména ve středověku a novověku.

Z historického hlediska představuje střední Podunají území někdejší římské provincie Panonie, přes jejíž západní část vedla tzv. jantarová cesta, která spojovala dnešní československé a polské území s římským světem. Po etnické stránce byla Panonie nejednotná. Předřímské obyvatelstvo se skládalo z ilyrských a keltských kmenů, mezi nimiž docházelo k vzájemnému míšení. Obyvatelstvo Panonie, zejména jeho keltská část, dosáhlo již před příchodem Římanů značného stupně hospodářského rozvoje. Římané usilovali o romanizaci domácího obyvatelstva. Dařilo se jim to především u rodové aristokracie. Mnohem pomaleji postupovala romanizace mezi prostým rolnickým a pasteveckým lidem, který si zachovával starý způsob života (*Oliva* 1959).

Ve 4. století po Kristu pronikají do Karpatské kotliny Slované. Historikové soudí, že na toto území se mohli Slované dostat jednak karpatskými průsmyky a podél Tisy a Dunaje, jednak ze Zakarpatí proti proudu Dunaje od východu. Šlo zřejmě o několik infiltračních a migračních vln, z nichž archeologie zachytila na východním Slovensku osídlení datované do 4. století a na Moravě předpokládá postup Moravskou branou nejméně ve 4. století a další pronikání až k Dunaji a také do západoslovenského Pomoraví. Výraznější se však zdají migrační proudy, které z oblasti podunajsko-potiské pokračovaly na západ proti proudu Dunaje a zasahovaly od 4. století jihozápadní Slovensko a starou Moravu, oblast Východní marky a snad i jižní Čechy (*Havlík* 1966: 103—104; *Chropovský* 1962: 217; *Poulík* 1948: 107; byl významnou událostí vznik moravské národnosti spadající do počátku 9. století, která se stala základní etnickou složkou Velké Moravy. Staří Moravané sídlili v rozsáhlé oblasti pořečí Moravy, Dyje, Váhu, Nitry, Hronu, Ipľu s přítokem Dunaje a v pořečí Slané a Hornádu (*Havlík* 1957: 501; *Rátkoš* 1958: 8—9). Po zániku Velkomoravské říše došlo k postupnému zániku moravské národnosti. Její západní větev splynula s pozdější českou národností. Na území východně od Moravy po Tisu se formovala slovenská feudální národnost, jejímž hlavním střediskem se stala nitranská oblast. Slované byli ve středním Podunají neměnným substrátem všech příchozích národů od doby římského císařství a jedním z nositelů kulturních tradic této části střední Evropy.

Dalším významným historickým činitelem v Karpatské kotlině byli od konce 9. století Maďaři, kteří se pak stali hlavními představiteli historického vývoje této oblasti. Přišli do Karpatské kotliny jako dobyvatelé, ustupující před tlakem jiných nomádů ze své jihoruské pravlasti, kde kočovali v úzké symbióze hospodářské, politické, kulturní s turkotatarskými Chazary. Po svém příchodu do Uher setrvali Maďaři při starém způsobu života, vyznačujícím se nomádským pastevectvím. Tak tomu bylo po celou polovinu 10. století až do roku 955, kdy utrpěli porážku od spojených českoněmeckých vojsk na Lechu, která znamenala zásadní obrat v jejich dějinách. Do tohoto období spadá také přechod Maďarů od života kočovného a pasteveckého k usedlému a rolnickému (*Váňa* 1954: 82—83). Po příchodu do Podunají se Maďaři usazovali mezi slovanským obyvatelstvem. Místní, vodopisné a katastrální názvy, které se uchovaly v listinách z 12. a 13. století, svědčí o tom, že až do druhé poloviny 12. století nebylo slovanské obyvatelstvo ještě asimilováno nejen na jižním Slovensku, ale také v Zadunají a v Potisí. V této době neexistovaly v Uhersku pevně uzavřené etnické celky, ani stálé etnické hranice mezi Slováky a Maďary. K tomu směřoval až vývoj v 13. a 14. století (*Stanislav* 1948; *Macůrek* 1934; *Fehér* 1957: 272—273).

Otevřená je otázka germánského osídlení rakouského Podunají do doby středověké německé kolonizace a podílu slovanského etnika na území starých podunajských Rakous v období od 6. do 12. století. Rozhodující úlohu v postupné germanizaci slovanského obyvatelstva na území dnešního Rakouska měla bavorská kolonizace probíhající od 7. do 12. století. Jejím důsledkem bylo narůstání bavorského obyvatelstva na starém území Východní marky na jih od Dunaje. Severně od řeky zůstává ještě v druhé polovině 11. století v poměru k přistěhovalým Bavorům značný počet moravského obyvatelstva. Slované ve Východní marce však stále více ztráceli svou etnickou odlišnost a splývali s Bavory. Tento proces vyvrcholil ve 12. století, kdy se Slované vzpomínají už jen ojediněle (*Havlík* 1963).

Z pozdějších etnických přesunů měla značný význam především středověká a novověká kolonizace německá, která zasáhla některé oblasti středního Podunají. Převážně lokálního charakteru byly mladší kolonizační vlny, jako charvátská kolonizace ze 16. a 17. století v Dolním Rakousku a Burgenlandu, v Maďarsku, na západním Slovensku a jihovýchodní Moravě.

Zvláštní kulturní funkce v středoevropském prostoru plnily Karpaty, zejména jejich západní část. Základní vrstvu západokarpatského obyvatelstva tvořil slovanský rolnický lid, který postupoval z jihu a severu údolími řek do horských území Karpat. Do vývoje osídlení Karpat významně zasáhla středověká a novověká německá kolonizace (zejména v oblasti Spiše a Sedmihradska) a především tzv. valašská kolonizace spojená s pastýřským životem. Počátky této kolonizace, založené na valašském právu, spadají v západních Karpatech do posledních desetiletí 15. století a do počátku 16. století. Kolonizace pokračovala i ve stoletích následujících. Dotvořila etnický obraz západokarpatské oblasti, jehož sledování má mimořádný význam pro studium vztahů rumunsko-slovanských, německo-slovanských, maďarsko-slovanských, mezislovanských (ukrajinsko-polsko-slovensko-českých) i maďarsko-rumunských (*Macůrek* 1958: 326). Vývoj osídlení západních Karpat vedl k prolínání kultury rolnické a pastevecké. Specifické pastýřské projevy se promítly ve způsobech zpracování mléka a mléčných produktů, v duchovní kultuře, v obřadech, stavitelství, oděvu, výtvarném umění, ve folklóru.

Jestliže Karpaty oddělovaly kulturní střediska nižšího řádu, pohoří Alp se rozkládá mezi dvěma neobyčejně intenzívními akčními centry — mezi Itálií a Porýním. Kulturní poloha obou horstev byla tedy podstatně rozdílná. Alpy přes svoji větší absolutní výšku, a to jak v horských hřebenech, tak v průsmycích, byly menší překážkou pohybů obyvatel a jejich kulturních styků než Karpaty. Alpy zprostředkovávaly šíření kulturních jevů jihoevropských na území střední Evropy. Vzpomeňme alespoň přínos alpských zemí do technického rozvoje středoevropské roubené architektury, přes Alpy se dostal do střední Evropy římský oteplovací systém s kamny, s tímto proudem souvisí rozšíření zděných komínů v panské, měšťanské i rolnické středoevropské kultuře a další jevy (*Schepers* 1967: 1—27; *Frolec* 1974). Tímto způsobem se dostaly do slovanského prostředí kulturní jevy jihoevropského původu s německými názvy.

Balkán jako historicko-etnografická oblast

Balkánský poloostrov tvoří kulturní most mezi Východem a Západem, mezi Evropou a Asií. Determinujícím činitelem pro vznik osobitého historicko-etnografického regionu byl geografický charakter a poloha Balkánu. Geografický organismus poloostrova tvoří kompaktní masu, kterou na severu spojuje s evropským kontinentem dinarský masiv (pojící se na jižní Alpy) a karpatskobalkánský oblouk. Pohoří na severu Balkánského poloostrova netvořila vůči ostatní Evropě bariéru, nýbrž pojítko. Stejnou funkci plnily řeky Dunaj a Sáva. Na jihu je Balkánský poloostrov vázán Egejským mořem k Malé Asii a široké oblasti mediterránní. Jovan Cvijić hovoří o euroasijském charakteru Balkánského poloostrova (*Cvijić* 1922: 14). Severojižní geografická otevřenost, dotvářená na západě Jaderským mořem a na východě Černým mořem, znamenala v his-

torickém a kulturním vývoji vliv nejrůznějších proudů, přispívajících k formování Balkánského poloostrova jako výrazné a osobité historicko-etnografické oblasti. Kulturní vliv umožněný geografickou otevřeností Balkánu vůči blízkým i vzdáleným zemím se projevoval od pravěku až do novověku. Jeho výrazem bylo třeba šíření základních kulturních plodin, vinné révy, domácích hospodářských zvířat, způsobů zavodňování, řady technologií a pracovního nářadí z asijské oblasti. Sem spadají kulturní prvky, které lze označit jako mediterránní: používání mezka a osla jako hlavních tažných zvířat, nošení nádob a zavazadel na hlavě, nářadí a technologie při sklizni a zpracování oliv a tlačení oleje, osobité prvky ve vinařství (*Frolec* 1979: 461 až 473), způsoby mlácení obilí pomocí dobytka aj. Milovan Gavazzi považuje za mediterránní kulturní projev také dalmatské „diple" (dudy), hudební nástroj, jehož analogie známe nejen z vnitrozemí Balkánského poloostrova, ale také ze Sardinie a severního pobřeží Afriky (*Gavazzi* 1930). Takový charakter mají rovněž zvláštní kamenné stavby kopulovitého tvaru, rozšířené po celém jugoslávském pobřeží Jadranu, a také v Itálii, Španělsku, Švýcarsku aj. Z kontaktu dinarského pohoří s Alpami vzešlo rozšíření některých kulturních prvků alpského původu (například v lidové architektuře Bosny a severozápadního Charvátska, v tradičním oděvu charvátských pastýřů, v lidových obyčejích). Pastýřskými kulturami se Balkán úzce propojil s karpatským pohořím. Zprostředkující úlohu mezi oběma regiony hrálo Podunají, příznačně označované jako „kontaktová zóna setkání národů", umožňující pronikání kulturních vlivů panonských na Balkánský poloostrov a „balkanismů" do středoevropských zemí.

Naznačenými cestami pronikaly na Balkán z jihu a východu kulturní vlivy orientální, ze západu a jihozápadu (od Jaderského moře) prvky západoevropské kultury; jejich nejvýraznějším projevem je na poloostrově katolické náboženství a latinská abeceda (*Cvijić* 1924: 33). Kulturní ovlivňování středoevropské, uplatňující se zejména od konce 18. století, směřovalo na poloostrov především z dunajské a alpské oblasti (*Cvijić* 1922: 150—151). Evropský význam v tomto kulturním prostoru připadl městům Vídni a Budapešti.

Geografický ráz Evropy a jejích částí značně ovlivnil charakter lidových kultur. Evidentní je to zvláště v hmotné kultuře. Uveďme alespoň příklad. Již od neolitu vzniklo na území Evropy několik pásem, vzájemně se odlišujících užitím stavebního materiálu. Okrajová území jižní, západní a severní Evropy vytvářela zónu kamenných staveb, v jihovýchodní Evropě bylo rozšířeno hliněné stavitelství a na ostatních územích převládalo dřevo (*Schlette* 1958: 146—147). Mezi těmito hlavními zónami existovala smíšená pásma. Dřevo převládalo v krajích s listnatými a jehličnatými lesy, hlína na travnatých stepních územích, kámen v mediteránních a atlantických oblastech. Na geologickém složení půdy byl závislý výskyt podzemních forem obydlí, jak je patrno například z podunajského pásma zemnic. V tomto smyslu český architekt Karel Honzík napsal: „Proto máme vždy dojem, jako by sama příroda tvořila venkovský dům, jako by kamenné dalmatské domy rostly z vápencového masivu Velebitu nebo jako by došková střechy našeho venkova rostly z obilných polí" (*Honzík* 1976: 328). Už ve středověku se v Evropě vyhranily tři základní zóny se specifickými druhy otopného zařízení: pro východní Evropu se stala typickou formou topeniště pec, v západní, jihozápadní a jihovýchodní Evropě převládlo otevřené ohniště a krb, v severoevropském a středoevropském území došlo k spojení ohniště a pece v jeden celek (*Schepers* 1954: 361—362; *Meier-Oberist* 1956: 76; *Moszyński* 1967: 529—539). Tato závislost na přírodních podmínkách je zvláště markantní v zemědělství. Není například pochyby o tom, že rozšíření oradla zvaného socha na severoruském území souvisí s výskytem písčitých půd. Tak bychom mohli příklady rozmnožovat.

Značná závislost kulturních jevů je také na hospodářských poměrech. Jde o všeobecně známou skutečnost, kterou není třeba rozvádět. Zasahuje dokonce i do sféry duchovní. V krajích osídlených Slovany vystupuje jako mocný ochránce dobytka svatý Jiří. Zatímco u jižních Slovanů

jsou to především ovce, k nimž se váží obřadní úkony ve svátek tohoto světce, u východních Slovanů a části západních Slovanů stojí v popředí hovězí dobytek. V panonských a alpských krajích se svatý Jiří považuje také za patrona koní. Jde tu o zřejmou souvislost s charakterem chovu dobytka na jednotlivých územích a jeho kulturním významem.

Antické kulturní tradice

Antická kultura se stala základem kultury celé Evropy. Od 2. století po Kristu rolnictví zemí ležících mimo hranice římského impéria, například Irsko, západní Skandinávie, německé Poohří a některé kraje jihovýchodní Evropy začaly široce přijímat římské vlivy. Objevilo se tu Římany propagované rolnické nářadí, nové druhy pěstovaných rostlin i chovu dobytka, některé nářadí a techniky řemeslnické (*Wróblewski* 1964: 71). Do střední Evropy postupovaly řecko-římské vlivy nejen ze západu, ale také prastarou cestou od jihovýchodu.

Antické tradice vystupují zřetelně například v evropské vinohradnické kultuře. Rozhodující úlohu tu měli Římané. Dosud málo je znám konkrétní přínos Keltů, Ilyrů a Tráků do rozvoje vinohradnictví v Evropě. S antickou kulturní vrstvou souvisí cyklus vinohradnických prací a základní postupy, které jsou s nimi spojeny, rozšíření některých odrůd vinné révy, základní typy vinařských nástrojů a nářadí. V antických tradicích patrně také pramení některé jevy vinařského obyčejového práva a lidových věrských představ.

Na antickém základě se v Evropě formovaly kulturní zóny. Ve vinohradnické kultuře můžeme vydělit tři: západoevropskou, středoevropskou a balkánskou. Tyto zóny vedle společných znaků, vycházejících z antického podloží, vykazují některé zvláštní prvky v odrůdách vinné révy, vinohradnickém nářadí, vinařské technologii a v duchovní kultuře vinařů. Od západoevropské a středoevropské zóny, které mají hodně společných rysů, odlišuje se v řadě osobitých projevů vinohradnictví balkánské. Mezi ně patří udržování archaických forem vedení révy, rozšíření červených odrůd vína, speciální technologie zpracování a konzervace vína, absence vinařských lisů a zvláštních staveb v centrálních regionech Balkánského poloostrova. Balkánské vinohradnictví projevuje řadu souvislostí s vinařstvím na Předním Východě. Mezi uvedenými zónami evropské vinohradnické kultury existovaly po staletí neustálé styky a docházelo k vzájemnému ovlivňování. Působení západoevropského vinohradnictví na vinohradnickou kulturu střední Evropy je nejzřetelnější v rozšíření některých odrůd vína a zejména v kultu vinařských patronů, který se dostával na středoevropská území vlivem intenzívního tlaku katolické církve. V jiné podobě se promítlo náboženské vyznání obyvatel ve vinohradnické kultuře balkánských zemí. Islám orientoval pěstování vinné révy na konzumaci a na výrobu moštů, křesťanská vyznání podporovala produkci vína. Vliv speciálních projevů balkánského vinohradnictví (včetně vinohradnictví rumunského) zasáhl do střední Evropy především na území Maďarska a Burgenlandu. V některých projevech vinohradnické kultury, zejména ve způsobech skladování vína a jeho transportu, se jeví jako základní zonální předěl geografické rozdělení Evropy na část jižní a severní. Středoevropská vinohradnická oblast zahrnuje vinařské regiony v Dolním Rakousku, Burgenlandu, na Slovensku, v Maďarsku, na Moravě, v Čechách a v Německu. V některých znacích (lisy, vinohradnické stavby a nádoby) se k ní pojí západní Rumunsko a Moldávie. Středoevropské kulturní společenství se projevuje v hmotné kultuře, v právních předpisech a zvyklostech, ve vinařských obyčejích a slavnostech, v duchovní kultuře vinařů (*Frolec* 1985: 13—52).

Kulturní model vytvořený a rozvíjený Římany v dnešní Itálii byl jimi přenesen a adoptován v římských provinciích v západní i střední Evropě. Římané pojali do tohoto modelu všechny výdobytky tehdejšího civilizovaného světa, zejména Řecka, ale také Blízkého a Dálného východu. Lidové kultury středoevropského regionu v podstatě kontinuují od středověku tento model ve všech strukturálních vztazích (*Wróblewski* 1964: 73—78). Antika zachovala Evropě velké kulturní dědictví. Filozof Jan Pa-

ka ve svých úvahách o „svérázu evropské kultury" obrací pozornost k duchovnímu horizontu ve vztahu k antickému dědictví. Hovoří o „starosti o duši", která se přetvářil skrze dvě velké dějinné katastrofy: pád řecké „polis" a římské říše. Antické dědictví napomáhalo, aby se obě katastrofy proměnily z ryze negativních rysů v pokusy o překonání toho, co sklerotizovalo a bylo života schopno v aktuálních historických podmínkách, a v přizpůsobení a zároveň generalizaci evropského dědictví. „Starost o duši" — říká Patočka — „je tedy tím, co vytvořilo Evropu" (*Patočka* 1990: 92—93). A tím se už nastoluje další závažná otázka.

Mentalita historických epoch a lidová kultura

Člověk i kulturní hodnoty, které vytváří, se v historickém čase mění. Evropan (jako příslušník určitého etnického společenství) 14. a 15. století měl jinou mentalitu než Evropan 16. a 17. století či 18., 19. a 20. století. V souvislosti s tím se měnil i jeho kulturní horizont. V středověvropských poměrech to nebyl jen pokrok ve výrobě, objevy, vynálezy, civilizační procesy ve způsobu života. Především to bylo duchovní klima doby. Ve středověku se kulturní život odvíjí v duchu křesťanského učení zasahujícího do každodenního života společnosti. Ke kultuře všedního a svátečního dne patří pravidelná návštěva kostela, bohoslužeb, kázání, církevní slavnosti, procesí, poutí. Na způsob života lidí středověku je proto nutno nazírat přes tento hodnotový systém. Ruský vědec A. J. Gurevič v knize *Kategorie středověké kultury* v tomto smyslu píše: „Ignorujeme-li hodnotový systém, který je základem světového názoru středověkých lidí, nemůžeme pochopit ani jejich kulturu. Nejrozšířenějším a nejpopulárnějším žánrem jsou v té době legendy (životy světců), nejtypičtější ukázkou architektury chrámy, v malířství převládají obrazy světců, v sochařství biblické postavy. Středověcí mistři, literáti i výtvarníci pohrdají zřetelnými konturami pozemského světa, který je obklopuje . . ." (*Gurevič* 1978: 10; *Gurevič* 1981.) Staré pohanské představy se dostávají do kontaktu s křesťanskou duchovní kulturou. V českých zemích o tom vydává přesvědčivé svědectví učený benediktinský mnich Jan z Holešova. Jeho traktát o Štědrém večeru zaznamenává vánoční obyčeje z doby císaře římského a krále českého Karla IV. Je to jedinečná památka evropského významu, která je spolehlivým pramenem k poznání duchovní kultury středověku i kontinuity obyčejové tradice mezi středověkem a novověkem (*Frolec* 1988: 48—54). V středověvropském prostoru se ve středověku ve všech zemích šíří a nabývá obliby mariánský kult a slavnosti Božího těla. Vedle křesťanské kultury žije intenzívně lidová smíchová kultura, která tlumočí docela jiný, výrazně neoficiální aspekt světa, člověka a lidských vztahů. Jde o jakousi současnou existenci dvou světů. Bez zřetele k ní nelze pochopit kulturní povědomí středověku, ani kulturu renesance. Ignorovat nebo nedocenit smějící se středověk, svátky bláznů, hlupáků (festa Stultorum, Fallorum, Fatuorum, fêtes de fons) znamená zkreslit obraz tehdejšího vývoje evropské kultury (*Bachtin* 1975: 8; *Frolec* 1984: 9—17). Stopy tohoto středověkého smíchu nalezneme v tradici masopustních karnevalů, v královských svatodušních obřadních průvodech aj. (*Frolec* 1990: 66—74; *Frolec* a kol. 1990). Období vrcholného středověku 13. až 15. století je důležitým mezníkem ve vývoji středověvropské lidové kultury. Dalo základ tradičním formám lidové kultury předindustriálního období, jak je známe z recentních dokladů posledních století. Ekonomické změny, označované jako středověká technická revoluce, projevily se v středověvropských zemích ve způsobu hospodaření v lánovém systému, v zavádění dokonalejších pluhů, v organizaci rolnického dvora, v celkovém vzhledu zemědělských osad. V tomto období také krystalizovala půdorysná skladba vesnického domu na území českých zemí, Slovenska, Maďarska, Rakouska a jinde. Vedle oficiální šlechtické kultury se hlásí o slovo kultura měšťanská, vedle lidové rolnické kultury vzniká osobitá kultura městského lidu — drobných řemeslníků, obchodníků, městské chudiny. Lidovou kulturu středověku známe bohužel jen málo. Už proto,

že feudalismus, jak se vyjádřil J. le Goff — „je svět gest, ne psaného slova". O vlastních projevech lidových vrstev středověké společnosti dobová literatura mlčí. Mnohé je nenávratně ztraceno. Evropské etnologii se nabízí úkol spolu s historiky pátrat po mentalitě lidí doby gotické, renesanční i barokní, hledat duchovní dispozice období, která udávala svůj zvláštní ráz člověku, měla vliv na jeho snažení, myšlení a konání. Vždyť i zbožnost každé doby byla jiná, stejně jako se měnily náboženské představy: Bůh doby gotické je blízko člověku, i tomu prostému, Bůh renesance je skvělý monarcha, k němuž vede daleká cesta přes řetězy dvořanů, svatých, andělů (*Pekař* 1990: 392, 408). V tomto smyslu bude asi možné hovořit nejen o gotickém, renesančním a barokním umění, ale také o lidové kultuře historických epoch. Kontinuitu některých projevů lidové kultury lze předpokládat od gotiky až do romantismu. Zdá se, že v obou duchovních epochách se mentalita člověka spojovala právě v duchovním obzoru, v úsilí po svobodě, které se v různé podobě v evropském romantismu promítlo do rousseauovského „c'est la peuple de la campagne, qui fait la nation" („je to venkovský lid, který tvoří národ") a v konkrétní podobě do různorodosti národních hnutí 19. století. Lidová kultura historických epoch má tedy ve střední Evropě svůj vlastní smysl, svou filozofii.

Ve srovnání se situací ve střední Evropě lze vystopovat některé zvláštnosti filozofie dějin lidové kultury na Balkáně. Celkový charakter kultury balkánských národů ovlivňovala byzantská kultura, která se od středověku napájela z pramenů východních kultur a stala se, řečeno slovy Jovana Cvijiće, balkánskou kulturou par excellence, balkanismem (*Cvijić* 1924: 22). Jestliže byzantské vlivy jsou zcela zřejmé v oficiální kultuře a umění, jejich konkrétní projev v lidové kultuře, kromě náboženství, některých prvků lidového kroje a výtvarného umění, je dnes těžko identifikovatelný. Je však zřejmé, že už před vpádem osmanských Turků do balkánských zemí se byzantským prostřednictvím šířily na poloostrově kulturní vlivy turecko-orientální, patrné dodnes ve folklóru i v mentalitě balkánských národů. Osmanské ovládnutí Balkánu vyvolalo různorodé změny politické, etnické, sociálně ekonomické struktury jihovýchodní Evropy. Silně zasáhlo také do kulturního vývoje balkánských zemí. Po staletí trvající otomanská nadvláda nad balkánskými národy a euroasijská poloha poloostrova ovlivnily společenský a kulturní vývoj natolik, že od 15. století do století 19. měl Balkánský poloostrov více asijský než evropský vzhled. Výrazné kulturní proměny a nové podněty přineslo osvobození balkánských národů z osmanské nadvlády. Lidová kultura se v některých oblastech mnohdy přetavila natolik, že dnes už těžko rekonstruujeme její předchozí stav. Tak je tomu například s vesnickým domem a s lidovým krojem některých regionů Bulharska, jejichž dnešní charakter a podoba byly udány v době bulharského obrození druhé poloviny 18. a v 19. století. Prostředkem kulturního ovlivňování se na Balkáně stalo také náboženství. Pravoslaví sloužilo v některých částech poloostrova k šíření řeckých vlivů, islám prosazoval kulturní projevy turecko-orientální, katolicismus zprostředkovával středověvropské a západoevropské kulturní prvky. Duch křesťanství východního se odlišoval od křesťanství západního. Křesťanství východní mělo sklon k mystice, křesťanství západní je univerzálnější. Obojí lze chápat jako projev odlišností v mentalitě a životním stylu. V tomto procesu nabývá na kulturním významu vztah Východ—Západ.

Příklad východoevropské a západoevropské kulturní dimenze: mikulášský kult

Mikulášský kult získal nadnárodní postavení. Přijala jej řecká i latinská církev, všechny národy Evropy. Je spojen s biskupem z Myry v Malé Asii, kde se narodil po roce 300 po Kristu. Jeho životní osudy a legendy vyvolaly během několika málo století proslulost svatého Mikuláše, natolik, že se stal jedním z nejznámějších světců východní církve. Po převezení jeho ostatků do Bari v jižní Itálii roku 1087 proniká rychle mikulášský kult do západní Evropy. Značně k tomu přispěly cesty do „Svaté

země od konce 11. století, při nichž procházeli poutníci Itálií a byzantskou říší, hlavními středisky kultu svatého Mikuláše na Západě a na Východě. Patrně největší zásluhu na oblibě světce měli Normani, kteří v jižní Itálii poznali svatého Mikuláše jako patrona námořníků a přenesli jeho uctívání do severoevropských přímořských oblastí. Významným ohniskem šíření kultu v západní Evropě byla severní Francie, duchovní centrum severní poloviny středověké západní Evropy. Z jihoitalského města Bari postupoval mikulášský kult alpskými průsmyky, Pyrenejemi i Karpatami, velkými vodními a obchodními cestami se šířil po celém kontinentu. Hranice kultu probíhají od břehů jižní Evropy po baltické pobřeží. Přijali jej také Slované (*Meisen* 1931). Pod ruským vlivem, šířeným za výrazné podpory pravoslavné církve prostřednictvím klášterů, se kult svatého Mikuláše dostal do duchovní kultury ugrofinských národů. Vytvořil tu zvláštní symbiózu s domácími pohanskými božstvy a duchy. Někdy se křesťanský světec stává dokonce pohanským bohem, jemuž obětují zvířata a na jehož počest pořádají obětní hostiny. (V ugrofinských jazycích se Mikuláš nazývá Mikola-torem, Mikola-jume, tzn. Mikuláš-bůh.) Některé ugrofinské národy, například Čeremisi, připisovali svatým ruské církve větší moc než svým vlastním božstvům a duchům. Studium těchto vztahů rozšiřuje rámec badatelského pole evropské etnologie.

Kulturní výměna

Kulturní výměna probíhala v Evropě nejrůznějším způsobem a mnoha směry. Ze středoevropského a jihovýchodoevropského prostoru bychom mohli uvést četné příklady už z období počátečních kontaktů mezi jednotlivými národy. V maďarské rolnické a stavební terminologii nalezneme četné slavismy (*borona*, *boronafal*, *boronahúz*, *odlyog* aj.) (*Novák* 1962: 47). Ve slovanské terminologii, například krojové, ve folklóru jsou zase četné hungarismy. V moravské a slovenské vinařské terminologii nacházíme germanismy: *fryd* (z něm. Einfriedung), *rúna* (Rain), *greft* (z něm. graben), *preša* (Presshaus), *pres* (Presse), *hinšt* (Hengst), *vinčúr* (Winzer), *perkrecht* (Bergrecht), *perknos* (Berggenosse) aj. Na úzké vztahy k Rakousku ukazují místní názvy vinných hor; například názvy vinic v okolí Břeclavi na jižní Moravě mají analogie v sousedních dolnorakouských vinařských obcích. Mnohé podobnosti nacházíme rovněž ve vinič ných řádech na Moravě a v Dolním Rakousku. S dolnorakouským falkenštejnským právem z roku 1309 mají nejvíce společných prvků vinič né řády mikulovské oblasti, které jsou psány německy a v mnohém se liší od ostatních moravských vinič ných řádů. Dolnorakouské městečko Falkenstein bylo sídlem nejvyššího soudu pro vinič né spory. Sem se odvolávala i vzdálenější moravská místa (Uherský Brod, Bzenec aj.). Němečtí kolonisté přinesli na Moravu, a také do Maďarska, některé odrůdy vinné révy a pracovní nářadí. V českém vinařství nalezneme i stopy francouzských vlivů (*Frolec* 1970: 257—274). Při šíření středověké obyčejové vrstvy v Polsku hrály zprostředkující úlohu české země. Časově můžeme působení těchto vlivů zařadit do období, které započalo velkou politickou, hospodářskou a kulturní expanzí českého živlu v Polsku. Některé z těchto projevů, jako dívčí hra *Na Dunaj*, byly polským prostřednictvím přeneseny i do oblastí ukrajinské. Přes polské území zase přecházely na Moravu některé kulturní jevy spjaté s ukrajinskou oblastí. Dokladem toho je například ukrajinská píseň o kozákovi a jeho milé, která z Ukrajiny se dostala do Polska a odtud ve zkomolené podobě přešla na východní Moravu. Prostředníkem jejího přenášení byli polští koledníci, chodící s betlémem. Bohatý výraz nalezly česko-slovensko-polské kulturní vztahy a kontakty ve folklórní zbojnické tematice. Slovenský legendární zbojník Juraj Jánošík se stal lidovým hrdinou také na Moravě, ve Slezsku a v Polsku. Zbojnické náměty se objevují též v četných lidových baladách, které žily v tradici polské, slovenské i moravské. Podobné příklady kulturního ovlivňování a výměny bychom mohli uvést také z Balkánu. Vedle kolonizačních vln, s nimiž je spojen vznik četných jazykových ostrovů ve východní části střední Evropy a v jihovýchodní Evropě (tato problematika

by zaslouži la zvláštního výkladu), docházelo k četným vnitřním migracím. Zvlášť silné byly na Balkánském poloostrově, kde se od 14. století přemístilo téměř všechno obyvatelstvo v prostoru od Velešské Kli-sury na Vardaru až po pohoří Zagrebačka Gora (*Cvijić* 1922: 160). V době migrací v srbské části Podunají došlo k zániku zemnicových obydlí a jejich nahrazení roubenými stavbami a domy se stěnami vyplétanými proutím, přičemž oba druhy stavebního materiálu se často vyskytovaly v jedné obci nebo oblasti vedle sebe. To zřejmě souvisí s migračními pohyby obyvatelstva, jehož jedna část pocházela z území, kde byly rozšířeny stavby roubené (Šumadija, Stari Vlah, Bosna, Hercegovina), a druhá z oblastí, pro něž byly typické domy s vyplétanými stěnami (západní Bulharsko, Kosovo, Metochija, Makedonie) (*Frolec* 1970a: 74).

Výměnu kulturních hodnot mezi evropskými zeměmi a národy zprostředkovávaly rovněž pracovní a obchodní migrace. Cesty moravských sezónních dělníků směřovaly do Dolního Rakouska, na jižní Slovensko, do Maďarska. Do těchto krajů se vydávali také dělníci ze Slovenska, kteří nalézali práci i v českých zemích a v Polsku. Z mnoha maďarských a slovenských obcí staré Gemerské stolice chodili sezónní dělníci na zemědělské práce, formani a obchodníci s kovovými, hliněnými, dřevěnými výrobky na Velkou nížinu maďarskou (Alföld). Maďarští dřevorubci z jižního Gemeru na přelomu století pracovali v severovýchodních Karpatech (*Palidi—Kovács* 1988: 228—229). Pracovní migrace a obchodní cesty probíhaly v rámci celé rakousko-uherské monarchie a vedly také do vzdálených oblastí Evropy a do zámoří. K výměně zboží docházelo v tržních centrech a v široké míře také formou podomního obchodu. Z Uher přiháněli obchodníci na Moravu vepřový dobytek, slovenští hospodáři v oblasti severovýchodního Slovenska nakupovali vepře v Polsku. Výměnu zboží zprostředkovávali též povozníci. Z Moravy vedly jejich cesty do tehdejšího Pruského Slezska i do severních polských krajů. Předmětem obchodu byl jedlý olej, sušené ovoce, destiláty. Cestou nakupovali různé zboží, hlavně hrnčířské výrobky, cukr a sůl. Obchod probíhal i vodní dopravou na hraničních řekách. Po Popradu a Dunajci se do Polska na vorech plavilo dřevo, železo, antimon, klejt, léčivé rostliny; sušené ovoce, ovčí sýr, medovina, uherská vína, minerální vody a další zboží. Sortiment zboží, které se vyváželo a dováželo, byl ve všech středoevropských a jihovýchodoevropských zemích značně široký a podstatně ovlivňoval zejména hmotnou kulturu venkovských a městských obyvatel. Důležité kulturní funkce mezi Vídní a dalšími středoevropskými a balkánskými městy plnilo lodní spojení po Dunaji. Migrace obyvatel za prací a obchodem byla významným modifikátorem vývoje lidové kultury. Ovlivňovala také duchovní horizont a celkový rozhled lidí. V zemích Rakousko-Uherska byla známa také instituce výměny dětí, zejména na jazykových rozhraních a na územích smíšených etnik. Rodiny různých národností si mezi sebou vyměňovaly děti stejného věku na určité období, aby se naučily cizímu jazyku, jehož znalost byla nezbytná zvláště z hospodářských důvodů. Taková výměna byla zaužívána například mezi Moravou a Dolním Rakouskem, mezi Slovenskem a Maďarskem, mezi Maďarskem a Rumunskem, v Burgenlandu. Tyto styky se udržovaly v rodinách po celé generace a vedly k vzájemnému dobrému spolunažívání.

Unifikační tendence v lidové kultuře střední Evropy

V době, kdy na Balkáně v důsledku osmanské nadvlády se udržovaly staré formy společenské organizace a primitivní kulturní jevy, které ve středověku začaly zanikat nebo se jejich význam zeslaboval, avšak těžké podmínky hospodářské i společenské vedly k jejich obnově, střední a západní Evropa vstupovala do období osvícenství, které odpovídalo jejímu postavení ve světě (*Patočka* 1990: 95). Podunajská část Evropy prožívá reformy osvícenského absolutismu vedoucího k zrušení nevolnictví, k změnám v právním myšlení, ve vzdělanosti. V období vlády Marie Terezie a Josefa II. přestává být škola doménou církve a stává se součástí organizace a moci státu. Státní a vrchnos-

tenské instituce svými nařízeními výrazně zasahují do vývoje venkovských sídel a stavební kultury, slavení svátků, udržování obyčejové tradice a obřadní kultury, do náboženského života a vůbec do mnoha složek každodenního života obyvatel monarchie. Tato opatření, mnohdy porušovaná a nedodržovaná, vedla k unifikaci projevů v lidové kultuře středoevropských zemí, která v procesu modernizace v pozdějších obdobích spěla až k urbanizaci. Ale to už je další kapitola kulturní situace moderní střední a jihovýchodní Evropy.

Epilog

Evropa hledá svou identitu. Tomuto hledání se nevyhne ani evropská etnologie, má-li, řečeno slovy Claude Lévi-Strausse, inspirovat nový humanismus.

Poznámka: Příspěvek byl ve zkrácené formě přednesen v dubnu 1991 na Vídeňské univerzitě.

Literatura

BACHTIN, M. M. 1975: François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance. Praha.

BURSZTA, J. 1985: Chłopskie źródła kultury. Warszawa.

CVIJIĆ, J. 1922: Balkansko Poluostrvo, I. Zagreb.

CVIJIĆ, J. 1924: Balkanské otázky. Praha.

DOBROCZYŃSKI, M.—STEFANOWICZ, J. 1979: Tożsamość Europy. Warszawa.

Etnogenezis i kulturno nasledstvo na bălgarskija narod. Sofia 1971.

Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990.

FEHÉR, G. 1957: Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. Acta archaeologica, 8 (Budapest).

FROLEC, V. 1970: Das Rebmesser in den tschechischen Ländern und seine europäischen Parallelen. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde, 20.

FROLEC, V. 1970a: Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají. Praha.

FROLEC, V. 1974: Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku. Brno.

FROLEC, V. 1978: Česko-slovensko-polské vztahy a styky v lidové kultuře. In: Československo-Polsko. Staročia susedstva a priateľstva. Krakov—Varšava—Bratislava—Praha.

FROLEC, V. 1979: La continuité culturelle et la tradition dans l' évolution des instruments de vigneronne. In: Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le IVe congrès de l' association internationale d'études du sud-est européen. Praha.

FROLEC, V. 1984: Prostá krása. Deset kapitol o lidové kultuře v Čechách a na Moravě. Praha.

FROLEC, V. 1985: Die Weinbaukultur in Mähren im Kontext der europäischen Entwicklung. Ethnologia slavica, 17.

FROLEC, V. 1988: Vánoce v české kultuře. Praha.

FROLEC, V. 1990: The Ride of Kings and Playing at King: Ritual — Play — Festival. International Folklore Rewiew, 7 (London).

FROLEC, V. a kol. 1990: Jízda králů. Praha.

GAVAZZI, M. 1930: Kulturna analiza etnografije Hrvata. Narodna starina. Zagreb.

GUREVIČ, A. J. 1978: Kategorie středověké kultury. Praha.

GUREVIČ, A. J. 1981: Problemy srednevekovoj narodnoj kultury. Moskva.

HAVLÍK, L. 1957: K otázce národnosti na území Velké Moravy. Historický časopis, 5 (Bratislava).

HAVLÍK, L. 1963: Staří Slované v rakouském Podunají v době od 6. do 12. století. Praha.

HAVLÍK, L. 1966: Gens Maravorum. In: Strážnice 1946—1965. Red. V. Frolec—D. Holý—J. Tomeš. Brno.

HONZÍK, K. 1976: Tvorba životního slohu. Praha.

CHROPOVSKÝ, B. 1962: Slovanské osídlenie na Slovensku a jeho problémy. Historický časopis, 10 (Bratislava).

Karpato-dunavskije zemli v srednije veka. Kišinev 1975.

KLOSKOWSKA, A. 1981: Socjologia kultury. Warszawa.

KORČÁK, J. 1938: Geopolitické základy Československa. Praha.

Les peuples de l' Europe du sud-est et leur role dans l' histoire (XVe — XXe sc.). Sofia 1966.

MACŮREK, J. 1934: Dějiny Maďarů a uherského státu. Praha.

MACŮREK, J. 1958: Valaši v západních Karpatech v 15.—18. století. Ostrava.

MEIER-OBERIST, E. 1956: Kulturgeschichte des Wohnens im abendländischen Raum. Hamburg.

MEISEN, K. 1931: Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande. Düsseldorf.

MOSZYŃSKI, K. 1967: Kultura ludowa Słowian, I. Warszawa.

Novak, V. 1962: Etnološki stiki Madžarov s Slovenci in Hrvati. Etnološki Pregled, 4.

OLIVA, P. 1959: Pannonie a počátky krize římského impéria. Praha.

PALÁDI—KOVÁCS, A. 1988: Élemód, foglalkozás, nemzetiség. Debrecen.

PATOČKA, J. 1990: Kacířské eseje o filozofii dějin. Praha.

PEKAŘ, J. 1990: O smyslu českých dějin. Praha.

POULÍK, J. 1948: Staroslovanská Morava. Praha.

RATKOŠ, P. 1958: Veľkomoravské obdobie v slovenských dejinách. Historický časopis, 6 (Bratislava).

SCHEPERS, J. 1954: Ofen und Kamin. In:

KULTÚRA STARÝCH SLOVANOV V EURÓPE I ŠIRŠÍCH ÚZEMNÝCH SÚVISLOSTIACH. VÝZNAM PRIJATIA KRESŤANSTVA.

Cieľ prednášky: 1. Zamyslieť sa nad postavením Slovanov, nad ich kultúrnymi väzbami s inými národmi a príčinami diferenciácie s dôrazom na význam christianizácie.

2. Využiť nové poznatky pre chápanie formovania slov. ľud. kultúry a jej jednotlivých oblastí.

3. Zamyslieť sa nad potrebou - nevyhnutnosťou systémového postupu - zohľadňovanie najširších väzieb a súvislostí.

V ranom stredoveku zaujímali Slovania v Európe okolo 20% územia a významne sa podieľali na formovaní kultúrneho, spoločenského, ekonomického a politického charakteru vtedajšieho kontinentu. Hospodárskym vývojom a spoluprácou s ostatnými národmi, prechodom z rodového, resp. rodovo-kmeňového zriadenia na ranofeudálne, resp. budovaním prvých štátnych útvarov boli rovnocenným partnerom všetkých ostatných.

Kultúrne základy Slovanov sa formovali v strednej a východnej Európe, teda na území medzi Labe a Dneprom, v prostredí rôznorodých prírodných podmienok v rôznych kmeňoch, u ktorých bol od obdobia neolitu od zberačsko-loveckého systému hospodárenia postupný prechod ku kultúre roľníckej a pastierskej. K takémuto prerodu dochádzalo V.-IV. tisícročí pred n. l. S tým súvisel postupný prechod k relatívne stálym sídlam a rozvoj domácej výroby - najmä hrnčiarstva,

tkáčstva a spracovania rôznych prírodných materiálov pre každodennú spotrebu. Do II. tisícročia bol hlavným nárad'ím a materiálom kameň, na ktorého obdobia začal prevládať bronz, lebo Slovania dokázali produkovať a používať meď a cín. Tieto materiály boli predpokladom bohatej medzikmeňovej výmeny, no postupne už nedokázali uspokojovať narastajúce potreby pri výrobe zbraní a spotrebných predmetov.

V I. tisícročí pred n. l. začali používať železo a podstatne sa zvýšila poľnohospodárska produkcia (dokonalejšie orné náradie). V tomto období začali nadobúdať čo väčší význam patriarchálne vzťahy. Špecializovaná výroba a výkonné roľníctvo umožňovali sústreďovať súkromný majetok. Vytvárala sa polarizácia v rámci kmeňovej spoločnosti, vznikala významná majetková diferenciácia. Tento proces sa začal už v dobe bronzovej a pokračoval na prelome predhistorickej a historickej epochy a podobne aj v prvých storočiach nášho letopočtu.

Slovania neboli nikdy izolovaní. Kontaktovali sa s inými kultúrami, nové kultúrne hodnoty preberali, no vždy len také, ktoré potrebovali, na ktoré boli sami kultúrne pripravení. (Zberačovi alebo lovcovi by nebol nič platný pluh, mláťačka alebo počítač - nebol by schopný používať ich a tieto kultúrne hodnoty by pre neho v konečnom dôsledku neznamenali pokrok).

V bronzovej dobe boli pre Slovanov prínosné hlavne kontakty so severským bohatým na meď a cín. V počiatkoch doby železnej vzrástli kontakty s kočovníkmi severočiernomorských stepí. Pre obyvateľov medzi Labe a Dneprom mali veľký význam výdobytky civilizácie keltskej hlavne v oblasti roľníctva, spracovania železa a remeselníckych techník. Na prelome letopočtov mali mimoriadny význam kontakty s Rímskou ríšou, predovšetkým z nich ťažili kmene žijúce čo najb-

líže k Limes, hoci ich postavenie bolo v podstate polokoloniálne. Európa však v oblasti materálno-technologickej, ideovej i spoločensko-organizačnej.

Raný stredovek priniesol veľkú diferenciáciu slovanského sveta. Migrácie obyvateľstva znamenali slavizáciu nových území na kontinente a obohacovanie slovanskej kultúry o nové kultúrne hodnoty. Týkali sa vlastne všetkých období a neraz zásadne menili systém hospodárenia aj spoločenskej a politickej organizácie.

Západní Slovania sa najviac kontaktovali s Germánmi - hlavne na území dnešných Čiech.

Slovania žijúci v Karpatskej kotline prichádzali do styku hlavne s kočovníkmi tureckého pôvodu, hlavne s Avarmi s úplne odlišným typom kultúry a hospodárstva. Avarsko-slovanské pohrebiská v Devínskej Novej Vsi a pod. zo VII.-VIII. stor. dokazujú vzájomné vplyvy v oblasti výroby, duchovnej kultúry i umeleckých produktov.

Východní Slovania v VI.-VII. stor. veľa prijímali od baltských národov. Tieto kontakty boli, podobne ako na území Čiech, veľmi výhodné vzhľadom na podobnú štruktúru hospodárenia, štruktúru spoločnosti i politického systému.

Slovania na severovýchode postupne slavizovali ugrofínske kmene až do 12.-13. storočia a výsledkami je o. i. špecifická skladba obyvateľstva z hľadiska antropologického.

Na juhovýchode v lesostepnej oblasti zase kočovné kmene postupne asimilovali slovanské enklávy v oblasti Krymu.

Najzaujímavejší vývoj možno sledovať na Balkáne. Slovania prenikli do mestskej východorímskej civilizácie - teda Byzantskej - ktorú tvorili národy s rozmanitou kultúrou. Sami, alebo ako súčasť kočovných Avarov a Bulharov sa dostali na Peloponéz a dokázali asimi-

lovať veľkú časť jeho obyvateľstva. Pochopiteľne, že sami získali veľa antických vplyvov. Z územia dnešného Grécka boli vytlačení len vďaka energickým zásahom byzantských cisárov. Keďže sami neboli zvyknutí na mestskú kultúru, postupne ju zničili, upadala a sídla nadobúdali slovanský charakter. Týka sa to aj Bulharska, ktoré je kultúrne slovanské, hoci politickú moc i samotné pomenovanie priniesli Protobulhari.

Majetková diferenciácia v súvislosti s dokonalejšími formami hospodárenia sa u Slovanov začala na konci neolitu. S ňou súvisela zmena štruktúry spoločnosti, najviac sa v prvých storočiach n. l. rozpadla Rímska ríša. Všetko to patrilo k predpokladom vzniku prvých ranofeudálnych štátov - Veľkomoravského, Českého, Poľského a postupne ďalších u západ. slovanov, Ruského u vých. Slovanov, Bulharského, Chorvátskeho alebo Srbského u južných Slovanov. Vlády sa chopili majetní, druhú skupinu obyvateľstva tvorili od nich závislí. Spoločensko-ekonomické zmeny, vznik štátov viedli k diferenciácii medzi Slovanmi, ale i v rámci jednotlivých štátov. Obyvateľstvo sa členilo na mestské (hradiská) s remeselníckymi a trhovými osadami (podhradia) a dedinské. V chránených obranných-opevnených sídlach sa sústreďovala aj politická, administratívna a hospodárska moc, v 12. a 13. stor. vznikali aj feudálne sídla dedinské, často neopevnené. Rozdeľovanie majetkov priniesli pevné administratívne a ekonomické celky, stále viac sa odlišujúce vo všetkých oblastiach. Vznikajúce mestá začali obsahovať také kultúrne hodnoty, ktoré boli blízke kultúre feudálnych dvorov. Vnútorná diferenciácia Slovanov priniesla aj nové formy vzťahov s neslovanským obyvateľstvom Európy, Ázie a Afriky. Jednotlivé slovanské štáty sa dostávali do rôznych záujmových a kontaktových sfér, diferenciácia kultúrna, jazyková sa prehlbova-

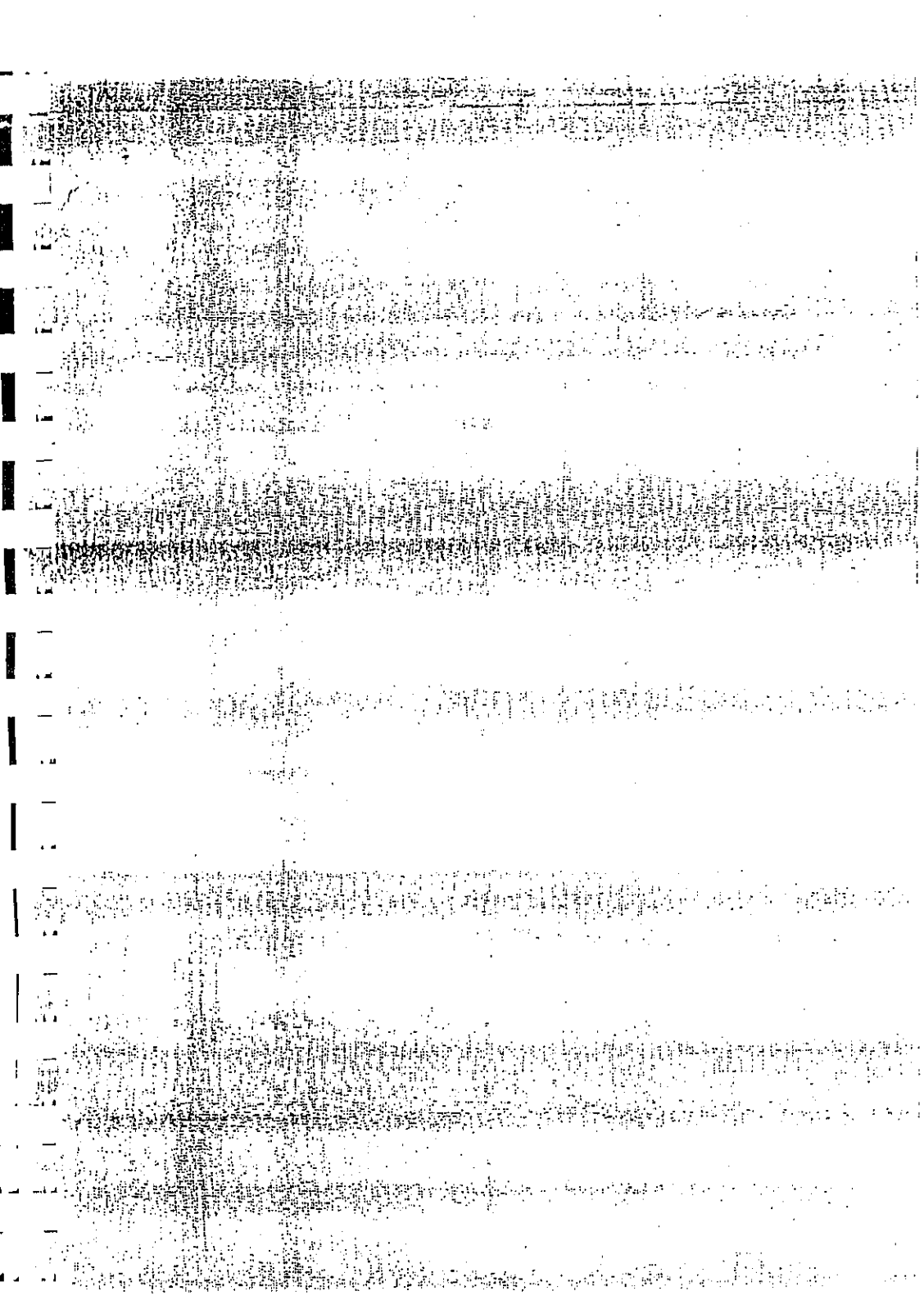

II.

Kultúrna diferenciácia (hrnčiarsky kruh, tehlové stány od Rimanov, obchod s arabskými kupcami, kontakty so Škandinávcami a podobné vzájomné vzťahy, vždy priniesli niečo iné a odlišné od dovtedajšieho).

S diferenciáciou súvisí aj christianizácia - latinská alebo byzantská podoba kresťanstva boli začiatkom formovania našich kultúrnych vzťahov, naviac sa u Slovanov prejavovali aj vplyvy židovského a islamského náboženstva.

Christianizácia Slovanov prebehla v 3. etapách:

1. IX. stor. - Moravania, Česi, Bulhari, Srbi a Chorváti
2. 2. pol. X. stor. - Poľsko, Kyjevská Rus
3. XII. stor. - Polabskí Slovania

V. - [illegible] [illegible]

Spôsoby prijímania: spôsoby prijímania

1. misijnou činnosťou
2. vojenskými výbojmi
3. prijímanie kresťanstva panovníkom (pre ľud formálne)

Kultúrne regióny Slovenska 1.
(kultúrna diferenciácia a čo ju spôsobuje)

Slovensko predstavuje relatívne malé územie, kde však existuje množstvo neopakovateľných kultúrnych javov, kultúrnych špecifík. Zvláštnosti v spôsobe života a kultúre sú práve tým fenoménom, ktorý príslušníkov slovenského národa spája z hľadiska etnického aj priestorového, integruje ich, ale vo vzťahu k iným národom pôsobí diferenciačne. Aj napriek tomuto konštatovaniu máme veľa spoločných kultúrnych čŕt s rôznymi národmi sveta. Najviac spoločného majú Slováci a Slovensko so slovanskými národmi vďaka rovnakému alebo podobnému vývoju v pravlasti do obdobia sťahovania národov, no aj vďaka susedstvu v mnohých storočiach po zaujatí súčasných území v európskom priestore (napríklad Česi, Poliaci a Ukrajinci, s ktorými má Slovensko spoločné hranice, z ďalších slovanských národov napríklad Slovinci, Chorváti). Z kultúrneho a jazykového hľadiska majú Slováci veľa spoločného aj s národnými kultúrami formovanými v podobných geografických podmienkach z indoeurópskej jazykovej rodiny – z neslovanských národov možno spomenúť Rakúšanov, Nemcov alebo Rumunov. Napokon je nutné spomenúť neindoeurópskych susedov, zvlášť Maďarov, lebo spoločné kultúrne črty sa formujú viac ako tisíc rokov vďaka priestorovej blízkosti v rámci nadštandardných ekonomických aj politických kontaktov. V tomto prípade už možno dokonca hovoriť o stredoeurópskej historicko- etnografickej oblasti.

Kultúra Slovenska sa navonok, pri povrchnejšom pohľade, javí ako jednoliata, lebo naozaj má veľa spoločného. Pri hlbšom štúdiu objavíme v kompaktnej národnej kultúre množstvo diferencií, odlišností, regionálnych zvláštností, pričom kultúru na území Slovenska možno členiť z viacerých hľadísk. V tejto súvislosti si môžeme položiť dve základné otázky: **1. v čom, v ktorých oblastiach kultúry sa jednotlivé regióny odlišujú ?**
2. čo, ktoré faktory členenie spôsobujú, ako ich možno vysvetliť ?

Regionalizáciou Slovenska na základe niektorých javov tradičnej kultúry, respektíve aj prostredníctvom niektorých iných faktorov, sa už zaoberali viaceri etnografi a folkloristi. Napríklad prístupy Karla Chotka a Viléma Pražáka zosumarizoval Milan Leščák, v druhej polovici 20. storočia sa o určitú kultúrnu regionalizáciu snažil Ján Podolák v súvislosti s ľudovým staviteľstvom, Adam Pranda z hľadiska zamestnania a priemyselných centier, Jozef Ušák členil územie podľa typov sídel a napríklad pre Emu Drábikovú boli faktorom územného a zároveň kultúrneho členenia Slovenska formy vinohradníctva. V podobnom zmysle by sme mohli hovoriť o odeve, strave, tanečnom folklóre a podobne. Pre niektorých autorov bolo členenie územia porovnávaním všeobecne rozšírených a špecifických tradičných kultúrnych javov cieľom, iní sa k nemu dopracovali pri riešení svojich parciálnych vedeckých problémov. Syntetické etnokartografické dielo Etnografický atlas Slovenska vychádza z predchádzajúcich členení a horizontálne a vertikálne diferencuje na kultúru západného, stredného a východného Slovenska, respektíve na horské, podhorské a nížinné oblasti, zohľadňujúc faktor polohy a celý komplex geografických, historických, konfesionálnych a ďalších činiteľov. Iný postup volila Beňušková so svojím autorským kolektívom- zohľadňovala, alebo škôr rešpektovala staré stoličné zriadenie spracované J. Žudelom v tých prípadoch, kde sa v horských regiónoch hranice administratívnych celkov zhodovali s prírodnými hranicami a po storočia sa tu vo viac- menej izolovanom ekonomickom, geografickom, administratívnom, často aj politickom, etnickom a konfesionálnom prostredí formovali jednotné črty kultúry (napríklad Turiec, Orava, Liptov). Ak administratívne celky neboli dostatočne zvýraznené a izolované aj prírodnými hranicami, členenie územia z hľadiska kultúrneho sa nestotožňuje s členením administratívnym a podobnými črtami kultúry sú charakteristické iné územné celky (napríklad Podunajsko, Medzi Karpatmi a Váhom). Paralely s členením administratívnym, etnickým, konfesionálnym alebo iným sú náhodné a relevantnými sa zdajú byť len podobnosti kultúry determinované prírodným prostredím. S Beňuškovej regionalizáciou sa stotožňujú aj autori najnovšieho syntetického diela o tradičnej architektúre a urbanizme slovenských vidieckych sídiel.

V každom prípade si však treba uvedomiť, že kultúrne diferencie neexistujú len v priestore, ale aj v čase a preto je dôležité akceptovať parametre priestorové aj časové. (Ako príklad možno použiť rôzny charakter migrácií sezónnych poľnohospodárskych robotníkov v rôznych obdobiach, existenciu pltníctva, drotárstva, podomového obchodu, olejkárstva a šafranictva, obchodných ciest, trhov a jarmokov a pod.)

Skôr ako zodpovieme na dve uvedené otázky pripomíname, že kultúra, kultúrne dedičstvo Slovenska nie je len dedičstvom Slovákov, ale všetkých etnických a konfesionálnych skupín, ktoré na tomto spoločnom území žijú, alebo tu v procese historického vývoja existovali a vlastným vkladom, alebo vzájomným spolužitím s ostatnými etnikami kultúru tohto územia formovali. Uvedomme si pritom, že Slovania pri putovaní na juh v rámci sťahovania národov určitým spôsobom tiež ovplyvnili grécku a byzantskú kultúru. Slováci v podmienkach etnického rozdelenia zanechávajú kultúrne stopy v mnohých štátoch, v mnohých národných kultúrach vo všetkých obývaných svetadieloch. A presne tak sa pod kultúru Slovenska rôznou mierou podpísali napríklad Kelti a germánske kmene, Rímska ríša, Maďari, Turci a v rámci kolonizácií Nemci, Chorváti, Cigáni a príslušníci mnohých ďalších etnických minorít podľa toho, kedy to bolo a ako dlho vplývanie pôsobilo. Archeológia aj novšia historiografia nám o tom ponúkajú množstvo konkrétnych faktov.

Teraz sa pokúsime nájsť odpoveď na prvú otázku. Opäť si treba uvedomiť, že rôzne vedné disciplíny členia, respektíve dokázali by územie Slovenska rozčleniť z najrôznejších hľadísk. Geológia, botanika, geografia, demografia, lingvistika a ďalšie diferencujú Slovensko vertikálne aj horizontálne na rôzne celky. Niektoré sú totožné, prekrývajú sa, no väčšinou sa nezhodujú.

Ak sa zameriame na tradičnú kultúru, opäť je podstatné, či Slovensko hodnotíme očami etnografa, alebo folkloristu, odborníka na ľudové staviteľstvo a bývanie, alebo odev, hudobný, alebo slovesný folklór, kalendárne, rodinné, alebo pracovné obyčajové tradície. V oblasti materiálno-technologickej kultúry, spoločenského a rodinného života, obradovej kultúry, folklórnych tradícií a všetkých iných sfér ľudovej kultúry a umenia evidentne existuje na území Slovenska spoločný kultúrny základ, špecifický fundament národnej kultúry, ale aj množstvo kultúrnych osobitostí, ktoré sa vyskytujú zriedkavejšie, alebo sa neopakujú vôbec. Spoločný charakter kultúry sa vytváral od príchodu našich predkov do strednej Európy v 4.- 6. storočí. Je oprávnený predpoklad, že za pol tisícročia koexistencie viacerých západoslovanských príbuzných etnických jednotiek na spoločnom území, teda približne v 9. storočí, dospel kultúrny vývin, aj vďaka paralelnému zjednocujúcemu politickému a ekonomickému pôsobeniu, do štádia výraznej etnickej jednoty. Dokonca sú viaceré indície, že kultúra tu bola v 9.-.11. storočí najjednotnejšia. Po rozpade Veľkej Moravy, po vzniku maďarského kráľovstva a následnom administratívno- správnom členení Uhorského štátu, ako aj importom cudzích kultúrnych vzorov kolonizáciami a migráciami obyvateľstva, a pôsobením ďalších faktorov, sa kultúrna jednota postupne oslabovala. Začala sa vytvárať regionálna identita a vedomie príslušnosti podľa hospodárskych a kultúrnych centier. Diferencie vznikali vo výskyte, resp. existencii samotných kultúrnych javov, vo variantných formách, funkciách a v terminológii.

Záver: **1. Existuje spoločný kultúrny základ aj regionálne kultúrne špecifiká. Vyskytujú sa vo všetkých oblastiach spôsobu života a kultúry, ktoré sú predmetom záujmu spoločenskej a historickej vednej disciplíny- etnológie.**

2. Kultúrne dedičstvo je výsledkom vlastného vývoja, alebo difúzie kultúrnych hodnôt. Do autochtónnej kultúry sa včlenili v pôvodnej importovanej forme a funkcii, alebo ju obohatili modifikované- prispôsobené konkrétnym podmienkam.

3. Regionalizácia v rámci rôznych disciplín, no napríklad aj na základe ľudového staviteľstva, stravy a iných oblastí tradičnej kultúry nie je rovnaká- pri zohľadňovaní rôznych kultúrnych javov sa členenie územia na menšie celky môže, ale nemusí zhodovať. (Odpoveď na 1. vyššie nastolenú otázku).

4. Hranice kultúrnych regiónov sa presne určiť, vymedziť nedajú. Členenie, regionalizáciu spôsobuje nespočitateľný súbor determinujúcich faktorov, ktoré sa navzájom ovplyvňujú a podmieňujú, spolupôsobia a každý z nich vlastne vplýva aj na všetky ostatné, alebo sa ich aspoň určitým spôsobom dotýka. V každom prípade je však každá oblasť tradičnej kultúry a všetko kultúrne dedičstvo výsledkom pôsobenia mnohých faktorov a rôzna je aj intenzita tohto pôsobenia, ktorá sa naviac mení v čase. Takéto konštatovanie je zároveň odpoveďou na 2. otázku.

Niekoľko príkladov z oblasti tradičnej architektúry a odevu.

Tradičný odev bol priamo alebo nepriamo limitovaný napríklad klimatickými podmienkami (porovnaj odev Podunajska a horských oblastí stredného Slovenska), poľnohospodárskou produkciou (kožu, kožušiny, súkno, druh plátna), zamestnaním (zápästky a opasky drevorubačov, zástery a chrániče na nohy baníkov, drevená obuv hutníkov, pastierske kapsy a opasky, zachovanie tradičného odevu v súvislosti so zamestnaním Sliačanov vo farbiarni v Rybárpoli, odev remeselníkov ako odraz ich prosperity a sociálneho postavenia), kolonizáciami (napríklad odev Huncokarov v Malých Karpatoch, odev bačov a pastierov oviec, odev Cigánov), polohou vzhľadom k priemyselnému centru s určitou špecifickou produkciou (modrotlač, banícky odev napríklad na hornej Nitre).

Na formy ľudovej architektúry bezprostredne vplývali klimatické podmienky (dvojodkvapová sirmá strecha a štít s podlomenicou alebo valbičkou na Orave alebo v Liptove, uzatvorený pôdorys usadlosti v Osturni), výskyt materiálov a stavebné techniky (pletené štíty na

*nehodiace sa prečiarknite

juhozápade, trstinové strechy na juhu), poloha a členitosť terénu (typ sídel – hromadný alebo rozptýlený, forma zástavby- napr. potočná radová, podpivničené domy, obilné jamy, pivnice v Malom Kereši obhádzané pieskom), vodné toky (vodné a lodné mlyny, drevené stavby na dolnom toku Váhu ako dôsledok splavovania dreva), kolonizácie (nemecký dom, habánsky dom a dvor, košiar, koliba, stranga, salaš), etnicita (nemecký dom, habánsky dom a dvor), konfesionalita (kostol s ikonostasom, znak na veži, drevené artikulárne kostoly, viac kostolov v obci), stavebné materiály (zrubové stavby, hlinené stavby, skalné obydlia v Bzhlovciach alebo pivnice v Hrušove, šindľové alebo slamené strechy, bridlicová krytina na záhorskej strane Malých Karpát), zákazy a nariadenia vrchnosti, napríklad protipožiarne opatrenia (studne medzi domami, rebríky zavesené na zadnej stene objektov, strechy z tvrdej krytiny, sypárne na okraji dedín, ľahko zhoditeľné strechy na sypárňach., šetrenie drevom- objekty z hliny a kameňa), zamestnanie obyvateľstva (technické stavby- mlyny, valchy, píly, tehelne, hrnčiarske, kováčske, farbiarske a iné remeselnícke dielne, dôsledne realizované murované domy s nádhernou secesnou výzdobou stien napríklad na hornom Liptove, spoločenské stavby- voziarne, krčmy, kostol v Liptovskej Porúbke, hospodárske objekty- sušiarne na kukuricu, sušiarne na ovocie, salašnícke stavby, prítomnosť alebo neprítomnosť hospodárskych objektov /v banských oblastiach/, vinohradnícke; pivnice, domy s viechou a vínnou pivnicou, obilné jamy). V podobnom zmysle by bolo možné pokračovať ďalej v podstate vo všetkých oblastiach spôsobu života a kultúry podľa systemizácie ľudovej kultúry.

Postupovať sa dá aj opačne- hľadať odpoveď na otázku čo spôsobilo existenciu kultúrnych osobitostí v zamestnaní, obradovej kultúre, vo folklóre a iných oblastiach spôsobu života a kultúry? Kde sú ich korene? Odpovedať by sme mohli nasledovne: Komplex kultúrnych špecifík je výsledkom, súhrnom mnohostranného pôsobenia geografických podmienok (klimatické a pedologické podmienky, geografická poloha a poloha vzhľadom k susedom, členitosť terénu, nerastné bohatstvo, vodstvo), historického vývoja pred sťahovaním národov a po príchode našich predkov v 4.- 6. storočí až po súčasnosť vrátane christianizácie, kolonizácií, významných historických udalostí lokálneho alebo regionálneho významu (Spišský záloh, Muránske artikuly), industrializácie a kolektivizácie poľnohospodárstva), administratívno- správneho členenia (župy, stolice, okresy, farnosti, diecézy a biskupstvá, panstvá), obchodných ciest (vrátane plavníctva, lodných ciest a železníc), trhov a jarmokov, vysťahovalectva a pracovných migrácií.

Všetky spomenuté a mnohé ďalšie faktory a okolnosti zároveň poukazujú na neobyčajnú previazanosť kultúrnych javov a nutnosť interdisciplinárnej spolupráce s archeológiou, históriou, geografiou, demografiou, religionistikou, dejinami techniky a umenia a inými.

Odporúčaná literatúra:

Kolektív autorov: Slovensko 3, Ľud 2. časť. Bratislava 1975.
Kolektív autorov: Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990.
Kolektív autorov: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 1. a 2. diel. Bratislava 1995.
Kolektív autorov: Slovensko- európske kontexty ľudovej kultúry. Bratislava 1997.
Leščák, M.: Regionalizmus a ľudová kultúra. In: Región v národnej kultúre. Dolný Kubín- Nitra 1988, s. 182- 196. *(seminárna práca)*
Podolák, J.: Etnografické oblasti na území Slovenska ako podklad k monografiám o ľudovom staviteľstve. Slovenský národopis roč. 5, č. 5, s. 529- 536. *(seminárna práca)*
Poláčik, Š. a kol.: Atlas cirkví, náboženských spoločností a religiozity Slovenska. Bratislava 2000.
Žudel, J.: Stolice na Slovensku. Bratislava 1984.

*nehodiace sa prečiarknite

Kultúrne regióny Slovenska 2.
(kultúra, priestor a čas)

Geografické podmienky sú z hľadiska formovania spôsobu života a kultúry na konkrétnom území často rozhodujúcim činiteľom. Členitosť terénu, situovanie v priestore v zmysle vertikálnom alebo horizontálnom, poloha vzhľadom k iným sociálnym a kultúrnym celkom, klíma, pedologické podmienky, nerastné bohatstvo a iné podobné charakteristiky síce nemôžu byť v súvislosti s poznaním a vysvetľovaním javov tradičnej kultúry v priestore cieľom, no určite dôležitým prostriedkom.

Čím hlbšie sa vraciame z prítomnosti do minulosti a odlievame z pohára ľudského poznania, čím boli ľudia a ich aktivity závislejšie od prírodného prostredia, tým boli väzby medzi prírodným prostredím a kultúrou pevnejšie a kultúra bola prírodou determinovanejšia. Nie je problémom identifikovať desiatky kultúrnych javov z ktorejkoľvek oblasti spôsobu života a kultúry jednoznačne determinovaných prírodným prostredím, ktoré existovali v období naturálneho hospodárenia ešte v prvej polovici 20. storočia (drevorubačstvo a uhliarstvo, salašníctvo, plavníctvo, hrnčiarstvo, baníctvo a celý komplex s nimi spätých prvkov materiálno- technologickej a socionormatívnej kultúry, folklórnych tradícií a podobne, hlinená a drevená architektúra, vodné a lodné mlyny, sušiarne na ovocie a iné), a nie je problémom vymenovať prírodnými faktormi ovplyvnené kultúrne javy ani dnes (napríklad vinohradníctvo a všetky s ním súvisiace poznatky, zručnosti a výsledky činnosti, výroba z pálky alebo z prútia), hoci ich potenciál už nie je taký rozsiahly.

Pri vytváraní kultúrnych regiónov, teda pri takom členení územia, kedy je určujúcim, respektíve integrujúcim, a zároveň diferencujúcim faktorom kultúrne dedičstvo a v jeho rámci tradičná kultúra, je súhrn všetkých kľúčových pojmov vymedzený rovnostranným trojuholníkom, ktorého vrcholy tvoria priestor, kultúra (človek a výsledok jeho činnosti) a čas. Akékoľvek iné determinanty sú už menej dôležité a pohyb je možný len v naznačenom priestore. Takéto konštatovanie zároveň upozorňuje na dôležitosť a kontextuálnosť všetkých troch komponentov vzťahového kruhu. Na možnosť študovať každú z troch súčastí osobitne, ako samostatný objekt, no na nutnosť posudzovať vlastnosti a postavenie každej z nich vo vzťahu s ostatnými, respektíve ako výsledok vzájomných vzťahov. Učiť sa charakteristiky kultúry na konkrétnom území je samoúčelné bez poznania priestorových a časových zákonitostí, vzorcov, ktoré kultúru podmieňujú a do ktorých je vtesnaná. Alebo opačne- ak poznáme časové a priestorové zákonitosti, dokážeme dedukovať, čo sa tam musí, môže, alebo nemôže vyskytovať.

Od raných štádií vývoja človeka v podstate až do vzniku industriálnej spoločnosti možno vždy hovoriť o podmienenosti kultúry prírodnému prostrediu. Hospodárenie založené na získavaní darov prírody k prežitiu, poľníctvo aj pastierstvo a chov dobytka jednoznačne vyplývali z klimatických a pedologických možností. (Na tomto mieste vôbec nie je podstatné, či je spôsob získavania existenčných prostriedkov výsledkom vlastného vývoja, alebo rôznou mierou modifikovaným importom. Keby k jeho včleneniu do autochtónneho kultúrneho modelu neboli vhodné prírodné a kultúrne podmienky, nebol by akceptovaný a neprenikol by dovnútra systému.) V konečnom dôsledku nešlo len o zamestnanie, ale aj o stravu, odievanie, bývanie, usporiadanie spoločnosti a systém predstáv, viery a umenia. Napríklad do 14. storočia bol na našom území rozšírený chov oviec, ale s kolonizáciou na valaskom práve sa začalo praktizovať pasenie oviec nezávisle od iných druhov hospodárskych zvierat, vypásanie vysokohorských, respektíve od stálych obydlí vzdialených pasienkov a zodpovedala mu organizačná forma- salašníctvo. Pribudlo nové bačovské a pastierske zamestnanie, ktoré našlo odraz v terminológii z udzieho s lovanského aj neslovanského pôvodu, špecifických formách odevu, ovplyvnilo medzigeneračné a interpersonálne rodinné vzťahy, ale aj spoločenskú a ekonomickú organizáciu lokálnych spoločenstiev a medzilokálne kontakty, v kultúre

*nehodiace sa prečiarknite

severných a západných Karpát sa udomácnili salašnícke stavby, množstvo kultúrnych prvkov súvisiacich s mliečnym hospodárstvom vrátane stravovania, transportu, výroby dreveného riadu a pastierskeho rezbárskeho umenia, no aj rôznych prejavov obyčajovej kultúry, slovesného, tanečného a hudobného folklóru. V kolonizácii na valaskom práve možno hľadať genézu alebo dôležité impulzy rozvoja viacerých druhov domáckej a remeselnej výroby súvisiacej so spracovaním mlieka, ovčej vlny a súkennictvom, garbiarstvom a kožiarskou výrobou, zvonkárstvom, mäsiarstvom, debnárstvom. Ak teda hovoríme o horských a podhorských oblastiach zasiahnutých kolonizáciou na valaskom práve, so spomenutými zamestnaniami a s nimi súvisiacimi prejavmi tu možno počítať.

Hospodársko- kultúrne typy, no aj historicko- etnografické oblasti sú viac či menej konkrétne charakteristiky kultúry v priestore a čase. Kultúra je časom a priestorom podmienená a formovaná, no v spoločenských vedách ide vždy v prvom rade o kultúru a jej vysvetľovanie. Keby nebolo kultúry a človeka- jej tvorcu a konzumenta, homosféra by neexistovala, existovali by len prírodné procesy a zmeny v biosfére v čase a priestore by v konečnom dôsledku ani nemal kto registrovať.

V prípade hospodársko- kultúrnych typov sa kultúra odvíja jednoznačne a primárne od spôsobu hospodárenia determinovaného prírodnými danosťami. V druhom prípade- v rámci historicko- etnografických oblastí, sú evidentne podstatnejšími faktormi čas a priestor, a pri hlbšom prieniku do problematiky vysvitne, že opäť ide o kultúru brúsenú časom v priestore.

Ak členíme územie Slovenska na menšie celky, rozhodujúcim diferenciačným, alebo skôr integračným faktorom sú podobnosti v spôsobe života a kultúre v určitom priestorovom areáli. Možno konštatovať, že v našom stredoeurópskom priestore bola až do prelomového obdobia vrcholného stredoveku a novoveku hlavným zamestnaním a rozhodujúcim zdrojom obživy prevažnej väčšiny obyvateľstva poľnohospodárska produkcia. Remeselná výroba vo všeobecnosti podstatnejšie tento pomer nezmenila, no následkom rastu banskej produkcie a s ňou súvisiacim rozvojom miest vznikli hlavne na Pohroní, v Gemeri a na Spiši aj oblasti s inou hlavnou profesijnou orientáciou obyvateľstva akú predstavuje poľnohospodárstvo. Ich počet sa postupne zvyšoval a priestor sa zväčšoval od poslednej tretiny 19. storočia spojenej so vznikom kapitalistických priemyselných závodov a prvých robotníckych kolónií. Aj v tomto kontexte vystupuje do popredia vzájomná determinovanosť kultúry v čase a priestore, lebo pohyb v kultúrnych a priestorových reláciách možno vysvetliť len v súvislosti s určitými časovými etapami. Pri pokusoch o kultúrnu regionalizáciu Slovenska v konkrétnych vývojových fázach je preto potrebné zohľadňovať aj existenciu miest a diferencovať medzi kultúrou mestskou a dedinskou, roľníckou, remeselníckou a baníckou a v adekvátnom období nezabúdať na priemyselných robotníkov. Priemyselné centrá a robotníctvo pôsobili, na rozdiel od postupného formovania baníckeho a remeselníckeho stavu, mimoriadne intenzívne a radikálne z hľadiska formovania kultúrnej krajiny aj vplyvu na transformáciu, respektíve zánik javov tradičnej kultúry. Roľnícka, remeselnícka a baníčka kultúra sa vyvíjali plynulo, postupne vzájomne prerastali a nástup priemyslu spôsobil vo vývoji kultúry aj na území Slovenska radikálny zlomový proces s evidentným presahom do všetkých troch kategórií kultúry.

Poľnohospodárstvo závisí od možnosti pestovať plodiny a držať hospodárske zvieratá- chovať ich, pásť, alebo obidve tieto možnosti kombinovať. V každom prípade sú určujúcimi faktormi prosperity rozloha a bonita pôdy, profil terénu a klíma. Podľa toho rozlišujeme na území Slovenska nížinné poľnohospodárske oblasti orientované na pestovanie náročných obilnín a teplomilných technických plodín spojené s dobytkárstvom, v ktorom dominuje maštaľný chov nad pastierstvom. Až do kolektivizácie poľnohospodárstva tu bol dlhodobý nedostatok pracovnej sily a úrodné nížiny sa vyprofilovali ako prijímajúce oblasti sezónnych poľnohospodárskych robotníkov.

Menej úrodné oblasti sú zamerané na pestovanie nenáročných obilnín a okopanín. Roľníctvo tu je spojené s dobytkárstvom a ovčiarstvom s prevahou pastierstva nad chovom. Nízka úroveň poľnohospodárskej produkcie znamená dlhodobý prebytok pracovnej sily a nutnosť vyhľadávať ďalšie zárobky v rámci svojho regiónu alebo v inom prostredí. Vyprofilovali sa tu vysielajúce oblasti sezónnych poľnohospodárskych robotníkov. Keďže sa

*nehodiace sa prečiarknite

jedná spravidla o horské a podhorské oblasti, k všeobecne rozšíreným doplnkovým pracovným príležitostiam sezónneho charakteru patrí vo všeobecnosti najmä drevorubačstvo, uhliarstvo, furmanstvo, šindliarstvo, výroba dreveného riadu, košikárstvo, metlárstvo, prípadne kamenárstvo a sklárstvo. K špecifickým doplnkovým zamestnaniam, ktoré mohli nadobudnúť aj charakter hlavného zdroja obživy, možno priradiť drotárstvo najmä na Kysuciach a na Spiši, podomový obchod, handrárstvo na hornej Nitre, tkáčstvo a predaj plátna najmä na Orave a Spiši, murárstvo v Liptove, sklenárstvo a sklenkárstvo napríklad na hornej Nitre, ale aj na Liptove, olejkárstvo v Turci a na Spiši, šafranictvo v Turci a na hornej Nitre. Pri tejto príležitosti je potrebné zdôrazniť aj fakt, že čím bol väčší prebytok pracovnej sily a zriedkavejšie príležitosti k obžive, tým nadobudlo väčší význam a intenzívnejšie zásahy do kultúry vysťahovalectvo.

Odporúčaná literatúra:

Botík, J.: Geografické, kultúrno- spoločenské a interetnické súvislosti ľudovej architektúry. In: Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie. Bratislava 1998, s. 61- 101.
Čeboksarov, N.N.- Čeboksarovová, I.A.: Národy. Rasy. Kultúry. Praha 1978.
Drábiková, E.: Človek vo vinici. Bratislava 1989.
Guleja, K.: Svet drotárov. Martin 1992.
Huska, M.A.: Liptovskí murári. Vplyv liptovských murárov na sociálne a kultúrne obrodenie ľudu Liptova. Liptovský Mikuláš 1968.
Hrozienčík, J.: Turčianski olejkári a šafranici. Bratislava 1981.
Kovačevičová, S.: Prírodné prostredie ako integračný a dezintegračný činiteľ v ľudovom staviteľstve. In: Kolektív: Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti. S. 77- 92.
Kuffčák, E.: Sezónne vysťahovalectvo v Liptove do prvej svetovej vojny. Zborník Liptov 5, 1979, s. 109- 148.
Podolák, J.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Bratislava 1982.
Pranda, A.: Odchádzanie slovenských sezónnych robotníkov na poľnohospopdárske práce. Príspevok k štúdiu interetnických vzťahov. In: Slavistika- národopis. Bratislava 1970, s. 31- 86.
Ruttkay, A.: Stavebá kultúra dedinských sídlisk na Slovensku vo včasnom a vrcholnom stredoveku na základe archeologických výskumov. s. 20- 30.
Šusteková, I.: Kysuckí podomoví obchodníci. Rigorózna práca. Nitra 2003.
Ušák, J.: Reťazové sídelné formy na Slovensku. In: Kolektív: Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti s. 183- 189.

*nehodiace sa prečiarknite

Kultúrne regióny Slovenska 3.
(relatívnosť priestoru)

Poloha územia patrí k dôležitým geografickým determinantom formovania kultúry. Situovanie v konkrétnom geografickom priestore vzhľadom k priemyselným centrám, iným regiónom, štátom, etnickým jednotkám.

Etnokartografické diela ako napríklad Etnografický atlas Slovenska, sú skvelým príkladom interdisciplinárnej spolupráce etnológie a kartografie, respektíve geografie. Zároveň dokumentujú nevyhnutnosť študovať kultúrne javy (aj) v priestorových súvislostiach. Geograf používa na označenie určitého priestoru pojmy krajina, územie, oblasť aj región. Treba poznamenať, že presný obsah týchto pojmov nie je všeobecne prijatý a akceptovaný, alebo ak chcete stabilizovaný a jednoznačne používaný.

Ak člení územie na základe výskytu určitých spoločných charakteristických znakov etnológ, pričom spoločné charakteristické znaky predstavujú kultúrne hodnoty, preferuje termíny oblasť a región. Aj v tejto vednej disciplíne už boli pokusy o ich presnejšie určenie alebo definovanie, no dodnes nedokážeme prezentovať žiadnu všeobecne akceptovanú definíciu. Je to preto, že geografia, etnológia a rovnako tak aj mnohé iné vedné disciplíny majú na členenie geografického priestoru odlišné kritériá. Dokonca aj v prípade, ak geograf označí určité územie ako kultúrnu krajinu, nemusí ísť o priestor, ktorý by zaujímal, vzhľadom na široké chápanie pojmu kultúra, etnológa. Možno aj preto termín krajina etnológovia a termín územie v podobných intenciách len zriedka. O to častejšie sa vyskytujú z hľadiska priestoru a zároveň kultúrnych hodnôt so spoločnými charakteristickými znakmi, ohraničujúce, vymedzujúce alebo limitujúce označenia oblasť a región. V rámci etnológie sú na diferencovanie priestoru podľa výskytu kultúrnych javov so spoločnou charakteristikou mimoriadne široké možnosti a členenie je len zriedka totožné. Možnosti sú minimálne také bohaté, aký rozsah predstavuje súhrn obsahov kategórií kultúry, ktoré zahŕňajú predmet záujmu vednej disciplíny. Problém je pravdepodobne aj v tom, že výsledkom každého územného členenia, zohľadňujúceho kultúrne javy, je vymedzený priestor rôznej veľkosti a pojmy oblasť a región nie je možné definovať kvantitatívne, čo v našich súvislostiach znamená podľa územného rozsahu, rozlohy. Terminologické nejasnosti nerieši ani spomínaný Etnografický atlas Slovenska. Používa obidva termíny, no ten istý nie vždy v rovnakých súvislostiach, a ani sa nepokúša objasniť ich obsah. Slovensko člení, paradoxne, na kultúrne oblasti a regióny. Takéto členenie však priamo upozorňuje na nutnosť členiť územie s výskytom kultúrnych javov so spoločnými charakteristickými znakmi.

Na tomto mieste nie sú cieľom terminologické problémy, no ak pri vedeckej a už aj odbornej práci určité pojmy s nejednoznačným obsahom používame, nemali by sme ich chápanie ponechať bez vysvetlenia a návrhu riešenia. Takýto postup je síce potrebný, ale obyčajne sa minie účinku, na čo poznáme veľa konkrétnych príkladov.

Pojem **oblasť** teda budeme používať na označenie geografického priestoru v takom prípade, ak bude zmyslom informácie a primárnym cieľom členenia územia geografická charakteristika (oblasť južného Slovenska, oblasť severovýchodného Slovenska, horské a podhorské oblasti, oblasť Kremnických vrchov, chladná oblasť). Tento termín však možno používať aj na označenie geografického priestoru s výskytom kultúrnych hodnôt so spoločnými charakteristickými znakmi, no s privlastkom **kultúrna** a presnejším geografickým určením (kultúrna oblasť Záhoria, tokajská kultúrna oblasť, kultúrna oblasť Podunajska, stredoslovenská kultúrna oblasť, kultúrna oblasť východného Slovenska, kultúrna oblasť medzi Karpatmi a Váhom, kultúrna oblasť v dosahu priemyselného centra Ružomberok). Treba dodať, že **kultúrna oblasť** presahuje územie jedného tradičného administratívneho celku a zahŕňa územie s výskytom kultúrnych hodnôt so spoločnými charakteristickými znakmi v dvoch (kultúrna oblasť Záhorie- župa Bratislavská a župa Nitrianska), prípadne viacerých celkoch bývalého župného zriadenia (kultúrna oblasť Podunajsko- župa Bratislavská, Mošonská, Rábska, Komárňanská, Ostrihomská).

**nehodiace sa prečiarknite*

Pod pojmom región budeme chápať taký geografický priestor, vymedzený na základe historického administratívneho členenia, ktoré sa spolu s prirodzenými hranicami stalo základom existencie špecifických, charakteristických kultúrnych javov (/Turiec/ región Turiec, kultúrne tradície /Oravy/ oravského regiónu). Subregióny (dolná Orava, horný Liptov, Kysuce, Horehronie) sú časti regiónu a nepresahujú hranice jedného administratívneho celku bývalého župného zriadenia.

Z polohy kultúrnej oblasti Záhoria vyplýva ekonomická, etnická, jazyková a kultúrna hranica s Rakúskom a Českom. V oboch prípadoch je to aj hranica štátna. Do roku 1993 na rieke Morave štátna hranica s Českom nebola, no predtým v období Slovenského štátu, a hlavne za Rakúsko- Uhorska, bola hranicou štátnou s odlišnou ekonomikou, administratívou a podobne. Poloha ako faktor je niečo stabilné, nemenné, no vzťahy na pevne vymedzenom území sa historicky menia kvalitatívne aj kvantitatívne a takýto proces zmien treba zohľadňovať. Podobný príklad poskytuje aj hranica na juhu Slovenska. Slovensko ako súčasť Uhorského štátu bolo administratívne, ekonomicky, (to znamená priemyselnou a inou produkciou, obchodnými aktivitami, pracovnými migráciami), kultúrne, jazykovo poprepájané s Maďarskom. Kontakty, kultúrna výmena sa rôznou mierou a intenzitou dotýkali všetkých oblastí spôsobu života a kultúry. Vo všeobecnosti boli, a v podstate aj zostávajú, najintenzívnejšie na línii hranic, nie je to však vždy pravidlom. Jazyk, obchod, to jest trhy, jarmoky a ďalšie fenomény tu boli z hľadiska vzájomných vplyvov najintenzívnejšie a smerom na sever, úmerne s narastaním vzdialenosti od hraníc, sa zoslabovali. Keby sme však chceli byť matematicky presní, na Liptove alebo Orave by v podstate boli vzájomné vplyvy minimálne, a lebo by neboli žiadne. Berme ale do úvahy taký významný faktor ako pracovné migrácie. Juh Slovenska je vo všeobecnosti bohatý na kvalitnú úrodnú pôdu, ktorá doteraz vždy dokázala uživiť poľnohospodárske obyvateľstvo a naviac sem pravidelne smerovali sezónni poľnohospodárski robotníci zo severnejšie situovaných horských oblastí. Na juh Slovenska, ale aj na dolnozemské majere a veľkostatky. Zo severoslovenských obcí prichádzalo množstvo baníkov do maďarských baní, murári z Liptova do Pešti a iných miest v Maďarsku, ale aj Rakúsku, podobne by sme mohli uvádzať množstvo konkrétnych príkladov, respektíve kontaktov prostredníctvom drotárov, sklenárov, olejkárov a šafranikov, podomových obchodníkov, pltníkov, tesárov, telegrafistov, plátenníkov, vareškárov a obchodníkov s ovcami a dobytkom z Myjavských kopaníc, furmanov- oni všetci narúšajú teóriu a všeobecne platný predpoklad, že medzikultúrne, v tomto prípade aj interetnické vzťahy sú najbohatšie v územiach polohou najbližších. Existujú tu početné odchýlky od očakávaných alebo predpokladaných zákonitostí, ktoré sú ale opäť dôsledkom geografických činiteľov- klímy a bonity pôdy, nerastného bohatstva, dostatku zárobkových príležitostí, možností dopravy a iných. Sú zároveň dôkazom, že jednotlivé determinujúce faktory formovania kultúry v rôznych regiónoch Slovenska sú mnohopočetné a všetky navzájom súvisia, ovplyvňujú sa, prelínajú, podmieňujú. A nie len na Slovensku, ale aj v širších priestorových súvislostiach.

Všetky doterajšie závery a zovšeobecnenia o južne situovaných regiónoch Slovenska sú platné aj pre východ Slovenska...

Pri členení geografického priestoru z hľadiska existencie rôznych kultúrnych javov nie sú takéto kultúrne celky spravidla totožné a len zriedka sa prekrývajú. Znamená to, že nie je možné vytvoriť ostré hranice kultúrnych oblastí a regiónov. Platí to dokonca aj v súvislosti so všeobecne akceptovaným diferencovaním na kultúru horských oblastí a nížinnú, respektíve kultúru karpatskú a podunajskú, kde má každý kultúrny komplex špecifické, neopakovateľné črty. Nie len preto, že podhoria a údolia stredných tokov riek tvoria prechodné kultúrne zóny s výskytom prvkov typických pre obidve oblasti. Okrem priamych geografických determinantov, ktoré majú pre formovanie kultúry pred industrializáciou Slovenska, a pre viaceré oblasti kultúry ešte aj na začiatku 21. storočia, jednoznačne určujúci vplyv, spolupôsobí množstvo iných kultúrotvorných okolností rôznou intenzitou a v nerovnakých sférach. Popri ekonomických a sociálnych činiteľoch, (obchodné cesty, trhovníctvo, kolonizácie, pracovné migrácie, profesijné charakteristiky, prosperita, respektíve chudoba)

**nehodiace sa prečiarknite*

ktoré sú spravidla v konečnom dôsledku tiež determinované geograficky, tvoria osobitnú kategóriu faktory etnické, konfesionálne a vo väčšine prípadov tiež historické. Historické činitele osobitne pripomíname napriek tomu, že ku vzniku a existencii všetkých kultúrnych javov dochádza v čase. V našich súvislostiach máme na mysli konkrétne historické udalosti európskeho, stredoeurópskeho, uhorského, respektíve slovenského, regionálneho, alebo len lokálneho významu, ktoré však významne- integračne alebo diferenciačne- ovplyvnili spôsob života a kultúru v širšom územnom a kultúrnom kontexte, alebo v obmedzenom areáli. (Z množstva príkladov možno spomenúť christianizáciu, turecká expanziu, protipožiarne nariadenia osvietenských panovníkov, Spišský záloh a Muránske artikuly, vznik textilky a robotníckych kolónií v Rybárpoli, založenie baníckeho podporného spolku v gemerskom Sirku a podobne). Pri horizontálnom členení Slovenska na oblasť východoslovenskú, západoslovenskú a prechodnú stredoslovenskú je rozhodujúcim diferencujúcim kritériom príslušnosť ako súčasť východného- byzantského a západného- rímskeho rítu. V tomto prípade nezohráva určujúcu rolu náboženská príslušnosť, konfesionalita, ale skôr činitele politické, lebo naše terajšie územie je náhodou na hranici dvoch sfér mocenského delenia sveta. O význame náboženskej príslušnosti pri zmierňovaní kultúrnych diferencií, respektíve ostrej hranice medzi nížinnými a horskými kultúrnymi oblasťami možno hovoriť vtedy, ak sa vyskytujú rovnaké, alebo podobné kultúrne javy v spomínaných dvoch opozitných oblastiach ako výsledok náboženskej príslušnosti, vyznávania rovnakej viery, takého istého náboženského pôsobenia.

REGIONALIZMUS A ĽUDOVÁ KULTÚRA

Milan Leščák

Je len málo európskych národov, kde otázke formovania etnografických oblastí, resp. regiónov ľudovej kultúry má taký významný zástoj, ako je tomu v podmienkach etnokultúrneho a etnosociálneho vývinu Slovenska. Štúdium postupnej etnogenézy Slovákov je nemysliteľné bez objasnenia otázky formovania etnografických oblastí a podoblastí, ako i bez spoznávania etnicko-územnej organizácie slovenského národa. Základná príčina tkvie predovšetkým v tom, že Slovensko sa celé storočia rozvíjalo ako integrálna súčasť v rámci Uhorska a jeho etnicko-územná organizácia bola ovplyvňovaná okrem administratívnych i ďalšími faktormi, ktoré mali vplyv na postupné utváranie vedomia regionálnej i etnickej príslušnosti. V týchto podmienkach sa pochopiteľne retardoval vývin integrovaného národného povedomia. Hlavné faktory brzdili národnouvedomovací proces Slovákov, najmä v nižších sociálnych vrstvách, hoci určitým spôsobom sa pociťovala, ba i rešpektovala jazyková a etnická odlišnosť slovenského územia horného Uhorska a u okolitých národov bolo všeobecne rozšírené a známe etnonymum Slovák, ktoré vyčleňovalo slovenské etnikum ako samostatný jedinok v mnohonárodnostnom Uhorsku. Vnútri ľudových vrstiev sa vo väčšej miere rozširovalo regionálne povedomie, ktoré často nastupovalo bližšiu etnickú identifikáciu, ale na druhej strane fungovalo ako bližšia určenosť i vo vzájomných vzťahoch medzi jednotlivými etnografickými a kultúrnymi oblasťami Slovenska. Ako o tom svedčia materiály získané od obyvateľov Slovenska, ktorí sa koncom minulého storočia odťahovali do Ameriky, povedomie regionálnej príslušnosti, ktoré sa ustálilo v súvislosti so župným administratívnym členením územia, zohrávalo dôležitú identifikačnú úlohu vo vzájomnej komunikácii medzi slovenskými vysťahovalcami z bývalého Uhorska. Rozdelenie Slovenska nezodpovedalo etnografickým oblastiam, vyznačujúcim sa určitými zhodami jazykovými, hospodárskymi, náboženskými a kultúrnymi. V objektivizovanej rovine, ktorá skúma zhody a rozdiely kultúrnych javov, sa ukazujú ako významné integrujúce faktory etnografických oblastí: jazyk, hlavný spôsob zamestnania, bývanie, odev, obradová kultúra a folklór. Do úvahy by sme mohli zohrať i psychologicko-mentálne odlišnosti, ktoré sa však v dostatočnej miere neskúmali a napokon, čo pokladáme za veľmi dôležité, je faktor vedomia etnickej, regionálnej či lokálnej príslušnosti. Čiže pokiaľ sa etnografia a príbuzné disciplíny doteraz sústredovali na objektivizované fakty kultúrneho a sociálneho života, nemohli dostatočne osvetliť subjektívne faktory, prejavujúce sa vo sfére hodnotových orientácií. Povedomie etnickej, regionálnej alebo lokálnej príslušnosti sa formovalo síce v závislosti od spomenutých objektivizovaných kultúrnych a ekonomických foriem, ale zároveň reprezentovalo mnohé zvláštnosti a odchýlky od integračných tendencií prebiehajúcich vo vývine a stabilizácii jednotlivých kultúrnych javov, fungujúcich v spomenutých objektivizovaných podobách. Ukazuje sa, že z hľadiska vývinu národného povedomia zohrala integrácia, utváraná na regionálnej báze, veľmi dôležitú úlohu až do druhej svetovej vojny a rezíduá integrity regionálneho povedomia fungujú ako významný etnicko-identifikačný faktor až do súčasnosti.

Vráťme sa k faktorom, ktoré sformovali regionálnu mnohotvárnosť slovenskej ľudovej kultúry v historickom vývine. V etnografickej spisbe sa jej venovalo viacero autorov. Najnovšie poznatky priniesol Etnografický atlas Slovenska. Za základný vonkajší faktor, pôsobiaci pre diferenciáciu ľu-

dovej kultúry, pokladáme geograficko-prírodné prostredie Slovenska. Na regionálnu pestrosť a na utváranie relatívne samostatných etnických oblastí pôsobili najmä rozdiely medzi nížinnou časťou Slovenska a roľníckou kultúrou a horskými oblasťami Slovenska, s úzkymi a uzavretými horskými dolinami, ktoré sa osídľovali postupne, najmä v smeroch tokov riek a mali vplyv na rozvinutie špecifického spôsobu života, spojeného s takými hlavnými zamestnaniami ako pastierstvo, drevorubačstvo, neskôr rozvinuté podomové a potulné zamestnanie a pod. Pre formovanie charakteru jednotlivých oblastí, najmä horských, mal veľký vplyv i prúd nemeckej kolonizácie alebo kolonizácie na valašskom práve. Geografický faktor zohrával dôležitú úlohu i pri utváraní administratívno-správnych jednotiek, a to tak pri utváraní širších územných celkov, ako i z hľadiska utvárania niektorých feudálnych panstiev. Najmä horské doliny a zúžené možnosti vzájomnej komunikácie pôsobili na vnútornú izolovanosť vývinu ľudovej kultúry. Ďalším faktorom, ktorý ovplyvnoval charakter kultúry jednotlivých oblastí, bola tvorba určitých hospodárskych a kultúrnych centier, vplyv cirkevnej organizácie a konfesionálne rozdiely." V oblastiach, kde územie žúp sa zhodovalo s geografickým faktorom, vzniká najčastejšie jedna, relatívne izomorfná oblasť tradičnej ľudovej kultúry, s ktorou sa nesú i niektoré ďalšie charakteristické sprievodné znaky /jazyk, konfesia, charakter hlavného zamestnania/. Ako príklad možno uviesť Turiec, Oravu alebo Liptov. Tam, kde sa územie žúp geograficky člení do viacerých dolín, vzniká niekoľko samostatných etnografických oblastí alebo podoblastí, napr. v trenčianskej župe oblasť Kysúc, stredného Považia, Trenčianska a pod."[2] Vzniku niekoľkých samostatných etnografických oblastí okrem geografického faktoru výrazne prispievali i kolonizačné prúdy, t.j. spolužitie viacerých etnických

skupín, ako tomu bolo napr. na Spiši. V zásade sa súčasnou etnografiou uznáva, že Slovensko sa rozpadá do troch veľkých kultúrnych oblastí, na západné, stredné a východné Slovensko, hoci v detailoch sa názory jazykovedcov a niektorých etnografov na hranice týchto kultúrnych celkov líšia. Terminologicky je potrebné rozlíšiť etnografickú oblasť od širšieho územno-administratívneho celku, akým je región, ku ktorému sa viaže povedomie príslušnosti v inej kvalite. Etnická identifikácia je povedomie; je výrazná v rámci jednotlivých etník alebo etnických skupín istého regiónu. Ľudová kultúra je však iba jedným z charakteristických prejavov regionalizmu.

Tieto otázky zostávajú nedoriešené, hoci im etnografia a folkloristika venovala pozornosť. Najviac pozornosti im venoval A. Pranda.

K. Chotek už r.1915 rozčlenil Slovensko na štyri oblasti. Vychádzal prevažne iba z geografického faktora. Na Slovensku vyčlenil tieto oblasti: západnú /stredné a čiastočne dolné Považie/, strednú /na východ od Nitrianskych hôr až po Slovenské rudohorie/, východnú /od Slovenského rudohoria po hranice ukrajinskej národnosti/ a severnú /počnúc Vlárskym priesmykom celá oblasť hlavne karpatského pásma/.

Neskôr znížil počet základných oblastí ľudovej kultúry na Slovensku už len na dve, a to na oblasť nížinnú a na oblasť horskú. K. Chotek vychádzal znovu z geografického faktora, no súčasne už aj charakterizoval hlavné zložky ľudovej kultúry v oboch oblastiach, pričom približne vymedzil aj hranicu medzi nimi.[4]

Najpodrobnejšie bola problematika oblastí tradičnej ľudovej kultúry na Slovensku rozpracovaná na úseku ľudového staviteľstva a bývania. Kým Vilém Pražák rozčlenil Slovensko z hľadiska ľudového staviteľstva na tri základné

pásma /pásmo rovinné, pásmo stredných tokov riek a pásmo horných tokov riek tzv. horské/ a v nich spolu na dvadsaťdva menších oblastí, vychádzajúc jednak zo starého župného administratívneho členenia, jednak z typológie niektorých prvkov ľudového staviteľstva, ustálených pod vplyvom rozličných faktorov, Ján Podolák sa pri stanovení troch základných oblastí pridŕžal skôr nárečového triedenia, ako ho vypracovali viacerí poprední jazykovedci, i napriek tomu, že si bol vedomý, že dnešné hranice týchto troch oblastí tradičnej ľudovej kultúry sa už úplne nekryjú s hranicami troch hlavných skupín nárečí. V jeho štúdii je Slovensko rozdelené na oblasť západoslovenskú, stredoslovenskú a východoslovenskú, pričom podrobnejším výskum niektorých znakov ľudového staviteľstva i štúdium základných vonkajších faktorov, ktoré ich počas dlhého historického vývoja formovali a ustaľovali, dospel k ďalšiemu, doteraz k najpresnejšiemu a iba v drobných jednotlivostiach diskutabilnému rozdeleniu Slovenska na dvadsaťsedem oblastí ľudového staviteľstva a bývania a ďalšími podoblasťami, ktoré v mnohom ohľade možno použiť ako východisko aj pri stanovovaní oblastí tradičnej ľudovej kultúry ako celku.[5]

"Charakter osídľovania a ľudová kultúra obyvateľstva, ktoré ho uskutočňovalo, mali na vytvorenie mnohých oblastí tradičnej ľudovej kultúry rozhodujúci vplyv, nakoľko pri osídľovaní sa obyvateľstvo dostávalo neraz nielen do úplne odlišného geograficko-prírodného prostredia, ale spolu s prostredím muselo často od základu meniť aj predchádzajúci spôsob života a pôvodné zamestnanie. Usadzovanie poddaných /príslušníkov iných etník/ najčastejšie na dovtedy ešte neobývanom alebo opustenom území sa uskutočňovalo počas viacerých kolonizačných prúdov a etáp, z ktorých - z hľadiska formovania oblastí tradič-

nej ľudovej kultúry na Slovensku - najväčší význam mala kolonizácia, v staršej literatúre označovaná ako nemecká, ktorá sa uskutočnila vo viacerých časových i oblastných vrstvách už v 11. stor., neskoršie aj v 13.-14. stor., zemianska, ktorá prebiehala zväčša v 12.-13. stor., šoltýska, ktorá časove spadá zhruba do 13.-15. stor., valašská, na území východného Slovenska známa už v 14.-15. stor., na západnom hlavne v 16.-17. stor. a kopaničiarska, ktorá na valašskú kolonizáciu priamo nadväzovala a na Slovensku prebehla zhruba v 16.-18. stor. Zásluhou týchto kolonizačných prúdov sa do pôvodne jednotného slovenského etnika dostalo mnoho etnicky cudzích obyvateľov s odlišným spôsobm života, zamestnania i kultúry, ktorí sa podľa charakteru jednotlivých kolonizácií usadzovali niekedy v kompaktne, inokedy roztrúsene."[6] Obyvateľstvo, ktoré postupne osídľovalo niektoré oblasti Slovenska, prešlo do určitej miery akýmsi adaptačným procesom, hoci si uchovalo vlastný jazyk a kultúru, ktorá na rozdiel od ľudovej kultúry pôvodného slovenského obyvateľstva bola často úplne odlišná. Tento adaptačný proces možno charakterizovať ako akýsi medzistupeň nenásilnej asimilácie inoetnického obyvateľstva v danom regióne. Inoetnické skupiny sa však nielen prispôsobovali novému prostrediu a pôvodnej kultúre, ale v rámci adaptácie v niektorých smeroch pôsobili i na formovanie pôvodnej slovenskej kultúry. Tieto vzájomné medzietnické vzťahy pôsobili aj na prehĺbenie rozdielov medzi jednotlivými etnografickými oblasťami v rámci jedného regiónu /ide najmä o vplyv nemeckej a valaškej kolonizácie/. Podobné procesy môžeme sledovať i v kontaktových zónach najmä s maďarským etnikom. Adaptačné procesy priniesli, a to i napriek neskoršej asimilácii inoetnického obyvateľstva také kultúrne prvky, ktoré nadobudli neskôr funkciu regionálnej znakovej identifi-

kačnej dominanty. Významnú úlohu v rámci integračného procesu zohral vplyv miest na formovanie etnografických oblastí alebo širších kultúrnych regiónov. Vplyv miest vystriedal postupne od 15. storočia dominantnú funkciu feudálnych panstiev. Mestá boli spravidla viacetnické, ale v rámci miest sa utváral určitý integrovaný model hospodárskeho a kultúrneho života, ktorého základ tvorili cechy a mesto ako obchodné a kultúrnovzdelávacie centrum. V tomto prípade v oveľa väčšej miere rozlišujeme kultúrny vplyv mesta v regióne od vplyvu na utváranie povedomia regionálnej príslušnosti. Pokiaľ v rámci panstiev fungoval relatívne jednotný systém hospodárskeho a kultúrneho života, riadený zemepánom mesta, pôsobili mestá ako silný prostredník inovačných prvkov a v mnohých ohľadoch, najmä v posledných dvoch storočiach, ako kultúrne vzory. Povedomie regionálnej príslušnosti v zmysle akceptácie a aktívneho osvojenia si určitej kultúry /nárečie, odev, folklórne prejavy/, často sa zamieňa s čisto pragmatickou územnou /administratívnou/ identifikáciou. Tu kultúrne centrá /mestá alebo niektoré významnejšie dediny/ slúžia ako orientačný bod v rámci územnej lokalizácie /v praxi to znamenalo uviesť kultúrne centrum v zmysle: "sme od Žiliny, od Bardejova" alebo "zo Spiša, od Kežmarku"/. Je zaujímavé, že obyvatelia väčších kultúrnych centier, najmä miest, mali menej vyvinuté regionálne povedomie, no najmä povedomie príslušnosti k etnografickej oblasti.[7] Mesto navonok zastupovalo vlastný kultúrny organizmus. Z hľadiska poznávania vnútornej diferenciácie ľudovej kultúry je štúdium etnickej skladby a etnických charakteristík slovenských miest a mestečiek jedným z kľúčových problémov slovenského národopisu, ktorý zostáva otvorený. Osobitnú funkciu miest ako kultúrnych a správnych centier možno už bezpečne sledovať v

19. storočí po zrušení poddanstva a s rozvojom kapitalizmu. Postupne sa začína meniť hospodársky a kultúrny význam pôvodných centier. Niektoré upadajú a stávajú sa z nich mestečká periférneho významu, iné, aj bez evidentnej historickej kontinuity začínajú nadobúdať významy kultúrnych centier. Spôsobuje to narastanie priemyselnej výroby a presunutie administratívnych centier. /Napríklad Krupina - Veľký Krtíš./ Význam regionálnych centier sa začína vo vedomí obyvateľov hierarchizovať a úlohu vzoru nadobúdajú veľkomestá a najmä hlavné mestá, kde sa koncentruje politický a kultúrny život. Ako príklad môžeme uviesť hlavné mesto Slovenska Bratislavu, ktorá úlohu národného centra prevzala vo vedomí obyvateľstva Slovenska vo všeobecnosti len v posledných desaťročiach. Takisto sa upevnilo vo vedomí slovenského etnika i inoetnického obyvateľstva Slovenska trichotometrické rozdelenie Slovenska, zodpovedajúce zhruba súčasnému rozdeleniu na kraje. Pokiaľ vo vedomí regionálnej príslušnosti alebo príslušnosti k etnografickým oblastiam existovala orientácia na župný systém, v posledných desaťročiach sa čoraz viac do popredia, vďaka intenzívnejšej komunikácii medzi jednotlivými oblasťami, dostáva delenie na "východniarov, západniarov a stredoslovákov". Veľkú úlohu tu zohráva spoznávanie odlišných kultúrnych obsahov, ktoré nadobudli pre danú oblasť znakovú funkciu /nárečia, folklórne prejavy, regionálna história a pod./. Aj keď takéto rozčlenenie v kultúrnom vedomí silnie, stupeň jeho integrácie v rámci spomenutých administratívnych a kultúrnych oblastí neprekonal reziduá užšieho regionálneho vymedzenia fungujúceho v sociálnej pamäti obyvateľstva z minulosti.[8] K tomu dopomáha i administratívne rozdelenie okresov, ktoré do veľkej miery rešpektovalo tradičné župné delenie Slovenska, hoci v jednotlivých oblastiach a regiónoch existujú vedľa se-

ba viaceré okresy /napr. L. Mikuláš, resp. Spišská Nová Ves, Poprad, Stará Ľubovňa/. S presmerovaním migračných vín obyvateľstva a so vznikom nových priemyselných oblastí upadá do zabudnutia ďalšie výrazné kultúrne rozčlenenie Slovenska na oblasť horskú a nížinnú. Je zaujímavé, že hoci nížinná oblasť je kontinuitným centrom slovenskej kultúry od najstarších čias, pretože horské oblasti sa osídľovali neskôr, znakovú identifikáciu slovenskej kultúry vo väčšej miere prevzali typické prejavy horskej kultúry. Na tom má podiel nielen osobitosť ľudovej kultúry v horských oblastiach, ale aj umelecké transformácie spôsobu života a kultúry z týchto oblastí /nie náhodou sa hovorí o súčasnej mladej slovenskej literatúre, že začína mapovať juh Slovenska, napr. L. Ballek, I. Habaj/. Horské oblasti Slovenska významne dostali do povedomia naši poprední výtvarní umelci /M. Benka, Ľ. Bazovský a ďalší/. Z povedomia sa vytráca i členenie Slovákov na "horniakov a dolniakov", ktoré fungovalo najmä v súvislosti s odchodom obyvateľstva horských oblastí na sezónne poľnohospodárske práce. Veľmi silne sa rozvinulo povedomie kultúrnej odlišnosti niektorých malých etnografických skupín, ktoré pre svoje kultúrne zvláštnosti dostali osobitné pomenovanie /sotáci, čilejkári, handrbulci, tirpáci, mantáci a pod./. Tieto pomenovania vznikali obyčajne mimo týchto malých etnografických skupín a často mali hanlivý význam. Osobitným faktorom, ktorý formoval kultúru i vedomie príslušnosti etnografickej oblasti alebo podoblasti, bola konfesionálna príslušnosť. Najmä evanjelické a gréckokatolícke obyvateľstvo si vzhľadom k náboženským rozdielom uvedomovalo odlišnosti od spôsobu života v katolíckych obciach. Dichotómia my-oni sa prejavovala v objektivizovanej podobe rozdiel ymi znakmi, napr. výtvarnej kultúry, odievania, obradovej kultúry,

v organizácii rodinného a spoločenského života.[9] Oveľa silnejšie však formovala vedomie príslušnosti k danému regiónu alebo etnografickej oblasti. Ako príklad môžeme uviesť Myjavu a okolie alebo rozdelenie Liptova na katolícke a evanjelické. Ak by sme mali zhrnúť uvedenú problematiku z vývinového hľadiska, tak musíme v zásade prijať periodizáciu historického vývinu slovenskej feudálnej národnosti do troch základných etáp:

a/ Obdobie do konca 14. storočia, ktoré charakterizuje nielen spätosť so začiatkom feudálnej národnosti v podmienkach Uhorska, ale aj fakt bezprostrednej nadväznosti na predchádzajúcu štátoprávnu organizáciu domáceho slovanského obyvateľstva.

Pôvodné domáce obyvateľstvo ako etnická zložka nezaniklo, udržalo sa a vyvíjalo, pričom možno konštatovať, že k nemu neskôr, asi od polovice 16. storočia ako ku pôvodnej slovanskej zložke postupne pribudli ďalšie slovanské /Chorváti, Ukrajinci, Srbi/ i neslovanské zložky /Nemci a napríklad na Spiši už od polovice 12. storočia Valasi/. Slovenská feudálna národnosť však postupne dokázala tieto kolonizačné vlny absorbovať a uchovať si vlastnú etnickú dominantu svojho územia.

b/ Obdobie od 14. do 16. storočia. Dôslednejšiu analýzu tejto fázy vývoja možno oprávnene očakávať najmä od slovenských historikov, skúmajúcich hospodárske dejiny. Ekonomické faktory v období rastu feudálnej roztriešte-nosti a úsilia o jej likvidáciu spolu s politickými dôvodmi sú katalyzátormi celkového špecifického vývoja. Na Slovensku sa ustaľuje vnútorný trh a stabilizujú sa strediská tovarovej a remeselnej výroby. Tým sa utvárajú podmienky na bezprostredný vznik hospodárskych, politických a kultúrnych oblastí, s čím úzko súvisí postupné sťahovanie sa slovenského živlu do miest, kde sa stáva významnou

produktívnou silou.

Výrazná konfrontácia nemeckého patriciátu, brániaceho svoje hospodárske výsady pred "natio slavica", nedobúda síce predovšetkým charakter triedneho boja, no už v 16. storočí sa prejavujú tendencie utvárania jednotnej ideológie feudálnych "slovenských nácií".

c/ Obdobie 16.-18. storočia. Objektívny základ, ktorý podmieňoval proces formovania slovenskej feudálnej národnosti v celej zložitosti vývoja tejto etapy treba hľadať predovšetkým v ekonomických a spoločensko-politických podmienkach konkrétneho obdobia, ako aj v jestvujúcich národnostných pomeroch.

Toto obdobie v podstate netvorí kompaktný celok, ale časovo sa rozpadá približne do dvoch historických okruhov. Za ich vnútorný predel možno označiť Satumarský mier z roku 1711, ktorým sa skončilo obdobie stavovských protihabsburských povstaní.[10] V uvedených obdobiach sa sformovalo predovšetkým regionálne povedomie ako medzistupeň historicko-etnickej identifikácie slovenského národa. Rozhodujúci prelom pre formovanie národného povedomia nastáva v 2. polovici 19. storočia, kedy sa čoraz hlbšie presadzujú politické a kultúrne ciele národno-obrodeneckého hnutia. Významným medzníkom je založenie Československej republiky a najmä upevňovanie národného povedomia v období budovania socializmu. Aj napriek tomu, že rozvoj národnej kultúry a národného povedomia sa realizuje v priaznivých podmienkach vytvorených socialistickým štátom, regionálne povedomie zostáva ako aktívny faktor historicko-etnickej identifikácie súčasného človeka.

V tomto období dostávajú charakteristické javy ľudovej kultúry /odev, folklór, nárečia/ druhotnú znakovú funkciu. Tieto regionálne identifikačné znaky sa často prenášajú i do širších súvislostí a stávajú sa znakmi celonárodnej kultúry. Podľa J. Bursztu uvedomenie si špecifikujúcich kultúrnych znakov svedčí o civilizačných rozdieloch /určitý stupeň integrácie/, tiež o vývine medzistupňo národného uvedomenia a napokon často reprezentuje určité ideologické rozdiely /náboženské, politické, ekonomické záujmy/. Pri hodnotení každého stupňa integrácie sa vždy uplatňuje kvalita príslušnosti k národnému organizmu, v čom sa najčastejšie prejavujú prvky politicko-administratívnych vplyvov a ideologizácie regionálneho povedomia. Zároveň už ide o uvedomenie nie adaptačné, ale uvedomenie integračné, t.j. uvedomenie vyjadrujúce konkrétny stupeň rozvoja národného povedomia. Práve integračné uvedomenie súvisiace s formovaním národného povedomia umožnilo uplatniť mechanizmy, v rámci ktorých ľudová kultúra jednotlivých regiónov začala zapožičiavať niektoré svoje univerzálne špecifické hodnoty tvorbe celonárodnej kultúry. Takýmto príkladom je povýšenie stredoslovenských nárečí /kultúrnej stredoslovenčiny/ na základ spisovného jazyka, ako aj celý rad folklórnych prejavov slúžiacich ako inšpiračný zdroj pre tvorbu národnej literatúry, výtvarného umenia a hudby. Do popredia sa dostalo i budovanie rôznych foriem integrálnej národnej ideológie. Jej súčasťou sa stala napr. jánošíkovská tradícia, oživenie tradícií Veľkej Moravy, budovanie reprezentatívnych kultúrnych inštitúcií, starajúcich sa o rozvoj a uchovávanie ľudovej kultúry. /Matica slovenská, Slovenské národné múzeum, vydávanie literárneho folklóru a pod./. S týmito tendenciami sú však dialekticky späté potreby pestovania užšej regionálnej a historickej identifikácie. Od vzniku Československej republiky začína vychádzať celý rad regionálnych časopisov /Kysuca, Pohronský hlásnik, Orava, Spišské hlasy, Tekov, Slovenský juh/. Snahy o prezentáciu regionálnej kultúry sa vyznačujú i určitými

odstredivými tendenciami. Zvlášť ide o nesprávne uvedomenie si postavenia a významu vlastnej regionálnej kultúry v rámci národného organizmu. Pestovanie regionálneho povedomia nadobúda určité programové rysy a má nielen kultúrotvorný, ale i politický a ekonomický význam /presadzovanie regionálnych záujmov pri získavaní financií, investícií, politického vplyvu v štátnych orgánoch, protekcionizmus/. Tieto znaky regionalizmu majú svoje pozitívne, ale i negatívne vlastnosti. Uvedomene sa v posledných desaťročiach rozvíja i vlastný znakový identifikačný systém, opierajúci sa najmä o tradičnú ľudovú kultúru. Odráža sa to napr. v literárnej tvorbe v príslušnom nárečí, sekundárne rozšírenie niektorých ľudových piesní, reprezentácia prostredníctvom folklórnych súborov a pod. Tieto tendencie prekračujú hranice regiónov a dostávajú sa i do kultúrnych centier. Utvárajú sa združenia rodákov, ktorí sa príležitostne schádzajú a pripomínajú si kultúru rodného kraja. Uvedomenie si príslušnosti k určitému regiónu nadobúda nové kvality. V súčasnom období sme len v Bratislave zaznamenali okolo 30 skupín rodákov. Tie majú svoje určité pravidlá, ktorými sa účastníci stretnutí riadia. Na čele takýchto neformálnych skupín stojí významná alebo populárna osobnosť z daného regiónu a hlavným bodom činnosti okrem sporadických stretnutí sú pravidelné zábavy, v rámci ktorých obyčajne účinkuje folklórna skupina alebo súbor z daného regiónu, v príslušnom nárečí sa čítajú uvítacie a pozdravné prejavy, recitujú sa alebo vydávajú príležitostné básničky /ako príklad takýchto aktivít môžeme uviesť rodácke združenie zo Zemplína, Zemplínsky valal/.

Ako vidieť, regionálna kultúra a regionálne povedomie nadobudlo v súčasnosti nové kvality. Z hľadiska rozvoja národného povedomia a upevnenia vedomia historicko-

-etnickej identifikácie je regionálna kultúra a regionálne povedomie nevyhnutným činiteľom. Pri úvahách o jej pozitívnych a negatívnych črtách je potrebné vychádzať zo vzťahu časti a celku. Vzťah k regiónu má svoje pozitívne črty, pretože je konkretizovanou súčasťou vzťahu k národnej kultúre.

Poznámky

1 Výsledky etnografického štúdia výstižne zhrnul: Pranda, A.: K otázke vzniku oblasti ľudovej kultúry na Slovensku. In: Slovenský národopis XIV, 1966, 4, 511-563.

2 Pranda, A.: c.d., s. 522.

3 Chotek, K.: Program národopisného soupisu. Praha 1915.

4 Chotek, K.: Několik poznámek k národopisu Slovenska. Národopisný vestník československý 17, 1924, s. 38.

5 Podolák, J.: Etnografické oblasti na území Slovenska ako podklad k monografiám o ľudovom staviteľstve. Slovenský národopis 5, s. 533-534.

6 Pranda, A.: c.d., s. 526-527.

7 Regionálne povedomie meštianstva bolo často oslabované tým, že postavenie miest v rámci územného správneho systému malo od vidieka podstatne odlišný význam.

8 Na tento proces pretvárania a integrácie regionálneho povedomia v súčasnosti upozornila i sovietska etnografka N. Gracianskaja v referáte na medzinárodnej konferencii etnografov socialistických krajín vo Lvove /1986/. Materiály z konferencie sú v tlači.

9 Pestovanie osobitosti vlastnej kultúry s cieľom odlíšenia jej niektorých znakov je jedným z významných faktorov pôsobiacich na lokálnu diferencovanosť ľudovej kultúry.

10 Problematiku výstižne zhrnul J. Klimko: Vývoj územia Slovenska a utváranie jeho hraníc. Bratislava 1980, s. 40-41.

ETNOGRAFICKÉ OBLASTI NA ÚZEMÍ SLOVENSKA AKO PODKLAD K MONOGRAFIÁM O ĽUDOVOM STAVITEĽSTVE

JÁN PODOLÁK

Národopisný ústav Slovenskej akadémie vied v Bratislave

Pri takom významnom vedeckovýskumnom podujatí, akým je organizovanie systematického štúdia slovenského ľudového staviteľstva a bývania z národopisného hľadiska, treba si ujasniť mnohé teoretické i metodologické otázky, súvisiace s prístupom k danej téme a s hodnotením skúmaného materiálu. Do rámca tejto prípravy zapadá aj predbežné rozdelenie Slovenska na menšie etnograficky jednotné územné celky. Takéto ustálenie oblastí je potrebné ako nevyhnutná pracovná pomôcka pri výskume a spracovaní teritoriálnych monografií ľudového staviteľstva a bývania. Okrem toho ustálenie oblastí jednotlivých typov ľudových stavieb bude aj cenným príspevkom na ustálenie etnografických oblastí vôbec, a tým aj na objasnenie kultúrnohistorického vývoja slovenského národa. Ustálenie hraníc územného rozšírenia typov ľudových stavieb môže byť vzhľadom na súčasný stav bádania v tejto tematickej oblasti iba nutným provizóriom. Dôkladný obraz o ľudovom staviteľstve na našom území sa získa len podrobným terénnym výskumom a zamapovaním jednotlivých typov, čo však možno očakávať až v konečných štádiách celej výskumnej akcie.

Pri tomto návrhu etnografických oblastí ako územného podkladu pre monografie o ľudovom staviteľstve vychádzam zo štúdia regionálnej diferenciácie ľudovej kultúry vôbec, pričom sa však opieram predovšetkým o materiál hmotnej kultúry, najmä z tematických úsekov ľudového staviteľstva, ľudového zamestnania a čiastočne odevu. Napriek všetkej provizórnosti tohto návrhu bral som do úvahy popri národopisných hľadiskách aj kritériá historické, jazykovedné a geografické, pretože len po porovnaní výsledkov týchto vedných odborov možno dosiahnuť čo najpresnejšie vymedzenie jednotlivých oblastí. Pri konštatovaní etnografických oblastí postupujem od rámcového kultúrnohistorického delenia slovenského etnického územia k podrobnejšiemu deleniu, pričom sa nemôžem vyhnúť nastoleniu niektorých otázok súvisiacich s touto problematikou.

V tejto súvislosti vyvstáva pred nami predovšetkým otázka, čo bolo príčinou regionálnej diferenciácie ľudovej kultúry, prečo kultúra slovenského ľudu nemá na celom území slovenského etnika jednotný charakter. Odpoveď je pomerne jednoznačná, hoci činiteľov spôsobujúcich kultúrnu rozdrobenosť slovenského etnického územia bolo mnoho. Vývoj slovenskej ľudovej kultúry je nerozlučne spo-

jený s historickým vývojom slovenského etnika ako jej nositeľa. V počiatočnom období formovania slovenského etnika (ako slovenského!) nemožno hovoriť o takých rozdieloch v kultúre a spôsobe života, aké nachádzame dnes na našom území. Týmto počiatočným obdobím formovania slovenského etnika myslím koniec 9. stor., keď sa na našom území vytvárala nadkmeňová organizácia. Kultúra tohto etnika bola pomerne jednotná, územne nerozdrobená, rozdiely sa javili iba medzi obyvateľstvom usadeným na území dnešného Slovenska a obyvateľstvom zadunajským. Slovenské etnické územie ako celok sa začínalo v tom čase výrazne odlišovať od kmeňových zväzkov iných Slovanov, pričom najbližšie stálo kultúre moravského obyvateľstva. Slovenské etnikum dosiahlo vnútorne najjednotnejší charakter — a v pomere k susedným Slovanom už zjavnú diferencovanosť — v 10. stor., keď došlo k vzniku slovenskej národnosti. Upevnením feudalizmu a najmä vznikom župného systému začal sa však postupne narúšať jednotný charakter kultúry slovenskej národnosti. Uzavretosť hospodárskeho a spoločenského života v bývalých župách spôsobila postupné diferencovanie kultúrnych typov jednotlivých stolíc. Zákaz sťahovania poddaného ľudu, stoličné nariadenia o stavbách domov a používaní stavebného materiálu, o obrábaní zeme, uskladňovaní produktov a chove dobytka, o obliekaní a výbere materiálu pre zhotovenie šatstva, svetské i cirkevné nariadenia alebo zákazy týkajúce sa rôznych ľudových spoločenských i rodinných zvykov a zábav — to všetko vytváralo zo stolíc izolované celky, kompaktné nielen po hospodárskej stránke, ale i v kultúre, spôsobe života a v reči ľudu. Diferenciácia sa však postupne vytvárala aj vnútri stolíc, a to na územiach jednotlivých feudálnych panstiev. Hoci postupnou likvidáciou feudalizmu sa vytvárali podmienky pre jazykové, kultúrne i hospodárske zjednotenie slovenského národa, nárečová a kultúrna izolácia niektorých oblastí sa zachovala podnes. Preto sa nám dnešné územie Slovenska javí z etnografického hľadiska ako pestrá mozaika väčších alebo menších svojráznych oblastí, ktorých špecifickosti dnes študujeme, aby sme tým pomohli osvetliť zákonitosti historického vývoja slovenského etnika v minulosti.

Kultúrne hranice slovenského etnika sa vcelku približne kryjú s hranicami rozšírenia slovenského jazyka. Na západe siaha oblasť slovenského etnika od čiary Hranice—Kroměříž—Kyjov,[1] na severe sa približne kryje s dnešnou štátnou hranicou, na východe tvorí hranicu jazyka čiara Svidník—Stropkov—Snina—Užhorod a na juhu preniká oblasť slovenského etnika na niekoľkých miestach na územie Maďarska, pričom však hranica slovenskej kultúry je posunutá ďaleko južnejšie ako hranica slovenského jazyka.[2] Celé územie slovenského etnika sa

[1] Západná jazyková hranica je ustálená podľa J. Stanislava, *Dejiny slovenského jazyka I*, Úvod a hláskoslovie, Bratislava 1956, 232.

[2] Opieram sa tu o vlastné výskumy v južnom Novohrade (oblasť Novohradských hôr a južne od nich po Vacov) a v oblasti Tokajských vrchov v maďarskom Zemplíne. Na južnom okraji týchto jazykových oblastí, ktorých materiálna kultúra „má" slovenský charakter

delí na tri hlavné kultúrnohistorické oblasti: západnú, strednú a východnú. Je pozoruhodné, že dnešné etnografické hranice troch hlavných oblastí sa úplne nekryjú s hranicami troch hlavných slovenských nárečových skupín. Keď vychádzame z nárečového rozdelenia Slovenska podľa V. Vážneho,[3] ktoré prevzala v podstate aj súčasná slovenská jazykoveda,[4] Slovensko sa delí na tri veľké nárečové skupiny: 1. západnú (Moravské Slovensko a Valašsko a bývalé stolice Bratislavská, Trenčianska a Nitrianska), 2. strednú (bývalé stolice Turčianska, Oravská, Liptovská, Zvolenská, Tekovská, Hontianska, Novohradská a Gemerská) a 3. východnú (bývalé stolice Spišská, Šarišská, Abaujská, Zemplínska a Užhorodská). Pritom sa poukazuje, že oblasť stredoslovenských nárečí bola v minulosti rozšírenejšia smerom na západ (najmä však na juhozápad), kde siahala až po Bratislavu.[5]

Z etnografického hľadiska javí sa najväčšia diferencia podľa nárečového delenia medzi západnou a strednou oblasťou. V severnej časti prenikajú prvky stredoslovenskej ľudovej kultúry na západ až po Púchov,[6] naproti čomu zase na juhu ustupuje hranica stredoslovenskej oblasti smerom na východ. V tejto súvislosti sa stáva po etnografickej stránke stále problematickejším najmä územie bývalej Tekovskej stolice a dolného Hontu, ktoré podľa dnešného charakteru kultúry prejavuje väčšiu podobnosť s nížinnou kultúrou juhozápadného Slovenska (najmä dolného Ponitria) ako s kultúrou horskej stredoslovenskej oblasti. Na východnom Slovensku sa nárečové hranice oblastí približne kryjú s etnografickými hranicami. Pri vysvetľovaní pohyblivosti etnografických hraníc jednotlivých oblastí treba brať do úvahy okrem iných momentov zistenú skutočnosť, že konkrétne slovenských podmienkach archaickosti ľudovej kultúry ubúda jednak smerom k nížinným oblastiam, jednak smerom k hospodársky vyvinutejším oblastiam,

(hlavne čo do formy, ale aj čo do názvoslovia predmetov), hoci jazykom ľudu týchto obcí je jedine maďarčina a ani najstarší obyvatelia sa nevedia rozpamätať na používanie slovenčiny.

[3] V. Vážný, *Nářečí slovenská*, Čs. vlastivěda III, Jazyk, Praha 1934, 219—310.

[4] Toto rozdelenie v podstate preberá aj J. Stanislav, c. d., 232. O vážnejšiu korektúru nárečovej hranice medzi západoslovenskou a stredoslovenskou oblasťou sa pokúsil A. Habovštiak *(Genitívne znaky mask. pl. na -uov (-ov, -uof) v slovenských nárečiach*, Slovenská reč XX, 1955, 158), ktorý posunul západnú hranicu stredoslovenskej nárečovej oblasti až na stredné Považie.

[5] L. Štúr pri svojom vymedzovaní stredoslovenskej nárečovej oblasti nachádza „najčistejší a najpeknejší" slovenský jazyk „v Liptove, Orave, Turci, v hornom Trenčíne, v hornej Nitre, Zvolene, Tekove, Honte, Novohrade a aj vo veľkej čiastke Gemera . . . a naposledok na dolnej zemi . . ." (Hlasy reči slovenskej, 1846, 8). Porovnaj novšiu štúdiu A. Habovštiaka, *Ľudovít Štúr a slovenské nárečia*, Slovenská reč XXI, 1956, 218.

[6] Podľa charakteru materiálnej kultúry by sa dalo usúdiť, že táto oblasť siahala pôvodne až po Vlársky priesmyk (prípadne po Trenčín) a zaberala aj celé územie hornej a dolnej Nitry, kde sú dnes západoslovenské a stredoslovenské kultúrne prvky také premiešané, že presnejšia hranica tam vlastne ani nejestvuje.

najmä k priemyselným strediskám. Podľa toho na zachovanie tradičných foriem ľudovej kultúry v jednotlivých etnografických oblastiach nevplývali len hospodársko-spoločenské, ale aj geografické podmienky, pričom vplyv geografických podmienok na formovanie charakteru materiálnej kultúry (najmä staviteľstva a ľudového zamestnania) bol väčší ako na oblasť duchovnej a spoločenskej kultúry. Ak pripustíme, že nížinné oblasti sa etnograficky rýchlejšie zjednocujú ako oblasti izolovaných horských kotlín, možno si vysvetliť, prečo napr. oblasť Tekova a nížinná oblasť Ipľa na území Hontu gravitujú dnes viacej k etnografickej oblasti Nitrianska a značne sa odlišujú od severnejšej Zvolenskej stolice.

Pri tejto príležitosti nastoľujem aj otázku príbuznosti ľudovej kultúry v oblastiach východného a západného Slovenska a ich spoločnej odlišnosti od stredoslovenskej kultúrnej oblasti. Nápadnú etnografickú podobnosť východného a západného Slovenska si možno vysvetliť jedine spoločným etnickým pôvodom obyvateľstva týchto oblastí. Do úvahy prichádzajú dve možnosti: buď obyvateľstvo týchto oblastí tvorilo spoločný užší etnický celok v pôvodnej zakarpatskej vlasti, odkiaľ v takom prípade k nám prišlo vo dvoch skupinách a dvoma cestami (na západe územím Sliezska a na východe niektorým karpatským priesmykom do Potiskej nížiny), alebo na území Slovenska jestvovalo jednotné kultúrne osídlenie od hranice moravského etnika na západe až po hranicu susedných neslovenských etník na východe. Prvá alternatíva sa zdá menej pravdepodobná. Reálnejšia je druhá možnosť, v rámci ktorej možno predpokladať sídelnú kontinuitu jednotného etnika medzi slovenským západom a východom, ktorá prechádzala územím severného Slovenska (údoliami riek Váh, horný Poprad a Hornád). Správnosť tohto predpokladu sa môže overiť jedine dôkladným archeologickým a etnografickým výskumom Horného Považia, Turca, Liptova a Spiša. Ak sa týmto výskumom zistí jednotný charakter starej kultúry uvedených severoslovenských oblastí s kultúrou západného a východného Slovenska, ujasní sa aj otázka etnického pôvodu obyvateľstva na strednom a južnom Slovensku. Podľa dnešného charakteru ľudovej kultúry v stredoslovenskej oblasti možno predpokladať, že predkovia dnešného obyvateľstva stredoslovenskej oblasti sídlili pôvodne južnejšie, na území dnešného Maďarska, odkiaľ ich cudzí etnický živel postupne vytlačil na sever. Tým si možno vysvetliť, prečo ľudová kultúra na západnom a východnom Slovensku má zreteľný západoslovanský charakter, zatiaľ čo v stredoslovenskej oblasti sú citeľné kultúrne vplyvy balkánskych Slovanov (ich západnej časti). Južnoslovanské kultúrne ovplyvnenie stredného Slovenska je vzhľadom na pôvodné spoločné sídla predkov dnešných Slovákov a južných Slovanov v Podunajskej nížine a v oblasti Blatenského jazera celkom pochopiteľné.[7] O juž-

[7] L. Niederle (*Rukověť slovanské archeologie*, Praha 1931, 267 n.) na základe archeologického materiálu z Novohradu dospel k názoru, že stredné Slovensko po stránke hmotnej kultúry gravituje k južným Slovanom.

nom pôvode stredoslovenského etnika by svedčila najmä okolnosť, že rýdzosti tzv. stredoslovenskej kultúry ubúda smerom na sever a naopak, smerom na juh nadobúda táto kultúra stále rýdzejší, etnicky vyhranenejší charakter. V takomto zmysle považujem na území Slovenska za etnicky najmenej porušenú ľudovú kultúru na južných svahoch Štiavnického pohoria a v oblasti Krupinskej vrchoviny, teda približne na území bývalej Novohradskej a Hontianskej stolice. Táto oblasť má však prvenstvo len na území Slovenska. Na území slovenského etnika vôbec považujem za takúto oblasť staré slovenské osídlenie na území maďarského Novohradu, a to jednak v nížinnej oblasti na ľavej strane Ipľa [menovite obce Ryba (Ipolyszög), Častva (Czesztve), Sudice (Szügy), Patvarc a Balašské Ďarmoty (Balassagyarmat)], jednak v oblasti Novohradského pohoria [najmä obce Venerec (Vanyarc), Galgaguta, Níža (Nézsa), Dolné a Horné Pečany (Alsó a Felső Petény) a Bánk, na rozdiel od horských dedín v Matre, ktoré sú väčšinou novšieho osídlenia z obdobia po odchode Turkov]. Prílivom tohto južnoslovenského obyvateľstva z Podunajskej nížiny na územie stredného Slovenska, postupne sa prerušilo aj severoslovenské kultúrne územné spojenie medzi východným a západným Slovenskom a každá z okrajových slovenských oblastí (východná i západná) sa ďalej vyvíjala po kultúrnej stránke už izolovane od seba, avšak na niekdajšom spoločnom kultúrnom základe, ktorý si v určitých javoch zachoval svoju pôvodnú jednotu podnes.

Napriek prípadnej diskutabilnosti vyššie vyslovených názorov, považoval som za potrebné konštatovať tieto úvodné poznámky, s cieľom nastoliť v slovenskom národopise problém delenia Slovenska na etnografické oblasti. Po tomto základnom všeobecnoetnografickom delení na tri hlavné oblasti pristupujem k detailnejšiemu deleniu, pravda, predovšetkým už so zreteľom na potreby výskumu ľudového staviteľstva. Pri návrhu na monografické spracovanie oblastí beriem do úvahy celé územie Slovenska (teda aj rusínsku oblasť na východnom Slovensku). Zo slovenskej etnickej (kompaktnej) oblasti mimo územia Slovenska vynechávam v návrhu oblasť slovenského osídlenia na území Moravy, pretože jej spracovanie patrí do kompetencie českých národopisných inštitúcií. Naproti tomu však beriem do úvahy spracovanie slovenských ostrovov v Maďarsku za predpokladu, že prístup k riešeniu tejto otázky z našej strany môže prispieť k objasneniu etnického zloženia obyvateľstva v Dunajskej kotline. Ako vidno v ďalšom texte, pri niektorých oblastiach sa neuvádzajú dosť presne hranice oblastí, ale skôr strediská odlišných typov ľudových stavieb, prípadne materiálnej kultúry vôbec. Pri dnešnom stave vedy je takéto východisko nutné, pretože presné rozhraničenie etnografických oblastí bude iba konečným výsledkom národopisného skúmania. Pritom však sme si dobre vedomí, že ustálenie hraníc menších etnografických oblastí môže byť len relatívne presné aj pri najdôkladnejšom štúdiu, pretože kým jeden národopisný jav v určitej oblasti ustupuje pod vplyvom tohto javu zo susedných oblastí, zatiaľ iný kultúrny jav môže svojou progresívnosťou roz-

I. Oblasť západného Slovenska

1. *Záhorie.* Monografia by obsahovala spracovanie ľudových stavieb z geografickej oblasti Záhorskej nížiny a západnej časti Myjavskej pahorkatiny po Sobotište a rieku Myjavu. Celé územie Záhoria si možno pracovne rozdeliť na tri menšie oblasti, kryjúce sa s územiami troch záhorských okresov, a v každej z nich spracovať dve-tri typické obce.

2. *Bratislavská oblasť.* Vychádzať z dvoch typov ľudových stavieb, a to jedného z vinohradníckej oblasti Malých Karpát a druhého v Podunajskej nížine približne po východnú hranicu Bratislavského kraja.

3. *Trnavská oblasť.* Zahrňujem sem celý Trnavský a Piešťanský okres a časť okresov Hlohovec a Sered.

4. *Podjavorinská oblasť.* Obsahuje južné a juhovýchodné svahy Bielych Karpát a Bošácku dolinu, teda správne okresy Myjava a Nové Mesto nad Váhom.

5. *Trenčianska oblasť.* V nej navrhujem spracovať Trenčiansky a Ilavský okres s výnimkou niektorých horských obcí Strážovskej vysočiny (napr. Dolnej a Hornej Poruby, Valaskej Belej, Zliechova a Malého Kočeckého Podhradia), ktoré by bolo však presnejšie určili výskumom.

6. *Horné Ponitrie.* Obsiahne okresy Bánovce nad Bebravou, Partizánske, Prievidza a Handlová. Osobitný zreteľ treba brať na tri odlišné menšie oblasti, a to údolinu Bebravy, údolie Belanky a okolie Prievidze.

7. *Dolné Ponitrie.* Pomerne najjednotnejšia oblasť, rozložená v poriečí dolného toku rieky Nitry od Topoľčian po Komárno a v údolí rieky Žitavy. (Ak výskum ukáže potrebu, spracovať údolie Žitavy v rámci tekovskej oblasti.)

8. *Tekovská oblasť.* V nej spracovať dediny v údolí dolného Hrona od Tekovskej Breznice po Štúrovo, ako aj nížinnú oblasť Hontu na okolí Šiah.

II. Stredoslovenská oblasť

9. *Stredné Považie.* Spracovať okresy Púchov, Považská Bystrica a Veľká Bytča.

10. *Oblasť Strážovskej hornatiny.* Spracovať len jej južnú časť so strediskami Malá Čalá Belá, Zliechov, Čičmany, Fačkov a podľa potreby priľahlé obce.

11. *Žilinská oblasť.* V nej brať ohľad na tri menšie územné celky, a to údolie Rajčianky (jej dolnú časť), údolie Váhu na úseku Hričov—Strečno a Terchovú s okolím (v údolí Varínky). Ak sa ukáže potreba, spracovať terchovské ľudové staviteľstvo v osobitnej monografii.

12. *Kysuce.* Táto oblasť obsahuje okresy Kysucké Nové Mesto a Čadca. Ak by to vyžadoval materiál, spracovať dolné a horné Kysuce v osobitných monografiách.

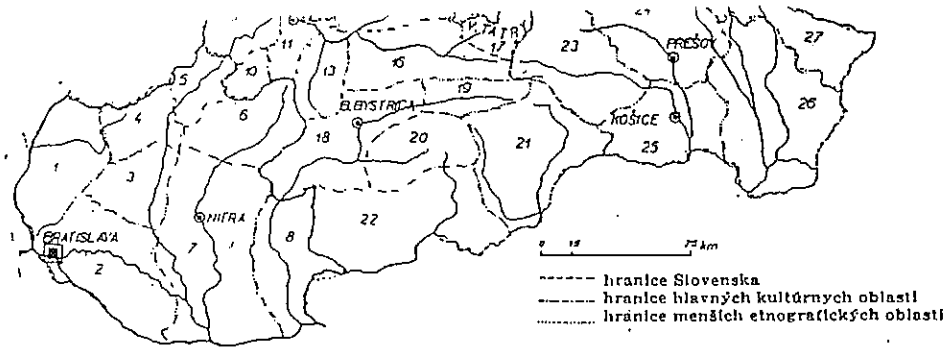

Obr. 1. Rozdelenie územia Slovenska na etnografické oblasti

13. *Turiec.* Územie okresov Martin a Turčianske Teplice. Osobitný zreteľ treba brať na pôvodné nemecké obce v hornom Turci.

14. *Orava.* Územie celej Oravy spracovať v jednej monografii. Vynechať goralské obce na hornej Orave.

15. *Goralská oblasť.* V rámci tejto monografie spracovať goralské ľudové staviteľstvo na hornej Orave a Spiši.

16. *Liptov.* Obsiahnuť jeho celú dolnú časť a z hornej časti vynechať Važec, prípadne aj Východnú a Liptovskú Kokavu, ktoré by sa spracovali v rámci tatranskej oblasti.

17. *Oblasť Vysokých Tatier.* Obsiahnuť v nej obce Liptovskú Kokavu, Východnú, Važec, Štrbu a priľahlé spišské obce z juhovýchodnej strany Vysokých Tatier. Na základe získaného materiálu sa usilovať o usmernenie výstavby v jednotnom tatranskom štýle.

18. *Stredné Pohronie.* V rámci tejto monografie spracovať údolie Hrona od Podbrezovej po Novú Baňu. Rozoznávať tu štyri menšie oblasti ,a to úsek Nová Baňa—Hronská Dúbrava, okolie Dobrej Nivy, pohronský úsek Zvolen—Banská Bystrica a údolie Hrona od Banskej Bystrice po Podbrezovú.

19. *Horehronie.* V tejto monografii vyčerpať oblasť Horehronia v širšom zmysle, teda obce od Brezna po Švermovo.

20. *Oblasť Poľany a Vepora.* Zachytili by sa obce zvolenskej oblasti (prevažne s lazovitým osídlením) od Zvolenskej Slatiny po Kokavu nad Rimavicou.

21. *Gemer.* Spracovať územie rozložené na juh od Muránskeho Krasu a na

východ od rieky Rimavy po južnú štátnu hranicu a po východnú hranicu Rožňavského okresu.

22. *Novohrad—Hont.* Obsahuje oblasť južných svahov Štiavnického pohoria a celej Krupinskej vrchoviny na juh a východ po ricku Ipeľ.

III. Východoslovenská oblasť

23. *Spiš.* Územie bývalej Spišskej stolice okrem Vysokých Tatier a goralských obcí.

24. *Šariš.* Obsiahnuť okresy Prešov, Sabinov, Stará Ľubovňa, Bardejov a Giraltovce.

25. *Košická oblasť.* Spracovať údolie dolného Hornádu a Torysy od severných hraníc Košického kraja, na východe po Slanské pohorie, na juhu po štátnu hranicu a na západe po hranice Rožňavského okresu.

26. *Zemplín.* V tejto oblasti zachytiť územie slovenského etnika na východ od Slanského pohoria po štátnu hranicu.

27. *Rusínska oblasť.* V tejto monografii vychádzať predovšetkým zo spracovania okresov Svidník, Medzilaborce a Snina.

Okrem územia Slovenska navrhujem spracovať postupne aj slovenské etnické oblasti v zahraničí, najmä v Maďarsku, Rumunsku, Juhoslávii a Bulharsku. V prvej etape by šlo o spracovanie ľudového staviteľstva na území Maďarska, ktoré by sa mohlo obsiahnuť v štyroch monografiách, a to: 1. monografia oblasti Tokajských vrchov, údolia Hornádu, Slanej a oblasti Bukových vrchov, 2. monografia novohradskej oblasti, ktorá by však obsiahla aj severné územie Peštianskej stolice, 3. Zadunajsko a 4. Békešská stolica.

ETHNOGRAPHISCHE GEGENDEN AUF DEM GEBIET DER SLOWAKEI

Ján Podolák

Zusammenfassung

Das Volkskundliche Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften zu Bratislava veranstaltet gegenwärtig systematische Forschungen in der Volksbaukunst auf dem Gebiet der Slowakei. Der Verfasser dieses Diskussionsbeitrages stellte sich die Aufgabe, das Gebiet der Slowakei in ethnographische Gegenden aufzuteilen, deren jede in einer besonderen Monographie über die Volksbaukunst bearbeitet werden wird. Bei dieser Gelegenheit wirft der Verfasser — das erste mal in der slowakischen Volkskunde — das Problem der Einteilung der Slowakei in ethnographische Gebiete auf.

In erster Reihe bestimmt der Autor das von Slowaken bewohnte Gebiet, worunter nicht nur das gesamte Gebiet der heutigen Slowakei (als ein Teil der Tschechoslowakei) gemeint ist, sondern auch ein Teil Ostmährens (ungefähr von der unteren Moldau ostwärts) und einige Gebiete

Prírodné prostredie ako integračný a dezintegračný činiteľ v ľudovom staviteľstve

Soňa Kovačevičová

Bratislava

Horské oblasti či už v Alpách, Pyrenejách, na Kaukaze alebo v Karpatoch uchovávajú v sebe staré formy kultúry dlhšie ako nížinné oblasti. V starších, menej rozvinutých obdobiach dochádzalo tu k intenzívnejšiemu vývinu. Horské oblasti sa stali takýmito zásobnicami archaických foriem kultúry z rôznych príčin. Napríklad v čase nájazdov a vojenských výprav do horských oblastí, ktorých obranu tvorila prirodzená hranica hôr, utekalo obyvateľstvo z nížin. V prípade, že jeho sídla zaujali iní, v horách ostávalo žiť i neskôr, v čase pokoja. Na Slovensku o takéto obdobia nebola núdza.[1] Prírodný charakter horských oblastí a v nemalej miere i komunikačná neprístupnosť mali za následok pomalší vývin a pomerne oneskorené preberanie nových kultúrnych foriem. Toto konštatovanie sa však nevzťahuje len na Slovensko, ale platí pre väčšinu horských oblastí v Európe i mimo nej. Na Slovensku práve v dôsledku takýchto poznatkov pretrvával v odborných kruhoch názor, že v karpatských oblastiach sa petrifikovali staré formy kultúry, ktoré sú dokladom primárneho a priameho vzťahu ľudovej kultúry k prírode. Naproti tomu kultúra nížin sa považovala za neautochtónnu a pre Slovensko, stotožňované len s horami, za netypickú.[2]

[1] Medzi tie najdôležitejšie patrí vytlačenie Keltov Germánmi, skýtske a rímske výpady, príchod Avarov, Hunov, Maďarov, Kumánov, Pečenegov-Plavcov, Tatárov, Turkov, obdobie prvej i druhej svetovej vojny.

[2] Táto otázka vystúpila do popredia najmä v súvislosti s južnou etnickou hranicou a v dôsledku toho v múzeách i dokumentačných strediskách je pomerne

Obr. 1. Hromadná zástavba obce Drážovce na výbežku Podunajskej nížiny. Foto H. Fialová, 1960

Obr. 2. Važec pod Vysokými Tatrami. Foto S. Kovačevičová, 1943

Štúdium prírodovedných, historických a umenovedných disciplín na Slovensku v posledných rokoch už skorigovalo uvedené jednostranné názory, ktoré skresľovali stav, vývin a tým aj charakter ľudovej kultúry.[3] Pretože v etnografii stojíme na začiatku skúmania dialektických vzťahov medzi prírodným prostredím a ľudovou kultúrou, vyberáme zo spleti problémov tie najfrekventovanejšie, ako aj tie, ku ktorým existuje dostatočné množstvo dostupných dokladov.[4] Preto sa zameriame len na geografické prostredie Slovenska, a nie celých Karpát. Z problémov staviteľstva vyberáme len vzťah stavebného materiálu, sídelných foriem a dispozície domu k prírodnému prostrediu. Analýzu uvedených problémov sme robili na základe priestorového porovnania dokladov zaznačených na kartogramoch i hĺbkovou analýzou v rámci oblastí a lokalít, ktoré majú diametrálne odlišný prírodný i stavebný charakter. V tomto príspevku zhrňujeme iba výsledky tohto štúdia, pretože jednotlivé postupy práce sme podrobne demonštrovali na konferencii pomocou kartogramov, tabuliek a obrazových dokladov.[5]

málo dokladov o živote a práci na Podunajskej a Poliskej nížine. Tento moment zohral dôležitú úlohu aj pri nadväzovaní súčasnej kultúry a umenia na domáce korene, ktoré sa hľadali najmä v horských oblastiach.

[3] Bádanie historikov a archeológov je zhrnuté v prácach: Dejiny Československa. Bratislava 1961; Zoznam pamiatok na Slovensku. Bratislava 1968; Objavy stredovekej archeológie v súvislosti s pamiatkovými zásahmi na Bratislavskom hrade, v Akadémii Istropolitáne, na Zvolenskom hrade, Spišskom hrade; Československá vlastivéda. 1. Príroda. Praha 1968; Československá vlastivéda. 3. Lidová kultura. Praha 1968.

[4] Pri tejto práci sme použili kartogramy z práce KOVAČEVIČOVÁ, S.: Ľudová architektúra na Slovensku 1800—1950. Kandidátska práca uložená v NÚ SAV.

[5] Na konferencii sme použili tieto kartogramy z citovanej práce KOVAČOVIČOVÁ, S.: Kartogram stavebného materiálu, domovej dispozície, sídelných foriem, národnosti, náboženstva, datovania a zamestnania. Pre príspevok na konferencii sme zhotovili nasledujúce kartogramy: kartogram horských systémov Slovenska a administratívneho členenia. Na doplnenie sme použili kartogramy z Československej vlastivédy Príroda, a to kartogram dĺžky vegetačného obdobia, klimatických oblastí, nerastného bohatstva a horopisných sústav. Historickým a etnografickým materiálom sme doložili diferenciáciu a zhody ľudového staviteľstva v prírodných podoblastiach:

Liptov — obce

Važec — 792 m n/m; z histórie: založený 1286, poddanská a neskôr zemianska dedina, medzi povinnosti patrilo strážením hradskej pred zbojníkmi, 1931 úplne vyhorela; počet obyvateľov 3144, katastrov 5797, počet domov 635; Slováci; zamestnanie — horské poľnohospodárstvo, lúčne hospodárstvo, chov statku, remeslá, neskôr práca pri železnici; spôsob zástavby — hromadná cestná dedina, s jadrom vretenovky; stavebný materiál — drevo, roku 1931 zamenené za tehlu.

Vyšná Boca — 951 m n/m; z histórie: založili ju v polovici 16. storočia baníci, ktorí sem prišli z rôznych banických krajov Slovenska; patrila banskej komore; počet obyvateľov 297, katastrov 2060, počet domov 82; Slováci; zamestnanie: baníci, neskôr chov dobytka a turistický ruch; forma zástavby — skupinová dedina v údolí, stavebný materiál — drevo.

Kráľová Lehota — 677 m n/m; z histórie: vznikla v 14. storočí z kráľovského majetku, neskôr sa stala zemianskou obcou; počet obyvateľov 762, katastrov 1963, počet domov 173; Slováci; zamestnanie — baníci, neskôr drevári, železničiari a horské poľnohospodárstvo; zástavba: dedina pri hradskej, stavebný materiál najmä tehla a kameň.

Ľudrová — 565 m n/m; z histórie: sídlisko púchovskej kultúry; v susednom chotári eneolitné sídlisko a hromadný nález mečov z mladšej doby bronzovej, spomína sa ako poddanská obec 1379; počet obyvateľov 1076, katastrov 514, počet domov 270; Slováci; zamestnanie — poľnohospodári, remeslá, robotníci; forma zástavby — potočná, radová, stavebný materiál — drevo.

Hubová — 450 m n/m; z histórie: spomína sa v 15. storočí ako poddanská hradná dedina; počet obyvateľov 1333, katastrov 1670, počet domov 265; Slováci; zamestnanie — poľnohospodárstvo, remeslá, drevárstvo, plátnictvo; spôsob zástavby — dedina pri hradskej a rieke s jednostrannou zástavbou, stavebný materiál — drevo.

Huty — 789 m n/m; z histórie: vzniká asi v polovici 16. storočia ako poddanská obec; počet obyvateľov 650, katastrov 1159, počet domov 150; Slováci; zamestnanie: sklári, podomoví opravári, horské poľnohospodárstvo a chov dobytka; spôsob zástavby — voľná reťazová dedina, stavebný materiál — drevo.

Liptovská Lužná — 717 m n/m; z histórie: založená 1669 goralským obyvateľstvom z Hornej Oravy, hradná poddanská dedina; počet obyvateľov 3512, katastrov 5460, počet domov 650; Slováci; zamestnanie — horské poľnohospodárstvo, lúčne hospodárstvo, chov dobytka, drevárstvo, sezónna práca mimo dediny; forma zástavby — reťazová obec pri ceste v údolí, stavebný materiál — drevo.

Vrbica (dnes časť L. Mikuláša) — 577 m n/m; z histórie: hromadný nález z ml. doby bronzovej, kostrové radové pohrebisko z 11. storočia; počet obyvateľstva 1200; Slováci; zamestnanie — poľnohospodári, remeslá, plátnici, robotníci; forma zástavby — potočná radová, stavebný materiál — tehla a kameň.

Podunajská nížina — obce

Drážovce (okres Nitra) — 154 m n/m; z histórie: neolitické sídlisko, eneolitické sídlisko, popolnicové pohrebisko z mladšej doby bronzovej, hallstattská sídlisko, slovanské veľkomoravské sídlisko, roku 1113 obec susedí so zoborským kláštorom, poddanská cirkevná obec; počet obyvateľov 2395, katastrov 1346, počet domov 549; Slováci; zamestnanie — poľnohospodárstvo; spôsob zástavby — hromadná cestná dedina, stavebný materiál — hlina.

Horné Zelenice (okres Trnava) — 138 m n/m; z histórie: spomína sa r. 1244 ako poddanská obec; zamestnanie poľnohospodárstvo a pestovanie zeleniny; počet obyvateľov 812, katastrov 425, počet domov 162; Slováci; spôsob zástavby — ulicová zástavba, stavebný materiál — hlina a tehla.

Chorvátsky Grob (okres Bratislava) — 144 m n/m; z histórie: halštattské mohyly, ako obec sa spomína 1399; roku 1596 sa tu usadzujú Chorváti; poddanská obec; počet obyvateľov 1974, katastrov 1512, počet domov 341; Slováci a slovakizovaní Chorváti; zamestnanie — roľníci a vinohradníci; spôsob zástavby — ulicová zástavba sa mení na hromadnú, stavebný materiál — hlina.

Dlhá n/V (okres Galanta) — 118 m n/m; z histórie: sídlisko zo začiatku bronzovej doby, barbarské sídlisko z rímskej doby, prvý záznam zo začiatku 14. storočia, cirkevná poddanská obec; počet obyvateľstva 1101, katastrov 907, počet domov 272; Maďari; zamestnanie — poľnohospodári; spôsob zástavby — hromadná cestná dedina, stavebný materiál — hlina.

Tehla (okres Levice) — 172 m n/m; z histórie: spomína sa v polovici 13. storočia, patrila ľuďom kráľovského továrnika, neskôr hradná poddanská obec, roku 1618 poplatná Turkom; počet obyvateľov 997, katastrov 1909, počet domov 168; Slováci a Maďari; zamestnanie — poľnohospodárstvo a robotníci v poľnohospodárstve; forma zástavby — cestná radová dedina, stavebný materiál — hlina.

Keďže nám ide o vzťah prírodného prostredia a ľudového staviteľstva, považujeme za potrebné predovšetkým venovať pozornosť prírodnému prostrediu zo zorného uhla tých disciplín, ktoré skúmajú prírodné prostredie z hľadiska geológie a geografie.[6] Podľa výsledkov týchto vedných odborov Slovensko je krajinou, ktorej prírodný charakter vytvárajú horské systémy Západných a čiastočne Východných Karpát, ako aj tri vnútrokarpatské nížiny, ktorých výbežky siahajú na Slovensko, a to nížina viedenská, komárňanská a potiská. Tým vlastne Slovensko, podobne ako Rumunsko a Zakarpatská Ukrajina, je územím, ktoré v celej šírke a dĺžke pokrývajú horské a nížinné systémy Karpát. Táto okolnosť je dôležitým činiteľom pri určovaní terminológie vzťahujúcej sa na prírodný rámec a varuje pred zužovaním termínu karpatský len na horské oblasti Karpát.[7] Geomorfologicky Západné a Južné Karpaty na rozdiel od Východných Karpát sa skladajú z troch pásiem, a to z vonkajšieho oblúka flyšového, vnútorného a najvyššieho rulového a žulového i okrajového sopečného pásma.[8] Geologické zloženie má vplyv nielen na vonkajší vzhľad jednotlivých

---

Kráľovičove Kračany (okres D. Streda) — 119 m n/m; z histórie: spomína sa r. 1215, vznikla spojením piatich obcí; počet obyvateľov 1029, katastrov 1379, počet domov 206; Maďari; zamestnanie — poľnohospodárstvo, chov dobytka, robotníci na veľkostatkoch; spôsob zástavby — hromadná dedina, jednotlivé časti majú zástavbu popri ceste, v chotári samoty, stavebný materiál — hlina.

Imeľ (okres Komárno) — 111 m n/m; z histórie: neolitické sídlisko, eneolitické sídlisko, sídlisko maďarovskej kultúry, sídlisko staršej doby bronzovej, laténske nálezy, rímske nálezy, spomína sa r. 1408, spustošená Turkami, kolonizovaná v 18. storočí Slovákmi z nitrianskej župy; počet obyvateľov 2320, katastrov 2197, počet domov 522; Slováci a Maďari; zamestnanie — poľnohospodárstvo; spôsob zástavby — hromadná cestná dedina, stavebný materiál — hlina.

[6] Československá vlastivéda. 1. Príroda. Praha 1968. Kapitola 1. Geologicko-zemepisná charakteristika, 2. časť: Geologická stavba ČSSR v rámci Európy, Český masív a Karpaty. Geologická stavba čs. Karpát. Kapitola 4. Geomorfológia čs. Karpát. Kapitola 5. Horopis Karpát. Kapitola 6. Podnebie. Kapitola 7. Vodstvo. Kapitola 8. Pôdy. Kapitola 9. Prírodné oblasti, časti Oblasť Podunajska, Strážovská, Stredohorská, Rudohorská, Ipeľsko-rimavská, Tatranská, Potiská. — Slovenská vlastiveda. 1. Bratislava 1943.

[7] Napríklad prívlastok: karpatský dom, karpatský odev, karpatské umenie ako označenia domu, odevu alebo umenia časti obyvateľov obývajúcich určitú horskú oblasť Karpát.

[8] Sú to nasledujúce horopisné sústavy:

A. Flyšové pásmo:

I. Západné Beskydy: Stredomoravské Karpaty:
1. Pavlovské vrchy, 2. Ždánický les, 3. Chřiby, 4. Litenčické vrchy; Moravskoslezské Beskydy: 5. Hostýnske a vsetínske; 6. Radhošťské, 7. Lysá hora, 8. Veľká

pohorí, ale aj na výskyt určitých druhov nerastného bohatstva, na zloženie úžitkovej pôdy i na výskyt vhodných stavebných materiálov (hlina, kameň). Tieto okolnosti potom zohrali dôležitú úlohu pri postupe a spôsobe osídľovania nížin, kotlín, plošín i horských údolí. Spomínaná odborná literatúra uvádza, že horské systémy na Slovensku vo svojej roštovej klenbe uzatvárajú štyri paralelné reťaze kotlín, ktoré sú medzi sebou oddelené horskými pásmami. Spájajú ich toky riek a horské priesmyky. Klimatické

Čantoryje, 9. Podbeskydská pahorkatina, 10. Jablunkovské medzihorie; 11. Slovenské Beskydy: 12. Pohorie, 13. Podhorie, 13. Oravská Magura, 14. Hruštínsky úval.

II. Vizovicko-javornícky oblúk: 1. Vizovická vrchovina, 2. Javorníky, 3. Kysucká vrchovina.

III. Bielokarpatský oblúk: 1. Biele Karpaty, 2. Myjavská pahorkatina.

IV. Východobeskydský oblúk: 1. Ľubovnianska vrchovina, 2. Čerhovské pohorie, 3. Ondavská vrchovina, 4. Užská vrchovina.

B. Stredné pásmo:

I. Vysokotatranský oblúk: 1. Malé Karpaty, 2. Považský Inovec, 3. Strážovská hornatina, 4. Malá Fatra, 5. Chočské pohorie, 6. Tatry, 7. Branisko, 8. Čierna Hora.

II. Nízkotatranský oblúk: 1. Tribeč, 2. Žiar, 3. Veľká Fatra, 4. Nízke Tatry.

III. Rudohorský oblúk (Slovenské rudohorie): 1. Veporské rudohorie, 2. jeho podhorie, 3. Gemerské rudohorie, 4. Spišské rudohorie, 5. Slovenský Kras.

C. Sopečné pásmo:

I. Slovenské stredohorie: 1. Pohronský Inovec, 2. Vtáčnik, 3. Kremnické pohorie, 4. Štiavnické pohorie, 5. Javorie, 6. Krupinská vrchovina, 7. Poľana.

II. Západokarpatský oblúk: 1. Burda, 2. Cerova vrchovina, 3. Veľký Milič, 4. Slánské pohorie.

III. Východokarpatský oblúk: 1. Vihorlat, 2. Popričný.

D. Medzihorské kotliny

I. Považské: 1. Trenčianska, 2. Havská, 3. Bytčianska, 4. Žilinská, 5. Turčianska, 6. Liptovská; 7. Oravská.

II. Nitrianske: 1. Hornonitrianska.

III. Pohronské: 1. Žiarska, 2. Zvolenská panva a Pliešovská kotlina. 3. Horehronská brázda.

IV. Južnoslovenské: 1. Ipeľská, 2. Lučenecká, 3. Rimavská.

V. Východoslovenské: 1. Popradská, 2. Hornádska, 3. Kluknavská, 4. Košická.

E. Subkarpatské panvy:

I. Panvy čelných hlbín (vonkajšie panvy): 1. Ostravská, 2. Moravská brána, 3. Hornomoravský úval, 4. Vyškovská brána, 5. Dyjsko-svratecký úval.

II. Vnútrokarpatské panvy: z Viedenskej: 1. Dolnomoravský úval, 2. Záhorská nížina; z Komárňanskej: 3. Podunajská nížina; z Veľkej nížiny dunajsko-potiskej: 4. Potiská nížina.

Obr. 3. Základným stavebným materiálom bola na nižinnom juhozápadnom Slovensku hlina. Pastuchov, okres Trnava. Foto H. Fialová

Obr. 4. V severných horských oblastiach stavali najmä z dreva. Važec, okres L. Mikuláš. Foto S. Kovačevičová, 1943

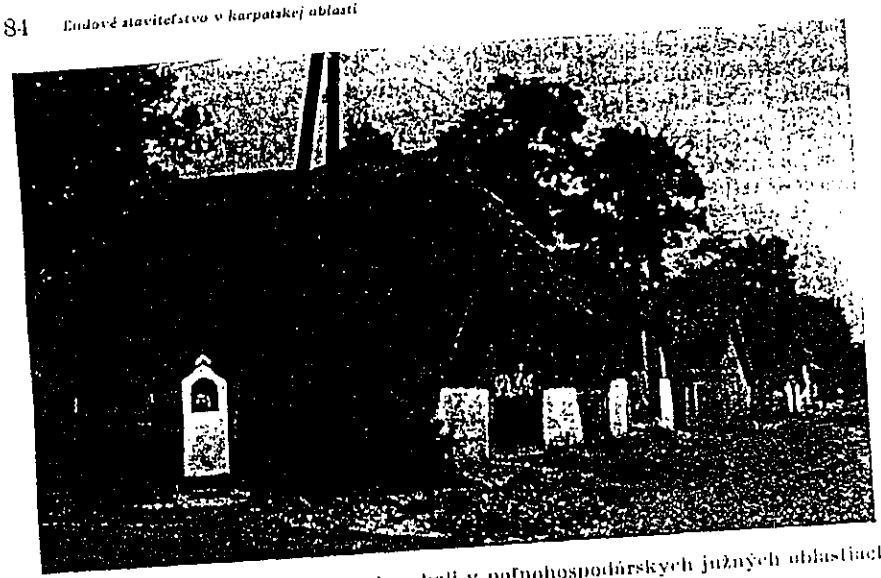

Obr. 5. Najdôležitejšou stavbou boli v poľnohospodárskych južných oblastiach stodoly. Dolný Ohaj, okres Nové Zámky. Foto SÚPSOP

podmienky, pribúdanie vnútrozemskej drsnosti rastom nadmorskej výšky priamo vplývali na odlišný charakter fauny a flóry. To prispieva k odlišnosti prírodného charakteru jednotlivých prírodných oblastí, ktorých podstatnú a ústrednú časť tvoria práve spomínané kotliny. Klimatické podmienky spolu s faunou, flórou, ako aj pôdnym zložením prírodných oblastí pri osídľovaní určovali spôsob exploatácie pôdy (poľnohospodárstvo na nížinách, nivách a terasách kotlín, pastierstvo na plošinách, drevárstvo a uhliarstvo v horách a pod.). Táto rôznorodosť oblasti mala však aj dosah na spôsob osídľovania a zaraďovania hospodárskych i obytných budov v rámci sídla (v úzkych dolinách reťazové osídlenie, na rovinách uličné a zhlukové, obostavanie dvorov, chránenie dvorov od náveternej strany apod.). V neveľkej miere prispela aj k voľbe stavebného materiálu a k využitiu jeho izolačných vlastností (drevo a kameň v horách, hlina v teplejších nížinách).[9] Táto rôznorodosť stavebných materiálov, spôsobov radenia budov v rámci

[9] HROMÁDKA, J.: Všeobecný zemepis Slovenska, časť Práca človeka. Slovenská vlastiveda. 1. Bratislava 1943, s. 165 n.; FOLTÝN, L.: Volksbaukunst in der Slowakei. Praha 1960; MJARTAN, J.: Bydlení. Čs. vlastivěda. 3. Praha 1968, s. 471 n; KOVAČEVIČOVÁ, S.: Ľudová architektúra na Slovensku 1800—1950. Kandidátska práca, NÚ SAV.

Obr. 6. Na severe v oblastiach lúčneho hospodárstva dominovali senníky. N. Šuňava, okres Poprad. Foto SÚPSOP

sídla i dvora, pretože organicky vychádzala z miestnych prírodných podmienok, oblastné odlišnosti ešte zvýraznila.

O platnosti a pravdivosti týchto vzťahov existujúcich medzi prírodou a stavebnou činnosťou pri osídľovaní Slovenska nemožno pochybovať. Je však otázne, do akej miery druhy stavebného materiálu, druhy sídelných foriem a spôsoby zástavby dvorov, ako aj spôsoby radenia obytných priestorov v dome, ako ich nachádzame za posledných sto rokov, možno spájať so stavom, ktorý existoval v čase systematického osídľovania Slovenska. Práve tak sa treba zamyslieť aj nad problémom, do akej miery diferenciácia ľudovej architektúry, ako ju poznáme zo zachovaných stavieb z posledných dvoch storočí, súvisí s primárnym pôsobením prírody.

Kartogram stavebného materiálu, ktorý sa používal v rokoch 1800 až 1900, a jeho porovnanie s kartogramom geologického zloženia horských pásiem a kotlín, ako aj s kartogramom bonity pôdy a klimatických rozdielov zvádza k vysloveniu tézy o priamom pôsobení prírodných činiteľov na výber stavebného materiálu aj v posledných storočiach. Rešpektovanie historického aspektu pri priestorovom rozšírení stavebných materiálov, používaných v ľudovom staviteľstve v posledných dvesto rokoch, ukazuje, že kvantitatívne a kvalitatívne rozloženie jednotlivých druhov stavebných materiálov bolo iné roku 1900 ako koncom 18. storočia. Ďalší kartogram ukázal aj odlišnosť stavebného materiálu roku 1950 a roku 1900. Príčiny odlišnosti výskytu ozrejmime na niekoľkých príkladoch. Pred koncom poslednej tretiny 18. storočia hranica drevenej architektúry siahala hlboko

do nitrianskej a dolnopovažskej kotliny.[10] Vzhľadom na zvyšujúcu sa cenu dreva a jeho význam v ekonomike štátna správa odporúčala drevené stavby nahradzovať hlinenými. Tým sa potom stalo, že hlinené stavby postavené zo surovej tehly sa rozšírili na úkor dvera aj do oblastí smerom na sever, kde predtým tento druh stavebného materiálu nepoznali. S podobným nariadením, vzťahujúcim sa na drevo ako stavebný materiál, stretávame sa aj v polovici 20. storočia, keď drevené stavby aj v horských oblastiach definitívne ustupujú domom postaveným z rôznych materiálov, pochádzajúcich síce z miestnych, ale nie vždy prírodných zdrojov. Na ozrejmenie čaká aj otázka, kedy a za akých okolností došlo k rozšíreniu kamenných stavieb v Honte, Novohrade a Tekove. Bude potrebné zapodievať sa otázkou, či ide o pretrvávanie miestnych kamenárskych tradícií dotvorených pôsobením talianskych kamenárov, ktorí tu stavali opevnenia, alebo či ide o nový jav, ktorý sa rozšíril v súvislosti s vyrúbaním lesov a hľadaním vhodnej náhrady za drevo. Historická analýza stavebných materiálov v rámci jednej oblasti alebo v rámci jednej lokality ukazuje, že sa naraz v rôznej kvantite a kvalite používalo niekoľko druhov stavebných materiálov, pričom bolo rozhodujúce funkčné, stavovské a spoločenské určenie stavby. Napríklad v 19. storočí na Orave stavali v niektorých obciach domy z dreva, zatiaľ čo hospodársku časť z kameňa. V Liptove koncom 19. storočia si murári stavali tehlové domy, zatiaľ čo roľníci ostávali verní drevenému stavbám. V horských oblastiach (Liptov, Orava, Turiec) v 18. i v 1. polovici 19. storočia domy boli z dreva, a to nielen na dedinách, ale i v mestečkách, zatiaľ čo krčma a kostol boli z kameňa. Na východnom Slovensku boli v tom čase dediny, kde okrem panského domu všetky stavby boli z dreva. Na Spiši domy i stodoly stavali z dreva, zatiaľ čo dvojpodlažné sýpky boli z kameňa, a to nielen v 18. storočí, ale i skôr. V dôsledku všetkých týchto príkladov sa domnievame, že historická analýza dokladov viažúcich sa na stavebný materiál, ako aj ich priestorové zhodnotenie v jednotlivých vývinových etapách ukáže zložitosť a odlišnosť vzťahu medzi prírodou a stavebným materiálom. Podľa doteraz známych dokladov môžeme predpokladať, že na Slovensku existujú síce tri druhy stavebného materiálu v súvislosti s miestnymi prírodnými zdrojmi. Avšak ich rozšírenie, ako aj spôsob ich použitia závisí nielen od ich výskytu, ale aj od celkového ekonomického

[10] HORVÁTH, P.: Materiály k dejinám ľudovej architektúry. Slovenský národopis, 1961, s. 112—118; 1958, s. 499—505; JANKOVIČ, V.: Materiály k dejinám ľudovej architektúry na území bývalej nitrianskej župy z r. 1778—1779. Slovenský národopis, 1967, s. 254—270; KOVAČEVIČOVÁ, S.: kartogram tejto problematiky v cit. kandidátskej práci.

Obr. 7. V Bodikoch, okres D. Streda. Pekli chlieb v spoločných peciach na priedomí. Foto SUPSOP, O. Menclová

technologického, spoločenského a kultúrneho rastu jednotlivých oblastí Slovenska a činnosti človeka v nich.

Kartogram sídelných foriem, tak ako ich poznáme z posledného storočia, ukazuje nasledujúce geografické rozloženie: pre nížiny, kotliny a plošiny je charakteristická zástavba okolo ulice, potoka, cesty, námestia. Reťazovú zástavbu možno sledovať v úzkych údoliach a na svahoch. Treti spôsob zástavby, a to samoty, ležia v chotároch obcí s ulicovou alebo reťazovou zástavbou. Odborná geografická i etnografická spisba označuje obce s ulicovou zástavbou za typicky roľnícke a najstaršie. Za najmladšie považuje samoty, ktoré vznikli v 16.—18. storočí v dôsledku preľudnatenosti obcí, ako aj v dôsledku exploatovania časti chotára, vzdialených od materskej obce. Naproti tomu reťazové obce sú v súvislosti s baníctvom doložené začínajúc 12. storočím a v súvislosti s pastierstvom a uhliarstvom v 15.—16. storočí. Pre ulicovú zástavbu sa uvádza ako charakteristické radenie hospodárskych budov za sebou vo dvore alebo v samostatných urbanistických formáciách mimo dvora za obcou, pri vode a pod. Pre reťazovú zástavbu a samoty by malo byť typické voľné rozostavanie hospodárskych budov za domom alebo i pevné zoskupenie do štvorca, do písmena L alebo U (podľa polohy dvora k svetovým stranám, vetrom, snehu a pod.). Porovnaním tejto schémy s fyzickou mapou Slovenska i s kartogramom jednotlivých druhov zamestnaní, charakteristických pre Slovensko v posledných dvoch storočiach, dochádzame k názoru, že ideálna schéma sa nekryje so skutočnosťou. Totiž v 19. storočí existovali baníckе obce s ulicovou zástavbou,

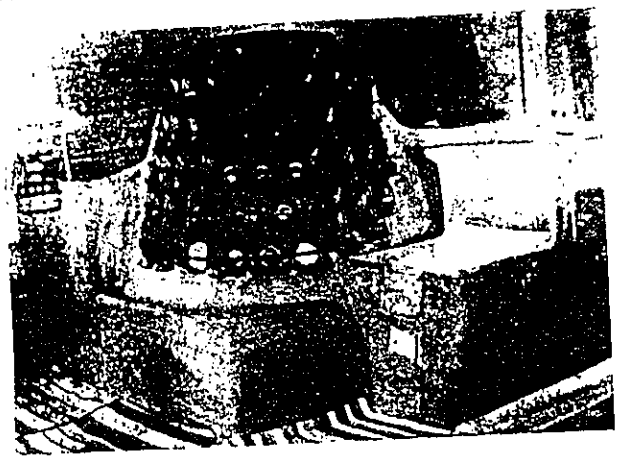

Obr. 8. Vo Vyšnej Boci, okres L. Mikuláš, bola pec dôležitým vykurovacím prostriedkom izby. Foto SUPSOP, J. Kedro

roľnícke s reťazovou. Pastierske a drevárske obce boli postavené nielen pravidelne popri ulici, ale mali aj určité návsie a rozrastali sa do hromadných obcí s pevnou sieťou ulíc a pod. Veľké stodoly umiestnené konča dvorov alebo i mimo dediny boli nielen v poľnohospodárskych, ale aj v pastierskych obciach, ba aj v banských mestečkách. V dlhých dvoroch boli nielen poľnohospodárske budovy, ale aj dielne remeselníkov a sklady obchodníkov. Historické doklady i najstarší pamätníci uvádzajú aj príklady prestavovania jedného druhu hospodárskych budov na druhé, event. i na byty, v súvislosti so zmenou zamestnania miestneho obyvateľstva. K takejto zmene zamestnania však na Slovensku nedošlo len v poslednej tretine 19. storočia, ale v rámci rozkvetu a stagnácie hospodárstva tejto horskej krajiny

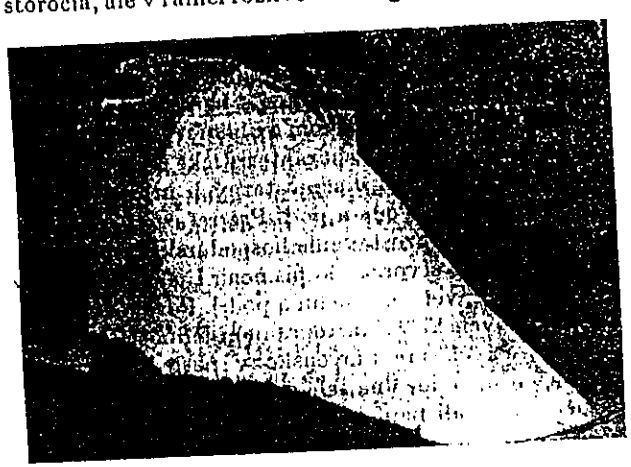

Obr. 9. Vchod do tunelovej zeleninárskej pivnice v Horných Zeleniciach, okres Trnava. Foto SUPSOP, H. Fialová

Obr. 10. Zemiakové jamy v Lipt. Teplička. Foto SUPSOP, J. Kedro

aj v predchádzajúcich storočiach. Tým sa mohlo stať, že z pôvodných banských miest alebo spišských obchodných miest sa stali poľnohospodárske a pastierske dediny, z banských a plátnických osád komunikačné centrá, a naopak, z dôležitých obchodných a remeselníckych centier zastrčené lokality v horách. Týmto rastom a úpadkom si potom možno vysvetliť rovnakú sídelnú schému mesta Prešova a dediny Štrby alebo mesta Žiliny a dediny Dobrá Niva a pod. Historický výskum urbanistického rastu vybratých lokalít (poľnohospodárskych, banských, drevárskych, pastierskych) nasvedčuje, že v posledných dvesto rokoch došlo v dôsledku preľudnatenosti obcí a pretrvávania zákazu stavať mimo intravilánu k podstatným zmenám. Tým sa mnohé reťazové obce zmenili na ulicové a ulicové na hromadné. V dôsledku týchto zistení je potrebné zaoberať sa vzťahom prírodného prostredia a sídelných foriem nielen v čase vzniku obce, ale i neskôr. Pre charakteristiku miestneho prostredia je totiž dôležitý práve tento neskorší, či už pozitívny alebo negatívny vzťah sídla k prírode. Aj týmto pozitívne harmonickým alebo negatívne disharmonickým vzťahom sa sídla medzi sebou odlišujú.

Najzložitejšia je problematika týkajúca sa vzťahu prírodného prostredia a dispozície domu. Historické i geografické doklady, ktoré máme k tejto otázke zatiaľ k dispozícii, nasvedčujú, že ak prírodné prostredie aj zohralo istú úlohu v diferenciácii dispozície domu na Slovensku, tak táto úloha bola nepriama. Pravdepodobne k trom systémom dispozičného členenia (za sebou, okolo seba a nad sebou) došlo na základe jednotlivých druhov práce a ich rozvoja. To mohlo, ale ani nemuselo súvisieť s okolitou prírodou.

Tak napríklad domy s horizontálnym radením priestorov nachádzame u baníkov a remeselníkov v horách, ale i v obciach položených v kotlinách, podobne i domy so vstupnou sieňou. Podľa doteraz známeho materiálu v tomto diferenciačnom procese dôležitú úlohu zohral život rodiny v rámci domu (doživanie veľkorodiny vo viacerých oblastiach, spoločenské postavenie stavebníka), domy oravských zemanov, domy baníkov vôbec, domy remeselníkov, šoltýsov v rajeckej doline.[11] Pretože ide o reťaz zložitých otázok, ktoré na seba nadväzujú, a z oblasti na oblasť, z profesie na profesiu je ich hierarchia iná, dovoľujeme si zatiaľ len naznačiť smer riešenia.

Skôr ako pristúpime k zhrnutiu problematiky, je potrebné v rámci geografického prostredia a ľudového staviteľstva zaoberať sa ešte jedným problémom, ktorý s naším výskumom nepriamo súvisí, a to so vzťahom prírodného prostredia k historickému administratívnemu členeniu Slovenska. Na Slovensku sa totiž nápadne prekrývajú horské podoblasti (ako geografi nazývajú menšie prírodné celky) s administratívnym členením Slovenska na stolice alebo župy. Toto členenie na našom území s menšími alebo väčšími zmenami pretrvalo tisíc rokov a v horských oblastiach sa stalo základom dnešného členenia na okresy. Neberúc do úvahy pôsobenie človeka na území Slovenska (v geografickom ponímaní na území Západných a časti Východných Karpát) v predchádzajúcich tisícročiach, posledných tisíc rokov kultúrnej a správnej kontinuity je dosť dlhým obdobím, aby človek prírodné prostredie svojím životom, organizovaným na základe spomínaných administratívnych celkov, pozmenil a rôznymi druhmi práce, spôsobom obývania i výstavby menil prírodné oblasti na kultúrne. Tým možno vysvetliť, že pod Liptovom, Oravou, Spišom, Turcom, Zemplínom, Hontom, Gemerom, Šarišom raz myslíme oblasť administratívnu, inokedy prírodnú, ba aj kultúrnu. Pretože išlo o uzavreté prírodné i správne celky, aj kultúra, ktorá v nich vznikala a ďalej sa rozvíjala, nesie črty miestnej lokálnej špecifiky.[12] Túto špecifiku však nemožno dávať len do priamej súvislosti s miestnymi prírodnými podmienkami. Totiž aj také prejavy kultúry, ako odev, strava i bývanie, ktoré svojím vznikom i určením súvisia s prírodou, nebývajú stvárnené len vzhľadom na ňu. Osobitosť života na Slovensku spočíva v tom, že čím zložitejšia bola práca a život v určitom prírodnom i administratívnom celku, tým bol podiel človeka na pretváraní a dotváraní prírody väčší. Preto sa domnievame, že na Slovensku, aj keď na prvý pohľad sa nám javí priama a primárna závislosť ľudového staviteľstva

[11] Porovnanie na základe kartogramu sídelných foriem a zamestnania z cit. kandidátskej práce S. Kovačevičovej.

[12] Na túto okolnosť vo vzťahu k jazyku a dialektom upozorňuje i kartogram č. 2 z Atlasu slovenského jazyka. Bratislava 1968.

Obr. 11. Dostatok miesta umožnil orientáciu domov po šírke. Ružindol, okres Trnava. Foto A. Paul

od prírody, nemôžeme hovoriť o jednostrannej závislosti, ale o vzájomnom dialektickom vzťahu. Špecifika tohto vzťahu nespočívala v znásilnení prírody človekom, ani v podriadení sa človeka dravej prírode, ale v dialektickej súhre oboch komponentov.

Inými slovami povedané, priestorové sledovanie vzťahu príroda a ľudové staviteľstvo obohatené o dimenziu času, funkcie a spoločnosti ukazuje, že prírodný charakter Západných a časti Východných Karpát, ich nížin i kotlín, pričinil sa o rôznorodosť a charakter architektúry na Slovensku. Na druhej strane stavebná činnosť či už ľudová alebo profesionálna, vytváraná po storočia a tisícročia človekom vo vzťahu k práci a spoločnosti, spolupôsobili na diferenciáciu i integráciu prírodného prostredia tým, že ho premenili na kultúrne prostredie.

Die natürliche Umwelt als Integrations- und Desintegrationsfaktor in der Volksbaukunst

Zusammenfassung

Aus dem Komplex der zwischen der natürlichen Umwelt und der Volksbaukunst bestehenden Beziehungen werden im Referat die frequentiertesten untersucht und auch jene, über die es zur Zeit der Konferenz ausreichend bearbeitete und allgemein zugängliche Belege gab (Baustoffe, Siedlungsformen, Hausdispositionen). Der Beitrag fußt auf einer räumlichen Analyse der Relationen, die zwischen den angedeute-

Einige Fragen des Studiums interethnischer Beziehungen im volkstümlichen Wohnen

Zusammenfassung

Der Verfasser konstatiert, daß man beim Studium der volkstümlichen Wohnstätten in den einzelnen Ländern neben lokalen Problemen auch allgemeine Fragen beachten muß. Ausgehend vom Studium des bulgarischen volkstümlichen Wohnhauses richtet er sein Augenmerk auf zwei grundsätzliche Fragen: einerseits auf methodologische Probleme in der Entwicklung interethnischer Beziehungen, andererseits auf das Problem der Migration der Typen des volkstümlichen Wohnhauses und seiner Details.

Auf die erste Frage antwortet der Verfasser, daß nicht die ethnische, sondern die ethnographische Gruppe ihren Typus des volkstümlichen Wohnhauses gestaltet und daß der ursächliche Zusammenhang zwischen der ethnischen (ethnographischen) Gruppe und der volkstümlichen Behausung oft sehr einseitig ist. Man kann deshalb nur auf Grund dessen, daß ein bestimmter Haustypus in einer bestimmten Region vorkommt, keineswegs auf die ethnische Zugehörigkeit der Bevölkerung schließen, die diesen Haustypus benützt.

Zur zweiten Frage stellt der Autor fest, daß die Umsiedler in jeden Fall den Haustypus annehmen, den sie in ihren neuen Wohnsitzen vorfinden. Auch die Baumeister übertragen einen bestimmten, für die betreffende Region charakteristischen Haustypus nicht in andere Gebiete. Im Gegensatz dazu weisen architektonische Details eine beachtliche Beweglichkeit auf, sie gehen leicht aus einem Gebiet ins andere, ja auch aus einem Land ins andere über.

Weitere Forschungen werden zeigen, inwieweit die angeführten Schlußfolgerungen auch für volkstümliche Behausungen in anderen Ländern Gültigkeit haben.

Karpatsko-podunajské kultúrne vzťahy v ľudovom staviteľstve

Ján Mjartan

Bratislava

Úvodom treba podotknúť, že oblasť Karpát a oblasť Podunajska nelvoria jednotnú oblasť v ľudovej kultúre. Ide o dve kultúrne oblasti, z ktorých každá má svoje vlastné, dominantné a diferenčné znaky. Môžeme teda, pokiaľ ide o ľudovú kultúru, hovoriť o osobitnej karpatskej a o osobitnej podunajskej oblasti.

Geograficky ležia obidve oblasti vedľa seba. Horský masív Karpát z väčšej časti uzatvára Podunajskú nížinu, no zároveň spadá do nej svojimi predhoriami a úpoliami riek. Ani v historickom vývine neboli tieto oblasti izolované, ale popretkávané vzájomnými kultúrnymi prúdmi a vplyvmi, ktoré vytvárali spoločné komponenty aj v ľudovej kultúre. Máme doklady, že obe oblasti boli obývané už v staršej dobe kamennej a trvalo osídlené od neolitu. Keď si chceme objasniť základné historické predpoklady, musíme od prehistórie pokračovať do neskorších dejinných obdobi, keď sa na našich územiach uvádzajú galské kmene Bójov a Kotinov, panónski Osovia, na strednom Dunaji Araviskovia, v potiských nížinách Jazygovia atď.[1] Keďže Rimania založili tu provincie Panóniu, Noricum a Dáciu, od juhu a juhozápadu preniká sem rímska kultúra. Nás sa bližšie dotýka Panónia, cez ktorú zasahovalo rímske impérium aj na naše územie. Ani Panónia nebola však etnicky jednotná. Sídlili v nej ilýrske a keltské kmene, ľud

[1] EISNER, J.: Slovensko v praveku. Bratislava 1933, s. 196 n.

roľnícky a pastiersky. Na jej severných hraniciach žili Kvádi a na východných Jazygovia.[2]

V ďalšom historickom období, za takzvaného sťahovania národov, cez karpatské hrebene prenikajú do podunajskej kotliny ďalšie etnické skupiny: Huni, Slovania, Avari, Maďari, neskôr Tatári a Kumáni. Z juhu do Podunajska postupuje okrem rímskej kultúry aj byzantská, po nej turecká a obidve hore údoliami riek zasahujú aj do oblasti Karpát.[3]

Nemožno si nevšimnúť ani vplyv rozličných germánskych kmeňov (Markomani, Kvádi, Búrovia, Vandali atď.), ktoré do karpatskej a podunajskej oblasti prenikali okolo začiatku nášho letopočtu. Boli tu aj neskoršie nemecké kolonizácie, ktoré prebiehali vo viacerých prúdoch a historických intervaloch. Vo viacerých končinách karpatsko-podunajských oblastí vytvorili jazykové ostrovy.[4] A napokon už od staroveku cez obidve oblasti viedli obchodné cesty, ktoré spojovali južnú Európu so severnou a západnú s východnou. Boli aj sprostredkovateľmi kultúr.

Z uvedených údajov možno uzatvárať, že v obidvoch oblastiach od najstarších čias prebiehal čulý kultúrny ruch, intenzívne interetnické styky a z toho zložitého procesu vznikli na uvedených územiach zložité konglomeráty ľudových kultúr. Pritom si nemožno nevšimať popri spoločných znakoch aj osobitné etnické špecifiká, ktoré tu vytvorili jednotlivé a početné etnické skupiny.

Zo širokej problematiky ľudových kultúr v karpatskej a podunajskej oblasti prichodí mi zamerať sa na otázky kultúrneho spoločenstva, či a do akej miery sa ono prejavuje na úseku ľudového staviteľstva. Pravda, v uvedenom vertikálnom (historickom) a horizontálnom (geografickom) rozsahu je táto otázka obšírna a zložitá, takže pri tejto príležitosti nebolo by možné podrobnejšie ju vyčerpať. Možno uviesť len jej základné črty, ako to vyplýva aj zo samej témy. Tým skôr, že mnoho je tu ešte nevyriešeného, sporného a čaká na ďalšie výskumy a štúdium. Preto vychádzam z rozboru iba určitých základných činiteľov a zložiek danej otázky. Sú to: 1. stavebný materiál, 2. tektonika stavieb a ich priestorové dispozície a 3. interiér — otázka ohniska a pece. Metodicky sa opieram ponajprv o recentné doklady, teda o výsledky uvedené v odbornej literatúre, ďalej o výsledky archeologických vykopávok, najmä zo staršieho obdobia, a napokon o publikované historické a archívne údaje.[5]

Pre staršie obdobie osobitnú problematiku v ľudovom bývaní predstavuje otázka zemníc. Pod zemnicami rozumieme obytné a hospodárske objekty, zapustené či vyhĺbené v podobe jám viac alebo menej pod povrch okolitého terénu. Sú to pod povrch pôdy vyhĺbené jamy štvorcového alebo obdĺžnikového tvaru rôznych rozmerov. Používali sa na bývanie, aj ako hospodárske objekty.[6] Ich význam je v tom, že na území Karpát, no najmä v podunajskej oblasti a na Balkáne slúžili za ľudské obydlia už od neolitu. Zotrvávali potom cez celý stredovek a novovek, ba v recentných objektoch zachovali sa na viacerých miestach až do súčasnosti. Vyskytujú sa v rozmanitých typoch a variantoch, teritoriálne od Moravy, Rakúska, Slovenska, na celom Podunajsku a na Balkáne. Známe sú pod rôznymi názvami, z ktorých ako prastarý a historicky doložený, v rôznych obmenách všeobecne rozšírený a aj u nás na Slovensku známy je názov *hurdej*. Z karpatskej oblasti je pre nás dôležitá staroslovanská zemnica, ktorú odkryl V. Budinský-Krička v Prešove. A. Habovštiak ju hodnotí ako doklady príbytku, aký sa vyskytoval aj v hornatých oblastiach Slovenska.[7] Okrem tohto objektu v karpatskej oblasti sa zistilo viac takto vyhĺbených dočasných útulkov pastierov, uhliarov alebo lesných robotníkov. Zahrňujeme sem aj takzvané *krámy* a *krániky* pastierov a baníkov.[8] Vo vrchovitých oblastiach Karpát, ale aj na Balkáne a v Zadunajsku vyskytujú sa do úbočí kopcov a riečnych terás vyhĺbované obytné a hospodárske priestory, akoby jaskynného typu. Na Morave a na západnom Slovensku sa nachádzajú

[2] OLIVA, P.: Pannonie a počátky krize římského imperia. Praha 1959, s. 7.

[3] Přehled československých dějin. I. Praha 1958, s. 31 n, 88 n.

[4] EISNER, J.: c. d., s. 198; Přehled československých dějin, s. 111 n., 123 n.; FROLEC, V.: Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají. Praha 1970, s. 45 n. (v ďalšom cit. FROLEC: Podunají); tenže: K otázce vlivů kolonizačních proudů na vývoj lidového domu v Podunají. Národopisné aktuality, *29—32*, s. 377n. (v ďalšom cit. FROLEC: Kolonizácia). V oboch aj ďalšia literatúra.

[5] Porovnaj FROLEC, V.: Problematika interetnických vztahů v Podunají. Národopisné informácie, 2. Bratislava - Martin 1970, s. 14 (v ďal. cit. FROLEC: Problematika).

[6] Z bojnej literatúry: FROLEC, V.: Podunají, s. 11 n; tenže: Volksarchitektur in Westbulgarien im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Brno 1966, s. 77; NIEDERLE, L.: Život starých Slovanů. I/2. Praha 1912, s. 703; TRETJAKOV, P. N.: Vostočnoslavjanskije čerty v bytu naselenija pridunajskoj Bolgarii. Sovetskaja etnografija, 2, 1948, s. 179; MJARTAN, J.: Jaskynné bydliská na Slovensku. Národopisný věstník československý, *6—7*, 1970—1971, s. 50.

[7] BUDINSKÝ—KRIČKA, V.: Nález staroslovanskej zemnice v Prešove. Archeologické rozhledy, *7*, 1955, s. 494 n; HABOVŠTIAK, A.: Stredoveké dediny vo svetle doterajšieho historicko-archeologického výskumu na Slovensku. Agrikultúra, *8*, 1969, s. 71, 77.

[8] MJARTAN, J.: Ľudové staviteľstvo. In: Banícka dedina Žakarovce. Bratislava 1956, s. 187 n.; VAŇEKA, J.: Koliby zvané krám. Slovenský národopis, *9*, 1961, s. 628 n.; Porovnaj aj KOSTKOVÁ, A.: Život baníkov v obydliach zvaných krám v oblasti Gemera a dolného Spiša. Slovenský národopis, *11*, 1963, s. 499 n.

núdzové bydliská zemnicového charakteru prestavané na bývania z vínnych pivníc. Tieto tzv. jaskyňové prírastky sa odôvodnene považujú za mladšie. Toto konštatovanie sa nevzťahuje na juhoslovenské *burdele* v okrese Štúrovo, i keď nie sú vyhĺbené zvisle, ale do úbočí riečnych terás.[9]

Väčšina starších zemníc je jednopriestorová, avšak vyskytujú sa aj dvojdielne, ba v ďalšom vývine aj viacpriestorové zemnice. Recentné objekty sú väčšinou viacpriestorové, s krytou vstupnou chodbou. Takéto objekty sa zachovali vlastne až do súčasnosti v celej podunajskej oblasti a na Balkáne, ako sa dozvedáme z odbornej literatúry a dokumentácie.[10] Z interiéru zemníc treba spomenúť nízke ohnisko uprostred miestnosti, pri stene alebo v kúte, prípadne vonku osobitne postavené hlinené alebo kamenné pece kopulovitého, hruškovitého a zriedkavejšie hranolovitého tvaru, ako bola napríklad aj pec v už spomenutej prešovskej zemnici. Takisto horské zemnicové koliby mali ohnisko uprostred miestnosti a nad ním otvor na odvod dymu. Bol tu aj akýsi stojan na sušenie palivového dreva. Domnievam sa, že sa z neho vyvinuli v obytných zruboch s pecovou izbou a s ohniskom *polenice*. Archaickým reliktom zo zemníc sú aj hlinené lavice, stupňovité výbežky pozdĺž stien. Vrchný kryt zemníc tvorili krovy sochovej konštrukcie, ktoré si ešte bližšie rozoberieme.

Podľa charakteru nálezov, kolových jám, ohnísk, zvyškov pecí, ale najmä z hromád zachovaného staviva možno ďalej predpokladať, že už v ranohistorických obdobiach stavali príbytky nad úrovňou terénu, a to z dreva a kameňa.[11] Podľa toho dá sa odôvodnene predpokladať, že sa stavalo aj z hliny, lenže po takejto stavbe nemohli zostať zvyšky stavebného materiálu.

Pri voľbe stavebného materiálu nadzemných objektov rozhodovalo predovšetkým geografické prostredie, čiže používal sa taký stavebný materiál, aký poskytovala okolitá príroda. Z hľadiska stavebného materiálu celú oblasť môžeme rozdeliť na dvoje: 1. v karpatskej oblasti dominantným stavebným materiálom bolo drevo, 2. v podunajskej oblasti zasa hlina. V karpatskej oblasti sa rozvinuli rozmanité techniky pri príprave a spracovaní dreva na stavby, na spájanie, viazanie stavebných dielcov, hrád do zrubov, ktoré svedčia o vyspelej ľudovej technike. Nechýba tu ani výtvarný

[9] NIEDERLE, L.: Ves, obydlí a dvůr. In: Moravské Slovensko. 1. Praha 1918, s. 62; MJARTAN, J.: Zemnice na Slovensku. Český lid, *28*, 1928, s. 178 n.; FROLEC, V.: Vinohradnícke stavby na Slovácku. Uherské Hradiště 1966, s. 31; KAHOUNOVÁ, E.: Ľudové vinohradnícke stavby a lisy. Bratislava 1969, s. 27.

[10] Pozri literatúru v poznámke 6.

[11] HABOVŠTIAK, A.: c. d., s. 77.

[12] Syntetický v diele VYDRA, J.: Ľudová architektúra na Slovensku. Bratislava 1958.

prejav.[12] Podobný rozvoj zaznamenávame v podunajskej kotline pri spracovávaní a používaní hliny ako stavebného materiálu. Tu ide vývinová línia od primitívneho a celkom voľného kladenia stien z hliny, rozmiešanej so slamou, lístím apod., tzv. vykladanie, ďalej cez nabíjané steny medzi drevené debnenie až po rukou vymiesené amorfné váľky. Z nich v ďalšom zdokonaľovaní vzniká do foriem tvarovaná surová tehla.[13]

Uvedené delenie oblasti podľa stavebného materiálu, dreva alebo hliny môže byť len celkom schematické, pretože medzi oboma oblasťami niet vlastne ostrej hranice. Obidva uvedené materiály sa totižto v obidvoch oblastiach, karpatskej a podunajskej, navzájom prelínajú, miešajú. Ponajprv preto, že v historickom vývine menia sa aj oblasti a tým aj hranice lesov. Lesný porast sa totižto neobmedzuje len na vrchovitý terén, ktorý najmä v minulosti bol aj na nížinách oveľa hojnejší. Popri zachovanej ľudovej tradícii máme aj historické doklady, že Podunajskú nížinu pokrývali rozsiahle listnaté lesy, ktoré poskytovali dostatok stavebného materiálu. Postupom civilizácie človek čím ďalej tým viac prestával byť závislým od prírody a získaval si stavebný materiál dovážaním z iných oblastí. Máme doklady, že z Karpát sa stále a hromadne vyvážalo stavebné drevo, šindle a drevený riad, najmä plavením dolu tokom riek a ďalej dolu Dunajom aj do vzdialenejších oblastí Podunajskej nížiny. Máme historické doklady, aj údaje zo súčasnosti o prenášaní drevených domov, o vyrábaní drevených domov špeciálnymi remeselníkmi a o kupovaní drevených domov na trhoch. Doklady hovoria aj o tom, že vhodná hlina na formovanie surových tehál sa vyskytovala v dolinách Karpát, prípadne tehly aj dovážali.[14]

Okrem toho pri voľbe stavebného materiálu rozhodovali aj sociálne a hospodárske pomery, ako aj vnútorná migrácia obyvateľstva. Napr. hlinené stavby v bojkovskej oblasti vo východných Karpatoch, kde je dostatok dreva, vysvetľuje Vladimír Sičyńskij tým, že drevo z panských lesov bolo pre pospolitý ľud cenovo nedostupné. Takéto doklady máme aj zo severného Slovenska, z Horehronia atď. Podobné správy máme aj z rakúskych Álp, kde v oblastiach bohatých na drevo stavajú z kameňa a v loka-

[13] MJARTAN, J.: Príspevok k štúdiu ľudového staviteľstva a bývania v okrese Vráble. Slovenský národopis, *6*, 1959, s. 469 n.; tenže: Valkový dom v Kútnikoch na Žitnom ostrove. In: Zborník Slovenského národného múzea. 64. Etnografia. 11. Martin 1970, s. 93 n.

[14] FROLEC, V.: Kulturní vztahy v lidovém stavitelství v Karpatech. Slovenský národopis, *16*, 1968, s. 193 n.; BAKÓ, F.: Holzbauten-Denkmäler in Oberungarn. Acta Ethnographica, *18*, Budapest 1969, s. 11 n.; GUNDA, B.: A népi építkezés kutatásának módszere. Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának közleményei. 4. Nr. 3—4, s. 73 n. Cit. z BAKÓ, F.: c. p., s. 11, pozn. 46.

lítách na drevo chudobnejších stavajú prevažne drevené budovy.[15] Sám som našiel v severnom Zemplíne z hliny nabíjané stavby, a to v kraji s hojným lesným porastom. Tieto domy stavali cez prvú svetovú vojnu ruskí vojnoví zajatci, ktorí zrubovú techniku neovládali, pretože akiste pochádzali z juhoruských oblastí, kde vedia výborne narábať s hlinou. V horehronskom Švermove občan, ktorý sa sem prisťahoval z juhu, postavil si tu dom zo surovej tehly. Domorodí obyvatelia, naučení stavať výlučne z dreva, tejto stavbe nedôverovali. Boli presvedčení, že sa zrúti. Avšak dnes je už aj u nich zaužívaný tvrdý stavebný materiál. Drevo ako stavebný materiál už nepoužívajú.[16]

Zo zemepánskych urbárov a zo stoličných nariadení sa ďalej dozvedáme, že drevo na stavby domov a na výrobu šindľov mali poddaní spočiatku voľné. No rozvojom manufaktúr v 17. a 18. storočí, ktoré si vyžadovali veľkú spotrebu dreveného uhlia a tým nadmernú exploatáciu lesov, panské a stoličné vrchnosti početnými nariadeniami obmedzujú poddaným spotrebu dreva a odporúčajú, ba miestami im aj nariaďujú stavať domy z kameňa alebo z hliny. Niekde sa výslovne zakazuje stavať z dreva steny a drevo sa povoľuje len na krovy, dvere a okná.[17] V dôsledku toho uprostred lesov v celej karpatskej oblasti nachádzame lokality, kde sa stavia prevažne z kameňa. U nás je to napríklad pod Vihorlatom, pod Inovcom, pod Vtáčnikom a všade tam, kde boli lesy úplne vyklčované, resp. vyrúbané. Kameň sa ďalej v oboch oblastiach hojne používal ako podmurovka drevených a hlinených stavieb. Máme o tom doklady aj zo Žitného ostrova.[18]

Používanie dreva ako stavebného materiálu nemožno obmedziť len na karpatskú oblasť. Hojne sa používalo na stavby aj v celom Podunajsku. Archeologické nálezy potvrdzujú, že viaceré zemnice mali spevnené steny radmi stĺpov opletených prútím alebo prúteným pletivom.[19] Na celom Podunajsku prevládali pletené stavby obytné aj hospodárske, ktoré pretrvávajú až do súčasnosti.[20] Popri nich sa vyskytovali aj steny z trnia

[15] FROLEC, V.: V Karpatoch, c. d., s. 195; Referát R. Wolfruma na medzinárodnom sympóziu Ethnographia Pannonica v septembri 1971 v Bernsteine (Rakúsko). Pre Zadunajsko pozri VAJKAI, A.: A Bakony néprajza. Budapest 1959, s. 81 n.; BAKÓ, F.: c. d., s. 1 n.

[16] MJARTAN, J.: Ľudové staviteľstvo na Horehroní. In: Horehronie. 2. (v tlači).

[17] REBRO, K.: Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. na Slovensku. Bratislava 1959, s. 281 n.; BAKÓ, F.: c. d., s. 7 n.

[18] MJARTAN, J.: Valkový dom, c. p., s. 101.

[19] FROLEC, V.: Podunají, c. p., s. 24 n.

[20] CHOTEK, K.: Pletené stavby na Slovensku. Slovenský národopis, *2*, 1955, s. 254 n.; MJARTAN, J.: Posledné sochové domy na južnom Slovensku. In: Ľudové staviteľstvo a bývanie na Slovensku. Bratislava 1963, s. 112 n.; FROLEC, V.:

alebo medzi zvislé koly sa zapúšťali konáre, drúčky, prípadne hrubšie štiepy, a tak vzniká stena známa pod názvom *paličová*.[21] Oba druhy týchto stien sa kombinovali s hlinou. Z obidvoch strán boli ňou omazávané až do žiadúcej hrúbky. V Karpatoch zasa na viacerých miestach zruby omazávali hlinou a bielili vápnom.

Pletené a paličové steny opierali sa o kolovú či stĺpovú konštrukciu, ktorá tu patrí medzi najstaršie a najrozšírenejšie.[22] Napokon možno ešte doložiť, že všetky krovy počítajúc od najstarších boli v obidvoch oblastiach z dreva.

Pokiaľ ide o konštrukciu krovu, v obidvoch oblastiach máme archeologické, historické a najmä recentné doklady o sochovej konštrukcii. V karpatskej oblasti ju nachádzame na primitívnych pastierskych prístreškoch, na strieškach šikmo k zemi pristavaných a na vyvýšenej strane podopretých rázsoškami, ďalej na pastierskych a salašníckych stavbách, ako aj na lesných kolibách vôbec. Nevyskytuje sa na obytných stavbách, kde celkom prevláda krokvová konštrukcia, hoci v oblastiach za Karpatmi, na území Poľska a Ukrajiny, opäť sa vyskytuje.[23] Naproti tomu v podunajskej oblasti sochová konštrukcia prevládala. Vyskytovala sa na zemniciach, poľných prístreškoch, rybárskych chatách, na zeleninárskych a vinohradníckych búdach. V zložitejších formách sa uplatňovala na hospodárskych budovách, na rôznych šopách, stodolách a čo je najvýznamnejšie, napospol aj na obytných domoch, a to predovšetkým na domoch s pletenými stenami. Bola tu staticky odôvodnená, pretože na domoch s pletenými stenami sochy držali vlastne celý krov a strechu.[24]

Sochovú konštrukciu niekde vystriedala konštrukcia polsochová. Ďalej to bola konštrukcia kliešťová či nožnicová, od začiatku aj v kombinácii so sochou alebo s polsochou. Názor profesora Bruna Schiera, že kliešťová konštrukcia je v podunajskej oblasti mladšieho pôvodu, ktorú som od neho prevzal aj ja, skorigoval Václav Frolec. Upozornil na archeologické nálezy z Carnunta, ktoré potvrdzujú, že kliešťová konštrukcia je aj v podu-

Podunají, s. 30 n.; A magyarország néprajza. I. Második kiadás, s. n., s. 128. Podrobné spracovanie MRUŠKOVIČ, Š.: Záhorie. Vývoj ľudového staviteľstva a bývania, rkp. Bratislava 1966; tu aj ďalšia literatúra.

[21] A magyarság néprajza, s. 129. Zistené aj vlastným výskumom na východnom Slovensku.

[22] MRUŠKOVIČ, Š.: Záhorie, s. 75; FROLEC, V.: Podunají, s. 30 n. Tu aj ďalšia literatúra.

[23] BURSZTA, J.: Dawne budownictwo „na sochy" w Wielkopolsce i jego zanik. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, *5*, 1957, s. 519 n.

[24] FROLEC, V.: Podunají, s. 33 n.; VAJKAI, A.: c. d., s. 87; BAKÓ, F.: c. d., 37 n.

najskej oblasti staršia a možno ju zaradiť medzi praveké konštrukcie.[25] Treba ešte pripomenúť, že táto konštrukcia sa v karpatskej oblasti u nás nezistila. Dnes už obidve konštrukcie patria minulosti, i keď ich posledné zvyšky sa ešte v teréne nachádzajú. Všeobecne ich nahradila krokvová konštrukcia.

Menej zložitou sa mi javí otázka priestorového vývinu karpatského a podunajského domu. Obidva domy sa vyvíjajú z jednopriestorovej bunky cez dvojdielny až k stabilnému trojdielnemu komorovému domu, ktorý je typický pre obidve oblasti. Zložitejšie pôdorysy a ich diferenciácia vyplývajú predovšetkým zo zamestnania a sociálneho postavenia obyvateľov domu. Kým roľnícky dom nadobúda postupne ustálenejšiu trojpriestorovú formu, dom karpatských pastierov je utvorený miestami zo sezónnych pastierskych útulkov a stajní pre dobytok. Máme na to dostatok dokladov na severnom a východnom Slovensku a aj v iných oblastiach Karpát. Táto okolnosť viedla potom k osobitným priestorovým dispozíciám karpatského domu.[26] Pretože na takýto vývin niet v Podunajsku analógie, nemožno hovoriť o kultúrnom spoločenstve. Podrobnejší rozbor nie je potrebný.

Konkrétnejší je vzťah medzi obidvoma oblasťami v otázkach ohniska a pece. V karpatskej oblasti je táto otázka zložitá. V dôsledku nerovnomerného vývinu a rozmanitých interetnických vzťahov máme tu pestrý obraz a vari všetky varianty pecí a ohnísk:

1. Ponajprv je tu ešte stále živá tradícia ohniska bez pece uprostred miestnosti, pravda, skôr len v dočasných útulkoch. Máme na to doklady aj v Podunajsku už v zemniciach.[27] K nim možno zahrnúť aj bezpecové ohniská na severnom Slovensku, ktoré preskúmala Alena Plessingerová. Možno predpokladať, že sú importom valašskej kolonizácie z Rumunska.[28]

2. Do súčasnosti zachovali sa obyčajné pece v kúte izby, s čeľusťami

[25] SCHIER, B.: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. 2. Aufl. Göttingen 1966, s. 33, 51; FROLEC, V.: Podunají, s. 35; MJARTAN, J.: Posledné sochové domy, s. 108.

[26] FROLEC, V.: V Karpatoch, s. 185 n.

[27] REINFUSS, R.: Tradycje otwartego ogniska v malopolskim budownictwie ludowym. Lud, *41*, 1954, s. 699 n. Vlastný výskum na východnom Slovensku; MRUŠKOVIČ, Š.: Výskum na východnom Slovensku, osobná informácia; FROLEC, V.: V Karpatoch, s. 191.

[28] PLESSINGEROVÁ, A.: Vývoj topenišť, jeho využívání a význam ve slovenských obcích pod Javorníky. In: Sborník Národního muzea v Praze, řada A — Historie. 17. 1963, č. 4—5, s. 149 n. Porovnaj VUIA, R.: La village roumaine de Transylvanie et du Banat. Bucureşti 1937, s. 41 n.

do frontálnej steny izby a s ohniskom pred nimi. Tento typ je známy aj v podunajskej oblasti.

3. Aj v oblasti ukrajinského etnika na východnom Slovensku a v Zakarpatskej Ukrajine sú pece s čeľusťami v izbe, ale bez ohniska. Tu teda možno hovoriť o jednoohniskovom type, pretože v peci sa varilo a používali ju na vykurovanie izby i na pečenie chleba. Tento typ nemá v podunajskej oblasti paralelu.[29]

4. V ďalšom vývine sa čeľustia pece s ohniskom prenesú do pitvora, kde takto vzniká čierna kuchyňa s odvodom dymu z pece a ohniska do povalového priestoru.

5. Pri tomto type vedľa pece v izbe postavia črepové kachle, ktoré sa tiež vykurujú z kuchyne, alebo v izbe zostanú len črepové kachle a používajú sa aj na vykurovanie izby, aj na pečenie a varenie. V rozmanitých variantoch vyskytujú sa v obidvoch oblastiach a označujú sa za import nemeckej kolonizácie.

6. V ďalších variantoch a vývinových stupňoch pec sa premiestňuje do kuchyne, časť jej telesa sa vysúva von cez zadnú stenu domu a neskôr sa kombinuje s murovaným sporákom alebo sa postaví samostatne vonku a slúži výlučne na pečenie chleba. Všetky tieto varianty sú známe aj v Podunajsku.

7. Pokiaľ ide o tvar pece, v obidvoch oblastiach sú známe pece krychfovitého alebo hranolovitého tvaru a okrem toho sú tu viaceré varianty kopulovitých a hruškovitých pecí (napríklad *kopa*, *šiška*, *bogľa* atď.).

8. Stavebným materiálom pecí je hlina alebo kameň.

9. Pokiaľ ide o odvod dymu, v obidvoch oblastiach starším štádiom je *dymná* či *kúrna* izba, kde sa dym stelie pod stropom izby a odchádza z nej cez dvere, okná alebo otvorom nad dvermi alebo v strope. Významným prevratom boli lapače dymu nad ohniskom a pred čeľusťami pece. Na Slovensku je to takzvaný *koch*, ktorý v ukrajinskom etniku má odlišný variant, zvaný *kabuľa*, ktorý prešiel aj do Podunajska. V Maďarsku je známy pod názvom *kabola*.[30]

[29] SIMONENKO, I. F.: Byt naselenija Zakarpatskoj oblasti. Sovetskaja etnografija, 1 1958, s. 72 n.; ŠURKALOVÁ, N.: Formy kúrenia v severovýchodnej oblasti býv. Soinského okresu. In: Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku. 4. 1969, s. 413 n.

[30] ŠVECOVÁ, S.: Vývoj ohnísk v oblasti pod Vihorlatom. Československá ethnografie, *5*. 1957, s. 105 n.; táže: Die Entwicklung der Feuerstätten in Südmähren und den anliegenden Gebieten der Westslowakei. Ethnographica, *2*, Brno 1960, s. 105 n; táže: Ohništia na juhozápadnom Slovensku. In: Sborník Slovenského národního múzea. 62. Etnografia. 9. Martin 1968, s. 119 n. a tamže, pokr. 63. 1969, s. 109 n.; BARABÁS, J.: A lakózhá fűtelenítéséről. Ethnographia, *81*, 1970, s. 276 n.; FILEP, A.: A kisalföldi lakóház helye népi építészetünk rendszerében.

Záverom tohto referátu dovoľujem si podotknúť: mojou úlohou bolo prehľadne načrtnúť, že ľudová kultúra v oblasti Karpát a Podunajska, konkrétne jeden jej úsek — ľudové staviteľstvo — je vo svojej genéze aj v ďalšom vývine výslednicou zložitých procesov. Vzniklo a vyvíjalo sa pôsobením kultúr rozličného charakteru, intenzity a trvania. Nachádzame v ňom mnoho rovnakých, resp. podobných znakov a zložiek, ktoré sú výslednicou mnohých a rozmanitých etnických činiteľov. Z toho potom vyplýva ďalšia otázka, či teda v ľudovom staviteľstve uvedených oblastí nachádzajú sa aj osobitné etnické špecifiká, ktoré sú zložkami a spolukomponentmi osobitných a samostatných národných kultúr. Či tu možno hovoriť o špecificky slovenskom alebo v širšej relácii o slovanskom dome, o dome germánskom alebo maďarskom a či len o dome karpatskom, podunajskom alebo stredoeurópskom? Prikláňame sa tak k názoru, že i napriek spomenutým spoločným vývinovým postupom a i za existencie mnohých spoločných znakov v uvedených oblastiach existujú samostatné a osobitné etnické skupiny, dnes už s vlastnou národnou kultúrou, ktorej súčasťou je aj ľudové staviteľstvo. Výstižne to charakterizuje náš československý historik: „Hmotné kultury prvních století vykazují totiž na velkých prostorách severní, střední a východní Evropy mnoho společných znaku, které bude ještě třeba podrobně analysovat, aby se pod přikrovem nivelisující obecné kultury rozpoznali individuální znaky každé etnické skupiny . . .“[31] Táto úloha čaká aj na etnografov, a to aj pokiaľ ide konkrétne o ľudové staviteľstvo v karpatskej a podunajskej oblasti.

Karpatisch-donauländische Kulturbeziehungen in der Volksbaukunst

Zusammenfassung

Der Karpatenraum und das Donaugebiet stellen zwei selbständige territoriale Komplexe dar, nicht nur in bezug auf ihr geographisches Profil, sondern auch hinsichtlich des Charakters ihrer Volkskultur. Das bedeutet jedoch keineswegs, daß die Entwicklung der Volkskultur in jedem dieser Gebiete isoliert verlief. Beide Gebiete grenzen aneinander, die Karpaten stoßen mit ihren Ausläufern in die Donautiefebene vor, diese wiederum greift mit den Tälern flußaufwärts in den Karpatenraum hinein. Dadurch wurde eine gegenseitige Fühlungnahme, ein gegenseitiges Beeinflussen und Ineinanderübergehen der Volkskulturen beider Gebiete ermöglicht. Begünstigt wurden diese Kontakte besonders dadurch, daß es hier stets eine größere oder geringere Migration, eine Wanderung gab, daß freiwillige oder erzwungene Verschiebungen der Bevölkerung, der Trägerin dieser beiden Kulturen, stattfanden. Beide Territorien wurden schon von der Jungsteinzeit an dauernd von verschiedenen ethnischen Gruppen bewohnt; hier siedelten keltische, germanische und slawische Stämme, Hunnen, Awaren, Madjaren, Türken usw., zwischen denen dauernde interethnische Kontakte bestanden. Als Folge dieses Prozesses entwickelten sich zwischen den Kulturen der hier wohnenden ethnischen Gruppen gegenseitige Beziehungen, sie sich unter anderem auch im Bereich der Volksbaukunst äußern.

Als primäre und man kann wohl sagen älteste Form der Behausung gab es in beiden Gebieten Wohngruben, die wir hier von der Jungsteinzeit an belegt haben und die in rezenten Beispielen verschiedener Art bis in die Gegenwart fortdauern. Sie sind charakterisiert durch senkrecht in das Terrain oder horizontal in die Böschungen der Hügel oder der Flußterrassen eingelassene Räume, die als menschliche Wohnstätte oder als Wirtschaftsobjekte benützt wurden. Ursprünglich waren sie einräumig, im Laufe der weiteren Entwicklung kamen weitere Räume hinzu. Die Wohnräume hatten in der Mitte oder an der Wand eine offene Feuerstelle, in manchen Wohngruben standen auch kuppel- oder würfelförmige Öfen an der Wand. Gedeckt waren sie durch ein Dach mit einer Gabelstütz- und später mit einer Zangenkonstruktion. Diese beiden Dachstuhlkonstruktionen waren besonders im Donaugebiet verbreitet, während sich ihr Vorkommen in den Karpaten eher auf primitive Schutzdächer und auf die Hütten der Hirten, Köhler und Waldarbeiter beschränkte. Rezente Belege für beide Dachstuhlkonstruktionen haben sich ebenfalls bis in die Gegenwart erhalten.

Wir besitzen aber auch Beweise dafür, daß es damals schon in beiden Gebieten auch oberirdische Bauten gab. Als Baumaterial wurde in den Karpaten hauptsächlich Holz, im Donaugebiet Lehm verwendet. Bei der Vorbereitung des Holzes und seiner Verwendung zu Bauten entwickelten sich im Karpatenraum verschiedene volkstümliche Techniken, die bis zu künstlerischen Äußerungen vervollkommnet wurden. In den Donauländern begegnen wir wiederum mannigfaltigen Arten der Verarbeitung des Lehms zu Bauwerken, angefangen von primitiven Wänden aus lose aufgehäuftem, mit Stroh vermischtem Lehm bis zur Herstellung von Baufertigteilen aus Lehm, aus rohen und später auch aus gebrannten Ziegeln. Eine Einteilung der Gebiete nach dem verwendeten Baumaterial ist eher schematisch, denn logisch. Auch im Tiefland gab es Wälder, also auch Bauholz, das zu Dachstühlen verwendet wurde, auch hier waren Bauten mit einer Säulenkonstruktion und Flechtwänden verbreitet. Außerdem wurde Baumaterial dank der fortschreitenden Zivilisation und mit Hilfe eines höher entwickelten Transportwesens aus einem Gebiet in das andere verbracht, so daß die Abhängigkeit der Menschen von der sie umgebenden Natur aufhörte. So gelangten auch Ziegel aus dem Donaugebiet in die Karpaten, bis man in den hiesigen Flußtälern geeignete Rohstoffe zu ihrer Herstellung entdeckte. Ebenso wurde in beiden Gebieten Stein als Baumaterial verwendet, wenn er auch im Karpatenraum, besonders nach der Verwüstung der Waldbestände, häufiger diesen Zwecken diente, als in der Donautiefebene.

Die Frage der Feuerstelle und des Hausofens ist besonders im Bereich der Karpaten ziemlich kompliziert. Hier gibt es angefangen von den bereits erwähnten freistehenden offenen Feuerstellen in der Mitte des Raumes auch Stubenöfen ohne

Ethnographia, *81*, 1970, s. 327 n.; VAŘEKA, J.: Poslední dům s polodymnou jizbou na moravskoslovenském pomezí. Národopisné aktuality, *8*, 1971, s. 109 n.; PRAŽÁK, V.: Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí. Český lid, *53*, 1966, s. 321 n.

[31] Přehled československých dějin. I. Praha 1958, s. 27.

IN: HORNÁ CIROCHA. KOŠICE 1984

1. LUDOVÉ STAVITEĽSTVO A BÝVANIE

Miroslav Sopoliga

Ľudové staviteľstvo patrí k tým výtvorom tradičnej ľudovej kultúry, na ktorých sa najzreteľnejšie odrazili vplyvy okolitého prostredia a sociálno-ekonomického postavenia dedinského obyvateľstva. Okrem toho, zachovalo sa v ňom bohatstvo foriem stavebno-technických a výtvarno-estetických schopností prostého ľudu. Preto problematika poznania tradičnej stavebnej kultúry je jednou z hlavných úloh etnografie. V našom prípade je to zvlášť aktuálne, pretože ide o oblasť, ktorá v predchádzajúcich sociálno-politických režimoch patrila k najzaostalejším nielen v rámci východného Slovenska, ale aj celej republiky. V skúmaných lokalitách sa zachovalo množstvo tradičných, a nezriedka až archaických foriem ľudovej kultúry, vrátane stavebnej a bytovej. Na druhej strane v dôsledku radikálnych socialistických premien v našej vlasti sa aj tieto obce zmenili na nepoznanie. A tak paralelne s novými socialistickými formami životného prostredia v týchto obciach do posledného obdobia spolujestvovali aj prežitky minulosti, ktoré poskytovali dobré možnosti pre ich porovnávací výskum.

V starších a niektorých novších prácach nachádzame iba stručné zmienky o ľudovom staviteľstve v tomto kraji v rámci všeobecných opisov ľudovej architektúry v Československu, respektíve aj ďalších priľahlých území.[1] Iba v posledných dvoch desaťročiach sa začali plánovité výskumy tejto problematiky aj v sledovanej oblasti. Podstatnou mierou k tomu prispeli najmä systematické výskumy Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku, Kabinetu etnológie FF UK v Bratislave, Slovenského národného múzea — Etnografického ústavu v Martine a niektorých ďalších československých múzeí a národopisných inštitúcií.[2]

I pri štúdiu problematiky ľudového staviteľstva a bývania v tejto oblasti vždy treba mať na zreteli skutočnosť, že obyvateľstvo skúmaných obcí je súčasťou ukrajinskej národnostnej menšiny na východnom Slovensku, a že história a kultúra tohto ľudu sa formovala a vyvíjala spoločne s históriou a kultúrou nielen zakarpatských a haličských Ukrajincov, ale aj iných národov žijúcich v karpatskej oblasti, najmä Slovákov a Poliakov. Poprední znalci tradičnej stavebnej kultúry zahrňujú toto územie do širšej oblasti karpatskej zrubovej architektúry.

Spôsob života ľudu v skúmanej oblasti určoval hlavne charakter zamestnania, ktorý bol závislý predovšetkým od prírodných podmienok. Obyvateľstvo sa tu, podobne ako aj v celých Karpatoch, už odpradávna zaoberalo poľnohospodárstvom a chovom dobytka. To boli hlavné spôsoby zabezpečovania obživy, čomu si ľud prispôsoboval aj obydlie a ostatné druhy stavieb, pridržiavajúc sa pritom princípu účelnosti a zručnosti.

Všetky skúmané dediny *(sela)* sa nachádzali v priestranných malebných údoliach a z hľadiska sídelnej typológie predstavovali jednotnú oblasť.[3] Sídelnú morfológiu krajiny však veľmi poznamenali následky dvoch svetových vojen, ktoré vo veľkej miere nielenže zničili tradičnú zrubovú architektúru, ale mali podstatný vplyv aj na ďalšie usporiadanie a formovanie obcí. V dedine Smolník bolo iba od 25. septembra 1944 do 5. novembra 1944 úplne zničených 25, veľmi ťažko poškodených 29 a ľahko poškodených 5 obytno-hospodárskych komplexov. Obec Zvala bola počas druhej svetovej vojny úplne zničená. Obyvateľstvo bolo evakuované a po návrate bývalo v zemľankách alebo provizórnych, narýchlo postavených jednopriestorových zrubových domoch. Veľké škody spôsobila vojna aj v ostatných obciach.

Na formovanie sídelných jednotiek v povojnovom období mali vplyv aj nariadenia Štátneho stavebného úradu v Michalovciach, najmä tzv. Výmer o obnove č. 12310-III-1948. Výmer okrem toho, že predpisoval jednotnú výstavbu nových domov, druhy materiálov a konštrukcií, určoval aj nové komunikácie a parcelizáciu veľkostatkárskej a cirkevnej pôdy, čím sa do

[1] Blomkvist, J.: *Krestjanskije postrojki russkich, ukraincev i belorusov.* In: Vostočnoslovjanskij etnografičeskij sbornik. Moskva 1956. Drajkovič, J.: *Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przedgórzu Pogórza.* In: Rocznik Muzeów województwa Rzeszowskiego, tom II. Rzeszów 1969. Frolec, V.: *Kulturní vztahy v lidovém stavitelství v Karpatech.* In: Slovenský národopis, 16, 1968, č. 2; Jurčenko, P. H.: *Derevjana architektura Ukrajiny.* Kyjev 1970. Maksimenko, P. I. — Petrova, Z. A.: *Narodnaja architektura Zakarpatja.* Kyjev 1956; Pražák, V.: *K problematice základních půdorysných typů lidových staveb v Československu.* In: Československá etnografie, 6, 1958, č. 1; Reinfuss, R.: *Ze studiów nad kulturą Lemkowszczyzny po obu stronach Karpat.* In: Polska sztuka ludowa, 1, 1966; Sičynskyj, V.: *Dřevěné stavby v karpatské oblasti.* Praha 1940, Vydra, V.: *Lidové stavitelství na Slovensku.* Praha 1925.

[2] Jednotlivé štúdie z tejto problematiky sú publikované najmä vo Vedeckom zborníku Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku, v Zborníku SNM — Etnografia, v spoločenskovednom zborníku východného Slovenska Nové obzory, v časopise NÚ SAV Slovenský národopis, v samostatnej publikácii *Etnografický výskum zátopovej oblasti Hornej Cirochy v okrese Humenné* (vydalo Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach pre Východoslovenské múzeum roku 1980) a v iných publikáciách.

[3] Podstatnú časť údajov o sídelnej morfológii skúmaných lokalít sme prevzali z práce: Kratěchová, T.: *K výskumu sídelných typov a hospodárskych stavieb.* In: Etnografický výskum . . ., s. 117—118.

značnej miery zmenil pôvodný sídelný charakter obcí. No aj napriek tomu pri vytváraní jednotlivých typov zástavby obce vždy hrali rozhodujúcu úlohu geomorfologické, hydrologické, miestne topografické podmienky (predovšetkým dostatok vody, reliéf krajiny, sklon terénu) a vychádzalo sa, prirodzene, aj z charakteru zamestnania ľudu. Všetky obce sa rozprestierali pozdĺž horských potokov. V poslednom čase tam vzniklo niekoľko variantov ulicovej zástavby. Starina sa pôvodne rozprestierala v širokej doline pozdĺž rieky Cirochy. Postupne sa rozrástla do šírky, čím sa usadlosti zaradili do niekoľkých postranných ulíc. Hlavnou osou bola cesta. S podobným typom zástavby sme sa stretli aj v obciach Veľká Poľana a Dara.

V Ostrožnici prevládala jednostranná zástavba. Horský potok, ktorý tiekol po pravom svahu doliny, umožnil zoradovanie domov na jeho ľavom brehu, ktorý bol širší. Cesta viedla medzi potokom a radom domov, avšak riadiacou osou bol potok.

V Smolníku tiekol potok Smolníček tiež pri pravom svahu doliny, preto priestor na výstavbu obce bol na ľavom brehu potoka. Domy boli postavené v dvoch takmer pravidelných líniách, potok tiekol za dedinou a medzi radmi domov sa vytvárala cesta, ktorá pôvodne smerovala cez potok.

Obce Ruské a Zvala prešli z reťazovej zástavby, ktorú tvorilo nepravidelné zoskupenie niekoľkých domov pozdĺž potoka, na ulicovú zástavbu. Ešte tesne pred vysťahovaním mali tieto obce jeden z charakteristických znakov reťazovej zástavby — niekoľkokilometrové nepravidelne roztiahnuté usporiadanie v údolí: Ruské do dĺžky 4 kilometrov, Zvala neraz 3 kilometre. Tieto obce boli v zátopovej oblasti najdlhšie.

Široké priestranné doliny, v ktorých sa skúmané obce rozprestierali, umožňovali stavať obytné a hospodárske priestory pod spoločnou strechou, čo sa zdôvodňovalo najmä šetrením stavebných materiálov a krytiny. Celý takýto obytno-hospodársky komplex sa v tejto oblasti nazýval *chyža* a spolu s ďalšími drobnými stavbami, dvorom a pozemkom *obydlie*.

Približne v strede každej obce sa sústreďovali verejné budovy, ako krčma, budova MNV (po roku 1948), obchod a samozrejme kostol (*cerkva*), ktorý obyčajne tvoril dominantu osídlenia.

Všetky kostoly (s výnimkou dreveného kostolíka v Dare) boli typické jednoloďové murované priestory s obdĺžnikovým presbytériom, polkruhovou apsidou a do lode otvoreným podvežím. Zaraďujeme ich k typovému variantu najmenších kostolíkov východného rítu, projektovaných tereziánskou stavebnou kanceláriou na sklonku 18. a začiatku 19. storočia. Tieto stavby sa poväčšine stavebne upravili v priebehu 19. storočia a najmä po prvej a druhej svetovej vojne, keď boli veľmi poškodené. Drevený kostolík v Dare bol trojpriestorovým typom stavby. Bol postavený na začiatku 20. storočia v historizujúcom štýle. Interiéry kostolov, ovplyvnené jednotnou projektovou výstavbou, boli zdobené a súčasne i delené ikonostasom – drevenou, ozdobne rezanou a polychrómovanou architektúrou, do ktorej sú vložené ikony, väčšinou olejomaľby na plátne. Pochádzajú

135. Hlavná ulica vo Veľkej Poľane. J. Podolák 1974.

136. [illegible] pri hlavnej ceste v Starine. J. Podolák 1975.

158. Omietnutý zrubový dom č. 81 v Starine J. Podolák 1975

159. Jednotraktový typ usadlosti M. Samulku v Ruskom M. Slivák 1971

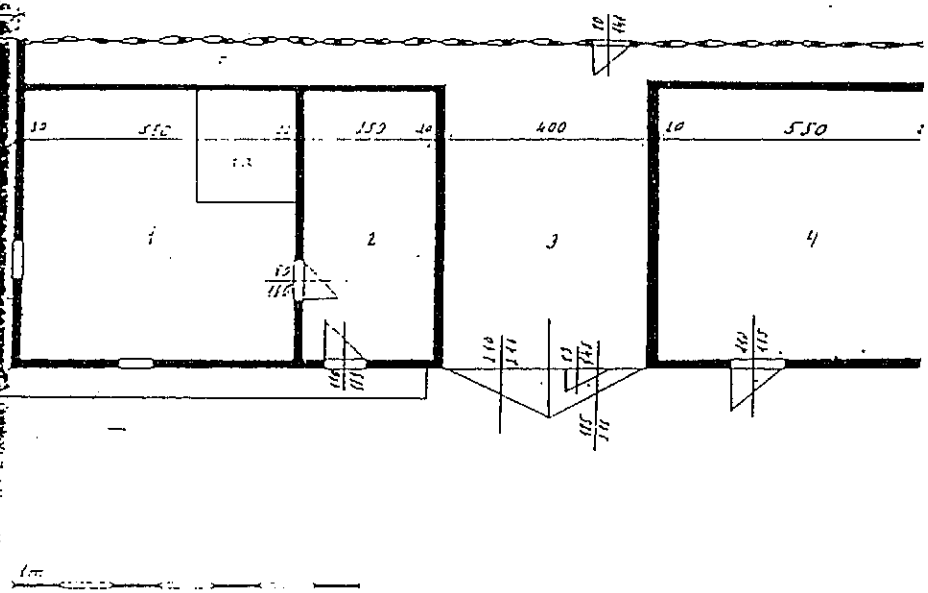

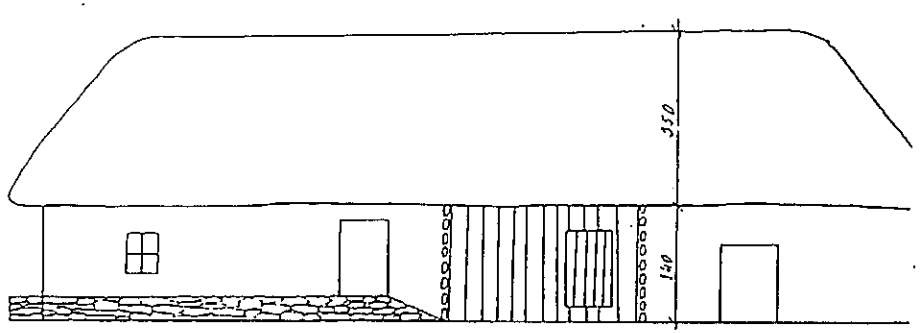

160. Hospodárska usadlosť M. Samulku v Ruskom. a) Pôdorys: 1. obytná miestnosť — *chyža*, 1a — pec, 2. pitvor — *siny*, 3. stodola — *pelevňa*, 4. maštaľ — *stajňa*, 5. plevín — *pelevnyk*. b) Bočný pohľad

z 19. a začiatku 20. storočia. Staršie sú len niektoré ikony z dreveného kostolíka v Dare, ktoré pochádzajú z 18. storočia.[4]

K najtypickejším a najcharakteristickejším reprezentantom ľudového staviteľstva a života ľudu patria predovšetkým obytné a hospodárske stavby. Preto sa im budeme venovať podrobnejšie.

Rozmery a vnútorné členenie hospodárskych a obytných priestorov boli závislé v prvom rade od sociálno-ekonomického postavenia ich majiteľov. Práve v týchto momentoch bola sociálna diferenciácia na dedine najzreteľnejšia. K najchudobnejším patrili tzv. *dymňanky* — kúrne dvojdielne, ojedinele aj jednodielne obydlia. V čase našich výskumov sme sa s týmito domami už nestretli, no pamätujú sa na ne starší informátori. Podobné obydlie, avšak s mnohými obmenami, sme našli v neďalekej susednej obci Uličské Krivé. V Novej Sedlici už dlho neobývaná *dymňanka* stála až do roku 1974. *Dymňanky*, o ktorých ešte bude reč, boli veľmi rozšírené v druhej polovici 19. storočia, po prvej svetovej vojne však postupne zanikli.

Čo sa týka horizontálneho plánovania obytných stavieb na prelome posledných dvoch storočí, najčastejšie sa vyskytovali dvojdielne (izba-pitvor) a trojdielne (izba-pitvor-komora) domy *(chyže)*. Prechodným variantom medzi dvojdielnym a trojdielnym obydlím boli také domy, v ktorých sa dodatočnými úpravami zadná časť pitvora oddelila na uskladňovanie. Tento priestor plnil funkciu komory a nazýval sa *komurčyna*. V dôsledku tejto úpravy sa domy so základnou dvojdielnou dispozíciou menili na trojpriestorové. V skúmaných obciach sme tento prípad už nenašli, no dodnes sa s podobným typom pôdorysu môžeme stretnúť v blízkom okolí (napr. v obci Uličské Krivé).

V obciach Smolník a Zvala sa v ojedinelých prípadoch vyskytovali aj domy tzv. lemkovského pôdorysného typu, v ktorých sa komora nachádzala vedľa hlavnej obytnej miestnosti pozdĺž stavby. Vchod do komory viedol z pitvora alebo z izby. V čelnej stene takéhoto domu boli tri okná. V ostatných obciach sa podobné dispozície nevyskytovali.

Z hospodárskych priestorov to boli obyčajne chliev pre rožný statok *(stajňa)* a *pelevňa*, ktorá plnila funkciu stodoly. Tieto priestory sa obyčajne nachádzali pod spoločnou strechou s obytnými a boli radené po pozdĺžnej osi stavby. Bohatší roľníci pristavovali aj tzv. *sakast* na seno, a poniektorí aj chliev pre ovce *(vuvča stajňa)*. Pre iné drobné zvieratá sa vyčleňovali miesta v rámci už spomenutých hospodárskych priestorov. Potravinové a krmovinové produkty uskladňovali okrem toho v podkroví a aj v obytnej časti domu. Obilie, ktorého bolo veľmi málo, uschovávali v pletených košoch z vŕbového prútia *(verbiňa)* omazaného hlinou alebo v doštených súsekoch. Koše stáli obyčajne v podstreší a súseky aj v ko-

[4] Charakteristiku kostolíkov sme prevzali z práce: K e j ľ o v á, V.: *Zameranie a doterajší priebeh umelecko-historického výskumu*. In: Etnografický výskum..., s. 109—111.

165 Zrubová stodola — *pelevňa*. Smolník. J. Podoľák 1975.

166 Podpivničená zrubová sýpka. Ruské. A. Mann 1977.

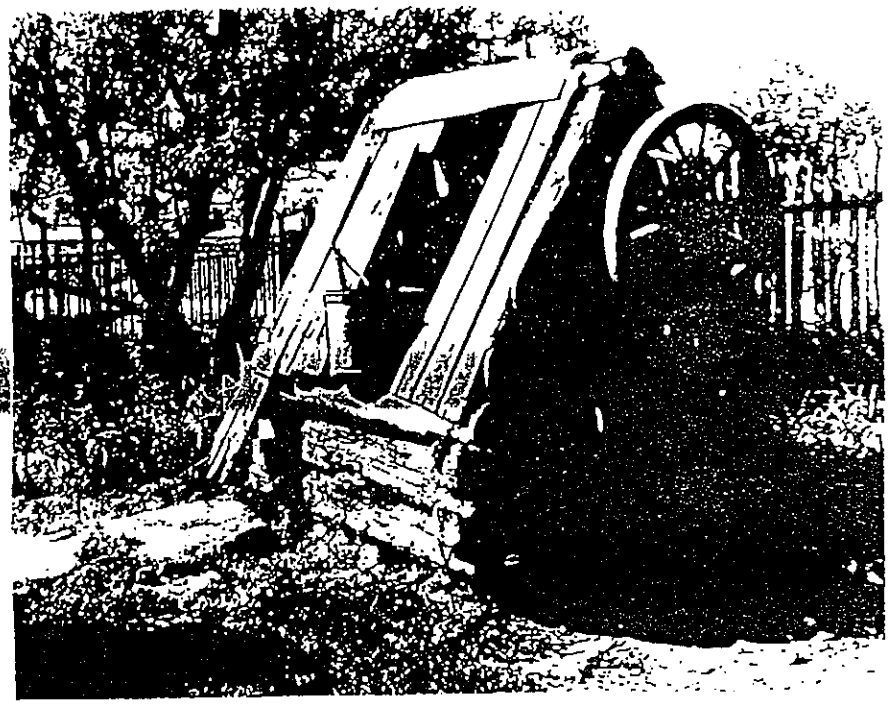

175. Zrubová studňa s kolesom. Ruské M. Sopoliga 1971

more. V komore sa okrem toho vyhradzovalo miesto aj pre zemiaky *(trumpaky)*, pre sud s kapustou a iné.

V skúmaných, ako aj v okolitých obciach bol veľmi zaužívaný spôsob uskladňovania zemiakov v izbe pod posteľou, ktorá stála pri štítovej stene domu. V niektorých lokalitách v tejto oblasti (Uličské Krivé, Dara) sme ešte aj v čase výskumu v najstarších domoch našli vyhĺbené jamy na zemiaky. Nazývali ich *rupy* alebo jednoducho jamy. V obci Uličské Krivé, v dome č. 22, ktorý bol prevezený do skanzenu Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku, sa zachovala takáto jama v obytnej izbe. Nachádza sa pod posteľou v kúte medzi zadnou a čelnou stenou. Jej dĺžka je 215 cm, šírka 135 cm a hĺbka 200 cm. Jama je prikrytá voľne položenými bukovými doskami. V tej istej obci (dom č. 84) je jama vykopaná pozdĺž celej štítovej steny. Na doskách, ktorými je pribitá, stojí posteľ a stôl.

V západnejších lokalitách skúmaného regiónu tento jav nebol typický. V severnej lemkovskej oblasti poľská etnografka E. Kępa objavila podobnú jamu (tzv. *pivnycju*) iba v jedinom prípade.[5] U nás je tento jav

[5] *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku* (ďalej MMBLWS), 11, 1971, s. 24.

176. Studňa s kolesom. Ruské. M. Sopoliga 1977.

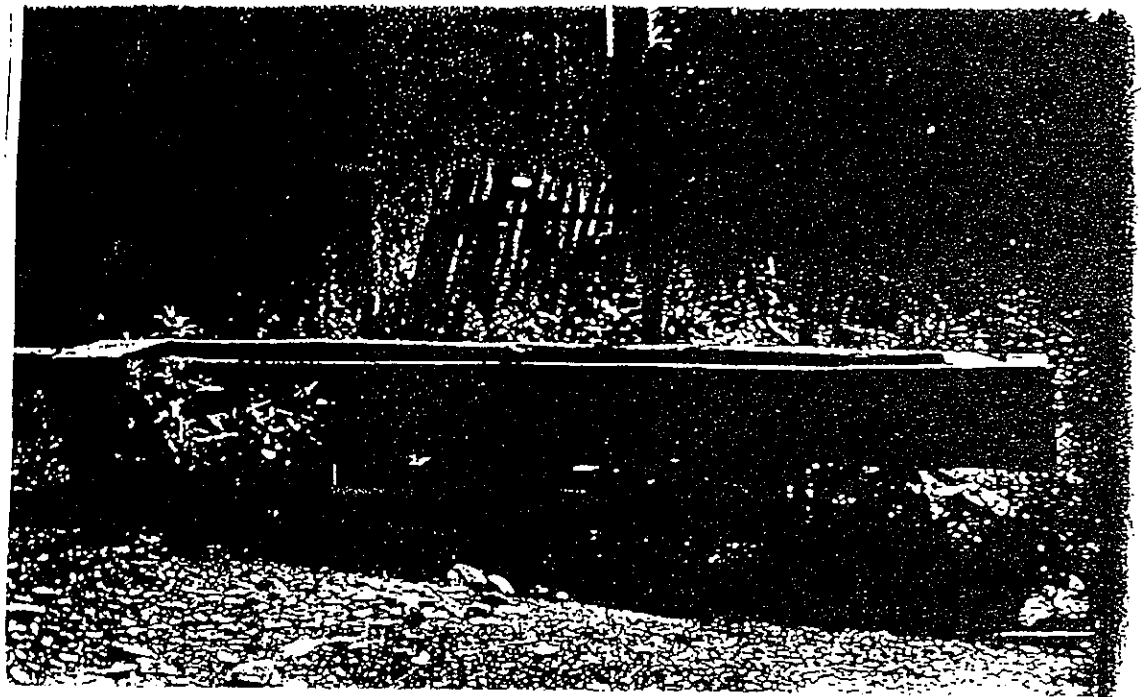

177. Studňa s válovom. Smolník. J. Podolák 1974

charakteristický pre už spomínanú zmiešanu bojkovsko-lemkovsku oblasť. Je všeobecne rozšírený aj u Bojkov žijúcich dnes na Zakarpatskej Ukrajine.[6] Je to jav podmienený predovšetkým sociálno-ekonomickými faktormi. V skúmanej oblasti sa vyskytoval v najchudobnejších hospodárstvach, väčšinou v dvojpriestorových domoch, pri ktorých nebolo iných hospodárskych budov.

Ako vidieť, obytné priestory u chudobných roľníkov plnili aj hospodársku funkciu. Bohatší roľníci stavali na tieto účely samostatné budovy alebo priestory, už spomínané *komory*, samostatné pivnice *(jamy)* a pod. Jamy na zemiaky prikrývali snopkami z menej kvalitnej slamy (tzv. *balšagamy)*. Iba v ojedinelých prípadoch, a to u najbohatších roľníkov, sa vyskytovali aj samostatné *stodoly*. Ostatní roľníci dávali slamu, seno a iné krmoviny pre dobytok do podkrovia *(do budynka, na podrju)* alebo do oboroha *(voboroha)*. Oboroh bol sennik s mobilnou strieškou, ktorá je upevnená na štyroch vertikálnych stĺpoch a podľa množstva sena sa pod ňou posúva nižšie alebo vyššie. Tieto oborohy sa považujú za zvláštnosť bojkovskej ľudovej architektúry. Na východnom Slovensku boli rozšírené

[6] Sičynskyj, V.: *Dřevěné stavby...*, s. 71

iba v oblasti Sniny a Medzilaboriec. Slamu a seno, ktoré sa nezmestilo do jednotlivých hospodárskych priestorov, dávali do kopy uprostred dvora.

Každá usadlosť bola ohradená dreveným plotom, najmä od cesty a od susedného dvora. Takéto ploty robili z lieskových prútov *(parkanyly z liskovoho patyčja)*, ktoré prepletali pomedzi tri horizontálne laty, alebo ohradili z vŕbového prútia *(horodyly z lozovoho holuzzja)* prepletajúc ho pomedzi vertikálne stĺpiky.

Majetkové pomery roľníka určovali aj spôsob zabezpečovania stavebného materiálu, jeho druh a kvalitu, spôsob spracovania, ako aj celú úpravu stavby.

Hlavným stavebným materiálom v 19. a na začiatku 20. storočia v spomínanej oblasti bolo drevo, ktoré v hojnej miere poskytujú všetky karpatské lesy. Pravda, kvalita dreva ako stavebného materiálu nebola všade rovnaká. V tomto kraji rástli prevažne listnaté stromy: buk, zriedkavejšie osika, jelša, breza, hrab a pod. Roľníci si obstarávali drevo hlavne z urbárskych *(gazdurských)* lesov, na čo potrebovali povolenie urbariátu. Súhlas nemusel byť len v tom prípade, keď si materiál poprinášali na pleciach.

V tradičnom ľudovom staviteľstve najčastejšie používali buk. Z bukového materiálu stavali celé domy. Iba v malej miere používali jelšu, brezu alebo iné listnaté stromy. Avšak v niektorých urbárskych lesoch bolo bukového materiálu veľmi málo. Napríklad obyvatelia Dary a Smolníka kupovali bukový stavebný materiál až z panských lesov vo Veľkej Poľane. Použitie bukového dreva v staviteľstve bolo obmedzované aj tým, že sa z neho vyrábalo drevné uhlie a podvaly pod koľajnice *(šlipere)*. Preto chudobní roľníci, najmä tí, ktorí nemali možnosť prívozu *(pryťahu)*, zabezpečovali si taký materiál, ktorý sa nachádzal blízko pri dedine na pastviskách, v potokoch, atď. *(na spasi)*. V Starine sa starší informátori pamätali na obytnú chalupu, ktorá bola vypletená z jelšového prútia. Volali ju *pletar*.[7]

V niektorých lokalitách (Starina, Uličské Krivé) bukové drevo z urbárskych lesov vydávali iba na palivo *(opal)*. Množstvo prideleného paliva bolo podmienené majetnosťou roľníka, ktorá sa určovala hlavne veľkosťou pozemkového vlastníctva. Na jednu *vosmynu* poľa dávali pol buka, na jednu *četvertynu* 1 buk, na jeden *orek* (2 štvrtiny) 2 buky. Prevažná väčšina roľníkov vlastnila po jednej osmine alebo štvrtine pôdy. Kto vlastnil dve štvrtiny pôdy, zakladal väčšie hospodárstvo a takýto roľník potom staval aj kvalitnejší dom, lebo v prípade potreby mohol časť majetku predať.

Brezový a jelšový materiál sa používal najmä na zhotovenie krovu. Takýto materiál sa hodil na krokvy a laty, lebo bol oveľa ľahší ako bukový.

Zámožnejší roľníci v dvadsiatych-tridsiatych rokoch si zadovažovali na krov aj jedľový materiál. Dovážali ho z oblastí, ktoré dnes patria PER

[7] Podľa informácií Fedora Bušu (nar. roku 1905) zo Stariny takéto obydlie vlastnil starý otec *(dido)* jeho manželky.

(Tisná) a USSR (Ľutá, Zabruď). V Ľutej zhotovovali aj celé domy, ktoré transportovali do okolitých dedín, kde ich montovali. V skúmanej oblasti si takýto dom pamätajú len v obci Runina, kde si ho podľa informácií Heleny Černegovej (nar. roku 1901) objednal jej otec po návrate z Ameriky ešte roku 1913. Dom bol pod šindľovou strechou. V Ľutej a Zabrudi si mohli objednať aj šindle *(šyngli)*.

Na zhotovenie dreveného domu bolo treba 50—60 *bučkov*. Vyrubovali ich v jesenných a zimných mesiacoch, keď drevo neobsahovalo *mjazgu*. Na to, ktoré obdobie je najvhodnejšie na stínanie stromov, boli rôzne názory. Tak napríklad Michal Vasko (nar. roku 1902) zo Smolnika a Fedor Bušа (nar. roku 1905) zo Stariny tvrdili, že najlepší materiál je z tých bukov, ktoré sú zoťaté v jeseni: Na jeseň je mocný, na jar krehký *(Vosenú — mucnój, v jary — krehkój)*. No Ivan Regula (nar. roku 1895) a Juraj Hančak (nar. roku 1906) z Runiny boli toho názoru, že najlepšie je stínať stromy v marci. Takéto stromy podľa nich obsahujú iba minimálne množstvo šťavy a pri sťahovaní kôry sú poddajné. Všetky názory sa však v podstate zhodovali v tom, že nie je vhodné stínať stromy na stavebné účely v lete: Kto mieni stavať, má sa o to starať rok i dva vopred *(Chto sja ladyv budovaty, to staravsja o to i rik, i dva)*.[8] Najkvalitnejší materiál bol z 12—15-ročných stromov. Zvážali ho na jar na krátkych saniach, ktoré sa nazývali *korčoly*. Používali na to kravský alebo volský záprah. Dedinčania si pri tom vzájomne pomáhali *(za paliňku)*.

Ako pomocný materiál v ľudovom staviteľstve, a to najmä pri konečnej úprave domu, používali hlinu, vŕbové a lieskové prútie a kameň. Kameň sa ako základný stavebný materiál pri stavbe domu začínal uplatňovať až v dvadsiatych-tridsiatych rokoch 20. storočia v súvislosti so zlepšením životných podmienok niektorých roľníkov po ich návrate zo zárobkov v USA. Predtým boli murované domy v skúmaných lokalitách veľmi zriedkavým javom. Napríklad v obci Ruské koncom 19. storočia boli len dve kamenné chyže *(murovanky)*, ktoré vymuroval istý Poliak.[9] Prostý ľud si viac cenil drevené domy, ktoré boli teplé a suché. Naproti tomu murovanice s mohutnými stenami, ktorých šírka dosahovala aj 1 m, boli veľmi vlhké a studené. Takéto obydlia sa všeobecne považovali za „nezdravé".

Masová výstavba murovaných domov sa začala po prvej svetovej vojne v rámci obnovy vypálených obcí. Stavali ich predovšetkým ruskí zajatci. Kvôli tomu zakladali aj kameňolomy (napr. v obci Ruské). V tomto čase v dôsledku vojnových udalostí si obyvateľstvo skúmanej oblasti začínalo viac uvedomovať výhody murovaného obydlia v súvislosti s nebezpečenstvom požiaru. Kamenný materiál má okrem obhovzdorných aj také vlast-

[8] Informoval Michal Vasko (nar. roku 1905), Ruské.

[9] Priženil sa do obce a volal sa Kostecký. Podľa názoru starších informátorov techniku murovania z kameňa prevzali od Poliakov.

178 Tradičné oplotenie pozemkov. Veľká Poľana. M. Sopoliga 1968.

179 Plot okolo hospodárskej usadlosti. Ruské. M. Sopoliga 1971.

184. Dom z r. 1864 — bočný pohľad. Dara. M. Sopoliga 1971.

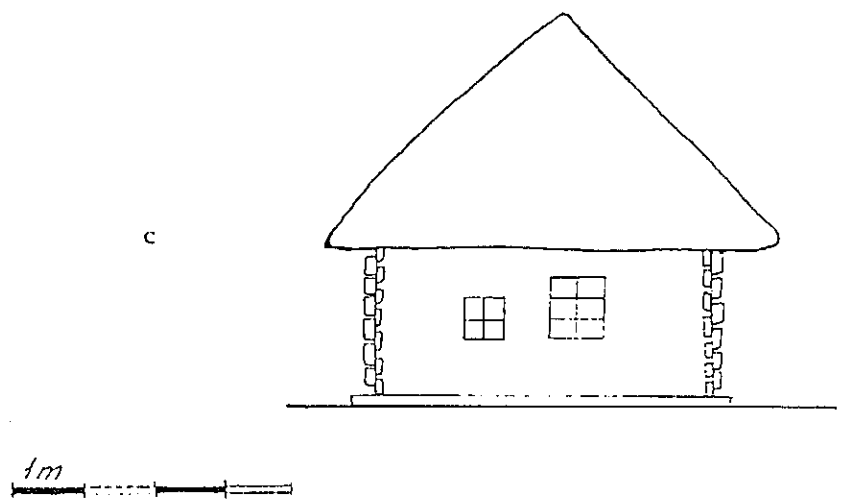

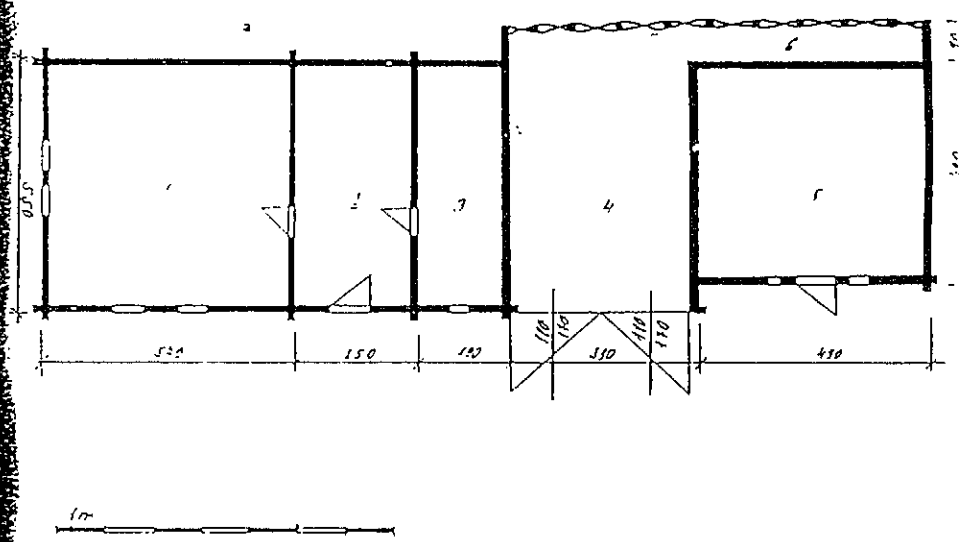

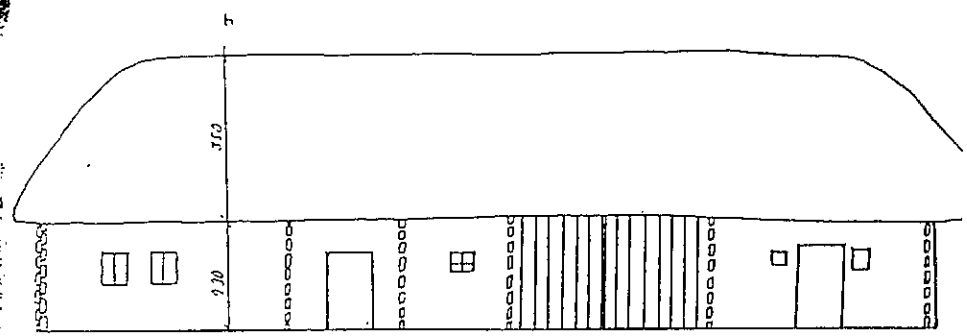

185. Dom z r. 1864 v Dare. a) Pôdorys: 1. obytná miestnosť — *chyža*, 2. pitvor — *siny*, 3. komora, 4. stodola — *pelevňa*, 5. maštaľ — *stajňa*, 6. plevín — *pelevnyk*. b) Bočný pohľad. c) Čelný pohľad.

186. Zrubový trojpriestorový dom. Starina. M. Sopoliga 1968

187. Roľnícky dom zo začiatku 20. storočia. Dara. M. Suvák 1971

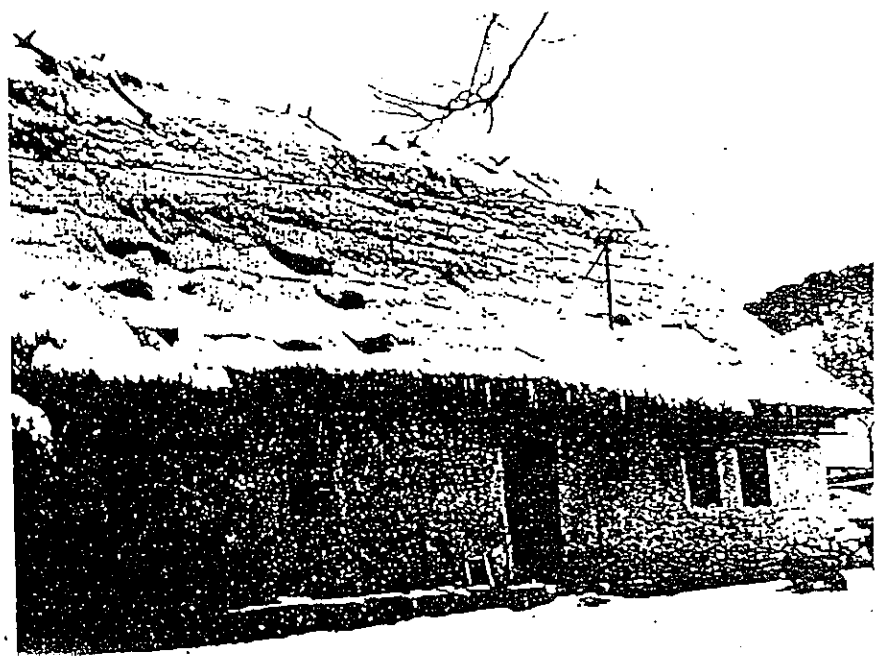

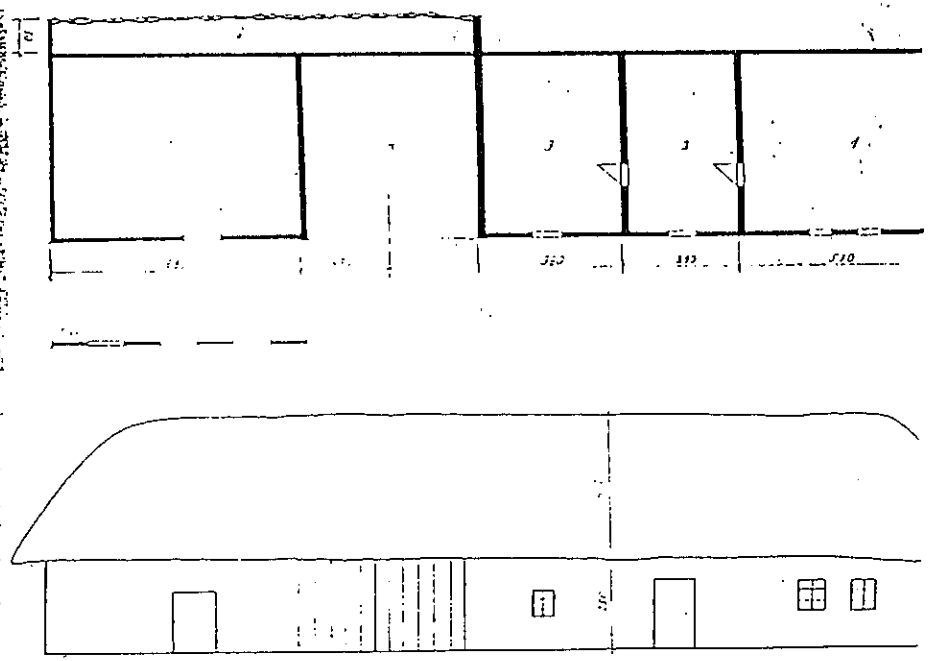

188. Dom Vasila Sisaka v Dare. a) Pôdorys: 1. obytná miestnosť — *chyža*, 2. pitvor — *sieň*, 3. komora i stodola — *pelevňa*, 5. maštaľ — *stajňa*, 6. plevín — *pelevnyk*
b) Bočný pohľad.

189. Dvojpriestorový dom (izba s pitvorom). Ruské. M. Suvák 1970.

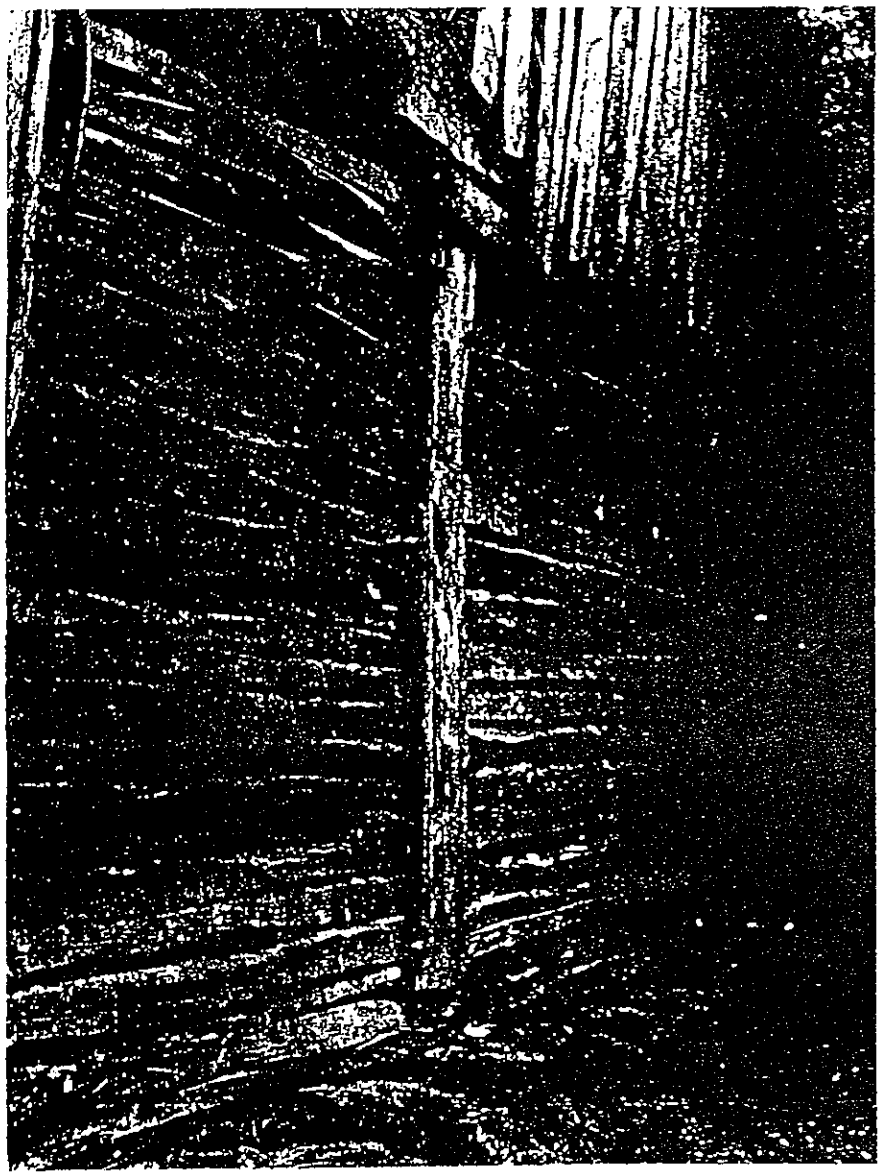

194. Konštrukcia zrubu na stodole. Smolník. A. Mann 1977.

195. Ochrana zrubu z vonkajšej strany. Ruské. J. Podolák 1974.

nosti, ktoré umožňujú robiť rôzne zmeny v tradičnom staviteľstve (meniť rozmery, pôdorys, zavádzať komíny atď.).

Kamenné domy sa postupne stávali aj akýmsi symbolom majetnosti roľníka. Preto Amerikáni vkladali svoj kapitál práve do stavby murovaných domov. Využívajú pritom služby tzv. *akordantošov*, stavebných podnikateľov, ktorí viedli celú výstavbu.

Približne v tom istom období sa vo veľkej miere začala používať ako stavebný materiál aj hlina. Sú známe dve základné stavebné techniky s použitím hlineného materiálu: nabíjanie z hliny a murovanie zo surových tehál — váľkov *(valkov)*. Hlavné príčiny zavádzania tohto materiálu do staviteľstva boli podobné ako pri kameni. Nabíjanie z hliny podľa informácií obyvateľstva rozširovali najmä ruskí zajatci a murovanie z váľkov bolo prevzaté pravdepodobne od obyvateľov v oblasti Trebišova a Michaloviec. Tam totiž chodili obyvatelia z tejto oblasti na žatvu *(vožeň)*. Váľková technika sa veľmi rozšírila najmä po druhej svetovej vojne. Preto v sedemdesiatych rokoch v skúmaných obciach boli váľkové domy najpočetnejšie.

Technika nabíjania bola veľmi jednoduchá. Spočívala v tom, že na mieste budúcich stien urobili primerané doskové debnenie *(šalunok)*, do

ktorého dreveným tĺkom *(doubňoj)* ubíjali čerstvo navezenú vlhkú hlinu. Všetky obvodové a priečne steny nabíjali súčasne. Uhly stien posilňovali vŕbovým prútím *(lozovym holuzzjam)*, ktoré dávali do hliny. Debnenie postupne dvíhali dovtedy, kým nedosiahli potrebnú výšku múrov. K takejto stavbe bolo treba viac ľudí (8—10), ktorí dokázali postaviť monolitné steny domu prakticky za jeden deň. Otvory pre okná a dvere vyrubovali dodatočne hneď po postavení múrov. Takéto stavby neskôr posilňovali kamennými alebo betónovými základmi, rôznymi železobetónovými preklady a pod.

Váľkové domy boli však dokonalejšie. Veď aj samotná príprava stavebných dielcov bola oveľa náročnejšia. Názov *váľky* pochádza od toho, že stavebné dielce pôvodne zhotovovali tak, že ich „*roľnými rukami vyvaľkali z mokrej hliny a po miernom osušení sa z nich stavali steny*".[10] Obyvateľstvo skúmanej oblasti prevzalo už rozvinutejší spôsob ich výroby, a to pomocou doštených váľkových foriem. *Váľková forma* merala približne 30 × 15 × 10 cm.

Na výrobu váľkov potrebovali pomerne veľké množstvo hliny, ktorú navozili na miesto budúcej stavby. Chudobnejší ju nosili na drevených nosidlách, ktoré sa nazývali *šaragli*. Hlinu premiešali s vodou a sekanou slamou alebo plevami *(svitiňňam)*. Miešali ju bosými nohami, niektorí na to používali aj kone. Sformované váľky sušili na slnku. Pri stavbe ich spájali hlinenou maltou premiešanou s plevami.

Na výstavbu jedného domu bolo treba až 5—6 tisíc váľkov. Bohatší roľníci si ich objednávali u Cigánov. Ešte v štyridsiatych rokoch sa v oblasti Sniny váľky predávali po 70 halierov za kus. No najčastejšie si roľníci zhotovovali tento materiál sami.

Z novších stavebných materiálov sa používali pálené tehly a škvarobetónové tvárnice *(kvadre)*, ktoré sa po roku 1945 rozšírili do všetkých oblastí s pôvodnou drevenou architektúrou. V skúmanej oblasti boli ešte pred druhou svetovou vojnou známe menšie poľné tehelne *(cehelni, cehelni)*, napr. vo Zvale. Tehla a kvádre sa poväčšine vyrábali v tehelniach. Kvádre si však niektorí roľníci zhotovovali aj sami. Jednotlivci používali na to aj elektrické lisovacie stroje, ktoré si zadovažovali najmä z Čiech, kde v prvých povojnových rokoch masovo odchádzali za prácou. V šesťdesiatych rokoch si takéto stroje šikovnejší roľníci zhotovovali aj sami. Základnou surovinou na výrobu spomenutých stavebných dielcov bola škvara, ktorá sa miešala s pieskom a cementom v pomere 4 : 1 : 1. Do tejto zmesi podľa potreby pridávali vodu a potom ju tvarovali v drevenej debničke alebo v strojovom lise. Za jeden deň dokázali štyria ľudia vyrobiť aj 300—350 kvádrov. Rozmery jednej tvárnice boli približne 40 × 30 × 20 cm. Teda na výstavbu domu potrebovali 2 až 2,5 tisíc tvárnic. Tehla a kvádre boli základnými stavebnými materiálmi aj v čase výskumu. Kombinovali

[10] Mjartan, J.: *Staviteľstvo*. In Slovensko. 3. zv. Ľud. II. časť. Bratislava 1975, s. 900.

196. Dom z nepálenej tehly. Starina. M. Sopoliga 1981.

197. Kombinácia kameňa a nepálenej tehly. Starina. J. Ordoš 1975.

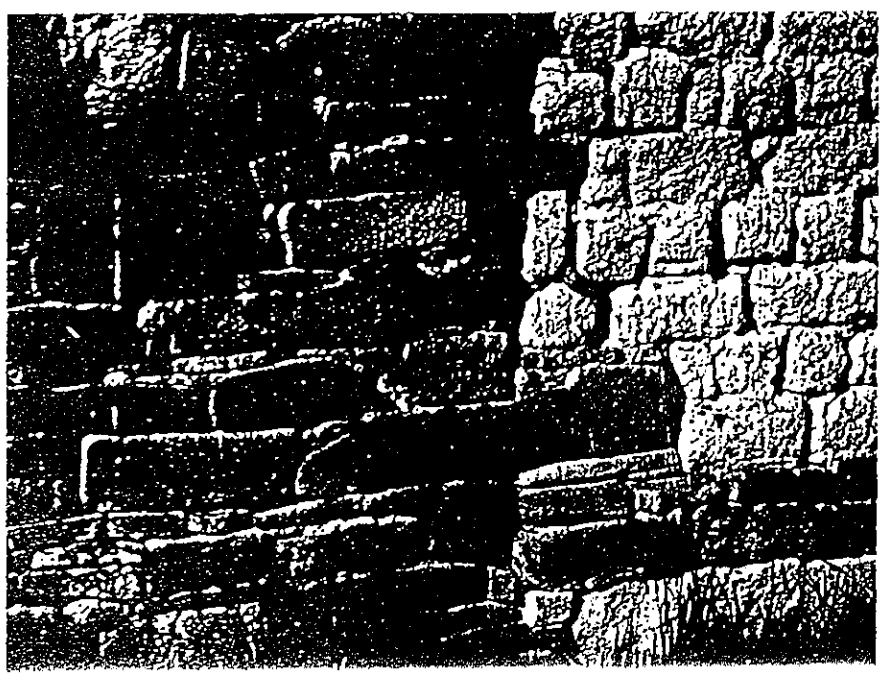

sa s betónom a rôznymi továrenskými prefabrikátmi. V súvislosti s ich rozšírením nastali radikálne zmeny v pôdoryse ľudového domu a jeho rozmerov.

Veľká pozornosť sa venovala výberu miesta na stavbu domu. V opačnom prípade by sa to mohlo negatívne odraziť v kvalite obydlia nielen pre zakladateľa domu, ale aj pre jeho nasledovníkov. Miesto pre dom určovali spravidla na vlastnom pozemku *(funduši)*. Pritom dbali na to, aby stavenisko bolo dobre chránené pred nepriaznivými poveternostnými vplyvmi, aby bolo na suchom a rovnom mieste a blízko pri vode. Studne sa na dedinách kedysi vyskytovali iba výnimočne, to znamená, že vodu brali z potoka.

Keď vlastný pozemok nebol súci na stavbu, vymenili ho s iným roľníkom, alebo si kúpili nový.

Vlastný výber miesta na obydlie, ako aj celý proces ďalšej jeho výstavby bol sprevádzaný rôznymi poverami a magickými úkonmi, ktoré sa zameriavali na zabezpečenie prosperity nového gazdovstva, dobrého zdravia a spokojného života budúcich obyvateľov domu. Tieto predbežne určené miesto na obytný dom najprv „vyskúšali", a to tak, že na miestach plánovaných uhlov stavby položili na noc po kúsku chleba. V skúmaných obciach na tieto účely piekli špeciálne malé bochníčky. Ak na druhý deň ráno našli chlieb neporušený, bolo to dobré znamenie, a teda mohli začať výstavbu. V opačnom prípade to znamenalo, že miesto je posadnuté „nečistým duchom", preto bolo treba hľadať nové.

Stavbu umiestňovali tak, aby nebolo treba vyťať žiadny strom, lebo to vraj mohlo zapríčiniť nešťastie (chorobu detí, vyhynutie dobytka, zlú úrodu).

Zvláštne úradné stavebné povolenie nebolo potrebné, stačil formálny súhlas budúcich susedov.

Dom orientovali tak, aby dominantné steny obydlia boli otočené na juh *(do poludňa)*, a aby nebolo vidieť susedom do dvora. Najčastejšie stavali budovu čelnou stenou *(ščítom)* k ceste.

Miesto určené na stavbu najprv vyrovnali *(splaniruvaly)*. Potom na uhloch budúcej stavby položili veľké kamene alebo drevené podstavce *(kymaky)*. To boli základy. Neskôr, po ukončení domu, kamene popodkladali popod celú stavbu. Samozrejme, že stavba na takýchto základoch postupne klesala do zeme a o 20—30 rokov bol už spodok domu zhnitý *(spud chyžy uže hnyv)*.

Pri zabezpečovaní, transporte a spracúvaní materiálu pomáhala celá rodina a najbližší susedia. Výstavbu riadili tesári-naturisti. Ak tesárske práce ovládal majiteľ budúceho domu, riadil si výstavbu sám.

No najčastejšie tesárov povolávali, a to z vlastnej alebo najbližšej susednej obce. Už koncom 19. a na začiatku 20. storočia v mnohých obciach jestvovali troj-päťčlenné tesárske partie, ktoré stavali domy v širokom okolí. Tak napr. vo Veľkej Poľane v dvadsiatych rokoch bola známa tesárska skupina pod vedením istého K r u h l i a k a. Pracovali v nej P i r o š, P a c o l a a Š a m u l k o. Stavali domy v celej oblasti hornej Cirochy. Okrem poskytnutia celodennej stravy platili im po 10—20 Kč na deň. Títo majstri boli schopní spracovať materiál na celý dom za 3—4 dni.[11] Približne v tom istom období boli populárnymi aj tesári zo Smolníka (J e v č i č, B i n d z á r, B a b č á k). Chodili stavať až do Osadného (Telepoviec), Parihuzoviec, Zvaly, Dary, Príslopu, Ruského a inde.[12] Obyvatelia Dary majú ešte v živej pamäti šikovných tesárskych majstrov z Belej nad Cirochou.

Vzhľadom na to, že proces výstavby domu trval aj 2—3 mesiace, pracovať začínali už na jar. Len v nevyhnutných prípadoch stavali v zime. Ako sme už spomínali, obytné a hospodárske priestory boli umiestnené pod spoločným krovom, no zrub hospodárskej časti nebol konštrukčne spojený s obytnou. Preto v niektorých prípadoch najprv postavili len obytné priestory a hospodárske až vtedy, keď si gazda zadovážil ďalšie financie a materiál *(sja gazda zaobrič)*.

Prednú a niekedy aj zadnú stenu *pelevni* vyplnili vrátami. Pozdĺž zadnej steny domu vo vzdialenosti asi 1 m pomocou stĺpikovej konštrukcie alebo jednoduchého prúteného výpletu postavili ešte jednu stenu, čím vznikol plevin *(pelevnyk)* na uskladňovanie pliev, sena, slamy, lístia a pod.

Prv než začali otesávať trámy, sťahovali z nich kôru *(lub)*. Aby si uľahčili túto prácu, materiál nechávali ležať aj 2—3 mesiace, a potom kôru poobíjali obuchom *(lub poobyvaly ubuchom)*. V niektorých prípadoch dokonca kôru nechávali na trámoch, ktorá o niekoľko rokov sama odpadla spolu aj s hlinou. V takomto prípade dom ešte raz omazali. Aby boli trámy otesané rovno, pomocou 10—15 m vlnenej šnúry, namočenej vo farbe alebo natretej uhlím, označili čiaru *(vdarjaly šnuru)*. Hrubé tesanie robili obyčajnou sekerou, ktorá sa nazývala *balta*. Je známy aj iný variant tejto sekery, tzv. *topur*, ktorý bol trochu väčší ako balta. Trámy zarovnávali tzv. *kresačkou*, ktorá mala široké ostrie *(vustrja)* a krátku zakrivenú rúčku *(poríčko, porisko, toporíčko, toporisko)*. Sú známe aj iné názvy tohto náradia *(marynáč* v Smolníku, *faraguv* v Uličskom Krivom). Po prvej svetovej vojne sa v tejto oblasti rozšírili aj tzv. *plankače*, ktoré mali ešte širšie ostrie, no rovnú dlhú rúčku. Na začiatku 20. storočia používajú už aj ručné píly, tzv. *hucúlky*, a v dvadsiatych rokoch tzv. *americké píly* (s dvojitými zúbkami). V súvislosti s tým v jednotlivých prípadoch orezávali trámy na *dráči* napr. v Starine.

Už odpradávna najrozšírenejšou stavebnou konštrukciou u Slovanov bolo zrubovanie, to znamená, že steny zhotovovali ukladajúc drevené klady horizontálne jednu na druhú a na uhloch ich spájali čapovaním rôznymi technikami. Takýto spôsob stavby je typický aj pre skúmané lokality, kde sa používali dva hlavné spôsoby čapovania uhlov zrubu. Starší spôsob

[11] Informoval Michal V a s k o (nar. roku 1905), Ruské.
[12] Informoval Vasil B a b č á k (nar. roku 1902), Smolník.

uhlového spájania je charakteristický tým, že trámy sa kládli na seba do oblých zárubov (neskôr zárezov) a ich konce v mieste rohových väzieb po celej výške zrubu *(strubu, srubu, zrubu, struborаna)* prečnievali za úroveň stien. Dĺžka týchto koncov dosahovala 20—60 cm. Neskôr, keď sa objavili pilky, tieto konce z estetických dôvodov dodatočne zarovnávali a vymazávali hlinou. Vtedy bol už známy aj novší spôsob zrubovania, a to *na kanjuch, na lipták*, keď konce trámov zarezávali v podobe rybích chvostov a zarovnávali ich s úrovňou stien. Uhly takejto stavby boli hladké.

Stĺpová konštrukcia v drevenom staviteľstve skúmanej oblasti sa používala len ako pomocná, najmä pri stavbe rôznych prístreškov (plevínov) a iných menších priestorov na hospodárske ciele. Táto konštrukcia spočívala v tom, že do žľabov dvoch zvislých stĺpov sa vodorovne zapúšťali tenšie drúčiky alebo štiepané kálanice. Tieto vodorovné drúčiky sa nazývali *palanky*, preto sa aj táto konštrukcia volala *palančena*. Stĺpy sa obyčajne zapúšťali do spodných podvalov. V dávnej minulosti boli však zasadené zvisle do zeme a ich výplň bola najčastejšie z výpletu.[13] Zvyšky spomenutej stavebnej techniky nachádzame najčastejšie na rôznych hospodárskych prístavkoch. Veľmi často sa takýmto spôsobom stavali plevíny pozdĺž celej zadnej steny domu.[14] Podobným spôsobom oddeľovali časť podstrešia nad obytnou časťou domu, kde stáli zásobnice s obilím, rôzne náradie a pod. Takáto priečka sa nazývala *plut* (od slova pliesť). Avšak najčastejšie sa táto technika používala na ohradenie jednotlivých častí dvora a polí a na upevnenie bočných svahov potokov. Technika výpletu týchto ohrád a hatí má rozmanité varianty. Zvislé stĺpiky používali aj na vystužovanie okenných a dverových otvorov, na zhotovovanie dodatočných priečok v dome, predĺženie stien a pod.

Zrub sa začínal stavať položením základných trámov na už spomenuté *fundamenty*. Tieto trámy sa nazývali *spody* a boli značne hrubšie a dlhšie ako ostatné. Bohatší roľníci si na zhotovenie *spodov* obstarávali dubový materiál. *Spody* viazali vždy na zámok *(na uhla)*, a to aj v tom prípade, keď sa ostatné trámy čapovali inou zrubovou technikou. Na určenie vodorovnej polohy *spodov* používali vodu vo fľaši alebo v nejakej inej nádobe. Po prvej svetovej vojne už bola rozšírená vodováha *(vaňa, vaserňaha)*. Pravé uhly určovali premeraním uhlopriečok pomocou dlhej šnúry. Kolmice určovali olovnicou, ktorá sa nazývala *blajbok* alebo *zroska* (kúsok železa na šnúrke). Na meranie používali asi 1,5 m palicu, ktorá sa nazývala *siaha*. Boli známe aj staršie miery: 1 *sucha* sa rovnala šírke 2 mužských päsťí s veľkými palcami vystrčenými do strán; 1 *lokoť* dĺžke ruky so zaklinenými prstami po lakeť. Najmenšou mierou bol *coľ*, ktorý sa rovnal približne šírke palca, alebo dĺžke jeho predného článku (asi 2,5 cm). Používali

[13] Porovnaj Moszyński, K.: *Kultura ludowa Słowian*, tom. I. Kraków 1967, s. 482, obr. 424.

[14] V mnohých prípadoch plevíny mali namiesto výpletu doštené alebo slamené, neskôr aj hlinené výplne.

aj meter, ktorý sa rovnal 39 *coľom*. I m tiež vymeriavali dĺžkou natiahnutej ruky do stredu hrudníka, alebo výškou od zeme po pás (pričom mali na zreteli stredný mužský postavu).

Zaviazanie základných trámov sa súčasne považovalo aj za „zaviazanie" celého domu. Preto mal tento akt slávnostný charakter a bol sprevádzaný rôznymi preventívnymi úkonmi magického významu, ktoré boli s rôznymi regionálnymi obmenami zaužívané aj v iných oblastiach Karpát. Obyčajne na každom zaviazanom uhle vyrúbali sekerou kríž *(chrest, kryž)*, do ktorého vložili kovovú mincu *(proskurku)*,[15] rôzne bylinky, a najmä svätenú vodu. Svätená voda podľa kresťanskej viery mala veľkú moc. Ochraňovala pred rôznymi zlými duchmi a chorobami. Potvrdzuje to aj ľudové porekadlo: Boji sa ako čert svätenej vody *(Bojiťsja, jak čort svjačenoji vody)*. Kladenie peňazí do základov obydlia ako určitej obete je pravdepodobne prežitkom ešte z pohanských čias. Tak napr. *„pri zakladaní nových budov, mostov, zámkov, zamurovávali do základov aj živých ľudí, aby stavba bola mocná. To sa vysvetľovalo okrem iného aj tým, že takéto stavby boli chránené pred povodňou a rôznymi nepriateľmi."*[16] Veľmi často mincu rozštvrtili a na každý roh dali po jednej štvrtine, aby stavba a celé gazdovstvo bolo pevné ako jedna minca.[17] V Dare do vyrúbaného kríža na základnom tráme vložili aj čiernu vlnu, aby hospodár bol bohatý, aby sa mu darilo a v obydlí bol pokoj *(žeby gazda byv bohatyj, žeby bludnoj nepryjšlo, a žeby nebyv čort v obyjšťu)*.[18] V Ruskom dávali na základné trámy domu dokonca celé vajíčko, ktoré malo symbolizovať začiatok nového života.[19] Bohatší gazdovia volali aj farára *(popa)*, aby budúce obydlie posvätil *(zamolytvav)*. Pri tejto slávnostnej príležitosti bolo povinnosťou každého gazdu počastovať majstrov a všetkých prítomných pálenkou.

Rozmery jednotlivých priestorov boli podmienené dĺžkou trámov, ako aj veľkosťou rodiny. Šírka domu bez plevína sa stanovila obyčajne na 4—6 m. To znamená, že aj šírka jednotlivých priestorov bola v podstate taká istá. Dĺžka obytnej miestnosti bola 4—5 m; pitvora 1,8—2 m; komory 2,5—3 m. Výška stien vnútri stavby bola 2,2—2,5 m, čo zodpovedalo výške 12—13 trámov. Nízke domy boli teplejšie. Do štvrtého alebo piateho trámu začapovali vertikálne stĺpiky pre okenné otvory. Otvory pre dvere nechávali už od spodného trámu.

Keď zrub dostačoval potrebnú výšku, začali zhotovovať povalu *(puvalu)* v izbe. Preto pozdĺž tejto miestnosti položili hrubý štvorhranný trám *(maštérnu hrjadu)*, na ktorom spočíval celý strop. Na tejto hrade pomocou sekery a dláta vydlabali kríž a dátum výstavby domu. Priečne trámy,

[15] *Proskurka* je špeciálne pečivo, ktoré vo východnom náboženskom obrade symbolizuje „Božie telo".

[16] Šmajda, M.: *Poverja pro prirodu*. In: Dukľa. 3. Prešov 1965, s. 119.

[17] Zapísané od Michala Koca (nar. roku 1898), Ruské.

[18] Zapísané od Márie Surinčákovej (nar. roku 1905), Dara.

[19] Porovnaj *Slovensko. 3. zv. Ľud*, II. časť. Bratislava 1975, s. 1018.

ktorých bolo nepárne množstvo (3 alebo 5), sa nazývali *oťomky* alebo *hrjadky*. Na ne nakládli dosky.

Zrub uzatvárali vence (*vinci*). Boli to najhrubšie a najdlhšie stromy, ktorých dĺžka bola adekvátna dĺžke celého obytno-hospodárskeho traktu. Materiál na ich zhotovenie dopravovali na špeciálnych vozoch (*telihach*), do ktorých zapriahali po dva páry volov. Vence spevňovali tzv. *roskľepy*, ktoré boli uložené nad každou priečkou stavby.

Veľký dôraz sa kládol na kvalitu zhotovenia krovu. Veď krov (*verch*) mal v ľudovom staviteľstve veľmi dôležité poslanie — chrániť obytné a hospodárske priestory pred nepriaznivým počasím. Okrem toho sa pod strechou vytvárali veľmi výhodné skladovacie priestory. Preto na zhotovenie konštrukcie krovu zabezpečovali aj kvalitnejší materiál. Dbali aj na kvalitné spevňovanie jeho jednotlivých častí. Základ krovu vytvárali prakticky vence. Veniec predstavoval celistvý kus dreva, ktorý bol úmerný dĺžke domu (*štikľovaty neslobudno bylo*). Vzhľadom na jeho dĺžku a hmotnosť pri uložení na zrub bola nevyhnutná spoluúčasť 15—20 ľudí. Vo vencoch vydlabávali tzv. *hnizda* vo vzdialenosti 1 m, do ktorých čapovali krokvy, tu nazývané *rohy*. Vrchné konce rohov spájali tak, že v jednom z nich vydlabali rázsochu (*rozsochu*), do ktorej zapasovali stenčený koniec druhej krokvy. Obidva tieto konce prevŕtali a spevnili drevenými kolíkom (*kulkom, hlubkom*). Kolíky boli dubové, tŕnové (*z hlohu*), lieskové alebo bukové (z mladých bučkov). Používali pritom ručne zhotovený vrták, ktorý sa volal *surňak, švider* alebo *furor*. V sedemdesiatych—osemdesiatych rokoch 19. storočia cigánski kováči začali zhotovovať pre tieto účely aj železné klince (*cyhanśki hvozdi*). Každý pár krokiev sa okrem toho spevňoval tzv. *bantami* (*bantynamy*), na ktoré neskôr vešali slaninu. Niektorí roľníci ich však nedávali kvôli zväčšeniu objemu podkrovia.

Novší spôsob spájania krokiev sa vyznačoval tým, že na obidvoch koncoch urobili rovnaké polovičné zárezy. Vyseknuté miesta navzájom na seba priložili a spevnili klincom. Postavením krokiev bola ukončená ďalšia stavebná etapa, na znak čoho na hrebeni upevnili ozdobený stromček (*pirko, faunu*), a to bol zasa dôvod k malej oslave. Tento zvyk sa zachovával aj na šľachtných stavbách.

Približne v prostriedku každej krokvy bol pripevnený parožtek (*paružok*), ktorého spodný koniec spočíval na nástrešníku (*nastrišnyku*). Nástrešníkom bola tenká pritesaná buková žŕdka (dĺžky 2,2—2,6 m), pripevnená do vypustených koncov (tzv. *vypustov*) už spomínaných *roskiepov*. Vzdialenosť medzi vencom a nástrešníkom bola asi 1,2—1,5 m. Táto konštrukcia zabezpečovala ochranu stien domu pred dažďom a snehom a súčasne svojím prístreším vytvárala priaznivé podmienky pre komunikačné spojenie medzi obytnými a hospodárskymi priestormi. Laty do krokiev pripevňovali drevenými kolíkmi vo vzdialenosti približne 80 cm. Kvôli tomu ich prevŕtávali špeciálnym vrtákom (*latnylom*).

Základnou krytinou v skúmanej oblasti bola ručne vymlátená ražná slama (*župa*). Ako vidíme, aj to bolo determinované charakterom zamestnania obyvateľstva. Z ražnej slamy zhotovovali snopky (*kytyci, katyci*). Ďalej na západ sa tieto snopky nazývali *kyčky*. V skúmaných lokalitách *kyčkami* označovali iba staré opotrebované (*vychasnovani*) snopky. Najkvalitnejšiu župu získavali z jarnej raže. Hodilo sa na to najmä tzv. *sjatonśkoj žyto*. Na zabezpečenie krytiny na dom boli potrebné dve až tri úrody. Zámožnejší roľníci kupovali ražnú slamu od iných, chudobnejší si ju navzájom požičiavali. Na pokrytie jedného domu bolo treba 4000—6000 snopkov. Zhotovovali ich najčastejšie v zime po ukončení hlavných poľnohospodárskych prác a vymlátení obilia. Zväzovali ich po 10 kusov, čo tvorilo jeden *mandlyk*. Dĺžka jedného snopka bola 110—120 cm. Snopky tesne jeden vedľa druhého priväzovali do lát. Pokrývať (*pokryvaty, pošyvaty*) strechu slamou vedel takmer každý gazda a niektorí šikovnejší *pokryvači* (napr. zo Smolníka a Zvaly) chodili vykonávať tieto práce až *na Dufinci*, t. j. do oblasti Trebišova a Michaloviec.

Snopky na laty sa obyčajne priväzovali hore klásovím, čím vznikali terasovite členené schodíkové strechy. Iba v ojedinelých prípadoch snopky privazovali aj dolu klásovím. Tento spôsob pokrytia (*plaskurjamy*), ktorý používali aj poľski Lemkovia a Bojkovia, bol charakteristický aj pre ľudové staviteľstvo na Podolí a Bukovine, odkiaľ sa pravdepodobne dostal aj do skúmaných bojkovsko-lemkovských oblastí.[20] Vyskytovali sa aj prípady kombinácie obidvoch spomenutých spôsobov, čím sa dosahoval väčší estetický účinok. Na hrebeň strechy voľne nastlali slamu a poprikladali ju drevenými drúkmi, ktoré sa nazývali *kuzlyny, klišovyny, kľučovyny*. Zhotovovali ich z ťažkého materiálu — bukového, hrabového alebo lieskového dreva. Roztrúsenú slamu z celého krovu zhrabali, aby strecha zostala rovná a uhladená. Slamená strecha mala valbový tvar.

Na začiatku 20. storočia ako krytinový materiál začali používať aj šindle (*šyngli*), zo začiatku však iba zámožnejší roľníci, najmä Amerikáni. Kupovali ich, ako sme už spomenuli, zo Zabrudia, Lutej a Perečína (terajšie územie USSR). V období bývalej republiky za 1000 šindľov platili 100 Kč.

Obe krytiny mali vynikajúce tepelné vlastnosti, zmierňovali letnú horúčavu i zimné mrazy. Určitou nevýhodou šindľovej krytiny bolo, že v porovnaní so slamou bola menej trvanlivá. Kým životnosť kvalitnej slamy bola až 70—80 rokov, šindeľ vydržal najviac 20—30 rokov. Na druhej strane šindľová krytina sa v porovnaní so slamou vyznačovala lepšou ohňovzdornosťou. To bolo hlavnou príčinou zavádzania tejto krytiny v ľudovom staviteľstve skúmanej oblasti. Jej použitím sa mohol odvádzať dym z obydlí až nad strechu, pričom komíny sa už mohli murovať aj z tehál. Naproti tomu domy so slamenou strechou mali len slepé komíny (*slipi komena*), alebo vypletali z nich široké komíny z lieskového prútia, v ktorých iskry zhasli skôr, než sa dostali nad strechu. Práve z tohto dôvodu v dvadsiatych—tridsiatych rokoch obyvatelia tejto oblasti si už zhotovo-

[20] Kyrčovskij, P.: *Materialna kuľtura lemkiv*. Naukovyj Zbirnyk Muzéju ukrajinśkoji kuľtury v Svydnyku (ďalej NZ MUK), 13.

vali šindle aj sami. Pravda, na ich výrobu používali taký materiál, ktorý im poskytovala okolitá príroda, t. j. buk a zriedkavejšie aj topoľ. V tridsiatych—štyridsiatych rokoch sa už objavili na dedinských domoch aj škridlice, ktoré si zadovažovali najmä vo Veľkom Bereznom. Po druhej svetovej vojne bol najrozšírenejšou krytinou plech.

Prikrytý dom nechávali stáť až do budúceho leta, aby zrub dobre vyschol. No v prípade, že majiteľ tohto domu bol v zložitej životnej situácii, hneď pokračoval vo vonkajšej a vnútornej úprave obydlia. Vzhľadom na to, že trámy z listnatých stromov boli nerovné a hrčovité, štrbiny medzi nimi vypĺňovali rôznymi kúskami dreva a potom steny zrubu omazávali hlinou zmiešanou s drobnou slamou *(svitinujam)*. Okrem estetického významu malo omazávanie zrubových stien aj praktický význam: dom sa stával teplejším a v prípade požiaru bezpečnejším. Po vyschnutí stien o 2—3 týždne dom obielili vápnom alebo bielou hlinou. V mnohých prípadoch však hospodárske priestory, pitvor a komoru vôbec nebielili.

Dlážku *(diľa)* v obytných priestoroch ubíjali z hliny. Používali na to drevený tĺk *(tovk)*. Aby sa dôkladnejšie ubila, majetnejší roľníci si zavolali muzikantov a zorganizovali v dome zábavu. Gazdiná dlážku takmer každú sobotu vymazávala riedkou hlinou, zmiešanou s plevami alebo koňským trusom. Robila to obyčajne večer, keď celá rodina už spala.

Na povalu sa tiež dávala hrubá vrstva hliny. Povale nad obytnou miestnosťou venovali oveľa väčšiu pozornosť než v komore, pitvore a hospodárskych priestoroch. Pôvodne ju pravdepodobne aj v izbe zhotovovali zo žrďoviny. Tak to bolo aj u iných Slovanov,[21] o čom svedčia podobné formy povaly v niektorých hospodárskych priestoroch (v chlievoch, humnách atď.). Tak napr. v mnohých starších domoch skúmaných lokalít boli povaly v chlievoch zhotovené z husto nastlaných, vedľa seba položených brezových drúčikov (tzv. *vurlyn*), ktoré prisypávali vrstvou hliny. V *pelevni* funkciu povaly zastupovali iba voľne položené žrde. Táto provizórna povala, ktorá v prípade potreby (napr. pri mlátení cepami, pri vykladaní obilia, sena a slamy do podstrešia) sa vždy mohla dočasne odstrániť, sa nazývala *podria*. Podobné povaly *(pientra)* sú známe aj u Poliakov a Slovákov.

No v obydlí spomenutú povalu už v priebehu 19. storočia vystriedali iné dokonalejšie formy. A práve v skúmanej oblasti sa tieto formy zachovali najdlhšie. Jednou z nich bola povala zhotovená z hrubých bukových pologuľatých brvien s okresanou spodnou stranou, ktoré sa nazývali *štrain*. Ukladali ich naprieč obytnej miestnosti priamo na pozdĺžnu hradu. Neskôr ich okresávali aj z druhej strany, čím vznikali tzv. *povalyny*, t. j. 10—12 cm hrubé okresané dosky. Ich šírka dosahovala aj 40 cm. Vzhľadom na to, že povala z takýchto dosák bola nerovná, v obytnej miestnosti ju z estetických dôvodov omazali tenkou vrstvou žltej hliny a obielili.

[21] Balaš, E.: *Sídelní formy a bydlení*. In: Československá vlastivěda. 4 časť. Praha 1968, s. 120.

Jednou z najdokonalejších foriem bola tzv. *dupľovaná povala* zhotovená z dvoch vrstiev rezaných a ohobľovaných jedľových dosák tak, že pozdĺžne okraje vrchných dosák prekrývali okraje dolných. Najnovší spôsob ukladania povaly bol žliabkom do seba, tzv. *štikľovaná povala*. Bolo to praktické najmä z toho hľadiska, že sa takým spôsobom v povale zlikvidovali štrbiny, cez ktoré sa z povaly do obytnej miestnosti dostávalo smetie a hlina. Vrstvu hliny dávali na povalu kvôli tepelnej a protipožiarnej izolácii.

Povalu z rezaných a hobľovaných dosák nechávali vnútri domu v prirodzenej podobe. Pred väčšími sviatkami ju vždy poriadne vydrhli. V dôsledku dlhodobého čiastočného unikania dymu z pece a výparov pri príprave stravy a pokrmov pre dobytok mali takéto povaly v čase našich výskumov tmavohnedé zafarbenie. V pitvore a komore bol strop oveľa jednoduchší. Pôvodne v pitvore povaly neboli vôbec.

V rámci úpravy obydlia dokončovali aj okná a dvere. Tieto, ako sme už spomenuli, vznikali tak, že už v procese výstavby zrubu niektoré trámy zrezávali do stanovenej dĺžky, aby sa vytvorili potrebné otvory *(duplo, proruba, udverja)*. Tieto trámy *(sulagy, sumaky)* jedným koncom zapúšťali do žliabkov zvislých stĺpikov, ktoré sa pre okná najčastejšie čapovali vo štvrtom alebo piatom tráme, t. j. vo výške 80—100 cm od dlážky. Tieto zvislé stĺpiky sa nazývali aj *sulagy* alebo *stopky*. Výška okien zodpovedala výške dvoch-troch trámov. Otvory pre dvere sa vytvárali podobným spôsobom, avšak už od spodného trámu. Výška dverí bola prispôsobená výške dospelého človeka (140—180 cm) a ich šírka sa určila na 80—100 cm. Otvory pre dvere a okná v jednej stene sa prekrývali najčastejšie spoločným tramom, ktorý sa nazýval *zvjazka*. Tým sa zároveň dosiahla ich symetrickosť. Nebolo to však v každom prípade. Už samotné ľudové pomenovanie okna v tejto oblasti — *vyhľad* — svedčí o tom, že okno umožňovalo obyvateľom domu výhľad na najbližšie okolie. Okrem toho zabezpečovalo aj prenikanie svetla do obydlia a jeho vetranie. Ako je známe z národopisnej literatúry, v starých slovenských obydliach boli okná veľmi malé. Namiesto skla ľud kedysi používal rôzne zvieracie blany.[22] O tom, že podobným vývojom prešli okná aj v skúmanej oblasti, svedčia malé okienka v komore (20×20 cm), ktoré boli vytvorené polovičnými zárezmi v dvoch na seba položených trámoch. Okrem toho bol v tejto oblasti aj v čase výskumu známy termín *blanar*, ktorý je synonymom pojmu *sklenar*. Sklenenú okennú tabuľu v Ruskom starší občania volali aj *blana*. Okná sa postupne zväčšovali a v druhej polovici 19. storočia a na začiatku 20. storočia ich výška dosahovala už 50—60 cm a šírka okolo 40—50 cm. Takéto okná mali po 4, 6, 9 alebo 12 sklíčok *(vučok)*, zasadených v drevenom ráme *(byľcjach)*, pozostávajúcom z dvoch alebo troch vertikálnych líšt, predelených malými priečkami. Okno s deviatimi sklič-

[22] Vovk, Ch.: *Studiji z ukrajinśkoji etnohrafiji ta antropolohiji*. Praha 1927, s. 102.

kami v troch radoch sa dodnes zachovalo na dome z 19. storočia v Uličskom Krivom (č. d. 84).

Je pravdepodobné, že niektoré okná mali aj viac skličok. O tom svedčia doklady z oblasti poľskej Lemkovščiny, kde W. Schramm našiel okno rozmerov 50×50 cm so 16 skličkami.[23] I. Kopernicky sa vo svojom opise Lemkov zmieňuje dokonca o oknách s 20—30 skličkami.[24] Spomenuté okná boli veľmi nepraktické, najmä vzhľadom na ich otváranie pri vetraní obydlia. To bolo hlavnou príčinou tendencií smerujúcich k ich zdokonaľovaniu. Najstaršie okná, ktoré spĺňali tieto požiadavky a na ktoré sa pamätali už len starší informátori, boli zasúvacie, to znamená, že dolný a horný okraj okenného rámu sa pohyboval v dvoch drevených lištách pribitých drevenými kolíkmi do zrubu. Kvôli lepšej pohyblivosti trecie plochy rámu a líšt natierali voskovou sviečkou.

Približne od začiatku 20. storočia začali robiť dvojdielne okná na závesoch. Takéto okná už mali aj okenice *(baksy, ladičky, skrýňky, futryny)*. V mnohých prípadoch aj v starších domoch začali okná prerábať a zväčšovať, a to až do výšky 1 m. Po prvej svetovej vojne sa objavili dvojkrídlové okná so 6 alebo 4 sklenenými tabuľami, zavesenými na kovových pántoch. Po druhej svetovej vojne už prevažovali dvojtabuľové a trojtabuľové otváracie, často zdvojené okná s rámom v podobe písmena T. Zvonku boli zdobené profilovanými lištami.

Na starších drevených domoch bolo len jedno okno na každej vonkajšej stene obytnej miestnosti. Neskoršie pribudlo jedno okno na čelnej alebo štítovej stene domu a na zadnej stene postupne zaniklo. V komore bolo obyčajne malé štrbinové okienko. V medzivojnovom období pribúdalo okno aj v pitvore a zväčšilo sa okno v komore, najmä vtedy, keď sa jej skladovacia funkcia menila na obytnú.

Dvere v skúmanej oblasti v porovnaní s oknami prešli podstatne menšími zmenami. Okrem komunikatívnej funkcie (vchod a východ) mali aj iné funkcie. Jednou z nich bolo zabraňovať unikaniu tepla z domu. Z druhoradých funkcií treba spomenúť napríklad vypúšťanie dymu a vôbec vetranie obydlia, zabraňovanie vstupu domácim zvieratám, osvetľovanie miestnosti, najmä pitvora a komory a iné.

Dvere v tradičných ľudových domoch boli vždy jednokrídlové a mali obdĺžnikový tvar. Zhotovovali ich z hrubo otesaných dosák, ktoré drevenými kolíkmi pribíjali na dve priečne laty. Pod dverami sa nachádzal prah *(poruh)*, ktorého výška bola 20—30 cm, v závislosti od hrúbky spodného trámu zrubu. Pôvodne boli dvere zavesené na drevených pántoch. Po prvej svetovej vojne sa už často používali kovové závesy kováčskej alebo továrenskej výroby. Po druhej svetovej vojne sa modernizovali aj dvere,

[23] Marciniak, A.: *Materiały etnograficzne z ziemi sanockiej ze spuścizny naukowej prof. Wiktora Schramma (1885—1958) w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu.* In: MMBLWS, 5, 1967, s. 7.

[24] Kopernicki, J.: *O góralach ruskich w Galicii.* Zbiór etnograficzny. Kraków 1889, s. 11.

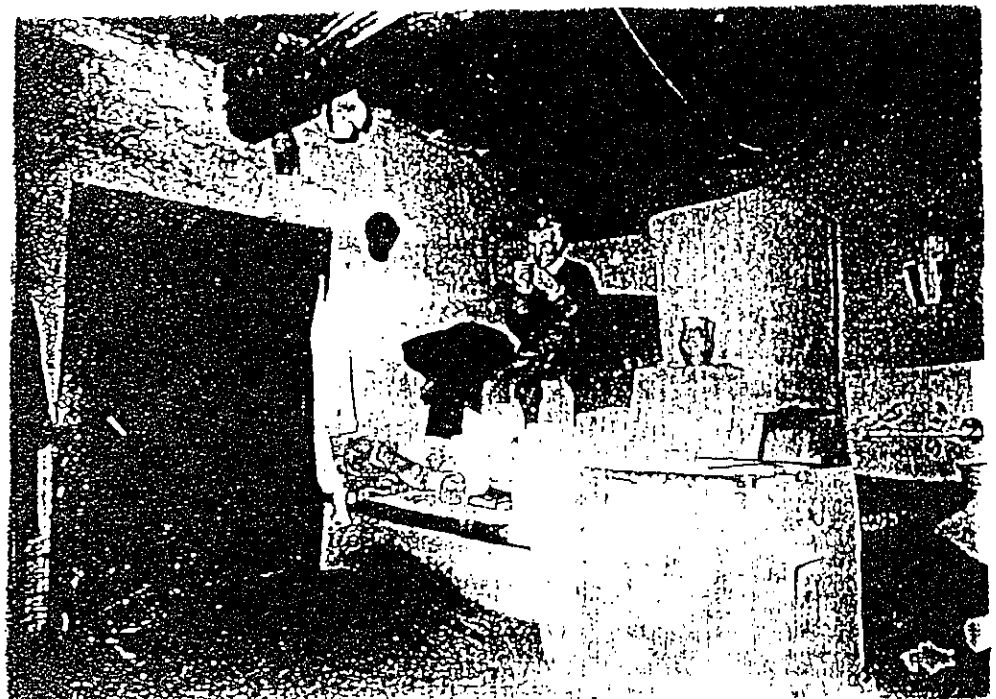

198. Kuchynská časť obytnej izby. Starina. M. Suvák 1968.

199. Interiér roľníckeho domu. Ruské. M. Suvák 1970.

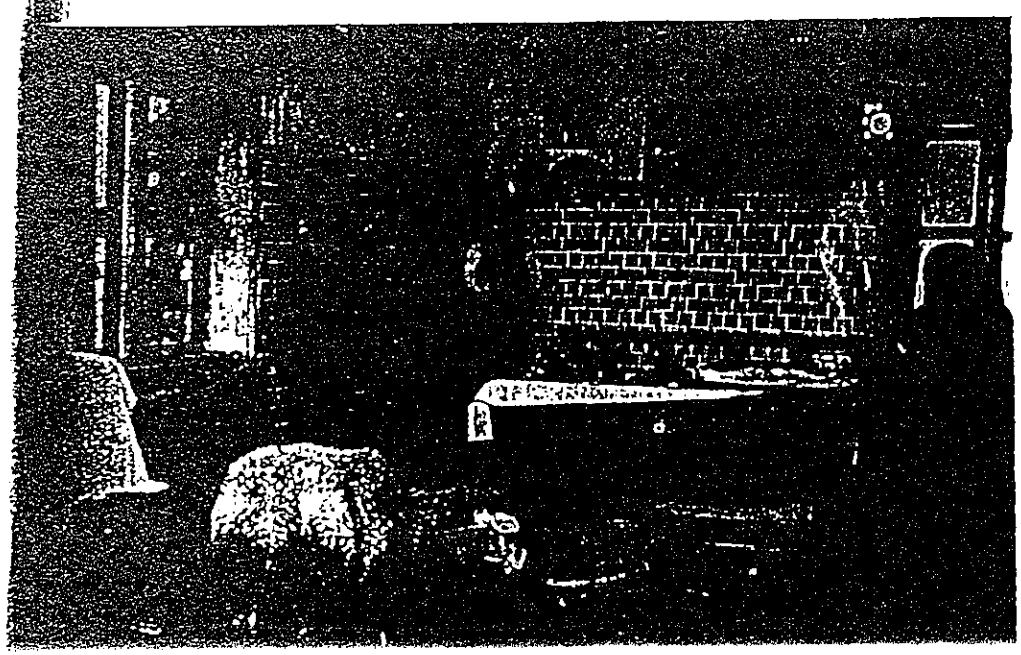

200. Interiér obytnej izby — detail. Ruské. M. Suvák 1970.

ktoré sa zhotovovali z kvalitnejšieho materiálu. V čase výskumu boli vybavené aj sklenenými výzorníkmi.

V ďalšej časti sa pokúsime aspoň v základných črtách charakterizovať zariadenie a funkčnosť jednotlivých obytných priestorov. Otázka spôsobu a organizácie bývania, usporiadania a funkčnosti jednotlivých priestorov je jednou z najpodstatnejších stránok poznania tradičného ľudového staviteľstva.

Celý život rodiny sa sústreďoval v hlavnej obytnej miestnosti (v *chyži*). O význame tejto izby svedčí už jej samotné pomenovanie, ktoré sa, ako vieme, stotožňuje s označením celého domu, resp. obytno-hospodárskeho stavebného komplexu. Obytná miestnosť sa vždy nachádzala na začiatku dlhej stavby a čelnou stenou smerovala k ceste. Pri plánovaní obytného domu pre obytnú miestnosť ľudoví majstri určovali najvýhodnejšiu polohu. Aj samotná forma tejto miestnosti, umiestnenie dverí, okien, pece, nábytku a iného zariadenia boli determinované princípom dokonalosti, zručnosti a racionálneho využitia priestoru. Vchod do obytnej miestnosti viedol cez pitvor. Vzhľadom na hlavný vchod, čiže od dvora, bola obytná izba umiestnená na tej strane, ktorá bola bližšie ku komunikácii.

Táto typická obytná miestnosť v ľudovom dome mala formu štvorca alebo sa k nemu približovala. Mala približne takéto rozmery: šírka 4—4,5 m; dĺžka 4,5—5,5 m a výška vnútorných stien 2,2—2,3 m. To znamená, že plocha obytnej miestnosti sa rovnala 17—30 m^2.

Táto miestnosť je na prvý pohľad dosť priestranná, poskytovala však ľuďom iba minimálny životný priestor. Veď tretinu až štvrtinu tejto izby zaberala pec a ostatnú jej plochu bolo treba rozdeliť tak, aby izba zastupovala funkciu, ktorú dnes plní niekoľko miestností dovedna: kuchyňa, jedáleň, spálňa, detská izba, dielňa a pod. Bývalo tu aj 12—14 ľudí a okrem toho v zime sa v izbe zdržiavali aj drobné domáce zvieratá. Niektorí starší bádatelia uvádzajú, že v jednotlivých rusínskych domoch bývalo kedysi až do 30 ľudí.[25]

Typ obytnej miestnosti vzhľadom na svoju funkciu a spôsob zariadenia bol v podstate ustálený a jednotný v celej skúmanej oblasti. Keď sme sa aj stretli s určitými rozdielmi, tak len v detailoch alebo v odlišných formách jednotlivých druhov nábytku, ktoré v podstate nemenili celkový charakter interiéru obytnej miestnosti.

Charakteristickým znakom zariadenia obytného domu v skúmanej oblasti bolo to, že každá jeho časť, každý kút mal takmer presne určené funkcie. Zvlášť sa to vzťahovalo na obývaciu izbu. Nábytok a rôzne zariadenie boli umiestnené prevažne v kútoch a pozdĺž stien, a to preto, aby sa ušetrilo čo najviac miesta v strede obytnej miestnosti na vykonávanie

[25] Caplovič, J.: *Etnografické pozorovania z Uhorska.* In: Urbancová, V.: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava 1970, s. 327; Biedermann, H.: *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwber und ihre Geschichte.* I., Innsbruck 1862, s. 9.

rôznych nevyhnutných prác. Obytná miestnosť bola funkčne rozdelená na niekoľko častí, z ktorých každá plnila pevne stanovenú úlohu.

Nepostrádateľnou súčasťou ľudového príbytku a jednou zo základných podmienok života v ňom bol oheň. Od stupňa vývoja vykurovacieho systému vo veľkej miere závisel aj celkový vývoj zariadenia a spôsobu bývania vôbec. Preto v nasledujúcej časti rozoberieme jednotlivé formy kúrenia v tejto oblasti podrobnejšie.

Pec a ohnisko slúžili predovšetkým na varenie a pečenie a dodávali príbytku teplo a svetlo. Okrem toho mali aj množstvo ďalších druhoradých funkcií, dokonca i magického významu. Už starí Slovania si oheň veľmi vážili. Preto je samozrejmé, že uctievali aj ohnisko v obydlí. Podľa kresťanskej viery pod ohniskom sídli domáci had — ochranca celého gazdovstva.[26] Takej mienky boli aj obyvatelia v skúmanom mikroregióne, o čom svedčia rôzne povery v súvislosti s hadom. Napríklad v Dare už pri stavbe pece do jej základu dávali biele konope, pričom povedali: „Tak ako tieto biele konope, tak aby bolo čisto, bez ploštíc" *(Jak toti bili konopli, ta tak žeby bylo čisto, bez červenoho)*. Ľudia verili v akúsi nadprirodzenú silu ohniska. Keď sa vracali z pohrebu, dotýkali sa pece, aby odvrátili od rodiny podobné nešťastie. Verilo sa dokonca v to, že určité vlastnosti pece možno preniesť na dobytok. Preto hneď po narodení domáceho zvieraťa túlili ho k peci, aby bolo také tučné ako pec *(aby takoj tučnoj bylo jak pec)*.[27] O význame pece v ľudovom príbytku azda najlepšie svedčí to, že sa k nej vzťahuje nespočetné množstvo prísloví, porekadiel, piesní, ľudových rozprávok a pod.

V skúmaných lokalitách sa až do obdobia ich zániku zachovali veľmi zaujímavé archaické formy kúrenia, ktoré už predtým budili záujem etnografov.[28] Ako dosvedčujú archeologické výskumy, na území obývanom Slovanmi, v príbytkoch praobyvateľov najzápadnejších ukrajinských a východoslovenských oblastí Karpát sa vyskytovali tak ohniská, ako aj pece.[29] V prevažnej časti ukrajinských, ako aj iných východoslovanských

[26] Pozri: Bednárik, R.: *Duchovná kultúra slovenského ľudu*. In: Slovenská vlastiveda. 2. zv. Bratislava 1943, s. 56.

[27] Informoval Michal Samulko (nar. roku 1898), Ruské.

[28] Určité poznatky, bezprostredne sa týkajúce foriem kúrenia v skúmanej oblasti nachádzame v týchto prácach: Sičynskyj, V.: *Dřevěné stavby...*, s. 72—77; Reinfuss, R.: *Ze studiów...*, s. 12—13; Sičynskyj, V.: *Dřevěné stavitelství na Makovici*. Praha 1939, s. 30, 35; Vydra, J.: *Lidové stavitelství...*, s. 109; Pražák, V.: *Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském obydlí*. Český lid, 53, 1966, s. 330; Olejník, J.: *Príspevok k poznaniu ľudového staviteľstva v oblasti Spišskej Magury*. In: Zborník SNM, 59, Etnografia 6, 1965, s. 76; Ušák, J.: *Staviteľstvo a bývanie*. In: Zamagurie. Košice 1972, s. 137—138; Mjartan, J.: *Staviteľstvo...*, s. 919—923; Surkala, N.: *Formy opalenňa v pivničnoschidnij častyni Snyščyny*. In: NZ MUK, 4, Svidnik 1969, s. 413—427; Sopoliga, M.: *Ľudové staviteľstvo Ukrajincov na východnom Slovensku*. Rukopis kandidátskej dizertačnej práce. FF UK v Bratislave, 1979, s. 145—161.

[29] Niederle, L.: *Život starých Slovanů*. I. 2. sv. Praha 1913, s. 715—727.

oblastí otvorené ohnisko zaniklo už koncom 18. a začiatkom 19. storočia.[30] V skúmanom karpatskom regióne sa však pece i ohniská zachovali takmer do vysídlenia obyvateľov.

Geografické, sociálno-ekonomické, kultúrne a iné činitele mali za následok, že vývoj foriem kúrenia v skúmanej oblasti sa čiastočne vymyká z rámca jeho všeobecného vývoja v ostatných slovenských a českých krajoch.[31] Pre skúmanú oblasť, ako aj pre ďalšie obce lokalizované na východ, bol špecifický práve východoslovanský typ pece, ktorá slúžila tak na pečenie, ako aj na varenie. Pec bola teda jediným miestom, kde sa kládol oheň. Varilo sa v prednej časti peci, hneď za otvorom.[32]

Iba v centrálnej a západnej časti ukrajinskej etnickej oblasti na východnom Slovensku sa už v druhej polovici 19. storočia všeobecne udomácnil typ pece s pripojeným vyvýšeným obdĺžnikovým ohniskom, ktorý sa v dedinskom prostredí iných oblastí nášho územia pod vplyvom panskej a mestskej kultúry a v dôsledku širších kultúrnych prúdov celoeurópskeho významu ujal už v 13.—15. storočí.[33]

Pec v skúmaných karpatských chalupách mala svoje jediné miesto v kúte izby medzi jej zadnou a vchodovou stenou a otvorom bola obrátená v smere čelnej štítovej steny domu. Pozdĺžna orientácia pece bola charakteristická pre celé východoslovenské ukrajinské územie. Podobná orientácia ústia pece dominovala aj u poľských Ukrajincov, zatiaľ čo Poliaci pec stavali v smere priečnej osi domu. Túto skutočnosť považuje ukrajinský etnograf I. Krasovskij za nesporné svedectvo toho, že práve v tejto oblasti sa zachovali najstaršie formy ukrajinských pecí.[34]

Takéto situovanie pece bolo výhodné predovšetkým z praktického hľadiska pri manipulácii s ohňom, pri varení, pečení a pod. Veď šírka a dĺžka tohto vykurovacieho zariadenia presahovala v mnohých prípadoch aj 2 m. Preto by bola obsluha pece v obytných miestnostiach bežných rozmerov 4×4 m; 4×5 m; 5×5 m pri jej priečnom postavení veľmi nepraktická kvôli dverám, ktoré sa aj okrem toho v mnohých domoch museli umiestňovať bližšie k pozdĺžnej čelnej stene.

Vzhľadom na spôsob odvádzania dymu sme v skúmanej oblasti zistili tri základné typy vykurovacích zariadení: dymné pece, polodymné pece a pece prispôsobené na úplný odvod dymu z obydlia.

Dymné *(kurni)* pece predstavujú najstarší typ vykurovacích zariadení. Dym z takýchto pecí sa voľne rozchádzal po izbe a iba čiastočne unikal cez pootvorené dvere do pitvora. Preto sa obydlia s touto pecou nazývali *dymňanky, kurni chyžy*.

[30] Krasovskij, I.: c. d. Porovnaj aj: Hoško, J. H.: *Naseleňňa Ukrajinskych Karpat XV—XVIII str.* Kyjev 1976, s. 152.

[31] Pražák, V.: *Vývojové epochy a stupně topenišť...*, s. 321—348.

[32] Porovnaj: Mjartan, J.: c. d., s. 922; Surkala, N.: c. d., s. 424; Maxkuš, M.: *Interetnické vzťahy v ľudovej strave na okolí Bardejova*. In: Nové obzory 15. Košice 1973, s. 395.

[33] Frolec, V.: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 155.

[34] Krasovskij, I.: c. d.

Vzhľadom na to, že v zime bolo pri otvorených dverách chladno, robili nad dverami špeciálny otvor *(dymnyk)*, prispôsobený na uzatváranie. V druhej polovici 19. storočia podobné otvory robili už najčastejšie v povale vedľa pece, cez ktoré sa dym vznášal *(voznosyvsja)* do podstrešia. Od toho vzniklo aj jeho pomenovanie *voznycja, vuznycja, vyžnycja*. Je samozrejmé, že sa okolo spomenutých otvorov a aj na povale a stenách izby vytvárali hrubé vrstvy sadze. Po druhej svetovej vojne dymné obydlia v sledovanej oblasti postupne zanikli. Kým na poľskej strane ich ešte v šesťdesiatych rokoch 20. storočia bolo okolo 30, na severovýchodnom Slovensku už prakticky nejestvovali.

Ako základný stavebný materiál pri budovaní pece slúžila v starších obdobiach hlina. Na prelome 19. a 20. storočia začali používať aj kameň a v medzivojnovom období surové alebo pálené tehly *(murovanyj pec)*. Termíny *bytyj pec, nabyvanyj pec* vyjadrujú najstaršiu techniku zhotovenia pece pomocou dreveného debnenia.

Najstaršia forma debnenia bola tá, že priestor v kúte z dvoch strán vymedzili širokými drevenými okresanými trámami, zakotvenými priamo v zrube. Ohraničovali nimi ďalšie dve budúce steny pece. Niekedy pod ne podložili aj kamene, aby sa dosiahla potrebná výška ohniska. Drevený základ *(zaruba)* často pozostával aj z niekoľkých, obyčajne troch-štyroch na seba uložených užších trámov, medzi ktoré dreveným tĺkom *(kyjaňoj, kyjankoj)* ubíjali hlinu, a to až do výšky presahujúcej úroveň základu o 10—15 cm. Trámy na rohu spojili zrubovou technikou, t. j. *na uhla*. Ich vyčnievajúce zaoblené konce slúžili na uloženie hrubých lavíc okolo pece, ktoré zvrchu obyčajne omazali hlinou. Predná lavica sa nazývala *prypik*.[35] Z nej sa pravdepodobne neskôr vyvinulo otvorené ohnisko pri peci. Pozdĺžna lavica sa nazývala *kut*. Adekvátne tomu sa pomenúval aj voľný priestor pod lavicou *(pudkut, pudprypik)*, ktorý slúžil na uloženie dreva, popola a pod. V novších polodymných peciach bol tento priestor zväčšený a v zime obyčajne slúžil na prezimovanie drobných domácich zvierat. Základy pre dymné pece boli značne nižšie (50—60 cm) než v polodymných (100—120 cm).

Od konca 19. storočia hlinený základ zhotovovali už pomocou došteného debnenia, čo umožňovalo jeho zosilnenie a zvýšenie. Občas do hliny hádzali aj kamene. Po dokončení pece debnenie odstraňovali. Aj murované pece boli omazané hlinou a obielené.

Spôsob budovania vlastnej pece bol podobný ako aj v iných oblastiach Karpát.[36] Jej vnútorné rozmery určovali predpokladaným množstvom bochníkov, ktoré sa mali v peci naraz piecť. Na už spomenutý základ na

[35] Je pozoruhodné, že tento termín je rozšírený iba v ukrajinských oblastiach (na Ukrajine — *prypičok*).

[36] Pražák, V.: *Vývoj a typy lidových topenišť v Čičmanech v rámci jejich obecního vývoje v Československu*. In: Zborník SNM, 65, Etnografia, 1967, s. 47; Reinfuss, R.: *Budownictwo ludowe...*, s. 22; Chotek, K.: *Osídlení*. In: Československá vlastivěda. 2. sv. Praha 1936, s. 171.

mieste budúceho vnútrajška pece položili hrubé pologuľaté brvno alebo dlhé polená *(polina)*, spevnené lieskovými poloblúkmi *(voblukamy)*, neskôr aj železnými *(rjaľmi)*, a to tak, aby sa pri ubíjaní hliny medzi pecou a pitvorovou stenou vytvorila 15—20 centimetrová ohňovzdorná izolačná vrstva. Hlinu premiešanú s plevami znovu ubíjali do potrebnej hranolovitej formy a drevo vo vnútri buď vypaľovali, alebo po dôkladnom vyschnutí pece vyťahovali.[37] Vnútrajšok pece *(bovt)* nahladko vymazali hlinou. Na začiatku 20. storočia sa už objavili klenby pece z válkov alebo pálených tehál, ktoré murovali pomocou došteného polovalcovitého debnenia.

Otvor pece nazývali *čeľusty, čelisty, čeľustnyk*. Takto ho volali aj ostatní Ukrajinci, ale aj Poliaci, Slováci a Česi. Podobne aj termín *vatra*, ktorým sa označuje spodná plocha vnútrajška pece, má širší jazykový slovanský základ. Novšie polodymné pece mali tvar dvoch hranolov, uložených na seba tak, že pred otvorom pece sa na jej spodnom základe vytváralo samostatné obdĺžnikové ohnisko. Nad pecou sa nachádzal zachytávač dymu. Výška pece bez zachytávača teda dosahovala 150—160 cm. Po druhej svetovej vojne boli mnohé takéto pece prerábané, pričom nestratili svoj pôvodný charakter, čo znamená, že sa iba zmenšili ich rozmery.

Polodymné pece sa od predchádzajúcich odlišovali hlavne tým, že mali primitívne, no veľmi domyselné zariadenia na odvod dymu do pitvora *(siene)* alebo do podstrešia. Takýto zachytávač dymu siahal až k povale a mal v skúmanej oblasti pomenovania, ktoré zároveň vyjadrujú jeho formu a techniku zhotovenia: *kuš, kobylka, kobulka*. Jeho vertikálna časť mala ihlanovitú alebo kužeľovitú formu so zrezaným vrchom a bola zhotovená z lieskového výpletu v drevenom ráme v podobe koša alebo z bridlicových skál, novšie aj z dosák a surových tehál. Túto konštrukciu zvnútra a zvonku dôkladne omazali hlinou. Približné rozmery tohto zachytávača dymu boli takéto: výška 70—100 cm, šírka v dolnej časti 60—80 cm. Podstatná časť zachytávača dymu bola umiestnená na peci a iba jeho nepatrná časť vyčnievala za úroveň prednej steny pece. Robilo sa to práve preto, že pec bola jediným ohniskom, kde sa varilo a pieklo. Smerom na západ (v oblasti Svidníka, Bardejova, Starej Ľubovne) sa zachytávač dymu umiestňoval pred otvorom pece, teda nad ohniskom, kde sa varilo. Preto sú tieto zachytávače obyčajne v prednej časti podopreté jednou alebo dvoma železnými tyčkami.

Zariadenie na odvod dymu bolo vo vrchnej časti lomené, v dôsledku čoho sa takmer úplne vylučovala možnosť prenikania iskier do slameného podstrešia. Dosiahlo sa to tým, že na spomenutú vertikálnu časť zachytávača bola napojená rúra *(civka)*, ktorou sa dym odvádzal do pitvora. Rúra

[37] V prípade, že sa drevo malo vyťahovať, v prostriedku nechávali jedno poleno dlhšie (povytiahnuté), alebo zatĺkli doň železný hák. Po jeho vytiahnutí sa ostatné polená uvoľnili.

súčasne vyhrievala miestnosť. Tiež ju zhotovovali z prúteného výpletu, kamenných dlaždíc, dosák, alebo vznikala kombináciou dreva, kameňa a hliny.

V dvadsiatych rokoch sa zaužíval aj iný spôsob odvádzania dymu, ktorý sa ďalej na západ nerozšíril preto, že neumožňoval zachytávanie dymu z otvoreného ohniska na prípecku. Tento spôsob sa teda uplatňoval iba v peciach východoslovanského typu. Spočíval v tom, že v prednej časti klenby a nad ňou sa nachádzal otvor *(cirka)* obložený kameňmi. Tento otvor vyúsťoval pri pitvorovej stene do nízkeho komína, ktorý sa nazýval *babka* alebo *kocynok*. Jeho rozmery boli približne takéto: dĺžka 40 cm, šírka 30—40 cm a výška 40—60 cm. Cez dieru v stene dym unikal do pitvora. Takéto vykurovacie zariadenia sa nazývali *cugové pece* a často vznikali aj dodatočnou úpravou dymných pecí.

Zaujímavé sú aj spôsoby odvádzania dymu z pitvora a z podstrešia. Najjednoduchší z nich bol ten, že časť pitvora ponechávali nezastropenú, kadiaľ dym voľne unikal na pôjd a odtiaľ von cez malé otvory *(dymníky)* ponechané v štítoch. Takýmto spôsobom sa súčasne zabezpečovala dôkladná impregnácia celého podstrešia a jeho čiastočné ohrievanie a osušovanie.

V mnohých prípadoch sa takmer nad celou polovicou pitvora nachádzali zrubové drevené zariadenia v tvare dutého polvalca alebo zvrchu zrezaného ihlana, ktoré boli z obidvoch strán omazané hlinou. Z boku mali ponechané otvory. Tieto zariadenia plnili funkciu stropu a súčasne zabezpečovali odvod dymu do podstrešia a zachytávanie iskier. Vzhľadom na to, že nevyúsťovali nad strechu (ich výška bola 50—80 cm), nazývali sa slepými kominmi *(slipyj komyn, slipoj komyńa)*.

Po prvej svetovej vojne sa už v ojedinelých prípadoch vyskytovali aj murované komíny, najmä v kamenných a tehlových domoch. Tieto komíny sa všeobecne zavádzali až po druhej svetovej vojne, najmä v súvislosti so zmenou strešnej krytiny a vznikom kuchyne. Prispeli k tomu aj rôzne úradné nariadenia a kontroly štátnych orgánov.

Veľkým pokrokom v spôsobe kúrenia bola prístavba sporáka k peci, na ktorom sa varilo. V dôsledku toho sa ohnisko v izbe uzatvorilo a podstatne sa zvýšila úroveň bývania v dome. Sporáky sa v skúmanej oblasti začali objavovať prakticky až po prvej svetovej vojne a všeobecne sa rozšírili až po druhej svetovej vojne. Sporáky *(šparhety)* sa inštalovali na kamennej alebo tehlovej podmurovke vysokej asi 60—80 cm, ktorá sa nachádzala v prevažnej väčšine prípadov na rohu pred pecou. Vo vrchnej časti podmurovky bola ponechaná diera pre ohnisko so železnými dvierkami. Ohnisko bolo prikryté kovovou platňou. Pod ním bol rošt, cez ktorý popol vypadával do spodnej menšej diery. Od sporáka viedol malý murovaný komín *(muryk, kocynok, komynok, kaflynok)*, ktorý vyúsťoval do zachytávača dymu z pece. Vyskytovali sa aj kupované železné sporáky na štyroch nôžkach, voľne stojace pri peci, z ktorých sa dym odvádzal plechovou rúrou do komína alebo priamo do pitvora. Z *cugových pecí* viedla

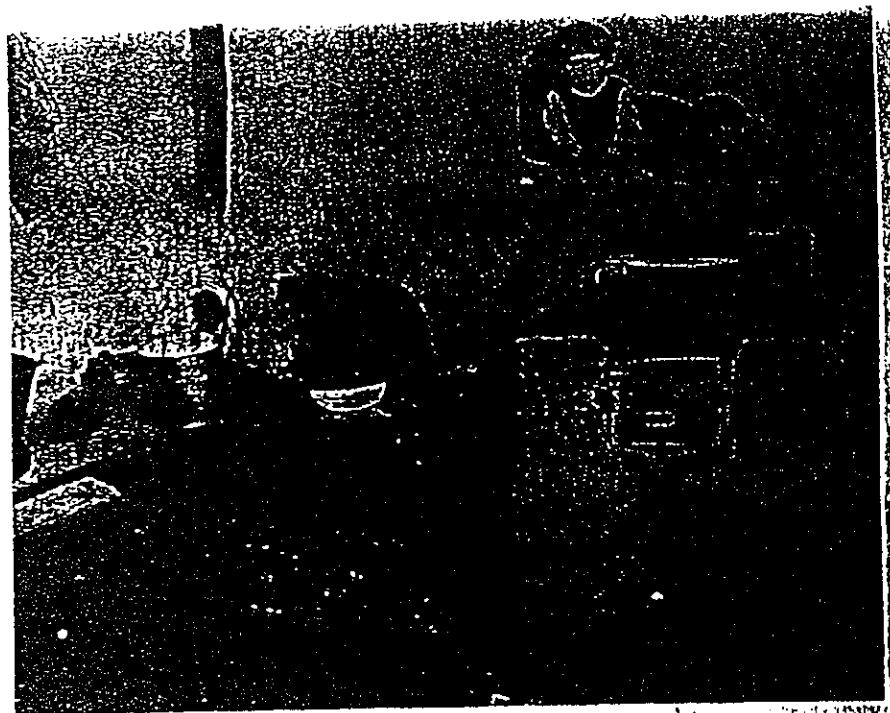

201. Hlinená pec s pristavaným sporákom. Dara. M. Sopoliga 1975.

rúra stenou pece do vnútornej *civky*. V poslednom období tieto druhy nahradzovali modernejšie kachľové a najnovšie smaltované elektrické alebo plynové sporáky.

Ďalší vývoj smeroval k porušeniu základných tradičných foriem kúrenia, k ich postupnému odstraňovaniu z obydlia a zavádzaniu štandardných vyhrievacích telies.

Skutočnosť, že pec v tejto karpatskej oblasti dlho zotrvala na najnižších stupňoch svojho vývoja, prispela k tomu, že aj tradičný interiér domu sa vo svojich hlavných črtách dlho nemenil. Veď v prevažnej časti tradičných ľudových domov pec takmer do ich úplného zániku zostala v izbe, kde sa kúrilo i varilo. Po roku 1945 síce nastali v tomto smere určité zmeny, avšak prevažne iba v novostavbách, kde sa zriaďovali samostatné kuchyne. Teda v tradičných domoch až do pripojenia sporáka k peci stravu pripravovali na otvorenom ohnisku alebo v peci. Dym často naplňal obytnú miestnosť, preto boli steny, povala a nábytok neustále začmudené. Ešte horšie to bolo v dymných obydliach, kde ľudia chodili prikrčení, lebo v hornej časti izby sa obyčajne zdržiaval dym. Neboli tu teda základné predpoklady na to, aby sa ľudia usilovali vylepšovať ostatné domové zariadenie.

V kúte izby, kde stála pec, sa spravidla vytvárala kuchynská alebo ženská časť domu. Preto sa hneď vedľa pece pri zadnej stene domu umiestňovala polica na riad, zhotovená z obdĺžnikovej dosky (dĺžka 100—150 cm a šírka 30—40 cm). Pripevňovala sa k zrubu konzolami, alebo k stropným hradám pomocou visutých drevených držiakov. Po druhej svetovej vojne sa v tejto oblasti rozšírili aj zložitejšie police rámovej konštrukcie, niektoré aj s dvierkami, ktoré obyčajne stáli na lavičkách pri peci.

Vedľa police sa nachádzali lyžičník a z jedného kusa vydlabaná malá soľnička *(soľanka)*. Bohatstvom foriem sa vyznačoval najmä lyžičník *(ložnyk)*. Najčastejšie ho zhotovovali z malej doštičky v tvare obdĺžnika, polkruhu, šesťuholníka alebo lichobežníka, v ktorej boli po celej ploche navŕtané dierky na zastrkávanie lyžičiek, vidličiek, *trepačiek, kvedlačiek, kolotivok* a pod. K zadnej stene mal pripevnený držiak v podobe úzkej vertikálnej latky, rámika, lieskového oblúčika alebo vidlicovitej samorastlej rázsošky, pomocou ktorého ho vešali na klinec zatlčený v stene. Zložitejšie lyžičníky mali rámovú konštrukciu v podobe škatuľky, na prednom okraji ktorej bola upevnená aj dierkovaná doštička na zapichovanie lyžičiek a iného dreveného kuchynského náradia. Zdobili ich bohatou rezbou a profilovaním.

V spomenutom kúte gazdiná *(gazdyňa)* pripravovala potravu pre rodinu, krmivo pre statok, piekla chlieb atď. Na peci bol rozložený rôzny kuchynský riad: hrnce, kastróly a iné nádoby. Na povrchu a vo vnútri pece sušili ovocie a huby. Pri peci sa nachádzalo aj náradie na vyhrabávanie uhlia a popola *(kočerha, vatraľka, pomelo)*, drevená lopata na chlieb a pod.

Pod prípeckom, ako sme už čiastočne konštatovali, bol doskami alebo lieskovými paličkami vyhradený priestor pre sliepky *(kurnyk, zastavok)*. Z druhej strany pod ním ukladali palivové drevo. Drevo ukladali aj na tzv. *hriadkach*, ktoré v starších obydliach boli nielen nad pecou, ale pozdĺž všetkých štyroch stien. Na hriadky odkladali aj korytá a iné náradie. Na tzv. *ružkach*, ktoré sa volajú aj *kačky* (napr. v Ruskom), vešali starý odev. Boli to vyčnievajúce horné konce dreveného rámu, ktorý tvoril konštrukciu zachytávača dymu.

Už sme sa zmienili o tom, že v skúmanej oblasti bolo zaužívané pripravovať stravu vo vnútri pece, na ohni. Hrnce dávali dovnútra tak ďaleko, ako bolo možné dočiahnuť rukou. Oheň sa zakladal vzadu za nimi. Nádoby vo vnútri pece sa posúvali *kočerhou*. Tento spôsob prípravy bol výhodný najmä v lete, keď celodennú stravu pripravovali obyčajne ráno. Teda hrnce so stravou v uzatvorenej horúcej peci si udržiavali svoju teplotu až do obeda a niekedy aj dlhšie. V zime zasa pripravou stravy v peci súčasne zabezpečovali ohrievanie izby. Tradícia prípravy stravy v peci pretrvávala v mnohých prípadoch dokonca aj po pristavení sporáka. Tento zvyk sa udomácnil aj u poľských Lemkov a je charakteristický pre celú

Ukrajinu a východných Slovanov vôbec.[38] Ide tu prakticky o racionálne využitie ohňa. Keď v peci prestali klásť oheň, otvor uzatvorili drevenou, novšie aj plechovou polookrúhlou doštičkou, ktorá sa nazývala *kopaňa*.[39]

Pec slúžila aj na spanie. Na to sa využíval najmä jej pomerne priestranný povrch, zápecok a v jednotlivých prípadoch aj vnútrajšok. Spanie na peci bolo v tejto oblasti natoľko rozšírené, že Slováci a Poliaci ho považovali za „ruský zvyk".[39]

S pecou úzko súvisel aj spôsob osvetlenia obytnej izby. Práve nedostatok svetla bol najmä počas dlhých zimných večerov jedným z dôležitých podmieňujúcich faktorov veľmi rozšíreného stretávania sa dedinského obyvateľstva, a to striedavo v niektorom dome. Tak vznikali rôzne *priadky, večurky* a neskôr aj páračky, ktoré v dôsledku podobných životných podmienok boli známe aj u iných slovanských národov. Pri týchto príležitostiach sa zrodilo množstvo rozprávok, piesní, príslovní, porekadiel, hier a pod., ktoré predstavujú obrovské duchovné bohatstvo tohto ľudu.

Jedným z hlavných zdrojov svetla ešte na prelome 19. a 20. storočia bolo plápolajúce ohnisko. Okrem toho na okraji pece pálili bukové alebo brezové triesky *(lypinky, lučiny)*. V mnohých domoch sa pre tieto účely na stene medzi pecou a dverami zriaďovalo špeciálne zariadenie s kozúbkom, ktoré sa nazývalo *kandalov, kantalovka, svityč* alebo *pecka*. V tomto období sa začali používať aj tzv. *kahance*, t. j. nádoby s ovčím alebo hovädzím lojom, a tiež petrolejové lampy.

Primitívny spôsob vykurovania, ako aj samotné situovanie pece, jej rozmery atď., do značnej miery ovplyvňovali aj rozmiestnenie ostatného domového inventáru. V kúte diagonálne protiľahlom k peci bolo vyhradené miesto pre stôl. Tento kút Slovania už odpradávna dávali do súvislosti s kultom predkov.[40] Preto tu neskôr vznikla najčistejšia a najreprezentatívnejšia časť v celom dome. Niekedy sa označuje ako mužská: Už v polodymných obydliach po obidvoch stenách nad stolom boli povešané misky, maľované taniere, hrnčeky, farbotlačové obrazy s náboženskou tematikou a pod. Tieto predmety plnili v obydlí nielen dekoratívnu, ale aj religióznu a ochrannú funkciu.

Typický stôl v skúmanej oblasti pozostával z dvoch samostatných dielov. Podstavec *(stulovyna, ladička)* bol zhotovený v podobe masívnej skrine. Jeho konštrukciu predstavovali štyri vertikálne stĺpiky, ktoré zároveň slúžili ako nohy. V hranolovitých stĺpikoch boli vydlabané žliabky. Všetky štyri steny truhlice boli vyplnené šindľovou technikou. Každá stena po-

[38] Czajkowski, J.: c. d., s. 33; Reinfuss, R.: *Budownictwo ludowe...*, s. 20, 22; Moszyński, K.: c. d., s. 537.
[39] Pozri: Frys-Pietraszkowa, E.: *Urządzenie i zdobnictwo wnetrza*. In: Nad rzeką Ropą. Krakow 1965, s. 59.
[40] Bednárik, R.: c. d., s. 59.

zostávala z troch-štyroch hrubo okresaných dosák. Spodné dosky v dolnej časti boli vystrúhané do tvaru písmena L. Na nich spočívali priečne dosky, ktoré tvorili dno stola. Celá konštrukcia bola spevnená drevenými kolíkmi. Výška podstavca dosahovala 70—75 cm. Vrch stola *(stul)* bol zhotovený z hrubej okresanej dosky obdĺžnikového tvaru, ktorá bola často z jedného kusa dreva. Jej približné rozmery boli takéto: dĺžka 110—120 cm, šírka 65—70 cm a hrúbka 10—12 cm. Vrch bol voľne položený na podstavci. Stoly zhotovovali miestni stolári-naturisti. Ako materiál na ich výrobu poväčšine používali buk. Podobnou technikou sa zhotovovali aj sarkofágové skrine s dvojspádovým vekom, ako aj súseky *(susiky)*, ktoré sa vo veľkej miere vyskytovali v skúmaných a okolitých obciach ešte aj v čase výskumu. Skriňovitý typ stola bol veľmi praktickým kusom nábytku, a to práve z toho hľadiska, že slúžil aj na úschovu rôznych potravinových produktov. Po druhej svetovej vojne sa aj v týchto lokalitách rozšírili stoly s ľahkými podstavcami, najčastejšie na štyroch vertikálnych hranolovitých nohách, spojených vo vrchnej časti obdĺžnikovým dosteným rámom.

V rohu za stolom sa zbiehali hrubé drevené lavice *(lavky)*, ktoré sa umiestňovali pozdĺž obidvoch čelných stien. Najstaršie boli stacionárne lavice bez operadiel. Najčastejšie to boli hrubo okresané, neskôr rezané dosky, spočívajúce na hlinených podstavcoch alebo drevených klátikoch *(kovbycjach)*. V dávnej minulosti lavice boli upevnené priamo v zrube. Najnovšie lavice mali už doskové podpery alebo nôžky. Bohatší roľníci vlastnili aj zložitejšie lavice, ktoré mali v dolnej časti truhlice na šatstvo *(šafarni)* alebo aj zasúvacie postieľky pre deti *(bambety, bambetel)*. Okrem stabilných lavíc sa v niektorých obydliach vyskytovali aj krátke mobilné lavičky *(stulec, stuľča)*.

V ďalšom kúte oproti peci sa pri zadnej stene nachádzalo široké lôžko *(postil)* veľmi jednoduchej a pevnej nerozoberateľnej konštrukcie. Obyčajne bolo zhotovené zo štyroch hranatých nôh, do ktorých sa vo vrchnej časti zapúšťali doskové bočnice i rovnako vysoké čelá. Tradičná posteľ mala obdĺžnikový tvar. Jej konštrukcia sa spevňovala drevenými kolíkmi. Na dno postele nastielali slamu, ktorú prikryli plachtou. Na takomto lôžku spali aj 3—4 osoby. Prikrývali sa rôznymi odevnými súčiastkami. Zámožnejší ešte na to používali aj plachtu z domáceho súkna *(postavu)*, ktorá sa volala *rjaba plachta* alebo *čerha*.

V domoch, kde boli dojčatá, nad posteľou visela kolíska. Kolísky sa v tejto oblasti vyznačovali veľkou rozmanitosťou foriem a nápaditosťou zhotovenia. Žiaľ, rozsah štúdie nám nedovoľuje opísať ich podrobnejšie. Uvedieme aspoň to, že okrem rôznych druhov visutých kolísok sa v skúmaných lokalitách vyskytovali aj zaujímavé prenosné kolísky, ktoré stáli na zemi. Mnohé z nich sa nachádzajú vo fondoch Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku a iných múzeí.

Posledný kút pri dverách ešte na začiatku 20. storočia v mnohých prípadoch slúžil pre zvieratá. Tu bol v hlinenej dlážke urobený malý žliabok

na odtok močovky prikrytý drevenou dlážkou alebo jednoducho slamou. Na tomto mieste sa v zimnom období zdržiavalo teliatko, niekedy ovce s jahniatkami, koza s kozliatkami alebo aj krava. V mnohých prípadoch v spomenutom období už začali v tomto kúte umiestňovať ďalšiu posteľ pre podradnejších členov rodiny. V tridsiatych—štyridsiatych rokoch sa posteľ na tomto mieste už nachádzala takmer v každom obydlí, preto sa drobné domáce zvieratá zdržiavali pod ňou.

Vnútorné riešenie interiéru izby a celý kolobeh života v nej určoval aj počet a skladba rodiny. V jednom dome bývali aj dve alebo viac rodín spoločne. Rodiny bývali viacdetné. Avšak ťažké podmienky života a minimálna zdravotná starostlivosť boli príčinou toho, že mnoho detí zomieralo. Z toho vyplýva, že v dome sa dosť často odohrávali aj mimoriadne rodinné situácie (pôrod, krstiny, svadba, pohreb), pri ktorých sa menilo aj bežné usporiadanie izby. Tvar izby sa menil aj počas väčších sviatkov, najmä vianočných.

V závislosti od ročného obdobia najzložitejšia situácia bola v zime, keď sa väčšina obyvateľov domu zdržiavala prevažne doma. Preto sa tu už vyžadovali aj určité nepísané pravidlá spolužitia. Prejavovalo sa to najmä v organizácii spania. Na posteli pri štítovej stene spávali najváženejší členovia rodiny, čiže hlavná gazdovská dvojica. Keď sa však napríklad syn oženil a prevzal gazdovstvo, prenechali mu aj túto posteľ. Ostatní spávali na posteli pri dverách, na zasúvacej posteli, na peci, laviciach atď.

V izbe sa uskutočňovali aj najrozličnejšie práce. Ženy priadli, naberali osnovu, tkali. Muži zhotovovali a opravovali pracovné nástroje, pletli košíky. V poslednom desaťročí v skúmaných obciach bola veľmi rozvinutá výroba metiel. Teda v izbe sa nachádzali aj krosná, stolárske a iné pracovné náradie. Na vykonávanie týchto prác využívali najmä stred izby. To bola hlavná pracovná časť obydlia.

Vzhľadom na to, že v pomerne malej izbe sa sústreďovala početná rodina spolu s drobnými zvieratami a vykonávali sa tu aj najrozličnejšie práce, zdravotno-hygienické podmienky života v takomto obydlí boli na veľmi nízkej úrovni. Tak napríklad jeden z informátorov zo Zvaly spomína: „Môj otec zapálil štiepku a na plachte pálil blchy" *(Muj ňaňko zapalyv skipu a i po rapši palyv blychy)*.[4] Avšak aj v takýchto zložitých životných podmienkach mal prostý ľud dostatočný zmysel pre čistotu a poriadok. O údržbu interiéru sa spravidla starali ženy. Vonkajšie úpravy, okrem bielenia, boli povinnosťou mužov. Dlážka sa pravidelne vymazávala hlinou, a to vždy na konci týždňa. Steny bielili obyčajne pred Vianocami *(Rizdvom)* a Veľkou nocou *(Velykodňom)*. Vtedy umývali aj nábytok, okná, dvere a podlahu. Vo sviatočné dni, ako aj v nedeľu, prestierali stôl vyšívaným obrúskom *(portkom)*, na ktorom bol položený chlieb v ručníku.

Ľud sa teda aj v najskromnejších životných podmienkach vždy usiloval

[4] Informoval Ivan Popovič (nar. roku 1886), Zvala. *Rapša* — prestieradlo z domáceho plátna, ktorým sa prikrývala slama na posteli.

vytvoriť si útulný, pohodlný, príjemný a harmonický domov. Rozmiestnenie nábytku a iného zariadenia podmieňoval už samotný charakter obytnej izby, predovšetkým jej rozmery a funkčné určenie. Pritom ľudia vychádzali zo zásady čo najracionálnejšieho a najhospodárnejšieho využitia priestoru.

Z ďalších priestorov aspoň stručne opíšeme pitvor *(siny)* a komoru.

Pitvor okrem toho, že chránil obydlie pred chladom, mal aj komunikačnú funkciu. Tento priestor sa nevykuroval a nemal okná, preto bol pre obytné účely takmer nevyhovujúci. Namiesto povaly v zadnej časti pitvora bol masívny komín a v prednej časti nechávali vchod do podstrešia. Tento priestor využívali prevažne na skladovacie a hospodárske účely. Tu stál sud s kapustou, súseky na obilie, rôzne poľnohospodárske náradie (merice, košíky, hrnce a iné nádoby). Pri dverách za rebríkom *(lazyvom)*, ktorým sa vychádzalo na pôjd, stál žarnov *(ručnyj mlynec)*. Na ňom drvili obilie. Pod komínom *na hrjadkach* sušili trieskv a drevo. Voľné miesto v pitvore tiež využívali pri rôznych prácach, najmä na prípravu krmovín. Radikálne sa tento priestor zmenil až po zavedení uzatvorených komínov v obydlí, keď bola táto miestnosť pozbavená dymu a postupne sa zmenila na kuchyňu.

Pitvor v dvojpriestorových obytných domoch zastupoval aj funkciu komory. Pravda, v súvislosti s rozvojom poľnohospodárstva a zvýšením rastlinnej výroby vznikol problém, kde uskladňovať poľnohospodárske produkty. Preto v skúmanej oblasti v niektorých dvojpriestorových domoch čiastočnými úpravami v pitvore vytvorili oddelený skladovací priestor.

Trojpriestorové domy mali už samostatnú komoru, ktorá sa nachádzala medzi pitvorom a hospodárskou časťou. Aj táto miestnosť bola úzka, tmavá a chladná. Svetlo sem prenikalo len malým štrbinovým otvorom v zrube. Komora slúžila predovšetkým na úschovu potravinových a krmovinových zásob. Tu bola debna s múkou, zemiaky, geletky s tvarohom a soľou. Uskladňovali tu aj rôzne predmety, ktoré prekážali v izbe *(zmytovysko všelyjakoj)*, a aj poľnohospodárske náradie (motyky, cepy, mierky na obilie). Tu bola umiestnená aj truhla so sviatočným odevom a iné predmety.

Dlhodobá zaostalosť tohto kraja, jeho excentrická poloha vzhľadom na rozvinutejšie oblasti, ekonomická a kultúrna izolovanosť mali za následok, že obyvateľstvo skúmaných lokalít až donedávna viedlo konzervatívny spôsob života. To zapríčinilo, že aj ľudové staviteľstvo a spôsob bývania sa dlho nemenili.

Určité zmeny v ľudovom staviteľstve nastali až na začiatku 20. storočia v súvislosti s postupným zánikom dymných obydlí. Dôležitú úlohu tu zohrala emigrácia obyvateľstva do Ameriky a iných krajín. V tomto období sa vracali prví Amerikáni, prinášali si financie a kupovali pôdu. To malo vplyv na ďalšiu diferenciáciu roľníckeho obyvateľstva. V dôsledku nových finančných možností nastali v mnohých obydliach značné zmeny, o ktorých sme sa už čiastočne zmienili v iných súvislostiach. Zlepšenie sociálno-majetkového postavenia roľníkov malo za následok aj výstavbu nových obydlí. Prvé domy s komínmi vybudovali vlastne reemigranti, ktorých nasledovali aj ďalší zámožnejší roľníci. Dymné obydlia masovo zanikali najmä po roku 1918.

Na začiatku 20. storočia sa v skúmanej oblasti rozvíjali v poľnohospodárstve kapitalistické vzťahy. Zlepšenie sociálno-ekonomického postavenia mnohých roľníkov podmienilo aj zmeny v interiéri obydlia. Zvýšenie výnosov poľnohospodárskej výroby zapríčinilo postupnú likvidáciu spoločného hospodárenia niekoľkých rodín. Vtedy sa mnohí aj bytovo osamostatnili. Iba najchudobnejší alebo starší konzervatívni ľudia aj naďalej obývali domy s nezmeneným ohniskovým zariadením.

I v medzivojnovom období bola hlavným obytným priestorom v dome naďalej *chyža*. Iba v zriedkavých prípadoch sa objavila druhá izba, ktorá slúžila ako hosťovská alebo spálňa. Avšak v mnohých prípadoch mala táto izba skôr funkciu komory. Uskladňovali tu múku, obilie, odev a iné veci.

V mnohom sa zmenil vzhľad obytnej miestnosti. K peci pristavili zariadenia na zachytávanie dymu i sporáky. Izba sa tak stala čistejšou a teplejšou. Z obydlia sa postupne vytrácali aj hriadky. Viac pozornosti sa venovalo výzdobe stolového kúta, kde okrem obrazov a tanierov vešali aj zarámované rodinné fotografie. Tmavú zadymenú povalu nahradili novými doskami. Ojedinele sa objavili aj drevené dlážky. Z izby postupne odstraňovali zvieratá. V kúte pri dverách pribudlo ďalšie lôžko, alebo zriedkavejšie polica na lavičke. Diagonálne situovanie stola oproti peci zostávalo však aj naďalej.

V bohatších domoch, predovšetkým v domoch reemigrantov, sa objavilo čoraz viac netradičných druhov nábytku: cestovných kufrov, skríň, kredencov, kresiel, zrkadiel atď. V niektorých upravených, a zvlášť v nových obydliach sa ohnisko premiestnilo do pitvora, ktorý sa postupne zmenil na kuchyňu. S pribúdaním ďalších hospodarskych priestorov (samostatných stodôl, chlievov, senníkov, pivníc, sýpok) postupne zmenila svoju funkciu aj komora, ktorá sa začala využívať na obytné účely. Pôdorysné plánovanie domu ani tradičné zariadenie jeho interiéru sa však v celom medzivojnovom období podstatne nezmenilo.

Radikálne progresívne zmeny v ľudovom staviteľstve a bývaní nastali až po roku 1945 v období výstavby socializmu. Preto sa tu zachovali už len ojedinelé pamiatky ľudového staviteľstva z 19. storočia.[42]

Po roku 1948 sa v ľudovom staviteľstve začali používať nové stavebné materiály, najmä tehly a škvarobetónové tvárnice. To umožňovalo obyva-

[42] V období tesne pred vysťahovaním sa v skúmaných obciach nachádzali iba ojedinelé pamiatky ľudového staviteľstva. V obciach Smolník, Zvala a Ostrožnica už nejestvoval ani jeden dom z 19. storočia; v Starine, Dare a Ruskom len po dvoch a vo Veľkej Poľane jeden. Pri písaní tejto kapitoly sa hlavným zdrojom informácií stali spomienky starších obyvateľov jednotlivých obcí a materiály zo starších výskumov.

teľstvu robiť v obydlí rôzne zmeny. Mnohé tradície ľudového staviteľstva sa však dodržiavali i naďalej. Aj keď sa menili funkcie jednotlivých miestností v novopostavených obydliach, pôdorysné riešenie často zostávalo nezmenené. Tak napríklad veľmi rozšírené boli murované domy, tzv. *trojky (chyža — kuchyňa — špajz)*, v ktorých sa prakticky zmenila iba funkcia pôvodného priestoru.

Nové stavebné materiály umožňovali zväčšovať aj rozmery obydlia a počet miestností. Preto sa často stávalo, že na uhle spomenutých trojek pristavovali ešte jednu obytnú miestnosť, a tak vznikali *vinkľovky (vinkeľ* — uhol). Tieto druhy domov sa rozšírili najmä v štyridsiatych—päťdesiatych rokoch 20. storočia. V niektorých prípadoch pozdĺž celého obydlia pristavovali aj verandu.

V tomto období v novopostavených obydliach už namiesto bývalej komory spravidla zriaďovali ďalšiu obytnú miestnosť, ktorá sa nazývala zadná izba *(zadňa chyža)*, a v tej stála aj pec. Predná izba *(predňa chyža)* sa tak zmenila na reprezentatívnu *(parádnu)* miestnosť s novým nábytkom. Život rodiny sa sústreďoval hlavne v kuchyni a v zadnej miestnosti.

V poslednom čase v súvislosti so spriemyselnením kraja a postupným zánikom naturálneho spôsobu výroby sa obytné priestory začali koncentrovať do tvaru štvorca a dom sa vyvíjal aj vo vertikálnom smere. Zmenil sa počet hospodárskych a pribudlo obytných priestorov. Zmenil sa aj nábytok, ktorý obyčajne kupovali v obchode. V domoch sa zavádzali vodovody a všade bol elektrický prúd. Obydlie sa teda zlepšilo aj zo zdravotno-hygienickej stránky. Bytové podmienky sa v týchto dedinách v poslednom období pred vysťahovaním veľmi rýchlo vyrovnávali mestským.

2. ĽUDOVÝ ODEV

Gita Králiková

Ťažký osud obyvateľov starinskej oblasti počas druhej svetovej vojny spôsobil, že pri výskume problematiky ľudového odevu sme v teréne našli iba veľmi málo dochovaných hmotných dokladov. Obce väčšinou vyhoreli a v domoch, ktoré neboli vojnou zničené, sa zo starých odevov našlo iba torzo, pretože obyvateľstvo v rokoch povojnovej krízy znosilo zväčša i to málo, čo im z predchádzajúceho obdobia zostalo.

Pretože otázkam výskumu ľudového odevu týchto obcí sa v minulosti nevenovala žiadna pozornosť a v zbierkach múzeí neboli žiadne dochované doklady, bolo potrebné intenzívne sa sústrediť na záchranu všetkého, čo sa ešte v teréne dalo nájsť a zistiť. Preto hneď po prvých orientačných výskumoch sme sústredili pozornosť na zber konkrétneho materiálu v teréne, originálne odevné súčiastky a fotografie zo staršieho obdobia, zachované v jednotlivých rodinách, a potom na konfrontáciu tohto materiálu s popismi informátorov, ktoré sme väčšinou zaznamenali na magnetofónovú pásku. Vďaka tomu sme získali prehľadný, v niektorých otázkach viac, v iných menej podrobne doložený materiál, na základe ktorého môžeme poskytnúť základný obraz odevu obyvateľstva skúmaných obcí.[1]

Ženský odev

Najstaršou známou ústne doloženou súčiastkou ženského odevu bola dlhá košeľa *(soročka, sročka)*. Jej existenciu máme doloženú iba spomienkami informátorov, na základe ktorých ju môžeme pokladať za charakteristickú súčiastku odevu žien v 19. storočí. Pamätajú sa na ňu iba najstarší informátori, ktorí ju jednoznačne označili ako odevnú súčiastku svojich starých

[1] Súčasný stav muzeálnych odevných a textilných zbierok získaných zo starinskej oblasti je takýto: Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidníku má 73 kusov. Prevláda bytový a úžitkový textil, z odevných súčiastok je najviac dochovaných ženských *podolkov* a košieľ *(stančiat)*. Okresné vlastivedné múzeum v Humennom vlastní 9 kusov mužského odevu a obuvi. Východoslovenské múzeum v Košiciach má v majetku 22 kusov, z toho 7 kusov ženského odevu, ostatné je bytový a úžitkový textil. V literatúre sa problematikou ľudového odevu tejto oblasti v krátkosti znoberá F. Virter v štúdii *Ľud zemplínskej župy*. In: Zemplén vármegye — magyarország vármegyéi és városai. Budapest, sine anno, s. 163—164 a 168.

Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy: dimenze lidové kultury

Václav Frolec

Frolec Václav, 1991: Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy — dimenze lidové kultury. — Ethnologia Europae Centralis, I.

Kulturní jednota Evropy souvisí s pojetím jednoty kultury v její různorodosti. Je postavena na vědomí společného základu, v němž jsou pevnými pilíři antická kultura a křesťanství. Lidová kultura evropských národů a jednotlivých částí Evropy je součástí, modalitou života evropského. Jedním z prvků evropského kulturního základu jsou rolnické zdroje. Střední Evropa je otevřeným a přechodným regionem z hlediska geografického i kulturního. Balkánský poloostrov tvoří kulturní most mezi Východem a Západem, Evropou a Asií.

Profesor PhDr. Václav Frolec, DrSc.,
Ústav evropské etnologie Masarykovy univerzity,
Arne Nováka 1, 602 00 Brno,
Československo

Současná Evropa má mnoho dimenzí. Leitmotivem se stává volání po identitě. O svou totožnost usiluje také střední a jihovýchodní Evropa, která v nové situaci po pádu totalitních režimů v bývalých tzv. socialistických státech hledá cesty svého vzestupu, vstupu a integrace v Evropě. Otázka identity Evropy a jejích částí patří k vývojové logice historie a kultury tohoto kontinentu. Neváhám dokonce říci, že je to problém filozofie, smyslu evropských dějin.

V čem spočívá kulturní identita Evropy?

Tato otázka souvisí se samotným pojetím jednoty kultury, kterou je třeba chápat jako jednotu v různorodosti. Rozdíly v jedněch sférách kultury nevylučují možnost její jednoty v mnoha jiných oblastech. V pojetí jednoty v různorodosti kultury vidíme východisko k pochopení evropského kulturního společenství. Kulturní identita Evropy je postavena na vědomí společného základu, v němž jsou pevnými pilíři antická kultura a křesťanství. Kulturní dualismus tu vyjadřuje především sféra západní (latinská) a východní (byzantská). Jedním z kořenů evropské kultury je rolnická kultura a agrární myšlení lidových vrstev evropských národních společenství. Důležité, mnohdy zásadní podněty, přinesly ostatní složky společnosti. Po tisíciletí je Evropa osobitým prostorem, v němž se projevuje myšlení a činnosti, cílící k proklamaci evropské kulturní jednoty. Protichůdně, integračně, častěji však dezintegračně, působily myšlenky slovanské, germánské, románské a jiné jednoty, založené na povědomí společného původu, jazykové příbuznosti a společných kulturních znaků. Ty vedly k politickým hnutím typu panslavismu a pangermanismu, která byla z historického hlediska utopií (*Burszta* 1985: 158). Evropská kultura se vyvíjela a vyvíjí v kontextu kultury světové, jejíž je integrální částí, a v mnoha směrech dokonce vzorem. Vyznačuje se bohatostí proudů, zdrojů, základů a národních tradic. To ji — zejména s ohledem na minulost — odlišuje od značně unifikovaných civilizací Východu i kultur Afriky, a částečně také od současné kultury americké (*Dobroczyński—Stefanowicz* 1979: 159).

Existuje filozofie dějin lidové kultury?

Nesouhlasím s tvrzením, že lidová kultura nemá dějiny. Má je, probíhají však jinak, než jsme zvyklí chápat běžné události historického času. Jestliže tedy lidová kultura je historickou kategorií, lze hovořit o jejím dějinném smyslu, o její filozofii. Lidová kultura částí Evropy, skupin národů i jednotlivých etnických společenství nemá však pouze určitý jediný smysl. Má jich mnoho, a to v dynamice prostorových

Ethnologia europae centralis
časopis po národopis střední, východní a jihovýchodní Evropy
1
Brno 1992 ISSN 1210-1189

i časových proměn. Český historik Josef Pekař svého času o smyslu dějin, o filozofii dějin napsal, že „nejde tu v podstatě o nic jiného než o poznání hlavních faktorů dějinného vývoje a výklad souvislostí jimi vytvořených" (*Pekař* 1990: 386). Jestliže aplikujeme tuto tezi na předmět našeho zájmu, můžeme říci, že lidová kultura evropských národů a jednotlivých částí Evropy je součástí, výrazem a obměnou, modalitou života evropského. Chceme-li vyložit smysl dějin lidové kultury, musíme pátrat po její genezi, historicko-vývojových tendencích, kontinuitě i diskontinuitě, kulturně prostorových, interetnických a dalších vztazích. A tu je naše snažení teprve na začátku. Je však třeba začít a nebát se rizika prohry. I počáteční neúspěch se může stát motorem dalšího rozvoje evropské etnologie.

Rolnické zdroje evropské kultury

Lze je obecně považovat za jeden z prvků evropského kulturního základu, na němž se podílely všechny vrstvy společnosti: šlechta, měšťané (řemeslníci, obchodníci), dělnictvo, rolnictvo. Rolnická kultura, zformovaná ve středověku, zahrnuje prostředky prvotního dorozumívání a nejranější formy symbolické kultury, jakými jsou jazyk, rituál vykonávaný pomocí gest, tanec a dramatické projevy, velmi často spojené s obřadem, znaky zvukové i vizuální (*Kloskowska* 1981: 317—318). Rolnická kultura vychází z agrárního myšlení, jehož podstatou je střídání ročních období, přírodních cyklů i period života člověka, s bohatou kulturou a respektováním kosmického řádu. Duchovní svět, rituálový systém i konkrétní pracovní činnosti směřují k prosperitě kolektivu. Tento starý kulturní základ nalezneme u všech evropských národů, patří k jejich kulturnímu společenství z období prvobytných společenských vztahů. Během feudálního sociálního rozvrstvení společnosti se rolnická kultura dostávala do nejrůznějších kontaktů a vztahů s kulturními projevy jiných společenských vrstev. S christianizací Evropy a s rozvojem státní organizace se v lidové kultuře začaly také uplatňovat prvky institucionálního druhého kulturního systému. Vzájemné působení lidové kultury rolnické a oficiální křesťanské náboženské kultury mělo u jednotlivých evropských národů (nebo jejich skupin) své zvláštnosti. Obecným rysem byla symbióza pohanských a křesťanských prvků, propojení světského, profánního, s náboženským, sakrálním, ovlivnění institucionálního církevního života lokálním prostředím s rolnickou kulturou (kult lokálních světců, pronikání lidových obyčejů a obřadů do církevního ritu aj.), obohacení duchovního horizontu lidu. Křesťanské náboženství, během historického vývoje Evropy konfesionelně diferencované (katolicismus, protestantství, pravoslaví), se v určitých dobách stává jedním z etnokulturních znaků. Zásadně také ovlivnilo zasazení jednotlivých národů do politických a kulturních sfér, zejména ve směru členění Evropy na část západní a východní. Akčními středisky Evropy se staly východní Středomoří, Itálie, Pobaltí a oblast „staroevropská", jak se někdy označuje populační jádro evropského západu, sahající od pramenů Rýna přes povodí Maasy do Anglie. V „staroevropském" pásmu vyrůstala kulturní velikost Francie, Anglie a Německa (*Korčák* 1938: 40—44). Souhra vzájemného působení uvedených akčních center prvního řádu tvoří kulturní polohu střední a jihovýchodní Evropy.

Střední Evropa jako geografický a kulturní region

Střední Evropa je otevřeným a přechodným regionem z hlediska geografického i kulturního. Její vymezení bývá různé. Přidržujeme se obecného pojetí střední Evropy jako území mezi Alpami a Karpatami na jihu, Baltem na severu; na východě a západě je toto území otevřené. Nejdůležitějším činitelem středoevropského reliéfu je hluboký pokles země mezi Alpami a Karpatami — panonská nížina, která se stala sběrnou oblastí středního Dunaje, k níž se koncentricky sklánějí z velké části země alpské, karpatské a dinarské. Je to nejrozsáhlejší říční bazén v Evropě, ohraničený horami. Střední Evropa byla dlouho evropskou periférií, neboť hlavní akční střediska byla na obvodu. Kolébkou evropské civilizace bylo až do středověku východní Středomoří.

Osobité kulturní postavení zaujímá ve středoevropském prostoru Podunají. Jako celá střední Evropa, formovalo se toto území od pravěku jako přechodná kulturní zóna, v níž jednotlivé národní kultury absorbovaly různé kulturní elementy, dále je rozvíjely a obohacovaly. Vedle společných znaků, které vyrůstaly ze společného základu, vznikly na jednotlivých etnických územích více nebo méně výrazné zvláštnosti, které jsou projevem tvůrčích schopností podunajských národů. Proces kulturního ovlivňování zesílil zejména ve středověku a novověku.

Z historického hlediska představuje střední Podunají území někdejší římské provincie Panonie, přes jejíž západní část vedla tzv. jantarová cesta, která spojovala dnešní československé a polské území s římským světem. Po etnické stránce byla Panonie nejednotná. Předřímské obyvatelstvo se skládalo z ilyrských a keltských kmenů, mezi nimiž docházelo k vzájemnému míšení. Obyvatelstvo Panonie, zejména jeho keltská část, dosáhlo již před příchodem Římanů značného stupně hospodářského rozvoje. Římané usilovali o romanizaci domácího obyvatelstva. Dařilo se jim to především u rodové aristokracie. Mnohem pomaleji postupovala romanizace mezi prostým rolnickým a pasteveckým lidem, který si zachovával starý způsob života (*Oliva* 1959).

Ve 4. století po Kristu pronikají do Karpatské kotliny Slované. Historikové soudí, že na toto území se mohli Slované dostat jednak karpatskými průsmyky a podél Tisy a Dunaje, jednak ze Zakarpatí proti proudu Dunaje od východu. Šlo zřejmě o několik infiltračních a migračních vln, z nichž archeologie zachytila na východním Slovensku osídlení datované do 4. století a na Moravě předpokládá postup Moravskou branou nejméně ve 4. století a další pronikání až k Dunaji a také do západoslovenského Pomoraví. Výraznější se však zdají migrační proudy, které z oblasti podunajsko-potiské pokračovaly na západ proti proudu Dunaje a zasahovaly od 4. století jihozápadní Slovensko a starou Moravu, oblast Východní marky a snad i jižní Čechy (*Havlík* 1966: 103—104; *Chropovský* 1962: 217; *Poulík* 1948: 107; *Varsík* 1964). Z etnogenetického hlediska byl významnou událostí vznik moravské národnosti spadající do počátku 9. století, která se stala základní etnickou složkou Velké Moravy. Staří Moravané sídlili v rozsáhlé oblasti poříčí Moravy, Dyje, Váhu, Nitry, Hronu, Ipelu s příslušným tokem Dunaje a v poříčí Slané a Hornádu (*Havlík* 1957: 501; *Ratkoš* 1958: 8—9). Po zániku Velkomoravské říše došlo k postupnému zániku moravské národnosti. Její západní větev splynula s pozdější českou národností. Na území východně od Moravy po Tisu se formovala slovenská feudální národnost, jejímž hlavním střediskem se stala nitranská oblast. Slované byli ve středním Podunají neměnným substrátem všech příchozích národů od doby římského císařství a jedním z nositelů kulturních tradic této části střední Evropy.

Dalším významným historickým činitelem v Karpatské kotlině byli od konce 9. století Maďaři, kteří se pak stali hlavními představiteli historického vývoje této oblasti. Přišli do Karpatské kotliny jako dobyvatelé, ustupující před tlakem jiných nomádů ze své jihoruské pravlasti, kde kočovali v úzké symbióze hospodářské, politické, kulturní s turkotatarskými Chazary. Po svém příchodu do Uher setrvali Maďaři při starém způsobu života, vyznačujícím se nomádským pastevectvím. Tak tomu bylo po celou polovinu 10. století až do roku 955, kdy utrpěli porážku od spojených českoněmeckých vojsk na Lechu, která znamenala zásadní obrat v jejich dějinách. Do tohoto období spadá také přechod Maďarů od života kočovného a pasteveckého k usedlému a rolnickému (*Váňa* 1954: 82—83). Po příchodu do Podunají se Maďaři usazovali mezi slovanským obyvatelstvem. Místní, vodopisné a katastrální názvy, které se uchovaly v listinách z 12. a 13. století, svědčí o tom, že až do druhé poloviny 12. století nebylo slovanské obyvatelstvo ještě asimilováno nejen na jižním Slovensku, ale také v Zadunají a v Potisí. V této době neexistovaly v Uhersku pevně uzavřené etnické celky, ani stálé etnické hranice mezi Slováky a Maďary. K tomu směřoval až vývoj v 13. a 14. století (*Stanislav* 1948; *Macůrek* 1934; *Fehér* 1957: 272—273).

Otevřená je otázka germánského osídlení rakouského Podunají do doby středověké německé kolonizace a podílu slovanského etnika na území starých podunajských Rakous v období od 6. do 12. století. Rozhodující úlohu v postupné germanizaci slovanského obyvatelstva na území dnešního Rakouska měla bavorská kolonizace probíhající od 7. do 12. století. Jejím důsledkem bylo narůstání bavorského obyvatelstva na starém území Východní marky na jih od Dunaje. Severně od řeky zůstává ještě v druhé polovině 11. století v poměru k přistěhovalým Bavorům značný počet moravského obyvatelstva. Slované ve Východní marce však stále více ztráceli svou etnickou odlišnost a splývali s Bavory. Tento proces vyvrcholil ve 12. století, kdy se Slované vzpomínají už jen ojediněle (*Havlík* 1963).

Z pozdějších etnických přesunů měla značný význam především středověká a novověká kolonizace německá, která zasáhla některé oblasti středního Podunají. Převážně lokálního charakteru byly mladší kolonizační vlny, jako charvátská kolonizace ze 16. a 17. století v Dolním Rakousku a Burgenlandu, v Maďarsku, na západním Slovensku a jihovýchodní Moravě.

Zvláštní kulturní funkce v středoevropském prostoru plnily Karpaty, zejména jejich západní část. Základní vrstvu západokarpatského obyvatelstva tvořil slovanský rolnický lid, který postupoval z jihu a severu údolími řek do horských území Karpat. Do vývoje osídlení Karpat významně zasáhla středověká a novověká německá kolonizace (zejména v oblasti Spiše a Sedmihradska) a především tzv. valašská kolonizace spojená s pastýřským živlem. Počátky této kolonizace, založené na valašském právu, spadají v západních Karpatech do posledních desetiletí 15. století a do počátku 16. století. Kolonizace pokračovala i ve stoletích následujících. Dotvořila etnický obraz západokarpatské oblasti, jehož sledování má mimořádný význam pro studium vztahů rumunsko-slovanských, německo-slovanských, maďarsko-slovanských, mezislovanských (ukrajinsko-polsko-slovensko-českých) i maďarsko-rumunských (*Macůrek* 1958: 326). Vývoj osídlení západních Karpat vedl k prolínání kultury rolnické a pastevecké. Specifické pastýřské projevy se promítly ve způsobech zpracovaní mléka a mléčných produktů, v duchovní kultuře, v obřadech, stavitelství, oděvu, výtvarném umění, ve folklóru.

Jestliže Karpaty oddělovaly kulturní střediska nižšího řádu, pohoří Alp se rozkládá mezi dvěma neobyčejně intenzívními akčními centry — mezi Itálií a Porýním. Kulturní poloha obou horstev byla tedy podstatně rozdílná. Alpy přes svoji větší absolutní výšku, a to jak v horských hřebenech, tak v průsmycích, byly menší překážkou pohybů obyvatel a jejich kulturních styků než Karpaty. Alpy zprostředkovávaly šíření kulturních jevů jihoevropských na území střední Evropy. Vzpomeňme alespoň přínos alpských zemí do technického rozvoje středoevropské roubené architektury, přes Alpy se dostal do střední Evropy římský oteplovací systém s kamny, s tímto proudem souvisí rozšíření zděných komínů v panské, měšťanské i rolnické středoevropské kultuře a další jevy (*Schepers* 1967: 1—27; *Frolec* 1974). Tímto způsobem se dostaly do slovanského prostředí kulturní jevy jihoevropského původu s německými názvy.

Balkán jako historicko-etnografická oblast

Balkánský poloostrov tvoří kulturní most mezi Východem a Západem, mezi Evropou a Asií. Determinujícím činitelem pro vznik osobitého historicko-etnografického regionu byl geografický charakter a poloha Balkánu. Geografický organismus poloostrova tvoří kompaktní masu, kterou na severu spojuje s evropským kontinentem dinarský masiv (pojící se na jižní Alpy) a karpatskobalkánský oblouk. Pohoří na severu Balkánského poloostrova netvořila vůči ostatní Evropě bariéru, nýbrž pojítko. Stejnou funkci plnily řeky Dunaj a Sáva. Na jihu je Balkánský poloostrov vázán Egejským mořem k Malé Asii a široké oblasti mediteránní. Jovan Cvijić hovoří o euroasijském charakteru Balkánského poloostrova (*Cvijić* 1922: 14). Severojižní geografická otevřenost, dotvářená na západě Jaderským mořem a na východě Černým mořem, znamenala v his-

torickém a kulturním vývoji vliv nejrůznějších proudů, přispívajících k formování Balkánského poloostrova jako výrazné a osobité historicko-etnografické oblasti. Kulturní vliv umožněný geografickou otevřeností Balkánu vůči blízkým i vzdáleným zemím se projevoval od pravěku až do novověku. Jeho výrazem bylo třeba šíření základních kulturních plodin, vinné révy, domácích hospodářských zvířat, způsobů zavodňování, řady technologií a pracovního nářadí z asijské oblasti. Sem spadají kulturní prvky, které lze označit jako mediteránní: používání mezka a osla jako hlavních tažných zvířat, nošení nádob a zavazadel na hlavě, nářadí a technologie při sklizni a zpracování oliv a tlačení oleje, osobité prvky ve vinařství (*Frolec* 1979: 461 až 473), způsoby mlácení obilí pomocí dobytka aj. Milovan Gavazzi považuje za mediterránní kulturní projev také dalmatské „diple" (dudy), hudební nástroj, jehož analogie známe nejen z vnitrozemí Balkánského poloostrova, ale také ze Sardinie a severního pobřeží Afriky (*Gavazzi* 1930). Takový charakter mají rovněž zvláštní kamenné stavby kopulovitého tvaru, rozšířené po celém jugoslávském pobřeží Jadranu, a také v Itálii, Španělsku, Švýcarsku aj. Z kontaktu dinarského pohoří s Alpami vzešlo rozšíření některých kulturních prvků alpského původu (například v lidové architektuře Bosny a severozápadního Charvátska, v tradičním oděvu charvátských pastýřů, v lidových obyčejích). Pastýřskými kulturami se Balkán úzce propojil s karpatským pohořím. Zprostředkující úlohu mezi oběma regiony hrálo Podunají, příznačně označované jako „kontaktová zóna setkání národů", umožňující pronikání kulturních vlivů panonských na Balkánský poloostrov a „balkanismů" do středoevropských zemí.

Naznačenými cestami pronikaly na Balkán z jihu a východu kulturní vlivy orientální, ze západu a jihozápadu (od Jaderského moře) prvky západoevropské kultury; jejich nejvýraznějším projevem je na poloostrově katolické náboženství a latinská abeceda (*Cvijić* 1924: 33). Kulturní ovlivňování středoevropské, uplatňující se zejména od konce 18. století, směřovalo na poloostrov především z dunajské a alpské oblasti (*Cvijić* 1922: 150—151). Evropský význam v tomto kulturním prostoru připadl městům Vídni a Budapešti.

Geografický ráz Evropy a jejích částí značně ovlivnil charakter lidových kultur. Evidentní je to zvláště v hmotné kultuře. Uveďme alespoň příklad. Již od neolitu vzniklo na území Evropy několik pásem, vzájemně se odlišujících užitím stavebního materiálu. Okrajová území jižní, západní a severní Evropy vytvářela zónu kamenných staveb, v jihovýchodní Evropě bylo rozšířeno hliněné stavitelství a na ostatních územích převládalo dřevo (*Schlette* 1958: 146—147). Mezi těmito hlavními zónami existovala smíšená pásma. Dřevo převládalo v krajích s listnatými a jehličnatými lesy, hlína na travnatých stepních územích, kámen v mediterránních a atlantických oblastech. Na geologickém složení půdy byl závislý výskyt podzemních forem obydlí, jak je patrno například z podunajského pásma zemnic. V tomto smyslu český architekt Karel Honzík napsal: „Proto máme vždy dojem, jako by sama příroda tvořila venkovský dům, jako by kamenné dalmatské domy rostly z vápencového masivu Velebitu nebo jako by došková střechy našeho venkova rostly z obilných polí" (*Honzík* 1976: 328). Už ve středověku se v Evropě vyhranily tři základní zóny se specifickými druhy otopného zařízení: pro východní Evropu se stala typickou formou topeniště pec, v západní, jihozápadní a jihovýchodní Evropě převládlo otevřené ohniště a krb, v severoevropském a středoevropském území došlo k spojení ohniště a pece v jeden celek (*Schepers* 1954: 361—362; *Meier-Oberist* 1956: 76; *Moszyński* 1967: 529—539). Tato závislost na přírodních podmínkách je zvláště markantní v zemědělství. Není například pochyby o tom, že rozšíření oradla zvaného socha na severoruském území souvisí s výskytem písčitých půd. Tak bychom mohli příklady rozmnožovat.

Značná závislost kulturních jevů je také na hospodářských poměrech. Jde o všeobecně známou skutečnost, kterou není třeba rozvádět. Zasahuje dokonce i do sféry duchovní. V krajích osídlených Slovany vystupuje jako mocný ochránce dobytka svatý Jiří. Zatímco u jižních Slovanů

jsou to především ovce, k nimž se váží obřadní úkony ve svátek tohoto světce, u východních Slovanů a části západních Slovanů stojí v popředí hovězí dobytek. V panonských a alpských krajích se svatý Jiří považuje také za patrona koní. Jde tu o zřejmou souvislost s charakterem chovu dobytka na jednotlivých územích a jeho kulturním významem.

Antické kulturní tradice

Antická kultura se stala základem kultury celé Evropy. Od 2. století po Kristu rolnictvo zemí ležících mimo hranice římského impéria, například Irsko, západní Skandinávie, německé Porýní a některé kraje jihovýchodní Evropy začaly široce přijímat římské vlivy. Objevilo se tu Římany propagované rolnické nářadí, nové druhy pěstovaných rostlin i chovu dobytka, některé nářadí a techniky řemeslnické (*Wróblewski* 1964: 71). Do střední Evropy postupovaly řecko-římské vlivy nejen ze západu, ale také prastarou cestou od jihovýchodu.

Antické tradice vystupují zřetelně například v evropské vinohradnické kultuře. Rozhodující úlohu tu měli Římané. Doposud málo je znám konkrétní přínos Keltů, Ilyrů a Tráků do rozvoje vinohradnictví v Evropě. S antickou kulturní vrstvou souvisí cyklus vinohradnických prací a základní postupy, které jsou s nimi spojeny, rozšíření některých odrůd vinné révy, základní typy vinařských nástrojů a nářadí. V antických tradicích patrně také pramení některé jevy vinařského obyčejového práva a lidových věrských představ.

Na antickém základě se v Evropě formovaly kulturní zóny. Ve vinohradnické kultuře můžeme vydělit tři: západoevropskou, středoevropskou a balkánskou. Tyto zóny vedle společných znaků, vycházejících z antického podloží, vykazují některé zvláštní prvky v odrůdách vinné révy, vinohradnickém nářadí, vinařské technologii a v duchovní kultuře vinařů. Od západoevropské a středoevropské zóny, které mají hodně společných rysů, odlišuje se v řadě osobitých projevů vinohradnictví balkánské. Mezi ně patří udržování archaických forem vedení révy, rozšíření červených odrůd vína, speciální technologie zpracování a konzervace vína, absence vinařských lisů a zvláštních staveb v centrálních regionech Balkánského poloostrova. Balkánské vinohradnictví projevuje řadu souvislostí s vinařstvím na Předním Východě. Mezi uvedenými zónami evropské vinohradnické kultury existovaly po staletí neustálé styky a docházelo k vzájemnému ovlivňování. Působení západoevropského vinohradnictví na vinohradnickou kulturu střední Evropy je nejzřetelnější v rozšíření některých odrůd vína, a zejména v kultu vinařských patronů, který se dostával na středoevropská území vlivem intenzívního tlaku katolické církve. V jiné podobě se promítlo náboženské vyznání obyvatel ve vinohradnické kultuře balkánských zemí. Islám orientoval pěstování vinné révy na konzumaci a na výrobu moštů, křesťanská vyznání podporovala produkci vína. Vliv speciálních projevů balkánského vinohradnictví (včetně vinohradnictví rumunského) zasáhl do střední Evropy především na území Maďarska a Burgenlandu. V některých projevech vinohradnické kultury, zejména ve způsobech skladování vína a jeho transportu, se jeví jako základní zonální předěl geografické rozdělení Evropy na část jižní a severní. Středoevropská vinohradnická oblast zahrnuje vinařské regiony v Dolním Rakousku, Burgenlandu, na Slovensku, v Maďarsku, na Moravě, v Čechách a v Německu. V některých znacích (lisy, vinohradnické stavby a nádoby) se k ní pojí západní Rumunsko a Moldávie. Středoevropské kulturní společenství se projevuje v hmotné kultuře, v právních předpisech a zvyklostech, ve vinařských obyčejích a slavnostech, v duchovní kultuře vinařů (*Frolec* 1985: 13—52).

Kulturní model vytvořený a rozvíjený Římany v dnešní Itálii byl jimi přenesen a adoptován v římských provinciích v západní i střední Evropě. Římané pojali do tohoto modelu všechny výdobytky tehdejšího civilizovaného světa, zejména Řecka, ale také Blízkého a Dálného východu. Lidové kultury středoevropského regionu kontinuují od středověku tento model ve všech strukturálních vztazích (*Wróblewski* 1964: 73—78). Antika zachovala Evropě velké kulturní dědictví. Filozof Jan Pa-

točka ve svých úvahách o „svérázu evropské kultury" obrací pozornost k duchovnímu horizontu ve vztahu k antickému dědictví. Hovoří o „starosti o duši", která se přetváří skrze dvě velké dějinné katastrofy: pád řecké „polis" a římské říše. Antické dědictví napomáhalo, aby se obě katastrofy proměnily z ryze negativních rysů v pokusy o překonání toho, co sklerotizovalo a bylo života schopno v aktuálních historických podmínkách, a v přizpůsobení a zároveň generalizaci evropského dědictví. „Starost o duši" — říká Patočka — „je tedy tím, co vytvořilo Evropu" (*Patočka* 1990: 92—93). A tím se už nastoluje další závažná otázka.

Mentalita historických epoch a lidová kultura

Člověk i kulturní hodnoty, které vytváří, se v historickém čase mění. Evropan (jako příslušník určitého etnického společenství) 14. a 15. století měl jinou mentalitu než Evropan 16. a 17. století či 18., 19. a 20. století. V souvislosti s tím se měnil i jeho kulturní horizont. V středoevropských poměrech to nebyl jen pokrok ve výrobě, objevy, vynálezy, civilizační procesy ve způsobu života. Především to bylo duchovní klima doby. Ve středověku se kulturní život odvíjí v duchu křesťanského učení zasahujícího do každodenního života společnosti. Ke kultuře všedního a svátečního dne patří pravidelná návštěva kostela, bohoslužeb, kázání, církevní slavnosti, procesí, poutí. Na způsob života lidí středověku je proto nutno nazírat přes tento hodnotový systém. Ruský vědec A. J. Gurevič v knize *Kategorie středověké kultury* v tomto smyslu píše: „Ignorujeme-li hodnotový systém, který je základem světového názoru středověkých lidí, nemůžeme pochopit ani jejich kulturu. Nejrozšířenějším a nejpopulárnějším žánrem jsou v té době legendy (životy světců), nejtypičtější ukázkou architektury chrámy, v malířství převládají obrazy světců, v sochařství biblické postavy. Středověcí mistři, literáti i výtvarníci pohrdají zřetelnými konturami pozemského světa, který je obklopuje . . ." (*Gurevič* 1978: 10; *Gurevič* 1981.) Staré pohanské představy se dostávají do kontaktu s křesťanskou duchovní kulturou. V českých zemích o tom vydává přesvědčivé svědectví učený benediktinský mnich Jan z Holešova. Jeho traktát o Štědrém večeru zaznamenává vánoční obyčeje z doby císaře římského a krále českého Karla IV. Je to jedinečná památka evropského významu, která je spolehlivým pramenem k poznání duchovní kultury středověku i kontinuity obyčejové tradice mezi středověkem a novověkem (*Frolec* 1988: 48—54). V středoevropském prostoru se ve středověku ve všech zemích šíří a nabývá obliby mariánský kult a slavnosti Božího těla. Vedle křesťanské kultury žije intenzívně lidová smíchová kultura, která tlumočí docela jiný, výrazně neoficiální aspekt světa, člověka a lidských vztahů. Jde o jakousi současnou existenci dvou světů. Bez zřetele k ní nelze pochopit kulturní povědomí středověku, ani kulturu renesance. Ignorovat nebo nedocenit smějící se středověk, svátky bláznů, hlupáků (festa Stultorum, Fallorum, Fatuorum, fêtes de fons) znamená zkreslit obraz tehdejšího vývoje evropské kultury (*Bachtin* 1975: 8; *Frolec* 1984: 9—17). Stopy tohoto středověkého smíchu nalezneme v tradici masopustních karnevalů, v královských svatodušních obřadních průvodech aj. (*Frolec* 1990: 66—74; *Frolec* a kol. 1990). Období vrcholného středověku 13. až 15. století je důležitým mezníkem ve vývoji středoevropské lidové kultury. Dalo základ tradičním formám lidové kultury předindustriálního období, jak je známe z recentních dokladů posledních století. Ekonomické změny, označované jako středověká technická revoluce, projevily se v středoevropských zemích ve způsobu hospodaření v lánovém systému, v zavádění dokonalejších pluhů, v organizaci rolnického dvora, v celkovém vzhledu zemědělských osad. V tomto období také krystalizovala půdorysná skladba vesnického domu na území českých zemí, Slovenska, Maďarska, Rakouska a jinde. Vedle oficiální šlechtické kultury se hlásí o slovo kultura měšťanská, vedle lidové rolnické kultury vzniká osobitá kultura městského lidu — drobných řemeslníků, obchodníků, městské chudiny. Lidovou kulturu středověku známe bohužel jen málo. Už proto,

že feudalismus, jak se vyjádřil J. le Goff — „je svět gest, ne psaného slova". O vlastních projevech lidových vrstev středověké společnosti dobová literatura mlčí. Mnohé je nenávratně ztraceno. Evropské etnologii se nabízí úkol spolu s historiky pátrat po mentalitě lidí doby gotické, renesanční i barokní, hledat duchovní dispozice období, která udávala svůj zvláštní ráz člověku, měla vliv na jeho snažení, myšlení a konání. Vždyť i zbožnost každé doby byla jiná, stejně jako se měnily náboženské představy: Bůh doby gotické je blízko člověku, i tomu prostému, Bůh renesance je skvělý monarcha, k němuž vede daleká cesta přes řetězy dvořanů, svatých, andělů (*Pekař* 1990: 392, 408). V tomto smyslu bude asi možné hovořit nejen o gotickém, renesančním a barokním umění, ale také o lidové kultuře historických epoch. Kontinuitu některých projevů lidové kultury lze předpokládat od gotiky až do romantismu. Zdá se, že v obou duchovních epochách se mentalita člověka spojovala právě v duchovním obzoru, v úsilí po svobodě, které se v různé podobě v evropském romantismu promítlo do rousseauovského „c'est la peuple de la campagne, qui fait la nation" („je to venkovský lid, který tvoří národ") a v konkrétní podobě do různorodosti národních hnutí 19. století. Lidová kultura historických epoch má tedy ve střední Evropě svůj vlastní smysl, svou filozofii.

Ve srovnání se situací ve střední Evropě lze vystopovat některé zvláštnosti filozofie dějin lidové kultury na Balkáně. Celkový charakter kultury balkánských národů ovlivňovala byzantská kultura, která se od středověku napájela z pramenů východních kultur a stala se, řečeno slovy Jovana Cvijiće, balkánskou kulturou par exellence, balkanismem (*Cvijić* 1924: 22). Jestliže byzantské vlivy jsou zcela zřejmé v oficiální kultuře a umění, jejich konkrétní projev v lidové kultuře, kromě náboženství, některých prvků lidového kroje a výtvarného umění, je dnes těžko identifikovatelný. Je však zřejmé, že už před vpádem osmanských Turků do balkánských zemí se byzantským prostřednictvím šířily na poloostrově kulturní vlivy turecko-orientální, patrné dodnes ve folklóru i v mentalitě balkánských národů. Osmanské ovládnutí Balkánu vyvolalo různorodé změny politické, etnické, sociálně ekonomické struktury jihovýchodní Evropy. Silně zasáhlo také do kulturního vývoje balkánských zemí. Po staletí trvající otomanská nadvláda nad balkánskými národy a euroasijská poloha poloostrova ovlivnily společenský a kulturní vývoj natolik, že od 15. století do století 19. měl Balkánský poloostrov více asijský než evropský vzhled. Výrazné kulturní proměny a nové podněty přineslo osvobození balkánských národů z osmanské nadvlády. Lidová kultura se v některých oblastech mnohdy přetavila natolik, že dnes už těžko rekonstruujeme její předchozí stav. Tak je tomu například s vesnickým domem a s lidovým krojem některých regionů Bulharska, jejichž dnešní charakter a podoba byly udány v době bulharského obrození druhé poloviny 18. a v 19. století. Prostředkem kulturního ovlivňování se na Balkáně stalo také náboženství. Pravoslaví sloužilo v některých částech poloostrova k šíření řeckých vlivů, islám prosazoval kulturní projevy turecko-orientální, katolicismus zprostředkovával středoevropské a západoevropské kulturní prvky. Duch křesťanství východního se odlišoval od křesťanství západního. Křesťanství východní mělo sklon k mystice, křesťanství západní je univerzálnější. Obojí lze chápat jako projev odlišností v mentalitě a životním stylu. V tomto procesu nabývá na kulturním významu vztah Východ—Západ.

Příklad východoevropské a západoevropské kulturní dimenze: mikulášský kult

Mikulášský kult získal nadnárodní postavení. Přijala jej řecká i latinská církev, všechny národy Evropy. Je spojen s biskupem z Myry v Malé Asii, kde se narodil po roce 300 po Kristu. Jeho životní osudy a legendy vyvolaly během několika málo století proslulost svatého Mikuláše natolik, že se stal jedním z nejznámějších světců východní církve. Po převezení jeho ostatků do Bari v jižní Itálii roku 1087 proniká rychle mikulášský kult do západní Evropy. Značně k tomu přispěly cesty do Svaté

země od konce 11. století, při nichž procházeli poutníci Itálií a byzantskou říší, hlavními středisky kultu svatého Mikuláše na Západě a na Východě. Patrně největší zásluhu na oblibě světce měli Normani, kteří v jižní Itálii poznali svatého Mikuláše jako patrona námořníků a přenesli jeho uctívání do severoevropských přímořských oblastí. Významným ohniskem šíření kultu v západní Evropě byla severní Francie, duchovní centrum severní poloviny středověké západní Evropy. Z jihoitalského města Bari postupoval mikulášský kult alpskými průsmyky, Pyrenejemi i Karpatami, velkými vodními a obchodními cestami se šířil po celém kontinentu. Hranice kultu probíhají od břehů jižní Evropy po baltické pobřeží. Přijali jej také Slované (*Meisen* 1931). Pod ruským vlivem, šířeným za výrazné podpory pravoslavné církve prostřednictvím klášterů, se kult svatého Mikuláše dostal do duchovní kultury ugrofinských národů. Vytvořil tu zvláštní symbiózu s domácími pohanskými božstvy a duchy. Někdy se křesťanský světec stává dokonce pohanským bohem, jemuž obětují zvířata a na jehož počest pořádají obětní hostiny. (V ugrofinských jazycích se Mikuláš nazývá Mikola-torem, Mikola-jume, tzn. Mikuláš-bůh.) Některé ugrofinské národy, například Čeremisi, připisovali svatým ruské církve větší moc než svým vlastním božstvům a duchům. Studium těchto vztahů rozšiřuje rámec badatelského pole evropské etnologie.

Kulturní výměna

Kulturní výměna probíhala v Evropě nejrůznějším způsobem a mnoha směry. Ze středoevropského a jihovýchodoevropského prostoru bychom mohli uvést četné příklady už z období počátečních kontaktů mezi jednotlivými národy. V maďarské rolnické a stavební terminologii nalezneme četné slavismy (*borona, boronafal, boronaház, vályog* aj.) (*Novak* 1962: 47). Ve slovanské terminologii, například krojové, ve folklóru jsou zase četné hungarismy. V moravské a slovenské vinařské terminologii nacházíme germanismy: *frýd* (z něm. Einfriedung), *rúna* (Rain), *greft* (z něm. graben), *presúz* (Presshaus), *pres* (Presse), *hinšt* (Hengst), *vincúr* (Winzer), *perkrecht* (Bergrecht), *perknos* (Berggenosse) aj. Na úzké vztahy k Rakousku ukazují místní názvy vinných hor; například názvy vinic v okolí Břeclavi na jižní Moravě mají analogie v sousedních dolnorakouských vinařských obcích. Mnohé podobnosti nacházíme rovněž ve viničných řádech na Moravě a v Dolním Rakousku. S dolnorakouským falkenštejnským právem z roku 1309 mají nejvíce společných prvků viničné řády mikulovské oblasti, které jsou psány německy a v mnohém se liší od ostatních moravských viničných řádů. Dolnorakouské městečko Falkenstein bylo sídlem nejvyššího soudu pro viničné spory. Sem se odvolávala i vzdálenější moravská místa (Uherský Brod, Bzenec aj.). Němečtí kolonisté přinesli na Moravu, a také do Maďarska, některé odrůdy vinné révy a pracovní nářadí. V českém vinařství nalezneme i stopy francouzských vlivů (*Frolec* 1970: 257—274). Při šíření středověké obyčejové vrstvy v Polsku hrály zprostředkující úlohu české země. Časově můžeme působení těchto vlivů zařadit do období, které započalo velkou politickou, hospodářskou a kulturní expanzí českého živlu v Polsku. Některé z těchto projevů, jako dívčí hra *Na Dunaj*, byly polským prostřednictvím přeneseny i do oblasti ukrajinské. Přes polské území zase přecházely na Moravu některé kulturní jevy spjaté s ukrajinskou oblastí. Dokladem toho je například ukrajinská píseň o kozákovi a jeho milé, která z Ukrajiny se dostala do Polska a odtud ve zkomolené podobě přešla na východní Moravu. Prostředníkem jejího přenášení byli polští koledníci, chodící s betlémem. Bohatý výraz nalezly česko-slovensko-polské kulturní vztahy a kontakty ve folklórní zbojnické tematice. Slovenský legendární zbojník Juraj Jánošík se stal lidovým hrdinou také na Moravě, ve Slezsku a v Polsku. Zbojnické náměty se objevují též v četných lidových baladách, které žily v tradici polské, slovenské i moravské. Podobné příklady kulturního ovlivňování a výměny bychom mohli uvést také z Balkánu. Vedle kolonizačních vln, s nimiž je spojen vznik četných jazykových ostrovů ve východní části střední Evropy a v jihovýchodní Evropě (tato problematika

by zasloužila zvláštního výkladu), docházelo k četným vnitřním migracím. Zvláště silné byly na Balkánském poloostrově, kde se od 14. století přemístilo téměř všechno obyvatelstvo v prostoru od Velešské Klisury na Vardaru až po pohoří Zagrebačka Gora (*Cvijić* 1922: 160). V době migrací v srbské části Podunají došlo k zániku zemnicových obydlí a jejich nahrazení roubenými stavbami a domy se stěnami vyplétanými proutím, přičemž oba druhy stavebního materiálu se často vyskytovaly v jedné obci nebo oblasti vedle sebe. To zřejmě souvisí s migračními pohyby obyvatelstva, jehož jedna část pocházela z území, kde byly rozšířeny stavby roubené (Šumadija, Stari Vlah, Bosna, Hercegovina), a druhá z oblastí, pro něž byly typické domy s vyplétanými stěnami (západní Bulharsko, Kosovo, Metochija, Makedonie) (*Frolec* 1970a: 74).

Výměnu kulturních hodnot mezi evropskými zeměmi a národy zprostředkovávaly rovněž pracovní a obchodní migrace. Cesty moravských sezónních dělníků směřovaly do Dolního Rakouska, na jižní Slovensko, do Maďarska. Do těchto krajů se vydávali také dělníci ze Slovenska, kteří nalézali práci i v českých zemích a v Polsku. Z mnoha maďarských a slovenských obcí staré Gemerské stolice chodili sezónní dělníci na zemědělské práce, formani a obchodníci s kovovými, hliněnými, dřevěnými výrobky na Velkou nížinu maďarskou (Alföld). Maďarští dřevorubci z jižního Gemeru na přelomu století pracovali v severovýchodních Karpatech (*Paládi—Kovács* 1988: 228—229). Pracovní migrace a obchodní cesty probíhaly v rámci celé rakousko-uherské monarchie a vedly také do vzdálených oblastí Evropy a do zámoří. K výměně zboží docházelo v tržních centrech a v široké míře také formou podomního obchodu. Z Uher přiháněli obchodníci na Moravu vepřový dobytek, slovenští hospodáři v oblasti severovýchodního Slovenska nakupovali vepře v Polsku. Výměnu zboží zprostředkovávali též povozníci. Z Moravy vedly jejich cesty do tehdejšího Pruského Slezska i do severních polských krajů. Předmětem obchodu byl jedlý olej, sušené ovoce, destiláty. Cestou nakupovali různé zboží, hlavně hrnčířské výrobky, cukr a sůl. Obchod probíhal i vodní dopravou na hraničních řekách. Po Popradu a Dunajci se do Polska na vorech plavilo dřevo, železo, antimon, klejt, léčivé rostliny, sušené ovoce, ovčí sýr, medovina, uherská vína, minerální vody a další zboží. Sortiment zboží, které se vyváželo a dováželo, byl ve všech středoevropských a jihovýchodoevropských zemích značně široký a podstatně ovlivňoval zejména hmotnou kulturu venkovských a městských obyvatel. Důležité kulturní funkce mezi Vídní a dalšími středoevropskými a balkánskými městy plnilo lodní spojení po Dunaji. Migrace obyvatel za prací a obchodem byla významným modifikátorem vývoje lidové kultury. Ovlivňovala také duchovní horizont a celkový rozhled lidí. V zemích Rakousko-Uherska byla známa také instituce výměny dětí, zejména na jazykových rozhraních a na územích smíšených etnik. Rodiny různých národností si mezi sebou vyměňovaly děti stejného věku na určité období, aby se naučily cizímu jazyku, jehož znalost byla nezbytná zvláště z hospodářských důvodů. Taková výměna byla zaužívána například mezi Moravou a Dolním Rakouskem, mezi Slovenskem a Maďarskem, mezi Maďarskem a Rumunskem, v Burgenlandu. Tyto styky se udržovaly v rodinách po celé generace a vedly k vzájemnému dobrému spolunažívání.

Unifikační tendence v lidové kultuře střední Evropy

V době, kdy na Balkáně v důsledku osmanské nadvlády se udržovaly staré formy společenské organizace a primitivní kulturní jevy, které ve středověku začaly zanikat nebo se jejich význam zeslaboval, avšak těžké podmínky hospodářské i společenské vedly k jejich obnově, střední a západní Evropa vstupovala do období osvícenství, které odpovídalo jejímu postavení ve světě (*Patočka* 1990: 95). Podunajská část Evropy prožívá reformy osvíceného absolutismu vedoucího k zrušení nevolnictví, k změnám v právním myšlení, ve vzdělanosti. V období vlády Marie Terezie a Josefa II. přestává být škola doménou církve a stává se součástí organizace a moci státu. Státní a vrchnos-

ıkr a sůl. Obchod
avou na hraničních
Dunajci se do Pol-
dřevo, železo, anti-
liny, sušené ovoce,
rská vína, minerální
timent zboží, které
, byl ve všech stře-
hodoevropských ze-
odstatně ovlivňoval
uru venkovských a
Důležité kulturní
alšími středoevrop-
městy plnilo lodní
igrace obyvatel za
a významným mo-
vé kultury. Ovliv-
horizont a celkový
Rakousko-Uherska
tuce výměny dětí,
ı rozhraních a na
k. Rodiny různých
ebou vyměňovaly
určité období, aby
/ku, jehož znalost
z hospodářských
na byla zaužívána
ou a Dolním Ra-
em a Maďarskem,
munskem, v Bur-
e udržovaly v ro-
a vedly k vzájem-
žívání.

v lidové kultuře

ně v důsledku os-
ovaly staré formy
ı primitivní kul-
lověku začaly za-
/znam zeslaboval,
ospodářské i spo-
obnově, střední
ovala do období
/ídalo jejímu po-
a 1990: 95). Po-
prožívá reformy
ı vedoucího k zru-
ěnám v právním
V období vlády
II. přestává být
stává se součástí
Státní a vrchnos-

tenské instituce svými nařízeními výrazně zasahují do vývoje venkovských sídel a stavební kultury, slavení svátků, udržování obyčejové tradice a obřadní kultury, do náboženského života a vůbec do mnoha složek každodenního života obyvatel monarchie. Tato opatření, mnohdy porušovaná a nedodržovaná, vedla k unifikaci projevů v lidové kultuře středoevropských zemí, která v procesu modernizace v pozdějších obdobích spěla až k urbanizaci. Ale to už je další kapitola kulturní situace moderní střední a jihovýchodní Evropy.

Epilog

Evropa hledá svou identitu. Tomuto hledání se nevyhne ani evropská etnologie, má-li, řečeno slovy Clauda Lévi-Strausse, inspirovat nový humanismus.

Poznámka: Příspěvek byl ve zkrácené formě přednesen v dubnu 1991 na Vídeňské univerzitě.

Literatura

BACHTIN, M. M. 1975: François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance. Praha.
BURSZTA, J. 1985: Chłopskie źródla kultury. Warszawa.
CVIJIĆ, J. 1922: Balkánsko Poluostrvo, 1. Zagreb.
CVIJIĆ, J. 1924: Balkanské otázky. Praha.
DOBROCZYŃSKI, M.—STEFANOWICZ, J. 1979: Tożsamość Europy. Warszawa.
Etnogenezis i kulturno nasledstvo na bălgarskija narod. Sofia 1971.
Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990.
FEHÉR, G. 1957: Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. Acta archaeologica, 8 (Budapest).
FROLEC, V. 1970: Das Rebmesser in den tschechischen Ländern und seine europäischen Parallelen. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde, 20.
FROLEC, V. 1970a: Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají. Praha.
FROLEC, V. 1974: Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku. Brno.
FROLEC, V. 1978: Česko-slovensko-polské vztahy a styky v lidové kultuře. In: Československo-Polsko. Stáročia susedstva a priateľstva. Krakov—Varšava—Bratislava—Praha.
FROLEC, V. 1979: La continuité culturelle et la tradition dans l' évolution des instruments de vigneronne. In: Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le IVe congrès de l' association internationale d'etudes du sud-est européen. Praha.
FROLEC, V. 1984: Prostá krása. Deset kapitol o lidové kultuře v Čechách a na Moravě. Praha.
FROLEC, V. 1985: Die Weinbaukultur in Mähren in Kontext der europäischen Entwicklung. Ethnologia slavica, 17.
FROLEC, V. 1988: Vánoce v české kultuře. Praha.
FROLEC, V. 1990: The Ride of Kings and Playing at King: Ritual — Play — Festival. International Folklore Rewiew, 7 (London).
FROLEC, V. a kol. 1990: Jízda králů. Praha.
GAVAZZI, M. 1930: Kulturna analiza etnografije Hrvata. Narodna starina. Zagreb.
GUREVIČ, A. J. 1978: Kategorie středověké kultury. Praha.
GUREVIČ, A. J. 1981: Problemy srednovekovoj narodnoj kultury. Moskva.
HAVLÍK, L. 1957: K otázce národnosti na území Velké Moravy. Historický časopis, 5 (Bratislava).
HAVLÍK, L. 1963: Staří Slované v rakouském Podunají v době od 6. do 12. století. Praha.
HAVLÍK, L. 1966: Gens Maravorum. In: Strážnice 1946—1965. Red. V. Frolec—D. Holý—J. Tomeš. Brno.
HONZÍK, K. 1976: Tvorba životního slohu. Praha.
CHROPOVSKÝ, B. 1962: Slovanské osídlenie na Slovensku a jeho problémy. Historický časopis, 10 (Bratislava).
Karpato-dunavskije zemli v srednije veka. Kišinev 1975.
KŁOSKOWSKA, A. 1981: Socjologia kultury. Warszawa.
KORČÁK, J. 1938: Geopolitické základy Československa. Praha.
Les peuples de l' Europe du sud-est et leur role dans l' histoire (XVe — XXe sc.). Sofia 1966.
MACŮREK, J. 1934: Dějiny Maďarů a uherského státu. Praha.
MACŮREK, J. 1958: Valaši v západních Karpatech v 15.—18. století. Ostrava.
MEIER-OBERIST, E. 1956: Kulturgeschichte des Wohnens im abendländischen Raum. Hamburg.
MEISEN, K. 1931: Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande. Düsseldorf.
MOSZYŃSKI, K. 1967: Kultura ludowa Słowian, 1. Warszawa.
Novak, V. 1962: Etnološki stiki Madžarov s Slovenci in Hrvati. Etnološki Pregled, 4.
OLIVA, P. 1959: Pannonie a počátky krize římského impéria. Praha.
PALÁDI—KOVÁCS, A. 1988: Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Debrecen.
PATOČKA, J. 1990: Kacířské eseje o filozofii dějin. Praha.
PEKAŘ, J. 1990: O smyslu českých dějin. Praha.
POULÍK, J. 1948: Staroslovanská Morava. Praha.
RATKOŠ, P. 1958: Veľkomoravské obdobie v slovenských dejinách. Historický časopis, 6 (Bratislava).
SCHEPERS, J. 1954: Ofen und Kamin. In:

KALENDÁRNE OBYČAJE 190
Viera Feglová

RODINNÉ OBYČAJE 215
Viera Feglová
Kornélia Jakubíková

ĽUDOVÉ DIVADLO 237
Daniel Luther

ĽUDOVÉ UMENIE 259
Olga Danglová

ĽUDOVÁ PROZA 282
Gabriela Kiliánová

ĽUDOVÁ PIESEŇ 301
Eva Krekovičová

ĽUDOVÝ TANEC 323
Stanislav Dúžek

ĽUDOVÁ HUDBA 340
Oskár Elschek

Predmetový register 359

Územný register 377

ÚVOD
(Zásadné kontexty vývinu ľudovej kultúry Slovenska)

Rastislava Stoličná

V posledných rokoch sa intenzívne hovorí o budovaní „novej" Európy. V týchto úvahách rezonujú myšlienky o spoločných koreňoch, tradíciách, dejinách a civilizácii. Niet pochýb o tom, že aj ľudová kultúra jednotlivých národov je integrálnou súčasťou tejto európskej identity a všeobecne ju možno považovať za jeden zo základov európskej kultúry. Naznačujú to i veľké etnologické práce posledných období, ako je Etnografický atlas Slovenska (Bratislava, Veda, 1990) a Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska (Bratislava, Veda, 1995).

Interpretáciou výsledkov najnovších etnologických výskumov z pohľadu širších európskych kultúrnych dejín sa zaoberal tím autorov v rámci vedeckého grantu: Tradičná ľudová kultúra v interetnických súvislostiach (príspevok k európskej kultúrnej regionalistike). Od počiatku jeho riešenia sa uvažovalo o vypracovaní novej syntetizujúcej práce o ľudovej kultúre Slovenska ako súčasti kultúrnych dejín Európy.

Výsledky etnológov, folkloristov a hudobných vedcov, ktorí spracovali túto publikáciu, poukazujú na to, že impulzy vzniku, stability a rozpadu tradícií sú podmieňované mnohorakými faktormi a kontextmi, ktoré väčšinou presahujú rámec ľudovej kultúry a majú širšie súvislosti. Je evidentné, že kultúrne tradície, ktoré tu počas stáročí vznikali, boli podobne, ako v celom priestore strednej Európy, silne určované pluralitou. Kultúrna pamäť ľudí bola na Slovensku utváraná znásobenou etnickou, jazykovou a kultúrnou realitou, ktorá sa odzrkadlila aj v neobyčajnej pestrosti foriem, typov a variantov prejavov ľudovej kultúry.

Slovensko patrí do dvoch veľkých európskych geografických oblastí. Nížinná oblasť súvisí s panónsko-potiskou zónou, ktorá patrí k najstarším kultúrnym oblastiam Európy, osídlených od paleolitu. Priaznivé pôdne a klimatické podmienky tu boli určujúce pre ustálenie mnohých javov tradičnej kultúry. Evidentné je to najmä v spôsoboch hospodárstva a v artefaktoch materiálnej kultúry.

Väčšina územia Slovenska má horský a podhorský charakter a súvisí s karpatskou geografickou zónou. Nižšia výnosnosť poľnohospodárstva horských oblastí stimulovala ľudí k hľadaniu ďalších zdrojov obživy. Najmä prírodné bohatstvo tu predurčilo vznik drevárstva, baníctva, domáckej výroby, pastierstva a pod. Geografické podmienky ovplyvnili aj výber používaných materiálov v ľudovom odeve a v architektúre.[1]

Je samozrejmé, že počas stáročí sa priama závislosť ľudovej kultúry a prírodného prostredia neustále oslabovala, je však preukazná ešte v súčasnosti. Pokladá sa preto za jeden z primárnych faktorov, ktoré ovplyvnili charakter pôvodnej roľníckej kultúry, vychádzajúcej z agrárneho myslenia, ktorého podstatou bolo rešpektovanie prírodného poriadku a periód života človeka. Duchovný rozmer tejto kultúry sa výrazne prejavil najmä v kalendárnych a rodinných obyčajových cykloch a ovplyvňoval tradičný spôsob života človeka nielen na Slovensku, ale aj u väčšiny európskych národov.[2]

K závažným faktorom, ktoré podmienili vznik etnickej i kultúrnej plurality Slovenska, patria osídľovacie procesy jeho územia. Archeologické pramene i historické správy dokladajú v karpatskej kotline vetvu

západných Slovanov od 5. storočia n.l. a to najmä v nížinných oblastiach Slovenska s hlavným zamestnaním zameraným na pestovanie plodín a chov zvierat. Pomerne vyspelá forma poľnohospodárstva a remesiel, podmienila postupne vytváranie kultúrnych a výrobných centier. Tento proces bol dovŕšený v 9. storočí vznikom prvého štátneho útvaru Slovanov v strednej Európe, Veľkomoravskou ríšou, ktorej centrá ležali na južnej Morave a na juhozápadnom Slovensku. Archeologické nálezy svedčia o kontakte s kultúrnym prostredím západnej Európy, Byzancie, o antických tradíciách, aj orientálnych vplyvoch. Pre kultúrny vývin Slovenska mal osobitný význam najmä úzky kontakt s byzantskou kultúrou, prostredníctvom ktorej boli položené základy jazykovej a kultúrnej spojitosti Slovenska s ostatnými Slovanmi. Slovanská kultúra sa pokladá za najstaršiu vrstvu slovenskej národnej kultúry a jej mnohé artefakty prežívali najdlhšie práve v ľudovej kultúre.[3]

Slovanské obyvateľstvo sa po prvýkrát dostalo do kontaktu s výrazne odlišným etnikom, starými Maďarmi, na konci 9. storočia. Príchod Maďarov nebol taký podstatný z hľadiska kultúry týchto území, ako bol dôležitý z politického hľadiska. Podrobené územie Slovenska bolo pridelené k novému štátnemu útvaru, k Uhorskému štátu. Pri výmene kultúrneho dedičstva týchto etník boli Maďari skôr receptormi, a to najmä v širokej oblasti stabilizovanej roľníckej kultúry, ktorú slovanské obyvateľstvo praktizovalo už pred ich príchodom. Od 10. storočia žije maďarské a slovenské etnikum na území južného Slovenska vedľa seba v kultúrnej symbióze.[4] Analýzy etnologických materiálov dokladajú, že znaky etnicity sú preukázateľné predovšetkým na ľudovom názvosloví a že ľudová kultúra v kontaktných oblastiach Slovenska a Maďarska je homogénna a sformovala sa predovšetkým vplyvom geografického prostredia a s ním súvisiacich hospodárskych a sociálnych foriem.

Vývin Slovenska na prelome prvého a druhého tisícročia rozhodne nebol rovnorodý. Úrodné južné oblasti sa vyvíjali rýchlejšie než prevažná časť hornatého stredného a severného Slovenska. Tieto kraje sa k Uhorskému štátu pričleňovali až neskoršou kolonizáciou. Uhorskí panovníci postupne darovali tieto územia do majetku cirkvi a svetských zemepánov, a tí na ne usadzovali prevažne domáce obyvateľstvo, s ktorým sem prenikali aj prvky roľníckej kultúry. Dopyt po poddanských pracovných silách narastal, až vyústil v polovici 12. storočia v povolávaní cudzích kolonistov. Príslušníci prvej vlny sa grupovali prevažne z nemeckých krajín. Prví nemeckí kolonisti sa najskôr usadzovali v najrozvinutejších poľnohospodárskych, obchodných a banských oblastiach v okolí Bratislavy, Trnavy a v Banskej Štiavnici. Začiatkom 13. storočia prichádzali ďalší Nemci, z ktorých časť sa usadila na Spiši. Tretia a najpočetnejšia vetva kolonistov z Nemecka sa usadila po tatárskom vpáde, v druhej polovici 13. storočia a začiatkom 14. storočia. Zásluhou nemeckých presídlencov sa u nás rozšírilo hlbinné dolovanie zlata, striebra a medi v Banskej Štiavnici, Kremnici, Gelnici, Starých Horách a ďalších strediskách. Z významných regionálnych centier sa na základe udeľovania výsad podľa nemeckého práva stali mestá, porovnateľné so stredovekými mestami Európy. (V roku 1238 Trnava, Banská Štiavnica, Krupina a Zvolen, 1248 Nitra, 1269 Kežmarok, 1271 spišské mestá, 1291 Bratislava, 1320 Bardejov atď.) Mestá na základe udelených výsad mali správnu a súdnu autonómiu a boli podriadené priamo panovníkovi.

V poslednej tretine 13. storočia na Spiši a v 14. storočí aj inde sa objavil nemecký fenomén na vidieku. Išlo o doosídľovanie redšie obývaných oblastí na zásadách nemeckého dedinského práva. Jeho všeobecnou zásadou bolo, že zemepán poveril jedného z nemeckých hostí doosídlením alebo založením novej dediny, za čo dostal dedičné richtárstvo - šoltýstvo, tzv. škultéciu. Všetko obyvateľstvo takýchto dedín dostalo dedičnú časť pôdy, s ktorou mohlo voľne disponovať. Oproti obyvateľom starších dedín, ktorí žili na zvykovom práve a nemali dispozičné právo na pôdu, to bol značný pokrok. Preto sa nemecké dedinské právo rýchlo šírilo do ostatných riedko obývaných oblastí stredného a severného Slovenska a na nemecké právo, umožňujúce väčšiu zainteresovanosť roľníkov na poľnohospodárskej produkcii, postupne prechádzali i mnohé pôvodné čisto slovenské dediny.

Už v 14. storočí sa na Slovensku vytvorili tri väčšie nemecké enklávy. V prvom rade to bola Bratislava a jej okolie s južnými časťami Malých Karpát, ďalej oblasť Nitry a Kremnice a tretiu oblasť tvoril stredný a dolný Spiš. Nemeckým ostrovom bola aj Banská Štiavnica a čiastočne aj Banská Bystrica. Nemecká

etnicita prevládala i vo všetkých významných mestách Slovenska. Mestá v 13.–14. storočí boli dvoj- i trojjazyčné, nemecko-slovenské, respektíve slovensko-nemecko-maďarské. Nemci na Slovensku svojou súdržnosťou a ekonomickou silou tvorili najbohatšiu časť obyvateľstva miest. V dedinskom prostredí, najmä mimo enkláv, sa nemecké obyvateľstvo rýchlejšie slovakizovalo. V období reformácie v 16. storočí našla na západnom Slovensku útočište aj nábožensky prenasledovaná sekta habánov, ktorá sa tam zaslúžila najmä o rozvoj výroby majoliky. Nemecká kolonizácia bola na Slovensku dovŕšená začiatkom 19. storočia.[5]

Obdobie najsilnejšieho prúdenia kultúrnych vplyvov zo západnej Európy bolo dôležitým medzníkom vo vývoji ľudovej kultúry v období stredoveku a dalo základ jej formám predindustriálneho obdobia. Ekonomické zmeny, označované ako stredoveká technická revolúcia, sa prejavili aj na Slovensku v spôsobe trojpoľného hospodárenia, v zavádzaní výkonnejších položelezných pluhov, v organizácii dedinského dvora i v celkovom vzhľade poľnohospodárskych osád. V tomto období sa tiež kryštalizoval pôdorysný vývin dedinského domu. Vedľa šľachtickej kultúry sa ohlasovala kultúra meštianska, vedľa tradičnej roľníckej kultúry vznikla osobitá kultúra mestských remeselníkov a obchodníkov.[6] Nemecký fenomén zanechal v ľudovej kultúre stopy, ktoré sú dodnes evidentné na množstve zľudovelých názvov nemeckého pôvodu. Nemeckou terminológiou oplýva najmä oblasť remesiel a domácej výroby, pracovných nástrojov a náradia, ale veľa názvov možno nájsť aj v ľudovej terminológii domu, kroja, stravy a pod.

Ďalšou fázou doosídľovania Slovenska, ktorá významne zasiahla do charakteru ľudovej kultúry, bola kolonizácia na základe tzv. valaského práva. V súvislosti s hľadaním nových pastvísk a lepších životných podmienok sa začali Valasi (východorománske etnikum z oblasti Sedmohradska) sťahovať do severných oblastí Karpát. Začiatkom 14. storočia si valaský spôsob života osvojila časť obyvateľstva dnešnej Ukrajiny a postupne táto vlna prenikla aj na územie severovýchodného Slovenska. Na rozdiel od nížinného spôsobu chovu oviec, pri ktorom sa zvieratá na zimu ustajňovali, Valasi chovali odolné druhy oviec, ale i kone, ošípané a kozy, ktoré v provizórnych priestoroch dokázali prečkať zimu priamo na pastviskách. Spočiatku sa Valasi na Slovensku usadzovali v starších dedinách a od polovice 14. storočia už zakladali nové dediny. Doosídľovanie valaskou kolonizáciou postupovalo od východu na západ a popri Valachoch, Rusínoch a Poliakoch tvorili Slováci začiatkom 15. storočia už ich početnú etnickú skupinu. S tým súviselo aj vierovyznanie. Východný rítus, ktorý sem priniesli pôvodní Valasi a Rusíni, sa na západ od oblasti Spiša už neprejavil. Pomenovanie „valach" postupne strácalo etnický význam a označovalo chovateľov valaského dobytka. Valaské osídlenie postúpilo až na severozápadné Slovensko, do oblasti Trenčína a odtiaľ ešte zasiahlo územie severovýchodnej Moravy, ktoré sa dodnes nazýva Valašskom.

Pôvodné právne zvyklosti valachov boli u nás postupne modifikované. Valasi na určitom území podliehali v súdnych sporoch v prvej inštancii vlastnému volenému vojvodovi. V každej valaskej dedine dostal jej zakladateľ od daní oslobodenú valchu na spracovanie ovčej vlny, píla a krčmu a ostatní osadníci boli na niekoľko rokov oslobodení od dávok zvierat. V 16.–17. storočí chovali valasi na Slovensku tisíce oviec, ktorých hlavným produktom bolo mlieko a z neho vyrábané výrobky. Ďalšou surovinou bola vlna na súkno potrebné na odev a pokrývky. Veľká časť produkcie valachov sa predávala na miestnych trhoch a sa exportovala aj na západoeurópske trhy.[7] Valasi žijúci v horských oblastiach Slovenska obohatili ľudovú kultúru o mnohé prvky, ktoré prežili až do 20. storočia. V oblasti sociálnej kultúry zaviedli niektoré špecifické prejavy vyplývajúce z organizácie chovu zvierat vo veľkých stádach. Vznikali pasienkové spoločenstvá, valaské spolky a iné sociálno-právne zoskupenia, fungujúce na prežívajúcom valaskom práve. V rámci hospodárenia zameraného na produkciu ovčieho mlieka vznikla početná skupina špecialistov, ktorí viedli chovy a mali znalosti o výrobe ovčích syrov. S touto profesiou súvisel i výskyt špecializovaných pastierskych stavieb a zariadení. Do ľudového, najmä mužského odevu pastierska kultúra vniesla špecifické prvky, vyplývajúce z jeho pracovnej funkcie. Pastierstvo, ako hlavné zamestnanie značného počtu obyvateľstva, vtlačilo pečať aj do duchovnej a umeleckej zložky ľudovej kultúry. Práve v pastierskych oblastiach pretrvali najdlhšie poverové predstavy a obyčaje spojené s chovom zvierat. Osobité prejavy tu malo naprík lad ľudové rezbárstvo do dreva a mosadzný šperk. Valaská pastierska motivika prevrstvená s biblickým príbehom je prítomná v mnohých ľudových hrách a koledách. Pastierstvo podmienilo i vznik typologicky

rozmanitých vzduchozvučných nástrojov, ktoré sú i v európskom kontexte unikátne. Aj v ľudových piesňach a tancoch týchto oblastí dominovali v repertoároch pastiersko-valaské a zbojnícke nápevy a motívy. Valaská kultúra obohatila i slovenskú lexiku o mnohé nové slová a miestopisné názvy.[8]

Je zaujímavé, že práve charakteristické prvky valaskej pastierskej, teda importovanej kultúry, sa stali symbolom slovenskej ľudovej kultúry ako celku a v mnohom zastreli jej staršie, roľnícke podoby. Etnografické doklady zároveň dokumentujú, že spôsob života v pastierskych dedinách petrifikoval mnohé archaické prvky. Ešte v prvej polovici 20. storočia tu bola oproti iným dedinám veľmi nízka úroveň roľníckej práce, bývania, hygieny, pretože modernizačné prúdy do nich prenikali veľmi pomaly. Bolo to zapríčinené najmä odľahlosťou týchto dedín od kultúrnych centier a obmedzenou komunikáciou so širším okolím.

Pre formovanie charakteru ľudovej kultúry Slovenska mal dôležitý význam aj náboženský vývin a príslušnosť obyvateľstva k rôznym konfesiám. Kresťanské misie boli vysielané na Slovensko od 7. storočia, a to z oboch kresťanských centier, z Ríma i z Konstantinopolu, ktoré podmienili rozdelenie kresťanstva na západný variant – katolicizmus a východný variant – pravoslávie. Pre územie Slovenska mala zásadný význam byzantská misia Konštantína a Metoda v roku 863, ktorí prišli na Veľkú Moravu a položili základy slovanského písma a literatúry. V ďalšom historickom vývine, keď sa Slovensko stalo súčasťou Uhorska, na väčšine územia prevládol západný variant kresťanstva. V oblasti východného Slovenska však značná časť obyvateľstva vyznávala grécku ortodoxnú cirkev – pravoslávie. Uhorskí panovníci tento stav dlho tolerovali a to napriek úsiliu Ríma o unionistické tendencie v cirkvi. Tento trend dosiahol úspechy až v 16.–17. storočí, keď sa pod vplyv rímskokatolíckeho centra dostal väčší počet obyvateľstva východného Slovenska a vznikla tzv. gréckokatolícka cirkev. Napriek tomu si však v oblasti severovýchodného Slovenska mnohé dediny, osídlené najmä valaským obyvateľstvom, udržali pravoslávnu vieru. Na východnom Slovensku tak popri sebe koexistovali viaceré náboženstvá: rímskokatolícke, gréckokatolícke, pravoslávne a veľké zastúpenie tu mal aj judaizmus, pretože v tejto oblasti bola najväčšia koncentrácia židovského etnika na Slovensku.[9]

Ďalším variantom kresťanstva, ktorý zasiahol do kultúrno-historického vývinu Slovenska, bol protestantizmus. Vznikol v 16.–17. storočí ako súčasť hnutia reformácie cirkvi. Z reformácie v Európe vzišli viaceré protestantské smery. Na Slovensku sa ujala najmä luteránska reformácia a v južných oblastiach, najmä u maďarského etnika bol rozšírený kalvinizmus. Po počiatočnej tolerancii Habsburgovcov voči reformácii sa protestantizmus na Slovensku natoľko rozšíril, že nadobudol prevahu. Po vyhnaní Turkov z Uhorska v 17. storočí sa politika začala orientovať na protireformáciu, ktorá zdecimovala protestantské hnutie v celom Uhorsku. Až v roku 1781 bolo luteránske a kalvínske náboženstvo uznané Tolerančným patentom za štátne a v tej dobe sa k nemu na Slovensku hlásila asi jedna pätina obyvateľstva. Pre rozvoj kultúry Slovenska malo však toto náboženstvo obrovský význam, pretože evanjelickí vzdelanci podporovali vzdelávanie čo najširšieho okruhu ľudu, zdôrazňovali potrebu literatúry v národnom jazyku a boli v priamom kontakte s hlavnými prúdmi európskeho kultúrneho vývoja, ktorý propagoval návrat k národným tradíciám.[10]

Kresťanstvo a jeho jednotlivé smery silne pôsobili na vývin a charakter ľudovej kultúry Slovenska. Proces kristianizácie do nej vniesol a fixoval prvky vychádzajúce z cirkevných nariadení a vierouky a z kresťanskej symboliky. Cirkev prispôsobila niektoré termíny najväčších sviatkov pôvodným oslavám viažucim sa k zimnému alebo k letnému slnovratu, alebo ku dňom jarnej či jesennej rovnodennosti. Zároveň do nich vniesla nadetnický charakter, vlastný kresťanskej ideológii. Do rodinných obradov bol zavedený povinný cirkevný krst, birmovka alebo konfirmácia, svadba a pohreb. Do kalendárneho obradového cyklu zaviedla cirkev oslavy Vianoc, Veľkej noci, Turíc, hodov, predpísala pôsty. Prelínaním roľníckej kultúry a kresťanskej náboženskej kultúry, vznikol postupne v ľudovej tradícii ďalší kultúrny systém s inštitucionalizovanými prvkami. Ich všeobecnou črtou bola symbióza pohanských a kresťanských prvkov a prepojenie svetského, profánneho s náboženským, sakrálnym svetom.[11]

Administratívno-správne súvislosti a centrálne riadenie sú ďalšími dôležitými fenoménmi, ktoré ovplyvnili charakter a vývin ľudovej kultúry. Slovensko netvorilo v rámci Uhorska osobitný administratívny celok. V prvých troch storočiach existencie Uhorska sa krajina delila na komitáty, vyššie územno-správne celky v rámci hradného zriadenia. Kráľovské majetky, ktoré tvorili ich základ sa neustále zmenšovali donáciami v prospech svetských a cirkevných vlastníkov, čo dosiahlo najväčší rozsah za kráľa Ondreja II. v prvej polovici 13. storočia. Komitáty sa postupne začali meniť na ustanovizne stavovskej samosprávy, tzv. stolice. Právomoc stoličných orgánov sa týkala všetkých oblastí verejného života a vzťahovala sa na všetko obyvateľstvo s výnimkou šľachty a výsadných území slobodných kráľovských a banských miest. Na čele stolice stál župan menovaný kráľom a ďalší funkcionári. Stolice mali až do reforiem Márie Terézie úplnú moc pri úprave pomerov medzi poddanským obyvateľstvom. Na územiach bývalých komitátov a stolíc sa postupne vyformovali regionálne tradície, ktoré mali vo vývine ľudovej kultúry Slovenska veľký význam a pretrvávali dlhé obdobia. Historické a kultúrne povedomie obyvateľov regiónov, ako napríklad Orava, Liptov, Gemer, Novohrad, Šariš, Tekov, Turiec, Zemplín sú prítomné dodnes.[12]

Vrchnostenské inštitúcie svojimi nariadeniami výrazne zasahovali do vývinu dedinských sídiel a stavebnej kultúry, osláv sviatkov, udržiavania obyčajových tradícií a obradovej kultúry, do náboženského života a všeobecne do mnohých zložiek každodenného života obyvateľov podriadeného územia. Najmä po významných reformách Márie Terézie a Jozefa II. v duchu osvieteneckého absolutizmu v 18. storočí, prežívalo Slovensko a spolu s ním veľké európske územie zásadné reformy smerujúce k zrušeniu nevoľníctva, k zmenám v právnych praktikách a v princípoch vzdelávania, ktoré významne prispeli k modernizácii a unifikácii kultúry najširších ľudových vrstiev v celej strednej Európe.[13]

Do organizácie a spôsobu života ľudí na Slovensku zasiahli i reformy, ktoré sa uskutočnili po vzniku Československej republiky v roku 1918. Išlo najmä o preorganizovanie celej štátnej a obecnej správy a o pozemkové reformy, ktoré umožnili roľníkom odkúpiť si pozemky z bývalých veľkostatkov. K najradikálnejším zmenám v procese vývinu ľudovej kultúry Slovenska došlo predovšetkým v 2. polovici 20. storočia v procese kolektivizácie poľnohospodárstva. V tomto štátom riadenom procese premeny súkromného hospodárenia na hospodárenie kolektívne došlo k zásadnej diskontinuite nielen v agrárnej kultúre, ale i v ďalších fenoménoch ľudovej kultúry.[14] Aj keď bol po roku 1990 tento proces vzhľadom k zmene štátneho zriadenia zastavený, bol natoľko masívny a mal taký závažný dopad na slovenský vidiek, že návrat k tradičným formám poľnohospodárstva a s ním spojeným spôsobom života ľudí, nie je možný.

Od začiatku 18. storočia možno na Slovensku evidovať zvýšený pohyb obyvateľstva. Vnútorná migrácia v rámci územia Slovenska a jeho okolia i vysťahovalectvo mimo slovenského územia, možno pokladať za významné faktory podmieňujúce tok a výmenu kultúrnych tradícií. Pre horské a podhorské oblasti bolo typické tzv. dvojité zamestnanie, čo znamenalo, že popri poľnohospodárskej výrobe si najmä mužská populácia hľadala ďalšie zdroje obživy. Tradičné bolo poľnohospodárske sezónarstvo, domáca výroba a remeslá, podomový obchod, pltníctvo, furmanstvo, drevorubačstvo. Dvojité zamestnanie vznikalo predovšetkým ako následok nízkej produktivity poľnohospodárstva, zlej akosti a rozdrobenosti pôdy medzi mnohých vlastníkov, čo malo na svedomí praktikované dedičné právo. Narastajúca agrárna preľudnenosť vidieka a oneskorený vývin v priemyselných odvetviach najmä v 19. a začiatkom 20. storočia spôsobovali neustály pohyb masy ľudí za prácou.[15] Dôležitým podnetom k pohybu ľudí bolo zintenzívnenie poľnohospodárskej výroby súvisiacej s nástupom parných strojov a začiatkom pestovania technických plodín: kukurice, tabaku, cukrovej repy v druhej polovici 19. storočia, keď najmä južné oblasti Slovenska predstavovali hlavnú spádovú oblasť vnútornej migrácie poľnohospodárskych robotníkov. Slovenskí sezónari však odchádzali aj do vzdialenejších oblastí Rakúsko-uhorskej monarchie. Po vzniku Československa značná časť týchto robotníkov pracovala v Čechách a v iných európskych krajinách.[16]

Zlé hospodárske pomery na Slovensku vyvolali aj vysťahovalectvo, ktoré prebehlo vo viacerých etapách. V 17.–19. storočí smeroval prúd vysťahovalcov na Dolnú zem – do južnejších oblastí Uhorska, vyľudnených po bojoch s Turkami. Vzniklo niekoľko enkláv slovenského etnika na území dnešného Maďarska, Chor-

vátska, Srbska, Bulharska a Rumunska. V 19. storočí smerovalo slovenské vysťahovalectvo aj do rýchlo sa budujúcej Budapešti, do rakúskych krajín a do Viedne.[17]

Od posledných desaťročí 19. storočia najpodstatnejšia časť vysťahovalcov odchádzala do Spojených štátov amerických. V dvadsiatych rokoch 20. storočia smerovali vysťahovalci najmä do Kanady, južnej Ameriky, Francúzska a Belgicka. Vzhľadom k počtu obyvateľov Slovensko patrilo k najväčším európskym vysťahovaleckým oblastiam. Najviac ľudí odišlo z východného Slovenska, ktoré bolo ekonomicky najslabšou oblasťou. Celkovo sa zo Slovenska vysťahovalo asi milión osôb. Emigranti odchádzali najmä s úmyslom získať finančné prostriedky na kúpu zeme a zlepšenie životnej úrovne. Preto často odchádzali len muži a mnohí z nich aj niekoľkokrát za sebou. Avšak len štvrtina vysťahovalcov sa po 2. svetovej vojne vrátila domov.[18]

Interregionálne i interetnické kontakty sa určitou mierou odrážali vo viacerých rovinách spôsobu života týchto ľudí. Kontakty sa prejavili najmä v znalosti cudzieho jazyka a v zavádzaní nových prvkov do tradičného modelu ľudovej kultúry. Podobne ako reemigranti z cudziny, vplývali na lokálne tradície aj skupiny remeselníkov a obchodníkov, ktorí zväčša pochádzali z dedín horských oblastí Slovenska a svoje služby poskytovali na rozsiahlych územiach Európy. Najmä v 20. storočí mali silný vplyv na vývin ľudovej kultúry Slovenska aj mestá a priemyselné centrá, v ktorých začalo pracovať množstvo ľudí z vidieka. Preberanie prvkov mestského spôsobu života bolo najrýchlejšie práve v tých dedinách, ktoré mali s mestom intenzívne kontakty.

Identitu Európy nemožno pochopiť bez vnímania mnohorakých foriem ľudovej kultúry, ktorej prirodzenou súčasťou je aj ľudová kultúra Slovenska. Aj ona tvorí osobitý výraz, modalitu európskej kultúry. Má s ňou spoločné korene vyrastajúce zo zdrojov roľníckej kultúry a opiera sa o základné duchovné piliere európskej kultúry, akými sú dedičstvo antiky a kresťanstvo. Európsky región, v ktorom sa Slovensko nachádza, bol vždy rušnou, otvorenou a prechodnou oblasťou a ovplyvňovali ho vplyvy zo západnej, i východnej európskej kultúrnej sféry. Preto sa tu aj ľudová kultúra vyvíjala pod vplyvom mnohorakých faktorov, ktoré jej vtlačili pečať neobyčajnej pestrosti a variability. Postihnúť zásadné aspekty vývinu ľudovej kultúry Slovenska a zaradiť ju do širších európskych kontextov bolo cieľom projektu, výsledok ktorého prezentuje táto publikácia.

POZNÁMKY

1] Etnografický atlas Slovenska. Bratislava, Veda – Slovenská kartografia 1990, s.102–104.
2] FROLEC, V.: Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy: dimenze lidové kultury. Ethnologia europea centralis, I, 1992, s. 11–22.
3] BERANOVÁ, M.: Slované. Praha 1988, s. 84–139; Dejiny Slovenska I. Bratislava, Obzor 1978, s. 202–214.
4] KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava, Veda 1974, s. 55–58.
5] BEŇKO, J.: Nemci, Sasi, Teutóni. Historická revue, 1991, 5, s. 10–11.
6] FROLEC, V.: c. d.
7] BEŇKO, J.: Valasi, Oláhovia, Rusíni... Historická revue, 1991, I, s. 7–9.
8] Etnografický atlas Slovenska.: c. d.
9] Encyklopédia Slovenska III. Bratislava, Veda 1979, s. 239.
10] Encyklopédia Slovenska IV. Bratislava, Veda 1980, s. 563–564;
DANIEL, D. P.: Evanjelici a slovenská kultúra. Historická revue, 1991, 4, s. 17–18.
11] FROLEC, V.: c. d.
12] ŽUDEL, J.: Komitáty a stolice. Historická revue, 1991, 6, s. 30–31.
13] FROLEC, V.: c. d.
14] Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1. Bratislava, Veda 1995, s. 243.
15] PRANDA, A.: K problematike výskumu dvojitého zamestnania. Slovenský národopis, 1967, č. 1, s. 3–40.
16] FALŤANOVÁ, Ľ.: Sezónna migrácia poľnohospodárskych robotníkov. Slovenský národopis, 1978, č. 1, s. 73–80.
17] Encyklopédia Slovenska I. Bratislava, Veda 1977, s. 540.
18] Etnografický atlas Slovenska. C. d., s. 8, 10; MANN, A.: Vysťahovalectvo za prácou do Ameriky na prelome 19. a 20. storočia a jeho vplyv na ľudovú kultúru na Slovensku. Slovenský národopis, 1980, č. 4, s. 527–544.

Tradičná agrárna kultúra

PETER SLAVKOVSKÝ

PESTOVANIE poľnohospodárskych plodín a chov hospodárskych zvierat je cieľavedomá činnosť, ktorá nie je človeku vrodená, je preto súčasťou ľudskej kultúry. Pre obyvateľstvo žijúce po stáročia na území dnešného Slovenska malo poľnohospodárstvo veľký význam ako hlavné zamestnanie a rozhodujúca súčasť výrobných síl spoločnosti.

Celú problematiku agrárnej kultúry možno z hľadiska etnológie rozdeliť na dva základné okruhy: 1. sledovanie vývinu, regionálnych a etnických rozdielov v technologických komponentoch agrárnej kultúry, t. j. materiálnych prostriedkov, ktoré sa pri tomto druhu ľudskej činnosti využívali, 2. sledovanie ich sociálneho ekvivalentu – kolektívu ľudí, ktorí nimi v jednotlivých vývinových etapách pracovali, t. j. organizácia práce, spôsoby preberania nahromadených skúseností – akýsi mechanizmus dedenia už osvojených hodnôt, ako i vzťahy, ktoré na pozadí agrárnej kultúry vznikali.

Vývin agrárnej kultúry Slovenska

V 6. storočí sa o účasť na vytváraní európskych dejín prihlásili i Slovania. Archeologické nálezy poľnohospodárskeho náradia dokazujú, že v tom čase patrila stredná Európa medzi tie oblasti, kde sa poľnohospodárstvo rozvíjalo najviac. Bola to zásluha predovšetkým Keltov. Pod oblasť ich vplyvu patrila aj kultúra tých etník, ktoré boli keltskou civilizáciou ovplyvnené. Bolo to rozsiahle územie, od dnešnej Veľkej Británie, cez strednú Európu až po Zakarpatskú Ukrajinu.

Takmer súčasne s keltskou agrárnou kultúrou bola na území severného Balkánu, južného Maďarska a priľahlej časti Rakúska archeologicky dokumentovaná vyspelá poľnohospodárska kultúra, ktorá územne zodpovedala ilýrskemu etniku. Jej prevrstvenie s agrárnou kultúrou Keltov znamenal kultúrny substrát, ktorý posunul vtedajší vývoj agrárnej kultúry celej strednej Európy. Z neho profitovalo i poľnohospodárstvo rímskych provincií, kde sa pestovali všetky známe druhy obilnín – predovšetkým odrody pšenice, jačmeň, proso, menej ovos. Je zaujímavé, že v tom čase bola úroveň agrárnej kultúry v oblasti dnešného Slovenska, oproti západne susediacim krajinám obývaným Germánmi, vyššia, lebo naše územie bolo v bezprostrednom kontakte s rímskymi provinciami.

ETNOGRAFICKÉ OBLASTI NA ÚZEMÍ SLOVENSKA AKO PODKLAD K MONOGRAFIÁM O ĽUDOVOM STAVITEĽSTVE

JÁN PODOLÁK

Národopisný ústav Slovenskej akadémie vied v Bratislave

Pri takom významnom vedeckovýskumnom podujatí, akým je organizovanie systematického štúdia slovenského ľudového staviteľstva a bývania z národopisného hľadiska, treba si ujasniť mnohé teoretické i metodologické otázky, súvisiace s prístupom k danej téme a s hodnotením skúmaného materiálu. Do rámca tejto prípravy zapadá aj predbežné rozdelenie Slovenska na menšie etnograficky jednotné územné celky. Takéto ustálenie oblastí je potrebné ako nevyhnutná pracovná pomôcka pri výskume a spracovaní teritoriálnych monografií ľudového staviteľstva a bývania. Okrem toho ustálenie oblastí jednotlivých typov ľudových stavieb bude aj cenným príspevkom na ustálenie etnografických oblastí vôbec, a tým aj na objasnenie kultúrnohistorického vývoja slovenského národa. Ustálenie hraníc územného rozšírenia typov ľudových stavieb môže byť vzhľadom na súčasný stav bádania v tejto tematickej oblasti iba nutným provizóriom. Dôkladný obraz o ľudovom staviteľstve na našom území sa získa len podrobným terénnym výskumom a zamapovaním jednotlivých typov, čo však možno očakávať až v konečných štádiách celej výskumnej akcie.

Pri tomto návrhu etnografických oblastí ako územného podkladu pre monografie o ľudovom staviteľstve vychádzam zo štúdia regionálnej diferenciácie ľudovej kultúry vôbec, pričom sa však opieram predovšetkým o materiál hmotnej kultúry, najmä z tematických úsekov ľudového staviteľstva, ľudového zamestnania a čiastočne odevu. Napriek všetkej provizórnosti tohto návrhu bral som do úvahy popri národopisných hľadiskách aj kritériá historické, jazykovedné a geografické, pretože len po porovnaní výsledkov týchto vedných odborov možno dosiahnuť čo najpresnejšie vymedzenie jednotlivých oblastí. Pri konštatovaní etnografických oblastí postupujem od rámcového kultúrnohistorického delenia slovenského etnického územia k podrobnejšiemu deleniu, pričom sa nemôžem vyhnúť nastoleniu niektorých otázok súvisiacich s touto problematikou.

V tejto súvislosti vyvstáva pred nami predovšetkým otázka, čo bolo príčinou regionálnej diferenciácie ľudovej kultúry, prečo kultúra slovenského ľudu nemá na celom území slovenského etnika jednotný charakter. Odpoveď je pomerne jednoznačná, hoci činiteľov spôsobujúcich kultúrnu rozdrobenosť slovenského etnického územia bolo mnoho. Vývoj slovenskej ľudovej kultúry je nerozlučne spo-

jený s historickým vývojom slovenského etnika ako jej nositeľa. V počiatočnom období formovania slovenského etnika (ako slovenského!) nemožno hovoriť o takých rozdieloch v kultúre a spôsobe života, aké nachádzame dnes na našom území. Týmto počiatočným obdobím formovania slovenského etnika myslím koniec 9. stor., keď sa na našom území vytvárala nadkmeňová organizácia. Kultúra tohto etnika bola pomerne jednotná, územne nerozdrobená, rozdiely sa javili iba medzi obyvateľstvom usadeným na území dnešného Slovenska a obyvateľstvom zadunajským. Slovenské etnické územie ako celok sa začínalo v tom čase výrazne odlišovať od kmeňových zväzkov iných Slovanov, pričom najbližšie stálo kultúre moravského obyvateľstva. Slovenské etnikum dosiahlo vnútorne najjednotnejší charakter — a v pomere k susedným Slovanom už zjavnú diferencovanosť — v 10. stor., keď došlo k vzniku slovenskej národnosti. Upevnením feudalizmu a najmä vznikom župného systému začal sa však postupne narúšať jednotný charakter kultúry slovenskej národnosti. Uzavretosť hospodárskeho a spoločenského života v bývalých župách spôsobila postupné diferencovanie kultúrnych typov jednotlivých stolíc. Zákaz sťahovania poddaného ľudu, stoličné nariadenia o stavbách domov a používaní stavebného materiálu, o obrábaní zeme, uskladňovaní produktov a chove dobytka, o obliekaní a výbere materiálu pre zhotovenie šatstva, svetské i cirkevné nariadenia alebo zákazy týkajúce sa rôznych ľudových spoločenských i rodinných zvykov a zábav — to všetko vytváralo zo stolíc izolované celky, kompaktné nielen po hospodárskej stránke, ale i v kultúre, spôsobe života a v reči ľudu. Diferenciácia sa však postupne vytvárala aj vnútri stolíc, a to na územiach jednotlivých feudálnych panstiev. Hoci postupnou likvidáciou feudalizmu sa vytvárali podmienky pre jazykové, kultúrne i hospodárske zjednotenie slovenského národa, nárečová a kultúrna izolácia niektorých oblastí sa zachovala podnes. Preto sa nám dnešné územie Slovenska javí z etnografického hľadiska ako pestrá mozaika väčších alebo menších svojráznych oblastí, ktorých špecifickosti dnes študujeme, aby sme tým pomohli osvetliť zákonitosti historického vývoja slovenského etnika v minulosti.

Kultúrne hranice slovenského etnika sa vcelku približne kryjú s hranicami rozšírenia slovenského jazyka. Na západe siaha oblasť slovenského etnika od čiary Hranice—Kroměříž—Kyjov,[1] na severe sa približne kryje s dnešnou štátnou hranicou, na východe tvorí hranicu jazyka čiara Svidník—Stropkov—Snina—Užhorod a na juhu preniká oblasť slovenského etnika na niekoľkých miestach na územie Maďarska, pričom však hranica slovenskej kultúry je posunutá ďaleko južnejšie ako hranica slovenského jazyka.[2] Celé územie slovenského etnika sa

[1] Západná jazyková hranica je ustálená podľa J. Stanislava, *Dejiny slovenského jazyka I*, Úvod a hláskoslovie, Bratislava 1956, 232.

[2] Opieram sa tu o vlastné výskumy v južnom Novohrade (oblasť Novohradských hôr a južne od nich po Vacov) a v oblasti Tokajských vrchov v maďarskom Zemplíne. Na južnom okraji slovenských jazykových oblastí sú obce, ktorých materiálna kultúra má slovenský charakter

delí na tri hlavné kultúrnohistorické oblasti: západnú, strednú a východnú. Je pozoruhodné, že dnešné etnografické hranice troch hlavných oblastí sa úplne nekryjú s hranicami troch hlavných slovenských nárečových skupín. Keď vychádzame z nárečového rozdelenia Slovenska podľa V. Vážneho,[3] ktoré prevzala v podstate aj súčasná slovenská jazykoveda,[4] Slovensko sa delí na tri veľké nárečové skupiny: 1. západnú (Moravské Slovensko a Valašsko a bývalé stolice Bratislavská, Trenčianska a Nitrianska), 2. strednú (bývalé stolice Turčianska, Oravská, Liptovská, Zvolenská, Tekovská, Hontianska, Novohradská a Gemerská) a 3. východnú (bývalé stolice Spišská, Šarišská, Abaujská, Zemplínska a Užhorodská). Pritom sa poukazuje, že oblasť stredoslovenských nárečí bola v minulosti rozšírenejšia smerom na západ (najmä však na juhozápad), kde siahala až po Bratislavu.[5]

Z etnografického hľadiska javí sa najväčšia diferencia podľa nárečového delenia medzi západnou a strednou oblasťou. V severnej časti prenikajú prvky stredoslovenskej ľudovej kultúry na západ až po Púchov,[6] naproti čomu zase na juhu ustupuje hranica stredoslovenskej oblasti smerom na východ. V tejto súvislosti sa stáva po etnografickej stránke stále problematickejším najmä územie bývalej Tekovskej stolice a dolného Hontu, ktoré podľa dnešného charakteru kultúry prejavuje väčšiu podobnosť s nížinnou kultúrou juhozápadného Slovenska (najmä dolného Ponitria) ako s kultúrou horskej stredoslovenskej oblasti. Na východnom Slovensku sa nárečové hranice oblasti približne kryjú s etnografickými hranicami. Pri vysvetľovaní pohyblivosti etnografických hraníc jednotlivých oblastí treba brať do úvahy okrem iných momentov zistenú skutočnosť, že konkrétne v slovenských podmienkach archaickosti ľudovej kultúry ubúda jednak smerom k nížinným oblastiam, jednak smerom k hospodársky vyvinutejším oblastiam,

(nielen čo do formy, ale aj čo do názvoslovia predmetov), hoci jazykom ľudu týchto obcí je jedine maďarčina a ani najstarší obyvatelia sa nevedia rozpamätať na používanie slovenčiny.

[3] V. Vážný, *Nářeči slovenská*, Čs. vlastivěda III, Jazyk, Praha 1934, 219—310.

[4] Toto rozdelenie v podstate preberá aj J. Stanislav, c. d., 232. O vážnejšiu korektúru nárečovej hranice medzi západoslovenskou a stredoslovenskou oblasťou sa pokúsil A. Habovštiak *[Genitívne znaky mask. pl. na -uov (-ovv, -uof) v slovenských nárečiach*, Slovenská reč XX, 1955, 158], ktorý posunul západnú hranicu stredoslovenskej nárečovej oblasti až na stredné Považie.

[5] L. Štúr pri svojom vymedzovaní stredoslovenskej nárečovej oblasti nachádza „najčistejší a najpeknejší" slovenský jazyk „v Liptove, Orave, Turci, v hornom Trenčíne, v hornej Nitre, Zvolene, Tekove, Honte, Novohrade a aj vo veľkej čiastke Gemera ... a naposledok na dolnej zemi ..." (Nauka reči slovenskej, 1846, 8). Porovnaj novšiu štúdiu A. Habovštiaka, *Ľudovít Štúr a slovenské nárečia*, Slovenská reč XXI, 1956, 218.

[6] Podľa charakteru materiálnej kultúry by sa dalo usúdiť, že táto oblasť siahala pôvodne až po Vlársky priesmyk (prípadne po Trenčín) a zaberala aj celé územie hornej a dolnej Nitry, kde sú dnes západoslovenské a stredoslovenské kultúrne prvky také premiešané, že presnejšia hranica tam vlastne ani nejestvuje.

najmä k priemyselným strediskám. Podľa toho na zachovanie tradičných foriem ľudovej kultúry v jednotlivých etnografických oblastiach nevplývali len hospodársko-spoločenské, ale aj geografické podmienky, pričom vplyv geografických podmienok na formovanie charakteru materiálnej kultúry (najmä staviteľstva a ľudového zamestnania) bol väčší ako na oblasť duchovnej a spoločenskej kultúry. Ak pripustíme, že nížinné oblasti sa etnograficky rýchlejšie zjednocujú ako oblasti izolovaných horských kotlín, možno si vysvetliť, prečo napr. oblasť Tekova a nížinná oblasť Ipľa na území Hontu gravitujú dnes viacej k etnografickej oblasti Nitrianska a značne sa odlišujú od severnejšej Zvolenskej stolice.

Pri tejto príležitosti nastoľujem aj otázku príbuznosti ľudovej kultúry v oblastiach východného a západného Slovenska a ich spoločnej odlišnosti od stredoslovenskej kultúrnej oblasti. Nápadnú etnografickú podobnosť východného a západného Slovenska si možno vysvetliť jedine spoločným etnickým pôvodom obyvateľstva týchto oblastí. Do úvahy prichádzajú dve možnosti: buď obyvateľstvo týchto oblastí tvorilo spoločný užší etnický celok v pôvodnej zakarpatskej vlasti, odkiaľ v takom prípade k nám prišlo vo dvoch skupinách a dvoma cestami (na západe územím Sliezska a na východe niektorým karpatským priesmykom do Potiskej nížiny), alebo na území Slovenska jestvovalo jednotné kultúrne osídlenie od hranice moravského etnika na západe až po hranicu susedných neslovenských etník na východe. Prvá alternatíva sa zdá menej pravdepodobná. Reálnejšia je druhá možnosť, v rámci ktorej možno predpokladať sídelnú kontinuitu jednotného etnika medzi slovenským západom a východom, ktorá prechádzala územím severného Slovenska (údoliami riek Váh, horný Poprad a Hornád). Správnosť tohto predpokladu sa môže overiť jedine dôkladným archeologickým a etnografickým výskumom Horného Považia, Turca, Liptova a Spiša. Ak sa týmto výskumom zistí jednotný charakter starej kultúry uvedených severoslovenských oblastí s kultúrou západného a východného Slovenska, ujasní sa aj otázka etnického pôvodu obyvateľstva na strednom a južnom Slovensku. Podľa dnešného charakteru ľudovej kultúry v stredoslovenskej oblasti možno predpokladať, že predkovia dnešného obyvateľstva stredoslovenskej oblasti sídlili pôvodne južnejšie, na území dnešného Maďarska, odkiaľ ich cudzí etnický živel postupne vytlačil na sever. Tým si možno vysvetliť, prečo ľudová kultúra na západnom a východnom Slovensku má zreteľný západoslovanský charakter, zatiaľ čo v stredoslovenskej oblasti sú citeľné kultúrne vplyvy balkánskych Slovanov (ich západnej časti). Južnoslovanské kultúrne ovplyvnenie stredného Slovenska je vzhľadom na pôvodné spoločné sídla predkov dnešných Slovákov a južných Slovanov v Podunajskej nížine a v oblasti Blatenského jazera celkom pochopiteľné.[7] O juž-

[7] L. Niederle *(Rukověť slovanské archeologie,* Praha 1931, 267 n.) na základe archeologického materiálu z Novohradu dospel k názoru, že stredné Slovensko po stránke hmotnej kultúry gravituje k južným Slovanom.

nom pôvode stredoslovenského etnika by svedčila najmä okolnosť, že rýdzosti tzv. stredoslovenskej kultúry ubúda smerom na sever a naopak, smerom na juh nadobúda táto kultúra stále rýdzejší, etnicky vyhranenejší charakter. V takomto zmysle považujem na území Slovenska za etnicky najmenej porušenú ľudovú kultúru na južných svahoch Štiavnického pohoria a v oblasti Krupinskej vrchoviny, teda približne na území bývalej Novohradskej a Hontianskej stolice. Táto oblasť má však prvenstvo len na území Slovenska. Na území slovenského etnika vôbec považujem za takúto oblasť staré slovenské osídlenie na území maďarského Novohradu, a to jednak v nížinnej oblasti na ľavej strane Ipľa [menovite obce Ryba (Ipolyszög), Častva (Czesztve), Sudice (Szügy), Patvarc a Balašské Ďarmoty (Balassagyarmat)], jednak v oblasti Novohradského pohoria [najmä obce Venerec (Vanyarc), Galgaguta, Níža (Nézsa), Dolné a Horné Pečany (Alsó a Felső Petény) a Bánk, na rozdiel od horských dedín v Matre, ktoré sú väčšinou novšieho osídlenia z obdobia po odchode Turkov]. Prílivom tohto južnoslovenského obyvateľstva z Podunajskej nížiny na územie stredného Slovenska, postupne sa prerušilo aj severoslovenské kultúrne územné spojenie medzi východným a západným Slovenskom a každá z okrajových slovenských oblastí (východná i západná) sa ďalej vyvíjala po kultúrnej stránke už izolovane od seba, avšak na niekdajšom spoločnom kultúrnom základe, ktorý si v určitých javoch zachoval svoju pôvodnú jednotu podnes.

Napriek prípadnej diskutabilnosti vyššie vyslovených názorov, považoval som za potrebné konštatovať tieto úvodné poznámky, s cieľom nastoliť v slovenskom národopise problém delenia Slovenska na etnografické oblasti. Po tomto základnom všeobecnoetnografickom delení na tri hlavné oblasti pristupujem k detailnejšiemu deleniu, pravda, predovšetkým už so zreteľom na potreby výskumu ľudového staviteľstva. Pri návrhu na monografické spracovanie oblastí beriem do úvahy celé územie Slovenska (teda aj rusínsku oblasť na východnom Slovensku). Zo slovenskej etnickej (kompaktnej) oblasti mimo územia Slovenska vynechávam v návrhu oblasť slovenského osídlenia na území Moravy, pretože jej spracovanie patrí do kompetencie českých národopisných inštitúcií. Naproti tomu však beriem do úvahy spracovanie slovenských ostrovov v Maďarsku za predpokladu, že prístup k riešeniu tejto otázky z našej strany môže prispieť k objasneniu etnického zloženia obyvateľstva v Dunajskej kotline. Ako vidno v ďalšom texte, pri niektorých oblastiach sa neuvádzajú dosť presne hranice oblastí, ale skôr strediská odlišných typov ľudových stavieb, prípadne materiálnej kultúry vôbec. Pri dnešnom stave vedy je takéto východisko nutné, pretože presné rozhraničenie etnografických oblastí bude iba konečným výsledkom národopisného skúmania. Pritom však sme si dobre vedomí, že ustálenie hraníc menších etnografických oblastí môže byť len relatívne presné aj pri najdôkladnejšom štúdiu, pretože kým jeden národopisný jav v určitej oblasti ustupuje pod vplyvom tohto javu zo susedných oblastí, zatiaľ iný kultúrny jav môže svojou progresívnosťou roz-

I. Oblasť západného Slovenska

1. *Záhorie.* Monografia by obsahovala spracovanie ľudových stavieb z geografickej oblasti Záhorskej nížiny a západnej časti Myjavskej pahorkatiny po Sobotište a rieku Myjavu. Celé územie Záhoria si možno pracovne rozdeliť na tri menšie oblasti, kryjúce sa s územiami troch záhorských okresov, a v každej z nich spracovať dve-tri typické obce.

2. *Bratislavská oblasť.* Vychádzať z dvoch typov ľudových stavieb, a to jedného z vinohradníckej oblasti Malých Karpát a druhého v Podunajskej nížine približne po východnú hranicu Bratislavského kraja.

3. *Trnavská oblasť.* Zahrňujem sem celý Trnavský a Piešťanský okres a časť okresov Hlohovec a Sered.

4. *Podjavorinská oblasť.* Obsahuje južné a juhovýchodné svahy Bielych Karpát a Bošácku dolinu, teda správne okresy Myjava a Nové Mesto nad Váhom.

5. *Trenčianska oblasť.* V nej navrhujem spracovať Trenčiansky a Ilavský okres s výnimkou niektorých horských obcí Strážovskej vysočiny (napr. Dolnej a Hornej Poruby, Valaskej Belej, Zliechova a Malého Kočeckého Podhradia), ktoré by bolo však presnejšie určiť výskumom.

6. *Horné Ponitrie.* Obsiahne okresy Bánovce nad Bebravou, Partizánske, Prievidza a Handlová. Osobitný zreteľ treba brať na tri odlišné menšie oblasti, a to údolinu Bebravy, údolie Belanky a okolie Prievidze.

7. *Dolné Ponitrie.* Pomerne najjednotnejšia oblasť, rozložená v povodí dolného toku rieky Nitry od Topoľčian po Komárno a v údolí rieky Žitavy. (Ak výskum ukáže potrebu, spracovať údolie Žitavy v rámci tekovskej oblasti.)

8. *Tekovská oblasť.* V nej spracovať dediny v údolí dolného Hrona od Tekovskej Breznice po Štúrovo, ako aj nížinnú oblasť Hontu na okolí Šiah.

II. Stredoslovenská oblasť

9. *Stredné Považie.* Spracovať okresy Púchov, Považská Bystrica a Veľká Bytča.

10. *Oblasť Strážovskej hornatiny.* Spracovať len jej južnú časť so strediskami Malaská Belá, Zliechov, Čičmany, Fačkov a podľa potreby priľahlé obce.

11. *Žilinská oblasť.* V nej brať ohľad na tri menšie územné celky, a to údolie Rajčianky (jej dolnú časť), údolie Váhu na úseku Hričov—Strečno a Terchovú s okolím (v údolí Varínky). Ak sa ukáže potreba, spracovať terchovské ľudové staviteľstvo v osobitnej monografii.

12. *Kysuce.* Táto oblasť obsahuje okresy Kysucké Nové Mesto a Čadca. Ak

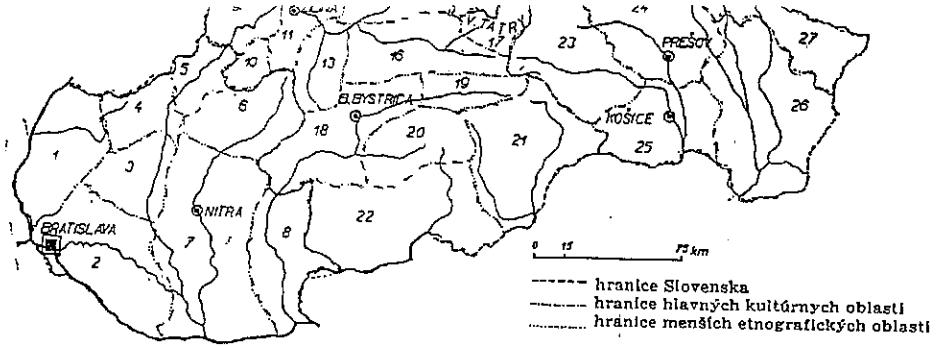

Obr. 1. Rozdelenie územia Slovenska na etnografické oblasti

by to vyžadoval materiál, spracovať dolné a horné Kysuce v osobitných monografiách.

13. *Turiec.* Územie okresov Martin a Turčianske Teplice. Osobitný zreteľ treba brať na pôvodné nemecké obce v hornom Turci.

14. *Orava.* Územie celej Oravy spracovať v jednej monografii. Vynechať goralské obce na hornej Orave.

15. *Goralská oblasť.* V rámci tejto monografie spracovať goralské ľudové staviteľstvo na hornej Orave a Spiši.

16. *Liptov.* Obsiahnuť jeho celú dolnú časť a z hornej časti vynechať Važec, prípadne aj Východnú a Liptovskú Kokavu, ktoré by sa spracovali v rámci tatranskej oblasti.

17. *Oblasť Vysokých Tatier.* Obsiahnuť v nej obce Liptovskú Kokavu, Východnú, Važec, Štrbu a priľahlé spišské obce z juhovýchodnej strany Vysokých Tatier. Na základe získaného materiálu sa usilovať o usmernenie výstavby v jednotnom tatranskom štýle.

18. *Stredné Pohronie.* V rámci tejto monografie spracovať údolie Hrona od Podbrezovej po Novú Baňu. Rozoznávať tu štyri menšie oblasti ,a to úsek Nová Baňa—Hronská Dúbrava, okolie Dobrej Nivy, pohronský úsek Zvolen—Banská Bystrica a údolie Hrona od Banskej Bystrice po Podbrezovú.

19. *Horehronie.* V tejto monografii vyčerpať oblasť Horehronia v širšom zmysle, teda obce od Brezna po Švermovo.

20. *Oblasť Poľany a Vepora.* Zachytili by sa obce zvolenskej oblasti (prevažne s lazovitým osídlením) od Zvolenskej Slatiny po Kokavu nad Rimavicou.

21. *Gemer.* Spracovať územie rozložené na juh od Muránskeho Krasu a na

východ od rieky Rimavy po južnú štátnu hranicu a po východnú hranicu Rožňavského okresu.

22. *Novohrad—Hont.* Obsahuje oblasť južných svahov Štiavnického pohoria a celej Krupinskej vrchoviny na juh a východ po rieku Ipeľ.

III. Východoslovenská oblasť

23. *Spiš.* Územie bývalej Spišskej stolice okrem Vysokých Tatier a goralských obcí.

24. *Šariš.* Obsiahnuť okresy Prešov, Sabinov, Stará Ľubovňa, Bardejov a Giraltovce.

25. *Košická oblasť.* Spracovať údolie dolného Hornádu a Torysy od severných hraníc Košického kraja, na východe po Slanské pohorie, na juhu po štátnu hranicu a na západe po hranice Rožňavského okresu.

26. *Zemplín.* V tejto oblasti zachytiť územie slovenského etnika na východ od Slanského pohoria po štátnu hranicu.

27. *Rusínska oblasť.* V tejto monografii vychádzať predovšetkým zo spracovania okresov Svidník, Medzilaborce a Snina.

Okrem územia Slovenska navrhujem spracovať postupne aj slovenské etnické oblasti v zahraničí, najmä v Maďarsku, Rumunsku, Juhoslávii a Bulharsku. V prvej etape by šlo o spracovanie ľudového staviteľstva na území Maďarska, ktoré by sa mohlo obsiahnuť v štyroch monografiách, a to: 1. monografia oblasti Tokajských vrchov, údolia Hornádu, Slanej a oblasti Bukových vrchov, 2. monografia novohradskej oblasti, ktorá by však obsiahla aj severné územie Peštianskej stolice, 3. Zadunajsko a 4. Békešská stolica.

ETHNOGRAPHISCHE GEGENDEN AUF DEM GEBIET DER SLOWAKEI

Ján Podolák

Zusammenfassung

Das Volkskundliche Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften zu Bratislava veranstaltet gegenwärtig systematische Forschungen in der Volksbaukunst auf dem Gebiet der Slowakei. Der Verfasser dieses Diskussionsbeitrages stellte sich die Aufgabe, das Gebiet der Slowakei in ethnographische Gegenden aufzuteilen, deren jede in einer besonderen Monographie über die Volksbaukunst bearbeitet werden wird. Bei dieser Gelegenheit wirft der Verfasser — das erste mal in der slowakischen Volkskunde — das Problem der Einteilung der Slowakei in ethnographische Gebiete auf.

In erster Reihe bestimmt der Autor das von Slowaken bewohnte Gebiet, worunter nicht nur das gesamte Gebiet der heutigen Slowakei (als ein Teil der Tschechoslowakei) gemeint ist, sondern auch ein Teil Ostmährens (ungefähr von der unteren Moldau ostwärts) und einige Gebiete

Drábiková, E.: Človek vo vinici

Slovensko so svojou vnútrozemskou polohou a diferencovanými prírodnými podmienkami predstavuje časť severnej hranice rentabilného pestovania viniča hroznorodého v Európe. Jeho pestovanie sa koncentruje na stráňach pohorí, pahorkatín a na úbočiach teplých kotlín južného pásma nášho územia. Nadväzuje na produkčné oblasti susedných krajín (Moravy, Rakúska a Maďarska), alebo predstavuje ich najsevernejšie výbežky. Táto poloha mala význam pre vzájomnú výmenu a prelínanie kultúrnych prvkov medzi susediacimi etnikami. Naše vinohradníctvo prekonalo v priebehu dejín viaceré zmeny. Menil sa výskyt viničných plôch, sceľovala alebo prerušovala sa kontinuita pestovateľského pásma. Jeho severná hranica bola pohyblivá a zasahovala miestami i vysoko na sever, kde už dnes naň sotva nájdeme pamiatky. Vinič sa v 13. storočí pestoval napríklad na okolí Trenčína.[1] V 15. storočí boli vinice aj v bardejovskom chotári; v Šarišskej župe sa z času na čas obnovovali a nachádzali ešte v prvom desaťročí nášho storočia.[2] V 15. storočí sa vinič pestoval hojne aj v Prievidzi a jej okolí,[3] v 16. storočí ho nachádzame i v Levoči.[4] Okolo Nitrianskeho Pravna bolo v 17. storočí toľko viníc, že mešťania mohli svoje víno predávať pod viechou.[5] V prvej tretine 18. storočia sa spomínajú vinice v povodí Cirochy. Vinohradníctvo pripomínajú už zaniknuté vinice aj na okolí Stropkova.[6] Tradície trenčianskeho vinohradníctva sa ojedinele obnovovali ešte v priebehu 19. storočia.[7] Takéto rozšírenie plodiny južného pásma umožňovali bioklimatické podmienky odlišné v porovnaní s dneškom. Klimatologické a geologické výskumy napríklad dokázali, že v stredoveku bola teplota vzduchu vyššia, než je dnes. Ďalšou príčinou bola odlišná technológia. V dávnejšej minulosti sa pestovali menej náročné odrody na nízkych pňoch, takže ich zretie napomáhal vo dne slnečný svit a v noci teplo vyžarujúce z pôdy.[8] Okrem prírodných podmienok pôsobil tu však tiež faktor spoločenský, ktorým bola snaha hospodárskych jednotiek o sebestačnosť. Z tohto dôvodu panstvá podporovali pestovanie viniča aj v menej priaznivých podmienkach.

Na našom území sa vytváral už od 12. storočia pestovateľský rajón šintavský, hlohovecký, zlatomoravecký, krupinský a modrokamenský, rajóny na svahoch Malých Karpát, niektoré roztratené lokality na Podunajskej nížine, dolnom Hrone a Gemeri a severné výbežky potisského regiónu, preslávaného neskôr tokajskými vínami.[9]

V prvej polovici 18. storočia viedla hranica pestovania viniča od Trenčína

a okolia Považskej Bystrice cez Bánovce nad Bebravou a údolie hornej Nitry k Novej Bani a Krupine a na východnom Slovensku zasahovala až do okolia Vranova.[10]

V rámci takto ohraničeného územia sa do 18. storočia dotvorili naše hlavné produkčné oblasti ako ich poznáme dnes. Podľa výsledkov súpisu poddanskej pôdy a jej rozlohy v roku 1720 sa z hľadiska ich výskytu v jednotlivých župách zhodujú so súčasným stavom. Na prvých miestach boli župy Bratislavská, Nitrianska, Hontianska a Zemplínska. Menej viníc bolo v župe Abovskej, Tekovskej, Novohradskej a Gemerskej.[11]

Výrazné zmeny v rozložení vinohradníckych regiónov spôsobila koncom 19. a začiatkom 20. storočia viničová kalamita. Prejavila sa nielen v prechodnom poklese výsadby, ale aj v čiastočnom presune viníc zo svahov do roviny s piesočnatou pôdou, imúnnou voči pôvodcovi fyloxéry. Vinice sa po viacročnej prestávke nielen reštaurovali, ale začali sa vysádzať aj nové na miestach s pôvodne inými kultúrami.

Najväčšie zmeny v rozlohe, hustote a polohe viníc prebiehajú v súčasnosti. Plánované hospodárstvo nezdôrazňuje už iba kvantitatívne hľadisko, ale aj účelné využitie pozemkov v priaznivých pôdnych a klimatických podmienkach. Rozsiahle plochy s modernou výsadbou sa rozložili na svahoch s primeranými sklonmi alebo na rovinách a pohltili väčšinu malých a roztrúsených parciel. Tak sme v súčasnosti svedkami nového výzoru viničnej krajiny.

Dnes sa horná hranica viniča hroznorodého pohybuje v línii Skalica–Nitra–Zlaté Moravce–Krupina–Modrý Kameň–Lučenec a po kratšom prerušení na území Gemera pokračuje opäť pri Moldave nad Bodvou, smeruje na Michalovce a Sobrance ku štátnej hranici. Produkčné pásmo pod touto hranicou sa člení do ôsmich oblastí, ktoré v geografickom zoradení reprezentujú oblasti skalicko-záhorská, malokarpatská, hlohovecko-trnavská, nitrianska, podunajská, modrokamenská, východoslovenská a tokajská. Spomínané oblasti sa ďalej delia na menšie regióny.

Prevaha vinohradníckych oblastí sa koncentruje na území západného Slovenska. Skalicko-záhorská oblasť leží na sprašovej pahorkatine a záhorskej nížine. Má niektoré piesčité terény imúnne voči fyloxére, ktoré sa pre túto vlastnosť využívajú na výsadbu pravokorenného viniča, t. j. bez jeho predchádzajúceho štepenia do odolnej podložky. Malokarpatská oblasť, ekonomicky najefektívnejšia, predstavuje súvislé pásmo, ktoré sa tiahne od Bratislavy až po Smolenice. Patria k nej aj

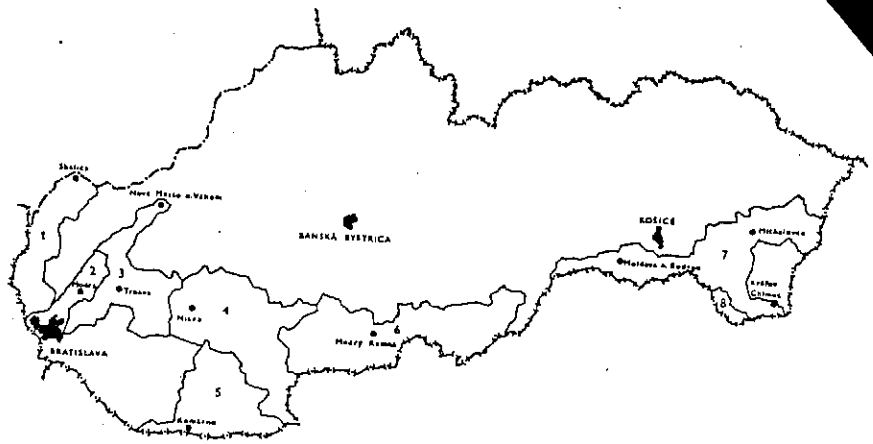

Súčasné vinohradnícke oblasti na Slovensku

Oblasť:

1 skalicko-záhorská
2 malokarpatská
3 hlohovecko-trnavská
4 nitrianska
5 podunajská
6 modrokamenská
7 východoslovenská
8 tokajská

ojedinelé plochy viníc na priľahlej trnavskej pahorkatine. Hlohovecko-trnavská oblasť s centrom v Hlohovci pokračuje po Nové Mesto nad Váhom a pozdĺž Váhu na Sereď. Nitrianska oblasť sa rozkladá na úpätí Zobora, Štiavnických vrchov a priľahlej Ipeľskej pahorkatiny. Podunajská oblasť leží na nížine medzi Komárnom

a Štúrovom. Vyznačuje sa piesčitými pôdami vhodnými na pestovanie ušľachtilého pravokorenného viniča.

Stredné Slovensko má viničné terény na území južného Hontu a Novohradu. Reprezentuje ho modrokamenská oblasť, ktorá sa rozkladá v Lučenskej kotline, na južných svahoch Krupinskej planiny a Slovenského rudohoria.

Na východnom Slovensku sa vymedzujú dve pestovateľské oblasti. Prvá z nich, východoslovenská, sa delí na západnú a východnú časť. Západná sa rozkladá na turnianskom výbežku Košickej kotliny, východná na južnom úpätí Vihorlatu, Popričného a na okolí Kráľovského Chlmca. I v tejto oblasti sa nachádzajú rajóny imúnnej piesočnatej pôdy. Druhou oblasťou východného Slovenska je tokajský región, ktorý k nám zasahuje z Maďarska. Na slovenskom území ho tvoria lokality vhodné na pestovanie špeciálnych tokajských sort. Sú to vybrané hony v katastri obcí Malá Tŕňa, Čerhov, Černochov, Bara, Slovenské Nové Mesto a Viničky.[12]

Z ekologického hľadiska sa naše pestovateľské oblasti rozlišujú viac či menej výraznými vlastnosťami. Poloha viníc je historicky premenlivým faktorom. V minulosti mali prevahu vinice svahové, čím sa využívali terény nevhodné na orbu. V súčasnosti sa vinice presúvajú do rovín pre lepšie uplatnenie mechanizácie a moderných technologických postupov. Zhruba však možno povedať, že už oddávna sa viníč pestuje na svahoch orientovaných južne, juhovýchodne a juhozápadne, na rovinách a čiastočne i na náhorných plošinách, ako je to napríklad v niektorých chotárnych lokalitách Modry a na území Hontu. Ďalšie hodnoty ich prírodných vlastností sú uvedené v tabuľke 1. Vyplýva z nej, že najväčšie rozdiely predstavuje nadmorská výška a rozpätie v stupňoch zvažnosti, čo je prirodzeným dôsledkom zvlneného reliéfu nášho územia. Nadmorská výška našej vinohradníckej krajiny sa pohybuje od 100 do 340 metrov. Zvažnosť je veľmi rozmanitá. Na nížinách vykazuje sklony do 2 stupňov a na pahorkatinách až do 35 stupňov. Často sa však i na pomerne malom území vyskytujú markantné rozdiely. Napríklad v skalicko-záhorskej oblasti sú polohy väčšinou rovinné so sklonom 2–4 stupňov, ale v samotnej Skalici dosahujú miestami až 28 stupňov. Na rovinách nitrianskej oblasti je zvažnosť spravidla mierna, ale v jej podhorských lokalitách, napríklad v Čajkove a Pukanci, dosahuje až 30–35 stupňov.

Hoci je pôda prirodzeným základom pestovania jednotlivých plodín, pri viniči nie je jej fyzikálne a chemické zloženie absolútne rozhodujúce. Ušľachtilý viníč

TABUĽKA 1

PRÍRODNĚ PODMIENKY VINOHRADNÍCKYCH OBLASTÍ NA SLOVENSKU

Oblasť	Pôdne druhy	Priemerná doba slnečného svitu vo vegetatívnom období	Priemerné zrážky vo vegetatívnom období	Priemerná teplota vo vegetatívnom období	Nadmorská výška	Zvažnosť
skalicko-záhorská	hlinité hlinito-piesočnaté piesočnaté ílovité	14—15 hod.	400—450 mm	15—16 °C	145—300 m	2—28°
malokarpatská	hlinito-piesočnaté kamenisté ílovité	15—16 hod.	400—450 mm	15—16 °C	150—300 m	2—30°
hlohovecko-trnavská	hlinité hlinito-piesočnaté ílovité	14—16 hod.	350—450 mm	15—16 °C	137—340 m	2—24°
nitrianska	ílovito-hlinité hlinité kamenisté	15—16 hod.	350—450 mm	14—17 °C	195—340 m	2—50°
podunajská	hlinito-piesočnaté ílovito-hlinité piesočnaté	15—16 hod.	350—400 mm	16 °C	115—164 m	2—16°
modrokamenská	hlinité hlinito-ílovité	15—16 hod.	350—400 mm	14—16 °C	210—340 m	4—35°
východoslovenská	ílovito-hlinité piesočnato-hlinité piesočnaté	14—16 hod.	400—500 mm	13—16 °C	104—240 m	3—30°
tokajská	hlinité piesočnato-hlinité kamenisté	15—16 hod.	400 mm	16 °C	139—258 m	4—25°

Údaje z diela Kišoň, A. — Hanák, R.: Rajonizácia viniča v Československu. Bratislava 1962.

rastie prakticky v každej pôde, čím sa vysvetľuje jeho dávne rozšírenie v rozmanitých terénoch a veľká obľuba prispôsobivých samorodých hybridov až do súčasnosti. Pôdy v našich viniciach sú z hľadiska typov väčšinou čiernozemné, hnedozemné, podzolové, nivné, rendziny, menej soľné. Z hľadiska fyzikálneho zloženia sa vinice zakladajú na pôdach hlinitých, piesočnatých, ílovitých, štrkových až kamenistých, ako aj kombinovaných z uvedených druhov. Zo stránky chemického zloženia sa využívajú pôdy vápenaté, ale napriek tomu sa viničí, ale hlavne hybridy, vysádzajú i na pôdach kyslých.

Okrem polohy a akosti pôdy sú pre pestovanie viniča dôležité aj ďalšie faktory – teplota, vodné zrážky, smer a sila vetra. Naše vinohradnícke oblasti majú priemernú ročnú teplotu vo vegetatívnom období od 13 do 17 °C a priemernú dobu slnečného svitu od 14 do 16 hodín. Vodné zrážky dosahujú ročný priemer 350–500 milimetrov, sila vetrov sa pohybuje od miernych až po silné.

Variabilitu prírodných podmienok jednotlivých oblastí ďalej stupňujú rozdielne vlastnosti mikroklímy. Často dva vedľa seba ležiace pozemky majú odlišné zloženie pôdy, rozdielny stupeň vlahy a teploty. Úlohu tu zohrávajú rozličné terénne objekty, napríklad blízkosť lesa, ktorý raz predstavuje účinnú hrádzu proti studeným vetrom, inokedy zasa zabraňuje premiestneniu vzduchových vrstiev rozdielnej teploty.

Nenáročnosť viniča hroznorodého a trvalá snaha o jeho pestovanie ustálili ľudový názor, že ho možno vysádzať všade, okrem miest, kde by bol vystavený priamym účinkom mrazu. Takéto presvedčenie viedlo v minulosti k zakladaniu viníc na rôznych, pre ornú kultiváciu nevhodných terénoch. Uvedomenie si ich nízkej rentability prichádzalo pomaly a vinice sa často udržiavali iba z prestížnych dôvodov. Dôslednú aplikáciu vedeckých poznatkov poľnohospodárskej ekonomiky umožnila až plánovaná socialistická výroba. Dôležitým krokom pre jej realizáciu vo vinohradníctve bola rajonizácia viniča, u nás uskutočnená v päťdesiatych až šesťdesiatych rokoch na základe terénneho prieskumu pod vedením vtedajšieho Výskumného ústavu pre vinohradníctvo a vinárstvo v Bratislave. Jej úlohou bolo spresniť doterajšie vinohradnícke oblasti, vytvoriť geonomicky a pestovateľsky príbuzné rajóny a stanoviť pre ne zodpovedajúci sortiment.[13] Na základe získaných údajov sa vykonal výber vhodných pestovateľských lokalít a postupne sa prikročilo k likvidácii neperspektívnych viníc. Tento proces prebieha v podmienkach družstevnej výroby až dosiaľ. Dosiahnuté výsledky sa prejavujú vo zvýšenej produktivite práce, úspore nákladov i v odraze na ekonomicko-spoločenských premenách vinohradníctva, čo je však už problematika presúvajúca sa z ekologickej do sociálnej sféry.

Lokalizácia nášho vinohradníctva v severnom pásme európskej produkcie ovplyvnila jeho výrobný charakter i historický vývin. Striedali sa v ňom fázy vzostupu i poklesu podmienené hospodársko-mocenskými záujmami, vojnovými udalosťami, prosperitou i živelnými pohromami. Jeho existencia je dôležitou súčasťou hospodárskych dejín nášho územia.

Začiatky vinohradníctva u nás sa doteraz nepodarilo presne datovať. Na základe viacerých indícií jeho vznik spadá do čias cisára Probusa koncom 3. storočia. V Podunajsku sa však nevylučuje ani existencia ilýrskeho a keltského vinohradníctva, teda ešte pred príchodom Rimanov. Poukazujú na ňu nálezy viničných zŕn z rokov 385–425 pred n. l. v rakúskom Linci.[14] Archeologické nálezy dokazujú konzum vína v rímskych táboroch na našom území, avšak priame dôkazy o pestovaní viniča v tomto období zatiaľ chýbajú. Dostatočne sú však zastúpené na susednom rakúsko-maďarskom území, kde ich potvrdzujú nálezy vinohradníckych objektov i náradia.[15] Otázka kontinuity vinohradníctva od rímsko-provinciálnej etapy až po prvé doklady z hradištného obdobia spočíva zatiaľ tiež iba na dohadoch. Podľa maďarskej historiografie[16] Húni ani Avari nezničili rímsku kultúru a na novom území našli už rozsiahlu výsadbu viniča.[17] V hradištnom období sú dôkazom pestovania viniča v západnej časti nášho územia nálezy zrniek planého (Vitis vinifera L. ssp. silvestris) a čiastočne kultivovaného viniča (Vitis vinifera L. ssp. sativa), nájdené v Mikulčiciach vo vrstvách zo 7.–8. storočia.[18] Spolu s nálezmi vinohradníckych nožov zo 7.–8. storočia v Moravskom Jáne a so vzácnymi literárnymi pamiatkami – modlitbami za úspešný výsledok vinohradníkovej práce – sú presvedčivými dôkazmi existencie vinohradníctva vo veľkomoravskom období.[19]

Názor na rozvinuté vinohradníctvo Veľkej Moravy podporuje relatívne vyspelá poľnohospodárska výroba tejto doby a celkove spoľahlivé zmienky o vinohradníctve v severnejšie položenom Poľsku z 10. storočia.[20] Napokon je potrebné zobrať do úvahy aj vzostupné hospodárske a mocenské záujmy cirkvi, ktoré sa nepochybne odrazili v intenzifikácii vinohradníctva ako odvetvia zaručujúceho značný hospodársky prínos.

Z našich ďalších dorábateľských oblastí zatiaľ chýbajú dôkazy o pestovaní viniča

pred koncom prvého tisícročia. Možno ich však predpokladať aspoň v tokajskej oblasti. Tento predpoklad sa opiera o paleobotanické nálezy zrniek viniča na maďarskom území zo 6.–9. storočia.[21]

O našom stredovekom vinohradníctve podávajú bezpečné dôkazy archívne pramene. Darovacie listiny z 11.–13. storočia svedčia o procese upevňovania feudálneho majetku a narastajúcich potrebách vína pri cirkevných obradoch. V roku 1075 dostalo benediktínske opátstvo v Hronskom Beňadiku do daru vinice spolu s vinohradníkmi v osade Rybník. V tom čase sa do feudálnej závislosti benediktínov zoborského kláštora dostali aj poddaní a vinice v osade Pohranice. K ďalšiemu rozširovaniu viničných plôch zaiste prispel aj vznik premonštrátskeho opátstva v Bzovíku v 12. storočí a konventu v Šahách v 13. storočí.[22] Dôkazy o vinohradníctve malokarpatskej oblasti narastajú od 13. storočia. Najstaršia správa o vinohradníctve v Bratislave pochádza z roku 1249 a hovorí o predaji vinice kláštora cisterciánok opátovi konventu kláštora Heiligenkreuz v Rakúsku. Z roku 1254 pochádza listina Belu IV., v ktorej sa spomínajú vinice na Devíne a v Bratislave. Najväčší a dlhodobý význam však mala listina Ondreja III. z roku 1291, ktorou kráľ oslobodil bratislavských vinohradníkov od kráľovskej dane a mestu udelil právo vyberať dane.[23] V tom istom roku aj Trnava ako kráľovské mesto získala privilégium, podľa ktorého mohli mešťania slobodne obrábať svoje vinice. Ako ukazujú ďalšie listiny týkajúce sa viníc Trnavčanov na cudzích panstvách, išlo o vinice v Malých Karpatoch.[24] Svedectvom vysokej úrovne výroby vína na tomto území bolo pozvanie odborníkov z poddaných hradu Hlohovec na majetky ostrihomského arcibiskupstva.[25] Aj o viniciach na východe nášho územia máme mnoho záznamov pochádzajúcich z 13. storočia. Potvrdzujú značné rozšírenie viničných plôch, čo značí, že vinič sa tu pestoval už predtým.[26] V mnohých listinách sa uvádzajú obce s názvami odvodenými z vinohradníckej terminológie, ako Vinodol, Vinobor, Vajnory, Viná re, Vinné.[27] Rozvinutá výroba vína v jednotlivých obciach sa odráža na obecných pečatiach, na ktorých sú častými motívmi strapce hrozna a vinohradnícke náradie.[28]

Údaje o stredovekom vinohradníctve na našom území dokazujú jeho značné rozšírenie a dobrú úroveň, ktorá upútala aj pozornosť cudzincov.[29] V tom čase už malo v niektorých regiónoch a lokalitách Slovenska pevné miesto v štruktúre súdobého poľnohospodárstva a vytvorilo pevnú bázu pre svoj ďalší rozvoj. Svedčí o tom skutočnosť, že mnohé z týchto výrobných

stredísk si podržali svoje prvenstvo v nasledujúcich storočiach, ba patria i k popredným produkčným rajónom dneška.

Vďaka dosiahnutému stupňu rozvoja sa naše stredoveké vinohradníctvo rýchlo zotavilo z následkov tatárskeho vpádu. Sprievodným zjavom obnovy hospodárskeho života bolo osídlenie vyľudnených území. Do oblasti Tokaja prišli taliansky kolonisti povolaní Belom IV., ktorí vo svojej novej vlasti uplatňovali znalosti vinohradníckej technológie.[30] Veľká kolonizačná vlna priviedla do krajov s rudným bohatstvom nemecké obyvateľstvo. Novousadlíci v baníckych lokalitách stredného Slovenska a v malokarpatskej oblasti sa začali venovať aj pestovaniu viniča, čo umožňovali prírodné podmienky. Najmä v malokarpatskej oblasti sa nové obyvateľstvo nemeckého pôvodu zaslúžilo o rozšírenie produkcie hrozna a vína a o rozkvet vinohradníckej kultúry.

Pestovanie viniča sa stalo výnosným zdrojom zemepanských príjmov, ale súčasne i feudálneho vykorisťovania poddaných. Zohrávalo významnú úlohu pri rozvoji miest a obchodu. Vo viacerých prípadoch bolo jedným z podnetov na udelenie titulu slobodného kráľovského mesta a s tým spojených výsad. Privilégium Ondreja III. z roku 1291 oprávňovalo Bratislavu okrem iného vyberať dane z viníc, čo zabezpečovalo jej ďalší rozkvet. Podobné výsady získali i ďalšie malokarpatské mestá – Modra (r. 1607), Pezinok (r. 1647) a Jur pri Bratislave (r. 1647). Z vinohradníctva ťažila aj Skalica a baníckе mestá Krupina a Pukanec. Mestá mali svoje vlastné vinice, z ich výnosu pokrývali podstatnú časť svojich výdavkov, a preto bolo vinohradníctvo dôležitou súčasťou ich hospodársko-správnej agendy. Sami si určovali ceny vína, mzdy robotníkov, čas oberačiek a právo čapovania.[31]

Naše vína v rámci uhorskej produkcie nadobúdali čoraz väčší chýr doma i za hranicami krajiny. Bratislavské víno sa už v 14. storočí dostávalo na kráľovský stôl. V 16. storočí dosiahli dobrú povesť malokarpatské a hlohovecké vína, ako i červené víno z Čachtíc.[32]

Obchod s uhorským vínom sa začal rozvíjať už v 13. storočí, ba o storočie neskôr bolo víno dôležitejším vývozným artiklom než obilie. Významnými strediskami obchodu sa stali Bratislava, Trnava, Košice, Bardejov a Levoča. Východoslovenskými mestami prechádzal hlavný tranzit domácich, sriemskych a tokajských vín do Poľska a Ruska. Od 16. storočia po zastavení vývozu sriemskych vín pre obsadenie Balkánu Turkami vzrastal na vývoze podiel tokajských vín, ktoré v tomto čase začali prenikať na čelo uhorskej produk-

cie.[33] Pre ochranu domácej výroby zasa platil už niekoľko storočí zákaz dovozu cudzích vín, čo mestám a ich obyvateľom prinášalo značné výhody.[34]

Výnos z vinohradníctva sa stal čoskoro predmetom pozornosti súdobých podnikateľov. Už v stredoveku sa obchodu s vínom zmocnili veľkopodnikatelia, u nás od konca 15. storočia reprezentovaní najmä rodinou Fuggerovcov z Augsburgu. Tí vďaka svojmu spojeniu s uhorskými Thurzovcami čoskoro získali hrad Červený Kameň, ktorého pivničné priestory zariadili na výrobu a skladovanie vína. V nich sa v značnom množstve sústreďovali aj vína dorobené poddanými z malokarpatskej oblasti.[35] V menšom rozsahu ťažili z predaja vína v stredoslovenských mestách banícki podnikatelia. V Banskej Štiavnici boli tzv. valdbürgeri držiteľmi banského regála a súčasne i práva výčapu, ktoré s ním súviselo. Baníkov nútili konzumovať víno tým, že im časť mzdy vyplácali v naturáliách. Predaj bol natoľko výnosný, že mnohí valdbürgeri udržiavali dolovanie len pre právo výčapu.[36]

Do začiatku 16. storočia zaznamenalo vinohradníctvo u nás stúpajúcu tendenciu a všestranný rozvoj.[37] Pestovanie viniča sa rozšírilo vysoko nad jeho dnešnú hranicu a výroba vína dosiahla značný objem.[38] Osobitne prispievalo k blahobytu mešťanov, ktorí zisky z remesla a obchodu investovali do zveľaďovania a rozširovania pôdneho majetku.[39] V tejto etape pokojného vývinu vznikli inštitúcie a právne normy, ktoré priaznivo ovplyvňovali rozvoj vinohradníctva aj v nasledujúcich storočiach. Vyvinula sa inštitúcia viničného práva upravujúca vzťahy medzi zemepánom a obrábateľmi viníc, ako i vzájomné vzťahy vinohradníkov v rámci vinohradníckej obce, sformovalo sa právo výčapu producentov a vznikli cechové organizácie.[40]

TABUĽKA 2

ROZLOHA PODDANSKÝCH A MESTSKÝCH VINÍC v r. 1715 a 1720

Župa	1715 (kopáčov)	1720 (kopáčov)
Bratislavská	40 723	51 188
Nitrianska	16 052	19 856
Hontianska	10 301	16 664
Novohradská	1 388	1 905
Gemerská	436	469
Zemplínska	–	14 097
Abovská	–	6 392
Šarišská	–	14
Tekovská	4 529	3 684
Trenčianska	–	1 158

Údaje podľa Horváth, P.: Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici XVIII. storočia. Bratislava 1963, s. 46–49.

TABUĽKA 3

ROZLOHA VINÍC PODĽA DAŇOVÝCH SÚPISOV v r. 1780

Župa	(kopáčov)
Bratislavská	39 991
Nitrianska	41 971
Hontianska	43 270
Novohradská	16 858
Gemerská	493
Zemplínska	17 127
Abovská	4 595
Šarišská	–
Tekovská	14 600
Trenčianska	3 446

Údaje podľa Fejér, P.: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Budapest 1981, s. 308.

Priaznivý vývin uhorského vinohradníctva zabrzdili vojny s Turkami a nasledujúce stavovské povstania. Spustošením viníc a vyľudnením dedín vznikli značné škody.[41] Obsadením južných území Uhorska sa ťažisko hospodárskeho a kultúrneho života presunulo na sever krajiny. Tým vzrástol význam produkčných oblastí na našom území, najmä tých, ktoré nezasiahli turecké výboje so všetkými dôsledkami. U nás to bol predovšetkým malokarpatský región, ktorý sa od polovice 16. storočia stal najväčším producentom vína severného Uhorska. Rozšírilo sa aj vinohradníctvo vo vlastnej réžii panstiev. V malokarpatskej oblasti malo v 16. storočí najviac rozvinuté režijné hospodárenie červenokamenské panstvo. Na východnom Slovensku sa rozsiahly viničný majetok sústreďoval v rukách zemepánov, mešťanov a obchodníkov. Veľké viničné plochy vlastnilo stárayovské panstvo a Hohenloheovci. V tokajskej oblasti mali svoje vzdialené vinice panstvá Rollyovcov, Szirmayovcov, Andrássyovcov a Esterházyovcov.[42] Tento stav sa zachoval až do obdobia kapitalizmu a vtisol východoslovenskému vinohradníctvu výrazný podnikateľský charakter.

Stav hospodárstva zruinovaného vo vojnách mali vyriešiť tereziánske a jozefínske úpravy a urbárska regulácia. Pre ňu sa v rokoch 1769–1771 vykonal súpis poddanskej pôdy a v jej rámci aj súpis klčovísk a viníc v uhorských župách (tab. 2). Súpisy uvádzajú početné rodiace, ale aj mnohé pusté vinice, ktoré padli za obeť vojnám a povojnovej depresii.[43] Na mnohých miestach ostali po nich iba chotárne názvy. V rámci obnovy hospodárstva sa pôda mala rozširovať klčovaním a kultiváciou neproduktívnych terénov.[44] Na nich sa položili základy nových viničných pohorí, ktoré sa zachovali až do súčasnosti (tab. 3). Z tohto obdobia pochádzajú aj mnohé iné

pamiatky hmotnej i spoločenskej kultúry, ako napríklad datované pivnice, lisy a doklady o agende viničných organizácií.

Oživiť slávu uhorského vinohradníctva sa podujali aj osobnosti súdobej vedy. Medzi nimi čestné miesto patrí Matejovi Belovi, ktorý vo svojom diele venoval veľkú pozornosť stavu výroby v jednotlivých župách. V svojich Notíciach oboznamoval verejnosť s podielom našich vinohradníckych obcí na dobrom mene uhorskej produkcie. Vysoko vyzdvihol najmä kvalitu svätojurského vína, predovšetkým však sladkého samotoku, v tom čase už pomerne dobre známeho výrobku na európskom trhu. Ešte viac pozornosti mu venoval v rukopise o svätojurskom víne, ktorý zameral na obranu jeho pôvodnosti a vysokej kvality.[45] Iný cieľ sledovali osvietenskí buditelia – osvetovou prácou sa snažili zlepšiť hospodársku situáciu poddanských más. Juraj Fándly adresoval časť svojho diela ľudovým výrobcom vína.[46] Cestou osvety narastala aj kvalitatívna úroveň produkcie na viničných plochách, ktoré v priaznivých podmienkach niektorých žúp dosahovali značnú rozlohu (tab. 4).

Zrušenie poddanstva neprinieslo pre zdĺhavé riešenie majetkovoprávnych vzťahov medzi zemepánom a bývalým poddaným očakávaný obrat v hospodárskej situácii vinohradníkov. Vinice malých dorábateľov sa nachádzali väčšinou na mimourbárskej pôde, ktorá nepodliehala uvoľňovaniu zo zemepanského majetku, a užívatelia si ju museli vykúpiť.[47] Hospodárska závislosť bývalých poddaných od šľachtického veľkostatkára pretrvávala ešte dlho aj v novoutvorených spoločenských podmienkach.[48]

Do kapitalizmu vstúpilo vinohradníctvo s mnohými podnikateľskými prvkami z dávnejšej minulosti. Podmienky pre rozvoj kapitalistických vzťahov a zánik foriem typických pre feudalizmus sa však aj tu pomerne rýchlo vytvorili. Feudálne dávky nahradili dane. Zanikali cechy, ktoré nahradili vinohradnícke spolky ako

TABUĽKA 4

ROZLOHA VINÍC V ŽUPÁCH
v r. 1847 (v kat. jutrách)

Abovská	13 014
Tekovská	2 588
Gemerská	1 926
Hontianska	12 664
Novohradská	32 132
Nitrianska	16 401
Bratislavská	26 129
Trenčianska	1 577
Zemplínska	56 000
Zvolenská	705

Údaje podľa Fejér, P.: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Budapest 1981, s. 316.

záujmové organizácie vinohradníkov. Rýchlo sa začali zakladať vinohradnícke družstvá – akciové spoločnosti, ktoré sa starali o odbyt výrobkov. V mestách sa sústredili veľkopodniky, sklady na školenie vína a výrobne sektu.[49] Hľadali sa nové obchodné spojenia pre odbyt výrobkov. V uhorskej produkcii sa však postupne začali prejavovať i nedostatky. Medzi najvážnejšie patrila nerentabilná domáca výroba a v neposlednom rade aj zvyšovanie kvantity na úkor kvality vín. Tieto nedostatky mali odstrániť noví odborníci, na výchovu ktorých sa v roku 1880 zriadila v Bratislave odborná vinárska škola. Jej úlohou bolo sprostredkovať mladej generácii odborné poznatky a na ich základe postaviť celú výrobu na modernú, produktívnejšiu bázu.[50]

Sľubné perspektívy narušil v osemdesiatych rokoch 19. storočia výskyt chorôb a škodcov viniča. Fyloxéra a peronospóra sa v hlavných produkčných župách objavila v roku 1880, v ostatných krajoch krátko nato. Fyloxéra zničila v Honte vyše polovicu, vo východoslovenských župách takmer všetky vinice. Najmenej postihnuté boli pásma imúnnych piesčitých pôd na Podunajskej nížine a župy, kde boli výrobcovia existenčne závislí od vinohradníctva, a preto kládli škodcom najhúževnatejší odpor (tab. 5).[51] Nepriaznivým sprievodným zjavom s dlhodobým vplyvom na úroveň produkcie bolo zavádzanie lacných priamoplodných hybridov.[52]

TABUĽKA 5

ÚBYTOK VINÍC ZACHVÁTENÝCH FYLOXÉROU
v r. 1885–1894

Župa	Výmera vinohradov v ha v rokoch:		Výmera vinohradov je oproti r. 1885 menšia o:	
	1885	1894	ha	%
Bratislava	4985	4 871	114	2,2
Komárno	4 202	3 212	990	23,0
Nitra	4 239	3 995	244	5,0
Tekov	2 207	2 036	171	7,7
Hont	5 486	1 753	3 733	67,0
Zemplín	10 286	1 208	9 078	87,0
Novohrad	7 694	796	6 898	89,0
Abov	4 119	219	3 900	95,0
Trenčín	65	37	28	47,0
Gemer	754	261	493	61,0

Údaje z práce Jurkovič, M.: Fyloxéra viničová (Viteus vitifoli Shim). Agrikultúra *16*, 1979, s. 128.

Obidve svetové vojny poškodili vinohradníctvo úbytkom výkonných pracovných síl, nedostatkom výsadbových a ochranných materiálov, sociálnou a hospodárskou neistotou, ako i priamymi vojnovými udalosťami. Pozitívnym činom medzivojnového obdobia bolo zriadenie výskumného pracoviska v Bratislave, kto-

rého výsledky dodnes zabezpečujú výrobe odbornú orientáciu, kontrolu a pomoc.[53]

Nová etapa vo vývine nášho vinohradníctva sa začala po roku 1948. Bola spojená so socializáciou pôdy a presadzovaním družstevnej myšlienky. Družstvá sa stali prostriedkom na odstránenie majetkovej diferenciácie, zavádzanie plánovanej výroby a kolektívnych foriem práce. Do ich držby pripadla pôda z konfiškátov, nútených nájmov a väčších celkov súkromných vlastníkov. Ťažisko vinohradníckej výroby dnes spočíva v družstvách. Menšie parcely sa obhospodarujú formou záhumienkov alebo súkromných, tzv. záľubových viníc. Úlohou družstevného vinohradníctva je modernizácia a zvyšovanie produkcie spojenej s uspokojovaním sociálnych potrieb družstevníkov. Rast produkcie sa zabezpečuje rozširovaním viničných plôch a zavádzaním kvalitných druhov štepeného viniča. Doteraz prebiehajú rozsiahle terénne úpravy od jednoduchého prerieďovania starších viníc s hustou výsadbou až po komplikovanú úpravu terénu rozsiahlymi melioráciami. Likvidujú sa hybridy a nahrádzajú sa ušľachtilými odrodami. Zriaďovaním škôlok a pokusných viníc si družstvá zabezpečujú vlastné zásoby vhodných materiálov na štepenie. Pri výsadbe a rekonštrukcii sa riadia potrebami mechanického obrábania pôdy, a preto zavádzajú zásadu vyššieho vedenia viniča na drôtenkách a širokého sponu. Vybavujú sa modernými strojmi, mechanizmami, náradím a chemickými prostriedkami. Vo veľkovýrobnom meradle obhospodarujú vinice štátne majetky. Pôdu prevzali z veľkostatkov a zaostávajúcich družstiev. Plánovaná výroba v socialistickom sektore sa riadi zákonnými opatreniami.[54] Vedeckovýskumnú základňu tvorí Komplexný výskumný ústav vinohradnícky a vinársky s celoštátnou pôsobnosťou so sídlom v Bratislave. Zameriava sa na voľbu vhodných pozemkov pre nové výsadby a na výber odpovedajúcich sort pre jednotlivé regióny. Jeho činnosť, ako i činnosť niektorých vybraných závodov, riadia Vinárske závody – odborový podnik v Bratislave. K ich náplni patrí výkup hrozna od jednotných roľníckych družstiev a individuálnych výrobcov, dovoz hrozna a vína a výroba vedľajších produktov. Riadia a organizujú výskum, šľachtenie, rozmnožovanie a distribúciu štepov a majú priamy dozor nad výrobou v tokajskej oblasti. Realizujú vlastné spracovanie hrozna zo socialistického sektora. Preto sú ich prevádzkárne zastúpené v každom väčšom produkčnom centre. Veľký dôraz sa v zmysle novej orientácie kladie na výchovu odborníkov pre veľkovýrobu.

Uskutočňuje sa rozširovaním siete odborných škôl. Okrem toho vznikajú nové formy zvyšovania úrovne, akými sú napríklad závodné a družstevné školy práce. Všetky tieto inštitúcie a opatrenia prispievajú k novému obrazu nášho vinohradníctva, ktoré sa dostáva na úroveň popredných produkčných krajín v Európe. Svedčia o tom úspechy našich vín na medzinárodných súťažiach, kde sa aj v tvrdej konkurencii umiestňujú na popredných miestach.[55]

Za všestrannej podpory riadiacich orgánov docieľuje naše vinohradníctvo pozoruhodné výsledky a stáva sa dôležitým úsekom národného hospodárstva. Prvoradá úloha v ňom pripadá produkcii na Slovensku. V rokoch 1960–1979 tu rozloha viníc vzrástla zo 17 tisíc ha na 31 tisíc ha. Z toho k 1. januáru 1980 bolo v Západoslovenskom kraji 23 tisíc ha, v Stredoslovenskom a Východoslovenskom po 4 tisíc ha. Ťažisko výroby sa v rámci socialistického hospodárstva presunulo na podniky verejného sektoru (tab. 6).

TABUĽKA 6

ROZLOHA VINÍC ZATRIEDENÝCH DO DVOCH VEĽKOSTNÝCH SKUPÍN NA SLOVENSKU v rokoch 1975–1980 (v ha)

skupina	1975	1978	1979	1980
do 10 árov (prevažne súkr. sektor)	5 801	5 157	5 150	4 872
nad 1 ha (prevažne soc. sektor)	18 335	20 595	20 577	21 837

Podľa Štatistickej ročenky Československej socialistickej republiky, r. 1975–1980. Praha 1976, 1979, 1980, 1981.

Súčasný stav vinohradníckej produkcie je poslednou, no nie záverečnou etapou jej rastu. Dôležitú úlohu tu zohrávajú stáročné tradície dnes znásobené prednosťami socialistického systému. Preto sa i v prítomnosti obraciame k múdremu odkazu minulosti, aby sme jeho pozitívne črty čo najúčelnejšie využívali v prospech nášho hospodárskeho rozvoja.

výsadby vyjadrený vyhláškou č. 288 MZ-LUH z roku 1949. Ale ani tento zákaz príliš neobmedzil ich pestovanie v súkromnom sektore. KIŠOŇ, A. – HANÁK, R.: dielo cit. v pozn. 13, s. 12.

[53] Výskumné pracovisko vzniklo v roku 1924. Neskôr prešlo viacerými organizačnými zmenami spojenými so zmenou názvu. Od roku 1977 funguje ako Komplexný výskumný ústav vinohradnícky a vinársky. Encyklopédia Slovenska VI. Bratislava 1982, s. 726–727.

[54] K najdôležitejším zákonom patrí uznesenie vlády o zveľaďovaní vinohradníctva a ovocinárstva z 27. júla 1953, ktoré uložilo rozšírenie viničných plôch, a zákon SNR zo 6. marca 1959 o rozvoji tokajskej oblasti, ako i opatrenie strany a vlády z 12. apríla 1961 na skvalitnenie sortimentu.

[55] Vynikajúci úspech dosiahli na konkurzoch a súťažiach ako napr. v Budapešti v rokoch 1958 a 1960, vo Viedni v roku 1959, v Langelois v roku 1959, v Bratislave v roku 1963, kde všade získali zlatú a striebornú medailu. MATUŠKA, P.: dielo cit. v pozn. 12, s. 167.

Drábiková, E.: Človek vo vinici

Vinohradnícka krajina a pracovné prostredie

Obraz našej vinohradníckej krajiny formujú už po stáročia prírodné danosti, ako aj spoločensko-ekonomické podmienky. Obidva komponenty spolu s každodennou činnosťou človeka vytvárajú špecifické znaky, ktorými sa jednotlivé vinohradnícke terény od seba odlišujú v produkčnom zameraní. Na prvý pohľad zreteľné rozdiely prehlbuje ešte aj vnútorná kultúrna diferencovanosť jednotlivých vinohradníckych regiónov, čo vytvára rozmanitosť našej vinohradníckej krajiny.

Východisko k jej kategorizácii vytvorila na začiatku štyridsiatych rokov 20. storočia geografia. Vytipovala viničné pozemky z hľadiska ich zoradenia do ucelených plôch, jednotlivých obvodov alebo samostatných parciel umiestnených medzi inými kultúrami.[1] Takéto členenie však nevyčerpávalo všetky typické vlastnosti produkčných území. Nebralo do úvahy ostatné elementy, ktoré spolu s priestorovým rozložením viníc tvoria kultúrnohistorickú jednotu.

K uceleniu hľadiska na celú šírku problematiky prispieva národopisný prístup, ktorý uvádza do príčinných súvislostí usporiadanie viníc s podmienkami spoločensko-ekonomického vývinu, s formami výrobných priestorov a úrovňou inventárového vybavenia. Vychádza pritom zo stavu, ktorý vinohradnícka kultúra dosiahla do polovice nášho storočia, teda na rozhraní medzi dožívaním starých a presadzovaním sa nových výrobných foriem.

Tradičnú vinohradnícku kultúru na území dnešného Slovenska člení národopis do troch typov. Prvý typ reprezentuje vinohradníctvo Malých Karpát. Z vonkajších znakov ho charakterizuje súvislá výsadba viníc na svahoch pohoria, prevádzkové priestory umiestnené priamo v dome majiteľa a formy i rozsah pracovného inventára prispôsobeného potrebám vinohradníctva ako hlavného výrobného odboru. Takýto celok sa kryštalizoval už od stredoveku v prostredí malokarpatských miest a z hľadiska pôvodu ho možno označiť ako mestský typ, hoci sa jeho elementy v pôvodnej alebo modifikovanej forme rozšírili aj na neďaleký vidiek. Výskyt mestského typu je u nás pokračovaním spoločných kultúrnych javov na styčných územiach rakúskeho, maďarského a slovenského osídlenia, ktoré v minulosti tvorili jeden súvislý hospodársko-kultúrny celok.[2]

Druhý typ je rozšírený v celom ďalšom dorábateľskom pásme Slovenska. Vyznačuje sa vinicami sústredenými na vrchoch alebo vyvýšeninách jednotlivých chotárov s prevádzkovými stavbami na ich úpätí. Vyvinul sa v podmienkach spoločného trojpoľného hospodárenia dediny, keď sa vinič ako dlhodobá plodina mohol pesto-

vať iba v polohách menej vhodných pre orbu. Vysunutie prevádzkových priestorov z gazdovstva svedčí o druhoradom postavení vinohradníctva v rámci miestneho hospodárenia. Tomu zodpovedá aj menej náročný inventár vyhotovený miestnymi remeselníkmi a zručnými náturistami. Znaky tohto typu pramenia z potrieb a možností roľníka orientovaného v prvom rade na produkciu základných článkov obživy. Vyvinul sa v dedinskom prostredí, a preto ho možno označiť za tzv. dedinský typ.

Do tretej skupiny patria vinice rozptýlené v chotári na ornej pôde medzi inými kultúrami alebo umiestnené pri dome namiesto záhrady. Vznikali jednotlivo z iniciatívy majiteľa pozemku, najmä však po rozpade spoločného trojpoľného hospodárenia, keď roľníci začali individuálne rozhodovať o obsahu svojej produkcie. Vinič sa vo vhodných klimatických podmienkach pestoval v záhradách už oddávna ako rastlina svojou hodnotou prevyšujúca ostatné záhradné plodiny. Jeho pestovanie sa na týchto malých pozemkových plochách nepodriaďovalo spoločným právnym zvyklostiam, ako to bolo pri predošlých, kultúrne ucelených typoch, a vybavenie viničného hospodárstva nemalo ich jednotný charakter. Pre veľkú produkčnú a morfologickú rozmanitosť táto skupina nevytvára samostatný typ, ale individuálne formy vinohradníckej kultúry.

Typológia kultúrnych celkov svedčí o ich rôznorodých štruktúrach, v ktorých najvýraznejšie diferenciačné znaky vytvárajú vinice a uzavreté pracovné objekty. Predstavujú vonkajší rámec výroby, sú jej neoddeliteľnými súčasťami a typickými vlastnosťami vinohradníckej krajiny. Preto im v tejto kapitole venujeme prvoradú pozornosť, aby sme načrtli obraz prostredia, v ktorom sa odohrávala práca a život človeka.

MESTSKÝ TYP

Svahy malokarpatského pohoria s ich vhodnými ekologickými vlastnosťami sa už od stredoveku využívali na pestovanie viniča. Súvekí autori topografických prác sa o nich vyjadrovali v superlatívoch. Známe je hodnotenie Mateja Bela, ktorý nazýval bratislavské vinice najväčšími, svätojurské najlepšími, pezinské najkrajšími a modranské najúrodnejšími.[3] Hoci je táto charakteristika viac poetická ako exaktná, svedčí o výbornom chýre tunajších viníc už v dávnej minulosti. Priaznivé podmienky na dorábanie kvalitných vín sa odrazili v ekonomickom využívaní všetkých voľných plôch na stráňach pohorí a v ich rozširovaní na úkor lesného porastu. Vinice na malokarpatských svahoch vytvárali až do polovice nášho storočia pestrý obraz pozemkov rozličných tvarov a rozmerov. Ich jednotlivé celky sa nazývali *hony, záhony, trate,* v jazyku nemeckých osídlencov *Riede.* Takéto usporiadanie viníc existovalo okolo Bratislavy už od stredoveku, čo dokazuje pozemková kniha mesta z roku 1439.[4] Podľa jej záznamov sa v 113 tratiach nachádzalo 2003 viníc, pričom počet viníc v honoch bol značne rozdielny a kolísal medzi 5–74 pozemkami. Priemerne však bolo na hone 17–18 viníc.[5] Počet viníc v tratiach mal spravidla vzostupnú tendenciu vyvolanú rozširovaním pôdneho fondu na miestach divých porastov alebo aj dedičským delením pozemkov.

Viničné trate na malokarpatskom pohorí sa označovali nemeckými a slovenskými názvami, ako sa vytvorili alebo preberali v podmienkach dvojetnického osídlenia. Miestne obyvateľstvo si ich znenie prispôsobovalo domácemu dialektu, Slováci okrem toho nemecké názvy aj slovenskej výslovnosti.

Názvy tratí sa odvodili od polohy a vzhľadu pozemkov, poradia a okolností ich vzniku, od rozmeru pozemkov a od ich pôvodného účelu. Do prvej skupiny môžeme zaradiť názvy: *Lefteky, Šajby, Krátke, Kolébky, Mandle, Chríby, Vršky, Zakostelné, Nadkostelí, Cviky, Mittelberg, Goldberg, Sonnenberg, Fuchsenbüchel, Fuchsleiten, Eierboch, Öden, Lauser, Essigfassl.* Poradie a okolnosti vzniku honov naznačujú názvy: *Novinky, Spodky, Kopanice, Záhumenice, Hoštácke, Koruny, Na kusoch, Ochlajty, Nechtáky.* K niektorým sa viažu zachované povesti, ktoré vysvetľujú vznik názvu.[6] Dôkazom kontinuity ľudovej názvoslovnej tvorivosti je nový názov

Družstevné vŕšky v Čaníkovciach a inde. Pôvodnú funkciu chotárneho miesta vysvetľujú názvy *Háje, Hájske, Zahrádky, Rybníčky, Pažite, Hafenberg, Kuhberg.* Od rozmerov sú odvodené názvy *Ochtále, Osminy, Vierteln, Kvanten.*[7] Napokon sa vyskytujú aj názvy skomolené, ktorých pôvodný zmysel je už dávno neznámy: *Rárompajdle, Dechcitále, Koligramy* a mnohé iné. Do týchto tvarov prešli skreslením pri preberaní názvu, ale aj pod vplyvom ľudového humoru.

Etymológiou názvov viničných honov sa zaoberali viacerí autori, ktorí pomocou jazykovedných rozborov sledovali podiel slovenského a nemeckého obyvateľstva na tvorbe vinohradníckej kultúry malokarpatskej oblasti a pôvod nemeckých prisťahovalcov. V termínoch nachádzali názvy prevzaté zo staroslovanského jazyka, zo stredovekej nemčiny i z jazyka stredného Porýnia.[8] Mnohé sú totožné s názvami rozšírenými na Morave a dolnom Rakúsku, čo svedčí o rovnakých cestách prisťahovaleckých prúdov.[9]

Názvoslovie tratí na malokarpatských úbočiach nemá svojím počtom v ďalších produkčných oblastiach obdobu. Je špecifickým znakom tunajšej vinohradníckej kultúry, ktorá súvisí s priestorovým rozšírením a dlhodobým nepretržitým trvaním viníc. Súčasne je tiež dôkazom zložitých etnických procesov prebiehajúcich tu po stáročia a vplývajúcich na charakter mnohých kultúrnych prejavov regiónu.

Poloha a tvar pozemkov zoradených v tratiach boli závislé od konfigurácie horských úbočí. Vinice však spravidla mali tvar obdĺžnika orientovaného po spádnici svahu. Priaznivé agrobiologické podmienky vo vysokých polohách a v blízkosti lesa vyvažovali pracovné výhody v dolných častiach parciel. Dlhé zvislé pozemky preto umožňovali veľkému počtu rodinných spolumajiteľov a dedičov podieľať sa na ich výhodách a nedostatkoch a zapájať väčší počet parciel na hlavné cesty.

Komunikáciu sprostredkovali hlavné, tzv. úvozové cesty, ktoré sa v nerovnom teréne vyhĺbili často až do 3 metrov pod úroveň povrchu. Ich serpentíny pretínali vertikálne smerujúce cesty nazývané podľa mena príslušného honu, ako napríklad cesta *Ponková, Mladohorská* a podobne. Jednotlivé vinice oddeľovali od seba chodníky nazývané *medze, súmedze, irpštajgy, rúny.*[10] Hranicu viničnej parcely označovali kamene-*súmeznáky*, ktoré pre lepšiu viditeľnosť zvykli obieliť. Na dolnom okraji ohraničoval vinicu nízky násyp vytvorený vykopanou zeminou pri rigolovaní a eróziou. Hustá sieť viníc bývala najmä vo vyšších polohách prerušovaná skládkami kameňa sústavne vykopávaného pri jarných prácach. Skládky sa nazývali *kamenice, hate, rúny.* Posledné mali totožný názov s medzami a vyjadrovali tak ich rovnakú funkciu pri oddeľovaní susediacich pozemkov. Skládky dosahovali značné rozmery a okrádali vinohradníkov o vzácnu pôdu. Nezriedka dosahovali až 25 metrov šírky, 150 metrov dĺžky a 6 metrov výšky. Obrastené burinou a kroviskami považovali sa za *pustáky*, čo priliehavo vyjadrovalo ich nízku hodnotu. Boli prvými objektmi, na ktoré sa sústredili melioračné úpravy pri rozsiahlej modernizácii družstevných viníc.[11]

Príkre sklony viníc napomáhali škodlivú erozívnu činnosť a znehodnocovali už po stáročia výsledky úsilia vinohradníkov.[12] Zosúvaniu pôdy pri prudkých lejakoch mala aspoň čiastočne zabrániť dolná, trávou zarastená medza. Účinnejším, ale i nákladnejším opatrením boli terasy, ktoré sa budovali pomocou navážanej zeminy a upevňovali riedkym blatom. Terasy sa preto nazývali *múry*. Medzi jednotlivými stupňami – *šlógmi* sa výškové rozdiely prekonávali schodmi vytvorenými z kameňov. Melioračné opatrenia sa robili už v starých viniciach pred ich obnovením pri révokaze. Povrchové jarky sa prekopali pozdĺž dolného okraja vinice, ale na prudkých svahoch aj po diagonálnej osi. Jarky sa označovali nemeckým termínom *vosrlauf*. Komplikovanejšie boli podzemné odvody vybudované ako kanály z plochých kameňov. Takéto potrubie sa pokrylo štrkom, suchým viničným prútím a zasypalo zemou. Voda nimi pretekala na pustáky alebo do dočasných nádrží nazývaných *studničky*. So zmenou výrobnej technológie sa po révokaze pri okrajoch viníc budovali betónové nádrže – *tune* s okrúhlym alebo štvorcovým pôdorysom. V nich stála voda na prípravu ochranných roztokov z modrej skalice. Ich modro sfarbené steny sa zďaleka vynímali v zeleni vinice.

Obraz malokarpatských viníc, ako sme ho tu opísali, pretrval do polovice nášho storočia. Bol odrazom pestovateľských skúseností mnohých generácií. Dnes sa väčšina týchto kultúrnych javov stala anachronizmom. V súlade s koncepciou vinohradníckej veľkovýroby sa v priebehu päťdesiatych až šesťdesiatych rokov nášho storočia uskutočnila prevratná prestavba viničných plôch. Sceľovaním malých parciel, likvidáciou prirodzených i umelých prekážok – krovísk, strží, úvozov, kameníc, terás a prekážajúcich ovocných stromov – sa vytvorili rozsiahle pozemky s dobrou komunikačnou sieťou. Zaviedli sa nové spôsoby výsadby a vedenia viniča. Tým všetkým sa pretvorili ekologické pomery a vznikol nový obraz malokarpatskej vinohradníckej krajiny.

Súvislé pokrytie malokarpatských horských stráni vinicami bolo iba jedným zo znakov mestského kultúrneho typu. Druhým a oveľa zreteľnejším bolo umiestňovanie uzavretých pracovných priestorov priamo v dome vinohradníka.[13] Tento spôsob bol nevyhnutný pri intenzívnom využívaní pozemkov na výsadbu viniča, ale súčasne mal aj ďalšie príčiny prameniace z existenčnej závislosti obyvateľstva od viničného hospodárenia. V hlavných centrách výroby – ohradených mestách zaručoval produktom bezpečnosť proti krádeži, ich pravidelnú kontrolu a pohotovú manipuláciu pri predaji. Hoci sa vyvinul v prostredí vinohradníckych miest, pre svoje funkčné zdôvodnenie sa rozšíril i na blízky vidiek. Vyskytoval sa v regióne mestských aglomerácií začínajúc Bratislavou a končiac Modrou. V modifikovaných formách pokračoval v malokarpatskom pásme až po jeho najsevernejší výbežok v Smoleniciach.

Problematika vinohradníckych stavebných objektov v celoslovenskom meradle bola v našej odbornej literatúre detailne spracovaná.[14] Preto sa pri opise vinohradníckych stavieb obmedzujeme iba na stručný opis ich najtypickejších znakov, nevyhnutných pre poznanie pracovného prostredia vinohradníka.

Malokarpatský vinohradnícky dom mal vonkajšie stavebné znaky spoločné s roľníckym domom rozšíreným v celom našom podunajskom pásme. Jeho špecifickým znakom však bolo vsúvanie lisovní a vstupov do pivnice medzi obytnú a ďalšiu hospodársku časť uceleného stavebného traktu. Pivnica bola umiestnená pod obytnou časťou. Pôvodnú štítovú orientáciu pozmenila v mestách prístavba prednej miestnosti a budovanie krytého podjazdu uzavretého bránou oblúkovitého tvaru zodpovedajúceho forme nákladu hrozna na vozoch. Podjazd sa od dvora oddeľoval sklenenou stenou, čím sa v ňom vytváral uzavretý priestor na čapovanie vína.

Uvedený základný pôdorys a stavebné úpravy sa pre narastanie ďalších rodinných jednotiek v spoločnom dvore obmieňali. Každá z nich však bola vybavená aspoň samostatnou lisovňou, v priaznivejšom prípade aj vyčlenenou časťou spoločnej pivnice. Z priestorových a vlastníckych dôvodov lisovne viacerých rodín stáli niekedy v takýchto dlhých domoch až na konci stavebného traktu.

Vchody do lisovní bývali spevnené a pred požiarmi chránené pilastrovým výstupkom podobne ako vstupy do príbytkov, čo zvýrazňovalo ich rovnocenný význam. Lisovne mávali obyčajne okienko

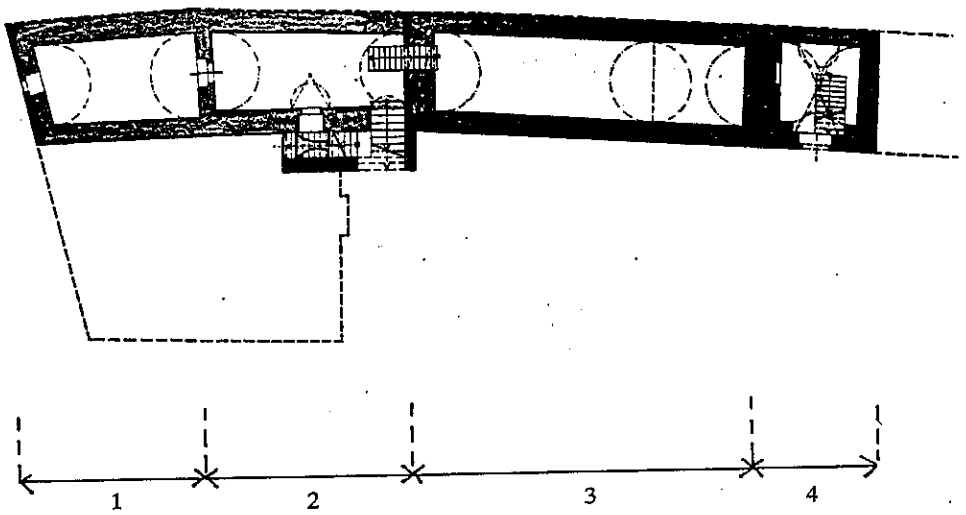

Pôdorys lisovní a pivníc pod vinohradníckym domom. Bratislava, Vysoká ulica č. 10
(Stav z roku 1978)

1 pôvodná pivnica, 16. storočie
2 pôvodná lisovňa, 16. storočie
3 dodatočná prístavba pivnice
4 dodatočná prístavba samostatnej pivnice s vlastným vchodom

nad úrovňou zeme. Ním sa dovnútra vsúval drevený žľab na sklz hrozna na lisovanie. Hlavné miesto vnútri lisovne spravidla zaujímal rozmerný drevený lis. Novšie a menšie fabrické lisy sa stavali bližšie k vchodu. Pozdĺž stien sa ukladali rezervné sudy a nádoby na mušt. Na stropné hrady sa vešali motyky a na motúzkoch uviazané strapce hrozna určené na vianočnú konzu-

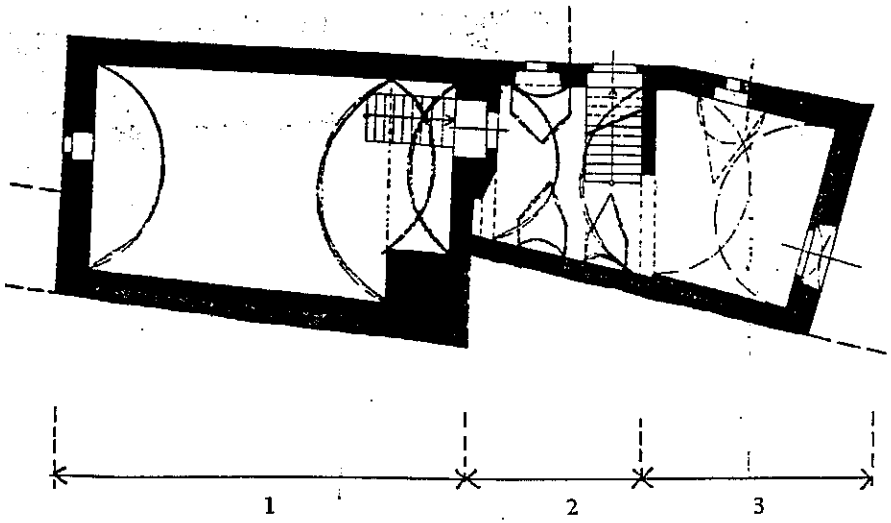

Pôdorys lisovne a pivníc pod vinohradníckym domom. Bratislava, Vysoká ulica č. 6
(Stav z roku 1976)

1 pivnica
2 lisovňa
3 prístavba pivnice pod novovybudovaným obytným traktom.
Pivnica s lisovňou z 2. pol. 16. storočia, prístavba novej pivnice zo 17. storočia

máciu. Zriedkavejším zjavom v lisovniach boli studničky — ohradené vodné prame-ne, ktoré poskytovali vodu na vyplachova-nie nádob. Niekedy boli i príčinou tragédií, keď sa výparmi alebo vínom omámený majiteľ do nich zrútil.

V starých domoch viedli z lisovne scho-dy do zníženého priestoru pivnice. Táto mávala klenbový strop z pálenej tehly a v stenách vetracie otvory na výmenu vzduchu počas kvasenia vína. Jediné zaria-

denie tu tvorili rady sudov uložených pozdĺž stien na dvojiciach dlhých klád — *kantnároch.*

Severná časť malokarpatskej vinohrad-níckej oblasti, ktorá sa začína za Modrou a končí sa jej najsevernejším výbežkom pri Smoleniciach, je územím vidieckeho osíd-lenia. Vplyv hospodársky vyspelejšej juž-nej časti sa i tu prejavil v snahe sústrediť vinársku výrobu a finálne výrobky do obytného areálu. Avšak menšie produk-čné jednotky si nevyžadovali budovať ná-kladné pivnice a lisovne, aké sa vyskytova-li na území vinohradníckych miest. Požia-davka krytých priestorov pre vinárstvo sa vyriešila v tunajšom trojpriestorovom do-me uvoľnením komory na spracovanie a skladovanie vína. Teplota týchto nad-zemných priestorov sa regulovala v zime vešaním prikrývok a vriec na dvere, v lete obkladaním sudov mokrými zábalmi — *umšlógami.*

Funkcia komory na vinárske účely je v tejto časti Karpát primárnym javom, ktorý vyhovoval menším prevádzkam. Ako sekundárny jav sa vyskytoval tiež tam, kde už zanikli pôvodné špecifické stavby vo viniciach, ako to bolo napríklad na nížine pod malokarpatskými svahmi, vo vinohradníckych lokalitách na okolí Trna-vy a v južnej časti Záhoria. Tu všade sa celý proces vinárskej výroby začal sústre-ďovať na gazdovskom dvore, pričom ko-mora bola jediným vhodným krytým prie-storom na bezpečné uschovanie drahoce-ného moku.

Formy malokarpatských vinohradníc-kych priestorov sa zachovali v starých domoch dodnes. Niektoré vhodné pivnice si po vzniku kolektívneho hospodárenia prenajímali jednotné roľnícke družstvá, kým si nepostavili moderné prevádzkové budovy. V súčasnosti ich využívajú majite-lia pre vlastné záhumienkové gazdovanie. Väčšina z nich však zanikla v procese urbanizácie starých mestských štvrtí a vý-stavby nových rodinných domov na vi-dieku.

Nakoľko boli malokarpatské vinice väč-šinou vzdialené od ľudských sídlisk, stavali sa v nich jednoduché koliby pre úkryt robotníkov v nečase a na úschovu pracov-ného náradia. K typickému výzoru vinič-ných svahov na okolí Bratislavy v prvej polovici nášho storočia patrili drevené búdy opatrené ochranným náterom. Ich striešky sa vynímali ako čierne body na zelených viničných svahoch. Dôkladnejšie boli búdy vystavené z kameňa a pokryté viničným prútím. Takmer úplne však za-nikli pri rekonštrukciách viníc v rámci ich družstevnej prestavby.

DEDINSKÝ TYP

Kým oblasť Malých Karpát už od stredoveku charakterizovalo súvislé usporiadanie viníc ako viditeľný dôkaz ich ekonomickej priority, v celom ďalšom dorábateľskom pásme nášho územia bolo typické sústredenie viníc v skupinách na vhodnom, spravidla vyvýšenom mieste chotára. Tento stav odrážal doplnkové postavenie vinohradníctva v miestnej poľnohospodárskej produkcii a bol charakteristickým zjavom tzv. dedinského typu vinohradníckej kultúry.

Zhluky viníc v chotároch obcí sa zakladali na klčoviskách chotárnych vyvýšenín alebo pohorí, ktoré prideľoval zemepán poddaným na intenzívne hospodárske využitie. Novozískané pozemky sa dávali do užívania jednotlivým usadlostiam v určitej výmere a za určitých podmienok. Najrozšírenejšou výmerou boli osminy – *ochtále*, zriedkavejšie sa prideľovali štvrte alebo šestnástiny. Ako kopaničiarska pôda boli načas zbavené platobných a služobných povinností.[15] Po rozpade feudálneho systému podliehali zasa dlhodobej vyväzovacej povinnosti, kým prešli do definitívneho vlastníctva svojich obrábateľov. Podobne vznikli vinice i na obecnej pôde. Podiely sa potom prideľovali podľa množstva vykonanej práce pri klčovaní, alebo sa mohli odkúpiť.[16]

Areál viníc sa v zemepanských záznamoch označoval termínom montanum vinei, v záznamoch ľudových samosprávnych orgánov z 18.–20. storočia termínmi *viničné vrchy, viničná hora,* v maďarskom osídlení *szőlőhegy*. Názov hora sa objavuje v týchto súpisoch zriedkavo a v hovorovom jazyku sa používa iba na slovensko-moravskom pomedzí, kde má spojitosť s českou terminológiou.[17] Termín *hora* sa najčastejšie zachoval v spojení s príslušným adjektívom ako vlastné meno chotárnej časti, napríklad *Kamenná hora, Priečna hora, Studničná hora* a iné. Podobne ako stráne Malých Karpát sa i pohorie tohto typu členilo do viacerých častí – honov, kde bývali vinice v rozmanitom počte podľa terénnych podmienok.[18]

Nakoľko väčšina takýchto pohorí ležala na území obývanom slovenským i maďarským etnikom, aj názvy honov sa zachovali v obidvoch jazykoch, podobne ako to bolo v bilingvistickom prostredí Malých Karpát. Väčšina názvov býva odvodená z vlastností lokality. Najrozšírenejšie sú také, ktoré vyjadrujú polohu, tvar a figuráciu terénu. K nim patria názvy: *Za svinárkou, Za habánskym dvorom, Nad mestom, Za lochmi, V doline, Ružová dolina, Nad šafranicou, Nad močiarmi, Priečne, Kliny, Kolébky, Sekery, Lopata, Koza, Dudok, Rovné, Propaste, Chríby, Dlhé diely, Močiarne hory, Chráste, Hodruše, Dobroče.* V maďarských obciach tomu zodpovedajú *Kútok szőlő, Felső dűlő, Kopot hegy, Absokővi, Bogár alja, Hoszák, Készesek, Felső hegy, Alsó szőlők, Homok szőlő, Dunai dűlő.* Iné názvy vyjadrujú poradie vzniku honov a sú teda súčasne aj svedectvom narastania viničných plôch. Takými sú názvy *Staré hory, Predné hory, Zadné hory, Novosady, Staré sady, Nové hájiky, Staré vinohrady.* V maďarských obciach k nim patria: *Öreg szőlő, Szőlők tőllőt, Kapai uj szőlők* atď. Etymológia niektorých názvov objasňuje okolnosti, za ktorých vinice vznikli. Sú to *Padelky, Strieborné, Forintošky, Rafajky, Žebráky, Zlodejovice, Oplatné, Saxónie, Hoferské, Grefty, Nixrod.*[19] K niektorým z nich sa viažu povesti o ich vzniku.[20] Iné názvy vyjadrujú pôvodnú funkciu miesta. K nim patria *Kravé hory, Šindelky, Pajty, Háj, Luh, Šafranice, Lipová dolina, Liščíky, Vlčinec, Sokolí vrch, Vlčia dolina, Líščia dolina.* Z maďarských názvov sem patria: *Kecskehegy, Kakashegy, Moroszhegy, Sólyom hegy, Vár hegy, Parlag földek, Legelői dűlő, Rókalyuk.* Veľká časť názvov označuje pôvodné vlastnícke vzťahy, ako *Manošovská hora, Horvátske hory, Panská dolina, Cirkevná dolina, Na jozefskom, Martinská dolina, Nad kňazovým jazierkom, Vargova dolina, Kuzmova hora, Mlynárska hora, Grófske, Urbárske, Tomani, Rajčiho hory.* V maďarských lokalitách im zodpovedajú názvy *Papseglet, Orbánhegy, Istenhegy, Parasztszőlő, Nitrai sori szőlőhegy, Dohány föld, Kálay hegy.* Napokon aj tu existujú skomolené názvy s dnes už nejasným významom: *Štamfády, Parnofajdy, Špety, Mrtosulinky, Brnosiny, Benanencie, Zagády, Haršadíky.*

Vlastnícke vzťahy na dedinských viničných areáloch neboli stále. V minulosti ich obrábali väčšinou obyvatelia obce, do ktorej patrila chotárna časť. Majetkovoprávnymi transakciami však pôda neraz prešla do vlastníctva jednotlivcov z iných obcí, ba často aj obyvateľstva celej susednej obce.[21] Niekedy sa na jednom viničnom pohorí podieľalo viac obcí, alebo na dlhšom pohorí plynule na seba nadväzovali vinice viacerých dedín.[22] Z administratívno-správnych dôvodov sa stávalo, že viničný areál jednej obce podliehal dvom správnym centrám. Nezriedka bývali v chotári jednej obce aj dve či viac viničných pohorí. Vzdialenosť viníc od vlastníckej obce bola preto dosť rozdielna

a do areálu bol prístup po vozovej ceste alebo i prevozom cez rieku.[23]

Vinice v dedinských chotároch ustálili svoj výzor pod vplyvom svojho hospodárskeho významu, agrotechnických potrieb a majetkovoprávnych zvyklostí.[24] Charakteristickou črtou viničných areálov dedinského typu u nás je, že vinice nenadväzujú na seba neprerušene ako v Malých Karpatoch. Striedajú sa so zatrávnenými plochami, s ovocnými stromami alebo inými plodinami. K takémuto využívaniu pozemkov prispel révokaz, no archívne doklady svedčia o tom, že voľné priestory medzi vinicami boli aj v dávnejšej minulosti.[25] Dodnes sa voľné zatrávnené plochy rozkladajú pod vinicami na úpätí pohoria. Nazývajú sa *silváše, sady* a sú o nich časté zmienky v písaných viničných poriadkoch. Bývajú vysadené ovocnými stromami, v tieni ktorých stoja viničné stavby. Predstavujú typický doplnok dedinského viničného pohoria. Celý areál býva niekedy ohradený živým alebo umelým plotom.[26] Takéto opatrenie zabezpečovalo ochranu náročným plodinám a priestupky sa tu trestali oveľa prísnejšie než na voľných roliach. Na svahovitých terénoch stredného Slovenska bývajú vinice upravené na stupňovité úseky – *šiale, jarky, šlôgy* s rozličným počtom riadkov.[27] Stupne majú bočné steny upevnené kamennými múrmi. Pri šikmom spáde bývajú vysadené aj ovocnými stromami a vytvárajú *sádok*. Medzi jednotlivými šiaľmi sú vyhĺbené jarky na odvod dažďovej vody, ktorá vyteká na silváše alebo do záchytných jám v Tekove nazývaných *žumpy*. Tento odvodný systém bol jednoduchým, ale účinným zariadením, pretože zásoboval vinohradníka vodou. No technickú dokonalosť niekdajších stôk v malokarpatských viniciach tunajšie zariadenia nedosiahli.

Vlastníctvo pozemku sa označovalo hraničným kameňom, na strednom Slovensku nazývanom *cieľnik*, na východnom *medzový kameň*. Posúvanie kameňa sa v dávnejšej minulosti hodnotilo ako ťažký prečin a prísne sa trestalo.[28] Jednotlivé parcely susedov v horizontálnom smere oddeľovali trávou zarastené cesty nazývané *sklady* alebo *ciele*, vo vertikálnom smere úzke chodníky na strednom Slovensku označované ako *brázdy, pešníky* a na východnom ako *capáše*. Kamene z vinice sa vynášali na cesty; z nich navŕšené hromady sa na strednom Slovensku nazývali *hroble*. Ale ani tie nedosahovali rozmery zvyčajné v kamenistých malokarpatských viniciach.

Pri vstupe do viníc alebo na inom dominantnom mieste v areáli stála socha alebo kaplnka sv. Urbana, patróna viníc. Spolu s prevádzkovými stavbami sú tieto

Vinice na horských svahoch. Jur pri Bratislave, 19. storočie. Reprodukcia olejomaľby neznámeho autora

Reťazovité zoradenie vínnych búd pod vinohradmi.
Rybník, okr. Levice, 1966

pamiatky charakteristickým doplnkom dedinských viničných komplexov a často pozoruhodnými dokladmi staviteľskej a sochárskej zručnosti bývalých murárskych majstrov.

Vinice sústredené na chotárnych vyvýšeninách sa so všetkými atribútmi tohto typu zachovali v mnohých lokalitách až do súčasnosti. V rámci družstevnej výroby prešli do užívania občanov vo forme záhumienkov. Ich bývalá výrobná funkcia sa tým do istej miery zmenila. Zaniklo poslanie týchto viníc ako dôležitého prameňa finančných príjmov roľníckej rodiny. Dorobené produkty majú za dnešnej hospodárskej a zásobovacej situácie prevažne doplnkový význam a výroba nadobúda charakter záujmovej činnosti.

Ďalším charakteristickým znakom dedinského typu sú samostatné stavebné objekty určené na spracovanie hrozna, skladovanie vína, prípadne aj iných, tu pestovaných plodín. Reprezentujú ich pivnice a vínne búdy s pivnicou alebo bez nej. Vyskytujú sa s výnimkou Malých Karpát vo všetkých ostatných pestovateľských oblastiach nášho územia a majú zhodné črty s rovnakými účelovými stavbami v susedných vinohradníckych pásmach východnej Moravy a severného Maďarska.[29]

Základnou priestorovou jednotkou stavebných objektov situovaných mimo usadlosti majiteľa sú dodnes pivnice. V slovenskom jazyku sa označujú prevažne slovom *pivnice*. Termín prešiel do maďarského jazyka, kde nadobudol tvar *pince*.[30] Na slovensko-moravskom pohraničí je zaužívaný termín *sklep*. V prostredí starého nemeckého osídlenia na okolí Pukanca sa pre pivnicu používa názov *loch*, čo súvisí s nemeckou baníckou terminológiou.

Vzorom pre budovanie pivníc boli pravdepodobne podzemné chodby, kazematy a skalné obydlia. Stav nášho vinohradníctva vo včasnom feudalizme nás oprávňuje predpokladať takéto zariadenia už v tom čase aspoň na zemepanských majetkoch. V 16. storočí ich potvrdzuje správa o krádeži vína v čachtických panských pivniciach.[31] Chotárne pivnice boli nevyhnutné aj pre majiteľov viníc na cudzích a vzdialených panstvách.[32] Pivnice dobre ukryté v lesných húšťavách poskytovali pomerne bezpečnú ochranu zásobám vína. Opúšťali ich v mierových časoch, keď sa budovali nové, ľahšie prístupné.[33] Mnohé pivnice zanikali počas prechodného poklesu konjunktúry v minulosti a najmä počas obnovy vinohradov po fyloxére.

Pivnice[34] tvorili skupinky pod pohorím, alebo sa ťahali v reťazovitom usporiadaní na jeho úpätí. V blízkosti obce sa zoraďovali aj pozdĺž vozovej cesty. Vyhlbovali sa

do skál alebo ílovitej či pieskovcovitej zeminy, a to v kopcovitom teréne zo svahu, na rovinách pod úroveň terénu. Ojedinelý bol u nás výskyt pivníc na viacerých podlažiach vyhĺbených do vysokých stien pieskovcového lomu v Kubáňove v novozámockom regióne. Zvláštnosťou je tiež kombinácia horizontálneho a vertikálneho usporiadania skupiniek pivníc zachovaná v Malom Horeši, lokalite okrajového tokajského pásma. Spoločná, strmo klesajúca chodba sa na jednotlivých podlažiach rozvetvuje a vedie do zhluku malých kobiek, ktoré plnia funkciu pivníc.

Rozmery našich pivníc sú veľmi variabilné a závislé od terénu i rozsahu produkcie. Niekedy nepresahujú 2 × 2 metre a výšku dvoch metrov, ale zachovali sa i zvyšky pôvodne oveľa väčších objektov šírky 6 metrov, výšky 3—4 metrov a dĺžky i niekoľko kilometrov. Sú dôkazom toho, že boli upravené z podzemných chodieb, väčšinou z čias protitureckej obrany.

Do pivničného priestoru sa vstupuje klesajúcou chodbou nazývanou *šija*[35] (Záhorie), *žriedlo* (okolie Nitry), *hrtan* (okolie Modrého Kameňa), *gádor* (maďarské lokality). Pôdorys pivníc je väčšinou obdĺžnikový. Steny bývajú z pôvodnej horniny alebo sú vyložené murovkou. Klenutý strop býva vyhĺbený do horniny alebo sklepený z pálených tehál. V stenách žriedla i pivnice sú výklenky na odkladanie pohárov, kľúčov, sviec a iných drobných predmetov.

Zariadenie pivníc je rovnaké, ako sme ho opísali v malokarpatskej oblasti. Ak pri vinici nie je iný vhodný priestor na posedenie pri pohári, umiestňuje sa zvyčajne na vstupnej strane pivnice stôl s lavičkou.

Samostatné pivnice v extraviláne sú reliktami starého systému viničného hospodárstva. V svojich pôvodných jednoduchých formách sa zachovali už iba v obmedzenom počte, pretože vývin technológie si vyžiadal náročnejšie zariadenia. Pokiaľ ešte dnes existujú v stave schopnom prevádzky, slúžia účelom záhumienkového hospodárenia a s úbytkami vínnych zásob sa využívajú najmä na skladovanie okopanín. Zložitejšie stavebné útvary vo vinohradníckej prevádzke dedinského typu sú pivnice doplnené prístavbami nad podzemným priestorom. Správy o nich z dávnejšej minulosti sú zriedkavé.[36] Väčšina zachovaných stavieb tohto druhu pochádza až z 18. storočia, ale najmä z poslednej tretiny 19. storočia, keď dosiahli vrchol v počte a výstavnosti. Mnohé z nich sa vo svojej inovovanej podobe zachovali dodnes.

Ľudové názvy takýchto stavebných celkov sú diferencované. U slovenského obyvateľstva je najrozšírenejší termín *hajloch*, s ktorým sa stretávame vo všetkých vinohradníckych oblastiach. Na západnom Slovensku sa na ich označenie používa termín *búda*,[37] na strednom Slovensku v oblasti baníckeho osídlenia sa nazývajú

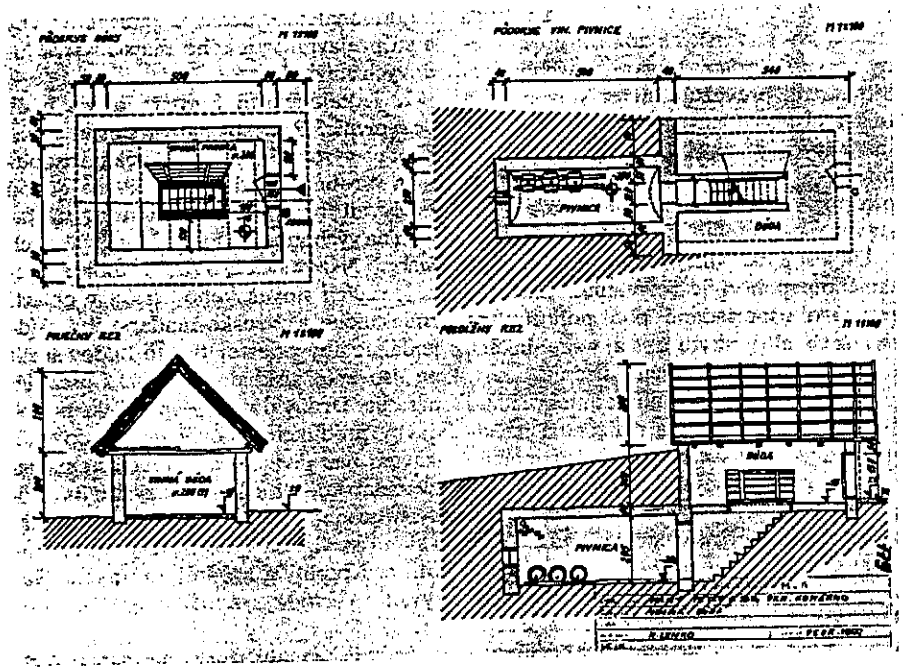

Vínna búda bez pivnice. Dolný Peter, okr. Komárno (Stav z roku 1968)

pôdorys búdy
pôdorys pivnice
priečny rez
pozdĺžny rez

loch, ale aj *pivnice*. V bilingvistických slovensko-maďarských zónach je rozšírený termín *borház*, ktorý na východnom Slovensku prevažuje aj u slovenského obyvateľstva. Okrem toho je v obidvoch jazykových skupinách zaužívaný termín *pivnica – pince* a označuje sa ním nielen priestor pod úrovňou zeme, ale aj celá stavba nad ňou.

Umiestnenie vinohradníckych búd na viničnom pohorí je rozmanité. Často sú reťazovo usporiadané pod pohorím na silvášoch, ale vyskytujú sa aj v skupinkách alebo ojedinele na viničnej stráni.

Základný pôdorys vinohradníckych búd tvorila pôvodne jediná nadzemná miestnosť na lisovanie, ktorá sa všade označuje ako *prešovňa*. K nej alebo za ňu sa niekedy pričlenila obytná miestnosť. Vznikla tak izbička na odpočinok po práci, na chvíľku priateľskej besedy so susedmi a hosťami alebo i na dlhší pobyt niektorého príslušníka rodiny v dobe špičkových prác. Zložitejšie bolo rozšírenie stavebného útvaru vo vertikálnom smere. Ide o tzv. zvýšené stavby prístupné z priľahlého briežka na bočnej alebo zadnej strane budovy. Vyskytovali sa na prelome nášho storočia v Čachticiach a doteraz existujú ešte v Skalici, Honte, Novohrade. Opísané formy vinohradníckych stavísk majú podzemnú pivnicu. Týmto zariadením predstavujú najdokonalejšie účelové viničné stavby a sú prejavmi vysokého majstrovstva ľudových staviteľov.

K jednoduchším formám patria búdy bez pivníc. Zodpovedajú menším nárokom na výrobnú technológiu alebo osobitným výrobným podmienkam. Prvý dôvod ovplyvnil budovanie jednoduchých stavieb na východnom Slovensku nazývaných *jatka*.[38] Názov svedčí o starej vinohradníckej tradícii slovenského etnika v oblasti zmiešaného slovensko-maďarského osídlenia. Jediný priestor týchto budov slúžil na lisovanie, uskladnenie vína i úschovu náradia. Druhý dôvod – špecifické požiadavky produkcie – ovplyvnil budovanie stavieb bez pivníc v oblastiach so starou ovocinárskou tradíciou, rozvinutým lúčnym hospodárením a chovom dobytka. Takéto stavby sa vyskytovali v okolí Pukanca, Krupiny a Modrého Kameňa. Nazývali sa *chyšky*, zriedkavejšie *komôrky*.

Z hľadiska materiálu a konštrukcie všetky viničné stavby zodpovedajú lokálnej stavebnej praxi. Najobvyklejším materiálom na ich stavbu bola hlina a kameň, zriedkavejšie boli stavby zrubové alebo so stenami vypletenými z prútia a obhodenými blatom. Stavali sa technikou vykladania, nabíjania a napokon i z nepálenej alebo pálenej tehly. Strešnou krytinou

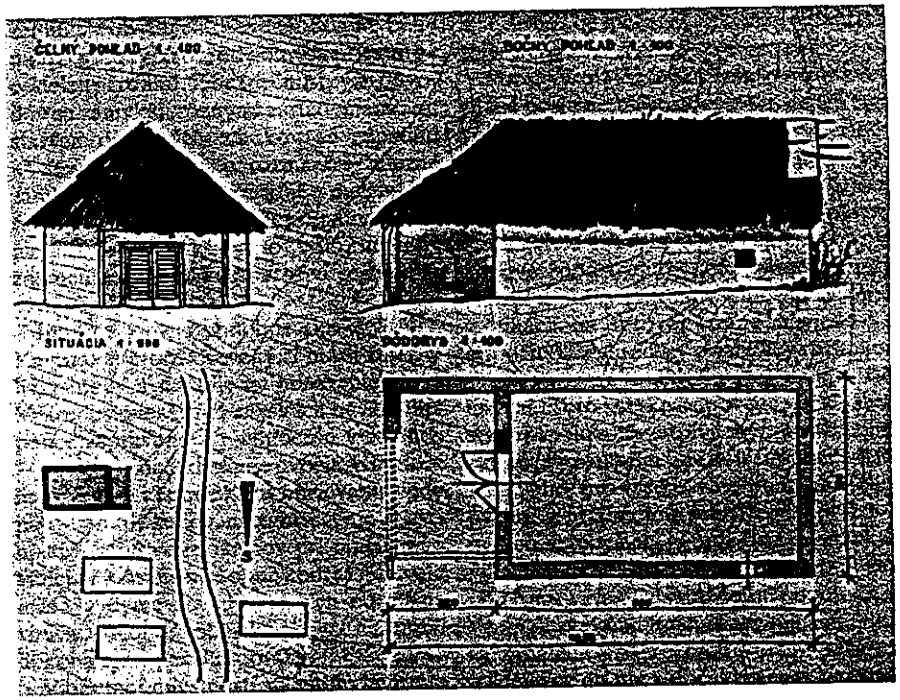

Vinná búda s pivnicou. Dolný Peter, okr. Komárno (Stav z roku 1968)

čelný pohľad
bočný pohľad
situácia
pôdorys

bola ražná slama a trstina, ktoré zabezpečovali v miestnostiach rovnomernú teplotu. Steny búd sa zvnútra obmazávali hlinou a vápnom, na vonkajšej strane podľa miestnych zvyklostí aj farebným náterom. Podlaha v pracovných priestoroch bývala

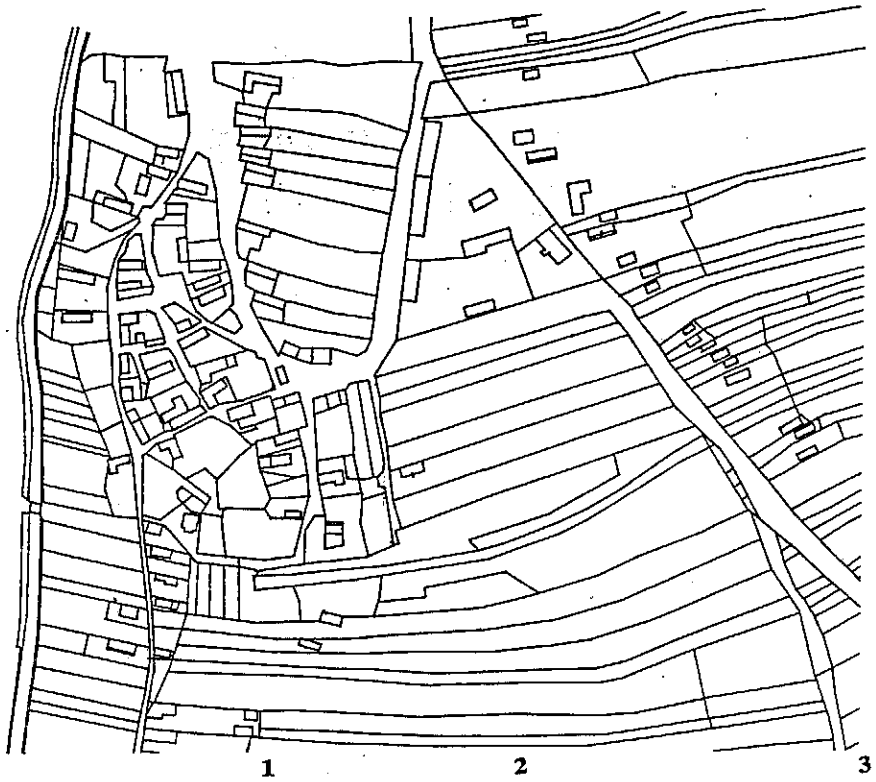

Pôdorys vinohradníckej obce a jej viničného pohoria. Bojničky, okr. Trnava (Stav z 1. pol. 20. storočia)

1 usadlosti
2 oráčina
3 vrch s vinicami a búdami

zemitá, v obytných drevená. Staršie búdy mali otvorený strop, od dolných priestorov oddelený žrďami. Z bezpečnostných dôvodov sa zamykali rôznymi zariadeniami: od starých drevených zámkov so západmi – *štencami* – až po rozmanité železné zámky. K nim patriace kľúče mali veľké rozmery, aby sa nestratili, prípadne nevymenili, lebo inak by to bolo niekedy znamenalo aj viackilometrovú cestu späť do dediny.

Interiér lisovne podobne ako v Malých Karpatoch tvoril drevený či novší železný lis, nádoby a náradie na obrábanie viníc. V stredoslovenských chyškách bývali dlhé police zapravené do vyhĺbenín v stenách – *postele* – na ukladanie ovocia. Niektoré lisovne mali aj ohniská na ohrievanie vody na vybáranie sudov, na vyhrievanie miestnosti a prípravu pokrmov pri prácach vo vinici. V komíne nad ohniskom sa údievalo mäso v dyme zo spaľovaných odrezkov viniča. Otvorené ohniská po čase nahradili dokonalejšie pece a sporáky.

V obytnej miestnosti stál stôl s lavicami a jednoduché lôžko. Obielené steny sa zdobili farebnými výstrižkami z časopisov a diplomami z vinárskych súťaží. Na osvetlenie sa používali sviece a petrolejové lampy, ale zavedením elektrického prúdu, ba i telefónneho vedenia od 70-tych rokov nášho storočia sa zvýšila úroveň interiérov a súčasne i bezpečnosť na týchto odľahlých miestach.

Popri výrobnej funkcii mali tieto stavby aj iné poslanie. Sústreďovala sa v nich časť rodinného a spoločenského života vinohradníkov, čomu sa podriaďovala ich výtvarná a estetická úprava. Najčastejším dekoračným prvkom boli farebné nátery stien, biele nárožia a pasparty oblokov, stĺpové podstrešia, kolorované reliéfy hrozna a sošky patrónov viníc umiestnené v nikách na štítovej strane stavieb. Na odpočinok a susedský priateľský rozhovor slúžili murované lavičky pri vstupe do lisovní. Toto všetko napovedá, že viničné stavby spolu s ich zatrávneným a stromami zatieneným okolím boli dôležitou súčasťou životného prostredia vinohradníka, jeho pýchou a predmetom prestíže.[39] V pracovný deň sa tu trávila poludňajšia prestávka, v podvečer ožívali búdy hovorom pri pohári vína. Tu sa nedeľné odpoludnia vypĺňali vzájomnými návštevami a mládež sa zabávala pri hre na harmoniku, tanci a speve až do noci. Počas práce sa v pivniciach varilo pre robotníkov, ukončenie prác sa oslávilo hostinou, ale najveselšie bývalo pri oberačkách. Majitelia viníc sa v týchto priestoroch schádzali na fašiangy, veľkonočný a turíčny pondelok. V búdach sa odbavovala slávnosť na počesť sv. Urbana, zapíjali voľby do orgánov viničnej

samosprávy, výhodný majetkový prevod a iné podnikanie. Aj rodinné oslavy ako narodenie potomka či rozlúčka s mládenectvom, odvážanie vína na svadobnú hostinu – *dvíhačky* – to všetko prebiehalo na pohostinnej pôde vínnych búd. Tieto objekty sa niekedy stávali aj dlhodobým alebo trvalým bydliskom jednotlivcov, najmä osamelých ľudí alebo v prípade nežiadúceho spolužitia v rodinnom kruhu. Z rozličných vinohradníckych obcí sú známe aj prípady, keď sa búdy adaptovali na stále bydliská a vznikali tak nové, trvalé sídla.

Po kolektivizácii poľnohospodárstva viničné stavby nestratili svoju výrobnú ani spoločenskú funkciu. Aj dnes slúžia prácam na záhumienkových viniciach a naopak, vzrástla ich úloha rodinného a spoločenského strediska. Rozptýlení členovia rodín, priatelia a spolupracovníci sa tu stretávajú cez víkendy a dovolenky, aby v príjemnom prostredí strávili v pohode i aktívnom odpočinku voľné chvíle.[40] Z týchto dôvodov sa pôvodné jednoduché stavby rozširujú o nové prvky a pri náročnejšom vnútornom vybavení nadobúdajú formy komfortných letných príbytkov. Tam, kde tomu kultúrno-historické hodnoty vybraných objektov dávajú predpoklady, sa tieto stavby stávajú predmetom ochranárskej starostlivosti a živými dokumentami dávneho ľudového staviteľstva.

ROZPTÝLENÉ FORMY VINOHRADNÍCTVA

Tretiu skupinu vinohradníckej kultúry predstavujú individuálne formy spojené s produkciou na jednotlivých, rozptýlených viniciach. Takéto pozemky sa už v dávnejšej minulosti nachádzali medzi inými kultúrami na brehoch, v roklinách alebo na rovinách v priestoroch, ktoré nespadali pod záväzné trojpoľné hospodárenie.[41] Špecifickým slovenským javom, ktorý nemá obdobu v stredoeurópskom vinohradníctve, sú rozptýlené vinice v hornom Honte. Ide o územie lazového osídlenia a vysunutých filiálnych hospodárstiev, ku ktorým prispeli osobitné ekologické a spoločenské danosti regiónu – rozsiahle klčoviská, lúčne hospodárstvo s chovom dobytka a preľudnenosť obcí.[42] Na vzdialených pastvinách a lúkach sa zakladali sporadicky samostatne ležiace vinice, ktoré tvorili výhodný doplnok sezónneho chovu dobytka. Pre viničné hospodárenie sa tu spravidla vydeľoval nadzemný priestor v spoločnej budove so stajňou – *konicou*. Pre uschovanie dorobeného vína sa pod viničnou komorou zriaďovala aj osobitná pivnica. Rovnako ako u vinohradníckych búd predchádzajúceho kultúrneho typu, i tu sa k budove pristavovali priestory pre prechodný pobyt členov rodiny obhospodarujúcich okolité pozemky.

Vo vhodných prírodných podmienkach vinič mal a doteraz má svoje miesto aj v pridomových záhradách, v záhumniach a intraviláne vôbec. V lokalitách Malých Karpát a pod východoslovenským Vihorlatom sa zeleninové záhrady za dvorom usadlostí ani nezakladali, pretože sa tu namiesto zvyčajných plodín pestovalo ekonomicky výhodnejšie hrozno. K doplnkovým produkčným formám patrí aj pestovanie viniča na vysokom vedení, chodby (pergoly) a besiedky (filagórie), čo však súvisí aj s okrasnými zámermi.

Pri všetkých týchto pestovateľských formách s výnimkou hontianskych koníc funkciu špeciálnych pracovných objektov suplovali rozličné iné hospodárske priestory – komory, podjazdy, kôlne. V súčasnosti, keď sa rozširuje doplnkové a záľubové pestovanie viniča v záhradách, na tento účel sa prispôsobujú pivnice pod novými domami. Inventárové vybavenie býva veľmi rozmanité – od špeciálnych nástrojov a náradia až po ich rozličné, samotnými vinohradníkmi zhotovené náhradky. Pritom sa vytvára široký priestor

pre uplatňovanie nápaditosti, zručnosti a hospodárnosti.

Vinice boli vždy najcennejšou súčasťou pozemkového majetku, ktorá bola za priaznivých trhových podmienok neporovnateľne výnosnejšia než oráčiny a ostatná pôda.[43] Vyjadrením ich osobitnej hodnoty boli mnohé daňové povinnosti a majetkové transakcie, pri ktorých bolo potrebné uviesť ich rozlohu v mierach platných v lokálnom alebo širšom meradle. Táto potreba viedla k vzniku špecifických plošných mier, kým ich vystriedali všeobecne platné obligátne miery.

V najstarších urbároch zo 16. storočia sa vinice uvádzajú bez určenia rozlohy. Namiesto nej sa zaznamenávala iba poloha pozemku a mená držiteľov susedných viníc.[44] Miera teda bola pravdepodobne jednotná a v lokalite známa. Iba väčšie pozemky cudzincov sa uvádzajú ako *štvrtiny*, menej často ako *osminy*. Stále častejšie sa s nimi stretávame v daňových súpisoch z 18. storočia. Súvisia s pôvodným delením chotárneho celku na menšie, pravidelné časti.[45] *Štvrtiny, fertále* sa udržali v niektorých lokalitách západného Slovenska a horného Hontu až do prvej svetovej vojny.

V urbároch z 18. storočia sa popri týchto mierach uvádzajú aj *kopáče*.[46] Ich synonymom boli na západnom Slovensku *tovarichy*.[47] *Kopáč* i *tovarich* predstavoval plochu, ktorú jeden robotník pokopal za deň, teda od východu do západu slnka. Pretože výkon závisel od vlastností pozemku, miery boli často i v tom istom chotárnom hone rozdielne.[48]

Iným, pre vinohradníctvo špecifickým spôsobom, bolo vyjadrovanie rozlohy viníc počtom viničných hláv, viničných jarkov a viničných radov.[49] Stará miera na jarky a rady nadobudla nový význam s obnovovaním viníc a radovou výsadbou po fyloxére. Praktizovala sa v niektorých lokalitách stredného Slovenska ešte v medzivojnovom období.

Kuriózne bolo meranie viníc v Honte na *kily*. *Kila* tu bola rozšírenou mierou na určovanie rozlohy rolí a znamenala priestor obsiaty množstvom zrna, ktoré naplnilo nádobu s rovnakým názvom. Termín sa spolu s určovanou rozlohou preniesol z poľných pozemkov i na vinice a používal sa až do štyridsiatych rokov nášho storočia.

Od zavedenia obligátnych mier tereziánskym urbárom v roku 1767 a metrického systému v roku 1874 sa v Uhorsku i pre výmeru viníc začali používať miery s označením *hony, jutrá* a *áre*. Nové konvenčné miery sa do ľudovej praxe, ktorá dlho zotrvávala pri tradičných mierach, prenášali iba pomaly.

POZNÁMKY

[1] HROMÁDKA, J.: Všeobecný zemepis Slovenska. Slovenská vlastiveda. Bratislava 1943, s. 257.

[2] LIMBACHER, F. – PÓSCH, K.: Rust-Sopron-Pozsonyi borvidék szőlő és borgazdasági monográfia. Budapest 1913.

[3] BEL, M.: O svätojurskom víne. Zostavil a preložil J. Pavelek. Bratislava 1984, s. 67.

[4] ORTWAY, T.: Geschichte der Stadt Pressburg II, 4. Bratislava 1903, s. 76.

[5] SCHEWITZ, I.: Pressburg und Umgebung, Lage, Wirtschaft und Deutschtum. Saarfeld 1932, s. 51.

[6] Názov *Ochlajty* v Horných Orešanoch vraj pochádza z toho, že ľudia, ktorí sem prišli ako prví, zvolali: „Och, lajte (Leute), tu je dobrá voda!" *Nechtáky* zasa z toho, že pri ich vymeriavaní súhlasili s výmerou výrokom: „Nech je tak!" Podobný výklad etymológie toho istého názvu na Morave uvádza FROLEC, V.: Tradiční vinařství na Moravě. Brno 1974, s. 100.

[7] *Kvanten* je skomolené Gwandten, čo je stará nemecká dĺžková miera a zodpovedá vzdialenosti, ktorú zviera s pluhom utiahlo bez prerušenia. STUMMER, A.: Zu Vor- und Frühgeschichte des Weinbaues. Der Winzer III, 1937, s. 6.

[8] KOVÁTS, F.: Die Riednamen des Pressburger Weingebirges. Separátny výtlačok časopisu Heimat, 1920–1921, č. 19–22; ORTWAY, T.: dielo cit. v pozn. 4, II, 1. Bratislava 1893, s. 399; KRAUS, F.: O bratislavském vinařství. Brno 1939, s. 4; SCHEWITZ, I.: dielo cit. v pozn. 5, s. 79.

[9] Názvy *Grefty, Štampále, Fuchslajtne* sa vyskytujú i na Morave. Porovnaj s prácou FROLEC, V.: dielo cit. v pozn. 6, s. 25. Názvy s časticou -satz, -gräften sú rozšírené v dolnom Rakúsku. BAUER, M.: Der Weinbau des Nordburgenlandes in volkskundlicher Betrachtung. Eisenstadt 1954, s. 45–51. Početné názvy malokarpatských viničných honov, ktoré v slovenskej verzii pretrvávajú až dosiaľ, uvádza už v 18. storočí BEL, M.: dielo cit. v pozn. 3, s. 42.

[10] Termín *rúna* pochádza z nemeckého Rune a znamená brázdu, chodníček. MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha 1957, s. 420. *Odrunek* na západnom Slovensku znamená koniec viničného radu. Je rozšírený aj na Morave. FROLEC, V.: dielo cit. v pozn. 6, s. 23.

[11] BODNÁR, J.: Stavebná výroba v procese modernizácie vinohradu. Rukopis, 1964. Archív Melioračného družstva, Pezinok.

[12] Na tento starý problém sa vinohradníci v Grinave (Myslenice) v roku 1768 sťažovali: „Naprotiva tomu škodu trpíme obzvlášte od prívalúv, ponevač vinohrady naše sú vo vrchoch a príval najlepší grunt vinohradský zebere a skazí." Podobne sa ponosovali aj v Suchej nad Parnou: „Chosni naše sú jiné neni krom role a vinohradu. Škody pak skusujeme od náhlivých dešťúv, skrz keré v rolách a vinohradoch výmoly sa robá." Novem puncta

REGIONALIZMUS A ĽUDOVÁ KULTÚRA

Milan Leščák

Je len málo európskych národov, kde otázka formovania etnografických oblastí, resp. regiónov ľudovej kultúry má taký významný zástoj, ako je tomu v podmienkach etnokultúrneho a etnosociálneho vývinu Slovenska. Štúdium postupnej etnogenézy Slovákov je nemysliteľné bez objasnenia otázky formovania etnografických oblastí a podoblastí, ako i bez spoznávania etnicko-územnej organizácie slovenského národa. Základná príčina tkvie predovšetkým v tom, že Slovensko sa celé stáročia rozvíjalo ako integrálna súčasť v rámci Uhorska a jeho etnicko-územná organizácia bola ovplyvňovaná okrem administratívnych i ďalšími faktormi, ktoré mali vplyv na postupné utváranie vedomia regionálnej i etnickej príslušnosti. V týchto podmienkach sa pochopiteľne retardoval vývin integrovaného národného povedomia. Tieto faktory brzdili národnouvedomovací proces Slovákov, najmä v nižších sociálnych vrstvách, hoci určitým spôsobom sa pociťovals, ba i rešpektovala jazyková a etnická odlišnosť slovenského územia horného Uhorska a u okolitých národov bolo všeobecne rozšírené a známe etnonymum Slovák, ktoré vydeľovalo slovenské etnikum ako samostatnú jednotku v mnohonárodnostnom Uhorsku. Vnútri ľudových vrstiev sa vo väčšej miere rozširovalo regionálne povedomie, ktoré často zastupovalo bližšiu etnickú identifikáciu, ale na druhej strane fungovalo ako bližšia určenosť i vo vzájomných vzťahoch medzi jednotlivými etnografickými a kultúrnymi oblasťami Slovenska. Ako o tom svedčia materiály získané od obyvateľov Slovenska, ktorí sa koncom minulého storočia odsťahovali do Ameriky, povedomie regionálnej príslušnosti, ktoré sa ustálilo v súvislosti so župným administratívnym

členením územia, zohrávalo dôležitú identifikačnú úlohu vo vzájomnej komunikácii medzi slovenskými vysťahovalcami z bývalého Uhorska. Rozdelenie Slovenska nezodpovedalo etnografickým oblastiam, vyznačujúcim sa určitými zhodami jazykovými, hospodárskymi, náboženskými a kultúrnymi. V objektivizovanej rovine, ktorá skúma zhody a rozdiely kultúrnych javov, sa ukazujú ako významné integrujúce faktory etnografických oblastí: jazyk, hlavný spôsob zamestnania, bývanie, odev, obradová kultúra a folklór. Do úvahy by sme mohli zobrať i psychologicko-mentálne odlišnosti, ktoré sa však v dostatočnej miere neskúmali a napokon, čo pokladáme za veľmi dôležité, je faktor vedomia etnickej, regionálnej či lokálnej príslušnosti. Čiže pokiaľ sa etnografia a príbuzné disciplíny doteraz sústreďovali na objektivizované fakty kultúrneho a sociálneho života, nemohli dostatočne osvetliť subjektívne faktory, prejavujúce sa vo sfére hodnotových orientácií. Povedomie etnickej, regionálnej alebo lokálnej príslušnosti sa formovalo síce v závislosti od spomenutých objektivizovaných kultúrnych a ekonomických foriem, ale zároveň reprezentovalo mnohé zvláštnosti a odchýlky od integračných tendencií prebiehajúcich vo vývine a stabilizácii jednotlivých kultúrnych javov, fungujúcich v spomenutých objektivizovaných podobách. Ukazuje sa, že z hľadiska vývinu národného povedomia zohrala integrácia, utvárané na regionálnej báze, veľmi dôležitú úlohu až do druhej svetovej vojny a rezíduá integrity regionálneho povedomia fungujú ako významný etnicko-identifikačný faktor až do súčasnosti.

Vráťme sa k faktorom, ktoré sformovali regionálnu mnohotvárnosť slovenskej ľudovej kultúry v historickom vývine. V etnografickej spisbe sa jej venovalo viacero autorov. Najnovšie poznatky priniesol Etnografický atlas Slovenska. Za základný vonkajší faktor, pôsobiaci pre diferenciáciu ľu-

dovej kultúry, pokladáme geograficko-prírodné prostredie Slovenska. Na regionálnu pestrosť a na utváranie relatívne samostatných etnických oblastí pôsobili najmä rozdiely medzi nížinnou časťou Slovenska s roľníckou kultúrou a horskými oblasťami Slovenska, s úzkymi a uzavretými horskými dolinami, ktoré sa osídľovali postupne, najmä v smeroch tokov riek a mali vplyv na rozvinutie špecifického spôsobu života, spojeného s takými hlavnými zamestnaniami ako pastierstvo, drevorubačstvo, neskôr rozvinuté podomové a potulné zamestnanie a pod. Pre formovanie charakteru jednotlivých oblastí, najmä horských, mal veľký vplyv i prúd nemeckej kolonizácie alebo kolonizácie na valašskom práve. Geografický faktor zohrával dôležitú úlohu i pri utváraní administratívno-správnych jednotiek, a to tak pri utváraní širších územných celkov, ako i z hľadiska utvárania niektorých feudálnych panstiev. Najmä horské doliny a zúžené možnosti vzájomnej komunikácie pôsobili na vnútornú izolovanosť vývinu ľudovej kultúry. Ďalším faktorom, ktorý ovplyvnoval charakter kultúry jednotlivých oblastí, bola tvorba určitých hospodárskych a kultúrnych centier, vplyv cirkevnej organizácie a konfesionálne rozdiely." V oblastiach, kde územie žúp sa zhodovalo s geografickým faktorom, vzniká najčastejšie jedna, relatívne izomorfná oblasť tradičnej ľudovej kultúry, s ktorou sa nesú i niektoré ďalšie charakteristické sprievodné znaky /jazyk, konfesia, charakter hlavného zamestnania/. Ako príklad možno uviesť Turiec, Oravu alebo Liptov. Tam, kde sa územie žúp geograficky člení do viacerých dolín, vzniká niekoľko samostatných etnografických oblastí alebo podoblastí, napr. v trenčianskej župe oblasť Kysúc, stredného Považia, Trenčianska a pod."[2] Vzniku niekoľkých samostatných etnografických oblastí okrem geografického faktoru výrazne prispievali i kolonizačné prúdy, t.j. spolužitie viacerých etnických

skupín, ako tomu bolo napr. na Spiši. V zásade sa súčasnou etnografiou uznáva, že Slovensko sa rozpadá do troch veľkých kultúrnych oblastí, na západné, stredné a východné Slovensko, hoci v detailoch sa názory jazykovedcov a niektorých etnografov na hranice týchto kultúrnych celkov líšia. Terminologicky je potrebné rozlíšiť etnografickú oblasť od širšieho územno-administratívneho celku, akým je región, ku ktorému sa viaže povedomie príslušnosti v inej kvalite. Etnická identifikácia je povedomie; je výrazná v rámci jednotlivých etník alebo etnických skupín istého regiónu. Ľudová kultúra je však iba jedným z charakteristických prejavov regionalizmu.

Tieto otázky zostávajú nedoriešené, hoci im etnografia a folkloristika venovala pozornosť. Najviac pozornosti im venoval A. Pranda.

K. Chotek už r.1915 rozčlenil Slovensko na štyri oblasti. Vychádzal prevažne iba z geografického faktora. Na Slovensku vyčlenil tieto oblasti: západnú /stredné a čiastočne dolné Považie/, strednú /na východ od Nitrianskych hôr až po Slovenské rudohorie/, východnú /od Slovenského rudohoria po hranice ukrajinskej národnosti/ a severnú /počnúc Vlárskym priesmykom celá oblasť hlavne karpatského pásma/.

Neskôr znížil počet základných oblastí ľudovej kultúry na Slovensku už len na dve, a to na oblasť nížinnú a na oblasť horskú. K. Chotek vychádzal znovu z geografického faktora, no súčasne už aj charakterizoval hlavné zložky ľudovej kultúry v oboch oblastiach, pričom približne vymedzil aj hranicu medzi nimi.[4]

Najpodrobnejšie bola problematika oblastí tradičnej ľudovej kultúry na Slovensku rozpracovaná na úseku ľudového staviteľstva a bývania. Kým Vilém Pražák rozčlenil Slovensko z hľadiska ľudového staviteľstva na tri základné

pásma /pásmo rovinné, pásmo stredných tokov riek a pásmo horných tokov riek tzv. horské/ a v nich spolu na dvadsaťdva menších oblastí, vychádzajúc jednak zo starého župného administratívneho členenia, jednak z typológie niektorých prvkov ľudového staviteľstva, ustálených pod vplyvom rozličných faktorov, Ján Podolák sa pri stanovení troch základných oblastí pridržal skôr nárečového triedenia, ako ho vypracovali viacerí poprední jazykovedci, i napriek tomu, že si bol vedomý, že dnešné hranice týchto troch oblastí tradičnej ľudovej kultúry sa už úplne nekryjú s hranicami troch hlavných skupín nárečí. V jeho štúdii je Slovensko rozdelené na oblasť západoslovenskú, stredoslovenskú a východoslovenskú, pričom podrobnejším výskum niektorých znakov ľudového staviteľstva i štúdium základných vonkajších faktorov, ktoré ich počas dlhého historického vývoja formovali a ustaľovali, dospel k ďalšiemu, doteraz k najpresnejšiemu a iba v drobných jednotlivostiach diskutabilnému rozdeleniu Slovenska na dvadsaťsedem oblastí ľudového staviteľstva a bývania s ďalšími podoblasťami, ktoré v mnohom ohľade možno použiť ako východisko aj pri stanovovaní oblastí tradičnej ľudovej kultúry ako celku.[5]

"Charakter osídľovania a ľudová kultúra obyvateľstva, ktoré ho uskutočňovalo, mali na vytvorenie mnohých oblastí tradičnej ľudovej kultúry rozhodujúci vplyv, nakoľko pri osídľovaní sa obyvateľstvo dostávalo neraz nielen do úplne odlišného geograficko-prírodného prostredia, ale spolu s prostredím muselo často od základu meniť aj predchádzajúci spôsob života a pôvodné zamestnanie. Usadzovanie poddaných /príslušníkov iných etník/ najčastejšie na dovtedy ešte neobývanom alebo opustenom území sa uskutočňovalo počas viacerých kolonizačných prúdov a etáp, z ktorých - z hľadiska formovanie oblastí tradič-

nej ľudovej kultúry na Slovensku - najväčší význam mala kolonizácia, v staršej literatúre označovaná ako nemecká, ktorá sa uskutočnila vo viacerých časových i oblastných vrstvách už v 11. stor., neskoršie aj v 13.-14. stor., zemianska, ktorá prebiehala zväčša v 12.-13. stor., šoltýska, ktorá časove spadá zhruba do 13.-15. stor., valašská, na území východného Slovenska známa už v 14.-15. stor., na západnom hlavne v 16.-17. stor. a kopaničiarska, ktorá na valašskú kolonizáciu priamo nadväzovala a na Slovensku prebehla zhruba v 16.-18. stor. Zásluhou týchto kolonizačných prúdov sa do pôvodne jednotného slovenského etnika dostalo mnoho etnicky cudzích obyvateľov s odlišným spôsobm života, zamestnania i kultúry, ktorí sa podľa charakteru jednotlivých kolonizácií usadzovali niekedy v kompaktne, inokedy roztrúsene."[6] Obyvateľstvo, ktoré postupne osídľovalo niektoré oblasti Slovenska, prešlo do určitej miery akýmsi adaptačným procesom, hoci si uchovalo vlastný jazyk a kultúru, ktorá na rozdiel od ľudovej kultúry pôvodného slovenského obyvateľstva bola často úplne odlišná. Tento adaptačný proces možno charakterizovať ako akýsi medzistupeň nenásilnej asimilácie inoetnického obyvateľstva v danom regióne. Inoetnické skupiny sa však nielen prispôsobovali novému prostrediu a pôvodnej kultúre, ale v rámci adaptácie v niektorých smeroch pôsobili i na formovanie pôvodnej slovenskej kultúry. Tieto vzájomné medzietnické vzťahy pôsobili aj na prehĺbenie rozdielov medzi jednotlivými etnografickými oblasťami v rámci jedného regiónu /ide najmä o vplyv nemeckej a valaškej kolonizácie/. Podobné procesy môžeme sledovať i v kontaktových zónach najmä s maďarským etnikom. Adaptačné procesy priniesli, a to i napriek neskoršej asimilácii inoetnického obyvateľstva také kultúrne prvky, ktoré nadobudli neskôr funkciu regionálnej znakovej identifi-

kačnej dominanty. Významnú úlohu v rámci integračného procesu zohral vplyv miest na formovanie etnografických oblastí alebo širších kultúrnych regiónov. Vplyv miest vystriedal postupne od 15. storočia dominantnú funkciu feudálnych panstiev. Mestá boli spravidla viacetnické, ale v rámci miest sa utváral určitý integrovaný model hospodárskeho a kultúrneho života, ktorého základ tvorili cechy a mesto ako obchodné a kultúrnovzdelávacie centrum. V tomto prípade v oveľa väčšej miere rozlišujeme kultúrny vplyv mesta v regióne od vplyvu na utváranie povedomia regionálnej príslušnosti. Pokiaľ v rámci panstiev fungoval relatívne jednotný systém hospodárskeho a kultúrneho života, riadený zemepánom mesta, pôsobili mestá ako silný prostredník inovačných prvkov a v mnohých ohľadoch, najmä v posledných dvoch storočiach, ako kultúrne vzory. Povedomie regionálnej príslušnosti v zmysle akceptácie a aktívneho osvojenia si určitej kultúry /nárečie, odev, folklórne prejavy/, často sa zamieňa s čisto pragmatickou územnou /administratívnou/ identifikáciou. Tu kultúrne centrá /mestá alebo niektoré významnejšie dediny/ slúžia ako orientačný bod v rámci územnej lokalizácie /v praxi to znamenalo uviesť kultúrne centrum v zmysle: "sme od Žiliny, od Bardejova" alebo "zo Spiša, od Kežmarku"/. Je zaujímavé, že obyvatelia väčších kultúrnych centier, najmä miest, mali menej vyvinuté regionálne povedomie, no najmä povedomie príslušnosti k etnografickej oblasti.[7] Mesto navonok zastupovalo vlastný kultúrny organizmus. Z hľadiska poznávania vnútornej diferenciácie ľudovej kultúry je štúdium etnickej skladby a etnických charakteristík slovenských miest a mestečiek jedným z kľúčových problémov slovenského národopisu, ktorý zostáva otvorený. Osobitnú funkciu miest ako kultúrnych a správnych centier možno už bezpečne sledovať v

19. storočí po zrušení poddanstva a s rozvojom kapitalizmu. Postupne sa začína meniť hospodársky a kultúrny význam pôvodných centier. Niektoré upadajú a stávajú sa z nich mestečká periférneho významu, iné, aj bez evidentnej historickej kontinuity začínajú nadobúdať významy kultúrnych centier. Spôsobuje to narastanie priemyselnej výroby a presunutie administratívnych centier. /Napríklad Krupina - Veľký Krtíš./ Význam regionálnych centier sa začína vo vedomí obyvateľov hierarchizovať a úlohu vzoru nadobúdajú veľkomestá a najmä hlavné mestá, kde sa koncentruje politický a kultúrny život. Ako príklad môžeme uviesť hlavné mesto Slovenska Bratislavu, ktorá úlohu národného centra prevzala vo vedomí obyvateľstva Slovenska vo všeobecnosti len v posledných desaťročiach. Takisto sa upevnilo vo vedomí slovenského etnika i inoetnického obyvateľstva Slovenska trichotometrické rozdelenie Slovenska, zodpovedajúce zhruba súčasnému rozdeleniu na kraje. Pokiaľ vo vedomí regionálnej príslušnosti alebo príslušnosti k etnografickým oblastiam existovala orientácia na župný systém, v posledných desaťročiach sa čoraz viac do popredia, vďaka intenzívnejšej komunikácii medzi jednotlivými oblasťami, dostáva delenie na "východniarov, západniarov a stredoslovákov". Veľkú úlohu tu zohráva spoznávanie odlišných kultúrnych obsahov, ktoré nadobudli pre danú oblasť znakovú funkciu /nárečia, folklórne prejavy, regionálna história a pod./. Aj keď takéto rozčlenenie v kultúrnom vedomí silnie, stupeň jeho integrácie v rámci spomenutých administratívnych a kultúrnych oblastí neprekonal rezíduá užšieho regionálneho vymedzenia fungujúceho v sociálnej pamäti obyvateľstva z minulosti.[8] K tomu dopomáha i administratívne rozdelenie okresov, ktoré do veľkej miery rešpektovalo tradičné župné delenie Slovenska, hoci v jednotlivých oblastiach a regiónoch existujú vedľa se-

ba viaceré okresy /napr. L. Mikuláš, resp. Spišská Nová Ves, Poprad, Stará Ľubovňa/. S presmerovaním migračných vín obyvateľstva a so vznikom nových priemyselných oblastí upadá do zabudnutia ďalšie výrazné kultúrne rozčlenenie Slovenska na oblasť horskú a nížinnú. Je zaujímavé, že hoci nížinná oblasť je kontinuitným centrom slovenskej kultúry od najstarších čias, pretože horské oblasti sa osídľovali neskôr, znakovú identifikáciu slovenskej kultúry vo väčšej miere prevzali typické prejavy horskej kultúry. Na tom má podiel nielen osobitosť ľudovej kultúry v horských oblastiach, ale aj umelecké transformácie spôsobu života a kultúry z týchto oblastí /nie náhodou sa hovorí o súčasnej mladej slovenskej literatúre, že začína mapovať juh Slovenska, napr. L. Ballek, I. Habaj/. Horské oblasti Slovenska významne dostali do povedomia naši poprední výtvarní umelci /M. Benka, Ľ. Bazovský a ďalší/. Z povedomia sa vytráca i členenie Slovákov na "horniakov a dolniakov", ktoré fungovalo najmä v súvislosti s odchodom obyvateľstva horských oblastí na sezónne poľnohospodárske práce. Veľmi silne sa rozvinulo povedomie kultúrnej odlišnosti niektorých malých etnografických skupín, ktoré pre svoje kultúrne zvláštnosti dostali osobitné pomenovanie /sotáci, čilejkári, handrbulci, tirpáci, mantáci a pod./. Tieto pomenovania vznikali obyčajne mimo týchto malých etnografických skupín a často mali hanlivý význam. Osobitným faktorom, ktorý formoval kultúru i vedomie príslušnosti etnografickej oblasti alebo podoblasti, bola konfesionálna príslušnosť. Najmä evanjelické a gréckokatolícke obyvateľstvo si vzhľadom k náboženským rozdielom uvedomovalo odlišnosti od spôsobu života v katolíckych obciach. Dichotómia my-oni sa prejavovala v objektivizovanej podobe rozdiel ymi znakmi, napr. výtvarnej kultúry, odievania, obradovej kultúry,

v organizácii rodinného a spoločenského života.[9] Oveľa silnejšie však formovala vedomie príslušnosti k danému regiónu alebo etnografickej oblasti. Ako príklad môžeme uviesť Myjavu a okolie alebo rozdelenie Liptova na katolícke a evanjelické. Ak by sme mali zhrnúť uvedenú problematiku z vývinového hľadiska, tak musíme v zásade prijať periodizáciu historického vývinu slovenskej feudálnej národnosti do troch základných etáp:

a/ Obdobie do konca 14. storočia, ktoré charakterizuje nielen spätosť so začiatkom feudálnej národnosti v podmienkach Uhorska, ale aj fakt bezprostrednej nadväznosti na predchádzajúcu štátoprávnu organizáciu domáceho slovanského obyvateľstva.

Pôvodné domáce obyvateľstvo ako etnická zložka nezaniklo, udržalo sa a vyvíjalo, pričom možno konštatovať, že k nemu neskôr, asi od polovice 16. storočia ako ku pôvodnej slovanskej zložke postupne pribudli ďalšie slovanské /Chorváti, Ukrajinci, Srbi/ i neslovanské zložky /Nemci a napríklad na Spiši už od polovice 12. storočia Valasi/. Slovenská feudálna národnosť však postupne dokázala tieto kolonizačné vlny absorbovať a uchovať si vlastnú etnickú dominantu svojho územia.

b/ Obdobie od 14. do 16. storočia. Dôslednejšiu analýzu tejto fázy vývoja možno oprávnene očakávať najmä od slovenských historikov, skúmajúcich hospodárske dejiny. Ekonomické faktory v období rastu feudálnej roztrieštenosti a úsilia o jej likvidáciu spolu s politickými dôvodmi sú katalyzátormi celkového špecifického vývoja. Na Slovensku sa ustaľuje vnútorný trh a stabilizujú sa strediská tovarovej a remeselnej výroby. Tým sa utvárajú podmienky na bezprostredný vznik hospodárskych, politických a kultúrnych oblastí, s čím úzko súvisí postupné sťahovanie sa slovenského živlu do miest, kde sa stáva významnou

produktívnou silou.

Výrazná konfrontácia nemeckého patriciátu, brániaceho svoje hospodárske výsady pred "natio slavica", nadobúda síce predovšetkým charakter triedneho boja, no už v 16. storočí sa prejavujú tendencie utvárania jednotnej ideológie feudálnych "slovenských nácií".

c/ Obdobie 16.-18. storočia. Objektívny základ, ktorý podmieňoval proces formovania slovenskej feudálnej národnosti v celej zložitosti vývoja tejto etapy treba hľadať predovšetkým v ekonomických a spoločensko-politických podmienkach konkrétneho obdobia, ako aj v jestvujúcich národnostných pomeroch.

Toto obdobie v podstate netvorí kompaktný celok, ale časovo sa rozpadá približne do dvoch historických okruhov. Za ich vnútorný predel možno označiť Setumarský mier z roku 1711, ktorým sa skončilo obdobie stavovských protihabsburských povstaní.[10] V uvedených obdobiach sa sformovalo predovšetkým regionálne povedomie ako medzistupeň historicko-etnickej identifikácie slovenského národa. Rozhodujúci prelom pre formovanie národného povedomia nastáva v 2. polovici 19. storočia, kedy sa čoraz hlbšie presadzujú politické a kultúrne ciele národno-obrodeneckého hnutia. Významným medzníkom je založenie Československej republiky a najmä upevňovanie národného povedomia v období budovania socializmu. Aj napriek tomu, že rozvoj národnej kultúry a národného povedomia sa realizuje v priaznivých podmienkach vytvorených socialistickým štátom, regionálne povedomie zostáva ako aktívny faktor historicko-etnickej identifikácie súčasného človeka.

V tomto období dostávajú charakteristické javy ľudovej kultúry /odev, folklór, nárečia/ druhotnú znakovú funkciu. Tieto regionálne identifikačné znaky sa často prenášajú i do širších súvislostí a stávajú sa znakmi celonárodnej kultúry. Podľa J. Bursztu uvedomenie si špecifikujúcich kultúrnych znakov svedčí o civilizačných rozdieloch /určitý stupeň integrácie/, tiež o vývine medzistupňo národného uvedomenia a napokon často reprezentuje určité ideologické rozdiely /náboženské, politické, ekonomické záujmy/. Pri hodnotení každého stupňa integrácie sa vždy uplatňuje kvalita príslušnosti k národnému organizmu, v čom sa najčastejšie prejavujú prvky politicko-administratívnych vplyvov a ideologizácie regionálneho povedomia. Zároveň už ide o uvedomenie nie adaptačné, ale uvedomenie integračné, t.j. uvedomenie vyjadrujúce konkrétny stupeň rozvoja národného povedomia. Práve integračné uvedomenie súvisiace s formovaním národného povedomia umožnilo uplatniť mechanizmy, v rámci ktorých ľudová kultúra jednotlivých regiónov začala zapožičiavať niektoré svoje univerzálne špecifické hodnoty tvorbe celonárodnej kultúry. Takýmto príkladom je povýšenie stredoslovenských nárečí /kultúrnej stredoslovenčiny/ na základ spisovného jazyka, ako aj celý rad folklórnych prejavov slúžiacich ako inšpiračný zdroj pre tvorbu národnej literatúry, výtvarného umenia a hudby. Do popredia sa dostalo i budovanie rôznych foriem integrálnej národnej ideológie. Jej súčasťou sa stala napr. jánošíkovská tradícia, oživenie tradícií Veľkej Moravy, budovanie reprezentatívnych kultúrnych inštitúcií, starajúcich sa o rozvoj a uchovávanie ľudovej kultúry. /Matica slovenská, Slovenské národné múzeum, vydávanie literárneho folklóru a pod./. S týmito tendenciami sú však dialekticky späté potreby pestovania užšej regionálnej a historickej identifikácie. Od vzniku Československej republiky začína vychádzať celý rad regionálnych časopisov /Kysuca, Pohronský hlásnik, Orava, Spišské hlasy, Tekov, Slovenský juh/. Snahy o prezentáciu regionálnej kultúry sa vyznačujú i určitými

odstredivými tendenciami. Zväčša ide o nesprávne uvedomenie si postavenia a významu vlastnej regionálnej kultúry v rámci národného organizmu. Pestovanie regionálneho povedomia nadobúda určité programové rysy a má nielen kultúrotvorný, ale i politický a ekonomický význam /presadzovanie regionálnych záujmov pri získavaní financií, investícií, politického vplyvu v štátnych orgánoch, protekcionizmus/. Tieto znaky regionalizmu majú svoje pozitívne, ale i negatívne vlastnosti. Uvedomene sa v posledných desaťročiach rozvíja i vlastný znakový identifikačný systém, opierajúci sa najmä o tradičnú ľudovú kultúru. Odráža sa to napr. v literárnej tvorbe v príslušnom nárečí, sekundárne rozšírenie niektorých ľudových piesní, reprezentácia prostredníctvom folklórnych súborov a pod. Tieto tendencie prekračujú hranice regiónov a dostávajú sa i do kultúrnych centier. Utvárajú sa združenia rodákov, ktorí sa príležitostne schádzajú a pripomínajú si kultúru rodného kraja. Uvedomenie si príslušnosti k určitému regiónu nadobúda nové kvality. V súčasnom období sme len v Bratislave zaznamenali okolo 30 skupín rodákov. Tie majú svoje určité pravidlá, ktorými sa účastníci stretnutí riadia. Na čele takýchto neformálnych skupín stojí významná alebo populárna osobnosť z daného regiónu a hlavným bodom činnosti okrem sporadických stretnutí sú pravidelné zábavy, v rámci ktorých obyčajne účinkuje folklórna skupina alebo súbor z daného regiónu, v príslušnom nárečí sa čítajú uvítacie a pozdravné prejavy, recitujú sa alebo vydávajú príležitostné básničky /ako príklad takýchto aktivít môžeme uviesť rodácke združenie zo Zemplíne, Zemplínsky valal/.

Ako vidieť, regionálna kultúra a regionálne povedomie nadobudlo v súčasnosti nové kvality. Z hľadiska rozvoja národného povedomia a upevnenia vedomia historicko-

-etnickej identifikácie je regionálna kultúra a regionálne povedomie nevyhnutným činiteľom. Pri úvahách o jej pozitívnych a negatívnych črtách je potrebné vychádzať zo vzťahu časti a celku. Vzťah k regiónu má svoje pozitívne črty, pretože je konkratizovanou súčasťou vzťahu k národnej kultúre.

Poznámky

1 Výsledky etnografického štúdia výstižne zhrnul: Pranda, A.: K otázke vzniku oblasti ľudovej kultúry na Slovensku. In: Slovenský národopis XIV, 1966, 4, 511-563.

2 Pranda, A.: c.d., s. 522.

3 Chotek, K.: Program národopisného soupisu. Praha 1915.

4 Chotek, K.: Několik poznámek k národopisu Slovenska. Národopisný věstník československý 17, 1924, s. 38.

5 Podolák, J.: Etnografické oblasti na území Slovenska ako podklad k monografiám o ľudovom staviteľstve. Slovenský národopis 5, s. 533-534.

6 Pranda, A.: c.d., s. 526-527.

7 Regionálne povedomie meťanstva bolo často oslabované tým, že postavenie miest v rámci územného správneho systému malo od vidieka podstatne odlišný význam.

8 Na tento proces pretvárenia a integrácie regionálneho povedomia v súčasnosti upozornila i sovietska etnografka N. Gracianskaja v referáte na medzinárodnej konferencii etnografov socialistických krajín vo Lvove /1986/. Materiály z konferencie sú v tlači.

9 Pestovanie osobitosti vlastnej kultúry s cieľom odlíšenia jej niektorých znakov je jedným z významných faktorov pôsobiacich na lokálnu diferencovanosť ľudovej kultúry.

10 Problematiku výstižne zhrnul J. Klimko: Vývoj územia Slovenska a utváranie jeho hraníc. Bratislava 1980, s. 40-41.

Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku

z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie

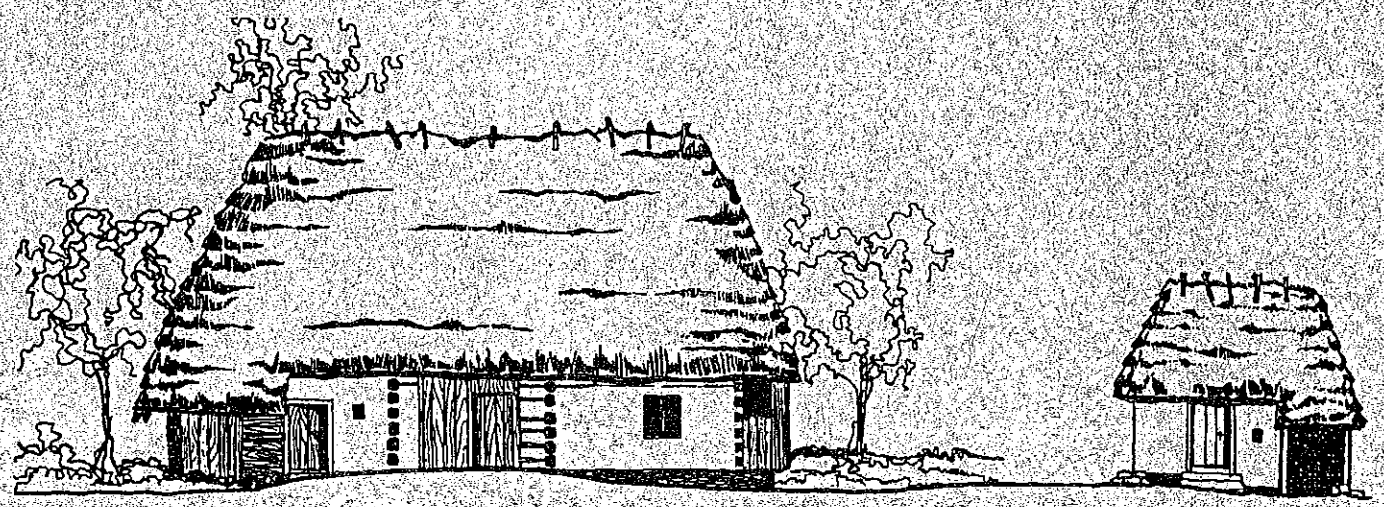

Bratislava 1998

Geografické, kultúrno-spoločenské a interetnické súvislosti ľudovej architektúry

Ján Botík

Ľudové obydlie na Slovensku z konca 19. začiatku 20. storočia je výsledkom dlhodobého a zložitého vývoja. Na formovaní jeho základných znakov sa podieľal celý rad rôznorodých činiteľov. Spomedzi nich rozhodujúcu úlohu zohrávali geografické, hospodárske, spoločenské, historické, kultúrne i ďalšie pomery našej krajiny. Charakteristika týchto pomerov nám pomôže bližšie pochopiť skutočnosti, ktoré pôsobili na genézu a vývinové tendencie ľudových stavieb, na rozmanitosť ich foriem a funkcií, ako aj na mieru zhodnosti či odlišnosti v priestorových a interetnických súvislostiach.

Geografické podmienky

Z rozloženého karpatského horstva na území Slovenska leží iba jeho severozápadná časť, ktorá sa nazýva Západné Karpaty. Prechádza veľkým oblúkom pozdĺž celého Slovenska a končí sa na severovýchodnej Morave. Slovensko možno charakterizovať ako oblasť karpatských vysočín a pomoravsko-podunajsko-potiských nížin. Horstvo Karpát je na našom území lemované na juhozápade Záhorskou nížinou, na juhu Podunajskou nížinou, Juhoslovenskou nížinou a Východoslovenskou nížinou. Medzi horskými a nížinnými útvarmi nie je na našom území ostrý predeľ. Karpatská vysočina vybieha do nížin v podobe polostrovov, pričom nížiny zasahujú pozdĺž riek hlboko medzi výbežky karpatského horstva. Nížiny sú na našom území rozložené vo výške 100–300 m nad morom a zaberajú asi 35 % celkovej plochy Slovenska. Na karpatské vysočiny pripadá zhruba 65 % územia Slovenska. Z toho na nízke vysočiny (300–800 m n.m.) asi 45 %, na stredné vysočiny (800–1500 m n.m.) asi 14 % a na vysoké vysočiny (nad 1500 m n.m.) asi 1 % z celkovej plochy Slovenska 1 [*Lukniš 1972:124*]. Z uvedených skutočností je zrejmé, že oblasť karpatských vysočín a prikarpatských nížin sa na území Slovenska vyznačuje výraznými kontrastmi nadmorských výšok, geologického zloženia, krajinného reliéfu, zrážok, teplôt, druhov pôdy, rastlinnej pokrývky, živočíšneho sveta atď. Tým sa vytvorili aj rozdielne podmienky pre hustotu osídlenia, zameranie hospodárskej činnosti, pre celkový spoločenský a kultúrny vývin a v rámci toho všetkého vznikli aj podmienky pre rozmanitosť foriem ľudového staviteľstva.

Rôznorodosť geografických podmienok v oblasti Karpát na našom území sa odrazila na viacerých komponentoch ľudového staviteľstva. Najbezprostrednejšie a najvýraznejšie sa vplyv geografických činiteľov prejavil na technologicko-konštrukčných zložkách ľudovej stavebnej kultúry. Platí to predovšetkým o používaných materiáloch stien domu, ktoré sa budovali z najdostupnejších surovín. Výskyt hlinených domov je spätý s nížinnými oblasťami a výskyt drevených domov je spätý s horskými oblasťami. Pritom obydlia zo smrečinových stromov sa stavali v zóne stredných vysočín a z listnatých stromov v zóne nízkych vysočín s čiastočným presahom do dolného pásma stredných vysočín. Hranice výskytu drevených a hlinených obydlí boli historicky premenlivé. Zhruba do polovice 18. storočia všeobecná rozšírenosť domov z dreva siahala nielen do údolí horských výbežkov, ale aj do okrajových pásiem nížinných oblastí. Do tohto obdobia, v dôsledku úbytku lesov a rôznych nariadení vrchnosti, sa začali v nížinách a v mnohých podhorských oblastiach nahrádzať drevené obydlia stavbami z hliny alebo z kameňa. Na základe historických dokladov možno usudzovať, že pred uvedeným obdobím boli ľudové obydlia z kameňa atypickým javom bez dlhodobejšej kontinuity. Platí to aj o tzv. skalných obydliach, vysekávaných do mäkkých sopečných hornín, ktorých výskyt je ohraničený iba na niekoľko lokalít južného Slovenska. Využívanie rozmanitých daností geografického prostredia je evidentné aj na materiáloch strešnej krytiny domu. V zóne stredných vysočín so smrečinovým porastom dominujú šindľové strechy. V niektorých nížinných regiónoch sa na pokrývanie striech využíval hojný výskyt ťstia. Na prevažnej časti nížin a nízkych vysočín s rozvinutým pestovaním obilovín sa k tomuto účelu využívala slama. Geograficky podmienené boli do určitej miery aj niektoré princípy konštrukcie stien a krovu ľudového obydlia, ktorých uplatnenie bolo závislé od použitých stavebných materiálov. Ako príklad možno uviesť zrubovú a stĺpikovú konštrukciu stien v zóne drevených domov, ako aj vykladanie, nabíjanie a murovanie z váľkov, či surových tehál v oblastiach hlinených stavieb. Výskyt tzv. sochového krovu alebo pristenných stĺpov v niektorých nížinných regiónoch bol podmienený stavbou hlinených obydlí so zníženými statickými vlastnosťami stien [*Kovačevičová 1990*].

Je nepochybné, že podmienky geografického prostredia vplývali aj na niektoré ďalšie zložky ľudového obydlia. Pri hľadaní a vysvetľovaní takýchto súvislostí neraz dochádzalo k preceňovaniu úlohy geografických

činiteľov. Do priamej súvislosti s klimatickými pomermi horských oblastí, pre ktoré sú príznačné dlhé a na sneh bohaté zimné obdobia, dával sa napr. výskyt vysokých a strmých striech, zvierajúcich menej ako 90 stupňový uhol. A takisto aj výskyt štvorbokej, tzv. átriovej zástavby dvora. Naproti tomu za bezprostredný vplyv nížinných oblastí s dlhým a horúcim letným obdobím sa označovali podstenia domov so stĺporadím alebo arkádami. Ako dôsledok rozdielnej konfigurácie krajiny sa vysvetľoval výskyt podpivničených domov v horských oblastiach a umiestňovanie pivníc mimo domov na nížinách. Skutočnosť, že uvádzané javy boli na Slovensku, ale aj v širších priestorových reláciách, zistené v rôznych, pritom výrazne rozdielnych geografických podmienkach, nás nabáda k prehodnoteniu naznačených názorov o vplyve prírodných činiteľov na formy ľudového obydlia. Vzťahuje sa to aj na viaceré, donedávna všeobecne prijímané tézy, v ktorých doznievali rôzne koncepcie geografického determinizmu a antropogeografickej školy. V týchto súvislostiach, ako príklad možno uviesť teoretické stanovisko, v ktorom sa primitívne a retardované staviteľské postupy a formy označujú za kontinuitné pretrvávanie prejavov staršej nížinnej stavebnej kultúry [*Frolec-Botík 1983:51*].

Zjednodušujúcemu a deterministickému chápaniu úlohy prírodných činiteľov sa môžeme vyhnúť za predpokladu, keď pri osvetľovaní rôznorodosti foriem ľudového obydlia budeme mať na zreteli spolupôsobenie geografických podmienok a ďalších faktorov.

Hospodárske podmienky

K najurčujúcejším činiteľom rozvoja spoločnosti a jednotlivých stránok spôsobu jej života patria hospodárska činnosť a stupeň rozvoja výrobných síl. Nasledujúce poznámky sú venované charakteristike hospodárskych pomerov Slovenska a ich úlohe pri formovaní znakov ľudových stavieb.

Hospodárska štruktúra Slovenska bola koncom 19. a začiatkom 20. storočia poznačená oneskoreným vývinom kapitalistických výrobných vzťahov v porovnaní s vyspelými krajinami západnej Európy. Prejavovalo sa to predovšetkým v nerovnovážnych proporciách poľnohospodárstva voči ostatným hospodárskym odvetviam.

V rámci bývalého Uhorska bolo Slovensko priemyselne najrozvinutejšou časťou štátu. Oblasť stredoslovenských banských miest (Kremnica, Banská Štiavnica, Banská Bystrica) zaujímala významné postavenie už v ekonomike feudálneho Uhorska. Ešte v prvej polovici 19. storočia produkovala v rámci Uhorska 3/4 zlata, 3/4 striebra, 3/4 medi a asi 2/3 surového železa. V tomto období sa rozmáha výroba železa aj v oblasti Gemera, Spiša, v okolí Košíc a na hornom Pohroní. Na južných svahoch Slovenského Rudohoria sa rozvinul sklársky priemysel. Na Spiši, v Gemeri, v Trenčianskej a Šarišskej stolici začala prosperovať výroba papiera. Spiš, Gemer, Orava a Šariš boli známe domáckou výrobou textilu. Na západnom Slovensku sa rozvinula kožiarska výroba, textilné, liehovarské a niektoré ďalšie manufaktúry. Významné miesto patrilo, napr. výrobe poľnohospodárskeho náradia v Nižnom a Vyšnom Medzeve. S rozvojom kapitalizmu sa okrem ťažby rúd začala rozvíjať ťažba uhlia v Handlovej, vznikali zápalkárne, papierne, cukrovary, továrne na nábytok, kovospracujúce závody, závody na výrobu káblov, chemikálií atď. V roku 1910 bolo na Slovensku okolo 600 závodov s viac ako 20 zamestnancami. Napriek tomu, že Slovensko patrilo k priemyselne najprosperujúcejším častiam bývalého Uhorska, v období od roku 1869 do roku 1910 ba ešte aj v roku 1930, žilo z priemyslu a remesla len okolo 18–20 % obyvateľstva. To znamená, že s výnimkou niektorých priemyselných regiónov malo Slovensko poľnohospodársky charakter. V roku 1869 poľnohospodárstvo sústreďovalo až 80,9 % zárobkovo činného obyvateľstva. V roku 1900 sa tento pomer čiastočne zmenil, ale aj tak sa v poľnohospodárstve uplatňovalo ešte 68,3 % zárobkovo činného obyvateľstva a v roku 1910 dokonca 70,4 %. V roku 1930 sa zamestnávalo a žilo z poľnohospodárstva 56,8 % obyvateľov Slovenska [*Mésároš 1971*]. Na Slovensku bolo teda poľnohospodárstvo hlavným zdrojom obživy prevažnej väčšiny obyvateľstva. Z hľadiska sledovanej problematiky je preto dôležité objasniť, čo predstavovalo existenčný základ poľnohospodárskeho obyvateľstva.

Hospodárskym základom obyvateľstva v poľnohospodárskom prostredí bola roľnícka usadlosť pozostávajúca z polí, lúk a pasienkov v extraviláne a z domu, dvora a záhrady v intraviláne. Po tereziánskej urbárskej regulácii celouhorský priemer extravilánu (orná pôda bez lúk a pasienkov) bol 22,5 prešporských jutár [*Relro 1959:160*]. Treba však poznamenať, že už od stredoveku prebiehal medzi poddanským obyvateľstvom proces vnútornej diferenciácie. Na Slovensku sú v 17. storočí poddaní na celej usadlosti už zriedkavosťou. Väčšina hospodári na polovici, štvrtine, osmine i menšej časti usadlosti. V čase tereziánskej urbárskej regulácie prevažná väčšina roľníkov hospodárila na štvrtine a osmine usadlosti, 25–30 % dedinského obyvateľstva tvorili bezzemkovia, želiari. V roku 1828 žilo na slovenskom vidieku 140 tisíc poddanských a 138 tisíc želiarskych rodín, teda skoro polovicu dedinského obyvateľstva tvorili bezzemkovia. Trend tohto procesu neovplyvnil ani patent o zrušení poddanstva (1853). Upevňovanie kapitalistických výrobných vzťahov v poľnohospodárstve brzdili rôzne prežitky feudalizmu, predovšetkým pretrvávajúca sústava veľkostatkov. V dôsledku tejto skutočnosti v roku 1910 z celkového pôdneho fondu na Slovensku 56,4 % pripadlo na hospodárstva s výmerou nad 100 katastrálnych jutár. Tieto predstavovali iba necelé 2 % všetkých hospodárstiev. Z celkového počtu roľníkov v slovenských stoliciach až 39,8 % vlastnilo menej než 5 jutár, 30,1 % 6–10 jutár, 21,1 % 11–20 jutár. To znamená, že zdrvujúcu väčšinu slovenského roľníctva tvorili drobní poľnohospodári a takmer polovicu obyvateľstva slovenských dedín predstavovali masy sluhov, bí-

rešov a sezónnych poľnohospodárskych robotníkov [*Mesároš 1971*].

Agrárnemu prostrediu Slovenska s relatívne veľkou rozdrobenosťou roľníckych hospodárstiev, s celkove slabým rozvojom priemyselnej výroby a s nedostatočne rozvinutým vnútorným trhom zodpovedal v dedinskom prostredí malovýrobný a polonaturálny až naturálny spôsob hospodárenia. Touto skutočnosťou bol poznačený aj sociálny ekvivalent poľnohospodárskej výrobnej jednotky, čiže roľnícka rodina, ktorá bola nielen sociálnou, ale aj hospodársko-výrobnou jednotkou. Za takejto situácie predstavovalo aj obydlie akúsi symbiózu sociálno-ekonomických funkcií, pretože muselo poskytnúť príslušníkom sociálno-výrobného kolektívu (rodine) jednak priestor na realizáciu najrozmanitejších potrieb bývania (biologické, spoločenské, obradové a ďalšie aktivity), a potom aj priestor na realizáciu najrozmanitejších zložiek hospodársko-výrobnej činnosti. V dôsledku týchto skutočností ustálili sa v poľnohospodárskom prostredí formy roľníckej hospodárskej usadlosti, ktorej súčasťou v intraviláne bol dvor s komplexom obytných a hospodársko-prevádzkových priestorov [*Botík 1975*].

Charakter hospodárskej činnosti pôsobil na celý rad zvláštností, ktorými sa diferencovalo roľnícke obydlie od neroľníckeho. Napríklad od remeselníckeho, baníckeho, uhliarskeho, mlynárskeho atď. Zameranie hospodárskej činnosti však pôsobilo aj na zvláštnosti obydlia v samotnom poľnohospodárskom prostredí. Podľa toho, či v hospodárskom zameraní roľníka dominoval chov hospodárskych zvierat, pestovanie poľnohospodárskych plodín, alebo či v rámci týchto odvetví dochádzalo k špecializácii na určité druhy hospodárskych zvierat, či plodín, všetky tieto skutočnosti sa v menšej alebo väčšej miere odrazili na zvláštnostiach niektorých komponentov obydlia, predovšetkým v jeho hospodárskej časti.

Sociálne podmienky

Na formovaní znakov ľudového obydlia sa popri geografických a hospodárskych podmienkach významnou mierou podieľali aj sociálne činitele. Ich pôsobenie sa odrazilo predovšetkým na dispozičnom a funkčnom riešení obydlia, na jeho priestorovej rozvinutosti, honosnosti a reprezentatívnosti, ako aj na niektorých ďalších atribútoch.

Nepretržitý proces majetkovej diferenciácie roľníckeho obyvateľstva, ktorého dôsledkom bol nerovnaký rozsah hospodárskych usadlostí, ale aj značné množstvo bezzemkov, prejavoval sa v pestrej sociálno-triednej štruktúre poľnohospodárskeho prostredia. Popri malých a stredných roľníkoch existovala v ňom aj nepočetná vrstva dedinských boháčov, ktorá na svojich hospodárstvach zamestnávala sluhov a pri nárazových prácach aj ďalšie pracovné sily. Patrili sem aj masy dedinskej chudoby bez pôdy, z ktorých sa grupoval poľnohospodársky proletariát a sezónni poľnohospodárski robotníci, nachádzajúci obživu na veľkostatkoch a u bohatých sedliakov.

Majetková a sociálno-triedna diferencovanosť roľníckeho obyvateľstva sa pochopiteľne odrazila aj v rozmanitosti obydlia a spôsobu bývania tej ktorej sociálnej skupiny. Obydlia najbohatších vrstiev sa vyznačovali priestorovou rozvinutosťou a väčšou rozmernosťou v obytnej, ale hlavne v hospodárskej časti, čo si vynucoval väčší objem hospodársko-prevádzkových potrieb. Vysoký status manifestovali majetní sedliaci honosnosťou a reprezentatívnosťou svojich obydlí. Prejavovalo sa to v bohatom dekoratívnom stvárňovaní domov, najmä na ich priečeliach, ako aj v existencii tzv. parádnej izby, zariadenej v danom prostredí najprepychovejším nábytkom, textíliami a ďalšími doplnkami interiéru. Možno sem zaradiť aj skutočnosť, že bohatí roľníci povolávali ku stavbe svojich domov kvalifikovaných majstrov, vo svojom prostredí ako prví uplatňovali nové stavebné materiály, staviteľské postupy a architektonicko-dekoratívne riešenia. Naproti tomu hospodársky najslabšie a nemajetné vrstvy bývali spravidla v priestorovo menej rozvinutých domoch, často nielen bez tzv. parádnej izby, ale aj bez komory a s obmedzeným počtom hospodárskych objektov. Obydlia týchto sociálnych skupín mávali iba skromné alebo žiadne výtvarné prvky. Z hľadiska uplatnených stavebných materiálov a postupov, ako aj z hľadiska ich dispozičného a funkčného riešenia, často predstavovali retardované alebo aj núdzové obydlia [*Podoba 1990*]. Typologicky zvláštnu kategóriu obydlí v poľnohospodárskom prostredí reprezentujú byty tzv. bírešov, komenciášov, sezonárov a ďalších poľnohospodárskych robotníkov na veľkostatkoch a majeroch. Pozostávali spravidla z jedného až dvoch priestorov, často obývaných aj viacerými domácnosťami.

Vzhľadom k tomu, že sociálno-výrobným ekvivalentom roľníckej hospodárskej usadlosti bola rodina, stávala sa aj ona determinujúcim činiteľom rôznorodosti foriem obydlia v poľnohospodárskom prostredí. Na Slovensku sa na prelome 19. a 20. storočia vyskytovali dve základné formy rodiny. Malá rodina a rozšírená rodina, nazývaná aj veľkorodina [*Švecová 1997*]. V mnohých situáciách malé aj rozšírené rodiny bývali v totožných formách obydlia, ktoré aj využívali identickým spôsobom. V niektorých situáciách rozšírené rodiny modifikovali funkciu niektorých priestorov obydlia, v akom žili aj malé rodiny. Za určitých okolností, predovšetkým v prípadoch mimoriadne rozvetvenej početnosti a príbuzenskej štruktúry, rozšírené rodiny vytvárali zvláštne formy veľkorodinných obydlí. Z dispozičného hľadiska sa vyznačovali priestorovým rozvinutím obydlia malej rodiny, v ktorom sa objavovali početné regionálne formy.

Na rozmanitosť domových foriem vplývali aj niektoré diferencie v dedičsko-právnych normách. Na Slovensku podľa praxe obyčajového práva a neskôr aj podľa kodifikovaného práva, rodinný majetok dedili všetci mužskí potomkovia, a to rovnakým dielom. Podielnici mali nárok na reálnu časť majetku nielen v extraviláne, ale aj v intraviláne, teda aj nárok na časť dvora a časť obydlia. Pokiaľ bola možnosť rozširovať intravilán obce, alebo deliť dvory na menšie, avšak samostatné časti, rozdelené rodi-

ny preferovali a aj uplatňovali rezidenčnú samostatnosť. Ich novopostavené domy mávali typologické znaky obvyklých foriem obydlia malej alebo rozšírenej rodiny. V prípadoch, keď nebola možnosť získať obydlie na samostatnom dvore, vznikali v dôsledku rodinného a majetkového delenia aj zvláštne formy obydlia rozdelených rodín, ktoré sa typologicky diferencovali od foriem obydlia malých i rozšírených rodín. Najčastejším riešením boli združené formy a spoločnícke formy obydlia rozdelených rodín. Združené formy vznikali v situáciách, keď si viaceré rozdelené rodiny postavili samostatné rezidenčné jednotky v jednom stavebnom objekte a pod spoločnou strechou. Mohli mať formu dvojdomov, štvordomov alebo dlhých domov. Spoločnícke formy obydlia vznikali v situáciách, keď rozdelené rodiny nemali možnosť rezidenčného osamostatnenia, takže zotrvávali aj naďalej v pôvodnom obydlí ako pred rozdelením, pričom neporušovali ani jeho dispozičné a ani funkčné riešenie [*Švecová 1966; Botík 1981*].

Historické podmienky

Formy ľudového obydlia na Slovensku z konca 19. a začiatku 20. storočia sú výsledkom dlhodobého a zložitého vývoja. Na formovaní jeho znakov sa podieľali nielen geografické, hospodárske a sociálne činitele, ale aj rôznorodé okolnosti historického vývinu nami sledovaného priestranstva.

Územie Slovenska ako sústava vysočín, kotlín a nížin sa v dôsledku zásahu človeka do pôvodných pomerov prirodzenej krajiny postupne menilo z prírodnej krajiny na krajinu kultúrnu. Lenže zásah človeka do prírodných pomerov neprebiehal rovnako intenzívne ani v priestorových, ani v časových reláciách. Proces osídľovania Slovenska sa uskutočnil vo viacerých historických epochách. Zaľudnenosť nížin kontinuitne pretrváva od mladšej doby kamennej (neolit). Osídlenie niektorých horských kotlín potvrdzujú nálezy z doby bronzovej. Avšak systematické osídľovanie pohorí a horských údolí spadá do čias tzv. veľkej kolonizácie v 12. a 13. storočí. Proces osídľovania Slovenska pokračoval kolonizáciou na valašskom práve z 15. a 16. storočia, chorvátskou kolonizáciou v 16. – 17. storočí a zavŕšil sa kopaničiarskou kolonizáciou, spadajúcou do obdobia 16. až 19. storočia.

Jednotlivé etapy procesu osídľovania Slovenska sa výrazným spôsobom odrazili na sídelných formách dedín. Vyslovené však boli aj viaceré teoretické stanoviská o vplyve základných kolonizačných epoch na formy obydlia, predovšetkým na ich dispozičné a funkčné riešenie [*Frolec-Botík 1983*], k čomu sa vrátime v ďalších častiach tejto štúdie.

Pri osvetľovaní úlohy historických činiteľov osobitnú pozornosť si zasluhuje skutočnosť, že Slovensko bolo v jeho historickom vývine začlenené do viacerých štátnych útvarov. Do konca 9. storočia bolo nami sledované priestranstvo integrálnou súčasťou Nitrianskeho kniežatstva aj včasnofeudálneho štátu Veľkej Moravy. Od začiatku 10. storočia bolo územie dnešného Slovenska začlenené do vznikajúceho štátneho útvaru starých Uhrov, v ktorom zotrvalo až do rozpadu Rakúsko-Uhorskej monarchie. Od roku 1919 bolo Slovensko súčasťou Česko-slovenskej republiky, čo trvalo do roku 1993, keď po rozdelení Českej a Slovenskej federatívnej republiky vznikla Slovenská republika.

S vývinom historických pomerov Slovenska je bezprostredne spätá aj pestrá etnická štruktúra tunajšieho obyvateľstva. Okrem slovenského etnika výrazné zastúpenie tu majú aj príslušníci maďarskej, rusínskej, rusínsko-ukrajinskej, rómskej, a v minulosti aj nemeckej a chorvátskej národnosti. Doterajšie poznatky o ľudovom obydlí na Slovensku potvrdzujú, že na rozmanitosti jeho foriem sa významnou mierou podieľali aj etnické činitele, k čomu sa taktiež ešte vrátime.

Sídelná krajina a typy sídiel

V priebehu historického vývoja ľudia svojou činnosťou postupne pretvárali prírodné prostredie na umelé a prírodnú krajinu na krajinu kultúrnu. Výraznou súčasťou kultúrnej krajiny sa stali ľudské sídla. „Sídlo je najvšeobecnejšia sociálno-priestorová podmienka života spoločnosti, ktorou ľudia realizujú svoj vzťah k prírode (výroba materiálnych hodnôt), reprodukujú svoj život a utvárajú svoje vzťahy (spoločenské vzťahy) vo vzájomnom spolunažívaní" [*Pašiak 1980:12*]. Vznik a formy ľudských sídiel sú historicky podmienenými javmi. Počiatky vytvárania trvalých sídiel sú späté s neolitickou revolúciou, ktorá povýšila poľnohospodárstvo na rozhodujúci zdroj obživy, čím vznikli predpoklady k prechodu od nomádstva k usadlému spôsobu života. Každá nasledujúca epocha v rozvoji spoločnosti vtláčala svoju pečať aj formám trvalých sídiel.

Pri skúmaní otázok genézy súčasného osídlenia a vytvárania dnešných sídiel na území Slovenska je potrebné vychádzať už z obdobia tzv. sťahovania národov po páde Rímskej ríše, keď sa na území Slovenska i v niektorých ďalších priľahlých oblastiach vytvára v priebehu 5. – 7. storočia kompaktné slovanské osídlenie. V 7. storočí sa z týchto slovanských predkov sformoval kmeňový zväz označovaný ako Samova ríša. Neskôr vzniklo Nitrianske kniežatstvo, ktoré sa stalo súčasťou vyspelého štátneho útvaru – Veľká Morava. Do tohto obdobia spadá formovanie včasnofeudálnej spoločnosti s rozvíjajúcou sa poľnohospodárskou a remeselnou výrobou, ktoré bolo sprevádzané procesom premeny rodových obcín na susedské obciny. Archeologické doklady zo Slovenska, Moravy a Zadunajska svedčia o existencii vyspelej sústavy sídiel na veľkomoravskom území. Z roľníckych susedských obcín vznikali trvalé sídla dedinského charakteru. Široké územie poľnohospodárskych dedinských sídiel dopĺňovala sieť kniežacích hradísk s rôzne špecializovanou remeselnou výrobou. Viaceré z takýchto hradísk, ako napr. v Nitre, Bratislave, Mikulčiciach, Pohansku, ale aj inde, nadobudli osobitné centralizované postavenie, pretože okrem remeselnej výroby a výmeny tovarov sústreďovala sa v nich aj správa

väčšieho územia, ako aj centralizovaná politická a vojenská moc. Takéto rozvinuté hradné centrá možno charakterizovať ako vývojový predstupeň neskorších stredovekých miest. Ďalší kontinuitný vývin veľkomoravskej sídelnej štruktúry bol prerušený príchodom starých Uhrov do Dunajskej kotliny na konci 9. storočia. S ich postupným usadzovaním sa v tomto priestranstve bol bezprostredne spätý rozpad Veľkej Moravy a v priebehu 10. storočia aj vznik uhorského štátu. Týmito skutočnosťami bola narušená etnická kompaktnosť slovanského osídlenia na našom území a začala sa tisícročná etapa slovensko-maďarského spolužitia. Zároveň vznikli aj kvalitatívne nové podmienky pre ďalší vývin sídelnej sústavy. Jej základné princípy vyrastali jednak zo zložitých súvzťažností slovanskej poľnohospodárskej a remeselnej kultúry s pastierskou kultúrou staromaďarských kmeňov, ako aj z celkových zmien sociálno-triednej štruktúry rozvíjajúcej sa feudálnej spoločnosti [*Kučera 1974; Habovštiak 1985; Čaplovič 1998*].

Základnými útvarmi sídelnej sústavy Slovenska po jeho začlenení do uhorského štátu boli hrady, podhradia, mestá a dediny. Každej z týchto sídelných foriem prislúchala špecifická funkcia a sústreďovali sa v nich odlišné sociálne triedy a vrstvy feudálnej spoločnosti.

Stredoveké hrady vznikali na miestach predchádzajúcich slovanských hradísk, ale aj na nových miestach, výhodných z hľadiska bezpečnosti a spravovania určitého územia. Boli sídlami najväčších pozemkových vlastníkov, ich osobného služobníctva, úradníkov a vojenských družín a mali spravidla nevýrobný charakter. Preto počas ich jestvovania dôležitú úlohu v sídelnej sústave zohrávali podhradia, ktoré boli úzko späté so životom hradného spoločenstva. Podhradia boli osadami, v ktorých sa sústreďovali rozlične špecializovaní remeselní výrobcovia, obchodníci a širší okruh hradného služobníctva. Spravidla bývali aj trhovými strediskami.

V období od 13. storočia sa na Slovensku vytvorila aj rozvinutá sústava mestských sídiel. Územie Slovenska malo oblasťou väčšiu koncentráciu mestských sídiel v rámci celého Uhorska. Na tejto skutočnosti sa okrem nerastného bohatstva a významných obchodných ciest podieľala aj hospodárska a sociálna rozvinutosť domáceho slovenského obyvateľstva, ktorého počiatočný mestotvorný proces od 12. a 13. storočia posilnili aj nemeckí, talianski, poľskí a českí kolonisti. V sídelnej sústave feudálnej spoločnosti plnili mestá početné a špecifické hospodárske, sociálne, tovarovo-výmenné, vzdelávacie, kultúrne a mnohé ďalšie funkcie. Z toho vyplývala aj skutočnosť, že sa v nich sústreďovalo obyvateľstvo najrozličnejších sociálnych vrstiev a profesionálneho zamerania, spravidla mimo poľnohospodárskeho charakteru [*Vereš ík 1974*].

V priebehu celého obdobia feudalizmu, ako aj v nasledujúcich obdobiach, najpočetnejšie zastúpeným útvarom sídelnej štruktúry boli dediny. Väčšina z nich pochádza zo stredoveku. Ich vznik je spätý s poľnohospodárskou činnosťou. Dedinské sídla sa budovali v nížinách s dostatkom úrodnej pôdy. Najvhodnejšie podmienky na osídlenie poskytovali nížiny juhozápadného a juhovýchodného Slovenska, západná časť Myjavskej pahorkatiny a juhoslovenské kotliny. Na starom sídelnom území Slovenska, kontinuitne osídlenom od neolitu, osady sa vyvíjali z akéhosi malého rodového jadra, ktoré sa rozrastalo majetkovým a rodinným delením. Takémuto vývinu zodpovedá typ hromadnej osady, vytváraný bez nejakého princípu plánovitosti. Historicky mladšie osady z obdobia stredoveku vznikali plánovitým osídľovaním skupinou rodín v čase, keď sa už hospodárilo na rodinných usadlostiach. Z ich pôdorysu sú zrejmé princípy určitej plánovitosti. Takýto charakter majú tzv. dediny pri hradskej, v ktorých sú domy zoradené po oboch stranách cesty. Tvarovo a geneticky príbuzné sú ulicovky. Osobitným druhom ulicoviek sú potočné radové dediny, reagujúce na miestne hydrografické pomery. K týmto pôdorysným typom sú blízke aj dediny s návsou rôzneho tvaru, do ktorej vyúsťujú všetky cesty a sú tu sústredené aj verejné budovy – kostol, škola, dom richtára, požiarna zbrojnica. Mladšieho pôvodu sú reťazové dediny. Vznikali v 14.-16. storočí pri kolonizovaní horských oblastí. Každému osadníkovi bol pridelený pás lesa, ktorý mal premeniť na oráčinu. Tak vznikala jedna usadlosť vedľa druhej a tiahla sa celým chotárom osady pozdĺž hlavného údolia či potoka. Reťazové dediny vznikali aj v súvislosti s valašskou kolonizáciou v 14. – 18. storočí. Najmladšiu formu kompaktných sídiel reprezentujú parcelačné osady, ktoré vznikali na rozparcelovaných veľkostatkoch, zväčša po prvej svetovej vojne.

S mladšími kolonizačnými procesmi sú späté formy roztratených sídiel. Pozostávajú z osamotených obydlí alebo z menších zoskupení domov. Majú rôzne pomenovania – kopanice (západné Slovensko), lazy (Hont, Novohrad, Podpoľanie), štále (okolie Novej Bane), kolešne (Gemer), cholvarky (Kysuce), ralc (Orava) a iné. Vyskytujú sa bez sústredených jadier (Orava, Kysuce), alebo majú sústredené jadrá (Myjavská pahorkatina, Podpoľanie, Hont, Novohrad, Gemer). Často majú patronymické (rodové) pomenovania podľa prvého osadníka. Mnohé vznikali zmenou sezónnych stavieb na trvalé obydlia v súvislosti s rodinným a majetkovým delením. Geneticky sú späté s mladším kolonizačným procesom 16. – 19. storočia, nazývaným kopaničiarska kolonizácia [*Vereš ík 1974*].

Jednotlivé formy a s nimi spätý celkový ráz sídiel premietal sa aj do spoločenského života dedinčanov, ako aj do mentálnych daností ľudí jednotlivých regiónov. Odrazil sa aj na prejavoch susedských vzťahov, poznačených vzdialenosťou medzi jednotlivými dvormi, ktoré predstavovali spojivo medzi rodinnými usadlosťami a dedinskou pospolitosťou. Dôležitú spoločenskú funkciu plnili ústredia s kostolom, krčmou, obchodom a ďalšími verejnými ustanovizňami, ktorých rozloženie bývalo odlišné pri kompaktných a roztratených sídlach. Charakteristickou črtou spoločenských vzťahov medzi obyvateľmi kompaktných sídiel, dedinského ústredia a roztratených sídiel bolo nadraďovanie sa dedinčanov nad lazníkmi či štálo-

vanmi. To bolo častým dôvodom k tomu, že veľké a odľahlé sídla sa usilovali o svoju emancipáciu a sídelnú samostatnosť [*Švecová 1975, 1984*].

Dvor a jeho zástavba

Pri rozpracovávaní problematiky roľníckeho dvora, jeho genézy, foriem a vývojových tendencií je potrebné vychádzať z rozboru hospodársko-sociálnej inštitúcie, ktorá sa vo všeobecnosti zvykne označovať pojmom „roľnícka usadlosť". Predovšetkým z toho dôvodu, že roľnícka usadlosť sa významnou mierou podieľala na utváraní celkového sídelno-urbanistického rázu dediny a takisto aj na utváraní najpodstatnejších znakov roľníckeho dvora ako najelementárnejšej sídelnej jednotky.

Inštitúcia roľníckej usadlosti je bezprostredne spätá s malovýrobným systémom obrábania pôdy a chovu hospodárskych zvierat, ktorý je produktom feudálneho zriadenia. Sociálnym nositeľom malovýrobného spôsobu hospodárenia boli najširšie masy poľnohospodárskych výrobcov, ktoré v období feudalizmu reprezentovali rodiny poddaných sedliakov a v období kapitalizmu rodiny súkromne hospodáriacich roľníkov. Roľnícka usadlosť pozostávala zo stavebného pozemku s príslušnými budovami, dvorom a záhradou v zastavanej časti – v intraviláne obce. V extraviláne k nej patrili polia a lúky v chotári obce. Obidve časti roľníckej usadlosti tvorili organizačnú jednotu a predstavovali majetkový a existenčný základ roľníckej rodiny. Pritom každej z týchto častí roľníckej usadlosti prislúchali osobitné funkcie. Z hľadiska riešenej problematiky ďalšiu pozornosť upútava predovšetkým zastavaná časť roľníckej usadlosti nachádzajúca sa v intraviláne, pre ktorú budeme odteraz používať názov „roľnícky dvor".

Roľnícky dvor možno charakterizovať ako jednu zo základných zložiek roľníckej usadlosti, ktorá vytvára priestorový a materializovaný rámec určený na realizáciu početných a rôznorodých funkcií roľníckej rodiny. Skutočnosť, že roľnícka rodina bola v období feudalizmu a kapitalizmu nielen sociálnou, ale aj hospodárskou, teda výrobnou i spotrebnou jednotkou, spôsobovala, že roľnícky dvor musel poskytnúť rodine jednak priestor na bývanie, a zároveň aj priestor na vykonávanie najrozmanitejších hospodárskych činností. Z týchto dôvodov roľnícky dvor predstavuje súhrn obytných a hospodársko-prevádzkových budov, ktoré slúžia na uspokojovanie sociálno-biologických a hospodársko-výrobných potrieb roľníckej rodiny. Formy roľníckeho dvora, ktoré poznáme z prelomu 19. a 20. storočia, sú výsledkom dlhodobého historického vývinu a pôsobenia celého radu rôznorodých činiteľov. Spomedzi nich za najpodstatnejšie možno považovať malovýrobný spôsob hospodárenia, zabezpečovania výrobného procesu a organizácie práce v rámci štruktúry roľníckej rodiny, naturálny charakter hospodárenia a slabú spätosť s trhom. Z toho potom vyplývalo mnohoodvetvové zameranie rastlinnej a živočíšnej výroby v rámci všeobecnej tendencie sebestačnosti a samozásobovania. Všetky tieto skutočnosti spolu s veľkosťou roľníckej usadlosti, dedičsko-právnymi zvyklosťami, sídelnou morfológiou dedín a niektorými ďalšími činiteľmi vtláčali svoju pečať aj formám roľníckeho dvora i celkovému rázu jeho zástavby.

V kompaktne sústredených sídlach, bez ohľadu na to, či mali formu radovej alebo ulicovej dediny, dediny s návsou, alebo hromadnej dediny s nepravidelným pôdorysom, časť intravilánu obce sa rozvíjala na princípe priraďovania roľníckych dvorov pozdĺž sídelných línií. Pôvodne mali všetky dvory v rámci dediny spravidla rovnakú rozlohu, čo súviselo so všeobecnou feudálnou praxou vymedzenia rozsahu poddanskej roľníckej usadlosti. V čase tereziánskej urbárskej regulácie (1767) bola rozloha intravilánu celej roľníckej usadlosti stanovená na 1200 štvorcových siah (1 štvorcová siaha = 3,59 m²) a výmera extravilánu sa na území Slovenska pohybovala okolo 20 bratislavských jutár (Rebro 1959: 160). Lenže začiatkom druhej polovice 18. storočia boli roľníci hospodáriaci na celej usadlosti ojedinelým zjavom, pretože už od stredoveku prebiehal medzi poddanským obyvateľstvom proces majetkovej diferenciácie. V období tereziánskej urbárskej regulácie prevažná väčšina poddaných hospodárila na štvrtine a osmine usadlosti, 25–30 % dedinského obyvateľstva tvorili želiari, ktorí nevlastnili žiadnu pôdu. Trend tohto diferenciačného procesu neovplyvnil ani patent o zrušení poddanstva (1853) a ani zákon z roku 1896 o možnosti súkromného vykúpenia sa z poddanstva. V roku 1910 na Slovensku 39,8 % roľníkov vlastnilo menej ako 5 jutár pôdy, 30,1 % 6–10 jutár a 21,1 % 11–20 jutár [*Mésároš 1971:395; 608*]. V dôsledku diferenciačného majetkového procesu dochádzalo k rozdrobovaniu roľníckych usadlostí, čo sa vzťahovalo nielen na obhospodarovanú pôdu v extraviláne, ale aj na stavebnú parcelu v intraviláne. K deleniu pôvodných celých „domových gruntov" prispievala aj skutočnosť, že zemepán vyčlenenú plochu pôdy dodatočne spravidla nerozširoval, pretože na túto pôdu sa nevzťahovalo platenie feudálnych dávok [*Jaššák 1932:74*]. Z týchto dôvodov pri rodinnom a majetkovom delení boli novo vznikajúce rodiny nútené zotrvávať aj naďalej na pôvodnom rodičovskom dvore. Kým bol takýto dvor ešte dostatočne priestranný, jednotlivé osamostatnené rodiny si ho rozdelili medzi sebou na viacero užších častí pri zachovaní jeho pôvodnej dĺžky. Takýmto spôsobom vznikali z pôvodného dvora viaceré nové, síce rozlohou menšie, ale hospodársky a prevádzkovo takisto samostatné dvory rozdelených rodín. Minimálna šírka takto delených dvorov bola určená šírkou naloženého voza, aby sa ním dalo cezeň prejsť. Keď sa už vyčerpali takéto možnosti delenia dvora, nasledujúce generácie prikročili k jeho deleniu na viacero kratších úsekov. Takýmto spôsobom vznikali spoločné dvory viacerých oddelene hospodáriacich rodín.

Vo vyššie uvedených sídelných typoch dedín sa rozloha roľníckych dvorov na prelome 19. a 20. storočia na Slovensku pohybovala na hranici možností ich ďalšieho delenia. Za takejto situácie sa pri zástavbe dvorov vo všeobecnosti uplatňoval princíp aditívnosti, čiže radenie jed-

ING. IVAN HOUDEK

CECHOVNÍCTVO NA SLOVENSKU

VYDALA MUZEÁLNA SLOVENSKÁ SPOLOČNOSŤ
V TURČIANSKOM SVÄTOM MARTINE.

Po Ks 50·—

MADE AND PRINTED IN SLOVAKIA

VZNIK CECHOV.

Prvé živnostenské cechy, v pravom smysle slova, začaly vznikať v západných europských krajinách (Anglicko, Francúzsko, Nemecko, Taliansko atď.) asi v XII. storočí.[3] Vyvinuly sa azda z mestských dobrovoľných spoločností, ktorých cieľom bola branná obhajoba miest vo vojenných časoch, podľa mienky iných vznikly však zo stredovekých náboženských, kresťanských bratstiev (fraternitas, Bruderschaft), ktorých úlohou bolo pôvodne len pestovať lásku k bližným, dobročinnosť, povinná účasť na cirkevných pobožnostiach, starosť o slušný pohreb členov, o ich vdovy, siroty, teda povinnosti čiste náboženské, charitatívne, sociálne. Takéto spoločnosti vznikaly i u nás, na Slovensku (napr. v Bratislave r. 1349, v Levoči r. 1402 atď.).[4] Tu nám prichodí spomenúť vlastne i kňazské bratstvá (fraternitas plebanorum, confraternitas parochorum), z ktorých — podľa svedectva levočskej kroniky — prvé utvorili farári 24 spišských miest už r. 1248[5] a ktoré stavovské spoločenstvá majú už hodne spoločného s neskoršími cechmi.

V týchto spoločenstvách, pôvodne len čiste súkromných, dostáva sa pomaly do prevahy, popri pôvodných pohnútkach, rozhodná snaha ochrany spoločných stavovských, hospodárskych záujmov, zveľadenie živností a tak sa z nich vyvinujú postupne slobodné, autonomné, privilegované, exkluzívne a monopolné, do najmenších podrobností zorganizované verejnoprávne stavovské korporácie, s oficiálnym náterom a takrečeno zákonným podkladom: živnostenské cechy, vzniká prísna cechovná sústava, s rozčlenením podľa povolania, cieľuprimerane organizujúca nákup a rozdeľovanie surovín, pomôcok, potom výrobu, prácu, resp. deľbu práce, ako i odpredaj výrobkov.

Držitelia moci zprvu s nedôverou hľadeli na cechy, obávajúc sa,

[3] Zárodky cechovného zriadenia, v obmedzenom smysle slova, prichodí nám hľadať vlastne už u Rimanov, a to v privilegovaných remeselníckych spolkoch (collegium), vyskytujúcich sa aj v Byzancii (Dr. *Rudolf Isay:* Zur Geschichte der Kartellbewegung und Kartellgesetzgebung, Die Kartellpraxis, 1938, č. 4, str. 6). Zánikom rímskeho impéria — v dobe sťahovania národov — zanikly však i tieto zárodky cechovného zriadenia starého veku.

[4] *Szádeczky L.:* Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon (Budapešť, 1913, sväzok I, str. 29). V Levoči bol „Bruderschaft des heiligen Leichnams Christi".

[5] Prof. Dr. *Jozef Špirko:* Husiti, jiskrovci a bratríci v dejinách Spiša (Spiš. Kapitula, 1937, str. 118—119).

že sú to spoločnosti s tajnými cieľmi, namierené proti nim, proti verejnému poriadku. Tak nemecko-rímski cisári Fridrich I. a II. (XII.—XIII. st.) prenasledovali ich a ničili vo svojej ríši.[6] Podobne i na Morave, keď v druhej polovici XIII. storočia začaly sa tam utvárať (napr. vinársky cech v Kroměříži, r. 1266), boly skoro zakázané a povolené až v nasledujúcom storočí.[7]

U nás zvyčajný ich názov „cech" pochádza zjavne z nemeckého slova „Zeichen", charakteristického to znaku, aké užívaly cechy na svojich truhlách, pečatidlách, zástavách atď. V písomnostiach vyskytujú sa i názvy: cecha, bratstvo, braterstvo, tovarišstvo, poriadok, spoločnosť ap., latinsky: caeha, cecha, caeha, fraternitas, confraternitas, contubernium, collegium atď., nemecky: Zech, Zunft, Ordnung, Innung, Gilde, Bruderschaft, Lad, Lade atď., maďarsky: czéh atď.

Cechy boly v úzkom súvise s rozvojom živností. Na Slovensku (ako aj inde) remeselné živnosti prevádzali pôvodne — ako vedľajšie zamestnanie — výlučne na ukájanie vlastnej (rodinnej) spotreby (domáca výroba), alebo na zaokrývanie potrieb svojich pánov na hradoch, v kláštoroch, kapitulách atď., len poddaní ľudia. Časom svoje prebytočné výrobky dávali do odpredaja a obchodnými centrami, tržišťami i pre ne, v obmedzených rozmeroch, stály sa podhradia našich stredovekých hradov. Voľné profesionátne (zárobkové) živnosti, produkujúce výkony a výrobky pre spotrebiteľov vôbec, začaly sa rozvíjať až v mestách (oppidum, civitas, Stadt, város), ktoré vznikaly u nás hojnejšie až po mongolskom plene (1241—1242), ale hlavne v časoch uhorskej dynastie Anjouovcov (XIV. st.), ako dôsledok novej hospodárskej politiky, sústavy panovníkov, ktorí v tvoriacich sa mestách právom videli aj svojich spojencov v boji proti spupným oligarchom. Mestá vznikaly zo starých osád alebo založením nove, od základov.[7a] Ich centrami boly rozsiahle námestia, na ktorých obyčajne stály i najhonosnejšie budovy miest: kostol, radnica, ako i domy predných mešťanov v slohu gotickom, neskoršie v slohu renesančnom, barokovom atď. V mestách vznikla stredná spoločenská trieda: meštianstvo, stojace medzi privilegovaným stavom duchovným i svetským a medzi triedou bezprávnych poddaných. Mestá staly sa hospodárskymi strediskami, sídlami remesiel, obchodu a baníctva, ktorá činnosť stala sa výdatným zdrojom hmotného blahobytu miest a ich kultúrneho aj sociálneho povznesenia. V mestách živnostníci onedlho začali si tvoriť cechy, ktorú ustanovizeň doniesli k nám zo svojej vlasti nemeckí kolonisti, možné je však, že sa tu uplatnil i taliansky vplyv (v čase panovníkov z rodu Anjou). Cechy sa u nás dobre ujaly a dlho blahodarne vplývaly na rozvoj živností.

Mestá dostávaly výsady, „mestské práva", obsiahnuté už v ich zakladacích listinách, ktoré sa obyčajne časom ešte rozhojňovaly. Podľa stupňa výsad delily sa na kráľovské slobodné, resp. banské mestá a na kráľovské (komorské) alebo vrchnostenské poddanské privilegované mestá, mestečká s menšími výsadami („slobodami") rozličného stupňa.

Slobodné mestá nepodliehaly vôbec právomoci vrchností (žúp, šľachty atď.), ale podriadené boly priamo kráľovi, ktorému platily kráľovskú daň (census regius). Okrem toho platily i vojenskú (kontribučnú) daň, povinné boly ubytovávať vojská, ale neznášaly nijaké iné verejné ťarchy. Ich obyvatelia boli slobodnými ľuďmi. Maly ďalekosiahlu samosprávu, súdnu i policajnú právomoc, hrdelné právo (jus gladii), užívaly menšie regálne práva, maly vlastné pečatidlá, erby atď., a priestor, na ktorom sa mestá rozprestieraly, bol ich vlastníctvom. Banské mestá okrem toho maly i kutacie, banské právo (jihlavské, resp. kutnohorské). Slobodné mestá — ako štvrtý stav zemský — maly (od r. 1405) i svojich zástupcov na uhorských snemoch, pre ich malý počet nemaly však tam väčšieho vplyvu. Slobodných kráľovských miest bolo sedemnásť: Trnava, Košice, Bratislava, Krupina, Skalica, Prešov, Bardejov, Brezno, Levoča, Kežmarok, Sabinov, Trenčín, Zvolen, Modra, Sv. Jur, Pezinok a Komárno. Z nich len Trnava bola slobodným kráľovským mestom už od svojho založenia (r. 1238), ostatné mestá vydobyly si to postavenie až časom. Slobodných kráľovských banských miest bolo sedem[8]: Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Kremnica, Nová Baňa, Ľubietová, Pukanec a Banská Belá. Väčšie z týchto miest predstavovaly samostatné uzavrené hospodárske celky.

Pre živnosti maly niektoré mestské práva osobitný význam. Tak

[6] *Tóth Sándor:* Sáros vármegye monografiája, Budapešť, 1912, sv. III, str. 85.

[7] *J. F. Svoboda:* Moravské cechy řemeselné a památky po nich (Katalog Výstavy cech. památek v Brně, 1924, str. 7).

[7a] *Václav Mencl:* Středověká města na Slovensku, Bratislava 1938.

[8] Banské mestá na Slovensku maly jihlavské banské právo, len Kremnica dostala pokročilejšie kutnohorské banské právo r. 1328 (*Július Bartók:* Z dejín siedmich banských miest na južnom Slovensku, Sborník MSS 1937, 243). Staré porekadlo: Zlatá Kremnica, strieborná Štiavnica, medená Bystrica.

právo voľného obchodu, právo na trhy a jarmoky (jus mudinarum), oslobodenie od miestneho poplatku na trhoch, od mýta (Košice r. 1402 atď.), od tridsiatku (pohraničného cla)[9] ap. Niektoré mestá maly i záložné čiže skladištné právo (jus stapulae, jus emporii, Stappelrecht, Niederlagsrecht: Levoča 1321, Košice 1347, Bratislava 1402, Prešov 1538, Bardejov, Kežmarok, Trnava atď.), podľa ktorého cezpoľní obchodníci (hlavne cudzinci) museli svoj tovar na istý čas vyložiť na miestnom trhu a prípadne nepredaný zvyšok nesmeli ďalej viezť, ale mali si ho domov vziať.[10] Míľové právo miest znamenalo, že v okruhu na míľu okolo mesta nesmel sa osadiť cudzí živnostník. Všetky spomenuté mestá maly i právo opevniť sa hradbami (jus armorum), čo i využily a to malo dobrý vplyv na bezpečnosť a tým i na rozvoj živností. Niektoré mestá maly i špeciálne výsady, so stanoviska živností veľmi dôležité. Tak r. 1419 udelil kráľ Žigmund Košiciam, resp. košickým tkáčom výlučné právo na výrobu a odpredaj barchetu v celej Uhorskej krajine[11], čím ich cech stal sa v tom ohľade celokrajinským ústredím. Bardejov zas dostal r. 1420 výsadu na výrobu bieleného plátna, potvrdenú panovníkmi r. 1429, 1430, 1433, 1448, 1479.[12] Keďže však to isté právo r. 1429 dostaly i Košice, mal s nimi Bardejov roku 1447 a potom roku 1637 veľké spory.[13]

Živnostníci a cechy dopracovali sa v mestách vynikajúceho významu. Ich členovia tvorili jadro, ba väčšinu meštianstva, a mali rozhodujúci vplyv v správe miest.

Výsadné kráľovské a vrchnostenské (poddané) mestá, mestečká, vystavené na kráľovskej, prípadne vrchnostenskej pôde (Nitra, Podolínec, Nemecká Ľupča, Ružomberok, Žilina, Turč. Sv. Martin, Slovenská Ľupča, Smolník, Gelnica, Stropkov, Stará Ľubovňa, Kysucké Nové Mesto, Prievidza, Hlohovec, Bánovce nad Bebravou, Štítnik, Dobšiná, Beckov, Nové Mesto nad Váhom, Senica, Spišská Nová Ves atď.) nevymanily sa úplne z poddanstva. Maly len obmedzené mestské právo, samosprávu, právo trhov, jarmokov,

[9] Tridsiatkové úrady neboly vždy na samých hraniciach. Tak napr. v Košiciach bol taký úrad s filiálkami v Levoči, Bardejove, Ľubovni, Stropkove, Sp. Starej Vsi a v Humennom (Dr. *Tóth Lőrincz:* Adalékok az ipar s kereskedelem történetéhez Kassán, Košice, 1886, str 79).

[10] Toto stredoveké právo miest zaniklo až v XVII. storočí.

[11] Magyarország vármegyéi és városai: Abauj-Torna vármegye, st. 229—230. Dr. *Tóth L.*, cit. dielo, str. 4—5.

[12, 13] *Tóth S.*, cit. dielo, III, 461.

obyčajne aj oslobodenie od mýta[14] atď. Boly viac-menej závislé od svojich vrchností a ich obyvatelia neboli úplne slobodní ľudia. Boly však tiež vhodnou pôdou pre vznik a rozvoj živností a cechy začaly v nich vznikať už v XV. storočí (napr. v Nem. Ľupči cech ševcov r. 1471).

V XVI. storočí začaly sa cechy tvoriť i v menších poddaných obciach. Panovníci, vrchnosti v niektorých z nich ešte pred vznikom cechov dávali živnostiam isté výsady, prípadne upravovali ich činnosť štatútmi. Tak napr. r. 1403 dostávajú latinskú výsadnú listinu remeselníci v Tepličke (pri Žiline)[15], roku 1435 remeselníci v Považskej Bystrici od samého kráľa Žigmunda.[16] Roku 1506 vydáva Ján Podmanicky, pán Bystrického hradu na Považí, slovenské štatúty pre považskobystrických živnostníkov (kováčov, tesárov, mäsiarov, kúpeľníkov a súkeníkov)[17], v ktorých je reč už aj o cechoch.[18]

KTORÉ ZAMESTNANIA TVORILY U NÁS CECHY?

A.

1. *Výroba*

Koželuhovia, garl
pellio, nem. Rothgerbe
trieslovín (stromovej k
z koží hoviad (volovice,
podošvy a rozličné úžitk
výroby niekde rozoznáv
hov. Najstarší známy ich

[14] Tieto výsady mnoho
Leopold I. svojim tridsiatniko
a Levoči vyberať proti právu
dokázal Dr. *Alexander Húščav*
Liptova, Bratislava, 1937), Ne
leri na priestore býv. veľžup
základe interpolácie pôvodného privilégia (uskutočnenej asi v XIV. storočí), v oblasti celej Uhorskej krajiny.

[15—17] Súpis Medveckého, 21.

[18] Cechy v Pov. Bystrici poznáme až od XVII. storočia. Text štatútu viď v prílohe!

[18a] Menom „dub" označovali pôvodne len kôru z duba, neskoršie však i kôru iných stromov, hlavne kôru svrčiny, súcu na výrobu triesloviny.

A-37

NAJSTARŠIE CECHY NA SLOVENSKU.

Prvý, nám známy cech na Slovensku, a to cech kožušníkov, vznikol v Košiciach r. 1307, keď dostal od mesta Košíc nemecké artikuly.[41] Bližšie okolnosti jeho vzniku sú nám nie známe. O vzniku ďalších cechov zachovaly sa nám zprávy až od 70-tych rokov toho storočia. Bol to cech ševcov v Prešove r. 1374[42], cech ševcov[43], cech mäsiarov[44] a cech pekárov[45] v Bratislave r. 1376. V tom istom roku (1376) vydal kráľ Ludvik I. prvú zákonnú úpravu o cechoch v bývalom Uhorsku, a to pre všetky saské cechy v Sedmohradsku („...vniuersis fraternitatibus mechanicarum...").[45a] Je nepochybné, že táto udalosť mala povzbudzujúci vplyv na vznikanie ďalších cechov v býv. Uhorsku. Ale jednako zprávy o ďalších cechoch na Slovensku zachovaly sa nám až z nasledovného, XV. storočia. Boly to cechy v Ban. Bystrici cech ševcov, spomínaný r. 1471[46], v Ban. Štiavnici cech krajčírov r. 1446[47], mäsiarov r. 1487[48], v Bardejove cech pivovarčích r. 1450[49], debnárov r. 1480[50], hrnčiarov r. 1485[51], ševcov r. 1499[52], čižmárov r. 1499[53], v Bratislave cech krajčírov r. 1411[54], tkáčskych tovarišov r. 1429[55], pekárskych tovarišov r. 1433[56], kožušníkov r. 1467[57],

[41] Tieto artikuly sa zachovaly len v priepise z r. 1448 v mestskom archíve v Košiciach. Uverejnil ich doslovne Szádeczky L. v cit. diele sv. I, str. 5—7. Ich text viď v prílohe. V Čechách prvé zprávy o cechoch sú z r. 1318 (cech krajčírov v Prahe). Na Morave začaly cechy vznikať už v druhej polovici XIII. st. (vinári v Kroměříži r. 1266), boly však zakázané a povolené až v polovici XIV. storočia.

[42] Latinské artikuly z toho roku, Tóth S., cit. d. III, 450.

[43] Nemecké artikuly z toho roku, Dr. *Király János:* Pozsony város joga a középkorban, str. 184, 191.

[44] Nemecké artikuly z toho roku, *Szádeczky,* cit. d. I, 33.

[45] Nemecké artikuly z toho roku. Dr. *Király,* cit. d. 176.

[45a] G. *Fejér:* Codex dipl. IX/5. 131—137.

[46] V tom roku vypožičal svoje latinské artikuly cechu nem.-ľupčianskemu (Lipt. múzeum v Ružomberku).

[47] Nemecké artikuly vtedy obnovené, Schindler, cit. d., str. 3.

[48] Nemecké artikuly z toho roku, Bart. Krpelec: Bardejov, str. 85.

[49] Nemecké artikuly z toho roku, Bart. Krpelec: Bardejov, str. 85.

[50, 51] Artikuly z toho roku, Tóth S., cit. d. III, 465, resp. 463.

[52] Artikuly z toho roku, Szádeczky, II, 367.

[53] Nemecké artikuly z toho roku, Szádeczky, II, 246.

[54] Artikuly z toho roku, Szádeczky, I, 34, 39.

[55] Artikuly tovarišov z toho roku, Szádeczky, I, 40.

[56] Artikuly z toho roku, Szádeczky, I, 111.

[57] Nemecké artikuly z toho roku, Dr. Király, cit. d. 431—33.

kramárov[58], postríhačov súkna r. 1470[59], výšivkárov hodvábom[60], v Kežmarku cech kramárov zač. XV. storočia[61], súkeníkov r. 1475[62], v Levoči cech prámárov[63], v Komárne cech ševcov r. 1463[64], čižmárov r. 1497[65], v Košiciach cech tkáčov r. 1419[66], krajčírov[67], kapsárov r. 1439[68], kramárov r. 1446[69], remenárov[70], mäsiarov[71], maliarov obrazov, stolárov, kolárov a tokárov (spoločný) r. 1459[72], súkeníkov[73], výrobcov pancierov, zámočníkov, ostrohárov a mečiarov (spol.) r. 1461[74], sedlárov r. 1461[75], koželuhov r. 1467[76], zlatníkov r. 1476[77], ševcov r. 1480[78], pekárov[79], v Kremnici cech ševcov r 1465[80], mäsiarov r. 1481[81], v Nemeckej Ľupči cech ševcov r. 1471[82], v Podolínci cech čižmárov r. 1415[83], v Prešove cech kožušníkov r. 1451[84], debnárov r. 1475[85], v Rajci cech ševcov r. 1473[86], v Rim. Sobote cech kožušníkov r. 1458[87], v Bratislave, Dunajskej Strede a na Žitnom ostrove (spolu) cech ševcov r. 1492[88] atď.

[58] Spomenutý v XV. storočí, Szádeczky, II, 354.

[59] Nemecké artikuly z toho roku, Dr. Király, 433—34.

[60] Dr. *Ortvay Tivadar:* Pozsony város története, II. sv. IV. časť, str. 196.

[61] Nemecké artikuly zo začiatku XV. st., Szádeczky, II, 271.

[62] Nemecké artikuly z toho roku, Szádeczky, II, 271.

[63] Nemecké artikuly z toho roku, Dr. *Hajnóczy J.:* A céhek életéből, str. 5—7.

[64] Artikuly z toho roku, Magyarorsz. várm. és vár., Komárom várm., 477.

[65] Artikuly z toho roku, Magyar gazdaságtört. szemle, 1897, 432.

[66] Privilégiá z toho roku, Magy. várm. és vár., Abauj-Torna vm., 229—30.

[67] Spomenutý r. 1437 v nariadení mesta, múzeum v Košiciach.

[68] Nem. art. z toho roku, M. v. és v., Abauj-Torna vm., 43, 231.

[69] Nem. art. z toho roku, Magy. gazd. t. szemle, 1903, 342—52.

[70, 71] Nem. art. z toho roku, M. v. és v., Abauj-Torna vm., 45.

[72] Artikuly z toho roku, Archeologia értesítő, 1902, 410 (Kemény L.).

[73] Nem. art. z toho roku, Magy. gazd. t. szemle, 1903, 428.

[74] Nem. art. z toho roku, Magy. gazd. t. szemle, 1903, 426—27.

[75, 76] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, I, 174.

[77] Pečatidlo z toho roku, múzeum v Košiciach.

[78] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, I, 174.

[79] Spom. v XV. st., M. v. és v. Abauj-Torna vm., 233.

[80] Artikuly tovarišov z toho roku, *Hlatky J.:* Czéhtestületek és iparélet Körmöczbányán, str. 5.

[81] Artikuly z toho roku, M. v. és v., Bars vm., 261.

[82] Odpis latin. artikulov z r. 1471/1643 v Lipt. múzeu v Ružomberku.

[83] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 297.

[84, 85] Nem. art. z toho roku, Tóth S., cit. d. III, 451.

[86] Artikuly z toho roku, Slovenský letopis (Sasinkov), roč. III.

[87] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 300.

[88] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 298.

V storočí XVI. pribudly ďalšie početné cechy: v Ban. Bystrici cechy kováčov, klobučníkov, zámočníkov, mäsiarov a krajčírov okolo r. 1500[89], remenárov[90], zlatníkov[91], v Ban. Štiavnici cech ševcov r. 1513[92], slobodných živnostníkov[93], kožušníkov[94], kapsárov, kolárov, zámočníkov, výrobcov pásov, sklenárov, murárov, remenárov, stolárov, sedlárov (každý osobitne!)[95], banských tesárov r. 1584[96], kováčov r. 1591[97], debnárov r. 1591[98], tesárov r. 1594[99], v Bardejove cech kožušníkov r. 1519[100], zámočníkov r. 1535[101], miešaný cech[102], cech krajčírov r. 1549[103], remenárov a sedlárov (spolu) r. 1551[104], kováčov r. 1554[105], mäsiarov r. 1561[106], stolárov r. 1569[107], tkáčov r. 1575[108], rybárov r. 1588[109], koželuhov r. 1592[110], v Bratislave cech rybárov r. 1517[111], remenárov[112], hrnčiarov[113], klobučníkov[114], holičov r. 1583[115], v Devíne cech rybárov[116], v Brezne nad Hronom cech tkáčov[117], v Gelnici cech krajčírov r. 1566[118], v Hlohovci cech krajčírov r. 1588[119], ševcov r. 1592[120], zámočníkov a stolárov r. 1599[121], v Chtelnici cech krajčírov r. 1548[122], v Jelšave cech kováčov r. 1584[123], v Kežmarku cech hrnčiarov r. 1556[124], ševcov r. 1573[125], v Košiciach cech výrobcov pásov[126], mydlárov[127], čižmárov r. 1526[128], výrobcov štítov r. 1532[129], holičov[130], mečiarov r. 1557[131], zámočníkov, ostrohárov, hodinárov a puškárov (spol.) r. 1557[132], chirurgov a holičov (spol.) r. 1557[133], stolárov[134], kotlárov[135], hrnčiarov[136], kováčov[137], debnárov[138], povrazníkov[139], výrobcov kočov[140], klampiarov[141], výrobcov oleja (olejníkov)[142], mýtnikov[143], klobučníkov[144], gombikárov[145], pekárov roku 1561[146], kolárov r. 1571[147], výrobcov štítov a sedlárov[148], meďotepcov r. 1585[149], irchárov[150], mlynárov a tesárov (spol.)[151], v Kremnici cech ševcov r. 1508[152], strelcov r. 1529[153], krajčírov r. 1531[154], pekárov r. 1554[155], kováčov r. 1555[156], tesárov r. 1570[157], kamenárov, murárov a tesárov (spol.) r. 1570[158], remenárov r. 1571[159], kožušníkov r. 1575[160], zámoční-

[89] Spomenuté okolo r. 1500, Századok, 1874, str. 615.
[90] Truhla z r. 1585 v Mestskom múz. v B. Bystrici.
[91] Pečatidlo z r. 1598 v Mestskom múz. v B. Bystrici.
[92] Nem. art. z toho roku, Schindler, cit. d. 8.
[93] Pečatidlo z r. 1518 v Mestskom múzeu v Kremnici.
[94] Kniha cech. z r. 1567, artikuly z r. 1580, Schindler, cit. d., str. 57 a 2.
[95] Spom. r. 1580, Schindler, cit. d. 61.
[96] Nem. art. z toho roku, Schindler, 2. Súpis Medveckého 3.
[97] Nem. art. z toho roku, Schindler, 9.
[98] Nem. art. z toho roku, Súpis Medveckého, 3.
[99] Nem. art. z toho roku, Schindler, 58.
[100] Nem. art. z toho roku, Tóth S., III, 463.
[101] Artikuly z toho roku, Tóth S., III, 464.
[102, 103] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 246.
[104—108] Art. z toho roku, Tóth S., III, 464.
[109] Sborník MSS, 1930, 148 (Martinka).
[110] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II. 246.
[111] Nem. art. z toho roku, Dr. Király, cit. d. 443—45.
[112] Pečatidlo z r. 1558, v Mest. múzeu v Bratislave.
[113] Priepustný list z r. 1564 v Slov. nár. múz. v Martine.
[114] Pečatidlo z r. 1583, Szádeczky, II, 298.
[115] Art. z toho roku, Századok, 1901, 642.
[116] *V. Janouch:* Děvínské cechy (Bratislava 1937, str. 378).
[117] Obligácia (slov.) z r. 1590, Tóth L., cit. d., str. 6.
[118] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 262.
[119] Slov. art., Fedor Houdek: Úryvky...
[120] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 261.
[121] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 261.
[122] Art. z toho roku, M. v. és v. Nyitra vm., 388.
[123] Lat. art., Szádeczky, II, 268.
[124, 125] Nem. art., Szádeczky, II, 271.
[126] Spom. r. 1516, Magy. gazd. t. szemle, 1904, 391.
[127] Spom. r. 1518, Magy. gazd. t. szemle, 1904, 392.
[128] Maď. art. z toho roku, M. v. és v. Abauj-Torna vm., 231.
[129] Art. z toho roku, Arch. ért., 1902, 79.
[130] Art. z toho roku v múzeu v Košiciach.
[131] Art. z toho roku, M. v. és v. Abauj-Torna vm., 232.
[132] Art. z toho roku, Magy. gazd. t. szemle, 1903, 69.
[133] Art. tovarišské z toho roku v múzeu v Košiciach.
[134] Spom. r. 1557, Tóth L., cit. d. 4.
[135, 136] Spom. r. 1557, Tóth L., cit. d. 3.
[137, 138] Spom. r. 1557, Tóth L., cit. d. 2.
[139, 140] Spom. r. 1557, Tóth L., cit. d. 3.
[141] Spom. r. 1557, Tóth L., cit. d. 2.
[142—145] Spom. r. 1557, Tóth L., cit. d. 3.
[146] Odpis art. z r. 1561, M. v. és v. Abauj-Torna vm., 233.
[147] Artikuly, z toho roku, Szádeczky, I, 220.
[148] Spom. r. 1566, Arch. ért., 1902, 79.
[149] Maď. art. z toho roku, M. v. és v. Abauj-Torna vm., 233.
[150] Cech. kniha od r. 1596 v múzeu v Košiciach.
[151] Spom. v XVI. st., M. v. és v. Abauj-Torna vm., 232.
[152] Hlatky J., cit. d. 5.
[153] M. v. és v. Bars vm., 96.
[154] Obnovené nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 275.
[155] Nemecké artikuly z toho roku, Szádeczky, II, 275.
[156] Art. z toho roku, Hlatky, cit. d. 5.
[157] Art. z toho roku, M. v. és v. Bars vm., 261.
[158] Art. z toho roku, Hlatky, cit. d. 5.
[159] Art. z toho roku, Hlatky, cit. d. 6.
[160] Art. z toho roku, M. v. és v. Bars vm., 261.

kov, remenárov, sedlárov, stolárov, slievačov mosadze, slievačov cínu, mečiarov, nožiarov, sklenárov a kolárov (spol.) r. 1579[161], tokárov r. 1582[162], debnárov[163], v Krupine cech ševcov r. 1598[164], v Levoči cech súkeníkov r. 1518[165], krajčírov[166], zlatníkov[167], stolárov[168], povrazníkov r. 1579[169], murárov[170], remenárov[171], pekárov r. 1593[172], debnárov[173], ihlárov, kramárov, kožušníkov, zámočníkov, gombárov, meďotepcov, ševcov, mäsiarov, tkáčov, cukrárov, nožiarov[174], kamenárov a murárov (spol.) r. 1573[175], hrnčiarov[176], klobučníkov[177], kováčov[178], mlynárov r. 1596[179], tesárov[180], sedlárov[181], v Lipt. Sv. Mikuláši cech ševcovských tovarišov r. 1508[182], v Ľubici cech súkeníkov, mäsiarov, krajčírov a ševcov (spol.) r. 1551[183], mäsiarov r. 1592[184], v Modre cech kováčov r. 1591[185], v Moldave cech krajčírov r. 1574[186], v Mošovciach cech ševcov r. 1548[187], v Nitre cech zámočníkov a kováčov (spol.) r. 1585[188], klobučníkov r. 1592[189], gombikárov r. 1599[190], v Novom Meste n. Váhom cech zámočníkov a kováčov (spol.) r. 1566[191], v Prešove cech gombikárov[192], krajčírov r. 1509[193], povrazníkov r. 1532[194], kolárov a tokárov r. 1548[195], remenárov r. 1551[196], stolárov a mečiarov (spol.)[197], obchodníkov a kramárov (spol.) r. 1570[198], v Rim. Sobote cech zlatníkov, kováčov, zámočníkov, remenárov, sedlárov, mečiarov (spol.) r. 1516[199], koželuhov r. 1520[200], mäsiarov[201], v Rožňave cech ševcov[202], kováčov[203], mäsiarov[204], v Ružomberku cech ševcov r. 1578[205], krajčírov, súkeníkov a gombárov (spol.) r. 1588[206], súkeníkov a krajčírov (spol.) r. 1598[207], v Sabinove cech tesárov r. 1523[208], gombikárov r. 1567[209], murárov r. 1590[210], v Senici cech gombikárov r. 1559[211], v Spiš. Novej Vsi cech krajčírov r. 1550[212], v Spiš. Sobote cech mäsiarov[213], v Krompachoch cech kováčov[214], v Spiš. Podhradí cech krajčírov r. 1551[215], v Spiš. Vlachoch cech mäsiarov r. 1595[216], v Stropkove „veľký" cech r. 1583[217], v Šamoríne cech gombikárov[218], kožušníkov r. 1555[219], v Trenč. Teplej cech ševcov r. 1589[220], v Trenčíne cech krajčírov r. 1562[221], ševcov r. 1579[222], súkeníkov (tovarišov) r. 1590[223], v Trnave cech kožušníkov r. 1505[224], krajčírov a súkeníkov (spol.) r. 1540[225], kramárov r. 1547[226], hrnčia-

[161] Art. z toho roku, Hlatky, c. d. 6.
[162] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 275.
[163] Pečatidlo z r. 1589 v Mest. múzeu v Kremnici.
[164] Nem. art. z toho roku v Nár. múzeu v Martine.
[165] Nem. art. z toho roku, Magy. gazd. t. szemle 1899, 327.
[166] Pečatidlo z r. 1548 v Mestskom múzeu v Levoči. Nemecké artikuly tovarišov z r. 1546, Dr. Hajnóczy, cit. d. 16—19.
[167] Pečatidlo z r. 1552 v Mestskom múzeu v Levoči.
[168] Pečatidlo z r. 1577 v Mestskom múzeu v Levoči.
[169] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 278.
[170] Pečatidlo z r. 1581 v M. múzeu v Levoči.
[171] Pečatidlo z r. 1592 v M. múzeu v Levoči.
[172] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 278.
[173] Svolávacia tabuľka z r. 1599 v M. múzeu v Levoči. Nem. art. tovarišov z r. 1570, Dr. Hajnóczy, cit. d. 19—23.
[174] Spom. už v XVI. st., Szádeczky, I, 173.
[175—179] Nem. art. Dr. Hajnóczy, c. d. 30—47.
[180, 181] Pečatidlá v Mestskom múzeu v Levoči.
[182] Slov. tovarišské artikuly z toho roku, v priepise z r. 1667 v Nár. múz. v Martine.
[183, 184] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 277.
[185] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 282.
[186] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 303.
[187] Slov. privilégium z toho roku v Nár. múz. v Martine.
[188] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 290.
[189, 190] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 290.
[191] Art. z toho roku, Slov. letopis (Sasinkov) z r. 1880.
[192] Pečatidlo z r. 1507, Tóth S., III, 452.
[193, 194] Nem. art. z toho roku, Tóth S., III, 451.
[195, 196] Nem. art. z toho roku, Tóth S., III, 452.
[197] Cech. kniha od r. 1554, Tóth S., III, 452.
[198] Maď. art. z toho roku, Tóth S., III, 451.
[199, 200] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 300.
[201] Maď. art. z toho roku, M. v. és v. Gömör vm., 257.
[202—204] Spom. r. 1574, Szádeczky, I, 119.
[205] Lat. art. z toho roku v Lipt. múzeu v Ružomberku.
[206, 207] Slov. art. z toho roku v Lipt. múzeu v Ružomberku.
[208, 209] Artikuly z toho roku, Tóth S., III, 468.
[210] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 272.
[211] Maď. art. z toho roku, Szádeczky, II, 308.
[212] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 266.
[213] Pečatidlo z r. 1550 v Tatr. múzeu vo Veľkej.
[214] Svol. tabuľka z r. 1517 v M. múzeu v Levoči.
[215] Nem. art. z toho roku, Hradszky, cit. d. 9.
[216] Art. z toho roku, múz. v Košiciach.
[217] Art. z toho roku, M. v. é. v. Zemplén vm. 435.
[218] Pečatidlo z r. 1515, Arch. ért. 1878, 70.
[219] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 304.
[220] Slov. art. z toho roku, Szádeczky, II, 314.
[221, 222] Slov. art. z toho roku, Szádeczky, II, 315.
[223] Slov. art. tovarišské z toho roku, Čas. MSS, 1899.
[224] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.
[225] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.
[226] Lat. art. z toho roku, Történelmi tár, 1883, 169—179.

rov r. 1567[227], krajčírov r. 1558[228], mäsiarov[229], čižmárov r. 1566[230], ševcov r. 1566[231], remenárov r. 1577[232], sedlárov, výrobcov štítov, mečiarov a remenárov (spol.) r. 1578[233], tkáčov r. 1584[234], zámočníkov r. 1584[235], kováčov r. 1584[236], gombikárov r. 1599[237], vo Veľkej Bytči cech čižmárov r. 1556[238], vo Vranove cech ševcov r. 1570[239], vo Vrbovom cech čižmárov r. 1598[240], ševcov r. 1598[241], vo Zvolene cech mäsiarov r. 1562[242], v Žiline cech ševcov r. 1558[243], kováčov r. 1559[244], krajčírov r. 1563[245], súkeníkov r. 1569[246], koželuhov r. 1580[247], hrnčiarov r. 1589[248], v Komárne a Nových Zámkoch (spoločne s Rábom a Ostrihomom) cech zlatníkov r. 1529[249], v Nitrianskej župe (celej) cech mäsiarov r. 1562[250], v Nitrianskej, Trenčianskej a Tekovskej stolici, ako i na panstvách Branč, Holíč, Šaštín, Cerová, Lieskové (spol.) cech mlynárov r. 1550[251], v „13 spišských mestách" cech súkeníkov, mäsiarov, krajčírov a pekárov (spol.) r. 1551[252], v Ľubovni, Podolínci a Gňazde cech pivovarčích, kováčov, krajčírov a ševcov (spol.) r. 1551[253], v „16 spišských mestách" cech mäsiarov r. 1552[254], v „5 hornospišských mestách" cech tkáčov, mäsiarov, krajčírov a ševcov (spol.) r. 1551[255], v „7 dolnouhorských banských mestách"

[227] Nem.-slov. cech. kniha od r. 1549, slov. art. z r. 1567 v Nár. múz. v Martine.

[228] Slov. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[229] Spom. r. 1562, Szádeczky, II, 287.

[230] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[231] Slov. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[232] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[233, 234] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[235] Maď. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[236] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[237] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[238] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 287.

[239] Art. z toho roku, M. v. é. v. Zemplén vm., 436.

[240, 241] Lat. art. z toho roku, Szádeczky, II, 320.

[242] Lat. art. z toho roku v Nár. múzeu v Martine.

[243] Art. z toho roku, L. Rizner: Bibl. I, 46.

[244—246] Nem. art. z toho roku, Szádeczky, II, 324.

[247, 248] Slov. artikuly z toho roku Szádeczky, II, 325.

[249] Art. z toho roku, Szádeczky, I, 186.

[250] Slov. art. z toho roku, Szádeczky, II, 290.

[251] Lat. art. z toho roku v Nár. múzeu v Martine.

[252] Lat. art. z toho roku, Hradszky, cit. d. 9.

[253] Art. z toho roku, Hradszky, cit. d. 9.

[254] Odpis artikulov z toho roku, Súpis Medveckého, 18.

[255] Art. z toho roku, Szádeczky, I, 176.

cech kamenárov a murárov (spol.) r. 1570[256], v Ban. Štiavnici a Hodruši cech ševcov r. 1570[257] atď.

V nasledujúcich storočiach potom počet nových cechov rýchle vzrastal. Niekde vznikaly až „epidemicky", ako napr. v hontianskych obciach: v Bátovciach, Demändiciach, Dolnom Prandorfe, Hokovciach, v Horných Semerovciach, Horných Žemberovciach, Hrkovciach a Plášťovciach v jedinom roku 1828 vznikly mäsiarske cechy (v každom meste osobitný).

Cechy boly hrdé na svoju starobylosť a staršie cechy svrchu pozeraly na cechy mladšie. Tak r. 1705 staršie cechy v Košiciach rozhorčene postavily sa proti tomu, že mestský magistrát, pri predstavovaní nových cechmajstrov, prijal najprv cechy mladšie a až potom cechy staršie, hoci malo by to byť naopak.[258]

JEDNODUCHÉ A SPOLOČNÉ CECHY.

Podľa ich zloženia rozoznávať nám prichodí cechy jednoduché, spoločné, medzimestské a oblastné cechy.

V jednoduché cechy združovali sa majstri len jednej živnosti. Prijímaly do svojho lona i majstrov cezpoľných, zo susedných obcí (kde nebolo cechu), s obmedzenými právami, ale i povinnosťami (maďarsky „félczéhes"). Výnimočne prijímaly aj príslušníkov iných remesiel, ktorí boli málo početní a nemali svojho cechu, ale jednako chceli požívať výhody cechovného zriadenia. Názov ich živnosti nenašiel však výrazu v mene cechu (ako to bolo v spoločných cechoch), ich práva boly tiež obmedzené (nemali napr. nároku kandidovať cechmajstra zo svojho lona) ap. Tak napr. krajčírsky cech v Ružomberku r. 1845 prijal do svojho lona istého pekára[259], r. 1865 kožušníka[260], r. 1872 kováča[261]. V Ban. Štiavnici výrobcovia organov a hudobných nástrojov vstupovali za členov do cechu stolárskeho[262] atď. Stávalo sa však, že málo početní príslušníci niektorého remesla vstupovali radšej (ako cezpoľní) do cechu toho istého remesla iného mesta, ako by sa boli pridružili do niektorého miestneho cechu inej

[256] Artikuly z toho roku, Hlatky, cit. d. 16.

[257] Art. z toho roku, Schindler, cit. d. 22.

[258] Szádeczky, I, 137.

[259—261] Kniha krajčírskeho cechu v Ružomberku (Lipt. múzeum v Ružomberku).

[262] Schindler, 23.

živnosti. Tak napr. r. 1641 jediný gombikár kremnický vstúpil do gombikárskeho cechu v Ban. Bystrici.[263]

Spoločné (spojené) cechy vznikaly, keď príslušníci dvoch alebo i niekoľkých živností utvorili si spoločne cech. V názve takých cechov vyjadrené bývaly všetky ich zložky. Utváraly sa hlavne v menších mestách, obciach, kde príslušníci jednotlivých živností boli početne slabí, no nie zriedka i vo väčších mestách. Slučovaly sa obyčajne príbuzné živnosti, ale často i živnosti celkom rôznorodé. Najčastejšie slučovali sa tak mlynári a tesári, kamenári a murári, kováči a zámočníci, murári a tesári, kožušníci a krajčíri, koželuhovia a ševci atď. Počet zložiek pohybuje sa medzi 2 a 11, čo dovoľovalo najrozmanitejšie kombinácie. Takéto spoločné cechy začaly sa vyskytovať už v XV. storočí, napr. v Košiciach maliari obrazov a zlatníci[264], maliari obrazov, stolári, kolári a tokári[265], výrobcovia pancierov, zámočníci, ostrohári a mečiari[266] ap. Ich počet v XVI. st. vzrástol a v nasledovných storočiach ešte sa rozhojnil. Keď spoločné cechy vznikly z väčšieho počtu živností, napr. keď sa v nich slúčila veľká časť alebo všetky miestne živnosti, menovaly sa často jednoducho miešanými cechmi a v mene ich obyčajne neuplatňovaly sa už mená všetkých zúčastnených živností. Také miešané cechy vznikaly v menších mestách, v obciach, napr. v Bátovciach, Čachticiach, Košeci, Jablonici, Senci, Sučanoch, Veľkej Bytči atď., ale niekedy i v kráľovských slobodných mestách: v Bardejove, Bratislave, Sv. Jure, Komárne, Skalici atď. Takýmto cechom bol i „cech slobodných živností" v Ban. Štiavnici, „cech majstrov" v Dolnom Kubíne, „cech remeselníkov" v Kežmarku, vo Vrbovom, „radový cech" v Plešivci, „veľký cech" v Pukanci, v Stropkove atď.

Spojené cechy vznikaly niekedy i slúčením už jestvujúcich samostatných cechov v mimoriadnych prípadoch, keď počet živnostníkov značne upadol epidémiami, vojennými udalosťami ap. Keď však počet príslušníkov združených živností po čase zasa vzrástol, často vystúpili zo spoločného cechu a zriadili si samostatné cechy.

V spojených cechoch všetky zložky maly rovnaké práva a cechmajstrov volievali zamieňavo z jednotlivých živností.

Pomocou cechovnej kartotéky, spomenutej v úvodných slovách, zistil som na Slovensku asi 1600 cechov jednoduchých a spo-

[263] Hlatky, cit. d. 6.

[264] Arch. ért. 1902, 410, pečatidlo z r. 1476.

[265] Tamže, artikuly z r. 1459.

[266] Magy. gazd. t. szemle, 1903, 426—27, artikuly z r. 1461.

ločných, z čoho asi 250 pripadá na spoločné cechy. Vyskytly sa v 200 miestach, z toho v bývalej župe Nitrianskej v 32 miestach, v Bratislavskej v 30 miestach, v Spišskej v 26 miestach, v Trenčianskej v 17 miestach, v Honte v 17, v Tekove v 13, v Gemeri[267] v 11, vo Zvolenskej v 9, v Liptove, v Turci a Zemplíne[267] po 7 miestach, v Abanovohradskej[267] v 6, v Novohrade[267] v 5, v Orave a Šariši po 4 miestach, v Komárňanskej[267] v 3, v Ostrihomskej[267] vo 2 miestach. Najviac cechov zistil som v Košiciach (105), v Bratislave (97), v Prešove (53), v Bardejove (51), v Levoči (48), v Ban. Štiavnici (44), v Ban. Bystrici (43), v Kremnici (39), v Komárne (36), v Trnave (32), v Rim. Sobote (27), v Kežmarku (26), v Sabinove (25), v Nitre, Trenčíne, Rožňave a v Ružomberku po 24 atď. V týchto cechoch združené bolo asi 160 rozličných živností a niekoľko neživnostenských povolaní.

Najčastejšie združovali sa čižmári (v 104 miestach), potom krajčíri, mäsiari, ševci, kováči, zámočníci, mlynári, kožušníci, stolári, tesári, debnári, koželuhovia, kolári, hrnčiari (a džbánkári), tkáči, súkeníci, murári, remenári; už menej: gombikári, klobučníci, farbiari, sedlári, kamenári, povrazníci, širičiari, zlatníci, pekári, mečiari; zriedkavejšie: kramári, hrebenári, uhorskí krajčíri, nožiari, holiči, kordovánici, sklenári, nemeckí ševci, hodinári, medovnikári, meďotepci, puškári, mydlári, strelci, obuvníci, pivovarčí, rybári, sitári, tokári, slievači cínu, valchári, knihári, podkováči, prámári; len tu i tam: chirurgovia, kúpeľníci, ihlári, klampiari, nemeckí krajčíri, kapsári, sviečkári, voštenári, irchári, klinčiari, prachári, vincúri, nemeckí klobučníci, zbrojári, kominári; len ojedinele: huniari, truhlári, kotlári, mosadzníci, pekári bieleho pečiva, ševci slovenskí a uhorskí, opaskári, zvonolejci, kachliari a všetky ostatné zamestnania.

Najviac cechov maly Košice a Bratislava, potom ostatné slobodné kráľovské mestá, ako i banské mestá. Zato aj v niektorých poddanských mestách boly hojné.

Zistené cechy podávam tu podľa miest v abecednom poradí[268]:

[267] Tieto dáta, pravda, vzťahujú sa len na časti bývalých žúp, ktoré do r. 1938 patrily do ČSR.

[268] Tento štatistický prehľad nemá a ani nemôže mať nárok na úplnosť ani čo do počtu miest, ani čo do počtu cechov, ani čo do času ich trvania, lebo o mnohých cechoch nezachovaly sa nám pamiatky, nie všetky zachovalé pamiatky sú skúmateľom prístupné a konečne o mnohých sa ani nevie. Hodne neznámeho materiálu ukryté je ešte i v nepreskúmaných cechovných písomnostiach, mestských, župných protokoloch a archívoch. Javiace sa časové me-

SÚMRAK A ZÁNIK CECHOVNÉHO ZRIADENIA.

Radikálne zásahy vrchností v XVIII. a XIX. storočí, ktorými kastické cechy postupne strácaly svoje staré výsady, práva, veľká zmena životných, hospodárskych i politických pomerov, ktoré v XIX. storočí nemaly už skoro nič spoločného s primitívnymi pomermi stredovekými, v ktorých vznikly cechy, revolučný rozvoj techniky a dopravy, nové vynálezy, rozmach kapitalistickej veľkovýroby a tým i zmena sociálnej štruktúry ľudskej spoločnosti, nové myšlienkové prúdy, duch novej doby, ktorý sotieral privilégiá, osobné i stavovské, a ktorého heslami bol: hospodársky liberalizmus, voľné uplatňovanie sa najschopnejších, najobratnejších, sloboda živnostenského podnikania ap., zavinily, že táto, ináč dômyselná stredoveká ustanovizeň stala sa prežitkom doby, závadou rozvoja živností a konečne úplne stratila oprávnenosť na ďalšiu existenciu. K tomu ešte pridružovaly sa vnútorné príčiny, závady. Zakorenenie sa a vzrast rozličných zlozvykov v cechoch malo za následok i rozleptanie stáletej rovnováhy cechovného zriadenia. Pomaly úplne zmizla z nich pôvodná patriarchálnosť, kamarátskosť, súdržnosť, pracovná harmónia. Živnostenský dorast sa sproletarizoval, v lone cechov utvorily sa osobitné, izolované triedy majstrov a tovarišov, ktoré stály príkre proti sebe a tak vzniklá nevraživosť, ustavičné spory, boje medzi nimi urýchlily ešte zaslúžilý pád vtedy už mravne úplne upadnutého, spoločensky zoslabeného cechovného zriadenia.

Mohutný úder znamenala pre cechy najmä industrializácia, rozvoj továrenskej výroby, ktorá pracovala vo väčšej miere, používala pohonné sily a stroje. Prvé jej počiatky prichodí nám hľadať v niektorých starých výrobných odvetviach, využívajúcich už oddávna pohonnú silu vody, aké boly píly, mlyny (mlyny múčne, mlyny na tlčenie stromovej kôry, na výrobu oleja z rastlinných semien a plodov, prachárne, papierové mlyny), stupy (na drvenie rúd, na spracovanie ľanu, konopí), valkovne (na splsťovanie súkna), hámry (na výrobu kujného železa, medi atď., spojené obyčajne s výrobou rozličných kovových predmetov) atď., potom výrobne, využívajúce vo väčšej miere energiu palív (dreva, dreveného uhlia), aké boly tehelne, vápenice, pálenice, pivovary, huty atď., pracujúce však prevažne tiež len v malej miere a s malým počtom ľudí. No tieto výrobné odvetvia, zväčša staršieho pôvodu, ako samé cechy, nažívaly akosi harmonicky s cechmi, ba ich pestovatelia bývaly často tiež

združení v cechoch (napr. mlynári, prachári, páleníci, pivovarči, valkári, hámroví kováči, olejníci atď.). Nebezpečenstvo hrozilo remeslám a cechom však s inej strany. Cechy — ako vieme — starostlivo obmedzovaly počet pomocného osobníctva svojich členov-majstrov, tým úmyselne zamedzovaly vznik väčších dielní, a to aj v čase, keď cechovná malovýroba už ani nevládala plne zásobovať vzrastajúci konzum. Až § 20 generálnych artikulov z r. 1813 dovoľoval majstrom zriaďovať si — s osobitným povolením vrchnosti a bez súhlasu cechov — väčšie dielne, tzv. „fabriky" s väčším počtom pomocných síl. Ale u nás už v polovici XVIII. storočia, za panovania cisárovnej Márie Terézie, priamo podporou vrchností začaly vznikať veľkovýrobne, tzv. manufaktúrne domy (manufaktúry, „fabriky"), a to úplne nezávisle od cechov. V nich bola síce tiež len ručná práca, ale už vo väčšej miere organizovaná, s väčším počtom zamestnancov a s dôsledne vykonanou deľbou práce. Manufaktúry pracovaly preto lacnejšie ako malé cechovné dielne a vyrábaly aj do zásoby, na sklad. Týkaly sa hlavne výroby textílií, keramiky a kože. Prvý súkenný manufaktúrny dom vznikol r. 1767 v Haliči pri Lučenci (Forgáchovský).[796] Pre zaujímavosť poznamenávam, že napr. v Anglicku takéto manufaktúry (v odbore textílií) boly už v XVI. storočí! Ďalšie súkenné veľkodielne (tkáčovne) vznikly u nás v Košiciach, Kežmarku, Kremnici, Radvani, Bratislave, v Tepličke pri Žiline[797], ešte r. 1754 veľká kartúnová dielňa v Šaštíne, r. 1776 v Čeklísi[798] atď. Plátenícke manufaktúry boly v Orave. Fajansové veľkodielne postavili v Holíči (1743—1827)[799], v Haliči (1780)[800], v Pondelku (1786), kameninové veľkodielne v Kremnici (okolo r. 1800), v Komárne[801], Košiciach (1802—1852)[802], Banskej Bystrici, Prešove, Rožňave (1830), Spiš. Novej Vsi (okolo 1830), v Muráni[803] atď., porcelánové veľkodielne

---

[796] *Martin Schwartner:* Statistik des Königreichs Ungern I. (Budín 1808), § 86—90.

[797] *J. Csaplovits:* Gemälde von Ungern (1829), II, 71.

[798] Fedor Houdek: Úryvky...

[799] Hlinu na jemnejšie výrobky dovážali do Holíča až od Sitna (M. Schwartner, c. d. 383). V Holíči od r. 1787 vyrábali i kameninové nádoby atď.

[800] M. v. v. Nógrád vm., 210.

[801] J. Csaplovits, c. d. II. 71.

[802] Arch. ért. 1910, 205. *Dalibor Janek:* Čeští průmysloví pionýři na Slovensku (Lidové noviny, 1938, č. 170/345).

[803] *Alžb. Güntherová-Mayerová:* Vývoj keramiky na Slovensku (Umění na Slovensku, VIII, 60—61).

v Prievidzi (1797).[804] Sklená huta vznikla v Novej Bani už r. 1630 (viď poznámku 23!), v XVIII. storočí v Handlovej, na Vígľaši, v Obyciach atď.[805], koželužské veľkodielne v XVIII. storočí v Skalici a Sobotišti, r. 1845 v Lučenci[806] atď. Manufaktúry znamenaly veľmi nepríjemnú, ba skazonosnú súťaž príslušným remeslám a cechom.

Po vynájdení parného stroja (r. 1770) skoro ho začali zavádzať práve v takýchto manufaktúrnych domoch. Tak vznikaly továrenské podniky v modernom smysle slova, ktorých výrobné možnosti boly podstatne vyššie ako kapacita manufaktúrnych domov. Na Slovensku (v bývv. Uhorsku) prvý parný stroj použili r. 1832 v spomenutej súkennej manufaktúre v Haliči pri Lučenci (s výkonom 16 konských síl!).[807] Ruka v ruke s parným strojom začaly sa, pravda, upotrebovať i rozličné pracovné stroje, nahrádzajúce prácu holých rúk. Zákonný článok XVII. z r. 1840 prvý raz upravil pomery takto vznikajúceho továrenského priemyslu v bývv. Uhorsku.

Výroba vo väčšej miere bola možná len použitím značnejších peňažných zdrojov, kapitálov, ktoré za naších chudobných pomerov vznikať mohly iba združovaním menších kapitálov vo forme účastinárskych atď. podnikov. Boly to na Slovensku práve mlyny, ktoré použily najprv túto formu podnikania, a to mlyny v Spiš. Novej Vsi (1860), v Košiciach (1863, 1869, 1870), v Betlenovciach (1868), v Lučenci (1870)[808] atď. Vznikaly ešte za života cechov a ohrožovaly ďalšiu oblasť ich pôsobnosti.

Vpád, víťazný pochod strojov vo výrobe, vznik továrenského priemyslu, drvil remeslá, odberajúc prácu holým rukám. Karol Marx v diele „Das Kapital" (1867—1883) už veštil skorý a úplný zánik remesiel, nezadržateľné víťazstvo organizovanej továrenskej veľkovýroby a s ňou i víťazstvo proletariátu. Továrenská veľkovýroba, produkujúca hromadne, rýchle a lacno, skutočne vážne ohrožovala remeslá a tým i cechy. V nej, popri práci, začala sa plne uplatňovať i druhá zložka výroby: kapitál, potrebný — pravda, len v malej miere — na nákup surovín, nástrojov, pomôcok, udržiavanie väčších skladov vlastne už aj v manufaktúrnych domoch. Panujúci hospodársky

[804] M. v. v. Nyitra vm., 390.

[805] *K. Karlovszky Endre:* Magyar gyár- és kézműipar 1771—74 (Magy. gazd. tört. szemle 1896, 1—64, podľa súčasných údajov).

[806] M. v. v. Nógrád vm., 213.

[807] M. v. v. Nógrád vm., 210.

[808] Ing. *Ivan Houdek:* Slovenské účastinárske podniky továrenské pred prevratom. Prúdy, 1935.

liberalizmus dovoľoval plnú podnikateľskú slobodu, voľné uplatnenie sa súťaže, dopytu a ponuky, v rámci ktorých maly sa voľne vyrovnávať všetky všeobecné záujmy. Boly to zásady cechom úplne cudzie.

Ale zánik cechov dovŕšily jednako len ďalšie úradné zásahy!

Nariadenie cis.-kráľ. námestnej rady v Budíne o živnostiach, zo 6. februára 1851, v §§ 110—198 náležite obmedzilo práva cechov a zakázalo zriaďovať nové cechy. Cisárske nariadenie z r. 1857 celkom zrušilo právo cechov udeľovať živnostenské oprávnenia a prenieslo ho na administratívne úrady. Roku 1868 zavedené obchodné a priemyselné komory maly na sebe už nádych ducha modernej doby. Maly uskutočňovať aj niektoré funkcie, vykonávané dovtedy cechmi, vyrovnávať protivy, vzniklé medzi živnosťami a priemyslom ap.

Cechy zanikly vo Francúzsku a v Anglicku už v XVIII. storočí, v bývalom Rakúsku roku 1859. Rakúska vláda — v záujme rakúskeho priemyslu — úmyselne brzdila v bývalom Uhorsku rozvoj priemyslu, a to bolo azda jednou z príčin, prečo sa tu udržalo cechovné zriadenie načas ešte i potom.

Zrušenie cechov nastalo u nás až po rakúsko-uhorskom politickom vyrovnaní (1867), osamostatnení sa uhorskej hospodárskej politiky, a to zákonným článkom VIII. z 22. februára 1872 (tzv. priemyselným zákonom), ktorý vypovedal slobodu živností a povinne zaviedol priemyselné (živnostenské) spolky. Daniel Lichard vo svojom „Obzore"[809] vítal zrušenie cechov a vyslovil želanie, aby slovenskí živnostníci správne pochopili ducha času, vysúkali rukávy v pretvorovaní cechov na priemyselné spolky, v ktorých zachované ostanú dobré stránky cechov, ale bez obmedzení, ktoré zamedzovaly uplatňovať sa práve najschopnejším členom veľkej živnostenskej rodiny a novým spolkom privolával „na zdar"!

Tak konečne zanikol, po dlhom živorení, tento pozoruhodný odkaz dávneho stredoveku, ktorý svojou húževnatosťou, podivuhodnou zotrvačnosťou udržal sa skoro do našich časov, keď iné stredoveké ustanovizne už dávno bola smietla vlna novšieho života!

Ale veľká zmena v organizácii živností prišla akosi prineskoro, keď sa nad nimi sťahoval už ťažký mrak, a čakal na ne, z pút cechov práve oslobodené, tuhý zápas o bytie a nebytie so zmenenými pomermi a so vzrastajúcou kapitalistickou výrobou, podporovanou uhorským štátom. Prílišná liberálnosť nových zákonných ustanovení

[809] Úpravy kr. ministerium o pretvorení cechovných spolkov (Obzor, 1872, 97—98).

nebola im na osoh a napr. odstránenie potreby preukazu náležitej spôsobilosti majstrov (pri cechoch bolo to vyhotovenie majstrovského diela) malo za následok úpadok úrovne živnostenskej výroby vtedy, keď bolo potrebné práve jej povznesenie. Zhubne pôsobilo zpočiatku — po zastavení úradného limitovania cien výrobkov i výkonov — aj uvoľnenie utvárania sa cien podľa pomeru dopytu a ponuky. Skoro potom sa zistilo, že úplná voľnosť podnikania je — z rozličných príčin — na škodu jemu samému a už roku 1884 nastalo jej zákonné obmedzenie a aj istá ochrana živností.

Industrializačný ruch bol však vtedy už v plnom prúde. Postupne zanikaly, po dlhom živorení, bez pomoci, jednotlivé remeslá: remeslo gombikárov, hrebenárov, súkenikov, irchárov, koželuhov, farbiarov, mydlárov, hrnčiarov atď. a ich nástroje a ukážky ich výrobkov zachovávajú dnes už iba naše múzeá. Napokon udržaly sa takrečeno len remeslá, konajúce práce, ktoré nemôže vykonávať továrenský priemysel. Teda remeslá, produkujúce individuálne a umelecké výrobky, potom remeslá, konajúce drobnú službu spotrebiteľom (teda hlavne rozličné spravkárne). Tieto remeslá nikdy nemôžu stratiť oprávnenosť na svoju existenciu. Medzi týmito zvyškami remesiel a továrenskou výrobou nastala časom akási rovnováha, ktorá trvá až podnes.

Istá náprava v situácii pozostalých živností, špeciálne remesiel, nastala až po prevrate, keď sa začal znova chápať ich význam a podala sa im pomocná ruka (živnostenské spoločenstvá, odborné školstvo, odborná literatúra, časopisy, kurzy, ústavy pre zveľaďovanie živností atď.)[810], takže s dôverou môžu hľadieť do budúcnosti.[811]

OSUD CECHOVNÝCH PAMIATOK.

Po zrušení cechov r. 1872 pripadol ich majetok — podľa zákona — novým priemyselným spolkom, ale cechovné písomnosti a mnohé úžitkové predmety v zmenených pomeroch staly sa pre ne neupotrebiteľnými, zbytočnými, čím vystavené boly zániku. Daniel Lichard

[810] Jednako ešte po prevrate boli sme svedkami veľkého úpadku obuvníckej živnosti zvýšením továrenskej súťaže.

[811] Ing. *Albert Urban:* Je živnostenský stav odsúdený zániku? (Hospodárske rozhľady, 1937, č. 4, str. 180—187). Dr. *Rudolf Briška:* Problém remesla a veľkovýroby (Hospodárstvo a právo, 1938, č. 9—10).

vo svojom „Obzore“[812] hneď po zrušení cechov vyzval preto ich bývalých členov, aby zachránili cechovné písomnosti pre budúcnosť. Niekde uložili ich v mestských archívoch (napr. v Kremnici)[813], inde sosbierały ich služnodvorské úrady, ako „veci bez pána“ (Pliešovce, Sučany, Radošiná, Lipt. Sv. Mikuláš atď.).[814] V Skalici r. 1875 posbieral ich mestský notár a uložil na povale radnice, kde — okrem malého zvyšku — vzaly pomaly skazu.[815] Mnohé cechovné písomnosti a predmety ponechali si poslední cechmajstri, opatrovali ich s láskou a pietou, veď žila ešte v nich spomienka na „krásne zašlé časy“ a v nejednom i nádej, že sa ony zasa vrátia! Po nastúpení novej generácie však pomaly i tieto hynuly (nejedna listina, kniha padla v obeť podkurovaniu ohňa!) a mnohé na povalách zničily požiare[816], ak ich len nezachránily naše múzeá.

Najviac ich zachovalo Slovenské národné múzeum v Turč. Sv. Martine (zo stredného, severného a západného Slovenska) a Štátne múzeum v Košiciach (hlavne z východného Slovenska). Viac-menej bohaté sbierky cechovných pamiatok zo svojho bližšieho okolia majú i tieto regionálne múzeá: Liptovské múzeum v Ružomberku, Krajinské múzeum šarišské v Bardejove, Mestské (spišské) múzeum v Levoči, Tatranské múzeum vo Veľkej, Mestské múzeum v Kežmarku, Karpatské múzeum v Poprade, Gemersko-malohontské múzeum v Rim. Sobote, Mestské múzeum v Ban. Bystrici, Mestské múzeum v Ban. Štiavnici, Mestské múzeum v Kremnici, Krajinské múzeum v Nitre, Múzeum Dr. K. Brančíka v Trenčíne, Mestské múzeum v Leviciach, Mestské múzeum v Nových Zámkoch, Mestské múzeum vo Sv. Jure, Múzeum v Piešťanoch, Slovenské vlastivedné múzeum a Mestské múzeum v Bratislave atď. Cechovné pamiatky opatrujú aj niektoré mestské archívy: v Žiline, Košiciach, Komárne, Zvolene, Revúcej atď., Bibliotéka Čaplovičova v Dolnom Kubíne (oravské), niektoré živnostenské spoločenstvá (Lučenec, Levice, Jelšava, Ľubietová,

[812] „K zachovaniu listín cechových“ (Obzor, 1872, str. 204).

[813] Istú záchranu ich neznamenalo vždy ani uloženie do mestského archívu, ako napr. ukazuje prípad bývalého krajčírskeho cechu v Ružomberku, ktorý uložil v mestskom archíve svoje veci: pôvodné artikuly z r. 1831, strieborné pečatidlo z r. 1588 (dostalo sa do Nár. múzea v Pešti!), pokladnicu, zástavu z r. 1865 a knihu (podľa záznamu v tejto knihe), zachovala sa tam podnes však len práve táto kniha (z XVIII.—XIX. st.).

[814] Súpis Medveckého, č. 39, 43, 85, 23.

[815] Tenže, č. 109.

[816] Mnohé cechovné pamiatky zničily ešte za života cechov požiare, iné živelné pohromy a vojenné udalosti.

PhDr. MIROSLAV A. HUSKA

LIPTOVSKÍ MURÁRI

Vplyv liptovských murárov na sociálne a kultúrne obrodenie ľudu Liptova

Univerzita Konštantína Filozofa
Filozofická fakulta
Katedra manažmentu kultúry
a turizmu

1968

Vydalo
Literárnohistorické múzeum Janka Kráľa v Lipt. Mikuláši

Kapitola II

PODMIENKY VZNIKU MURÁRSTVA V LIPTOVE

OSOBITOSTI STAVEBNÉHO REMESLA NA FEUDÁLNOM SLOVENSKU – TVÁR STARÉHO LIPTOVA – POSTAVENIE PRVÝCH OSADNÍKOV – POHYBY OBYVATEĽSTVA – VÝVIN ZAMESTNANÍ ĽUDU – SLEDY HORNOLIPTOVSKÉHO STAVEBNÍCTVA

elateľnou úlohou našej práce je hľadať ekonomicko-spoločenské a sociálne podmienky vývoja takého dôležitého doplnkového zamestnania jednej časti obyvateľstva Liptova, ako bolo murárstvo. Nesledujeme však dejiny stredovekého staviteľstva v Liptove, lebo to je úlohou výskumov historickej archeológie a historikov architektúry. Keďže však je naša téma súčasťou celoslovenskej problematiky vývoja stavebného remesla, považujeme za vhodné vo svetle nových výskumov modernej historickej vedy vykresliť širší dobový rámec, v ktorom sa toto remeslo na území Slovenska v období feudalizmu kryštalizovalo.

Začiatky rozvoja organizovaného stavebného remesla aj na Slovensku súvisia so vznikom a rozvojom stredovekých mestských centier. Na území feudálneho Slovenska nachodíme už v 13. storočí t r i skupiny takých miest ako skutočných stredísk obchodu a remesiel. Do prvej skupiny patria slobodné kráľovské mestá, ako Bardejov, Košice, Prešov, Krupina, Bratislava, Trnava, Modra a Skalica. V druhej skupine boli kráľovské banské mestá, a to Kremnica, Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Ľubietová, Nová Baňa. Napokon do tretej skupiny sa zaradili spišské mestá *(12)*.

Do mestských stredísk sa sťahovali ruční remeselníci. Už koncom 13. storočia kráľovský dvor i magistráty miest začali podporovať združovanie ručných remeselníkov a pomohli im posilniť monopol obchodovania v malom.

Táto primitívna forma združovania ručných remeselníkov sa zväčša spája s cirkevnou organizáciou a aj sa vyskytuje v podobe cirkevných spolkov. Každé takto organizované odvetvie ručnej remeselnej výroby v niektorom mestskom kostole dostalo pridelený oltár, o ktorý sa museli starať, ozdobovať a sviecami zásobovať. Patrón oltára, neskoršie kaplnky, ktorú spolok musel postaviť, sa stal patrónom remeselníckej organizácie.

Podobný poriadok potom prešiel aj do organizácií cechov, z ktorých každá si zvolila za patróna určitého svätca. Cechy mali presne vymedzené miesto a poradie v náboženských sprievodoch (procesiách) a do kostolov

zakupovali cechové lavice a zástavy. V Košiciach napríklad roku 1514 urobili súpis cechov iba preto, aby im v procesiách určili poradie *(13)*. Fakt, že vo svojich prvopočiatkoch remeselnícke cechy často preberali na pohľad formu cirkevných spolkov, ani neprekvapuje, lebo v stredoveku bolo nielen myslenie, ale i forma organizovanosti úzko späté s cirkvou. Ale skutočnosť je taká, že cechy nevznikali z cirkevného spoločenstva, naopak, náboženské spolky prevzali organizačné formy zahraničných remeselníckych spolkov *(14)*.

Keďže sa stredoveké mestá stali strediskami remeselných cechov, nevyhnutne sa natíska otázka, aké vlastne miesto medzi nimi zaujímalo stavebné remeslo, ktoré pozostávalo z týchto profesií: tesár (Zimmermann), kamenár (Steinmetz), murár (Maurer), tehliar (Ziegler), pokrývač (Decher), maliar (Maler), sklár (Glaser) a pôvodne i hrnčiar (Hafner) *(15)*.

Na rozdiel od remesiel ostatných vývoj stavebného remesla už od svojho prvopočiatku šiel inými cestami. Veď stavební remeselníci už v 13. stor., dávno pred vznikom remeselných cechov, pracovali v určitých „spoločenstvách" – societas totius artis mechanicae *(16)*. A v systéme ručných cechových remesiel sa stavebné remeslo, spolu s maliarstvom, sochárstvom, drevorezbou, zlatníctvom, papiernictvom, povznieslo na stupeň umeleckosti (kumštu). Preto sa tiež postavilo proti stále vzrastajúcej cechovej uzavretosti, lebo u všetkých vymenovaných remesiel sa vyžadovalo nepretržité skvalitňovanie výrobkov, vyhľadávanie nových pracovných foriem. Osobitne u stavebného remesla nastal nevyhnutný prechod na formy širšie organizovaného systému práce, podloženého peňažným kapitálom *(17)*.

Pri skúmaní organizácie práce stavebného remesla vynára sa ďalšia otázka, a to či vo vzťahu práce murárov, kamenárov, tesárov k remeselným cechom, ako boli napr. tkáči, garbiari, čižmári a ďalší, vôbec jestvoval nejaký spoločný základ. A vzájomné porovnávanie ukazuje, že medzi oboma skupinami jestvuje zásadný protiklad tak v charaktere práce, ako aj v probléme trhu, ak tento pojem vôbec môžeme prenášať na stavebné remeslo. Veď pre cechové ručné remeslá príznačné sú malé dielničky, kde majster-remeselník pracoval, buď sám alebo s jedným-dvoma pomocníkmi, celkom nezávisle od iných podobných majstrov, a hotové výrobky donášal vymeniť (predať) na trh.

Naproti tomu stavebné remeslo už na svojom nižšom stupni vývoja nevyhnutne vyžadovalo spoločnú prácu väčšieho počtu ľudí a táto práca mala charakter prísnej náväznosti (kopáči, tesári, kamenári, murári, pokrývači).

Aj po stránke „trhu" sa stavebníctvo od ostatných cechových remesiel zásadne odlišovalo. Kým cechové remeslá vyrábali krátkodobé tovary dennej spotreby, zatiaľ celkom inej povahy boli „výrobky" stavebného remesla, ktoré mali charakter trváci, boli veľkorozmerné, slúžili pravidelne viace-

rým ľudom alebo spoločenským celkom a museli sa prispôsobovať potrebám aj viacerých generácií *(18)*.

Podobné nároky vyžadovali aj vyšší stupeň pracovnej kooperácie, peňažný kapitál (investície) a omnoho širší „trhový" priestor ako u iných remesiel. A obe posledné podmienky stavebné remeslo našlo vnútri rozvíjajúcich sa stredovekých miest.

Doteraz prístupné archívne pramene z 13. storočia okrem kamenných hradov a kostolov mestské murované stavby spomínajú iba ojedinele. No v prameňoch zo 14. storočia sa už murované mestské stavby, nielen kamenné, ale i tehlové, vyskytujú čoraz častejšie, pravda, v prvom rade v mestskom jadre, ktoré je strediskom bohatých mešťanov. Práve bohatí patríciovia a zbohatnutí cechoví remeselníci začali naliehať na stavebné remeslo so zvýšenými i umeleckými nárokmi. Čoraz viac začali pribúdať veľké obytné domy mešťanov, viacizbové, sklepené, často aj poschodové, spojené s chodbami a už aj vyzdobené rozličnými tesanými skulptúrami *(19)*.

Vari súčasne možno zaznamenať veľmi čulý stavebný ruch okolo mestských verejných stavieb, ako boli mestské domy, špitále, kúpele a kostoly. Mestskí stavební majstri budovali mestské hradby, opevnenia a hlásne veže s pomocou organizovaných pracovných skupín, ktoré sa skladali zo stavebných odborníkov a robotníkov, kým na pomocné stavebné práce mali naporúdzi potrebný počet mestských a dedinských poddaných. Mestských stavebných majstrov začali už v 14. storočí vyhľadávať i feudálni zemepáni, ktorí si dávali budovať svoje vidiecke kúrie a kaštiele *(20)*.

Najstaršími mestskými stavebnými majstrami v Uhorsku 15. storočia boli cudzí európski majstri. Povaha stavebných prác už nadobudla taký široký okruh a takú rozvetvenú pracovnú organizovanosť, že sa stavebníctvo v 15. storočí načisto vymyká úzkej organizačnej základni. Preto pre stavebné remeslo tohto obdobia i na Slovensku najviac charakteristické je už p o d n i k a n i e s menším či väčším kapitálom a nie cechová organizovanosť. Stavebníctvo ani nepotrebovalo monopolnú organizáciu, lebo stavebný „trh" bol hodne široký a majstri dostávali objednávky či už ako samostatní majstri alebo ako menší podujímatelia.

Malý podujímateľ si vo väčšine prípadov organizovanosť práce zabezpečoval sám. Najímal jedného-dvoch pomocných majstrov, pomocníkov a pomocných robotníkov – nádenníkov. Na veľkých stavbách 15. storočia poznali už š t y r i kategórie stavebných pracovníkov. Okrem m a j s t r o v murárskych a tesárskych a t o v a r i š o v vystupujú už stavební pomocní r o b o t n í c i (kopáči, miešači malty-malterruerer) a n á d e n n í c i, ktorí nosili drevo, kameň, tehlu a maltu. Letná mzda prvých dvoch kategórií bola 22–20 denárov, tretej 11 denárov a nádenníka 8 denárov. Pre stavebné remeslo 15. storočia je ešte charakteristické, že kým u cechových remesiel boli povolení jeden, najviac dvaja pomocníci (mládenci), zatiaľ murárskym a tesárskym majstrom mestská správa povoľovala až štyroch

pomocníkov. Takto sa ustálilo pravidlo, že stavební majstri pracovali s viacerými pomocníkmi a týchto po odbornej stránke vychovávali, práce podujímali za určitú peňažnú sumu, na stavby zjednávajú zmluvy a robotníkov platia zo zálohovaných peňazí. Ako príklad uvedieme jednu takúto zmluvu, ktorú dojednal bratislavský tesársky majster Václav v roku 1491 so Svätojuranmi na práce spojené s postavením mosta pod Devínom. Ortvay *(21)* a Danninger *(22)* spomínajú ďalších bratislavských podujímateľov z polovice 15. storočia, a to Mateja Meindla a Mikuláša Pachrada. Roku 1526 bratislavský murársky majster František pracoval s pomocníkmi i nádenníkmi na stavbe veže Michalskej brány, kým murársky majster Ján v tom istom roku pracoval tiež s viacerými pomocníkmi, s miešačmi malty a s nádenníkmi na iných mestských stavbách *(23)*.

Najodľahlejším severovýchodným stavebným centrom na feudálnom Slovensku bol B a r d e j o v, kde na rozličných mestských stavbách dlhé roky pracoval stavebný podujímateľ košického pôvodu, tesársky majster Mikuláš. V roku 1426 sa napríklad dojednal s mestskou radou Bardejova, že za 135 komorských florénov postaví pri chráme sv. Mikuláša menšiu vežu a lektórium *(24)*. Na bardejovských mestských stavebných prácach pokračoval aj v nasledujúcich rokoch a zmluvy s magistrátom obnovoval z roka na rok.

Popri cudzích stavebných majstroch v 15. storoči vyrastajú už aj majstri domáci ako ich odchovanci. Roku 1411 kráľ Žigmund požiadal mesto K o š i c e, aby stavebného majstra Mikuláša vyslali na stavby Visegrádu a nech s ním dojednajú takú zmluvu ako s cudzozemskými majstrami. V nasledujúcom roku Žigmund opäť píše Košičanom: „. . . nariaďujeme zhromaždiť čo najviac takýchto majstrov, dojednať s nimi príslušné zmluvy a poslať ich do Szegedu, kým kráľovskému dvoru majú oznámiť počet remeselníkov a poslať odpis zmluvy . . .“ *(25)*.

Do dejín stavebníctva 15. a 16. storočia sa na východnom, strednom i severnom Slovensku zapísal košický mešťan, stavebný majster Štefan, ktorý bol aj vedúcim samostatnej košickej stavebnej lóže *(26)*. Vplyv tejto lóže zasiahol i stavby 15. storočia v Liptove, ako napr. kostoly v Okoličnom, Liptovskom Mikuláši a práce na Likave *(27)*.

V 15. storočí staviteľmi chrámov (Kirchenmeister) boli už majetní stavební majstri, a to súčasne projektanti i podujímatelia. Takým bol napríklad bohatý prešovský mešťan, viacnásobný richtár, stavebný majster Ján Brengiscyn, ktorý v roku 1502 s mestom Prešovom dojednal zmluvu o prestavbe mestského jednoloďového kostola na trojloďový. Prestavba trvala 14 rokov a spolu s ňou majster Ján viedol aj stavbu strážnej veže a novej mestskej radnice *(28)*.

Rozsah a organizačné formy veľkých stavebných prác v 15. storočí

Lutherov dom – Slovenský ev. a. v. kostol a fara (1866) v Budapešti

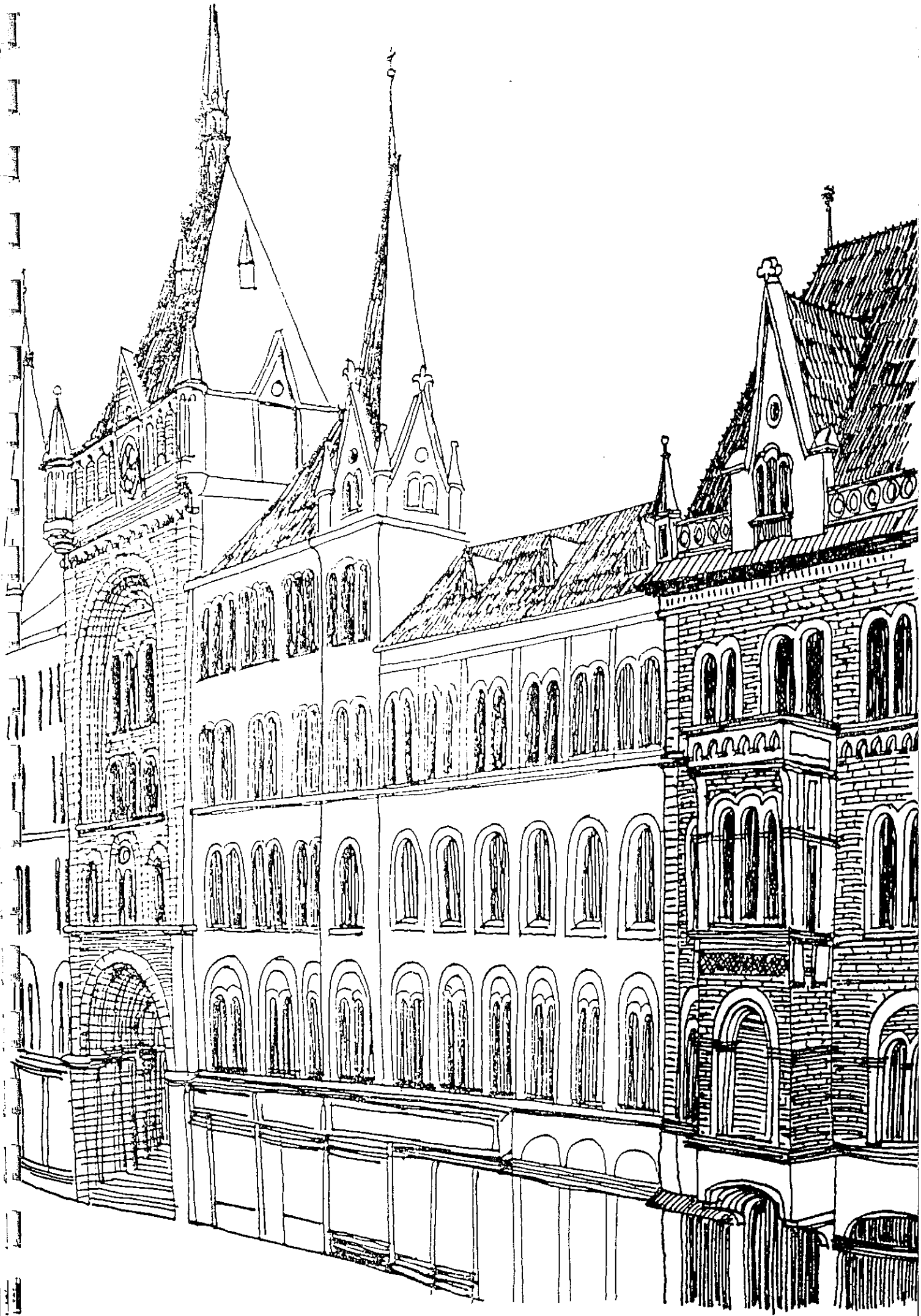

možno rekonštruovať zo zlomku účtovného denníka veľkej stavby v Bratislave z čias kráľa Žigmunda. Podľa mienky historikov *(29)* ide o stavbu Bratislavského hradu. Z denníka vysvitá, že vedúcim stavby v tom čase bol majster Konrád. On prijímal majstrov, odborných robotníkov a skupiny nádenníkov. V rámci kooperácie stavebnému majstrovi boli podriadené štyri pracovné skupiny majstrov, tovarišov a odborných robotníkov. V celej organizácii kamenársky a murársky majster zodpovedali za prácu skupiny 34 kamenárskych a murárskych pomocníkov. Majster-lámač kameňa, Prokop, viedol skupinu 33 lámačov kameňa a tesársky majster zodpovedal za prácu skupiny 11 tesárskych pomocníkov. Do týchto skupín patrili i kováči, debnári a povrazníci. Okrem spomínaných majstrov boli ešte traja palieri, a to dvaja pri kamenároch a murároch a jeden pri tesároch. Palieri mali v stavebnej organizácii dozor nad kvalitou práce a nad pracovnou disciplínou pracovných skupín.

Takto stavebná organizácia pozostávala z 85–90 odborných robotníkov, majstrov a palierov. Podľa dôležitosti boli na prvom mieste ako rovnocenní kamenári a murári, lebo obe remeslá už vyžadovali nielen šikovnosť, ale aj vkus. Preto okrem týždennej mzdy dostávali aj osobitné odmeny.

Na stavbu potrebnú maltu pripravovali a nosili pomocní robotníci a na ďalšie hrubé pomocné práce (nosenie kameňa, tehál, zemné práce a i.) podľa veľkosti stavby najímali potrebný počet nádenníkov (parvi laboratores) za nízku dennú mzdu z okolitých poddaných. A pravdepodobne už v týchto stavebných organizáciách možno hľadať základy prvotnej výrobnej akumulácie *(30)*.

Ako narastal počet stavebných majstrov v 14.–16. storočí, vidno z týchto údajov:

Mesto:	Rok:	Počet:	Rok:	Počet:
Bratislava	1379	3	1434	24
Bardejov	1418	11	1435	15
Košice	1390	8	1535	17
Prešov	1428	4	1529	9 *(31)*.

Dá sa predpokladať, že buď pod priamym vplyvom košickej stavebnej školy alebo i cez spišské mestá sa formy organizovania stavebného remesla preniesli v 15. storočí aj do zemepanskej a mestskej výstavby v Liptove.

TVÁR STARÉHO LIPTOVA

Hospodárske, sociálne a kultúrne pomery obyvateľstva Liptova sa od jeho vzniku formovali pod bezprostredným vplyvom historicko-ekonomických podmienok tohto územného celku. Na rozdiel od úrodnejších slo-

venských oblastí sa starý Liptov utváral za odlišných podmienok, preto tieto osobitosti napokon zanechali stopy v tvárnosti oblasti a jej ľudu.

Dejiny vzniku a vývoja starého Liptova po prácach Štefana Nikolaja Hýroša *(32)* vedecky spracoval Alexander Húščava *(33)* a jeho závery, doplnené zisteniami historika Daniela Rapanta *(34)*, právneho historika Štefana Lubyho a historika Petra Ratkoša *(35)*, sú v zásade platné aj dnes.

Vyššie sme už hovorili, že Liptov je od prvopočiatkov jeho vzniku zemepisne ucelená a uzavretá oblasť, a to malo za následok, že sa táto územná jednotka stala aj ucelenou spoločenskou, hospodárskou a administratívno-politickou jednotkou.

O najstarších dejinách Liptova a o základoch etnicity, jeho prvých historických osídlovateľoch vládli protichodné a nesprávne teórie *(36)*. Dnes už výskum územia Liptova a jeho ľudu pokročil natoľko, že nemôže byť nijakého sporu o otázke, či na tomto území žili ľudia napríklad pred príchodom Slovanov, teda pred 4. a 5. storočím, keď máme dokázané, že tu sídlilo obyvateľstvo pôvodu keltského, ako svedčia archeologické vykopávky, ktoré tiež dokázali, že nateraz známe najstaršie sídlisko ranohistorického Liptova ležalo pri Sielnici, kde stál aj najstarší hrad tejto územnej jednotky – Liptovský hrad (v ľudovej terminológii Sielnický hrad, i Starhrad). V jeho okolí vyrástla vyspelá sociálna a hospodárska kultúra už na začiatku feudalizmu, lebo niektoré obce pri Váhu zaiste jestvovali už v 9. storočí. V týchto obciach sa sústreďovala aj výroba ranofeudálnej spoločnosti, ktorej začiatky na území Liptova možno hľadať už pred 9. storočím. A podľa zistenia Jána Stanislava *(37)* svedčia o tom najmä jazykové tvary názvov obcí, ako Sokolče, Ľupča, Dechtáre, Vrbica, Okoličná (z názvu okol – ohrada, v ktorej opatrovali dobytok, zvieratá).

Spory okolo vzniku starého Liptova vznikli najmä preto, že sa Liptov v listinách spomína pomerne neskoro, až v 13. storočí *(38)*. Ale aj tento fakt má svoje opodstatnenie, keďže po zániku historickej kolonizácie územia Liptovskej kotliny Liptov sa objavuje v 11. storočí ako panstvo kráľovské (predium regale), ktoré už bolo súčasťou Zvolenskej veľžupy. A keď začali vznikať hrady, nastalo aj prvé triedenie obyvateľstva, z ktorého sa vytvorili dve prvé výsadné vrstvy, a to jobbagioni rišski a hradní *(39)*. Vedľa týchto ostávala ešte tretia, najsilnejšia vrstva – domáce obyvateľstvo, ktoré bolo viazané na pôdu, ale žilo ešte pomerne slobodne, lebo malo slobodu pohybu, lovu a i. Boli to „populi de Lipto" (ľudia z Liptova), ktorým tzv. liptovské slobody Bélu IV. z roku 1257 a 1261 napokon priznali aj určitú samosprávu.

Historické obyvateľstvo Liptovskej kotliny bolo slovenské, medzi ktorým sa sporadicky usadzovali aj cudzie etnické skupiny, ako v polovici 12. storočia napríklad takzvaní strážcovia z maďarských kmeňov (Uhorská Ves, Bešeňová) a Sasi. Tieto cudzoetnické elementy prišli už

medzi domáce slovenské obyvateľstvo, ktoré ich čoskoro asimilovalo, pohltilo. Ale až do začiatkov 13. storočia Liptov predstavuje celistvé kráľovské domínium, na ktorom ešte nebolo šľachtických sídiel.

Živý kolonizačný ruch na území Liptovskej kotliny nastal začiatkom 13. storočia. Jeho hybnou silou bola jednak nová hospodárska a sociálna politika uhorských kráľov (Ondreja II. 1205–1235 a Bélu IV. 1235–1270) a prechod od primitívneho, naturálneho, na kolektívnej práci spočívajúceho štátneho hospodárstva k západoeurópskemu feudalizmu s poddanstvom, jednak vzrast obyvateľstva a s tým spojená potreba nových úrodných plôch, ako aj objavenie veľkého bohatstva kovov v tomto kraji *(40)*. Uhorskí králi, práve tak ako už skôr na iných územiach, od 13. storočia udeľovali i v tomto kraji zo svojho majetku do súkromného vlastníctva svojim poddaným, vojakom, hradným úradníkom, ale i cudzincom (hosťom) d o n á c i e, ako odmenu za dobré služby, najmä vojenské i diplomatické (napríklad Hauch Polkovi) a neskoršie i za peniaze. Donácie boli väčšinou neobrábané územia, preto sa aj v Liptove stali mocnou vzpruhou osídľovacej politiky *(41)*.

Takto začalo v Liptove vznikať s ú k r o m n é vlastníctvo, uskutočňované kráľovskými darovacími listinami, ktoré sú aj prvými písomnými pamiatkami Liptova a veľmi dôležitým prameňom pri poznávaní vtedajších hospodárskych, majetkových, právnych a geografických pomerov *(42)*. Donácie zároveň dokazujú, že v druhej štvrtine 13. storočia boli tu už ustálené, väčšinou aj dnes používané pomiestne názvy a pomenovania honov i lesov. Z toho prirodzene vyplýva, že toto názvoslovie (topografická nomenklatúra) muselo byť výsledkom dlhého vývinu, používania a zdomácnenia v časoch predchádzajúcich, a je preto tiež jedným z dôvodov už staršieho osídlenia Liptova.

K p r v e j donácii na území Liptova dochádza roku 1230, keď Ondrej II. udeľuje Hauch Polkovi a Beuchovi rozsiahly, zalesnený, riedko obývaný majetok, vybavený tržným právom, a to na území, na ktorom už predtým bola obec Mogorfalu (Uhorská Ves). A Béla IV. opätovne potvrdzuje toto panstvo Hauch Polkovi, ale Beucha už nespomína *(43)*.

V dobe tatárskeho vpádu Uhorská Ves ako nechrániteľná bola zničená a Polkovci sa so svojimi ľuďmi uchýlili pred Tatármi na juh, do doliny Vezveres. Dokladá to aj tradícia, že jeden z Hauch Polkových vnukov, Bogomír (Bogomer), vlákal do tejto doliny oddiel Tatárov a na tomto pre tatárskych jazdcov nevýhodnom bojisku ich porazil, zraziac ich vodcu veliteľskou trúbou, ktorá sa ako symbol zachovala v erbe Svätojánskych *(44)*. Na pamiatku víťazstva Bogomírovcov nad Tatármi postavili na príkaz kráľa kostolík zasvätený Jánovi Krstiteľovi na území Vezveres, ktoré Béla IV. daroval Bogomírovi. Okolo kostolíka už po roku 1241 vzniklo sídlisko a neskôr (v roku 1263) Hauch Polkovci založili obec, ktorá dostala meno podľa kostola – S v ä t ý J á n (dnes Liptovský Ján). Aj na systéme vzniku zemepanského centra Svätý Ján sa uplatnili zásady

upevňovania kráľovej moci uzákonením úzkeho spojenectva cirkvi a zemepána.

Na vznik Liptovského Jána upriamujeme pozornosť preto, lebo z Liptovského Jána bolo ovládané a organizované po stránke hospodárskej i sociálnej celé územie horného Liptova a tu sa zaiste neskôr organizovalo aj centrum svetského (zemepanského) s t a v e b n í c t v a. Tak sa dostalo aj predtým slobodné obyvateľstvo tohto územia do feudálnej závislosti na Hauch Polkovcoch, od ktorých vychádzala v prvom rade vnútorná kolonizácia riedko obývaného územia. Osídľované plochy v hornom Liptove získavali klčovaním a žiarením rozsiahlych lesných plôch, o čom svedčia aj názvy nových obcí (Poruba, Smrečany, Hôra, Trstené, Žiar a i.). Bogomírovci vybavili niektoré obce, ktoré vznikli kolonizáciou, šoltýskymi výsadami (Štrba, Važec). Zvýšená kolonizácia vyžadovala aj rozšírenie úžitkovej poľnohospodárskej pôdy a upevňujúce sa roľníctvo zatlačovalo vždy viac a viac pôvodné celkom extenzívne lesné a lovné hospodárstvo (45). Z Liptovského Jána vychádzalo aj prvé organizovanie banskej ťažby na hornej časti územia Liptovskej kotliny. Žiada sa však poznamenať, že kráľovskú výsadu hľadať nerasty a otvárať bane na území celej Zvolenskej veľžupy mali „hostia" – Sasi. Sasi objavili zlato pri Hybiach a ešte pred príchodom Tatárov aj pri Ľupči *(46)*. Ale na Boci zlato objavili zrejme Bogomírovi ľudia, aj zaviedli ťažbu, a na tom základe dostali Bogomírovci právo banskej ťažby, ktoré v Uhorsku patrilo obyčajne iba panovníkovi a nie zemepánovi. Zlato, pravda, privábilo Sasov, ktorí v susedstve Svätojanskej Boce založili nové banské osady (Kráľovská Boca), no museli ich vrátiť kráľovi *(47)*.

Za takých ekonomických podmienok bolo prirodzené, že do Liptovského Jána plynula najväčšia časť výsledkov hospodárenia, a preto sa aj v sídle Bogomírovcov investovalo. Od roku 1263 budovalo sa tu veľké feudálne sídlo. Tu vznikali pod vedením cudzieho kamenárskeho majstra a s pomocou práce domáceho obyvateľstva zemepanské obydlia a nad obcou, na úpätí Poludnice, postavili Bogomírovci jediný nekráľovský hrad v Liptove (lokalita dodnes Hrádok nazývaná, no nepreskúmaná) *(48)*. V 14. storočí sa rod Hauch Polkovcov postupne rozpadol na 10 zemianskych rodov (Liptovský Ján, Podtureň, Beňadiková, Detrichfalva, Hôra, Liptovský Ondrej, Liptovský Mikuláš, Smrečany a Trstené). Liptovský Ján však ostal sídlom najvýznamnejšej z rodín, a z obyvateľov obce, ktorí sa medzi prvými v Liptove priučili základom stavebníctva, sa stalo jedno z centier neskoršieho o r g a n i z o v a n é h o hornoliptovského murárstva.

Kolonizačný rozmach v Liptovskej kotline možno datovať od vzniku Liptovského hradu (po prvý raz spomínaný v roku 1262 po znovuvýstavbe), ktorý bol krokom k administratívnemu osamostatneniu Liptova, a po vydaní liptovských privilégií roku 1265 Bélom IV. Tieto privilégiá znamenali jednak zamedzenie svojvoľného zaťažovania poddaných kráľovskými

(hradnými) úradníkmi a na druhej strane súčasne podporili proces ďalšieho osídlenia celej kotliny. Pre nás je dôležité, že Béla IV. roku 1262 potvrdil donáciu na tri poplužia zeme ležiacej pod novým hradom Liptova (správne pod obnoveným starým Liptovským hradom) lučištníkovi (balistarius) Izumbarovi a Honghovi, kamenárovi z Liptova, za zásluhy pri prestavbe, udržiavaní a obrane hradu Liptova *(49)*. A tu sa už po prvý raz spomína aj po mene, čo je veľká zriedkavosť, prvý stavebný kamenársky majster na území Liptova, zrejme saského pôvodu.

Od 14. storočia sa už šírilo osídlenie Liptova zakladaním ďalších obcí nielen vo vážskej kotline, ale aj na okrajoch kotliny, a súčasne sa v 14. storočí dovršuje administratívny vývin na formu samostatnej župy so sídelným župným Liptovským hradom. Tieto dve storočia (13. a 14.) pre Liptov znamenali obdobie pomerne pokojného života a hospodárskeho rozvoja.

Hospodársky rozvoj Liptova a s ním spolu aj životné podmienky jeho ľudu veľmi zhoršili roky nepokojov a mocenských zmätkov v období rokov 1431 – 1474. Vtedy sa husiti zmocnili liptovských kráľovských hradov (Liptovský hrad, Likava, Liptovský Hrádok) a kráľovských majetkov. Ale obyvateľstvo najviac postihli boje medzi dvoma násilníkmi, ktorí zápasili o moc v Liptove, Petrom Komorovským a Pongrácom, v rokoch 1441–1474. Pri týchto bojoch boli mnohé osady vypálené a poddanské obyvateľstvo nemilosrdne drancované, najmä za Komorovského, ktorého násilníctvam urobil koniec až kráľ Matej roku 1474, keď Petra Komorovského i jeho brata z Liptova vyhnal a Liptovský hrad zničil. Poddanské dediny ako aj mestečká patriace k hradu Liptova, boli pripojené k hradnému panstvu Likavy, takže územie Liptovskej kotliny sa delilo naďalej, vlastne až do zrušenia poddanstva v roku 1848, medzi hradné panstvo Likavy a Liptovského Hrádku, z ktorých sa roku 1731 utvorilo spojené komorské likavsko-hrádocké erárne panstvo. Samostatné však naďalej ostali väčšie územné celky zemianskych rodov Svätojánskych (Szentiványi) (časti v Štrbe a vo Važci, Závažná Poruba, Porúbka, Svätý Kríž, Svätojánska Boca, časť Stráňan, Liptovský Ján, Liptovský Peter a Uhorská Ves), Kubinyiovcov, Okoličanských, Palúdzskych (Palugyay), Dvornikovichovcov, Detrichovcov, Pongrácovcov, Joobovcov, Podturňanských (Pottornyay), Smrečianskych a Baanovcov, čo malo veľký vplyv na ďalšie osudy obyvateľstva Liptova.

POSTAVENIE PRVÝCH OSADNÍKOV

Etnický pôvod obyvateľov starého Liptova sa stal v minulosti príčinou dlhých sporov časti staršej maďarskej historickej vedy, reprezentovanej najmä Karácsonyim *(50)*, ktorá obhajovala pomýlenú tézu, že prvou pevne usadenou a zdomácnenou etnickou jednotkou i na území Liptova boli Maďari. Ba Karácsonyi zašiel tak ďaleko, že za zakladateľov liptovských dedín vyhlasuje Maďarov, po ktorých prišli Nemci a iba potom vraj Slo-

váci. Už v zásade pomýlenú tézu Karácsonyiho zavrhla samotná objektívnejšia maďarská historická veda, z našej strany najmä Húščavove, Stanislavove, Lubyho a najmä Rapantove základné pramenné výskumy, a nové základné vedecké výskumy z raných dejín Liptova dokazujú slovansko-slovenskú kontinuitu obyvateľstva Liptova. Už historicky najstaršie obyvateľstvo Liptovskej kotliny bolo slovenské a aj jeden z osídľovateľov (Bogomír), ktorý kolonizoval celú tretinu horného Liptova, odvodzoval svoj pôvod z Čiech a Moravy *(51)*. Pravda, v začiatkoch kolonizačných pokusov uhorských kráľov aj do Liptova prišli príslušníci maďarských kmeňov, dozaista ako strážcovia, ktorí založili osady Bešeňovú a Uhorskú Ves, a maďarského pôvodu je aj Ilanovo (Villa nova-Ujfalu). Ostáva ale nevyriešená otázka, k v ô l i č o m u títo cudzí strážcovia sem prišli. Či iba ako predstavitelia moci uhorských kráľov v novoobsadenom území, alebo ako obranné jednotky uhorskej vládnej moci. A keď áno, tak proti komu? Či tak alebo onak, títo cudzinci prišli do Liptova medzi pôvodné slovenské obyvateľstvo, ktoré týchto cudzích strážcov čoskoro asimilovalo.

Aj v období druhej kolonizačnej fázy starého Liptova, po roku 1257, nachodíme v Liptove etnicky u c e l e n é obyvateľstvo s l o v e n s k é, medzi ktoré prichodia kolonisti nemeckí (Sasi) a šoltýsi-valasi, ktorí sa tiež napokon vliali do pôvodného slovenského obyvateľstva. V priebehu ďalšej dedinskej kolonizácie do Liptova prišli osídlenci z východoslovenského pohraničného územia (Štrba, Važec, Východná, Šuňava), v 16. a 18. storočí prvky tzv. goralskej kolonizácie hornooravskej alebo spišsko-magurskej (Huty, Borové, Liptovská Teplička, Lúžna), ale v zásade možno povedať, že na konci 15. storočia Liptov predstavuje etnicky sformovaný slovenský celok.

Uvedené skutočnosti už v samotnej podstate vyvracajú historicky nepodložené teórie historika Václava Chaloupeckého o „bastardnosti" stredoslovenského a v ňom i liptovského obyvateľstva a jeho reči, základu to terajšieho slovenského spisovného jazyka. Tieto teórie V. Chaloupecký rozviedol vo svojej veľkej práci „Staré Slovensko" a najmä v zaujatej štúdii v Prúdoch (1924).

Proti Chaloupeckého zaujatým teóriám s dôkazmi o nespornej slovacite liptovského i stredoslovenského obyvateľstva vystúpil slovenský historik Daniel R a p a n t *(52)*.

Vlastná kolonizácia starého Liptova ukazuje, že sa najstaršie osady Liptova nachádzajú práve v údolí Váhu. To nás vedie aj k záverom o spoločenskom a sociálnom r o z v r s t v e n í ich pôvodného obyvateľstva.

V prvej fáze kolonizovania starého Liptova sa stretávame s takýmto vrstvením obyvateľstva: a) jobbagioni ríšski a hradní, b) čiastočne slobodní obyvatelia, ktorí sa už v polovici 13. storočia stávajú feudálne závislými na prvých feudálnych zemepánoch.

Po roku 1256, odkedy sa datuje druhé obdobie kolonizácie Liptova, už sú osadlíci Liptova rozdelení na vládnúce feudálne rody, neskoršiu

šľachtu, hradných služobníkov-zemanov, polozávislých roľníkov a napokon na privilegovaných cudzincov (hosťov), najmä banských špecialistov, kupcov a remeselníkov. Konečný stav rozdelenia obyvateľstva starého Liptova ukazuje koniec 15. storočia, kedy aj vznikla liptovská šľachtická župná samospráva – Universitas baronum et nobilium comitatus Liptoviensis –, a na jej čele stál od 16. storočia kráľom vymenovaný majiteľ najväčšieho feudálneho panstva v strednom a dolnom Liptove, hradu Likavy, rod Illéšházych, ako dedičný hlavný župan Liptova.

Nepokoje poznamenávali osídľovanie Liptovskej kotliny a nepriaznivo ovplyvňovali i hladinu a stav jej obyvateľov vo všetkých fázach osídľovania Liptova. Najväčšia migračná vlna na území Liptova je dokázaná okolo roku 1250. Možno predpokladať, že ju zavinil vpád Tatárov *(53)*. Opätovná kolonizácia, podopretá liptovskými slobodami Bélu IV. z roku 1257, naspäť do Liptova privodila časť rozutekaných pôvodných obyvateľov a časť nových osídlovateľov prišla zo západných a iné z východných častí Slovenska. Po krátkom pokojnom období migrácia liptovského obyvateľstva pokračuje, a to z viacerých príčin. Treba však zdôrazniť, že stabilita obyvateľstva bola najtrvalejšia na zemepanstve Bogomírovcov (Svätojánskych), čo malo špecifické sociálne-ekonomické príčiny.

Stabilitu obyvateľstva v Liptovskej kotline začali nepriaznivo ovplyvňovať nepokoje a spoločenské zmätky už od polovice 15. storočia. Nepokoje pretrvávali cez celé 16. a 17. storočie a z vojnami vydrancovaného a hospodársky vegetujúceho Liptova utekajú celé rodiny ešte začiatkom 18. storočia pod vplyvom rákóczyovských bojov. V tomto období, konkrétne v rokoch 1710–1720, sa vysťahovala skoro polovica liptovského obyvateľstva, lebo – ako nasvedčujú súpisy poddanských usadlostí – v uvedenom časovom rozpätí opustilo Liptov 1441 rodín. Príčiny takejto hromadnej migrácie treba hľadať v prvom rade vo vojnových nepokojoch, počas ktorých boli vyničené viaceré dediny. Neprestajné vojnové zmätky zabraňovali poddanskému obyvateľstvu racionálne obrábať málo úrodnú pôdu, čo nevyhnutne malo za následok hlad a hladomor, konkrétne v rokoch 1715 a 1716. Hlavný sťahovací prúd ľudí z Liptova smeroval do južných krajov Uhorska a najmä do vyľudnených častí okupovaných Turkami.

VÝVIN ZAMESTNANÍ ĽUDU LIPTOVA

So spôsobom života ľudu starého Liptova nerozlučne súvisí aj charakter jeho pôvodných zamestnaní. Najstarším spoľahlivým prameňom pre poznávanie hospodárskych, právnych a sociálnych pomerov poddanského obyvateľstva v Liptove sú tzv. liptovské slobody, ktoré Béla IV. vydal roku 1257 v snahe rekolonizovať Liptov *(54)*. Z liptovského privilégia sa dozvedáme, že pašienky boli jednou z hlavných životných základní poddanského obyvateľstva, ktorého prvotným zamestnaním bol

lov zveriny, rybárstvo, chov dobytka a primitívne roľníctvo. Neskôr poddaní už aj obchodovali s lesnými plodinami (výmena spotrebných tovarov), s koňmi za hranice regiónu a zaoberali sa aj furmankou, lebo z Poľska cez Tvrdošín dovážali do Liptova soľ, plátno a olovo. No jednako len medzi najstaršie zamestnania ľudu Liptova patrí poľnohospodárstvo, keďže sa na území starého Liptova spomína v prameňoch do konca 13. storočia už celý rad mlynov, ktoré však mali asi i funkciu píly a valchy *(53)*.

V klimaticky nepriaznivej Liptovskej kotline primitívne obrábanie pôdy nijako nevedelo zabezpečiť obživu obyvateľstvo, ktoré bolo nútené postarať sa o vedľajšie doplnkové zdroje výživy. Bohatstvo lesov a dreva už v starom Liptove upriamovalo ľudí na práce okolo dreva, z čoho sa vyvinulo najprv drevorubačstvo, splavovanie dreva – plťníctvo, zber a výroba dubovej kôry, vozienka dreva, zber lesných plodín a obchod s nimi, pestovanie a spracovanie konopí a tzv. t a t r a n s k é h o ľanu a domácka výroba plátna. Zásluhou neskoršieho racionálneho chovu oviec sa vyvinula domáca výroba súkna. Možno s určitosťou povedať, že prví obyvatelia historického Liptova pri zabezpečovaní denných potrieb osobných i pre svojich rodinných príslušníkov boli odkázení na seba samých. Týkalo sa to v prvom rade odevu a tiež obuvi. Základnými materiálmi na vyhotovenie uvedených životných potrieb boli domácke výrobky, ako plátno, súkno a koža, ktoré si každá rodina vyrábala najprv sama. A nebolo to inak ani s kuchynskými a pracovnými gazdovskými riadmi. Bohatý výber kvalitného dreva v Liptove umožnil hneď od prvopočiatkov natrvalo udomácniť široký sortiment výrobkov z dreva, a to z kuchynských riadov drevené misky, lyžice, varechy, putne a ďalšie, kým z gazdovských riadov to bolo na prvom mieste drevené radlo (neskôr pluh) a primitívne drevené dopravné prostriedky (drevené sane-zvľače a primitívne drevené káry-vozy). Toto boli prvé výsledky prvotnej domáckej výroby na poddanských dedinách Liptovskej kotliny.

Vznikom, správnejšie znovupostavením Liptovského hradu v druhej fáze kolonizácie Liptovskej kotliny sa rozširuje zloženie obyvateľstva Liptova o ďalšiu zložku, o tzv. h o s t í.

Aby sa zväčšili príjmy kráľovského dvora racionálnym zúžitkovaním prírodných bohatstiev aj v Liptove, so širokými kráľovskými výsadami do Liptova prichodia už v 13. storočí cudzí kolonisti (Sasi, Taliani), špecialisti, ktorí priniesli prvky mestskej kolonizácie, a spolu s nimi prišli obchodníci a odborní remeselníci. Podobných cudzích špecialistov do Liptova pozývali aj majitelia hradu Likavy a Liptovského Hrádku. Cudzinci sa usadzovali buď v podhradiach, alebo v už jestvujúcich slovenských osadách blízko hradov, kde vytvorili remeselnícke a kupecké centrá (neskoršie mestečká: Nemecká (Partizánska) Ľupča, Hybe, Ružomberok). Hlavne cudzí remeselníci pri svojich prácach potrebovali pomoc domáceho obyvateľstva, ktoré sa do nových remesiel zaučilo. Nové poznatky účinkovali spätne jednak na už jestvujúcu ručnú ľudovú prvovýrobu a na druhej strane

cudzinci urýchlili diferenciáciu a ďalšie rozšírenie zamestnaní poddanského ľudu Liptova, keďže položili základy baníctva, zdokonalili ťažbu a splavovanie dreva, udomácnili hrnčiarstvo a vôbec úžitkové spracovanie hliny a – čo je dôležité z nášho hľadiska – do Liptova priniesli kvalitatívne vyššiu formu stavebníctva, s použitím nových materiálov (kameň, tehla, malta) a hlavne nových metód.

NÁZNAKY HORNOLIPTOVSKÉHO STAVEBNÍCTVA

Netreba osobitne dokazovať, že u každého národa vlastné stavebníctvo je aj verným zrkadlom životnej úrovne a kultúrnych stupňov jeho ľudu, ako aj ukazovateľom ekonomicko-spoločenských premien a jeho vývojových stupňov. Ale keďže je súčasne i súhrnom umu a organizácie práce toho ľudu aj na území Liptova, preto si vyžaduje reflexívny pohľad i na vývoj ľudského bývania – domu v Liptovskej kotline.

Prví obyvatelia historického starého Liptova, ľudia stálych sídliskových foriem a usadlého zamestnania po príklade obyvateľov iných horských území, si pre svoje bývania vyhľadávali príhodné suché miesta, najčastejšie na vyvýšeninách blízko riek. Na nich stavali zrubové drevené chyže, ktoré pôvodne zapúšťali do zeme.

Boli to takzvané polozemnice a ich formu vyžadovala bezpečnosť a najmä klimaticky drsné pomery kraja. Aj prvé liptovské osady vznikali pozdĺž rieky Váhu a potokov a dali vznik tzv. ulicovej výstavbe, s ktorej typom sa stretávame dodnes. Ojedinelé stavebné odlišné formy priniesli neskorší hornooravskí a severospišskí osídlenci, ktorí svoje domy stavali do tzv. kôp alebo hŕb, čiže každá rodina na jednom vydelenom grunte (Huty, Borové, Liptovská Teplička, Lúžna) *(56)*.

Najstaršie liptovské zrubové domy, ktorých výstavba vyžadovala už dobrú zručnosť a súčasne dokazuje ovládanie tesárskeho remesla, boli jednopriestorové, s obývacou chyžou. Druhým vývojovým stupňom liptovského domu bol už dom dvojpriestorový – izba s prikletom (prítvorom-pitvorom) a k nim sa v neskorších storočiach pristavieva už aj komora. Teda liptovský troj-priestorový obytný dom je mladšou vývojovou formou. A je len prirodzené, že pri veľkom lesnom bohatstve v Liptove najstarším stavebným materiálom bolo drevo, a to nielen na domoch poddanských; drevené boli aj predhistorické hradiská a hrádky (pôvodný Liptovský hrad pri Sielnici a ďalšie), po ktorých sa dnes zachovali iba pomiestne názvy. Z dreva si zaiste stavali svoje rodové obydlia aj prví kolonizátori Liptova.

Historická kolonizácia Liptovskej kotliny od 13. storočia je podopretá už konkrétnymi listinnými materiálmi, ktoré vydávajú svedectvo aj o zmenách v technike stavebníctva i v stavebných materiáloch.

Už rozhodnutie kráľa Bélu IV. z roku 1262, ktorým potvrdil donáciu na tri poplužia zeme lučištníkovi Izumbarovi a Honghovi – kamená-

rovi z Liptova, ako uznanie zásluh pri prestavbe, udržovaní a obrane Liptovského hradu *(57)*, dokazuje, že aj v Liptovskej kotline sa dostávajú do stavebnej techniky nové stavebné materiály, v prvom rade kameň. A starý Liptov sa nevyznačoval iba bohatstvom dreva, ale rovnakým bohatstvom kvalitného kameňa (túf, travertín). Lenže prvotná zmena v stavebných materiáloch, najmä pri hradných, cirkevných a zemepanských stavbách, i v Liptove od 13. storočia súvisela s celokrajinskou politikou Bélu IV., ktorý došiel k presvedčeniu, že sa novému spustošeniu krajiny dá zabrániť iba výstavbou systému mocných kamenných (múraných) hradov, ako aj múrmi opevnených mestských centier, ako prvých stredísk rozvíjajúceho sa obchodu a nových odvetví remesiel. K týmto novým stavebným prácam boli potrební osobitne kvalifikovaní kamenárski či murárski majstri, ktorých si kráľovská správa povoláva z cudziny (Francúzsko, Rakúsko, Taliansko). Boli to vlastne prví staviteli a, ktorí však stavali za pomoci domáceho obyvateľstva.

Dejiny svetovej architektúry nás učia, že až do polovice 12. storočia staviteľmi boli vlastne kláštorskí mnísi, ktorým ako stavbári pomáhali členovia rehole nižšieho svätenia (laici fratres) a kláštorskí chovanci, asi zaujímajúci miesto stavebných pomocných robotníkov. Všetci títo sa združovali do kláštorských staviteľských škôl, ktorých úlohou bolo stavať v prvom rade kostoly a kláštorské centrá, ale aj s pomocou najímaných svetských ľudí. Kláštorská staviteľská škola bola rozdelená na bratstvá (fraternitates), podriadené majstrovi. Bratstvá sa za stavbami sťahovali z miesta na miesto, ba aj z krajiny do krajiny. Keď sa bratstvo vybralo na cirkevnú alebo svetskú stavbu (najviac mosty), išlo pod vedením majstra vyzbrojené ako vojenská výprava. V prostriedku išli mulice a kone, naložené potravinami a murárskymi riadmi. Na tieto dozreli chovanci (oblati), kým vlastné jadro stavbárov tvorili mnísi a laickí bratia.

Staviteľskí mnísi a laici až do 13. storočia nosili osobitné odevy. Odev pozostával z krátkej, na oboch bokoch prestrihnutej súkennej šuby, z krágľa s kapucňou alebo s kuklou a okolo drieku prepásaný remenný pás. Hlavu pokrýval filcový alebo hrubý slamený klobúk, nosili kožené nohavice a obuť boli v krpcoch *(58)*.

Od druhej polovice 12. storočia sa zmenili vzťahy staviteľov, lebo staviteľstvo už prešlo aj do svetských rúk a kláštorské staviteľské školy stratili výsadné postavenie. Rozvoj veľkých svetských stavieb vyžadoval aj čoraz viacej zručných murárov, kamenárov a tesárov, a keďže pracovali vo veľkých kolektívoch, aj sa podľa vzoru predošlých kláštorských škôl združovali do svetských stavebných, pevne organizovaných družstiev, zvaných hute.

Na čele hute stál stavebný majster (magister operis) a na pomoc mal správcu (operarius). Najpočetnejšiu zložku stavebnej hute však predstavovali majstri, palieri (parleri), tovariši a učni. Stavebné hute sa sťahovali zo stavby na stavbu, od mesta k mestu, učni a tovariši sa museli doúčať

na v a n d r o v k e a často prešli aj viacero krajín v Európe *(59)*. Stavebné hute pracovali najmä v období vyslovene kamenného staviteľstva – g o t i k y. Je pre ne zaujímavý fakt, že sa nikdy nepridružili k c e c h o m, a to preto, lebo cechy už po 13. storočí boli také mocné, že ohrozovali aj právomoci mestských orgánov. Bola obava, že potlačovaním cechov by mohli byť postihnuté aj stavebné bratstvá. Hute mali preto svoju vlastnú právomoc a triedili sa na hlavné a podriadené (filiálne) bratstvá – hute, ktoré spolu tvorili jeden celok s vlastným snemom (capitulum). Ale ani táto historická stavebná organizácia nepreżila 14. storočie, lebo si napokon vymieňovala veľké nároky. Stala sa pre vládnúce systémy nepohodlnou, preto ju rozpustili *(60)* a jej príslušníci sa rozišli po krajinách ako organizátori m u r á r s k e h o remesla. Tak sa stalo, že sa stavební špecialisti dostali v 13. storočí aj na prvé kamenné stavby v Liptove.

Nové formy stavebnej techniky v Liptove, s použitím nových stavebných materiálov, nachodíme v 13. a 14. storočí nielen pri stavbách hradov a kostolov, ale neskoršie aj v sídle najstarších kolonizátorov horného Liptova, Bogomírovcov v Liptovskom Jáne, kde si feudálne bohatstvo a vysoká úroveň života vynútila aj potrebu výstavby domov.

Oceniť tvorcov najstaršej liptovskej architektúry nedovoľuje nateraz nedostatok písomných pamiatok. Čoviac je známou skutočnosťou, že práve veľmi dôležitý úsek tvorivej schopnosti človeka – stavebníctvo – od svojich prvopočiatkov trpí na anonymitu vlastných tvorcov. Zriedkakedy sa aj pri významných stavbách spomínali ich vlastní tvorcovia (staviteľ, palier, murár). Preto sme aj pre počiatky najmä k a m e n n é h o stavebníctva v Liptove odkázaní iba na ojedinelé, i to n e p r i a m e pramene.

Štefan Nik. H ý r o š *(61)* sa vo svojich prameňoch k rukopisnej práci o starobylých kresťanských chrámoch Liptova odvoláva na ostrihomské archívne pramene *(62)* a uvádza, že koncom 13. storočia v Liptove kostolné stavby podnikal Hong (lapicida – kamenár) a Gechmin (je pravdepodobné, že je to skomolený prepis českého Ječmín). Pre rozvoj celouhorskej gotiky sú veľmi dôležité dve cesty chýrneho francúzskeho staviteľa a kresliča Villarda d'Honnecourt (1240 a 1255), ktoré sa spájajú konkrétne s Trnavou, s Likavou, ba aj s Košicami *(63)*. V 14. storočí nachádza Hýroš kamenára Bodu a staviteľa francúzskeho pôvodu Gilberta, ktorého syn Mikuláš bol vraj v službách aj Likavy, aj Bogomírovcov *(64)*. Stavebné roboty boli práve tak ako inde nedobrovoľnou súčasťou poddanských povinností i obyvateľov Liptova, čo potvrdzuje aj privilégium kráľa Ladislava, že Liptákov „. . . žiaden župan, či hradný pán z Liptova nemôže . . . pohnať k s t a v b e hradu . . ." *(65)*. Zaiste niektorí zo spomínaných stavebných majstrov boli autormi aj prvých gotických kostolov v Liptove: Liptovský Ján, Kvačany, Hybe, Dúbrava, Dovalovo, Prosiek, Važec, Smrečany, Ružomberok, Sliače, Michal, Ľupča, Kúty, Liptovská Teplá, Sielnica, Liptovský Ondrej, Liptovský Mikuláš, Liptovská Mara (66), alebo do stavebného remesla pomohli zaučiť domácich ľudí *(67)*.

Kým sa v Liptove 13. a 14. storočia dá hovoriť iba o stavbách kamenných (hrady, kostoly a už zaniknuté šľachtické sídla), o práci ľudí, tvorcov týchto prvých u nás kamenných stavieb, nedá sa už jednoznačne vravieť iba ako o kamenárstve. Prieskum stavebných techník na zrúcaninách hradu Likavy alebo pôvodnej časti citadely Liptovského Hrádku, ale aj najstaršej šľachtickej kúrie (Liptovská Štiavnica, Jánošovskô z 13. stor., zrúcaná) dokázal, že už pri týchto stavbách asi nebolo natoľko rozhodujúce kresanie kameňa, ako skôr spôsob spájania kamenných stavebníc, či už okresaných alebo kameňov prírodných (tzv. zvariaky). A práve túto veľmi zodpovednú prácu robili v starom liptovskom stavebníctve jednoduchí ľudia-murári, ktorí si už osvojili techniku výroby veľmi akostnej malty, do ktorej – ako spomínajú naše cirkevné kroniky – pridávali vajcia i mlieko, no samotné zloženie najstaršej malty ukazuje, že podstatou jej vysokej kvality bol jemný riečny piesok, správne dávkovaná čistá riečna voda a správne pridávané doma pálené a starostlivo hasené vápno.

Ale na začiatky liptovského murárstva nevplývali iba hradní stavební majstri. Z historických stavebných pamiatok vidíme, že vyvrcholením gotického staviteľstva aj v Liptove je stavebný ruch za čias kniežaťa Liptova Jána Korvína v druhej polovici 15. storočia. Reprezentantom monumentálnej gotiky v hornom Liptove je mohutný trojloďový chrám, postavený v rokoch 1489–1490 Jánom Korvínom v Okoličnom. Spomínaný stavebný ruch sa spája s menami ďalších majstrov, aj keď mená vlastných projektantov – staviteľov sa nezachovali. Osobitne sa dotkneme vplyvu košického stavebného bratstva.

Súdobé pramene hovoria *(68)*, že v 15. storočí v Košiciach malo sídlo rozvetvené svetské kamenárske stavebné bratstvo (cech, lóža, škola). Mnohé mená jeho členov sa síce zachovali v listinných materiáloch mesta Košíc, no z mien sa ešte nedá určiť etnická príslušnosť členov. Zachované mená sú však dôležité preto, lebo nám ukazujú, ktoré európske staviteľské školy zasahovali aj na Slovensko. Ako vieme, dá sa príslušnosť stredovekých kamenárskych majstrov určiť podľa ustálených geometrických znakov, ktoré patrili piatim hlavným európskym staviteľským školám (kamenárskym): Strassburg, Bern, Kolín, Viedeň a Praha. Zo stredovekého Slovenska, a aj z Košíc, zachovalo sa na stavbách 370 majstrovských znakov. Z nich pripadá 38% francúzskej škole strassburskej, 36% kolínskej, 13% bernskej a 8% viedenskej. A kamenárske majstrovské znaky ako ochranná známka práce odchovancov strassburskej a viedenskej školy sa našli aj v Liptove (kaštieľ sv. Žofie v Ružomberku, v Liptovskom Hrádku a v Okoličnom). To však neznamená, že by všetci majstri museli byť cudzinci, keď vieme, že aj košická staviteľská škola vysielala mladých majstrov, tovarišov a učňov do cudziny – „na vandrovku" – a títo po návrate svoje práce označovali ochrannými znakmi škôl, na ktorých nadobudli prax.

Na čele košickej staviteľskej školy bol majster (magister operis) Ste-

f a n. S pamiatkami jeho staviteľskej i kamenotesárskej práce sa okrem Košíc stretávame v mnohých mestách Slovenska, napr. v Bardejove, Prešove a v Banskej Bystrici. Pod jeho vedením košická škola v 60. rokoch 15. storočia bola na takej výške, že na jednotlivé sakrálne stavby dodávali z Košíc nielen vedúcich majstrov, ale aj hotové, už opracované kamene, ako konkrétne na stavbu mestského chrámu do Bardejova. Dvaja žiaci majstra Štefana, a to Peter (dictus Got) a Ján (dictus Campus) pracovali na stavbe korvínovského chrámu v Okoličnom, lenže sa tu vedľa nich spomína aj poľský majster (parler) Stanislaus *(69)*. A keď už hovoríme o Okoličnom, osobitne treba upozorniť, že pôvodný vzácny krídlový oltár a dve najstaršie drevené plastiky sú dielom odchovancov umeleckej rezbárskej školy majstra Pavla z Levoče, a to rezbára Pavla, ktorý mal aj v Okoličnom – nevedno však, ako dlho – vlastnú rezbársku školu *(70)*.

Na konci 15. storočia sme aj v Liptove svedkami, že podľa vzoru cirkevného stavebníctva začínajú s kamennou výstavbou i feudálni šľachtici a ako prví najbohatší z liptovskej šľachty, Bogomírovci v Liptovskom Jáne.

V polovici 16. storočia začínajú prenikať do mestských a zemianskych stavieb v Liptove prvky nového stavebného slohu – r e n e s a n č n é h o.

A takto v ekonomicky mocne založenom Liptovskom Jáne vyrástlo ucelené jadro renesančného staviteľstva v Liptove, ktoré predstavovalo 14 zemianskych kúrií. Z tohto celku sa do našej súčasnosti zachránili iba pamiatkové stavby jánskych kaštieľov č. 17 (z roku 1588), č. 21 (z roku 1587), č. 22 (z roku 1589) a č. 70 (z roku 1590), ktoré sa však svojím pôvodným slohom celkom vymykajú z porovnania s maďarskou renesanciou. Podobnými stavbami sú tiež kúria č. 108 v Ondrašovej (1598), kaštieľ v Palúdzke č. 97 (1597), v Podturni, vo Vlachách a pôvodný mestský dom v Ľupči (Partizánska Ľupča) z r. 1588. Tento tzv. hornouhorský renesančný stavebný sloh s centrami na východnom Slovensku (Bardejov, Prešov, Košice), na Spiši (Kežmarok, Levoča, Spiš. Nová Ves) a v banských mestách (Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Kremnica) mal v porovnaní s maďarským omnoho lepšie ekonomické i kultúrne vývojové podmienky, preto spolu s poľskou renesanciou predstavuje architektonickú osobitosť *(71)*.

Pri kamenných stavbách v sídle Bogomírovcov v Liptovskom Jáne stavebným majstrom pomáhali poddaní nielen z Liptovského Jána, ale aj z ostatných Bogomírovcami založených poddanských dedín v doline rieky Belej (Liptovský Peter, Pribylina, Vavrišovo) a ďalších (Uhorská Ves, Podtureň, Jamník) a zaučili sa do stavebného remesla. A tu sme azda pri kolíske hornoliptovského murárstva, k čomu posledné slovo povie ešte systematický výskum historickej archeológie v Liptove.

Najstarší hornoliptovskí stavebníci do konca 15. storočia na kamenné stavby používali domáce materiálové zdroje, a to vápencové kvádre (aj kusy štiepané), pieskovec, túf mäkký i tvrdý. Tieto stavebné materiály spájali vysokokvalitnou maltou. Sklepenia domov robili z túfu, kým z tva-

rovateľného pieskovca robili konzoly .arkierov (trnácov), smolné výklenky a ostenia dverí a oblokov. Tieto stavebné materiály ťažili na miestach, ktoré dostali pomenovanie „bane", „baniská" *(72)*.

Zo zachovaného pramenného materiálu (Likava, Liptovský hrádok) zo 16. storočia vyplýva, že hornoliptovskí stavebníci v tom období už poznali aj pálené t e h l y. Stopy najstarších miestnych tehelní v starom Liptove sa dajú sledovať na základe názvov h o n o v, medzi ktorými sa spomínajú h l i n i s k á, p á l e n i s k á. Nachodíme ich v chotári Liptovského Jána, Vavrišova, Hýb, Liptovského Hrádku, Podturne, Uhorskej Vsi, Okoličného, v Ľupči – Svätý Michal, v Ružomberku – Biely Potok. A tak sa v 16. storočí v hornoliptovskom cirkevnom, zemepanskom i mestskom stavebníctve rozšíril stavebný materiál o pálenú tehlu.

Rozhodujúcim činiteľom pre zdomácnenie murárstva a jeho premenu už na stupeň ľudového r e m e s l a v hornom Liptove pred 18. storočím bolo liptovské b a n í c t v o, ktorého začiatky v 13. storočí sú spojené s príchodom privilegovaných banských špecialistov zo Saska a so vznikom prvých banských mestečiek v Liptove (Nemecká Ľupča, Hybe, Kráľovská Boca a Ružomberok) *(73)*. Ibaže vlastné hornoliptovské murárstvo nemôžeme ešte spájať s prvotným liptovským baníctvom, lebo to začínajúca primitívna ťažba ani neumožňovala. Ťažilo sa iba štiepaním pomocou klina a ťažkého kladiva. V tých prvých obdobiach liptovskej banskej ťažby boli baníci odkázaní skôr na spoluprácu s tesármi. A tesárstvo po práve priraďujeme k najstarším remeslám nášho ľudu, lebo jeho vznik je spojený s postavením prvého zrubového domu.

Hornoliptovské murárstvo vstupuje do aktívnej spolupráce s baníctvom až v jeho vyspelejšej ťažiarskej etape, kedy sa už rudné sloje (zlata, striebra, medi, železa a antimónu) vyťažovali cez podzemné chodby (š t ô l y). A tento spôsob banskej ťažby si už asi koncom 15. storočia vynútil vznik b a n s k é h o s t a v e b n í c t v a, ktoré sa zakladalo na úzkej spolupráci hornoliptovských tesárov a murárov. Práce oboch remesiel spočívali jednak vo vlastnom murárstve, a to v murovaní chodbových (štôlových) podpierok (pilierov) a v zasklepovaní nebezpečných úsekov chodbovej klenby, čo bolo úlohou murárov; tesári naproti tomu stavali drevené stĺpové podpery (štampy) a vedno s lešenármi (lehovári) zrubili drevené rámy na zabezpečenie chodieb. Ďalšou úlohou banských stavebníkov boli práce spojené s banskou údržbou *(74)*.

Koncom 16. storočia sa pri hornoliptovskom murárstve stretávame s jeho ďalšou špecializáciou. V strede vlastných murárov, v Liptovskom Petre, Dovalove, Hybiach, v Liptovskom Jáne, ale aj v Liptovskom Trnovci sa vyvinula dosť silná vrstva staviteľov pecí – p e c i a r o v. Ako príklad uvádzame, že od roku 1577 napr. boli Trnovčania povinní stavať a opravovať pece na Likavskom zámku a za to boli na dlhé časy oslobodení od ostatných povinností *(75)*. Ale aj táto dôležitá špecializácia, ktorá mala svoje pokračovanie v neskorších hybských a peterských b a h r i k á r o c h,

sa u hornoliptovských murárov ujala zaiste prostredníctvom cudzích majstrov, ibaže ju starí naši murári prispôsobili miestnym klimatickým podmienkam, zdokonalili a ďalej rozvíjali. A v tejto súvislosti sa treba dotknúť aj stavebného vývoja izbových pecí v Liptove.

Nálezy v zrúcaninách hradu Likavy nasvedčujú, že iste už za panstva Jána Kružiča na Likave liptovskí murári-peciari stavali namiesto otvorených ohnísk – kozubov, krbov, murované pece z hlinených vypaľovaných a glazúrovaných kachličiek. Boli to izbové pece z konkávnych kachličiek, už uzavreté do *„kopy"*, čím sa docieľovala veľká výhrevnosť pece. V 18. a do polovice 19. storočia pretrváva obdobie výstavby liptovských pecí zo segmentových tehál, tzv. b a h r í č k y. A napokon od polovice 19. storočia stretávame sa v obciach horného Liptova s prechodom na typy tzv. š i f o n i e r o k, ktoré boli typické pre Hybe, Kokavu, Východnú; sú kombináciou sporáka a kachlí. *(76).*

Ale špecializovanie sa určitej časti hornoliptovských murárov na stavbu pecí nevyplynulo z potrieb samotného ľudu, ktorý sa až do konca 19. storočia zväčša uspokojil s otvoreným kozubom a na kozub napojenou kopovou pecou. Toto stavbárske odvetvie si vynútil pokrok v racionalizácii využitia rudnej ťažby z liptovských baní. Najmä Szentiványiovci sa medzi prvými usilovali uzavrieť banský ťažobný cyklus na Svätojánskej Boci výstavbou prvej banskej pece – h u t y na vytápanie zlata, striebra a olova už roku 1596 *(77)* a jej jestvovanie sa zachovalo v názve H u t i s k o.

V iniciatíve zemepánov Szentiványich môžeme hľadať vznik liptovského h u t n í c t v a. Po nich k stavbe menších hút prikročil najmä zemepán Likavy Štefan Illéšházy postavením huty v Gombáši (teraz Hubová), v priestore pri Ľubochni, a spolu s banskobystrickým banským magnátom Fuggerom postavili medenú hutu pri Liptovskej Revúcej *(78).* Liptovsko-hrádocké panstvo zasa založilo železné huty pri Svaríne, medenú hutu v Malužinej a neskorší likavsko-hrádocký erár dal postaviť prvú vysokú pec v Liptove, tzv. M a š u, na Podjakovej medzi Kráľovou Lehotou a Liptovským Hrádkom v roku 1792 (pracovala do roku 1873). Menšie železné huty stáli ešte v Liptovskom Michale pre potreby majiteľov baní v Nemeckej (dnes Partizánskej) Ľupči a v Liptovskej Mare, kde tavili železnú rudu z Dúbravy a zo Smrečianskej doliny. V týchto hutách opracúvali (pražili, vypekali) najmä železnú a medenú rudu na surové železo (meď), ktoré sa napokon miesilo v h á m r o c h pomocou ťažkých kladív, poháňaných silou vodného toku. Treba osobitne spomenúť železný hámor v Liptovskom Hrádku, lebo z neho sa vyvinula prvá železiarska manufaktúra v Liptove, zameraná na výrobu zbraní. Tu sa liali delové gule a vyrábali sa rúry na pušky i na husárske karabíny. Ich ročná výrobná kapacita dosahovala 24 000 kusov a ich hlavným odberateľom bol ústredný

Matejský kostol (renov. 1870) v Budíne.

vojenský sklad (zbrojnica) vo Viedni. Zbrojárske výrobky z Liptovského Hrádku odosielali na pltiach dolu Váhom do Serede, odkiaľ ich do Viedne prepravovali na vozoch *(79)*. Hrádocká manufaktúra ako zbrojovka pracovala do roku 1813, kedy ju premenili na výrobňu železiarskych predmetrov, a zanikla roku 1873.

S ďalšími hámrami sa na území Liptova stretávame na Malužinej, v Ružomberku – Biely Potok, v Liptovskom Michale a v Ľubochni.

Takto sa dostávame k ďalšej etape vývoja hornoliptovského murárstva, ktorého kvalitatívne vyšší stupeň je úzko spojený s obdobím rozkvetu liptovských, ba i susedných pohronských baní a so samými začiatkami hutníctva a hámorníctva nielen v hornom Liptove, ale aj na Pohroní. Rozvoj hornoliptovského hutníctva a hámorníctva od druhej polovice 16. storočia cez storočie 17. až do jeho zániku v prvej polovici 19. storočia nie je myslitelný bez fyzickej a rozumovej spoluúčasti ľudu horného Liptova a osobitne murárov. Veď podstatou železných i medených hút je systém vysokožiarnej pece. A majstrami murovania takých hutníckych pecí sa stali hornoliptovskí murári už od 16. storočia. Ich diela sa už v súdobej odbornej praxi zaviedli pod menom „s l o v e n s k é" (ale aj l i p t o v s k é) pece *(80)*, ktorý termín sa ujal a udržal i v odbornej literatúre. V hutníckych slovenských (liptovských) peciach, vykurovaných kvalitným dreveným uhlím, páleným vo Svarínskej doline, na Štrbe, vo Važci a vo Východnej, i v Liptovskojánskej doline, ako nasvedčujú lokalitné názvy „u h l i s k á", a truskotvornými hmotami „v y p r á ž a l i" železo a meď ešte v prvých rokoch 19. storočia.

Ale rozvoj liptovského baníctva a hutníctva v 17. a 18. storočí neovplyvnil vzostup iba hornoliptovského murárskeho a tesárskeho remesla. Je pravda, že značný počet murárov a tesárov našiel trvalé zamestnanie pri banskom podnikaní v Liptove, na Pohroní a v Gemeri, no okrem nich aj mnohí poddaní našli pri banských a hutníckych prácach sezónne zamestnanie, pomocou ktorého vyrovnávali nízku výnosnosť málo úrodných polí.

O zručnosti stavebných remeselníkov aj mimo banského sektoru svedčí list Františka Joób-Fancsalyho kamerialistovi v Bratislave Jurajovi Gillánimu z roku 1695, v ktorom sa pýta, nakedy má zjednať liptovskojánskych murárov na reštaurovanie kúrie v Prosieku. A v polovici 18. storočia sa už s prácou hornoliptovských murárov stretávame aj v Turci, na Révayho panstve v Štiavničke, kde „27. aug. 1755 murárom z Liptovskeho hornjeho vidjeka na 1 den roboty pri pivnici zaplatilo sa . . . den. 95 a 1. júl. 1757 murárovi zo Sv. Petra v Liptove co tu pri dome robil zaplatilo sa . . . Fl 7 den 80" *(81)*.

Takto sme v 17. a 18. storočí svedkami vážneho spoločensko-sociálneho diania, ktoré zásadne ovplyvnilo neskorší vývoj horného Liptova. Totiž prosperita banských a hutníckych podnikov, ako aj možnosti vedľajších zamestnaní ľudu v bohatých lesoch – výrub a splavovanie dreva, piliarstvo,

dubárne, voziarstvo, uhliarstvo – sústredili v málo úrodnom hornom Liptove, zhruba v územnom obvode bývalého okresu Liptovský Hrádok, nadmerný počet obyvateľstva, čo na jednej strane podmienilo vznik nových zamestnaní ľudu, ale zase po zániku baníctva veľmi nepriaznivo ovplyvnilo ďalšie vývojové podmienky ľudu horného Liptova.

S obdobím rozvoja liptovského baníctva súvisí ešte ďalší dôležitý činiteľ. V hornom Liptove sa začala v druhej polovici 18. storočia ustaľovať vrstva banských a stavebných robotníkov a z chudobných poddanských sezónnnych pomocníkov sa po zrušení poddanstva formovala síce tenká, ale prvá vrstva mladokapitalistického fabrického proletariátu tak v Liptove, ako aj za jeho hranicami. A úpadok liptovského baníctva naostatok vyvolal aj presuny v sociálnej štruktúre (zamestnaniach) najmä hornoliptovského ľudu. Časť banských a hutných remeselných robotníkov ostala pri svojom odbore, ibaže odchodila za robotou za hranice Liptova (Spiš, Salgótarján), časť prešla na lesné práce ako lesní robotníci, a stavební remeselní robotníci, kvalifikovaní murári, tesári a lešenári, pri murárskom a stavebnom remesle vytrvali, no životné podmienky ich prinútili odchodiť za prácou do iných krajov bývalého Uhorska.

Kapitola III

SOCIOGRAFICKÝ OBRAZ MURÁRSKYCH OBCÍ HORNÉHO LIPTOVA

OSOBITOSTI VÝVOJA – SOCIÁLNE PODMIENKY ŽIVOTA ĽUDU – PRÍČINY MIGRÁCIE OBYVATEĽSTVA – ŽIVOT A DEĽBA PRÁCE V MURÁRSKYCH OBCIACH – STUPNE NÁRODNÉHO A KULTÚRNEHO UVEDOMENIA

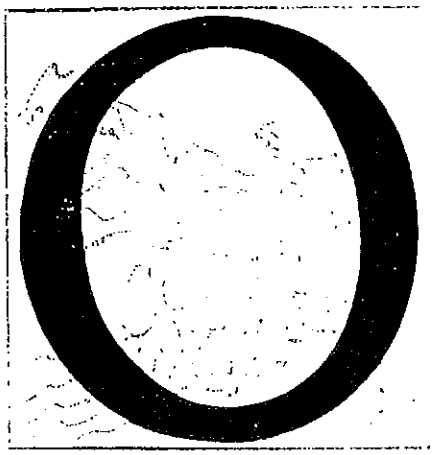

semnáste storočie, historicky významné poslednou etapou vyvrcholenia feudalizmu, vo vývoji ľudu Liptova prinieslo viac rozhodujúcich hospodárskych a sociálnych ukazovateľov. Ak z celoeurópskeho hľadiska konkrétne faktory hamovali vývoj v Uhorsku, tým viac sa uplatňovali špecifické vplyvy vo vývoji Liptova osemnásteho storočia. Z nich na prvom mieste uvádzame životnú bázu ľudu Liptova – o r n ú p ô d u.

OSOBITOSTI VÝVOJA

Vývojový proces v Liptove na sklonku obdobia feudalizmu je hodne diferencovaný, preto sa aj vymyká akýmkoľvek bežným schémam. V 18. storočí majetkovoprávne rozdelenie zemianskych rodových majetkov sa definitívne stabilizovalo, čím sa mali rovnako ustáliť aj urbárske povinnosti. No nestalo sa, lebo urbárske povinnosti poddaných voči feudálom neboli jednotné, ale boli na každom zemepanskom majetku iné.

Poddaní v Liptove očakávali zlepšenie svojho ľudského i hospodárskeho postavenia od ohlasovaných tereziánskych a jozefínskych reforiem. Najmä urbár Márie Terézie mal konečne upraviť vzťahy a povinnosti poddaných k zemepánom na všetkých majetkoch rovnako. Tereziánske urbárske reformy v Liptove v rokoch 1770–1771 aj vyhlásili, ale reformy poddaných nijako neuspokojili, lebo poddanskému ľudu v Liptove nepriniesli nijaké úľavy ani na robotách ani na dávkach. Liptovská šľachta bola v tej dobe už taká mocná, že bola schopná odsabotovať aj panovnícky dekrét. Nasvedčuje to aj počet zemianstva v Liptove k roku 1747 *(82)*.

Liptov mal v tom čase 141 obcí a zemania bývali alebo mali svoje záujmy v 96 obciach. Do 100 zemanov bývalo v 89 obciach a do 200 v 7 obciach. Odpor liptovskej šľachty mal za následok, že tereziánska urbárska úprava svoj cieľ vôbec nedosiahla, lebo počet poddanských usadlostí sa naopak zvýšil až dvojnásobne, a to malo ďalší následok, že sa totiž úmerne zvýšili aj urbárske a daňové zaviazanosti poddaných. Zemepanská svojvôľa vzá-

pätí vyvolala hromadný odpor poddanských obcí najmä z horného Liptova, ako dokumentujú žalobné listy na kráľovskú kúriu. Z neúplných súdobých štatistických podkladov sa dá zistiť, že sa v Liptove ustálila hospodárska hegemónia 50 šľachtických feudálnych rodín, ktoré vlastnili až 80% najlepšej ornej pôdy a 65% lesného bohatstva Liptova.

Hospodárska zaostalosť Liptova 18. storočia je historickou skutočnosťou, ktorá však len vyplývala z hospodárskej zaostalosti samotného Uhorska. Tu sa však stretávame s ďalšou osobitosťou, ktorá má už súvis s povahou samého ľudu stredného a najmä horného Liptova. Hospodárska bieda a zvýšená poddanská závislosť tento ľud nezlomila a ľud sa ani nestal bezmocnou hračkou vtedajších ekonomických zákonitostí. Dôkazom životaschopnosti tohto ľudu je rozvoj jeho p o d n i k a v o s t i. Sociálnu biedu sa usiluje oslabiť feudálnou ľudovou remeselnou výrobou a nastáva oneskorený rozkvet remeselných cechov v Liptove. Do cechov sa združujú ľupčianski (Nemecká Ľupča) zámočníci, kováči, nožiari, debnári, krajčíri, súkenníci, čižmári (XVI.–XVIII. stor.), hybskí a vrbickí tesári, mikulášski ševci, kováči, zámočníci, koželuhovia (XVI.–XVIII. stor.) a združený cech čižmárov, ševcov a hrnčiarov v Hybiach so začiatkami v 17. storočí *(83)*. Členmi cechov sa stávali už špecializovaní a vyučení remeselníci.

Roky nasledujúce po vyhlásení terezínskej urbárskej úpravy v Liptove mali v poddanských obciach horného Liptova za následok, že vzrástol počet poddanských usadlostí, ale sa súčasne zväčšili pohľadávky šľachtických zemepánov voči poddaným. Tento nový sociálny tlak, definitívny zánik liptovských baní, hút a hámrov, prísne regulovaný, obmedzený prístup do zemepanských lesov a veľmi slabé úrody poľnohospodárskych plodín na neúrodnej úžitkovej pôde, navyše ešte primitívne obrábaniej, to boli hlavné faktory, ktoré podlamovali rast sociálnej hladiny ľudu na jednej strane, no súčasne vytvárali živnú pôdu pre nespokojnosť poddaných. So slabými, nízkymi úrodami sa na mnohých dedinách Liptova vymieňali roky hladu a epidémií, čo malo za následok, že sa ľudia aktivizovali, a aby si zabezpečili čo len holý život, opúšťali územie Liptova a hromadne odchodili či už ako sezónni poľnohospodárski robotníci na veľkostatky na maďarskej nížine, kde sa aj niektoré rodiny napr. z Ilanova, Bobrovca, Pribyliny, Dovalova, Vavrišova kolonizovali, alebo častejšie organizovane ako odborní robotníci *(85)*.

V hospodársky i sociálne nestálych rokoch koncom 18. a začiatkom 19. storočia dá sa povedať, že najaktívnejšou zložkou poddanského obyvateľstva horného Liptova boli murári a tesári, s ktorých prácami sa stretávame už mimo hraníc Liptova. Murári z Liptovského Jána a z Jamníka stavali už v rokoch 1776–80 v Trenčíne a v Trnave *(86)*, tri rodiny murárov z Jamníka sa v roku 1772 presťahovali do Ostrihoma, ba s prvými menami hornoliptovských murárskych rodín sa stretávame už v rokoch 1802 na stavbách v Budíne a v Pešti *(87)*. Dá sa predpokladať, že jánski a peterskí murári sa ta dostali na základe stykov Szentiványiovcov.

Sociálna a životná situácia sa v celom Liptove veľmi zhoršila od rokov 1820. Trvajúci zaostalý spôsob feudálneho obrábania pôdy prináša za sebou roky neúrody a hlad postihoval celé obce, ako napr. Likavku, Tri Revúce, Liptovskú Osadu a Komjatnú v dolnom Liptove a Závažnú Porubu, Bobrovec, Jamník, Kokavu a aj Pribylinu v Liptove hornom *(88)*.

Európske zmeny v poľnohospodárstve a vo výrobe, ktoré priniesol so sebou nástup mladého priebojného kapitalizmu, oneskorene sa odzrkadlili aj v Uhorsku a ešte oneskorenejšie i v Liptove. Preniknutie mladokapitalizmu do Liptova prinieslo v prvom rade agrikultúrne premeny v základnej poľnohospodárskej výrobe. Na šľachtických veľkostatkoch prešli na rozšírené pestovanie obilia, určeného na trh, a na rozšírený racionálny chov oviec. A v oboch nových poľnohospodárskych smeroch viedlo likavsko-hrádocké dominium a šľachtický veľkostatkársky rod Szentiványich z Liptovského Jána.

Ale práve kapitalizovanie sa liptovskej veľkostatkárskej poľnohospodárskej výroby ešte viac zhoršilo existenčné postavenie liptovských poddanských roľníkov. Malé roľnícke gazdovstvá so zlou bonitou pôdy, k tomu ešte primitívne obrábané, nevyhnutne mali za následok, že poddanskí roľníci neboli schopní spĺňať zvýšené poddanské dávky a dane, zadlžili sa a napokon zadlžené majetky im alebo zemepán odobral, alebo ich sami opustili *(89)*. O tejto situácii dosť hodnoverný obraz zachovali kongregačné protokoly Liptovskej stolice, z ktorých vyplýva, že kým napr. v roku 1840 bolo v rukách liptovskej šľachty a likavsko-hrádockého eráru okolo 63.8% úrodnej pôdy a na poddaných pripadlo ani nie celých 35%, zatiaľ sa už v roku 1846 tento pomer zhoršil na 80 : 20 *(90)*.

Násilný ekonomický zvrat mal za následok najmä v podstatných obciach horného Liptova úplné ochudobňovanie obyvateľov a ich hromadné úteky z gruntov. Veľmi upadol počet poddanských gazdov, no o toľko viac vzrástol počet želiarov. Župné súpisy uvádzajú, že v roku 1826 bolo v Liptove 5390 roľníckych a 2057 želiarskych rodín, no zato v roku 1840 bolo v Liptove už iba 4977 roľníckych rodín, naproti tomu počet želiarskych vzrástol na 7318 rodín *(91)*.

Podobným neprirodzeným prekvalifikovaním zadlžených poddanských roľníkov na želiarov sa situácia poddaných ani v najmenšom nepolepšila. Naopak, najčastejšie museli ďalej zostať na odobratom grunte a ďalej plniť zvýšené želiarske povinnosti za zhoršených podmienok. Liptovská šľachta sa takto usilovala získavať potrebné kapitálové prostriedky na rozširovanie tovarovej výroby. A keď sa želiari chceli uživiť a spĺňať súčasne vzrastajúce povinnosti, museli už sústavnejšie odchodiť na sezónne práce, najmä na poľnohospodárske, na maďarskú Dolnú zem.

Celý tento proces sociálneho úpadku poddanského ľudu sa dokumentárne odráža v petícii, ktorú poslali želiari z Liptovského Jána v roku 1835 hrádockému sudcovi, v ktorej okrem iného píšu: „... nenachádzame slychu u našich pánov Svatojánskych a pretože vieme, že ešte naši otcovia mali

väčšie svobody aj viacej pola vydelenieho . . . velice prosíme rozvážiť naše dnešnie položenie. Od lanajšieho roka naši páni nám vzali zo záhrad, vydelili nás s políčkami na marasy pod horou, o dva dni vjacej odrábať misíme za príležitosti kočišskje, o 8 dní nám povýšili robotu z árendy a 2 ženskje dni z komorných gruntov a žjadajú od nás chudoby dodávať do panskej kuchyne vjac o 1 hus, o 4 kurčatá, o 1 kytu lanu . . . Vyhazujú nám naši Svätojánski na oči, že veď chlapi zarábame na múračkách vo svete. Akie že zárobky, keď šetko ide na zaokrytia zvyšovanej panštiny . . ." *(92)*. Petíciu podpísali Matej Dúbravec, Pavel Kompiš-Jonas, Ján Jezný pri fare, Peter Oravec-Urban, Ján Kompiš v mene 36 chlapov-murárov.

V takýchto pomeroch uhorský snem vydal v rokoch 1839–40 uznesenie, ktoré umožňovalo v prvom rade gazdom vykúpiť sa z poddanstva. Lenže zákonodarcov k tomuto kroku neviedla starostlivosť o sociálne osudy poddanského obyvateľstva, ale zhoršujúca sa finančná situácia žúp a krajinskej pokladnice, lebo zbedačené poddanské obyvateľstvo nijako nebolo schopné plniť zvyšujúce sa župné dane.

V hornom Liptove spomenutý zákon ako prví využili občania mestečka Hybe, ktorí sa ešte pred zrušením poddanstva rozhodli vykúpiť sa (vymeniť) spod urbára, lebo si považujú za hanbu na panské chodiť a protivenstvá znášať *(93)*. Hybänom však výkup z urbára hospodárske zlepšenie nepriniesol. S podobnými pokusmi sa stretávame aj u poddaných Szentiványiovcov na majeroch vo Važci, v Ľanove a v Závažnej Porube, aj šesť rodín v Lipt. Jáne (Ján Greguš, Ján Jezný pri fare, Ján Kompiš, Matej Dúbravec, Ján Mlynček a Peter Oravec) si podali žiadosť o vykúpenie sa zo szentiványiovskej urbárskej zmluvy *(94)*, ale pre nedostatok hotových peňazí a pre odpor Szentiványich sa ich výkup nevydaril.

Zbedačením poddaných a želiarov v Liptove pred zrušením poddanstva sa musela v roku 1844 na zásah Liptovskej stolice zaoberať aj uhorská miestodržiteľská rada *(95)*, ktorá, prihliadajúc na prvom mieste na neutešenú hospodársku situáciu župy, v prvom rade znížila zaviazanosti župy a odpustila jej dlh vo výške 12 000 Fl, no súčasne upozorňovala župné vedenie, aby sa usilovalo zlepšiť sociálne postavenie obyvateľstva zakladaním výrobní podľa miestnych surovinových zdrojov, modernizáciou a racionalizáciou ťažby drevného bohatstva a obchodu s ním. Na zvýšenie a skvalitnenie objemu poľnohospodárskej výroby miestodržiteľská rada odporúčala presviedčať poddanských roľníkov, aby sa v čo najväčšom počte vykupovali z urbárov aj v prípade, že nemajú v rukách celú peňažnú sumu potrebnú na výkup. Napokon, a to je z nášho hľadiska dôležité, miestodržiteľská rada odporúčala župe riešiť nedostatok peňazí medzi obyvateľstvom tak, že z preľudnených a málo úrodných častí Liptova môžu odchodiť ľudia – výslovne sa spomínajú dobrí murári, tesári a tehliari – na zárobky do Budína a do Pešti, kde je veľký nedostatok súcich pracovných síl.

Vedenie Liptovskej stolice nadarmo nebolo v rukách domácej šľachty. Tá sa, pravdaže, uspokojila s výhodami, ktoré pre ňu vyplynuli z miestodržiteľského rozhodnutia, a o osudy poddaných sa už menej zaujímala. Ba čo viac, vo vzťahu k obyvateľom poddanských dedín nastalo ďalšie zhoršenie, lebo sa na hornoliptovských dedinách rozšíril počet úradných kotlíkov na pálenie liehu, pričom pálili i nelegálne, a tým sa zhoršilo zásobovanie obyvateľstva obilninami, ale aj zemiakmi. Naproti tomu župa zakázala poddaným nákladné krštenia, svadby a kary, ktoré nesmeli trvať dlhšie ako pol dňa, ale predstavitelia župy vôbec nepredchádzali dobrým príkladom, o čom najlepšie svedčia márnotratné kongregácie a nákladné stoličné reštaurácie – voľby do stoličných funkcií –, čo všetko išlo na účet poddaných.

Takto sociálnu biedu najmä hornoliptovských poddaných začiatkom 19. storočia ešte prehlbuje rozširujúci sa alkoholizmus a stupňujúce sa verejné i cirkevné dávky. A s takým dedičstvom vstupoval ľud Liptova do revolučných rokov 1848–49.

Na prahu zrušenia poddanstva nachodíme v Liptove takéto sociálne a spoločenské rozvrstvenie dospelého mužského obyvateľstva:

Zemanov 1671, vojakov z povolania 33, kňazov 77, učiteľov 28, úradníkov 87, mešťanov a remeselníkov 702, sedliakov 4050, dedičov mešťanov a sedliakov 2479, želiarov 6427 a iných zamestnaní 3171 *(96)*.

Z diferencovanosti v pôdno-majetkových pomeroch ľudu Liptova vyplýva aj členenosť sociálneho vývoja, ktorý mal svoje osobitné vzťahy aj v jednotlivých oblastiach Liptova. Preto je tiež najmä sociálny obraz veľmi diferencovaný, čo zase úzko súvisí s výškou národno-kultúrnej úrovne tej-ktorej oblasti Liptova. Takto diferencovaný Liptov nachádza rok 1848., rok zrušenia poddanstva, no treba hneď poznamenať, že nie súčasne rok zrušenia roboty v Liptove.

Po zrušení poddanstva bývalí poddaní aj v Liptove sa stali právnymi vlastníkmi tej pôdy, ktorú od roku 1848 používali dedične. Nový ekonomicko-spoločenský stav však nijako nezlikvidoval sociálnu biedu ľudu Liptova. Tento ľud, najmä v niektorých obciach stredného a horného Liptova (Sielnica, Trnovec, Hybe, Pribylina, Štrba), ovplyvnený už prvými národnými buditeľmi – kňazmi, učiteľmi, ale aj uvedomelými gazdami a remeselníkmi – vítal síce historický rok za úprimného spevu protifeudálnych piesní pri pochovávaní a pálení symbolu poddanstva – d e r e š a, ale po dňovch búrlivého nadšenia ocitol sa zoči-voči neúprosnej životnej realite. Narušili sa staré majetkoprávne feudálne normy a rozpadával sa aj starý poľnohospodársky výrobný systém. Roľníci si majetky vykupovali, a keďže nemali dosť vlastných peňažných prostriedkov, vykupovali sa na dlh a tak vstupovali do nového majetkového vlastníctva s dlžobou, získavanou na neúmerne vysoký úrok či už od bývalého zemepána, či bohatého kupca alebo od úžerníckeho krčmára.

Tejto predvídanej novej ťarche ľudu usiloval sa predísť národný a hos-

podársky buditeľ Liptova – Gašpar Fejérpataky-Belopotocký, keď sa už v roku 1844 prihováral za organizovanie najprv „cirkevných svojpomocníc", do ktorých mali primeranými vkladmi prispieť v prvom rade majetní urbarialisti, t. j. majitelia lesov (Ľupčania, Sielničania a Jozef Szentiványi st.), majetní kňazi, remeselníci a drevokupci, ako aj majetnejší jednotlivci. Na zvýšenie peňažitej istiny Fejérpataky odporúčal usporadúvať „národnie veselice a dobrovoľné národné divadlá", na ktorých by vystupoval so svojou hudbou Jozef Piťo. Z takto naskladaných peňazí by sa pri najnižšom úroku poskytovali základné pôžičky („národná pôžička") pri vymieňaní sa ľudí z urbárov *(97)*.

Nevedno, či sa návrh Fejérpatakyho dostal na program snemovania liptovských národovcov 15. marca 1844 v Liptovskom Mikuláši, ale myšlienka „úspornice" sa medzi prvými ujala v roku 1846 vo Važci a vo Východnej, hoci len nakrátko.

Napriek týmto snahám sa veľká časť – na prvom mieste hornoliptovských – roľníkov zadlžila a dostala sa do područia krčmárskych a kupeckých cudzích úžerníkov. Ale zrušenie poddanstva najcitelnejšie zasiahlo ľudí z obcí horného Liptova pri vyčleňovaní urbárskych lesov a pašienok bývalým poddaným. Skoro celá podstata veľkých lesných komplexov v oblasti Liptovského Hrádku a východného Liptova ostala v rukách šľachty (Szentiványiovci, Okoličániovci, Smrečániovci, Pongrácovci) a v majetku likavsko-hrádockého panstva. A takto aj po roku 1848 išiel spoločensko-sociálny vývoj v Liptove diferencovane. Bývalí poddaní v strednom a v dolnom Liptove sa dostali k úžitkovej pôde a sa tiež, aspoň v malom množstve, zakúpili do lesov. Z hľadiska sociologického život ľudu dolného a stredného Liptova ostal naďalej na báze veľkorodiny, preto bol omnoho odolnejší proti rušivým novým javom (krčmárska úžera, roztržky, pravoty).

Inými vývojovými stupňami poznamenaný bol sociálne-spoločenský vývoj v obciach horného Liptova v rokoch 1848–1860.

Na ilustráciu takého odlišného vývoja uvedieme svedectvo súčasníka, národovca-učiteľa, Ľudovíta Orphanidesa o situácii v mestečku Hybe okolo roku 1848. Mestečko, ktorého obyvatelia sa vykúpili z poddanských zaviazanosti ešte v roku 1845, sa vo svojom zovňajšku máločo líšilo od susedných dedín. Domce malo zväčša drevené, chatrné, s malými oblôčkami. V chyžiach okolo stien stáli lavice, po stenách drevené rámy-police s krčiažkami a taniermi, postele do povaly perinami vystlaté. Odev i obuv si robili z doma vyrobeného hrubého súkna *(98)*.

Spoločensko-sociálny vývoj vôbec sa na Slovensku v tom období nástupu mladokapitalizmu uberal nesprávnym smerom, čo v kruhoch malopočetnej, no zato tým zapálenejšej národnej inteligencie vzbudzovalo oprávnené obavy o budúcnosť slovenského ľudu. Vari aj preto sa slovenskí národovci rozhodli vypísať súbeh na sociologické pojednania o príčinách a prameňoch duchovnej a hmotnej biedy slovenského ľudu. Odmenili prácu liptovského národovca-učiteľa Jána Drahotína Makovického *(99)*.

A nie je náhoda, že druhý hornoliptovský národovec, učiteľ Ľudovít Orphanides z Hýb, zúčastnil sa na súbehu samostatnou prácou o príčinách a prameňoch duchovnej i hmotnej biedy ľudu v hornom Liptove. Prvú príčinu najmä duchovnej biedy ľudu vidí v nezáujme ľudu o sústavné zaškoľovanie mládeže. Školopovinnú mládež rodičia zneužívajú na spoločné pasenie statku, pričom mládež zlenivie a zosurovie. Podklady pre ďalší spoločenský rozbor berie z Hýb. Ako negatívny rys Hybänov uvádza, že obyvatelia si navykli na ľahký život furmanky, preto do práce rúk sa im nechce a polia nechávajú prielohmi alebo dávajú okolitým dedinčanom do prenájmu, nestarajú sa ani o lúky a pašienky. Za svetlý protiklad uvádza Orphanides obyvateľov Liptovského Petra (Petranov), ktorí nemajú ani vlastných majetkov, ani hory, ani dostatok lúk, ani mlynov, ani jarmokov, no ale ani krčiem, a predsa majú krásny statok, i poriadnejšie bývania, i do sveta zachádzajú, kde ako murári majú práve také dobré meno ako Svätojánci. Tretiu príčinu pokračujúcej sociálnej biedy hľadal Orphanides vo veľkej rozdrobenosti a rozkúskovanosti tak vnútorných (dvory), ako aj vonkajších (polia) pozemkov, čo zase vyplývalo z rodinnej neznášanlivosti. A hlavný koreň v š e t k e j biedy vidí napokon v skutočnosti, že všetko, čo len dačo zisku donáša (dedinské skliepky, jatky, priemysel i kupectvo), je v rukách cudzích úžerníckych krčmárov, ktorí zámerne dediny zamorujú pijatikou a ľudí hmotne i duševne ožobračujú *(100)*.

Súdobé spoločensko-sociálne materiály potvrdzujú zložitosť vývoja sociálneho postavenia ľudu horného Liptova aj po zrušení poddanstva. Po revolučných rokoch 1848–49 sa síce aj v Uhorsku rýchlejšie začali uplatňovať nové formy mladokapitalistickej výroby, no v Liptove ešte vždy dožíval feudalizmus. Šľachta si rodové majetky zachovala, hoci zadlžené. Uvoľnenej pôdy z likavsko-hrádockého domínia sa zmocňujú bohatí kupci a peňažne mocní jednotlivci v obciach (krčmári), ktorým sa do područia dostávajú i drobní roľníci. Dvadsaťročie po zrušení poddanstva v dejinách ľudu horného Liptova možno nazvať obdobím jeho tvrdého sociálne-spoločenského zápasu o vlastnú podstatu žitia. Pliaga alkoholizmu, rastúce nové dane a slabé úrody oberali drobných roľníkov o majetky, čím sa rozširoval počet príslušníkov dedinskej chudoby. Treba však zdôrazniť, že toto dvadsaťročie bolo súčasne obdobím úporného zápasu aj o ľudský, sociálny a národný charakter liptovského človeka. A už vopred možno povedať, že v existenčnom zápase zvíťazil liptovský robotný ľud, a to aj zásluhou nezištných národných buditeľov Liptova.

PRÍČINY A SMERY MIGRÁCIE OBYVATEĽSTVA

Ak na Slovensku všeobecne, potom predsa len výraznejšie v Liptove, najmä hornom, prebiehal spoločenský vývoj vari celé jedno storočie pod mocným feudálno-zemianskym vplyvom. Táto trieda bola obdarovaná nad-

právami, bola zvyknutá držať si nevoľníkov-želiarov zadarmo. Želiari za holé živobytie obrábali polia, opatrovali dobytok a pre zemianske kúrie obstarávali všetko potrebné. Pracovali „na panskom", lebo svojho nemali. Aj keby sa boli proti nútenej robote postavili, nič by si nepomohli, lebo robiť ich donútil zemepanský dereš a temnice v kaštieli svätej Žofie v Ružomberku a v Liptovskom Hrádku.

Ešte za trvania prvej svetovej vojny želiari Martina a Karola Szentiványiho v Liptovskom Jáne za biedne živobytie v želiarskej drevenici odrábali svojmu pánovi 104 dní do roka (panština), ktorých odrobenie im išpán vyrezával na drevené rováše.

Liptovskí zemania, čo vždy tak horlivo bojovali „za slobodu", nedožičili liptovskému ľudu ani najzákladnejších ľudských práv.

Nové ekonomické i sociálno-politické idey, ktoré si po buržoáznej revolúcii v Uhorsku prerazili cestu aj do Liptova, zaznamenali súčasne začiatok úpadku mnohých liptovských zemianskych rodín. Tieto zemianske rodiny, veľmi zadlžené, museli majetky odpredávať. Kupovali ich najčastejšie rozličnί špekulanti, ktorí ich tak pustošili – máme na mysli lesné komplexy –, že Liptovská stolica na nátlak obcí musela v roku 1869 požiadať uhorský snem, aby nedovolil devastovať liptovské lesy *(101)*.

Zemianstvo, ktoré nebolo schopné hospodárskej konkurencie, opustilo rodové kúrie a z majiteľov sa stali služobníci. Rodové kúrie zamenili za stoličné kancelárie. Vlastnosti bývalého veľkomožného pána, často iba lepšie oblečeného sedliackeho mešťana, nepracujúceho, ale dobre žijúceho majiteľa výsadných listín, prenikli do stoličných a krajinských úradov. Títo chceli predstavovať takzvanú inteligenciu, čiže prechod medzi vysokou šľachtou a masami ľudu. Liptovskí zemania sa uchýlili pod ochranu maďarského štátu a cirkvi. Ako dosiahnuť svojho osobného blahobytu, či mravnou cestou, či nie, o to sa v porevolučnom Uhorsku nik nestaral, lebo osobné záujmy, to bol najvyšší zákon životnej filozofie zemiansko-inteligentskej vrstvy. Všetko ostatné bolo im ľahostajné.

Za takýchto okolností nebolo ani vôle, ale ani potrebnosti starať sa o liptovského roľníka. A tento roľník vo svojej nevzdelanosti a bezradnosti obrába pole, ako obrábal jeho poddanský dedo i otec, úhorí, seje burinu, zberá kúkoľ a pomoc čaká od štátu alebo od boha. Úmorne pracuje, predáva, ako kupci chcú, kupuje podľa vôle predavača. Nevedomosť, vysoké dane, pálenka a dedinskí úžernícki krčmári, to boli najčastejšie kliatby mnohých liptovských dedín. A nemožno vynechať rozkúskovanosť nových gruntov a poľnohospodárskej pôdy hneď po roku 1850, čo bolo však aj výsledkom platného dedičského práva, že deti dedia rovnakým dielom.

Nepomer medzi príjmami a výdavkami v nových i v oslabených starých gazdovstvách neprimerane rastie. Medzi príbuznými i občanmi začali sa majetkovoprávne spory, čo zase malo za následok narastanie intabulácií. Preto nie div, že ani nie desaťročie od zrušenia poddanstva sa po hornoliptovských dedinách ohlášajú bubny, oznamujúce koniec ďalšieho sedliac-

keho gruntu, ktorý odkúpil nový pán – dedinský krčmár. Na ilustráciu pomerov uvádzame súpis prevodov gazdovských majetkov a majetkov zadlžených za roky 1870 – 1872, ktorý na požiadanie uhorského ministerstva vnútra vyhotovila Liptovská stolica 5. augusta 1873. Zo súpisu vychodia zarážajúce skutočnosti:

Zadlžených majetkov bolo 4625, prevod kúpou a predajom 460 a odpredaných na verejnej dražbe 712, z čoho na obce horného Liptova pripadalo 508 *(102)*.

A zákonitými následkami takého neprirodzeného spoločensko-hospodárskeho života v porevolučnom Liptove bola veľká nespokojnosť, nechuť ku gazdovaniu a často až vysťahovalectvo *(103)*.

Celková ekonomicko-sociálna vývojová situácia v obciach horného Liptova je však iba vzdialeným odzrkadlením nespravodlivej hospodárskej politiky šľachtického Uhorska aj po revolúcii rokov 1848–49, ktorá nespravodlivosť sa napokon aj na najúrodnejšej maďarskej Dolnej zemi stala zárodkom revolučného jadra agrárneho socializmu maďarského poľnohospodárskeho proletariátu.

A schválne robená diskriminačná agrárna politika uhorských vlád, používaná ako politický nástroj proti masám drobného nového sedliactva a na ochranu veľkostatkárskeho šľachtického monopolizmu, spočívala v prvom rade v nespravodlivej k a t e g o r i z á c i i poľnohospodárskej pôdy a z nej vyplývajúcom triedení bonity úžitkovej pôdy, podľa ktorých bola vlastne pôda odaňovaná.

Ale historická retrospektíva dokazuje, že nespravodlivú kategorizáciu pôdy si aj liptovskí zemani zabezpečili vlastne už pri praktickom uskutočňovaní urbárskej reformy Márie Terézie po roku 1771, ako najlepšie svedčia protesty aj hornoliptovských obcí (Pribylina, Porúbka, Východná), ktoré však ostali bez praktického výsledku.

Šľachtické uhorské vlády v diskriminačnej agrárnej daňovej politike pokračovali ešte aj za vlády Wekerleho, na adresu ktorej napísal poslanec Rácz Gyula kritické slová: „Maďarská daňová (poľnohospodárska) politika aj v nových predlohách je postavená na dávno prekonanej stredovekej zásade, že štát je moc chrániaca vlastníctvo, majetok privilegovaných, moc, ktorá nie je povinná sa starať o životné základy jednoduchých ľudí . . ." *(104)*.

Ak teda skúmame základné príčiny m i g r á c i e hornoliptovského obyvateľstva už od konca 18. storočia, prichodíme na príčinu p r v ú, ktorou je úplný nedostatok úžitkovej pôdy a jej vysoké odanenie. Potvrdzujú to aj slová národného a hospodárskeho buditeľa Ľudovíta Orphanidesa: „. . . Tu ale na hornom Liptove ani len tri zrná z výsevu priemerne s istotou očakávať nemôžeme, ba často sa nám ani len siata neprinavráti . . .

Ústredná radnica (býv. Palác invalidov) (1870–75) v Budapešti

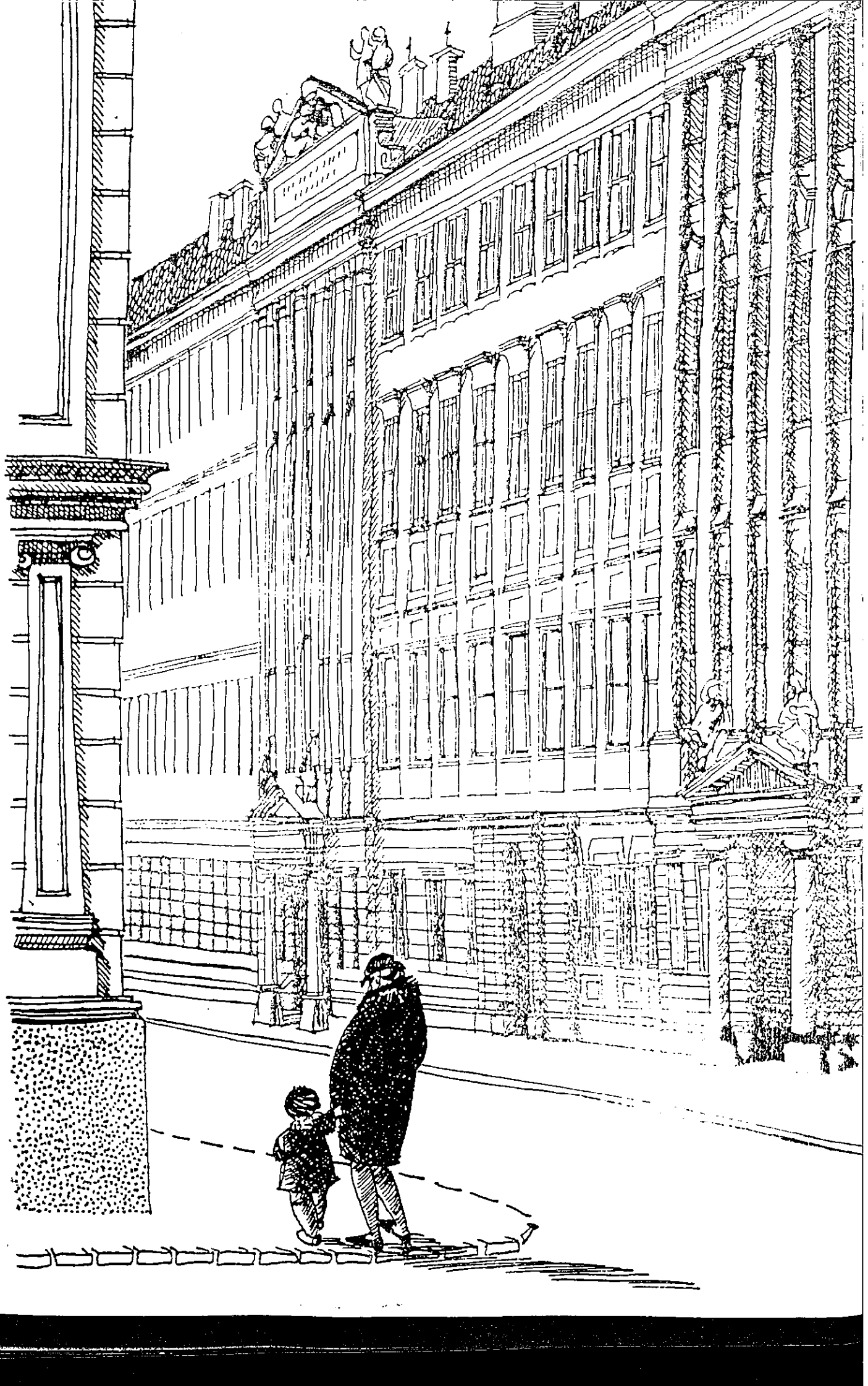

Pri týchto ale všetkých nehodách v našom vrchovatom, neúrodnom, studenom kraji sme pomerne ešte i veľkou daňou obťažení natoľko, že roľník, keď si robotu odráta, sotva mu čo ostáva. I ako že je tedy možno v týchto okolnostiach tak početnému obyvateľstvu vyžiť? Len tak, keď si náš ľud sám obuv i odev z ovčej vlny hotuje, keď dennodenne riedku alebo hustú múku a neomastené zemiaky v kožkách varené alebo pečené jedávajú . . . len tak, keď z horného Liptova celé zástupy ľudstva rok po rok na roboty do Pešti no múranie, šichníkovať alebo do služby odídu a len na pár zimušných týždňov so zarobeným grošom k rodinke svojej sa navracajú . . ." *(105)*.

Neúrodnú gazdovskú pôdu si ľudia na hornom Liptove nerozumne rozdrobovali, a to je ďalšia z príčin migrácie schudobnelého ľudu. Opäť to potvrdzujú slová Ľ. Orphanidesa: „. . . ba i na susednom Spiši v úrodných rovinách bývajúci ľud pomerne omnoho menej daní platí, a to snáď preto, že u nás pre starodávne, ale už cele zaniklé výdelky okolo baníctva, hutníctva, okolo bývalých štátnych hrádockých fabrík na vojenskú výzbroj, početných hámrov, klinčiarne a pod. kraj tento podtatranský je až veľmi husto zaľudnený. Následkom toho sú aj tunajšie pozemky náramne rozkúskované, tak, že osobitných čeľadných otcov a drobných gazdov sa nachodí viac, než v iných, úrodnejších krajoch. Preto i osobná, domová, zárobková a pozemková daň s jej všelijakými príražkami tu vysoko vystúpila . . ." *(106)*.

A tieto dobové svedectvá napokon potvrdzuje aj úradná štatistika, podľa ktorej šľachtickí veľkostatkári platili od katastrálneho jutra vysokokvalitnej ornej zeme 1,44 – 4 koruny, naproti tomu drobní sedliaci platili za omnoho nekvalitnejšiu zem od katastrálneho jutra 6–10 korún. A hlavná príčina tejto nespravodlivosti bola v tom, že veľkostatkárska pôda bola zaradená do 5.–7. triedy daňovej, ale gazdovstvá malé boli vradené skoro všetky do 2.–4. daňovej triedy (najvyššia bonita), hoci bolo dokázané, že pri prvej pozemkovej úprave najlepšiu pôdu obdržali nie sedliaci, ale šľachtickí veľkostatkári *(107)*.

Migráciu dedinského obyvateľstva horného Liptova napomáhala aj ďalšia skutočnosť, že sa niektoré obce po zrušení poddanstva nedostali k vlastným majetkom (máme na mysli ich obyvateľov), či už zásahom zemepána (Liptovský Peter, Liptovský Ján, Jamník, Vavrišovo, Podtureň, Štrba) alebo z rozumnej opatrnosti, aby sa neúmerne nezadlžili (Liptovský Peter, Závažná Poruba, Ľanovo). A práve tieto obce, v ktorých sa už v 18. storočí murárske remeslo pevne sformovalo, možno povedať, už ako r o d o v é povolanie, v historickom okamihu preukázali už vyšší stupeň predvídavosti, lebo sa nezadlžili, ale ani si do obce nepripustili úžerníckeho krčmára. Radšej volili gazdovať na poli vyárendovanom od veľkostatkára, ako stať sa povoľným nástrojom v rukách úžerníckych krčmárov a kupcov, a kvalitami svojej špeciálnej práce zabezpečili si už začiatkom 19. storočia pevné sezónne pracovné miesta. Takto sa z kolektívu hornoliptovských

obcí od 19. storočia formuje skupina obcí murárskych, ako Liptovský Ján, Uhorská Ves, Jamník, Vavrišovo, Liptovský Peter, Dovalovo, Podtúreň, v ktorých sa sezónne pohyby obyvateľstva už presne organizovali a murárstvo sa z pomocnej zárobkovej činnosti premenilo na pevne organizovaný hlavný zdroj živobytia.

Územná a pôdna nerovnomernosť v Liptove mala za následok aj výkyvy v zaľudnení jednotlivých častí Liptova, o čom svedčí i naša tabuľka:

Okres:	Rozloha kat. j.	Stav obyvateľov v rokoch *(108)*					
		1720	1787	1850	1890	1900	1910
Mikulášsky (obcí 68)	120 648		19 860		30 209	31 515	
Hrádocký (obcí 18)	159 340	14 626	18 659	71 747	19 976	20 666	86 906
Ružomberský (obcí 27)	110 305		18 549		26 665	29 739	

Štatistické podklady udávajú rôznorodý obraz rastu Liptova. Na jednej strane by sa dalo z územnej rozlohy usudzovať, že oblasť Liptovského Hrádku je najrozľahlejšia, no v skutočnosti je z tejto rozlohy 61,4 % lesov a pašienok, čo práve vyvoláva nepriaznivé životné podmienky a zaviňuje nadmerné pohyby obyvateľstva. Z vykázaného počtu obyvateľstva Liptova v jednotlivých časových obdobiach by sa aj zdalo, že rast obyvateľstva je pokojný, prirodzený, no podklady vyjadrujú s t a v y obyvateľstva a nie p o p u l a č n é p o d m i e n k y, ktoré sú pre Liptov nepriaznivé, lebo v porovnaní s ostatnými horskými regiónmi Slovenska je Liptov veľku pomerne riedko o b ý v a n ý, kým na druhej strane na území horného Liptova bola vždy p r e ľ u d n e n o s ť a nedostatok miestnych pracovných zdrojov.

Uvedené ekonomicko-sociálne a spoločenské príčiny prinútili obyvateľov hornoliptovských obcí hľadať doplnkové zdroje obživy *(109)* za hranicami vlastného regiónu.

Sezónne odchody hornoliptovského obyvateľstva za prácou do iných krajov bývalého Uhorska mali t r i charakteristické rysy:

1) P o ľ n o h o s p o d á r s k i robotníci odchodili najmä na letné žatevné práce na šľachtické veľkostatky do okolia Miškovca a Budapešti, a to najviac z Východnej, Kokavy, Pribyliny, z Beníc a Liptovského Ondreja.

2) P o m o c n í stavební robotníci a robotníčky z Pribyliny, Vavrišova, Dovalova, Ľanova, Závažnej Poruby, Porúbky, Uhorskej Vsi a spolu s nimi aj zo stredného a dolného Liptova (Sokolče, Smrečany, Liptovská Anna, Liptovská Mara, Liptovská Teplá, Komjatná) najviac chodili do Budapešti.

3) M u r á r s k e komplexné družstvá z Liptovského Jána, Jamníka, z Uhorskej Vsi, Podturne, Bobrovca, Trsteného, Liptovského Petra, Vavri-

šova, Dovalova, Ilanova, ktoré obce tvorili samostatnú skupinu už tradičných murárskych obcí v hornom Liptove, odchodili do Budapešti a do veľkých miest Maďarska *(110)*.

Medzi uvedenými troma skupinami pracovných síl z horného Liptova bol však kvalitatívny rozdiel. Kým sa prvá skupina formovala zo sezóny na sezónu náhodným najímaním ľudí prostredníctvom žatevných „gazdov" *(111)* a skladala sa z rodinných príslušníkov chudobných gazdov, zatiaľ kvalifikovaní murári a tesári mali už od roku 1850 ustálenú organizovanosť svojich ciest „do sveta". A spolu s nimi odchodili stavební pomocní robotníci a robotníčky.

Koniec 18. storočia predstavuje už hornoliptovské murárstvo ako ucelenú a spoločensky diferovanú etnickú vrstvu. A to bolo možné iba tak, že sa murárske remeslo už skoro cez tri storočia natrvalo ujalo v určitých rodinách a v určitých obciach a dá sa už hovoriť priamo o dedičskej náväznosti murárskeho remesla v hornoliptovských obciach. Potvrdili to aj výskumy matrík hornoliptovských obcí, v ktorých genézu murárstva v istých rodinách a v určitých obciach môžeme hodnoverne sledovať od 17. storočia. Základ genetiky murárstva bol zaiste hospodársko-sociálny. Lenže základ sa menil a náväznosť murárskeho remesla predsa pokračovala. Teda pôsobil tu aj vážny faktor rodinnej výchovy, ktorá napokon prešla do spoločensky významného povedomia pracovnej spolupatričnosti, hrdosti na svoje pracovné majstrovstvo, v snahu po ďalšom zdokonaľovaní sa v remesle. To sa napokon prejavilo v stavebných generáciách od rokov 1890 a v ich dielach hlavne v Československej republike po roku 1918 a prejavuje sa ešte zreteľnejšie v stavebných generáciách pri budovaní súčasných diel.

Na základe štatistických podkladov z roku 1770 môžeme aj zemepisne ohraničiť územné rozloženie hornoliptovských murárskych obcí. Boli to: Hybe, Pribylina, Kokava, Dovalovo, Vavrišovo, Liptovský Peter, Jamník, Ploštín, Ilanovo, Jakubovany, Konská, Podtureň, Liptovský Ján, Uhorská Ves, Okoličné, Závažná Poruba, Liptovský Kríž, Liptovský Ondrej, Vrbica a Bobrovec *(112)*.

Hlavný prúd hornoliptovských murárov a stavebných pomocných robotníkov za prácou smeroval už od konca 18. storočia do hlavného mesta Uhorska, do Budapešti. Pre svoju dlhoročnú kvalitnú prácu a vôľu pracovať spoľahlivo stali sa vyhľadávanými murárskymi odborníkmi, ktorých si vynikajúci peštianski projektanti-stavitelia, ako boli už Pollack Mihály, Hild József, Zitterbarth János jun., Láng Rudolf, Steindl Imre a Schulek Frigyes, ako aj neskorší, zabezpečovali na náročné stavbárske práce nielen v Budíne a v Pešti, ale aj na stavby v iných maďarských mestách (Ostrihom, Szeged, Gyulafehérvár, Debrecen). Tým viac, že si murári z Liptovského Jána, Petrania a Jamničania osvojili aj náročnú špecializáciu dotvárania umelecky náročných fasád.

Iné skupiny murárov ostávali na Slovensku a ich pracovnými okruhmi boli východné Slovensko, Spiš, Novohrad, okolie Prievidze, Orava a Turiec.

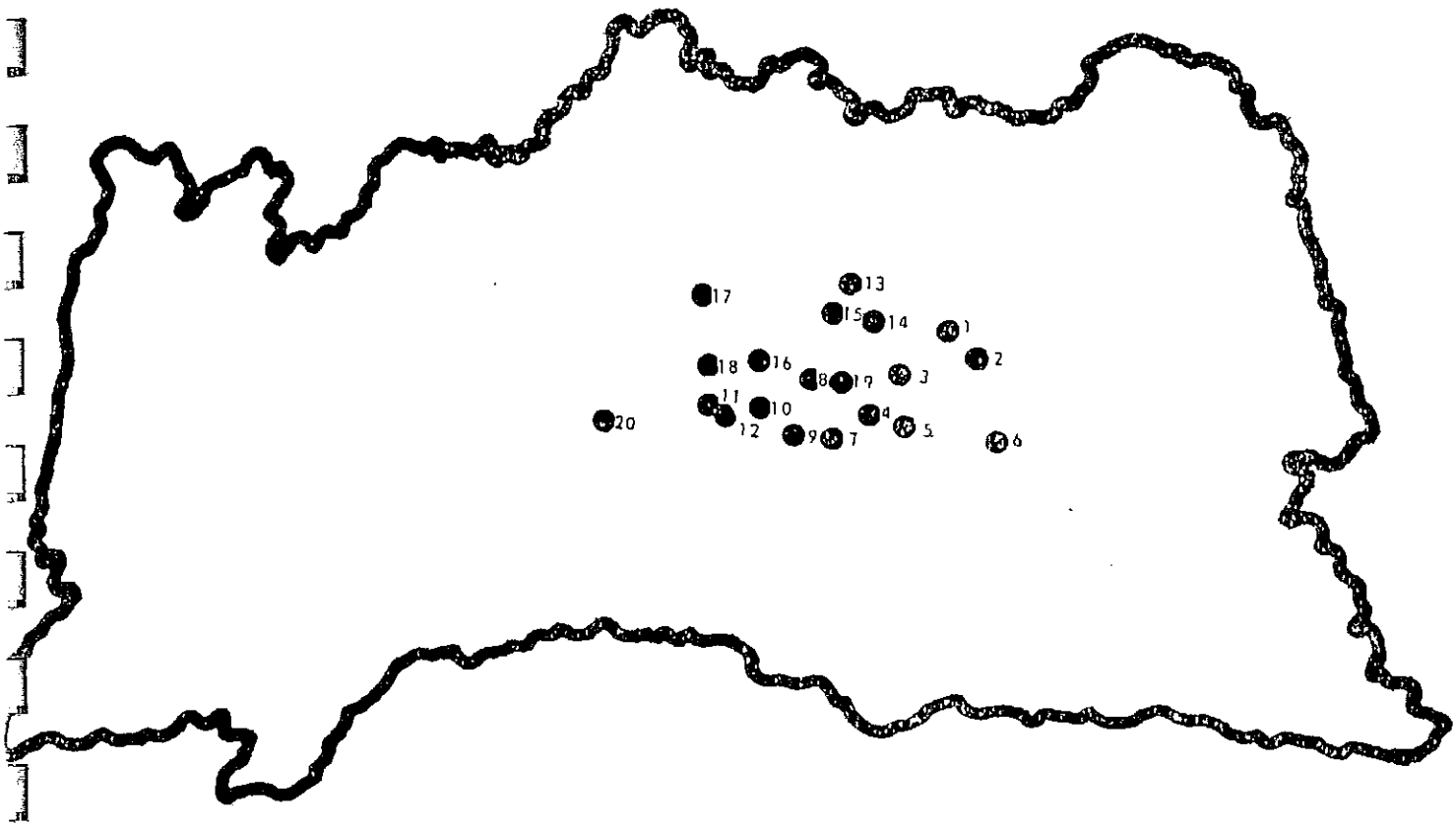

LIPTOV – región murárskych obcí:
1 – Pribylina, 2 – Liptovská Kokava, 3 – Vavrišovo, 4 – Liptovský Peter, 5 – Dovalovo, 6 – Hybe, 7 – Podtureň, 8 – Uhorská Ves, 9 – Liptovský Ján, 10 – Závažná Poruba, 11 – Ploštín, – 12 – Ľanovo, 13 – Konská, 14 – Jakubovany, 15 – Liptovský Ondrej. 16 – Okoličné, 17 – Bobrovec, 18 – Vrbica, 19 – Jamník, 20 – Liptovský Kríž

Vysledovaním príčin a smerov migrácie obyvateľov horného Liptova sa natíska oprávnená otázka, čo podstatné sledovali tieto trvalé pohyby obyvateľov horného Liptova. U sezónnych poľnohospodárskych robotníkov je odpoveď jediná: záchranu dedinskej chudoby pred hladom a biedou. Diferencovanejšia je však otázka u stavebných robotníkov (murárov, tesárov). Cesty „do sveta", za hranice regiónu, mali u murárov dva kvalitatívne rozdielne stupne. V prvom období, a možno ho ohraničiť časove po rok 1890, hornoliptovským murárom išlo tiež o únik zo sociálnej biedy a o zlepšenie základných životných podmienok. No v druhej fáze (od roku 1890 do 1914) išlo im už o náročnejšie ciele, a to vykúpiť zemianske majetky a osobitne v Liptovskom Jáne vykúpiť aj zemianské kúrie *(113)*. A tieto ciele, spočívajúce na dôvere v silu vlastnej práce, aj dosiahli, a to najmä preto, lebo ich „školou bol život a svet" a základnou normou života vždy bola viera v seba, človeka a v hodnoty statočnej práce.

ŽIVOT A DEĽBA PRÁCE V MURÁRSKYCH OBCIACH

Obdobie rozkvetu hornoliptovského murárstva sa začalo rokom 1850, keď sa hlavný, už organizovaný prúd hornoliptovských murárov upriamil na Pešť, hoci sú doklady *(114)*, že prebytky pracovných síl chodili za robotou do Budína a Pešti už od 60-tych rokov 18. storočia, a to ročne z Liptova okolo 1100 ľudí. Za sezónnou robotou však odchodili chlapi, mládenci a dievčatá alebo aj mladé ženy, preto tieto pravidelné odchody mali vplyv na celý systém života a deľby práce aj v rodinách murárskych obcí.

Hospodársko-spoločenský obraz obcí horného Liptova sa okolo roku 1850 nápadne mení. Vo väčšine obcí sa rozpadával pôvodný archaický systém „veľkorodiny" *(115)*. Táto slovenská archaická forma rodinnej organizácie mala však v tom období ešte existenčné opodstatnenie, ako aj svoje etické-ekonomické prednosti. A práve tým, že sa veľkorodina rozpadla na viac nových rodinných buniek, narušili sa na prvom mieste etické spojivá a rozkúskovali sa aj polia a grunty, nadobudnuté po roku 1848. Napriek tomu sa však systém veľkorodiny udržal až do začiatku 20. storočia, je pozoruhodné, že práve v murárskych obciach, a to v Liptovskom Jáne, v Závažnej Porube, v Jamníku, v Liptovskom Petre, vo Vavrišove, v Uhorskej Vsi, v Dovalove a na Kokave *(116)*.

Murárske obce v hornom Liptove do roku 1890, až na malé výnimky, hospodárili na poliach vyárendovaných od Szentiványiovcov, Szmrecsányiovcov alebo od likavsko-hrádockého eráru. Na práce do Pešti odchodili chlapi, mládenci a chlapci-učni už od 11–12 rokov, ale už aj 12–13 ročné dievčatá, preto domáce a poľné práce ostali na ženách, starcoch a deťoch. Retrospektívny výskum (1930, 1932) v Liptovskom Petre, Vavrišove a v Liptovskom Jáne umožnil nám pohľad na režim života a práce v týchto obciach okolo

roku 1870. Všimneme si situáciu predovšetkým v Liptovskom Petre a Liptovskom Jáne.

Rodinu v Liptovskom Petre v roku 1870 tvorilo priemerne 8–12 rodinných príslušníkov, bývajúcich buď v jednom dome, alebo na jednom grunte, a to až do veľkého požiaru v roku 1875. Rodinu tvorili rodičia, ženatí a slobodní synovia, slobodné dcéry a nevesty s deťmi. Do rodiny bez synov, iba s dcérami, sa zvyčajne priženil mladý murár z početnejšej rodiny. Otec bol prirodzenou hlavou veľkorodiny, rozhodoval o deľbe práce medzi synmi, staral sa o zabezpečenie poľnohospodárskych prác a obstarával aj mužské pracovné príležitosti. Otcovi pri týchto prácach pomáhal najstarší syn. Otcova autorita bola prirodzená a prechodila i na jeho pomocníka (najstaršieho syna).

Matka bola v systéme veľkorodiny organizátorkou nielen domácich ženských prác, ale počas neprítomnosti otca-manžela a synov bola reprezentantkou rodiny a rozhodovala o režime každodennej práce. Okrem toho sa starala o finančné záležitosti celej rodiny. V prípade, že si nevesty alebo slobodné dcéry prácami na veľkostatku (na panskom) zarobili peniaze, aj tieto odovzdávali matke (gazdinej), ktorá ich opatrovala a im na potrebné zase vydávala.

Hospodárenie (gazdovanie) členov veľkorodiny bolo spoločné a jeho znakom bola veľká, no rozumná šporovlivosť, čo malo za následok narastanie mocnej hospodárskej celorodinnej základne. A kde silneli hospodársko-sociálne základy rodín, bolo vidieť i súbežnú konsolidáciu obcí. Priemerné sezónne zárobky peterských i vavrišovských murárov boli už v rokoch 1856–1880 po odrátaní všetkých výdavkov 150–200 zlatých ročne, takže petranskí murári si prinášali na hotovosti za sezónu dovedna 2500–4000 zlatých. Zárobkové podmienky peterských murárov sa zvýšili po roku 1880, čo sa aj ukázalo na rýchlom vzraste obce.

V Liptovskom Petre roku 1850 pripadlo na rodinu 0,75 – 5 ha prenajatej poľnohospodárskej pôdy, vrátane aj pašienky. Na ornej pôde pestovali zemiaky (na záhradách zeleninu), z obilnín ovos, jačmeň a ozimné žito. Pestovali aj pohánku a proso. Výnosy z ornej zeme, okrem záhrad, neboli veľké, lebo až do roku 1890 sa pôda obrábala ručne, primitívne. Na úrodnosť vplývali aj cyklické neúrodné roky, takže gazdovia z Liptovského Petra nútení boli siahnuť po svojpomoci: v roku 1869 si založili „o b i l n i c u" – obecnú sýpku, v ktorej opatrovali rezervy zrna.

Ženy si z pôdy každoročne vydelili kus na dopestovanie ľanu a konopí, a to obyčajne celá obec na jednom mieste z príčin agrikultúrnych i vzájomnej (susedskej) pomoci. Vedeli tkať najmä kvalitné ľanové plátno (aj činovať), z ktorého časť upotrebili v domácnostiach na košele a zafarbené plátno bolo dlho materiálom na ženský odev, kým druhú časť speňažili na trhoch.

Hlavná ťarcha starosti o gazdovstvo spočívala na ženách. Mužovia pred

odchodom na roboty porobili základné jarné poľnohospodárske práce (orba a sejba) alebo, keď sa jar oneskorila, postarali sa o oráča. Chlapi svoje sezónne roboty prerušovali iba počas kosenia lúk a na žatvu. Ostatné práce vykonali ženy a deti do 11–12 rokov. Usilovnosť žien dokazuje už aj to, že vedeli nielen včas dokončiť svoje roboty, ale stačili ešte aj nádenníčiť na statkárskom a si zarobiť.

Doplnkový zárobkový zdroj si peterské ženy zabezpečovali i chovom hydiny a odpredajom mlieka, masla a ovčieho syra, lebo skoro každá rodina chovala ovce *(117)*. Dochovávanie oviec malo význam aj pre domácku výrobu. Z ovčej vlny tkali veľmi kvalitné súkno. Časť z neho použili na výrobu obuvi a súčiastok mužského odevu a časť predali.

Deti už od 7. roku života navykali systematickej robote. Domáce práce i drobné práce mimo domu boli medzi chlapcov a dievčatá presne rozdelené. K vyslovene dievčenským prácam patrila pomoc matke alebo nevestám v kuchyni pri dennom umývaní riadov, zametanie kuchyne (pitvora) a dvora, dozeranie na domácu hydinu, pasenie husí, bielenie plátna a na poli po boku dospelých okopávanie a kopanie zemiakov, čistenie (pletie) buriny z obilia a pomoc pri žatve.

Malým chlapcom zverovali na starosť chodiť na drevo do kuchyne, pomoc pri ručnom sadení zemiakov (pohadzovanie), ľahšie okopávanie a najmä pasenie husí, oviec a rožného statku. Keď chlapci zavŕšili 12. rok života, už sa aj začali zaúčať do murárskeho remesla. Treba však zdôrazniť, že deti z murárskych dedín, až na malé výnimky, boli riadne zaškoľované, na rozdiel od detí z iných hornoliptovských dedín, v ktorých bol vžitý spôsob individuálneho pasenia statku. Túto úlohu plnili chlapci na úkor základnej školskej výchovy, ba často až do odchodu na vojenčinu.

Začleňovanie detí do pracovného režimu dňa v Liptovskom Petre – a podobne vo Vavrišove, Dovalove, Jamníku a v Závažnej Porube – nebolo násilné a samoúčelné. Je pravda, že základnou pohnútkou bol tvrdý život, ktorý nútil v rodine využiť každú pracovnú silu. No pracovné začlenenie detí malo aj eticko-výchovný význam, že sa totiž do detí nepriamo vštepoval pocit spoluúčasti na spoločnej práci a povedomie morálneho vzťahu k zverovaným prácam.

Nový pracovný systém v hospodárskom živote obce Liptovský Peter nastal po roku 1880, keď sa už Petrania finančne zmohli natoľko, že si po častých požiaroch vystavali bezpečnejšie a hygienicky vyhovujúcejšie „múranice" – tehlové domy, pri ktorých už uplatnili svoje skúsenosti „zo sveta". Tiež sa postupne aj poľnohospodársky zakupovali do statkárskej úžitkovej pôdy, i do zemepanských lesov a pašienok. A vtedy sa už začína aj racionálny systém obrábania poľnohospodárskej pôdy (trojpoľný systém, železný pluh, ručné mláťačky, regulácia pôd, racionalizácia chovu dobytka a oviec, kultivácia pašienok), čo z Liptovského Petra urobilo vedúcu pokrokovú obec v Belanskej doline na dlhé roky *(118)*.

Odlišný spôsob života a práce ľudu v 19. storočí nachodíme v staršom centre murárov, v Liptovskom Jáne.

Z hospodársko-spoločenského hľadiska mal Liptovský Ján ešte do roku 1910 charakter zemepansko-komorníckej obce, keďže majiteľmi pozemkov, gruntov i lesných komplexov bola rozvetvená rodina Szentiványich, ktorá bola do 60-tych rokov 19. storočia najbohatším rodom v celom Liptove. Szentiványiovci si svoju moc podržali i po zrušení poddanstva, no súčasne sa zmenili k horšiemu životné podmienky obyvateľov obce. Obyvatelia Liptovského Jána boli – s výnimkou 8 rodín malých gazdov – bezzemkovia, ktorí mali v osobnom úžitku určité panské pozemky (50 árov) a bývali v domoch patriacich zväčša zemepánovi. Za tieto úžitky bola každá rodina nútená odrábať vo forme bezodplatnej roboty 104–122 dní do roka, a to až do roku 1918. Bol to najmä po roku 1848 vzťah želiarov (komorníkov) k zemepánovi. Je zaujímavé, že do zrušenia poddanstva bola sociálna situácia obyvateľov Liptovského Jána o čosi voľnejšia, lebo okrem urbárskych záväzkov mužskí obyvatelia ako šikovní murári a kamenári boli priamymi fyzickými budovateľmi 22 zemianskych kúrií v Liptovskom Jáne a za tieto práce boli aj odmeňovaní. Murári z Liptovského Jána mali možnosť odchodiť aj na cudzie stavby, preto ich už na prelome 18. a 19. storočia nachodíme na stavbách v Pešti *(119)*.

Z takýchto hospodársky závislých vzťahov potom vyplýval aj systém života a práce ľudí v Liptovskom Jáne. Mužovia-murári odchodili na zárobky do sveta, presnejšie do Pešti, a spolu s nimi odchádzali lešenári i pomocní robotníci. Ak mal otec viac chlapcov, všetkých zaučil do murárčiny, takže možno smelo povedať, že sa v Liptovskom Jáne murárske remeslo stalo už od dávna dedičným *(120)*.

Práce v domácnosti a na prenajatom kuse poľa ostávali na ženách a na dievčatách. Režim denných prác na panskom sa riadil podľa zvykových agrotechnických termínov na základe rozkazov panského šafára (gazdu). Po dokončení svojich prác a po splnení pracovného záväzku na panskom liptovskojánske ženy preberali na panskom aj ďalšie práce, ale už za odmenu (zrno, zemiaky, drevo). Ako doplnkové príjmy im slúžili dôchov domácej hydiny (sliepky, husi, kačky) a 1–2 baranov. Pre domáce potreby si ženy siali a vyrábali ľan. Doplnkom rodinných príjmov bol i zber a predaj lesných plodov *(121)*.

Občania Liptovského Jána, na rozdiel od Petranov a od ostatných murárskych obcí, až do roku 1918 nemali na samosprávne osudy svojej obce dôraznejšieho vplyvu. V obci vládu držali Szentiványiovci, ktorí súčasne mali rozhodujúce slovo vo vedení Liptovskej stolice. Ale národné uvedomenie obyvateľov sa predsa len uplatňovalo, ako ho výrazne dokumentoval takzvaný „biely murár" Peter Kompiš, ktorý i napriek prenasledovaniam zo strany Szentiványiovcov celých šesť týždňov agitoval po obciach horného Liptova za poslaneckú voľbu slovenského kandidáta Jána Ružiaka do budapeštianskeho parlamentu.

Zaiste sa z tých čias zachovala aj volebná pesnička, ktorá svedčí o vplyve moci Szentiványiovcov na voľby:

Svätý Ján za mostom leží
a pod ním Váh bystro beží.
Danú, za dedinu celú,
zahraj, smutnú – neveselú!

Ale napriek tejto nezavinenej nesamostatnosti kultúrna úroveň ľudu Liptovského Jána po roku 1880 očividne stúpa *(122)*.

Postupujúci konsolidačný proces po roku 1870 je jasne badateľný aj vo väčšine ostatných obcí horného Liptova. Môžeme to opäť dokumentovať zmeneným obrazom Hýb. V spomínanom čase už zmizli prielohy a široké medze, ktoré boli až do 70-tych rokov 19. storočia príznačné pre hybské gazdovanie. Obyvatelia si tiež už vymenili lúky od Kokavcov a Vavrišovcov. Tým sa strojnásobil stav rožného statku. Súčasne si Hybänia už roku 1868 zakladajú verejnú „obilnicu". Vedenie obce uplatnilo nielen zákaz stavby drevených domov, ale navyše každý, kto staval dom múraný, dostal z mestskej pokladnice primeranú podporu. Preto sa stavali múrané nielen domy, ale aj hospodárske staviská. V múraných domoch sa odzrkadlila už vyššia náročnosť na kultúru a hygienu bývania, lebo v každom dome bolo viac miestností, kuchyňa, pod izbami suchá pivnica a namiesto pôjdov zasklepené sýpky, všetko pokryté škridlou. Obec začala sústavne nakupovať hory a pašienky. A čo je veľmi dôležité: mestská rada sa už v roku 1868 rozhodla prísne obmedziť výčap alkoholu a prísne trestať opilstvo. Tak si možno predstaviť, že Hybe už v 80-tych rokoch 19. storočia mali dve knižnice – školskú a obecnú *(123)*.

A tu sa už stretávame s prameňmi konsolidácie vývojových podmienok v obciach horného Liptova – s rastom kultúrnosti.

KULTÚRNY OBRAZ MURÁRSKYCH OBCÍ

Osobitosti spoločenského a hospodárskeho vývoja v dejinách ľudu Liptova a tvrdé sociálne pomery sa zákonite odzrkadlili na premenách v prvom rade ľudského a intelekčného charakteru ľudu Liptova. Ak ešte donedávna povahu slovenského človeka charakterizovali súhrnom povahových znakov pokory, trpezlivosti, skromnosti, trpnosti a do značnej miery zádumčivosti, potom to možno označiť sa charakteristiku povrchnú, aj keď niektoré zo spomenutých znakov v minulosti boli pravdivé (pokora, skromnosť, pasivita). Ony boli skôr negatívnymi prvkami slovenského charakteru. Psychologická analýza povahy ľudu Liptova nám podáva odlišný obraz, typ človeka už vôbec nie priveľmi pokorného, stále trpiaceho a už nijako nie pasívneho. Už sme si premietli obraz minulosti ľudu Liptova a na tomto obraze vidíme neustály zápas ľudu – a najviac sa to týka ľudu

horného Liptova – s nežičlivou prírodou a s biednymi hospodársko-sociálnymi pomerami osobitne. Ukázalo sa, že ľud horného Liptova od roku 1770 až do roku 1880 prenasledovali obdobia neúrodnosti, ohne, živelné pohromy a obdobia hladomorov. A ľud sa predsa zlomiť nedal. Pravda, aj trpel. Ale vedel byť trpezlivý iba potiaľ, ako každý iný človek, ktorý si omnoho vyššie cení duševnú rovnováhu, ako chvíľkové vzbĺknutie vášne, hnevu a zúfalstva. Dôkazom veľkej rozvážnosti liptovského človeka je aj skutočnosť, že v Liptove práve v časoch najväčšej biedy boli sebevraždy neznáme. A vari pre liptovských ľudí a pre sformovanie sa ich svojskej povahy bolo rozhodujúce, že sa vedeli už v prvých náporoch biedy primknúť k ťažkým a zodpovedným zamestnaniam (pltníctvo, baníctvo, murárstvo), ktoré predpokladali rozum, odvahu a životnú energiu, ale hlavne zmysel pre čistú prácu. Preto je aj typickým znakom charakteru liptovských ľudí rozvaha, stálosť, rozhodnosť a otvorenosť. Ale aj zdravá uvedomelá hrdosť. A to je ich prednosť, ich ctnosť aj po stránke psychologickej, i po stránke mravnej a najmä ľudskej.

Kryštalizácia takých charakterových rysov predpokladala už v prvej polovici 19. storočia určitý vyšší stupeň uvedomenia ľudí. A rozvíjanie tohto uvedomenia zase podmieňovali stupne kultúrnosti, cez ktoré prechodil aj ľud určitých obcí horného Liptova.

Vari nie sme ďaleko od pravdy, keď tvrdíme, že s prvými vedomými snahami kultúrneho a národného uvedomenia ľudu v Liptove sa stretávame už v 30-tych rokoch 19. storočia.

Tridsiate roky 19. storočia charakterizuje nástup maďarizačného úsilia. A jeho horlivými uskutočňovateľmi sa stali aj hornoliptovskí zemania. No boli to súčasne roky vystúpenia Ľudovíta Štúra, Michala Miloslava Hodžu a Jozefa Miloslava Hurbana, trojice slovenských národných buditeľov, ktorí do más slovenského ľudu vštepili vedomie národnej spolupatričnosti, vytvorili slovenskú spisovnú reč a prostredníctvom svojich žiakov prenikali do slovenských dedín, aby ľud prebudili národne a povzniesli hospodársky. Štúrovské ideály sa v Liptove rýchle ujali a sa mocne vkorenili nielen do srdc inteligencie, ktorá vyrástla z ľudu, ale zaujali aj viacerých jednotlivcov priamo z ľudu. Stredom národnej uvedomovacej práce, a to aj z celoslovenského hľadiska, sa stal Liptovský Svätý Mikuláš, kde sa okolo Michala Miloslava Hodžu a prvej slovenskej literárnej spoločnosti *Tatrín (1846)* zoskupili národní pracovníci.

Tak sa začala hospodárska a národná práca Gašpara Fejérpatakyho-Belopotockého s jeho kalendárovou misiou, po dedinách horného Liptova sa šírila ľudová slovenská tlač z mikulášskej tlačiarne aj prostredníctvom Mateja Hrebendu. A treba zdôrazniť historickú pravdu, že pri koreňoch vytvárania sa slovenského národného povedomia, skultúrňovania dedinského ľudu a obrany jeho ľudských a sociálnych práv stáli i v hornom Liptove ako prví vlastenecki kňazi a učitelia. Tak sa už roku 1846 osvedčujú učitelia zo Štrby, z Važca, Východnej, Pribyliny, Kokavy,

Vavrišova, Dovalova, Hýb, Boce a z Kráľovej Lehoty, hlásia sa k uzákonenému spisovnému slovenskému jazyku *(124)*. Podobne vyznela aj konferencia evanjelických učiteľov horného Liptova 3. augusta 1859 v Liptovskej Kokave.

Z kňazov a učiteľov prešli štúrovské národné a sociálne ideály bezprostredne na aktívnych ľudových buditeľov, ako boli Adam Boľvanský starší (1772–1860), richtár z Pribyliny, hurbanovský dobrovoľník, Matej Frniak (1805–1900), richtár z Liptovskej Porúbky, hurbanovec, organizátor dvestočlennej ozbrojenej výpravy na pomoc cisárskym a vodca hornoliptovského posolstva za zabezpečenie práv ľudu k cisárovi Františkovi Jozefovi I. roku 1849 (na jeho hlavu vypísal Eugen Szentiványi odmenu 200 zlatých) *(125)*, Pavel Čatloš Ovčiarik (1823–1893), murársky majster a slovenský dobrovoľník z Liptovského Petra, Ján Uličný Kotráň (1801–1872), murársky majster z Liptovského Petra, ktorý pri evanjelickej cirkvi v Petre založil roku 1859 základinu 2000 zlatých a z nej sa poskytovali v súrnych prípadoch pôžičky na veľmi nízky úrok *(126)*. A nemožno zabudnúť ani na národne uvedomelého richtára v Hybiach Andreja Hadrdáňa, ktorý sa zaslúžil o obrodu mestečka Hýb, a to pri spolupráci s učiteľom Ľudovítom Orphanidesom, organizátorom nových metód v poľnohospodárstve, propagátorom sadárstva a zakladateľom prvých evanjelickokocirkevných a školských knižníc. A masami hornoliptovského ľudu rovnako pohýbali Belo Klein-Tesnoskalský a Dr. Jonáš Guoth, lekár z Hýb.

Kultúrne dianie v obciach horného Liptova sa okrem Hýb koncentrovalo do murárskych stredísk (Liptovský Peter, Jamník, Vavrišovo, Závažná Poruba, Pribylina, Dovalovo) a o jeho zintenzívnenie sa od roku 1860 zaslúžil evanjelický farár na Pribyline, básnik, novinár a organizátor ochotníckeho divadelníctva Daniel Bachát (Miloslav Dumný), neskorší ochranca hornoliptovských robotníkov v Pešti, kde neskôr pôsobil ako kňaz ev. a. v. slovenskej cirkvi a napokon ako biskup. V Pešti osadení Liptáci pozývali Bacháta na tamojšiu slovenskú evanjelickú faru už roku 1862, ale Bachát odmietal, ako vidieť z jeho listu: „. . . Tu v Pribyline a na okolí ľud škoda by bolo trocha neosvietiť a tak nechať. Je to tu bašta slovenská – samí dobrovoľníci . . .“ *(127)*. A že jeho národné a sociálne účinkovanie medzi ľudom horného Liptova bolo proti vôli liptovských zemanov, vidieť z ďalšieho listu: „. . . vieš Ty, že podľa terajších našich okolností (zvyšovanie maďarizácie pánmi zemanmi) Liptov opustiť nesmiem. Nepriatelia naši počuli, že som k vám (do Pešti – pozn. autora) volaný a vytrubovali, že tri dni svätiť budú, keď stadiaľ ma čert vezme . . .“ *(128)*. Bachát sa za účinkovania v Pribyline zameral hlavne na mládež a ťažkal si v prvom rade na vlastných cirkevníkov, keď napísal: „. . . Máme my tu u nás dve susedné obce a ich obyvatelia chodievajú hneď na múrania, na roboty do Pešti, hneď na mlatby, hneď do hôr. V jednej z nich povstali už dávno spolky. Robotníci rovnakí tvoria každý pre seba osobitný spolok a majú svoj kapitálik, ktorý z roka na rok príspevkami zveľaďujú. V druhej sa tieto spolky

pre daromnosť a hlavatosť pálenku ľúbiacich občanov naskrze ujať nemohli . . ." *(129)*. Mládež združoval, priúčal láske k slovenskej knihe, hoci i cez kalendáre, zbierky slovenských ľudových rozprávok a rôzneho ľudového čítania, riadil divadelné predstavenia, i sám hrával slovenské divadlá v Mikuláši, v Liptovskom Hrádku, v Dovalove, na Kokave, ba raz bol aj v Liptovskom Jáne (1862), čo mu vynieslo pokarhanie zo strany evanjelického dozorcu Szentiványiho. V Jamníku napr. v rokoch 1860–92 Bachátovým pričinením odohrali 8 divadelných predstavení, na ktoré prichodili „. . . celé naše murárske rodiny zo Svätého Jána, z Podturne, ale i z Petra . . . *(130)*.

S kultúrnym rastom ľudu horného Liptova sa začalo obdobie aj hospodárskej konsolidácie, a to v prvom rade bojom proti alkoholizácii ľudu. Obec Liptovský Peter bola iným obciam vzorom, lebo tu si do obce vôbec nepripustili krčmára, už roku 1846 zakladajú „spolok miernosti" v Hybiach a hneď po ňom vo Važci. Obecné sypárne si zakladajú vo Važci (1868), v Hybiach (1868), v Liptovskom Petre (1869), potravné spolky (družstvá) vznikli v Liptovskej Porúbke, vo Važci (1871) a v Dovalove (1872). No najmä spoločenské upevnenie sa hornoliptovských murárov od roku 1860–70 sa odzračilo aj badateľným zvýšením životnej úrovne obyvateľov murárskych obcí. Podobný proces vidíme v pltníckych obciach, kam sa dostávali progresívne myšlienky zo sveta, konkrétne najmä z Budapešti, čo sa preukázalo rozumnými hospodársko-sociálnymi opatreniami. Vzrastajúcu hospodársku hladinu obyvateľstva Liptova ilustruje stupňami úspor, ktoré ukazujú tento vzostup v obciach Hrádockého okresu *(131)*:

Rok 1879	310 528	Orava	274 772
„ 1884	491 212		301 070
„ 1890	551 310		370 090
„ 1910	503 120		

Živý styk hornoliptovských murárov s cudzinou a rozširovanie si osobných obzorov, to boli spolufaktory národno-kultúrneho a sociálneho rastu jednak ich samých, a na druhej strane sa tento rast veľmi kladne ukázal na kultúrnom pôsobení v hornom Liptove od začiatku 20. storočia. A všetky spomínané klady v premenách ľudu Liptova na neposlednom mieste napomohla aj urýchlená likvidácia negramotnosti pracujúceho ľudu. Podľa štatistických podkladov v roku 1890 v gramotnosti dospelého obyvateľstva 13-tich stolíc na ľavom brehu Dunaja sa Liptov dostal na 4. miesto *(132)*.

Kapitola IV

ŽIVOT A PRÁCA HORNOLIPTOVSKÝCH MURÁROV V BUDAPEŠTI

ZÁUJMOVÉ OBLASTI MURÁROV – SPOLOČENSKÁ ORGANIZÁCIA MURÁRSKEJ PRÁCE – OKOLNOSTI VÝSTAVBY PEŠTI – SOCIÁLNE PODMIENKY ŽIVOTA MURÁROV – MURÁRSKE ROZLÚČKY – ÚČASŤ LIPTÁKOV NA VÝSTAVBE BUDAPEŠTI – NOVÉ SPÔSOBY PRÁCE

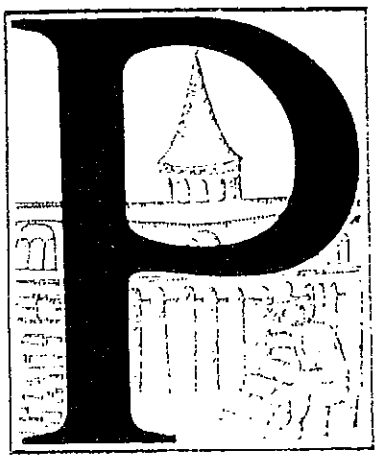

Práca hornoliptovských murárov a stavbárskych robotníkov sa od rokov 1860 až do 1880 menila z viac-menej náhodných pracovných príležitostí na sezónnu síce, ale už sústavnú a pevne organizovanú pracovnú činnosť. V tomto období hovoríme o hornoliptovskom murárstve už ako o vyššej forme doplnkového ľudového zamestnania, o murárskom r e m e s l e.

Pravda, cesta liptovských murárov k tomuto kvalifikačnému stupňu nebola jednoduchá a náhodná. Bola to cesta neprestajného priúčania sa a zdokonaľovania vo vlastnom remesle, ale aj cesta formovania tvrdého murárskeho charakteru a poctivého vzťahu k práci. A ak už v starších ľudských a pracovných dejinách hornoliptovských murárov za najkrajšie považujeme stránky popísané vyše 50-ročnou statočnou ich robotou pri výstavbe metropoly Maďarska – Budapešti (1864–1914), potom tento historický fakt nezisťujeme pod záplavou akéhosi národného romantizmu, ale ako dokument spolupráce, spoluúčasti slovenských ľudí na tvorbe ekonomických a historicko-umeleckých hodnôt vtedajšej spoločnej uhorskej histórie. A vlastne o túto s l o v e n s k ú s p o l u t v o r b u aj ide. Uplatnenie takéhoto hľadiska aj na prácu hornoliptovských stavbárov v Budapešti vedie napokon k objektívnemu zisteniu – a to nie je ujma na význame ich práce –, že hornoliptovskí murári mali možnosť prechádzať pracovnými školami u viacerých vynikajúcich budínskych a peštianskych staviteľov. A malo to svoju historickú základňu.

Začiatkom 18. storočia sa stala nevyhnutnou výstavba územných oblastí dolného Uhorska, oslobodených spod tureckej okupácie, a najmä ich mestských centier, ako bola Pešť, Segedín a Kecskemét. No na ich okolí nebolo ani domácich staviteľov, ani stavebných pracovných síl, lebo ťažká murárska práca neťahala ani maďarského dolnozemského gazdu, ani poľnohospodárskeho robotníka. Preto sa tam stretávame s menami rakúskych staviteľov a slovenských stavebných robotníkov *(133)*. A títo postupne naturalizovaní stavitelia sa stali napokon zakladateľmi osobitného maďarského baroka a klasicizmu.

S menami chýrnych staviteľov, ako F. A. Hillebrandt a Menh. Hefele, sa stretávame v súvislosti aj s výstavbou starej Bratislavy, lebo Bratislava, ktorá bola ešte aj v 19. storočí hlavným a korunovačným mestom Uhorska, zaznamenala najmä v druhej polovici 18. storočia veľký stavebný rozkvet hlavne budovaním výstavných rodinných palácov dobre situovaných magnátov. Takto sa k menu Hefeleho viaže Primaciálny palác, kým Hillebrandtovým dielom sú paláce Nyárych, Csákych, Grassalkovichov. A na týchto stavbách nadobúdali skúsenosti murári a lešenári z liptovských dedín Szentiványiovcov *(134)*.

S projekčnou a staviteľskou činnosťou hlavne budínskych staviteľov sa v 18. a 19. storočí stretávame aj v slovenských mestských centrách, pri klasických stavbách v Banskej Bystrici, v Šariši, na Spiši a v Liptove. Priama zaangažovanosť peštianskych staviteľov na Slovensku dokázateľná je najmä od prvej štvrtiny 19. storočia, kedy peštianske staviteľské firmy projektovali a postavili napr. kúpeľné budovy v Piešťanoch a na Sliači. Tu ich práce charakterizuje peštiansky tzv. p a l a t í n o v s k ý (Palatinus) stavebný sloh, ktorý mal vyhovieť vkusu veľkomestských kúpeľných hostí *(135)*. A na týchto stavbách pracovalo 12 murárov z Liptovského Petra, 12 z Liptovského Jána, po 8 z Dovalova a z Jamníka *(136)*. Toto boli stavebnícke školy, ktoré našim murárom pomáhali prepracovať sa k prvotriednej odbornosti a kvalite práce. Tu nadobúdali i zmysel pre stavebný v k u s a boli preto aj vyhľadávaní. A tento kvalifikačný stupeň si už v polovici 19. storočia aj vynútil organizované z á u j m o v é o b l a s t i murárskej práce. V prvom rade myslíme na pracovné oblasti hornoliptovských murárov za hranicami Slovenska. Tieto oblasti sa dajú ohraničiť takto:

1) Pešť, Budín, Debrecen, Szeged, Székesfehérvár, Miskolc, Salgótarján, Esztergom, Vác, Sátoraljaújhely, Nagyvárad, Kluž (Kolozsvár), Gyulafehérvár, Szamosújvár, Szolnok, Szatmárnémeti, Kecskemét (po zemetrasení), Szarvas a Nagyszeben.

2) Záhreb.

3) Viedeň (1857–1864), Linz.

Takto ohraničené územné pracovné oblasti mali aj svoje opodstatnenie. Kým sa napr. stavebné roboty hornoliptovských murárov spájajú vo Viedni s menami viedenských staviteľov Sprengera a Foerstera, ktorí podnikali tak v Pešti, ako aj v Bratislave (Prešporku), potom sa dá táto práca pre nedostupnosť listinných prameňov opriet len o hodnovernú tradíciu. A tá zachovala, že vo Viedni a v Linzi na rôznych stavbách robilo asi 80 murárov z Liptovského Petra, Dovalova, z Liptovského Jána a z Jamníka. Viedol ich Ján Uličný Kotráň z Liptovského Petra *(137)* a zjednal ich palier spomínaných staviteľov, pod ktorým robili v Bratislave.

Odlišnejší bol vzťah hornoliptovských murárov k pracovným sférám v Budapešti a v Záhrebe. Tu sa už nedá hovoriť o náhodnosti, práve naopak, tu už ide o s p o l o č e n s k é o r g a n i z o v a n i e murárskej

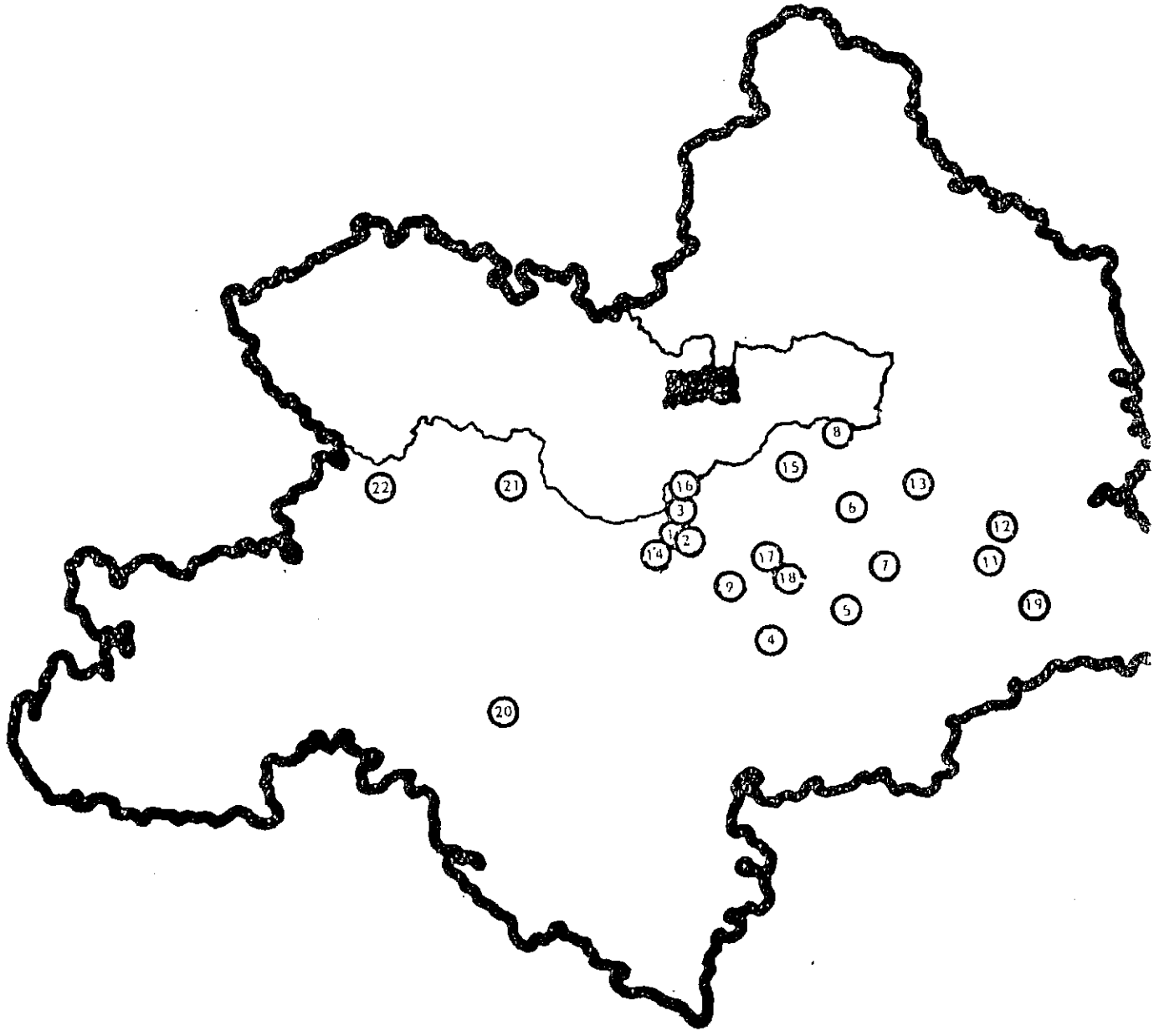

RAKÚSKO-UHORSKO – pracovné mestá murárov:
1 – Budín, 2 – Pešť, 3 – Ostrihom, 4 – Segedín, 5 – Gyulafehérvár, 6 – Debrecín 7 – Nagyvárad, 8 – Sátoráljaújhely, 9 – Kecskemét, 10 – Salgótarján, 11 – Kolozsvár (Cluj), 12 – Szamosujvár, 13 – Szatmárnémethy (Satumare), 14 – Székesfehérvár, 15 – Miskolc, 16 – Vác, 17 – Szolnok, 18 – Sarvas, 19 – Nagyszeben (Sibiu), 20 – Záhreb, 21 – Viedeň, 22 – Linz

práce. To znamená, že tu už práca hornoliptovských murárov (i lešenárov a tesárov) stráca nacelkom črty vyslovene iba niekoľkomesačnej príležitostnej roboty, ktorej výsledky mali byť doplnkom životných potrieb rodiny. Murárčina sa stáva kvalifikovaným remeslom a nadobúda charakter celoročného zamestnania, s výnimkou krátkeho zimného oddychu v decembri a januári. Kvalifikovaná a bezchybná práca murárov sa uplatnila u náročných peštianskych staviteľov, ktorí si prostredníctvom svojich zástupcov zabezpečovali každoročne komplexné skupiny hornoliptovských murárov. Komplexnosť týchto skupín bola v tom, že boli v nich murári, pomocníci, podávači, ženy-maltárky a učni. Spolu s nimi odchodili tesári i lešenári. Organizovanosť murárov bola zas v tom, že v každej z murárskych obcí boli jeden až traja vekove najstarší predáci, ktorí z domácich, ale aj z okolitých murárov a stavebných robotníkov utvárali spomínané komplexné skupiny – „partie", s ktorými odchádzali na vopred dojednané stavebné práce *(138)*. A keďže hlavný prúd hornoliptovských – a neskoršie už z celého Liptova – murárov smeroval do Pešti, stručne musíme charakterizovať z a č i a t k y r a s t u samotnej Budapešti, ich účasť na jej výstavbe. a prostredie, do ktorého sa stavební robotníci dostávali.

POHNÚTKY VÝSTAVBY PEŠTI

Za prácami do Budapešti už koncom 17. storočia odchodilo z Liptova ročne okolo 1000 ľudí *(139)*, z čoho dve tretiny boli z hornoliptovských, najmä murárskych obcí.

S konkrétnou prácou stavebných robotníkov z horného Liptova sa v Budíne stretávame už v 18. storočí, a to na obnove zničeného budínskeho hradu. Potrebné drevo dodávala Liptovská stolica, no táto roku 1718 odoprela dodať ďalšie drevo s odôvodnením, že v predchádzajúcom roku poslala na stavebné práce 100 chlapov z hrádockého vidieka, a to murárov, kamenárov a tesárov *(140)*. Ale v 18. storočí sa už v Budapešti ľudia z Liptova – zaiste meštianski remeselníci – aj natrvalo usadzovali a zakupovali, ako napr. Janoviak Adam (1739), Beňo Ján (1763), Ľuby Matej (1775), Mandík Ján (1796), Huba Ján (1808) a Macko Anton (1839) *(141)*.

Príčinami imigrácie slovenských robotníkov do Budapešti sa zapodievali aj maďarské pramene, preto sa aj z našej strany vyžaduje reflexia najmä na okolnosti, ktoré imigráciu vyvolávali.

Príliv pracovných síl na úseku stavebníctva zo Slovenska do Budapešti začal nápadne vzrastať od začiatku 19. storočia, čo sa zhoduje s rozhodnutím palatína arcikniežaťa Jozefa vybudovať Pešť na hlavné mesto Uhorska namiesto Bratislavy. Pre túto myšlienku sa mu podarilo roku 1801 získať aj kráľa, takže už roku 1805 poveruje staviteľa Hild Jánosa vypracovaním regulačného a stavebného plánu Pešti. No cesta k postaveniu novej metropoly Uhorska nebola taká jednoduchá, lebo Pešť bola malým a zanedbaným

nemaďarským mestečkom, ako svedčia štatistické údaje o daňovníkoch, ktorých bolo zo 100 v rokoch a v percentách *(142)*:

	1715	1737	1750
Maďari	19.55%	22.46%	22.17%
Nemci	55.56%	57.77%	55.16%
Slováci	2.22%	5.67%	6.50%

Vidieť teda, že v polovici 18. storočia vládnúcim etnikom v Budíne i v Pešti boli Nemci a dosť silná vrstva Slovákov trvale usadených. A zaujímavý je obraz Budína a Pešti vo svetle sčítania ľudu v roku 1851, kedy bolo v

	Pešti	Budíne
Maďarov	31 965	7 555
Nemcov	33 884	27 939
Slovákov	4 187	1 307

Preto v úsilí arcikniežaťa Jozefa na prvom mieste treba vidieť moment politický, pomaďarčenie Budapešti. A keď sledujeme ďalšie podklady, napr. do roku 1881, uvidíme, že v Budapešti v roku 1881 už narátali podľa materinskej reči:

Maďarov 195 912, Nemcov 118 607, Slovákov 21 237, Čechov 3586, Poliakov 2441, Srbov a Chorvátov 1658 *(143)*.

Ale v Budapešti už v roku 1858 žilo 51 000 Slovákov *(144)*, pravda, na prechodných prácach, ale aj z toho vidieť nápadný vzrast slovenského etnika v Budapešti, a túto zvýšenú imigráciu vyvolal práve stavebný ruch a vznikajúce fabriky. Veď zásluhou arcikniežaťa Jozefa a nim založenej Kráľovskej skrašľovacej spoločnosti vidieť, že kým v roku 1765 narátali v samotnej Pešti iba 1146 výlučne prízemných domov, v roku 1803 bolo 2904 domov a roku 1820 bolo už 3859 obytných domov. Veľmi rýchly rast výstavby nebol myslitelný bez stáleho prílivu pracovných síl do stavebníctva.

S obytnou a priemyselnou výstavbou Pešti rýchlo vzrastal aj počet jej stálych obyvateľov. Ibaže rast obyvateľstva Budapešti vôbec nebol podložený prirodzenou maďarskou populáciou, ale prisťahovaním sa obyvateľstva z iných žúp krajiny. A od 30-tych rokov 19. storočia slovenský etnický prvok prúdi sem najmä z Novohradskej, z Trenčianskej a Prešporskej stolice. Osobitné miesto predstavuje Liptov, z ktorého zaznamenali jednak hustú imigráciu rodín, ale ešte vyššiu každoročnú migráciu odborných murárskych remeselníkov, tesárov, lešenárov a pomocných stavebných robotníkov *(145)*.

Rybárska bašta (1895 – 1905) v Budapešti

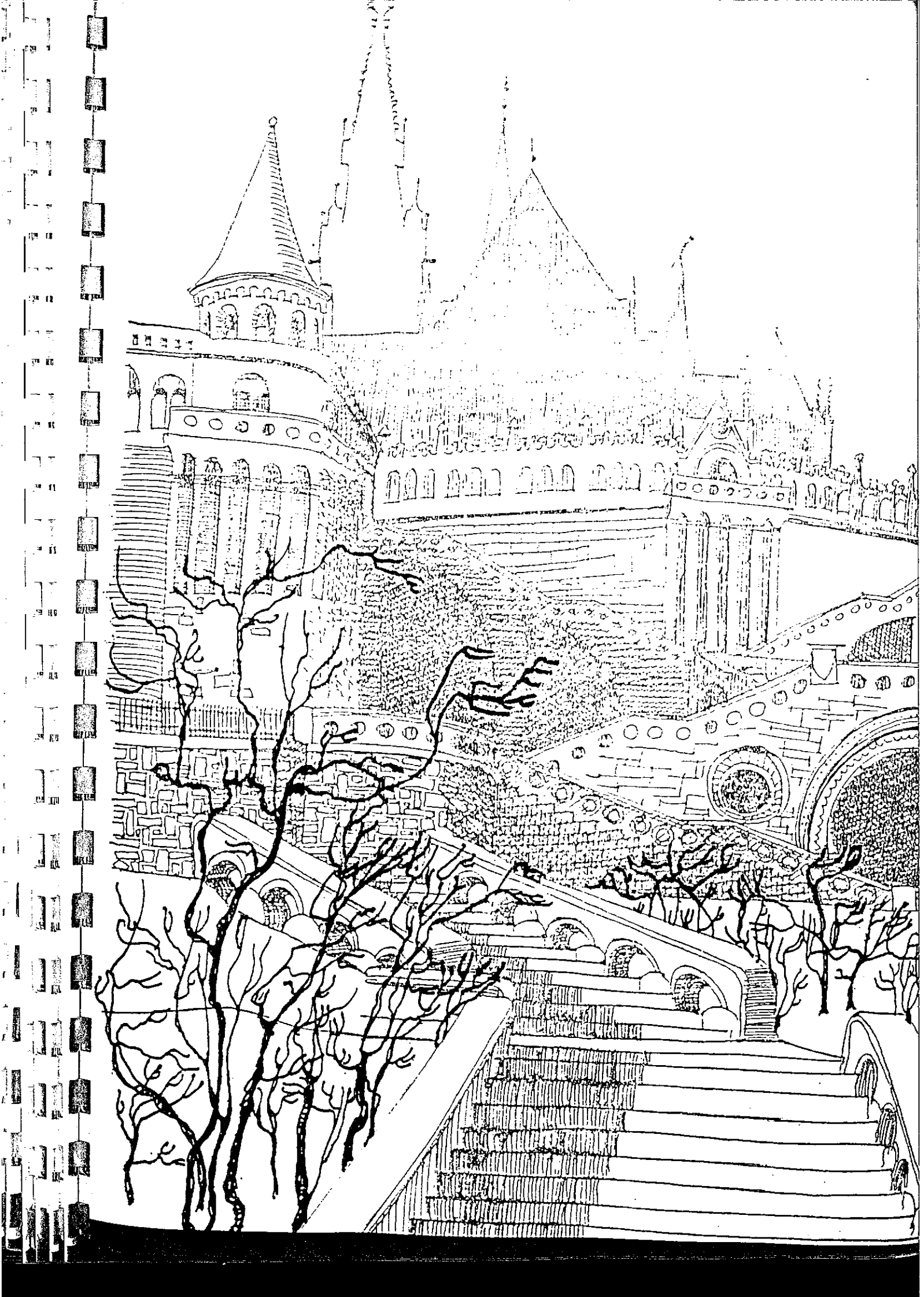

Príčiny tejto imigrácie, podporovanej maďarskými vládnúcimi kruhmi, vidíme v hľadiskách hospodárskych, etnografických a politických.

Maďarský dolnozemský sedliak ostal zviazaný s úrodnou zemou, preto vôbec neovplyvnil populáciu Budapešti. Naproti tomu obyvatelia neúrodných slovenských horských stolíc boli existenčne prinútení hľadať zárobkové možnosti v rýchlo rastúcom budapeštianskom priemysle.

V polovici 19. storočia sa nápadne zmenil aj etnický obraz Budapešti, a to v prospech maďarského etnika. Ale musíme rovno povedať, že na úkor etnika slovenského, pod vplyvom stupňujúcej sa maďarizácie. Veď kým napr. v roku 1856 zo 100 detí maďarského pôvodu sa v prospech nemeckého etnika odnárodnilo 5, naproti tomu v maďarský prospech sa odnárodnilo v Pešti 62 slovenských a 32 nemeckých detí *(146)*. No maďarizácia najviac ohrozovala slovenské etnikum, lebo slovenský človek ako najnemajetnejší a vzdelanostne zanedbaný, najmä z Novohradu a z Trenčianskej, ale aj z Oravy, bol národne najmenej odolný, preto zo slovenského etnika odčerpával rovnako element maďarský i nemecký.

Politický moment imigrácie sa jasne ukázal v počte maďarizovaných rodín. Tak napr. len v roku 1880 úradný zpravodaj udával počet maďarizovaných priezvisk, a to Slovákov 148 (64 rodín), Nemcov 198 (91 rodín), Židov 466 (232 rodín), kým zo Srbov, Chorvátov, Poliakov a Rumunov nikto.

Z uvedeného zreteľne vysvitá, že etnická skladba rastúcej Budapešti prechádzala najmä v období rokov 1860–1880, a prirodzene aj v nasledujúcich, veľkým maďarizačným procesom, o čo sa najviac zaslúžilo budapeštianske školstvo a politická správa hlavného mesta, čo priznávajú i objektívne maďarské pramene.

SOCIÁLNE PODMIENKY ŽIVOTA MURÁROV

Do takého etnicky, spoločensky a ekonomicky zložitého prostredia prichodil v 18. a 19. storočí druhý migračný prúd zo Slovenska a v ňom slovenskí pomocní robotníci, zamestnaní hlavne v tehelniach v Budíne, kopáči a čističi kanálov, ako aj robotníci na úpravách brehov Dunaja, no prichodili aj slobodné mladé dievčatá z Novohradskej a z Trenčianskej, ktoré sa zjednávali buď ako slúžky v peštianskych rodinách, alebo sa zamestnávali ako veľmi slabo platené pomocné robotníčky.

A práve v súvislosti s touto vrstvou chudobných mladých slovenských dievčat pozorujeme v rokoch 1860–90 veľmi nepriaznivý sociologický obraz. V uvedených rokoch sa totiž nápadne rozmnožil počet n e m a n ž e l s k ý c h detí a zachytená štatistika v budapeštianskych slovenských cirkevných matrikách podáva takýto smutný obraz. Za tridsať rokov sa narodilo a do matriky slovenskej evanjelickej cirkvi bolo zapísaných 841 (a vo fare na Kálvin tér 1220) detí slobodných slovenských matiek, kým katolíckych 3802 *(147)*. Teda najvykorisťovanejšia a vzdelanostne najnižšie sto-

jaca vrstva slovenských dievčat len podľa skutočne prístupných údajov za tridsať rokov porodila spolu 5863 nemanželských detí, ktoré sa – okrem predčasne zomretých – slovenskému etniku odcudzili. Z radov týchto slobodných matiek bol aj pomerne vysoký počet umrtí, a to v rokoch 1860–80 len dievčat vo veku 16–18 rokov zomrelo dovedna 2211 a ako príčiny smrti udávajú sa suchoty (TBC), málokrvnosť (podvýživa), pracovné úrazy, vražda *(96)*, samovražda (lúhový kameň, švábeľ, utopenie). To boli ďalšie straty pre slovenské etnikum. Ešte nebezpečnejšia bola demoralizácia mladých, kultúrne zaostalých dievčat, ktoré sa v mnohých prípadoch dostali do rúk surových vykorisťovateľských majiteľov výčapov – p á l i n k á š o v.

Nad príčinami tejto slovenskej biedy v Budapešti sa zamýšľal Ján Palárik a konštatoval, že predmestie Terezín (Terézváros) vzrástlo na 51 000 slovenských duší, najviac robotníkov, lebo „... Maďara, obývajúceho väčším dielom požehnanejšie a úrodné kraje a majúceho doma dosť výživnosti, sem nič neťahá. Slováci však z hornatých neúrodných krajov z nedostatku výživy vo svojej vlasti (aj Česi a Haličania) húfami sa sem hrnú, lebo sa im tu mnohonásobná príležitosť lepšieho zárobku vyskytuje". *(148)* Nebezpečenstvo demoralizácie dievčat Palárik pričíta na prvom mieste hriešnemu nedbajstvu verejnej správy Pešti a uhorskej vlády, ktorým vôbec nezáleží na osude chudoby ani vlastnej. Druhá príčina je v domácom biednom prostredí na Orave, v Trenčianskej a v Novohradskej, kde deti nemajú škôl, riadnej výchovy, preto keď mladé dievčatá prídu do veľkého mesta, vo väčšine sa stanú ľahkými obeťami „kupliarskych pálenkásov". Ako príklad ľudskej starostlivosti kladie majiteľa továrne na zápalky Jozefa Zarzeckého, pôvodom Poliaka. Zamestnával vyše 400 slovenských robotníkov a robotníčok, zväčša z Oravy, a postavil im slušné ubytovne, kde staršie ženy dozerajú na mladé dievčatá. Žiada, aby úrady prísne zakročovali proti úžernikom-krčmárom.

Situácie slovenských pomocných robotníkov v Pešti si povšimli aj Bobulove Slovenské noviny, v ktorých J. Bobula napísal: „Počet slovenských robotníkov v Budapešti je tak značný, že táto trieda krajinského obyvateľstva zaslúži už len i dľa počtu, aby sme sa s jej pomermi a potrebami oboznámili. Položenie robotníckej triedy v hlavnom meste je veľmi krušné. Keď aj dostane zamestnanie nádenník, jeho mzda v pomere k drahote veľkomestského života je taká chatrná, že jestli chce zo zárobku aj na zimu zgazdovať, musí sa zrieť aj tých najskromnejších ľudských nárokov... Slovenský nádenník koná tvrdú prácu a za príbytok slúžia mu plesnivé podzemné miestnosti, pivnice a maštale, kde na holej zemi alebo na polohnilej slame hľadajú odpočinok. Jeho každodenný pokrm pozostáva obyčajne zo suchého chleba, ktorý si len kedy-tedy škvarkami alebo syrom pomastí. Len v nedeľu a na veľké sviatky dovolí si v nečistej kuchyni nejakej krčmy trochu vareného jedla. Túto chatrnú potravu zalieva náš človek, žiaľ, najčastejším popíjaním tej páleňej besnice, ktorú mu židovský krčmár dotieravo ponúka..." *(149)*.

Pozoruhodné sú Bobulove návrhy, ktoré by zlepšili ľudský osud slovenských nádenníkov. Navrhoval zriadiť humánny spolok na ochranu slovenských robotníkov a robotníčok, ktorý by bol aj ústrednou sprostredkovateľňou práce pre podujímateľov i robotníkov, utvoriť vzájomnú pomocnicu pre chorých a skaličených, založiť sporiteľňu, do ktorej by si ľudia vkladali zarobené peniaze, otvoriť ochrannú ženskú organizáciu pre mladé slúžky a napokon sa prihováral za otvorenie nedeľnej školy a knižnice, aby sa ľudia odtrhli od krčiem a si osvojili aspoň základné školské vzdelanie. No z jeho dobrých návrhov sa iba málo ujalo.

Bobula sa sociálnymi pomerami slovenských robotníkov zapodieval aj v osobitnom úvodníku a za biedu a zaostalosť robil zodpovednou vládnúcu šľachtickú vrstvu, ktorá protislovenskou politikou rozosieva nespokojnosť a nenávisť medzi náš ľud, lebo „... musíme konštatovať, že niektoré okolia horných stolíc sú celkom zanedbané... Tak otrhaných, opustených a hladných chudákov ani jeden národ neposiela do nášho hlavného mesta, ako horné kraje. Ľud nevedomý, keď pár groší zarobí, hneď ich prepije v špinavých krčmách, po ulici sa v blate váľa a keď sa mu peniaze i robota minuli, hladuje..." *(150).*

Zato k dobru redakcie Bobulových novín treba pripísať, že už 10. apríla 1868 otvorila sprostredkovateľňu pracovných príležitostí, najmä pre slovenských nádenníkov, ktorá pomáhala do roku 1870 obstarávať nádenícke práce pri komunálnych podujatiach a v rozličných fabrikách, ako napr. v budapeštianskej ústrednej tehelni (téglagyár), kde mali Bobula a Pozdech osobný vplyv.

Bieda desaťtisícov slovenských robotníkov sa stala prvoradou starosťou slovenských verejných pracovníkov, ktorí zachytili smutný sociálny obraz v tom-ktorom období. Preto sa žiadajú uviesť svedecké slová rodáka z Bobrovca, publicistu Ambra Pietra: „... chudobný človek má sa vraj všade zle a len zle. A tak veru aj v Pešť-Budíne náš ľud hynie. Hynie nám na tele i na duši, lebo vrchnosti naše sa oň veľmi málo alebo zhola nič nestarajú. Ako nestarajú sa o potrebné školy, tak nestarajú sa ani o to, aby náš ľud, keď už tak mozoľne pracuje, dostal aspoň potrebné prístrešie... tisíce a tisíce putujú sem zo slovenských strán „na zárobky" ... ale nikoho niet, čo by sa postaral o to, ako zachovalí sa vrátia domov. Pozrime že sa len na tie byty kysuckých, trenčianskych či oravských robotníkov. Prídu a nemajú kde hlavu skloniť. Čo teda urobia? V krátkom čase zaplnené sú všetky prázdne maštale, pôjdy, tmavé vlhké pivnice a kde sa len aký kútik nájde... Nečistota, skazené povetrie, plno rozličného hmyzu. Vyzerá to s hospodami pre robotníkov veľmi smutno. A tak isto aj s potravou. V tzv. „grajzlerajoch" (pokútnych skliepkoch a výčapoch) predávajú potuchnutú múku, pokazené haringy, skazeným mäsom plnené „viršle", celkom pokazené potraviny. A zo všetkého ľudia dostávajú dlho trvajúce zimnice, žltavku a iné nemoce. A jako to vyzerá s nápojom? Jesto v Pešť-Budíne veľký počet tzv. pálenkášov s rozličnými vábnymi

nápismi. Sú to upískané, nečisté, začmudené, nezdravé chlievom podobné diery. V nich vydriduch-krčmár predáva rozličného druhu ľudomorné nápoje. Sú to pôvodne nápoje pálenčené, ale pričastým riedením vodou tratia všetku silu. No nesvedomitý šenkár prilial do nich vitriolu a túto otravu za lacný groš predával. Ráno, večer, menovite ale v nedeľu sú pálenkáše nabité a tak idú mozoľné groše. A doma čaká nejedna ubiedená žena a deti na podporu otcovu... O čo je radostnejší pohľad na našich liptovských rodákov..." *(151)*.

Sociálne osudy tisícov slovenských pomocných robotníkov boli zákonite závislé na konjunkturálnych výkyvoch rastúcej Budapešti. Zlá hospodárska politika maďarských vlád, praktikovaná od vyrovnania roku 1867, vyvrcholila v rokoch 1872–80 hospodárskou depresiou v prvom rade v priemyselných a podnikateľských kruhoch Budapešti, pričom sa prižívili i noví špekulanti, a depresia zasiahla aj poľnohospodárske oblasti veľkostatkárskej Dolnej zeme. Priemyselná, to znamená aj investičná depresia mala za následok finančné krachy priemyselných podnikov na výrobu stavebných hmôt. Ako prvá prišla na dražbu najväčšia akciová teheleň Victória, založená s kapitálom 300 000 zlatých a vylicitovaná za 9500 zl., lebo do konkurzov upadali i stavebné spoločnosti.

Stagnácia stavebného ruchu a konkurzy stavebných spoločností postihli v prvom rade masu pomocných stavebných robotníkov (v roku 1869 bolo ich 20 150), o čom hovorí D. Bachát v liste z Pešti: „... Poznať veľmi i tuná biedu všeobecnú a krachy. Náš ľud robotný nemá také zárobky, ako po iné roky, výživa tu veľmi drahá. Tá naša biedna Slovač i tu biedi a hynie, lanská cholera pustošila najviac v jej radoch, a opilstvo sa náramne rozmohlo. V zúfalstve si ľudia siahajú na životy, ako najnovšie nádenník Pavol Jančík zo Štrby, keď o cudzích nevravím..." *(152)*. A na inom mieste Bachát pokračuje: „Jedno by na každý prípad mala urobiť rada mesta Pešť-Budína ohľadom nášho na roboty v jar a cez leto prichodiaceho ľudu, ktorý najviac býva v pivniciach a v šopách. Či by postaranie sa o lacnú, záživnú chôvu a poriadny byt, čo by ľud tento i zaplatil, neznamenalo v prospech človečenstva viacej, ako bulevárdy a daromné luxusy?" *(153)*.

Ale pre maďarské šľachticko-magnátske vlády ľud jestvoval iba ako predmet nekonečného vykorisťovania. Stagnáciou stavebníctva okolo roku 1880 stratilo prácu do 32 000 robotníkov, a aký osud ich čakal, hovorí D. Bachát: „... Peštianske paláce sú zväčša dielom slovenských rúk pri chatrnej pláci a predsa, keď naši Slováci stratia robotu, hneď ich stadiaľ odvádzajú postrkom domov. Či je to spravedlivé?..." *(154)*.

Ľudskú biedu znásoboval ešte umele zvyšovaný alkoholizmus aj v Budapešti, kde bolo napr. v roku 1884 až 2064 pálenčených šenkov, t. j. jeden šenk pripadal na každých 250 duší. A títo šenkári žili aj zo slovenských robotníkov, ktorí tam utrácali posledný groš. Hospodárska depresia zvýšila aj ú ž e r u, o čom svedčí opäť list murára A. Šavernocha z Buda-

pešti: „... Naše zákony nechránia ľud pred zlodejskou bandou úžerníkov. Nielen to je úžera, že kupec berie od pôžičky 25–50 i 100 %, ešte horšia je úžera tunajších krčmárov, lebo tá pripravuje ľudí o posledné a ničí ich telesne i duševne. Strašná úžera sa pácha aj tým, že mnohí tunajší zamestnávatelia vyplácajú robotníkov nie hotovým grošom, ale draho rátanou skazenou stravou, smradľavým nápojom atď. Na toto si žalujú aj naši poľnohospodárski robotníci na dolnej zemi..." *(155)*.

Vplyvom nezdravých hospodárskych pomerov sa stalo, že sa v Budapešti okolo roku 1880 prejavila bytová núdza. Aby maďarské vládnúce kruhy zabezpečili výstavbu hlavného mesta, vydala uhorská vláda nariadenie o podpore stavebného ruchu najmä tým, že všetky novostavby v Budapešti boli oslobodené (na 20 rokov) od domovej dane. V tom istom čase sa o výstavbu začala zaujímať i mestská rada, ktorá na popud národohospodára Ambra Neményiho aj založila „stavebnú komisiu". Jej starosťou mal byť dozor nad ďalšou výstavbou hlavného mesta. Neményi ako prvý upozornil na neslýchanú bytovú biedu peštianskych robotníkov, ako aj na pohoršujúci stav, v akom je nútené bývať 146 000 ľudí v Budapešti *(156)*.

Štátna podpora stavebného ruchu oživila na území Budapešti ďalšie stavebné práce. Ak v roku 1870 narátali v Budapešti 2485 domov, do konca 19. storočia bolo to už 6455 a do začiatku prvej svetovej vojny postavili ďalších 5535 domov. Teda za 45 rokov počet domov vzrástol na päťnásobok, no počet obyvateľov iba triapolnásobne, čo malo osobitné príčiny. Obnova výstavby priniesla budovanie tovární a podnikov, ako aj honosných 5–6-poschodových domov a rodinných palácov. To však vôbec nevyhovovalo masám drobného občianstva, lebo za vonkajšími honosnými fasádami domov sa skrývali nevyhovujúce, nehygienické byty. A keďže drobní pracujúci občania túžili po malom záhradnom domčeku, v desaťtisícoch sa vysťahovávali do obcí, susediacich s hlavným mestom. Tak sa vytvorila tá obruč obcí, ktorá dnes zoviera Budapešť *(157)*.

A práve únik obyvateľstva z mladej metropoly na vidiek prinútil mestskú radu prikročiť k výstavbe zdravých robotníckych kolónií. Na takúto akciu sa v 80-tych rokoch podujalo riaditeľstvo štátnych železníc a niekoľko banských podnikov. Napokon v rámci štátnych investícií vyrástlo v Kispesti, na okraji hlavného mesta, prvé veľkorysejšie predmestie, ktoré tvorilo robotnícku kolóniu 900 domov s 5000 bytmi, a ktoré boli z väčšej časti dielom rúk hornoliptovských murárov *(158)*.

Takáto hospodársko-sociálna situácia Budapešti a jej rastu bola prostredím, v ktorom sa odzrkadľuje na konkrétnych stavbách päťdesiatročná fyzická i rozumová práca hornoliptovských murárov.

ÚČASŤ LIPTÁKOV NA VÝSTAVBE BUDAPEŠTI

Zatiaľ čo sa slovenskí pomocní robotníci do Budapešti za pracovnými príležitosťami vydávali sami alebo sa najímali cez rôznych agentov, celkom

inak sa vytvárala aktívna zainteresovanosť hornoliptovských murárov na výstavbe maďarskej metropoly. Osobitnosť situácie okolo ich pracovného začleňovania v Budapešti vyplynula z týchto podstatných okolností: 1) určitá tradícia skoršej práce v Pešti; 2) kvalita a odbornosť práce hornoliptovských murárov, lešenárov a tesárov; 3) cieľavedomosť pracovných ciest a 4) vyšší stupeň kultúrnej úrovne.

Tradíciu spoľahlivej práce hornoliptovských stavbárov založili skupiny tesárov a murárov, ktoré chodili na sezónne stavbárske práce v rokoch 1811–1847 a pracovali na budovách projektovaných staviteľmi Ignácom Breinom, Jozefom a Karolom Hildom, J. Hoffrichterom, M. Pollackom a M. Zitterbarthom ml. V prvej polovici 19. storočia odchodilo z murárskych obcí, konkrétne z Liptovského Petra, Dovalova, Jamníka, z Uhorskej Vsi, z Porúbky a z Liptovského Jána ročne z každej do 100–140 chlapov. Zo spomienok najstarších murárov možno zistiť, že títo murári pomáhali za uvedené roky postaviť 20 zistených súkromných 2–3-poschodových domov i verejných budov, ako napr. hotel U tigra (Nádor u. 5), hotel K 7 kniežatám (Váci u. 9), hotel na Rákocziho 4. Murári z Liptovského Jána a Petrania postavili pre kuriálneho sudcu Adama Pružinského, rodáka z Liptovskej Štiavnice, palác (1815, Semmelweis u. 11) a dom pre Jána Hrebendu (1835, Üllői u. 10).

Dôležitá bola pracovná účasť najstarších murárov z Petra, Jamníka, Liptovského Jána, zo Závažnej Poruby na stavbe budovy maďarského Národného múzea (Múzeum körút) v rokoch 1836–47, na ktorej pracovalo našich 42 murárov, 12 tesárov z Pribyliny a z Vrbice, 10 lešenárov z Paludze, z Ivanova a z Liptovského Jána, ako aj 14 dievčat maltárok. Iné skupiny murovali palác Festeticha (Nádor u.) a Zichyho (Szép u.). Hornoliptovskí murári murovali i vojenskú akadémiu Ludovica (Üllői u.) a budapeštiansky župný dom (1838–41) *(159)*. Na týchto stavbách mali liptovskí murári slušné zárobky, lebo do roku 1847 kvalifikovaný murár denne zarobil 4 forinty, pomocník-nádenník 2 for., dievča 0.90 for., ale tesár-lešenár 5 forintov. Pre porovnanie uvádzame, že 1 funt múky stál 40 gr. *(160)*.

Za druhé obdobie ciest murárov „za zárobkom" do Budapešti možno charakterizovať roky 1848–80. To už boli roky rozvíjajúcej sa výstavby metropolného mesta a výstavba priťahovala aj zvýšený počet stavebných robotníkov i z horného Liptova. Na tejto etape budovania Budapešti mali účasť už všetky hornoliptovské murárske obce a spolu s nimi odchodili „na murárčinu" už aj murári zo stredného a z dolného Liptova (Bobrovec, Sokolče, Trnovec, Smrečany, Bešeňová, Liptovská Teplá, Kalameny, Komjatná). Výskum potvrdil, že od roku 1856 odchodilo z Liptova do Budapešti ročne asi 2000 a od roku 1870 až 4000–5000 ľudí. A treba povedať, že hoci postavenie slovenských robotníkov v Budapešti bolo až neľudské, v inej situácii boli liptovskí murári a s nimi i stavební robotníci pomocní, lebo stavební podnikatelia už poznali odbornosť a kvalitu ich práce. A ľudská súdržnosť Liptákov sa už v tom období uplatnila.

V deväťdesiatych rokoch 19. storočia, ktoré sa vyznačovali živým stavebným ruchom v Budapešti, ako aj vo väčších mestských centrách Uhorska, pozorujeme, že sa stavebné remeslo vo zvýšenej miere ujímalo aj v určitých obciach najmä stredného Liptova.

Kým úradná štatistika z roku 1900 v Liptove vykazovala v profesii kvalifikovaných murárov 551 ľudí, tesárov (majstrov) 68 a iných stavebných pracovníkov 396 *(161)*, zatiaľ tie isté pramene v roku 1910 len v okresoch Liptovský Hrádok a Liptovský Mikuláš uvádzajú 1066 profesionálnych murárov, 223 tesárov a iných 710 a v okrese Ružomberok 212 murárov, 83 tesárov a iných 412 *(162)*, teda dovedna 2706 úradne registrovaných pracovníkov v stavebníctve, pravda, bez pomocných robotníkov. Pre porovnanie stačí uviesť, že v roku 1900 bolo v Liptove v 20 závodoch – priemysel a bane – 2653 robotníkov a robotníčok, z toho v Rybárpoli 1198.

Rýchly rast stavebných profesií súvisel s rozvojom stavebného ruchu, no hlavne s nedostačujúcou poľnohospodárskou produkciou, čím sa zvyšovalo aj vyhľadávanie doplnkových zamestnaní.

Takto sa stavebné remeslo vo zvýšenom počte rozširuje už na územie celého Liptova, vznikajú nové murárske lokality. Z nich murárske remeslo sa mocne zakorenilo aj v Bobrovci (okr. Liptovský Mikuláš), ktorý si udržal koncom 19. storočia charakter poľnohospodárskeho mestečka (mezőváros) so zvyškom menších výsad bývalého výsadného poddanského mestečka. Úradná štatistika z roku 1900 uvádza, že v Bobrovci na 599 výrobne činných obyvateľov (mužov) pripadlo 30 murárov, 3 tesári a 91 pomocných stavebných robotníkov *(163)*. Murárstvo sa ujalo, ako sezónne doplnkové zamestnanie, v týchto bobroveckých rodinách: Lisý, Ondrejka, Rak, Trizna, Bacúr, Fašiang, Spilý, Pieter, Rusina, Pažitný, Gajan, Mašura, Matlón, Škorupa, Blahunka, Hlaučo, Guláš, Potocký, Žila, Balo, Ambrózy, Ogári, Tábory, Beluš, Bunta, Labaška, Kuna, Hiko, Kronfater, Frian, Varečka, Kusý, Momko, Kustra, Žemba, Rúčka, Hrtko, Krásničan, Rusko, Machaj, Válek, Palkovič, Vrabec, Kušnier, Pikala, Mravec, Dunaj, Čajka, Perečko a Fáber *(164)*.

Na rozdiel od vývoja hornoliptovského murárstva v Bobrovci murárstvo sa nededilo (neprechádzalo z otca na synov), ale sa uplatňovala zásada, že keď bolo v rodine viac synov, jeden ostal na gazdovstve a ostatní sa uchytili v rozličných remeslách. Určitú následnosť v stavebnom remesle v niektorých bobroveckých rodinách možno pozorovať iba od čias predmníchovskej ČSR, a to najmä v tých rodinách, v ktorých sa zmenilo pôvodné zamestnanie (roľníctvo).

Hlavnými pracovnými strediskami starých bobroveckých murárov bola do roku 1910 Budapešť, kde spolu s ostatnými Liptákmi pomáhali stavať mnohé dnes už historické stavby a kde sa niekoľko rodín aj natrvalo usadilo *(165)*.

V súvislosti s murármi a tesármi sa v Bobrovci v druhej polovici

19. storočia uvádzajú cechy murárov a tesárov. Skutočnosťou je, že v tom období boli oba cechy už iba charitatívnymi, bez vplyvu na kvalitatívny stupeň murárstva. Z členských príspevkov cech vyplácal po zomretom členovi rodine jednorazovú podporu *(165 b)*. Veď všeobecne cechy boli do istého stupňa vzpruhou vývoja remesiel iba v prvej fáze svojho jestvovania (13.–17. stor.), keď slúžili na zabezpečovanie bezprostredných záujmov remeselníkov a ako ochrana pred konkurenciou. Na cechy z konca 19. storočia sa vzťahujú slová V. I. Lenina, že sa už dávno stali prekážkou priemyselného pokroku *(166)*.

O d c h o d y liptovských murárov na práce do Budapešti v tomto období boli už organizované.

Pred rokom 1872, t. j. pred dokončením stavby Košicko-bohumínskej železnice, liptovskí murári cestúvali za prácou alebo peši, alebo na vozoch, a to dvoma smermi. Z horného Liptova odchodili cez Čertovicu, či Svätojánskou dolinou na Brezno do Banskej Bystrice, alebo (zo stredného Liptova) cez Šturec a Staré Hory do Banskej Bystrice a odtiaľ cez Balašské Ďarmoty na Vacov a do Budapešti. Pre dobovú dokumentáciu zaznamenávame opis pešej cesty z Liptova v roku 1869:

V tom roku nacelkom zasekli roboty okolo dreva a pltí a na druhé práce doma výhľadu nebolo. A tak vo fašiangy odkázal murársky palier Juro Pudiš z Liptovskej Teplej, že potrebuje na múračku do Pešti viac chlapov. Vraj do partií so Svätojánci. Aj sme sa z okolia prisľúbili chlapi vari tridsiati. Aj slobodní, i ženáči. Majster potreboval so sebou 20 kopáčov a 20 dievok a nás 10 a 6 dievok sme sa dostali ku Kompišovi a Urbanovi z Jána. Dohovorili sme sa, že sa pripravíme na prvý týždeň aprílový. Ešte som mládenčil. Mater mi ušila novú ľanovú tanistru, do ktorej sme naukladali 4 ľanové košele, baganče, súkenné papuče, cajgový odev, 2–3 uteráky. Ešte som do kabely uložil hrach, šošovicu, fazuľu a suchú baraninu. Jednej nedele sme z Jána dostali odkaz, aby sme sa spolu s Teplanmi vybrali na cestu. Akéže lúčenie! Ako vravím, bol som mládenec, dal som našim zbohom, a tak vari vo štvrtok na brieždení dali sme sa na pešiu cestu. V súkenciach, v krpcoch obutí a ľahkú gurtku prehodenú. Ta sme šli z Ružomberka cez Šturec a v Bystrici sme sa našli s horevidiečanmi. Majstri si nás prerátali a dali po zlatke závdavku. Po troche jedla na ďalšiu cestu a zastavili sme sa iba v Sáse a v Pliešovciach, kde sme prenocovali. Trafilo sa nám šťastie. Na druhé ráno vyberali sa Sásania na dlhú furmanku, tak sme sa zvezli s nimi až do Vacova. No a z Vacova do Pešti, to už ani za reč nestálo, nuž sme sa v sobotu tak pred večerom dostali do Pešti. Majstri pre stálych murárov mali už vopred zahovorené hospody a pre nás hľadali ešte v ten deň. My sme sa pridržali vovedne a na hospodu sme sa dostali do „kelerov" (pivničné izby) na Dohány a Srdcovej (Szív) ulici, ako aj na Kerepešskej (Rákoczi). Bolo nás na hospode po 10. Dievky ubytovali blízo nás. V nedeľu hneď poobede zišli sme sa v hostinci u Klemensa, kde nás majstri pozadeľovali do pracovných

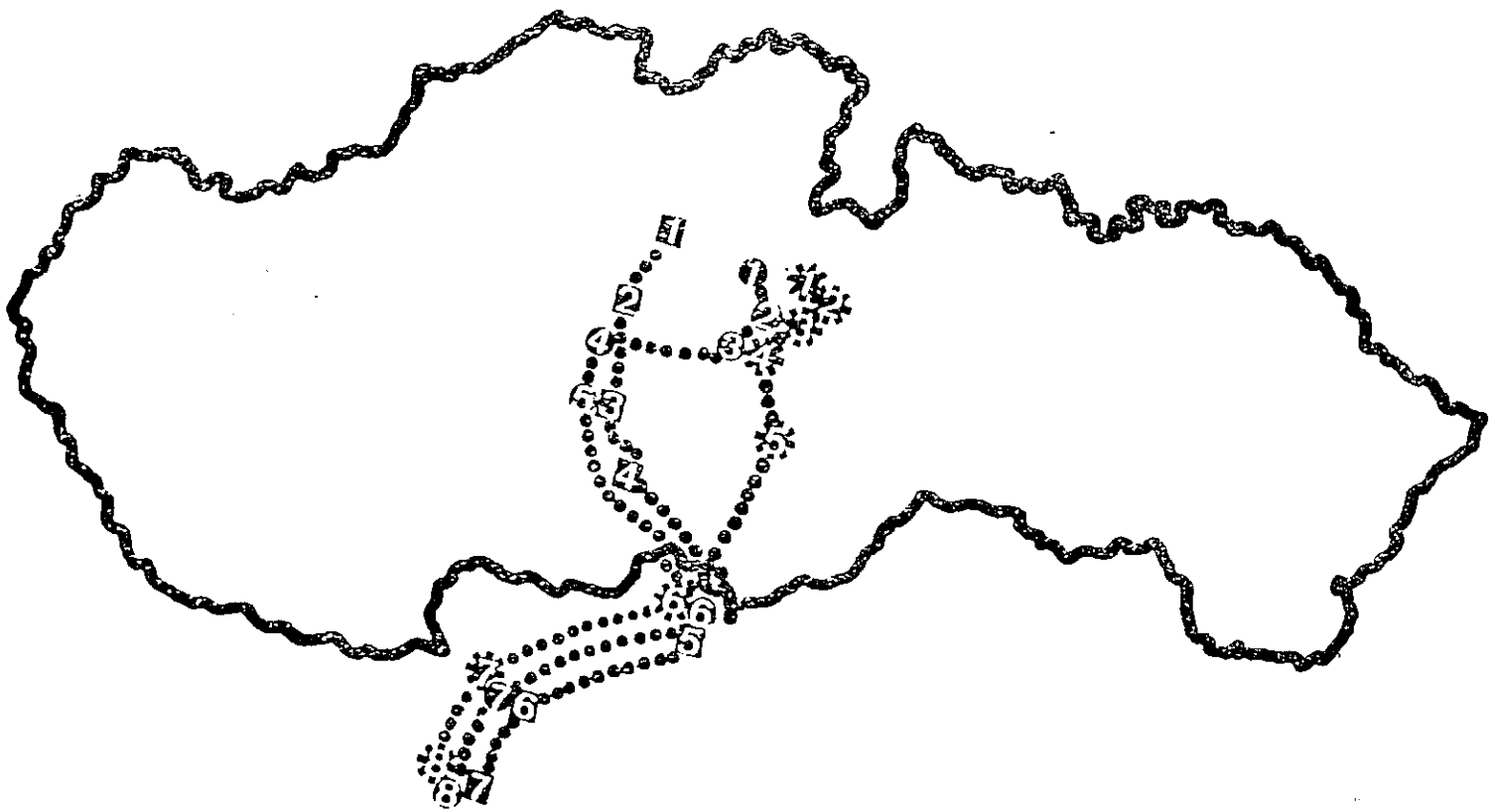

CESTY „DO SVETA":

a) Svätojánska dolina – Certovica – Brezno – Banská Bystrica – Zvolen – Salgótarján – Vác – Budapešť

b) Malužiná – Boce – Certovica – Brezno – Tisovec – Salgótarján – Vác – Budapešť

c) Ružomberok – Donovaly – Zvolen – Pliešovce – Salgótarján – Vác – Budapešť

partií. U Kompiša a Urbana mala taká partia po 10 murárov, 5 podávačov, 6 dievčat pri malte a 10 kopáčov, ktorí keď porobili zemné práce, odišli kopať už na nové stavenisko a zase sa vrátili k murárom, aby očistili okolie hotovej stavby.

Aký bol život? Ťažký. Zárobky za 14 hodín 1 zl. 50 gr. Vyplácali nás každú sobotu. Od hospody sme na týždeň platili 3 zlatky, to všetci, a s jedením sme sa aj uťahovali. Chlieb, škvarky, lacná mäsová polievka a doma sme si varievali strovu (hrach, fazuľu, pohánku a kapustu) s mäsovými obrezkami. A to my sme ešte dobre žili. Ale je aj pravda, ani sme sa tak netúlali po šenkoch ako druhí. Veru boli na toto naši majstri aj prísni. A iba tak sme boli vstave voľáky ten groš zošporovať. U hostinského Klemensa, a bol to rodák z Bobrovca, mali sme aj takú svoju kasu, do ktorej sme si odkladali každú zlatku. Peniaze od hostinského dostal každý do haliera pred odchodom domov. V roku sme v Pešti robili 28 týždňov a hneď v prvom roku doniesol som domov peknej vyše stovky na hotovosti. So Svätojáncami a Jamničanmi sa nám dobre vodilo, lebo celé dva roky sme stavali domy pre robotníkov, vari pre 1000, čo na stálo robili v zápalkárňach *(167)*. Za tie štyri roky, čo som pomáhal pri murároch, zarobil som 700 zlatých. – Potom sa znova pohla pltnica, nuž sme sa s murármi rozlúčili. – *(168)*.

Ani po otvorení železničnej dopravy neprestali pešie cesty hornoliptovských murárov do Pešti, lebo cestovné bolo drahé. Nakoľko ale peštianske staviteľské firmy murárov a šikovných robotníkov potrebovali načas, hradili liptovským murárom polovičku a neskôr celú cestu vlakom. Preto po roku 1880 títo cestovali už vlakom.

O murárskych rozlúčkach hornoliptovských murárov pred odchodom na práce do Budapešti sa zachoval jediný dobový záznam z pera murára Jána Hlavaja z Liptovského Petra, a to na železničnej stanici v Liptovskom Hrádku:

„Keď začiatkom marca slnko začne prihrievať a na podstienke sa začínajú dedinské deti hrať s gombičkami, vtedy – menovite v piatok a v sobotu – vidíte húfy sveta s batohmi, tanistrami a truhličkami ponáhľať sa na železničnú stanicu do Hrádku. Sme pred stanicou. Okolo pozaťahovali vozy s košinami, na ktorých zo vzdialenejších obcí popriväzali batožinu. Voly povypriahali z jarma a hodili im po kuse trojky, sena alebo ľadníka, čo komu na šope od zimy zostalo. Niektoré Ryše meridzajú. Okolo stanice sa naháňajú deti a sa hádajú, na ktorej železnici pôjde ich otec, brat, sestra, a už teraz chvália sa, čo všetko im títo na jeseň donesú. Dnu čakalňa 3. triedy je ako nabitá. Najprv vám do očú padne široká staničná hostinská, ako sa vrtí za pultom, obstatá zástupom chlapov s peniazmi v rukách, ktorí ešte na rozlúčku sa chcú „uctiť" so svojími, s rodinkou, a každý by chcel mať „trúnok" hneď ... Obzrime sa ďalej. Neďaleko stojí mladý párik. On šuhaj ani jedľa vyrastený, na prvý pohľad by ste mys-

leli, že máte Važťana v „beváskach" (konfekčných šatoch) oblečeného pred sebou. No pozrite sa mu bližšie. Na tvári mu nenájdete ani znaku tej bujnosti, akú vídavate na tvári Važťanovej. Dľa jeho len trocha brnejúcich fúzikov hádali by ste mu na 18 rokov, no zase dľa starosťami zoraného čela pristala by mu tridsiatka. No je mu dvadsať dva. Širokou vyrobenou rukou-pravicou objaté drží svoje žieňa. Ani mesiac nie tomu, ako sa zobrali, a už nastalo prvé lúčenie. Odskočil na chvíľku od nej a už sa vracia s pohárom plným piva. No jej sa piť nechce. On ju len núka a konečne pivo vypijú oba. Ženička nespúšťa oko z neho, veď nevidí si svojho Janka až dakedy v novembri, ak sa totiž šťastlivo navráti. Veď koľkých už kryje tá piesočnatá zem na Cinkote . . . a mladá žena ťažko zavzdychala.

Tu vidíte zase na drevenej truhličke sedieť šedivejúceho už muža a pri ňom jeho ženu. Bude vari 50-ročný, no dľa jeho vráskovitej tváre hádali by ste mu aspoň o 10 rokov viac. Pokojne drží v jednej mozoľnatej ruke palicu, druhou pridŕža si krátku fajku a púšťa obláčky dymu okolo seba. Časom pozre na svoju starkú, ktorej leskne sa slza v očiach. Je toto, pravda už asi päťadvadsiaty raz, čo ho vyprevádza, na prišlo jej ľúto: ktovie, či aj na takto rok. A on, ako by čítal jej myšlienky, chytí ju za ruku a slza ako hrach skotúľa sa mu dolu tvárou.

Dvere na čakálni sú otvorené a zvuky piesne „My murári . . ." a zase „Tusím, tušim, tušim . . ." dolichajú do uší. Sú to mládenci a dievčatá, ktorí tiež odchodia do Pešti na zárobky k murovačkám. Predtým každý šuhaj niesol si do sveta rozmajrín s červenou, neskoršie s bielou stužtičkou, teraz to už voľáko prestalo . . . Nikdy nepočujete, že by sa murár v lete ovrabčil alebo zaľúbil. My si to odbavíme v zime pri povoľnom čase . . . No ale už počuť signál, a my sme si ešte všetko neobzreli. Hľa, tam na kraji, slzy roniac, naučenie dáva matka asi 13-ročnému synkovi, ktorého po prvý raz vypráva do sveta. Chúďa, je sirota. Otec mu zomrel pred pár rokmi v Pešti. Pritiahol si od ťažkej roboty súchoty a vyhynul. Zostala vdova s troma sirotami. Miška vyprevádza teraz do sveta, aby sa priučil otcovej robote. Hladká chrabľavou rukou červenú tvárička chlapcovu a napomína svoje dieťa, aby nepoblúdilo na špatnú cestu . . . Vlak je už tu, zapískal, odfúkol si a zastal. Ešte jeden bozk, ešte jedno stisnutie ruky, a kapsy, tanistry a batohy berú na chrbty a všetko hrnie sa k vlaku. Konduktor kričí „transport, sem!" a už sa to všetko mele ako včely do kláta. Tisne sa posledná tanistra, ostatný batoh, a konduktor zachlopí dvere. Každý sa tisne k obloku, aby ešte raz sa mohol obzrieť na svojich milých na peróne. Tu teraz nastal všeobecný nárek a vzlykot . . . Vlak zapíska a pohne. Ešte spoločné s bohom . . . a už iba z diaľky čuť sloky piesne „. . . my musíme v širom svete švárne dievky milovať!"

Takto odchodia, takto sa lúčia hornoliptovskí murári rok po rok, – končí svoj záznam murár, neskorší staviteľ Ján Hlavaj. *(169).*

A podobný obraz murárskej rozlúčky býval od roku 1875 zvyčajný začiatkom marca na železničných staniciach v Kráľovej Lehote, Liptovskom

Hrádku, Podturni, Okoličnom, Liptovskom Mikuláši, Trnovci, Vlaškách, Liptovskej Teplej a v Ružomberku. Stavebných remeselníkov, ktorí odchodili na peštianske „zárobky", odprevádzali celé rodiny, rodičia, manželky, deti.

Údaje starých murárov dopĺňajú svojimi ešte živými spomienkami na rozlúčkové cesty dnešní najstarší „peštianski" murári najmä z Liptovského Jána a z Bobrovca.

Liptovskí murári a vôbec stavební robotníci cestúvali do Budapešti za zníženú cenu. Organizovali sa tzv. „transporty". Cesta vlakom trvala obyčajne od piatku popoludnia do soboty rána. Z Liptova sa do Pešti dalo cestovať troma smermi: 1) na Poprad, Košice, Miškovec, Hatvan, 2) cez Vrútky, Zvolen, Lučenec, Miškovec, Hatvan, Budapešť-východná stanica, 3) cez Vrútky, Žilinu, Leopoldov, Nové Zámky, Budapešť-západná stanica.

Po odchode transportu napr. z Liptovského Hrádku bolo vo vlaku veselo, žarty, spev, ale to iba na prehlušenie clivoty za liptovským domovom. A čím sa vlak viac vzdiaľoval, aj melanchólia mocnela a jej výrazom už boli clivé piesne „Lúčenie, lúčenie . . ." alebo „Ešte sa raz obzrieť mám . . ." Napokon zatíchol aj spev a každý hľadal miestečko, kde by si pospal. Starší na laviciach, mladší a mládež si posadali na drevené kufríky a batohy. V Košiciach sa ale prestupovalo, alebo vozne s transportom prepojili k druhému vlaku, smerom na Miškovec. Už bol dobrý deň, keď vlak vošiel pod sklenú strechu peštianskeho nádražia, ktoré oboje pomáhali stavať hornoliptovskí lešenári a murári. Každý si vzal svoj batoh, kufrík, tanistru, povynášali pred stanicu a povykladali na veľký povoznícky voz – štráfkoč, ktorý ich už čakal a odviezol na určené miesto *(170)*.

Od roku 1880 cesty do Budapešti boli už dobre organizované, takže obdobie peštianskych prác liptovských murárov a ich života v Budapešti v rokoch 1880–1910 nadobudlo charakter osobitného etnosociologického javu. Liptovskí murári, na rozdiel od iných slovenských stavebných robotníkov, tvorili uzavretý spoločenský celok, ktorý sa združoval zase podľa obcí, a tento celok sa spravoval určitými už vžitými normami. Treba sa teda oboznámiť aj s podmienkami života liptovských ľudí v Budapešti.

Príchod do veľkomestskej Budapešti ohromoval iba „zajacov", teda tých, ktorí sa tam dostali po prvý raz. Murárom, ktorí do Budapešti dochádzali až 20–30 rokov, veľkomesto zovšednelo.

Hornoliptovskí stavební remeselníci každoročne prichodili už na hotové „kvartiele" – byty. Starší vedúci partií a palieri, ako aj starší murári, lešenári a tesári mali už prenajaté byty v súkromných rodinách. Lepšie zarábali, preto si mohli za ubytovanie aj viac zaplatiť. V tých časoch bolo v Budapešti už usadených hodne rodín z Liptova, ktoré vlastnili 2–3-izbové byty. A v jednej alebo dvoch ako stálych podnájomníkov mali liptovských stavebných remeselníkov *(171)*.

Hoci všetci mali byty zabezpečené, predsa už zo zvyku povoz zasta-

vili pred hostincami „U Goldnera", „U Wintra" alebo u Brxov, kde všetko poskladali, čosi na „uvítanie" vypili a veci si poroznášali po bytoch. Bobrovčania mali stálu zastávku v hostinci „U bieleho koňa" na Kerepešskej ulici *(172)*.

Murári so stálym bytom hovorili, že bývajú u jednej „cimoherky" (majiteľky bytu). Ubytovaniu žien a dievčat venovali osobitnú starostlivosť.

Ženy a dievčatá bývali na „kvartieli" u známych domovníkov (hauzmajstrov a vícehauzmajstrov), u ktorých mali nejakú izbicu za polovičnú cenu alebo zadarmo, a za to sa zaviazali vždy včasráno, pred odchodom na stavbu, alebo večer po práci dvor poriadiť, pozametať a umyť schody. Ale – a to je vôbec pre život liptovských murárskych dievčat významné – dievčatá sa ubytovali iba v takých domoch, v ktorých bývali známi starší murári, ktorí mali akýsi samozrejmý dozor nad mladými dievčatami. A dievčatá si zase radšej byty aj zaplatili, len aby mohli bývať v blízkosti známych. Len za takého životného režimu sa dá vysvetliť skutočnosť, že liptovské dievčatá – stavebníčky – aj v peštianskom nebezpečnom prostredí vždy žili prísne mravným životom *(173)*.

Na dovŕšenie dokumentácie života mladých hornoliptovských stavebných robotníčok v Budapešti uvedieme ich životný režim dňa.

Ráno prvého pracovného dňa v Pešti sa všetci poschodili pred známymi hostincami, kde ich už čakali zástupcovia stavebných firiem, a každá partia odišla na pridelenú stavbu. Po príchode na stavenisko ženy a dievčatá zobliekli vrchné „lepšie" šaty, pod ktorými mali horšie, pracovné, a rozobrali „kasničky", na nosenie malty, ako aj riady k „maltkasni" (keď miešali maltu ručne). Okolo roku 1890 boli už na stavbách aj výťahy, na ktorých sa dopravovali stavebné hmoty, no nebolo ešte žeriavov. Práca žien sa začala zvolaním „parťáka": „Priberajte sa!" – a dievčatá už aj nosili maltu murárom od „maltkasne" alebo od výťahu. A na stavbe bolo kriku dosť: „Maltu dajte, ženy!", „Kasňa horí!" atď. kričali murári, ktorí obyčajne robili v „akorde", a dievčatá sa museli veru ponáhľať. Cez deň nestačili na domov ani len pomyslieť. Druhý deň už bol na stavbe veselší. A keďže na stavbách robili aj poľskí stavební robotníci, ozýval sa raz spev poľských a za nimi hneď slovenských ľudových piesní, ako napr. „Dunaju, Dunaju, dunajská vodička...", či „Načo ste ma, mamka moja, do tej Pešti poslali..." alebo „Nemôžem zabudnúť, dedinka, na teba...".

Nedeľa a sviatok v živote liptovských robotníčok bola dňom zaslúženého odpočinku. Vstali včaššie ako v robotný deň, poriadili, vyobliekali sa a zašli „na pľac" (trhovisko) nakúpiť, aby si aspoň raz do týždňa navarili slušný obed. Potom so staršími odišli do kostola, evanjelici na Kerepešskú (Rákoczi) a katolíci na Rózsák tere. O ich kultúrnom živote hovoríme na inom mieste.

Liptovské ženy a dievky žili v Pešti veľmi skromne. Pokiaľ trvali z domu donesené potraviny, ako slanina, bryndza, maslo, bolo dobre. No, keď sa všetko pomíňalo, kupovali si 1 kg chleba za 8 grajciarov, čo so

škvarkami bola celodenná strava. Alebo si za 15 grajciarov kupovali podlhovastú 2 kg „vekňu" a tá trvala dva dni. Horšie bolo v letných horúčavách, kedy chlieb rýchlo zoschol. Vtedy si 2 kg chleba kupovali dve dievčatá, k tomu za grajciar cukru a suchý chlieb si močili v sladkej vode. K chlebu si v lete zajedali čerstvu zeleninu (kaleráb, mrkvu, žltú repu, jablká). Na večeru im nechávali murári teplej polievky. Strava bola slabá a robota tvrdá, ale je zaujímavé, že to nepodlomilo fyzické sily liptovských dievčat *(174)*.

Už sme spomenuli ubytovacie podmienky hornoliptovských starších odborných murárskych remeselníkov, ktorí mali v domoch liptovských rodín v Budapešti zahovorené stále izby. Najmä vdovy po liptovských murároch a remeselníkoch si prenajímaním izieb zlepšovali sociálne pomery. Za byt platil každý murár mesačne 3–4 zlatky. Za to im bytná navarila večeru, poriadila izbu a prala bielizeň. Stravu si kupovali „na knižku", ktorú si pri výplate zrátali a účet vyrovnali. Výplata na stavbách bola každú sobotu, na niektorých aj denne. Stavební robotníci, ktorí mali slabšie zárobky, a pomocní robotníci (podávači, ženy a učni) sa museli uspokojiť podradnejšími hospodami. Väčšina Liptákov bývala v Terézváros-i, a to v uliciach Ružovej (Rózsa), Srdcovej (Sziv u.), Dohány u. a Kerepešská (Rákoczi u.), kým pomocní robotníci na budínskej Vacovskej ceste, na Üllői-út a na predmestí. Bývali v súkromných bytoch, ale v suterénnych miestnostiach, kde spávali na „pričniach" vystlatých slamníkmi, ale aj na zemi. Miestnosti si sami riadili, večere si sami varili, aj si prali. Tu sa už nedalo hovoriť o veľkej hygiene. A títo robotníci žili zväčša na chlebe, ku ktorému si kupovali lacné mäsové výrobky *(175)*.

Osobitnú pozornosť si zasluhuje postavenie hornoliptovských murárskych učňov v Budapešti. V hornoliptovských murárskych obciach sa už okolo rokov 1880 ustálila tradícia dedičského nasledovníctva v murárskom remesle. Každý otec-murár bral na peštianske stavby už 12–13-ročných synov, ktorí sa remeslu priúčali v liptovských stavbárskych partiách a od roku 1896 navštevovali aj stavebnú učňovskú večernú školu (3 roky), ktorú zriadil Spolok murárov na Aréna út. Otázka kvalifikovaného murárskeho dorastu sa stala okolo roku 1890 veľmi naliehavou. O výchovu murárskych učňov sa do tých čias nestaral ani štát ani majstri. Naopak, maďarskí murárski majstri radi zamestnávali 10–12-ročných chlapcov, ale iba ako najlacnejšie pomocné pracovné sily, z ktorých nikdy súci remeselníci nevyrástli. Preto sa výchovy učňov ujal Odborný spolok murárov. Pevný systém výchovy učňov mali iba hornoliptovskí murári, ktorí na každú 10-člennú stavebnú skupinu mali jedného učňa. Tento systém dával za vzor A. Garbai v úvodníku časopisu Staviteľský robotník *(176)*.

Ale liptovskí murárski, ako aj tesárski a lešenárski učni museli prejsť na stavbách v Budapešti veľmi tvrdou školou. Bývali so staršími murármi, na ubytovanie a na stravu si museli zarobiť. Otec-predák vôbec svojich synov netoleroval, sami sa museli prebíjať. A učňovská mzda okolo roku

1900 bola malá, lebo hodinová mzda – odmena – bola v prvom roku 6 grajciarov, v druhom 10 a v treťom 15 grajciarov. Učni robili 10–12 hodín denne. Do večernej učňovskej školy chodili v stredu a vo štvrtok od 19.–21. hod. a v nedeľu od 8.–12. hod. *(177)*.

Z malého zárobku si učni obstarávali stravu tak, že chodili po práci pomáhať do reštauračných kuchýň, kde sa im dostalo zo zvyškov jedál (rozhodoval cit kuchárok), z ktorých si pravidelne nabrali aj na dva-tri dni. Chlapci však v V. a VI. okrese, v ktorých bývala bohatá buržoázia, vyhľadávali aj mäsiarov, od ktorých si za drobné pomocné práce odnášali bezplatne odrezky zo salámy, tlačenky a vareného mäsa *(178)*. A predsa z týchto chudobných hornoliptovských peštianskych učňov vyrástli neskorší veľmi odborne pripravení majstri a stavitelia, o ktorých je reč osobitne.

Organizácia práce hornoliptovských a vôbec liptovských murárov na budapeštianskych stavbách bola dávaná za vzor. Stavebnou jednotkou bola „partia murárov" a do nej patrili aj pomocní robotníci, pridávači (podávači), ženy-maltárky a vynášačky a napokon učni. Lešenári, tesári a neskôr betonári vždy tvorili samostatné pracovné skupiny.

Práce hornoliptovských murárov na budapeštianskych stavbách dostali charakter organizovanosti hlavne tým, že už od roku 1860 prichodili do horného Liptova pravidelne zástupcovia peštianskych stavebných spoločností a zjednávali murárske, lešenárske a tesárske partie na vopred známe stavby. Preto mohli hornoliptovskí organizátori – predáci stavbárskych partií aj vopred určiť potrebný počet murárov i pomocných robotníkov, so zástupcami firiem dojednali predbežné mzdové podmienky v prítomnosti samotných murárov. Na liptovské murárske obce vôbec nemožno vzťahovať nesvedomitý spôsob verbovania slovenských pracovných síl, na aký poukazovali Národnie noviny: „Slovenský robotník bol všade známy tým, že za najnižšiu mzdu pracoval od rána do noci. Preto podnikatelia často posielali do slovenských krajov svojich agentov, ktorí obyčajne v krčme, pri pálenke, rôznymi sľubmi získavali slovenských robotníkov na stavby alebo na poľnohospodárske roboty. Keďže väčšina slovenských robotníkov bola negramotná, stačil odtlačok palca, aby sa robotník predal agentovi na celý rok. Závdavok bol obyčajne pol alebo liter pálenky a zlatka pre rodinu. Tmavý a špinavý nákladný vozeň, objednaný agentom, odvážal potom nádenníkov na miesto otrockého vykorisťovania" *(179)*.

Pravda, ani zjednávanie hornoliptovských stavbárskych pracovníkov sa nezaobišlo bez zvyčajného „oldomáša" *(180)*. Zo zástupcov peštianskych staviteľov sa okolo roku 1860 spomína palier Holan, ktorý zastupoval firmu Fraňa Suleka, na peštianske stavby prišiel niekoľko ráz zjednávať murárov z Liptovského Jána, Uhorskej Vsi, Jamníka palier Vulpínyi a na horný Liptov tiež chodili Polatsek, Migra, Duschek, Tesar *(181)*. Aj na stavby

Slovenské národné múzeum prvá budova (1906–7) v Martine

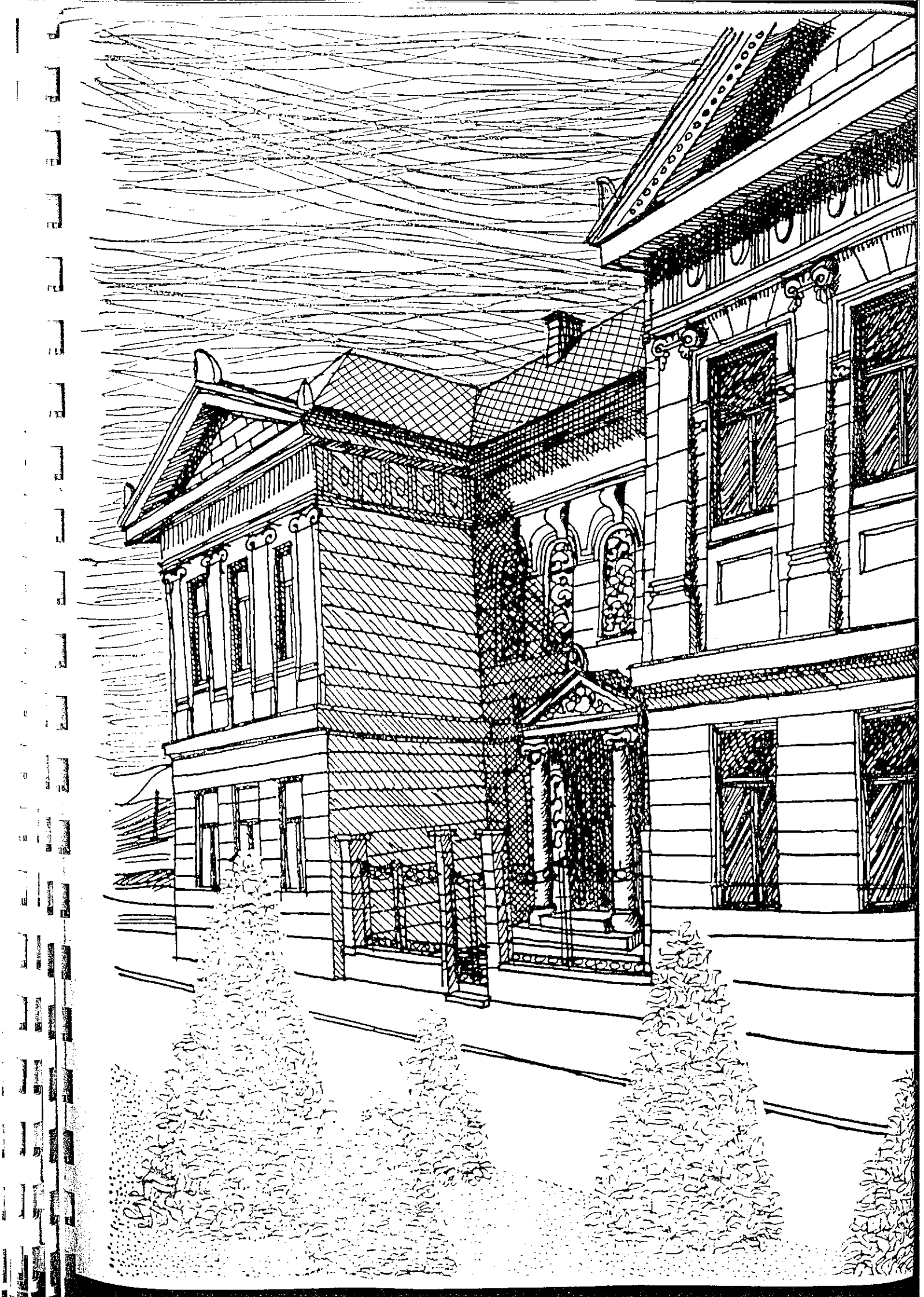

mimo Pešti prišli na Liptov zjednávať murárov, ako napr. Rérich pre stavebnú firmu Incze Lajos a spol. vo Veľkom Varadíne (Nagyvárad). Prichodili zmocnenci firiem Stettner a Krauss, Balheim Ferenc, David János a syn, Pollatsek, Kemény és Tisza, Fehér Lajos a Székelyi Dezsö z Budapešti, ktorí však mali stavby po celom Maďarsku *(182)*.

Hlavným sprostredkovateľom prác pre murárov najmä z Dovalova a z Belianskej doliny však bol od roku 1867 dovalovský rodák a majiteľ staviteľskej kancelárie v Budapešti Ján Nep. B o b u l a. Murárskych odborníkov-Liptákov potreboval jednak na stavebné práce, ktoré podnikala jeho firma, a na druhej strane ich odporúčal prostredníctvom Všeobecnej jednoty uhorských inžinierov a staviteľov, ktorej bol v Budapešti členom *(183)*.

Do roku 1880 mali hornoliptovskí stavební remeselníci a robotníci účasť na ďalších peštianskych stavbách, z ktorých spomíname iba tie, čo ostali ako historické pamiatky. Tak roku 1856 dohotovili stavbu budovy nového maďarského Národného múzea (Nemzeti múzeum). Na budove pracovalo 42 liptovských murárov a 8 fasádnikov a viedol ich palier Ján Kamenár Kompiš *(184)*.

Roku 1866 pracovali hornoliptovskí murári na stavbe dómu – Bazilika – v Liptóváros. Na jednej z veží sa zrútilo leženie a zabilo 10 robotníkov. Ale pôvodný projektant J. Hild neodhadol tiež správne nosnosť príliš smelej klenby, ktorá sa aj roku 1868 zrútila. Renováciu dokončil slávny staviteľ Ybl Miklós, jeho palierom bol Milan M. Harminc, u ktorého pracovali sami Liptáci z horného Liptova *(185)*. Štvri iné partie pomáhali stavať kúpele na Margitszigete (1868). Lenže už v týchto rokoch boli paliermi na stavbe slovenského ev. a. v. kostola – Lutherov dom – na Kerepešskej ulici (Rákoczi) Michal Čatloš (u Čuhov) z Liptovského Petra spolu s Michalom Kompišom, a pri nich pracovali lešenári z Vavrišova a z Liptovského Kríža, ako aj murári z Petra, Liptovského Jána a z Dovalova, ale aj z Liptovskej Teplej. Stavbu dovŕšili dostavaním jeho veže a dokončením náročného portálu 5. mája 1866 *(186)*.

Ale architekt Ybl tiež vyprojektoval renováciu baziliky a jej kupoly v Ostrihome. Na renovácii pracovali v rokoch 1868–1870 lešenári z Ilanova a 32 murárov z Jamníka a z Liptovského Jána s vedúcimi predákmi Jurajom Zolerom a M. Mlynčekom st. Prácu sprostredkoval J. Bobula *(187)*.

Dobrú prácu vykonali hornoliptovskí murári, lešenári a fasádnici v počte 50 na reštauračných prácach korunovačného chrámu Mateja Korvína v Budíne, jeho osmihrannej veže, za čo dostali osobitnú odmenu 500 zlatých. Iné skupiny pracovali na výstavbe budov budapeštianskej lekárskej fakulty a kliniky, ktoré staval J. N. Bobula.

Od roku 1875 sa začala stavba Kráľovskej opery. Na nej našlo od začiatku zamestnanie 120 hornoliptovských murárov, lešenárov a fasádnikov. Súčasne 5 murárskych partií murovalo komplex nájomných domov na

Körönde. Účasť Petranov, Dovalovcov a Jamničanov je zaznamenaná na výstavbe reprezentatívnych budov New York, Iparmúzeum, Stavebnej fakulty, ako aj reálky na Markó ulici. U staviteľa Fr. Feszla stavalo v rokoch 1859–65 budapeštianske Vigadó 45 hornoliptovských stavebných remeselníkov. V rokoch 1870–75 na stavbe peštianskej radnice našlo stále zamestnanie okolo 200 hornoliptovských stavebných remeselníkov všetkých profesií, opäť pričinením Bobulu, ale aj pre kvality prác, ktoré už prv robili pre architekta I. Steindla.

V roku 1878 začal staviteľ Rausscher Miksa so stavbou Vysokej školy výtvarných umení, na ktorej mal stavebný dozor M. M. Harminc. Túto budovu postavili so stavebnými remeselníkmi z Liptovského Petra, Dovalova, z Liptovského Jána, zo Závažnej Poruby a z Bobrovca. Veľmi dôležité sú údaje Mateja Šuňavca: „Počas môjho účinkovania v Budapešti od roku 1889 do 1910 bol som v každodennom styku s našimi hornoliptovskými a vôbec s murármi z celého Liptova. A za tieto roky postavili naši spolurodáci celú Kispest, Újpest, paláce na Andráške (Andrássy út), modernú východnú stanicu, kde sa vyznamenali najmä lešenári, Rybársku baštu, kde sa výborne dokázali Petrania, Svätojánci, Dovalovci, ale i vaši Teplania. Títo ľudia veľkého citu pre statočnú prácu pomohli postaviť v samotnej Pešti do 2500 budov, ako sme to sledovali v odborovom Sväze staviteľských robotníkov . . ." *(188)*.

Tretiu etapu účasti hornoliptovských stavebných remeselníkov a robotníkov na výstavbe Budapešti kladieme do obdobia rokov 1880–1910. Tu sa už murárske remeslo celkom premenilo na nepretržitý celoročný pracovný cyklus, lebo murári na práce odchodili v polovici januára, prácu na 1–2 týždne prerušovali kvôli poľnohospodárskym hlavným prácam (kosba sena a žatva) a domov sa vracali pred vianočnými sviatkami *(189)*.

Uvedené obdobie už charakterizuje vysokú odbornú špecializáciu prác hornoliptovských murárov a osvojenie si nových stavebných techník (stavanie fázou, do železných konštrukcií, práca so stavebnými strojmi, betonáž). Na vysokom odbornom stupni v tomto období boli už fasádnici z Liptovského Petra, z Jamníka, Závažnej Poruby a z Pavlovej Vsi, kým majstrami na kvalitnú fázovú (pásovú) múračku boli Svätojánci, Podturňania, Pribylinci, Vavrišovci a Bobrovčania *(190)*.

Peštianske staveniská, na ktorých pracovali liptovskí murári pod vedením svojich „partafírerov" a palierov, sa od iných už aj výzorom líšili. Na stavenisku bol poriadok, materiál na mieste, usporiadaný a pred nečasom chránený. Keď sa stavba začala, na stavenisku vystreli široký pás z ľanového plátna na žŕdkach a boli na ňom údaje: kto je projektant a staviteľ, stavbyvedúci, palier, majstri, počet robotníkov a termín dokončenia stavby *(191)*. Veľmi dbali na chránenie materiálu a na bezpečnosť a čistotu v okolí stavieb. Práve pre takýto pomer k podujatým prácam vyhľadávali peštianski stavitelia liptovských stavbárov a títo mali zase v pomere k iným stavbám aj vyššie zárobky.

Mzdové pomery našich murárov sa okolo roku 1885 ukazujú takto: Vedúci stavebných partií zjednávali murovanie od kubického metra. Za 1 m^3 tehlového múru v hrúbke od 30–90 cm, za murárske práce aj s pridavačmi mali 1 zlatý 20 grajciarov – 1 zlatý 50 grajciarov. Lešenárske práce robili skupiny lešenárov (kristárov), ktorí boli firmou osobitne platení.

Malta bola už strojová, robili ju totiž za pomoci parného stroja, ktorý poháňal miešačku. Tehla bola tiež strojová, obyčajnej veľkosti, ale veľmi kvalitná. Na stavbách už boli výťahy, poháňané parným strojom alebo ručne. Výbušné a elektrické motory prišli až po roku 1900.

Murárov a pridávačov zjednávali obyčajne na dennú mzdu a vyplácal ich vedúci partie – predák. Murári mali na deň 2 – 2 zl. 40 gr., mužský nádenník 1 – 1 zl. 20 gr., ženy pri nosení malty 70–90 grajciarov a učni 4–8 grajciarov na hodinu. Pracovali ráno od 6. hodiny do 18. hod. večer, s polhodinovou prestávkou na raňajky a s jednohodinovou na obed.

Niektoré stavby si hornoliptovskí murári preberali do úkolu – „do akordu". Od kubického metra murovania tehlového múru dojednávali 60–80 grajciarov a od hladkej omietky 10 grajciarov. Pri tomto systéme práce pridávačov a lešenárov platila sama firma a iba výnimočne vedúci partie. Oproti normálnemu murovaniu tento systém bol ťažší, ale boli aj vyššie zárobky. Robota bola tuhá, lebo jeden murár mal za deň do múru položiť 1000 tehál, takže namuroval 4–4,20 m^3 a zarobil na deň 2 zl. 50 gr. až 3 zlatky. Akordová namáhavá práca, ak k tomu nebola dostatočná strava alebo rozumná životospráva, mala v mnohých prípadoch za následok rýchle suchoty (tbc) a smrť, ako o tom svedčia matričné záznamy.

Po roku 1901, kedy bola v Maďarsku zavedená korunová mena, liptovskí murári pri sklepení do železných nosníkov zarobili denne 5 korún, ale murár musel „z fraj ruky" (rukou, bez ramenáta) zasklepiť denne 20 m^2. Pomocní robotníci zarábali 4 kor., ženy 2 – 3 kor. a učni 6 – 10 – 15 fil. na hodinu.

Mzdové pomery hornoliptovských murárov a stavebných robotníkov sa najlepšie odzrkadlia na cenách životných potrieb v rokoch 1890–1900. Vtedy 1 kg pšeničnej múky č. 0 stál 13 grajciarov a ražnej č. 2 9 gr., 1 kg fazule farbistej 7 gr., šošovice 8 – 11 gr., slanina údená 55 gr., mäso hovädzie 40 gr. a 10 jabĺk za 1 grajciar *(192)*.

Ale obdobie rokov 1880 – 1910 bolo pre hornoliptovských murárov v Budapešti aj školou sociálne-politického rastu, i národného zocelenia, ako hovoríme v ďalšom.

Vo svojej poslednej tridsaťročnej etape, kedy na práce do Budapešti odchodilo iba z hrádockého okruhu ročne 1500–2300 ľudí, prezentovali sa títo murári na mnohých stavbách nielen vyspelou technikou, ale ešte viac vynikajúcou kvalitou stavebných prác. A treba iba súhlasiť s názorom Mateja Šuňavca, výborného znalca peštianskych murárskych pomerov, keď na základe osobných pozorovaní prizvukoval, že tieto roky boli pozname-

nané zložitou dialektikou života a práce liptovských murárov v Budapešti i doma. Liptovskí murári neodovzdávali do Budapešti iba svoju fyzickú robotu. Oni sa pri peštianskych staviteľoch aj priúčali novým progresívnym pracovným spôsobom a domyslené uplatňovali ich ďalej, aj doma. A tieto roky sú tiež školou, v ktorej sa odchovali desiatky našich murárskych majstrov, palierov a malých i veľkých stavebných podujímateľov, no v tom období sa školili i prvé slovenské stavebno-inžinierske kádre. A tak sa – hovorené slovami Mateja Šuňavca – práve v staviteľstve najlepšie uplatňuje krásna dialektika procesu osvojovania a zase vzájomného odovzdávania si myšlienky a jej uskutočnenia. Dobrá idea sa nedá uväzniť do územných hraníc. Je ľudská, medzinárodná, a na jej uskutočnení sa zúčastňujú tisícky známych, ale ešte viac neznámych tvorivých ľudí. Každý národ si ju doplňuje tým najlepším, čo je v silách umu jeho príslušníkov. Takto napokon vznikajú staviteľské národné kultúry, ktoré sú však svojím základom medzinárodné. Práca tvorivého človeka a jej dialektika sú napokon povolané zbratať všetkých statočných ľudí umu i fyzickej práce *(193)*.

A v tretej etape stavebných prác hornoliptovských murárov v Budapešti sa práve zaznamenal najväčší rast maďarskej metropoly. A liptovských murárov nachodíme v prvom rade na štátom financovanej výstavbe robotníckeho mesta Kispest (1880–1890), 900 domov s 5000 bytmi, kde mal hlavný podiel J. N. Bobula a vedúcimi murárskych partií boli Michal a Ján Čatlošovci z Liptovského Petra, Juro Kompiš z Dovalova a Urban z Liptovského Jána.

V roku 1881 sa začala výstavba univerzitných budov na Múzeum körút, ktoré boli dokončené roku 1883. Na ich výstavbe pracovali lešenári a murári najviac z Dovalova, Závažnej Poruby a Ilanova.

Staviteľ Lechner zamestnával hornoliptovských murárov a stavebných robotníkov na stavbách Drexlerovho paláca na Andrássy u. (1884), Múzea umeleckého priemyslu (Iparművészeti múzeum) (1894), Zemevedného ústavu (Földtudományi intézet) (1896) a na výstavbe centrály Poštovej sporiteľne (1899–1902).

Pýchou starých liptovských murárov, lešenárov, no najmä fasádnikov bola účasť na stavbe umeleckého skvostu maďarskej architektúry, budovy Parlamentu (Országház), ktorú projektoval podľa londýnskeho vzoru Steindl Imre. Na tejto náročnej stavbe (1885–1905) mal štátny stavebný dozor J. Bobula, ktorý na stavbu získal hodne Liptákov. Murári boli z Liptovského Petra, Dovalova, Vavrišova, z Liptovského Jána, Závažnej Poruby, Jamníka, z Uhorskej Vsi a z Liptovskej Teplej. Predákmi boli Ján Palkovič st., Michal Čatloš-Hrozin (1885–87) a Ján Vongrej z Liptovského Petra, Kompišovci z Dovalova a z Liptovského Jána, Peteraj z Vavrišova, Matej Šuňavec z Pribyliny a Jozef Pudiš st. z Liptovskej Teplej. Na náročnej fasáde budovy pri talianskych, rakúskych a českých majstroch pracovali aj fasádnici z Liptovského Petra, Jamníka a z Dovalova *(194)*.

Na budove Parlamentu do jej dokončenia sa vystriedalo do 400 Liptákov.

Spoločnou prácou prispeli hornoliptovskí murári aj na inom architektonickom pamätníku Budína, a to na Rybárskej bašte (Halászbástya), ktorej projekt navrhol a stavbu viedol v rokoch 1895–1905 staviteľ Fr. Sulek. Tu sa tiež vymenilo asi 300 liptovských murárov. Podobne na Sulekovom projekte Múzea krásnych umení v roku 1896.

Skupiny murárov, lešenárov, ako aj pomocných robotníkov pracovali na stavbe budovy Krajinského archívu (Országos levéltár), ako i na prácach na budínskom kráľovskom hrade *(195)*.

Murári z Liptovského Jána pracovali na dokončení Zoologickej záhrady (1910–13) u staviteľov Zrumeczkého a K. Kósa a okrem toho na 20 dôležitých budapeštianskych centrách (uvedené v obrazovej prílohe). Petrania a Jamničania stavali obytné činžové domy na Üllői-út a domy Sportklubu, ako aj činžové domy na Aréna út, ďalej veľký 4-poschodový dom (obytný a bazár) na rohu Rákoczi a Klauzalovej u. č. 38, ktorý vyhorel roku 1903. Podobne na stavbe budapeštianskej podzemnej elektrickej železnice sa hornoliptovskí murári a tesári aktívne zúčastňovali *(196)*.

Dobrou výchovnou praksou prešli nielen hornoliptovskí murári, ale najmä murárski učni a mladí pomocníci u staviteľov F. Schumanna, M. Szveticsa, J. Dávida a J. Kissa. Kiss sa špecializoval na búranie starých domov a zo získaného materiálu postavil v predmestiach Budapešti vyše 200 domov, na ktorých s partiami peterských a vavrišovských murárov pracovali majstri Michal Hlavaj Babjak, Michal Čatloš Matúšovic a Michal Medľa od Blišťanov z Liptovského Petra *(197)*.

Tu sa musíme zmieniť o murárskom majstrovi Jánovi D á v i d o v i. Rodák z Bobrovca, dostal sa Dávid za murárskeho učňa v liptovských stavebných partiách staviteľa M. Szveticsa. Po vyučení pracoval ako pomocník za krátky čas na stavbách architekta Jána Bobulu ml. a u M. M. Harminca. V roku 1898 zložil skúšku murárskeho majstra a získal oprávnenie stavať menšie stavby. Keď jeho syn získal diplom stavebného inžiniera-architekta, spolu založili stavebnú spoločnosť Ján Dávid a syn (David János és fia) v Budapešti, ktorá v rokoch 1900–10 na stavbách zamestnávala prednostne stavebných remeselníkov z Liptova *(198)*.

Až 800 hornoliptovských stavbárov všetkých profesií pracovalo u staviteľa Fr. Schumanna, a to na 4–6-poschodových obytných domoch na Szív u., na veľkom štvorcovom obytnom komplexe ohraničenom ulicami Szegfű a Andrássy, ako aj na uliciach Podmanyicky, Rózsa, Rottenbiller, Dohány, a to pod hlavným palierom J. Polzerom, u ktorého sa učil i M. Šuňavec. Tu predákmi murárskych partií boli Martin Zaťko Kohútovic a Martin Čatloš z Liptovského Petra a vedúcim tesárov bol Ján Štefanec st.

Na veľkých stavbách obytných domov v Budíne u staviteľa Szveticsa a Gy. Porubského dovršovali liptovskí murári svoje dlhoročné stavebnícke pracovné účinkovanie. Do výstavby metropoly Maďarska vložili statočný pracovný podiel, ktorý sa už dnes nedá v celistvosti zachytiť.

Po roku 1905 sa výstavba Budapešti začala spomaľovať, preto väčšina liptovských murárov ostávala doma a stali sa hľadanými majstrami stavebného remesla na Slovensku. Označenie „peštiansky murár" už samo osebe bolo značkou vyšších kvalít práce, lebo obstáť v rôznoetnickej stavebnej konkurencii v Budapešti predpokladalo otvorenú hlavu, stále učenie sa a pevnú vôľu k dokonalej práci.

Liptovskí murári však pracovali aj mimo Budapešti. Už v rokoch 1883 partia murárov z Liptovského Jána (Kašiak a spol.) odišla na stavbu parlamentu v Zágrebe, a v rokoch 1888–89 stavbárske partie 20 Petranov a 15 Svätojáncov zase pod vedením Michala Čatloša (Hrozin) murovali Zrinského kasárne tiež v Zagrebe.

Partie Svätojáncov pomáhali obnovovať mesto Kecskemét po zemetrasení roku 1911 a peštianski stavitelia ich posielali podľa potreby na náročnejšie stavby do Segedína, Szolnoku, Debrecína, Veľkého Varadína (Nagyvárad), Koložváru (Cluž), Szamosujváru a do Sátoraljaújhelyu.

Päťdesiatročná práca hornoliptovských stavebných remeselníkov a robotníkov, ktorá vo svojej poslednej etape poznamenaná bola vyostreným sociálnym a národnostným bojom, znamenala pre tieto stavbárske generácie odborný i ľudský prínos. Hoci sa hospodárske a sociálne pomery v Liptove len veľmi ťažko upravovali, na hornoliptovských murárskych a i tesárskych obciach je po roku 1890 badateľná podstatná zmena. Do týchto obcí prišla nová bytová kultúra v podobe múraných a účelne rozdelených obytných domov, takže v roku 1910 z celkového počtu 14 897 obytných domov bolo postavených z dreva 9225 (63% – zväčša na strednom a dolnom Liptove) a murovaných bolo už 5248 domov zväčša nových (36%), v čom treba vidieť už vyššiu ekonomicko-sociálnu úroveň ich obyvateľstva. V Budapešti liptovskí murárski učni prechádzali, skôr ako doma, povinnou trojročnou murárskou odbornou školou a mladí murári si získali kvalifikáciu majstrov, palierov a stavebných technikov aj napriek národnostnej diskriminácii. Nasvedčuje tomu aj maďarská stavebnícka ročenka z r. 1910, pravda, neúplná, kde sú z horného Liptova uvedení títo stavební menší remeselníci:

Dovalovo: Bendík Martin, Cibuľa Ján, Kompiš Michal, Kubina Ján, Slabej Matej.

Liptovský Peter: Hlavaj Margeta Ján, Hlavaj Michal ml., Juráš Michal, Krivoš Beluš Ján, Ľubeľan Michal, Martinček Peter, Uličný Ján, Uličný Michal, Viecha Jozef ml., Blišťan Michal, Čatloš Ján ml., Čatloš Ján Ovčiarik, Čatloš Ján Hrozin, Čatloš Michal, Čatloš Pavel, Debnár Adam, Gažo Ján Maľovkin, Gažo Michal a Hlavaj Ján.

Vavrišovo: Beňo Ján, Martin a Michal, Chlebo Ján, Grešo Michal, Jaraba Adam, Kováč Michal, Králik Ján, Krivoš Ondrášik Peter, Majzlík Ján ml., Majerčík Ján, Murtin Ján, Paštrnák Ján, Peteraj Adam, Repček Michal, Šimovček Michal, Tomčík Ján, Trepáč Šedivý Ján, Vongrej Michal, Vrlík Ján a Matej, Zaťko Matej.

Hybe: Hyben Jozef ml., Ilanovský Michal, Lehotský Ján, Števček Ondrej. V odseku „murársky majster" ročenka uvádza liptovských rodákov v Brezne: Jána Trepáča Šedivého a v Tisovci Martina Peteraja *(199)*.

Najviac liptovských chlapcov sa vyučilo na murárstvo a tesárstvo od roku 1890 u staviteľov Schumanna, Örömyho, Kissa a Davida a už ako učni boli prihlásení v odborovej organizácii. Odbornú učňovskú školu navštevovali na Szondy u. a neskoršie i na Fasor-e, kde bolo tri razy do týždňa vyučovanie. Viacerí z mladých liptovských murárskych pomocníkov, ako napr. Peter Krivoš, Pavel Benko, Ján Palkovič, Jozef Hlavaj, Viktor Uličný a ďalší od roku 1895 pokračovali na Vyššej odbornej staviteľskej škole v Budapešti.

A jestliže si kládli na prelome storočia otázku, prečo z Pešti prichodia pre murárske a poľnohospodárske pracovné sily až do Liptova, potom možno spokojne prijať aj vtedajšiu odpoveď: lebo tento ľud, či robotník alebo remeselník, vyniká nad iných svedomitosťou, usilovnosťou a statočnosťou *(200)*. A tieto kapitálové hodnoty vložili liptovskí murári do výstavby Budapešti.

NOVÉ SPÔSOBY PRÁCE

V tradícii ľudí hornoliptovských murárskych obcí ešte pred tridsiatimi rokmi žili niektoré praktické stavebnícke zásady, ktorých vznik možno bezpečne spojovať so začiatkami výstavby domov murovaných z kameňa a z tehly. K týmto netradičným stavebným materiálom ľudia museli začať siahať najmä v hornom Liptove. Po prvé: Už v zmysle Lesného poriadku Márie Terézie (1770), bodu 32, bolo nariadené, aby domy, maštale, stodoly a iné sedliacke staviská nestavali z dreva, ale z kameňa alebo z tehál. A po druhé: Po zrušení urbára (1848) ostali v oblasti najbohatšej na lesy celé obce bez dreva. Lesné bohatstvo ostalo v rukách likavsko-hrádockého erára, Szentiványiovcov a ďalších zemanov. Nedostatok dreva ako stavebného materiálu prinútil ľudí siahať po iných prístupných stavebných hmotách, ako boli napr. kameň (zvariak), túf a vypaľovaná hlina-tehla.

A museli prejsť roky skúseností s používaním nových stavebnín, kým prišli na metódu stavby m i e š a n ý c h múrov, totiž striedania kameňa – najradšej túfa, lebo sa dal dobre kresať – a pálenej hliny. Novú skúsenosť používali v troch variantoch: a) Múry stavali alebo z 1/3 kameňa a 2/3 tehly, či b) 1/2 kameňa a 1/2 tehly alebo c) 2/3 kameňa a 1/3 tehly. Múry nadobudli mocnú väzbu a odolávali aj klimatickým nárazom *(201)*.

Pri prvých murovaných domoch zaiste starosti robila k o ž o v k a (vakovka) na múroch. Zase len dlhým skúšaním prišli na podstatu vyhovujúcej

Župný dom – rekonštrukcia (1870) v Martine

kožovky. Aby táto z múrov neopadávala, musí sa v prvom rade pri hasení vápna použiť vždy iba čistá potočná voda. Najlepším prídavkom pre obyčajnú vakovku je na prach potlčená troska zo železnej huty alebo drevené piliny – rez. A to všetko bolo v blízkosti *(202)*.

Liptovskí murári rozmýšľali aj nad otázkou, ako z murovaných stien odstraňovať vlhkosť v klimaticky nepriaznivých podmienkach horného Liptova. I proti nasakovaniu vlhkosti stenami našli osvedčený spôsob: Do 10 litrov vriacej vody rozpustiť 3/4 funta mydla a touto horúcou miešaninou natrieť horúce steny. Po 24 hodinách sa vezme iná miešanina, urobená zo 1/4 funta liadku a 20 l vody, a zase sa tou steny namažú. Tieto látky vnikajú hlboko do múrov a zabraňujú nasakovaniu vlhkosti *(203)*.

V hornoliptovských dedinách pri stavbách múranic časté problémy boli aj s vlhkými základmi, na ktorých museli murovať. A zase sa uplatnil murársky um, prišli na zloženie súcej kožovky, ktorú robili tak, že do riečnej vody namiešali 35 častí na prach roztlčeného dreveného uhlia a 65 častí cementu. Alebo 30 častí uhoľného prachu, 40 častí cementu a 30 častí jemného riečneho piesku, najradšej z Belej. Takáto kožovka naisto vysušovala vlhké steny alebo udržovala v suchu múry postavené na mokrých základoch *(204)*.

Pri stavbách dedinských domov bola rozhodujúca aj účelná úspornosť. Preto sa medzi starými hornoliptovskými murármi zrodil aj nápad namiešať akostnú a pritom veľmi lacnú maltu. Takáto malta sa dala pripraviť z vápna a popola z kamenného uhlia. Vápno sa muselo hasiť skôr. Na dve čiastky vápna sa bralo päť čiastok popola, ktorý však musel byť poriadne preosiaty, a všetko sa spolu zmiešalo. Maltu bolo možno upotrebiť všelijako. Za 8 dní stvrdla a dala sa dobre uhladiť – lícovať, roky odolávala zime a vlhku, bola ohňovzdorná a najmä lacná *(205)*.

V časoch, keď hornoliptovskí murári-peciari stavali okrúhle bahrikové pece, stretávali sa s nepríjemnou prekážkou, že z takých pecí ľahko opadávala kožovka. Po usilovných pokusoch došli na jadro vyhovujúcej kožovky, ktorú robili tak, že 5/10 dreveného popola zmiešali so 4/10 vápna a 1/10 soli. Alebo názornejšie: na 5 funtov popola išlo 4 f vápna a 1 f soli. To všetko v riečnej čistej vode premiešali, pridali trocha jemného piesku a zase dobre rozmiešali. Taká kožovka stvrdla na kameň a naopadávala. Ibaže sa práca musela urobiť veľmi rýchlo *(206)*.

Zastrešovanie domov malo v hornom Liptove tiež veľký význam. Rozhodovali i ohľady finančné, aj otázka trvácnosti krytiny. Často aj na murovaných domoch strechy zakrývali tradičným šindľom, lebo keramiková krytina bola drahá. Aby aj šindeľ skvalitnili, na základe dlhodobých pozorovaní prišli na takéto zlepšenie: dobre vysušený šindeľ zviazali do viazaníc (50 ks) a namáčali vo vápenistej vode 2–3 dni. Vo vode šindeľ nasiakol roztokom vápna, drevo sa utužilo, stalo sa trvanlivejším aj ohňu lepšie odolávalo. Opäť dobre vysušený šindeľ potom pribíjali na strechu *(207)*.

Ak sa už doma dlhoročné stavbárske pozorovania kryštalizovali do určitých nových foriem, tým viac sa skúsenosti a tvorivý um hornoliptovských murárov rozvíjali na technicky náročných budapeštianskych stavbách. Tu sa po prvý raz stretávame so snahou, ako si pri zachovaní dobrej kvality uľahčiť a urýchliť prácu. A J. N. Bobula sa už roku 1882 – pri stavbe robotníckej kolónie 900 domov – zmieňuje o zaujímavej novosti, ktorú si liptovskí murári zaviedli: „Otvorené hlavy sú títo naši rodáci. Videl som nedávno s prekvapením, ako si Petrania a Svätojanci uľahčili robotu. Dali tesárom narobiť dlhé truhlicové noselnice. Do jednej vojde 50 tehál. Truhlicu zložia pri murároch a tí si z nej pohodlne a bez prestávky tehly berú a murujú. Menej sa nadrú a lepšie zarobia *(208)*.

Pri takomto rozvážnom a tvorivom prístupe k práci sa nadobudnuté skúsenosti u hornoliptovských murárov ďalej rozvíjali a sa uplatňovali v neskoršom samostatnom podnikaní doma.

Kapitola V.

POLITICKÝ A KULTÚRNY ŽIVOT HORNOLIPTOVSKÝCH MURÁROV

NÁRODNÉ A TRIEDNE UVEDOMENIE – POLITICKÁ A KULTÚRNA ČINNOSŤ – PORTRÉTY STARÝCH MURÁROV, POLITICKÝCH A KULTÚRNYCH PRACOVNÍKOV – HORNÝ LIPTOV NA PRELOME STOROČIA

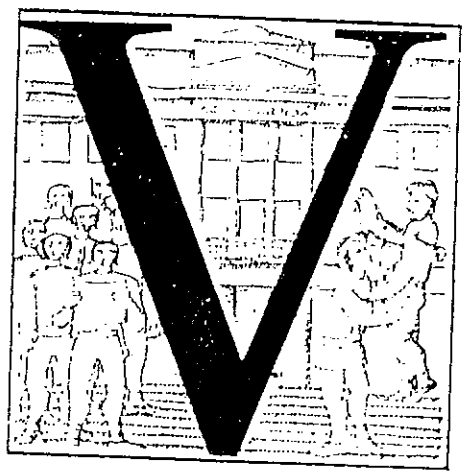

V spoločenskom vývoji ľudu Liptova sa jasne ukazujú určité stupne ekonomického a kultúrneho rastu. A v týchto procesoch sa menila aj sociálna úroveň ľudu. Lenže vývoj do roku 1914 ani v jednotlivých oblastiach Liptova nemohol byť odtrhnutý od celouhorského vývoja. Ako vývojovú osobitosť hornoliptovského ľudu musíme brať jeho n á r o d n é uvedomenie a s ním spojený kultúrny život. V tomto dôležitom procese si získali trvalé zásluhy už spomínaní národní buditelia, inteligencia pochodiaca z ľudu, a veľmi mnohým z nich ani dnešné pokolenie ešte nesplatilo povinný dlh. Tak napr. dodnes pretrváva nekritický postoj voči vysoko záslužnej národnej, sociálnej i literárnej práci Daniela B a c h á t a (Miloslav Dumný), ktorý nielen ako kňaz slovenského ev. a. v. sboru v Budapešti, ale aj ako biskup stál po boku pešťanskych slovenských robotníkov. A čo viac, s menami Gašpara Fejérpatakyho-Belopotockého, Daniela Bachâta, Ľudovíta Orphanidesa, Jána Mocku, Jozefa Bartoša a lekára Dr. Guotha sú spojené začiatky a rozvoj ochotníckeho divadelníctva na dedinách horného Liptova.

Ale národné vykryštalizovanie hornoliptovských murárov uskutočňovalo sa ešte inými cestami. Na ich národný rast celkom zákonite účinkoval v prvom rade zvyšujúci sa maďarizačný tlak doma aj v Budapešti. Preto ak aj boli títo ľudia doma nejednotní, a veru často aj závistliví a škriepni, bolo to práve národnostne nežičlivé prostredie Budapešti, v ktorom sa ľudsky i národnostne našli a sa aj zomkli.

Ani proces národného formovania sa neplynul jednoduchou cestou, lebo aj samotná maďarizačná politika maďarskej vládnúcej vrstvy mala určité stupne. Ostáva však skutočnosťou, že maďarizačná politika bola v Uhorsku už od konca 18. storočia, to znamená od doby, kedy uhorské stavy a rady začali s uvedomelým odporom proti následkom jozefinizmu. A jediným prostriedkom, ako tieto následky odstrániť a vyničiť, bol – podľa ich predstáv – národný maďarský štát. Ale už prvé metódy uhorského

mocenského aparátu vyvolali zákonitý protitlak zo strany nemaďarských národností. Nakoľko však na uhorské národnostné pomery vplývali aj okolnosti hospodárske, ani národnostné zápasy Slovákov nemali rovnaké podmienky. Veď napr. v rokoch 60-tych 19. storočia sa ešte nekomplikovala národnostná otázka s ašpiráciami hospodárskymi a sociálnymi v takej miere, ako sa skomplikovala už na začiatku 20. storočia. Ani medzi slovenskými a maďarskými hospodárskymi a sociálnymi silami nebol okolo roku 1860 taký hlboký rozdiel ako roku 1900 *(209)*.

Intenzívnym národným a kultúrnym životom sa hornoliptovské murárske obce hýbu od roku 1880. A že tu už bola dobrá tradícia, toho dôkazom je aj skutočnosť, že v slovenskej delegácii, ktorá roku 1861 odovzdala predsedovi maďarského parlamentu slovenský národný a politický program, osnovaný v Memorande, boli aj predstavitelia hornoliptovských murárov v Budapešti, a to Juraj Kompiš, Pavel Jozef Čatloš st. a Adam Peteraj *(210)*.

O vyspelom národnom povedomí liptovských murárov a staviteľov zreteľne vraví aj táto skutočnosť: Rozhodnutím maďarského ministerstva kultu museli v Martine do 20. marca 1900 vyprázdniť budovu násilne zrušenej Matice slovenskej. Budovu rozkázali prestavať na sídlo súdu a administratívnych úradov. Turčiansky župný úrad na adaptačné práce vyzval liptovských staviteľov Jána Hlavaja a Michala Uličného, ktorí ponuku ako potupnú odmietli. Potom adaptáciu ochotne urobil staviteľ Cserey zo Zvolena *(211)*.

Ale vopred sa žiada zdôrazniť, že na formovanie sa národného charakteru hornoliptovských murárov veľmi kladne vplývalo práve rôznoetnické prostredie Budapešti v tom zmysle, že v styku s českými, juhoslovanskými, poľskými a rumunskými robotníkmi, ale aj s robotníctvom maďarským nadobudli stupeň pevnej uvedomelosti národnej, ale náladám krajného nacionálneho šovinizmu nepodľahli ani vtedy, keď podobné tendencie prevládali v radoch predstaviteľov mladej maďarskej sociálnej demokracie, čo potom malo aj za následok, že sa liptovskí stavební robotníci stali k politike maďarskej sociálnej demokracie nedôverčivými.

Smelo možno povedať, že sa národná a kultúrna práca murárov od roku 1861 delí medzi Budapešťou a Liptovom. Rozhľady nadobúdané vo svete prenášajú do domáceho a rodinného života. Preto ani nie je zvláštne, že práve v rokoch Matice slovenskej sa najaktívnejšie preukázali hornoliptovské murárske a liptovské pltnícke obce konkrétnymi peňažitými darmi, ako to potvrdzujú zoznamy darcov na základinu Domu Matice slovenskej v matičných rokoch 1869-71, kedy svojimi „grajciarovými" darmi najviac prispeli občania Pribyliny, Vavrišova, Liptovského Petra a Jamníka *(212)*. Rovnako sa na týchto zbierkach osobitne zúčastnili aj hornoliptovskí murári pracujúci v Budapešti, medzi ktorými roku 1869 organizoval zbierku murársky tovariš Ján Kováč a na fond Domu Matice slovenskej sa poskladali murárski robotníci a robotníčky z Jakubovian, Kokavy, Liptovského

Petra, z Liptovského Ondreja, Porúbky, Jamníka, z Liptovského Jána, Žiaru, Smrečian, z Bobrovca, Palúdzky a z Liptovskej Teplej. Peštianski liptovskí murári matičnú zbierku opakovali vo „tri vrhy" a darovali skoro 90 zlatých *(213)*.

Na sklonku rokov 90-tych 19. storočia národný život v murárskych obciach už žil naplno, a to opäť zásluhou hornoliptovských vlasteneckých kňazov a učiteľov. A pre tieto obce bolo šťastím, že aj v časoch vrcholiacej maďarizácie sa udržali slovenské cirkevné, najmä evanjelické ľudové školy, na ktorých vyučovali vynikajúci učitelia. Toto bolo obdobie, kedy sa zakladali školské a obecné knižnice. Tak v Hybiach ešte roku 1863 nazbierali na fond Matice slovenskej 300 zlatých a zo zbierky sa dostalo 100 zlatých evanjelickej škole, ktorá sa stala zakladajúcim členom Matice slovenskej. Ľudovít Orphanides zbieral aj na školskú knižnicu, ktorú zveľadil na 300 zväzkov kníh a vlastne slúžila aj ako obecná knižnica *(214)*. Podobné knižnice pri evanjelických školách alebo pri cirkevných sboroch vznikali na Pribyline, v Dovalove, vo Vavrišove, v Liptovskom Petre, Jamníku, Závažnej Porube a v Porúbke a neskoršie sa stali základmi čitateľských spolkov, čiže „svetlíc". Práve prvé zprávy o čitateľských spolkoch v murárskych obciach sa objavujú v Obzore, Národnom Hlásniku a v Národných novinách od roku 1871 do 1890, kedy nastalo asi desaťročné obdobie stagnácie.

Slovenský národný ruch v hornom Liptove sa nedá oddeliť od zakladania spolkov striezlivosti a rozvíjania slovenského ochotníckeho divadelníctva. V období roku 1880 sa hornoliptovská dedinská mládež dala do organizovania divadiel. Hrali ich roku 1880 v Štrbe a vo Važci (Kocúrkovo), v nasledujúcom roku vo Východnej a v Kráľovej Lehote Simplicissima a Starúša Plesnivca, no veľmi sa táto činnosť rozvila v Liptovskom Petre, Jamníku, Dovalove, Pribyline, Liptovskom Jáne, Ľanove, Závažnej Porube, Vrbici. Ochotnícke súbory si divadelné predstavenia, ktoré sa už pravidelne usporadúvali na Vianoce a na fašiangy, vymieňali, čím nadviazali na tradíciu položenú Danielom Bachátom.

Taká bola národná a kultúrna účasť hornoliptovských murárskych dedín na celoliptovskom kultúrnom ruchu do roku 1900.

Od roku 1860 maďarizácia v Liptove bola spojená s hospodárskou a priemyselnou diskrimináciou, ktorej horlivými vykonávateľmi boli najmä pomaďarčení hornoliptovskí zemania, presnejšie ich župní predstavitelia. V spriemyselňovaní Liptov vyššie, šovinisticky orientované inštitúcie diskriminovali, len veľmi ťažko sa prebíjali prvé malé výrobne. Aj keď koncom 19. storočia vznikli prvé fabriky, ako napr. rybárpoľská textilka, ružomberská celulózka, mikulášske kožiarske výrobne a rozširovali sa najmä drevospracujúce závody (Liptovský Hrádok, Malužiná), to bolo všetko skôr dielom podnikavých domácich a zahraničných jednotlivcov a nijako nie súčasťou maďarskej investičnej politiky. A hospodársky útlak spočíval v už spomínanom bezohľadnom uplatňovaní zákona o nespravod-

livom zdaňovaní úžitkovej pôdy drobných gazdov. Umelým ochudobňovaním poľnohospodárskych obcí horného Liptova sa mení aj sociálna štruktúra ich obyvateľstva, čo vyplýva tak z rozloženia majetkového vlastníctva ornej pôdy, z ktorej roku 1870 malo 15 402 drobných gazdov dovedna 79 638 kat. jutár, kým 544 zemanov a veľkostatkárov vlastnilo 136 751 k. j., ako aj z presunov v zamestnaniach obyvateľstva v rokoch 1890–1910. Lebo kým v roku 1890 bolo zamestnaných v poľnohospodárstve 23 280 ľudí a len 4324 v remeselnej výrobe, zatiaľ v roku 1910 bolo v poľnohospodárstve zamestnaných 18 441, ale v priemysle už 10 985 ľudí, z toho najviac v stavebníctve a v drevárskom priemysle.

Tak sa vytvárali podmienky pre vznik robotníckej triedy v Liptove, ktorej základom boli práve stavební robotníci – murári, tesári a lešenári, lebo oni prešli školou triedneho uvedomenia v robotníckom hnutí v Budapešti *(215)*.

POLITICKÝ A KULTÚRNY ŽIVOT LIPTOVSKÝCH MURÁROV V BUDAPEŠTI

Pracovná migrácia hornoliptovských stavebných robotníkov medzi Budapešťou a rodným Liptovom podmieňovala aj organizovanie sociálnopolitického a kultúrneho života doma i v Pešti.

Obraz slovenského robotníckeho hnutia v Budapešti rozviedol Miloš Gosiorovský v knihe Príspevky k dejinám slovenského robotníckeho hnutia a P. Hapák v štúdii Slovenské robotnícke hnutie v Budapešti a z maďarskej strany Arató Endre. *(216)* Preto nechcem v práci opakovať veci už známe a obmedzujem sa iba na vzťahy hornoliptovských murárov k robotníckemu hnutiu v Budapešti z doteraz nepoznaných stránok. Treba však vopred povedať, že cesta peštianskeho slovenského robotníctva vôbec k organizovanému politickému životu bola neľahká a dlhá. Hlavné prekážky boli: a) nízka sociálna a kultúrna úroveň robotníkov najmä zo severného Spiša, severnej Oravy, Trenčianskej a Zvolenskej; b) celková nedostatočnosť remeselníckej odbornosti; c) podliehanie ľudových más spojenej nadvláde domáceho zemianstva a cirkevnej hierarchie a d) šovinizmus v odborovej a politickej organizácii maďarských stavebných robotníkov *(217)*.

Aj keď sa uvedené kritériá vcelku nedajú preniesť na veľkú skupinu hornoliptovských murárov, predsa len šovinistické tendencie, prevládajúce vo vedení odborového zväzu maďarských stavebných robotníkov, proti ktorým sa ostro stavali tak slovenskí murárski organizátori (Martinček, Švéni, Babica, Šťastný a Šuňavec), ako aj redaktor Staviteľského robotníka A. Garbai *(218)*, nadlho poznamenali ich vzťah aj k maďarskému sociálnodemokratickému hnutiu. Ale ak sa odborovo organizovaní hornoliptovskí stavební robotníci zvlášť ostro stavali proti maďarskému nacionálnemu šovinizmu, to sa potom vôbec nevzťahuje na pocit robotníckej solidarity. Nedôveru slovenských vyspelých stavebných robotníkov oprávnene vzbudzo-

vali nepriateľské hlasy zo strany predstaviteľov maďarských robotníckych organizácií.

Spomenutý nesprávny vzťah najmä k slovenským stavebným robotníkom sa dá sledovať od roku 1848, kedy sa ozval hlas o nebezpečenstve slovenských robotníkov pre maďarské etnikum (219). A maďarské protesty proti slovenským robotníkom, najmä kvalifikovaným, ale aj radovým, sa začali množiť od roku 1870. V týchto výpadoch viedla redakcia časopisu Arbeiter Wochen Chronik, ktorá roku 1876 napadla českých a talianskych robotníkov, aby skoro nato vystríhala pred nebezpečnou vraj inváziou slovenských robotníkov. Ba časopis obvinil slovenských stavebných robotníkov, ale aj robotníkov talianskych, že svojou lacnou pracovnou silou zaviňujú prepúšťanie maďarských robotníkov *(220)*.

Je pravda, že veľká väčšina slovenských najmä pomocných robotníkov, práve vinou vládnych diskriminačných opatrení oproti Slovákom, bola donútená pracovať za najnižšiu mzdu a priam v otrockých pomeroch, ale pri útokoch jednej časti aj maďarských sociálnych demokratov vôbec nešlo o ochranu pracovných možností maďarského robotníka v Budapešti, ale o zámerný úmysel zasiať rozkol v rôznoetnickom robotníckom prostredí a tak zabrániť robotníckej solidarite. Preto si neskôr, po roku 1890, aj maďarská sociálnodemokratická strana svojím nesprávnym postojom hodne odcudzila slovenských stavebných robotníkov a medzi nimi i hornoliptovských murárov.

Takéto antagonizmy možno však čiastočne vysvetliť aj rozpormi, ktoré zavládli vnútri ešte sa iba formulujúceho robotníckeho hnutia v Uhorsku v roku 1867. Postavili sa proti sebe dva smery: 1) schultz-delitschovský a 2) lassalovský, ktorého tlačovým orgánom bol Budapesti Munkás Ujság. Prvý z nich bol pod bezprostredným vplyvom budapeštianskych a vôbec uhorských fabrikantov, preto aj napokon prepadol. Ale aj druhý, víťazný, ktorý sa stal základom maďarskej sociálnej demokracie, svojím maďarsko-nemeckým zameraním díval sa na etnické robotnícke skupiny slovenské ako na menejcenné. Za prvý socialistický časopis v Uhorsku možno považovať Általános Munkás Ujság *(221)*, písaný maďarsky a nemecky, v ktorom však slovenské robotnícke otázky nenašli miesto. Socialistické robotnícke hnutie v Uhorsku od svojich prvých krokov narazilo na nezmieriteľný odpor vládnucej šľachticko-veľkostatkárskej vrstvy, preto sa aj robotnícke hnutie začalo organizovať najprv na zásadách odborového združovania a v júni 1870 boli schválené prvé stanovy „Všeodborového robotníckeho spolku". Sociálne záujmy slovenských robotníkov v Budapešti však nenašli ochrany ani v druhom socialistickom časopise Arbeiter Wochen Chronik *(222)*, písanom tiež maďarsky a nemecky. Naopak, jeho redaktori od začiatku voči slovenským robotníkom zaujali nepriateľský postoj.

No napriek všetkým antagonistickým prejavom uvedomelá časť slovenských stavebných robotníkov (najmä murári a lešenári) vedela robotnícku solidaritu dokázať už roku 1868. V tom roku – 8. júna – zhromaž-

dilo sa asi 1000 slovenských stavebných robotníkov na budapeštianskom Sennom námestí, kde vyhlásili štrajk do tých čias, kým stavitelia nezvýšia dennú mzdu na 1 zl. 10 gr. Medzi štrajkujúcimi boli veľmi aktívni hornoliptovskí murári *(223)*. Keďže stavebné spoločnosti stavebných robotníkov, najmä remeselníkov potrebovali, museli ich požiadavkám vyhovieť.

Triedne postavenie slovenských pomocných robotníkov v Budapešti rokov 1880 nebolo na závidenie. Ich nízka úroveň sociálna a kultúrna spomaľovala aj triedne uvedomovanie. Odriekal sa ho triedne uvedomelejší cudzí robotník, ale aj vlastná inteligencia. A na túto smutnú skutočnosť sa požaloval aj D. Bachát slovami: „... Nás Slovákov je tu do 40 000 duší. Veru pekný počet, ale žiaľbohu takí sme my, že nemôžeme ukázať nič väčšieho. Bohatí, vysoko postavení páni sa nás akoby odriekli, nechcú byť verejne Slovákmi ... K národu svojmu priznávajú sa tu verejne len chudobní ale poctiví Liptáci a títo zasluhujú všetku česť a slávu ..." *(224)*.

V tomto období, kedy robotníctvo v Uhorsku nemalo nijaké zákonné sociálne práva, ani zabezpečenie v prípadoch choroby, úrazu alebo staroby, medzi hornoliptovskými murármi v Budapešti pozorovať silný t r i e d n e s o c i á l n y pohyb. Keďže bývali očitými svedkami nešťastí na stavebných prácach, rozhodli sa murári z Liptovského Petra ako prví v Budapešti založiť roku 1871 svojpomocný záujmový M u r á r s k y s p o l o k. Jeho zakladajúce zhromaždenie, po schválení stanov, bolo 11. januára 1874 na obecnom úrade v Liptovskom Petre za prítomnosti zakladateľov Jána Medľu st., richtára, Jána Hlavaja, prísažného, Pavla Hlavaja, Pavla Čatloša Ovčiarika, Jána Zaťku Kohúta, Martina Gažu a Jána Čatloša, murárskeho majstra. Záujmový spolok dostal priliehavé meno S p o l o č n i c a a jeho cieľom bolo slúžiť „... pre verejný a spolkový dobrobyt v našej svätopeterskej obci zjednotených kamarátov, murárskych tovarišov ..." *(Príloha 1)*. Spoločnica, ktorá mala sociálne-charitatívny charakter na podporovanie murárov, hneď získala 46 členov. S členským 4 zl. ročne a vyinkasovaním podielov od roku 1871 získala istinu 552 zlatých, ktoré rozpožičali najpotrebnejším vdovám po murároch a murárov, ale aj na pomoc odkázaným občanom. To malo veľký sociálne-ekonomický význam, lebo chránilo ľudí pred úžernickými krčmármi *(225)*.

Nadmerný alkoholizmus v radoch väčšiny slovenských pomocných robotníkov v Budapešti, ako aj demoralizačné úkazy medzi mladými nikým nechránenými slovenskými služobnými dievčatami vynútili si založenie prvých dobrovoľných (cirkevných) charitatívnych spolkov. Tak vznikol roku 1858 Kresťanský spolok tovarišský v Pešti, roku 1867 Spolok slúžok, roku 1868 Ženský spolok pri slovenskej evanjelickej cirkvi v Pešti a roku 1880 Slovenský rímskokatolícky spolok pre podporovanie chorých a pohrebný. Všetky tieto slovenské spolky mali organizovaných do 1800 členov.

Pre úplnosť týchto prvých slovenských svojpomocných sociálnych organizácií v Pešti treba spomenúť aj založenie prvej slovenskej Pomocnej pokladnice roku 1872. Jej iniciátormi boli Ján Hlavaj, Ján Čatloš a Ján

Kompiš Kamenár. Získali aj spomedzi hornoliptovských murárov prvých vkladateľov v počte 65 a pokladnica bola v opatere v Lutherovom dome Jej úlohou bolo priúčať slovenských peštianskych robotníkov sporivosti a striezlivosti. Pomocná pokladnica sa však roku 1890 osamostatnila, liptovskí murári z nej vystúpili, a vinou zlého vedenia mala aj konkurzné pokračovanie. Na nové základy ju, ako malý peňažný ústav, postavil až roku 1904 Dr. Ján Vágner. Jeho pričinením získala nových 150 členov-slovenských robotníkov a remeselníkov. Stala sa ľudovou sporiteľňou peštianskeho slovenského robotného ľudu a pomocnicou malých slovenských peštianskych remeselníkov *(226)*.

Vari týmito skúsenosťami ovplyvnení peterskí murári pracujúci v Pešti založili roku 1881 nový spolok Pohrebný spolok ev. a. v. murárov v Pešti, ale so sídlom v Liptovskom Petre. Ich príklad hneď nasledovali murári z Vavrišova a z Jamníka. Peterský spolok založilo 51 členov, pokladníkom bol Martin Zaťko Kohútovie, zapisovateľom Peter Uličný (u Mikušov). Spolok mal za úlohu združovať všetkých murárov z Liptovského Petra, členov hmotne napomáhať a podporovať pôžičkami a pri pohreboch poskytovať peňažnú pomoc. Členmi spolku mohli byť i rodinní príslušníci. Starý murársky spolok Spoločnica sa spojil s novým spolkom. Zakladacie zhromaždenie bolo síce 16. februára 1884, ale ministerstvo stanovy potvrdilo až roku 1888. Predsedom sa stal Michal Čatloš Petrovie a pokladníkom Martin Martinček *(227)*. Murársky Pohrebný spolok v Liptovskom Petre účinkoval 50 rokov. Neobmedzil sa však iba na sociálne-charitatívnu činnosť, ale – a to treba osobitne vyzdvihnúť – napomáhal v obci aj kultúrnoosvetovú prácu. Keďže však ministerstvo vnútra túto činnosť zo stanov vyhodilo, založili roku 1892 „Základinu pre školskú knižnicu ev. školy sv. peterskej" *(228)* *(Príloha 2)*, ktorá bola vlastne knižnicou obecnou.

Toto všetko boli stupne, po ktorých sa hornoliptovskí murári dostávali k sociálne-triednemu a tým aj politickému uvedomeniu v robotníckej Budapešti, a toto prenášali aj do svojich domovov. Boli to kroky z rozštiepených pokusov organizovania sa robotníkov v národnostne nežičlivom budapeštianskom prostredí. Ale pre liptovských murárov bolo významné, že v Budapešti konca 19. storočia, vo veľkomeste, ktoré nebolo len metropolou Maďarska, ale možno smelo povedať, že bolo aj najväčším slovenským mestom (vyše 40 000 Slovákov), mali najlepšiu možnosť prísť do styku so socialistickými myšlienkami a s činnosťou sociálnodemokratickej strany. Roky 1890 pre hornoliptovských murárov a lešenárov charakterizuje Matej Šuňavec takto: „Za môj vstup do robotníckeho hnutia musím ďakovať naším rodákom-murárom. Ako že ich, všetkých tých Petranov, Vavrišovcov, Pribylincov, Svätojancov mám len nazvať! Jednoducho. Palier, majster, či murár alebo obyčajný pomocník, do chlapa všetci robotníci prvej klasy, ľudia čiri slovenskí a hodne sčítaní. A nebolo medzi nimi vari takého, čo by nebol podchytil maďarčinu, ba aj nemčiny kus. Pred sebou mali predovšetkým myšlienku pomôcť doma, preto vedeli aj drieť. No pritom až

zadivovala ich príchylnosť k robotníckemu hnutiu, zmysel pre proletársku solidaritu. Ale večne boli na nože s maďarskými nacionál-šovinistami, aj v soc.-dem. strane, i v odborovom sväze murárov. Čo do politiky, to viac ťahali s odborovou organizáciou, ale stranu podporili. Na mnohých socialistických prednáškach boli naši murári veru často jedinými. Oni aj mňa voviedli do robotníckeho hnutia a pamätám ako dnes, keď som bol vari so 60-timi našími na prvom budapeštianskom prvom máji roku 1890 a viac ma to nepustilo" *(229)*.

Nástup ideí socializmu v Uhorsku našiel v rokoch 1890 masy slovenských pomocných robotníkov v Budapešti na nezmenenej sociálnej úrovni. Akoby aj nie, keď maďarský vládny systém stupňoval najmä maďarizovanie Slovenska a výsledok bol, že z maďarsky vedených ľudových škôl na Slovensku vychodilo čoraz viac analfabetov, odkázaných robiť iba najhrubšie práce za najnižšiu mzdu priam v neľudských podmienkach, na ktoré napr. roku 1891 poukázal aj časopis Népszava: „... Slovenskí nádenníci vykonávajú najťažšie práce pri najdlhšom pracovnom čase a za najnižšiu mzdu. Budujú paláce, ale sami bývajú v tmavých dierach. ... Ich výživa je nedostatočná, lebo zárobok je biedny. Musia žiť tu, aby pre kapitalistov peštianskych bolo dosť lacných pracovných síl. Slovenskí nádenníci sú v Pešti veľmi vítaní. Veď trpezlivejších a poslušnejších robotníkov si nikto ani nemôže priať. S nimi sa o mzdu netreba jednať. Nikdy sa nikomu neidú žalovať, hoci im nadávajú a bijú ich. Všetci fabrikanti a podnikatelia získavajú svoje bohatstvo a vysoké postavenie v štáte i v spoločnosti len vďaka týmto Slovákom, žijúcim v nepredstaviteľnej biede a v nedostatkoch. Celú túto materiálnu i duchovnú biedu má na svedomí spoločenské zriadenie ..." *(230)*.

Písateľ napokon vyslovuje vieru, že sa raz aj tento ľud zobudí, stane sa uvedomelejším, k čomu mu dopomôže len socializmus. Presvedčí ich, že aj oni sú ľudia, aj oni sú členmi veľkej rodiny robotníckej triedy.

A na rozdiel od takýchto pomerov sa od roku 1870 ukazuje aktívna účasť hornoliptovských murárov hlavne na murárskom odborovom hnutí. O tom svedčia aj hlásenia policajných agentov, z ktorých vidieť, že liptovských murárov mali pod dozorom Gyula Dobrovoczky a Antal Aszalay, ku ktorým o droku 1900 pribudli mikulášsky rodák Dr. Ákos Dieper, policajný koncipient, a agent turčianskeho pôvodu Béla Heinzelyi-Hanzel.

Už v prvom svojom hlásení *(231)* Dobrovoczky podal zprávu o verejnej schôdzi murárov 30. septembra v Huberovom hostinci (Váci út 13), na ktorej predsedal František Tupý a spolurečníkom bol murár Andrej Šavernoch. Dožadovali sa tajného hlasovacieho práva, slobody spolčovania a samostatnej slovenskej murárskej organizácie.

Keď roku 1894 skrsla prvá bunka slovenských lešenárov, už boli medzi nimi mená ľudí z horného Liptova, ako Devečka, Halahyja, Fiačan, Droppa, Kubovčík, Chudovský, Multán, Škodroň a Rádik. Malá skupina asi 40

lešenárov sa stala základom pre prvú ilegálnu robotnícku organizáciu v Uhorsku, ktorú pomáhal organizovať roku 1897 Matej Šuňavec, spolok „Slobodná spojnosť lešenárskych robotníkov", s 500 členmi (M. Šuňavec udával počet Liptákov v nej na 120, – pozn. aut.)

Sociálnodemokratická strana Uhorska v Pešti vznikla roku 1896, ale už prv sa hornoliptovskí murári prihovárali ostatným slovenským robotníkom slovami Andreja Šavernocha: „V hlavnom meste najväčšmi hýbe mysľami robotnícka otázka, čiže otázka ľudskosti, práce a mzdy. Robotnícka trieda je zle platená, bieda je veľká, a preto je celkom prirodzené, že tu ohromne vzrastá soc.-dem. strana. Najväčšími nepriateľmi robotníckej triedy sú kapitalisti, čo vládzu veľkými peniazmi. U nás, v Pešti, dvíha sa palác za palácom, stavia ich liptovská chudoba, a predsa tisíce slovenského robotného ľudu potĺkajú sa v hŕbe po pivniciach. My robotníci nechceme nič cudzieho, len chceme za poriadnu prácu aj slušnú plácu a chceme mať aj v občianskom a politickom živote svoje práva . . ." (232).

A bol to opäť Andrej Šavernoch, ktorý roku 1895 oboznámil slovenských stavebných robotníkov s letákom soc.-dem. vedenia „Ohlas k slovenskému ľudu robotníckemu", v ktorom sa zdôrazňuje: „. . . alebo kde by páni hlavu sklonili, keby im naši slovenskí robotníci-murári paláce nestavali? Až srdce zabolí človeka, keď vidí v Pešťbudíne, ako chradne a vädne telo pred tým silné našich slovenských robotníkov pri stavaní tunajších palácov . . . Hlavne je to slovenský robotnícky ľud, ktorý vykorisťujú do nekonečna . . ." (233).

K tomuto treba dodať, že spomínaný Ohlas povstal v hornom Liptove, vytlačil ho vo svojej ružomberskej tlačiarni Karol Salva, ktorému aj urobili domovú prehliadku, ale neskoro. Liptovskí murári celý náklad preniesli do Pešti (234).

Začiatkom roku 1896 podáva agent Aszalay dôverné hlásenie, že asi 100 liptovských murárov malo 10. februára porady v Čáporovom hostinci (Máglódi út) za účasti Fr. Tupého, Knižáka, M. Šuňavca, Jána Paulinyho a Jozefa Babica, na ktorých rokovali o požiadavke osobitnej slovenskej odborovej organizácie murárov a o potrebe vydávať slovenské robotnícke noviny, ktoré chcú pomenovať „Nová doba" (235).

Na druhej schôdzke 17. mája 1896, na tom istom mieste, sa už podľa hlásenia zúčastnilo 300 murárov z Liptova a za predsedníctva Fr. Šťastného a Galambosa vypočuli situačnú zprávu o organizovaní robotníctva v Pešti a o postavení slovenských murárov. Hlásenie upozorňuje, že je badateľná nedôvera hlavne liptovských murárov k spoločnému maďarskému vedeniu (236).

Liptovskí murári, a to z Dovalova, Vavrišova, Jamníka, Závažnej Poruby, Liptovského Jána, Uhorskej Vsi a z Bobrovca sa zúčastnili v au-

Pivkovský dom (neskoršie Sporiteľňa) (1884) v Martine

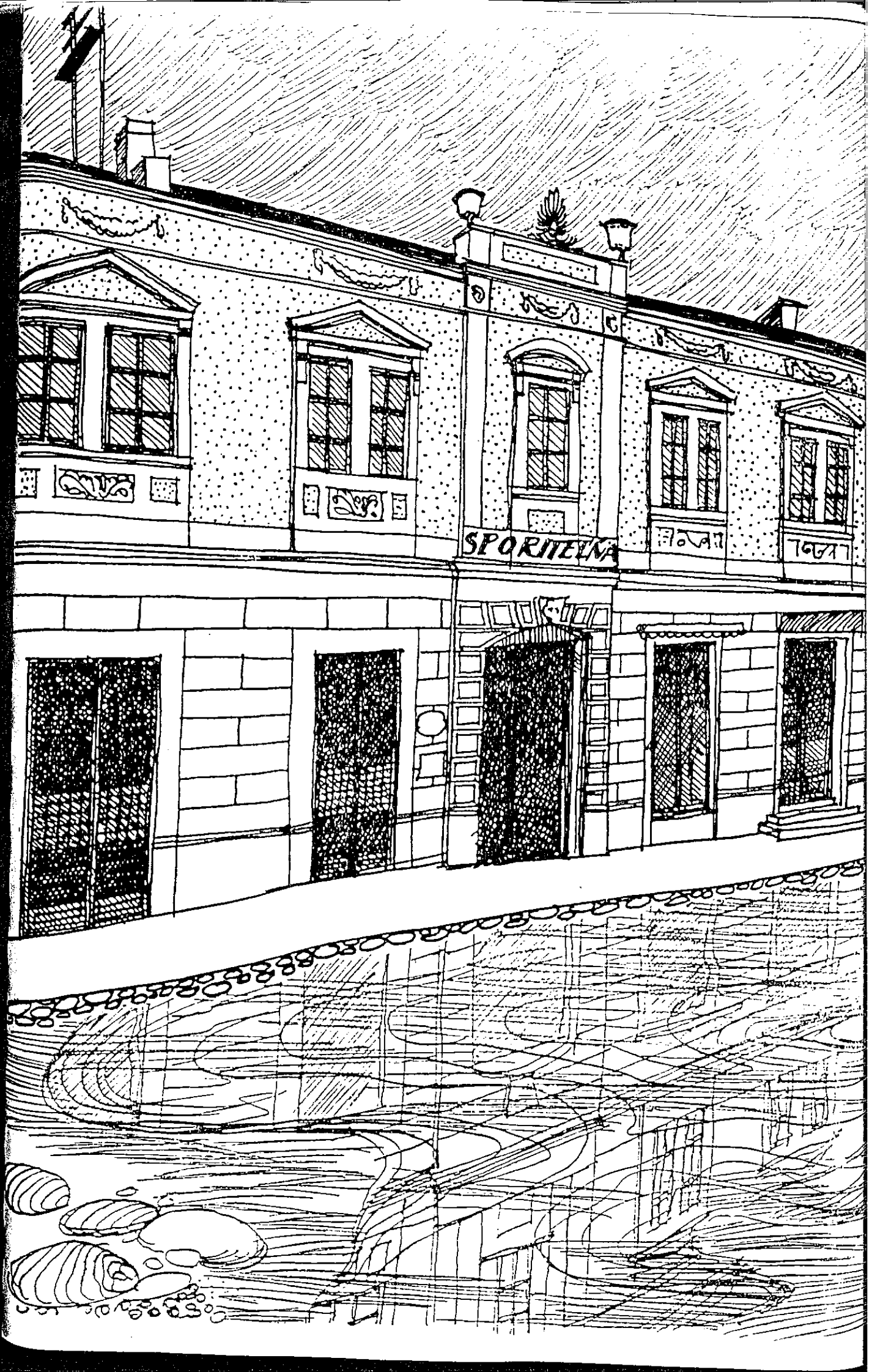
SPORITELNA

guste 1897 na prvom veľkom štrajku slovenských murárov, ktorý trval dva týždne a napokon bol surovo potlačený. Vtedy zatkli aj Mateja Šuňavca, ale ho museli prepustiť, lebo nenašli dôkaz o jeho spoluorganizátorstve *(237)*.

Matej Šuňavec v decembri 1897 po poradách s liptovskými murármi verejne vystúpil proti tým „maďarským socialistom", ktorí chcú priznať volebné právo iba tým, čo vedia maďarsky čítať a písať. Pisateľ sa proti tomu ohradzuje a nazýva to surovým pomaďarčovaním *(238)*.

Liptovskí murári si v roku 1897 vyvolili do vedenia Spolku podporujúceho nemocných slovenských murárskych robotníkov Mateja Šuňavca. Maďarské úradné miesta slovenský spolok nechceli povoliť, na predsa len naostatok povolenie dostal, o čom Šuňavec referoval na schôdzke liptovským murárom 25. marca 1898 *(239)*.

Organizovaní členovia soc.-dem. strany z radov hornoliptovských murárov sa pravidelne schádzali v miestnostiach spolkových odbočiek v hostincoch u Príberta (VIII. okr.), u Blanka, u Goldnera, u Jána Horvátha (Baross u.), Klemensa a u Brxov, kde sa stretávali s poľskými a českými murármi *(240)*.

Aby sa podchytili masy slovenských robotníkov v Budapešti, pričinením slovenských zástupcov v odboroch a vo vedení soc.-dem. strany, zakladajú pred 1. májom 1897 prvý slovenský robotnícky časopis Nová doba a od 15. mája toho roku aj slovenský národohospodársky časopis Zora. Vydavateľom oboch bol Fr. Tupý a redaktorom Švéni. A najaktívnejšími rozširovateľmi oboch časopisov boli hornoliptovskí murári Šavernoch, Šuňavec a Jezný. Ale politický teror Bánffyho vlády brutálne podlomil korene soc.-dem. hnutia v Uhorsku. Vláda roku 1898 vykázala z Budapešti všetkých vodcov soc.-dem. strany, medzi nimi aj Švéniho, kým Tupý a Martinček sa pred zatknutím zachránili iba útekom do Ameriky. Redaktorom oboch slovenských časopisov od 1. mája 1898 ostal Šuňavec, ale časopisy napokon podľahli vládnemu teroru, ako aj ľahostajnosti más neuvedomelých slovenských robotníkov. O týchto časoch Šuňavec hovoril: „V rokoch 1898–1900 prechádzali aj prvé kroky slovenského robotníckeho hnutia skúškou ohňa. Spomínam si, ako sme s priateľmi Švénim a Martinčekom museli bojovať na troch frontoch. Čeliť nacionalistickým šovinistom vo vedení strany, ktorí sa nakoniec vyfarbili ako vládou podporovaní „národní socialisti" (nemzeti szocialisták), bojovať s neuvedomelosťou veľkej väčšiny slovenských robotníkov v Budapešti a zápasiť s podujímateľmi o mzdové požiadavky slovenských robotníkov. Veru roky preťažené, ešte veľké šťastie, že mal som veľkú podporu od našich rodákov-murárov, ale ani s ich pomocou sa nám časopisy nepodarilo zachrániť" *(241)*.

V peštianskej histórii hornoliptovských murárov nastáva prelom začiatkom 20. storočia, kedy do Budapešti prichodí mladá uvedomelá liptovská murárska krv. Mladí si z liptovských domovov doniesli národný

a kultúrny elán, ale aj sociálnu a politickú priebojnosť. To sa najmä preukázalo v bojových štrajkoch stavebných robotníkov po roku 1900, keď vedenie soc.-dem. strany Uhorska napokon muselo súhlasiť so založením Spolku slovenských murárov ako odborovej organizácie slovenských stavebných robotníkov v Budapešti. Pri jej utváraní stál Matej Šuňavec práve tak, ako pri založení tlačového orgánu Staviteľský robotník 1. 9. 1903 *(242)*.

A keď sa 11. a 12. júna 1905 na sjazde v Bratislave utvorila Slovenská soc.-dem. strana, v jej vedení je opäť M. Šuňavec a v peštianskej VI. a VIII. organizácii sa už stretávame s mladými liptovskými murármi, ako boli Ján Hlavaj ml., Jozef Kompiš, Michal Kompiš ml., J. Brziak st., M. Kováč, A. Šavernoch, P. Kello, Št. Hýll a J. Korman. Ale väčšina hornoliptovských mladých murárov radšej pracovala v Spolku slov. murárov *(243)*. Je však zaujímavé, že títo mladí murári pravidelne navštevovali aj redakciu Slovenského Týždenníka v Budapešti, kde mali prístup k dobrej knižnici, a navštevovali i pravidelné prednášky mladých hlasistov *(244)*.

Ako charakterový kľúd mladých liptovských stavebných remeselníkov, vtedy ešte murárskych pomocníkov, treba vyzdvihnúť, že z ich iniciatívy sa medzi liptovskými murármi rozšírilo hnutie tzv. korunových vianočných spolkov (1906–1914). Do nich sa združovali liptovskí murári a stavební robotníci a do pokladnice vkladali týždenne 1–2 koruny. Z vkladov dávali odôvodnené pôžičky pri úroku 1 grajciar od 1 kor. na týždeň. Členov takýto dobrovoľný spolok mohol mať až 49, čo malo výhodu, že sa spolok nemusel dať firemne protokolovať a platiť. Evidenciu vkladov na osobu viedol alebo hostinský, alebo niektorý murár. Členmi boli aj učni. Pred odchodom na vianočné sviatky si vklady vybrali a z úrokov si urobili zábavu. Centrá takýchto spolkov boli u Švehlu, Bergera, u Brxu, v Katolíckom robotníckom kruhu, v kaviarni Štefana Chlpáča, a mali asi 200 členov *(245)*.

Na zmenené pomery medzi mladými slovenskými stavebnými robotníkmi poukázali už v 1. čísle Staviteľského robotníka, kde sa zaoberali položením stavebných robotníkov v Budapešti „... a teraz, keď v nedeľu prejdeme po tichých uliciach Budapešti, kde slovenskí robotníci bývajú, prekvapí nás veľká zmena ... Kto si toho ľudu všíma, zaiste spozoroval, že naši mladí Slováci, a medzi nimi vedú Liptáci, už nehľadajú len v krčmách zábavu, ale osožným čítaním trávia voľný čas ... Dosaváď si Slovák nemohol knižku ani len kúpiť a teraz každý pri múre robiaci robotník v murárskom spolku noviny a knižky dostane ..." *(246)*.

V tomto období v radoch soc.-dem. strany v Pešti bolo organizovaných 500–600 murárov a z nich bola rovná polovica z Liptova *(247)*.

Organizátorské schopnosti Mateja Šuňavca v slovenskom robotníckom hnutí sa dokázali v skutočnosti, že vedel pritiahnuť do politicko-odbornej práce práve mladých murárov. Na pravidelných nedeľných schôdzkach informoval členov o pomeroch v robotníckom hnutí. Na dôkaz uvádzame

citát z politického hlásenia Gy. Dobrovoczkého: „V nedeľu 11. decembra 1904 mala slovenská organizácia murárov zhromaždenie. Radili sa o nutnosti založiť samostatnú soc.-dem. stranu slovenskú a o požiadavke všeobecného tajného hlasovacieho práva. Hlavný rečník Šuňavec hovoril o potrebe politického vzdelávania robotníctva. Slovenskému robotníkovi treba slovenský spolok, lebo vzdelávanie je možné iba na základe materinskej reči. Ale vládnúcim stranám veľmi záleží na tom, aby slovenský robotník k tomu povedomiu neprišiel, aby zostal bez vzdelania . . ." *(248)*.

Pekná bola účasť liptovských murárov aj na pamätnej schôdzke slovenských murárov 12. novembra 1905, pri príležitosti víťazstva októbrovej revolúcie v Rusku. A zase vyberáme z policajného hlásenia: „. . . 12. novembra sa konala v hoteli József föherczeg schôdzka slovenských murárov za účasti asi 300 ľudí. Hlavným rečníkom bol Matej Šuňavec, ktorý velebil víťazstvo ruského proletariátu a vyzdvihol toto ako príklad pre slovenských robotníkov, že sa úspechov dopracujú iba tak, ak si ich budú cieľavedome dobýjať . . ." *(249)*.

V Budapešti sa po roku 1903 opätovne rozprúdil stavebný ruch, ale sa súčasne znásoboval politický a sociálny teror. Na vládny teror a na koristnícke tendencie peštianski murári odpovedali náhlymi štrajkami a od hornoliptovských murárov vyšla iniciatíva na odvetný boj b o j k o t o m, čiže neprijímaním práce u určitých stavebných podujímateľov. O tomto novom spôsobe boja hovorí M. Šuňavec: „V Pešti sa zase začalo stavať. Lenže stavebné firmy, navyknuté na lacných robotníkov, náhle začali stláčať robotnícke mzdy. Sedeli sme istej nedele poobede u Švehlov a prišla reč, čo zase stavitelia vyčínajú a že sa bude treba viac pripájať k štrajkom. A vtedy ktorýsi Vavrišovec povedal: A načo vynechávať robotu? Tu sme, aby sme dobre zarobili. Ale pôjdeme robiť iba k takej firme, ktorá bude slušná. – Potom sa vec preniesla do krajinského spolku murárov a mnohé firmy sa veľmi skoro dostali na murárske čierne listiny *(250)*.

Bojkot sa medzi stavebnými robotníkmi chytro ujal, ale aj postihnuté firmy sa začali brániť a na bojkot odpovedali v ý l u k o u. V sobotu 3. septembra 1904 dostalo do 3000 murárov a 4000 stavebných pomocných robotníkov pri výplate robotnícke knižky s tým, že sú prepustení. A Združenie staviteľov oznámilo, že robotníci, ktorí chcú nazad do práce, sa musia zaviazať, že počas týždňa prácu neprerušia, že staviteľov nebudú bojkotovať a že budú pracovať za doterajšie mzdy.

No plán staviteľom nevyšiel. Murári na podmienky nepristali. Hodne liptovských murárov odišlo domov, veľká časť prešla do iných miest Maďarska a na vidiek, kde sa po ohňoch ukazoval úplný nedostatok stavebných robotníkov a najmä remeselníkov. Ale o dobré, kvalifikované stavebné sily nastala veľká núdza aj v Pešti, preto nečlenovia Združenia staviteľov výluku nerešpektovali a už 4. septembra u peštianskych staviteľov pracovalo vyše 900 murárov a vyše tisíc robotníkov. A vylúčení stavební robotníci dostávali od odborovej organizácie podporu. Že tieto formy boja sta-

vebných robotníkov boli účinné – len v roku 1903 bolo ich v Pešti 47 –, vidieť z toho, že si títo robotníci vydobyli 8 a ½ hodinový pracovný čas a zvýšenie miezd o 20–30 % *(251)*.

Akže sa v súvislosti s krvavými demonštráciami stavebných robotníkov v Pešti v októbri 1911 – tzv. „vérescsütörtök" – „krvavý štvrtok" – objavil v časopise Népszava úvodník „Embervérrel épült Budapest". *(252)*, bolo to konštatovanie holej skutočnosti, že múry mnohých budapeštianskych budov sú premiesené krvou aj liptovských stavebných robotníkov. Veď už roku 1866 na stavbe Baziliky v Lipótvárosi v Pešti zrútilo sa drevené lešenie, ktoré zabilo 10 liptovských robotníkov *(253)*. V apríli toho istého roku sa pri kopaní základov pre stavbu paláca na Korunovačnej triede 20 zrútil starý múr a pod seba pochoval štyroch murárov. Z nich ostali mŕtvi 21-ročný murár Michal Jesenský a 40-ročný palier Michal Jalovecký a so zraneniami do nemocnice odviezli Vavra Lipovského a Jozefa Sopku *(254)*. V jeden deň na rôznych stavbách zahynuli roku 1875 Fraňo Trizna, Ján Mandík a Jozef Kusý, všetci z horného Liptova *(255)*, roku 1876 pri prestavbe hotela Palatinus sa zabila 15-ročná Anka Figurová z Liptova. Národný Hlásnik uverejnil roku 1874 správu o nešťastí liptovských a oravských robotníkov na stavbe železničného mosta medzi Pešťou a Budínom, kde z horného Liptova zahynuli Ján Jančuška a Peter Francisci a okrem nich piati z Oravy. Veľké nešťastie sa stalo 11. júna 1879 na stavbe nemocnice Lekárskej kliniky, ktorú staval J. N. Bobula. Stavbu murovali hornoliptovskí murári, pod ktorými sa prelomila časť lešenia a v jeho troskách zahynuli Michal Kyseľ, palier z Huštáka, Matej Vrabec, majster z Paludze, Michal Blažko a Peter Šikulaj *(256)*. Aj stavba Opery si vyžiadala päť liptovských životov. Z nich sa spomína Ján Lepiš zo Žiaru a 19-ročný Ján Hán z Trnovca, s ktorým sa evanjelický farár básnik O. Bella rozlúčil veršom:

Zas jedna obeť, už zas jedna rana,
ktorou nám srdce ubohé krváca.
Ubohý ľud môj! Tvoja krušná práca
krvavou smrti mzdou sa ti vypláca . . . (257).

V apríli roku 1897 na stavbe trojposchodového obytného domu na Podmanického ulici sa zrútilo lešenie, zasypalo 23 robotníkov, z ktorých 9 zahynulo. A Obzor *(258)* zaznamenáva vážne nešťastie, ktoré sa prihodilo na novostavbe Parlamentu, kde pri doprave ťažkého kamenného kvádra prišli o život traja Liptáci a traja Oravci. Matriky len slovenskej evanjelickej cirkvi v Budapešti v rokoch 1880–1910 zaznamenali smrť 350 stavebných robotníkov nehodami na staveniskách, nerátajúc úmrtia na rozličné choroby. Toto bola hornoliptovská murárska daň krvi, odvedená Budapešti.

Tvrdou národnou, sociálnou i politickou školou prešli liptovskí murári

za 50 rokov v Budapešti. A čo toto obdobie znamenalo pre ich politický a ľudský rast, vari najvýstižnejšie charakterizujú slová M. Šuňavca: „Posledných 50 rokov statočnej roboty našich liptovských murárov v Budapešti do svetovej vojny bolo obdobím tvrdej životnej skúšky charakteru ľudí, obetí, ale aj prínosu. V cudzom prostredí sa zomkli národne i robotnícky. A na peštianskych veľkých stavbách tým, že žili v rovnorodých murárskych spoločenstvách, si osvojili zmysel pre kolektív, naučili sa s kolektívom bojovať za svoje práva človeka-robotníka. Boli vo svojom remesle majstrami, preto i v cudzom prostredí boli stavaní za vzor, čo v našich murároch vypestovalo zdravé sebavedomie súceho remeselníka a otvoreného človeka" *(259)*. A to je vari najpravdivejšie ocenenie dobrej peštianskej činnosti liptovských murárov z úst jedného z nich, z úst jedného z vedúcich politických organizátorov slovenských murárov v Uhorsku do roku 1914.

Ale obdobie rokov 1890–1910 znamenalo pre hornoliptovských murárov v Budapešti aj príležitosť k u l t ú r n e h o rastu, pre ktorý si však priniesli podmienky už z domova. A kultúrny život najmä mladých murárov sa v Budapešti vyvíjal mnohostranne. Jednak to bola základňa cirkevno-kultúrna, potom knižnice, kultúrne spolky, výlety a samostatné, kultúrno-zábavné podujatia.

Pretože väčšina liptovských murárov bola evanjelická, bolo samozrejmé, že peštianska slovenská evanjelická cirkev usilovala sa ich podchytiť najmä kultúrne. Už básnik Ondrej Bella položil základy poučno-zábavnej knižnice v zborovom dome – Lutherovom – na Kerepešskej ulici (Rákóczi). Do nej sa medzi prvými dostali vydania kníh, ktoré vyšli v Bobulovom vydavateľstve Minerva, a časť zábavných kníh, i českých, bola z knižnice Jána Kollára. Kultúrny život zintenzívnil po svojom príchode do Budapešti Daniel Bachát, ktorý sa zaslúžil o založenie evanjelického ženského odboru, divadelného odboru a slovenského detského spevokolu. Pod Bachátovým vedením v rokoch 1895–1910 odohrala hornoliptovská mládež, a to z Jamníka, Petra, z Vavrišova a často vypomohli i Svätojánci, 15 divadelných predstavení, ktoré hrávali v Lutherovom kultúrnom spolku (Deák tér) a v malej sále hotela József főherczeg, a to hry Jána Chalupku (Hrdá pýcha skrotla, Stará láska sa dočkala), Ferka Urbánka (Strídža spod hája), Tajovského (Sľuby) a veľkej obľube na tešili hry Laskomerského Starý zaľúbenec a Škriepnik *(260)*.

Lásku ku knihe si liptovskí murári doniesli už z domova, preto aj v Pešti vo voľnom čase navštevovali knižnice slovenských spolkov. Medzi najstaršie patril Slovenský spolok, založený roku 1871. Pôvodne združoval peštiansku slovenskú inteligenciu a obchodníkov, ako aj robotníkov. Ale už okolo roku 1890 sa stal spolkom iba inteligencie a obchodníkov, preto

Turčiansky pivovar (1893–94) v Martine

robotnícka a remeselnícka mládež si utvorila nové spolky (Slovenská jednota, Sokol roku 1896). Liptovská murárska mládež navštevovala hlavne knižnicu spolku a literárno-zábavné večierky venované pamiatke Jána Kollára, Ondreja Sládkoviča, na počesť Svetozára Hurbana-Vajanského a Pavla Országha-Hviezdoslava.

Veľmi mnoho znamenal pre slovenský robotnícky kultúrny život Slovenský poučno-zábavný spolok, založený v októbri 1887. Liptovskí murári ho hodne navštevovali počas pracovného pobytu, i keď neboli jeho členmi. Spolok mal od roku 1890 aj svoju odbočku pre murársku mládež *(261)*, ktorú si založili sami Liptáci, ale úrady jej činnosť nepovolili.

Keď sa utvorila slovenská sekcia Krajinského spolku murárov, vznikla pri nej aj knižnica. Prvé knihy do nej darovali Hybänia, Petrania a Vrbičania. Ostatný knižný fond tvorili slovenské rozprávky, české zošitové romány, ako Rinaldo Rinaldini, Banditi na Kladsku, Kráľovná Alžbeta a v slovenčine vydávané zošitové tzv. ľudové čítanie. Bola to vlastne periférna masová literatúra, ale v tie roky plnila výchovnú úlohu najmä tým, že odvádzala robotnícku mládež od krčiem.

Po kultúrnej stránke boli v Pešti iniciatívni najmä mladí murári z Liptovského Petra. Nielenže sa zúčastňovali na slovenskom divadelnom ruchu, ale čoviac roku 1895 založili v Budapešti aj dychovú kapelu, ktorú pomenovali „Trubačská banda". Cvičili ich českí hudobníci Jan Pašek a Petr Petrašek, ktorí v zimných mesiacoch prichodili aj do Liptovského Petra, kde pokračovali v nacvičovaní kapely. Kapelníkom a prvým klarinetistom „bandy" bol peterský murár Michal Blišťan, druhým klarinetistom Ján Čatloš Hrozin, na trúbkach hrali Ján Hlavaj Margeta a Ján Gažo, na väčších trúbkach Ján a Martin Gažovci a Pavel Čatloš, na trombóne Martin Krivoš Matúšovic, kým na malý bubon bil Pavel Kermiet Foktiar a na veľký Michal Juráš. Peterská „Trubačská banda" hrávala v Pešti u Goldnera, Rechtorisa, Klemensa, u Švehlu a v Ligete. Kapela hrávala aj na zábavách a majálesoch, ktoré usporadúvali peštianske slovenské spolky *(262)*.

S peterskou kapelou sa stretávame aj v hlásení agenta Gy. Dobrovoczkeho, ktorý podával správu, že na zábavné podniky usporadúvané socialisticky orientovanými spolkami chodia radoví vojaci a poddôstojníci. Ba často sa stáva – pokračuje hlásenie –, že sa vojaci zúčastnili v máji a v júni na zábavných večierkoch liptovských murárov, ktoré boli spojené s recitovaním slovenských básní a spevom robotníckych českých a slovenských piesní za sprievodu kapely liptovských murárov (Trombitás banda) *(263)*.

Kultúrny záujem mladých liptovských murárov sa sústreďoval aj na knižnicu Spolku slovenských murárov; pri ňom na návrh Jamničanov a Svätojáncov vznikol roku 1908 Spevokol slovenských murárov, ktorý mal 46 členov. Spevy nacvičovali večerami a v nedeľu. Za čas im bol diri-

gentom aj Milan Lichard, predtým dirigent Slovenského spevokolu v Martine, ako aj Miloš Lihovecký.

A pretože zdravá veselosť je súčiastkou povahy liptovského človeka, boli ňou známi i liptovskí murári, ktorí svoj voľný čas delili medzi kultúrny život, ale aj zábavu. Jej strediskami boli hostince napr. brezniankeho rodáka Rechtorisa, turčianskeho J. Brxu a J. Švehlu, liptovských M. Klemensa, P. Lehotského a P. Bujnu, ako aj Mateja Jánskeho na Budíne *(264)*.

Takto pracovné roky, ktoré strávila hornoliptovská murárska mládež v kultúrne vyspelom prostredí Budapešti, pomohli rozšíriť i jej kultúrne obzory, čo sa napokon odzrkadlilo na jej živote a kultúrnej úrovni aj doma.

Mladým liptovským murárom nevyhovovali celkom pomery ani v Slovenskom spolku, ale spokojní neboli ani s kultúrnou prácou v Slovenskom spolku murárov. Preto si skupina 80 murárskych pomocníkov založila za pomoci Mateja Šuňavca stolovú spločnosť „Kriváň", ktorú najskôr navštevovali aj slovenskí vysokoškoláci a redaktori Hlasu a Slovenského Týždenníka. Členský poplatok nebol, lebo spoločnosť bola bez stanov. Iba si každý člen pri vstupe musel zakúpiť odznak – bielo-modro-červený podklad s Kriváňom, nad ním vychádza slnko a okolo je nápis: Stolová spoločnosť Kriváň. Schádzali sa v miestnosti kaviarne Baross každú nedeľu popoludní. Bol to v skutočnosti diskusný a poučno-zábavný krúžok, lebo sa v ňom členovia cvičili v slovenskom pravopise, v počtoch, prednášali básne a spievali. V diskusiách rozoberali medziiným problematiku národnostnú a robotníckeho hnutia, ako aj témy literárne. Krúžok mal k dispozícii 7 slovenských a českých časopisov. Učili sa i sporivosti, lebo členovia každú nedeľu vkladali do pokladničky 4–5 korún a pred vianočnými sviatkami si kto chcel svoj vklad i s úrokami vybral *(265)*.

PORTRÉTY STARÝCH LIPTOVSKÝCH MURÁROV

Murárska práca je práca typicky kolektívna, z nositeľov ktorej sa rokmi vyvinula pevná spoločensko-sociálna vrstva, zviazaná špecifickými záujmami, spôsobmi práce a organizáciou života. Určitými spoločnými znakmi, ako je organizačná schopnosť, úpravnosť domov a obce a vysoko vyvinutý zmysel pre poriadok, čo všetko je už znakom vyššieho stupňa civilizácie a kultúrnosti obyvateľstva, sú charakterizované aj hornoliptovské murárske dediny. Nositeľmi týchto znakov boli ľudia – murári, zo stredu ktorých vyrástli vynikajúci majstri svojho remesla, ale aj na svoju dobu veľmi zaslúžilí organizátori a priekopníci nových sociálno-politických a kultúrnych ideí. Nie je možné osobitne sa zastavovať pri všetkých murároch, preto sa pristavíme aspoň pri postavách murárov verejne činných a z murárskych rodín vyrastnutých prvých slovenských inžinierskych kádrov starej generácie.

Adam Boľvanský st. z Pribyliny (1772–1860) patrí medzi najstaršiu (dostupnú) generáciu hornoliptovských murárov. Učňovské a pomocnícke roky absolvoval v Budíne (1784–1814), a keď sa vrátil domov s úsporami, vykúpil sa z urbára a začal gazdovať. Bol sčítaný a stal sa prvým ľudovým propagátorom slovenskej kalendárovej a rozprávkovej literatúry na doline Belej. Verejná činnosť ho napokon priviedla do radov Hurbanových slovenských dobrovoľníkov v rokoch 1848–49, čo mu vynieslo väznenie.

Ján Uličný Kotráň z Liptovského Petra (1801–1872), murárčine vyučený v Pešti a ako majster-predák pracoval na stavbách v starej Bratislave a vo Viedni. Z vlastných úspor založil v rodnej obci roku 1859 nadáciu 2000 zlatých, z úrokov ktorej poskytovali najpotrebnejším pôžičky na veľmi nízky úrok.

Pavel Ján Čatloš Ovčiarik st., rodom z Lipt. Petra (1823–1893), sa za murára vyučil v Pešti a neskoršie na základe „cechového" oprávnenia mal kvalifikáciu samostatného murárskeho majstra. V revolučných rokoch 1848–49 s družinou 50 mládencov z Petra, Jamníka a Dovalova bol medzi hurbanovskými dobrovoľníkmi, za čo ho väznili. Bol horlivým propagátorom spolkov miernosti.

Ján Nepomuk Bobula, rodák z Dovalova (1844–Pešť 1903). Postava murára a verejného pracovníka, ktorý vo svojej rozpornosti až dodnes nie je celkom docenený. Syn tesára, obuvníka a drobného roľníka, sa roku 1861 dostal za murárskeho pomocníka do Pešti k staviteľovi Fridrichovi Sulekovi a po ročnej praxi prešiel ako palier k staviteľovi Lechnerovi. V Pešti začal verejne pracovať medzi murármi už ako 20-ročný, najprv v duchu národnom, napr. rečnieval pri slávnosti dokončenia stavieb (gľajcha) a na slovenských večierkoch prednášal básne *(266)*.

Z iniciatívy veľkého priateľa Slovákov Ad. Iv. Dobrianskeho slovenskí národovci (Francisci, V. Pauliny-Tóth, ba i tajomník primasa Scitovského gr. Nyáry) Bobulovi umožnili ďalej študovať, až sa stal prvým slovenským diplomovaným staviteľom. Jednou z jeho prvých verejných prác bol projekt prvej budovy Matice slovenskej v Turčianskom Svätom Martine a pre kúpele Korytnicu urobil plány na stavbu Kúpeľného domu. V marci 1867 si otvoril samostatnú staviteľskú kanceláriu, keď sa oženil s dcérou majiteľa továrne na zvony J. Pozdecha, Máriou. Bobula bol spoluautorom projektu prvej robotníckej bytovej kolónie v Malej Pešti (Kispest), robotníckych ubikácií pri továrni na zápalky J. Zarzeckého, vyhotovil projekt na kolóniu robotníckych domov na Tehelnom poli (Téglamező), ktoré aj staval, a mnohé ďalšie stavby. V Bobulovej projekčnej kancelárii začínali svoju životnú dráhu aj zaslúžilý slovenský architekt Milan M. Harminc, Ondrej Janček st. a mnohí hornoliptovskí vynikajúci murári.

Literárne Bobula začal pracovať v časopise Cyril a Metod, bol odborným spolupracovníkom Obzoru a založil Slovenské noviny (1868), v ktorých uplatňoval smer politického vyrovnania sa s Maďarmi za každú cenu. Ešte

v roku 1864 vydával spolu s J. Podhradským pre mládež časopisy Slávik a Zorničku a roku 1865 Junoš, ako aj odborný murársky časopis Építészeti Ujság. Roku 1869 založil Prvú uhorsko-slovenskú vydavateľskú spoločnosť Minerva. V nej vyšiel rovnomenný literárny almanach a v jeho rámci zobrané dramatické spisy Jána Palárika-Beskydova (1870) a roku 1871 Bobulova brožúra Pomocné pokladnice a spôsob ich zakladania, s návrhom stanov.

Veľmi protirečivá je politická činnosť J. N. Bobulu pred vznikom soc.-dem. hnutia v Uhorsku. Bobula, nespokojný s maximalistickým programom (Memorandum) martinskej Národnej strany a s jej politickou pasivitou, vystúpil s požiadavkou aktívnej slovenskej politiky na základe spolupráce s Maďarmi. Spolu s niekoľkými významnými slovenskými publicistami (Ján Palárik, Ján Mallý-Dusarov a i.) založil roku 1869 tzv. Novú slovenskú školu (oproti Memorandovej), ktorá začala prebojúvať takzvaný minimálny národný program. Nová škola sa na Slovensku neprebojovala a na Bobulu padlo z Martina podozrenie, že bol v službách rozbíjačskej politiky maďarskej vlády. Ak sa aj obvinenie nedá vzťahovať na prvé obdobie Bobulovej verejnej a politickej činnosti, ktorá si zaslúži nový pohľad, predsa sa len dostal pod vplyv maďarskej vlády po roku 1895, keď pre svoje politické ambície prišiel o celý majetok.

Naproti tomu stojí skutočnosť, že sa Bobula aj ako samostatný staviteľ osvedčil ako človek silne sociálne založený, ktorý nepomáhal iba liptovským murárom, ale vôbec slovenským stavebným robotníkom v Budapešti.

K Bobulovej Novej škole sa roku 1868 pridali aj odštiepenci zo Slovenského spolku v Budapešti na čele s Ladislavom Jesenským a založili Slovenský demokratický klub, ktorým podlomili spolkový život pešťanskych Slovákov a poslúžili maďarským vládnym úmyslom *(267)*.

Bobula bol na svoj vek hodne vzdelaný a činný. Neuspokojil sa s vedomosťami, ktoré získal v Pešti, ale na študijných cestách prešiel Francúzsko, Nemecko a Rakúsko. V Budapešti organizoval slovenských murárskych robotníkov, neskôr aj malých remeselníkov a veľmi čulo pracoval v peštianskom komunálnom svete.

Bobulovi nemožno uprieť povesť dobrého staviteľa, preto vedel na súbehoch získať viac verejných a súkromných stavieb, ktoré staval s hornoliptovskými murármi a paliermi. V roku 1867 bol na svetovej výstave v Paríži ako jeden z troch maďarských výstavných komisárov. Po konkurze roku 1895 sa stal najprv vedúcim stavby a neskôr vládnym inšpektorom (1897) na stavbe monumentálnej budovy maďarského Parlamentu a okrem toho dostal niekoľko verejných stavieb, na ktorých vždy zamestnával hornoliptovských stavebných robotníkov, predákov a palierov *(268)*. Roku 1880 vyhral súbeh na projekt a stavbu žulového podstavca sochy Št. Széchényiho vo výške 28 000 zl., na ktorom praco-

vali partie liptovských murárov a kamenárov pod vedením Št. Klimu, P. Kompiša, kým tesárov viedol Matej Jezný.

Pohreb J. N. Bobula bol 17. novembra 1903 v Budapešti, ako vidno zo zmienky v Bachátovom liste J. Prav. Bellovi: „... Bobulov pohreb som z obloka videl... Škoda mu bolo svojeti sa spreneveriť ..." *(269).*

J. N. Bobula mal syna Jána, ktorý získal v Budapešti diplom inžiniera-architekta a v rokoch 1900 – 1910 mal projekčnú a stavebnú kanceláriu v Pešti, v ktorej za istý čas pracoval aj Mikuláš Štefanec, neskorší staviteľ v Liptovskom Mikuláši.

Ondrej Šavernoch (1860–1916), narodený v Budapešti z otca murára z Vavrišova a matky, pomocnej domovníčky (Klauzal u. 12). Od roku 1888 murársky učeň pri otcovi-predákovi na stavbách J. N. Bobulu, začas pracoval ako pomocník pri palierovi J. Palkovičovi st. Ako mimoriadne nadaný kreslič urobil priemyselnú stavebnú školu (3-ročnú) a dostal miesto stavebného technika u M. M. Harminca. Pomáhal v redakcii Staviteľského robotníka a na žiadosť M. Šuňavca bol jedným z dôverníkov odborovej skupiny stavebných robotníkov (slov.). Agent Aszalay už v roku 1898 hlási, že Šavernoch rozdával slovenským stavebným robotníkom v Budíne socialistické letáky. Drobnými článkami a správami z peštianskeho slovenského robotníckeho života prispieval do rôznych slovenských časopisov, ale najmä do Národného Hlásnika, Slovenského Týždenníka a Slovenských robotníckych novín. Padol vo svetovej vojne v roku 1916 *(270).*

Matej Šuňavec, rodák z Pribyliny (1873–1945), je najvýraznejšou postavou politického a odborárskeho sveta slovenských stavebných robotníkov v Budapešti a potom v ČSR. Chudobný robotnícky chlapec chodil do ľudovej školy iba štyri zimy, potom bol obecným pastierikom aj poslíkom. V roku 1887 odišiel s pribylinskými murármi do Pešti za bratom Jánom, robotníkom v mestskej elektrárni a plynárni. Učňovské roky strávil u paliera Puchera. Veľmi vnímavý Šuňavec sa po večeroch vzdelával a dokončil aj večernú učňovskú školu. Do robotníckeho hnutia sa dostal prostredníctvom vrbického rodáka paliera Petra Kellu, keď keď ho tento vzal 1. mája 1890 na prednášku usporiadanú z príležitosti prvej peštianskej oslavy Sviatku práce. Navštevoval knižnice, rôzne večerné kurzy a nadobudol si dobré vedomosti i politické znalosti. Tak pripravený Šuňavec vstúpil 26. júna 1896 do odborovej organizácie murárskych robotníkov a do soc.-dem. strany Uhorska, no jeho politická činnosť je zameraná v prvom rade na činnosť medzi slovenskými stavebnými robotníkmi, najprv v Budapešti a po roku 1900 aj na Slovensku.

Šuňavec už roku 1897 zakladá s liptovskými a ďalšími slovenskými tesármi a lešenármi tajný spolok „Slobodná spojnosť lešenárskych robotníkov", stojí roku 1897 pri základoch prvých slovenských socialistických časopisov „Nová doba" a „Zora" a do nich aj píše a ich kolportuje.

V auguste roku 1897 spoluorganizuje prvý veľký štrajk slovenských murárov, ktorý brutálne potlačili a Šuňavca spolu s ostatnými organizátormi zatkli, ale pre nedostatok dôkazov aj oslobodili. Od 1. mája 1898 sa stal – po vypovedaní z Pešti Gustáva Švéniho – zodpovedným redaktorom Novej doby, ktorú spolu so Zorou Bánffyho teror napokon zlikvidoval. Ale ani vládny teror Šuňavca nezastrašil. Organizuje slovenských robotníkov v Budapešti na dôverníckom systéme, získava pomocných stavebných robotníkov do odborového zväzu, organizuje štrajky a bojkot, za čo je sám často na čiernej listine. Ale 1. septembra 1903 spoluzakladá časopis Staviteľský robotník.

Lenže Šuňavec nemal ľahkú situáciu. Okolnosti ho nútili na jednej strane bojovať s vládnym terorom, na druhej strane s nacionalisticko-šovinistickými živlami vo vedení soc.-dem. strany Uhorska a napokon obhajovať práva slovenských robotníkov a svoju vlastnú existenciu. Roku 1904 vyšli (1. 10.) v Bratislave Slovenské robotnícke noviny a Šuňavec ich rozširuje medzi peštianskymi slovenskými robotníkmi, aby už o rok neskoršie pomáhal zakladať samostatnú slovenskú soc.-dem. stranu (11. a 12. 6. na zjazde v Bratislave), do vedenia ktorej ho aj volia. Nevynechal ani jednu konferenciu, ani jeden zjazd, ale predsa celú energiu venuje namáhavej uvedomovacej práci medzi masami slovenských stavebných robotníkov, ktorých združuje do odborových skupín, a prvú v Liptove zakladá 16. júna 1906 v Liptovskom Mikuláši.

Roku 1905 (14. XI.) bolo zhromaždenie robotníkov slovanských národností v Budapešti (Slováci, Česi, Poliaci, Ukrajinci a Juhoslovania), ktoré malo na programe referát o októbrovej socialistickej revolúcii v Rusku a o všeobecnom volebnom práve. K obidvom témam prehovoril Matej Šuňavec. Vyslovil obdiv slovanského robotníctva v Uhorsku ruskému ľudu a jeho bojovému víťazstvu a súčasne pozdravil veľkého spisovateľa Maxima Gorkého.

Po prvej svetovej vojne sa Matej Šuňavec vrátil z frontu cez Budapešť roku 1919 do rodnej obce, kde si ho vďační rodáci vyvolili za učiteľa (1. 1.–30. 6. 1921). Odmieta poslanecký mandát Čs. soc.-dem. strany a znova pracuje ako radový organizátor najmä „Zväzu robotníkov stavebného, kamenného a keramického priemyslu v ČSR". Do rodnej obce si prichodil vždy len odpočinúť a poradiť. Mníchovská zrada a fašistická okupácia Slovenska ťažko doľahli na veľmi čestného socialistu. Pre vysoký vek sa verejnej činnosti vzdal a svoj na prácu požehnaný život dožil v Pribyline, kde zomrel 27. mája 1949 *(271)*.

Štefan Hýll (1885–1964), narodený v Budapešti ako syn pomocného murárskeho robotníka. Osirel a v rokoch 1890–97 bol vychovávaný v rodine príbuzných v Liptovskom Michale, kde skončil ľudovú školu. Roku 1898 s teplianskymi murármi odišiel za učňa do Budapešti, kde večernú učňovskú školu skončil na Szondy u. S liptovskými murármi pracoval na stavbách staviteľov Szveticsa, Őrömyho a M. M. Harminca. Od

roku 1902 začal pomáhať v Odborovom zväze slovenských murárov a už ako 20-ročný písal do Slovenského Týždenníka, do Národných novín a do Robotníckych novín. Štefana Hýlla odsúdila peštianska porota 15. marca 1908 na 7 mesiacov a 3000 korún pokuty za články v Slovenskom Týždenníku („Orave idú pomáhať!" a „Začali pohon!"). Ale po odpykaní trestu v štátnom väzení vo Vacove ho už v decembri 1908 odsúdila bratislavská porota za článok o černovskej vražde, uverejnený v Ľudových novinách 1. marca 1907 na 6 týždňov obyčajného väzenia *(272)*. Až do roku 1914 pracoval v radoch soc.-dem. strany v Pešti a v ČSR, po dosiahnutí majstrovskej stavebnej kvalifikácie, pracoval ako obvodný cestmajster v Žemberovciach. Ilegálny pracovník, člen OV KSS v Leviciach, zomrel v Bratislave v roku 1964 a je pochovaný v Žemberovciach. Štefan Hýll napísal do Robotníckych novín a do Národných novín niekoľko realistických čŕt.

Z hornoliptovských staviteľov, ktorí prešli učňovskými a pomocníckymi rokmi u peštianskych staviteľov, treba spomenúť aspoň tých, čo boli organizátorsky i publicisticky činní najmä za ČSR, kým ostatných spomíname v súvislosti so stavbami na Slovensku.

Ján H l a v a j, narodený v Liptovskom Petre 1879 a zomrel v Martine 1963. Pracoval v Pešti ako murársky pomocník a súčasne navštevoval večernú odbornú murársku školu a odborné kurzy. Za čas robil aj na Örömvho stavbách v Szatmárnémeti. V Pešti sa Ján Hlavaj osvedčil ako typ kultúrneho organizátora najmä medzi slovenskou murárskou mládežou, rozširoval slovenskú národnú tlač, knihy, organizoval a hral divadlá a napísal niekoľko článkov do Slovenského Týždenníka a do Národných novín. Roku 1901 zakladá v Liptovskom Petre Čitateľský spolok a rozvíja ochotnícku divadelnú činnosť.

Po roku 1905 sa Ján Hlavaj odsťahoval do Turčianskeho Svätého Martina, kde spolu s bratom Jozefom a s Michalom Uličným postavili mnoho stavieb. V Martine bol verejne činný, prednášal v Robotníckom spolku, písal do Slovenských listov, Národného Hlásnika a Národných novín. Založil stavovský časopis Slovenský remeselník a obchodník, časopis financuje a rediguje. Bol spolutvorcom „Ústavu pre zveľaďovanie živností pre Slovensko a Podkarpatskú Rus so sídlom v Martine" (1926–1936) *(273)*.

Jozef H l a v a j, rodák z Lipt. Petra (1885), prešiel tiež v Pešti murárskym učňovským výcvikom a po jeho zavŕšení vyštudoval Vyššiu stavebnú priemyselnú školu v Budapešti, ktorú skončil roku 1909 teoretickou skúškou. Staviteľskú skúšku urobil v Prahe roku 1919.. Po návrate z Pešti pracoval ako praktikant s bratom Jánom v Martine, kde roku 1920 utvorili prvú slovenskú stavebnú spoločnosť „Hlavaj, Palkovič, Uličný", ktorá stavala v prvom rade s hornoliptovskými murármi, tesármi a lešenármi stavby po celom Slovensku. Jozef Hlavaj hneď po vzniku ČSR sa stáva organizátorom staviteľstva na Slovensku. Do slovenčiny prekladá maďarské zákony o stavebníctve a nariadenia o stavebných remeslách. Založil „Organizačnú jednotu staviteľov na Slovensku", časopis Slovenský staviteľ, do

ktorého napísal mnoho odborných článkov. V Slovenskom Týždenníku (1911–12) uverejnil obšírnejšiu úvahu „Na čo všetko máme pamätať, keď ideme stavať" a hodne prispieval aj do českých odborných časopisov. Jozef Hlavaj je spoluautorom odbornej učebnice „O murárskom remesle" (1941). Bol členom mnohých porôt pri architektonických súťažiach, autorom projektov mnohých dôležitých stavieb a skúšobným komisárom pre staviteľské skúšky v slovenskej a maďarskej reči. Po znárodnení v roku 1948 pomáha organizovať Československé stavebné závody v Martine, kde aj žije.

Z hornoliptovských murársko-tesárskych a pltníckych rodín vyrastali aj prvé najstaršie stavebnoinžinierske slovenské kádre, medzi ktoré patrí:

Jozef Božetech K l e m e n s (Lipt. Mikuláš 1817 – Viedeň 1878). V Prahe absolvoval maliarsku akadémiu a vysokú technickú školu, na ktorej získal roku 1846 diplom architekta. Ako štipendista Tatrína navštevoval na univerzite aj prednášky z chémie, botaniky a geológie. Roku 1849 sa vrátil na Slovensko. Prijal pozvanie Pavla Jozefa Šafárika do Belehradu, odkiaľ sa však zo zdravotných príčin skoro musel vrátiť, a po krátkom opätovnom pobyte v Prahe dostal miesto profesora na reálke v Žiline. Po jej zrušení Moyzes pozval Klemensa za profesora na gymnázium v Banskej Bystrici. Tu projektoval a staval prvú budovu priemyselnej školy. Klemens roku 1849 vypracoval návrh na prestavbu kostola v Bobrovci.

Tento mnohostranný človek, vynikajúci portretista, sochár, staviteľ, korešpondujúci člen Cisársko-kráľovského ríšskeho geologického ústavu vo Viedni, riadny člen Prírodovednej spoločnosti v Pešti, spolutvorca prírodopisno-geologického a matematického odboru Matice slovenskej, zomrel 2. júla 1878 vo Viedni, v chudobe, opustený, zabudnutý.

Juraj M a r t i n k a (Vrbica 1864–1938), syn pltníka a tesára, vyštudoval fakultu lesného stavebníctva v Banskej Štiavnici a roku 1888 získal diplom inžiniera. Od roku 1897 bol vedúcim stavebného oddelenia Riaditeľstva štátnych lesov v Zagrebe. V rokoch 1910–12 staval budovy Lesného riaditeľstva v Sušaku a roku 1913–16 budovu Lesného riaditeľstva v Banskej Bystrici. Martinka sa vrátil do Chorvátska, odkiaľ prišiel domov iba v roku 1920 ako vedúci stavebného oddelenia a neskôr riaditeľ Štátnych lesov v Liptovskom Hrádku.

Vynikajúci modelár (na medzinárodných výstavách zlatými medailami odmenené Plitvické jazerá, Lov na medveďa, píla v Lipt. Hrádku, hrady Likava a Strečno) a dobrý maliar.

Štefan V. B e l l a, narodený roku 1876 v Liptovskom Petre z murárskej rodiny. Vysokú školu technickú skončil v Budapešti, kde aj dosiahol diplom stavebného a kultúrneho inžiniera. V Budapešti Bella ešte ako vysokoškolák veľmi aktívne pracoval v literárnom odbore Slovenského spolku, v ktorom organizoval kurzy správnej slovenčiny a počtovedy pre mladých murárskych robotníkov. Ako inžinier pracoval v Čechách, v južnom Maďarsku, v Chorvátsku a v Slovinsku. Bol profesorom Vysokej školy technickej v Zagrebe

a napokon jedným z prvých profesorov Slovenskej vysokej školy technickej v Bratislave. Akademik, rektor a prorektor Slovenskej vysokej školy technickej, zomrel v Bratislave v roku 1952. Zanechal po sebe bohatú vedeckú publikačnú činnosť.

HORNÝ LIPTOV NA PRELOME STOROČIA

Pohľady do spoločenského vývoja ľudu horného Liptova ukazujú aj na prelome 19. a 20. storočia diferencovaný obraz. Od roku 1890 sa nápadne mení tvár obcí murárskych s ekonomickým upevňovaním ich obyvateľov. Už sme rozviedli príčiny odchodov hornoliptovských murárov najmä na stavby do Pešti a medzi príčinami vrcholilo ekonomické, zárobkové stanovisko. Murári odovzdávali prvotriednu prácu, preto v porovnaní s inými stavebnými remeselníkmi mali aj dobré zárobky. Tie boli roku 1905 u kvalifikovaného murára mesačne v priemere 1400, u pomocného robotníka 950 korún a u dievčat 500–600 korún *(274)*. A pri rozumnej životospráve si hornoliptovskí murári prinášali domov až 75 % čistého zárobku. Z nasporených peňazí si v prvom rade kupovali poľnohospodársku pôdu a pašienky ako základ pevnej rodinnej existencie, ale aj ekonomického posilnenia obce.

Tak sa asi od roku 1895 v hornom Liptove postavili proti sebe dve spoločenské vrstvy. Na jednej strane hodne už zdegenerovaná vrstva liptovskej veľkostatkárskej šľachty, požívačnej a čím ďalej tým viac zadlženej, na druhej strane zas biologicky zdravá, nová vrstva kvalifikovaných robotníkov, drobných gazdov a remeselníkov, ktorí sa začali zakupovať do zadlžených veľkostatkov a tak ešte pred prvou svetovou vojnou zlomili hegemóniu hornoliptovských zemanov. Potvrdzujú to tieto skutočnosti:

Občania Liptovskej Kokavy už roku 1889 odkúpili od panstva hoľu za 20 000 zl. a roku 1891 aj druhú za tú istú sumu, čím položili dobrý základ pre zvýšený chov rožného statku a racionálneho ovčiarstva. O tento rast sa pričinili najmä murári a tesári *(275)*.

Závažná Poruba, pôvodne Sasmi kolonizovaná dedina a tiež majer Szentiványich, v roku 1900, čo sa týka zloženia obyvateľstva, bola obcou malých roľníkov a murárov. To, že väčšia časť obyvateľstva bola nútená odchodiť za robotou, na zárobky „do sveta", hlavne do Pešti, malo aj zákonitý následok po tej stránke, že sa ľudia rýchlo uvedomovali a ekonomicky mocneli tak, že roku 1900 občania odkúpili od Szentiványich poľa a hôr za 300 000 zlatých *(276)*.

Vzmáhala sa Pribylina, kde si po ohňoch stavali murári už úhľadné múranice. Roku 1899 vykúpili od panstva horu a hole, ako aj polia za 200 000 zl. V 1903. roku založili Potravný spolok a už v nasledujúcom Čitateľský spolok *(277)*.

Premenilo svoju tvár aj Vavrišovo, odkiaľ murári a tesári chodili na zárobky do Pešti a časť po Slovensku. Svoju životaschopnosť a civilizačný

rast dokázali v uplatnení novej bytovej kultúry a v ekonomickom posilnení obce tak, že od grófa Zierotina, nápadníka po neb. Mik. Pottornyaim, odkúpili roku 1904 hôrnych pozemkov v cene 260 000 korún. A vavrišovská mládež si už roku 1871 založila a roku 1904 obnovila Čitateľský spolok, ktorý prostredníctvom mladých „peštianskych" murárov rozvíjal veľmi živú ochotnícku divadelnú činnosť *(278)*.

Medzi murárskymi obcami povodia Belej viedol Liptovský Peter (ľudove zvaný Petro), ktorý sa po požiaroch v období rokov 1875–1905 celkom premenil, lebo obytné domy i hospodárske staviská už murovali iba z tehál. Peterskí murári skúsenosti nadobudnuté v cudzine, najmä v Pešti, uplatnili pri hospodársko-sociálnom a kultúrnom zabezpečení obce. To sa odzrkadlilo v odkúpení poľnohospodárskej pôdy, lesov a pastvín v cene 400 000 korún, postavením obecného vodovodu, ako aj zintenzívnením kultúrnovýchovnej práce v Čitateľskom spolku (1901). Pri ňom bol veľmi aktívny ochotnícky divadelný krúžok, ktorý za dlhší čas viedol Ján Hlavaj. Napokon založili Potravný spolok (1902), ktorý mal členov aj po susedných obciach *(279)*.

Pozmenil sa aj spoločenský obraz starej murárskej obce Liptovského Jána. V tejto komornickej obci Szentiványich formovala sa už od roku 1890 uvedomelá robotnícka vrstva na čele s „peštianskymi" murármi, ktorí sa začali postupne vymaňovať zo závislosti na Szentiványiovcoch kupovaním polí, vykupovaním komornických domov i zemianskych kúrií. Tento kladný proces v starom murárskom stredisku podporila aj uvedomelá osvetovo-výchovná práca zapálených ľudomilov – učiteľov Michala K l i m u a po ňom Imricha M a j o r o š a, ktorý vedel okolo seba zomknúť mladších „peštianskych" murárov (Jeznovci, Urbanovci, Kompišovci, Oravcovci a i.). Tento pohyb na dedinách ostatne potvrdil aj Egon Szentiványi, keď roku 1904 na mikulášskej porade evanjelických cirkevných dozorcov upozorňoval, že treba zavčasu potláčať všetky prejavy socialistických myšlienok, ktoré do hornoliptovských dedín zanášajú hlavne murári z Pešti, s ktorými sa spolčujú aj mladí katolícki a evanjelickí učitelia *(280)*. A aby obraz spoločenských premien v Liptovskom Jáne v dvadsaťročí (1910–1930) jasnejšie vystúpil, nechajme hovoriť priameho spoluúčastníka tohto procesu, syna spomínaného učiteľa Majoroša, Imricha M a j e r s k é h o :

– Letné obdobie, siahajúce vo vzťahu k murárčine už do skorej jari a preťahujúce sa do hlbokej jesene, bývalo v kultúrnom ohľade obdobím kľudu, skoro úplnej nečinnosti. Murári boli preč, na stavbách. Ich rodiny a podobne i všetci príslušníci roľníckych rodín sú všetci zamestnaní na poliach a okolo malých hospodárstiev. Treba ale podotknúť, že medzi významné letné roboty patrilo aj ísť na sená, do doliny, na hole, pokosiť horské lúky, usušiť seno a zviezť ho domov. Zase drevorubači z povolania sú v lete „v šlógu", či panskom, či urbárskom. Iní zas hľadali voľnú chvíľu, aby išli „hotuvať drevo", aby bolo čo v zime páliť. Dedina ožila iba cez nedeľu, kedy sa nerobilo a od soboty večera do nedele večera sú doma murári, ktorí dostali prácu bližšie.

Dni a týždne utekajú a krátke leto je čo nevidieť preč. Je tu „šíchsvetý" – Všechsvätých, 1. novembra, a to je už dedina zase skoro pokope. Zakrátko, pred Vianocami sa vrátia aj peštianski murári.

Počínajúce zimné obdobie je charakterizované zvláštnym nepokojom. Ten, kto je naučený celé týždne, mesiace robiť, či pri múre, či na poli, tomu sa oddych zakrátko zunuje a začína hľadať, aby len čosi robil. Nestačí, že pomáha doma, dá do poriadku, čo treba v domácnosti, vo dvore, maštali i humne. Rozpomienky na bohatší život tam, v meste, ponúkajú myšlienku: dokážme niečo aj my!

Mládež sa podvečer prechádza po dedine, obyčajne na „teplicu" na hornom konci dediny, napiť sa jej zo súmernej kadlubky, z ktorej vyviera na ozrutnom balvane. A bolo už známkou vyspelosti, vrodenej inteligencie, že mladých málo lákajú tri krčmy v dedine. Tam vysedávajú stáli, v dedine známi hostia, ktorí si radi vypijú. Popri teplici je obľúbeným miestom stretnutia mládencov izbička Jožka Zollera, nášho „Baťu", ako ho pohotove, vzhľadom na jeho obuvnícke remeslo, nazvali. Kým on zhrbený zatĺka klinček za klinčekom do podošvy, my sediaci okolo neho v polkruhu rozprávame a fígľujeme, kým nás nerozoženie ospanlivosť a jedenásta, odtrúbená „vachtárom".

Starší sa zas na mrku radi poschodia pred domami, na lavičkách, kde precúdia udalosti dňa. No tu oveľa včaššie odznie susedské „Dobrá noc vám!" a kým na vyšnom konci ešte príjemne znie hlas rozťahovacej harmoniky na tóny známej „Chodíme, chodíme, hore po dedine, nejednej mamičke dcérku zobudíme . . .", starí už odpočívajú.

Vráťme sa teda k mladým. Z ich nepokoja a pohyblivosti sa zrodí, musí zrodiť nejaký zimný program, ako je to už tradíciou.

V období dvadsať rokov, ktoré tu zachytávam, treba v kultúrnom vývoji obce rozoznávať dve obdobia: čas Rakúsko-Uhorska, do roku 1918, a obdobie po vzniku Československej republiky.

Do roku 1918 možnosti kultúrneho života slovenského človeka boli minimálne. Slovenské školy, mám na mysli školy s vyučovacím jazykom slovenským, boli len cirkevné ľudové školy, úradmi málo napomáhané. Uprednostňované boli zato maďarské štátne ľudové školy najmä v mestách a na väčších obciach. Nebolo slovenských spolkov, časopisov, literatúry, až na tú, ktorá bola vydávaná v minulosti. A keď sa objavovala nejaká slovenská kultúrna činnosť, tá mala charakter prevažne cirkevný. Slúži ku cti mnohým učiteľom týchto slovenských cirkevných ľudových škôl i kňazom z toho obdobia, že bez akéhokoľvek nabádania zo strany vrchností ujímali sa kultúrno-osvetovej práce medzi ľudom, združujúc okolo seba dospievajúcu mládež i dospelých, ktorých v školských laviciach učili. Nebola ľahká úloha pre týchto učiteľov vyvíjať ľudovýchovnú činnosť.

Dnešná budova Matice slovenskej v Martine

Cirkevné ľudové školy boli bez výnimky jednotriedne, kde v jednoduchých 10–12 laviciach sedeli žiaci jednotlivých tried v jednej učebni. V prvých dvoch laviciach prváci, v ďalších dvoch druháci a tak ďalej, až v posledných trieda šiesta. Posledné dve triedy boli počtom najslabšie, lebo väčšie deti – 11- a 12-ročné – rodičia už neradi púšťali do školy, ale ich priberali do roboty. Preto ani dochádzka do týchto tried nebola prísne bratá.

Tak aj v učebni ev. a. v. ľudovej školy v Liptovskom Jáne, kde učil môj otec vyše tridsať rokov, sedelo nás aj do osemdesiat. V jednotriednych cirkevných školách týchto čias bývali veľké počty žiakov, aj vyše sto. A dokázať výchovné výsledky v takých školách nebolo maličkosťou, čoviac keď sa aj na týchto školách maďarčina vyučovala povinne. Preto tým viac treba ceniť aj výsledky kultúrnej činnosti na dedinách z tohto obdobia.

V učebni stáli dve vysoké skrine so sklenenými oblôčkami, v ktorých boli pomôcky pre vyučovanie fyziky a chémie. V jednej zo skríň v dvoch menších priehradkách bola školská knižnica. Bolo v nej niekoľko desiatok kníh, všetko slovenských. My, deti, sme si z nich rady vypožičiavali. Tak jednou z najobľúbenejších knižiek boli „Ruské národné povesti", pekne farebne ilustrované. Podobne obľúbenou knižkou boli „Noviny malých", plné rozprávok, veršíkov a zaujímavostí. Veľmi sa čítali knižky od Martina Kukučína, najmä jeho „Rysavá jalovica". Pamätám sa aj na nenápadnú skromnú knižočku „Pálenka otrava", ktorá vtipnými veršíkmi a obrázkami odrádzala od alkoholu. Knižky si vypožičiavali aj dospelí. Tak vlastne táto skromná knižnica v našej dedine za rakúsko-uhorských čias bola dôležitým kultúrno-výchovným prostriedkom.

V kúte učebne boli dve veľké kufrom podobné debny z hrubého dreva, svetložlto natreté. Otec na ne namaľoval plno nápisov, slovenských i maďarských, najmä že obsahujú sklo, aby sa s nimi šetrne zaobchodilo a aby sa neobracali. V debnách bol premietací stroj, diaprojektor, na liehové osvetlenie. S týmto prístrojom sme s otcom cez zimné večery v učebni premietali série obrázkov s prednáškou na náboženské i všeobecnovzdelávacie témy, najmä cestopisy z ďalekých svetov. Otec premietal, ja som čítal texty. Prednášky ľudia vďačne navštevovali. S prednáškami chodil otec aj do susedných dedín a bol to ďalší spôsob šírenia osvety.

Aj v tomto období za Rakúsko-Uhorska sa už v našej dedine hrávali divadlá. Hralo sa zvyčajne na Vianoce – „na Štefana", alebo na Veľkú noc. Pamätám, ako som ako chlapec na tieto divadlá chodil. Hralo sa na vyšnom konci obce, v kaštieli „u Gazimierov", pomenovanom po pôvodnom majiteľovi kaštieľa Kazimierovi Szentiványim, v priestrannej peknej verande. Ostalo mi dodnes v predstavách, ako sa obecenstvo schuti smialo na jednoaktovkách zo série „Zasmejme sa", napríklad keď Ján Brtáň Zaťko s veľkým talentom a vtipom hral „doktora Sasafrasa". Hrali sa hry najmä od Ferka Urbánka, obľúbené preto, že sa v nich slovenský človek videl.

Javisková technika v období pred prvou svetovou vojnou bola celkom v začiatkoch. Javisko stavali z jednoduchých dosák pre každé predstavenie. Kulís niet, tie zastupujú popožičiavané koberce. Takisto opona je z pozošívaných kusov plátna. Pred predstavením i v prestávkach vyhráva cigánska hudba (banda). Po predstavení mládenci javisko rýchlo rozoberú a odpracú, aby sa dalo tancovať. Vždy po divadelnom predstavení je totiž tanečná zábava, ktorá tiež priťahovala návštevníkov.

Národné oslobodenie v rámci Československej republiky v roku 1918 je významným medzníkom aj v živote obce. Slovenčina sa stala štátnou rečou. Vzniklo slovenské školstvo všetkých stupňov. Uvoľnila sa možnosť zakladať slovenské spolky. Obnovila sa Matica slovenská, v slovenčine začala vychádzať denná i odborná tlač. Národný život sa rozprúdil vo všetkých smeroch.

Podstatná zmena nastala aj v hospodárskom živote, lebo Budapešť, Viedeň a mestá monarchie, kam chodili naši ľudia na murárčinu, oddelila štátna hranica. Cesty za chlebom už neviedli tak ďaleko, nové stavebné firmy poskytovali možnosti zárobku bližšie. Zväčša bolo možné vracať sa z práce na nedeľu.

Aj kultúrny ruch dediny sa rozprúdil naplno. Školy poštátnené neboli a tak v našej obci ostali ľudové školy cirkevné, a to katolícka a evanjelická.

Ako sa pamätám, prvou formou spolkového života bol Čitateľský spolok, vzniklý ešte za Rakúsko-Uhorska. Ten si založil čitáreň. Bola najprv na Štajnovskom, potom u Dúbravcov vo dvore, v bývalej octárni. Mládenci vyhotovili, poprípade zohnali jednoduché zariadenie, stoly, lavice, stoličky a vešiaky. Do čitárne sme objednali dennú tlač, a pokiaľ prostriedky stačili, aj obrázkové a poučné časopisy. Kúpili sa šachy a spoločenské hry a po krátkom čase mala už čitáreň výborných šachistov, ktorí večer čo večer zvádzali tuhé boje, ba začali sa usporadúvať aj šachové turnaje. Výdavky sa hradili z výnosov divadiel.

Mládež do čitárne rada chodila. Tu sa čítali noviny, debatovalo sa o živých otázkach. Poverený člen sa staral, aby k večeru bolo včas zakúrené, pričom každý návštevník vždy doniesol kúsok dreva.

V zimnom období sme s otcom usporadúvali náukobehy pravopisu a účasť na nich bola pekná. Vyučovalo sa v učebni školy raz týždenne a spravidla cez tri zimné mesiace. Prednášal som ja, pričom nám bola vhodnou príručkou brožúra „Dĺžeň, mäkčeň, ypsilon". Popri pravopise sme učili aj štylizovať. Výsledky boli potešujúce, lebo účastníci pri dobrovoľných skúškach na konci zimného obdobia ukázali peknú znalosť slovenčiny.

Otec založil tiež spevokol, miešaný zbor, ktorý sa roky udržal pri živote. Spievali sa piesne a skladby svetské i cirkevné. Zbor vystupoval verejne a v evanjelickom kostole zvyčajne na Vianoce a na Veľkú noc.

Po oslobodení sa začas pokračovalo aj v prednáškach s premietacím strojom. Už bolo ľahšie obstarávať diapozitívy so sprievodným textom. Ale

začali pribúdať aj iné príležitostné prednášky, napríklad Masarykovej ligy proti tuberkulóze, Československého Červeného kríža a iné.

Od základov sa zreorganizovalo ochotnícke divadlo. Skôr ako by sme sa o ňom rozhovorili, treba sa zmieniť o významnej udalosti v spoločenskom živote obce. Tou bolo založenie odbočky liptovskohrádockej telocvičnej jednoty Sokol v Liptovskom Jáne. Získali nás pre ňu a pomohli nám ju založiť i udržiavať českí sokoli z Riaditeľstva štátnych lesov v Liptovskom Hrádku, bolo to niekedy v roku 1920. Sluší sa pre budúcnosť zaznačiť mená týchto dobrovoľných obetavých pracovníkov, ako bol Jílek, Tesař, Schubert, Rosam a iní, ktorí večerami dochádzali pešo popri Váhu, organizovali, zaúčali nás i cvičili s nami.

Sokolovňa, v ktorej sme cvičili, bola vo veľkej izbe Pavla Balcu na nižnom konci. Starostom odbočky stal sa môj otec, náčelníkom Miloš Juráš, neskôr Ján Repček, náčelníčkou Mária Oravcová spoza vody, jednateľom Jozef Oravec, vzdelávateľom a vedúcim žiactva ja, pokladníkom Ján Greguš st.

Odbočka rozvinula všestrannú činnosť, samozrejme aj telocvičnú. Cvičilo asi 20 dospelých a asi toľko i žiakov. Mávali sme aj verejné vystúpenia, na javisku alebo v prestávke tanečnej zábavy po divadle. Dochádzali sme aj na verejné vystúpenia do Liptovského Hrádku a pamätám sa aj na vydarený pokus Sokolského dňa v prírode u nás doma. Ale udržať náročný program Sokola na našej dedine sa ukázalo ťažkým, najmä preto, že murári vo svojej sezóne odchádzali z obce, preto činnosť Sokola často stagnovala. Aj to, že hrádockí sokoli boli poprekladaní na iné miesta, zmenšilo pomoc odbočke. Preto po dobrých úvahách namiesto odbočky Sokola založili sme Národný spolok M. R. Štefánika s podobným poslaním, pravda, bez telocvičného programu.

Osobitnú pozornosť si zasluhuje ochotnícke divadlo, ktoré v rokoch po oslobodení (1918) dosiahlo vynikajúcu úroveň. Plným právom by malo v roku 1968 jubilovať spolu s republikou, hoci toto jubileum bolo časové už v minulých rokoch, lebo sa už hrávalo aj za čias Rakúsko-Uhorska.

Ako sme už uviedli, hrali sa najviac hry Ferka Urbánka, no neskôr sme siahli aj po náročnejších kusoch, voľačo sme si preložili aj z češtiny. Mali sme stály káder výborných hercov, ktorými sa ľahko obsadzovali aj náročné úlohy. Pritom sme stále priberali nových hercov z mladých.

Je vďačnou a milou povinnosťou zaznačiť mená stálych a veľmi súcich herečiek a hercov, ktorí v období dvadsaťročia (1910–1930) na liptovskojánskom javisku úspešne – niektorí vynikajúco – vystupovali.

Z herečiek to boli: Mária Lavrincová spoza vody, Oľga a Adela Majorošová, Evka Jurečková, Evka Urbanová z kaštieľa, Mária Oravcová spoza vody, Anna a Zuzana Čurná, Anna a Adela Kompišová spoza vody, Emília a Ema Dúbravcová, Ružena Kompišová vyšných, Ružena Jezná u Nemešov, Ema Strapoňová a ďalšie.

Z hercov vynikali: Ján Brtáň Zaťko, Matej a Ján Mlynček, Michal

Oravec Martinov, Ján Greguš st., Michal Urban z kaštieľa, Ján a Michal Urban z vršku, Karol Paprčka, Ján Kermet, Michal Vodila, Michal Oravec u kuchárov, Pavel Mišík, Pavel a Peter Jančuška, Martin a Ján Dúbravec, Ján a Michal Jančuška, Pavel Balco, Michal Multáň a ďalší.

Divadlo hrať nebola úloha ľahká. Vyžadovala značnú námahu a hodne obetavosti.. Predovšetkým naštudovať úlohu a nacvičiť ju podľa pokynov režiséra (býval ním otec, neskoršie ja). Potom skúšky, aspoň dva razy týždenne, 4 až 6 týždňov, pred samým predstavením aj častejšie. Pri prvých skúškach sa úlohy iba čítali a vysvetľovali. No onedlho sa začalo s cvičením už na javisku. To bolo v tomto čase už na „kasíne" (poschodová budova s pomerne veľkou sálou v strede dediny). V sieni, kde bolo javisko, sa vzhľadom na jej veľkosť, jednoduché obloky a to, že bola málo používaná, pravdu rečeno, nedalo kúriť, hoci sme aj robili pokusy so železnou pecou. Veru za tuhej liptovskej zimy za taký večer dve-tri hodiny na skúške každý z nás poriadne prekrehol.

Javisková technika vtedy už značne pokročila. Namiesto kobercov sú už papierové, neskôr plátenné kulisy, ktoré sme si podľa odohrávaného kusu sami maľovali. Opona bola trvalá a namaľoval ju z ochoty náš rodák Viktor Pavella. Z jej stredu sa na obecenstvo usmievala dievčina v slovenskom zábavy sa staral usporiadateľský zbor s páskami na rukávoch, ktorý viedol zakrývali farebným priesvitným papierom. Maskoval hercov objednaný kadernik z Liptovského Mikuláša, neskôr – po odkukaní jeho remesla – maskoval už náš herec Michal Vodila. Odhadujem, že za dvadsaťročie 1910–1930 sa na našom javisku odohralo najmenej 20 divadelných hier a jednoaktoviek.

Pekne zaužívaným zvykom tých čias bolo, že medzi dedinami horného Liptova vlastne neustále prebiehala nevyhlásená divadelná súťaž, kde hrajú divadlo najlepšie, prípadne kde odohrajú ten istý kus najvydarenejšie. Divadelní pracovníci a herci z dedín navštevovali predstavenia svojich susedov, ktorých sme nikdy nezabudli pozvať vkusnými tlačenými pozvaniami. Každá dedina bola zvedavá na kritiku svojho divadla. A písali sa kritiky aj do okresných novín. No a myslím, že najlepšou odmenou týchto nadaných a obetavých murárskych a roľníckych dievčat a chlapcov bol dlhotrvajúci potlesk obecenstva na predstaveniach, ako aj uznania, keď sme po divadelnom predstavení na posedení zhodnotili, čo bolo dobré, ale aj kde boli chyby. Tieto besedy sme spájali s pohostením hercov a činovníkov. A bývali to milé, nezabudnuteľné chvíle.

Treba ešte zaznamenať, že sa divadelní ochotníci našej dediny zúčastnili viac razy na „divadelných závodoch" v Liptovskom Hrádku. A na nich naši ochotníci získali aj prvenstvo. Už sa nepamätám, ktoré kusy v súťaži odohrali a kto súťaž usporiadal. Ale vari činitelia okolo kedysi výborného ochotníckeho divadelného súboru v Liptovskom Hrádku, v ktorom hrávali aj ochotníci zo susednej Porúbky a jadro tohto kultúrneho kolektívu tvorili hrádockí lesníci.

Osobitne treba spomenúť aj ďalšiu stránku našich divadiel, totiž tanečné zábavy. Bývali spojované s každým divadelným predstavením. Lebo len čo sa divadlo odohralo, mládenci javisko rýchlo rozobrali, dievčatá sálu vymietli, na pódium v rohu miestnosti zasadla hudba a zábava sa začala. Hudba vyhrávala slovenské trávnice a ľudové piesne už aj pred predstavením a tiež v prestávkach predstavenia medzi jednotlivými dejstvami. V tomto čase vychýrenou kapelou boli „Bobrovčania" na čele s výborným a sympatickým muzikantom Makovickým. O hladký a dôstojný priebeh zábavy sa staral usporiadateľský sbor s páskami na rukávoch, ktorý viedol môj otec s páskou na ruke „riaditeľ divadla".

Miestnosť bola vkusne vyzdobená farebnými stužkami (z kolmovaného papiera) a nechýbali ani konfety. Na dlážku usporiadatelia nastrúhali parafínu, ba často sa obetovali koruny aj na fľašku voňavej kolínskej vody, ktorú po sále rozstriekali.

Tanečné zábavy v Liptovskom Jáne mali vždy dobrú úroveň a povesť na širokom okolí, čo bolo zárukou veľmi dobrej návštevy. Nepamätám sa, že by na tanečnej zábave bola vyvstala neprístojnosť zapríčinená domácimi ľuďmi. Pekná úroveň tanečných zábav viedla k tomu, že sme usporadúvali aj samostatné tanečné zábavy – bez divadelného predstavenia – nazvané „tanečné venčeky". Aj tie sa vždy vydarili.

Tancovali sa obvyklé tance, ako valčíky, polky, čardáše, ale nikdy nechýbala známa liptovská „mrvenica", ktorá veru poriadne rozohriala mladých i starých. Ale do módy prichodili už aj tance nové, ako vanstep, tango, foxtrot. Veľmi obľúbené boli „volenky", keď si tanečnice vyberali do tanca mládencov. V prestávkach medzi tancami bola „promenáda", páry sa totiž prechádzali v kruhu okolo sály. Neslobodno zabudnúť na pekný zvyk, že sa mládež pochytila za ruky, utvorili veľký kruh a spievali trávnice, alebo sa bavili na spoločenské hry.

Medzi milými udalosťami zo života našej dediny treba spomenúť zábavy v prírode v lete, zvyčajne „na ducha". A sem patrili aj každoročné školské majálesy, ktoré otec usporadúval. To bol sviatok všetkých rodín. Pieklo a varilo sa už celé dni pred majálesom. A mamky predovšetkým chystali deťom nové šaty.

V deň majálesu ráno sa vyobliekané deti zhromaždili na školskom dvore, kde ich už čakala cigánska banda Jožа z Poruby. Vybraný chlapec sa postavil do čela s rozvinutou štátnou zástavou. Za ním nastúpili deti, po dvaja – vše chlapec a dievča – a na konci kráčala hudba. Sprievod vykročil za rezkého pochodu. Po boku prvej dvojice kráčali „pán rechtor" – ako mu starší hovorievali. Striedavo hrala hudba, striedavo spievali deti. Obľúbenou piesňou bola „Obrodili červené jahody . . .". Za školským sprievodom sa ponáhľali v skupinách rodičia a príbuzní detí, mamky s nabalenými batohmi na chrbtoch.

Sprievod došiel za Stráňu „za Mundo", kde pod vysokými smrekmi, na udržiavanom tanečnom kruhu vysypanom osticou, sa tancovalo od rána do

večera. Na obed a olovrant sa rodiny posadili v širokom kruhu pod stromami a začala hostina. „Pánu rechtorovi" pripadla veru ťažká úloha. Musel totiž každú rodinu navštíviť, zavinšovať dobré pobavenie, pobesedovať, zjesť hoci len smidku a „obliznúť" pohárik na vzájomné zdravie. Popoludní v prestávkach otec organizoval na lúčke rozličné detské hry a preteky, najmä s chlapcami.

Keď už slnko zapadlo za Stráňu, majálesový sprievod sa zase v tom poriadku, ako došiel ráno, vrátil nazad na školský dvor. Tu si deti ešte na rozlúčku zatančili, poďakovali sa pánu učiteľovi za majáles a šťastné, ale aj poriadne ustaté sa rozišli domov.

No a potom si na školskom dvore zatancovali dospelí aj pri svite mesiaca. A keď už vachtár na kravskom rohu húkal desiatu, skončil sa rušný a veselý deň tým, že sa prítomní zhŕkli okolo pána rechtora. Srdečne sa mu poďakovali za svoje deti i za seba, zavinšovali mu dobrú noc a o chvíľu dedina stíchla, kým banda Jožа z Poruby vykračovala hore Dubcom domov.

A čo ešte dodať? Hádam iba toľko, že generácia tohto dvadsaťročia statočne a s úspechom skončila svoju robotu. Podala nastupujúcim generáciam účty, účty aktívne *(281)*. –

To je dokument stupňov rastu jednej murárskej obce, ktorej obyvatelia statočnou prácou prevládli a obsadili aj zemianske kaštiele.

Ako ďalší následok rozhľadenosti „po svete" treba spomenúť, že od roku 1910 je celkom badateľné súťaženie medzi hornoliptovskými murárskymi obcami. A treba priznať, že v tomto súťažení vyhrával spoločensky i ekonomicky Liptovský Peter práve zásluhou už veľkého počtu odborne vzdelaných murárskych remeselníkov-podnikateľov. Lenže títo sa neskoršie porozchodili ako stavební podujímatelia po Slovensku, viacerí z nich organizovali slovenské stavebníctvo v ČSR, a „Petro", prv prekvitajúca obec, populačne upadla, naproti tomu sa zásluhou mladej murárskej inteligencie pozdvihli Vavrišovo a Liptovský Ján, ktorý navyše musel prekonávať aj zápolenie ekonomicky mocnejšej susednej Závažnej Poruby, ktorej vedenie konkurovalo Liptovskému Jánu pri odkupovaní Szentiványich majetkov, rolí i hôr, z čoho neraz mali osoh zemania. Obec si hodne pomohla prebojovaním parcelácie posledného szentiványiovského veľkostatku po prvej svetovej vojne *(282)*.

Naproti tomu omnoho nepriaznivejšie boli podmienky vývoja hornoliptovských n e m u r á r s k y c h obcí. Hospodárska a sociálna situácia každej oblasti závisí aj od stupňa jej spriemyselnenia. A po tejto stránke veľmi zle bol najmä preľudnený horný Liptov, kde baníctvo nacelkom zaniklo a koncom 19. storočia vzniká iba „Malužinská akciová spoločnosť na rámy a lišty" *(1897)*. Takto sa obyvateľstvo stáva aj naďalej lacnou pracovnou silou v okruhu píly a lesných prác v Liptovskom Hrádku.

Keďže v poľnohospodárstve týchto obcí aj naďalej prevládali zastaralé formy práce, výnosy boli slabé a obyvatelia boli nútení aj ďalej chodiť na

sezónne poľnohospodárske roboty až do vypuknutia prvej svetovej vojny (1914) na dolnozemské veľkostatky, kde ich, spolu s inými slovenskými robotníkmi, maďarskí veľkostatkári využili vo skutočnosti ako nástroj proti búriacim sa domácim poľnohospodárskym robotníkom. A z tejto sociálnej vrstvy sa ťažko mohlo zrodiť jadro uvedomelej robotníckej triedy horného Liptova. Táto vyrastala z proletariátu bývalých banícko-drevorubačských dedín (Boce, Malužiná, Porúbka) a z uvedomelých murárov, ktorí prešli školou naozaj bojového socializmu v Budapešti.

Okolo roku 1910 je aj v Liptove badateľný silný konkurenčný tlak v stavebnej profesii, kde pracujú na jednej strane drobní domáci podujimatelia, no väčšie stavby získavajú veľké maďarské firmy. Preto roku 1911 zaznamenávame v Liptove po prvý raz myšlienku družstevného stavebníctva. V zásade zdravú myšlienku aj realizovali v Murárskom družstve, do ktorého sa prihlásilo za členov 100 kvalifikovaných murárov a tesárov z celého Liptova. Technickým vedúcim družstva bol Ing. Mahrer a ekonómom Milan Frič. Stavebné družstvo pre neschopnosť vedúceho už od svojho založenia živorilo a po roku sa aj rozpadlo. Murári-členovia v družstve nezarobili ani toľko ako u majstra-podujímateľa. Družstevnú myšlienku v liptovskom stavebníctve oživili po prvej svetovej vojne niektorí bobrovecki murári, ako Jozef Žila, Fraňo Žemba, Anton Galica a Peter Kušnier, a ju aj realizovali v Robotníckom stavebnom družstve so sídlom v Liptovskom Mikuláši *(282b)*.

Kapitola VI

DIELA HORNOLIPTOVSKÝCH MURÁROV NA SLOVENSKU

DIFERENCIÁCIA STAVEBNÍCKEJ PRÁCE – ÚZEMNÉ ČLENENIE – ĽUDIA, MIESTA, STAVBY

Celé polstoročie výkonnej práce hornoliptovských murárov na stavbách v Budapešti bolo pre nich – a to peštianski murári a stavební robotníci nikdy nezabudli zdôrazniť – tvrdou školou života a práce. Ale keď sa v kruhoch budapeštianskych stavebných robotníkov dosť často vyskytovali voči hornoliptovským nevraživé nálady, najmä od rokov 1880, treba povedať, že mali aj určité opodstatnenie, a to najmä v určitom stupni uprednostňovania liptovských murárov viacerými peštianskymi staviteľmi, ktorí ich posudzovali ako „extra triedu". Ale táto osobitosť a zdanlivé uprednostňovanie vo skutočnosti vyplývali z charakteru ich odbornej práce, o čom najlepšie svedčia aj slová v ináč zaujatom časopise Arbeiter Wochen Chronik: „Musíme sa brániť proti prílivu ... aj takých stavebných robotníkov z Liptova, čo znamenajú nebezpečenstvo pre našich robotníkov ... ale nezabúdajme, že tí by nemali výhody, keby neboli triezvejší, šikovnejší a v práci spoľahlivejší. Medzi robotníkmi nemá miesta nenávisť, lebo ona škodí všetkým, ale nezabudnime, že učiť sa máme od múdrejších ..." *(283)*.

DIFERENCIÁCIA STAVEBNÍCKEJ PRÁCE

Spomínané uznanie by hornoliptovskí murári nikdy neboli získali, nebyť ich húževnatej vôle vymaniť sa z feudálnej závislosti, a to mohli dosiahnuť iba prostredníctvom kvalitnej práce. A tu už pôsobila t r a d í c i a tzv. k a m e n n é h o (na rozdiel od dreveného) stavebníctva, v ktorom boli už aj základy špecializácie stavebníckej práce.

Nevyhnutnosť d e ľ b y práce v stavebníckych kolektívoch vyplývala v prvom rade z ekonomických zásad, a to stavať dobre, nepredražovať a pritom zarobiť, a na druhej strane si to vynútili aj neustále pokroky vo vlastnom stavebníctve. Veľkou prednosťou hornoliptovských murárov bola už v 19. storočí pevne ustálená rodová tradícia murárskej práce, ktorú celkom jasne legitimujú Conscriptiones Regnicolares.

Roky učňovstva, murárskeho pomocníctva, ako aj predáctva v stavebných skupinách v Budapešti vychovali už v rokoch 1860. základné murárske majstrovské kádre, ktoré prevzali múrané stavebníctvo aj doma, na Slovensku.

Tieto prvé majstrovské liptovské kádre do roku 1866 získavali remeselnícke oprávnenie na základe starých cechových predpisov. Pretože murári v Liptove nemali cechovej organizácie, podrobovali sa majstrovským skúškam u cechových predstavenstiev alebo v Pešti, alebo pred zástupcami spišského kamenársko-murársko-tesárskeho združeného cechu, ktorí prichodili podľa potreby do Liptovského Mikuláša. Taký bol stav zadovažovania odborných oprávnení v stavebníctve do roku 1866, kedy bol prvý raz podaný návrh na zrušenie cechov aj v Uhorsku. Zánik cechovej inštitúcie v Uhorsku prišiel za európskym vývojom hodne oneskorene, no na druhej strane malo to pre uhorské stavebníctvo aj nepriaznivé následky, lebo uhorská vláda vyhlásila staviteľstvo za slobodné podnikanie. Aj sa ho zmocnili veľmi mnohí nekvalifikovaní špekulanti, zbohatlíci, krčmári a kupci, ktorí v zhone za ziskom zavinili veľmi mnohé nešťastia najmä na veľkých stavbách v období rokov 1866–72 *(284)*. A starí hornoliptovskí murárski majstri, ako boli Ján Uličný Kotráň, Daniel, Michal a Ján Čatlošovci, Ján a Michal Kompišovci, Ján Hlavaj, Ondrej Krivoš, Adam Bróska a ďalší, majstrovské oprávnenia aj na veľké stavby získali ešte pred cechovnými orgánmi.

Opätovný poriadok do stavebníctva zaviedol uhorský Priemyselný zákon z roku 1884. Ale hornoliptovskí murárski majstri, ktorí sa vyučili už v období rokov 1866–1884, nemuseli sa podrobovať opätovným skúškam, lebo získali oprávnene stavebných podujímateľov na základe tzv. n a d o b u d n u t é h o práva, ktoré im uznal aj nový zákon.

Ale v zmysle zákona z roku 1884 sa aj liptovskí stavební remeselníci už podľa stupňa získaného odborného školenia delili na s t a v i t e ľ o v, na murárskych (tesárskych) m a j s t r o v a na kvalifikovaných murárskych a vôbec stavebných r e m e s e l n í k o v; títo poslední mali oprávnenie stavať bežné prízemné obytné domy, ako aj poľnohospodárske staviská. Remeselníkov stavebnej profesie bolo na Slovensku pred rokom 1918 najviac a oni tvorili zdravé jadro stavebných kádrov na Slovensku i v období Československej republiky.

ÚZEMNÉ ČLENENIE PRÁC LIPTOVSKÝCH MURÁROV

Už okolo roku 1856 medzi hornoliptovskými stavebnými remeselníkmi a robotníkmi nastalo určité organizované rozdelenie pracovných okruhov. Väčšia časť odchodila na pevné pracoviská do Budapešti a do iných maďarských miest, malé percento pracovalo vo Viedni a Linzi, a napokon druhá časť, po nadobudnutí vedomostí na veľkých stavbách v Budapešti, sa už okolo roku 1866 vrátila pracovať na Slovensko. A tu záujmové

SLOVENSKO – pracovné okruhy hornolintovských murárov:
1 – Liptov, 2 – Turiec, 3 – Orava, 4 – Pohronie, 5 – Gemer, 6 – Tekov, 7 – Novohrad, 8 – Zlaté Moravce, 9 – Galanta, 10 – Trnava, 11 – Bratislava, 12 – Šariš, 13 – Zemplín, 14 – Košice, 15 – Spiš, 16 – Vysoké Tatry

pracovné okruhy liptovských murárov sa dajú rozdeliť do týchto presne ohraničených územných oblastí:

1) Liptov, Orava, Turiec, Horehronie, Gemer, horné Ponitrie, hlavne Prievidza,

2) Spiš, východné Slovensko a hlavne Košice,

3) západné Slovensko *(285)*.

Sledovať konkrétne stavby hornoliptovských stavebných robotníkov a majstrov po Slovensku už menovite nebolo možné ani pred tridsiatimi rokmi, preto sa tu hodne opierame o rodinnú tradíciu. Listinné dokumenty zväčša chýbajú, no nezabúdajme, že z nevysvetliteľných príčin je projektant, staviteľ, palier a tým viac murár v stavebníctve ešte i dnes zahalený od anonymity a o stavebných robotníkoch už ani nehovoríme. Preto aj účasť hornoliptovských stavebných remeselníkov a robotníkov na stavbách napríklad liptovských zemianskych kaštieľov, starých škôl a kostolov, okrem ojedinelých prípadov, sa dá iba predpokladať. Teda rodová tradícia bola jednou cestou výskumu za dielami starých našich murárskych majstrov a robotníkov. Konkrétnejšie už boli písomné správy o ich dôležitejších stavbách od šesťdesiatych rokov 19. storočia na Slovensku. Tu sa už bolo možno opierať o ojedinelé časopisecké zprávy a najmä o rodinné záznamy jednotlivých stavebných podujímateľov a napokon o materiály prvých stavebných spoločností.

Organizačná stránka stavebného podnikania bola u hornoliptovských podujímateľov rozdielna.

Prvú skupinu tvorili najstarší murárski (tesárski) majstri, ktorí získali podnikateľské oprávnenie ešte pred zákonom z roku 1884 a mohli stavať aj kostoly a poschodové stavby. Ale keďže tieto už vyžadovali vyššie finančné možnosti, náročnejšie stavby podujímali vždy 2–3 majstri, zvyčajne blízki príbuzní.

Druhá, prevažujúca skupina drobných stavebných remeselníkov pracovala „na svoju ruku", lebo pri jednoduchých obytných domoch nebolo ani veľké riziko.

Aj získavanie stavebných prác vyplývalo z uvedenej deľby. Väčšie, náročnejšie stavby získavali – najčastejšie ponukou – už známi majstri, kým drobní stavební remeselníci si museli stavebné práce vyhľadávať sami.

Určitá časť starých hornoliptovských murárskych a tesárskych majstrov odišla do iných slovenských krajov už pred rokom 1850. Tak sa usadili napríklad v Bojniciach okolo roku 1846 bratia Michal a Juraj Zaťko Krátky, murársky a tesársky majster z Dovalova, a tam aj založili silnú murársko-tesársku tradíciu. Podobné centrá pred prvou svetovou vojnou vznikali aj v iných regiónoch Slovenska *(286)*.

Zastavme sa pri formách, akými si títo drobní murárski a tesárski remeselníci obstarávali stavebné práce. V prvom rade využívali kontakty s rodákmi usadenými v tých-ktorých krajoch. Druhou boli stopy požiarov v ob-

ciach najmä bohatého južného Slovenska, kde pre nedostatok a aj dražobu dreva obyvatelia prešli na murované stavby. A treťou formou bolo, mimo osobných ponúk, individuálne vyhľadávanie stavebných prác.

O týchto cestách starých hornoliptovských murárskych remeselníkov hovorili, že chodievali „robotu jednať". Na cesty sa vydávali koncom zimy, začiatkom februára, vždy niekoľko majstrov, z ktorých mal každý inú územnú oblasť. Na „týždňovku" sa zvyčajne vystrojili s remennou kapsou, do ktorej si uložili jedivo (slaninu, klobásu, oštiepok alebo údené baranie stehno), papiere – notes, meter – „colštok" a hrubú ceruzu – glajbas. Ich prvou zastávkou bývali zemianske dvory a tiež rímskokatolícke a evanjelické fary, kde sa prezvedali či na opravy, alebo na pripravované stavby. Keď ale prišli do celkom neznámej obce, budúcich stavebníkov objavili vždy podľa stavebného materiálu, ktorý si títo pripravovali už v zime.

Murárski a tesárski remeselníci zvyčajne zjednávali iba čisté murárske alebo tesárske práce a v takom prípade musel stavebník dodať nielen stavebný materiál, ale aj kopáčov a pomocných robotníkov. Ale na dedinských rodinných stavbách prípravné a pomocné práce si zvyčajne robili svojpomocou. Majster dodal murárov a tesárov a dojednal cenu stavebných robôt. Nakoľko v jednotlivých župách jestvovali už okolo roku 1860 aj pre stavebné práce cenové sadzobníky, tzv. l i m i t á c i e, majstri dojednávali mzdy za čisté murárske a tesárske roboty na základe úradných cien od štvorcového alebo kubického metra (siahy) výmurovky alebo omietky. So stavbami začínali obvykle okolo Jozefa (19. marca). Na malých rodinných stavbách, kde bola iba malá skupina murárov, aj majstri murovali – „robili s cajchom".

Na takýchto stavbách nejestvovala úradná pracovná doba a murári robili „od tmy do tmy", t. j. od 6. hodiny ráno do úplného večera, s polhodinovou prestávkou na raňajky (fruštik), s jednohodinovou a v letných sparách s dvojhodinovou cez obed a s polhodinovou cez olovrant. Samozrejme, že si prestávky nadpracovali, lebo šlo o zárobok.

Ubytovaní boli alebo u majiteľa stavby, ale najčastejšie po iných domoch, kde mali voľné izby. Spávali alebo na pričniach, vystlaných slamníkmi, alebo v posteliach. Cez teplé letné mesiace spávali zvyčajne na sene v humnách. Stravu mali jednoduchú, no výživnú, a mali ju vyjednanú v rodine, v ktorej bývali, alebo mali so sebou ženu, ktorá im varila. V takomto prípade, najmä po otvorení železničného spojenia, potraviny si donášali z domovov; chodil po ne a po bielizeň vždy iný z murárov.

Na malých stavbách sa so zárobkom delili narovnako celá murárska partia, osobitná taxa bola pre učňov a zo zárobkov pripadol určitý diel majstrovi za obstaranie a vedenie práce. Takýto systém stavebných robôt bol zvyčajný u drobných podujímateľov aj po roku 1918. Iba v období

ČSR sa ujal v niektorých krajoch spôsob stavby „na kľúč" a vtedy už majster obstarával nielen murársku a tesársku robotu, ale aj stavebný materiál.

Celkom iná bola organizácia stavebných prác na veľkých stavbách, na ktorých pracovali už veľké kolektívy murárov a stavebných robotníkov. Tu majster stavebné práce už iba riadil a na náročnejších stavbách mal k ruke aj paliera, vicepaliera, ako aj zakladačov *(287)*.

Väčšie stavby, ako aj podujatia stavieb vyžadovali už veľmi reálnu kalkuláciu a práve pri takýchto podujatiach viac liptovských murárskych majstrov prišlo o majetok. Treba dodať, že v rokoch vystupňovaného národnostného útlaku v Uhrách, najmä po roku 1900, národne exponovaným hornoliptovským murárom, ktorí pri voľbách poslancov do maďarského parlamentu verejne volili kandidátov slovenských (Stodola, Ružiak, Ruman), hrozili zo strany miestnych orgánov protiopatrenia. Tie pre ich podnikanie mali neblahé finančné následky takého dosahu, že niektorí z nich boli nútení sa vysťahovať do zámorských krajín, aby sa opätovnou tvrdou prácou majetkove pozdvihli.

ĽUDIA – MIESTA – STAVBY

Ťažká, no vďačná je práca sledovať osudy výsledkov umu a práce rúk hornoliptovských murárov a podujímateľov po Slovensku, po ktorom sa ako vyhľadávaní spoľahliví stavební robotníci a remeselníci porozchodili od rokov 1860. Vari aj osožná najmä preto, že vďaka tým majstrom a stavebným podujímateľom, ktorí sa od učňovstva vlastnými silami vypracovali do postavenia tvorcov aj mnohých slovenských národných stavieb, vynárajú sa pred zraky terajšie i budúce veľmi mnohí hornoliptovskí jednoduchí murári, ktorí pomáhali tie stavby murovať a na nich, či už ako predáci, či ako majstri alebo palieri, odchovali neskorších vynikajúcich stavebných odborníkov. A z nich spomenieme aspoň Jána Brtáňa st., zvaného „Pešťan", Michala Pivku, Martina Čupku, Jána Huštáka, Jána Jozefčeka, Petra Juráša, Michala Oravca a Mateja Probiera namiesto ďalších.

Ale je hádam konečne aj čas, aby sa spravodlivo ocenila statočná práca aj tých prvých slovenských staviteľov, pôvodne chudobných hornoliptovských murárskych a tesárskych učňov, neskôr pomocníkov, majstrov a napokon zakladateľov a organizátorov slovenského stavebníctva. No to už bude úlohou historika dejín slovenského staviteľstva. Nemožno predsa každý spoločenský jav z našej národnej minulosti posudzovať iba meradlami dneška. Aj vývoj slovenského stavebníctva prešiel osobitným veľmi zložitým procesom, ktorý citlivo vystihol práve politicky angažovaný Matej Šuňavec krátko pred smrťou: „Na nadchádzajúcom období uskutočňovania zásad socializmu mali sme aj my, liptovskí murári a stavební robotníci, statočnú účasť. V našich kolektívoch na veľkých stavbách v cudzích veľkomestách sa naši ľudia učili odborársky a politicky rozmýšľať, tam za-

púšťali korene solidárnosti robotníckej triedy, ale sa prebúdzalo aj zdravé národné povedomie. A som rád, že práve z radov Vavrišovcov, Petranov, Pribylincov, Svätojáncov, Dovalovcov a ešte ďalších Liptákov vyrástli aj organizátori stavebníckeho života na Slovensku, lebo v živote je to už raz tak, že robiť musí každý statočný človek. A do spoločného majetku prispeli sme jedni prácou rúk, druhí výsledkami umu a iní politickým uvedomovaním. Ale našu murársku spolupatričnosť cítime všetci. A po tejto stránke sa liptovskí stavební robotníci, majstri i stavitelia môžu na spoločne vykonávanú prácu spokojne dívať, lebo odovzdávajú vklad svedomitej roboty" *(288)*.

Aj výsledky dobrých prác rúk tisícov hornoliptovských murárov a stavebných robotníkov sa dajú zisťovať a dokumentovať iba cez záznamy jednotlivých staviteľov a na základe údajov murárov – spolutvorcov významnejších stavieb.

Práce liptovských stavebných remeselníkov, murárov a robotníkov na Slovensku, okrem už spomínaného najstaršieho obdobia, v tradičnej forme stavebníctva možno zhruba rozvrhnúť do troch časových období: a)roky 1850–1880; b) 1880–1918; c) 1918–1948.

Tieto obdobia súčasne charakterizujú i formovanie sa slovenského staviteľstva. Keďže nie je možné podchytiť práce hornoliptovských stavebných pracovníkov podrobne, obmedzujeme sa na konkrétne dôležité stavebné práce.

Pre prvé tradičné obdobie je charakteristické, že hornoliptovskí stavební robotníci pracovali na stavbách, ktoré podujímali malí murárski majstri, pracujúci „na svoju ruku". V Liptove to boli stavby prvých múrancých domov v Hybiach, v Lipt. Mikuláši, na Pribyline, v Lipt. Petre a v Lipt. Hrádku, ďalej stavby kostolov a škôl. V tomto období dôležité stavby podujímali murárski majstri z Liptovského Petra Daniel a Ján Čatloš. S ich stavbami sa prirodzene spája aj práca peterských, vavrišovských, jamnických a porubských murárov a lešenárov v Turci, najmä v rokoch 1850–1880 prvá mestská výstavba Turčianskeho Svätého Martina. Nimi postavené martinské domové jadro už síce nejestvuje, zato ako národná kultúrna pamiatka stojí prvá budova Matice slovenskej – „Slovenská národná svetlica", ktorú postavili podľa návrhu Jána Nep. Bobulu a pod vedením majstra Jána Čatloša v rokoch 1864–65. Spod ich rúk vyšla aj prístavba a prestavba martinského Župného domu v roku 1870 *(289)*.

V Turci tiež v tom období pracovali peterskí a svätojánski murári a tesári (lešenári) pri majstrovi Danielovi Čatlošovi (Surient) a postavili evanjelický kostol a vežu v Sučanoch (1859), ako aj nové veže pri evanjelických kostoloch roku 1863 v Necpaloch a roku 1865 v Mošovciach *(290)*.

Už vopred treba zdôrazniť historickú skutočnosť, že na murovanej výstavbe Turca a hlavne jeho mestského centra Martina, ako aj Vrútok a Turčianskych Teplíc má najväčší podiel práca hornoliptovských staveb-

ných robotníkov a staviteľov. Ale je pozoruhodné, že hoci v stredovekom Turci v 13. a začiatkom 14. storočia pracovala staviteľská škola premonštrátov, ktorá aj postavila väčšinu turčianskych historických katolíckych kostolov (Háj, Svätý Ďúr, Necpaly, Turany, Svätý Michal, Ivančiná, Mošovce, Vrútky, Martin, Sebeslavice, Belá, Sučany), táto škola tradíciu murárskeho remesla v Turci nezapustila *(291)*.

Z turčianskych chrámových a školských stavieb hornoliptovských murárov v tomto období uvádzame stavbu evanjelického kostola (neoklasicizmus) v Mošovciach, úpravu rímskokatolíckeho kostola a novostavbu evanjelického kostola v Necpaloch, kde tiež pod majstrom Michalom Čatlošom roku 1878 postavili budovu evanjelickej školy a mali zjednané od štvorcovej siahy murovania 2 zl. *(292)*.

V období rokov 1880–1900 d r u h ú etapu výstavby Martina uskutočňujú hornoliptovskí murári a tesári v rámci podnikania prvej stavebnej spoločnosti, ktorú utvorili Ján Uličný, Ján Hlavaj a Peter Uličný z Liptovského Petra. Ešte to nebola koncesovaná stavebná firma, skôr podnikanie na základe rodinných zväzkov. V tomto stavebníckom útvare pracovali výlučne hornoliptovskí murári a stavební robotníci všetkých odvetví, ktorí už po ohni roku 1881 postavili v Martine mnoho obytných domov, dnes už zväčša zrúcaných. Z významnejších martinských budov treba spomenúť poschodovú budovu bývalej Sporiteľne (Pivkovský dom) z roku 1884, poschodovú budovu Národného domu v projekcii Blažeja Bullu (1889), poschodovú budovu Štátnej meštianskej školy (1892–93) a prvé budovy Mestského pivovaru (1893–94). V tejto etape postavili hornoliptovskí stavební robotníci len v Martine 92 domov *(293)*.

T r e t i u etapu výstavby Martina vykonali liptovskí murári a majstri už v rokoch 1900–48, a to v spolupráci s prvou slovenskou staviteľskou firmou, založenou roku 1921 Petranmi Jánom a Jozefom Hlavajovcami, Jánom Palkovičom a Petrom Uličným. Tak priamou účasťou rúk hornoliptovských murárov a tesárov vyrástlo zachované historické jadro Martina, vyhlásené roku 1967 za národnú kultúrnu pamiatku.

O r a v a bola druhým regiónom, v ktorom pracovali hornoliptovskí stavební robotníci a majstri najmä z Jamníka, z Pribyliny, Vavrišova, skupina Petranov a z Porúbky.

Tradíciu ich dobrej murárskej práce upevnili majstri Ondrej Krivoš a Michal Uličný Beluš. Boli to hornoliptovskí murári, ktorí od roku 1875 postavili murované domy a verejné budovy v Oravskom Podzámku, ale sa v rokoch 1895–1910 zaslúžili aj o reštauráciu a rekonštrukciu Oravského hradu, na ktorom funkciu majstra mal Ondrej Krivoš.

Liptovskí murári, tesári a lešenári murovali v Dolnom Kubíne hlavne

Rodinné domky postavené Robotníckym stavebným družstvom (1923) v Liptovskom Mikuláši

stavby, ktoré projektoval Blažej Bulla. V rokoch 1893–94 stavali v jeho projekcii evanjelický kostol, a keď Bulla odišiel do Samarkandu, murári stavbu dokončili sami pod vedením majstrov O. Krivoša a M. Uličného Beluša *(294)*. Okrem toho postavili rodinné domy P. Országhovi-Hviezdoslavovi, Osvaldovi, Kňazovičovi, Smetanaymu a Andelovi.

V Tvrdošíne s Michalom Uličným postavili budovu evanjelickej školy, lekárne a domy Obtulovičovcom a Donnerovcom, ako aj 15 prízemných rodinných domov.

Menšie stavby murovali Pribylinci, Vavrišovci a Dovalovci s majstrami Jánom Kostovičom a s Jánom Plžikom v Námestove a po ohni v Erdútke (Oravská Lesná).

Stavebné partie murárov a tesárov z Liptovského Jána, Uhorskej Vsi, Podturne a z Jamníka, ktorých členovia nechodili trvale do Budapešti, sa už od roku 1870 zúčastňovali na stavebných prácach viac na strednom a na východnom Slovensku. Na Horehronie liptovskí stavební robotníci začali chodiť s dlhoročným peštianskym murárskym palierom a majstrom Pavlom J. Čatlošom Ovčiarikom st. z Liptovského Petra. Postavili múrané budovy na námestí v Brezne, aj evanjelickú faru a školu. Na práce do Brezna a jeho okolia chodili pešo alebo na vozoch cez Malužinú, Boce a Čertovicu. Na staveniskách ostávali cez celú sezónu a domov sa vracali iba na letné práce. Po roku 1888 stavebné partie pracovali na Horehroní ďalej už pod vedením Čatlošovho syna, majstra Jána Čatloša.

Akú dobrú tradíciu založili hornoliptovskí murári, tesári a lešenári na Horehroní, vidieť zo skutočnosti, že ich roku 1865 vyzvali na postavenie náročných fabrických budov Podbrezovských železiarní, kde sa uplatnili niektorí aj ako vedúci stavebných skupín – z Liptovského Jána Ondrej Kompiš (u Strakov), Ján Jezný u Nemešov, Ján Urban st. u Lubych, Pavel Slosiarik, Ján Zoller, Ján Ľubelan, Jozef Kompiš, Michal Kompiš, Pavel Kompiš Jonas, Martin Kompiš, Ján Mlynček, Martin Greguš, Ján Jurečka, Ján Novák, Ján Zoller st. *(295)*. Týchto ľudí si vybrali peštianski stavitelia, ktorí ich poznali po dobrej robote na peštianskych fabrických stavbách.

Murári a tesári z Vavrišova s majstrom Adamom Peterajom z Vavrišova od roku 1868 murovali najviac v Novohradskej, a to na murovaní obytných domov v okolí Haliče, Prahy a Málinca, ako aj v Lučenci. Pri týchto stavbách po prvý raz použili systém murovania „fajzom", čo znamená za paušálnu sumu, pričom mali u majiteľa stavby byt aj stravu. V otcovej tradícii pokračoval syn, murársky majster Peter Peteraj, ktorý opäť s Vavrišovcami, ale aj s murármi z Kokavy a zo Závažnej Poruby prišiel na podujímanie výstavby hlavne rodinných domcov a gazdovských stavísk do Gemera (Tisovec a okolie). S Adamom Peterajom uvedení murári postavili po veľkom požiari (22. 6. 1868) v Dvorníkoch v Hontianskej 38 domov a hospodárskych stavísk *(296)*.

V Brezne a na jeho okolí stavali murári z Liptovského Jána, Ilanova, Porúbky a zo Závažnej Poruby najviac rodinné domy u murárskeho

venský evanjelický kostol, Živnostenskú banku, sklady Danubius a komplex Roľníckeho domu, okrem mnohých súkromných obytných domov.

Liptovskí murári postavili v Žiline novú staničnú budovu, v Trnave sídlisko 80 obytných domov, Roľnícku banku, býv. NUPOD a 6-poschodové obilné silo, ako aj činžové domy gážistov. Ale dokumenty práce ich rúk stoja i v podobe novostavieb škôl, kostolov (hlavne v Liptove, na Orave, v Turci) a verejných stavieb v Galante, v Bytči, na Vrútkach, vo Zvolene, v Sebeslaviciach, v Bardejove, v Kremnici i v Košiciach, kde pracovalo hodne Bobrovčanov.

Uviedli sme iba najvážnejšie stavby v slovenských mestách, na ktorých sa priamo zúčastňovali ako predáci, majstri a palieri – ešte odchovanci peštianskych veľkých stavieb okolo rokov 1900–1910. Títo jednak odchovávali nové liptovské murárske generácie, jednak po slovenskom vidieku do stavebníctva zaúčali nových ľudí. A zaslúžili sa, že aj prebytky pracovných síl zo Žitného ostrova a z južného Slovenska sa v podstatnej miere preorientovali z poľnohospodárstva na stavebníctvo.

Ohodnotenie práce starých liptovských murárov by nebolo úplné, keby sme sa nezmienili o neprávom obchádzanej odbornej a podnikateľskej práci murárov z Bobrovca v Spojených štátoch severoamerických (USA), ktorí sa do Ameriky dostali z existenčných príčin už pred prvou svetovou vojnou. Ale prvé roky po vzniku ČSR sú známe všeobecnou hospodárskou stagnáciou i v Liptove. Táto depresia zasiahla i murárske rodiny v Bobrovci, z ktorých sa zase viaceré vysťahovali do USA. Boli to menovite dnes už mŕtvi Ján Matlón, stavebný podnikateľ, Jozef Škorupa, stavebný podnikateľ, Gašpar Fašiang, František Potocký, Karol Tábory, Karol Beluš, Peter Rusina, Jozef Blahunka a Jozef Mašura st. Zo živých v USA ešte pracuje ako staviteľ Jozef Škorupa ml. a ako majstri a palieri Štefan a Ján Blahunkovci a podnikateľ Štefan Vrabec so synmi Jozefom a Michalom. Začas v USA pracoval aj murár Jozef Krásničan (vrátil sa ako legionár) a staviteľ Jozef Žila st.

Okrem už spomínaných hospodárskych príčin vysťahovalectvo bobroveckých murárov do USA možno dať do súvisu s bobroveckým rodákom, kňazom-národovcom Viktorom Blahunkom. Pre vernosť slovenskému ľudu a nekompromisnú národnobuditeľskú prácu Viktor Blahunka sa dostal do nemilosti spišského biskupa Alexandra Párvyho a cirkevnými i svetskými maďarskými úradmi stíhaný musel ešte pred prvou svetovou vojnou ujsť od USA. Pretože tamojší Slováci potrebovali školy, kostoly a kultúrne budovy, práve pri týchto stavbách sa bobrovecki murári uviedli tak, že sa neskôr kvalitou práce uplatnili aj ako stavitelia náročnejších stavieb *(300a)*.

Ale budapeštianska odborárska a politická tradícia liptovských murárov sa po roku 1905 preniesla na stavebnícke strediská na Slovensku. Oživil sa tak triedny ruch medzi stavebnými robotníkmi a svoju – v Liptove prvú – odborovú organizáciu murárov a stavebných robotníkov mali už od roku 1906, kedy ju v Liptovskom Mikuláši založil Matej Šuňavec.

Práve silné odborovo-politické uvedomenie hornoliptovských murárov sa stalo zárukou, že na všetkých veľkých stavbách, na ktorých tieto murárske kolektívy pracovali, najmä cudzí stavební podnikatelia museli prijať systém kolektívnych zmlúv, ako aj postarať sa stavebným robotníkom o slušné sociálne zariadenia. Tie u liptovských stavebných firiem boli už v ČSR samozrejmosťou, zatiaľ čo u firiem cudzích boli vecou neznámou, ba považovanou za zbytočnú. Ale aj na veľkých stavbách takýchto firiem liptovské stavebné kolektívy uplatnili progresívne metódy peštianske. Dôsledne uplatňovali zásadu samoorganizovania sociálnych zariadení a kuchyne (napr. u staviteľa Šašinku). Ešte pred začatím vlastnej stavby si totiž stavební robotníci zo staviteľovho materiálu postavili baraky, do ktorých tesári porobili poschodové prične. V jednej izbe bývalo 10–20 chlapov, ale čistota bola povinnou vecou každého. Lôžka boli vystlaté slamou; deku a ľanový hustý podhlavník, na mieste vypchatý suchým horským senom, si doniesol každý z domu. Kuchyňa bola oddelená od obývacích miestností. Veľkým kolektívom varila kuchárka, ktorú platili spoločne. No najviac si pomáhali sami a do kuchárskeho remesla sa museli zapracovať v prvom rade učni.

Do kuchyne nakupovali v obchode a u mäsiara „na knižku". Účet vyrovnávali v deň výplaty, kedy aj inkasovali poplatky za stravu. Strava bola rôznorodá, jednoduchá, zato výživná, preto aj v cene, a dovolili si ju len dobre zarábajúce kolektívy. Učni mali zľavu.

Druhým „peštianskym" dedičstvom na pracoviskách liptovských stavebných robotníkov bolo hromadné čítanie novín. Noviny (soc.-dem. i komunistické) čítal mladý murár vždy po večeri a za úplného ticha. Tejto povinnosti sa nevyhli ani učni.

Treťou osobitosťou liptovských murárskych kolektívov do roku 1948 boli dobrovoľné normy, ktoré si ustálili v stavebných procesoch v Budapešti. A treba vopred povedať, že tie liptovské murárske normy boli veľmi tvrdé. Na dôkaz uvádzame, že každý murár sa musel do obeda „zamurovať do pása" (10 m²) a na „reštuvaní", po obede, po druhý raz. Teda denná norma bola 20 m² bez výnimky. A podobne bolo aj s omietaním. Murár omietkár nesmel odísť z miestnosti do tých čias, kým ju neomietol celú, ale bezchybne. Chybnú robotu musel opraviť na vlastnú škodu. Kolektívy nestrpeli medzi sebou neporiadnych robotníkov, lebo títo kazili značku solídnej roboty kolektívu a tým znižovali aj možnosti zárobkov.

Napokon i výchova murárskeho učňovského dorastu v Československej republike mala tiež základné rysy budapeštianskej výchovy. Jej hlavným znakom bola výchova síce tvrdá, ale smerujúca k vypestovaniu dobrovoľnej sebakázne. Výuka učňov podľa starého učňovského zákona trvala 3 roky, ale neskôr, na naliehanie stavebných remeselníkov, ju rozšírili na 4 roky. Výuka sa uskutočňovala rovno v pracovnom procese. K vlastnej odbornej práci sa učni dostávali v 3. a 4. ročníku. Ako špeci-

fikum treba zaznamenať, že sa murárski učni m u s e l i registrovať v Spoločenstve staviteľov pre Slovensko a Podkarpatskú Rus. Takto ústredne boli v ČSR registrovaní iba murári a typografi *(301)*.

Ale pre liptovských stavebných robotníkov hneď prvé roky v slobodnej domovine znamenali skúšku politickej a existenčnej reálnosti. Hospodárska kríza, ktorá kapitalistické krajiny postihla už roku 1921, zasiahla aj mladé Československo, kde vrcholila v rokoch 1922 a 1923 všeobecnou hospodárskou depresiou a takým vzrastom nezamestnanosti, že úradná štatistika už začiatkom roku 1923 vykazovala 441 000 nezamestnaných. A práve v tomto kritickom období sa ukázala vyspelosť a súdržnosť liptovských stavebných robotníkov, medzi ktorými sa – najmä v okrese Liptovský Mikuláš – tiež ukázali následky hospodárskej depresie. Kým však pevne stmelené murárske kolektívy hornoliptovských murárov vďaka svojim pracovným tradíciám vedeli prekonať i roky prvej nezamestnanosti v Liptove, zatiaľ časť stavebných robotníkov Mikulášskeho okresu nezamestnanosťou hodne trpela. A tu sa progresívni a odborovo organizovaní stavební robotníci uchýlili k svojpomoci: existenčné zabezpečenie hľadali a našli v založení Robotníckeho stavebného, výrobného a podnikateľského družstva v Liptovskom Mikuláši.

Prípravná komisia družstva zasadala 7. januára 1923 za predsedníctva Františka Žembu a 13. januára za predsedníctva Petra Kušniera, tajomníka KSČ. Pripravila návrh stanov družstva, určila výšku členského podielu (Kčs 300,–) a termín zakladajúceho valného zhromaždenia, ktoré sa uskutočnilo 28. januára 1923. Predsedal mu Ján Kello a zapisovateľom bol Martin Barcel. Iniciátormi a propagátormi družstva boli Matej Kováč, Ján Kello, Ján Čupka, všetci z Lipt. Mikuláša, Ing. Ľudovít Neufeld z Ružomberka, Jozef Žila, František Žemba, Anton Galica a Peter Kušnier z Bobrovca.

Do družstva sa prihlásilo 21 členov, ktorí zvolili do prvej správy Fraňa Žembu ako predsedu, Jána Kellu za podpredsedu, Jozefa Žilu za pokladníka a za členov správy Ing. Ľudovíta Neufelda a Jána Čupku. Členmi prvej dozornej rady boli Martin Čupka a Michal Húska (zo Smrečian).

Správu a dozornú radu volili na dva roky. Zodpovednou osobou za výkon staviteľskej činnosti bol Ing. Ľ. Neufeld. Do podnikového registra družstvo zapísali 12. júla 1923, č. fir. 122/23, pod názvom: Robotnícke stavebné, výrobné a podnikateľské družstvo v Liptovskom Mikuláši.

Úlohou družstva bolo podporovať členov v ich hospodárení spoločným vykonávaním stavebnej činnosti za účasti oprávnených živnostníkov, a to v rozsahu vymedzenom pre staviteľskú živnosť. Okrem toho družstvo dostalo oprávnenie na priemyslovú výrobu všetkých stavebných materiálov.

Družstvo, ktorému nežičili ani vrstvy meštianske, ani súkromní podujímatelia, stavebnícke práce robilo na dedinách v Liptove, na Orave a na okolí Zvolena. V roku 1926, keď sa už družstvo upevnilo, určili aj hodi-

novú mzdu murára na Kčs 4,50 v mieste, kým na Orave Kčs 5,–. Výplaty boli každé dva týždne.

Robotnícke stavebné družstvo v Liptovskom Mikuláši rátame medzi tie družstvá, ktoré boli na Slovensku založené skoro po vzniku samostatného Československa a trvajú i dnes (ROBSTAV). Družstvo malo solídne základy už od svojho vzniku, jeho zakladateľmi boli svedomití a vyspelí odborníci. Práve preto sa vedelo zachovať nielen v hospodárskych krízových obdobiach predmnichovskej republiky, no odolalo najmä silnej konkurencii súkromných podujímateľov *(302)*.

Obdobie rokov 1918–48 charakterizujeme ako posledné obdobie liptovského tradičného murárstva, a to tak spoločensky, ako aj po stránke premien v stavebnej organizácii a technike. Do histórie liptovského murárstva vstupuje už aj mladá technická inteligencia, ktorá ďalej rozvíja tradíciu otcov. A tak v súčasnom Liptove roku 1965 z jeho 112 553 obyvateľov je 11 702 zamestnaných práve v stavebníctve. Kvalitatívne rastúca kontinuita hornoliptovského murárstva znamenala veľký vklad pre organizáciu znárodneného stavebníctva tak po stránke hmotnej, ale najmä odbornej a organizátorskej.

Kapitola VII

TRADÍCIE HORNOLIPTOVSKÝCH MURÁROV A SÚČASNOSŤ

HORNOLIPTOVSKÉ MURÁRSKE RODINY – NOSITELIA TRADÍCIÍ – PRÍNOS SÚČASNOSTI

ýskum spoločenského vývoja a významu liptovského a najmä hornoliptovského murárstva bol individuálnym výskumom poznávania ľudských čŕt a osobitostí, ktoré pôsobili na povahu murárstva ako dôležitého odvetvia ľudskej práce.

Murári tvorili a aj tvoria určitú sociálnu vrstvu obyvateľstva Liptova, a to vrstvu nemalú. A korene tejto spoločenskej vrstvy sa opierajú o živú rodovú tradíciu a kontinuitu. Smelo možno hovoriť, že hlavnými predstaviteľmi liptovského murárstva a tesárstva boli a ešte zväčša sú určité rodiny, v ktorých sa murárske remeslo stalo dedičným natoľko, že vytvorilo pevnú genealógiu stavbárskych generácií s dosahom už celoslovenským. Túto genealógiu možno určite vyvádzať na základe matrík zomretých už zo 17. storočia a jej pokračovateľmi sú dnes vyše 60-roční, mnohí ešte aktívni stavební pracovníci.

Kvôli znázorneniu uvádzame staré murárske a tesárske rodiny z horného Liptova, kde v murárskych tradíciách viedli tieto rodiny:

Dovalovo: Kompiš, Števček, Bendík, Ohraďan, Choma, Šintaj, Krcho, Veverica, Trepáč, Jurčo.

Vavrišovo: Krivoš, Slabej, Paštrnák, Tomčík, Sochor, Beňo, Chlebo, Peteraj, Šimovček, Vongrej, Zaťko, Repček, Vrlík, Kováč.

Pribylina: Boľvanský, Betuš, Kľaučo, Štepita, Šuňavec, Gejdoš, Harich, Čabaj.

Hybe: Svetlík, Marušiak, Brtáň, Chrobák, Pavella, Pijovar, Krankus.

Jamník: Gejdoš, Sochor, Slabej, Handrk, Kochol, Debnár, Krajčuška, Kyta, Jančuška, Benko, Zuzaniak, Dzuriak, Haluška, Vyšný, Devečka, Čajka, Jozefček.

Liptovský Peter: Abrhám, Čatloš, Juráš, Krivoš, Vongrej, Orfánus, Uličný, Gažo, Vozárik, Zaťko, Stupka, Ľubeľan, Blišťan, Medľa, Cibuľa, Kermiet, Maduda, Hlavaj, Palkovič, Martinček, Pišjak.

Liptovský Ján: Zoler, Kompiš, Oravec, Urban, Mlynček, Hrtko,

Jezný, Brtán, Repček, Krajčuška, Kubík, Gejdoš, Čurný, Brziak, Šimovček, Žilka, Novák, Kašiak, Vodila, Lukáč, Chudovský, Rúfus.

Závažná Poruba: Bróska, Iľanovský, Bartko, Mlynček, Kobela, Rúfus, Jambrich, Jačala.

Uhorská Ves: Frniak, Multáň, Bátory, Chlebo, Beťko, Škodroň.

Porúbka: Šikulaj, Kováč, Marko, Tekeľ, Frniak.

Podtureň: Kyta, Zlejší, Vozárik, Vejo.

Kokava: Cholvát, Choma, Stano.

V tesárskej tradícii viedli rodiny:

Liptovský Ján: Mlynček, Ďurovčík, Kubovčík.

Gálovany: Fiačan, Devečka, Droppa, Matejka, Halahyja.

Žiar: Murín, Kováč.

Benice: Štefanec.

Kríž: Paprčka, Mičuda, Španko.

Všetky uvedené rodové mená sa dajú spätne sledovať až do druhej polovice 17. storočia a ich príslušníkov nájdeme premiešaných v murárskych obciach. Pritom je dôležité, že napriek zlým hospodársko-sociálnym podmienkam ešte aj v 19. storočí mnohé deti, najmä chlapci, stačili základnú školu navštevovať len 2–3 zimy, ale nezostali negramotní. Chybujúce základné vzdelanie si doplnili v pracovnom procese už ako učni alebo tovariši a to vyplývalo z bezprostredného tlaku rovnorodého murárskeho kolektívu a zdravej ctižiadosti nezaostávať ani kultúrne, ani odborne. A že sa kultúrno-odborný rast v týchto rodoch zvyšuje, dokazuje skutočnosť, že potomci murárskych rodov už v druhej-tretej generácii nastupujú na miesta technicko-projekčných, riadiacich i vedeckých kádrov.

Aj príslušníci generácií hornoliptovských murárov z rokov 1880–90 potvrdili tento genetický proces svojimi dielami a napokon i pri organizovaní prvých základov znárodneného stavebníctva na Slovensku po roku 1948.

Z hľadiska sociologického je tento genetický a kontinuitný proces v hornoliptovskom murárstve a v stavebníckom zamestnaní veľmi pozoruhodný. A pozorovania z dlhodobých výskumov aj liptovského murárstva priviedli nás na tieto základné črty, spoločné pre všetky murárske rodiny horného Liptova:

1) Rovnaký sociálny základ.

2) Pri pôvodnej voľbe zamestnania synov boli rozhodujúce hľadiská hospodársko-sociálne.

3) Stabilita pracovných pomerov.

4) Tvorba rovnorodých stavebných kolektívov.

5) Prirodzená potreba stáleho odborného rastu.

Lenže všetky tieto základné črty boli viazané jedným dôležitým spoločným znakom, a to morálnym vzťahom k zamestnaniu (nie iba k práci, robote), a tento vzťah už bol výsledkom dlhodobej rodinnej výchovy, ktorá napokon vyústila v tradícii úcty k dobrej práci.

Pre porovnanie uvádzam, že napríklad v strednom a dolnom Liptove

murárska rodová kontinuita v uvedenom zmysle nejestvovala, s výnimkou rodiny Pudišovej v Liptovskej Teplej a v Bešeňovej (od roku 1780), lebo aj v silne murárskej Komjatnej murárstvo bolo iba dočasne potrebnou robotou pre udržanie sociálnej rovnováhy.

Uvedené základné črty, podložené v neskoršom vývoji morálnym faktorom, aj v zmenených spoločenských a najmä hospodársko-sociálnych podmienkach, za ktorých už hospodársko-sociálny tradičný faktor stratil platnosť, pretrvávali. V hornoliptovských murárskych kolektívoch vytvorili pocit solidárnosti a stali sa sprievodnými znakmi kontinuity tradícií stavebného zamestnania v hornom Liptove. Tieto znaky sa naplno rozvili až v súčasnej etape socialistického stavebníctva.

No kvôli objektívnosti treba pripomenúť aj kritické obdobie 1949–50, kedy pre organizačné neporiadky v stavebníctve a pre podcenenie svedomitej murárskej práce ani v Liptove dobrých murárov nebolo. Porozchodili sa za starými osvedčenými majstrami a iba prvej Stavoindustrii v Liptovskom Mikuláši sa podarilo nazad priviesť osvedčené stavebné kolektívy (303). — A to len preto, lebo na jej čele boli potomci starých murárskych rodín, že na jej stavbách nastala stabilita, poriadok a vedenie sa postaralo o slušné ubikácie a stravu. Tak sa hlavne Stavoindustrii podarilo sústrediť a udržať pôvodné jadro hornoliptovských stavebných robotníkov a majstrov, s ktorými prišli mladé liptovské murárske i technické sily, a to zas najmä preto, lebo do vedenia Stavoindustrie sa dostali príslušníci starých murárskych rodín, ako boli Michal Paštrnák, Ladislav Kompiš, Dalimír Orfánus, Miloš Gejdoš, V. Chudovský a Pavel Kompiš. Títo nadviazali na zdravé tradície otcov a udržali spoluprácu so staršími liptovskými stavebnými kádrami. Takto s domácimi vyskúšanými stavebnými kolektívmi stavia Stavoindustria, závod v Liptovskom Mikuláši, komplex vojenskej nemocnice v Ružomberku za stavebného dozoru Ing. Uličného a Bazelu, sanatórium v Tatranskej Polianke za vedenia J. Brósku, Števčeka a majstrov Mlynčeka a Daniša, ako aj náročné bytové sídliská v Ružomberku, v Liptovskom Mikuláši, v Martine a v Prešove, na ktorých stretávame v úlohách organizátorov mladých i starších hornoliptovských majstrov Kormana, Orfánusa, Vyšného, Sochora, Repčeka a ďalších (304).

V bratislavskom národnom podniku Stavoindustrie pod vedením riaditeľa Ladislava Kompiša si spoluprácu hornoliptovských stavebných odborníkov zabezpečil Michal Paštrnák a s nimi (majster Ondrej Krivoš) stavali náročnú bytovú výstavbu Steinerovej ulice, robili prestavbu Parku kultúry a oddychu, ako aj stavebné práce na Bratislavskom hrade (akad. arch. Dušan Martinček). Majster Ján Pozor stál pri prvých základoch výstavby Akademického mestečka na Patrónke (1959).

Grandhotel v Starom Smokovci múrali v rokoch pred prvou svetovou

Novostavba budúcej budovy Matice slovenskej (1967) v Martine

vojnou stavební robotníci, majstri a palieri z horného Liptova. A ich synovia v roku 1957 za stavebného dozoru Jána Ševčeka a s majstrami Michalom Mlynčekom a Jánom Dúbravcom previedli rekonštrukciu budovy.

Váhostav, n. p. so sídlom v Žiline, s prvým riaditeľom Petrom Dzuroškom a s terajším Dušanom Chomom sa na svojich stavebných dielach tiež opieral o jadrá liptovských stavebných robotníkov, ktorí tu prechodili skúškou nových náročných úloh, aké sa vyžadovali pri stavbách vodných diel na hornom a strednom toku Váhu, na Ondave a Hornáde. Za ich spoluúčasti postavili závod na úpravu rúd v Rudňanoch, II. turbocentrálu v Martine, VI. papierenský stroj v Ružomberku, Hutný závod v oravskej Širokej a pripravujú výstavbu posledného hornovážskeho vodného diela v Liptovskej Mare.

Ďalším súčasným stavebným centrom, v ktorom sú rozhodujúce liptovské jadrá stavebných robotníkov a pracovníkov, sú Pozemné stavby, n. p. v Žiline, na čele s riaditeľom stav. Milošom Gejdošom, ktoré uskutočnili výstavbu novej Žiliny, moderných sídlisk Martin – Sever 1 a 2 a dokončujú prvú experimentálnu stavbu modernej budovy Matice slovenskej v Martine, ako i Stredoslovenské stavby, n. p. v Žiline, kde tiež pracuje hodne liptovských murárov.

V modernej stavebnej výrobe rozhodujúca úloha pripadá Inžinierskym stavbám, na čele ústredného odborového vedenia ktorých stojí pokračovateľ statočnej murárskej práce otcov, Pavel Kompiš, kým Povereníctvo Slovenskej národnej rady pre stavebníctvo vedie potomok starej murárskej rodiny z Liptovského Jána Ing. Ladislav Kompiš. Takto tradícia vyrastá na vyšší riadiaci stupeň.

Ibaže cesty, po ktorých sa dobrá rodová tradícia hornoliptovského murárstva dostala až k dnešku, neboli ľahké. Vyšli zo spoločného, hospodársky i sociálne nežičlivého, neúrodného regiónu a z prostredia spoločného feudálneho útlaku. Húževnatá sila murárskej povahy, snaha po ľudsky dôstojnom živote donútila týchto ľudí byť vždy aspoň o krok v kvalitách práce pred inými robotníckymi kolektívmi najmä v cudzom etnickom prostredí. Národnostný útlak zabraňoval starým hornoliptovským murárom zdokonaľovať sa prostredníctvom normálnej školskej výchovy, no nezabránil im odborne sa vyvíjať na veľkých stavbách v Budapešti a vo Viedni. Pred rokom 1880 ani najnadanejší mladí liptovskí murári nemohli ani pomýšľať na vyššie odborné školské vzdelanie, preto učňovskou i pomocníckou školou im bola stavba a odborne skúsený kolektív otcov-murárov. Od roku 1890 sám život si vynútil prvé stavebné učňovské školy aj v Pešti a po roku 1900 sa podarilo na Vyššej staviteľsko-priemyselnej škole v Budapešti vyštudovať popri práci z Liptákov vari iba štyrom (Peter Uličný, Jozef Hlavaj, Ondrej Krivoš a Ján Palkovič), aj to iba tolerantnosťou prof. Ing. Hoffhausera a A. Kausera, u ktorých boli počas štúdia zamestnaní. Pre mladých hornoliptovských murárov bol v Budapešti dobrou podporu aj arch. Milan M. Harminc.

Strednej a mladej generácii liptovských stavebných pracovníkov sa otvorili možnosti teoretického štúdia až po vzniku ČSR, kedy bola zákonom zavedená povinnosť sústavného školenia učňov. Súčasne zriadili v Bratislave oddelenie Vyššej priemyselej školy stavebnej, ktorá v štvorročnom štúdiu vychovávala budúcich slovenských staviteľov a stavebných technikov. Pri Štátnej priemyselnej škole v Prešove tiež zriadili 4-ročné oddelenie Vyššej školy stavebnej a oddelenie Majstrovskej školy pre stavebné remeslá (murári, tesári). Liptovskí murárski synovia sa väčšinou vyškolili v Prešove, no dosť ich absolvovalo aj v Bratislave. A tak do roku 1948, do znárodnenia stavebníctva, bolo z 250 skúšaných staviteľov na Slovensku 115 Slovákov, 110 Čechov a asi 20 iných a z tých 115 bolo 64 Liptákov *(305)*.

Generáciu súčasných organizátorov nášho stavebného priemyslu tvoria tiež absolventi Vyššej priemyselnej školy stavebnej v Prešove a v Bratislave z rokov 1938–50.

Slovenské vysokoškolské kádre stavebné vyštudovali na vysokých školách technických v Budapešti, vo Viedni a v Prahe a na Slovenskej vysokej škole technickej v Bratislave.

Osobitnú pracovnú vrstvu v kolektívoch hornoliptovských murárov a tesárov predstavovali p a l i e r i (majstri). Nie nadarmo ich považovali naši starí murári za d u š u stavby. Veď vlastne od schopností paliera závisel celý postup prác na stavbe, kvalita stavebných prác, úspora materiálov, spokojnosť robotníkov a aj stavebníka. A mnohí z liptovských murárov a tesárov si nadobudli dlhoročnými prácami na veľkých stavbách vynikajúce skúsenosti, ako aj odborné vedomosti. Tieto si ešte zdokonaľovali súkromným teoretickým vzdelávaním a navštevovaním palierskych a majstrovských náukobehov. Takto sa v nich vyformovali všetky vlastnosti, ktoré sa žiadajú od svedomitého paliera, a nie je nijaký div, že vedúcimi paliermi aj na zodpovedných veľkých stavbách boli v minulosti a sú i dnes Liptáci.

Nositeľmi vzácnej rodovej tradície hornoliptovských murárskych a tesárskych rodín smelo možno nazvať všetkých tých generačných pokračovateľov, ktorí ďalej nesú krásne zásady statočnej práce murárskych predkov a najmä hlboký mravný vzťah k vykonávaniu spoločenskej práci. Tá svojím významom prerástla úzky regionálny liptovský okruh a stala sa spolutvorcom kultúrnohistorických hodnôt uhorských i celoslovenských.

ZÁVERY

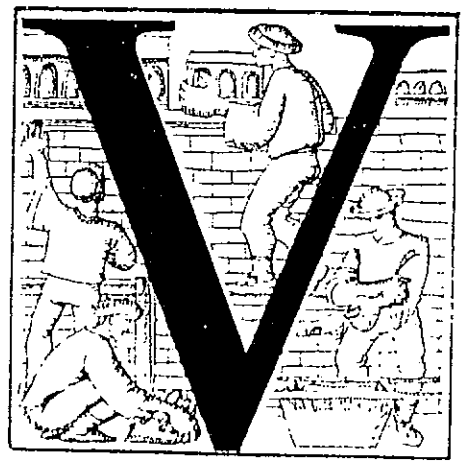

ýskum zamestnaní ľudu L i p t o v a od najstarších čias, autorom robený bezmála štyridsať rokov, sa v žiadnom prípade nemohol obmedziť iba na poznávanie a na rekonštrukciu technologického obrazu ľudových zamestnaní. Výskumné cesty, rozhovory s ľuďmi rôznych vekových kategórií v Liptove i mimo neho, paralelné štúdium zachovaných písomností, to už boli vlastne sondy do ľudských životov, pamätí, a do spoločenských prostredí, cez ktoré sa ľudia najmä horného Liptova za mnoho storočí museli prebíjať. Veď poznať hodnotu ľudskej práce vyžaduje v prvom rade do podrobností poznať tvorcu tej práce – č l o v e k a.

A takýto prístup k samotným ľuďom, pohľady na spoločenské podmienky, v akých žili a pracovali, napokon umožnili aj správne pohľady na vznik tak jednotlivých druhov práce ľudu Liptova, ako aj najmä jej správnej kategorizácie. Na ľudskú prácu sa vzťahuje stará pravda, že je rovnako potrebný a je cenný každý statočne vykonaný druh ľudskej práce. Ibaže v jej vývinových stupňoch predsa jestvuje prísna hierarchia, postupnosť, a v nej práve prácu stavbársku rátame medzi najstaršie z prác a neskôr zamestnaní ľudu najmä horného Liptova. Veď aj v starom Liptove prvým staviteľom a súčasne i stavebníkom sa človek stal vtedy, keď ho drsná príroda donútila postaviť si zrubovú chyžu – p o l o z e m n i c u.

Osobitosti v hospodársko-spoločenskom vývoji celého regiónu Liptova zákonite urobili tesársku, kamenársku a murársku prácu jednou z existenčne nevyhnutných ľudských činností, ktorá našla v prírodných a hospodárskych podmienkach horného Liptova aj priaznivé podmienky rozvoja. Jednou z nich bolo staré hornoliptovské baníctvo a hutníctvo, kde sa stavbárska práca ľudí horného Liptova, najmä z obcí kolonizovaných feudálnym rodom Bogomírovcov z Liptovského Jána, nielen zdokonaľovala, ale už aj diferencovala (tesárstvo-kamenárstvo-murárstvo) a vynikla najmä v murovaní nového typu hutníckych p e c í, ktoré sa v pohronskom hutníctve ujali pod menom s l o v e n s k é pece.

Diferencovaný vývoj feudálneho Liptova ovplyvňovali jeho prírodné podmienky, a to v prvom rade nerovnomerné rozloženie úžitkovej pôdy, lúk a pašienok, nevýhodné klimatické pomery a z toho vyplývajúci nerovnomerný podiel poddanského obyvateľstva na vlastníctve pôdy, ktorá bola z veľkej väčšiny v rukách hornoliptovskej šľachty a likavsko-hrádockého erárneho panstva. Najmä obce, ktoré osídľoval rod Bogomírovcov, boli, čo sa týka vlastnenia pôdy, v úplnej závislosti na tomto rode. Táto závislosť však na druhej strane mala za následok, že obyvatelia ich poddanských dedín sa ako stavební robotníci pod vedením cudzích majstrov priamo zúčastňovali na výstavbe rodového sídla Bogomírovcov a ich pokračovateľov, rodu Svätojánskych – Szentiványiovcov. Teda obyvatelia určitých hornoliptovských poddanských dedín sa už v 15.–17. storočí dostali do styku s novými cudzími stavebnými technikami a stali sa ich uskutočňovateľmi. Tu treba hľadať začiatočné korene hornoliptovského stavebníctva.

Prechod feudálneho poľnohospodárstva na intenzívne formy, postihol preľudnený horný Liptov zvyšujúcimi sa poddanskými zaviazanosťami. A tu obyvatelia hľadajú únik z biedy alebo v odchode z Liptova – ako sa to ukazuje v 17. a začiatkom 18. storočia – na úrodné a tureckou okupáciou spustošené kraje južného Slovenska, alebo v hľadaní pomocných zdrojov výživy. Časť liptovského ľudu, v prvom rade vlastná dedinská chudoba odchodila ako sezónni poľnohospodárski robotníci na dolnozemské šľachtické veľkostatky. Druhá, v začiatkoch tenká vrstva mužského obyvateľstva, prinútená spoločným hospodársko-sociálnym tlakom, rozvíjala murárstvo a tesárstvo, ako pôvodne ľudové zamestnanie, už na stupeň sezónneho ľudového remesla. K tomuto dopomohol aj mocenský tlak v 16.–18. storočí. Dekrétmi Rudolfa II. a Márie Terézie proti devastácii lesov banskými podnikmi bolo obyvateľstvo horného Liptova donútené vyhľadávať stavebné materiály z miestnych zdrojov, a to kameň a pálenú hlinu. Murárstvo sa tak v druhej polovici 19. storočia rozvilo na odvetvie celoročnej odborne špecializovanej činnosti stavebníckej, v ktorej vynikli v prvom rade obyvatelia bývalých poddanských a majerských obcí, patriacich do panstva Szentiványich, s dvoma starými murárskymi centrami: Liptovský Ján a Liptovský Peter.

Storočie osemnáste a deväťnáste sú dôležité pre charakterové, kultúrne a národnopolitické formovanie liptovských ľudí. A v tomto procese obyvateľstvo horného a stredného Liptova má pred archaizovaným dolným Liptovom predstih v tom zmysle, že sa zásluhou kultúrneho centra v Liptovskom Mikuláši a prostredníctvom prvých štúrovských buditeľov dostáva do priameho styku s novými národnými a sociálno-politickými ideami (Michal M. Hodža, Janko Kráľ, Gašpar Fejérpataky-Belopotocký).

Po zrušení poddanstva hornoliptovskí murári odchodili každoročne na stavebné práce do Budapešti. To už bolo tesárske a murárske remeslo pevne zakorenené v 20 hornoliptovských obciach. A malá časť do Viedne. Od roku

1850 odchodí na výstavbu Budapešti, ako hlavného mesta Uhorska, z Liptova ročne okolo 5000 murárov a stavebných robotníkov, ako aj mladých robotníčok. V tomto období výsledky murárskej práce v Budapešti pomáhajú zmierňovať v prvom rade následky sociálnej biedy hornoliptovských murárskych dedín. No popri hospodársko-sociálnych faktoroch sa títo ľudia dostávajú na veľkých stavbách do bezprostredného styku aj s novými prvkami stavebných prác a nimi si rozširujú a zdokonaľujú pracovné návyky doterajšej praxe.

Etnicky cudzie prostredie Budapešti malo pre život hornoliptovských murárov a stavebných robotníkov viaceré následky.

Spoločenský vývoj aj hornoliptovských dedín sa dial v hospodársko-sociálne, politicky i národnostne nežičlivých podmienkach, čo malo za následok i narastanie nedobrých medziľudských vzťahov. A títo doma často rozvadení ľudia v antagonistickom tlaku etnicky cudzieho veľkomesta boli prinútení sa zomknúť a čoskoro sa im podarilo vyformovať ľudsky i pracovne také ucelené a schopné kolektívy, že sa stali hľadanými hlavne na veľkých stavbách peštianskych staviteľov.

Vo veľkých stavebných kolektívoch sa začalo vlastne formovať aj jasnejšie vedomie príslušnosti k veľkej rodine robotníckej triedy. To napokon najlepšie dokumentovala priama účasť liptovských murárov na organizovaní prvých triednych pohybov slovenských murárov a ich začleňovaní do prvých organizácií, i osobnou účasťou pri vzniku prvého politického robotníckeho hnutia v Sociálnodemokratickej strane Uhorska a neskoršie, od roku 1906, v Slovenskej sociálnodemokratickej strane (Matej Šuňavec, Andrej Šavernoch, Štefan Hýll, Juraj Kello, Ján Korman).

Účasť liptovských murárov a stavebných robotníkov na výstavbe Budapešti, ale aj iných miest bývalého Uhorska má päťdesiatročnú kontinuitu. Ale nebola to účasť iba jednostranného prijímania. Keď je na jednej strane pravda, že sa veľké budapeštianske stavby stali pre liptovských murárov vlastne školou nových smerov stavebníctva, na druhej strane treba priznať aj skutočnosť, že tieto nové poznatky získavali ľudia, ktorí ich vedome chceli prijímať, lebo stáli už na určitom vyššom stupni kultúrnosti a národného i triedneho stavovského presvedčenia, ktorí nechápali murársku prácu iba ako robotu, ale už ako zamestnanie.

Na tomto kvalitatívne vyššom stupni vedomia murárskej práce hornoliptovskí murári už vkladajú do vtedajších spoločných uhorských dejín svoj historicky dôležitý podiel umu a statočnej odborne uznávanej ľudskej i stavbárskej práce. A tento historický vklad je aj tým liptovským etnickým špecifikom, ktorým sa naši murári a stavební robotníci natrvalo zapísali ako aktívni spolutvorcovia aj inonárodných kultúrnohistorických stavebných hodnôt.

Sídlisko v Čadci

Dlhodobé práce liptovských murárov, stavebných robotníkov i remeselníkov v cudzích veľkých mestách, vďaka ich ľudskej i odborno-remeselnej vyspelosti, mali priaznivý vplyv aj na zvyšovanie hospodársko-sociálnej úrovne obyvateľstva murárskych dedín. Striedma životospráva im umožňuje úspory, pomocou ktorých sa zakupujú do veľkostatkov a tak pomáhajú pri konečnej likvidácii veľkostatkov hornoliptovských veľkých zemianskych rodov.

V spoločensko-hospodárskom ohľade vývoj hornoliptovského murárstva prechádzal presne určovateľnými etapami, a to boli aj stupne výchovy nastupujúcich generácií k pevnej rodovej tradícii murárskej a tesárskej práce v hornom Liptove. Táto mocná murárska tradícia pretrváva ako základné jadro v stavebníctve na Slovensku až do súčasnosti.

Špecifikom pracovných úspechov liptovských murárov a stavebných pracovníkov bola práca v komplexne organizovaných a ľudsky stmelených kolektívoch. Príslušníci takýchto pracovných kolektívov nikdy nepodliehali fluktuačným tendenciám, lebo vo vykonávaných prácach nevideli iba finančné zdroje, ale spolupôsobil aj ich mravný vzťah k práci, nielen jednotlivca, ale celého kolektívu.

Dlhou vývojovou cestou hornoliptovského tradičného murárstva a stavbárskeho remesla sa zreteľne ťahá spoločensky veľmi významná črta k o n t i n u i t y stavbárskeho zamestnania v rodinách i v pevnej časti regiónu Liptova. Na základe tejto kontinuity vyrástli z hornoliptovských murárov a tesárov aj prvé odborné stavebné kádre. Rodová tradícia a kontinuita v hornoliptovskom murárstve je pozoruhodná aj z hľadiska sociologického práve vtedy, keď vyhľadávame korene, z ktorých vyrástli. A pre hornoliptovské murárske a tesárske tradície sú spoločné tieto základné znaky:

1) Rovnaký sociálny základ (robotnícky).

2) Pri voľbe zamestnania synov v staršom období rozhodovali zretele hospodársko-sociálne.

3) Stabilita pracovných pomerov.

4) Vytváranie rovnorodých komplexných pracovných kolektívov.

5) Prirodzená potreba stáleho odborného rastu.

A čo je najdôležitejšie, všetky uvedené znaky spojovala veľmi dôležitá spoločná črta, a tou bol m o r á l n y vzťah a zodpovednosť k vykonávanej p r á c i v z a m e s t n a n í a nie iba v r o b o t e. Na tomto má však hlavný podiel už výchova v rodine a v kolektíve. A to by malo byť vari aj hlavným odkazom tradícií hornoliptovských murárskych rodov súčasnému slovenskému stavebníctvu.

Kupčo Adam	Paučina Lehota	Stromko Juraj	Veterná Poruba
Stanislav Jozef	Partizánska Lupč (Nemecká)	Petrík Juraj	Trnovec
		Rybársky Matej	Vŕbie
Mudroň Ján	Smrečany	Majerčík Ján	Východná
Krajčí Ján	Sokolče	Majerčík Michal	,,
Špitko Matej	Sokolče	Majerčík Juraj	,,
Blažko Ondrej	Štrba	Chovan Martin	,,
Pavelica Ján	Uhorská Ves		

MURÁRSKI A TESÁRSKI MAJSTRI S ODBORNOU SKÚŠKOU

Čupka Martin	Ploštín	Dutka Štefan	Bešeňová
Martinásek Fraňo	Nižná Boca	Pažitný Jozef	Bobrovec
Križánek Ferdinand	Černová	Kuna Peter	Bobrovec
Múranica Miloš	Ilanovo	Trnka Ján	Jamník
Jozefček Michal	Jamník	Trnka Jozef	Jamník
Mlynček Michal	Liptovský Ján	Pleva Ján	Konská
Košút Rudolf	Likavka	Sova Adolf	Lisková
Brčík Vincent	Lúčky	Benko Adam	Liptovský Mikuláš
Benko Peter	Liptovský Mikuláš	Kapsiar Ján	Liptovský Mikuláš
Bazela Martin	Liptovský Mikuláš	Zelina Ján ml.	Ondrašová
Medľa Ján	Okoličné	Bliška Matej	Ondrašová
Čatloš Michal	Liptovský Peter	Križko Ján	Ondrašová
Blišťan Martin	,,	Trnovský Ján	Palúdzka
Debnár Adam	,,	Žuffa Martin	Ploštín
Gajdoš Emil	,,	Bróska Michal	Závažná Poruba
Gažo Ľudovít	,,	Janík Matej	Palúdzka
Gažo Martin ml.	,,	Obrcian Ján	Závažná Poruba
Hlavaj Ján Margeta	,,	Staroň Štefan	Paučina Lehota
Blišťan Michal	,,	Šimovček Ján ml.	Porúbka
Krivoš Ján	,,	Lajčiak Štefan	Pribylina
Orfánus Štefan	,,	Martonik Štefan	Ružomberok
Uličný Vladimír	,,	Markovič Štefan	Ružomberok
Gažo Ľudovít	Štrba	Nahalka Ján	Ružomberok
Kucbel Ondrej	Liptovská Teplá	Repček Ján	Uhorská Ves
Likavec Ladislav	,,	Kováč Michal	Vavrišovo
Pudiš Jozef	,,	Kováč Jozef	,,
Majzlík Daniel	Vavrišovo	Mikuláš Peter	,,
Murtin Matej	,,	Tomčík Michal	,,
Zaťko Ján	,,	Peteraj Martin	,,
Kapitán Ján	,,	Šefranka Ján	Trstené

STARŠÍ ZNÁMEJŠÍ HORNOLIPTOVSKÍ PALIERI

Betko Jozef	Uhorská Ves	Čupka Martin	Liptovský Mikuláš
Bazela Martin	Liptovský Mikuláš	Hladký Martin	Závažná Poruba
Cibák Ján	,,	Hušťák Ján	Jamník
Cibák Michal	,,	Ilanovský Michal	Závažná Poruba
Cibák Juraj	,,	Jambrich Ján	Závažná Poruba
Čupka Martin	Ploštín	Jozefček Ján	Jamník

Murársky spolok SPOLOČNICA

Spolková zápisnica

Pre verejný a spolkový dobrobyt v našej Sv. Peterskej obci zjednotlivených kamarátou murárskych tovarišou, začatý bou roku 1871, znalých záležitostí, sporiadaný a znesený do Poriadku bou 1874 roku 11. februára, dokladajúce to

I. Dokladá sa, že táto hore vyložená zápisnica má stáť v najlepšom Poriadku, ktorý Poriadok má byť tak dokonalým asíce musí k tomu byť Výbor zvolený, ktorý bude dobre Poriadok vydržiavať, asíce jeden ako Notár, jeden Kasír a štyria výborníci, jeden ako desiatnik, ktorý bude volať ostatných kamarátov k tomu Poriadku, asíce Poriadok tento je a musí byť, že každoročne jeden deň je k tomu ustanovený, asíce 11. januára má sa každý ustanoviť a presvedčiť o Poriadkoch, ako stojí naša Spoločnica.

II. To každý jeden, ktorý je v tomto Spolku zapísaný a vydržau pri prvom poplatku, tak nemá práva viacej naspak pýtať peniaze, ale má vždy rovnoprávne spolok vydržať. Keďby ale nechcel rovno platiť, tak tie peniaze utratí a zo spolku bude vytretý. Krem ale toho, keď by jeden zomreu, tak má poručiť na svojich nápadníkov a jedine v tom páde, keďby tak zomreu, žeby familie nemau, tak ten má byť vyplatený z tohoto spolku.

III. To, že teraz 11. jan. 1874 roku každý dostane svoju knižtičku, pod tou výnimkou jedine, keď každý rovno doplatí, tak sa mu knižka vydá. Jestliby ale nemuohou na ten uložený deň dať, tak sa musí podpísať interesom 10% doplatiť.

IV. To sa tiež dopisuje, že dneska každý, ktorý má peniaze na obligácii, musí lebo interes zložiť alebo ako v zákone znie, na nové poriadky musí sa všetko uriadiť.

Viduvanuo vo svatom Petre dňa 11. jan. 1874 roku ako pri obecnom úrade. Pečiatka. Jano Medľa richtár, Jano Hlavaj prísažný, Paľo Hlavaj, Čatloš Oučiarik, Ján Zaťko Kohút, M. Gažo, Jano Čatloš.

POZNAMENANIA

o založení Základiny pre školskú knižnicu ev. školy Sv. peterskej.

Murári obci Svato peterskej pracujúci v Pešti, roku 1892-ho z príležitosti a na pamiatku 25-ročnej korunovačnej slávnosti nášho kráľa Františka Jozefa I-ho, dňa 8. júna, na náradu Martina Čatloš z Mlynárovskieho jednomyselne dohodli sa na tom, že urobia dobrovoľnú zbierku na základinu, ktorej ročný interes, po jej 100 zlatovom doplnení má slúžiť ku zakupovaniu zábavných a poučných knižiek slovenských pre školskú knižnicu ev. matkocirkvi Sv. peterskej.

Základina táto bude stáť pod opatrovaním Pohrabného spolku sv. peterských murárov, takže takú spravovať bude osobitne spolkový pokladník. Za istotu tejto Základiny ručí spolková kasa. A poneváč ani ostatní mimo Pešti pracujúci občania murárskeho remesla z ePtra sa od tejto zbierky odtiahnuť nechcú, osvedčili sa menovite: Ján Uličný Čunga a Ján Hlavaj Čabaj, murárski majstri, že oni roku 1893-ho pri svojich prácach tiež zavedú dobrovoľnú zbierku a pripoja tie peniaze ku tejto Základine.

Pre pamiatku nasledujú mená 53 darcov-murárov. Vo Sv. Petre 27. dec. 1892.

Meno:	*Rod.:*	*Kval.:*	*Pôsobí:*
Oravec Michal	Liptovský Ján	1930	
Oravec Martin	Liptovský Ján	1931	Bratislava
Palkovič Ján	Liptovský Peter	1920	Martin
Palkovič Michal	Liptovský Peter	1929	Bratislava
Paštrnák Emil	Vavrišovo	1941	
Peteraj Rudolf	"	1931	Bratislava
Peteraj Milan	"	1936	Tisovec
Peteraj Peter	"	1939	
Peteraj Július	"	1937	
Pudiš Richard	Liptovská Teplá	1937	Žilina
Repček Ján	Uhorská Ves	1949	
Sochor Michal	Jamník	1945	
Starších Ján	Ploštín	1948	
Švábenský Július	Ružomberok	1935	
Štefanec Mikuláš	Liptovský Mikuláš	1923	
Šventa Jozef	Likavka	1941	
Švidroň Jozef	Liptovská Teplá	1938	
Tomčík Peter	Liptovský Peter	1941	
Tomčík Peter	Vavrišovo	1949	
Trepáč Michal	Vavrišovo	1946	
Uhlár Jozef	Ružomberok	1921	
Uličný Peter	Liptovský Peter	1920	Martin
Uličný Ferdinand	Jamník	1947	
Uličný Ján	Ploštín	1945	
Urban Matej	Liptovský Ján	1945	
Vojtko Mikuláš	Paludza	1949	
Záchenský Július	Ružomberok	1931	
Zaťko Bohumír	Liptovský Peter	1938	
Zaťko Martin	"	1940	
Zaťko Michal	"	1941	

MENŠÍ MURÁRSKI MAJSTRI

Beňo Ján	Vavrišovo
Beňo Martin	,,
Beňo Michal	,,
Beňo Jozef	,,
Chlebo Ján	,,
Grešo Michal	,,
Ilavský Fraňo	,,
Jaraba Adam	,,
Krajčí Peter	,,
Králik Ján	,,
Krivoš Ondrášik P.,	,,
Majzlík Ján ml.	,,
Majerík Ján	,,
Paštrnák Ján	,,
Peteraj Adam	,,
Repček Michal	,,
Šimovček Michal	,,
Tomčík Ján	,,
Trepáč Ján	,,
Vongrej Michal	,,
Vrlík Ján	,,
Vrlík Matej	,,
Začko Matej	,,
Beňo Jozef	,,
Krajčí Peter	,,
Mikuláš Peter	,,
Surovček Michal	,,
Štefček Ondrej	,,
Začko Michal	,,
Zuziak Ľudovít	,,
Balco Ján	Liptovský Peter
Bližčan Martin	,,
Cibuľa Ján	,,
Čatloš Hrozin J.	,,
Čatloš Ovčiarik J.	,,
Čatloš Pavel	,,
Čatloš Ján	,,
Debnár Ján	,,
Gažo Michal	,,
Gažo Maťovkin Ján	,,
Hlavaj Čabaj Michal	,,
Hlavaj Liška Ján	,,
Hlavaj Daniel	,,
Juráš Michal	,,
Juráš Pavel	,,
Kermiet Peter	,,
Kermiet Michal	,,
Kostovič Ján	,,
Ľubelan Michal	,,
Plžik Ján	,,
Slabej Michal	,,
Uličný Beluš Mich.	,,
Uličný Ján	,,
Viecha Jozef ml.	,,
Začko Martin	,,
Beňo Martin	Jamník
Jozefček Michal	,,
Krajčuška Ján	,,
Kochol Adam	,,
Petrovský Ján	,,
Bátik Ján	,,
Bendík Martin	Dovalovo
Cibula Ján	,,
Kompiš Michal	,,
Kubina Ján	,,
Slabej Matej	,,
Kompiš Ján	,,
Hapčo Július	,,
Štefček Ferdinand	,,
Štefček Július	,,
Ondráš Matej	Ilanovo
Rysuliak Martin	Kokava
Uher Martin	Ľubeľa
Dzuriak Martin	Ploštín
Žuffa Michal	Ploštín
Jurík Adam	Pribylina
Majzlík Ján	,,
Orčík Adam	,,
Račko Ján Michal	,,
Začko Michal	,,
Kováč Michal	Záv. Poruba
Šulek Ján	Záv. Poruba
Drobel Ján	Komjatná
Dulák Štefan	Vlašky
Kmoško Ed.	Ružomberok
Milan Ondrej	,,
Mojško Benko V.	,,
Surový Karol	,,
Hyben Jozef ml.	Hybe
Ilanovský Michal	,,
Lehotský Ján	,,
Števček Ondrej	,,
Števček Peter	,,
Ďumbala Daniel	,,
Ďumbala Samuel	,,
Mrlian Ján	,,
Svetlík Ján	,,
Števček Daniel	,,
Urban Matej	Dúbrava
Pleva Ján	Konská
Trnovský Martin	Palúdzka
Šikulaj Peter	Porúbka

Ak sa už doma dlhoročné stavbárske pozorovania kryštalizovali do určitých nových foriem, tým viac sa skúsenosti a tvorivý um hornoliptovských murárov rozvíjali na technicky náročných budapeštianskych stavbách. Tu sa po prvý raz stretávame so snahou, ako si pri zachovaní dobrej kvality uľahčiť a urýchliť prácu. A J. N. Bobula sa už roku 1882 – pri stavbe robotníckej kolónie 900 domov – zmieňuje o zaujímavej novosti, ktorú si liptovskí murári zaviedli: „Otvorené hlavy sú títo naši rodáci. Videl som nedávno s prekvapením, ako si Petrania a Svätojanci uľahčili robotu. Dali tesárom narobiť dlhé truhlicové noselnice. Do jednej vojde 50 tehál. Truhlicu zložia pri murároch a tí si z nej pohodlne a bez prestávky tehly berú a murujú. Menej sa nadrú a lepšie zarobia *(208)*.

Pri takomto rozvážnom a tvorivom prístupe k práci sa nadobudnuté skúsenosti u hornoliptovských murárov ďalej rozvíjali a sa uplatňovali v neskoršom samostatnom podnikaní doma.

Jozefček Michal	Jamník	Válent Michal	Závažná Poruba
Juráš Peter	Liptovský Peter	Vozárik Ján	Okoličné
Juráš Peter	Podtureň	Vrlík Matej	Vavrišovo
Korman Adam	Liptovský Mikuláš	Žuffa Ján	Ploštín
Kováčik Ján	Bobrovec	Slabej Kostolník Mic	Liptovský Peter
Krivoš Beluš	Liptovský Peter	Sochor Ján	Vavrišovo
Mašura Silv.	Bobrovec	Šikulaj Peter	Porúbka
Mašura Jozef	Bobrovec	Šikulaj Vladimír	„
Oravec Michal	Liptovský Ján	Šimovček Ján st.	„
Piatka Ján	Závažná Poruba	Šimovček Ján ml.	„
Probier Matej	Porúbka	Španko Michal	Liptovský Mikuláš
Palkovič Ján	Liptovský Peter	Španko Martin st.	„
Slabej Michal	Liptovský Peter	Španko Martin ml.	„
Uličný Jozef	Liptovský Peter	Šramo Peter	Vavrišovo
Urban Michal	Liptovský Ján		

KVALIFIKOVANÍ STAVITELIA

Meno:	*Rod.:*	*Kval.:*	*Pôsobi:*
Benko Adam	Vrbica	1935	Lipt. Mikuláš
Benko Jozef	Vrbica	1944	Lipt. Mikuláš
Beňo Ondrej	Vavrišovo	1944	
Brtáň Ján	Liptovský Ján	1931	Bratislava
Čatloš Jozef	Liptovský Peter	1933	Banská Bystrica
Čatloš Martin	„	1935	Banská Bystrica
Čatloš Ján	„	1944	
Čatloš Ruppert	„	1945	Ružomberok
Čuda Frant.	Ružomberok	1937	
Čupka Ján	Ploštín	1941	
Dutka Pavel	Liptovský Peter	1935	Bratislava
Fáber Jozef	Bobrovec	1940	Bratislava
Harich Fraňo	Pribylina	1935	Hnúšťa
Harich Štefan	Pribylina	1944	
Hlavaj Ján	Liptovský Peter	1909	Martin
Hlavaj Jozef	Liptovský Peter	1919	Martin
Janček Ondrej	Ružomberok	1923	Ružomberok
Juráš Bohuš	Liptovský Peter	1939	Bratislava
Kapalla Oto	Ondrašová	1939	
Klaučo Adam	Pribylina	1941	
Kováč Michal	Vavrišovo	1934	Žilina
Kováčik Jozef	Ilanovo	1938	Bratislava
Kráľ Fraňo	Liptovský Mikuláš	1937	
Kráľ Martin	„	1942	
Kráľ Pavel	„	1945	
Krakovský Kliment	Ivachnová	1942	
Lajčiak Ján	Pribylina	1948	
Maduda Michal	Liptovský Peter	1936	Bratislava
Majerčík Michal	Vavrišovo	1935	Hnúšťa
Mikuláš Matej	Ploštín	1942	
Mikuláš Ján	Ploštín	1943	
Murtin Ján	Liptovský Mikuláš	1930	
Murtin Milan	Vavrišovo	1944	

JURAJ ŽUDEL

STOLICE NA SLOVENSKU

OBZOR
BRATISLAVA
1984

Stolice sa vyvinuli z kráľovských komitátov v období významných premien uhorskej feudálnej spoločnosti ako mocenský nástroj novej sociálnej skupiny a politickej sily — zemianstva. Preto skôr ako sa pokúsime objasniť vznik a podstatu stolíc, aspoň stručne sa zmienime o komitátoch.

V staršom maďarskom dejepisectve prevláda názor, že komitáty sú dielom kráľa Štefana I. (1000 — 1038), zakladateľa ranofeudálneho uhorského štátu. Podľa tohto názoru Štefan I. pri organizovaní správy rozsiahlych kráľovských majetkov, a tým aj správy krajiny nemohol vychádzať z domácej, slovanskej tradície, lebo nijaká nebola, prípadne ak aj áno, nedosahovala náležitú úroveň. Preto siahol po franskom alebo bavorskom vzore. To značí, že starší maďarskí historici prevažne odvodzujú pôvod uhorských komitátov priamo z franského alebo z bavorského administratívneho systému a odmietajú slovanský vplyv, hoci uznávajú, že maďarské názvy pre komitát *(megye, vármegye)* a jeho čelného hodnostára *(ispán, vármegyei ispán)* sú výpožičky zo slovanskej lexiky *(medzä, špan)*. Tí istí historici sa domnievajú, že Maďari až neskôr prevzali tieto názvy od zadunajských Slovanov, čo je však nepresvedčivé. Iný názor má I. Acsády. Spomínané slovanské názvy pokladá za dôkaz toho, že uhorské komitáty vznikli na slovanskom (veľkomoravskom) základe. Slovanská župná sústava *(zsuparendszer)*, ktorú Maďari našli vo svojej novej vlasti, bola prvým vzorom pri utváraní komitátov. Ale spolu s ním sa uplatnil aj vzor bavorských grófstiev.

Novšia, marxisticky orientovaná maďarská historiografia pod tlakom jazykovedných faktov a v úsilí pravdivo poznávať a interpretovať minulosť uznáva, že starí Maďari prevzali štátne, a tým aj hradné zriadenie pribinovského zadunajského kniežatstva. To značí, že si osvojila názor o slovanskom pôvode komitátov. Roku 1958 vystúpil s novou koncepciou Gy. Györffy. Podľa neho uhorské komitáty nenadväzovali na hradné zriadenie Slovanov, ich základom sa stali sídelné územia maďarských rodov, hranice ktorých sa údajne kryjú s hranicami neskorších komitátov, ich centrá sa stali komitátnymi hradmi. Túto koncepciu podrobil kritike L. Elekes. Dospel k záveru, že je neudržateľná a neprináša nijaké nové fakty, ktoré by nútili zrevidovať všeobecne platný názor o slovanskom pôvode komitátov. Pripúšťa však, že komitáty sa miestami mohli územne prispôsobiť starším sídelným územiam alebo ich zvyškom. Najnovšie sa tejto problematiky dotkol Gy. Kristó. Györffyho koncepciu „od rodu ku komitátu" pokladá za „neudržateľné stanovisko, prekonanú, nedokázanú (a nedokázateľnú) domnienku", ale sám odmieta slovanský pôvod komitátov, lebo Veľká Morava a pribinovsko-kocelovské kniežatstvo zaniklo dávno pred utváraním sa uhorského štátu a nezachovalo sa, ako sa domnieva, ani ich hradné zriadenie, na ktoré by boli mohli nadviazať komitáty. Ich vznik nie je ešte náležite osvetlený, ukazuje sa potreba ďalších výskumov. Kristó usudzuje, že slovanská terminológia nesvedčí nevyhnutne o pôvode, ale skôr o smere sprostredkovania komitátov.

Stanovisko slovenských historikov je jednoznačné: počiatky komitátov treba hľadať v slovanskom prostredí a v období pred príchodom Maďarov do Karpatskej kotliny, to značí na Veľkej Morave a v zadunajskom kniežatstve. Obrana a správa obidvoch krajín sa opierala o hradné zriadenie. Predpokladá sa, že hradné zriadenie bolo z hľadiska územnosprávnej funkcie vyspelejšie v Zadunajsku ako na Veľkej Morave, lebo vplyv východofranskej ríše, a tým aj jej administratívy tu bol silnejší. Existencia komitátov ako vyšších útvarov hradného zriadenia sa ale pripúšťa aj na Veľkej Morave. Táto okolnosť a známa skutočnosť, že ranofeudálny uhorský štát sa začal utvárať v Zadunajsku (tu vznikali aj prvé uhorské komitáty), nás oprávňujú predpokladať, že pri preberaní komitátneho zriadenia starými Maďarmi mala rozhodujúci význam správna sústava zadunajského kniežatstva. Vplyv veľkomoravskej tradície sa uplatnil predovšetkým na území Slovenska.

Komitáty (v latinských prameňoch sa nazývajú *mega civitatis, parochia, districtus, comitatus*) boli vyššími organizačnými útvarmi v rámci hradného zriadenia. Základom hradného zriadenia v ranofeudálnom Uhorsku boli rozsiahle kráľovské majetky, ktoré zahrnovali na Slovensku koncom 11. storočia asi 85 percent všetkej pôdy. Z toho vyplýval súkromný, kráľovský charakter komitátov. Župan *(comes, comes comitatus, comes castri, comes parochianus)*, ktorý stál na čele komitátu, bol kráľovským úradníkom. Kráľ ho dosadzoval do funkcie a podľa vlastného uváženia aj pozbavoval úradu. Župan bol priamo podriadený kráľovi, svojmu pánovi a chlebodarcovi. Viazala ho k nemu prísaha vernosti, jemu sa zodpovedal za správu komitátu.

V minulosti nebol jednotný názor na funkciu kráľovského komitátu a právomoc župana. Niektorí historici (T. Botka a pod jeho vplyvom aj F. Pesty) tvrdili, že už od čias kráľa Štefana I. jestvovali paralelne dvojaké komitáty: politické alebo verejnosprávne *(megye)* a vojenské *(várispánság)*, s osobitnými hodnostármi. Prvé boli orgánmi verejnej správy a riadil ich župan *(comes comitatus, ispán)*. Vojenské komitáty jestvovali v hraniciach verejnosprávnych komitátov, a to v jednom aj niekoľko. Čelný predstaviteľ vojenského komitátu *(comes castri, várispán)* bol čiastočne podriadený županovi. Dualistickú teóriu, ako by sme mohli nazvať tento názor, vyvrátil Gy. Pauler, ktorý dokázal, že *comes castri* mal aj verejnosprávnu pôsobnosť a súdnu právomoc a nebolo župana *(comes comitatus)*, ktorý by nebol vykonával aj vojenskú funkciu na úrovni komitátu, a teda, že termíny *comes comitatus* a *comes castri* označovali toho istého funkcionára, že neboli dva rôzne komitáty ale iba jeden, ktorý plnil správnu, súdnu, hospodársku i vojenskú funkciu.

Hospodársku základňu komitátov tvorila len časť kráľovských majetkov — hradné. Hospodárili na nich kráľovskí poddaní, tvoriaci hradné obyvateľstvo *(castrenses)*. Svojou prácou vydržovali komitátny hrad, župana (patrila mu tretina z výnosu hradných majetkov) a vojenskú zložku komitátnej správy *(cives, milites)*. Neskôr sa z hradných majetkov vyčleňovali menšie hospodárstva v prospech hradných iobagiónov *(iobbagiones castri)*, príslušníkov slobodnej vojenskej vrstvy, ktorí striedavo vykonávali vojenskú službu na kráľovských hradoch. Druhá časť kráľovských majetkov bola určená výhradne pre potreby kráľovského dvora. Tieto majetky patrili do osobitnej organizácie, ktorá v hospodárskom ohľade pôsobila nezávisle od županov kráľovských komitátov. Tvorili ju dvorce *(curia, curtis, udvar)*, menšie hospodárske strediská so sústavou služobníckych osád, ktorých obyvatelia v postavení kráľovských poddaných vykonávali pre kráľovský dvor, keď putoval po krajine, rozličné služby a zásobovali ho poľnohospodárskymi a remeselníckymi výrobkami. O druhu poskytovaných služieb a o výrobnej špecializácii svedčia dodnes zachované názvy služobníckych osád — Hájniky, Kováče, Tesáre, Psiare, Rybáry, Včeláre, Lovčice, Sokolníky, Dechtáre, Štítare, Mlynárce, Dravce, Medovarce, Hrnčiarovce a iné.

Hospodárska pôsobnosť župana sa týkala predovšetkým hradných majetkov, komitátneho hradu a ostatných kráľovských hradov. Jeho súdna právomoc sa vzťahovala na všetko poddanské obyvateľstvo v komitáte, usadené nielen na kráľovskej pôde, ale aj na majetkoch veľmožov a cirkevných ustanovizní, aj keď tie nepatrili k hradnému zriadeniu. Župan vykonával rozličné verejnosprávne úlohy a bol najvyšším vojenským hodnostárom v komitáte. Podliehali mu hradné posádky a celá vojenská organizácia, ktorá zahrnovala aj poddanské obyvateľstvo.

Od začiatku 12. storočia sú už známi aj zástupcovia županov. V latinských prameňoch sa spomínajú ako *comes curiae, comes curialis, comes curiae parochianus, viceiudex, vicegerens* a pod. Koncom 13. storočia sa objavuje názov *vicecomes*, t. j. podžupan, ktorý neskôr zovšeobecnel.

Komitáty sa delili na hradné obvody, ich počet a hranice nepoznáme.

Za najstaršie komitáty na území Slovenska, existenciu ktorých možno predpokladať na základe organizácie diecéz koncom 10. storočia, prípadne na prelome 10. a 11. storočia, možno pokladať Bratislavský, Mošonský, Rábsky, Komárňanský, Ostrihomský, Novohradský (patrilo k nemu aj územie neskoršieho Hontianskeho komitátu), Turniansky, Trenčiansky a Nitriansky komitát. Na začiatku 11. storočia už jestvoval aj Tekovský komitát. V 11. storočí vznikol Hontiansky, Zemplínsky a Užský komitát a komitát Novum Castrum, zaberajúci územie neskoršej Abovskej, Šarišskej a Hevešskej stolice. Najneskôr začiatkom 12. storočia sa utvoril Gemerský komitát, lebo v tomto čase už jestvoval gemerský archidiakonát, a pomerne neskoro, až v druhej polovici 12. storočia Spišský komitát. V prvej polovici 13. storočia sa z územia komitátu Novum Castrum vyčlenil Šarišský komitát. Oblasti stredného a severného Slovenska boli pomerne redšie osídlené ako ostatné územie, preto sa v nich komitátna správa utvárala pomalšie. Rozsiahly kráľovský lesný majetok zvolenské dominium, ktorý sa rozprestieral na území neskoršej Zvolenskej, Liptovskej, Turčianskej a Oravskej stolice, tvoril až do prvých desaťročí 14. storočia jeden správny celok — Zvolenský komitát.

Okrem týchto komitátov jestvovali na juhozápadnom Slovensku ešte menšie pohraničné komitáty Beckov, Bana, Hlohovec a Šintava. Spomínajú sa už v prvej polovici 12. storočia, ich centrá (hrady) ležali na strategicky dôležitých miestach. Pohraničné komitáty mali predovšetkým vojenské poslanie v rámci obrany krajiny, ich územie netvorilo súvislý, uzavretý celok, ale sa skladalo z kráľovskej pôdy rozptýlenej po viacerých komitátoch. Napríklad k Beckovskému komitátu patrili majetky ležiace v Biharskom, Hontianskom, Novohradskom, Gemerskom a Nitrianskom komitáte. Prevažná časť hradných majetkov pohraničných komitátov ležala nielen na blízkom okolí v Bratislavskom, Nitrianskom a Komárňanskom komitáte, ale aj vo vzdialenejšom Tekove. Ako najucelenejšie sa javí územie Šintavského komitátu. Najviac boli rozptýlené hradné majetky Hlohovského komitátu.

Kráľovské majetky sa jednostaj zmenšovali, a to donáciami v prospech svetských a cirkevných feudálov. Ich rozdávanie dostihlo najväčší rozsah za kráľa Ondreja II. (1205 — 1235), keď sa vyskytli aj prípady darovania celých komitátov. Nerozvážna donačná politika podryla základy hradného zriadenia, a tým aj komitátov. Vyvolala znepokojenie v tých spoločenských vrstvách, ktoré boli závislé na hradnom zriadení, najmä medzi kráľovskými servientmi *(servientes regis)*. Kráľovskí servienti, neskorší zemania, tvorili vojenskú vrstvu slobodného obyvateľstva. V prípade potreby museli bojovať v kráľovskom vojsku. Žili v komitátoch na svojich drobných až stredných majetkoch. Kráľovské komitáty im zabezpečovali istú nezávislosť a obávali sa, že upadnú do priamej závislosti od veľmožov.

Západné a stredné Slovensko na Lazarovej mape Uhorska z roku 1528

Spočiatku sa usilovali zachrániť hradné zriadenie pred rozpadom a spolu s hradnými iobagiónmi bojovali proti rozdávaniu a drobeniu kráľovských majetkov. Dosiahli, že *Zlatá bula* z roku 1222 zakázala darovať celé komitáty. Ale rozkladný proces sa im už nepodarilo zastaviť, podobne ako novému panovníkovi Belovi IV., ktorý sa bezvýsledne pokúsil zrevidovať donačnú politiku svojho otca, a tým upevniť oslabenú kráľovskú moc. Preto začali rozvíjať úsilie o pretvorenie kráľovského komitátu na novú ustanovizeň, ktorá by ich chránila pred veľmožmi. Už v tridsiatych rokoch získali súdnu samosprávu, v čom možno vidieť zárodok nového prvku — zemianskych stolíc. Významným medzníkom v procese vznikania stolíc sa stal kráľovský dekrét z roku 1267, ktorý posilnil výsadné postavenie a politickú moc vládnúcej triedy a v jej rámci aj zemianstva. Kráľ sa zaviazal každoročne konať so šľachtou súdne zhromaždenie v Stoličnom Belehrade, kde sa šľachtici mohli zúčastňovať osobne, ale zároveň ich mali zastupovať dvaja-traja šľachtici z každého komitátu. Kráľovské dekréty z roku 1290 a 1298, ktoré kodifikujú právo šľachty na voľbu štyroch slúžnych *(iudices nobilium)*, skutočných predstaviteľov jej samosprávy v každom komitáte, završili proces utvárania stolíc. Pravda, to neznačí, že sa do konca 13. storočia všetky komitáty premenili na ustanovizne stavovskej samosprávy, na stolice. Tento proces nebol v celej krajine, ani na území dnešného Slovenska rovnomerný. Miestami sa z rozličných príčin oneskoril a skončil sa až v prvej polovici 14. storočia. Do konca 13. storočia sa na stolice pretvorili tieto úplne alebo čiastočne slovenské komitáty: Abovský, Bratislavský, Gemerský, Hontiansky, Komárňanský, Novohradský, Ostrihomský a Zemplínsky. Na prelome 13. a 14. storočia vznikla Spišská a Turnianska stolica a najneskôr začiatkom 14. storočia aj Užská stolica. V prvej polovici 14. storočia sa na stolice premenili aj Nitriansky, Šarišský, Tekovský a Trenčiansky komitát. Zvolenský komitát sa rozpadol a utvorili sa z neho Liptovská, Turčianska, Zvolenská a v druhej polovici 14. storočia aj Oravská stolica. Spomínané malé pohraničné komitáty sa nepretvorili na stolice. Zanikli spolu s hradným zriadením, ich územie splynulo so susednými stolicami; roztratené hradné majetky sa včlenili do stolíc, na území ktorých ležali. Ako samostatná stolica sa konštituoval začiatkom 15. storočia aj Malohont (územie ležiace medzi Novohradskou a Gemerskou stolicou v povodí Rimavy s mestečkami Tisovec a Rimavská Sobota), ktorý bol enklávou Hontianskej stolice. V 15. storočí sa počet stolíc a ich územný rozsah ustálil.

Politickým orgánom reprezentujúcim stavovskú autonómiu sa stolice stali až v priebehu nasledujúcich storočí. Základy tohto vývinu sa kládli za Anjouovcov, najmä za vlády Ľudovíta I. (1342 — 1382).

Stolice boli na jednej strane oporou strednej a nižšej šľachty v boji proti rozpínavosti a prechmatom magnátov; na druhej strane nástrojom na utláčanie poddaného ľudu. Od začiatku 17. storočia až do vlády Márie Terézie (1740 — 1780) mali celkom v moci úpravu poddanských pomerov. Ale stolice sa v 17. — 18. storočí stali aj baštami stavovských povstaní, namierených proti habsburskému absolutizmu a centralizmu. Na ich odpore sa trieštili úsilia osvietenského absolutizmu, preto sa Jozef II. (1780 — 1790) rozhodol zlomiť ich moc. Absolutisticky zmýšľajúci panovník chcel vládnuť samostatne, nezávisle od uhorskej ústavy a politických tradícií (preto sa ani nedal korunovať za uhorského kráľa), bez ohľadu na mienku a záujmy šľachty. Uhorská šľachta sledovala takéto tendencie s nevôľou. Odpor šľachty k osvietenským úsiliam panovníka sa stal podnetom reformy verejnej správy. Nespoľahlivosť a neposlušnosť stoličnej exekutívy, ktorá bola celkom v rukách šľachty, ukázala sa už pri uskutočňovaní toleračného patentu (1781). Otázka úradného jazyka (nahradenie latinčiny nemčinou) ešte väčšmi vyostrila jestvujúce rozpory a upevnila panovníka v rozhodnutí radikálne zreformovať verejnú správu. Podstata jozefínskej reformy bola v tom, že zrušila stavovskú samosprávu a nahradila ju štátnou administratívou. Panovník odstránil funkciu hlavných županov, ktorú pokladal za zbytočnú. Vymenoval kráľovských komisárov a zveril im vedenie vyšších novovytvorených správnych oblastí (dištriktov), zahrnujúcich niekoľko stolíc. Kompetenciu generálnych kongregácií, najvýznamnejších orgánov stavovskej samosprávy, preniesol na podžupanov, a tým ich de facto vylúčil z politického života. Stoličné úradníctvo (vrátane podžupanov), dovtedy volené, a teda závislé od stoličnej šľachty, poštátnil. Súdnictvo oddelil od politickej správy a vyňal ho z právomoci stolíc. Zredukoval sa počet stolíc a ich územie sa rovnomernejšie a účelnejšie rozdelilo na nižšie administratívne celky. Turnianska a Abovská stolica sa spojili v Abovsko-turniansku stolicu, Turčianska a Zvolenská stolica v Turčiansko-zvolenskú stolicu, Liptovská s Oravskou stolicou v Liptovsko-oravskú stolicu a napokon Komárňanská a Ostrihomská stolica v Komárňansko-ostrihomskú stolicu. Zároveň sa Malohont oddelil od Hontianskej stolice, spojil sa s Gemerom, čím vznikla Gemersko-malohontská stolica. Jozefínska reforma, ktorá v podstate likvidovala zemianske stolice, neuplatnila sa trvalejšie. Narazila na tvrdošíjny odpor šľachty a Jozef II. ju pred svojou smrťou roku 1790 odvolal. Všetko sa uviedlo do predošlého stavu.

Významný prelom v dejinách stavovských stolíc priniesol revolučný pohyb na jar roku 1848. Pod jeho vplyvom prijal posledný stavovský snem v Bratislave zákon o novej úprave stoličnej správy, ktorej základom sa stal princíp ľudového zastupiteľstva. Návrh zákona vypracoval Lajos Kossuth. Podľa neho mal generálnu kongregáciu nahradiť orgán zvolený prostredníctvom ľudového zastupiteľstva. Ale Kossuth nemal, ako by sa mohlo zdať, na mysli demokratizáciu stavovskej stoličnej správy. Chcel len zastrieť jej stavovský charakter a bol presvedčený, že fakticky ostane aj ďalej v rukách šľachty. Napriek tomu návrh vyvolal silný odpor na sneme, a to aj v kruhu Kossuthových politických stúpencov. Postavil sa proti nemu aj István Széchényi, ktorý sa obával, že v staliciach, kde má prevahu nemaďarské nešľachtické obyvateľstvo, utrpí záujem maďarského národa. Spor dvoch hlavných predstaviteľov maďarského politického života urovnal kompromisný návrh Ferenca Deáka, ktorý napokon prijal aj snem.

Zákonný článok XVI stanovil, že definitívnu úpravu stoličnej správy vyrieši budúci snem na základe ľudového zastupiteľstva. Príslušný návrh vypracuje uhorské ministerstvo. Do-

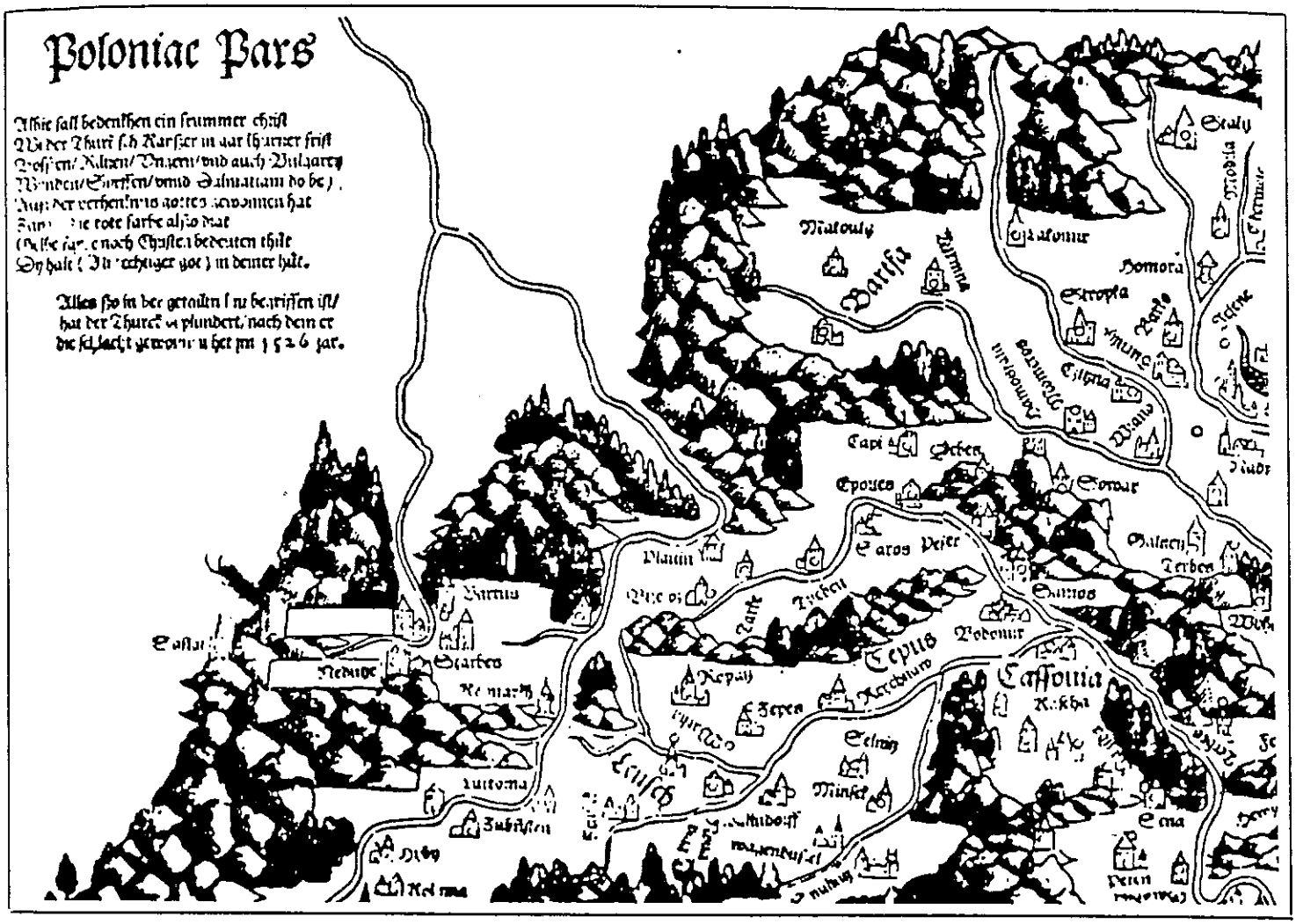

Východné Slovensko na Lazarovej mape Uhorska z roku 1528

vtedy mal právomoc stoličného zhromaždenia vykonávať stály výbor *(állandó bizottmány)* zvolený zhromaždením, ktorý by tvorili okrem členov starého stoličného zhromaždenia (t. j. šľachty) aj zástupcovia nešľachtického obyvateľstva podľa obcí. Toto zhromaždenie sa malo zísť v každej stolici čo najskôr. Stály výbor sa mal schádzať pod predsednictvom hlavného župana, za jeho nepritomnosti pod predsednictvom podžupana, a to podľa potreby. Zákon určil v uhorských stoliciach za rokovaciu reč maďarčinu.

Stále výbory sa ustanovovali aj s ohľadom na vážnosť a neodkladnosť snemových opatrení, ktoré mali v krátkom čase uviesť do života. Napríklad v Gemersko-malohontskej stolici bol stály výbor zvolený už 1. mája, vo Zvolenskej stolici 4. mája a mal 225 členov. Stále výbory zanikli roku 1849 po porážke maďarskej revolúcie.

Princíp ľudového zastupiteľstva, hoci nebol myslený a uskutočňovaný v naozaj demokratickom duchu (široké ľudové vrstvy nemali účasť na stoličnej správe), predsa len porušil výlučné právo šľachty v stoličnej správe, a tým aj stavovský charakter stolice.

Právomoc stolice sa týkala všetkých oblastí verejného života a vzťahovala sa na všetko obyvateľstvo žijúce na území stolice, s výnimkou nešľachtického obyvateľstva slobodných kráľovských a banských miest, obyvateľstva výsadných území, ako bola Provincia XXIV spišských miest, Stolica X spišských kopijníkov a stolice predialistov. Predialisti *(nobiles praediales, nobiles ecclesiae)* pôvodne tvorili vrstvu slobodného vojenského obyvateľstva, ktoré sa usadzovalo na prelátskych majetkoch. Dostávali do užívania cirkevnú pôdu spočiatku doživotne, od 16. storočia dedične, za čo vykonávali vojenskú službu v prelátskych bandériách. Mali také výsady ako ostatní zemania. Za Anjouovcov nepodliehali právomoci stolice ani obyvatelia kráľovských hradných panstiev. V stredoveku nepodliehali súdnej právomoci stolice na základe kráľovských výsad ani niektorí príslušníci vyššej šľachty. Tieto výsady *(exempcie)* zrušil kráľ Matej Korvín roku 1486, lebo sa zneužívali. Ponechal ich len dedičným hlavným županom, ale často sa stávalo, že magnáti i zemania, ako o tom svedčia zákony z roku 1495, 1638 a 1647, bránili stoličným orgánom vo výkone súdnej právomoci na svojich majetkoch, akoby sa na nich nevzťahovala.

Najvýznamnejším orgánom stoličnej samosprávy bola ge-

nerálna kongregácia *(congregatio generalis)*, stoličné zhromaždenie, na ktorom sa pôvodne osobne zúčastňovali všetci šľachtickí obyvatelia stolice, zástupcovia slobodných kráľovských a banských miest a majetnejších poddaných. Od 16. storočia sa na zhromaždení zúčastňovali už len šľachtici. Účasť na generálnych kongregáciách bola pre šľachtu povinná, neospravedlnená absencia sa podľa zákona z roku 1437 trestala. Zväčšenie stoličnej agendy v novoveku si vynucovalo častejšie zvolávanie generálnej kongregácie a povinnosť osobnej účasti na jej rokovaniach sa stala pre drobné zemianstvo neúnosným bremenom. Preto sa od 17. storočia povinná osobná účasť vzťahovala len na prelátov, magnátov a majetnú šľachtu. Príslušníci drobnej šľachty sa mohli dať kolektívne zastupovať. Podľa štatútov Trenčianskej stolice z roku 1650 kurialisti (vlastnili len zemianske usadlosti — kúrie) mali vysielať na generálne kongregácie po jednom zástupcovi z každej dediny. V zmysle štatútov Gemerskej stolice z roku 1677 nemajetné zemianstvo (armalisti), bývajúce v mestách a mestečkách, mali zastupovať šiesti, piati, štyria alebo najmenej traja zemania. Ale ani osobná účasť prelátov, magnátov a majetnej šľachty sa v novoveku nevyžadovala prísne. Stoličné štatúty dovoľovali aj im, aby sa dali zastupovať splnomocnencami. Napriek tomu sa často vyskytujú ponosy na bezdôvodnú absenciu šľachty, ktorá sťažovala činnosť generálnych kongregácií. Stolice sa usilovali prinútiť šľachtu k účasti na generálnych kongregáciách ukladaním pokút. Podľa štatútov Spišskej stolice z roku 1567 majetní šľachtici sa mali pokutovať na dvanásť zlatých a kurialisti na šesť zlatých. Štatúty Turnianskej stolice z roku 1599 nariaďujú vymerať peňažný trest tým šľachticom, ktorí by sa bezdôvodne nezúčastnili na generálnej kongregácii, v prvom prípade jeden zlatý, druhý raz šesť zlatých a tretí raz dvanásť zlatých. Štatúty Tekovskej stolice z roku 1646 ukladali prelátom a magnátom peňažný trest 25 zlatých a zemanom 12 zlatých. Podľa štatútov Trenčianskej stolice z roku 1650 magnáti sa mali pokutovať na 24 zlatých, zemania na 12 zlatých; kurialistom sa vymeriaval kolektívny peňažný trest 12 zlatých. Na generálne kongregácie sa zakazovalo nosiť zbrane.

Generálne kongregácie zvyčajne zvolával a viedol podžupan, v Nitrianskej stolici hlavný župan alebo podžupan. Štatúty niektorých stolíc, napríklad Gemerskej z roku 1746 a Spišskej z roku 1747, obmedzovali právomoc podžupanov v tom zmysle, že v prípade, ak hlavný župan bol prítomný v stolici, mohol zvolať generálnu kongregáciu len s jeho vedomím a súhlasom. Konali sa podľa potreby, zvyčajne v sídle stolice. Generálne kongregácie Gemerskej stolice sa podľa štatútov z roku 1653 mali zvolávať do Rožňavy, lebo bola bezpečnejšia pred tureckými vpádmi, ale niekedy aj do Plešivca (sídlo stolice) a Gemera.

Činnosť stolice mala spočiatku prevažne súdny charakter, čo sa prejavilo aj v rokovaní generálnej kongregácie, ktorá tvorila pôvodne jeden orgán so súdnou stolicou, sedriou. Postupom času sa súdne veci vylučovali z programu generálnej kongregácie, a tým sa stala administratívnym fórom. Organizačné a kompetenčné rozlíšenie generálnej kongregácie ako verejnosprávneho orgánu a sedrie ako súdnej ustanovizne bolo dlhodobým procesom, ktorý sa začal už v 14. storočí a v niektorých stoliciach sa završil až začiatkom 18. storočia. Napríklad vo Zvolenskej stolici sa generálna kongregácia ako administratívny orgán vyvinula v posledných dvoch desaťročiach 16. storočia. V Trenčianskej stolici sa zasadnutia generálnej kongregácie a stoličného súdu konávali spoločne ešte aj v polovici 17. storočia.

Generálna kongregácia rozhodovala o všetkých zásadných veciach. Tu sa schvaľovali štatúty upravujúce rozličné úseky života stolice, vyhlasovali krajinské zákony a nariadenia panovníka či ústredných uhorských a dvorských úradov, volili a inštruovali poslanci na krajinský snem, obnovoval stoličný úrad, kontrolovala činnosť a hospodárenie stoličných úradníkov, ukladali verejné bremená a prerokúvali všetky významnejšie politické, administratívne, hospodárske a vojenské otázky. Opatrenia generálnej kongregácie, pokiaľ neboli v rozpore s krajinskými zákonmi, boli záväzné pre všetko obyvateľstvo podliehajúce právomoci stolice.

Na riešenie niektorých krátkodobých úloh zriaďovala generálna kongregácia osobitné výbory *(deputationes)*, ako napríklad zdravotnícky výbor *(deputatio in re sanitatis)* v čase epidémií. Dlhodobejšie úlohy sa zverovali stálym výborom *(deputationes permanentes)*. Vo Zvolenskej stolici v prvej polovici 19. storočia pôsobil stály výbor pre snemové veci, pre vojenské veci, pre mzdové veci čeľade a sirotský.

V naliehavých prípadoch, keď nebolo času na zvolanie generálnej kongregácie, podžupan mal právo zvolať partikulárnu kongregáciu, na ktorej sa okrem stoličných hodnostárov zúčastnilo len niekoľko šľachticov. Ale rozhodnutia partikulárnej kongregácie musela dodatočne schváliť generálna kongregácia. Štatúty Abovskej stolice z roku 1692 stanovili, že partikulárna kongregácia nesmie ukladať verejné bremená (vojenskú, štátnu, stoličnú daň a iné). Význam partikulárnych kongregácií vzrástol za jozefínizmu, keď sa generálne kongregácie zvolávali len raz do roka.

Súdnu právomoc stolica vykonávala prostredníctvom sedrie *(sedes iudiciaria)*. Stoličný súd zasadal pod predsedníctvom podžupana (v Sedmohradsku hlavného župana), ktorý ho zvolával podľa potreby. Sudcovský zbor do 15. storočia tvorili okrem podžupana ešte štyria slúžni a niekoľkí spolusudcovia, menovaní ad hoc z radov prítomnej šľachty. Od 15. storočia sa mohli voliť zo stoličnej šľachty stáli spolusudcovia — prísažní, prisediaci *(iurati assessores)*, ktorí boli povinní zúčastňovať sa na zasadnutiach sedrie podobne ako slúžni. Zákonný článok 10 z roku 1444 stanovil ich počet na štyroch. V 16. storočí ich bolo 6 až 12, ako si to vyžadovali miestne pomery, veľkosť a ľudnatosť stolice. Prísažní plnili po boku slúžnych, ktorým boli podriadení, rozličné úradné úlohy v prípravnom štádiu i v priebehu súdneho konania (predvolávanie strán na súd, vypočúvanie svedkov v mieste pobytu, vyšetrovanie sťažností, priestupkov a zločinov na tvári miesta a iné), ale aj v politickej správe. Preto sa nemohli v potrebnom počte zúčastňovať na zasadnutiach sedrie, čo hatilo jej činnosť, a tak zákonný článok 24 z roku 1613 dovolil stoliciam voliť si z majetnejšej šľachty viac prísediacich. Tí sa na rozdiel od starších prísažných alebo prísediacich volali mimoriadni prísediaci *(extraordinarii assessores)*, neskôr apelační sud-

covia *(iudices appellationum)* alebo tabulárni sudcovia *(iudices tabulae)*. Mimoriadni prisediaci pôsobili len ako spolusudcovia na sedrii a v zastúpení stolice sa niekedy zúčastňovali aj na zasadnutiach panských stolíc. Nepatrili medzi stoličné úradníctvo, mali však vedúce postavenie na sedrii. Okrem členov sudcovského zboru sa na zasadnutiach sedrie ex officio zúčastňoval notár (robil zápisnicu) a v novoveku aj stoličný fiškál, právny zástupca, ktorý v mene podžupana predkladal obžalobu a robil právneho zástupcu sirotám a pospolitému ľudu. Na zasadnutiach sedrie sa mohli zúčastňovať všetci šľachtici, od začiatku 17. storočia aktívne, od roku 1613 len pasívne. Voľný prístup na zasadania sedrie sa zneužíval, stávalo sa, že sporiace sa strany privádzali ozbrojenú čeľaď a poddaných, aby zastrašili súd. Preto zákonný článok 65 z roku 1486 zakázal nosiť na zasadania sedrie zbrane. Rušiteľom zákona sa mala zobrať zbraň, okrem toho sa šľachticom vymeriaval peňažný trest, nešľachtické osoby sa väznili dva dni o hlade a smäde. Nosenie zbraní na zasadnutia sedrie zakazovali aj stoličné štatúty. Podľa štatútov Abovskej stolice z roku 1579 mal sa pokutovať na tri zlaté ten, kto by mečom opásaný vkročil na zasadnutie sedrie. Štatúty Šarišskej stolice z roku 1617 trestali tento priestupok odňatím zbrane a pokutou jedného zlatého.

Do polovice 17. storočia a v niektorých stoliciach ešte aj v 18. storočí sa občianske a trestné veci prejednávali spoločne. Od polovice 17. storočia (v Oravskej stolici od osemdesiatych rokov 17. storočia, v Bratislavskej stolici až v prvej polovici 18. storočia) trestné veci súdila trestná sedria *(sedes iudiciaria criminalis)*. V sedemdesiatych rokoch 18. storočia (vo Zvolenskej stolici roku 1770, na Orave roku 1773) sa osamostatnila urbárska súdna agenda, ktorou sa zaoberala osobitná urbárska stolica *(sedes urbarialis, sedes iudiciaria urbarialis, sedes iudiciaria in obiectis urbarialibus)*.

Stolica svojou súdnou právomocou ovplyvňovala aj zemepanské súdnictvo, jednak tým, že vysielala svojich zástupcov na zasadania panských stolíc *(sedes dominales)*, jednak ako odvolacia inštancia. Za stolicu sa na zasadnutiach panských stolíc zvyčajne zúčastňovali slúžni alebo prísažní, zriedkavejšie podžupani a tabulárni sudcovia. Ako príklad účasti podžupana možno uviesť zasadnutie panskej stolice panstva Szalónak 9. apríla 1582. Na zasadnutí panskej stolice Oravského panstvb 18. júla 1613, na ktorom súdili dvoch zbojníkov, boli prítomní dvaja slúžni a traja prísažní Oravskej stolice.

Sedria ako odvolacia inštancia vo vzťahu k panským stoliciam sa uplatňovala v stredoveku. Od konca 16. storočia a celé 17. storočie sa vplyvom zosilnenia moci šľachty nad poddaným ľudom ako odvolacia inštancia nepresadila. Jej vplyv sa postupne obnovil až v 18. storočí.

V období jozefínskych reforiem bolo súdnictvo vyňaté z právomoci stolíc. Súdnu právomoc stolíc od roku 1787 vykonávali podriadené súdy *(iudicia subalterna)*, ktoré pôsobili nezávisle od stoličnej správy.

Na čele stolice stál župan *(comes, comes parochialis)*. Od začiatku 15. storočia sa volal aj hlavný župan, ale tento titul zovšeobecnel až v 16. storočí. Menoval ho panovník na neobmedzený čas. V zmysle zákonného článku 60 z roku 1486 mal panovník pri výbere a menovaní župana dbať na radu a vôľu prelátov a barónov. Podľa zákonného článku 57 z roku 1498 županom sa mohla stať len osoba, ktorá mala v príslušnej stolici svoju osobnú rezidenciu. Župani, prípadne hlavní župani patrili medzi najväčších feudálov stolice. Boli zvyčajne viazaní vyššou dvorskou funkciou, preto sa vo zverenej stolici zdržovali málo. Predstavovali skôr záujmy stoličnej šľachty na kráľovskom dvore ako kráľovskú moc v stolici. Riadeniu stolice sa venovali v malej miere. Vplyv panovníka na stoličnú samosprávu sa zabezpečoval predovšetkým prostredníctvom podžupana, ktorého župan pôvodne dosadzoval, neskôr navrhoval. Zákonný článok 56 z roku 1723 ustanovil, že sa hlavní župani majú sústavne zdržovať v stolici, ktorú riadia. V niektorých stoliciach vznikla ustanovizeň dedičných hlavných županov. Hlavní župani skladali prísahu panovníkovi, voči stolici sa pri slávnostnej inštalácii zaväzovali ibe sľubom zachovávať výsady stoličnej šľachty, stoličné štatúty, prípadne splniť aj iné dohodnuté podmienky. Napríklad Pavel Rákóczi, hlavný župan Turnianskej stolice, sa pri inštalácii roku 1619 okrem iného zaviazal, že bude zachovávať slobodu vierovyznania, ďalej voľbu podžupana stoličnou šľachtou, že sa najmenej trikrát alebo štyrikrát ročne zúčastní na zasadnutí sedrie, že nebude konať bez vedomia stolice, že bude pomáhať podžupanovi v zákrokoch proti zločincom, že bude rešpektovať na svojich majetkoch právomoc podžupana a slúžnych. Právomoc hlavných županov sa veľmi a územne kryla s právomocou stolíc. K najvýznamnejším úlohám hlavných županov patrilo obnovenie stoličného úradu (voľba stoličných hodnostárov) — reštavrácia. Pôvodne sa reštavrácia konala každý rok, od roku 1723 spravidla každý tretí rok.

Hlavným výkonným funkcionárom stolice bol podžupan *(vicecomes)*, ktorý za neprítomnosti hlavného župana v jeho zastúpení spravoval stolicu. Pôvodne bol jeho súkromným zamestnancom, familiárnikom, a súčasne zastával aj miesto kastelána (veliteľa hradu) alebo hospodárskeho úradníka na županových majetkoch. Stolica nemala na jeho menovanie do konca 15. storočia takmer nijaký vplyv. Keďže išlo o významného stoličného hodnostára, stolica sa usilovala zmocniť podžupanskej funkcie, ale nikdy sa jej to celkom nepodarilo, a dosiahla len určité obmedzenie práva hlavného župana vo svoj prospech. Úsilie získať podžupanské miesto bolo prejavom zápasu zemianstva s magnátmi, preto nie je náhodné, že prvý úspech v tomto smere dosiahla stolica za vlády kráľa Mateja Korvína. Bol to zákonný článok 60 z roku 1486, ktorý ustanovil, že župan má vybrať podžupana alebo podžupanov z významných šľachticov príslušnej, a nie inej stolice. Zemianstvo tým chcelo oslabiť závislosť podžupana od župana, a tak dosiahnuť, aby zastupoval predovšetkým záujmy zemanov. To sa totiž v prípade, že podžupan pochádzal z inej stolice a nebol osobne zainteresovaný na záujmoch zemianstva, dalo len málo predpokladať. Ďalším veľmi významným úspechom zemianstva bol zákonný článok 2 z roku 1504, ktorý ešte ponechal županovi právo menovať podžupana, ale musel mať na to súhlas stolice. To značí, že bez vôle a súhlasu stolice sa nik nemohol stať podžupanom. Ale prax bola rozličná — vyskytli sa aj extrémne prípady, že podžupana volila generálna kongre-

gácia nezávisle od hlavného župana, prípadne že hlavný župan dosadzoval podžupanov bez ohľadu na želanie stolice. Jednotný postup zaviedol až zákonný článok 56 z roku 1723, v zmysle ktorého sa podžupan má voliť na generálnej kongregácii zo štyroch kandidátov, ktorých navrhuje hlavný župan spolu s odstupujúcim podžupanom. Kandidáti sa mali vybrať z majetných a nezainteresovaných šľachticov, ktorí by neboli závislí od miestnych feudálov. Niektoré stolice mali aj dvoch, prípadne až štyroch podžupanov, čo mohlo viesť ku kompetenčným sporom. Preto zákonný článok 15 z roku 1729 nariadil, aby v budúcnosti stolice mali len po jednom podžupanovi. Keby riadny podžupan *(vicecomes ordinarius)* nestačil vykonávať všetku agendu, ponechávala sa stoliciam možnosť voliť aj jeho zástupcu *(vicecomes substitutus)* a rozdeliť medzi nimi agendu. Riadny podžupan mal zvyčajne na starosti agendu politickej správy, jeho zástupca bol činný v súdnictve; predsedal trestnej sedrii. V tejto súvislosti treba ešte uviesť, že podžupani mali svojich zástupcov aj prv. Spomínajú sa napríklad v štatútoch Abovskej stolice z roku 1691 a Turnianskej stolice z roku 1724 v súvislosti s výkonom súdnej právomoci.

Právomoc podžupana bola veľmi rozsiahla a týkala sa všetkej agendy stoličnej správy. Ako sme už spomenuli, predsedal na generálnych a partikulárnych kongregáciách, zvolával a viedol sedriu, riadil činnosť slúžnych, prísažných a ostatných zamestnancov stoličného úradu. Mal na starosti stoličné písomnosti a zvyčajne aj stoličnú pečať. V Nitrianskej stolici sa pečať, s výnimkou nepokojných čias začiatkom 17. storočia, keď sa o ňu staral podžupan, uchovávala v stoličnej truhlici uloženej v nitrianskej kapitule. Tento starodávny zvyk akiste súvisel s tým, že funkciu hlavného župana dedične vykonávali nitrianski biskupi. Do konca 17. storočia, kým sa neustanovili vyberači dani *(perceptores)*, staral sa podžupan aj o stoličnú pokladnicu a patrilo medzi jeho povinnosti predkladať generálnej kongregácii pri reštavrácii účet o hospodárení.

Skutočnými predstaviteľmi stoličnej samosprávy boli od začiatku slúžni *(iudices nobilium)*. Pôvodne boli sudcami kráľovských servientov (odtiaľ ich názov *iudices servientium*, doložený k roku 1332 v Zemplínskej stolici, z čoho vzniklo maďarské *szolgabíró* i slovenské *slúžny*), ktorí sa stali jadrom zemianstva *(nobiles)*. Prvú zmienku o slúžnych poznáme z roku 1254. Roku 1280 sa spomínajú Štefan a Ivan, slúžni *(iudices nobilium)* Bodrožskej stolice. Slúžnych volila generálna kongregácia. Podľa druhého dekrétu *(decretum maius)* kráľa Žigmunda z roku 1435 mali sa voliť spomedzi poprednejších a majetnejších šľachticov. Ale prax bola iná. Za slúžnych často zvolili ľudí nesúcich a z chudobnejších vrstiev zemianstva, ktorí sa zo strachu alebo za úplatok, ako sa uvádza v zákonnom článku 9 z roku 1486, dopúšťali mnohých naničhodností. Preto sa znova nariaďuje, že za slúžnych sa majú vyberať len toho hodní a majetní šľachtici, ktorí majú svoje sídlo v stolici a budú môcť vystupovať nezávisle od mocných feudálov. Stávalo sa, že zvolení šľachtici nechceli prijať funkciu, aby sa vyhli námahe, výdavkom a nepríjemnostiam. Preto už spomenutý zákon z roku 1435 nariadil, že zvolené osoby musia prijať slúžnovský úrad *(officium iudicatus)* pod trestom 25 hrivien a vykonávať ho najmenej rok. Zákon z roku 1486 zvýšil trest na 50 hrivien a pokuta sa nesmela odpustiť. Od slúžnovskej povinnosti oslobodil zákon z roku 1435 len tie osoby, ktoré boli v službách kráľa, kráľovnej, prelátov, magnátov a iných osôb, ďalej žoldnierov a tých, čo sa z odôvodnených príčin nezdržovali stále v stolici. Slúžni pôsobili predovšetkým v súdnictve, ale postupom času, ako sa zväčšovala politickosprávna agenda stolice, plnili úlohy aj v politickej správe. Slúžni pomáhali aj pri výrube a vyberaní štátnej dane *(dica, subsidium)* a cirkevného desiatku. Už v 15. storočí mali svojich zástupcov — podslúžnych *(viceiudices nobilium, substituti iudices nobilium)*. Spočiatku to bývali ich familiárnici, od 16. storočia ich volila generálna kongregácia. Podľa štatútov Gemerskej stolice z roku 1746 si stoličná pospolitosť *(universitas)* mohla okrem štyroch riadnych slúžnych *(ordinarii processuales iudices nobilium)* ustanoviť z riadnych prísažných aj štyroch podslúžnych *(substituti iudices nobilium)*. Právomoc slúžnych sa vzťahovala predovšetkým na územie zvereného okresu *(processus*, v Liptove sa v 16. storočí volal *chuodza*, napríklad roku 1599 sa spomína *„hornia chuodza pana Tomasse Luczkeho"*), ale mohli plniť úradné poslanie aj v iných častiach stolice. Slúžnovské okresy sa spravidla delili na dva až šesť obvodov *(circuli)*, v medziach ktorých pôsobili podslúžni.

Slúžnovské okresy sa začali utvárať už v 13. storočí. Územie stolíc sa spočiatku delilo zvyčajne na štyri slúžnovské okresy. Neskôr sa ich počet v niektorých stoliciach zväčšil, ale boli aj také stolice, ktoré mali len dva alebo tri slúžnovské okresy. Veľké zmeny nastali vplyvom jozefínskej reformy uhorskej verejnej správy v osemdesiatych rokoch 18. storočia, ktorá bola najprevratnejšia práve na úrovni slúžnovských okresov. Tu sa najvýraznejšie uplatnili aj geografické zreteľe, pravda, primerane k úlohám a potrebám vtedajšej administratívy a komunikačným pomerom. V inštrukciách pre kráľovských komisárov sa konštatovalo, že mnohé stolice nie sú primerane rozdelené na slúžnovské okresy. Najmenšie stolice majú často toľko slúžnovských okresov ako najväčšie. Odstránenie týchto nezrovnalostí, ktoré len zbytočne zvyšovali výdavky na verejnú správu, bolo úlohou kráľovských komisárov. Ako vyplýva zo stanovísk miestodržiteľskej rady a dvorskej kancelárie k návrhom kráľovských komisárov vo veci vnútorného členenia stolíc, dostali títo komisári ako najlepší znalci miestnych, najmä zemepisných pomerov (mali k dispozícii najnovšie vojenské mapy a výsledky sčítania obyvateľstva) plnú dôveru a záviselo len od nich, ako upravili veci. Mali však dbať na to, aby slúžnovské okresy boli vyrovnanými celkami, teda aby boli približne rovnako veľké, mali rovnaký počet sídel a obyvateľstva, ale aj rovnaké daňové bremeno *(quantum contributionis)*. Pritom mali byť utvorené tak, aby ich slúžni mohli pohodlne spravovať v každom ročnom období z jedného centra. Preto sa mala pri formovaní slúžnovských okresov brať do úvahy zemepisná poloha sídel, reliéf a vodné toky. Miestodržiteľská rada a dvorská kancelária dbali o dôsledné zachovávanie týchto zásad.

Západné Slovensko na Laziovej mape Uhorska z roku 1556

Neprimerané vnútorné členenie stolíc a úsilie utvoriť vyrovnané administratívne celky neboli jedinými príčinami radikálnej zmeny slúžnovských okresov. V niektorých prípadoch si zmeny vyžiadalo spojenie stolíc (Komárňansko-ostrihomská stolica) alebo inkorporácia výsadných území (Spišská stolica). Možno však povedať, že počet slúžnovských okresov sa zmenšil a ich územie sa vo väčšine prípadov zmenilo. V Bratislavskej a Šarišskej stolici sa ich počet znížil zo šesť na päť, v Turci, v Liptove a na Orave zo štyroch na dva. Počet slúžnovských okresov sa výnimočne zvýšil v Spišskej stolici (v dôsledku spomínanej inkorporácie výsadných území) a Nitrianskej stolici (z piatich na šesť) vzhľadom na jej veľkú rozlohu a nevýhodný tvar.

K voleným funkcionárom stoličnej správy patrili okrem už spomínaného podžupana a jeho zástupcu, slúžnych a ich zástupcov, prísažných a fiškála aj notár, podnotári a vyberači daní.

Notár *(notarius, notarius sedis iudiciariae, notarius comitatus)* sa objavuje v službách stolice v 14. storočí. Dlho bol iba jej príležitostným zamestnancom, najímaným pri zasadaní kongregácie alebo sedrie. Stálym a voleným stoličným funkcionárom sa stáva až v druhej polovici 16. storočia, ale najmä v 17. storočí. Jeho hlavnou úlohou bolo vyhotovovať stoličné písomnosti a robiť zápisnice zo zasadnutí kongregácie a sedrie. Od 17. storočia mal na starosti stoličný archív a do ustanovenia vyberačov daní aj stoličnú pokladnicu. Od druhej polovice 17. storočia mu v písomnej agende miestami vypomáhal pisár *(scriba, cancellista)*, od 18. storočia mal už stáleho zástupcu — podnotára *(vicenotarius)*.

Ustanovizeň vyberačov daní *(perceptores)* sa ustálila až po daňovej reforme koncom 17. storočia. Na krytie vlastných potrieb vyrubovala stolica domácu daň *(impositio, contributio)*. Plynula do domácej pokladnice *(cassa domestica)*, ktorú opatroval vyberač domácej dane *(cassae domesticae perceptor)*. Z domácej pokladnice sa vyplácali stoličným úradníkom a ostatným zamestnancom platy a diéty, hradili sa trovy sedrie, poukazovali rozličné podpory, financovala sa stavba a údržba stoličných budov, mostov a ciest a kryli sa iné výdavky. Okrem toho stolica vyberala aj vojenskú daň *(contributio)*. Staral sa o ňu osobitný funkcionár — vyberač vojenskej dane *(cassae bellicae perceptor)*. Vojenská daň sa do odvodu nadriadenej vrchnosti opatrovala vo vojenskej pokladnici *(cassa bellica)*. Stolica z nej hradila výdavky na ubytovanie vojska a poukazovala miestnemu obyvateľstvu platby za služby a naturálie poskytnuté vojsku.

Volení funkcionári mali ročný plat a pri úradnom konaní mimo bydliska alebo sídla stolice dostávali diéty. Podžupan a slúžni brali aj podiel z uložených peňažných trestov. Tabulárni sudcovia mali nárok len na diéty. Okrem volených funkcionárov mala stoličná správa aj zmluvných zamestnancov. Boli to: stoličný inžinier *(geometra)*, lekár *(physicus)*, ránhojiči *(chirurgi)*, archivár, správca stoličného domu a väznice *(castellanus)* a príslušníci donucovacej zložky stoličnej správy. Úlohou donucovacieho aparátu bola ochrana stoličných hodnostárov a feudálneho právneho poriadku na území stolice. Tvorili ho velitelia hajdúchov, hajdúsi, husári, kastelán, ako správca väznice, strážcovia stoličného domu a väzenia, prípadne aj iné osoby (napríklad pozorovateľ zbojníkov v Oravskej stolici).

Veliteľia hajdúchov *(haidonum ductores)* podliehali podžupanovi; zodpovedali za službu hajdúchov, prenasledovali zločincov, pátrali po hľadaných osobách (vojenských zbehoch a pod.), viedli lapačky na zbojníkov a dozerali na zachovávanie právneho poriadku vo zverených slúžnovských okresoch. Úlohu veliteľa hajdúchov niekde zastával aj kastelán. Hajdúsi *(haidones)* tvorili sčasti stoličnú pohotovosť, sčasti vykonávali službu u stoličných hodnostárov. Niekedy ich použili aj na rozličné práce (oprava ciest a mostov). Ich počet bol v jednotlivých stoliciach rôzny a menil sa aj v čase. Napríklad Oravská stolica mala roku 1765 desiatich hajdúchov, začiatkom 19. storočia už 25, napokon roku 1832 až 32. Pri lapaní zbojníkov im niekedy pomáhali najatí ozbrojenci. Husári *(equites militum)* slúžili ako kuriéri.

*

Písomnú produkciu stolíc v stredoveku reprezentujú predovšetkým listiny. Ich vydavateľom bol prevažne podžupan spolu so štyrmi slúžnymi. Županské listiny, vydané v mene župana a pod jeho pečaťou, vyskytujú sa častejšie z obdobia do polovice 14. storočia. Vtedy ešte župan, zdržujúci sa prevažne na kráľovskom dvore, viac ako neskôr zasahoval do života stolice a bol v živšom písomnom styku s podžupanom a slúžnymi. Neskôr sú tieto listiny zriedkavé a týkajú sa častejšie súkromných než stoličných záležitostí. Sú to prevažne mandáty adresované podžupanovi alebo slúžnym, ktorými sa nariaďuje vyšetrovanie. Podžupanské listiny sú zriedkavé; podžupan sa zvyčajne uvádza ako spoluvydavateľ so slúžnymi. Samostatné listiny slúžnych sa vyskytujú zväčša na začiatku 14. storočia. Ako svedectvá o právnych pokonaniach sa týkajú len menej významných vecí, čo súvisí s okolnosťou, že sa im menej dôverovalo ako kráľovským listinám, prípadne listinám dvorských hodnostárov a hodnoverných miest. Bývajú aj svedectvom o majetkových štatúciách, obchôdzkach chotárov a o rozličných súdnych vyšetrovaniach. Výnimočne je vydavateľom listín stoličná pospolitosť *(„Universitas nobilium comitatus de . . .")*, a to v prípadoch, ak ide o záujem celej stolice (napríklad žiadosť adresovaná kráľovi).

Listinná produkcia stolíc súvisela predovšetkým s výkonom súdnej právomoci, činnosťou sedrie. Približne od štyridsiatych rokov 14. storočia sa čoraz častejšie vyskytujú relácie, ktoré posielali stolice kráľovi a palatínovi o výsledku vyšetrovaní vykonávaných na ich písomný príkaz. Stoličné listiny ako písomné svedectvá o právnych pokonaniach, vydané na žiadosť strán v ich záujme a na základe ich ústneho prehlásenia *(fassio)*, sú v porovnaní k listinám hodnoverných miest zriedkavejšie a sú menej dôležité, lebo stolice do konca stredoveku nemali vlastnú autentickú pečať.

Stoličné listiny sú vyhotovené v otvorenej alebo zatvorenej

Západné Slovensko na Müllerovej mape Uhorska z roku 1709

formej. Privilegiálna forma, ktorú charakterizuje starostlivejšie vyhotovenie, ale najmä privesená pečať, je výnimočná. V prvej polovici 14. storočia prevažujú zatvorené listiny *(litterae clausae)*, v druhej polovici otvorené *(litterae patentes)*. Od štyridsiatych rokov 14. storočia sa začína často písať namiesto staršieho a drahšieho pergamenu na papier.

Keďže stolice nemali v stredoveku vlastnú pečať, ich listiny sa pečatili súkromnou pečaťou stoličných hodnostárov — župana, podžupana a slúžnych. Stoličné listiny zo 14. a z 15. storočia majú najmenej tri pečate — pečať župana a dvoch slúžnych, prípadne pečať podžupana a dvoch slúžnych. Dôležitejšie listiny pečatili župan alebo podžupan a štyria slúžni. To, že stolice v stredoveku nemali vlastnú pečať, súvisí s tým, že nemali ani vlastný erb. Jedinou výnimkou na Slovensku bola Šarišská stolica, ktorá ho získala niekedy koncom 15. alebo začiatkom 16. storočia. Ďalšie dostali erb až v polovici 16. storočia, a to Hontianska, Liptovská, Nitrianska, Trenčianska, Zemplínska a pravdepodobne aj Zvolenská stolica roku 1550. Novohradská stolica roku 1551, Abovská a Tekovská roku 1552 a Turčianska stolica roku 1557. Erb Nitrianskej stolice má na štíte ako znamenie postavu kráľa Ladislava I. (pravou nohou pristupuje Kumána ležiaceho na zemi). Pôvodný erb Trenčianskej stolice rozšíril kráľ Ferdinand III. roku 1650 o srdcový štít so znamením illésházyovského erbu (na zlatej korune stojí čierny orol, prsia má prestrelené zlatým šípom). Erb Abovskej stolice súvisí s erbom rodu Aboveov, z ktorého prevzal znamenie — strieborné brvná v červenom poli štítu, symbolizujúce Hornád a Torysu. Erb Turčianskej stolice bol pôvodne rovnaký ako erb Révayovcov, dedičných hlavných županov. Jeho znamením bol vlk vyrastajúci zo strieborne koruny. Roku 1709 dostala stolica nový erb, ktorý v porovnaní so starým bol rozšírený o erby Rakovských (v hornej polovici deleného štítu má rytiera, ktorý rastie zo strieborne koruny, v dolnej polovici čierneho raka) a Okolicsányiovcov (zelené trojvršie so striebornou korunou, na ktorej spočíva obrnené rameno) na pamiatku stoličných poslancov, členov týchto rodov, zavraždených roku 1707 na onódskom sneme. Znamenie révayovského erbu je na srdcovom štíte. Bratislavská stolica dostala erb niekedy po roku 1599; znamenie má rovnaké ako erb rodu Pálffyovcov, ktorý dedične obsadzoval post hlavného župana. Komárňanská stolica používala vlastnú erbovú pečať od roku 1625. Oravská stolica dostala erb až roku 1669. Zaujímavý je vývoj pečate a erbu Spišskej stolice. Tá ešte pred rokom 1526 začala používať na pečatenie svojich listín namiesto pečatí stoličných hodnostárov štyri malé pečate, obsahujúce písmená jej názvu. Po roku 1526 sa na tieto pečate umiestnili aj rodové erby (na každú po jednom). Boli to erby Thurzovcov (lev), Korotnokyovcov (jednorožec), Draveckých (falia) a Berzeviczyovcov (kamzík). Ich spojením na jednom poli vznikol roku 1593 erb a pečať stolice. V prvej polovici 19. storočia ju obohatil erb Stolice X spišských kopijníkov (strieborný medveď vyrastajúci zo zeleného trojvršia), ktorý sa umiestil na srdcový štít.

Hoci stoličné listiny v stredoveku svojimi vnútornými a vonkajšími znakmi ani právnou silou nedosahovali úroveň listín dvorských kráľovských hodnostárov a hodnoverných miest, výraznou mierou prispeli k udomácneniu a rozšíreniu písomností v uhorskej spoločnosti a sú dôležitým prameňom na jej poznanie.

Okrem listín stolice vyhotovovali už v 14. storočí rozličné registre, z ktorých najvýznamnejšie pre ďalší vývoj stoličných písomností sú registre proskribovaných. Obsahovali mená zločincov a osôb, ktoré ich ukrývali a pomáhali im pri úteku. Všetkých po vyšetrení ich priestupkov vyhlásili na stoličnom zhromaždení, ktoré sa zišlo na príkaz panovníka, za verejných zločincov a v neprítomnosti odsúdili na trest straty hlavy a majetku.

V registroch proskribovaných osôb, ktoré vznikli v súvislosti so súdnou činnosťou stolíc, možno vidieť zárodok neskorších kongregačných protokolov, najdôležitejších novovekých stoličných písomností. Kongregačné protokoly sa začali viesť pravdepodobne už v druhej polovici 15. storočia. Za najstarší zachovaný exemplár v Uhorsku sa pokladá kongregačný protokol Zvolenskej stolice, obsahujúci zápisy z rokov 1506 až 1579. Kongregačné protokoly boli až do polovice 18. storočia v podstate spoločné pre generálne kongregácie i sedriu, preto obsahujú zápisnice zo zasadnutí obidvoch orgánov. Od polovice 18. storočia sa zápisnice o zasadnutiach generálnej kongregácie a sedrie viedli v osobitných protokoloch. V niektorých stoliciach sa kongregačné protokoly ešte ďalej diferencovali. Napríklad v Bratislavskej stolici sa v rokoch 1730 — 1803 rozlišovali determinačné *(protocolla determinationum)* a dekretálne protokoly *(protocolla decretorum)*. Prvé obsahujú rozhodnutia kongregácií, do druhých sa odpisovali nariadenia a intimáty vyšších orgánov. Osobitné dekretálne protokoly sa viedli aj v Nitrianskej stolici; zachovali sa z rokov 1803 — 1848. Kongregačné protokoly sa písali v latinskom jazyku až do jozefínskej reformy roku 1786, od roku 1790 niektoré stolice (medzi nimi aj Abovská, Gemerská, Hontianska, Komárňanská, Novohradská a Užská) zaviedli maďarčinu. Od roku 1839 sa kongregačné protokoly všetkých stolíc písali v maďarskom jazyku.

Písomná produkcia stolíc v novoveku, najmä od 18. storočia, bola veľmi bohatá a rozmanitá. Súvisí to s rastom a diferenciáciou stoličnej agendy. Rozhodujúcim stimulom pritom bolo úsilie štátu rozšíriť a prehĺbiť svoj vplyv na správu verejných vecí a zintenzívniť kontrolnú funkciu nad stolicami. Nadriadené orgány chceli byť o všetkom informované a zapájali stolice do svojich akcií, či už išlo o urbársku reguláciu, evidenciu obyvateľstva, kultúrne a hospodárske povznesenie krajiny alebo o pátranie po vojenských zbehoch a prenasledovanie tulákov. V stoličných úradoch sa hromadili písomnosti, ktoré si napokon vynútili zriaďovanie archívov so stálymi zamestnancami. Tým sa utvorili podmienky na usporadúvanie a evidenciu písomných súborov. Prvé všeobecné usporadúvanie stoličných archívov sa konalo do 18. storočí.

Hoci nemožno hovoriť o jednotnej štruktúre stoličných archívov, majú viaceré spoločné znaky. Ak neberieme do úvahy archív Šarišskej stolice, ktorý sa usporiadaním podstatne líši od ostatných, možno povedať, že majú dve hlavné časti: administratívne písomnosti a súdne písomnosti.

V časti administratívne písomnosti sú veľké skupiny

kongregačné, snemové, urbárske (s výnimkou archívu Zvolenskej stolice) a šľachtické písomnosti.

Kongregačné písomnosti *(acta congregationalia)* tvoria jadro každého stoličného archívu. Patria k nim protokoly a rozličné písomnosti, o ktorých sa na kongregáciách rokovalo. Ich význam a tematický okruh vyplýva z postavenia a poslania kongregácií.

Snemové písomnosti *(acta diaetalia)* obsahujú odpisy a výťlačky snemových denníkov a zápisníc, elaborátov snemových deputácií, návrhov poslancov a zákonov, ktoré uhorský snem posielal stoliciam. Inštrukcie pre poslancov a ich správy sú zväčša uložené medzi kongregačnými písomnosťami. K najvzácnejším exemplárom patrí dekrét kráľa Žigmunda z roku 1398 v archíve Bratislavskej stolice a zákonné články bratislavského snemu roku 1542, zvolenského snemu v rokoch 1542 — 1543 a trnavského snemu roku 1547 v archíve Trenčianskej stolice.

Urbárske písomnosti *(acta urbarialia)* sa týkajú vzťahu poddaných a zemepánov. Sú tu sťažnosti poddaných na zemepánov, správy o nepokojoch a vzburách, sčasti aj písomnosti tereziánskej urbárskej regulácie.

Šľachtické písomnosti *(acta nobilitaria)* obsahujú rozličné údaje o šľachtických rodoch. Sú tu erbové a výsadné listiny, spisy o zisťovaní zemianskeho pôvodu *(investigácie)*, súpisy šľachty, spisy o šľachtickej insurekcii, genealogické tabuľky a iné.

Vo väčšine stoličných archívov sú aj veľmi skupiny: vojenské písomnosti a daňové písomnosti. V skupine vojenské písomnosti *(acta militaria)* sú dokumenty o vojnách proti Turkom, o stavovských povstaniach, o dislokácii vojsk v stolici, pochodové plány, súpisy nováčikov pre uhorské pluky, výročné inštrukcie pre hlavných cisárskych vojenských komisárov a iné. Daňové písomnosti *(acta contributionalia)* sa týkajú vojenskej a domácej dane. Sú tu portálne (dikálne) súpisy, daňové súpisy stolice, vyúčtovania vojenskej a domácej pokladnice.

Niektoré stoličné archívy majú aj osobitné skupiny stavebných *(acta aedilia)*, cirkevných *(acta ecclesiastica)* a náboženských písomností *(acta religionaria)*. V archíve Oravskej, Trenčianskej a Zvolenskej stolice tvoria samostatné skupiny aj zdravotnícke písomnosti *(acta sanitatis, sanitaria)*.

V stoličných archívoch sa vyskytujú ešte aj ďalšie skupiny administratívnych písomností, niektoré spoločné niekoľkým stoliciam, iné jedinečné. K posledným patria historické pamätihodnosti *(historica et memorabilia)* v archíve Trenčianskej stolice. Obsahujú dokumenty dôležité z hľadiska politických dejín stolice i Uhorska. Sú to napríklad listy vodcov stavovských povstaní Štefana Bocskayho, Gabriela Bethlena, Juraja Rákócziho, Imricha Thökölyho a Františka II. Rákócziho a listy veliteľov kuruckých vojsk.

Súdne písomnosti, tvoriace druhú hlavnú časť stoličných archívov, vznikli z činnosti sedrie. Delia sa na občianske a trestné písomnosti.

Písomnosti z obdobia jozefínskej administrácie stolíc tvoria v archíve Bratislavskej, Liptovskej, Nitrianskej, Spišskej a Tekovskej stolice osobitný celok *(acta Josephinica)* v rámci administratívnych písomností, v archíve Trenčianskej stolice jeho tretiu časť na úrovni administratívnych a súdnych písomností. Ako samostatné archívne fondy na úrovni stoličných archívov sa manipulujú písomnosti niektorých spojených stolíc, a to Turčiansko-zvolenskej stolice, Gemersko-malohontskej stolice (sú uložené v Štátnom oblastnom archíve v Banskej Bystrici) a Komárňansko-ostrihomskej stolice (v opatere Štátneho oblastného archívu v Nitre). Písomnosti Abovsko-turnianskej stolice sú zaradené ako osobitný celok do fondu Abovsko-turnianska župa (Štátny oblastný archív v Košiciach). Registratúra spojenej Liptovsko-oravskej stolice tvorí osobitný celok v rámci archívu Liptovskej stolice. Jozefínske písomnosti Šarišskej stolice netvoria osobitný celok; sú usporiadané spolu s ostatnými stoličnými písomnosťami.

Niektoré stoličné archívy obsahujú aj písomnosti z revolučných rokov 1848 — 1849.

Archív Novohradskej, Ostrihomskej a Zemplínskej stolice je v Maďarsku, archív Užskej stolice v ZSSR. Základné údaje o stoličných archívoch na Slovensku (za názvom je časové rozpätie písomností a uloženie podľa stavu v septembri 1981) uvádzame v tomto prehľade:

Archív Abovskej stolice, 1564 — 1849, Štátny oblastný archív v Košiciach. Najstarší kongregačný protokol je z rokov 1564 — 1573.

Archív Bratislavskej stolice, 1396 — 1849, Štátny oblastný archív v Bratislave. Prvý kongregačný protokol sa zachoval z roku 1579. Časté sťahovanie archívu v období do konca 18. storočia a požiare v rokoch 1800 a 1853 spôsobili veľké straty v starších písomnostiach.

Archív Gemerskej stolice, 1504 — 1849, Štátny oblastný archív v Banskej Bystrici. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1571. Prevažná časť starších písomností, ktoré stolica z obavy pred Turkami dala do úschovy premonštrátskemu konventu v Jasove, bola zničená za Bethlenovho povstania roku 1619. Písomnosti z rokov 1803 — 1849 sú zaradené do fondu *Gemer-malohontská župa II.*

Archív Hontianskej stolice, 1576 — 1849, Štátny oblastný archív v Banskej Bystrici. Archív bol zničený roku 1945 v Šahách a zachovali sa z neho len zlomky. Časť písomností bola dodatočne vyčlenená z archívu rodu Koháryovcov, ktorého členovia boli dedičnými hlavnými županmi Hontianskej stolice.

Archív Komárňanskej stolice, 1280 — 1849, Štátny oblastný archív v Nitre, prechodne je uložený v Šali. Kongregačné zápisnice sa zachovali od roku 1619. Archív bol roku 1763 poškodený pri zemetrasení a požiarom roku 1848.

Archív Liptovskej stolice, 1391 — 1848, Štátny oblastný archív v Bytči. Kongregačné protokoly sa tu zachovali od roku 1572.

Archív Oravskej stolice, 1584 — 1848, Štátny oblastný archív v Bytči. Originály kongregačných protokolov sa zachovali od roku 1746, odpisy od roku 1684. Staršia časť archívu zhorela roku 1683 v kostolnej veži vo Veličnej, keď mestečko spustošili litovské vojská.

Archív Spišskej stolice, 1498 — 1849, Štátny oblastný archív

v Levoči. Kongregačné protokoly sa zachovali súvisle od roku 1541. Patrí medzi najväčšie a najzachovanejšie v Uhorsku.

Archív Šarišskej stolice. 1400 — 1849. Štátny oblastný archív v Prešove. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1561.

Archív Tekovskej stolice. 1290 — 1849. patrí Štátnemu oblastnému archívu v Nitre. prechodne je umiestený v Šali. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1540.

Archív Trenčianskej stolice. 1481 — 1849. patrí Štátnemu oblastnému archívu v Nitre. prechodne je umiestnený v Štátnom oblastnom archíve v Bytči. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1571. Citeľné straty vznikli nevhodným uložením písomností v rokoch 1923 — 1950 a nezodpovedným „skartovaním" v rokoch druhej svetovej vojny.

Archív Turčianskej stolice. 1486 — 1848. Štátny oblastný archív v Bytči. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1559.

Archív Turnianskej stolice. 1569 — 1849. Štátny oblastný archív v Košiciach. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1569. Archív utrpel straty pri prevoze do Košíc roku 1882 a pri evakuácii za druhej svetovej vojny.

Archív Zvolenskej stolice. 1382 — 1848. Štátny oblastný archív v Banskej Bystrici. Najstarší kongregačný protokol sa zachoval z rokov 1506 — 1579. Časť archívu zničil požiar roku 1738.

Medzi stoličné archívy patrí aj *archív Malohontského dištriktu.* ktorý vznikol z činnosti kongregácie. sedrie a volených hodnostárov dištriktu v čase od získania čiastočnej samosprávy roku 1687 až do spojenia Malohontu s Gemerskou stolicou roku 1802 (s účinnosťou od roku 1803). Vlastné písomnosti dištriktu pochádzajú z rokov 1688 — 1803. erbové listiny sa v odpisoch zachovali od roku 1610 a súdne písomnosti v odpisoch až z roku 1595. Archív je uložený v Štátnom oblastnom archíve v Banskej Bystrici.

Stoličné archívy sú naše najväčšie písomné súbory z čias feudalizmu. Obsahujú skutočne nepreberné množstvo nezriedka jedinečných dokumentov k dejinám Slovákov a Slovenska. predovšetkým od 17. storočia. Ich význam je neoceniteľný. lebo archívy ústredných politických a hospodárskych orgánov sú mimo územia Slovenska — v Budapešti a vo Viedni.

Spoločná legenda k mapkám v texte

hranice ČSSR

hranica Uhorska

stoličné hranice roku 1848

vodné toky

cesty nadregionálneho významu v 15. — 18. storočí

slobodné kráľovské mestá roku 1773

mestá a mestečká roku 1773

ostatné sídla

hrady

TRENČÍN — TRENČÍN sídlo stolice roku 1773

Jurij Šidel
Stolice na Slovensku

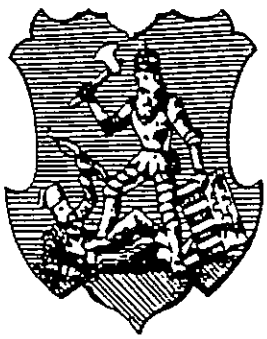

NITRIANSKA STOLICA

Názov roku 1806: *comitatus Nitriensis, Nitránská stolica, Nyitra vármegye, Neutraer Gespanschaft.* Staršie latinské názvy: 1216, 1348 *comitatus Nitriensis,* 1598 *c. Nittriensis,* 1773 *c. Nitriensis.* Na začiatku 19. storočia mala asi 5500 km².

Poloha, územný a administratívny vývoj stolice

Nitrianska stolica mala divný tvar, ako keby bola zvyškom akéhosi oklieštěného veľkého komitátu. Rozprestierala sa od Moravy až po Žitavu a hrebene Tribeča a Vtáčnika. Na juhu zasahovala až do Podunajskej roviny. Územie západne od Malých Karpát vypĺňovali Biele Karpaty (pozdĺž uhorsko-moravských hraníc), Myjavská pahorkatina, Chvojnická pahorkatina a výbežok Borskej nížiny. Stredná časť stolice ležala prevažne na Podunajskej nížine. Na severovýchode územie stolice vybiehalo dolinou Nitrice do Hornonitrianskej kotliny, uzavretej Strážovskými vrchmi, Žiarom, Kremnickými vrchmi, Vtáčnikom a Tribečom. V reliéfe prevažovala pahorkatina, v pôdnom fonde oráčina. Koncom 19. storočia oráčiny tvorili 55,92 percenta z celkovej výmery pôdy. Územie malo hojnosť lesov. V štruktúre pôdneho fondu bol pozoruhodný aj podiel vinohradov. Nitrianska, Zemplínska a Bratislavská stolica tvorili najdôležitejšiu vinohradnícku produkčnú oblasť.

Nitriansky komitát patril medzi najstaršie v Uhorsku. Možno predpokladať, že jestvoval už v 10. storočí, prípadne na prelome 10. a 11. storočia. Vznikol pravdepodobne na veľkomoravskom základe. Jeho územie, ktoré sa pôvodne rozprestieralo prevažne pri toku Nitry, ležalo v najvyspelejšej časti niekdajšieho Nitrianskeho kniežatstva. Nitra, sídlo nitrianskych kniežat a nitrianskych biskupov, nestratila celkom svoj význam ani po zániku Veľkej Moravy. V 10. a ešte aj v 11. storočí bola najvýznamnejším politickým strediskom Slovenska. O tom svedčí aj to, že v 11. storočí bola centrom uhorského pohraničného vojvodstva a stala sa aj sídlom obnoveného nitrianskeho biskupstva, hoci ležala mimo jeho územia. Politický význam Nitry v poveľkomoravskom období ako dôsledok jej postavenia vo veľkomoravskom i v predveľkomoravskom období mal rozhodujúci vplyv na vznik a priaznivý vývoj tohto komitátu.

Nitriansky komitát sa začal pretvárať na orgán zemianskej autonómie v 13. storočí. Tento proces nepriaznivo ovplyvnili rozhárané politické pomery na konci 13. storočia, najmä však po vymretí arpádovskej dynastie (1301). Nitriansky komitát sa dostal do područia veľmoža Matúša Čáka a stal sa súčasťou jeho rozsiahlej državy. Despotický vládnuci veľmož potláčal všetky sily, ktoré ohrozovali jeho pozíciu a oslabovali jednotu državy. Preto ani nemal záujem o politické osamostatnenie zemianstva. Naopak, usiloval sa ho ovládnuť, preto hatil vývoj smerujúci k vzniku zemianskej stolice. Zadržal ho aj v Nitrianskom komitáte a stolica sa tu utvorila až po jeho smrti (1321) — v prvej polovici 14. storočia.

Do vývoja Nitrianskej stolice v 16. a 17. storočí rušivo zasahovali turecké výboje. Turci už v druhej polovici 16. storočia kontrolovali takmer celú Žitavskú pahorkatinu (územie medzi riekami Žitavou a Nitrou) a mnohé dediny si podrobili. Prevažná časť Žitavskej pahorkatiny s veľkým územím západne od toku Nitry (Komjatice, Tvrdošovce, Poľný Kesov, Svätoplukovo) patrila aj po žitavskom mieri (1606) k ostrihomskému sandžaku. Roku 1663 Turci dobyli Nové Zámky a udržali sa v nich až do roku 1685. To predstavovalo trvalú hrozbu pre obyvateľstvo širokého okolia. Po ich oslobodení sa Nitrianska stolica celkom a navždy zbavila tureckej nadvlády a obnovila integritu svojho územia.

Reforma územnej organizácie Uhorska za jozefínizmu sa Nitrianskej stolice nedotkla, hoci išlo o veľmi nevhodný celok. Dokonca sa ani neupravili hranice tam, kde rozdeľovali sídla.

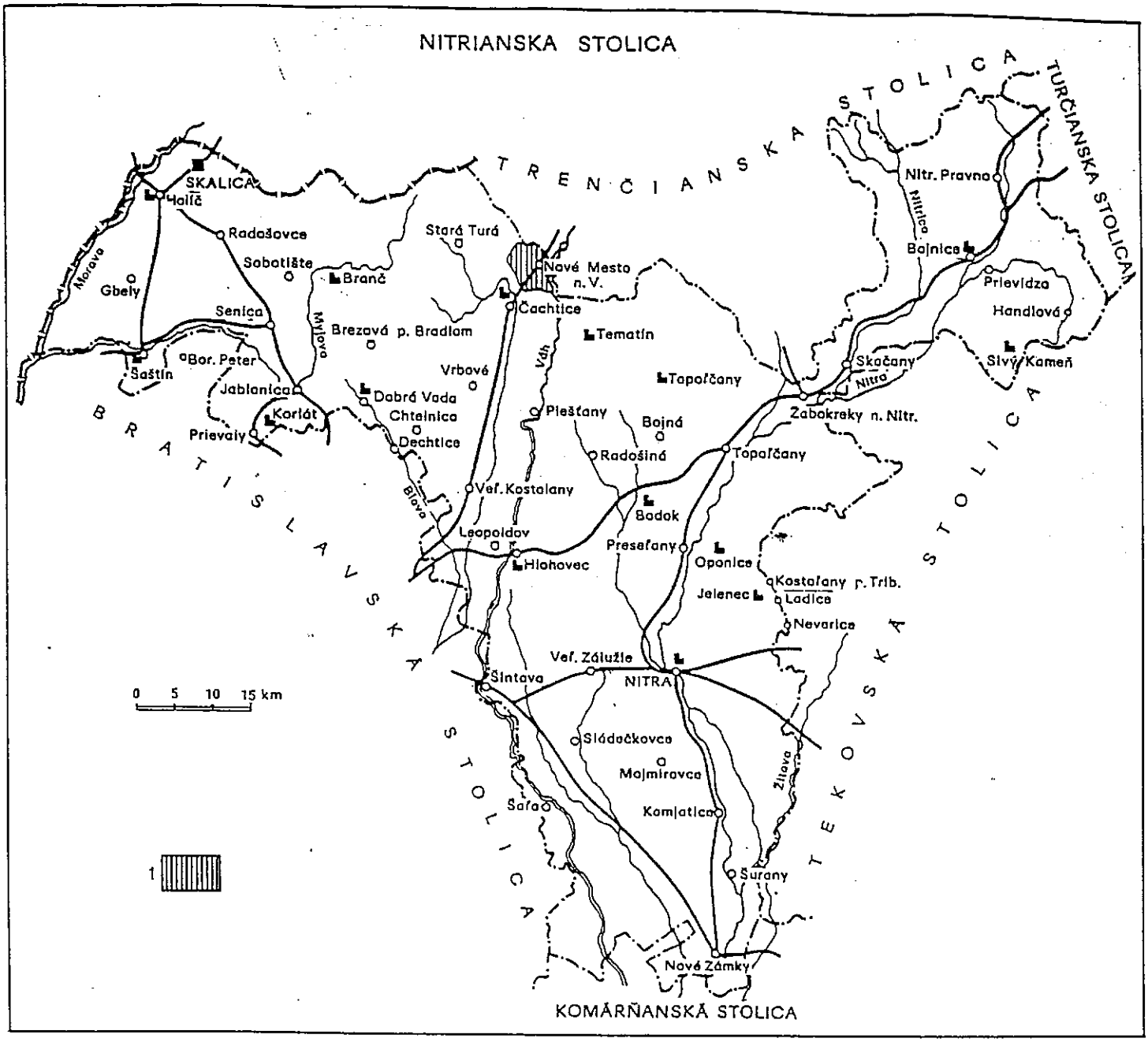

Územie Nitrianskeho komitátu prešlo zložitým vývojom, ktorý sa v podstate zavŕšil v prvej polovici 14. storočia. Výsledkom bol rozsiahly, dosť čudne sformovaný územnosprávny celok. Do severovýchodnej časti stolice hlboko prenikali výbežky Trenčianskej a Tekovskej stolice. Územie sa tu zužovalo na úzky pás, ktorý ako most spojoval Hornonitriansku kotlinu s jadrom stolice. Tento zaujímavý útvar jestvoval už v 11. storočí. Nevznikol však neorganickým zásahom do územia komitátu. Povodie Bebravy tvorilo totiž pôvodne osobitnú správnu jednotku a s Trenčianskym komitátom sa integrovalo už pri obnovení nitrianskeho biskupstva (okolo roku 1083). Podobne aj okolie Oslian (oslianský výbežok Hornonitrianskej kotliny) predstavovalo v 11. storočí samostatnú správnu jednotku; pravdepodobne začiatkom 12. storočia sa včlenilo do Tekovského komitátu. K Nitrianskemu komitátu nepatrila až do druhej polovice 13. storočia ani prevažná časť územia pri Váhu. Tu sa rozkladali hradné majetky malých pohraničných komitátov Šintava, Hlohovec (Szolgagyőr) a Bana (polohu centra nepoznáme), ktoré zanikli v dôsledku rozkladu hradného zriadenia kedysi v druhej polovici 13. storočia. Ich územie (pri Váhu a západne od Malých Karpát)

1 — Nové Mesto nad Váhom, do 15. storočia patrilo do Trenčianskej stolice.

sa včlenilo do Nitrianskeho komitátu. Dechtice, Kostoľany pod Tribečom, Neverice a Ladice boli stoličnými hranicami rozdelené na dve časti.

Územie stolice sa členilo až do druhej polovice 17. storočia na štyri slúžnovské okresy. Dlho sa uvádzali podľa slúžnych, podobne ako v iných stoliciach. Takto ich označuje ešte aj daňový súpis z roku 1598. Avšak roku 1608 sa už nazývajú Prvý, Druhý, Tretí a Štvrtý slúžnovský okres, čo bolo vo zvyku v niektorých stoliciach ešte aj koncom 18. storočia. Okolo roku 1646 už niesli názvy podľa svojich stredísk — Novomestský, Obdokovský, Bojnický a Nitriansky slúžnovský okres. Novomestský, ku ktorému patrilo aj územie západne od Malých Karpát, nazýval sa aj Záhorským slúžnovským okresom. V druhej polovici 17. storočia sa Novomestský slúžnovský okres rozdelil, čím sa počet slúžnovských okresov zvýšil na päť. Novoutvorený slúžnovský okres sa podľa svojho strediska nazýval skalický. M. Bel uvádza v diele *Notitia Hungariae novae* aj názov senický, čo by svedčilo o tom, že v prvej polovici 18. storočia nemal ešte stále centrum. Aj začiatkom 19. storočia mala stolica päť slúžnovských okresov. Volali sa podobne ako v 18. storočí. Najväčší bol Nitriansky slúžnovský okres *(Processus Nitriensis)*, ktorý zaberal južnú časť stolice. Na sever siahal až po Hlohovec, Zbehy a Dolné Lefantovce, kde hraničil s Novomestským *(Processus Vág-Újhelyiensis)*, Obdokovským *(Processus Bodokiensis)* a Bojnickým slúžnovským okresom *(Processus Bajmocziensis)*. Skalický slúžnovský okres *(Processus Szakolczensis)* siahal na východ až po Myjavu a Brezovú pod Bradlom; tie však už patrili do Novomestského slúžnovského okresu.

Administratívne centrum komitátu bolo na Nitrianskom hrade, stoličné orgány sídlili v Nitre. Medzi najstarších nitrianskych županov patrili asi aj Poznanovci, veľmoži pravdepodobne slovanského pôvodu. Prvým písomne doloženým nitrianskym županom je Lukáč, uvádza ho listina kráľa Štefana III. z roku 1166 *(presente Luca Nitriensi comite)*. Takmer poltisícročia (1302 — 1777) hodnosť hlavného župana patrila nitrianskym biskupom, ktorí od konca 13. storočia vlastnili aj Nitriansky hrad. Po nich sa na mieste hlavného župana striedali príslušníci najbohatších šľachtických rodov v stolici. Prvý bol Mikuláš Forgách.

Vývoj osídlenia a sídel

Stredná časť stolice, najmä na pahorkatinách, mala dobré podmienky na osídlenie, preto patrí k najstarším kultúrnym oblastiam Slovenska. Prvé stopy osídlenia vedú do staršieho paleolitu. Zachovali sa v katastri Nového Mesta nad Váhom. Zo stredného paleolitu sú známe sídliská v chotári Banky a Komjatíc, jaskynné sídlisko v katastri Radošiny. Otvorené a jaskynné sídlisko v chotári Bojníc sú dokladmi osídlenia v Hornonitrianskej kotline. Omnoho intenzívnejšie bolo osídlenie v mladšom paleolite. Náleziská szeletskej kultúry sú ešte zriedkavé (Kunov, Nové Mesto nad Váhom, Radošina, Zábokreky nad Nitrou), ale pamiatky gravettskej industrie už svedčia o hustom osídlení na ľavej strane Váhu (Hrádok, Modrovka, Hubina, Moravany nad Váhom, Sokolovce, Hlohovec a inde) a pri toku Nitry (Jacovce, Presľany, Koniarovce, Lužianky, Nitra a inde). Vyskytujú sa aj na Záhorskej nížine (Častkov, Osuské, Smrdáky). V neolite bola osídlená prevažná časť stolice — Záhorská nížina, Podunajská nížina a južná časť Hornonitrianskej kotliny (po Prievidzu). V eneolite bola súvisle osídlená Chvojnická pahorkatina, Myjavská pahorkatina, Podunajská nížina a Hornonitrianska kotlina (až po Vyšehradné). Rozsah osídlenia v staršej a v strednej dobe bronzovej bol podobný: Záhorská nížina bola osídlená celá, Myjavská pahorkatina sa javí ako pustá. V mladšej dobe bronzovej a v dobe halštatskej bola však obývaná aj tá. V dobe laténskej Kelti osídlili časť Záhorskej nížiny a celú Podunajskú nížinu. Hornonitriansku kotlinu obýval ľud púchovskej kultúry. Územie medzi Topoľčanmi a Bystričanmi tvorilo zmiešanú oblasť. V prvom storočí nášho letopočtu bývalé keltské územie postupne osídlili Germáni a v mladšej dobe rímskej prenikli aj do Hornonitrianskej kotliny.

Staršie slovanské osídlenie s keramikou pražského typu je doložené na Záhorskej nížine (pohrebiská v Skalici, v Gbeloch, v Brodskom a v Kútoch) a Podunajskej nížine (sídliská v Pobedime, v Piešťanoch, v Šuranoch, v Nitre, pohrebiská v Dolných Krškanoch, v Nitre a inde). Mladšie slovanské osídlenie v predveľkomoravskom období je známe aj v Hornonitrianskej kotline (Hradec). Nížinné hradisko v katastri Pobedima patrí medzi najstaršie na Slovensku. Časť Podunajskej nížiny južne od Nitry patrila v 7. — 8. storočí do mocenskej sféry Avarov. Avarsko-slovanské pohrebiská sú známe v katastri obcí Nové Zámky, Šurany a Dolné Krškany. Sídliská a pohrebiská z veľkomoravského obdobia sú rozložené na celej Záhorskej nížine, Podunajskej nížine a vyskytujú sa aj v Hornonitrianskej kotline. Podľa doterajších výsledkov archeologického výskumu bolo osídlenie najhustejšie popri toku Nitry. Najvýznamnejšia bola sídelná aglomerácia v katastri dnešnej Nitry.

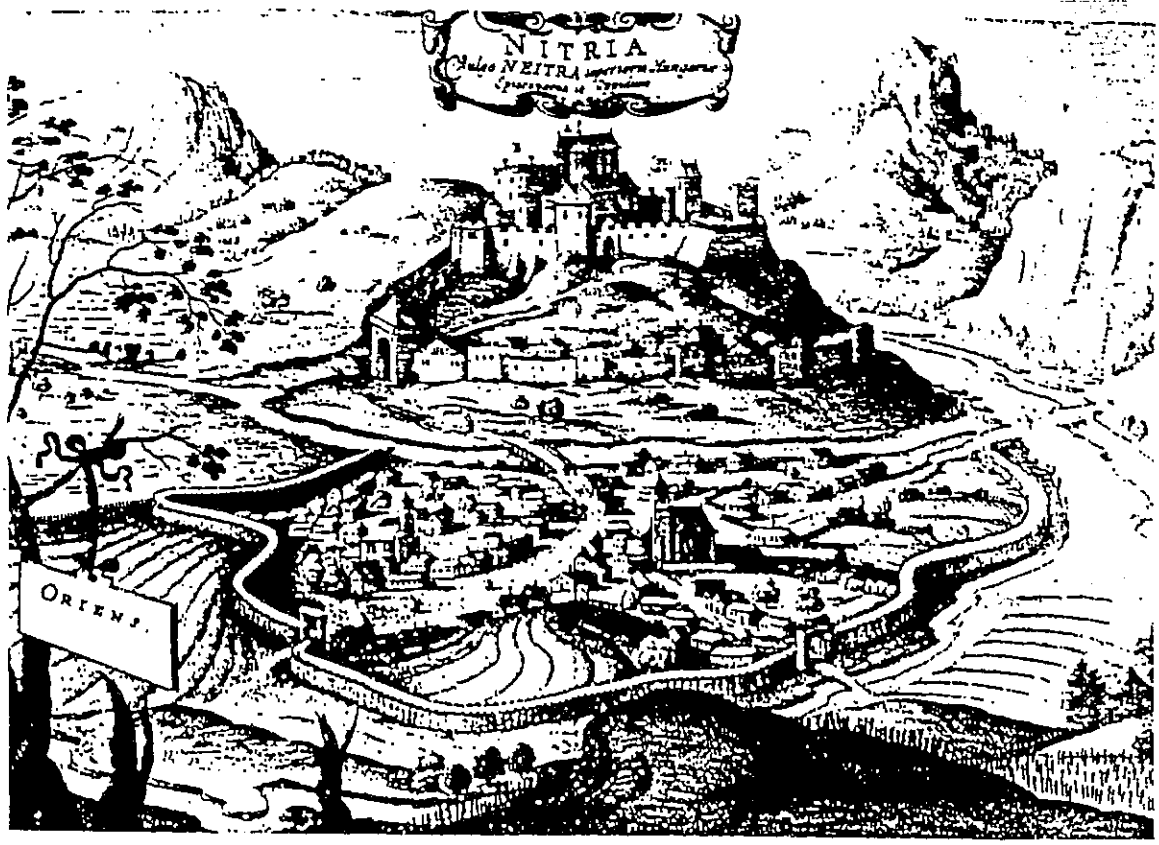

Pohľad na Nitru roku 1657

Tvorilo ju kniežacie hradisko a päť ďalších hradísk s viacerými sídliskami. Nitra bola hlavným politickým, kultúrnym a hospodárskym centrom Nitrianskeho kniežatstva, sídlom kniežaťa Pribinu. V latinskom spise *De conversione Carantanorum et Bagoariorum libellus* z druhej polovice 9. storočia sa spomína v súvise s vysviackou Pribinovho kostolíka ako Nitrava. Počiatky staromaďarského osídlenia v južnej časti stolice (okolie Žitavy) siahajú do prvej polovice 10. storočia. Hranice podrobeného územia dosahovali do druhej polovice 10. storočia líniu Hlohovec — Nitra. Prevažná časť územia stolice (okrem Hornonitrianskej kotliny) sa včlenila do ranofeudálneho uhorského štátu do konca vlády kráľa Štefana I. (1038). Hornonitriansku kotlinu ovládli Maďari v druhej polovici 11. storočia.

Osídlenie v prvej polovici 13. storočia podľa svedectva písomných prameňov tvorilo asi 258 sídel. Najintenzívnejšie bolo na Podunajskej nížine. Záhorská nížina donedávna patrila k pohraničnému pásmu, preto bola veľmi málo osídlená. Hustejšie bolo osídlenie v Hornonitrianskej kotline. Zo sídel bola najvýznamnejšia Nitra, ktorá roku 1248 dostala výsady slobodného kráľovského mesta. Trhové miesta boli Bojnice, Hlohovec, Horná Streda, Nitrianska Streda, Nové Mesto nad Váhom, Sobotište a Vásárfalu. Do konca 14. storočia vzrástol počet sídel asi na 358. V 14. storočí sa intenzívne kolonizovala za účasti nemeckého obyvateľstva Hornonitrianska kotlina, na konci storočia mala v podstate už takú sídelnú sieť ako na sklonku feudalizmu. Zatiaľ ešte riedko bolo osídlené územie na západ od Malých Karpát.

Nitra sa koncom 13. storočia stala majetkom nitrianskeho biskupstva a ustrnula vo vývine. Do popredia sa dostávajú mestá Skalica a Topoľčany. Skalica sa roku 1372 stala slobodným kráľovským mestom, ale Topoľčany sa koncom storočia dostali do poddanskej závislosti topoľčianskeho panstva, čím sa ich vývoj spomalil. Do polovice 15. storočia sa okrem spomenutých trhových miest na mestečká vyvinuli Čachtice, Dolné Trhovište, Holíč, Horné Ludanice, Chtelnica, Jelenec, Kľíž, Komjatice, Nitrianska Blatnica, Nováky, Prievidza, Senica, Šaštín, Šintava, Veľké Kostoľany, Veľké Oponice, Vajka nad Žitavou a Vrbové.

V polovici 16. storočia prišli z Moravy na Záhorie novokrstenci. Usadili sa v Sobotišti (1546), Šaštíne, Brodskom, Kátove, Popudinách a v Holíči (všade roku 1547). Novokrstenci (anabaptisti, na

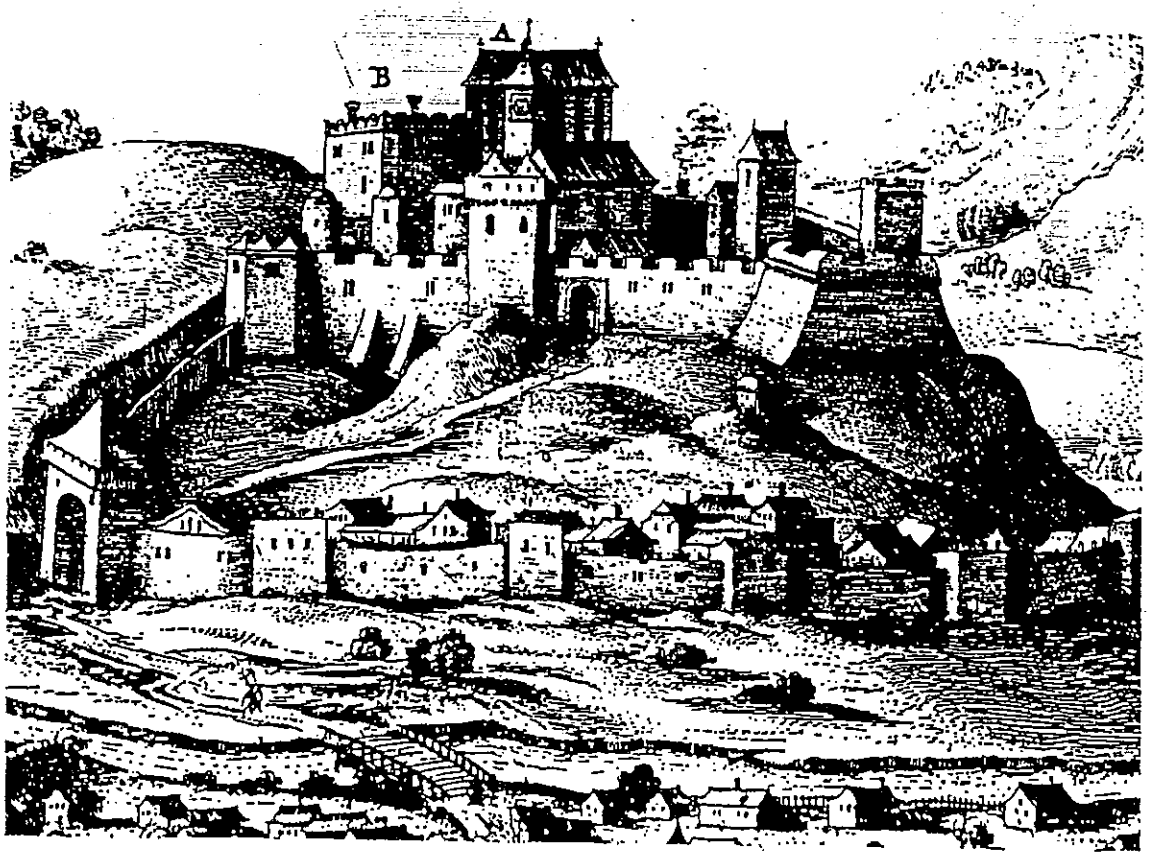

Nitriansky hrad roku 1657

Slovensku nazývaní habáni), pôvodom Nemci, boli príslušníkmi náboženskej sekty, ktorá sa vo svojom sociálnom programe usilovala uskutočniť ideály starokresťanského komunizmu. Boli to veľmi zruční a svedomití remeselníci. Tvorili uzavretú spoločnosť, založenú na spoločnej výrobe a spoločnom vlastníctve. Kolektívny spôsob života sa prejavil aj v budovaní osobitných sídelných jednotiek (habánske dvory), ktoré sa odlišovali od príbytkov okolitého slovenského obyvateľstva. Novokrstenci boli aj na Slovensku prenasledovaní, preto boli často v pohybe. Mnoho ich prišlo z Moravy do Nitrianskej stolice roku 1622 po porážke českého stavovského povstania; usadili sa aj v Čachticiach, v Chtelnici a v Dechticiach. V druhej polovici 17. storočia sa kolektívne hospodárenie v habánskych obciach začalo rozkladať, posledné zvyšky spoločného vlastníctva odstránil rekatolizačný nápor za vlády Márie Terézie. Viacerí habáni emigrovali do cudziny (Rusko) a tí, ktorí zostali, postupne sa asimilovali. Najvýznamnejšie habánske strediská v Nitrianskej stolici boli v Brodskom a Sobotišti. Centrá džbankárskej výroby, typickej pre habánov, boli v Brodskom, Sobotišti a Dechticiach.

V 16. storočí pustošivo zasiahli osídlenie stolice turecké výboje. Prvá pohroma prišla roku 1530, najväčšmi utrpelo územie medzi Nitrou a Váhom. Po páde Ostrilíonu (1543) mali Turci otvorenú cestu do Podunajskej nížiny. Aby sa ako-tak ubránilo prenikaniu tureckých oddielov, narýchlo postavili okolo roku 1545 južne od dnešných Nových Zámkov pevnosť, chránenú valmi a palisádou. V rokoch 1578 — 1581 vybudovali novú pevnosť, ktorú dal postaviť kráľ Maximilián II. na mieste Nových Zámkov.

Veľké škody utrpela Nitrianska stolica v pätnásťročnej vojne za lúpežného vpádu dvadsaťpäťtisícovej armády roku 1599. Jeden prúd tureckého vojska smeroval na Šintavu, vojaci cestou všetko plienili, potom sa obrátili k Hlohovcu, prepadli Piešťany a vyplienili územie pri Váhu, až po Čachtice. Druhý nepriateľský prúd pustošil dediny v Ponitrí. Dostal sa až nad Topoľčany. Výrečné svedectvo o následkoch podávajú daňové súpisy: roku 1600 klesol počet zdanených domov zo 17 909 roku 1598 na 12 140.

Koncom 16. storočia mala Nitrianska stolica 463 sídel. Z toho bolo jedno slobodné kráľovské mesto (Skalica), dvadsať miest a mestečiek. Zo stredovekých miest a mestečiek si výsadné postavenie udržali

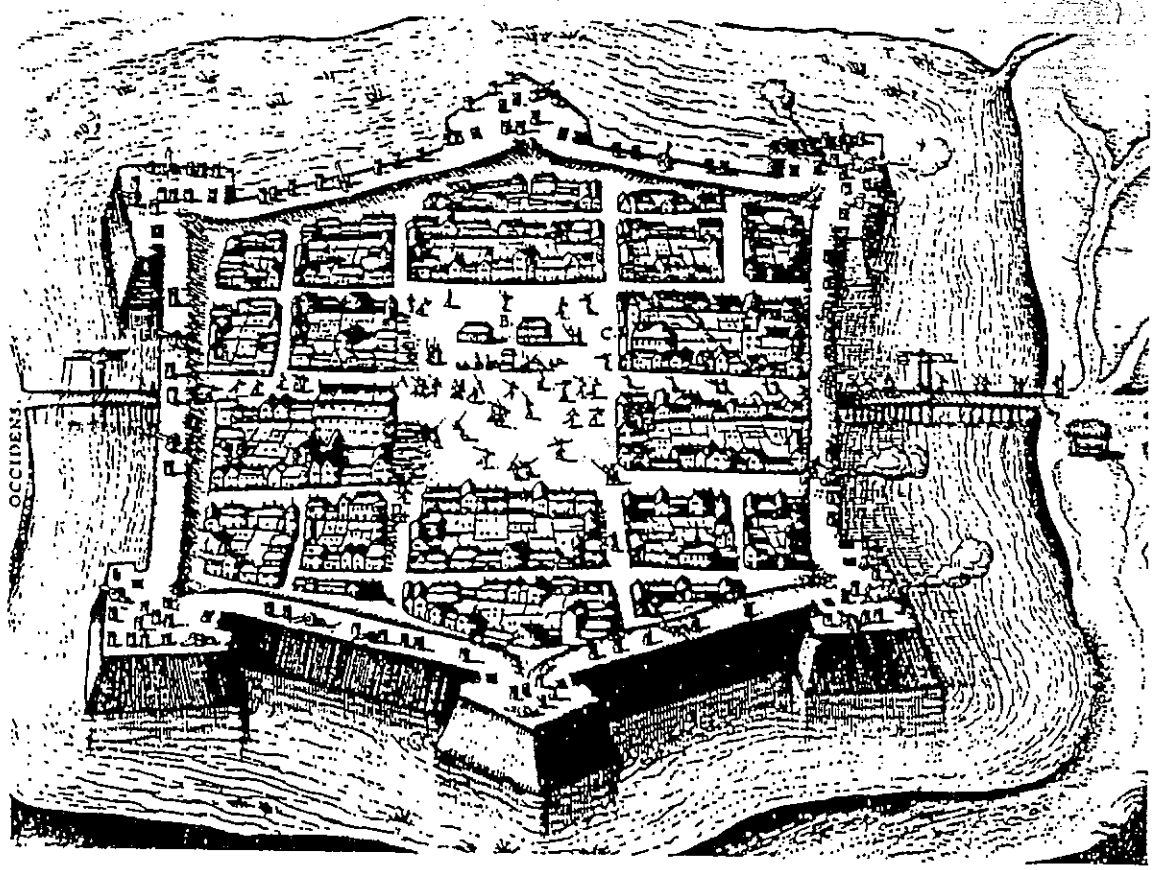

Nové Zámky roku 1595

len Bojnice, Čachtice, Hlohovec, Holíč, Chtelnica, Nitra, Nové Mesto nad Váhom, Prievidza, Senica, Stará Turá, Šaštín, Šintava, Topoľčany a Vrbové. Zo stredovekých dedín sa na mestečká vyvinuli Dobrá Voda, Nitrianske Pravno, Piešťany, Radošovce, Šaľa a Žabokreky nad Nitrou. Sídelnú štruktúru charakterizuje prevaha dedín strednej veľkosti (38,9 percenta) nad malými (35,3 percenta), ktorá bola najvýraznejšia na Záhorskej nížine a Myjavskej pahorkatine. Od začiatku 17. storočia sa na Myjavskej pahorkatine vytváralo roztratené kopaničiarske osídlenie. Zakladalo ho v prevažnej miere miestne obyvateľstvo s účasťou prisťahovalcov z bližšieho okolia, z Moravy, ale najmä zo strednej a z hornej časti Trenčianskej stolice. V minulosti (i nedávnej) sa predpokladalo, že roztratené osídlenie na Myjavskej pahorkatine utvorilo obyvateľstvo z južného Slovenska, ktoré utekalo pred Turkami, prípadne že má na jeho vzniku rozhodujúci podiel. Ako ukázal najnovší výskum, tieto názory sú neopodstatnené. Typické kopaničiarske obce boli Vrbovce, Turá Lúka a Bukovec na braneckom panstve, Brezová pod Bradlom, Myjava a Stará Turá na čachtickom panstve.*

V 17. storočí okrem tureckých nájazdov pustošili dediny Nitrianskej stolice aj vojenské akcie za stavovských povstaní. Roku 1608 takto zhorelo 95 dedín. Pritom najviac utrpelo územie na západ od Malých Karpát. Nitriansku stolicu neobišla ani turecká vojna v rokoch 1663 — 1664. Turci sa zmocnili Nových Zámkov, Nitry, Hlohovca a vyplienili rozsiahle územie. Turecká posádka v Nových Zámkoch ustavične znepokojovala široké okolie. Vplyvom tureckých nájazdov a stavovských povstaní osídlenie upadlo, čo sa výrazne odrazilo v krajinskom súpise z roku 1720. Podľa neho stolica mala 454 sídel, teda menej ako koncom 16. storočia. Zmenšil sa aj počet dedín strednej veľkosti. Pre sídelnú štruktúru boli charakteristické malé dediny, ktoré tvorili 46,6 percenta osídlenia. Najviac sa vyskytovali dediny, v ktorých bolo 11 — 20 zdanených domácností (27,5 percenta). Úpadok sa prejavil vo všetkých častiach stolice okrem Myjavskej pahorkatiny, ktorá sa intenzívne osídľovala. Možno však zaznamenať vzostup v právnom postavení sídel. Skalica si udržala výsady slobodného kráľovského mesta, počet miest a mestečiek vzrástol na 34. Mestečkami sa opäť stali Komjatice, Nitrianska Blatnica a Sobotište. Z dedín na mestečká sa vyvinuli Bojná, Brezová pod Bradlom, Gbely, Sládečkovce, Presľany, Prievaly, Radošina, Skačany a Mojmírovce. S vojenskými, pôvodne protitureckými pevnosťami súvisí vznik a vzostup Nových Zámkov a Leopoldova.

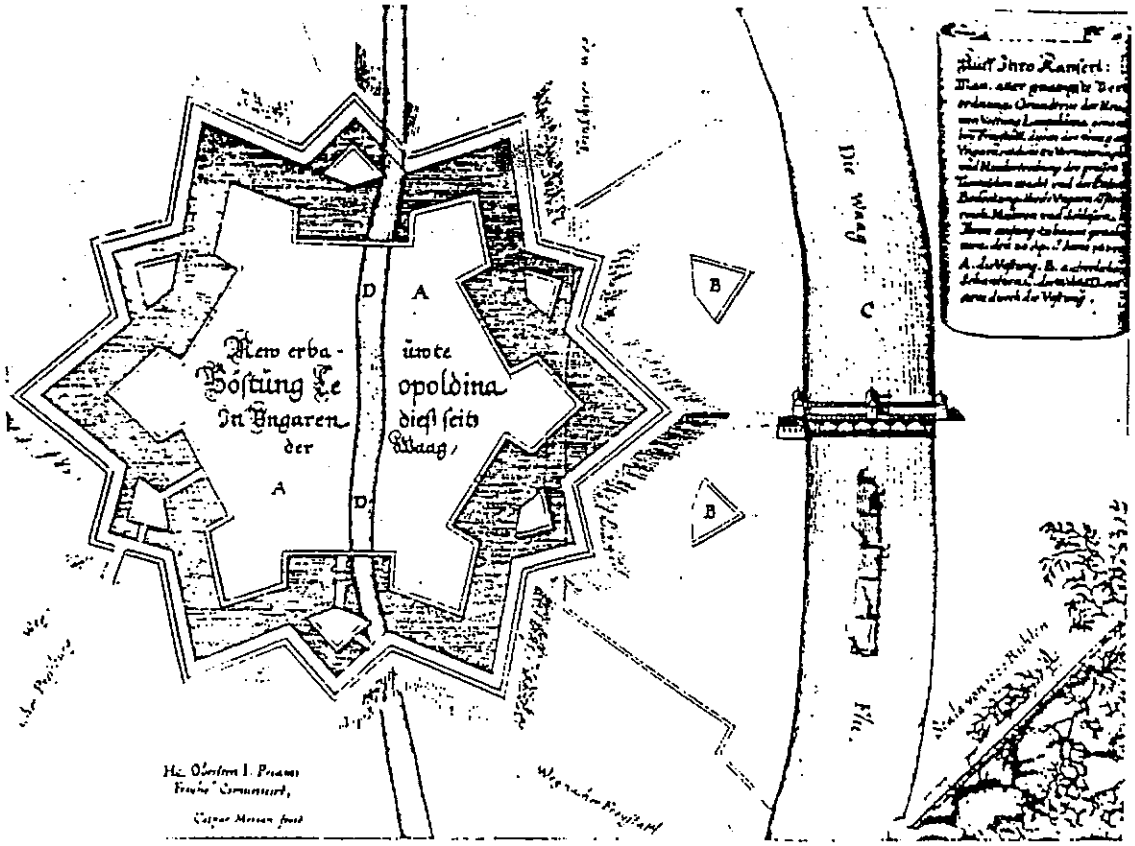

Plán pevnosti Leopoldov z roku 1665

Po tureckých vojnách a stavovských povstaniach nastalo v 18. storočí obdobie konsolidácie, ktoré malo priaznivý vplyv na osídlenie. Prejavilo sa to v nebývalom rozvoji sídiel. Kopaničiarske osídlenie na Myjavskej pahorkatine sa v tom čase dostalo do vrcholnej fázy. Podľa jozefínskeho sčítania obyvateľstva roku 1785 bolo v Nitrianskej stolici 454 sídiel. Sídelnú štruktúru charakterizovala prevaha veľkých obcí (56,39 percenta) a nízky podiel malých dedín (11,89 percenta). Zo sústredených sídiel bola najväčšia Skalica, mala 1007 domov. Po nej nasledovala Nitra (768), Nové Zámky (720) a Šintava (545). Z obcí s roztrateným osídlením najväčšia bola Myjava (1123), potom Vrbovce (665), Brezová pod Bradlom (605) a Stará Turá (581). Nastali aj zmeny v počte a identite miest a mestečiek. Podľa lexikonu sídel Uhorska z roku 1773 sa za mesto (civitas) pokladala Nitra, za mestečká (oppidum) Bojná, Bojnice, Brezová pod Bradlom, Čachtice, Dobrá Voda, Gbely, Hlohovec, Holíč, Chtelnica, Komjatice, Leopoldov, Mojmírovce, Nitrianske Pravno, Nové Mesto nad Váhom, Nové Zámky, Piešťany, Presťany, Prievaly, Prievidza, Radošina, Radošovce, Senica, Skačany, Sládečkovce, Sobotište, Stará Turá, Šaľa, Šaštín, Šintava, Šurany, Topoľčany, Veľké Kostoľany, Veľké Úľužie, Vrbové a Žabokreky nad Nitrou. V stoličnom súmári jozefínskeho sčítania obyvateľstva roku 1785 sa ako mestečká uvádzajú aj Myjava a Šoporňa. V porovnaní s rokom 1720 výsadné postavenie stratila Nitrianska Blatnica, mestečkami sa stali Myjava, Šoporňa, Šurany, Veľké Kostoľany a Veľké Úľužie.

Územím Nitrianskej stolice prechádzali významné diaľkové cesty. Vznikli pri nich vyjacené hrady. Najstarší a najvýznamnejší bol Nitriansky hrad, medzi staršie hrady, jestvujúce už v prvej polovici 13. storočia, patrili Bánka, Bojnice, Hlohovec a Holíč. Na ochranu proti Turkom boli postavené pevnosti Leopoldov a Nové Zámky — s typickým hviezdicovitým pôdorysom.

Počet obyvateľov a národnostné pomery

Turecké nájazdy mali nepriaznivý vplyv aj na vývoj počtu obyvateľstva. Turci boli známi svojou ukrutnosťou, obyvateľov napadnutého územia vraždili alebo odvliekli do otroctva. Za vpádu roku 1530 vzali vraj do otroctva 15 000 ľudí, medzi nimi mnohých obyvateľov Nitrianskej stolice. Veľké straty utrpelo obyvateľstvo aj za vojny v rokoch 1663 — 1664. Populačné pomery sa zlepšili po satumarskom mieri. Sťahovanie poddaných na Dolnú zem nemalo v Nitrianskej stolici väčšie

rozmery. Zmenšoval ho prílev kolonistov z okolitých stolíc, ktorí sa usadzovali v úrodných južných krajoch, ale aj na Myjavskej pahorkatine. Podľa výsledkov prvého všeobecného sčítania obyvateľstva v Uhorsku roku 1785 mala Nitrianska stolica 288 545 obyvateľov. Medzi najľudnatejšie patrili mestá Skalica (5690), Nové Zámky (5268) a obce s roztrateným osídlením Myjava (8333), Brezová pod Bradlom (5291) a Stará Turá (4851). Ďalších 24 sídel malo viac ako 2000 obyvateľov. V stolici bolo 4668 šľachticov, čo je 3.24 percenta obyvateľstva mužského pohlavia. Žili rozptýlene v 281 sídlach, vo väčšom počte len vo Vlčanoch (255), v Novom Meste nad Váhom (137), Holíči (105), Mojmírovciach (104) a v Hlohovci (102). Nikde neboli v prevahe. Do roku 1804 vzrástol počet obyvateľstva na 308 020 a vzostupnú tendenciu si udržal aj v prvej polovici 19. storočia. Roku 1827 bolo v stolici 341 322 obyvateľov, roku 1838 345 546, roku 1841 362 002 a roku 1846 375 860 obyvateľov. V rokoch 1785 — 1846 sa počet obyvateľstva zvýšil o 87 315 osôb, teda o 30.26 percenta.

Prevládalo slovenské etnikum. Podľa lexikonu sídel Uhorska z roku 1773 obývali Maďari súvislejšie územie na Žitavskej pahorkatine (Jelenec, Pohranice, Klasov a iné) a v juhozápadnej časti stolice medzi Váhom a Nitrou, na sever po Sládečkovce. Nitra a Nové Zámky mali slovenské, maďarské a nemecké obyvateľstvo. Nemecké jazykové ostrovy boli v Hornonitrianskej kotline (Nitrianske Pravno, Handlová). Vývoj slovensko-maďarskej národnostnej hranice v období po roku 1773 bol priaznivejší pre slovenské etnikum.

Hospodárske pomery

Nitrianska stolica bola najvýznamnejšou poľnohospodárskou oblasťou Slovenska. Územie ležiace na Podunajskej nížine malo veľmi dobré klimatické podmienky a ovplyvňovalo žírnou pôdou (černozem). V tridsiatych rokoch 19. storočia sa z obilnín najviac dorábala pšenica a raž. Pestovanie pšenice bolo rozšírené najmä v južných krajoch, obývaných Maďarmi. Významná bola aj produkcia jačmeňa, ktorá sa čiastočne orientovala na vývoz. Ovos sa dorábal predovšetkým na Myjavskej pahorkatine, v Hornonitrianskej kotline a v okolí Šalé. Kukurica, najmä ako krmovina, sa vo väčšom množstve pestovala v oblastiach s maďarským obyvateľstvom. Výsadba zemiakov bola rozšírená predovšetkým v Hornonitrianskej kotline. Z priemyselných plodín sa najviac pestovali konope, predovšetkým v Žiharskej nížine. Pestovanie tabaku bolo ešte bezvýznamné, venovali sa mu len na niekoľkých miestach (Dvorníky, Selice, Šurany a inde). Hoci vinohradníctvo bolo veľmi rozšírené, nestačilo kryť spotrebu vína v stolici. Za najlepšie sa pokladalo novomestské a šintavské víno, zatiaľ čo zoborské bolo iba druhotriedne.

V chove hospodárskych zvierat patrila stolica v tridsiatych rokoch 19. storočia medzi najlepšie v Uhorsku. Veľkú zásluhu na tom mali panstvá, ktoré sa sústavnejšie venovali chovu a rozširovaniu kvalitných plemien. V chove rožného dobytka a oviec vyniklo holíčske panstvo. Chov koní bol rozšírený najmä v obciach Dlhá nad Váhom, Horná Kráľová, Neded, Selice, Sládečkovce, Šaľa, Trnovec nad Váhom a Vlčany. Chov oviec na poddanských hospodárstvach bol väčšmi rozšírený v hornatých oblastiach. V chove ošípaných nebola stolica sebestačná.

Ťažba nerastov v Nitrianskej stolici za feudalizmu bola bezvýznamná. Bohaté ložiská hnedého uhlia v Handlovej sa ešte takmer nevyužívali. V chotári Čavoja boli v 16. — 17. storočí bane na zlato a striebro, okolo roku 1770 sa tu ťažila aj olovená ruda.

Najvýznamnejším strediskom remeselnej výroby v stredoveku bola Prievidza. V 17. storočí sa nim stalo Nitrianske Pravno, a to vďaka rozvinutej výrobe súkna. Súkenníctvo bolo hlavným remeselným odvetvím v 17. storočí aj v Prievidzi, ktorá si významné postavenie zachovala. Nové výrobné centrá vznikli v polovici 17. storočia v Hlohovci, v Nitre, v Novom Meste nad Váhom, v Nových Zámkoch, Senici, Skalici a v Topoľčanoch. V 18. storočí prevzala postavenie hlavného strediska remeselnej výroby v stolici Skalica. Najviac tu prosperovalo súkenníctvo, ktoré sa rozvinulo už v predchádzajúcom storočí. Skalickí súkenníci vyrábali najlepšie súkno na Slovensku. Po Skalici najvýznamnejšia bola Brezová pod Bradlom, Nitrianske Pravno a Prievidza. Na Brezovej pod Bradlom sa sústreďovala výroba kože, v Nitrianskom Pravne a v Prievidzi viedlo tradičné súkenníctvo. V 18. storočí vznikli v stolici dve významné manufaktúry: roku 1736 kartúnka v Šaštíne, najväčšia manufaktúra na Slovensku, a roku 1743 manufaktúra na majoliku a porcelán v Holíči. Na Myjavskej pahorkatine bola veľmi rozšírená remeselná výroba plátna. Skalica si udržala vedúce postavenie aj v prvej polovici 19. storočia, najmä vďaka súkenníctvu, ktoré držalo krok s technickým pokrokom. Výrazne stúpla remeselná výroba v Nových Zámkoch, zatiaľ čo v Hornonitrianskej kotline sa podstatne znížila, čo súviselo s úpadkom súkenníctva. Remeselná výroba na Myjavskej pahorkatine stagnovala, na Brezovej pod Bradlom upadlo tkáčstvo.

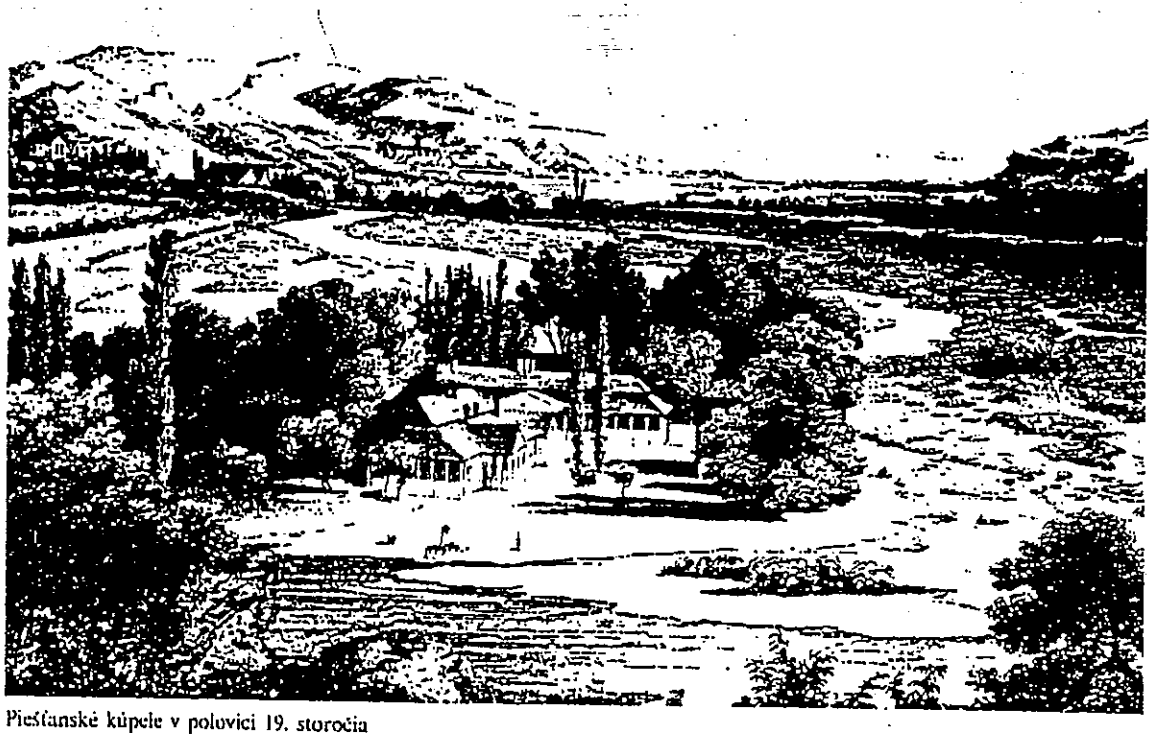

Piešťanské kúpele v polovici 19. storočia

Začiatkom 13. storočia boli hospodárskymi strediskami stolice mestá Nitra a Skalica. V druhej polovici 16. storočia sa najvýznamnejšie obilné trhy konali v Nitre, dobytčie v Topoľčanoch, konské v Hlohovci a v Topoľčanoch, trhy na súkno v Prievidzi. Roku 1720 sa medzi významné strediská miestneho trhu radila Skalica, Hlohovec, Nitra, Nové Mesto nad Váhom, Nové Zámky a Topoľčany. Menší význam mali Bojnice, Prievidza a Senica. Obyvatelia niektorých sídel na Záhorí (Holíč, Chropov, Čáry, Čáčov, Koválov) navštevovali aj trhy na Morave. Veľké trhové sféry mali Hlohovec, Nitra a Nové Zámky. Trhová sféra Hlohovca mala podlhovastý tvar; na severe siahala až po Modrovú a Bojnú, na juhu po Kráľovú nad Váhom a Sládečkovce, kde sa už prekrývala s trhovou sférou Nitry a Nových Zámkov. Trhová sféra Nitry sa rozprestierala približne medzi Váhom a Žitavou. Na severe, v doline Nitry, siahala až po Oponice, kde sa dotýkala trhovej sféry Topoľčian (tu sa zároveň už prekrývala s trhovou sférou banských miest), na juhu sa tiahla po Úľany nad Žitavou. Do trhovej sféry Nitry hlboko zasahoval vplyv Nových Zámkov. Tamojšie týždenné trhy navštevovali až z Kolíňan. Trhová sféra Nových Zámkov siahala na západe po Váh, na juhovýchode po dediny Šarkan a Ľubá (zo Šarkana vozili do Nových Zámkov na predaj víno). V tridsiatych rokoch 19. storočia sa najvýznamnejšie obilné trhy konali v Novom Meste nad Váhom. Dôležité boli aj v Hlohovci, v Nitre, v Prievidzi, v Topoľčanoch a vo Vrbovom. Najznámejšie konské trhy mali Nové Zámky, Topoľčany a Hlohovec. Najlepšie z dobytčích trhov boli v Holíči, v Nových Zámkoch a v Senici. Do stolice sa dovážalo obilie z peštianskych trhov, víno z Bratislavskej a z Peštianskej stolice, stavebné drevo z Liptova a z Oravy, plátno z Čiech, z Moravy, z Oravy a zo Sliezska a iné. Hodvábne a bavlnené látky a koloniálny tovar sprostredkovali bratislavskí obchodníci a šafraníci z Dolných a Horných Vestenic. Stolica vyvážala najmä obilie na Moravu, do Trenčianskej a Turčianskej stolice, konope a jemnú vlnu do Rakúska a na Moravu, vyrobenú kožu na Moravu, výrobky šaštínskej kartúnky a holíčskej majoliky do Viedne.

Kultúrne tradície

V popredí kultúrneho diania stolice stála Nitra, mesto s bohatou tradíciou z čias Veľkomoravskej ríše, kultúrne stredisko ranofeudálneho Slovenska, sídlo nitrianskeho biskupa. Pri benediktínskom kláštore na Zobore vznikla prvá známa škola na Slovensku, písomne doložená roku 1111, ktorá pôsobila až do konca 15. storočia. Nitrianska kapitula od 13. storočia účinkovala ako hodnoverné miesto na území Bratislavskej, Nitrianskej, Tekovskej a Trenčianskej stolice. Roku 1792 založili v Nitre prvú pobočku Slovenského učeného tovarišstva, ktorá sa zaslúžila o šírenie bernolákovčiny. Od roku 1838 pracovala tu súkromná tlačiareň.

Kultúrnym centrom Záhoria bola Skalica s rozvinutým školstvom. V polovici 17. storočia boli v nej tri školy: mestská (spomína sa už roku 1542), evanjelická a kalvínska. Roku 1662 tu vzniklo aj jezuitské gymnázium. Skalica bola známa ako knihtlačiarenské stredisko. Prvú knihtlačiareň založili pravdepodobne jezuiti v druhej polovici 17. storočia. O šírenie slovenskej vzdelanosti sa veľmi zaslúžila Škarniclova tlačiareň, založená roku 1762.

Kultúrny život Hornonitrianskej kotliny sa sústreďoval v Prievidzi. Od druhej polovice 16. storočia účinkovala v nej vyspelá evanjelická latinská škola, ktorú roku 1666 prevzali piaristi v súvislosti s rekatolizáciou. V 16. a 17. storočí boli latinské školy aj v Hlohovci a v Novom Meste nad Váhom. Kultúrny význam Hlohovca sa zväčšil v osemdesiatych rokoch 16. storočia, keď v ňom pracovala Mantskovitsova tlačiareň.

V štyridsiatych rokoch 19. storočia sa dostala do popredia Brezová pod Bradlom ako jedno z významných stredísk slovenského národného života na Slovensku. Roku 1848 sa stala dejiskom revolučného vystúpenia Slovákov. Na veľkom ľudovom zhromaždení 28. apríla Jozef Miloslav Hurban vyhlásil Nitrianske žiadosti a počas septembrovej výpravy zdržovala sa tu niekoľko dní Slovenská národná rada a zbor slovenských dobrovoľníkov. K mestečku sa viaže aj prvé víťazstvo slovenskej výpravy nad nepriateľom (brezovské boje).

Prírodné prostredie ako integračný a dezintegračný činiteľ v ľudovom stavitel'stve

Soňa Kovačevičová

Bratislava

Horské oblasti či už v Alpách, Pyrenejách, na Kavkaze alebo v Karpatoch uchovávajú v sebe staré formy kultúry dlhšie ako nížinné oblasti. V starších, menej rozvinutých obdobiach dochádzalo tu k intenzívnejšiemu vývinu. Horské oblasti sa stali takýmito zásobnicami archaických foriem kultúry z rôznych príčin. Napríklad v čase nájazdov a vojenských výprav do horských oblastí, ktorých obranu tvorila prirodzená hranica hôr, utekalo obyvateľstvo z nížin. V prípade, že jeho sídla zaujali iní, v horách ostávalo žiť i neskôr, v čase pokoja. Na Slovensku o takéto obdobia nebola núdza.[1] Prírodný charakter horských oblastí a v nemalej miere i komunikačná nepristupnosť mali za následok pomalší vývin a pomerne oneskorené preberanie nových kultúrnych foriem. Toto konštatovanie sa však nevzťahuje len na Slovensko, ale platí pre väčšinu horských oblastí v Európe i mimo nej. Na Slovensku práve v dôsledku takýchto poznatkov pretrvával v odborných kruhoch názor, že v karpatských oblastiach sa petrifikovali staré formy kultúry, ktoré sú dokladom primárneho a priameho vzťahu ľudovej kultúry k prírode. Naproti tomu kultúra nížin sa považovala za neautochtónnu a pre Slovensko, stotožňované len s horami, za netypickú.[2]

[1] Medzi tie najdôležitejšie patrí vytisnutie Keltov Germánmi, skýtske a rímske výpady, príchod Avarov, Hunov, Maďarov, Kumánov, Pečenegov-Plavcov, Tatárov, Turkov, obdobie prvej i druhej svetovej vojny.

[2] Táto otázka vystúpila do popredia najmä v súvislosti s južnou etnickou hranicou a v dôsledku toho v múzeách i dokumentačných strediskách je pomerne

Obr. 1. Hromadná zástavba obce Drážovce na výbežku Podunajskej nížiny. Foto H. Fialová, 1960

Obr. 2. Važec pod Vysokými Tatrami. Foto S. Kovačevičová, 1943

Štúdium prírodovedných, historických a umenovedných disciplín na Slovensku v posledných rokoch už skorigovalo uvedené jednostranné názory, ktoré skresľovali stav, vývin a tým aj charakter ľudovej kultúry.[3] Pretože v etnografii stojíme na začiatku skúmania dialektických vzťahov medzi prírodným prostredím a ľudovou kultúrou, vyberáme zo spleti prob-

málo dokladov o živote a práci na Podunajskej a Potiskej nížine. Tento moment zohral dôležitú úlohu aj pri nadväzovaní súčasnej kultúry a umenia na domáce korene, ktoré sa hľadali najmä v horských oblastiach.

[3] Bádanie historikov a archeológov je zhrnuté v prácach: Dejiny Československa. Bratislava 1961; Zoznam pamiatok na Slovensku. Bratislava 1968; Objavy

lémov tie najfrekventovanejšie, ako aj tie, ku ktorým existuje dostatočné množstvo dostupných dokladov.[4] Preto sa zameriame len na geografické prostredie Slovenska, a nie celých Karpát. Z problémov staviteľstva vyberáme len vzťah stavebného materiálu, sídelných foriem a dispozície domu k prírodnému prostrediu. Analýzu uvedených problémov sme robili na základe priestorového porovnania dokladov zaznačených na kartogramoch i hĺbkovou analýzou v rámci oblastí a lokalít, ktoré majú diametrálne odlišný prírodný i stavebný charakter. V tomto príspevku zhŕňame iba výsledky tohto štúdia, pretože jednotlivé postupy práce sme podrobne demonštrovali na konferencii pomocou kartogramov, tabuliek a obrazových dokladov.[5]

stredovekej archeológie v súvislosti s pamiatkovými zásahmi na Bratislavskom hrade, v Akadémii Istropolitáne, na Zvolenskom hrade, Spišskom hrade; Československá vlastivěda. 1. Příroda. Praha 1968; Československá vlastivěda. 3. Lidová kultura. Praha 1968.

[4] Pri tejto práci sme použili kartogramy z práce KOVAČEVIČOVÁ, S.: Ľudová architektúra na Slovensku 1800—1950. Kandidátska práca uložená v NÚ SAV.

[5] Na konferencii sme použili tiež kartogramy z citovanej práce KOVAČOVIČOVÁ, S.: Kartogram stavebného materiálu, domovej dispozície, sídelných foriem, národnosti, náboženstva, datovania a zamestnania. Pre príspevok na konferencii sme zhotovili nasledujúce kartogramy: kartogram horských systémov Slovenska a administratívneho členenia. Na doplnenie sme použili kartogramy z Československej vlastivědy Příroda, a to kartogram dĺžky vegetačného obdobia, klimatických oblastí, nerastného bohatstva a horopisných sústav. Historickým a etnografickým materiálom sme doložili diferenciáciu a zhody ľudového staviteľstva v prírodných podoblastiach:

Liptov — obce

Važec — 792 m n/m; z histórie: založený 1286, poddanská a neskôr zemianska dedina, medzi povinnosti patrilo strážením hradskej pred zbojníkmi, 1931 úplne vyhorela; počet obyvateľov 3144, katastrov 5797, počet domov 635; Slováci; zamestnanie — horské poľnohospodárstvo, lúčne hospodárstvo, chov statku, remeslá, neskôr práca pri železnici; spôsob zástavby — hromadná cestná dedina, s jadrom vretenovky; stavebný materiál — drevo, roku 1931 zamenené za tehlu.

Vyšná Boca — 951 m n/m; z histórie: založili ju v polovici 16. storočia baníci, ktorí sem prišli z rôznych banských krajov Slovenska; patrila banskej komore; počet obyvateľov 297, katastrov 2060, počet domov 82; Slováci; zamestnanie: baníci, neskôr chov dobytka a turistický ruch; forma zástavby — skupinová dedina v údolí, stavebný materiál — drevo.

Kráľová Lehota — 677 m n/m; z histórie: vznikla v 14. storočí z kráľovského majetku, neskôr sa stala zemianskou obcou; počet obyvateľov 762, katastrov 1963, počet domov 173; Slováci; zamestnanie — baníci, neskôr drevári, železničiari a horské poľnohospodárstvo; zástavba: dedina pri hradskej, stavebný materiál najmä tehla a kameň.

Ludrová — 565 m n/m; z histórie: sídlisko púchovskej kultúry; v susednom chotári eneolitné sídlisko a hromadný nález mečov z mladšej doby bronzovej, spomína sa ako poddanská obec 1379; počet obyvateľov 1076, katastrov 514, počet domov 270; Slováci; zamestnanie — poľnohospodári, remeslá, robotníci; forma zástavby — potočná, radová, stavebný materiál — drevo.

Hubová — 450 m n/m; z histórie: spomína sa v 15. storočí ako poddanská hradná dedina; počet obyvateľov 1333, katastrov 1670, počet domov 265; Slováci; zamestnanie — poľnohospodárstvo, remeslá, drevárstvo, pltníctvo; spôsob zástavby — dedina pri hradskej a rieke s jednostrannou zástavbou, stavebný materiál — drevo.

Huty — 789 m n/m; z histórie: vzniká asi v polovici 16. storočia ako poddanská obec; počet obyvateľov 650, katastrov 1159, počet domov 150; Slováci; zamestnanie: sklári, podomoví opravári, horské poľnohospodárstvo a chov dobytka; spôsob zástavby — voľná reťazová dedina, stavebný materiál — drevo.

Liptovská Lužná — 717 m n/m; z histórie: založená 1669 goralským obyvateľstvom z Hornej Oravy, hradná poddanská dedina; počet obyvateľov 3512, katastrov 5460, počet domov 650; Slováci; zamestnanie — horské poľnohospodárstvo, lúčne hospodárstvo, chov dobytka, drevárstvo, sezónna práca mimo dediny; forma zástavby — reťazová obec pri ceste v údolí, stavebný materiál — drevo.

Vrbica (dnes časť L. Mikuláša) — 577 m n/m; z histórie: hromadný nález z ml. doby bronzovej, kostrové radové pohrebisko z 11. storočia; počet obyvateľstva 1200; Slováci; zamestnanie — poľnohospodári, remeslá, pltníci, robotníci; forma zástavby — potočná radová, stavebný materiál — tehla a kameň.

Podunajská nížina — obce

Drážovce (okres Nitra) — 154 m n/m; z histórie: neolitické sídlisko, eneolitické sídlisko, popolnicové pohrebisko z mladšej doby bronzovej, halštatské sídlisko, slovanské veľkomoravské sídlisko, roku 1113 obec susedí so zoborským kláštorom, poddanská cirkevná obec; počet obyvateľov 2395, katastrov 1346, počet domov 549; Slováci; zamestnanie — poľnohospodárstvo; spôsob zástavby — hromadná cestná dedina, stavebný materiál — hlina.

Horné Zelenice (okres Trnava) — 138 m n/m; z histórie: spomína sa r. 1244 ako poddanská obec; zamestnanie poľnohospodárstvo a pestovanie zeleniny; počet obyvateľov 812, katastrov 425, počet domov 162; Slováci; spôsob zástavby — ulicová zástavba, stavebný materiál — hlina a tehla.

Chorvátsky Grob (okres Bratislava) — 144 m n/m; z histórie: halštatské mohyly, ako obec sa spomína 1399; roku 1596 sa tu usadzujú Chorváti; poddanská obec; počet obyvateľov 1974, katastrov 1512, počet domov 341; Slováci a slovakizovaní Chorváti; zamestnanie — roľníci a vinohradníci; spôsob zástavby — ulicová zástavba sa mení na hromadnú, stavebný materiál — hlina.

Dlhá n/V (okres Galanta) — 118 m n/m; z histórie: sídlisko zo začiatku bronzovej doby, barbarské sídlisko z rímskej doby, prvý záznam zo začiatku 14. storočia, cirkevná poddanská obec; počet obyvateľstva 1101, katastrov 907, počet domov 272; Maďari; zamestnanie — poľnohospodári; spôsob zástavby — hromadná cestná dedina, stavebný materiál — hlina.

Tehla (okres Levice) — 172 m n/m; z histórie: spomína sa v polovici 13. storočia, patrila ľuďom kráľovského továrnika, neskôr hradná poddanská obec, roku 1618 poplatná Turkom; počet obyvateľov 997, katastrov 1909, počet domov 168; Slováci a Maďari; zamestnanie — poľnohospodárstvo a robotníci v poľnohospodárstve; forma zástavby — cestná radová dedina, stavebný materiál — hlina.

Keďže nám ide o vzťah prírodného prostredia a ľudového staviteľstva, považujeme za potrebné predovšetkým venovať pozornosť prírodnému prostrediu zo zorného uhla tých disciplín, ktoré skúmajú prírodné prostredie z hľadiska geológie a geografie.[6] Podľa výsledkov týchto vedných odborov Slovensko je krajinou, ktorej prírodný charakter vytvárajú horské systémy Západných a čiastočne Východných Karpát, ako aj tri vnútrokarpatské nížiny, ktorých výbežky siahajú na Slovensko, a to nížina viedenská, komárňanská a potiská. Tým vlastne Slovensko, podobne ako Rumunsko a Zakarpatská Ukrajina, je územím, ktoré v celej šírke a dĺžke pokrývajú horské a nížinné systémy Karpát. Táto okolnosť je dôležitým činiteľom pri určovaní terminológie vzťahujúcej sa na prírodný rámec a varuje pred zužovaním termínu karpatský len na horské oblasti Karpát.[7] Geomorfologicky Západné a Južné Karpaty na rozdiel od Východných Karpát sa skladajú z troch pásiem, a to z vonkajšieho oblúka flyšového, vnútorného a najvyššieho rulového a žulového i okrajového sopečného pásma.[8] Geologické zloženie má vplyv nielen na vonkajší vzhľad jednotlivých

Kráľovičove Kračany (okres D. Streda) — 119 m n/m; z histórie: spomína sa r. 1215, vznikla spojením piatich obcí; počet obyvateľov 1029, katastrov 1379, počet domov 206; Maďari; zamestnanie — poľnohospodárstvo, chov dobytka, robotníci na veľkostatkoch; spôsob zástavby — hromadná dedina, jednotlivé časti majú zástavbu popri ceste, v chotári samoty, stavebný materiál — hlina.

Imeľ (okres Komárno) — 111 m n/m; z histórie: neolitické sídlisko, eneolitické sídlisko, sídlisko maďarovskej kultúry, sídlisko staršej doby bronzovej, laténske nálezy, rímske nálezy, spomína sa r. 1408, spustošená Turkami, kolonizovaná v 18. storočí Slovákmi z nitrianskej župy; počet obyvateľov 2320, katastrov 2197, počet domov 522; Slováci a Maďari; zamestnanie — poľnohospodárstvo; spôsob zástavby — hromadná cestná dedina, stavebný materiál — hlina.

[6] Československá vlastivěda. 1. Příroda. Praha 1968. Kapitola 1. Geologickozemepisná charakteristika, 2. časť: Geologická stavba ČSSR v rámci Európy, Český masív a Karpaty. Geologická stavba čs. Karpát. Kapitola 4. Geomorfológia čs. Karpát. Kapitola 5. Horopis Karpát. Kapitola 6. Podnebie. Kapitola 7. Vodstvo. Kapitola 8. Pôdy. Kapitola 9. Prírodné oblasti, časti Oblasť Podunajska, Strážovská, Stredohorská, Rudohorská, Ipeľsko-rimavská, Tatranská, Potiská. — Slovenská vlastiveda. 1. Bratislava 1943.

[7] Napríklad privlastok: karpatský dom, karpatský odev, karpatské umenie ako označenia domu, odevu alebo umenia časti obyvateľov obývajúcich určitú horskú oblasť Karpát.

[8] Sú to nasledujúce horopisné sústavy:

A. Flyšové pásmo:

I. Západné Beskydy: Stredomoravské Karpaty:
1. Pavlovské vrchy, 2. Ždánický les, 3. Chřiby, 4. Litenčické vrchy; Moravskoslezské Beskydy: 5. Hostýnske a vsetínske; 6. Radhošťské, 7. Lysá hora, 8. Veľká

pohorí, ale aj na výskyt určitých druhov nerastného bohatstva, na zloženie úžitkovej pôdy i na výskyt vhodných stavebných materiálov (hlina, kameň). Tieto okolnosti potom zohrali dôležitú úlohu pri postupe a spôsobe osídľovania nížin, kotlín, plošín i horských údolí. Spomínaná odborná literatúra uvádza, že horské systémy na Slovensku vo svojej roštovej klenbe uzatvárajú štyri paralelné reťaze kotlín, ktoré sú medzi sebou oddelené horskými pásmami. Spájajú ich toky riek a horské priesmyky. Klimatické

Čantoryje, 9. Podbeskydská pahorkatina, 10. Jablunkovské medzihorie; 11. Slovenské Beskydy: 12. Pohorie, 13. Podhorie, 13. Oravská Magura, 14. Hruštínsky úval.

II. Vizovicko-javornícky oblúk: 1. Vizovická vrchovina, 2. Javorníky, 3. Kysucká vrchovina.

III. Bielokarpatský oblúk: 1. Biele Karpaty, 2. Myjavská pahorkatina.

IV. Východobeskydský oblúk: I. Ľubovnianska vrchovina, 2. Čerhovské pohorie, 3. Ondavská vrchovina, 4. Užská vrchovina.

B. Stredné pásmo:

I. Vysokotatranský oblúk: 1. Malé Karpaty, 2. Považský Inovec, 3. Strážovská hornatina, 4. Malá Fatra, 5. Chočské pohorie, 6. Tatry, 7. Branisko, 8. Čierna Hora.

II. Nízkotatranský oblúk: 1. Tribeč, 2. Žiar, 3. Veľká Fatra, 4. Nízke Tatry.

III. Rudohorský oblúk (Slovenské rudohorie): 1. Veporské rudohorie, 2. jeho podhorie, 3. Gemerské rudohorie, 4. Spišské rudohorie, 5. Slovenský Kras.

C. Sopečné pásmo:

I. Slovenské stredohorie: 1. Pohronský Inovec, 2. Vtáčnik, 3. Kremnické pohorie, 4. Štiavnické pohorie, 5. Javorie, 6. Krupinská vrchovina, 7. Poľana.

II. Západokarpatský oblúk: 1. Burda, 2. Cerova vrchovina, 3. Veľký Milič, 4. Slánské pohorie.

III. Východokarpatský oblúk: 1. Vihorlat, 2. Popričný.

D. Medzihorské kotliny

I. Považské: 1. Trenčianska, 2. Ilavská, 3. Bytčianska, 4. Žilinská, 5. Turčianska, 6. Liptovská; 7. Oravská.

II. Nitrianske: 1. Hornonitrianska.

III. Pohronské: 1. Žiarska, 2. Zvolenská panva a Plieśovská kotlina. 3. Horehronská brázda.

IV. Južnoslovenské: 1. Ipeľská, 2. Lučenecká, 3. Rimavská.

V. Východoslovenské: 1. Popradská, 2. Hornádska, 3. Kluknavská, 4. Košická.

E. Subkarpatské panvy:

I. Panvy čelných hlbín (vonkajšie panvy): 1. Ostravská, 2. Moravská brána, 3. Hornomoravský úval, 4. Vyškovská brána. 5. Dyjsko-svratecký úval.

II. Vnútrokarpatské panvy: z Viedenskej: 1. Dolnomoravský úval, 2. Záhorská nížina; z Komárňanskej: 3. Podunajská nížina; z Veľkej nížiny dunajsko-potiskej: 4. Potiská nížina.

Obr. 3. Základným stavebným materiálom bola na nížinnom juhozápadnom Slovensku hlina. Pastuchov, okres Trnava. Foto H. Fialová

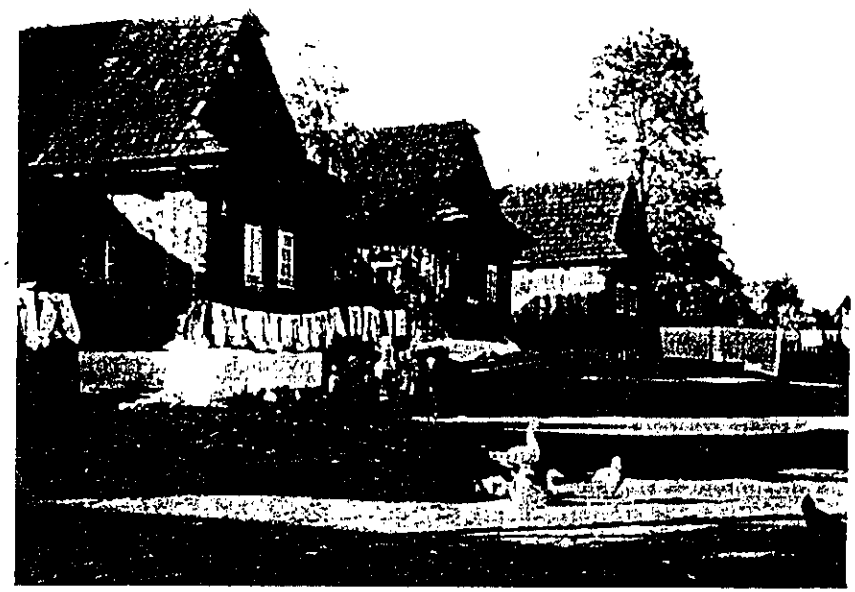

Obr. 4. V severných horských oblastiach stavali najmä z dreva. Važec, okres L. Mikuláš. Foto S. Kovačevičová, 1943

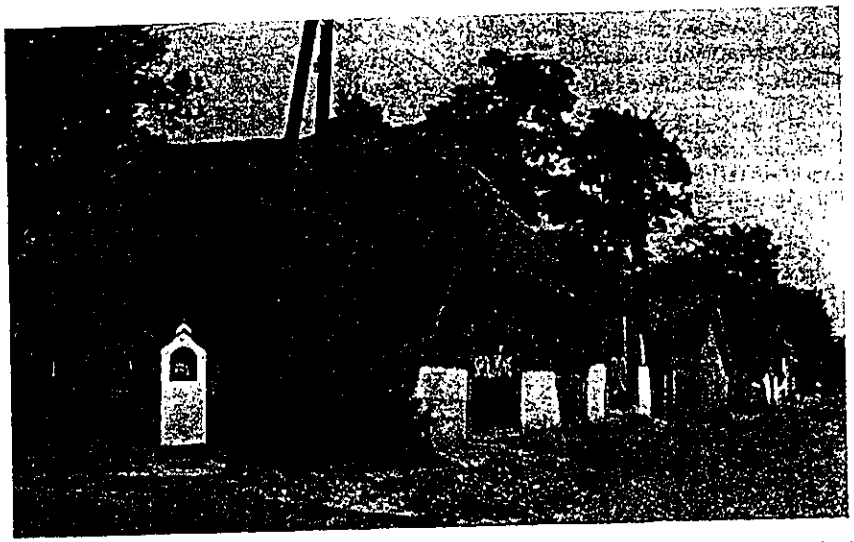

Obr. 5. Najdôležitejšou stavbou boli v poľnohospodárskych južných oblastiach stodoly. Dolný Ohaj, okres Nové Zámky. Foto SUPSOP

podmienky, pribúdanie vnútrozemskej drsnosti rastom nadmorskej výšky priamo vplývali na odlišný charakter fauny a flóry. To prispieva k odlišnosti prírodného charakteru jednotlivých prírodných oblastí, ktorých podstatnú a ústrednú časť tvoria práve spomínané kotliny. Klimatické podmienky spolu s faunou, flórou, ako aj pôdnym zložením prírodných oblastí pri osídľovaní určovali spôsob exploatácie pôdy (poľnohospodárstvo na nížinách, nivách a terasách kotlín, pastierstvo na plošinách, drevárstvo a uhliarstvo v horách a pod.). Táto rôznorodosť oblasti mala však aj dosah na spôsob osídľovania a zaraďovania hospodárskych i obytných budov v rámci sídla (v úzkych dolinách reťazové osídlenie, na rovinách uličné a zhlukové, obostavanie dvorov, chránenie dvorov od náveternej strany apod.). V nemalej miere prispela aj k voľbe stavebného materiálu a k využitiu jeho izolačných vlastností (drevo a kameň v horách, hlina v teplejších nížinách).[9] Táto rôznorodosť stavebných materiálov, spôsobov radenia budov v rámci

[9] HROMÁDKA, J.: Všeobecný zemepis Slovenska, časť Práca človeka. Slovenská vlastiveda. I. Bratislava 1943, s. 165 n.; FOLTÝN, L.: Volksbaukunst in der Slowakei. Praha 1960; MJARTAN, J.: Bydlení. Čs. vlastivěda. 3. Praha 1968, s. 471 n; KOVAČEVIČOVÁ, S.: Ľudová architektúra na Slovensku 1800—1950. Kandidátska práca, NÚ SAV.

Obr. 6. Na severe v oblastiach lúčneho hospodárstva dominovali senníky. N. Šuňava, okres Poprad. Foto SUPSOP

sídla i dvora, pretože organicky vychádzala z miestnych prírodných podmienok, oblastné odlišnosti ešte zvýraznila.

O platnosti a pravdivosti týchto vzťahov existujúcich medzi prírodou a stavebnou činnosťou pri osídľovaní Slovenska nemožno pochybovať. Je však otázne, do akej miery druhy stavebného materiálu, druhy sídelných foriem a spôsoby zástavby dvorov, ako aj spôsoby radenia obytných priestorov v dome, ako ich nachádzame za posledných sto rokov, možno spájať so stavom, ktorý existoval v čase systematického osídľovania Slovenska. Práve tak sa treba zamyslieť aj nad problémom, do akej miery diferenciácia ľudovej architektúry, ako ju poznáme zo zachovaných stavieb z posledných dvoch storočí, súvisí s primárnym pôsobením prírody.

Kartogram stavebného materiálu, ktorý sa používal v rokoch 1800 až 1900, a jeho porovnanie s kartogramom geologického zloženia horských pásiem a kotlín, ako aj s kartogramom bonity pôdy a klimatických rozdielov zvádza k vysloveniu tézy o priamom pôsobení prírodných činiteľov na výber stavebného materiálu aj v posledných storočiach. Rešpektovanie historického aspektu pri priestorovom rozšírení stavebných materiálov, používaných v ľudovom staviteľstve v posledných dvesto rokoch, ukazuje, že kvantitatívne a kvalitatívne rozloženie jednotlivých druhov stavebných materiálov bolo iné roku 1900 ako koncom 18. storočia. Ďalší kartogram ukázal aj odlišnosť stavebného materiálu roku 1950 a roku 1900. Príčiny odlišnosti výskytu ozrejmíme na niekoľkých príkladoch. Pred koncom poslednej tretiny 18. storočia hranica drevenej architektúry siahala hlboko

do nitrianskej a dolnopovažskej kotliny.[10] Vzhľadom na zvyšujúcu sa cenu dreva a jeho význam v ekonomike štátna správa odporúčala drevené stavby nahradzovať hlinenými. Tým sa potom stalo, že hlinené stavby postavené zo surovej tehly sa rozšírili na úkor dvera aj do oblastí smerom na sever, kde predtým tento druh stavebného materiálu nepoznali. S podobným nariadením, vzťahujúcim sa na drevo ako stavebný materiál, stretávame sa aj v polovici 20. storočia, keď drevené stavby aj v horských oblastiach definitívne ustupujú domom postaveným z rôznych materiálov, pochádzajúcich síce z miestnych, ale nie vždy prírodných zdrojov. Na ozrejmenie čaká aj otázka, kedy a za akých okolností došlo k rozšíreniu kamenných stavieb v Honte, Novohrade a Tekove. Bude potrebné zapodievať sa otázkou, či ide o pretrvávanie miestnych kamenárskych tradícií dotvorených pôsobením talianskych kamenárov, ktorí tu stavali opevnenia, alebo či ide o nový jav, ktorý sa rozšíril v súvislosti s vyrúbaním lesov a hľadaním vhodnej náhrady za drevo. Historická analýza stavebných materiálov v rámci jednej oblasti alebo v rámci jednej lokality ukazuje, že sa naraz v rôznej kvantite a kvalite používalo niekoľko druhov stavebných materiálov, pričom bolo rozhodujúce funkčné, stavovské a spoločenské určenie stavby. Napríklad v 19. storočí na Orave stavali v niektorých obciach domy z dreva, zatiaľ čo hospodársku časť z kameňa. V Liptove koncom 19. storočia si murári stavali tehlové domy, zatiaľ čo roľníci ostávali verní dreveným stavbám. V horských oblastiach (Liptov, Orava, Turiec) v 18. i v 1. polovici 19. storočia domy boli z dreva, a to nielen na dedinách, ale i v mestečkách, zatiaľ čo krčma a kostol boli z kameňa. Na východnom Slovensku boli v tom čase dediny, kde okrem panského domu všetky stavby boli z dreva. Na Spiši domy i stodoly stavali z dreva, zatiaľ čo dvojpodlažné sýpky boli z kameňa, a to nielen v 18. storočí, ale i skôr. V dôsledku všetkých týchto príkladov sa domnievame, že historická analýza dokladov viažucich sa na stavebný materiál, ako aj ich priestorové zhodnotenie v jednotlivých vývinových etapách ukáže zložitosť a odlišnosť vzťahu medzi prírodou a stavebným materiálom. Podľa doteraz známych dokladov môžeme predpokladať, že na Slovensku existujú síce tri druhy stavebného materiálu v súvislosti s miestnymi prírodnými zdrojmi. Avšak ich rozšírenie, ako aj spôsob ich použitia závisí nielen od ich výskytu, ale aj od celkového ekonomického

[10] HORVÁTH, P.: Materiály k dejinám ľudovej architektúry. Slovenský národopis, 1961, s. 112—118; 1958, s. 499—505; JANKOVIČ, V.: Materiály k dejinám ľudovej architektúry na území bývalej nitrianskej župy z r. 1778—1779. Slovenský národopis, 1967, s. 254—270; KOVAČEVIČOVÁ, S.: kartogram tejto problematiky v cit. kandidátskej práci.

Obr. 7. V Bodíkoch, okres D. Streda, piekli chlieb v spoločných peciach na priedomí. Foto SUPSOP, O. Menclová

technologického, spoločenského a kultúrneho rastu jednotlivých oblastí Slovenska a činnosti človeka v nich.

Kartogram sídelných foriem, tak ako ich poznáme z posledného storočia, ukazuje nasledujúce geografické rozloženie: pre nížiny, kotliny a plošiny je charakteristická zástavba okolo ulice, potoka, cesty, námestia. Reťazovú zástavbu možno sledovať v úzkych údoliach a na svahoch. Tretí spôsob zástavby, a to samoty, ležia v chotároch obcí s ulicovou alebo reťazovou zástavbou. Odborná geografická i etnografická spisba označuje obce s ulicovou zástavbou za typicky roľnícke a najstaršie. Za najmladšie považuje samoty, ktoré vznikli v 16.—18. storočí v dôsledku preľudnatenosti obcí, ako aj v dôsledku exploatovania časti chotára, vzdialených od materskej obce. Naproti tomu reťazové obce sú v súvislosti s baníctvom doložené začínajúc 12. storočím a v súvislosti s pastierstvom a uhliarstvom v 15.—16. storočí. Pre ulicovú zástavbu sa uvádza ako charakteristické radenie hospodárskych budov za sebou vo dvore alebo v samostatných urbanistických formáciách mimo dvora za obcou, pri vode a pod. Pre reťazovú zástavbu a samoty by malo byť typické voľné rozostavanie hospodárskych budov za domom alebo i pevné zoskupenie do štvorca, do písmena L alebo U (podľa polohy dvora k svetovým stranám, vetrom, snehu a pod.). Porovnaním tejto schémy s fyzickou mapou Slovenska i s kartogramom jednotlivých druhov zamestnaní, charakteristických pre Slovensko v posledných dvoch storočiach, dochádzame k názoru, že ideálna schéma sa nekryje so skutočnosťou. Totiž v 19. storočí existovali banícke obce s ulicovou zástavbou,

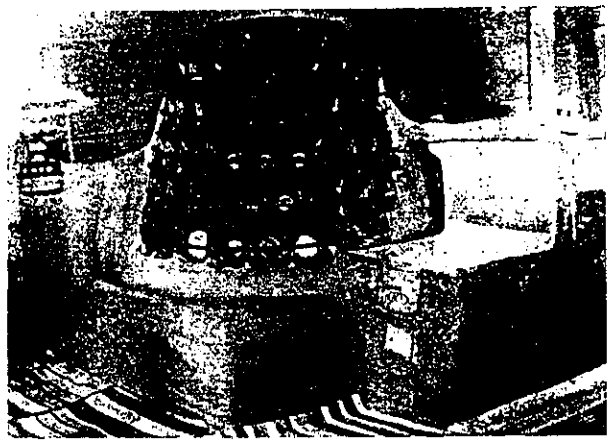

Obr. 8. Vo Vyšnej Boci, okres L. Mikuláš, bola pec dôležitým vykurovacím prostriedkom izby. Foto SUPSOP, J. Kedro

roľnícke s reťazovou. Pastierske a drevárske obce boli postavené nielen pravidelne popri ulici, ale mali aj určité návsie a rozrastali sa do hromadných obcí s pevnou sieťou ulíc a pod. Veľké stodoly umiestnené konča dvorov alebo i mimo dediny boli nielen v poľnohospodárskych, ale aj v pastierskych obciach, ba aj v banických mestečkách. V dlhých dvoroch boli nielen poľnohospodárske budovy, ale aj dielne remeselníkov a sklady obchodníkov. Historické doklady i najstarší pamätníci uvádzajú aj príklady prestavovania jedného druhu hospodárskych budov na druhé, event. i na byty, v súvislosti so zmenou zamestnania miestneho obyvateľstva. K takejto zmene zamestnania však na Slovensku nedošlo len v poslednej tretine 19. storočia, ale v rámci rozkvetu a stagnácie hospodárstva tejto horskej krajiny

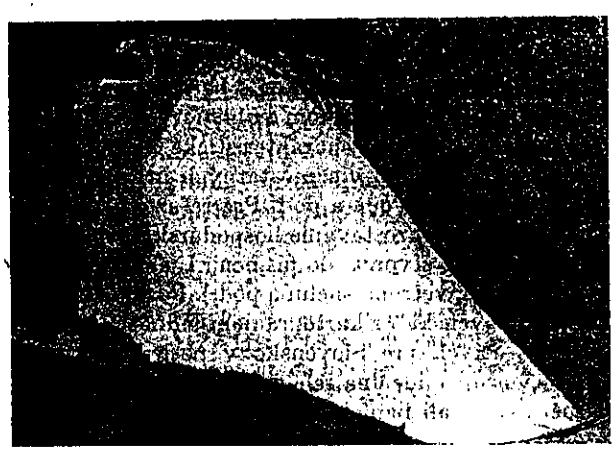

Obr. 9. Vchod do tunelovej zeleninárskej pivnice v Horných Zeleniciach, okres Trnava. Foto SUPSOP, H. Fialová

Obr. 10. Zemiakové jamy v Lipt. Tepličke. Foto SUPSOP, J. Kedro

aj v predchádzajúcich storočiach. Tým sa mohlo stať, že z pôvodných banských miest alebo spišských obchodných miest sa stali poľnohospodárske a pastierske dediny, z banických a plátnických osád komunikačné centrá, a naopak, z dôležitých obchodných a remeselníckych centier zostrčené lokality v horách. Týmto rastom a úpadkom si potom možno vysvetliť rovnakú sídelnú schému mesta Prešova a dediny Šarby alebo mesta Žiliny a dediny Dobrá Niva a pod. Historický výskum urbanistického rastu vybratých lokalít (poľnohospodárskych, banických, drevárskych, pastierskych) nasvedčuje, že v posledných dvesto rokoch došlo v dôsledku prefudnatenosti obcí a pretrvávania zákazu stavať mimo intravilánu k podstatným zmenám. Tým sa mnohé reťazové obce zmenili na ulicové a ulicové na hromadné. V dôsledku týchto zistení je potrebné zaoberať sa vzťahom prírodného prostredia a sídelných foriem nielen v čase vzniku obce, ale i neskôr. Pre charakteristiku miestneho prostredia je totiž dôležitý práve tento neskorší, či už pozitívny alebo negatívny vzťah sídla k prírode. Aj týmto pozitívne harmonickým alebo negatívne disharmonickým vzťahom sa sídla medzi sebou odlišujú.

Najzložitejšia je problematika týkajúca sa vzťahu prírodného prostredia a dispozície domu. Historické i geografické doklady, ktoré máme k tejto otázke zatiaľ k dispozícii, nasvedčujú, že ak prírodné prostredie aj zohralo istú úlohu v diferenciácii dispozície domu na Slovensku, tak táto úloha bola nepriama. Pravdepodobne k trom systémom dispozičného členenia (za sebou, okolo seba a nad sebou) došlo na základe jednotlivých druhov práce a ich rozvoja. To mohlo, ale ani nemuselo súvisieť s okolitou prírodou.

Tak napríklad domy s horizontálnym radením priestorov nachádzame u baníkov a remeselníkov v horách, ale i v obciach položených v kotlinách, podobne i domy so vstupnou sieňou. Podľa doteraz známeho materiálu v tomto diferenciačnom procese dôležitú úlohu zohral život rodiny v rámci domu (dožívanie veľkorodiny vo viacerých oblastiach, spoločenské postavenie stavebníka), domy oravských zemanov, domy baníkov vôbec, domy remeselníkov, šoltýsov v rajeckej doline.[11] Pretože ide o reťaz zložitých otázok, ktoré na seba nadväzujú, a z oblasti na oblasť, z profesie na profesiu je ich hierarchia iná, dovoľujeme si zatiaľ len naznačiť smer riešenia.

Skôr ako pristúpime k zhrnutiu problematiky, je potrebné v rámci geografického prostredia a ľudového staviteľstva zaoberať sa ešte jedným problémom, ktorý s naším výskumom nepriamo súvisí, a to so vzťahom prírodného prostredia k historickému administratívnemu členeniu Slovenska. Na Slovensku sa totiž nápadne prekrývajú horské podoblasti (ako geografi nazývajú menšie prírodné celky) s administratívnym členením Slovenska na stolice alebo župy. Toto členenie na našom území s menšími alebo väčšími zmenami pretrvalo tisíc rokov a v horských oblastiach sa stalo základom dnešného členenia na okresy. Neberúc do úvahy pôsobenie človeka na území Slovenska (v geografickom ponímaní na území Západných a časti Východných Karpát) v predchádzajúcich tisícročiach, posledných tisíc rokov kultúrnej a správnej kontinuity je dosť dlhým obdobím, aby človek prírodné prostredie svojím životom, organizovaným na základe spomínaných administratívnych celkov, pozmenil a rôznymi druhmi práce, spôsobom obývania i výstavby menil prírodné oblasti na kultúrne. Tým možno vysvetliť, že pod Liptovom, Oravou, Spišom, Turcom, Zemplínom, Hontom, Gemerom, Šarišom raz myslíme oblasť administratívnu, inokedy prírodnú, ba aj kultúrnu. Pretože išlo o uzavreté prírodné i správne celky, aj kultúra, ktorá v nich vznikala a ďalej sa rozvíjala, nesie črty miestnej lokálnej špecifiky.[12] Túto špecifiku však nemožno dávať len do priamej súvislosti s miestnymi prírodnými podmienkami. Totiž aj také prejavy kultúry, ako odev, strava i bývanie, ktoré svojím vznikom i určením súvisia s prírodou, nebývajú stvárnené len vzhľadom na ňu. Osobitosť života na Slovensku spočíva v tom, že čím zložitejšia bola práca a život v určitom prírodnom i administratívnom celku, tým bol podiel človeka na pretváraní a dotváraní prírody väčší. Preto sa domnievame, že na Slovensku, aj keď na prvý pohľad sa nám javí priama a primárna závislosť ľudového staviteľstva

[11] Porovnanie na základe kartogramu sídelných foriem a zamestnania z cit. kandidátskej práce S. Kovačevičovej.

[12] Na túto okolnosť vo vzťahu k jazyku a dialektom upozorňuje i kartogram č. 2 z Atlasu slovenského jazyka. Bratislava 1968.

Obr. 11. Dostatok miesta umožnil orientáciu domov po šírke. Ružindol, okres Trnava. Foto A. Paul

od prírody, nemôžeme hovoriť o jednostrannej závislosti, ale o vzájomnom dialektickom vzťahu. Špecifika tohto vzťahu nespočívala v znásilnení prírody človekom, ani v podriadení sa človeka dravej prírode, ale v dialektickej súhre oboch komponentov.

Inými slovami povedané, priestorové sledovanie vzťahu príroda a ľudové staviteľstvo obohatené o dimenziu času, funkcie a spoločnosti ukazuje, že prírodný charakter Západných a časti Východných Karpát, ich nížin i kotlín, pričinil sa o rôznorodosť a charakter architektúry na Slovensku. Na druhej strane stavebná činnosť či už ľudová alebo profesionálna, vytváraná po storočia a tisícročia človekom vo vzťahu k práci a spoločnosti, spolupôsobili na diferenciáciu i integráciu prírodného prostredia tým, že ho premenili na kultúrne prostredie.

Die natürliche Umwelt als Integrations- und Desintegrationsfaktor in der Volksbaukunst

Zusammenfassung

Aus dem Komplex der zwischen der natürlichen Umwelt und der Volksbaukunst bestehenden Beziehungen werden im Referat die frequentiertesten untersucht und auch jene, über die es zur Zeit der Konferenz ausreichend bearbeitete und allgemein zugängliche Belege gab (Baustoffe, Siedlungsformen, Hausdispositionen). Der Beitrag fußt auf einer räumlichen Analyse der Relationen, die zwischen den angedeute-

HISTORICKÝ PREHĽAD VÝVOJA OBCHODNÝCH CIEST NA SPIŠI

JÁN OLEJNÍK

Nový Smokovec

Pre historické formovanie Spiša bola rozhodujúca geografická poloha. Spiš bol otvorený na severovýchod do Pofska, na Ukrajinu a do Sliezska, na juh a juhovýchod do dnešného Maďarska a Sedmohradska. Povodím Hornádu, Hnilca a Váhu mal kontakty s krajinami stredovekého českého kráľovstva. V konvergencii uvedených faktorov rozvinul sa na Spiši neobyčajne bohatý život, poľnohospodárska, lesná a remeselná výroba, domáci a tranzitný obchod, vznikali početné mestské útvary.

Výstava Spiš v 6. – 16. storočí (pod egidou Archeologického ústavu SAV v Nitre a Spišského múzea v Levoči otvorená 24. apríla 1987) v archeologických prameňoch, vo vystavených exponátoch potvrdzuje, že hmotné pramene sú pre poznanie Spiša dôležitým a aj jedinečným prostriedkom historického poznania. Sú základným zdrojom poznatkov pri skúmaní a rekonštrukcii života našich predkov. Aj keď Spiš tvorí z geografickej stránky uzavretú oblasť, jeho územím prechádzali trasy starých európskych ciest, ktoré už v praveku umožňovali neobyčajne intenzívnu výmenu kultúrnych hodnôt. Priaznivé podmienky na trvalejšie osídlenie poskytovali doliny riek Hornádu a Popradu. Tieto podmienky spolu so surovinovým bohatstvom lesov a rudných ložísk dávali podnet aj na migráciu rôznych etnických skupín. Sídliskovú aglomeráciu na Čingove v Slovenskom raji z prelomu 8. – 9. storočia z predveľkomoravského obdobia dokladá mohutné hradisko s drevenou a zemnou hradbou a kamenným čelným múrom. Z hradiska motivácie osídľovania Spiša v 9. storočí treba upozorniť na formovanie politického zoskupenia v slovensko-moravskej oblasti najmä v čase pripojenia Pribinovej domény k Starej Morave, za Mojmíra I. Dnešný stav a výsledky bádania dovoľujú vysloviť už jednoznačnú odpoveď na otázku politickej spolupatričnosti Spiša so vzniknutým štátnym zoskupením. Spiš má aj v kultúrnej sfére mnohé spoločné prvky a prejavy s centrálnym

územím Veľkej Moravy. Archeologické nálezy na miestach kedysi neopevnených sídlisk v Spišskej Novej Vsi, Smižanoch, Spišských Tomášovciach, Spišskom Štiavniku, Spišskom Štvrtku, Vlkovej (Farkašovce), Tvarožnej, Ľubici, Kežmarku, Dravciach, Levoči, Odoríne, Jamníku, Spišských Vlachoch, Spišskom Podhradí, Studenci, Žehre dokladajú vyspelú poľnohospodársku produkciu a obchod, prostredníctvom potulných obchodníkov. Po zániku Veľkej Moravy v 10. storočí, ostáva oblasť Spiša ušetrená od závislosti staromaďarských náčelníkov a ich družín. V tom čase nastáva na spišských hradiskách kontinuitný vývoj (Čingov – Hradisko, II. a Dreveník) s novým modelom feudálnej spoločnosti pričlenený do uhorského už sformovaného štátu v 12. storočí. Centrom komitétu sa stáva Spišský hrad a formujú sa mestské aglomerácie okolo trhových centier – Spišský Štvrtok, Spišská Sobota a Kežmarok. Spiš so svojou ekonomickou bázou umožnil migráciu cudzieho elementu a jeho trvalé osídlenie (Maďari, Poliaci, Taliani), Spišské Vlachy (Francúzi, Flandri, neskoršie Sasi a Švábi, ako aj sliezski Nemci). Pritom jasné rozlišovanie etnického a štátneho Uhorska vyplýva z listín z roku 1331, týkajúcich sa hraníc dediny Kurýtník a okolia Gelnice. V obidvoch prípadoch sa spomína cesta idúca „. . . versus Hungariem . . .“ (smerom k Uhorsku), t. j. k etnickým Uhrom.

Doterajšia historická produkcia o Spiši prekvapuje nielen počtom, rozsahom a rozmanitosťou tém, ale predovšetkým výkladom prameňov, lepšie povedané spôsobom výkladu a aplikovania interpretačných možností. Najstarší písomný údaj je z roku 1209, čo vlastne pomáhalo tendenčnosti „pseudovedeckých teórií“, podľa ktorých bol „spišský hvozd“ kolonizovaný len od 12. a 13. storočia. Vďaka Archeologickému ústavu SAV v Nitre, že zaradil do svojho dlhodobého programu vedeckej činnosti systematický výskum slovanského osídlenia Spiša. Už prvé výsledky výskumov (prostredníctvom Vysunutého pracoviska SAV v Spišskej Novej Vsi) priniesli vzácne poznatky a doklady pri objasňovaní začiatkov našich národných dejín.[1]

Podľa topík a etymológií miestnych názvov je rozložených na Spiši asi 50 hradísk. Z nich 9 hradištného typu, 19 zámkov a lokality s názvom Tureň, Turňa, Turnisko, Turík a pod. Vznikli medzi 6. – 13. storočím. Okrem dolín s riekami Gelnica (Hnilec), Hornád, Poprad, vznikali na prechodoch z juhu na Spiš a zo Spiša na sever (Gelnica, Markušovce, Spišská Nová Ves, Spišský Štvrtok, Machalovce, Hrabušice, Spišská Teplica, Dreveník, Závada, Pavľany – Krigov, Jablonov, Levoča, Hradisko). Medzi predkolonizačné trhové osady (predsaské) patrili Kežmarok, Spišská Sobota, Spišský Štvrtok a Spišské Podhradie; ležali na dôležitých cestných križovatkách. Už v 14. storočí splývali pôvodné slovenské osady s nemeckými, a to v Kežmarku a Poprade, roku 1276 (Villa Teutonicalis = Deutschendorf = nemecká osada) s pôvodným Popradom a Popradsasa, t. j. Saský Poprad. Koncom 13. storočia splývala stará slovenská osada Iglov s nemeckou osadou Neudorf v Iglosasa, t. j. Saský Iglov.[2]

Všetky osady na Spiši podľa povahy ich vzniku a hospodárskeho vývinu patrili do troch skupín:

1. Staré slovenské osady bez zásahu emfyteuzy.
2. Staré osady, ktoré prebrali emfyteutické právo.
3. Nové osady založené na emfyteutickom práve.

Medzi výsady patrila údržba pivovaru, čapovania piva, vína, alkoholických nápojov, slobodnej krčmy. Tejto problematiky sa okrajovo dotýka práca J. Benku.[5]

Typickou trhovou osadou v Popradskej doline bola Spišská Sobota už od roku 1256. Ako trhová osada bola miestom určitého rytmu, zmien a obchodného ruchu. Pri tejto osade nemožno vylučovať účasť kupcov zo vzdialenejších oblastí, napríklad z Poľska, ktorí obchodovali so soľou, výrobkami kovovej industrie potrebnej na prevádzku poľného hospodárstva a pod. Ležala priamo v priesečníku dvoch dôležitých ciest zo západu na Levoču, Prešov a Bardejov. Táto cesta sa v listinných materiáloch spomína ako Veľká cesta (Via magna). Druhou bola cesta z Poľska cez Gemer do dolného Uhorska. Roku 1380 udelil kráľ Ľudovít I. mestu právo týždenných trhov v sobotu. Kráľ Kazimír roku 1450 prevzal pod svoju ochranu kupcov prichádzajúcich zo Spišskej Soboty na jarmoky do Krakova a udeľoval im výsady. Roku 1540 mala Spišská Sobota vlastnú tržnicu, roku 1567 udelil kráľ Maximilián mestu právo na dva výročné jarmoky. Roku 1690 kráľ Leopold povolil Spišskej Sobote ďalšie dva jarmoky, listinné pramene uvádzajú aj hostince. Jeden z nich zhorel pri požiari roku 1545. Dva pricestné hostince mohli stáť pri Hornej bráne, kde bola ešte donedávna kováčska dielňa a pri Dolnej bráne.

Po pripojení mesta k Uhorsku roku 1772 obchodníci a povozníci stratili zdroj obživy, sme zainteresovaní na obchodovaní s Poľskom. Roku 1900 žilo v meste už len päť povozníkov.[6]

Na významnej križovatke obchodných ciest bola aj Spišská Belá. Patrila do Zväzu trinástich spišských miest s výsadami slobodného obchodu s Poľskom, dovážať a vyvážať tovary v akomkoľvek množstve na základe privilégií od poľského a uhorského kráľa Vladislava z roku 1499. Do medzinárodného diaľkového obchodu bola zapojená predovšetkým povozníctvom. Roku 1607 mala právo na dva jarmoky. Keďže žilo tam množstvo remeselníkov, mesto svojimi výrobkami zásobovalo aj vzdialené trhy.[7]

Posledným trhovým strediskom na Poľskej ceste bola Spišská Stará Ves. Právo trhu a oslobodenie od mýta mala už roku 1308. Kráľ Žigmund Luxemburský roku 1399 povýšil osadu na mesto a mešťanom povolil dovážať a skladovať tovar, čapovať, predávať a vyvážať pivo, víno a iné nápoje. Toto právo platilo mešťanom aj v iných spišských mestách. Roku 1494 udelil kráľ Vladislav mestu právo týždenných trhov a roku 1655 cisár Ferdinand III. udelil právo konať výročné jarmoky, vyberať dávky a trhové poplatky. Tradícia jarmokov sa tu udržala do obdobia po druhej svetovej vojne. V 18. storočí postavili Kamaldulskí mnísi z Červeného Kláštora za mestom pri Dunajci budovu (roku 1711), kde vyberali mýto. V polovici 18. storočia postavili pricestnú krčmu, ktorá bola pre nich výnosným zdrojom príjmov.[8] Význam obchodnej cesty na úseku Spišská Sobota, Spišská Belá a Spišská Stará Ves k tridsiatku dokladajú listinné pramene o povozníkoch. Ešte do konca 20. storočia žili v Spišských Hanušovciach štyria povozníci. Z nich k slávnym povozníckym rodinám patrili Szojovci a Budziňákovci. Szoja vlastnil dvadsaťdva koní. Uskladňovacie priestory mali v dome č. 50, v pivniciach. Roku 1848 doniesli do obce zvesť o zrušení poddanstva, v dedine zabili panského pandúra a vyzváňali tri dni na zvonoch. Hanuškovskí furmani vozievali soľ zo Solivaru a Bochnie, do Poľska vozili tokajské víno a maďarský tabak.[9]

Kežmarskí kupci najímali v 15. storočí na dovoz a vývoz tovaru do Poľska a ďalej do pobaltských štátov povozníkov zo Starej Ľubovne, Hniezdneho, Nového Sonca, Myslenic, Mšany, Pivničnej, Starého Sonca a Boganiec.[8]

Cez Spišskú Sobotu smerom na Levoču, Branisko a Prešov, do Bardejova na Žmigrod v Poľsku, ako aj zo Spišskej Soboty, cez Spišskú Belú, Starú Ľubovňu viedla obchodná cesta už v 13. storočí. Nadväzovala na ranostredoveký cestu k „Ruskej bráne" Uhorska, Mukačevo – Stryj, ktorá neskoršie ustúpila ceste cez Žmigrod. Po roku 1248 vznikli „kráľovské cesty" (Via regia, via dominis regis a pod.), popri ktorých kráľ zaručoval obchodníkom ochranu na nebezpečných prechodoch (zbojníckych cestách) na hradoch (Strážky, Stráže a pod.). Azda najväčší význam pre teritórium Spiša mala diaľková cesta vedúca z Košíc do Vratislavi, známa už roku 1364, cez Liptov, Turiec, Kysuce. Doteraz ostala v pamäti ľudu ako hradská cesta, cisárska cesta (hracka, cisárka a pod.).

Obchodné spojenie Spiša s Maďarskom a Sedmohradskom sa realizovalo po ceste, ktorá prichádzala do Tokaja z Brašova, cez Debrecín. Z Tokaja pokračovala cez Košice na Levoču, Kežmarok a cez Starú Ves do Poľska. Druhá trasa sa oddeľovala v Košiciach na Prešov, Sabinov, Bardejov do Krakova. Tieto listinné dokumenty možno doložiť aj výsledkami terénneho výskumu, zisťovaním pricestných hostincov na týchto obchodných cestných ťahoch oboma smermi. Zachovali sa buď celé komplexy pricestných hostincov, alebo len ich zvyšky (v Jakloveciach, Spišských Vlachoch, čiastočne v Kolinoveciach), kde v 15. storočí bolo mýto, v Spišskom Hrušove, Markušovciach, Spišskej Novej Vsi, Smižanoch, Spišskom Štvrtku, Vlkovej, Ľubici, Kežmarku atď. Na trase od Prešova vo Veľkom Šariši, Sabinove, Lipanoch, Lutinej alebo Olejníkove, Hervartove, Bardejove, Zborove, na trase z Kežmarku do Nového Sonca v Spišskej Belej, Podolínci, Hniezdnom, Starej Ľubovni, Mníšku nad Popradom. Po týchto cestách vozili víno a tabak z Maďarska nájomní povozníci zo Spišskej Novej Vsi, Spišského Podhradia a Starej Ľubovne.

Doteraz preskúmané listinné materiály k téme dokladajú neobyčajnú aktivitu nášho ľudu okolo obchodných ciest, na ich križovatkách, pri skladovacích priestoroch, okolo pricestných hostincov a voziarní, či už v priamej účasti na obchodovaní, alebo v rámci podružných zamestnaní a záujmov. Správy dokladajú, že ľud sa správal k cudzím kupcom a obchodníkom, k povozníkom a povozníckemu personálu neobyčajne demokraticky, tolerantne a pohostinne.

Na vývoz a dovoz veľkého množstva tovarov zo Spiša a na Spiš bolo treba zainteresovať široké vrstvy obyvateľstva, žijúceho v blízkosti obchodných ciest. Pri skladoch, na križovatkách a pri pricestných hostincoch – voziarňach očakávali obchodníkov špecialisti, ktorí nakupovali kovy, dobytok, víno. Tradícia nakupovať tokajské vína na Spiši udržala sa v spišských mestách až do obdobia medzi dvoma svetovými vojnami. Biele tokajské vína boli nenahraditeľným mokom k šťavnatým spišským párkom v Spišskom Podhradí, Spišských Vlachoch, Levoči, Spišskej Novej Vsi atď. Spišskí krčmári v jednej osobe údenári boli znalcami vín. K špecialistom patrili nakupovači a predavači (handlieri) dobytka, kovov a soli. Importovaný textil patrili nakupovači a predavači (handlieri) dobytka, kovov a soli. Importovaný textil veľmi ovplyvňoval regionálny odev, takisto šľachtický, meštiansky aj odev ľudu, dokladá to intenzívny dovoz súkna cez žilinský a púchovský Tridsiatok, a to povo-

dím Váhu už v 16. storočí do Kežmarku, Levoče, Prešova, Košíc z Moravy a Sliezska. Levočania dovážali z Viedne cez Bratislavu hodváb, jemné plátna, taft, nite, šnúry, bavlnu, papier, koloniálny tovar, južné ovocie, nože, krámsky tovar, karazín, síru a železiarske výrobky, z Poľska a Vratislavi zasa súkno, plátno, opasky, klobúky, dedinské rúšky, kožušiny, vypracované kožky, mimoriadne obľúbené zhorelecké a lemberské súkna aj plátno. Tieto tovary odpredávali Levočania svojim obchodným partnerom z juhu a juhovýchodu na jarmokoch v Prešove a Košiciach.[10]

Kým sa tento tovar dostal na trh, často sa ocitol v rukách zbojníkov, ktorí na horských prechodoch prepadávali obchodné karavány (Šoldov medzi Važcom a Štrbou, na hrebeni Spišskej Magury medzi Refovom a Slovenskou Vsou, vo Vernárskej Tesnine, na Branisku a pod.). Jednotlivé časti a súčiastky ľudového odevu, ktoré boli zhotovené z nazbíjaného tovaru obchodných karaván sa ocitli nielen medzi zbojníkmi, ale aj pospolitým ľudom. Opis odevu ľudu a zbojníkov v Javorinskej časti Vysokých Tatier, v Poľských Tatrách a v Spišskej Magure zanechal v rukopise horár František Klein z Javoriny a Stanislav Eljasz Radzikowski.[11]

Z listinných prameňov a na základe výpovedí informátorov zbojníci navštevovali prícestné hostince v Refove, Na Šarpanci (medzi Spišskou Belou a Ždiarom), na Šoldove a Vernári. Kupci museli od zbojníkov kupovať „bezpečnostný list" a s pomocou obyvateľov Važca, Liptovskej Tepličky, Štrby, Šuňavy, Vikartoviec a Kravian sa ukrývali v horách. Cesta cez hranovnickú dolinu do Gemera má názov „Zbojnícka". Dolina, ktorou vedie cesta zo Spišskej Belej do Ždiaru a Poľska, má názov „Zbojnícka dolina".[12]

V 14. a 15. storočí existoval na Spiši vyhradený kupecký stav, ktorý bežne používal služby obyvateľstva, špecializujúce sa viac-menej na jednotlivé úkony: výkup od drobných výrobcov, povozníctvo, pltníctvo, poskytovanie miesta na sklad a pomocných služieb v sklade, pri predaji (šafraníkom) na oddych, príprave stravy, pri výčape nápojov a pod. O levočskom, neskoršie košickom občanovi Leutscheitovi uvádzali obyvatelia N. Soncu roku 1457, že chodieval s nimi po cestách a kupeckých chodníkoch, kde s nimi aj jedával. V tejto súvislosti sa spomína voziareň na Bobowej nad Bardejovom.[13]

Pramene dokladajú časté vylučovanie cudzincov a neobčanov miest z trhu pri odpredaji tovaru. Z druhej strany zasa povolenie predávať tovar v miestnosti svojho dočasného ubytovania (in ihren herbergen), asi aj vo voziarni (napríklad na Šarpanci nad Spišskou Belou). Tento obchod sa asi rozširoval viac, ako bolo treba. V inštrukciách z roku 1604 o revízii v slobodných kráľovských mestách sa žiadalo reformovať systém mestskej samosprávy, o poplatkoch v dedinách a mestách, o príjmoch, výdavkoch a situácii na miestnom trhu.[14]

Do 17. storočia sa dovážali vo veľkom množstve textilné výrobky aj z Rumunska.[15] Potom nastalo čiastočne obmedzovanie meštianskeho diaľkového obchodu, pretože sa stal brzdou utvárajúceho svetového trhu. Nútené diaľkové cesty sa stali prekážkou množstvom colných predpisov, mýtom, zadržiavaním v skladoch, neprehľadnosťou hmotnosti, zvyklosťí v metropolách regiónov, predpismi o predaji a kúpe, cechovými obmedzeniami výrobkov a pod. Nastalo zaostávanie za centrál-

nymi oblasťami Rakúsko-uhorskej monarchie, pretrvávajúce do rozkladu feudalizmu a nástupu kapitalizmu.

V regionálnom obchode (neskoršie aj v diaľkovom) na Spiši dôležité miesto zaujímali židia. Prichádzali z Poľska, kde sa po roku 1349 pričinením kráľa Kazimíra Veľkého mohli usadiť, po vyhostení z nemeckých krajov. Listinné pramene dokladajú roku 1785, že „neporiadnymi praktikami vábia ľud do pijanstva a do krčmy, preto sa im hostince už do arendy nebudú dávať". Pritom uhorský snem im roku 1791 v mnohom povolil, takže postupne prenikali do pohostinstva a obchodu. Po roku 1850 skoro v každej obci na Spiši bol krčmárom a obchodníkom žid. O ich vydieraní existujú listiny (z roku 1817, 1827, 1837, 1850 a 1861). Vzťah pospolitého ľudu k nim – jasnejšie povedané nenávisť potvrdzujú ľudové rečňovanky zo Spiša: „Židze, Pana Mária za tebu indze s červenú pantličku, zotne ci hlavičku." Alebo: „Šicko se mi vidzí, že v tej karčme židzi – židovka je slepá a žid nedovidzí." V prícestných hostinciach na Spiši sa udržali až do začiatku druhej svetovej vojny.[16]

Neodmysliteľnými susedmi niektorých prícestných hostincov boli cigáni. Na Spiši sa uvádzajú po prvý raz 18. apríla 1423 v Spišskom Podhradí udelením slobody kráľom Zigmundom. Túto výsadu zneužívali svojím neusporiadaným životom, začo sa im ušiel epiteton constans „konider, konidrač, farahún". Roku 1534 ich listinné pramene uvádzajú v okolí Spišskej Novej Vsi pod menom „pohani". Roku 1767 nariadením Márie Terézie sa začali usadzovať na trvalých miestach. Už predtým sa v matrikách (roku 1700) spomínajú ako kováči a muzikanti. Mnohí sa živili žobraním a kradežami, žili nemravným životom („pokrstení pohani"). Na panstvách spišského biskupstva zamestnávali cigánov ako kováčov. Roku 1831 vyrábali niektoré rodiny do roka aj päťsto klincov (Ľatovcov a Šindľovcov). Okrem toho robotovali ručne osemnásť dní do roka a od dymu vychádzajúceho z kolíby platili jednu zlatku dane.[17]

Mnohí cigáni sa usadili s rodinami blízko obchodných ciest - prícestných hostincov. Dokladajú to ich kovácke záujmy v preukazovaných službách povozníkom a na panských kočoch v Korytnom, Kľčove, Levoči, Dravciach, Michalovciach-Jánovciach, Švábovciach, Lučivnej. Na trase od Košíc v Jakľovciach, Kolinovciach, medzi Spišským Vlachmi a Spišským Podhradím pod Drevníkom na Rybníčku, smerom k Spišskej Novej Vsi v Bystranoch, Spišskom Hrušove, Markušovciach, Smižanoch, Spišskom Štvrtku, Ľubici, Kežmarku, Spišskej Belej atď. Cigáni svojím bezprostredným a záhaľčivým životom mali blízko k zábave, hudbe, k tancu a spevu. Vynikali ako muzikanti, obvesefujúci hostí v prícestných hostinciach počas ich oddychu, najviac však v noci. Cigánske muziky sa na takých miestach stali príťažlivými pre dedinskú mládež. Na Čárdu v Tatranskej Kotline dochádzala mládež z Lednaku na tanečné zábavy ešte roku 1965. O prícestnom hostinci na Šarpanci sa zachovala správa zo začiatku 18. storočia. Istý mládenec menom Adamjak zo Ždiaru, si zo zábavy v prícestnom hostinci doviezol židovské dievča, vlastne ho uniesol v noci (v nočnej bielizni), predstavil rodičom ako nevestu a oženil sa s ňou. Preto sa o rodine Adamjakovcov v Ždiari hovorí, že „všetci sú ako fiškáli (advokáti), pretože nosia v sebe židovskú krv".

Po dôkladnom preštudovaní všetkých uvedených historických faktov a daností v súvise s funkciou prícestných hostincov – voziarní na Spiši od najstarších čias

dňajšiemu – (pretože niektoré ešte plnia určité i keď obmedzené funkcie) dostaneme presvedčivejší obraz o ich význame v nedávnej minulosti. Predložená (ešte vždy neúplná) historiografia Spiša k tejto problematike je skromným príspevkom k ďalšiemu bádaniu.

POUŽITÁ LITERATÚRA

[1] Spiš v 6. – 16. storočí v archeologických prameňoch. Archeologický ústav SAV v Nitre – Spišské múzeum v Levoči, April – august 1987. Autorský kolektív.

[2] CHALUPECKÝ, I.: K niektorým problémom najstarších dejín spišských miest. Zborník referátov Spišské mestá v stredoveku z konferencie historikov – Levoča dňa 7. októbra 1971, s. 23. Vydalo ONV Spišská Nová Ves, ONV Poprad a ONV Stará Ľubovňa r. 1974.

[3] BEŇKO, J.: Dedinská kolonizácia Horného Spiša na nemeckom práve do polovice 14. storočia. Zborník Spiš, 2 – 3, 1973, Spišská Nová Ves, s. 23 – 29.

[4] JANKOVIČ, M.: Z minulosti Spišskej Soboty. Zborník Nové obzory, 8. Prešov, 1966, s. 149 – 175.

[5] SUCHÝ, M.: Základné vývinové tendencie Spišskej Belej v 13. – 16. storočí a jej postavenie medzi spišskými mestami. Zborník Nové obzory, 15, Prešov 1973, s. 151 – 166.

[6] KOVALČÍK, V.: Na severnom prahu. Bratislava, Tatran 1973, s. 132.

[7] KRÁĽ, K.: Z historických prameňov Spišských Hanušoviec. Zborník Spiš, 2 – 3, 1973, s. 173 – 201.

[8] HALAGA, O.: Košice – Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Poľskom v rokoch 1275 – 1526. Košice 1975, s. 290.

[9] HALAGA, O.: Košice – Balt, s. 30 – 115.

[10] KAZIMÍR, Š.: Východné Slovensko v stredoeurópskom obchode 16. storočia. Zborník Nové obzory 21, 1979, Prešov, s. 93 – 113.

[11] KLEIN, F.: Beshreibung der Karpathen aus Gebrauchen der Einwohner, Seen, Kriechisher Thale, Mineralien, Bergbau, Waldern, Pflanzen, Thieren und Raubern. Beschrieben v F. K. Rukopis č. 5420 z roku 1805 – 1827. Biblioteka Jagelońska, Krakow. RADZIKOWSKI, E. S.: Podhalanie i Tatry na początku XIX. We Lwowie 1897, s. 17 – 26.

[12] VENCKO, J.: Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši. Ružomberok 1927, s. 188 – 189.

[13] HALAGA, O.: Košice – Balt, s. 30.

[14] SUCHÝ, M.: Významné pramene k problematike stavebného vývinu východoslovenských miest zo začiatku 17. storočia. Zborník Nové obzory, 16, Prešov 1974, s. 43.

[15] HORVÁTH, P.: Príspevok k obchodným stykom východoslovenských miest s Poľskom a Sedmohradskom v 16. – 17. storočí. Zborník Nové obzory, 7, Prešov 1965, s. 131 – 142.

[16] VENCKO, J.: Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši, s. 187.

[17] VENCKO, J.: Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši, s. 191 – 192.

[18] POLLÁK, R.: Vandrovné knižky v zbierkach Východoslovenského múzea v Košiciach, 2. časť. Historica Carpathica 17, Košice 1986, s. 203 – 216.

ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ РАЗВИТИЯ ТОРГОВЫХ ПУТЕЙ В СПИШЕ

Ян Олейник

Резюме

Верхнее течение Горнада и Попрада заселялись уже на рубеже VIII – IX вв. В XIII веке у торговых путей возникала относительно густя сеть городов с развитыми ремеслами и оживленной транзитной торговлей. „Via magna" проходила с запада через Лучину, Попрад, Левочу и Пренов, вторая дорога перекрещивала этот путь с Польши через Спишска-Стара-Вес, Спишска-Бела, Спишска-Соботу и Попрад. Из Пренова путь раздваивался на Бардеев и Жмигрод или Краков в Польше и на дорогу к так н. Русским воротам на перевале между Мукачевом и Стрыем. Из Попрада вела и южная дорога через Гранковницу в Гемер и Венгрию. На этих дорогах возникала сеть придорожных служб – трактиры, выгоны, колесные мастерские, цыганские оркестры, передержки и склады товаров. Кроме транспортировщиков в XVIII – XIX вв. по ним ходили и пешие продавцы мастеровые и другие ремесленники, или же свободные лица. У этих дорог, особенно на горных перевалах в XVIII веке водились и разбойники. Что касается материальных памятников обычных исторических путей, здесь сохранилось лишь несколько плохо сохранившихся передержек и трактиров.

EINE HISTORISCHE ÜBERSICHT DER ENTWICKLUNG DER HANDELSWEGE IN DER ZIPS

Jan Olejník

Zusammenfassung

Die Oberläufe der Flüsse Hornad und Poprad wurden bereits von der Wende des 8. und 9. Jahrhunderts an besiedelt. Im 13. Jahrhundert entstand an den Handelswegen ein verhältnismäßig dichtes Netz von Städten mit einer fortgeschrittenen Handwerksproduktion und auch regem Transithandel. Die „Via magna" verlief von Westen durch Lučivná, Poprad, Levoča und Prešov, ein zweiter Weg, der von Polen her über Spišská Stará Ves, Spišská Belá, Spišská Sobota und Poprad verlief, kreuzte diesen. Von Prešov aus teilte sich der Weg nach Bardejov und Zmigród oder Krakau in Polen und in den Weg zum sog. Russischen Tor im Pass zwischen Mukačev und Stryj. Von Poprad ging auch der südliche Weg ins Gebiet Gemer und nach Ungarn aus. An diesen Wegen entstand ein Netz von Fuhrmannsdienstleistungen – Einkehrgaststätten, Schmieden, Wagnerwerkstätten, Zigeunermusiken, Wagenremisen und Wagenlager. Im 18. und 19. Jahrhundert benutzten diese Wege außer den Fuhrmännern auch Wandergesellen und andere Handwerker oder freie Personen. An diesen Wegen, besonders in den Bereichen der Gebirgspässe hielten sich im 18. Jahrhundert auch Räuber auf. Von den materiellen Denkmälern erinnern an die ehemalige Bedeutung der Handelswege auch einige wenige erhaltene Wagenremisen und Einkehrgasthäuser.

A HISTORICAL REVIEW OF THE DEVELOPMENT OF TRADE ROUTES IN SPIŠ

Jan Olejník

Summary

The upper courses of the Hornad and Poprad rivers began to be settled at the turn of the 8th – 9th century. In the 13th century a relatively dense urban network came to be formed along the trade routes, with an advanced artisan production and also a brisk transit trade. „Via magna" ran from the west through Lučivná, Poprad, Levoča and Prešov, a second road crossed it, coming from Poland across Spišská Stará Ves, Spišská Belá, Spišská Sobota and Poprad. From Prešov, the road branched towards Bardejov and Zmigród or Cracow in Poland, and one leg ran towards the co-called „Russian Gate" in the defile between Mukačevo and Stryj. From Poprad a road ran also to the south through Hranovnica to Gemer and on to Hungary. Alongside these roads, a network of carters' services were set up – roadside inns, smithies, wheelrights' workshops, Gypsy musicall bands, carters' sheds and goods stores. In the 18th and 19th century, besides the above, also wandering journeymen and other artisans or free persons used to tread these roads. These roads, especially their mountainous parts were the haunts of highway robbers in the 18th century. From the material monuments of the former significance of historical roads, only a few carters' sheds and roadside inns have been preserved.

PRÍCESTNÉ HOSTINCE – „VOZIARNE" NA SPIŠI V DRUHEJ POLOVICI 19. STOROČIA

JÁN OLEJNÍK

Nový Smokovec

O problematiku obchodných stykov slovenských miest (vrátane spišských) zaujímali sa viacerí autori od 16. do 19. storočia (J. Berzewiczy, A. Szirmay, J. Csaplovics).[1] V slovenskej literatúre vznikajú prvé priekopnícke práce o obchode s Poľskom a ďalšou cudzinou (Pruskom, Francúzskom, Holandskom atď.) až po polovici 20. storočia. Stredoveku sa venuje predovšetkým O. R. Halaga a obdobiu od 16. storočia P. Horváth a J. Vlachovič. Obchodu sa venujú aj mnohé práce, ktoré sú zamerané napríklad na otázky feudálneho obdobia (A. Gácsová, Š. Kazimír, M. Kučera, E. Petách, P. Ratkoš, A. Špiesz, M. Suchý a M. Skladaný).[2]

Oblasť východného Slovenska mala už v prvých storočiach našho tisícročia špecifickú štruktúru vo výrobe materiálnych statkov spoločnosti, v administratívnej a politickej organizácii a v správe takých oblastí, akými bol Spiš. V tom období tam už existovala bohatá a istá surovinová základňa opierajúca sa o karpatské lesy. V nich bol dostatok dreva, zveri, nerastného bohatstva a vôd. Vyťažené drevo z karpatských lesov bolo splavované po riekach Poprad a Dunajec do Visly a po nej do Poľska a Pruska. Okrem dreva sa vyvážali rudy, kože, kožky, kožušiny, smola, ľanová priadza, ľanové plátno, súkno a pod. Z Poľska sa dovážala soľ, dobytok, kone, ošípané. Paralelne s transportom po vodných tokoch sa už v 12. storočí vyvíjal transport po suchej zemi. Okrem cesty k ramostredovekej „ruskej bráne" Uhorská (Mukačevo – Stryj) vznikajú v 13. storočí nové diaľkové cesty pozdĺž rieky Poprad – Dunajec do Poľska a od Plavča k Bardejovu.

Nové cesty chránené kráľom a cisárom dostali napr. názov „via regia, via domini regis" (cesta pána kráľa, cesta kráľovská). Vtedajšie karavány pozostávali z kupcov putujúcich s tovarom na chrbte – pešo, z kupcov, ktorí ťahali za sebou dvojkolesový vozík (taliga) a na ňom tovar, kupcov, ktorí cestovali s tovarom na koni a z kupcov, ktorí viezli svoj tovar na voze (na fúre). Trasy ciest viedli po hrebeňoch horstiev, po poľanách a ich svahoch. Napríklad spišskomaďarská cesta od Jurgówa k Podspadom, na hrebeň Magury až k Červenému Kláštoru, Probstnerova cesta z Levoče po hrebeňoch Levočského pohoria do údolia Popradu (kúpele Nová Ľubovňa), cesta po hrebeňoch Levočského pohoria od Závady, popod Úložu smerom na Pavlany, Olšavicu, poza Branisko. Tieto cesty často určovali hranice katastrov medzi obcami.[3]

Okolie týchto ciest po hrebeňoch bolo na rozkaz panovníka z bezpečnostných dôvodov vyklčované a vypálené, aby vznikli viditeľné čistiny – plochy na ochranu pred zbojníkmi. Listina z roku 1354 týkajúca sa oblasti nad Popradom nazýva cestu „Kralowa stara puch" (pravdepodobne z pôvodného názvu puch, put). Medzi goralmi, ktorí sa prisťahovali do Ždiaru po Komorowského povstaní v Poľsku, prišla rodina Putala. V okolí Spišských Vlachov a v samotnom meste žijú Puchalovci.

Prvú špecifickú kupeckú cestu z Košíc do Vratislavy cez Spiš popri Hornáde, cez Liptov popri Váhu až k Žiline dal vybudovať kráľ Ľudovít. Odtiaľ, popri Kysuci za Karpaty ju predĺžil asi koncom roku 1364.[4] Roku 1452 sa spomína cesta nazývaná „libra via" aj „antiqua via" – poľská obchodná cesta cez Mníšek, Švedlár, Gelnicu, Smolník na juh do Nižného Medzeva, Jasova, Moldavy a Rožňavy. Pozdĺž rieky Hnilec do Spišskej Novej Vsi, Levoče, Kežmarku.[5]

Z údolia Hrona a od Muraňa viedla cesta cez Spišský Štvrtok do Levoče a Kežmarku. Cesty viedli od hradu k hradu, od mesta k mestu. Ľudia ich volali cestami hradskými. Na Spiši medzi Hozelcom a Braniskom bola „cisárska cesta" aj „cisárka". Cisárska cesta na Spiši začínala sa na západe v Ľučivnej, ktorá je hranicou medzi Liptovom a Spišom.

O udržiavaní ciest svedčia aj časté návštevy uhorských a rakúskych panovníkov, kráľov a cisárov na Spiši. Roku 1423 sa kráľ Žigmund stretol s poľským kráľom a kurfirstom brandenburským v Levoči. V máji 1429 sa pokúšal stretnúť so zástupcami Uhorska a Poľska v Spišskej Starej Vsi a roku 1435 v Kežmarku.[6] V apríli 1424 strávil v Levoči veľkonočné sviatky. Spišskú Sobotu a Levoču navštívil kráľ Matej. Cisár František Jozef I. cestoval od Prešova cez Branisko roku 1852 a po druhý raz 29. augusta 1857 cez Spišský Štiavnik. Historické pramene dokladajú, že celú cestu od Prešova lemovali zástupy poddaných v regionálnom kroji.[7]

Transportnými prostriedkami boli koše, vrecia, plachty, v ktorých kupci niesli svoj tovar. Radili sa k nim dvojkolesové vozy (taligy), kone a vozy. V období kráľa Žigmunda sa spomínajú tzv. „ľahké vozy", „kolo" a koč. Veľké kupecké vozy mali

[1] HALAGA, O. R.: Košice – Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom 1275 – 1526. Košice 1975, s. 27. – Stav bádania a literatúry

[2] HALAGA, O. R.: c. d., s. 29.

[3] HALAGA, R. O.: c. d., s. 118.

[4] HALAGA, R. O.: c. d., s. 116.

[5] FISCHEROVÁ, M.: Osídlenie a názov mesta Medzev – Merzenseifen. In: Zborník Spiš, 3 –4, Spišská Nová Ves 1973, s. 81

[6] HALAGA, O. R.: Košice – Balt, c. d., s. 159.

[7] VENCKO, J.: Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši. Ružomberok 1927, s. 185.

názov „maža". Tento názov sa vyskytuje aj v Colnej knihe mesta Gelnice roku 1278. V tom istom čase existovali nekryté tzv. „vozy spätané a zviazané". Tovar sa ukladal medzi pozdĺžne položené dosky (ako koryto) a rebrinu. Na Spiši a inde mali názov rebriňák. Zatiaľ čo tieto ťažké vozy ťahali viac ako tri kone, najviac osem, ľahké vozy štvorkolesové ťahali tri kone. Ich výhodou boli žiadne väčšie kolesá, pohodlnejšie cestovanie a spánok na voze počas cesty. Postupne sa z ľahkého voza vyvinul „hintov", ktorý si osvojila šľachta a panovník. V zimnom období sa transportovalo na saniach. Najstarší typ saní (vlačuhy) vystriedali litovské sane, dovezené levočskými kupcami z Litvy, Pskova a Novgorodu. V Levoči ich vyrábali už roku 1469.[8]

Už v tom čase existoval aj na Spiši stabilizovaný kupecký stav. Kupci zamestnávali pomocných robotníkov, špecialistov na údržbu a opravu voza a na jeho technickú vybavenosť, na poznatky o koňoch a krmive. Mali odborníkov, ktorí sa vyznali vo výkupe výrobkov od súkromníkov, v samotnom transportovaní, pri skladovaní tovaru a určovaní cla, pri kooperácii medzi kupcami a pod. Transportovalo sa na prenajatých, cudzích prostriedkoch. Kupec postupoval pred karavánou alebo popri nej na svojom koni. Na „spišskej ceste" premávali najmä ťažké kupecké vozy, nazývané „maža" (mazsaszekére). Bolo do nich zapriahnutých aj šesť párov koní. Povozníkov na Spiši volali furmanni a vektorni (vectores). Medzi známych furmanov, ktorí vozili tovar po starej ceste do Košíc, spišskej ceste a poľskej ceste, patrili obyvatelia dedín z okolia Košíc a Prešova: na Spiši zo Studenca (Kolbachy), z Podolínca, Hniezdneho a Starej Ľubovne, zo Spišskej Starej Vsi, Spišskej Belej a Javoriny.

Ťažký tovar (olovo, soľ, železo a rudy) sa prevážal na veľkých vozoch „currus maiores" (maď. maszaszekere). V predpisoch pre tridsiatnikov sa po latinsky uvádza: „. . . . vectores currum maiorum vocantur maszaszekér".[9] Boli to mocné vozy okované železom. Textílie, súkno, potraviny sa prevážali na ľahkých vozoch (currus communes, mediocres et leves . . .). Vozy boli prispôsobené na horské prechody po hrebeňoch. Tokajské víno sa prevážalo len v zime, na litovských saniach.

Svetovému, európskemu a uhorsko-poľskému obchodu prekážali mýtne cesty, množstvo colných predpisov, mýto, zdržiavanie tovaru na skladoch v Košiciach, Levoči, Kežmarku, Spišskej Novej Vsi a pod. Prekážkou boli rôzne miery, hmotnosti, zvyklosti a obyčaje regionálneho významu, s ktorými sa stretali kupci pri oddychu a skladovaní, pri nocľahu a pod. Prvé kupecké cesty, ktoré sa uberali po hrebeňoch pohorí, mali svoje výhody. Tam sa mohli hnané stáda dobytka pásť, mali možnosť prípravy na nocľah, urobenia ohňa a prípravy stravy vo voľnej prírode a pod. Tam, kde sa karavány zastavovali, pravidelne vznikali prístrešky (šopy, podšopy, maštale a pod.). Vytýčenie stabilných ciest v údoliach, pozdĺž riek a medzi údoliami, v ktorých sa nachádzali dvory, obydlia, sídla, mestá a hrady nad nimi, podmienili výstavbu prícestných hostincov – „vozární".

Avšak nie všetky verejné a všeobecné cesty boli zároveň aj kupeckými cestami. Panovník prikazoval kupcom používať tie cesty, na ktorých sa tovar „nosil, viedol

[8] HALAGA, O. R.: c. d., s. 125 – 126.
[9] HALAGA, R. O.: c. d., s. 121 – 122.

a vozil". Pri takých cestách boli postavené „voziarne". Pod názvom „voziareň" treba rozumieť zastrešený priestor, obohnaný múrom a vedľa neho budova hostinca. „Voziareň" sa budovala na Spiši aj v súvislosti so vznikom a rozvojom pošty v 16. storočí. Roku 1550 bola zriadená poštová cestná trasa z Bratislavy cez Nitru na Považie, do Turca, cez Liptov, Spiš do Prešova a Košíc. Roku 1556 premávala pošta z Hýb do Lučivnej, na Spiši dvoma koňmi. Odtiaľ do Kišoviec, Hôrky, Spišského Štvrtku, Levoče, cez Klčov do Spišského Podhradia a na hrad Spiš. Pošta bola v prevádzke dvakrát týždenne. Cestovali s ňou aj osoby – pasažieri. Poštovné stanice a meniarne záprahov boli v Lučivnej (na hranici medzi Spišom a Liptovom), vo Švábovciach a od roku 1766 aj v Hôrke, Levoči a Korytnom pod Braniskom. Roku 1872 zriadili poštu v Poprade. Roku 1871 začala premávka na novej železničnej trati z Košíc do Bohumína, cez Spiš. Poštové budovy a zastávky boli buď súčasťou „voziarní", alebo stáli samostatne. Na starej spišskej ceste (čisárke) boli vybudované „voziarne" v Lučivnej, medzi Lučivnou a Popradom, v Hozelci, Spišskom Štvrtku, Draveciach, Levoči, Klčove, Nemešanoch, Spišskom Podhradí a Korytnom. Z nich sú najzachovalejšie „voziarne" v Hozelci, Draveciach a Klčove. Sú to vlastne ten zvyšky z bývalých architektonicky veľmi výrazne štýlovo (primerane k štýlu tých čias) a funkčne postavených budov. Aj tak sa dá z nich rekonštrukciou podať obraz o ich niekdajšom stave a funkcii, ktorú plnili až do prelomu medzi 19. a 20. storočím. Patrili medzi významné technické stavby spišských osád, miestečiek a miest. Popri miestnych dominantách, akými bol kostol, fara a školy, patrili ku každodennému životu danej osady, spoločenstva.

Počas predbežného výskumu týchto stavieb (v Hozelci, Spišskom Štvrtku, Draveciach, Levoči, Spišskom Hrhove, Klčove, Spišskom Podhradí, Beharovciach, Korytnom, Spišských Vlachoch, Krompachoch, Jakloveciach, Folkmári, Margecanoch, Helcmanovciach, Gelnici, Prakoveciach, Švedlári, Mníšku, Nálepkove, Mlynkách, Spišskej Novej Vsi, Spišskom Hrušove, Markušovciach, Vernári, Stratenej, Matejovciach, Kežmarku, Ľubici, Vrbove, Tvarožnej, Spišskej Belej, Na Šarpanci, v Tatranskej Kotline, Ždiari, Podspádoch, Javorine, Slovenskej Vsi, Refove, Spišských Hanušovciach, Spišskej Starej Vsi, Lysej nad Dunajcom, Červenom Kláštore, Kamienke, Hniezdnom, Starej Ľubovni, Plavnici a v Plaveči) bolo zistené, že najzachovalejšie voziarne sú v Hozelci (s dátumom 1768, pod symbolom slnka a ľudskou tvárou, znakmi SUS a SON) a v Klčove (s dátumom 1798). Rozdiel je len v tom, že „voziareň" v Klčove má v prevádzke budovu hostinca v dosť zachovalom stave, budova voziarne v Hozelci bola prestavaná na súkromné byty (rodina Dučaková z Osturne). Vedľa stojaca budova hostinca s manzardovou strechou bola v priebehu existencie „voziarne" až niekoľkokrát prestavaná. Táto „voziareň" bola postavená pri ceste vedúcej hrebeňom rázsochy Levočského pohoria na dôležitom európskom rozvodí, akohy v sedle zvanom Sellee. Roku 1256 sa po maďarsky volala Szék, t. j. Stolec.[10]

Na tvz. „Poľskej ceste" boli vybudované „voziarne" v Matejovciach, Kežmarku, Spišskej Belej, Slovenskej Vsi, Hágoch, Spišských Hanušovciach, Spišskej Starej Vsi; na odbočke zo Spišskej Belej v Podolínci, Hniezdnom, Starej Ľubovni, Plavnici

[10] VIERTCEO, J.: c. d., s. 279 – 280.

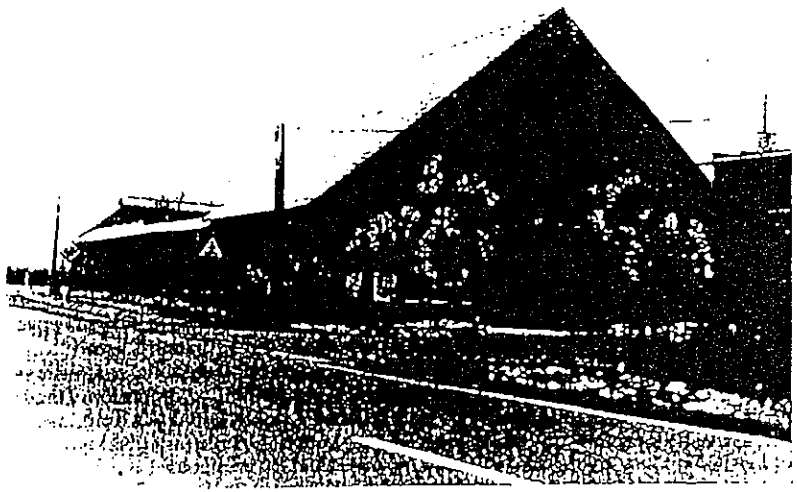

Obr. 1. Jeden z málo zachovalých pricestných hostincov a voziarní na Spiši v Klčove, okres Spišská Nová Ves, z roku 1789. Foto E. Tamáš, 1986

a Plavči. Na ceste z Košíc do Spišského Podhradia boli „vozarne" vo Folkmári, Jaklovciach, Margecanoch, Krompachoch, Spišských Vlachoch; popri starej „Spišskej ceste" pozdĺž Hornádu v Spišskom Hrušove, Markušovciach, Spišskej Novej Vsi, Smižanoch; medzi Popradom a Gemerom v Hranovnici, Vernári a Stratenej; na ceste medzi Kežmarkom a Levočou v Ruskinovciach a Dubici; od Spišskej Belej smerom na Lysú Poľanu na Šarpanci, v Tatranskej Kotline (mala pomenovanie čárda), v Ždiari na dolnom konci, na Podspádoch a v Javorine. Medzi Jaklovcami, pozdĺž Hnilca stáli „vozárne" v Mária Hute – Žakarovciach, Gelnici, Moíšku a Hnilčíku až do Spišskej Novej Vsi.

Letopočty na renesančných vstupných bránach do „voziarní" v Hozelci a Klčove nemôžu byť spoľahlivým dátumom ich výstavby. Určite už pred týmito letopočtami tu stáli „voziarne" z dreva. Dokladajú to historické pramene o zriadenej poštovej linke v 16. storočí.

„Voziareň" v Klčove je situovaná pozdĺž hlavnej cesty (hradskej) medzi Levočou a Spišským Podhradím, smerom ku Prešovu. Je vybudovaná na ľavej strane cesty, kde sa stretáva prípojná cesta od Markušoviec, predtým z ľavej strany od Hincoviec a Spišských Vlachov. „Voziareň" je postavená tesne pri ceste, oddelená len úzkou priekopou. Budova hostinca je od cesty vzdialená 10 m, z východnej strany

sa pripája k voziarni. „Voziareň a budova hostinca sú postavené z karpatského bridlicového flyšu, miestami sa v múre nachádza aj pálená tehla.

Dĺžka „voziarne" je 31 m, šírka 14 m, výška obidvoch štítových strán 15 m, výška bočných múrov 10 m. Šírka vstupnej brány s oválovitým oblúkom je 3,90 m, výška 3,30 m. Na prostriedku oblúka je letopočet 1798. Zastrešenie šindľom je nad jednou tretinou, v ktorej majiteľ mal stodolu (dĺžka zastrešenia 14 m). Na južnej strane od hlavnej cesty sú badateľné stopy po niekdajšom vchode do miestnosti, ktorú mali do roku 1918 prenajatú žandári.[1]

„Voziareň" je z dvoch tretín nezastrešená. Z vnútornej strany pôsobí ako uzavretý, obmurovaný dvor. Na ľavej strane je umiestnený chliev a podšopa, na pravej v rohu, hneď za vstupnou bránou, nachádzala sa kováčska dielňa. Dokladajú to zvyšky ohorených múrov v rohu a miesto, kde stálo ohnisko. Pivnica bola situovaná v druhom pravom rohu, pod časťou stodoly.

Existencia zvyškov po kováčskej dielni (šmykni) potvrdzuje aj to, že každá

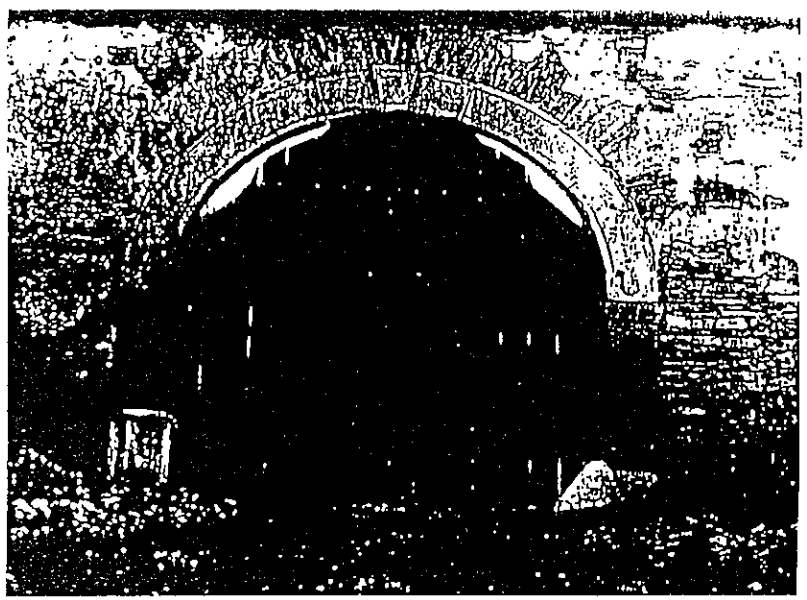

Obr. 2. Hlavný vchod do voziarne. Foto E. Tamáš

[1] Podľa informácie Jozefa Poláka z Klčova č. 61, nar. 12. 3. 1905.

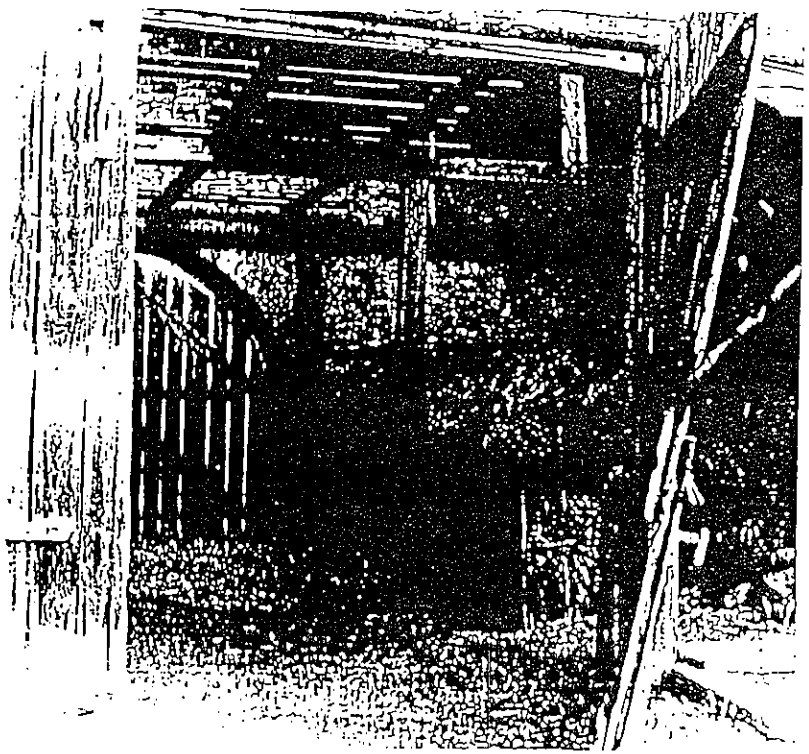

Obr. 3. Časť voziarne, kde boli ustajnené ťažné kone. Foto E. Fanuš

„voziareň" mala aj kováčsku dielňu. Kováčske práce vykonávali cigáni. V blízkom Spišskom Podhradí sa usadili za kráľa Žigmunda v apríli 1423. Ale ako kováči sa spomínajú v matrikách až roku 1700. Spišský biskup Bélik zamestnával cigánov na svojich majeroch. Roku 1831 uvažoval o tom, aku zvýšiť cigánskym kovačom (kovaľom) pôvodný limit klincov latovcov a šindľov z 500 na 1 000 kusov výroby.[12] Mnohí cigáni sa popri kováčstve zamestnávali roznášaním pošty, ako listári.

Sedlový krov „voziarne" mal krokvovú konštrukciu pokrytú šindľom. V štíte boli

[12] VENCKO, J.: Cigáni, s. 191 – 192.

zamurované okienka v tvare ležiacej elipsy. Zastrešenie bolo nad celou plochou „voziarne". Tento spôsob konštrukcie bol pre spišské „voziarne" typický.

Budova hostinca je rozdelená na dve časti. Hostinská časť zostala v pôdoryse nezmenená, niekoľkokrát bola prestavaná, ani raz o prístavbu. Málo porušená je obytná časť, do ktorej sa vchádza z pravej strany, od „voziarne", z ulice rovno na jednoduchý portikus, pokrytý šindľovou strechou. Do roku 1941 tam býval majiteľ „voziarne" a hostinca, židovský krčmár a priekupník s koňmi Engelhart. Výška miestností v hostinskej a obývacej polovici je rovnaká (4 m). Hostinská časť pozostáva z jednej veľkej miestnosti, rozdelenej neúplnými priečkami na tri časti. V ľavej sú zvyšky renesančnej klenby pôvodnej budovy. Okná sú šesťobločnicové, zo severnej strany zamrežované na obidvoch polovičiach budovy. Okná na hostinskej časti majú ventilátory, typické pre obdobie medzi dvoma svetovými vojnami. V súčasnosti je obytná časť od hostinca oddelená na chodbe priečkou. Obytná časť pozostáva z dvoch izieb situovaných na južnú stranu, z kuchyne na sever a dvoch vedľa sa nachádzajúcich skladových priestorov (špajzky). Strechu pokrýva eternit, povalu pálená tehla. Pivnica je v pomere k veľkosti hostinca malá (4 × 6 m). Uskladňuje sa v nej sudové pivo. Podľa „voziarne" v Kľačove dá sa usúdiť, že podobne boli vybudované a zariadené „voziarne" na Spiši všeobecne. Mali spoločného menovateľa vo funkcii poskytnúť kupcom a povozníkom (furmanom) prístrešie na noc a pri nepriaznivom počasí, občerstvujúce nápoje a stravu.

Dostupné historické pramene aj keď z neskorších čias dokladajú, že mnohé „voziarne" boli do konca 19. a začiatku 20. storočia často aj spoločenským a kultúrnym strediskom, najmä od 16. storočia, od zavedenia pošty.

Švédsky bádateľ Albert v. Sydow navštívil roku 1827 pri svojich tatranských cestách jednu „voziareň" v Kežmarku. Píše: „Nikde inde nie je možné vidieť takú pestrú zmes v odievaní, ako som to videl v jednom veľmi navštevovanom hostinci v Kežmarku, keď som raz tam nahliadol. Nebolo nijakou zvláštnosťou, že na jednom človeku sa naraz vidí poľská, slovenská a maďarská móda. Vedľa tirolského klobúka so širokou krempou, tirolskému a švédskemu klobúku dosť podobný, štvorhranná poľská čiapka vedľa kožienej rakúskej, alebo červenej valaškej. Boli tam gate, modré súkenné nohavice z hrubého súkna, vpredu rozparok s množstvom ozdobných gombíkov. Rozličné farby a rozličný strih mali ich kabáty a plášte. Keď som svoj obdiv nad tým všetkým vyjadril hostinskému, odpovedal: „Žiaden národ nie je v kopírovaní módy taký bláznivý, ako práve títo uhorskí Šarišania."[13]

V auguste 1842 cestoval popod Vysoké Tatry Karel Havlíček Borovský. Vracal sa z návštevy u svojho priateľa, spisovateľa Święciewského z Krakova. Veľmi hladný sa zastavil v javorinskej „voziarni". Hostinský mu však nemal čo ponúknuť, preto sa ho ujal český hurník Šlapák. Pozval ho k sebe a jeho žena ho pohostila pravými českými lievancami a Šlapák vínom. Odtiaľ putoval pešo cez Ždiar okolo „voziarne" situovanej oproti kaplnke sv. Anny na dolnom konci obce. Vo svojom cestopise spomína „voziareň" medzi Veľkou a Lučivnou, kde stretol podivnú figúrku, študen-

[13] SYDOW, A. v.: Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1827 durch die Beskiden über Krakau zur Charakteristik dieser Gebirge gegenden und ihrer Bewohner. Berlin bei Ferdinand Dümler 1830, s. 308.

ta v halene, širokom klobúku a bosého . . . bol na ceste do Liptovského Mikuláša k Fejérpatákymu – Belopotockému.[14]

Francúzsky cestovateľ, antropológ dr. Gustáv le Bon navštívil v osemdesiatych rokoch deväťnásteho storočia Vysoké Tatry (Liptov, Povodie Dunajca a Vysoké Tatry v Poľsku). Svoje zážitky v súvislosti so stravou, bývaním a požívaním alkoholických nápojov medzi domorodým obyvateľstvom opísal vo svojom cestopise.[15]

Alexander Regitko uverejnil roku 1881 svoje zážitky z ciest po dedinách Spišskej Magury. Rád by sa bol stretol s miestnymi obyvateľmi v niektorej z tamojších „voziarní", no nedalo sa, pretože Magurčania v tom čase nielenže do krčmy nechodili, ale ani doma nepožívali alkoholické nápoje.[16]

Spišské „voziarne" mali svoj spoločenský význam ešte v 20. – 30. rokoch nášho storočia. Napríklad v Spišských Vlachoch, Kľčove, v Levoči „Na podkove", v Spišskom Štvrtku. Sám si spomínam na „voziareň" v Spišských Vlachoch z 2. polovice 30. rokov. Nad sútokom Žehrice do Hornádu sa križovali kupecké cesty od Košíc na Spišský hrad a do Kežmarku a druhá pokračovala popri Hornáde cez Spišský Hrušov do Spišskej Novej Vsi a Kežmarku. Na priestranstve po pravom brehu Žehrice stojí dodnes impozantná jednoposchodová, pôvodne renesančno-barokoková budova. Mala vysoký priestranný vchod, bránu (kapura) a priechod do dvora a „voziarne", dufart (durchfahrt).

Pamätám sa, keď v tejto „voziarni" (známej v mestečku i medzi obyvateľmi okolitých obcí pod menom „veľká krčma") nocovali kupci a povozníci s veľkými vozmi, s koňmi. V priestrannej časti hostinskej budovy boli hostovské miestnosti, do ktorých sa vchádzalo cez výčap. Hostovské miestnosti sa volali „ružová chyžka", „modrá chyžka" a pod. Boli to samostatné salóniky na sedenie a zábavu. Salóniky slúžili „lepším" hostom a kupcom, nie povozníkom (furmanom). Vtedajší nájomca pán Herzbrunn na pobavenie hostí držal výslovne žensku obsluhu.

Len čo sa zvečerilo, zastavovali sa pred „veľkou krčmou" ťažké vozy ťahané dvojzáprahom aj štvorzáprahom, ťažkými, silnými štajerskými koňmi (štajerákmi). Povozníci a kupci tam zostávali cez noc, aby premocovali a kone aby si oddýchli. Po dohode s nájomcom „voziarne" vtiahli vozy do obrovskej miestnosti, do „voziarne". Obdivoval som ťažké, priestranné vozy s nákladom.

Spišské Vlachy mali už v stredoveku podiel na tranzitnom obchode medzi Uhorskom a Poľskom. V druhej polovici 16. storočia prichádzali tam kupecké karavány z rumunskej Constance, Braily a Varny cez Brašov, Sibiu, Kluž do Košíc. Odtiaľ cez Košickú Belú, Folkmár, Jaklovce, Margecany, Krompachy do Spišských Vlachov a po nočahu smerom na Spišský hrad alebo na Spišskú Novú Ves popri Hornáde.

[14] Karol Havlíček Borovský vo Vysokých Tatrách v lete r. 1842. Príspevok k spoločnej česko a slovákov. Z knihy K. Havlíček Borovský 1865 – 1956. Výber k storočnici smrti a k oslavám Havlíčkovým v Prahe a v Havlíčkovom Brode roku 1956.

[15] Docteur Gustave le BON: Excursion anthropologique aux monts Tatras, Paris 1881, XLI + 1018 s. LIV., s. 92.

[16] REGITKO, A.: Die Zipser Magyaren. Eine ethnographische Skizze. Karpathen Post, Kesmark, II, 1881, s. 2 – 4, 34.

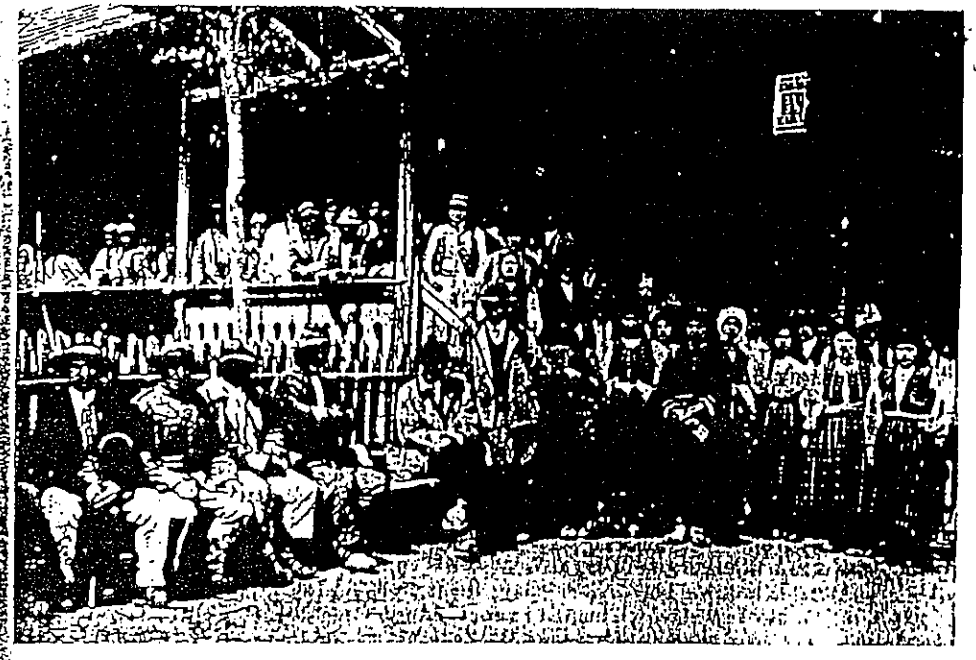

Obr. 1. Pred voziarňou na Podspádoch. Lesní robotníci z Marmarošskej stolice z Podkarpatskej Rusi (ZSSR) po príchode do práce na lesné feudálne veľkostatky kniežaťa Hohenloheho v Javorine. Repro B. Mrhová (z roku 1886)

Už tento fakt nabádal k cieľavedomej koncentrácii remeselníkov, ktorých práca a výrobky mali dôležitý význam pre kupcov a povozníkov – furmanov počas ich cesty, často trvajúcej jedným smerom aj pol roka. Niektorí remeselníci pracovali buď priamo pod strechou voziarne (kováči a kolári), alebo sa sústredili v ich blízkosti. Klasickým príkladom toho je situovanie remeselníkov v blízkosti „voziarne na Podkove" a na „Bráne" v Levoči, kde sa schádzala „cisárska cesta" od západu s cestou od juhu, z Gemera cez Spišskú Novú Ves do Levoče. Oproti „voziarni na Podkove" na rohu bola kováčska murovaná vyhňa s poschodovým obytným domom kováča. Nad „voziarňou na Bráne" bola kováčska „šmykňa" a kolárska dielňa bratov Oravcovcov. Azda ešte klasickejším príkladom boli Spišské Vlachy. Okolo „voziarne – veľká krčma" bol usadený kováč Steller, kolár Weiss, pekár Kapalla, dvaja mäsiari Slavkovský a Poremba, krajčír Gomolčák, obchod so strižným tovarom patriaci židovskému obchodníkovi Birnbaumovi, aj obchod s mieša-

ným tovarom (majiteľa Baburu). Blízko býval obuvník Marci a remenár a brašnár Guoth. Cigánski kováči žili v blízkosti „voziarni" v Lučivnej, Švabovciach, Spišskom Štvrtku, Lengvartoch (Dlhých Strážoch), Spišskom Hrhove, na Rybníčku pod blízkym Dreveníkom. Bieli kováči žili pri „voziarni" v Korytnom a Behárovciach.

Keďže okolobývajúci občania už vedeli, kedy sa budú karavany pri „voziarni" zastavovať, na ich príchod sa pripravili, nakupovali od nich tovar a odpredávali im remeselnícke výrobky a stravu. Za tým istým cieľom prichádzali tam aj dedinčania. Spoločenský význam a ľudovosť týchto „voziarní" dokladajú časté návštevy zbojníkov. Je známe, že v 17. a 18. storočí na ceste medzi Važcom a Štrbou, na mieste kde stál les „Hochewald", prepadávali cestujúcich lúpežníci. Od nich si cestujúci museli kúpiť tzv. „bezpečnostný list".

Druhá cesta od Popradu cez Hranovnicu do Gemera mala oddávna názov „Zbojnícka". Časté prepady sa organizovali na ceste z Kežmarku do Spišskej Starej Vsi za Dunajcom.

Bohatí kupci, šľachta a duchovenstvo vo „voziarniach" nenocovali. Zastavovali sa tam len vo výnimočných a nevyhnutných prípadoch. Ich miestami oddychu boli opevnené mestá a hrady, ako aj kláštory. Dokladá to napríklad časté cestovanie zemepána Jeronýma Laskyho za diplomatickým účelom. Roku 1532 zriadil v Štiavnickom kaštieli útulok pre pocestných diplomatov – šľachticov.

Kultúrny a spoločenský význam „voziarní" spočíval aj v tom, že sa tam zastavovali aj takí „furmani", ktorí viezli deti zo slovenských rodín na „edukáciu" do južných oblastí Slovenska a Uhorska, aby sa naučili po maďarsky. Deti z južných oblastí zase dovážali „na dobrý vzduch".

Pŕcestné hostince boli azylom vandrovným tovarišom, ktorí putovali od mesta k mestu, aby sa u slávnych majstrov zdokonaľovali v remesle. Vandrovné knižky popri dôležitých predpisoch obsahovali aj predpísané trasy, po ktorých sa museli tovariši uberať. Smerom takých vandroviek pre obuvníkov a čižmárov boli južné oblasti Uhorska (Miškovec, Budapešť, Zadunajsko, Užhorod), v Rumunsku Kluž, Oradea, Temešvár, Satu Mare, v Juhoslávii Sombor, Belehrad, Rjeka. Podobné trasy platili aj pre krajčírov. Zámočnícki tovariši vandrovali do Krakova, Bochne, do Rumunska (Oradea a Sibiu), najviac do Rakúska (Linz a Insbruck).

Pŕcestné hostince mali dôležitý význam na trasách vedúcich k putovným miestam (Kysak – Obišovce, Rúdnik, Kluknava, Levoča, Spišská Nová Ves, Spišský Štvrtok, Podolínec, Gaboltov, Lutiná, Starý Smokovec). V ich blízkosti si putovní mohli oddýchnuť. Keďže pri každej voziarni bola studňa s pitnou vodou, naskytla sa im tam možnosť občerstviť sa a umyť. V hostinci sa zasa občerstvili nápojmi a stravou, predovšetkým spišskými párkami.

V júli 1986 sledoval autor tejto štúdie s fotografom E. Tamášom putníkov, vracajúcich sa v procesiách z púte z Mariánskej hory v Levoči. Pozorovali oddychové zastavenia pútnikov voziarne v Kľčove medzi Levočou a Spišským Podhradím, takisto druhú trasu po bývalej starej ceste hrebeňmi Levočského pohoria z Mariánskej hory cez Úložu, ponad Vyšné a Nižné Repáše, Pavľany a Krigov, cez Olšavicu do Nižného Slavkova, údolia Torysy v Šariši. Tieto popri ceste známej už v 13. storočí. Prvá zastávka pre pútnikov bolo pohostinstvo v Úložiu, ktoré stojí na mieste

starého pŕcestného hostinca ku Krigovu. Tam sa pútnici (podobne aj v Kľčove) prezliekali do praktického odevu a prezúvali do pohodlnejšej obuvi. Posilňovali sa nápojmi a stravou z vlastných zdrojov a nákupom v pohostinstve. Druhou zastávkou bola Olšavica a najbližšou v Šariši Nižný Slavkov. Jedna z významných pútnických ciest viedla z Mariánskej hory dolu do Levočskej doliny alebo Závady, do katastra lesa Peklo, Kalova, Brinky, smerom na bývalé kúpele Nová Ľubovňa, do Starej Ľubovne a do Poľska. Mala názov „Probstnerova cesta". Pŕcestný hostinec bol jedine na Levočskej doline, krčma v Závade, a potom až v Chmelnici a Starej Ľubovni. Ďalšia trasa z Mariánskej hory smerom na Voliareň (Vofarňa) do Ruskinoviec, potom smerom do Kežmarku cez Ľubicu a napravo cez bývalé Ľubické kúpele, Majerky, Ihlany (Hodermark), Jurské, Holumnicu, Toporec cez Spišskú Maguru k Dunajcu. Pŕcestný hostinec – voziareň bol v Ruskinoviciach, Ľubických kúpeľoch, krčmy v každej obci a najbližšia voziareň v Toporci smerom k Pastovcu. Posledné dve trasy sú neprístupné verejnosti, pretože sa nachádzajú v areáli Vojenských lesov.

Ďalšie moje spomienky sa viažu k cestám s mamkiným bratom, Kubom bačikom, na bričke – z Kurimian pri Levoči. Zastavili sme vždy pri „voziarni" v Kľčove a „Na Rybníčku". Keď ujko nakŕmil a napojil kone, pozval nás do hostinca. On a rodičia pili levočské pivo a nám deťom „rozkázali" ružovkastú limonádu, „kraherlík". Bol nízkej, zavalitej postavy a tmavohnedej tváre. Mal husté, čierne vlasy a po maďarsky zastrihnuté fúzy. Pri rozhovore s pánom Engelhardtom a s rodičmi kolektívne odkrajovali z pomalého kusa domácej slaniny, z pečňa na vysoko vypečeného žitného chleba. Striedavo sa ušlo aj nám deťom.

Kuba bači vozieval v zimných mesiacoch, keď na gazdovstve nebolo roboty, dlhé dreva (kubíky) na pilu v Levoči. Vozieval ich na dvoch koňoch a pomáhali mu synovia Michal a Kubo.

Keď sa zahľadím na kolorovanú rytinu podľa akvarelovej kresby Jozefa Heinbuchera-Bykesského, ktorá znázorňuje povozníka z konca 18. storočia, predstavujem si nášho Kubu bačího z Kurimian. Bol to slávny povozník, výborný znalec spišských „voziarní", známy rozprávkar a „feinschmecker". Toľko moje spomienky.

Zvyšky „voziarní" na Spiši, nech ideme ktoroukoľvek cestou, či už je to „stará spišská cesta" vedúca napríč Spišom, „cisárka" a „hradská", dokladajú niekdajší ruchný kupecký a obchodnícky život od raného stredoveku do začiatku 20. storočia. Dokladajú spoločenský a kultúrny život a sú svedkami zaniknutého špecifického, funkčne zameraného staviteľstva.

Spišské „voziarne" boli predchodcami stredísk cestovného ruchu, a prvými ubytovacími zariadeniami pre domácich a zahraničných kupcov a povozníkov, teda pre hostí. Veľkej pozornosti sa tešili do roku 1871, kým nezačala prevádzka na železničnej trati Košice – Bohumín. Keď železnica prevzala okrem osobnej dopravy aj nákladnú, sláva „voziarne" začala upadať. V prevádzke zostali len hostince predtým s nimi spojené. Medzi dvoma svetovými vojnami mnohé boli asanované, prestavané a len na niektorých miestach ostali v takom stave, ako napríklad v Kľčove a Hozelci, ktoré sa stali stredobodom nášho výskumu. Domnievam sa, že posledná „voziareň" v Kľčove po zrekonštruovaní mohla by sa stať živým dokladom, ako sa kedysi na Spiši cestovalo.

Obchod a remeslo v kontaktoch Malopoľska a Spiša v 13.-18. storočí

Jan Flasza, Poľsko

História vzťahu Poľska k jeho južnému susedovi - Slovensku - bola najčastejšie skúmaná z hľadiska poľsko-uhorských politických kontaktov, pretože tento kraj bol dlho súčasťou Uhorska.

Podľa významného historika poľsko-slovenských vzťahov Władysława Semkowicza pod heslom regionalizmu sa obracia pozornosť na provincionálne dejiny, hľadajúc v nich zväzky a teritoriálne odlišnosti. Aj poľsko-slovenské spojitosti existovali vďaka kontaktom susedných regiónov Malopoľska a Spiša, patriaceho do Uhorska.

Malopoľsko (Polonia Minor) tvorili vojvodstvá Krakovské, Sandomierzske a Lublinské, severné kniežatstvo a tzv. Spišské starostovstvo. Najdôležitejší z nich bol krakovský kraj. V ňom ležalo hlavné mesto štátu a vďaka rozvoju obchodu a remesla nachádzalo sa tu aj vtedajšie hospodárske centrum poľského štátu. V tomto referáte bude krakovský kraj územne vymedzovať záležitosti týkajúce sa kontaktov Malopoľska so Spišom.

Medzi obidvoma krajinami boli od nepamäti veľmi živé kontakty vďaka významným obchodným cestám vedúcim údoliami Dunajca a Popradu. Tieto cesty poznali už v predhistorickej dobe a staroveku ľudia žijúci po oboch stranách Karpát, o čom svedčia početné archeologické náleziská. V celej západnej časti Karpát sa objavujú pamiatky zo Slovenska, spojené s ťažbou tamojších bohatých ložísk medi.

Keď sa Slovensko spojilo do politického zväzku s uhorským štátom, stalo sa tou časťou Uhorska, ktorá bezprostredne susedila s Poľskom. Viedla tade prastará komunikačná i obchodná trasa od Baltu cez Krakov, Bochňu, Lipnice Murowane, Nowy a Stary Sącz, Pivnicznu na juh Európy. Hodno tiež spomenúť starú cestu z Krakova cez Myšlenice dolinou Ráby na Orave. Dve iné cesty spájali Malopoľsko so Slovenskom cez Tylický a Dukliansky priesmyk, ale míňali Spiš, smerujúc priamo do Bardejova a Košíc.

Tieto cesty uľahčovali obchodné a kultúrne kontakty medzi Malopoľskom a Spišom, ktoré silneli v druhej polovici 13. storočia po skončení tatárskych nájazdov pustošiacich Poľsko rovnako ako Uhorsko. Uhorsko vďačilo za obnovu zničenej krajiny kráľovi Belovi IV., ktorého dcéru Kunigundu si zobral za manželku krakovské knieža Boleslav V. Tak ako Belo IV. podporoval obchod, baníctvo a remeslá (pod vplyvom západnej Európy, podobne aktívna mestská a hospodárska politika kniežaťa Boleslava urobili z Malopoľska krajinu s vysokým dynamickým rozvojom. Zvláštnu pozornosť venoval banníckym mestám s očakávaním, že ich produkcia prinesie mimoriadny úžitok. Založenie miest Bochne (1253) a Krakova (1257), ako aj rozvoj baní v Bochni, Olkusze a neskôr vo Wieliczke tvorili základ hospodárskeho [illegible] Malopoľska. Boleslav podporoval aj rozvoj obchodu a remesiel. Za jeho panovania boli objavené ložiská kamennej soli v Bochni (1248), ktorá bola jedným zo základných produktov v obchodnej výmene Malopoľska a Spiša v nasledujúcich storočiach. Krakovská legenda o prsteni kňažnej Kunigundy, hodenom do bane v Marmarosi a [illegible]

zázračne nájdenom v prvej hrude bochnianskej soli, je niekedy interpretovaná ako skomolený odraz faktu, že pri uvedení prvej bane v Bochni do prevádzky mohli pomáhať uhorskí baníci, ktorí mali zodpovedajúce vedomosti a skúsenosti.

Takmer celé 14. storočie bolo poznačené častými poľsko-uhorskými politickými kontaktmi, čo samozrejme podporovalo udržiavanie hospodárskych stykov. Možno povedať, že v čase panovania Karola Róberta, Ľudovíta Veľkého (v rokoch 1370-1382 tiež poľského kráľa) a v Poľsku Vladislava Lokietka a Kazimíra Veľkého sa vytvorila hospodárska spolupráca v stredovýchodnej Európe medzi Poľskom, Uhorskom a Českom. Personálna únia Poľska a Uhorska v časoch Ľudovíta a potom Vladislava III., prevzatie poľského trónu dcérou kráľa Ľudovíta Hedvigou priali rozvoju obchodu a remesiel na oboch stranách Karpát.

Treba dodať, že všetky významnejšie poľsko-uhorské stretnutia sa uskutočňovali v pohraničí alebo na území Slovenska (v Levoči, Kežmarku, Starej Vsi, Ľubovni, Košiciach). Od roku 1412 mali tieto vzťahy dvojaký charakter: so spišskými mestami patriacimi do Poľska až do roku 1769 (kráľ Žigmund Luxemburský ich dal do zálohu poľskému kráľovi Vladislavovi II. za pôžičku 37 000 kôp pražských grošov), a s mestami dolného Spiša - Levočou, Kežmarkom, Spišskou Novou Vsou, ktoré patrili do Uhorska.

Boli to vzťahy rôznorodé, nielen hospodárske. Krakovská univerzita v tom čase priťahovala mnoho študentov zo spišských miest, ktorí tvorili jednu z najpočetnejších skupín uprostred mnohonárodnostnej akademickej spoločnosti Krakova. Treba tiež spomenúť krakovsko-saczskú maliarsku školu v 15. storočí na Spiši. Umeleckých vzťahov bolo nakoniec oveľa viac. Napríklad Pavol z Levoče bol žiakom krakovského majstra Wita Stwosza. Stally v malopoľskom Wolbrome majú naopak svoj vzor v levočských stallách, ktoré vyrobil majster Gregor v roku 1546.

Od 16. storočia spojivom medzi Malopoľskom a Spišom boli spišskí starostovia, majitelia Wiśnicza - najprv Kmitovci a potom Lubomirskí. Táto situácia zaiste vytvorila v oboch smeroch dobré podmienky pre hospodársku spoluprácu, kultúrnu výmenu a pohyb obyvateľstva. Zvlášť keď krakovský vojvoda Stanisław Lubomirski, autor základnej prestavby hradu Wiśnicz a zakladateľ karmelitánskeho kláštora, prestaval hrad Ľubovňa a v Podolínci založil kláštor piaristov.

Najvýznamnejším partnerom Spiša spomedzi malopoľských miest bol samozrejme Krakov, od roku 1609 hlavné mesto poľského štátu. Spolu s blízkymi mestami Kazimierzom, Stradom, Kleparzom a tiež s banskými strediskami Bochniou, Olkuszom a Sławkowom tvoril centrum hospodárskeho života Malopoľska.

Krakov ležal na križovatke obchodných ciest, ktoré sa vytvorili na prelome 13. a 14. storočia v severo-južnom smere: Košice - Nowy Sącz - Bochnia - Krakov - Piotrków - Toruň - Gdańsk, a v smere východo-západnom: pobrežie Čierneho mora - Ľvov - Bochnia - Krakov - Wrocław - západ Európy. Medzinárodná obchodná výmena Krakova a ostatných malopoľských miest so spišskými mestami určovala tiež medzinárodný charakter spoločnosti v mestách na oboch stranách Karpát.

O hospodársku aktivizáciu Krakova sa tiež pričinili spomínané náleziská soli v Bochni a neskôr vo Wieliczke. Soľný trh v Krakove (forum salis) dokázateľne existuje už od roku 1343. Soľ, podobne ako olovo, slúžila nielen miestnym potrebám, ale bola predmetom širokej obchodnej výmeny s uhorským štátom. V privilégiu kráľa Bela IV. pre Liptov z roku 1265, ktoré zaväzovalo kupcov platiť clo v Tvrdošíne, sú medzi inými artiklami vymenované soľ, olovo a súkno.

Krakov zohrával rozhodujúcu úlohu v uhorskom obchode, hoci musel oň silne bojovať. Prelomovým bol rok 1306, kedy Vladislav Lokietko priznal Krakovu právo skladu na uhorskú meď. Toto privilégium bránilo uhorským a saczským kupcom dostať sa do Toruňa po vode či po ľade bez toho, že by obišli Krakov. Právo skladu na uhorskú meď vytvorilo Krakovu monopol v oblasti obchodu s týmto tovarom vo veľkej oblasti Poľska.

V tradícii Hanzy, do ktorej Krakov patril od roku 1387 do začiatku 16. storočia, bol známy ako Kupferhaus - dom medi, čo charakterizuje jeho úlohu a miesto v tranzitnom obchode v severo-južnej trase. Meď bola uhorského, presnejšie slovenského pôvodu. Krakov, bezohľadne využívajúc svoje právo skladu, prevzal sprostredkovanie jej prevozu na sever do pobaltských oblastí alebo až za more. Hanzové pramene poukazujú na krakovských kupcov, ktorí sa so slovenskou meďou dostávali v 14. storočí do Anglicka. Ako dokázal slovenský vedec Ondrej Halaga, v 70. rokoch 13. storočia došlo v Uhorsku k prelomu v technológii a produkcii ťažby medi, ktorý priniesol jej prebytok a umožnil export.

Okrem medi bolo predmetom tranzitu zo Slovenska do Gdanska aj železo. Počas vojny Poľska s Rádom nemeckých rytierov (1390-1392), ktorá spôsobila ťažkosti v zámorskom obchode i v obchode s Gdanskom, ležiacim v oblasti panstva Rádu, bola v spojení so štetínskym kniežaťom Boguslavom na istý čas vytvorená nová cesta na západ cez prístavy západného Pomoria. Obchod so železom mal iste veľký význam pre Bochňu i Wieliczku v Krakovskej župe, kam sa železo dovážalo pre potreby soľných baní.

Prvenstvo Krakova v obchode s Uhorskom malo odozvu u novosaczských kupcov, ktorí tiež mali záujem o sprostredkovávanie tohto obchodu. Aj konkurenčná činnosť košických kupcov smerovala k eliminácii Sacza i Krakova, ktorý bol ich najväčším rivalom v obchode. Po vzbure krakovského vojta Alberta proti kniežaťu Vladislavovi Lokietkovi získali v obchode s Uhorskom prvenstvo bochnianski i saczskí kupci, kým krakovské kupectvo sa vtedy orientovalo na Nemcov. Krakovskí kupci museli platiť plné clo za súkno, ktoré prevážali cez Sacz v uhorskom smere.

Krakov však nedovolil saczským kupcom, aby ho zbavili úlohy hlavného sprostredkovateľa obchodu s Uhorskom, hlavne s meďou. U kráľa Kazimíra Veľkého dosiahol právo bezcolného prechodu cez colnice v Rytrze.

Krakov obmedzoval tiež právo Toruňa na bezprostredný obchod s Uhorskom. Záujmy tohto bohatého mesta Pomoria sa zhodovali s Bochňou, ktorej kupci niekoľko rokov viedli obchodnú vojnu s Krakovom, keď ho obchádzali a s uhorským tovarom mierili rovno do Toruňa.

V roku 1344 kráľ Kazimír Veľký vydal listinu, v ktorej zakázal kupcom idúcim do Toruňa pod hrozbou straty tovaru ísť inou cestou než cez Opoczno, Sandomierz, Wišlicu, Krakov, Bochňu a Sacz v smere do Uhorska, čo sa zhodovalo so snahou Torunčanov o prevzatie obchodu s meďou.

Vo veľkom privilégiu kráľa Kazimíra pre Krakov z roku 1358 nachádzala sa klauzula o cestnej povinnosti, podľa ktorej kupci prichádzajúci od Sacza do Pruska, Veľkopoľska, Sliezska, Čiech a na Moravu nesmeli obísť Krakov.

V roku 1394 bola uzavretá zmluva o vzájomných kontaktoch medzi Krakovom a Košicami. Krakovčania museli svoj tovar v Košiciach tri dni vykladať na predaj a za podobných podmienok mohli Košičania prichádzať do Krakova.

Konkurentom Krakova v obchode s Uhorskom bol do istej miery aj nadvislianský Sandomierz. V roku 1332 sandomierzskí mešťania získali od Vladislava Lokietka povolenie na cestu do Uhorska cez Žmigród, ktorá bola dovtedy zakázaná s ohľadom na Krakov.

Najvýznamnejším obchodným partnerom Krakova boli Levoča a Bardejov, ktorých obyvatelia sa radi a často usídľovali v hlavnom meste Poľska a prijímali jeho mestské práva. O predmete ich obchodu hovorí colná tarifa z roku 1432. Do Uhorska, teda aj na Spiš sa vozilo veľa druhov súkna (anglické, flámske, holandské, poľské a arraské), koža, vosk, loj, sledě a iné ryby, olovo, soľ, textilné suroviny ako bavlna, priadza a hotové plátenné výrobky. Z Uhorska do Poľska sa privážali meď, železo ako surovina pre malopoľské remeslá, široký sortiment kovových výrobkov, víno, olivy, kone.

V druhej polovici 15. storočia tento obchod zasiahli zásadné zmeny, ktoré mali dopad na malopoľské mestá. Stalo sa tak pod vplyvom politických udalostí. V boji o český trón a dedičstvo po kráľovi Jiřím z Poděbrad uhorský kráľ Matej Korvín obsadil Moravu, Sliezsko a Lužicu. Obchod teraz nesmeroval na Krakov, ale rovno do Sliezska, z čoho ťažila rivalka Krakova Wroclaw.

V samotnom obchode tiež došlo k štrukturálnym zmenám. Koncom 15. storočia sa v slovenskom a uhorskom baníctve začal investíciami angažovať kupecký kapitál. Obchod s banskými produktmi bol zmonopolizovaný veľkými kupeckými spoločnosťami, ktoré vylúčili sprostredkúvanie Krakovčanov, Bochňanov, Saczanov a iných malopoľských kupcov. V tejto oblasti aktívne pôsobil Ján Thurzo z Levoče, ktorý sa v roku 1465 stal krakovským mešťanom. Hlavnými objektmi jeho pôsobenia boli medené bane v Uhorsku. Status krakovského mešťana mu dovoľoval obchádzať právo skladu a transport medi do Gdanska. V 90. rokoch Thurzo v spojení s Jakubom Fuggerom zmonopolizoval celú ťažbu a obchod s meďou. V podkrakovskej Mogile v rokoch 1469-1529 pracovala jeho medená huta, ktorá po jeho smrti (1508) patrila jeho synom. Tavila sa v nej meď privážaná hlavne zo Slovenska. Pred koncom 15. storočia Ján Thurzo založil spoločnosti na hľadanie striebra v Tatrách a na Spiši. V prvej polovici 16. storočia sa v realizácii tejto myšlienky silne angažoval Michal Meidel, nazývaný tiež Spis (od neho pochádza pomenovanie Spismichalovej doliny v slovenských Tatrách). Bol to významný veľkoobchodník, pochádzajúci zo Spiša, ktorý sa v roku 1498 stal krakovským mešťanom. Oženil sa s vdovou po Jánovi Thurzovi, dostal sa k veľkému majetku ako bankár, dodávateľ na poľský a uhorský dvor, majiteľ hút v Olkusze a Tarnowskich Górach v Sliezsku. Výskum spišského terénu vykonával ako účastinár spoločnosti, zloženej z mešťanov Krakova a zároveň z vládcov Malopoľska.

Iný spolok s tým istým cieľom založili Erazmus Cyrus a Jost Ludwig Decjusz, ktorí tvorili nové meštianstvo myslíace v nových dimenziách a pracujúce novými metódami. Meštiansky kapitál, pochádzajúci z veľkých obchodných a bankových operácií, bol investovaný do výroby. Produkcia, ktorá v mnohých oblastiach prekračovala potrebu, podnecovala výmenný obchod niekedy vo veľmi širokom teritoriálnom rozsahu. V prvej polovici 16. storočia sú zaznamenané veľké transporty slovenskej medi a kovových výrobkov (kosy), ktoré smerovali z Krakova do Litvy cez Lublin.

Od 16. storočia však nastali v poľskom obchode zásadné zmeny. Zraky krakovských kupcov sa už neupierali na Uhorsko, ale na sever - Gdansk. Z Gdanska do Krakova zase čoraz viac prichádzal tovar importovaný morskou cestou - holandské súkno, sledě,

víno, západná produkcia, koloniálny tovar. Časť tovaru išla ďalej na juh, t.j. na Spiš do Spišskej Belej, Levoče a Kežmarku, do Košíc, Bardejova, Maďarska a Sedmohradska. Ďalším atraktívnym predmetom vývozu do Uhorska bolo olovo z olkuských baní, ktoré odchádzalo prostredníctvom Krakova v tisíckach metrákov - polovica celého krakovského obchodu s olovom išla do Uhorska. Odtiaľ sa privážala meď. V prvej polovici 16. storočia to boli tisícky metrákov ročne. Obrovský obchod s meďou v Krakove ovládli kupecké spolky. Do roku 1526 sklad medi patril Thurzovcom, neskôr ho prevzali Fuggerovci z Augsburgu. Od roku 1548 obchod s meďou zmonopolizovali rôzne augsburské spolky. Krakovskí kupci sa zaoberali iba rozvozom medi po krajine.

Od druhej polovice 16. storočia sa začal import z Uhorska znižovať, namiesto neho väčší význam začal nadobúdať dovoz maďarského vína, ktoré sa v Poľsku tešilo čoraz väčšej obľube. Spomedzi kupcov si zasluhuje pozornosť Štefan Haller, ktorý mal široké obchodné záujmy v spišských mestách. Pôsobil tam tiež Mikołaj Gliński, zakladateľ baníckeho spolku na skúmanie rúd (1523). Vavrinec Rambieski bol vážnym konkurentom Schillinga v oblasti Banskej Bystrice.

Spolu s jagelovskými časmi sa končila epocha svetovosti Krakova, v ktorej dvor silného poľsko-litovského štátu vplýval na život miest, pozdvihujúc ich politický význam, prebúdzajúc kultúru a bezprostredne vplývajúc na rozvoj hospodárstva. Politické centrum štátu sa presunulo z Krakova do Varšavy. Vznikli nové obchodné cesty obchádzajúce Krakov. Postavenie Krakova v stredoeurópskom obchode sa výrazne zmenilo. Hlavným predmetom poľského exportu sa stal tovar vozený po Visle do Gdanska.

To však neznamená, že Krakov úplne prestal byť strediskom výmeny medzi Poľskom a Uhorskom.

Vzrástol počet krakovských kupcov, ktorí obchodovali s vínom. Víno sa stalo hlavným predmetom dovozu z Uhorska do Krakova. Okrem neho sa tam kupovali aj slivky, ktoré v Poľsku nazývali uhorskými (węgierkami). Stále sa ešte z Poľska vyvážalo na Spiš súkno, sledé a koloniálny tovar, hoci už v menšej miere. Sliezske a moravské súkno, dovážané do Krakova, bolo odtiaľ reexportované napríklad do Levoče, ktorá sa stala najdôležitejším bodom spojenia s Uhorskom. Cez Krakov sa tam dokonca vozila štajerská oceľ, hodvábne látky z Talianska, korenínové prísady.

Vážny úder pre tento obchod znamenali udalosti v polovici 17. storočia, ako aj zmena smeru a predmetu obchodu, ktorá vyplynula zo zmien obchodných ciest v celej Európe. V nových podmienkach a hraniciach poľského štátu rolu Krakova ako strediska obchodu začali preberať Gdansk v spojitosti s obchodom s obilím a jeho exportom za more, Lublin ako mesto najvýznamnejších jarmokov a Varšava ako centrum politického života.

Po pustošeniach, ktoré spôsobili nepokoje vo vnútri Poľska, ako aj vojny v polovici 17. a na prelome 18. storočia, pomaly nastupovalo oživenie. Úpadok obchodu sa skončil v polovici 50. a v 60. rokoch 18. storočia. Ukázalo sa, že ešte stále existujú obchodné väzby medzi Krakovom a Uhorskom, odkiaľ teraz prichádzalo obrovské množstvo vína (niekoľko tisíc sudov ročne), ktoré potom krakovskí kupci predávali do Varšavy, Toruňa, Wrocławi a okolitej šľachte.

Obchodné kontakty medzi Malopoľskom a Spišom pôsobili mnohostranne na ich hospodársky život. Týkalo sa to hlavne remesiel, ktoré vďaka oživeniu výmeny

nachádzali dostatok surovín a tiež možnosť výmeny vedomostí, kvôli ktorým vlastne dochádzalo k vzájomnej výmene tovarišov.

Celý rad kovospracujúcich remesiel Krakova a iných miest Malopoľska existoval iba vďaka surovinám dovážaným zo spišských miest. Železo z poľských kováčskych dielní bolo spočiatku nízkej kvality, chýbalo tvrdé železo, ktoré sa dovážalo z Uhorska. Krakovské kovospracujúce remeslá pracovali prevažne s uhorskou meďou, ktorá sa vozila do poľského hlavného mesta vo veľkom množstve už v 15. storočí. Spišskí kupci importovali z Poľska olovo v čistej podobe, ako sa používalo v keramickej a sklárskej výrobe. Z Uhorska sa tiež dovážalo zlato, surovina pre nespočetné krakovské a malopoľské zlatníctva. Krakov sa tak stal v 15.-16. storočí centrom produkcie z kovospracujúcich remesiel. Tento rozvoj vrcholil v druhej polovici 15. a v prvej polovici 16. storočia. V Krakove vtedy pracovala spomínaná huta Thurzovcov a od roku 1489 zlatnícka huta. V prvej polovici 16. storočia vyrábala fabrika bohatého mešťana Pavla Kaufmana plech a drôt zo železa, medi a mosadze.

Krakovské remeslá dosiahli najvyšší stupeň rozvoja za éry Jagelovcov, kedy tu ako v hlavnom meste krajiny prekvital zlatý vek poľskej vedy a kultúry. Veľký počet remeselníckych dielní vyústil do veľkej špecializácie kovospracujúcich remesiel. Vyšpecifikovali sa zo skupiny kováčsko-podkováčskych remesiel.

V 16. storočí v Krakove pôsobilo 12 kovospracujúcich cechov, vyše 30 medikováčov, o niečo menej kováčov. Veľa remeselníkov zamestnával kráľovský dvor na Waweli. Medzi najdôležitejších remeselníkov patrili cinári, ktorí sa zaoberali tiež odlievaním zvonov (fusores campanarum). Krakovské cinárstvo tvorilo vzory pre toto remeslo v celom Malopoľsku. Veľa majstrov prichádzalo zo spišských miest (Levoča, Kežmarok, Bardejov), v ktorých cinárstvo dosiahlo vysokú úroveň. Aristokraciou kovospracujúcich remesiel boli kovolejári, ktorí sa zaoberali odlievaním kovových predmetov, hlavne zvonov a diel, a používali zliatiny bronzu a mosadze. Kovolejárske umenie prišlo do Krakova a iných malopoľských miest nielen z Nemecka cez Sliezsko, ale aj zo slovenských miest. V rokoch 1380-1421 pracoval v Krakove významný spišský kovolejár Ján Weygiel, ktorý sa v roku 1397 stal občanom mesta. Bol reprezentantom majstrovstva významných spišských kovolejárov. Patrila k nim rodina Galnovcov zo Spišskej Novej Vsi; z ich dielne vyšlo veľa dodnes zachovaných bronzových krstiteľníc a tiež celý rad zvonov v spišských mestách. Ján Weygiel bol žiakom Galnovcov. Počas svojho pobytu v Krakove odlial dva zvony pre Kostol Najsvätejšej Panny Márie, ako aj veľa iných pre mestá v okolí. Širšie o tomto probléme písal W. Semkovicz v článku Spišské kovolejárske umenie a jeho väzby s Krakovom v 14. storočí (Rocznik Krakowski, č. 25, 1934).

Výrobky krakovských kovolejárov sa tešili záujmu na Spiši, napr. puškárske dielne našli svoje odbytiská v Bardejove a Levoči. V druhej polovici 15. storočia pracovalo v Krakove niekoľko kovolejárov s menom Hanusz, pochádzajúcich zo Spiša.

Do Krakova často prichádzali zo Spiša mediari a medikováči (cupifabri, coppersmede, rozsmide), odtiaľ prišlo aj niekoľko zlievačov mosadze a bronzu, ako aj ihlárskych a kotlárskych majstrov, ktorí sa usadili aj v iných malopoľských kotlárskych strediskách - v Bieczi, Bochni, Tarnówe a Saczi.

Remeselníci slovenských miest posilňovali aj cech plátenníkov v Krakove. Napríklad v roku 1412 prišiel Lorencz, plátenník z Košíc, ktorý mal v Krakove strýka

Mikuláša, tiež plátenníka. Kráľovskými plátenníkmi na Wawel boli v rokoch 1554-1565 Feliks a Stanislav, ktorí pochádzali pravdepodobne z Košíc alebo Prešova.

Zo slovenských miest prišlo do Krakova niekoľko puškárov a "rymgmacherov". Rady krakovských zámočníkov rozšíril v roku 1396 Ján z Levoče, neskôr Henryk z tohto istého mesta. Hodinárske umenie by sa v Krakove nerozvinulo bez remeselníkov z Norimbergu, odkiaľ prenikalo na Spiš. Neskôr to bolo naopak. Ešte na začiatku 19. storočia početné vandrovky hodinárov smerovali do oblasti Prešova.

Uhorskí zlatníci sa veľmi významne pričinili o rozvoj krakovského zlatníctva, prinesúc so sebou tajomstvo emailovania zlatých výrobkov. V 15. storočí pracovalo v Krakove 240 zlatníkov, ktorí vytvorili jedinečné diela zlatníckeho umenia. Najväčší rozkvet toto remeslo zaznamenalo v 16. storočí. Niekoľko zlatníkov zo Slovenska pracovalo na dvore kráľa Žigmunda I. a Žigmunda II. Augusta. Medzi krakovskými zlatníckymi majstrami bol Henryk Nonnert z Levoče. Majstri Ján, Jakub a Manas z radov židovských zlatníkov sa v roku 1647 podieľali na obchode so zlatníckymi výrobkami na Spiši. Do Krakova zase prichádzali učni z Kežmarku, Bardejova a Kremnice.

Významným centrom obchodu a remesiel Malopoľska bola Bochnia, ktorá patrí medzi najstaršie mestá. Mestské práva dostala v roku 1253 od krakovsko-sandomierzskeho kniežaťa Boleslava V., zvaného Hanblivý. Už v lokačnom privilégiu boli bochnianski mešťania oslobodení od rôznych poplatkov a mýt na území kniežatstva. V roku 1321 získala Bochnia od Vladislava Lokietka oslobodenie od cla v celom poľskom kráľovstve za to, že Bochňania mu prejavili vernosť počas vzbury nemeckých obyvateľov Krakova. Tieto široké privilégiá potvrdil Lokietkov syn kráľ Kazimír Veľký v roku 1337.

V tom čase bola Bochnia celým strediskom Malopoľska vzhľadom na počet obyvateľov (bola najväčším mestom okrem Krakova a Sandomierza) a hospodársky význam. Ťažila z neobvykle výhodnej komunikačnej polohy a ťažby soli, s ktorou bol spojený rozvoj remesiel, pracujúcich pre potreby bane. Všetky tieto činitele podporovali ambície bohatého bochnianskeho meštianstva, ktoré konkurovalo v medzinárodnom obchode hlavnému mestu krajiny. Významnú úlohu v budovaní tejto pozície zohral obchod so slovenskými mestami v Uhorsku. Postavenie Bochne predurčovala jej poloha na križovatke obchodných ciest, ktorá bola rovnako vynikajúca ako poloha Krakova. Soľná župa zamestnávala desiatky robotníkov, a cudzinci, prichádzajúci pre soľ, sprostredkovane ovplyvňovali rozvoj remesiel spojených so službami a výrobou potravín.

Bochnia najmä na konci 15. storočia dosiahla vrchol svojej svetovosti. Bola nielen významným strediskom soľného baníctva, ale aj centrom ručnej cechovej produkcie. Soľnobanský rozvoj ovplyvnil včasný vznik cechových organizácií kopáčov, nosičov, varičov soli. Celkový hospodársky rozvoj mesta bol sprevádzaný formovaním remesiel a cechov z oblasti kovo- a drevovýroby, potravín, textilu, odevu a kožiarstva. Výborne sa rozvíjali rôzne kovospracujúce remeslá, ktoré sa opierali o uhorskú meď a železo. V Bochni pracovali početní kováči, podkovári, cínari, kotlári, mečiari, nožiari, zlatníci a hodinári. Silné cechové korporácie tvorili remeselníci spojení so soľnou baňou: stolári, debnári, povrazníci, kolesári, remenári a sedlári, pekári, mäsiari a kúpeľníci. Už v stredoveku bola Bochnia významným strediskom rozvoja tkáčstva (súkenníctvo a plátenníctvo), ktoré svoje výrobky celkom dobrej kvality exportovalo

na Spiš. Bochnianske súkno sa tam tešilo veľkému dopytu vzhľadom na kvalitu a nižšiu cenu než západoeurópske súkna.

Významné miesto medzi bochnianskymi remeslami mali debnári, od 16. storočia jeden z najsilnejších cechov v meste. Vyrábali veľké množstvá sudov pre potreby župy. Remeslu sa učili v spišských mestách, kde bolo na vysokej úrovni. Tam sa napr. v roku 1617 vybral Jan Czelustka, aby sa učil u spišských debnárov. Iní hľadali na Spiši prácu, ako napr. v roku 1613 Jan Rydzek z Bochne.

Významnú úlohu plnili necechové remeslá, ako kúpeľníci, bahenníci, felčiari a lekárnici. V baníckom meste Bochnia pracovalo veľa kúpeľníkov, napr. v roku 1409 lazebník Hanusz zo Spiša. V roku 1607 zriadil kúpele na Hornom rínku v Bochni kežmarský felčiar Hanusz Raysz. V roku 1608 sa stal občanom mesta a mestským prísediacim. Iný Hanusz zo Spiša, možno tiež z Kežmarku, bol kúpeľníkom vojta Mikolaja Cikowskiého (1540). Bochnianski remeselníci chodili zase na Spiš, ako napr. v druhej polovici 15. storočia maliar Mikolaj z Bochne.

Pozícia Bochne v malopoľskom a stredoeurópskom obchode vyplývala z jej polohy na významných obchodných cestách európskeho významu. Mesto bolo rušným strediskom medzinárodného obchodu so skladmi zahraničného tovaru, hlavne uhorského pôvodu. Je známe, že koncom 14. a v prvej polovici 15. storočia sa sem dovážalo drahé anglické a holandské súkno, maďarské víno, korenie, veľké množstvo sleďov a piva. V 14. storočí sa mesto snažilo skoncentrovať obchod s uhorským tovarom, predovšetkým s meďou, železom a vínom. Počas roztržky Lokietka s krakovským meštianstvom Bochnia prebrala rolu centrálneho strediska obchodu Malopoľska. Kupci z Toruňa, Nového Saczu, ako aj zo Spiša prevážali cez Bochňu tovar z Uhorska do Pruska a späť, obchádzajúc hlavné mesto Krakov.

Bochnia sa na istý čas stala skladiskom uhorských produktov, odkiaľ obchádzajúc Krakov sa chodilo do Toruňa a na trhy v iných miestach. O tom, že to bola organizovaná akcia a že prinášala krakovskému kupectvu značné straty, svedčí sťažnosť Krakovčanov kráľovi Kazimírovi Veľkému. Opisovali sa v nej rôzne zneužívania a krivdy, vyplývajúce z obchádzania ich mesta uhorskými obchodníkmi, aktivity Bochne, ktoré smerovali k zruinovaniu hlavného mesta, pretože uhorské produkty smerovali z Bochne priamo na sever Poľska.

Až kráľ Ľudovít Veľký, ktorý chcel získať priazeň Krakovčanov pre podporu následníctva na poľský trón pre svoju dcéru, zabránil Bochňanom v roku 1375 voziť uhorský tovar do Toruňa a obchádzať Krakov a zaviazal ich k dodržiavaniu tvrdého práva skladu. Plány bochnianskych kupcov, ktorí chceli vytvoriť centrálne skladisko uhorskej medi a železa, museli ustúpiť. O pružnosti hospodárstva Bochne a jej obyvateľov svedčí ďalekosiahly obchod hlavne so soľou.

Od polovice 14. storočia sa bochnianska soľ vyvážala v značných množstvách na Spiš a do iných miest Slovenska. Dohoda medzi Kazimírom Veľkým a uhorským kráľom Ľudovítom Veľkým, uzavretá v Budíne v roku 1354, povoľovala dovoz poľskej soli až do Šariša a Liptova, hoci v Uhorsku nechýbala vlastná soľ. Vyše pol storočia sa vozila soľ z Poľska do celého južného Uhorska a prekračovala pôvodne vyznačenú oblasť. Každú chvíľu sa opakovali pokusy vytlačiť ju odtiaľ. Bardejovské účty z roku 1436, 1437, 1439 dokladajú, že poľská soľ sa všeobecne používala v spišských mestách a rozširovala sa aj do všetkých kútov Uhorska. Tento obchod bol hlavne v rukách

krakovských, bochnianskych a saczských kupcov alebo levočských, bardejovských a košických z druhej strany Karpát.

V tom čase bola Bochnia významným strediskom obchodu s uhorským vínom. Sprostredkovateľmi v ňom boli kupci z Nowého Saczu, napr. Maciej a jeho žena Agneszka, Feliks Lešny nazývaný Koral, Hironim Romkevi, Zofia Khuhrova, ktorá získavala víno v Ľubovni, bochnianský mešťan Maciej Iraszowski.

Ako dokladajú inventáre majetku mešťanov, toto víno bolo v pivniciach a komorách každého bohatšieho Bochňana. Mestské knihy Bochne zaznamenávajú stovky mien dopravcov, ktorí udržiavali styky so spišskými mestami. Bochňa patrila medzi najčastejšie navštevované mestá Malopoľska, kupci a vozári zo Spiša dovážali sem meď, víno a ďalší tovar. Ako o tom svedčia záznamy, prichádzali hlavne z Bardejova, Kežmarku, Levoče, Ľubovne, Podolínca, Prešova. Bochňa bola pre nich atraktívnym mestom a niektorí z nich sa stali jej občanmi.

V obchodných a remeselných kontaktoch medzi Malopoľskom a Spišom významnú úlohu zohrali aj iné miesta tejto provincie. Určite k nim patril Uchów, existujúci ako obchodná osada už v 13. storočí. Od začiatku 14. storočia bol colnou stanicou na ceste z Krakova do Uhorska. Svoje významné postavenie stratil v polovici 17. storočia v dôsledku politických udalostí v Poľsku (zmenšil sa význam obchodnej cesty vedúcej na Spiš údoliami Dunajca a Popradu).

Isté postavenie v obchode s Uhorskom, a teda aj Spišom, malo aj mesto Gorlice, ležiace v doline rieky Biała, ktoré založil kráľ Kazimír Veľký v roku 1340. V Gorlici sa nachádzala colnica a v jej knihe z roku 1551/1552 sú zaznamenané tieto tovary: víno, ryby, súkno, slivky. Veľmi intenzívne obchodné styky udržiaval Gorlice s Bardejovom.

Z Krościenka nad Dunajcom sa viezlo na Spiš obilie, hlavne do Ľubovne (1630).

Určitý význam v malopoľskom obchode so Spišom mala Limanowská cesta, ktorou viedla stará bočná trasa z Krakova do Uhorska cez Nowy Sącz.

Južne od Bochne ležiaca Lipnica Murowana vďačí za svoj rozvoj polohe pri spomínanej ceste sever-juh, vedúcej z Krakova cez Bochňu do Uhorska. Prebrala, hoci menšiu rolu, zohrávala pohraničná Muszyna.

Nowy Sącz bol popri Krakove a Bochni najväčším strediskom obchodnej výmeny so Spišom. Založený bol v roku 1292 kráľom Čiech a Poľska Václavom II. Snažil sa o monopolné postavenie v tomto obchode, usilujúc sa oslabiť silné kupecké centrum, akým bol Krakov. V 14.-16. storočí trval rozkvet Nowého Saczu. Víno, meď, súkno, koža, drevo, ryby a soľ - to boli hlavné druhy tovaru, ktoré prechádzali cez saczskú colnicu. V 16. storočí Sącz dostal privilégium na sklad soli a železa. Patril tak k niekoľkým mestám, ktorým sejm v roku 1565 potvrdil právo skladu na železo, meď a bronz, privážané z Uhorska. Už v roku 1554 saczskí občania dostali privilégium, jeho ktorého mohli kupovať soľ v bochnianskych župách, skladovať ju a predávať spišským mestám. Na druhej strane Karpát najvýznamnejším konkurentom Saczu v obchode s Uhorskom bola Levoča, z čoho pramenili neustále boje medzi týmito mestami.

Nowy Sącz bol tiež silným remeselníckym strediskom, ktoré sa stotožnilo vďaka dynamickému rozvoju obchodu s Uhorskom. V roku 1581 tu pracovalo 128 remeselníckych dielní, medzi ktorými boli silné cechy kováčov a debnárov. Rozvoj obchodu napomáhal aj rastu počtu obyvateľov. Do 18. storočia bol popri Krakove, Sandomierze a Lubline najväčším mestom Malopoľska.

Stal sa významným centrom umeleckých remesiel. V 15. storočí majster Jakub z Nowého Saczu vyrobil prekrásny oltár pre Bardejov, ďalej Bartolomej, iný saczský rezbár, vytvoril stallum pre wawelskú katedrálu v Krakove. Sącz bol vlastne strediskom práce slávnej maliarskej krakovsko saczskej školy, ktorá pôsobila koncom 15. storočia aj na Spiši.

V hospodárskych kontaktoch Malopoľska a Spiša mal svoju úlohu i Nowy Targ, ktorý v roku 1342 na magdeburskom práve založil Kazimír Veľký. V roku 1593 dostal právo skladu soli a olova, v 18. storočí sa stal významným strediskom obchodu s vínom (veľký sklad tam bol ešte v roku 1772).

Menší význam, ako by sa na prvý pohľad zdalo, mal v týchto kontaktoch Stary Sącz. Mestské práva dostal v roku 1273 naraz s privilégiom na poberanie cla v tamojšej colnici. Zakrátko sa stal majetkom kláštora klarisiek, ktorého základy položila kráľovná Kunegunda, dcéra kráľa Bela IV.

Ťažko opomenúť v obchode s Uhorskom miesto Tarnów, zvlášť v období 14. až 16. storočia, ktoré vyplynulo z kráľovských privilégií a výsad majiteľov mesta. Tarnów mal právo skladu. Bol veľkým obchodným strediskom, hlavne s obilím a maďarským vínom. Tarnówských kupcov spájali živé kontakty so spišskými mestami a Košicami. Bolo tu aj niekoľko remeselníckych cechov so silnou skupinou kovospracujúcich remesiel, ktoré opierali svoju produkciu o meď a železo zo Spiša. Počet remeselníckych dielní v čase najväčšieho rozvoja prekračoval číslo sto.

Menší význam v obchode s Uhorskom mal Tuchów, ležiaci neďakeko Tarnówa, ktorý bol mestom od roku 1340. V 15. a 16. storočí sa mesto rozrástlo vďaka polohe na trase medzi Tarnówom, Nowym Saczom a spišskými mestami. Tieto kontakty napomáhali rozvoju miestneho remesla, ktoré vo veľkej miere využívalo uhorské železo a meď.

Prastarou trhovou osadou, ktorá mala značný význam v obchode s Uhorskom, bol Wojnicz, v ktorom sa oddávna nachádzala colnica.

Významnú pozíciu v obchodných kontaktoch so Spišom mal Sandomierz napriek tomu, že ležal ďalej od hranice poľsko-uhorskej než vyššie menované mestá. Využíval výhodnú polohu na križovatke ciest z Ruska a Uhorska. Mestské magdeburské právo získal v roku 1268, teda je rovnako starý ako Kežmarok. V lokačnom privilégiu získal právo skladu na tranzitné tovary, neskôr dostal od poľských kráľov ďalšie privilégiá ako napr. v roku 1332 oslobodenie od platenia mýta v celej krajine a od ciel pri dovoze tovaru z Uhorska. Najväčší rozkvet prežíval Sandomierz v 15. a 16. storočí, kedy cesty do Ruska a Uhorska ešte zohrávali významnú úlohu. Rozvoj obchodu podporoval rozvoj remesla, napr. v roku 1578 tam pracovalo 155 remeselníkov.

V malopoľsko spišských kontaktoch mali svoje miesto i spišské mestá patriace v rokoch 1412-1769 Poľsku, napr. Podolínec s právom skladu. Poľský kráľ Kazimír Jagelovský nariadil spišským starostom, aby kupci a furmani v žiadnom prípade toto mesto neobchádzali. Rolu sprostredkovateľov v obchodných kontaktoch tejto oblasti plnili aj mestá, ktoré v tom čase patrili do Poľska.

107 – 141

Zborník Liptov 5, 1979, s. 109 – 148.

SEZÓNNE VYSŤAHOVALECTVO V LIPTOVE DO PRVEJ SVETOVEJ VOJNY

Emil Kuťák

K základným otázkam marxistickej regionalistiky Liptova, ktorým treba venovať pozornosť, patrí aj problematika hromadného vysťahovalectva. Pod vysťahovalectvom skupín obyvateľov rozumieme trvalé opustenie bydliska a trvalé presídlenie v úsilí nájsť lepšie životné podmienky. V našom príspevku si však budeme bližšie všímať otázku sezónneho vysťahovalectva, to znamená prechodného presídlenia, ktoré netrvalo jeden rok. Hlavný záujem sústreďujeme najmä na hromadné vysťahovalectvo počas stavebnej sezóny, ktorého hlavný prúd do prvej svetovej vojny smeroval do Budapešti.

Pri práci sme sa opierali jednak o prístupné archívne dokumenty a literatúru, jednak o spomienky pamätníkov. A pri tejto príležitosti treba spomenúť a vyzdvihnúť ochotu, s akou sa s nami delili o svoje skúsenosti aj zážitky, a zároveň im vysloviť vďaku.

Macošské hospodárske a sociálne pomery, bieda, útlak, vykorisťovanie a nedostatok zdrojov obživy za feudalizmu a kapitalizmu nútili Liptákov hľadať pracovné príležitosti mimo rodného kraja.

Prvé písomné správy o migrácii pochádzajú z obdobia vrcholného feudalizmu. V polovici 13. storočia poddaní z Liptova na zvyšovanie poddanských povinností odpovedajú útekom do Nitrianskej a Tekovskej župy.[1]

Silné vysťahovalecké pohyby poddanského obyvateľstva Liptova možno pozorovať od sedemdesiatych rokov 18. storočia. Pre vojenské pomery, stupňujúce sa vojenské povinnosti a rastúce poddanské, župné a štátne bremená uteká obyvateľstvo do Poľska, kráľovských miest a južných žúp, kde hľadá lepšie možnosti živobytia.[2]

[1] Migračné pohyby ako jedna z foriem protifeudálneho boja za zlepšenie životných podmienok nadobudli veľkú intenzitu koncom 17. a v prvých dvoch desaťročiach 18. storočia.

Po porážke Turkov a uzavretí mieru roku 1699 v Srieмskych Karlovciach otvorili sa nové existenčné možnosti na Dolnej zemi. Tam sme-

rovali migračné prúdy slovenských roľníkov a tu hľadali priaznivejšie životné podmienky aj vysťahovalci z Liptova.

Do roku 1720 opustilo Liptov 1114 rodín.[3] Nastalo takmer vyľudnenie niektorých obcí. Liptovská župa sa ponosovala, že sa rozpŕchli takmer všetci poddaní.

Ďalšie správy o emigrácii Liptákov na Dolnú zem pochádzajú z druhej polovice 18. storočia, z hladových rokov 1846—1847 a z päťdesiatych rokov 19. storočia. Vysťahovalci z Liptova smerujú na Dolnú zem dokonca ešte aj koncom minulého a začiatkom 20. storočia.[4]

Už za bachovskej éry sa obracia pozornosť aj na zámorie.[5] Jednotlivé prípady emigrácie sa v ďalších desaťročiach znásobovali a koncom 19. a začiatkom 20. storočia už možno hovoriť o hromadnom vysťahovalectve. Tak roku 1899 odišlo za robotou do Ameriky 322 vysťahovalcov. A počet vysťahovalcov rok čo rok vzrastal. Podžupan Liptovskej župy v správe o vysťahovalectve z roku 1910 konštatuje, že 11 % obyvateľov Liptova je za morom.[6]

S celkovým hospodárskym a sociálnym postavením roľníctva a želiarov v Liptove koncom 18. storočia a v 19. storočí úzko súvisí sezónne vysťahovalectvo poľnohospodárskych robotníkov.

V rovinatých krajoch južných žúp Uhorska, ktoré do konca 17. storočia mali v moci Turci, bol nedostatok pracovných síl. Markantne sa to prejavovalo počas sezónnych poľnohospodárskych prác. Dopyt po pracovných silách uspokojovali sezónni poľnohospodárski robotníci zo severných žúp, teda aj z Liptova.

J. M. Korabinszky vo svojej knihe z roku 1786 píše, že na Dolnú zem chodia sezónni robotníci z Moravy, Liptova, Oravy a Turca.[7] Svedectvo o sezónnych poľnohospodárskych robotníkoch z Liptova v južných župách podáva aj monografia o župe Pest-Pilis-Solt-Kiskun.[8]

Pravda, počet sezónnych poľnohospodárskych robotníkov nemožno stanoviť ani len približne, pretože chýbajú akékoľvek štatistiky. Navyše šlo o rozptýlené sťahovanie do viacerých žúp, obcí, na mnohé panstvá a veľkostatky.

Počet poľnohospodárskej čeľade a poľnohospodárskych nádenníkov sa v druhej polovici 19. storočia rapídne znižoval. Koncom 19. storočia sa už nedarilo organizovať nábor na sezónne poľnohospodárske práce. Hlavní sľúžni štyroch okresov Liptova hlásili hlavnému županovi, že nieto takých, ktorí by šli na poľné práce do iných krajov. A mikulášsky hlavný sľúžny dodáva, že mnohí chodia na stavebné práce do Budapešti.[9]

V prvom desaťročí 20. storočia je už v samom Liptove taký nedostatok pracovných síl na žatevné a iné poľnohospodárske práce, že ich vykonávajú sezónni poľnohospodárski robotníci z Trenčianskej župy.[10]

Osobitnú zmienku si zaslúži sezónne vysťahovalectvo Liptákov do uhoľných baní v Salgótarjáne. Začalo sa už v päťdesiatych rokoch minulého storočia a na prelome storočí nadobudlo také rozmery, že možno hovoriť o migrácii v masovom rozsahu. Za chlebom tu odchádzali obyvatelia z Liptovskej Lúžnej, Liptovskej Osady, Liptovských Revúc, Ľubele, Dúbravy, Liptovských Kľačian a niektorých ďalších obcí. Obraz o migračných pohyboch Liptákov do salgótarjánskych uhoľných baní v desaťročí 1803—1872 poskytuje tabuľka:

Obec	Rok										Spolu
	1803	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	
Dúbrava	3	16	21	15	11	33	23	16	19	19	176
Kľačiceni	—	3	10	—	—	8	11	0	4	4	40
Lipt. Lúžna	9	16	21	16	28	91	21	49	65	22	330
Lipt. Osada	10	4	11	14	22	71	21	26	37	28	244
L. Kľačany	—	5	7	—	5	12	19	22	7	—	77
Ľubeľa	8	6	12	15	15	62	33	20	29	16	213

Koncom deväťdesiatych rokov sa napr. z Liptovskej Lúžnej vybralo za prostriedkami na živobytie do Salgótarjánu okolo päťsto, z Liptovských Revúc okolo štyristo a z Liptovskej Osady okolo tristo obyvateľov.[11]

Sezónnosť tohto putovania za živobytím spočívala v tom, že väčšina odchádzala v septembri a vracala sa domov v máji nasledujúceho roku, aby mohla obrobiť svoje políčka a potom pozbierať skromnú úrodu.

Migrácia do uhoľných baní v Salgótarjáne pokračovala aj po vzniku predmníchovskej republiky. Počas hospodárskej krízy v rokoch 1921—1923 sa však obmedzujú tieto možnosti a nakoniec sa cesty uzavreli a okolo 2000 baníkov prišlo o zamestnanie.[12]

Špecifickú vysťahovaleckú otázku predstavuje vandrovné podomové sklenárstvo.

V najvýchodnejšej časti Chočských vrchov ležia obce Huty, Malé Borové a Veľké Borové. Prvá zmienka je o Hutách a pochádza z roku 1545 v podobe Nová Huta. Bola tu sklárska huta.

Skláreň časom zanikla a potomci sklárov z Hút a neskôr aj Malého Borového i Veľkého Borového v krajne nepriaznivých podmienkach pre poľnohospodársku výrobu začali sa zaoberať podomovým sklenárstvom. V tereziánskom urbári z roku 1770 obce Huty sa medzi osoby a úžitky zaraďuje to, že „Se cklom podlejším sice od jinud prinesenym obyvatelia z vetšej častky kupectví provodia".[13]

Podomové sklenárstvo obyvateľov týchto obcí dosiahlo najväčší rozmach v období od revolúcie 1848—1849 do prvej svetovej vojny.

Podomoví zasklievači z obce	R. 1900	R. 1910
Huty	200	181
Malé Borové	97	128
Veľké Borové	92	145

P. M. Bohúň: Slovenský sklenár (akvarel). Fotoreprodukcia Dušan Vyparina

Vandrovky s krošňou na chrbte trvali spravidla rok (návrat obyčajne na vianočné sviatky) a smerovali na Balkán a do strednej i východnej Európy. Po roku 1918 sa územie ich putovania obmedzilo na Československo. Podomové sklenárstvo ako najrozšírenejšie zamestnanie mužov v týchto obciach pretrvalo až do začiatku päťdesiatych rokov 20. storočia. Nebolo k nemu treba živnostenské oprávnenie, ale stačila podomová knižka vydaná politickým úradom s udelením licencie spravidla na kalendárny rok.

Časť obyvateľov týchto obcí sa zaoberala aj domáckou výrobou rličic. Chodili s nimi po trhoch a po domoch ako podomoví obchodníci.

Osobitnú kapitolu v dejinách migrácie obyvateľov Liptova tvorí sezónne vysťahovalectvo stavebných robotníkov, predovšetkým murárov. Aj keď sa už o ňom písalo, nemožno ju pokladať za uzavretú. V rôzličných dielach sa táto otázka spomína len okrajovo a doteraz jediná knižná práca pochádzajúca z pera A. M. Huska si všíma liptovské murárstvo z národopisného hľadiska.[15]

Ústnym podaním tradovaná skúsenosť, že murárska kelňa, varecha, olovnica a murárske kladivo sa v Liptove dedili z generácie na generáciu, má časové ohraničenie.

Základným výrobným prostriedkom za feudalizmu bola pôda, ktorú vlastnili feudáli. Popri málo produktívnom poľnohospodárstve patrili k zdrojom obživy ziskové hospodárstvo, práca pri ťažbe, doprave a spracovaní dreva, pltníctvo, plátenníctvo, výroba drevených nástrojov, šindliarstvo a povozníctvo. Časť obyvateľstva sa uplatňovala v baníctve a hutníctve.

Dôležitý úsek v hospodárskom živote predstavovala remeselná výroba. Medzi najdôležitejšie a najrozvinutejšie remeslá patrili kožorobné, kovorobné, potravinárske, drevospracujúce, textilné a odevné. Remeselníci týchto profesií si zriaďovali cechové organizácie. Ich najväčšími centrami boli Partizánska Ľupča, Ružomberok a Liptovský Mikuláš.

Za feudalizmu sa aj stavební remeselníci združovali do cechov. Zoskupovali sa príslušníci jedného remesla do samostatného cechu v rámci mesta (murári, kamenári, tesári), niekedy i z väčšieho územného celku (napr. murársky cech spišských miest). Utvárali sa aj spoločné cechové organizácie príbuzných profesií, niekedy aj rozličných remesiel.

V 16. storočí boli na Slovensku známe cechy stavebných remeselníkov v Banskej Štiavnici, Košiciach, Kremnici, Levoči, Sabinove, v 17. storočí v Banskej Bystrici, Bardejove, Bratislave, Jure pri Bratislave, Kežmarku, Modre, Pezinku, Prešove, Rimavskej Sobote. V 18. a 19. storočí ich počet rozšírili cechy murárov, tesárov a kamenárov z ďalších miest a obcí. Na sklonku feudálneho spoločenského poriadku bolo na Slovensku okolo sto cechových organizácií stavebných remeselníkov.[16]

Murári v Liptove boli prakticky až do predvečera buržoáznej revolúcie 1848—1849 mimocechovými remeselníkmi. Spomínajú sa síce v sedemdesiatych rokoch 17. storočia v súvislosti s daňovými poplatkami, ale v daňových súpisoch nasledujúceho storočia nie je evidovaný nijaký murár.[17] V župných limitáciách cien remeselníckych výrobkov a remeselníckej práce, ktorá schvaľovala župná kongregácia, zjavuje sa murárska mzda prvý raz až roku 1812.[18]

Gašpar Fejérpataky-Belopotocký roku 1835 napísal, že pôda poskytne roľníkovi živnosť na pol roka a že ostatné potreby si zadováži pltníctvom, povozníctvom i obchodom a že najmä ťažba a preprava dreva i domácka produkcia výrobkov je dobrým prameňom príjmov.[19] Fényes Elek, charakterizujúc zamestnanie a zamestnanosť obyvateľov

Liptova, sa okrem poľnohospodárstva zmieňuje o domáckej výrobe z dreva, plátennictve, hutníctve skla a železa, papiernictve, hrnčiarstve, pltníctve a povoznictve.[20] Teda ani jeden z citovaných autorov pri zárobkových možnostiach obyvateľstva Liptova neuvádza ako prameň obživy murárstvo alebo vôbec stavebníctvo.

Pravda, spomínané údaje neznamenajú, že by v Liptove neboli murári. Lenže bolo ich toľko, že stačili kryť nenáročné miestne potreby a ich počet nedosahoval také rozmery, aby sa murárstvo mohlo pokladať za rozvinuté remeslo a rozšírené zamestnanie. Počet cechov, ako aj členov týchto korporácií, ale aj počet mimocechových remeselníkov a ich tovarišov sa reguloval podľa dopytu a potreby. To sa v plnej miere vzťahuje aj na murárov.

Tak ako v iných horských a podhorských oblastiach i v Liptove za feudalizmu hlavným stavebným materiálom bolo drevo. Rozľahlé lesy boli takmer nevyčerpateľným zdrojom stavebného dreva. Z neho sa stavali obytné domy i hospodárske objekty poddaných. Podľa tohto druhu stavebného materiálu je dodnes rozšírený a známy názov drevenica pre obytný dom z dreva.

Drevo sa používalo i na výrobu krytiny striech, ktoré sa pokrývali popri slame šindľom vyrobeným po domácky.

To, že v Liptove boli len mestá a mestečká podliehajúce zemepanskej právomoci, určovalo stavebný rozvoj, druh stavebného materiálu i stavieb v týchto nevoľkých strediskách remeselnej výroby, obchodu, kultúry a vzdelania. Stavebný ruch bol nevoľký a aj tu prevažovala drevená výstavba. Ich tvárnosť sa menila veľmi pomaly. Z nich len Ružomberok a Liptovský Mikuláš — no až v období rozvoja kapitalistického priemyslu — sa výraznejšie rozrastali. Ostatné zostali poľnohospodárskymi obcami.

Kameň a tehla boli stavebným materiálom len u majetnejších zemepánov (v Liptove bolo značné percento sedmislivkárov, drobných zemanov, ktorí sa honosili stavovským postavením, žili však zväčša v dreveniciach) a bohatších mešťanov.

Vrchnosti sa usilovali presadiť stavanie príbytkov i hospodárskych budov z kameňa a tehly. V novembri 1788 slúžny južného okresu Liptovskej župy I. Detrich oznamuje obciam svojho obvodu, že kráľovská rada zakázala stavať domy z dreva. Upozorňuje, že aj keď tento zákaz bol viac ráz verejne publikovaný, predsa sa stavia z dreva, a preto na pokyn hlavného župana prikazuje nariadenie dodržiavať. Proti priestupníkom sa má pokračovať tak, že im aj dobudované stavby rozbúrajú. Nariadenie zároveň obsahuje zákaz stavať drevené ploty.

V ďalšom obežníku znovu upozorňuje na zákaz stavať z dreva. Zdôrazňuje nevyhnutnosť pri každom dvore sústavne zhromažďovať kameň alebo hlinu na výrobu tehál, aby si každý časom mohol postaviť murovaný dom. Tomu, kto toto nariadenie nedodrží, má navoziť kameň obec. Výdavky má hradiť previnilec, ktorého okrem toho má potrestať župa.[21]

Roku 1842 likavské panstvo zakázalo Likavčanom stavať drevené domy a prikazovalo stavať z kameňa. Mienilo drevené rúcať.[22]

Prvoradým cieľom týchto opatrení nebol humánny prejav starostlivosti o postavenie porobeného ľudu a jeho bývania. Zjavne tu vystupujú do popredia triedne záujmy.

Otázku obmedzovania a zákazu stavať z dreva si treba všimnúť vo dvoch súvislostiach. Spája sa s otázkou požiarov v obciach a s problémom hospodárenia v lesoch a ich ochrany.

Šindľom alebo slamou pokryté drevenice neraz pohltili požiare a vyhorelci neboli schopní plniť feudálne povinnosti. Teda zákaz stavať z dreva sledoval zabezpečenie pracovnej sily a poplatníka.

Vlastná starostlivosť o hospodárnosť a obnovu lesa bola namieste. Pravda, prvoradý bol prospech zemepánov, pretože ťažba dreva a obchod s ním boli prameňom veľkých príjmov. Preto aj obmedzovali prístup poddaným do lesa a oberali ich o lesné úžitky. Robili im veľké ťažkosti pri obstarávaní si stavebného dreva.

Aj napriek tomu, že ťažba dreva bola závislá od ľubovôle a záujmov zemepánov, predsa rozhodujúcim stavebným materiálom zostávalo drevo. Ešte koncom 19. storočia bolo v Liptove zo sto obytných domov sedemdesiatpäť drevenice.[23]

Preto aj najrozšírenejším pracovným odvetvím v stavebníctve za feudalizmu bolo tesárstvo. Tesári sa organizovali aj do cechov. Z druhej polovice 18. storočia je známy cech mlynárov a tesárov v Ružomberku. Začiatkom tridsiatych rokov 19. storočia vznikol spoločný cech mlynárov a tesárov severného okresu Liptovskej župy.[24]

Osobitnú zmienku si zaslúži Bobrovec, ležiaci neďaleko Liptovského Mikuláša, v ktorom sa roku 1818 spojili tesári do cechovej organizácie zvanej poriadok cirmomanov.[25] Zachované artikuly obsahujú ustanovenia o organizačných princípoch a poslaní cechu i povinnostiach členov. Tieto zásady boli v podstate totožné s princípmi ostatných cechov vôbec. Zhromaždenia cechu bobrovských tesárov sa konali dva razy do roka, a to 19. marca (patrónom tesárov bol sv. Jozef) a 18. decembra. Rozhodovalo sa tu o prijímaní nových členov, riešili sa žaloby a sťažnosti, vyberali príspevky, rokovalo sa o disponovaní finančnými prostriedkami. Po zrušení cechov toto združenie bobrovských tesárov jestvovalo ako dobrovoľný spolok (ale bez úradne schválených stanov). Posledná písomná správa o jeho činnosti sa zachovala z roku 1890. Počas celého obdobia existencie mala táto organizácia deväťdesiat členov.

V období rozkladu feudalizmu stupňuje sa hospodársky a sociálny útlak, roľníctvo prichádza o pôdu a rozširujú sa rady bezzemkov. Preto sa zvyšoval počet námezdne pracujúcich, ktorí hľadali pracovné príležitosti pri múraní.

V štyridsiatych rokoch 19. storočia začína murárstvo zohrávať významnejšiu úlohu. Svedectvom toho sú správy o liptovských murároch mimo Liptova[26] a takisto vznik murárskeho cechu v Bobrovci. Šestnásť

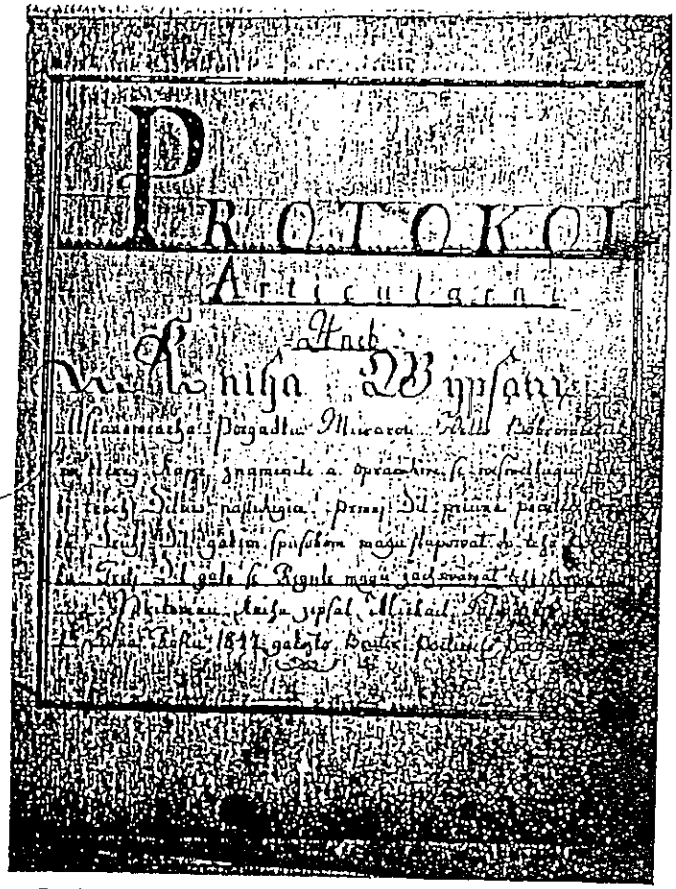

Fotokópia prvej strany zápisnice murárskeho cechu v Bobrovci

murárov z tejto obce si 6. januára 1847 utvorilo vlastnú organizáciu, združujúcu murárov, murárskych tovarišov a učňov z Bobrovca a okolia.[27]

V prijatých artikuloch sa hovorí, že sa zvyšuje počet murárov a tých treba prostrednictvom tejto organizácie viesť k príkladnému a usporiadanému životu. Dôraz sa kladie na zásady slušného správania, vzájomného rešpektovania sa členov a úctu k starším. K členským povinnostiam patrila aj povinnosť účasti na cirkevnom živote v obci. Artikuly

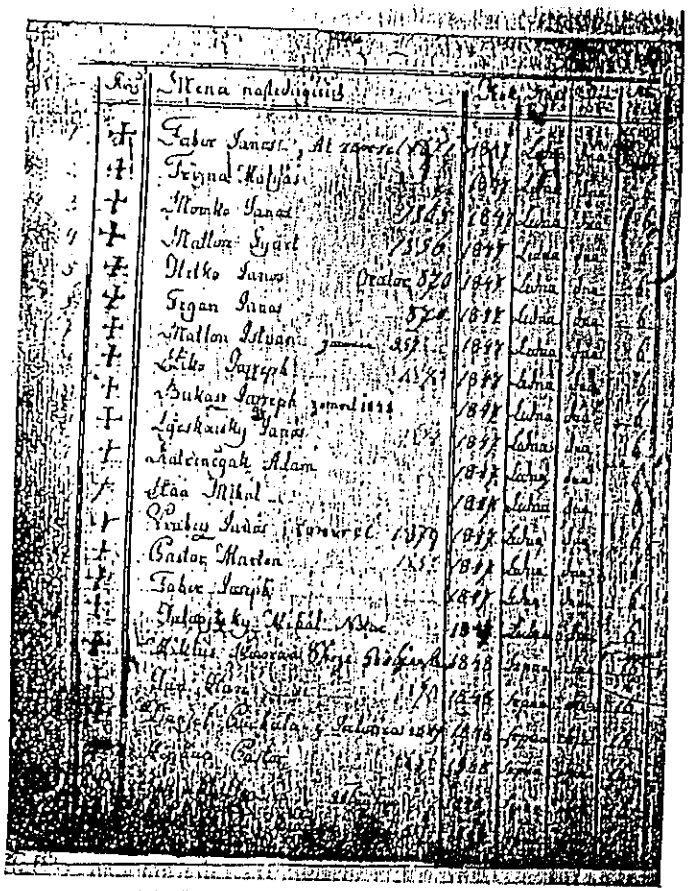

Fotokópia zoznamu prvých členov murárskeho cechu v Bobrovci (zápisnica cechu)

stanovujú aj potrebu pomôcť a finančne zo spoločných peňazí podporiť sociálne slabých.

Najvyšším funkcionárom bol cechmajster (atyamester), u ktorého bola uložená truhla s písomnosťami a murárskymi symbolmi (kladivo a kelňa). Dalším funkcionárom bol pokladník. Notár mal na starosti administrativu. Funkcia notára a pokladníka sa spravidla spájala a zastávala ju jedna osoba. Funkčné obdobie bolo trojročné.

Zhromaždenia sa konali dva razy do roka, a to na Tri krále (6. ja-

nuára) a na Rocha, patróna murárov (16. augusta), v dome cechmajstra.

Po zrušení cechov sa táto korporácia pretvára na zábavný a podporný spolok, účinkujúci tak ako tesársky spolok bez úradne schválených stanov. Pri voľbách vedenia spolku sa zároveň volil zábavný výbor na čele s direktorom bálu. Usporiadanie zábavy bolo sviatkom celého Bobrovca. Jej predohrou bol sprievod slávnostne vyobliekaných murárov dolu dedinou, na čele ktorého niesli murárske symboly. Z členských príspevkov sa hradili výdavky na zábavy tradične usporiadané každé tri roky a vyplácali sa jednorazové pohrebné podpory príslušníkom rodiny po zosnulom členovi.

Bobrovský murársky spolok v takejto činnosti pokračoval do druhej polovice tridsiatych rokov 20. storočia. Počas celej existencie združoval 209 členov.

Korene vzniku a rozvoja tesárčiny aj murárčiny a ustanovenia tesárskeho i murárskeho cechu v poľnohospodárskom Bobrovci treba hľadať azda v tom, že podľa urbára z roku 1625 boli Bobrovčania povinní vykonávať stavebné práce na Likavskom zámku a majeroch likavského panstva.[28] Aj keď nemožno jednoznačne povedať, že by si tieto feudálne povinnosti vyžadovali remeselnú špecializáciu, predsa len do popredia vystupujú isté súvislosti. Povinnosť vykonávať remeselné stavebné práce predpokladala určitú zručnosť a bola to povinnosť, ktorá prechádzala z generácie na generáciu.

Proces zbedačovania roľníctva a rozširovania radov bezzemkov, ktorý sa začal v období rozkladu feudalizmu, pokračoval aj po revolúcii 1848—1849, ktorá je rozhraním medzi feudalizmom a kapitalizmom. Obraz o vývoji na dedine, rozklade roľníctva a jeho pauperizácii a proletarizácii podávajú štatistické údaje. Zvyšoval sa počet obyvateľov. Od sedemdesiatych rokov 18. storočia do päťdesiatych rokov 19. storočia vzrástol počet obyvateľstva o 49,6 %, a tým výmera poľnohospodárskej pôdy na jedného obyvateľa rapídne poklesla.[29] Kým roku 1804 bolo v Liptove 2055 želiarov, roku 1840 sa ich počet zvýšil na 7318.[30] Počet vlastníkov pôdy sa sústavne znižoval. Roku 1869 ich bolo 12 550, roku 1890 10 072, roku 1900 9093 a roku 1910 8476.[31] Zo želiarov a malovýrobcov pozbavených pôdy regrutujú sa námezdne pracujúci, ktorých počet stále vzrastal. Kým napr. roku 1869 bolo v Liptove 5491 nádenníkov, roku 1880 už ich bolo 11 324.[32]

Chronickým negatívnym javom vo vlastníckych vzťahoch a držbe poľnohospodárskeho majetku bolo drobenie na dedičské diely. Tento stav vyvoláva kritický ohlas a výstižne ho charakterizuje aj ľudové príslovie „Diely sú len diery a dom rozdvojený padá".

Vznikajú trpasličie hospodárstva, ktorých produkcia je veľmi nízka a nielenže neslúži pre trh, ale nestačí uspokojovať ani najdôležitejšie životné potreby obrábateľov. Na začiatku sedemdesiatych rokov minulého storočia drobní roľníci, teda držitelia pôdy do 5 katastrálnych jutár, tvorili 71 % všetkých držiteľov pôdy v Liptove. Veľkostné skupiny poľnohospodárskych usadlostí malých a stredných roľníkov roku 1910 vyzerali takto:

1583 vlastníkov pôdy vo výmere 10-20 katastrálnych jutár,
2392 vlastníkov pôdy vo výmere 5-10 katastrálnych jutár,
3468 vlastníkov pôdy vo výmere 1-5 katastrálnych jutár,
267 vlastníkov pôdy vo výmere menej než 1 katastrálne jutro.

Tento pohyb vo vlastníckych vzťahoch prehlboval proces diferenciácie na dedine. Zároveň je to svedectvo o pripútanosti k pôde a závislosti od nej, keď ešte pred prvou svetovou vojnou z celkového počtu obyvateľov Liptova prislúchalo 51 % k primárnemu sektoru a z celkového počtu činného obyvateľstva tvorili poľnohospodári 47 %.[33]

Úroveň poľnohospodárskej výroby bola veľmi nízka a výnosy pôdy veľmi skromné.

Na začiatku sedemdesiatych rokov 19. storočia mali liptovskí poľnohospodári 6590 pluhov, z tohto počtu bolo však 90 % drevených pluhov. V celom Liptove bola len jedna mláťačka na parný pohon.[34] Postupne sa počet strojov a mechanizmov zvyšoval, ale v prospech veľkostatkárov, a nie malých a stredných roľníkov. Pre poľnohospodárskych malovýrobcov bola naďalej charakteristická zaostalá výrobná technika i technológia a využívanie pracovnej sily roľníka a členov jeho rodiny.

Z obilnín sa najviac pestovali ovos a jačmeň, zo strukovín hrach, zo zeleniny kapusta, z priemyselných plodín ľan a o polovicu menej konope. Roku 1901 boli priemerné úrody v metrických centoch na katastrálne jutro takéto: pšenica 4,20, raž 5,92, jačmeň 4,84, ovos 4,41, zemiaky 53,81, hrach 5,89, kapusta 74,35.[35] Pravda, boli to priemerné úrody z celého Liptova, teda aj z veľkých roľníckych hospodárstiev a veľkostatkov. Preto je prirodzené, že výnosy u malovýrobcov boli podstatne nižšie.

Rozvoj priemyslu sa v Liptove veľmi oneskoroval. Do rakúsko-maďarského vyrovnania mala dominujúce postavenie remeselná malovýroba, ktorej nositeľa boli organizovaní v cechoch a vyrábali predovšetkým pre miestny trh.

Jediným priemyselným odvetvím, ktorého základy sa položili ešte za feudalizmu, bolo železiarstvo. V Liptovskom Hrádku bola železná huta. Tu sa tavila železná ruda, ktorá sa ťažila v železorudných baniach v hornom Liptove. V Malužinej a Ľubochni boli hámre. V päťdesiatych rokoch 19. storočia v železiarstve pracovalo okolo 300 robotníkov. Okrem nich tu mali pracovné príležitosti povozníci, ktorí vozili rudu, surové železo a železné výrobky. Spracúvala sa nekvalitná železná ruda, produktivita bola nízka, a preto sa výroba postupne obmedzovala. Po rakúsko-maďarskom vyrovnaní zanikajú hámre a roku 1874 prestala pracovať hrádocká železiareň.[36]

Sprievodným znakom kapitalistickej industrializácie bola výstavba železníc. Aj výstavba Košicko-bohumínskej železnice bola jedným z predpokladov intenzívnejšieho hospodárskeho rozvoja Liptova. Na druhej

strane sa však stala vážnym konkurentom povozníkom a plťníkom.[37] Povozníci prevážali železo a železné výrobky z Gemera, Spiša a Pohronia na plťnisková v Liptovskom Hrádku, Liptovskom Mikuláši a v Ružomberku a plťníci ich odtiaľ prepravovali po Váhu do Žiliny. Okrem týchto železiarskych výrobkov prevážali články dennej potreby, drevo i drevárske výrobky a pod.

Vývin priemyslu sa urýchlil v poslednej štvrtine 19. storočia. Rýchlejším tempom sa začali rozvíjať kožiarsky a textilný priemysel v Liptovskom Mikuláši, papierenský a textilný priemysel v Ružomberku a drevársky priemysel v hornom Liptove. Zintenzívnila sa podnikateľská činnosť v odvetví potravinárskeho priemyslu. Roku 1900 pracovalo v priemysle a živnostiach 6727 osôb a roku 1910 10 762 osôb. Ak však tieto údaje porovnáme s počtom robotníkov v priemyselných podnikoch nad 20 zamestnancov, zistíme, že pracovných príležitostí bolo málo. Tak bolo roku 1900 v 20 podnikoch zamestnaných 2643 robotníkov, roku 1910 v 32 podnikoch 5278 robotníkov. Z celkového počtu činného obyvateľstva roku 1900 je to 7,5 % a roku 1910 14 %.[38]

Veľkým bremenom boli dane. Ľudovít O r p h a n i d e s roku 1875 napísal: „... náš ubledený ľud nevie ani svoje potreby zakryť, ani vysoké krajinské dane nemá čím zaplatiť..."[39] Pre nedostatok peňazí rástla daňová zadlženosť, a preto bola všedným zjavom na dedine dražba. Na zaokrytie daňových reštancií sa verejne licitovalo bytové zariadenie, kuchynské riady, domáce zvieratá a vôbec všetko, čo malo hodnotu a dalo sa na dražbe predať.

Veľkú záťaž predstavovali povinnosti voči župe v podobe verejných prác. Bola to údržba úsekov ciest určených jednotlivým obciam (chystanie štrku, štrkovanie, odpratávanie snehu), vysádzanie a ošetrovanie stromov pri cestách, zásobovanie župnej nemocnice drevom a pod.

Obraz o životnej úrovni a sociálnej biede dokresľujú údaje o zdravotnom stave obyvateľstva, bytových pomeroch, vzdelanosti, stravovaní a odievaní.

Základná lekárska starostlivosť bola úmerná úrovni zdravotnej starostlivosti kapitalistickej spoločnosti vôbec. Zdravotný stav obyvateľstva možno ilustrovať údajmi o prirodzenom pohybe obyvateľstva a príčinami smrti za desaťročie 1901—1910.

Počet obyvateľov roku 1900 82 159
Počet obyvateľov roku 1910 86 906
Počet narodených v rokoch 1901—1910 31 491
Počet zomrelých v rokoch 1901—1910 22 740

Teda za desaťročie 1901—1910 ročný priemer narodených tvoril 3149, zomrelých 2275 a ročný prirodzený prírastok 864 obyvateľov.

Najhlavnejšími príčinami vysokej úmrtnosti boli choroby. V rokoch 1901—1910 na starobu zomrelo 3046 osôb, ale na tuberkulózu 3368 (336,8 ročne), 2691 na vrodenú slabosť, 2093 na zápal pľúc a pohrudnice, 855 na čierny kašeľ, 603 na osýpky, 418 na záškrt a pod.[40]

Vplyv na zdravie širokých vrstiev pracujúcich mali aj bytové pomery a nízka úroveň hygieny. Predstavu o bytovej otázke nám poskytuje tabuľka s údajmi z rokov 1890, 1900, 1910:[41]

Počet bytov			Počet obytných miestností			Počet obyvateľov na jeden byt		
1890	1900	1910	1890	1900	1910	1890	1900	1910
14 889	16 597	18 280	44 909	49 143	54 280	5,1	4,9	4,7

Pritom treba mať na zreteli priepastné rozdiely medzi nadmernými a komfortne vybavenými bytmi príslušníkov vládnúcich tried a medzi jednoduchými bytmi pracujúcich. Byty roľníkov, agrárneho a priemyselného proletariátu z hľadiska hygieny a zdravotníctva mali veľké nedostatky a boli preľudnené.

Plodom zaostalých hospodárskych a sociálnych pomerov bola nízka vzdelanostná úroveň obyvateľstva. Zo 100 osôb roku 1880 vedelo písať a čítať 54,1. Na prelome storočí bolo 33 % negramotného obyvateľstva. Roku 1910 z 86 906 obyvateľov Liptova bolo 25 055 analfabetov a 4544 pologramotných (vedeli len čítať).[42]

Jednostrannú a nedostatočnú výživu tvorili pre Liptov príznačné zemiaky, kapusta a múka (múka zatrepaná vo vriacej vode a omastená mliekom alebo masťou). Chlieb sa jedával len na výročité sviatky a v období sezónnych poľnohospodárskych prác.

Odev sa zhotovoval z domácky vyrobeného plátna a súkna. Charakteristickú obuv predstavovali krpce, čižmy a súkenné kapce. Ženy a deti, keď to dovoľovalo počasie, chodievali boso.[43]

Spotreba potravinových článkov na jeden rok a na jedného obyvateľa bola v osemdesiatych rokoch minulého storočia takáto:

ražný chlieb 27,01 kg,
jačmenný a ovsený chlieb 59,34 kg,
zemiaky 206,7 kg,
mäso 9,02 kg,
slanina a masť 7,91 kg.[44]

Neutešené hospodárske a sociálne pomery sa na liptovskej dedine zhoršovali v čase živelných pohrôm a epidémií. Ich následky boli pre drobných roľníkov nedozerné.

Po výskyte jednotlivých prípadov cholery roku 1866 vypukla v prvej polovici sedemdesiatych rokov cholerová epidémia. Vyvrcholila roku 1873 a priamo zdecimovala obyvateľov niektorých obcí.[45] Zdravotný stav obyvateľstva sa rapídne zhoršoval v čase rozšírenia nákazlivých chorôb — tuberkulózy, záškrtu, šarlachu, kiahní, trachómu a chrípkových epidémií.

Šírili sa nákazlivé choroby domácich zvierat. Morová epidémia dobytka v polovici šesťdesiatych rokov 19. storočia dosiahla také rozmery, že v jednotlivých dedinách vyhynuli desiatky, ba i stovky dobytka.[46] Opakujúce sa nákazy prerušili stavy dobytka, a tým spôsobovali veľké škody. Namiesto preventívy a liečenia patril k najbežnejším praktikám vrchností zákaz trhov a jarmokov. Tým sa obmedzovali možnosti predaja dobytka, ktorý znamenal rozhodujúci príjem z poľnohospodárskej produkcie a zdroj finančných prostriedkov. Pravda, ak sa sledovala ochrana pred šírením nákazy, bolo toto opatrenie namieste. Formálny prístup a neprihliadanie na nedostatok príjmov a z toho vyplývajúcu neschopnosť platiť dane vyvolávali nespokojnosť. Pod jej tlakom bol nútený poslanec Slovenskej národnej strany v Liptove Matej Metod Bella roku 1908 podať v sneme interpeláciu. Žiadal prešetriť opatrenia ohľadom zákazu trhov a jarmokov, zaoberať sa výškou daní a spôsobom ich vymáhania exekúciami.[47]

Veľkým nešťastím boli požiare. V Obzore z roku 1875 sa píše: „Pribylina a Peter takmer celé vyhoreli a prepočetné rodiny sú pozbavené nielen príbytkov a šatstva, ale i živnosti a mnohí budú prinútení živiť sa žobrotou."[48] Roku 1883 vyčíňal požiar v Liptovskom Mikuláši (vyhorela Vrbica, značná časť Vrbického Hluštáka a Liptovského Mikuláša). Roku 1899 podľa Slovenských listov zhorelo v Bobrovci 130 domov a zahynulo 22 ľudí, podľa časopisu Kresťan ľahlo popolom až 180 domov.[49] Veľké škody spôsobil požiar v Jamníku (roku 1862, 1905), Ploštine (1887), Závažnej Porube (1888), Vavrišove (1896, 1901), Dovalove (1900), Hyblach (1903), Liptovskom Petre (1905), Pribyline (1906) a v ďalších obciach.[50]

Rozmary počasia najmä na jar a v lete veľmi ovplyvňovali výsledky poľnohospodárskej úrody. Raz bola príčinou sucho, inokedy škody narobil mráz, ľadovec alebo dažde a po nich nasledujúce povodne. Núdzové akcie štátnych úradov v prospech postihnutých mali jednorazový charakter a primášali len momentálne zmiernenie biedy a nedostatku. Neboli dokonca prístupné ani všetkým. Po neúrodných rokoch v prvej polovici šesťdesiatych rokov 19. storočia Liptovská župa žiadala pôžičku pre chudobných vo výške 40 000 zlatých. Dostali 10 000 zlatých. Vypožičali však len 6924 zlatých, pretože ďalší záujemcovia boli bezmajetní a za tých sa nemal kto zaručiť. Pôžička bola splatná za tri roky pri 5 % úroku.[51]

Zmeny odohrávajúce sa na liptovskej dedine, ktorých základnou príčinou bolo znižovanie počtu vlastníkov pôdy a drobenie hospodárstiev, spôsobovali, že sa stále zvyšoval počet prebytočného obyvateľstva v poľnohospodárstve a rozširovali sa rady poloproletárov a agrárnych proletárov. Dedina najmä v strednom a hornom Liptove stáva sa veľkou zásobárňou pracovných síl. Keďže doma nebolo pracovných príležitostí, zdroje príjmu a obživy hľadali voľné pracovné sily mimo rodného kraja

v poľnohospodárstve, stavebníctve, baníctve, priemysle, službách. Do Liptova chodili najmä verbujúci na roboty.

Silné migračné vlny sa zdvihli už v päťdesiatych rokoch 19. storočia. Úplnú väčšinu sezónnych vysťahovalcov tvorili nádenníci a nádenníčky. Po nich nasledovali pltníci, pochádzajúci z obcí ležiacich pri toku Váhu, pomocníce v domácnosti, drevorobotníci, remeselníci. Pri sčítaní ľudu 31. októbra 1857 nebolo prítomných 5121 obyvateľov Liptova, teda 6,7 % z celkového počtu obyvateľov.[52] Roku 1859 Slúžnovský úrad v Liptovskom Mikuláši s pôsobnosťou pre stredný Liptov vydal 2437 cestovných povolení pre námezdne pracujúcich (z toho 400 žien).[53] Slúžnovský úrad v Liptovskom Hrádku s územnou kompetenciou pre horný Liptov v tom istom roku vydal 111 vandrovných (podomových, robotníckych) knižiek, z toho 30 murárom.[54]

Rok čo rok od začiatku marca odchádzali stovky sezónnych vysťahovalcov povozmi, pľaťami, pešo, neskôr po železnici na zárobky a vracali sa neskoro v jeseni, v októbri alebo novembri. Roku 1900 bolo mimo Liptova v rozličných miestach a župách Uhorska 9089 Liptákov, teda 11,2 % všetkého obyvateľstva.[55]

Nádenníci a pomocní robotníci prijímali pracovné príležitosti spojené s odchodom z rodnej obce a existenčnú istotu hľadali zväčša v stavebníctve. Dlhá a zložitá bola však cesta od pomocných robotníkov a nádenníkov ku kvalifikovaným pracovníkom. Základným predpokladom bol vstup do učebného pomeru a získanie výučného listu. Učňovať sa mohlo len u majstra, ktorý mal živnostenské oprávnenie. A keďže učňovstvo sa viazalo na vek po skončení školy poskytujúcej základné školské vzdelanie, vymenilo sa niekoľko generácií a uplynuli desaťročia, kým sa murárstvo stalo rozšíreným zamestnaním.

Primeranú pozornosť si zaslúži triedne a sociálne rozvrstvenie. Liptovskí murári netvorili homogénnu sociálnu skupinu. Treba diferencovať úzku vrstvu tých majstrov, ktorí podnikali, a teda zamestnávali námezdných pracovníkov a početnú skupinu jednoduchých murárov, murárskych pomocníkov, ktorí predávali svoju pracovnú silu.

Podmienkou zaradenia do kategórie zamestnávateľov bolo za feudalizmu majstrovské oprávnenie (prijatie do cechu), za kapitalizmu živnostenské oprávnenie. Tento stav vyjadrujú aj právne normy o stavebných živnostiach.

Otázkami živností sa komplexne zaoberá zákonný článok XVII z roku 1884, ktorý na území Slovenska platil až do roku 1924. Nariadenia bývalého uhorského ministra priemyslu a obchodu č. 46188/1884, 42493/1891 K. M. a 32396/VI./1913 stanovujú, že právo vykonávať stavebnú činnosť má:

a) staviteľ,
b) murársky majster, tesársky majster a kamenársky majster,
c) murársky remeselník (kőmüves iparos, kisiparos), tesársky remeselník, kamenársky remeselník.

Osoby činné v stavebníctve v rokoch 1851—1910[56]

	Rok				
	1851	1887	1890	1900	1910
Murári	4	11	429	494	1195
Tesári	38	28	82	64	171
Ostatní	?	?	47	258	560
Stavebníctvo spolu	42	39	558	816	1926

	Rok		
	1890	1900	1910
Staviteľia a stavební živnostníci (murári, tesári a ini)	284	98	200
Úradníci	—	1	4
Pomocný personál (pomocní robotníci, nádenníci)	274	719	1722
Stavebníctvo spolu	558	818	1926

Staviteľ mal svoju spôsobilosť preukázať príslušným stupňom vzdelania a keď dostal živnostenské oprávnenie, mohol vypracúvať stavebné plány a viesť stavby.

Kvalifikačnou požiadavkou získať živnostenský list majstra bolo absolvovanie priemyselnej stavebnej školy alebo zloženie majstrovskej skúšky pred komisiou zriadenou na tieto účely a tri roky praxe. Murársky majster bol oprávnený stavať prízemné obytné domy a hospodárske budovy. Pri väčších stavbách pracoval pod dozorom staviteľa.

Murársky remeselník získal živnostenský list, ak preukázal odbornú spôsobilosť výučným listom a praktické schopnosti dokladom o trojročnej odbornej praxi. Mohol opravovať a prestavovať budovy, ak tieto práce nesúviseli s konštrukciou objektu a ak nebolo potrebné riešenie vyššie ako prízemie. Bola to živnosť na menšie murárske práce.

Preukazom spôsobilosti tých, ktorí samostatne vykonávali remeselnú živnosť, bol koncesný list, dokladom kvalifikácie pre tých, ktorí vstupovali do námezdného pomeru, bola robotnícka knižka.

Stavebná remeslo v rokoch 1900 a 1910 v niektorých obciach[57]

Obec	Roku 1900				Roku 1910			
	murári	tesári	ostatní	spolu	murári	tesári	ostatní	spolu
Bobrovec	30	3	91	124	9	12	68	89
Dovalovo b)	63	—	—	63	132	—	33	165
Hybe	18	5	—	23	38	3	1	40
Hanovo c)	—	—	—	—	19	6	1	26
Jakubovany	—	—	—	—	16	—	4	20
Jamník	11	—	1	12	71	—	71	142
Liptovská Kokava	—	—	—	—	31	4	4	39
Liptovská Teplá	—	1	1	2	10	2	6	18
Liptovský Ján	58	1	1	60	43	2	43	88
Liptovský Kríž	—	1	—	1	3	2	16	21
Liptovský Ondrej	—	—	—	—	15	2	2	19
Liptovský Peter b	8	—	—	8	152	6	4	162
Paludza d) a Galovany	—	5	—	5	3	6	26	35
Ploštín c)	—	—	—	—	18	22	4	44
Podtureň	42	—	—	42	22	—	—	22
Pribylina	3	—	—	3	159	2	5	166
Sokolče d)	—	—	1	1	7	4	30	41
Uhorská Ves	—	—	—	—	24	—	7	31
Vavrišovo	46	—	7	53	194	1	2	197
Vrbica c)	19	4	10	33	32	4	16	52
Východná	7	3	—	10	3	4	—	7
Závažná Poruba	57	3	—	60	58	5	82	145

Sezónne vysťahovalectvo bolo úzko spojené s kapitalistickou industrializáciou Budapešti (roku 1872 spojená Pešť s Budínom). Sem smeroval hlavný migračný prúd z Liptova.

Dva základné motívy rozhodovali o sezónnom vysťahovalectve do Budapešti. Bol to zvýšený dopyt po pracovných silách a mzdová preferencia.[58]

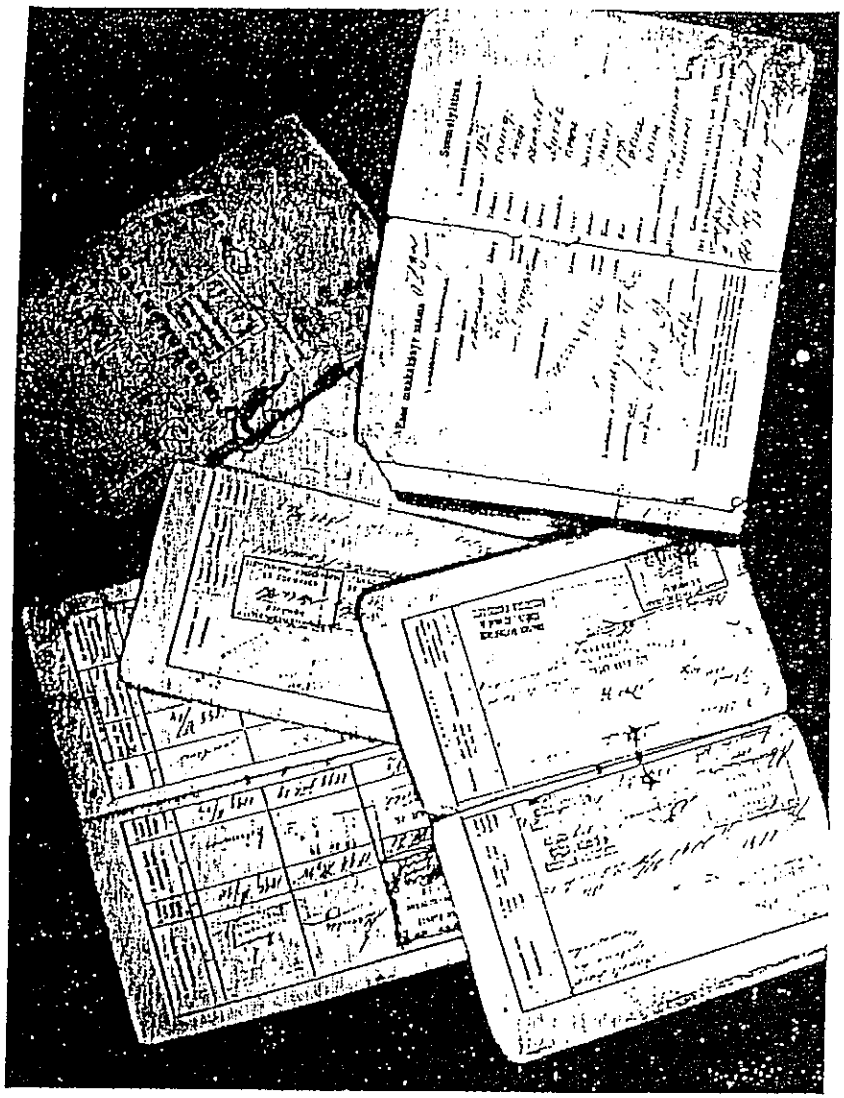

Robotnícke knižky liptovských murárov — fotomontáž

Štatistika murárov v Liptove[59]

	Rok		
	1890	1900	1910
Murári živnostníci	201	39	117
Murárski pomocníci	228	455	1078
Murári spolu	429	494	1195

Prisťahovalci tu prijímali ponúkané pracovné príležitosti predovšetkým v stavebníctve. Na území Budapešti roku 1870 bolo to dvesto stavebných podnikateľských firiem. Ich počet sa so stupňujúcim tempom výstavby zvyšoval. Roku 1910 tu bolo 418 staviteľských firiem a podnikateľov a 174 murárskych a 80 tesárskych živnostníkov (majstrov a murárskych i tesárskych remeselníkov).[60]

Čiastočne prístupným zdrojom informácií o zamestnávateľoch sú robotnícke knižky, ktoré nahradili vandrovné knižky cechových tovarišov. Vydávali sa v zmysle živnostenského zákona č. 227 z 20. decembra 1859 a podľa zákonného článku XVII z roku 1884 remeselníckym tovarišom a továrenským robotníkom na základe obecného svedectva i výučného listu. Sú jedinečným a spoľahlivým prameňom, z ktorého sa dozvedáme, kde všade Liptáci pracovali. Do robotníckych knižiek sa totiž zaznačoval začiatok a koniec pracovného pomeru, funkčné zaradenie a mzda. Preskúmali sme 43 robotníckych knižiek liptovských murárov[61] (najstaršia knižka murára narodeného roku 1858, najstarší záznam o zamestnaní z roku 1885), v ktorých je 345 záznamov o pracovnom pomere. Z nich 216 tvoria záznamy o pracovnom pomere v Budapešti.

Zachované a prístupné štatistické údaje nám neumožňujú podať presný obraz o počte sezónnych stavebných robotníkov z Liptova v Budapešti. Podľa výsledkov zo sčítania ľudu žilo v Budapešti:[62]

	Rok		
	1890	1900	1910
Slováci	27 449	24 729	20 359
Liptáci	4 259	4 354	3 907

Pravda, to nie sú absolútne čísla o sezónnych vysťahovalcoch pracujúcich v stavebníctve. Treba mať na zreteli, že v tom čase v Budapešti

žila časť inteligencie a študujúcej mládeže a i niektorí zamestnanci priemyslu a služieb. Na druhej strane však treba prihliadať na to, že nie všetkých sezónnych vysťahovalcov zastihlo sčítanie ľudu v Budapešti. A zaiste Slovákov (a v tom aj Liptákov) možno nájsť medzi obyvateľmi maďarskej národnosti v Budapešti, ktorí ovládali slovenský jazyk (roku 1910 štatistika vykazuje 53 394 Maďarov v Budapešti, ktorí ovládajú slovenčinu).

Stavební robotníci zaujímali najvyššie sociálno-ekonomické postavenie v rámci robotníckej triedy Liptova. Prvoradou príčinou toho však nebola všeobecne dodnes vyzdvihovaná príslovečná usilovnosť, zručnosť a sporivosť, ale predovšetkým mzdová diferenciácia.

Všeobecným javom bolo to, že na územiach nemaďarských národností, a teda aj na Slovensku, boli mzdy robotníkov nižšie. Napr. na rozhraní 19. a 20. storočia do kategórie nízkych miezd patrilo 60,2 % robotníkov v Liptove. V celouhorskom rozsahu to predstavovalo 36,8 %.[63]

Osobitné postavenie v týchto súvislostiach zaujímala Budapešť. Roku 1908 priemerná mzda stavebných robotníkov v Budapešti bola zhruba o 38 % vyššia než na ostatnom území Uhorska a o 42 % vyššia ako na Slovensku.[64]

Stavebníctvo malo sezónny charakter. Pracovalo sa od marca do októbra, resp. novembra. V zime bolo dokonca zakázané vakovať, a to či už vonkajšie, alebo vnútorné murivo. Od sviatku sv. Juraja (24. apríla) do sviatku sv. Michala (29. septembra) bola mzda vyššia, pretože v tomto období sa za deň mohlo odpracovať viac hodín.

Dĺžka pracovného dňa nebola jednoznačne upravená zákonom a prakticky závisela od ľubovôle zamestnávateľa. Výšku mzdy určil podnikateľ, hoci mala byť predmetom dohody zamestnávateľa a zamestnanca. Až v jeseni 1902 bola uzavretá prvá dlhodobá pracovná zmluva murárov v Budapešti. Podľa nej a ďalších zmlúv bol vývoj pracovného času a priemernej mzdy zásluhou veľkých štrajkových bojov takýto:[65]

Rok	Pracovný čas			Hodinová mzda v hal.		
	murári	fasádnici	štukatéri	murári	fasádnici	štukatéri
1903	10 1/2	10 1/2	10	30	36	50
1904	10	10	9 1/2	36	42	60
1905	9 1/2	9 1/2	9 1/2	47	53	68
1906	9 1/2	9 1/2	9 1/2	48	54	68
1907	9 1/2	9 1/2	9 1/2	50	58	72

Deväťapolhodinový pracovný čas trval do prvej svetovej vojny, resp. do roku 1918. Prax bola taká, že sa pracovalo od 7,00 do 18,00 hodiny. Od 8,30 do 9,00 hodiny bola prestávka na raňajky a od 12,00 do 13,00 hodiny bola obedňajšia prestávka.

Ťažké bolo postavenie robotníčok. Ich práca sa hodnotila najnižšie, čomu zodpovedali aj najnižšie mzdy, i keď vykonávali namáhavé práce (nosenie tehly, malty a pod.).

Životné a pracovné podmienky učňov boli neľahké. Ich povinnosťou bolo pred začiatkom pracovného času vyniesť na pracovisko potrebné náčinie majstra a po skončení pracovného času ho odniesť. Ak k tomu prirátame aj návštevu školy v nedeľu dopoludnia, zistíme, že učni mali najdlhší pracovný čas. Učňov za každú maličkosť bili. Bitka bola výchovným prostriedkom aj v škole. Učňovské obdobie trvalo tri roky. Adepti murárskeho remesla vstupovali do učebného pomeru v rodnom Liptove (Liptovský Peter, Vavrišovo, Pribylina, Vrbica, Liptovská Ondrašová ...), ale aj inde, najmä v Budapešti.

Nové prostredie vplývalo na stavebných robotníkov a toto pôsobenie bolo procesom zmien v tradičnom spôsobe života a kultúre.

Sezónne vysťahovalectvo a pobyt v Budapešti (ale aj v iných mestách) priniesli zmeny v odievaní. Tradičný ľudový odev charakteristický pre roľníctvo, agrárny proletariát a poloproletariát nahrádza manufaktúrne a továrenské konfekčné oblečenie. Rozhodnutie vymeniť tradičné oblečenie za mestský šat urýchľovalo vedomé úsilie prispôsobiť sa novému prostrediu, ako aj to, že konfekčný odev bol praktickejší a lacnejší. Hlavota sa skôr ujímala u mužov ako u žien.

V stravovaní bol každý odkázaný na seba. O spôsobe stravovania a kalorickej hodnote stravy rozhodovalo to, že bolo povinnosťou svojou robotou vyživovať rodinu, ušetriť peniaze na každodenné potreby a vystačiť s finančnými prostriedkami aj cez zimu. Prevládala suchá strava. Príčinou boli prevádzkové poriadky na stavbách, ale bolo tu aj zámerné úsilie o to, aby výdavky boli menšie. Aj potravinové články sa nakupovali tak, aby sa voľačo ušetrilo. Napr. sa vyhľadávali predajne mäsa, kde sa dalo nakúpiť lacnejšie. Kupovali sa odrezky mäsa a mäsových výrobkov a vnútornosti („kutle", pľúcka ...). Tu má svoje korene aj prezývka pľúckári pre obyvateľov Liptovského Petra. Toto pomenovanie je pozoruhodným dokladom doby, v ktorej vzniklo.

K strastiam každodenného života patrila choroba. Nedostatočné podmienky a návyky na osobnú hygienu a zdravú životosprávu, nevyhovujúce bytové podmienky, každodenná namáhavá práca, nedostatočné pracovné podmienky zdravotný stav zhoršovali a boli príčinou rozličných chorôb a úrazov. Za lekársku pomoc, nemocničné ošetrenie a liečenie bolo treba platiť.

Najväčšiu položku predstavovali poplatky za nemocničné liečenie. Keďže šlo napospol o ľudí nemajetných, odkázaných na lekársku po-

moc v nemocniciach, liečebné trovy znášala príslušná domovská obec, resp. župa. Uhradzovali sa z daňových prirážok, ktoré vyrubovali župy. V Liptove liečebné trovy vymáhané budapeštianskymi nemocnicami predstavovali značné sumy.[66] Liptovská župa v osemdesiatych rokoch 19. storočia odvolávajúc sa na to, že 2 % prirážka na tento účel nestačí, žiadala úhradu liečebných trov nemajetných riešiť generálne. Dokonca sa dovolávala ochrany existenčných záujmov tých, ktorí pracujú na výstavbe a zveľaďovaní Budapešti. [67]

Zákonná úprava sa uskutočnila roku 1898 (zákonný článok XXI). Ošetrovacie nemocničné trovy za nemajetných, ktoré sami nemohli uhradiť, platil štát. Na tieto účely sa k priamym daniam vyberalo 3 % prirážka, neskôr 5 %.

Roku 1907 bol schválený zákonný článok XIX o nemocenskom a úrazovom poistení živnostenských a obchodných zamestnancov. Tomuto poisteniu podliehali aj stavební robotníci. Pravda, bolo podmienené tým, že bolo jednak povinné poistenie (povinnosť zamestnávateľa), jednak dobrovoľné, ktoré bolo limitované výškou príjmu.

Obraz o životnej úrovni dokresľujú bytové podmienky. Stavební robotníci bývali v podnájmoch, neraz v pivničných preplnených bytoch, v ktorých sa v jednej miestnosti tlesnilo 6-8 osôb. A pritom časová splatnosť nájomného sa veľmi prísne sledovala a dodržiavala.

Osobitnú zmienku si zaslúži svojpomocná činnosť stavebných robotníkov. V súvislosti s propagáciou myšlienky zakladať na Slovensku peňažné ústavy spomína sa v šesťdesiatych rokoch minulého storočia existencia sporiteľní medzi murármi z Dovalova, Hýb, Jamníka, Liptovskej Sielnice, Liptovského Trnovca, Pribyliny, Vavrišova a ďalších obcí. V Slovenských novinách sa doslovne píše: „V Liptove je mnoho murárov, ktorí chodievajú na dolnie kraje pracovať, a títo majú zavedené medzi sebou „sporiteľny", ktorými i sami seba i obecné ciele alebo cirkev napomáhajú. Pri sporiteľňach týchto bývajú i valné zhromaždenia, jest pri nich i prednosta i pokladník i zapisovateľ, len to je tá chyba, že nejde ešte v tak veľkých rozmeroch, aby zmáhala a zrastala pokladnica spolku na stá zlatí, ale len na krajciare a menšie sumy."[68]

Neboli to však sporiteľne v pravom zmysle slova, ktoré by zhromažďovali vklady a sprostredkúvali úvery. Šlo v podstate o zárodky svojpomocných spolkov, ktorých cieľom bolo sporiť a organizovať svojpomoc, to znamená z vlastných prostriedkov pomáhať jeden druhému. A teda celé úsilie o sporenie malo bližšie k teórii Schulze-Delitzscha ako k úsiliu D. Licharda a J. Franciscího o rozvoj slovenského peňažníctva.

Sporivosť bola jedna z charakteristických vlastností liptovských murárov. Veď bolo treba pri každej výplate myslieť na domov, rodinu a na zimné mesiace, keď sa nepracovalo. A z pôvodnej myšlienky zakladať svojpomocné spolky postupne vznikol svojrázny spôsob sporenia a svojpomoci. Spočíval v tom, že niekoľkí murári sa dohodli pravidelne po

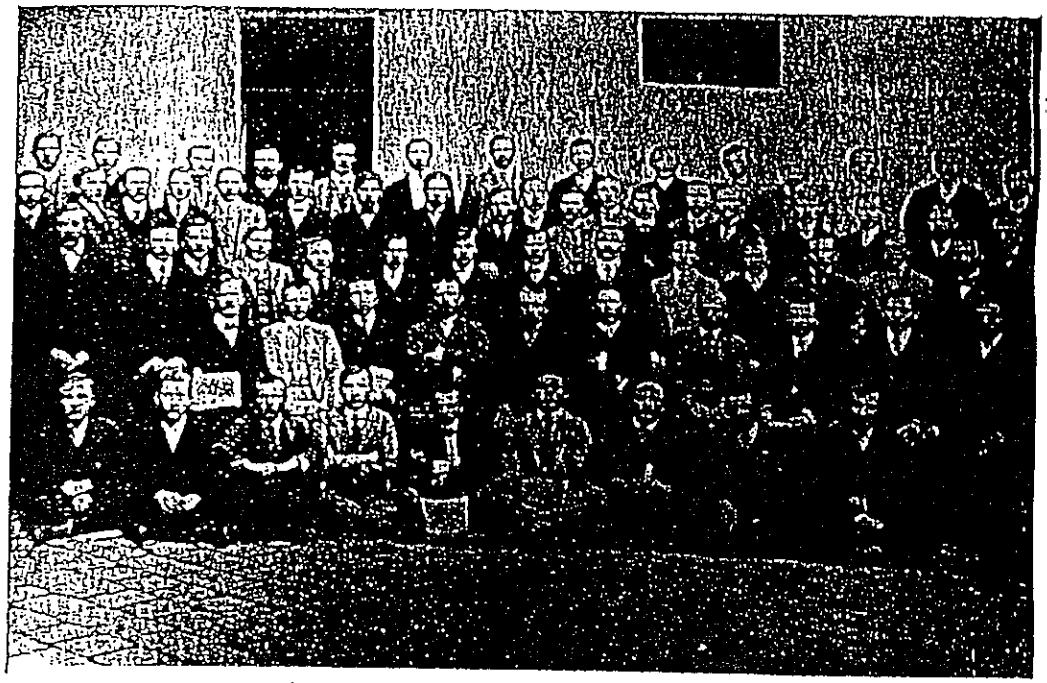

Skupina liptovských murárov v Budapešti roku 1910

každej výplate (v sobotu) zložiť rovnaký podiel. Zozbieraná suma sa poslala rodine prvého v poradí zúčastnených, nasledujúci výplatný deň druhému a postupne ostatným a opäť dookola.[69]

Proces zmien spôsobu života stáva sa doma terčom kritiky. Príčinou je to, že tradície a zaužívaný spôsob života na liptovskej dedine sa pod vplyvom stavebných robotníkov začínajú pozvoľne meniť. „Pešť je skaza pre náš národ, lebo pešťanskí robotníci donášajú cudzé zvyky, cudzé módy do rodín svojich a hanbia sa za svojinu, hanbia sa za zvyky, za šaty statočných otcov a matiek svojich," píše roku 1864 Ľudovít H r o b o ň z Liptovskej Sielnice.[70]

Kritika prichádza zo strany cirkvi a duchovenstva. V záujme upevňovania autority medzi veriacimi kritizuje sa najmä morálka a úpadok zbožnosti. Cieľom tejto kritiky je udržať starý spôsob života a dogmatické myslenie a bojovať proti vplyvom socialistických ideí. Dokladom toho je napr. aj prednáška o pomere zamestnávateľov k robotníctvu,

ktorá odznela z úst miestneho farára v Čitateľskom spolku v Liptovskom Petre.[71] Jej cieľom bolo presvedčiť prítomných o triednom mieri, o mieri medzi vykorisťovateľmi a vykorisťovanými.

Stavební robotníci z Liptova prešli na pôde Budapešti zložitým vývojom od poznávania príčin útlaku a vykorisťovania, nevyhnutnosti organizovať sa a zjednotiť k triednemu a politickému uvedomeniu a uvedomelému triednemu boju.

Budapešť sa s vysokou koncentráciou slovenského robotníctva stala jedným z významných centier slovenského robotníckeho hnutia.

Začiatočné formy organizácie slovenských robotníkov v Budapešti predstavujú vzdelávacie, kultúrno-osvetové a podporné spolky. Prvý z nich, združujúci českých a slovenských robotníkov, vznikol roku 1868.[72] Rozhodujúcu úlohu v triednom uvedomovaní a organizovaní zohrala politická strana a odbory.

Rozvíjajúci sa kapitalizmus a s tým súvisiaci stupňujúci sa triedny boj vyžadoval aj vyššie formy organizácie proletariátu. Významný krok v oblasti ideovo-politického a organizačného zjednotenia proletariátu na zásadách internacionalizmu znamená utvorenie Sociálnodemokratickej strany Uhorska roku 1890 (jej predchodkyňou bola roku 1880 založená Uhorská všeobecná robotnícka strana). Táto učila robotníkov rozlišovať dva svety, vyjadrovala ich záujmy a hľadala cesty z biedy a vykorisťovania. Postupne však do sociálnej demokracie prenikal oportunizmus. Výrazom toho bol najmä neujasnený politický program a teória o dosiahnutí socializmu reformami, a nie revolučnou cestou.

Členmi internacionálnej sociálnej demokracie boli aj príslušníci slovenskej robotníckej triedy.[73] Slovenskí robotníci sa každodenne aj v Budapešti presvedčali o tom, že medzi proletármi jednotlivých národov nejestvujú rozdiely a priehrady v základných otázkach a že len v internacionálnej jednote bude ich boj za zlepšenie pracovných a životných podmienok úspešný. Najužšie kontakty sa rozvinuli medzi českými a slovenskými robotníkmi a robotníkmi ďalších slovanských národností. Spoločné masovopolitické pohyby a boje za hospodárske požiadavky proletárov rozličných národností na pôde Budapešti boli skutočnou školou revolučných skúseností. Ňou prechádzali v mnohých štrajkoch a demonštráciách aj stavební robotníci z Liptova. Z ich radov v Budapešti vyšiel aj priekopník slovenského robotníckeho hnutia Matej Šuňavec.

Matej Šuňavec sa narodil 11. novembra 1873 v Pribyline. Záznamy v rodnej matrike hovoria, že jeho otec bol roľníkom a pltníkom. M. Šuňavec vyrastal v biednych pomeroch a rodná obec mu neposkytla ani len elementárne vzdelanie. Strnásťročný odišiel za starším bratom Jánom do Budapešti. Ako samouk sa naučil čítať, písať a rátať. Vzdelávaním sa natoľko zdokonalil, že sa stal dopisovateľom prvých slovenských robotníckych novín Nová doba, ktoré v rokoch 1897—1899 boli kolektívnym organizátorom, propagátorom a agitátorom slovenského robot-

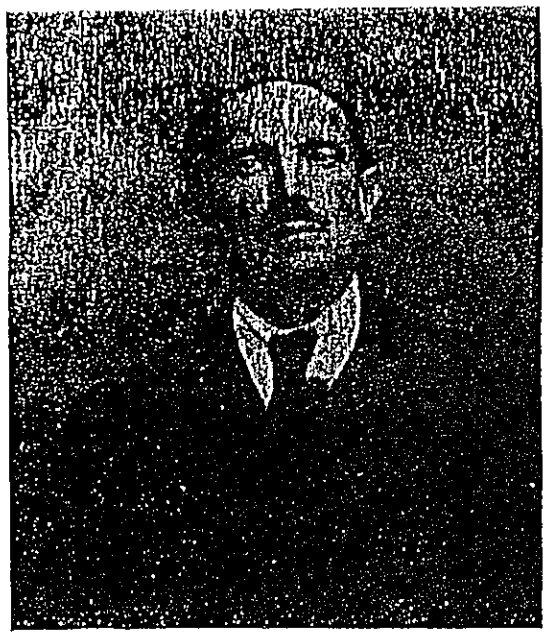

Matej Šuňavec (1873—1949)

níctva v Budapešti. Od 1. mája 1898 bol zodpovedným redaktorom tohto tlačového orgánu. Zúčastnil sa aj na založení a vydávaní prvého odborárskeho slovenského časopisu Staviteľský robotník. Ako vyspelý a rozhľadený organizátor slovenského robotníckeho hnutia a horlivý šíriteľ socialistických myšlienok sa prejavoval najmä medzi stavebnými robotníkmi v Budapešti, ale aj na území Slovenska, kde zakladal odborové organizácie. V lete 1919 sa vrátil do rodnej Pribyliny. Umrel 27. mája 1949.[74]

V deväťdesiatych rokoch minulého storočia kladú sa aj základy jednotnej odborovej organizácie (odborová rada a odborové zväzy). Do toho obdobia spadajú prípravy na založenie celokrajinského odborového zväzu stavebných robotníkov.

V dňoch 6. a 7. júna 1897 sa zišiel v Budapešti prvý kongres stavebných robotníkov. Delegáti z 22 miest Uhorska sa zaoberali otázkou zakladania odborových organizácií najmä na vidieku a utvorenia jednotnej organizácie stavebných robotníkov.

V dňoch 20. a 21. októbra 1901 sa konal druhý kongres stavebných

robotníkov, na ktorom bola vyslovená zásada, že členmi odborovej organizácie stavebných robotníkov majú byť murári, kamenári, tesári, maliari, natierači, kachliari, štukatéri, kominári, inštalatéri plynovodov a vodoinštalatéri. Jednotlivé profesie v Budapešti si mali utvoriť samostatné organizácie, mimo hlavného mesta sa mali utvárať miestne skupiny stavebných robotníkov.

Dňa 23. septembra 1902 ministerstvo vnútra schválilo stanovy Krajinského odborového spolku uhorských stavebných robotníkov so sídlom v Budapešti a s územnou pôsobnosťou pre celé Uhorsko. Vznikol na podnet murárov. Jeho cieľom bolo hájiť záujmy stavebných robotníkov rozličných profesií, venovať starostlivosť nezamestnaným, poskytovať podpory, bezplatne sprostredkovať prácu a organizovať vzdelávaciu a kultúrno-osvetovú činnosť.

V dňoch 10.—12. januára 1903 sa konalo prvé valné zhromaždenie, ktoré rozhodlo, že krajinský odborový spolok sa zmení na Krajinský zväz uhorských stavebných robotníkov. Tento sa aktivizuje a jeho členská základňa sa rozširuje v období ohlasu ruskej revolúcie 1905.

Zväz roku 1908 združoval v Budapešti desať profesií a na vidieku 243 skupín. V tom roku bolo v Budapešti 8695 stavebných robotníkov, z ktorých bolo 6394 organizovaných. Medzi organizovanými najvyššie percento tvorili murári — 59,9 %, po nich nasledovali lešenári — 13,7 %, betonári — 10,2 % a ďalší.[75]

Rok 1903 je pre slovenských robotníkov významný aj tým, že v jeseni začal v Budapešti vychádzať prvý slovenský odborársky časopis Staviteľský robotník. Pri jeho zrode stál aj spomínaný pribylinský rodák Matej Šuňavec. Staviteľský robotník vychádzal dva razy do mesiaca od 1. septembra 1903 do 1. apríla 1907.

Slovenskí stavební robotníci si utvorili v siedmom budapeštianskom okrese samostatnú odborovú skupinu. Dátum jej založenia dnes ešte nepoznáme. Zachovala sa pozvánka zvolávajúca slovenských murárov na prvú verejnú schôdzu.[76] Z neúplného časového údaja na pozvánke (nedeľa 11.) nemožno vyvodiť presný dátum. Je pravdepodobné, že šlo o 11. jún 1905 a schôdza sa konala pod vplyvom ohlasu prvej ruskej revolúcie a veľkých triednych bojov stavebných robotníkov v Budapešti na jar 1905. Osobitná politická a odborová organizovanosť slovenských stavebných robotníkov v Budapešti je doložená na stránkach Staviteľského robotníka z jesene 1905. Ďalší dôkaz o jej existencii podáva zápisnica z výborovej schôdze z 24. apríla 1910, na ktorej sa rokovalo o príprave osláv 1. mája (doobeda prednáška o význame 1. mája, popoludní spoločná účasť na májovom sprievode všetkých proletárov Budapešti) a korešpondencia J. Krasničana z Bobrovca, jedného z jej funkcionárov.[77] Činnosť tejto skupiny po vzniku prvej svetovej vojny zanikla.

Po založení Zväzu uhorských stavebných robotníkov a ustanovení samostatnej skupiny slovenských stavebných robotníkov nastáva výrazný vzostup v kultúrnej a záujmovej umeleckej činnosti. Zásluhu na tom mali spevácky zbor, ochotnícke divadlo a knižnica. O organizáciu kultúrno-výchovnej práce a spoločenských podujatí sa staral zábavný výbor, zriadený pri odborovej skupine slovenských stavebných robotníkov.

Spevokol slovenských organizovaných robotníkov vznikol roku 1906.[78] Stal sa základnou školou hudobnej výchovy, kde sa pestovalo nadšenie a prehlboval vzťah k ľudovým i robotníckym piesňam a ich prednesu a obohacoval spoločenský život slovenských robotníkov v Budapešti.

Po celodennej namáhavej práci schádzali sa členovia spevokolu z rozličných končín Budapešti na nácvik. Počet členov súboru nebol pevný, menil sa. Závisel predovšetkým od zamestnanosti (dokončenie stavby, a teda zmena pracoviska a nezriedka i bydliska, kríza, štrajky, výluky, pracovné príležitosti mimo Budapešti a pod.). Na činnosti tohto súboru sa zúčastňovali aj liptovskí murári.

Repertoár spevokolu tvorili ľudové piesne, robotnícke piesne a hymnické piesne proletariátu. Pretože v tom čase počet robotníckych piesní bol neveľký, veľkú časť repertoáru vypĺňovali ľudové piesne. Z robotníckych piesní najznámejšia a najrozšírenejšia bola revolučná *Veje vietor, duje vietor do červenej zástavy* (na nápev maďarskej piesne Hej de magas ez a vendéglogadó), *Robotnícka hymna* známa aj ako *Májová hymna* (na nápev maďarskej Itt van ujra május elseje, autor slovenského textu Eugen Morócz) a ďalšie. Mobilizačne medzi robotníctvom pôsobila francúzska štátna hymna (pôvodne revolučná pieseň rýnskej armády) *marseillaise* so slovenským textom Alexandra Csizmadiu. Vítanou pomôckou sa stala *Vreckovú knižka staviteľských robotníkov*,[79] v ktorej sú odtlačené texty robotníckych piesní s odkazom na nápev a prvá tlačená slovenská zbierka robotníckych piesní, spevník A. Hvizdáka-Podlučinského *Robotnícke piesne*, ktorý vyšiel roku 1911 v Prahe.

Spevokol nepripravoval samostatné vystúpenia. Prispieval do programov kultúrnych a zábavných večierkov. No aj napriek tomu vykonával významnú kultúrno-výchovnú prácu, zjednocoval robotníctvo a svojím programom burcoval triedne uvedomenie.

Dôležitú úlohu pri rozvíjaní záujmu o kultúrny život a divadelné umenie medzi slovenskými robotníkmi v Budapešti zohralo ochotnícke divadlo, pôsobiace v rámci odborovej skupiny slovenských stavebných robotníkov. A formovanie vyhraneného robotníckeho ochotníckeho divadla je nerozlučne späté so záujmovou umeleckou činnosťou stavebných robotníkov z Liptova.

Osobná angažovanosť Liptákov v robotníckom ochotníckom divadle vyplývala jednak z tradícií ochotníckeho divadla v rodnom kraji, jednak na nich pôsobili aj tradície slovenského ochotníckeho divadla v Bu-

dapešti.[80] Pravda, rozhodujúce bolo to, že vkladali, uplatňovali a rozvíjali svoje schopnosti, že si uvedomovali význam tejto činnosti pre seba i druhých. Jedinou odmenou im bolo uznanie publika.

Prvú priamu správu o účinkovaní tohto robotníckeho dramatického súboru poznáme z roku 1908.[81] Podľa výpovedí a spomienok murárov z Bobrovca, z ktorých mnohí boli aktívnymi členmi krúžku, sa robotnícke divadlo začalo organizovať okolo roku 1906. Túto domnienku potvrdzuje aj odpis humoristickej prednášky A. P a u l o v i č a *Všadeboľ*, ktorý vyhotovil v januári 1907 J. K r a s n i č a n z Bobrovca. S touto prednáškou vystúpil J. K e l l o na večierku slovenských robotníkov v Budapešti. J. Krasničan si odpis vyhotovil preto, že ho prednáška v Kellovom podaní veľmi zaujala. A tak, ak si J. Krasničan prednášku odpísal v januári 1907 doma v Bobrovci, J. Kello musel s ňou vystúpiť najneskôr v jesení 1906.[82]

Ak prelistujeme divadelné programy slovenského robotníckeho ochotníckeho divadla v Budapešti a správy o ňom v Slovenských robotníckych novinách, resp. Robotníckych novinách, vidíme, že pri obsadzovaní úloh v jednotlivých hrách nájdeme napospol mená a priezviská Liptáčok a Liptákov. Vynikali najmä Bobrovčania: Frlan, Jozef Kello, Jozef Krasničan, Jozef Kuna, Cecília Madajová, Irena Machajová, Emília Trizmová, Martin Škorupa, Peter Škorupa, František Žemba, Anna Žembová, Žilová a ďalší. Svoje schopnosti v ochotníckej činnosti uplatňovala Mária Čerstvíková a Kacerová zo Smrečian, Zuzana Mrázová z Liptovskej Sielnice a niektorí ďalší.

Medzi tých, ktorí sa aktívne zúčastňovali na usporadúvaní robotníckych divadelných predstavení v Budapešti, patril Jozef K e l l o. Narodil sa 18. októbra 1889 v Bobrovci ako syn roľníka Jána Kellu a Márie, rod. Vrabcovej. Tak ako jeho rovesníci, sotva odrástol, odišiel za robotou do Budapešti, kde sa vyučil za murára. A popri murárčine sa so záľubou a hlbokým zanietením venoval divadelníctvu. Tento v občianskom živote s kelňou a murárskou varechou nenápadný a medzi spoludrulmi obľúbený liptovský murár na scéne slovenského robotníckeho divadla prejavoval svoje schopnosti. Nebolo takmer predstavenia slovenských robotníkov, v ktorom by nevystupoval Jozef Kello a vždy úspešne. Niet pochýb o tom, že toto ochotnícke divadlo prispelo svojím dielom k rozvoju umeleckého talentu murára Jozefa Kellu.

Keď sa začali budovať základy slovenského profesionálneho divadla, robotnícky ochotník Jozef Kello bol medzi prvými, ktorí priložili ruku k dielu. Bol jedným z prvých platiteľov slovenských hercov (Janko Borodáč, Oľga Borodáčová-Országová, Andrej Bagar, Gašpar Arbét, J. Kello), ktorí stáli pri zrode a budovaní slovenskej profesionálnej scény.

Počas svojho pôsobenia v Slovenskom národnom divadle, v ktorom sa umelecky rozvinul naplno, vytvoril desiatky postáv a absolvoval stovky divadelných predstavení. Umrel 17. marca 1951 v Bratislave.

ČESKÝ VZDELÁVAJÚCI SPOLOK „OSVETA" A SLOVENSKÝ STAVITEĽSKY ROBOTNICI V BUDAPEŠTI

usporiadajú

V SOBOTU DŇA 14. NOVEMBRA 1908 VO VEĽKEJ SIENE VIII., Tavaszmező-utca 7. v hostinci pána Jozefa Kováča

DIVADELNÉ PREDSTAVENIE

predstavy sa.

KUBO

Veselohra v troch dejstvách. — Napísal Jozef Holly.

Osoby:

Martin Bedela, richtár, bohatý gazda ... sdr. Ján Kovádik
Anna, jeho žena ... ... pani Miluška Trizmová
Kubo, ich syn ... ... sdr. Jozef Krásničan
Eva Košťriková, bohatá vdova ... ... pani Anička Žembová
Anička, jej dcéra ... ... sl. Cilinka Machajova
Štefan, gazda u Košťričky ... ... sdr. Jozef Kello
Pal'o, mládenec, rodina Štefanova... ... sdr. Peter Škorupa
Lovecký, vdovec, všeliakého zamestnania sdr. Jozef Kuna
Dora, stará cigánka ... ... pani Irenka Machajová
Jurko, } kamaráti Pal'ovi ... ... sdr. Karol Hlaučo
Martin, } ... ... sdr. Martin Škorupa
Husársky kapitán ... ... sdr. František Žemba

Hlavný riaditel. sdr. Marenec.

Po divadle tanečná zábava.

Pri ktorej bude účinkovať obľúbená česká hudba.

(Dámi majú prednosť v tanci, t. j. volia si pánov počas celej zábavy.)

Začiatok o ½9 hod. večer, koniec o 5 hod. ráno.

Vstupné: za osobu v predaipredaji 80 hal. pri prokladnici 1 K.

Vstupenky sú k dostaniu u všetkých členov zábavného odboru, ďalej aj u pana hostinského Jozefa Kováča.

O hojnú návštevu úctive žiada: Zábavný odbor.

Program divadelného predstavenia hry Jozefa Hollého Kubo

V slovenskom robotníckom ochotníckom divadle v Budapešti pôsobila aj typografka a neskôr výrazná predstaviteľka proletárskeho ženského hnutia Zuzana Holanová, rodená Mrázová. Narodila sa roku 1891 v Budapešti, kde jej rodičia chodievali na sezónne práce z rodnej Liptovskej Sielnice. Vyučila sa v Ružomberku za typografku a odišla za robotou do Budapešti. Vstúpila do odborovej organizácie typografov, čo jej však nebránilo, aby hrávala divadlo so stavebnými robotníkmi.

Po nastolení diktatúry proletariátu a vyhlásení Maďarskej republiky rád pracovala v jednom z okresných orgánov. So zbraňou v ruke bojovala proti reakcii. Za túto revolučnú činnosť ju po páde republiky uväznili.

V decembri 1919 sa vrátila na Slovensko. Patrila k zakladajúcim členom KSČ. Roku 1922 bola jednou z delegátok KSČ na IV. kongrese Komunistickej internacionály. V dvadsiatych rokoch vyvíjala veľmi aktívnu činnosť v ženskom komunistickom hnutí. Pravidelne prispievala do tlačového orgánu krajinskej komisie žien pri KSČ Proletárky a od 15. augusta 1928 sa stala redaktorkou tohto časopisu.

Roku 1928 sa odsťahovala na Moravu, kde pracovala ako tajomníčka Družiny vojnových poškodencov Olomouckého kraja. Počas okupácie sa zapojila do protifašistického odboja. Roky zaslúženého odpočinku trávila v Bratislave, kde umrela roku 1976.

Divadelní ochotníci po celodennej vyčerpávajúcej robote venovali svoj voľný čas divadlu. Neľutovali čas i sily a po večeroch a nociach sa čo najsvedomitejšie učili svoje úlohy. Nacvičovali s pevným vedomím, že svojím vystúpením prispievajú k obohateniu života svojich druhov, že svojou činnosťou pomáhajú veci proletariátu a zúčastňujú sa na zápase o sociálnu a národnú slobodu. Získali si vďačnosť svojho obecenstva. Divadelná sála sa pri každom predstavení zaplnila návštevníkmi do posledného miesta.

Keď si uvedomíme, že buržoázia pátravo sledovala každý krok proletariátu a prenasledovala jeho hnutie, väčšmi vynikne význam činnosti slovenských robotníkov za účinnej spolupráce českých súdruhov v oblasti divadelníctva. Divadelné predstavenie ako každý iný verejný prejav bolo treba oznámiť politickému úradu a žiadať o súhlas na jeho uskutočnenie. Slovenskí robotníci takto prichádzali do styku s predstaviteľmi štátnej moci. Nemilo si spomínajú pamätníci na takéto stretnutia, pretože po dlhom čakaní, kým úradníci prijali robotníkov, dostalo sa im vždy nemilého prijatia, pri ktorom znevažovali kultúrnu činnosť slovenských robotníkov.

Divadlá sa hrávali v krčme, ktorú si robotníci prenajali. Bolo to spravidla tam, kde sa schádzali na schôdzky odborovej organizácie. Začali hrávať v Jozefskom okrese, kde bývalo najviac slovenských stavebných robotníkov. Podmienky boli veľmi skromné. Javisko viac-menej improvizované, narýchlo pripravené, nebolo stále javiskové zariadenie, neboli kulisy, dekorácia, potrebné osvetlenie. Všetko sa zháňalo a zriaďovalo

pred predstavením. Scénická a kostýmová výprava bola starosťou účinkujúcich. Zhotovovali a maľovali kulisy, boli maskérmi, inštalatérmi osvetlenia, sami si zaobstarávali kostýmy a pod.

Pre vzrastajúcu divadelnú činnosť a záujem obecenstva nestačili tesné a na takú činnosť nie najvhodnejšie priestory krčiem. Podmienky na rozvoj ochotníckeho divadla slovenských robotníkov, a teda aj Liptákov v Budapešti sa podstatne zmenili roku 1909. V tomto roku z príspevkov robotníkov vyrástol na dnešnej triede J. Dózsu č. 68 robotnícky dom (nárožná budova na Dembinského ulici a triede J. Dózsu), slúžiaci potrebám odborárskeho a spoločenského života stavebných robotníkov v Budapešti bez ohľadu na národnú príslušnosť. V záhradnom priestranstve pred budovou stojaca socha zobrazujúca murára pri práci prezrádzala, že ide o stánok stavbárov. Boli tam vhodné miestnosti na schôdzovanie a kultúrno-spoločenský život. K dispozícii bola veľká divadelná sála. Tu si prišli na svoje i slovenskí robotníci-ochotníci. Bolo tu skutočné javisko a priestranné hľadisko. Toto nové prostredie znamenalo podstatný rozdiel oproti inscenáciám v krčmách. Dnes v tejto budove sídli Ústredný archív odborov a hudobný súbor stavbárov. Časť budovy je obývaná.

Robotnícke ochotnícke divadlo predvádzalo hry slovenských i inonárodných autorov (Jozef Holý, Jozef Gregor-Tajovský, Ferko Urbánek, Terézia Vansová, bratia Mrštíkovci, Heijermann, Shakespeare...). Repertoár bol pestrý, — boli ťažkosti so získaním dramatickej literatúry, vyberali sa hry s menším počtom postáv i nenáročnou scénou a prihliadalo sa na želanie divákov (záujem o divadelné hry Urbánka).

Nerozlučné bratstvo a vzťahy vzájomnej pomoci a spolupráce českých i slovenských robotníkov sa utužovali aj v každodenných zápasoch za sociálne, hospodárske a politické požiadavky proletariátu na pôde Budapešti. Prejavovali sa i v oblasti kultúrno-osvetovej práce. Českí súdruhovia podávali ochotne pomocnú ruku v spevokole i v divadle. Slovenskí a českí robotníci usporadúvali spoločné kultúrno-zábavné večery, na ktorých striedavo vystupovali. Po predstavení bola zábava.

Z Budapešti prostredníctvom stavebných robotníkov prenikali socialistické idey do obcí rodného Liptova. Tu ich propagovali, usilovali sa zjednotiť robotníkov a utvoriť robotnícke organizácie.

Prvé kroky viedli k zakladaniu podporných a vzdelávacích spolkov. Takú činnosť vyvíjal spomínaný spolok murárov a spolok tesárov v Bobrovci. V Liptovskom Petre v 80. rokoch minulého storočia vznikol pohrebný spolok. Murári v tejto obci si začiatkom 20. storočia založili čitateľský spolok.[83]

Koncom deväťdesiatych rokov 19. storočia bol aj najvyšší predstaviteľ politickej správy v Liptove — hlavný župan Liptovskej župy, — nútený priznať, že aj v Liptove sú robotníci ovplyvnení socialistickými myšlienkami. Mal obavy z ich kontaktov s Budapešťou, a preto tých, ktorí prichádzali z hlavného mesta Uhorska, nariadil sledovať.[84]

V období ohlasu buržoáznodemokratickej revolúcie v Rusku roku 1905 sa aktivizuje robotnícke hnutie a správy o pohyboch proletariátu v Budapešti a o socializme prinášajú do rodného Liptova stavební robotníci a medzi nimi osobitne aktívni sú Bobrovčania.[53]

Niekoľkí uvedomelí murári z Vrbice a Ploštína sa po návrate z Budapešti roku 1908 rozhodli založiť miestnu odborovú skupinu stavebných robotníkov. Ustanovujúce valné zhromaždenie sa konalo 17. júna 1906 v Liptovskom Mikuláši. Hlavným rečníkom bol Matej Šuňavec. Prvým predsedom sa stal Ján Marko, tajomníkom Ján Kello (v rokoch 1929—1935 senátor za KSČ) a pokladníkom Michal Marko. Táto odborová organizácia, ktorá združovala stavebných robotníkov z Liptovského Mikuláša a okolia, už v začiatkoch svojej činnosti získala 82 členov.[54]

Priame svedectvo o činnosti mikulášskej skupiny podávajú nedávno objavené a sprístupnené písomnosti z jej produkcie.[57] Z nich vysvitá, že členovia tejto skupiny sa nevenovali len ekonomickému boju, ale značnú pozornosť sústreďovali na politické vzdelávanie a osvojovanie vedomostí štúdiom novín, časopisov a kníh.

Jedným z prejavov aktivity stavebných robotníkov organizovaných v mikulášskej skupine bola akcia z 5. februára 1911 za uzavretie kolektívnej zmluvy.

Kolektívna zmluva sa mala uzavrieť medzi stavebnými podnikateľmi organizovanými v Priemyselnom spolku v Liptovskom Mikuláši a stavebnými robotníkmi. Sprostredkovateľom mal byť Priemyselný spolok.

Návrh zmluvy obsahuje jedenásť bodov. Fixuje 10-hodinový pracovný čas, diferencované hodinové a denné mzdy podľa dĺžky praxe (36-56 halierov na hodinu alebo 3,60-5,60 na deň), výplatné dni každú druhú sobotu, uzavretie a skončenie pracovného pomeru v deň výplaty. Pracovný pomer mal trvať najmenej týždeň. Povinnosťou zamestnávateľa malo byť administratívne uzavretie pracovného pomeru. Jednou z požiadaviek bolo utvárať robotníkom pracovné a sociálne podmienky na pracovisku, a to aj vtedy, keď bolo mimo Liptovského Mikuláša (cestovné, ubytovanie, strava). Povinnosťou robotníkov mala byť odborná a usilovná práca a rešpektovanie zamestnávateľov a ich zástupcov (majstrov, pallerov). V návrhu sa podmieňuje prednostné prijatie do práce členov odborovej organizácie stavebných robotníkov. Jednou z najprogresívnejších požiadaviek bolo uznať 1. máj za deň pracovného pokoja.

Zmluva mala mať dvojročnú platnosť. Žiaľ, o jej ďalších osudoch nemáme zatiaľ nijaké údaje a zo zachovaných písomných prameňov nevysvitá, či vôbec nadobudla účinnosť.

Odborová organizácia stavebných robotníkov dolného Liptova vznikla v Ružomberku 12. mája 1907. Na ustanovujúcej schôdzi bol prítomný Pavol Čermák, redaktor Slovenských robotníckych novín. V správe o založení tejto skupiny sa v Slovenských robotníckych novinách píše: „Vzdor prepúšťaniu z práce agitačne činných súdruhov, vzdor zakazovaniu zhromaždení kráčame vpred. I u nás zapúšťa medzi robotníctvom

socializmus hlboké korene a nechá sa úfať, že v čase čo najkratšom podarí sa nám v tunajších fabrikách (textilnej, papierovej, celulosy a sírkovej) ľud povzbudiť a do organizácií privliecť.“[58]

V nasledujúcom roku sa v Slovenských robotníckych novinách v súvislosti s informáciou o postavení a pohyboch stavebných robotníkov na Slovensku hovorí priaznivo aj o mikulášskej a ružomberskej organizácii, vyzdvihujú sa úspechy dosiahnuté v hospodárskych bojoch.[59]

Aktivitu a rozširovanie členskej základne týchto organizácií ovplyvňovalo to, že mnohí stavební robotníci boli organizovaní, resp. platili členské príspevky v mieste pracoviska, najviac v Budapešti. Ich politická a odborová činnosť po vypuknutí prvej svetovej vojny úplne ochabla a oživenie nastalo až koncom vojny a po nej.

Vrcholná etapa sezónneho vysťahovalectva stavebných robotníkov Liptova, ktorá sa začala v päťdesiatych rokoch minulého storočia, kulminovala v poslednom desaťročí 19. storočia a v prvom desaťročí 20. storočia, završuje sa prvou svetovou vojnou. Slovensko, ktoré do roku 1918 bolo súčasťou uhorského hospodárstva, po vzniku buržoáznodemokratického Československa zaraďuje sa do nového hospodárskeho celku. Aj pre stavebných robotníkov sa začína nová etapa, ktorá prináša nové podmienky a nové trpké skúsenosti. Charakteristické už nie je sezónne vysťahovalectvo, ale dochádzka (spravidla týždňová).

POSÚDIL: Ing. MILAN PETRÁŠ

POZNÁMKY

[1] A. Gácsová: *Dokumenty k protifeudálnym bojom slovenského ľudu* (1113—1848). Bratislava 1955, 49—50.

[2] Prehľady o počte opustených poddanských usadlostí z jednotlivých obcí obsahujú daňové súpisy Liptovskej župy, Inv. č. 484, 1671—1717, Štátny oblastný archív (ďalej ŠOBA) Bytča.

Mestský protokol Liptovského Mikuláša 1681—1699, záznam z roku 1690, III, Štátny okresný archív (ďalej ŠOKA) Liptovský Mikuláš.

[3] P. Horváth: *Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici 18. storočia*. Bratislava 1963, 228—230.

[4] J. Strácky: *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí*. Bratislava 1966, 52, 182, 183.

[5] Pozri vecnú skupinu V I spisov župného náčelníka Liptovskej župy, ŠOBA Bytča.

[6] Liptovská župa, hlavný župan č. 242/1900, ŠOBA Bytča.

[7] Z Liptova. — Pár slov z podžupanovej správy — Lipt. Sv. Mikuláš, 20. mája. Slovenský týždennik 1911, č. 21, 3.

[8] J. M. Korabinszky: *Geographisch-historisches und Produkten-lexicon von Ungarn*. Pressburg 1786, 309.

[9] K. Galgóczi: *Pest — Pilis — Solt — Kiskun megye monographiája III*. Budapest 1877, 74, 123.

[10] Liptovská župa, hlavný župan č. 86-71/1894, ŠOBA Bytča.

[11] Z. Sárközi: *Príspevok k dejinám slovenských poľnohospodárskych sezónnych robotníkov*. Historický časopis 1964, 88.

[12] Plačice a Gôlovany boli roku 1924 zlúčané do jednej obce Gôlovany.

Drevené kostoly na Slovensku

Ľudovít Paškár

Bratislava

Výraznými prejavom architektonickej tvorby ľudu sú drevené kultové stavby na Slovensku. Značný výskyt drevených sakrálnych objektov, najmä v severnej a severovýchodnej časti územia, nie je náhodný. Veľmi úzko súvisí s geografickým prostredím, ktorého hlavným faktorom je rozsiahle a mohutné horstvo karpatského oblúka, bohaté na lesy. V tomto prostredí sa v historickom vývoji formovalo špecifické životné prostredie, z ktorého vyplynula aj špecifická kultúra ovplyvnená nielen materiálovými prírodnými podmienkami, ale aj kultúrnou atmosférou a skutočnosťou, že tento priestor bol vlastne styčným územím dvoch veľkých svetových kultúr – kultúry rímskej a byzantskej. Tento fakt mohutne a jednoznačne poznačil aj diela vytvorené v tomto prostredí. Bol taký silný, že prekonal dokonca aj etnické vplyvy národov, ktoré sa tu udomácnili a v spoločnom žití vytvorili špecifický kultúrny charakter, ktorý poznamenal aj výtvarné diela vznikajúce v tomto prostredí. Geomorfologické a prírodné podmienky v konečnom dôsledku ovplyvnili aj architektonickú tvorbu. Prejavuje sa to nielen v materiálovej úprave — v dreve a v použitých konštrukciách — ale aj vo formálnych znakoch čerpajúcich jednotlivé architektonické prvky z umeleckých slohov predchádzajúcich obdobiu a z estetického cítenia tvorcov.

V tvorbe drevených kultových stavieb sa veľmi dobre a verne odráža úroveň kultúry ľudu a stupeň civilizácie ich tvorcov. Sú dokladom aj estetického cítenia nielen vlastných staviteľov, ale celého ľudového kolektívu, pretože ich vytvorili príslušníci ľudu na svoje vlastné kultové účely.

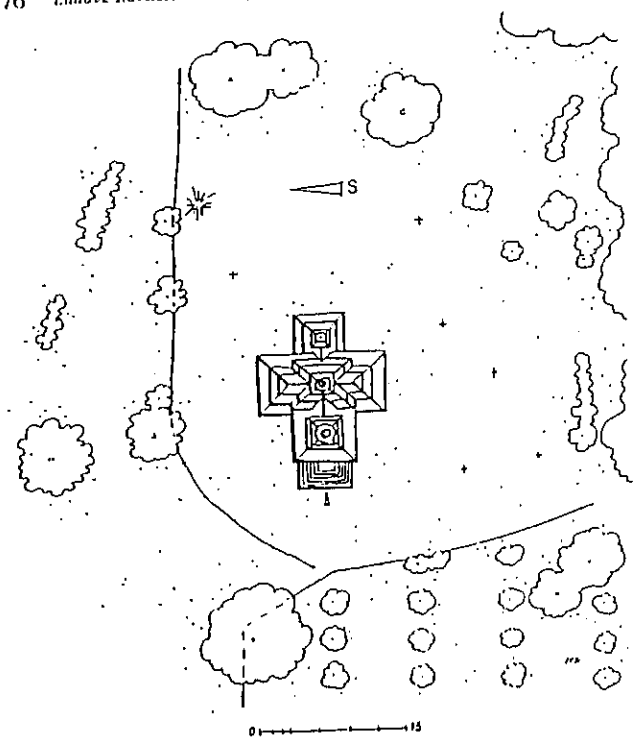

Obr. 1. Drevený kostol, situácia. Dubroslava, okr. Svidník

Bohatstvo lesov v pohorí Karpát bolo vhodnou a živnou pôdou pre architektonickú tvorbu. V tomto prostredí vznikli a do súčasnosti sa uchovali tie najkrajšie klenoty nášho ľudového staviteľstva. Na území, ktoré sa stalo domovinou mnohých národov, do určitej miery sa vytvorila spoločná kultúra vo sfére architektúry a urbanizmu. Možno povedať, že každý etnický celok alebo náboženský ritus prispel svojou hrivnou do spoločnej pokladnice architektonickej tvorby, ktorá sa formovala v tomto prostredí. Kultúra tejto oblasti bola neoddeliteľne zviazaná s jej spoločenským a sociálnym životom, kde okrem etnických vplyvov spolupôsobil aj celý rad materiálnych, psychických, etnických a konfesionálnych faktorov, ako aj iných historicky daných vplyvov.

Z urbanistického hľadiska možno drevené kostoly hodnotiť ako dominanty. Ich výnimočné postavenie v rámci dedín, či už s radovou, zhlukovou, reťazovou alebo uličovou zástavbou, je markantné na prvý pohľad. Sú takmer pravidelne situované na návršiach dedín alebo na ich okrajoch. V podstate ovládajú celé prostredie. Iná poloha býva v centre dediny, kde kostol tvorí akési jadro osídlenia. Charakteristickým znakom objektu je jeho veľká izolovanosť (bezpečnostné, protipožiarne dôvody) od obytných aj hospodárskych stavieb obce, či už postavením za cestou, za potokom a neraz s mohutne vyrastenou zeleňou. V bezprostrednom okolí kostola sa nachádza obyčajne cintorín s jednoduchými, zvyčajne drevenými, prípadne železnými krížmi. Pravidelne drevená, výnimočne kamenná ohrada obklopuje areál kostolného priestoru a je akýmsi doznievaním niekdajšieho opevnenia. Areál kostola v niektorých prípadoch dopĺňa samostatne stojaca drevená zvonica.

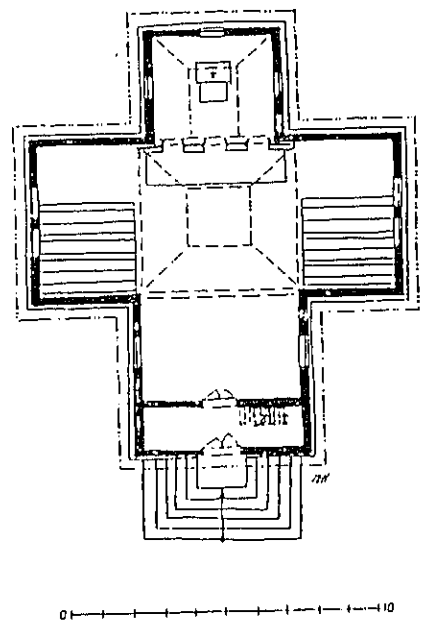

Obr. 2. Drevený kostol, pôdorys. Dubroslava, okr. Svidník

Zrubová stavba dreveného kostola ležala spravidla na jednoduchej kamennej podmurovke, kladenej nasucho bez maltového pojiva, prípadne len neskôr vyspárovanej vápennou maltou alebo hlinenou mazaninou.

Z hľadiska používaného stavebného materiálu možno podľa hustoty výskytu konštatovať, že v minulosti najpoužívanejším stavebným materiálom drevených kostolov bol červený smrek. Pre svoje vlastnosti (značný

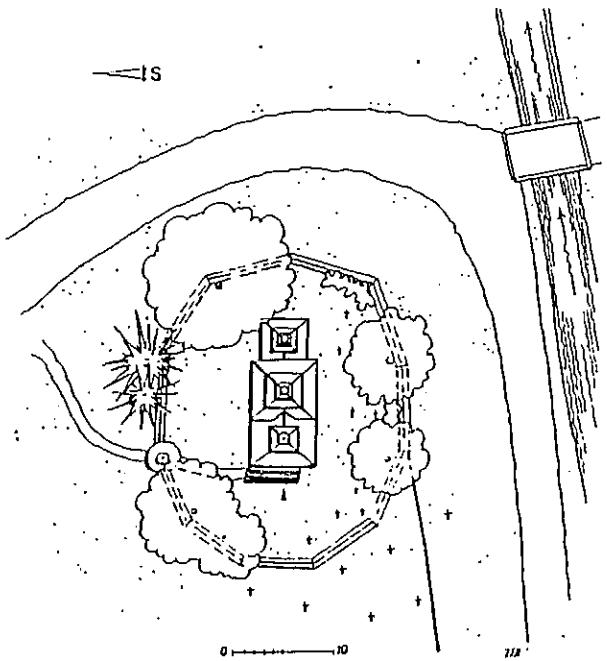

Obr. 3. Drevený kostol, situácia. Bodružal, okr. Svidník

obsah živice, veľká odolnosť voči dažďom, snehu a vode) bol veľmi obľúbený. Tento materiál bol časom čoraz zriedkavejší, a tak jeho výskyt na novších objektoch je menší. Nahradil ho smrek a dokonca aj málo kvalitná jedľa. Celkom výnimočne medzi stavebným materiálom drevených kostolov sa vyskytuje tis, ktorý nachádzame na niektorých starších objektoch už len v detailných častiach (Kežmarok, Tročany). V masíve sa uplatňuje priamo ako základný stavebný materiál len v našom najstaršom objekte v Hervartove. Zriedkavo sa vyskytuje ako stavebný materiál dub a buk. Uplatňuje sa najmä pri stavbe mohutných zvoníc a zvonových stolíc.

Drevo sa opracovávalo sekerou, neskôr pilkou, ktorá sa uplatňuje až v 19. storočí. Pri opracovávaní sekerou, či už trámcov alebo dosák, ktoré sa štiepali z kmeňov, používal sa najmä oberučný nôž, ktorý bol nepostrádateľný pri výrobe šindľov a úprave povrchov.

Základným konštrukčným systémom drevených objektov bol zrub. Zriedkavejšie, najmä na zvoniciach, používali stĺpovú konštrukciu. Stĺpová konštrukcia sa používala aj pri ohraničovaní sekundárnych priestorov

Obr. 4. Drevený kostol, pôdorys. Bodružal, okr. Svidník

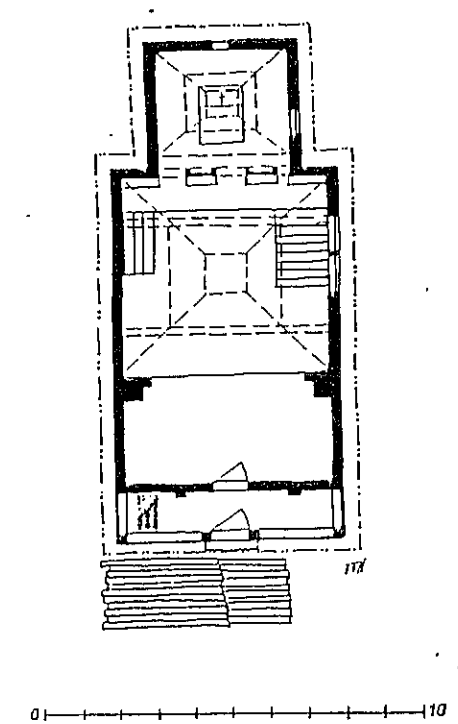

podvežia, predsiene, prístrešky, vstupné bránky a pod.). Zrubové konštrukcie bývajú väčšinou pravouhlé alebo polygonálne.

Charakteristickou črtou našich zrubových konštrukcií sú zrubové zámky, ktoré vynikajú veľkou rozmanitosťou, nápaditosťou a orginalitou. Ich tvorcovia sa snažili vytvoriť taký zámok, ktorý by bol schopný odolať a eliminovať všetky nežiadúce vplyvy a sily pôsobiace na tlak, krútenie alebo ťah. Preto tieto drevené stavby boli stabilné a nepoznáme prípad, že by boli bez priameho porušenia materiálu povolili. Na spájanie drevených konštrukcií používali sa drevené dubové kliny, ktoré nahradzovali železné skoby a klince.

Zriedkavo sa vyskytujú u nás drevené stavby kostolov „v kožuchu". Tieto stavby snažia sa aspoň svojim zovňajškom odlíšiť od tradičného materiálu a napodobňujú honosnejšie a reprezentačnejšie murované stavby. Takto riešená úprava kryje súčasne aj prípadné deformácie drevenej konštrukcie. Uvedená technika nadväzuje na rozšírený typ architektúry

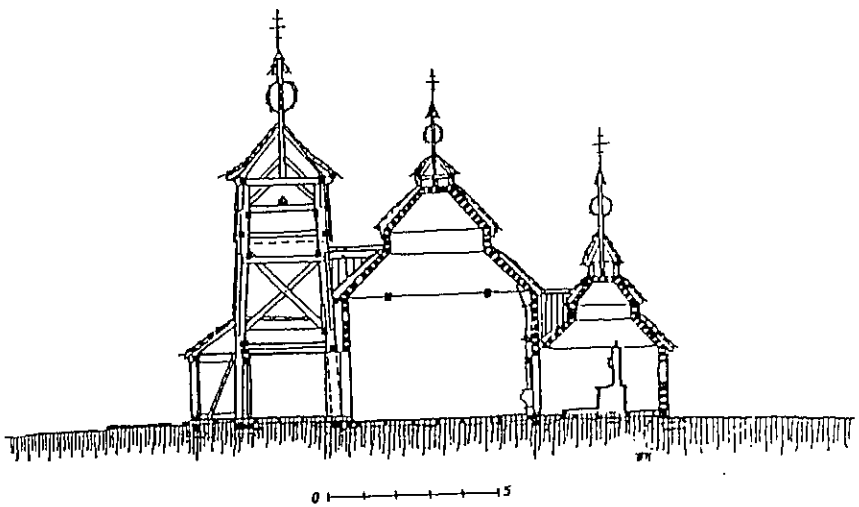

Obr. 5. Drevený kostol, pozdĺžny rez. Bodružal, okr. Svidník

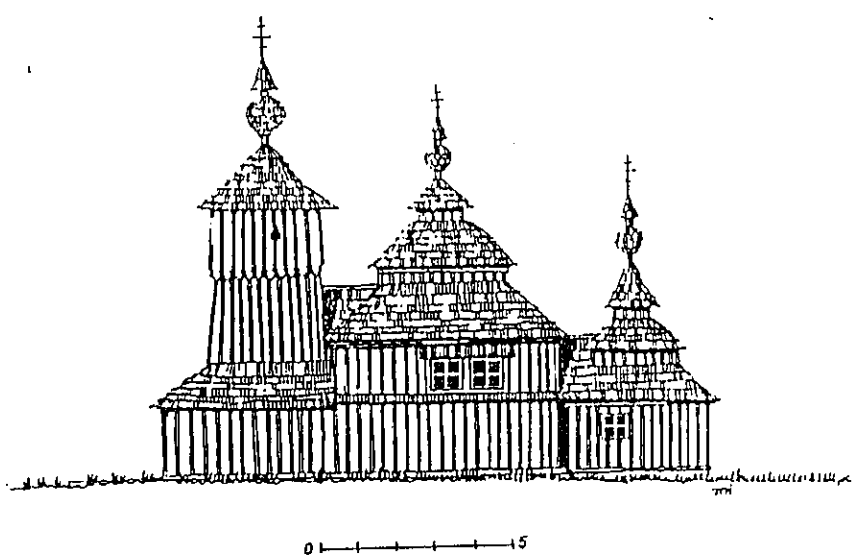

Obr. 6. Drevený kostol, bočný pohľad. Bodružal, okr. Svidník

Obr. 7. Drevený kostol, železný kríž nad svätyňou. Bodružal, okr. Svidník

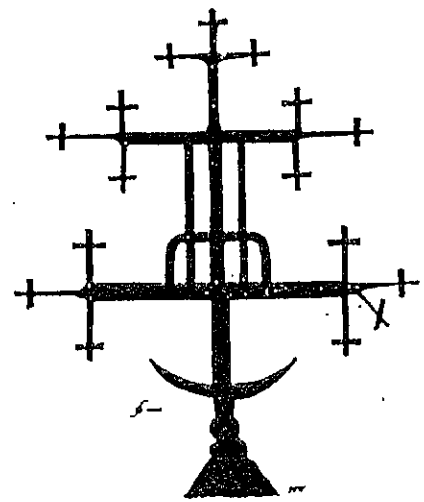

severozápadného i východného Slovenska, kde je rozšírená najmä na obytných stavbách. Zruby „v kožuchu" sú obhádzané omietkou a vybielené. Aby omietka (častokrát len hlinená mazanina) dobre držala, do stien zrubov sa vrážajú drevené kliny a pri neskorších technikách exteriér sa obíja rákosím (podklad pod omietku). Na stenách exteriéru nie sú zvláštne ozdoby. Ich technické riešenie zodpovedá zväčša úrovni regionálnych ľudových stavieb (Jalová, Krásny Brod, Dužava, Kežmarok atď.).

Na drevených kostoloch zásadne ako krytinu používali šindeľ. Bol rozličných dĺžok a šírok, často dekoratívne zdobený, najmä pri ukončovaní strechy alebo pri „obšívaní" zvonice, vežičiek či pri lemovaní okenných otvorov a pod. Pre malú životnosť šindľová krytina postupne ustupovala tvrdým krytinám, najmä eternitovým, a plechu, čo znižovalo estetický účinok drevených stavieb.

Kov na drevených stavbách sa používal len v dekoratívnych a funkčných elementoch, ako boli kríže, závesy na dverách, mreže, kovania okien, dvier a ich zámky. Kovové kríže na drevených kostoloch predstavujú osobitnú kapitolu tvorby vidieckych kováčov. Sú pravidelne vytepávané zo železných prútov. Ich riešenie a umelecká výzdoba dosahujú vysokú majstrovskú úroveň. Mreže na oknách preberali neraz vzory zo starších, najmä gotických a renesančných stavieb. Zhotovovali ich najčastejšie sekaním a formovaním za horúca na spôsob gotických starých kŕňových ale-

bo faliových mreží. Dekoratívnym detailom v kove sú aj pozoruhodné a výtvarne zaujímavé kovové závesy či už prútové, šípové, rozvilinové atď., ako aj dômyselné a neraz zložité zámky, kovania s krásnymi držadlami, dekoratívnymi kľučkami a ozdobnými štítkami. V jednotlivých formách možno pozorovať zvieracie a rastlinné motívy, či už štylizované alebo i naturalisticky verné predlohe.

Tvorcovia drevených kostolov sú v absolútnej väčšine anonymní. Výnimkou sú nové kostoly. Zo starých stavieb sa vie o autorovi dnes už nejestvujúceho kostola v Rovnom (Štefan Tulka) a o staviteľovi dreveného kostola v Paludzi (majster Lang). Niekedy sú známi len donátori, ktorí sa zvečnili na nápisoch vyrytých do trámov, alebo zárubní vstupných portá-

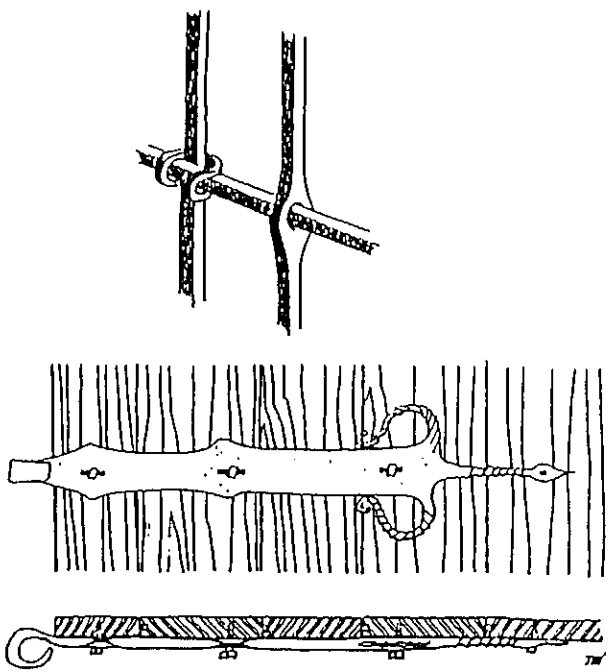

Obr. 8. Drevený kostol, železná mreža a dlhý záves na vstupných dverách, Bodružal, okr. Svidník

lov, zavše aj s udaním letopočtu stavby. Za skutočných staviteľov drevených kostolov možno s najväčšou pravdepodobnosťou pokladať nadaných a šikovných ľudových majstrov, ktorí vyrástli z domáceho prostredia a pre ktorých stavba kostola bola vecou cti a dôkazom remeselnej zručnosti.

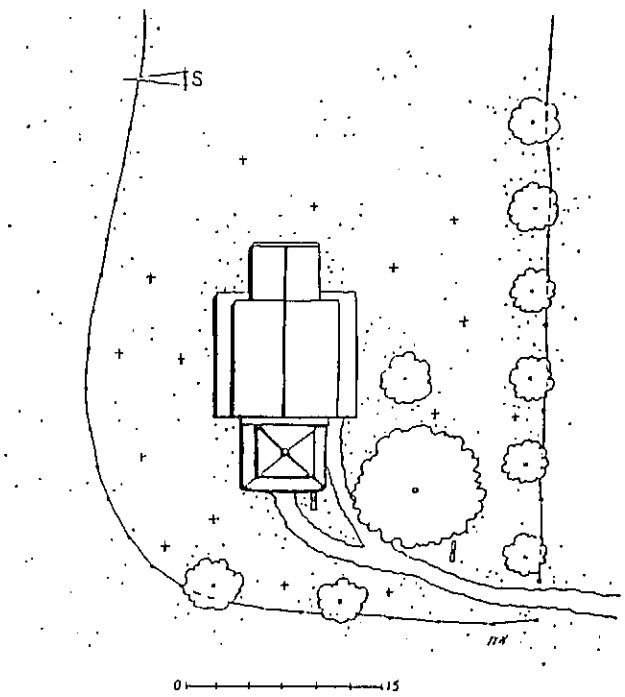

Obr. 9. Drevený kostol, situácia, Brežany, okr. Prešov

Predpokladáme, že niektorí z nich po nadobudnutí stavebných skúseností kvalifikovali sa na akýchsi ľudových staviteľov s vyššími ambíciami ktoré potom uplatňovali a zaoberali sa predovšetkým sakrálnymi stavbami

Drevené kostoly na Slovensku majú celý rad špecifických znakov v dispozičnom riešení, formálnom stvárnení, konfesionálnej príslušnosti, v umeleckej výzdobe, doplnkoch a pod. Všetky tieto znaky jednotlivých typov sa kryštalizovali v priebehu stáročí a postupne sa stali nepostrádateľnými atribútmi, ktoré ich signalizujú a navzájom odlišujú. Lenže aj tu nájdeme rôzne variácie a prechodné typy, ktoré vznikali vzájomným ovplyvňovaním predovšetkým dvoch kultúrnych sfér, východnej a západnej. Ich vzájomné vyžarovanie vplývalo na celú kultúru tohto územia a prejavuje sa tak v materiálnej, ako aj v umeleckej tvorbe. Táto skutočnosť nie je na úkor prostredia a jeho umeleckej produkcie. Naopak, vtláča mu špecifický charakter a originálny výraz.

Historický vývoj, geografické a etnické členenie súbežne s regionálnym

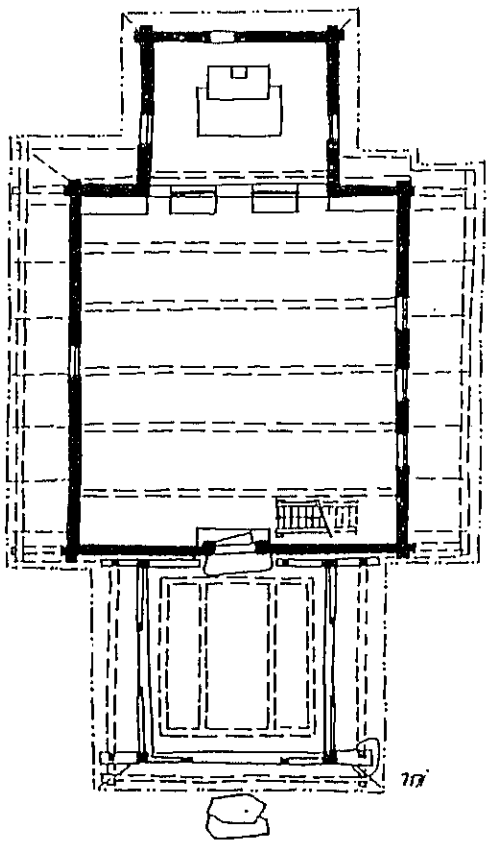

Obr. 10. Drevený kostol, pôdorys. Brežany, okr. Prešov

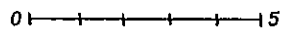

delením spôsobili, že na našom území sa stretávame s pozoruhodnými architektonickými typmi, závislými od oblasti, v ktorej sa tieto objekty stavali, od obdobia vzniku i od náboženskej príslušnosti stavebníkov. Podľa historických správ a archívnych dokladov vieme, že pôvodne tu jestvovalo oveľa viac drevených chrámov, ako sa nám dodnes zachovalo. Napriek tomu, že mnohé z týchto stavieb už nejestvujú, máme dodnes zachované aspoň hlavné stavebné typy kostolov, ktoré podávajú obraz o tom, ako sa v jednotlivých častiach Slovenska stavalo.

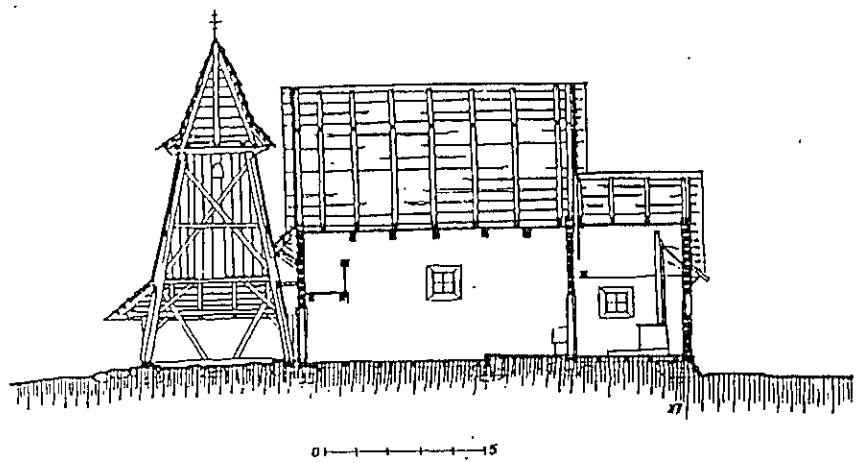

Obr. 11. Drevený kostol, pozdĺžny rez. Brežany, okr. Prešov.

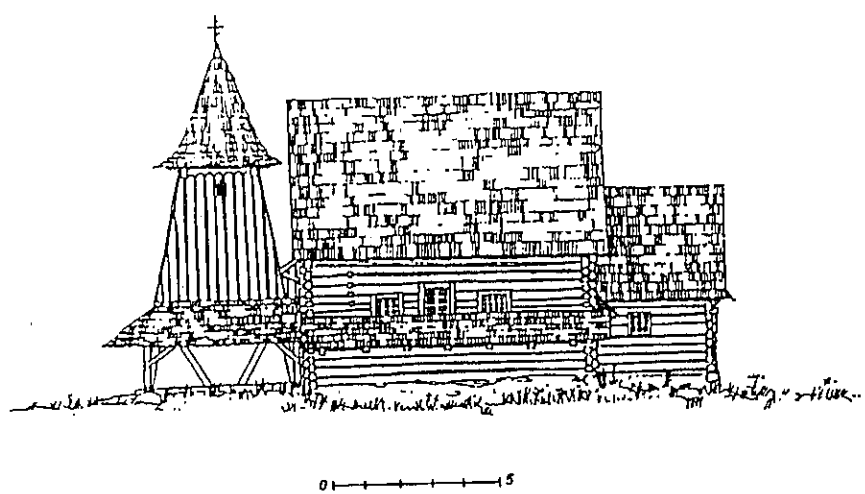

Obr. 12. Drevený kostol, bočný pohľad. Brežany, okr. Prešov

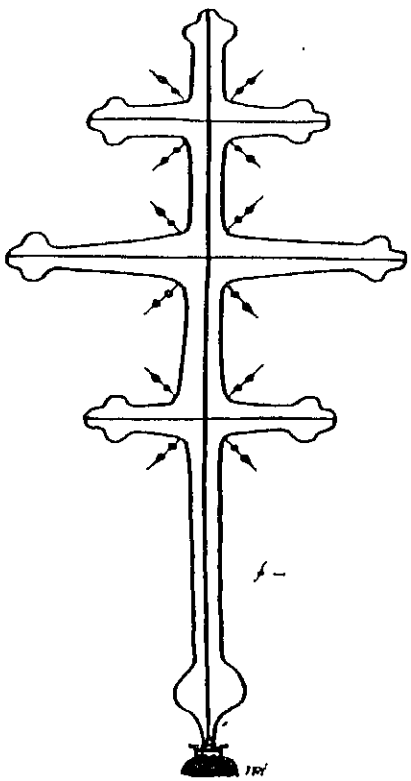

Obr. 13. Drevený kostol, železný kríž na veži. Brežany, okr. Prešov

Na Slovensku máme v podstate zachované tri hlavné stavebné typy drevených kostolov.

Najstarší typ spájame ešte s gotickým slohovým obdobím. Na drevených stavbách sú jasne viditeľné a poznateľné jednotlivé slohové prvky, odvodené z gotických kamenných článkov. Tieto najstaršie kostoly nachádzame na severnom Slovensku, a to pri Žiline, v obci Trnové, na Orave v Tvrdošíne a Zábreži. Na východnom Slovensku je najhodnotnejší z nich v obci Hervartov pri Bardejove.

Mladším stavebným typom sú centrálne stavby, ktoré majú v pôdoryse tvar gréckeho kríža. Takmer všetky sú vybavené emporami, zodpovedajúcimi kazateľskému typu chrámu. Sú ozdobou sliezskeho architektonického typu ako artikulárne, neskôr tolerančné chrámy. Najväčší z nich je v Liptove v obci Paludza, na strednom Slovensku v Hronseku pri Banskej

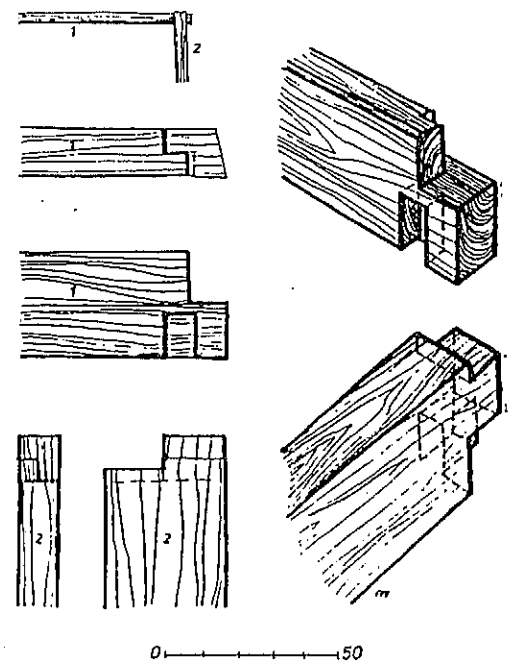

Obr. 14. Drevený kostol, väzba zrubu. Potoky, okr. Svidník

Bystrici, na Orave v Istebnom a Leštinách, na východnom Slovensku v Kežmarku a Podhoranoch. Sem patria aj niektoré gréckokatolícke kostoly.

Tretiu skupinu tvoria drevené kostoly na východnom Slovensku. Väčšinou sú to objekty východného rítu, pôvodne gréckokatolícke, neskôr niektoré pozmenené na pravoslávne. Stretávame sa tu s rôznymi stavebnými obmenami. Mnohé z kostolov sú trojvežové. Jednotlivé stavebné časti sú zdôraznené pôvabne gradovanými vežičkami, iné majú zasa bohato vyrezávané architektonické časti, najmä prečnievajúce trámy. Sú bohato zariadené, s dominujúcim honosným ikonostasom, s citeľnými vplyvmi byzantského, tj. východného umeleckého odkazu. Drobnými rozmermi, urbanistickým začlenením do krajiny, situovaním v dedine máme v nich akoby konzervovanú minulosť.

Tieto stavby reprezentujú širokú škálu období, i keď väčšina pochádza z 18. storočia. Reprezentujú spontánny prejav nielen materiálovým vyhotovením, ktoré je determinované prostredím vzniku, ale aj výtvarným, estetickým a formálnym stvárnením, ktoré akoby vyjadrovalo to najlepšie,

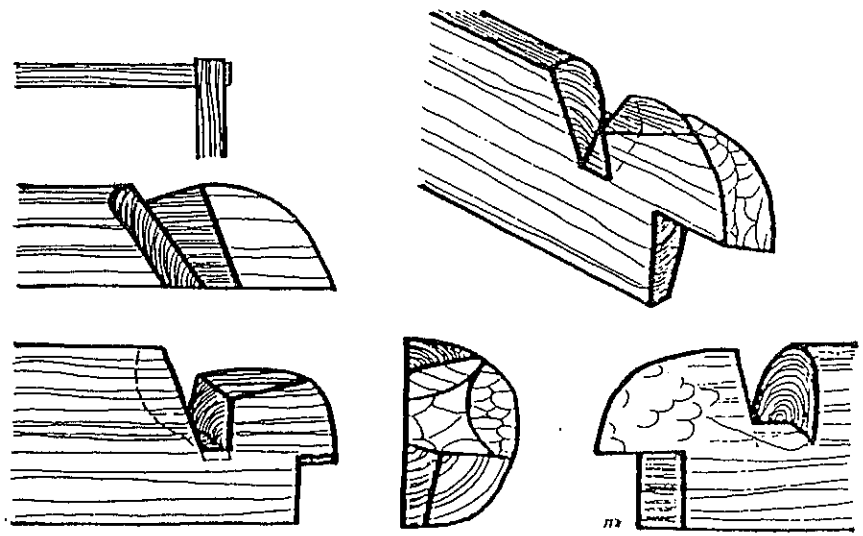

Obr. 15. Drevený kostol, väzby zrubu. Potoky, okr. Svidník

čo ľud tohto kraja mal, jeho zmysel pre krásu, proporčnosť a harmóniu.

Medzi najhodnotnejšie a najstaršie drevené stavby na našom území môžeme zaradiť kostol v Hervartove, postavený údajne v rokoch 1493 až 1496. Je ohlasom západného gotického staviteľstva. Podľa jeho predlohy bol postavený drevený zrubový kostol v Brežanoch pri Prešove, ktorý v redukovanej forme opakuje typ predchádzajúcej stavby, napriek tomu, že vznikol r. 1727. Typická je jeho samostatne stojaca veža v prízemí otvorená, so vstupom napodobňujúcim gotické kamenné portály. Tunajší kostol je pozoruhodný aj tým, že špáry medzi jednotlivými trámami sú vyplnené hlinou a obielené, čím pripomínajú spätosť monumentálnej drevenej architektúry s architektúrou ľudovou.

Intenzita gotického umenia v tomto prostredí dosiahla taký stupeň, že ovplyvnila aj sakrálne stavby východného rítu, ktoré vo svojich architektonických detailoch sú poznačené jako tvaroslovím a výtvarným cítením aj v 18. storočí, teda v období, keď vznikla prevažná väčšina týchto stavieb. Stavebný rozmach možno dať do súvisu s tzv. úniou — spojením pravoslávnej a gréckokatolíckej cirkvi r. 1648. Toto spojenie však nebolo spontánne a upevnenie únie nastalo predovšetkým po zlikvidovaní Thökölyho

povstania. Môžeme predpokladať, že na východnom Slovensku jestvovali staršie drevené kostoly postavené pod vplyvom východného rítu. Nepriamo to dokazujú zachované staršie časti vnútorného zariadenia. Z takýchto objektov staršieho typu možno spomenúť predovšetkým Tročany a Topoľu.

Kostol v Tročanoch bol postavený r. 1739 na mieste staršieho objektu. Na starší pôvod poukazuje urbanistické situovanie objektu v centre obce, hoci dnes netvorí už jej dominantu. Stojí akoby na typizovanej parcele a prakticky už nemá v zástavbe iný význam ako bežné domy radovej zástavby. V objekte sa nachádzajú zvyšky ikonostasu zo 17. storočia, tabuľové prenosné obrazy z r. 1608 a 1638, ako aj ďalšie časti vnútorného zariadenia. Tunajší kostol predstavuje spojenie pozdĺžnej západnej a centrálnej východnej dispozície. Kostol v Topoli vznikol okolo r. 1700.

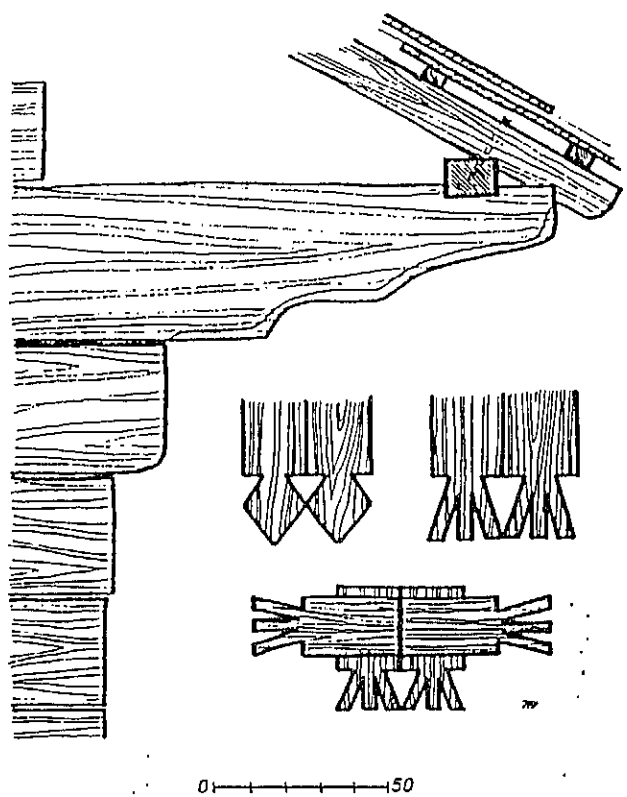

Obr. 16. Drevený kostol, konzola, ozdobný šindeľ. Nová Sedlica, okr. Humenné

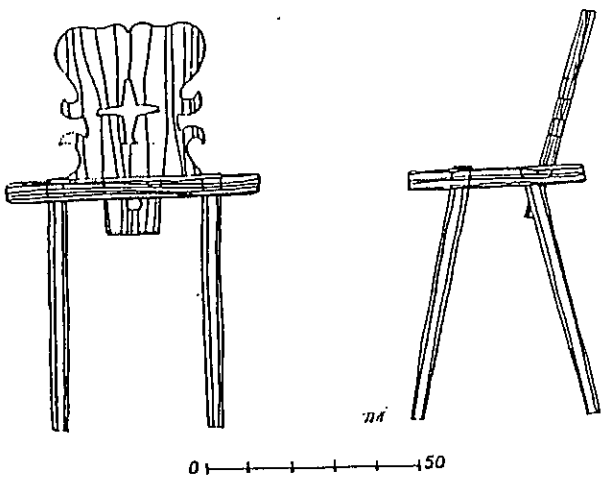

Obr. 17. Stolička s rezbou z inventára dreveného kostola. Lukov, okr. Bardejov

Väčšina objektov pochádzajúcich z 18. storočia vykazuje konštruktívnu, dispozičnú aj umeleckú príbuznosť. Sú trojpriestorové, zrubové a trojitosť priestoru je navonok v mnohých prípadoch zdôraznená trojicou smerom na západ sa zväčšujúcich a zvyšujúcich veží. Mnohé interiéry týchto kostolov boli pôvodne bohato dekorované nástennými a stropovými maľbami. Napriek určitým rozmanitostiam výzdoby interiéru môžeme konštatovať, že sa opierajú o byzantské predlohy, ktoré mali pôvodne presne ustálený kánon. Ikonografia čerpala námety predovšetkým z evanjelia. Častým motívom je Pantokrátor, postavy prorokov, evanjelistov, apoštolov, cirkevných otcov, výjavy z pozemského života Krista, scény zo života P. Márie a rôzni svätí, ako Juraj, Michal, Dimitrij, Paraskieva atď.

V prípade, ak mal byť interiér kostola pomaľovaný, maliar sa sústredil predovšetkým na severnú stenu, spravidla hladkú, bez okenných otvorov. Vo väčšine prípadov maliar podelil stenu pásmi, ktoré oživil obyčajne rastlinnou ornamentikou. Do tohto schematického rozdelenia umiestnil buď samostatné postavy, alebo skupiny postáv. Vo svätyni obyčajne v nadživotnej veľkosti umiestnil cirkevných otcov. V lodi jednoduchými výrazovými prostriedkami priamo náučným spôsobom oboznamoval ľud s obsahom Starého i Nového zákona. Návštevníka objektu uvádzal priamo do stredu dejov, ktoré zobrazoval jednoduchou zrozumiteľnou formou. Maliar týmito maľbami vytvoril akúsi protiváhu ikonostasu, kde jednotlivé scény a postavy museli byť znázornené prísne podľa požiadavok ikonografie. Na klenbu prečnelkovej kopuly umiestňoval väčšinou postavy evanjelistov,

anjelov, ktoré obklopoval bohatou, pravidelnou rastlinnou ornamentikou (Kožany, Potoky, Košice a inde).

V mnohých prípadoch farebnosti interiéru zodpovedala farebnosť exteriéru, sústredujúca sa najmä v osteni okien, dvier a na vežičkách. V exteriéri sa používala len veľmi úzka farebná škála obmedzená modrou, zelenou, červenou alebo čiernou farbou (Bardejovské kúpele, Nová Polianka, Rovné, Šarišské Čierne).

Najdôležitejšou súčasťou stavby je ikonostas. Je výtvarným i funkčným jadrom celej stavby. Je hmatateľným dokladom východného rítu. Jeho konštrukcia je jasná, vopred ustálená presne podľa ikonografických požiadaviek. Vznikol z nízkej deliacej stienky, ktorá oddeľovala oltár od ostatnej časti kostola. Pôvodne pozostával zo štyroch stĺpov, nesúcich architráv. Približne koncom 14. storočia sa medzi stĺpy vložili obrazy, čím postupne vzniká skutočný ikonostas tak, ako ho poznáme dnes. Je prirodzeným ťažiskom celého priestoru a jeho ideovým centrom. Horizontálne i vertikálne je rozdelený na tri časti so zdôraznením stredu, kde sú umiestnené cárske vráta.

Ku genéze bývalých gréckokatolíckych kostolov bolo vyslovených mnoho názorov. Väčšina z nich sa opiera o individuálne poznanie problematiky, čo sa prejavuje aj vo formulovaní poznatkov. Žiaľ, vzhľadom na čiastkové poznanie celkového materiálu aj názory podliehajú úrovni a rozsahu prípravného štúdia i poznania. S istou pravdepodobnosťou možno konštatovať, že drevené kostoly v karpatskej oblasti, ako aj drevené kostoly na východnom Slovensku predstavujú určité typologické materiálové

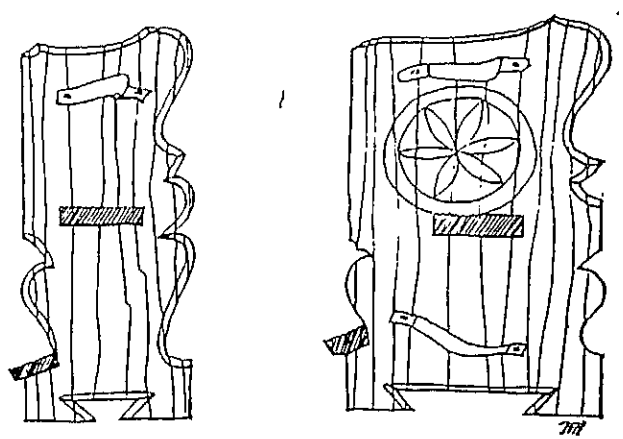

Obr. 18. Celá lavica v lodi kostola. Troťany, okr. Bardejov

i technicko-konštruktívne spoločenstvo, kde možno postrehnúť aj množstvo vplyvov, vymykajúcich sa z karpatského masívu. Presahujú jeho rámec a svedčia o skutočnosti, že ich vznik v tomto prostredí nebol náhodný. Ďalej svedčia o tom, že majú prastaré korene, vychádzajúce z prírodných materiálových, ako aj sociálnych podmienok spoločnosti, ktorá ich vytvárala. Vzhľadom na množstvo spolupôsobiacich faktorov, na navrstvovanie kultúr a vplyv kultúrnych sfér aj tu vzniká niekoľko skupín, ktoré na základe určitých spoločných znakov možno aj územne vyjadriť.

Na východnom Slovensku možno pozorovať existenciu chrámového typu, ktorý bol výrazne poznačený jednak vplyvom východnej — ukrajinskej — a jednak vplyvom západnej — slovenskej — architektúry. Tento fakt nesporne súvisí s etnickými a konfesionálnymi faktormi.

Tradícia stavať z dreva bola taká silná, že ešte v 20. storočí sa stretávame s novostavbami drevených kostolov, ktoré už nedosahujú pôvodnú malebnosť a spätosť s prostredím. Väčšinou sú to novostavby v najširšom zmysle slova, v niektorých prípadoch projektované priamo architektom. Nerešpektujú pôvodné členenie, sú oveľa účelnejšie a jednoduchšie.

Záverom možno konštatovať, že drevené kultové stavby na východnom Slovensku sú prejavom tvorivého génia ľudu, ktorý v nich zhmotnil a vyjadril svoje skúsenosti, výtvarné cítenie, a tak dokumentoval svoju kultúrno-estetickú úroveň. Pre svoju originalitu, pôvabnosť a krásu patria ku klenotom tohto územia a predstavujú to najlepšie, čo ľud v tomto prostredí a podmienkach vedel vytvoriť.

Holzkirchen in der Slowakei

Zusammenfassung

Zu den markantesten Erscheinungen der slowakischen Volksbaukunst gehören zweifellos die Holzkirchen, die hauptsächlich in den gebirgigen Gegenden der nördlichen und nordöstlichen Slowakei erbaut wurden. Die historische Entwicklung, natürliche Gegebenheiten und gesellschaftliche Bedingungen haben im Verein mit verschiedenen ethnischen und religiösen Einflüssen bewirkt, daß wir auf dem Gebiet der Slowakei verschiedene architektonische Typen von Holzkirchen antreffen, die von der Region, in der sie erbaut wurden, von der Epoche ihrer Entstehung und von der konfessionellen Zugehörigkeit ihrer Erbauer bedingt sind. Ein wichtiger Faktor ihrer Formung war auch die Tatsache, daß es in diesem Teil Europas zu einer Berührung und vielfach auch zu einer gegenseitigen Überdeckung zweier großer Kulturkreise kam, zu Kontakten zwischen der Einflußsphäre der westlichen, römischen Kultur und dem Gebiet der östlichen, byzantinischen Kultur. Die Berührungslinie dieser beiden Kulturen entspricht ungefähr auch den Grenzen der ethnischen und

konfessionellen Gemeinschaften. Durch diesen Faktor wurde in erheblichem Maße auch die architektonische Gestaltung der sakralen Bauten determiniert, was sich auf dem verhältnismäßig kleinen Gebiet der Slowakei gut beobachten läßt.

In der Ostslowakei begegnen wir typischen „cerkev"-Bauten, Holzkirchen des östlichen Ritus mit ihrer charakteristischen baulichen Gestaltung des Interieurs und des Exterieurs und reizvoll gradulerten Zwiebeltürmchen. Weiter finden wir hier unsere ältesten Holzkirchen, die noch unter dem Einfluß der Gotik erbaut wurden. Dies kommt einerseits in der architektonischen Auffassung des ganzen Baues zum Ausdruck, besonders aber in den Details und in der Verzierung, die in ihren Formen an den Stil der gotischen Architektur anknüpfen. Neben diesen Holzkirchen kommt hier auch noch ein Übergangstypus vor, der durch Einflüsse so der östlichen wie der westlichen Kultursphäre gekennzeichnet ist.

In der Mittelslowakei gibt es zwei Typen von Holzkirchen. Den älteren Typus stellen katholische Holzkirchen dar, mit Spuren des gotischen Stils in ihrer Konstruktion und Disposition, in den Details und in der Dekoration; in ihrem Interieur weisen sie starke Anklänge an die Renaissance auf. Zum neueren Typus der Holzkirchen gehören die protestantischen Artikularkirchen. Sie haben einen zentralen Grundriß in der Form eines griechischen Kreuzes und eindrucksvolle Emporen im Stil der Predigerkirchen. Bei beiden Typen ist die künstlerische Gestaltung des Exterieurs und des Interieurs durch einen zeitgemäßen, volkstümlich aufgefaßten Dekor gekennzeichnet.

Neuere Bauten der Holzkirchen vom Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts sind verhältnismäßig selten, sie haben einen mehr professionellen Charakter und sind Produkte geschulter Architekten. Solche Objekte sind besonders in der Hohen Tatra zu finden.

Abschließend kann gesagt werden, daß die Holzkirchen in der Slowakei markante Denkmäler des schöpferischen Genius unseres Volkes sind, das in diesen Bauten seine Erfahrungen und sein Kunstempfinden verwirklichte. In den Holzkirchen manifestierte sich sein Kulturniveau, das Resultat einer komplizierten historischen Entwicklung der Gesellschaft unseres Landes und seiner natürlichen und wirtschaftlich-sozialen Verhältnisse.

V takmer nezmenej podobe sa zachovala jedna z najstarších foriem spracovania dreva - korytárstvo. Dlabané nádoby - korytá, korýtka, vahany, lyžice a varechy - mali v domácom hospodárstve nezastupiteľnú funkciu ešte na začiatku 20. storočia. Celý sortiment sa vyrábal z mäkkého dreva a najlepšie sa na to hodila lipa, topoľ a vŕba. Pre tento druh výroby bolo príznačné, že vo väčšine prípadov sa mu venovali príslušníci rómskeho etnika, zatiaľčo príslušníci iných etník iba sporadicky.

Výroba poľnohospodárskeho náradia - kosísk, hrabli, vidlíc, vejačiek a pod., ktorá po stáročia mala opodstatnenie v agrárnom prostredí, sa ešte v prvej polovici 20. storočia vyskytovala v lokalitách v okolí Sniny, Humenného, Medzilaboriec, Svidníka, Bardejova a Starej Ľubovne. Jeho výrobe sa venovali dedinskí náturisti, využívajúci zdedený remeselný fortieľ a miestne špecifiká. Podobne ako výroba kuchynského riadu, ani výroba pracovného náradia napriek dávnym tradíciám neprešla žiadnymi inovačnými zmenami. Tradičná domácka výroba z dreva však úplne nezanikla a pretrváva až do súčasnosti. Jej produkcia sa zredukovala do tej miery, že niektoré druhy tejto výroby sú v súčasnosti zastúpené už iba jedným-dvoma výrobcami.

Tradičné spôsoby spracovania dreva a prútia u Rusínov-Ukrajincov na Slovensku, podobne ako u iných etník, sa v polovici 20. storočia dostali do záverečnej fázy svojho pretrvávania. Zánik tradičnej roľníckej kuchyne a zmena stravovacích návykov obyvateľstva zapríčinili zmenu funkčných priorít dreveného kuchynského riadu a náradia. Kolektivizácia poľnohospodárstva a chovu dobytka spôsobila zníženie až celkový nezáujem o tradičné poľnohospodárske náradie, nádoby používané na spracovanie a uskladnenie mliečnych výrobkov a výrobky z prútia. Sporadický záujem o niekoľko kusov drevených výrobkov, najmä zo strany najstaršej skupiny obyvateľstva, už nebol dostatočným impulzom na opätovné oživenie tejto tradičnej domáckej výroby. Zákon o znárodnení, rôzne administratívne prekážky a postih za nedovolené podnikanie v 50. rokoch odrezali výrobcov od zdrojov materiálu a možnosti predaja výrobkov na trhoch, čo bolo definitívnou príčinou prerušenia niekoľkostoročnej kontinuity domáckej výroby. Snahy ÚĽUV-u a rôznych prevádzok výrobných družstiev JNV a JRD už nemohli nahradiť zašlú slávu týchto činností. Najmä keď generácie tradičných remeselníkov vymierali a iba sporadicky ich nahrádzovali noví mladí náturisti. Pokusy o oživenie domáckej výroby v súčasnosti sú iba módnym trendom v podnikaní, lebo vzhľadom na zmenu funkcií týchto predmetov v súčasných domácnostiach už niet dôvodu na rozsiahlejšie obnovenie tradičnej domáckej výroby z dreva a prútia.

POZNÁMKY

1 ŠPIESZ, Anton: Remeslo a domácka výroba v Zemplíne v 18. storočí. Nové Obzory, 5, Prešov 1963.
2 STAVROVSKÝ, Emilián: Slovensko-poľsko-ukrajinské pohraničie do 18. storočia Prešov 1967.
3 Tamtiež.
4 REBRO, Karol: Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II Bratislava 1959.
5 Tamtiež.

Archaické prvky v gemersko-malohontskom hrnčiarstve

Olga Bodorová
Gemersko-malohontské múzeum, Rimavská Sobota

K významným atribútom remeselnej výroby Gemera-Malohontu, ktorá vďačiac svojej kvalite dostalila nadregionálny význam, patrí výroba zo hliny. Prírodné podmienky regiónu s kvalitnou hlinou a dostatkom dreva kontinuálne odpraveku umožňovali rozširovanie hrnčiarstva. Svoju úlohu zohrala, okrem prírodných podmienok aj istá sociálno-ekonomická regulácia predovšetkým z vonkajšku, vnútri spoločenstiev, v prípade distribúcie aj navonok. Zachovanie týchto foriem v recentnom materiáli svedčí o fakte, že určujúcim komponentom vo výrobe hlineného riadu bol dopyt dedinských spoločenstiev po úžitkovom riade v širokom priestore juhovýchodnej Európy, ako aj po hlinených výrobkoch hospodárskeho charakteru. Materiál sústredený v múzeách je svedectvom, že sa hrnčiari prispôsobovali spotrebiteľom v otázkach dopytu a odbytu po všetkých stránkach. Elementárnym kritériom vo výrobe hlineného sortimentu bola jeho úžitková hodnota, to znamená použitie v rôzne sociálne diferencovaných domácnostiach; neskôr v procese rýchlych spoločenských a hospodárskych zmien zohrali prvoradú funkciu estetické normy - máme na mysli roky postupného upadania remesla na začiatku 20. storočia. V konečnom dôsledku boli významné aj formy a spôsob predaja, v ktorých sa uplatňoval výmenný obchod i predaj za peniaze.

Z histórie hrnčiarstva v Gemeri-Malohonte

Rozšírenie hrnčiarskej výroby v Gemeri-Malohonte predstavovalo z ekonomického a sociálneho hľadiska vyplnenie medzery v spôsobe života ľudu na dedine. Musíme si uvedomiť, že 40 hrnčiarskych stredísk, ktoré fungovali ešte v 19. storočí, bolo sústredených do stredného Gemera-Malohontu. Extenzívne poľnohospodárstvo, ktoré bolo v tejto časti župy na nízkej úrovni, nedokázalo uživiť dedinskú societu. Preto mnohí začínajúci adepti hrnčiarstva kalkulovali s možnosťami vyžitia aj z remesla. Veď výmenný obchod, ktorý hrnčiari a ostatní priekupníci s hlineným tovarom ešte na začiatku 20. storočia realizovali, zaručoval pomerne dobrú prosperitu.

Štúdium archívnych dokumentov a múzejných zbierok ukázalo, že korene ľudového hrnčiarstva v podobe, akú malo ešte v 19. storočí, siahajú do 17. storočia. Archívne pramene o hrnčiarstve majú vyslovene faktografický-štatistický charakter, nehovoria podrobnejšie o technológii ani o výrobkoch.

Prvá písomná správa zo súpisu poddaných z roku 1652 hovorí o mnohých hrnčiaroch v Gemeri. Neskoršie správy, pochádzajúce z daňovej konskripcie z roku 1699, už uvádzajú napr. v Šiveticiach 12 hrnčiarov. Zo súpisu poddaných z roku 1706 z počtu 80 obyvateľov Šivetíc je 16 hrnčiarov. V období existencie cechov (do roku 1872) okrem mestského hrnčiarstva malo teda veľký význam i ľudové hrnčiarstvo. Jeho reprezentanti nemali žiadnu kvalifikáciu, no ich výrobky v mnohom nezaostávali za

ihnen wurde weder der Ort der Aufzeichnung, noch der Name des Erzählers oder des Sammlers angeführt, ja nicht einmal der Titel der Sammlung Hnatuks wurde angegeben, da er den ukrainischen Ursprung dieser Märchen verraten hätte. Die ganze Paßportisation der Märchen beschränkte sich auf die Angabe des Komitates. Zempliner, Sarišer oder Zipser Komitat.

Im Jahre 1899 gab V. Hnatuk eine seiner bedeutendsten Arbeiten heraus, die Studie *Slovačkoj opryšok Janošik v narodnij poeziji* (Der slowakische Räuber Jánošik in der Volkspoesie), in der er als erster Forscher der slowakischen Folkloristik das historisch-vergleichende Studium der Räuberfolklore und des Räuberwesens überhaupt in Angriff nahm. Er verglich die Lieder und Sagen über Jánošik mit ähnlichen Folklorewerken über die ukrainischen Räuber Karmeluk und Dovbuš, wobei er viele verwandte Züge entdeckte. Die Initiative Hnatuks nutzte in der slowakischen Folkloristik insbesondere A. Melicherčík in seiner Arbeit *Slovensko-ukrajinské vzťahy v zbojnickom folklóre* (Die slowakisch-ukrainischen Beziehungen in der Räuberfolklore). Im Jahre 1959 gab derselbe Verfasser an Hand von Hnatuks *Narodnyje opovidania pro opryškiv* (Volkstümliche Räubererzählungen) eine Sammlung von Erzählungen und Sagen über den ukrainischen Räuber Oleksa Dovbuš in slowakischer Übersetzung heraus.

V. Hnatuk berief sich in vielen seiner Sammlungen und in einer ganzen Reihe historisch-vergleichender Studien auf die slowakische Folklore. Neben der Folklore interessierte er sich auch für das wirtschaftliche, kulturelle und politische Leben des slowakischen Volkes. Er machte die ukrainische Öffentlichkeit mit bedeutsamen Erfolgen der slowakischen Wissenschaft und Literatur bekannt, rezensierte Übersetzungen ukrainischer literarischer Werke ins Slowakische und schätzte insbesondere die slowakische Presse und die Bewegung für die nationale Befreiung der Slowaken sehr hoch. In seinen Artikeln „Die slowakische Presse" und „Die Auswanderung der Slowaken" trat er scharf gegen die wirtschaftliche, nationale und politische Unterdrückung des slowakischen Volkes durch die ungarische Bourgeoisie auf. V. Hnatuk rief unablässig nach einer engeren Zusammenarbeit zwischen den Ukrainern und Slowaken und betonte dabei die gemeinsamen Bedingungen der Entwicklung beider Völker.

ODCHÁDZANIE SLOVENSKÝCH SEZÓNNYCH ROBOTNÍKOV NA POĽNOHOSPODÁRSKE PRÁCE

Príspevok k štúdiu interetnických vzťahov

Adam Pranda

Národopisný ústav SAV Bratislava

Úvod

Hoci odchádzanie na jarné, letné a jesenné sezónne poľnohospodárske práce bolo v horských oblastiach Slovenska v minulosti všeobecne rozšíreným javom a predstavovalo významnú zložku sociálnych dejín slovenského ľudu, jednako odborná etnografická i historická literatúra venovala jeho štúdiu doteraz pomerne málo pozornosti. Sezónne poľnohospodárske práce a ich odraz v spôsobe života a v ľudovej kultúre určitej oblasti vsímala si skôr okrajove, prevažne len v súvislosti so štúdiom niektorých iných otázok a problémov (tradičných ľudových doplnkových zamestnaní, nezamestnanosti, trvalého alebo dočasného vysťahovalectva ap.).[1]

[1] E. Bošková, *Niektoré poznatky zo života sezónnych poľnohospodárskych robotníkov v oblasti Žiaru nad Hronom*. Slovenský národopis 9, 1961, 410—432 (ďalej) citujeme ako *Niektoré poznatky*). — J. Michálek, *K štúdiu života a kultúry sezónnych poľnohospodárskych robotníkov Myjavskej pahorkatiny*. Slovenský národopis 12, 1964, 273—283 (ďalej citujeme ako *K štúdiu života*). — R. Bednárik, *Slovenské zemerobotnícke hnutie na Dolnej zemi*. Slovenský národopis 9, 1961, 414—420 (ďalej citujeme ako *Slovenské zemerobotnícke hnutie*). — R. Bednárik, *Slováci v Juhoslávii*. Materiály k ich hmotnej a duchovnej kultúre. Bratislava 1964 (ďalej citujeme ako *Slováci v Juhoslávii*). — Z. Šárközi, *Príspevok k dejinám slovenských poľnohospodárskych sezónnych robotníkov*. Historický časopis 12, 1964, 75—102 (ďalej citujeme ako *Príspevok*). — J. Sirácky, *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí*, Bratislava 1966 (ďalej citujeme ako *Sťahovanie Slovákov*). — *Československé vystěhovalectví, jeho příčiny, důsledky a vyhlídky* (Referáty přednesené na poradě o vystěhovalectví, svolané Komisí pro vystěhovalectví a kolonisaci, zřízenou při Ministerstvu sociální péče, do Bratislavy ve dnech 20. a 21. září 1929), Praha 1928 (ďalej citujeme ako *Československé vystěhovalectví*). — J. Mlynárik, *Nezamestnanosť na Slovensku (1918—1938)*, Bratislava 1964. — K. Kořalková, *Hnutí nezaměstnaných v Československu v letech 1929—1933*.

Problematika dočasného (sezónneho) odchádzania do iných oblastí Slovenska, štátu alebo do cudziny je značne široká a nemožno si ju tu všimnúť v celom rozsahu, a to ani z hľadiska interetnických vzťahov.[1a] Odchádzanie na sezónne poľnohospodárske práce vo svojom vývoji prekonalo viaceré formy a štádiá, ktoré sa vo vzťahu k spôsobu života prejavovali odlišnou mierou vplyvu na ľudovú kultúru dedinského obyvateľstva príslušných horských oblastí. Keďže ide o značne široký okruh otázok a doteraz málo skúmaných problémov, vo svojom príspevku zameriame sa iba na jednu stránku tohto odchádzania, na otázku interetnických vzťahov poľnohospodárskych robotníkov. No aj štúdium týchto vzťahov, podmienených odchádzaním na sezónne práce, treba z metodických príčin ohraničiť časove na obdobie od prelomu 19. a 20. stor. do súčasnosti a územne zas na severozápadné Slovensko,[1b] keďže z tohto obdobia a z uvedenej oblasti máme najviac terénnych poznatkov i archívnych údajov. Robíme to však aj z príčiny, že z tejto oblasti, najmä z Kysúc, ešte

Praha 1962. — J. Mérei, *Príspevky k dejinám hnutia poľnohospodárskych robotníkov v Uhorsku*. Zborník *Kapitoly z uhorských dejín*, Bratislava 1952 (ďalej citujeme ako *Príspevky*). — J. Mlynárik, *Štrajkové boje na Slovensku, II. Zemerobotníci v rokoch 1919—1929*. Bratislava 1962. — V. Plevza, *Revolučné hnutie zemerobotníkov na Slovensku v rokoch 1929—1938*, I. diel, Bratislava 1960.

[1a] Pod termínom *interetnické vzťahy* v prípade štúdia sezónnych poľnohospodárskych prác rozumieme dočasný, viac rokov sa však opakujúci styk väčších alebo menších skupín slovenských sezónnych robotníkov z určitej obce alebo oblasti s príslušníkmi cudzieho etnika v odlišnom jazykovom i kultúrnom prostredí. Pôsobením *interetnických vzťahov* nastáva *vzájomné* ovplyvňovanie celej štruktúry i jednotlivých prvkov, zložiek a úsekov ľudovej kultúry príslušníkov oboch etník, ktoré sa po určitom čase prejavuje:

a) preberaním a osvojovaním si niektorých nových prvkov a zložiek ľudovej *kultúry* druhého etnika a ich prispôsobovaním štruktúre ľudovej kultúry príslušnej skupiny, obce alebo oblasti (napr. zavádzanie nových, jemnejších materiálov na zhotovenie ľudového odevu, prinášanie kukurice, kukuričnej múky a ich prípravy do ľudovej stravy obyvateľstva v horských oblastiach ap.),

b) preberaním a osvojovaním si niektorých prvkov a zložiek *civilizácie* (napr. oboznamovanie sa v poslednom období s televíziou, zavádzanie drobných mechanizačných prostriedkov, elektrických motorov ap. do vlastného hospodárstva atď.

V príspevku si nevšímame *medzioblastné* vzťahy na Slovensku, ktoré prostredníctvom sezónnych poľnohospodárskych prác zohrali v procese zmien tradičnej kultúry obyvateľstva horských oblastí takisto dôležitú úlohu, a to aj za predpokladu, že diferencia medzi ľudovou kultúrou a podmienkami sezónnych robotníkov doma a kultúrou i podmienkami na dočasnom pracovisku nebola taká veľká. Časom aj týmto vzťahom bude potrebné venovať primeranú pozornosť.

[1b] Pod termínom *severozápadné Slovensko* rozumieme predovšetkým oblasť Kysúc a horného Považia; v širšom zmysle zahrnujeme sem aj oblasť Rajeckej doliny, južných svahov Javorníkov a niektoré dediny priľahlej časti Oravy (Oravskú Lesnú). Z hľadiska typu ľudovej kultúry ide o niekoľko odlišných oblastí.

v súčasnosti odchádza obyvateľstvo hromadne na sezónne poľnohospodárske práce. To nám do určitej miery umožňuje hlbšie a dôkladnejšie preniknúť do ich problematiky a sledovať otázky interetnických vzťahov, ako aj ich odraz v materiálnej a duchovnej kultúre v období aktívnej činnosti. Predpokladáme, že poznatky, ktoré sme zistili a overili si v teréne, bude možné aspoň orientačne aplikovať aj na predchádzajúce obdobia a staršie vývojové štádiá tohto sociálneho javu. Náš príspevok sa môže stať východiskom k prehĺbeniu štúdia interetnických vzťahov slovenských sezónnych poľnohospodárskych robotníkov nielen pre obdobia staršie, ale aj pre iné, hlavne horské oblasti Slovenska.

Vznik a rozvoj odchádzania na sezónne poľnohospodárske práce ako dočasného vysťahovalectva z horských oblastí do oblastí nížinných a úrodnejších podmienili viaceré faktory všeobecné i špecifické. *Všeobecné* sú viac-menej príznačné pre všetky horské oblasti, z ktorých sa na sezónne práce odchádzalo, *špecifické* sú typické len pre skúmanú oblasť, v našom prípade pre severozápadné Slovensko. Spolu s ďalšími faktormi, ktoré pri štúdiu interetnických vzťahov treba takisto brať do úvahy (napr. rozšírenie niektorých iných druhov tradičných ľudových zamestnaní, hlavne potulných), prejavujú sa naraz a komplexne. Prenikajú do spôsobu života a ľudovej kultúry určitými prvkami, ktoré sa v štruktúre ľudovej kultúry postupne upevňujú a stávajú systémovými najmä vtedy, ak sa interetnické vzťahy obyvateľstva opakujú dlhší čas a ak sa prenesú aj do iných polôh (spoločenských, rodinných ap.).

Za rozhodujúcu všeobecnú príčinu vzniku odchádzania na sezónne práce v horských i v niektorých podhorských oblastiach Slovenska možno považovať nízku rentabilitu poľnohospodárskej malovýroby. Keďže obyvateľstvo nemohlo vyžiť z výnosu svojho malého a priliš rozdrobeného hospodárstva, už v minulých storočiach bolo nútené každoročne odchádzať do iných oblastí štátu alebo do cudziny za prácou a zárobkom. Výšku rentability jeho hospodárstva i rozsah odchádzania na sezónne práce určoval nielen celkový charakter poľnohospodárskej výroby v horskej oblasti, ale najmä nedostatok ornej pôdy, jej nízka bonita, situovanosť na svahoch, klimatické podmienky atď. Príčiny pretrvávania tohto sociálneho javu na Kysuciach až do súčasnosti treba takisto hľadať v charaktere jestvujúcej poľnohospodárskej výroby. Dodnes sa tu napríklad udržalo malovýrobné zameranie.[3] V rozdrobenom poľnohospodárstve zotrváva ešte stále

[3] Roku 1962 socialistický sektor (jednotné roľnícke družstvá a štátne majetky) obhospodaroval na Kysuciach iba 13 % pôdy. V ďalších rokoch sa uvedený rozsah dokonca znížil, keďže viaceré družstvá zanikli a pôda neprešla do starostlivosti štátnych majetkov. — Pozri *Dokument o súčasnom stave okresu Čadca a návrh na riešenie likvidácie zaostalosti*, ktorý vypracovali pracovníci Okresného národného

neúmerne vysoký počet dostatočne nevyužitých, teda viac-menej voľných pracovných síl, ktoré sú nútené orientovať sa na príležitostné práce. Keďže na Kysuciach ani priemysel neposkytuje možnosti trvalého zárobku, voľné pracovné sily odchádzajú naďalej na sezónne roboty do poľnohospodárstva, v súčasnosti nazývané *poľnohospodárskymi brigádami.* Na poľnohospodárskych brigádach sa zúčastňujú predovšetkým ženy a mládež. Na práce, ktoré organizujú správy roľníckych družstiev a štátnych majetkov, odchádzajú prevažne do oblastí Moravy a Čiech, iba sčasti aj na južné Slovensko.

Ďalšou všeobecnou príčinou rozvoja odchádzania na sezónne práce do poľnohospodárstva bola nízka zainteresovanosť obyvateľstva týchto oblastí na zisku z lesnej prvovýroby.[4] Keďže v minulosti patrili lesy feudálnym panstvám a neskoršie účastinárskym spoločnostiam alebo štátu, obyvateľstvo mohlo bohatstvo lesov využívať iba v malej a obmedzenej miere. Na zisku sa zúčastňovalo prevažne len nepriamo, predovšetkým námezdne alebo sezónne prostredníctvom niektorých doplnkových zamestnaní (drevorubačstva, furmanstva, pltníctva ap.), pričom hlavný zisk z obchodu s drevom si privlastňovali feudáli, majitelia píl alebo priekupníci. Rozsiahle lesy neprinášali miestnemu obyvateľstvu toľko, aby mu stačilo na výživu mnohodetných rodín a aby nemuselo odchádzať za prácou mimo domova.

Špecifickou príčinou rozvoja tohto sociálneho javu na severozápadnom Slovensku, platnou do určitej miery aj pre niektoré ďalšie horské oblasti, bol nedostatok akýchkoľvek pracovných možností a príležitostí priamo v oblasti, a to či už ide o niektoré tradičné ľudové neroľnícke zamestnanie, najmä o domácku výrobu a drobné remeslá, alebo o zamestnanie v priemysle a živnostiach. Živnosti sa na Kysuciach nerozvili v minulosti preto, lebo na severozápadnom Slovensku bolo málo významných mestských centier, ktoré by boli podnietili rozvoj miestneho trhu a obchodu. Priemysel (okrem drevárskeho) sa tu takisto nerozvíjal pre nedostatočnú surovinovú základňu a nepriaznivé spojenie s trhmi, čo bolo v počiatkoch rozvoja priemyselnej výroby, v oblastiach pred vybudovaním železníc a ciest, rozhodujúcim faktorom. Hoci domácka výroba dreveného poľnohospodárskeho náradia, kuchynského riadu, šindľov, lubových košov, sít a riečic mala v oblasti dobré surovinové predpoklady, obmedzený trh nestačil zabezpečiť odbyt všetkých výrobkov. Preto sa odbyt miestny trh nestačil zabezpečiť odbyt všetkých výrobkov. Preto sa odbyt orientoval na vzdialenejšie oblasti, a to jednak na juh, kde sa už dávnejšie pociťoval nedostatok dreva, jednak na západ, najmä na Moravu a do Sliezska[5] ako oblasti v 19. stor. už spriemyselnených, kde sa týmito druhmi domáckej výroby obyvateľstvo zväčša už nezaoberalo. Rozsah domáckej výroby a drobných dedinských remesiel nebol však na severozápadnom Slovensku taký, aby mohol zabezpečiť primeranú obživu početnému obyvateľstvu. Keďže zakladanie vhodných priemyselných závodov sa oproti iným oblastiam značne oneskorovalo,[6] pracovné príležitosti sa nerozširovali úmerne k potrebám vzrastu obyvateľstva. Neraz nastávala situácia práve opačná. V obdobiach hospodárskych kríz sa aj jestvujúci počet pracovných príležitostí znižoval, takže obyvateľstvu ostávala jediná možnosť. Bola to možnosť orientovať sa jednak na rozvité ľudové potulné zamestnania, akým bolo drotárstvo a podomové obchodovanie s drobným galantérnym tovarom, jednak odchádzať na sezónne poľnohospodárske práce, ktoré tunajšiemu obyvateľstvu zabezpečovali predovšetkým obilie a múku, ako i niektoré ďalšie naturálie (fazuľu, hrach ap.).

Za špecifickú príčinu treba ďalej pokladať aj značnú hustotu obyvateľstva na jednotku ornej pôdy i nedostatok pracovných príležitostí pre ženy priamo v oblasti. Hoci sa ženy museli po odchode mužov na drotárku a za podomovým obchodom prevažne samy starať nielen o výchovu detí, ale aj o obrábanie pôdy a chov dobytka, jednako malé hospodárstva nestačili po celý rok viazať a zamestnávať všetky ženské pracovné sily. Do značnej miery k tomu prispievalo aj oneskorovanie sa jarných, letných i jesenných poľnohospodárskych prác. Keďže sa tieto práce oproti južnejším oblastiam oneskorovali o niekoľko týždňov, poskytovali ženám možnosť odísť na tento čas do nížinných oblastí. Po návrate ostávalo im ešte vždy dosť času vykonať práce aj doma, na vlastnom poľnohospodárstve.

Značná hustota obyvateľstva na jednotku ornej pôdy súvisela v tejto oblasti nielen s malým podielom ornej pôdy, ale aj so snahou drobného roľníka byť pri nedostatku strojov v pracovných silách na gazdovstve sebestačným a zaiste aj s inými faktormi (mnohodetnosť rodín vo vzťahu k náboženskému vierovyznaniu ap.). Pri nedostatku ornej pôdy a početnosti rodín potrebu ďalších zdrojov obživy nevedela odstrániť alebo zmierniť ani príslovečná húževnatosť obyvateľstva v zápase o chlieb s drsnou prírodou, ani veľké uskromňovanie sa v životných nárokoch a požiadavkách. Preto nielen bezzemkovia, ale aj drobní a strední roľníci[7]

výboru v Čadci, plánovacieho odboru, Čadca 1963, 23, 40 (ďalej citujeme ako ONV Čadca, č. 0284/63).

[4] A. Pranda, *Príčiny vzniku a rozvoja doplnkových zamestnaní na Kysuciach* (I. časť). Slovenský národopis 13, 1965, 432, 471—479 (ďalej citujeme ako *Príčiny I*).

[5] A. Pranda, *Príspevok k problematike sitárstva a riečičiarstva.* Slovenský národopis 10, 1962, 302—304 (ďalej citujeme ako *Príspevok*).

[6] A. Pranda, *Príčiny vzniku a rozvoja doplnkových zamestnaní na Kysuciach* (II. časť). Slovenský národopis 14, 1965, 3—64 (ďalej citujeme ako *Príčiny II*).

[7] A. Pranda, *Príčiny I*, 448—449, upozorňuje, že do skupiny drobných roľníkov

nahrádzali nedostatok možnosti zabezpečiť rodine obživu z vlastného hospodárstva alebo pomocou miestnych pracovných príležitostí sezónnymi poľnohospodárskymi prácami v bližších, prípadne aj vo vzdialenejších oblastiach.

Okrem spomenutých všeobecných i špecifických príčin rozvoja odchádzania na sezónne poľnohospodárske práce jestvovali zaiste aj ďalšie podnety, ktoré nútili obyvateľstvo severozápadného Slovenska odchádzať na tieto práce. Boli to jednak časté neúrody, jednak niektoré živelné pohromy (povodne, požiare ap.) a z nich vyplývajúca bieda a hlad. Obyvateľstvo sa ich usilovalo prekonať spôsobmi v danom období najprístupnejšími a možnými. Keďže v bližšom okolí neboli vhodné pracovné príležitosti, ktoré by mu boli pri známej životnej skromnosti postačovali na prekonanie najväčšej biedy, hľadalo si ich v oblastiach, v ktorých sa aspoň dočasne a sezónne objavila potreba pracovných síl. Na feudálnych majeroch, neskoršie na veľkostatkoch a u bohatých gazdov šlo najmä o práce pri kosení lúk, pri žatve a mlátení obilia alebo o práce pri pestovaní niektorých, na ľudskú pracovnú silu osobitne náročných poľnohospodárskych plodín (kukurice, cukrovej repy, tabaku, chmeľu, vinnej révy, zemiakov ap.). Je iba pochopiteľné, že obyvateľstvo zo všetkých horských oblastí Slovenska sa hromadne a v početných skupinách dočasne sťahovalo za týmito prácami, a to aj za predpokladu, že šlo o práce namáhavé a neraz ani nie najlepšie platené. Boli mu však jediným východiskom z hladu a najčastejšie poskytovali jedinú možnosť zárobku, ak sa nechcelo natrvalo vysťahovať za prácou do cudziny.

Odchádzanie na sezónne poľnohospodárske práce bolo na severnom Slovensku po niekoľko storočí všeobecne rozšíreným javom. Od jeho vzniku až do súčasnosti vykonávalo tunajšie obyvateľstvo tieto práce nielen v rozličných oblastiach, ale väčšinou aj v odlišných kultúrnych a etnických prostrediach. To mu na jednej strane umožňovalo pravidelne sa stýkať s ľudom iného etnika a rozvíjať vzájomné vzťahy, na druhej strane zas ovplyvňovať predovšetkým vlastný spôsob života a ľudovú kultúru. No skôr ako pristúpime k rozboru týchto interetnických vzťahov, aspoň stručne si všimneme jednotlivé štádiá a formy sezónnych prác, ako aj oblasti, do ktorých sa odchádzalo.

1. *Formy a oblasti sezónnych poľnohospodárskych prác*

Hoci najstaršie archívne doklady o sezónnych poľnohospodárskych prácach pochádzajú až z prelomu 16.—17. stor., je veľmi pravdepodobné, že

ireba v horských oblastiach Slovenska zaraďovať aj držiteľov pôdy od 5 do 10 ha, nakoľko nemohli vyžiť z výnosu vlastného hospodárstva a museli si hľadať vedľajšie (doplnkové) zdroje obživy.

ide o sociálny jav historicky starší.[8] V tomto období — ak správne interpretujeme údaj, že v Bratislavskej stolici *veľká časť sedliakov si najímala žencov, tzv. messores*[9] — možno odchádzanie na sezónne poľnohospodárske práce považovať už za jav v oblasti juhozápadného Slovenska značne rozšírený. Jeho počiatky spadajú do obdobia, keď sa na veľkých panstvách s množstvom alodiálnej pôdy, ktorú obrábalo panstvo vo vlastnej réžii, začal pociťovať nedostatok poddanských pracovných síl. Hoci prevažnú časť nárazových poľnohospodárskych prác (pri zbere úrody i vo vinohradoch) vykonávali poddaní v rámci svojich urbárskych povinností, stávalo sa, keďže práce sa museli urobiť v pomerne krátkom čase a vyžadovali sústredenie veľkého počtu pracovných síl, že na ich vykonanie poddaní nestačili. Aby sa úroda nezničila a včas dostala do sýpok, muselo panstvo na tieto práce okrem svojich poddaných najímať za mzdu aj ďalšie skupiny robotníkov z radov chudobného dedinského obyvateľstva.[10] Ak najatými žencami a robotníkmi vo vinohradoch boli spočiatku miestni želiari a komorníci, už na prelome 16.—17. stor. na juhozápadné Slovensko na tieto práce prichádzali aj želiari z blízkeho okolia i zo vzdialenejších severných a horských oblastí. Panstvá si ich neskoršie zabezpečovali už v zime alebo na jar tým, že s ich vedúcimi (tzv. *gazdami*) uzatvárali ústnu dohodu alebo písomnú zmluvu. Sezónni robotníci pracovali buď za dennú mzdu alebo najčastejšie za naturálnu odmenu (tzv. *výžinok*,[11] *ris*[12] alebo *deputát*[13]), ktorá predstavovala dohodnutú časť zozatého, prípadne

[8] F. Maksay, *Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. században Magyarországon*. Budapest 1950, 41, 64, 103—104.

[9] Z. Sarkózi, *Prísperok*, 75.

[10] P. Horváth, *Zatie a mlátenie obilia na západnom Slovensku v 17. a 18. storočí*. Slovenský národopis 6, 1958, 143 (ďalej citujeme ako *Zatie*). — P. Horváth, *Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici 18. storočia*. Bratislava 1965, 193 (ďalej citujeme ako *Poddaný ľud*).

[11] Od slovesa *žať, vyžať obilie*. — Ide o vopred dohodnutý alebo úradne stanovený podiel z úrody, ktorý pozostával najčastejšie z pšenice, raži, jačmeňa a ovsa, niekedy aj z iných druhov poľnohospodárskych plodín (prosa ap.). Neskoršie sa termín *výžinok* preniesol na označenie všetkých druhov naturálnej odmeny (v súčasnosti napr. aj cukru ap.) a termín *výzinkári* niekde aj na označenie všetkých sezónnych poľnohospodárskych robotníkov. — J. Mjartan, *Sebedražie*. Národopisná monografia, Sborník MS 2, 1924, 155, uvádza aj termín *výžin* (ďalej citujeme ako *Sebedražie*).

[12] Z maďarského slova *rész (časť)*. Rozumie sa dohodnutá alebo úradne stanovená časť obilia. Výška *risu (ryžinku)* sa ustaľovala podľa jednotlivých oblastí (stolíc), predpokladanej úrody a celkovej hospodárskej situácie takmer každý rok osobitne. — Pozri *Determinačné protokoly Bratislavskej stolice* (Štátny archív v Bratislave).

[13] Pôvodne mzda stálych poľnohospodárskych robotníkov v naturáliách, neskoršie v prenesenom význame aj naturálie na stravu (tzv. *komencia*) i *výžinok (ris)*. Tieto termíny si sezónni robotníci nielen z Kysúc, ale aj z iných oblastí Slovenska (napr.

vymláteného obilia.[14] Neraz im panstvá dávali výživok aj odviezť poťahom na svoje trovy.[15]

V ďalších storočiach sa odchádzanie na sezónne poľnohospodárske práce stalo už všeobecne rozšíreným javom nielen na juhozápadnom Slovensku, ale aj v iných oblastiach Uhorska.[16] Slovenskí poľnohospodárski robotníci sa z horských oblastí sťahovali na juh nielen do slovenských, ale aj do maďarských stolíc a na Dolnú zem.[17] Sťahovanie malo spočiatku prevažne živelný charakter a spájalo sa neraz s útekmi poddaných[18] alebo s trvalým usadzovaním sa sezónnych robotníkov v novom prostredí. Ešte väčšie rozmery nadobudlo sťahovanie a odchádzanie na sezónne poľnohospodárske práce v 18. stor. po satmárskom mieri (po r. 1711). Vtedy sa pre dedinskú chudobu severného i stredného Slovenska otvorili široké možnosti námezdnej práce na celej Dolnej zemi. Nížinné oblasti medzi Dunajom, v Zadunajsku, Zátisí, Báčke i Banáte priamo lákali slovenských poľnohospodárskych robotníkov. Po ich práci tu bol veľký dopyt najmä v prvých desaťročiach po vyhnaní Turkov z Uhorska, keď sa v týchto oblastiach začali vytvárať rozsiahle feudálne veľkostatky, ktorých majitelia boli ochotní sezónnych robotníkov pomerne dobre platiť.[19]

stredného Pohronia) dosť zamieňajú. Príčiny tejto zámeny môžu tkvieť v tom, že sezónni robotníci pracovali rovnako na veľkostatkoch, kde neboli *bireši (deputátnici)*, ako aj na majeroch, kde *bireši* tvorili veľkú skupinu stálych poľnohospodárskych robotníkov. Ak sezónnym robotníkom ostali po skončení prác nejaké naturálie zo stravy, niektorí gazdovia ich rozdeľovali medzi robotníkov, iní z nich napiekli len chleba (tzv. *pôdolského*) a ostatné naturálie *(komenciu)* si ponechali ako zisk. Pozri aj E. Bošková, *Niektoré poznatky*, 129.

[14] I. Acsády, *Magyarország Budavárrisszafoglalása korában*, Budapest 1886, cituje J. Siracky, *Sťahovanie Slovákov*, 32, pozn. 5. Uvádza, že koncom 17. stor. činila táto mzda štvrtinu až sedminu úrody. V neskorších storočiach poklesla mzda na desatinu až štrnástinu úrody.

[15] *Archív rodiny Brunschwick, Spisy A. Brunschwicka* (Slovenský štátny archív v Bratislave), cituje P. Horváth, *Zatín*, 147. — Pozri aj *Urbár hradného panstva Vršatec z roku 1683*, hlavne inštrukciu úradníkovi (bod 8 a 9) a frumentárlusovi (bod 9) o žatí a mlátení, publikované v knihe *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku*, II. zv. (17. storočie), Bratislava 1959, 342, 348, ako aj ďalšie urbáre.

[16] J. Siracky, *Sťahovanie Slovákov*, 32—33, 71—74. — P. Horváth, *Poddaný ľud*, 193; uvádzajú konkrétne príklady zo Šarišskej i Trenčianskej stolice.

[17] Na Kysuciach i strednom Slovensku sa pod termínom *Dolná zem* rozumejú rovnako južné (nížinné) oblasti Slovenska, ako aj bývalého (celého) Uhorska. V našom príspevku rozumieme pod ním predovšetkým južné (nížinné) oblasti celého bývalého Uhorska (teda Alföld, Veľkú uhorskú nížinu, ďalej Báčku, Banát atď.). Známy je aj termín *Dolniaky*, ktorý je viac-menej synonymom termínu *Dolná zem*.

[18] R. Bednárik, *Slováci v Juhoslávii*, 9 — *Dejiny Slovenska I.* Od najstarších čias do roku 1848, Bratislava 1961, 309 (ďalej citujeme ako *Dejiny Slovenska I*).

[19] J. Siracky, *Sťahovanie Slovákov*, 72, uvádza, že otázkami miezd sezónnych poľnohospodárskych robotníkov sa zaoberali viaceré stoličné zhromaždenia. V Peš-

Preto odchádzanie poddaných z horských oblastí Slovenska nadobudlo hneď v prvej polovici 18. stor. hromadný charakter. Zahrnovalo široké vrstvy dedinského obyvateľstva hlavne z Oravskej, Liptovskej, Trenčianskej i Zvolenskej stolice, ale neobmedzovalo sa len na tieto župy.[20]

Námezdná práca sa na feudálnych veľkostatkoch uplatňovala pri nárazových prácach nielen počas žatvy a vo vinohradoch, ale hlavne pri mlátení obilia. Malo to svoju príčinu v tom, že kým pri žatve a vo vinohradoch vystupovala ešte popri práci z titulu urbárskych povinností, zatiaľ takmer na všetkých väčších panstvách mlátilo sa už väčšinou formou práce za mzdu, keďže bola snaha mlátenie obilia cepami čo najviac skrátiť a znížiť tým možné straty. Pre niektoré skupiny a sociálne vrstvy dedinskej chudoby stalo sa v tomto období mlátenie trvalým sezónnym zamestnaním, ktoré mnohé želiarske rodiny v podhorských a horských dedinách uvádzali dokonca aj v portálnych súpisoch a boli na jeho základe aj zdaňované.[21] Hoci bola námezdná práca na feudálnych veľkostatkoch aj koncom 18. a v prvej tretine 19. stor. iba doplnkom urbárskych prác, jednako jej význam a rozsah naďalej vzrastal, keďže bola podstatne produktívnejšia ako robota poddaných. Prispievala k tomu aj skutočnosť, že poddaní nemali záujem o výsledok svojej práce na panskom, ba pociťovali proti robotovaniu čoraz väčší a prirodzený odpor.[22]

Zrušenie poddanstva r. 1848 prinieslo aj v Uhorsku víťazstvo kapitalistických výrobných foriem. Prechod z feudálnej formy hospodárenia na formu kapitalistickú prejavil sa okrem iného aj rozširovaním pestovania obilnín, čo ďalej stupňovalo dopyt po sezónnych robotníkoch, najmä po žencoch a mlatcoch. Keďže v druhej polovici 19. stor. ďalej vzrastla aj výmera obrábanej pôdy, vo vzťahu k počtu sezónarov sa to prejavilo zvýšenou potrebou námezdných síl;[23] ich počet dosiahol na niektorých veľkostatkoch dovtedy nebývalý rozsah, a to až niekoľko sto ľudí.[24] Keď

tianskej stolici sa r. 1729 napríklad uznieslo, že nik nesmie platiť viac ako osminu z čistej pšenice, sedminu z miešanky a šestinu z ovsa, raže a jačmeňa. V Báčke sa r. 1748 mzdy žatevných robotníkov limitovali takto: žencom z čistej pšenice osminu, z miešanky žita a raže sedminu a z jarín (jačmeňa, ovsa a prosa) šestinu, nádenníkom okrem stravy peniaze, mlatcom zas o jednu mericu viac ako žencom.

[20] P. Horváth, *Poddaný ľud*, 193.

[21] P. Horváth, *Poddaný ľud*, 194. — J. Watzka, *Vývin majerského hospodárenia na Trenčianskom a Bánovskom panstve od polovice 16. do konca 18. storočia*. Historické štúdie 1, 1955, 67. — J. Markov, *Štúdie a materiály k dejinám Čičmian. Vlastivedný zborník Považia*, 6, 1964, 148—149.

[22] *Dejiny Slovenska I*, 400.

[23] Z. Sárközi, *Príspevok*, 77.

[24] J. Gaal, *Az alföldi munkásmozgalom*, Budapest 1891, 31, uvádza, že na majetku Štátneho žrebčínca v Mezőhegyesi pracovalo naraz až 2400 slovenských sezón-

sa v posledných desaťročiach 19. stor. začali veľkostatky popri kukurici orientovať na pestovanie cukrovej repy, táto plodina, ktorá je pri obrábaní náročná na ľudskú prácu, znovu zvýšila dopyt po sezónnych prácach. Preto neprekvapuje, že r. 1900 sa v Uhorsku vo svojom rodisku zdržovalo len 70,7 % obyvateľstva; ostatní boli v čase súpisu mimo domova, zväčša na sezónnych prácach. Zo Slovenska to bolo až vyše 91 tisíc, ktorí sa dočasne nachádzali v iných, predovšetkým v dolnouhorských stoliciach.[25]

V 20. stor. až do prvej svetovej vojny celková situácia v rozsahu odchádzania i v charaktere sezónnych prác ostala viac-menej ustálená. Rozsiahle veľkostatky si pri rozšírenom pestovaní okopanín (kukurice a cukrovej repy) naďalej zabezpečovali potrebný počet pracovných síl na nárazové práce dovážaním námezdných robotníkov prevažne zo slovenských stolíc. Na slovenských robotníkov sa orientovali pre ich podstatne nižšie mzdové nároky. Veľkostatkári ich cieľavedome a organizovane využívali dokonca na udržiavanie nízkej mzdovej úrovne. V tomto zámere veľkostatkárov nepriamo podporovali aj železničné tarify platné od r. 1890, ktoré im umožňovali lacnú prepravu robotníkov aj zo vzdialených oblastí.[26]

Po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie a po vzniku Československej republiky možnosti odchádzať na sezónne práce do maďarských stolíc a na Dolnú zem i napriek úsiliu niektorých štátnych orgánov prakticky zanikli. Preto Slovenský úrad práce pre poľnohospodárskych robotníkov v Bratislave vyvíjal značnú aktivitu nájsť námezdnému poľnohospodárskemu robotníctvu primeraný zárobok priamo na Slovensku. Keďže jestvujúce veľkostatky na Slovensku nestačili zamestnať všetky voľné pracovné sily a keďže sa pre ne nenašiel primeraný počet príležitostí ani na veľkostatkoch v Čechách, na Morave a v Sliezsku, už v dvadsiatych a tridsiatych rokoch nášho storočia začal sa im umožňovať odchod do niektorých cudzích štátov, ktoré v tom čase pociťovali potrebu sezónnych síl v poľnohospodárstve. Bolo to jednak Rakúsko, Nemecko a Francúzsko a v menšom rozsahu aj Juhoslávia, Belgicko i niektoré baltické štáty (Lotyšsko ap.).[27] Tak sa v rokoch 1919—1939 na základe medzištátnych zmlúv sprostredkovala sezónna práca v cudzine spolu 221 853 robotní-

ných robotníkov (mužov, žien i detí) z Tekovskej, Nitrianskej i Trenčianskej stolice. — Pozri aj Z. Sárközi, *Príspevok*, 80.

[25] E. Stodola, *Statistika Slovenska*, Turčiansky Svätý Martin 1912, 77. — J. Mésároš, *Roľnícka a národnostná otázka na Slovensku, 1848—1900.* (K problematike feudálnych prežitkov), Bratislava 1959, 173.

[26] Z. Sárközi, *Príspevok*, 91.

[27] *Československé vystěhovalectví*, 64, 103.

kom, pričom okrem nich sa v českých krajinách v tom istom období umiestnilo 269 460 sezónarov.[28] Zo severozápadného Slovenska najväčší rozsah nadobudlo sezónne vysťahovalectvo z Kysúc a z bývalého Žilinského okresu, z ktorého do Rakúska, Nemecka a Francúzska odchádzalo ročne priemerne 500 osôb a do českých krajín viac ako 6000 osôb ročne.[29] Takýto rozsah odchádzania na sezónne práce do poľnohospodárstva sa tu viac-menej udržal aj počas druhej svetovej vojny, pričom robotníctvo sa orientovalo väčšinou na Nemecko a okupované české krajiny[30] a iba v nepatrnej miere aj na južné Slovensko.

Hoci po druhej svetovej vojne podstatne vzrástol počet pracovných príležitostí v priemysle priamo na severozápadnom Slovensku i v priemysle ostravskej oblasti, v ktorej iba z územia nami sledovaného pracovalo tu r. 1966 vyše 25 tisíc robotníkov, jednak odchádzanie na sezónne práce z Kysúc ešte nezaniklo. Príčiny jeho pretrvávania sú rozmanité. Už sme spomenuli, že jednou z nich je udržiavanie rozdrobených a nevýnosných poľnohospodárstiev, ktoré viažu neúmerne vysoký a dostatočne nevyužitý počet pracovných síl. Ďalšou a veľmi závažnou príčinou je nedostatok pracovných príležitostí na Kysuciach pre ženy a všeobecne nízka životná úroveň, ktorú nemožno zodpovedne porovnať s úrovňou ani v jednej oblasti štátu. Preto na sezónne práce pod titulom poľnohospodárskych brigád odchádzajú prevažne ženy. Oblasti, do ktorých sa v poslednom desaťročí orientujú, nie sú také početné, ako to bolo v minulosti. Takisto sme už spomenuli, že sú to predovšetkým Čechy a Morava a iba v zriedkavých prípadoch aj juhozápadné Slovensko. Sezónne práce sa obmedzili v prevažnej miere len na cukrovú repu, ojedinele sa odchádza aj na práce spojené s pestovaním niektorých iných plodín (kukurice, zemiakov atď.) alebo zo zalesňovaním.[31]

Je pozoruhodné a chceme to osobitne pripomenúť, že spolu s týmito prácami sa tu až do súčasnosti zachoval a udržal nielen systém odmeňovania vo forme naturálnej mzdy, ktorá v minulosti bola a ešte aj teraz je

[28] J. Svetoň, *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*, Bratislava 1958, 176, 178 — Kysucké hlasy 7, č. 9 zo 16. 5. 1933, 2. uvádzajú aj Belgicko.

[29] J. Mlynárik, *Vývoj robotníckeho hnutia v Žiline od jeho vzniku do roku 1934* Zborník *Žilina v minulosti a dnes*, Banská Bystrica 1963, 111. — J. Mlynárik, *Robotnícke hnutie Žilinského kraja v rokoch 1929—1934*. Vlastivedný sborník Žilinského kraja 2, 1959, 28, uvádza, že z celého bývalého kraja v rokoch krízy odchádzalo na sezónne práce až 10 tisíc osôb každý rok. Takýto počet sezónnych poľnohospodárskych robotníkov nezaznamenala v období tridsiatych rokov nášho storočia na Slovensku ani jedna oblasť.

[30] P. Rapoš, *Priemysel Slovenska za kapitalizmu*, Bratislava 1957, 112 — A. Pranda, *Príčiny II*, 59.

[31] A. Pranda, *Príčiny I*, 464—466.

dominantnou zložkou odmeny a nahrádza obyvateľstvu tie plodiny, čo sa tu neurodia,[32] ale aj niektoré dôsledky nízkej životnej úrovne, ktoré sa tu prejavujú — podobne ako v predchádzajúcich obdobiach — takmer všeobecne rozšírenou snahou na sezónne práce posielať aj školopovinnú, štrnásť- a päťnásťročnú mládež. Ročne iba z okresu Čadca si spomenutými prácami v poľnohospodárstve v iných oblastiach štátu privyrába okolo 3000 osôb.[33] V okresoch Žilina a Dolný Kubín odchádzanie na sezónne práce do poľnohospodárstva nie je po druhej svetovej vojne natoľko rozšírené, hoci sa aj z nich na poľnohospodárskych brigádach zúčastňuje početné obyvateľstvo.[34]

V súvislosti s hromadným rozšírením odchádzania robotníkov na sezónne práce nielen na severozápadnom Slovensku, ale aj v iných oblastiach, považujeme za potrebné upozorniť ešte na dve veci. Ide o načrtnutie vývojových foriem sezónnych poľnohospodárskych prác a o upozornenie na zákonné opatrenia, ktoré upravovali vzťah týchto robotníkov k majiteľom pôdy.

Poľnohospodárski robotníci, ktorí pracovali na zemepanských majeroch, na veľkostatkoch a u bohatých gazdov, pochádzali či už z radov miestnej dedinskej chudoby alebo na práce sa prisťahovali z bližšieho okolia, prípadne zo vzdialenejších oblastí. Ich pracovný pomer a vzťah k majiteľovi pôdy mohol byť *stály* (trvalý) alebo *dočasný* (sezónny). V najbiednejšom sociálnom postavení sa nachádzali *stáli* poľnohospodárski robotníci (tzv. *bíreši, deputátnici*). Títo spravidla nevlastnili nijakú pôdu ani iné nehnuteľnosti (dom, záhradu ap.). Spolu so svojimi rodinami bývali trvale celý rok na majeri alebo veľkostatku v pridelených bytoch, ktoré pozostávali najčastejšie z jednej miestnosti, zriedkavejšie z izby a kuchyne. Námezdná práca bola ich jediným zdrojom obživy. Mzdu dostávali jednak v naturáliách (určité množstvo obilia, múky, strukovín, okopanín, dreva ap.), jednak v peniazoch. Okrem toho mali pridelený aj kúsok pôdy na pestovanie niektorých plodín (zemiakov, zeleniny ap.) pre potrebu vlastnej rodiny. Mohli si chovať aj určitý počet hydiny a ošípa-

[32] Podľa miestneho odhadu hospodárskych pracovníkov Čadčianskeho okresu je ročný príjem z poľnohospodárskych brigád asi 70 vagónov obilia. Okrem obilia sú to aj iné naturálie, ktoré poskytujú riaditeľstvá jednotlivých štátnych majetkov a roľníckych družstiev, a peňažné príjmy.

[33] R. Olšinský, *Čadčiansky export ľudí*. Kultúrny život 22, č. 7 zo 17. 2. 1967, 1. — a d, *Kysuce pod reflektormi*. Pravda 48, č. 68 z 9. 3. 1967, 2. — M. Ruttkay, *Po kopaničiarskych školách*. Pravda 46, č. 76 z 18. 3. 1965. — C. Valšík, *Okres v našom svedomí*. Predvoj 2, č. 12 z 24. 3. 1966, 4.

[34] Podľa terénnych výskumov z r. 1965 a 1966 odchádzajú napr. z Brodna, Oravskej Lesnej atď.

ných. Pracovnú dobu mali stanovenú podľa ročného obdobia od tretej alebo štvrtej hodiny ráno do ôsmej, prípadne deviatej večer.[35]

Inou formou zúčastňovania sa na poľnohospodárskych prácach bolo tzv. *nádenníctvo*. Nádenníci pochádzali najčastejšie z radov drobných poľnohospodárov, ktorí nemohli z výnosu vlastného hospodárstva vyživiť početné rodiny a boli nútení spolu s práceschopnými členmi svojej rodiny vyhľadávať dočasnú prácu v cudzích poľnohospodárskych usadlostiach. Ak v mieste ich bydliska alebo v blízkom okolí bol veľkostatok, pracovali príležitostne ako nádenníci za dennú mzdu vyplácanú najčastejšie v peniazoch alebo ako sezónni poľnohospodárski robotníci na zvláštne, tzv. *zatevné zmluvy (kontrakty)*. Na sezónne práce odchádzali aj do vzdialenejších oblastí štátu alebo do cudziny.[36]

Treťou a na Slovensku najrozšírenejšou formou poľnohospodárskych prác bolo tzv. *sezonárstvo*. Sezónni poľnohospodárski robotníci pochádzali takisto z radov dedinskej chudoby i z radov drobných a stredných roľníkov, ktorí nemohli vyžiť zo svojho hospodárstva a boli nútení hľadať si doplnkové zdroje obživy mimo svojho bydliska. Na poľnohospodárske práce do nížinných oblastí i do cudziny odchádzali vo väčších alebo menších skupinách (tzv. *partiách, bandách*),[37] ktoré viedli skúsení sezónni robotníci alebo robotníčky najčastejšie z mesta alebo oblasti, odkiaľ sa skupina organizovala. Vedúci skupiny (tzv. *gazda, gazdiná*) sa staral nielen o najatie potrebného počtu sezónnych robotníkov na základe zmluvy s veľkostatkom, ale aj o prideľovanie a kontrolu prác i o každodenný styk s majiteľom pôdy. Všeobecne boli robotníci najímaní na celú (alebo takmer na celú) poľnohospodársku sezónu (tzv. *polrok*),[38] ktorá zhruba od polovice 19. stor. trvala od jari až do skončenia jesenných prác (4—7 mesiacov), prípadne boli najímaní len na vykonanie určitých, zmluvne vopred dohodnutých prác (tzv. *trhané, pretrhávané roboty*).[39]

K tradičným a najstarším druhom sezónnych poľnohospodárskych prác patrilo kosenie sena, žatva a mlátenie obilia. Po rozšírení pestovania niektorých okopanín (kukurice, cukrovej repy, tabaku, maku, zemiakov atď.) pridružili sa k nim aj jarné a letné okopávanie a pretrhávanie týchto plodín, ďalej kosenie viacročných krmovín a ich zvážanie, v jeseni zas

[35] J. Méreš, *Príspevky*, 300—301, 329—335, 338. — *Československé vystěhovalectví*, 62—63. — R. Bednárik, *Slovenské zemerobotnícke hnutie*, 419.

[36] *Československé vystěhovalectví*, 61—62. — J. Varlez, *Kontinentální vystěhovalecká statistika v Československu*, Praha 1925, 23—24 (ďalej citujeme ako *Kontinentální vystěhovalecká statistika*).

[37] E. Bošková, *Niektoré poznatky*, 430.

[38] E. Bošková, *Niektoré poznatky*, 421.

[39] Informátor Ján Zuščák, nar. 1883 v Zborove nad Bystricou (okres Čadca). — Podobne E. Bošková, *Niektoré poznatky*, 421.

Obr. 1. Kosenie obilia na zemepanskom majetku v 17. stor. (reprodukované z publikácie *Georgica curiosa aucta*, Norimberg 1701).

vykopávanie zemiakov, lámanie a čistenie kukurice a takmer až do prichodu zimy sa prefahujúci zber cukrovej repy.[40] Je pochopiteľné, že okrem týchto prác nazývaných *sezónami* museli poľnohospodárski robotníci — najmä pred začatím vlastných prác, na ktoré boli zjednaní, ďalej v obdobiach medzi jednotlivými prácami, ako aj v prípade nepriaznivého počasia — vykonávať aj iné, pôvodne do zmluvy nezahrnuté práce (napr. na jar triediť zemiaky, vyhádzať hnoj z maštalí, vyviezť a rozhádzať ho po poliach, zbierať kamene, v lete vytrhávať bodľačie, rozsievať umelé hnojivá, pripravovať slamené povriesla, v jeseni pozvážať lístie a odrezky cukrovej repy atď.).[41] Za tieto práce dostali sezónni robotníci odmenu osobitne, najčastejšie vo forme peňažnej mzdy.

Nielen jednotlivé druhy poľnohospodárskych prác, ale aj systém odmeňovania vytvorili postupne medzi sezónnymi robotníkmi určité sku-

[40] I. Kóós, *Summásélet*, Miskolc 1960, 15. — Z. Sárközi, *Príspevok*, 93.

[41] Informátori z okresu Čadca (Anna Poštekovú, nar. 1880 v Čadci, Ján Zušťák, nar. 1883 v Zborove nad Bystricou, Jozefína Jurinová, nar. 1898 v Zborove nad Bystricou, Lukáš Murgaš, nar. 1903 v Zborove nad Bystricou, Adam Baláž, nar. 1890 v Čiernom atď.).

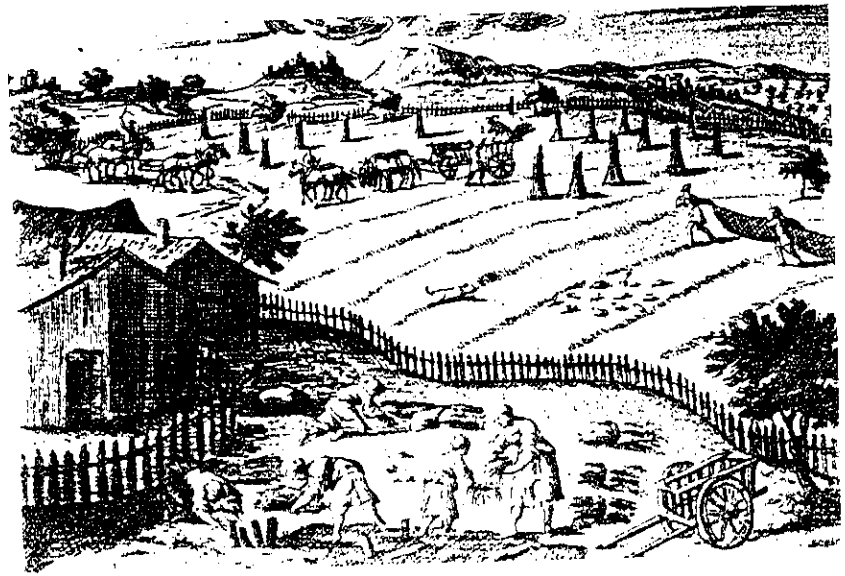

Obr. 2. Žatevné práce v 17. stor. (reprodukované z publikácie *Georgica curiosa aucta*, Norimberg 1701).

piny, ktoré sa zameriavali na vykonávanie iba určitých druhov prác. Podľa nich ich často aj osobitne nazývali. Vývojovo najstaršou takouto skupinou boli *sezónni kosci, ženci* (tzv. *žatviari a žatviarky*)[42] a *mlatci*, ktorí pracovali obyčajne za vopred dohodnutý podiel z úrody. Charakteristickým znakom pre tieto tri skupiny sezónnych robotníkov bol už v období feudalizmu vytvorený skupinový systém, ďalej poskytovanie naturálií na prípravu stravy počas trvania sezónnej práce (tzv. *komencia*)[43] a široké uplatnenie naturálnej mzdy (*výžinku, rísu*).[44] Podľa naturálnej mzdy, ktorá bola spočiatku jedinou a v neskorších obdobiach prevládajúcou formou odmeny, nazývali ich aj *výžinkármi* alebo *rísarmi*.

[42] R. Pokorný, *Z potulek po Slovensku*, I. díl. Praha 1884, 163 (ďalej citujeme ako *Z potulek I*).

[43] Skomolenina slova *konvencia (dohovor, dohoda, zmluva)*. *Komencia* pozostávala z múky alebo obilia, zo strukovín, zemiakov, mäsa, masti a peňazí na drobné kuchynské potreby (soľ, papriku, korenie ap.). — Podobne E. Bošková, *Niektoré poznatky*, 421.

[44] Z. Sárközi, *Príspevok*, 83. — E. Bošková, *Niektoré poznatky*, 426. — J. Michálek, *K štúdiu života*, 276.

Obr. 3. Kutie kôs Záriečanmi na žatve v Dubnici nad Váhom (reprodukované z publikácie P. Socháň, *Starobylé zvyky slovenských roľníkov pri poľnej práci*, Bratislava 1930).

Medzi *výžinkármi (risarmi)* treba však rozlišovať dve skupiny. Prvú skupinu tvorili tí sezónni poľnohospodárski robotníci, ktorí chodili len na žatevné práce alebo na mlatbu a ktorí neboli viazaní nijakými ďalšími pracovnými povinnosťami. Neskoršie sa týmito terminmi začali označovať sezónni robotníci aj vtedy, ak boli dohodou alebo zmluvne zaviazaní vykonať okrem žatevných aj niektoré iné jarné alebo jesenné práce.[45]

Okrem doteraz spomenutých skupín sezónnych robotníkov, ktorých odmeňovali podielom z úrody všeobecne až po skončení dohodnutej práce, v súvislosti s poľnohospodárskymi prácami z hľadiska systému odmeňovania spomínajú sa často aj ďalšie skupiny. Medzi sezónnych poľnohospodárskych robotníkov možno na základe systému odmeňovania zaradiť aj tzv. *metrášov* a *sumášov (mesačiarov)*, podľa charakteru práce zas tzv. *repárov*, v súčasnosti na Kysuciach nazývaných aj *brigádnikmi*, kým tzv. *napoličiari* stoja už mimo rámca pojmu *sezonárstvo* v pôvodnom zmysle slova. Aby sme mohli tieto skupiny správne zaradiť, všimneme si niektoré skutočnosti, týkajúce sa najmä ich sociálneho pôvodu a charakteru odmeny.

[45] J. Michálek, *K štúdiu života*, 276.

Obr. 4. Zenci a žnice zo Záriečia na žatve v Dubnici nad Váhom (reprodukované z publikácie P. Socháň, *Starobylé zvyky slovenských roľníkov pri poľnej práci*, Bratislava 1930).

Napoličiarmi sa všeobecne označovali tí drobní roľníci, ktorí si všetky práce vo vlastnom poľnohospodárstve vykonali sami a ktorí za určitú odmenu vypomáhali aj iným. Prenajali si najčastejšie taku výmeru pôdy na obrábanie, ktorú mohli popri svojom hospodárstve zvládnuť, pričom sa s dopestovanými plodinami delili s majiteľom prenajatej pôdy na polovicu.[46] Podľa charakteru odmeny, no hlavne podľa spôsobu vykonávania týchto poľnohospodárskych prác, nešlo v prípade *napoličiarov* vôbec o sezónnych robotníkov v pôvodnom zmysle. Táto forma sa vyskytovala najmä na Dolnej zemi.

Do skupiny *metrášov* sa zaraďovali tí bezzemkovia a drobní roľníci, ktorí počas žatvy a mlatby vykonávali iba niektoré druhy poľnohospodárskych prác, teda nie celú žatvu. Šlo obyčajne o práce najzodpovednejšie a neraz najťažšie, ktoré majitelia pôdy zverovali známym robotníkom. Za prácu dostávali pôvodne dohodnutý podiel z obilia, neskoršie už peniaze. Keďže sa im mzda vyratúvala podľa množstva vymláteného obilia, a to v metrických centoch (tzv. *metroch*), postupne ich začali

[46] R. Bednárik, *Slováci v Juhoslávii*, 105.

nazývať *metrášmi*.[47] Aj táto forma poľnohospodárskych prác sa vyskytovala predovšetkým na Dolnej zemi.

S rozširovaním výroby niektorých priemyselných plodín a krmovín v 19. stor. zvýšil sa jednak dopyt po pracovných silách v poľnohospodárstve, jednak sa súčasne podstatne predĺžil aj čas kosby sena, žatvy a mlatby na plynulú, takmer šesť až sedem mesiacov trvajúcu prácu. Predĺženie času týchto prác si vyžiadalo potrebu odmeňovať sezónnych robotníkov v kratších intervaloch a nie až po skončení všetkých prác. Začali ich vyplácať v štvortýždňových (mesačných) alebo šesťtýždňových obdobiach a nazývať postupne *sumášmi* alebo *mesačiarmi*.[48] Kým sezónnych robotníkov, ktorí sa grupovali z domácich pracovných síl, vyplácali mesačne, robotníci prichádzajúci na poľnohospodárske práce v skupinách zo vzdialenejších oblastí boli odmeňovali dennou mzdou, ktorá sa im vyplácala až po šiestich týždňoch. Táto skupina sezónnych robotníkov bola počínajúc polovicou 19. stor. čím ďalej tým viac uprednostňovaná pred klasickými letnými robotníkmi, to znamená pred sezónnymi kosacmi, žencami a mlatcami, ako aj pred ostatnými skupinami poľnohospodárskych robotníkov, ktorí pracovali na akord alebo ako nádenníci.[49] Treba pripomenúť, že mesačné vyplácanie bolo u slovenských sezónnych poľnohospodárskych robotníkov veľmi zriedkavé; najčastejšie boli odmeňovaní v šesťtýždňových intervaloch.

Pre rozvoj zmluvných sezónnych prác najdôležitejšou poľnohospodárskou plodinou z okopanín bola cukrová repa. Jej pestovanie sa rozšírilo hlavne po veľkej pšeničnej kríze r. 1884 a postupne sa preniesło takmer do všetkých maďarských i južných slovenských stolíc. Je zaujímavé, že už v najstarších správach o pestovaní cukrovej repy v Uhorsku sa spomínajú aj sezónni robotníci a medzi nimi osobitne Slováci.[50] Už sme spomenuli, že jednu z hlavných príčin zamestnávania veľkého počtu zmluvných sezónnych robotníkov pri prácach okolo cukrovej repy treba vidieť v tom, že jej pestovanie a obrábanie, hlavne správne pretrhávanie, okopávanie a zber boli namáhavé úkony a najčastejšie sa na ne podujímali ľudia, ktorí pre svoje hmotné ťažkosti a životné podmienky nemohli si v prácach vyberať.[51] Medzi nich patrila predovšetkým slovenská

[47] R. Bednárik, *Slováci v Juhoslávii*, 56—57, 106, 258.

[48] Od latinského slova *summa (počet, množstvo, úhrnný obnos)*. Šlo o vyplácanie peňazí a o vydávanie rozličných náležitostí za väčší časový interval naraz. Keďže boli odmeňovaní v mesačných intervaloch, nazývali ich aj *mesačiarmi*, a to aj vtedy, ak výplata bývala každých šesť týždňov.

[49] Z. Sárközi, *Príspevok*, 83.

[50] Z. Sárközi, *Príspevok*, 79.

[51] Z. Sárközi, *Príspevok*, 79—80.

dedinská chudoba, ktorá ich bola nutená prijímať za najhorších pracovných i mzdových podmienok. Táto veľká skupina sezónnych poľnohospodárskych robotníkov sa nazývala aj *repármi*. Odmeňovaná bola najčastejšie v šesťtýždňových intervaloch. Na takéto obdobie sa vydávala aj *komencia* (naturálie na prípravu stravy). V súčasnosti sa *repári (brigádnici)* stravujú už vo vývarovniach a závodných kuchyniach roľníckych družstiev a štátnych majetkov. Keďže neodchádzajú na celú *sezónu*, ale len na jednotlivé práce (pretrhávanie, okopávanie, zber cukrovej repy), mzda v naturáliách i peniazoch sa im vypláca hneď po skončení každej práce, iba prídel cukru dostávajú za všetky práce naraz až po vyúčtovaní celej úrody.[52]

V súvislosti so sezónnymi prácami treba upozorniť ešte na jeden charakteristický jav, týkajúci sa pracovných nástrojov. Na jarné a jesenné práce si robotníci neprinášali obyčajne nijaké pracovné nástroje, ale ich dostávali i teraz dostávajú priamo na mieste. Iba v prípade repných prác, aj to skôr v ojedinelých prípadoch, brávali si motyky, rýle a nože (na okopávanie, vytrhávanie a čistenie cukrovej repy).[53] Ináč to bolo na letných a jesenných prácach spojených s pestovaním obilia. Každý sezónny robotník, ktorý odchádzal na kosenie sena a krmovín, na žatvu alebo na mlatbu, musel si so sebou vziať aj potrebné pracovné nástroje a pomôcky, predovšetkým kosisko, kosu, hrablicu *(húčik, kakaráč)*, ktorú si upevňoval na kosisko, aby podkosené obilie lepšie urovnával,[54] ďalej — najčastejšie v plátennej kapsičke — mal potreby na nakúvanie a ostrenie kosy (kladivko, *bablu*, klátik, oslu a oselník) i niektoré iné pomôcky (na viazanie obilia do slamených povriesel, na odnášanie slamy a plev ap.). Žnice si prinášali zas kosáky a hrable, mlatci cepy.[55] V niektorých oblastiach Slovenska bolo zvykom bravať si aj vrecia na zarobené obilie, prípadne niektoré iné drobnosti (lyžice, hlinený *hrkáč* na vodu ap.).[56]

Hromadné rozšírenie viacerých foriem poľnohospodárskych prác podnietilo aj vydanie niektorých zákonných opatrení, ktoré sa týkali nielen sezónnych, ale aj stálych robotníkov. Vzťah medzi poľnohospodárskymi robotníkmi a veľkostatkármi už za Uhorska upravoval zákonný článok XIII z r. 1876, článok II z r. 1878 i článok XLV z r. 1907, všeobecne nazývané *čeľadníckymi zákonmi*.[57] Za prvej ČSR bol to hlavne zákon č. 71

[52] Poznatky z vlastných terénnych výskumov na Kysuciach z r. 1960.

[53] Poznatky z vlastných terénnych výskumov na Kysuciach. — Podobne J. Michálek, *K štúdiu života*, 279.

[54] E. Bošková, *Niektoré poznatky*, 421—422. — J. Michálek, *K štúdiu života*, 279.

[55] R. Pokorný, *Z potulek I*, 161.

[56] J. Michálek, *K štúdiu života*, 279.

[57] J. Mérei, *Príspevky*, 300—303, 329—330, 335.

Obr. 5. Žriečanky viažu pšeničné snopy (reprodukované z publikácie P. Socháň, *Starobylé zvyky slovenských ročníkov pri poľnej práci*, Bratislava 1930).

z r. 1922 a jeho uskutočňovacie nariadenie č. 170 z r. 1922.[58] Hoci uvedené zákony obsahovali aj niektoré dobré ustanovenia, tým, že sa v praxi, najmä zákonné články uhorské — takmer vôbec neuplatňovali, poľnohospodárskemu robotníctvu neposkytovali dostatočnú právnu ochranu. Základnou príčinou ich nedostatočného uvedenia do praxe bola jednak negramotnosť väčšiny poľnohospodárskeho robotníctva, jednak — u tých, čo vedeli čítať i písať a poznali aj zákony — zas obava pred stratou zamestnania, keby sa boli opovážili na ne odvolávať. To neostalo, pochopiteľne, bez vplyvu na hospodárske, sociálne i kultúrne postavenie slovenského poľnohospodárskeho robotníctva. Hoci jeho postavenie už za Uhorska nebolo dobré, jednako sa čím ďalej tým viac zhoršovalo aj pod vplyvom neprestajne rastúceho nadbytku pracovných síl i nedostatku odborových robotníckych organizácií,[59] ktoré by sa boli oň starali, chránili jeho záujmy a bojovali za zlepšenie jeho hospodársko-sociálnych i kultúrnych pomerov.[60] Preto pred prvou svetovou vojnou i po nej boli

[58] J. Varlez, *Kontinentální vystěhovalecká statistika*, 23.
[59] *Československé vystěhovalectví*, 62.
[60] M. Gosiorovský, *Dejiny slovenského robotníckeho hnutia*, Bratislava 1956.

Obr. 6. Smädné žnice. Žriečanky na žatve v Dubnici nad Váhom (reprodukované z publikácie P. Socháň, *Starobylé zvyky slovenských roľníkov pri poľnej práci*, Bratislava 1930).

mzdy a odmeny poľnohospodárskeho robotníctva, úroveň jeho stravovania i ubytovania počas sezónnych prác na veľkostatkoch a majeroch veľmi nízke. Pracovalo sa od východu až do západu slnka, lebo nejestvovali nijaké právne predpisy o dĺžke pracovného času. Sezónni poľnohospodárski robotníci neboli poistení ani pre prípad choroby, ani staroby,[61] ani nezamestnanosti, čo na nich ostro doliehalo hlavne v obdobiach všeobecných hospodárskych kríz, keď boli prví prepúšťaní z práce, strácali aj tieto minimálne možnosti doplnkovej obživy a súčasne boli vylučovaní aj z akejkoľvek štátnej podpory.[62]

Sociálne postavenie sezónnych poľnohospodárskych robotníkov sa do určitej miery zlepšilo v podstate až v období po druhej svetovej vojne, hoci treba upozorniť, že ani doteraz sa nevyrovnalo úrovni priemyselných robotníkov. Ešte aj v súčasnosti sú sezónni robotníci počas poľnohospo-

[61] *Československé vystěhovalectví*, 63.
[62] A. Pranda, *Príčiny* II, 32—33. — I. Prechtl, *Za prácu, chlieb a slobodu. Zápisky odborárskeho pracovníka*, I. diel, 1919—1929, Bratislava 1953, 127—128.

dárskych prác ubytovaní neraz v málo vyhovujúcich priestoroch. Pracovný čas, keďže vo všeobecnosti ide o práce dojednávané v akorde, nie je presne stanovený a sezónni robotníci *(brigádnici)* si jeho dĺžku upravujú tak, aby pridelenú prácu čo najskôr a v dohodnutom rozsahu i kvalite skončili a mohli sa vrátiť domov. To spôsobuje, že v značnej miere pretrvávajú aj viaceré negatívne znaky tohto sociálneho javu (zamestnávanie školskej mládeže, nedodržiavanie pracovného času atď.).[63]

Záverom možno teda zopakovať, že v odchádzaní na sezónne poľnohospodárske práce sa až do súčasnosti zachovali viaceré staršie a celkovým vývojom života už prekonané prvky. Pri štúdiu tohto sociálneho javu možno ich hodnotiť ako cenné doklady historického vývoja najmä preto, lebo odchádzanie na sezónne práce bolo na Slovensku všeobecne rozšírené. Hoci v nezmenšenom rozsahu sa zachovalo iba na Kysuciach, je pozoruhodné, že neprejavuje tu tendenciu zaniknúť, skôr naopak. Bude — zdá sa — pretrvávať dovtedy, kým sa aj tu neodstráni tzv. skrytá alebo v rozdrobenom poľnohospodárstve utajená nezamestnanosť a kým sa pomocou vhodných strojov nenahradí v poľnohospodárskej výrobe socialistického sektora ľudská pracovná sila aj pri nárazových prácach.

Vplyv odchádzania na sezónne poľnohospodárske práce, ako sme ich tu stručne vo vývojových formách naznačili, bol na spôsob života a kultúru dedinského obyvateľstva značný. Vo veľkej miere ho podmieňoval nielen pravidelne sa opakujúci a hromadný styk ľudu z horských oblastí s ľudom v slovenskej nížine, ale aj styk s príbuznými i cudzími etnikami. Interetnické vzťahy mali teda svoj pevný a významný zástoj vo formovaní sa niektorých prejavov tradičnej ľudovej kultúry na Slovensku. Hoci podiel týchto vzťahov nie je doteraz dostatočne preskúmaný, ich dlhodobé pôsobenie, zdá sa, v niektorých zložkách a úsekoch ľudovej kultúry nemožno poprieť a nevidieť. V ďalšej časti nášho príspevku sa pokúsime aspoň načrtnúť a niekoľkými príkladmi doložiť, o ktoré zložky a úseky slovenskej tradičnej ľudovej kultúry ide, pričom súčasne naznačíme, ako a v akom rozsahu sa v nich prejavil. Budeme vychádzať predovšetkým z poznatkov získaných na severozápadnom Slovensku; pripomíname však, že majú iba obmedzenú časovú i teritoriálnu platnosť a nemožno ich v plnom rozsahu aplikovať na všetky oblasti Slovenska.

2. *Odraz interetnických vzťahov v ľudovej kultúre sezónnych robotníkov*

Pri štúdiu interetnických vzťahov dvoch jazykove viac alebo menej odlišných etník popri sledovaní otázok, týkajúcich sa priamo spôsobu

[63] Poznatky z terénnych výskumov na Kysuciach i na sezónnych prácach v Čechách (okres Chrudim r. 1963).

života a ľudovej kultúry, do popredia vystupuje v prvom rade otázka možnosti a miery vzájomného dorozumievania sa nielen jednotlivých príslušníkov týchto etník, ale hlavne celých skupín. Keďže v nami sledovaných sezónnych poľnohospodárskych prácach iba v zriedkavých prípadoch šlo o robotníkov, ktorí by mali — vďaka polohe svojho bydliska na jazykovom rozhraní — každodennú príležitosť stýkať sa s príslušníkmi cudzieho etnika a boli by teda viac-menej bilingvistami, treba sa s touto otázkou zaoberať trošku širšie a venovať jej aj v etnografickom príspevku väčšiu pozornosť.

V období pred prvou svetovou vojnou, keď hlavný prúd slovenských sezónnych poľnohospodárskych robotníkov smeroval do maďarských stolíc a na Dolnú zem, v rámci sledovania interetnických vzťahov a ich odrazu v ľudovej kultúre týchto robotníkov prichádza do úvahy predovšetkým etnikum maďarské a iba v menšej miere aj nemecké, srbské, chorvátske, české a poľské.[64] Po prvej svetovej vojne, ako sme už spomenuli, hlavný nápor poľnohospodárskych robotníkov zo Slovenska sa obrátil do českých krajín. Okrem toho hromadne odchádzali aj do cudziny, hlavne do nemeckého a francúzskeho jazykového prostredia; v nepatrnej a z hľadiska možnosti odrazu interetnických vzťahov vari aj zanedbateľnej miere, keďže šlo o veľmi krátke obdobie, aj do Juhoslávie, Lotyšska

[64] Slováci odchádzali na sezónne poľnohospodárske práce za Uhorska nielen smerom na juh, ale aj na západ (do českých krajín) i na sever (do Haliče, terajšieho Poľska). Do Poľska sa už v polovici 19. stor. orientovalo najmä obyvateľstvo severných spišských dedín (z okolia Starej Ľubovne). — Pozri J. Vozáry, *A szellérosi gazdasághelyzete Szepes vármegyében a Mária Terézia — féle úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig*, Magyar Statisztikai Szemle 1930, 13, cituje Z. Sarkóczi, *Prisperok*, 77. — Treba však upozorniť, že jestvoval aj opačný prúd. Podhalianski roľníci odchádzali zas na sezónne poľnohospodárske práce, najmä na kosbu sena a na zátvu k bohatým gazdom, často nemeckým kolonistom na území Slovenska, a to jednak do Liptova a na Spiš, jednak aj ďalej na juh. Po r. 1918, keď sa sťažil voľný prechod poľského obyvateľstva na juh, dovtedy všeobecne rozšírený pravidelný styk slovenského a poľského obyvateľstva prakticky zanikol, resp. sa obmedzil len na pastierov obcí na poľskom Spiši, ktorí mali aj naďalej povolený pravidelný prechod na Slovensko (do okolia Lendaku, Slovenskej Vsi ap.) i so svojimi stádami. — Pozri W. Jostowa, *Wędrówki zarobkowe górali podhalańskich*, Wierchy 24, 1958, 141—153. — A. Kowalska-Lewicka, *Kilka uwag o wędrówkach zarobkowych górali podhalańskich*. Kwartalnik historyczny 64, 1957, nr 2, 114—121. — A. Kowalska-Lewicka, *Ľudový obchod na Podhalí v 19.—20. storočí*, Slovenský národopis 10, 1964, 74—75. — Taká istá situácia bola aj medzi Slovenskom a Moravou. — Pozri F. Kalesný, *Vinohradnícke palice a valašky v zbierkach Mestského múzea v Bratislave*, Ročenka Bratislava 1, 1965, 137. — J. Orel, *Práce sezonných robotníkov z juhovýchodného Valašska po vinohradoch v Bratislave*, Ročenka Bratislava 1, 1965, 141—151 (ďalej citujeme ako *Práce*).

Obr. 7. Hrabačka klasov z Heľpy, okr. Banská Bystrica. Foto J. Podolák 1962.

a inde. Cez druhú svetovú vojnu prevládalo znovu odchádzanie do Nemecka a do českých krajín; v súčasnosti sú to už len české krajiny. Ako zo stručného prehľadu vidieť, slovenskí sezónni poľnohospodárski robotníci mali po niekoľko storočí široké možnosti stýkať sa nielen s príslušníkmi slovanských národov, ale aj s príslušníkmi národov hovoriacich maďarsky, nemecky a francúzsky. Odlišnosť jazykov a kultúr i rôznorodosť prostredí vytvárali dostatočné množstvo príležitostí k väčšej výmene niektorých materiálnych i duchovných hodnôt, ktoré sa potom svojským spôsobom uplatnili nielen v ľudovej kultúre slovenského sezónneho robotníctva, ale jeho prostredníctvom aj v ľudovej kultúre obyvateľstva väčšej alebo menšej územnej oblasti.

Ak problémy dohovoriť sa na týchto prácach s príslušníkmi slovanských národov neboli nepreklenuteľné, iná situácia nastávala, keď sa slovenskí poľnohospodárski robotníci dostali do jazykového prostredia

maďarského, nemeckého alebo francúzskeho.[65] Tu jazykové problémy podstatne vzrástli a znásobili sa, lebo iba nepatrná časť slovenských sezónnych robotníkov mala vopred možnosť osvojiť si čo len základy niektorého z týchto jazykov. Aj ak pripustíme, že v rámci maďarizačného procesu — na Slovensku osobitne silného — už ľudová škola, čiastočne aj vojenská služba a styk s úradmi položili určité základy znalosti maďarského jazyka, treba povedať, že vo všeobecnosti tieto znalosti u dedinského ľudu z horských oblastí neboli veľké a väčšinou sa obmedzovali len na základy písania, čítania, rátania a viac-menej len na odriekanie niektorých modlitieb alebo vojenských povelov bez hlbšieho ovládania ich zmyslu. Ani ľudová škola, ani zoznamovanie sa s maďarčinou v dospelom veku nestačili poľnohospodárskych robotníkov pripraviť a naučiť ich maďarskému jazyku tak, aby sa ním mohli bežne a bez ťažkostí dohovoriť a aby si jeho prostredníctvom osvojili všetko, s čím sa počas sezónnych prác stretli.

Situácia bola ešte zložitejšia, ak šlo o jazykové prostredie nemecké alebo francúzske. Dedinský ľud sa do cudziny vyberal za prácou najčastejšie bez akýchkoľvek predbežných znalostí a vedomostí z týchto jazykov, ba väčšinou — najmä za Uhorska a čiastočne ešte aj za prvej ČSR — aj bez znalosti písania a čítania. Je známe, že medzi poľnohospodárskymi robotníkmi bola najväčšia negramotnosť.[66] Negramotnosť možno pokladať za jednu zo základných príčin, že slovenskí robotníci museli toto zamestnanie prijímať často za najhorších pracovných i mzdových podmienok a že ich — už v obdobiach prvých sociálnych bojov a štrajkov poľnohospodárskeho robotníctva koncom 19. stor. — neraz používali na zmarenie alebo zlomenie štrajku.[67] Preto sa po prvej svetovej vojne ako základná postavila požiadavka (ak boli poľnohospodárski robotníci najímaní jednotlivo a ak neboli vedení v skupinách *gazdami*, u ktorých sa už za Uhorska požadovalo ovládanie príslušného jazyka, pričom museli vedieť aj písať a čítať), že na sezónne práce do poľnohospodárstva v cudzine sa najímali iba osoby, ktoré vedeli aspoň čítať a písať. Robilo sa to najmä preto, aby si sezónni robotníci sami mohli obhájiť práva, ktoré im vyplývali z pracovnej zmluvy. Aby sa mohli so zamestnávateľmi dohovoriť, dostávali (napr. do Francúzska a Belgicka, kde boli najímaní

[65] Šlo o Rakúsko, Nemecko, Francúzsko a Belgicko, do ktorých za dvadsať rokov trvania prvej ČSR odišlo vyše 221 tisíc sezónnych poľnohospodárskych robotníkov — Pozri aj pozn. 28.

[66] J. Mlynárik, *O situácii komunistického hnutia na severozápadnom Slovensku v období dočasnej stabilizácie kapitalizmu*. Vlastivedný zborník Považia 6, 1964, 12.

[67] Z. Šárközi, *Príspevok*, 91—92. — *Československé vystěhovalectví*, 62.

najčastejšie jednotlivo) fonetické slovničky so základnými vetnými spojeniami i niektoré ďalšie poučenia tlačené slovensky. Podobné náležitosti už v dvadsiatych rokoch nášho storočia dostávali aj *gazdovia* (ak o ne prejavili záujem), ktorí odchádzali s robotníkmi do nemeckého jazykového prostredia či už v rámci štátu alebo do cudziny.[68]

Základná znalosť cudzieho jazyka bola teda v styku sezónnych robotníkov so zamestnávateľom alebo s jeho zástupcom potrebná a nevyhnutná. Keďže styk s nimi mal na starosti predovšetkým vedúci skupiny *(gazda, gazdiná)*, už za Uhorska sa do tejto funkcie dostávali najčastejšie iba ľudia, ktorí mali nielen povesť dobrého a statočného človeka[69] a dobre ovládali postup i jednotlivé úkony poľnohospodárskych prác, ale ktorí sa vedeli súčasne v primeranom rozsahu aj dohovoriť so svojím prechodným zamestnávateľom. Už pred prvou svetovou vojnou bolo bežné, ak šiel *gazda* so skupinou na Dolniaky, že sa od neho vyžadovala znalosť maďarčiny, ak šiel do nemeckého prostredia zas znalosť nemčiny. *Gazda* musel z cudzieho jazyka vedieť aspoň toľko, aby sa ako-tak dorozumel, aby vedel viesť potrebné písomné zaznamy a aby sa mohol so svojou skupinou v cudzom prostredí pohybovať bez väčších ťažkostí.[70]

Cudzie jazyky sa sezónni poľnohospodarski robotníci učili najčastejšie praktickým stykom, a to už v mladom veku, a postupne sa v nich zdokonaľovali počas ďalších *sezón (polrokov)*. Aby sa dobre naučili hovoriť aspoň jedným cudzím jazykom, často robotníci dávali prednosť zotrvávať u jedného zamestnávateľa, najmä ak s nimi zaobchádzal ľudsky, aj niekoľko rokov.[71] V známom prostredí sa nielenže lepšie cítili, ale aj voľnejšie pohybovali a neraz tu nadväzovali i početné známosti a priateľstvá, končiace v niektorých prípadoch aj trvalým usadením sa v cudzine (vydajom, ožonením sa s dcérou *bireša* ap.).[72] Keďže najmä zo severozápadného Slovenska už za Uhorska odchádzalo obyvateľstvo nielen na sezónne poľnohospodárske práce, ale aj na drotárku, za podomovým obchodom alebo za iným zárobkom do cudziny, hlavne muži ovládali tu aj niekoľko

[68] *Československé vystěhovalectví*, 64—65.

[69] J. M l c h á l e k, *K štúdiu života*, 278.

[70] Informátor Lukáš Murgaš, nar. 1903 v Zborove nad Bystricou (okres Čadca). — Podobné údaje z vlastných výskumov aj z oblasti stredného Pohronia (informátor Jozef Boška, nar. 1884 v Lovči, Ján Neméik, nar. 1898 v Hliníku nad Hronom, okres Žiar nad Hronom atď.).

[71] Poznatky z vlastných výskumov na Kysuciach.

[72] Informátor Lukáš Murgaš, nar. 1903 v Zborove nad Bystricou (okres Čadca), uviedol aj konkrétne prípady vydaja dievčat za *birešov*. Spory medzi národnosťami bývali veľmi zriedkavé. V Nemecku sezónnym robotníkom pri zábave miestni občania postavili často aj niekoľko pív na stôl zadarmo. Prípady podceňovania zažili slovenskí poľnohospodárski robotníci na Dolniakoch iba pred prvou svetovou vojnou.

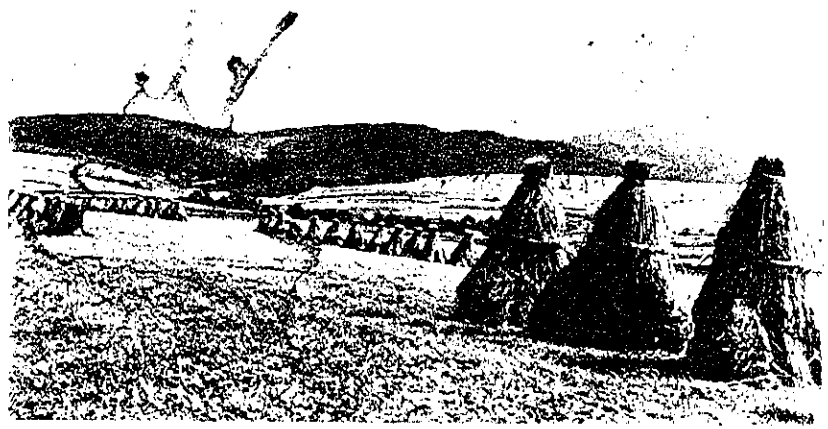

Obr. 8. Ražné snopy uložené v panákoch v Lokci, okres Dolný Kubín. Foto J. Podoľák 1957.

cudzích jazykov. Znalosť cudzieho jazyka sa najčastejšie viazala na príslušné doplnkové zamestnanie a na oblasť alebo štát, do ktorého ako jednotlivci alebo v skupinách odchádzali. Neprekvapuje preto údaj zistený v teréne, že v Zákopčí pri Čadci, odkiaľ sa mnohí vysťahovali do Ameriky, avšak viacerí sa už pred prvou svetovou vojnou vrátili domov, ablegát do uhorského snemu sa nedohovoril s chlapmi po maďarsky a keďže sám nevedel po slovensky, musel svoj agitačný prejav v miestnej krčme predniesť po anglicky, aby mu aspoň väčšina mužov rozumela.

Je zaujímavé, že okrem cudzích jazykov už za Uhorska používali niektoré skupiny sezónnych poľnohospodárskych robotníkov — podobne ako aj príslušníci vandrovných zamestnaní, napr. drotári — aj tzv. *tajnú reč*, ak sa chceli medzi sebou dohovoriť bez toho, aby ich niekto rozumel. Bola to najčastejšie skomolenina slovenčiny (vsúvanie -pe-, -po-, -pa-, -pi-, -pu- za každou slabikou) alebo vyslovovanie niektorých slov, prípadne aj celých viet obrátene (napr. *emjadaiž etše uiššyn ucálp = žiadajme este vyššiu plácu*). Tento spôsob dorozumievania používali nielen v prostredí, kde panstvo alebo jeho úradníci rozumeli po slovensky, ale aj tam, kde vôbec nerozumeli. Veľkostatkár mal neraz dojem, že sa sezónni robotníci medzi sebou rozprávajú po bulharsky. Od *gazdov* tajnú reč sa učili aj niektorí robotníci, no málokomu to šlo vraj plynule.[73] Tento spôsob doro-

[73] E. B o š k o v á, *Niektoré poznatky* 430—431. — Podobne údaje aj z vlastných výskumov na Kysuciach. Tu ju nazývali — podobne ako drotári — *krpošskou rečou*.

zumievania používali sezónni robotníci najmä vtedy, ak sa chcel *gazda* pri dojednávaní výšky mzdy za niektorú — v zmluve osobitne neuvedenú — prácu v prítomnosti veľkostatkára poradiť so svojimi robotníkmi.

V súvislosti so sledovaním interetnických vzťahov slovenských sezónnych poľnohospodárskych robotníkov z etnografického hľadiska zaujíma nás predovšetkým otázka vplyvu a odrazu týchto vzťahov v ich materiálnej a duchovnej kultúre. Preto budeme vlastné poľnohospodárske práce, ubytovanie, stravu i odev sezónnych robotníkov sledovať iba potiaľ, čo si z cudzieho etnického prostredia priniesli domov, čo si dočasne alebo natrvalo osvojili a čo nakoniec preniklo do kultúry dedinského kolektívu. Vystopovať a zistiť tieto prvky v prostredí, z ktorého okrem sezónnych poľnohospodárskych robotníkov s príslušníkmi cudzích etník sa pravidelne stretali aj ďalší jednotlivci alebo početné skupiny (drotári, podomoví obchodníci, dočasní vysťahovalci, po prvej svetovej vojne aj priemyselní robotníci odchádzajúci pracovať do ostravskej oblasti ap.), je úloha nadmieru ťažká a značne zložitá. Neraz možno totiž cudzie prvky zistiť a predpokladať iba hypoteticky alebo na základe analógie či určitej miery pravdepodobnosti. Vo väčšine prípadov sa dá ťažko jednoznačne rozhodnúť, ktoré nové prvky v ľudovej kultúre obyvateľstva Kysúc treba pripísať sezónnym robotníkom a ktoré vplyvu iných potulných alebo stálych doplnkových zamestnaní. Najľahšie možno zistiť obdobie alebo miesto pôvodu nového javu. Obyčajne to vôbec nie je možné, lebo údaje viacerých informátorov sú neraz protichodné a ovplyvnené rozdielnymi skúsenosťami, pamäťovými schopnosťami i viacerými doplnkovými zamestnaniami, ktorými boli nútení zaoberať sa počas svojho života. No i napriek týmto ťažkostiam možno niektoré javy aspoň približne dobovo a oblastne lokalizovať, často za predpokladu, že ide naozaj len o približné určenie, ktoré nemôže mať platnosť definitívneho záveru. Tieto ťažkosti pri určovaní pôvodu nových javov možno si vysvetliť okrem iného aj konzervatívnou povahou ľudu. Konzervatívizmus iba ťažko pripúšťal prijať cudzie novoty. Oproti novému a cudziemu choval sa najčastejšie nedôverčivo a neraz priamo odmietavo.[74] I napriek tomu treba však predpokladať, že dlhé obdobia trvajúce styky nášho dedinského ľudu s cudzinou sa predsa len prejavili a prinášané skúsenosti a nové poznatky predsa len vnikali, hoci pomaly, do spôsobu jeho života, čím dedina a jej obyvateľstvo postupne menili svoj starodávny charakter a mnohé zvyklosti.[75]

Už sme spomenuli, že základnou pohnútkou odchádzania drobných roľ-

[74] J. Mjartan. *Sebedražie*, 156.
[75] Tamže.

Obr. 9. Vedúca sezónnych poľnohospodárskych robotníkov (tzv. *sezonárska gazdiná*) Jozefína Jurinová zo Zborova nad Bystricou, okres Čadca (reprodukované zo starej fotografie vyhotovenej v Čechách pred druhou svetovou vojnou).

níkov a dedinskej chudoby na sezónne poľnohospodárske práce bolo zabezpečiť pre rodinu predovšetkým tie plodiny potrebné na výživu, ktoré sa v horských oblastiach neurodili a obyčajne ani nepestovali. Z plodín, ktoré si takto privážali vo forme naturálnej mzdy, najvyššie hodnotili tzv. *chlebové obilie* (pšenicu a raž). Okrem nich sa viac za Uhorska ako po prvej svetovej vojne za ČSR, a potom znovu cez druhú svetovú vojnu až do súčasnosti, v širokej miere uplatňovali aj ďalšie naturálie (múka, jačmeň, kukurica, strukoviny, cukor ap.). Veľký význam na *sezónach* zarobené naturálie nadobúdali najmä v obdobiach, keď sa pre neúrodu pociťoval nedostatok domácich plodín, alebo keď nebolo možné si ich voľne prikúpiť. Privezené naturálie zohrávali preto úlohu dôležitého, popri mlieku,

Obr. 10. Sezónne poľnohospodárske robotničky (tzv. *brigádničky*) z Brodna, okres Žilina, pri okopávaní cukrovej repy v Čechách (Štátny majetok v Koči, okres Chrudim). Foto A. Pranda, 1963.

zemiakoch a kapuste ďalšieho základného komponentu ľudovej stravy. Obyvateľstvo v horských oblastiach Slovenska s nimi rátalo nielen vo svojej výžive (na pečenie domáceho chleba a koláčov na hody, na Vianoce a Veľkú noc, na svadbu ap.), ale aj v hospodárstve (jačmeň na chov hydiny, kukuricu na krmenie ošípaných, niektoré druhy na výmenu osiva doma pestovaných obilnín ap.). *Výžinok* znamenal takto pre obyvateľstvo, ktoré bolo v plodinách odkázané len na výnos svojho nerentabilného hospodárstva a v peniazoch na príjem z niektorého doplnkového zamestnania, obrazne i doslovne život. Poskytoval mu možnosť zbaviť sa aspoň najhoršieho hladu, ktorý sa na dedinách severozápadného Slovenska dostavoval pravidelne nielen v rokoch neúrody, živelných pohrôm a v obdobiach všeobecných hospodárskych kríz, ale takmer vždy na jar.[76] Natrvalo zbaviť obyvateľstvo biedy však nemohol, lebo bieda — ako to diagnostikoval Krajinský úrad v Bratislave v jednom zo svojich prípisov r. 1932 — *na Kysuciach bola vždy, hoci ľudia nehladovali.*[77]

[76] A. Bielek, *Kysuce*, Tovaryšstvo 2, 1895, 154, pripomína, že už v januári sa na Kysuciach obyčajne všetko minie a obyvateľstvo začína biediť (ďalej citujeme ako *Kysuce*).

[77] Okresný archív v Čadci, fond Okresný úrad Čadca, č. 472/1932-prez. — Pozri aj M. Krcho, *K dejinám robotníckeho hnutia a bojom KSČ na Kysuciach v rokoch 1918—1945*, Banská Bystrica 1964, 54. — A. Pranda, *Príčiny II*, 37.

Obr. 11. Sezónne poľnohospodárske robotničky (tzv. *brigádničky*) z Krásna nad Kysucou a Kysuckého Lieskovca, okres Čadca, pri okopávaní cukrovej repy v Čechách (Štátny majetok v Koči, okres Chrudim). Foto A. Pranda 1963.

Ďalšou pohnútkou odchádzania na sezónne práce bola možnosť zarobiť si peniaze. Hoci nikdy nešlo o veľké a pravidelné sumy,[78] jednako pri nedostatku možností iných zdrojov peňažného príjmu boli tieto poľnohospodárske práce dôležitou a neraz jedinou príležitosťou, prostredníctvom

[78] Priemerné zárobky v peniazoch neboli vysoké. Za Uhorska donášali sezónni robotníci za celé obdobie (od marca až do konca novembra) 300—500 korún podľa kategórie (mužovia 400—500, ženy 300—350), iba zo žatevných prác prvý kosec okolo 150 korún, žnlen 100—120 korún, *vodnár* 50—60 korún, *voliari a konári 70—80* korún, kuchárka 100—120 korún, *gazda* aj vyše 200 korún, keďže okrem platu ženca mal aj osobitnú odmenu za privedenie každého robotníka. Ďalej dostával aj tzv. *batožinu* (na dopravu naturálií, čo si obvčajne hradili už sami *sezonári*). V Nemecku a Rakúsku bol zárobok už pred prvou svetovou vojnou dvojnásobný ako na Dolniakoch. Za prvej ČSR prinášali z českých krajín okolo 1100 Kč, *gazda* až 2—3 tisíc, okolo roku 1930 len 2000 Kčs, mužovia 1000—1400, ženy 800—1000 Kčs za sedem až osemmesačnú sezónu. — Informátori z okresu Čadca (Štefan Litva, nar. 1890 v Starej Bystrici, Jozefína Jurinová, nar. 1890 v Zborove nad Bystricou atď.). — Z Rakúska po prvej svetovej vojne prinášali priemerne 1700—2200 Kč, z Francúzska 2200 až 2400 Kč, z Nemecka 1350 Kč, z Juhoslávie až 2800 Kč. — Pozri *Československé vystěhovalectví*, 65—66. — V súčasnosti je priemerný zárobok za celú *sezónu* (za tri dvoj-trojtýždňové trhané robotv) okolo 3500—4500 Kčs. — Informátorka Mária Prandová, nar. 1905 v Brodne (okres Žilina).

ktorej mohli niektoré rodiny prísť k peniazom, potrebným na zaplatenie dane *(porcií)*, vyrovnanie dlhov alebo na zakúpenie niektorých vecí. Význam sezónnych prác z hľadiska peňažných príjmov si najlepšie ozrejmíme údajom o výške priemerného ročného príjmu, ktorý na Kysuciach pripadol r. 1960 na jedného obyvateľa, zamestnaného vo vlastnom poľnohospodárstve. Podľa štatistických prepočtov bola to suma iba 301.50 Kčs.[79] Nebudeme ďaleko od pravdy, ak približne túto istú sumu budeme predpokladať aj pre ktorékoľvek obdobie v minulosti. Vychádzame pritom nielen z poznatku, že *bieda na Kysuciach bola každodenným a hlad prečastým hosťom*,[80] ale aj z rozboru, že poľnohospodárska výroba ako základné zamestnanie ľudu v tejto oblasti bola vždy nerentabilná a takouto v podstate ostala až do súčasnosti.[81]

S peňažným príjmom prineseným do hospodárstva sezónni robotníci nakladali uvážlivo. Ak pracovali v oblastiach, kde dostávali naturálie len na prípravu stravy, nie však ako *výživok*,[82] peňažný príjem bol vyšší a poskytoval im možnosť voľnejšie ho použiť. Časť peňazí premieňali hneď na veľkostatku na nákup niektorých druhov obilia, najmä ak ho dostali za nižšiu cenu. Po prvej svetovej vojne si obilie takýmto spôsobom nakupovali v Nemecku i Rakúsku, lebo tu ho dostávali za polovičnú cenu; toto obilie nazývali preto *polovkou*.[83] Kupovanie obilia hneď po skončení sezónnych prác za nižšiu (úradnú, teda nie voľnú alebo tzv. *čiernu*) cenu sa zachovalo až do súčasnosti.[84] Za zarobené peniaze väčšie

[79] *Návrh hospodárskeho rozvoja okresu Čadca (textová časť)*. Základný podkladový materiál spracovali pracovníci Štátneho ústavu pre rajónové plánovanie v Bratislave, Bratislava 1961, 10 (ďalej citujeme ako SÚRP Bratislava č. 0124/61).

[80] A. Bielek, *Kysuce*, 154.

[81] A. Pranda, *Príčiny I*, 439—471.

[82] Stalo sa to všeobecným javom po prvej svetovej vojne nielen v cudzine, ale aj v českých krajinách. Možno si ho vysvetliť predovšetkým skutočnosťou, že obilie si mohli sezónni robotníci voľne kúpiť aj doma a nemuseli mať starosti s jeho prepravou. Ak ho však na veľkostatku mohli kúpiť podstatne lacnejšie, dávali prednosť zakúpeniu obilia hneď po skončení sezónnych prác a o jeho prepravu sa postarali sami.

[83] Viaceri informátori na Kysuciach uvádzali, že v západných štátoch nebolo zvykom vykonávať sezónne poľnohospodárske práce za naturálie, iba za peňažitú odmenu. Preto si musel *gazda* možnosť nakúpiť obilie za polovičnú cenu vyjednať hneď na začiatku prác. Keďže preprava obilia vlakom nebola drahá, slovenskí sezónni robotníci z Kysúc dlho zotrvávali pri tomto spôsobe.

[84] Sezónni robotníci *(repárske brigádnicky)* dostávajú len peniaze. Časť z nich môžu po skončení každej jednotlivej práce použiť na nákup určitého množstva obilnín za úradnú (tzv. *výrobnú*) cenu, ktorá je oproti voľnej (tzv. *čiernej*) cene veľmi nízka. Tak 1 q pšenice (tzv. *kombajnovej*, teda nečistenej) ich stojí 102 Kčs (voľná cena je až 400 Kčs), 1 q jačmeňa 92 Kčs (voľná cena až 300 Kčs), 1 kg kryštálového

veci investičného charakteru si kupovali len *gazdovia*, ktorých príjem zo sezónnych prác bol podstatne vyšší ako príjem ostatných robotníkov. *Gazdovia* si zo zárobku prineseného zo sezónnych prác zadovažovali jednak domy, pozemky a majetky od ľudí, ktorí sa natrvalo z Kysúc vysťahovali, jednak živnostenské licencie,[85] dobytok atď.[86]

Doteraz rozoberaný hospodársko-sociálny dosah odchádzania na sezónne práce mal na tradičný spôsob života poľnohospodárskeho robotníctva iba nepriamy a nepatrný vplyv. Nepriamy v tom zmysle, že hoci sa — vďaka dovezeným naturáliám a peniazom — zvyšovala ich životná úroveň, jednako ani zakúpené domy, ani strava sezónnych robotníkov doma sa takmer v ničom neodlišovali od tradičných foriem a nenarúšali všeobecné zvyklosti. Z hľadiska štúdia interetnických vzťahov je hospodársko-sociálny dosah týchto prác dokonca irelevantný. Ostáva preto našou úlohou sledovať, čo iné si okrem spomínaných naturálií a peňazí sezónni robotníci z cudzieho prostredia prinášali a ako svoje skúsenosti a poznatky uplatňovali doma, vo vlastnom hospodárstve i v spôsobe života.

V tejto súvislosti do popredia vystupuje predovšetkým otázka možnosti zdokonaľovania poľnohospodárskeho náradia, zavádzania a pestovania nových plodín, i otázka uplatňovania niektorých modernejších spôsobov obrábania pôdy. Hoci možno jednoznačne konštatovať, že rovnako za Uhorska, ako aj za prvej ČSR, Slovenského štátu i za ČSSR odchádzanie na sezónne práce prispievalo k rozširovaniu celkového rozhľadu slovenských poľnohospodárskych robotníkov,[87] jednako musíme pripustiť, že ich skúsenosti a poznatky o nových spôsoboch obrábania pôdy (napr. používanie umelých hnojív), o nových plodinách (napr. pestovanie kukurice, cukrovej repy ap.) i o nových druhoch poľnohospodárskeho náradia

cukru 1,20 Kčs (inak 7,20 Kčs), 1 kg živej váhy mladého prasaťa 14 Kčs. Množstvo naturálií, ktoré si možno takto odkúpiť, určuje príslušné ministerstvo. — Pozri vyhlášku Ministerstva poľnohospodárstva, lesného a vodného hospodárstva č. 31 z 24. 4. 1950, podľa ktorej boli vypracované tzv. *Zásady odpredaja naturálií na Štátnom semenárskom statku v Chrudimi* (v Čechách), kde sme r. 1963 uskutočnili výskum sezónnych prác slovenských robotníčok z Kysúc. Na rok 1963 to bolo za okopávanie a pretrhávanie cukrovej repy 80 kg, za zber repy 50 kg, za prácu v nedeľu a vo sviatok bola osobitná prémia 5 kg obilia. Podobne bolo stanovené aj množstvo zemiakov, kukurice atď.

[85] Kysucké hlasy 7, č. 2 z 30. 1. 1933, 2, uvádzajú prípad repárskeho gazdu z Nesluše. Ako viaceri iní, tak aj on vložil zarobené peniaze do získania krémarskej licencie. Keďže neskoršie začal sám piť, v exekúcii prišiel nielen o krému, ale aj o celý majetok.

[86] Informátori z okresu Čadca (Ján Zuščák, nar. 1883 v Zborove nad Bystricou, Štefan Litva, nar. 1890 v Starej Bystrici, Mária Gašperáková, nar. 1923 v Krásne nad Kysucou atď.).

[87] *Československé vysťahovalectvo*, 66.

a výkonných strojov (napr. železných pluhov, kosačiek, viazačiek, parných alebo benzínových mláťačiek atď.), s ktorými sa v cudzom prostredí postupne stretali, iba v nepatrnej miere prenikli do tradičných spôsobov a foriem poľnohospodárstva na Kysuciach. Zapríčinili to viaceré faktory, ktoré treba v tejto oblasti brať do úvahy.

Musíme si predovšetkým uvedomiť, že možnosti poľnohospodárskej malovýroby vždy boli a sú ešte aj dnes na Kysuciach značne obmedzené. Veľká rozdrobenosť pôdneho fondu,[88] značná členitosť terénu,[89] nepriaznivé klimatické podmienky,[90] na pestovanie väčšiny poľnohospodarských plodín nevyhovujúca bonita pôdy,[91] erozívnou činnosťou vody zapríčinený vysoký stav devastovanej a ináč znehodnotenej pôdy[92] a mnohé ďalšie faktory[93] neumožňovali sezónnym robotníkom ako drobným roľníkom uplatniť doma to, čo sa osvedčilo na majeroch a veľkostatkoch v nížinných oblastiach. Hoci už pred niekoľkými storočiami spoznali vinnú révu, v polovici 19. stor. zas kukuricu, v osemdesiatych rokoch 19. stor. aj cukrovú repu a hoci dokonale ovládali postupy prác a spôsoby ich obrábania, jednako sa na Kysuciach tieto plodiny (okrem zemiakov, o pestovanie ktorých mali osobitný záujem aj stoličné úrady) ani len nepokúsili pestovať. Na ich pestovanie tu nielenže nemali dostatok vhodnej pôdy, ale neboli tu ani primerané prírodné a klimatické podmienky, ktoré — zdá sa —

[88] V. Lobotka, *Erózia pôd a protierózne zábrany používané roľníkmi v povodí Bystrice na Kysuciach*. Vlastivedný zborník Považia 5, 1962, 176, uvádza, že v Novej Bystrici bolo koncom päťdesiatych rokov nášho storočia až 42 064 drobných parciel (ďalej citujeme ako *Erózia pôd*). — A. Pranda, *Príčiny I*, 457, uvádza podobný údaj zo Zborova nad Bystricou. V obci bolo 324 ha ornej pôdy rozdrobených do 12 605 parciel. — V okrese Čadca bolo r. 1961 až 97,07 % všetkých vlastníkov do výmery 5 ha; pritom ide o výmeru poľnohospodarskej, nie ornej pôdy. Ak si uvedomíme, že do ornej pôdy sa na Kysuciach zaraťavajú aj grapy, kopanice, skultivované lesné poruby a kamenisté záhončeky, ktoré možno obrábať len motykou a nie orať pluhom, keďže majú prsť len na tri palce, dospejeme k záveru o nemožnosti uplatniť tu vyššiu techniku obrábania pôdy (strojom ap.).

[89] Z celkovej výmery ornej pôdy je až 83,7 % na svahoch neraz až 35° prudkých. — V. Lobotka, *Erózia pôd*, 176. — SÚRP Bratislava č. 0124/61, 14. — ONV Čadca č. 0284/63, 8. — *Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska*, Bratislava 1935, 56.

[90] *Podnebí Československé socialistické republiky*. Tabuľky, Praha 1961. — *Atlas podnebia Československej republiky*, Praha-Bratislava 1958. — J. Otruba, *Veterné pomery na Slovensku*, Bratislava 1964.

[91] SÚRP Bratislava č. 0124/61, 43, 93. — M. Lukniš, *Bonita pôdy na Slovensku*, Geografický časopis 8, 1956, 202—207.

[92] SÚRP Bratislava č. 0124/61, 14, 84. — Kysucké hlasy 6, č. 11 z 5. 6. 1932, 1.

[93] V minulosti všeobecne rozšírený jav odchádzania mužov na drotárku a za podomovým obchodom a prenechanie starosti o obrábanie pôdy a chov dobytka jedine na ženy atď.

Obr. 12. Sezónne poľnohospodárske robotníčky z Kysúc pri speve (Štátny majetok v Koči, okres Chrudim). Foto A. Pranda 1963.

rozhodli, že sa poznatky sezónneho robotníctva nemohli doma realizovať a uplatniť v záujme zvýšenia poľnohospodárskej výroby.

V podstate tie isté príčiny im zabraňovali vo vlastnom hospodárstve použiť aj niektoré nové druhy náradia (napr. železné pluhy) alebo poľnohospodárskych strojov. Drobní roľníci, z radov ktorých sa najviac vytvárali skupiny sezónnych robotníkov, by ich neboli mohli dostatočne využiť, ba ani uplatniť, lebo obrábanie pôdy na svahoch si vyžadovalo používať napríklad jednostranný kováčsky pluh bez čeriesla a s drevenou odvalnicou, ktorý zem skôr drobí a presúva, ako obracia,[94] a nie ťažký celoželezný pluh. Z podobných príčin sa do tunajšieho poľnohospodárstva nezaviedli ani ďalšie, hoci vysoko výkonné poľnohospodárske stroje. Pretrvávanie systému motykového hospodárenia na Kysuciach[95] a používa-

[94] V. Lobotka, *Erózia pôd*, 179 — J. Podolák, *Nomenklatúra pluhu na území slovenského etnika*. Slovenský národopis 5, 1957, 307—334.

[95] V. Urbancová, *Motykové hospodárenie v slovenskom poľnohospodárstve 19. a 20. storočia*. Slovenský národopis 13, 1965, 3—31.

nie ľahkých kováčskych pluhov až do súčasnosti má tu svoje oprávnenie a význam, ktorý vyplýva nielen z potreby chrániť ornú pôdu situovanú na svahoch pred erozívnou činnosťou vody,[96] ale aj z celkových prírodných a klimatických podmienok tejto horskej oblasti. K problematike vplyvu odchádzania na sezónne práce vo vzťahu k poľnohospodárskej výrobe možno teda konštatovať, že hoci sezónni robotníci mali veľa príležitostí stretnúť sa s novými spôsobmi obrábania pôdy i s výkonnejšími strojmi, jednako ich do svojho rozdrobeného poľnohospodárstva nezaviedli, pretože vôbec nezodpovedali tunajším pomerom a charakteru oblasti. Ich použitie na Kysuciach by v mnohých prípadoch bolo skôr na škodu ako na všeobecný osoh.[97]

Čo sa týka umelých hnojív, treba povedať, že so spôsobmi ich používania stretli sa sezónni robotníci z Kysúc po prvý raz už pred prvou svetovou vojnou. Podľa súhlasných údajov viacerých informátorov bolo to na veľkostatkoch nemeckých majiteľov. Kým v Čechách rozhadzovaním umelých hnojív spočiatku nepoverovali sezónnych, ale len stálych robotníkov, zatiaľ v Nemecku, Rakúsku a sčasti aj na Dolniakoch vykonávali túto prácu najčastejšie slovenskí sezónni robotníci, pravda, vždy pod priamym dozorom veľkostatkára alebo jeho zástupcu. Drobní roľníci z Kysúc mali takto možnosť spoznať nielen jednotlivé druhy umelých hnojív, ale aj ich účinok na vzrast a úrodu poľnohospodárskych plodín. Neprekvapuje preto, že umelé hnojivá začali postupne používať už za Uhorska, hoci v obmedzenej miere, aj na Kysuciach. Prihnojovali nimi spočiatku iba niektoré poľnohospodárske plodiny, najmä obilniny (ozimy, zriedkavejšie aj jariny). Po prvej svetovej vojne malo používanie umelých hnojív aj na Kysuciach čím ďalej tým viac stúpajúcu tendenciu. Predpokladáme, že sa o to pričinilo aj nezmenšujúce sa odchádzanie na sezónne práce i prehlbujúce sa znalosti a skúsenosti tunajších poľnohospodárskych robotníkov s ich používaním na veľkostatkoch. Nepriamo nám to potvrdzujú aj štatistické údaje. Ak sa v poslednom roku prvej svetovej vojny na dolných Kysuciach (v bývalom okrese Kysucké Nové Mesto) zakúpilo spolu len 159 q umelých hnojív, r. 1928 to bolo už 1409 q.[98] Iba pre zaujímavosť a porovnanie uvedieme, že na 1 ha ornej pôdy bola v okrese Čadca priemerná ročná spotreba r. 1960 iba 0,69 q, r. 1962 už 0.84 q a r. 1964 stúpla na 1,13 q umelých hnojív.[99] Ak pripomenieme, že prevažná väčšina poľnohospodárskej pôdy je ešte v súčasnosti v ru-

[96] V. Lobotka, *Erózia pôd*, 131.
[97] V. Lobotka, *Erózia pôd*, 132.
[98] Okresný archív v Čadci, fond Okresný úrad Kysucké Nové Mesto, č. 9449/1928-adm.
[99] ONV Čadca, č. 315/1965-adm.

Obr. 13. Sezónne poľnohospodárske robotníčky z Kysúc pred olovrantom (Štátny majetok v Kočí, okres Chrudim). Foto A. Pranda 1963.

kách jednotlivo hospodáriacich roľníkov, z radov ktorých odchádza najviac *brigádnikov*, môžeme záverom konštatovať, že je to vo veľkej miere aj vplyv odchádzania na sezónne poľnohospodárske práce a peňažných príjmov z nich, hoci nemožno pritom uprieť, že sa na nákupe umelých hnojív podieľa aj príjem z práce v priemysle.[100]

Hoci sme uviedli, že hromadné odchádzanie kysuckého obyvateľstva na poľnohospodárske práce do nížinných oblastí, do českých krajín i do cudziny prispelo k rozšíreniu všeobecného rozhľadu sezónneho robotníctva, jednako treba zdôrazniť, že na tomto úseku ľudovej kultúry, teda v poľnohospodárskej výrobe a v jej formách, vplyv sezónnych prác nebol taký, ako by sa predpokladalo alebo ako sa neraz aj zdôrazňovalo.[101]

[100] A. Pranda, *Príčiny I*, 466—467.
[101] *Československé vystěhovalectví*, 66.

Môžeme to ukázať aj na ďalšej zložke poľnohospodárskej výroby, na drevenom náradí. Je zaujímavé, že drevené poľnohospodárske náradie (hrable, vidly, kosiská, vejačky, sitá, riečice ap.), ktoré sa používalo na Kysuciach, až do posledného obdobia nezaznamenalo nijaké podstatné zmeny. Až do druhej svetovej vojny sa vyrábalo tradičnými ľudovými technikami štiepania, kresania, dlabania a tokárenia[102] a iba v malej miere sa uplatnili techniky, ktoré nerešpektujú prirodzený rast dreva a narúšajú jeho vrstvy (rezanie, pílenie). Drevené poľnohospodárske náradie si stále zachovávalo nielen tradičné tvary a formy, ale aj funkciu, a to i napriek tomu, že mohlo byť ovplyvnené náradím používaným na veľkostatkoch najmä v cudzine.

Príčiny, že sa vplyv týchto prác neprejavil v poľnohospodárstve sezónneho robotníctva, spočívali zaiste aj v skutočnosti, že robotníctvo naučilo sa viac-menej iba mechanicky vykonávať určené práce (od konca 19. stor. prevažne repárske), znalosť ktorých mohlo doma uplatniť len vo veľmi obmedzenej miere. Aby sa tomu zabránilo, usilovali sa príslušné úrady, ktoré boli poverené organizovaním a zabezpečovaním pracovných síl pre poľnohospodárstvo, počínajúc r. 1923 postupne odvracať mladých robotníkov a robotníčky od sezónnych prác v skupinách a snažili sa ich – najmä v českých krajinách – umiestňovať na zvláštne, tzv. *služobné zmluvy* najčastejšie jednotlivo ako čeľaď (sluhov a slúžky) k menším roľníkom. Toto úsilie vyvíjali aj preto, lebo v uvedenom období sa tu začal prejavovať citeľný nedostatok slobodnej čeľade. Odôvodňovali to aj poukazovaním na výhody, ktoré mladí robotníci a robotníčky získajú tým, že budú mať možnosť po celý rok sledovať prevádzku v menších hospodárstvach a že sa naučia prakticky, ako treba samostatne a intenzívne hospodáriť.[103] Treba povedať, že táto snaha úradných činiteľov nenašla medzi slovenským sezónnym poľnohospodárskym robotníctvom dostatočné pochopenie. Mládež i naďalej dávala prednosť práci v skupinách. Svoje rozhodnutie odôvodňovala nielen nižším sociálnym postavením sluhov a slúžok a ich väčším pripútaním a súčasne aj menšou možnosťou – najmä pri zlých pracovných podmienkach – zmeniť počas roku miesto, ale aj pocitom osamelosti a predovšetkým skutočnosťou, že nemožno aplikovať zásady intenzívneho hospodárenia z nížin na malých, veľmi rozdrobených a vysoko nerentabilných hospodárstvach doma, v horských oblastiach Slovenska.[104]

[102] A. P r a n d a, *Príspevok*, 284 a n.

[103] *Československé vystěhovalectví*, 67, 103.

[104] Početní informátori na Kysuciach správne zdôrazňovali, že nemožno mechanicky uplatniť skúsenosti z hospodárenia v nížinách na majetku v horských oblastiach, kde neboli na to ani minimálne predpoklady prírodné, klimatické, sociálne

Väčší vplyv mali sezónne práce na ľudový odev. Hoci ľudový odev na Slovensku bol koncom 19. a začiatkom 20. stor. najviac oblastne diferencovaný, už v tomto období začali doň veľmi zreteľne prenikať – či už prostredníctvom továrensky vyrábaných textílií alebo prostredníctvom niektorých súčiastok dobového konfekčného odevu – určité unifikačné tendencie. Boli podmienené nielen rozvojom textilného priemyslu, ktorý vyrábal nové a lacnejšie druhy materiálov i celé odevné súčiastky, ale aj zmenami v celkovom spôsobe života, ktoré boli najmä po prvej svetovej vojne podporované aj novými hospodársko-sociálnymi, politickými i kultúrnymi pomermi. V ľudovom odeve sa tieto skutočnosti začali prejavovať hromadným opúšťaním domácich materiálov a čím ďalej väčším používaním továrensky vyrábaných textílií i odevnej konfekcie.[105]

Odev slovenských sezónnych robotníkov, ktorí za Uhorska odchádzali na tieto práce na Dolniaky, v ničom sa neodlišoval od tradíciou ustálených foriem ľudového odevu noseného doma. Hoci šlo v podstate len o základné a najnevyhnutnejšie oblečenie, jednako plne zodpovedalo nielen pracovnej príležitosti, ale aj dĺžke jej trvania. Až takmer do skončenia prvej svetovej vojny odchádzali sezónni poľnohospodárski robotníci z Kysúc na spomenuté práce v odeve, ktorý sa používal v ich dedine a oblasti. Tak sa hovorilo o bielo oblečených ženách a dievkach z Novohradu (Daćov Lom a okolie), keď sa poberali na Dolniaky za týmto druhom práce, že *už letia biele husi*.[106] Na Dolniakoch ich pre bielu farbu odevu údajne radi prijímali do práce, lebo biely plátenný odev museli často prať a bieliť na slnku a ženy i dievky v ňom pôsobili stále dojmom čistoty.[107] Podobne sa hovorilo aj o ženách z Moravy (Slavičín, Bojkovice a okolie). Keďže v ich ľudovom odeve prevládala zas červená farba, obyvatelia Bošáce hovorili, keď Moravanky hromadne tiahli na sezónne práce do Uhorska, že *už letia červené lastovičky*.[108]

(nerozdeľovať pôdu medzi všetky deti) a ekonomické (chýbal počiatočný kapitál, ktorý je potrebný na investovanie do pôdy, živého i mŕtveho inventára ap.). – Podobne S. K o v a č e v i č o v á, *Ľudový textil v hornom Novohrade*, Slovenský národopis 1, 1953, 99 (ďalej citujeme ako *Ľudový textil v Novohrade*).

[105] S. K o v a č e v i č o v á, *Zákonitosť diania a vnútorná podmienenosť zmien jednotlivých javov v krojovej oblasti*. Národopisný sborník 6–7, 1945–1946, 74–83. – V. N o s á ľ o v á, *Vplyv hospodárskych zmien na vývoj horehronského ľudového odevu v období kapitalizmu*. Slovenský národopis 2, 1954, 123–148. – J. P á t k o v á, *Vplyv továrenskej výroby na ľudový odev trnavského okolia*. Slovenský národopis 2, 1954, 94–122.

[106] P. S o c h á ň, *Starobylé zvyky slovenských roľníkov pri poľnej práci*, Bratislava 1930, 101 (ďalej citujeme ako *Starobylé zvyky*). – P. S o c h á ň, *Národopisná výstava československá v Prahe roku 1895*. – Sborník MSS 1, 1896, 34.

[107] S. K o v a č e v i č o v á, *Ľudový textil v Novohrade*, 100.

[108] P. S o c h á ň, *Starobylé zvyky*, 101.

Odev sezónnych poľnohospodárskych robotníkov zo severozápadného Slovenska bol takmer až do prvej svetovej vojny takisto prevažne biely a bol zhotovený z domácich materiálov. Muži si na sezónne práce brali dvoje spodných zrebnych gatí, dvoje nohavíc (biele súkenné *chološne*, tzv. *valaské nohavice* i plátenné *gate*), dve košele so širokými rukávmi z ľanového plátna, čierny *ľajblík* a biely *brusliak* (kožúštek bez rukávov na chladnejšie počasie), dva páry krpcov s onuckami (baganče sa stali bežnou vecou až po prvej svetovej vojne) a za Uhorska aj súkennú huňu.[109] Ženy a dievky mali takisto dvoje oblečenie, pričom staršie súčiastky používali ako pracovné, novšie na cestovanie, nedeľu alebo ako rezervné do práce. Ich odev pozostával z plátenných *rubášov* alebo košieľ, dvoch bielych sukieň *(šorcov)*, bielych košielok s dlhými a nazbieranými rukávmi *(opleciek)*, bielych a neskoršie aj čiernych zásteriek a *zápon*, čiernych kabátikov, viacerých čepcov, bielych šatiek na hlavu a *skosiek* alebo plachiet na chladnejšie počasie a takmer až do tridsiatych rokov nášho storočia aj z krpcov s onuckami a *kopytciami*.[110] V podstate z tých istých základných súčiastok sa skladal aj odev sezónnych robotníkov a robotníčok z iných horských oblastí Slovenska.[111]

Pozornosť, ktorú sezónni poľnohospodárski robotníci vzbudzovali v cudzom prostredí svojím tradičným odevom alebo niektorými jeho súčiastkami,[112] spôsobila, že sa urýchlil proces jeho rozkladu a postupného zániku aj doma. Zmeny, ktoré sa v ľudovom odeve slovenských sezónnych robotníkov začali uplatňovať už koncom 19. stor. a ktoré sa podstatne prehĺbili najmä po prvej svetovej vojne, prejavovali sa nenásilne a postupne jednak upúšťaním od nosenia niektorých odevných súčiastok, jednak prenikaním nových materiálov i nových odevov (konfekcie). Zdá sa, že poľnohospodárski robotníci z Kysúc prestali najprv nosiť hune, a to zväčša v prvých dvoch desaťročiach nášho storočia; neskoršie aj krpce, ktoré mužovia nahradili bagančami a ženy postupne celými topánkami. Nakoniec prestali nosiť aj kožúšok, namiesto ktorého nastúpil kon-

[109] Informátori z okresu Čadca (Lukáš Murgaš, nar. 1903 v Zborove nad Bystricou, František Masaryk, nar. 1895 v Zborove nad Bystricou atď.).

[110] A. Pranda, *Výskum ľudového kroja na dolných Kysuciach* (rkp, Bratislava 1959, uložený v archíve ÚĽUV). — M. Morávková, *Správa o prieskume kroja v Oščadnici a okolí* (rkp, Bratislava 1956, uložený v archíve ÚĽUV v Bratislave). — Početní informátori z okresu Čadca a Žilina (vlastné výskumy).

[111] E. Bošková, *Niektoré poznatky*, 422. — J. Michálek, *K štúdiu života*, 280.

[112] Viacerí informátori súhlasne uvádzali, že huňa, krpce, kožúšok a súkenné (tzv. *valaské*) nohavice vzbudzovali pri cestovaní a v cudzích mestách najväčšiu pozornosť. Neraz pre ne pokladali slovenských sezónnych poľnohospodárskych robotníkov za divadelníkov, preto sa ich usilovali čo najskôr nahradiť kúpenými odevnými súčiastkami.

Obr. 14. Sezónne poľnohospodárske robotníčky z Kysúc pri donášaní vody (tzv. *vodnárky*). (Štátny majetok v Kočí, okres Chrudim). Foto A. Pranda 1963.

fekčný kabát. Najdlhšie nosili plátenné košele a súkenné nohavice *(valaské)*, ktoré boli konfekciou kupovanou na sezónnych prácach vytlačené v podstate až koncom tridsiatych rokov. Kým tradičný odev mužov odchádzajúcich na poľnohospodárske práce zanikol už v období medzi dvoma svetovými vojnami, odev žien sčasti ešte pretrvával, pričom napr. *skoska a krpce* ustúpili už v tridsiatych rokoch, kým niektoré ďalšie súčiastky (*šorce*, košielky atď.) sa u staršej generácie zachovali doteraz, u mladšej zanikli cez druhú svetovú vojnu a po nej.[113] Celkove možno povedať, že spolu so zmenou materiálu a s postupným nahradzovaním jednotlivých súčiastok menila sa aj pôvodná, v minulých obdobiach prevládajúca biela farba ľudového odevu na farbu čiernu. Podobný vývoj

[113] Pozri obecnú kroniku *Pamätná kniha obce Zborov nad Bystricou I (1935—1944)*, 149. — Aj ďalšie poznatky z vlastných výskumov na Kysuciach.

prebiehal v 20. stor. na celom Slovensku všeobecne a možno ho niekde skôr, inde trochu neskoršie pozorovať aj v iných oblastiach.[114]

Význam odchádzania na sezónne poľnohospodárske práce do iných oblastí vo vzťahu k zmenám v ľudovom odeve si najlepšie ozrejmíme, ak uvedieme, čo si robotnícky kupovali po skončení týchto prác a čo si prinášali domov. Treba povedať, že spočiatku všeobecne dávali prednosť nákupu niektorých textilných materiálov pred nákupom hotových odevných súčiastok. Robili to hlavne preto, lebo v počiatočnej fáze zmien, ktoré sa na severozápadnom Slovensku začali uplatňovať v podstate už pred prvou svetovou vojnou a výraznejšie sa prehĺbili až po nej, usilovali sa ženy a najmä dievky od ostatného dedinského kolektívu odlišovať iba jemnejším a tenším materiálom, nie však strihom. Inou príčinou tohto javu bola zaiste aj skutočnosť, že ušitie prevažnej časti ženských odevných súčiastok ovládala takmer každá žena.

Zo sezónnych prác v cudzom prostredí si teda donášali predovšetkým jemnejšie textilie. Tak sa k hrubému domácemu konopnému a ľanovému plátnu pridružil tzv. *líň*, tenký batist a bavlnený mušelín. Hrubé domáce súkno v niektorých súčiastkach začali nahrádzať jemným súknom strojovým. Okrem týchto textilných materiálov prinášali si aj stuhy, neskoršie bavlnu na tkanie a pamuk na vyšívanie.[115] Najväčší zásah do materiálovej štruktúry ľudového odevu na severozápadnom Slovensku spôsobila však súkenka v Žiline. Bola založená r. 1890 pod názvom *Uhorská továreň na vlnené látky, vojenské súkno a pokrovce*.[116] Keďže mala aj pobočné závody v Čadci (od r. 1903) a neskoršie aj v Rajci, svojimi súkennými výrobkami čoskoro ovplyvnila určité súčiastky tradičného ľudového odevu v tejto oblasti. Možnosť nakúpiť jemnejšie súkenné textilie priamo v Žiline využívali aj ženy vracajúce sa zo sezónnych prác z ďalších oblastí štátu alebo z cudziny.

Po prvej svetovej vojne, keď začali sezónni robotníci odchádzať do českých krajín, Nemecka, Rakúska a Francúzska, jemnejšie textilie do tunajšieho odevu prenikali výraznejšie. Robotníci ich vo veľkom rozsahu

[114] V r š a t s k ý, *Mikušovská dolina*. Príspevok k topografii Slovenska, Sborník MSS 2, 1897, 42—43. — S. K o v a č e v i č o v á, *Vývin slovenského ľudového odevu*, príloha k publikácii J. M a r k o v, *Slovenský ľudový odev v minulosti*, Bratislava 1956. I—XXI.

[115] Informátorka Anna Pošteková, nar. 1880 v Čadci. — Podobne S. K o v a č e v i č o v á, *Ľudový textil v Novohrade*, 98.

[116] A. K a v k o v á, *Z novších dejín mesta Žiliny* (Od druhej polovice 18. storočia do roku 1918). Vlastivedný sborník Žilinského kraja 2, 1959, 10. — R. M a r s i n a — k o l e k t í v pracovníkov Považského múzea, *Žilina*. Vlastivedný časopis 12, 1963, 18. — E. A r a t ó, *K hospodárskym dejinám Slovenska od roku 1848 do 1900*. Historický časopis 1, 1953, 474.

Obr. 15. Autom privezené obilie z Čiech pre sezónne poľnohospodárske robotníčky z Kysúc (Čierne, okres Čadca). Foto A. Pranda 1964. — Všetky fotografie i reprodukcie z Archívu Národopisného ústavu SAV v Bratislave.

začali nakupovať predovšetkým v cudzine, kde boli mnohé materiály podstatne lacnejšie ako v ČSR.[117] Takmer každá žena a dievka si odtiaľto prinášala okrem jemných ľanových a bavlnených plátien na košieľky aj bavlnené i šifónové šatky, veľké vlnáky, hodvábne ručníky, damaškové a šifónové prestieradlá atď. Mužovia sa obmedzovali iba na kupovanie hotových odevov a baganče.

Ako zo stručného výpočtu vidieť, okrem jemných textilií ľanových, vlnených a bavlnených boli to už aj niektoré hotové odevné súčiastky, ktoré postupne vytláčali staršie *skosky*, obrusy ap. Pritom je zaujímavé, že ženský ľudový odev aj napriek týmto novým materiálom i odevným súčiastkam oveľa dlhšie si udržal tradičný charakter ako odev mužov. Možno to vysvetliť tým, že ženy podstatne viac dbali na domáci vkus a dlhšie sa mu podriaďovali najmä strihom a spôsobmi šitia, takže menej

[117] Početní informátori z okresu Čadca súhlasne uvádzali, že 1 m tenkého ľanového plátna (tzv. *líňu*) stál v dvadsiatych rokoch nášho storočia v Nemecku len 50 Pf (asi 4 Kčs), kým v ČSR stál okolo 20 Kč.

vybočovali z tradície. Odevné súčiastky ušité z nových a jemnejších materiálov nosili najprv len do kostola a na slávnostné príležitosti (svadby ap.) a až neskôr aj na pracovný deň. Ich prenikanie bolo pomalé a dôkladne podrobené hodnoteniu z hľadiska vkusu dediny. Dokedy sa tu nosil tradičný ľudový odev, vôbec sa nepociťovalo, že by šlo o súčiastky neorganické. Keďže sa od najstarších a tradičných súčiastok odlišovali najčastejšie len jemnosťou spracovania, ale už nie strihom a funkciou, prenikanie týchto textílií i jednotlivých továrensky vyrábaných odevných súčiastok sledovalo tradičnú líniu vkusu i charakteru ľudového odevu.

Opravdivý zlom nastal až po druhej svetovej vojne, a to nielen širokým uplatnením sa ďalších druhov textílií prírodných i syntetických, ale hlavne zmenou celkových životných podmienok, ktorým podľahol aj kolektívny vkus, tradičný strih i ľudové spôsoby šitia. Tradičné materiály ľudového odevu (ľanové a konopné plátno, súkno a ovčie kožušiny) sa v súčasnosti domáckym spôsobom už nevyrábajú. Aj na Kysuciach, hoci tu ešte prevláda individuálne obrábanie pôdy, boli už nahradené dôsledne materiálmi továrensky vyrábanými. Ich ústup z pozície základného materiálu ľudového odevu podmienila po druhej svetovej vojne nielen snaha aj tu socializovať poľnohospodárstvo, ale aj zmena hlavného zamestnania ľudu. Kým v minulosti, ešte v štyridsiatych rokoch nášho storočia, ním bolo predovšetkým roľníctvo, počínajúc päťdesiatymi rokmi sa ním stala už práca v niektorom odvetví socialistického sektora, hlavne v priemysle. Nedokončený prechod poľnohospodárstva k socialistickým formám sa aj na Kysuciach chápe skôr ako anachronizmus, ako jav dočasný, nie trvalý. Preto sa aj tu začal, a to bez akýchkoľvek prechodných foriem, nosiť u mladej generácie hneď odev mestský (konfekčný). Zmeny v odeve sa tu uskutočnili odlišne ako v hospodársky vyspelejších oblastiach Slovenska. Vo vyspelých oblastiach prebiehal tento proces pomaly a postupne, a to už v období pred prvou svetovou vojnou. Prešiel fázou tzv. *polokroja*, t. j. ľudového odevu šitého nie z domácich, ale z lacnejších kupovaných materiálov, v ktorom strih a funkcia jednotlivých súčiastok ešte plne zodpovedala tradičnému kolektívnemu vkusu. V oblastiach geograficky izolovaných a hospodársko-sociálne zaostalých, akými sú aj Kysuce a podstatná časť severozápadného Slovenska, uvedený proces sa uskutočňuje veľmi prudko a v kratšom čase. Začal sa v podstate po prvej svetovej vojne a čo je zaujímavé, neprechádza fázou *polokroja*, ale hneď, bez akýchkoľvek prechodných foriem, realizuje sa odevom dobovým, konfekciou.[118]

[118] V. Nosáľová, *Niekoľko poznámok k výskumu slovenského ľudového odevu v súčasnosti*. Slovenský národopis 12, 1964, 271—272.

Je nepochybné, že k týmto zmenám v ľudovom odeve určitým podielom prispeli aj sezónne práce. Hoci sezónne robotníčky časť peňažného príjmu obracajú na nákup naturálií, jednako rady si na sezónnych prácach kupujú aj niektoré textílie a konfekčné súčiastky akoby na pamiatku (posteľnú bielizeň, vlnené svetre, sukne, pančuchy, poltopánky, pre mužov košele; zriedkavejšie aj záclony, *hubertusy*, *šuštiaky* ap.), neraz ani nie pre seba, ale pre iných.[119] Hoci nemožno povedať, že by sa v týchto textíliách prejavoval osobitný charakter prostredia, v ktorom sezónne robotníčky pracovali, jednako tieto práce svojím finančným prínosom a nepriamo aj samo prostredie malo na ich rozhodnutie určitý vplyv. Prostredie s odlišnými zvyklosťami a s rozdielnou odevnou kultúrou ich podnietilo k nákupu týchto vecí. Hoci ide väčšinou o textílie, ktoré sú v českých krajinách i na Slovensku viac-menej rovnaké kvalitou, materiálom, farbou, strihom, módnosťou atď., predsa vo vedomí ich nositeľov sú natrvalo späté s prostredím, v ktorom boli získané a kúpené, ako aj so sezónnymi prácami, zo zárobku ktorých si ich zadovážili.

Je zaujímavé, že v ďalších úsekoch ľudovej materiálnej kultúry nemožno zistiť tak výrazný vplyv sezónnych prác a cudzieho prostredia. Hoci sme aj týmto úsekom venovali pri výskumoch v teréne primeranú pozornosť,[120] výsledky nie sú zatiaľ úmerné vynaloženej pozornosti. V ľudovej strave je to do značnej miery vysvetliteľné tým, že na sezónnych prácach v minulosti stravu pripravovala najčastejšie žena vedúceho skupiny alebo kuchárky spomedzi robotníčok.[121] Strava bola jednoduchá a počas trvania týchto prác dosť jednotvarná. Iba pri najťažších prácach (v žatve) sa im prilepšovala zvýšenou dávkou mäsa a pálenky. V spôsobe prípravy a podávania sa obvčajne neodlišovala od stravy používanej doma. Hoci v poslednom období sa repárske *brigádničky* stravujú už v reštauráciách alebo závodných jedálňach a stravu si samy nepripravujú, ale si ju vyberajú z dvoch-troch hlavných jedál, nemožno povedať, že by sa bolo niektoré inonárodné typické jedlo alebo spôsob jeho prípravy preniesol do ľudovej kuchyne na Kysuciach. Ojedinelé prípady väčšej obľuby niektorých neslovenských a neľudových jedál u *brigádničok* (napr. koložvárskej kapusty, bravčového mäsa s kapustou a knedľou ap.) pramenia skôr z potreby výdatnejšie sa stravovať pri ťažších prácach alebo zo zvyku jedávať aj doma sudovú kapustu s bravčovým mäsom ako z iných pohnútok. Tieto prípady nie sú však typické ani pre

[119] Informátorka Mária Gašperáková, nar. 1923 v Krásne n. Kysucou (okr. Čadca).

[120] Poznatky z výskumov na strednom Slovensku (v oblasti Ziaru nad Hronom) i na severozápadnom (hlavne na Kysuciach).

[121] E. Bošková, *Niektoré poznatky*, 422—423, 432. — J. Michálek, *K štúdiu života*, 280.

celú skupinu, tým menej pre dedinu alebo oblasť, z ktorej sezónne poľnohospodárske *brigádničky* pochádzajú, a to ani v tom prípade, ak si tieto jedlá občas pripravia aj doma.[122]

Podobné poznatky možno uviesť aj z ďalších úsekov tradičnej ľudovej kultúry. Vplyv odlišného sociálneho i kultúrneho prostredia sa v nich výraznejšie neprejavil, hoci odchádzanie na sezónne práce je jav známy a všeobecne rozšírený už niekoľko storočí. Tak je to napr. na úseku ľudového staviteľstva a bývania,[123] zvykov a obyčajov, ľudových predstáv a povier, v slovesnom i výtvarnom umení. Túto skutočnosť si možno vysvetliť viacerými faktormi, ktoré pramenia v spôsobe života a práce poľnohospodárskych robotníkov na sezónnych prácach.

Je známe, že ubytovanie slovenských sezónnych robotníkov na poľnohospodárskych prácach bolo aj za Uhorska, aj po prvej svetovej vojne väčšinou nevyhovujúce. Po ťažšej celodennej práci rovnako na Dolniakoch ako neskoršie aj v českých krajinách bývali najčastejšie natlačení v hromadných ubikáciách bez základnej sanitárnej a hygienickej vybavenosti. V jednej miestnosti spávalo neraz niekoľko desiatok ľudí (často mužov, žien i detí spolu). Ak sa na veľkostatku v tom istom období stretlo naraz veľa sezónnych robotníkov (známe sú prípady, že ich bolo až niekoľko sto), za ubytovací priestor slúžila najčastejšie vyprázdnená maštaľ alebo ovčín, do ktorých tesne vedľa seba iba naukladali narýchlo postlkané drevené priče alebo postele, prípadne na udupanú zem rozhádzali hrubšiu vrstvu slamy. Sezónni robotníci spávali väčšinou priamo na slame a až po prvej svetovej vojne na slamníkoch.[124] Úroveň ich ubytovania nie je ani v poslednom období vyhovujúca, hoci je nesporne vyššia ako v predchádzajúcich obdobiach, keďže takmer vždy ide viacmenej iba o provizóriá, ktorým sa zo strany majiteľov nevenuje primeraná pozornosť.[125]

Z toho vyplýva, že slovenskí sezónni robotníci, hoci sa počas poľnohospodárskych prác uspokojovali aj s takouto úrovňou ubytovania a iba

[122] Informátorka Mária Prandová, nar. 1905 v Brodne (okres Žilina).

[123] V tejto súvislosti nemyslíme na obyvateľstvo bývajúce na jazykovom rozhraní, ale na sezónnych robotníkov, ktorí iba dočasne, na určitý čas roka odchádzajú na poľnohospodárske práce a tu sa stýkajú s cudzím etnikom. Nepochybujeme, že pri každodennom styku na jazykovom rozhraní aj v ľudovom staviteľstve a bývaní sa uplatňujú viaceré spoločné prvky. — Pozri M. Mjartan, *Príspevok k štúdiu ľudového staviteľstva a bývania v okrese Vráble*. Slovenský národopis 6, 1958, 469—497. — V. Valentová, *Tradičné formy ľudového nábytku v Tekove a ich dožívanie v súčasnosti*. Slovenský národopis 15, 1967, 79—104.

[124] E. Bošková, *Niektoré poznatky*, 422. — J. Michálek, *K štúdiu života*, 279—280.

[125] Poznatky z vlastného výskumu r. 1963 v okrese Chrudim v Čechách.

v zriedkavých prípadoch žiadali nápravu,[126] jeho formy neprenášali domov. Takisto sme nezistili, že by sa bol styk sezónneho robotníctva s iným prostredím alebo etnikom nejakým spôsobom odrazil v ich zvykoch výročitých či rodinných v predstavách, poverách alebo v umení. Hoci jestvoval zvyk tzv. *krstenia* mladých sezónnych robotníkov a robotníčok, ktorí prišli po prvý raz na žatvu[127] alebo na práce do vinohradov,[128] podľa doterajších výskumov tohto javu sa nám zdá, že ho nemožno pripísať ani vplyvu určitého etnika, ani sezónnym prácam ako takým.[129] Zvyk *krstenia* svojimi formami i obsahom pripomína obmenu zvyku prijímania chlapca do kolektívu mládencov[130] alebo pltníkov.[131] Vyplýva z potreby uviesť mladého robotníka do kolektívu a naučiť ho pod vedením starších a skúsenejších dobre vykonávať pridelenú prácu. Paralely zvyku *krstenia* možno nájsť aj vo formách cechového zvykoslovia (pri prijímaní učňov, tovarišov a majstrov do cechu).[132]

Osobitné miesto z hľadiska štúdia interetnických vzťahov zaujímajú ľudové piesne (najmä žatevné a dožinkové) a rozprávania zo života. V týchto útvaroch nachádzame najviac priamych i nepriamych dokladov o etnickom prostredí. Čo sa týka ľudových piesní, treba upozorniť, že

[126] Početní informátori z Kysúc uvádzali, že za Uhorska bývali sezónni robotníci na Dolniakoch ubytovaní najčastejšie na slame v maštaliach a ovčínoch, po prvej svetovej vojne mali v českých krajinách už svoje drevené priče so slamníkom a pokrovcom, v Nemecku postele so slamníkom a s dvoma vlnenými prikrývkami. Aby si mohli osušiť šatstvo, boli najmä v Nemecku v každej miestnosti aj kachle. Na Dolniakoch sa častejšie stalo, že sezónni robotníci nezačali skôr pracovať, kým im majiteľ veľkostatku neumožnil miestnosti aspoň si vybieliť, vymeniť starú a zatĺcbnutú slamu ap.

[127] E. Bošková, *Niektoré poznatky*, 425.

[128] J. Orel, *Práce*, 149.

[129] Zvyk *krstenia* pozostával z obradu, pri ktorom si tzv. *práci* vybrali zo starších a skúsenejších sezónarov krstného otca a matku. Krstní rodičia ich v mene celého pracovného kolektívu privítali a krstencov oblialí mierkou pálenky. Na jarmoku im potom kúpili nejaký darček (košeľu, šatku ap.). Medzi krstencom a krstným rodičom sa vytvoril taký vzťah ako medzi blízkymi príbuznými. Mužov krstili dva razy; druhý raz vtedy, keď na žatevných prácach začal robiť tzv. *chlapskú robotu*. Na sezónnych prácach vo vinohradoch sa krstilo vínom, ktoré musel zaplatiť krstený robotník.

[130] B. Filová, *Spoločenský a rodinný život slovenského ľudu* (rkp. kandidátskej práce, Bratislava 1968, uloženej v knižnici NÚ SAV).

[131] A. M. Huska, *Slovenské plavnické zvykoslovie a folklór*. Slovenský národopis 3, 1955, 321—322.

[132] I. Houdek, *Cechovníctvo na Slovensku*, Turčiansky Svätý Martin 1943. — P. Horváth, *Z cechového zvykoslovia na Slovensku v druhej polovici 18. storočia*. Slovenský národopis 15, 1967, 121—132. — Š. Pozdíšovský, *Cechoví učni v Trenčíne v 16.—18. storočí*. Historické štúdie 2, 1956, 145 a n.

takéto doklady môžeme nájsť nielen vo fonde slovenských žatevných a dožinkových piesní, ale aj v piesňovom fonde niektorých susedných národov. Ide najmä o etniká, do prostredia ktorých slovenskí sezónni robotníci prichádzali, ako aj naopak, o etniká, príslušníci ktorých prichádzali na Slovensko ako poľnohospodárski robotníci. Takéto vzájomné a početné presuny viacnásobne rozširovali možnosti a príležitosti obojstranných kontaktov a vzťahov, takže nakoniec pri štúdiu neprekvapuje, že v piesňovom fonde viacerých národov jestvujú spoločné filiácie nielen textové, ale aj melodické. Keďže vzájomné presuny poľnohospodárskeho robotníctva boli v minulosti bežné a známe jednak medzi slovenským a maďarským etnikom,[133] jednak medzi Slovenskom a Moravou[134] i Slovenskom a Poľskom,[135] všimneme si ich aspoň stručne. Pre nedostatok vlastných výskumných poznatkov z terénu oprieme sa iba o práce už publikované alebo rukopisné, pričom sa obmedzíme len na vzťahy slovensko-moravské a slovensko-maďarské.[136]

Na spoločný základ slovenských a východomoravských žatevných a dožinkových piesní poukazuje nielen zhodná etnicita[137] a jednotný charakter celého folklóru,[138] ale aj textová a hudobná zložka týchto piesní. Zhody medzi žatevnými a dožinkovými piesňami zo Slovenska a moravského Valašska sú niekedy také nápadné, že možno dosť spoľahlivo určiť aj miesto, odkiaľ bol príslušný nápev prenesený na Moravu. Platí to do určitej miery aj naopak, hoci táto cesta zdá sa menej pravdepodobná.[139]

Do určitej miery podobné postavenie majú slovenské žatevné a dožin-

[133] J. Manga, *Erntebräuche und Erntelieder der Palozen*, Acta etnographica 8, 1962 (ďalej citujeme ako *Erntebräuche*).

[134] O. Hrabalová, *Ke studiu žatevních písní východomoravských a slovenských*, Slovenský národopis 13, 1965, 33–65. — K. Vetterl, *Lidové písně a tance z Valašskoklobucka I*, Praha 1955; *II*, Praha 1969. — Pri tomto sa opierame hlavne o prácu O. Demo – O. Hrabalová, *Žatevné a dožinkové piesne*, Bratislava 1969, najmä o štúdiu O. Demu, 69–74.

[135] Pozri poznámku 64.

[136] Opierame sa o výsledky výskumov O. Hrabalovej, K. Vetterla, O. Demu.

[137] F. Bartoš, *Slovanští kmenové moravští*, Deset rozprav lidopisných, Olomouc 1906, 3.

[138] A. Elschekova – O. Elschek, *Úvod do štúdia slovenskej hudby II*, Bratislava 1962, 94–96, odvolávajú sa na výsledky štúdia tejto problematiky moravskými folkloristami (F. Bartoš, L. Janáček, H. Bima, V. Ulehla atď.).

[139] O. Demo (štúdia v publikácii *Žatevné a dožinkové piesne*, 67). — Porovnaj napr. pieseň zaznamenanú od informátorky v Čadci: *Morava, Morava, krvavé mozole, // kdo tam robic ňevie, ňech sa tam ňebere. // Ja som ňevedzela, som sa naučela, // pri mojej mamicce robic som musela* (Anna Kurtaniková, nar. 1890 v Čadci, zápis z r. 1962).

kové piesne aj v maďarskom piesňovom fonde. Tu treba pripomenúť známu skutočnosť, že maďarský národ vznikol z dvoch etnických substrátov: Maďarov a slovanského praobyvateľstva, ktoré bolo usadené na území dnešného Maďarska.[140] Keďže maďarské kmene po svojom príchode prevzali od slovanského obyvateľstva okrem iného aj znalosti obrábania pôdy, je pochopiteľné, že to do značnej miery ovplyvnilo nielen ich roľnícku terminológiu, ale aj duchovnú i piesňovú kultúru, v ktorej možno takisto zistiť veľa slovanských i slovenských prvkov.

Stály styk slovenských poľnohospodárskych robotníkov s maďarským etnikom nielen na jazykovom rozhraní, kde popri sebe žilo slovenské i maďarské obyvateľstvo, ale aj v iných oblastiach, do ktorých Slováci prichádzali ako kosci, žatviari, mlatci, repári ap., do takej miery ovplyvnil piesňovú kultúru maďarského etnika, že popri mnohých žatevných zvykoch prevzalo aj početné žatevné a dožinkové piesne.[141] Tomu by nasvedčoval aj oveľa chudobnejší fond maďarských žatevných a dožinkových piesní, ako aj ich textová a hudobná zložka. Za známeho historického vývinu sotva možno predpokladať opačný vplyv. Dlhodobá účasť slovenských poľnohospodárskych robotníkov na sezónnych prácach v maďarských oblastiach a ich spevavosť zanechali trvalé stopy vo vývoji tohto druhu maďarských piesní.[142]

Pri výskume ľudových piesní z hľadiska interetnických vzťahov je zaujímavé sledovať, ako sa niektoré z nich osvojovali práve na *sezónach* a prenášali z jednej oblasti do druhej. Známy je prípad piesne *Dobre bolo v uherskej krajine, zakel býval Štefan kráľ v Budíne*, o ktorej na základe neúplného zápisu z r. 1911[143] a uceleného zápisu z r. 1963 možno za pravdepodobnú považovať domnienku, že sa na začiatku 20. stor. ešte len udomáčňovala v oblasti Myjavskej pahorkatiny, kam bola prenesená zo Záhoria.[144] Pri podrobnom výskume zaiste by sa našlo takýchto prípadov aj viac.

Záverom by sme ešte chceli upozorniť na odraz sezónnych poľnohospodárskych prác v rozprávaniach zo života. V nich možno zistiť najviac konkrétnych reálií nielen z prostredia, v ktorom sa práce uskutočňovali, ale aj vzťah sezónnych robotníkov k týmto prácam, ich skúsenosti a poznatky prerozprávané umelecky. Rozprávania zo života sú prevažne žartovného charakteru.[145]

[140] E. Molnár, *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorik*, Budapest 1949, 96–107, cituje O. Demo, *Žatevné a dožinkové piesne*, 69.

[141] J. Manga, *Erntebräuche*, 240–259, cituje O. Demo (rkp. 63).

[142] O. Demo, *Žatevné a dožinkové piesne*, 75.

[143] J. Bodnár, *Myjava*, Myjava 1911, 338.

[144] J. Michálek, *K štúdiu života*, 281.

[145] J. Michálek, *K štúdiu života*, 281.

Hoci sezónni poľnohospodárski robotníci mali značný podiel na prekonávaní regionálnych rozdielov v ľudovej kultúre a hoci ich fluktuácia zohrala nepochybne významnú úlohu nielen v procese zbližovania jednotlivých oblastí Slovenska,[146] ale aj z hľadiska interetnických vzťahov, jednako treba pripomenúť, že sa týmto otázkam doteraz venovala veľmi malá pozornosť. Náš príspevok skôr upozorňuje na túto problematiku, ako ju rieši. Problematika vplyvu a odrazu interetnických vzťahov nie je doteraz hlbšie rozpracovaná ani z hľadiska tradičných ľudových nerolníckych zamestnaní, ani jednotlivých úsekov ľudovej kultúry materiálnej a duchovnej. Svojím príspevkom sme sa snažili poukázať na ňu vo vzťahu k sezónnym poľnohospodárskym robotníkom i odchádzaniu na tieto práce ako javu, ktorý je významnou a nedeliteľnou súčasťou sociálnych dejín nášho ľudu.

Záver

Odchádzanie na sezónne poľnohospodárske práce z horských oblastí Slovenska, či už šlo o kosenie lúk, žatvu a mlatbu alebo o práce spojené s pestovaním kukurice, cukrovej repy, tabaku, chmeľu, maku, viniča atď., malo vo svojom vývoji trvajúcom niekoľko storočí viaceré formy. Pôvodne to boli len práce jednotlivé, ktoré sa v ďalšom vývoji predlžovali, až zavedením pestovania určitých druhov okopanín a niektorých priemyselných plodín sa pretiahli na súvislé obdobie štyroch až siedmich mesiacov.

Slovenské sezónne poľnohospodárske robotníctvo pochádzalo z radov drobných roľníkov a dedinskej chudoby, ktorí – keďže nemohli vyžiť z malého hospodárstva a priamo v oblasti nebol dostatok pracovných príležitostí – boli nútení odchádzať za zárobkom mimo miesta bydliska. Sezónni robotníci sa za prácou sťahovali nielen do nížinných oblastí Slovenska, ale aj do maďarských stolíc a na Dolnú zem, po prvej svetovej vojne zas do českých krajín i do cudziny. Aj napriek ťažkým pracovným podmienkam, dlhému pracovnému dňu našlo sa dosť príležitostí prehlbovať vzťahy robotníkov z viacerých oblastí i s miestnym prostredím. Tak dochádzalo k výmene názorov a skúseností, ku konfrontácii spôsobu života a zvyklostí, k vzájomnému ovplyvňovaniu a výmene kultúrnych hodnôt, k vzájomnému obohacovaniu sa vo všetkých úsekoch kultúry.[147]

Náš príspevok sa usiloval aspoň čiastočne upozorniť a poukázať na

[146] J. Michálek, *K štúdiu života*, 282.
[147] Tamže, 281.

rozličné vplyvy, ktoré boli podmienené interetnickými vzťahmi slovenských sezónnych robotníkov. Tieto vplyvy sa prejavili predovšetkým na úseku jazyka. Ďalej sme sa pokúšali určiť aj mieru a rozsah týchto vzťahov, ako aj ich odraz na niektoré základné úseky ľudovej kultúry, predovšetkým na poľnohospodárstvo, ľudové staviteľstvo a bývanie, odev, stravu, piesne ap. Dospeli sme k záveru, že nie všetky úseky tradičnej ľudovej kultúry sezónnych robotníkov boli nimi v rovnakej miere zasiahnuté. V niektorých sa prejavili silnejšie a výraznejšie, v iných podstatne slabšie. Záležalo to od mnohých faktorov, na ktoré sme sa usilovali takisto upozorniť. Keďže štúdium interetnických vzťahov patrí medzi úlohy značne náročné a zložité, domnievame sa, že náš príspevok splní svoj cieľ, ak prebudí záujem o ich hlbšie štúdium a ak sa ich problematika dostane do centra vedeckého snaženia viacerých etnografických pracovníkov.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Арне Манн: Словацкое переселенчество за работой в Америку на рубеже 19 и 20 веков и его влияние на народную культуру в Словакии 527
Светозар Шveглак: Отражение социального переселенчества в народных песнях 553

МАТЕРИАЛЫ

ЭАС — ОПЫТНЫЕ КОММЕНТАРИИ

Анна Хлупова — Марта Коморовска: Народный художественный промысел в Словакии, организованный в Центре народного художественного промысла 595

ДИСКУССИЯ — КОММЕНТАРИИ

Корнелия Якубикова: Теоретические исходные положения для изучения обычаев 612

ОБЗОРЫ

Л-ру Виере Носальовой, канд. наук — 50 лет (Ирена Пишутова) 622
К юбилею дра Ярмилы Паличковой-Пяткової, канд. наук (Эстер Пяцкова) 626
Семинар об этнографическом исследовании венгерского национального меньшинства в Чехословакии (Ян Ботик) 630
Симпозиум о современном состоянии и переменах календарных обычаев (Марта Сигмундова) 631
Международная конференция «Переселенчество и жизнь Словаков в мире» (Светозар Шveглак) 636
Международный симпозиум о хотарных поселениях в Карпато-Балканской области (Ян Ботик) 638

РЕЦЕНЗИИ И РЕФЕРАТЫ

INHALT

STUDIEN

Arne Mann: Die Auswanderung nach Amerika um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert und ihr Einfluss auf die Volkskultur in der Slowakei . . 527
Svetozár Švehlák: Der Reflex der socialbedingten Auswanderung in der slowakischen Volksliedern 553

MATERIALIEN

EAS — VERSUCHSKOMMENTARE

Anna Chlupová — Marta Komorovská: Die Volkskunsterzeugung in der Zentrale für Volkskunsterzeugung . 595

DISKUSSION — GLOSSEN

Kornélia Jakubíková: Theoretische Ausgangspunkte zum Studium der Bräuche 612

RUNDSCHAU

Das Jubiläum von PhDr. Viera Nosáľová, CSc. (Irena Pišútová) . . . 622
Das Jubiläum von PhDr. Jarmila Paličková-Pátková, CSc. (Ester Plicková) 626
Das Seminar über die ethnographische Forschung der ungarischen Nationalität in der Tschechoslowakei (Ján Botík) 630
Sympozium über gegenwärtigen Stand und Umwandlungen der Jahresbräuche (Marta Sigmundová) 631
Internationale Konferenzion „Die Auswanderung und das Leben der Slowaken in der Welt" (Svetozár Švehlák) 636
Internationales Symposium über die Rodeackersiedlungen im karpatischbalkanischen Gebiet (Ján Botík) . . 638

BUCHBESPRECHUNGEN UND REFERATE

Sn

ROČNÍK 28 4/1980

ŠTÚDIE

VYSŤAHOVALECTVO ZA PRÁCOU DO AMERIKY NA PRELOME 19. A 20. STOROČIA A JEHO VPLYV NA ĽUDOVÚ KULTÚRU NA SLOVENSKU[1]

ARNE B. MANN

Kabinet etnológie FFUK, Bratislava

1

V posledných dvoch desaťročiach minulého storočia zasiahla Slovensko, najmä jeho východné oblasti, obrovská vlna vysťahovalectva za prácou do Ameriky, ktoré zanedlho nadobudlo masový charakter. Podnietila ho najmä vtedajšia situácia amerického banského a železiarskeho priemyslu, ktorý potreboval veľké množstvo lacných pracovných síl. Do Ameriky odchádzali muži za zárobkom, ktorý im mal po návrate zlepšiť ich životné podmienky. Návratom do pôvodného prostredia podnietili potom títo reemigranti — tzv. Amerikáni — proces, ktorý sa realizoval takmer vo všetkých úsekoch života vidieckej society, narúšal konzervativizmom poznačenú ľudovú kultúru a vyvolával v jej jednotlivých sférach celý rad zmien. Pretože vysťahovalectvom bola postihnutá veľká časť slovenského územia, procesy jeho spätného vplyvu na ľudovú kultúru nemôžu byť zanedbateľné a oprávnene si vyžadujú pozornosť etnografov.

Otázkami slovenského vysťahovalectva do Ameriky sa zaoberali už v období jeho priebehu niektorí neslovenskí autori.[2] V roku 1925 uverejnil L. Janota-Žiarcov svoj sociologicky orientovaný dotazník, v ktorom sa v osobitnej časti osemnástimi otázkami (okruhmi problémov) zameral na výskum problematiky vysťahovalectva a vplyvu navrátilcov z Ameriky na ľudovú kultúru.[3] Túto požiadavku o desaťročie neskôr nastolil opäť Peter Bogatyriov, ktorý jasne formuloval úlohu štúdia dedinského kolektívu a jeho narušania. Amerikánov označil priamo za rušiteľov starého spôsobu života.[4] Hoci v literatúre rôzneho charakteru (odbornej, populárnej, v archívnych prameňoch či novinových správach) nájdeme pomerne veľké množstvo zmienok dotýkajúcich sa tejto problematiky, práca, ktorá by sa týmito otázkami zaoberala systematickejšie, chýba. Spomenúť však musíme pozornosť, ktorú slovenskí etnografi venovali otázkam iných foriem vysťahovalectva a ich konzekvenciám na ľudovú kultúru. Na tieto procesy poukázal predovšetkým Ján Michálek v súvislosti so sezónnymi poľnohospodárskymi prácami[5] a Adam Pranda, ktorý upozornil na vplyvy roľníkov, zaoberajúcich sa tzv. doplnkovými zamestnaniami.[6] Problematiku vplyvu sezónnych robotníkov a pláteníkov na Orave rozpracoval Peter Slavkovský,[7] ktorý vo svojej práci uviedol, že

americkí „reemigranti vplývali na pôvodnú dedinskú pospolitosť podobným spôsobom ako sezónni robotníci".[8] Otázkami vysťahovalectva do Ameriky a vplyvom reemigrácie na život v materskej obci sa dosiaľ systematickejšie zaoberala poľská etnografická veda.[9]

Naše terénne výskumy, pôvodne zamerané na zmeny v ľudovom staviteľstve na východnom Slovensku, nás však presvedčili o tom, že problematiku vplyvu Amerikánov na ľudovú kultúru možno sledovať ešte aj dnes, hoci pôvodní nositelia týchto zmien — Amerikáni — už väčšinou nežijú. V tejto práci sa pokúsime nastoliť jednotlivé okruhy problémov, ktoré sa pri štúdiu uvedených procesov objavujú, a analyzovať procesy zmien, ku ktorým dochádzalo pod vplyvom reemigrantov, tak ako ich môžeme postrehnúť v jednotlivých sférach ľudovej kultúry. Ako východisko použijeme výsledky výskumov, ktoré sme uskutočnili v osemnástich obciach severovýchodného Slovenska, v povodí riek hornej Cirochy, Uličky a Zbojského potoka, obývanej Rusínmi-Ukrajincami (v r. 1977—1979) a v kysuckej obci Riečnica (1979). Jednotlivé javy budeme konfrontovať s dokladmi v literatúre z iných častí Slovenska.

2

Ak chceme pochopiť závažnosť celého procesu vysťahovalectva a jeho dôsledkov na život vidieckeho kolektívu, musíme svoju pozornosť zamerať predovšetkým na príčiny tohto javu, organizovanie a spôsob odchodu za hranice, ako i na sociálne a hospodárske dôsledky v obci po odchode vysťahovalcov. Prvou otázkou — príčinami vysťahovalectva — sa zaoberali viacerí slovenskí historici: vidia ich predovšetkým v sociálnej zaostalosti, feudálnych prežitkoch, v nerozvinutosti priemyslu, zadlženosti obyvateľstva, ale aj v zotrvávaní pri starom spôsobe obhospodarovania pôdy, v živelných pohromách a epidémiách, do istej miery boli závislé aj od rozšíreného alkoholizmu, národnej perzekúcie a politického prenasledovania.[10] Tieto príčiny ostávajú platné aj pre nami skúmané oblasti, kde hlavným dôvodom vysťahovalectva bol nedostatok pracovných príležitostí a nedostatok pôdy. Práve pôda, ktorá bola koncom minulého storočia zväčša v rukách šľachtických či židovských súkromníkov, a veľká časť pôdy roľníkov bola zadlžená, bola hlavným motivačným momentom vysťahovalectva, a ako neskôr ukážeme, jej zakúpenie, či vykúpenie sa stalo prvou investíciou vysťahovalcov po návrate do obce. Okrem uvedených príčin sme zaznamenali aj iné, ktoré však boli zriedkavejšie: priestupok proti vrchnosti (zabitie panského jeleňa), či otvorené vystúpenie proti židovskému úžerníkovi alebo predstaviteľom uhorskej moci (žandárom), známe boli tiež prípady úteku pred vojenskou službou, ale dôvodom mohli byť tiež spory v rodine a pod.

O možnosti zárobku v Amerike sa naši ľudia dozvedali od agentov, ktorí spočiatku prichádzali na územie Slovenska osobne, príp. informácie prinášali Poliaci, ktorí prichádzali na naše územie na sezónne práce. Neskôr si agenti vytvorili na našom území sieť spolupracovníkov, ktorí organizovali záujemcov o vysťahovanie a prevádzali ich tajne cez Karpaty na druhú stranu, odkiaľ prechádzali cez Poľsko do nemeckých prístavov. Veľmi zaujímavé boli spôsoby agitovania týchto ľudí, ako aj sprevádzanie cez hranice a rôzne spôsoby klamania uhorskej pohraničnej stráže, ktorá sa snažila vysťahovanie zamedziť. Odchod do Ameriky bol podmienený aj vlastníctvom peňazí, potrebných na zaplatenie služieb agentom, na lodný lístok *(šifkartu)* a pod. Ľudia si tieto peniaze zaobstarávali najčastejšie predajom kravy, využitím zárobku zo sezónnych prác, ďalej to boli pôžičky od židovských obchodníkov (tie-

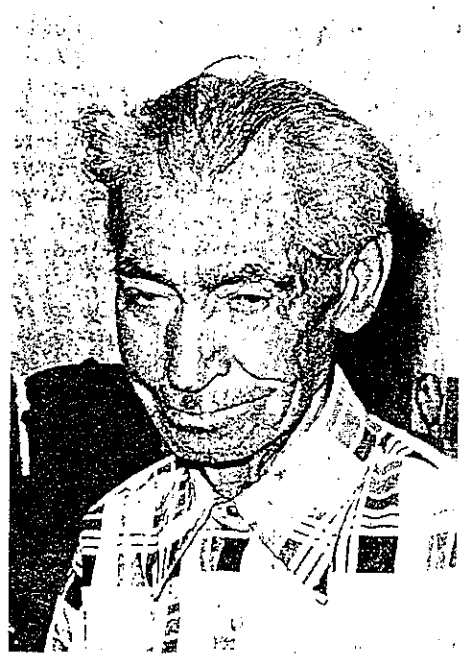

Jeden z posledných Amerikánov — Andrej Sivak (1891—1979) zo Smolníka, okr. Humenné. Foto A. Mann, 1978

to boli často podmienené zálohovaním poľa a vysokým úrokom), výhodnejšie boli pôžičky z cirkevnej pokladnice. Neskôr sa veľmi výhodným ukázalo požičiavanie peňazí od navrátilých Amerikánov. V teréne sme zaznamenali množstvo ďalších variantov.

Ako sme už uviedli, vysťahovalci odchádzali do Ameriky väčšinou tajne, nevlastnili teda nijaký úradný doklad — pas. S pasmi cestovali obyčajne len tí, ktorých pozvali rodinní príslušníci z USA a vysťahovalci po roku 1918, kedy ilegálny odchod z republiky bol veľmi obmedzený. Vysťahovalcom namiesto pasu slúžil zväčša vlastnícky preukaz na dobytok, alebo žňová, či iná pracovná knižka opatrená kolkom a úradnou pečiatkou, a keďže poľskí ani nemeckí úradníci nevedeli maďarsky napísaný text prečítať, vysťahovalcom na cestu do zámoria spoľahlivo poslúžili. Naši vysťahovalci radšej využívali nemecké prístavy ako uhorskou vládou preferovaný prístav Fiume (Rjeka), pretože doprava z nich bola rýchlejšia a lacnejšia; cestovali najlacnejšími loďami a najnižšími triedami, hlboko v podpalubí, vo veľmi zlých hygienických podmienkach.[11]

Charakteristickým znakom „novej imigrácie" (new imigration), ku ktorej patrili aj naši vysťahovalci, bola prevaha mužov, jej „nerodinný charakter".[12] Po masovom odchode vysťahovalcov sa na východnom Slovensku vytvorili rozsiahle depopulačné oblasti.[13] „Vysťahovalectvo v Šarišskej župe dosiahlo taký stupeň, že v niektorých obciach okrem starcov a detí nebolo skoro ľudí . . . Neskôr sa sťahovali vo veľkej miere aj ženy, lebo doma sa už nemali za koho vydať."[14] Tieto zmeny v štruktúre dedinskej society sa smutne odrazili v celkovom živote obce. Získaný materiál nám dovoľuje utvoriť si o tom pomerne plastický obraz. Mnohí muži odchádzali do Ameriky hneď, najneskôr dva až štyri roky po svadbe. Niektorí sa po dvoch-štyroch rokoch vracali na krátky čas domov a opäť odchádzali. Mnohí sa z amerických baní nevrátili vôbec. V prípadoch jednotlivo hospodáriacich rodín padla celá ťarcha hospodárstva na ženu. Iba na najťažšie práce si najímala chlapov, ktorých vyplácala z peňazí, poslaných mužom z Ameriky. Pomerne rozsiahla a početnými príkladmi zastúpená je problematika nevery žien, ktoré mali mužov v Amerike. Ženy, ktoré mali v dôsledku mimomanželského vzťahu dieťa, nazývali tak ako slobodné matky — *perespánka, kópalka* (v Riečnici *prespanka).* Nápadné je však rozlišovanie medzi týmito dvoma typmi žien a pomerne väčšia tolerancia dedinského kolektívu k týmto ženám oproti slobodným matkám. Cirkev tieto vybočenia z noriem prísne sankcionovala. Zaznamenali sme prípady, keď sa ženy takéhoto dieťaťa zbavovali zadusením. Muži, ktorí po návrate z Ameriky nachádzali v rodine

chovali, nie vždy to však dokázali svojej manželke odpustiť, mnohokrát odchádzali späť do Ameriky a natrvalo svoje rodiny opustili. Táto problematika našla široké uplatnenie vo vysťahovaleckých piesňach.

Mnohé ženy ostali svojim mužom verné a utiekali sa radšej k magickým praktikám. Na základe similárnej mágie a pomocou nejakého zvyšku z mužovho oblečenia sa snažili na nich pôsobiť v takom zmysle, aby v Amerike nemali pokoj a museli sa vrátiť domov. Takéto prípady sme zaznamenali v hojnom počte na východnom Slovensku, ale známe boli aj v Riečnici na Kysuciach.

Keďže sa vysťahovalci grupovali z najzaostalejších sociálnych skupín, veľmi vysoko bola u nich zastúpená negramotnosť.[15] V tejto súvislosti je zaujímavé sledovať spôsoby komunikácie rozdelených manželov. Obaja si listy museli nechať písať aj čítať. V domácom prostredí využívali preto miestnych „vzdelancov", ktorých odmeňovali zväčša v naturáliách, ale tiež prácou vo forme susedskej výpomoci. V niektorých prípadoch si nechali písatelia svoju prácu aj dobre zaplatiť.

3

K pochopeniu pohnútok, ktoré viedli reemigrantov po návrate „do kraja" k celému radu zmien v ich doterajšom živote, je nevyhnutné zoznámiť sa so spôsobom života našich vysťahovalcov v Amerike, s kultúrou, s ktorou sa tam stretli a pokúsiť sa určiť, do akej miery si prvky tejto kultúry osvojili. Vychádzať musíme z faktu, že vysťahovalci odišli z kultúrne a agrárne zaostalých oblastí. Zväčša jediným zamestnaním, ktoré poznali, bola poľnohospodárska práca poznačená konzervativizmom a pretrvávaním archaických foriem hospodárenia.[16] Títo roľníci prichádzali do prostredia mestskej robotníckej kultúry vyspelej kapitalistickej krajiny. Stávali sa z nich zväčša robotníci, pracujúci v baniach a podnikoch ťažkého strojárstva, kde vykonávali fyzicky najťažšie a najrizikovejšie práce, ktoré však boli relatívne najlepšie platené, a ktoré príslušníci „starej imigrácie" odmietali vykonávať.[17]

Naši vysťahovalci boli nútení podriadiť sa novému prostrediu. Adaptovali sa predovšetkým v oblasti odievania, keď svoj pôvodný odev zamenili za pracovný a na nedeľu za súdobý mestský odev. Charakter práce ich úplne odlúčil od poľnohospodárskej práce, čo si dovtedy mnohí nevedeli predstaviť. Produkty poľnohospodárskej výroby im už vo finálnej podobe dodávali priamo do domu farmári. Absencia poľnohospodárskej práce mala za následok logické upúšťanie od rôznych agrárnych a agrárne podmienených výročných obyčajových úkonov, odtrhnutie od žien a rodín sa prejavilo upúšťaním od rodinných obyčajov. Relatívne nízka cena mäsa a niektoré nové druhy potravín (napr. káva) menili skladbu stravy našich vysťahovalcov a zároveň sa zoznámili s viacerými jedlami americkej mestskej kuchyne.

Dôležité boli tiež zmeny v oblasti bývania. Väčšina našich vysťahovalcov bývala v robotníckych kolóniách, ktoré stáli bezprostredne pri banských či iných priemyselných podnikoch. Charakteristické bolo bývanie v tzv. stravovacích domoch — *boarding house*. Boli to drevené, doskami obité domy, najčastejšie poschodové, ktoré dala postaviť pre svojich zamestnancov firma. Prenajímala ich ženatým robotníkom, ktorí s rodinou obývali prízemné priestory, kým priestory na poschodí slúžili na bývanie robotníkom bez rodín.[18] Medzi povinnosti gazdinej domu patrila predovšetkým starostlivosť o poriadok v celom dome, pranie bielizne a najmä pečenie chleba a varenie pre robotníkov.[19] Kultúra bývania značne zaostávala za vtedajším

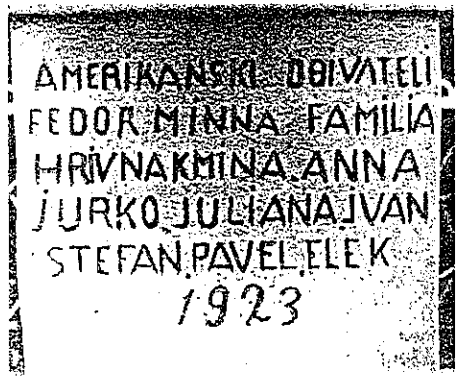

Nápis na náhrobnom kameni navrátilcov z Ameriky z roku 1923 (Veľká Poľana, okr. Humenné). Foto A. Mann, 1978

americkým štandardom[20] a bola nižšia aj v porovnaní s bývaním amerických robotníkov „starej imigrácie".[21] Vyplývalo to aj z toho, že potreby našich vysťahovalcov sa nevyrovnali potrebám amerického robotníka, pretože pochádzali z krajiny, kde životná úroveň bola po každej stránke veľmi nízka.[22] Napriek tomu sa stretli aj v bývaní s novotami, ktoré doma nepoznali. Bolo to predovšetkým nové funkčné členenie domu, kde sa v jednej izbe spalo, v inej jedlo, v inej varilo a pod., ďalej v tom čase čoraz častejšie zavedenie vodovodu, elektriny, plynového vykurovania, vybavenie kúpeľňami s vaňou, záchodom. Na domoch boli veľké otváracie okná s okenicami a záclonami, vo vnútri koberce, stoličky, postele s perinami, atď. Všetko toto sa naši vysťahovalci učili poznávať a používať.

Keďže naši presídlenci sa v spomínaných domoch zoskupovali podľa etnickej, či dokonca regionálnej príslušnosti, vznikali tak predpoklady pre uchovanie a ďalšiu existenciu slovenského folklóru. Množstvo nových zážitkov, pocitov z nového prostredia, ťažká fyzická práca a spomienky na ženy a na vlasť priam vyžadovali nový spôsob vyjadrenia a stanových, tzv. vysťahovaleckých piesní.

Proces adaptácie nášho vysťahovalca v americkom prostredí bol bezpodmienečne potrebný k uskutočneniu cieľa, t. j. rýchlemu zarobeniu väčšieho množstva peňazí. Pretože pobyt v Amerike bol pre neho dočasný, keďže celý čas pomýšľal na návrat „do kraja", musíme predpokladať, že aj samotnú adaptáciu považoval za dočasnú, relatívnu, ktorá strácala platnosť po návrate do pôvodného prostredia. Na druhej strane niektoré nové javy, s ktorými sa zoznámil a ktoré si osvojil, vytvárali u neho návyk a zvyšovali jeho kultúrne nároky. Do akej miery ten-ktorý komponent prevážil, možno potom pozorovať po návrate do jeho materského prostredia.

4

Až teraz, keď sme sa zoznámili s príčinami vysťahovalectva, jej priebehom, sociálnymi dôsledkami v domácom prostredí a so životom našich vysťahovalcov v zámorí, môžeme pristúpiť k sledovaniu zmien v kultúre vidieckej society, ktoré vniesli do nej reemigranti po návrate do svojej obce. Hoci štatistiky reemigrácie sú rôzne, väčšina autorov sa zhoduje v tom, že asi štvrtina Slovákov sa vrátila do vlasti.[23] Väčšina reemigrantov sa často neuspokojila s pomermi doma a odchádzala po istom čase späť do Ameriky, obyčajne už s celou rodinou.[24] Migrácia obyvateľov sa potom často opakovala, takže niektorí vysťahovalci boli tri-päťkrát v Amerike, niektorí desať, ba aj dvadsaťkrát.[25]

Do vlasti sa vracali vysťahovalci inakší, ako keď z nej do Ameriky odchádzali. Obohatení boli na jednej strane o zárobok, ktorý si privážali so sebou, a ktorý už predtým posielali po častiach domov, na druhej strane si primášali nové skúsenosti, vedomosti a vyššie sociálne a kultúrne nároky. Ako jedna z prvých vyslovila závažnosť týchto procesov

Drevený dom Amerikána Macana, postavený remeselníkmi, tzv. „na kľúč" v roku 1899 (Starina č. 81, okr. Humenné). Foto A. Mann, 1979

Amalie Kožmínová, ktorá napísala: „Amerikáni ... přinášejí v tyto děliny poměrný pokrok i peníze. Vracejí se gramotní, světa i práce znalí, a co více slovensky uvědomělí, a stávají se často hybnou silou mezi svými krajany."[26] Podobným spôsobom, s presnejším vymedzením jednotlivých sfér, charakterizovala tento proces v Žakarovciach aj Božena Filová.[27]

Na základe uvedeného by sme mohli predpokladať, že proces vplyvu vysťahovalcov na zmeny v ľudovej kultúre materskej obce bol potom jednoznačný. No poľský etnograf Roman Reinfuss upozornil, že tento problém je zložitejší. Vo svojej práci o Lemkoch sa pozastavuje nad faktom, že v oblasti, kde takmer každý tretí dospelý človek bol niekoľko rokov na zárobkoch v Amerike, veľmi málo vidieť vplyv cudzej, vyššej civilizácie. Píše: „Lemkovia, ktorí v Amerike bývali v komfortných robotníckych obydliach, používali plyn, elektrinu, kúpeľne a pod., po návrate do rodnej obce si budovali dymné domy, obliekali sa do ľudového odevu a nehľadeli na to, že ruky im pokrývali škrupiny za celý týždeň neumývanej špiny."[28] S podobným problémom sa v slovenských obciach pod Javorníkmi stretla aj Alena Plessingerová.[29] Citovaný poľský etnograf však súčasne vysvetlil príčinu tohto javu: nie je ňou lenivosť, či zaostalosť Lemkov, ale „nátlak vlastnej skupiny, ktorá dlho odporovala pokusom o zmenu uznaného spôsobu života v oblasti svojho teritória".[30] Ostatne, túto skutočnosť už predtým vyjadril P. Bogatyriov.[31]

Na základe našich poznatkov z terénnych výskumov a pri zohľadnení vyššie uvedených argumentov, chápeme problém vplyvu Amerikánov na zmeny v ľudovej kultúre nasledovne: Vysťahovalci, ktorí opustili na určitý čas dedinský kolektív, sa po návrate do obce dostávajú do opozície voči konzervatívnej kolektívnej norme, ktorú predstavuje lokálna tradičná kultúra. Dedinské spoločenstvo odmieta prijať novoty, prinášané a zavádzané Amerikánmi, zosmiešňuje ich a vyvíja proti nim nátlak, nútiaci ich k podriadeniu sa starému, kolektívne uznanému spôsobu života. Dôkazom takéhoto prístupu k reemigrantom je aj snaha spoločenstva odlíšiť týchto ľudí od ostatného kolektívu.[32]

Amerikáni sa v počiatočných fázach vo veľkej miere podriaďujú nátlaku kolektívu a prispôsobujú sa okoliu. Toto čiastočné podriadenie sa kolektívnej norme je často nevyhnutné pre ich spätné zaradenie do spoločenského života vidieckej society, nikdy však, aspoň podľa našich zistení, sa neuskutočňuje úplne a do dôsledkov. Neskôr sa Amerikáni pokúšajú získať autoritatívne postavenie, umožňujúce im presadiť a realizovať importované kultúrne prvky a zvýšené životné nároky. Odovzdávanie týchto nových kultúrnych hodnôt ostatným členom dedinského kolektívu, a teda samotný proces vplyvu na zmeny v ľudovej kultúre danej lokality nastáva až v tej fáze, keď dedinský kolektív uzná utilitárnu hodnotu týchto novôt, prekoná konzervatívne zábrany kolektívnej normy a vedome sa ich snaží napodobniť a prebrať. A tu opäť zohráva významnú úlohu miera pomoci Amerikánov (ako materiálna, tak i prakticko-osvetová) ostatným členom dedinskej society.

Treba si uvedomiť, že uvedený proces v ľudovej kultúre trval niekoľko desaťročí (od konca 80. rokov minulého storočia do 1. svetovej vojny, resp. do 20. rokov nášho storočia), mal svoj vlastný vývoj, v ktorom možno sledovať určité etapy. Okrem tohto časového faktoru, kde svoju úlohu zohrala početnosť reemigrantov, teda sila, ktorá dokázala presadzovať nové formy do života obce, tu zohral úlohu aj faktor priestorový, t. j. vzdialenosť obcí od mestských centier, resp. ich izolovanosť, ktorá mala vplyv na stupeň konzervatívnosti v pretrvávaní starších tradičných foriem ľudovej kultúry.[33] Naše výskumy ukázali, že priestorový faktor bol v uvedenom procese dominujúci: napr. v skúmaných obciach, ktoré sú bližšie k mestským centrám, sa odohralo viac zmien, nehľadiac na to, že tu bolo menej Amerikánov, na rozdiel od vzdialenejších obcí, z ktorých boli v Amerike príslušníci takmer každej rodiny a v ktorých proces prebiehal pomalšie.

Realizovanie samotného vplyvu Amerikánov na zmeny v ľudovej kultúre bolo motivované dvoma činiteľmi. Prvým z nich bol príliv peňazí a celkové pozdvihnutie ekonomicko-sociálnej úrovne rodín Amerikánov, čo bolo potom základom všetkých ďalších zmien. Druhou pohnútkou, ktorá motivovala snahy po zmenách v ľudovej kultúre, bolo už vyššie spomínané duchovné obohatenie Amerikánov (skúsenosti, poznatky, vyššie kultúrne nároky a pod.). Aj keď v mnohých javoch možno tieto činitele rozlíšiť, nemožno ich od seba oddeľovať, lebo boli navzájom úzko späté a vzájomne sa podmieňovali (uspokojovanie vyšších životných potrieb sa realizovalo pomocou peňazí, kúpa poľnohospodárskych nástrojov umožňovala lepšie využívanie pôdy, čo zabezpečilo rast životnej úrovne).

Uvedený proces môžeme sledovať na jednotlivých úsekoch ľudovej kultúry, do ktorých investovali reemigranti svoje ťažko zarobené peniaze. Ešte predtým je však potrebné zmieniť sa o donáciách religióznego charakteru. Často už z Ameriky vysťahovalci posielali domov peniaze, ktoré boli určené na stavbu kríža, kaplnky, zvonov do kostola a pod. Niekde (obec Jalová na východnom Slovensku) sa dokonca vytvoril úzus, podľa

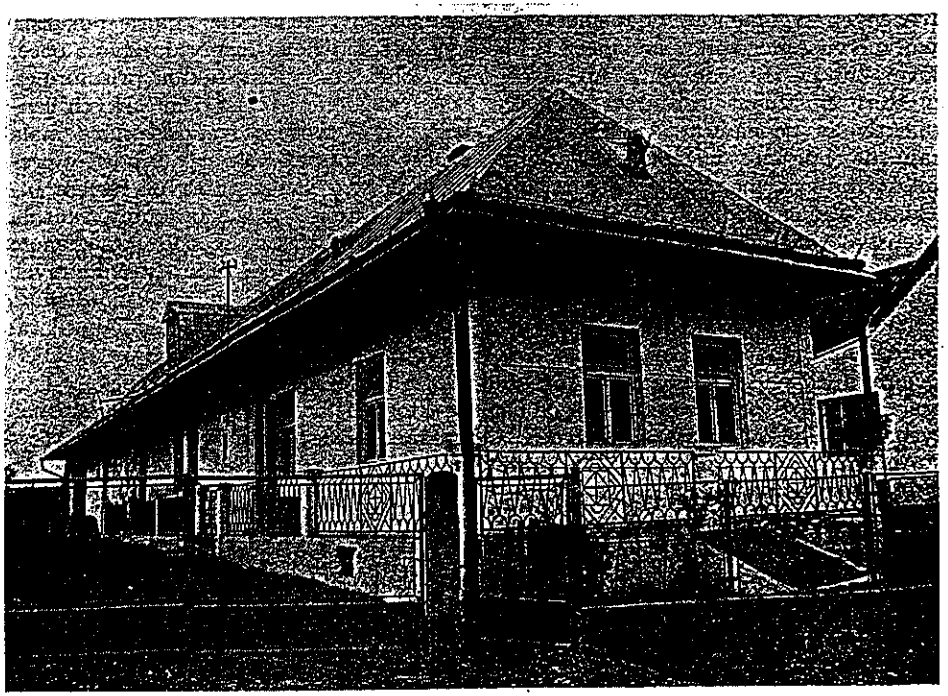

Dom postavený za peniaze zarobené v Amerike r. 1930. Trnava pri Laborci č. 27, okr. Michalovce. Foto J. Bohucký, 1971

ktorého vysťahovalec posielal peniaze na tento účel zo svojej prvej výplaty. Ostatní dávali peniaze na takéto účely po návrate, alebo priamo privážali z Ameriky svietniky, zástavy, sochy, liturgické knihy. Tieto dary boli motivované jednak vďačnosťou cirkvi (v prípade, že im poskytla peniaze na cestu), samotnou religiozitou vysťahovalcov, ktorí takýmto spôsobom ďakovali za šťastnú plavbu cez more, za prežitie banských nešťastí, šťastný návrat, či zlepšenie svojho života po návrate do obce. Na krížoch sú často vytesané mená donátorov, čo nám zas pomáha pri datovaní rôznych udalostí, spätých s týmito reemigrantmi. Spomenuté votívne dary nachádzame na východnom Slovensku, na Kysuciach, ale i v Poľsku.[34]

Ako sme už vyššie uviedli, jedným z hlavných dôvodov vysťahovalectva bola snaha získať pôdu. Návrat do pôvodného prostredia znamenal pre veľkú väčšinu aj návrat k pôvodnej forme obživy. V rozvoji poľnohospodárstva videli reemigranti zabezpečenie vyššieho sociálneho postavenia pre seba a svoje rodiny do budúcnosti. Kupovali preto naspäť zadĺžené polia a vyplácali zálohované, prikupovali pozemky grófske a židovské, ďalej od ľudí, ktorí svoje pozemky zanedbávali alebo nevládali obhospodarovať a od tých, ktorí odchádzali do Ameriky natrvalo. Spájali sa pritom často do skupín a zlučovali svoje úspory, aby mohli kúpiť pozemky, ktorých cena niekde až desať-dvadsaťnásobne stúpala.[35] Rozpredávaná pôda sa stávala predmetom špekulácií priekupníkov, ktorí ju predávali za doláre a snažili sa z tejto činnosti zbohatnúť. Kupovanie pôdy musíme považovať za hlavný znak Amerikánov na celom Slovensku.[36]

S rozšírením pôdneho fondu rástli aj potreby na jeho efektívnejšie obhospodarovanie. Finančná mobilita Amerikánov umožňovala v tomto smere vnášať novoty do spôsobu hospodárenia, čo si všimli už súdobí autori. V skúmanej oblasti východného Slovenska išlo predovšetkým o nový druh záprahu. Koncom minulého storočia sa na hospodárstvach Amerikánov začali objavovať kone, ktoré začali vytláčať dovtedy používané volské záprahy. Tento proces nebol jednoznačný, Amerikáni dávali spočiatku prednosť volom: kone vyžadovali väčšiu opateru, mali zložitejší postroj a ľudia s nimi nevedeli zaobchádzať. Preto sa kone ujímali najskôr v obciach bližšie situovaných k mestským centrám, v ostatných až v neskoršom období. Po Amerikánoch si kone začali kupovať aj ďalší roľníci a po 1. svetovej vojne začali byť všeobecne rozšírené. S rozširovaním konského záprahu súvisela aj snaha po jeho väčšom využití okrem obhospodarovania pôdy. Amerikáni si dávali zhotovovať nové, konštrukčne pevnejšie vozy so železnými oskami. V obciach povodia hornej Cirochy tak vzniklo nové zamestnanie — povozníctvo, ktoré ekonomicky posilnilo jednotlivé obce.

Ďalšou snahou reemigrantov bola snaha o mechanizáciu poľnohospodárskej výroby. Išlo predovšetkým o kupovanie nových obrábacích strojov, ako vyorávačiek zemiakov, plečiek, sejačiek a pod.[37] a zavádzanie novej technológie práce.[38] V skúmanej oblasti to bolo sadenie zemiakov do brázdy za pluhom, za ktoré „novátori" utŕžili od ostatných posmech. Keď sa však tento spôsob práce osvedčil, v priebehu niekoľkých rokov si ho osvojila celá obec. Amerikáni sa zaslúžili aj o zavádzanie umelých hnojív.

Nie všetci sa po návrate venovali výlučne poľnohospodárstvu. V skúmanej oblasti severného Zemplína sa objavili predovšetkým stolári, ktorí si z Ameriky okrem nových vedomostí a poznatkov zo svojho remesla priniesli aj kvalitnejšie nástroje. Ich výrobky, ktoré znamenali vnášanie mestských foriem do života vidieckeho ľudu, značne pozmenili mobiliár nových interiérov. Amerikáni sa v tejto oblasti zaslúžili aj o rýchlejšie rozšírenie dvojručnej píly, ktorú tu do konca minulého storočia nepoznali. Prvé takéto píly si ľudia navzájom požičiavali. Okrem hoblíkov, vrtákov (tzv. kolovrátkov), jednoručných a dvojručných píl a pilníkov, si reemigranti privážali obuvnícke kopytá, strojčeky na strihanie, šijacie stroje, britvy, zápalky, zapaľovače a ďalšie praktické predmety. V tejto otázke sa na základe našich výskumov jednoznačne prikláňame k názoru tej skupiny poľských etnografov, ktorá je presvedčená o užitočnosti privezených predmetov pre celú obec, a tým aj o pozdvihnutie celej úrovne života jej obyvateľov.[39]

Vplyv Amerikánov na zmeny v ľudovej kultúre sa najmarkantnejšie prejavil v oblasti ľudového staviteľstva a kultúry bývania. Uvedený proces bol taký očividný, že neušiel pozornosti súčasníkov. Napr. L. Hegedüss v r. 1899 v súvislosti s obcou Ždiar napísal: „... dali si drevenú podlahu do domov ... spravili si otváracie okná a zaobstarali si šporák — to sú znaky domov Amerikánov."[40] Našimi výskumami v sledovanej oblasti sme zistili, že jednotlivé zmeny prebiehali vo všetkých komponentoch, ktoré etnografia v ľudovom staviteľstve sleduje, t. j. od zmien stavebného materiálu, tektoniky stavieb, cez zmeny v pôdoryse, kúrenisku, až po oblasť vybavenia interiéru a sociálnych zariadení. Komplexy týchto zmien prebiehali v jednotlivých fázach (časových úsekoch), nie však v rovnakom čase: vzdialenejšie a izolovanejšie obce týmito fázami prechádzali v neskoršom časo-

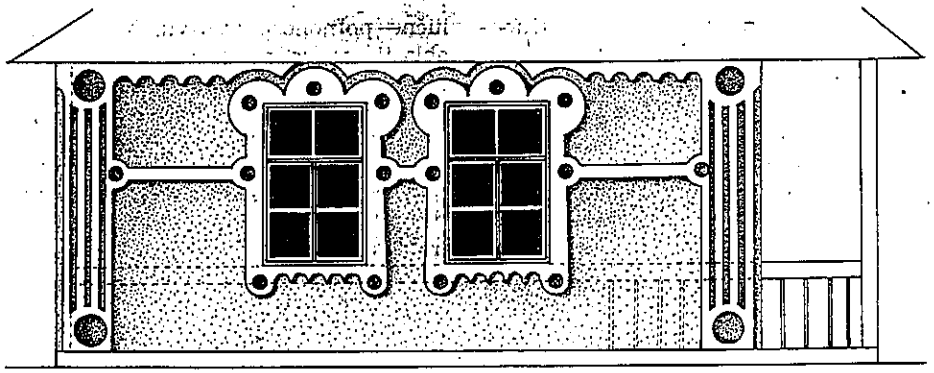

Secesne ponímaná omietková výzdoba na priečelí domu Amerikána (Starina č. 32, okr. Humenné)

vom období, resp. tieto zmeny sa uskutočňovali v dlhších časových úsekoch a tak sa posledné fázy u nich prípadne vôbec nemuseli realizovať. V skutočnosti jednotlivé zmeny prebiehali asi nasledovne:

V počiatočných fázach stavali Amerikáni formou susedskej výpomoci, neskôr si začali najímať miestnych majstrov.[41] Forma stavby „na kľúč" bola taká, keď podnikateľ si sám najal remeselníkov a odovzdal stavbu (obyčajne žene, ktorá mala muža v Amerike) už hotovú. Tento spôsob prevzali potom židovskí remeselníci. Rozšírený bol aj spôsob, keď Amerikán kúpil hotový dom z kvalitného dreva v Poľsku a rozobratý ho previezol do svojej obce.[42]

Tradičným stavebným materiálom v oblasti severovýchodného Slovenska bolo bukové drevo a technika zrubová.[43] Snahy Amerikánov po lepšom bývaní sa prejavili vo forme zvýšeného nároku na stavebný materiál. Z Poľska dovážané ihličnaté drevo vystriedal kameň; keď sa tento neosvedčil, stavali Amerikáni domy zo surovej tehly, po 1. svetovej vojne i domy nabíjané z hliny. Rovnaké snahy sa prejavili aj v strešnej krytine. Tradičnú slamu vystriedal najprv šindeľ, potom plech,[44] eternit a škridlica. Zmeny nastali aj v pôdorysnej dispozícii. Amerikáni už nestavali dvojpriestorové domy, ktoré boli na konci minulého storočia v skúmanej oblasti bežné, ale len trojpriestorové. Veľkosť interiéru sa postupne zväčšovala. V 20. rokoch nášho storočia sa komora postupne premenila na obytnú miestnosť a predná izba sa v niektorých prípadoch stala reprezentačnou, funkčne nevyužitou.

Za najvýznamnejšie považujeme zmeny vo vývoji kúreniska a oblokov. Amerikáni ako prví začali na konci minulého storočia upúšťať od dymných izieb. K peci pristavili špeciálne lapače dymu a odvádzali ho do siene. Izby boli čistejšie a mohli sa bieliť, začal sa meniť i nábytok. Reemigranti začali prerábať dovtedy pevne zasadené okná na väčšie a otváracie, čím umožnili vetranie. Tieto dve zmeny pomerne rýchlo preberali aj ostatní obyvatelia obce. Je zaujímavé, že so spomínaným lapačom dymu sa ľudia stretávali už predtým na dolnom Zemplíne, kam každoročne chodili na žatevné práce, doma však bývali naďalej v *dymňankách*.[45] Túto bariéru konzervativizmu museli prelomiť až americkí reemigranti. Jednotlivé zmeny by sme ďalej mohli sledovať aj v zariadení interiéru, kde významné zmeny prekonal predovšetkým stôl, potom postele, na ktoré reemigranti privážali posteľnú

bielizeň, ba i celé periny z Ameriky, ďalej záclony, riad atď. Významné bolo zavedenie záchodov, ktoré boli v sledovanej oblasti dovtedy neznáme. Mnohé z uvedených zmien sme zaznamenali aj v kysuckej Riečnici.

Amerikáni vniesli do ľudového staviteľstva okrem účelovosti aj prvky reprezentatívnosti. Priečelia domov, ktoré si nechali postaviť formou „na kľúč", vyzdobili cudzí murárski majstri plastickou omietkovou výzdobou. Jednotlivé výzdobné články boli prenášané z mestskej architektúry (nachádzame tu prvky secesie, baroka, klasicizmu a pod.), často tu dochádzalo k eklektizmu a rustikalizácii rôznorodých slohových prvkov. Platnosť viacerých zmien v oblasti staviteľstva, ktoré sme zaznamenali v skúmanej oblasti, možno zovšeobecniť pre viaceré časti Slovenska, ktoré vplyv Amerikánov zasiahol. Patrí k nim snaha o pevný stavebný materiál,[46] pevnú krytinu,[47] zdobené priečelia[48] ap.

Zložitosť procesu vplyvu Amerikánov sa dá priam reprezentatívne sledovať v oblasti odievania. Vysťahovalci odchádzali v počiatočnom období tohto procesu v tradičnom odeve zhotovenom zväčša domácim spôsobom. V Amerike však boli nútení obliecť si tamojší mestský odev a v tomto sa vracali aj domov. V domácom prostredí pôsobili potom cudzo, výstredne a stali sa terčom výsmechu ostatného dedinského kolektívu. Je len pochopiteľné, že sa museli opäť prispôsobiť svojmu okoliu a obliecť si tradičný odev. Takéto prispôsobenie je charakteristické pre rané obdobie reemigrácie na celom území Slovenska.[49] Zaujímavé sú jednotlivé prípady zbavovania sa *áncugu* už pred vstupom do obce. V. Nosáľová uvádza, že aj keď prisťahovalci mestské odevné súčiastky predávali (na Horehroní obyčajne Cigánom), niektoré súčiastky si predsa ponechali (klobúk, baganče).[50] Podobne to bolo aj v sledovanej oblasti. Postupne, keď sa začalo objavovať v obci viac Amerikánov, začali títo nosiť mestský americký odev ako odev sviatočný, najmä do kostola. Zmeny nastali u mužov aj v úprave hlavy: predtým rovno zastrihnuté dlhé vlasy si reemigranti strihali podľa mestského vzoru, a pretože si prinášali aj strojčeky na strihanie, táto úprava hlavy u mužov začala prevládať. Vplyv reemigrantov v oblasti odievania predstavoval vo všeobecnosti ústup od tradičného odevu, realizoval sa najmä u mužov (ženy boli v tomto procese konzervatívnejšie) a Amerikáni sa stali šíriteľmi mestského oblečenia.[51] Ich vplyv sa niekde prejavil až vo forme nátlaku na ostatný ľud.[52]

Zmeny môžeme postihnúť aj v oblasti stravy, a to tak v jej skladbe, ako aj v príprave. V sledovanej oblasti to bolo predovšetkým konzumovanie mäsa, ktoré tu bolo predtým takmer neznáme (hovädzí a bravčový dobytok sa choval výlučne na predaj). Efektívnejšia práca v poľnohospodárstve mala za následok zvýšené výnosy kvalitnejších obilnín. Amerikáni obilie nemleli už ručne, ale dávali si ho mlieť do veľkých vodných mlynov, čím získali kvalitnú bielu múku. Jedlá z nej boli oveľa jemnejšie. V rodinách Amerikánov sa stal chlieb častejším, niekedy až každodenným jedlom; čo predtým tiež nebývalo. Zmeny v príprave jedál zavádzali najmä ženy, ktoré robili gazdiné v amerických *bourding housoch*. Naučili potom ostatné ženy novým úpravám mäsa, najmä pečením a smažením (predtým poznali len mäso varené), ďalej pečenie koláčov na plechovom pekáči ap. Z Ameriky si dovážali aj rôzne suroviny, napr. cesnak, na Horehroní „americkú múku" a „americkú slaninu".[53] V rodinách Amerikánov sa začala piť káva a variť obed ako samostatné jedlo.

Doteraz sme sledovali zmeny v materiálnej kultúre. Lenže, ako sme sa v úvode tejto časti zmienili, Amerikáni sa do svojho rodiska vracali obohatení aj po

duchovnej stránke.[54] V literatúre sa často stretávame s charakterizovaním reemigrantov ako gramotných, národne uvedomených, odmietajúcich pracovať na panských majetkoch, a ako sa o nich hovorí v pamätnom spise šarišských veľkostatkárov OMEGE — „kňaza neposlúchajú, zákony a vrchnosti si nectia ... sú nespokojní ... tajne ohovárajú domáce pomery ... vychvaľujú americkú slobodu ... za všetky domáce nedostatky obviňujú pánov" ap.[55] O tom, že viacerí sa v Amerike naučili čítať a písať, sme sa presvedčili aj našimi výskumami. Do svojich obcí sa vracali sociálne a etnicky uvedomelí. Na „nebezpečenstvo" národného povedomia upozornil už uhorský autor L. Hegedűss v r. 1899.[56] Vplyv, aký mali potom na národné zmýšľanie celého vidieckeho kolektívu, viackrát zdôraznil J. Húsek.[57] Významnú úlohu na tomto poli zohrali reemigranti i v Poľsku.[58]

Vplyv Amerikánov sa prejavil aj v oblasti religiozity. Na základe nášho výskumu v Stakčíne (okr. Humenné) možno súhlasiť s konštatovaním J. Húska a B. Krpelca, že šírenie pravoslávia v období 1. svetovej vojny a bezprostredne po nej, ktoré na severovýchodné Slovensko prinášali americkí reemigranti, bolo javom čisto sociálnym. Bola to forma revolty voči feudálnym prežitkom, ktoré udržovali na východnom Slovensku grécko-katolícki kňazi — miestami až do 20. rokov nášho storočia — t. j. proti povinným dávkam *(kóblina, rokovina)* a povinnej práci na cirkevnom majetku.[59] Pravoslávna liturgia bola s gréckokatolíckou v podstate rovnaká a kňazi tu dávky ani prácu od ľudí nepožadovali. V Poľsku sa tento proces prejavil oslabením autority kňaza v dedinskej spoločnosti.[60]

Vyššia kultúrna úroveň navrátilcov sa prejavila aj vo zvýšení náročnosti na hygienu a životné prostredie. Okrem spomínaných záchodov to bolo aj pravidelné umývanie, častejšie holenie,

Americký mestský odev, v akom sa reemigranti vracali do vlasti. Na snímke je Jozef Šutiak z Riečnice, okr. Čadca (okolo r. 1920)

strihanie vlasov u mužov (Amerikáni v Riečnici si napr. odmietali vlasy mastiť maslom), medzi privezenými predmetmi sa objavovalo mydlo, hrebeň atď. Na tieto skutočnosti informátori dnes radi upozorňujú.

Sledujúc dôsledky „kultúrneho obohatenia" reemigrantov sme si položili otázku, či pobyt v prostredí vyspelejšej mestskej kultúry mal vplyv na upúšťanie od niektorých magických praktík a obyčajových noriem. Túto sféru sme suplovali niekoľkými otázkami na úkony, o rozšírenosti ktorých sme sa predtým v celej skúmanej oblasti východného Slovenska presvedčili: z oblasti agrárnych obyčajov úkon zaorávania vajca pod prvú brázdu, ďalej zisťovanie

čistého miesta pred započatím stavby domu a jeho vysvätenie po dostavaní a napokon kreslenie krížikov z chlebového kvasu na dvere na *Svjátyj véčur* alebo *Velikdeň*. Žiadny z týchto úkonov vysťahovalci, podľa nášho vedomia, v Amerike nerealizovali. Zaujímavé sú potom zistenia, že napr. tam, kde krížik na dverách vystupoval ako magický apotropajný znak a nebol spájaný s funkciou náboženskou, zanikol tento najskôr a praktiky pri stavbe domu ho prežili. Tam, kde sa krížiky chápali predovšetkým ako znak s religijnou funkciou, realizovali ho ženy Amerikánov naďalej. O zložitosti premien v oblasti duchovnej kultúry svedčí aj prípad, keď matka po návrate z Ameriky robenie krížikov na dvere zaznávala, avšak jej nevesta po jej smrti tento zvyk obnovila. Z výsledkov našich výskumov možno konštatovať, že vplyv Amerikánov zasiahol aj do oblasti duchovnej kultúry v podobe upúšťania od tradičných obyčajov. Avšak v porovnaní s inými oblasťami ľudovej kultúry sa tieto zmeny odohrávali zložitejšie a podstatne zaostávali za zmenami v materiálnej kultúre.[61] Podobne sa tieto procesy realizovali aj v Poľsku.[62]

Na druhej strane však Amerikáni, ako nositelia niektorých prvkov mestskej kultúry, zavádzajú v ukrajinských dedinách východného Slovenska nový zvyk — vianočný stromček. Na tento proces upozornil Peter Bogatyriov[63] a nám sa výskumami podarilo zistiť, že po predstaviteľoch dedinskej inteligencie (farár, notár, horár ap.) sa vianočný stromček v medzivojnovom období objavil najprv v rodinách Amerikánov a od nich tento zvyk postupne preberali ostatní obyvatelia.

Pre pochopenie zmien v živote dedinskej society po návrate vysťahovalcov je nevyhnutné všimnúť si ich postavenie ako v rodinnom, tak i spoločenskom živote a objasniť ich vzťahy k dedinskému kolektívu. Umožní nám to aj zodpovedať otázku, či vysťahovalectvo predstavovalo pozitívum len pre určitý okruh ľudí, alebo malo širší dosah na život celej obce.

Ako sme už uviedli, P. Bogatyriov označil Amerikánov priamo za rušiteľov starého spôsobu života.[64] Tento proces sa prejavil predovšetkým v narušaní tradičných rodinných väzkov. Reemigranti sa vyznačovali snahou po individualizácii a vymanení sa spod závislosti od ostatnej rodiny. Finančná mobilita im to umožňovala a tak sa stali výrazným činiteľom, ktorý urýchľoval rozpad veľkorodinného spoločenstva na konci 19. a začiatku 20. storočia. Tento proces sa realizoval dvoma spôsobmi: alebo si reemigrant po návrate nakúpil pozemky a postavil pre seba a svoju rodinu dom, alebo — čo bolo častejšie — otec vysielal svojich synov do Ameriky a doma si ponechal iba jedného, ktorému potom prenechal gazdovstvo. Okrem početných terénnych zistení poznáme aj doklady z viacerých častí Slovenska.[65]

Ako sme už naznačili, snahou Amerikána bolo začleniť sa do dedinského kolektívu. Avšak aj maximálne vynaložená snaha z jeho strany nemohla viesť k splynutiu. Amerikán si priniesol peniaze, čo zvýšilo jeho sociálne postavenie, a súčasne prevyšoval ostatných svojimi vedomosťami a nárokmi získanými v cudzine, často aj zvýšenou kvalifikáciou. Isteže to ostatní považovali za separovanie sa tejto skupiny od kolektívu. Priepasť, ktorá tu vznikla, mohla viesť k vyčleneniu Amerikánov zo sociálnej skupiny, ktorú predstavoval ostatný kolektív. Lenže k tomuto — aspoň v počiatočných fázach — nedošlo. Amerikáni sa totiž aktívne snažili o spolužitie s ostatným kolektívom. Realizoval sa tu proces, ktorý sme označili ako odovzdávanie nových kultúrnych hodnôt. Po počiatočnej nedôvere dedinskej society začala táto prejavovať záujem o novoty presadzované Amerikánmi, presvedčila sa o ich užitočnosti. Amerikáni sa ne-

uzatvárali pred týmto záujmom a vychádzali im v ústrety ako naturálne, tak i osvetovo-prakticky. Musíme si uvedomiť, že dedinský kolektív bol vzájomne pozväzovaný rodinnými a príbuzenskými vzťahmi a podľa nášho názoru tu významnú úlohu zohrala i skutočnosť, že Amerikáni si reálne uvedomovali svoje bývalé sociálne postavenie, od ktorého prešlo často iba niekoľko rokov. Ak sa chceli navrátilci sociálne vymaniť z dedinského kolektívu, predali obyčajne svoj majetok v obci a zakupovali sa vo vzdialenejších oblastiach, napr. v Podunajskej nížine, či až v Slavónii, ako to robili niektorí reemigranti z Kysúc, či v Poľsku.[66] Na východnom Slovensku k tomu zväčša nedochádzalo, naopak, vysťahovalectvo vo svojom dôsledku pomáhalo vzostupu celej obce. Dokladom toho je široko rozvinutý spôsob požičiavania peňazí nielen rodinným príslušníkom, ale aj ostatným ľuďom v obci, pomáhanie so záprahom, požičiavanie poľnohospodárskeho náradia ap. Stavanie nových domov poskytlo zárobok ďalším ľuďom, počas pobytu muža v cudzine pomáhali jeho žene iní chlapi, ktorých vyplácala z poslaných peňazí. Amerikáni sa pre svoje vyššie uvedené vlastnosti stávali prirodzenými autoritami vo svojich obciach. Často boli ešte v období pred 1. svetovou vojnou volení do funkcií richtárov.[67]

Všetci vysťahovalci sa však nevracali s rovnakými zárobkami. Často im peniaze nestačili ani na stavbu domu, ktorý potom stavali na etapy, keďže medzitým odchádzali opäť do Ameriky. Mnohí v amerických baniach či fabrikách prišli k úrazu a vrátili sa ako nemajetní invalidi. Mnohých ničil alkohol a po návrate žili ako žobráci. Na druhej strane boli však aj Amerikáni, ktorí sa stali miestnymi boháčmi. Táto skupina, ktorá sa začala zbavovať tradičných kolektívnych zväzkov a začala si osvojovať životný štýl buržoázno-podnikateľskej spoločnosti kapitalistického sveta, sa začala utvárať až vo vrcholných fázach reemigrácie, v 20. a 30. rokoch nášho storočia, a v pomere k ostatným vysťahovalcom ju tvorilo len niekoľko jednotlivcov (jeden, najviac ak dvaja v celej obci), v niektorých skúmaných obciach vôbec nevznikla.

Nakoniec musíme spomenúť ešte jednu oblasť ľudovej kultúry, do ktorej vplyv vysťahovalectva výrazne zasiahol — folklór. Vysťahovalci sa po návrate do pôvodného prostredia stretávali, rozprávali zážitky, v ktorých sa radi chválili, používali anglické slová ap.[68] Vo folklóre sa takto objavil nový námetový celok — vysťahovalecká tematika.[69] Táto sa potom realizovala vo viacerých žánroch. Rozprávačské príležitosti sa vytvárali návratom vysťahovalcov do obce. Títo sa potom s ostatnými stretávali v krčme, alebo na dvore svojho domu. Rozprávanie sa zameriavalo najmä na informácie o osude iných vysťahovalcov z obce, čo zaujímalo ich rodinných príslušníkov, ďalej informácie o pracovných príležitostiach v Amerike, čo zase zaujímalo mužov, ktorí o ceste do Ameriky uvažovali. Rozprávania osobných zážitkov sa po formálnej stránke vyznačovali vecnosťou, hromadením konkrétnych príbehov, i keď určitú nadsádzku nemožno vylúčiť. Je zaujímavé, že okrem Amerikánov už spomínané príbehy (okrem niekoľkých výnimiek rodinných príslušníkov) neprebrali do svojho repertoáru ďalší rozprávači a trvalé miesto si tu ani nezískali.[70]

Iná situácia bola v oblasti ľudovej piesne. Piesne s tematikou vysťahovalectva Soňa Burlasová charakterizuje ako mladšiu vrstvu piesní, v textoch ktorých ide zväčša o „reťazenie drobných viac alebo menej súvislých situácií z konkrétneho života, obyčajne podávaných autobiograficky, či už v jednotnom alebo množnom čísle".[71] Táto charakteristika platí aj na viac ako desiatku piesní a ich variantov, ktoré sme zaznamenali v skúmanej časti východného Slovenska a fragmenty, ktoré sme získali v Riečnici na Kysuciach. Okrem dokumentárnej hodnoty, ktorú nám obsahom svojich textov poskytujú, je zaujímavé sledovať ich geografické rozšírenie po Slovensku, kde ich prinášali navrátilci z miesta ich vzniku — z Ameriky, ako aj ich časové trvanie do súčasnosti. Napr. pieseň *Ej, dobre v Americi*, rozšírená na východnom Slovensku, bola známa aj v Riečnici. Pieseň *Jak jsem sel z Ameriky do domu*, ktorú v Červenom Kláštore na Spiši zapísal v goralskom dialekte v roku 1898 Štefan Mišík,[72] sme po osemdesiatich rokoch zaznamenali vo viacerých variantoch v rusínskom dialekte na severnom Zemplíne.

Vysťahovalectvo našlo svoj odraz aj v drobných slovesných podaniach, ako napr. v príslovia či detských hrách.[73] Tieto problémy sú však dosiaľ málo preskúmané a v budúcnosti budú vyžadovať väčšiu pozornosť, najmä folkloristov.

5

Vo vývoji ľudovej kultúry zohrávali často dôležitú úlohu vonkajšie vplyvy: boli to jednak živelné katastrofy ako napr. požiare, vojny, či nové pracovné príležitosti ako je výstavba fabriky alebo železnice. Tieto vplyvy znamenali zvrat v ľudovej kultúre. Človek sa v takýchto situáciách ľahšie vzdával prekonaných tradičných prvkov a prispôsoboval život novým, progresívnejším. K týmto faktorom musíme počítať aj vplyv ľudí, ktorých vtedajšie nedostatočné možnosti obživy prinútili na nejaký čas opustiť dedinský kolektív, nadobudnúť zárobkom v cudzine finančnú mobilitu, nové skúsenosti i vyššie kultúrne nároky. Keď sa po istom čase vracali, narúšali spoločenskú konzervatívnosť dedinskej society. A ako sa vyjadrila poľská etnografka Barbara Golda, „v týchto javoch, lámajúcich zomknutosť tradičnej kultúry a tým aj formujúcich poddajný základ pre prijímanie nových kultúrnych vplyvov, tkvie základný význam emigrácie".[74] Ako sme už v úvode poznamenali, k týmto činiteľom patrili sezónni poľnohospodárski robotníci[75] a roľníci, zaoberajúci sa doplnkovými zamestnaniami,[76] ako drotári,[77] pláteníci,[78] olejkári a šafraníci,[79] liptovskí murári,[80] či gemerskí brdári a voštinári[81] atď. Tieto procesy neustali vždy ani po roku 1945, ako napr. v Sebechleboch, kde v období po založení JRD zohrávalo významnú úlohu v narúšaní tradičného spôsobu života a vnášaní nových skúseností, názorov a oceňovaní životných istôt odchádzanie na týždenné práce v priemysle mimo okres, neraz až do Ostravy.[82]

Napriek vyššie spomenutým vysťahovaleckým skupinám, ktoré mali po svojom návrate do materského prostredia vplyv na zmeny v jeho celkovom živote, považujeme Amerikánov v danom období za dominujúcich nositeľov týchto procesov na Slovensku. Musíme si uvedomiť, že vysťahovalectvo do Ameriky veľmi silne postihlo obyvateľstvo Slovenska. Podľa prepočtov Jána Svetoňa sa v období rokov 1871—1914 zo Slovenska vysťahovalo asi 650 tisíc osôb a z toho na americké vysťahovalectvo pripadá približne pol milióna ľudí.[83] Iba v období rokov 1901—1910 sa asi 130 tisíc Slovákov vrátilo.[84] Ich návrat nemohol ostať bez vplyvu na život obcí, do ktorých sa vrátili. Vysťahovalectvo často za cenu veľkých obetí a ľudských tragédií prinieslo prostredníctvom navrátilcov aspoň čiastočné zlepšenie života nášho ľudu. Z tohto dôvodu považujeme štúdium širokej problematiky vplyvu Amerikánov na zmeny v ľudovej kultúre za nanajvýš potrebné. Touto prácou sme sa pokúsili naznačiť procesy sledovaných vplyvov a upozorniť na sféry ľudovej kultúry, kde sa najvýraznejšie prejavovali. Ostáva úlohou ďalších etnografov sledovať tieto procesy v rámci svojej špecializácie.

HISTÓRIA BREZOVSKEJ GARBIARČINY

Štefan Ciran

Nie je mnoho miest, čo by boli tak úzko späté s nejakým remeslom, ako Brezová s garbiarstvom, a to takmer od jej vzniku. Už v 17. storočí mala poddanská obec Brezová čachtickému panstvu dodávať okrem iných naturálií aj vyrobené ovčie kože. Ukladal jej to urbár z r. 1661. Za to, že jej dovolili predávať doma vlastnú pálenku, musela okrem povinnosti predaja i panského vína, dodať stanovené množstvo vyrobených koží. Muselo to byť už vtedy výnosné remeslo, čo sa dozvedáme aj zo zemepisného diela Mateja Bela a jeho nasledovníkov, keď napísali o Brezovanoch, že "bohatší občania v meste sa zamestnávajú spracovaním koží volských, konských, teľacích a jahňacích". Surovín bolo dosť, doma i na okolí. V nasledujúcom a deväťnástom storočí sa garbiarstvo stále rozmáhalo. V druhej polovici 19. stor. bolo už tak rozšírené, že sa ním živilo až 300 rodín, pričom z každej rodiny pracovalo viac členov. Námezdníkov nebolo, iba pár učňov a tovaryšov. Dotvrdzuje to aj skutočnosť, že sa tu vybudovali štyri práčovne vlny a tri glejárne, pre ktoré bol odpad z koží hlavnou surovinou.

V spracovaní postupne prevládali ovčie kože, lebo spomínané štyri šarovne boli vystavené práve na pranie ovčej vlny. Tieto ovčiny (podľa akosti vlny meríny s najjemnejšou vlnou, cigáje so stredne jemnou a cápové s hrubou, prípadne holice z ostrihaných oviec) nebolo možné po čase už nakupovať v dostatočnom množstve v blízkom, ale ani v širšom okolí. Ba ani Horné Uhorsko (Slovensko), nestačilo už produkciou koží. Garbiari sa preto vydali na nákup na Dolnú zem, do terajšieho Maďarska, Rumunska. Z ovčín vyrábali povestné futro, ktoré sa ďalej dostávalo na trhy veľkej časti Rakúsko-Uhorska.

Futro, dnes nazývané podšívka, je ovčia, prípadne kozia koža, vyrobená prírodnou surovinou (na kúsky porezanou, vysušenou smrekovou kôrou). Obuvníci ju dávali dovnútra obuvi. Technológia spracovania ovčín na futro je jednoduchá, ale zdĺhavá. Potrebné vápno kupovali od Hradišťanov a Dobrovodanov, popola si naspižovali doma a smrekovú kôru, ak nestačila domáca, dodávali až z Liptova. Na jarmoky chodili poväčšine koňmo až k Balatonu. Bola to dvojúčelová cesta, tam vozili vyrobené kože, futro i iné a naspäť surové kože.

Vlnu usušili, aby nehnila a zásobovali ňou textilky na Morave, v Sliezsku, Nemecku i iných krajinách. "Tisícky centov jej vyvážali ročne", napísal r. 1899 v Obzore brezovský učiteľ Juraj Chorvát. Hoci ju predávali nevypranú, utŕžili až 120 zlatých za cent (56 kg). Táto vlna sa nazývala garbiarkou, na rozdiel od strižky, ktorá sa získala strihaním živých oviec.

Brezová bola vždy na strane pokroku. Chceli skvalitniť garbiarku i strižku, preto vybudovali šarovne-práčovne, v nich vlnu chemicky vyčistili a potom lepšie speňažili.

V čase, keď bola garbiarčina v najväčšom rozkvete, zapúšťala korene i mimo našej obce, až kdesi na Dolnej zemi. Brezová bola preľudnená. Ľudia začali migrovať v rámci Uhorska a okrem iných dostali sa na Dolnú zem aj garbiari. Založili si živnosti v Jazsberíne, Békešskej Čabe, Sarvaši a inde. Dnes tam žijú tretie i štvrté generácie, remeslo však už nerobia a brezovštine nerozumia. Len mená Kostelný, Šurák, Kadlečík, Rechtoris a i. prezrádzajú ich pôvod. A práve oni, poznajúc pomery, ale s nimi aj iní garbiari, dodávali si na Brezovú vyšarovať svoju vlnu. Na Brezovú v tom čase ešte neviedla železnica, všetko sa dopravovalo do Piešťan a odtiaľ povozmi. Význam Brezovej týmito šarovňami stúpol. Neboli to však len garbiari, čo prichádzali na Brezovú, ale i priekupníci - vlnokupci a chovatelia oviec. V medzivojnovom období poslúžili tieto práčovne nejednej textilke a napr. trenčianska Merina ešte aj v šesťdesiatych rokoch tohto storočia si tu dávala prať vlnu pre vlastnú potrebu.

Maďarsko ostalo aj po prvej vojne dôležitým dodávateľom ovčích koží, ale pribudli i ďalšie krajiny (Turecko, Mongolsko, Austrália i arabské krajiny).

Úpadok garbiarčiny. Posledné desaťročie minulého storočia je charakterizované zhoršením hospodárskej situácie Uhorska, čo doľahlo aj na Brezovú, Následkom tejto neutešenej situácie garbiarske remeslo stagnovalo, ba priam upadlo. Konkurovali mu továrne s produktívnejšou výrobou a lacnejším predajom. Kým garbiarov pred pár desaťročiami rapídne pribúdalo, až kulminačný počet garbiarov (300), sa rýchlo zredukoval na tretinu. "Bol tu čulý život, teraz nastáva ticho, lebo keď zarobil garbiar, útržil i mäsiar, obchodník, šenkár i remeselník", píše spomínaný autor Juraj Chorvát.

Brezovskí garbiari boli pri svojej profesii akoby medzi dvoma mlynskými kameňmi. Obchod s kožami mali v rukách prevažne židovskí obchodníci, ktorí sa usilovali udržať ceny surových koží čo najvyššie. Po ich spracovaní, čo trvalo aj pol roka, grabiari vlnu predali do zahraničných textiliek prostredníctvom vlnokupcov, ktorí mali s textilkami spojenie. Aj to boli takmer výlučne Židia, ktorým záležalo zasa na tom, aby výkupné ceny vlny od garbiarov boli čo najnižšie. Tak sa stávalo, že títo zarobili na vlne viac, ako tí čo ju produkovali, čo museli zabezpečiť celý výrobný proces. V medzivojnovom období, ale hlavne cez vojnu a po nej, sa kontaktovali s odberateľmi garbiari už sami.

Futro, prípadne podrážky predávali po jarmokoch sami, ako to vidieť vo filme Sváko Ragan z Brezovej. Ale to, čo Elo Šándor písal vo svojej knihe, patrilo vtedy už minulosti. Obuvníci i priekupníci chodili už za garbiarmi, ba posielali kože svojim odberateľom aj poštou. Napriek tomu ešte aj krátko pred druhou svetovou vojnou brezovské ženičky, každá s batôžkom futra na chrbte, sa vyberali prvým ranným vlakom na okolité jarmoky.

Zaujímave bolo, že kože sa kupovali na kusy, nie na váhu. Vyrobené sa kupovali na zväzky po 10 kusov a vlna sa vážila. Tak to bolo len pri "starej garbiarčine", čo sa však zmenilo.

Mnohí garbiari neraz zbohatli nie práve svojou šikovnosťou a na druhej strane iní zas upadli, alebo vyšli na mizinu, nie vlastnou vinou. Príčinu rýchleho rastu alebo pádu najlepšie vidieť na jednoduchom príklade. Keď kupoval garbiar kože, musel si rýchlo vykalkulovať, či môže dať za ne cenu, ktorú požadovali. Musel odhadnúť, koľko dajú vlny a či mu podľa aktuálnej ceny na trhu, takto utŕžené peniaze zaplatia surové kože, na ktoré si obyčajne požičal v banke. Tržbu za vyrobené kože, futro počítal na mzdu za prácu, za šarovanie, ostatné výrobné náklady a prípadný zisk. Spracovanie predmetných koží trvalo niekoľko týždňov, ba i mesiacov. Ak sa stalo, že v tomto čase cena vlny vzrástla, podnikateľ zarobil viac ako predpokladal, bohatol. Ak cena vlny klesla, neutŕžil toľko, aby mohol splatiť dlh, upadal a niekedy "vyšiel na bubon". Podobných zbohatnutí alebo pádov bolo v histórii garbiarov mnoho. Šťastím v takomto nešťastí bolo, že postihnutý si mohol nájsť prácu vo svojom odbore. Túto živnosť vykonávali aj brezovskí Židia. Nerobili však sami, ale si najímali i takto upadnutých garbiarov. "Bol to ale slabý denný zárobok - šesťdesiat grajciarov - a trikrát pohárik pálenky" napísal v r. 1899 J. Chorvát. Preto odišli mnohí do Ameriky, kde uplatnili svoje vedomosti a zručnosť aj pri tomto remesle. Najprv ako robotníci, neskôr ako podnikatelia. Viacerí z nich sa po získaní kapitálu po 1. svetovej vojne vrátili. Pri výhodnom menovom kurze sa im peniaze znásobili, čím si zabezpečili bezstarostný život.

Ani začiatok dvadsiateho storočia nepriniesol pre garbiarov zlepšenie situácie, skôr naopak, ešte sa zhoršovala. Až prvá svetová vojna a prvé roky po nej zaznamenali oživenie, ale nie v takom rozsahu ako v druhej polovici minulého storočia. Preto vysťahovalectvo (aj keď načas utíchlo), v dvadsiatych rokoch znovu ožilo.

Povojnová konjuktúra netrvala dlho a brezovská garbiarčina čím ďakej, tým viac upadala. Futro a podošvy nešli na odbyt. Vytláčali ich výrobky zahraničných i našich fabrík, ktoré aj keď neboli kvalitnejšie, boli lacnejšie a vzhľadnejšie. Ceny surových, ale i vyrobených koží a vlny na svetových trhoch boli kolísavé. Garbiari nemali istotu, nevedeli držať krok s týmto stavom a mnohí sa remesla vzdali. Za nadobudnuté peniaze počas konjuktúry si kúpili role a hospodárili, iní si ich nechali v banke. Tí urobili najlepšie. Najhoršie pochodili tí, čo sa silili a robili remeslo ďalej, lebo prišli aj o to, čo nazhromaždili počas konjuktúry. Preto tu bolo koncom dvadsiatych rokov málo garbiarov a v tridsiatych rokoch sa už dali spočítať na prstoch. Ani oni však nedorábali futro zo všetkých koží, hoci niektorí obuvníci ho mali najradšej. Majitelia továrne Miloš Gavora a spol. vykupovali od drobných garbiarov kože po "odvolnení", aby ich spracúvali továrensky na iné účely. Futro robili garbiari už len z tých koží, čo pre továreň neboli vhodné. Tradičná garbiarčina, v tomto

období už zanikla. Aj keď sa pred druhou svetovou vojnou a počas nej nanovo vzkriesila, bolo to už len dočasné.

Technológia výroby. Aby aj nezainteresovaný čitateľ pochopil, že prechod tejto tradičnej ručnej výroby na továrenský spôsob bol nutný, opíšeme ďalej celý jej postup od kúpy koží až po predaj vlny a futra. Bol to zložitý proces. Vyžadoval si nielen pevné ruky, ale aj zdravý rozum, lebo išlo o ťažkú prácu v mokrom prostredí a za každého počasia. Surovinu - kožu - garbiari nakupovali u mäsiarov (ak išlo o menšie množstvá), vo väčšom od priekupníkov, alebo obchodníkov s kožami. V prevažnej miere išlo o suché, len výnimočne solené kože. Ako sme už uviedli, predávali sa na kusy, podľa akosti vlny merinky, cigáje a cápovej. Ak boli z ostrihaných oviec, boli to holice a ak boli stiahnuté z oviec v celosti, teda bez prerezania na brušnej strane, nazývali ich temloviny. Stávalo sa, že jeden garbiar kúpil partiu koží pre dvoch, troch, prípadne viacerých spoločníkov. Doma si ich museli spravodlivo podeliť. Niekedy ich rozložili hneď na stanici na potrebný počet kôpok a nezainteresovaný hodil na ne losy. Až potom si odviezol každý svoju kopu.

Prvou operáciou výrobného postupu bolo namáčanie koží v močidlách. Močidlo bola jama pri potoku, kde voda sama natekala Zámožnejší mali močidlá vybetónované a kto ich vôbec nemal, namáčal kože v tzv. stávku - kôlmi ohraničenom priestore potoka, aby kože nevzala voda. Garbiarčina sa dala teda robiť len pri potoku. Studničná voda nebola dobrá a načerpať také veľké množstvo vody vtedajšou technikou bolo nepredstaviteľné. Rozmočené kože bolo treba asi po troch dňoch preprať, nechať otiecť. Potom z nich poobrezávali hlavy, paprčky a chvosty, čím boli pripravené na podmazávanie. Na drevenú tabuľu, veľkosti pingpongového stola, prestreli kožu vlnou dole a na holú časť nanášali "čomochmi" z vrecoviny "natrón" - zmes haseného vápna so sírnikom sodným (omáčkovitej konzistencie, zelenomodrej farby). Takto podmazanú kožu zložili cez polovicu po dĺžke tak, aby sa natrón nedostal do styku s vlnou. Potom kože odkladali na kôpky asi po desať kusov. Natrón pôsobil necelý deň na uvoľnenie vlasu, aby sa mohlo začať šklbať, čiže odvoľňovať. Robilo sa to na "strúhadlách" (polovalcových drevených špalkoch), tupou garbiarskou kosou - obojručným nožom. Vlnu, ak jej bolo na jednu várku, odviezli ihneď vyšarovať. Ak nie, museli ju sušiť na dvore alebo plechovej streche, aby nezačala veľmi rýchle hniť, lebo bola najdrahším artiklom tejto výroby. Až nazhromaždili usušenej vlny viac, potom ju dali vyprať.

Ošklbaním získané holiny (nie holice), bolo treba 1 až 3 týždne lúžiť v zolách. Boli to drevené kade zakopané v zemi, naplnené vápenným mliekom. A zasa, niekto ich mal v krytej miestnosti - zolárni - iný vonku pod holým nebom alebo prístreškom. Preto bola doba lúženia rozdielna, závislá od teploty. Vnútri sa dalo i prikúriť. Na holinách ostali ešte zvyšky krátkej vlny, ktoré pri lúžení už celkom povolili. Preto sa znova dávali na strúhadlo a kosou sa kože znovu už nie šklbali, ale "ošvarovali". Krátka vlna z nich sa nazývala ošvar. Kože holice sa nepodmazávali, ale po námoku sa hneď dávali lúžiť do zoly, kde

povolila všetka krátka vlna. Aj tie sa na strúhadlach tupou kosou zbavovali tejto vlny - zvalovali sa. Táto krátka, vlna na rozdiel od ošvaru, sa volala švrlinok. Ošvar aj švrlinok prali v prútených košoch na potoku, usušili a pri šarovaní miešali s ostatnou vlnou. Keďže holiny i holice nemali v zolách žiaden pohyb, z času načas ich dreveným háčikom povyťahovali nad zolu, potom po jednej spúšťali naspäť a opačným koncom háčika zatláčali. Tým sa lúženie urýchľovalo. Hovorili tomu nadvŕhanie. Vylúžené holiny sa znovu dostali na strúhadlá, aby ich zbavili podkožného väziva, blán a tuku, čo bol odpad - "miazdro". To sa však robilo ostrými obojručnými kosami. V medzivojnovom období sa tieto kosy - nože nevyrábali ručne. Veľmi dobré boli tzv. francúze, dobre držali ostrie, ktoré mali na oboch stranách. Miazdro bolo vynikajúcim hnojivom, niektoré jeho časti boli surovinou na výrobu gleja a mydla.

Najzávažnejším postupom výroby koží je činenie - chemický proces, pri ktorom sa pôsobením určitých látok zmení surová koža na useň celkom odlišných vlastností. Nepodlieha hnitiu a pod. Garbiari používali jediný spôsob - triesločinenie. Trieslo (porezaná smreková kôra sa dala spolu s kožami do drevených kadí zakopaných v zemi s asi tisíc litrovým obsahom, do ktorých sa vmestilo okolo sto holín. Mávali ich poväčšine vonku alebo v krytých priestoroch. Bol to veľmi zdĺhavý proces, hlavne v zimnom období, keď kade zamrzli a musela sa do nich prilievať teplá voda. Takéto činenie trvalo i mesiac. Na rozdiel od zôl, museli sa kože v kadiach uvádzať do pohybu pomocou širokej dosky, zvanej zástavnica. Jeden chlap ju zakladal na jednej strane kade a oproti nemu stojaci dvaja ju za retiazky priťahovali k sebe, čím sa dali kože do pohybu. Takto sa kože otáčali aj trikrát denne, aby sa činenie urýchlilo. Toto bol najjednoduchší spôsob činenia. V medzivojnovom období sa používal aj dovážaný extrakt - výťažok trieslovín, ktorý sa asi týždeň pred dokončením pridal do kadí, čím sa činenie urýchlilo a skvalitnilo. Skúsený garbiar poznal, kedy boli kože vyčinené. (V modernom koželužstve je viac spôsobov činenia a robí sa v otáčavých sudoch v teplom prostredí a trvá niekoľko hodín).

Vyčinené futro nechali na drevených koňoch dobre odtiecť a potom ho vešali po povaloch na háčiky, zhotovené miestnymi Cigánmi. Nesmeli sa sušiť na slnku, ani na mraze, pretože uschnuté boli tvrdé. Predposlednou operáciou bolo vlaženie, kropenie (podobne ako pred žehlením bielizne). Robili to metličkou z rascovej vňate, brezového prútia a pod. Až na takto zmäkčených sa mohla robiť konečná úprava "štrichovanie" a "štosovanie", čo sa dialo na drevených štokoch. Na rubovej strane sa kovovým štrichovníkom futro lámalo, zmäkčovalo a na lícnej sa hladilo podobným, ale dreveným štosovníkom. Futro sa predávalo na zväzky, v ktorých bolo po desať kusov. Majster, t.j. majiteľ, porozkladal podľa veľkosti a kvality hotové futro na desať hromádok a potom do jedného zväzku bral z každej po jednom kuse. Do každého zväzku sa tak ušli kože z každej veľkosti a kvality. Aby každý zväzok držal pospolu, v dvoch miestach v oblasti zadných nôh ich spájali švihlíkom, ustrihnutým z okraja kože.

Takýto výrobný proces futra mal vo výrobe mnohonásobnú prevahu. Robili sa však aj iné výrobky. Hovädzie, konské i teľacie kože sa po čiastočnom vyčinení trieslom v kadiach zasýpali v sudoch, alebo kadečkách šiškovým dubom. Šišky boli guľôčky na dubových listoch, tzv. dubienky. Ich pomletím a pomletej dubovej kôry vznikal šiškový dub, ktorým sa kože dočinievali v uzavretých miestnostiach, v tzv. dubiarňach. Slúžili na podošvy, konské postroje, remene a pod., ale až po ďalšom dopracovaní.

Dvadsať rokov po prvej svetovej vojne toto typické brezovské remeslo pretrvávalo, ale bola to už existencia len popri rozmáhajúcej sa výrobe továrenskej. Doterajší garbiar bol odborník, remeslu sa musel vyučiť a skladať skúšky. V továrni je deľba práce a na niektoré úkony nemusel byť robotník ani odborníkom a robil často mechanicky jeden druh činnosti. Na to mu stačilo zapracovanie a prax.

Továrenská výroba. Najväčšou továrňou na výrobu koží na Brezovej pod Bradlom bola baranecká fabrika, ako ju nazývali. Jej tretinu vlastnil záhumenický Štefan Ciran, druhú Samuel Rechtoris a o tretiu sa delil Tomáš Bzdúšek s Jánom Kátlovským. Menších tovární bolo viacej (zamestnávali podľa potreby okolo dvadsať i viac ľudí). Po prvých konjukturálnych rokoch po prvej svetovej vojne bolo zrejmé, že remeselnícky spôsob výroby koží je odsúdený na zánik. Preto keď mali možnosť, začali zakladať malé továrničky. Tak koncom dvadsiatych rokov vzniká firma Bratia Kopeckí, pár rokov po nich Ján Vráblik st. a spol. a ešte neskôr Stred (Stern, Reich, Diamant), A. Fahn a spol., Matej Šurák a spol. a niektoré ešte menšie cez vojnu. Vybavenosť strojmi nebola ešte taká ako v dnešných moderných koželužniach, všetka ťažká práca sa neodstránila. Najdôležitejšie bolo, že sa od základu zmenila technológia a výrobná procedúra sa niekoľkokrát skrátila. Neboli potrebné zoly, v hašpliach sa vylúžili kože za pár dní. Namiesto kadí poslúžili otáčacie sudy, kde v parou ohrievanej vode sa vyčinili kože cez deň rôznymi trieslovinovými výťažkami. Pribudlo chrómočinenie chrómovými prípravkami.

Aj v týchto továrničkách sa zamerali najviac na ovčie kože, menej na teľacie a hovädzie. Horšie ovčiny sa ponechali na futro - podšívky. Bolo síce vzhľadnejšie ako garbiarske, ale menej kvalitné. Kvalitnejšie ovčiny, teľaciny a hovädziny sa činili chrómom, ďalej sa farbili podľa toho, aký nástrek sa mal nakoniec robiť, acetónovými farbami. Farieb a ich odtieňov bolo mnoho. Veľmi dobrú povesť mali brezovské kabátovice, slúžiace na výrobu kožených odevov. Zákazníkmi neboli len tradiční výrobcovia obuvi, ale ich okruh sa rozšíril o odevákov, galanteristov, brašnárov a iných. Dominantnou osobou bol majster, ktorý riadil a zodpovedal za celý výrobný proces. Rešpektovať ho museli aj majitelia. V začiatkoch tu boli majstri z Čiech, ale po absolvovaní chemickej školy v Hradci Králové, zastávali tieto miesta aj vlastní pracovníci.

Spomínaná kríza v tridsiatych rokoch doľahla aj sem. Továrne ostali stáť a mnohí zamestnanci poodchádzali na Moravu k Batovi, do Čiech, ba až do Francúzska, Argentíny a USA. A tak Brezová, známa ako jeden z najväčších producentov ovčej vlny, ostala akoby vyradená z hospodárskeho života.

Prízraky druhej svetovej vojny. V druhej polovici tridsiatych rokov bolo už zrejmé, že bude vojna. Na Brezovej sa to prejavovalo tým, že garbiarčina sa znovu stavala na nohy. Nie však už v tom starom tradičnom poňatí. Vznikali nové továrničky s menšou kapacitou a k remeslu sa vracali aj tí, čo ho pred rokmi zanechali. Vytvárali sa neregistrované spolky dvoch, troch spoločníkov, ktoré však nemali dlhé trvanie. Spoločníci, ale aj jednotlivci, kúpili si aspoň po jednom z garbiarských strojov, poväčšine strúhačku, postruhovačku, hašplu a podobne a navzájom si vypomáhali (kooperovali). Boli to obyčajne vyradené stroje od Baťu zo Zlína. Veľmi dobre ich vedel zreparovať známy majster Šimon Beňo a pre takýchto garbiarov - trochárov, to bolo postačujúce. Uľahčilo a urýchlilo to prácu. Podobne sa robilo aj vo vojnovom období.

Vznikom Slovenského štátu nastalo riadené hospodárstvo, pretože sa tento štát pridal k nemeckej vojnovej mašinérii. Týkalo sa to všetkých oblastí a platilo to aj pri výrobe koží. Hneď v r. 1939 bolo založené Kožné družstvo v Bratislave, ktoré malo výlučné právo hospodáriť s kožami v celej Slovenskej republike. To znamená od výkupu surových koží, schvaľovanie dovozu až po distribúciu vyrobených koží, ba aj určovanie sortimentu. Družstvo uskutočňovalo prostredníctvom oblastných výkupcov, komisárov, výkup všetkých koží. Tí ich smeli predať len tým, ktorým ich družstvo pridelilo v určitom množstve. Kontingenty dostali len tí výrobcovia, čo mali živnostenské oprávnenie. Boli totiž aj takí, čo ho nemali a robili načierno. Čierny obchod prekvital v celej republike. Napríklad: sedliak, ktorý si chcel zabiť teľa, ovcu, alebo mäsiar i kravu, musel mať povolenie a úrady boli neraz skúpe na tieto povolenia. Preto sa zabíjačky robili bez povolenia a aby sa neprezradili, neodovzdali kože výkupcom, ale nejakému priekupníkovi, samozrejme načierno. Do tejto šmeliny sa zapojili i niektorí výkupní komisári, takže mali dvoje kože - jedny evidované a druhé, čo nedávali na kontingenty, ale komu chceli. Takto sa dostali kože aj tým, čo robili nelegálne, aj oprávneným výrobcom. Brezová nebola v tom čase jediným miestom s výrobou koží. Okrem Brezovej to boli Liptovský Mikuláš, Bošany, Jelšava a iné. Veľký rozdiel medzi výrobkami bol v cene, lebo bola aj omnoho vyššia (čierna) ako úradna cena. V poslednom roku vojny, ale i po nej, bol už tento obchod tak rozšírený, že sa kože vyrábali takmer v každom dome, i keď tým najprimitívnejším spôsobom a nekvalitne. Bol však veľký nedostatok tohto materiálu, a preto šlo na odbyt všetko, nehľadiac ani na vysokú cenu.

Predvojnoví garbiari, vrátane tovární, sa zameriavali hlavne na ovčiny a futro z nich, alebo kože na odev. Počas vojny sa spracúvalo aj mnoho teľacích i hovädzích koží. Hovädzie na podrážky, remene, postroje a teľacie na obuv. Veľmi dobrá koža na obuv, hlavne na ženskú, bola kozinka, tzv. ševro, lebo bola kvalitná, mäkká, ale nie taká vzhľadná ako box z teľaciny. Nevyrovnali sa však napr. liptovskomikulášskym (okrem ovčích). O kabátoviciach sa zasa hovorilo, že sú najlepšie na Slovensku. Robili sa aj pre armádu, dokonca i pre nemeckú.

Čierny obchod a všetko, čo s tým súviselo, poškodil česť Brezovej s tak slávnou históriou i česť brezovských garbiarov, ktorí pred stopäťdesiatymi rokmi, ako prví slovenskí dobrovoľníci aj garbiarskymi kosami bojovali za slobodu Slovákov. Tieto nešváry však nerobili garbiari, ktorí predávali výrobky za primerané ceny. Mnoho priekupníkov predražovalo surové kože skôr, ako sa dostali do rúk garbiarom. A navyše, kože nakúpené na Brezovej prešli rukami aj troch priekupníkov, pričom každý ich cenu zvyšoval. Kým sa dostali do rúk obuvníka napr. na východnom Slovensku, boli už trikrát drahšie. Aj tu boli takíto šmelinári, ale to neboli garbiari, ktorí ľahko prichádzali k peniazom. Takto vznikala aj fáma, že na Brezovej okrem farára obchoduje s kožkami každý. Po vojne sa niektorí z takýchto "obchodníkov" stali rozličnými funkcionármi a aktívne sa zapojili do represálií proti garbiarom.

Zaujímavý je príbeh so sovietskými vojakmi, hneď po skončení vojny. Kúpiť si kože na kabát, to patrilo pre červenoarmejca k najvzácnejším veciam, čo mohol získať. Nemali všetci šťastie vyčkať v rade, kde sa nebral ohľad ani na vyššiu hodnosť. Prichádzalo medzi nimi k šarvátkam i prestrelkám. Preto sa niektorí vracali sem lietadlami, na Hoštákoch zosadali a s kufrom papierových frontových peňazí (neraz len v korunovej hodnote) vyhľadávali kože. Ich cena zo dňa na deň takto prudko stúpala. Ak sa cena koží na kabát pohybovala okolo tisíc korún, príchodom Rusov sa vyšplhala na desať, pätnásť i viac tisíc.

Ani po skončení vojny sa neodstránil neporiadok v hospodárstve a čierny obchod prekvital ďalej. Až konsolidáciou politických pomerov sa situácia zlepšila a nastal poriadok aj vo výrobe koží. Hospodárska kontrolná služba (HKS) veľmi prísne potláčala zistené priestupky. Čierny obchod vymizol a kože vyrábali len oprávnení živnostníci.

Drobní garbiari spolčili sa v Garbiarske družstvo. Bolo ich asi tridsať. Ich cieľom bolo vybudovať si spoločný veľký, vraj mamutí podnik, v ktorom by boli aj majiteľmi, aj pracujúcimi. Boli presvedčení, že spôsob, akým oni realizovali výrobu koží, nemá už perspektívu. Podnik chceli postaviť na Dolných lúkach. Zástancom tejto myšlienky bol aj vtedajší poverenník financií T. Tvarožek.

Ruka v ruke s garbiarstvom išlo aj blanárstvo - výroba koží so srsťou - kožušín. Nerozvinulo sa však do väčších rozmerov. Ich počet nie je známy. Zariadenie na túto výrobu bolo veľmi jednoduché a taký bol aj spôsob spracovania koží. Stačil na to súdok, kožušnícka kosa a česák, činidlom bol obilný šrot, neskôr liadok. Počas vojny tu zriadila firma Matej Šurák a spol. výrobu kožušín továrenským spôsobom s názvom Merino, ktorá disponovala moderným zariadením. Kožušiny mohli už farbiť i strihať na nich príliš dlhú srsť, kým kožušiny od blanárov boli biele a so srsťou v pôvodnej dĺžke. Blanári i firma Merino spracúvali len ojedinelo iné kože ako ovčie. Slovenské kožuchy sa robili z tých, čo v Merine farbili na hnedo.

Znárodnenie. Rok 1948 znamenal začiatok konca garbiarčiny na Brezovej. Živnosti zrušili a továrne znárodnili. Pridružili ich k n. p. Závody 29. augusta

Bošany a všetku výrobu sústredili do dvoch fabrík, v Baranci a vo Vráblikovej. Tam zamestnali v obmedzenom množstve aj ostatných robotníkov. Hodnotné stroje odviezli do Bošian a Liptovského Mikuláša a ostatné, hoci ešte dobré, ba niektoré ešte nepoužité, dali do šrotu. Vedúcich pracovníkov si dosadili zo svojich bošianskych pracovníkov. Po necelých troch rokoch zlikvidovali všetko. Zdalo sa, že Brezová sa s výrobou koží navždy rozlúči, no nestalo sa tak. Po siedmych rokoch výrobu obnovili s názvom Koželužne Bošany, n. p. a pokračovali výrobou ovčín. Na pranie vlny využili vlastnú práčovňu, ktorú používala vtedy trenčianska textilka Merina. Vo Vráblikovom podniku sa už vyrábali matrace, preto ako náhradu zaň využili objekt firmy Šurák. Tu sa vyrábal taký sortiment, čo na Brezovej dovtedy nerobili - bravčové kože. Bolo ich dosť, pretože všetky porazené prasatá sa museli odrať a kože odovzdať. Bravčoviny nie sú kvalitné, sú akoby predierkované a s hrboľatým povrchom. Ten sa musel nahladko vybrúsiť. Z rôznych pestrofarebných živíc získali umele líce. Tieto tzv. umelé boxy slúžili na ľahkú obuv pre Arabov a i. Tento objekt - Šurákov - po piatich rokoch však uvoľnili pre Kovové tkaniny, aj so zamestnancami.

Spracovanie koží sa realizovalo už len v Baranci. Pracovalo tam okolo 130 zamestnancov (vrátane práčovne). Dňa 31. decembra 1980 definitívne ukončila prácu aj baranecká prevádzka a stroje odviezli do Bošian. To bola posledná bodka po vyše tristoročnej tradícii garbiarstva na Brezovej, lebo aj Tatrachema po dvadsaťročnom jestvovaní výrobu zlikvidovala. Jej výrobňu (Gavorovu šarovňu) zbúrali kvôli výstavbe sídliska.

Garbiarsky spolok. Dr. Martin Tatara načrel výstižne do histórie garbiarskeho cechu. Treba ešte k tomu dodať a objasniť niektoré skutočnosti. Hoci cechy boli zrušené ešte v minulom storočí a toto bol už len Garbiarsky spolok, dodnes sa označuje ako cech. Mal viac členov ako ostatné cechy spolu. Preto sa z praktických príčin rozdelil na horný a dolný proces, keď prirodzenou hranicou bol rínok. Ten, aj s terajšou Garbiarskou ulicou, patril do horného procesu. Každý mal svojho cechmajstra, notára, šafárov, starejších i mládkov. Boli to funkcie čestné, volené na výročných schôdzach. Nebolo zriedkavosťou, že niektorí vytrvali vo funkciách desať, dvadsať i viac rokov. Schôdze bývali u cechmajstra, vrátane výročných, tzv. útratných. Tieto boli spojené s bohatou večerou zo spolkových peňazí. Okrem vlastného členstva bolo pozvané aj predstavenstvo druhého procesu. Obligátnym jedlom bola "dinctovaná" (parená) hovädzina a bravčové pečené, všetko robené v hlinených riadoch a v peci na chlieb. Pilo sa len víno.

Funkciu notára by podľa dnešných zvyklostí nazývali tajomníkom. Šafári hospodárili s látkami potrebnými na výrobu (ako vápno, trieslo, natrón a i.). Nakupovali ich spoločne pre členov a zisk odvádzali do spolkovej pokladne. Príjem mali ešte z poplatkov za nosenie sviec na pohreby nečlenom, lebo príslušníkom cechu chodili zadarmo. Taktiež poplatky za nových členov boli príjmom. Ak sa vyučenec po zložení skúšok chcel stať členom, urobil to za

neho otec. Formula na ten akt v zápisnici bola: "XY prihlasuje svojho syna (meno) za synka do ...." a zaplatil stanovený poplatok. Títo synkovia vykonávali funkciu mládkov. Ich úlohou bolo pozvať členov na schôdze, prípadne na pohreby, vyniesť fakle na pohreb, rozdať ich majstrom a po pohrebe priniesť naspäť, obsluhovať na výročnej útratnej schôdzi a iné služby. Týchto povinností boli mládkovia zbavení až nastúpením nového synka - mládka.

Ak si zvolili v niektorom procese nového cechmajstra, odovzdanie úradu dialo sa slávnostne, vždy až v predvečer, niekedy i v deň výročnej schôdze. Majstri, t.j. všetci členovia príslušného procesu sa zišli u doterajšieho cechmajstra, odkiaľ sprievodom odišli k novému. Vpredu niesli horiace fakle a za nimi "ládu", ktorú aj s fakľami zložili už u nového cechmajstra. Tento ich hneď pri vchode uvítal s prísľubom, že túto úlohu si bude svedomite plniť. Pri ceremónii nechýbali ani predstavení druhého procesu - cechmajster, notár, šafári, starejší i mládkovia. Láda bola pekná veľká drevená truhlica, v ktorej boli všetky cechové písomnosti, ale aj escajg - príbory na jedenie, lebo ani jeden cechmajster ich nemal toľko, aby mohol poslúžiť všetkým majstrom. Hostí pri večeri bývalo aj do päťdesiat, ak nie viac. Posledné prenášanie lády sa udialo v r. 1936. Bola to vzácna príležitosť. Tento Garbiarsky spolok, nazývaný Cech poctivého remesla garbiarskeho, trval až do likvidácie garbiarstva v r. 1948. Jediné, čo si ponechal, čo sa tradovalo, bolo chodenie na pohreby s fakľami a útratné schôdze (vždy medzi Vianocami a Novým rokom). Na útraty sa však už museli poskladať, lebo spolok nemal žiadne príjmy. Šafári boli zbytoční už v tridsiatych rokoch, keďže si každý obstarával všetko sám. Fakle sa zachovali podnes a ak zomrie bývaly garbiar, vynesú ich. Problém je však niekedy nájsť šesť chlapov, čo by ich niesli (v minulosti ich bolo dvanásť) a to ešte chodievali aj cechy krajčírsky, ševcovský, mäsiarsky, neskôr miešaný.

Hnutie garbiarskych robotníkov. Garbiarskych robotníkov v minulosti bolo málo. Robili poväčšine rodinní príslušníci, učni a tovariši, lebo každý sa rád osamostatnil, i keď robil len sám. Ťažko tu stanoviť hranicu medzi robotníkom a samostatným živnostníkom. Keď garbiar upadol, išiel načas pracovať k väčšiemu, niekedy i natrvalo. Vždy mal nádej, že sa ešte osamostatní. Nestávalo sa, že by títo robotníci pracovali nepretržite, vždy boli nejaké prestávky, neraz i niekoľkotýždňové. Až vznikom firmy Miloš Gavora a spol. sa dostalo dokopy viac robotníkov, takže sa mohli domáhať lepších pracovných i sociálnych podmienok a obrátiť sa o pomoc na odborové orgány. Prvým prejavom nespokojnosti bol štrajk v dňoch 21. až 23. novembra 1923. Jeho výsledkom bolo, že po troch dňoch sa do práce vrátili len tí, ktorých fabrikanti prijali. Mnohí z nich odišli do Čiech, Francúzska, Argentíny, Ameriky a inde.

V roku 1937 bol štrajk lepšie organizovaný.

Garbiarstvo žije dnes už len v pamäti najstaršej generácie.

ISBN 80-7090-232-9

SVET DROTÁROV

KAROL GULEJA

SVET DROTÁROV

DIE WEI

KAROL
GULEJA

MATICA
SLOVENSKÁ

v Nemecku a stali sa priekopníkmi ruskej industrializácie a sprístupnenia Sibíri. Mnohí sa vysťahovali do Ameriky a tam založili dielne a manufaktúry.

Monografia pojednáva o remesle a živnosti drotárov, ich jazyku a tajných zvykoch, politických, hospodárskych a sociálnych pomeroch v ich vlasti a pohostinných krajinách. Drotárstvo podnietilo umelcov, básnikov, spisovateľov a skladateľov k dielam, ktoré obohacujú naše európske kultúrne dedičstvo. Poukázať na toto dedičstvo je ďalším dôležitým a naliehavým želaním predkladanej monografie.

Vo „Svete drotárov" sa odráža dôležitý úsek dejín slovenského národa. Slováci sami si iba v tridsiatych rokoch tohto storočia naplno uvedomili význam drotárstva pre vlastné dejiny. Podstatný podiel na tom mal K. Guleja, ktorý pracoval v obci Dlhé Pole. Prvá národopisná výstava o drotárstve, ktorá sa konala v júli a auguste 1940 a tzv. drotársky kongres vo Veľkom Rovnom vzišli z jeho iniciatívy. Na dvoch poschodiach starej radnice v Žiline vybudoval drotárske múzeum, ktoré viedol. V spolupráci s niekoľkými nadšencami z obce Veľké Rovné a s finančnou pomocou vlády sa stal spoluzakladateľom „Drotársko-plechárskeho svojpomocného družstva SVETOM" vo Veľkom Rovnom, kde t. č. pracuje viac ako 400 robotníkov.

K. Guleja zamýšľal vydať na rehabilitáciu neprávom zaznávaného označovania – drotár – dokumentárnu publikáciu. Bol tiež poverený Národopisným ústavom Slovenskej akadémie vied zbieraním materiálu k tejto téme pre vedecké účely.

K. Guleja žije od roku 1969 v Mníchove. Pri svojej usilovnosti pokračoval aj ďalej v štúdiu drotárstva. Zásluhou Ing. Tomi Suchého nadviazali sa kontakty so všetkými najdôležitejšími európskymi inštitúciami a podarilo sa tak zozbierať obrovský, doteraz neznámy literárny a umelecký materiál s cieľom ukázať v celej šírke na význam tohto remesla v európskom rámci.

Dr. Reinhard Klimek upravil nemecký rukopis do terajšej podoby.

Základom monografie sú rozhovory, ktoré sa viedli pred rokmi s poslednými ešte žijúcimi drotármi a ich potomkami, vlastné zbierky, listiny, vedecké diela a obrazy z archívov, knižníc, múzeí a galérií nemeckého a slovanského kultúrneho priestoru a rozsiahle štúdium literatúry.

Monografia sa obracia na bádateľov, učiteľov a laikov z rôznych záujmových oblastí: národopisu, vlastivedy, remesla a umeleckého remesla, spoločenských vied, dejín, hudby, umenia, literatúry, poézie, slavistiky. Text dopĺňajú mapy, obrázky, kresby a tabuľky. Rozsiahly súpis literatúry a prameňov je zoradený podľa kapitol.

Autori

ÚVOD

Porážkou Maďarov v bitke s Turkami pri Moháči v roku 1526 sa začalo turecké panstvo nad Uhorskom, ktoré sa dočasne skončilo karlovackým mierom roku 1699. Veľa maďarských feudálov hľadalo na hornatom Slovensku ochranu pred Turkami a nárokovali si podľa vtedy bežných spôsobov tie isté prednostné šľachtické práva, na ktoré boli zvyknutí z maďarskej nížiny. Pôda horskej krajiny, ktorá nebola poľnohospodársky ešte ani zďaleka využívaná, dávala len nízke výnosy, ktoré neuspokojovali zhýčkanú šľachtu. Tá sa snažila o to, aby pri poddaných neškodovala a požadovala od nich nielen viac práce, ale aj zvýšené dávky. Rozdeľovaním pôdy, s ktorou sa vlastne rátalo len pre jednu rodinu, medzi viaceré, stúpal počet poplatníkov. Nielen lénni páni a štát, ale aj cirkevné kniežatá, ktoré mysleli len na svoje prebendy, prispievali k porobe a zbedačovaniu ľudu. Výnosy z úrody nestačili na zaplatenie ťaživo doliehajúcich dávok, ktoré mohli robiť až štyristo zlatých; muselo pomôcť ťažké robotovanie a kúsok šťastia. V polovici 16. a na začiatku 17. storočia boli do oblasti Trenčína na západnom Slovensku pozvaní ako osadníci Valasi z Rumunska, aby pomohli feudálom hospodársky využívať krajinu. Väčšinu z nich usadili v obciach Dlhé Pole, Rimanovice (Veľké Rovné), Kolárovice, Petrovice a Pšurnovice. Hoci sa Valasi svojím pôvodom, rečou a vonkajším zjavom silno odlišovali od usadnutých Slovákov, časom s nimi celkom splynuli. Ich schopnosti v chove oviec, pri získavaní vlny a spracovaní mlieka premenili hospodársku štruktúru ich novej vlasti. Obchodovalo sa s maslom, tvarohom, syrom, vlnou a súkenným tovarom.

Medzi hornatou hornou časťou Trenčianskej stolice a ďalej na sever ležiacim Sliezskom, obzvlášť oblasťou okolo Těšína, sa rozvinulo v tých časoch čulé obchodovanie. Prispela k tomu iste aj skutočnosť, že obyvatelia trenčianskej oblasti sa sťahovali po tridsaťročnej vojne do Sliezska a preberali tam opustené usadlosti. O tesných rodinných zväzkoch svedčia zápisy v matrikách sobášených z tých čias.

Časť Valachov a domácich obyvateľov trenčianskej oblasti sa vydala do neďalekých sliezskych hôr a prenajali sa ako drevorubači. Zoťaté drevo sa na mieste spracúvalo na šindle alebo sa splavovalo ako guľatina po Váhu až do Komárna pri ústí do Dunaja alebo ďalej dolu po Dunaji.

Rozhodujúci význam pre rozvoj Slovenska a vzťahy jeho obyvateľov k Nemcom malo už existujúce železiarstvo v moravskom Sliezsku, ktoré sa sústreďovalo pri úpätí Praděda. Jedny z najstarších železiarní boli v Horním Benešově, kde sa prinajmenšom od začiatku 13. storočia

ťažila železná ruda. V 14. storočí existovali hámre v Bruntáli, Krnove a Frýdlante. Obchod so železom a s produktami zo železa zažil svoj rozkvet v 17. storočí. Železné huty vznikli v Karloviciach, Mnichove, Vrbne pod Pradědom. Posledné dve menované huty patrili vratislavskému biskupovi, ktorý dal postaviť aj niekoľko dielní na výrobu drôtu. Zvlášť známa bola drôtovňa Antona Heidera vo Vrbne pod Pradědom. Len v Malej Morávke sa v 18. storočí nachádzalo šesť hámrov. Tridsaťročná vojna (1618–1648) pustila žilou drevorubačom a uhliarom, takže chýbalo drevné uhlie potrebné na prevádzku taviacich pecí a ťažba železa ku koncu vojny nakoniec celkom ustala. Väčšina robotníkov bola poddanými kniežaťa z Krnova. V južnom Sliezsku vrátane horného Sliezska prekvitala domácka živnosť; šikovné ruky vyrábali drôtené sitá, drôtené siete, klince, spony, skoby, ihly a veľa iného a prinášali ich na trh. Nedostatok pracovných síl spôsobený vojenskou službou sa snažili zmierniť verbovaním pomocných síl pre bane z oblasti Trenčína. Mnohí z nich pracovali v karlovických baniach a v mnichovských závodoch spracúvajúcich železo. Muži z Kysúc boli vo veľkom počte zastúpení vo frýdlantských závodoch. Písomné svedectvá siahajú až do roku 1720, archívne doklady do roku 1780.

Na Morave a v Sliezsku bolo v roku 1780 už jedenásť drôtovní a výroba drôtu na začiatku 19. storočia značne stúpla. V Javorníku, Vidnave, Frývaldove, Krnove a Olomouci boli sklady železa a drôtu, z ktorých si sliezske polovýrobky po tranzitnej ceste Těšín–Žilina–Bratislava–Viedeň–Budapešť nachádzali cestu k odberateľom. Povozníci z Kysúc privážali tovar v rámci svojich poddanských povinností do Žiliny.

Muži z oblasti okolo Trenčína, ktorí mali tvrdý život v horách ako drevorubači a uhliari alebo ktorí prechádzali cez horský hrebeň Beskýd kvôli výmene tovaru, spoznali sliezsky domácky priemysel a oboznámili sa so spracovaním drôtu. Drôt sa dal ľahko získať a bez ťažkostí prenášať cez sliezske hory. Spočiatku sa rozvíjala predovšetkým v slovenských obciach Veľké Rovné, Dlhé Pole a Kolárovice podobne ako v Sliezsku domácka živnosť, ktorá zamestnávala mužov, ženy i deti. V podstate išlo o opletanie poškodených hlinených nádob, v čom prejavili osobitne Kolárovičania čoskoro veľkú zručnosť. Muži z Kolárovíc vyrábali a vylepšovali asi už na konci 17. storočia prvé drôtené sitá. V Conscriptiones z roku 1828 v Štátnom archíve v Trenčíne možno čítať: „V obci Kolárovice drôtovalo obyvateľstvo celý rok hlinené nádoby železným drôtom…“ a „drotári z Veľkého Rovného boli známi na celom svete ako podnikaví remeselníci…“ Odvaha na dobrodružstvo bola vlastná všetkým, keď muži ako potulní drotári utekali za chlebom do cudziny, celkom jedno, v ktorej dedine stála ich kolíska.

Rozhodujúci podiel na vzniku drotárskej živnosti mali hrnčiarne, ktoré vynálezom rýchlo sa krútiaceho hrnčiarskeho kruhu zažili veľký rozmach. Veľké rozšírenie riadu a nádob z hliny a keramiky vytvorilo predpoklad pre dopyt po ľuďoch, ktorí ich dokážu opraviť. Hrnčiari z Moravy si dávali dokonca opletať nové hlinené nádoby, aby zvýšili ich trvanlivosť.

Koncom 17. stor. začala teda epocha drotárstva, ktorá pretrvala až do 1. svetovej vojny.

Drotári sa vyskytujú v slovenských povestiach a historických prameňoch. V rokoch 1688 až 1713 žil legendárny slovenský zbojnícky kapitán Juraj Jánošík. Údajne preklial obyvateľov drotárskej obce Veľké Rovné, ktorí ho zo strachu pred vysokým panstvom zradili, slovami: „Vezmite si drôt a kliešte a túlajte sa svetom ako drotári, lebo si lepší život nezaslúžite!“

Ústne podanie tiež hovorí, že jeden chudobný Slovák na žobraní oslovil jednu ženu, ktorá mu namiesto daru podala na dva kusy rozbitú

misu a povedala, aby ju opäť scelil. Žobrák vytiahol drôt, ktorý mu držal nohavice pri členkoch, prevŕtal šidlom štyri diery do črepov, pretiahol drôt a obidve strany opäť spolu zviazal. Jeho príklad údajne nasledovali iní.

V slovníku slovenského jazyka (Slovár) od Antona Bernoláka, ktorý vyšiel na konci 18. storočia, sa vykladá pojem drotár. Slovo je s určitosťou nemeckého pôvodu a je vo svojom kmeni fonetickou reprodukciou výslovnosti slova „Draht“ v sliezskom nárečí. Na začiatku 17. storočia žil v obci Považská Bystrica pri Trenčíne istý David Drotitius, ktorý, pravdaže, nebol žiadnym drotárom. Kmeň mena možno ukazuje, ako je tomu pri priezviskách často, na výkon povolania predkov jeho nositeľa.

Traduje sa, že drotári venovali cisárovnej Márii Terézii (1740–1780) pri príležitosti narodenia korunného princa Jozefa II. v roku 1741 kolísku, upletenú z veľmi jemných drôtov, zvláštnym tajomstvom ktorej boli dve gule, ktoré po jedinom strčení do kolísky udržovali kolísavý pohyb. Zato zaručila cisárovná drotárom voľnosť pohybu po celej monarchii a voľný prístup do verejných kúpeľov. Traduje sa tiež, že na korunovačnom ceremoniáli cisára Jozefa II. sa smela zúčastniť delegácia drotárov a tisíc drotárov, pôsobiacich vo Viedni a na okolí, uplietlo drôtený most cez Dunaj, majstrovský technický kúsok, ktorý vyvolal údiv a obdiv.

Kto to boli a čím boli tí muži s dlhými čiernymi vlasmi, ktorí chodili po krajoch a upísali sa drôtovaniu a oprave hlineného tovaru? Ako sa im vodilo v priebehu storočí v zdedenej vlasti a v cudzine? Aký priebeh mala ich živnosť v Európe a v ostatnom svete, a aký mali podiel na remeselnom a priemyselnom rozvoji 19. a začínajúceho sa 20. storočia? Prešlo umenie a literatúra okolo nich bez stopy alebo prebudil súzvuk tvarov, farieb, slov a zvukov drotára k novému životu?

Čitateľ nájde odpoveď na túto a ďalšie otázky. Rozvinieme pred ním jeden úsek slovenských, nemeckých, európskych a amerických dejín, a čo by sme si želali, uchovávame ho pred zabudnutím. Nech udržuje ducha i srdce v bdelom stave a urobí ich k sebe vnímavejšími.

VLASŤ DROTÁROV

Najdôležitejšie kompaktné drotárske obce boli v hornatom kraji na východ od Trenčína v Západných Karpatoch a v Spišskej Magure na východnom Slovensku.

Trenčianska stolica patrila so svojimi 270 000 obyvateľmi na 4600 štvorcových kilometroch k najhustejšie osídleným v uhorskom štáte; na západe hraničila s Moravou a na severe so Sliezskom a Haličou. Pôda z hrubozrnného karpatského pieskovca sa dala poľnohospodársky využívať len v obmedzenom rozsahu.

V súdnom okrese Bytča na juh od Žiliny ležali veľké drotárske obce Veľké Rovné, Dlhé Pole, Kolárovice, Štiavnik, Kotešová, Divina a Svederník. Z nich pochádzali tzv. trenčianski drotári. K dvom súdnym okresom Čadca a Kysucké Nové Mesto na sever od Žiliny patrili drotárske obce Turzovka, Zákopčie, Vysoká nad Kysucou, Nesluša, Rudina, Podvysoká, Krásno, Ochodnica, Olešná, Makov a Staškov. Tam boli doma tzv. kysuckí drotári. Vo väčšine obcí, z ktorých mnohé nepatrili k „drotárskemu okruhu“, žilo len dvadsať až dvadsaťpäť rodín a len v šiestich obciach sa narátalo viac ako sto. Výročná správa Bratislavskej obchodnej komory z roku 1895 uvádza v oblasti Trenčína osemdesiatšesť drotárskych obcí; do roku 1914 klesol ich počet na sedemdesiat.

V Spišskej Magure, horskom chrbáte na východ od Vysokých Tatier, bolo celkom len deväť drotárskych obcí: Stráňany, Kamienka, Jarabina, Litmanová, Veľký Lipník, Kremné,

1 Mapa Slovenska. Drotárske obce v Trenčianskej a Spišskej stolici

Hraničná, Sulín a Malý Lipník. Usudzuje sa, že spišskí drotári, ktorí boli sčasti ukrajinského pôvodu, sa naučili remeslu od Trenčanov. K cieľom, ktoré uprednostňovali, patrili medziiným územia na druhej strane Beskýd, kde pre podobnosť jazykov nemali nijaké veľké dorozumievacie ťažkosti. V oblasti Noweho Targu, nazývanej aj Podhalie, kde sa poľské osídlenie posunulo až k severným svahom Vysokých Tatier, boli štyri ukrajinské obce, a to Szlechtowa, Jaworski, Czarna Woda a Biała Woda, ktorých obyvatelia sa živili rovnako ako Spišiaci drotárskou živnosťou. Boli to prevažne menšie skupiny, ktoré robili opravy a vyrábali niektoré spotrebné predmety. Títo „poľskí" drotári sa naučili svojmu remeslu pravdepodobne od spišských drotárov, s ktorými ich spájal spoločný pôvod z Ukrajiny. Na rozdiel od ľudí z oblasti Trenčína vedeli Spišiaci a Podhaľania spoločne využívať pracovné a odbytové trhy, ba dokonca sa stretali na jarmokoch v Krakove, Starom Meste a Pivničnej. Možno to bolo súkmeňovské bratstvo, čo vytiahlo tŕň konkurenčnej závisti.

ROZDELENIE DROTÁROV V EURÓPE

Medzi vandrovnými drotármi platil nepísaný zákon, podľa ktorého sa každý smel zdržiavať len v určitých krajinách a okresoch, aby sa vyhlo nedorozumeniam a sporom. Toto zvykové právo sa odovzdávalo z pokolenia na pokolenie. Svoju pracovnú oblasť drotár takpovediac „zdedil". Otec brával so sebou už svojho malého syna, aby sa takto zoznámil s oblasťou svojich neskorších vandroviek. To malo za následok, že rodiny mali o oblastiach, ktorými prechádzali, a kde boli zároveň doma, zvlášť podrobné vedomosti.

Cesty, po ktorých odchádzali z vlasti drotári, sú zaznačené na obr. č. 2.

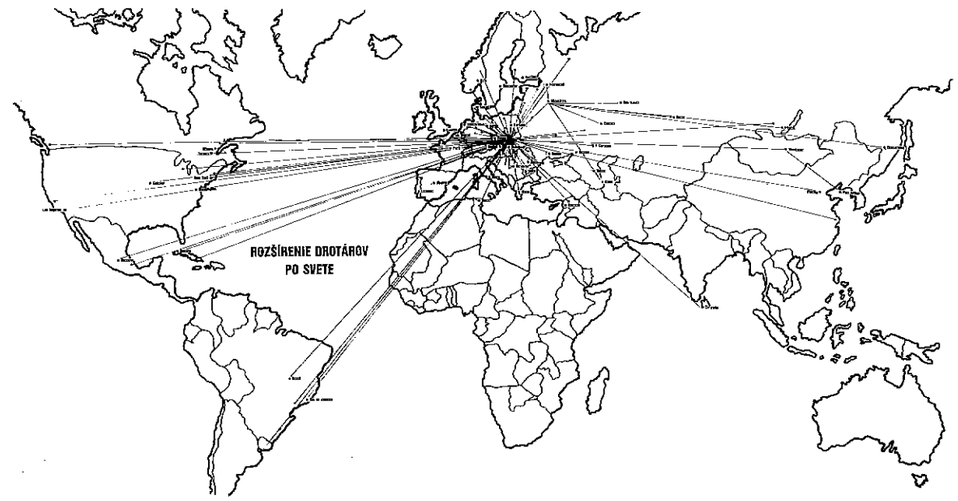

2 Mapa sveta s vyznačením miest, kde sa osadili drotári

Rusko

Od druhej polovice 17. storočia prenikali potulní drotári pochádzajúci z Veľkého Rovného a Vysokej nad Kysucou cez Sliezsko a Halič do Ruskej ríše. Prešli naprieč jej európskou časťou a zatúlali sa cez Ural na Sibír, do Mongolska, ba až do Číny. Prvé správy o ich živnostníckej činnosti pochádzajú z doby Petra Veľkého (1682–1725). Poskytol potulným drotárom vo svojej ríši neobmedzenú slobodu pohybu. Boli priekopníkmi slovensko-ruských obchodných vzťahov, pre ich štátnopolitickú príslušnosť ich však označovali ako Maďarov. Veľký počet drotárov v tejto krajine z nej urobilo akúsi drotársku ríšu. Na konci 19. storočia žilo v Rusku asi 35 000 Čechov a Slovákov. Drotári medzi nimi sa rozmiestnili pozdĺž Volgy a Dnepra až po Krym, Kaukaz a ázijskú časť ríše a na mnohých miestach ostali ako osadníci. Drotárska živnosť a drotársky priemysel našli na šírych priestranstvách krajiny dobrú živnú pôdu, lebo tu chýbala konkurencia hodná zmienky; navyše príbuznosť slovenského, ukrajinského a ruského jazyka uľahčovala dorozumievanie s domácim obyvateľstvom.

V kaukazských oblastiach, ktoré pripadli v rokoch 1860 a 1870 cárskemu Rusku, boli od začiatku 18. storočia usadnutí trenčianski drotári, ktorí žili v menších alebo väčších spoločenstvách a pestovali obchodné vzťahy s Gruzíncami a Arménmi. V 19. storočí zažila táto oblasť veľký rozmach; presťahovalo sa tam veľa ľudí z vnútra ríše a Ukrajiny a prispel k tomu, že počet obyvateľov Kaukazu stúpol na päťnásobok.

Až tritisíc drotárov vykonávalo vo vyššie spomínaných oblastiach opravársku činnosť; v Petrohrade a na okolí to bolo približne šesťsto drotárov a podomových obchodníkov a v oblasti Moskvy a Nižného Novgorodu asi osemsto, ktorí pracovali jednotlivo alebo v dielňach a oživovali

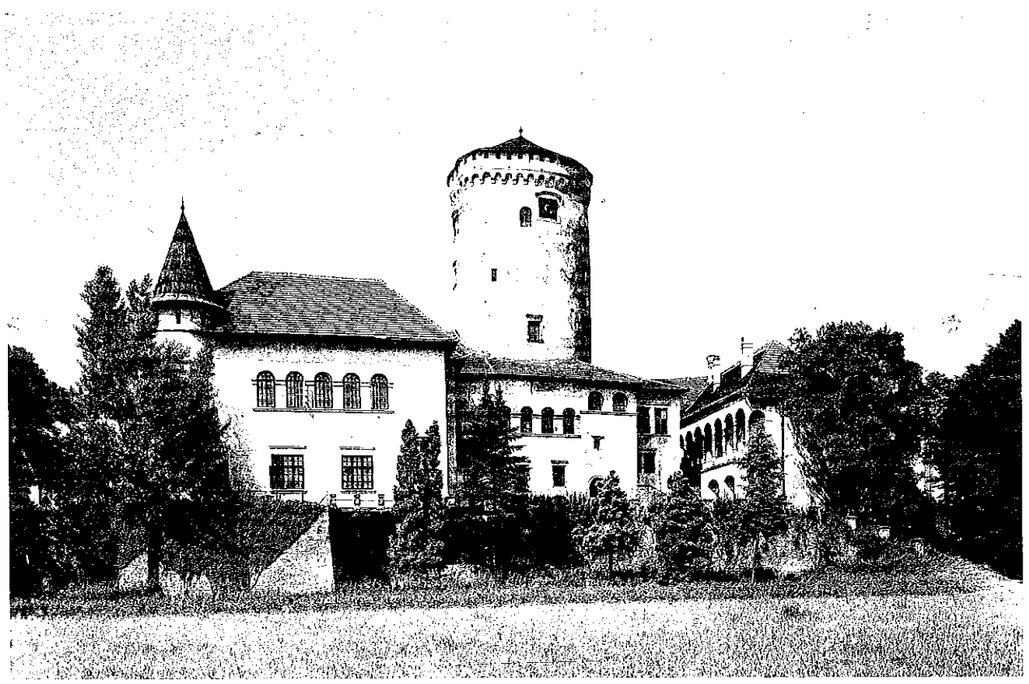

5 Považské múzeum v Žiline-Budatínc, v ktorom je umiestnená expozícia s problematikou drotárstva

mincu, ktorú zarobil po nástupe na vandrovku, uschoval na celý rok do svojej koženej kapsy. Kto chodil od domu k domu, chcel urobiť obchod už pri prvých dverách. V nádeji, že sa tým stane celý deň šťastným, bol potom aj ochotný vyjsť zákazníkovi v ústrety s nižšou cenou.

Odev

Drotári uprednostňovali šaty z hrubého súkna, aké sa nosili v drsných horských oblastiach stredného Považia; dlhé, úzke nohavice, košeľu bez goliera s otvorenými rukávmi zastrčenú do nohavíc, trvanlivú dlhú halenu, krpce a čierny klobúk z látky. Pod huňou nosili košeľu, vyvarenú v bylinkovom kúpeli a impregnovanú tukom. Osvedčený bylinkový kúpeľ chránil pred napadnutím hmyzom. Na prsnej strane košele bolo prišité vrecko, v ktorom sa uschovávali peniaze, dôležité dokumenty a pošta z domova. Golier košele tvorila úzka biela obruba, ktorá sa pod krkom stiahla červenou stužkou.

Doma ušitá huňa z látky, bez gombíkov a bez vrecák, bola zafarbená na červenkasto-hnedo alebo na čierno. Hore ju držala šnúra, v neskorších dobách aj ozdobná retiazka, ktorá sa zapínala do mosadznej spony. Huňa mala mnohostranné použitie. Chránila nositeľa pred vetrom a nečasom a zohrievala telo, keď sa nocovalo vonku, v neprívetivých šopách alebo ubytovaniach. Ľavý rukáv hune bol na konci obyčajne zošitý, takže vzniklo dodatočne vrecko na úschovu cennejších predmetov. Obrubu zdobili úzke žlté, červené

alebo zelené šnúrky. Biele nohavice z teplej odolnej látky, nazývané aj rumunskými alebo valašskými nohavicami, plnili veľmi dobre svoj praktický účel, obzvlášť na nožných častiach, na ktoré sa pri drôtovaní vo výške kolien kládli najvyššie nároky. Rozodraté časti látky sa v nedeľu opravovali. Pretože rozkrok a kolená boli spevnené kožou, naskytol sa niekedy pohľad na záplatovú mozaiku. Nohavice sa na bokoch držali pomocou širokého kožcného opasku vybíjaného okrúhlymi mosadznými cvočkami.

Hlavu pokrýval veľký klobúk so širokou strechou z čiernej látky, nazývaný aj strecháň. Poskytoval ochranu proti slnku, dažďu a snehu a slúžil ako podhlavník; načierala sa ním dokonca aj voda na pitie. Niektorí kysucký drotári uprednostňovali malý čierny klobúk s úzkou strieškou, ktorému dali názov brúsik. Dlhé vlasy, padajúce až na hruď, sa ešte na začiatku 19. storočia zapletali do štyroch vrkočov.

Kožená kapsa trenčianskych drotárov, ktorá sa nosila na remeni prevesená cez plece vo výške bokov, bola so svojimi mosadznými cvočkami a kovaním zvláštnou okrasou. Boli na ňu veľmi pyšní a jej ošetrovaniu venovali veľa času. Spišskí drotári sa naproti tomu obliekali jednoduchšie. Nosili ľanové alebo konopné košele, krátky ovčí kožuštek bez rukávov, hrubé nohavice z látky, huňu a kapsu z látky. Pôvodne chodili tak trenčianski, ako aj spišskí drotári v kožených sandáloch, ktorých pravouhlá kožená podošva sa uväzovala koženými remienkami okolo členkov. Od týchto krpcov sa upúšťalo len v lete, lebo vtedy sa chodievalo po kraji naboso. Neskoršie nahradili krpce pevné kožené topánky.

Nepostrádateľná bola pre drotára valaška. Pozostávala z hrčovitej palice, na jeden koniec ktorej sa nasadil hrot zo železa alebo z ocele. Dodatočne sa ozdobila kúskami kovu, predovšetkým mosadzným kovaním a medailónmi. Valaška bola prechádzkovou palicou a zároveň zbraňou, keď bolo treba držať od tela útočníkov alebo dotieravých psov.

PRACOVNÝ ŽIVOT A PRACOVNÉ TECHNIKY

Spočiatku vykonávali drotári v krajinách starej monarchie len opravárske práce na poľnohospodárskom náradí a predmetoch dennej potreby v domácnostiach. Z dreva vyrobené šechtáre, korytá, okovy, truhly na obilie a sudy, hrable a cepy sa po zdrôtovaní a spojení skobami stali opäť použiteľnými. Držadlá a dná košov z vŕbového prútia a opálok na krmu sa opravovali a spevňovali drôtenou výplňou; opravovali sa záhradné a parkové ploty, sitá rozličného druhu a veľkosti, drôtené siete na okná komôr a sýpok. Zručnosť ich prstov pri obnovovaní mriežok, sietí a sít dala drotárom v Maďarsku meno sodronyosok, t. j. sitári. Pri týchto pomerne jednoduchých prácach zbierali potrebné skúsenosti, aby mohli neskoršie opravovať aj poškodené hlinené nádoby súkromných domácností. Aj v tom sa stali časom všeobecne uznávanými odborníkmi. Kým v počiatočných dobách drotárskej éry sa používal len mäkký čierny drôt, pracovalo sa neskôr aj s kaleným drôtom. Mäkký drôt sa nakupoval v niektorých európskych mestách v kotúčoch, tvrdý drôt na funty rôznej hrúbky a kvality.

Kotúče drôtu sa na dlhé potulky prehodili cez plece, niekedy sa priviazali krúžkami z tvrdého drôtu na závesný remeň, a tak sa nosili na huni preloženej cez plece. Váha kotúčov drôtu sa pritom rozdelila rovnomerne na prsia a chrbát, aby zbytočne neprekážali pri chôdzi. Závesné remene sa príležitostne na okrasu vybili mosadznými klincami a krúžkami. Iní drotári nosili zas viazanice svojho drôtu na „uzde“, ktorá pozostávala z tvrdého drôtu a na hrudi sa upevňovala háčikom na závesný remeň koženej kapsy alebo na koženú kapsu samu. Niektorý si prehodil cez

plece valašku, na ktorej viseli viazanice drôtu. Tri-štyri viazanice drôtu sa nosili, ak boli dosť malé, na uzde nad ľavým zápästím, alebo sa jednoducho držali v ruke.

Z náradia boli pôvodne k dispozícii len štikacie kliešte a šidlo. Štikacími kliešťami sa drôt odštikoval v želanej dĺžke. Šidlo, ktoré slúžilo vlastne na opravu šiat, sa ukázalo byť veľmi užitočným pri vŕtaní a rozširovaní dier na drevených, hlinených a plechových nádobách.

Pri svojej práci používal drotár rozličné metódy; patrilo k nim napríklad „haftovanie" alebo „šitie" a ovíjanie. Pri haftovaní sa opatrne vyvŕtali po oboch stranách pukliny alebo trhliny malé dierky, cez ktoré sa prevliekol drôt, ktorého konce sa zviazali. Jednoduchšie sa nádoby drôtom ovíjali. Trhliny a pukliny sa po obojstrannom prevŕtaní spájali aj železnými sponkami. Je doložené, že pri misách sa sponkami spojilo dohromady dokonca viac ako tridsať úlomkov.

Odlomené uchá, výlevky, náustky a viaceré iné podobné časti sa upevňovali bandážami z plechu. Od „prepletenia" poškodených miest jemných drôteným pletivom sa odvodzujú v nemeckom kultúrnom priestore označenia „Topfflechter" a „Topfstricker". Pletacia technika sa riadila druhom poškodenia nádoby; pritom vznikli za desaťročia rôzne geometrické pletacie vzory.

Základným pre všetky spôsoby drôtovania bolo *sieťovanie.* Používalo sa všeobecne na opravu, v Nemecku aj na poistenie nových hlinených nádob a zvýšenie ich odolnosti voči vonkajším násilným vplyvom. Pritom sa na hrdlo alebo hornú časť steny nádoby uložila horná obrúčka, na dolnú časť dolná obrúčka z drôtu. Obidve obrúčky sa tiež nazývali pevnými obrúčkami. Medzi ne sa kolmo, resp. vodorovne rozdelili rebrá alebo drôtené preklady, ktoré sa prispôsobovali veľkosti a tvaru nádoby.

Oprava rozbitých nádob sa uskutočňovala v niekoľkých krokoch. Najprv sa črepy zlepili. Ak nebolo k dispozícii nijaké pevné škrobové lepidlo, musel za náhradu poslúžiť chlieb zvlhčený slinami. Len potom sa začalo drôtovanie. Niekedy sa pracovalo aj bez pomoci lepidla. Na hornú časť nádoby, napr. vo výške držadla, sa uložila horná obrúčka, ktorá v tomto prípade obopäla aj hornú časť ucha, ktoré sa zabezpečilo na hornom okraji nádoby ešte drôtenou sponkou. S obrúčkou sa spojilo až jedenásť kúskov drôtu ako rebrá. Vyčnievajúce konce spojených drôtov sa starostlivo odštikli. Následne sa oplietla stena nádoby. Očká prispôsobené veľkosti nádoby sa zmenšovali smerom nadol alebo nahor. Tam, kde sa nádoba pred dnom zužuje, sa uložila spodná obrúčka; v opačnom prípade sa dno potiahlo mriežkou. Očká sa pevne spojili s dolnou obrúčkou alebo mriežkou na dne.

Tesnosť opravenej nádoby sa vyskúšala ponorením do vody alebo naplnením vodou. Aj jasný tón pri poklepe na dno nádoby presvedčil drotára o tom, že dielo sa podarilo. Že drotári boli aj huncúti, ukazuje jedna malá anekdota. Keď jedna sedliačka naplnila vodou opravenú nádobu, zbadala, že nebola tesná a povedala: „Drotár, nádoba tečie!" Oslovený sa jej pozrel pokojne do očí a odvetil: „Ani stopy, gazdiná, nádoba netečie, to mi môžeš veriť. To predsa tečie voda!"

Drôtovanie hlinených a keramických nádob nie je také jednoduché, ako by sme si mohli pri povrchnom pozorovaní myslieť. Patrí k nemu pokojná ruka a veľká remeselnícka zručnosť. Tá vyvolala aj údiv sliezskeho osvetára Johanna Winklera, ktorý sa pozeral na prsty šikovnému drotárovi a nadobudol pritom dojem, že nenávíja drôt, ale dlhú bavlnenú niť.

Jedinečným ukážkovým kusom drotárskeho pletiarskeho umenia je zlatým drôtom opletený hrniec milionára Vojtěcha Lannu, bývalého pltníka z Českých Budějovíc. Uchoval si ešte črepy

jedného hrnca, v ktorom si voľakedy so svojím otcom pripravovali obedy a večere. Nejaký drotár ich spojil lepidlom a umelecky zadrôtoval len nato zaobstaraným zlatým drôtom. Tento skvost mal svoje miesto vedľa ostatných vzácností, ktoré majiteľ uchovával vo vitríne.

Postupne zdokonalili predovšetkým drotári pracujúci v Rakúsku svoje techniky do takej miery, že dokázali drôtovať aj predmety z porcelánu, napr. taniere a vázy. Používali na to mosadzný drôt, ktorý nehrdzavel a zároveň zvyšoval estetický dojem z drôtovaného predmetu. Zaobchádzanie s porcelánom predpokladalo nakoniec popri remeselníckych schopnostiach aj jemnejšie umelecké cítenie. Niektorí drotári ukazovali na tento svoj zmysel pre jemnosť tým, že nosili klobúky ovinuté tenkým mosadzným drôtom.

Vyzdvihnúť treba predovšetkým drôtovanie porcelánových fajok, čo sa robilo zvlášť starostlivo.

Dotyk so železným drôtom a silné preťažovanie vytvárali na rukách pľuzgiere. Aby zbavili prsty na rukách rušivého potu, pomáhali si pieskom a prachom.

Okrem tejto pre drotárov typickej činnosti pridružila sa i oprava poškodených drôtených rámov okuliarov, a tak ľud drotárov túžobne očakával.

Odraz opletania hlinených nádob slov. drotármi v archívnych a literárnych prameňoch od druhej pol. 18. storočia po dnešok:

Johann Matthias Korabínsky, 1786; Štát. archív Trenčín: Conscriptiones, 1828; J. C. Thiele, 1833; K. F. Vollrath Hoffmann, 1837; Johann Georg Krünitz, 1845; Gabriel von Prónay, 1855; Mayers Konversations Lexikon, 1890; Ottův slovnik naučný – 8 diel, 1894; Hermann Kind, dizertačná, doktorská práca, 1899; E. Volckmann, 1921.

Od roku 1907 stala sa táto činnosť drotárov predmetom nielen národopisného pozorovania, ale i dôkladného, vedeckého výskumu najmä v Nemecku, Maďarsku a Rakúsku.

Národopisec Karel Procházka opisuje sedem systémov drôtovania keramických a porcelánových nádob, ktoré boli bežné u kolárovických drotárov: do kocky, do saka, do kríža, do mriežky, na retiazku, do hviezdy a na päťuholník. Rozlične sa medzi sebou spájali. Ulrike Wachterová z Pedagogickej fakulty mníchovskej univerzity zaoberá sa i pôvodnou činnosťou slov. drotárov, podrobne uvádza jednotlivé spôsoby opletania a pripojuje i technické výkresy opletania od Szalontaya.

Paul Stieber v publikácii uvádza: Nové nádoby sa často opletali drôtom preventívne, rozbité sa takto opravovali. Robili to zväčša vandrovní drotári...: drôtenú sieťku, sieťové viazanie, obvodové viazanie. Béla Szalontay z Ústavu Univerzity Lajosa Kossutha v Debrecíne spomína päť typov sieťovaní: zakotvujúce, priečne, koncové, dnové a čiastočné viazania, ako aj štyri možnosti upevňovania volných koncov drôtu. Ako jediný tiež uvádza presný opis iných drotárskych techník a dokladá ich technickými, podrobnými kresbami. Dôkladný vedecký výskum opletania vykonal Dr. Klaus-Dieter Hahn z Úradu pre prehistóriu a rané dejiny (Ochrana pamiatok) v Lübecku a v uverejnenej práci medziiným uvádza: „Spomínané nádoby z Lübecku sú rovnakým spôsobom opletené drôteným pletivom v sieťovom viazaní. Pri oprave hrncov sa rozlišovali tri spôsoby drôtovania: sieťové viazanie, obvodové viazanie a sponové viazanie. Podľa národopisných výskumov sa sieťové viazanie, ako ho poznáme na nádobách z Lübecku, nepoužívalo len na opravy, ale aj na preventívnu ochranu prípadných nových nádob. Ide väčšinou o roky 1809 až 1888." V súkromnej korešpondencii uvádza: „Pri drôtených pletivách vôbec ide o umelecky upletené drôtené sieťky,

ktoré boli zdanlivo urobené rovnakým spôsobom, takže predpokladám, že ich vyrábali špecializovaní remeselníci. T. č. mi však nie je známe, o ktorý druh povolania pritom šlo.

V tomto štádiu mojich výskumov som sa ešte nepustil do archívneho štúdia, takže t. č. sa ešte nemôžem vyjadriť o osobách, ktoré vyrábali opletenie pre hrnce. Vychádzam však z toho, že išlo o celkom zvláštnu skupinu osôb, ktoré by som zatiaľ rád označil ako „drotárov".

Vo Vlastivednom múzeu Aying (pri Mníchove) vášnivý zberateľ opletených hlinených nádob, Ing. Lindner s manželkou, zozbierali vyše 50 rozličných nádob dôkladne opletených viacerými spôsobmi technicky popísaných.

V Rakúsku sa veľmi intenzívne zaoberal výskumom pletacích techník poškodených hlinených nádob Ing. Franz Maresch, pracovník Österr. Museum ľudového umenia vo Viedni. Opieral sa pritom nielen o archívne podklady, ale hlavne konzultovaním s drotármi. Tieto poznatky boli uverejnené. Podobným spôsobom postupoval i pracovník Vlastivedného múzea v Bad Halle T. Thoma.

Opravy plechových nádob

Okolo polovice 19. storočia sa do domácností dostal nový kuchynský riad z plechu a smaltu. Veľa drotárov sa vtedy preorientovalo na tento tovar, vyrábaný priemyselne vo veľkých množstvách. Kým starší ostali verní oprave hlinených nádob a len pomimo sa podujímali na menšie opravy plechových a smaltovaných nádob, vyrástla mladá generácia drotárov, ktorá bola prístupnejšia novým technikám a osvojila si ich. Dokonca aj hlinené nádoby sa opravovali kúskami plechu. Pretože drôtené dná hlinených nádob opätovným zahrievaním na ohniskách mäkli a nakoniec pukali, prešlo sa na ochranu dna nádoby zvonku vhodnou plechovou platňou.

Nové opravárske techniky zahrnovali o. i. používanie čierneho a zinkového plechu, čo si vyžadovalo dostatočné náradie a pomocné nástroje. Patrili k nim nožnice na plech, tri rozličné príručné nákovy (prídržky) na drobné ohýbanie plechu, sekera na zaklepávanie ohybu, ploché kliešte na ohýbanie plechu, šidlo, rôzne kladivá, priebojníky, dláto, železná rašpľa a rozličné nity. Na spájkovanie nosili pri sebe spájkovačku, 45–46-percentný spájkovací cín, kyselinu sírovú, čpavok a husie brká.

Kým spočiatku sa toto náradie napchávalo do starej spoľahlivej kapsy, neskoršie nastúpila na jej miesto krošňa. Vyrábala sa prevažne z dreva, v Maďarsku spočiatku aj z vŕbového prútia, v tvare podlhovastej, pravouhlej, smerom nadol sa rozširujúcej skrinky alebo koša, ktorý bol vybavený ešte aj priečinkami. Horná časť bola zošikmená, aby mohla ľahšie odtekať dažďová voda. Vpravo a vľavo boli pripevnené závesné remene. Cenné predmety, peniaze, doklady a pošta sa ukrývali v tajnom priečinku urobenom na tento účel. Spodné priečinky obsahovali bielizeň a prostriedky na ošetrovanie pre vlastnú potrebu, kým v hornej, užšej časti krošne sa ukladal plech, drôt a nutné náradie. V Čechách, na Morave a v Rakúsku sa náradie a pomocné nástroje uschovávali aj v ľahkej drevenej truhlici – klomfe, ktorá sa síce podobala košu nosenému na chrbte, ale nosila sa vždy prevesená cez plece. Krošne boli ozdobené mosadznými cvočkami a označené iniciálami svojich majiteľov.

Diery, ktoré vznikli na plechových nádobách, sa najjednoduchšie plátali nitmi. Diera sa šidlom rozšírila tak, aby sa do nej dal vsadiť veľkosťou a hrúbkou vyhovujúci nit a jeho rozklepaním vznikla záplata; potrebný protitlak sa dosahoval ručnou nákovou.

Diery, pre ktoré bol priemer nitu príliš malý, sa látali. Záplaty, dva malé, štvorcové kúsky plechu, ktoré sa vyrezávali z väčších plechov, ktoré nosili so sebou, sa z vnútornej a vonkajšej

6 Umelecké výrobky z drôtu. Považské múzeum, Žilina-Budatín. Foto Štefan Marton

strany pritlačili na poškodené miesto a šidlom sa do nich urobili dierky. Klepaním sa prispôsobili plechu nádoby a spojili nitom, ktorý sa zvonku proti zodpovedajúcemu tlaku zvnútra rozklepal. Takýmto spôsobom sa mohli pri veľkej skúsenosti stať nádoby úplne vodotesnými. Tí menej zruční zvykli záplaty pre istotu spojiť ešte aj lepidlom z múky.

Nahrádzali sa aj chýbajúce uchá na nádobách. Náhradné ucho sa zhotovilo z plechového prúžku, ktorého okraje sa zahli dovnútra a naplocho rozklepali. Plechové prúžky sa tvarovali holými rukami a za pomoci ručnej nákovy. Naširoko rozklepané konce ucha sa prinitovali vyššie opísaným spôsobom ku stene nádoby.

Prepálené dná plechových a smaltovaných nádob sa opravovali technikou zahýbania. Vyrezalo sa poškodené dno a rezná hrana sa kladivom a malou nákovou vyhla von tak, že utvorila so stenou nádoby uhol 90 stupňov. Kružidlom sa sňal polomer dna, pričom sa pridávali ešte dva centimetre na okraj nádoby. Miera sa preniesla na plechovú platňu, z ktorej sa vyrezal zodpovedajúci kus. Nové dno sa potom priložilo k vyvráteným okrajom pôvodného dna a dobre zaklepalo. Potrebný protitlak sa docielil ručnou nákovou. Opravovaný predmet bol pritom pevne stlačený medzi kolenami drotára. Zvláštna opatrnosť bola samozrejmá kvôli nebezpečenstvu odlupovania sa smaltu od nádob.

Drotári pracujúci v Nemecku poznali aj spájkovanie, ktoré však ovládali len mladší ľudia. Spájkovaním sa odstraňovali menšie diery a pripevňovali sa držadlá na kovovom riade, ak sa nepoužíval na varenie, smaženie alebo pečenie. Miesta, ktoré sa mali spájkovať, sa predtým dôkladne očistili husím brkom namočeným v kyseline sírovej; za ten čas sa na domácom ohni rozžeravila spájkovačka. Rôzne nerovnosti po rýchlo tvrdnúcom cíne sa odstraňovali pilníkom alebo rašpľou. Boli aj drotári, ktorí vo svojej práci spájali dovedna nitovanie, ohýbanie a spájkovanie.

Veľa drotárov sa časom usadilo v mestách. Nepotrebovali už voľakedajšie krošne, ale uchovávali svoj pracovný materiál a ručné náradie v malých plechových nádobách, najmä v plechových hrncoch, ktoré nosili v ruke alebo na ramene cez plece. Svojím vonkajším vzhľadom sa takto drotár očividne podobal mestskému remeselníkovi a nepripomínal už bývalého tuláka. Vyvolával tým menej podozrenia a ľahšie sa mohol vyhnúť skúškam na mestských úradoch, keď nemal schválený výkon živnosti. Ako v mnohých mestách, tak aj vo Viedni, nemali drotári totiž dovolené preberať väčšie opravy nádob.

Príčiny vzniku opletania v Nemecku

Na základe najnovšej písomnej informácie riaditeľa Deutsches Drahtmuseum Dr. Jörga Feldkama, dozvedáme sa o príčinách vzniku opletania hlinených nádob v Nemecku.

Altena, mesto v Märkischskom okrese Severného Porýnia-Vestfálska, leží v údolí rieky Lehne, a pretože je roztiahnuté, zasahuje do viacerých vedľajších dolín. Z drotárskeho remesla, ktoré tu bolo udomácnené od 14. storočia, sa vyvinul dôležitý priemysel výroby drôtu a spracovania kovov (ťahanie drôtu, ihly, nity, skrutky a spružiny).

„Drotári, resp. drotár" má s Altenou zvláštnu súvislosť, veď jeden drotár, prezývaný Pott Jost, bol patrónom altenského streleckého spolku. Čo sa s Pottom Jostom dialo ďalej, možno len tušiť. Nedá sa ani vysvetliť, kedy sa spojili vôbec pojmy „Pott" a „Jost". Tento starý svätec z 80-tych rokov 16. storočia sa však tešil takej obľube, že jeho obraz nosili na procesiách ešte celých ďalších dvesto rokov.

Vo „Wochenblatt"-e z 25. júla 1846 je v jednom článku odtlačená „Povesť o Pottovi Jostovi":

„Bol raz jeden muž, ktorý sa menoval Jost a obchodoval s hlinenými a kameninovými hrncami. Všade, kam prišiel, ho volali Pott Jost. (Pot je francúzske slovo = hrniec.) Tomuto mužovi sa stalo nešťastie, keď spadol so svojím krehkým tovarom a uvidel ho v črepoch. Spadol ako kupec a vstal ako žobrák, a takto aj prišiel do Alteny. Aj keď ho pre jeho nešťastie veľmi ľutovali, nepodporili ho ešte peniazmi, ako si vlastne želal, ale drôtovým odpadom, ako sa to aj dnes ešte často stáva.

Núdza, v ktorej sa takýmto spôsobom ocitol, ho priviedla, tisícročiami overená najväčšia vynálezkyňa, na šťastnú myšlienku, aby tým drôtom opäť spojil rozbité hrnce.

Pott Jost umrel, ale jeho vynález nielen že zostal pri živote, ale sa rozšíril na celom svete a po niekoľkých rokoch sa tak rozvinul, že sa v hrnčiarňach opletali hneď nové hrnce hustým drôteným pletivom. Spočiatku stačili len krátke konce, aby sa dali opäť spojiť prevŕtané črepy."

Keď teraz drôtovne zaznamenávali z roka na rok väčší rozkvet, spomenuli si Altenčania, keď už jeho kosti dávno spráchniveli, na muža, ktorému vďačili za toľké požehnanie.

Tvorca povesti, obdarený fantáziou, urobil z Potta Josta znovu človeka z mäsa a krvi, ktorý sa volal Jost a obchodoval s pottmi, pádom na dvore Sassenscheidu urobil zo svojho tovaru črepy, vyžaloval sa zo svojej biedy altenským drôtarom, a pretože aj títo boli len chudobní ľudia, dostal iba drôtový odpad a z núdze zrodený vynález flikovania črepov a v ďalšom vývoji opletania hlinených hrncov drôtom sa zmenil potom neskoršie pre statočných Altenčanov na veľké požehnanie rozmachom obchodu s drôtom a plechom.

Už dva roky existuje aj pomník Potta Josta z bronzu v nadživotnej veľkosti od plettenberského sochára Petra Claasena pri vjazde na jeden z altenských mostov cez rieku Lenne.

VÝROBKY VANDROVNÝCH DROTÁROV Z DRÔTU A PLECHU

Na prvom mieste tu treba spomenúť šparáky do fajok, ktoré vyrábali spočiatku len pre vlastnú potrebu, neskoršie aj na predaj. Ich výroba zo železného drôtu, ktorý čoskoro nahradil tvrdý mosadzný drôt, bola veľmi rozšírená najmä v Čechách.

Existovali rôzne druhy šparákov do fajok: jednoduché, ohnuté, flintovité („strojná pištoľ"), trojuché, päťuché, špirálové a štvorhranné so špirálou. Ozdoby sa pripájali mäkkým mosadzným drôtom. Najmä učni si mohli na šparákoch do fajok cibriť svoj zmysel pre umenie. Jedinečnosti a dôslednosti práce na šparákoch do fajok z mosadzného drôtu sa dostalo verejného uznania v roku 1848 počas Pražskej krajinskej ľudovej výstavy. Niekoľko exemplárov šparákov do fajok z mosadze vraj vzal jeden turecký paša.

Pasce na myši a potkany boli veľmi rozšírené už pred drotárskou érou. Drotári prispeli určite k ich výrobe vo veľkých množstvách a k ich rozšíreniu. Im patrí preto uznanie, že rozhodujúcou mierou spoluurčovali jednu kapitolu v dejinách európskeho obchodu a remesla. Drotári vraj spočiatku robili niekedy podomový obchod len s pascami na myši, a preto sa aj volali obchodníci s pascami na myši. Pasce na myši mali veľký odbyt. Technická úprava zužitkovala vlastné dlhoročné skúsenosti s hlodavcami na ich potulkách po poliach a nivách a počas ich pobytu na sedliackych dvoroch. Ich rada, ako treba pasce najúčinnejšie nastaviť a ošetrovať, bola tiež veľa hodna. Pre nedostatok iných, lepších prostriedkov hubenia, stali sa pasce na hlodavce z drôtu na viac ako dvesto rokov najpožadovanejším drotárskym artiklom.

Jednoduché, pevné pasce na myši sa robili spravidla asi v troch tuctoch rôznych tvarov, ktoré nachádzali rôznu odozvu vždy podľa kraja.

Dielne, manufaktúry a továrne, ktoré viedli drotári, vzali si neskôr veľkovýrobu pascí do svojho programu. V rokoch malovýroby prináležala v drotárskych dielňach výroba pascí na myši a potkany učňom.

Odborníkom v oblasti pascí na myši je Reinhard Hellwig, ktorý vlastní v Meerbuschi najväčšiu zbierku tohto druhu v Európe, ktorá sa skladá približne z tisícky podľa najnovších údajov rozličných exemplárov zo štyridsiatich dvoch krajín. Teší nás, že sa na tomto mieste môžeme oprieť o jeho znalosť veci. Sám napísal malý príspevok o bežných typoch pascí, ktorý sme s jeho láskavým súhlasom zaradili doslovne do tohto odseku.

Reinhard Hellwig vyhodnotil štyridsaťjeden vyobrazení z rokov 1630 až 1899. Podľa nich sa dajú medzi pascami na myši a potkany slovenských drotárov rozlišovať v podstate štyri typy.

Najobľúbenejším modelom bola azda *okrúhla košíková pasca* upletená z drôtu a s dreveným dnom. Tento typ pasce sa našiel na tridsiatich troch vyobrazeniach (80 %) z viac ako dvestopäťdesiatich rokov. Myš prilákaná návnadou sa musí predrať úzkou vybiehajúcou drôtenou chodbičkou. Elastické drôty sa za ňou vrátia do pôvodnej pozície a pre myš už niet z pasce návratu.

Obľúbeným typom pasce bola aj *skrinková pasca,* ktorá bola znázornená šestnásťkrát (40 %), ale až po roku 1810. Pasca mala padacie dvere, ktoré priťahovalo pero. Ku dverám je pripevnený dlhší strmeň, ktorý siaha pod vypínací háčik, na ktorom je pripevnená návnada. Pri pokuse odtrhnúť návnadu z háčika sa strmeň uvoľní a padacie dvierka sa zatvoria ťahom pera.

Dierovú alebo slučkovú pascu bolo možno nájsť na siedmich (17 %) obrázkoch, počnúc rokom 1750. Tento typ pasce je podľa toho, podobne ako košíková pasca, už dosť starý. Do brvna sú vyvŕtané tri až desať dier s priemerom asi tri centimetre, dostačujúce akurát na to, aby cez ne mohla preliezť myš. Okrúhla drôtená slučka, ktorá je mimo skrinky spojená s perom, sa *nastraží* cez úzky otvor v streche skrinky a niťou sa upevní tak, aby niť votrelcovi uzavrela prístup k syru a slanine. Myš prehryzne niť, čo je pre skutočnú myš potešením, slučka vystrelí silou pera nahor a zviera zaškrtí. Kto by si na tomto mieste nespomenul na dôvtipný nemecký obrat, ktorý znalcovi pascí veľa napovie: „Tu neprehryzne myš žiadnu niť."

Na jednom obrázku z roku 1890 drží drotár z Kysúc v ruke *pascu s príklopným strmeňom* (chlapačku). Je to na celom svete vari najčastejší typ pasce. Dodatočné výskumy Reinharda Hellwiga dokázali, že tento druh pasce bol prvý raz patentovaný roku 1895 v USA a potom v roku 1902 aj v Nemecku. Patent teda napodiv udelili, hoci pasca bola v Nemecku už dávno známa. Z tradovaného podania v rodine najväčšieho výrobcu pascí v Európe vyplýva, že podnetom pre piemyselnú výrobu pascí s príklopným strmeňom bolo pravdepodobne stretnutie s jedným slovenským drotárom. Kupec Gustav Wilmking údajne kúpil pascu na jednej ceste po Uhorsku od jedného pouličného predavača a potom ju vylepšil a prestaval. Slovenský drotár a podomový obchodník patril vtedy k obrazu všedného dňa uhorských miest i vidieka.

Iným variantom pascí na myši, ktoré však neroznášali vandrovní drotári, bol „automatický masový lapač", alebo „rodinná pasca". Na hornom konci valca upleteného z drôtu je upevnená vodorovná výklopná klapka. Vnútri drôtenej klietky sa nachádza návnada, ku ktorej sa myš snaží dostať. Pritom stúpi na klapku, ktorá sa pod váhou myši prevráti nadol a umožní jej vkĺznuť dnu. Len čo zviera opustí klapku, zaujme táto svojou protiváhou opäť východiskové postavenie. Ak sa raz chytí jedna myš, potom nasledujú

aj ostatné a celá myšia rodinka sedí za mrežami.

Pasce na potkany sa všeobecne konštruovali podľa rovnakého princípu ako pasce na myši a veľkosťou dier a materiálom sa prispôsobovali veľkosti a sile potkanov. Tak napríklad na slučky sa používal namiesto železného aj oceľový drôt. Zúrivému boju chyteného tchora za vyslobodenie mohol pri pascách na tchory najskôr odolať použitý silný oceľový drôt. Pasce sa vyrábali na objednávku.

Okrúhla košíková pasca sa medzi drotármi nazývala aj „pruskou", „automatická" aj „americkou" pascou a pasca s príklopným strmeňom na myši aj „švajčiarskou" pascou. Drotár Rudolf Wolasz si dal roku 1850 v USA patentovať pascu na potkany, za čo dostal údajne odmenu sto dolárov.

V 18. a 19. storočí vydávalo veľa výrobcov pascí na myši a potkany v Nemecku, Francúzsku a Holandsku aj obrázkové katalógy pre svojich zákazníkov. V tejto súvislosti vzniká otázka o konkurenčnej schopnosti potulných drotárov. Flechtner o tom píše: „Aj keď prichádza potulný drotár v konkurenčnom boji s továrňou obyčajne nakrátko, dáva mu jeho špeciálna výroba pascí na myši možnosť vyrábať jednoducho a veľmi lacno, takže drotár ohrozuje viac továrnika pri výrobe jeho technicky komplikovaného výrobku ako fabrikant drotára". Skutočnou príčinou toho bolo asi to, že technický pokrok síce umožňoval umelecké, dômyselne konštruované pasce, ale drotárske pasce na myši ich značne prekonávali, lebo boli vyrobené tradičným spôsobom a bezporuchovo fungovali.

Z korešpondencie vedenej s Porýnskym krajinským sväzom vyplýva, že düsseldorfský živnostenský spolok podnietil drotársku živnosť v Nerothe in Eiffel k tomu, aby zriadila drôtovňu v susednom Gerolsteine in Eiffel v osemdesiatych rokoch 18. storočia.

Je doložené, že remeselná výroba drôtených predmetov v Nerothe nemala svoju tradíciu. Táto bola prevzatá z cudziny, od slovenských drotárov. Toto naše tvrdenie sa opiera o magisterskú, vedeckú prácu pani Hildegard Ginzner: Die Mausfallskrämer aus der Eiffel, z roku 1986 (180 strán). Dátuje sa v nej, že zakladateľ drotárskeho remesla Theodor Kläs z Nerothu na ceste po Uhorsku dostal sa v Trenčianskej župe do styku s drotármi a spokojný sa vracal domov. Drotári boli vzorom pre nerothský ľud pre jednoduché výrobné techniky s primitívnymi nástrojmi. Prevzali od nich nielen výrobu pascí na myši, ale i do 40 rozličných druhov drôtených predmetov, potrebných v domácnostiach. Napokon si osvojili i spôsob vykonávania podomového obchodovania. Postupom času, mechanickými pomôckami a jednoduchými prístrojmi zdokonaľovali drôtenné výrobky. Neosvojili si však opletanie a spevňovanie hlinených a porcelánových nádob. Možno však právom tvrdiť, že drotári prispeli k rozvoju drôteného priemyslu v chudobnej oblasti Eiffelu. Muži z Eiffelu vykonávali podomový obchod medzi Baltským morom, Francúzskom a Poľskom.

Porýnsky národopisný úrad v Bone dal vyrobiť v roku 1989 farebný dokumentárny film a k tomu príslušnú videokazetu so sprievodnou informačnou brožúrkou od pani H. Ginzner.: Die Mausefallenmacher (51 strán), v ktorých sa poukazuje na prínos drotárov pre rozvinutie drôteného priemyslu v Nerothe. Ako zaujímavosť uvádzame, že v druhej polovici 1989 založilo sa v Nerothe špeciálne múzeum pascí na myši (Mausefallenmuseum).

Ludwigsburské železiarne v Sliezsku rozosielali svoje liatinové hladidlá skoro do celej Európy. Dali podnet k výrobe podstavcov z drôtu pod hladidlá, ktoré sa stali dôležitým drotárskym artiklom. Spočiatku sa robili veľmi jednoducho.

Silný, priebežný drôt tvoril vždy spodný aj horný rám, ktorý bol tak uložený, aby hladidlo spočívajúce na podstavci nemohlo skĺznuť. Podstavec mal tri nožičky, a dal sa držať za držadlo upevnené vpredu. Medzi obidva rámy sa časom zapracovávali geometrické vzory.

Náhubky pre hovädzí dobytok, ako sa používali v Dolnom Rakúsku v hornej časti doliny Pielachu, majú za základ silnú drôtenú obrúčku, nad ktorou sú napnuté tri oblúky z tenšieho drôtu. Z najvyššieho bodu stredného oblúka vedie k obrúčke dvanásť drôtov. Vodorovný výpletový drôt obopína slučkami silnejšie drôty, zatiaľ čo s tenkými zvislými drôtmi sa kríži. V Štajersku existovali aj náhubky s jedným neprerušeným drôteným výpletom.

Jemné drôtené mriežky našli použitie ako obločné sitá na skladoch a poľnohospodárskych budovách, ale aj na kaplnkách a kostoloch; robili ich pevne a odolne. „Očká" pletiva sa zauzľovali dvojnásobne a trojnásobne, takže pri zničení niektorých miest nepovolilo celé pletivo. Takéto mriežky sa požadovali všade v horských oblastiach Rakúska. Tvorili asi tretinu všetkej produkcie drôteného tovaru. Na objednávku sa v Rakúsku vyrábali z drôtu lopaty na štrk a kamenie pre stavebné firmy.

Lopatky na uhlie a múku, plechy na pečenie, hrnce a kanvy na olej patrili k drotárskym výrobkom z plechu. Vyrábali sa vo voľnej prírode v priekope pri ceste alebo v lese, kde kamene a kmene stromov poslúžili ako pracovné náradie a stoly.

Zavedením zemiakov ako základnej potraviny v 18. storočí v Európe a v nemeckých krajinách, k čomu podstatne prispel pruský Fridrich II. Veľký, vzrástol dopyt po drôtených parákoch na zemiaky, v čom spoznali drotári obohatenie ponuky svojho tovaru. Zákazníkov nachádzali prevažne v Nemecku, Rakúskej monarchii, Uhorsku a Poľsku.

SPOLOČENSTVÁ A UBYTOVNE VANDROVNÝCH DROTÁROV

Vandrovní drotári neboli pôvodne organizovaní. Trenčianski drotári však skoro vyvolali k životu podľa vzoru remeselníckych cechov, avšak na dobrovoľnej základni, akési spoločenstvo. Život spoločenstva drotárov pracujúcich v cudzine sa odvíjal následne hlavne v na to vybraných ubytovniach. Prispela k tomu potreba stáť si po boku a zdokonaľovať vlastné schopnosti. Ubytovne sa nachádzali na dôležitých obchodných cestách a križovatkách ciest bývalej Rakúsko-uhorskej monarchie, ako aj Nemecka a Poľska.

Na pravidelných stretnutiach si trenčianski drotári volili aklamačne správcu ubytovne, ktorého volali aj gazdom. Odsúhlasoval s kolegami pracovné revíry, dohliadal na dodržiavanie dohovorov a dbal na to, aby sa odvádzala dobrá práca. Spoločne prijaté rozhodnutia sa väčšinou presne dodržiavali. Súdržnosť príslušníkov ubytovne bola vzorná a všeobecne obdivovaná. Vďaka prísnemu vedeniu vzrastala túžba po citovej, poriadnej práci, ktorá vylučovala klamstvá. Ináč by si vzostup tejto živnosti v cudzích krajinách nebolo možné ani predstaviť. Navzájom si vymieňali technické novinky a skúsenosti a diskutovali o nich aj v kruhu mladších kolegov.

Pošta z domova sa vybavovala spoločne, lebo väčšina vandrovných drotárov nevedela ani čítať ani písať. Z ubytovní sa odosielali na Slovensko aj ťažko zarobené peniaze. V nich sa žilo. Tu sa odohrávali zápalisté slovné súboje, k čomu poskytoval feudálny spoločenský poriadok vo vlasti dosť látky na rozhovory. Veď konečne oni sami boli obeťou tohto „poriadku", ktorý ich nútil nechávať rodiny samé a hľadať peniaze na obživu v cudzine.

S narušovateľmi poriadku a s kolegami, ktorí sa správali v pridelenom pracovnom revíre v rozpore s dohovorom, sa postupovalo podľa vlast-

7 Drotár s pomocníkmi pri práci. Repro Kuzma

ných pravidiel veľmi prísne. Pri pokuse vytlačiť iného z pravidelnej oblasti, keď sa mnohý neštítil ani násilností, si to odniesli viazanice drôtu. Pri prvom priestupku tohto druhu predviedli páchateľa pred zhromaždených kolegov. Musel sa postaviť na viacero viazaníc drôtu a slávnostne sľúbiť, že v budúcnosti bude postupovať presne podľa pokynov, ktoré mu udelili. Ak sa opätovne previnil tým, že porušil poriadok, vyťahali ho za pačesy a odobrali mu pracovný revír, alebo ho jednoducho vyhnali. Pri závažnom porušení alebo zločine ohlásil a odovzdal správca ubytovne neželanú osobu príslušnej policajnej stanici. Takéto rozhodnutie, ktoré prijímali všetci obyvatelia ubytovne spoločne, strážcovia poriadku vysoko uznávali.

Drotári z rôznych miest vo vlasti, napríklad Trenčania a Spišiaci, sa dostávali častejšie do sporov, ktoré sa končili dokonca pästnými potýčkami. Trenčania nenosili totiž Spišiakov zrovna v srdci, lebo tí si navykli nedodržiavať zásadu Trenčanov „Konkurent nesmie ísť nikdy pod zavedené ceny!" a okrem toho opovrhovali aj hranicami pracovného revíru. Mali preto povesť rušiteľov pokoja a škodcov obchodu.

V tridsiatych rokoch 19. storočia sa stala drotárska ubytovňa v Štrasburgu v Alsasku jednou z najdôležitejších východiskových základní trenčianskych kolegov. Maďarský novinár Lajos Höke poznamenal roku 1836 v stati „Vandrovní Slováci", že sa v tom roku vo Schwarzenbergovom zájazdovom hostinci v Štrasburgu pravidelne schádzavalo asi osemdesiat trenčianskych drotárov. Prichádzali sem na svojich vandrovkách z Horného Rakúska, Soľnohradska a Bavorska. Takáto ubytovňa stála údajne aj v Štajerskom Hradci. Ďalšia sa nachádzala v maďarskom meste Kalocsa, kde mali drotári v slovenskom arcibiskupovi Klobušickom, ktorý tam mal rezidenciu, dobroprajného žičlivca. Spomedzi budapeštianskych ubytovní boli známe ubytovne na Sennom nábreží, ako aj dve ďalšie v hostinci „Dunajské nábrežie" a v kasíne na Rákócziho námestí, čo dalo podnet k humornému označeniu „drotárske kasíno". V Debrecíne sa stretávali v Majzerovej ulici, Hatvanskej ulici a v hostinci „Pri Kecskemétskej bráne". Vo Viedni sa drotári schádzali v Bendelengovej ulici č. 22 v XII. okrese v hostinci u istého Drahoša. V Krakove sa ich cesty križovali v hostinci „U troch Maďarov" a v Prahe v útulku Vojtěcha Náprstka, českého vlastenca a veľkého mecéna drotárov v Čechách.

Ubytovne stratili časom na význame. O Trenčanoch je známe, že sa neskôr zastavovali už len u hostinských, ktorým dôverovali alebo v dome obchodníka so železom, od ktorého

kupovali materiál. Dostali splnomocnenie preberať peňažné zásielky do vlasti a boli nápomocní pri vybavovaní korešpondencie s rodinnými príslušníkmi. Títo dôverníci spravovali čiastočne aj úspory drotárov. V Jindřišskej ulici v Prahe postupoval jeden taký dôverník bezohľadne voči rozhadzovačom peňazí a opilcom.

ODBORNÝ A TAJNÝ JAZYK VANDROVNÝCH DROTÁROV

Ochrancovia zákona v mestách i na vidieku sa pozerali zvlášť ostražito na potulných a z domu do domu chodiacich chlapov. Podozrievaní si preto časom vyvinuli jazykové zvláštnosti, ktoré im umožňovali dorozumievať sa spolu vhodným, nenápadným spôsobom. Pretože šepkanie v prítomnosti cudzích ľudí ich robilo podozrivými, vpletali radšej do bežného jazyka jednotlivé rečové obraty, ktoré boli známe len im. Výsledkom tejto hry so stavebnými kameňmi rozličných jazykov bol tajný (argot) a zároveň odborný jazyk. Len jazykové výtvory drotárov pochádzajúcich od Trenčína a zo Spiša sa mohli presadiť. Používali ich prevažne v slovanskom, nemeckom a maďarskom prostredí. Príležitostne vyvolali záujem jazykovedcov, ale dnes sú s konečnou platnosťou vymreté. Od slova „krpoš" (krpčiar, od slova krpec) sa odvodzuje aj označenie pre tento tajný jazyk – krpoština. Mnoho slov bolo odvodených z jazyka krajiny, kde zrovna vykonávali svoju činnosť a spájali ich s cudzími výrazmi, ktorým domáci človek nerozumel. Tak uprednostňovali v Nemecku ruské a poľské, v Rusku a Poľsku naopak nemecké a maďarské výrazy, až postupne vytvorili samozrejmú súčasť hovorového jazyka drotárov. S úpadkom drotárskej živnosti rozšírili sa najmä v Čechách záhaľčivé elementy, ktoré podvádzali úrady a zneužívali tajný jazyk pre seba.

Z nemčiny boli prevzaté o. i. slová habovať = mať, pucovať = čistiť, rechnovať = počítať, šrajbovať = písať, helfovať = pomáhať, futrovať = kŕmiť, meldovať = hlásiť.

Z ruštiny boli o. i. odvodené slová rabotať = pracovať, kresať = ísť, guljať = prechádzať sa, džengy = peniaze.

Z maďarčiny pochádzali slová ako košut = malý chlapec, uram = pán, uramka = pani, džarek = drotárik, mondovať = hovoriť, falat = kus, jezer = tisíc, kešeňa = vrecko, kopoňa = hlava, leveška = polievka, fogoš = motyka, kúrka = cigareta, aludnať = spať, kenir = chlieb, šero/šarc = pivo, čárda = hostinec, a iné.

Súčasťou jazyka drotárov boli aj slová z rôznych nárečí, ktorým dali zvláštny význam. Na menenie slov im dobre poslúžili prípony: zub-ec = chlieb, uteka-čka = noha, červen-čik = víno, kúr-ka = cigareta a iné.

Vo vzájomnej komunikácii vznikali vety ako: Habujete skriboše? = Máte pasy? Čo ti mondoval kubroš? = Čo ti povedal policajt? Upri, džarek, konopar idze! = Zutekaj, džarek, policajt ide! Pred čárdu stojí vachár. = Pred hostincom stojí policajt. Leveški tam dostaneme. = Polievku tam dostaneme. Pozdrháme na šare do čárdy. = Pôjdeme na pivo do hostinca. A veľa iných.

ŽIVOT V RAKÚSKO-UHORSKEJ MONARCHII

Predpokladom lepšieho postavenia v povolaní a v spoločnosti bolo praktické používanie nových techník. Stále sa množiace opravy priemyselne vyrábaného riadu pre domácnosť umožnili väčšine potulných drotárov zbaviť sa najhoršej biedy. To sa darilo pochopiteľne najskôr v poľnohospodársky a priemyselne najpokročilejších krajinách. Ako drotár pracoval človek od chlapčenského po starecký vek. Na vandrovku sa vydával spravidla medzi 25. a 50. rokom života.

8 Nemecký stavebný štýl v obci Vysoká

Príznačnou pre drotára bola ich hlboká religiozita. Trenčania patrili ku rímskokatolíckemu vierovyznaniu, Spišiaci k pravoslávnemu. Zo svojej religiozity čerpali silu na prekonávanie každodenných ťažkostí a nebezpečenstiev. Pracovný deň sa začínal a končil modlitbou a šťastie v práci si navzájom želali vyslovením požehnania. So zákazníkmi sa vždy lúčili so slovami „Pán Boh zaplať!" alebo „Zbohom!". Krížiky a medailónky pripravené na krošniach alebo kožených kapsách boli výrazom ich postoja k viere. Návšteva svätej omše v nedeľu a vo sviatok bola pre nich samozrejmosťou.

Na začiatku drotárskeho obdobia chodila časť trenčianskych drotárov po živnosti v bližšom i vzdialenejšom okolí rodnej dediny a putovali po Nitrianskej, Turčianskej, Oravskej, Hontianskej a Gemerskej stolici. Iní zasa na jar opúšťali svoju vlasť, aby sa pokúsili o šťastie na maďarských nížinách; v neskorom lete sa však vracali domov kvôli zberu úrody, aby sa skoro opäť vydali do sveta.

Vandrovný drotár nepoznal nijaký pevný cieľ. Kamkoľvek ho zaniesli nohy, musel nájsť prácu. Rozbitých tanierov a mís bolo všade, kde žili ľudia a potrebný drôt vedeli získať na správnom mieste. Veľké vzdialenosti drotára neľakali, ani vtedy nie, keď bolo treba prejsť pol Európy. Výrazný orientačný zmysel a veľká odvaha im boli vlastné. Keď začali v Európe premávať prvé železnice, spoliehali sa skôr na obuvníkovho tátoša ako na pariacu novotu. Za teplých letných nocí spával pôvodne drotár sám, neskôr po dvoch alebo po troch v lese a v zlom počasí vyhľadal ochranu pod strechou, či už to bolo v maštali alebo v stodole, kde mal sedliak voľné miesto; v zime smel odpočívať v izbe na batohu slamy. Zavčas rána sa odplatil za gazdovu pohostinnosť opravou riadu a náradia alebo tým, že priložil ruku ku sedliackej práci.

Po príchode do dediny dali drotári hlasne a počuteľne zaznieť svojmu „dróóótovať!", látali sitá a sieťky, opletali hrnce a vyrábali pasce na myši. „Dielňu" si zriadili na rovnej zemi pred domami zákazníkov, za nepriaznivého počasia na schodišti, pod šopou alebo v stodole. V dedinských deťoch mali zvedavých divákov.

Príslušné úrady starej monarchie poskytovali drotárom všeobecnú, všetkými rešpektovanú slobodu pohybu, ktorá im umožnila prístup do mnohých vrstiev spoločnosti. Túto veľkorysosť využil maďarský bojovník za slobodu knieža František II. z rodu Rákócziovcov, aby počas sedliackeho povstania roku 1703 dostal medzi ľudí dôverníkov na rozširovanie svojich požiadaviek, ktoré mal na Habsburgovcov. Ochotu na to prejavili najmä trenčianski drotári.

Na konci 17. a na začiatku 18. storočia vládli na Slovensku neznesiteľné sociálne pomery, následkom ktorých vznikali aj zbojnícke bandy.

Medzi zbojníckymi kapitánmi vynikol zvlášť Juro Jánošík. Bojoval najprv vo vojsku Františka II. Rákócziho, kde už vtedy mal spojenie s jeho drotárskymi spojkami. Po prepožičaní kapitánskej hodnosti vytvoril sám zbojnícku bandu, ku ktorej sa pridali aj drotári z viacerých miest. Prívrženci zbojníckych bánd z radov drotárov sa stali tichými pomocníkmi a zaobstarávali pre nich potravu, olovo, strelný prach a iné potrebné veci.

Juro Jánošík, smelý bojovník za práva a slobody zotročeného ľudu proti vykorisťovaniu šľachty, sa stal legendárnou postavou slovenských dejín. Jeho život sa skončil 18. marca 1713 na šibenici. Na osobitnú výstrahu bol povesený na hák, zapichnutý do ľavého boku. V obžalovacom spise proti zbojníckemu kapitánovi Michalovi Vdovčíkovi-Vdovcovi, ktorý pochádzal z Gemerskej stolice na Slovensku a stál pred súdom 4. júla 1722, sa dokonca menovite spomína jeden drotár, s ktorým obžalovaný údajne úzko spolupracoval.

Pre drotárov, vandrujúcich po širých maďarských rovinách, boli zárobkové možnosti celkom dobré. Odmeňovaní boli vo všeobecnosti naturáliami, ako údeným mäsom a slaninou, mydlom alebo koženými remeňmi, ktoré potrebovali na sandále. Tieto statky sa nosili domov v zámerne na to pripravených vreciach, takzvaných osmičkách.

Proti národnému útlaku Slovákov Maďarmi vypuklo v roku 1848 slovenské povstanie, ktoré viedol slovenský národovec Jozef Miloslav Hurban. V tom istom čase viedli aj Maďari pod vedením Lajosa Kossutha neľútostný boj za oslobodenie spod poručníctva habsburgskej monarchie. V Uhorsku sa v tom istom čase citeľne vyhrotili vzťahy medzi domácimi živnostníkmi a početnými slovenskými drotármi. Drotárom nadávali do prívržencov Hurbana, najväčšieho nepriateľa Maďarska a rozdúchali tak medzi obyvateľstvom protidrotárske nálady. Hlavnému županovi Trenčianskej stolice Jánovi Balogovi sa nakoniec podarilo presvedčiť Kossutha o nevine drotárov, takže sa naďalej nesmeli nazývať „nepriateľmi maďarského národa". Nálady medzi maďarským obyvateľstvom sa nato opäť upokojili.

Aj Kossuth využíval vandrovných drotárov na šírenie svojich ideí medzi ľudom, čo malo mať pre nich nepríjemné dôsledky. Odvtedy ich totiž pokladali za politicky nespoľahlivých a dostávali to denne aj pocítiť.

Drotári patrili aj k bojovníkom na barikádach pri pražskej Prašnej bráne v roku 1848; prinášali medzi ľudí revolučné myšlienky francúzskej revolúcie spolu so slovami marseillaisy a zoradili sa pod zástavami J. M. Hurbana a Ľudovíta Štúra.

Po roku 1849 sa hraničné kontroly medzi Moravou a Sliezskom veľmi sprísnili, čo sťažovalo cestu na sever. V dôsledku toho sa hranice do Sliezska prekračovali často ilegálne, medziiným aj preto, aby sa mohli dostať cez Poľsko do Ruska. Odvtedy ako narazili pri razii, podniknutej v Rakúsku na rieke Enns, na veľa drotárov bez platných pasov, sledovali ich konanie v Sliezsku a Rakúsku zvlášť ostro.

Zoči-voči policajnému dozoru sa nedá tridsiatim drotárom, ktorí sa objavili vo svojom národnom kroji v Prahe, kde niesli do hrobu roku 1852 rakvu revolucionára Stanka Belányho, prikrytú slovenskou zástavou, upriecť sebavedomie, odhodlanie a odvaha. C. k. Ministerstvo vnútra vydalo v júli 1865 zvláštne pokyny, týkajúce sa vystavovania a predlžovania pasov a zvláštneho víza v pasoch drotárov. V roku 1870 boli vandrovní drotári v južnom Rusku vyhlásení za neželané osoby a vykázaní z krajiny pre údajné šírenie prevratových myšlienok a pre podnecovanie k roľníckemu povstaniu. Proti odsudzovaniu a upodozrievaniu drotárov ako špiónov, čo sa

stalo celkom bežným, zaujal vtedy stanovisko najmä maďarský publicista Lajos Höke.

Príjmy a sociálny status drotárov vandrujúcich po Čechách, musíme označiť za úplne zlé. Boli schopní len drôtovať poškodený riad a žili prevažne z toho, čo si popritom vyžobrali. Sotva si mohli dovoliť sporiť a kupovať si potraviny. Nocľahy nachádzali v hostincoch a roľníckych usadlostiach za vykonávanie pomocných prác. V poslednej štvrtine 19. storočia sa nadmerne zvýšil počet hladujúcich a strádajúcich vandrovných drotárov v Čechách. Mnohí z nich sa pokúšali pomáhať si pomocnými a nádenníckymi prácami. Sušenie ovocia im vynieslo za jeden deň jeden zlatý a tridsať grajciarov a za stráženie čerešní sa platilo šesť zlatých za týždeň a stravu. Iní ťahávali vozy naložené tovarom alebo vyvážali ľad, zamestnávali sa v kúpeľoch ako pumpári, čistili študentské ubikácie, zametali ulice, alebo boli spoľahlivými poslami obchodníkov so železom. Cez advent chodili drotári pochádzajúci z Kolárovíc s krajanmi, ktorí hľadali prácu na Šumave, po krajine a spievali pri jasličkách, ktoré si priniesli so sebou, koledy. Nejeden policajný úrad v tom, pravda, videl druh žobrania a požadoval na to úradné povolenie; príležitostne im ho dokonca vystavovali s obmedzením na Štedrý večer. Bez úradného povolenia museli rátať s peňažnou pokutou a zhabaním prenosných jasličiek. Vianočným spievaním si vraj zarobili týždenne až tridsať zlatých.

Na obľúbenosť drotárov u obyvateľstva Rakúska a ich obchodné úspechy sa pozerali domáci viedenskí klampiari s nežičlivosťou. Hľadali možnosti, ako cudzincom sťažovať život. Stosedemnásť rakúskych miest sa pripojilo k petícii, v ktorej sa požadovala zvláštna ochrana miestnych živnostníkov. Miestne živnostenské úrady a zamestnávateľské komory dávali drotárom pocítiť svoju moc a sťažovali zakladanie nových drotárskych dielní. Schvaľovali sa len vo výnimočných prípadoch po predložení živnostenského listu vystaveného v Rakúsku. Predaj tovaru sa obmedzoval na určité výrobky ako pasce na myši, podstavce pod hladidlá a spotrebné predmety pre kuchyňu, a to aj vtedy, keď predložili list podomového živnostníka. Domáci živnostníci trápne presne dbali na dodržiavanie nákladov a porušenie hlásili na príslušnej polícii. Prechmaty mali za následok zabavenie prípadných výrobkov a vysoké peňažné pokuty.

Po krajine boli rozosiate vzorne vedené drotárske dielne. K najstarším z nich patril závod majstra Kadáka vo Viedni. Jozef Žilinčár-Cipán, ktorý si zriadil svoju dielňu v Strassgangone pri Štajerskom Hradci, vzbudil istý rozruch ďalekými cestami, ktoré podnikol na Balkán, do Turecka, do Palestíny a Egypta. Strediskami drotárskych závodov v Rakúsku boli St. Pölten, Linz, Wels, Leoben, Salzburg, Štajerský Hradec, Klagenfurt, Freibach, Villach a Viedeň. Živnosť podomového obchodu, ktorej sa bližšie ešte neskoršie dotkneme, prežívala nielen v Rakúsku, ale aj inde vo svete vrchol.

SOCIÁLNE A HOSPODÁRSKE POMERY V RODNÝCH OBCIACH

Poľnohospodárstvo

Podiel žien pracujúcich v poľnohospodárstve činil v oblastiach, ktoré boli pod maďarskou vládou, 23,5 %, na Slovensku 27,4 % a v trenčianskej oblasti dokonca 37,4 %. Vysoký podiel žien vyplýval bezpochyby z odchodu časti mužského obyvateľstva, t. j. drotárov.

Prístup na často kamenisté polia bol pre ich zvlášť vysokú polohu veľmi obťažný a na oranie mali k dispozícii len ľahké drevené pluhy. Ženy a deti, ktoré väčšinou pomáhali, museli vynášať maštaľný hnoj určený na hnojenie na chrbte v košoch na vysoko položené polia. Pôda sa obrábala väčšinou motykou, seno a obilie sa

Člověk vo vinici

EMA DRÁBKOVÁ

25-27

s. 15-29
s. 37-45
s. 46-58

Audio

Slovensko so svojou vnútrozemskou polohou a diferencovanými prírodnými podmienkami predstavuje časť severnej hranice rentabilného pestovania viniča hroznorodého v Európe. Jeho pestovanie sa koncentruje na stráňach pohorí, pahorkatín a na úbočiach teplých kotlín južného pásma nášho územia. Nadväzuje na produkčné oblasti susedných krajín (Moravy, Rakúska a Maďarska), alebo predstavuje ich najsevernejšie výbežky. Táto poloha mala význam pre vzájomnú výmenu a prelínanie kultúrnych prvkov medzi susediacimi etnikami. Naše vinohradníctvo prekonalo v priebehu dejín viaceré zmeny. Menil sa výskyt viničných plôch, sceľovala alebo prerušovala sa kontinuita pestovateľského pásma. Jeho severná hranica bola pohyblivá a zasahovala miestami i vysoko na sever, kde už dnes naň sotva nájdeme pamiatky. Vinič sa v 13. storočí pestoval napríklad na okolí Trenčína.[1] V 15. storočí boli vinice aj v bardejovskom chotári; v Šarišskej župe sa z času na čas obnovovali a nachádzali ešte v prvom desaťročí nášho storočia.[2] V 15. storočí sa vinič pestoval hojne aj v Prievidzi a jej okolí,[3] v 16. storočí ho nachádzame i v Levoči.[4] Okolo Nitrianskeho Pravna bolo v 17. storočí toľko viníc, že mešťania mohli svoje víno predávať pod viechou.[5] V prvej tretine 18. storočia sa spomínajú vinice v povodí Cirochy. Vinohradníctvo pripomínajú už zaniknuté vinice aj na okolí Stropkova.[6] Tradície trenčianskeho vinohradníctva sa ojedinele obnovovali ešte v priebehu 19. storočia.[7] Takéto rozšírenie plodiny južného pásma umožňovali bioklimatické podmienky odlišné v porovnaní s dneškom. Klimatologické a geologické výskumy napríklad dokázali, že v stredoveku bola teplota vzduchu vyššia, než je dnes. Ďalšou príčinou bola odlišná technológia. V dávnejšej minulosti sa pestovali menej náročné odrody na nízkych pňoch, takže ich zretie napomáhal vo dne slnečný svit a v noci teplo vyžarujúce z pôdy.[8] Okrem prírodných podmienok pôsobil tu však tiež faktor spoločenský, ktorým bola snaha hospodárskych jednotiek o sebestačnosť. Z tohto dôvodu panstvá podporovali pestovanie viniča aj v menej priaznivých podmienkach.

Na našom území sa vytváral už od 12. storočia pestovateľský rajón šintavský, hlohovecký, zlatomoravecký, krupinský a modrokamenský, rajóny na svahoch Malých Karpát, niektoré roztratené lokality na Podunajskej nížine, dolnom Hrone a Gemeri a severné výbežky potisského regiónu, preslávaného neskôr tokajskými vínami.[9]

V prvej polovici 18. storočia viedla hranica pestovania viniča od Trenčína

a okolia Považskej Bystrice cez Bánovce nad Bebravou a údolie hornej Nitry k Novej Bani a Krupine a na východnom Slovensku zasahovala až do okolia Vranova.[10]

V rámci takto ohraničeného územia sa do 18. storočia dotvorili naše hlavné produkčné oblasti ako ich poznáme dnes. Podľa výsledkov súpisu poddanskej pôdy a jej rozlohy v roku 1720 sa z hľadiska ich výskytu v jednotlivých župách zhodujú so súčasným stavom. Na prvých miestach boli župy Bratislavská, Nitrianska, Hontianska a Zemplínska. Menej viníc bolo v župe Abovskej, Tekovskej, Novohradskej a Gemerskej.[11]

Výrazné zmeny v rozložení vinohradníckych regiónov spôsobila koncom 19. a začiatkom 20. storočia viničová kalamita. Prejavila sa nielen v prechodnom poklese výsadby, ale aj v čiastočnom presune viníc zo svahov do roviny s piesočnatou pôdou, imúnnou voči pôvodcovi fyloxéry. Vinice sa po viacročnej prestávke nielen reštaurovali, ale začali sa vysádzať aj nové na miestach s pôvodne inými kultúrami.

Najväčšie zmeny v rozlohe, hustote a polohe viníc prebiehajú v súčasnosti. Plánované hospodárstvo nezdôrazňuje už iba kvantitatívne hľadisko, ale aj účelné využitie pozemkov v priaznivých pôdnych a klimatických podmienkach. Rozsiahle plochy s modernou výsadbou sa rozložili na svahoch s primeranými sklonmi alebo na rovinách a pohltili väčšinu malých a roztrúsených parciel. Tak sme v súčasnosti svedkami nového výzoru viničnej krajiny.

Dnes sa horná hranica viniča hroznorodého pohybuje v línii Skalica–Nitra–Zlaté Moravce–Krupina–Modrý Kameň–Lučenec a po kratšom prerušení na území Gemera pokračuje opäť pri Moldave nad Bodvou, smeruje na Michalovce a Sobrance ku štátnej hranici. Produkčné pásmo pod touto hranicou sa člení do ôsmich oblastí, ktoré v geografickom zoradení reprezentujú oblasti skalicko-záhorská, malokarpatská, hlohovecko-trnavská, nitrianska, podunajská, modrokamenská, východoslovenská a tokajská. Spomínané oblasti sa ďalej delia na menšie regióny.

Prevaha vinohradníckych oblastí sa koncentruje na území západného Slovenska. Skalicko-záhorská oblasť leží na sprašovej pahorkatine a záhorskej nížine. Má niektoré piesčité terény imúnne voči fyloxére, ktoré sa pre túto vlastnosť využívajú na výsadbu pravokorenného viniča, t. j. bez jeho predchádzajúceho štepenia do odolnej podložky. Malokarpatská oblasť, ekonomicky najefektívnejšia, predstavuje súvislé pásmo, ktoré sa tiahne od Bratislavy až po Smolenice. Patria k nej aj

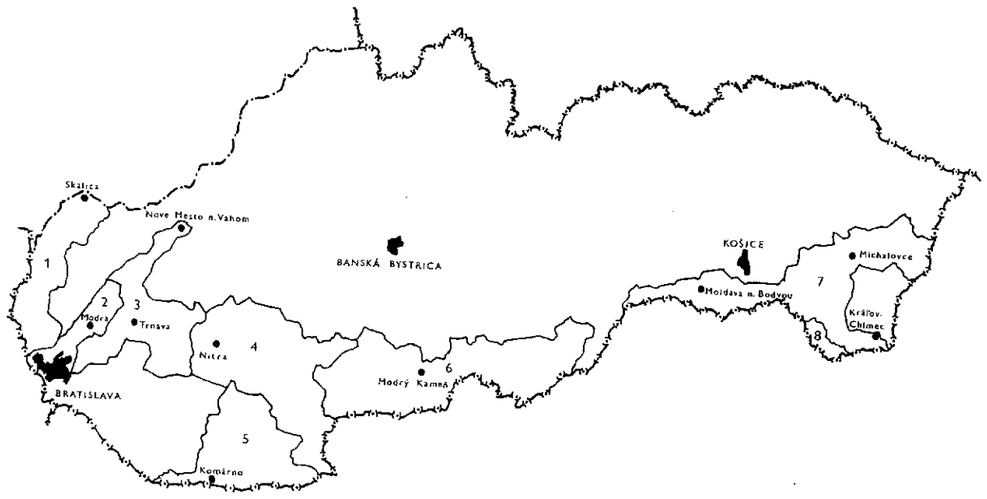

Súčasné vinohradnícke oblasti na Slovensku

Oblasť:

1 skalicko-záhorská
2 malokarpatská
3 hlohovecko-trnavská
4 nitrianska
5 podunajská
6 modrokamenská
7 východoslovenská
8 tokajská

ojedinelé plochy viníc na priľahlej trnavskej pahorkatine. Hlohovecko-trnavská oblasť s centrom v Hlohovci pokračuje po Nové Mesto nad Váhom a pozdĺž Váhu na Sereď. Nitrianska oblasť sa rozkladá na úpätí Zobora, Štiavnických vrchov a priľahlej Ipeľskej pahorkatiny. Podunajská oblasť leží na nížine medzi Komárnom

A-205

TABUĽKA 1

rastie prakticky v každej pôde, čím sa vysvetľuje jeho dávne rozšírenie v rozmanitých terénoch a veľká obľuba prispôsobivých samorodých hybridov až do súčasnosti. Pôdy v našich viniciach sú z hľadiska typov väčšinou čiernozemné, hnedozemné, podzolové, nivné, rendziny, menej soľné. Z hľadiska fyzikálneho zloženia sa vinice zakladajú na pôdach hlinitých, piesočnatých, ílovitých, štrkových až kamenistých, ako aj kombinovaných z uvedených druhov. Zo stránky chemického zloženia sa využívajú pôdy vápenaté, ale napriek tomu sa viničˇ, ale hlavne hybridy, vysádzajú i na pôdach kyslých.

Okrem polohy a akosti pôdy sú pre pestovanie viniča dôležité aj ďalšie faktory – teplota, vodné zrážky, smer a sila vetra. Naše vinohradnícke oblasti majú priemernú ročnú teplotu vo vegetatívnom období od 13 do 17 °C a priemernú dobu slnečného svitu od 14 do 16 hodín. Vodné zrážky dosahujú ročný priemer 350–500 milimetrov, sila vetrov sa pohybuje od miernych až po silné.

Variabilitu prírodných podmienok jednotlivých oblastí ďalej stupňujú rozdielne vlastnosti mikroklímy. Často dva vedľa seba ležiace pozemky majú odlišné zloženie pôdy, rozdielny stupeň vlahy a teploty. Úlohu tu zohrávajú rozličné terénne objekty, napríklad blízkosť lesa, ktorý raz predstavuje účinnú hrádzu proti studeným vetrom, inokedy zasa zabraňuje premiestneniu vzduchových vrstiev rozdielnej teploty.

Nenáročnosť viniča hroznorodého a trvalá snaha o jeho pestovanie ustálili ľudový názor, že ho možno vysádzať všade, okrem miest, kde by bol vystavený priamym účinkom mrazu. Takéto presvedčenie viedlo v minulosti k zakladaniu viníc na rôznych, pre ornú kultiváciu nevhodných terénoch. Uvedomenie si ich nízkej rentability prichádzalo pomaly a vinice sa často udržiavali iba z prestížnych dôvodov. Dôslednú aplikáciu vedeckých poznatkov poľnohospodárskej ekonomiky umožnila až plánovaná socialistická výroba. Dôležitým krokom pre jej realizáciu vo vinohradníctve bola rajonizácia viniča, u nás uskutočnená v päťdesiatych až šesťdesiatych rokoch na základe terénneho prieskumu pod vedením vtedajšieho Výskumného ústavu pre vinohradníctvo a vinárstvo v Bratislave. Jej úlohou bolo spresniť doterajšie vinohradnícke oblasti, vytvoriť geonomicky a pestovateľsky príbuzné rajóny a stanoviť pre ne zodpovedajúci sortiment.[13] Na základe získaných údajov sa vykonal výber vhodných pestovateľských lokalít a postupne sa prikročilo k likvidácii neperspektívnych viníc. Tento proces prebieha v podmienkach družstevnej výroby až dosiaľ. Dosiahnuté výsledky sa prejavujú vo zvýšenej produktivite práce, úspore nákladov i v odraze na ekonomicko-spoločenských premenách vinohradníctva, čo je však už problematika presúvajúca sa z ekologickej do sociálnej sféry.

Lokalizácia nášho vinohradníctva v severnom pásme európskej produkcie ovplyvnila jeho výrobný charakter i historický vývin. Striedali sa v ňom fázy vzostupu i poklesu podmienené hospodársko-mocenskými záujmami, vojnovými udalosťami, prosperitou i živelnými pohromami. Jeho existencia je dôležitou súčasťou hospodárskych dejín nášho územia.

Začiatky vinohradníctva u nás sa doteraz nepodarilo presne datovať. Na základe viacerých indícií jeho vznik spadá do čias cisára Probusa koncom 3. storočia. V Podunajsku sa však nevylučuje ani existencia ilýrskeho a keltského vinohradníctva, teda ešte pred príchodom Rimanov. Poukazujú na ňu nálezy viničných zŕn z rokov 385–425 pred n. l. v rakúskom Linci.[14] Archeologické nálezy dokazujú konzum vína v rímskych táboroch na našom území, avšak priame dôkazy o pestovaní viniča v tomto období zatiaľ chýbajú. Dostatočne sú však zastúpené na susednom rakúsko-maďarskom území, kde ich potvrdzujú nálezy vinohradníckych objektov i náradia.[15] Otázka kontinuity vinohradníctva od rímsko-provinciálnej etapy až po prvé doklady z hradištného obdobia spočíva zatiaľ tiež iba na dohadoch. Podľa maďarskej historiografie[16] Húni ani Avari nezničili rímsku kultúru a na novom území našli už rozsiahlu výsadbu viniča.[17] V hradištnom období sú dôkazom pestovania viniča v západnej časti nášho územia nálezy zrniek planého (Vitis vinifera L. ssp. silvestris) a čiastočne kultivovaného viniča (Vitis vinifera L. ssp. sativa), nájdené v Mikulčiciach vo vrstvách zo 7.–8. storočia.[18] Spolu s nálezmi vinohradníckych nožov zo 7.–8. storočia v Moravskom Jáne a so vzácnymi literárnymi pamiatkami – modlitbami za úspešný výsledok vinohradníkovej práce – sú presvedčivými dôkazmi existencie vinohradníctva vo veľkomoravskom období.[19]

Názor na rozvinuté vinohradníctvo Veľkej Moravy podporuje relatívne vyspelá poľnohospodárska výroba tejto doby a celkove spoľahlivé zmienky o vinohradníctve v severnejšie položenom Poľsku z 10. storočia.[20] Napokon je potrebné zobrať do úvahy aj vzostupné hospodárske a mocenské záujmy cirkvi, ktoré sa nepochybne odrazili v intenzifikácii vinohradníctva ako odvetvia zaručujúceho značný hospodársky prínos.

Z našich ďalších dorábateľských oblastí zatiaľ chýbajú dôkazy o pestovaní viniča

pred koncom prvého tisícročia. Možno ich však predpokladať aspoň v tokajskej oblasti. Tento predpoklad sa opiera o paleobotanické nálezy zrniek viniča na maďarskom území zo 6.–9. storočia.[21]

O našom stredovekom vinohradníctve podávajú bezpečné dôkazy archívne pramene. Darovacie listiny z 11.–13. storočia svedčia o procese upevňovania feudálneho majetku a narastajúcich potrebách vína pri cirkevných obradoch. V roku 1075 dostalo benediktínske opátstvo v Hronskom Beňadiku do daru vinice spolu s vinohradníkmi v osade Rybník. V tom čase sa do feudálnej závislosti benediktínov zoborského kláštora dostali aj poddaní a vinice v osade Pohranice. K ďalšiemu rozširovaniu viničných plôch zaiste prispel aj vznik premonštrátskeho opátstva v Bzovíku v 12. storočí a konventu v Šahách v 13. storočí.[22] Dôkazy o vinohradníctve malokarpatskej oblasti narastajú od 13. storočia. Najstaršia správa o vinohradníctve v Bratislave pochádza z roku 1249 a hovorí o predaji vinice kláštora cisterciánok opátovi konventu kláštora Heiligenkreuz v Rakúsku. Z roku 1254 pochádza listina Belu IV., v ktorej sa spomínajú vinice na Devíne a v Bratislave. Najväčší a dlhodobý význam však mala listina Ondreja III. z roku 1291, ktorou kráľ oslobodil bratislavských vinohradníkov od kráľovskej dane a mestu udelil právo vyberať dane.[23] V tom istom roku aj Trnava ako kráľovské mesto získala privilégium, podľa ktorého mohli mešťania slobodne obrábať svoje vinice. Ako ukazujú ďalšie listiny týkajúce sa viníc Trnavčanov na cudzích panstvách, išlo o vinice v Malých Karpatoch.[24] Svedectvom vysokej úrovne výroby vína na tomto území bolo pozvanie odborníkov z poddaných hradu Hlohovec na majetky ostrihomského arcibiskupstva.[25] Aj o viniciach na východe nášho územia máme mnoho záznamov pochádzajúcich z 13. storočia. Potvrdzujú značné rozšírenie viničných plôch, čo značí, že vinič sa tu pestoval už predtým.[26] V mnohých listinách sa uvádzajú obce s názvami odvodenými z vinohradníckej terminológie, ako Vinodol, Vinobor, Vajnory, Vináre, Vinné.[27] Rozvinutá výroba vína v jednotlivých obciach sa odráža na obecných pečatiach, na ktorých sú častými motívmi strapce hrozna a vinohradnícke náradie.[28]

Údaje o stredovekom vinohradníctve na našom území dokazujú jeho značné rozšírenie a dobrú úroveň, ktorá upútala aj pozornosť cudzincov.[29] V tom čase už malo v niektorých regiónoch a lokalitách Slovenska pevné miesto v štruktúre súdobého poľnohospodárstva a vytvorilo pevnú bázu pre svoj ďalší rozvoj. Svedčí o tom skutočnosť, že mnohé z týchto výrobných

stredísk si podržali svoje prvenstvo v nasledujúcich storočiach, ba patria i k popredným produkčným rajónom dneška.

Vďaka dosiahnutému stupňu rozvoja sa naše stredoveké vinohradníctvo rýchlo zotavilo z následkov tatárskeho vpádu. Sprievodným zjavom obnovy hospodárskeho života bolo osídlenie vyľudnených území. Do oblasti Tokaja prišli talianski kolonisti povolaní Belom IV., ktorí vo svojej novej vlasti uplatňovali znalosti vinohradníckej technológie.[30] Veľká kolonizačná vlna priviedla do krajov s rudným bohatstvom nemecké obyvateľstvo. Novousadlíci v baníckych lokalitách stredného Slovenska a v malokarpatskej oblasti sa začali venovať aj pestovaniu viniča, čo umožňovali prírodné podmienky. Najmä v malokarpatskej oblasti sa nové obyvateľstvo nemeckého pôvodu zaslúžilo o rozšírenie produkcie hrozna a vína a o rozkvet vinohradníckej kultúry.

Pestovanie viniča sa stalo výnosným zdrojom zemepanských príjmov, ale súčasne i feudálneho vykorisťovania poddaných. Zohrávalo významnú úlohu pri rozvoji miest a obchodu. Vo viacerých prípadoch bolo jedným z podnetov na udelenie titulu slobodného kráľovského mesta a s tým spojených výsad. Privilégium Ondreja III. z roku 1291 oprávňovalo Bratislavu okrem iného vyberať dane z viníc, čo zabezpečovalo jej ďalší rozkvet. Podobné výsady získali i ďalšie malokarpatské mestá – Modra (r. 1607), Pezinok (r. 1647) a Jur pri Bratislave (r. 1647). Z vinohradníctva ťažila aj Skalica a banícke mestá Krupina a Pukanec. Mestá mali svoje vlastné vinice, z ich výnosu pokrývali podstatnú časť svojich výdavkov, a preto bolo vinohradníctvo dôležitou súčasťou ich hospodársko-správnej agendy. Sami si určovali ceny vína, mzdy robotníkov, čas oberačiek a právo čapovania.[31]

Naše vína v rámci uhorskej produkcie nadobúdali čoraz väčší chýr doma i za hranicami krajiny. Bratislavské víno sa už v 14. storočí dostávalo na kráľovský stôl. V 16. storočí dosiahli dobrú povesť malokarpatské a hlohovecké vína, ako i červené víno z Čachtíc.[32]

Obchod s uhorským vínom sa začal rozvíjať už v 13. storočí, ba o storočie neskôr bolo víno dôležitejším vývozným artiklom než obilie. Významnými strediskami obchodu sa stali Bratislava, Trnava, Košice, Bardejov a Levoča. Východoslovenskými mestami prechádzal hlavný tranzit domácich, sriemskych a tokajských vín do Poľska a Ruska. Od 16. storočia po zastavení vývozu sriemskych vín pre obsadenie Balkánu Turkami vzrastal na vývoze podiel tokajských vín, ktoré v tomto čase začali prenikať na čelo uhorskej produk-

cie.[33] Pre ochranu domácej výroby zasa platil už niekoľko storočí zákaz dovozu cudzích vín, čo mestám a ich obyvateľom prinášalo značné výhody.[34]

Výnos z vinohradníctva sa stal čoskoro predmetom pozornosti súdobých podnikateľov. Už v stredoveku sa obchodu s vínom zmocnili veľkopodnikatelia, u nás od konca 15. storočia reprezentovaní najmä rodinou Fuggerovcov z Augsburgu. Tí vďaka svojmu spojeniu s uhorskými Thurzovcami čoskoro získali hrad Červený Kameň, ktorého pivničné priestory zariadili na výrobu a skladovanie vína. V nich sa v značnom množstve sústreďovali aj vína dorobené poddanými z malokarpatskej oblasti.[35] V menšom rozsahu ťažili z predaja vína v stredoslovenských mestách banícki podnikatelia. V Banskej Štiavnici boli tzv. valdbürgeri držiteľmi banského regála a súčasne i práva výčapu, ktoré s ním súviselo. Baníkov nútili konzumovať víno tým, že im časť mzdy vyplácali v naturáliách. Predaj bol natoľko výnosný, že mnohí valdbürgeri udržiavali dolovanie len pre právo výčapu.[36]

Do začiatku 16. storočia zaznamenalo vinohradníctvo u nás stúpajúcu tendenciu a všestranný rozvoj.[37] Pestovanie viniča sa rozšírilo vysoko nad jeho dnešnú hranicu a výroba vína dosiahla značný objem.[38] Osobitne prispievalo k blahobytu mešťanov, ktorí zisky z remesla a obchodu investovali do zveľaďovania a rozširovania pôdneho majetku.[39] V tejto etape pokojného vývinu vznikli inštitúcie a právne normy, ktoré priaznivo ovplyvňovali rozvoj vinohradníctva aj v nasledujúcich storočiach. Vyvinula sa inštitúcia viničného práva upravujúca vzťahy medzi zemepánom a obrábateľmi viníc, ako i vzájomné vzťahy vinohradníkov v rámci vinohradníckej obce, sformovalo sa právo výčapu producentov a vznikli cechové organizácie.[40]

TABUĽKA 2

ROZLOHA PODDANSKÝCH A MESTSKÝCH VINÍC v r. 1715 a 1720

Župa	1715 (kopáčov)	1720 (kopáčov)
Bratislavská	40 723	51 188
Nitrianska	16 052	19 856
Hontianska	10 301	16 664
Novohradská	1 388	1 905
Gemerská	436	469
Zemplínska	–	14 097
Abovská	–	6 392
Šarišská	–	14
Tekovská	4 529	3 684
Trenčianska	–	1 158

Údaje podľa Horváth, P.: Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici XVIII. storočia. Bratislava 1963, s. 46–49.

TABUĽKA 3

ROZLOHA VINÍC PODĽA DAŇOVÝCH SÚPISOV v r. 1780

Župa	(kopáčov)
Bratislavská	39 991
Nitrianska	41 971
Hontianska	43 270
Novohradská	16 858
Gemerská	493
Zemplínska	17 127
Abovská	4 595
Šarišská	–
Tekovská	14 600
Trenčianska	3 446

Údaje podľa Fejér, P.: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Budapest 1981, s. 308.

Priaznivý vývin uhorského vinohradníctva zabrzdili vojny s Turkami a nasledujúce stavovské povstania. Spustošením viníc a vyľudnením dedín vznikli značné škody.[41] Obsadením južných území Uhorska sa ťažisko hospodárskeho a kultúrneho života presunulo na sever krajiny. Tým vzrástol význam produkčných oblastí na našom území, najmä tých, ktoré nezasiahli turecké výboje so všetkými dôsledkami. U nás to bol predovšetkým malokarpatský región, ktorý sa od polovice 16. storočia stal najväčším producentom vína severného Uhorska. Rozšírilo sa aj vinohradníctvo vo vlastnej réžii panstiev. V malokarpatskej oblasti malo v 16. storočí najviac rozvinuté režijné hospodárenie červenokamenské panstvo. Na východnom Slovensku sa rozsiahly viničný majetok sústreďoval v rukách zemepánov, mešťanov a obchodníkov. Veľké viničné plochy vlastnilo stárayovské panstvo a Hohenloheovci. V tokajskej oblasti mali svoje vzdialené vinice panstvá Rollyovcov, Szirmayovcov, Andrássyovcov a Esterházyovcov.[42] Tento stav sa zachoval až do obdobia kapitalizmu a vtisol východoslovenskému vinohradníctvu výrazný podnikateľský charakter.

Stav hospodárstva zruinovaného vo vojnách mali vyriešiť tereziánske a jozefínske úpravy a urbárska regulácia. Pre ňu sa v rokoch 1769–1771 vykonal súpis poddanskej pôdy a v jej rámci aj súpis klčovísk a viníc v uhorských župách (tab. 2). Súpisy uvádzajú početné rodiace, ale aj mnohé pusté vinice, ktoré padli za obeť vojnám a povojnovej depresii.[43] Na mnohých miestach ostali po nich iba chotárne názvy. V rámci obnovy hospodárstva sa pôda mala rozširovať klčovaním a kultiváciou neproduktívnych terénov.[44] Na nich sa položili základy nových viničných pohorí, ktoré sa zachovali až do súčasnosti (tab. 3). Z tohto obdobia pochádzajú aj mnohé iné

pamiatky hmotnej i spoločenskej kultúry, ako napríklad datované pivnice, lisy a doklady o agende viničných organizácií.

Oživiť slávu uhorského vinohradníctva sa podujali aj osobnosti súdobej vedy. Medzi nimi čestné miesto patrí Matejovi Belovi, ktorý vo svojom diele venoval veľkú pozornosť stavu výroby v jednotlivých župách. V svojich Notíciach oboznamoval verejnosť s podielom našich vinohradníckych obcí na dobrom mene uhorskej produkcie. Vysoko vyzdvihol najmä kvalitu svätojurského vína, predovšetkým však sladkého samotoku, v tom čase už pomerne dobre známeho výrobku na európskom trhu. Ešte viac pozornosti mu venoval v rukopise o svätojurskom víne, ktorý zameral na obranu jeho pôvodnosti a vysokej kvality.[45] Iný cieľ sledovali osvietenskí buditelia – osvetovou prácou sa snažili zlepšiť hospodársku situáciu poddanských más. Juraj Fándly adresoval časť svojho diela ľudovým výrobcom vína.[46] Cestou osvety narastala aj kvalitatívna úroveň produkcie na viničných plochách, ktoré v priaznivých podmienkach niektorých žúp dosahovali značnú rozlohu (tab. 4).

Zrušenie poddanstva neprinieslo pre zdĺhavé riešenie majetkovoprávnych vzťahov medzi zemepánom a bývalým poddaným očakávaný obrat v hospodárskej situácii vinohradníkov. Vinice malých dorábateľov sa nachádzali väčšinou na mimourbárskej pôde, ktorá nepodliehala uvoľňovaniu zo zemepanského majetku, a užívatelia si ju museli vykúpiť.[47] Hospodárska závislosť bývalých poddaných od šľachtického veľkostatkára pretrvávala ešte dlho aj v novoutvorených spoločenských podmienkach.[48]

Do kapitalizmu vstúpilo vinohradníctvo s mnohými podnikateľskými prvkami z dávnejšej minulosti. Podmienky pre rozvoj kapitalistických vzťahov a zánik foriem typických pre feudalizmus sa však aj tu pomerne rýchlo vytvorili. Feudálne dávky nahradili dane. Zanikali cechy, ktoré nahradili vinohradnícke spolky ako

TABUĽKA 4

ROZLOHA VINÍC V ŽUPÁCH
v r. 1847 (v kat. jutrách)

Abovská	13 014
Tekovská	2 588
Gemerská	1 926
Hontianska	12 664
Novohradská	32 132
Nitrianska	16 401
Bratislavská	26 129
Trenčianska	1 577
Zemplínska	56 000
Zvolenská	705

Údaje podľa Fejér, P.: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Budapest 1981, s. 316.

záujmové organizácie vinohradníkov. Rýchlo sa začali zakladať vinohradnícke družstvá – akciové spoločnosti, ktoré sa starali o odbyt výrobkov. V mestách sa sústredili veľkopodniky, sklady na školenie vína a výrobne sektu.[49] Hľadali sa nové obchodné spojenia pre odbyt výrobkov. V uhorskej produkcii sa však postupne začali prejavovať i nedostatky. Medzi najvážnejšie patrila nerentabilná domáca výroba a v neposlednom rade aj zvyšovanie kvantity na úkor kvality vín. Tieto nedostatky mali odstrániť noví odborníci, na výchovu ktorých sa v roku 1880 zriadila v Bratislave odborná vinárska škola. Jej úlohou bolo sprostredkovať mladej generácii odborné poznatky a na ich základe postaviť celú výrobu na modernú, produktívnejšiu bázu.[50]

Sľubné perspektívy narušil v osemdesiatych rokoch 19. storočia výskyt chorôb a škodcov viniča. Fyloxéra a peronospóra sa v hlavných produkčných župách objavila v roku 1880, v ostatných krajoch krátko nato. Fyloxéra zničila v Honte vyše polovicu, vo východoslovenských župách takmer všetky vinice. Najmenej postihnuté boli pásma imúnnych piesčitých pôd na Podunajskej nížine a župy, kde boli výrobcovia existenčne závislí od vinohradníctva, a preto kládli škodcom najhúževnatejší odpor (tab. 5).[51] Nepriaznivým sprievodným zjavom s dlhodobým vplyvom na úroveň produkcie bolo zavádzanie lacných priamoplodných hybridov.[52]

Obidve svetové vojny poškodili vinohradníctvo úbytkom výkonných pracovných síl, nedostatkom výsadbových a ochranných materiálov, sociálnou a hospodárskou neistotou, ako i priamymi vojnovými udalosťami. Pozitívnym činom medzivojnového obdobia bolo zriadenie výskumného pracoviska v Bratislave, kto-

TABUĽKA 5

ÚBYTOK VINÍC ZACHVÁTENÝCH FYLOXÉROU
v r. 1885–1894

Župa	Výmera vinohradov v ha v rokoch:		Výmera vinohradov je oproti r. 1885 menšia o:	
	1885	1894	ha	%
Bratislava	4985	4 871	114	2,2
Komárno	4 202	3 212	990	23,0
Nitra	4 239	3 995	244	5,0
Tekov	2 207	2 036	171	7,7
Hont	5 486	1 753	3 733	67,0
Zemplín	10 286	1 208	9 078	87,0
Novohrad	7 694	796	6 898	89,0
Abov	4 119	219	3 900	95,0
Trenčín	65	37	28	47,0
Gemer	754	261	493	61,0

Údaje z práce Jurkovič, M.: Fyloxéra viničová (Viteus vitifoli Shim). Agrikultúra *16*, 1979, s. 128.

rého výsledky dodnes zabezpečujú výrobe odbornú orientáciu, kontrolu a pomoc.[53]

Nová etapa vo vývine nášho vinohradníctva sa začala po roku 1948. Bola spojená so socializáciou pôdy a presadzovaním družstevnej myšlienky. Družstvá sa stali prostriedkom na odstránenie majetkovej diferenciácie, zavádzanie plánovanej výroby a kolektívnych foriem práce. Do ich držby pripadla pôda z konfiškátov, nútených nájmov a väčších celkov súkromných vlastníkov. Ťažisko vinohradníckej výroby dnes spočíva v družstvách. Menšie parcely sa obhospodarujú formou záhumienkov alebo súkromných, tzv. záľubových viníc. Úlohou družstevného vinohradníctva je modernizácia a zvyšovanie produkcie spojenej s uspokojovaním sociálnych potrieb družstevníkov. Rast produkcie sa zabezpečuje rozširovaním viničných plôch a zavádzaním kvalitných druhov štepeného viniča. Doteraz prebiehajú rozsiahle terénne úpravy od jednoduchého prerieďovania starších viníc s hustou výsadbou až po komplikovanú úpravu terénu rozsiahlymi melioráciami. Likvidujú sa hybridy a nahrádzajú sa ušľachtilými odrodami. Zriaďovaním škôlok a pokusných viníc si družstvá zabezpečujú vlastné zásoby vhodných materiálov na štepenie. Pri výsadbe a rekonštrukcii sa riadia potrebami mechanického obrábania pôdy, a preto zavádzajú zásadu vyššieho vedenia viniča na drôtenkách a širokého sponu. Vybavujú sa modernými strojmi, mechanizmami, náradím a chemickými prostriedkami. Vo veľkovýrobnom meradle obhospodarujú vinice štátne majetky. Pôdu prevzali z veľkostatkov a zaostávajúcich družstiev. Plánovaná výroba v socialistickom sektore sa riadi zákonnými opatreniami.[54] Vedeckovýskumnú základňu tvorí Komplexný výskumný ústav vinohradnícky a vinársky s celoštátnou pôsobnosťou so sídlom v Bratislave. Zameriava sa na voľbu vhodných pozemkov pre nové výsadby a na výber odpovedajúcich sort pre jednotlivé regióny. Jeho činnosť, ako i činnosť niektorých vybraných závodov, riadia Vinárske závody – odborový podnik v Bratislave. K ich náplni patrí výkup hrozna od jednotných roľníckych družstiev a individuálnych výrobcov, dovoz hrozna a vína a výroba vedľajších produktov. Riadia a organizujú výskum, šľachtenie, rozmnožovanie a distribúciu štepov a majú priamy dozor nad výrobou v tokajskej oblasti. Realizujú vlastné spracovanie hrozna zo socialistického sektora. Preto sú ich prevádzkárne zastúpené v každom väčšom produkčnom centre. Veľký dôraz sa v zmysle novej orientácie kladie na výchovu odborníkov pre veľkovýrobu. Uskutočňuje sa rozširovaním siete odborných škôl. Okrem toho vznikajú nové formy zvyšovania úrovne, akými sú napríklad závodné a družstevné školy práce. Všetky tieto inštitúcie a opatrenia prispievajú k novému obrazu nášho vinohradníctva, ktoré sa dostáva na úroveň popredných produkčných krajín v Európe. Svedčia o tom úspechy našich vín na medzinárodných súťažiach, kde sa aj v tvrdej konkurencii umiestňujú na popredných miestach.[55]

Za všestrannej podpory riadiacich orgánov docieľuje naše vinohradníctvo pozoruhodné výsledky a stáva sa dôležitým úsekom národného hospodárstva. Prvoradá úloha v ňom pripadá produkcii na Slovensku. V rokoch 1960–1979 tu rozloha viníc vzrástla zo 17 tisíc ha na 31 tisíc ha. Z toho k 1. januáru 1980 bolo v Západoslovenskom kraji 23 tisíc ha, v Stredoslovenskom a Východoslovenskom po 4 tisíc ha. Ťažisko výroby sa v rámci socialistického hospodárstva presunulo na podniky verejného sektoru (tab. 6).

TABUĽKA 6

ROZLOHA VINÍC ZATRIEDENÝCH DO DVOCH VEĽKOSTNÝCH SKUPÍN NA SLOVENSKU v rokoch 1975–1980 (v ha)

skupina	1975	1978	1979	1980
do 10 árov (prevažne súkr. sektor)	5 801	5 157	5 150	4 872
nad 1 ha (prevažne soc. sektor)	18 335	20 595	20 577	21 837

Podľa Štatistickej ročenky Československej socialistickej republiky, r. 1975–1980. Praha 1976, 1979, 1980, 1981.

Súčasný stav vinohradníckej produkcie je poslednou, no nie záverečnou etapou jej rastu. Dôležitú úlohu tu zohrávajú stáročné tradície dnes znásobené prednosťami socialistického systému. Preto sa i v prítomnosti obraciame k múdremu odkazu minulosti, aby sme jeho pozitívne črty čo najúčelnejšie využívali v prospech nášho hospodárskeho rozvoja.

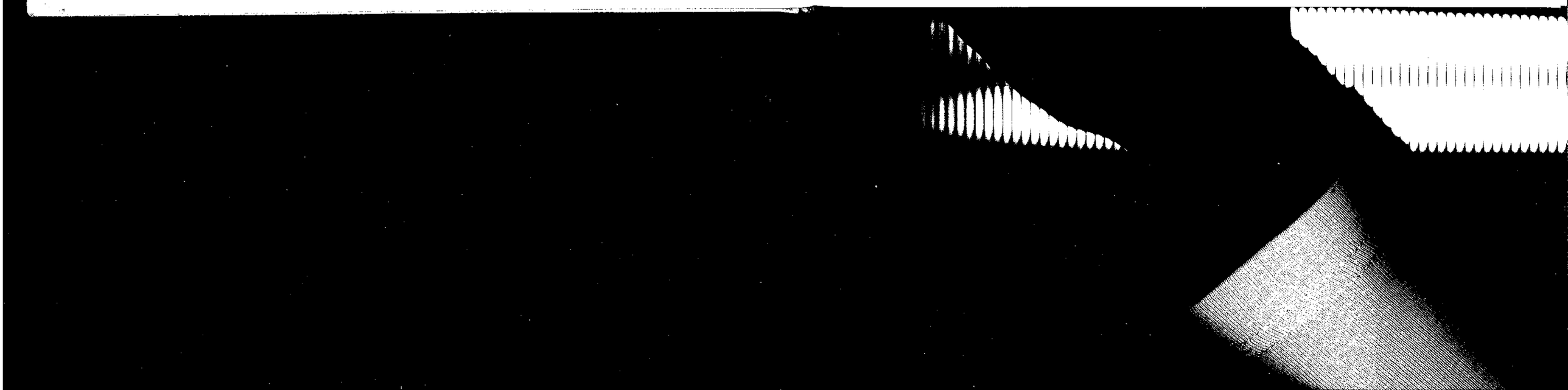

Obraz našej vinohradníckej krajiny formujú už po stáročia prírodné danosti, ako aj spoločensko-ekonomické podmienky. Obidva komponenty spolu s každodennou činnosťou človeka vytvárajú špecifické znaky, ktorými sa jednotlivé vinohradnícke terény od seba odlišujú v produkčnom zameraní. Na prvý pohľad zreteľné rozdiely prehlbuje ešte aj vnútorná kultúrna diferencovanosť jednotlivých vinohradníckych regiónov, čo vytvára rozmanitosť našej vinohradníckej krajiny.

Východisko k jej kategorizácii vytvorila na začiatku štyridsiatych rokov 20. storočia geografia. Vytipovala viničné pozemky z hľadiska ich zoradenia do ucelených plôch, jednotlivých obvodov alebo samostatných parciel umiestnených medzi inými kultúrami.[1] Takéto členenie však nevyčerpávalo všetky typické vlastnosti produkčných území. Nebralo do úvahy ostatné elementy, ktoré spolu s priestorovým rozložením viníc tvoria kultúrnohistorickú jednotu.

K uceleniu hľadiska na celú šírku problematiky prispieva národopisný prístup, ktorý uvádza do príčinných súvislostí usporiadanie viníc s podmienkami spoločensko-ekonomického vývinu, s formami výrobných priestorov a úrovňou inventárového vybavenia. Vychádza pritom zo stavu, ktorý vinohradnícka kultúra dosiahla do polovice nášho storočia, teda na rozhraní medzi dožívaním starých a presadzovaním sa nových výrobných foriem.

Tradičnú vinohradnícku kultúru na území dnešného Slovenska člení národopis do troch typov. Prvý typ reprezentuje vinohradníctvo Malých Karpát. Z vonkajších znakov ho charakterizuje súvislá výsadba viníc na svahoch pohoria, prevádzkové priestory umiestnené priamo v dome majiteľa a formy i rozsah pracovného inventára prispôsobeného potrebám vinohradníctva ako hlavného výrobného odboru. Takýto celok sa kryštalizoval už od stredoveku v prostredí malokarpatských miest a z hľadiska pôvodu ho možno označiť ako mestský typ, hoci sa jeho elementy v pôvodnej alebo modifikovanej forme rozšírili aj na neďaleký vidiek. Výskyt mestského typu je u nás pokračovaním spoločných kultúrnych javov na styčných územiach rakúskeho, maďarského a slovenského osídlenia, ktoré v minulosti tvorili jeden súvislý hospodársko-kultúrny celok.[2]

Druhý typ je rozšírený v celom ďalšom dorábateľskom pásme Slovenska. Vyznačuje sa vinicami sústredenými na vrchoch alebo vyvýšeninách jednotlivých chotárov s prevádzkovými stavbami na ich úpätí. Vyvinul sa v podmienkach spoločného trojpoľného hospodárenia dediny, keď sa vinič ako dlhodobá plodina mohol pesto-

vať iba v polohách menej vhodných pre orbu. Vysunutie prevádzkových priestorov z gazdovstva svedčí o druhoradom postavení vinohradníctva v rámci miestneho hospodárenia. Tomu zodpovedá aj menej náročný inventár vyhotovený miestnymi remeselníkmi a zručnými náturistami. Znaky tohto typu pramenia z potrieb a možností roľníka orientovaného v prvom rade na produkciu základných článkov obživy. Vyvinul sa v dedinskom prostredí, a preto ho možno označiť za tzv. dedinský typ.

Do tretej skupiny patria vinice rozptýlené v chotári na ornej pôde medzi inými kultúrami alebo umiestnené pri dome namiesto záhrady. Vznikali jednotlivo z iniciatívy majiteľa pozemku, najmä však po rozpade spoločného trojpoľného hospodárenia, keď roľníci začali individuálne rozhodovať o obsahu svojej produkcie. Vinič sa vo vhodných klimatických podmienkach pestoval v záhradách už oddávna ako rastlina svojou hodnotou prevyšujúca ostatné záhradné plodiny. Jeho pestovanie sa na týchto malých pozemkových plochách nepodriaďovalo spoločným právnym zvyklostiam, ako to bolo pri predošlých, kultúrne ucelených typoch, a vybavenie viničného hospodárstva nemalo ich jednotný charakter. Pre veľkú produkčnú a morfologickú rozmanitosť táto skupina nevytvára samostatný typ, ale individuálne formy vinohradníckej kultúry.

Typológia kultúrnych celkov svedčí o ich rôznorodých štruktúrach, v ktorých najvýraznejšie diferenciačné znaky vytvárajú vinice a uzavreté pracovné objekty. Predstavujú vonkajší rámec výroby, sú jej neoddeliteľnými súčasťami a typickými vlastnosťami vinohradníckej krajiny. Preto im v tejto kapitole venujeme prvoradú pozornosť, aby sme načrtli obraz prostredia, v ktorom sa odohrávala práca a život človeka.

MESTSKÝ TYP

Svahy malokarpatského pohoria s ich vhodnými ekologickými vlastnosťami sa už od stredoveku využívali na pestovanie viniča. Súvekí autori topografických prác sa o nich vyjadrovali v superlatívoch. Známe je hodnotenie Mateja Bela, ktorý nazýval bratislavské vinice najväčšími, svätojurské najlepšími, pezinské najkrajšími a modranské najúrodnejšími.[3] Hoci je táto charakteristika viac poetická ako exaktná, svedčí o výbornom chýre tunajších viníc už v dávnej minulosti. Priaznivé podmienky na dorábanie kvalitných vín sa odrazili v ekonomickom využívaní všetkých voľných plôch na stráňach pohorí a v ich rozširovaní na úkor lesného porastu. Vinice na malokarpatských svahoch vytvárali až do polovice nášho storočia pestrý obraz pozemkov rozličných tvarov a rozmerov. Ich jednotlivé celky sa nazývali *hony, záhony, trate,* v jazyku nemeckých osídlencov *Riede.* Takéto usporiadanie viníc existovalo okolo Bratislavy už od stredoveku, čo dokazuje pozemková kniha mesta z roku 1439.[4] Podľa jej záznamov sa v 113 tratiach nachádzalo 2003 viníc, pričom počet viníc v honoch bol značne rozdielny a kolísal medzi 5–74 pozemkami. Priemerne však bolo na hone 17–18 viníc.[5] Počet viníc v tratiach mal spravidla vzostupnú tendenciu vyvolanú rozširovaním pôdneho fondu na miestach divých porastov alebo aj dedičským delením pozemkov.

Viničné trate na malokarpatskom pohorí sa označovali nemeckými a slovenskými názvami, ako sa vytvorili alebo preberali v podmienkach dvojetnického osídlenia. Miestne obyvateľstvo si ich znenie prispôsobovalo domácemu dialektu, Slováci okrem toho nemecké názvy aj slovenskej výslovnosti.

Názvy tratí sa odvodili od polohy a vzhľadu pozemkov, poradia a okolností ich vzniku, od rozmeru pozemkov a od ich pôvodného účelu. Do prvej skupiny môžeme zaradiť názvy: *Lefteky, Šajby, Krátke, Kolébky, Mandle, Chríby, Vršky, Zakostelné, Nadkostelí, Cviky, Mittelberg, Goldberg, Sonnenberg, Fuchsenbüchel, Fuchsleiten, Eierboch, Öden, Lauser, Essigfassl.* Poradie a okolnosti vzniku honov naznačujú názvy: *Novinky, Spodky, Kopanice, Záhumenice, Hoštácke, Koruny, Na kusoch, Ochlajty, Nechtáky.* K niektorým sa viažu zachované povesti, ktoré vysvetľujú vznik názvu.[6] Dôkazom kontinuity ľudovej názvoslovnej tvorivosti je nový názov

Družstevné vŕšky v Čaníkovciach a inde. Pôvodnú funkciu chotárneho miesta vysvetľujú názvy *Háje, Hájske, Zahrádky, Rybníčky, Pažite, Hafenberg, Kuhberg.* Od rozmerov sú odvodené názvy *Ochtále, Osminy, Vierteln, Kvanten.*[7] Napokon sa vyskytujú aj názvy skomolené, ktorých pôvodný zmysel je už dávno neznámy: *Rárompajdle, Dechcitále, Koligramy* a mnohé iné. Do týchto tvarov prešli skreslením pri preberaní názvu, ale aj pod vplyvom ľudového humoru.

Etymológiou názvov viničných honov sa zaoberali viacerí autori, ktorí pomocou jazykovedných rozborov sledovali podiel slovenského a nemeckého obyvateľstva na tvorbe vinohradníckej kultúry malokarpatskej oblasti a pôvod nemeckých prisťahovalcov. V termínoch nachádzali názvy prevzaté zo staroslovanského jazyka, zo stredovekej nemčiny i z jazyka stredného Porýnia.[8] Mnohé sú totožné s názvami rozšírenými na Morave a dolnom Rakúsku, čo svedčí o rovnakých cestách prisťahovaleckých prúdov.[9]

Názvoslovie tratí na malokarpatských úbočiach nemá svojím počtom v ďalších produkčných oblastiach obdobu. Je špecifickým znakom tunajšej vinohradníckej kultúry, ktorá súvisí s priestorovým rozšírením a dlhodobým nepretržitým trvaním viníc. Súčasne je tiež dôkazom zložitých etnických procesov prebiehajúcich tu po stáročia a vplývajúcich na charakter mnohých kultúrnych prejavov regiónu.

Poloha a tvar pozemkov zoradených v tratiach boli závislé od konfigurácie horských úbočí. Vinice však spravidla mali tvar obdĺžnika orientovaného po spádnici svahu. Priaznivé agrobiologické podmienky vo vysokých polohách a v blízkosti lesa vyvažovali pracovné výhody v dolných častiach parciel. Dlhé zvislé pozemky preto umožňovali veľkému počtu rodinných spolumajiteľov a dedičov podieľať sa na ich výhodách a nedostatkoch a zapájať väčší počet parciel na hlavné cesty.

Komunikáciu sprostredkovali hlavné, tzv. úvozové cesty, ktoré sa v nerovnom teréne vyhĺbili často až do 3 metrov pod úroveň povrchu. Ich serpentíny pretínali vertikálne smerujúce cesty nazývané podľa mena príslušného honu, ako napríklad cesta *Ponková, Mladohorská* a podobne. Jednotlivé vinice oddeľovali od seba chodníky nazývané *medze, súmedze, irpštajgy, rúny.*[10] Hranicu viničnej parcely označovali kamene-*súmeznáky,* ktoré pre lepšiu viditeľnosť zvykli obieliť. Na dolnom okraji ohraničoval vinicu nízky násyp vytvorený vykopanou zeminou pri rigolovaní a eróziou. Hustá sieť viníc bývala najmä vo vyšších polohách prerušovaná skládkami kameňa sústavne vykopávaného pri jarných prácach. Skládky sa nazývali *kamenice, hate, rúny.* Posledné mali totožný názov s medzami a vyjadrovali tak ich rovnakú funkciu pri oddeľovaní susediacich pozemkov. Skládky dosahovali značné rozmery a okrádali vinohradníkov o vzácnu pôdu. Nezriedka dosahovali až 25 metrov šírky, 150 metrov dĺžky a 6 metrov výšky. Obrastené burinou a kroviskami považovali sa za *pustáky,* čo priliehavo vyjadrovalo ich nízku hodnotu. Boli prvými objektmi, na ktoré sa sústredili melioračné úpravy pri rozsiahlej modernizácii družstevných viníc.[11]

Príkre sklony viníc napomáhali škodlivú erozívnu činnosť a znehodnocovali už po stáročia výsledky úsilia vinohradníkov.[12] Zosúvaniu pôdy pri prudkých lejakoch mala aspoň čiastočne zabrániť dolná, trávou zarastená medza. Účinnejším, ale i nákladnejším opatrením boli terasy, ktoré sa budovali pomocou navážanej zeminy a upevňovali riedkym blatom. Terasy sa preto nazývali *múry.* Medzi jednotlivými stupňami – *šlógmi* sa výškové rozdiely prekonávali schodmi vytvorenými z kameňov. Melioračné opatrenia sa robili už v starých viniciach pred ich obnovením pri révokaze. Povrchové jarky sa prekopali pozdĺž dolného okraja vinice, ale na prudkých svahoch aj po diagonálnej osi. Jarky sa označovali nemeckým termínom *vosrlauf.* Komplikovanejšie boli podzemné odvody vybudované ako kanály z plochých kameňov. Takéto potrubie sa pokrylo štrkom, suchým viničným prútím a zasypalo zemou. Voda nimi pretekala na pustáky alebo do dočasných nádrží nazývaných *studničky.* So zmenou výrobnej technológie sa po révokaze pri okrajoch viníc budovali betónové nádrže – *tune* s okrúhlym alebo štvorcovým pôdorysom. V nich stála voda na prípravu ochranných roztokov z modrej skalice. Ich modro sfarbené steny sa zďaleka vynímali v zeleni vinice.

Obraz malokarpatských viníc, ako sme ho tu opísali, pretrval do polovice nášho storočia. Bol odrazom pestovateľských skúseností mnohých generácií. Dnes sa väčšina týchto kultúrnych javov stala anachronizmom. V súlade s koncepciou vinohradníckej veľkovýroby sa v priebehu päťdesiatych až šesťdesiatych rokov nášho storočia uskutočnila prevratná prestavba viničných plôch. Sceľovaním malých parciel, likvidáciou prirodzených i umelých prekážok – krovísk, strží, úvozov, kameníc, terás a prekážajúcich ovocných stromov – sa vytvorili rozsiahle pozemky s dobrou komunikačnou sieťou. Zaviedli sa nové spôsoby výsadby a vedenia viniča. Tým všetkým sa pretvorili ekologické pomery a vznikol nový obraz malokarpatskej vinohradníckej krajiny.

Súvislé pokrytie malokarpatských horských strání vinicami bolo iba jedným zo znakov mestského kultúrneho typu. Druhým a oveľa zreteľnejším bolo umiestňovanie uzavretých pracovných priestorov priamo v dome vinohradníka.[13] Tento spôsob bol nevyhnutný pri intenzívnom využívaní pozemkov na výsadbu viniča, ale súčasne mal aj ďalšie príčiny prameniace z existenčnej závislosti obyvateľstva od viničného hospodárenia. V hlavných centrách výroby – ohradených mestách zaručoval produktom bezpečnosť proti krádeži, ich pravidelnú kontrolu a pohotovú manipuláciu pri predaji. Hoci sa vyvinul v prostredí vinohradníckych miest, pre svoje funkčné zdôvodnenie sa rozšíril i na blízky vidiek. Vyskytoval sa v regióne mestských aglomerácií začínajúc Bratislavou a končiac Modrou. V modifikovaných formách pokračoval v malokarpatskom pásme až po jeho najsevernejší výbežok v Smoleniciach.

Problematika vinohradníckych stavebných objektov v celoslovenskom meradle bola v našej odbornej literatúre detailne spracovaná.[14] Preto sa pri opise vinohradníckych stavieb obmedzujeme iba na stručný opis ich najtypickejších znakov, nevyhnutných pre poznanie pracovného prostredia vinohradníka.

Malokarpatský vinohradnícky dom mal vonkajšie stavebné znaky spoločné s roľníckym domom rozšíreným v celom našom podunajskom pásme. Jeho špecifickým znakom však bolo vsúvanie lisovní a vstupov do pivnice medzi obytnú a ďalšiu hospodársku časť uceleného stavebného traktu. Pivnica bola umiestnená pod obytnou časťou. Pôvodnú štítovú orientáciu pozmenila v mestách prístavba prednej miestnosti a budovanie krytého podjazdu uzavretého bránou oblúkovitého tvaru zodpovedajúceho forme nákladu hrozna na vozoch. Podjazd sa od dvora oddeľoval sklenenou stenou, čím sa v ňom vytváral uzavretý priestor na čapovanie vína.

Uvedený základný pôdorys a stavebné úpravy sa pre narastanie ďalších rodinných jednotiek v spoločnom dvore obmieňali. Každá z nich však bola vybavená aspoň samostatnou lisovňou, v priaznivejšom prípade aj vyčlenenou časťou spoločnej pivnice. Z priestorových a vlastníckych dôvodov lisovne viacerých rodín stáli niekedy v takýchto dlhých domoch až na konci stavebného traktu.

Vchody do lisovní bývali spevnené a pred požiarmi chránené pilastrovým výstupkom podobne ako vstupy do príbytkov, čo zvýrazňovalo ich rovnocenný význam. Lisovne mávali obyčajne okienko

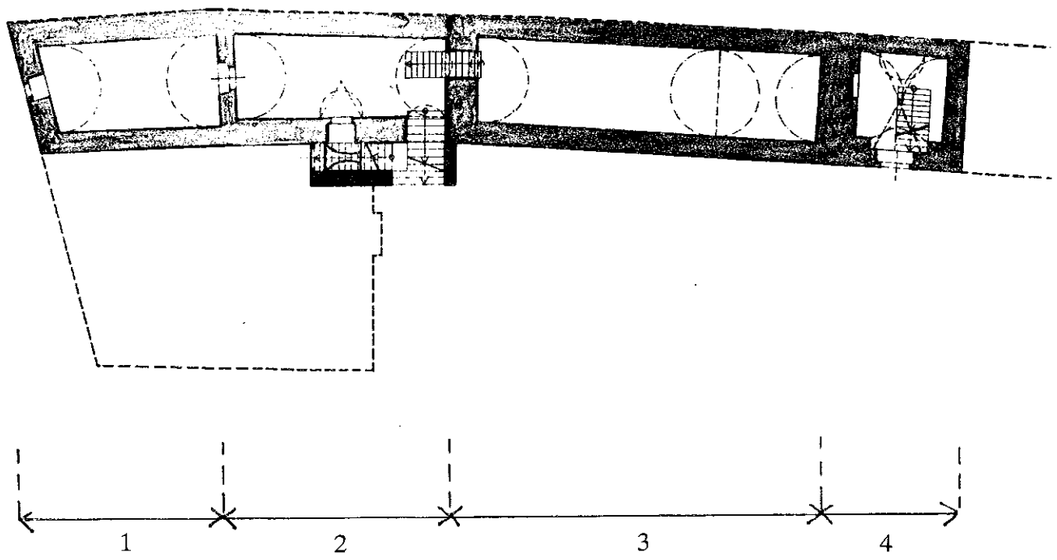

Pôdorys lisovní a pivníc pod vinohradníckym domom. Bratislava, Vysoká ulica č. 10 (Stav z roku 1978)

1 pôvodná pivnica, 16. storočie
2 pôvodná lisovňa, 16. storočie
3 dodatočná prístavba pivnice
4 dodatočná prístavba samostatnej pivnice s vlastným vchodom

nad úrovňou zeme. Ním sa dovnútra vsúval drevený žľab na sklz hrozna na lisovanie. Hlavné miesto vnútri lisovne spravidla zaujímal rozmerný drevený lis. Novšie a menšie fabrické lisy sa stavali bližšie k vchodu. Pozdĺž stien sa ukladali rezervné sudy a nádoby na mušt. Na stropné hrady sa vešali motyky a na motúzkoch uviazané strapce hrozna určené na vianočnú konzu-

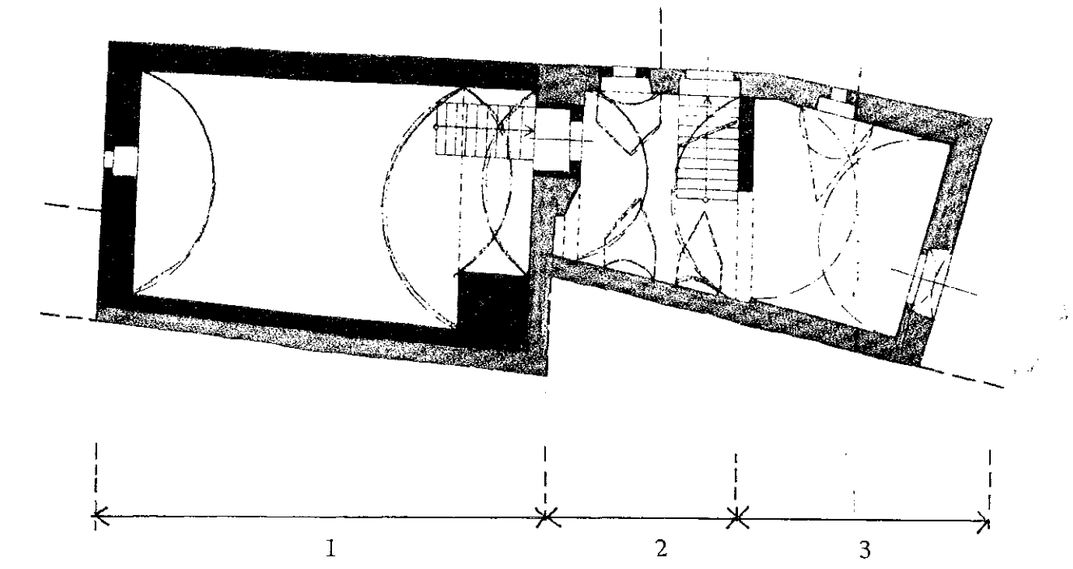

Pôdorys lisovne a pivníc pod vinohradníckym domom. Bratislava, Vysoká ulica č. 6
(Stav z roku 1976)

1 pivnica
2 lisovňa
3 prístavba pivnice pod novovybudovaným obytným traktom.
Pivnica s lisovňou z 2. pol. 16. storočia, prístavba novej pivnice zo 17. storočia

máciu. Zriedkavejším zjavom v lisovniach boli studničky – ohradené vodné prame-ne, ktoré poskytovali vodu na vyplachova-nie nádob. Niekedy boli i príčinou tragédií, keď sa výparmi alebo vínom omámený majiteľ do nich zrútil.

V starých domoch viedli z lisovne scho-dy do zníženého priestoru pivnice. Táto mávala klenbový strop z pálenej tehly a v stenách vetracie otvory na výmenu vzduchu počas kvasenia vína. Jediné zaria-denie tu tvorili rady sudov uložených pozdĺž stien na dvojiciach dlhých klád – *kantnároch.*

Severná časť malokarpatskej vinohrad-níckej oblasti, ktorá sa začína za Modrou a končí sa jej najsevernejším výbežkom pri Smoleniciach, je územím vidieckeho osíd-lenia. Vplyv hospodársky vyspelejšej juž-nej časti sa i tu prejavil v snahe sústrediť vinársku výrobu a finálne výrobky do obytného areálu. Avšak menšie produk-čné jednotky si nevyžadovali budovať ná-kladné pivnice a lisovne, aké sa vyskytova-li na území vinohradníckych miest. Požia-davka krytých priestorov pre vinárstvo sa vyriešila v tunajšom trojpriestorovom do-me uvoľnením komory na spracovanie a skladovanie vína. Teplota týchto nad-zemných priestorov sa regulovala v zime vešaním prikrývok a vriec na dvere, v lete obkladaním sudov mokrými zábalmi – *umšlógami.*

Funkcia komory na vinárske účely je v tejto časti Karpát primárnym javom, ktorý vyhovoval menším prevádzkam. Ako sekundárny jav sa vyskytoval tiež tam, kde už zanikli pôvodné špecifické stavby vo viniciach, ako to bolo napríklad na nížine pod malokarpatskými svahmi, vo vinohradníckych lokalitách na okolí Trna-vy a v južnej časti Záhoria. Tu všade sa celý proces vinárskej výroby začal sústre-ďovať na gazdovskom dvore, pričom ko-mora bola jediným vhodným krytým prie-storom na bezpečné uschovanie drahocen-ného moku.

Formy malokarpatských vinohradníc-kych priestorov sa zachovali v starých domoch dodnes. Niektoré vhodné pivnice si po vzniku kolektívneho hospodárenia prenajímali jednotné roľnícke družstvá, kým si nepostavili moderné prevádzkové budovy. V súčasnosti ich využívajú majite-lia pre vlastné záhumienkové gazdovanie. Väčšina z nich však zanikla v procese urbanizácie starých mestských štvrtí a vý-stavby nových rodinných domov na vi-dieku.

Nakoľko boli malokarpatské vinice väč-šinou vzdialené od ľudských sídlisk, stavali sa v nich jednoduché koliby pre úkryt robotníkov v nečase a na úschovu pracov-ného náradia. K typickému výzoru vinič-ných svahov na okolí Bratislavy v prvej polovici nášho storočia patrili drevené búdy opatrené ochranným náterom. Ich striešky sa vynímali ako čierne body na zelených viničných svahoch. Dôkladnejšie boli búdy vystavené z kameňa a pokryté viničným prútím. Takmer úplne však za-nikli pri rekonštrukciách viníc v rámci ich družstevnej prestavby.

DEDINSKÝ TYP

Kým oblasť Malých Karpát už od stredoveku charakterizovalo súvislé usporiadanie viníc ako viditeľný dôkaz ich ekonomickej priority, v celom ďalšom dorábateľskom pásme nášho územia bolo typické sústredenie viníc v skupinách na vhodnom, spravidla vyvýšenom mieste chotára. Tento stav odrážal doplnkové postavenie vinohradníctva v miestnej poľnohospodárskej produkcii a bol charakteristickým zjavom tzv. dedinského typu vinohradníckej kultúry.

Zhluky viníc v chotároch obcí sa zakladali na klčoviskách chotárnych vyvýšenín alebo pohorí, ktoré prideľoval zemepán poddaným na intenzívne hospodárske využitie. Novozískané pozemky sa dávali do užívania jednotlivým usadlostiam v určitej výmere a za určitých podmienok. Najrozšírenejšou výmerou boli osminy – *ochtále,* zriedkavejšie sa prideľovali štvrte alebo šestnástiny. Ako kopaničiarska pôda boli načas zbavené platobných a služobných povinností.[15] Po rozpade feudálneho systému podliehali zasa dlhodobej vyväzovacej povinnosti, kým prešli do definitívneho vlastníctva svojich obrábateľov. Podobne vznikli vinice i na obecnej pôde. Podiely sa potom prideľovali podľa množstva vykonanej práce pri klčovaní, alebo sa mohli odkúpiť.[16]

Areál viníc sa v zemepanských záznamoch označoval termínom montanum vinei, v záznamoch ľudových samosprávnych orgánov z 18.–20. storočia termínmi *viničné vrchy, viničná hora,* v maďarskom osídlení *szőlőhegy*. Názov hora sa objavuje v týchto súpisoch zriedkavo a v hovorovom jazyku sa používa iba na slovensko-moravskom pomedzí, kde má spojitosť s českou terminológiou.[17] Termín *hora* sa najčastejšie zachoval v spojení s príslušným adjektívom ako vlastné meno chotárnej časti, napríklad *Kamenná hora, Priečna hora, Studničná hora* a iné. Podobne ako stráne Malých Karpát sa i pohorie tohto typu členilo do viacerých častí – honov, kde bývali vinice v rozmanitom počte podľa terénnych podmienok.[18]

Nakoľko väčšina takýchto pohorí ležala na území obývanom slovenským i maďarským etnikom, aj názvy honov sa zachovali v obidvoch jazykoch, podobne ako to bolo v bilingvistickom prostredí Malých Karpát. Väčšina názvov býva odvodená z vlastností lokality. Najrozšírenejšie sú také, ktoré vyjadrujú polohu, tvar a figuráciu terénu. K nim patria názvy: *Za svinárkou, Za habánskym dvorom, Nad mestom, Za lochmi, V doline, Ružová dolina, Nad šafranicou, Nad močiarmi, Priečne, Kliny, Kolébky, Sekery, Lopata, Koza, Dudok, Rovné, Propaste, Chríby, Dlhé diely, Močiarne hory, Chráste, Hodruše, Dobroče.* V maďarských obciach tomu zodpovedajú *Kútok szőlő, Felső dűlő, Kopot hegy, Absokővi, Bogár alja, Hoszák, Készesek, Felső hegy, Alsó szőlők, Homok szőlő, Dunai dűlő.* Iné názvy vyjadrujú poradie vzniku honov a sú teda súčasne aj svedectvom narastania viničných plôch. Takými sú názvy *Staré hory, Predné hory, Zadné hory, Novosady, Staré sady, Nové hájiky, Staré vinohrady.* V maďarských obciach k nim patria: *Őreg szőlő, Szőlők tőllőt, Kapai uj szőlők* atď. Etymológia niektorých názvov objasňuje okolnosti, za ktorých vinice vznikli. Sú to *Padelky, Strieborné, Forintošky, Rafajky, Žebráky, Zlodejovice, Oplatné, Saxónie, Hoferské, Grefty, Nixrod.*[19] K niektorým z nich sa viažu povesti o ich vzniku.[20] Iné názvy vyjadrujú pôvodnú funkciu miesta. K nim patria *Kravé hory, Šindelky, Pajty, Háj, Luh, Šafranice, Lipová dolina, Liščíky, Vlčinec, Sokolí vrch, Vlčia dolina, Líščia dolina.* Z maďarských názvov sem patria: *Kecskehegy, Kakashegy, Moroszhegy, Sólyom hegy, Vár hegy, Parlag földek, Legelői dűlő, Rókalyuk.* Veľká časť názvov označuje pôvodné vlastnícke vzťahy, ako *Manošovská hora, Horvátske hory, Panská dolina, Cirkevná dolina, Na jozefskom, Martinská dolina, Nad kňazovým jazierkom, Vargova dolina, Kuzmova hora, Mlynárska hora, Grófske, Urbárske, Tomani, Rajčiho hory.* V maďarských lokalitách im zodpovedajú názvy *Papseglet, Orbánhegy, Istenhegy, Parasztszőlő, Nitrai sori szőlőhegy, Dohány főld, Kálay hegy.* Napokon aj tu existujú skomolené názvy s dnes už nejasným významom: *Štamfády, Parnofajdy, Špety, Mrtosulinky, Brnosiny, Benanencie, Zagády, Haršadíky.*

Vlastnícke vzťahy na dedinských viničných areáloch neboli stále. V minulosti ich obrábali väčšinou obyvatelia obce, do ktorej patrila chotárna časť. Majetkovoprávnymi transakciami však pôda neraz prešla do vlastníctva jednotlivcov z iných obcí, ba často aj obyvateľstva celej susednej obce.[21] Niekedy sa na jednom viničnom pohorí podieľalo viac obcí, alebo na dlhšom pohorí plynule na seba nadväzovali vinice viacerých dedín.[22] Z administratívno-správnych dôvodov sa stávalo, že viničný areál jednej obce podliehal dvom správnym centrám. Nezriedka bývali v chotári jednej obce aj dve či viac viničných pohorí. Vzdialenosť viníc od vlastníckej obce bola preto dosť rozdielna

a do areálu bol prístup po vozovej ceste alebo i prevozom cez rieku.[23]

Vinice v dedinských chotároch ustálili svoj výzor pod vplyvom svojho hospodárskeho významu, agrotechnických potrieb a majetkovoprávnych zvyklostí.[24] Charakteristickou črtou viničných areálov dedinského typu u nás je, že vinice nenadväzujú na seba neprerušene ako v Malých Karpatoch. Striedajú sa so zatrávnenými plochami, s ovocnými stromami alebo inými plodinami. K takémuto využívaniu pozemkov prispel révokaz, no archívne doklady svedčia o tom, že voľné priestory medzi vinicami boli aj v dávnejšej minulosti.[25] Dodnes sa voľné zatrávnené plochy rozkladajú pod vinicami na úpätí pohoria. Nazývajú sa *silváše, sady* a sú o nich časté zmienky v písaných viničných poriadkoch. Bývajú vysadené ovocnými stromami, v tieni ktorých stoja viničné stavby. Predstavujú typický doplnok dedinského viničného pohoria. Celý areál býva niekedy ohradený živým alebo umelým plotom.[26] Takéto opatrenie zabezpečovalo ochranu náročným plodinám a priestupky sa tu trestali oveľa prísnejšie než na voľných roliach. Na svahovitých terénoch stredného Slovenska bývajú vinice upravené na stupňovité úseky – *šiale, jarky, šlôgy* s rozličným počtom riadkov.[27] Stupne majú bočné steny upevnené kamennými múrmi. Pri šikmom spáde bývajú vysadené aj ovocnými stromami a vytvárajú *sádok.* Medzi jednotlivými šiaľmi sú vyhĺbené jarky na odvod dažďovej vody, ktorá vyteká na silváše alebo do záchytných jám v Tekove nazývaných *žumpy.* Tento odvodný systém bol jednoduchým, ale účinným zariadením, pretože zásoboval vinohradníka vodou. No technickú dokonalosť niekdajších stôk v malokarpatských viniciach tunajšie zariadenia nedosiahli.

Vlastníctvo pozemku sa označovalo hraničným kameňom, na strednom Slovensku nazývanom *cieľnik,* na východnom *medzový kameň.* Posúvanie kameňa sa v dávnejšej minulosti hodnotilo ako ťažký prečin a prísne sa trestalo.[28] Jednotlivé parcely susedov v horizontálnom smere oddeľovali trávou zarastené cesty nazývané *sklady* alebo *ciele,* vo vertikálnom smere úzke chodníky na strednom Slovensku označované ako *brázdy, pešníky* a na východnom ako *capáše.* Kamene z vinice sa vynášali na cesty; z nich navŕšené hromady sa na strednom Slovensku nazývali *hroble.* Ale ani tie nedosahovali rozmery zvyčajné v kamenistých malokarpatských viniciach.

Pri vstupe do viníc alebo na inom dominantnom mieste v areáli stála socha alebo kaplnka sv. Urbana, patróna viníc. Spolu s prevádzkovými stavbami sú tieto

Vinice na horských svahoch. Jur pri Bratislave, 19. storočie. Reprodukcia olejomaľby neznámeho autora

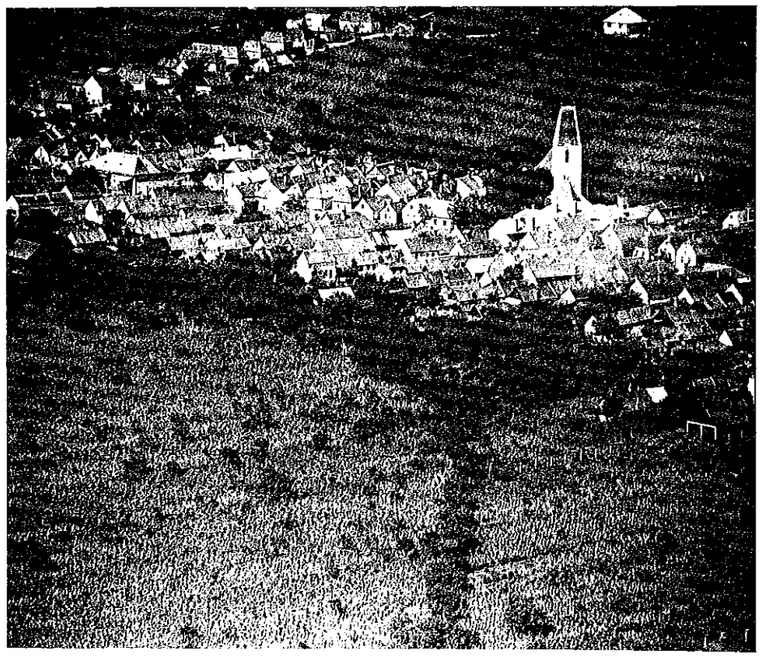

Malokarpatská obec Rača obklopená vinicami,
1978

Súvislá výsadba viníc
na malokarpatských svahoch, uprostred „rúna".
Jur pri Bratislave, 1955

„Rúna" s povrchovým porastom. Pezinok, 1969

Najvyššie výbežky viníc pod pásmom lesa.
Limbach, okr. Bratislava vidiek, 1955

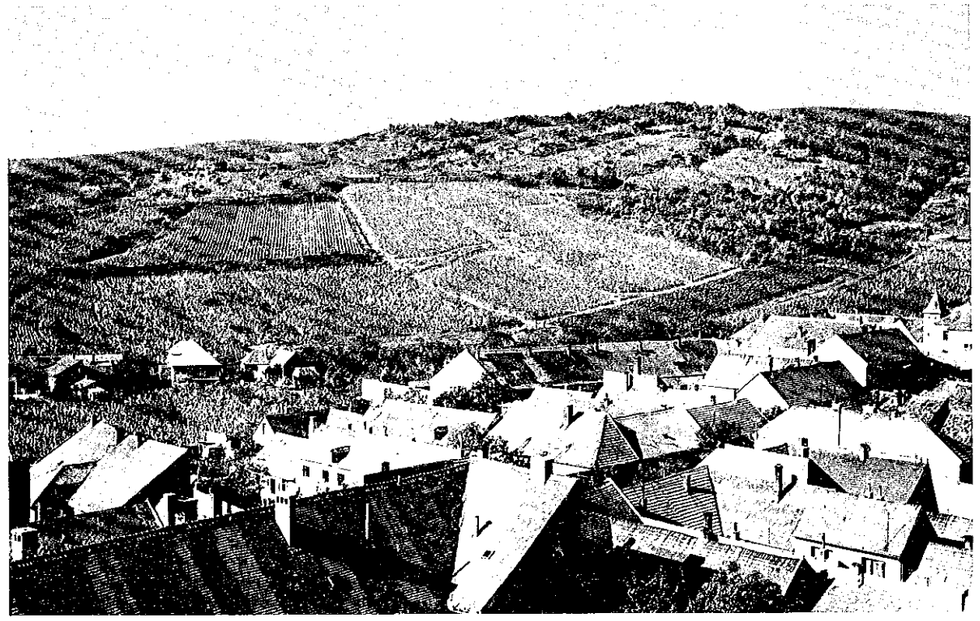

Súčasná malokarpatská krajina s družstevnými a záhumienkovými vinicami

Družstevné vinice v Bratislave – Vajnoroch, 1980

Súkromné viničky s ovocnými stromami. Vinné, okr. Michalovce, 1966

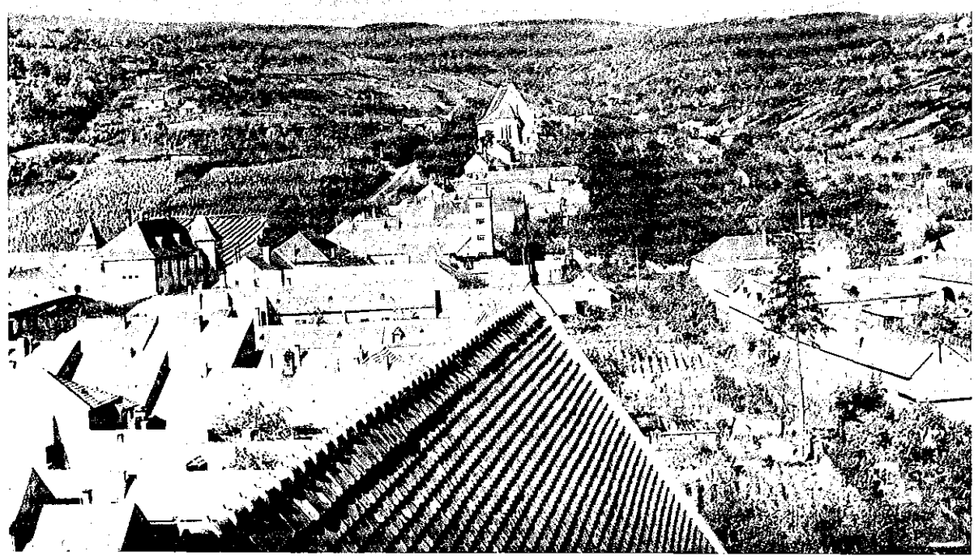

Družstevné vinice a vinič na pozemkoch v intraviláne. Jur pri Bratislave

Vinohradnícky dom.
Bratislava, Slovanská ulica č. 59
(Stav z roku 1965)

Podjazd a dvor vinohradníckeho domu využívaný na čapovanie „pod viechou".
Bratislava, Slovanská ulica č. 59
(Stav z roku 1965)

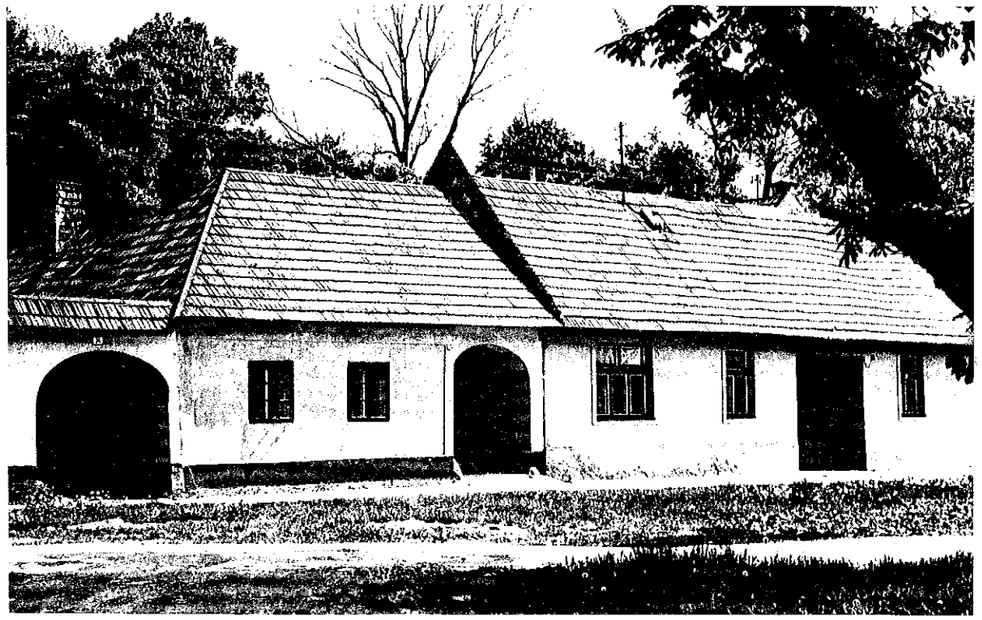

Vinohradnícke domy s uzavretými dvormi.
Pezinok, 1976

Vidiecky vinohradnícky dom. Limbach,
okr. Bratislava vidiek, 1958

Vchod do lisovne vidieckeho vinohradníckeho domu. Bratislava – Vajnory, 1966

Časť pivnice a lisovne pod mestským domom.
Jur pri Bratislave, 1962

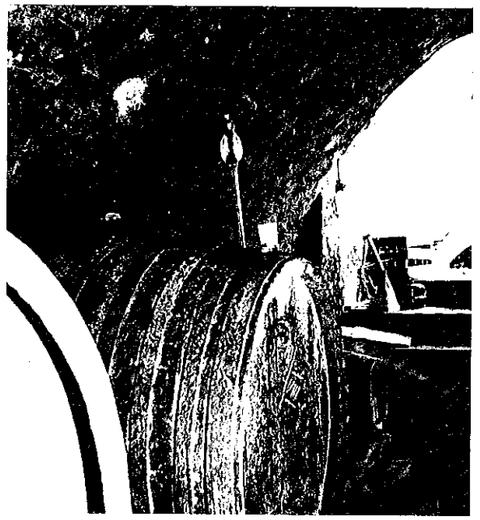

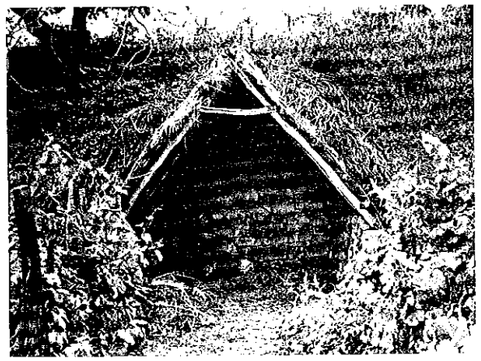

Búda na úkryt robotníkov a náradia.
Jur pri Bratislave, 1955

Búda na úkryt robotníkov a hájnika.
Pezinok, 1955

Zhlukové zoskupenie pivníc.
Malý Horeš, okr. Trebišov, 1958

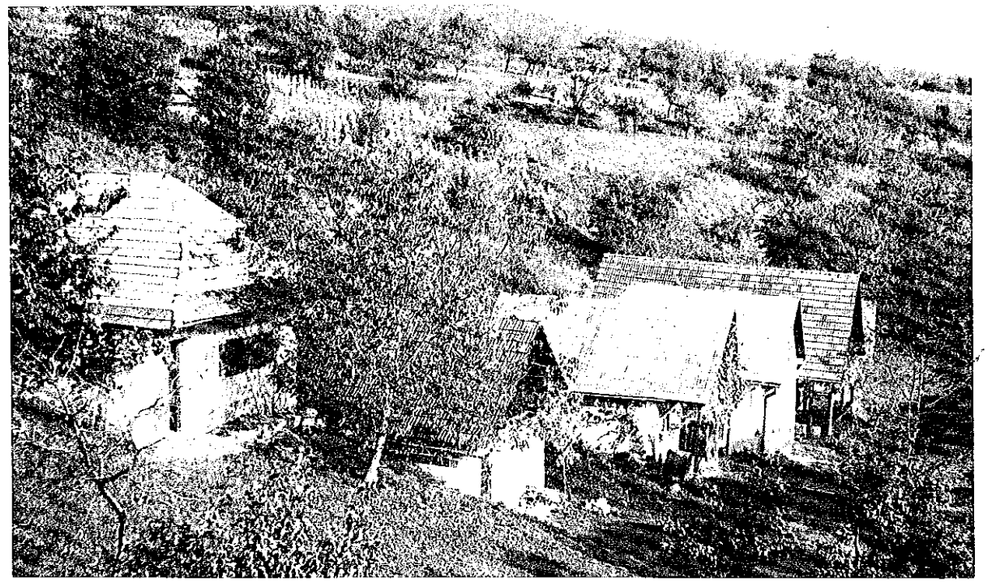

Reťazovité zoradenie vínnych búd pod vinohradmi.
Rybník, okr. Levice, 1966

pamiatky charakteristickým doplnkom dedinských viničných komplexov a často pozoruhodnými dokladmi staviteľskej a sochárskej zručnosti bývalých murárskych majstrov.

Vinice sústredené na chotárnych vyvýšeninách sa so všetkými atribútmi tohto typu zachovali v mnohých lokalitách až do súčasnosti. V rámci družstevnej výroby prešli do užívania občanov vo forme záhumienkov. Ich bývalá výrobná funkcia sa tým do istej miery zmenila. Zaniklo poslanie týchto viníc ako dôležitého prameňa finančných príjmov roľníckej rodiny. Dorobené produkty majú za dnešnej hospodárskej a zásobovacej situácie prevažne doplnkový význam a výroba nadobúda charakter záujmovej činnosti.

Ďalším charakteristickým znakom dedinského typu sú samostatné stavebné objekty určené na spracovanie hrozna, skladovanie vína, prípadne aj iných, tu pestovaných plodín. Reprezentujú ich pivnice a vínne búdy s pivnicou alebo bez nej. Vyskytujú sa s výnimkou Malých Karpát vo všetkých ostatných pestovateľských oblastiach nášho územia a majú zhodné črty s rovnakými účelovými stavbami v susedných vinohradníckych pásmach východnej Moravy a severného Maďarska.[29]

Základnou priestorovou jednotkou stavebných objektov situovaných mimo usadlosti majiteľa sú dodnes pivnice. V slovenskom jazyku sa označujú prevažne slovom *pivnice*. Termín prešiel do maďarského jazyka, kde nadobudol tvar *pince*.[30] Na slovensko-moravskom pohraničí je zaužívaný termín *sklep*. V prostredí starého nemeckého osídlenia na okolí Pukanca sa pre pivnicu používa názov *ľoch*, čo súvisí s nemeckou baníckou terminológiou.

Vzorom pre budovanie pivníc boli pravdepodobne podzemné chodby, kazematy a skalné obydlia. Stav nášho vinohradníctva vo včasnom feudalizme nás oprávňuje predpokladať takéto zariadenia už v tom čase aspoň na zemepanských majetkoch. V 16. storočí ich potvrdzuje správa o krádeži vína v čachtických panských pivniciach.[31] Chotárne pivnice boli nevyhnutné aj pre majiteľov viníc na cudzích a vzdialených panstvách.[32] Pivnice dobre ukryté v lesných húšťavách poskytovali pomerne bezpečnú ochranu zásobám vína. Opúšťali ich v mierových časoch, keď sa budovali nové, ľahšie prístupné.[33] Mnohé pivnice zanikali počas prechodného poklesu konjunktúry v minulosti a najmä počas obnovy vinohradov po fyloxére.

Pivnice[34] tvorili skupinky pod pohorím, alebo sa ťahali v reťazovitom usporiadaní na jeho úpätí. V blízkosti obce sa zoraďovali aj pozdĺž vozovej cesty. Vyhlbovali sa

do skál alebo ílovitej či pieskovcovitej zeminy, a to v kopcovitom teréne zo svahu, na rovinách pod úroveň terénu. Ojedinelý bol u nás výskyt pivníc na viacerých podlažiach vyhĺbených do vysokých stien pieskovcového lomu v Kubáňove v novozámockom regióne. Zvláštnosťou je tiež kombinácia horizontálneho a vertikálneho usporiadania skupiniek pivníc zachovaná v Malom Horeši, lokalite okrajového tokajského pásma. Spoločná, strmo klesajúca chodba sa na jednotlivých podlažiach rozvetvuje a vedie do zhluku malých kobiek, ktoré plnia funkciu pivníc.

Rozmery našich pivníc sú veľmi variabilné a závislé od terénu i rozsahu produkcie. Niekedy nepresahujú 2 × 2 metre a výšku dvoch metrov, ale zachovali sa i zvyšky pôvodne oveľa väčších objektov šírky 6 metrov, výšky 3–4 metrov a dĺžky i niekoľko kilometrov. Sú dôkazom toho, že boli upravené z podzemných chodieb, väčšinou z čias protitureckej obrany.

Do pivničného priestoru sa vstupuje klesajúcou chodbou nazývanou *šija*[35] (Záhorie), *žriedlo* (okolie Nitry), *hrtan* (okolie Modrého Kameňa), *gádor* (maďarské lokality). Pôdorys pivníc je väčšinou obdĺžnikový. Steny bývajú z pôvodnej horniny alebo sú vyložené murovkou. Klenutý strop býva vyhĺbený do horniny alebo sklepený z pálených tehál. V stenách žriedla i pivnice sú výklenky na odkladanie pohárov, kľúčov, sviec a iných drobných predmetov.

Zariadenie pivníc je rovnaké, ako sme ho opísali v malokarpatskej oblasti. Ak pri vinici nie je iný vhodný priestor na posedenie pri pohári, umiestňuje sa zvyčajne na vstupnej strane pivnice stôl s lavičkou.

Samostatné pivnice v extraviláne sú reliktami starého systému viničného hospodárstva. V svojich pôvodných jednoduchých formách sa zachovali už iba v obmedzenom počte, pretože vývin technológie si vyžiadal náročnejšie zariadenia. Pokiaľ ešte dnes existujú v stave schopnom prevádzky, slúžia účelom záhumienkového hospodárenia a s úbytkami vínnych zásob sa využívajú najmä na skladovanie okopanín. Zložitejšie stavebné útvary vo vinohradníckej prevádzke dedinského typu sú pivnice doplnené prístavbami nad podzemným priestorom. Správy o nich z dávnejšej minulosti sú zriedkavé.[36] Väčšina zachovaných stavieb tohto druhu pochádza až z 18. storočia, ale najmä z poslednej tretiny 19. storočia, keď dosiahli vrchol v počte a výstavnosti. Mnohé z nich sa vo svojej inovovanej podobe zachovali dodnes.

Ľudové názvy takýchto stavebných celkov sú diferencované. U slovenského obyvateľstva je najrozšírenejší termín *hajloch,* s ktorým sa stretávame vo všetkých vinohradníckych oblastiach. Na západnom Slovensku sa na ich označenie používa termín *búda,*[37] na strednom Slovensku v oblasti baníckeho osídlenia sa nazývajú

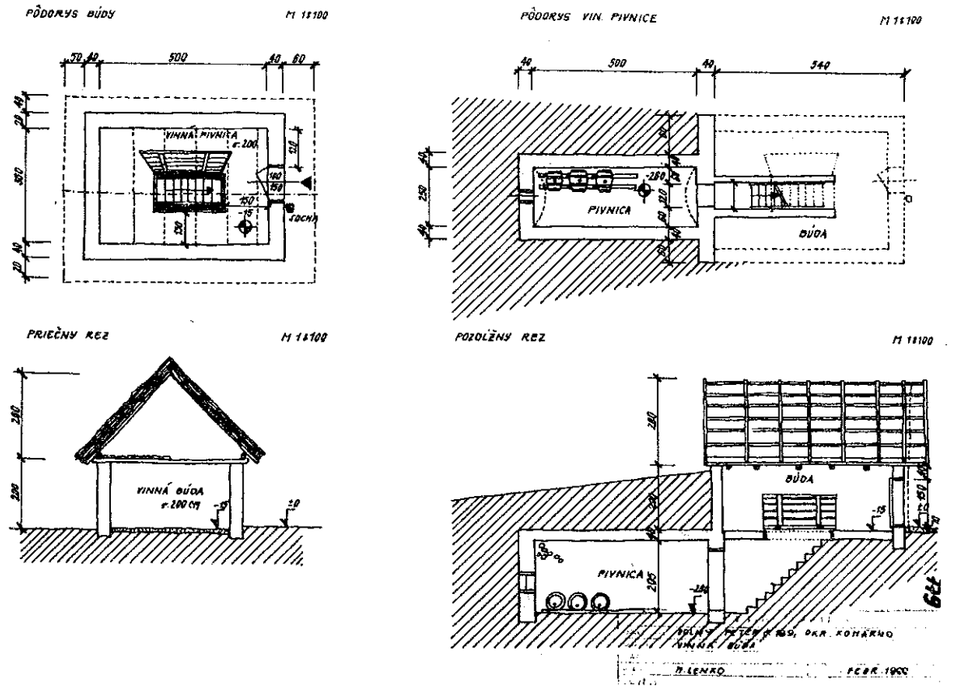

Vínna búda bez pivnice. Dolný Peter, okr. Komárno (Stav z roku 1968)

pôdorys búdy
pôdorys pivnice
priečny rez
pozdĺžny rez

ľoch, ale aj *pivnice.* V bilingvistických slovensko-maďarských zónach je rozšírený termín *borház,* ktorý na východnom Slovensku prevažuje aj u slovenského obyvateľstva. Okrem toho je v obidvoch jazykových skupinách zaužívaný termín *pivnica – pince* a označuje sa ním nielen priestor pod úrovňou zeme, ale aj celá stavba nad ňou.

Umiestnenie vinohradníckych búd na viničnom pohorí je rozmanité. Často sú reťazovo usporiadané pod pohorím na silvášoch, ale vyskytujú sa aj v skupinkách alebo ojedinele na viničnej stráni.

Základný pôdorys vinohradníckych búd tvorila pôvodne jediná nadzemná miestnosť na lisovanie, ktorá sa všade označuje ako *prešovňa.* K nej alebo za ňu sa niekedy pričlenila obytná miestnosť. Vznikla tak izbička na odpočinok po práci, na chvíľku priateľskej besedy so susedmi a hosťami alebo i na dlhší pobyt niektorého príslušníka rodiny v dobe špičkových prác. Zložitejšie bolo rozšírenie stavebného útvaru vo vertikálnom smere. Ide o tzv. zvýšené stavby prístupné z priľahlého briežka na bočnej alebo zadnej strane budovy. Vyskytovali sa na prelome nášho storočia v Čachticiach a doteraz existujú ešte v Skalici, Honte, Novohrade. Opísané formy vinohradníckych stavísk majú podzemnú pivnicu. Týmto zariadením predstavujú najdokonalejšie účelové viničné stavby a sú prejavmi vysokého majstrovstva ľudových staviteľov.

K jednoduchším formám patria búdy bez pivníc. Zodpovedajú menším nárokom na výrobnú technológiu alebo osobitným výrobným podmienkam. Prvý dôvod ovplyvnil budovanie jednoduchých stavieb na východnom Slovensku nazývaných *jatka.*[38] Názov svedčí o starej vinohradníckej tradícii slovenského etnika v oblasti zmiešaného slovensko-maďarského osídlenia. Jediný priestor týchto budov slúžil na lisovanie, uskladnenie vína i úschovu náradia. Druhý dôvod – špecifické požiadavky produkcie – ovplyvnil budovanie stavieb bez pivníc v oblastiach so starou ovocinárskou tradíciou, rozvinutým lúčnym hospodárením a chovom dobytka. Takéto stavby sa vyskytovali v okolí Pukanca, Krupiny a Modrého Kameňa. Nazývali sa *chyšky,* zriedkavejšie *komôrky.*

Z hľadiska materiálu a konštrukcie všetky viničné stavby zodpovedajú lokálnej stavebnej praxi. Najobvyklejším materiálom na ich stavbu bola hlina a kameň, zriedkavejšie boli stavby zrubové alebo so stenami vypletenými z prútia a obhodenými blatom. Stavali sa technikou vykladania, nabíjania a napokon i z nepálenej alebo pálenej tehly. Strešnou krytinou

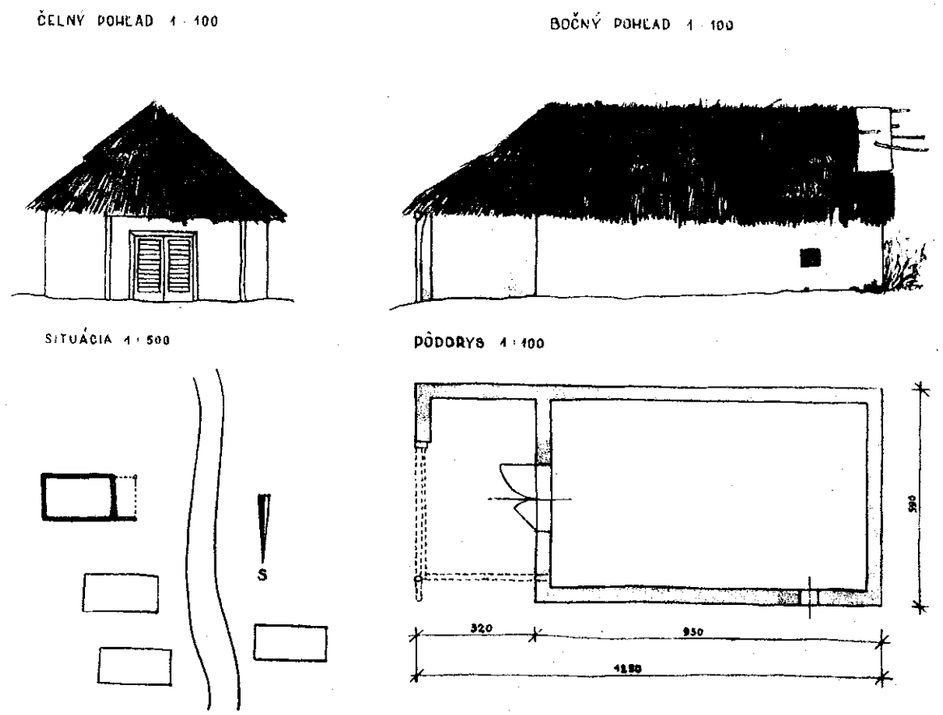

Vínna búda s pivnicou. Dolný Peter, okr. Komárno (Stav z roku 1968)

čelný pohľad
bočný pohľad
situácia
pôdorys

bola ražná slama a trstina, ktoré zabezpečovali v miestnostiach rovnomernú teplotu. Steny búd sa zvnútra obmazávali hlinou a vápnom, na vonkajšej strane podľa miestnych zvyklostí aj farebným náterom. Podlaha v pracovných priestoroch bývala

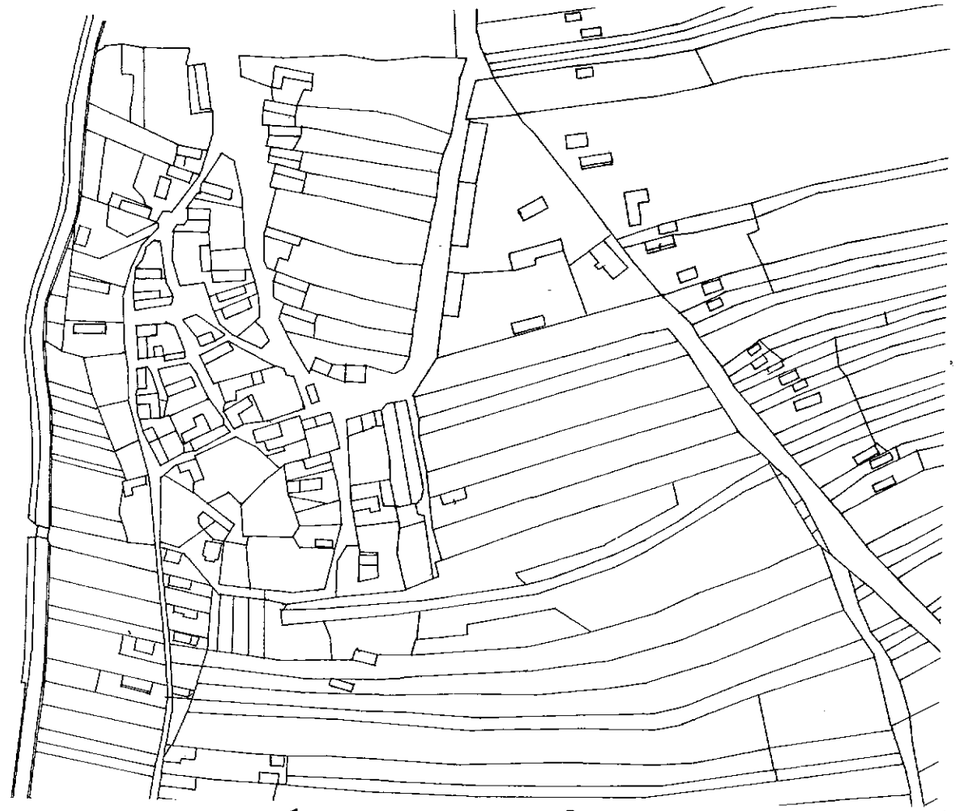

1 2 3

Pôdorys vinohradníckej obce a jej viničného pohoria. Bojničky, okr. Trnava (Stav z 1. pol. 20. storočia)

1 usadlosti
2 oráčina
3 vrch s vinicami a búdami

zemitá, v obytných drevená. Staršie búdy mali otvorený strop, od dolných priestorov oddelený žrďami. Z bezpečnostných dôvodov sa zamykali rôznymi zariadeniami: od starých drevených zámkov so západmi – *štencami* – až po rozmanité železné zámky. K nim patriace kľúče mali veľké rozmery, aby sa nestratili, prípadne nevymenili, lebo inak by to bolo niekedy znamenalo aj viackilometrovú cestu späť do dediny.

Interiér lisovne podobne ako v Malých Karpatoch tvoril drevený či novší železný lis, nádoby a náradie na obrábanie viníc. V stredoslovenských chyškách bývali dlhé police zapravené do vyhĺbenín v stenách – *postele* – na ukladanie ovocia. Niektoré lisovne mali aj ohniská na ohrievanie vody na vybáranie sudov, na vyhrievanie miestnosti a prípravu pokrmov pri prácach vo vinici. V komíne nad ohniskom sa údievalo mäso v dyme zo spaľovaných odrezkov viniča. Otvorené ohniská po čase nahradili dokonalejšie pece a sporáky.

V obytnej miestnosti stál stôl s lavicami a jednoduché lôžko. Obielené steny sa zdobili farebnými výstrižkami z časopisov a diplomami z vinárskych súťaží. Na osvetlenie sa používali sviece a petrolejové lampy, ale zavedením elektrického prúdu, ba i telefónneho vedenia od 70-tych rokov nášho storočia sa zvýšila úroveň interiérov a súčasne i bezpečnosť na týchto odľahlých miestach.

Popri výrobnej funkcii mali tieto stavby aj iné poslanie. Sústreďovala sa v nich časť rodinného a spoločenského života vinohradníkov, čomu sa podriaďovala ich výtvarná a estetická úprava. Najčastejším dekoračným prvkom boli farebné nátery stien, biele nárožia a pasparty oblokov, stĺpové podstrešia, kolorované reliéfy hrozna a sošky patrónov viníc umiestnené v nikách na štítovej strane stavieb. Na odpočinok a susedský priateľský rozhovor slúžili murované lavičky pri vstupe do lisovní. Toto všetko napovedá, že viničné stavby spolu s ich zatrávneným a stromami zatieneným okolím boli dôležitou súčasťou životného prostredia vinohradníka, jeho pýchou a predmetom prestíže.[39] V pracovný deň sa tu trávila poludňajšia prestávka, v podvečer ožívali búdy hovorom pri pohári vína. Tu sa nedeľné odpoludnia vypĺňali vzájomnými návštevami a mládež sa zabávala pri hre na harmoniku, tanci a speve až do noci. Počas práce sa v pivniciach varilo pre robotníkov, ukončenie prác sa oslávilo hostinou, ale najveselšie bývalo pri oberačkách. Majitelia viníc sa v týchto priestoroch schádzali na fašiangy, veľkonočný a turíčny pondelok. V búdach sa odbavovala slávnosť na počesť sv. Urbana, zapíjali voľby do orgánov viničnej

samosprávy, výhodný majetkový prevod a iné podnikanie. Aj rodinné oslavy ako narodenie potomka či rozlúčka s mládenectvom, odvážanie vína na svadobnú hostinu – *dvíhačky* – to všetko prebiehalo na pohostinnej pôde vínnych búd. Tieto objekty sa niekedy stávali aj dlhodobým alebo trvalým bydliskom jednotlivcov, najmä osamelých ľudí alebo v prípade nežiadúceho spolužitia v rodinnom kruhu. Z rozličných vinohradníckych obcí sú známe aj prípady, keď sa búdy adaptovali na stále bydliská a vznikali tak nové, trvalé sídla.

Po kolektivizácii poľnohospodárstva viničné stavby nestratili svoju výrobnú ani spoločenskú funkciu. Aj dnes slúžia prácam na záhumienkových viniciach a naopak, vzrástla ich úloha rodinného a spoločenského strediska. Rozptýlení členovia rodín, priatelia a spolupracovníci sa tu stretávajú cez víkendy a dovolenky, aby v príjemnom prostredí strávili v pohode i aktívnom odpočinku voľné chvíle.[40] Z týchto dôvodov sa pôvodné jednoduché stavby rozširujú o nové prvky a pri náročnejšom vnútornom vybavení nadobúdajú formy komfortných letných príbytkov. Tam, kde tomu kultúrno-historické hodnoty vybraných objektov dávajú predpoklady, sa tieto stavby stávajú predmetom ochranárskej starostlivosti a živými dokumentami dávneho ľudového staviteľstva.

ROZPTÝLENÉ FORMY VINOHRADNÍCTVA

Tretiu skupinu vinohradníckej kultúry predstavujú individuálne formy spojené s produkciou na jednotlivých, rozptýlených viniciach. Takéto pozemky sa už v dávnejšej minulosti nachádzali medzi inými kultúrami na brehoch, v roklinách alebo na rovinách v priestoroch, ktoré nespadali pod záväzné trojpoľné hospodárenie.[41] Špecifickým slovenským javom, ktorý nemá obdobu v stredoeurópskom vinohradníctve, sú rozptýlené vinice v hornom Honte. Ide o územie lazového osídlenia a vysunutých filiálnych hospodárstiev, ku ktorým prispeli osobitné ekologické a spoločenské danosti regiónu – rozsiahle klčoviská, lúčne hospodárstvo s chovom dobytka a preľudnenosť obcí.[42] Na vzdialených pastvinách a lúkach sa zakladali sporadicky samostatne ležiace vinice, ktoré tvorili výhodný doplnok sezónneho chovu dobytka. Pre viničné hospodárenie sa tu spravidla vydeľoval nadzemný priestor v spoločnej budove so stajňou – *konicou*. Pre uschovanie dorobeného vína sa pod viničnou komorou zriaďovala aj osobitná pivnica. Rovnako ako u vinohradníckych búd predchádzajúceho kultúrneho typu, i tu sa k budove pristavovali priestory pre prechodný pobyt členov rodiny obhospodarujúcich okolité pozemky.

Vo vhodných prírodných podmienkach vinič mal a doteraz má svoje miesto aj v pridomových záhradách, v záhumniach a intraviláne vôbec. V lokalitách Malých Karpát a pod východoslovenským Vihorlatom sa zeleninové záhrady za dvorom usadlostí ani nezakladali, pretože sa tu namiesto zvyčajných plodín pestovalo ekonomicky výhodnejšie hrozno. K doplnkovým produkčným formám patrí aj pestovanie viniča na vysokom vedení, chodby (pergoly) a besiedky (filagórie), čo však súvisí aj s okrasnými zámermi.

Pri všetkých týchto pestovateľských formách s výnimkou hontianskych koníc funkciu špeciálnych pracovných objektov suplovali rozličné iné hospodárske priestory – komory, podjazdy, kôlne. V súčasnosti, keď sa rozširuje doplnkové a záľubové pestovanie viniča v záhradách, na tento účel sa prispôsobujú pivnice pod novými domami. Inventárové vybavenie býva veľmi rozmanité – od špeciálnych nástrojov a náradia až po ich rozličné, samotnými vinohradníkmi zhotovené náhradky. Pritom sa vytvára široký priestor

pre uplatňovanie nápaditosti, zručnosti a hospodárnosti.

Vinice boli vždy najcennejšou súčasťou pozemkového majetku, ktorá bola za priaznivých trhových podmienok neporovnateľne výnosnejšia než oráčiny a ostatná pôda.[43] Vyjadrením ich osobitnej hodnoty boli mnohé daňové povinnosti a majetkové transakcie, pri ktorých bolo potrebné uviesť ich rozlohu v mierach platných v lokálnom alebo širšom meradle. Táto potreba viedla k vzniku špecifických plošných mier, kým ich vystriedali všeobecne platné obligátne miery.

V najstarších urbároch zo 16. storočia sa vinice uvádzajú bez určenia rozlohy. Namiesto nej sa zaznamenávala iba poloha pozemku a mená držiteľov susedných viníc.[44] Miera teda bola pravdepodobne jednotná a v lokalite známa. Iba väčšie pozemky cudzincov sa uvádzajú ako *štvrtiny*, menej často ako *osminy*. Stále častejšie sa s nimi stretávame v daňových súpisoch z 18. storočia. Súvisia s pôvodným delením chotárneho celku na menšie, pravidelné časti.[45] *Štvrtiny, fertále* sa udržali v niektorých lokalitách západného Slovenska a horného Hontu až do prvej svetovej vojny.

V urbároch z 18. storočia sa popri týchto mierach uvádzajú aj *kopáče*.[46] Ich synonymom boli na západnom Slovensku *tovarichy*.[47] *Kopáč* i *tovarich* predstavoval plochu, ktorú jeden robotník pokopal za deň, teda od východu do západu slnka. Pretože výkon závisel od vlastností pozemku, miery boli často i v tom istom chotárnom hone rozdielne.[48]

Iným, pre vinohradníctvo špecifickým spôsobom, bolo vyjadrovanie rozlohy viníc počtom viničných hláv, viničných jarkov a viničných radov.[49] Stará miera na jarky a rady nadobudla nový význam s obnovovaním viníc a radovou výsadbou po fyloxére. Praktizovala sa v niektorých lokalitách stredného Slovenska ešte v medzivojnovom období.

Kuriózne bolo meranie viníc v Honte na *kily*. *Kila* tu bola rozšírenou mierou na určovanie rozlohy rolí a znamenala priestor obsiaty množstvom zrna, ktoré naplnilo nádobu s rovnakým názvom. Termín sa spolu s určovanou rozlohou preniesol z poľných pozemkov i na vinice a používal sa až do štyridsiatych rokov nášho storočia.

Od zavedenia obligátnych mier tereziánskym urbárom v roku 1767 a metrického systému v roku 1874 sa v Uhorsku i pre výmeru viníc začali používať miery s označením *hony, jutrá* a *áre*. Nové konvenčné miery sa do ľudovej praxe, ktorá dlho zotrvávala pri tradičných mierach, prenášali iba pomaly.

POZNÁMKY

[1] HROMÁDKA, J.: Všeobecný zemepis Slovenska. Slovenská vlastiveda. Bratislava 1943, s. 257.

[2] LIMBACHER, F. – PÓSCH, K.: Rust-Sopron-Pozsonyi borvidék szőlő és borgazdasági monográfia. Budapest 1913.

[3] BEL, M.: O svätojurskom víne. Zostavil a preložil J. Pavelek. Bratislava 1984, s. 67.

[4] ORTWAY, T.: Geschichte der Stadt Pressburg II, 4. Bratislava 1903, s. 76.

[5] SCHEWITZ, I.: Pressburg und Umgebung, Lage, Wirtschaft und Deutschtum. Saarfeld 1932, s. 51.

[6] Názov *Ochlajty* v Horných Orešanoch vraj pochádza z toho, že ľudia, ktorí sem prišli ako prví, zvolali: „Och, lajte (Leute), tu je dobrá voda!" *Nechtáky* zasa z toho, že pri ich vymeriavaní súhlasili s výmerou výrokom: „Nech je tak!" Podobný výklad etymológie toho istého názvu na Morave uvádza FROLEC, V.: Tradiční vinařství na Moravě. Brno 1974, s. 100.

[7] *Kvanten* je skomolené Gwandten, čo je stará nemecká dĺžková miera a zodpovedá vzdialenosti, ktorú zviera s pluhom utiahlo bez prerušenia. STUMMER, A.: Zu Vor- und Frühgeschichte des Weinbaues. Der Winzer III, 1937, s. 6.

[8] KOVÁTS, F.: Die Riednamen des Pressburger Weingebirges. Separátny výtlačok časopisu Heimat, 1920–1921, č. 19–22; ORTWAY, T.: dielo cit. v pozn. 4, II, 1. Bratislava 1893, s. 399; KRAUS, F.: O bratislavském vinařství. Brno 1939, s. 4; SCHEWITZ, I.: dielo cit. v pozn. 5, s. 79.

[9] Názvy *Grefty, Štampále, Fuchslajtne* sa vyskytujú i na Morave. Porovnaj s prácou FROLEC, V.: dielo cit. v pozn. 6, s. 25. Názvy s časticou -satz, -gräften sú rozšírené v dolnom Rakúsku. BAUER, M.: Der Weinbau des Nordburgenlandes in volkskundlicher Betrachtung. Eisenstadt 1954, s. 45–51. Početné názvy malokarpatských viničných honov, ktoré v slovenskej verzii pretrvávajú až dosiaľ, uvádza už v 18. storočí BEL, M.: dielo cit. v pozn. 3, s. 42.

[10] Termín *rúna* pochádza z nemeckého Rune a znamená brázdu, chodníček. MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha 1957, s. 420. *Odrunek* na západnom Slovensku znamená koniec viničného radu. Je rozšírený aj na Morave. FROLEC, V.: dielo cit. v pozn. 6, s. 23.

[11] BODNÁR, J.: Stavebná výroba v procese modernizácie vinohradu. Rukopis, 1964. Archív Melioračného družstva, Pezinok.

[12] Na tento starý problém sa vinohradníci v Grinave (Myslenice) v roku 1768 sťažovali: „Naprotiva tomu škodu trpíme obzvlášte od prívalúv, ponevač vinohrady naše sú vo vrchoch a príval najlepší grunt vinohradský zebere a skazí." Podobne sa ponosovali aj v Suchej nad Parnou: „Chosni naše sú jiné neni krom role a vinohradu. Škody pak skusujeme od náhlivých dešťúv, skrz keré v rolách a vinohradoch výmoly sa robá." Novem puncta

Člověk vo vinici

EMA DRÁBKOVÁ

25-27

s. 15-29
s. 37-45
s. 46-58

Audio

Slovensko so svojou vnútrozemskou polohou a diferencovanými prírodnými podmienkami predstavuje časť severnej hranice rentabilného pestovania viniča hroznorodého v Európe. Jeho pestovanie sa koncentruje na stráňach pohorí, pahorkatín a na úbočiach teplých kotlín južného pásma nášho územia. Nadväzuje na produkčné oblasti susedných krajín (Moravy, Rakúska a Maďarska), alebo predstavuje ich najsevernejšie výbežky. Táto poloha mala význam pre vzájomnú výmenu a prelínanie kultúrnych prvkov medzi susediacimi etnikami. Naše vinohradníctvo prekonalo v priebehu dejín viaceré zmeny. Menil sa výskyt viničných plôch, sceľovala alebo prerušovala sa kontinuita pestovateľského pásma. Jeho severná hranica bola pohyblivá a zasahovala miestami i vysoko na sever, kde už dnes naň sotva nájdeme pamiatky. Vinič sa v 13. storočí pestoval napríklad na okolí Trenčína.[1] V 15. storočí boli vinice aj v bardejovskom chotári; v Šarišskej župe sa z času na čas obnovovali a nachádzali ešte v prvom desaťročí nášho storočia.[2] V 15. storočí sa vinič pestoval hojne aj v Prievidzi a jej okolí,[3] v 16. storočí ho nachádzame i v Levoči.[4] Okolo Nitrianskeho Pravna bolo v 17. storočí toľko viníc, že mešťania mohli svoje víno predávať pod viechou.[5] V prvej tretine 18. storočia sa spomínajú vinice v povodí Cirochy. Vinohradníctvo pripomínajú už zaniknuté vinice aj na okolí Stropkova.[6] Tradície trenčianskeho vinohradníctva sa ojedinele obnovovali ešte v priebehu 19. storočia.[7] Takéto rozšírenie plodiny južného pásma umožňovali bioklimatické podmienky odlišné v porovnaní s dneškom. Klimatologické a geologické výskumy napríklad dokázali, že v stredoveku bola teplota vzduchu vyššia, než je dnes. Ďalšou príčinou bola odlišná technológia. V dávnejšej minulosti sa pestovali menej náročné odrody na nízkych pňoch, takže ich zretie napomáhal vo dne slnečný svit a v noci teplo vyžarujúce z pôdy.[8] Okrem prírodných podmienok pôsobil tu však tiež faktor spoločenský, ktorým bola snaha hospodárskych jednotiek o sebestačnosť. Z tohto dôvodu panstvá podporovali pestovanie viniča aj v menej priaznivých podmienkach.

Na našom území sa vytváral už od 12. storočia pestovateľský rajón šintavský, hlohovecký, zlatomoravecký, krupinský a modrokamenský, rajóny na svahoch Malých Karpát, niektoré roztratené lokality na Podunajskej nížine, dolnom Hrone a Gemeri a severné výbežky potisského regiónu, preslávaného neskôr tokajskými vínami.[9]

V prvej polovici 18. storočia viedla hranica pestovania viniča od Trenčína

a okolia Považskej Bystrice cez Bánovce nad Bebravou a údolie hornej Nitry k Novej Bani a Krupine a na východnom Slovensku zasahovala až do okolia Vranova.[10]

V rámci takto ohraničeného územia sa do 18. storočia dotvorili naše hlavné produkčné oblasti ako ich poznáme dnes. Podľa výsledkov súpisu poddanskej pôdy a jej rozlohy v roku 1720 sa z hľadiska ich výskytu v jednotlivých župách zhodujú so súčasným stavom. Na prvých miestach boli župy Bratislavská, Nitrianska, Hontianska a Zemplínska. Menej viníc bolo v župe Abovskej, Tekovskej, Novohradskej a Gemerskej.[11]

Výrazné zmeny v rozložení vinohradníckych regiónov spôsobila koncom 19. a začiatkom 20. storočia viničová kalamita. Prejavila sa nielen v prechodnom poklese výsadby, ale aj v čiastočnom presune viníc zo svahov do roviny s piesočnatou pôdou, imúnnou voči pôvodcovi fyloxéry. Vinice sa po viacročnej prestávke nielen reštaurovali, ale začali sa vysádzať aj nové na miestach s pôvodne inými kultúrami.

Najväčšie zmeny v rozlohe, hustote a polohe viníc prebiehajú v súčasnosti. Plánované hospodárstvo nezdôrazňuje už iba kvantitatívne hľadisko, ale aj účelné využitie pozemkov v priaznivých pôdnych a klimatických podmienkach. Rozsiahle plochy s modernou výsadbou sa rozložili na svahoch s primeranými sklonmi alebo na rovinách a pohltili väčšinu malých a roztrúsených parciel. Tak sme v súčasnosti svedkami nového výzoru viničnej krajiny.

Dnes sa horná hranica viniča hroznorodého pohybuje v línii Skalica–Nitra–Zlaté Moravce–Krupina–Modrý Kameň–Lučenec a po kratšom prerušení na území Gemera pokračuje opäť pri Moldave nad Bodvou, smeruje na Michalovce a Sobrance ku štátnej hranici. Produkčné pásmo pod touto hranicou sa člení do ôsmich oblastí, ktoré v geografickom zoradení reprezentujú oblasti skalicko-záhorská, malokarpatská, hlohovecko-trnavská, nitrianska, podunajská, modrokamenská, východoslovenská a tokajská. Spomínané oblasti sa ďalej delia na menšie regióny.

Prevaha vinohradníckych oblastí sa koncentruje na území západného Slovenska. Skalicko-záhorská oblasť leží na sprašovej pahorkatine a záhorskej nížine. Má niektoré piesčité terény imúnne voči fyloxére, ktoré sa pre túto vlastnosť využívajú na výsadbu pravokorenného viniča, t. j. bez jeho predchádzajúceho štepenia do odolnej podložky. Malokarpatská oblasť, ekonomicky najefektívnejšia, predstavuje súvislé pásmo, ktoré sa tiahne od Bratislavy až po Smolenice. Patria k nej aj

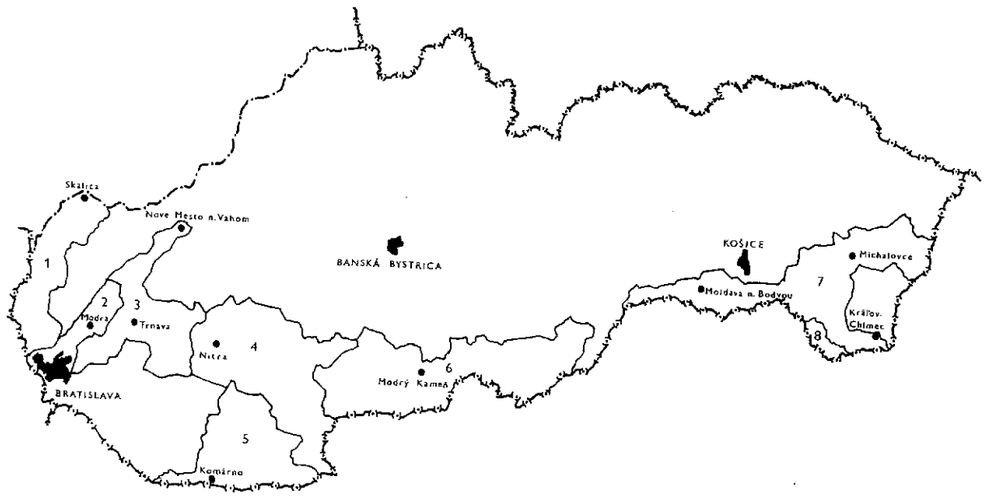

Súčasné vinohradnícke oblasti na Slovensku

Oblasť:

1 skalicko-záhorská
2 malokarpatská
3 hlohovecko-trnavská
4 nitrianska
5 podunajská
6 modrokamenská
7 východoslovenská
8 tokajská

ojedinelé plochy viníc na priľahlej trnavskej pahorkatine. Hlohovecko-trnavská oblasť s centrom v Hlohovci pokračuje po Nové Mesto nad Váhom a pozdĺž Váhu na Sereď. Nitrianska oblasť sa rozkladá na úpätí Zobora, Štiavnických vrchov a priľahlej Ipeľskej pahorkatiny. Podunajská oblasť leží na nížine medzi Komárnom

A-205

TABUĽKA 1

rastie prakticky v každej pôde, čím sa vysvetľuje jeho dávne rozšírenie v rozmanitých terénoch a veľká obľuba prispôsobivých samorodých hybridov až do súčasnosti. Pôdy v našich viniciach sú z hľadiska typov väčšinou čiernozemné, hnedozemné, podzolové, nivné, rendziny, menej soľné. Z hľadiska fyzikálneho zloženia sa vinice zakladajú na pôdach hlinitých, piesočnatých, ílovitých, štrkových až kamenistých, ako aj kombinovaných z uvedených druhov. Zo stránky chemického zloženia sa využívajú pôdy vápenaté, ale napriek tomu sa viničˇ, ale hlavne hybridy, vysádzajú i na pôdach kyslých.

Okrem polohy a akosti pôdy sú pre pestovanie viniča dôležité aj ďalšie faktory – teplota, vodné zrážky, smer a sila vetra. Naše vinohradnícke oblasti majú priemernú ročnú teplotu vo vegetatívnom období od 13 do 17 °C a priemernú dobu slnečného svitu od 14 do 16 hodín. Vodné zrážky dosahujú ročný priemer 350–500 milimetrov, sila vetrov sa pohybuje od miernych až po silné.

Variabilitu prírodných podmienok jednotlivých oblastí ďalej stupňujú rozdielne vlastnosti mikroklímy. Často dva vedľa seba ležiace pozemky majú odlišné zloženie pôdy, rozdielny stupeň vlahy a teploty. Úlohu tu zohrávajú rozličné terénne objekty, napríklad blízkosť lesa, ktorý raz predstavuje účinnú hrádzu proti studeným vetrom, inokedy zasa zabraňuje premiestneniu vzduchových vrstiev rozdielnej teploty.

Nenáročnosť viniča hroznorodého a trvalá snaha o jeho pestovanie ustálili ľudový názor, že ho možno vysádzať všade, okrem miest, kde by bol vystavený priamym účinkom mrazu. Takéto presvedčenie viedlo v minulosti k zakladaniu viníc na rôznych, pre ornú kultiváciu nevhodných terénoch. Uvedomenie si ich nízkej rentability prichádzalo pomaly a vinice sa často udržiavali iba z prestížnych dôvodov. Dôslednú aplikáciu vedeckých poznatkov poľnohospodárskej ekonomiky umožnila až plánovaná socialistická výroba. Dôležitým krokom pre jej realizáciu vo vinohradníctve bola rajonizácia viniča, u nás uskutočnená v päťdesiatych až šesťdesiatych rokoch na základe terénneho prieskumu pod vedením vtedajšieho Výskumného ústavu pre vinohradníctvo a vinárstvo v Bratislave. Jej úlohou bolo spresniť doterajšie vinohradnícke oblasti, vytvoriť geonomicky a pestovateľsky príbuzné rajóny a stanoviť pre ne zodpovedajúci sortiment.[13] Na základe získaných údajov sa vykonal výber vhodných pestovateľských lokalít a postupne sa prikročilo k likvidácii neperspektívnych viníc. Tento proces prebieha v podmienkach družstevnej výroby až dosiaľ. Dosiahnuté výsledky sa prejavujú vo zvýšenej produktivite práce, úspore nákladov i v odraze na ekonomicko-spoločenských premenách vinohradníctva, čo je však už problematika presúvajúca sa z ekologickej do sociálnej sféry.

Lokalizácia nášho vinohradníctva v severnom pásme európskej produkcie ovplyvnila jeho výrobný charakter i historický vývin. Striedali sa v ňom fázy vzostupu i poklesu podmienené hospodársko-mocenskými záujmami, vojnovými udalosťami, prosperitou i živelnými pohromami. Jeho existencia je dôležitou súčasťou hospodárskych dejín nášho územia.

Začiatky vinohradníctva u nás sa doteraz nepodarilo presne datovať. Na základe viacerých indícií jeho vznik spadá do čias cisára Probusa koncom 3. storočia. V Podunajsku sa však nevylučuje ani existencia ilýrskeho a keltského vinohradníctva, teda ešte pred príchodom Rimanov. Poukazujú na ňu nálezy viničných zŕn z rokov 385–425 pred n. l. v rakúskom Linci.[14] Archeologické nálezy dokazujú konzum vína v rímskych táboroch na našom území, avšak priame dôkazy o pestovaní viniča v tomto období zatiaľ chýbajú. Dostatočne sú však zastúpené na susednom rakúsko-maďarskom území, kde ich potvrdzujú nálezy vinohradníckych objektov i náradia.[15] Otázka kontinuity vinohradníctva od rímsko-provinciálnej etapy až po prvé doklady z hradištného obdobia spočíva zatiaľ tiež iba na dohadoch. Podľa maďarskej historiografie[16] Húni ani Avari nezničili rímsku kultúru a na novom území našli už rozsiahlu výsadbu viniča.[17] V hradištnom období sú dôkazom pestovania viniča v západnej časti nášho územia nálezy zrniek planého (Vitis vinifera L. ssp. silvestris) a čiastočne kultivovaného viniča (Vitis vinifera L. ssp. sativa), nájdené v Mikulčiciach vo vrstvách zo 7.–8. storočia.[18] Spolu s nálezmi vinohradníckych nožov zo 7.–8. storočia v Moravskom Jáne a so vzácnymi literárnymi pamiatkami – modlitbami za úspešný výsledok vinohradníkovej práce – sú presvedčivými dôkazmi existencie vinohradníctva vo veľkomoravskom období.[19]

Názor na rozvinuté vinohradníctvo Veľkej Moravy podporuje relatívne vyspelá poľnohospodárska výroba tejto doby a celkove spoľahlivé zmienky o vinohradníctve v severnejšie položenom Poľsku z 10. storočia.[20] Napokon je potrebné zobrať do úvahy aj vzostupné hospodárske a mocenské záujmy cirkvi, ktoré sa nepochybne odrazili v intenzifikácii vinohradníctva ako odvetvia zaručujúceho značný hospodársky prínos.

Z našich ďalších dorábateľských oblastí zatiaľ chýbajú dôkazy o pestovaní viniča

pred koncom prvého tisícročia. Možno ich však predpokladať aspoň v tokajskej oblasti. Tento predpoklad sa opiera o paleobotanické nálezy zrniek viniča na maďarskom území zo 6.–9. storočia.[21]

O našom stredovekom vinohradníctve podávajú bezpečné dôkazy archívne pramene. Darovacie listiny z 11.–13. storočia svedčia o procese upevňovania feudálneho majetku a narastajúcich potrebách vína pri cirkevných obradoch. V roku 1075 dostalo benediktínske opátstvo v Hronskom Beňadiku do daru vinice spolu s vinohradníkmi v osade Rybník. V tom čase sa do feudálnej závislosti benediktínov zoborského kláštora dostali aj poddaní a vinice v osade Pohranice. K ďalšiemu rozširovaniu viničných plôch zaiste prispel aj vznik premonštrátskeho opátstva v Bzovíku v 12. storočí a konventu v Šahách v 13. storočí.[22] Dôkazy o vinohradníctve malokarpatskej oblasti narastajú od 13. storočia. Najstaršia správa o vinohradníctve v Bratislave pochádza z roku 1249 a hovorí o predaji vinice kláštora cisterciánok opátovi konventu kláštora Heiligenkreuz v Rakúsku. Z roku 1254 pochádza listina Belu IV., v ktorej sa spomínajú vinice na Devíne a v Bratislave. Najväčší a dlhodobý význam však mala listina Ondreja III. z roku 1291, ktorou kráľ oslobodil bratislavských vinohradníkov od kráľovskej dane a mestu udelil právo vyberať dane.[23] V tom istom roku aj Trnava ako kráľovské mesto získala privilégium, podľa ktorého mohli mešťania slobodne obrábať svoje vinice. Ako ukazujú ďalšie listiny týkajúce sa viníc Trnavčanov na cudzích panstvách, išlo o vinice v Malých Karpatoch.[24] Svedectvom vysokej úrovne výroby vína na tomto území bolo pozvanie odborníkov z poddaných hradu Hlohovec na majetky ostrihomského arcibiskupstva.[25] Aj o viniciach na východe nášho územia máme mnoho záznamov pochádzajúcich z 13. storočia. Potvrdzujú značné rozšírenie viničných plôch, čo značí, že vinič sa tu pestoval už predtým.[26] V mnohých listinách sa uvádzajú obce s názvami odvodenými z vinohradníckej terminológie, ako Vinodol, Vinobor, Vajnory, Vináre, Vinné.[27] Rozvinutá výroba vína v jednotlivých obciach sa odráža na obecných pečatiach, na ktorých sú častými motívmi strapce hrozna a vinohradnícke náradie.[28]

Údaje o stredovekom vinohradníctve na našom území dokazujú jeho značné rozšírenie a dobrú úroveň, ktorá upútala aj pozornosť cudzincov.[29] V tom čase už malo v niektorých regiónoch a lokalitách Slovenska pevné miesto v štruktúre súdobého poľnohospodárstva a vytvorilo pevnú bázu pre svoj ďalší rozvoj. Svedčí o tom skutočnosť, že mnohé z týchto výrobných

stredísk si podržali svoje prvenstvo v nasledujúcich storočiach, ba patria i k popredným produkčným rajónom dneška.

Vďaka dosiahnutému stupňu rozvoja sa naše stredoveké vinohradníctvo rýchlo zotavilo z následkov tatárskeho vpádu. Sprievodným zjavom obnovy hospodárskeho života bolo osídlenie vyľudnených území. Do oblasti Tokaja prišli talianski kolonisti povolaní Belom IV., ktorí vo svojej novej vlasti uplatňovali znalosti vinohradníckej technológie.[30] Veľká kolonizačná vlna priviedla do krajov s rudným bohatstvom nemecké obyvateľstvo. Novousadlíci v baníckych lokalitách stredného Slovenska a v malokarpatskej oblasti sa začali venovať aj pestovaniu viniča, čo umožňovali prírodné podmienky. Najmä v malokarpatskej oblasti sa nové obyvateľstvo nemeckého pôvodu zaslúžilo o rozšírenie produkcie hrozna a vína a o rozkvet vinohradníckej kultúry.

Pestovanie viniča sa stalo výnosným zdrojom zemepanských príjmov, ale súčasne i feudálneho vykorisťovania poddaných. Zohrávalo významnú úlohu pri rozvoji miest a obchodu. Vo viacerých prípadoch bolo jedným z podnetov na udelenie titulu slobodného kráľovského mesta a s tým spojených výsad. Privilégium Ondreja III. z roku 1291 oprávňovalo Bratislavu okrem iného vyberať dane z viníc, čo zabezpečovalo jej ďalší rozkvet. Podobné výsady získali i ďalšie malokarpatské mestá – Modra (r. 1607), Pezinok (r. 1647) a Jur pri Bratislave (r. 1647). Z vinohradníctva ťažila aj Skalica a banícke mestá Krupina a Pukanec. Mestá mali svoje vlastné vinice, z ich výnosu pokrývali podstatnú časť svojich výdavkov, a preto bolo vinohradníctvo dôležitou súčasťou ich hospodársko-správnej agendy. Sami si určovali ceny vína, mzdy robotníkov, čas oberačiek a právo čapovania.[31]

Naše vína v rámci uhorskej produkcie nadobúdali čoraz väčší chýr doma i za hranicami krajiny. Bratislavské víno sa už v 14. storočí dostávalo na kráľovský stôl. V 16. storočí dosiahli dobrú povesť malokarpatské a hlohovecké vína, ako i červené víno z Čachtíc.[32]

Obchod s uhorským vínom sa začal rozvíjať už v 13. storočí, ba o storočie neskôr bolo víno dôležitejším vývozným artiklom než obilie. Významnými strediskami obchodu sa stali Bratislava, Trnava, Košice, Bardejov a Levoča. Východoslovenskými mestami prechádzal hlavný tranzit domácich, sriemskych a tokajských vín do Poľska a Ruska. Od 16. storočia po zastavení vývozu sriemskych vín pre obsadenie Balkánu Turkami vzrastal na vývoze podiel tokajských vín, ktoré v tomto čase začali prenikať na čelo uhorskej produk-

cie.[33] Pre ochranu domácej výroby zasa platil už niekoľko storočí zákaz dovozu cudzích vín, čo mestám a ich obyvateľom prinášalo značné výhody.[34]

Výnos z vinohradníctva sa stal čoskoro predmetom pozornosti súdobých podnikateľov. Už v stredoveku sa obchodu s vínom zmocnili veľkopodnikatelia, u nás od konca 15. storočia reprezentovaní najmä rodinou Fuggerovcov z Augsburgu. Tí vďaka svojmu spojeniu s uhorskými Thurzovcami čoskoro získali hrad Červený Kameň, ktorého pivničné priestory zariadili na výrobu a skladovanie vína. V nich sa v značnom množstve sústreďovali aj vína dorobené poddanými z malokarpatskej oblasti.[35] V menšom rozsahu ťažili z predaja vína v stredoslovenských mestách banícki podnikatelia. V Banskej Štiavnici boli tzv. valdbürgeri držiteľmi banského regála a súčasne i práva výčapu, ktoré s ním súviselo. Baníkov nútili konzumovať víno tým, že im časť mzdy vyplácali v naturáliách. Predaj bol natoľko výnosný, že mnohí valdbürgeri udržiavali dolovanie len pre právo výčapu.[36]

Do začiatku 16. storočia zaznamenalo vinohradníctvo u nás stúpajúcu tendenciu a všestranný rozvoj.[37] Pestovanie viniča sa rozšírilo vysoko nad jeho dnešnú hranicu a výroba vína dosiahla značný objem.[38] Osobitne prispievalo k blahobytu mešťanov, ktorí zisky z remesla a obchodu investovali do zveľaďovania a rozširovania pôdneho majetku.[39] V tejto etape pokojného vývinu vznikli inštitúcie a právne normy, ktoré priaznivo ovplyvňovali rozvoj vinohradníctva aj v nasledujúcich storočiach. Vyvinula sa inštitúcia viničného práva upravujúca vzťahy medzi zemepánom a obrábateľmi viníc, ako i vzájomné vzťahy vinohradníkov v rámci vinohradníckej obce, sformovalo sa právo výčapu producentov a vznikli cechové organizácie.[40]

TABUĽKA 2

ROZLOHA PODDANSKÝCH A MESTSKÝCH VINÍC v r. 1715 a 1720

Župa	1715 (kopáčov)	1720 (kopáčov)
Bratislavská	40 723	51 188
Nitrianska	16 052	19 856
Hontianska	10 301	16 664
Novohradská	1 388	1 905
Gemerská	436	469
Zemplínska	–	14 097
Abovská	–	6 392
Šarišská	–	14
Tekovská	4 529	3 684
Trenčianska	–	1 158

Údaje podľa Horváth, P.: Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici XVIII. storočia. Bratislava 1963, s. 46–49.

TABUĽKA 3

ROZLOHA VINÍC PODĽA DAŇOVÝCH SÚPISOV v r. 1780

Župa	(kopáčov)
Bratislavská	39 991
Nitrianska	41 971
Hontianska	43 270
Novohradská	16 858
Gemerská	493
Zemplínska	17 127
Abovská	4 595
Šarišská	–
Tekovská	14 600
Trenčianska	3 446

Údaje podľa Fejér, P.: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Budapest 1981, s. 308.

Priaznivý vývin uhorského vinohradníctva zabrzdili vojny s Turkami a nasledujúce stavovské povstania. Spustošením viníc a vyľudnením dedín vznikli značné škody.[41] Obsadením južných území Uhorska sa ťažisko hospodárskeho a kultúrneho života presunulo na sever krajiny. Tým vzrástol význam produkčných oblastí na našom území, najmä tých, ktoré nezasiahli turecké výboje so všetkými dôsledkami. U nás to bol predovšetkým malokarpatský región, ktorý sa od polovice 16. storočia stal najväčším producentom vína severného Uhorska. Rozšírilo sa aj vinohradníctvo vo vlastnej réžii panstiev. V malokarpatskej oblasti malo v 16. storočí najviac rozvinuté režijné hospodárenie červenokamenské panstvo. Na východnom Slovensku sa rozsiahly viničný majetok sústreďoval v rukách zemepánov, mešťanov a obchodníkov. Veľké viničné plochy vlastnilo stárayovské panstvo a Hohenloheovci. V tokajskej oblasti mali svoje vzdialené vinice panstvá Rollyovcov, Szirmayovcov, Andrássyovcov a Esterházyovcov.[42] Tento stav sa zachoval až do obdobia kapitalizmu a vtisol východoslovenskému vinohradníctvu výrazný podnikateľský charakter.

Stav hospodárstva zruinovaného vo vojnách mali vyriešiť tereziánske a jozefínske úpravy a urbárska regulácia. Pre ňu sa v rokoch 1769–1771 vykonal súpis poddanskej pôdy a v jej rámci aj súpis klčovísk a viníc v uhorských župách (tab. 2). Súpisy uvádzajú početné rodiace, ale aj mnohé pusté vinice, ktoré padli za obeť vojnám a povojnovej depresii.[43] Na mnohých miestach ostali po nich iba chotárne názvy. V rámci obnovy hospodárstva sa pôda mala rozširovať klčovaním a kultiváciou neproduktívnych terénov.[44] Na nich sa položili základy nových viničných pohorí, ktoré sa zachovali až do súčasnosti (tab. 3). Z tohto obdobia pochádzajú aj mnohé iné

pamiatky hmotnej i spoločenskej kultúry, ako napríklad datované pivnice, lisy a doklady o agende viničných organizácií.

Oživiť slávu uhorského vinohradníctva sa podujali aj osobnosti súdobej vedy. Medzi nimi čestné miesto patrí Matejovi Belovi, ktorý vo svojom diele venoval veľkú pozornosť stavu výroby v jednotlivých župách. V svojich Notíciach oboznamoval verejnosť s podielom našich vinohradníckych obcí na dobrom mene uhorskej produkcie. Vysoko vyzdvihol najmä kvalitu svätojurského vína, predovšetkým však sladkého samotoku, v tom čase už pomerne dobre známeho výrobku na európskom trhu. Ešte viac pozornosti mu venoval v rukopise o svätojurskom víne, ktorý zameral na obranu jeho pôvodnosti a vysokej kvality.[45] Iný cieľ sledovali osvietenskí buditelia – osvetovou prácou sa snažili zlepšiť hospodársku situáciu poddanských más. Juraj Fándly adresoval časť svojho diela ľudovým výrobcom vína.[46] Cestou osvety narastala aj kvalitatívna úroveň produkcie na viničných plochách, ktoré v priaznivých podmienkach niektorých žúp dosahovali značnú rozlohu (tab. 4).

Zrušenie poddanstva neprinieslo pre zdĺhavé riešenie majetkovoprávnych vzťahov medzi zemepánom a bývalým poddaným očakávaný obrat v hospodárskej situácii vinohradníkov. Vinice malých dorábateľov sa nachádzali väčšinou na mimourbárskej pôde, ktorá nepodliehala uvoľňovaniu zo zemepanského majetku, a užívatelia si ju museli vykúpiť.[47] Hospodárska závislosť bývalých poddaných od šľachtického veľkostatkára pretrvávala ešte dlho aj v novoutvorených spoločenských podmienkach.[48]

Do kapitalizmu vstúpilo vinohradníctvo s mnohými podnikateľskými prvkami z dávnejšej minulosti. Podmienky pre rozvoj kapitalistických vzťahov a zánik foriem typických pre feudalizmus sa však aj tu pomerne rýchlo vytvorili. Feudálne dávky nahradili dane. Zanikali cechy, ktoré nahradili vinohradnícke spolky ako

TABUĽKA 4

ROZLOHA VINÍC V ŽUPÁCH
v r. 1847 (v kat. jutrách)

Abovská	13 014
Tekovská	2 588
Gemerská	1 926
Hontianska	12 664
Novohradská	32 132
Nitrianska	16 401
Bratislavská	26 129
Trenčianska	1 577
Zemplínska	56 000
Zvolenská	705

Údaje podľa Fejér, P.: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Budapest 1981, s. 316.

záujmové organizácie vinohradníkov. Rýchlo sa začali zakladať vinohradnícke družstvá – akciové spoločnosti, ktoré sa starali o odbyt výrobkov. V mestách sa sústredili veľkopodniky, sklady na školenie vína a výrobne sektu.[49] Hľadali sa nové obchodné spojenia pre odbyt výrobkov. V uhorskej produkcii sa však postupne začali prejavovať i nedostatky. Medzi najvážnejšie patrila nerentabilná domáca výroba a v neposlednom rade aj zvyšovanie kvantity na úkor kvality vín. Tieto nedostatky mali odstrániť noví odborníci, na výchovu ktorých sa v roku 1880 zriadila v Bratislave odborná vinárska škola. Jej úlohou bolo sprostredkovať mladej generácii odborné poznatky a na ich základe postaviť celú výrobu na modernú, produktívnejšiu bázu.[50]

Sľubné perspektívy narušil v osemdesiatych rokoch 19. storočia výskyt chorôb a škodcov viniča. Fyloxéra a peronospóra sa v hlavných produkčných župách objavila v roku 1880, v ostatných krajoch krátko nato. Fyloxéra zničila v Honte vyše polovicu, vo východoslovenských župách takmer všetky vinice. Najmenej postihnuté boli pásma imúnnych piesčitých pôd na Podunajskej nížine a župy, kde boli výrobcovia existenčne závislí od vinohradníctva, a preto kládli škodcom najhúževnatejší odpor (tab. 5).[51] Nepriaznivým sprievodným zjavom s dlhodobým vplyvom na úroveň produkcie bolo zavádzanie lacných priamoplodných hybridov.[52]

Obidve svetové vojny poškodili vinohradníctvo úbytkom výkonných pracovných síl, nedostatkom výsadbových a ochranných materiálov, sociálnou a hospodárskou neistotou, ako i priamymi vojnovými udalosťami. Pozitívnym činom medzivojnového obdobia bolo zriadenie výskumného pracoviska v Bratislave, kto-

TABUĽKA 5

ÚBYTOK VINÍC ZACHVÁTENÝCH FYLOXÉROU
v r. 1885–1894

Župa	Výmera vinohradov v ha v rokoch:		Výmera vinohradov je oproti r. 1885 menšia o:	
	1885	1894	ha	%
Bratislava	4985	4 871	114	2,2
Komárno	4 202	3 212	990	23,0
Nitra	4 239	3 995	244	5,0
Tekov	2 207	2 036	171	7,7
Hont	5 486	1 753	3 733	67,0
Zemplín	10 286	1 208	9 078	87,0
Novohrad	7 694	796	6 898	89,0
Abov	4 119	219	3 900	95,0
Trenčín	65	37	28	47,0
Gemer	754	261	493	61,0

Údaje z práce Jurkovič, M.: Fyloxéra viničová (Viteus vitifoli Shim). Agrikultúra *16*, 1979, s. 128.

rého výsledky dodnes zabezpečujú výrobe odbornú orientáciu, kontrolu a pomoc.[53]

Nová etapa vo vývine nášho vinohradníctva sa začala po roku 1948. Bola spojená so socializáciou pôdy a presadzovaním družstevnej myšlienky. Družstvá sa stali prostriedkom na odstránenie majetkovej diferenciácie, zavádzanie plánovanej výroby a kolektívnych foriem práce. Do ich držby pripadla pôda z konfiškátov, nútených nájmov a väčších celkov súkromných vlastníkov. Ťažisko vinohradníckej výroby dnes spočíva v družstvách. Menšie parcely sa obhospodarujú formou záhumienkov alebo súkromných, tzv. záľubových viníc. Úlohou družstevného vinohradníctva je modernizácia a zvyšovanie produkcie spojenej s uspokojovaním sociálnych potrieb družstevníkov. Rast produkcie sa zabezpečuje rozširovaním viničných plôch a zavádzaním kvalitných druhov štepeného viniča. Doteraz prebiehajú rozsiahle terénne úpravy od jednoduchého prerieďovania starších viníc s hustou výsadbou až po komplikovanú úpravu terénu rozsiahlymi melioráciami. Likvidujú sa hybridy a nahrádzajú sa ušľachtilými odrodami. Zriaďovaním škôlok a pokusných viníc si družstvá zabezpečujú vlastné zásoby vhodných materiálov na štepenie. Pri výsadbe a rekonštrukcii sa riadia potrebami mechanického obrábania pôdy, a preto zavádzajú zásadu vyššieho vedenia viniča na drôtenkách a širokého sponu. Vybavujú sa modernými strojmi, mechanizmami, náradím a chemickými prostriedkami. Vo veľkovýrobnom meradle obhospodarujú vinice štátne majetky. Pôdu prevzali z veľkostatkov a zaostávajúcich družstiev. Plánovaná výroba v socialistickom sektore sa riadi zákonnými opatreniami.[54] Vedeckovýskumnú základňu tvorí Komplexný výskumný ústav vinohradnícky a vinársky s celoštátnou pôsobnosťou so sídlom v Bratislave. Zameriava sa na voľbu vhodných pozemkov pre nové výsadby a na výber odpovedajúcich sort pre jednotlivé regióny. Jeho činnosť, ako i činnosť niektorých vybraných závodov, riadia Vinárske závody – odborový podnik v Bratislave. K ich náplni patrí výkup hrozna od jednotných roľníckych družstiev a individuálnych výrobcov, dovoz hrozna a vína a výroba vedľajších produktov. Riadia a organizujú výskum, šľachtenie, rozmnožovanie a distribúciu štepov a majú priamy dozor nad výrobou v tokajskej oblasti. Realizujú vlastné spracovanie hrozna zo socialistického sektora. Preto sú ich prevádzkárne zastúpené v každom väčšom produkčnom centre. Veľký dôraz sa v zmysle novej orientácie kladie na výchovu odborníkov pre veľkovýrobu. Uskutočňuje sa rozširovaním siete odborných škôl. Okrem toho vznikajú nové formy zvyšovania úrovne, akými sú napríklad závodné a družstevné školy práce. Všetky tieto inštitúcie a opatrenia prispievajú k novému obrazu nášho vinohradníctva, ktoré sa dostáva na úroveň popredných produkčných krajín v Európe. Svedčia o tom úspechy našich vín na medzinárodných súťažiach, kde sa aj v tvrdej konkurencii umiestňujú na popredných miestach.[55]

Za všestrannej podpory riadiacich orgánov docieľuje naše vinohradníctvo pozoruhodné výsledky a stáva sa dôležitým úsekom národného hospodárstva. Prvoradá úloha v ňom pripadá produkcii na Slovensku. V rokoch 1960–1979 tu rozloha viníc vzrástla zo 17 tisíc ha na 31 tisíc ha. Z toho k 1. januáru 1980 bolo v Západoslovenskom kraji 23 tisíc ha, v Stredoslovenskom a Východoslovenskom po 4 tisíc ha. Ťažisko výroby sa v rámci socialistického hospodárstva presunulo na podniky verejného sektoru (tab. 6).

TABUĽKA 6

ROZLOHA VINÍC ZATRIEDENÝCH DO DVOCH VEĽKOSTNÝCH SKUPÍN NA SLOVENSKU v rokoch 1975–1980 (v ha)

skupina	1975	1978	1979	1980
do 10 árov (prevažne súkr. sektor)	5 801	5 157	5 150	4 872
nad 1 ha (prevažne soc. sektor)	18 335	20 595	20 577	21 837

Podľa Štatistickej ročenky Československej socialistickej republiky, r. 1975–1980. Praha 1976, 1979, 1980, 1981.

Súčasný stav vinohradníckej produkcie je poslednou, no nie záverečnou etapou jej rastu. Dôležitú úlohu tu zohrávajú stáročné tradície dnes znásobené prednosťami socialistického systému. Preto sa i v prítomnosti obraciame k múdremu odkazu minulosti, aby sme jeho pozitívne črty čo najúčelnejšie využívali v prospech nášho hospodárskeho rozvoja.

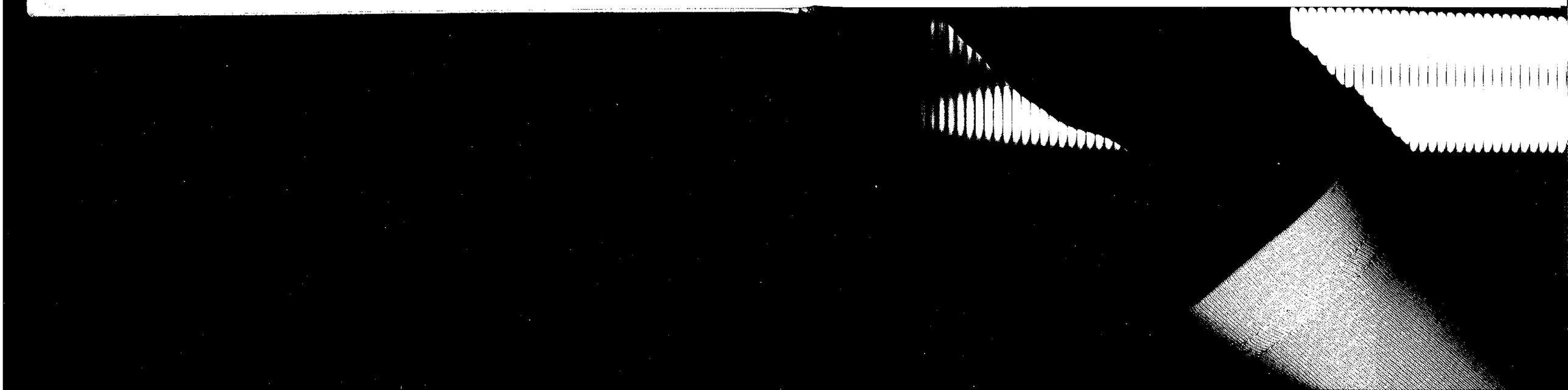

Obraz našej vinohradníckej krajiny formujú už po stáročia prírodné danosti, ako aj spoločensko-ekonomické podmienky. Obidva komponenty spolu s každodennou činnosťou človeka vytvárajú špecifické znaky, ktorými sa jednotlivé vinohradnícke terény od seba odlišujú v produkčnom zameraní. Na prvý pohľad zreteľné rozdiely prehlbuje ešte aj vnútorná kultúrna diferencovanosť jednotlivých vinohradníckych regiónov, čo vytvára rozmanitosť našej vinohradníckej krajiny.

Východisko k jej kategorizácii vytvorila na začiatku štyridsiatych rokov 20. storočia geografia. Vytipovala viničné pozemky z hľadiska ich zoradenia do ucelených plôch, jednotlivých obvodov alebo samostatných parciel umiestnených medzi inými kultúrami.[1] Takéto členenie však nevyčerpávalo všetky typické vlastnosti produkčných území. Nebralo do úvahy ostatné elementy, ktoré spolu s priestorovým rozložením viníc tvoria kultúrnohistorickú jednotu.

K uceleniu hľadiska na celú šírku problematiky prispieva národopisný prístup, ktorý uvádza do príčinných súvislostí usporiadanie viníc s podmienkami spoločensko-ekonomického vývinu, s formami výrobných priestorov a úrovňou inventárového vybavenia. Vychádza pritom zo stavu, ktorý vinohradnícka kultúra dosiahla do polovice nášho storočia, teda na rozhraní medzi dožívaním starých a presadzovaním sa nových výrobných foriem.

Tradičnú vinohradnícku kultúru na území dnešného Slovenska člení národopis do troch typov. Prvý typ reprezentuje vinohradníctvo Malých Karpát. Z vonkajších znakov ho charakterizuje súvislá výsadba viníc na svahoch pohoria, prevádzkové priestory umiestnené priamo v dome majiteľa a formy i rozsah pracovného inventára prispôsobeného potrebám vinohradníctva ako hlavného výrobného odboru. Takýto celok sa kryštalizoval už od stredoveku v prostredí malokarpatských miest a z hľadiska pôvodu ho možno označiť ako mestský typ, hoci sa jeho elementy v pôvodnej alebo modifikovanej forme rozšírili aj na neďaleký vidiek. Výskyt mestského typu je u nás pokračovaním spoločných kultúrnych javov na styčných územiach rakúskeho, maďarského a slovenského osídlenia, ktoré v minulosti tvorili jeden súvislý hospodársko-kultúrny celok.[2]

Druhý typ je rozšírený v celom ďalšom dorábateľskom pásme Slovenska. Vyznačuje sa vinicami sústredenými na vrchoch alebo vyvýšeninách jednotlivých chotárov s prevádzkovými stavbami na ich úpätí. Vyvinul sa v podmienkach spoločného trojpoľného hospodárenia dediny, keď sa vinič ako dlhodobá plodina mohol pesto-

vať iba v polohách menej vhodných pre orbu. Vysunutie prevádzkových priestorov z gazdovstva svedčí o druhoradom postavení vinohradníctva v rámci miestneho hospodárenia. Tomu zodpovedá aj menej náročný inventár vyhotovený miestnymi remeselníkmi a zručnými náturistami. Znaky tohto typu pramenia z potrieb a možností roľníka orientovaného v prvom rade na produkciu základných článkov obživy. Vyvinul sa v dedinskom prostredí, a preto ho možno označiť za tzv. dedinský typ.

Do tretej skupiny patria vinice rozptýlené v chotári na ornej pôde medzi inými kultúrami alebo umiestnené pri dome namiesto záhrady. Vznikali jednotlivo z iniciatívy majiteľa pozemku, najmä však po rozpade spoločného trojpoľného hospodárenia, keď roľníci začali individuálne rozhodovať o obsahu svojej produkcie. Vinič sa vo vhodných klimatických podmienkach pestoval v záhradách už oddávna ako rastlina svojou hodnotou prevyšujúca ostatné záhradné plodiny. Jeho pestovanie sa na týchto malých pozemkových plochách nepodriaďovalo spoločným právnym zvyklostiam, ako to bolo pri predošlých, kultúrne ucelených typoch, a vybavenie viničného hospodárstva nemalo ich jednotný charakter. Pre veľkú produkčnú a morfologickú rozmanitosť táto skupina nevytvára samostatný typ, ale individuálne formy vinohradníckej kultúry.

Typológia kultúrnych celkov svedčí o ich rôznorodých štruktúrach, v ktorých najvýraznejšie diferenciačné znaky vytvárajú vinice a uzavreté pracovné objekty. Predstavujú vonkajší rámec výroby, sú jej neoddeliteľnými súčasťami a typickými vlastnosťami vinohradníckej krajiny. Preto im v tejto kapitole venujeme prvoradú pozornosť, aby sme načrtli obraz prostredia, v ktorom sa odohrávala práca a život človeka.

MESTSKÝ TYP

Svahy malokarpatského pohoria s ich vhodnými ekologickými vlastnosťami sa už od stredoveku využívali na pestovanie viniča. Súvekí autori topografických prác sa o nich vyjadrovali v superlatívoch. Známe je hodnotenie Mateja Bela, ktorý nazýval bratislavské vinice najväčšími, svätojurské najlepšími, pezinské najkrajšími a modranské najúrodnejšími.[3] Hoci je táto charakteristika viac poetická ako exaktná, svedčí o výbornom chýre tunajších viníc už v dávnej minulosti. Priaznivé podmienky na dorábanie kvalitných vín sa odrazili v ekonomickom využívaní všetkých voľných plôch na stráňach pohorí a v ich rozširovaní na úkor lesného porastu. Vinice na malokarpatských svahoch vytvárali až do polovice nášho storočia pestrý obraz pozemkov rozličných tvarov a rozmerov. Ich jednotlivé celky sa nazývali *hony, záhony, trate,* v jazyku nemeckých osídlencov *Riede.* Takéto usporiadanie viníc existovalo okolo Bratislavy už od stredoveku, čo dokazuje pozemková kniha mesta z roku 1439.[4] Podľa jej záznamov sa v 113 tratiach nachádzalo 2003 viníc, pričom počet viníc v honoch bol značne rozdielny a kolísal medzi 5–74 pozemkami. Priemerne však bolo na hone 17–18 viníc.[5] Počet viníc v tratiach mal spravidla vzostupnú tendenciu vyvolanú rozširovaním pôdneho fondu na miestach divých porastov alebo aj dedičským delením pozemkov.

Viničné trate na malokarpatskom pohorí sa označovali nemeckými a slovenskými názvami, ako sa vytvorili alebo preberali v podmienkach dvojetnického osídlenia. Miestne obyvateľstvo si ich znenie prispôsobovalo domácemu dialektu, Slováci okrem toho nemecké názvy aj slovenskej výslovnosti.

Názvy tratí sa odvodili od polohy a vzhľadu pozemkov, poradia a okolností ich vzniku, od rozmeru pozemkov a od ich pôvodného účelu. Do prvej skupiny môžeme zaradiť názvy: *Lefteky, Šajby, Krátke, Kolébky, Mandle, Chríby, Vršky, Zakostelné, Nadkostelí, Cviky, Mittelberg, Goldberg, Sonnenberg, Fuchsenbüchel, Fuchsleiten, Eierboch, Öden, Lauser, Essigfassl.* Poradie a okolnosti vzniku honov naznačujú názvy: *Novinky, Spodky, Kopanice, Záhumenice, Hoštácke, Koruny, Na kusoch, Ochlajty, Nechtáky.* K niektorým sa viažu zachované povesti, ktoré vysvetľujú vznik názvu.[6] Dôkazom kontinuity ľudovej názvoslovnej tvorivosti je nový názov

Družstevné vŕšky v Čaníkovciach a inde. Pôvodnú funkciu chotárneho miesta vysvetľujú názvy *Háje, Hájske, Zahrádky, Rybníčky, Pažite, Hafenberg, Kuhberg.* Od rozmerov sú odvodené názvy *Ochtále, Osminy, Vierteln, Kvanten.*[7] Napokon sa vyskytujú aj názvy skomolené, ktorých pôvodný zmysel je už dávno neznámy: *Rárompajdle, Dechcitále, Koligramy* a mnohé iné. Do týchto tvarov prešli skreslením pri preberaní názvu, ale aj pod vplyvom ľudového humoru.

Etymológiou názvov viničných honov sa zaoberali viacerí autori, ktorí pomocou jazykovedných rozborov sledovali podiel slovenského a nemeckého obyvateľstva na tvorbe vinohradníckej kultúry malokarpatskej oblasti a pôvod nemeckých prisťahovalcov. V termínoch nachádzali názvy prevzaté zo staroslovanského jazyka, zo stredovekej nemčiny i z jazyka stredného Porýnia.[8] Mnohé sú totožné s názvami rozšírenými na Morave a dolnom Rakúsku, čo svedčí o rovnakých cestách prisťahovaleckých prúdov.[9]

Názvoslovie tratí na malokarpatských úbočiach nemá svojím počtom v ďalších produkčných oblastiach obdobu. Je špecifickým znakom tunajšej vinohradníckej kultúry, ktorá súvisí s priestorovým rozšírením a dlhodobým nepretržitým trvaním viníc. Súčasne je tiež dôkazom zložitých etnických procesov prebiehajúcich tu po stáročia a vplývajúcich na charakter mnohých kultúrnych prejavov regiónu.

Poloha a tvar pozemkov zoradených v tratiach boli závislé od konfigurácie horských úbočí. Vinice však spravidla mali tvar obdĺžnika orientovaného po spádnici svahu. Priaznivé agrobiologické podmienky vo vysokých polohách a v blízkosti lesa vyvažovali pracovné výhody v dolných častiach parciel. Dlhé zvislé pozemky preto umožňovali veľkému počtu rodinných spolumajiteľov a dedičov podieľať sa na ich výhodách a nedostatkoch a zapájať väčší počet parciel na hlavné cesty.

Komunikáciu sprostredkovali hlavné, tzv. úvozové cesty, ktoré sa v nerovnom teréne vyhĺbili často až do 3 metrov pod úroveň povrchu. Ich serpentíny pretínali vertikálne smerujúce cesty nazývané podľa mena príslušného honu, ako napríklad cesta *Ponková, Mladohorská* a podobne. Jednotlivé vinice oddeľovali od seba chodníky nazývané *medze, súmedze, irpštajgy, rúny.*[10] Hranicu viničnej parcely označovali kamene-*súmeznáky,* ktoré pre lepšiu viditeľnosť zvykli obieliť. Na dolnom okraji ohraničoval vinicu nízky násyp vytvorený vykopanou zeminou pri rigolovaní a eróziou. Hustá sieť viníc bývala najmä vo vyšších polohách prerušovaná skládkami kameňa sústavne vykopávaného pri jarných prácach. Skládky sa nazývali *kamenice, hate, rúny.* Posledné mali totožný názov s medzami a vyjadrovali tak ich rovnakú funkciu pri oddeľovaní susediacich pozemkov. Skládky dosahovali značné rozmery a okrádali vinohradníkov o vzácnu pôdu. Nezriedka dosahovali až 25 metrov šírky, 150 metrov dĺžky a 6 metrov výšky. Obrastené burinou a kroviskami považovali sa za *pustáky,* čo priliehavo vyjadrovalo ich nízku hodnotu. Boli prvými objektmi, na ktoré sa sústredili melioračné úpravy pri rozsiahlej modernizácii družstevných viníc.[11]

Príkre sklony viníc napomáhali škodlivú erozívnu činnosť a znehodnocovali už po stáročia výsledky úsilia vinohradníkov.[12] Zosúvaniu pôdy pri prudkých lejakoch mala aspoň čiastočne zabrániť dolná, trávou zarastená medza. Účinnejším, ale i nákladnejším opatrením boli terasy, ktoré sa budovali pomocou navážanej zeminy a upevňovali riedkym blatom. Terasy sa preto nazývali *múry.* Medzi jednotlivými stupňami – *šlógmi* sa výškové rozdiely prekonávali schodmi vytvorenými z kameňov. Melioračné opatrenia sa robili už v starých viniciach pred ich obnovením pri révokaze. Povrchové jarky sa prekopali pozdĺž dolného okraja vinice, ale na prudkých svahoch aj po diagonálnej osi. Jarky sa označovali nemeckým termínom *vosrlauf.* Komplikovanejšie boli podzemné odvody vybudované ako kanály z plochých kameňov. Takéto potrubie sa pokrylo štrkom, suchým viničným prútím a zasypalo zemou. Voda nimi pretekala na pustáky alebo do dočasných nádrží nazývaných *studničky.* So zmenou výrobnej technológie sa po révokaze pri okrajoch viníc budovali betónové nádrže – *tune* s okrúhlym alebo štvorcovým pôdorysom. V nich stála voda na prípravu ochranných roztokov z modrej skalice. Ich modro sfarbené steny sa zďaleka vynímali v zeleni vinice.

Obraz malokarpatských viníc, ako sme ho tu opísali, pretrval do polovice nášho storočia. Bol odrazom pestovateľských skúseností mnohých generácií. Dnes sa väčšina týchto kultúrnych javov stala anachronizmom. V súlade s koncepciou vinohradníckej veľkovýroby sa v priebehu päťdesiatych až šesťdesiatych rokov nášho storočia uskutočnila prevratná prestavba viničných plôch. Sceľovaním malých parciel, likvidáciou prirodzených i umelých prekážok – krovísk, strží, úvozov, kameníc, terás a prekážajúcich ovocných stromov – sa vytvorili rozsiahle pozemky s dobrou komunikačnou sieťou. Zaviedli sa nové spôsoby výsadby a vedenia viniča. Tým všetkým sa pretvorili ekologické pomery a vznikol nový obraz malokarpatskej vinohradníckej krajiny.

Súvislé pokrytie malokarpatských horských strání vinicami bolo iba jedným zo znakov mestského kultúrneho typu. Druhým a oveľa zreteľnejším bolo umiestňovanie uzavretých pracovných priestorov priamo v dome vinohradníka.[13] Tento spôsob bol nevyhnutný pri intenzívnom využívaní pozemkov na výsadbu viniča, ale súčasne mal aj ďalšie príčiny prameniace z existenčnej závislosti obyvateľstva od viničného hospodárenia. V hlavných centrách výroby – ohradených mestách zaručoval produktom bezpečnosť proti krádeži, ich pravidelnú kontrolu a pohotovú manipuláciu pri predaji. Hoci sa vyvinul v prostredí vinohradníckych miest, pre svoje funkčné zdôvodnenie sa rozšíril i na blízky vidiek. Vyskytoval sa v regióne mestských aglomerácií začínajúc Bratislavou a končiac Modrou. V modifikovaných formách pokračoval v malokarpatskom pásme až po jeho najsevernejší výbežok v Smoleniciach.

Problematika vinohradníckych stavebných objektov v celoslovenskom meradle bola v našej odbornej literatúre detailne spracovaná.[14] Preto sa pri opise vinohradníckych stavieb obmedzujeme iba na stručný opis ich najtypickejších znakov, nevyhnutných pre poznanie pracovného prostredia vinohradníka.

Malokarpatský vinohradnícky dom mal vonkajšie stavebné znaky spoločné s roľníckym domom rozšíreným v celom našom podunajskom pásme. Jeho špecifickým znakom však bolo vsúvanie lisovní a vstupov do pivnice medzi obytnú a ďalšiu hospodársku časť uceleného stavebného traktu. Pivnica bola umiestnená pod obytnou časťou. Pôvodnú štítovú orientáciu pozmenila v mestách prístavba prednej miestnosti a budovanie krytého podjazdu uzavretého bránou oblúkovitého tvaru zodpovedajúceho forme nákladu hrozna na vozoch. Podjazd sa od dvora oddeľoval sklenenou stenou, čím sa v ňom vytváral uzavretý priestor na čapovanie vína.

Uvedený základný pôdorys a stavebné úpravy sa pre narastanie ďalších rodinných jednotiek v spoločnom dvore obmieňali. Každá z nich však bola vybavená aspoň samostatnou lisovňou, v priaznivejšom prípade aj vyčlenenou časťou spoločnej pivnice. Z priestorových a vlastníckych dôvodov lisovne viacerých rodín stáli niekedy v takýchto dlhých domoch až na konci stavebného traktu.

Vchody do lisovní bývali spevnené a pred požiarmi chránené pilastrovým výstupkom podobne ako vstupy do príbytkov, čo zvýrazňovalo ich rovnocenný význam. Lisovne mávali obyčajne okienko

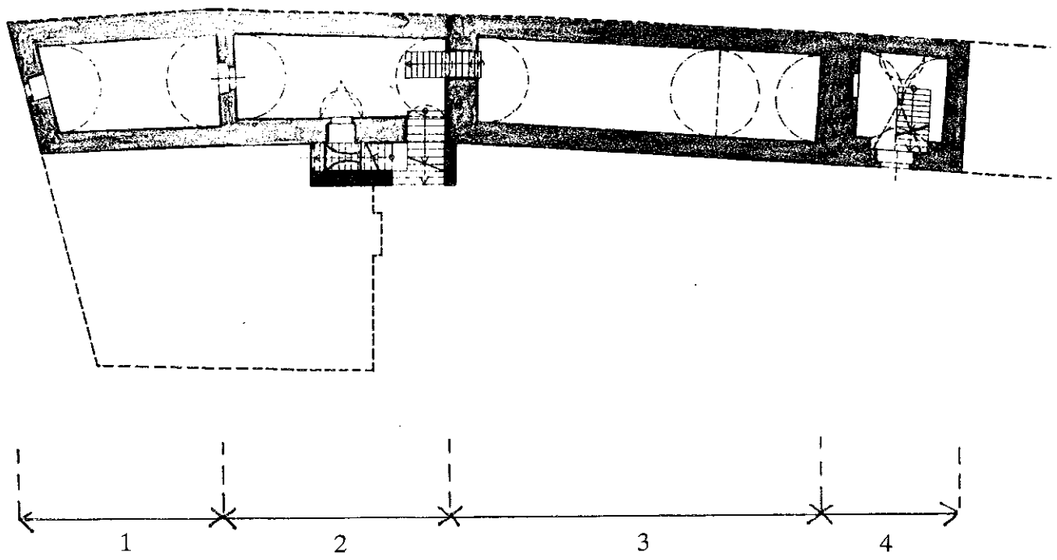

Pôdorys lisovní a pivníc pod vinohradníckym domom. Bratislava, Vysoká ulica č. 10 (Stav z roku 1978)

1 pôvodná pivnica, 16. storočie
2 pôvodná lisovňa, 16. storočie
3 dodatočná prístavba pivnice
4 dodatočná prístavba samostatnej pivnice s vlastným vchodom

nad úrovňou zeme. Ním sa dovnútra vsúval drevený žľab na sklz hrozna na lisovanie. Hlavné miesto vnútri lisovne spravidla zaujímal rozmerný drevený lis. Novšie a menšie fabrické lisy sa stavali bližšie k vchodu. Pozdĺž stien sa ukladali rezervné sudy a nádoby na mušt. Na stropné hrady sa vešali motyky a na motúzkoch uviazané strapce hrozna určené na vianočnú konzu-

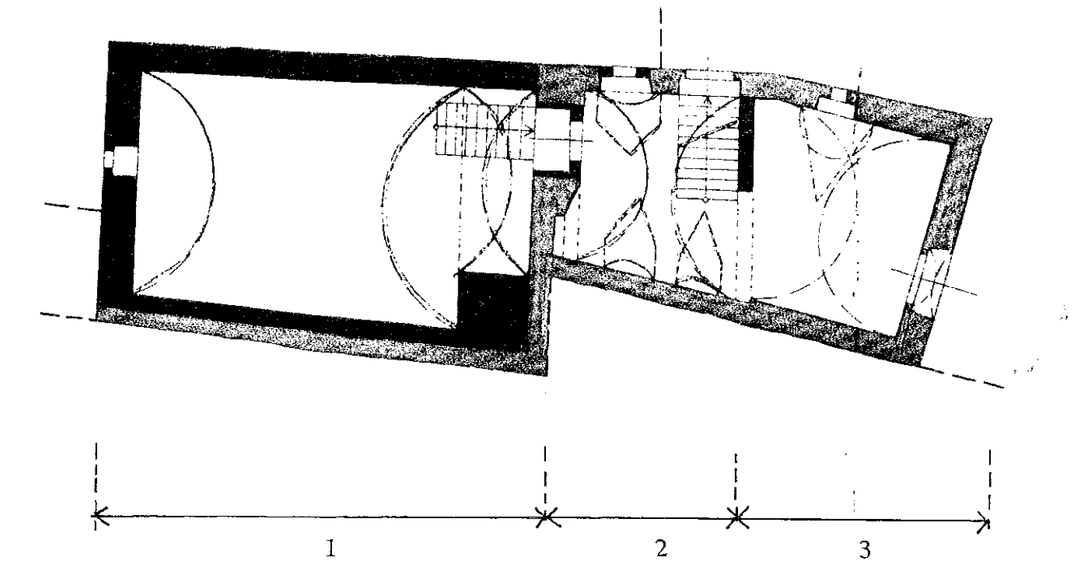

Pôdorys lisovne a pivníc pod vinohradníckym domom. Bratislava, Vysoká ulica č. 6
(Stav z roku 1976)

1 pivnica
2 lisovňa
3 prístavba pivnice pod novovybudovaným obytným traktom.
Pivnica s lisovňou z 2. pol. 16. storočia, prístavba novej pivnice zo 17. storočia

máciu. Zriedkavejším zjavom v lisovniach boli studničky – ohradené vodné prame-ne, ktoré poskytovali vodu na vyplachova-nie nádob. Niekedy boli i príčinou tragédií, keď sa výparmi alebo vínom omámený majiteľ do nich zrútil.

V starých domoch viedli z lisovne scho-dy do zníženého priestoru pivnice. Táto mávala klenbový strop z pálenej tehly a v stenách vetracie otvory na výmenu vzduchu počas kvasenia vína. Jediné zaria-denie tu tvorili rady sudov uložených pozdĺž stien na dvojiciach dlhých klád – *kantnároch.*

Severná časť malokarpatskej vinohrad-níckej oblasti, ktorá sa začína za Modrou a končí sa jej najsevernejším výbežkom pri Smoleniciach, je územím vidieckeho osíd-lenia. Vplyv hospodársky vyspelejšej juž-nej časti sa i tu prejavil v snahe sústrediť vinársku výrobu a finálne výrobky do obytného areálu. Avšak menšie produk-čné jednotky si nevyžadovali budovať ná-kladné pivnice a lisovne, aké sa vyskytova-li na území vinohradníckych miest. Požia-davka krytých priestorov pre vinárstvo sa vyriešila v tunajšom trojpriestorovom do-me uvoľnením komory na spracovanie a skladovanie vína. Teplota týchto nad-zemných priestorov sa regulovala v zime vešaním prikrývok a vriec na dvere, v lete obkladaním sudov mokrými zábalmi – *umšlógami.*

Funkcia komory na vinárske účely je v tejto časti Karpát primárnym javom, ktorý vyhovoval menším prevádzkam. Ako sekundárny jav sa vyskytoval tiež tam, kde už zanikli pôvodné špecifické stavby vo viniciach, ako to bolo napríklad na nížine pod malokarpatskými svahmi, vo vinohradníckych lokalitách na okolí Trna-vy a v južnej časti Záhoria. Tu všade sa celý proces vinárskej výroby začal sústre-ďovať na gazdovskom dvore, pričom ko-mora bola jediným vhodným krytým prie-storom na bezpečné uschovanie drahocen-ného moku.

Formy malokarpatských vinohradníc-kych priestorov sa zachovali v starých domoch dodnes. Niektoré vhodné pivnice si po vzniku kolektívneho hospodárenia prenajímali jednotné roľnícke družstvá, kým si nepostavili moderné prevádzkové budovy. V súčasnosti ich využívajú majite-lia pre vlastné záhumienkové gazdovanie. Väčšina z nich však zanikla v procese urbanizácie starých mestských štvrtí a vý-stavby nových rodinných domov na vi-dieku.

Nakoľko boli malokarpatské vinice väč-šinou vzdialené od ľudských sídlisk, stavali sa v nich jednoduché koliby pre úkryt robotníkov v nečase a na úschovu pracov-ného náradia. K typickému výzoru vinič-ných svahov na okolí Bratislavy v prvej polovici nášho storočia patrili drevené búdy opatrené ochranným náterom. Ich striešky sa vynímali ako čierne body na zelených viničných svahoch. Dôkladnejšie boli búdy vystavené z kameňa a pokryté viničným prútím. Takmer úplne však za-nikli pri rekonštrukciách viníc v rámci ich družstevnej prestavby.

DEDINSKÝ TYP

Kým oblasť Malých Karpát už od stredoveku charakterizovalo súvislé usporiadanie viníc ako viditeľný dôkaz ich ekonomickej priority, v celom ďalšom dorábateľskom pásme nášho územia bolo typické sústredenie viníc v skupinách na vhodnom, spravidla vyvýšenom mieste chotára. Tento stav odrážal doplnkové postavenie vinohradníctva v miestnej poľnohospodárskej produkcii a bol charakteristickým zjavom tzv. dedinského typu vinohradníckej kultúry.

Zhluky viníc v chotároch obcí sa zakladali na klčoviskách chotárnych vyvýšenín alebo pohorí, ktoré prideľoval zemepán poddaným na intenzívne hospodárske využitie. Novozískané pozemky sa dávali do užívania jednotlivým usadlostiam v určitej výmere a za určitých podmienok. Najrozšírenejšou výmerou boli osminy – *ochtále,* zriedkavejšie sa prideľovali štvrte alebo šestnástiny. Ako kopaničiarska pôda boli načas zbavené platobných a služobných povinností.[15] Po rozpade feudálneho systému podliehali zasa dlhodobej vyväzovacej povinnosti, kým prešli do definitívneho vlastníctva svojich obrábateľov. Podobne vznikli vinice i na obecnej pôde. Podiely sa potom prideľovali podľa množstva vykonanej práce pri klčovaní, alebo sa mohli odkúpiť.[16]

Areál viníc sa v zemepanských záznamoch označoval termínom montanum vinei, v záznamoch ľudových samosprávnych orgánov z 18.–20. storočia termínmi *viničné vrchy, viničná hora,* v maďarskom osídlení *szőlőhegy*. Názov hora sa objavuje v týchto súpisoch zriedkavo a v hovorovom jazyku sa používa iba na slovensko-moravskom pomedzí, kde má spojitosť s českou terminológiou.[17] Termín *hora* sa najčastejšie zachoval v spojení s príslušným adjektívom ako vlastné meno chotárnej časti, napríklad *Kamenná hora, Priečna hora, Studničná hora* a iné. Podobne ako stráne Malých Karpát sa i pohorie tohto typu členilo do viacerých častí – honov, kde bývali vinice v rozmanitom počte podľa terénnych podmienok.[18]

Nakoľko väčšina takýchto pohorí ležala na území obývanom slovenským i maďarským etnikom, aj názvy honov sa zachovali v obidvoch jazykoch, podobne ako to bolo v bilingvistickom prostredí Malých Karpát. Väčšina názvov býva odvodená z vlastností lokality. Najrozšírenejšie sú také, ktoré vyjadrujú polohu, tvar a figuráciu terénu. K nim patria názvy: *Za svinárkou, Za habánskym dvorom, Nad mestom, Za lochmi, V doline, Ružová dolina, Nad šafranicou, Nad močiarmi, Priečne, Kliny, Kolébky, Sekery, Lopata, Koza, Dudok, Rovné, Propaste, Chríby, Dlhé diely, Močiarne hory, Chráste, Hodruše, Dobroče.* V maďarských obciach tomu zodpovedajú *Kútok szőlő, Felső dűlő, Kopot hegy, Absokővi, Bogár alja, Hoszák, Készesek, Felső hegy, Alsó szőlők, Homok szőlő, Dunai dűlő.* Iné názvy vyjadrujú poradie vzniku honov a sú teda súčasne aj svedectvom narastania viničných plôch. Takými sú názvy *Staré hory, Predné hory, Zadné hory, Novosady, Staré sady, Nové hájiky, Staré vinohrady.* V maďarských obciach k nim patria: *Őreg szőlő, Szőlők tőllőt, Kapai uj szőlők* atď. Etymológia niektorých názvov objasňuje okolnosti, za ktorých vinice vznikli. Sú to *Padelky, Strieborné, Forintošky, Rafajky, Žebráky, Zlodejovice, Oplatné, Saxónie, Hoferské, Grefty, Nixrod.*[19] K niektorým z nich sa viažu povesti o ich vzniku.[20] Iné názvy vyjadrujú pôvodnú funkciu miesta. K nim patria *Kravé hory, Šindelky, Pajty, Háj, Luh, Šafranice, Lipová dolina, Liščíky, Vlčinec, Sokolí vrch, Vlčia dolina, Líščia dolina.* Z maďarských názvov sem patria: *Kecskehegy, Kakashegy, Moroszhegy, Sólyom hegy, Vár hegy, Parlag földek, Legelői dűlő, Rókalyuk.* Veľká časť názvov označuje pôvodné vlastnícke vzťahy, ako *Manošovská hora, Horvátske hory, Panská dolina, Cirkevná dolina, Na jozefskom, Martinská dolina, Nad kňazovým jazierkom, Vargova dolina, Kuzmova hora, Mlynárska hora, Grófske, Urbárske, Tomani, Rajčiho hory.* V maďarských lokalitách im zodpovedajú názvy *Papseglet, Orbánhegy, Istenhegy, Parasztszőlő, Nitrai sori szőlőhegy, Dohány főld, Kálay hegy.* Napokon aj tu existujú skomolené názvy s dnes už nejasným významom: *Štamfády, Parnofajdy, Špety, Mrtosulinky, Brnosiny, Benanencie, Zagády, Haršadíky.*

Vlastnícke vzťahy na dedinských viničných areáloch neboli stále. V minulosti ich obrábali väčšinou obyvatelia obce, do ktorej patrila chotárna časť. Majetkovoprávnymi transakciami však pôda neraz prešla do vlastníctva jednotlivcov z iných obcí, ba často aj obyvateľstva celej susednej obce.[21] Niekedy sa na jednom viničnom pohorí podieľalo viac obcí, alebo na dlhšom pohorí plynule na seba nadväzovali vinice viacerých dedín.[22] Z administratívno-správnych dôvodov sa stávalo, že viničný areál jednej obce podliehal dvom správnym centrám. Nezriedka bývali v chotári jednej obce aj dve či viac viničných pohorí. Vzdialenosť viníc od vlastníckej obce bola preto dosť rozdielna

a do areálu bol prístup po vozovej ceste alebo i prevozom cez rieku.[23]

Vinice v dedinských chotároch ustálili svoj výzor pod vplyvom svojho hospodárskeho významu, agrotechnických potrieb a majetkovoprávnych zvyklostí.[24] Charakteristickou črtou viničných areálov dedinského typu u nás je, že vinice nenadväzujú na seba neprerušene ako v Malých Karpatoch. Striedajú sa so zatrávnenými plochami, s ovocnými stromami alebo inými plodinami. K takémuto využívaniu pozemkov prispel révokaz, no archívne doklady svedčia o tom, že voľné priestory medzi vinicami boli aj v dávnejšej minulosti.[25] Dodnes sa voľné zatrávnené plochy rozkladajú pod vinicami na úpätí pohoria. Nazývajú sa *silváše, sady* a sú o nich časté zmienky v písaných viničných poriadkoch. Bývajú vysadené ovocnými stromami, v tieni ktorých stoja viničné stavby. Predstavujú typický doplnok dedinského viničného pohoria. Celý areál býva niekedy ohradený živým alebo umelým plotom.[26] Takéto opatrenie zabezpečovalo ochranu náročným plodinám a priestupky sa tu trestali oveľa prísnejšie než na voľných roliach. Na svahovitých terénoch stredného Slovenska bývajú vinice upravené na stupňovité úseky – *šiale, jarky, šlôgy* s rozličným počtom riadkov.[27] Stupne majú bočné steny upevnené kamennými múrmi. Pri šikmom spáde bývajú vysadené aj ovocnými stromami a vytvárajú *sádok.* Medzi jednotlivými šiaľmi sú vyhĺbené jarky na odvod dažďovej vody, ktorá vyteká na silváše alebo do záchytných jám v Tekove nazývaných *žumpy.* Tento odvodný systém bol jednoduchým, ale účinným zariadením, pretože zásoboval vinohradníka vodou. No technickú dokonalosť niekdajších stôk v malokarpatských viniciach tunajšie zariadenia nedosiahli.

Vlastníctvo pozemku sa označovalo hraničným kameňom, na strednom Slovensku nazývanom *cieľnik,* na východnom *medzový kameň.* Posúvanie kameňa sa v dávnejšej minulosti hodnotilo ako ťažký prečin a prísne sa trestalo.[28] Jednotlivé parcely susedov v horizontálnom smere oddeľovali trávou zarastené cesty nazývané *sklady* alebo *ciele,* vo vertikálnom smere úzke chodníky na strednom Slovensku označované ako *brázdy, pešníky* a na východnom ako *capáše.* Kamene z vinice sa vynášali na cesty; z nich navŕšené hromady sa na strednom Slovensku nazývali *hroble.* Ale ani tie nedosahovali rozmery zvyčajné v kamenistých malokarpatských viniciach.

Pri vstupe do viníc alebo na inom dominantnom mieste v areáli stála socha alebo kaplnka sv. Urbana, patróna viníc. Spolu s prevádzkovými stavbami sú tieto

Vinice na horských svahoch. Jur pri Bratislave, 19. storočie. Reprodukcia olejomaľby neznámeho autora

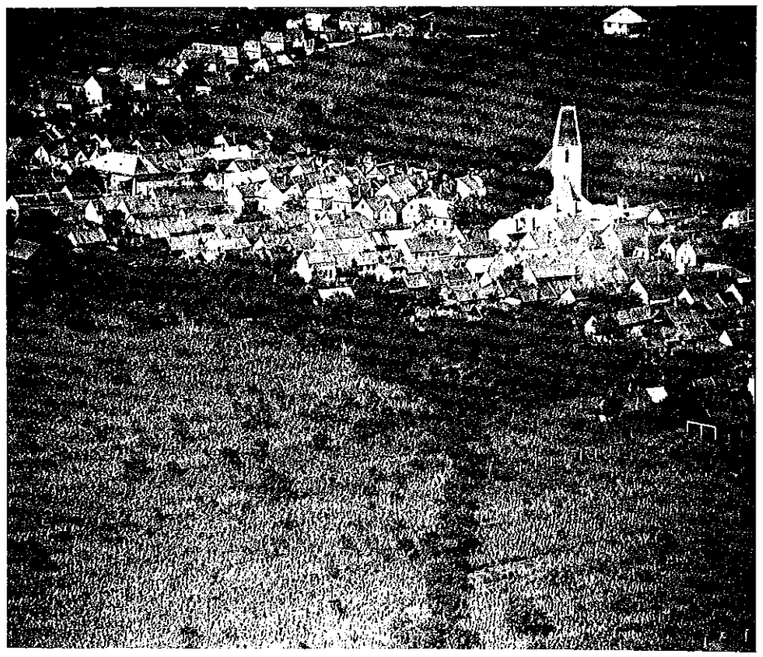

Malokarpatská obec Rača obklopená vinicami,
1978

Súvislá výsadba viníc
na malokarpatských svahoch, uprostred „rúna".
Jur pri Bratislave, 1955

„Rúna" s povrchovým porastom. Pezinok, 1969

Najvyššie výbežky viníc pod pásmom lesa.
Limbach, okr. Bratislava vidiek, 1955

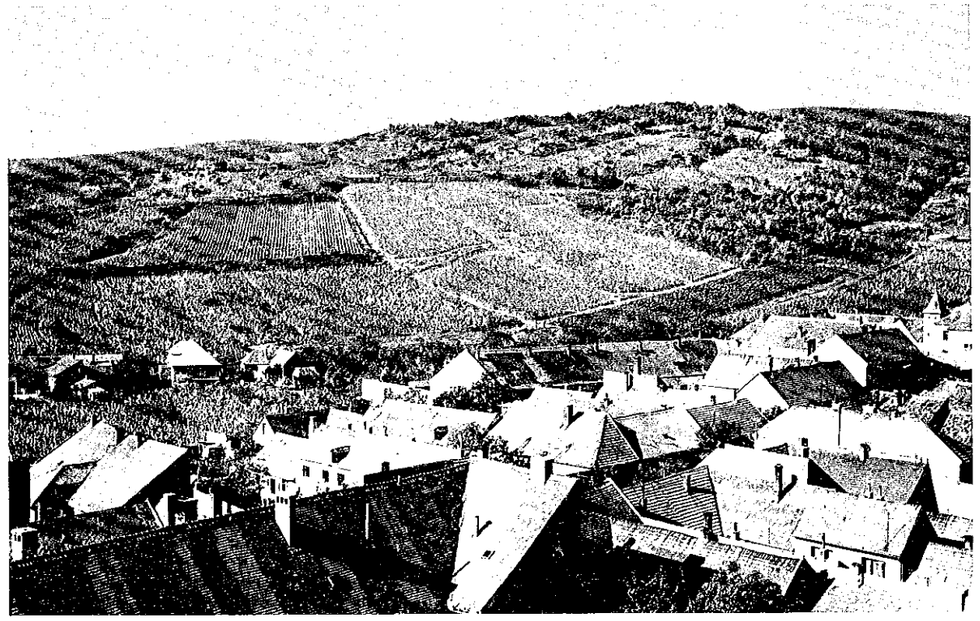

Súčasná malokarpatská krajina s družstevnými a záhumienkovými vinicami

Družstevné vinice v Bratislave – Vajnoroch, 1980

Súkromné viničky s ovocnými stromami. Vinné, okr. Michalovce, 1966

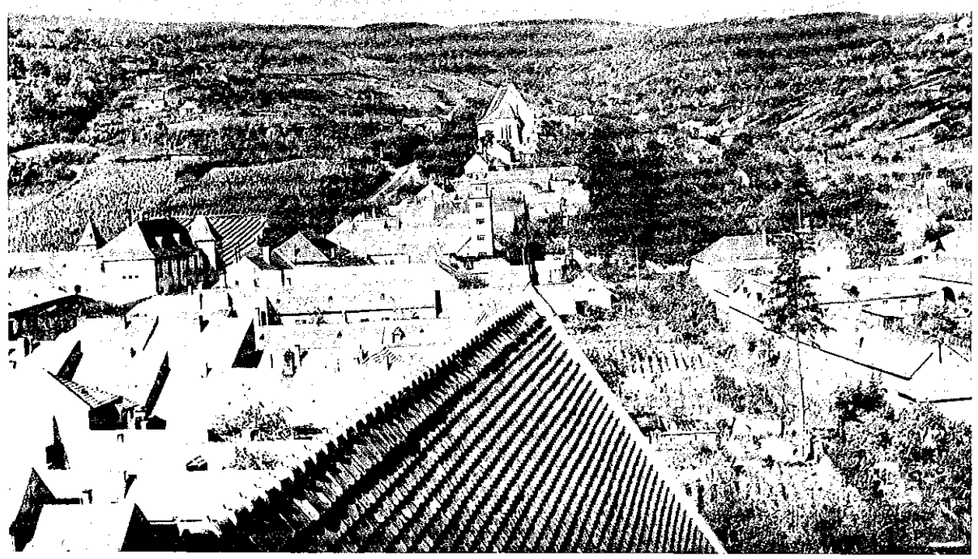

Družstevné vinice a vinič na pozemkoch v intraviláne. Jur pri Bratislave

Vinohradnícky dom.
Bratislava, Slovanská ulica č. 59
(Stav z roku 1965)

Podjazd a dvor vinohradníckeho domu využívaný na čapovanie „pod viechou".
Bratislava, Slovanská ulica č. 59
(Stav z roku 1965)

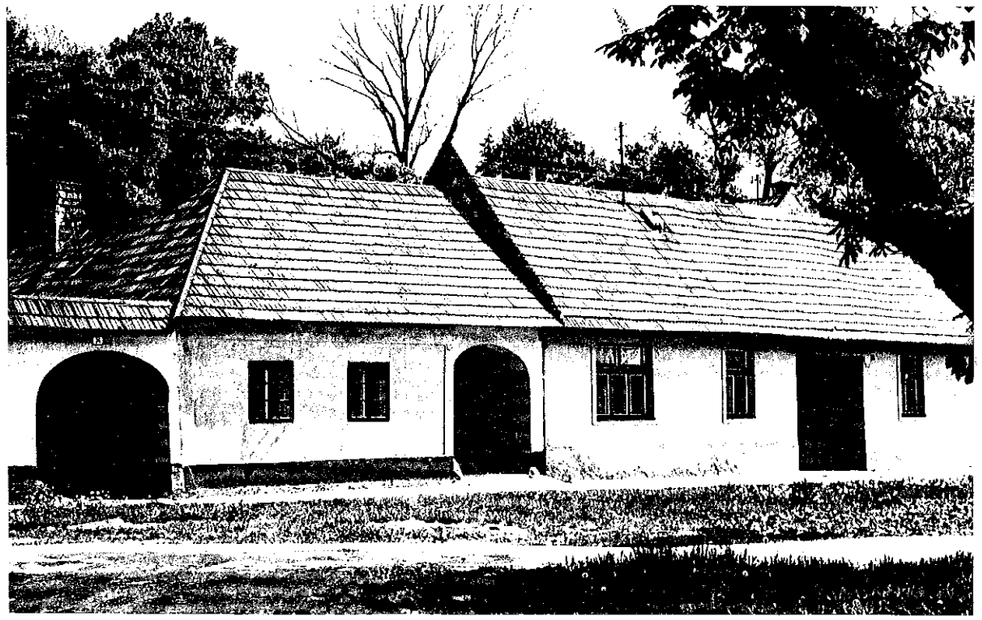

Vinohradnícke domy s uzavretými dvormi.
Pezinok, 1976

Vidiecky vinohradnícky dom. Limbach,
okr. Bratislava vidiek, 1958

Vchod do lisovne vidieckeho vinohradníckeho domu. Bratislava – Vajnory, 1966

Časť pivnice a lisovne pod mestským domom.
Jur pri Bratislave, 1962

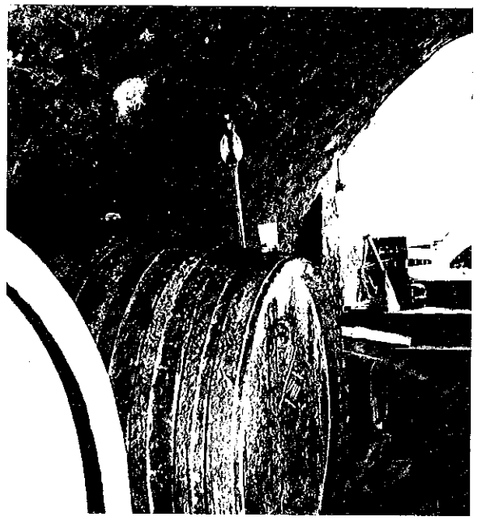

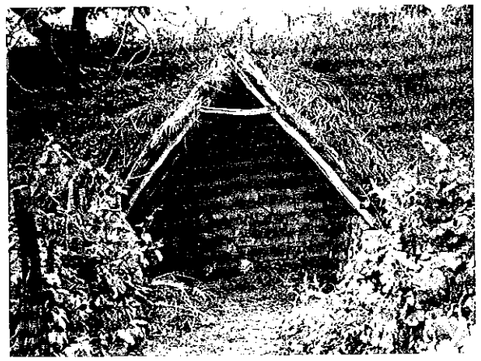

Búda na úkryt robotníkov a náradia.
Jur pri Bratislave, 1955

Búda na úkryt robotníkov a hájnika.
Pezinok, 1955

Zhlukové zoskupenie pivníc.
Malý Horeš, okr. Trebišov, 1958

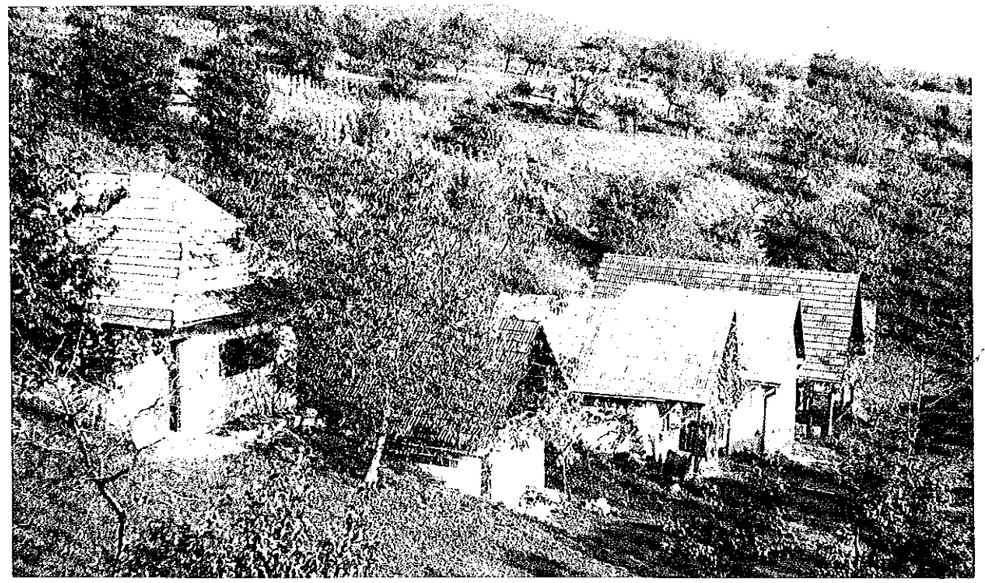

Reťazovité zoradenie vínnych búd pod vinohradmi.
Rybník, okr. Levice, 1966

pamiatky charakteristickým doplnkom dedinských viničných komplexov a často pozoruhodnými dokladmi staviteľskej a sochárskej zručnosti bývalých murárskych majstrov.

Vinice sústredené na chotárnych vyvýšeninách sa so všetkými atribútmi tohto typu zachovali v mnohých lokalitách až do súčasnosti. V rámci družstevnej výroby prešli do užívania občanov vo forme záhumienkov. Ich bývalá výrobná funkcia sa tým do istej miery zmenila. Zaniklo poslanie týchto viníc ako dôležitého prameňa finančných príjmov roľníckej rodiny. Dorobené produkty majú za dnešnej hospodárskej a zásobovacej situácie prevažne doplnkový význam a výroba nadobúda charakter záujmovej činnosti.

Ďalším charakteristickým znakom dedinského typu sú samostatné stavebné objekty určené na spracovanie hrozna, skladovanie vína, prípadne aj iných, tu pestovaných plodín. Reprezentujú ich pivnice a vínne búdy s pivnicou alebo bez nej. Vyskytujú sa s výnimkou Malých Karpát vo všetkých ostatných pestovateľských oblastiach nášho územia a majú zhodné črty s rovnakými účelovými stavbami v susedných vinohradníckych pásmach východnej Moravy a severného Maďarska.[29]

Základnou priestorovou jednotkou stavebných objektov situovaných mimo usadlosti majiteľa sú dodnes pivnice. V slovenskom jazyku sa označujú prevažne slovom *pivnice*. Termín prešiel do maďarského jazyka, kde nadobudol tvar *pince*.[30] Na slovensko-moravskom pohraničí je zaužívaný termín *sklep*. V prostredí starého nemeckého osídlenia na okolí Pukanca sa pre pivnicu používa názov *ľoch*, čo súvisí s nemeckou baníckou terminológiou.

Vzorom pre budovanie pivníc boli pravdepodobne podzemné chodby, kazematy a skalné obydlia. Stav nášho vinohradníctva vo včasnom feudalizme nás oprávňuje predpokladať takéto zariadenia už v tom čase aspoň na zemepanských majetkoch. V 16. storočí ich potvrdzuje správa o krádeži vína v čachtických panských pivniciach.[31] Chotárne pivnice boli nevyhnutné aj pre majiteľov viníc na cudzích a vzdialených panstvách.[32] Pivnice dobre ukryté v lesných húšťavách poskytovali pomerne bezpečnú ochranu zásobám vína. Opúšťali ich v mierových časoch, keď sa budovali nové, ľahšie prístupné.[33] Mnohé pivnice zanikali počas prechodného poklesu konjunktúry v minulosti a najmä počas obnovy vinohradov po fyloxére.

Pivnice[34] tvorili skupinky pod pohorím, alebo sa ťahali v reťazovitom usporiadaní na jeho úpätí. V blízkosti obce sa zoraďovali aj pozdĺž vozovej cesty. Vyhlbovali sa

do skál alebo ílovitej či pieskovcovitej zeminy, a to v kopcovitom teréne zo svahu, na rovinách pod úroveň terénu. Ojedinelý bol u nás výskyt pivníc na viacerých podlažiach vyhĺbených do vysokých stien pieskovcového lomu v Kubáňove v novozámockom regióne. Zvláštnosťou je tiež kombinácia horizontálneho a vertikálneho usporiadania skupiniek pivníc zachovaná v Malom Horeši, lokalite okrajového tokajského pásma. Spoločná, strmo klesajúca chodba sa na jednotlivých podlažiach rozvetvuje a vedie do zhluku malých kobiek, ktoré plnia funkciu pivníc.

Rozmery našich pivníc sú veľmi variabilné a závislé od terénu i rozsahu produkcie. Niekedy nepresahujú 2 × 2 metre a výšku dvoch metrov, ale zachovali sa i zvyšky pôvodne oveľa väčších objektov šírky 6 metrov, výšky 3–4 metrov a dĺžky i niekoľko kilometrov. Sú dôkazom toho, že boli upravené z podzemných chodieb, väčšinou z čias protitureckej obrany.

Do pivničného priestoru sa vstupuje klesajúcou chodbou nazývanou *šija*[35] (Záhorie), *žriedlo* (okolie Nitry), *hrtan* (okolie Modrého Kameňa), *gádor* (maďarské lokality). Pôdorys pivníc je väčšinou obdĺžnikový. Steny bývajú z pôvodnej horniny alebo sú vyložené murovkou. Klenutý strop býva vyhĺbený do horniny alebo sklepený z pálených tehál. V stenách žriedla i pivnice sú výklenky na odkladanie pohárov, kľúčov, sviec a iných drobných predmetov.

Zariadenie pivníc je rovnaké, ako sme ho opísali v malokarpatskej oblasti. Ak pri vinici nie je iný vhodný priestor na posedenie pri pohári, umiestňuje sa zvyčajne na vstupnej strane pivnice stôl s lavičkou.

Samostatné pivnice v extraviláne sú reliktami starého systému viničného hospodárstva. V svojich pôvodných jednoduchých formách sa zachovali už iba v obmedzenom počte, pretože vývin technológie si vyžiadal náročnejšie zariadenia. Pokiaľ ešte dnes existujú v stave schopnom prevádzky, slúžia účelom záhumienkového hospodárenia a s úbytkami vínnych zásob sa využívajú najmä na skladovanie okopanín. Zložitejšie stavebné útvary vo vinohradníckej prevádzke dedinského typu sú pivnice doplnené prístavbami nad podzemným priestorom. Správy o nich z dávnejšej minulosti sú zriedkavé.[36] Väčšina zachovaných stavieb tohto druhu pochádza až z 18. storočia, ale najmä z poslednej tretiny 19. storočia, keď dosiahli vrchol v počte a výstavnosti. Mnohé z nich sa vo svojej inovovanej podobe zachovali dodnes.

Ľudové názvy takýchto stavebných celkov sú diferencované. U slovenského obyvateľstva je najrozšírenejší termín *hajloch,* s ktorým sa stretávame vo všetkých vinohradníckych oblastiach. Na západnom Slovensku sa na ich označenie používa termín *búda,*[37] na strednom Slovensku v oblasti baníckeho osídlenia sa nazývajú

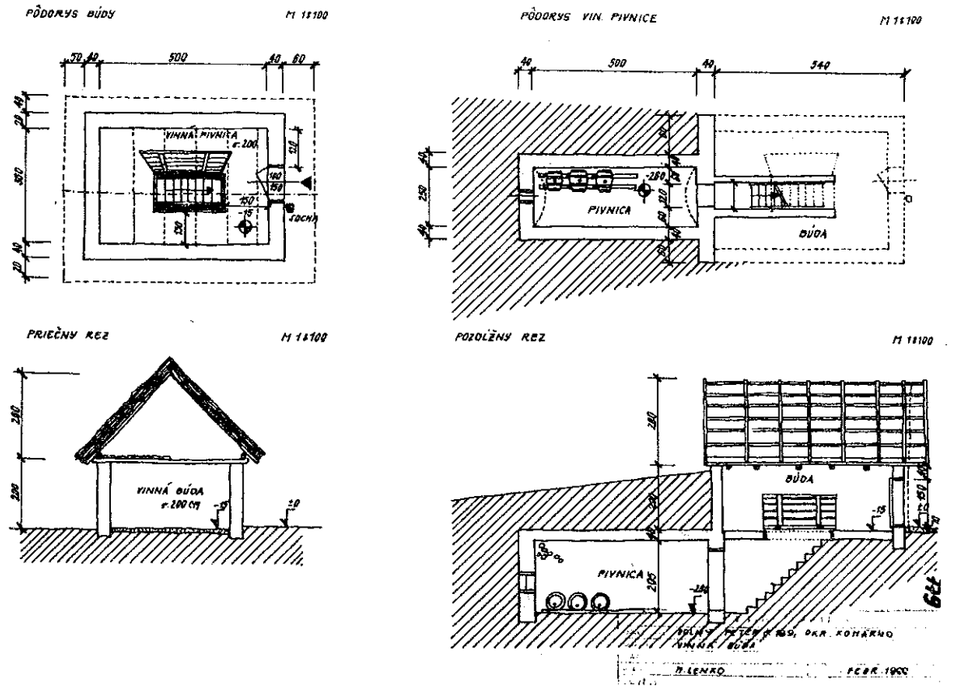

Vínna búda bez pivnice. Dolný Peter, okr. Komárno (Stav z roku 1968)

pôdorys búdy
pôdorys pivnice
priečny rez
pozdĺžny rez

ľoch, ale aj *pivnice.* V bilingvistických slovensko-maďarských zónach je rozšírený termín *borház,* ktorý na východnom Slovensku prevažuje aj u slovenského obyvateľstva. Okrem toho je v obidvoch jazykových skupinách zaužívaný termín *pivnica – pince* a označuje sa ním nielen priestor pod úrovňou zeme, ale aj celá stavba nad ňou.

Umiestnenie vinohradníckych búd na viničnom pohorí je rozmanité. Často sú reťazovo usporiadané pod pohorím na silvášoch, ale vyskytujú sa aj v skupinkách alebo ojedinele na viničnej stráni.

Základný pôdorys vinohradníckych búd tvorila pôvodne jediná nadzemná miestnosť na lisovanie, ktorá sa všade označuje ako *prešovňa.* K nej alebo za ňu sa niekedy pričlenila obytná miestnosť. Vznikla tak izbička na odpočinok po práci, na chvíľku priateľskej besedy so susedmi a hosťami alebo i na dlhší pobyt niektorého príslušníka rodiny v dobe špičkových prác. Zložitejšie bolo rozšírenie stavebného útvaru vo vertikálnom smere. Ide o tzv. zvýšené stavby prístupné z priľahlého briežka na bočnej alebo zadnej strane budovy. Vyskytovali sa na prelome nášho storočia v Čachticiach a doteraz existujú ešte v Skalici, Honte, Novohrade. Opísané formy vinohradníckych stavísk majú podzemnú pivnicu. Týmto zariadením predstavujú najdokonalejšie účelové viničné stavby a sú prejavmi vysokého majstrovstva ľudových staviteľov.

K jednoduchším formám patria búdy bez pivníc. Zodpovedajú menším nárokom na výrobnú technológiu alebo osobitným výrobným podmienkam. Prvý dôvod ovplyvnil budovanie jednoduchých stavieb na východnom Slovensku nazývaných *jatka.*[38] Názov svedčí o starej vinohradníckej tradícii slovenského etnika v oblasti zmiešaného slovensko-maďarského osídlenia. Jediný priestor týchto budov slúžil na lisovanie, uskladnenie vína i úschovu náradia. Druhý dôvod – špecifické požiadavky produkcie – ovplyvnil budovanie stavieb bez pivníc v oblastiach so starou ovocinárskou tradíciou, rozvinutým lúčnym hospodárením a chovom dobytka. Takéto stavby sa vyskytovali v okolí Pukanca, Krupiny a Modrého Kameňa. Nazývali sa *chyšky,* zriedkavejšie *komôrky.*

Z hľadiska materiálu a konštrukcie všetky viničné stavby zodpovedajú lokálnej stavebnej praxi. Najobvyklejším materiálom na ich stavbu bola hlina a kameň, zriedkavejšie boli stavby zrubové alebo so stenami vypletenými z prútia a obhodenými blatom. Stavali sa technikou vykladania, nabíjania a napokon i z nepálenej alebo pálenej tehly. Strešnou krytinou

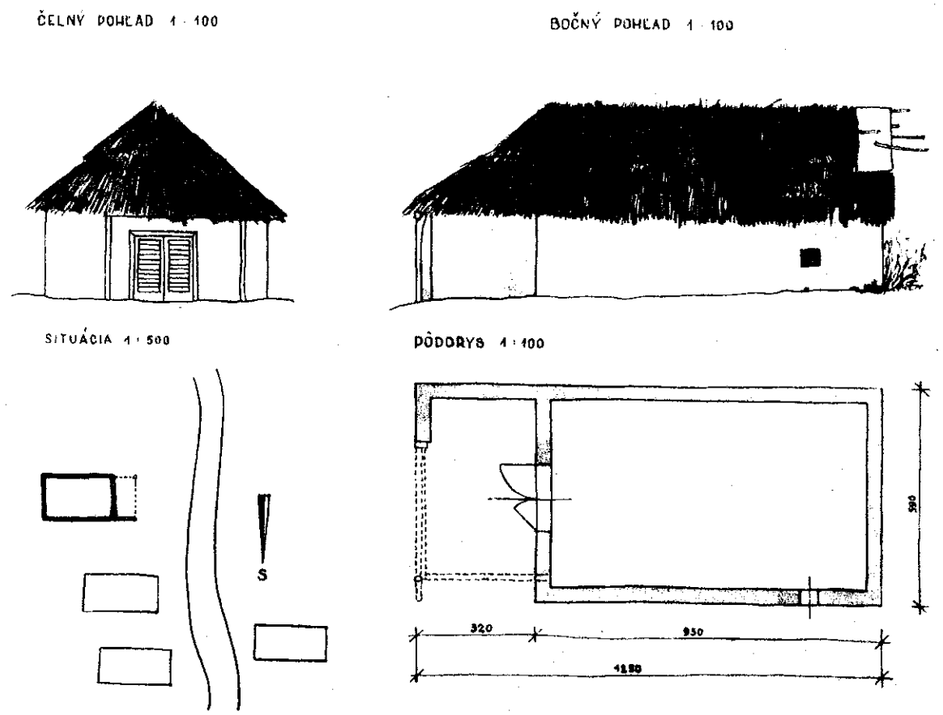

Vínna búda s pivnicou. Dolný Peter, okr. Komárno (Stav z roku 1968)

čelný pohľad
bočný pohľad
situácia
pôdorys

bola ražná slama a trstina, ktoré zabezpečovali v miestnostiach rovnomernú teplotu. Steny búd sa zvnútra obmazávali hlinou a vápnom, na vonkajšej strane podľa miestnych zvyklostí aj farebným náterom. Podlaha v pracovných priestoroch bývala

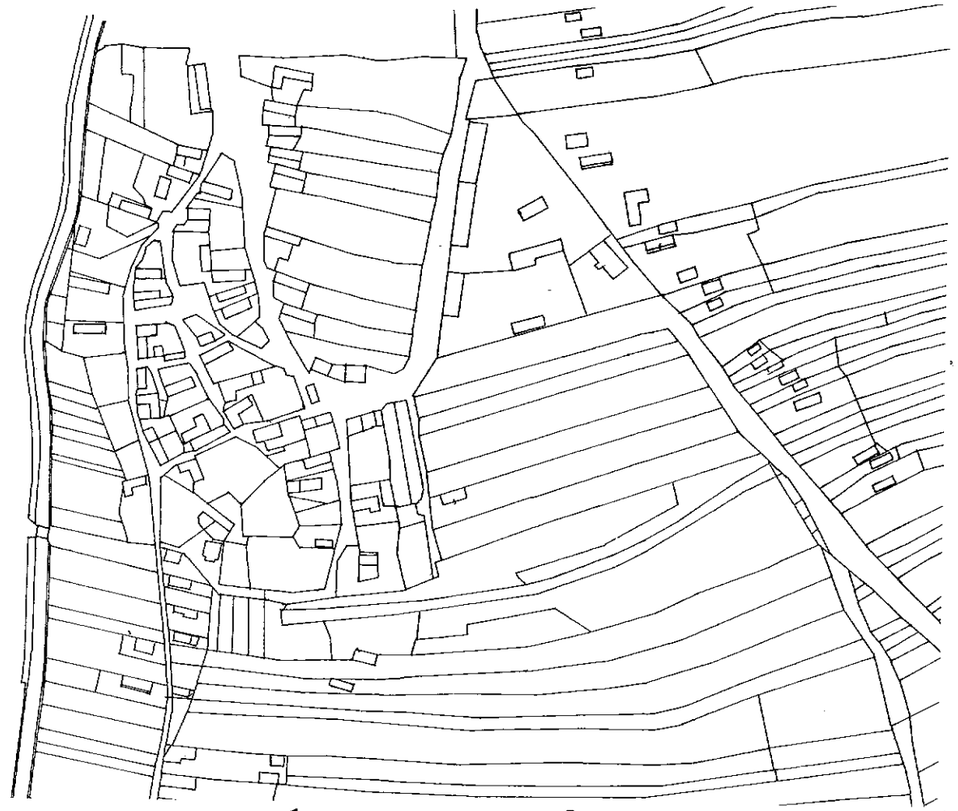

1 2 3

Pôdorys vinohradníckej obce a jej viničného pohoria. Bojničky, okr. Trnava (Stav z 1. pol. 20. storočia)

1 usadlosti
2 oráčina
3 vrch s vinicami a búdami

zemitá, v obytných drevená. Staršie búdy mali otvorený strop, od dolných priestorov oddelený žrďami. Z bezpečnostných dôvodov sa zamykali rôznymi zariadeniami: od starých drevených zámkov so západmi – *štencami* – až po rozmanité železné zámky. K nim patriace kľúče mali veľké rozmery, aby sa nestratili, prípadne nevymenili, lebo inak by to bolo niekedy znamenalo aj viackilometrovú cestu späť do dediny.

Interiér lisovne podobne ako v Malých Karpatoch tvoril drevený či novší železný lis, nádoby a náradie na obrábanie viníc. V stredoslovenských chyškách bývali dlhé police zapravené do vyhĺbenín v stenách – *postele* – na ukladanie ovocia. Niektoré lisovne mali aj ohniská na ohrievanie vody na vybáranie sudov, na vyhrievanie miestnosti a prípravu pokrmov pri prácach vo vinici. V komíne nad ohniskom sa údievalo mäso v dyme zo spaľovaných odrezkov viniča. Otvorené ohniská po čase nahradili dokonalejšie pece a sporáky.

V obytnej miestnosti stál stôl s lavicami a jednoduché lôžko. Obielené steny sa zdobili farebnými výstrižkami z časopisov a diplomami z vinárskych súťaží. Na osvetlenie sa používali sviece a petrolejové lampy, ale zavedením elektrického prúdu, ba i telefónneho vedenia od 70-tych rokov nášho storočia sa zvýšila úroveň interiérov a súčasne i bezpečnosť na týchto odľahlých miestach.

Popri výrobnej funkcii mali tieto stavby aj iné poslanie. Sústreďovala sa v nich časť rodinného a spoločenského života vinohradníkov, čomu sa podriaďovala ich výtvarná a estetická úprava. Najčastejším dekoračným prvkom boli farebné nátery stien, biele nárožia a pasparty oblokov, stĺpové podstrešia, kolorované reliéfy hrozna a sošky patrónov viníc umiestnené v nikách na štítovej strane stavieb. Na odpočinok a susedský priateľský rozhovor slúžili murované lavičky pri vstupe do lisovní. Toto všetko napovedá, že viničné stavby spolu s ich zatrávneným a stromami zatieneným okolím boli dôležitou súčasťou životného prostredia vinohradníka, jeho pýchou a predmetom prestíže.[39] V pracovný deň sa tu trávila poludňajšia prestávka, v podvečer ožívali búdy hovorom pri pohári vína. Tu sa nedeľné odpoludnia vypĺňali vzájomnými návštevami a mládež sa zabávala pri hre na harmoniku, tanci a speve až do noci. Počas práce sa v pivniciach varilo pre robotníkov, ukončenie prác sa oslávilo hostinou, ale najveselšie bývalo pri oberačkách. Majitelia viníc sa v týchto priestoroch schádzali na fašiangy, veľkonočný a turíčny pondelok. V búdach sa odbavovala slávnosť na počesť sv. Urbana, zapíjali voľby do orgánov viničnej

samosprávy, výhodný majetkový prevod a iné podnikanie. Aj rodinné oslavy ako narodenie potomka či rozlúčka s mládenectvom, odvážanie vína na svadobnú hostinu – *dvíhačky* – to všetko prebiehalo na pohostinnej pôde vínnych búd. Tieto objekty sa niekedy stávali aj dlhodobým alebo trvalým bydliskom jednotlivcov, najmä osamelých ľudí alebo v prípade nežiadúceho spolužitia v rodinnom kruhu. Z rozličných vinohradníckych obcí sú známe aj prípady, keď sa búdy adaptovali na stále bydliská a vznikali tak nové, trvalé sídla.

Po kolektivizácii poľnohospodárstva viničné stavby nestratili svoju výrobnú ani spoločenskú funkciu. Aj dnes slúžia prácam na záhumienkových viniciach a naopak, vzrástla ich úloha rodinného a spoločenského strediska. Rozptýlení členovia rodín, priatelia a spolupracovníci sa tu stretávajú cez víkendy a dovolenky, aby v príjemnom prostredí strávili v pohode i aktívnom odpočinku voľné chvíle.[40] Z týchto dôvodov sa pôvodné jednoduché stavby rozširujú o nové prvky a pri náročnejšom vnútornom vybavení nadobúdajú formy komfortných letných príbytkov. Tam, kde tomu kultúrno-historické hodnoty vybraných objektov dávajú predpoklady, sa tieto stavby stávajú predmetom ochranárskej starostlivosti a živými dokumentami dávneho ľudového staviteľstva.

ROZPTÝLENÉ FORMY VINOHRADNÍCTVA

Tretiu skupinu vinohradníckej kultúry predstavujú individuálne formy spojené s produkciou na jednotlivých, rozptýlených viniciach. Takéto pozemky sa už v dávnejšej minulosti nachádzali medzi inými kultúrami na brehoch, v roklinách alebo na rovinách v priestoroch, ktoré nespadali pod záväzné trojpoľné hospodárenie.[41] Špecifickým slovenským javom, ktorý nemá obdobu v stredoeurópskom vinohradníctve, sú rozptýlené vinice v hornom Honte. Ide o územie lazového osídlenia a vysunutých filiálnych hospodárstiev, ku ktorým prispeli osobitné ekologické a spoločenské danosti regiónu – rozsiahle klčoviská, lúčne hospodárstvo s chovom dobytka a preľudnenosť obcí.[42] Na vzdialených pastvinách a lúkach sa zakladali sporadicky samostatne ležiace vinice, ktoré tvorili výhodný doplnok sezónneho chovu dobytka. Pre viničné hospodárenie sa tu spravidla vydeľoval nadzemný priestor v spoločnej budove so stajňou – *konicou*. Pre uschovanie dorobeného vína sa pod viničnou komorou zriaďovala aj osobitná pivnica. Rovnako ako u vinohradníckych búd predchádzajúceho kultúrneho typu, i tu sa k budove pristavovali priestory pre prechodný pobyt členov rodiny obhospodarujúcich okolité pozemky.

Vo vhodných prírodných podmienkach vinič mal a doteraz má svoje miesto aj v pridomových záhradách, v záhumniach a intraviláne vôbec. V lokalitách Malých Karpát a pod východoslovenským Vihorlatom sa zeleninové záhrady za dvorom usadlostí ani nezakladali, pretože sa tu namiesto zvyčajných plodín pestovalo ekonomicky výhodnejšie hrozno. K doplnkovým produkčným formám patrí aj pestovanie viniča na vysokom vedení, chodby (pergoly) a besiedky (filagórie), čo však súvisí aj s okrasnými zámermi.

Pri všetkých týchto pestovateľských formách s výnimkou hontianskych koníc funkciu špeciálnych pracovných objektov suplovali rozličné iné hospodárske priestory – komory, podjazdy, kôlne. V súčasnosti, keď sa rozširuje doplnkové a záľubové pestovanie viniča v záhradách, na tento účel sa prispôsobujú pivnice pod novými domami. Inventárové vybavenie býva veľmi rozmanité – od špeciálnych nástrojov a náradia až po ich rozličné, samotnými vinohradníkmi zhotovené náhradky. Pritom sa vytvára široký priestor

pre uplatňovanie nápaditosti, zručnosti a hospodárnosti.

Vinice boli vždy najcennejšou súčasťou pozemkového majetku, ktorá bola za priaznivých trhových podmienok neporovnateľne výnosnejšia než oráčiny a ostatná pôda.[43] Vyjadrením ich osobitnej hodnoty boli mnohé daňové povinnosti a majetkové transakcie, pri ktorých bolo potrebné uviesť ich rozlohu v mierach platných v lokálnom alebo širšom meradle. Táto potreba viedla k vzniku špecifických plošných mier, kým ich vystriedali všeobecne platné obligátne miery.

V najstarších urbároch zo 16. storočia sa vinice uvádzajú bez určenia rozlohy. Namiesto nej sa zaznamenávala iba poloha pozemku a mená držiteľov susedných viníc.[44] Miera teda bola pravdepodobne jednotná a v lokalite známa. Iba väčšie pozemky cudzincov sa uvádzajú ako *štvrtiny*, menej často ako *osminy*. Stále častejšie sa s nimi stretávame v daňových súpisoch z 18. storočia. Súvisia s pôvodným delením chotárneho celku na menšie, pravidelné časti.[45] *Štvrtiny, fertále* sa udržali v niektorých lokalitách západného Slovenska a horného Hontu až do prvej svetovej vojny.

V urbároch z 18. storočia sa popri týchto mierach uvádzajú aj *kopáče*.[46] Ich synonymom boli na západnom Slovensku *tovarichy*.[47] *Kopáč* i *tovarich* predstavoval plochu, ktorú jeden robotník pokopal za deň, teda od východu do západu slnka. Pretože výkon závisel od vlastností pozemku, miery boli často i v tom istom chotárnom hone rozdielne.[48]

Iným, pre vinohradníctvo špecifickým spôsobom, bolo vyjadrovanie rozlohy viníc počtom viničných hláv, viničných jarkov a viničných radov.[49] Stará miera na jarky a rady nadobudla nový význam s obnovovaním viníc a radovou výsadbou po fyloxére. Praktizovala sa v niektorých lokalitách stredného Slovenska ešte v medzivojnovom období.

Kuriózne bolo meranie viníc v Honte na *kily*. *Kila* tu bola rozšírenou mierou na určovanie rozlohy rolí a znamenala priestor obsiaty množstvom zrna, ktoré naplnilo nádobu s rovnakým názvom. Termín sa spolu s určovanou rozlohou preniesol z poľných pozemkov i na vinice a používal sa až do štyridsiatych rokov nášho storočia.

Od zavedenia obligátnych mier tereziánskym urbárom v roku 1767 a metrického systému v roku 1874 sa v Uhorsku i pre výmeru viníc začali používať miery s označením *hony, jutrá* a *áre*. Nové konvenčné miery sa do ľudovej praxe, ktorá dlho zotrvávala pri tradičných mierach, prenášali iba pomaly.

POZNÁMKY

[1] HROMÁDKA, J.: Všeobecný zemepis Slovenska. Slovenská vlastiveda. Bratislava 1943, s. 257.

[2] LIMBACHER, F. – PÓSCH, K.: Rust-Sopron-Pozsonyi borvidék szőlő és borgazdasági monográfia. Budapest 1913.

[3] BEL, M.: O svätojurskom víne. Zostavil a preložil J. Pavelek. Bratislava 1984, s. 67.

[4] ORTWAY, T.: Geschichte der Stadt Pressburg II, 4. Bratislava 1903, s. 76.

[5] SCHEWITZ, I.: Pressburg und Umgebung, Lage, Wirtschaft und Deutschtum. Saarfeld 1932, s. 51.

[6] Názov *Ochlajty* v Horných Orešanoch vraj pochádza z toho, že ľudia, ktorí sem prišli ako prví, zvolali: „Och, lajte (Leute), tu je dobrá voda!" *Nechtáky* zasa z toho, že pri ich vymeriavaní súhlasili s výmerou výrokom: „Nech je tak!" Podobný výklad etymológie toho istého názvu na Morave uvádza FROLEC, V.: Tradiční vinařství na Moravě. Brno 1974, s. 100.

[7] *Kvanten* je skomolené Gwandten, čo je stará nemecká dĺžková miera a zodpovedá vzdialenosti, ktorú zviera s pluhom utiahlo bez prerušenia. STUMMER, A.: Zu Vor- und Frühgeschichte des Weinbaues. Der Winzer III, 1937, s. 6.

[8] KOVÁTS, F.: Die Riednamen des Pressburger Weingebirges. Separátny výtlačok časopisu Heimat, 1920–1921, č. 19–22; ORTWAY, T.: dielo cit. v pozn. 4, II, 1. Bratislava 1893, s. 399; KRAUS, F.: O bratislavském vinařství. Brno 1939, s. 4; SCHEWITZ, I.: dielo cit. v pozn. 5, s. 79.

[9] Názvy *Grefty, Štampále, Fuchslajtne* sa vyskytujú i na Morave. Porovnaj s prácou FROLEC, V.: dielo cit. v pozn. 6, s. 25. Názvy s časticou -satz, -gräften sú rozšírené v dolnom Rakúsku. BAUER, M.: Der Weinbau des Nordburgenlandes in volkskundlicher Betrachtung. Eisenstadt 1954, s. 45–51. Početné názvy malokarpatských viničných honov, ktoré v slovenskej verzii pretrvávajú až dosiaľ, uvádza už v 18. storočí BEL, M.: dielo cit. v pozn. 3, s. 42.

[10] Termín *rúna* pochádza z nemeckého Rune a znamená brázdu, chodníček. MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha 1957, s. 420. *Odrunek* na západnom Slovensku znamená koniec viničného radu. Je rozšírený aj na Morave. FROLEC, V.: dielo cit. v pozn. 6, s. 23.

[11] BODNÁR, J.: Stavebná výroba v procese modernizácie vinohradu. Rukopis, 1964. Archív Melioračného družstva, Pezinok.

[12] Na tento starý problém sa vinohradníci v Grinave (Myslenice) v roku 1768 sťažovali: „Naprotiva tomu škodu trpíme obzvlášte od prívalúv, ponevač vinohrady naše sú vo vrchoch a príval najlepší grunt vinohradský zebere a skazí." Podobne sa ponosovali aj v Suchej nad Parnou: „Chosni naše sú jiné neni krom role a vinohradu. Škody pak skusujeme od náhlivých dešťúv, skrz keré v rolách a vinohradoch výmoly sa robá." Novem puncta

UNIVERZITA KONŠTANTÍNA FILOZOFA V NITRE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA MANAŽMENTU KULTÚRY A TURIZMU

VYBRANÉ MATERIÁLY K SEMINÁROM Z KULTÚRNYCH REGIÓNOV SLOVENSKA

1

NITRA 2004

OBSAH

1. Prednášky (prof. PhDr. Jaroslav Čukan, CSc.):

Kultúra starých Slovanov v Európe i širších územných súvislostiach. Význam prijatia kresťanstva.

Kultúrne regióny Slovenska 1. (Kultúrna diferenciácia a čo ju spôsobuje).

Kultúrne regióny Slovenska 2. (Kultúra, priestor a čas).

Kultúrne regióny Slovenska 3. (Relatívnosť priestoru).

2. Štúdie a články:

FROLEC, V.: KULTURNÍ PROSTOR ...

LEŠČÁK, M.: *Regionalizmus a ľudová kultúra.* In:

PODOLÁK, J.: *Etnografické oblasti na území Slovenska ako predpoklad k monografiám o ľudovom staviteľstve.* Slovenský národopis, 5, 1957, č. 5, s. 529 – 537.

KOVAČEVIČOVÁ, S.: *Prírodné prostredie ako integračný a dezintegračný činiteľ v ľudovom staviteľstve.* In: Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti.

MJARTAN, J.: *Karpatsko-podunajské kultúrne vzťahy v ľudovom staviteľstve.* In: Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti.

SOPOLIGA, M.: *Ľudové staviteľstvo a bývanie.* In: Horná Cirocha. Košice 1985, s. 272 – 330.

STOLIČNÁ, R.: *Ľudová kultúra Slovenska ako súčasť európskej kultúrnej identity: zásadné kontexty výrazu.* Slovenský národopis, 42, 1994, č. 4, s. 402 – 412.

UŠAK, J.: *Reťazové sídelné formy na Slovensku.* In: Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti.

ŽUDEL, J. *Stolice na Slovensku.* Bratislava 1984. s. 11 – 24 a 80 –90.

OLEJNÍK, J.: *Historický prehľad vývoja obchodných ciest na Spiši.* In: Zborník Slovenského národného múzea, Etnografia, 84, 1990, č. 31, s. 120 – 127.

OLEJNÍK, J.: *Prícestné hostince – „voziarne" na Spiši v druhej polovici 19. storočia.* In: Zborník Slovenského národného múzea, Etnografia, 84, 1990, č. 31, s. 120 – 127.

FLASZA, J.: *Obchod a remeslo v kontaktoch Malopoľska a Spiša v 13. – 18. storočí.*

KUFČÁK, E.: *Sezónne vysťahovalectvo v Liptove do prvej svetovej vojny.* In: Zborník Liptov 5, 1979, s. 109 – 148.

ČUKAN, J.: *Vplyv pracovných migrácií liptovských baníkov na vytváranie nových prvkov spoločenskej štruktúry.* Slovenský národopis, 37, 1989, č. 3, s. 294 – 299.

MANN, A. B.: *Vysťahovalectvo za prácou do Ameriky na prelome 19. a 20. storočia a jeho vplyv na ľudovú kultúru.* Slovenský národopis, 28, 1980, č. 4, s. 527 – 541.

FALŤANOVÁ, E.: *Trhy a jarmoky: sociálno-ekonomické väzby s vidieckou lokálnou spoločnosťou.* Slovenský národopis, 42, 1994, č. 4, s. 413 – 425.

PUŠKÁR, I.: *Drevené kostoly na Slovensku.* In: Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti.

BODOROVÁ, O.: *Archaické prvky v gemersko-malohontskom hrnčiarstve.* In:

FAJNOR, J.: *Zamestnanie.* In: Brezová pod Bradlom. Bratislava 1998, s. 221 – 239.

3. Výber najvýznamnejších publikácií o tradičnej kultúre Slovenska

4. Otázky

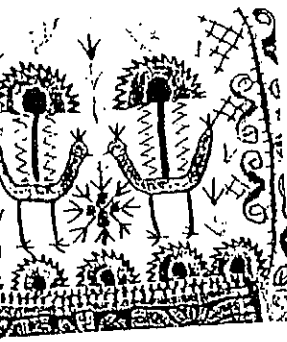

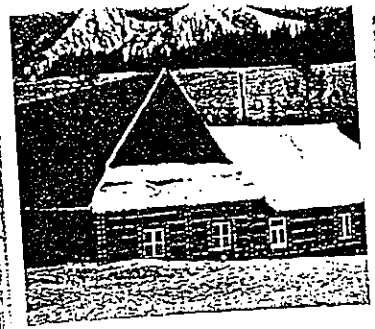

SLOVENSKO

Európske kontexty ľudovej kultúry

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED
Ústav etnológie
Ústav hudobnej vedy

Editorka
PhDr. RASTISLAVA STOLIČNÁ, CSc.

Autori
PhDr. KATARÍNA APÁTHYOVÁ-RUSNÁKOVÁ, CSc.
PhDr. MOJMÍR BENŽA, CSc.
Mgr. OLGA DANGLOVÁ, CSc.
PhDr. STANISLAV DÚŽEK, CSc.
Prof. PhDr. OSKÁR ELSCHEK, DrSc.
Mgr. ĽUBICA FALŤANOVÁ, CSc.
Mgr. VIERA FEGLOVÁ, CSc.
Doc. PhDr. KORNÉLIA JAKUBÍKOVÁ, CSc.
PhDr. MICHAL KAĽAVSKÝ, CSc.
PhDr. GABRIELA KILIÁNOVÁ, CSc.
PhDr. SOŇA KOVAČEVIČOVÁ, DrSc.
PhDr. EVA KREKOVIČOVÁ, DrSc.
Mgr. DANIEL LUTHER, CSc.
PhDr. PETER SLAVKOVSKÝ, CSc.
PhDr. RASTISLAVA STOLIČNÁ, CSc.

Zodpovedný redaktor obrazovej časti
PhDr. JURAJ ZAJONC, CSc.

Recenzenti:
Prof.PhDr. JÁN MICHÁLEK, DrSc.
PhDr. VIERA URBANCOVÁ, DrSc.

VEDA
vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2000

Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy: dimenze lidové kultury

Václav Frolec

Frolec Václav, 1991: Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy — dimenze lidové kultury. — Ethnologia Europae Centralis, I.

Kulturní jednota Evropy souvisí s pojetím jednoty kultury v její různorodosti. Je postavena na vědomí společného základu, v němž jsou pevnými pilíři antická kultura a křesťanství. Lidová kultura evropských národů a jednotlivých částí Evropy je součástí, modalitou života evropského. Jedním z prvků evropského kulturního základu jsou rolnické zdroje. Střední Evropa je otevřeným a přechodným regionem z hlediska geografického i kulturního. Balkánský poloostrov tvoří kulturní most mezi Východem a Západem, Evropou a Asií.

Profesor PhDr. Václav Frolec, DrSc.,
Ústav evropské etnologie Masarykovy univerzity,
Arne Nováka 1, 602 00 Brno,
Československo

Současná Evropa má mnoho dimenzí. Leitmotivem se stává volání po identitě. O svou totožnost usiluje také střední a jihovýchodní Evropa, která v nové situaci po pádu totalitních režimů v bývalých tzv. socialistických státech hledá cesty svého vzestupu, vstupu a integrace v Evropě. Otázka identity Evropy a jejích částí patří k vývojové logice historie a kultury tohoto kontinentu. Neváhám dokonce říci, že je to problém filozofie, smyslu evropských dějin.

V čem spočívá kulturní identita Evropy?

Tato otázka souvisí se samotným pojetím jednoty kultury, kterou je třeba chápat jako jednotu v různorodosti. Rozdíly v jedněch sférách kultury nevylučují možnost její jednoty v mnoha jiných oblastech. V pojetí jednoty v různorodosti kultury vidíme východisko k pochopení evropského kulturního společenství. Kulturní identita Evropy je postavena na vědomí společného základu, v němž jsou pevnými pilíři antická kultura a křesťanství. Kulturní dualismus tu vyjadřuje především sféra západní (latinská) a východní (byzantská). Jedním z kořenů evropské kultury je rolnická kultura a agrární myšlení lidových vrstev evropských národních společenství. Důležité, mnohdy zásadní podněty, přinesly ostatní složky společnosti. Po tisíciletí je Evropa osobitým prostorem, v němž se projevuje myšlení a činnosti, cílící k proklamaci evropské kulturní jednoty. Protichůdně, integračně, častěji však dezintegračně, působily myšlenky slovanské, germánské, románské a jiné jednoty, založené na povědomí společného původu, jazykové příbuznosti a společných kulturních znaků. Ty vedly k politickým hnutím typu panslavismu a pangermanismu, která byla z historického hlediska utopií (*Bursztа* 1985: 158). Evropská kultura se vyvíjela a vyvíjí v kontextu kultury světové, jejíž je integrální částí, a v mnoha směrech dokonce vzorem. Vyznačuje se bohatostí proudů, zdrojů, základů a národních tradic. To ji — zejména s ohledem na minulost — odlišuje od značně unifikovaných civilizací Východu i kultur Afriky, a částečně také od současné kultury americké (*Dobroczyński—Stefanowicz* 1979: 159).

Existuje filozofie dějin lidové kultury?

Nesouhlasím s tvrzením, že lidová kultura nemá dějiny. Má je, probíhají však jinak, než jsme zvyklí chápat běžné události historického času. Jestliže tedy lidová kultura je historickou kategorií, lze hovořit o jejím dějinném smyslu, o její filozofii. Lidová kultura částí Evropy, skupin národů i jednotlivých etnických společenství nemá však pouze určitý jediný smysl. Má jich mnoho, a to v dynamice prostorových

Ethnologie Europae Centralis
časopis pro interdisciplinární výzkum
lidové kultury

i časových proměn. Český historik Josef Pekař svého času o smyslu dějin, o filozofii dějin napsal, že „nejde tu v podstatě o nic jiného než o poznání hlavních faktorů dějinného vývoje a výklad souvislostí jimi vytvořených" (*Pekař* 1990: 386). Jestliže aplikujeme tuto tezi na předmět našeho zájmu, můžeme říci, že lidová kultura evropských národů a jednotlivých částí Evropy je součástí, výrazem a obměnou, modalitou života evropského. Chceme-li vyložit smysl dějin lidové kultury, musíme pátrat po její genezi, historicko-vývojových tendencích, kontinuitě i diskontinuitě, kulturně prostorových, interetnických a dalších vztazích. A tu je naše snažení teprve na začátku. Je však třeba začít a nebát se rizika prohry. I počáteční neúspěch se může stát mementem dalšího rozvoje evropské etnologie.

Rolnické zdroje evropské kultury

Lze je obecně považovat za jeden z prvků evropského kulturního základu, na němž se podílely všechny vrstvy společnosti: šlechta, měšťané (řemeslníci, obchodníci), dělnictvo, rolnictvo. Rolnická kultura, zformovaná ve středověku, zahrnuje prostředky prvotního dorozumívání a nejranější formy symbolické kultury, jakými jsou jazyk, rituál vykonávaný pomocí gest, tanec a dramatické projevy, velmi často spojené s obřadem, znaky zvukové i vizuální (*Kloskowska* 1981: 317—318). Rolnická kultura vychází z agrárního myšlení, jehož podstatou je střídání ročních období, přírodních cyklů i period života člověka, s bohatou kulturou a respektováním kosmického řádu. Duchovní svět, rituálový systém i konkrétní pracovní činnosti směřují k prosperitě kolektivu. Tento starý kulturní základ nalezneme u všech evropských národů, patří k jejich kulturnímu společenství z období prvobytných společenských vztahů. Během feudálního sociálního rozvrstvení společnosti se rolnická kultura dostávala do nejrůznějších kontaktů a vztahů s kulturními projevy jiných společenských vrstev. S christianizací Evropy a s rozvojem státní organizace se v lidové kultuře začaly také uplatňovat prvky institucionálního druhého kulturního systému. Vzájemné působení lidové kultury rolnické a oficiální křesťanské náboženské kultury mělo u jednotlivých evropských národů (nebo jejich skupin) své zvláštnosti. Obecným rysem byla symbióza pohanských a křesťanských prvků, propojení světského, profánního, s náboženským, sakrálním, ovlivnění institucionálního církevního života lokálním prostředím s rolnickou kulturou (kult lokálních světců, pronikání lidových obyčejů a obřadů do církevního ritu aj.), obohacení duchovního horizontu lidu. Křesťanské náboženství, během historického vývoje Evropy konfesionelně diferencované (katolicismus, protestantství, pravoslaví), se v určitých dobách stává jedním z etnokulturních znaků. Zásadně také ovlivnilo zasazení jednotlivých národů do politických a kulturních sfér, zejména ve směru členění Evropy na část západní a východní. Akčními středisky Evropy se staly východní Středomoří, Itálie, Pobaltí a oblast „starověvropská", jak se někdy označuje populační jádro evropského západu, sahající od pramenů Rýna přes povodí Maasy do Anglie. V „starověvropském" pásmu vyrůstala kulturní velikost Francie, Anglie a Německa (*Korčák* 1938: 40—44). Souhra vzájemného působení uvedených akčních center prvního řádu tvoří kulturní polohu střední a jihovýchodní Evropy.

Střední Evropa jako geografický a kulturní region

Střední Evropa je otevřeným a přechodným regionem z hlediska geografického i kulturního. Její vymezení bývá různé. Přidržujeme se obecného pojetí střední Evropy jako území mezi Alpami a Karpatami na jihu, Baltem na severu; na východě a západě je toto území otevřené. Nejdůležitějším činitelem středoevropského reliéfu je hluboký pokles země mezi Alpami a Karpatami — panonská nížina, která se stala sběrnou oblastí středního Dunaje, k níž se koncentricky sklánějí z velké části země alpské, karpatské a dinarské. Je to nejrozsáhlejší říční bazén v Evropě, ohraničený horami. Střední Evropa byla dlouho evropskou periférií, neboť hlavní akční střediska byla na obvodu. Kolébkou evropské civilizace bylo až do středověku východní Středomoří.

středoevropském přístoru podunají jako celá střední Evropa, formovalo se toto území od pravěku jako přechodná kulturní zóna, v níž jednotlivé národní kultury absorbovaly různé kulturní elementy, dále je rozvíjely a obohacovaly. Vedle společných znaků, které vyrůstaly ze společného základu, vznikly na jednotlivých etnických územích více nebo méně výrazné zvláštnosti, které jsou projevem tvůrčích schopností podunajských národů. Proces kulturního ovlivňování zesílil zejména ve středověku a novověku.

Z historického hlediska představuje střední Podunají území někdejší římské provincie Panonie, přes jejíž západní část vedla tzv. jantarová cesta, která spojovala dnešní československé a polské území s římským světem. Po etnické stránce byla Panonie nejednotná. Předřímské obyvatelstvo se skládalo z ilyrských a keltských kmenů, mezi nimiž docházelo k vzájemnému mísení. Obyvatelstvo Panonie, zejména jeho keltská část, dosáhlo již před příchodem Římanů značného stupně hospodářského rozvoje. Římané usilovali o romanizaci domácího obyvatelstva. Dařilo se jim to především u rodové aristokracie. Mnohem pomaleji postupovala romanizace mezi prostým rolnickým a pastveckým lidem, který si zachovával starý způsob života (*Oliva* 1959).

Ve 4. století po Kristu pronikají do Karpatské kotliny Slované. Historikové soudí, že na toto území se mohli Slované dostat jednak karpatskými průsmyky a podél Tisy a Dunaje, jednak ze Zakarpatí proti proudu Dunaje od východu. Šlo zřejmě o několik infiltračních a migračních vln, z nichž archeologie zachytila na východním Slovensku osídlení datované do 4. století a na Moravě předpokládá postup Moravskou branou nejméně ve 4. století a další pronikání až k Dunaji a také do západoslovenského Pomoraví. Výraznější se však zdají migrační proudy, které z oblasti podunajsko-potiské pokračovaly na západ proti proudu Dunaje a zasahovaly od 4. století jihozápadní Slovensko a starou Moravu, oblast Východní marky a snad i jižní Čechy (*Havlík* 1966: 103—104; *Chropovský* 1962: 217; *Poulík* 1948: 107; byl významnou událostí vznik moravské národnosti spadající do počátku 9. století, která se stala základní etnickou složkou Velké Moravy. Staří Moravané sídlili v rozsáhlé oblasti poříčí Moravy, Dyje, Váhu, Nitry, Hronu, Ipelu s přilehlým tokem Dunaje a v poříčí Slaného a Hornádu (*Havlík* 1957: 501; *Rajkoš* 1958: 8—9). Po zániku Velkomoravské říše došlo k postupnému zániku moravské národnosti. Její západní větev splynula s pozdější českou národností. Na území východně od Moravy po Tisu se formovala slovenská feudální národnost, jejímž hlavním střediskem se stala nitranská oblast. Slované byli ve středním Podunají neměnným substrátem všech příchozích národů od doby římského císařství a jedním z nositelů kulturních tradic této části střední Evropy.

Dalším významným historickým činitelem v Karpatské kotlině byli od konce 9. století Maďaři, kteří se pak stali hlavními představiteli historického vývoje této oblasti. Přišli do Karpatské kotliny jako dobyvatelé, ustupující před tlakem jiných nomádů ze své jihoruské pravlasti, kde kočovali v úzké symbióze hospodářské, politické, kulturní s turkotatarskými Chazary. Po svém příchodu do Uher setrvali Maďaři při starém způsobu života, vyznačujícím se nomádským pastevectvím. Tak tomu bylo po celou polovinu 10. století až do roku 955, kdy utrpěli porážku od spojených českoněmeckých vojsk na Lechu, která znamenala zásadní obrat v jejich dějinách. Do tohoto období spadá také přechod Maďarů od života kočovného a pastveckého k usedlému a rolnickému (*Váňa* 1954: 82—83). Po příchodu do Podunají se Maďaři usazovali mezi slovanským obyvatelstvem. Místní, vodopisné a katastrální názvy, které se uchovaly v listinách z 12. a 13. století, svědčí o tom, že až do druhé poloviny 12. století nebylo slovanské obyvatelstvo ještě asimilováno nejen na jižním Slovensku, ale také v Zadunají a v Potisí. V této době neexistovaly v Uhersku pevně uzavřené etnické celky, ani stálé etnické hranice mezi Slováky a Maďary. K tomu směřoval až vývoj v 13. a 14. století (*Stanislav* 1948; *Macůrek* 1934; *Fehér* 1957: 272—273).

Otevřená je otázka germánského osídlení rakouského Podunají do doby středověké německé kolonizace a podílu slovanského etnika na území starých podunajských Rakous v období od 6. do 12. století. Rozhodující úlohu v postupné germanizaci slovanského obyvatelstva na území dnešního Rakouska měla bavorská kolonizace probíhající od 7. do 12. století. Jejím důsledkem bylo narůstání bavorského obyvatelstva na starém území Východní marky na jih od Dunaje. Severně od řeky zůstává ještě v druhé polovině 11. století v poměru k přistěhovalým Bavorům značný počet moravského obyvatelstva. Slované ve Východní marce však stále více ztráceli svou etnickou odlišnost a splývali s Bavory. Tento proces vyvrcholil ve 12. století, kdy se Slované vzpomínají už jen ojediněle (*Havlík* 1963).

Z pozdějších etnických přesunů měla značný význam především středověká a novověká kolonizace německá, která zasáhla některé oblasti středního Podunají. Převážně lokálního charakteru byly mladší kolonizační vlny, jako charvátská kolonizace ze 16. a 17. století v Dolním Rakousku a Burgenlandu, v Maďarsku, na západním Slovensku a jihovýchodní Moravě.

Zvláštní kulturní funkce v středoevropském prostoru plnily Karpaty, zejména jejich západní část. Základní vrstvu západokarpatského obyvatelstva tvořil slovanský rolnický lid, který postupoval z jihu a severu údolími řek do horských území Karpat. Do vývoje osídlení Karpat významně zasáhla středověká a novověká německá kolonizace (zejména v oblasti Spiše a Sedmihradska) a především tzv. valašská kolonizace spojená s pastýřským životem. Počátky této kolonizace, založené na valašském právu, spadají v západních Karpatech do posledních desetiletí 15. století a do počátku 16. století. Kolonizace pokračovala i ve stoletích následujících. Dotvořila etnický obraz západokarpatské oblasti, jehož sledování má mimořádný význam pro studium vztahů rumunsko-slovanských, německo-slovanských, maďarsko-slovanských, mezislovanských (ukrajinsko-polsko-slovensko-českých) i maďarsko-rumunských (*Macůrek* 1958: 326). Vývoj osídlení západních Karpat vedl k prolínání kultury rolnické a pastevecké. Specifické pastýřské projevy se promítly ve způsobech zpracování mléka a mléčných produktů, v duchovní kultuře, v obřadech, stavitelství, oděvu, výtvarném umění, ve folklóru.

Jestliže Karpaty oddělovaly kulturní střediska nižšího řádu, pohoří Alp se rozkládá mezi dvěma neobyčejně intenzívními akčními centry — mezi Itálií a Porýním. Kulturní poloha obou horstev byla tedy podstatně rozdílná. Alpy přes svoji větší absolutní výšku, a to jak v horských hřebenech, tak v průsmycích, byly menší překážkou pohybů obyvatel a jejich kulturních styků než Karpaty. Alpy zprostředkovávaly šíření kulturních jevů jihoevropských na území střední Evropy. Vzpomeňme alespoň přínos alpských zemí do technického rozvoje středoevropské roubené architektury, přes Alpy se dostal do střední Evropy římský oteplovací systém s kamny, s tímto proudem souvisí rozšíření zděných komínů v panské, měšťanské i rolnické středoevropské kultuře a další jevy (*Schepers* 1967: 1—27; *Frolec* 1974). Tímto způsobem se dostaly do slovanského prostředí kulturní jevy jihoevropského původu s německými názvy.

Balkán jako historicko-etnografická oblast

Balkánský poloostrov tvoří kulturní most mezi Východem a Západem, mezi Evropou a Asií. Determinujícím činitelem pro vznik osobitého historicko-etnografického regionu byl geografický charakter a poloha Balkánu. Geografický organismus poloostrova tvoří kompaktní masu, kterou na severu spojuje s evropským kontinentem dinarský masiv (pojící se na jižní Alpy) a karpatskobalkánský oblouk. Pohoří na severu Balkánského poloostrova netvořila vůči ostatní Evropě bariéru, nýbrž pojítko. Stejnou funkci plnily řeky Dunaj a Sáva. Na jihu je Balkánský poloostrov vázán Egejským mořem k Malé Asii a široké oblasti mediterránní. Jovan Cvijić hovoří o euroasijském charakteru Balkánského poloostrova (*Cvijić* 1922: 14). Severojižní geografická otevřenost, dotvářená na západě Jaderským mořem a na východě Černým mořem, znamenala v his-

torickém a kulturním vývoji vliv nejrůznějších proudů, přispívajících k formování Balkánského poloostrova jako výrazné a osobité historicko-etnografické oblasti. Kulturní vliv umožněný geografickou otevřeností Balkánu vůči blízkým i vzdáleným zemím se projevoval od pravěku až do novověku. Jeho výrazem bylo třeba šíření základních kulturních plodin, vinné révy, domácích hospodářských zvířat, způsobů zavodňování, řady technologií a pracovního nářadí z asijské oblasti. Sem spadají kulturní prvky, které lze označit jako mediterránní: používání mezka a osla jako hlavních tažných zvířat, nošení nádob a zavazadel na hlavě, nářadí a technologie při sklizni a zpracování oliv a tlačení oleje, osobité prvky ve vinařství (*Frolec* 1979: 461 až 473), způsoby mlácení obilí pomocí dobytka aj. Milovan Gavazzi považuje za mediterránní kulturní projev také dalmatské „diple" (dudy), hudební nástroj, jehož analogie známe nejen z vnitrozemí Balkánského poloostrova, ale také ze Sardinie a severního pobřeží Afriky (*Gavazzi* 1930). Takový charakter mají rovněž zvláštní kamenné stavby kopulovitého tvaru, rozšířené po celém jugoslávském pobřeží Jadranu, a také v Itálii, Španělsku, Švýcarsku aj. Z kontaktu dinarského pohoří s Alpami vzešlo rozšíření některých kulturních prvků alpského původu (například v lidové architektuře Bosny a severozápadního Charvátska, v tradičním oděvu charvátských pastýřů, v lidových obyčejích). Pastýřskými kulturami se Balkán úzce propojil s karpatským pohořím. Zprostředkující úlohu mezi oběma regiony hrálo Podunají, příznačně označované jako „kontaktová zóna setkání národů", umožňující pronikání kulturních vlivů panonských na Balkánský poloostrov a „balkanismů" do středoevropských zemí.

Naznačenými cestami pronikaly na Balkán z jihu a východu kulturní vlivy orientální, ze západu a jihozápadu (od Jaderského moře) prvky západoevropské kultury; jejich nejvýraznějším projevem je na poloostrově katolické náboženství a latinská abeceda (*Cvijić* 1924: 33). Kulturní ovlivňování středoevropské, uplatňující se zejména od konce 18. století, směřovalo na poloostrov především z dunajské a alpské oblasti (*Cvijić* 1922: 150—151). Evropský význam v tomto kulturním prostoru připadl městům Vídni a Budapešti.

Geografický ráz Evropy a jejích částí značně ovlivnil charakter lidových kultur. Evidentní je to zvláště v hmotné kultuře. Uveďme alespoň příklad. Již od neolitu vzniklo na území Evropy několik pásem, vzájemně se odlišujících užitím stavebního materiálu. Okrajová území jižní, západní a severní Evropy vytvářela zónu kamenných staveb, v jihovýchodní Evropě bylo rozšířeno hliněné stavitelství a na ostatních územích převládalo dřevo (*Schlette* 1958: 146—147). Mezi těmito hlavními zónami existovala smíšená pásma. Dřevo převládalo v krajích s listnatými a jehličnatými lesy, hlína na travnatých stepních územích, kámen v mediterránních a atlantických oblastech. Na geologickém složení půdy byl závislý výskyt podzemních forem obydlí, jak je patrno například z podunajského pásma zemnic. V tomto smyslu český architekt Karel Honzík napsal: „Proto máme vždy dojem, jako by sama příroda tvořila venkovský dům, jako by kamenné dalmatské domy rostly z vápencového masivu Velebitu nebo jako by došková střechy našeho venkova rostly z obilných polí" (*Honzík* 1976: 328). Už ve středověku se v Evropě vyhranily tři základní zóny se specifickými druhy otopného zařízení: pro východní Evropu se stala typickou formou topeniště pec, v západní, jihozápadní a jihovýchodní Evropě převládlo otevřené ohniště a krb, v severoevropském a středoevropském území došlo k spojení ohniště a pece v jeden celek (*Schepers* 1954: 361—362; *Meier-Oberist* 1956: 76; *Moszyński* 1967: 529—539). Tato závislost na přírodních podmínkách je zvláště markantní v zemědělství. Není například pochyby o tom, že rozšíření oradla zvaného socha na severoruském území souvisí s výskytem písčitých půd. Tak bychom mohli příklady rozmnožovat.

Značná závislost kulturních jevů je také na hospodářských poměrech. Jde o všeobecně známou skutečnost, kterou není třeba rozvádět. Zasahuje dokonce i do sféry duchovní. V krajích osídlených Slovany vystupuje jako mocný ochránce dobytka svatý Jiří. Zatímco u jižních Slovanů

jsou to především ovce, k nimž se váží obřadní úkony ve svátek tohoto světce, u východních Slovanů a části západních Slovanů stojí v popředí hovězí dobytek. V panonských a alpských krajích se svatý Jiří považuje také za patrona koní. Jde tu o zřejmou souvislost s charakterem chovu dobytka na jednotlivých územích a jeho kulturním významem.

Antické kulturní tradice

Antická kultura se stala základem kultury celé Evropy. Od 2. století po Kristu rolnictví zemí ležících mimo hranice římského impéria, například Irsko, západní Skandinávie, německé Porýní a některé kraje jihovýchodní Evropy začaly široce přijímat římské vlivy. Objevilo se tu Římany propagované rolnické nářadí, nové druhy pěstovaných rostlin i chovu dobytka, některé nářadí a techniky řemeslnické (*Wróblewski* 1964: 71). Do středu Evropy postupovaly řecko-římské vlivy nejen ze západu, ale také prastarou cestou od jihovýchodu.

Antické tradice vystupují zřetelně například v evropské vinohradnické kultuře. Rozhodující úlohu tu měli Římané. Dosposud málo je znám konkrétní přínos Keltů, Ilyrů a Tráků do rozvoje vinohradnictví v Evropě. S antickou kulturní vrstvou souvisí cyklus vinohradnických prací a základní postupy, které jsou s nimi spojeny, rozšíření některých odrůd vinné révy, základní typy vinařských nástrojů a nářadí. V antických tradicích patrně také pramení některé jevy vinařského obyčejového práva a lidových věrských představ.

Na antickém základě se v Evropě formovaly kulturní zóny. Ve vinohradnické kultuře můžeme vydělit tři: západoevropskou, středoevropskou a balkánskou. Tyto zóny vedle společných znaků, vycházejících z antického podloží, vykazují některé zvláštní prvky v odrůdách vinné révy, vinohradnickém nářadí, vinařské technologii a v duchovní kultuře vinařů. Od západoevropské a středoevropské zóny, které mají hodně společných rysů, odlišuje se v řadě osobitých projevů vinohradnictví balkánské. Mezi ně patří udržování archaických forem vedení révy, rozšíření červených odrůd vína, speciální technologie zpracování a konzervace vína, absence vinařských lisů a zvláštních stavb v centrálních regionech Balkánského poloostrova. Balkánské vinohradnictví projevuje řadu souvislostí s vinařstvím na Předním Východě. Mezi uvedenými zónami evropské vinohradnické kultury existovaly po staletí neustálé styky a docházelo k vzájemnému ovlivňování. Působení západoevropského vinohradnictví na vinohradnickou kulturu střední Evropy je nejzřetelnější v rozšíření některých odrůd vína, a zejména v kultu vinařských patronů, který se dostával na středoevropská území vlivem intenzívního úsilí katolické církve. V jiné podobě se promítlo náboženské vyznání obyvatel ve vinohradnické kultuře balkánských zemí. Islám orientoval pěstování vinné révy na konzumaci a na výrobu moštů, křesťanská vyznání podporovala produkci vína. Vliv speciálních projevů balkánského vinohradnictví (včetně vinohradnictví rumunského) zasáhl do střední Evropy především na území Maďarska a Burgenlandu. V některých projevech vinohradnické kultury, zejména ve způsobech skladování vína a jeho transportu, se jeví jako základní zonální předěl geografické rozdělení Evropy na část jižní a severní. Středoevropská vinohradnická oblast zahrnuje vinařské regiony v Dolním Rakousku, Burgenlandu, na Slovensku, v Maďarsku, na Moravě, v Čechách a v Německu. V některých znacích (lisy, vinohradnické stavby a nádoby) se k ní pojí západní Rumunsko a Moldávie. Středoevropské kulturní společenství se projevuje v hmotné kultuře, v právních předpisech a zvyklostech, ve vinařských obyčejích a slavnostech, v duchovní kultuře vinařů (*Frolec* 1985: 13—52).

Kulturní model vytvořený a rozvíjený Římany v dnešní Itálii byl jimi přenesen a adoptován v římských provinciích v západní i střední Evropě. Římané pojali do tohoto modelu všechny výdobytky tehdejšího civilizovaného světa, zejména Řecka, ale také Blízkého a Dálného východu. Lidové kultury středoevropského regionu v kontinuují od středověku tento model ve všech strukturálních vztazích (*Wróblewski* 1964: 73—78). Antika zachovala Evropě velké kulturní dědictví. Filozof Jan Pa-

ka ve svých úvahách o „svérázu evropské kultury" obrací pozornost k duchovnímu horizontu ve vztahu k antickému dědictví. Hovoří o „starosti o duši", která se přetváří skrze dvě velké dějinné katastrofy: pád řecké „polis" a římské říše. Antické dědictví napomáhalo, aby se obě katastrofy proměnily z ryze negativních rysů v pokusy o překonání toho, co sklerotizovalo a bylo života schopno v aktuálních historických podmínkách, a v přizpůsobení a zároveň generalizaci evropského dědictví. „Starost o duši" — říká Patočka — „je tedy tím, co vytvořilo Evropu" (*Patočka* 1990: 92—93). A tím se už nastoluje další závažná otázka.

Mentalita historických epoch a lidová kultura

Člověk i kulturní hodnoty, které vytváří, se v historickém čase mění. Evropan (jako příslušník určitého etnického společenství) 14. a 15. století měl jinou mentalitu než Evropan 16. a 17. století či 18., 19. a 20. století. V souvislosti s tím se měnil i jeho kulturní horizont. V středověvropských poměrech to nebyl jen pokrok ve výrobě, objevy, vynálezy, civilizační procesy ve způsobu života. Především to bylo duchovní klima doby. Ve středověku se kulturní život odvíjí v duchu křesťanského učení zasahujícího do každodenního života společnosti. Ke kultuře všedního a svátečního dne patří pravidelná návštěva kostela, bohoslužeb, kázání, církevní slavnosti, procesí, poutí. Na způsob života lidí středověku je proto nutno nazírat přes tento hodnotový systém. Ruský vědec A. J. Gurevič v knize *Kategorie středověké kultury* v tomto smyslu píše: „Ignorujeme-li hodnotový systém, který je základem světového názoru středověkých lidí, nemůžeme pochopit ani jejich kulturu. Nejrozšířenějším a nejpopulárnějším žánrem jsou v té době legendy (životy světců), nejtypičtější ukázkou architektury chrámy, v malířství převládají obrazy světců, v sochařství biblické postavy. Středověcí mistři, literáti i výtvarníci pohrdají zřetelnými konturami pozemského světa, který je obklopuje . . ." (*Gurevič* 1978: 10; *Gurevič* 1981.) Staré pohanské představy se dostávají do kontaktu s křesťanskou duchovní kulturou. V českých zemích o tom vydává přesvědčivé svědectví učený benediktinský mnich Jan z Holešova. Jeho traktát o Štědrém večeru zaznamenává vánoční obyčeje z doby císaře římského a krále českého Karla IV. Je to jedinečná památka evropského významu, která je spolehlivým pramenem k poznání duchovní kultury středověku i kontinuity obyčejové tradice mezi středověkem a novověkem (*Frolec* 1988: 48—54). V středověvropském prostoru se ve středověku ve všech zemích šíří a nabývá obliby mariánský kult a slavnosti Božího těla. Vedle křesťanské kultury žije intenzívně lidová smíchová kultura, která dumočí docela jiný, výrazně neoficiální aspekt světa, člověka a lidských vztahů. Jde o jakousi současnou existenci dvou světů. Bez zřetele k ní nelze pochopit kulturní povědomí středověku, ani kulturu renesance. Ignorovat nebo nedocenit smějící se středověk, svátky bláznů, hlupáků (festa Stultorum, Fallorum, Fatuorum, fêtes de fous) znamená zkreslit obraz tehdejšího vývoje evropské kultury (*Bachtin* 1975: 8; *Frolec* 1984: 9—17). Stopy tohoto středověkého smíchu nalezneme v tradici masopustních karnevalů, v královských svatodušních obřadních průvodech aj. (*Frolec* 1990: 66—74; *Frolec* a kol. 1990). Období vrcholného středověku 13. až 15. století je důležitým mezníkem ve vývoji středověvropské lidové kultury. Dalo základ tradičním formám lidové kultury předindustriálního období, jak je známe z recentních dokladů posledních století. Ekonomické změny, označované jako středověká technická revoluce, projevily se v středověvropských zemích ve způsobu hospodaření v lánovém systému, v zavádění dokonalejších pluhů, v organizaci rolnického dvora, v celkovém vzhledu zemědělských osad. V tomto období také krystalizovala půdorysná skladba vesnického domu na území českých zemí, Slovenska, Maďarska, Rakouska a jinde. Vedle oficiální šlechtické kultury se hlásí o slovo kultura měšťanská, vedle lidové rolnické kultury vzniká osobitá kultura městského lidu — drobných řemeslníků, obchodníků, městské chudiny. Lidovou kulturu středověku známe bohužel jen málo. Už proto,

že feudalismus, jak se vyjádřil J. le Goff — „je svět gest, ne psaného slova". Osvlastních projevech lidových vrstev středověké společnosti dobová literatura mlčí. Mnohé je nenávratně ztraceno. Evropské etnologii se nabízí úkol spolu s historiky pátrat po mentalitě lidí doby gotické, renesanční i barokní, hledat duchovní dispozice období, která udávala svůj zvláštní ráz člověku, měla vliv na jeho snažení, myšlení a konání. Vždyť i zbožnost každé doby byla jiná, stejně jako se měnily náboženské představy: Bůh doby gotické je blízko člověku, i tomu prostému, Bůh renesance je skvělý monarcha, k němuž vede dalekú cesta přes řetězy dvořanů, svatých, andělů (*Pekař* 1990: 392, 408). V tomto smyslu bude asi možné hovořit nejen o gotickém, renesančním a barokním umění, ale také o lidové kultuře historických epoch. Kontinuitu některých projevů lidové kultury lze předpokládat od gotiky až do romantismu. Zdá se, že v obou duchovních epochách se mentalita člověka spojovala právě v duchovním obzoru, v úsilí po svobodě, které se v různé podobě v evropském romantismu promítlo do rousseauovského „c'est la peuple de la campagne, qui fait la nation" („je to venkovský lid, který tvoří národ") a v konkrétní podobě do různorodosti národních hnutí 19. století. Lidová kultura historických epoch má tedy ve střední Evropě svůj vlastní smysl, svou filozofii.

Ve srovnání se situací ve střední Evropě lze vystopovat některé zvláštnosti filozofie dějin lidové kultury na Balkáně. Celkový charakter kultury balkánských národů ovlivňovala byzantská kultura, která se od středověku napájela z pramenů východních kultur a stala se, řečeno slovy Jovana Cvijiće, balkánskou kulturou par excellence, balkanismem (*Cvijić* 1924: 22). Jestliže byzantské vlivy jsou zcela zřejmé v oficiální kultuře a umění, jejich konkrétní projev v lidové kultuře, kromě náboženství, některých prvků lidového kroje a výtvarného umění, je dnes těžko identifikovatelný. Je však zřejmé, že už před vpádem osmanských Turků do balkánských zemí se byzantským prostřednictvím šířily na poloostrově kulturní vlivy turecko-orientální, patrné dodnes ve folklóru i v mentalitě balkánských národů. Osmanské ovládnutí Balkánu vyvolalo různorodé změny politické, etnické i sociálně ekonomické struktury jihovýchodní Evropy. Silně zasáhlo také do kulturního vývoje balkánských zemí. Po století trvající otomanská nadvláda nad balkánskými národy a euroasijská poloha poloostrova ovlivnily společenský a kulturní vývoj natolik, že od 15. století do století 19. měl Balkánský poloostrov více asijský než evropský vzhled. Výrazné kulturní proměny a nové podněty přineslo osvobození balkánských národů z osmanské nadvlády. Lidová kultura se v některých oblastech mnohdy přetavila natolik, že dnes už těžko rekonstruujeme její předchozí stav. Tak je tomu například s vesnickým domem a s lidovým krojem některých regionů Bulharska, jejichž dnešní charakter a podoba byly udány v době bulharského obrození druhé poloviny 18. a v 19. století. Prostředkem kulturního ovlivňování se na Balkáně stalo také náboženství. Pravoslaví sloužilo v některých částech poloostrova k šíření řeckých vlivů, islám prosazoval kulturní projevy turecko-orientální, katolicismus zprostředkovával středověvropské a západoevropské kulturní prvky. Duch křesťanství východního se odlišoval od křesťanství západního. Křesťanství východní mělo sklon k mystice, křesťanství západní je univerzálnější. Obojí lze chápat jako projev odlišností v mentalitě a životním stylu. V tomto procesu nabývá na kulturním významu vztah Východ—Západ.

Příklad východoevropské a západoevropské kulturní dimenze: mikulášský kult

Mikulášský kult získal nadnárodní postavení. Přijala jej řecká i latinská církev, všechny národy Evropy. Je spojen s biskupem z Myry v Malé Asii, kde se narodil po roce 300 po Kristu. Jeho životní osudy a legendy vyvolaly během několika málo století proslulost svatého Mikuláše, natolik, že se stal jedním z nejznámějších světců východní církve. Po převezení jeho ostatků do Bari v jižní Itálii roku 1087 proniká rychle mikulášský kult do západní Evropy. Značně k tomu přispěly cesty do Svaté

země od konce 11. století, při nichž procházeli poutníci Itálií a byzantskou říší, hlavními středisky kultu svatého Mikuláše na Západě a na Východě. Patrně největší zásluhu na oblibě světce měli Normani, kteří v jižní Itálii poznali svatého Mikuláše jako patrona námořníků a přenesli jeho uctívání do severovýchodních přímořských oblastí. Významným ohniskem šíření kultu v západní Evropě byla severní Francie, duchovní centrum severní poloviny středověké západní Evropy. Z jihoitalského města Bari postupoval mikulášský kult alpskými průsmyky, Pyrenejemi i Karpatami, velkými vodními a obchodními cestami se šířil po celém kontinentu. Hranice kultu probíhají od břehů jižní Evropy po baltické pobřeží. Přijali jej také Slované (*Meisen* 1931). Pod ruským vlivem, šířeným za výrazné podpory pravoslavné církve prostřednictvím klášterů, se kult svatého Mikuláše dostal do duchovní kultury ugrofinských národů. Vytvořil tu zvláštní symbiózu s domácími pohanskými božstvy a duchy. Někdy se křesťanský světec stává dokonce pohanským bohem, jemuž obětují zvířata a na jehož počest pořádají obětní hostiny. (V ugrofinských jazycích se Mikuláš nazývá Mikola-torem, Mikola-jume, tzn. Mikuláš-bůh.) Některé ugrofinské národy, například Čeremisi, připisovali svatým ruské církve větší moc než svým vlastním božstvům a duchům. Studium těchto vztahů rozšiřuje rámec badatelského pole evropské etnologie.

Kulturní výměna

Kulturní výměna probíhala v Evropě nejrůznějším způsobem a mnoha směry. Ze středoevropského a jihovýchodoevropského prostoru bychom mohli uvést četné příklady už z období počátečních kontaktů mezi jednotlivými národy. V maďarské rolnické a stavební terminologii nalezneme četné slavismy (*borona*, *boronafal*, *boronahúz*, *vdlyog* aj.) (*Novák* 1962: 47). Ve slovanské terminologii, například krojové, ve folklóru jsou zase četné hungarismy. V moravské a slovenské vinařské terminologii nacházíme germanismy: *frýd* (z něm. Einfriedung), *ráma* (Rain), *grefl* (z něm. graben), *presúr* (Pressháus), *pres* (Presse), *hingt* (Hengst), *vinčúr* (Winzer), *perkrecht* (Bergrecht), *perkngs* (Berggenosse) aj. Na úzké vztahy k Rakousku ukazují místní názvy vinných hor; například názvy vinic v okolí Břeclavi na jižní Moravě mají analogie v sousedních dolnorakouských vinařských obcích. Mnohé podobnosti nacházíme rovněž ve viničných řádech na Moravě a v Dolním Rakousku. S dolnorakouským falkenštejnským právem z roku 1309 mají nejvíce společných prvků viničné řády mikulovské oblasti, které jsou psány německy a v mnohém se liší od ostatních moravských viničných řádů. Dolnorakouské městečko Falkenstein bylo sídlem nejvyššího soudu pro viničné spory. Sem se odvolávala i vzdálenější moravská místa (Uherský Brod, Bzenec aj.). Němečtí kolonisté přinesli na Moravu, a také do Maďarska, některé odrůdy vinné révy a pracovní nářadí. V českém vinařství nalezneme i stopy francouzských vlivů (*Frolec* 1970: 257—274). Při šíření středověké obyčejové vrstvy v Polsku hrály zprostředkující úlohu české země. Časově můžeme působení těchto vlivů zařadit do období, které započalo velkou politickou, hospodářskou a kulturní expanzí českého živlu v Polsku. Některé z těchto projevů, jako divčí hra *Na Dunaj*, byly polským prostřednictvím přeneseny i do oblasti ukrajinské. Přes polské území zase přecházely na Moravu některé kulturní jevy spjaté s ukrajinskou oblastí. Dokladem toho je například ukrajinská píseň o kozákovi a jeho milé, která z Ukrajiny se dostala do Polska a odtud ve zkomolené podobě přešla na východní Moravu. Prostředníkem jejího přenášení byli polští koledníci, chodící s betlémem. Bohatý výraz nalezly česko-slovensko-polské kulturní vztahy a kontakty ve folklórní zbojnické tematice. Slovenský legendární zbojník Juraj Jánošík se stal lidovým hrdinou také na Moravě, ve Slezsku a v Polsku. Zbojnické náměty se objevují též v četných lidových baladách, které žily v tradici polské, slovenské i moravské. Podobné příklady kulturního ovlivňování a výměny bychom mohli uvést také z Balkánu. Vedle kolonizačních vln, s nimiž je spojen vznik četných jazykových ostrovů ve východní části střední Evropy a v jihovýchodní Evropě (tato problematika

by zaslouţila zvláštního výkladu), docházelo k četným vnitřním migracím. Zvláště silné byly na Balkánském poloostrově, kde se od 14. století přemístilo téměř všechno obyvatelstvo v prostoru od Velešské Klisury na Vardaru až po pohoří Zagrebačka Gora (*Cvijić* 1922: 160). V době migrací v srbské části Podunají došlo k zániku zemnicových obydlí a jejich nahrazení roubenými stavbami a domy se stěnami vypletanými proutím, přičemž oba druhy stavebního materiálu se často vyskytovaly v jedné obci nebo oblasti vedle sebe. To zřejmě souvisí s migračními pohyby obyvatelstva, jehož jedna část pocházela z území, kde byly rozšířeny stavby roubené (Šumadija, Stari Vlah, Bosna, Hercegovina), a druhá z oblastí, pro něž byly typické domy s vypletanými stěnami (západní Bulharsko, Kosovo, Metochija, Makedonie) (*Frolec* 1970a: 74).

Výměnu kulturních hodnot mezi evropskými zeměmi a národy zprostředkovávaly rovněž pracovní a obchodní migrace. Cesty inoravských sezónních dělníků směřovaly do Dolního Rakouska, na jižní Slovensko, do Maďarska. Do těchto krajů se vydávali také dělníci ze Slovenska, kteří nalézali práci i v českých zemích a v Polsku. Z mnoha maďarských a slovenských obcí staré Gemerské stolice chodili sezónní dělníci na zemědělské práce, formani a obchodníci s kovovými, hliněnými, dřevěnými výrobky na Velkou nížinu maďarskou (Alföld). Maďarští dřevorubci z jižního Gemeru na přelomu století pracovali v severovýchodních Karpatech (*Palidi—Kovács* 1988: 228—229). Pracovní migrace a obchodní cesty probíhaly v rámci celé rakousko-uherské monarchie a vedly také do vzdálených oblastí Evropy a do zámoří. K výměně zboží docházelo v tržních centrech a v široké míře také formou podomního obchodu. Z Uher přihánělí obchodníci na Moravu vepřový dobytek, slovenští hospodáři v oblasti severovýchodního Slovenska nakupovali vepře v Polsku. Výměnu zboží zprostředkovávali též povozníci. Z Moravy vedly jejich cesty do tehdejšího Pruského Slezska i do severních polských krajů. Předmětem obchodu byl jedlý olej, sušené ovoce, destiláty. Cestou nakupovali různé zboží, hlavně hrnčířské výrobky, cukr a sůl. Obchod probíhal i vodní dopravou na hraničních řekách. Po Popradu a Dunajci se do Polska na vorech plavilo dřevo, železo, antimon, klejt, léčivé rostliny, sušené ovoce, ovčí sýr, medovina, uherská vína, minerální vody a další zboží. Sortiment zboží, které se vyváželo a dováželo, byl ve všech středoevropských a jihovýchodoevropských zemích značně široký a podstatně ovlivňoval zejména hmotnou kulturu venkovských a městských obyvatel. Důležité kulturní funkce mezi Vídní a dalšími středoevropskými a balkánskými městy plnilo lodní spojení po Dunaji. Migrace obyvatel za prací a obchodem byla významným modifikátorem vývoje lidové kultury. Ovlivňovala také duchovní horizont a celkový rozhled lidí. V zemích Rakousko-Uherska byla známa také instituce výměny dětí, zejména na jazykových rozhraních a na územích smíšených etnik. Rodiny různých národností si mezi sebou vyměňovaly děti stejného věku na určité období, aby se naučily cizímu jazyku, jehož znalost byla nezbytná zvláště z hospodářských důvodů. Taková výměna byla zaužívána například mezi Moravou a Dolním Rakouskem, mezi Slovenskem a Maďarskem, mezi Maďarskem a Rumunskem, v Burgenlandu. Tyto styky se udržovaly v rodinách po celé generace a vedly k vzájemnému dobrému spolunažívání.

Unifikační tendence v lidové kultuře střední Evropy

V době, kdy na Balkáně v důsledku osmanské nadvlády se udržovaly staré formy společenské organizace a primitivní kulturní jevy, které ve středověku začaly zanikat nebo se jejich význam zeslaboval, avšak těžké podmínky hospodářské i společenské vedly k jejich obnově, střední a západní Evropa vstupovala do období osvícenství, které odpovídalo jejímu postavení ve světě (*Patočka* 1990: 95). Podunajská část Evropy prožívá reformy osvícenského absolutismu vedoucího k zrušení nevolnictví, k změnám v právním myšlení, ve vzdělanosti. V období vlády Marie Terezie a Josefa II. přestává být škola doménou církve a stává se součástí organizace a moci státu. Státní a vrchnos-

tenské instituce svými nařízeními výrazně zasahují do vývoje venkovských sídel a stavební kultury, slavení svátků, udržování obyčejové tradice a obřadní kultury, do náboženského života a vůbec do mnoha složek každodenního života obyvatel monarchie. Tato opatření, mnohdy porušovaná a nedodržovaná, vedla k unifikaci projevů v lidové kultuře středoevropských zemí, která v procesu modernizace v pozdějších obdobích spěla až k urbanizaci. Ale to už je další kapitola kulturní situace moderní střední a jihovýchodní Evropy.

Epilog

Evropa hledá svou identitu. Tomuto hledání se nevyhne ani evropská etnologie, má-li, řečeno slovy Claude Lévi-Strausse, inspirovat nový humanismus.

Poznámka: Příspěvek byl ve zkrácené formě přednesen v dubnu 1991 na Vídeňské univerzitě.

Literatura

BACHTIN, M. M. 1975: François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance. Praha.

BURSZTA, J. 1985: Chłopskie źródła kultury. Warszawa.

CVIJIĆ, J. 1922: Balkánsko Poluostrvo, 1. Zagreb.

CVIJIĆ, J. 1924: Balkanské otázky. Praha.

DOBROCZYŃSKI, M.—STEFANOWICZ, J. 1979: Tożsamość Europy. Warszawa.

Etnogenezis i kulturno nasledstvo na bălgarskija narod. Sofia 1971.

Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990.

FEHÉR, G. 1957: Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. Acta archaeologica, 8 (Budapest).

FROLEC, V. 1970: Das Rebmesser in den tschechischen Ländern und seine europäischen Parallelen. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde, 20.

FROLEC, V. 1970a: Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají. Praha.

FROLEC, V. 1974: Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku. Brno.

FROLEC, V. 1978: Česko-slovensko-polské vztahy a styky v lidové kultuře. In: Československo-Polsko. Století sousedství a přátelství. Krakov—Varšava—Bratislava—Praha.

FROLEC, V. 1979: La continuité culturelle et la tradition dans l' évolution des instruments de vigneronne. In: Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le IVe congrès de l' association internationale d'etudes du sud-est européen. Praha.

FROLEC, V. 1984: Prostá krása. Deset kapitol o lidové kultuře v Čechách a na Moravě. Praha.

FROLEC, V. 1985: Die Weinbaukultur in Mähren im Kontext der europäischen Entwicklung. Ethnologia slavica, 17.

FROLEC, V. 1988: Vánoce v české kultuře. Praha.

FROLEC, V. 1990: The Ride of Kings and Playing at King: Ritual — Play — Festival. International Folklore Review, 7 (London).

FROLEC, V. a kol. 1990: Jízda králů. Praha.

GAVAZZI, M. 1930: Kulturna analiza etnografije Hrvata. Narodna starina. Zagreb.

GUREVIČ, A. J. 1978: Kategorie středověké kultury. Praha.

GUREVIČ, A. J. 1981: Problemy srednovekovoj narodnoj kultury. Moskva.

HAVLÍK, L. 1957: K otázce národnosti na území Velké Moravy. Historický časopis, 5 (Bratislava).

HAVLÍK, L. 1963: Staří Slované v rakouském Podunají v době od 6. do 12. století. Praha.

HAVLÍK, L. 1966: Gens Moravorum. In: Strážnice 1946—1965. Red. V. Frolec—D. Holý—J. Tomeš. Brno.

HONZÍK, K. 1976: Tvorba životního slohu. Praha.

CHROPOVSKÝ, B. 1962: Slovanské osídlenie na Slovensku a jeho problémy. Historický časopis, 10 (Bratislava).

Karpato-dunavskije zemli v srednije veka. Kišinev 1975.

KLOSKOWSKA, A. 1981: Socjologia kultury. Warszawa.

KORČÁK, J. 1938: Geopolitické základy Československa. Praha.

Les peuples de l' Europe du sud-est et leur role dans l' histoire (XVe — XXe sc.). Sofia 1966.

MACŮREK, J. 1934: Dějiny Maďarů a uherského státu. Praha.

MACŮREK, J. 1958: Valaši v západních Karpatech v 15.—18. století. Ostrava.

MEIER-OBERIST, E. 1956: Kulturgeschichte des Wohnens im abendländischen Raum. Hamburg.

MEISEN, K. 1931: Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande. Düsseldorf.

MOSZYŃSKI, K. 1967: Kultura ludowa Słowian, 1. Warszawa.

Novak, V. 1962: Etnološki stiki Madžarov s Slovenci in Hrvati. Etnološki Pregled, 4.

OLIVA, P. 1959: Pannonie a počátky krize římského impéria. Praha.

PALÁDI—KOVÁCS, A. 1988: Élemód, foglalkozás, nemzetiség. Debrecen.

PATOČKA, J. 1990: Kacířské eseje o filozofii dějin. Praha.

PEKAŘ, J. 1990: O smyslu českých dějin. Praha.

POULÍK, J. 1948: Staroslovanská Morava. Praha.

RATKOŠ, P. 1958: Veľkomoravské obdobie v slovenských dejinách. Historický časopis, 6 (Bratislava).

SCHEPERS, J. 1954: Ofen und Kamin. In:

KULTÚRA STARÝCH SLOVANOV V EURÓPE I ŠIRŠÍCH ÚZEMNÝCH SÚVISLOSTIACH. VÝZNAM PRIJATIA KRESŤANSTVA.

Cieľ prednášky: 1. Zamyslieť sa nad postavením Slovanov, nad ich kultúrnymi väzbami s inými národmi a príčinami diferenciácie s dôrazom na význam christianizácie.

2. Využiť nové poznatky pre chápanie formovania slov. ľud. kultúry a jej jednotlivých oblastí.

3. Zamyslieť sa nad potrebou - nevyhnutnosťou systémového postupu - zohľadňovanie najširších väzieb a súvislostí.

V ranom stredoveku zujímali Slovania v Európe okolo 20% územia a významne sa podieľali na formovaní kultúrneho, spoločenského, ekonomického a politického charakteru vtedajšieho kontinentu. Hospodárskym vývojom a spoluprácou s ostatnými národmi, prechodom z rodového, resp. rodovo-kmeňového zriadenia na ranofeudálne, resp. budovaním prvých štátnych útvarov boli rovnocenným partnerom všetkých ostatných.

Kultúrne základy Slovanov sa formovali v strednej a vychodnej

Kultúrne základy Slovanov sa formovali v strednej a vychodnej

Európe, teda na území medzi Labe a Dneprom, v prostredí rôznorodých prírodných podmienok v rôznych kmeňoch, u ktorých bol od odbobia neolitu od zberaščsko-loveckého systému hospodárenia postupný prechod ku kultúre roľníckej a pastierskej. K takémuto prerodu dochádzalov V.-IV. tisícročí pred n. l. S tým súvisel postupný prechod k relatívne stálym sídlam a rozvoj domácej výroby - najmá hrnčiarstva,

tkačstva a spracovania rôznych prírodných materiálov pre každodennú spotrebu. Do II. tisícročia bol hlavným náradím a materiálom kameň, od takého obdobia začal prevládať bronz, lebo Slovania dokázali produkovať a používať meď a cín. Tieto materiály boli predpokladom bohatej medzikmeňovej výmeny, no postupne už nedokázali uspokojovať narastajúce potreby pri výrobe zbraní a spotrebných premetov.

V 1. tisícročí pred n. l. začali používať železo a podstatne sa zvýšila poľnohospodárska produkcia (dokonalejšie orné náradie). V tomto období začali nadobúdať čo väčší význam patriachálne vzťahy. Špecializovaná výroba a výkonné roľníctvo možňovali sústreďovať súkromný majetok. Vytvárala sa polarizácia v rámci kmeňovej spoločnosti, vznikala významná majetková diferenciácia. Tento proces sa začal už v dobe bronzovej a pokračoval na prelome predhistorickej a historickej epochy a podobne aj v prvých storočiach nášho letopočtu.

Slovania neboli nikdy izolovaní. Kontaktovali sa s inými kultúrami, nohé kultúrne hodnoty preberali, no vždy len také, ktoré potrebovali, na ktoré boli sami kultúrne pripravení. (Zberačovi alebo lovcovi by nebol nič platný pluh, mláťačka alebo počítač - nebol by schopný používať ich a tieto kultúrne hodnoty by pre neho v konečnom dôsledku neznamenali pokrok).

V bronzovej dobe boli pre Slovanov prínosné hlavne kontakty so Karpatskom bohatým na meď a cín. V počiatkoch doby železnej vzrástli kontakty s kočovníkmi nadčiernomorských stepí. Pre obyvateľov medzi Labe a Dneprom mali veľký význam výdobytky civilizácie keltskej hlavne v oblasti roľníctva, spracovania železa a remeselníckych techník. Na prelome letopočtov mali mimoriadny význam kontakty s Rímskou ríšou, predovšetkým z nich ťažili kmene žijúce čo najb-

bližšie k Limes, hoci ich postavenie bolo v podstate polokolonálne. Európa však v oblasti materiálno-technologickej, ideovej i inštitucionálno-organizačnej.

Rané stredovek priniesol veľkú diferenciáciu slovanského sveta. Migrácie obyvateľstva znamenali slavizáciu nových území na kontinente a obohacovanie slovanskej kultúry o nové kultúrne hodnoty. Týkali sa vlastne všetkých období a neraz zásadne menili systém hospodárenia aj spoločenskej a politickej organizácie.

Západní Slovania sa najviac kontaktovali s Germánmi - hlavne na území dnešných Čiech.

Slovania žijúci v Karpatskej kotline prichádzali do styku hlavne s kočovníkmi tureckého pôvodu, hlavne s Avarmi s úplne odlišným typom kultúry a hospodárstva. Avarsko-slovanské pohrebiská v Devínskej Novej Vsi a pod. zo VII.-VIII. stor. dokazujú vzájomné vplyvy v oblasti výroby, duchovnej kultúry i umeleckých produktov.

Východní Slovania v VI.-VII. stor. veľa prijímali od baltských národov. Tieto kontakty boli, podobne ako na území Čiech, veľmi výhodné vzhľadom na podobnú štruktúru hospodárenia, štruktúru spoločnosti i politického systému.

Slovania na severovýchode postupne slavizovali ugrofínske kmene až do 12.-13. storočia a výsledkami je o. i. špecifická skladba obyvateľstva z hľadiska antropologického.

Na juhovýchode v lesostepnej oblasti zase kočovné kmene postupne asimilovali slovanské enklávy v oblasti Krymu.

Najzaujímavejší vývoj možno sledovať na Balkáne. Slovania prenikli do mestskej východorímskej civilizácie - teda Byzantskej - ktorú tvorili národy s rozmanitou kultúrou. Sami, alebo ako súčasť kočovných Avarov a Bulharov sa dostali na Peloponéz a dokázali asimi-

lovať veľkú časť jeho obyvateľstva. Pochopiteľne, že sami získali veľa antických vplyvov. Z územia dnešného Grécka boli vytlačení len vďaka energickým zásahom byzantských cisárov. Keďže sami neboli zvyknutí na mestskú kultúru, postupne ju zničili, upadala a sídla nadobudli slovanský charakter. Týka sa to aj Bulharska, ktoré je kultúrne slovanské, hoci politickú moc i samotné pomenovanie priniesli Protobulhari.

Majetková diferenciácia v súvislosti s dokonalejšími formami hospodárenia sa u Slovanov začala na konci neolitu. S ňou súvisela zmena štruktúry spoločnosti, najviac sa v prvých storočiach n. l. rozpadla Ruská ríša. Všetko to patrilo k predpokladom vzniku prvých ranofeudálnych štátov - Veľkomoravského, Českého, Poľského a postupne ďalších u západ. slovanov, Ruského u vých. Slovanov, Bulharského, Chorvátskeho alebo Srbského u južných Slovanov. Vlády sa chopili majetní, druhú skupinu obyvateľstva tvorili od nich závislí. Spoločensko-ekonomické zmeny, vznik štátov viedli k diferenciácii medzi Slovanmi, ale i v rámci jednotlivých štátov. Obyvateľstvo sa členilo na mestské (hradiská) s remeselníckymi a trhovými osadami (podhradia) a roľnícke. V chránených obranných-opevnených sídlach sa sústreďovala aj politická, administratívna a hospodárska moc. V 12. a 13. stor. vznikali aj feudálne sídla dedinské, často neopevnené. Rozdeľovanie majetkov priniesli pevné administratívne a ekonomické celky, stále viac sa odlišujúce vo všetkých oblastiach. Vznikajúce mestá začali obsahovať také kultúrne hodnoty, ktoré boli blízke kultúre feudálnych dvorov. Vnútorná diferenciácia Slovanov priniesla aj nové formy vzťahov s neslovanským obyvateľstvom Európy, Ázie a Afriky. Jednotlivé slovanské štáty sa dostávali do rôznych záujmových a kontaktových sfér, diferenciácia kultúrna, jazyková sa prehlbova-

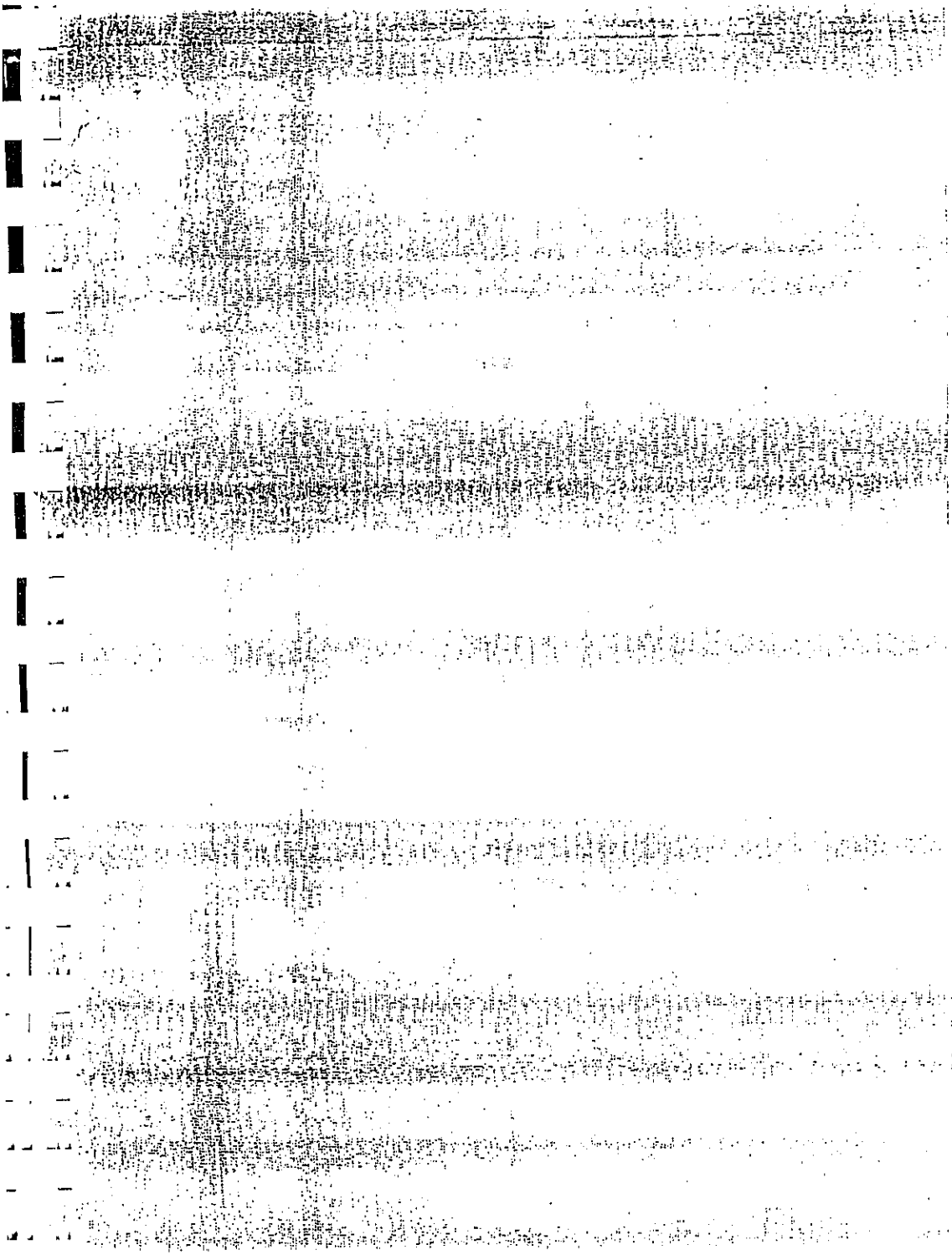

ti.

Kultúrna diferenciácia (remeselnícky kruh, tehlové stavby od Rimanov, obchod s arabskými kupcami, kontakty so Škandinávcami a podobne vzájomné vzťahy, vždy priniesli niečo iné a odlišné od doterajšieho).

S diferenciáciou súvisí aj christianizácia - latinská alebo byzantská podoba kresťanstva boli začiatkom formovania našich kultúrnych vzťahov, naviac sa u Slovanov prejavovali aj vplyvy židovského a islamského náboženstva.

Christianizácia Slovanov prebehla v 3. etapách:

1. IX. stor. - Moravania, Česi, Bulhari, Srbi a Chorváti
2. 2. pol. X. stor. - Poľsko, Kyjevská Rus
3. XII. stor. - Polabskí Slovania

7. - [illegible]

[illegible]

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]

Kultúrne regióny Slovenska 1.
(kultúrna diferenciácia a čo ju spôsobuje)

Slovensko predstavuje relatívne malé územie, kde však existuje množstvo neopakovateľných kultúrnych javov, kultúrnych špecifík. Zvláštnosti v spôsobe života a kultúre sú práve tým fenoménom, ktorý príslušníkov slovenského národa spája z hľadiska etnického aj priestorového, integruje ich, ale vo vzťahu k iným národom pôsobí diferenciačne. Aj napriek tomuto konštatovaniu máme veľa spoločných kultúrnych čŕt s rôznymi národmi sveta. Najviac spoločného majú Slováci a Slovensko so slovanskými národmi vďaka rovnakému alebo podobnému vývoju v pravlasti do obdobia sťahovania národov, no aj vďaka susedstvu v mnohých storočiach po zaujatí súčasných území v európskom priestore (napríklad Česi, Poliaci a Ukrajinci, s ktorými má Slovensko spoločné hranice, z ďalších slovanských národov napríklad Slovinci, Chorváti). Z kultúrneho a jazykového hľadiska majú Slováci veľa spoločného aj s národnými kultúrami formovanými v podobných geografických podmienkach z indoeurópskej jazykovej rodiny – z neslovanských národov možno spomenúť Rakúšanov, Nemcov alebo Rumunov. Napokon je nutné spomenúť neindoeurópskych susedov, zvlášť Maďarov, lebo spoločné kultúrne črty sa formujú viac ako tisíc rokov vďaka priestorovej blízkosti v rámci nadštandardných ekonomických aj politických kontaktov. V tomto prípade už možno dokonca hovoriť o stredoeurópskej historicko- etnografickej oblasti.

Kultúra Slovenska sa navonok, pri povrchnejšom pohľade, javí ako jednoliata, lebo naozaj má veľa spoločného. Pri hlbšom štúdiu objavíme v kompaktnej národnej kultúre množstvo diferencií, odlišností, regionálnych zvláštností, pričom kultúru na území Slovenska možno členiť z viacerých hľadísk. V tejto súvislosti si môžeme položiť dve základné otázky: **1. v čom, v ktorých oblastiach kultúry sa jednotlivé regióny odlišujú ?**
2. čo, ktoré faktory členenie spôsobujú, ako ich možno vysvetliť ?

Regionalizáciou Slovenska na základe niektorých javov tradičnej kultúry, respektíve aj prostredníctvom niektorých iných faktorov, sa už zaoberali viaceri etnografi a folkloristi. Napríklad prístupy Karla Chotka a Viléma Pražáka zosumarizoval Milan Leščák, v druhej polovici 20. storočia sa o určitú kultúrnu regionalizáciu snažil Ján Podolák v súvislosti s ľudovým staviteľstvom, Adam Pranda z hľadiska zamestnania a priemyselných centier, Jozef Ušak členil územie podľa typov sídel a napríklad pre Emu Drábikovú boli faktorom územného a zároveň kultúrneho členenia Slovenska formy vinohradníctva. V podobnom zmysle by sme mohli hovoriť o odeve, strave, tanečnom folklóre a podobne. Pre niektorých autorov bolo členenie územia porovnávaním všeobecne rozšírených a špecifických tradičných kultúrnych javov cieľom, ini sa k nemu dopracovali pri riešení svojich parciálnych vedeckých problémov. Syntetické etnokartografické dielo Etnografický atlas Slovenska vychádza z predchádzajúcich členení a horizontálne a vertikálne diferencuje na kultúru západného, stredného a východného Slovenska, respektíve na horské, podhorské a nížinné oblasti, zohľadňujúc faktor polohy a celý komplex geografických, historických, konfesionálnych a ďalších činiteľov. Inakší postup volila Beňušková so svojim autorským kolektívom- zohľadňovala, alebo škôr rešpektovala staré stoličné zriadenie spracované J. Žudelom v tých prípadoch, kde sa v horských regiónoch hranice administratívnych celkov zhodovali s prírodnými hranicami a po storočia sa tu vo viac- menej izolovanom ekonomickom, geografickom, administratívnom, často aj politickom, etnickom a konfesionálnom prostredí formovali jednotné črty kultúry (napríklad Turiec, Orava, Liptov). Ak administratívne celky neboli dostatočne zvýraznené a izolované aj prírodnými hranicami, členenie územia z hľadiska kultúrneho sa nestotožňuje s členením administratívnym a podobnými črtami kultúry sú charakteristické iné územné celky (napríklad Podunajsko, Medzi Karpatmi a Váhom). Paralely s členením administratívnym, etnickým, konfesionálnym alebo iným sú náhodné a relevantnými sa zdajú byť len podobnosti kultúry determinované prírodným prostredím. S Beňuškovej regionalizáciou sa stotožňujú aj autori najnovšieho syntetického diela o tradičnej architektúre a urbanizme slovenských vidieckych sídiel.

V každom prípade si však treba uvedomiť, že kultúrne diferencie neexistujú len v priestore, ale aj v čase a preto je dôležité akceptovať parametre priestorové aj časové. (Ako príklad možno použiť rôzny charakter migrácií sezónnych poľnohospodárskych robotníkov v rôznych obdobiach, existenciu pltníctva, drotárstva, podomového obchodu, olejkárstva a šafraníctva, obchodných ciest, trhov a jarmokov a pod.)

Skôr ako zodpovieme na dve uvedené otázky pripomíname, že kultúra, kultúrne dedičstvo Slovenska nie je len dedičstvom Slovákov, ale všetkých etnických a konfesionálnych skupín, ktoré na tomto spoločnom území žijú, alebo tu v procese historického vývoja existovali a vlastným vkladom, alebo vzájomným spolužitím s ostatnými etnikami kultúru tohto územia formovali. Uvedomme si pritom, že Slovania pri putovaní na juh v rámci sťahovania národov určitým spôsobom tiež ovplyvnili grécku a byzantskú kultúru. Slováci v podmienkach etnického rozdelenia zanechávajú kultúrne stopy v mnohých štátoch, v mnohých národných kultúrach vo všetkých obývaných svetadieloch. A presne tak sa pod kultúru Slovenska rôznou mierou podpísali napríklad Kelti a germánske kmene, Rímska ríša, Maďari, Turci a v rámci kolonizácií Nemci, Chorváti, Cigáni a príslušníci mnohých ďalších etnických minorít podľa toho, kedy to bolo a ako dlho vplývanie pôsobilo. Archeológia aj novšia historiografia nám o tom ponúkajú množstvo konkrétnych faktov.

Teraz sa pokúsime nájsť odpoveď na prvú otázku. Opäť si treba uvedomiť, že rôzne vedné disciplíny členia, respektíve dokázali by územie Slovenska rozčleniť z najrôznejších hľadísk. Geológia, botanika, geografia, demografia, lingvistika a ďalšie diferencujú Slovensko vertikálne aj horizontálne na rôzne celky. Niektoré sú totožné, prekrývajú sa, no väčšinou sa nezhodujú.

Ak sa zameriame na tradičnú kultúru, opäť je podstatné, či Slovensko hodnotíme očami etnografa, alebo folkloristu, odborníka na ľudové staviteľstvo a bývanie, alebo odev, hudobný, alebo slovesný folklór, kalendárne, rodinné, alebo pracovné obyčajové tradície. V oblasti materiálno-technologickej kultúry, spoločenského a rodinného života, obradovej kultúry, folklórnych tradícií a všetkých iných sfér ľudovej kultúry a umenia evidentne existuje na území Slovenska spoločný kultúrny základ, špecifický fundament národnej kultúry, ale aj množstvo kultúrnych osobitostí, ktoré sa vyskytujú zriedkavejšie, alebo sa neopakujú vôbec. Spoločný charakter kultúry sa vytváral od príchodu našich predkov do strednej Európy v 4.- 6. storočí. Je oprávnený predpoklad, že za pol tisícročia koexistencie viacerých západoslovanských príbuzných etnických jednotiek na spoločnom území, teda približne v 9. storočí, dospel kultúrny vývin, aj vďaka paralelnému zjednocujúcemu politickému a ekonomickému pôsobeniu, do štádia výraznej etnickej jednoty. Dokonca sú viaceré indície, že kultúra tu bola v 9.-11. storočí najjednotnejšia. Po rozpade Veľkej Moravy, po vzniku maďarského kráľovstva a následnom administratívno- správnom členení Uhorského štátu, ako aj importom cudzích kultúrnych vzorov kolonizáciami a migráciami obyvateľstva, a pôsobením ďalších faktorov, sa kultúrna jednota postupne oslabovala. Začala sa vytvárať regionálna identita a vedomie príslušnosti podľa hospodárskych a kultúrnych centier. Diferencie vznikali vo výskyte, resp. existencii samotných kultúrnych javov, vo variantných formách, funkciách a v terminológii.

Záver: 1. **Existuje spoločný kultúrny základ aj regionálne kultúrne špecifiká. Vyskytujú sa vo všetkých oblastiach spôsobu života a kultúry, ktoré sú predmetom záujmu spoločenskej a historickej vednej disciplíny- etnológie.**

2. **Kultúrne dedičstvo je výsledkom vlastného vývoja, alebo difúzie kultúrnych hodnôt. Do autochtónnej kultúry sa včlenili v pôvodnej importovanej forme a funkcii, alebo ju obohatili modifikované- prispôsobené konkrétnym podmienkam.**

3. **Regionalizácia v rámci rôznych disciplín, no napríklad aj na základe ľudového staviteľstva, stravy a iných oblastí tradičnej kultúry nie je rovnaká- pri zohľadňovaní rôznych kultúrnych javov sa členenie územia na menšie celky môže, ale nemusí zhodovať. (Odpoveď na 1. vyššie nastolenú otázku).**

4. **Hranice kultúrnych regiónov sa presne určiť, vymedziť nedajú. Členenie, regionalizáciu spôsobuje nespočítateľný súbor determinujúcich faktorov, ktoré sa navzájom ovplyvňujú a podmieňujú, spolupôsobia a každý z nich vlastne vplýva aj na všetky ostatné, alebo sa ich aspoň určitým spôsobom dotýka. V každom prípade je však každá oblasť tradičnej kultúry a všetko kultúrne dedičstvo výsledkom pôsobenia mnohých faktorov a rôzna je aj intenzita tohto pôsobenia, ktorá sa naviac mení v čase.** Takéto konštatovanie je zároveň odpoveďou na 2. otázku.

Niekoľko príkladov z oblasti tradičnej architektúry a odevu.

Tradičný odev bol priamo alebo nepriamo limitovaný napríklad klimatickými podmienkami (porovnaj odev Podunajska a horských oblastí stredného Slovenska), poľnohospodárskou produkciou (koža, kožušiny, súkno, druh plátna), zamestnaním (zápästky a opasky drevorubačov, zástery a chrániče na nohy baníkov, drevená obuv hutníkov, pastierske kapsy a opasky, zachovanie tradičného odevu v súvislosti so zamestnaním Sliačanov vo farbiarni v Rybárpoli, odev remeselníkov ako odraz ich prosperity a sociálneho postavenia), kolonizáciami (napríklad odev Huncokarov v Malých Karpatoch, odev bačov a pastierov oviec, odev Cigánov), polohou vzhľadom k priemyselnému centru s určitou špecifickou produkciou (modrotlač, banícky odev napríklad na hornej Nitre).

Na formy ľudovej architektúry bezprostredne vplývali klimatické podmienky (dvojodkvapová strmá strecha a štít s podlomenicou alebo valbičkou na Orave alebo v Liptove, uzatvorený pôdorys usadlosti v Osturni), výskyt materiálov a stavebné techniky (pletené štíty na

*nehodiace sa prečiarknite

juhozápade, trstinové strechy na juhu), poloha a členitosť terénu (typ sídel – hromadný alebo rozptýlený, forma zástavby- napr. potočná radová, podpivničené domy, obilné jamy, pivnice v Malom Kereši obhádzané pieskom), vodné toky (vodné a lodné mlyny, drevené stavby na dolnom toku Váhu ako dôsledok splavovania dreva), kolonizácie (nemecký dom, habánsky dom a dvor, košiar, koliba, stranga, salaš), etnicita (nemecký dom, habánsky dom a dvor), konfesionalita (kostol s ikonostasom, znak na veži, drevené artikulárne kostoly, viac kostolov v obci), stavebné materiály (zrubové stavby, hlinené stavby, skalné obydlia v Brhlovciach alebo pivnice v Hrušove, šindľové alebo slamené strechy, bridlicová krytina na záhorskej strane Malých Karpát), zákazy a nariadenia vrchnosti, napríklad protipožiarne opatrenia (studne medzi domami, rebríky zavesené na zadnej stene objektov, strechy z tvrdej krytiny, sypárne na okraji dedín, ľahko zhoditeľné strechy na sypárňach., šetrenie drevom- objekty z hliny a kameňa), zamestnanie obyvateľstva (technické stavby- mlyny, valchy, píly, tehelne, hrnčiarske, kováčske, farbiarske a iné remeselnícke dielne, dôsledne realizované murované domy s nádhernou secesnou výzdobou stien napríklad na hornom Liptove, spoločenské stavby- voziarne, krčmy, kostol v Liptovskej Porúbke, hospodárske objekty- sušiarne na kukuricu, sušiarne na ovocie, salašnícke stavby, prítomnosť alebo neprítomnosť hospodárskych objektov /v banských oblastiach/, vinohradnícke; pivnice, domy s viechou a vinnou pivnicou, obilné jamy). V podobnom zmysle by bolo možné pokračovať ďalej v podstate vo všetkých oblastiach spôsobu života a kultúry podľa systemizácie ľudovej kultúry.

Postupovať sa dá aj opačne- hľadať odpoveď na otázku čo spôsobilo existenciu kultúrnych osobitostí v zamestnaní, obradovej kultúre, vo folklóre a iných oblastiach spôsobu života a kultúry? Kde sú ich korene? Odpovedať by sme mohli nasledovne: Komplex kultúrnych špecifík je výsledkom, súhrnom mnohostranného pôsobenia geografických podmienok (klimatické a pedologické podmienky, geografická poloha a poloha vzhľadom k susedom, členitosť terénu, nerastné bohatstvo, vodstvo), historického vývoja pred sťahovaním národov a po príchode našich predkov v 4.- 6. storočí až po súčasnosť vrátane christianizácie, kolonizácií, významných historických udalostí lokálneho alebo regionálneho významu (Spišský záloh, Muránske artikuly), industrializácie a kolektivizácie poľnohospodárstva), administratívno- správneho členenia (župy, stolice, okresy, farnosti, diecézy a biskupstvá, panstvá), obchodných ciest (vrátane pltníctva, lodných ciest a železnice), trhov a jarmokov, vysťahovalectva a pracovných migrácií.

Všetky spomenuté a mnohé ďalšie faktory a okolnosti zároveň poukazujú na neobyčajnú previazanosť kultúrnych javov a nutnosť interdisciplinárnej spolupráce s archeológiou, históriou, geografiou, demografiou, religionistikou, dejinami techniky a umenia a inými.

Odporúčaná literatúra:

Kolektív autorov: Slovensko 3, Ľud 2. časť. Bratislava 1975.
Kolektív autorov: Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990.
Kolektív autorov: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 1. a 2. diel. Bratislava 1995.
Kolektív autorov: Slovensko- európske kontexty ľudovej kultúry. Bratislava 1997.
Leščák, M.: Regionalizmus a ľudová kultúra. In: Región v národnej kultúre. Dolný Kubín- Nitra 1988, s. 182- 196. *(seminárna práca)*
Podolák, J.: Etnografické oblasti na území Slovenska ako podklad k monografiám o ľudovom staviteľstve. Slovenský národopis roč. 5, č. 5, s. 529- 536. *(seminárna práca)*
Poláčik, Š. a kol.: Atlas cirkví, náboženských spoločností a religiozity Slovenska. Bratislava 2000.
Žudel, J.: Stolice na Slovensku. Bratislava 1984.

**nehodiace sa prečiarknite*

Kultúrne regióny Slovenska 2.
(kultúra, priestor a čas)

Geografické podmienky sú z hľadiska formovania spôsobu života a kultúry na konkrétnom území často rozhodujúcim činiteľom. Členitosť terénu, situovanie v priestore v zmysle vertikálnom alebo horizontálnom, poloha vzhľadom k iným sociálnym a kultúrnym celkom, klíma, pedologické podmienky, nerastné bohatstvo a iné podobné charakteristiky síce nemôžu byť v súvislosti s poznaním a vysvetľovaním javov tradičnej kultúry v priestore cieľom, no určite dôležitým prostriedkom.

Čím hlbšie sa vraciame z prítomnosti do minulosti a odlievame z pohára ľudského poznania, čím boli ľudia a ich aktivity závislejšie od prírodného prostredia, tým boli väzby medzi prírodným prostredím a kultúrou pevnejšie a kultúra bola prírodou determinovanejšia. Nie je problémom identifikovať desiatky kultúrnych javov z ktorejkoľvek oblasti spôsobu života a kultúry jednoznačne determinovaných prírodným prostredím, ktoré existovali v období naturálneho hospodárenia ešte v prvej polovici 20. storočia (drevorubačstvo a uhliarstvo, salašníctvo, pltníctvo, hrnčiarstvo, baníctvo a celý komplex s nimi spätých prvkov materiálno- technologickej a socionormatívnej kultúry, folklórnych tradícií a podobne, hlinená a drevená architektúra, vodné a lodné mlyny, sušiarne na ovocie a iné), a nie je problémom vymenovať prírodnými faktormi ovplyvnené kultúrne javy ani dnes (napríklad vinohradníctvo a všetky s ním súvisiace poznatky, zručnosti a výsledky činnosti, výroba z pálky alebo z prútia), hoci ich potenciál už nie je taký rozsiahly.

Pri vytváraní kultúrnych regiónov, teda pri takom členení územia, kedy je určujúcim, respektíve integrujúcim, a zároveň diferencujúcim faktorom kultúrne dedičstvo a v jeho rámci tradičná kultúra, je súhrn všetkých kľúčových pojmov vymedzený rovnostranným trojuholníkom, ktorého vrcholy tvoria priestor, kultúra (človek a výsledok jeho činnosti) a čas. Akékoľvek iné determinanty sú už menej dôležité a pohyb je možný len v naznačenom priestore. Takéto konštatovanie zároveň upozorňuje na dôležitosť a kontextuálnosť všetkých troch komponentov vzťahového kruhu. Na možnosť študovať každú z troch súčastí osobitne, ako samostatný objekt, no na nutnosť posudzovať vlastnosti a postavenie každej z nich vo vzťahu s ostatnými, respektíve ako výsledok vzájomných vzťahov. Učiť sa charakteristiky kultúry na konkrétnom území je samoúčelné bez poznania priestorových a časových zákonitostí, vzorcov, ktoré kultúru podmieňujú a do ktorých je vtesnaná. Alebo opačne- ak poznáme časové a priestorové zákonitosti, dokážeme dedukovať, čo sa tam musí, môže, alebo nemôže vyskytovať.

Od raných štádií vývoja človeka v podstate až do vzniku industriálnej spoločnosti možno vždy hovoriť o podmienenosti kultúry prírodnému prostrediu. Hospodárenie založené na získavaní darov prírody k prežitiu, poľníctvo aj pastierstvo a chov dobytka jednoznačne vyplývali z klimatických a pedologických možností. (Na tomto mieste vôbec nie je podstatné, či je spôsob získavania existenčných prostriedkov výsledkom vlastného vývoja, alebo rôznou mierou modifikovaným importom. Keby k jeho včleneniu do autochtónneho kultúrneho modelu neboli vhodné prírodné a kultúrne podmienky, nebol by akceptovaný a neprenikol by dovnútra systému.) V konečnom dôsledku nešlo len o zamestnanie, ale aj o stravu, odievanie, bývanie, usporiadanie spoločnosti a systém predstáv, viery a umenia. Napríklad do 14. storočia bol na našom území rozšírený chov oviec, ale s kolonizáciou na valaškom práve sa začalo praktizovať pasenie oviec nezávisle od iných druhov hospodárskych zvierat, vypásanie vysokohorských, respektíve od stálych obydlí vzdialených pasienkov a zodpovedala mu organizačná forma- salašníctvo. Pribudlo nové bačovské a pastierske zamestnanie, ktoré našlo odraz v terminológii z udzieho slovanského aj neslovanského pôvodu, špecifických formách odevu, ovplyvnilo medzigeneračné a interpersonálne rodinné vzťahy, ale aj spoločenskú a ekonomickú organizáciu lokálnych spoločenstiev a medzilokálne kontakty, v kultúre

**nehodiace sa prečiarknite*

severných a západných Karpát sa udomácnili salašnícke stavby, množstvo kultúrnych prvkov súvisiacich s mliečnym hospodárstvom vrátane stravovania, transportu, výroby dreveného riadu a pastierskeho rezbárskeho umenia, no aj rôznych prejavov obyčajovej kultúry, slovesného, tanečného a hudobného folklóru. V kolonizácii na valaskom práve možno hľadať genézu alebo dôležité impulzy rozvoja viacerých druhov domáckej a remeselnej výroby súvisiacej so spracovaním mlieka, ovčej vlny a súkennictvom, garbiarstvom a kožiarskou výrobou, zvonkárstvom, mäsiarstvom, debnárstvom. Ak teda hovoríme o horských a podhorských oblastiach zasiahnutých kolonizáciou na valaskom práve, so spomenutými zamestnaniami a s nimi súvisiacimi prejavmi tu možno počítať.

Hospodársko- kultúrne typy, no aj historicko- etnografické oblasti sú viac či menej konkrétne charakteristiky kultúry v priestore a čase. Kultúra je časom a priestorom podmienená a formovaná, no v spoločenských vedách ide vždy v prvom rade o kultúru a jej vysvetľovanie. Keby nebolo kultúry a človeka- jej tvorcu a konzumenta, homosféra by neexistovala, existovali by len prírodné procesy a zmeny v biosfére v čase a priestore by v konečnom dôsledku ani nemal kto registrovať.
V prípade hospodársko- kultúrnych typov sa kultúra odvíja jednoznačne a primárne od spôsobu hospodárenia determinovaného prírodnými danosťami. V druhom prípade- v rámci historicko- etnografických oblastí, sú evidentne podstatnejšími faktormi čas a priestor, a pri hlbšom prieniku do problematiky vysvitne, že opäť ide o kultúru brúsenú časom v priestore.

Ak členíme územie Slovenska na menšie celky, rozhodujúcim diferenciačným, alebo skôr integračným faktorom sú podobnosti v spôsobe života a kultúre v určitom priestorovom areáli. Možno konštatovať, že v našom stredoeurópskom priestore bola až do prelomového obdobia vrcholného stredoveku a novoveku hlavným zamestnaním a rozhodujúcim zdrojom obživy prevažnej väčšiny obyvateľstva poľnohospodárska produkcia. Remeselná výroba vo všeobecnosti podstatnejšie tento pomer nezmenila, no následkom rastu banskej produkcie a s ňou súvisiacim rozvojom miest vznikli hlavne na Pohroní, v Gemeri a na Spiši aj oblasti s inou hlavnou profesijnou orientáciou obyvateľstva akú predstavuje poľnohospodárstvo. Ich počet sa postupne zvyšoval a priestor sa zväčšoval od poslednej tretiny 19. storočia spojenej so vznikom kapitalistických priemyselných závodov a prvých robotníckych kolónií. Aj v tomto kontexte vystupuje do popredia vzájomná determinovanosť kultúry v čase a priestore, lebo pohyb v kultúrnych a priestorových reláciách možno vysvetliť len v súvislosti s určitými časovými etapami. Pri pokusoch o kultúrnu regionalizáciu Slovenska v konkrétnych vývojových fázach je preto potrebné zohľadňovať aj existenciu miest a diferencovať medzi kultúrou mestskou a dedinskou, roľníckou, remeselníckou a banícku a v adekvátnom období nezabúdať na priemyselných robotníkov. Priemyselné centrá a robotníctvo pôsobili, na rozdiel od postupného formovania banického a remeselníckeho stavu, mimoriadne intenzívne a radikálne z hľadiska formovania kultúrnej krajiny aj vplyvu na transformáciu, respektíve zánik javov tradičnej kultúry. Roľnícka, remeselnícka a banícka kultúra sa vyvíjali plynulo, postupne vzájomne prerastali a nástup priemyslu spôsobil vo vývoji kultúry aj na území Slovenska radikálny zlomový proces s evidentným presahom do všetkých troch kategórií kultúry.

Poľnohospodárstvo závisí od možnosti pestovať plodiny a držať hospodárske zvieratá- chovať ich, pásť, alebo obidve tieto možnosti kombinovať. V každom prípade sú určujúcimi faktormi prosperity rozloha a bonita pôdy, profil terénu a klíma. Podľa toho rozlišujeme na území Slovenska nížinné poľnohospodárske oblasti orientované na pestovanie náročných obilnín a teplomilných technických plodín spojené s dobytkárstvom, v ktorom dominuje maštaľný chov nad pastierstvom. Až do kolektivizácie poľnohospodárstva tu bol dlhodobý nedostatok pracovnej sily a úrodné nížiny sa vyprofilovali ako prijímajúce oblasti sezónnych poľnohospodárskych robotníkov.

Menej úrodné oblasti sú zamerané na pestovanie nenáročných obilnín a okopanín. Roľníctvo tu je spojené s dobytkárstvom a ovčiarstvom s prevahou pastierstva nad chovom. Nízka úroveň poľnohospodárskej produkcie znamená dlhodobý prebytok pracovnej sily a nutnosť vyhľadávať ďalšie zárobky v rámci svojho regiónu alebo v inom prostredí. Vyprofilovali sa tu vysielajúce oblasti sezónnych poľnohospodárskych robotníkov. Keďže sa

jedná spravidla o horské a podhorské oblasti, k všeobecne rozšíreným doplnkovým pracovným príležitostiam sezónneho charakteru patrí vo všeobecnosti najmä drevorubačstvo, uhliarstvo, furmanstvo, šindliarstvo, výroba dreveného riadu, košikárstvo, metlárstvo, prípadne kamenárstvo a sklárstvo. K špecifickým doplnkovým zamestnaniam, ktoré mohli nadobudnúť aj charakter hlavného zdroja obživy, možno priradiť drotárstvo najmä na Kysuciach a na Spiši, podomový obchod, handrárstvo na hornej Nitre, tkáčstvo a predaj plátna najmä na Orave a Spiši, murárstvo v Liptove, sklenárstvo a sklenkárstvo napríklad na hornej Nitre, ale aj na Liptove, olejkárstvo v Turci a na Spiši, šafranictvo v Turci a na hornej Nitre. Pri tejto príležitosti je potrebné zdôrazniť aj fakt, že čím bol väčší prebytok pracovnej sily a zriedkavejšie príležitosti k obžive, tým nadobudlo väčší význam a intenzívnejšie zásahy do kultúry vysťahovalectvo.

Odporúčaná literatúra:

Botík, J.: Geografické, kultúrno- spoločenské a interetnické súvislosti ľudovej architektúry. In: Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie. Bratislava 1998, s. 61- 101.
Čeboksarov, N.N.- Čeboksarovová, I.A.: Národy. Rasy. Kultúry. Praha 1978.
Drábiková, E.: Človek vo vinici. Bratislava 1989.
Guleja, K.: Svet drotárov. Martin 1992.
Huska, M.A.: Liptovskí murári. Vplyv liptovských murárov na sociálne a kultúrne obrodenie ľudu Liptova. Liptovský Mikuláš 1968.
Hrozienčík, J.: Turčianski olejkári a šafraníci. Bratislava 1981.
Kovačevičová, S.: Prírodné prostredie ako integračný a dezintegračný činiteľ v ľudovom staviteľstve. In: Kolektív: Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti. S. 77- 92.
Kuľčák, E.: Sezónne vysťahovalectvo v Liptove do prvej svetovej vojny. Zborník Liptov 5, 1979, s. 109- 148.
Podolák, J.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Bratislava 1982.
Pranda, A.: Odchádzanie slovenských sezónnych robotníkov na poľnohospopdárske práce. Príspevok k štúdiu interetnických vzťahov. In: Slavistika- národopis. Bratislava 1970, s. 31- 86.
Ruttkay, A.: Stavebá kultúra dedinských sídlisk na Slovensku vo včasnom a vrcholnom stredoveku na základe archeologických výskumov. s. 20- 30.
Šusteková, I.: Kysucki podomoví obchodníci. Rigorózna práca. Nitra 2003.
Ušák, J.: Reťazové sídelné formy na Slovensku. In: Kolektív: Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti s. 183- 189.

*nehodiace sa prečiarknite

Kultúrne regióny Slovenska 3.
(relatívnosť priestoru)

Poloha územia patrí k dôležitým geografickým determinantom formovania kultúry. Situovanie v konkrétnom geografickom priestore vzhľadom k priemyselným centrám, iným regiónom, štátom, etnickým jednotkám.

Etnokartografické diela ako napríklad Etnografický atlas Slovenska, sú skvelým príkladom interdisciplinárnej spolupráce etnológie a kartografie, respektíve geografie. Zároveň dokumentujú nevyhnutnosť študovať kultúrne javy (aj) v priestorových súvislostiach. Geograf používa na označenie určitého priestoru pojmy krajina, územie, oblasť aj región. Treba poznamenať, že presný obsah týchto pojmov nie je všeobecne prijatý a akceptovaný, alebo ak chcete stabilizovaný a jednoznačne používaný.

Ak člení územie na základe výskytu určitých spoločných charakteristických znakov etnológ, pričom spoločné charakteristické znaky predstavujú kultúrne hodnoty, preferuje termíny oblasť a región. Aj v tejto vednej disciplíne už boli pokusy o ich presnejšie určenie alebo definovanie, no dodnes nedokážeme prezentovať žiadnu všeobecne akceptovanú definíciu. Je to preto, že geografia, etnológia a rovnako tak aj mnohé iné vedné disciplíny majú na členenie geografického priestoru odlišné kritériá. Dokonca aj v prípade, ak geograf označí určité územie ako kultúrnu krajinu, nemusí ísť o priestor, ktorý by zaujímal, vzhľadom na široké chápanie pojmu kultúra, etnológa. Možno aj preto termín krajina etnológovia na označenie priestoru s výskytom charakteristických kultúrnych znakov nepoužívajú a termín územie v podobných intenciách len zriedka. O to častejšie sa vyskytujú z hľadiska priestoru a zároveň kultúrnych hodnôt so spoločnými charakteristickými znakmi, ohraničujúce, vymedzujúce alebo limitujúce označenia oblasť a región. V rámci etnológie sú na diferencovanie priestoru podľa výskytu kultúrnych javov so spoločnou charakteristikou mimoriadne široké možnosti a členenie je len zriedka totožné. Možnosti sú minimálne také bohaté, aký rozsah predstavuje súhrn obsahov kategórií kultúry, ktoré zahŕňajú predmet záujmu vednej disciplíny. Problém je pravdepodobne aj v tom, že výsledkom každého územného členenia, zohľadňujúceho kultúrne javy, je vymedzený priestor rôznej veľkosti a pojmy oblasť a región nie je možné definovať kvantitatívne, čo v našich súvislostiach znamená podľa územného rozsahu, rozlohy. Terminologické nejasnosti nerieši ani spomínaný Etnografický atlas Slovenska. Používa obidva termíny, no ten istý nie vždy v rovnakých súvislostiach, a ani sa nepokúša objasniť ich obsah. Slovensko člení, paradoxne, na kultúrne oblasti a regióny. Takéto členenie však priamo upozorňuje na nutnosť členiť územie s výskytom kultúrnych javov so spoločnými charakteristickými znakmi.

Na tomto mieste nie sú cieľom terminologické problémy, no ak pri vedeckej a už aj odbornej práci určité pojmy s nejednoznačným obsahom používame, nemali by sme ich chápanie ponechať bez vysvetlenia a návrhu riešenia. Takýto postup je síce potrebný, ale obyčajne sa minie účinku, na čo poznáme veľa konkrétnych príkladov.

Pojem oblasť teda budeme používať na označenie geografického priestoru v takom prípade, ak bude zmyslom informácie a primárnym cieľom členenia územia geografická charakteristika (oblasť južného Slovenska, oblasť severovýchodného Slovenska, horské a podhorské oblasti, oblasť Kremnických vrchov, chladná oblasť). Tento termín však možno používať aj na označenie geografického priestoru s výskytom kultúrnych hodnôt so spoločnými charakteristickými znakmi, no s prívlastkom **kultúrna** a presnejším geografickým určením (kultúrna oblasť Záhoria, tokajská kultúrna oblasť, kultúrna oblasť Podunajska, stredoslovenská kultúrna oblasť, kultúrna oblasť východného Slovenska, kultúrna oblasť medzi Karpatmi a Váhom, kultúrna oblasť v dosahu priemyselného centra Ružomberok). Treba dodať, že **kultúrna oblasť** presahuje územie jedného tradičného administratívneho celku a zahŕňa územie s výskytom kultúrnych hodnôt so spoločnými charakteristickými znakmi v dvoch (kultúrna oblasť Záhorie- župa Bratislavská a župa Nitrianska), prípadne viacerých celkoch bývalého župného zriadenia (kultúrna oblasť Podunajsko- župa Bratislavská, Mošonská, Rábska, Komárňanská, Ostrihomská).

**nehodiace sa prečiarknite*

Pod pojmom región budeme chápať taký geografický priestor, vymedzený na základe historického administratívneho členenia, ktoré sa spolu s prirodzenými hranicami stalo základom existencie špecifických, charakteristických kultúrnych javov (/Turiec/ región Turiec, kultúrne tradície /Oravy/ oravského regiónu). Subregióny (dolná Orava, horný Liptov, Kysuce, Horehronie) sú časti regiónu a nepresahujú hranice jedného administratívneho celku bývalého župného zriadenia.

Z polohy kultúrnej oblasti Záhoria vyplýva ekonomická, etnická, jazyková a kultúrna hranica s Rakúskom a Českom. V oboch prípadoch je to aj hranica štátna. Do roku 1993 na rieke Morave štátna hranica s Českom nebola, no predtým v období Slovenského štátu, a hlavne za Rakúsko- Uhorska, bola hranicou štátnou s odlišnou ekonomikou, administratívou a podobne. Poloha ako faktor je niečo stabilné, nemenné, no vzťahy na pevne vymedzenom území sa historicky menia kvalitatívne aj kvantitatívne a takýto proces zmien treba zohľadňovať. Podobný príklad poskytuje aj hranica na juhu Slovenska. Slovensko ako súčasť Uhorského štátu bolo administratívne, ekonomicky, (to znamená priemyselnou a inou produkciou, obchodnými aktivitami, pracovnými migráciami), kultúrne, jazykovo poprepájané s Maďarskom. Kontakty, kultúrna výmena sa rôznou mierou a intenzitou dotýkali všetkých oblastí spôsobu života a kultúry. Vo všeobecnosti boli, a v podstate aj zostávajú, najintenzívnejšie na línii hraníc, nie je to však vždy pravidlom. Jazyk, obchod, to sú trhy, jarmoky a ďalšie fenomény tu boli z hľadiska vzájomných vplyvov najintenzívnejšie a smerom na sever, úmerne s narastaním vzdialenosti od hraníc, sa zoslabovali. Keby sme však chceli byť matematicky presní, na Liptove alebo Orave by v podstate boli vzájomné vplyvy minimálne, a lebo by neboli žiadne. Berme ale do úvahy taký významný faktor ako pracovné migrácie. Juh Slovenska je vo všeobecnosti bohatý na kvalitnú úrodnú pôdu, ktorá doteraz vždy dokázala uživiť poľnohospodárske obyvateľstvo a naviac sem pravidelne smerovali sezónni poľnohospodárski robotníci zo severnejšie situovaných horských oblastí. Na juh Slovenska, ale aj na dolnozemské majere a veľkostatky. Zo severoslovenských obcí prichádzalo množstvo baníkov do maďarských baní, murári z Liptova do Pešti a iných miest v Maďarsku, ale aj Rakúsku, podobne by sme mohli uvádzať množstvo konkrétnych príkladov, respektíve kontaktov prostredníctvom drotárov, sklenárov, olejkárov a šafraníkov, podomových obchodníkov, pltníkov, tesárov, telegrafistov, plátenníkov, vareškárov a obchodníkov s ovcami a dobytkom z Myjavských kopaníc, furmanov- oni všetci narúšajú teóriu a všeobecne platný predpoklad, že medzikultúrne, v tomto prípade aj interetnické vzťahy sú najbohatšie v územiach polohou najbližších. Existujú tu početné odchýlky od očakávaných alebo predpokladaných zákonitostí, ktoré sú ale opäť dôsledkom geografických činiteľov- klímy a bonity pôdy, nerastného bohatstva, dostatku zárobkových príležitostí, možností dopravy a iných. Sú zároveň dôkazom, že jednotlivé determinujúce faktory formovania kultúry v rôznych regiónoch Slovenska sú mnohopočetné a všetky navzájom súvisia, ovplyvňujú sa, prelínajú, podmieňujú. A nie len na Slovensku, ale aj v širších priestorových súvislostiach.

Všetky doterajšie závery a zovšeobecnenia o južne situovaných regiónoch Slovenska sú platné aj pre východ Slovenska...

Pri členení geografického priestoru z hľadiska existencie rôznych kultúrnych javov nie sú takéto kultúrne celky spravidla totožné a len zriedka sa prekrývajú. Znamená to, že nie je možné vytvoriť ostré hranice kultúrnych oblastí a regiónov. Platí to dokonca aj v súvislosti so všeobecne akceptovaným diferencovaním na kultúru horských oblastí a nížinnú, respektíve kultúru karpatskú a podunajskú, kde má každý kultúrny komplex špecifické, neopakovateľné črty. Nie len preto, že podhoria a údolia stredných tokov riek tvoria prechodné kultúrne zóny s výskytom prvkov typických pre obidve oblasti. Okrem priamych geografických determinantov, ktoré majú pre formovanie kultúry pred industrializáciou Slovenska, a pre viaceré oblasti kultúry ešte aj na začiatku 21. storočia, jednoznačne určujúci vplyv, spolupôsobí množstvo iných kultúrotvorných okolností rôznou intenzitou a v nerovnakých sférach. Popri ekonomických a sociálnych činiteľoch, (obchodné cesty, trhovníctvo, kolonizácie, pracovné migrácie, profesijné charakteristiky, prosperita, respektíve chudoba)

**nehodiace sa prečiarknite*

ktoré sú spravidla v konečnom dôsledku tiež determinované geograficky, tvoria osobitnú kategóriu faktory etnické, konfesionálne a vo väčšine prípadov tiež historické. Historické činitele osobitne pripomíname napriek tomu, že ku vzniku a existencii všetkých kultúrnych javov dochádza v čase. V našich súvislostiach máme na mysli konkrétne historické udalosti európskeho, stredoeurópskeho, uhorského, respektíve slovenského, regionálneho, alebo len lokálneho významu, ktoré však významne- integračne alebo diferenciačne- ovplyvnili spôsob života a kultúru v širšom územnom a kultúrnom kontexte, alebo v obmedzenom areáli. (Z množstva príkladov možno spomenúť christianizáciu, turecká expanziu, protipožiarne nariadenia osvietenských panovníkov, Spišský záloh a Muránske artikuly, vznik textilky a robotníckych kolónií v Rybárpoli, založenie baníckeho podporného spolku v gemerskom Sirku a podobne). Pri horizontálnom členení Slovenska na oblasť východoslovenskú, západoslovenskú a prechodnú stredoslovenskú je rozhodujúcim diferencujúcim kritériom príslušnosť ako súčasť východného- byzantského a západného- rímskeho rítu. V tomto prípade nezohráva určujúcu rolu náboženská príslušnosť, konfesionalita, ale skôr činitele politické, lebo naše terajšie územie je náhodou na hranici dvoch sfér mocenského delenia sveta. O význame náboženskej príslušnosti pri zmierňovaní kultúrnych diferencií, respektíve ostrej hranice medzi nížinnými a horskými kultúrnymi oblasťami možno hovoriť vtedy, ak sa vyskytujú rovnaké, alebo podobné kultúrne javy v spomínaných dvoch opozitných oblastiach ako výsledok náboženskej príslušnosti, vyznávania rovnakej viery, takého istého náboženského pôsobenia.

REGIONALIZMUS A ĽUDOVÁ KULTÚRA

Milan Leščák

Je len málo európskych národov, kde otázka formovania etnografických oblastí, resp. regiónov ľudovej kultúry má taký významný zástoj, ako je tomu v podmienkach etnokultúrneho a etnosociálneho vývinu Slovenska. Štúdium postupnej etnogenézy Slovákov je nemysliteľné bez objasnenia otázky formovania etnografických oblastí a podoblastí, ako i bez spoznávenia etnicko-územnej organizácie slovenského národa. Základná príčina tkvie predovšetkým v tom, že Slovensko sa celé stáročia rozvíjalo ako integrálna súčasť v rámci Uhorska a jeho etnicko-územná organizácia bola ovplyvňovaná okrem administratívnych i ďalšími faktormi, ktoré mali vplyv na postupné utváranie vedomia regionálnej i etnickej príslušnosti. V týchto podmienkach sa pochopiteľne retardoval vývin integrovaného národného povedomia. Tieto faktory brzdili národnouvedomovací proces Slovákov, najmä v nižších sociálnych vrstvách, hoci určitým spôsobom sa pociťovala, ba i rešpektovala jazyková a etnická odlišnosť slovenského územia horného Uhorska a u okolitých národov bolo všeobecne rozšírené a známe etnonymum Slovák, ktoré vyčleňovalo slovenské etnikum ako samostatnú jednotku v mnohonárodnostnom Uhorsku. Vnútri ľudových vrstiev sa vo väčšej miere rozširovalo regionálne povedomie, ktoré často nastupovalo bližšiu etnickú identifikáciu, ale na druhej strane fungovalo ako bližšia určenosť i vo vzájomných vzťahoch medzi jednotlivými etnografickými a kultúrnymi oblasťami Slovenska. Ako o tom svedčia materiály získané od obyvateľov Slovenska, ktorí sa koncom minulého storočia odsťahovali do Ameriky, povedomie regionálnej príslušnosti, ktoré sa ustálilo v súvislosti so župným administratívnym členením územia, zohrávalo dôležitú identifikačnú úlohu vo vzájomnej komunikácii medzi slovenskými vysťahovalcami z bývalého Uhorska. Rozdelenie Slovenska nezodpovedalo etnografickým oblastiam, vyznačujúcim sa určitými zhodami jazykovými, hospodárskymi, náboženskými a kultúrnymi. V objektivizovanej rovine, ktorá skúma zhody a rozdiely kultúrnych javov, sa ukazujú ako významné integrujúce faktory etnografických oblastí: jazyk, hlavný spôsob zamestnania, bývanie, odev, obradová kultúra a folklór. Do úvahy by sme mali zobrať i psychologicko-mentálne odlišnosti, ktoré sa však v dostatočnej miere neskúmali a napokon, čo pokladáme za veľmi dôležité, je faktor vedomia etnickej, regionálnej či lokálnej príslušnosti. Čiže pokiaľ sa etnografia a príbuzné disciplíny doteraz sústredovali na objektivizované fakty kultúrneho a sociálneho života, nemohli dostatočne osvetliť subjektívne faktory, prejavujúce sa vo sfére hodnotových orientácií. Povedomie etnickej, regionálnej alebo lokálnej príslušnosti sa formovalo síce v závislosti od spomenutých objektivizovaných kultúrnych a ekonomických foriem, ale zároveň reprezentovalo mnohé zvláštnosti a odchýlky od integračných tendencií prebiehajúcich vo vývine a stabilizácii jednotlivých kultúrnych javov, fungujúcich v spomenutých objektivizovaných podobách. Ukazuje sa, že z hľadiska vývinu národného povedomia zohrala integrácia, utvárané na regionálnej báze, veľmi dôležitú úlohu až do druhej svetovej vojny a rezíduá integrity regionálneho povedomia fungujú ako významný etnicko-identifikačný faktor až do súčasnosti.

Vráťme sa k faktorom, ktoré sformovali regionálnu mnohotvárnosť slovenskej ľudovej kultúry v historickom vývine. V etnografickej spisbe sa jej venovalo viacero autorov. Najnovšie poznatky priniesol Etnografický atlas Slovenska. Za základný vonkajší faktor, pôsobiaci pre diferenciáciu ľu-

dovej kultúry, pokladáme geograficko-prírodné prostredie Slovenska. Na regionálnu pestrosť a na utváranie relatívne samostatných etnických oblastí pôsobili najmä rozdiely medzi nížinnou časťou Slovenska a roľníckou kultúrou a horskými oblasťami Slovenska, s úzkymi a uzavretými horskými dolinami, ktoré sa osídľovali postupne, najmä v smeroch tokov riek a mali vplyv na rozvinutie špecifického spôsobu života, spojeného s takými hlavnými zamestnaniami ako pastierstvo, drevorubačstvo, neskôr rozvinuté podomové a potulné zamestnanie a pod. Pre formovanie charakteru jednotlivých oblastí, najmä horských, mal veľký vplyv i prúd nemeckej kolonizácie alebo kolonizácie na valašskom práve. Geografický faktor zohrával dôležitú úlohu i pri utváraní administratívno-správnych jednotiek, a to tak pri utváraní širších územných celkov, ako i z hľadiska utvárania niektorých feudálnych panstiev. Najmä horské doliny a zúžené možnosti vzájomnej komunikácie pôsobili na vnútornú izolovanosť vývinu ľudovej kultúry. Ďalším faktorom, ktorý ovplyvňoval charakter kultúry jednotlivých oblastí, bola tvorba určitých hospodárskych a kultúrnych centier, vplyv cirkevnej organizácie a konfesionálne rozdiely." V oblastiach, kde územie žúp sa zhodovalo s geografickým faktorom, vzniká najčastejšie jedna, relatívne izomorfná oblasť tradičnej ľudovej kultúry, s ktorou sa nesú i niektoré ďalšie charakteristické sprievodné znaky /jazyk, konfesia, charakter hlavného zamestnania/. Ako príklad možno uviesť Turiec, Oravu alebo Liptov. Tam, kde sa územie žúp geograficky člení do viacerých dolín, vzniká niekoľko samostatných etnografických oblastí alebo podoblastí, napr. v trenčianskej župe oblasť Kysúc, stredného Považia, Trenčianska a pod."[2] Vzniku niekoľkých samostatných etnografických oblastí okrem geografického faktoru výrazne prispievali i kolonizačné prúdy, t.j. spolužitie viacerých etnických

skupín, ako tomu bolo napr. na Spiši. V zásade sa súčasnou etnografiou uznáva, že Slovensko sa rozpadá do troch veľkých kultúrnych oblastí, na západné, stredné a východné Slovensko, hoci v detailoch sa názory jazykovedcov a niektorých etnografov na hranice týchto kultúrnych celkov líšia. Terminologicky je potrebné rozlíšiť etnografickú oblasť od širšieho územno-administratívneho celku, akým je región, ku ktorému sa viaže povedomie príslušnosti v inej kvalite. Etnická identifikácia je povedomie; je výrazná v rámci jednotlivých etník alebo etnických skupín istého regiónu. Ľudová kultúra je však iba jedným z charakteristických prejavov regionalizmu.

Tieto otázky zostávajú nedoriešené, hoci im etnografia a folkloristika venovala pozornosť. Najviac pozornosti im venoval A. Pranda.

K. Chotek už r.1915 rozčlenil Slovensko na štyri oblasti. Vychádzal prevažne iba z geografického faktora. Na Slovensku vyčlenil tieto oblasti: západnú /stredné a čiastočne dolné Považie/, strednú /na východ od Nitrianskych hôr až po Slovenské rudohorie/, východnú /od Slovenského rudohoria po hranice ukrajinskej národnosti/ a severnú /počnúc Vlárskym priesmykom celá oblasť hlavne karpatského pásma/.

Neskôr znížil počet základných oblastí ľudovej kultúry na Slovensku už len na dve, a to na oblasť nížinnú a na oblasť horskú. K. Chotek vychádzal znovu z geografického faktora, no súčasne už aj charakterizoval hlavné zložky ľudovej kultúry v oboch oblastiach, pričom približne vymedzil aj hranicu medzi nimi.[4]

Najpodrobnejšie bola problematika oblastí tradičnej ľudovej kultúry na Slovensku rozpracovaná na úseku ľudového staviteľstva a bývania. Kým Vilém Pražák rozčlenil Slovensko z hľadiska ľudového staviteľstva na tri základné

pásma /pásmo rovinné, pásmo stredných tokov riek a pásmo horných tokov riek tzv. horské/ a v nich spolu na dvadsaťdva menších oblastí, vychádzajúc jednak zo starého župného administratívneho členenia, jednak z typológie niektorých prvkov ľudového staviteľstva, ustálených pod vplyvom rozličných faktorov, Ján Podolák sa pri stanovení troch základných oblastí pridŕžal skôr nárečového triedenia, ako ho vypracovali viacerí poprední jazykovedci, i napriek tomu, že si bol vedomý, že dnešné hranice týchto troch oblastí tradičnej ľudovej kultúry sa už úplne nekryjú s hranicami troch hlavných skupín nárečí. V jeho štúdii je Slovensko rozdelené na oblasť západoslovenskú, stredoslovenskú a východoslovenskú, pričom podrobnejším výskum niektorých znakov ľudového staviteľstva i štúdium základných vonkajších faktorov, ktoré ich počas dlhého historického vývoja formovali a ustaľovali, dospel k ďalšiemu, doteraz k najpresnejšiemu a iba v drobných jednotlivostiach diskutabilnému rozdeleniu Slovenska na dvadsaťsedem oblastí ľudového staviteľstva a bývania a ďalšími podoblasťami, ktoré v mnohom ohľade možno použiť ako východisko aj pri stanovovaní oblastí tradičnej ľudovej kultúry ako celku.[5]

"Charakter osídľovania a ľudová kultúra obyvateľstva, ktoré ho uskutočňovalo, mali na vytvorenie mnohých oblastí tradičnej ľudovej kultúry rozhodujúci vplyv, nakoľko pri osídľovaní sa obyvateľstvo dostávalo neraz nielen do úplne odlišného geograficko-prírodného prostredia, ale spolu s prostredím muselo často od základu meniť aj predchádzajúci spôsob života a pôvodné zamestnanie. Usadzovanie poddaných /príslušníkov iných etník/ najčastejšie na dovtedy ešte neobývanom alebo opustenom území sa uskutočňovalo počas viacerých kolonizačných prúdov a etáp, z ktorých - z hľadiska formovania oblastí tradič-

nej ľudovej kultúry na Slovensku - najväčší význam mala kolonizácia, v staršej literatúre označovaná ako nemecká, ktorá sa uskutočnila vo viacerých časových i oblastných vratvách už v 11. stor., neskoršie aj v 13.-14. stor., zemianska, ktorá prebiehala zväčša v 12.-13. stor., šoltýska, ktorá časove spadá zhruba do 13.-15. stor., valaš-ská, na území východného Slovenska známa už v 14.-15. stor., na západnom hlavne v 16.-17. stor. a kopaničiarska, ktorá na valašskú kolonizáciu priamo nadväzovala a na Slovensku prebehla zhruba v 16.-18. stor. Zásluhou týchto kolonizačných prúdov sa do pôvodne jednotného slovenského etnika dostalo mnoho etnicky cudzích obyvateľov s odlišným spôsobm života, zamestnania i kultúry, ktorí sa podľa charakteru jednotlivých kolonizácií usadzovali niekedy v kompaktne, inokedy roztrúsene."[6] Obyvateľstvo, ktoré postupne osídľovalo niektoré oblasti Slovenska, prešlo do určitej miery akýmsi adaptačným procesom, hoci si uchovalo vlastný jazyk a kultúru, ktorá na rozdiel od ľudovej kultúry pôvodného slovenského obyvateľstva bola často úplne odlišná. Tento adaptačný proces možno charakterizovať ako akýsi medzistupeň nenásilnej asimilácie inoetnického obyvateľstva v danom regióne. Inoetnické skupiny sa však nielen prispôsobovali novému prostrediu a pôvodnej kultúre, ale v rámci adaptácie v niektorých smeroch pôsobili i na formovanie pôvodnej slovenskej kultúry. Tieto vzájomné medzietnické vzťahy pôsobili aj na prehĺbenie rozdielov medzi jednotlivými etnografickými oblasťami v rámci jedného regiónu /ide najmä o vplyv nemeckej a valaš-skej kolonizácie/. Podobné procesy môžeme sledovať i v kontaktových zónach najmä s maďarským etnikom. Adaptačné procesy priniesli, a to i napriek neskoršej asimilácii inoetnického obyvateľstva také kultúrne prvky, ktoré nadobudli neskôr funkciu regionálnej znakovej identifi-

kačnej dominanty. Významnú úlohu v rámci integračného procesu zohral vplyv miest na formovanie etnografických oblastí alebo širších kultúrnych regiónov. Vplyv miest vystriedal postupne od 15. storočia dominantnú funkciu feudálnych panstiev. Mestá boli spravidla viacetnické, ale v rámci miest sa utváral určitý integrovaný model hospodárskeho a kultúrneho života, ktorého základ tvorili cechy a mesto ako obchodné a kultúrnovzdelávacie centrum. V tomto prípade v oveľa väčšej miere rozlišujeme kultúrny vplyv mesta v regióne od vplyvu na utváranie povedomia regionálnej príslušnosti. Pokiaľ v rámci panstiev fungoval relatívne jednotný systém hospodárskeho a kultúrneho života, riadený zemepánom mesta, pôsobili mestá ako silný prostredník inovačných prvkov a v mnohých ohľadoch, najmä v posledných dvoch storočiach, ako kultúrne vzory. Povedomie regionálnej príslušnosti v zmysle akceptácie a aktívneho osvojenia si určitej kultúry /nárečie, odev, folklórne prejavy/, často sa zamieňa s čisto pragmatickou územnou /administratívnou/ identifikáciou. Tu kultúrne centrá /mestá alebo niektoré významnejšie dediny/ slúžia ako orientačný bod v rámci územnej lokalizácie /v praxi to znamenalo uviesť kultúrne centrum v zmysle: "sme od Žiliny, od Bardejova" alebo "zo Spiša, od Kežmarku"/. Je zaujímavé, že obyvatelia väčších kultúrnych centier, najmä miest, mali menej vyvinuté regionálne povedomie, no najmä povedomie príslušnosti k etnografickej oblasti.[7] Mesto navonok zastupovalo vlastný kultúrny organizmus. Z hľadiska poznávania vnútornej diferenciácie ľudovej kultúry je štúdium etnickej skladby a etnických charakteristík slovenských miest a miestečiek jedným z kľúčových problémov slovenského národopisu, ktorý zostáva otvorený. Osobitnú funkciu miest ako kultúrnych a správnych centier možno už bezpečne sledovať v

19. storočí po zrušení poddanstva a s rozvojom kapitalizmu. Postupne sa začína meniť hospodársky a kultúrny význam pôvodných centier. Niektoré upadajú a stávajú sa z nich miestečká periférneho významu, iné, aj bez evidentnej historickej kontinuity začínajú nadobúdať významy kultúrnych centier. Spôsobuje to narastanie priemyselnej výroby a presunutie administratívnych centier. /Napríklad Krupina - Veľký Krtíš./ Význam regionálnych centier sa začína vo vedomí obyvateľov hierarchizovať a úlohu vzoru nadobúdajú veľkomestá a najmä hlavné mestá, kde sa koncentruje politický a kultúrny život. Ako príklad môžeme uviesť hlavné mesto Slovenska Bratislavu, ktorá úlohu národného centra prevzala vo vedomí obyvateľstva Slovenska vo všeobecnosti len v posledných desaťročiach. Takisto sa upevnilo vo vedomí slovenského etnika i inoetnického obyvateľstva Slovenska trichotometrické rozdelenie Slovenska, zodpovedajúce zhruba súčasnému rozdeleniu na kraje. Pokiaľ vo vedomí regionálnej príslušnosti alebo príslušnosti k etnografickým oblastiam existovala orientácia na župný systém, v posledných desaťročiach sa čoraz viac do popredia, vďaka intenzívnejšej komunikácii medzi jednotlivými oblasťami, dostáva delenie na "východniarov, západniarov a stredoslovákov". Veľkú úlohu tu zohráva spoznávanie odlišných kultúrnych obsahov, ktoré nadobudli pre danú oblasť znakovú funkciu /nárečia, folklórne prejavy, regionálna história a pod./. Aj keď takéto rozčlenenie v kultúrnom vedomí silnie, stupeň jeho integrácie v rámci spomenutých administratívnych a kultúrnych oblastí neprekonal reziduá užšieho regionálneho vymedzenia fungujúceho v sociálnej pamäti obyvateľstva z minulosti.[8] K tomu dopomáha i administratívne rozdelenie okresov, ktoré do veľkej miery rešpektovalo tradičné župné delenie Slovenska, hoci v jednotlivých oblastiach a regiónoch existujú vedľa se-

ba viaceré okresy /napr. L. Mikuláš, resp. Spišská Nová Ves, Poprad, Stará Ľubovňa/. S presmerovaním migračných vín obyvateľstva a so vznikom nových priemyselných oblastí upadá do zabudnutia ďalšie výrazné kultúrne rozčlenenie Slovenska na oblasť horskú a nížinnú. Je zaujímavé, že hoci nížinná oblasť je kontinuitným centrom slovenskej kultúry od najstarších čias, pretože horské oblasti sa osídľovali neskôr, znakovú identifikáciu slovenskej kultúry vo väčšej miere prevzali typické prejavy horskej kultúry. Na tom má podiel nielen osobitosť ľudovej kultúry v horských oblastiach, ale aj umelecké transformácie spôsobu života a kultúry z týchto oblastí /nie náhodou sa hovorí o súčasnej mladej slovenskej literatúre, že začína mapovať juh Slovenska, napr. L. Ballek, I. Habaj/. Horské oblasti Slovenska významne dostali do povedomia naši poprední výtvarní umelci /M. Benka, Ľ. Bazovský a ďalší/. Z povedomia sa vytráca i členenie Slovákov na "horniakov a dolniakov", ktoré fungovalo najmä v súvislosti s odchodom obyvateľstva horských oblastí na sezónne poľnohospodárske práce. Veľmi silne sa rozvinulo povedomie kultúrnej odlišnosti niektorých malých etnografických skupín, ktoré pre svoje kultúrne zvláštnosti dostali osobitné pomenovanie /sotáci, čilejkári, handrbulci, tirpáci, mantáci a pod./. Tieto pomenovania vznikali obyčajne mimo týchto malých etnografických skupín a často mali hanlivý význam. Osobitným faktorom, ktorý formoval kultúru i vedomie príslušnosti etnografickej oblasti alebo podoblasti, bola konfesionálna príslušnosť. Najmä evanjelické a gréckokatolícke obyvateľstvo si vzhľadom k náboženským rozdielom uvedomovalo odlišnosti od spôsobu života v katolíckych obciach. Dichotómia my-oni sa prejavovala v objektivizovanej podobe rozdiel ymi znakmi, napr. výtvarnej kultúry, odievania, obradovej kultúry,

v organizácii rodinného a spoločenského života.[9] Oveľa silnejšie však formovala vedomie príslušnosti k danému regiónu alebo etnografickej oblasti. Ako príklad môžeme uviesť Myjavu a okolie alebo rozdelenie Liptova na katolícke a evanjelické. Ak by sme mali zhrnúť uvedenú problematiku z vývinového hľadiska, tak musíme v zásade prijať periodizáciu historického vývinu slovenskej feudálnej národnosti do troch základných etáp:

a/ Obdobie do konca 14. storočia, ktoré charakterizuje nielen spätosť so začiatkom feudálnej národnosti v podmienkach Uhorska, ale aj fakt bezprostrednej nadväznosti na predchádzajúcu štátoprávnu organizáciu domáceho slovanského obyvateľstva.

Pôvodné domáce obyvateľstvo ako etnická zložka nezaniklo, udržalo sa a vyvíjalo, pričom možno konštatovať, že k nemu neskôr, asi od polovice 16. storočia ako ku pôvodnej slovanskej zložke postupne pribudli ďalšie slovanské /Chorváti, Ukrajinci, Srbi/ i neslovanské zložky /Nemci a napríklad na Spiši už od polovice 12. storočia Valasi/. Slovenská feudálna národnosť však postupne dokázala tieto kolonizačné vlny absorbovať a uchovať si vlastnú etnickú dominantu svojho územia.

b/ Obdobie od 14. do 16. storočia. Dôslednejšiu analýzu tejto fázy vývoja možno oprávnene očakávať najmä od slovenských historikov, skúmajúcich hospodárske dejiny. Ekonomické faktory v období rastu feudálnej roztriešte-nosti a úsilia o jej likvidáciu spolu s politickými dôvodmi sú katalyzátormi celkového špecifického vývoja. Na Slovensku sa ustaľuje vnútorný trh a stabilizujú sa strediská tovarovej a remeselnej výroby. Tým sa utvárajú podmienky na bezprostredný vznik hospodárskych, politických a kultúrnych oblastí, s čím úzko súvisí postupné sťahovanie sa slovenského živlu do miest, kde sa stáva významnou

produktívnou silou.

Výrazná konfrontácia nemeckého patriciátu, brániaceho svoje hospodárske výsady pred "natio slavica", nadobúda síce predovšetkým charakter triedneho boja, no už v 16. storočí sa prejavujú tendencie utvárania jednotnej ideológie feudálnych "slovenských nácií".

c/ Obdobie 16.-18. storočia. Objektívny základ, ktorý podmieňoval proces formovania slovenskej feudálnej národnosti v celej zložitosti vývoja tejto etapy treba hľadať predovšetkým v ekonomických a spoločensko-politických podmienkach konkrétneho obdobia, ako aj v jestvujúcich národnostných pomeroch.

Toto obdobie v podstate netvorí kompaktný celok, ale časovo sa rozpadá približne do dvoch historických okruhov. Za ich vnútorný predel možno označiť Satumarský mier z roku 1711, ktorým sa skončilo obdobie stavovských protihabsburských povstaní.[10] V uvedených obdobiach sa sformovalo predovšetkým regionálne povedomie ako medzistupeň historicko-etnickej identifikácie slovenského národa. Rozhodujúci prelom pre formovanie národného povedomia nastáva v 2. polovici 19. storočia, kedy sa čoraz hlbšie presadzujú politické a kultúrne ciele národno-obrodeneckého hnutia. Významným medzníkom je založenie Československej republiky a najmä upevňovanie národného povedomia v období budovania socializmu. Aj napriek tomu, že rozvoj národnej kultúry a národného povedomia sa realizuje v priaznivých podmienkach vytvorených socialistickým štátom, regionálne povedomie zostáva ako aktívny faktor historicko-etnickej identifikácie súčasného človeka.

V tomto období dostávajú charakteristické javy ľudovej kultúry /odev, folklór, nárečia/ druhotnú znakovú funkciu. Tieto regionálne identifikačné znaky sa často prenášajú i do širších súvislostí a stávajú sa znakmi celonárodnej kultúry. Podľa J. Burszta uvedomenie si špecifikujúcich kultúrnych znakov svedčí o civilizačných rozdieloch /určitý stupeň integrácie/, tiež o vývine medzistupňo národného uvedomenia a napokon často reprezentuje určité ideologické rozdiely /náboženské, politické, ekonomické záujmy/. Pri hodnotení každého stupňa integrácie sa vždy uplatňuje kvalita príslušnosti k národnému organizmu, v čom sa najčastejšie prejavujú prvky politicko-administratívnych vplyvov a ideologizácie regionálneho povedomia. Zároveň už ide o uvedomenie nie adaptačné, ale uvedomenie integračné, t.j. uvedomenie vyjadrujúce konkrétny stupeň rozvoja národného povedomia. Práve integračné uvedomenie súvisiace s formovaním národného povedomia umožnilo uplatniť mechanizmy, v rámci ktorých ľudová kultúra jednotlivých regiónov začala zapožičiavať niektoré svoje univerzálne špecifické hodnoty tvorbe celonárodnej kultúry. Takýmto príkladom je povýšenie stredoslovenských nárečí /kultúrnej stredoslovenčiny/ na základ spisovného jazyka, ako aj celý rad folklórnych prejavov slúžiacich ako inšpiračný zdroj pre tvorbu národnej literatúry, výtvarného umenia a hudby. Do popredia sa dostalo i budovanie rôznych foriem integrálnej národnej ideológie. Jej súčasťou sa stala napr. jánošíkovská tradícia, oživenie tradícií Veľkej Moravy, budovanie reprezentatívnych kultúrnych inštitúcií, starajúcich sa o rozvoj a uchovávanie ľudovej kultúry. /Matica slovenská, Slovenské národné múzeum, vydávanie literárneho folklóru a pod./. S týmito tendenciami sú však dialekticky späté potreby pestovania užšej regionálnej a historickej identifikácie. Od vzniku Československej republiky začína vychádzať celý rad regionálnych časopisov /Kysuca, Pohronský hlásnik, Orava, Spišské hlasy, Tekov, Slovenský juh/. Snahy o prezentáciu regionálnej kultúry sa vyznačujú i určitými

odstredivými tendenciami. Zväčša ide o nesprávne uvedomenie si postavenia a významu vlastnej regionálnej kultúry v rámci národného organizmu. Pestovanie regionálneho povedomia nadobúda určité programové rysy a má nielen kultúrotvorný, ale i politický a ekonomický význam /presadzovanie regionálnych záujmov pri získavaní financií, investícií, politického vplyvu v štátnych orgánoch, protekcionizmus/. Tieto znaky regionalizmu majú svoje pozitívne, ale i negatívne vlastnosti. Uvedomene sa v posledných desaťročiach rozvíja i vlastný znakový identifikačný systém, opierajúci sa najmä o tradičnú ľudovú kultúru. Odráža sa to napr. v literárnej tvorbe v príslušnom nárečí, sekundárne rozšírenie niektorých ľudových piesní, reprezentácia prostredníctvom folklórnych súborov a pod. Tieto tendencie prekračujú hranice regiónov a dostávajú sa i do kultúrnych centier. Utvárajú sa združenia rodákov, ktorí sa príležitostne schádzajú a pripomínajú si kultúru rodného kraja. Uvedomenie si príslušnosti k určitému regiónu nadobúda nové kvality. V súčasnom období sme len v Bratislave zaznamenali okolo 30 skupín rodákov. Tie majú svoje určité pravidlá, ktorými sa účastníci stretnutí riadia. Na čele takýchto neformálnych skupín stojí významná alebo populárne osobnosť z daného regiónu a hlavným bodom činnosti okrem sporadických stretnutí sú pravidelné zábavy, v rámci ktorých obyčajne účinkuje folklórna skupina alebo súbor z daného regiónu, v príslušnom nárečí sa čítajú uvítacie a pozdravné prejavy, recitujú sa alebo vydávajú príležitostné básničky /ako príklad takýchto aktivít môžeme uviesť rodácke združenie zo Zemplína, Zemplínaky valal/.

Ako vidieť, regionálna kultúra a regionálne povedomie nadobudlo v súčasnosti nové kvality. Z hľadiska rozvoja národného povedomia a upevnenia vedomia historicko-

-etnickej identifikácie je regionálna kultúra a regionálne povedomie nevyhnutným činiteľom. Pri úvahách o jej pozitívnych a negatívnych črtách je potrebné vychádzať zo vzťahu časti a celku. Vzťah k regiónu má svoje pozitívne črty, pretože je konkretizovanou súčasťou vzťahu k národnej kultúre.

Poznámky

1 Výsledky etnografického štúdia výstižne zhrnul: Pranda, A.: K otázke vzniku oblasti ľudovej kultúry na Slovensku. In: Slovenský národopis XIV, 1966, 4, 511-563.

2 Pranda, A.: c.d., s. 522.

3 Chotek, K.: Program národopisného soupisu. Praha 1915.

4 Chotek, K.: Několik poznámek k národopisu Slovenska. Národopisný věstník československý 17, 1924, s. 38.

5 Podolák, J.: Etnografické oblasti na území Slovenska ako podklad k monografiám o ľudovom staviteľstve. Slovenský národopis 5, s. 533-534.

6 Pranda, A.: c.d., s. 526-527.

7 Regionálne povedomie meštianstva bolo často oslabované tým, že postavenie miest v rámci územného správneho systému malo od vidieka podstatne odlišný význam.

8 Na tento proces pretvárania a integrácie regionálneho povedomia v súčasnosti upozornila i sovietska etnografka N. Gracianskaja v referáte na medzinárodnej konferencii etnografov socialistických krajín vo Lvove /1986/. Materiály z konferencie sú v tlači.

9 Pestovanie osobitosti vlastnej kultúry s cieľom odlíšenia jej niektorých znakov je jedným z významných faktorov pôsobiacich na lokálnu diferencovanosť ľudovej kultúry.

10 Problematiku výstižne zhrnul J. Klimko: Vývoj územia Slovenska a utváranie jeho hraníc. Bratislava 1980, s. 40-41.

ETNOGRAFICKÉ OBLASTI NA ÚZEMÍ SLOVENSKA AKO PODKLAD K MONOGRAFIÁM O ĽUDOVOM STAVITEĽSTVE

JÁN PODOLÁK

Národopisný ústav Slovenskej akadémie vied v Bratislave

Pri takom významnom vedeckovýskumnom podujatí, akým je organizovanie systematického štúdia slovenského ľudového staviteľstva a bývania z národopisného hľadiska, treba si ujasniť mnohé teoretické i metodologické otázky, súvisiace s prístupom k danej téme a s hodnotením skúmaného materiálu. Do rámca tejto prípravy zapadá aj predbežné rozdelenie Slovenska na menšie etnograficky jednotné územné celky. Takéto ustálenie oblastí je potrebné ako nevyhnutná pracovná pomôcka pri výskume a spracovaní teritoriálnych monografií ľudového staviteľstva a bývania. Okrem toho ustálenie oblastí jednotlivých typov ľudových stavieb bude aj cenným príspevkom na ustálenie etnografických oblastí vôbec, a tým aj na objasnenie kultúrnohistorického vývoja slovenského národa. Ustálenie hraníc územného rozšírenia typov ľudových stavieb môže byť vzhľadom na súčasný stav bádania v tejto tematickej oblasti iba nutným provizóriom. Dôkladný obraz o ľudovom staviteľstve na našom území sa získa len podrobným terénnym výskumom a zamapovaním jednotlivých typov, čo však možno očakávať až v konečných štádiách celej výskumnej akcie.

Pri tomto návrhu etnografických oblastí ako územného podkladu pre monografie o ľudovom staviteľstve vychádzam zo štúdia regionálnej diferenciácie ľudovej kultúry vôbec, pričom sa však opieram predovšetkým o materiál hmotnej kultúry, najmä z tematických úsekov ľudového staviteľstva, ľudového zamestnania a čiastočne odevu. Napriek všetkej provizórnosti tohto návrhu bral som do úvahy popri národopisných hľadiskách aj kritériá historické, jazykovedné a geografické, pretože len po porovnaní výsledkov týchto vedných odborov možno dosiahnuť čo najpresnejšie vymedzenie jednotlivých oblastí. Pri konštatovaní etnografických oblastí postupujem od rámcového kultúrnohistorického delenia slovenského etnického územia k podrobnejšiemu deleniu, pričom sa nemôžem vyhnúť nastoleniu niektorých otázok súvisiacich s touto problematikou.

V tejto súvislosti vyvstáva pred nami predovšetkým otázka, čo bolo príčinou regionálnej diferenciácie ľudovej kultúry, prečo kultúra slovenského ľudu nemá na celom území slovenského etnika jednotný charakter. Odpoveď je pomerne jednoznačná, hoci činiteľov spôsobujúcich kultúrnu rozdrobenosť slovenského etnického územia bolo mnoho. Vývoj slovenskej ľudovej kultúry je nerozlučne spo-

jený s historickým vývojom slovenského etnika ako jej nositeľa. V počiatočnom období formovania slovenského etnika (ako slovenského!) nemožno hovoriť o takých rozdieloch v kultúre a spôsobe života, aké nachádzame dnes na našom území. Týmto počiatočným obdobím formovania slovenského etnika myslím koniec 9. stor., keď sa na našom území vytvárala nadkmeňová organizácia. Kultúra tohto etnika bola pomerne jednotná, územne nerozdrobená, rozdiely sa javili iba medzi obyvateľstvom usadeným na území dnešného Slovenska a obyvateľstvom zadunajským. Slovenské etnické územie ako celok sa začínalo v tom čase výrazne odlišovať od kmeňových zväzkov iných Slovanov, pričom najbližšie stálo kultúre moravského obyvateľstva. Slovenské etnikum dosiahlo vnútorne najjednotnejší charakter — a v pomere k susedným Slovanom už zjavnú diferencovanosť — v 10. stor., keď došlo k vzniku slovenskej národnosti. Upevnením feudalizmu a najmä vznikom župného systému začal sa však postupne narúšať jednotný charakter kultúry slovenskej národnosti. Uzavretosť hospodárskeho a spoločenského života v bývalých župách spôsobila postupné diferencovanie kultúrnych typov jednotlivých stolíc. Zákaz sťahovania poddaného ľudu, stoličné nariadenia o stavbách domov a používaní stavebného materiálu, o obrábaní zeme, uskladňovaní produktov a chove dobytka, o obliekaní a výbere materiálu pre zhotovenie šatstva, svetské i cirkevné nariadenia alebo zákazy týkajúce sa rôznych ľudových spoločenských i rodinných zvykov a zábav — to všetko vytváralo zo stolíc izolované celky, kompaktné nielen po hospodárskej stránke, ale i v kultúre, spôsobe života a v reči ľudu. Diferenciácia sa však postupne vytvárala aj vnútri stolíc, a to na územiach jednotlivých feudálnych panstiev. Hoci postupnou likvidáciou feudalizmu sa vytvárali podmienky pre jazykové, kultúrne i hospodárske zjednotenie slovenského národa, nárečová a kultúrna izolácia niektorých oblastí sa zachovala podnes. Preto sa nám dnešné územie Slovenska javí z etnografického hľadiska ako pestrá mozaika väčších alebo menších svojráznych oblastí, ktorých špecifickosti dnes študujeme, aby sme tým pomohli osvetliť zákonitosti historického vývoja slovenského etnika v minulosti.

Kultúrne hranice slovenského etnika sa vcelku približne kryjú s hranicami rozšírenia slovenského jazyka. Na západe siaha oblasť slovenského etnika od čiary Hranice—Kroměříž—Kyjov,[1] na severe sa približne kryje s dnešnou štátnou hranicou, na východe tvorí hranicu jazyka čiara Svidník—Stropkov—Snina—Užhorod a na juhu preniká oblasť slovenského etnika na niekoľkých miestach na územie Maďarska, pričom však hranica slovenskej kultúry je posunutá ďaleko južnejšie ako hranica slovenského jazyka.[2] Celé územie slovenského etnika sa

[1] Západná jazyková hranica je ustálená podľa J. Stanislava, *Dejiny slovenského jazyka* I, Úvod a hláskoslovie, Bratislava 1956, 232.

[2] Opieram sa tu o vlastné výskumy v južnom Novohrade (oblasť Novohradských hôr a južne od nich po Vacov) a v oblasti Tokajských vrchov v maďarskom Zemplíne. Na južnom okraji slovenských jazykových oblastí sú obyvatelia, ktorých materiálna kultúra má slovenský charakter

delí na tri hlavné kultúrnohistorické oblasti: západnú, strednú a východnú. Je pozoruhodné, že dnešné etnografické hranice troch hlavných oblastí sa úplne nekryjú s hranicami troch hlavných slovenských nárečových skupín. Keď vychádzame z nárečového rozdelenia Slovenska podľa V. Vážneho,[3] ktoré prevzala v podstate aj súčasná slovenská jazykoveda,[4] Slovensko sa delí na tri veľké nárečové skupiny: 1. západnú (Moravské Slovensko a Valašsko a bývalé stolice Bratislavská, Trenčianska a Nitrianska), 2. strednú (bývalé stolice Turčianska, Oravská, Liptovská, Zvolenská, Tekovská, Hontianska, Novohradská a Gemerská) a 3. východnú (bývalé stolice Spišská, Šarišská, Abaujská, Zemplínska a Užhorodská). Pritom sa poukazuje, že oblasť stredoslovenských nárečí bola v minulosti rozšírenejšia smerom na západ (najmä však na juhozápad), kde siahala až po Bratislavu.[5]

Z etnografického hľadiska javí sa najväčšia diferencia podľa nárečového delenia medzi západnou a strednou oblasťou. V severnej časti prenikajú prvky stredoslovenskej ľudovej kultúry na západ až po Púchov,[6] naproti čomu zase na juhu ustupuje hranica stredoslovenskej oblasti smerom na východ. V tejto súvislosti sa stáva po etnografickej stránke stále problematickejším najmä územie bývalej Tekovskej stolice a dolného Hontu, ktoré podľa dnešného charakteru kultúry prejavuje väčšiu podobnosť s nížinnou kultúrou juhozápadného Slovenska (najmä dolného Ponitria) ako s kultúrou horskej stredoslovenskej oblasti. Na východnom Slovensku sa nárečové hranice oblastí približne kryjú s etnografickými hranicami. Pri vysvetľovaní pohyblivosti etnografických hraníc jednotlivých oblastí treba brať do úvahy okrem iných momentov zistenú skutočnosť, že konkrétne slovenských podmienkach archaickosti ľudovej kultúry ubúda jednak smerom k nížinným oblastiam, jednak smerom k hospodársky vyvinutejším oblastiam,

(nielen čo do formy, ale aj čo do názvoslovia predmetov), hoci jazykom ľudu týchto obcí je jedine maďarčina a ani najstarší obyvatelia sa nevedia rozpamätať na používanie slovenčiny.

[3] V. Vážný, *Nářečí slovenská*, Čs. vlastivěda III, Jazyk, Praha 1934, 219—310.

[4] Toto rozdelenie v podstate preberá aj J. Stanislav, c. d., 232. O vážnejšiu korektúru nárečovej hranice medzi západoslovenskou a stredoslovenskou oblasťou sa pokúsil A. Habovštiak (*Genitívne znaky mask. pl. na -uov (-ov, -uoj) v slovenských nárečiach*, Slovenská reč XX, 1955, 158), ktorý posunul západnú hranicu stredoslovenskej nárečovej oblasti až na stredné Považie.

[5] E. Stúr pri svojom vymedzovaní stredoslovenskej nárečovej oblasti nachádza „najčistejší a najpekнejší" slovenský jazyk „v Liptove, Orave, Turci, v hornom Trenčíne, v hornej Nitre, Zvolene, Tekove, Honte, Novohrade a aj vo veľkej čiastke Gemera . . . a naposledok na dolnej zemi . . ." (Nauka reči slovenskej, 1846, 8). Porovnaj novšiu štúdiu A. Habovštiaka, *Ľudovít Štúr a slovenské nárečia*, Slovenská reč XXI, 1956, 218.

[6] Podľa charakteru materiálnej kultúry by sa dalo usúdiť, že táto oblasť siahala pôvodne až po Vlársky priesmyk (prípadne po Trenčín) a zaberala aj celé územie hornej a dolnej Nitry, kde sú dnes západoslovenské a stredoslovenské kultúrne prvky také premiešané, že presnejšia hranica tam vlastne ani nejestvuje.

najmä k priemyselným strediskám. Podľa toho na zachovanie tradičných foriem ľudovej kultúry v jednotlivých etnografických oblastiach nevplývali len hospodársko-spoločenské, ale aj geografické podmienky, pričom vplyv geografických podmienok na formovanie charakteru materiálnej kultúry (najmä staviteľstva a ľudového zamestnania) bol väčší ako na oblasť duchovnej a spoločenskej kultúry. Ak pripustíme, že nížinné oblasti sa etnograficky rýchlejšie zjednocujú ako oblasti izolovaných horských kotlín, možno si vysvetliť, prečo napr. oblasť Tekova a nížinná oblasť Ipľa na území Hontu gravitujú dnes viacej k etnografickej oblasti Nitrianska a značne sa odlišujú od severnejšej Zvolenskej stolice.

Pri tejto príležitosti nastoľujem aj otázku príbuznosti ľudovej kultúry v oblastiach východného a západného Slovenska a ich spoločnej odlišnosti od stredoslovenskej kultúrnej oblasti. Nápadnú etnografickú podobnosť východného a západného Slovenska si možno vysvetliť jedine spoločným etnickým pôvodom obyvateľstva týchto oblastí. Do úvahy prichádzajú dve možnosti: buď obyvateľstvo týchto oblastí tvorilo spoločný užší etnický celok v pôvodnej zakarpatskej vlasti, odkiaľ v takom prípade k nám prišlo vo dvoch skupinách a dvoma cestami (na západe územím Sliezska a na východe niektorým karpatským priesmykom do Potiskej nížiny), alebo na území Slovenska jestvovalo jednotné kultúrne osídlenie od hranice moravského etnika na západe až po hranicu susedných neslovenských etník na východe. Prvá alternatíva sa zdá menej pravdepodobná. Reálnejšia je druhá možnosť, v rámci ktorej možno predpokladať sídelnú kontinuitu jednotného etnika medzi slovenským západom a východom, ktorá prechádzala územím severného Slovenska (údoliami riek Váh, horný Poprad a Hornád). Správnosť tohto predpokladu sa môže overiť jedine dôkladným archeologickým a etnografickým výskumom Horného Považia, Turca, Liptova a Spiša. Ak sa týmto výskumom zistí jednotný charakter starej kultúry uvedených severoslovenských oblastí s kultúrou západného a východného Slovenska, ujasní sa aj otázka etnického pôvodu obyvateľstva na strednom a južnom Slovensku. Podľa dnešného charakteru ľudovej kultúry v stredoslovenskej oblasti možno predpokladať, že predkovia dnešného obyvateľstva stredoslovenskej oblasti sídlili pôvodne južnejšie, na území dnešného Maďarska, odkiaľ ich cudzí etnický živel postupne vytlačil na sever. Tým si možno vysvetliť, prečo ľudová kultúra na západnom a východnom Slovensku má zreteľný západoslovanský charakter, zatiaľ čo v stredoslovenskej oblasti sú citeľné kultúrne vplyvy balkánskych Slovanov (ich západnej časti). Južnoslovanské kultúrne ovplyvnenie stredného Slovenska je vzhľadom na pôvodné spoločné sídla predkov dnešných Slovákov a južných Slovanov v Podunajskej nížine a v oblasti Blatenského jazera celkom pochopiteľné.[7] O juž-

[7] L. Niederle *(Rukověť slovanské archeologie,* Praha 1931, 267 n.) na základe archeologického materiálu z Novohradu dospel k názoru, že stredné Slovensko po stránke hmotnej kultúry gravituje k južným Slovanom.

nom pôvode stredoslovenského etnika by svedčila najmä okolnosť, že rýdzosti tzv. stredoslovenskej kultúry ubúda smerom na sever a naopak, smerom na juh nadobúda táto kultúra stále rýdzejší, etnicky vyhranenejší charakter. V takomto zmysle považujem na území Slovenska za etnicky najmenej porušenú ľudovú kultúru na južných svahoch Štiavnického pohoria a v oblasti Krupinskej vrchoviny, teda približne na území bývalej Novohradskej a Hontianskej stolice. Táto oblasť má však prvenstvo len na území Slovenska. Na území slovenského etnika vôbec považujem za takúto oblasť staré slovenské osídlenie na území maďarského Novohradu, a to jednak v nížinnej oblasti na ľavej strane Ipľa [menovite obce Ryba (Ipolyszög), Častva (Czesztve), Sudice (Szügy), Patvarc a Balašské Ďarmoty (Balassagyarmat)], jednak v oblasti Novohradského pohoria [najmä obce Venerec (Vanyarc), Galgaguta, Níža (Nézsa), Dolné a Horné Pečany (Alsó a Felső Petény) a Bánk, na rozdiel od horských dedín v Matre, ktoré sú väčšinou novšieho osídlenia z obdobia po odchode Turkov]. Prílivom tohto južnoslovenského obyvateľstva z Podunajskej nížiny na územie stredného Slovenska, postupne sa prerušilo aj severoslovenské kultúrne územné spojenie medzi východným a západným Slovenskom a každá z okrajových slovenských oblastí (východná i západná) sa ďalej vyvíjala po kultúrnej stránke už izolovane od seba, avšak na niekdajšom spoločnom kultúrnom základe, ktorý si v určitých javoch zachoval svoju pôvodnú jednotu podnes.

Napriek prípadnej diskutabilnosti vyššie vyslovených názorov, považoval som za potrebné konštatovať tieto úvodné poznámky, s cieľom nastoliť v slovenskom národopise problém delenia Slovenska na etnografické oblasti. Po tomto základnom všeobecnoetnografickom delení na tri hlavné oblasti pristupujem k detailnejšiemu deleniu, pravda, predovšetkým už so zreteľom na potreby výskumu ľudového staviteľstva. Pri návrhu na monografické spracovanie oblastí beriem do úvahy celé územie Slovenska (teda aj rusínsku oblasť na východnom Slovensku). Zo slovenskej etnickej (kompaktnej) oblasti mimo územia Slovenska vynechávam v návrhu oblasť slovenského osídlenia na území Moravy, pretože jej spracovanie patrí do kompetencie českých národopisných inštitúcií. Naproti tomu však beriem do úvahy spracovanie slovenských ostrovov v Maďarsku za predpokladu, že prístup k riešeniu tejto otázky z našej strany môže prispieť k objasneniu etnického zloženia obyvateľstva v Dunajskej kotline. Ako vidno v ďalšom texte, pri niektorých oblastiach sa neuvádzajú dosť presne hranice oblastí, ale skôr strediská odlišných typov ľudových stavieb, prípadne materiálnej kultúry vôbec. Pri dnešnom stave vedy je takéto východisko nutné, pretože presné rozhraničenie etnografických oblastí bude iba konečným výsledkom národopisného skúmania. Pritom však sme si dobre vedomí, že ustálenie hraníc menších etnografických oblastí môže byť len relatívne presné aj pri najdôkladnejšom štúdiu, pretože kým jeden národopisný jav v určitej oblasti ustupuje pod vplyvom tohto javu zo susedných oblastí, zatiaľ iný kultúrny jav môže svojou progresívnosťou roz-

I. Oblasť západného Slovenska

1. *Záhorie.* Monografia by obsahovala spracovanie ľudových stavieb z geografickej oblasti Záhorskej nížiny a západnej časti Myjavskej pahorkatiny po Sobotište a rieku Myjavu. Celé územie Záhoria si možno pracovne rozdeliť na tri menšie oblasti, kryjúce sa s územiami troch záhorských okresov, a v každej z nich spracovať dve-tri typické obce.

2. *Bratislavská oblasť.* Vychádzať z dvoch typov ľudových stavieb, a to jedného z vinohradníckej oblasti Malých Karpát a druhého v Podunajskej nížine približne po východnú hranicu Bratislavského kraja.

3. *Trnavská oblasť.* Zahrňujem sem celý Trnavský a Piešťanský okres a časť okresov Hlohovec a Sered.

4. *Podjavorinská oblasť.* Obsahuje južné a juhovýchodné svahy Bielych Karpát a Bošácku dolinu, teda správne okresy Myjava a Nové Mesto nad Váhom.

5. *Trenčianska oblasť.* V nej navrhujem spracovať Trenčiansky a Ilavský okres s výnimkou niektorých horských obcí Strážovskej vysočiny (napr. Dolnej a Hornej Poruby, Valaskej Belej, Zliechova a Malého Kočeckého Podhradia), ktoré by bolo však presnejšie určili výskumom.

6. *Horné Ponitrie.* Obsiahne okresy Bánovce nad Bebravou, Partizánske, Prievidza a Handlová. Osobitný zreteľ treba brať na tri odlišné menšie oblasti, a to údolinu Bebravy, údolie Belanky a okolie Prievidze.

7. *Dolné Ponitrie.* Pomerne najjednotnejšia oblasť, rozložená v poriečí dolného toku rieky Nitry od Topoľčian po Komárno a v údolí rieky Žitavy. (Ak výskum ukáže potrebu, spracovať údolie Žitavy v rámci tekovskej oblasti.)

8. *Tekovská oblasť.* V nej spracovať dediny v údolí dolného Hrona od Tekovskej Breznice po Štúrovo, ako aj nížinnú oblasť Hontu na okolí Šiah.

II. Stredoslovenská oblasť

9. *Stredné Považie.* Spracovať okresy Púchov, Považská Bystrica a Veľká Bytča.

10. *Oblasť Strážovskej hornatiny.* Spracovať len jej južnú časť so strediskami Valaská Belá, Zliechov, Čičmany, Fačkov a podľa potreby prilahlé obce.

11. *Žilinská oblasť.* V nej brať ohľad na tri menšie územné celky, a to údolie Rajčianky (jej dolnú časť), údolie Váhu na úseku Hričov—Strečno a Terchovú s okolím (v údolí Varínky). Ak sa ukáže potreba, spracovať terchovské ľudové staviteľstvo v osobitnej monografii.

12. *Kysuce.* Táto oblasť obsahuje okresy Kysucké Nové Mesto a Čadca. Ak

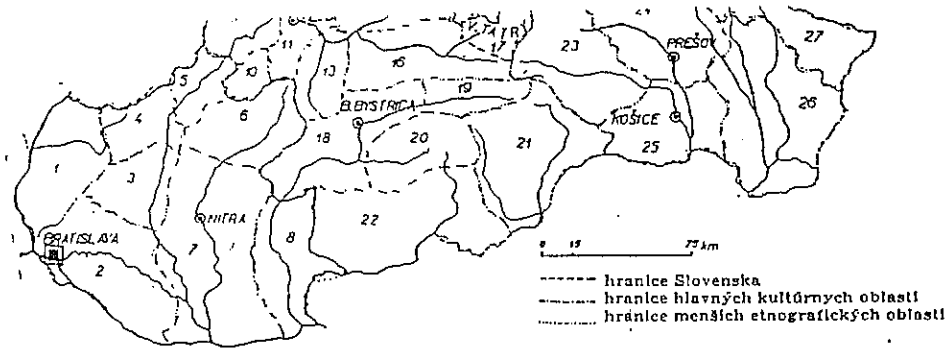

Obr. 1. Rozdelenie územia Slovenska na etnografické oblasti

by to vyžadoval materiál, spracovať dolné a horné Kysuce v osobitných monografiách.

13. *Turiec.* Územie okresov Martin a Turčianske Teplice. Osobitný zreteľ treba brať na pôvodné nemecké obce v hornom Turci.

14. *Orava.* Územie celej Oravy spracovať v jednej monografii. Vynechať goralské obce na hornej Orave.

15. *Goralská oblasť.* V rámci tejto monografie spracovať goralské ľudové staviteľstvo na hornej Orave a Spiši.

16. *Liptov.* Obsiahnuť jeho celú dolnú časť a z hornej časti vynechať Važec, prípadne aj Východnú a Liptovskú Kokavu, ktoré by sa spracovali v rámci tatranskej oblasti.

17. *Oblasť Vysokých Tatier.* Obsiahnuť v nej obce Liptovskú Kokavu, Východnú, Važec, Štrbu a priľahlé spišské obce z juhovýchodnej strany Vysokých Tatier. Na základe získaného materiálu sa usilovať o usmernenie výstavby v jednotnom tatranskom štýle.

18. *Stredné Pohronie.* V rámci tejto monografie spracovať údolie Hrona od Podbrezovej po Novú Baňu. Rozoznávať tu štyri menšie oblasti ,a to úsek Nová Baňa—Hronská Dúbrava, okolie Dobrej Nivy, pohronský úsek Zvolen—Banská Bystrica a údolie Hrona od Banskej Bystrice po Podbrezovú.

19. *Horehronie.* V tejto monografii vyčerpať oblasť Horehronia v širšom zmysle, teda obce od Brezna po Švermovo.

20. *Oblasť Poľany a Vepora.* Zachytili by sa obce zvolenskej oblasti (prevažne s lazovitým osídlením) od Zvolenskej Slatiny po Kokavu nad Rimavicou.

21. *Gemer.* Spracovať územie rozložené na juh od Muránskeho Krasu a na

východ od rieky Rimavy po južnú štátnu hranicu a po východnú hranicu Rožňavského okresu.

22. *Novohrad—Hont*. Obsahuje oblasť južných svahov Štiavnického pohoria a celej Krupinskej vrchoviny na juh a východ po rieku Ipeľ.

III. Východoslovenská oblasť

23. *Spiš*. Územie bývalej Spišskej stolice okrem Vysokých Tatier a goralských obcí.

24. *Šariš*. Obsiahnuť okresy Prešov, Sabinov, Stará Ľubovňa, Bardejov a Giraltovce.

25. *Košická oblasť*. Spracovať údolie dolného Hornádu a Torysy od severných hraníc Košického kraja, na východe po Slanské pohorie, na juhu po štátnu hranicu a na západe po hranice Rožňavského okresu.

26. *Zemplín*. V tejto oblasti zachytiť územie slovenského etnika na východ od Slanského pohoria po štátnu hranicu.

27. *Rusínska oblasť*. V tejto monografii vychádzať predovšetkým zo spracovania okresov Svidník, Medzilaborce a Snina.

Okrem územia Slovenska navrhujem spracovať postupne aj slovenské etnické oblasti v zahraničí, najmä v Maďarsku, Rumunsku, Juhoslávii a Bulharsku. V prvej etape by šlo o spracovanie ľudového staviteľstva na území Maďarska, ktoré by sa mohlo obsiahnuť v štyroch monografiách, a to: 1. monografia oblasti Tokajských vrchov, údolia Hornádu, Slanej a oblasti Bukových vrchov, 2. monografia novohradskej oblasti, ktorá by však obsiahla aj severné územie Peštianskej stolice, 3. Zadunajsko a 4. Békešská stolica.

ETHNOGRAPHISCHE GEGENDEN AUF DEM GEBIET DER SLOWAKEI

Ján Podolák

Zusammenfassung

Das Volkskundliche Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften zu Bratislava veranstaltet gegenwärtig systematische Forschungen in der Volksbaukunst auf dem Gebiet der Slowakei. Der Verfasser dieses Diskussionsbeitrages stellte sich die Aufgabe, das Gebiet der Slowakei in ethnographische Gegenden aufzuteilen, deren jede in einer besonderen Monographie über die Volksbaukunst bearbeitet werden wird. Bei dieser Gelegenheit wirft der Verfasser — das erste mal in der slowakischen Volkskunde — das Problem der Einteilung der Slowakei in ethnographische Gebiete auf.

In erster Reihe bestimmt der Autor das von Slowaken bewohnte Gebiet, worunter nicht nur das gesamte Gebiet der heutigen Slowakei (als ein Teil der Tschechoslowakei) gemeint ist, sondern auch ein Teil Ostmährens (ungefähr von der unteren Moldau ostwärts) und einige Gebiete

Prírodné prostredie ako integračný a dezintegračný činiteľ v ľudovom staviteľstve

Soňa Kovačevičová

Bratislava

Horské oblasti či už v Alpách, Pyrenejách, na Kaukaze alebo v Karpatoch uchovávajú v sebe staré formy kultúry dlhšie ako nížinné oblasti. V starších, menej rozvinutých obdobiach dochádzalo tu k intenzívnejšiemu vývinu. Horské oblasti sa stali takýmito zásobnicami archaických foriem kultúry z rôznych príčin. Napríklad v čase nájazdov a vojenských výprav do horských oblastí, ktorých obranu tvorila prirodzená hranica hôr, utekalo obyvateľstvo z nížin. V prípade, že jeho sídla zaujali iní, v horách ostávalo žiť i neskôr, v čase pokoja. Na Slovensku o takéto obdobia nebola núdza.[1] Prírodný charakter horských oblastí a v nemalej miere i komunikačná neprístupnosť mali za následok pomalší vývin a pomerne oneskorené preberanie nových kultúrnych foriem. Toto konštatovanie sa však nevzťahuje len na Slovensko, ale platí pre väčšinu horských oblastí v Európe i mimo nej. Na Slovensku práve v dôsledku takýchto poznatkov pretrvával v odborných kruhoch názor, že v karpatských oblastiach sa petrifikovali staré formy kultúry, ktoré sú dokladom primárneho a priameho vzťahu ľudovej kultúry k prírode. Naproti tomu kultúra nížin sa považovala za neautochtónnu a pre Slovensko, stotožňované len s horami, za netypickú.[2]

[1] Medzi tie najdôležitejšie patrí vytlačenie Keltov Germánmi, skýtske a rímske výpady, príchod Avarov, Hunov, Maďarov, Kumánov, Pečenegov-Plavcov, Tatárov, Turkov, obdobie prvej i druhej svetovej vojny.

[2] Táto otázka vystúpila do popredia najmä v súvislosti s južnou etnickou hranicou a v dôsledku toho v múzeách i dokumentačných strediskách je pomerne

Obr. 1. Hromadná zástavba obce Dražovce na výbežku Podunajskej nížiny. Foto H. Fialová, 1960

Obr. 2. Važec pod Vysokými Tatrami. Foto S. Kovačevičová, 1943

Štúdium prírodovedných, historických a umenovedných disciplín na Slovensku v posledných rokoch už skorigovalo uvedené jednostranné názory, ktoré skresľovali stav, vývin a tým aj charakter ľudovej kultúry.[3] Pretože v etnografii stojíme na začiatku skúmania dialektických vzťahov medzi prírodným prostredím a ľudovou kultúrou, vyberáme zo spleti problémov tie najfrekventovanejšie, ako aj tie, ku ktorým existuje dostatočné množstvo dostupných dokladov.[4] Preto sa zameriame len na geografické prostredie Slovenska, a nie celých Karpát. Z problémov staviteľstva vyberáme len vzťah stavebného materiálu, sídelných foriem a dispozície domu k prírodnému prostrediu. Analýzu uvedených problémov sme robili na základe priestorového porovnania dokladov zaznačených na kartogramoch i hĺbkovou analýzou v rámci oblastí a lokalít, ktoré majú diametrálne odlišný prírodný i stavebný charakter. V tomto príspevku zhŕňame iba výsledky tohto štúdia, pretože jednotlivé postupy práce sme podrobne demonštrovali na konferencii pomocou kartogramov, tabuliek a obrazových dokladov.[5]

---

málo dokladov o živote a práci na Podunajskej a Poliskej nížine. Tento moment zohral dôležitú úlohu aj pri nadväzovaní súčasnej kultúry a umenia na domáce korene, ktoré sa hľadali najmä v horských oblastiach.

[3] Bádanie historikov a archeológov je zhrnuté v prácach: Dejiny Československa. Bratislava 1961; Zoznam pamiatok na Slovensku. Bratislava 1968; Objavy stredovekej archeológie v súvislosti s pamiatkovými zásahmi na Bratislavskom hrade, v Akadémii Istropolitane, na Zvolenskom hrade, Spišskom hrade; Československá vlastivěda. 1. Príroda. Praha 1968; Československá vlastivěda. 3. Lidová kultura. Praha 1968.

[4] Pri tejto práci sme použili kartogramy z práce KOVAČEVIČOVÁ, S.: Ľudová architektúra na Slovensku 1800—1950. Kandidátska práca uložená v NÚ SAV.

[5] Na konferencii sme použili tieto kartogramy z citovanej práce KOVAČEVIČOVÁ, S.: Kartogram stavebného materiálu, domovej dispozície, sídelných foriem, národnosti, náboženstva, datovania a zamestnania. Pre príspevok na konferencii sme zhotovili nasledujúce kartogramy: kartogram horských systémov Slovenska a administratívneho členenia. Na doplnenie sme použili kartogramy z Československej vlastivědy Príroda, a to kartogram dĺžky vegetačného obdobia, klimatických oblastí, nerastného bohatstva a horopisných sústav. Historickým a etnografickým materiálom sme doložili diferenciáciu a zhody ľudového staviteľstva v prírodných podoblastiach:

Liptov — obce

Važec — 792 m n/m; z histórie: založený 1286, poddanská a neskôr zemianska dedina, medzi povinnosti patrilo strážením hradskej pred zbojníkmi, 1931 úplne vyhorela; počet obyvateľov 3144, katastrov 5797, počet domov 635; Slováci; zamestnanie — horské poľnohospodárstvo, lúčne hospodárstvo, chov statku, remeslá, neskôr práca pri železnici; spôsob zástavby — hromadná cestná dedina, s jadrom vretenovky; stavebný materiál — drevo, roku 1931 zamenené za tehlu.

Vyšná Boca — 951 m n/m; z histórie: založili ju v polovici 16. storočia baníci, ktorí sem prišli z rôznych banických krajov Slovenska; patrila banskej komore; počet obyvateľov 297, katastrov 2060, počet domov 82; Slováci; zamestnanie: baníci, neskôr chov dobytka a turistický ruch; forma zástavby — skupinová dedina v údolí, stavebný materiál — drevo.

Kráľová Lehota — 677 m n/m; z histórie: vznikla v 14. storočí z kráľovského majetku, neskôr sa stala zemianskou obcou; počet obyvateľov 762, katastrov 1963, počet domov 173; Slováci; zamestnanie — baníci, neskôr drevári, železničiari a horské poľnohospodárstvo; zástavba: dedina pri hradskej, stavebný materiál najmä tehla a kameň.

Ludrová — 565 m n/m; z histórie: sídlisko púchovskej kultúry; v susednom chotári eneolitné sídlisko a hromadný nález mečov z mladšej doby bronzovej, spomína sa ako poddanská obec 1379; počet obyvateľov 1076, katastrov 514, počet domov 270; Slováci; zamestnanie — poľnohospodári, remeslá, robotníci; forma zástavby — potočná, radová, stavebný materiál — drevo.

Hubová — 450 m n/m; z histórie: spomína sa v 15. storočí ako poddanská hradná dedina; počet obyvateľov 1333, katastrov 1670, počet domov 265; Slováci; zamestnanie — poľnohospodárstvo, remeslá, drevárstvo, pltníctvo; spôsob zástavby — dedina pri hradskej a rieke s jednostrannou zástavbou, stavebný materiál — drevo.

Huty — 789 m n/m; z histórie: vzniká asi v polovici 16. storočia ako poddanská obec; počet obyvateľov 650, katastrov 1159, počet domov 150; Slováci; zamestnanie: sklári, podomoví opravári, horské poľnohospodárstvo a chov dobytka; spôsob zástavby — voľná reťazová dedina, stavebný materiál — drevo.

Liptovská Lužná — 717 m n/m; z histórie: založená 1669 goralským obyvateľstvom z Hornej Oravy, hradná poddanská dedina; počet obyvateľov 3512, katastrov 5460, počet domov 650; Slováci; zamestnanie — horské poľnohospodárstvo, lúčne hospodárstvo, chov dobytka, drevárstvo, sezónna práca mimo dediny; forma zástavby — reťazová obec pri ceste v údolí, stavebný materiál — drevo.

Vrbica (dnes časť L. Mikuláša) — 577 m n/m; z histórie: hromadný nález z ml. doby bronzovej, kostrové radové pohrebisko z 11. storočia; počet obyvateľstva 1200; Slováci; zamestnanie — poľnohospodári, remeslá, pltníci, robotníci; forma zástavby — potočná radová, stavebný materiál — tehla a kameň.

Podunajská nížina — obce

Drážovce (okres Nitra) — 154 m n/m; z histórie: neolitické sídlisko, eneolitické sídlisko, popolnicové pohrebisko z mladšej doby bronzovej, halštatská sídlisko, slovanské veľkomoravské sídlisko, roku 1113 obec susedí so zoborským kláštorom, poddanská cirkevná obec; počet obyvateľov 2395, katastrov 1346, počet domov 549; Slováci; zamestnanie — poľnohospodárstvo; spôsob zástavby — hromadná cestná dedina, stavebný materiál — hlina.

Horné Zelenice (okres Trnava) — 138 m n/m; z histórie: spomína sa r. 1244 ako poddanská obec; zamestnanie poľnohospodárstvo a pestovanie zeleniny; počet obyvateľov 812, katastrov 425, počet domov 162; Slováci; spôsob zástavby — ulicová zástavba, stavebný materiál — hlina a tehla.

Chorvátsky Grob (okres Bratislava) — 144 m n/m; z histórie: halštatské mohyly, ako obec sa spomína 1399; roku 1596 sa tu usadzujú Chorváti; poddanská obec; počet obyvateľov 1974, katastrov 1512, počet domov 341; Slováci a slovakizovaní Chorváti; zamestnanie — roľníci a vinohradníci; spôsob zástavby — ulicová zástavba sa mení na hromadnú, stavebný materiál — hlina.

Dlhá n/V (okres Galanta) — 118 m n/m; z histórie: sídlisko zo začiatku bronzovej doby, barbarské sídlisko z rímskej doby, prvý záznam zo začiatku 14. storočia, cirkevná poddanská obec; počet obyvateľstva 1101, katastrov 907, počet domov 272; Maďari; zamestnanie — poľnohospodári; spôsob zástavby — hromadná cestná dedina, stavebný materiál — hlina.

Tehla (okres Levice) — 172 m n/m; z histórie: spomína sa v polovici 13. storočia, patrila ľuďom kráľovského továrnika, neskôr hradná poddanská obec, roku 1618 poplatná Turkom; počet obyvateľov 997, katastrov 1909, počet domov 168; Slováci a Maďari; zamestnanie — poľnohospodárstvo a robotníci v poľnohospodárstve; forma zástavby — cestná radová dedina, stavebný materiál — hlina.

Keďže nám ide o vzťah prírodného prostredia a ľudového staviteľstva, považujeme za potrebné predovšetkým venovať pozornosť prírodnému prostrediu zo zorného uhlá tých disciplín, ktoré skúmajú prírodné prostredie z hľadiska geológie a geografie.[6] Podľa výsledkov týchto vedných odborov Slovensko je krajinou, ktorej prírodný charakter vytvárajú horské systémy Západných a čiastočne Východných Karpát, ako aj tri vnútrokarpatské nížiny, ktorých výbežky siahajú na Slovensko, a to nížina viedenská, komárňanská a potiská. Tým vlastne Slovensko, podobne ako Rumunsko a Zakarpatská Ukrajina, je územím, ktoré v celej šírke a dĺžke pokrývajú horské a nížinné systémy Karpát. Táto okolnosť je dôležitým činiteľom pri určovaní terminológie vzťahujúcej sa na prírodný rámec a varuje pred zužovaním termínu karpatský len na horské oblasti Karpát.[7] Geomorfologicky Západné a Južné Karpaty na rozdiel od Východných Karpát sa skladajú z troch pásiem, a to z vonkajšieho oblúka flyšového, vnútorného a najvyššieho rulového a žulového i okrajového sopečného pásma.[8] Geologické zloženie má vplyv nielen na vonkajší vzhľad jednotlivých

---

Kráľovičove Kračany (okres D. Streda) — 119 m n/m; z histórie: spomína sa r. 1215, vznikla spojením piatich obcí; počet obyvateľov 1029, katastrov 1379, počet domov 206; Maďari; zamestnanie — poľnohospodárstvo, chov dobytka, robotníci na veľkostatkoch; spôsob zástavby — hromadná dedina, jednotlivé časti majú zástavbu popri ceste, v chotári samoty, stavebný materiál — hlina.

Imeľ (okres Komárno) — 111 m n/m; z histórie: neolitické sídlisko, eneolitické sídlisko, sídlisko maďarovskej kultúry, sídlisko staršej doby bronzovej, laténske nálezy, rímske nálezy, spomína sa r. 1408, spustošená Turkami, kolonizovaná v 18. storočí Slovákmi z nitrianskej župy; počet obyvateľov 2320, katastrov 2197, počet domov 522; Slováci a Maďari; zamestnanie — poľnohospodárstvo; spôsob zástavby — hromadná cestná dedina, stavebný materiál — hlina.

[6] Československá vlastivěda. 1. Příroda. Praha 1968. Kapitola 1. Geologickozemepisná charakteristika, 2. časť: Geologická stavba ČSSR v rámci Európy, Český masív a Karpaty. Geologická stavba čs. Karpát. Kapitola 4. Geomorfológia čs. Karpát. Kapitola 5. Horopis Karpát. Kapitola 6. Podnebie. Kapitola 7. Vodstvo. Kapitola 8. Pôdy. Kapitola 9. Prírodné oblasti, časti Oblasť Podunajska, Strážovská, Stredohorská, Rudohorská, Ipeľsko-rimavská, Tatranská, Potiská. — Slovenská vlastiveda. 1. Bratislava 1943.

[7] Napríklad privlastok: karpatský dom, karpatský odev, karpatské umenie ako označenia domu, odevu alebo umenia časti obyvateľov obývajúcich určitú horskú oblasť Karpát.

[8] Sú to nasledujúce horopisné sústavy:

A. Flyšové pásmo:

I. Západné Beskydy: Stredomoravské Karpaty:
1. Pavlovské vrchy, 2. Zdánický les, 3. Chřiby, 4. Litenčické vrchy; Moravskoslezské Beskydy: 5. Hostýnske a vsetínske; 6. Radhošťské, 7. Lysá hora, 8. Veľká

pohorí, ale aj na výskyt určitých druhov nerastného bohatstva, na zloženie úžitkovej pôdy i na výskyt vhodných stavebných materiálov (hlina, kameň). Tieto okolnosti potom zohrali dôležitú úlohu pri postupe a spôsobe osídľovania nížin, kotlín, plošín i horských údolí. Spomínaná odborná literatúra uvádza, že horské systémy na Slovensku vo svojej roštovej klenbe uzatvárajú štyri paralelné reťaze kotlín, ktoré sú medzi sebou oddelené horskými pásmami. Spájajú ich toky riek a horské priesmyky. Klimatické

Čantoryje, 9. Podbeskydská pahorkatina, 10. Jablunkovské medzihorie; 11. Slovenské Beskydy: 12. Pohorie, 13. Podhorie, 13. Oravská Magura, 14. Hruštínsky úval.

II. Vizovicko-javornícky oblúk: 1. Vizovická vrchovina, 2. Javorníky, 3. Kysucká vrchovina.

III. Bielokarpatský oblúk: 1. Biele Karpaty, 2. Myjavská pahorkatina.

IV. Východobeskydský oblúk: 1. Ľubovnianska vrchovina, 2. Čerhovské pohorie, 3. Ondavská vrchovina, 4. Užská vrchovina.

B. Stredné pásmo:

I. Vysokotatranský oblúk: 1. Malé Karpaty, 2. Považský Inovec, 3. Strážovská hornatina, 4. Malá Fatra, 5. Chočské pohorie, 6. Tatry, 7. Branisko, 8. Čierna Hora.

II. Nízkotatranský oblúk: 1. Tribeč, 2. Žiar, 3. Veľká Fatra, 4. Nízke Tatry.

III. Rudohorský oblúk (Slovenské rudohorie): 1. Veporské rudohorie, 2. jeho podhorie, 3. Gemerské rudohorie, 4. Spišské rudohorie, 5. Slovenský Kras.

C. Sopečné pásmo:

I. Slovenské stredohorie: 1. Pohronský Inovec, 2. Vtáčnik, 3. Kremnické pohorie, 4. Štiavnické pohorie, 5. Javorie, 6. Krupinská vrchovina, 7. Poľana.

II. Západokarpatský oblúk: 1. Burda, 2. Cerova vrchovina, 3. Veľký Milič, 4. Slánské pohorie.

III. Východokarpatský oblúk: 1. Vihorlat, 2. Popričný.

D. Medzihorské kotliny

I. Považské: 1. Trenčiansko, 2. Ilavská, 3. Bytčiansko, 4. Žilinská, 5. Turčiansko, 6. Liptovská; 7. Oravská.

II. Nitrianske: 1. Hornonitrianska.

III. Pohronské: 1. Žiarska, 2. Zvolenská panva a Pliešovská kotlina. 3. Horehronská brázda.

IV. Južnoslovenské: 1. Ipeľská, 2. Lučenecká, 3. Rimavská.

V. Východoslovenské: 1. Popradská, 2. Hornádska, 3. Kluknavská, 4. Košická.

E. Subkarpatské panvy:

I. Panvy čelných hlbín (vonkajšie panvy): 1. Ostravská, 2. Moravská brána, 3. Hornomoravský úval, 4. Vyškovská brána. 5. Dyjsko-svratecký úval.

II. Vnútrokarpatské panvy: z Viedenskej: 1. Dolnomoravský úval, 2. Záhorská nížina; z Komárňanskej: 3. Podunajská nížina; z Veľkej nížiny dunajsko-potiskej: 4. Potiská nížina.

Obr. 3. Základným stavebným materiálom bola na nížinnom juhozápadnom Slovensku hlina. Pastuchov, okres Trnava. Foto H. Fialová

Obr. 4. V severných horských oblastiach stavali najmä z dreva. Važec, okres L. Mikuláš. Foto S. Kovačevičová, 1943

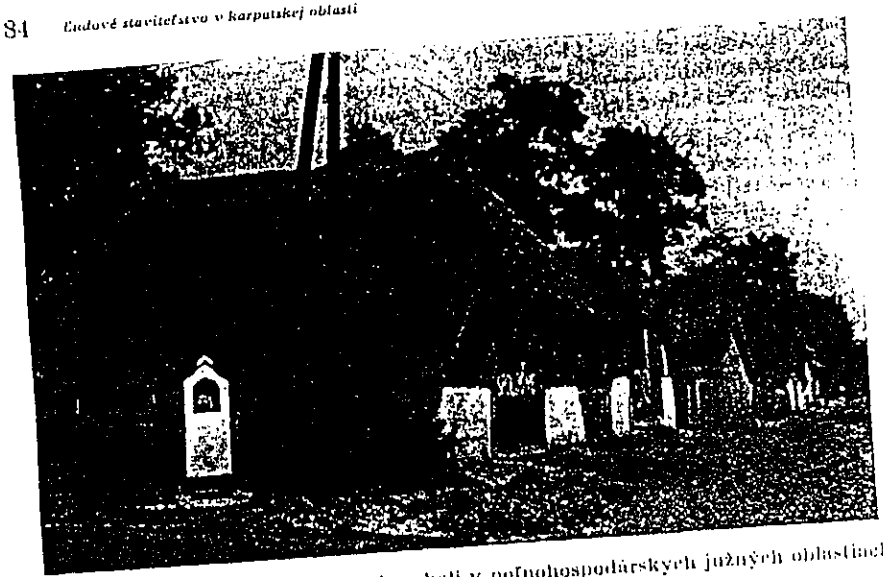

Obr. 5. Najdôležitejšou stavbou boli v poľnohospodárskych južných oblastiach stodoly. Dolný Ohaj, okres Nové Zámky. Foto SUPSOP

podmienky, pribúdanie vnútrozemskej drsnosti rastom nadmorskej výšky priamo vplývali na odlišný charakter fauny a flóry. To prispieva k odlišnosti prírodného charakteru jednotlivých prírodných oblastí, ktorých podstatnú a ústrednú časť tvoria práve spomínané kotliny. Klimatické podmienky spolu s faunou, flórou, ako aj pôdnym zložením prírodných oblastí pri osídľovaní určovali spôsob exploatácie pôdy (poľnohospodárstvo na níži-nách, nivách a terasách kotlín, pastierstvo na plošinách, drevárstvo a uhliar-stvo v horách a pod.). Táto rôznorodosť oblastí mala však aj dosah na spôsob osídľovania a zaraďovania hospodárskych i obytných budov v rámci sídla (v úzkych dolinách reťazové osídlenie, na rovinách uličné a zhlukové, obostavanie dvorov, chránenie dvorov od náveternej strany apod.). V ne-malej miere prispela aj k voľbe stavebného materiálu a k využitiu jeho izo-lačných vlastností (drevo a kameň v horách, hlina v teplejších nížinách).[9] Táto rôznorodosť stavebných materiálov, spôsobov radenia budov v rámci

[9] HROMÁDKA, J.: Všeobecný zemepis Slovenska, časť Práca človeka. Slo-venská vlastiveda. 1. Bratislava 1943, s. 165 n.; FOLTÝN, L.: Volksbaukunst in der Slowakei. Praha 1960; MJARTAN, J.: Bydlení. Čs. vlastivěda. 3. Praha 1968, s. 471 n; KOVAČEVIČOVÁ, S.: Ľudová architektúra na Slovensku 1800—1950. Kandidátska práca, NÚ SAV.

Obr. 6. Na severe v oblastiach lúčneho hospodárstva dominovali senniky. N. Šuňava, okres Poprad. Foto SUPSOP

sídla i dvora, pretože organicky vychádzala z miestnych prírodných pod-mienok, oblastné odlišnosti ešte zvýraznila.

O platnosti a pravdivosti týchto vzťahov existujúcich medzi prírodou a stavebnou činnosťou pri osídľovaní Slovenska nemožno pochybovať. Je však otázne, do akej miery druhy stavebného materiálu, druhy sídelných foriem a spôsoby zástavby dvorov, ako aj spôsoby radenia obytných priesto-rov v dome, ako ich nachádzame za posledných sto rokov, možno spájať so stavom, ktorý existoval v čase systematického osídľovania Slovenska. Práve tak sa treba zamyslieť aj nad problémom, do akej miery diferenciácia ľudovej architektúry, ako ju poznáme zo zachovaných stavieb z posledných dvoch storočí, súvisí s primárnym pôsobením prírody.

Kartogram stavebného materiálu, ktorý sa používal v rokoch 1800 až 1900, a jeho porovnanie s kartogramom geologického zloženia horských pásiem a kotlín, ako aj s kartogramom bonity pôdy a klimatických rozdie-lov zvádza k vysloveniu tézy o priamom pôsobení prírodných činiteľov na výber stavebného materiálu aj v posledných storočiach. Rešpektovanie historického aspektu pri priestorovom rozšírení stavebných materiálov, používaných v ľudovom staviteľstve v posledných dvesto rokoch, ukazuje, že kvantitatívne a kvalitatívne rozloženie jednotlivých druhov stavebných materiálov bolo iné roku 1900 ako koncom 18. storočia. Ďalší kartogram ukázal aj odlišnosť stavebného materiálu roku 1950 a roku 1900. Príčiny odlišnosti výskytu ozrejmíme na niekoľkých príkladoch. Pred koncom poslednej tretiny 18. storočia hranica drevenej architektúry siahala hlboko

do nitrianskej a dolnopovažskej kotliny.[10] Vzhľadom na zvyšujúcu sa cenu dreva a jeho význam v ekonomike štátna správa odporúčala drevené stavby nahradzovať hlinenými. Tým sa potom stalo, že hlinené stavby postavené zo surovej tehly sa rozšírili na úkor dvera aj do oblastí smerom na sever, kde predtým tento druh stavebného materiálu nepoznali. S podobným nariadením, vzťahujúcim sa na drevo ako stavebný materiál, stretávame sa aj v polovici 20. storočia, keď drevené stavby aj v horských oblastiach definitívne ustupujú domom postaveným z rôznych materiálov, pochádzajúcich síce z miestnych, ale nie vždy prírodných zdrojov. Na ozrejmenie čaká aj otázka, kedy a za akých okolností došlo k rozšíreniu kamenných stavieb v Honte, Novohrade a Tekove. Bude potrebné zapodievať sa otázkou, či ide o pretrvávanie miestnych kamenárskych tradícií dotvorených pôsobením talianskych kamenárov, ktorí tu stavali opevnenia, alebo či ide o nový jav, ktorý sa rozšíril v súvislosti s vyrúbaním lesov a hľadaním vhodnej náhrady za drevo. Historická analýza stavebných materiálov v rámci jednej oblasti alebo v rámci jednej lokality ukazuje, že sa naraz v rôznej kvantite a kvalite používalo niekoľko druhov stavebných materiálov, pričom bolo rozhodujúce funkčné, stavovské a spoločenské určenie stavby. Napríklad v 19. storočí na Orave stavali v niektorých obciach domy z dreva, zatiaľ čo hospodársku časť z kameňa. V Liptove koncom 19. storočia si murári stavali tehlové domy, zatiaľ čo roľníci ostávali verní dreveným stavbám. V horských oblastiach (Liptov, Orava, Turiec) v 18. i v 1. polovici 19. storočia domy boli z dreva, a to nielen na dedinách, ale i v mestečkách, zatiaľ čo krčma a kostol boli z kameňa. Na východnom Slovensku boli v tom čase dediny, kde okrem panského domu všetky stavby boli z dreva. Na Spiši domy i stodoly stavali z dreva, zatiaľ čo dvojpodlažné sýpky boli z kameňa, a to nielen v 18. storočí, ale i skôr. V dôsledku všetkých týchto príkladov sa domnievame, že historická analýza dokladov viažucich sa na stavebný materiál, ako aj ich priestorové zhodnotenie v jednotlivých vývinových etapách ukáže zložitosť a odlišnosť vzťahu medzi prírodou a stavebným materiálom. Podľa doteraz známych dokladov môžeme predpokladať, že na Slovensku existujú síce tri druhy stavebného materiálu v súvislosti s miestnymi prírodnými zdrojmi. Avšak ich rozšírenie, ako aj spôsob ich použitia závisí nielen od ich výskytu, ale aj od celkového ekonomického

[10] HORVÁTH, P.: Materiály k dejinám ľudovej architektúry. Slovenský národopis, 1961, s. 112—118; 1958, s. 499—505; JANKOVIČ, V.: Materiály k dejinám ľudovej architektúry na území bývalej nitrianskej župy z r. 1778—1779. Slovenský národopis, 1967, s. 254—270; KOVAČEVIČOVÁ, S.: kartogram tejto problematiky v cit. kandidátskej práci.

Obr. 7. V Bodikoch, okres D. Streda, piekli chlieb v spoločných peciach na priedomí. Foto SUPSOP, O. Menclová

technologického, spoločenského a kultúrneho rastu jednotlivých oblastí Slovenska a činnosti človeka v nich.

Kartogram sídelných foriem, tak ako ich poznáme z posledného storočia, ukazuje nasledujúce geografické rozloženie: pre nížiny, kotliny a plošiny je charakteristická zástavba okolo ulice, potoka, cesty, námestia. Reťazovú zástavbu možno sledovať v úzkych údoliach a na svahoch. Treti spôsob zástavby, a to samoty, ležia v chotároch obcí s ulicovou alebo reťazovou zástavbou. Odborná geografická i etnografická spisba označuje obce s ulicovou zástavbou za typicky roľnícke a najstaršie. Za najmladšie považuje samoty, ktoré vznikli v 16.—18. storočí v dôsledku prefudnatenosti obcí, ako aj v dôsledku exploatovania časti chotára, vzdialených od materskej obce. Naproti tomu reťazové obce sú v súvislosti s baníctvom doložené začínajúc 12. storočím a v súvislosti s pastierstvom a uhliarstvom v 15.—16. storočí. Pre ulicovú zástavbu sa uvádza ako charakteristické radenie hospodárskych budov za sebou vo dvore alebo v samostatných urbanistických formáciách mimo dvora za obcou, pri vode a pod. Pre reťazovú zástavbu a samoty by malo byť typické voľné rozostavanie hospodárskych budov za domom alebo i pevné zoskupenie do štvorca, do písmena L alebo U (podľa polohy dvora k svetovým stranám, vetrom, snehu a pod.). Porovnaním tejto schémy s fyzickou mapou Slovenska i s kartogramom jednotlivých druhov zamestnaní, charakteristických pre Slovensko v posledných dvoch storočiach, dochádzame k názoru, že ideálna schéma sa nekryje so skutočnosťou. Totiž v 19. storočí existovali baníckе obce s ulicovou zástavbou,

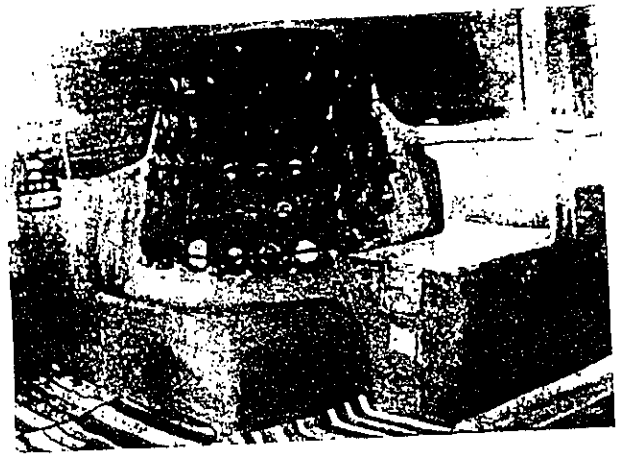

Obr. 8. Vo Vyšnej Boci, okres L. Mikuláš, bola pec dôležitým vykurovacím prostriedkom izby. Foto SUPSOP, J. Kedro

roľnícke s reťazovou. Pastierske a drevárske obce boli postavené nielen pravidelne popri ulici, ale mali aj určité návsie a rozrastali sa do hromadných obcí s pevnou sieťou ulíc a pod. Veľké stodoly umiestnené konča dvorov alebo i mimo dediny boli nielen v poľnohospodárskych, ale aj v pastierskych obciach, ba aj v baníckych mestečkách. V dlhých dvoroch boli nielen poľnohospodárske budovy, ale aj dielne remeselníkov a sklady obchodníkov. Historické doklady i najstarší pamätníci uvádzajú aj príklady prestavovania jedného druhu hospodárskych budov na druhé, event. i na byty, v súvislosti so zmenou zamestnania miestneho obyvateľstva. K takejto zmene zamestnania však na Slovensku nedošlo len v poslednej tretine 19. storočia, ale v rámci rozkvetu a stagnácie hospodárstva tejto horskej krajiny

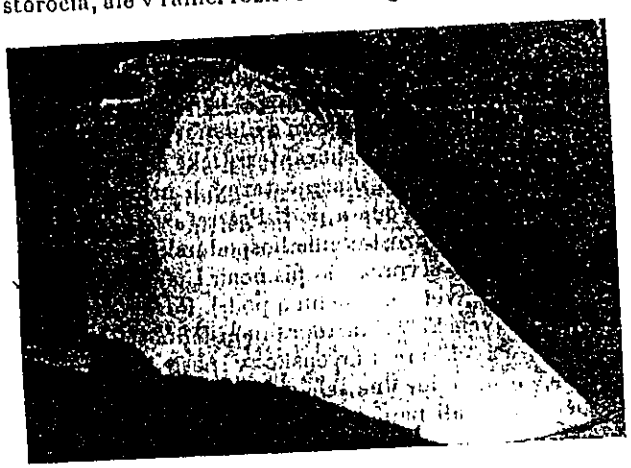

Obr. 9. Vchod do tunelovej zeleninárskej pivnice v Horných Zeleniciach, okres Trnava. Foto SUPSOP, H. Fialová

Obr. 10. Zemiakové jamy v Lipt. Tepličke. Foto SUPSOP, J. Kedro

aj v predchádzajúcich storočiach. Tým sa mohlo stať, že z pôvodných banských miest alebo spišských obchodných miest sa stali poľnohospodárske a pastierske dediny, z baníckych a pltníckych osád komunikačné centrá, a naopak, z dôležitých obchodných a remeselníckych centier zastrčené lokality v horách. Týmto rastom a úpadkom si potom možno vysvetliť rovnakú sídelnú schému mesta Prešova a dediny Štrby alebo mesta Žiliny a dediny Dobrá Niva a pod. Historický výskum urbanistického rastu vybratých lokalít (poľnohospodárskych, baníckych, drevárskych, pastierskych) nasvedčuje, že v posledných dvesto rokoch došlo v dôsledku preľudnatenosti obcí a pretrvávania zákazu stavať mimo intravilánu k podstatným zmenám. Tým sa mnohé reťazové obce zmenili na ulicové a ulicové na hromadné. V dôsledku týchto zistení je potrebné zaoberať sa vzťahom prírodného prostredia a sídelných foriem nielen v čase vzniku obce, ale i neskôr. Pre charakteristiku miestneho prostredia je totiž dôležitý práve tento neskorší, či už pozitívny alebo negatívny vzťah sídla k prírode. Aj týmto pozitívne harmonickým alebo negatívne disharmonickým vzťahom sa sídla medzi sebou odlišujú.

Najzložitejšia je problematika týkajúca sa vzťahu prírodného prostredia a dispozície domu. Historické i geografické doklady, ktoré máme k tejto otázke zatiaľ k dispozícii, nasvedčujú, že ak prírodné prostredie aj zohralo istú úlohu v diferenciácii dispozície domu na Slovensku, tak táto úloha bola nepriama. Pravdepodobne k trom systémom dispozičného členenia (za sebou, okolo seba a nad sebou) došlo na základe jednotlivých druhov práce a ich rozvoja. To mohlo, ale ani nemuselo súvisieť s okolitou prírodou.

Tak napríklad domy s horizontálnym radením priestorov nachádzame u baníkov a remeselníkov v horách, ale i v obciach položených v kotlinách, podobne i domy so vstupnou sieňou. Podľa dosiaľ známeho materiálu v tomto diferenciačnom procese dôležitú úlohu zohral život rodiny v rámci domu (doživanie veľkorodiny vo viacerých oblastiach, spoločenské postavenie stavebníka), domy oravských zemanov, domy banikov vôbec, domy remeselníkov, šoltýsov v rajeckej doline.[11] Pretože ide o reťaz zložitých otázok, ktoré na seba nadväzujú, a z oblasti na oblasť, z profesie na profesiu je ich hierarchia iná, dovoľujeme si zatiaľ len naznačiť smer riešenia.

Skôr ako pristúpime k zhrnutiu problematiky, je potrebné v rámci geografického prostredia a ľudového staviteľstva zaoberať sa ešte jedným problémom, ktorý s naším výskumom nepriamo súvisí, a to so vzťahom prírodného prostredia k historickému administratívnemu členeniu Slovenska. Na Slovensku sa totiž nápadne prekrývajú horské podoblasti (ako geografi nazývajú menšie prírodné celky) s administratívnym členením Slovenska na stolice alebo župy. Toto členenie na našom území s menšími alebo väčšími zmenami pretrvalo tisíc rokov a v horských oblastiach sa stalo základom dnešného členenia na okresy. Neberúc do úvahy pôsobenie človeka na území Slovenska (v geografickom ponímaní na území Západných a časti Východných Karpát) v predchádzajúcich tisícročiach, posledných tisíc rokov kultúrnej a správnej kontinuity je dosť dlhým obdobím, aby človek prírodné prostredie svojím životom, organizovaným na základe spomínaných administratívnych celkov, pozmenil a rôznymi druhmi práce. spôsobom obývania i výstavby menil prírodné oblasti na kultúrne. Tým možno vysvetliť, že pod Liptovom, Oravou, Spišom, Turcom, Zemplínom, Hontom, Gemerom, Šarišom raz myslíme oblasť administratívnu, inokedy prírodnú, ba aj kultúrnu. Pretože išlo o uzavreté prírodné i správne celky, aj kultúra, ktorá v nich vznikala a ďalej sa rozvíjala, nesie črty miestnej lokálnej špecifiky.[12] Túto špecifiku však nemožno dávať len do priamej súvislosti s miestnymi prírodnými podmienkami. Totiž aj také prejavy kultúry, ako odev, strava i bývanie, ktoré svojím vznikom i určením súvisia s prírodou, nebývajú stvárnené len vzhľadom na ňu. Osobitosť života na Slovensku spočíva v tom, že čím zložitejšia bola práca a život v určitom prírodnom i administratívnom celku, tým bol podiel človeka na pretváraní a dotváraní prírody väčší. Preto sa domnievame, že na Slovensku, aj keď na prvý pohľad sa nám javí priama a primárna závislosť ľudového staviteľstva

[11] Porovnanie na základe kartogramu sídelných foriem a zamestnania z cit. kandidátskej práce S. Kovačevičovej.

[12] Na túto okolnosť vo vzťahu k jazyku a dialektom upozorňuje i kartogram č. 2 z Atlasu slovenského jazyka. Bratislava 1968.

Obr. 11. Dostatok miesta umožnil orientáciu domov po šírke. Ružindol, okres Trnava. Foto A. Paul

od prírody, nemôžeme hovoriť o jednostrannej závislosti, ale o vzájomnom dialektickom vzťahu. Špecifika tohto vzťahu nespočívala v znásilnení prírody človekom, ani v podriadení sa človeka dravej prírode, ale v dialektickej súhre oboch komponentov.

Inými slovami povedané, priestorové sledovanie vzťahu príroda a ľudové staviteľstvo obohatené o dimenziu času, funkcie a spoločnosti ukazuje, že prírodný charakter Západných a časti Východných Karpát, ich nížin i kotlín, pričinil sa o rôznorodosť a charakter architektúry na Slovensku. Na druhej strane stavebná činnosť či už ľudová alebo profesionálna, vytváraná po storočia a tisícročia človekom vo vzťahu k práci a spoločnosti, spolupôsobili na diferenciáciu i integráciu prírodného prostredia tým, že ho premenili na kultúrne prostredie.

Die natürliche Umwelt als Integrations- und Desintegrationsfaktor in der Volksbaukunst

Zusammenfassung

Aus dem Komplex der zwischen der natürlichen Umwelt und der Volksbaukunst bestehenden Beziehungen werden im Referat die frequentiertesten untersucht und auch jene, über die es zur Zeit der Konferenz ausreichend bearbeitete und zugängliche Belege gab (Baustoffe, Siedlungsformen, Hausdispositionen). Der Beitrag fußt auf einer räumlichen Analyse der Relationen, die zwischen den angedeute-

IN: HORNÁ CIROCHA. KOŠICE 1981

1. ĽUDOVÉ STAVITEĽSTVO A BÝVANIE

Miroslav Sopoliga

Ľudové staviteľstvo patrí k tým výtvorom tradičnej ľudovej kultúry, na ktorých sa najzreteľnejšie odrazili vplyvy okolitého prostredia a sociálno-ekonomického postavenia dedinského obyvateľstva. Okrem toho, zachovávalo sa v ňom bohatstvo foriem stavebno-technických a výtvarno-estetických schopností prostého ľudu. Preto problematika poznania tradičnej stavebnej kultúry je jednou z hlavných úloh etnografie. V našom prípade je to zvlášť aktuálne, pretože ide o oblasť, ktorá v predchádzajúcich sociálno-politických režimoch patrila k najzaostalejším nielen v rámci východného Slovenska, ale aj celej republiky. V skúmaných lokalitách sa zachovalo množstvo tradičných, a nezriedka až archaických foriem ľudovej kultúry, vrátane stavebnej a bytovej. Na druhej strane v dôsledku radikálnych socialistických premien v našej vlasti sa aj tieto obce zmenili na nepoznanie. A tak paralelne s novými socialistickými formami životného prostredia v týchto obciach do posledného obdobia spolujestvovali aj prežitky minulosti, ktoré poskytovali dobré možnosti pre ich porovnávací výskum.

V starších a niektorých novších prácach nachádzame iba stručné zmienky o ľudovom staviteľstve v tomto kraji v rámci všeobecných opisov ľudovej architektúry v Československu, respektíve aj ďalších príbuzných území.[1] Iba v posledných dvoch desaťročiach sa začali plánovité výskumy tejto problematiky aj v sledovanej oblasti. Podstatnou mierou k tomu prispeli najmä systematické výskumy Múzea ukrajinskej kultúry vo Svid-

[1] Blomkvist, J.: *Krestjanskije postrojki russkich, ukrajincev i belorusov.* In Vostočnoslovjanskij etnografičeskij sbornik. Moskva 1956. Czajkowski, J.: *Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przedgórzu Pogórza.* In Rocznik Muzeów województwa Rzeszowskiego. tom II. Rzeszów 1960. Frolec, V.: *Kulturní vztahy v lidovém stavitelství v Karpatech.* In: Slovenský národopis, 16, 1968, č. 2; Jurčenko, P. H.: *Derevjana architektura Ukrajiny.* Kyjev 1970. Makušenko, P. I. — Petrova, Z. A.: *Narodnaja architektura Zakarpatja.* Kyjev 1956; Pražák, V.: *K problematice základních půdorysných typů lidových staveb v Československu.* In: Československá etnografie, 6, 1958, č. 3; Reinfuss, R.: *Ze studiów nad kulturą Lemkowszczyzny po obu stronach Karpat.* In: Polska sztuka ludowa, 1, 1966; Sléynskyj, V.: *Dřevěné stavby v karpatské oblasti.* Praha 1940. Vydra, V.: *Lidové stavitelství na Slovensku.* Praha 1925.

niku, Kabinetu etnológie FF UK v Bratislave, Slovenského národného múzea — Etnografického ústavu v Martine a niektorých ďalších československých múzeí a národopisných inštitúcií.[2]

I pri štúdiu problematiky ľudového staviteľstva a bývania v tejto oblasti vždy treba mať na zreteli skutočnosť, že obyvateľstvo skúmaných obcí je súčasťou ukrajinskej národnostnej menšiny na východnom Slovensku, a že história a kultúra tohto ľudu sa formovala a vyvíjala spoločne s históriou a kultúrou nielen zakarpatských a haličských Ukrajincov, ale aj iných národov žijúcich v karpatskej oblasti, najmä Slovákov a Poliakov. Poprední znalci tradičnej stavebnej kultúry zahrňujú toto územie do širšej oblasti karpatskej zrubovej architektúry.

Spôsob života ľudu v skúmanej oblasti určoval hlavne charakter zamestnania, ktorý bol závislý predovšetkým od prírodných podmienok. Obyvateľstvo sa tu, podobne ako aj v celých Karpatoch, už odpradávna zaoberalo poľnohospodárstvom a chovom dobytka. To boli hlavné spôsoby zabezpečovania obživy, čomu si ľud prispôsoboval aj obydlie a ostatné druhy stavieb, pridržiavajúc sa pritom princípu účelnosti a zručnosti.

Všetky skúmané dediny (*sela*) sa nachádzali v priestranných malebných údoliach a z hľadiska sídelnej typológie predstavovali jednotnú oblasť.[3] Sídelnú morfológiu krajiny však veľmi poznamenali následky dvoch svetových vojen, ktoré vo veľkej miere nielenže zničili tradičnú zrubovú architektúru, ale mali podstatný vplyv aj na ďalšie usporiadanie a formovanie obcí. V dedine Smolník bolo iba od 25. septembra 1944 do 5. novembra 1944 úplne zničených 25, veľmi ťažko poškodených 29 a ľahko poškodených 5 obytno-hospodárskych komplexov. Obec Zvala bola počas druhej svetovej vojny úplne zničená. Obyvateľstvo bolo evakuované a po návrate bývalo v zemľankách alebo provizórnych, narýchlo postavených jednopriestorových zrubových domoch. Veľké škody spôsobila vojna aj v ostatných obciach.

Na formovanie sídelných jednotiek v povojnovom období mali vplyv aj nariadenia Štátneho stavebného úradu v Michalovciach, najmä tzv. Výmer o obnove č. 12310-III-1948. Výmer okrem toho, že predpisoval jednotnú výstavbu nových domov, druhy materiálov a konštrukcií, určoval aj nové komunikácie a parcelizáciu veľkostatkárskej a cirkevnej pôdy, čím sa do

[2] Jednotlivé štúdie z tejto problematiky sú publikované najmä vo Vedeckom zborníku Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku, v Zborníku SNM — Etnografia, v spoločenskovednom zborníku východného Slovenska Nové obzory, v časopise NÚ SAV Slovenský národopis, v samostatnej publikácii *Etnografický výskum zátopovej oblasti Hornej Cirochy v okrese Humenné* (vydalo Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach pre Východoslovenské múzeum roku 1980) a v iných publikáciách.

[3] Podstatnú časť údajov o sídelnej morfológii skúmaných lokalít sme prevzali z práce: Kraličková, T.: *K výskumu sídelných typov a hospodárskych stavieb.* In: Etnografický výskum. „, s. 117—118.

značnej miery zmenil pôvodný sídelný charakter obcí. No aj napriek tomu pri vytváraní jednotlivých typov zástavby obce vždy hrali rozhodujúcu úlohu geomorfologické, hydrologické, miestne topografické podmienky (predovšetkým dostatok vody, reliéf krajiny, sklon terénu) a vychádzalo sa, prirodzene, aj z charakteru zamestnania ľudu. Všetky obce sa rozprestierali pozdĺž horských potokov. V poslednom čase tam vzniklo niekoľko variantov ulicovej zástavby. Starina sa pôvodne rozprestierala v širokej doline pozdĺž rieky Cirochy. Postupne sa rozrástla do šírky, čím sa usadlosti zaradili do niekoľkých postranných ulíc. Hlavnou osou bola cesta. S podobným typom zástavby sme sa stretli aj v obciach Veľká Poľana a Dara.

V Ostrožnici prevládala jednostranná zástavba. Horský potok, ktorý tiekol po pravom svahu doliny, umožnil zoraďovanie domov na jeho ľavom brehu, ktorý bol širší. Cesta viedla medzi potokom a radom domov, avšak riadiacou osou bol potok.

V Smolníku tiekol potok Smolníček tiež pri pravom svahu doliny, preto priestor na výstavbu obce bol na ľavom brehu potoka. Domy boli postavené v dvoch takmer pravidelných líniách, potok tiekol za dedinou a medzi radmi domov sa vytvárala cesta, ktorá pôvodne smerovala cez potok.

Obce Ruské a Zvala prešli z reťazovej zástavby, ktorú tvorilo nepravidelné zoskupenie niekoľkých domov pozdĺž potoka, na ulicovú zástavbu. Ešte tesne pred vysťahovaním mali tieto obce jeden z charakteristických znakov reťazovej zástavby — niekoľkokilometrové nepravidelne rozťahnuté usporiadanie v údolí: Ruské do dĺžky 4 kilometrov, Zvala necelé 3 kilometre. Tieto obce boli v zátopovej oblasti najdlhšie.

Široké priestranné doliny, v ktorých sa skúmané obce rozprestierali, umožňovali stavať obytné a hospodárske priestory pod spoločnou strechou, čo sa zdôvodňovalo najmä šetrením stavebných materiálov a krytiny. Celý takýto obytno-hospodársky komplex sa v tejto oblasti nazýval *chyža* a spolu s ďalšími drobnými stavbami, dvorom a pozemkom *obydlie*.

Približne v strede každej obce sa sústreďovali verejné budovy, ako krčma, budova MNV (po roku 1948), obchod a samozrejme kostol (zvonica), ktorý obyčajne tvoril dominantu osídlenia.

Všetky kostoly (s výnimkou dreveného kostolíka v Dare) boli typické jednoloďové murované priestory s obdĺžnikovým presbytériom, polkruhovou apsidou a do lode otvorenými podvežím. Zaraďujeme ich k typovému variantu najmenších kostolíkov východného rítu, projektovaných teréziánskou stavebnou kanceláriou na sklonku 18. a začiatku 19. storočia. Tieto stavby sa povšečne stavebne upravili v priebehu 19. storočia a najmä po prvej a druhej svetovej vojne, keď boli veľmi poškodené. Drevený kostolík v Dare bol trojpriestorovým typom stavby. Bol postavený na začiatku 20. storočia v historizujúcom štýle. Interiéry kostolov, ovplyvnené jednotnou projektovou výstavbou, boli zdobené a súčasne i delené ikonostasom – drevenou, ozdobne rezanou a polychrómovanou architektúrou, do ktorej sú vložené ikony, väčšinou olejomaľby na plátne. Pochádzajú

155. Hlavná ulica vo Veľkej Poľane. J. Podolák 1974.

156. [illegible] pri hlavnej ceste v Starine. J. Podolák 1975.

158. Omietnutý zrubový dom č. 81 v Starine. J. Predoláč 1975

159. Jednotraktový typ usadlosti M. Šamulku v Ruskom. M. Stoľár 1971

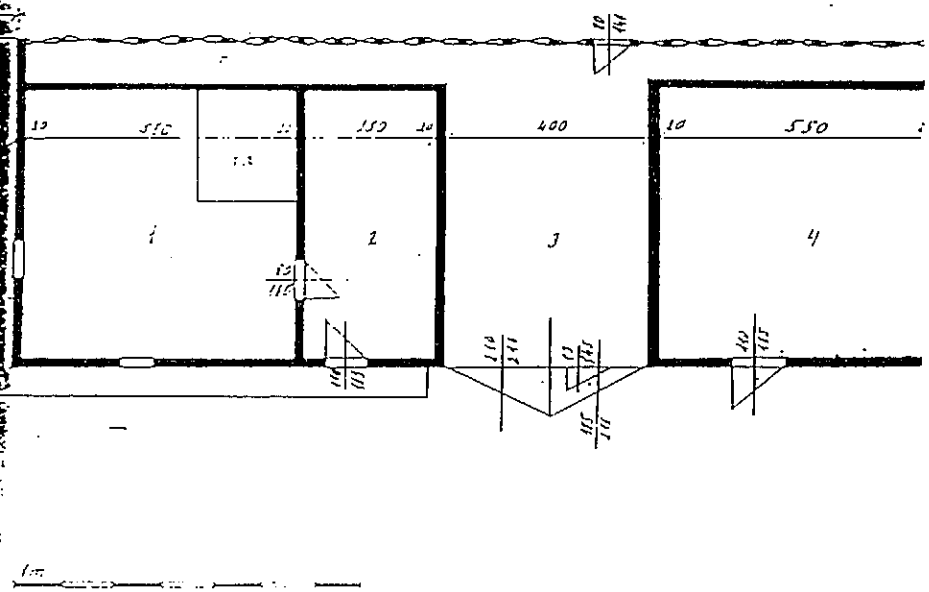

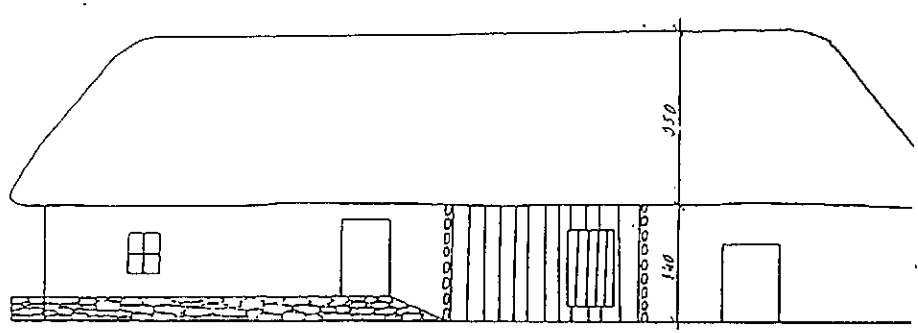

160. Hospodárska usadlosť M. Šamulku v Ruskom. a) Pôdorys: 1. obytná miestnosť — *chyža*, 1a — pec, 2. pitvor — *siny*, 3. stodola — *pelevňa*, 4. maštaľ — *stajňa*, 5. plevín — *pelevnyk*. b) Bočný pohľad

z 19. a začiatku 20. storočia. Staršie sú len niektoré ikony z dreveného kostolíka v Dare, ktoré pochádzajú z 18. storočia.[1]

K najtypickejším a najcharakteristickejším reprezentantom ľudového staviteľstva a života ľudu patria predovšetkým obytné a hospodárske stavby. Preto sa im budeme venovať podrobnejšie.

Rozmery a vnútorné členenie hospodárskych a obytných priestorov boli závislé v prvom rade od sociálno-ekonomického postavenia ich majiteľov. Práve v týchto momentoch bola sociálna diferenciácia na dedine najzreteľnejšia. K najchudobnejším patrili tzv. *dymňanky* — kúrne dvojdielne, ojedinele aj jednodielne obydlia. V čase našich výskumov sme sa s týmito domami už nestretli, no pamätujú sa na ne starší informátori. Podobné obydlie, avšak s mnohými obmenami, sme našli v neďalekej susednej obci Uličské Krivé. V Novej Sedlici už dlho neobývaná *dymňanka* stála až do roku 1974. *Dymňanky*, o ktorých ešte bude reč, boli veľmi rozšírené v druhej polovici 19. storočia, po prvej svetovej vojne však postupne zanikli.

Čo sa týka horizontálneho plánovania obytných stavieb na prelome posledných dvoch storočí, najčastejšie sa vyskytovali dvojdielne (izba-pitvor) a trojdielne (izba-pitvor-komora) domy *(chyže)*. Prechodným variantom medzi dvojdielnym a trojdielnym obydlím boli také domy, v ktorých sa dodatočnými úpravami zadná časť pitvora oddelila na uskladňovanie. Tento priestor plnil funkciu komory a nazýval sa *komurčyna*. V dôsledku tejto úpravy sa domy so základnou dvojdielnou dispozíciou menili na trojpriestorové. V skúmaných obciach sme tento prípad už nenašli, no dodnes sa s podobným typom pôdorysu môžeme stretnúť v blízkom okolí (napr. v obci Uličské Krivé).

V obciach Smolník a Zvala sa v ojedinelých prípadoch vyskytovali aj domy tzv. lemkovského pôdorysného typu, v ktorých sa komora nachádzala vedľa hlavnej obytnej miestnosti pozdĺž stavby. Vchod do komory viedol z pitvora alebo z izby. V čelnej stene takéhoto domu boli tri okná. V ostatných obciach sa podobné dispozície nevyskytovali.

Z hospodárskych priestorov to boli obyčajne chliev pre rožný statok *(stajňa)* a *pelevňa*, ktorá plnila funkciu stodoly. Tieto priestory sa obyčajne nachádzali pod spoločnou strechou s obytnými a boli radené po pozdĺžnej osi stavby. Bohatší roľníci pristavovali aj tzv. *sakast* na seno, a poniektorí aj chliev pre ovce *(vuvča stajňa)*. Pre iné drobné zvieratá sa vyčleňovali miesta v rámci už spomenutých hospodárskych priestorov. Potravinové a krmovinové produkty uskladňovali okrem toho v podkroví a aj v obytnej časti domu. Obilie, ktorého bolo veľmi málo, uschovávali v pletených košoch z vŕbového prútia *(verbiňa)* omazaného hlinou alebo v doštených súsekoch. Koše stáli obyčajne v podstreší a súseky aj v ko-

[1] Charakteristiku kostolíkov sme prevzali z práce: K e j l o v á, V.: *Zameranie a doterajší priebeh umelecko-historického výskumu*. In: Etnografický výskum..., s. 109—111.

165 Zrubová stodola — *pelevňa*. Smolník. J. Podolák 1975.

166 Podpivničená zrubová sýpka. Ruské. A. Mann 1977.

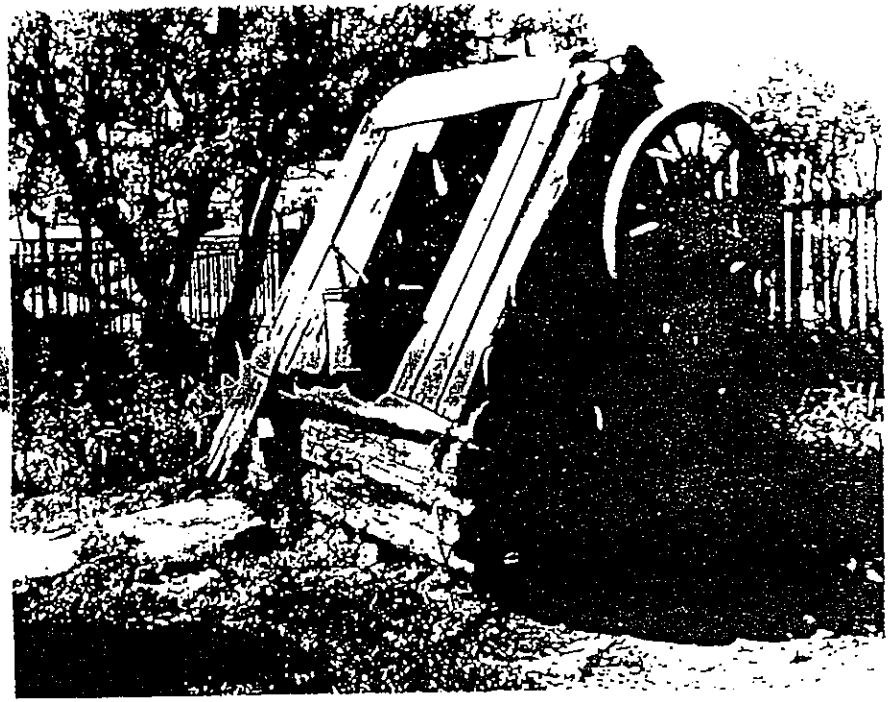

175. Zrubová studňa s kolesom. Ruské M. Sopoliga 1971

more. V komore sa okrem toho vyhradzovalo miesto aj pre zemiaky *(trumpaky)*, pre sud s kapustou a iné.

V skúmaných, ako aj v okolitých obciach bol veľmi zaužívaný spôsob uskladňovania zemiakov v izbe pod posteľou, ktorá stála pri štítovej stene domu. V niektorých lokalitách v tejto oblasti (Uličské Krivé, Dara) sme ešte aj v čase výskumu v najstarších domoch našli vyhĺbené jamy na zemiaky. Nazývali ich *rupy* alebo jednoducho jamy. V obci Uličské Krivé, v dome č. 22, ktorý bol prevezený do skanzenu Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku, sa zachovala takáto jama v obytnej izbe. Nachádza sa pod posteľou v kúte medzi zadnou a čelnou stenou. Jej dĺžka je 215 cm, šírka 135 cm a hĺbka 200 cm. Jama je prikrytá voľne položenými bukovými doskami. V tej istej obci (dom č. 84) je jama vykopaná pozdĺž celej štítovej steny. Na doskách, ktorými je pribitá, stojí posteľ a stôl.

V západnejších lokalitách skúmaného regiónu tento jav nebol typický. V severnej lemkovskej oblasti poľská etnografka E. Kępa objavila podobnú jamu (tzv. *piwnycja*) iba v jedinom prípade.[5] U nás je tento jav

[5] *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku* (ďalej) MMBLWS. 11. 1971, s. 24.

176. Studňa s kolesom. Ruské. M. Sopoliga 1977.

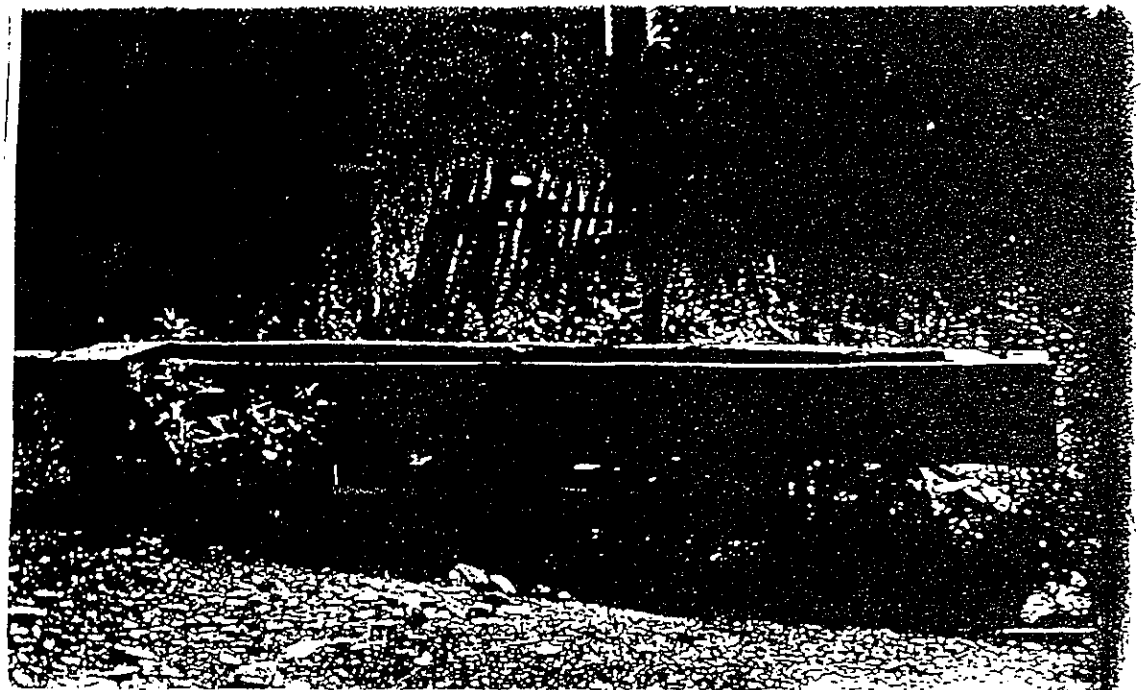

177. Studňa s válovom. Smolník. J. Podolák 1974

charakteristický pre už spomínanú zmiešanu bojkovsko-lemkovsku oblasť. Je všeobecne rozšírený aj u Bojkov žijúcich dnes na Zakarpatskej Ukrajine.[6] Je to jav podmienený predovšetkým sociálno-ekonomickými faktormi. V skúmanej oblasti sa vyskytoval v najchudobnejších hospodárstvach, väčšinou v dvojpriestorových domoch, pri ktorých nebolo iných hospodárskych budov.

Ako vidieť, obytné priestory u chudobných roľníkov plnili aj hospodársku funkciu. Bohatší roľníci stavali na tieto účely samostatné budovy alebo priestory, už spomínané *komory*, samostatné pivnice *(jamy)* a pod. Jamy na zemiaky prikrývali snopkami z menej kvalitnej slamy (tzv. *balšagamy)*. Iba v ojedinelých prípadoch, a to u najbohatších roľníkov, sa vyskytovali aj samostatné *stodoly*. Ostatní roľníci dávali slamu, seno a iné krmoviny pre dobytok do podkrovia *(do budynka, na podrju)* alebo do oboroha *(voboroha)*. Oboroh bol senník s mobilnou strieškou, ktorá je upevnená na štyroch vertikálnych stĺpoch a podľa množstva sena sa pod ňou posúva nižšie alebo vyššie. Tieto oborohy sa považujú za zvláštnosť bojkovskej ľudovej architektúry. Na východnom Slovensku boli rozšírené

[6] Sičynskyj, V.: *Dřevěné stavby* ..., s. 71

iba v oblasti Sniny a Medzilaboriec. Slamu a seno, ktoré sa nezmestilo do jednotlivých hospodárskych priestorov, dávali do kopy uprostred dvora.

Každá usadlosť bola ohradená dreveným plotom, najmä od cesty a od susedného dvora. Takéto ploty robili z lieskových prútov *(parkanyly z liskovoho patyčja)*, ktoré prepletali pomedzi tri horizontálne laty, alebo ohradili z vŕbového prútia *(horodyly z lozovoho holuzzja)* prepletajúc ho pomedzi vertikálne stĺpiky.

Majetkové pomery roľníka určovali aj spôsob zabezpečovania stavebného materiálu, jeho druh a kvalitu, spôsob spracovania, ako aj celú úpravu stavby.

Hlavným stavebným materiálom v 19. a na začiatku 20. storočia v spomínanej oblasti bolo drevo, ktoré v hojnej miere poskytujú všetky karpatské lesy. Pravda, kvalita dreva ako stavebného materiálu nebola všade rovnaká. V tomto kraji rástli prevažne listnaté stromy: buk, zriedkavejšie osika, jelša, breza, hrab a pod. Roľníci si obstarávali drevo hlavne z urbárskych *(gazdurských)* lesov, na čo potrebovali povolenie urbariátu. Súhlas nemusel byť len v tom prípade, keď si materiál poprinášali na pleciach.

V tradičnom ľudovom staviteľstve najčastejšie používali buk. Z bukového materiálu stavali celé domy. Iba v malej miere používali jelšu, brezu alebo iné listnaté stromy. Avšak v niektorých urbárskych lesoch bolo bukového materiálu veľmi málo. Napríklad obyvatelia Dary a Smolníka kupovali bukový stavebný materiál až z panských lesov vo Veľkej Poľane. Použitie bukového dreva v staviteľstve bolo obmedzované aj tým, že sa z neho vyrábalo drevné uhlie a podvaly pod koľajnice *(šlipere)*. Preto chudobní roľníci, najmä tí, ktorí nemali možnosť privozu *(pryťahu)*, zabezpečovali si taký materiál, ktorý sa nachádzal blízko pri dedine na pastviskách, v potokoch, atď. *(na spasi)*. V Starine sa starší informátori pamätali na obytnú chalupu, ktorá bola vypletená z jelšového prútia. Volali ju *pletar*.[7]

V niektorých lokalitách (Starina, Uličské Krivé) bukové drevo z urbárskych lesov vydávali iba na palivo *(opal)*. Množstvo prideleného paliva bolo podmienené majetnosťou roľníka, ktorá sa určovala hlavne veľkosťou pozemkového vlastníctva. Na jednu *vosmynu* poľa dávali pol buka, na jednu *četvertynu* 1 buk, na jeden *orek* (2 štvrtiny) 2 buky. Prevažná väčšina roľníkov vlastnila po jednej osmine alebo štvrtine pôdy. Kto vlastnil dve štvrtiny pôdy, zakladal väčšie hospodárstvo a takýto roľník potom staval aj kvalitnejší dom, lebo v prípade potreby mohol časť majetku predať.

Brezový a jelšový materiál sa používal najmä na zhotovenie krovu. Takýto materiál sa hodil na krokvy a laty, lebo bol oveľa ľahší ako bukový.

Zámožnejší roľníci v dvadsiatych-tridsiatych rokoch si zadovažovali na krov aj jedľový materiál. Dovážali ho z oblastí, ktoré dnes patria PĽR

[7] Podľa informácií Fedora Bušu (nar. roku 1905) zo Stariny takéto obydlie vlastnil starý otec *(dido)* jeho manželky.

(Tisná) a USSR (Lutá, Zabruď). V Lutej zhotovovali aj celé domy, ktoré transportovali do okolitých dedín, kde ich montovali. V skúmanej oblasti si takýto dom pamätajú len v obci Runina, kde si ho podľa informácií Heleny Černegovej (nar. roku 1901) objednal jej otec po návrate z Ameriky ešte roku 1913. Dom bol pod šindľovou strechou. V Lutej a Zabrudi si mohli objednať aj šindle *(šyngli)*.

Na zhotovenie dreveného domu bolo treba 50—60 *bučkor*. Vyrubovali ich v jesenných a zimných mesiacoch, keď drevo neobsahovalo *mjazgu*. Na to, ktoré obdobie je najvhodnejšie na stínanie stromov, boli rôzne názory. Tak napríklad Michal Vasko (nar. roku 1902) zo Smolnika a Fedor Bušа (nar. roku 1905) zo Stariny tvrdili, že najlepší materiál je z tých bukov, ktoré sú zoťaté v jeseni: Na jeseň je mocný, na jar krehký *(Vosenú — mucnój, v jary — krehkój)*. No Ivan Regula (nar. roku 1895) a Juraj Hančak (nar. roku 1906) z Runiny boli toho názoru, že najlepšie je stínať stromy v marci. Takéto stromy podľa nich obsahujú iba minimálne množstvo šťavy a pri sťahovaní kôry sú poddajné. Všetky názory sa však v podstate zhodovali v tom, že nie je vhodné stínať stromy na stavebné účely v lete: Kto mieni stavať, má sa o to starať rok i dva vopred *(Chto sja ladyv budovaty, to staravsja o to i rik, i dva)*.[8] Najkvalitnejší materiál bol z 12—15-ročných stromov. Zvážali ho na jar na krátkych saniach, ktoré sa nazývali *korčoly*. Používali na to kravský alebo volský záprah. Dedinčania si pri tom vzájomne pomáhali *(za paliňku)*.

Ako pomocný materiál v ľudovom staviteľstve, a to najmä pri konečnej úprave domu, používali hlinu, vŕbové a lieskové prútie a kameň. Kameň sa ako základný stavebný materiál pri stavbe domu začínal uplatňovať až v dvadsiatych-tridsiatych rokoch 20. storočia v súvislosti so zlepšením životných podmienok niektorých roľníkov po ich návrate zo zárobkov v USA. Predtým boli murované domy v skúmaných lokalitách veľmi zriedkavým javom. Napríklad v obci Ruské koncom 19. storočia boli len dve kamenné chyže *(murovanky)*, ktoré vymuroval istý Poliak.[9] Prostý ľud si viac cenil drevené domy, ktoré boli teplé a suché. Naproti tomu murovanice s mohutnými stenami, ktorých šírka dosahovala aj 1 m, boli veľmi vlhké a studené. Takéto obydlia sa všeobecne považovali za „nezdravé".

Masová výstavba murovaných domov sa začala po prvej svetovej vojne v rámci obnovy vypálených obcí. Stavali ich predovšetkým ruskí zajatci. Kvôli tomu zakladali aj kameňolomy (napr. v obci Ruské). V tomto čase v dôsledku vojnových udalostí si obyvateľstvo skúmanej oblasti začínalo viac uvedomovať výhody murovaného obydlia v súvislosti s nebezpečenstvom požiaru. Kamenný materiál má okrem ohňovzdorných aj také vlast-

[8] Informoval Michal Vasko (nar. roku 1905), Ruské.

[9] Priženil sa do obce a volal sa Kostecký. Podľa názoru starších informátorov techniku murovania z kameňa prevzali od Poliakov.

178 Tradičné oplotenie pozemkov. Veľká Poľana. M. Sopoliga 1968.

179. Plot okolo hospodárskej usadlosti. Ruské. M. Sopoliga 1971.

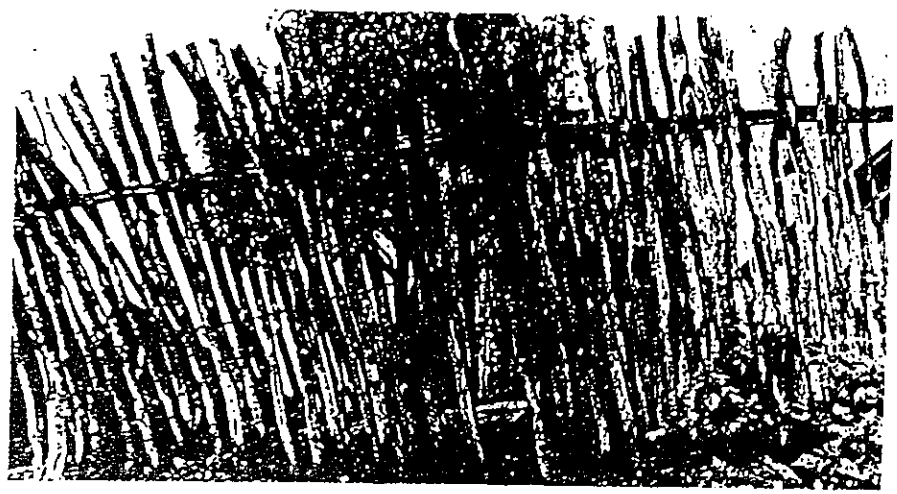

184. Dom z r. 1864 — bočný pohľad. Dara. M. Sopoliga 1971.

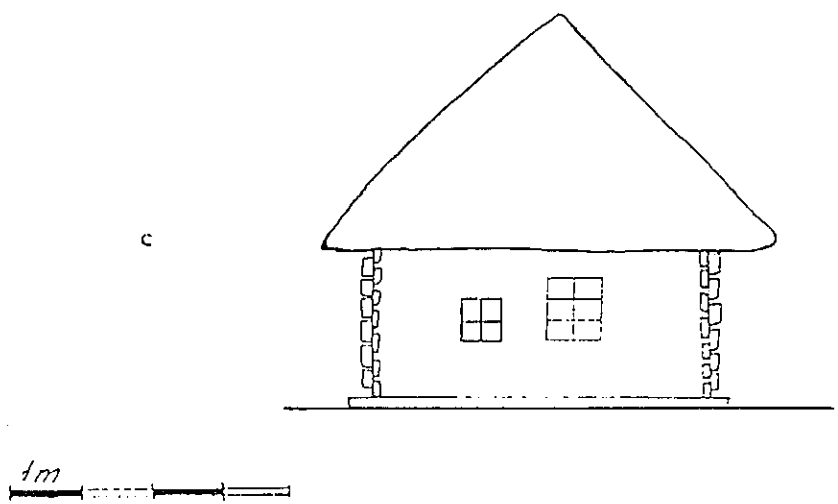

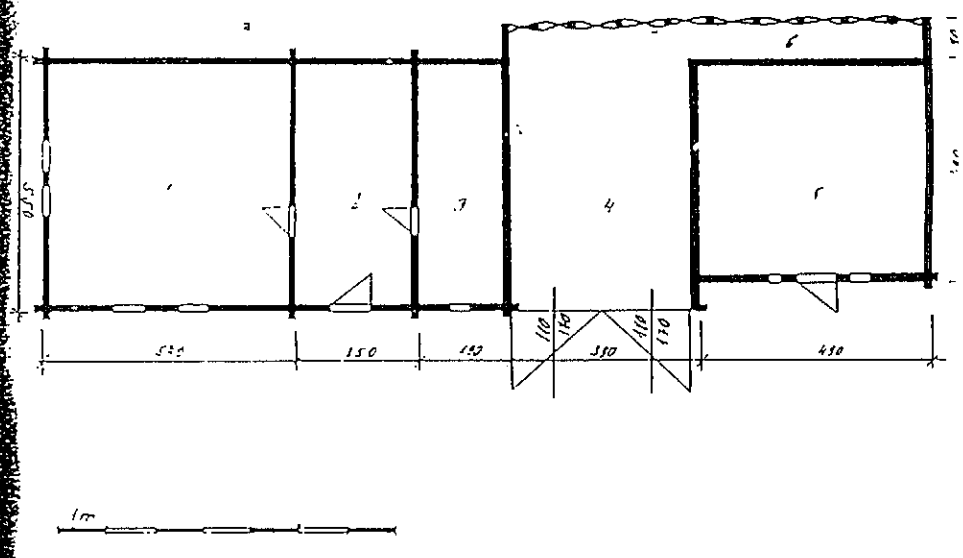

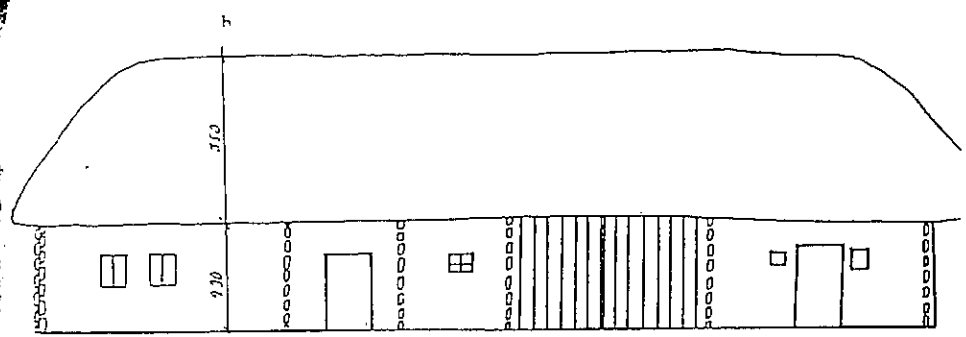

185. Dom z r. 1864 v Dare. a) Pôdorys: 1. obytná miestnosť — *chyža*, 2. pitvor — *siny*, 3. komora, 4. stodola — *pelevňa*, 5. maštaľ — *stajňa*, 6. plevín — *pelevnyk*. b) Bočný pohľad. c) Čelný pohľad.

186. Zrubový trojpriestorový dom. Starina. M. Sopoliga 1968

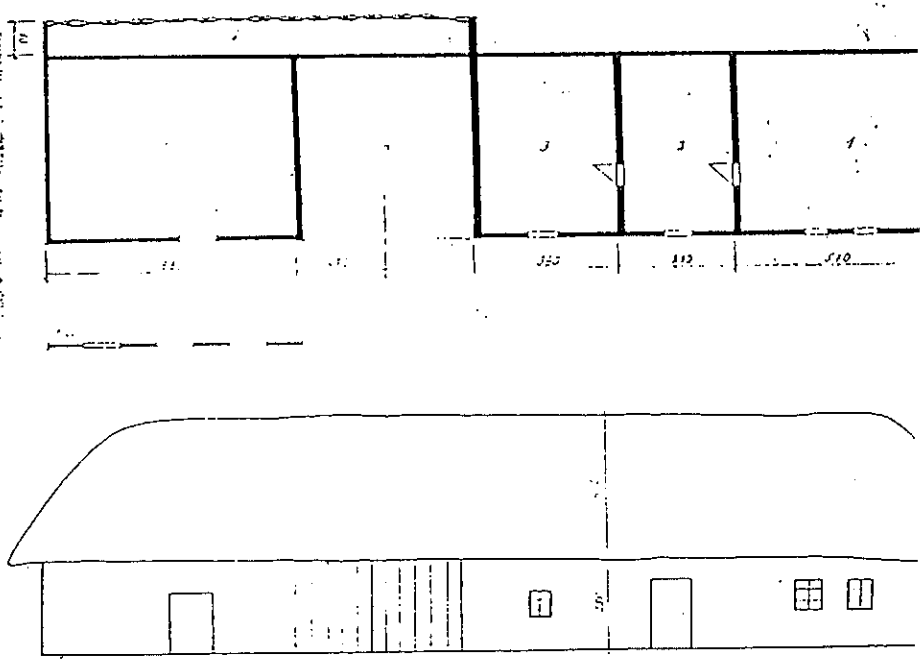

188. Dom Vasila Sisaka v Dare. a) Pôdorys: 1. obytná miestnosť — *chyža*, 2. pitvor — *sieň*, 3. komora, 4. stodola — *pelevňa*, 5. maštaľ — *stajňa*, 6. plevín — *pelevnyk*. b) Bočný pohľad.

187. Roľnícky dom zo začiatku 20. storočia. Dara. M. Suvák 1971

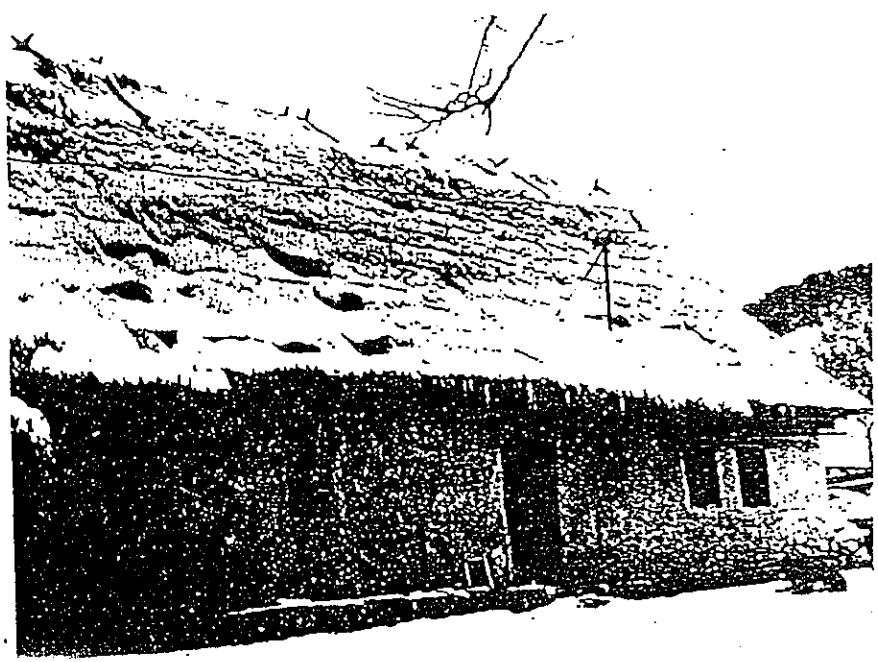

189. Dvojpriestorový dom (izba s pitvorom). Ruské. M. Suvák 1970.

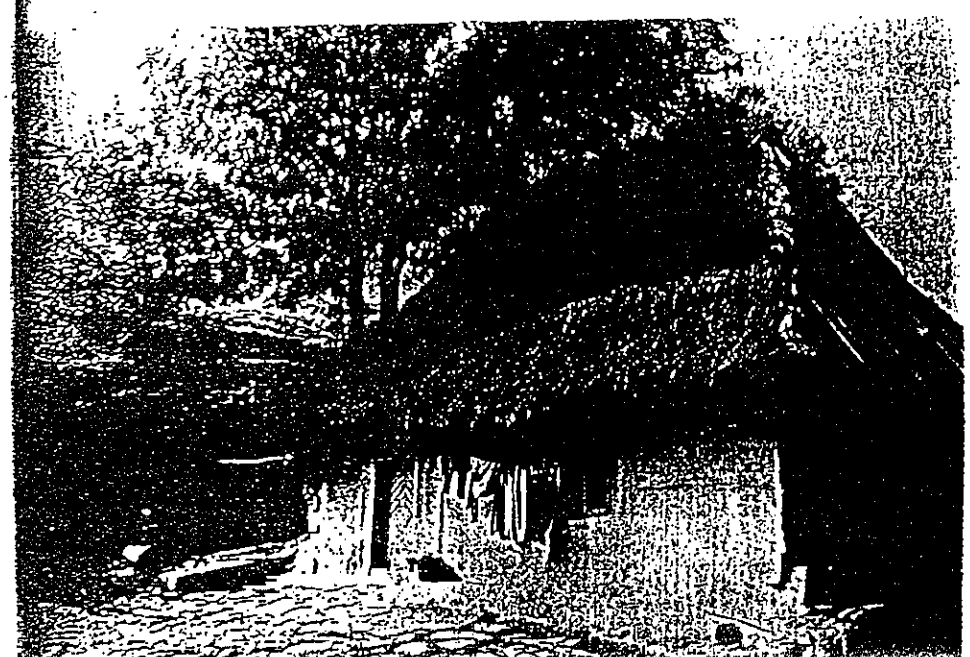

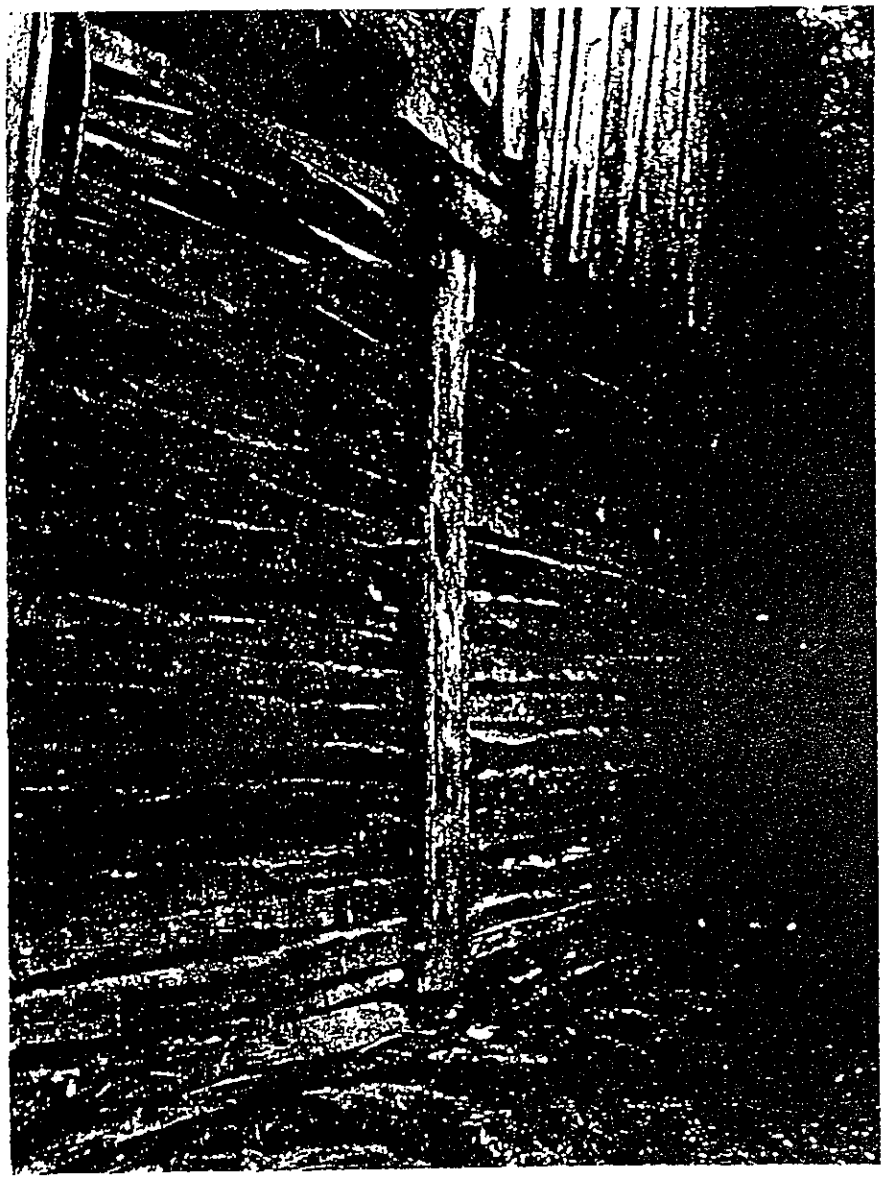

194. Konštrukcia zrubu na stodole. Smolník. A. Mann 1977.

195. Ochrana zrubu z vonkajšej strany. Ruské. J. Podolák 1974.

nosti, ktoré umožňujú robiť rôzne zmeny v tradičnom staviteľstve (meniť rozmery, pôdorys, zavádzať komíny atď.).

Kamenné domy sa postupne stávali aj akýmsi symbolom majetnosti roľníka. Preto Amerikáni vkladali svoj kapitál práve do stavby murovaných domov. Využívajú pritom služby tzv. *akordantošov*, stavebných podnikateľov, ktorí viedli celú výstavbu.

Približne v tom istom období sa vo veľkej miere začala používať ako stavebný materiál aj hlina. Sú známe dve základné stavebné techniky s použitím hlineného materiálu: nabíjanie z hliny a murovanie zo surových tehál — váľkov *(valkov)*. Hlavné príčiny zavádzania tohto materiálu do staviteľstva boli podobné ako pri kameni. Nabíjanie z hliny podľa informácií obyvateľstva rozširovali najmä ruskí zajatci a murovanie z váľkov bolo prevzaté pravdepodobne od obyvateľov v oblasti Trebišova a Michaloviec. Tam totiž chodili obyvatelia z tejto oblasti na žatvu *(vožeň)*. Váľková technika sa veľmi rozšírila najmä po druhej svetovej vojne. Preto v sedemdesiatych rokoch v skúmaných obciach boli váľkové domy najpočetnejšie.

Technika nabíjania bola veľmi jednoduchá. Spočívala v tom, že na mieste budúcich stien urobili primerané doskové debnenie *(šalunok)*, do

ktorého dreveným tĺkom *(doubňoj)* ubíjali čerstvo navozenú vlhkú hlinu. Všetky obvodové a priečne steny nabíjali súčasne. Uhly stien posilňovali vŕbovým prútím *(lozovym holuzzjam)*, ktoré dávali do hliny. Debnenie postupne dvíhali dovtedy, kým nedosiahli potrebnú výšku múrov. K takejto stavbe bolo treba viac ľudí (8—10), ktorí dokázali postaviť monolitné steny domu prakticky za jeden deň. Otvory pre okná a dvere vyrubovali dodatočne hneď po postavení múrov. Takéto stavby neskôr posilňovali kamennými alebo betónovými základmi, rôznymi železobetónovými prekladmi a pod.

Váľkové domy boli však dokonalejšie. Veď aj samotná príprava stavebných dielcov bola oveľa náročnejšia. Názov *váľky* pochádza od toho, že stavebné dielce pôvodne zhotovovali tak, že ich *„voľnými rukami vyvaľkali z mokrej hliny a po miernom osušení sa z nich stavali steny"*.[10] Obyvateľstvo skúmanej oblasti prevzalo už rozvinutejší spôsob ich výroby, a to pomocou doštených váľkových foriem. *Váľková forma* merala približne 30 × 15 × 10 cm.

Na výrobu váľkov potrebovali pomerne veľké množstvo hliny, ktorú navozili na miesto budúcej stavby. Chudobnejší ju nosili na drevených nosidlách, ktoré sa nazývali *šaragli*. Hlinu premiešali s vodou a sekanou slamou alebo plevami *(svitiňňam)*. Miešali ju bosými nohami, niektorí na to používali aj kone. Sformované váľky sušili na slnku. Pri stavbe ich spájali hlinenou maltou premiešanou s plevami.

Na výstavbu jedného domu bolo treba až 5—6 tisíc váľkov. Bohatší roľníci si ich objednávali u Cigánov. Ešte v štyridsiatych rokoch sa v oblasti Sniny váľky predávali po 70 halierov za kus. No najčastejšie si roľníci zhotovovali tento materiál sami.

Z novších stavebných materiálov sa používali pálené tehly a škvarobetónové tvárnice *(kvadre)*, ktoré sa po roku 1945 rozšírili do všetkých oblastí s pôvodnou drevenou architektúrou. V skúmanej oblasti boli ešte pred druhou svetovou vojnou známe menšie poľné tehelne *(cehelni, ceholni)*, napr. vo Zvale. Tehla a kvádre sa povačšine vyrábali v tehelniach. Kvádre si však niektorí roľníci zhotovovali aj sami. Jednotlivci používali na to aj elektrické lisovacie stroje, ktoré si zadovažovali najmä z Čiech, kde v prvých povojnových rokoch masovo odchádzali za prácou. V šesťdesiatych rokoch si takéto stroje šikovnejší roľníci zhotovovali aj sami. Základnou surovinou na výrobu spomenutých stavebných dielcov bola škvara, ktorá sa miešala s pieskom a cementom v pomere 4 : 1 : 1. Do tejto zmesi podľa potreby pridávali vodu a potom ju tvarovali v drevenej debničke alebo v strojovom lise. Za jeden deň dokázali štyria ľudia vyrobiť aj 300—350 kvádrov. Rozmery jednej tvárnice boli približne 40 × 30 × 20 cm. Teda na výstavbu domu potrebovali 2 až 2,5 tisíc tvárnic. Tehla a kvádre boli základnými stavebnými materiálmi aj v čase výskumu. Kombinovali

[10] Mjartan, J.: *Staviteľstvo*. In Slovensko. 3. zv. Ľud. II. časť. Bratislava 1975, s. 900.

196. Dom z nepálenej tehly. Starina. M. Sopoliga 1981.

197. Kombinácia kameňa a nepálenej tehly. Starina. J. Ordoš 1975.

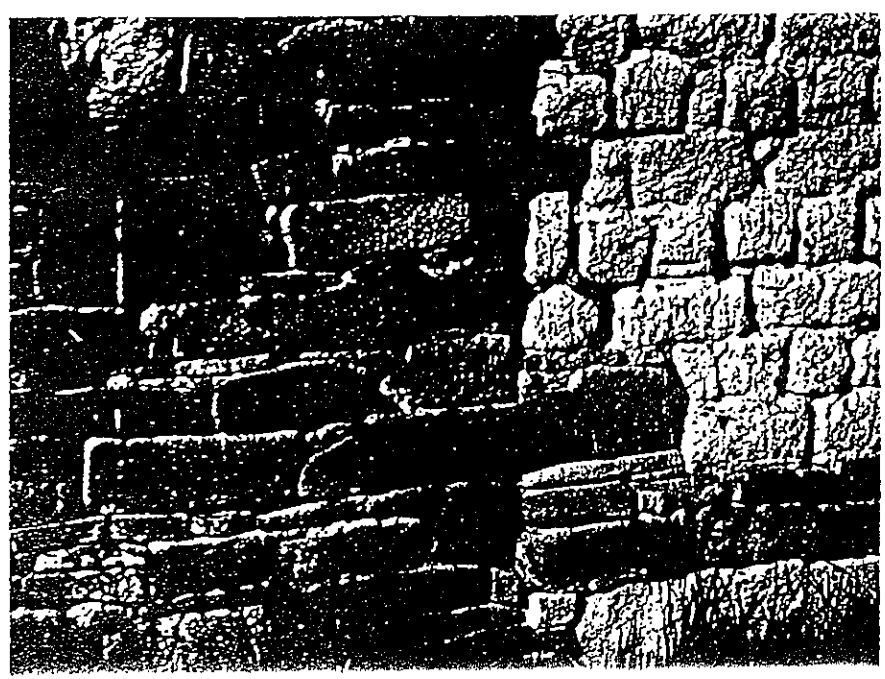

sa s betónom a rôznymi továrenskými prefabrikátmi. V súvislosti s ich rozšírením nastali radikálne zmeny v pôdoryse ľudového domu a jeho rozmerov.

Veľká pozornosť sa venovala výberu miesta na stavbu domu. V opačnom prípade by sa to mohlo negatívne odraziť v kvalite obydlia nielen pre zakladateľa domu, ale aj pre jeho nasledovníkov. Miesto pre dom určovali spravidla na vlastnom pozemku *(funduši)*. Pritom dbali na to, aby stavenisko bolo dobre chránené pred nepriaznivými poveternostnými vplyvmi, aby bolo na suchom a rovnom mieste a blízko pri vode. Studne sa na dedinách kedysi vyskytovali iba výnimočne, to znamená, že vodu brali z potoka.

Keď vlastný pozemok nebol súci na stavbu, vymenili ho s iným roľníkom, alebo si kúpili nový.

Vlastný výber miesta na obydlie, ako aj celý proces ďalšej jeho výstavby bol sprevádzaný rôznymi poverami a magickými úkonmi, ktoré sa zameriavali na zabezpečenie prosperity nového gazdovstva, dobrého zdravia a spokojného života budúcich obyvateľov domu. Telá predbežne určené miesto na obytný dom najprv „vyskúšali", a to tak, že na miestach plánovaných uhlov stavby položili na noc po kúsku chleba. V skúmaných obciach na tieto účely piekli špeciálne malé bochníčky. Ak na druhý deň ráno našli chlieb neporušený, bolo to dobré znamenie, a teda mohli začať výstavbu. V opačnom prípade to znamenalo, že miesto je posadnuté „nečistým duchom", preto bolo treba hľadať nové.

Stavbu umiestňovali tak, aby nebolo treba vyťať žiadny strom, lebo to vraj mohlo zapríčiniť nešťastie (chorobu detí, vyhynutie dobytka, zlú úrodu).

Zvláštne úradné stavebné povolenie nebolo potrebné, stačil formálny súhlas budúcich susedov.

Dom orientovali tak, aby dominantné steny obydlia boli otočené na juh *(do poludňa)*, a aby nebolo vidieť susedom do dvora. Najčastejšie stavali budovu čelnou stenou *(ščitom)* k ceste.

Miesto určené na stavbu najprv vyrovnali *(splaniravaly)*. Potom na uhloch budúcej stavby položili veľké kamene alebo drevené podstavce *(kymaky)*. To boli základy. Neskôr, po ukončení domu, kamene popodkladali popod celú stavbu. Samozrejme, že stavba na takýchto základoch postupne klesala do zeme a o 20—30 rokov bol už spodok domu zhnitý *(spud chyžy uže hnyv)*.

Pri zabezpečovaní, transporte a spracúvaní materiálu pomáhala celá rodina a najbližší susedia. Výstavbu riadili tesári-naturisti. Ak tesárske práce ovládal majiteľ budúceho domu, riadil si výstavbu sám.

No najčastejšie tesárov povolávali, a to z vlastnej alebo najbližšej susednej obce. Už koncom 19. a na začiatku 20. storočia v mnohých obciach jestvovali troj-päťčlenné tesárske partie, ktoré stavali domy v širokom okolí. Tak napr. vo Veľkej Poľane v dvadsiatych rokoch bola známa tesárska skupina pod vedením istého K r u h l i a k a. Pracovali v nej P i r o š,

P a c o l a a Š a m u l k o. Stavali domy v celej oblasti hornej Cirochy. Okrem poskytnutia celodennej stravy platili im po 10—20 Kč na deň. Títo majstri boli schopní spracovať materiál na celý dom za 3—4 dni.[11] Približne v tom istom období boli populárnymi aj tesári zo Smolníka (J e v č i č, B i n d z á r, B a b č á k). Chodili stavať až do Osadného (Telepoviec), Parihuzoviec, Zvalov, Dar, Príslopu, Ruského a inde.[12] Obyvatelia Dar majú ešte v živej pamäti šikovných tesárskych majstrov z Belej nad Cirochou.

Vzhľadom na to, že proces výstavby domu trval aj 2—3 mesiace, pracovať začínali už na jar. Len v nevyhnutných prípadoch stavali v zime. Ako sme už spomínali, obytné a hospodárske priestory boli umiestnené pod spoločným krovom, no zrub hospodárskej časti nebol konštrukčne spojený s obytnou. Preto v niektorých prípadoch najprv postavili len obytné priestory a hospodárske až vtedy, keď si gazda zadovážil ďalšie financie a materiál *(sja gazda zaobrir)*.

Prednú a niekedy aj zadnú stenu *pelevni* vyplnili vrátami. Pozdĺž zadnej steny domu vo vzdialenosti asi 1 m pomocou stĺpikovej konštrukcie alebo jednoduchého prúteného výpletu postavili ešte jednu stenu, čím vznikol plevín *(pelevnyk)* na uskladňovanie pliev, sena, slamy, lístia a pod.

Prv než začali otesávať trámy, sťahovali z nich kôru *(lub)*. Aby si uľahčili túto prácu, materiál nechávali ležať aj 2—3 mesiace, a potom kôru poobíjali obuchom *(lub poobyvaly ubuchom)*. V niektorých prípadoch dokonca kôru nechávali na trámoch, ktorá o niekoľko rokov sama odpadla spolu aj s hlinou. V takomto prípade dom ešte raz omazali. Aby boli trámy otesané rovno, pomocou 10—15 m vlnenej šnúry, namočenej vo farbe alebo natretej ílilm, označili čiaru *(vdarjaly šnuru)*. Hrubé tesanie robili obyčajnou sekerou, ktorá sa nazývala *balta*. Je známy aj iný variant tejto sekery, tzv. *topur*, ktorý bol trochu väčší ako balta. Trámy zarovnávali tzv. *kresačkou*, ktorá mala široké ostrie *(vustrja)* a krátku zakrivenú rúčku *(poričko, porisko, toporičko, toporisko)*. Sú známe aj iné názvy tohto náradia (*marynáč* v Smolníku, *faraguv* v Uličskom Krivom). Po prvej svetovej vojne sa v tejto oblasti rozšírili aj tzv. *plankače*, ktoré mali ešte širšie ostrie, no rovnú dlhú rúčku. Na začiatku 20. storočia používajú už aj ručné píly, tzv. *hucuľky*, a v dvadsiatych rokoch tzv. *americké píly* (s dvojitými zúbkami). V súvislosti s tým v jednotlivých prípadoch orezávali trámy na *dráči* napr. v Starine.

Už odpradávna najrozšírenejšou stavebnou konštrukciou u Slovanov bolo zrubovanie, to znamená, že steny zhotovovali ukladajúc drevené klady horizontálne jednu na druhú a na uhloch ich spájali čapovaním rôznymi technikami. Takýto spôsob stavby je typický aj pre skúmané lokality, kde sa používali dva hlavné spôsoby čapovania uhlov zrubu. Starší spôsob

[11] Informoval Michal V a s k o (nar. roku 1905), Ruské.
[12] Informoval Vasil B a b č á k (nar. roku 1902), Smolník.

uhlového spájania je charakteristický tým, že trámy sa kládli na seba do oblých zárubov (neskôr zárezov) a ich konce v mieste rohových väzieb po celej výške zrubu *(strubu, srubu, zrubu, struborania)* preč nievali za úroveň stien. Dĺžka týchto koncov dosahovala 20—60 cm. Neskôr, keď sa objavili píly, tieto konce z estetických dôvodov dodatočne zarovnávali a vymazávali hlinou. Vtedy bol už známy aj novší spôsob zrubovania, a to *na kanjuch, na lipták*, keď konce trámov zarezávali v podobe rybích chvostov a zarovnávali ich s úrovňou stien. Uhly takejto stavby boli hladké.

Stĺpová konštrukcia v drevenom staviteľstve skúmanej oblasti sa používala len ako pomocná, najmä pri stavbe rôznych prístreškov (plevínov) a iných menších priestorov na hospodárske ciele. Táto konštrukcia spočívala v tom, že do žľabov dvoch zvislých stĺpov sa vodorovne zapúšťali tenšie drúčiky alebo štiepané kálanice. Tieto vodorovné drúčiky sa nazývali *palanky*, preto sa aj táto konštrukcia volala *palančena*. Stĺpy sa obyčajne zapúšťali do spodných podvalov. V dávnej minulosti boli však zasadené zvisle do zeme a ich výplň bola najčastejšie z výpletu.[13] Zvyšky spomenutej stavebnej techniky nachádzame najčastejšie na rôznych hospodárskych prístavkoch. Veľmi často sa takýmto spôsobom stavali plevíny pozdĺž celej zadnej steny domu.[14] Podobným spôsobom oddeľovali časť podstrešia nad obytnou časťou domu, kde stáli zásobnice s obilím, rôzne náradie a pod. Takáto priečka sa nazývala *plut* (od slova pliesť). Avšak najčastejšie sa táto technika používala na ohradenie jednotlivých častí dvora a polí a na upevnenie bočných svahov potokov. Technika výpletu týchto ohrád a hatí má rozmanité varianty. Zvislé stĺpiky používali aj na vystužovanie okenných a dverových otvorov, na zhotovovanie dodatočných priečok v dome, predĺženie stien a pod.

Zrub sa začínal stavať položením základných trámov na už spomenuté *fundamenty*. Tieto trámy sa nazývali *spody* a boli značne hrubšie a dlhšie ako ostatné. Bohatší roľníci si na zhotovenie *spodov* obstarávali dubový materiál. *Spody* viazali vždy na zámok *(na uhla)*, a to aj v tom prípade, keď sa ostatné trámy čapovali inou zrubovou technikou. Na určenie vodorovnej polohy *spodov* používali vodu vo fľaši alebo v nejakej inej nádobe. Po prvej svetovej vojne už bola rozšírená vodováha *(vaha, vaservaha)*. Pravé uhly určovali premeraním uhlopriečok pomocou dlhej šnúry. Kolmice určovali olovnicou, ktorá sa nazývala *blajbok* alebo *zroska* (kúsok železa na šnúrke). Na meranie používali asi 1.5 m palicu, ktorá sa nazývala *siaha*. Boli známe aj staršie miery: 1 *sucha* sa rovnala šírke 2 mužských päsť s veľkými palcami vystrčenými do strán; 1 *lokoť* dĺžke ruky so zaklinenými prstami po lakeť. Najmenšou mierou bol *coľ*, ktorý sa rovnal približne šírke palca, alebo dĺžke jeho predného článku (asi 2.5 cm). Používali aj meter, ktorý sa rovnal 39 *coľom*. 1 m tiež vymeriavali dĺžkou natiahnutej ruky do stredu hrudníka, alebo výškou od zeme po pás (pričom mali na zreteli strednú mužskú postavu).

Zaviazanie základných trámov sa súčasne považovalo aj za „zaviazanie" celého domu. Preto mal tento akt slávnostný charakter a bol sprevádzaný rôznymi preventívnymi úkonmi magického významu, ktoré boli s rôznymi regionálnymi obmenami zaužívané aj v iných oblastiach Karpát. Obyčajne na každom zaviazanom uhle vyrúbali sekerou kríž *(chrest, kryž)*, do ktorého vložili kovovú mincu *(proskurku)*,[15] rôzne bylinky, a najmä svätenú vodu. Svätená voda podľa kresťanskej viery mala veľkú moc. Ochraňovala pred rôznymi zlými duchmi a chorobami. Potvrdzuje to aj ľudové porekadlo: Boji sa ako čert svätenej vody *(Bojiťsja, jak čort svjačenoji vody)*. Kladenie peňazí do základov obydlia ako určitej obete je pravdepodobne prežitkom ešte z pohanských čias. Tak napr. *„pri zakladaní nových budov, mostov, zámkov, zamurovávali do základov aj živých ľudí, aby stavba bola mocná. To sa vysvetľovalo okrem iného aj tým, že takéto stavby boli chránené pred povodňou a rôznymi nepriateľmi."*[16] Veľmi často mincu rozštvrtili a na každý roh dali po jednej štvrtine, aby stavba a celé gazdovstvo bolo pevné ako jedna minca.[17] V Dare do vyrúbaného kríža na základnom tráme vložili aj čiernu vlnu, aby hospodár bol bohatý, aby sa mu darilo a v obydlí bol pokoj *(žeby gazda byv bohatyj, žeby bludnoj nepryjšlo, a žeby nebyv čort v obyjsťu)*.[18] V Ruskom dávali na základné trámy domu dokonca celé vajíčko, ktoré malo symbolizovať začiatok nového života.[19] Bohatší gazdovia volali aj farára *(popa)*, aby budúce obydlie posvätil *(zamolytvav)*. Pri tejto slávnostnej príležitosti bolo povinnosťou každého gazdu počastovať majstrov a všetkých prítomných pálenkou.

Rozmery jednotlivých priestorov boli podmienené dĺžkou trámov, ako aj veľkosťou rodiny. Šírka domu bez plevína sa stanovila obyčajne na 4—6 m. To znamená, že aj šírka jednotlivých priestorov bola v podstate taká istá. Dĺžka obytnej miestnosti bola 4—5 m; pitvora 1,8—2 m; komory 2.5—3 m. Výška stien vnútri stavby bola 2,2—2,5 m, čo zodpovedalo výške 12—13 trámov. Nízke domy boli teplejšie. Do štvrtého alebo piateho tramu začapovali vertikálne stĺpiky pre okenné otvory. Otvory pre dvere nechávali už od spodného trámu.

Keď zrub dostihol potrebnú výšku, začali zhotovovať povalu *(puvalu)* v izbe. Preto pozdĺž tejto miestnosti položili hrubý štvorhranný trám *(maštern hrjadu)*, na ktorom spočíval celý strop. Na tejto hrade pomocou sekery a dláta vydlabali kríž a dátum výstavby domu. Priečne trámy,

[13] Porovnaj Moszyński, K.: *Kultura ludowa Słowian*, tom. I. Kraków 1967, s. 402, obr. 424.

[14] V mnohých prípadoch plevíny mali namiesto výpletu doštené alebo slamené, neskôr aj hlinené výplne.

[15] *Proskurka* je špeciálne pečivo, ktoré vo východnom náboženskom obrade symbolizuje „Božie telo".

[16] Šmajda, M.: *Povery pro prírodu*. In: Dukľa, 3. Prešov 1965, s. 119.

[17] Zapísané od Michala Koca (nar. roku 1898), Ruské.

[18] Zapísané od Márie Surinčákovej (nar. roku 1905), Dara.

[19] Porovnaj *Slovensko. 3. zv. Ľud*, II. časť. Bratislava 1975, s. 1018.

ktorých bolo nepárne množstvo (3 alebo 5), sa nazývali *ťahonky* alebo *hrjadky*. Na ne nakládli dosky.

Zrub uzatvárali vence (*vinci*). Boli to najhrubšie a najdlhšie trámy, ktorých dĺžka bola adekvátna dĺžke celého obytno-hospodárskeho traktu. Materiál na ich zhotovenie dopravovali na špeciálnych vozoch (*telihach*), do ktorých zapriahali po dva páry volov. Vence spevňovali tzv. *roskľepy*, ktoré boli uložené nad každou priečkou stavby.

Veľký dôraz sa kládol na kvalitu zhotovenia krovu. Veď krov (*verch*) mal v ľudovom staviteľstve veľmi dôležité poslanie — chrániť obytné a hospodárske priestory pred nepriaznivým počasím. Okrem toho sa pod strechou vytvárali veľmi výhodné skladovacie priestory. Preto na zhotovenie konštrukcie krovu zabezpečovali aj kvalitnejší materiál. Dbali aj na kvalitné spevňovanie jeho jednotlivých častí. Základ krovu vytvárali prakticky vence. Veniec predstavoval celistvý kus dreva, ktorý bol umerný dĺžke domu (*štikľovaty neslobudno bylo*). Vzhľadom na jeho dĺžku a hmotnosť pri uložení na zrub bola nevyhnutná spolupráca 15—20 ľudí. Vo vencoch vydlabávali tzv. *hnizda* vo vzdialenosti 1 m, do ktorých čapovali krokvy, tu nazývané *rohy*. Vrchné konce rohov spájali tak, že v jednom z nich vydlabali rázsochu (*rozsochu*), do ktorej zapasovali stenčený koniec druhej krokvy. Obidva tieto konce prevŕtali a spevnili drevenými kolíkom (*kulkom, hlubkom*). Kolíky boli dubové, tŕnové (*z hlohu*), lieskové alebo bukové (z mladých bučkov). Používali pritom ručne zhotovený vrták, ktorý sa volal *surňak, švider* alebo *furor*. V sedemdesiatych—osemdesiatych rokoch 19. storočia cigánski kováči začali zhotovovať pre tieto účely aj železné klince (*cyhanški hvozdi*). Každý pár krokiev sa okrem toho spevňoval tzv. *bantami* (*bantynamy*), na ktoré neskôr vešali slaninu. Niektorí roľníci ich však nedávali kvôli zväčšeniu objemu podkrovia.

Novší spôsob spájania krokiev sa vyznačoval tým, že na obidvoch koncoch urobili rovnaké polovičné zárezy. Vyseknuté miesta navzájom na seba priložili a spevnili klincom. Postavením krokiev bola ukončená ďalšia stavebná etapa, na znak čoho na hrebeni upevnili ozdobený stromček (*pirko, faunu*), a to bol zasa dôvod k malej oslave. Tento zvyk sa zachovával aj na šľachtných stavbách.

Približne v prostriedku každej krokvy bol pripevnený parožtek (*paružok*), ktorého spodný koniec spočíval na nástrešníku (*nastrišniku*). Nástrešníkom bola tenká pritesaná buková žŕdka (dĺžky 2,2—2,6 m), pripevnená do vypustených koncov (tzv. *vypustov*) už spomínaných *roskiepov*. Vzdialenosť medzi vencom a nástrešníkom bola asi 1,2—1,5 m. Táto konštrukcia zabezpečovala ochranu stien domu pred dažďom a snehom a súčasne svojím prístreším vytvárala priaznivé podmienky pre komunikačné spojenie medzi obytnými a hospodárskymi priestormi. Laty do krokiev pripevňovali drevenými kolíkmi vo vzdialenosti približne 60 cm. Kvôli tomu ich prevŕtávali špeciálnym vrtákom (*latnykom*).

Základnou krytinou v skúmanej oblasti bola ručne vymlatená ražná slama (*župa*). Ako vidíme, aj to bolo determinované charakterom zamest-

nania obyvateľstva. Z ražnej slamy zhotovovali snopky (*kytyci, katyci*). Ďalej na západ sa tieto snopky nazývali *kyčky*. V skúmaných lokalitách *kyčkami* označovali iba staré opotrebované (*vychasnovani*) snopky. Najkvalitnejšiu župu získavali z jarnej raže. Hodilo sa na to najmä tzv. *sjatoňanskoj žito*. Na zabezpečenie krytiny na dom boli potrebné dve až tri mandľe. Zámožnejší roľníci kupovali ražnú slamu od iných, chudobnejší si ju navzájom požičiavali. Na pokrytie jedného domu bolo treba 4000—6000 snopkov. Zhotovovali ich najčastejšie v zime po ukončení hlavných poľnohospodárskych prác a vymlátení obilia. Zväzovali ich po 10 kusov, čo tvorilo jeden *mandľyk*. Dĺžka jedného snopka bola 110—120 cm. Snopky tesne jeden vedľa druhého priväzovali do lát. Pokrývať (*pokryvaty, pošyvaty*) strechu slamou vedel takmer každý gazda a niektorí šikovnejší *pokryvči* (napr. zo Smolníka a Zvaly) chodili vykonávať tieto práce až *na Daľnuci*, t. j. do oblasti Trebišova a Michaloviec.

Snopky na laty sa obyčajne priväzovali hore klásovím, čím vznikali tzv. *členené* schodíkové strechy. Iba v ojedinelých prípadoch snopky priväzovali aj dolu klásovím. Tento spôsob pokrytia (*plaskurjamy*), ktorý používali aj poľskí Lemkovia a Bojkovia, bol charakteristický aj pre ľudové staviteľstvo na Podolí a Bukovine, odkiaľ sa pravdepodobne dostal aj do skúmaných bojkovsko-lemkovských oblastí.[20] Vyskytovali sa aj prípady kombinácie obidvoch spomenutých spôsobov, čím sa dosahoval väčší estetický účinok. Na hrebeň strechy voľne nastlali slamu a poprikladali ju drevenými drúkmi, ktoré sa nazývali *kuzlyny, klišovyny, kľučovyny*. Zhotovovali ich z ľahkého materiálu — bukového, hrabového alebo lieskového dreva. Roztrúsenú slamu z celého krovu zhrabali, aby strecha zostala rovná a uhladená. Slamená strecha mala valbový tvar.

Na začiatku 20. storočia ako krytinový materiál začali používať aj šindle (*šyngli*), zo začiatku však iba zámožnejší roľníci, najmä Amerikáni. Kupovali ich, ako sme už spomenuli, zo Zabrudia, Ľutej a Perečína (terajšie územie ÚSSR). V období bývalej republiky za 1000 šindľov platili 100 Kč.

Obe krytiny mali vynikajúce tepelné vlastnosti, zmierňovali letnú horúčavu i zimné mrazy. Určitou nevýhodou šindľovej krytiny bolo, že v porovnaní so slamou bola menej trvanlivá. Kým životnosť kvalitnej slamy bola až 70—80 rokov, šindeľ vydržal najviac 20—30 rokov. Na druhej strane šindľová krytina sa v porovnaní so slamou vyznačovala lepšou ohňovzdornosťou. To bolo hlavnou príčinou zavádzania tejto krytiny v ľudovom staviteľstve skúmanej oblasti. Jej použitím sa mohol odvádzať dym z obydlí až nad strechu, pričom komíny sa už mohli murovať aj z tehál. Naproti tomu domy so slamenou strechou mali len slepé komíny (*slipi komena*), alebo vypletali z nich široké komíny z lieskového prútia, v ktorých iskry zhasli skôr, než sa dostali nad strechu. Práve z tohto dôvodu v dvadsiatych—tridsiatych rokoch obyvatelia tejto oblasti si už zhotovo-

[20] Kyrsovskij I.: *Materialna kuľtura lemkiv*. Naukovyj Zbirnyk Muzeju ukrajinskoj kuľtury v Svydnyku (ďalej NZ MUK), 13.

vali šindle aj sami. Pravda, na ich výrobu používali taký materiál, ktorý im poskytovala okolitá príroda, t. j. buk a zriedkavejšie aj topoľ. V tridsiatych—štyridsiatych rokoch sa už objavili na dedinských domoch aj škridlice, ktoré si zadovažovali najmä vo Veľkom Bereznom. Po druhej svetovej vojne bol najrozšírenejšou krytinou plech.

Prikrytý dom nechávali stáť až do budúceho leta, aby zrub dobre vyschol. No v prípade, že majiteľ tohto domu bol v zložitej životnej situácii, hneď pokračoval vo vonkajšej a vnútornej úprave obydlia. Vzhľadom na to, že trámy z listnatých stromov boli nerovné a hrčovité, štrbiny medzi nimi vypĺňovali rôznymi kúskami dreva a potom steny zrubu omazávali hlinou zmiešanou s drobnou slamou *(sriłinnjam)*. Okrem estetického významu malo omazávanie zrubových stien aj praktický význam: dom sa stával teplejším a v prípade požiaru bezpečnejším. Po vyschnutí stien o 2—3 týždne dom obielili vápnom alebo bielou hlinou. V mnohých prípadoch však hospodárske priestory, pitvor a komoru vôbec nebielili.

Dlážku *(diľa)* v obytných priestoroch ubíjali z hliny. Používali na to drevený tĺk *(tovk)*. Aby sa dôkladnejšie ubila, majetnejší roľníci si zavolali muzikantov a zorganizovali v dome zábavu. Gazdiná dlážku takmer každú sobotu vymazávala riedkou hlinou, zmiešanou s plevami alebo koňským trusom. Robila to obyčajne večer, keď celá rodina už spala.

Na povalu sa tiež dávala hrubá vrstva hliny. Povale nad obytnou miestnosťou venovali oveľa väčšiu pozornosť než v komore, pitvore a hospodárskych priestoroch. Pôvodne ju pravdepodobne aj v izbe zhotovovali zo žrďoviny. Tak to bolo aj u iných Slovanov,[21] o čom svedčia podobné formy povaly v niektorých hospodárskych priestoroch (v chlievoch, humnách atď.). Tak napr. v mnohých starších domoch skúmaných lokalít boli povaly v chlievoch zhotovené z husto nastlaných, vedľa seba položených brezových drúčikov (tzv. *vurlyn)*, ktoré prisypávali vrstvou hliny. V *peleyni* funkciu povaly zastupovali iba voľne položené žrde. Táto provizórna povala, ktorá v prípade potreby (napr. pri mláteni cepami, pri vykladaní obilia, sena a slamy do podstrešia) sa vždy mohla dočasne odstrániť, sa nazývala *podria*. Podobné povaly *(pientra)* sú známe aj u Poliakov a Slovákov.

No v obydlí spomenutú povalu už v priebehu 19. storočia vystriedali iné dokonalejšie formy. A práve v skúmanej oblasti sa tieto formy zachovali najdlhšie. Jednou z nich bola povala zhotovená z hrubých bukových pologuľatých brvien s okresanou spodnou stranou, ktoré sa nazývali *šrain*. Ukladali ich naprieč obytnej miestnosti priamo na pozdĺžnu hradu. Neskôr ich okresávali aj z druhej strany, čím vznikali tzv. *poralyny*, t. j. 10—12 cm hrubé okresané dosky. Ich šírka dosahovala aj 40 cm. Vzhľadom na to, že povala z takýchto dosák bola nerovná, v obytnej miestnosti ju z estetických dôvodov omazali tenkou vrstvou žltej hliny a obielili.

[21] Balaš, E.: *Sídelní formy a bydlení*. In: Československá vlastivěda. 3. časť. Praha 1968, s. 120.

Jednou z najdokonalejších foriem bola tzv. *dupľovaná povala* zhotovená z dvoch vrstiev rezaných a ohobľovaných jedľových dosák tak, že pozdĺžne okraje vrchných dosák prekrývali okraje dolných. Najnovší spôsob ukladania povaly bol žliabkom do seba, tzv. *štikľovaná povala*. Bolo to praktické najmä z toho hľadiska, že sa takým spôsobom v povale zlikvidovali štrbiny, cez ktoré sa z povaly do obytnej miestnosti dostávalo smetie a hlina. Vrstvu hliny dávali na povalu kvôli tepelnej a protipožiarnej izolácii.

Povalu z rezaných a hobľovaných dosák nechávali vnútri domu v prirodzenej podobe. Pred väčšími sviatkami ju vždy poriadne vydrhli. V dôsledku dlhodobého čiastočného unikania dymu z pece a výparov pri príprave stravy a pokrmov pre dobytok mali takéto povaly v čase našich výskumov tmavohnedé zafarbenie. V pitvore a komore bol strop oveľa jednoduchší. Pôvodne v pitvore povaly neboli vôbec.

V rámci úpravy obydlia dokončovali aj okná a dvere. Tieto, ako sme už spomenuli, vznikali tak, že už v procese výstavby zrubu niektoré trámy zrezávali do stanovenej dĺžky, aby sa vytvorili potrebné otvory *(duplo, proruba, udrerja)*. Tieto trámy *(sulagy, sumaky)* jedným koncom zapúšťali do žliabkov zvislých stĺpikov, ktoré sa pre okná najčastejšie čapovali vo štvrtom alebo piatom tráme, t. j. vo výške 80—100 cm od dlážky. Tieto zvislé stĺpiky sa nazývali aj *sulagy* alebo *stopky*. Výška okien zodpovedala výške dvoch-troch trámov. Otvory pre dvere sa vytvárali podobným spôsobom, avšak už od spodného trámu. Výška dverí bola prispôsobená výške dospelého človeka (140—180 cm) a ich šírka sa určila na 80—100 cm. Otvory pre dvere a okná v jednej stene sa prekrývali najčastejšie spoločným trámom, ktorý sa nazýval *zvjazka*. Tým sa zároveň dosiahla ich symetrickosť. Nebolo to však v každom prípade. Už samotné ľudové pomenovanie okna v tejto oblasti — *vyhľad* — svedčí o tom, že okno umožňovalo obyvateľom domu výhľad na najbližšie okolie. Okrem toho zabezpečovalo aj prenikanie svetla do obydlia a jeho vetranie. Ako je známe z národopisnej literatúry, v starých slovenských obydliach boli okná veľmi malé. Namiesto skla ľud kedysi používal rôzne zvieracie blany.[22] O tom, že podobným vývojom prešli okná aj v skúmanej oblasti, svedčia malé okienka v komore (20×20 cm), ktoré boli vytvorené polovičnými zárezmi v dvoch na seba položených trámoch. Okrem toho bol v tejto oblasti aj v čase výskumu známy termín *blanar*, ktorý je synonymom pojmu *sklenar*. Sklenenú okennú tabuľu v Ruskom starší občania volali aj *blana*. Okná sa postupne zväčšovali a v druhej polovici 19. storočia a na začiatku 20. storočia ich výška dosahovala už 50—60 cm a šírka okolo 40—50 cm. Takéto okná mali po 4, 6, 9 alebo 12 sklíčok *(vučok)*, zasadených v drevenom ráme *(byľcjach)*, pozostávajúcom z dvoch alebo troch vertikálnych líšt, predelených malými priečkami. Okno s deviatimi sklič-

[22] Vovk, Ch.: *Studiji z ukrajinśkoji etnohrafiji ta antropolohiji*. Praha 1927, s. 102.

kami v troch radoch sa dodnes zachovalo na dome z 19. storočia v Uličskom Krivom (č. d. 84).

Je pravdepodobné, že niektoré okná mali aj viac skličok. O tom svedčia doklady z oblasti poľskej Lemkovščiny, kde W. Schramm našiel okno rozmerov 50×50 cm so 16 sklíčkami.[23] I. Kopernicky sa vo svojom opise Lemkov zmieňuje dokonca o oknách s 20—30 sklíčkami.[24] Spomenuté okná boli veľmi nepraktické, najmä vzhľadom na ich otváranie pri vetraní obydlia. To bolo hlavnou príčinou tendencií smerujúcich k ich zdokonaľovaniu. Najstaršie okná, ktoré spĺňali tieto požiadavky a na ktoré sa pamätali už len starší informátori, boli zasúvacie, to znamená, že dolný a horný okraj okenného rámu sa pohyboval v dvoch drevených lištách pribitých drevenými kolíkmi do zrubu. Kvôli lepšej pohyblivosti trecie plochy rámu a líšt natierali voskovou sviečkou.

Približne od začiatku 20. storočia začali robiť dvojdielne okná na závesoch. Takéto okná už mali aj okenice *(baksy, ladičky, skrýňky, futryny)*. V mnohých prípadoch aj v starších domoch začali okná prerábať a zväčšovať, a to až do výšky 1 m. Po prvej svetovej vojne sa objavili dvojkrídlové okná so 6 alebo 4 sklenenými tabuľami, zavesenými na kovových pántoch. Po druhej svetovej vojne už prevažovali dvojtabuľové a trojtabuľové otváracie, často zdvojené okná s rámom v podobe písmena T. Zvonku boli zdobené profilovanými lištami.

Na starších drevených domoch bolo len jedno okno na každej vonkajšej stene obytnej miestnosti. Neskoršie pribudlo jedno okno na čelnej alebo štítovej stene domu a na zadnej stene postupne zaniklo. V komore bolo obyčajne malé štrbinové okienko. V medzivojnovom období pribúdalo okno aj v pitvore a zväčšilo sa okno v komore, najmä vtedy, keď sa jej skladovacia funkcia menila na obytnú.

Dvere v skúmanej oblasti v porovnaní s oknami prešli podstatne menšími zmenami. Okrem komunikatívnej funkcie (vchod a východ) mali aj iné funkcie. Jednou z nich bolo zabraňovať unikaniu tepla z domu. Z druhoradých funkcií treba spomenúť napríklad vypúšťanie dymu a vôbec vetranie obydlia, zabraňovanie vstupu domácim zvieratám, osvetľovanie miestnosti, najmä pitvora a komory a iné.

Dvere v tradičných ľudových domoch boli vždy jednokrídlové a mali obdĺžnikový tvar. Zhotovovali ich z hrubo otesaných dosák, ktoré drevenými kolíkmi pribíjali na dve priečne laty. Pod dverami sa nachádzal prah *(poruh)*, ktorého výška bola 20—30 cm, v závislosti od hrúbky spodného trámu zrubu. Pôvodne boli dvere zavesené na drevených pántoch. Po prvej svetovej vojne sa už často používali kovové závesy kováčskej alebo továrenskej výroby. Po druhej svetovej vojne sa modernizovali aj dvere,

[23] Marciniak, A.: *Materiały etnograficzne z ziemi sanockiej ze spuścizny naukowej prof. Wiktora Schramma (1885—1958) w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu.* In: MMBLWS, 5, 1967, s. 7.

[24] Kopernicki, J.: *O góralach ruskich w Galicii.* Zarys etnograficzny. Kraków 1889, s. 11.

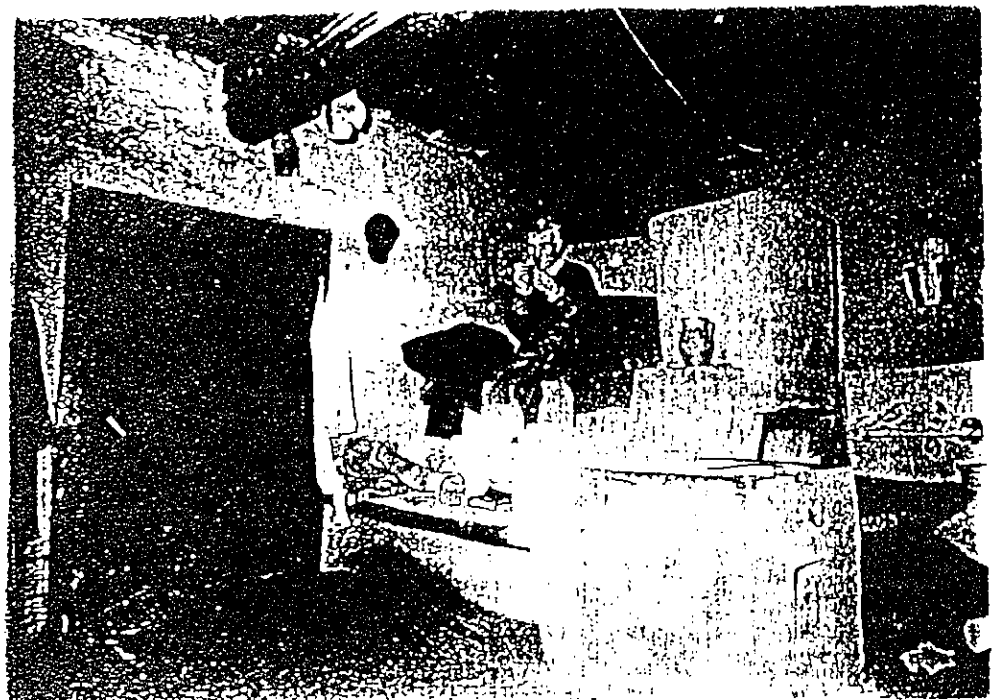

198. Kuchynská časť obytnej izby. Starina. M. Suvák 1968.

199. Interiér roľníckeho domu. Ruské. M. Suvák 1970.

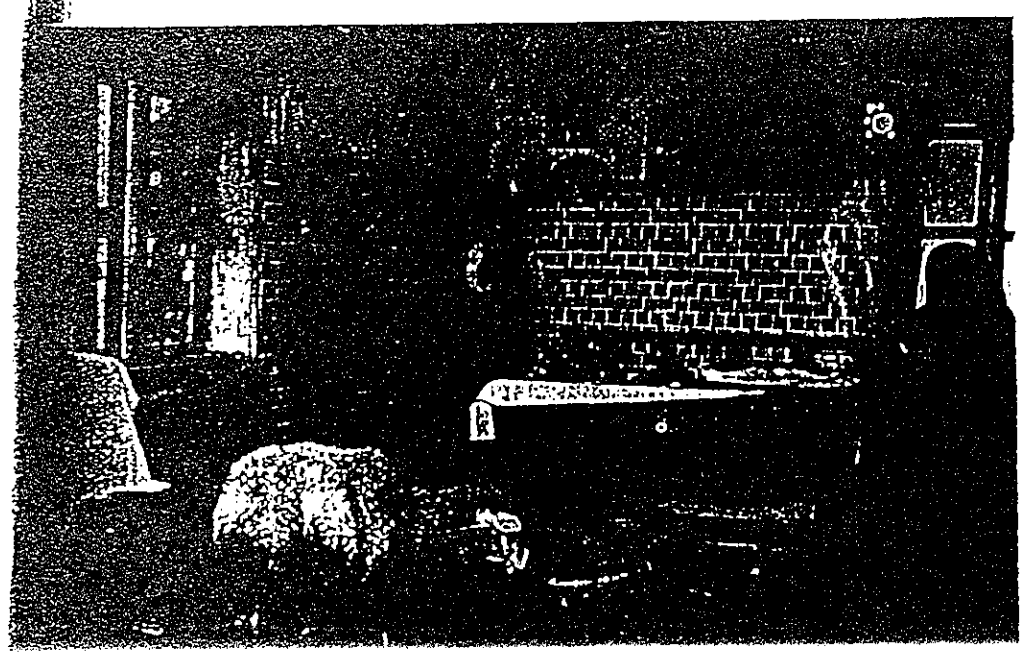

200. Interiér obytnej izby — detail. Ruské. M. Suvák 1970.

ktoré sa zhotovovali z kvalitnejšieho materiálu. V čase výskumu boli vybavené aj sklenenými výzorníkmi.

V ďalšej časti sa pokúsime aspoň v základných črtách charakterizovať zariadenie a funkčnosť jednotlivých obytných priestorov. Otázka spôsobu a organizácie bývania, usporiadania a funkčnosti jednotlivých priestorov je jednou z najpodstatnejších stránok poznania tradičného ľudového staviteľstva.

Celý život rodiny sa sústreďoval v hlavnej obytnej miestnosti (v *chyži*). O význame tejto izby svedčí už jej samotné pomenovanie, ktoré sa, ako vieme, stotožňuje s označením celého domu, resp. obytno-hospodárskeho stavebného komplexu. Obytná miestnosť sa vždy nachádzala na začiatku dlhej stavby a čelnou stenou smerovala k ceste. Pri plánovaní obytného domu pre obytnú miestnosť ľudoví majstri určovali najvýhodnejšiu polohu. Aj samotná forma tejto miestnosti, umiestnenie dverí, okien, pece, nábytku a iného zariadenia boli determinované princípom dokonalosti, zručnosti a racionálneho využitia priestoru. Vchod do obytnej miestnosti viedol cez pitvor. Vzhľadom na hlavný vchod, čiže od dvora, bola obytná izba umiestnená na tej strane, ktorá bola bližšie ku komunikácii.

Táto typická obytná miestnosť v ľudovom dome mala formu štvorca alebo sa k nemu približovala. Mala približne takéto rozmery: šírka 4—4,5 m; dĺžka 4,5—5,5 m a výška vnútorných stien 2,2—2,3 m. To znamená, že plocha obytnej miestnosti sa rovnala 17—30 m^2.

Táto miestnosť je na prvý pohľad dosť priestranná, poskytovala však ľuďom iba minimálny životný priestor. Veď tretinu až štvrtinu tejto izby zaberala pec a ostatnú jej plochu bolo treba rozdeliť tak, aby izba zastupovala funkciu, ktorú dnes plní niekoľko miestností dovedna: kuchyňa, jedáleň, spálňa, detská izba, dielňa a pod. Bývalo tu aj 12—14 ľudí a okrem toho v zime sa v izbe zdržiavali aj drobné domáce zvieratá. Niektorí starší bádatelia uvádzajú, že v jednotlivých rusínskych domoch bývalo kedysi až do 30 ľudí.[25]

Typ obytnej miestnosti vzhľadom na svoju funkciu a spôsob zariadenia bol v podstate ustálený a jednotný v celej skúmanej oblasti. Keď sme sa aj stretli s určitými rozdielmi, tak len v detailoch alebo v odlišných formách jednotlivých druhov nábytku, ktoré v podstate nemenili celkový charakter interiéru obytnej miestnosti.

Charakteristickým znakom zariadenia obytného domu v skúmanej oblasti bolo to, že každá jeho časť, každý kút mal takmer presne určené funkcie. Zvlášť sa to vzťahovalo na obývaciu izbu. Nábytok a rôzne zariadenie boli umiestnené prevažne v kútoch a pozdĺž stien, a to preto, aby sa ušetrilo čo najviac miesta v strede obytnej miestnosti na vykonávanie

[25] Caplovič, J.: *Etnografické pozorovania z Uhorska.* In: Urbancová, V.: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava 1970, s. 327; Biedermann, H.: *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwber und ihre Geschichte.* I., Innsbruck 1862, s. 9.

rôznych nevyhnutných prác. Obytná miestnosť bola funkčne rozdelená na niekoľko častí, z ktorých každá plnila pevne stanovenú úlohu.

Nepostrádateľnou súčasťou ľudového príbytku a jednou zo základných podmienok života v ňom bol oheň. Od stupňa vývoja vykurovacieho systému vo veľkej miere závisel aj celkový vývoj zariadenia a spôsobu bývania vôbec. Preto v nasledujúcej časti rozoberieme jednotlivé formy kúrenia v tejto oblasti podrobnejšie.

Pec a ohnisko slúžili predovšetkým na varenie a pečenie a dodávali príbytku teplo a svetlo. Okrem toho mali aj množstvo ďalších druhoradých funkcií, dokonca i magického významu. Už starí Slovania si oheň veľmi vážili. Preto je samozrejmé, že uctievali aj ohnisko v obydlí. Podľa kresťanskej viery pod ohniskom sídli domáci had — ochranca celého gazdovstva.[26] Takej mienky boli aj obyvatelia v skúmanom mikroregióne, o čom svedčia rôzne povery v súvislosti s hadom. Napríklad v Dare už pri stavbe pece do jej základu dávali biele konope, pričom povedali: „Tak ako tieto biele konope, tak aby bolo čisto, bez ploštíc" *(Jak toti bili konopli, ta tak žeby bylo čisto, bez červenoho).* Ľudia verili v akúsi nadprirodzenú silu ohniska. Keď sa vracali z pohrebu, dotýkali sa pece, aby odvrátili od rodiny podobné nešťastie. Verilo sa dokonca v to, že určité vlastnosti pece možno preniesť na dobytok. Preto hneď po narodení domáceho zvieraťa túlili ho k peci, aby bolo také tučné ako pec *(aby takoj tučnoj bylo jak pec).*[27] O význame pece v ľudovom príbytku azda najlepšie svedčí to, že sa k nej vzťahuje nespočetné množstvo prísloví, porekadiel, piesní, ľudových rozprávok a pod.

V skúmaných lokalitách sa až do obdobia ich zániku zachovali veľmi zaujímavé archaické formy kúrenia, ktoré už predtým budili záujem etnografov.[28] Ako dosvedčujú archeologické výskumy, na území obývanom Slovanmi, v príbytkoch praobyvateľov najzápadnejších ukrajinských a východoslovenských oblastí Karpát sa vyskytovali tak ohniská, ako aj pece.[29] V prevažnej časti ukrajinských, ako aj iných východoslovanských

[26] Pozri: Bednárik, R.: *Duchovná kultúra slovenského ľudu.* In: Slovenská vlastiveda. 2. zv. Bratislava 1943, s. 56.

[27] Informoval Michal Samulko (nar. roku 1898), Ruské.

[28] Určité poznatky, bezprostredne sa týkajúce foriem kúrenia v skúmanej oblasti nachádzame v týchto prácach: Sičynskyj, V.: *Dřevěné stavby...*, s. 72—77; Reinfuss, R.: *Ze studiów...*, s. 12—13; Sičynskyj, V.: *Dřevěné stavitelství na Makovici.* Praha 1939, s. 30, 35; Vydra, J.: *Lidové stavitelstvi...*, s. 109; Pražák, V.: *Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském obydlí.* Český lid, 53, 1966, s. 330; Olejník, J.: *Príspevok k poznaniu ľudového staviteľstva v oblasti Spišskej Magury.* In: Zborník SNM, 59, Etnografia 6, 1965, s. 76; Ušák, J.: *Staviteľstvo a bývanie.* In: Zamagurie. Košice 1972, s. 137—138; Mjartan, J.: *Staviteľstvo...*, s. 919—923; Surkala, N.: *Formy opalenňa v pivnično-schidnij častyni Snynščyny.* In: NZ MUK, 4, Svidnik 1969, s. 413—427; Sopoliga, M.: *Ľudové staviteľstvo Ukrajincov na východnom Slovensku.* Rukopis kandidátskej dizertačnej práce. FF UK v Bratislave, 1979, s. 145—161.

[29] Niederle, L.: *Život starých Slovanů*, I. 2. sv. Praha 1913, s. 715—727.

oblastí otvorené ohnisko zaniklo už koncom 18. a začiatkom 19. storočia.[30] V skúmanom karpatskom regióne sa však pece i ohniská zachovali takmer do vysídlenia obyvateľov.

Geografické, sociálno-ekonomické, kultúrne a iné činitele mali za následok, že vývoj foriem kúrenia v skúmanej oblasti sa čiastočne vymyká z rámca jeho všeobecného vývoja v ostatných slovenských a českých krajoch.[31] Pre skúmanú oblasť, ako aj pre ďalšie obce lokalizované na východ, bol špecifický práve východoslovanský typ pece, ktorá slúžila tak na pečenie, ako aj na varenie. Pec bola teda jediným miestom, kde sa kládol oheň. Varilo sa v prednej časti peci, hneď za otvorom.[32]

Iba v centrálnej a západnej časti ukrajinskej etnickej oblasti na východnom Slovensku sa už v druhej polovici 19. storočia všeobecne udomácnil typ pece s pripojeným vyvýšeným obdĺžnikovým ohniskom, ktorý sa v dedinskom prostredí iných oblastí nášho územia pod vplyvom panskej a mestskej kultúry a v dôsledku širších kultúrnych prúdov celoeurópskeho významu ujal už v 13.—15. storočí.[33]

Pec v skúmaných karpatských chalupách mala svoje jediné miesto v kúte izby medzi jej zadnou a vchodovou stenou a otvorom bola obrátená v smere čelnej štítovej steny domu. Pozdĺžna orientácia pece bola charakteristická pre celé východoslovenské ukrajinské územie. Podobná orientácia ústia pece dominovala aj u poľských Ukrajincov, zatiaľ čo Poliaci pec stavali v smere priečnej osi domu. Túto skutočnosť považuje ukrajinský etnograf I. Krasovskij za nesporné svedectvo toho, že práve v tejto oblasti sa zachovali najstaršie formy ukrajinských pecí.[34]

Takéto situovanie pece bolo výhodné predovšetkým z praktického hľadiska pri manipulácii s ohňom, pri varení, pečení a pod. Veď šírka a dĺžka tohto vykurovacieho zariadenia presahovala v mnohých prípadoch aj 2 m. Preto by bola obsluha pece v obytných miestnostiach bežných rozmerov 4×4 m; 4×5 m; 5×5 m pri jej priečnom postavení veľmi nepraktická kvôli dverám, ktoré sa aj okrem toho v mnohých domoch museli umiestňovať bližšie k pozdĺžnej čelnej stene.

Vzhľadom na spôsob odvádzania dymu sme v skúmanej oblasti zistili tri základné typy vykurovacích zariadení: dymné pece, polodymné pece, pece prispôsobené na úplný odvod dymu z obydlia.

Dymné *(kurni)* pece predstavujú najstarší typ vykurovacích zariadení. Dym z takýchto pecí sa voľne rozchádzal po izbe a iba čiastočne unikal cez pootvorené dvere do pitvora. Preto sa obydlia s touto pecou nazývali *dymňanky, kurni chyžy.*

[30] Krasovskij, I.: c. d. Porovnaj aj: Hoško, J. H.: *Naseleňňa Ukrajinskych Karpat XV—XVIII str.* Kyjev 1976, s. 152.

[31] Pražák, V.: *Vývojové epochy a stupně topenišť...*, s. 321—348.

[32] Porovnaj: Mjartan, J.: c. d., s. 922; Surkala, N.: c. d., s. 424; Markuš, M.: *Interetnické vzťahy v ľudovej strave na okolí Bardejova.* In: Nové obzory 15. Košice 1973, s. 395.

[33] Frolec, V.: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku.* Brno 1974, s. 156.

[34] Krasovskij, I.: c. d.

Vzhľadom na to, že v zime bolo pri otvorených dverách chladno, robili nad dverami špeciálny otvor *(dymnyk)*, prispôsobený na uzatváranie. V druhej polovici 19. storočia podobné otvory robili už najčastejšie v povale vedľa pece, cez ktoré sa dym vznášal *(voznosyvsja)* do podstrešia. Od toho vzniklo aj jeho pomenovanie *voznycja, vuznycja, vyžnycja*. Je samozrejmé, že sa okolo spomenutých otvorov a aj na povale a stenách izby vytvárali hrubé vrstvy sadze. Po druhej svetovej vojne dymné obydlia v sledovanej oblasti postupne zanikli. Kým na poľskej strane ich ešte v šesťdesiatych rokoch 20. storočia bolo okolo 30, na severovýchodnom Slovensku už prakticky nejestvovali.

Ako základný stavebný materiál pri budovaní pece slúžila v starších obdobiach hlina. Na prelome 19. a 20. storočia začali používať aj kameň a v medzivojnovom období surové alebo pálené tehly *(murovanyj pec)*. Termíny *bytyj pec, nabyvanyj pec* vyjadrujú najstaršiu techniku zhotovenia pece pomocou dreveného debnenia.

Najstaršia forma debnenia bola tá, že priestor v kúte z dvoch strán vymedzili širokými drevenými okresanými trámami, zakotvenými priamo v zrube. Ohraničovali nimi ďalšie dve budúce steny pece. Niekedy pod ne podložili aj kamene, aby sa dosiahla potrebná výška ohniska. Drevený základ *(zaruba)* často pozostával aj z niekoľkých, obyčajne troch-štyroch na seba uložených užších trámov, medzi ktoré dreveným tĺkom *(kyjaňoj, kyjankoj)* ubíjali hlinu, a to až do výšky presahujúcej úroveň základu o 10—15 cm. Trámy na rohu spojili zrubovou technikou, t. j. *na uhla*. Ich vyčnievajúce zaoblené konce slúžili na uloženie hrubých lavíc okolo pece, ktoré zvrchu obyčajne omazali hlinou. Predná lavica sa nazývala *prypik*.[35] Z nej sa pravdepodobne neskôr vyvinulo otvorené ohnisko pri peci. Pozdĺžna lavica sa nazývala *kut*. Adekvátne tomu sa pomenúval aj voľný priestor pod lavicou *(pudkut, pudprypik)*, ktorý slúžil na uloženie dreva, popola a pod. V novších polodymných peciach bol tento priestor zväčšený a v zime obyčajne slúžil na prezimovanie drobných domácich zvierat. Základy pre dymné pece boli značne nižšie (50—60 cm) než v polodymných (100—120 cm).

Od konca 19. storočia hlinený základ zhotovovali už pomocou došteného debnenia, čo umožňovalo jeho zosilnenie a zvýšenie. Občas do hliny hádzali aj kamene. Po dokončení pece debnenie odstraňovali. Aj murované pece boli omazané hlinou a obielené.

Spôsob budovania vlastnej pece bol podobný ako aj v iných oblastiach Karpát.[36] Jej vnútorné rozmery určovali predpokladaným množstvom bochníkov, ktoré sa mali v peci naraz piecť. Na už spomenutý základ na

[35] Je pozoruhodné, že tento termín je rozšírený iba v ukrajinských oblastiach (na Ukrajine — *prypičok*).

[36] Pražák, V.: *Vývoj a typy lidových topenišť v Čičmanech v rámci jejich obecního vývoje v Československu*. In: Zborník SNM, 65, Etnografia, 1967, s. 47; Reinfuss, R.: *Budownictwo ludowe...*, s. 22; Chotek, K.: *Osídlení*. In: Československá vlastivěda. 2. sv. Praha 1936, s. 171.

mieste budúceho vnútrajška pece položili hrubé pologuľaté brvno alebo dlhé polená *(polina)*, spevnené lieskovými poloblúkmi *(voblukamy)*, neskôr aj železnými *(rjaſmi)*, a to tak, aby sa pri ubíjaní hliny medzi pecou a pitvorovou stenou vytvorila 15—20 centimetrová ohňovzdorná izolačná vrstva. Hlinu premiešanú s plevami znovu ubíjali do potrebnej hranolovitej formy a drevo vo vnútri buď vypaľovali, alebo po dôkladnom vyschnutí pece vyťahovali.[37] Vnútrajšok pece *(bovt)* nahladko vymazali hlinou. Na začiatku 20. storočia sa už objavili klenby pece z váľkov alebo pálených tehál, ktoré murovali pomocou došteného polovalcovitého debnenia.

Otvor pece nazývali *čeľusty, čelisty, čeľustnyk*. Takto ho volali aj ostatní Ukrajinci, ale aj Poliaci, Slováci a Česi. Podobne aj termín *vatra*, ktorým sa označuje spodná plocha vnútrajška pece, má širší jazykový slovanský základ. Novšie polodymné pece mali tvar dvoch hranolov uložených na seba tak, že pred otvorom pece sa na jej spodnom základe vytváralo samostatné obdĺžnikové ohnisko. Nad pecou sa nachádzal zachytávač dymu. Výška pece bez zachytávača teda dosahovala 150—160 cm. Po druhej svetovej vojne boli mnohé takéto pece prerábané, pričom nestratili svoj pôvodný charakter, čo znamená, že sa iba zmenšili ich rozmery.

Polodymné pece sa od predchádzajúcich odlišovali hlavne tým, že mali primitívne, no veľmi dômyselné zariadenia na odvod dymu do pitvora *(siene)* alebo do podstrešia. Takýto zachytávač dymu siahal až k povale a mal v skúmanej oblasti pomenovania, ktoré zároveň vyjadrujú jeho formu a techniku zhotovenia: *kuš, kobylka, kobulka*. Jeho vertikálna časť mala ihlanovitú alebo kužeľovitú formu so zrezaným vrchom a bola zhotovená z lieskového výpletu v drevenom ráme v podobe koša alebo z bridlicových skál, novšie aj z dosák a surových tehál. Túto konštrukciu zvnútra a zvonku dôkladne omazali hlinou. Približné rozmery tohto zachytávača dymu boli takéto: výška 70—100 cm, šírka v dolnej časti 60—80 cm. Podstatná časť zachytávača dymu bola umiestnená na peci a iba jeho nepatrná časť vyčnievala za úroveň prednej steny pece. Robilo sa to práve preto, že pec bola jediným ohniskom, kde sa varilo a pieklo. Smerom na západ (v oblasti Svidníka, Bardejova, Starej Ľubovne) sa zachytávač dymu umiestňoval pred otvorom pece, teda nad ohniskom, kde sa varilo. Preto sú tieto zachytávače obyčajne v prednej časti podopreté jednou alebo dvoma železnými tyčkami.

Zariadenie na odvod dymu bolo vo vrchnej časti lomené, v dôsledku čoho sa takmer úplne vylučovala možnosť prenikania iskier do slameného podstrešia. Dosiahlo sa to tým, že na spomenutú vertikálnu časť zachytávača bola napojená rúra *(civka)*, ktorou sa dym odvádzal do pitvora. Rúra

[37] V prípade, že sa drevo malo vyťahovať, v prostriedku nechávali jedno poleno dlhšie (povytiahnuté), alebo zatĺkli doň železný hák. Po jeho vytiahnutí sa ostatné polená uvoľnili.

súčasne vyhrievala miestnosť. Tiež ju zhotovovali z prúteného výpletu, kamenných dlaždíc, dosák, alebo vznikala kombináciou dreva, kameňa a hliny.

V dvadsiatych rokoch sa zaužíval aj iný spôsob odvádzania dymu, ktorý sa ďalej na západ nerozšíril preto, že neumožňoval zachytávanie dymu z otvoreného ohniska na prípecku. Tento spôsob sa teda uplatňoval iba v peciach východoslovanského typu. Spočíval v tom, že v prednej časti klenby a nad ňou sa nachádzal otvor *(cirka)* obložený kamenim. Tento otvor vyúsťoval pri pitvorovej stene do nízkeho komína, ktorý sa nazýval *babka* alebo *kocynok*. Jeho rozmery boli približne takéto: dĺžka 40 cm, šírka 30—40 cm a výška 40—60 cm. Cez dieru v stene dym unikal do pitvora. Takéto vykurovacie zariadenia sa nazývali *cugovy pecy* a často vznikali aj dodatočnou úpravou dymných pecí.

Zaujímavé sú aj spôsoby odvádzania dymu z pitvora a z podstrešia. Najjednoduchší z nich bol ten, že časť pitvora ponechávali nezastropenú, kadiaľ dym voľne unikal na pôjd a odtiaľ von cez malé otvory *(dymnyky)* ponechané v štítoch. Takýmto spôsobom sa súčasne zabezpečovala dôkladná impregnácia celého podstrešia a jeho čiastočné ohrievanie a osušovanie.

V mnohých prípadoch sa takmer nad celou polovicou pitvora nachádzali zrubové drevené zariadenia v tvare dutého polvalca alebo zvrchu zrezaného ihlana, ktoré boli z obidvoch strán omazané hlinou. Z boku mali ponechané otvory. Tieto zariadenia plnili funkciu stropu a súčasne zabezpečovali odvod dymu do podstrešia a zachytávanie iskier. Vzhľadom na to, že nevyúsťovali nad strechu (ich výška bola 50—80 cm), nazývali sa slepými kominmi *(slipyj komyn, slipoj komyńa)*.

Po prvej svetovej vojne sa už v ojedinelých prípadoch vyskytovali aj murované komíny, najmä v kamenných a tehlových domoch. Tieto komíny sa všeobecne zavádzali až po druhej svetovej vojne, najmä v súvislosti so zmenou strešnej krytiny a vznikom kuchyne. Prispeli k tomu aj rôzne úradné nariadenia a kontroly štátnych orgánov.

Veľkým pokrokom v spôsobe kúrenia bola pristavba sporáka k peci, na ktorom sa varilo. V dôsledku toho sa ohnisko v izbe uzatvorilo a podstatne sa zvýšila úroveň bývania v dome. Sporáky sa v skúmanej oblasti začali objavovať prakticky až po prvej svetovej vojne a všeobecne sa rozšírili až po druhej svetovej vojne. Sporáky *(šparhety)* sa inštalovali na kamennej alebo tehlovej podmurovke vysokej asi 60—80 cm, ktorá sa nachádzala v prevažnej väčšine prípadov na rohu pred pecou. Vo vrchnej časti podmurovky bola ponechaná diera pre ohnisko so železnými dvierkami. Ohnisko bolo prikryté kovovou platňou. Pod ním bol rošt, cez ktorý popol vypadával do spodnej menšej diery. Od sporáka viedol malý murovaný komín *(muryk, kocynok, komynok, kaflynok)*, ktorý vyúsťoval do zachytávača dymu z pece. Vyskytovali sa aj kupované železné sporáky na štyroch nôžkach, voľne stojace pri peci, z ktorých sa dym odvádzal plechovou rúrou do komína alebo priamo do pitvora. Z *cugových pecí* viedla

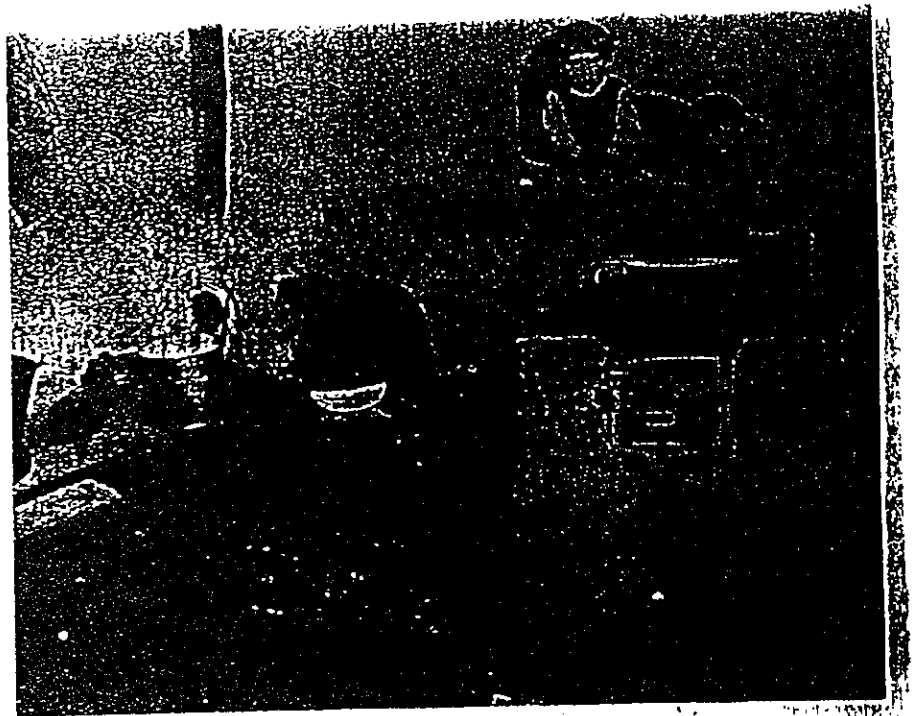

201. Hlinená pec s pristavaným sporákom. Dara. M. Sopoliga 1975.

rúra stenou pece do vnútornej *civky*. V poslednom období tieto druhy nahradzovali modernejšie kachľové a najnovšie smaltované elektrické alebo plynové sporáky.

Ďalší vývoj smeroval k porušeniu základných tradičných foriem kúrenia, k ich postupnému odstraňovaniu z obydlia a zavádzaniu štandardných vyhrievacích telies.

Skutočnosť, že pec v tejto karpatskej oblasti dlho zotrvala na najnižších stupňoch svojho vývoja, prispela k tomu, že aj tradičný interiér domu sa vo svojich hlavných črtách dlho nemenil. Veď v prevažnej časti tradičných ľudových domov pec takmer do ich úplného zániku zostala v izbe, kde sa kúrilo i varilo. Po roku 1945 síce nastali v tomto smere určité zmeny, avšak prevažne iba v novostavbách, kde sa zriaďovali samostatné kuchyne. Teda v tradičných domoch až do pripojenia sporáka k peci stravu pripravovali na otvorenom ohnisku alebo v peci. Dym často napĺňal obytnú miestnosť, preto boli steny, povala a nábytok neustále začmudené. Ešte horšie to bolo v dymných obydliach, kde ľudia chodili prikrčení, lebo v hornej časti izby sa obyčajne zdržiaval dym. Neboli tu teda základné predpoklady na to, aby sa ľudia usilovali vylepšovať ostatné domové zariadenie.

V kúte izby, kde stála pec, sa spravidla vytvárala kuchynská alebo ženská časť domu. Preto sa hneď vedľa pece pri zadnej stene domu umiestňovala polica na riad, zhotovená z obdĺžnikovej dosky (dĺžka 100—150 cm a šírka 30—40 cm). Pripevňovala sa k zrubu konzolami, alebo k stropným hradám pomocou visutých drevených držiakov. Po druhej svetovej vojne sa v tejto oblasti rozšírili aj zložitejšie police rámovej konštrukcie, niektoré aj s dvierkami, ktoré obyčajne stáli na lavičkách pri peci.

Vedľa police sa nachádzali lyžičník a z jedného kusa vydlabaná malá soľnička *(soľanka)*. Bohatstvom foriem sa vyznačoval najmä lyžičník *(ložnyk)*. Najčastejšie ho zhotovovali z malej doštičky v tvare obdĺžnika, polkruhu, šesťuholnika alebo lichobežníka, v ktorej boli po celej ploche navŕtané dierky na zastrkávanie lyžičiek, vidličiek, *trepačiek, kvedlačiek, kolotivok* a pod. K zadnej stene mal pripevnený držiak v podobe úzkej vertikálnej latky, rámika, lieskového oblúčika alebo vidlicovitej samorastlej rázsošky, pomocou ktorého ho vešali na klinec zatlčený v stene. Zložitejšie lyžičníky mali rámovú konštrukciu v podobe škatuľky, na prednom okraji ktorej bola upevnená aj dierkovaná doštička na zapichovanie lyžičiek a iného dreveného kuchynského náradia. Zdobili ich bohatou rezbou a profilovaním.

V spomenutom kúte gazdiná *(gazdyňa)* pripravovala potravu pre rodinu, krmivo pre statok, piekla chlieb atď. Na peci bol rozložený rôzny kuchynský riad: hrnce, kastróly a iné nádoby. Na povrchu a vo vnútri pece sušili ovocie a huby. Pri peci sa nachádzalo aj náradie na vyhrabávanie uhlia a popola *(kočerha, vatrľka, pomelo)*, drevená lopata na chlieb a pod.

Pod prípeckom, ako sme už čiastočne konštatovali, bol doskami alebo lieskovými paličkami vyhradený priestor pre sliepky *(kurnyk, zastavok)*. Z druhej strany pod ním ukladali palivové drevo. Drevo ukladali aj na tzv. *hriadkach*, ktoré v starších obydliach boli nielen nad pecou, ale pozdĺž všetkých štyroch stien. Na hriadky odkladali aj korytá a iné náradie. Na tzv. *ružkach*, ktoré sa volajú aj *kačky* (napr. v Ruskom), vešali starý odev. Boli to vyčnievajúce horné konce dreveného rámu, ktorý tvoril konštrukciu zachytávača dymu.

Už sme sa zmienili o tom, že v skúmanej oblasti bolo zaužívané pripravovať stravu vo vnútri pece, na ohni. Hrnce dávali dovnútra tak ďaleko, ako bolo možné dočiahnuť rukou. Oheň sa zakladal vzadu za nimi. Nádoby vo vnútri pece sa posúvali *kočerhou*. Tento spôsob prípravy bol výhodný najmä v lete, keď celodennú stravu pripravovali obyčajne ráno. Teda hrnce so stravou v uzatvorenej horúcej peci si udržiavali svoju teplotu až do obeda a niekedy aj dlhšie. V zime zasa prípravou stravy v peci súčasne zabezpečovali ohrievanie izby. Tradícia prípravy stravy v peci pretrvávala v mnohých prípadoch dokonca aj po pristavení sporáka. Tento zvyk sa udomácnil aj u poľských Lemkov a je charakteristický pre celú

Ukrajinu a východných Slovanov vôbec.[38] Ide tu prakticky o racionálne využitie ohňa. Keď v peci prestali klásť oheň, otvor uzatvorili drevenou, novšie aj plechovou polookrúhlou doštičkou, ktorá sa nazývala *kopaňa*.[39]

Pec slúžila aj na spanie. Na to sa využíval najmä jej pomerne priestranný povrch, zápecok a v jednotlivých prípadoch aj vnútrajšok. Spanie na peci bolo v tejto oblasti natoľko rozšírené, že Slováci a Poliaci ho považovali za „ruský zvyk".[39]

S pecou úzko súvisel aj spôsob osvetlenia obytnej izby. Práve nedostatok svetla bol najmä počas dlhých zimných večerov jedným z dôležitých podmieňujúcich faktorov veľmi rozšíreného stretávania sa dedinského obyvateľstva, a to striedavo v niektorom dome. Tak vznikali rôzne *priadky, večurky* a neskôr aj páračky, ktoré v dôsledku podobných životných podmienok boli známe aj u iných slovanských národov. Pri týchto príležitostiach sa zrodilo množstvo rozprávok, piesní, príslovní, porekadiel, hier a pod., ktoré predstavujú obrovské duchovné bohatstvo tohto ľudu.

Jedným z hlavných zdrojov svetla ešte na prelome 19. a 20. storočia bolo plápolajúce ohnisko. Okrem toho na okraji pece pálili bukové alebo brezové triesky *(lypinky, lučiny)*. V mnohých domoch sa pre tieto účely na stene medzi pecou a dverami zriaďovalo špeciálne zariadenie s kozúbkom, ktoré sa nazývalo *kandalov, kantalovka, svityč* alebo *pecka*. V tomto období sa začali používať aj tzv. *kahance*, t. j. nádoby s ovčím alebo hovädzím lojom, a tiež petrolejové lampy.

Primitívny spôsob vykurovania, ako aj samotné situovanie pece, jej rozmery atď., do značnej miery ovplyvňovali aj rozmiestnenie ostatného domového inventára. V kúte diagonálne protiľahlom k peci bolo vyhradené miesto pre stôl. Tento kút Slovania už odpradávna dávali do súvislosti s kultom predkov.[40] Preto tu neskôr vznikla najčistejšia a najreprezentatívnejšia časť v celom dome. Niekedy sa označuje ako mužská. Už v polodymných obydliach po obidvoch stenách nad stolom boli povešané misky, maľované taniere, hrnčeky, farbotlačové obrazy s náboženskou tematikou a pod. Tieto predmety plnili v obydlí nielen dekoratívnu, ale aj religióznu a ochrannú funkciu.

Typický stôl v skúmanej oblasti pozostával z dvoch samostatných dielov. Podstavec *(stulovyna, ladička)* bol zhotovený v podobe masívnej skrine. Jeho konštrukciu predstavovali štyri vertikálne stĺpiky, ktoré zároveň slúžili ako nohy. V hranolovitých stĺpikoch boli vydlabané žliabky. Všetky štyri steny truhlice boli vyplnené šindľovou technikou. Každá stena po-

[38] Czajkowski, J.: c. d., s. 33; Reinfuss, R.: *Budownictwo ludowe...*, s. 20, 22; Moszyński, K.: c. d., s. 537.

[39] Pozri: Frys-Pietraszkowa, E.: *Urządzenie i zdobnictwo wnetrza*. In: Nad rzeką Ropą. Krakow 1965, s. 59.

[40] Bednárik, R.: c. d., s. 59.

zostávala z troch-štyroch hrubo okresaných dosák. Spodné dosky v dolnej časti boli vystrúhané do tvaru písmena L. Na nich spočívali priečne dosky, ktoré tvorili dno stola. Celá konštrukcia bola spevnená drevenými kolíkmi. Výška podstavca dosahovala 70—75 cm. Vrch stola *(stul)* bol zhotovený z hrubej okresanej dosky obdĺžnikového tvaru, ktorá bola často z jedného kusa dreva. Jej približné rozmery boli takéto: dĺžka 110—120 cm, šírka 65—70 cm a hrúbka 10—12 cm. Vrch bol voľne položený na podstavci. Stoly zhotovovali miestni stolári-naturisti. Ako materiál na ich výrobu poväčšine používali buk. Podobnou technikou sa zhotovovali aj sarkofágové skrine s dvojspádovým vekom, ako aj súseky *(susiky)*, ktoré sa vo veľkej miere vyskytovali v skúmaných a okolitých obciach ešte aj v čase výskumu. Skriňovitý typ stola bol veľmi praktickým kusom nábytku, a to práve z toho hľadiska, že slúžil aj na úschovu rôznych potravinových produktov. Po druhej svetovej vojne sa aj v týchto lokalitách rozšírili stoly s ľahkými podstavcami, najčastejšie na štyroch vertikálnych hranolovitých nohách, spojených vo vrchnej časti obdĺžnikovým došteným rámom.

V rohu za stolom sa zbiehali hrubé drevené lavice *(lavky)*, ktoré sa umiestňovali pozdĺž obidvoch čelných stien. Najstaršie boli stacionárne lavice bez operadiel. Najčastejšie to boli hrubo okresané, neskôr rezané dosky, spočívajúce na hlinených podstavcoch alebo drevených klátikoch *(kovbycjach)*. V dávnej minulosti lavice boli upevnené priamo v zrube. Najnovšie lavice mali už doskové podpery alebo nôžky. Bohatší roľníci vlastnili aj zložitejšie lavice, ktoré mali v dolnej časti trubice na šatstvo *(šafarni)* alebo aj zasúvacie postieľky pre deti *(bambety, bambeteľ)*. Okrem stabilných lavíc sa v niektorých obydliach vyskytovali aj krátke mobilné lavičky *(stulec, stuľča)*.

V ďalšom kúte oproti peci sa pri zadnej stene nachádzalo široké lôžko *(postiľ)* veľmi jednoduchej a pevnej nerozoberateľnej konštrukcie. Obyčajne bolo zhotovené zo štyroch hranatých nôh, do ktorých sa vo vrchnej časti zapúšťali doskové bočnice i rovnako vysoké čelá. Tradičná posteľ mala obdĺžnikový tvar. Jej konštrukcia sa spevňovala drevenými kolíkmi. Na dno postele nastielali slamu, ktorú prikryli plachtou. Na takomto lôžku spali aj 3—4 osoby. Prikrývali sa rôznymi odevnými súčiastkami. Zámožnejší ešte na to používali aj plachtu z domáceho súkna *(postavu)*, ktorá sa volala *rjaba plachta* alebo *čerha*.

V domoch, kde boli dojčatá, nad posteľou visela koliska. Kolisky sa v tejto oblasti vyznačovali veľkou rozmanitosťou foriem a nápaditosťou zhotovenia. Žiaľ, rozsah štúdie nám nedovoľuje opísať ich podrobnejšie. Uvedieme aspoň to, že okrem rôznych druhov visutých kolísok sa v skúmaných lokalitách vyskytovali aj zaujímavé prenosné kolisky, ktoré stáli na zemi. Mnohé z nich sa nachádzajú vo fondoch Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku a iných múzeí.

Posledný kút pri dverách ešte na začiatku 20. storočia v mnohých prípadoch slúžil pre zvieratá. Tu bol v hlinenej dlážke urobený malý žliabok

na odtok močovky prikrytý drevenou dlážkou alebo jednoducho slamou. Na tomto mieste sa v zimnom období zdržiavalo teliatko, niekedy ovce s jahniatkami, koza s kozliatkami alebo aj krava. V mnohých prípadoch v spomenutom období už začali v tomto kúte umiestňovať ďalšiu posteľ pre podradnejších členov rodiny. V tridsiatych—štyridsiatych rokoch sa posteľ na tomto mieste už nachádzala takmer v každom obydlí, preto sa drobné domáce zvieratá zdržiavali pod ňou.

Vnútorné riešenie interiéru izby a celý kolobeh života v nej určoval aj počet a skladba rodiny. V jednom dome bývali aj dve alebo viac rodín spoločne. Rodiny bývali viacdetné. Avšak ťažké podmienky života a minimálna zdravotná starostlivosť boli príčinou toho, že mnoho detí zomieralo. Z toho vyplýva, že v dome sa dosť často odohrávali aj mimoriadne rodinné situácie (pôrod, krstiny, svadba, pohreb), pri ktorých sa menilo aj bežné usporiadanie izby. Tvar izby sa menil aj počas väčších sviatkov, najmä vianočných.

V závislosti od ročného obdobia najzložitejšia situácia bola v zime, keď sa väčšina obyvateľov domu zdržiavala prevažne doma. Preto sa tu už vyžadovali aj určité nepísané pravidlá spolužitia. Prejavovalo sa to najmä v organizácii spania. Na posteli pri štítovej stene spávali najváženejší členovia rodiny, čiže hlavná gazdovská dvojica. Keď sa však napríklad syn oženil a prevzal gazdovstvo, prenechali mu aj túto posteľ. Ostatní spávali na posteli pri dverách, na zasúvacej posteli, na peci, laviciach atď.

V izbe sa uskutočňovali aj najrozličnejšie práce. Ženy priadli, naberali osnovu, tkali. Muži zhotovovali a opravovali pracovné nástroje, plietli košíky. V poslednom desaťročí v skúmaných obciach bola veľmi rozvinutá výroba metiel. Teda v izbe sa nachádzali aj krosná, stolárske a iné pracovné náradie. Na vykonávanie týchto prác využívali najmä stred izby. To bola hlavná pracovná časť obydlia.

Vzhľadom na to, že v pomerne malej izbe sa sústreďovala početná rodina spolu s drobnými zvieratami a vykonávali sa tu aj najrozličnejšie práce, zdravotno-hygienické podmienky života v takomto obydlí boli na veľmi nízkej úrovni. Tak napríklad jeden z informátorov zo Zvaly spomína: „Môj otec zapálil štiepku a na plachte pálil blchy" *(Muj ňaňko zapalyv skipu a po rapši palyv blychy)*.[41] Avšak aj v takýchto zložitých životných podmienkach mal prostý ľud dostatočný zmysel pre čistotu a poriadok. O údržbu interiéru sa spravidla starali ženy. Vonkajšie úpravy, okrem bielenia, boli povinnosťou mužov. Dlážka sa pravidelne vymazávala hlinou, a to vždy na konci týždňa. Steny bielili obyčajne pred Vianocami *(Rizdvom)* a Veľkou nocou *(Velykodňom)*. Vtedy umývali aj nábytok, okná, dvere a povalu. Vo sviatočné dni, ako aj v nedeľu, prestierali stôl vyšívaným obrúskom *(portkom)*, na ktorom bol položený chlieb v ručníku.

Ľud sa teda aj v najskromnejších životných podmienkach vždy usiloval

[41] Informoval Ivan Popovič (nar. roku 1886), Zvala, *Rapša* — prestieradlo z domáceho plátna, ktorým sa prikrývala slama na posteli.

vytvoriť si útulný, pohodlný, príjemný a harmonický domov. Rozmiestnenie nábytku a iného zariadenia podmieňoval už samotný charakter obytnej izby, predovšetkým jej rozmery a funkčné určenie. Pritom ľudia vychádzali zo zásady čo najracionálnejšieho a najhospodárnejšieho využitia priestoru.

Z ďalších priestorov aspoň stručne opíšeme pitvor *(siny)* a komoru.

Pitvor okrem toho, že chránil obydlie pred chladom, mal aj komunikačnú funkciu. Tento priestor sa nevykuroval a nemal okná, preto bol pre obytné účely takmer nevyhovujúci. Namiesto povaly v zadnej časti pitvora bol masívny komín a v prednej časti nechávali vchod do podstrešia. Tento priestor využívali prevažne na skladovacie a hospodárske účely. Tu stál sud s kapustou, súseky na obilie, rôzne poľnohospodárske náradie (merice, košíky, hrnce a iné nádoby). Pri dverách za rebrikom náradie (merice, košíky, hrnce a iné nádoby). Pri dverách za rebrikom *(lazyvom)*, ktorým sa vychádzalo na pôjd, stál žarnov *(ručnyj mlynec)*. Na ňom drvili obilie. Pod komínom *na hrjadkach* sušili triesky a drevo. Voľné miesto v pitvore tiež využívali pri rôznych prácach, najmä na prípravu krmovín. Radikálne sa tento priestor zmenil až po zavedení uzatvorených komínov v obydlí, keď bola táto miestnosť pozbavená dymu a postupne sa zmenila na kuchyňu.

Pitvor v dvojpriestorových obytných domoch zastupoval aj funkciu komory. Pravda, v súvislosti s rozvojom poľnohospodárstva a zvýšením rastlinnej výroby vznikol problém, kde uskladňovať poľnohospodárske produkty. Preto v skúmanej oblasti v niektorých dvojpriestorových domoch čiastočnými úpravami v pitvore vytvorili oddelený skladovací priestor.

Trojpriestorové domy mali už samostatnú komoru, ktorá sa nachádzala medzi pitvorom a hospodárskou časťou. Aj táto miestnosť bola úzka, tmavá a chladná. Svetlo sem prenikalo len malým štrbinovým otvorom v zrube. Komora slúžila predovšetkým na úschovu potravinových a krmovinových zásob. Tu bola debna s múkou, zemiaky, geletky s tvarohom a soľou. Uskladňovali tu aj rôzne predmety, ktoré prekážali v izbe *(zmytovysko všelyjakoj)*, a aj poľnohospodárske náradie (motyky, cepy, mierky na obilie). Tu bola umiestnená aj truhla so sviatočným odevom a iné predmety.

Dlhodobá zaostalosť tohto kraja, jeho excentrická poloha vzhľadom na rozvinutejšie oblasti, ekonomická a kultúrna izolovanosť mali za následok, že obyvateľstvo skúmaných lokalít až donedávna viedlo konzervatívny spôsob života. To zapríčinilo, že aj ľudové staviteľstvo a spôsob bývania sa dlho nemenili.

Určité zmeny v ľudovom staviteľstve nastali až na začiatku 20. storočia v súvislosti s postupným zánikom dymných obydlí. Dôležitú úlohu tu zohrala emigrácia obyvateľstva do Ameriky a iných krajín. V tomto období sa vracali prví Amerikáni, prinášali si financie a kupovali pôdu. To malo vplyv na ďalšiu diferenciáciu roľníckeho obyvateľstva. V dôsledku nových finančných možností nastali v mnohých obydliach značné zmeny, o ktorých sme sa už čiastočne zmienili v iných súvislostiach. Zlepšenie sociálno-majetkového postavenia roľníkov malo za následok aj výstavbu nových obydlí. Prvé domy s kominmi vybudovali vlastne reemigranti, ktorých nasledovali aj ďalší zámožnejší roľníci. Dymné obydlia masovo zanikali najmä po roku 1918.

Na začiatku 20. storočia sa v skúmanej oblasti rozvíjali v poľnohospodárstve kapitalistické vzťahy. Zlepšenie sociálno-ekonomického postavenia mnohých roľníkov podmienilo aj zmeny v interiéri obydlia. Zvýšenie výnosov poľnohospodárskej výroby zapríčinilo postupnú likvidáciu spoločného hospodárenia niekoľkých rodín. Vtedy sa mnohí aj bytovo osamostatnili. Iba najchudobnejší alebo starší konzervatívni ľudia aj naďalej obývali domy s nezmeneným ohniskovým zariadením.

I v medzivojnovom období bola hlavným obytným priestorom v dome naďalej *chyža*. Iba v zriedkavých prípadoch sa objavila druhá izba, ktorá slúžila ako hosťovská alebo spálňa. Avšak v mnohých prípadoch mala táto izba skôr funkciu komory. Uskladňovali tu múku, obilie, odev a iné veci.

V mnohom sa zmenil vzhľad obytnej miestnosti. K peci pristavili zariadenia na zachytávanie dymu i sporáky. Izba sa tak stala čistejšou a teplejšou. Z obydlia sa postupne vytrácali aj hriadky. Viac pozornosti sa venovalo výzdobe stolového kúta, kde okrem obrazov a tanierov vešali aj zarámované rodinné fotografie. Tmavú zadymenú povalu nahradili novými doskami. Ojedinele sa objavili aj drevené dlážky. Z izby postupne odstraňovali zvieratá. V kúte pri dverách pribudlo ďalšie lôžko, alebo zriedkavejšie polica na lavičke. Diagonálne situovanie stola oproti peci zostávalo však aj naďalej.

V bohatších domoch, predovšetkým v domoch reemigrantov, sa objavilo čoraz viac netradičných druhov nábytku: cestovných kufrov, skríň, kredencov, kresiel, zrkadiel atď. V niektorých upravených, a zvlášť v nových obydliach sa ohnisko premiestnilo do pitvora, ktorý sa postupne zmenil na kuchyňu. S pribúdaním ďalších hospodarskych priestorov (samostatných stodôl, chlievov, senníkov, pivníc, sýpok) postupne zmenila svoju funkciu aj komora, ktorá sa začala využívať na obytné účely. Pôdorysné plánovanie domu ani tradičné zariadenie jeho interiéru sa však v celom medzivojnovom období podstatne nezmenilo.

Radikálne progresívne zmeny v ľudovom staviteľstve a bývaní nastali až po roku 1945 v období výstavby socializmu. Preto sa tu zachovali už len ojedinelé pamiatky ľudového staviteľstva z 19. storočia.[42]

Po roku 1948 sa v ľudovom staviteľstve začali používať nové stavebné materiály, najmä tehly a škvarobetónové tvárnice. To umožňovalo obyva-

[42] V období tesne pred vysťahovaním sa v skúmaných obciach nachádzali iba ojedinelé pamiatky ľudového staviteľstva. V obciach Smolník, Zvala a Ostrožnica už nejestvoval ani jeden dom z 19. storočia; v Starine, Dare a Ruskom len po dvoch a vo Veľkej Poľane jeden. Pri písaní tejto kapitoly sa hlavným zdrojom informácií stali spomienky starších obyvateľov jednotlivých obcí a materiály zo starších výskumov.

teľstvu robiť v obydlí rôzne zmeny. Mnohé tradície ľudového staviteľstva sa však dodržiavali i naďalej. Aj keď sa menili funkcie jednotlivých miestností v novopostavených obydliach, pôdorysné riešenie často zostávalo nezmenené. Tak napríklad veľmi rozšírené boli murované domy, tzv. *trojky (chyža — kuchyňa — špajz)*, v ktorých sa prakticky zmenila iba funkcia pôvodného priestoru.

Nové stavebné materiály umožňovali zväčšovať aj rozmery obydlia a počet miestností. Preto sa často stávalo, že na uhle spomenutých *trojek* pristavovali ešte jednu obytnú miestnosť, a tak vznikali *vinkľovky (vinkeľ* — uhol). Tieto druhy domov sa rozšírili najmä v štyridsiatych—päťdesiatych rokoch 20. storočia. V niektorých prípadoch pozdĺž celého obydlia pristavovali aj verandu.

V tomto období v novopostavených obydliach už namiesto bývalej komory spravidla zriaďovali ďalšiu obytnú miestnosť, ktorá sa nazývala zadná izba *(zadňa chyža)*, a v tej stála aj pec. Predná izba *(predňa chyža)* sa tak zmenila na reprezentatívnu *(paradnú)* miestnosť s novým nábytkom. Život rodiny sa sústreďoval hlavne v kuchyni a v zadnej miestnosti.

V poslednom čase v súvislosti so spriemyselnením kraja a postupným zánikom naturálneho spôsobu výroby sa obytné priestory začali koncentrovať do tvaru štvorca a dom sa vyvíjal aj vo vertikálnom smere. Zmenil sa počet hospodárskych a pribudlo obytných priestorov. Zmenil sa aj nábytok, ktorý obyčajne kupovali v obchode. V domoch sa zavádzali vodovody a všade bol elektrický prúd. Obydlie sa teda zlepšilo aj zo zdravotno-hygienickej stránky. Bytové podmienky sa v týchto dedinách v poslednom období pred vysťahovaním veľmi rýchlo vyrovnávali mestským.

2. ĽUDOVÝ ODEV

Gita Králiková

Ťažký osud obyvateľov starinskej oblasti počas druhej svetovej vojny spôsobil, že pri výskume problematiky ľudového odevu sme v teréne našli iba veľmi málo dochovaných hmotných dokladov. Obce väčšinou vyhoreli a v domoch, ktoré neboli vojnou zničené, sa zo starých odevov našlo iba torzo, pretože obyvateľstvo v rokoch povojnovej krízy znosilo zväčša i to málo, čo im z predchádzajúceho obdobia zostalo.

Pretože otázkam výskumu ľudového odevu týchto obcí sa v minulosti nevenovala žiadna pozornosť a v zbierkach múzeí neboli žiadne dochované doklady, bolo potrebné intenzívne sa sústrediť na záchranu všetkého, čo sa ešte v teréne dalo nájsť a zistiť. Preto hneď po prvých orientačných výskumoch sme sústredili pozornosť na zber konkrétneho materiálu v teréne, originálne odevné súčiastky a fotografie zo staršieho obdobia, zachované v jednotlivých rodinách, a potom na konfrontáciu tohto materiálu s popismi informátorov, ktoré sme väčšinou zaznamenali na magnetofónovú pásku. Vďaka tomu sme získali prehľadný, v niektorých otázkach viac, v iných menej podrobne doložený materiál, na základe ktorého môžeme poskytnúť základný obraz odevu obyvateľstva skúmaných obcí.[1]

Ženský odev

Najstaršou známou ústne doloženou súčiastkou ženského odevu bola dlhá košeľa *(soročka, srocka)*. Jej existenciu máme doloženú iba spomienkami informátorov, na základe ktorých ju môžeme pokladať za charakteristickú súčiastku odevu žien v 19. storočí. Pamätajú sa na ňu iba najstarší informátori, ktorí ju jednoznačne označili ako odevnú súčiastku svojich starých

[1] Súčasný stav muzeálnych odevných a textilných zbierok získaných zo starinskej oblasti je takýto: Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidníku má 73 kusov. Prevláda bytový a úžitkový textil, z odevných súčiastok je najviac dochovaných ženských *podolkov* a košieľ *(stančiat)*. Okresné vlastivedné múzeum v Humennom vlastní 9 kusov mužského odevu a obuvi. Východoslovenské múzeum v Košiciach má v majetku 22 kusov, z toho 7 kusov ženského odevu, ostatné je bytový a úžitkový textil. V literatúre sa problematikou ľudového odevu tejto oblasti v krátkosti zaoberá F. Virter v štúdii *Ľud zemplínskej župy*. In: Zemplén vármegye — magyarország vármegyéi és városai. Budapest, sine anno, s. 163—164 a 168.

KALENDÁRNE OBYČAJE 190
Vrena Leclová

RODINNÉ OBYČAJE 215
Vrena Leclová
Kamzeka Jakubíková

ĽUDOVÉ DIVADLO 237
Daniel Luther

ĽUDOVÉ UMENIE 259
Olga Danglová

ĽUDOVÁ PRÓZA 282
Gabriela Kiliánová

ĽUDOVÁ PIESEŇ 301
Eva Krekovičová

ĽUDOVÝ TANEC 323
Stanislav Dúžek

ĽUDOVÁ HUDBA 340
Oskár Elschek

Predmetový register 359

Územný register 377

ÚVOD
(Zásadné kontexty vývinu ľudovej kultúry Slovenska)

Rastislava Stoličná

V posledných rokoch sa intenzívne hovorí o budovaní „novej" Európy. V týchto úvahách rezonujú myšlienky o spoločných koreňoch, tradíciách, dejinách a civilizácii. Niet pochýb o tom, že aj ľudová kultúra jednotlivých národov je integrálnou súčasťou tejto európskej identity a všeobecne ju možno považovať za jeden zo základov európskej kultúry. Naznačujú to i veľké etnologické práce posledných období, ako je Etnografický atlas Slovenska (Bratislava, Veda, 1990) a Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska (Bratislava, Veda, 1995).

Interpretáciou výsledkov najnovších etnologických výskumov z pohľadu širších európskych kultúrnych dejín sa zaoberal tím autorov v rámci vedeckého grantu: Tradičná ľudová kultúra v interetnických súvislostiach (príspevok k európskej kultúrnej regionalistike). Od počiatku jeho riešenia sa uvažovalo o vypracovaní novej syntetizujúcej práce o ľudovej kultúre Slovenska ako súčasti kultúrnych dejín Európy.

Výsledky etnológov, folkloristov a hudobných vedcov, ktorí spracovali túto publikáciu, poukazujú na to, že impulzy vzniku, stability a rozpadu tradícií sú podmieňované mnohorakými faktormi a kontextmi, ktoré väčšinou presahujú rámec ľudovej kultúry a majú širšie súvislosti. Je evidentné, že kultúrne tradície, ktoré tu počas stáročí vznikali, boli podobne, ako v celom priestore strednej Európy, silne určované pluralitou. Kultúrna pamať ľudí bola na Slovensku utváraná znásobenou etnickou, jazykovou a kultúrnou realitou, ktorá sa odzrkadlila aj v neobyčajnej pestrosti foriem, typov a variantov prejavov ľudovej kultúry.

Slovensko patrí do dvoch veľkých európskych geografických oblastí. Nížinná oblasť súvisí s panónsko-potiskou zónou, ktorá patrí k najstarším kultúrnym oblastiam Európy, osídlených od paleolitu. Priaznivé pôdne a klimatické podmienky tu boli určujúce pre ustálenie mnohých javov tradičnej kultúry. Evidentné je to najma v spôsoboch hospodárstva a v artefaktoch materiálnej kultúry.

Väčšina územia Slovenska má horský a podhorský charakter a súvisí s karpatskou geografickou zónou. Nižšia vynosnosť poľnohospodárstva horských oblastí stimulovala ľudí k hľadaniu ďalších zdrojov obživy. Najma prírodné bohatstvo tu predurčilo vznik drevárstva, baníctva, domáckej výroby, pastierstva a pod. Geografické podmienky ovplyvnili aj výber používaných materiálov v ľudovom odeve a v architektúre.[1]

Je samozrejmé, že počas stáročí sa priama závislosť ľudovej kultúry a prírodného prostredia neustále oslabovala, je však preukazná ešte v súčasnosti. Pokladá sa preto za jeden z primárnych faktorov, ktoré ovplyvnili charakter pôvodnej roľníckej kultúry, vychádzajúcej z agrárneho myslenia, ktorého podstatou bolo rešpektovanie prírodného poriadku a periód života človeka. Duchovný rozmer tejto kultúry sa výrazne prejavil najma v kalendárnych a rodinných obyčajových cykloch a ovplyvňoval tradičný spôsob života človeka nielen na Slovensku, ale aj u väčšiny európskych národov.[2]

K zavažným faktorom, ktoré podmienili vznik etnickej i kultúrnej plurality Slovenska, patria osídľovacie procesy jeho územia. Archeologické pramene i historické správy dokladajú v karpatskej kotline vetvu

západných Slovanov od 5. storočia n.l. a to najmä v nížinných oblastiach Slovenska s hlavným zamestnaním zameraným na pestovanie plodín a chov zvierat. Pomerne vyspelá forma poľnohospodárstva a remesiel, podmienila postupne vytváranie kultúrnych a výrobných centier. Tento proces bol dovŕšený v 9. storočí vznikom prvého štátneho útvaru Slovanov v strednej Európe, Veľkomoravskou ríšou, ktorej centrá ležali na južnej Morave a na juhozápadnom Slovensku. Archeologické nálezy svedčia o kontakte s kultúrnym prostredím západnej Európy, Byzancie, o antických tradíciách, aj orientálnych vplyvoch. Pre kultúrny vývin Slovenska mal osobitný význam najmä úzky kontakt s byzantskou kultúrou, prostredníctvom ktorej boli položené základy jazykovej a kultúrnej spojitosti Slovenska s ostatnými Slovanmi. Slovanská kultúra sa pokladá za najstaršiu vrstvu slovenskej národnej kultúry a jej mnohé artefakty prežívali najdlhšie práve v ľudovej kultúre.[3]

Slovanské obyvateľstvo sa po prvýkrát dostalo do kontaktu s výrazne odlišným etnikom, starými Maďarmi, na konci 9. storočia. Príchod Maďarov nebol taký podstatný z hľadiska kultúry týchto území, ako bol dôležitý z politického hľadiska. Podrobené územie Slovenska bolo pridelené k novému štátnemu útvaru, k Uhorskému štátu. Pri výmene kultúrneho dedičstva týchto etník boli Maďari skôr receptormi, a to najma v širokej oblasti stabilizovanej roľníckej kultúry, ktorú slovanské obyvateľstvo praktizovalo už pred ich príchodom. Od 10. storočia žije maďarské a slovenské etnikum na území južného Slovenska vedľa seba v kultúrnej symbióze.[4] Analýzy etnologických materiálov dokladajú, že znaky etnicity sú preukázateľne predovšetkým na ľudovom názvosloví a že ľudová kultúra v kontaktných oblastiach Slovenska a Maďarska je homogénna a sformovala sa predovšetkým vplyvom geografického prostredia a s ním súvisiacich hospodárskych a sociálnych foriem.

Vývin Slovenska na prelome prvého a druhého tisícročia rozhodne nebol rovnorodý. Úrodné južné oblasti sa vyvíjali rýchlejšie než prevažná časť hornatého stredného a severného Slovenska. Tieto kraje sa k Uhorskému štátu pričleňovali až neskoršou kolonizáciou. Uhorskí panovníci postupne darovali tieto územia do majetku cirkvi a svetských zemepánov, a ti na ne usadzovali prevažne domáce obyvateľstvo, s ktorým sem prenikali aj prvky roľníckej kultúry. Dopyt po poddanských pracovných silách narastal, až vyústil v polovici 12. storočia v povolávaní cudzích kolonistov. Príslušníci prvej vlny sa grupovali prevažne z nemeckých krajín. Prví nemeckí kolonisti sa najskôr usadzovali v najrozvinutejších poľnohospodárskych, obchodných a banských oblastiach v okolí Bratislavy, Trnavy a v Banskej Štiavnici. Začiatkom 13. storočia prichádzali ďalší Nemci, z ktorých časť sa usadila na Spiši. Tretia a najpočetnejšia vetva kolonistov z Nemecka sa usadila po tatárskom vpáde, v druhej polovici 13. storočia a začiatkom 14. storočia. Zásluhou nemeckých presídlencov sa u nás rozšírilo hĺbinné dolovanie zlata, striebra a medi v Banskej Štiavnici, Kremnici, Gelnici, Starých Horách a ďalších strediskách. Z významných regionálnych centier sa na základe udeľovania výsad podľa nemeckého práva stali mestá, porovnateľné so stredovekými mestami Európy. (V roku 1238 Trnava, Banská Štiavnica, Krupina a Zvolen, 1248 Nitra, 1269 Kežmarok, 1271 spišské mestá, 1291 Bratislava, 1320 Bardejov atď.) Mestá na základe udelených výsad mali správnu a súdnu autonómiu a boli podriadené priamo panovníkovi.

V poslednej tretine 13. storočia na Spiši a v 14. storočí aj inde sa objavil nemecký fenomén na vidieku. Išlo o doosídľovanie redšie obývaných oblastí na zásadách nemeckého dedinského práva. Jeho všeobecnou zásadou bolo, že zemepán poveril jedného z nemeckých hostí doosídlením alebo založením novej dediny, za čo dostal dedičné richtárstvo – šoltýstvo, tzv. škultéciu. Všetko obyvateľstvo takýchto dedín dostalo dedičnú časť pôdy, s ktorou mohlo voľne disponovať. Oproti obyvateľom starších dedín, ktorí žili na zvykovom práve a nemali dispozičné právo na pôdu, to bol značný pokrok. Preto sa nemecké dedinské právo rýchlo šírilo do ostatných riedko obývaných oblastí stredného a severného Slovenska a na nemecké právo, umožňujúce väčšiu zainteresovanosť roľníkov na poľnohospodárskej produkcii, postupne prechádzali i mnohé pôvodné čisto slovenské dediny.

Už v 14. storočí sa na Slovensku vytvorili tri väčšie nemecké enklávy. V prvom rade to bola Bratislava a jej okolie s južnými časťami Malých Karpát, ďalej oblasť Nitry a Kremnice a tretiu oblasť tvoril stredný a dolný Spiš. Nemeckým ostrovom bola aj Banská Štiavnica a čiastočne aj Banská Bystrica. Nemecká

etnicita prevládala i vo všetkých významných mestách Slovenska. Mestá v 13.–14. storočí boli dvoj- i trojjazyčné, nemecko-slovenské, respektíve slovensko-nemecko-maďarské. Nemci na Slovensku svojou súdržnosťou a ekonomickou silou tvorili najbohatšiu časť obyvateľstva miest. V dedinskom prostredí, najmä mimo enkláv, sa nemecké obyvateľstvo rýchlejšie slovakizovalo. V období reformácie v 16. storočí našla na západnom Slovensku útočište aj nábožensky prenasledovaná sekta habánov, ktorá sa tam zaslúžila najmä o rozvoj výroby majoliky. Nemecká kolonizácia bola na Slovensku dovŕšená začiatkom 19. storočia.[5]

Obdobie najsilnejšieho prúdenia kultúrnych vplyvov zo západnej Európy bolo dôležitým medzníkom vo vývoji ľudovej kultúry v období stredoveku a dalo základ jej formám predindustriálneho obdobia. Ekonomické zmeny, označované ako stredoveká technická revolúcia, sa prejavili aj na Slovensku v spôsobe trojpoľného hospodárenia, v zavádzaní výkonnejších položelezných pluhov, v organizácii dedinského dvora i v celkovom vzhľade poľnohospodárskych osád. V tomto období sa tiež kryštalizoval pôdorysný vývin dedinského domu. Vedľa šľachtickej kultúry sa ohlasovala kultúra meštianska, vedľa tradičnej roľníckej kultúry vznikla osobitá kultúra mestských remeselníkov a obchodníkov.[6] Nemecký fenomén zanechal v ľudovej kultúre stopy, ktoré sú dodnes evidentné na množstve zľudovelých názvov nemeckého pôvodu. Nemeckou terminológiou oplýva najmä oblasť remesiel a domácej výroby, pracovných nástrojov a náradia, ale veľa názvov možno nájsť aj v ľudovej terminológii domu, kroja, stravy a pod.

Ďalšou fázou doosídľovania Slovenska, ktorá významne zasiahla do charakteru ľudovej kultúry, bola kolonizácia na základe tzv. valaského práva. V súvislosti s hľadaním nových pastvísk a lepších životných podmienok sa začali Valasi (východorománske etnikum z oblasti Sedmohradska) sťahovať do severných oblastí Karpát. Začiatkom 14. storočia si valaský spôsob života osvojila časť obyvateľstva dnešnej Ukrajiny a postupne táto vlna prenikla aj na územie severovýchodného Slovenska. Na rozdiel od nížinného spôsobu chovu oviec, pri ktorom sa zvieratá na zimu ustajňovali, Valasi chovali odolné druhy oviec, ale i kone, ošípané a kozy, ktoré v provizórnych priestoroch dokázali prečkať zimu priamo na pastviskách. Spočiatku sa Valasi na Slovensku usadzovali v starších dedinách a od polovice 14. storočia už zakladali nové dediny. Doosídľovanie valaskou kolonizáciou postupovalo od východu na západ a popri Valachoch, Rusínoch a Poliakoch tvorili Slováci začiatkom 15. storočia už ich početnú etnickú skupinu. S tým súviselo aj vierovyznanie. Východný ritus, ktorý sem priniesli pôvodní Valasi a Rusíni, sa na západ od oblasti Spiša už neprejavil. Pomenovanie „valach" postupne strácalo etnický význam a označovalo chovateľov valaského dobytka. Valaské osídlenie postúpilo až na severozápadné Slovensko, do oblasti Trenčína a odtiaľ ešte zasiahlo územie severovýchodnej Moravy, ktoré sa dodnes nazýva Valašskom.

Pôvodné právne zvyklosti valachov boli u nás postupne modifikované. Valasi na určitom území podliehali v súdnych sporoch v prvej inštancii vlastnému volenému vojvodovi. V každej valaskej dedine dostal jej zakladateľ od daní oslobodenú valchu na spracovanie ovčej vlny, píla a krčmu a ostatní osadníci boli na niekoľko rokov oslobodení od dávok zvierat. V 16.–17. storočí chovali valasi na Slovensku tisíce oviec, ktorých hlavným produktom bolo mlieko a z neho vyrábané výrobky. Ďalšou surovinou bola vlna na súkno potrebné na odev a pokrývky. Veľká časť produkcie valachov sa predávala na miestnych trhoch a sa exportovala aj na západoeurópske trhy.[7] Valasi žijúci v horských oblastiach Slovenska obohatili ľudovú kultúru o mnohé prvky, ktoré prežili až do 20. storočia. V oblasti sociálnej kultúry zaviedli niektoré špecifické prejavy vyplývajúce z organizácie chovu zvierat vo veľkých stádach. Vznikali pastierkové spoločenstvá, valaské spolky a iné sociálno-právne zoskupenia, fungujúce na prežívajúcom valaskom práve. V rámci hospodárenia zameraného na produkciu ovčieho mlieka vznikla početná skupina špecialistov, ktorí viedli chovy a mali znalosti o výrobe ovčích syrov. S touto profesiou súvisel i výskyt špecializovaných pastierskych stavieb a zariadení. Do ľudového, najmä mužského odevu pastierska kultúra vniesla špecifické prvky, vyplývajúce z jeho pracovnej funkcie. Pastierstvo, ako hlavné zamestnanie značného počtu obyvateľstva, vtlačilo pečať aj do duchovnej a umeleckej zložky ľudovej kultúry. Práve v pastierskych oblastiach pretrvali najdlhšie poverové predstavy a obyčaje spojené s chovom zvierat. Osobité prejavy tu malo napríklad ľudové rezbárstvo do dreva a mosadzný šperk. Valaská pastierska motivika prevrstvená s biblickým príbehom je prítomná v mnohých ľudových hrách a koledách. Pastierstvo podmienilo i vznik typologicky

rozmanitých vzduchozvučných nástrojov, ktoré sú i v európskom kontexte unikátne. Aj v ľudových piesňach a tancoch týchto oblastí dominovali v repertoároch pastiersko-valaské a zbojnícke nápevy a motívy. Valaská kultúra obohatila i slovenskú lexiku o mnohé nové slová a miestopisné názvy.[8]

Je zaujímavé, že práve charakteristické prvky valaskej pastierskej, teda importovanej kultúry, sa stali symbolom slovenskej ľudovej kultúry ako celku a v mnohom zastreli jej staršie, roľnícke podoby. Etnografické doklady zároveň dokumentujú, že spôsob života v pastierskych dedinách petrifikoval mnohé archaické prvky. Ešte v prvej polovici 20. storočia tu bola oproti iným dedinám veľmi nízka úroveň roľníckej práce, bývania, hygieny, pretože modernizačné prúdy do nich prenikali veľmi pomaly. Bolo to zapríčinené najmä odľahlosťou týchto dedín od kultúrnych centier a obmedzenou komunikáciou so širším okolím.

Pre formovanie charakteru ľudovej kultúry Slovenska mal dôležitý význam aj náboženský vývin a príslušnosť obyvateľstva k rôznym konfesiám. Kresťanské misie boli vysielané na Slovensko od 7. storočia, a to z oboch kresťanských centier, z Ríma i z Konštantinopolu, ktoré podmienili rozdelenie kresťanstva na západný variant – katolicizmus a východný variant – pravoslávie. Pre územie Slovenska mala zásadný význam byzantská misia Konštantína a Metoda v roku 863, ktorí prišli na Veľkú Moravu a položili základy slovanského písma a literatúry. V ďalšom historickom vývine, keď sa Slovensko stalo súčasťou Uhorska, na väčšine územia prevládol západný variant kresťanstva. V oblasti východného Slovenska však značná časť obyvateľstva vyznávala grécku ortodoxnú cirkev – pravoslávie. Uhorskí panovníci tento stav dlho tolerovali a to napriek úsiliu Ríma o unionistické tendencie v cirkvi. Tento trend dosiahol úspechy až v 16.–17. storočí, keď sa pod vplyv rímskokatolíckeho centra dostal väčší počet obyvateľstva východného Slovenska a vznikla tzv. gréckokatolícka cirkev. Napriek tomu si však v oblasti severovýchodného Slovenska mnohé dediny, osídlené najmä valaským obyvateľstvom, udržali pravoslávnu vieru. Na východnom Slovensku tak popri sebe koexistovali viaceré náboženstvá: rímskokatolícke, gréckokatolícke, pravoslávne a veľké zastúpenie tu mal aj judaizmus, pretože v tejto oblasti bola najväčšia koncentrácia židovského etnika na Slovensku.[9]

Ďalším variantom kresťanstva, ktorý zasiahol do kultúrno-historického vývinu Slovenska, bol protestantizmus. Vznikol v 16.–17. storočí ako súčasť hnutia reformácie cirkvi. Z reformácie v Európe vzišli viaceré protestantské smery. Na Slovensku sa ujala najmä luteránska reformácia a v južných oblastiach, najmä u maďarského etnika bol rozšírený kalvinizmus. Po počiatočnej tolerancii Habsburgovcov voči reformácii sa protestantizmus na Slovensku natoľko rozšíril, že nadobudol prevahu. Po vyhnaní Turkov z Uhorska v 17. storočí sa politika začala orientovať na protireformáciu, ktorá zdecimovala protestantské hnutie v celom Uhorsku. Až v roku 1781 bolo luteránske a kalvínske náboženstvo uznané Tolerančným patentom za štátne a v tej dobe sa k nemu na Slovensku hlásila asi jedna pätina obyvateľstva. Pre rozvoj kultúry Slovenska malo však toto náboženstvo obrovský význam, pretože evanjelickí vzdelanci podporovali vzdelávanie čo najširšieho okruhu ľudu, zdôrazňovali potrebu literatúry v národnom jazyku a boli v priamom kontakte s hlavnými prúdmi európskeho kultúrneho vývoja, ktorý propagoval návrat k národným tradíciám.[10]

Kresťanstvo a jeho jednotlivé smery silne pôsobili na vývin a charakter ľudovej kultúry Slovenska. Proces kristianizácie do nej vniesol a fixoval prvky vychádzajúce z cirkevných nariadení a vierouky a z kresťanskej symboliky. Cirkev prispôsobila niektoré termíny najväčších sviatkov pôvodným oslavám viažucim sa k zimnému alebo k letnému slnovratu, alebo ku dňom jarnej či jesennej rovnodennosti. Zároveň do nich vniesla nadetnický charakter, vlastný kresťanskej ideológii. Do rodinných obradov bol zavedený povinný cirkevný krst, birmovka alebo konfirmácia, svadba a pohreb. Do kalendárneho obradového cyklu zaviedla cirkev oslavy Vianoc, Veľkej noci, Turíc, hodov, predpísala pôsty. Prelínaním roľníckej kultúry a kresťanskej náboženskej kultúry, vznikol postupne v ľudovej tradícii ďalší kultúrny systém s inštitucionalizovanými prvkami. Ich všeobecnou črtou bola symbióza pohanských a kresťanských prvkov a prepojenie svetského, profánneho s náboženským, sakrálnym svetom.[11]

Administratívno-správne súvislosti a centrálne riadenie sú ďalšími dôležitými fenoménmi, ktoré ovplyvnili charakter a vývin ľudovej kultúry. Slovensko netvorilo v rámci Uhorska osobitný administratívny celok. V prvých troch storočiach existencie Uhorska sa krajina delila na komitáty, vyššie územno-správne celky v rámci hradného zriadenia. Kráľovské majetky, ktoré tvorili ich základ sa neustále zmenšovali donáciami v prospech svetských a cirkevných vlastníkov, čo dosiahlo najväčší rozsah za kráľa Ondreja II. v prvej polovici 13. storočia. Komitáty sa postupne začali meniť na ustanovizne stavovskej samosprávy, tzv. stolice. Právomoc stoličných orgánov sa týkala všetkých oblastí verejného života a vzťahovala sa na všetko obyvateľstvo s výnimkou šľachty a výsadných území slobodných kráľovských a banských miest. Na čele stolice stál župan menovaný kráľom a ďalší funkcionári. Stolice mali až do reforiem Márie Terézie úplnú moc pri úprave pomerov medzi poddanským obyvateľstvom. Na územiach bývalých komitátov a stolíc sa postupne vyformovali regionálne tradície, ktoré mali vo vývine ľudovej kultúry Slovenska veľký význam a pretrvávali dlhé obdobia. Historické a kultúrne povedomie obyvateľov regiónov, ako napríklad Orava, Liptov, Gemer, Novohrad, Šariš, Tekov, Turiec, Zemplín sú prítomné dodnes.[12]

Vrchnostenské inštitúcie svojimi nariadeniami výrazne zasahovali do vývinu dedinských sídiel a stavebnej kultúry, osláv sviatkov, udržiavania obyčajových tradícií a obradovej kultúry, do náboženského života a všeobecne do mnohých zložiek každodenného života obyvateľov podriadeného územia. Najmä po významných reformách Márie Terézie a Jozefa II. v duchu osvieteneckého absolutizmu v 18. storočí, prežívalo Slovensko a spolu s ním veľké európske územie zásadné reformy smerujúce k zrušeniu nevoľníctva, k zmenám v právnych praktikách a v princípoch vzdelávania, ktoré významne prispeli k modernizácii a unifikácii kultúry najširších ľudových vrstiev v celej strednej Európe.[13]

Do organizácie a spôsobu života ľudí na Slovensku zasiahli i reformy, ktoré sa uskutočnili po vzniku Československej republiky v roku 1918. Išlo najmä o preorganizovanie celej štátnej a obecnej správy a o pozemkové reformy, ktoré umožnili roľníkom odkúpiť si pozemky z bývalých veľkostatkov. K najradikálnejším zmenám v procese vývinu ľudovej kultúry Slovenska došlo predovšetkým v 2. polovici 20. storočia v procese kolektivizácie poľnohospodárstva. V tomto štátom riadenom procese premeny súkromného hospodárenia na hospodárenie kolektívne došlo k zásadnej diskontinuite nielen v agrárnej kultúre, ale i v ďalších fenoménoch ľudovej kultúry.[14] Aj keď bol po roku 1990 tento proces vzhľadom k zmene štátneho zriadenia zastavený, bol natoľko masívny a mal taký závažný dopad na slovenský vidiek, že návrat k tradičným formám poľnohospodárstva a s ním spojeným spôsobom života ľudí, nie je možný.

Od začiatku 18. storočia možno na Slovensku evidovať zvýšený pohyb obyvateľstva. Vnútorná migrácia v rámci územia Slovenska a jeho okolia i vysťahovalectvo mimo slovenského územia, možno pokladať za významné faktory podmieňujúce tok a výmenu kultúrnych tradícií. Pre horské a podhorské oblasti bolo typické tzv. dvojité zamestnanie, čo znamenalo, že popri poľnohospodárskej výrobe si najmä mužská populácia hľadala ďalšie zdroje obživy. Tradičné bolo poľnohospodárske sezónárstvo, domáca výroba a remeslá, podomový obchod, pltníctvo, furmanstvo, drevorubačstvo. Dvojité zamestnanie vznikalo predovšetkým ako následok nízkej produktivity poľnohospodárstva, zlej akosti a rozdrobenosti pôdy medzi mnohých vlastníkov, čo malo na svedomí praktikované dedičné právo. Narastajúca agrárna preľudnenosť vidieka a oneskorený vývin v priemyselných odvetviach najmä v 19. a začiatkom 20. storočia spôsobovali neustály pohyb masy ľudí za prácou.[15] Dôležitým podnetom k pohybu ľudí bolo zintenzívnenie poľnohospodárskej výroby súvisiacej s nástupom parných strojov a začiatkom pestovania technických plodín: kukurice, tabaku, cukrovej repy v druhej polovici 19. storočia, keď najmä južné oblasti Slovenska predstavovali hlavnú spádovú oblasť vnútornej migrácie poľnohospodárskych robotníkov. Slovenskí sezónari však odchádzali aj do vzdialenejších oblastí Rakúsko-uhorskej monarchie. Po vzniku Československa značná časť týchto robotníkov pracovala v Čechách a v iných európskych krajinách.[16]

Zlé hospodárske pomery na Slovensku vyvolali aj vysťahovalectvo, ktoré prebehlo vo viacerých etapách. V 17.–19. storočí smeroval prúd vysťahovalcov na Dolnú zem – do južnejších oblastí Uhorska, vyľudnených po bojoch s Turkami. Vzniklo niekoľko enkláv slovenského etnika na území dnešného Maďarska, Chor-

válska, Srbska, Bulharska a Rumunska. V 19. storočí smerovalo slovenské vysťahovalectvo aj do rýchlo sa budujúcej Budapešti, do rakúskych krajín a do Viedne.[17]

Od posledných desaťročí 19. storočia najpodstatnejšia časť vysťahovalcov odchádzala do Spojených štátov amerických. V dvadsiatych rokoch 20. storočia smerovali vysťahovalci najmä do Kanady, južnej Ameriky, Francúzska a Belgicka. Vzhľadom k počtu obyvateľov Slovensko patrilo k najväčším európskym vysťahovaleckým oblastiam. Najviac ľudí odišlo z východného Slovenska, ktoré bolo ekonomicky najslabšou oblasťou. Celkovo sa zo Slovenska vysťahovalo asi milión osôb. Emigranti odchádzali najmä s úmyslom získať finančné prostriedky na kúpu zeme a zlepšenie životnej úrovne. Preto často odchádzali len muži a mnohí z nich aj niekoľkokrát za sebou. Avšak len štvrtina vysťahovalcov sa po 2. svetovej vojne vrátila domov.[18]

Interregionálne i interetnické kontakty sa určitou mierou odrážali vo viacerých rovinách spôsobu života týchto ľudí. Kontakty sa prejavili najmä v znalosti cudzieho jazyka a v zavádzaní nových prvkov do tradičného modelu ľudovej kultúry. Podobne ako reemigranti z cudziny, vplývali na lokálne tradície aj skupiny remeselníkov a obchodníkov, ktorí zväčša pochádzali z dedín horských oblastí Slovenska a svoje služby poskytovali na rozsiahlych územiach Európy. Najmä v 20. storočí mali silný vplyv na vývin ľudovej kultúry Slovenska aj mestá a priemyselné centrá, v ktorých začalo pracovať množstvo ľudí z vidieka. Preberanie prvkov mestského spôsobu života bolo najrýchlejšie práve v tých dedinách, ktoré mali s mestom intenzívne kontakty.

Identitu Európy nemožno pochopiť bez vnímania mnohorakých foriem ľudovej kultúry, ktorej prirodzenou súčasťou je aj ľudová kultúra Slovenska. Aj ona tvorí osobitý výraz, modalitu európskej kultúry. Má s ňou spoločné korene vyrastajúce zo zdrojov roľníckej kultúry a opiera sa o základné duchovné piliere európskej kultúry, akými sú dedičstvo antiky a kresťanstvo. Európsky región, v ktorom sa Slovensko nachádza, bol vždy rušnou, otvorenou a prechodnou oblasťou a ovplyvňovali ho vplyvy zo západnej, i východnej európskej kultúrnej sféry. Preto sa tu aj ľudová kultúra vyvíjala pod vplyvom mnohorakých faktorov, ktoré jej vtlačili pečať neobyčajnej pestrosti a variability. Postihnúť zásadné aspekty vývinu ľudovej kultúry Slovenska a zaradiť ju do širších európskych kontextov bolo cieľom projektu, výsledok ktorého prezentuje táto publikácia.

POZNÁMKY

1] Etnografický atlas Slovenska. Bratislava, Veda - Slovenská kartografia 1990, s.102-104.
2] FROLEC, V.: Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy: dimenze lidové kultury. Ethnologia europea centralis, I. 1992, s. 11-22.
3] BERANOVÁ, M.: Slované. Praha 1988, s. 84-139; Dejiny Slovenska I. Bratislava, Obzor 1978, s. 202-214.
4] KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava, Veda 1974, s. 55-58.
5] BEŇKO, J.: Nemci, Sasi, Teutóni. Historická revue, 1991, 5, s. 10-11.
6] FROLEC, V.: c. d.
7] BEŇKO, J.: Valasi, Oláhovia, Rusíni... Historická revue, 1991, 1, s. 7-9.
8] Etnografický atlas Slovenska.: c. d.
9] Encyklopédia Slovenska III. Bratislava, Veda 1979, s. 239.
10] Encyklopédia Slovenska IV. Bratislava,. Veda 1980, s. 563-564;
DANIEL, D. P.: Evanjelici a slovenská kultúra. Historická revue, 1991, 4, s. 17-18.
11] FROLEC,V.: c. d.
12] ŽUDEL, J.: Komitáty a stolice. Historická revue, 1991, 6, s. 30-31.
13] FROLEC, V.: c. d.
14] Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1. Bratislava, Veda 1995, s. 243.
15] PRANDA, A.: K problematike výskumu dvojitého zamestnania. Slovenský národopis, 1967, č. 1, s. 3-40.
16] FALŤANOVÁ, E.: Sezónna migrácia poľnohospodárskych robotníkov. Slovenský národopis, 1978, č. 1, s. 73-80.
17] Encyklopédia Slovenska I. Bratislava, Veda 1977, s. 540.
18] Etnografický atlas Slovenska, C. d., s. 8, 10; MANN, A.: Vysťahovalectvo za prácou do Ameriky na prelome 19. a 20. storočia a jeho vplyv na ľudovú kultúru na Slovensku. Slovenský národopis, 1980, č. 4, s. 527-544.

Tradičná agrárna kultúra

PETER SLAVKOVSKÝ

POSTOVANIE poľnohospodárskych plodín a chov hospodárskych zvierat je cieľavedomá činnosť, ktorá nie je človeku vrodená, je preto súčasťou ľudskej kultúry. Pre obyvateľstvo žijúce po stáročia i na území dnešného Slovenska malo poľnohospodárstvo veľký význam ako hlavné zamestnanie a rozhodujúca súčasť výrobných síl spoločnosti.

Celú problematiku agrárnej kultúry možno z hľadiska etnológie rozdeliť na dva základné okruhy: 1. sledovanie vývinu, regionálnych a etnických rozdielov v technologických komponentoch agrárnej kultúry, t. j. materiálnych prostriedkov, ktoré sa pri tomto druhu ľudskej činnosti využívali, 2. sledovanie ich sociálneho ekvivalentu - kolektívu ľudí, ktorí nimi v jednotlivých vývinových etapách pracovali, t. j. organizácia práce, spôsoby preberania nahromadených skúseností - akýsi mechanizmus dedenia už osvojených hodnôt, ako i vzťahy, ktoré na pozadí agrárnej kultúry vznikali.

Vývin agrárnej kultúry Slovenska

V 6. storočí sa o účasť na vytváraní európskych dejín prihlásili i Slovania. Archeologické nálezy poľnohospodárskeho náradia dokazujú, že v tom čase patrila stredná Európa medzi tie oblasti, kde sa poľnohospodárstvo rozvíjalo najviac. Bola to zásluha predovšetkým Keltov. Pod oblasť ich vplyvu patrila aj kultúra tých etník, ktoré boli keltskou civilizáciou ovplyvnené. Bolo to rozsiahle územie, od dnešnej Veľkej Británie, cez strednú Európu až po Zakarpatskú Ukrajinu.

Takmer súčasne s keltskou agrárnou kultúrou bola na území severného Balkánu, južného Maďarska a priľahlej časti Rakúska archeologicky dokumentovaná vyspelá poľnohospodárska kultúra, ktorá územne zodpovedala ilýrskemu etniku. Jej prevrstvenie s agrárnou kultúrou Keltov znamenal kultúrny substrát, ktorý posunul vtedajší vývoj agrárnej kultúry celej strednej Európy. Z neho profitovalo i poľnohospodárstvo rímskych provincií, kde sa pestovali všetky známe druhy obilnín - predovšetkým odrody pšenice, jačmeň, proso, menej ovos. Je zaujímavé, že v tom čase bola úroveň agrárnej kultúry v oblasti dnešného Slovenska, oproti západne susediacim krajinám obývaným Germánmi, vyššia, lebo naše územie bolo v bezprostrednom kontakte s rímskymi provinciami.

K Hanaj

ISBN 80-88880-26-2

...dová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku

z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie

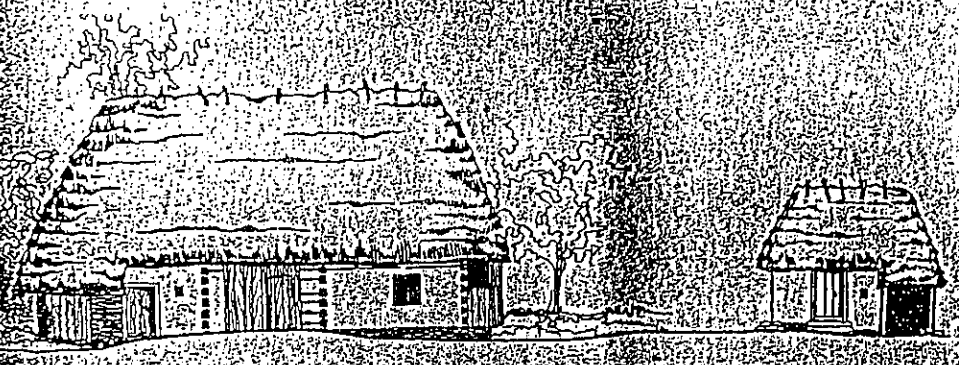

Bratislava 1998

SASINEK, F. 1881: Pravek Slovanov Podunajských. Slovenský letopis, V.
SCHULDT, E. 1988: Der Holzbau bei der nordwestslawischen Stammen vom 8. bis 12. Jahrhundert. Berlin, 1988.
SKRUŠNÝ, L. 1963: Příspěvek k třídění a chronologii slovanských etopných zařízení na území ČSSR. Pam. Archeol. 54, s. 234–265.
SKRUŠNÝ, L. 1980: Několik poznámek k otázce vývoje a funkce pece ve slovanských, středověkých a novověkých objektech i mimo ně. Archaeologia historica 5, s. 221–242.
SLANINÁK, M. 1975: K otázke stredovekého dedinského domu na severnom Slovensku. Zborník Slovenského národného múzea LXIX – 1975, Etnografia, s. 170–189.
SMETÁNKA, Z. 1978: Přírodní poměry a osídlování Čech v 10. – 13. století. Archaeologia historica, 3, 331–333.
SMETÁNKA, Z. 1978: Přírodní poměry a osídlování Čech v 10. – 13. století. Archaeologia historica, 3, s. 331–333.
SMETÁNKA, Z. 1988: Život středověké vesnice. Zaniklá Svidna. Praha
SNAŠIL, R. 1975: Archeologia a vesnické sídliště 10. – 13. století na Moravě. Archeol. Rozhl. XXVII 1975, s. 305–317.
SOPORGA, M. 1983: Ohniskové zariadenie v ľudovom obydlí vo východoslovensko-ukrajinsko-poľskej kontaktnej oblasti. In: ZSNM Etnografia 24, s. 157–178.
SPEGALSKI, J. P. 1972: Źródła severozapadnej Rusi IX–XIII w. Leningrad
SZABÓ, I. 1969: A kazepkori magyar falu. Budapest.
SZABÓ, I.Gy. 1975: Árpádkori falu és temetője Sarad határában. Egri Múz. Évk. 13 /1975/, s. 19–62
ŠAFÁŘÍK, P. J. 1861–1864: Slovanské starožitnosti, Praha.
ŠALKOVSKÝ, P. 1984: Zur Makrostruktur der Besiedlung der Slowaken in grossmährischer Zeit. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6. – 10. Jahrhundert /Symposium, Nové Vozokany, 3. – 7. Oktober 1983/. Nitra, s. 209–215.
ŠALKOVSKÝ, P. 1988: K vývoju a štruktúre osídlenia v dobe slovanskej na Slovensku. Slovenská archeológia 36, 1988, s. 379–414
ŠALKOVSKÝ, P. 1998 v tlači: kapitola v tejto monografii
ŠALKOVSKÝ, P. – VLKOLINSKÁ, I. 1987: Včasnostredoveké a vrcholnostredoveké sídlisko v Kumjanciach. In: Štúd. Zvesti Archeol. Úst. Slov. Akad. Vied. 23. Nitra 1987, s. 127–172.
ŠIŠKA, S. 1964: Najstaršie slovanské osídlenie Spiša. Podtatranské noviny II, č. 24–25/3, 26. 6. 1964.
ŠVECOVÁ, S. 1960: Stavby s prístennými stĺpmi na západnom Slovensku. Slovenský národopis 8, 1960, s. 465–493
TAKÁCS, M. 1993: Falusi lakóházak és egyéb építmények a kisalföldon a 10. – 16. században (Kutatási eredmények és további feladatok). In: A kisalföld népi építészete. Szentendre-Győr, s. 7–56.
TOČÍK, A. 1978: Záchranný výskum v Kumjanciach. In: Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1977. Nitra, s. 246–272
TOČÍK, A. 1980: Pokračovanie záchranného výskumu v polohe Kňazova janica v Kumjanciach. In: Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1979. Nitra, s. 215–229
TOČÍK, A. 1981: Záverečná správa zo záchranného výskumu v Kumjanciach v rokoch 1977 a 1979. Štúd. Zvesti Archeol. Úst. Slov. Akad. Vied 19, s. 139–157
TOČÍK, A. – TICHARDUS, J. 1986: Stavba hrnčiarskej pece moravskej maľovanej keramiky na juhozápadnom Slovensku. Pamiti archeol., 57, s. 1–90
TURČAN, V. 1991: Prírodné podmienky osídlenia Z. Malého Šariša vo včasnej dobe dejinnej. Štúd. Zvesti Archeol. Úst. Slov. Akad. Vied 27, Nitra, s. 25–29
TURZO, J. 1979: Lokalnen slohove formy obloch [illegible] Podjavorinky v muzeu slovenskej dediny. In: ZSNM CXXIII Etnografia 20, s. 167–195
VARSIK, V. 1993: Polykultúrne sídliská a pohrebiská [illegible]. In: Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1992. S. [illegible] 122–130
VAŠEKA, P. 1992: Mazanec – stredoveký stavebný [illegible] z archeologických prameňov a problém riešenia interpretácie [illegible] do Slovník prátel starožitností 3. Miroslavu Richterovi k [illegible] narodeninám jubilantom. Praha
VAŠEKA, P. 1998: Archeologie středověkého vesnic[illegible] Historizujúcí tradičné vesnické architektúry v Evrope. [illegible] 85, 1998, 1, s. 1–33
VENCL, S. 1973: Časné slovanské osídlení v Čechách. Archeol. a Praha východ. Památ. archeol. 64, s. 340–392
VIGNATIOVÁ, J. 1993: Břeclav-Pohansko II. Slovanské osídlení předhradí. Spisy Fil. Fak. MU Brno 1992, [illegible]
WILDE, K. A. 1939: Die Grabungen in Wollin und der Stand der Jomsburgfrage. Bericht über die Kieler Tagung 1[illegible] Neumünster, s. 162–178.
ZEMAN, J. 1976: Nejstarší slovanská osídlení Čech. Památ. archeol. 67, s. 115–235

Geografické, kultúrno-spoločenské a interetnické súvislosti ľudovej architektúry

Ján Botík

Ľudové obydlie na Slovensku z konca 19. začiatku 20. storočia je výsledkom dlhodobého a zložitého vývoja. Na formovaní jeho základných znakov sa podieľal rad rôznorodých činiteľov. Spomedzi nich rozhodujúcu úlohu zohrávali geografické, hospodárske, spoločenské, historické, kultúrne i ďalšie pomery našej krajiny. Charakteristika týchto pomerov nám pomáha hlbšie pochopiť skutočnosti, ktoré pôsobili na genézu a vývinové tendencie ľudových stavieb, na rozmanitosť ich foriem a funkcií, ako aj na miery zhodnosti či odlišnosti v priestorových a interetnických súvislostiach.

Geografické podmienky

Z rozsiahleho karpatského horstva na území Slovenska leží iba jeho severozápadná časť, ktorá sa nazýva Západné Karpaty. Prechádza veľkým oblúkom pozdĺž celého Slovenska a končí sa na severovýchodnej Morave. Slovensko možno charakterizovať ako oblasť karpatských vysočín a pomerne široko-podunajsko-potiských nížin. Horstvo Karpát je na našom území lemované na juhozápade Záhorskou nížinou, na juhu Podunajskou nížinou, Juhoslovenskou nížinou a Východoslovenskou nížinou. Medzi horskými a nížinnými útvarmi nie je na našom území ostrý predel. Karpatská vysočina vybieha do nížin v podobe polostrovov, pričom nížiny zasahujú pozdĺž nich hlboko medzi výbežky karpatského horstva. Nížiny sú na našom území rozložené vo výške 100–300 m nad morom a zaberajú asi 35 % celkovej plochy Slovenska. Na karpatské vysočiny pripadá zhruba 65 % územia Slovenska. Z toho na nízke vysočiny (300–800 m n. m.) asi 45 %, na stredne vysoké vysočiny (800–1500 m n. m.) asi 14 % a na vysoké vysočiny (nad 1500 m n. m.) asi 1 % z celkovej plochy Slovenska [*Lukniš 1972:124*]. Z uvedených skutočností je zrejmé, že oblasť karpatských vysočín a prikarpatských nížin sa na území Slovenska vyznačuje výraznými kontrastmi nadmorských výšok, geologického zloženia, krajinného reliéfu, zrážok, teplôt, druhov pôdy, rastlinnej pokrývky, živočíšneho sveta atď. Tým sa vytvorili aj rozdielne podmienky pre hustotu osídlenia, zameranie hospodárskej činnosti, pre celkový spoločenský a kultúrny vývin a v rámci toho všetkého vznikli aj podmienky pre rozmanitosť foriem ľudového staviteľstva.

Rôznorodosť geografických podmienok v oblasti Karpát na našom území sa odrazila na viacerých komponentoch ľudového staviteľstva. Najbezprostrednejšie a najvýraznejšie sa vplyv geografických činiteľov prejavil na technologicko-konštrukčných zložkách ľudovej stavebnej kultúry. Platí to predovšetkým o používaných materiáloch stien domu, ktoré sa budovali z najdostupnejších surovín. Výskyt hlinených domov je späťý s nížinnými oblasťami a výskyt drevených domov je späťý s horskými oblasťami. Pritom obydlia zo smrečinových stromov sa stavali v zóne stredných vysočín a z listnatých stromov v zóne nízkych vysočín s čiastočným presahom do dolného pásma stredných vysočín. Hranice výskytu drevených a hlinených obydlí boli historicky premenlivé. Zhruba do polovice 18. storočia všeobecná rozšírenosť domov z dreva siahala niekde do údolí horských výbežkov, ale aj do okrajových pásiem nížinných oblastí. Do tohto obdobia, v dôsledku úbytku lesov a rôznych nariadení vrchnosti, sa začali v nížinách a v mnohých podhorských oblastiach nahrádzať drevené obydlia stavbami z hliny alebo z kameňa. Na základe historických dokladov možno usudzovať, že pred uvedeným obdobím boli ľudové obydlia z kameňa atypickým javom bez dlhodobejšej kontinuity. Platí to aj o tzv. skalných obydliach, vysekávaných do mäkkých sopečných hornín, ktorých výskyt je ohraničený iba na niekoľko lokalít južného Slovenska. Využívanie rozmanitých danosti geografického prostredia je evidentné aj na materiáloch strešnej krytiny domu. V zóne stredných vysočín so smrečinovým porastom dominujú šindľové strechy. V niektorých nížinných regiónoch sa na pokrývanie striech využíval hojný výskyt ťrstia. Na prevažnej časti nížin a nízkych vysočín s rozvinutým pestovaním obilovín sa k tomuto účelu využívala slama. Geograficky podmienené boli do určitej miery aj niektoré princípy konštrukcie stien a krovu ľudového obydlia, ktorých uplatnenie bolo závislé od použitých stavebných materiálov. Ako príklad možno uviesť zrubovú a stĺpikovú konštrukciu stien v zóne drevených domov, ako aj vykladanie, nabíjanie a murovanie z válkov, či surových tehál v oblastiach hlinených stavieb. Výskyt tzv. sochového krovu alebo prístenných stĺpov v niektorých nížinných regiónoch bol podmienený stavbou hlinených obydlí so zníženými statickými vlastnosťami stien [*Kovačevičová 1990*].

Je nepochybné, že podmienky geografického prostredia vplývali aj na niektoré ďalšie zložky ľudového obydlia. Pri hľadaní a vysvetľovaní takýchto súvislostí neraz dochádzalo k preceňovaniu úlohy geografických

činiteľov. Do priamej súvislosti s klimatickými pomermi horských oblastí, pre ktoré sú priznačné dlhé a na snch bohaté zimné obdobia, dával sa napr. výskyt vysokých a strmých striech, zvierajúcich menej ako 90 stupňový uhol. A takisto aj výskyt štvorbokej, tzv. átriovej zástavby dvora. Naproti tomu za bezprostredný vplyv nížinných oblastí s dlhým a horúcim letným obdobím sa označovali podstenia domov so stĺporadím alebo arkádami. Ako dôsledok rozdielnej konfigurácie krajiny sa vysvetľoval výskyt podpivničených domov v horských oblastiach a umiestňovanie pivníc mimo domov na nížinách. Skutočnosť, že uvádzané javy boli na Slovensku, ale aj v širších priestorových reláciách, zistené v rôznych, pritom výrazne rozdielnych geografických podmienkach, nás nabáda k prehodnoteniu naznačených názorov o vplyve prírodných činiteľov na formy ľudového obydlia. Vzťahuje sa to aj na viaceré, donedávna všeobecne prijímané tézy, v ktorých doznievali rôzne koncepcie geografického determinizmu a antropogeografickej školy. V týchto súvislostiach, ako príklad možno uviesť teoretické stanovisko, v ktorom sa primitívne a retardované stavebné postupy a formy označujú za kontinuitné pretrvávanie prejavov staršej nižšinnej stavebnej kultúry [*Frolec-Botík 1983:51*].

Zjednodušujúcemu a deterministickému chápaniu úlohy prírodných činiteľov sa môžeme vyhnúť za predpokladu, keď pri osvetľovaní rôznorodosti foriem ľudového obydlia budeme mať na zreteli spolupôsobenie geografických podmienok a ďalších faktorov.

Hospodárske podmienky

K najurčujúcejším činiteľom rozvoja spoločnosti a jednotlivých stránok spôsobu jej života patria hospodárska činnosť a stupeň rozvoja výrobných síl. Nasledujúce poznámky sú venované charakteristike hospodárskych pomerov Slovenska a ich úlohe pri formovaní znakov ľudových stavieb.

Hospodárska štruktúra Slovenska bola koncom 19. a začiatkom 20. storočia poznačená oneskoreným vývinom kapitalistických výrobných vzťahov v porovnaní s vyspelými krajinami západnej Európy. Prejavovalo sa to predovšetkým v nerovnovážnych proporciách poľnohospodárstva voči ostatným hospodárskym odvetviam.

V rámci bývalého Uhorska bolo Slovensko priemyselne najrozvinutejšou časťou štátu. Oblasť stredoslovenských banských miest (Kremnica, Banská Štiavnica, Banská Bystrica) zaujímala významné postavenie už v ekonomike feudálneho Uhorska. Ešte v prvej polovici 19. storočia produkovala v rámci Uhorska 3/4 zlata, 3/4 striebra, 3/4 medi a asi 2/3 surového železa. V tomto období sa rozmáha výroba železa aj v oblasti Gemera, Spiša, v okolí Košíc a na hornom Pohroní. Na južných svahoch Slovenského Rudohoria sa rozvinul sklársky priemysel. Na Spiši, v Gemeri, v Trenčianskej a Šarišskej stolici začala prosperovať výroba papiera. Spiš, Gemer, Orava a Šariš boli známe domáckou výrobou textilu. Na západnom Slovensku sa rozvinula kožiarska výroba, textilné, lichovarské a niektoré ďalšie manufaktúry. Významné miesto patrilo, napr. výrobe poľnohospodárskeho náradia v Nižnom a Vyšnom Medzeve. S rozvojom kapitalizmu sa okrem ťažby rúd začala rozvíjať ťažba uhlia v Handlovej, vznikali zápalkárne, papierne, cukrovary, továrne na nábytok, kovospracujúce závody, závody na výrobu káblov, chemikálií atď. V roku 1910 bolo na Slovensku okolo 600 závodov s viac ako 20 zamestnancami. Napriek tomu, že Slovensko patrilo k priemyselne najprosperujúcejším častiam bývalého Uhorska, v období od roku 1869 do roku 1910, ba ešte aj v roku 1930, žilo z priemyslu a remesla len okolo 18–20 % obyvateľstva. To znamená, že s výnimkou niektorých priemyselných regiónov malo Slovensko poľnohospodársky charakter. V roku 1869 poľnohospodárstvo sústredovalo až 80,9 % zárobkovo činného obyvateľstva. V roku 1900 sa tento pomer čiastočne zmenil, ale aj tak sa v poľnohospodárstve uplatňovalo ešte 68,3 % zárobkovo činného obyvateľstva a v roku 1910 dokonca 70,4 %. V roku 1930 sa zamestnávalo a žilo z poľnohospodárstva 56,8 % obyvateľov Slovenska [*Mésároš 1971*]. Na Slovensku bolo teda poľnohospodárstvo hlavným zdrojom obživy prevažnej väčšiny obyvateľstva. Z hľadiska sledovanej problematiky je preto dôležité objasniť, čo predstavovalo existenčný základ poľnohospodárskeho obyvateľstva.

Hospodárskym základom obyvateľstva v poľnohospodárskom prostredí bola roľnícka usadlosť pozostávajúca z poľí, lúk a pasienkov v extraviláne a z domu, dvora a záhrady v intraviláne. Po tereziánskej urbárskej regulácii celouhorský priemer extravilánu tvorná pôda bez lúk a pasienkov) bol 22,5 prešporských jutár [*Rebro 1959:160*]. Treba však poznamenať, že už od stredoveku prebiehal medzi poddanským obyvateľstvom proces vnútornej diferenciácie. Na Slovensku sú v 17. storočí poddaní na celej usadlosti už zriedkavosťou. Väčšina hospodárí na polovici, štvrtine, osmine i menšej časti usadlosti. V čase tereziánskej urbárskej regulácie prevažná väčšina roľníkov hospodárila na štvrtine a osmine usadlosti, 25–30 % dedinského obyvateľstva tvorili bezzemkovia, želiari. V roku 1828 žilo na slovenskom vidieku 140 tisíc poddanských a 138 tisíc želiarskych rodín, teda skoro polovicu dedinského obyvateľstva tvorili bezzemkovia. Trend tohto procesu neovplyvnil ani patent o zrušení poddanstva (1853). Upevňovanie kapitalistických výrobných vzťahov v poľnohospodárstve brzdili rôzne prežitky feudalizmu, predovšetkým pretrvávajúca sústava veľkostatkov. V dôsledku tejto skutočnosti v roku 1910 z celkového pôdneho fondu na Slovensku 56,4 % pripadlo na hospodárstva s výmerou nad 100 katastrálnych jutár. Tieto predstavovali iba necelé 2 % všetkých hospodárstiev. Z celkového počtu roľníkov v slovenských stoliciach až 39,8 % vlastnilo menej než 5 jutár, 30,1 % 6–10 jutár, 21,1 % 11–20 jutár. To znamená, že zdrvujúcu väčšinu slovenského roľníctva tvorili drobní poľnohospodári a takmer polovicu obyvateľstva slovenských dedín predstavovali masy sluhov, bírešov a sezónnych poľnohospodárskych robotníkov [*Mésároš 1971*]

Agrárnemu prostrediu Slovenska s relatívne veľkou rozdrobenosťou roľníckych hospodárstiev, s celkove slabým rozvojom priemyselnej výroby a s nedostatočne rozvinutým vnútorným trhom zodpovedal v dedinskom prostredí malovýrobný a polonaturálny až naturálny spôsob hospodárenia. Touto skutočnosťou bol poznačený aj sociálny ekvivalent poľnohospodárskej výrobnej jednotky, čiže roľnícka rodina, ktorá bola nielen sociálnou, ale aj hospodársko-výrobnou jednotkou. Za takejto situácie predstavovalo aj obydlie akúsi symbiózu sociálno-ekonomických funkcií, pretože muselo poskytnúť príslušníkom sociálno-výrobného kolektívu (rodine) jednak priestor na realizáciu najrozmanitejších potrieb bývania (biologické, spoločenské, obradové a ďalšie aktivity), a potom aj priestor na realizáciu najrozmanitejších zložiek hospodársko-výrobnej činnosti. V dôsledku týchto skutočností ustálili sa v poľnohospodárskom prostredí formy roľníckej hospodárskej usadlosti, ktorej súčasťou v intraviláne bol dvor s komplexom obytných a hospodársko-prevádzkových priestorov [*Botík 1975*]

Charakter hospodárskej činnosti pôsobil na celý rad zvláštností, ktorými sa diferencovalo roľnícke obydlie od nepoľnohospodárskeho (napríklad od remeselníckeho, baníckeho, uhliarskeho, mlynárskeho atď. Zameranie hospodárskej činnosti však pôsobilo aj na zvláštnosti obydlia v samotnom poľnohospodárskom prostredí. Podľa toho, či v hospodárskom zameraní roľníka dominoval chov hospodárskych zvierat, pestovanie poľnohospodárskych plodín, alebo či v rámci týchto odvetví dochádzalo k špecializácii na určité druhy hospodárskych zvierat, či plodín, všetky tieto skutočnosti sa v menšej alebo väčšej miere odrazili na zvláštnostiach niektorých komponentov obydlia, predovšetkým v jeho hospodárskej časti.

Sociálne podmienky

Na formovaní znakov ľudového obydlia sa popri geografických a hospodárskych podmienkach významnou mierou podieľali aj sociálne činitele. Ich pôsobenie sa odrazilo predovšetkým na dispozičnom a funkčnom riešení obydlia, na jeho priestorovej rozvinutosti, honosnosti a reprezentatívnosti, ako aj na niektorých ďalších atribútoch

Nepretržitý proces majetkovej diferenciácie roľníckeho obyvateľstva, ktorého dôsledkom bol nerovnaký rozsah hospodárskych usadlostí, ale aj značné množstvo bezzemkov, prejavoval sa v pestrej sociálno-triednej štruktúre poľnohospodárskeho prostredia. Popri malých a stredných roľníkoch existovala v ňom aj nepočetná vrstva dedinských boháčov, ktorá na svojich hospodárstvách zamestnávala sluhov a pri nárazových prácach aj ďalšie pracovné sily. Patrili sem aj masy dedinskej chudoby bez pôdy, z ktorých sa grupoval poľnohospodársky proletariát a sezónni poľnohospodárski robotníci, nachádzajúci obživu na veľkostatkoch a u bohatých sedliakov.

Majetková a sociálno-triedna diferencovanosť roľníckeho obyvateľstva sa pochopiteľne odrazila aj v rozmanitosti obydlia a spôsobu bývania tej ktorej sociálnej skupiny. Obydlia najbohatších vrstiev sa vyznačovali priestorovou rozvinutosťou a väčšou rozmernosťou v obytnej, ale hlavne v hospodárskej časti, čo si vynucoval väčší objem hospodársko-prevádzkových potrieb. Vysoký status manifestovali majetní sedliaci honosnosťou a reprezentatívnosťou svojich obydlí. Prejavovalo sa to v bohatom dekoratívnom stvárňovaní domov, najmä na ich priečeliach, ako aj v existencii tzv. parádnej izby, zariadenej v danom prostredí najprepychovejším nábytkom, textíliami a ďalšími doplnkami interiéru. Možno sem zaradiť aj skutočnosť, že bohatí roľníci povolávali ku stavbe svojich domov kvalifikovaných majstrov, vo svojom prostredí ako prví uplatňovali nové stavebné materiály, stavebné postupy a architektonicko-dekoratívne riešenia. Naproti tomu hospodársky najslabšie a nemajetné vrstvy bývali spravidla v priestorovo menej rozvinutých domoch, často nielen bez tzv. parádnej izby, ale aj bez komory a s obmedzeným počtom hospodárskych objektov. Obydlia týchto sociálnych skupín mávali iba skromné alebo žiadne výtvarné prvky. Z hľadiska uplatnených stavebných materiálov a postupov, ako aj z hľadiska ich dispozičného a funkčného riešenia, často predstavovali retardované alebo aj núdzové obydlia [*Podoba 1990*]. Typologicky zvláštnu kategóriu obydlí v poľnohospodárskom prostredí reprezentujú byty tzv. bírešov, komeničiašov, sezonárov a ďalších poľnohospodárskych robotníkov na veľkostatkoch a majeroch. Pozostávali spravidla z jedného až dvoch priestorov, často obývaných aj viacerými domácnosťami.

Vzhľadom k tomu, že sociálno-výrobným ekvivalentom roľníckej hospodárskej usadlosti bola rodina, stávala sa aj ona determinujúcim činiteľom rôznorodosti foriem obydlia v poľnohospodárskom prostredí. Na Slovensku sa na prelome 19. a 20. storočia vyskytovali dve základné formy rodiny. Malá rodina a rozšírená rodina, nazývaná aj veľkorodina [*Švecová 1997*]. V mnohých situáciách malé aj rozšírené rodiny bývali v totožných formách obydlia, ktoré aj využívali identickým spôsobom. V niektorých situáciách rozšírené rodiny modifikovali funkciu niektorých priestorov obydlia, v akom žili aj malé rodiny. Za určitých okolností, predovšetkým v prípadoch minoriadne rozvetvenej početnosti a príbuzenskej štruktúry, rozšírené rodiny vytvárali zvláštne formy veľkorodinných obydlí. Z dispozičného hľadiska sa vyznačovali priestorovým rozvinutím obydlia malej rodiny, v ktorom sa objavovali početné regionálne formy.

Na rozmanitosť domových foriem vplývali aj niektoré diferencie v dedičsko-právnych normách. Na Slovensku podľa praxe obyčajového práva a neskôr aj podľa kodifikovaného práva, rodinný majetok dedili všetci mužskí potomkovia, a to rovnakým dielom. Podielnici mali nárok na reálnu časť majetku nielen v extraviláne, ale aj v intraviláne, teda aj nárok na časť dvora a časť obydlia. Pokiaľ bola možnosť rozširovať intravilán obce, alebo deliť dvory na menšie, avšak samostatné časti, rozdelené rodi-

ny preferovali a aj uplatňovali rezidenčnú samostatnosť. Ich novopostavené domy mávali typologické znaky obvyklých foriem obydlia malej alebo rozšírenej rodiny. V prípadoch, keď nebola možnosť získať obydlie na samostatnom dvore, vznikali v dôsledku rodinného a majetkového delenia aj zvláštne formy obydlia rozdelených rodín, ktoré sa typologicky diferencovali od foriem obydlia malých i rozšírených rodín. Najčastejším riešením boli združené formy a spoločnícke formy obydlia rozdelených rodín. Združené formy vznikali v situáciách, keď si viaceré rozdelené rodiny postavili samostatné rezidenčné jednotky v jednom stavebnom objekte a pod spoločnou strechou. Mohli mať formu dvojdomov, štvordomov alebo dlhých domov. Spoločnícke formy obydlia vznikali v situáciách, keď rozdelené rodiny nemali možnosť rezidenčného osamostatnenia, takže zotrvávali aj naďalej v pôvodnom obydlí ako pred rozdelením, pričom nepoznačovali ani jeho dispozičné a ani funkčné riešenie [*Švecová 1966; Botík 1981*]

Historické podmienky

Formy ľudového obydlia na Slovensku z konca 19. a začiatku 20. storočia sú výsledkom dlhodobého a zložitého vývoja. Na formovaní jeho znakov sa podieľali nielen geografické, hospodárske a sociálne činitele, ale aj rôznorodé okolnosti historického vývinu nami sledovaného priestranstva.

Územie Slovenska ako sústava vysočín, kotlín a nížin sa v dôsledku zásahu človeka do pôvodných pomerov prirodzenej krajiny postupne menilo z prírodnej krajiny na krajinu kultúrnu. Lenže zásah človeka do prírodných pomerov neprebiehal rovnako intenzívne ani v priestorových, ani v časových reláciách. Proces osídľovania Slovenska sa uskutočnil vo viacerých historických epochách. Základnosť nížin kontinuitne pretrváva od mladšej doby kamennej (neolit). Osídlenie niektorých horských kotlín potvrdzujú nálezy z doby bronzovej. Avšak systematické osídľovanie pohorí a horských údolí spadá do čias tzv. veľkej kolonizácie v 12. a 13. storočí. Proces osídľovania Slovenska pokračoval kolonizáciou na valašskom práve z 15. a 16. storočia, chorvátskou kolonizáciou v 16. – 17. storočí a završil sa kopaničiarskou kolonizáciou, spadajúcou do obdobia 16. až 19. storočia.

Jednotlivé etapy procesu osídľovania Slovenska sa výrazným spôsobom odrazili na sídelných formách dedín. Vyslovené však boli aj viaceré teoretické stanoviská o vplyve základných kolonizačných epoch na formy obydlia, predovšetkým na ich dispozičné a funkčné riešenie [*Frolec-Botík 1983*], k čomu sa vrátime v ďalších častiach tejto štúdie.

Pri osvetľovaní úlohy historických činiteľov osobitnú pozornosť si zaslúži skutočnosť, že Slovensko bolo v jeho historickom vývine začlenené do viacerých štátnych útvarov. Do konca 9. storočia bolo nami sledované priestranstvo integrálnou súčasťou Nitrianskeho kniežatstva aj včasnofeudálneho štátu Veľkej Moravy. Od začiatku 10. storočia bolo územie dnešného Slovenska začlenené do vznikajúceho štátneho útvaru starých Uhrov, v ktorom zotrvalo až do rozpadu Rakúsko-Uhorskej monarchie. Od roku 1919 bolo Slovensko súčasťou Česko-slovenskej republiky, čo trvalo do roku 1993, keď po rozdelení Českej a Slovenskej federatívnej republiky vznikla Slovenská republika.

S vývinom historických pomerov Slovenska je bezprostredne spätá aj pestrá etnická štruktúra tunajšieho obyvateľstva. Okrem slovenského etnika výrazné zastúpenie tu majú aj príslušníci maďarskej, rusínskej, rusínsko-ukrajinskej, rómskej, a v minulosti aj nemeckej a chorvátskej národnosti. Doterajšie poznatky o ľudovom obydlí na Slovensku potvrdzujú, že na rozmanitosti jeho foriem sa významnou mierou podieľali aj etnické činitele, k čomu sa taktiež ešte vrátime.

Sídelná krajina a typy sídiel

V priebehu historického vývoja ľudia svojou činnosťou postupne pretvárali prírodné prostredie na umelé a prírodnú krajinu na krajinu kultúrnu. Výraznou súčasťou kultúrnej krajiny sa stali ľudské sídla. „Sídlo je najvšeobecnejšia sociálno-priestorová podmienka života spoločnosti, ktorou ľudia realizujú svoj vzťah k prírode (výroba materiálnych hodnôt), reprodukujú svoj život a utvárajú svoje vzťahy (spoločenské vzťahy) vo vzájomnom spolunažívaní" [*Paňuk 1980 12*]. Vznik a formy ľudských sídiel sú historicky podmienenými javmi. Počiatky vytvárania trvalých sídiel sú späté s neolitickou revolúciou, ktorá povýšila poľnohospodárstvo na rozhodujúci zdroj obživy, čím vznikli predpoklady k prechodu od nomádstva k usadlému spôsobu života. Každá nasledujúca epocha v rozvoji spoločnosti vtláčala svoju pečať aj formám trvalých sídiel.

Pri skúmaní otázok genézy súčasného osídlenia a vytvárania dnešných sídiel na území Slovenska je potrebné vychádzať už z obdobia tzv. stahovania národov po páde Rímskej ríše, keď sa na území Slovenska i v niektorých ďalších priľahlých oblastiach vytvára v priebehu 5. – 7. storočia kompaktné slovanské osídlenie. V 7. storočí sa z týchto slovanských predkov sformoval kmeňový zväz označovaný ako Samova ríša. Neskôr vzniklo Nitrianske kniežatstvo, ktoré sa stalo súčasťou vyspelého štátneho útvaru – Veľká Morava. Do tohto obdobia spadá formovanie včasnofeudálnej spoločnosti s rozvíjajúcou sa poľnohospodárskou a remeselnou výrobou, ktoré bolo sprevádzané procesom premeny rodových obcín na susedské obciny. Archeologické doklady zo Slovenska, Moravy a Zadunajska svedčia o existencii vyspelej sústavy sídiel na veľkomoravskom území. Z rolníckych susedských obcín vznikali trvalé sídla dedinského charakteru. Široké územie poľnohospodárskych dedinských sídiel dopĺňovala sieť kniežacích hradísk s rôzne špecializovanou remeselnou výrobou. Viaceré z takýchto hradísk, ako napr. v Nitre, Bratislave, Mikulčiciach, Pohansku, ale aj inde, nadobudli osobitné centralizované postavenie, pretože okrem remeselnej výroby a výmeny tovarov sústreďovala sa v nich aj správa väčšieho územia, ako aj centralizovaná politická a vojenská moc. Takéto rozvinuté hradné centrá možno charakterizovať ako vývojový predstupeň neskorších stredoveských miest. Ďalší kontinuitný vývin veľkomoravskej sídelnej štruktúry bol prerušený príchodom starých Uhrov do Dunajskej kotliny na konci 9. storočia. S ich postupným usadzovaním sa v tomto priestranstve bol bezprostredne spätý rozpad Veľkej Moravy a v priebehu 10. storočia aj vznik uhorského štátu. Týmito skutočnosťami bola narušená etnická kompaktnosť slovanského osídlenia na našom území a začala sa tisícročná etapa slovensko-maďarského spolužitia. Zároveň vznikli aj kvalitatívne nové podmienky pre ďalší vývin sídelnej sústavy. Jej základné princípy vyrastali jednak zo zložitých súvislostí slovanskej poľnohospodárskej a remeselnej kultúry a pastierskou kultúrou staromaďarských kmeňov, ako aj z celkových zmien sociálno-triednej štruktúry rozvíjajúcej sa feudálnej spoločnosti [*Kučera 1971, Hoborniak 1985, Čaplovič 1998*].

Základnými útvarmi sídelnej sústavy Slovenska po jeho začlenení do uhorského štátu boli hrady, podhradia, mestá a dediny. Každej z týchto sídelných foriem prislúchala špecifická funkcia a sústreďovali sa v nich odlišné sociálne triedy a vrstvy feudálnej spoločnosti.

Stredoveké hrady vznikali na miestach predchádzajúcich slovanských hradísk, ale aj na nových miestach, výhodných z hľadiska bezpečnosti a spravovania určitého územia. Boli sídlami najväčších pozemkových vlastníkov, ich osobného služobníctva, úradníkov a vojenských družín a mali správidlá nevýrobný charakter. Preto počas ich jestvovania dôležitú úlohu v sídelnej sústave zohrávali podhradia, ktoré boli úzko späté so životom hradného spoločenstva. Podhradia boli osadami, v ktorých sa sústreďovali rozličné špecializovaní remeselní výrobcovia, obchodníci a širší okruh hradného služobníctva. Správidlá bývali aj trhovými strediskami.

V období od 13. storočia sa na Slovensku vytvorila aj rozvinutá sústava mestských sídiel. Územie Slovenska malo oblasťou väčšiu koncentráciu mestských sídiel v rámci celého Uhorska. Na tejto skutočnosti sa okrem nerastného bohatstva a významných obchodných ciest podieľala aj hospodárska a sociálna rozvinutosť domáceho slovenského obyvateľstva, ktorého početný mestotvorný proces od 12. a 13. storočia posilnili aj nemeckí, taliansky, poľskí a českí kolonisti. V sídelnej sústave feudálnej spoločnosti plnili mestá početné a špecifické hospodárske, sociálne, tovarovo-výmenné, vzdelávacie, kultúrne a mnohé ďalšie funkcie. Z toho vyplývala aj skutočnosť, že sa v nich sústreďovalo obyvateľstvo najrozličnejších sociálnych vrstiev a profesionálneho zamerania, spravidla mimo poľnohospodárskeho charakteru [*Vereš 1974*].

V priebehu celého obdobia feudalizmu, ako aj v nasledujúcich obdobiach, najpočetnejšie zastúpeným útvarom sídelnej štruktúry boli dediny. Väčšina z nich pochádza zo stredoveku. Ich vznik je spätý s poľnohospodárskou činnosťou. Dedinské sídla sa budovali v nížinách s dostatkom úrodnej pôdy. Najvhodnejšie podmienky na osídlenie poskytovali nížiny juhozápadného a juhovýchodného Slovenska, západná časť Myjavskej pahorkatiny a Juhoslovenskej kotliny. Na starom sídelnom území Slovenska, kontinuitne osídlenom od neolitu, osady sa vyvíjali z akéhosi malého rodového jadra, ktoré sa rozrastalo majetkovým a rodinným delením. Takémuto vývinu zodpovedá typ hromadnej osady, vytváraný bez nejakého princípu plánovitosti. Historicky mladšie osady z obdobia stredoveku vznikali plánovitým osídľovaním skupinou rodín v čase, keď sa už hospodárilo na rodinných usadlostiach. Z ich pôdorysu sú zrejmé princípy určitej plánovitosti. Takýto charakter majú tzv. dediny pri hradskej, v ktorých sú domy zoradené po oboch stranách cesty. Tvarovo a geneticky príbuzné sú ulicovky. Osobitným druhom ulicoviek sú potočné radové dediny, reagujúce na miestne hydrografické pomery. K týmto pôdorysným typom sú blízke aj dediny s návsou rôzneho tvaru, do ktorej vyúsťujú všetky cesty a sú tu sústredené aj verejné budovy – kostol, škola, dom richtára, požiarna zbrojnica. Mladšieho pôvodu sú reťazové dediny. Vznikali v 14.-16. storočí pri kolonizovaní horských oblastí. Každému osadníkovi bol pridelený pás lesa, ktorý mal premeniť na oráčinu. Tak vznikala jedna usadlosť vedľa druhej a tiahla sa celým chotárom osady pozdĺž hlavného údolia či potoka. Reťazové dediny vznikali aj v súvislosti s valašskou kolonizáciou v 14. – 18. storočí. Najmladšiu formu kompaktných sídiel reprezentujú parcelačné osady, ktoré vznikali na rozparcelovaných veľkostatkoch, zväčša po prvej svetovej vojne.

S mladšími kolonizačnými procesmi sú späté formy roztratených sídiel. Pozostávajú z osamotených obydlí alebo z menších zoskupení domov. Majú rôzne pomenovania – kopanice (západné Slovensko), lazy (Hont, Novohrad, Podpoľanie), štále (okolie Novej Bane), kolešne (Gemer), cholvarky (Kysuce), rale (Orava) a iné. Vyskytujú sa bez sústredených jadier (Orava, Kysuce), alebo majú sústredené jadrá (Myjavská pahorkatina, Podpoľanie, Hont, Novohrad, Gemer). Často majú patronymické (rodové) pomenovania podľa prvého osadníka. Mnohé vznikali zmenou sezónnych stavieb na trvalé obydlia v súvislosti s rodinným a majetkovým delením. Geneticky sú späté s mladším kolonizačným procesom 16. – 19. storočia, nazývaným kopaničiarska kolonizácia [*Vereš 1974*].

Jednotlivé formy a s nimi spätý celkový ráz sídiel premietal sa aj do spoločenského života dedinčanov, ako aj do mentálnych daností ľudí jednotlivých regiónov. Odrazil sa aj na prejavoch susedských vzťahov, poznačených vzdialenosťou medzi jednotlivými dvormi, ktoré predstavovali spojivo medzi rodinnými usadlosťami a dedinskou pospolitosťou. Dôležitú spoločenskú funkciu plnili ústredia s kostolom, krčmou, obchodom a ďalšími verejnými ustanoviznami, ktorých rozloženie bývalo odlišné pri kompaktných a roztratených sídlach. Charakteristickou črtou spoločenských vzťahov medzi obyvateľmi kompaktných sídiel, dedinského ústredia a roztratených sídiel bolo nadradzovanie sa dedinčanov nad lazníkmi či štálo-

ĽUDOVÁ KULTÚRA SLOVENSKA AKO SÚČASŤ EURÓPSKEJ KULTÚRNEJ IDENTITY: ZÁSADNÉ KONTEXTY VÝRAZU

RASTISLAVA STOLIČNÁ

PhDr. Rastislava Stoličná, CSc.
Ústav etnológie SAV, Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava, Slovakia.

To understand the character of the cultural identity of Europe, it is also necessary to explain the importance of the varied range of expressions of the folk cultures of individual nations. In this paper, the author interprets the character of the folk culture of Slovakia from the point of view of wider, geographical, ethnic, colonizing, religious, territorial-administrative and migrational connections, which place it in the context of the common European culture and civilization.

V rokoch 1994-1996 sa bude na pôde Ústavu etnológie SAV riešiť grantový projekt: *Tradičná ľudová kultúra v interetnických súvislostiach /Príspevok k európskej kultúrnej regionalistike/.*

Počas jeho trojročného riešenia sa bude tím vedeckých pracovníkov usilovať o vysvetlenie významu slovenskej ľudovej kultúry v rámci európskeho priestoru, a to v oveľa širších kontextoch, ako sme boli doposiaľ zvyknutí. K takto stanovenému cieľu nás priviedli predovšetkým výsledky dvoch veľkých etnologických prác, Etnografického atlasu Slovenska (EAS) a Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska, ktoré na pôde ústavu vznikli v nedávnych rokoch. Ich výsledky totiž ukazujú, že impulzy vzniku, stability a rozpadu tradícií sú podmieňované mnohorakými faktormi a kontextami, ktoré väčšinou presahujú rámec ľudovej kultúry a majú širšie geografické, etnické, kultúrne, konfesionálne, hospodársko-sociálne, územno-správne a ďalšie súvislosti. Výsledkom projektu by malo byť v prvých dvoch rokoch vypracovanie série analytických štúdií z rôznych tematických okruhov, ktoré by mali detailnejšie osvetliť mechanizmy, ktorými sa vytvárali a vyvíjali kultúrne modely v tradičnej kultúre. V treťom roku riešenia úlohy by mal tím riešiteľov pristúpiť k vytvoreniu syntetizujúcej práce o ľudovej kultúre Slovenska ako integrálnej súčasti kultúrnej identity Európy. Táto práca by mala byť aj logickým zavŕšením snáh jednej generácie slovenských etnológov, ktorí sa podieľali na koncepciách i výraze oboch základných prác slovenskej etnológie, teda EAS a Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska.

Vstupom k takto poňatej problematike je príspevok o zásadných kontextoch, ktoré sa podieľali na vytváraní charakteru ľudovej kultúry na Slovensku. Ich vyabstrahovanie bolo možné len na základe najnovších etnologických prác, ktoré riešili výskum ľudovej kultúry rôznymi metódami, ale komplexne. Treba ich prirodzene chápať ako základnú osnovu, ktorá bude ďalšími výskumami detailnejšie rozpracovaná a v jednotlivých tematických okruhoch modifikovaná.

Geografické a klimatické kontexty

Územie Slovenska patrí do dvoch veľkých európskych geografických oblastí. Nížinná oblasť súvisí s panónsko-potiskou zónou a zasahuje aj oblasti Moravy, Rakúska, Maďarska, Srbska a Chorvátska. V rámci Európy patrí k najstarším kultúrnym oblastiam, osídleným od paleolitu. Priaznivé pôdne a klimatické podmienky tu boli určujúce pre ustálenie mnohých kultúrnych javov. Evidentné je to najmä v spôsoboch hospodárenia a v artefaktoch materiálnej kultúry. Suchá a teplá klíma umožňovala pestovať náročné obilniny a technické plodiny, vinič a širokú škálu zeleniny a ovocia. Nížinný typ poľnohospodárstva umožňoval formy hospodárenia na veľkých pozemkoch a zavádzanie stále progresívnejších a výkonnejších poľnohospodárskych nástrojov a strojov. Dostatok krmovín podporoval intenzívny chov hospodárskych zvierat. Preto v tejto oblasti možno konštatovať pomerne vysoký štandard stravovania, bývania a odievania. Teplejšia klíma a prírodné prostredie podmienili aj materiál odevu a stavieb. Pre túto oblasť je typický ľahký plátený odev, postačujúci takmer po celý rok a hlinená ľudová architektúra (EAS 1990: 102-104).

Väčšina územia Slovenska má horský a podhorský charakter a súvisí s karpatskou geografickou zónou, ktorá zasahuje aj Moravu, Poľsko, Ukrajinu a Balkánsky polostrov. Drsnejšie klimatické podmienky a horšie pôdne danosti tejto oblasti výrazne ovplyvnili aj charakter ľudovej kultúry. Hospodárstvo sa tu mohlo zamerať len na pestovanie menej náročných plodín a na extenzívny chov hospodárskych zvierat. Nižšia výnosnosť hospodárstva horských oblastí stimulovala ľudí k hľadaniu ďalších zdrojov obživy. Umožňovalo to najmä prírodné bohatstvo, ktoré tu predurčilo vznik drevárstva, baníctva, domáckej výroby, pastierstva a pod. Geografické podmienky ovplyvnili aj výber používaných materiálov. Ľudový odev sa tu zhotovoval z teplejších prírodných materiálov, na zimu najmä z ovčieho súkna a kožušín, na leto z konopného alebo ľanového plátna. Pri stavbe domov prevládal drevený materiál (EAS 1990:102-104).

Je samozrejmé, že počas stáročí sa priama závislosť ľudovej kultúry a geografického prostredia neustále oslabovala, je však preukazná ešte v súčasnosti. Pokladá sa preto za jeden z primárnych faktorov, ktoré ovplyvnili charakter pôvodnej roľníckej kultúry, vychádzajúcej z agrárneho myslenia, ktorého podstatou bolo striedanie ročných období, prírodných cyklov, rešpektovanie kozmického poriadku a období života človeka. Duchovný a rituálny rozmer tejto kultúry výrazne zasahoval do pracovnej činnosti človeka a bol zameraný najmä na jej prosperitu. Tento starý kultúrny základ nachádzame u všetkých európskych národov (Frolec 1992:11-22).

Proces osídlenia a etnické kontexty

Archeologické pramene i historické správy dokladajú v Karpatskej kotline vetvu západných Slovanov od 5. stor. n.l. Osídlenie je doložené najmä v nížinných oblastiach Slovenska s hlavným zamestnaním zameraným na pestovanie plodín a chov zvierat. Pomerne vyspelá forma poľnohospodárstva a remesiel, podmienili postupne väčšiu koncentráciu obyvateľstva a vytváranie kultúrnych a výrobných centier. Tento proces bol dovŕšený v 9. stor. vznikom prvého štátneho útvaru Slovanov v strednej Európe, Veľkomoravskou ríšou, ktorej centrá ležali na južnej Morave a na juhozápadnom Slovensku. Bohaté archeologické nálezy svedčia o častom kontakte s kultúrnym prostredím západnej Európy, Byzancie, o an-

tických tradíciách, aj orientálnych vplyvoch. Odzrkadlilo sa to najmä v charaktere svetskej i cirkevnej architektúry a vo vysokej úrovni šperkárstva a zlatníctva. Rozvinuté bolo hutníctvo, kováčstvo, hrnčiarstvo, sklárstvo, tesárstvo, textilná výroba a ďalšie odvetvia remesiel (Beranová 1988:84-139, Dejiny Slovenska I.1978: 202-214).

Slovanské obyvateľstvo sa po prvýkrát dostalo do kontaktu s výrazne odlišným etnikom, starými Maďarmi, na konci 9. stor., kedy začali tieto kočovné kmene útočiť na územia Veľkej Moravy. Príchod Maďarov nebol taký podstatný z hľadiska kultúry týchto území, ako bol dôležitý z politického hľadiska. Podrobené územie bolo pridelené k novému štátnemu útvaru, k uhorskému štátu. Pri výmene kultúrneho majetku týchto etník boli Maďari skôr recepčným činiteľom, a to najmä v širokej oblasti stabilizovanej roľníckej kultúry. Od 10. stor. žije maďarské a slovenské etnikum na južnom Slovensku vedľa seba v kultúrnej symbióze (Kučera 1974: 55-58). Komparácia etnologických materiálov dokladá, že znaky etnicity sú preukazné len na ľudovom názvosloví jednotlivých, najmä neroľníckych javov kultúry. Kultúra v kontaktných oblastiach Slovenska a Maďarska je spoločná a sformovala sa predovšetkým vplyvom geografického prostredia a s ním súvisiacich foriem hospodárenia a spôsobu života.

Vývin Slovenska na prelome I. a 2. tisícročia rozhodne nebol homogénny. Rýchlejšie sa vyvíjali úrodné časti južného Slovenska, než prevažná časť hornatého stredného a severného Slovenska. Tieto kraje sa k uhorskému štátu pričleňovali až neskoršou kolonizáciou. Uhorskí panovníci postupne darovali tieto územia do majetku cirkvi a svetských zemepánov, ktorí na nich usadzovali prevažne domáce, slovenské obyvateľstvo, s ktorým sem prenikali aj prvky stabilizovanej roľníckej kultúry. S pribúdaním šľachty a kléru narastal však dopyt po poddanských silách, ktorý vyústil v polovici 12. stor. v povolávaní cudzích kolonistov. Príslušníci prvej vlny tejto kolonizácie sa grupovali prevažne z nemeckých krajín a priniesli so sebou nové trendy, ktoré veľmi výrazne zasiahli do charakteru miest a vidieka na Slovensku. V rámci tejto kolonizácie sa na naše územie k pôvodnému slovenskému a maďarskému etniku prisťahovalo ďalšie, nemecké etnikum. Prinieslo a uplatnilo u nás dokonalejšie formy hospodárenia, obchodu, baníctva, umenia, ale najmä udomácnilo nový právny systém. Prví nemeckí kolonisti sa najskôr usadzovali v najrozvinutejších poľnohospodárskych, obchodných a banských oblastiach v okolí Bratislavy, Trnavy a v Banskej Štiavnici. Začiatkom 13. storočia prichádzali ďalší Nemci, z ktorých časť sa usadila na Spiši. Tretia a najpočetnejšia vetva kolonistov z Nemecka sa usadila po tatárskom vpáde, v druhej polovici 13. a začiatkom 14. storočia. Títo obyvatelia pochádzali z horno- i dolnonemeckých oblastí a Sliezska a nazývali sa hospites-hostia, alebo boli označovaní etnickou príslušnosťou: Saxones, Teutonici, neskôr Deutchen, Bayern, Swaben a pod.

Zásluhou nemeckých presídlencov sa u nás rozšírilo hlbinné dolovanie zlata, striebra a medi v Banskej Štiavnici, Kremnici, Gelnici, Starých Horách a ďalších strediskách. Z významných regionálnych centier sa na základe udeľovania výsad podľa nemeckého práva stali mestá, porovnateľné so stredovekými mestami Európy (v roku 1238 Trnava, Banská Štiavnica, Krupina a Zvolen, 1248 Nitra, 1269 Kežmarok, 1271 spišské mestá, 1291 Bratislava, 1320 Bardejov atď.). Mestá na základe udelených výsad mali správnu a súdnu autonómiu a boli podriadené priamo panovníkovi. V poslednej tretine 13. stor. sa na Spiši a v 14. stor. aj inde, objavil nemecký fenomén aj na vidieku. Išlo o dosídľovanie redšie obývaných oblastí na zásadách nemeckého dedinského práva. Jeho všeobecnou zásadou bolo, že zemepán poveril jedného z nemeckých hostí dosídlením alebo založením novej dediny, za čo dostal dedičné richtárstvo – šoltýstvo, tzv. škultéciu. Všetko obyvateľstvo takýchto dedín dostalo dedičnú časť pôdy, s ktorou mohlo voľne disponovať. Oproti obyvateľom starších dedín, ktorí žili na zvykovom práve a nemali dispozičné právo s pôdou, to bol úžasný pokrok. Preto sa nemecké dedinské právo rýchlo šírilo do ostatných riedko obývaných oblastí stredného a severného Slovenska a na nemecké právo, umožňujúce väčšiu zainteresovanosť roľníkov na poľnohospodárskej produkcii, postupne prechádzali i mnohé pôvodné čisto slovenské dediny.

Už v 14.stor. sa na Slovensku vytvorili tri väčšie nemecké enklávy. V prvom rade to bola Bratislava a jej okolie s južnými časťami Malých Karpát, ďalej oblasť Nitry a Kremnice a tretiu oblasť tvoril stredný a dolný Spiš. Nemeckým ostrovom bola aj Banská Štiavnica a čiastočne aj Banská Bystrica. Nemecká etnicita prevládala aj vo všetkých významných mestách Slovenska. Mestá v 13.-14. stor. boli dvoj i trojjazyčné, nemecko-slovenské, resp. slovensko-nemecko-maďarské. Nemci na Slovensku svojou súdržnosťou a ekonomickou silou tvorili najbohatšiu časť obyvateľstva väčších miest. Ovládali mestskú administratívu, súdnictvo, obchod, remeselnú výrobu a cechy, školstvo atď. Priniesli k nám vyspelú gotickú kultúru, ktorá sa odzrkadlila najmä na množstve gotických stavieb a iných pamiatkach na Slovensku. V dedinskom prostredí sa mimo enkláv nemecké obyvateľstvo rýchlejšie slovakizovalo.

Nemecký fenomén zanechal aj v našej ľudovej kultúre výrazné pamiatky, ktoré sú dodnes evidentné na množstve zľudovelých názvov nemeckého pôvodu. Nemeckou terminológiou oplýva najmä oblasť výroby, pracovných nástrojov a náradia, ale veľa názvov možno nájsť aj v nomenklatúre domu, kroja, stravy a pod. V období reformácie v 16. stor. našli na západnom Slovensku útočisko aj habáni, ktorí sa zaslúžili najmä o rozvoj výroby majoliky. Táto výroba reprezentuje Slovensko vo forme výrobkov modranskej dielne, ktorá je pokračovateľkou týchto tradícií. Nemecká kolonizácia bola dovŕšená začiatkom 19. stor., kedy sa ešte do oblasti Spiša prisťahovali desiatky rodín z Würtenberska (Beňko 1990:10-11).

Obdobie najsilnejšieho prúdenia kultúrnych vplyvov zo západnej Európy bolo dôležitým medzníkom vo vývoji ľudovej kultúry obdobia stredoveku. Dalo základ jej tradičným formám predindustriálneho obdobia. Ekonomické zmeny, označované ako stredoveká technická revolúcia, sa prejavili aj na Slovensku v spôsobe trojpoľného hospodárenia, v zavádzaní výkonnejších poželezných pluhov, v organizácii dedinského dvora i v celkovom vzhľade poľnohospodárskych osád. V tomto období tiež kryštalizoval pôdorysný vývin dedinského domu. Vedľa oficiálnej šľachtickej kultúry sa ohlasovala kultúra meštianska, vedľa tradičnej roľníckej kultúry vznikla osobitá kultúra mestských remeselníkov, obchodníkov i mestskej chudoby (Frolec 1992:11-22).

Ďalšou fázou dosídľovania Slovenska, ktorá významne zasiahla do charakteru ľudovej kultúry, bola kolonizácia na základe tzv. valaského práva. Boli to právne zvyklosti a normy, ktoré platili pri dosídľovaní najsevernejších pustých oblastí krajiny pozdĺž hranice Uhorska a Poľska v 14. – 17. storočí. Pôvodným nositeľom mena Valasi bolo východorománske etnikum pochádzajúce z územia Sedmohradska, ležiaceho na oblúku východných Karpát v Rumunsku. Valasi žili polonomádskym spôsobom života a chovali odolný vysokohorský dobytok. Hlásili sa k pravoslávnej cirkvi. Toto etnikum malo svoje vlastné zvykové právo, ktorého základom bola povinnosť každoročne odovzdať určitú dávku z chovaných zvierat. V súvislosti s hľadaním nových pastvísk a lepších životných podmienok sa na prelome 13. a 14. stor. začali Valasi sťahovať do severných oblastí Karpát. Začiatkom 14. stor. si valaský spôsob života postupne osvojila časť obyvateľstva dnešnej Ukrajiny a postupne táto vlna prenikla aj na územie severovýchodného Slovenska. Cestou na Slovensko sa už valaskí chovatelia dobytka etnicky zmiešali, preto v súdobých prameňoch môžeme nájsť ich rôzne označenia, napr. Olahi, Valachi, Rutheni, Valechi seu Rutheni.

Na Slovensku sa ovce chovali dlhé stáročia, bol to však chov nížinného typu, pri ktorom sa zvieratá na zimu ustajňovali. Valasi chovali odolné druhy oviec, ktoré v provizórnych priestoroch dokázali prečkať zimu priamo na pastviskách. Okrem oviec chovali aj kone,

ošípané a kozy. Valasi boli prijímaní na majetky feudálov a boli im udeľované výsady v súlade s valaským právom. Spočiatku sa usadzovali aj v starších dedinách, často na hraniciach jednotlivých panstiev, kde vykonávali aj strážnu službu v prospech svojich nových zemepánov. Od polovice 14. stor. už zakladali vlastné, nové dediny. Dosídľovanie valaskou kolonizáciou postupovalo od východu na západ pozdĺž severnej hranice Slovenska. Postupne sa k nemu pripojili aj Slováci z južnejších oblastí, ktorí si osvojili valaský spôsob chovu oviec a dobytka. Popri Valachoch, Rusínoch a Poliakoch tvorili Slováci začiatkom 15. stor. už druhú najpočetnejšiu etnickú skupinu valachov. S tým súviselo aj vierovyznanie. Východný rítus, ktorý sem priniesli pôvodní Valasi a Rusíni, sa na západ od oblasti Spiša už neprejavil. Na severnej strane Karpát v Poľsku prebiehal súbežne ten istý proces dosídľovania. V tom čase bola v Karpatoch značná migrácia ľudí. Pomenovanie valach postupne strácalo etnický význam a označovalo chovateľov valaského dobytka. Valaské osídlenie postúpilo až na severozápadné Slovensko, do oblasti Trenčína a odtiaľ ešte zasiahlo územie severovýchodnej Moravy, ktoré sa dodnes nazýva Valašskom.

Právne zvyklosti valachov boli u nás postupne modifikované a upravené. Výška dávky zvierat závisela predovšetkým od zemepána. Valasi na určitom území, spravidla na hradnom panstve, podliehali v súdnych sporoch v prvej inštancii vlastnému volenému vojvodovi. V každej valaskej dedine dostal jej zakladateľ – šoltýs od daní oslobodenú valchu na spracovanie ovčej vlny, pílu a krčmu a ostatní osadníci boli na 6-20 rokov oslobodení od dávok. V 16.-17. stor. chovali valasi na Slovensku tisíce oviec, ktorých hlavným produktom bolo mlieko a z neho vyrábané špeciálne výrobky. Ďalšou surovinou bola vlna upravovaná na súkno, potrebná na odev, ktorý bol typický pre obyvateľstvo horských oblastí. Veľká časť produkcie valachov sa predávala na miestnych trhoch a od 15. stor. sa exportovala aj na západoeurópske trhy (Beňko 1991: 7-9).

Valasi žijúci v horských oblastiach Slovenska obohatili ľudovú kultúru o mnohé prvky, ktoré prežili až do 20. storočia. V oblasti sociálnej kultúry zaviedli niektoré špecifické prejavy vyplývajúce z organizácie chovu zvierat vo veľkých stádach. Vznikali pasienkové spoločenstvá, valaské spolky a iné sociálno-právne zoskupenia, fungujúce na prežívajúcom zvykovom valaskom práve. V rámci hospodárenia zameraného na produkciu ovčieho mlieka vznikla početná skupina špecialistov, ktorí viedli chovy a mali znalosti o výrobe technologicky náročnejších výrobkov, ako boli parené a údené ovčie syry. S touto profesiou súvisel i výskyt špecializovaných pastierskych stavieb a zariadení. Do ľudového, najmä mužského odevu horských oblastí pastierska kultúra vniesla prvky vyplývajúce z jeho pracovnej funkcie. Pastierstvo ako hlavné zamestnanie značného počtu obyvateľstva vtlačilo pečať aj do duchovnej a umeleckej zložky ľudovej kultúry. Práve v týchto oblastiach pretrvali najdlhšie poverové predstavy a obyčaje spojené s chovom zvierat. Osobité prejavy tu malo napr. rezbárstvo a mosadzný šperk. Valaská pastierska motivika prevrstvená s biblickým príbehom je tu častá v mnohých ľudových hrách a koledách. Pastierstvo podmienilo i vznik typologicky rozmanitých vzduchozvučných hudobných nástrojov, ktoré sú i v európskom kontexte unikátne. Aj v ľudových hudbách a ľudových tancoch týchto oblastí dominovali v repertoároch pastiersko-valaské a zbojnícke nápevy a motívy. Valaská kultúra obohatila i slovenskú lexiku o mnohé nové slová a miestopisné názvy, napr. bača, žinčica, geleta, strunga, salaš, kľag, Magura, Grúň (EAS, 1990, 20-2, 44-5,77-82, 90, 92, 98).

Je zaujímavé, že práve charakteristické prvky valaskej, teda importovanej kultúry sa stali symbolom slovenskej ľudovej kultúry ako celku a v mnohom zastreli staršie roľnícke prvky našej kultúry. Zároveň je však potrebné konštatovať, že spôsob života v pastierskych dedinách prispel k petrifikovaniu mnohých archaických prvkov. Ešte v prvej polovici 20. stor. tu bola oproti iným dedinám veľmi nízka úroveň roľníckej práce, bývania, hygieny

a pod. Práve v týchto pastierskych dedinách najdlhšie prežívali stredoveké prvky kultúry a civilizačné nivelizačné prúdy do nich prenikali veľmi pomaly. Bolo to zvyčajne zapríčinené aj odľahlosťou dedín od centier a zlou komunikáciou so širším okolím.

Poslednou cudzou etnickou kolonizáciou väčšieho rozsahu bol príchod Chorvátov v 16. storočí. Ich osídľovanie bolo súčasťou širšej migrácie, ktorá zasahovala i na územie Maďarska a Rakúska. Hlavnou príčinou odchodu Chorvátov z vlasti bol vrchnosťou organizovaný odchod najmä roľníckeho obyvateľstva z oblastí, ktoré ohrozovala turecká expanzia. Chorváti sa usadzovali už v existujúcich sídliskách, predovšetkým na juhozápadnom Slovensku. Nevytvorili však kompaktnejšiu etnickú oblasť. Vzhľadom ku kultúrnej i jazykovej príbuznosti so slovenským etnikom došlo k pomerne skorej asimilácii vo väčšine kultúrnych prejavov, hoci svoje osobité prvky si ich potomkovia zachovávajú dodnes (Encyklopédia Slovenska II.1978:418).

Turecká okupácia Balkánu a veľkej časti Uhorska priniesla aj dotyk Slovenska s kultúrou Orientu. Po roku 1526, kedy boli uhorské vojská porazené, začal sa priamy 150 ročný kontakt južných častí Slovenska s tureckou ríšou, ktorý zanechal svoje stopy aj v ľudovej kultúre. Jeho ohlasy sú zreteľné najmä vo folklórnej tvorbe. Prostredníctvom tureckého vplyvu sa na naše územie dostali aj neznáme potraviny, ako napr. káva a pohánka, orientálne korenia i jemne tkané látky s novými vzormi, ktoré sa rýchlo uplatnili tak v mestskej ako aj vidieckej kultúre (Kopčan, Krajčovičová 1983:5-7).

Náboženské kontexty

Slovanské kmene sa na našom území stretli s kresťanskými misiami už v 7. storočí. Misie sem boli vysielané z oboch kresťanských centier, z Ríma i z Konstantinopolu, ktoré podmienili rozdelenie kresťanstva na západný variant – katolicizmus a východný variant – pravoslávie. Pre územie Slovenska mala zásadný význam byzantská misia Konštantína a Metoda v roku 863, ktorí prišli na Veľkú Moravu a položili základy slovanského písma a literatúry. V ďalšom historickom vývine, keď sa Slovensko stalo súčasťou Uhorska, na väčšine územia prevládol západný variant kresťanstva, ku ktorému sa priklonili uhorskí panovníci. V oblasti východného Slovenska však značná časť obyvateľstva vyznávala grécku ortodoxnú cirkev – pravoslávie. Uhorskí panovníci tento stav dlho tolerovali napriek úsiliu Ríma o unionistické tendencie v cirkvi. Toto úsilie dosiahlo výraznejšie úspechy až v 16.-17. stor., kedy sa pod vplyv rímskokatolíckeho centra dostal väčší počet obyvateľstva našich východných oblastí a vznikla tzv. gréckokatolícka cirkev. Napriek tomu si však v oblasti severovýchodného Slovenska mnohé dediny, osídlené najmä valaským obyvateľstvom, udržali pravoslávnu vieru. Na východnom Slovensku tak popri sebe koexistovali viaceré náboženstvá: rímskokatolícke, gréckokatolícke, pravoslávne a veľké zastúpenie tu mal aj judaizmus, pretože v tejto oblasti bola najväčšia koncentrácia židovského etnika na Slovensku (Encyklopédia Slovenska III.1979:239, Büchler 1990:128-132).

Ďalším variantom kresťanstva, ktorý zasiahol do kultúrno-historického vývinu Slovenska, bol protestantizmus. Vznikol v 16. stor. ako súčasť hnutia reformácie cirkvi. Hnutie prijali široké vrstvy obyvateľstva západnej, severnej i strednej Európy. Z reformácie vzišli viaceré protestantské smery. Na Slovensku sa ujala najmä luteránska reformácia a v južných oblastiach, najmä u maďarského etnika, bol rozšírený kalvinizmus. Po počiatočnej tolerancii Habsburgovcov voči reformácii sa protestantizmus na Slovensku natoľko rozšíril, že nadobudol prevahu. Po vyhnaní Turkov z Uhorska, v 17. stor. sa politika začala orientovať na boj proti protestantizmu a tzv. protireformácia zdecimovala protestantské hnutie v celom Uhorsku. Až v roku 1781 bolo luteránske a kalvínske náboženstvo uznané Tolerančným

patentom za štátne náboženstvo. V tej dobe sa k nemu na Slovensku hlásila asi pätina obyvateľstva. Pre rozvoj kultúry Slovenska malo však toto náboženstvo obrovský význam, pretože evanjelici podporovali vzdelávanie čo najširšieho okruhu ľudu, zdôrazňovali potrebu literatúry v národnom jazyku a boli v priamom kontakte s hlavnými prúdmi európskeho kultúrneho vývoja. Zároveň sa u nich vytvoril silný pocit spolupatričnosti a súdržnosti, čo je z hľadiska ich menšinového postavenia pochopiteľné (Encyklopédia Slovenska IV. 1980: 563-4, Daniel 1991: 17-18).

Kresťanstvo a jeho jednotlivé smery silne pôsobili na vývin a charakter ľudovej kultúry. Proces christianizácie vniesol a fixoval v nej prvky vychádzajúce z cirkevných nariadení, vierouky a z kresťanskej symboliky. Najsilnejšie sa to prejavilo v oblasti duchovnej kultúry, a to v rodinnom aj v kalendárnom zvykoslovnom systéme. Cirkev prispôsobila niektoré termíny najväčších sviatkov tradičným pôvodným oslavám viažúcim sa k zimnému alebo letnému slnovratu či dňom jarnej a jesennej rovnodennosti. Zároveň do nich vniesla nadetnický charakter, vlastný kresťanskej ideológii. Do rodinných obradov bol zavedený povinný cirkevný krst, birmovka alebo konfirmácia, svadba a pohreb. Do kalendárneho obradového cyklu zaviedla cirkev oslavy Vianoc, Veľkej noci, Turíc, hodov, predpísala pôsty a ďalšie prvky, ktoré súvisia s kresťanskou vieroukou. Vzájomným pôsobením roľníckej kultúry a kresťanskej náboženskej kultúry vznikol postupne v ľudovej tradícii ďalší kultúrny systém s inštitucionalizovanými prvkami. Ich obecným rysom bola symbióza pohanských a kresťanských prvkov a prepojenie svetského, profánneho s náboženským, sakrálnym svetom (Frolec 1992:11-22).

Náboženská pestrosť Slovenska prinášala aj širokú škálu a regionálnu variabilitu v mnohých prejavoch ľudovej kultúry. Výrazne sa to prejavilo najmä v oblasti východného Slovenska, kde formálnu i funkčnú stránku mnohých zvykov a obyčají ovplyvnil výrazný vplyv východného kresťanstva, ktoré malo sklon k mystike, ako aj samotné posunutie cirkevného kalendára oproti katolíckemu o 13 dní. V tejto oblasti sa najviac fixovali prvky starého poverového systému, ako napr. kult mŕtvych a vody. Boli tu rozvinuté chorovodné formy hier, typické pre východoeurópsku kultúrnu zónu a zachovali sa najbohatšie komplexy svadobného obradu na Slovensku. Dlho tu tiež prežíval tradičný patriarchálny rodinný systém. Na druhej strane na východnom Slovensku absentovali niektoré prvky vychádzajúce zo západnej kresťanskej tradície, napr. sviatok Lucie v kalendári svätcov (EAS 1990: 71-82, 94).

Aj racionálne protestantské vierovyznanie ovplyvnilo viaceré kultúrne javy. V ľudovom odeve to bol citeľne menší dekorativizmus, napr. vo výšivkách. V obyčajoch absentovali mnohé archaické prejavy a niektoré zvyky sa vykonávali v iných termínoch ako u katolíkov, napr. stavanie májového stromu na Turíce. Zdá sa, že práve protestantizmus a pôsobenie banských a obchodným centier s nemeckým etnikom podmienili zánik mnohých pôvodných roľníckych obyčají prosperitno-ochranného charakteru (EAS 1990: 80-1,89).

Zvláštnu kategóriu ľudí medzi protestantmi tvorila drobná šľachta, zemania, ktorí si dlho zachovávali politickú i náboženskú nezávislosť. Zemianske rodiny prispeli najmä na Liptove, na Orave a v Turci ku kultivovaniu miestnych tradícií a boli sprostredkovateľmi nových civilizačných trendov. Mnohé zemianske a protestantské rodiny sa podieľali na procese národného obrodenia Slovákov v 19. stor. a prispeli k prežitiu a kultivovaniu slovenského jazyka a literatúry (Encyklopédia Slovenska VI 1982: 557-8).

Administratívne kontexty

V rámci Uhorska netvorilo Slovensko osobitný administratívny celok. Jeho územná organizácia sa utvárala v zhode s celouhorským vývinom. V prvých troch storočiach exis-

tencie Uhorska sa krajina delila na komitáty, vyššie územno-správne celky v rámci hradného zriadenia. Ich pôvod treba hľadať ešte v pôvodnom slovanskom a východofranskom prostredí. Komitáty, na čele ktorých stál župan, plnili súdnu, hospodársku a vojenskú funkciu. Kráľovské majetky, ktoré boli ich základom, sa neustále zmenšovali donáciami v prospech svetských a cirkevných vlastníkov. Rozdávanie pôdy i celých komitátov dosiahlo najväčší rozsah za Ondreja II. v prvej polovici 13. storočia. Preto sa komitáty postupne začali meniť na ustanovizne stavovskej samosprávy, tzv. stolice. Právomoci stoličných orgánov sa týkali všetkých oblastí verejného života a vzťahovali sa na všetko obyvateľstvo s výnimkou vyššej šľachty a výsadných území slobodných kráľovských a banských miest. Na čele stolice stál župan menovaný kráľom a ďalší funkcionári. Stolice hrali dôležitú úlohu a až do reforiem Márie Terézie mali úplnú moc pri úprave poddanských pomerov. Na územiach bývalých komitátov a stolíc sa vyformovali regionálne tradície, ktoré mali vo vývine ľudovej kultúry Slovenska veľký význam a pretrvávali dlhé obdobia. Historické a kultúrne povedomie obyvateľov regiónov, ako napr. Orava, Liptov, Gemer, Novohrad, Šariš, Tekov, Turiec, Zemplín, sú prítomné dodnes (Žudel 1991:30-1).

Vrchnostenské inštitúcie svojimi nariadeniami výrazne zasahovali do vývinu dedinských sídiel a stavebnej kultúry, osláv sviatkov, udržiavania obyčajových tradícií a obradovej kultúry, do náboženského života a všeobecne do mnohých zložiek každodenného života obyvateľov podriadeného územia. Najmä po významných reformách Márie Terézie a Jozefa II. v duchu osvietenského absolutizmu v 18. stor. prežívalo Slovensko a spolu s ním obrovské európske územie zásadné reformy smerujúce k zrušeniu nevoľníctva, k zmenám v právnom myslení a v princípoch vzdelanosti. Tie napriek mnohým porušovaniam a nedodržiavaniam významne prispeli k modernizácii a unifikácii kultúry najširších ľudových vrstiev, ktoré v neskorších obdobiach smerovali až k urbanizácii (Frolec 1992:11-22).

Migračné kontexty

Od začiatku 18. stor. možno na Slovensku evidovať zvýšený pohyb obyvateľstva. Vnútorná migrácia v rámci územia Slovenska a jeho okolia i dočasné a trvalé vysťahovalectvo mimo slovenského územia možno pokladať za významné kontexty podmieňujúce tok a výmenu kultúrnych tradícií. Pre horské a podhorské oblasti bolo typické tzv. dvojité zamestnanie, čo znamenalo, že popri poľnohospodárskej výrobe si najmä mužská populácia hľadala z ekonomických dôvodov ďalšie zdroje obživy. Tradičné bolo poľnohospodárske sezonárstvo, domácka výroba a remeslá, podomový obchod, pltníctvo, furmanstvo, drevorubačstvo. Dvojité zamestnanie vznikalo predovšetkým ako následok nízkej produktivity poľnohospodárstva, zlej akosti a rozdrobenosti pôdy medzi mnohých vlastníkov. Narastajúca agrárna preľudnenosť a oneskorený vývin v priemyselných odvetviach najmä v 19. a začiatkom 20. stor. spôsobovali neustály pohyb masy ľudí za prácou (Pranda 1967: 3-40).

Pre územie Slovenska bola charakteristická najmä forma poľnohospodárskeho sezonárstva. Poľnohospodárski robotníci pracovali námezdne na veľkostatkoch, majeroch alebo veľkých gazdovstvách počas poľnohospodárskej sezóny alebo sa prenajímali na určité sezónne práce. Odmeňovaní boli finančne alebo časťou úrody v naturáliách. Veľká potreba námezdných síl vznikla predovšetkým v južných častiach Uhorska po vyhnaní Turkov, kedy sa tam začali zakladať nové veľkostatky. Ďalším podnetom bolo zintenzívnenie poľnohospodárskej výroby súvisiacej s nástupom parných strojov a začiatkom pestovania technických plodín, kukurice, tabaku, cukrovej repy v druhej polovici 19.storočia.

Najmä južné oblasti Slovenska predstavovali hlavnú spádovú oblasť vnútornej migrácie poľnohospodárskych robotníkov. Sezonári však odchádzali aj do vzdialenejších oblastí

monarchie, do Maďarska, dolného Rakúska, na Moravu. Po vzniku ČSR značná časť týchto robotníkov pracovala v Čechách a v Rakúsku. V rokoch 1919-1938 sprostredkovali štátne orgány sezónnu poľnohospodársku prácu pre vyše 200 000 ľudí zo Slovenska v Juhoslávii, Rakúsku, Francúzsku, Nemecku a Lotyšsku (Falťanová 1978:73-80, EAS 1990: 10).

Hospodárske pomery na Slovensku vyvolali aj vysťahovalectvo, ktoré prebehlo vo viacerých etapách. V 17.-19. stor. smeroval prúd vysťahovalcov na Dolnú zem – do južnejších oblastí Uhorska. Tam sa usadzovali Slováci z hornatých častí stredného a východného Slovenska. Sťahovanie na Dolnú zem súviselo s rozsiahlymi osídľovacími akciami habsburského dvora a uhorskej šľachty, ktoré sa snažili zaľudniť Turkami spustošené časti krajiny. Popri hospodárskym motívoch, významnú rolu hrali aj motívy náboženské. Na Dolnú zem odchádzali predovšetkým protestanti, ktorí unikali pred protireformačnými opatreniami svojich zemepánov. Takto vzniklo niekoľko enkláv a diaspor slovenského etnika na území dnešného Maďarska, Chorvátska, Srbska, Bulharska a Rumunska. V 19. stor. smerovalo slovenské vysťahovalectvo aj do rýchlo sa budujúcej Budapešti, do rakúskych krajín a do Viedne (Encyklopédia Slovenska I 1977: 540).

Od posledných desaťročí 19. stor. najpodstatnejšia časť vysťahovalectva smerovala do USA. Po vydaní obmedzujúcich imigračných zákonov v 20.rokoch 20. storočia smerovali vysťahovalci najmä do Kanady, Južnej Ameriky, Francúzska a Belgicka. Vzhľadom k počtu obyvateľov Slovensko patrilo k najväčším európskym vysťahovaleckým oblastiam. Najviac ľudí odišlo z východného Slovenska, ktoré bolo ekonomicky najslabšou oblasťou. Celkove sa zo Slovenska vysťahovalo asi 1 milión osôb. Emigranti odchádzali najmä s úmyslom získať finančné prostriedky na kúpu pôdy a zlepšenie životnej úrovne. Preto často odchádzali len muži a mnohí z nich aj niekoľkokrát za sebou. Asi štvrtina vysťahovalcov sa po 2. vojne vrátila domov (EAS 1990: 8,10).

Interregionálne i interetnické kontakty s obyvateľstvom a prostredím v novej pracovnej oblasti sa určitou mierou vždy odrážali vo viacerých rovinách spôsobu života týchto ľudí. Tieto kontakty sa prejavili najmä v znalosti cudzieho jazyka a v zavádzaní nových prvkov do pôvodného tradičného modelu ľudovej kultúry. Z migračných skupín, ktoré po svojom návrate veľmi výrazne vplývali na svoje materské lokálne spoločenstvo, to boli najmä reemigranti z USA. Títo ľudia, pôvodne prevažne roľníci, prišli do prostredia stabilizovanej robotníckej kultúry a boli nútení rýchlo sa adaptovať v mnohých stránkach života i v pracovnom procese. Zmenili spôsob obliekania, bývania, stravovania, hygieny a celkovú kultúrnu a vzdelanostnú úroveň. Teda okrem zárobku si títo ľudia priniesli aj nové skúsenosti, vedomosti a sociálno-kultúrne návyky, ktoré sa usilovali zaviesť aj v domácom prostredí. Reemigranti rozširovali pôdny fond a zavádzali nové technológie do poľnohospodárstva. V oblasti ľudového staviteľstva boli iniciátormi výstavby väčších domov z tvrdých materiálov, s patričným sociálnym vybavením a moderným nábytkom. Vzhľad tzv. amerikánskych domov sa výrazne odlišoval od pôvodnej ľudovej architektúry a prevládali na nich prvky odpozorované v mestskom prostredí. Aj v oblasti odievania to boli najmä muži, ktorí sa vrátili z USA, ktorí prví upustili od nosenia tradičného odevu a začali nosiť továrensky vyrábanú konfekciu a obuv. Spôsob života týchto ľudí pôsobil ako kultúrny vzor a výrazne ovplyvnil ich bezprostredné okolie (Mann, 1980: 527-544).

Podobne ako reemigranti z cudziny vplývali na lokálne tradície aj skupiny remeselníkov a obchodníkov, ktorí zväčša pochádzali z dedín horských oblastí Slovenska. Svoje aktivity mali založené na rôznych špecializovaných službách, ktoré poskytovali často na rozsiahlych územiach Európy. Nielen na Slovensku boli známi napr. kysuckí drotári, oravskí plátenící, liptovskí murári, turčianski olejkári, trenčianski borovičkári. Aj oni rozširovali nové poznatky získané v cudzom prostredí. Vzájomné ovplyvňovanie prebiehalo aj opačným

smerom, keď títo ľudia mohli sprostredkovať prvky vlastnej kultúry v regiónoch, kde profesne pôsobili (EAS 1990: 25, 32-3).

Najmä v 20. stor. mali silný vplyv na vývin ľudovej kultúry Slovenska aj mestá a priemyselné centrá, v ktorých začalo pracovať množstvo ľudí z vidieka. Preberanie prvkov mestského spôsobu života bolo najrýchlejšie práve v tých dedinách, ktoré mali s mestom dobré a rýchle spojenie. Proces prijímania kultúrnych novotvarov bol evidentný najmä v oblasti stravovania, odievania a bývania, v ktorých sa modely mestskej kultúry udomácnili najrýchlejšie a najmasívnejšie.

Krátkodobá i dlhodobá migrácia ľudí vnášala do východiskového kultúrneho prostredia nové kultúrne vzory, ktoré boli často prijímané všeobecne alebo mnohými napodobované a stali sa postupne súčasťou jeho kultúrnej tradície.

Kultúrnu identitu Európy nemožno vysvetliť bez akceptovania mnohorakých foriem ľudovej kultúry, ktorej prirodzenou súčasťou je aj ľudová kultúra Slovenska. Aj ona tvorí osobitý výraz, modalitu európskej kultúry. Má s ňou spoločné korene vyrastajúce zo zdrojov roľníckej kultúry a opiera sa o základné duchovné piliere európskej kultúry, akými sú dedičstvo antiky a kresťanstvo. Európsky región, v ktorom sa Slovensko nachádza, bol vždy rušnou, otvorenou a prechodnou oblasťou z hľadiska geografického i kultúrneho a ovplyvňovala ho predovšetkým západná latinská, ale dotkla sa jej aj východná byzantská duchovná sféra. Preto sa tu aj ľudová kultúra vyvíjala pod vplyvom mnohorakých faktorov, ktoré jej vtisli pečať neobyčajnej pestrosti a variability. Úlohou súčasných snažení o zaradenie sa do spoločnej Európy bude zachovať toto úžasné materiálne a duchovné bohatstvo ľudovej kultúry a zároveň z neho vyťažiť tie spoločné civilizačno-kultúrne kontexty a impulzy, ktoré prispejú k budovaniu moderného európskeho kultúrneho povedomia.

LITERATÚRA

BEŇKO, J. 1991: Valasi, Oláhovia, Rusíni...Historická revue,1.

BEŇKO, J. 1991: Nemci, Sasi,Teutóni. Historická revue, 5.

BERANOVÁ, M. 1988: Slované. Praha.

BÜCHLER, J. R. 1990: Židia na Slovensku. Niektoré historické a sociálne aspekty. Fragment K, 5.

DANIEL, D. P. 1991: Evanjelici a slovenská kultúra. Historická revue, 4.

DEJINY SLOVENSKA I. 1978: Bratislava.

ENCYKLOPÉDIA SLOVENSKA I-VI. 1977-82: Bratislava.

ETNOGRAFICKÝ ATLAS SLOVENSKA 1990: Bratislava.

FALŤANOVÁ, Ľ. 1978: Sezónna migrácia poľnohospodárskych robotníkov. Slovenský národopis, 1.

FROLEC, V. 1992: Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy: dimenze lidové kultury. Ethnologia europae centralis,1.

KOPČAN, V., KRAJČOVIČOVÁ, K. 1983: Slovensko v tieni polmesiaca. Bratislava.

KUČERA, M. 1974: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava.

MANN, A. B. 1980: Vysťahovalectvo za prácou do Ameriky na prelome 19. a 20. storočia a jeho vplyv na ľudovú kultúru na Slovensku. Slovenský národopis, 4.

PRANDA, A. 1967: K problematike výskumu dvojitého zamestnania. Slovenský národopis, 1.
ŽUDEL, J. 1991: Komitáty a stolice. Historická revue, 6.

THE FOLK CULTURE OF SLOVAKIA AS PART OF EUROPEAN CULTURAL IDENTITY: BASIC CONTEXTS OF THE EXPRESSION

Summary

Recently we have been hearing ever more intensively about the building of the new Europe. These statements always include ideas about common roots, traditions and civilizations. There is no doubt of the fact that the folk culture of individual nations is an integral part of the sources of European identity, and may be considered as one of the basic features of European culture in general.

However if we want to contribute to discussions about the historic significance of Slovak folk culture in the general European context, we must approach its explanation in much wider contexts than we have been accustomed to in the past. Large ethnological works such as the Ethnographic Atlas of Slovakia, and the Encyclopedia of Slovak Folk Culture are especially good starting points for such analyses. They also point to the need to approach the comparison of their results in the context of the greater European area. The results of this show that the impulses of the origin, stability and breakdown of traditions are conditioned by a great variety of factors and contexts, which mostly reach beyond the framework of folk culture, and have a wider geographical, ethnic, cultural, confessional, socio- economic, territorial-administrative and other connections.

The team of authors will concern themselves with interpreting the results of the latest ethnological research in Slovakia, from the point of view of wider European cultural history, in the framework of the project: Traditional folk culture in inter-ethnic connections (Contribution to European cultural regional studies), which will be carried out in the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences 1994-1996. Its result will be a synthetizing work about the folk culture of Slovakia, as part of the cultural identity of Europe. The point of access to this problem is analysis of the external and internal contexts, which may be considered decisive from the point of view of the formation of folk culture.

It can be clearly seen from this, that the folk culture of Slovakia has roots growing from the sources of peasant culture, and is supported by the basic spiritual pillars of European culture: the heritage of Antiquity and Christianity. The European region, in which Slovakia is situated, was always an animated, open and transitional area from the point of view of geography and culture. It was mainly influenced by the Western Latin cultural sphere, but the Eastern Byzantine cultural sphere also touched it. Therefore, folk culture here developed under the influence of a wide range of factors, which impressed it with the seal of unusual variety and variability. The role of the present effort to organize a European community will be to preserve this material and spiritual wealth of folk culture, and at the same time identify those common cultural contexts and impulses, which contribute to constructing a modern European cultural consciousness.

This work was supported, in part, by Grant Agency for Science (Grant No 2/1030/94).

Eines der wichtigsten Probleme, auf deren Beantwortung der Autor sein Augenmerk richtet, ist die Frage der territorialen Verbreitung der Gabelstützkonstruktion. Auf dem Gebiet Polens kann man mehrere Regionen abgrenzen, in denen Bauten mit dieser Dachstuhlkonstruktion vorkommen: Südpolen (Krakówskie, Schlesien), Ostpolen (Lubelskie), auch in Mittel- und im mittleren Teil Westpolens (Łowickie, Wielkopolska). Für das Gebiet von Kraków und Großpolen ist diese Konstruktionsform durch zahlreiche Archivmaterialien aus dem 16. bis 19. Jahrhundert belegt.

Die heutige territoriale Verbreitung der Sochakonstruktion sowie weitere Quellen beweisen, daß dieses Bauprinzip in der Vergangenheit fast in ganz Polen allgemein verbreitet war, besonders beim Bau sog. Vorwerke *(folwarki)*. Ebenso wurde es auch bei bäuerlichen Bauten angewendet, wenn nicht bei allen, so doch wenigstens in den wohlhabenderen Schichten der bäuerlichen Bevölkerung.

Das Verschwinden der Gabelstützkonstruktion aus der bäuerlichen Baukunst ist schon älteren Datums, doch verlief ihr Rückgang nicht in allen Gebieten gleichmäßig. Es ist anzunehmen, daß er zuerst — zu Beginn des 19. Jahrhunderts — in Nordwestpolen begann.

Trotz der allgemeinen regressiven Tendenz dieser Konstruktion hat sie sich in einigen Gegenden Polens bis heute erhalten. Das Problem dieses Fortbestehens läßt sich schwer erklären, besonders in Schlesien, wo die Leibeigenschaft früher aufgehoben wurde, als im Gebiet von Kraków, und wo sich auch die Industrie rascher entwickelte, was Veränderungen in der Volksbauweise nach sich zog. Zu einer frühzeitigen Liquidation der feudalen Basis kam es auch in Mittelpolen (Łowickie) und dennoch ist die Gabelstützkonstruktion hier nicht nur noch nicht verschwunden, sondern wird bis heute angewendet. Ein ausgesprochener Anachronismus in gesamtpolnischen Relationen ist die Tatsache, daß um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert in einer ganzen Reihe von Dörfern bei Kraków (powiat Olkuski) Wohnhäuser mit einer Gabelstützkonstruktion erbaut wurden. Was war die Ursache, die in den einzelnen Regionen einen solchen Rückschritt hervorrief? Es hat den Anschein, daß es mehrere Ursachen waren, meist lokaler Art, aber die gemeinsame Hauptursache in allen Gebieten war wohl eine Art Konservativismus. Er beruhte auf einem ausgedehnten Bodenbesitz oder auf einer hohen Bonität des Bodens. Allem Anschein nach gestaltete sich die Situation in Ostpolen (Lubelskie) anders. Auch in diesem Fall haben wir es mit einem Konservativismus zu tun, der sich vom allgemeinen, bis 1945 dauernden kulturellen Rückschritt in den östlichen Gebieten Polens abhebt.

Im Gegensatz zu den Tieflandgebieten Polens wurde die Gabelstütze und der Dachfirstbalken bei den dörflichen Bauten in den gebirgigen Gegenden nicht angewendet. In dieser Hinsicht gestattet es der Mangel an archivalischen Angaben nicht zu beurteilen, ob diese Konstruktionselemente in der Vergangenheit bekannt waren oder nicht. Dieses Problem ist umso interessanter, als die Almhütten der Hirten im Bereich der Hohen Tatra eine Gabelstützkonstruktion aufweisen. Erst im 20. Jahrhundert ging man hier bei der Dachstuhlkonstruktion der Hirtenhütten allgemein zum Sparrendach über.

Reťazové sídelné formy na Slovensku

Jozef Ušák

Bratislava

Vo svojom príspevku venujem pozornosť sídelnej forme, ktorá sa vyskytuje v oblasti severných Kysúc, horného Liptova a severného Spiša. Tejto sídelnej forme venovali pozornosť viacerí autori[1] a jej rozmanité označovanie (lánový systém, nemecký, zárubkový, reťazový, radový) svedčí o rôznom prístupe. V jednom prípade ide o určenie extravilánu, tj. rozloženie polí patriacich jednotlivým gazdom, v druhom prípade o intravilán, teda o samotný pôdorys obce.

Príspevok vychádza z recentného materiálu, ktorý sme získali terénnym výskumom v rokoch 1964—1969. Zaznamenáva teda súčasný stav, čo dovoľuje konfrontovať vývoj tejto sídelnej formy s archívnymi údajmi, resp. s opismi tohto javu z dávnejšej minulosti.

[1] LÁZNIČKA, Z.: Typy venkovského osídlení v Československu. Práce Brněnské základny ČSAV, *28*, 1956, s. 95—134; FEKETE, Š.: Typy vidieckeho osídlenia na Slovensku. Spisy Slovenskej zemepisnej spoločnosti. Bratislava 1945, s. 5—55; CHOTEK, K.: Osídlení. In: Československá vlastivěda, řada II. Národopis. Praha 1936, s. 148—206; KRÁL, J.: Vesnická sídla v Československé republice a zvláště v zemi Slovenské a Podkarpatskoruské. In: Zbiór prac pośw. Eug. Romerowi. Lwów 1934, s. 518—525; STRÁNSKÁ, D.: K otázkám sídelního zeměpisu v severním Slovensku. In: Sborník II. sjezdu čs. geografů v Bratislavě 1933, s. 149—151; MARTINKA, J.: Morfologické typy slovenských osád. In: Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti. 27. 1927, s. 48—57.

Reťazová sídelná forma v obciach severného Spiša sa vyznačuje budovaním sídelných jednotiek zásadne na svojom pozemku, ktorý za intravilánom pokračuje v extraviláne až po hranice chotára. Výstavba sleduje sídelnú os, ktorá sa vinie okolo potoka pretekajúceho dolinou. Jednotlivé lány dosahujú šírku 110—130 m, čím sa vlastná zástavba obce rozširuje prakticky po celej dĺžke chotára v strede doliny a dosahuje dĺžku 5—12 km. Obce vznikali v období doznievania valašskej kolonizácie, na valašskom práve v 16. až 17. storočí.[2] V tomto období sú už osídlené nížiny a stredné, ako aj vyššie pásma nadmorskej výšky. Zostávajú ešte vyššie položené zalesnené plochy, striedajúce sa s voľnými plochami hôľ, ktoré sa stávajú útočiskom pastierskeho života. Tým osídľovací proces dosiahol vrchol. Vzhľadom na namáhavý spôsob získavania poľnohospodárskej pôdy klčovaním, ako aj na relatívne nízku bonitu pôdy, sú v tomto prípade prideľované jednotlivým osadníkom pomerne veľké plochy pôdy. Aby každému pripadla časť na slnečnej alebo bližšie ležiacej strane pri ceste, je celý chotár rozdelený na lány, ktoré bolo potrebné pre poľnohospodársku produkciu zbaviť lesného porastu klčovaním. Od tohto pracovného procesu, ktorý sa v lokálnych termínoch označuje *rombac*, *rembac*, vzniká i pomenovanie celého lánu — *zarembek*, *zarubok*.[3] Podľa prvého majiteľa majú jednotlivé diely patronymické názvy, pričom celé časti chotára zasa toponymické názvy vytvorené osadníkmi.[4] Vnútorne sa lán delí smerom zo stredu doliny na: *ogrud* — záhrada, ďalej nasleduje orúčina, za ňou pasienky a lúky striedané lesným porastom. Za pasienkami je urbárny les, ďalej komposesorát — súkromné lesy. Delenie častí zárubkov je na oboch stranách doliny rovnaké. Orné polia každé dva roky úhorili, pričom striedali úhory raz na jednej, raz na druhej strane chotára. Pasienky využívali 5—6 gazdovia na spoločné pasenie oviec a dobytka, pričom pasienky i úhory hnojili košarovaním.

Jednotlivé lány boli na jednej strane oddelené od seba tzv. zárubkovými cestami, na druhej strane vysadenými stromami.[5] Cesty viedli z dediny. Už v intraviláne mali po oboch stranách plot z hustých žŕdiek tzv. *vehon*,

[2] Bližšie o zakladaní obcí severného Spiša pozri PAVLÍK, E.: Zamagurskí zemepáni. In: Spiš, vlastivedný zborník. 1. 1967, s. 37—56.

[3] PODOLÁK, J.: Prvé výsledky výskumu pastierstva v oblasti Vysokých Tatier. Slovenský národopis, *10*, 1962, na s. 131 píše: „V Spišskej Belej sa výrazom *zaruba* a v Lendaku *zaromba* označuje priestor, kde na vysokohorských pasienkoch zatvárali ovce. Priestor sa vyrúbal v kosodrevine v tvare kruhu."

[4] Bližšie o toponymických a patronymických názvoch zárubkov a častí chotára pozri UŠAK, J.: Ľudové staviteľstvo a bývanie na Zamagurí. Dipl. práca, FFUK, Bratislava 1969, s. 28.

[5] PODOLÁK, J.: Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier. Bratislava 1967, s. 29.

kadiaľ vyháňali dobytok a ovce na pašu. Cestu používali vždy dvaja susediaci gazdovia, ktorí sa zároveň starali aj o jej údržbu. Ak bol svah príliš strmý, viedla cesta naprieč viacerých lánov. V tomto prípade starali sa o cestu všetci zainteresovaní gazdovia. Jednotlivé lány sa výrazne odlišovali od seba práve svojimi medzami. Vo všetkých obciach severného Spiša, kde sa takáto sídelná forma vyskytuje, je chotár na pohľad charakteristický práve opísaným delením pozemkov.

Svoje obydlia si osadníci stavali v doline pri potoku, vždy na svojom láne, čím vzniká neobyčajne roztiahnutý pôdorys obce. Vzhľadom na prvotnú šírku lánov medzery medzi jednotlivými domami boli dosť veľké. Neskoršou populáciou a delením lánov po ich celej dĺžke najskôr na polovicu, štvrtinu, osminu aj šestnástinu medzery medzi jednotlivými domami sa skracujú, ba miestami prechádzajú v hustú ulicovú zástavbu. Stavať dom na svojej časti lánu je zásada, ktorá sa dodržiava dodnes. Rozdelenie lánu na šestnástinu je už maximum a ďalšie delenie by už nebolo hospodársky únosné. Delenie lánu po celej dĺžke sa v miestnom nárečí označuje *na prul*. Ak je potrebné ešte ďalej deliť pozemky medzi potomkov alebo odpredať, delí sa lán po šírke, tj. *na posprec*. Takéto delenie vidíme v súčasnosti najmä v Ždiari, kde pozemky sa predávajú kvôli budovaniu objektov slúžiacich predovšetkým turistickému ruchu bez väčších nárokov na plochy pre poľnohospodársku produkciu. Tým vzniká druhý rad domov za pôvodným a stáva sa, že na jednom láne, resp. jeho rozdelenej časti, stojí dva i viac domov.

Dom s hospodárskymi budovami uzatvára štvorbranný dvor, čím vzniká kompaktný celok prístupný len cez silnú doskovú bránu. Usporiadanie objektov je vždy rovnaké. Vpredu pozdĺžnou stranou k ceste stojí dom, na ktorý v pravom uhle nadväzujú ovčiarne a maštale s vozovňou — jatou a štvorec uzatvára stodola. Toto usporiadanie je výhodné najmä v zime, keď napadá veľká vrstva snehu a uzavretý dvor zabraňuje vzniku závejov.

Doliny, v ktorých sa obce severného Spiša nachádzajú, majú prevažne západno-východnú orientáciu. Preto na severnej strane vždy stavajú stodolu, ktorá má hrebeň strechy najmenej o jeden meter vyšší ako dom, čím zadržiava nápor severných vetrov. Dom je zasa orientovaný južným smerom. Toto pravidlo sa prísne dodržiava, a tak v Ždiari nachádzame na jednej strane cesty iba stodoly, tj. zadnú časť štvorcového dvora, a na druhej strane obytné časti. Všetky objekty sú zrubené, kryté šindľom. Pôdorysná dispozícia je trojpriestorová, asymetrická (ak berieme do úvahy za os symetrie vstupný pitvor). Vstupný priestor, *šeň*, je chladný, vstupuje sa doň zo štítovej strany. Na pozdĺžnej strane, avšak z dvora, sú ďalšie dvere, čím je pitvor priechodný. Z pitvora sa vchádza do izby, kde v rohu

pri dverách sa nachádza murované teleso pece. Za izbou je umiestnená komora, ktorá bola studeným priestorom. V posledných desaťročiach nastáva postupná zmena vo funkcii tohto priestoru i v samom pôdoryse domu. Predelením pitvora vzniká kuchyňa. Komora sa mení v obytný priestor, kde spávajú dospelé deti. Umiestnením sporáku či kachlí tu vzniká druhý vykurovaný priestor domu, resp. tretí, ak berieme do úvahy aj kuchyňu.

Opísaná reťazová forma osídlenia sa vyskytuje na Zamaguraí (severný Spiš), najmä v obciach Osturňa, Malá Franková, Jezersko, Zálesie a Žďiar.[6]

Obdobná forma, ktorá však vykazuje podstatné odlišnosti, je známa z oblasti severných Kysúc v obciach Oščadnica, Stará a Nová Bystrica, Riečnica, Radôstka a Makov. Kysuce boli osídľované infiltráciou poddaných panstva z Veľkej Bytče, Strečna, Budatína, Starého Hradu v 16. a 17. storočí.[7] Prideľované plochy osadníci využívali na extenzívny chov oviec, ktorý bol náročný na rozsiahle pasienky a lúky. V urbároch nachádzame údaje, že celé hory boli dané do úžitku jednotlivým usadlostiam. Preto majú tunajšie obce veľkú katastrálnu výmeru chotára. Na Liptove reťazovú sídelnú formu zisťujeme v Liptovskej Lúžnej. Vo všetkých prípadoch ide o reťazové osídlenie, no oproti Spišu sú tu niektoré odlišné znaky. I keď sa extraviláň aj tu delí do *zárubkov*, *lánov* či *grápov*, napr. na Kysuciach reťazovú zástavbu vytvárajú zhluky 3—8 domov, v ktorých bývajú spravidla pokrvne príbuzné rodiny. Neskôr sa tu usadzovali aj rodiny bez príbuzenského vzťahu. Označenie týchto nepravidelne stavaných dvorov bolo *dvory*, pomenované podľa prvého osadníka, a týmto menom označovali aj jemu pridelené pozemky.[8] Dvory sú otvorené, prístupné zo všetkých strán. Domy sú zrubené, kryté šindľom, a majú obyčajne trojpriestorovú dispozíciu. Vyskytujú sa i združené domy s jedným alebo dvoma vstupnými pitvormi vedľa seba.

V kysuckých obciach s reťazovým osídlením je sprievodným javom postupné osídľovanie chotára, ktorý je neobyčajne rozsiahly. Pasienky sú vzdialené od obce 3—10 kilometrov. To si vynútilo, aby na nich stavali sezónne maštale na ustajnenie dobytka a oviec, ktoré tu pásli in-

[6] BURSZTA, J.: Od osady Słowiańskiej do wsi współczesnej. Wrocław 1958, na strane 61 uvádza: „Obce lánové sa vyskytujú v oblasti celého Podkarpatia i Karpát, sú rozšírené v oblasti dolného Sliezska, kde predstavujú 25 % všetkých obcí, odtiaľ zasahujú pásmom až pod Leszno vo Veľkopolsku. Nachádzajú sa aj na východ od Olkusza."

[7] MACÚREK, J.: Valaši v západních Karpatech. Ostrava 1959.

[8] V Starej Bystrici sa nachádza dvor do Sobola a vrch Sobolová, v Novej Bystrici je Kašubov dvor a Kašubova Kľčera, v Oščadnici Leščenov dvor a vrch Leščen. Pozri BEDNÁRIK, R.: Ľudové staviteľstvo na Kysuciach. Bratislava 1967, s. 14.

dividuálne, pretože nebolo únosné zaháňať dobytok na noc do dediny. Mlieko denne odnášali do obce. Poľné maštale sú zrubené, cez celé leto poskytujú nočný útulok nielen pre stádo, ale aj pre pastiera. Podľa umiestnenia možno rozlíšiť dva druhy týchto maštalí:

1. na lúkach, v blízkosti dediny, ktoré využívajú iba v jarných a jesenných mesiacoch 2—3 týždne. Nazývajú ich *bačovy;*

2. vybudované na vzdialených, vyššie položených pasienkoch, ktoré sa využívajú počas celej sezóny. Nazývajú ich *cholvarky.*

Po vybudovaní cholvarkov začali v ich blízkosti obrábať pôdu, kde sadili zo začiatku zemiaky, neskôr obilniny. Tým dostáva sezónne obydlie hospodársku základňu, ktorá podmieňuje ďalší vývoj. K pôvodnému objektu sa pribudovávajú ďalšie obytné i hospodárske priestory. Tým sa pôvodné sezónne obydlie definitívne mení v stále bydlisko, kam sa po rozdelení rodičovského majetku sťahuje niektorý z príslušníkov mladšej generácie so svojou rodinou. Postupnou populáciou a budovaním nových príbytkov na tomto mieste vzniká nový zhluk domov *dvor*, lenže už nie v reťazovej forme ako v rezidentnej obci, ale vo forme kopaníc, teda v rozplývanej forme. Proces sa však nezastálil ani na tomto stupni. Rozširovaním počtu obyvateľov kopaníc a zároveň i domov, zväčšuje sa ich počet do takej miery, že v niektorých prípadoch sa kopanice osamostatňujú i administratívne a vzniká nová obec. Ako ilustráciu uvedieme Harvelku na Kysuciach. Tento stav predstavuje záverečné štádium celého vývojového procesu. Opísaný jav, premeny jednopriestorovej sezónnej maštale v stále obydlie možno pozorovať ešte i v súčasnosti. V spomínanej oblasti nachádzame všetky stupne vývoja cholvarkov patriacich k obciam Stará a Nová Bystrica, Oščadnica a Klubina. Spomínaná Harvelka patrila ešte roku 1925 ako osada k Starej Bystrici.[9] Roku 1965 v súpise obcí už uvádzajú Harvelku ako samostatnú obec, ku ktorej navyše patrí osada Oselnica.[10] Takto vzniknuvšie osady a kopanice majú v celej oblasti viac obyvateľov ako obce, z ktorých boli zakladané. Na druhej strane sa tým rozširuje osídlená plocha chotáru. Ak je rezidentná obec reťazová, celý ráz oblasti má charakter rozplývaného kopaničiarskeho osídlenia.

Okrem iného i tento jav nás núti zaoberať sa problémom reťazového osídlenia, ako aj problémom jeho označenia. V úvode sme spomenuli dve významovo odlišné pomenovania. V jednom prípade sa vzťahuje na delenie extraviláne, v druhom prípade na vlastný pôdorys obce. Nepochybne sú oba názvy správne a vyjadrujú ten-ktorý skutkový stav. Avšak do popredia

[9] PELIKÁN, J.: Nový miestopis Slovenska. Bratislava 1925, s. 172.

[10] Štatistický lexikón obcí ČSSR 1965. Praha 1966, s. 464.

sa dostáva otázka spresniť ich vzhľadom na dynamiku rozvoja sídelnej formy. Označenie *lán, lánový* systém delenia polí je pomerne široký a možno ho aplikovať v rôznych situáciách, nielen pri reťazovom osídlení. Preto je potrebné skĺbiť označenie delenia polí a pôdorysu obce v jednom názve, ktorý by vystihol jednu i druhú skutočnosť. Sme si vedomí neobyčajného úskalia pri takom úsilí a v konečnom dôsledku je ťažko zavádzať v tomto smere nové pomenovania. Ukazuje sa tu však možnosť využiť miestny názov lánov — *zerembek, zarubek*, ktorý sa používa vo všetkých oblastiach výskytu, nielen na území Slovenska. Ponúka sa možnosť využiť túto terminologickú zhodu a hovoriť o *zárubkovom systéme delenia lánov, o zárubkoch* a ich častiach, resp. o *reťazovom osídlení na zárubkoch.*

Záverom možno konštatovať, že opísané sídelné formy v dôsledku postupnej socializácie nášho vidieka nadobúdajú kvalitatívne nové črty. Zoštátňovanie lesov, zakladanie JRD alebo pasienkových družstiev, teda kolektívne formy hospodárenia od základu menia nielen štruktúru obyvateľstva, ale aj princípy vytvárania sídelných zoskupení, čo sa prejavuje v relatívnom porušovaní tradičných sídelných foriem.

Kettensiedlungen in der Slowakei

Zusammenfassung

Im vorliegenden Beitrag richtet der Verfasser seine Aufmerksamkeit auf die Siedlungsformen, die in der nördlichen Zips, im nördlichen Kysuce—Gebiet und im oberen Liptov—Gebiet vorkommen. An mehreren Gemeinden der angeführten Gebiete, die im 16. und 17. Jahrhundert nach walachischem Recht besiedelt wurden, untersucht er zwei unterschiedliche Siedlungsformen in jenen Ortschaften, deren Gemarkung in Gewanne eingeteilt war.

Eine dieser Formen repräsentieren manche Gemeinden in der nördlichen Zips, in denen die einzelnen Gewanne quer durch die ganze Gemarkung verlaufen. Ein Tal mit einem Bachlauf bildet die Siedlungsachse und teilt die Gemarkung in zwei Teile. Ursprünglich waren die einzelnen Gewanne 110—130 m breit und jeder Besitzer erbaute sein Anwesen auf eigenem Grund und Boden. So entwickelte sich eine Kettenverbauung und die Gemeinde dehnte sich in einer Länge von 5—12 km praktisch über die ganze Gemarkung aus. Durch die fortlaufende Längsteilung der Gewanne in Hälften, Viertel, Achtel und Sechzehntel verringerte sich die Entfernung zwischen den einzelnen Häusern und verwandelte sich ortsweise in eine Gassenverbauung.

Eine andere Form der Kettensiedlung stellen manche Gemeinden im nördlichen Kysuce—Gebiet dar. Auch hier waren die Anwesen ursprünglich auf die einzelnen Gewanne verteilt, doch mit der Zeit wuchsen sie durch eine allmähliche Querteilung der Gewanne zu Häuserhaufen von 3—8 Häusern an, in denen mehrere verwandte Familien wohnten. Die Besiedlung dieser Gemeinden ist auch noch dadurch gekennzeichnet, daß saisonmäßig benützte Hirtenbauten, die auf entlegeneren Weide-

gründen standen, in Dauerwohnungen umgewandelt wurden. Diese Umwandlung war durch die Urbarmachung eines Teiles der Weide- und Waldfläche bedingt, auf der dann Feldfrüchte angebaut wurden. Auf diese Weise wurde die ursprüngliche Kettenverbauung auf den Gewannen um Streusiedlungen erweitert, von denen sich manche im Laufe der Zeit administrativ selbständig machten.

Abschließend analysiert der Autor das Problem der terminologischen Bezeichnung der untersuchten Siedlungsformen und weist auch auf die qualitativ neue Tendenz in der Entwicklung dieser Siedlungsformen hin, die von der heutigen Sozialisierung und Kollektivisation hervorgerufen wurde.

JURAJ ŽUDEL

STOLICE NA SLOVENSKU

OBZOR
BRATISLAVA
1984

Stolice sa vyvinuli z kráľovských komitátov v období známných premien uhorskej feudálnej spoločnosti ako monský nástroj novej sociálnej skupiny a politickej sily zemianstva. Preto skôr ako sa pokúsime objasniť vznik podstatu stolíc, aspoň stručne sa zmieníme o komitátoch. V staršom maďarskom dejepisectve prevláda názor, že omitáty sú dielom kráľa Štefana I. (1000 — 1038), zakladateranofeudálneho uhorského štátu. Podľa tohto názoru Štefan I. pri organizovaní správy rozsiahlych kráľovských majetov, a tým aj správy krajiny nemohol vychádzať z domácej, ovanskej tradície, lebo nijaká nebola, prípadne ak aj áno, dosahovala náležitú úroveň. Preto stahol po franskom alebo avorskom vzore. To značí, že starší maďarskí historici prevažodvodzujú pôvod uhorských komitátov priamo z franského ebo z bavorského administratívneho systému a odmietajú ovanský vplyv, hoci uznávajú, že maďarské názvy pre omitát (*megye, vármegye*) a jeho čelného hodnostára (*ispán, nispán*) sú výpožičky zo slovanskej lexiky (*medzá, špan*). Ti ti historici sa domnievajú, že Maďari až neskôr prevzali tieto ázvy od zadunajských Slovanov, čo je však nepresvedčivé, ý názor má I. Acsády. Spomínané slovanské názvy pokladá dôkaz toho, že uhorské komitáty vznikli na slovanskom efkomoravskom základe. Slovanská župná sústava (*zsupandszer*), ktorú Maďari našli vo svojej novej vlasti, bola prvým orom pri utváraní komitátov. Ale spolu s ním sa uplatnil aj or bavorských grofstiev.

Novšia, marxistický orientovaná maďarská historiografia d tlakom jazykovedných faktov a v úsilí pravdivo poznávať interpretovať minulosť uznáva, že starí Maďari prevzali atne, a tým aj hradné zriadenie pribinovského zadunajského nežatstva. To značí, že si osvojila názor o slovanskom ôvode komitátov. Roku 1958 vystúpil s novou koncepciou y Györffy. Podľa neho uhorské komitáty nenadväzovali na adné zriadenie Slovanov. Ich základom sa stali sídelné zemia maďarských rodov, hranice ktorých sa údajne kryjú hranicami neskorších komitátov. Ich centrá sa stali komitátmi hradmi. Túto koncepciu podrobil kritike L. Elekes, ospel k záveru, že je neudržateľná a neprináša nijaké nové kty, ktoré by nútili zrevidovať všeobecne platný názor slovanskom pôvode komitátov. Pripúšťa však, že komitáty sa nestanú mohli územne prispôsobiť starším sídelným územiam alebo ich zvyškom. Najnovšie sa tejto problematiky dotkol Gy. Kristó. Györffyho koncepciu „od rodu ku komitátu" pokladá za „neudržateľné stanovisko, prekonanú, nedokázanú (a nedokázateľnú) domnienku", ale sám odmieta slovanský pôvod komitátov, lebo Veľká Morava a pribinovsko-kocelovské kniežatstvo zaniklo dávno pred utváraním sa uhorského štátu a nezachovalo sa, ako sa domnieva, ani ich hradné zriadenie, na ktoré by boli mohli nadviazať komitáty. Ich vznik nie je ešte náležite osvetlený, ukazuje sa potreba ďalších výskumov. Kristó usudzuje, že slovanská terminológia nesvedčí nevyhnutne o pôvode, ale skôr o smere sprostredkovania komitátov.

Stanovisko slovenských historikov je jednoznačné: počiatky komitátov treba hľadať v slovanskom prostredí a v období pred príchodom Maďarov do Karpatskej kotliny, to značí na Veľkej Morave a v zadunajskom kniežatstve. Obrana a správa obidvoch krajín sa opierala o hradné zriadenie. Predpokladá sa, že hradné zriadenie bolo z hľadiska územnosprávnej funkcie vyspelejšie v Zadunajsku ako na Veľkej Morave, lebo vplyv východofranskej ríše, a tým aj jej administratívy tu bol silnejší. Existencia komitátov ako vyšších útvarov hradného zriadenia sa ale pripúšťa aj na Veľkej Morave. Táto okolnosť a známa skutočnosť, že ranofeudálny uhorský štát sa začal utvárať v Zadunajsku (tu vznikali aj prvé uhorské komitáty), nás oprávňujú predpokladať, že pri preberaní komitátneho zriadenia starými Maďarmi mala rozhodujúci význam správna sústava zadunajského kniežatstva. Vplyv veľkomoravskej tradície sa uplatnil predovšetkým na území Slovenska.

Komitáty (v latinských prameňoch sa nazývajú *mega civitatis, parochia, districtus, comitatus*) boli vyššími organizačnými útvarmi v rámci hradného zriadenia. Základom hradného zriadenia v ranofeudálnom Uhorsku boli rozsiahle kráľovské majetky, ktoré zahrnovali na Slovensku koncom 11. storočia asi 85 percent všetkej pôdy. Z toho vyplýval súkromný, kráľovský charakter komitátov. Župan (*comes, comes comitatus, comes castri, comes parochianus*), ktorý stál na čele komitátu, bol kráľovským úradníkom. Kráľ ho dosadzoval do funkcie a podľa vlastného uváženia aj pozbavoval úradu. Župan bol priamo podriadený kráľovi, svojmu pánovi a chlebodarcovi. Viazala ho k nemu prísaha vernosti, jemu sa zodpovedal za správu komitátu.

V minulosti nebol jednotný názor na funkciu kráľovského komitátu a právomoc župana. Niektorí historici (T. Botka a pod jeho vplyvom aj F. Pesty) tvrdili, že už od čias kráľa Štefana I. jestvovali paralelne dvojaké komitáty: politické alebo verejnosprávne *(megye)* a vojenské *(várispanság)* s osobitnými hodnostármi. Prvé boli orgánmi verejnej správy a riadil ich župan *(comes comitatus, ispán)*. Vojenské komitáty jestvovali v hraniciach verejnosprávnych komitátov, a to v jednom aj niekoľko. Čelný predstaviteľ vojenského komitátu *(comes castri, várispán)* bol čiastočne podriadený županovi. Dualistickú teóriu, ako by sme mohli nazvať tento názor, vyvrátil Gy. Pauler, ktorý dokázal, že *comes castri* mal aj verejnosprávnu pôsobnosť a súdnu právomoc a nebolo župana *(comes comitatus)*, ktorý by nebol vykonával aj vojenskú funkciu na úrovni komitátu, a teda, že termíny *comes comitatus* a *comes castri* označovali toho istého funkcionára, že neboli dva rôzne komitáty ale iba jeden, ktorý plnil správnu, súdnu, hospodársku i vojenskú funkciu.

Hospodársku základňu komitátov tvorila len časť kráľovských majetkov — hradné. Hospodárili na nich kráľovskí poddaní, tvoriaci hradné obyvateľstvo *(castrenses)*. Svojou prácou vydržovali komitátny hrad, župana (patrila mu tretina z výnosu hradných majetkov) a vojenskú zložku komitátnej správy *(cives, milites)*. Neskôr sa z hradných majetkov vyčleňovali menšie hospodárstva v prospech hradných iobagiónov *(iobbagiones castri)*, príslušníkov slobodnej vojenskej vrstvy, ktorí striedavo vykonávali vojenskú službu na kráľovských hradoch. Druhá časť kráľovských majetkov bola určená výhradne pre potreby kráľovského dvora. Tieto majetky patrili do osobitnej organizácie, ktorá v hospodárskom ohľade pôsobila nezávisle od županov kráľovských komitátov. Tvorili ju dvorce *(curia, curtis, udvar)*, menšie hospodárske strediská so sústavou služobníckych osád, ktorých obyvatelia v postavení kráľovských poddaných vykonávali pre kráľovský dvor, keď putoval po krajine, rozličné služby a zásobovali ho poľnohospodárskymi a remeselníckymi výrobkami. O druhu poskytovaných služieb a o výrobnej špecializácii svedčia dodnes zachované názvy služobníckych osád — Hájniky, Kováče, Tesáre, Psiare, Rybáry, Včeláre, Lovčice, Sokolníky, Dechtáre, Štítare, Mlynárce, Dravce, Medovarce, Hrnčiarovce a iné.

Hospodárska pôsobnosť župana sa týkala predovšetkým hradných majetkov, komitátneho hradu a ostatných kráľovských hradov. Jeho súdna právomoc sa vzťahovala na všetko poddanské obyvateľstvo v komitáte, usadené nielen na kráľovskej pôde, ale aj na majetkoch veľmožov a cirkevných ustanovizní, aj keď tie nepatrili k hradnému zriadeniu. Župan vykonával rozličné verejnosprávne úlohy a bol najvyšším vojenským hodnostárom v komitáte. Podliehali mu hradné posádky a celá vojenská organizácia, ktorá zahrnovala aj poddanské obyvateľstvo.

Od začiatku 12. storočia sú už známi aj zástupcovia županov. V latinských prameňoch sa spomínajú ako *comes curiae*, *comes curialis*, *comes curiae parnechianus*, *vicejudex*, *vicegerens* a pod. Koncom 13. storočia sa objavuje názov *vicecomes*, t. j. podžupan, ktorý neskôr zovšeobecnel.

Komitáty sa delili na hradné obvody. Ich počet a hranice nepoznáme.

Za najstaršie komitáty na území Slovenska, existenciu ktorých možno predpokladať na základe organizácie diecéz koncom 10. storočia, prípadne na prelome 10. a 11. storočia, možno pokladať Bratislavský, Mošonský, Rábsky, Komárňanský, Ostrihomský, Novohradský (patrilo k nemu aj územie neskoršieho Hontianskeho komitátu), Turniansky, Trenčiansky a Nitriansky komitát. Na začiatku 11. storočia už jestvoval aj Tekovský komitát. V 11. storočí vznikol Hontiansky, Zemplínsky a Užský komitát a komitát Novum Castrum, zaberajúci územie neskoršej Abovskej, Šarišskej a Hevešskej stolice. Najneskôr začiatkom 12. storočia sa utvoril Gemerský komitát, lebo v tomto čase už jestvoval gemerský archidiakonát, a pomerne neskoro, až v druhej polovici 12. storočia Spišský komitát. V prvej polovici 13. storočia sa z územia komitátu Novum Castrum vyčlenil Šarišský komitát. Oblasti stredného a severného Slovenska boli pomerne redšie osídlené ako ostatné územie, preto sa v nich komitátna správa utvárala pomalšie. Rozsiahly kráľovský lesný majetok zvolenské dominium, ktorý sa rozprestieral na území neskoršej Zvolenskej, Liptovskej, Turčianskej a Oravskej stolice, tvoril až do prvých desaťročí 14. storočia jeden správny celok — Zvolenský komitát.

Okrem týchto komitátov jestvovali na juhozápadnom Slovensku ešte menšie pohraničné komitáty Beckov, Bana, Hlohovec a Šintava. Spomínajú sa už v prvej polovici 12. storočia. Ich centrá (hrady) ležali na strategicky dôležitých miestach. Pohraničné komitáty mali predovšetkým vojenské poslanie v rámci obrany krajiny. Ich územie netvorilo súvislý uzavretý celok, ale sa skladalo z kráľovskej pôdy rozptýlenej po viacerých komitátoch. Napríklad k Beckovskému komitátu patrili majetky ležiace v Biharskom, Hontianskom, Novohradskom, Gemerskom a Nitrianskom komitáte. Prevažná časť hradných majetkov pohraničných komitátov ležala nielen na blízkom okolí s Bratislavskom, Nitrianskom a Komárňanskom komitáte, ale aj vo vzdialenejšom Tekove. Ako najucelenejšie sa javí územie Šintavského komitátu. Najviac boli rozptýlené hradné majetky Hlohovského komitátu.

Kráľovské majetky sa jednostaj zmenšovali, a to donáciami v prospech svetských a cirkevných feudálov. Ich rozdávanie dosiahlo najväčší rozsah za kráľa Ondreja II. (1205 — 1235), keď sa vyskytli aj prípady darovania celých komitátov. Nerozvážna donačná politika podryla základy hradného zriadenia, a tým aj komitátov. Vyvolala znepokojenie v týchto spoločenských vrstvách, ktoré boli závislé na hradnom zriadení, najmä medzi kráľovskými servientmi *(servientes regis)*. Kráľovskí servienti, neskorší zemania, tvorili vojenskú vrstvu slobodného obyvateľstva. V prípade potreby museli bojovať v kráľovskom vojsku. Žili v komitátoch na svojich drobných až stredných majetkoch. Kráľovské komitáty im zabezpečovali istú nezávislosť a obávali sa, že upadnú do priamej závislosti od veľmožov.

Západné a stredné Slovensko na Lazarovej mape Uhorska z roku 152?

Spočiatku sa usilovali zachrániť hradné zriadenie pred rozpadom a spolu s hradnými iobagiónmi bojovali proti rozdávaniu a drobeniu kráľovských majetkov. Dosiahli, že Zlatá bula z roku 1222 zakazála darovať celé komitáty. Ale rozkladný proces sa im už nepodarilo zastaviť, podobne ako novému panovníkovi Belovi IV., ktorý sa bezvýsledne pokúsil zrevidovať donačnú politiku svojho otca, a tým upevniť oslabenú kráľovskú moc. Preto začali rozvíjať úsilie o pretvorenie kráľovského komitátu na novú ustanovizeň, ktorá by ich chránila pred veľmožmi. Už v tridsiatych rokoch získali súdnu samosprávu, v čom možno vidieť zárodok nového prvku — zemianskych stolíc. Významným medzníkom v procese vznikania stolíc sa stal kráľovský dekrét z roku 1267, ktorý posilnil výsadné postavenie a politickú moc vládnucej triedy a v jej rámci aj zemianstva. Kráľ sa zaviazal každoročne konať so šľachtou súdne zhromaždenie v Stoličnom Belehrade, kde sa šľachtici mohli zúčastňovať osobne, ale zároveň ich mali zastupovať dvaja-traja šľachtici z každého komitátu. Kráľovské dekréty z roku 1290 a 1298, ktoré kodifikujú právo šľachty na voľbu štyroch sudcov *(iudices nobilium)*, skutočných predstaviteľov jej samosprávy v každom komitáte, zavŕšili proces utvárania stolíc. Pravda, to neznačí, že sa do konca 13. storočia všetky komitáty premenili na ustanovizne stavovskej samosprávy, na stolice. Tento proces nebol v celej krajine, ani na území dnešného Slovenska rovnomerný. Miestami sa z rozličných príčin oneskoril a skončil sa až v prvej polovici 14. storočia. Do konca 13. storočia sa na stolice pretvorili tieto úplne alebo čiastočne slovenské komitáty: Abovský, Bratislavský, Gemerský, Hontiansky, Komárňanský, Novohradský, Ostrihomský a Zemplínsky. Na prelome 13. a 14. storočia vznikla Spišská a Turnianska stolica a najneskôr začiatkom 14. storočia aj Užská stolica. V prvej polovici 14. storočia sa na stolice premenili aj Nitriansky, Šarišský, Tekovský a Trenčiansky komitát. Zvolenský komitát sa rozpadol a utvorili sa z neho Liptovská, Turčianska, Zvolenská a v druhej polovici 14. storočia aj Oravská stolica. Spomínané malé pohraničné komitáty sa nepretvorili na stolice. Zanikli spolu s hradným zriadením. Ich územie splynulo so susednými stolicami; roztratené hradné majetky sa včlenili do stolíc, na území ktorých ležali. Ako samostatná stolica sa konštituoval začiatkom 15. storočia aj Malohont (územie ležiace medzi Novohradskou a Gemerskou stolicou v povodí Rimavy s mestečkami Tisovec a Rimavská Sobota), ktorý bol enklávou Hontianskej stolice. V 15. storočí sa počet stolíc a ich územný rozsah ustálil.

Politickým orgánom reprezentujúcim stavovskú autonómiu sa stolice stali až v priebehu nasledujúcich storočí. Základy tohto vývinu sa kládli za Anjouovcov, najmä za vlády Ľudovíta I. (1342 — 1382).

Stolice boli na jednej strane oporou strednej a nižšej šľachty v boji proti rozpínavosti a prechmatom magnátov, na druhej strane nástrojom na utláčanie poddaného ľudu. Od začiatku 17. storočia až do vlády Márie Terézie (1740 — 1780) mali celkom v moci úpravu poddanských pomerov. Ale stolice sa v 17. — 18. storočí stali aj baštami stavovských povstaní, namierených proti habsburskému absolutizmu a centralizmu. Na ich odpore sa trieštili úsilia osvietenského absolutizmu, preto sa Jozef II. (1780 — 1790) rozhodol zlomiť ich moc. Absolutistický zmýšľajúci panovník chcel vládnuť samostatne, nezávisle od uhorskej ústavy a politických tradícií (preto sa ani nedal korunovať za uhorského kráľa), bez ohľadu na mienku a záujmy šľachty. Uhorská šľachta sledovala takéto tendencie s nevôľou. Odpor šľachty k osvietenským úsiliam panovníka sa stal podnetom reformy verejnej správy. Nespoľahlivosť a neposlušnosť stoličnej exekutívy, ktorá bola celkom v rukách šľachty, ukázala sa už pri uskutočňovaní tolerančného patentu (1781). Otázka úradného jazyka (nahradenie latinčiny nemčinou) ešte väčšmi vyostrila jestvujúce rozpory a upevnila panovníka v rozhodnutí radikálne zreformovať verejnú správu. Podstata jozefínskej reformy bola v tom, že zrušila stavovskú samosprávu a nahradila ju štátnou administratívou. Panovník odstránil funkciu hlavných županov, ktorú pokladal za zbytočnú. Vymenoval kráľovských komisárov a zveril im vedenie vyšších novoutvorených správnych oblastí (dištriktov), zahrnujúcich niekoľko stolíc. Kompetenciu generálnych kongregácií, najvýznamnejších orgánov stavovskej samosprávy, preniesol na podžupanov, a tým ich de facto vylúčil z politického života. Stoličné úradníctvo tvrátane podžupanov), dovtedy volené, a teda závislé od stoličnej šľachty, postátnil. Súdnictvo oddelil od politickej správy a vyňal ho z právomoci stolíc. Zredukoval sa počet stolíc a ich územie sa rovnomernejšie a účelnejšie rozdelilo na nižšie administratívne celky. Turnianska a Abovská stolica sa spojili v Abovsko-turniansku stolicu, Turčianska a Zvolenská stolica v Turčiansko-zvolenskú stolicu, Liptovská s Oravskou stolicou v Liptovsko-oravskú stolicu a napokon Komárňanská a Ostrihomská stolica v Komárňansko-ostrihomskú stolicu. Zároveň sa Malohont oddelil od Hontianskej stolice, spojil sa s Gemerom, čím vznikla Gemersko-malohontská stolica. Jozefínska reforma, ktorá v podstate likvidovala zemianske stolice, neuplatnila sa trvalejšie. Narazila na tvrdošijný odpor šľachty a Jozef II. ju pred svojou smrťou roku 1790 odvolal. Všetko sa uviedlo do predošlého stavu.

Významný prelom v dejinách stavovských stolíc priniesol revolučný pohyb na jar roku 1848. Pod jeho vplyvom prijal posledný stavovský snem v Bratislave zákon o novej úprave stoličnej správy, ktorej základom sa stal princíp ľudového zastupiteľstva. Návrh zákona vypracoval Lajos Kossuth. Podľa neho mal generálnu kongregáciu nahradiť orgán zvolený prostredníctvom ľudového zastupiteľstva. Ale Kossuth nemal, ako by sa mohlo zdať, na mysli demokratizáciu stavovskej stoličnej správy. Chcel len zastrieť jej stavovský charakter a bol presvedčený, že fakticky ostane aj ďalej v rukách šľachty. Napriek tomu návrh vyvolal silný odpor na sneme, a to aj v kruhu Kossuthových politických stúpencov. Postavil sa proti nemu aj István Széchényi, ktorý sa obával, že v stoliciach, kde má prevahu nemaďarské nešľachtické obyvateľstvo, utrpí záujem maďarského národa. Spor dvoch hlavných predstaviteľov maďarského politického života urovnal kompromisný návrh Ferenca Deáka, ktorý napokon prijal aj snem.

Zákonný článok XVI stanovil, že definitívnu úpravu stoličnej správy vyrieši budúci snem na základe ľudového zastupiteľstva. Príslušný návrh vypracuje uhorské ministerstvo. Do-

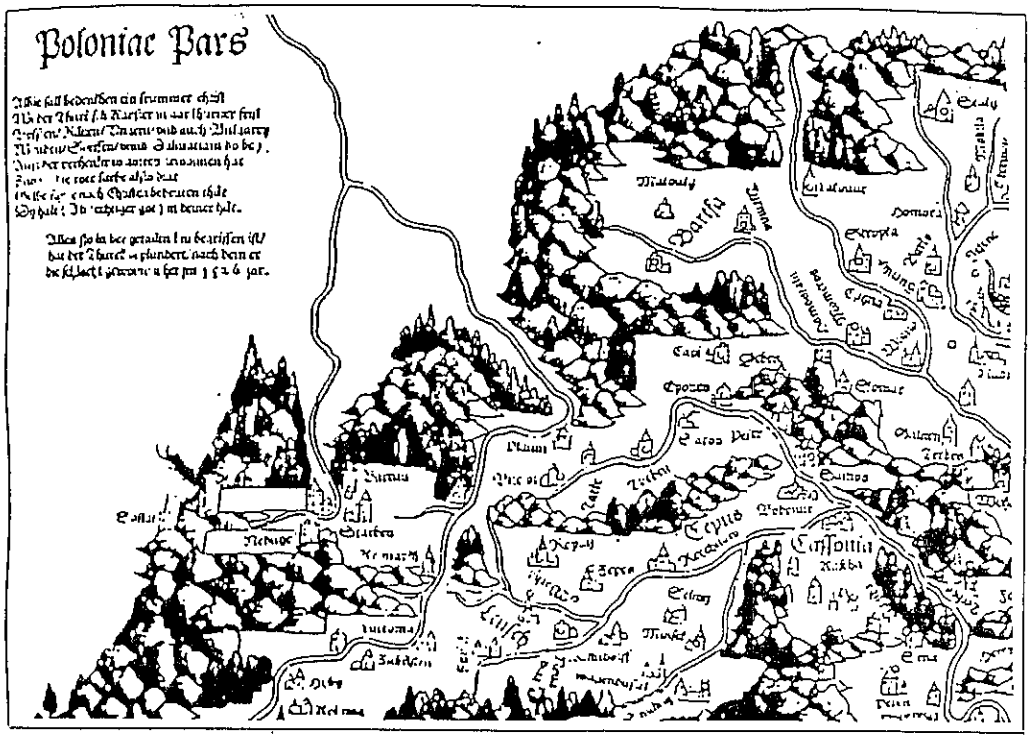

Východné Slovensko na Laziusovej mape Uhorska z roku 1528

vtedy mal právomoc stoličného zhromaždenia vykonávať stály výbor *(illandi bizottmány)* zvolený zhromaždením, ktorý by tvorili okrem členov starého stoličného zhromaždenia (t. j. šľachty) aj zástupcovia nešľachtického obyvateľstva podľa obcí. Toto zhromaždenie sa malo zísť v každej stolici čo najskôr. Stály výbor sa mal schádzať pod predsedníctvom hlavného župana, za jeho neprítomnosti pod predsedníctvom podžupana, a to podľa potreby. Zákon určil v uhorských stoliciach za rokovaciu reč maďarčinu.

Stále výbory sa ustanovovali aj s ohľadom na väčšiu a neodkladnosť snemových opatrení, ktoré mali v krátkom čase uviesť do života. Napríklad v Gemersko-malohontskej stolici bol stály výbor zvolený už 1. mája, vo Zvolenskej stolici 4. mája a mal 225 členov. Stále výbory zanikli roku 1849 po porážke maďarskej revolúcie.

Princíp ľudového zastupiteľstva, hoci nebol myslený a uskutočňovaný v naozaj demokratickom duchu (široké ľudové vrstvy nemali účasť na stoličnej správe), predsa len porušil výlučné právo šľachty v stoličnej správe, a tým aj stavovský charakter stolice.

Právomoc stolice sa týkala všetkých oblastí verejného života a vzťahovala sa na všetko obyvateľstvo žijúce na území stolice, s výnimkou nešľachtického obyvateľstva slobodných kráľovských a banských miest, obyvateľstva výsadných území, ako bola Provincia XXIV spišských miest, Stolica X spišských kopijníkov a stolice prediálistov. Prediálisti *(nobiles praediales, nobiles ecclesiae)* pôvodne tvorili vrstvu slobodného vojenského obyvateľstva, ktoré sa usadzovalo na prelátskych majetkoch. Dostávali do užívania cirkevnú pôdu spočiatku doživotne, od 16. storočia dedične, za čo vykonávali vojenskú službu v prelátskych bandériách. Mali také výsady ako ostatní zemania. Za Anjouovcov nepodliehali právomoci stolíc ani obyvatelia kráľovských hradných panstiev. V stredoveku nepodliehali súdnej právomoci stolíc na základe kráľovských výsad ani niektorí príslušníci vyššej šľachty. Tieto výsady *(exempcie)* zrušil kráľ Matej Korvín roku 1486, lebo sa zneužívali. Ponechal ich len dedičným hlavným županom, ale často sa stávalo, že magnáti i zemania, ako o tom svedčia zákony z roku 1495, 1638 a 1647, bránili stoličným orgánom vo výkone súdnej právomoci na svojich majetkoch, akoby sa na nich nevzťahovala.

Najvýznamnejším orgánom stoličnej samosprávy bola generálna kongregácia *(congregatio generalis)*, stoličné zhromaždenie, na ktorom sa pôvodne osobne zúčastňovali všetci šľachtickí obyvatelia stolice, zástupcovia slobodných kráľovských a banských miest a majetnejších poddaných. Od 16. storočia sa na zhromaždení zúčastňovali už len šľachtici. Účasť na generálnych kongregáciách bola pre šľachtu povinná, neospravedlnená absencia sa podľa zákona z roku 1437 trestala. Zvýšenie stoličnej agendy v novoveku si vynucovalo častejšie zvolávanie generálnej kongregácie a povinnosť osobnej účasti na jej rokovaniach sa stala pre drobné zemianstvo neúnosným bremenom. Preto sa od 17. storočia povinná osobná účasť vzťahovala len na prelátov, magnátov a majetnú šľachtu. Príslušníci drobnej šľachty sa mohli dať kolektívne zastupovať. Podľa statútov Trenčianskej stolice z roku 1650 kurialisti (vlastnili len zemianske usadlosti — kúrie) mali vysielať na generálne kongregácie po jednom zástupcovi z každej dediny. V zmysle statútov Gemerskej stolice z roku 1677 nemajetné zemianstvo (armalisti), bývajúce v mestách a mestečkách, mali zastupovať šiesti, piati, štyria alebo najmenej traja zemania. Ale ani osobná účasť prelátov, magnátov a majetnej šľachty sa v novoveku nevyžadovala prísne. Stoličné statúty dovoľovali aj im, aby sa dali zastupovať splnomocnencami. Napriek tomu sa často vyskytujú ponosy na bezdôvodnú absenciu šľachty, ktorá sťažovala činnosť generálnych kongregácií. Stolice sa usilovali prinútiť šľachtu k účasti na generálnych kongregáciách ukladaním pokút. Podľa statútov Spišskej stolice z roku 1567 majetní šľachtici sa mali pokutovať na dvanásť zlatých a kurialisti na šesť zlatých. Statúty Turnianskej stolice z roku 1599 nariaďujú vymerať peňažný trest tým šľachticom, ktorí by sa bezdôvodne nezúčastnili na generálnej kongregácii, v prvom prípade jeden zlatý, druhý raz šesť zlatých a tretí raz dvanásť zlatých. Statúty Tekovskej stolice z roku 1646 ukladali prelátom a magnátom peňažný trest 25 zlatých a zemanom 12 zlatých. Podľa statútov Trenčianskej stolice z roku 1650 magnáti sa mali pokutovať na 24 zlatých, zemania na 12 zlatých; kurialistom sa vymeriaval kolektívny peňažný trest 12 zlatých. Na generálne kongregácie sa zakazovalo nosiť zbrane.

Generálne kongregácie zvyčajne zvolával a viedol podžupan, v Nitrianskej stolici hlavný župan alebo podžupan. Statúty niektorých stolíc, napríklad Gemerskej z roku 1746 a Spišskej z roku 1747, obmedzovali právomoc podžupanov v tom zmysle, že v prípade, ak hlavný župan bol prítomný v stolici, mohol zvolať generálnu kongregáciu len s jeho vedomím a súhlasom. Konali sa podľa potreby, zvyčajne v sídle stolice. Generálne kongregácie Gemerskej stolice sa podľa statútov z roku 1653 mali zvolávať do Rožňavy, lebo bola bezpečnejšia pred tureckými vpádmi, ale niekedy aj do Plešivca (sídlo stolice) a Gemera.

Činnosť stolice mala spočiatku prevažne súdny charakter, čo sa prejavilo aj v rokovaní generálnej kongregácie, ktorá tvorila pôvodne jeden orgán so súdnou stolicou, sedriou. Postupom času sa súdne veci vylučovali z programu generálnej kongregácie, a tým sa stala administratívnym fórom. Organizačné a kompetenčné rozlíšenie generálnej kongregácie ako verejnosprávneho orgánu a sedrie ako súdnej ustanovizne bolo dlhodobým procesom, ktorý sa začal už v 14. storočí a v niektorých stoliciach sa završil až začiatkom 18. storočia. Napríklad vo Zvolenskej stolici sa generálna kongregácia ako administratívny orgán vyvinula v posledných dvoch desaťročiach 16. storočia. V Trenčianskej stolici sa zasadnutia generálnej kongregácie a stoličného súdu konávali spoločne ešte aj v polovici 17. storočia.

Generálna kongregácia rozhodovala o všetkých zásadných veciach. Tu sa schvaľovali štatúty upravujúce rozličné úseky života stolice, vyhlasovali krajinské zákony a nariadenia panovníka či ústredných uhorských a dvorských úradov, volili a inštruovali poslanci na krajinský snem, obnovoval stoličný úrad, kontrolovala činnosť a hospodárenie stoličných úradníkov, ukladali verejné bremená a prerokúvali všetky významnejšie politické, administratívne, hospodárske a vojenské otázky. Opatrenia generálnej kongregácie, pokiaľ neboli v rozpore s krajinskými zákonmi, boli záväzné pre všetko obyvateľstvo podliehajúce právomoci stolice.

Na riešenie niektorých krátkodobých úloh zriaďovala generálna kongregácia osobitné výbory *(deputationes)*, ako napríklad zdravotnícky výbor *(deputatio in re sanitatis)* v čase epidémií. Dlhodobejšie úlohy sa zverovali stálym výborom *(deputationes permanentes)*. Vo Zvolenskej stolici v prvej polovici 19. storočia pôsobil stály výbor pre snemové veci, pre vojenské veci, pre mzdové veci čeľade a sirotský.

V naliehavých prípadoch, keď nebolo času na zvolanie generálnej kongregácie, podžupan mal právo zvolať partikulárnu kongregáciu, na ktorej sa okrem stoličných hodnostárov zúčastnilo len niekoľko šľachticov. Ale rozhodnutia partikulárnej kongregácie musela dodatočne schváliť generálna kongregácia. Statúty Abovskej stolice z roku 1692 stanovili, že partikulárna kongregácia nesmie ukladať verejné bremená (vojenskú, štátnu, stoličnú daň a iné). Význam partikulárnych kongregácií vzrástol za jozefinizmu, keď sa generálne kongregácie zvolávali len raz do roka.

Súdnu právomoc stolica vykonávala prostredníctvom sedrie *(sedes iudiciaria)*. Stoličný súd zasadal pod predsedníctvom podžupana (v Sedmohradsku hlavného župana), ktorý ho zvolával podľa potreby. Sudcovský zbor do 15. storočia tvorili okrem podžupana ešte štyria služní a niekoľkí spolusudcovia, menovaní ad hoc z radov prítomnej šľachty. Od 15. storočia sa mohli voliť zo stoličnej šľachty stáli spolusudcovia — prísažní, prisediaci *(iurati assessores)*, ktorí boli povinní zúčastňovať sa na zasadnutiach sedrie podobne ako služní. Zákonný článok 10 z roku 1444 stanovil ich počet na štyroch. V 16. storočí ich bolo 6 až 12, ako si to vyžadovali miestne pomery, veľkosť a ľudnatosť stolice. Prísažní plnili po boku služných, ktorým boli podriadení, rozličné úradné úlohy v pripravnom štádiu i v priebehu súdneho konania (predvolávanie strán na súd, vypočúvanie svedkov v mieste pobytu, vyšetrovanie sťažností, priestupkov a zločinov na tvári miesta a iné), ale aj v politickej správe. Preto sa nemohli v potrebnom počte zúčastňovať na zasadnutiach sedrie, čo hatilo jej činnosť, a tak zákonný článok 24 z roku 1613 dovolil stoliciam voliť si z majetnejšej šľachty viac prisediacich. Tí sa na rozdiel od starších prísažných alebo prisediacich volali mimoriadni prisediaci *(extraordinarii assessores)*, neskôr apelační sud-

sudcovia *(iudices appellationum)* alebo tabulárni sudcovia *(iudices tabulae)*. Mimoriadni prisediaci pôsobili len ako spolusudcovia na sedrii a v zastúpení stolice sa niekedy zúčastňovali aj na zasadnutiach panských stolíc. Nepatrili medzi stoličné úradníctvo, mali však vedúce postavenie na sedrii. Okrem členov sudcovského zboru sa na zasadnutiach sedrie ex offo zúčastňoval notár (robil zápisnicu) a v novoveku aj stoličný fiškál, právny zástupca, ktorý v mene podžupana predkladal obžalobu a robil právneho zástupcu sirotám a pospolitému ľudu. Na zasadnutiach sedrie sa mohli zúčastňovať všetci šľachtici, od začiatku 17. storočia aktívne, od roku 1613 len pasívne. Voľný prístup na zasadania sedrie sa zneužíval, stávalo sa, že sporiace sa strany privádzali ozbrojenú čeľaď a poddaných, aby zastrašili súd. Preto zákonný článok 63 z roku 1486 zakázal nosiť na zasadania sedrie zbrane. Rušiteľom zákona sa mala zobrať zbraň, okrem toho sa šľachticom vymeriaval peňažný trest, nešľachtické osoby sa väznili dva dni o hlade a smäde. Nosenie zbraní na zasadnutia sedrie zakazovali aj stoličné štatúty. Podľa štatútov Abovskej stolice z roku 1579 mal sa pokutovať na tri zlaté ten, kto by mečom opásaný vkročil na zasadnutie sedrie. Štatúty Šarišskej stolice z roku 1617 trestali tento priestupok odňatím zbrane a pokutou jedného zlatého.

Do polovice 17. storočia a v niektorých stoliciach ešte aj v 18. storočí sa občianske a trestné veci prejednávali spoločne. Od polovice 17. storočia (v Oravskej stolici od osemdesiatych rokov 17. storočia, v Bratislavskej stolici až v prvej polovici 18. storočia) trestné veci súdila trestná sedria *(sedes iudiciaria criminalis)*. V sedemdesiatych rokoch 18. storočia (vo Zvolenskej stolici roku 1770, na Orave roku 1773) sa osamostatnila urbárska súdna agenda, ktorou sa zaoberala osobitná urbárska stolica *(sedes urbarialis, sedes iudiciaria urbarialis, sedes iudiciaria in obiectis urbarialibus)*.

Stolica svojou súdnou právomocou ovplyvňovala aj zemepanské súdnictvo, jednak tým, že vysielala svojich zástupcov na zasadania panských stolíc *(sedes dominales)*, jednak ako odvolacia inštancia. Za stolicu sa na zasadnutiach panských stolíc zvyčajne zúčastňovali slúžni alebo prísažní, zriedkavejšie podžupani a tabulárni sudcovia. Ako príklad účasti podžupana možno uviesť zasadnutie panskej stolice panstva Szalónak 9. apríla 1582. Na zasadnutí panskej stolice Oravského panstva 18. júla 1618, na ktorom súdili dvoch zbojníkov, boli prítomní dvaja slúžni a traja prísažní Oravskej stolice.

Sedria ako odvolacia inštancia vo vzťahu k panským stoliciam sa uplatňovala v stredoveku. Od konca 16. storočia a celé 17. storočie sa vplyvom zosilnenia moci šľachty nad poddaným ľudom ako odvolacia inštancia nepresadila. Jej vplyv sa postupne obnovil až v 18. storočí.

V období jozefínskych reforiem bolo súdnictvo vyňaté z právomoci stolíc. Súdnu právomoc stolíc od roku 1787 vykonávali podriadené súdy *(iudicia subalterna)*, ktoré pôsobili nezávisle od stoličnej správy.

Na čele stolice stál župan *(comes, comes parochialis)*. Od začiatku 15. storočia sa volal aj hlavný župan, ale tento titul zovšeobecnel až v 16. storočí. Menoval ho panovník na neobmedzený čas. V zmysle zákonného článku 60 z roku 1486 mal panovník pri výbere a menovaní župana dbať na radu a vôľu prelátov a barónov. Podľa zákonného článku 57 z roku 1498 županom sa mohla stať len osoba, ktorá mala v príslušnej stolici svoju osobnú rezidenciu. Župani, prípadne hlavní župani patrili medzi najväčších feudálov stolice. Boli zvyčajne viazaní vyššou dvorskou funkciou, preto sa vo zverenej stolici zdržovali málo. Predstavovali skôr záujmy stoličnej šľachty na kráľovskom dvore ako kráľovskú moc v stolici. Riadeniu stolice sa venovali v malej miere. Vplyv panovníka na stoličnú samosprávu sa zabezpečoval predovšetkým prostredníctvom podžupana, ktorého župan pôvodne dosadzoval, neskôr navrhoval. Zákonný článok 56 z roku 1723 ustanovil, že sa hlavní župani majú sústavne zdržovať v stolici, ktorú riadia. V niektorých stoliciach vznikla ustanovizeň dedičných hlavných županov. Hlavní župani skladali prísahu panovníkovi, voči stolici sa pri slávnostnej inštalácii zaväzovali iba sľubom zachovávať výsady stoličnej šľachty, stoličné štatúty, prípadne splniť aj iné dohodnuté podmienky. Napríklad Pavel Rákóczi, hlavný župan Turnianskej stolice, sa pri inštalácii roku 1619 okrem iného zaviazal, že bude zachovávať slobodu vierovyznania, ďalej voľbu podžupana stoličnou šľachtou, že sa najmenej trikrát alebo štyrikrát ročne zúčastní na zasadnutí sedrie, že nebude konať bez vedomia stolice, že bude pomáhať podžupanovi v zákrokoch proti zločincom, že bude rešpektovať na svojich majetkoch právomoc podžupana a slúžnych. Právomoc hlavných županov sa vecne a územne kryla s právomocou stolíc. K najvýznamnejším úlohám hlavných županov patrilo obnovenie stoličného úradu (voľba stoličných hodnostárov) — reštavrácia. Pôvodne sa reštavrácia konala každý rok, od roku 1723 spravidla každý tretí rok.

Hlavným výkonným funkcionárom stolice bol podžupan *(vicecomes)*, ktorý za neprítomnosti hlavného župana v jeho zastúpení spravoval stolicu. Pôvodne bol jeho súkromným zamestnancom, familiárnikom, a súčasne zastával aj miesto kastelána (veliteľa hradu) alebo hospodárskeho úradníka na županových majetkoch. Stolica nemala na jeho menovanie do konca 15. storočia takmer nijaký vplyv. Keďže išlo o významného stoličného hodnostára, stolica sa usilovala zmocniť podžupanskej funkcie, ale nikdy sa jej to celkom nepodarilo, a dosiahla len určité obmedzenie práva hlavného župana vo svoj prospech. Úsilie získať podžupanské miesto bolo prejavom zápasu zemianstva s magnátmi, preto nie je náhodné, že prvý úspech v tomto smere dosiahla stolica za vlády kráľa Mateja Korvína. Bol to zákonný článok 60 z roku 1486, ktorý ustanovil, že župan má vybrať podžupana alebo podžupanov z významných šľachticov príslušnej, a nie inej stolice. Zemianstvo tým chcelo oslabiť závislosť podžupana od župana, a tak dosiahnuť, aby zastupoval predovšetkým záujmy zemanov. To sa totiž v prípade, že podžupan pochádzal z inej stolice a nebol osobne zainteresovaný na záujmoch zemianstva, dalo len málo predpokladať. Ďalším veľmi významným úspechom zemianstva bol zákonný článok 2 z roku 1504, ktorý ešte ponechal županovi právo menovať podžupana, ale musel mať na to súhlas stolice. To značí, že bez vôle a súhlasu stolice sa nik nemohol stať podžupanom. Ale prax bola rozličná — vyskytli sa aj extrémne prípady, že podžupana volila generálna kongre-

gácia nezávisle od hlavného župana, prípadne že hlavný župan dosadzoval podžupanov bez ohľadu na želanie stolice. Jednotný postup zaviedol až zákonný článok 56 z roku 1723, v zmysle ktorého sa podžupan má voliť na generálnej kongregácii zo štyroch kandidátov, ktorých navrhuje hlavný župan spolu s odstupujúcim podžupanom. Kandidáti sa mali vybrať z majetných a nezainteresovaných šľachticov, ktorí by neboli závislí od miestnych feudálov. Niektoré stolice mali aj dvoch, prípadne až štyroch podžupanov, čo mohlo viesť ku kompetenčným sporom. Preto zákonný článok 15 z roku 1729 nariadil, aby v budúcnosti stolice mali len po jednom podžupanovi. Keby riadny podžupan *(vicecomes ordinarius)* nestačil vykonávať všetku agendu, ponechávala sa stoliciam možnosť voliť aj jeho zástupcu *(vicecomes substitutus)* a rozdeliť medzi nimi agendu. Riadny podžupan mal zvyčajne na starosti agendu politickej správy, jeho zástupca bol činný v súdnictve; predsedal trestnej sedrii. V tejto súvislosti treba ešte uviesť, že podžupani mali svojich zástupcov aj prv. Spomínajú sa napríklad v štatútoch Abovskej stolice z roku 1691 a Turnianskej stolice z roku 1724 v súvislosti s výkonom súdnej právomoci.

Právomoc podžupana bola veľmi rozsiahla a týkala sa všetkej agendy stoličnej správy. Ako sme už spomenuli, predsedal na generálnych a partikulárnych kongregáciách, zvolával a viedol sedriu, riadil činnosť slúžnych, prísažných a ostatných zamestnancov stoličného úradu. Mal na starosti stoličné písomnosti a zvyčajne aj stoličnú pečať. V Nitrianskej stolici sa pečať, s výnimkou nepokojných čias začiatkom 17. storočia, keď sa o ňu staral podžupan, uchovávala v stoličnej truhlici uloženej v nitrianskej kapitule. Tento starodávny zvyk akiste súvisel s tým, že funkciu hlavného župana dedične vykonávali nitrianski biskupi. Do konca 17. storočia, kým sa neustanovili vyberači daní *(perceptores)*, staral sa podžupan aj o stoličnú pokladnicu a patrilo medzi jeho povinnosti predkladať generálnej kongregácii pri reštavrácii účet o hospodárení.

Skutočnými predstaviteľmi stoličnej samosprávy boli od začiatku slúžni *(iudices nobilium)*. Pôvodne boli sudcami kráľovských servientov (odtiaľ ich názov *iudices servientium*, doložený k roku 1332 v Zemplínskej stolici, z čoho vzniklo maďarské *szolgabíró* i slovenské *slúžny*), ktorí sa stali jadrom zemianstva *(nobiles)*. Prvú zmienku o slúžnych poznáme z roku 1254. Roku 1280 sa spomínajú Štefan a Ivan, slúžni *(iudices nobilium)* Bodrožskej stolice. Slúžnych volila generálna kongregácia. Podľa druhého dekrétu *(decretum maius)* kráľa Žigmunda z roku 1435 mali sa voliť spomedzi poprednejších a majetnejších šľachticov. Ale prax bola iná. Za slúžnych často zvolili ľudí nesúcich a z chudobnejších vrstiev zemianstva, ktorí sa zo strachu alebo za úplatok, ako sa uvádza v zákonnom článku 9 z roku 1486, dopúšťali mnohých naničhodností. Preto sa znova nariaďuje, že za slúžnych sa majú vyberať len toho hodní a majetní šľachtici, ktorí majú svoje sídlo v stolici a budú môcť vystupovať nezávisle od mocných feudálov. Stávalo sa, že zvolení šľachtici nechceli prijať funkciu, aby sa vyhli námahe, výdavkom a nepríjemnos-

Západné Slovensko na Lazovej mape Uhorska z roku 1556

tiam. Preto už spomenutý zákon z roku 1435 nariadil, že zvolené osoby musia prijať slúžnovský úrad *(officium iudicatus)* pod trestom 25 hrivien a vykonávať ho najmenej rok. Zákon z roku 1486 zvýšil trest na 50 hrivien a pokuta sa nesmela odpustiť. Od slúžnovskej povinnosti oslobodil zákon z roku 1435 len tie osoby, ktoré boli v službách kráľa, kráľovnej, prelátov, magnátov a iných osôb, ďalej žoldnierov a tých, čo sa z odôvodnených príčin nezdržovali stále v stolici. Slúžni pôsobili predovšetkým v súdnictve, ale postupom času, ako sa zväčšovala politickosprávna agenda stolice, plnili úlohy aj v politickej správe. Slúžni pomáhali aj pri výrube a vyberaní štátnej dane *(dica, subsidium)* a cirkevného desiatku. Už v 15. storočí mali svojich zástupcov — podslúžnych *(viceiudices nobilium, substituti iudices nobilium)*. Spočiatku to bývali ich familiárnici, od 16. storočia ich volila generálna kongregácia. Podľa štatútov Gemerskej stolice z roku 1746 si stoličná pospolitosť *(universitas)* mohla okrem štyroch riadnych slúžnych *(ordinarii processuales iudices nobilium)* ustanoviť z riadnych prísažných aj štyroch podslúžnych *(substituti iudices nobilium)*. Právomoc slúžnych sa vzťahovala predovšetkým na územie zvereného okresu *(processus*, v Liptove sa v 16. storočí volal *chuodza*, napríklad roku 1599 sa spomína „*hornia chuodza pana Tomasse Luczkeho*"), ale mohli plniť úradné poslanie aj v iných častiach stolice. Slúžnovské okresy sa spravidla delili na dva až šesť obvodov *(circuli)*, v medziach ktorých pôsobili podslúžni.

Slúžnovské okresy sa začali utvárať už v 13. storočí. Územie stolíc sa spočiatku delilo zvyčajne na štyri slúžnovské okresy. Neskôr sa ich počet v niektorých stoliciach zväčšil, ale boli aj také stolice, ktoré mali len dva alebo tri slúžnovské okresy. Veľké zmeny nastali vplyvom jozefínskej reformy uhorskej verejnej správy v osemdesiatych rokoch 18. storočia, ktorá bola najprevratnejšia práve na úrovni slúžnovských okresov. Tu sa najvýraznejšie uplatnili aj geografické zreteľe, pravda, primerane k úlohám a potrebám vtedajšej administratívy a komunikačným pomerom. V inštrukciách pre kráľovských komisárov sa konštatovalo, že mnohé stolice nie sú primerane rozdelené na slúžnovské okresy. Najmenšie stolice majú často toľko slúžnovských okresov ako najväčšie. Odstránenie týchto nezrovnalostí, ktoré len zbytočne zvyšovali výdavky na verejnú správu, bolo úlohou kráľovských komisárov. Ako vyplýva zo stanovísk miestodržiteľskej rady a dvorskej kancelárie k návrhom kráľovských komisárov vo veci vnútorného členenia stolíc, dostali títo komisári ako najlepší znalci miestnych, najmä zemepisných pomerov (mali k dispozícii najnovšie vojenské mapy a výsledky sčítania obyvateľstva) plnú dôveru a záviselo len od nich, ako upravili veci. Mali však dbať na to, aby slúžnovské okresy boli vyrovnanými celkami, teda aby boli približne rovnako veľké, mali rovnaký počet sídel a obyvateľstva, ale aj rovnaké daňové bremeno *(quantum contributionis)*. Pritom mali byť utvorené tak, aby ich slúžni mohli pohodlne spravovať v každom ročnom období z jedného centra. Preto sa mala pri formovaní slúžnovských okresov brať do úvahy zemepisná poloha sídel, reliéf a vodné toky. Miestodržiteľská rada a dvorská kancelária dbali o dôsledné zachovávanie týchto zásad.

Neprimerane vnútorné členenie stolíc a úsilie utvoriť vyrovnané administratívne celky neboli jedinými príčinami radikálnej zmeny služňovských okresov. V niektorých prípadoch si zmeny vynútilo spojenie stolíc (Komárňansko-ostrihomská stolica) alebo inkorporácia výsadných území (Spišská stolica). Možno však povedať, že počet služňovských okresov sa zmenšil a ich územie sa vo väčšine prípadov zmenšilo. V Bratislavskej a Šarišskej stolici sa ich počet znížil zo šesť na päť, v Turci, v Liptove a na Orave zo štyroch na dva. Počet služňovských okresov sa výnimočne zvýšil v Spišskej stolici (v dôsledku spomínanej inkorporácie výsadných území) a Nitrianskej stolici (z piatich na šesť) vzhľadom na jej veľkú rozlohu a nevýhodný tvar.

K voleným funkcionárom stoličnej správy patrili okrem už spomínaného podžupana a jeho zástupcu, služných a ich zástupcov, prísažných a fiškála aj notár, podnotári a vyberači daní.

Notár *(notarius, notarius sedis iudiciariae, notarius comitatus)* sa objavuje v službách stolice v 14. storočí. Dlho bol iba jej príležitostným zamestnancom, najímaným pri zasadaní kongregácie alebo sedrie. Stálym a voleným stoličným funkcionárom sa stáva až v druhej polovici 16. storočia, ale najmä v 17. storočí. Jeho hlavnou úlohou bolo vyhotovovať stoličné písomnosti a robiť zápisnice zo zasadnutí kongregácie a sedrie. Od 17. storočia mal na starosti stoličný archív a do ustanovenia vyberačov daní aj stoličnú pokladnicu. Od druhej polovice 17. storočia mu v písomnej agende miestami vypomáhal pisár *(scriba, cancellista)*, od 18. storočia mal už stáleho zástupcu — podnotára *(vicenotarius)*.

Ustanovizeň vyberačov daní *(perceptores)* sa ustálila až po daňovej reforme koncom 17. storočia. Na krytie vlastných potrieb vyrubovala stolica domácu daň *(impositio, contributio)*. Plynula do domácej pokladnice *(cassa domestica)*, ktorú opatroval vyberač domácej dane *(exactor domesticae perceptor)*. Z domácej pokladnice sa vypláca stoličným úradníkom a ostatným zamestnancom platy a diéty, hradili sa trovy sedrie, poukazovali rozličné podpory, financovala sa stavba a údržba stoličných budov, mostov a ciest a kryli sa iné výdavky. Okrem toho stolica vyberala aj vojenskú daň *(contributio)*. Staral sa o ňu osobitný funkcionár — vyberač vojenskej dane *(exactor bellicae perceptor)*. Vojenská daň sa do odvodu nadriadenej vrchnosti opatrovala vo vojenskej pokladnici *(cassa bellica)*. Stolica z nej hradila výdavky na ubytovanie vojska a poukazovala miestnemu obyvateľstvu platby za služby a naturálie poskytnuté vojsku.

Volení funkcionári mali ročný plat a pri úradnom konaní mimo bydliska alebo sídla stolice dostávali diéty. Podžupan a služní brali aj podiel z uložených peňažných trestov. Tabulárni sudcovia mali nárok len na diéty. Okrem volených funkcionárov mala stoličná správa aj zmluvných zamestnancov. Boli to: stoličný inžinier *(geometra)*, lekár *(physicus)*, ránhojiči *(chirurgi)*, archivár, správca stoličného domu a väznice *(castellanus)* a príslušníci donucovacej zložky stoličnej správy. Úlohou donucovacieho aparátu bola ochrana stoličných hodnostárov a feudálneho právneho poriadku na území stolice. Tvorili ho veliteľia hajdúchov, hajdúsi, husári, kastelán, ako správca väznice, strážcovia stoličného domu a väzenia, prípadne aj iné osoby (napríklad pozorovatelia zbojníkov v Oravskej stolici).

Veliteľia hajdúchov *(haidonum ductores)* podliehali pod županovi; zodpovedali za službu hajdúchov, prenasledovali zločincov, pátrali po hľadaných osobách (vojenských zbehov a pod.), viedli lapačky na zbojníkov a dozerali na zachovávanie právneho poriadku vo zverených služňovských okresoch. Úlohu veliteľa hajdúchov niekde zastával aj kastelán. Hajdúsi *(haidones)* tvorili sčasti stoličnú pohotovosť, sčasti vykonávali službu u stoličných hodnostárov. Niekedy ich použili aj na rozličné práce (oprava ciest a mostov). Ich počet bol v jednotlivých stoliciach rôzny a menil sa aj v čase. Napríklad Oravská stolica mala roku 1765 desiatich hajdúchov, začiatkom 19. storočia už 25, napokon roku 1832 až 32. Pri lapaní zbojníkov im niekedy pomáhali najatí ozbrojenci. Husári *(equites militum)* slúžili ako kuriéri.

Písomnú produkciu stolíc v stredoveku reprezentujú predovšetkým listiny. Ich vydavateľom bol prevažne podžupan spolu so štyrmi služnými. Županské listiny, vydané v mene župana a pod jeho pečaťou, vyskytujú sa častejšie z obdobia do polovice 14. storočia. Vtedy ešte župan, zdržujúci sa prevažne na kráľovskom dvore, viac ako neskôr zasahoval do života stolice a bol v živšom písomnom styku s podžupanom a služnými. Neskôr sú tieto listiny zriedkavé a týkajú sa častejšie súkromných než stoličných záležitostí. Sú to prevažne mandáty adresované podžupanovi alebo služným, ktorými sa nariaďuje vyšetrovanie. Podžupanské listiny sú zriedkavé. Podžupan sa zvyčajne uvádza ako spätovydavateľ so služným. Samostatné listiny služných sa vyskytujú zväčša na začiatku 14. storočia. Ako svedectvá o právnych pokonaniach sa týkajú len menej významných vecí, čo súvisí s okolnosťou, že sa im menej dôverovalo ako kráľovským listinám, prípadne listinám dvorských hodnostárov a hodnoverných miest. Bývajú svedectvom o majetkových štatúciách, obchôdzkach chotárov a o rozličných súdnych vyšetrovaniach. Výnimočne je vydavateľom listín stoličná pospolitosť *(„Universitas nobilium comitatus de . . . ")*, a to v prípadoch, ak ide o záujem celej stolice (napríklad žiadosť adresovaná kráľovi).

Listinná produkcia stolíc súvisela predovšetkým s výkonom súdnej právomoci, činnosťou sedrie. Približne od štyridsiatych rokov 14. storočia sa čoraz častejšie vyskytujú relácie, ktorými posielali stolice kráľovi a palatínovi o výsledku vyšetrovaní vykonávaných na ich písomný príkaz. Stoličné listiny ako písomné svedectvá o právnych pokonaniach, vydané na žiadosť strán k ich záujmu a na základe ich ústneho prehlásenia *(fassio)*, sú v porovnaní s listinami hodnoverných miest zriedkavejšie a sú menej dôležité, lebo stolice do konca stredoveku nemali vlastnú autentickú pečať.

Stoličné listiny sú vyhotovené v otvorenej alebo zatvorenej

Západné Slovensko na Müllerovej mape Uhorska z roku 176[illegible]

formě. Privilegiálna forma, ktorú charakterizuje starostlivejšie vyhotovenie, ale najmä privesená pečať, je výnimočná. V prvej polovici 14. storočia prevažujú zatvorené listiny *(litterae clausae)*, v druhej polovici otvorené *(litterae patentes)*. Od štyridsiatych rokov 14. storočia sa začína často písať namiesto staršieho a drahšieho pergamenu na papier.

Keďže stolice nemali v stredoveku vlastnú pečať, ich listiny sa pečatili súkromnou pečaťou stoličných hodnostárov — župana, podžupana a služných. Stoličné listiny zo 14. a z 15. storočia majú najmenej tri pečate — pečať župana a dvoch služných, prípadne pečať podžupana a dvoch služných. Dôležitejšie listiny pečatili župan alebo podžupan a štyria služní. To, že stolice v stredoveku nemali vlastnú pečať, súvisí s tým, že nemali ani vlastný erb. Jedinou výnimkou na Slovensku bola Šarišská stolica, ktorá ho získala niekedy koncom 15. alebo začiatkom 16. storočia. Ďalšie dostali erb až v polovici 16. storočia, a to Hontianska, Liptovská, Nitrianska, Trenčianska, Zemplínska a pravdepodobne aj Zvolenská stolica roku 1550, Novohradská stolica roku 1551, Abovská a Tekovská roku 1552 a Turčianska stolica roku 1557. Erb Nitrianskej stolice ma na štíte ako znamenie postavu kráľa Ladislava I. (pravou rukou prestupuje Kumána ležiaceho na zemi). Pôvodný erb Trenčianskej stolice rozšíril kráľ Ferdinand III. roku 1650 o srdcový štít so znamením ilésházyovského erbu (na zlatej korune stojí čierny orol, prsia má prestrelené zlatým šípom). Erb Abovskej stolice súvisí s erbom rodu Abovcov, z ktorého prevzal znamenie — strieborné brvná v červenom poli štítu, symbolizujúce Hornád a Turysu. Erb Turčianskej stolice bol pôvodne rovnaký ako erb Révayovcov, dedičných hlavných županov. Jeho znamením bol vlk vyrastajúci zo strieborných koruny. Roku 1709 dostala stolica nový erb, ktorý v porovnaní so starým bol rozšírený o erby Rakovských (v hornej polovici deleného štítu má rytiera, ktorý rastie zo strieborných koruny, v dolnej polovici čierneho raka) a Okoličsányovcov (zelené trojvršie so strieborným korunou, na ktorej spočíva oderné rameno) na pamiatku stoličných poslancov, členov týchto rodov, zavraždených roku 1707 na onódskom sneme. Znamenie revayovského erbu je na srdcovom štíte. Bratislavská stolica dostala erb niekedy po roku 1599; znamenie má rovnaké ako erb rodu Pálffyovcov, ktorý dedične obsadzoval post hlavného župana. Komárňanská stolica používala vlastnú erbovú pečať od roku 1625. Oravská stolica dostala erb až roku 1669. Zaujímavý je vývoj pečate a erbu Spišskej stolice. Tá ešte pred rokom 1526 začala používať na pečatenie svojich listín namiesto pečatí stoličných hodnostárov štyri malé pečate, obsahujúce písmená jej názvu. Po roku 1526 sa na tieto pečate umiestnili aj rodové erby (na každú po jednom). Boli to erby Thurzovcov (lev), Korotnokyovcov (jednorožec), Draveckých (falia) a Berzeviczyovcov (kamzík). Ich spojením na jednom poli vznikol roku 1593 erb a pečať stolice. V prvej polovici 19. storočia ju obohatil erb Stolice X spišských kopijníkov (strieborný medveď vyrastajúci zo zeleného trojvršia), ktorý sa umiestil na srdcový štít.

Hoci stoličné listiny v stredoveku svojimi vnútornými a vonkajšími znakmi ani právnou silou nedosahovali úroveň listín dvorských kráľovských hodnostárov a hodnoverných miest, výraznou mierou prispeli k udomácneniu a rozšíreniu písomnosti v uhorskej spoločnosti a sú dôležitým prameňom na jej poznanie.

Okrem listín stolice vyhotovovali už v 14. storočí rozličné registre, z ktorých najvýznamnejšie pre ďalší vývoj stoličných písomností sú registre proskribovaných. Obsahovali mená zločincov a osôb, ktoré ich ukrývali a pomáhali im pri úteku. Všetkých po vyšetrení ich priestupkov vyhlásili na stoličnom zhromaždení, ktoré sa zišlo na príkaz panovníka, za verejných zločincov a v nepritomnosti odsúdili na trest straty hlavy a majetku.

V registroch proskribovaných osôb, ktoré vznikli v súvislosti so súdnou činnosťou stolíc, možno vidieť zárodok neskorších kongregačných protokolov, najdôležitejších novoveých stoličných písomností. Kongregačné protokoly sa začali viesť pravdepodobne už v druhej polovici 15. storočia. Za najstarší zachovaný exemplár v Uhorsku sa pokladá kongregačný protokol Zvolenskej stolice, obsahujúci zápisy z rokov 1506 až 1579. Kongregačné protokoly boli až do polovice 18. storočia v podstate spoločné pre generálne kongregácie i sedriu, preto obsahujú zápisnice zo zasadnutí obidvoch orgánov. Od polovice 18. storočia sa zápisnice o zasadnutiach generálnej kongregácie a sedrie viedli v osobitných protokoloch. V niektorých stoliciach sa kongregačné protokoly ešte ďalej diferencovali. Napríklad v Bratislavskej stolici sa v rokoch 1730 — 1803 rozlišovali determinačné *(protocolla determinationum)* a dekretálne protokoly *(protocolla decretorum)*. Prvé obsahujú rozhodnutia kongregácií, do druhých sa odpisovali nariadenia a intimáty vyšších orgánov. Osobitné dekretálne protokoly sa viedli aj v Nitrianskej stolici; zachovali sa z rokov 1803 — 1848. Kongregačné protokoly sa písali v latinskom jazyku až do jozefínskej reformy roku 1786, od roku 1790 niektoré stolice (medzi nimi aj Abovská, Gemerská, Hontianska, Komárňanská, Novohradská a Užská) zaviedli maďarčinu. Od roku 1839 sa kongregačné protokoly všetkých stolíc písali v maďarskom jazyku.

Písomná produkcia stolíc v novoveku, najmä od 18. storočia, bola veľmi bohatá a rozmanitá. Súvisí to s rastom a diferenciáciou stoličnej agendy. Rozhodujúcim stimulom pritom bolo úsilie štátu rozšíriť a prehĺbiť svoj vplyv na správu verejných vecí a zintenzívniť kontrolnú funkciu nad stolicami. Nadriadené orgány chceli byť o všetkom informované a zapájali stolice do svojich akcií, či už išlo o urbársku reguláciu, evidenciu obyvateľstva, kultúrne a hospodárske povznesenie krajiny alebo o pátranie po vojenských zbehoch a prenasledovanie tulákov. V stoličných úradoch sa hromadili písomnosti, ktoré si napokon vynútili zriaďovanie archívov so stálymi zamestnancami. Tým sa utvorili podmienky na usporadúvanie a evidenciu písomných súborov. Prvé všeobecné usporadúvanie stoličných archívov sa konalo do 18. storočí.

Hoci nemožno hovoriť o jednotnej štruktúre stoličných archívov, majú viaceré spoločné znaky. Ak neberieme do úvahy archív Šarišskej stolice, ktorý sa usporiadaním podstatne líši od ostatných, možno povedať, že majú dve hlavné časti: administratívne písomnosti a súdne písomnosti.

V časti administratívne písomnosti sú veené skupiny

kongregačné, snemové, urbárske (s výnimkou archívu Zvolenskej stolice) a šľachtické písomnosti.

Kongregačné písomnosti *(acta congregationalia)* tvoria jadro každého stoličného archívu. Patria k nim protokoly a rozličné písomnosti, o ktorých sa na kongregáciách rokovalo. Ich význam a tematický okruh vyplýva z postavenia a poslania kongregácií.

Snemové písomnosti *(acta dietalia)* obsahujú odpisy a výťahy snemových denníkov a zápisníc, elaborátov snemových deputácií, návrhov poslancov a zákonov, ktoré uhorský snem posielal stoliciam. Inštrukcie pre poslancov a ich správy sú zväčša uložené medzi kongregačnými písomnosťami. K najvzácnejším exemplárom patrí dekrét kráľa Zigmunda z roku 1398 v archíve Bratislavskej stolice a zákonné články bratislavského snemu roku 1542, zvolenského snemu v rokoch 1542 — 1543 a trnavského snemu roku 1547 v archíve Trenčianskej stolice.

Urbárske písomnosti *(acta urbarialia)* sa týkajú vzťahu poddaných a zemepánov. Sú tu sťažnosti poddaných na zemepánov, správy o nepokojoch a vzburách, súčasti aj písomnosti tereziánskej urbárskej regulácie.

Šľachtické písomnosti *(acta nobiliaria)* obsahujú rozličné údaje o šľachtických rodoch. Sú tu erbové a výsadné listiny, spisy o zisťovaní zemianskeho pôvodu *(investigácie)*, súpisy šľachty, spisy o šľachtickej insurekcii, genealogické tabuľky a iné.

Vo väčšine stoličných archívov sú aj vecné skupiny: vojenské písomnosti a daňové písomnosti. V skupine vojenské písomnosti *(acta militaria)* sú dokumenty o vojnách proti Turkom, o stavovských povstaniach, o dislokácii vojsk v stolici, pochodové plány, súpisy náväčikov pre uhorské pluky, výročné inštrukcie pre hlavných cisárskych vojenských komisárov a iné. Daňové písomnosti *(acta contributionalia)* sa týkajú vojenskej a domácej dane. Sú tu portálne (dikálne) súpisy, daňové súpisy stolice, vyúčtovania vojenskej a domácej pokladnice.

Niektoré stoličné archívy majú aj osobitné skupiny stavebných *(acta aedilia)*, cirkevných *(acta ecclesiastica)* a náboženských písomností *(acta religionaria)*. V archíve Oravskej, Trenčianskej a Zvolenskej stolice tvoria samostatné skupiny aj zdravotnícke písomnosti *(acta sanitatis, sanitaria)*.

V stoličných archívoch sa vyskytujú ešte aj ďalšie skupiny administratívnych písomností, niektoré spoločné niekoľkým stoliciam, iné jedinečné. K posledným patria historické pamätihodnosti *(historica et memorabilia)* v archíve Trenčianskej stolice. Obsahujú dokumenty dôležité z hľadiska politických dejín stolice i Uhorska. Sú to napríklad listy vodcov stavovských povstaní Štefana Bocskayho, Gabriela Bethlena, Juraja Rákócziho, Imricha Thökölyho a Františka II. Rákócziho a listy veliteľov kuruckých vojsk.

Súdne písomnosti, tvoriace druhú hlavnú časť stoličných archívov, vznikli z činnosti sedrie. Delia sa na občianske a trestné písomnosti.

Písomnosti z obdobia jozefínskej administrácie stolíc tvoria v archíve Bratislavskej, Liptovskej, Nitrianskej, Spišskej a Tekovskej stolice osobitný celok *(acta Josephinica)* v rámci administratívnych písomností, v archíve Trenčianskej stolice jeho tretiu časť na úrovni administratívnych a súdnych písomností. Ako samostatné archívne fondy na úrovni stoličných archívov sa manipulujú písomnosti niektorých spojených stolíc, a to Turčiansko-zvolenskej stolice, Gemersko-malohontskej stolice (sú uložené v Štátnom oblastnom archíve v Banskej Bystrici) a Komárňansko-ostrihomskej stolice (v opatere Štátneho oblastného archívu v Nitre). Písomnosti Abovsko-turnianskej stolice sú zaradené ako osobitný celok do fondu Abovsko-turnianska župa (Štátny oblastný archív v Košiciach). Registratúra spojenej Liptovsko-oravskej stolice tvorí osobitný celok v rámci archívu Liptovskej stolice. Jozefínske písomnosti Šarišskej stolice netvoria osobitný celok: sú usporiadané spolu s ostatnými stoličnými písomnosťami.

Niektoré stoličné archívy obsahujú aj písomnosti z revolučných rokov 1848 — 1849.

Archív Novohradskej, Ostrihomskej a Zemplínskej stolice je v Maďarsku, archív Užskej stolice v ZSSR. Základné údaje o stoličných archívoch na Slovensku (za názvom je časové rozpätie písomností a uloženie podľa stavu v septembri 1981) uvádzame v tomto prehľade:

Archív Abovskej stolice. 1564 — 1849. Štátny oblastný archív v Košiciach. Najstarší kongregačný protokol je z rokov 1564 — 1573.

Archív Bratislavskej stolice. 1396 — 1849. Štátny oblastný archív v Bratislave. Prvý kongregačný protokol sa zachoval z roku 1579. Časté sťahovanie archívu v období do konca 18. storočia a požiare v rokoch 1800 a 1853 spôsobili veľké straty v starších písomnostiach.

Archív Gemerskej stolice. 1504 — 1849. Štátny oblastný archív v Banskej Bystrici. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1571. Prevažná časť starších písomností, ktoré stolica z obavy pred Turkami dala do úschovy premonštrátskemu konventu v Jasove, bola zničená za Bethlenovho povstania roku 1619. Písomnosti z rokov 1803 — 1849 sú zaradené do fondu *Gemer-malohontská župa II.*

Archív Hontianskej stolice. 1576 — 1849. Štátny oblastný archív v Banskej Bystrici. Archív bol zničený roku 1945 v Šahách a zachovali sa z neho len zlomky. Časť písomností bola dodatočne vyčlenená z archívu rodu Koháryovcov, ktorého členovia boli dedičnými hlavnými županmi Hontianskej stolice.

Archív Komárňanskej stolice. 1280 — 1849. Štátny oblastný archív v Nitre, prechodne je uložený v Šali. Kongregačné zápisnice sa zachovali od roku 1619. Archív bol roku 1763 poškodený pri zemetrasení a požiarom roku 1848.

Archív Liptovskej stolice. 1391 — 1848. Štátny oblastný archív v Bytči. Kongregačné protokoly sa tu zachovali od roku 1572.

Archív Oravskej stolice. 1584 — 1848. Štátny oblastný archív v Bytči. Originály kongregačných protokolov sa zachovali od roku 1746, odpisy od roku 1684. Staršia časť archívu zhorela roku 1683 v kostolnej veži vo Veličnej, keď mestečko spustošili litovské vojská.

Archív Spišskej stolice. 1498 — 1849. Štátny oblastný archív v Levoči. Kongregačné protokoly sa zachovali súvisle od roku 1541. Patrí medzi najväčšie a najzachovanejšie v Uhorsku.

Archív Šarišskej stolice. 1400 — 1849. Štátny oblastný archív v Prešove. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1561.

Archív Tekovskej stolice. 1290 — 1849, patrí Štátnemu oblastnému archívu v Nitre, prechodne je umiestený v Šali. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1540.

Archív Trenčianskej stolice. 1481 — 1849, patrí Štátnemu oblastnému archívu v Nitre, prechodne je umiestnený v Štátnom oblastnom archíve v Bytči. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1571. Citeľné straty vznikli nevhodným uložením písomností v rokoch 1923 — 1950 a nezodpovedným „skartovaním" v rokoch druhej svetovej vojny.

Archív Turčianskej stolice. 1486 — 1848. Štátny oblastný archív v Bytči. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1559.

Archív Turnianskej stolice. 1569 — 1849. Štátny oblastný archív v Košiciach. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1569. Archív utrpel straty pri prevoze do Košíc roku 1882 i pri evakuácii za druhej svetovej vojny.

Archív Zvolenskej stolice. 1382 — 1848. Štátny oblastný archív v Banskej Bystrici. Najstarší kongregačný protokol sa zachoval z rokov 1506 — 1579. Časť archívu zničil požiar roku 1738.

Medzi stoličné archívy patrí aj *archív Malohontského dištriktu*, ktorý vznikol z činnosti kongregácie, sedrie a volených hodnostárov dištriktu v čase od získania čiastočnej samosprávy roku 1687 až do spojenia Malohontu s Gemerskou stolicou roku 1802 (s účinnosťou od roku 1803). Vlastné písomnosti dištriktu pochádzajú z rokov 1688 — 1803, erbové listiny sa v odpisoch zachovali od roku 1610 a súdne písomnosti v odpisoch až z roku 1595. Archív je uložený v Štátnom oblastnom archíve v Banskej Bystrici.

Stoličné archívy sú naše najväčšie písomné súbory z čias feudalizmu. Obsahujú skutočne nepreberné množstvo nezriedka jedinečných dokumentov k dejinám Slovákov a Slovenska, predovšetkým od 17. storočia. Ich význam je neocenitelný, lebo archívy ústredných politických a hospodárskych orgánov sú mimo územia Slovenska — v Budapešti a vo Viedni.

Spoločná legenda k mapkám v texte

- hranica ČSSR
- hranica Uhorska
- stoličné hranice roku 1848
- vodné toky
- cesty nadregionálneho významu v 15. — 18. storočí
- slobodné kráľovské mestá roku 1773
- mestá a mestečká roku 1773
- ostatné sídla
- hrady

TRENČÍN TRENČÍN sídla stolice roku 1773

NITRIANSKA STOLICA

Názov roku 1806: *comitatus Nitriensis, Nitrianská stolica, Nyitra vármegye, Neutraer Gespanschaft.* Staršie latinské názvy: 1216, 1348 *comitatus Nitriensis*, 1598 *c. Nitriensis*, 1773 *c. Nitriensis*. Na začiatku 19. storočia mala asi 5500 km².

Nitrianska stolica mala divný tvar, ako keby bola zvyškom akéhosi okliešteného veľkého komitátu. Rozprestierala sa od Moravy až po Žitavu a hrebene Tribeča a Vtáčnika. Na juhu zasahovala až do Podunajskej roviny. Územie západne od Malých Karpát vyplňovali Biele Karpaty (pozdĺž uhorsko-moravských hraníc), Myjavská pahorkatina, Chvojnická pahorkatina a výbežok Borskej nížiny. Stredná časť stolice ležala prevažne na Podunajskej nížine. Na severovýchode územie stolice vybiehalo dolinou Nitrice do Hornonitrianskej kotliny, uzavretej Strážovskými vrchmi, Žiarom, Kremnickými vrchmi, Vtáčnikom a Tribečom. V reliéfe prevažovala pahorkatina, v pôdnom fonde oráčina. Koncom 19. storočia oráčiny tvorili 55,92 percenta z celkovej výmery pôdy. Územie malo hojnosť lesov. V štruktúre pôdneho fondu bol pozoruhodný aj podiel vinohradov. Nitrianska, Zemplínska a Bratislavská stolica tvorili najdôležitejšiu vinohradnícku produkčnú oblasť.

Nitriansky komitát patril medzi najstaršie v Uhorsku. Možno predpokladať, že jestvoval už v 10. storočí, prípadne na prelome 10. a 11. storočia. Vznikol pravdepodobne na veľkomoravskom základe. Jeho územie, ktoré sa pôvodne rozprestieralo prevažne pri toku Nitry, ležalo v najvyspelejšej časti niekdajšieho Nitrianskeho kniežatstva. Nitra, sídlo nitrianskych kniežat a nitrianskych biskupov, nestratila celkom svoj význam ani po zániku Veľkej Moravy. V 10. a ešte aj v 11. storočí bola najvýznamnejším politickým strediskom Slovenska. O tom svedčí aj to, že v 11. storočí bola centrom uhorského pohraničného vojvodstva a stala sa aj sídlom obnoveného nitrianskeho biskupstva, hoci ležala mimo jeho územia. Politický význam Nitry v predveľkomoravskom období ako dôsledok jej postavenia vo veľkomoravskom i v predveľkomoravskom období mal rozhodujúci vplyv na vznik a priaznivý vývoj tohto komitátu.

Nitriansky komitát sa začal prevyšovať na orgán zemianskej autonómie v 13. storočí. Tento proces nepriaznivo ovplyvnili rozhárané politické pomery na konci 13. storočia, najmä však po vymretí arpádovskej dynastie (1301). Nitriansky komitát sa dostal do područia veľmoža Matúša Čáka a stal sa súčasťou jeho rozsiahlej državy. Despotickým vládnuci veľmož potláčal všetky sily, ktoré ohrozovali jeho pozíciu a oslabovali jednotu državy. Preto ani nemal záujem o politické osamostatnenie zemianstva. Naopak, usiloval sa ho ovládnuť, preto hatil vývoj smerujúci k vzniku zemianskej stolice. Zadržal ho aj v Nitrianskom komitáte a stolica sa tu utvorila až po jeho smrti (1321) — v prvej polovici 14. storočia.

Do vývoja Nitrianskej stolice v 16. a 17. storočí rušivo zasahovali tureckí výbojc. Turci už v druhej polovici 16. storočia kontrolovali takmer celú Žitavskú pahorkatinu (územie medzi riekami Žitavou a Nitrou) a mnohé dediny si podrobili. Prevažná časť Žitavskej pahorkatiny s veľkým územím západne od toku Nitry (Komjatice, Tvrdošovce, Pohý Kesov, Svätopluková) patrila aj po žitavskom mieri (1606) k ostrihomskému sandžaku. Roku 1663 Turci dobyli Nové Zámky a udržali sa v nich až do roku 1685. To predstavovalo trvalú hrozbu pre obyvateľstvo širokého okolia. Po ich oslobodení sa Nitrianska stolica celkom a navždy zbavila tureckej nadvlády a obnovila integritu svojho územia.

Reforma územnej organizácie Uhorska za jozefinizmu sa Nitrianskej stolice nedotkla, hoci išlo o veľmi nevhodný celok. Dokonca sa ani neupravili hranice tam, kde rozdeľovali sídla.

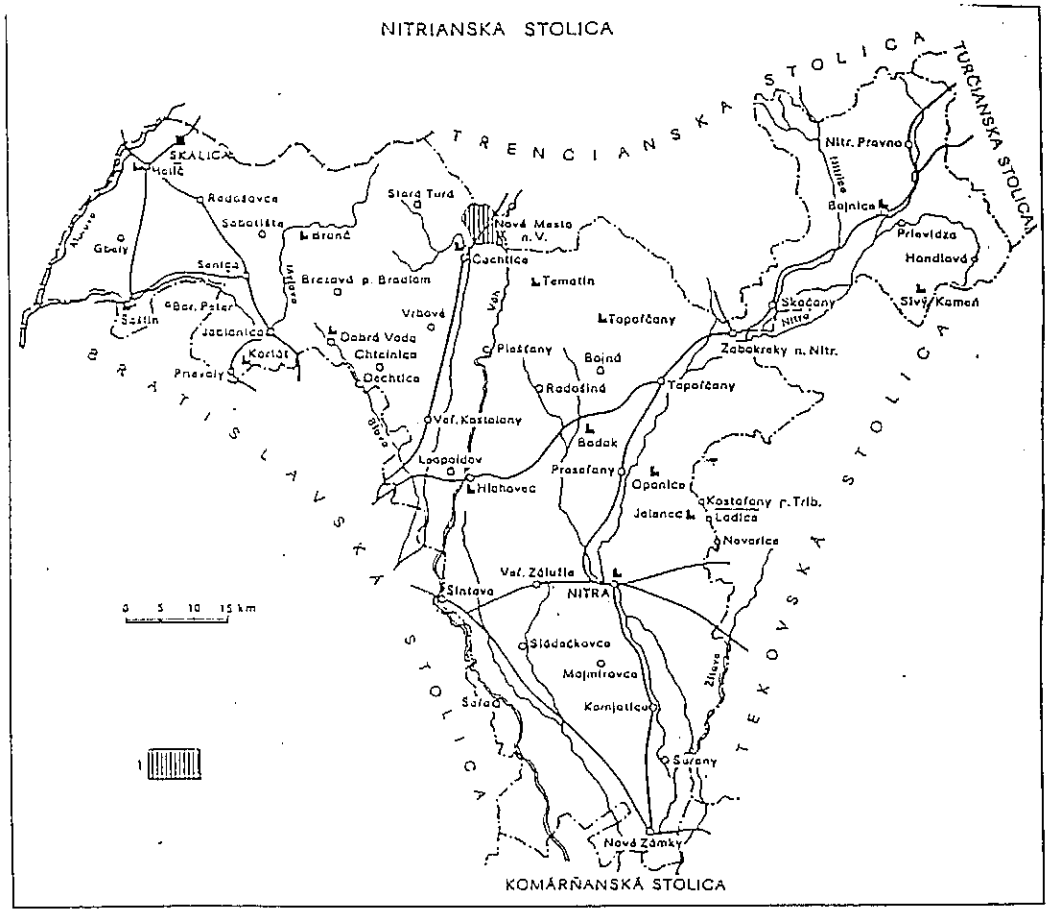

Územie Nitrianskeho komitátu prešlo zložitým vývojom, ktorý sa v podstate završil v prvej polovici 14. storočia. Výsledkom bol rozsiahly, dosť čudne sformovaný územnosprávny celok. Do severovýchodnej časti stolice hlboko prenikali výbežky Trenčianskej a Tekovskej stolice. Územie sa tu zužovalo na úzky pás, ktorý ako most spojoval Hornonitriansku kotlinu s jadrom stolice. Tento záujmavý útvar jestvoval už v 11. storočí. Nevznikol však neorganickým zásahom do územia komitátu. Povodie Nehravy tvorilo totiž pôvodne osobitnú správnu jednotku a s Trenčianskym komitátom sa integrovalo až pri obnovení nitrianskeho biskupstva (okolo roku 1083). Podobne aj okolie Oslian (oslianský výbežok Hornonitrianskej kotliny) predstavovalo v 11. storočí samostatnú správnu jednotku; pravdepodobne začiatkom 12. storočia sa včlenilo do Tekovského komitátu. K Nitrianskemu komitátu nepatrila až do druhej polovice 13. storočia ani prevažná časť územia pri Váhu. Tu sa rozkladali hradné majetky malých pohraničných komitátov Šintava, Hlohovec (Szolgagyőr) a Bana (polohu centra nepoznáme), ktoré zanikli v dôsledku rozkladu hradného zriadenia kedysi v druhej polovici 13. storočia. Ich územie (pri Váhu a západne od Malých Karpát)

1 — Nové Mesto nad Váhom, do 15. storočia patrilo do Trenčianskej stolice.

sa členilo do Nitrianskeho komitátu. Dechtice, Kostoľany pod Tribečom, Nevericе a Ladice boli stoličnými hranicami rozdelené na dve časti.

Územie stolice sa členilo až do druhej polovice 17. storočia na štyri slúžnovské okresy. Dlho sa uvádzali podľa slúžnych, podobne ako v iných stoliciach. Takto ich označuje ešte aj daňový súpis z roku 1598. Avšak roku 1608 sa už nazývajú Prvý, Druhý, Tretí a Štvrtý slúžnovský okres, čo bolo vo zvyku v niektorých stoliciach ešte aj koncom 18. storočia. Okolo roku 1646 už niesli názvy podľa svojich stredísk — Novomestský, Obdokovský, Bojnický a Nitriansky slúžnovský okres. Novomestský, ku ktorému patrilo aj územie západne od Malých Karpát, nazýval sa aj Záhorským slúžnovským okresom. V druhej polovici 17. storočia sa Novomestský slúžnovský okres rozdelil, čím sa počet slúžnovských okresov zvýšil na päť. Novoutvorený slúžnovský okres sa podľa svojho strediska nazýval skalický. M. Bel uvádza v diele *Notitia Hungariae novae* aj názov senický, čo by svedčilo o tom, že v prvej polovici 18. storočia nemal ešte stále centrum. Aj začiatkom 19. storočia mala stolica päť slúžnovských okresov. Volali sa podobne ako v 18. storočí. Najväčší bol Nitriansky slúžnovský okres *(Processus Nitriensis)*, ktorý zaberal južnú časť stolice. Na sever siahal až po Hlohovec, Zbehy a Dolné Lefantovce, kde hraničil s Novomestským *(Processus Vág-Újhelyiensis)*, Obdokovským *(Processus Bodokiensis)* a Bojnickým slúžnovským okresom *(Processus Bajnocziensis)*. Skalický slúžnovský okres *(Processus Szakolczensis)* siahal na východ až po Myjavu a Brezovú pod Bradlom; tie však už patrili do Novomestského slúžnovského okresu.

Administratívne centrum-komitátu bolo na Nitrianskom hrade, stoličné orgány sídlili v Nitre. Medzi najstarších nitrianskych županov patrili asi aj Poznanovci, veľmoži pravdepodobne slovanského pôvodu. Prvým písomne doloženým nitrianským županom je Lukáč, uvádza ho listina kráľa Štefana III. z roku 1166 *(presente Luca Nitriensi comite)*. Takmer poltisícročia (1302 — 1777) hodnosť hlavného župana patrila nitrianskym biskupom, ktorí od konca 13. storočia vlastnili aj Nitriansky hrad. Po nich sa na mieste hlavného župana striedali príslušníci najbohatších šľachtických rodov v stolici. Prvý bol Mikuláš Esrgájch.

Stredná časť stolice, najmä na pahorkatinách, mala dobré podmienky na osídlenie, preto patrí k najstarším kultúrnym oblastiam Slovenska. Prvé stopy osídlenia vedú do staršieho paleolitu. Zachovali sa v katastri Nového Mesta nad Váhom. Zo stredného paleolitu sú známe sídliská v chotári Hanky a Komjatíc, jaskynné sídlisko v katastri Radošiny. Otvorené a jaskynné sídlisko v chotári Bojníc sú dokladmi osídlenia v Hornonitrianskej kotline. Omnoho intenzívnejšie bolo osídlenie v mladšom paleolite. Náleziská szeletskej kultúry sú ešte zriedkavé (Kunov, Nové Mesto nad Váhom, Radošina, Žabokreky nad Nitrou), ale pamiatky gravettskej industrie už svedčia o hustom osídlení na ľavej strane Váhu (Hrádok, Modrovka, Hubina, Moravany nad Váhom, Sokolovce, Hlohovec a inde) a pri toku Nitry (Jacovce, Presedany, Koniarovce, Lužianky, Nitra a inde). Vyskytujú sa aj na Záhorskej nížine (Častkov, Osuské, Smrdáky). V neolite bola osídlená prevažná časť stolice — Záhorská nížina, Podunajská nížina a južná časť Hornonitrianskej kotliny (po Prievidzu). V eneolite bola súvisle osídlená Chvojnická pahorkatina, Myjavská pahorkatina, Podunajská nížina a Hornonitrianska kotlina (až po Vyšehradné). Rozsah osídlenia v staršej a v strednej dobe bronzovej bol podobný: Záhorská nížina bola osídlená celá, Myjavská pahorkatina sa javí ako pustá. V mladšej dobe bronzovej a v dobe halštatskej bola však obývaná aj tá. V dobe laténskej Kelti osídlili časť Záhorskej nížiny a celú Podunajskú nížinu. Hornonitriansku kotlinu obýval ľud púchovskej kultúry. Územie medzi Topoľčanmi a Bystričanmi tvorilo zmiešanú oblasť. V prvom storočí nášho letopočtu bývalé keltské územie postupne osídlili Germáni a v mladšej dobe rímskej prenikli aj do Hornonitrianskej kotliny.

Staršie slovanské osídlenie s keramikou pražského typu je doložené na Záhorskej nížine (pohrebiská v Skalici, v Gbeloch, v Brodskom a v Kútoch) a Podunajskej nížine (sídliská v Pobedime, v Piešťanoch, v Suranoch, v Nitre, pohrebiská v Dolných Krškanoch, v Nitre a inde). Mladšie slovanské osídlenie v predveľkomoravskom období je známe aj v Hornonitrianskej kotline (Hradec). Nížinné hradisko v katastri Pobedíma patrí medzi najstaršie na Slovensku. Časť Podunajskej nížiny južne od Nitry patrila v 7. — 8. storočí do mocenskej sféry Avarov. Avarsko-slovanské pohrebiská sú známe v katastri obcí Nové Zámky, Surany a Dolné Krškany. Sídliská a pohrebiská z veľkomoravského obdobia sú rozložené na celej Záhorskej nížine, Podunajskej nížine a vyskytujú sa aj v Hornonitrianskej kotline. Podľa doterajších výsledkov archeologického výskumu bolo osídlenie najhustejšie popri toku Nitry. Najvýznamnejšia bola sídelná aglomerácia v katastri dnešnej Nitry.

Vývoj osídlenia a sídel

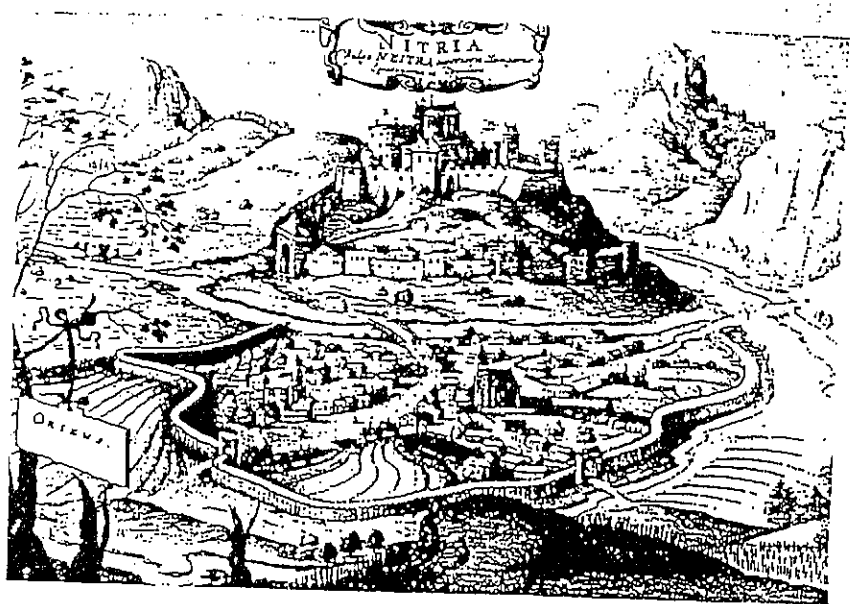

Pohľad na Nitru roku 1657

Tvorilo ju kniežacie hradisko a päť ďalších hradísk s vinegrými sídliskami. Nitra bola hlavným politickým, kultúrnym a hospodárskym centrom Nitrianskeho kniežatstva, sídlom kniežaťa Pribinu. V latinskom spise *De conversione Carantanorum et Bagoariorum libellus* z druhej polovice 9. storočia sa spomína v súvise s vysviackou Pribinovho kostolíka ako Nitrava. Počiatky staromaďarského osídlenia v južnej časti stolice (okolie Žitavy) siahajú do prvej polovice 10. storočia. Hranice podrobeného územia dosahovali do druhej polovice 10. storočia líniu Hlohovec — Nitra. Prevažná časť územia stolice (okrem Hornonitrianskej kotliny) sa členila do ranofeudálneho uhorského štátu do konca vlády kráľa Štefana I. (1038). Hornonitriansku kotlinu ovládli Maďari v druhej polovici 11. storočia.

Osídlenie v prvej polovici 13. storočia podľa svedectva písomných prameňov tvorilo asi 258 sídel. Najintenzívnejšie bolo na Podunajskej nížine. Záhorská nížina donedávna patrila k pohraničnému pásmu, preto bola veľmi málo osídlená. Hustejšie bolo osídlenie v Hornonitrianskej kotline. Zo sídel bola najvýznamnejšia Nitra, ktorá roku 1248 dostala výsady slobodného kráľovského mesta. Trhové miesta boli Bojnice, Hlohovec, Horná Streda, Nitrianska Streda, Nové Mesto nad Váhom, Sobotište a Vásárfalu. Do konca 14. storočia vzrástol počet sídel asi na 358. V 14. storočí sa intenzívne kolonizovala za účasti nemeckého obyvateľstva Hornonitrianska kotlina, na konci storočia mala v podstate už takú sídelnú sieť ako na sklonku feudalizmu. Zatiaľ ešte riedko bolo osídlené územie na západ od Malých Karpát.

Nitra sa koncom 13. storočia stala majetkom nitrianskeho biskupstva a ustrnula vo vývine. Do popredia sa dostávajú mestá Skalica a Topoľčany. Skalica sa roku 1372 stala slobodným kráľovským mestom, ale Topoľčany sa koncom storočia dostali do poddanskej závislosti topoľčianskeho panstva, čím sa ich vývoj spomalil. Do polovice 15. storočia sa okrem spomenutých trhových miest na mestečká vyvinuli Čachtice, Dolné Trhovište, Holíč, Horné Ludanice, Chtelnica, Jelenec, Kľž, Komjatice, Nitrianska Blatnica, Nováky, Prievidza, Senica, Šaštín, Šintava, Veľké Kostoľany, Veľké Oponičе, Vajka nad Žitavou a Vrbové.

V polovici 16. storočia prišli z Moravy na Záhorie novokrstenci. Usadili sa v Sobotišti (1546), Šaštíne, Brodskom, Kátove, Popudinách a v Holíči (všade roku 1547). Novokrstenci (anabaptisti, na

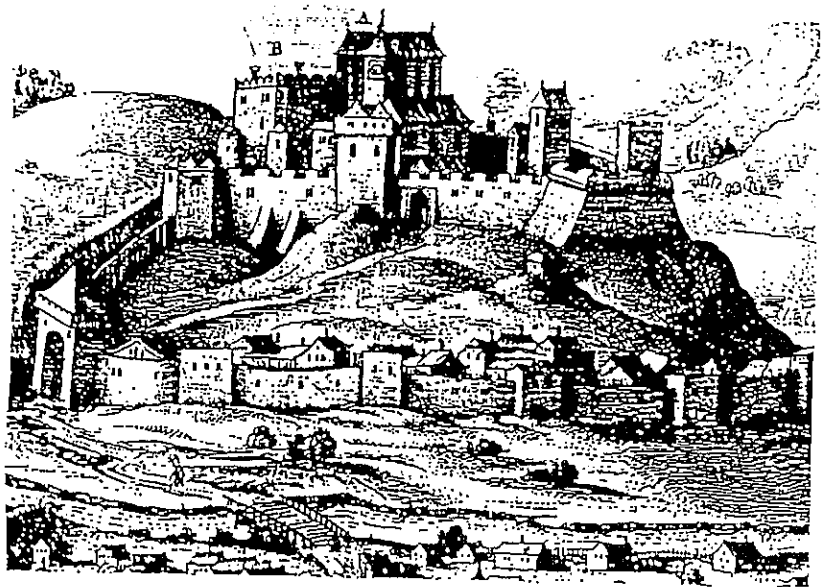

Nitriansky hrad roku 1657

Slovensku nazývaní habáni). Pôvodom Nemci, boli príslušníkmi náboženskej sekty, ktorá sa vo svojom sociálnom programe usilovala uskutočniť ideály starokresťanského komunizmu. Boli to veľmi zruční a svedomití remeselníci. Tvorili uzavretú spoločnosť, založenú na spoločnej výrobe a spoločnom vlastníctve. Kolektívny spôsob života sa prejavil aj v budovaní osobitných sídelných jednotiek (habánske dvory), ktoré sa odlišovali od príbytkov okolitého slovenského obyvateľstva. Novokrstenci boli aj na Slovensku prenasledovaní, preto boli často v pohybe. Mnohí z nich prišli z Moravy do Nitrianskej stolice roku 1622 po porážke českého stavovského povstania; usadili sa aj v Čachticiach, v Chtelnici a v Dechticiach. V druhej polovici 17. storočia sa kolektívne hospodárenie v habánskych obciach začalo rozkladať, posledné zvyšky spoločného vlastníctva odstránil rekatolizačný nápor za vlády Márie Terézie. Viacerí habáni emigrovali do cudziny (Rusko) a tí, ktorí zostali, postupne sa asimilovali. Najvýznamnejšie habánske strediská v Nitrianskej stolici boli v Brodskom a Šoboši. Centrá džbankárskej výroby, typickej pre habánov, boli v Brodskom, Šobotišti a Dechticiach.

V 16. storočí pustošivo zasiahli osídlenie stolice turecké výboje. Prvá pohroma prišla roku 1530, najväčšmi utrpelo územie medzi Nitrou a Váhom. Po páde Ostrihomu (1543) mali Turci otvorenú cestu do Podunajskej nížiny. Aby sa akú-tak ubránilo prenikaniu tureckých oddielov, narýchlo postavili okolo roku 1545 južne od dnešných Nových Zámkov pevnosť, chránenú valmi a palisádou. V rokoch 1578 — 1581 vybudovali novú pevnosť, ktorú dal postaviť kráľ Maximilián II. na mieste Nových Zámkov.

Veľké škody utrpela Nitrianska stolica v päťnásťročnej vojne za úspešného výpadu dvadsaťpäťtisícovej armády roku 1599. Jeden prúd tureckého vojska smeroval na Šintavu, vojaci cestou všetko plienili, potom sa obrátili k Hlohovcu, prepadli Piešťany a vyplienili územie pri Váhu, až po Čachtice. Druhý nepriateľský prúd pustošil dediny v Ponitrí. Dostal sa až nad Topoľčany. Výrečné svedectvo o následkoch podávajú daňové súpisy: roku 1600 klesol počet zdanených domov zo 17 909 roku 1598 na 12 140.

Koncom 16. storočia mala Nitrianska stolica 463 sídel. Z toho bolo jedno slobodné kráľovské mesto (Skalica), dvadsať miest a mestečiek. Za stredovekých miest a mestečiek si výsadné postavenie udržali

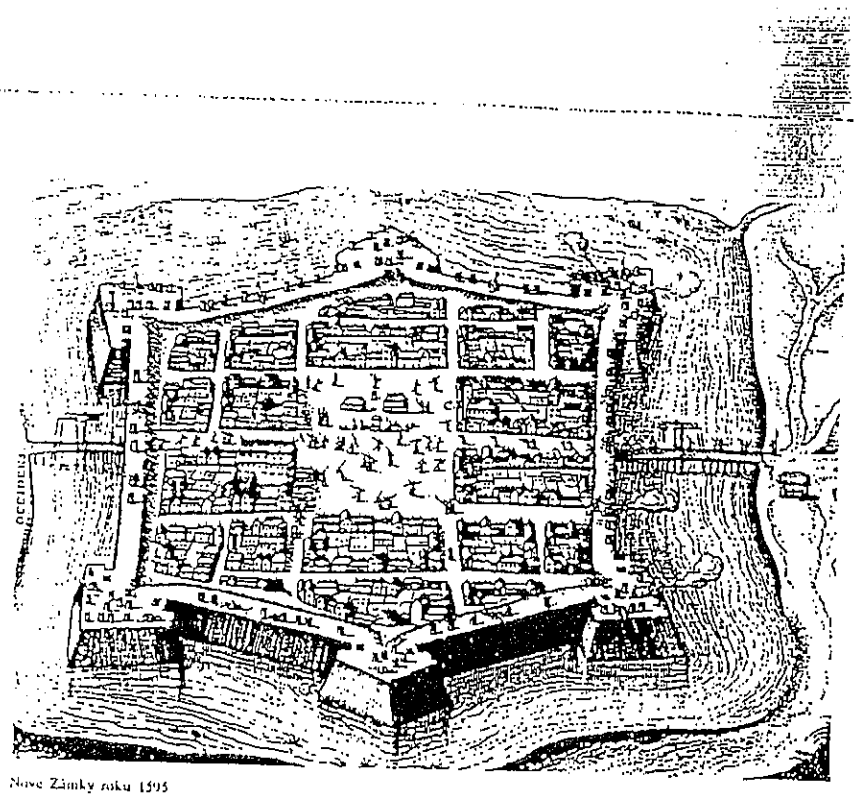

Nové Zámky roku 1595

len Bojnice, Čachtice, Hlohovec, Holíč, Chtelnica, Nitra, Nové Mesto nad Váhom, Prievidza, Senica, Stará Turá, Šaštín, Šintava, Topoľčany a Vrbové. Zo stredovekých dedín sa na mestečká vyvinuli Dobrá Voda, Nitrianske Pravno, Piešťany, Radošovce, Šaľa a Zabokreky nad Nitrou. Sídelnú štruktúru charakterizuje prevaha dedín strednej veľkosti (38.9 percenta) nad malými (35.3 percenta), ktorá bola najvýraznejšia na Záhorskej nížine a Myjavskej pahorkatine. Od začiatku 17. storočia sa na Myjavskej pahorkatine vytváralo roztratené kopaničiarske osídlenie. Zakladalo ho v prevažnej miere miestne obyvateľstvo s účasťou prisťahovalcov z bližšieho okolia, z Moravy, ale najmä zo strednej a z hornej časti Trenčianskej stolice. V minulosti (i nedávnej) sa predpokladalo, že roztratené osídlenie na Myjavskej pahorkatine utvorilo obyvateľstvo z južného Slovenska, ktoré utekalo pred Turkami, prípadne že má na jeho vzniku rozhodujúci podiel. Ako ukázal najnovší výskum, tieto názory sú neopodstatnené. Typické kopaničiarske obce boli Vrbovce, Turá Lúka a Bukovec na braneckom panstve, Brezová pod Bradlom, Myjava a Stará Turá na čachtickom panstve.

V 17. storočí okrem tureckých nájazdov pustošili dediny Nitrianskej stolice aj vojenské akcie za stavovských povstaní. Roku 1608 takto zhorelo 95 dedín. Prítom najviac utrpelo územie na západ od Malých Karpát. Nitriansku stolicu neobišla ani turecká vojna v rokoch 1663 — 1664. Turci sa zmocnili Nových Zámkov, Nitry, Hlohovca a vyplienili rozsiahle územie. Turecká posádka v Nových Zámkoch ustavične znepokojovala široké okolie. Vplyvom tureckých nájazdov a stavovských povstaní osídlenie upadlo, čo sa výrazne odrazilo v krajinskom súpise z roku 1720. Podľa neho stolica mala 454 sídel, čiže menej ako koncom 16. storočia. Zmenšil sa aj počet dedín strednej veľkosti. Pre sídelnú štruktúru boli charakteristické malé dediny, ktoré tvorili 46.6 percenta osídlenia. Najviac sa vyskytovali dediny, v ktorých bolo 11 — 20 zdanených domácností (27.5 percenta). Úpadok sa prejavil vo všetkých častiach stolice okrem Myjavskej pahorkatiny, ktorá sa intenzívne osídľovala. Možno však zaznamenať vzostup v právnom postavení sídel. Skalica si udržala výsady slobodného kráľovského mesta, počet miest a mestečiek vzrástol na 34. Mestečkami sa opäť stali Komjatice, Nitrianska Blatnica a Šobotište. Z dedín na mestečká sa vyvinuli Bojná, Brezová pod Bradlom, Gbely, Sládečkovce, Presľany, Prievaly, Radošina, Skačany a Mojmírovce. S vojenskými, pôvodne protitureckými pevnosťami súvisí vznik a vzostup Nových Zámkov a Leopoldova.

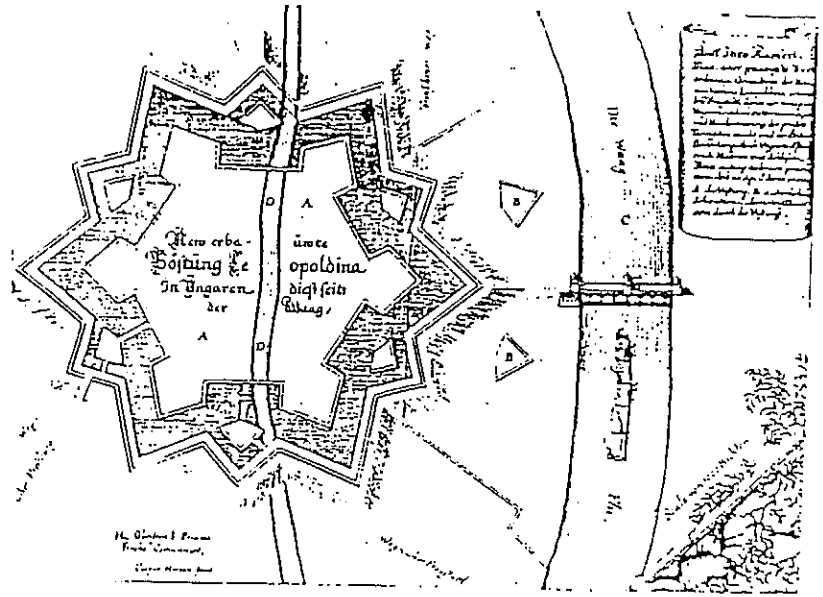

Plán pevnosti Leopoldov z roku 1665

Po tureckých vojnách a stavovských povstaniach nastalo v 18. storočí obdobie konsolidácie, ktoré malo priaznivý vplyv na osídlenie. Prejavilo sa to v pomerne rýchlom raste sídiel. Kopaničiarske osídlenie na Myjavskej pahorkatine sa v tom čase dostalo do vrcholnej fázy. Podľa jozefínskeho sčítania obyvateľstva roku 1785 bolo v Nitrianskej stolici 454 sídiel. Sídelnú štruktúru charakterizovala prevaha veľkých obcí (56,39 percenta) a nízky podiel malých dedín (11,89 percenta). Zo sústredených sídiel bola najväčšia Skalica, mala 1007 domov. Po nej nasledovala Nitra (768), Nové Zámky (720) a Šintava (545). Z obcí s roztrateným osídlením najväčšia bola Myjava (1123), potom Vrbovce (665), Brezová pod Bradlom (603) a Stará Turá (581). Nastali aj zmeny v počte a identite miest a mestečiek. Podľa lexikonu sídel Uhorska z roku 1773 sa za mesto (civitas) pokladala Nitra, za mestečká (oppidum) Bojná, Bojnice, Brezová pod Bradlom, Čachtice, Dobrá Voda, Gbely, Hlohovec, Holíč, Chtelnica, Komjatice, Leopoldov, Mojmírovce, Nitrianske Pravno, Nové Mesto nad Váhom, Nové Zámky, Piešťany, Presefany, Prievaly, Prievidza, Radošina, Radošovce, Senica, Skačany, Sládečkovce, Sobotište, Stará Turá, Sása, Šaštín, Šintava, Šurany, Topoľčany, Veľké Kostoľany, Veľké Žálužie, Vrbové a Žabokreky nad Nitrou. V stoličnom sumári jozefínskeho sčítania obyvateľstva roku 1785 sa ako mestečká uvádzajú aj Myjava a Šoporňa. V porovnaní s rokom 1720 výsadné postavenie stratila Nitrianska Blatnica, mestečkami sa stali Myjava, Šoporňa, Šurany, Veľké Kostoľany a Veľké Žálužie.

Územím Nitrianskej stolice prechádzali významné diaľkové cesty. Vznikli pri nich významné hrady. Najstarší a najvýznamnejší bol Nitriansky hrad, medzi staršie hrady, jestvujúce už v prvej polovici 13. storočia, patrili Banka, Bojnice, Hlohovec a Holíč. Na ochranu proti Turkom boli postavené pevnosti Leopoldov a Nové Zámky — s typickým hviezdicovitým pôdorysom.

Turecké nájazdy mali nepriaznivý vplyv aj na vývoj počtu obyvateľstva. Turci boli známi svojou ukrutnosťou, obyvateľov napadnutého územia vraždili alebo odvliekli do otroctva. Za vpádu roku 1530 vzali von do otroctva 15 000 ľudí, medzi nimi mnohých obyvateľov Nitrianskej stolice. Veľké straty utrpelo obyvateľstvo aj za vojny v rokoch 1663 — 1664. Populačné pomery sa zlepšili po satumarskom mieri. Sťahovanie poddaných na Dolnú zem nemalo v Nitrianskej stolici väčšie rozmery. Zmenšoval ho prílev kolonistov z okolitých stolíc, ktorí sa usadzovali v úrodných južných krajoch, ale aj na Myjavskej pahorkatine. Podľa výsledkov prvého všeobecného sčítania obyvateľstva v Uhorsku roku 1785 mala Nitrianska stolica 288 545 obyvateľov. Medzi najľudnatejšie patrili mestá Skalica (5690), Nové Zámky (5268) a obce s roztrateným osídlením Myjava (8333), Brezová pod Bradlom (5291) a Stará Turá (4851). Ďalších 24 sídiel malo viac ako 2000 obyvateľov. V stolici bolo 4668 šľachticov, čo je 3,24 percenta obyvateľstva mužského pohlavia. Žili rozptýlene v 281 sídlach, vo väčšom počte len vo Vlčanoch (255), v Novom Meste nad Váhom (137), Holíči (105), Mojmírovciach (104) a v Hlohovci (102). Nikde neboli v prevahe. Do roku 1804 vzrástol počet obyvateľstva na 308 020 a vzostupnú tendenciu si udržal aj v prvej polovici 19. storočia. Roku 1827 bolo v stolici 341 322 obyvateľov, roku 1838 345 546, roku 1841 362 002 a roku 1846 375 860 obyvateľov. V rokoch 1785 — 1846 sa počet obyvateľstva zvýšil o 87 315 osôb, teda o 30,26 percenta.

Prevládalo slovenské etnikum. Podľa lexikonu sídel Uhorska z roku 1773 obývali Maďari súvislejšie územie na Žitavskej pahorkatine (Jelenec, Pohranice, Klasov a iné) a v juhozápadnej časti stolice medzi Váhom a Nitrou, na sever po Sládečkovce. Nitra a Nové Zámky mali slovenské, maďarské a nemecké obyvateľstvo. Nemecké jazykové ostrovy boli v Hornonitrianskej kotline (Nitrianske Pravno, Handlová). Vývoj slovensko-maďarskej národnostnej hranice v období po roku 1773 bol priaznivejší pre slovenské etnikum.

Hospodárske pomery

Nitrianska stolica bola najvýznamnejšou poľnohospodárskou oblasťou Slovenska. Územie ležiace na Podunajskej nížine malo veľmi dobré klimatické podmienky a ovplyvňovalo ho aj úrodné čiernozem). V tridsiatych rokoch 19. storočia sa z obilnín najviac dorábala pšenica a raž. Pestovanie pšenice bolo rozšírené najmä v južných krajoch, obývaných Maďarmi. Významná bola aj produkcia jačmeňa, ktorá sa čiastočne orientovala na vývoz. Ovos sa dorábal predovšetkým na Myjavskej pahorkatine, v Hornonitrianskej kotline a v okolí Šale. Kukurica, najmä ako krmovina, sa vo väčšom množstve pestovala v oblastiach s maďarským obyvateľstvom. Výsadba zemiakov bola rozšírená predovšetkým v Hornonitrianskej kotline. Z priemyselných plodín sa najviac pestovali konope, predovšetkým v Žitnianskej nížine. Pestovanie tabaku bolo ešte bezvýznamné, venovali sa mu len na niekoľkých miestach (Dvorníky, Šelice, Šurany a inde). Hoci vinohradníctvo bolo veľmi rozšírené, nestačilo krytú spotrebu vína v stolici. Za najlepšie sa pokladalo novomestské a šintavské víno, zatiaľ čo zoborské bolo iba druhotriedne.

V chove hospodárskych zvierat patrila stolica v tridsiatych rokoch 19. storočia medzi najlepšie v Uhorsku. Veľkú záslužu na tom mali panstvá, ktoré sa sústavnejšie venovali chovu a rozširovaniu kvalitných plemien. V chove rožného dobytka a oviec vyniklo holíčske panstvo. Chov koní bol rozšírený najmä v obciach Dlhá nad Váhom, Horná Kráľová, Nedeď, Šelice, Sládečkovce, Šaľa, Trnovec nad Váhom a Vlčany. Chov oviec na poddanských hospodárstvach bol väčšmi rozšírený v horských oblastiach. V chove ošípaných nebola stolica sebestačná.

Ťažba nerastov v Nitrianskej stolici za feudalizmu bola bezvýznamná. Bohaté ložiská hnedého uhlia v Handlovej sa ešte takmer nevyužívali. V chotári Čavoja boli v 16. — 17. storočí bane na zlato a striebro, okolo roku 1770 sa tu ťažila aj olovená ruda.

Najvýznamnejším strediskom remeselnej výroby v stredoveku bola Prievidza. V 17. storočí sa ním stalo Nitrianske Pravno, a to vďaka rozvinutej výrobe súkna. Súkennícstvo bolo hlavným remeselným odvetvím v 17. storočí aj v Prievidzi, ktorá si významné postavenie zachovala. Nové výrobné centrá vznikli v polovici 17. storočia v Hlohovci, v Nitre, v Novom Meste nad Váhom, v Nových Zámkoch, Senici, Skalici a v Topoľčanoch. V 18. storočí prevzala postavenie hlavného strediska remeselnej výroby v stolici Skalica. Najviac tu prosperovalo súkennícstvo, ktoré sa rozvinulo už v predchádzajúcom storočí. Skalickí súkenníci vyrábali najlepšie súkno na Slovensku. Po Skalici najvýznamnejšia bola Brezová pod Bradlom. Nitrianske Pravno a Prievidza. Na Brezovej pod Bradlom sa sústreďovala výroba kože, v Nitrianskom Pravne a v Prievidzi viedlo tradičné súkennícstvo. V 18. storočí vznikli v stolici dve významné manufaktúry: roku 1736 kartúnka v Šaštíne, najväčšia manufaktúra na Slovensku, a roku 1743 manufaktúra na majoliku a porcelán v Holíči. Na Myjavskej pahorkatine bola veľmi rozšírená remeselná výroba plátna. Skalica si udržala vedúce postavenie aj v prvej polovici 19. storočia, najmä vďaka súkennícstvu, ktoré držalo krok s technickým pokrokom. Výrazne stúpla remeselná výroba v Nových Zámkoch, zatiaľ čo v Hornonitrianskej kotline sa podstatne znížila, čo súviselo s úpadkom súkennícstva. Remeselná výroba na Myjavskej pahorkatine stagnovala, na Brezovej pod Bradlom upadlo tkáčstvo.

Počet obyvateľov a národnostné pomery

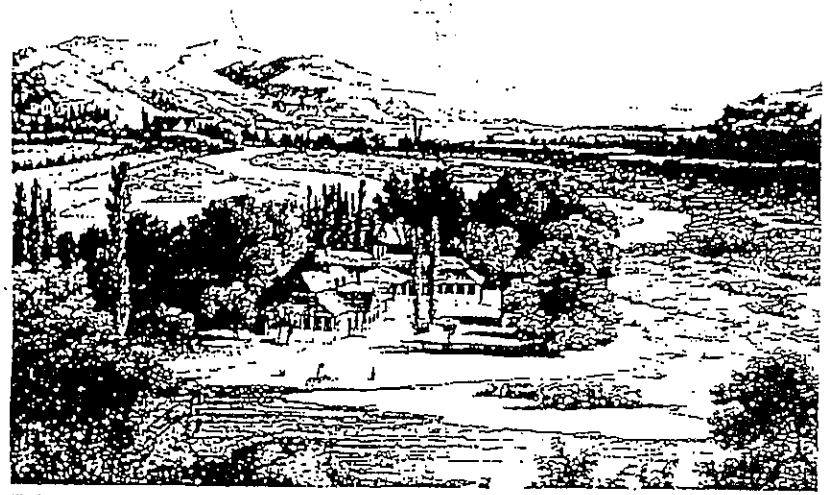

Piešťanské kúpele v polovici 19. storočia

Začiatkom 13. storočia boli hospodárskymi strediskami stolice mestá Nitra a Skalica. V druhej polovici 16. storočia sa najvýznamnejšie obilné trhy konali v Nitre, dobytčie v Topoľčanoch, konský v Hlohovci a v Topoľčanoch, trhy na súkno v Prievidzi. Roku 1720 sa medzi významné strediská ústredného trhu radila Skalica, Hlohovec, Nitra, Nové Mesto nad Váhom, Nové Zámky a Topoľčany. Menší význam mali Bojnice, Prievidza a Senica. Obyvatelia niektorých sídel na Záhorí (Holíč, Chropov, Čáry, Čáčov, Kovalov) navštevovali aj trhy na Morave. Veľké trhové sféry mali Hlohovec, Nitra a Nové Zámky. Trhová sféra Hlohovca mala podlhovastý tvar; na severe siahala až po Moravou a Bojnú, na juhu po Krákovú nad Váhom a Sládečkovce, kde sa už prekrývala s trhovou sférou Nitry a Nových Zámkov. Trhová sféra Nitry sa rozprestierala približne medzi Váhom a Žitavou. Na severe, v doline Nitry, siahala až po Oponice, kde sa dotýkala trhovej sféry Topoľčian (tu sa zároveň už prekrývala s trhovou sférou banských miest), na juhu sa tiahla po Úľany nad Žitavou. Do trhovej sféry Nitry hlboko zasahoval vplyv Nových Zámkov. Tamojšie týždenné trhy navštevovali až z Kolíňan. Trhová sféra Nových Zámkov siahala na západe po Váh, na juhovýchode po dediny Šarkan a Čuhá (zo Šarkana vozili do Nových Zámkov na predaj víno). V tridsiatych rokoch 19. storočia sa najvýznamnejšie obilné trhy konali v Novom Meste nad Váhom. Dôležité boli aj v Hlohovci, v Nitre, v Prievidzi, v Topoľčanoch a vo Vrbovom. Najznámejšie konské trhy mali Nové Zámky, Topoľčany a Hlohovec. Najlepšie z dobytčích trhov boli v Holíči, v Nových Zámkoch a v Senici. Do stolice sa dovážalo obilie z peštianskych trhov, víno z Bratislavskej a z Peštianskej stolice, stavebné drevo z Liptova a z Oravy, plátno z Čiech, z Moravy, z Oravy a zo Sliezska a iné. Hodvábne a bavlnené látky a koloniálny tovar sprostredkovali bratislavskí obchodníci a šafraníci z Dolných a Horných Vestenic. Stolica vyvážala najmä obilie na Moravu, do Trenčianskej a Turčianskej stolice, konope a jemnú vlnu do Rakúska a na Moravu, vyrobenú kožu na Moravu, výrobky šaštínskej kartúnky a holíčskej majoliky do Viedne.

V popredí kultúrneho diania stolice stála Nitra, mesto s bohatou tradíciou z čias Veľkomoravskej ríše, kultúrne stredisko ranofeudálneho Slovenska, sídlo nitrianskeho biskupa. Pri benediktínskom kláštore na Zobore vznikla prvá známa škola na Slovensku, písomne doložená roku 1111, ktorá pôsobila až do konca 15. storočia. Nitrianska kapitula od 13. storočia účinkovala ako hodnoverné miesto na území Bratislavskej, Nitrianskej, Tekovskej a Trenčianskej stolice. Roku 1792 založili v Nitre prvú pobočku Slovenského učeného tovarišstva, ktorí sa zaslúžila o šírenie bernolákovčiny. Od roku 1858 pracovala tu súkromná tlačiareň.

Kultúrne tradície

Kultúrnym centrom Záhoria bola Skalica s rozvinutým školstvom. V polovici 17. storočia boli v nej tri školy: mestská (spomína sa už roku 1542), evanjelická a kalvínska. Roku 1662 tu vzniklo aj jezuitské gymnázium. Skalica bola známa ako knihtlačiarenské stredisko. Prvú knihtlačiareň založili pravdepodobne jezuiti v druhej polovici 17. storočia. O šírenie slovenskej vzdelanosti sa veľmi zaslúžila Škarniclova tlačiareň, založená roku 1762.

Kultúrny život Hornonitrianskej kotliny sa sústreďoval v Prievidzi. Od druhej polovice 16. storočia účinkovala v nej vyspelá evanjelická latinská škola, ktorú roku 1666 prevzali piaristi v súvislosti s rekatolizáciou. V 16. a 17. storočí boli latinské školy aj v Hlohovci a v Novom Meste nad Váhom. Kultúrny význam Hlohovca sa zväčšil v osemdesiatych rokoch 16. storočia, keď v ňom pracovala Mantskovitsova tlačiareň.

V štyridsiatych rokoch 19. storočia sa dostala do popredia Brezová pod Bradlom ako jedno z významných stredísk slovenského národného života na Slovensku. Roku 1848 sa stala dejiskom revolučného vystúpenia Slovákov. Na veľkom ľudovom zhromaždení 28. apríla Jozef Miloslav Hurban vyhlásil Nitrianske žiadosti a počas septembrovej výpravy zdržovala sa tu niekoľko dní Slovenská národná rada a zbor slovenských dobrovoľníkov. K mestečku sa viaže aj prvé víťazstvo slovenskej výpravy nad nepriateľom (brezovské boje).

HISTORICKÝ PREHĽAD VÝVOJA OBCHODNÝCH CIEST NA SPIŠI

JÁN OLEJNÍK

Nový Smokovec

Pre historické formovanie Spiša bola rozhodujúca geografická poloha. Spiš bol otvorený na severovýchod do Poľska, na Ukrajinu a do Sliezska, na juh a juhovýchod do dnešného Maďarska a Sedmohradska. Povodím Hornádu, Hnilca a Váhu mal kontakty s krajinami stredovekého českého kráľovstva. V konvergencii uvedených faktorov rozvinul sa na Spiši neobyčajne bohatý život, poľnohospodárska, lesná a remeselná výroba, domáci a tranzitný obchod, vznikali početné mestské útvary.

Výstava Spiš v 6. – 16. storočí (pod egidou Archeologického ústavu SAV v Nitre a Spišského múzea v Levoči otvorená 24. apríla 1987) v archeologických prameňoch, vo vystavených exponátoch potvrdzuje, že hmotné pramene sú pre poznanie Spiša dôležitým a aj jedinečným prostriedkom historického poznania. Sú základným zdrojom poznatkov pri skúmaní a rekonštrukcii života našich predkov. Aj keď Spiš tvorí z geografickej stránky uzavretú oblasť, jeho územím prechádzali trasy starých európskych ciest, ktoré už v praveku umožňovali neobyčajne intenzívnu výmenu kultúrnych hodnôt. Priaznivé podmienky na trvalejšie osídlenie poskytovali doliny riek Hornádu a Popradu. Tieto podmienky spolu so surovinovým bohatstvom lesov a rudných ložísk dávali podnet aj na migráciu rôznych etnických skupín. Sídliskovú aglomeráciu na Čingove v Slovenskom raji z prelomu 8. – 9. storočia z predveľkomoravského obdobia dokladá mohutné hradisko s drevenou a zemnou hradbou a kamenným čelným múrom. Z hľadiska motivácie osídľovania Spiša v 9. storočí treba upozorniť na formovanie politického zoskupenia v slovensko-moravskej oblasti najmä v čase pripojenia Pribinovej domény k Starej Morave, za Mojmíra I. Dnešný stav a výsledky bádania dovoľujú vysloviť už jednoznačnú odpoveď na otázku politickej spolupatričnosti Spiša so vzniknutým štátnym zoskupením. Spiš má aj v kultúrnej sfére mnohé spoločné prvky a prejavy s centrálnym

územím Veľkej Moravy. Archeologické nálezy na miestach kedysi neopevnených sídlisk v Spišskej Novej Vsi, Smižanoch, Spišských Tomášovciach, Spišskom Štiavniku, Spišskom Štvrtku, Vlkovej (Farkašovce), Tvarožnej, Ľubici, Kežmarku, Dravciach, Levoči, Odoríne, Jamníku, Spišských Vlachoch, Spišskom Podhradí, Studenci, Žehre dokladajú vyspelú poľnohospodársku produkciu a obchod, prostredníctvom potulných obchodníkov. Po zániku Veľkej Moravy v 10. storočí, ostáva oblasť Spiša ušetrená od závislosti staromaďarských náčelníkov a ich družín. V tom čase nastáva na spišských hradiskách kontinuitný vývoj (Čingov – Hradisko, H. a Dreveník) s novým modelom feudálnej spoločnosti pričlenený do uhorského už sformovaného štátu v 12. storočí. Centrom komitétu sa stáva Spišský hrad a formujú sa mestské aglomerácie okolo trhových centier – Spišský Štvrtok, Spišská Sobota a Kežmarok. Spiš so svojou ekonomickou bázou umožnil migráciu cudzieho elementu a jeho trvalé osídlenie (Maďari, Poliaci, Taliani), Spišské Vlachy (Francúzi, Flandri, neskoršie Sasi a Švábi, ako aj sliezski Nemci). Pritom jasné rozlišovanie etnického a štátneho Uhorska vyplýva z listín z roku 1331, týkajúcich sa hraníc dediny Korytník a okolia Gelnice. V obidvoch prípadoch sa spomína cesta idúca „. . . versus Hungariem . . .“ (smerom k Uhorsku), t. j. k etnickým Uhrom.

Doterajšia historická produkcia o Spiši prekvapuje nielen počtom, rozsahom a rozmanitosťou tém, ale predovšetkým výkladom prameňov, lepšie povedané spôsobmi výkladu a aplikovania interpretačných možností. Najstarší písomný údaj je z roku 1209, čo vlastne pomáhalo tendenčnosti „pseudovedeckých teórií“, podľa ktorých bol „spišský hvozd“ kolonizovaný len od 12. a 13. storočia. Vďaka Archeologickému ústavu SAV v Nitre, že zaradil do svojho dlhodobého programu vedeckej činnosti systematický výskum slovanského osídlenia Spiša. Už prvé výsledky výskumov (prostredníctvom Vysunutého pracoviska SAV v Spišskej Novej Vsi) priniesli vzácne poznatky a doklady pri objasňovaní začiatkov našich národných dejín.[1]

Podľa topík a etymológií miestnych názvov je rozložených na Spiši asi 50 hradísk. Z nich 9 hradištného typu, 19 zámkov a lokality s názvom Tureň, Turňa, Turnisko, Turík a pod. Vznikli medzi 6. – 13. storočím. Okrem dolín s riekami Gelnica (Hnilec), Hornád, Poprad, vznikali na prechodoch z juhu na Spiš a zo Spiša na sever (Gelnica, Markušovce, Spišská Nová Ves, Spišský Štvrtok, Machalovce, Hrabušice, Spišská Teplica, Dreveník, Závada, Pavľany – Krigov, Jablonov, Levoča, Hradisko). Medzi predkolonizačné trhové osady (predsaské) patrili Kežmarok, Spišská Sobota, Spišský Štvrtok a Spišské Podhradie; ležali na dôležitých cestných križovatkách. Už v 14. storočí splývali pôvodné slovenské osady s nemeckými, a to v Kežmarku a Poprade, roku 1276 (Villa Teutonicalis = Deutschendorf = nemecká osada) s pôvodným Popradom a Popradsasa, t. j. Saský Poprad. Koncom 13. storočia splývala stará slovenská osada Iglov s nemeckou osadou Neudorf v Iglosasa, t. j. Saský Iglov.[2]

Všetky osady na Spiši podľa povahy ich vzniku a hospodárskeho vývinu patrili do troch skupín:

1. Staré slovenské osady bez zásahu emfyteuzy.
2. Staré osady, ktoré prebrali emfyteutické právo.
3. Nové osady založené na emfyteutickom práve.

Medzi výsady patrila údržba pivovaru, čapovania piva, vína, alkoholických nápojov, slobodnej krčmy. Tejto problematiky sa okrajovo dotýka práca J. Benku.[5]

Typickou trhovou osadou v Popradskej doline bola Spišská Sobota už od roku 1256. Ako trhová osada bola miestom určitého rytmu, zmien a obchodného ruchu. Pri tejto osade nemožno vylučovať účasť kupcov zo vzdialenejších oblastí, napríklad z Poľska, ktorí obchodovali so soľou, výrobkami kovovej industrie potrebnej na prevádzku poľného hospodárstva a pod. Ležala priamo v priesečníku dvoch dôležitých ciest zo západu na Levoču, Prešov a Bardejov. Táto cesta sa v listinných materiáloch spomína ako Veľká cesta (Via magna). Druhou bola cesta z Poľska cez Gemer do dolného Uhorska. Roku 1380 udelil kráľ Ľudovít I. mestu právo týždenných trhov v sobotu. Kráľ Kazimír roku 1450 prevzal pod svoju ochranu kupcov prichádzajúcich zo Spišskej Soboty na jarmoky do Krakova a udeľoval im výsady. Roku 1540 mala Spišská Sobota vlastnú tržnicu, roku 1567 udelil kráľ Maximilián mestu právo na dva výročné jarmoky. Roku 1690 kráľ Leopold povolil Spišskej Sobote ďalšie dva jarmoky, listinné pramene uvádzajú aj hostince. Jeden z nich zhorel pri požiari roku 1545. Dva pricestné hostince mohli stáť pri Hornej bráne, kde bola ešte donedávna kováčska dielňa a pri Dolnej bráne.

Po pripojení mesta k Uhorsku roku 1772 obchodníci a povozníci stratili zdroj obživy, sú zainteresovaní na obchodovaní s Poľskom. Roku 1900 žilo v meste už len päť povozníkov.[6]

Na významnej križovatke obchodných ciest bola aj Spišská Belá. Patrila do Zväzu trinástich spišských miest s výsadami slobodného obchodu s Poľskom, dovážať a vyvážať tovary v akomkoľvek množstve na základe privilégií od poľského a uhorského kráľa Vladislava z roku 1499. Do medzinárodného diaľkového obchodu bola zapojená predovšetkým povozníctvom. Roku 1607 mala právo na dva jarmoky. Keďže žilo tam množstvo remeselníkov, mesto svojimi výrobkami zásobovalo aj vzdialené trhy.[7]

Posledným tržným strediskom na Poľskej ceste bola Spišská Stará Ves. Právo trhu a oslobodenie od mýta mala už roku 1308. Kráľ Žigmund Luxemburský roku 1399 povýšil osadu na mesto a mešťanom povolil dovážať a skladovať tovar, čapovať, predávať a vyvážať pivo, víno a iné nápoje. Toto právo platilo mešťanom aj v iných spišských mestách. Roku 1494 udelil kráľ Vladislav mestu právo týždenných trhov a roku 1655 cisár Ferdinand III. udelil právo konať výročné jarmoky, vyberať dávky a trhové poplatky. Tradícia jarmokov sa tu udržala do obdobia po druhej svetovej vojne. V 18. storočí postavili Kamaldulskí mnísi z Červeného Kláštora za mestom pri Dunajci budovu (roku 1711), kde vyberali mýto. V polovici 18. storočia postavili pricestnú krčmu, ktorá bola pre nich výnosným zdrojom príjmov.[8] Význam obchodnej cesty na úseku Spišská Sobota, Spišská Belá a Spišská Stará Ves k tridsiatku dokladajú listinné pramene o povozníkoch. Ešte do konca 20. storočia žili v Spišských Hanušovciach štyria povozníci. Z nich k slávnym povozníckym rodinám patrili Szojovci a Budziňákovci. Szoja vlastnil dvadsaťdva koní. Uskladňovacie priestory mali v dome č. 50, v pivniciach. Roku 1848 doniesli do obce zvesť o zrušení poddanstva, v dedine zabili panského pandúra a vyzváňali tri dni na zvonoch. Hanuškovskí furmani vozievali soľ zo Solivaru a Bochnie, do Poľska vozili tokajské víno a maďarský tabak.[9]

Kežmarskí kupci najímali v 15. storočí na dovoz a vývoz tovaru do Poľska a ďalej do pobaltských štátov povozníkov zo Starej Ľubovne, Hniezdneho, Nového Sonca, Myšlenic, Mšany, Pivničnej, Starého Sonca a Boganiec.[8]

Cez Spišskú Sobotu smerom na Levoču, Branisko a Prešov, do Bardejova na Žmigrod v Poľsku, ako aj zo Spišskej Soboty, cez Spišskú Belú, Starú Ľubovňu viedla obchodná cesta už v 13. storočí. Nadväzovala na ranostredovekú cestu k „Ruskej bráne" Uhorská, Mukačevo – Stryj, ktorá neskoršie ustúpila ceste cez Žmigrod. Po roku 1248 vznikli „kráľovské cesty" (Via regia, via dominis regis a pod.), popri ktorých kráľ zaručoval obchodníkom ochranu na nebezpečných prechodoch (zbojníckych cestách) na hradoch (Strážky, Stráže a pod.). Azda najväčší význam pre územie Spiša mala diaľková cesta vedúca z Košíc do Vratislavi, známa už roku 1364, cez Liptov, Turiec, Kysuce. Doteraz ostala v pamäti ľudu ako hradská cesta, cisárska cesta (hracka, cisárka a pod.).

Obchodné spojenie Spiša s Maďarskom a Sedmohradskom sa realizovalo po ceste, ktorá prichádzala do Tokaja z Brašova, cez Debrecín. Z Tokaja pokračovala cez Košice na Levoču, Kežmarok a cez Starú Ves do Poľska. Druhá trasa sa oddeľovala v Košiciach na Prešov, Sabinov, Bardejov do Krakova. Tieto listinné dokumenty možno doložiť aj výsledkami terénneho výskumu, zisťovaním pricestných hostincov na týchto obchodných cestných ťahoch oboma smermi. Zachovali sa buď celé komplexy pricestných hostincov, alebo len ich zvyšky (v Jakloveciach, Spišských Vlachoch, čiastočne v Kolinoveciach), kde v 15. storočí bolo mýto, v Spišskom Hrušove, Markušovciach, Spišskej Novej Vsi, Smižanoch, Spišskom Štvrtku, Vlkovej, Ľubici, Kežmarku atď. Na trase od Prešova vo Veľkom Šariši, Sabinove, Lipanoch, Lutinej alebo Olejníkove, Hervartove, Bardejove, Zborove, na trase z Kežmarku do Nového Sonca v Spišskej Belej, Podolínci, Hniezdnom, Starej Ľubovni, Manižku nad Popradom. Po týchto cestách vozili víno a tabak z Maďarska najmä povozníci zo Spišskej Novej Vsi, Spišského Podhradia a Starej Ľubovne.

Doteraz preskúmané listinné materiály k téme dokladajú neobyčajnú aktivitu ľudu okolo obchodných ciest, na ich križovatkách, pri skladovacích priestoroch, okolo pricestných hostincov a voziarní, či už v priamej účasti na obchodovaní, alebo v rámci podružných zamestnaní a záujmov. Správy dokladajú, že ľud sa správal k cudzím kupcom a obchodníkom, k povozníkom a povozníckemu personálu neobyčajne demokraticky, tolerantne a pohostinne.

Na vývoz a dovoz veľkého množstva tovarov zo Spiša a na Spiš bolo treba zainteresovať široké vrstvy obyvateľstva, žijúceho v blízkosti obchodných ciest. Pri skladoch, na križovatkách a pri pricestných hostincoch – voziarňach očakávali obchodníkov špecialisti, ktorí nakupovali kovy, dobytok, víno. Tradícia nakupovať tokajské vína na Spiši udržala sa v spišských mestách až do obdobia medzi dvoma svetovými vojnami. Biele tokajské vína boli nenahraditeľným mokom k šťavnatým spišským párkom v Spišskom Podhradí, Spišských Vlachoch, Levoči, Spišskej Novej Vsi atď. Spišskí krčmári v jednej osobe údenári boli znalcami vín. K špecialistom patrili nakupovači a predávači (handlieri) dobytka, kovov a soli. Importovaný textil veľmi ovplyvňoval regionálny odev, takisto šľachtický, meštiansky aj ódev ľudu, dokladá to intenzívny dovoz súkna cez žilinský a púchovský Tridsiatok, a to povo-

dím Váhu už v 16. storočí do Kežmarku, Levoče, Prešova, Košíc z Moravy a Sliezska. Levočania dovážali z Viedne cez Bratislavu hodváb, jemné plátna, taft, nite, šnúry, bavlnu, papier, koloniálny tovar, južné ovocie, nože, krámsky tovar, karazín, síru a železiarske výrobky, z Poľska a Vratislavi zasa súkno, plátno, opasky, klobúky, dedinské rúšky, kožušiny, vypracované kožky, mimoriadne obľúbené zhorelecké a lemberské súkna aj plátno. Tieto tovary odpredávali Levočania svojim obchodným partnerom z juhu a juhovýchodu na jarmokoch v Prešove a Košiciach.[10]

Kým sa tento tovar dostal na trh, často sa ocitol v rukách zbojníkov, ktorí na horských prechodoch prepadávali obchodné karavány (Šoldov medzi Važcom a Štrbou, na hrebeni Spišskej Magury medzi Refovom a Slovenskou Vsou, vo Vernárskej Tesnine, na Branisku a pod.). Jednotlivé časti a súčiastky ľudového odevu, ktoré boli zhotovené z nazbíjaného tovaru obchodných karaván sa ocitli nielen medzi zbojníkmi, ale aj pospolitým ľudom. Opis odevu ľudu a zbojníkov v Javorinskej časti Vysokých Tatier, v Poľských Tatrách a v Spišskej Magure zanechal v rukopise horár František Klein z Javoriny a Stanislav Eljasz Radzikowski.[11]

Z listinných prameňov a na základe výpovedí informátorov zbojníci navštevovali prícestné hostince v Refove, Na Šarpanci (medzi Spišskou Belou a Ždiarom), na Šoldove a Vernári. Kupci museli od zbojníkov kupovať „bezpečnostný list" a s pomocou obyvateľov Važca, Liptovskej Tepličky, Štrby, Šuňavy, Vikartoviec a Kravian sa ukrývali v horách. Cesta cez hranovnickú dolinu do Gemera má názov „Zbojnícka". Dolina, ktorou vedie cesta zo Spišskej Belej do Ždiaru a Poľska, má názov „Zbojnícka dolina".[12]

V 14. a 15. storočí existoval na Spiši vyhradený kupecký stav, ktorý bežne používal služby obyvateľstva, špecializujúce sa viac-menej na jednotlivé úkony: výkup od drobných výrobcov, povozníctvo, plníctvo, poskytovanie miesta na sklad a pomocných služieb v sklade, pri predaji (šafraníkom) na oddych, prípravu stravy, pri výčape nápojov a pod. O levočskom, neskoršie košickom občanovi Leutscheitovi uvádzali obyvatelia N. Sonczu roku 1457, že chodieval s nimi po cestách a kupeckých chodníkoch, kde s nimi aj jedával. V tejto súvislosti sa spomína vozíareň na Bobowej nad Bardejovom.[13]

Pramene dokladajú časté vylučovanie cudzincov a neobčanov miest z trhu pri odpredaji tovaru. Z druhej strany zasa povolenie predávať tovar v miestnosti svojho dočasného ubytovania (in ihren herbergen), asi aj vo voziarni (napríklad na Šarpanci nad Spišskou Belou). Tento obchod sa asi rozširoval viac, ako bolo treba. V inštrukciách z roku 1604 o revízii v slobodných kráľovských mestách sa žiadalo reformovať systém mestskej samosprávy, o poddanských dedinách a mestách, o príjmoch, výdavkoch a situácii na miestnom trhu.[14]

Do 17. storočia sa dovážali vo veľkom množstve textilné výrobky aj z Rumunska.[15] Potom nastalo čiastočne obmedzovanie meštianskeho diaľkového obchodu, pretože sa stal brzdou utvárajúceho svetového trhu. Nútené diaľkové cesty sa stali prekážkou množstvom colných predpisov, mýtom, zadržiavaním v skladoch, neprehľadnosťou hmotnosti, zvyklosťí v metropolách regiónov, predpismi o predaji a kúpe, cechovými obmedzeniami výrobkov a pod. Nastalo zaostávanie za centrálnymi oblasťami Rakúsko-uhorskej monarchie, pretrvávajúce do rozkladu feudalizmu a nástupu kapitalizmu.

V regionálnom obchode (neskoršie aj v diaľkovom) na Spiši dôležité miesto zaujímali židia. Prichádzali z Poľska, kde sa po roku 1349 pričinením kráľa Kazimíra Veľkého mohli usadiť, po vyhnaní z nemeckých krajov. Listinné pramene dokladajú roku 1785, že „neporiadnymi praktikami vábia ľud do pijanstva a do krčmy, preto sa im hostince už do árendy nebudú dávať". Pritom uhorský snem im roku 1791 v mnohom povolil, takže postupne prenikali do pohostinstva a obchodu. Po roku 1850 skoro v každej obci na Spiši bol krčmárom a obchodníkom žid. O ich vydieraní existujú listiny (z roku 1817, 1827, 1837, 1850 a 1861). Vzťah pospolitého ľudu k nim – jasnejšie povedané nenávisť potvrdzujú ľudové rečňovanky zo Spiša: „Židze, Pana Mária za tebu indze s červenú pantličku, zotne ci hlavičku." Alebo: „Šicko se mi vidzi, že v tej karčme židzi – židovka je slepá a žid nedovidzí." V prícestných hostinciach na Spiši sa udržali až do začiatku druhej svetovej vojny.[16]

Neodmysliteľnými susedmi niektorých prícestných hostincov boli cigáni. Na Spiši sa uvádzajú po prvý raz 18. apríla 1423 v Spišskom Podhradí udelením slobody kráľom Žigmundom. Túto výsadu zneužívali svojím neusporiadaným životom, začo sa im ušiel epiteton constans „konider, konidrač, farahún". Roku 1534 ich listinné pramene uvádzajú v okolí Spišskej Novej Vsi pod menom „pohani". Roku 1767 nariadením Márie Terézie sa začali usadzovať na trvalých miestach. Už predtým sa v matrikách (roku 1700) spomínajú ako kováči a muzikanti. Mnohí sa živili žobraním a kradežami, žili nemravným životom („pokrstení pohani"). Na panstvách spišského biskupstva zamestnávali cigánov ako kováčov. Roku 1831 vyrábali niektoré rodiny do roka aj pätsto klincov (Ilatovcov a šindľovcov). Okrem toho robotovali ručne osemnásť dní do roka a od dymu vychádzajúceho z kolíby platili jednu zlatku dane.[17]

Mnohí cigáni sa usadili s rodinami blízko obchodných ciest - prícestných hostincov. Dokladajú to ich kovačské záujmy v preukazovaných službách povozníkom a na panských kočoch v Korytnom, Kľčove, Levoči, Draveciach, Michaloveciach-Jánovejach, Švaboveciach, Lučivnej. Na trase od Košíc v Jakloveciach, Kolinoveciach, medzi Spišským Vlachmi a Spišským Podhradím pod Drevníkom na Rybníčku, smerom k Spišskej Novej Vsi v Bystranoch, Spišskom Hrušove, Markušoveciach, Smižanoch, Spišskom Štvrtku, Ľubici, Kežmarku, Spišskej Belej atď. Cigáni svojím bezprostredným a záhaľčivým životom mali blízko k zábave, hudbe, k tancu a spevu. Vynikali ako muzikanti, obveseľujúci hostí v prícestných hostincoch počas ich oddychu, najviac však v noci. Cigánske muziky sa na takých miestach stali príťažlivými pre dedinskú mládež. Na Čárdu v Tatranskej Kotline dochádzala mládež z Lednaku na tanečné zábavy ešte roku 1965. O prícestnom hostinci na Šarpanci sa zachovala správa zo začiatku 18. storočia. Istý mládenec menom Adamjak zo Ždiaru, si zo zábavy v prícestnom hostinci doviezol židovské dievča, vlastne ho uniesol v noci (v nočnej bielizni), predstavil rodičom ako nevestu a oženil sa s ňou. Preto sa o rodine Adamjakovcov v Ždiari hovorí, že „všetci sú ako fiškáli (advokáti), pretože nosia v sebe židovskú krv".

Po dôkladnom preštudovaní všetkých uvedených historických faktov a daností v súvise s funkciou prícestných hostincov – voziarní na Spiši od najstarších čias

dnej súčasnosti – (pretože niektoré ešte plnia určité i keď obmedzené funkcie) dostaneme presvedčivejší obraz o ich význame v nedávnej minulosti. Predložená (ešte vždy neúplná) historiografia Spiša k tejto problematike je skromným príspevkom k ďalšiemu bádaniu.

POUŽITÁ LITERATÚRA

[1] Spiš v 6. – 16. storočí v archeologických prameňoch. Archeologický ústav SAV v Nitre – Spišské múzeum v Levoči. Apríl – august 1987. Autorský kolektív.

[2] CHALUPECKÝ, I.: K niektorým problémom najstarších dejín spišských miest. Zborník referátov Spišské mestá v stredoveku z konferencie historikov – Levoča dňa 7. októbra 1971, s. 23. Vydalo ONV Spišská Nová Ves, ONV Poprad a ONV Stará Ľubovňa r. 1974.

[3] BEŇKO, J.: Dedinská kolonizácia Horného Spiša na nemeckom práve do polovice 14. storočia. Zborník Spiš, 2 – 3, 1973, Spišská Nová Ves, s. 23 – 29.

[4] JANKOVIČ, M.: Z minulosti Spišskej Soboty. Zborník Nové obzory, 8. Prešov, 1966, s. 149 – 175.

[5] SUCHÝ, M.: Základné vývinové tendencie Spišskej Belej v 13. – 16. storočí a jej postavenie medzi spišskými mestami. Zborník Nové obzory, 15, Prešov 1973, s. 151 – 166.

[6] KOVALČÍK, V.: Na severnom prahu. Bratislava, Tatran 1973, s. 132.

[7] KRÁL, K.: Z historických prameňov Spišských Hanušovíc. Zborník Spiš, 2 – 3, 1973, s. 173 – 201.

[8] HALAGA, O.: Košice – Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Poľskom v rokoch 1275 – 1526. Košice 1975, s. 290.

[9] HALAGA, O.: Košice – Balt, s. 30 – 115.

[10] KAZIMÍR, Š.: Východné Slovensko v stredoeurópskom obchode 16. storočia. Zborník Nové obzory 21, 1979, Prešov, s. 93 – 113.

[11] KLEIN, F.: Beschreibung der Karpathen aus Gebrauchen der Einwohner, Seen, Koscielisker Thale, Mineralien, Bergbau, Waldern, Pflanzen, Thieren und Raubern. Beschrieben v F. K. Rukopis č. 5320 z roku 1805 – 1827. Biblioteka Jagelonska, Krakow. RADZIKOWSKI, E. S.: Podhalanie i Tatry na początku XIX. We Lwowie 1897, s. 17 – 26.

[12] VENCKO, J.: Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši. Ružomberok 1927, s. 188 – 189.

[13] HALAGA, O.: Košice – Balt, s. 30.

[14] SUCHÝ, M.: Významné pramene k problematike stavebného vývinu východoslovenských miest zo začiatku 17. storočia. Zborník Nové obzory, 16, Prešov 1974, s. 43.

[15] HORVÁTH, P.: Príspevok k obchodným stykom východoslovenských miest s Poľskom a Sedmohradskom v 16. – 17. storočí. Zborník Nové obzory, 7, Prešov 1965, s. 131 – 142.

[16] VENCKO, J.: Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši, s. 187.

[17] VENCKO, J.: Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši, s. 191 – 192.

[18] POLLÁK, R.: Vandrovné knižky v zbierkach Východoslovenského múzea v Košiciach, 2. časť. Historica Carpathica 17, Košice 1986, s. 203 – 216.

ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ РАЗВИТИЯ ТОРГОВЫХ ПУТЕЙ В СПИШЕ

Ян Олейник

Резюме

Верхнее течение Горнада и Попрада заселялись уже на рубеже VIII – IX вв. В XIII веке у торговых путей возникала относительно густая сеть городов с развитыми ремеслами и оживленной транзитной торговлей. „Via magna" проходила с запада через Лучивну, Попрад, Левочу и Пренов, вторая дорога перекрещивала этот путь с Польши через Спишска-Стара-Вес, Спишска-Бела, Спишска-Соботу и Попрад. Из Пренова путь разделялся на Бардеев и Жмигрод или Краков в Польше и на дорогу к так н. Русским воротам на перевале между Мукачевом и Стрыем. Из Попрада вела и южная дорога через Градовницу и Гемер и Венгрию. На этих дорогах возникала сеть придорожных садьб – трактиры, кузницы, колесные мастерские, цыганские оркестры, торговые склады товаров. Кроме транспортировщиков в XVIII – XIX вв. по ним ходили и пешие ремесленники, странствующие и другие ремесленники, или же свободные лица. У этих дорог, особенно на горных перевалах в XVIII веке возникли и разбойники. Что касается материальных памятников о бывших исторических путях, шесть сохранилось лишь немного плохо сохранившихся почтенных домов и трактиров.

EINE HISTORISCHE ÜBERSICHT DER ENTWICKLUNG DER HANDELSWEGE IN DER ZIPS

Jan Olejník

Zusammenfassung

Die Oberläufe der Flüsse Hornad und Poprad wurden bereits von der Wende des 8. und 9. Jahrhunderts an besiedelt. Im 13. Jahrhundert entstand an den Handelswegen ein verhältnismäßig dichtes Netz von Städten mit einer fortgeschrittenen Handwerksproduktion und auch regem Transithandel. Die „Via magna" verlief von Westen durch Lučivná, Poprad, Levoča und Prešov, ein zweiter Weg, der von Polen her über Spišská Stará Ves, Spišská Belá, Spišská Sobota und Poprad verlief, kreuzte diesen. Von Prešov aus teilte sich der Weg nach Bardejov und Żmigrod oder Krakau in Polen und in den Weg zum sog. Russischen Tor am Pass zwischen Mukačev und Stryj. Von Poprad ging auch der südliche Weg ins Gebiet Gemer und nach Ungarn aus. An diesen Wegen entstand ein Netz von Fuhrmannsdienstleistungen – Einkehrgaststätten, Schmieden, Wagnerwerkstätten, Zigeunermusiken, Wagenremisen und Warenlager. Im 18. und 19. Jahrhundert benutzten diese Wege außer den Fuhrmännern auch Wandergesellen und andere Handwerker oder freie Personen. An diesen Wegen, besonders in den Bereichen der Gebirgspässe siedelten sich im 18. Jahrhundert auch Räuber an. Von den materiellen Denkmälern erinnern an die ehemalige Bedeutung der Handelswege auch einige wenige erhaltene Wagenremisen und Einkehrgasthäuser.

A HISTORICAL REVIEW OF THE DEVELOPMENT OF TRADE ROUTES IN SPIŠ

Jan Olejník

Summary

The upper courses of the Hornad and Poprad rivers began to be settled at the turn of the 8th – 9th century. In the 13th century a relatively dense urban network came to be formed along the trade routes, with an advanced artisan production and also a brisk transit trade. „Via magna" ran from the west through Lučivná, Poprad, Levoča and Prešov, a second road crossed it, coming from Poland across Spišská Stará Ves, Spišská Belá, Spišská Sobota and Poprad. From Prešov, the road branched towards Bardejov and Żmigrod or Cracow in Poland, and one leg ran towards the so-called „Russian Gate" in the defile between Mukačevo and Stryj. From Poprad a road ran also to the south through Hranovnica to Gemer and on to Hungary. Alongside these roads, a network of carters' services were set up – roadside inns, smithies, wheelrights' workshops, Gypsy musicall bands, carters' sheds and goods stores. In the 18th and 19th century, besides the above, also wandering journeymen and other artisans or free persons used to tread these roads. These roads, especially their mountainous parts were the haunts of highway robbers in the 18th century. From the material monuments of the former significance of historical roads, only a few carters' sheds and roadside inns have been preserved.

PRÍCESTNÉ HOSTINCE – „VOZIARNE" NA SPIŠI V DRUHEJ POLOVICI 19. STOROČIA

JÁN OLEJNÍK

Nový Smokovec

O problematiku obchodných stykov slovenských miest (vrátane spišských) zaujímali sa viaceri autori od 16. do 19. storočia (J. Berzewiczy, A. Szirmay, J. Csaplovics).[1] V slovenskej literatúre vznikajú prvé priekopnícke práce o obchode s Poľskom a ďalšou cudzinou (Pruskom, Francúzskom, Holandskom atď.) až po polovicu 20. storočia. Stredoveku sa venuje predovšetkým O. R. Halaga a obdobiu od 16. storočia P. Horváth a J. Vlachovič. Obchodu sa venujú aj mnohé práce, v ktorých sú zamerané napríklad na otázky feudálneho obdobia (A. Gáfesová, Š. Kazimír, M. Kučera, E. Petách, P. Ratkoš, A. Špiesz, M. Suchý a M. Skladaný).[2]

Oblasť východného Slovenska mala už v prvých storočiach nášho tisícročia špecifickú štruktúru vo výrobe materiálnych statkov spoločnosti, v administratívnej a politickej organizácii a v správe takých oblastí, akými bol Spiš. V tomto období tam už existovala bohatá a istá surovinová základňa opierajúca sa o karpatské lesy. V nich bol dostatok dreva, zveri, nerastného bohatstva a vôd. Vyťažené drevo z karpatských lesov bolo splavované po riekach Poprad a Dunajec do Visly a potom do Poľska a Pruska. Okrem dreva sa vyvážali rudy, kože, kožky, kožušiny, soľ, plátno, fanová priadza, fanové plátno, súkno a pod. Z Poľska sa dovážala soľ, dobytok, kone, ošípané. Paralelne s transportom po vodných tokoch sa už v 12. storočí vyvíjal transport po suchej zemi. Okrem cesty k ranostredovekej „ruskej bráne" Uhorska (Mukačevo – Stryj) vznikajú v 13. storočí nové diaľkové cesty pozdĺž rieky Poprad – Dunajec do Poľska a od Plavča k Bardejovu.

Nové cesty chránené kráľom a cisárom dostali napr. názov „via regia, via domini regis" (cesta pána kráľa, cesta kráľovská). Vtedajšie karavány pozostávali z kupcov putujúcich s tovarom na chrbte – pešo, z kupcov, ktorí ťahali za sebou dvojkolesový vozík (taliga) a na ňom tovar, kupcov, ktorí cestovali s tovarom na koni a z kupcov, ktorí viezli svoj tovar na voze (na fúre). Trasy ciest viedli po hrebeňoch horstiev, po poľanách a ich svahoch. Napríklad spišskomaďarská cesta od Jurgówa k Podspadom, na hrebeň Magury až k Červenému Kláštoru, Probstnerova cesta z Levoče po hrebeňoch Levočského pohoria do údolia Popradu (kúpele Nová Ľubovňa), cesta po hrebeňoch Levočského pohoria od Závady, popod Úložu smerom na Pavlany, Olšavicu, poza Branisko. Tieto cesty často určovali hranice katastrov medzi obcami.[3]

Okolie týchto ciest po hrebeňoch bolo na rozkaz panovníka z bezpečnostných dôvodov vykľčované a vypálené, aby vznikli viditeľné čistiny – plochy na ochranu pred zbojníkmi. Listina z roku 1354 týkajúca sa oblasti nad Popradom nazýva cestu „Králowa stara puch" (pravdepodobne z pôvodného názvu puch, put). Medzi goralmi, ktorí sa prisťahovali do Ždiaru po Komorowského povstaní v Poľsku, prišla rodina Putala. V okolí Spišských Vlachov a v samotnom meste žijú Puchalovci.

Prvú špecifickú kupeckú cestu z Košíc do Vratislavy cez Spiš popri Hornáde, cez Liptov popri Váhu až k Žiline dal vybudovať kráľ Ľudovít. Odtiaľ, popri Kysuci za Karpaty ju predĺžil asi koncom roku 1364.[4] Roku 1452 sa spomína cesta nazvaná „libra via" aj „antiqua via" – poľská obchodná cesta cez Mníšek, Švedlár, Gelnicu, Smolník na juh do Nižného Medzeva, Jasova, Moldavy a Rožňavy. Pozdĺž rieky Hnilec do Spišskej Novej Vsi, Levoče, Kežmarku.[5]

Z údolia Hrona a od Muráňa viedla cesta cez Spišský Štvrtok do Levoče a Kežmarku. Cesty viedli od hradu k hradu, od mesta k mestu. Ľudia ich volali cestami hradskými. Na Spiši medzi Hozelcom a Braniskom bola „cisárska cesta" aj „cisárka". Cisárska cesta na Spiši začínala sa na západe v Lučivnej, ktorá je hranicou medzi Liptovom a Spišom.

O udržiavaní ciest svedčia aj časté návštevy uhorských a rakúskych panovníkov, kráľov a cisárov na Spiši. Roku 1423 sa kráľ Žigmund stretol s poľským kráľom a kurfirstom bramborským v Levoči. V máji 1429 sa pokúšal stretnúť so zástupcami Uhorska a Poľska v Spišskej Starej Vsi a roku 1435 v Kežmarku.[6] V apríli 1424 strávil v Levoči veľkonočné sviatky. Spišskú Sobotu a Levoču navštívil kráľ Matej. Cisár František Jozef I. cestoval od Prešova cez Branisko roku 1852 a po druhý raz 29. augusta 1857 cez Spišský Štiavnik. Historické pramene dokladajú, že celú cestu od Prešova lemovali zástupy poddaných v regionálnom kroji.[7]

Transportnými prostriedkami boli koše, vrecia, plachty, v ktorých kupci niesli svoj tovar. Radili sa k nim dvojkolesové vozy (taligy), kone a vozy. V období kráľa Žigmunda sa spomínajú tzv. „ľahké vozy", „kolo" a koč. Veľké kupecké vozy mali

[1] HALAGA, O. R.: Košice – Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom 1275 – 1526. Košice 1975, s. 27. – Stav bádania a literatúry
[2] HALAGA, O. R.: c. d., s. 29.

[3] HALAGA, O. R.: c. d., s. 118.
[4] HALAGA, R. O.: c. d., s. 116.
[5] FISCHEROVÁ, M.: Osídlenie a názov mesta Medzev – Merzenseifen. In: Zborník Spiš, 3 – 4, Spišská Nová Ves 1973, s. 30
[6] HALAGA, O. R.: Košice – Balt, c. d., s. 159.
[7] VERČKO, I.: Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši. Ružomberok 1927, s. 185.

názov „maža". Tento názov sa vyskytuje aj v Colnej knihe mesta Gelnice roku 1278. V tom istom čase existovali nekryté tzv. „vozy spútané a zviazané". Tovar sa ukladal medzi pozdĺžne položené dosky (ako koryto) a rebrinu. Na Spiši a inde mali názov rebriňák. Zatiaľ čo tieto ťažké vozy ťahali viac ako tri kone, najviac osem, ľahké vozy štvorkolesové ťahali tri kone. Ich výhodou boli zadné väčšie kolesá, pohodlnejšie cestovanie a spánok na voze počas cesty. Postupne sa z ľahkého voza vyvinul „hintov", ktorý si osvojila šľachta a panovník. V zimnom období sa transportovalo na saniach. Najstarší typ saní (vlačuhy) vystriedali litovské sane, dovezené levočskými kupcami z Litvy, Pskova a Novgorodu. V Levoči ich vyrábali už roku 1469.[8]

Už v tom čase existoval aj na Spiši stabilizovaný kupecký stav. Kupci zamestnávali pomocných robotníkov, špecialistov na údržbu a opravu voza a na jeho techniku vybavenosť, na poznatky o koňoch a krmive. Mali odborníkov, ktorí sa vyznali vo výkupe výrobkov od súkromníkov, v samotnom transportovaní, pri skladovaní tovaru a určovaní cla, pri kooperácii medzi kupcami a pod. Transportovalo sa na prenajatých, cudzích prostriedkoch. Kupec postupoval pred karavánou alebo popri nej na svojom koni. Na „spišskej ceste" premávali najmä ťažké kupecké vozy, nazývané „maža" (mazsaszekére). Bolo do nich zapriahnutých aj šesť párov koní. Povozníkov na Spiši volali furmanni a vektorni (vectores). Medzi známych furmanov, ktorí vozili tovar po starej ceste do Košíc, spišskej ceste a poľskej ceste, patrili obyvatelia dedín z okolia Košíc a Prešova: na Spiši zo Studenca (Kolbachy), z Podolínca, Hniezdneho a Starej Ľubovne, zo Spišskej Starej Vsi, Spišskej Belej a Javoriny.

Ťažký tovar (olovo, soľ, železo a rudy) sa prevážal na veľkých vozoch „currus maiores" (maď. maszaszekere). V predpisoch pre tridsiatnikov sa po latinsky uvádza: „. . . vectores currum maiorum vocantur maszaszekér".[9] Boli to mocné vozy okované železom. Textílie, súkno, potraviny sa prevážali na ľahkých vozoch (currus communes, mediocres et leves . . .). Vozy boli prispôsobené na horské prechody po hrebeňoch. Tokajské víno sa prevážalo len v zime, na litovských saniach.

Svetovému, európskemu a uhorsko-poľskému obchodu prekážali mýtne cesty, množstvo colných predpisov, mýto, zdržiavanie tovaru na skladoch v Košiciach, Levoči, Kežmarku, Spišskej Novej Vsi a pod. Prekážkou boli rôzne miery, hmotnosti, zvyklosti a obyčaje regionálneho významu, s ktorými sa stretali kupci pri oddychu a skladovaní, pri nocľahu a pod. Prvé kupecké cesty, ktoré sa uberali po hrebeňoch pohorí, mali svoje výhody. Tam sa mohli hnané stáda dobytka pásť, mali možnosť prípravy na nocľah, urobenia ohňa a prípravy stravy vo voľnej prírode a pod. Tam, kde sa karavány zastavovali, pravidelne vznikali prístrešky (šopy, podšopy, maštale a pod.). Vytýčenie stabilných ciest v údoliach, pozdĺž riek a medzi údoliami, v ktorých sa nachádzali dvory, obydlia, sídla, mestá a hrady nad nimi, podmienili výstavbu prícestných hostincov – „vozární".

Avšak nie všetky verejné a všeobecné cesty boli zároveň aj kupeckými cestami. Panovník prikazoval kupcom používať tie cesty, na ktorých sa tovar „nosil, viedol

[8] HALAGA, O. R.: c. d., s. 125 – 126.
[9] HALAGA, R. O.: c. d., s. 121 – 122.

a vozil". Pri takých cestách boli postavené „voziarne". Pod názvom „voziareň" treba rozumieť zastrešený priestor, obohnaný múrom a vedľa neho budova hostinca. „Voziareň" sa budovala na Spiši aj v súvislosti so vznikom a rozvojom pošty v 16. storočí. Roku 1550 bola zriadená poštová cestná trasa z Bratislavy cez Nitru na Považie, do Turca, cez Liptov, Spiš do Prešova a Košíc. Roku 1556 premávala pošta z Hýb do Lučivnej, na Spiši dvoma koňmi. Odtiaľ do Kišoviec, Hôrky, Spišského Štvrtku, Levoče, cez Kľačov do Spišského Podhradia a na hrad Spiš. Pošta bola v prevádzke dvakrát týždenne. Cestovali s ňou aj osoby – pasažieri. Poštovné stanice a meniarne záprahov boli v Lučivnej (na hranici medzi Spišom a Liptovom), vo Švábovciach a od roku 1766 aj v Hôrke, Levoči a Korytnom pod Braniskom. Roku 1872 zriadili poštu v Poprade. Roku 1871 začala premávka na novej železničnej trati z Košíc do Bohumína, cez Spiš. Poštové budovy a zastávky boli buď súčasťou „voziarní", alebo stáli samostatne. Na starej spišskej ceste (cisárke) boli vybudované „voziarne" v Lučivnej, medzi Lučivnou a Popradom, v Hozelci, Spišskom Štvrtku, Draveciach, Levoči, Kľačove, Nemešanoch, Spišskom Podhradí a Korytnom. Z nich sú najzachovalejšie „voziarne" v Hozelci, Draveciach a Kľačove. Sú to vlastne len zvyšky z bývalých architektonicky veľmi výrazne štýlovo (primerane k štýlu tých čias) a funkčne postavených budov. Aj tak sa dá z nich rekonštrukciou podať obraz o ich niekdajšom stave a funkcii, ktorú plnili až do prelomu medzi 19. a 20. storočím. Patrili medzi významné technické stavby spišských osád, miestečiek a miest. Popri miestnych dominantách, akými bol kostol, fara a školy, patrili ku každodennému životu danej osady, spoločenstva.

Počas predbežného výskumu týchto stavieb (v Hozelci, Spišskom Štvrtku, Draveciach, Levoči, Spišskom Hrhove, Kľačove, Spišskom Podhradí, Beharovciach, Korytnom, Spišských Vlachoch, Krompachoch, Jakloveciach, Folkmári, Margecanoch, Helcmanovciach, Gelnici, Prakoveciach, Švedlári, Mníšku, Nálepkove, Mlynkách, Spišskej Novej Vsi, Spišskom Hrušove, Markušovciach, Vernári, Stratenej, Matejovciach, Kežmarku, Lubici, Vrbove, Tvarožnej, Spišskej Belej, Na Šarpanci, v Tatranskej Kotline, Ždiari, Podspádoch, Javorine, Slovenskej Vsi, Refove, Spišských Hanušovciach, Spišskej Starej Vsi, Lysej nad Dunajcom, Červenom Kláštore, Kamienke, Hniezdnom, Starej Ľubovni, Plavnici a v Plaveči) bolo zistené, že najzachovalejšie voziarne sú v Hozelci (s dátumom 1768, pod symbolom slnka a ľudskou tvárou, znakmi SUS a SON) a v Kľačove (s dátumom 1798). Rozdiel je len v tom, že „voziareň" v Kľačove má v prevádzke budovu hostinca v dosť zachovalom stave, budova voziarne v Hozelci bola prestavaná na súkromné byty (rodina Dučaková z Osturne). Vedľa stojaca budova hostinca s manzardovou strechou bola v priebehu existencie „voziarne" už niekoľkokrát prestavaná. Táto „voziareň" bola postavená pri ceste vedúcej hrebeňom rázsochy Levočského pohoria na dôležitom európskom rozvodí, akohy v sedle zvanom Sellec. Roku 1256 sa po maďarsky volala Szék, t. j. Stolec.[10]

Na tvz. „Poľskej ceste" boli vybudované „voziarne" v Matejovciach, Kežmarku, Spišskej Belej, Slovenskej Vsi, Hágoch, Spišských Hanušovciach, Spišskej Starej Vsi; na odbočke zo Spišskej Belej v Podolínci, Hniezdnom, Starej Ľubovni, Plavnici

[10] VENCKO, J.: c. d., s. 279 – 280.

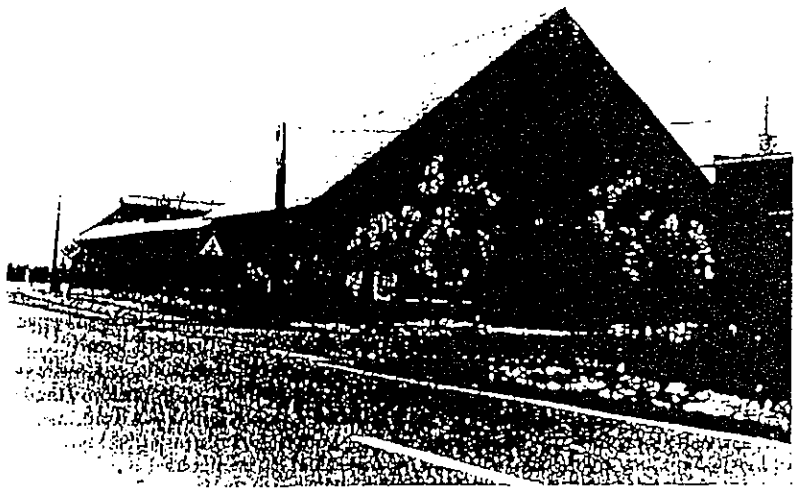

Obr. 1. Jeden z málo zachovalých prícestných hostincov a voziarní na Spiši v Klčove, okres Spišská Nová Ves, z roku 1789. Foto E. Tamáš, 1986

a Plavči. Na ceste z Košíc do Spišského Podhradia boli „vozarne" vo Folkmári, Jakloveciach, Margecanoch, Krompachoch, Spišských Vlachoch; popri starej „Spišskej ceste" pozdĺž Hornádu v Spišskom Hrušove, Markušovciach, Spišskej Novej Vsi, Smižanoch; medzi Popradom a Gemerom v Hranovnici, Vernári a Stratenej; na ceste medzi Kežmarkom a Levočou v Ruskinovciach a Lubici; od Spišskej Belej smerom na Lysú Poľanu na Šarpanci, v Tatranskej Kotline (mala pomenovanie čárda), v Ždiari na dolnom konci, na Podspádoch a v Javorine. Medzi Jakloveami, pozdĺž Hnilca stáli „vozárne" v Mária Hute – Žakarovciach, Gelnici, Mníšku a Hnilčíku až do Spišskej Novej Vsi.

Letopočty na renesančných vstupných bránach do „voziarní" v Hozelci a Klčove nemôžu byť spoľahlivým dátumom ich výstavby. Určite už pred týmito letopočtami tu stáli „voziarne" z dreva. Dokladajú to historické pramene o zriadenej poštovej linke v 16. storočí.

„Voziareň" v Klčove je situovaná pozdĺž hlavnej cesty (hradskej) medzi Levočou a Spišským Podhradím, smerom ku Prešovu. Je vybudovaná na ľavej strane cesty, kde sa stretáva prípojná cesta od Markušoviec, predtým z ľavej strany od Hincoviec a Spišských Vlachov. „Voziareň" je postavená tesne pri ceste, oddelená len úzkou priekopou. Budova hostinca je od cesty vzdialená 10 m, z východnej strany

sa pripája k voziarni. „Voziareň a budova hostinca sú postavené z karpatského bridlicového flyšu, miestami sa v múre nachádza aj pálená tehla.

Dĺžka „voziarne" je 31 m, šírka 14 m, výška obidvoch štítových strán 15 m, výška bočných múrov 10 m. Šírka vstupnej brány s oválovitým oblúkom je 3,90 m, výška 3,30 m. Na prostriedku oblúka je letopočet 1798. Zastrešenie šindľom je nad jednou tretinou, v ktorej majiteľ mal stodolu (dĺžka zastrešenia 14 m). Na južnej strane od hlavnej cesty sú badateľné stopy po niekdajšom vchode do miestnosti, ktorú mali do roku 1918 prenajatú žandári.[1]

„Voziareň" je z dvoch tretín nezastrešená. Z vnútornej strany pôsobí ako uzavretý, obmurovaný dvor. Na ľavej strane je umiestnený chliev a podšopa, na pravej v rohu, hneď za vstupnou bránou, nachádzala sa kováčska dielňa. Dokladajú to zvyšky ohorených múrov v rohu a miesto, kde stálo ohnisko. Pivnica bola situovaná v druhom pravom rohu, pod časťou stodoly.

Existencia zvyškov po kováčskej dielni (šmykni) potvrdzuje aj to, že každá

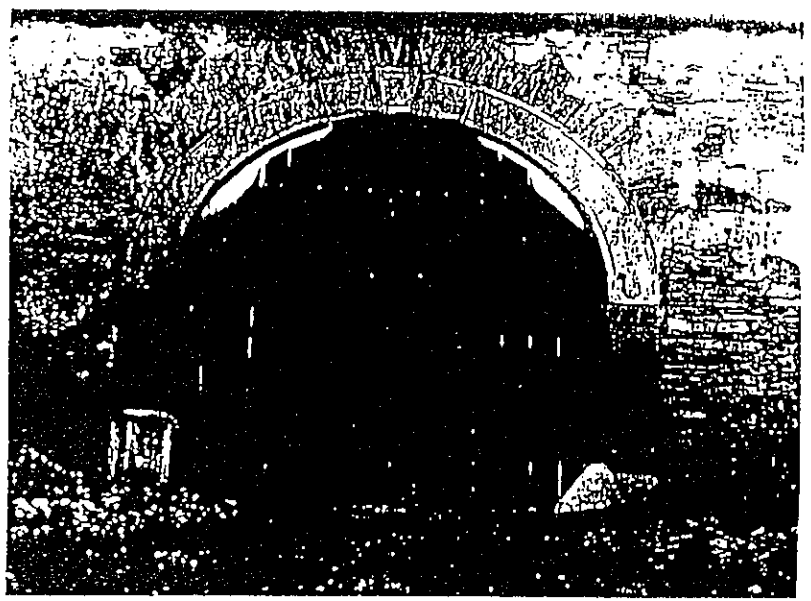

Obr. 2. Hlavný vchod do voziarne. Foto E. Tamáš

[1] Podľa informácie Jozefa Poláka z Klčova č. 61, nar. 12. 3. 1905.

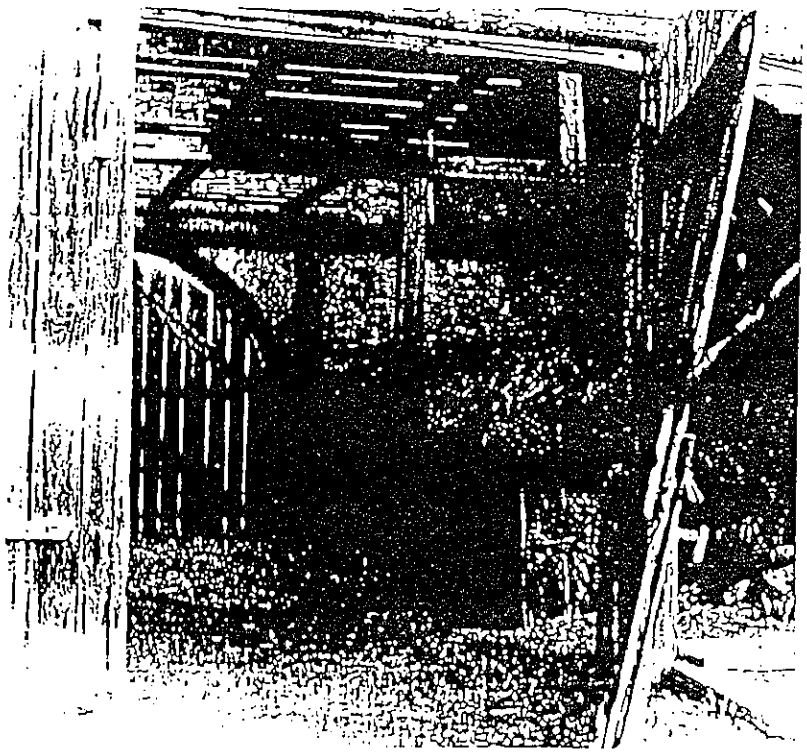

Obr. 1. Časť voziarne, kde boli ustajnené ťažné kone. Foto E. Tamaš

„voziareň" mala aj kováčsku dielňu. Kováčske práce vykonávali cigáni. V blízkom Spišskom Podhradí sa usadili za kráľa Žigmunda v apríli 1423. Ale ako kovači sa spomínajú v matrikách až roku 1700. Spišský biskup Bélik zamestnával cigánov na svojich majeroch. Roku 1831 uvažoval o tom, ako zvýšiť cigánskym kovačom (kovaľom) pôvodný limit klincov latovcov a šindľov z 500 na 1 000 kusov výrobky.[12] Mnohí cigáni sa popri kováčstve zamestnávali roznášaním pošty, ako listári.

Sedlový krov „voziarne" mal krokvovú konštrukciu pokrytú šindľom. V štíte boli

[12] VLNČKO, J. Cigáni, s. 191 – 192.

zamurované okienka v tvare ležiacej elipsy. Zastrešenie bolo nad celou plochou „voziarne". Tento spôsob konštrukcie bol pre spišské „voziarne" typický.

Budova hostinca je rozdelená na dve časti. Hostinská časť zostala v pôdoryse nezmenená, niekoľkokrát bola prestavaná, ani raz o prístavbu. Málo porušená je obytná časť, do ktorej sa vchádza z pravej strany, od „voziarne", z ulice rovno na jednoduchý portikus, pokrytý šindľovou strechou. Do roku 1941 tam býval majiteľ „voziarne" a hostinca, židovský krčmár a priekupník s koňmi Engelhart. Výška miestností v hostinskej a obývacej polovici je rovnaká (4 m). Hostinská časť pozostáva z jednej veľkej miestnosti, rozdelenej neúplnými priečkami na tri časti. V ľavej sú zvyšky renesančnej klenby pôvodnej budovy. Okná sú šesťobločnicové, zo severnej strany zamrežované na obidvoch poloviciach budovy. Okná na hostinskej časti majú ventilátory, typické pre obdobie medzi dvoma svetovými vojnami. V súčasnosti je obytná časť od hostinca oddelená na chodbe priečkou. Obytná časť pozostáva z dvoch izieb situovaných na južnú stranu, z kuchyne na sever a dvoch vedľa sa nachádzajúcich skladových priestorov (špajzky). Strechu pokrýva eternit, povalu pálená tehla. Pivnica je v pomere k veľkosti hostinca malá (4 × 6 m). Uskladňuje sa v nej sudové pivo. Podľa „voziarne" v Kľúčove dá sa usúdiť, že podobne boli vybudované a zariadené „voziarne" na Spiši všeobecne. Mali spoločného menovateľa vo funkcii poskytnúť kupcom a povozníkom (furmanom) prístrešie na noc a pri nepriaznivom počasí, občerstvujúce nápoje a stravu.

Dostupné historické pramene aj keď z neskorších čias dokladajú, že mnohé „voziarne" boli do konca 19. a začiatku 20. storočia často aj spoločenským a kultúrnym strediskom, najmä od 16. storočia, od zavedenia pošty.

Švédsky bádateľ Albert v. Sydow navštívil roku 1827 pri svojich tatranských cestách jednu „voziareň" v Kežmarku. Píše: „Nikde inde nie je možné vidieť takú pestrú zmes v odievaní, ako som to videl v jednom veľmi navštevovanom hostinci v Kežmarku, keď som raz tam náhliadol. Nebolo nijakou zvláštnosťou, že na jednom človeku sa naraz vidí poľská, slovenská a maďarská móda. Vedľa troprahého klobúka so širokou krempou, tirolskému a švédskemu klobúku dosť podobný, štvorhranná poľská čiapka vedľa kožienej rakúskej, alebo červenej valaškej. Boli tam gate, modré súkenné nohavice z hrubého súkna, vpredu rozparok s množstvom ozdobných gombíkov. Rozličné farby a rozličný strih mali ich kabáty a plášte. Keď som svoj obdiv nad tým všetkým vyjadril hostinskému, odpovedal: „Žiaden národ nie je v kopírovaní módy taký bláznivý, ako práve títo uhorskí Sasi."[13]

V auguste 1842 cestoval popod Vysoké Tatry Karel Havlíček Borovský. Vracal sa z návštevy u svojho priateľa, spisovateľa Strezniewského z Krakova. Veľmi hladný sa zastavil v javorinskej „voziarni". Hostinský mu však nemal čo ponúknuť, preto sa ho ujal český hutník Šlapák. Pozval ho k sebe a jeho žena ho pohostila pravými českými lievancami a Šlapák vínom. Odtiaľ putoval pešo cez Ždiar okolo „voziarne" situovanej oproti kaplnke sv. Anny na dolnom konci obce. Vo svojom cestopise spomína „voziareň" medzi Veľkou a Lučivnou, kde stretol podivnú figúrku, študen-

[13] SYDOW, A. v.: Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1827 durch die Beskiden über Krakau zur Charakteristik dieser Gebirge gegenden und ihrer Bewohner. Berlin bei Ferdinand Dümler 1830, s. 348.

ta v halene, širokom klobúku a bosého . . . bol na ceste do Liptovského Mikuláša k Fejérpatákymu – Belopotockému.[14]

Francúzsky cestovateľ, antropológ dr. Gustáv le Bon navštívil v osemdesiatych rokoch deväťnásteho storočia Vysoké Tatry (Liptov, Povodie Dunajca a Vysoké Tatry v Poľsku). Svoje zážitky v súvislosti so stravou, bývaním a požívaním alkoholických nápojov medzi domorodým obyvateľstvom opísal vo svojom cestopise.[15]

Alexander Regitko uverejnil roku 1881 svoje zážitky z ciest po dedinách Spišskej Magury. Rád by sa bol stretol s miestnymi obyvateľmi v niektorej z tamojších „voziarní", no nedalo sa, pretože Magurčania v tom čase nielenže do krčmy nechodili, ale ani doma nepožívali alkoholické nápoje.[16]

Spišské „voziarne" mali svoj spoločenský význam ešte v 20. – 30. rokoch nášho storočia. Napríklad v Spišských Vlachoch, Klčove, v Levoči „Na podkove", v Spišskom Štvrtku. Sám si spomínam na „voziareň" v Spišských Vlachoch z 2. polovice 30. rokov. Nad sútokom Žehrice do Hornádu sa križovali kupecké cesty od Košíc na Spišský hrad a do Kežmarku a druhá pokračovala popri Hornáde cez Spišský Hrušov do Spišskej Novej Vsi a Kežmarku. Na priestranstve po pravom brehu Žehrice stojí dodnes impozantná jednoposchodová, pôvodne renesančno-barokova budova. Mala vysoký priestranný vchod, bránu (kapura) a priechod do dvora a „voziarne", dufart (durchfahrt).

Pamätám sa, keď v tejto „voziarni" (známej v mestečku i medzi obyvateľmi okolitých obcí pod menom „veľká krčma") nocovali kupci a povozníci s veľkými vozmi, s koňmi. V priestrannej časti hostinskej budovy boli hostovské miestnosti, do ktorých sa vchádzalo cez výčap. Hostovské miestnosti sa volali „ružová chyžka", „modrá chyžka" a pod. Boli to samostatné salóniky na sedenie a zábavu. Salóniky slúžili „lepším" hosťom a kupcom, nie povozníkom (furmanom). Vtedajší nájomca pán Herzbrunn na pobavenie hostí držal výslovne ženskú obsluhu.

Len čo sa zvečerilo, zastavovali sa pred „veľkou krčmou" ťažké vozy ťahané dvojzáprahom aj štvorzáprahom, ťažkými, silnými štajerskými koňmi (štajerákmi). Povozníci a kupci tam zostávali cez noc, aby premenovali a kone aby si oddýchli. Po dohode s nájomcom „voziarne" vtiahli vozy do obrovskej miestnosti, do „voziarne". Obdivoval som ťažké, priestranné vozy s nákladom.

Spišské Vlachy mali už v stredoveku podiel na tranzitnom obchode medzi Uhorskom a Poľskom. V druhej polovici 16. storočia prichádzali tam kupecké karavány z rumunskej Constance, Braily a Varny cez Brašov, Sibiu, Kluž do Košíc. Odtiaľ cez Košickú Belú, Folkmár, Jaklovce, Margecany, Krompachy do Spišských Vlachov a po nočahu smerom na Spišský hrad alebo na Spišskú Novú Ves popri Hornáde.

[14] Karol Havlíček Borovský vo Vysokých Tatrách v lete r. 1842. Príspevok k spoločnosti Čechov a Slovákov. Z knihy K. Havlíček Borovský 1865 – 1956. Vyšlo k stému výročiu smrti a k oslavám Havlíčkovým v Prahe a v Havlíčkovom Brode roku 1956.

[15] Docteur Gustav le BON: Excursion anthropologique aux monts Tatras. Paris 1881, NLI – 1048 e. LIV., s. 92.

[16] REGITKO, A.: Die Zipser Magyraner. Eine ethnographische Skizze. Karpathen Post, Kesmark, II, 1881, s. 2 – 4, 34.

Obr. 1. Pred voziarňou na Podspádoch. Lesní robotníci z Marmarošskej stolice z Podkarpatskej Rusi (ZSSR) po príchode do práce na lesné feudálne veľkostatky kniežaťa Hohenlohe-ho v Javorine. Repro B. Mrhová (z roku 1886)

Už tento fakt nabádal k cieľavedomej koncentrácii remeselníkov, ktorých práca a výrobky mali dôležitý význam pre kupcov a povozníkov – furmanov počas ich cesty, často trvajúcej jedným smerom aj pol roka. Niektorí remeselníci pracovali buď priamo pod strechou voziarne (kováči a kolári), alebo sa sústredili v ich blízkosti. Klasickým príkladom toho je situovanie remeselníkov v blízkosti „voziarne na Podkove" a na „Bráne" v Levoči, kde sa schádzala „cisárska cesta" od západu s cestou od juhu, z Gemera cez Spišskú Novú Ves do Levoče. Oproti „voziarni na Podkove" na rohu bola kováčska murovaná vyhňa s poschodovým obytným domom kováča. Nad „voziarňou na Bráne" bola kováčska „šmykňa" a kolárska dielňa bratov Oravcovcov. Azda ešte klasickejším príkladom boli Spišské Vlachy. Okolo „voziarne – veľká krčma" bol usadený kováč Steller, kolár Weiss, pekár Kapalla, dvaja mäsiari Slavkovský a Poremba, krajčír Gomolčák, obchod so strižným tovarom patriaci židovskému obchodníkovi Birnbaumovi, aj obchod s mieša-

ným tovarom (majiteľa Babaru). Blízko býval obuvník Marci a remenár a brašnár Guoth. Cigánski kováči žili v blízkosti „voziarní" v Lúčnej, Švábovciach, Spišskom Štvrtku, Lengvartoch (Dlhých Strážoch), Spišskom Hrnove, na Rybníčku pod blízkym Dreveníkom. Bieli kováči žili pri „voziarni" v Korytnom a Beharovciach.

Keďže okolobývajúci občania už vedeli, kedy sa budú karavány pri „voziarni" zastavovať, na ich príchod sa pripravili, nakupovali od nich tovar a odpredávali im remeselnícke výrobky a stravu. Za tým istým cieľom prichádzali tam aj dedinčania. Spoločenský význam a ľudovosť týchto „voziarní" dokladajú časté návštevy zbojníkov. Je známe, že v 17. a 18. storočí na ceste medzi Važcom a Štrbou, na mieste kde stál les „Hocheald", prepadávali cestujúcich lúpežníci. Od nich si cestujúci museli kúpiť tzv. „bezpečnostný list".

Druhá cesta od Popradu cez Hranovnicu do Gemera mala oddávna názov „Zbojnícka". Časté prepady sa organizovali na ceste z Kežmarku do Spišskej Starej Vsi za Dunajcom.

Bohatí kupci, šľachta a duchovenstvo vo „voziarňach" nenocovali. Zastavovali sa tam len vo výnimočných a nevyhnutných prípadoch. Ich miestami oddychu boli opevnené mestá a hrady, ako aj kláštory. Dokladá to napríklad časté cestovanie zemepána Jeronýma Laskyho za diplomatickým účelom. Roku 1532 zriadil v Štiavnickom kaštieli útulok pre pocestných diplomatov – šľachticov.

Kultúrny a spoločenský význam „voziarní" spočíval aj v tom, že sa tam zastavovali aj takí „furmani", ktorí viezli deti zo slovenských rodín na „edukáciu" do južných oblastí Slovenska a Uhorska, aby sa naučili po maďarsky. Deti z južných oblastí zase dovážali „na dobrý vzduch".

Prícestné hostince boli azylom vandrovným tovarišom, ktorí putovali od mesta k mestu, aby sa u slávnych majstrov zdokonaľovali v remesle. Vandrovné knižky popri dôležitých predpisoch obsahovali aj predpísané trasy, po ktorých sa museli tovariši uberať. Smerom takých vandroviek pre obuvníkov a čižmárov boli južné oblasti Uhorska (Miškovec, Budapešť, Zadunajsko, Užhorod), v Rumunsku Kluž, Oradea, Temešvár, Satu Mare, v Juhoslávii Sombor, Belehrad, Rjeka. Podobné trasy platili aj pre krajčírov. Zámočnícki tovariši vandrovali do Krakova, Bochne, do Rumunska (Oradea a Sibiu), najviac do Rakúska (Linz a Innsbruck).

Prícestné hostince mali dôležitý význam na trasách vedúcich k púťnickým miestam (Kysak – Obišovce, Rúdnik, Kluknava, Levoča, Spišská Nová Ves, Spišský Štvrtok, Podolínec, Gaboltov, Lutiná, Starý Smokovec). V ich blízkosti si púťnici mohli oddýchnuť. Keďže pri každej voziarni bola studňa s pitnou vodou, naskytla sa im tam možnosť občerstviť sa a umyť. V hostinci si zasa občerstvili nápojmi a stravou, predovšetkým spišskými párkami.

V júli 1986 sledoval autor tejto štúdie s fotografom E. Tamášom púťnikov, vracajúcich sa v procesiách z púte z Mariánskej hory v Levoči. Pozorovali oddychové zastavenia púťnikov voziarne v Kľčove medzi Levočou a Spišským Podhradím, takisto druhú trasu po bývalej starej ceste hrebeňmi Levočského pohoria z Mariánskej hory cez Úložu, ponad Vyšné a Nižné Repáše, Pavľany a Krigov, cez Olšavicu do Nižného Slavkova, údolia Torysy v Šariši. Tieto popri ceste známej už v 13. storočí. Prvá zastávka pre púťnikov bolo pohostinstvo v Úloži, ktoré stojí na mieste

starého prícestného hostinca ku Krigovu. Tam sa púťnici (podobne aj v Kľčove) preobliekali do praktického odevu a prezúvali do pohodlnejšej obuvi. Posilňovali sa nápojmi a stravou z vlastných zdrojov a nákupom v pohostinstve. Druhou zastávkou bola Olšavica a najbližšou v Šariši Nižný Slavkov. Jedna z významných púťnických ciest viedla z Mariánskej hory dolu do Levočskej doliny alebo Závady, do katastra lesa Peklo, Katova, Brinky, smerom na bývalé kúpele Nová Ľubovňa, do Starej Ľubovne a do Poľska. Mala názov „Probstnerova cesta". Prícestný hostinec bol jedine na Levočskej doline, krčma v Závade, a potom až v Chmelnici a Starej Ľubovni. Ďalšia trasa z Mariánskej hory smerom na Voliareň (Vofarňa) do Ruskinoviec, potom smerom do Kežmarku cez Ľubicu a napravo cez bývalé Ľubické kúpele, Majerky, Ihľany (Hodermark). Jurské, Holumnicu, Toporec cez Spišskú Maguru k Dunajcu. Prícestný hostinec – voziareň bol v Ruskinovciach, Ľubických kúpeľoch, krčmy v každej obci a najbližšia voziareň v Toporci smerom k Pustovcu. Posledné dve trasy sú neprístupné verejnosti, pretože sa nachádzajú v areáli Vojenských lesov.

Ďalšie moje spomienky sa viažu k cestám s matkiným bratom, Kubom báčikom, na briške – z Kurimian pri Levoči. Zastavili sme vždy pri „voziarni" v Kľčove a „Na Rybníčku". Keď ujko nakŕmil a napojil kone, pozval nás do hostinca. On a rodičia pili levočské pivo a nám deťom „rozkázali" ružovkastú limonádu, „kraherlík". Bol úzkej, zavalitej postavy a tmavohnedej tváre. Mal husté, čierne vlasy a po maďarsky zastrihnuté fúzy. Pri rozhovore s pánom Engelhardtom a s rodičmi kolektívne odkrajovali z poriadneho kusa domácej slaniny, z pečňa na vysoko vypečeného žitného chleba. Striedavo sa ušlo aj nám deťom.

Kuba báči vozieval v zimných mesiacoch, keď na gazdovstve nebolo roboty, dlhé dreva (kubríky) na pilu v Levoči. Vozieval ich na dvoch koňoch a pomáhali mu synovia Michal a Kubo.

Keď sa zahľadím na kolorovanú rytinu podľa akvarelovej kresby Jozefa Heinbuchera-Bykessiho, ktorá znázorňuje povozníka z konca 18. storočia, predstavujem si nášho Kuba báčiho z Kurimian. Bol to slávny povozník, výborný znalec spišských „voziarní", známy rozprávkar a „feinschmecker". Toľko moje spomienky.

Zvyšky „voziarní" na Spiši, nech ideme ktoroukoľvek cestou, či už je to „stará spišská cesta" vedúca napríč Spišom, „cisárka" a „hradská", dokladajú niekdajší rušný kupecký a obchodnícky život od raného stredoveku do začiatku 20. storočia. Dokladajú spoločenský a kultúrny život a sú svedkami zaniknutého špecifického, funkčne zameraného staviteľstva.

Spišské „voziarne" boli predchodcami stredísk cestovného ruchu, a prvými ubytovacími zariadeniami pre domácich a zahraničných kupcov a povozníkov, teda pre hostí. Veľkej pozornosti sa tešili do roku 1871, kým nezačala prevádzka na železničnej trati Košice – Bohumín. Keď železnica prevzala okrem osobnej dopravy aj nákladnú, sláva „voziarne" začala upadať. V prevádzke zostali len hostince predtým s nimi spojené. Medzi dvoma svetovými vojnami mnohé boli asanované, prestavané a len na niektorých miestach ostali v takom stave, ako napríklad v Kľčove a Hozelci, ktoré sa stali stredobodom nášho výskumu. Domnievam sa, že posledná „voziareň" v Kľčove po zrekonštruovaní mohla by sa stať živým dokladom, ako sa kedysi na Spiši cestovalo.

Obchod a remeslo v kontaktoch Malopoľska a Spiša v 13.-18. storočí

Jan Flasza, Poľsko

História vzťahu Poľska k jeho južnému susedovi - Slovensku - bola najčastejšie skúmaná z hľadiska poľsko-uhorských politických kontaktov, pretože tento kraj bol dlho súčasťou Uhorska.

Podľa významného historika poľsko-slovenských vzťahov Władysława Semkowicza pod heslom regionalizmu sa obracia pozornosť na provincionálne dejiny, hľadajúc v nich zväzky a teritoriálne odlišnosti. Aj poľsko-slovenské spojitosti existovali vďaka kontaktom susedných regiónov Malopoľska a Spiša, patriaceho do Uhorska.

Malopoľsko (Polonia Minor) tvorili vojvodstvá Krakovské, Sandomierzske a Lublinské, severné kniežatstvo a tzv. Spišské starostovstvo. Najdôležitejší z nich bol krakovský kraj. V ňom ležalo hlavné mesto štátu a vďaka rozvoju obchodu a remesla nachádzalo sa tu aj vtedajšie hospodárske centrum poľského štátu. V tomto referáte bude krakovský kraj územne vymedzovať záležitosti týkajúce sa kontaktov Malopoľska so Spišom.

Medzi obidvoma krajinami boli od nepamäti veľmi živé kontakty vďaka významným obchodným cestám vedúcim údoliami Dunajca a Popradu. Tieto cesty poznali už v predhistorickej dobe a staroveku ľudia žijúci po oboch stranách Karpát, o čom svedčia početné archeologické náleziská. V celej západnej časti Karpát sa objavujú pamiatky zo Slovenska, spojené s ťažbou tamojších bohatých ložísk medi.

Keď sa Slovensko spojilo do politického zväzku s uhorským štátom, stalo sa tou časťou Uhorska, ktorá bezprostredne susedila s Poľskom. Viedla tade prastará komunikačná i obchodná trasa od Baltu cez Krakov, Bochňu, Lipnice Murowane, Nowy a Stary Sącz, Pivnicznu na juh Európy. Hodno tiež spomenúť starú cestu z Krakova cez Myšlenice dolinou Ráby na Orave. Dve iné cesty spájali Malopoľsko so Slovenskom cez Tylický a Dukliansky priesmyk, ale míňali Spiš, smerujúc priamo do Bardejova a Košíc.

Tieto cesty uľahčovali obchodné a kultúrne kontakty medzi Malopoľskom a Spišom, ktoré silneli v druhej polovici 13. storočia po skončení tatárskych nájazdov pustošiacich Poľsko rovnako ako Uhorsko. Uhorsko vďačilo za obnovu zničenej krajiny kráľovi Belovi IV., ktorého dcéru Kunigundu si zobral za manželku krakovský kniežaťa Boleslav V. Tak ako Belo IV. podporoval obchod, baníctvo a remeslá pod vplyvom západnej Európy, podobne aktívna mestská a hospodárska politika kniežaťa Boleslava urobili z Malopoľska krajinu s vysokým dynamickým rozvojom. Zvláštnu pozornosť venoval banským mestám s očakávaním, že ich produkcia prinesie mimoriadny úžitok. Založenie miest Bochňa (1253) a Krakova (1257), ako aj rozvoj baní v Bochni, Olkusze a neskôr vo Wieliczke tvorili základ hospodárskeho [illegible] Malopoľska. Boleslav podporoval aj rozvoj obchodu a remesiel. Za jeho panovania boli objavené ložiská kamennej soli v Bochni (1248), ktorá bola jedným zo základných produktov v obchodnej výmene Malopoľska a Spiša v nasledujúcich storočiach. Krásna legenda o prsteni kňažnej Kunigundy, hodenom do bane v Marmarosi a [illegible]

zázračne nájdenom v prvej hrude bochnianskej soli, je niekedy interpretovaná ako skomolený odraz faktu, že pri uvedení prvej bane v Bochni do prevádzky mohli pomáhať uhorskí baníci, ktorí mali zodpovedajúce vedomosti a skúsenosti.

Takmer celé 14. storočie bolo poznačené častými poľsko-uhorskými politickými kontaktmi, čo samozrejme podporovalo udržiavanie hospodárskych stykov. Možno povedať, že v čase panovania Karola Róberta, Ľudovíta Veľkého (v rokoch 1370-1382 tiež poľského kráľa) a v Poľsku Vladislava Lokietka a Kazimíra Veľkého sa vytvorila hospodárska spolupráca v stredovýchodnej Európe medzi Poľskom, Uhorskom a Českom. Personálna únia Poľska a Uhorska v časoch Ľudovíta a potom Vladislava III., prevzatie poľského trónu dcérou kráľa Ľudovíta Hedvigou priali rozvoju obchodu a remesiel na oboch stranách Karpát.

Treba dodať, že všetky významnejšie poľsko-uhorské stretnutia sa uskutočňovali v pohraničí alebo na území Slovenska (v Levoči, Kežmarku, Starej Vsi, Ľubovni, Košiciach). Od roku 1412 mali tieto vzťahy dvojaký charakter: so spišskými mestami patriacimi do Poľska až do roku 1769 (kráľ Žigmund Luxemburský ich dal do zálohu poľskému kráľovi Vladislavovi II. za pôžičku 37 000 kôp pražských grošov), a s mestami dolného Spiša - Levočou, Kežmarkom, Spišskou Novou Vsou, ktoré patrili do Uhorska.

Boli to vzťahy rôznorodé, nielen hospodárske. Krakovská univerzita v tom čase priťahovala mnoho študentov zo spišských miest, ktorí tvorili jednu z najpočetnejších skupín uprostred mnohonárodnostnej akademickej spoločnosti Krakova. Treba tiež spomenúť krakovsko-saczskú maliarsku školu v 15. storočí na Spiši. Umeleckých vzťahov bolo nakoniec oveľa viac. Napríklad Pavol z Levoče bol žiakom krakovského majstra Wita Stwosza. Stally v malopoľskom Wolbrome majú naopak svoj vzor v levočských stallách, ktoré vyrobil majster Gregor v roku 1546.

Od 16. storočia spojivom medzi Malopoľskom a Spišom boli spišskí starostovia, majitelia Wiśnicza - najprv Kmitovci a potom Lubomirskí. Táto situácia zaiste vytvorila v oboch smeroch dobré podmienky pre hospodársku spoluprácu, kultúrnu výmenu a pohyb obyvateľstva. Zvlášť keď krakovský vojvoda Stanisław Lubomirski, autor základnej prestavby hradu Wiśnicz a zakladateľ karmelitánskeho kláštora, prestaval hrad Ľubovňa a v Podolínci založil kláštor piaristov.

Najvýznamnejším partnerom Spiša spomedzi malopoľských miest bol samozrejme Krakov, od roku 1609 hlavné mesto poľského štátu. Spolu s blízkymi mestami Kazimierzom, Stradom, Kleparzom a tiež s banskými strediskami Bochniou, Olkuszom a Sławkowom tvoril centrum hospodárskeho života Malopoľska.

Krakov ležal na križovatke obchodných ciest, ktoré sa vytvorili na prelome 13. a 14. storočia v severo-južnom smere: Košice - Nowy Sącz - Bochnia - Krakov - Piotrków - Toruň - Gdańsk, a v smere východo-západnom: pobrežie Čierneho mora - Ľvov - Bochnia - Krakov - Wrocław - západ Európy. Medzinárodná obchodná výmena Krakova a ostatných malopoľských miest so spišskými mestami určovala tiež medzinárodný charakter spoločnosti v miestach na oboch stranách Karpát.

O hospodársku aktivizáciu Krakova sa tiež pričinili spomínané náleziská soli v Bochni a neskôr vo Wieliczke. Soľný trh v Krakove (forum salis) dokázateľne existuje už od roku 1343. Soľ, podobne ako olovo, slúžila nielen miestnym potrebám, ale bola predmetom širokej obchodnej výmeny s uhorským štátom. V privilégiu kráľa Bela IV. pre Liptov z roku 1265, ktoré zavážovalo kupcov platiť clo v Tvrdošíne, sú medzi inými artiklami vymenované soľ, olovo a súkno.

Krakov zohrával rozhodujúcu úlohu v uhorskom obchode, hoci musel oň silne bojovať. Prelomovým bol rok 1306, kedy Vladislav Lokietko priznal Krakovu právo skladu na uhorskú meď. Toto privilégium bránilo uhorským a saczským kupcom dostať sa do Toruňa po vode či po ľade bez toho, že by obišli Krakov. Právo skladu na uhorskú meď vytvorilo Krakovu monopol v oblasti obchodu s týmto tovarom vo veľkej oblasti Poľska.

V tradícii Hanzy, do ktorej Krakov patril od roku 1387 do začiatku 16. storočia, bol známy ako Kupferhaus - dom medi, čo charakterizuje jeho úlohu a miesto v tranzitnom obchode v severo-južnej trase. Meď bola uhorského, presnejšie slovenského pôvodu. Krakov, bezohľadne využívajúc svoje právo skladu, prevzal sprostredkovanie jej prevozu na sever do pobaltských oblastí alebo až za more. Hanzové pramene poukazujú na krakovských kupcov, ktorí sa so slovenskou meďou dostávali v 14. storočí do Anglicka. Ako dokázal slovenský vedec Ondrej Halaga, v 70. rokoch 13. storočia došlo v Uhorsku k prelomu v technológii a produkcii ťažby medi, ktorý priniesol jej prebytok a umožnil export.

Okrem medi bolo predmetom tranzitu zo Slovenska do Gdanska aj železo. Počas vojny Poľska s Rádom nemeckých rytierov (1390-1392), ktorá spôsobila ťažkosti v zámorskom obchode i v obchode s Gdanskom, ležiacim v oblasti panstva Rádu, bola v spojení so štetínskym kniežaťom Boguslavom na istý čas vytvorená nová cesta na západ cez prístavy západného Pomoria. Obchod so železom mal iste veľký význam pre Bochňu i Wieliczku v Krakovskej župe, kam sa železo dovážalo pre potreby soľných baní.

Prvenstvo Krakova v obchode s Uhorskom malo odozvu u novosaczských kupcov, ktorí tiež mali záujem o sprostredkovávanie tohto obchodu. Aj konkurenčná činnosť košických kupcov smerovala k eliminácii Sacza i Krakova, ktorý bol ich najväčším rivalom v obchode. Po vzbure krakovského vojta Alberta proti kniežaťu Vladislavovi Lokietkovi získali v obchode s Uhorskom prvenstvo bochnianski i saczskí kupci, kým krakovské kupectvo sa vtedy orientovalo na Nemcov. Krakovskí kupci museli platiť plné clo za súkno, ktoré prevážali cez Sacz v uhorskom smere.

Krakov však nedovolil saczským kupcom, aby ho zbavili úlohy hlavného sprostredkovateľa obchodu s Uhorskom, hlavne s meďou. U kráľa Kazimíra Veľkého dosiahol právo bezcolného prechodu cez colnice v Rytre.

Krakov obmedzoval tiež právo Toruňa na bezprostredný obchod s Uhorskom. Záujmy tohto bohatého mesta Pomoria sa zhodovali s Bochňou, ktorej kupci niekoľko rokov viedli obchodnú vojnu s Krakovom, keď ho obchádzali a s uhorským tovarom mierili rovno do Toruňa.

V roku 1344 kráľ Kazimír Veľký vydal listinu, v ktorej zakázal kupcom idúcim do Toruňa pod hrozbou straty tovaru ísť inou cestou než cez Opoczno, Sandomierz, Wiślicu, Krakov, Bochňu a Sacz v smere do Uhorska, čo sa zhodovalo so snahou Torunčanov o prevzatie obchodu s meďou.

Vo veľkom privilégiu kráľa Kazimíra pre Krakov z roku 1358 nachádzala sa klauzula o cestnej povinnosti, podľa ktorej kupci prichádzajúci od Sacza do Pruska, Veľkopoľska, Sliezska, Čiech a na Moravu nesmeli obísť Krakov.

V roku 1394 bola uzavretá zmluva o vzájomných kontaktoch medzi Krakovom a Košicami. Krakovčania museli svoj tovar v Košiciach tri dni vykladať na predaj a za podobných podmienok mohli Košičania prichádzať do Krakova.

Konkurentom Krakova v obchode s Uhorskom bol do istej miery aj nadvislianský Sandomierz. V roku 1332 sandomierzski mešťania získali od Vladislava Lokietka povolenie na cestu do Uhorska cez Žmigród, ktorá bola dovtedy zakázaná s ohľadom na Krakov.

Najvýznamnejším obchodným partnerom Krakova boli Levoča a Bardejov, ktorých obyvatelia sa radi a často usídľovali v hlavnom meste Poľska a prijímali jeho mestské práva. O predmete ich obchodu hovorí colná tarifa z roku 1432. Do Uhorska, teda aj na Spiš sa vozilo veľa druhov súkna (anglické, flámske, holandské, poľské a arraské), koža, vosk, loj, sledě a iné ryby, olovo, soľ, textilné suroviny ako bavlna, priadza a hotové plátenné výrobky. Z Uhorska do Poľska sa privážali meď, železo ako surovina pre malopoľské remeslá, široký sortiment kovových výrobkov, víno, olivy, kone.

V druhej polovici 15. storočia tento obchod zasiahli zásadné zmeny, ktoré mali dopad na malopoľské mestá. Stalo sa tak pod vplyvom politických udalostí. V boji o český trón a dedičstvo po kráľovi Jiřím z Poděbrad uhorský kráľ Matej Korvín obsadil Moravu, Sliezsko a Lužicu. Obchod teraz nesmeroval na Krakov, ale rovno do Sliezska, z čoho ťažila rivalka Krakova Wrocław.

V samotnom obchode tiež došlo k štrukturálnym zmenám. Koncom 15. storočia sa v slovenskom a uhorskom baníctve začal investíciami angažovať kupecký kapitál. Obchod s banskými produktmi bol zmonopolizovaný veľkými kupeckými spolkami, ktoré vylúčili sprostredkúvanie Krakovčanov, Bochňanov, Saczanov a iných malopoľských kupcov. V tejto oblasti aktívne pôsobil Ján Thurzo z Levoče, ktorý sa v roku 1465 stal krakovským mešťanom. Hlavnými objektmi jeho pôsobenia boli medené bane v Uhorsku. Status krakovského mešťana mu dovoľoval obchádzať právo skladu a transport medi do Gdanska. V 90. rokoch Thurzo v spojení s Jakubom Fuggerom zmonopolizoval celú ťažbu a obchod s meďou. V podkrakovskej Mogile v rokoch 1469-1529 pracovala jeho medená huta, ktorá po jeho smrti (1508) patrila jeho synom. Tavila sa v nej meď privážaná hlavne zo Slovenska. Pred koncom 15. storočia Ján Thurzo založil spoločnosti na hľadanie striebra v Tatrách a na Spiši. V prvej polovici 16. storočia sa v realizácii tejto myšlienky silne angažoval Michal Meidel, nazývaný tiež Spis (od neho pochádza pomenovanie Spišmichalovej doliny v slovenských Tatrách). Bol to významný veľkoobchodník, pochádzajúci zo Spiša, ktorý sa v roku 1498 stal krakovským mešťanom. Oženil sa s vdovou po Jánovi Thurzovi, dostal sa k veľkému majetku ako bankár, dodávateľ na poľský a uhorský dvor, majiteľ hút v Olkusze a Tarnowskich Górach v Sliezsku. Výskum spišského terénu vykonával ako účastinár spoločnosti, zloženej z mešťanov Krakova a zároveň z vládcov Malopoľska.

Iný spolok s tým istým cieľom založili Erazmus Cyrus a Jost Ludwig Decjusz, ktorí tvorili nové meštianstvo myslíace v nových dimenziách a pracujúce novými metódami. Meštiansky kapitál, pochádzajúci z veľkých obchodných a bankových operácií, bol investovaný do výroby. Produkcia, ktorá v mnohých oblastiach prekračovala potrebu, podnecovala výmenný obchod niekedy vo veľmi širokom teritoriálnom rozsahu. V prvej polovici 16. storočia sú zaznamenané veľké transporty slovenskej medi a kovových výrobkov (kosy), ktoré smerovali z Krakova do Litvy cez Lublin.

Od 16. storočia však nastali v poľskom obchode zásadné zmeny. Zraky krakovských kupcov sa už neupierali na Uhorsko, ale na sever - Gdansk. Z Gdanska do Krakova zase čoraz viac prichádzal tovar importovaný morskou cestou - holandské súkno, sledě,

víno, západná produkcia, koloniálny tovar. Časť tovaru išla ďalej na juh, t.j. na Spiš do Spišskej Belej, Levoče a Kežmarku, do Košíc, Bardejova, Maďarska a Sedmohradska. Ďalším atraktívnym predmetom vývozu do Uhorska bolo olovo z olkuských baní, ktoré odchádzalo prostredníctvom Krakova v tisíckach metrákov - polovica celého krakovského obchodu s olovom išla do Uhorska. Odtiaľ sa privážala meď. V prvej polovici 16. storočia to boli tisícky metrákov ročne. Obrovský obchod s meďou v Krakove ovládli kupecké spolky. Do roku 1526 sklad medi patril Thurzovcom, neskôr ho prevzali Fuggerovci z Augsburgu. Od roku 1548 obchod s meďou zmonopolizovali rôzne augsburské spolky. Krakovskí kupci sa zaoberali iba rozvozom medi po krajine.

Od druhej polovice 16. storočia sa začal import z Uhorska znižovať, namiesto neho väčší význam začal nadobúdať dovoz maďarského vína, ktoré sa v Poľsku tešilo čoraz väčšej obľube. Spomedzi kupcov si zasluhuje pozornosť Štefan Haller, ktorý mal široké obchodné záujmy v spišských mestách. Pôsobil tam tiež Mikolaj Gliński, zakladateľ baníckeho spolku na skúmanie rúd (1523). Vavrinec Rambieski bol vážnym konkurentom Schillinga v oblasti Banskej Bystrice.

Spolu s jagelovskými časmi sa končila epocha svetovosti Krakova, v ktorej dvor silného poľsko-litovského štátu vplýval na život miest, pozdvihujúc ich politický význam, prebúdzajúc kultúru a bezprostredne vplývajúc na rozvoj hospodárstva. Politické centrum štátu sa presunulo z Krakova do Varšavy. Vznikli nové obchodné cesty obchádzajúce Krakov. Postavenie Krakova v stredoeurópskom obchode sa výrazne zmenilo. Hlavným predmetom poľského exportu sa stal tovar vozený po Visle do Gdanska.

To však neznamená, že Krakov úplne prestal byť strediskom výmeny medzi Poľskom a Uhorskom.

Vzrástol počet krakovských kupcov, ktorí obchodovali s vínom. Víno sa stalo hlavným predmetom dovozu z Uhorska do Krakova. Okrem neho sa tam kupovali aj slivky, ktoré v Poľsku nazývali uhorskými (węgierkami). Stále sa ešte z Poľska vyvážalo na Spiš súkno, sledě a koloniálny tovar, hoci už v menšej miere. Sliezske a moravské súkno, dovážané do Krakova, bolo odtiaľ reexportované najmä do Levoče, ktorá sa stala najdôležitejším bodom spojenia s Uhorskom. Cez Krakov sa tam dokonca vozila štajerská oceľ, hodvábne látky z Talianska, koreninové prísady.

Vážny úder pre tento obchod znamenali udalosti v polovici 17. storočia, ako aj zmena smeru a predmetu obchodu, ktorá vyplynula zo zmien obchodných ciest v celej Európe. V nových podmienkach a hraniciach poľského štátu rolu Krakova ako strediska obchodu začali preberať Gdansk v spojitosti s obchodom s obilím a jeho exportom za more, Lublin ako mesto najvýznamnejších jarmokov a Varšava ako centrum politického života.

Po pustošeniach, ktoré spôsobili nepokoje vo vnútri Poľska, ako aj vojny v polovici 17. a na prelome 18. storočia, pomaly nastupovalo oživenie. Úpadok obchodu sa skončil v polovici 50. a v 60. rokoch 18. storočia. Ukázalo sa, že ešte stále existujú obchodné väzby medzi Krakovom a Uhorskom, odtiaľ teraz prichádzalo obrovské množstvo vína (niekoľko tisíc sudov ročne), ktoré potom krakovskí kupci predávali do Varšavy, Toruňa, Wrocławi a okolitej šľachte.

Obchodné kontakty medzi Malopoľskom a Spišom pôsobili mnohostranne na ich hospodársky život. Týkalo sa to hlavne remesiel, ktoré vďaka oživeniu výmeny

nachádzali dostatok surovín a tiež možnosť výmeny vedomostí, kvôli ktorým vlastne dochádzalo k vzájomnej výmene tovarišov.

Celý rad kovospracujúcich remesiel Krakova a iných miest Malopoľska existoval iba vďaka surovinám dovážaným zo spišských miest. Železo zo poľských kováčskych dielní bolo spočiatku nízkej kvality, chýbalo tvrdé železo, ktoré sa dovážalo z Uhorska. Krakovské kovospracujúce remeslá pracovali prevažne s uhorskou meďou, ktorá sa vozila do poľského hlavného mesta vo veľkom množstve už v 13. storočí. Spišskí kupci importovali z Poľska olovo v čistej podobe, ako sa používalo v keramickej a sklárskej výrobe. Z Uhorska sa tiež dovážalo zlato, surovina pre nespočetné krakovské a malopoľské zlatníctva. Krakov sa tak stal v 15.-16. storočí centrom produkcie z kovospracujúcich remesiel. Tento rozvoj vrcholil v druhej polovici 15. a v prvej polovici 16. storočia. V Krakove vtedy pracovala spomínaná huta Thurzovcov a od roku 1489 zlatnícka huta. V prvej polovici 16. storočia vyrábala fabrika bohatého mešťana Pavla Kaufmana plech a drôt zo železa, medi a mosadze.

Krakovské remeslá dosiahli najvyšší stupeň rozvoja za éry Jagelovcov, kedy tu ako v hlavnom meste krajiny prekvital zlatý vek poľskej vedy a kultúry. Veľký počet remeselníckych dielní vyústil do veľkej špecializácie kovospracujúcich remesiel. Vyšpecifikovali sa zo skupiny kováčsko-podkováčskych remesiel.

V 16. storočí v Krakove pôsobilo 12 kovospracujúcich cechov, vyše 30 medikováčov, o niečo menej kováčov. Veľa remeselníkov zamestnával kráľovský dvor na Waweli. Medzi najdôležitejších remeselníkov patrili cinári, ktorí sa zaoberali tiež odlievaním zvonov (fusores campanarum). Krakovské cinárstvo tvorilo vzory pre toto remeslo v celom Malopoľsku. Veľa majstrov prichádzalo zo spišských miest (Levoča, Kežmarok, Bardejov), v ktorých cinárstvo dosiahlo vysokú úroveň. Aristokraciou kovospracujúcich remesiel boli kovolejári, ktorí sa zaoberali odlievaním kovových predmetov, hlavne zvonov a diel, a používali zliatiny bronzu a mosadze. Kovolejárske umenie prišlo do Krakova a iných malopoľských miest nielen z Nemecka cez Sliezsko, ale aj zo slovenských miest. V rokoch 1380-1421 pracoval v Krakove významný spišský kovolejár Ján Weygiel, ktorý sa v roku 1397 stal občanom mesta. Bol reprezentantom majstrovstva významných spišských kovolejárov. Patrila k nim rodina Galnovcov zo Spišskej Novej Vsi; z ich dielne vyšlo veľa dodnes zachovaných bronzových krstiteľníc a tiež celý rad zvonov v spišských mestách. Ján Weygiel bol žiakom Galnovcov. Počas svojho pobytu v Krakove odlial dva zvony pre Kostol Najsvätejšej Panny Márie, ako aj veľa iných pre mestá v okolí. Širšie o tomto probléme písal W. Semkovicz v článku Spišské kovolejárske umenie a jeho väzby s Krakovom v 14. storočí (Rocznik Krakowski, t. 25, 1934).

Výrobky krakovských kovolejárov sa tešili záujmu na Spiši, napr. puškárske dielne našli svoje odbytisko v Bardejove a Levoči. V druhej polovici 15. storočia pracovalo v Krakove niekoľko kovolejárov s menom Hanusz, pochádzajúcich zo Spiša.

Do Krakova často prichádzali zo Spiša mediari a medikováči (cupifabri, coppersmede, rozsnidei), odtiaľ prišlo aj niekoľko zlievačov mosadze a bronzu, ako aj ihlárskych a kotlárskych majstrov, ktorí sa usadili aj v iných malopoľských kotlárskych strediskách - v Bieczi, Bochni, Tarnówe a Saczi.

Remeselníci slovenských miest posilňovali aj cech plátenníkov v Krakove. Napríklad v roku 1412 prišiel Lorencz, plátenník z Košíc, ktorý mal v Krakove strýka

Mikuláša, tiež plátenníka. Kráľovskými plátenníkmi na Wawel boli v rokoch 1554-1565 Feliks a Stanislav, ktorí pochádzali pravdepodobne z Košíc alebo Prešova.

Zo slovenských miest prišlo do Krakova niekoľko puškárov a "rymgmacherov". Rady krakovských zámočníkov rozšíril v roku 1396 Ján z Levoče, neskôr Henryk z tohto istého mesta. Hodinárske umenie by sa v Krakove nerozvinulo bez remeselníkov z Norimbergu, odkiaľ prenikalo na Spiš. Neskôr to bolo naopak. Ešte na začiatku 19. storočia početné vandrovky hodinárov smerovali do oblasti Prešova.

Uhorskí zlatníci sa veľmi významne pričinili o rozvoj krakovského zlatníctva, prinesúc so sebou tajomstvo emailovania zlatých výrobkov. V 15. storočí pracovalo v Krakove 240 zlatníkov, ktorí vytvorili jedinečné diela zlatníckeho umenia. Najväčší rozkvet toto remeslo zaznamenalo v 16. storočí. Niekoľko zlatníkov zo Slovenska pracovalo na dvore kráľa Žigmunda I. a Žigmunda II. Augusta. Medzi krakovskými zlatníckymi majstrami bol Henryk Nonnert z Levoče. Majstri Ján, Jakub a Manas z radov židovských zlatníkov sa v roku 1647 podieľali na obchode so zlatníckymi výrobkami na Spiši. Do Krakova zase prichádzali učni z Kežmarku, Bardejova a Kremnice.

Významným centrom obchodu a remesiel Malopoľska bola Bochnia, ktorá patrí medzi najstaršie mestá. Mestské práva dostala v roku 1253 od krakovsko-sandomierzskeho kniežaťa Boleslava V., zvaného Hanblivý. Už v lokačnom privilégiu boli bochnianski mešťania oslobodení od rôznych poplatkov a mýt na území kniežatstva. V roku 1321 získala Bochnia od Vladislava Lokietka oslobodenie od cla v celom poľskom kráľovstve za to, že Bochňania mu prejavili vernosť počas vzbury nemeckých obyvateľov Krakova. Tieto široké privilégiá potvrdil Lokietkov syn kráľ Kazimír Veľký v roku 1337.

V tom čase bola Bochnia colným strediskom Malopoľska vzhľadom na počet obyvateľov (bola najväčším mestom okrem Krakova a Sandomierza) a hospodársky význam. Ťažila z neobvykle výhodnej komunikačnej polohy a ťažby soli, s ktorou bol spojený rozvoj remesiel, pracujúcich pre potreby bane. Všetky tieto činitele podporovali ambície bohatého bochnianskeho meštianstva, ktoré konkurovalo v medzinárodnom obchode hlavnému mestu krajiny. Významnú úlohu v budovaní tejto pozície zohral obchod so slovenskými mestami v Uhorsku. Postavenie Bochne predurčovala jej poloha na križovatke obchodných ciest, ktorá bola rovnako vynikajúca ako poloha Krakova. Soľná župa zamestnávala desiatky robotníkov, a cudzinci, prichádzajúci pre soľ, sprostredkovane ovplyvňovali rozvoj remesiel spojených so službami a výrobou potravín.

Bochnia najmä na konci 15. storočia dosiahla vrchol svetovosti. Bola nielen významným strediskom soľného baníctva, ale aj centrom ručnej cechovej produkcie. Soľnobanský rozvoj ovplyvnil včasný vznik cechových organizácií kopáčov, nosičov, varičov soli. Celkový hospodársky rozvoj mesta bol sprevádzaný formovaním remesiel a cechov z oblasti kovo- a drevovýroby, potravín, textilu, odevu a kožiarstva. Výborne sa rozvíjali rôzne kovospracujúce remeslá, ktoré sa opierali o uhorskú meď a železo. V Bochni pracovali početní kováči, podkovári, cinári, kotlári, mečiari, nožiari, zlatníci a hodinári. Silné cechové korporácie tvorili remeselníci spojení so soľnou baňou: stolári, debnári, povrazníci, kolesári, remenári a sedlári, pekári, mäsiari a kúpeľníci. Už v stredoveku bola Bochnia významným strediskom rozvoja tkáčstva (sukenníctvo a plátenníctvo), ktoré svoje výrobky celkom dobrej kvality exportovalo

na Spiš. Bochnianske súkno sa tam tešilo veľkému dopytu vzhľadom na kvalitu a nižšiu cenu než západoeurópske súkna.

Významné miesto medzi bochnianskymi remeslami mali debnári, od 16. storočia jeden z najsilnejších cechov v meste. Vyrábali veľké množstvá sudov pre potreby župy. Remeslu sa učili v spišských mestách, kde bolo na vysokej úrovni. Tam sa napr. v roku 1617 vybral Jan Czelustka, aby sa učil u spišských debnárov. Iní hľadali na Spiši prácu, ako napr. v roku 1613 Jan Rydzek z Bochne.

Významnú úlohu plnili necechové remeslá, ako kúpeľníci, bahenníci, felčiari a lekárnici. V baníckom meste Bochnia pracovalo veľa kúpeľníkov, napr. v roku 1409 lazebník Hanusz zo Spiša. V roku 1607 zriadil kúpele na Hornom rínku v Bochni kežmarský felčiar Hanusz Raysz. V roku 1608 sa stal občanom mesta a mestským prísediacim. Iný Hanusz zo Spiša, možno tiež z Kežmarku, bol kúpeľníkom vojta Mikolaja Cikowskieho (1540). Bochnianski remeselníci chodili zase na Spiš, ako napr. v druhej polovici 15. storočia maliar Mikolaj z Bochne.

Pozícia Bochne v malopoľskom a stredoeurópskom obchode vyplývala z jej polohy na významných obchodných cestách európskeho významu. Mesto bolo rušným strediskom medzinárodného obchodu so skladmi zahraničného tovaru, hlavne uhorského pôvodu. Je známe, že koncom 14. a v prvej polovici 15. storočia sa sem dovážalo drahé anglické a holandské súkno, maďarské víno, korenie, veľké množstvo sleďov a piva. V 14. storočí sa mesto snažilo skoncentrovať obchod s uhorským tovarom, predovšetkým s meďou, železom a vínom. Počas roztržky Lokietka s krakovským meštianstvom Bochnia prebrala rolu centrálneho strediska obchodu Malopoľska. Kupci z Toruňa, Nového Saczu, ako aj zo Spiša prevážali cez Bochňu tovar z Uhorska do Pruska a späť, obchádzajúc hlavné mesto Krakov.

Bochnia sa na istý čas stala skladiskom uhorských produktov, odkiaľ obchádzajúc Krakov sa chodilo do Toruňa a na trhy v iných mestách. O tom, že to bola organizovaná akcia a že prinášala krakovskému kupectvu značné straty, svedčí sťažnosť Krakovčanov kráľovi Kazimírovi Veľkému. Opisovali sa v nej rôzne zneužívania a krivdy, vyplývajúce z obchádzania ich mesta uhorskými obchodníkmi, aktivity Bochne, ktoré smerovali k zruinovaniu hlavného mesta, pretože uhorské produkty smerovali z Bochne priamo na sever Poľska.

Až kráľ Ľudovít Veľký, ktorý chcel získať priazeň Krakovčanov pre podporu následníctva na poľský trón pre svoju dcéru, zabránil Bochňanom v roku 1375 viezť uhorský tovar do Toruňa a obchádzať Krakov a zaviazal ich k dodržiavaniu tvrdého práva skladu. Plány bochnianskych kupcov, ktorí chceli vytvoriť centrálne skladisko uhorskej medi a železa, museli ustúpiť. O pružnosti hospodárstva Bochne a jej obyvateľov svedčí ďalekosiahly obchod hlavne so soľou.

Od polovice 14. storočia sa bochnianska soľ vyvážala v značných množstvách na Spiš a do iných miest Slovenska. Dohoda medzi Kazimírom Veľkým a uhorským kráľom Ľudovítom Veľkým, uzavretá v Budíne v roku 1354, povoľovala dovoz poľskej soli až do Šariša a Liptova, hoci v Uhorsku nechýbala vlastná soľ. Vyše pol storočia sa vozila soľ z Poľska do celého južného Uhorska a prekračovala pôvodne vyznačenú oblasť. Každú chvíľu sa opakovali pokusy vytlačiť ju odtiaľ. Bardejovské účty z roku 1436, 1437, 1439 dokladajú, že poľská soľ sa všeobecne používala v spišských mestách a rozširovala sa aj do všetkých kútov Uhorska. Tento obchod bol hlavne v rukách

krakovských, bochnianskych a saczských kupcov alebo levočských, bardejovských a košických z druhej strany Karpát.

V tom čase bola Bochnia významným strediskom obchodu s uhorským vínom. Sprostredkovateľmi v ňom boli kupci z Nového Sadzu, napr. Maciej a jeho žena Agneszka, Feliks Leśny nazývaný Koral, Hironim Rotulczyt, Zofia Khuttrova, ktorá získavala víno v Lubovni, bochnianský mešťan Maciej Iraszowski.

Ako dokladajú inventáre majetku mešťanov, toto víno bolo v pivniciach a komorách každého bohatšieho Bochňana. Mestské knihy Bochne zaznamenávajú stovky mien dopravcov, ktorí udržiavali styky so spišskými mestami. Bochnia patrila medzi najčastejšie navštevované mestá Malopoľska, kupci a vozatai zo Spiša dovážali sem meď, víno a ďalší tovar. Ako o tom svedčia záznamy, prichádzali hlavne z Bardejova, Kežmarku, Levoče, Ľubovne, Podolínca, Prešova. Bochňa bola pre nich atraktívnym mestom a niektorí z nich sa stali jej občanmi.

V obchodných a remeselných kontaktoch medzi Malopoľskom a Spišom, významnú úlohu zohrali aj iné miesta tejto provincie. Určite k nim patril Czchów, existujúci ako obchodná osada už v 13. storočí. Od začiatku 14. storočia bol colnou stanicou na ceste z Krakova do Uhorska. Svoje významné postavenie stratil v polovici 17. storočia v dôsledku politických udalostí v Poľsku (zmenšil sa význam obchodnej cesty vedúcej na Spiš údoliami Dunajca a Popradu).

Isté postavenie v obchode s Uhorskom, a teda aj Spišom, malo aj mesto Gorlice, ležiace v doline rieky Biała, ktoré založil kráľ Kazimír Veľký v roku 1340. V Gorlicach sa nachádzala colnica a v jej knihe z roku 1551/1552 sú zaznamenané tieto tovary: víno, ryby, súkno, slivky. Veľmi intenzívne obchodné styky udržiaval Gorlice s Bardejovom.

Z Krošcienka nad Dunajcom sa vozilo na Spiš obilie, hlavne do Ľubovne (1650).

Určitý význam v malopoľskom obchode so Spišom mala Limanowa, cez ktorú viedla stará bočná trasa z Krakova do Uhorska cez Nový Sacz.

Južne od Bochne ležiaca Lipnica Murowana vďačí za svoj rozvoj jednej zo spomínanej ceste sever-juh, vedúcej z Krakova cez Bochňu do Uhorska. Postihol ju, hoci menšiu rolu, zohrávala pohraničná Muszyna.

Nowy Sacz bol popri Krakove a Bochni najväčším strediskom obchodnej výmeny so Spišom. Založený bol v roku 1292 kráľom Čiech a Poľska Václavom II. Snažil sa o monopolné postavenie v tomto obchode, usilujúc sa oslabiť silné kupecké centrum, akým bol Krakov. V 14.-16. storočí tvoril rozkvet Nového Sadzu: víno, med, súkno, koža, drevo, ryby a soľ - to boli hlavné druhy tovaru, ktoré prechádzali cez saczskú colnicu. V 16. storočí Sacz dostal privilégium na sklad soli a železa. Patril tak k nemnohým mestám, ktorým sejm v roku 1565 potvrdil právo skladu na železo, meď a bronz, privážané z Uhorska. Už v roku 1554 saczskí občania dostali privilégium, je vďa ktorého mohli kupovať soľ v bochnianskych župách, skladovať ju a predávať spišským mestám. Na druhej strane Karpát najvýznamnejším konkurentom Sadzu v obchode s Uhorskom bola Levoča, z čoho pramenili neustále boje medzi týmito mestami.

Nowy Sacz bol tiež silným remeselníckym strediskom, ktoré sa stotožňovalo vďaka dynamickému rozvoju obchodu s Uhorskom. V roku 1581 tu pracovalo 128 remeselníckych dielní, medzi ktorými boli silné cechy kovačov a debnárov. Rozvoj obchodu napomáhal aj rastu počtu obyvateľov. Do 18. storočia bol popri Krakove, Sandomierze a Lubline najväčším mestom Malopoľska.

Stal sa významným centrom umeleckých remesiel. V 15. storočí majster Jakub z Nowého Sącza vyrobil prekrásny oltár pre Bardejov, ďalej Bartolomej, iný Sadzský, rezbár, vytvoril stallum pre wawelskú katedrálu v Krakove. Sacz bol vlastne strediskom práce slávnej maliarskej krakovsko saczskej školy, ktorá pôsobila koncom 15. storočia aj na Spiši.

V hospodárskych kontaktoch Malopoľska a Spiša mal svoju úlohu i Nowy Targ, ktorý v roku 1342 na magdeburskom práve založil Kazimír Veľký. V roku 1593 dostal právo skladu soli a olova, v 18. storočí sa stal významným strediskom obchodu s vínom (veľký sklad tam bol ešte v roku 1772).

Menší význam, ako by sa na prvý pohľad zdalo, mal v týchto kontaktoch Stary Sacz. Mestské práva dostal v roku 1273 naraz s privilégiom na poberanie cla v tamojšej colnici. Zakrátko sa stal majetkom kláštora klarisiek, ktorého základy položila kráľovná Kunegunda, dcéra kráľa Bela IV.

Ťažko opomenúť v obchode s Uhorskom miesto Tarnówa, zvlášť v období 14. až 16. storočia, ktoré vyplynulo z kráľovských privilégií a výsad majiteľov mesta. Tarnów mal právo skladu. Bol veľkým obchodným strediskom, hlavne s obilím a maďarským vínom. Tarnówských kupcov spájali živé kontakty so spišskými mestami a Košicami. Bolo tu aj niekoľko remeselníckych cechov so silnou skupinou kovospracujúcich remesiel, ktoré opierali svoju produkciu o meď a železo zo Spiša. Počet remeselníckych dielní v čase najväčšieho rozvoja prekračoval číslo sto.

Menší význam v obchode s Uhorskom mal Tuchów, ležiaci nedaleko Tarnówa, ktorý bol mestom od roku 1340. V 15. a 16. storočí sa mesto rozrástlo vďaka poloh na trase medzi Tarnówom, Nowym Saczom a spišskými mestami. Tieto kontakty napomáhali rozvoju miestneho remesla, ktoré vo veľkej miere využívalo uhorské železo a meď.

Prastarou trhovou osadou, ktorá mala značný význam v obchode s Uhorskom, bol Wojnicz, v ktorom sa oddávna nachádzala colnica.

Významnú pozíciu v obchodných kontaktoch so Spišom mal Sandomierz napriek tomu, že ležal ďalej od hranice poľsko-uhorskej než vyššie menované mestá. Využíval výhodnú polohu na križovatke ciest z Ruska a Uhorska. Mestské magdeburské právo získal v roku 1268, teda je rovnako starý ako Kežmarok. V lokačnom privilégiu získal právo skladu na tranzitné tovary, neskôr dostal od poľských kráľov ďalšie privilégiá ako napr. v roku 1332 oslobodenie od platenia mýta v celej krajine a od ciel pri dovoze tovaru z Uhorska. Najväčší rozkvet prežíval Sandomierz v 15. a 16. storočí, kedy cesty do Ruska a Uhorska ešte zohrávali významnú úlohu. Rozvoj obchodu podporoval rozvoj remesla, napr. v roku 1578 tam pracovalo 155 remeselníkov.

V malopoľsko-spišských kontaktoch mali svoje miesto i spišské mestá patriace v rokoch 1412-1769 Poľsku, napr. Podolínec s právom skladu. Poľský kráľ Kazimír Jagelovský menoval spišským starostom, aby kupci a furmani v žiadnom prípade toto mesto neobchádzali. Rolu sprostredkovateľov v obchodných kontaktoch tejto oblasti plnili aj iné mestá, ktoré v tom čase patrili do Poľska.

PRANDA, A. 1967: K problematike výskumu dvojitého zamestnania. Slovenský národopis, 1.
ŽUDEL, J. 1991: Komitáty a stolice. Historická revue, 6.

THE FOLK CULTURE OF SLOVAKIA AS PART OF EUROPEAN CULTURAL IDENTITY: BASIC CONTEXTS OF THE EXPRESSION

Summary

Recently we have been hearing ever more intensively about the building of the new Europe. These statements always include ideas about common roots, traditions and civilizations. There is no doubt of the fact that the folk culture of individual nations is an integral part of the sources of European identity, and may be considered as one of the basic features of European culture in general.

However if we want to contribute to discussions about the historic significance of Slovak folk culture in the general European context, we must approach its explanation in much wider contexts than we have been accustomed to in the past. Large ethnological works such as the Ethnographic Atlas of Slovakia, and the Encyclopedia of Slovak Folk Culture are especially good starting points for such analyses. They also point to the need to approach the comparison of their results in the context of the greater European area. The results of this show that the impulses of the origin, stability and breakdown of traditions are conditioned by a great variety of factors and contexts, which mostly reach beyond the framework of folk culture, and have a wider geographical, ethnic, cultural, confessional, socio- economic, territorial-administrative and other connections.

The team of authors will concern themselves with interpreting the results of the latest ethnological research in Slovakia, from the point of view of wider European cultural history, in the framework of the project: Traditional folk culture in inter-ethnic connections (Contribution to European cultural regional studies), which will be carried out in the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences 1994-1996. Its result will be a synthetizing work about the folk culture of Slovakia, as part of the cultural identity of Europe. The point of access to this problem is analysis of the external and internal contexts, which may be considered decisive from the point of view of the formation of folk culture.

It can be clearly seen from this, that the folk culture of Slovakia has roots growing from the sources of peasant culture, and is supported by the basic spiritual pillars of European culture: the heritage of Antiquity and Christianity. The European region, in which Slovakia is situated, was always an animated, open and transitional area from the point of view of geography and culture. It was mainly influenced by the Western Latin cultural sphere, but the Eastern Byzantine cultural sphere also touched it. Therefore, folk culture here developed under the influence of a wide range of factors, which impressed it with the seal of unusual variety and variability. The role of the present effort to organize a European community will be to preserve this material and spiritual wealth of folk culture, and at the same time identify those common cultural contexts and impulses, which contribute to constructing a modern European cultural consciousness.

This work was supported, in part, by Grant Agency for Science (Grant No 2/1030/94).

TRHY A JARMOKY: SOCIÁLNO-EKONOMICKÉ VÄZBY S VIDIECKOU LOKÁLNOU SPOLOČNOSŤOU

ĽUBICA FALŤANOVÁ

Mgr. Ľubica Falťanová, Ústav etnológie SAV, Jakubovo nám. 12, 81364 Bratislava, Slovakia

The paper is concerned with the problems of the links between markets and local rural society. It deals with the geo-spatial distribution of various markets (fairs, cattle, horse, weekly), in Slovakia in the first half of the 20th century, and today. It is also concerned with their concentration function in relation to the rural locality, the calendar of fairs and its dependence on the economy of the peasant household. At the same time it understands the connection of the inhabitants of the countryside, not only as a set of economic questions, but also as a factor conditioniing the creation of elements of a cultural and social character.

Viacstoročná existencia trhov sa spája s viacerými funkčnými rovinami – sú nielen významným komponentom rozvoja obchodu, ale zohrali významnú úlohu ako mestotvorný činiteľ, majú miesto v právnom systéme spoločnosti, chápu sa i ako súčasť sídelno-priestorových otázok urbánneho celku. Prispevok sa snaží osvetliť v čo najširších sociálno–ekonomických a kultúrnych súvislostiach kvalitu väzieb a vzťahov trhov s vidieckym prostredím, niektoré všeobecné historické a ekonomické súvislosti rozšírenia trhov nevynímajúc.

Dôležitou súčasťou vývinu trhov je otázka geopriestorového rozšírenia. Sieť trhov sa vytvárala postupne, s ohľadom na vnútorné ekonomicko-sociálne potreby krajiny. Najmä obdobie od 18.storočia sa vyznačuje ich extenzívnym rastom v dôsledku prenikania remeselníkov do vidieckych sídiel. Ich počet v tomto období nie je zanedbateľný. V r. 1720 má trhové právo 232 lokalít. Išlo o 24 slobodných kráľovských miest, 197 mestečiek, 11 dedín s právom trhu.[1] (Údaje sa týkajú lokalít s úplným právom trhu. Trhové právo sa neudeľovalo vždy v plnom rozsahu, takže v mnohých sídlach sa konali len výročné trhy.) To, že v 17. až 19.stor. sa udeľovali nielen mestám, ale i malým mestečkám a dedinám, má význam tak z hľadiska intenzity ich rozšírenia ako aj z pohľadu postavenia jednotlivých sídiel, ktoré sa stali určitým ekonomickým uzlom a načas i sociálno-kultúrnym centrom nasávajúcim obchodníkov z rôznych oblastí a návštevníkov z okolitých vidieckych obcí. Na základe návštevnosti obyvateľov vidieka, ktorá nás zaujíma, sa vytváralo okolo jednotlivých trhových stredísk viacero akčných sfér s rôznym rozsahom hraníc. Veľkosť ich rozpätia svedčí o územ-

nom dosahu a význame pre vidiecke obyvateľstvo, ale i o spätnom význame, resp. dôležitosti sledovanej spádovej oblasti pre existenciu a úroveň príslušného trhu či jarmoku.

Podľa údajov z prelomu 20. a 30. rokov 20.stor. sa na Slovensku výročné trhy konali v 293 lokalitách mestského a vidieckeho charakteru (pozri mapa Jarmoky v Etnografickom atlase Slovenska).[2] Pre 210 z nich máme aj priestorové znázornenie spádových oblastí, vytvorené na základe výsledkov doplňujúceho anketového výskumu v atlasových lokalitách (mapa 1).[3] Ak sa aj hovorí v príslušnej historickej literatúre o ich neúmernom počte vzhľadom na miestny ekonomický prínos, z rozloženia spádových centier v príslušnej mape je v 1.pol.20.stor. zjavný ich pretrvávajúci obchodný vplyv v okolitom prostredí (ako si ukážeme, platí to tak pre výkladné ako aj pre dobytčie a týždenné trhy). Podobne ako v predchádzajúcich obdobiach i v tomto čase sa lokalizovali, pri rešpektovaní kritérií mestskosti podľa počtu obyvateľov v našich podmienkach, nielen v mestách ale i v malých mestečkách, ktoré vzhľadom na ďalšie podmienky potrebné pre ich označenie ako mestské sídlo (napr. infraštruktúra) možno označiť i ako sídla s polomestským charakterom. Vychádzame tak z počtu 52 miest nad 5000 obyvateľov a 188 sídel v kategórii 2000-4999 obyvateľov na Slovensku roku 1921.[4] Tento stav je odzrkadlením vzostupnej tendencie organizovania jarmokov v období 1.ČSR, i keď tradičné formy obchodu ustupovali do úzadia pri porovnaní s rýchlym rastom objemu celonárodného obchodu.[5]

Pri hľadaní vzájomných prvkov koexistencie trhov a vidieckeho obyvateľstva nás zaujalo i kalendárium jarmokov. Z počtu termínov jarmokov v priebehu roka v jednotlivých lokalitách vyplýva, že sa konali vo veľkej miere 4 krát do roka (takmer v 100 lokalitách z celkového počtu približne 290 lokalít, kde sa konali jarmoky). Čo sa týka ich rozloženia v priebehu roka, boli termínované s určitou pravidelnosťou vzhľadom na jednotlivé ročné obdobia. Napr. v Banskej Bystrici, kde jarmok trval tri dni, sa konal 25.-27.1., v jarnom období 7.-9.5., v jesennom 29.-30.11. a v zimnom 1.-2.12. Pre porovnanie, len približne v 20 prípadoch sa konali jarmoky 3 razy v roku, pretože vývoj smeroval k organizovaniu väčšieho počtu jarmokov ako bolo štyrikrát do roka. Poukazuje na to fakt, že v mnohých lokalitách sa konalo i šesť jarmokov v priebehu roka (50 prípadov), sedem (15 prípadov), ale i 8 (približne v 20 lokalitách) a dokonca i 9 razy (napr. v Bánovciach, Nitre, ale i v pohraničných centrách ako napr. v Modrom Kameni, v Hniezdnom) a desaťkrát (napr. v Nitrianskom Pravne).

Vzhľadom na skúmané väzby je dôležitý i fenomén sezónnosti trhov, korešpondujúci predovšetkým s rytmom poľnohospodárskeho roka roľníka a naň nadväzujúce potreby i rozsah kúpnej sily obyvateľov vidieka. Ako kolísal počet organizovaných jarmokov v celoslovenskom meradle podľa jednotlivých období, znázorňuje graf.[6] Pri pohľade na kalendárium jarmokov z konca 20. rokov je zjavné, že najmenej sa ich konalo v rámci Slovenska v mesiacoch január (116 jarmokov), február (95), marec (99), júl (81), december (100), ale v máji sa už konali v 148 lokalitách a v septembri, ktoré sa považovali za najnavštevovanejšie, v 146 lokalitách. Z tých menšieho lokálneho významu môžeme napr. menovať jarmoky v Brezovej, určené na pondelok pred Tromi kráľmi, po Popolcovej strede, Zelenom štvrtku, Svätom Duchu, Jánovi Krstiteľovi, Štefanovi, v pondelok po Matejovi, Imrichovi. Podľa spádovitosti jarmokov širšieho dosahu sa dostal na významné miesto napr. jarmok v Leviciach, kde sa konal v stredu v týždni, keď je sviatok Troch kráľov, Smrtná nedeľa, Božieho Tela, Ľudovíta, Michala a Kataríny (výkladný, dobytčí v pondelok pred výkladným). Pritom všeobecne platilo pravidlo, podľa ktorého ak sviatok pripadol na nedeľu, jarmok sa konal nasledujúci týždeň. K západoslovenským jarmokom tohto významu možno zaradiť ďalej Trnavu, Myjavu, Trenčín, Topoľčany, Nové Zámky, Komárno, Nitru s jarmokmi v pondelok po Pavlovi pustovníkovi (15.1.), nedeli Oculi (1.pôstna nedeľa), na Zelený štvrtok, po

Jánovi Nepomuckom (16.5.), Navštívení Panny Márie (2.7.), pred Nanebovzatím Panny Márie (15.8), Michalovi (29.9.), po Lukášovi (18.10.) a Tomášovi (21.12.) – výkladný, dobytčí tri dni pred výkladným.

Zo stredoslovenských miest významné postavenie v spádovitosti mal napr. Žiar nad Hronom, kde sa jarmok konal v pondelok a utorok po Hromniciach (2.2), Markovi (25.4.), Nanebovzatí Panny Márie (15.8.), Michalovi (29.9), Obetovaní Panny Márie (21.11.). Významné miesto zo stredoslovenských jarmokov mal podľa geopriestorového dosahu návštevnosti z vidieckych lokalít Zvolen s jarmokmi konanými až 9 razy do roka, a to 12.1., 23.2, na Zelený štvrtok, 20.4., deň pred Božím Telom, 23.3., 4.9., 19.11., 21.12. K takýmto patril i Ružomberok, Dolný Kubín, Brezno, v južnej časti Veľký Krtíš, Lučenec, Rimavská Sobota.

Z východoslovenských spomeňme jarmoky v Košiciach, kde sa konali 3 dni – v pondelok, utorok a stredu, kedy je 20.1., 3.5., 27.6., 15.8., 19.10. Priraďuje sa k nim i Prešov, Bardejov, Stropkov, Humenné, Michalovce, Spišská Nová Ves.

Z výsledkov výskumov zaznačených na mape vyplýva, že z obcí hraničiacich s cudzími krajinami sa navštevovali jarmoky v susedných krajinách – na Morave napr. v Hodoníne, Uherskom Brode, Valašských Kloboukoch, Vsetíne, Českom Tešíne, v Poľsku v Lipnici, Jablonke, Pivničnom. Aj na Ukrajine smerovali do priľahlých miest – do Čopu, Veľkého Berezného, Mukačeva, Užhorodu. Cieľom návštev jarmokov v Maďarsku boli napr. Miškolc, Šalgotarián, Gyongés.

O tom, že jarmoky sústreďovali obyvateľstvo zo širokého regiónu svedčia i znalosti o proveniencii návštevníkov. Napr. podľa výskumu zo Zohora na jarmok v Malackách sa dochádzalo nasledovne: „...najprv Záhorská Ves dojela, potom Gajare dojeli do Malacek, Jakubov, Košteliště. Z tejto strany chodil Pernek, Jabloňové, Kuchyňa, Záhorská Bystrica, Mást, Zohor, celá cesta bola zatarasená, voz za vozem. Z tejto strany od Gajar, potom z tejto strany od Závod, to šecko išlo. Až byl v Šaščine jarmark, zasa to šecko valilo do Šaščina." Akou bol jarmok dôležitou spoločenskou udalosťou svedčí i pripomienka – „to byla hrubá vjec, to si nenechal nikto ujit".

Dôležité je upozorniť na fakt, že rozsah spádovej oblasti bol daný nielen sídelnou významnosťou, napr. administratívno-politickým postavením v rámci regiónu, ale i geografickými podmienkami, čiže polohou v rámci regionálneho geografického celku a dôležitá bola i časová dostupnosť trhových centier z východiskovej lokality. Spravidla išlo o jednodenné cesty na jarmok, pričom sa odchádzalo často v skorých ranných či nočných hodinách (napr. i o 2.-3.hod), alebo tak, aby jarmočníci dorazili aspoň večer pred konaním jarmoku, a to pešo či na vozoch. Na prespanie sa využívali príjazdné hostince („formanské"), pričom sa spávalo spravidla v miestnostiach ustajnenia dobytka.

Sezónnosť jarmokov sa odzrkadlila i v ľudovej terminológii, podľa ktorej sa jarmoky označovali ako „jarné", „letné", „jesenné" a "zimné". Okrem toho sa vo vedomostiach jednotlivcov priamo v lokalite konania jarmoku aj v okolitých obciach fixovali presné termíny ich konania, napr. v Smoleniciach „na jar bol jarmok k Velkej noci (alebo variant „ pred Velkú nocu"), v lete k Duchu („na Božé vstúpení bol"), na jeseň k hodom, v zime na Katerínu" („katerínsky"). Názov jarmokov sa v hovorovej reči konkretizoval podľa cirkevného sviatku, ku ktorému sa jarmok viazal. Podľa toho sa „ročité trhy" v Trnave okolitým obyvateľstvom označovali ako „vícenský" (22. 1. Vincent), „jozefský" (19. 3. Jozef), „vojtešský" (23. 4. Vojtech), „vícky" (15. 6. Vít), „jakubský" (25. 7. Jakub), „jarmek o Matke Božej" (8. 9. Narodenie b. Panny Márie), „šimonajúdsky" (28. 10. Šimon a Júda) a "mikulášsky" (6. 12. Mikuláš).[7]

Ako sme už uviedli, sezónnosť návštevnosti jarmokov podliehala potrebám vidieckeho obyvateľstva, ale i ročnej cyklizácii solventnosti zákazníkov. Za najnavštevovanejšie sa po-

važovali jesenné jarmoky, pretože „vtedy mali ľudé najvác penez" (Biňovce). Príjmy plynuli v tomto čase najmä z predaja poľnohospodárskych produktov z najnovšej úrody (obilie, strukoviny, zemiaky, ovocie – „úroda sa predala") a viazali sa i k predaju napr. drobného domáceho zvieratstva (husi, kačice). Napriek tomu, že lokálna obchodná sieť do určitej miery saturovala potreby obyvateľstva, nákup na jarmokoch sa považoval za výhodnú, ale i atraktívnu nákupnú príležitosť, najmä kvôli väčšiemu výberu a tovarovej rôznorodosti, príp. možnosti cenového zjednávania. Preto si nákup niektorých druhov spotrebného tovaru časovali na jarmok („šak bude jarmek"). Viaceré druhy tovarov sa výslovne viazali na jesennú sezónu – napr. kupovalo sa šatstvo školopovinným deťom vzhľadom na začiatok školského roku, obuv, čižmy, kupovali sa drevené sudy na kapustu – „runky", korytá na mäso, kolovraty, „na Katarínu sa kotle (na vyváranie – pozn.autor) kupovali" (Trstín, Biňovce, Buková). Sortiment tovaru bol oveľa rozmanitejší – od hrnčiarskeho riadu, šatstva, metrového textilu, klobúkov, obuvi, košíkov, galantérneho tovaru až po poľnohospodárske náradie, tabakové výrobky (tabak, fajky). Rozmanitosť tovarovej skladby bola daná nielen provenienciou predávajúcich, ale spočívala i v rôznorodosti pôvodu výroby, keďže štruktúra výrobkov bola zastúpená tak domáckou, remeselnou i priemyselnou výrobou, čím zodpovedala úrovni požiadaviek spotrebiteľov. Avšak pri sledovaní ekonomického chodu domácnosti a rodín je zjavné, že zabezpečenie spotrebného tovaru tvoril konglomerát javov, kde sa uplatňoval tak nákup u miestneho obchodníka alebo v blízkom meste, ako aj samozásobiteľstvo a zadovažovanie si určitých výrobkov od remeselníkov a miestnych náturistov, či od podo-

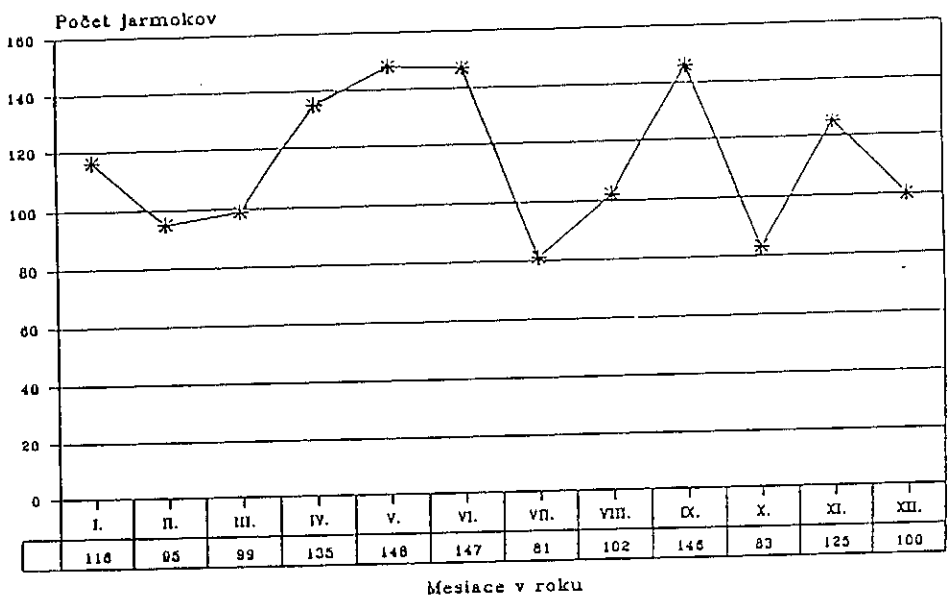

Počet jarmokov podľa mesiacov – r. 1929

mových obchodníkov. Čo sa týka v týchto súvislostiach miestnej infraštruktúry v oblasti obchodu, pohostinstva a remeselníctva, informátori v sledovaných obciach zdôrazňovali ich úroveň zodpovedajúcu požiadavkám obyvateľstva v porovnaní s obdobím socializácie nevýrobných zložiek hospodárstva. Len v Trstíne, ktorý mal v r.1930 1627 obyvateľov, bolo v tom období 6 obchodov (3 obchody miešaným tovarom, 1 obchod s obuvou-Baťa, 1 trafika, družstevný obchod miešaným tovarom), 2 hostince („šenky"), 2 mäsiarstva („jatky"), remeselníci – 3 kováči, 1 kolár, sedlár, klampiar, holič, „šuster" a 2 pekári.[8] Ako vyplýva z výskumu, i obchody mali svoj regionálny význam, keďže napr. obchod miešaným tovarom v Trstíne bol cieľom zákazníkov z okolia – z Biňoviec, Naháča, Krupej, Dubového. Nakoniec, vyplýva to i zo zápisov účtovnej knihy jedného z obchodníkov.[9] Pre porovnanie, v čase socializácie bol obchod zabezpečený v období nástupu nových spoločensko-ekonomických pomerov po 2.svetovej vojne pojazdnými predajňami a v 50. rokoch predajňami spotrebného družstva Jednota: 1 s potravinami a priemyselným tovarom, 1 s potravinami, 1 mliekáreň, obchod s textilom a obuvou a 1 krát v týždni zásobované mäsiarstvo, 1 hostinec. Od r. 1973 zastaralé priestory obchodu nahradila Jednota vybudovaním obchodného strediska. V rámci miestneho obyvateľstva mala obchodná sieť pokryť požiadavky 1730 obyvateľov, čo sa z pohľadu obyvateľov zdalo nedostatočné tak z kvantitatívnej ako i kvalitatívnej stránky, vzhľadom na to i na rastúce požiadavky obyvateľstva. Privatizácia po r.1989 sa premietla i do úrovne služieb – v obci sú pre r.1994 4 predajne s potravinami, 2 pekárne, i ďalšie druhy obchodov. I obec Smolenice, v r.1930 s 1660 obyvateľmi, mala v medzivojnovom období 5 obchodov miešaným tovarom, 5 „šenkov", 5 „masárov", okrem toho skupinu remeselníkov rôznych odborných zameraní. Jarmoky znamenali pre stálych, miestnych obchodníkov odliv zákazníkov, a tým aj obchodnú konkurenciu. Preto sa snažili i osobne pôsobiť na miestne obyvateľstvo reklamou svojho tovaru („aj my to máme"), hoci nakoniec sa sami jarmokov ako obchodníci zúčastňovali. Organizovanú podobu mali výhrady obchodníkov voči jarmočnému (a podomovému) obchodu v lokalitách s väčšou koncentráciou obchodníckeho stavu a profesným združovaním, tak ako tomu bolo v mestách.

V rámci jarmokov sa osobitne vyčleňuje problematika trhov na dobytok. Je to nielen preto, že dobytčie trhy sa konali veľmi zriedka v deň výkladného jarmoku, ale i vzhľadom na samotnú formu, obsah a funkciu javu v rámci ekonomiky rodiny a rodinného hospodárstva.

Dobytčie („lichvacie") trhy prebiehali obyčajne jeden deň pred výkladnými jarmokmi, príp. počas jedného dňa pri viacdňovom predstihu. Napr. V Galante sa výkladné trhy konali v stredu v týždni, keď je 3. 4., 21. 6., 20. 8., 26. 10 s tým, že ak pripadne jarmok na sviatok, koná sa na nasledujúci týždeň, pričom v utorok sa konali dobytčie trhy. Okrem toho sa konali zvlášť trhy na dobytok 18. 2. a 13. 12. V niektorých prípadoch sa konali dobytčie trhy napr. i 3 dni pred výkladnými trhmi (napr. v Domaniži), príp. v niektorý deň v týždni pred výkladnými jarmokmi (napr. Hlohovec). Boli aj lokality, kde sa konali iba výkladné jarmoky (Bratislava) alebo výlučne iba dobytčie (napr. Bzovík – 5. 5., 30. 8., 10. 12). Dôležité bolo aj pravidlo, podľa ktorého sa konali jarmoky v určitých regiónoch tak, aby sa termínovo neprekrývali.

Pri pohľade na sieť trhov nákupu hospodárskych zvierat sa javia diferencie medzi akčnými sférami výkladných trhov a trhmi na hospodárske zvieratá i podľa druhov hospodárskych zvierat (mapy trhových centier nákupu hovädzieho dobytka a koní).[10] Kým v prípade výkladných trhov vidíme rovnomerné rozptýlenie akčných sfér vo väčšine významnejších centier, v prípade dobytčích trhov je evidentná ich väčšia krajová špecifikácia. Z uvedených hľadísk sa javia ako významné na západnom Slovensku jarmoky na hovädzí dobytok vo Vrbovom (6 jarmokov), Senci (9), Hlohovci (10) a Nitre (9). Zvolen (9) na strednom

Slovensku ďaleko prevyšuje rozsah akčných sfér i intenzitu návštevnosti podľa atlasových obcí, výročné trhy, ale aj ostatné dobytčie trhy v tomto kraji, na východnom Slovensku sa nákup hovädzieho dobytka centralizoval do niekoľkých lokalít, ako napr. do Bardejova (7), Prešova (8), Košíc (5), Starej Ľubovne (5), Stropkova (9 jarmokov v roku). V tejto oblasti sa využívali v hojnej miere i trhy v Užhorode a v Bereznom.

Špecifikácia trhov sa vystupňovala v prípade nákupu a predaja koní. Ako vyplýva z mapy, návštevnosť týchto trhov v mnohých prípadoch prevyšovala podľa administratívneho členenia Slovenska i krajové oblasti a rozpínala sa do vzdialenosti niekoľko stoviek kilometrov (napr. Senec, Levice). Významnými centrami bol na západnom Slovensku spomínaný Senec, Galanta (6 jarmokov v priebehu roka), Hlohovec, Sereď (4), Vrbové, Nitra, Nové Zámky (8), Levice (6), na strednom napr. Žilina (6), Prievidza (9), Ružomberok (5), Lučenec (5) i Rimavská Sobota (4), pričom znovu dominuje Zvolen. Na východnom Slovensku sa nákup a predaj koní koncentroval jednoznačne predovšetkým do Košíc, Prešova, Bardejova, Vranova (6), Michaloviec (7), Trebišova (4).

Nákup oviec sa sústreďoval do oblastí s ich rozšíreným chovom. Pre sledované obdobie sa ako jediné významnejšie centrum ukázal Zvolen. Zaujímavé je však smerovanie do iných krajín – do Banátu, Rumunska, Poľska, na východe do Berezného a iných miest Ukrajiny.

Pri mikropohľade na problematiku trhov sa potvrdzuje transakcia podľa druhu tovaru ako dôležitý diferenciačný činiteľ návštevnosti jednotlivých trhových lokalít. Napr. kým z Trstína sa najčastejšie chodilo na výkladné trhy do Smolenic, tak Prievaly (4 jarmoky), Smolenice, Chtelnicu (6 jarmokov), Trnavu, Častú (3), Jablonicu (3), Vrbové vyhľadávali kvôli dobytčím trhom. Trhy sa ďalej špecifikovali – podľa údajov z Trstína na jarmokoch v Smoleniciach sa predávali „svine, kravy- každé extra, kone málo", kvôli koňom sa chodilo do Trnavy. Z Bukovej chodili na dobytčie trhy do Prieval „na jar, v jeseň" i na iné – do Smolenic, Šaštína a Malaciek. Na vyhradenom mieste („trhovišťo") v Smoleniciach a Prievaloch kone neboli, len „voly, kravy, teľatá, prasatá". „Na koňe" boli jarmoky v Senici, Trnave a Hlohovci.

Otázka obchodu s hospodárskymi zvieratmi tvorí komplex viacerých ekonomických, sociálnych a kultúrnych javov súvisiacich s ekonomikou domácnosti (zabezpečenie chodu hospodárstva), vnútornou štruktúrou obchodovania, ale i s oblasťou zvykoslovia. Predaj a nákup hospodárskych zvierat na jarmokoch tvoril iba jeden zo spôsobov transakcie tohto tovaru. V štruktúre „obchodovania" sa nachádzal bežne uplatňovaný nákup a predaj „po domoch" – čiže v rámci domácností lokálneho spoločenstva. Popritom sa vyskytoval všeobecne rozšírený jav výkupu hospodárskych zvierat pre potreby mäsiarov. V týchto súvislostiach je potrebné upozorniť na existenciu určitých zamestnaní spojených s výkupom dobytka. Jednak to boli priekupníci, obchodníci s hospodárskymi zvieratmi („kupec", „vykupovač", „priekupník", „handlér"). I sami mäsiari si osobne zabezpečovali výkup prostredníctvom informácií od „šikérov", osôb z obcí, ktoré za určitú odmenu poskytovali na mieste tipy potenciálnych záujemcov o predaj dobytka. Zakúpený dobytok hnala na určené miesto osoba zastávajúca funkciu pohoniča („hajčiar", „preháňač", „hoňec", „pohoňič", „doháňač").[11] Pre niektoré obce sa stalo priekupníctvo typickým zamestnaním mužskej populácie. Napr. v Bukovej často vykupovali kone bukovskí priekupníci („koňskí handléri") priamo v obci za účelom jeho výhodného predaja na jarmoku. Ošípané predávali mäsiarovi do Šaštína, ktorý sa pred kúpou skontaktoval s dohadzovačom-"saserom", pričom finančnú odmenu dostal od obidvoch zainteresovaných strán.

Existenčná závislosť od úspešnosti chovu hospodárskych zvierat je dokumentovaná i zvykoslovnou stránkou predaja dobytka pri odchode na jarmok, ale i po príchode, bezprostredne pri umiestňovaní v maštali. Realizácia racionálnych i iracionálnych úkonov bola zame-

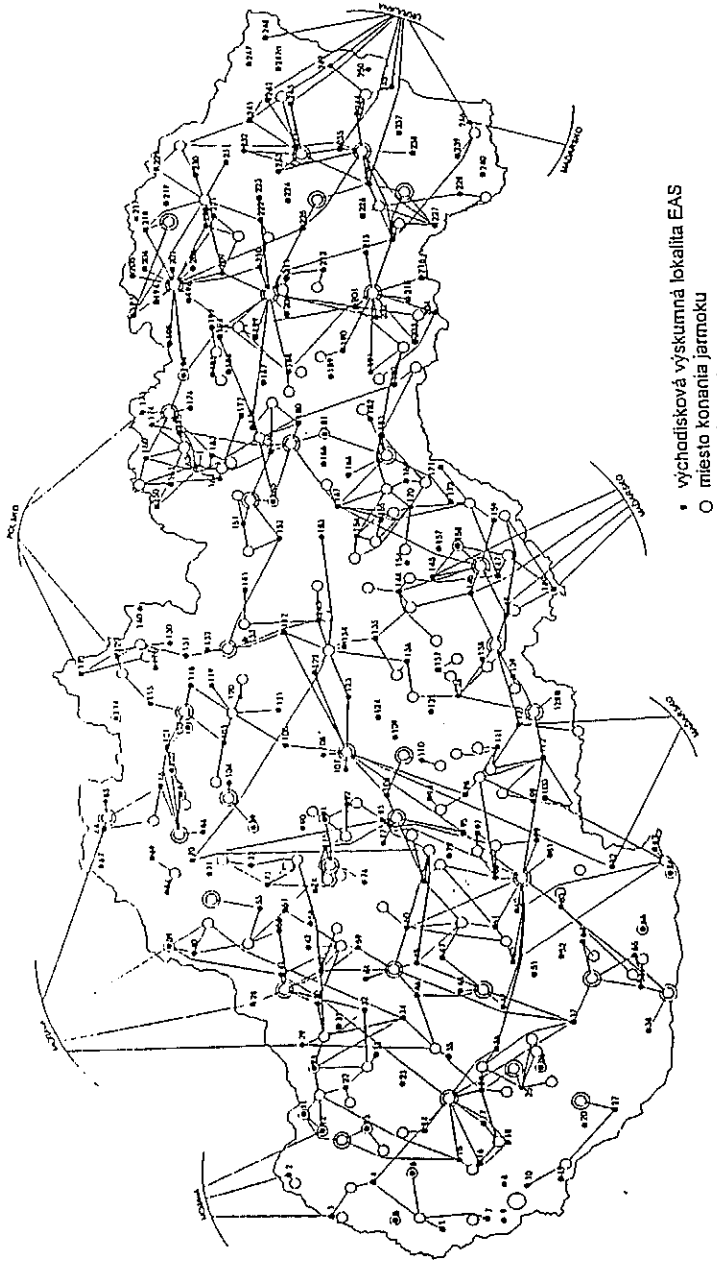

raná na dosiahnutie úspešnosti predaja či nákupu (napr. kropenie svätenou vodou, prežehnanie, obhadzovanie, potieranie dobytka rôznymi predmetmi – soľou, trieskami, chlebom, vajíčkami, kladenie predmetov na prah a pod.).

Súčasťou zvykoslovného celku týkajúceho sa kúpy a predaja dobytka na jarmoku je i zvyk obdarovania detí po úspešnej transakcii rôznymi druhmi darov, ako napr. cukrovinkami, menším finančným obnosom a i., s rozlišovacím názvom podľa toho, či išlo o hovädzí dobytok („rohovo") alebo ošípané („chvostové","ocasné", „paprčkové", „kvikové").[12]

Výhodná a úspešná kúpa vyžadovala dobrú úroveň znalosti ukazovateľov kvality zvieraťa (celkový vzhľad zvieraťa, vek podľa zubov, prstienkov na rohoch, ťažná sila, dojivosť podľa vemena a pod.). Preto sa mnohí predávajúci uchyľovali k praktikám, ktoré dočasne mohli ovplyvniť vzhľad a celkový dojem z kvality zvieraťa (nafúknutie vemena, napojenie alkoholom a pod.). Súčasťou úspešnosti bolo i zjednávanie ceny medzi kupujúcim a predávajúcim. Ako príklad komplexu vedomostí o kvalite tovaru si môžeme uviesť výpoveď informátora zo Zohora. Podľa akých znakov sa pozeralo na koňa? „V prvom rade tak jak aj na ženu. Keť je žena jak sa poví cimerná, že má tú postavu, tak ide po nú ten chlap a po tém koňovi takisto. Keť vidíeu, že ten kuň je pjekný, strojný, zdravé nohy, zuby má, hrbatý není a v prvom rade musel mjet lesk aj. Nesmjel mít, že mjel chlupy dluhé a podobne. To musel byt taký, kerý byl vyčesaný rádňe. Vychystaný na jarmek. A zuby. Na zuby sa kukalo. Čím starší kúň, tým mal rovňejší tí zadné stoličky. Hladzené od teho jak žere, tak tí zuby sa mu treli. A keť je mladý kúň, tak ten má jamky v tých zuboch."

Zvykoslovný celok tvoria i tradíciami ustálené, úradným zákonodarstvom stanovené právne formy potvrdenia kúpnoprávnej zmluvy medzi obidvomi stranami (napr. podanie rúk, zapitie oldomášom, zápis v dobytčom pase).

Celoúzemný výskyt hustej siete s rovnomerne rozloženými centrami týždenných trhov v 1. pol. 20. stor. dokladá mapa uverejnená v EAS.[13] Už z počtu približne 200 týždenných trhov, zistených podľa atlasového výskumu, je zrejmá spätosť rozloženia lokalít s týždennými trhmi v priestore so sieťou sídelného výskytu výročných trhov. Regionalizácia spádových území je i tu spojená zo zásadami určenými v prípade výročných trhov. Avšak, ako sa ukazuje, existujú určité odchýlky v tvorbe akčných sfér. Týždenné trhy centralizovali existenciu menších spádových celkov, dá sa odhadnúť, že v priemere siahajúcich do 30 km od centra. Tento odhad možno postaviť na základe súčasných cestných spojení, avšak pri dochádzaní na trhy (tak na týždenné ako i na výročné) sa často využívali rôzne skratky mimo riadnych ciest, napr. cez hory a pod. V zásade sa zhodujú centrá s dôležitými administratívno sídelnými sídlami, akými boli okresné mestá, ale ak si to priestor vyžadoval, vytvorili sa i ďalšie centrá, ktoré región, v tomto prípade daný okresom, oblasť členili na 2 i viac územných celkov. V porovnaní s výročnými trhmi je zaujímavé minimalizovanie vytvárania kontaktových zón s priľahlými zahraničnými oblasťami.

Spätosť obyvateľstva zo spádového zázemia dôležitých mestských trhov sa vytvárala v súvislosti s rozvojom miest, a tým i koncentráciou neagrárneho obyvateľstva, čo vyžadovalo prísun poľnohospodárskych produktov. Zásobovanie mestských trhových centier poľnohospodárskymi výrobkami z priľahlých dedín bolo územne všeobecne rozšíreným javom. Okrem toho sa najmä v priebehu 19. a pol. 20. storočia na Slovensku vykryštalizovali súvislé výrobné oblasti s vyhranenou produkčnou špecializáciou, zameranou na zásobovanie vzdialenejších oblastí. Takéto oblasti a lokality sa vymykali z predloženého obrazu rovnomerne rozložených spádových oblastí zaznačených trhových centier.[14]

Ekonomická profilácia dedín spojená s trhovým predajom sa prejavila i v terminologickej zamestnaneckej identifikácii ich obyvateľstva. Napr. podľa toho sa niektoré obce v okolí Nitry označovali ako v Hrnčiarovciach „kapustári", Modranke „mrkvári", Červe-

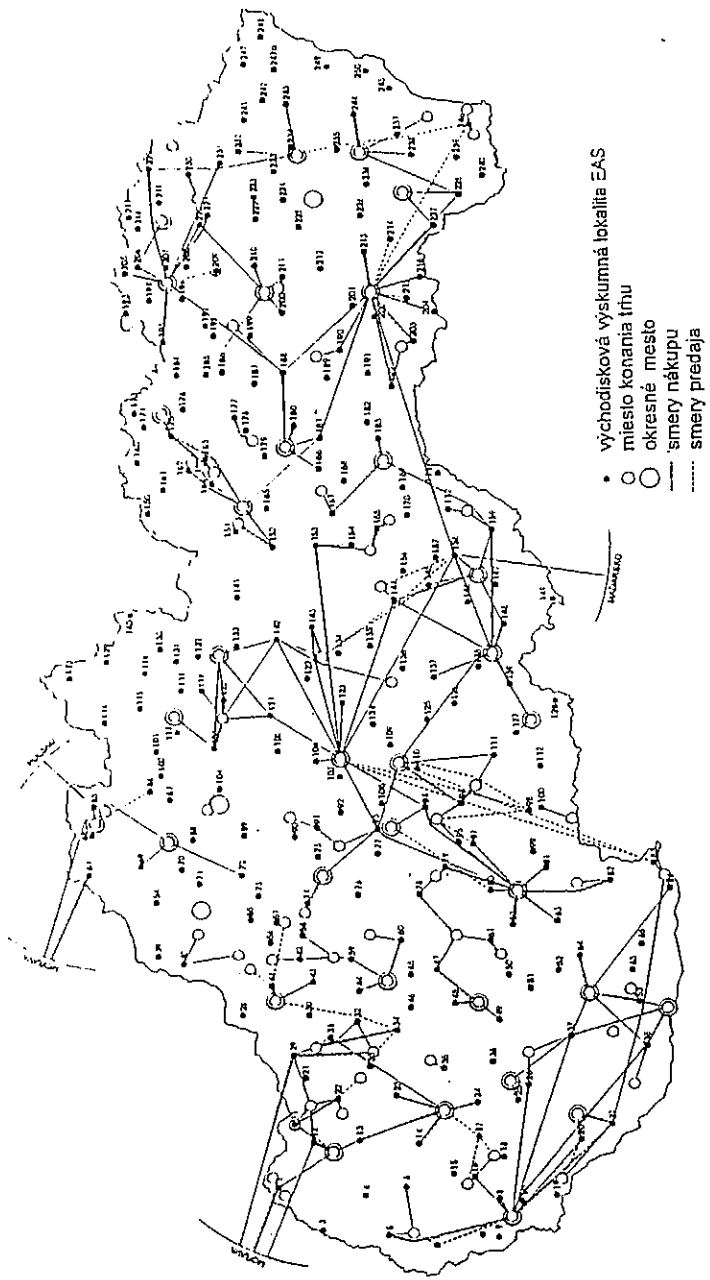

Centrá týždenných trhov, 80. roky 20. storočia

ník bol známy predajom cesnaku, obyvatelia zo Zelenča boli „žrebčári". Ale príležitostný predaj poľnohospodárskych produktov, ako som sa už zmienila, bol nevyhnutnou súčasťou ekonomiky domácností vo všeobecnosti. Keďže jeho prvoradým cieľom bol bezprostredný nákup predmetov dennej spotreby, „peňáze sa domov nedonésli" (Bíňovce).

Tak ako jarmočníctvo i trhovníctvo predstavovalo jeden z prvkov v štruktúre tovarovej výmeny, na ktorej boli zainteresovaní obyvatelia vidieka. Na odbyte ich tovaru sa podieľali totiž rôzne skupiny obyvateľstva buď priamo z obce alebo z okolia. Ak si zoberieme napr. obec Trstín, tak odbyt obilia zabezpečovali 4 výkupci, z toho 1 bol zástupca NUPOD-u, pričom mal k dispozícii v obci sklad. Ďalej boli v obci 2 pečienkárky z radov miestnych obyvateľov a 2 výkupci vajíčok. Husi skupoval priekupník z Myjavy, ktorý ich v kŕdľoch hnal do Viedne. Obchodník miešaným tovarom bol zároveň aj výkupcom výšiviek od žien z Trstína a Bíňoviec. V Bukovej okrem vajíčok sa vykupovalo i drevo. V lete miestny obchodník vykupoval od miestnych obyvateľov liečivé bylinky. Z Bíňoviec, Trstína a Bukovej sa odchádzalo na týždenné trhy do Trnavy poväčšine na jeseň. Zaujímavé sú i formy organizácie ciest. Tak ako v prípade jarmočníctva, i u trhovníctva sa vyskytovali prvky kolektívnosti a vzájomnej výpomoci. Keďže na určitý druh tovaru (husi, pečienky, strukoviny) sa orientovali takmer výlučne ženy, na cesty z obce, začínajúce sa už v noci, sa z bezpečnostných dôvodov zoskupovali, príp. čakali na trhovníkov z inej obce-furmanov, ktorí ich za menší finančný obnos odviezli, tak ako Bíňovčanky na Bukovčanov. Pri ceste do Trnavy sa však spravidla napr. husi predali už na okraji mesta, pretože bolo zvykom, že už tu ich čakali miestne zákazníčky („paňičky").

Jednou z dôležitých stránok trhovníctva je využitie či investície získaných finančných zdrojov. Predaj obilia, zemiakov (Buková, Trstín), dreva (Buková) mal pokryť výdavky spojené s celou domácnosťou a hospodárstvom – bol na „živobytí". Napr. za predaj 5 q raži získala domácnosť 300 korún. Pre porovnanie, denný príjem pri sezónnej práci na veľkostatku bol 8 korún. Pre porovnanie, 1 kg cukru stál 8 korún. Cena nákupu („cigória, cukor, ocet, petrolín") v trstínskom obchode r. 1940 bola 24.30 k. Kalkulácia s úrodou a financiami mala potom rôzne podoby. Napr. za obnos získaný predajom 1 nákladu voza zemiakov : „Za krumple sa kúpilo hnojivo na žito, boty, kapce, k jedlu na cestu. Tak to kolem dokola chodilo". Alebo „za fúru dreva sa kúpil mech múky" (Bíňovce). Keďže príjmy z roľníctva nestačili pokryť výdavky domácnosti, napr. v Bukovej, považovanej za sociálne slabšiu obec i podľa jednotlivých výmerov pôdy, ale i podľa hodnotenia informátorov (hovorilo sa „ten je z Bukovej, ten je hladný", alebo „Trstín – konec chleba, začátek kameňa", „Buková, to boli chudobnejší, vápenkári, konskí handléri, Trstínčania, ti už boli pyšnejší, a potom Bíňovce, Boleráz", „Buková bola chudobnejšá dedina ako Trstín. Ani sa veľmi medzi sebou nebrali"), bol súčasťou získania obživy nielen predaj poľnohospodárskych produktov, aj to len v prípade, keď to umožňoval výnos, ale i ďalšie zamestnania.[15] Predať časť úrody mohol roľník naozaj „ket mel vyše seba". Treba ešte podotknúť, že príjem z drobného predaja, napr. pečienok, husí, hydiny, fungoval ako obnos, s ktorým právo mali kalkulovať ženy. Najčastejšie sa zamerali na pokrytie výdavkov na šatstvo („musím predať pečénku na zásteru"), obuvi, niektorých druhov potravín (bez „klobúka – homole cukru, pozn.autora – sme domov neprišli").

Je zjavné, že sociálna stratifikácia, zamestnanecká štruktúra, výrobná profilácia v rámci obce determinovali rozšírenie a charakter spojenia jednotlivých predstaviteľov lokálneho spoločenstva i jeho celku s týždennými trhmi.

Rozšírenie týždenných trhov v súčasnosti, rozsah ich spádových oblastí, dokladá mapa 2.[16] Centralizácia výrazných lokalít sa vo vývoji udržala podľa dôležitosti v administratívno-správnej oblasti. I keď badať určité vývojové zmeny, ktoré sa dajú spájať s ústupom

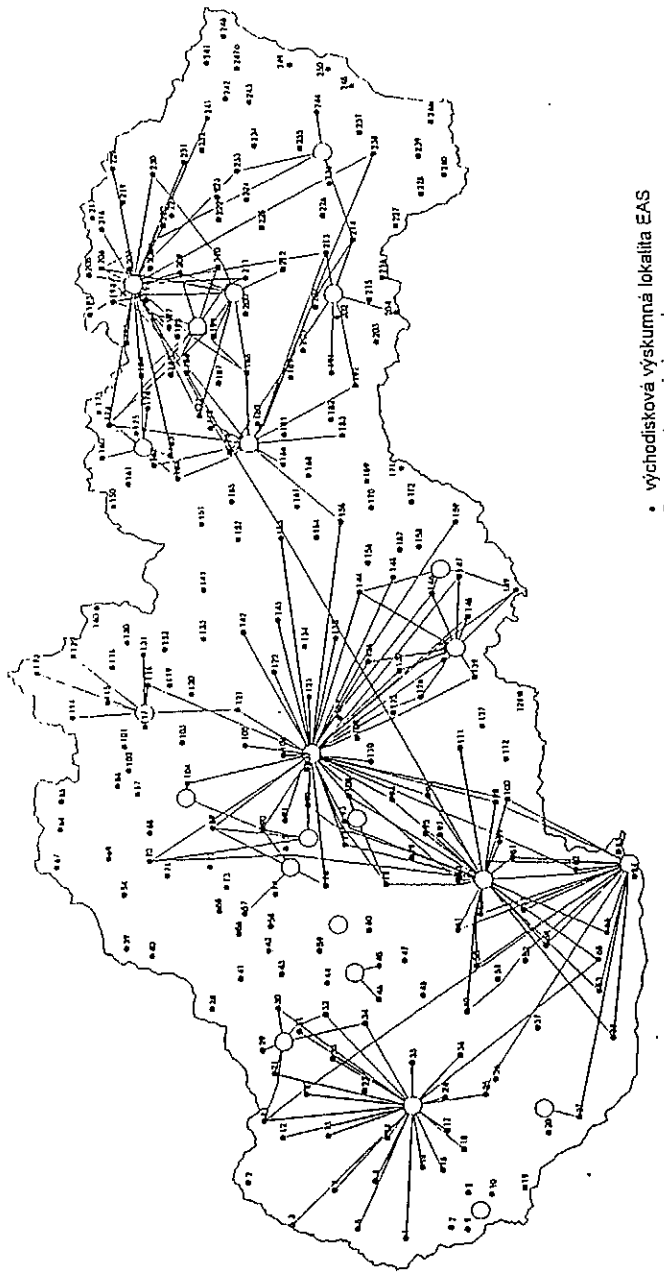

• východisková výskumná lokalita EAS
○ miesto konania jarmoku
Autor: Ľ. Faľanová
Prameň: Faľanová, Ľ.: Návštevnosť jarmokov v minulosti a súčasnosti. Poštová anketa, r.1983

Centrá jarmokov, 80. roky 20. storočia

vytvárania rozsahu trhových spádových území oproti minulosti, dokumentované sú i určité opačné tendencie. Máme na mysli význačné mestské centrá, ktoré majú široké zázemie, ako napr. v prípade Bratislavy, kde ide o časť Záhoria a Žitný ostrov. Zvolen sústreďuje trhovcov z južného Slovenska. V tomto zmysle je sledovanie trhov v súčasnosti zaujímavé nielen z hľadiska zamestnaneckej štruktúry v obciach spojených s trhmi, ale i z hľadiska vytvárania územných kontaktových relácií. Ale ako sa ukázalo podľa výskumov v 80. rokoch, trhy zohrali i úlohu dôležitého zásobovateľa pre vidiecke okolie.

Obdobie 50. rokov 20.stor. s nástupom nových spoločensko-ekonomických podmienok, ako i snaha o dobudovanie pravidelného zásobovania vidieka pomocou siete obchodov predurčili najmä výročné trhy k ich postupnému obmedzovaniu á rušeniu. Posledné roky však znamenajú oživenie tradície jarmokov. Organizuje sa takmer 20 jarmokov, z ktorých mnohé nadobudli nadregionálnu popularitu (napr. v Trnave, Štúrove, Leviciach, Lučenci, Spišskej Novej Vsi, Bardejove, Sabinove a Banskej Bystrici). Postupne sa obnovovali podľa týchto rokov: napr. už 1960 sa obnovil v Nových Zámkoch (v poradí 437.), v 1972 v Sabinove, koncom 70. rokov v Novom Meste nad Váhom, Martine, Podolínci, Prešove, Veľkom Krtíši. Začiatkom 80. rokov pribudli jarmoky v Dolnom Kubíne, Dunajskej Strede, Lučenci, Rimavskej Sobote, Trnave a pod. Len v Banskej Bystrici sa konal v r. 1984 s prestávkou už 327. jarmok. I keď majú rovnaký cieľ a funkciu, diferencujú sa samozrejme kvalitou tovaru, počtom v roku, názvami a územným dosahom oproti jarmokom v minulosti. Organizujú sa iba raz do roka, spravidla v jesených mesiacoch a prijali názvy odvodené od lokality alebo regiónu, kde sa konajú (napr.Lučenec má Novohradský jarmok, Dolný Kubín Oravský, Dunajská Streda Žitnoostrovský, Nové Zámky Štúrovský, Rimavská Sobota Gemerský, Trnava Tradičný trnavský, Levice Tradičný levický jarmok. Len Brezno a Topoľčany sa pridržiavali pri voľbe názvu odvodeného od mena, k termínu ktorého sa jarmok viaže. V tomto prípade ide o Ondrejský jarmok a Mikulášsky jarmok. Veľký Krtíš si zvolil názov podľa profesnej špecifikácie na Banícky jarmok[17]).

Čo sa týka územného zázemia, mnohé z nich dosiahli krajový význam, ako napr. jarmok v Banskej Bystrici (mapa 3).[18]

Ekonomika 1. pol. 20. stor. určovala celkový charakter tovarovej výmeny a v nej pretrvávanie tradičných prvkov vo väzbách medzi ekonomikou vidieckych domácností, lokálneho spoločenstva a obchodu. V rámci nich mali trhy významné postavenie, a to nielen v oblasti ekonomickej, ale i z hľadiska vplyvu na vznik a existenciu osobitných sociálno-kultúrnych celkov. Záverom možno povedať, že tradičné formy obchodu, akými sú týždenné a výročné trhy, majú svoju funkciu vzhľadom na vidiecke prostredie i v súčasnosti. Nadobudli síce iné kvalitatívne podoby, ale stále sú jedným z určujúcich činiteľov priestorového rozloženia migrácie obyvateľstva a kontaktu rôznych regiónov a lokalít.

POZNÁMKY

1 ŽUDEL, J.: Trhové sféry na Slovensku r.1720. Geograf. Čas., 25, 1973, č.4, s.299-312.

2 Mapa bola spracovaná na základe údajov uverejnených in: Tranovský evanjelický kalendár. Liptovský Sv. Mikuláš 1929-1932. Materiál obsahuje miesto a termín konania výkladného a dobytčieho jarmoku. Uverejňovanie kalendária jarmokov bolo zaužívanou praxou a informáciou v kalendároch, nakoľko tento druh spisby bol v úzkom spojení s čitateľskými záujmami obyvateľov vidieka. Podľa týchto údajov bola spracovaná i mapa uverejnená v Etnografickom atlase Slovenska (FALŤANOVÁ, Ľ: Jarmoky. In: Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990, s.31).

3 Mapa bola vypracovaná na základe údajov získaných výskumom, realizovaným písomnou anketou v 250 atlasových obciach. FALŤANOVÁ, Ľ.: Návštevnosť jarmokov v minulosti a súčasnosti. Poštová anketa v obciach EAS, r. 1983. Archív ÚE SAV, inv. č.1378.

4 Štatistická ročenka Slovenska. Bratislava 1959. Tab.3-4. Rozdelenie obcí podľa veľkostných skupín.

5 LIPTÁK, J.: Problémy novších a najnovších dejín obchodu na Slovensku. K dejinám obchodu na Slovensku. Zborník prednášok z konferencie, Nitra 10.-11. februára. Bratislava 1987, s.110.

6 Graf bol vypracovaný na základe údajov uvedených in :Tranovský evanjelický kalendár, c.d.

7 Príspevok sa opiera i o výsledky terénneho mikroregionálneho výskumu FALŤANOVÁ, Ľ.: Trhy a trhovníctvo. Bíňovce, Buková, Smolenice, Trnava, Trstín. Terénny výskum r.1985, Zohor r.1989.

8 Štatistické údaje o počte obyvateľstva sú čerpané: Štatistický lexikon obcí v Republice československé. III. Krajina slovenská. Praha 1936. Odtiaľ sú čerpané i údaje o počte obyvateľov zo Smoleníc.

9 Záznam z účtovnej knihy obchodu miešaným tovarom J. Hetteša v Trstíne z r. 1938-45. Dokladom solventnosti zákazníkov je i osobitne vedená časť dlžôb. Pri zaužívanej forme predaja na úver („na veru") sa robilo zvyčajne vyúčtovanie („vyplácanie") raz do mesiaca, a to u štátnych zamestnancov, ktorí disponovali pravidelnými mesačnými príjmami. Zaujímavé je, že i v tomto vzťahu existovalo splácanie dlžôb formou naturálií. V záznamoch sa nachádzajú údaje, podľa ktorých dlžník zaplatil napr. husami. Napr. „Indriško Štefan, Rajták dal 2 husy", čím splatil dlh 100, zostal ale dlžný 796 korún, v 1942 dal v hotovosti 200 a v 1943 4 husi po 150 Ks., čím sa dlh vyrovnal. Podľa záznamu sa dá sledovať i skladba kupovaného tovaru. Platenie naturáliami v obchodoch nebolo nič neobvyklé. Bezprostredný nákup sa platil napr. vajíčkami („peňazí vtedy ňebolo").

10 Publikované in EAS, s.31.

11 Mapy EAS Názov výkupcov dobytka, názov honcov (autor Falťanová, Ľ.) sa nachádzajú v archíve EAS ÚE SAV.

12 Kartografické znázornenie zvykoslovných prvkov sa nachádza na mapách EAS – Falťanová, Ľ.: č. mapy 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17,18, 19 sú uložené v archíve EAS, ÚE SAV.
Bohaté podkladové údaje, vhodné na ďalšie spracovanie, predstavuje materiál Zvyky pri svadbe, kúpe, zvyky na prahu domu a ľudové poľovníctvo v obciach ...(nasleduje rozsiahly zoznam obcí podľa jednotlivých okresov Slovenska), uložený v archíve ÚE SAV, inv.č.174-235.

13 Mapa Trhové centrá (autor Ľ. Falťanová). In EAS, s.31.

14 DRÁBIKOVÁ, E.: Strediská zeleninárstva a obchod s ich produktami. Slov. Národop., 28, 1980, s.129-142.

15 Podľa spracovania údajov z kroniky obce Buková mala obec v r.1957, v čase tesne pred založením družstva 167 vlastníkov pôdy. Z toho 20 (11,9%) tvorilo skupinu s vlastníctvom pôdy o výmere do 1 ha, 26 (15,5%) patrilo do skupiny s výmerou v rozpätí od 1-2 ha, v skupine s výmerou pôdy od 2-5 ha bolo 46 (27,7%) vlastníkov pôdy, pôdu v rozpätí 5-10 ha vlastnilo 65 (38,9%) obyvateľov, v skupine vlastníkov pôdy od 10-15 ha bolo 9 (5,4) obyvateľov a 1 (0,6%) obyvateľ vlastnil pôdu patriacu do skupiny s výmerou od 15-20 ha. Pre zaujímavosť, vlastníci pôdy v skupine do 5 ha tvorili 55,1 % (92 obyvateľov) z celkového počtu vlastníkov pôdy. Treba ešte podotknúť, že orná pôda tvorila iba časť z celkovej výmery poľnohospodárskej pôdy. V Bukovej „mal každý roľník ešte iné zamestnanie okrem roľníctva" – v zime sa zaoberali lesnými – drevorubačskými prácami, v prípade vlastníctva povozu vyvážali drevo (povozníci), v lete chodievali „do žatvy", na práce „na kukurice", okrem toho tu bolo rozšírené vápenkárstvo a konské handliarstvo, v lete ženy zbierali na predaj bylinky („cez leto sme sa len tými bylinkami živili, v zime polénkama"). Sociálne postavenie obyvateľov viedlo k vysťahovalectvu do Ameriky („do nebol v Amerike, ten bol hladný chleba").

16 FALŤANOVÁ, Ľ.: Návštevnosť týždenných trhov v súčasnosti. Poštová anketa v obciach EAS, r.1983. Archív ÚE SAV, inv.č.1377.

17 Spracované podľa FALŤANOVÁ, Ľ.: Jarmoky v súčasnosti v okresných mestách. Poštová anketa v okresných mestách, r.1983. Archív ÚE SAV, inv. č.1375.

18 Mapa bola spracovaná na základe výsledkov výskumu FALŤANOVÁ, Ľ.: Návštevnosť jarmokov v minulosti a súčasnosti. Poštová anketa v obciach EAS, r.1983. Archív ÚE SAV, inv.č.1378. TÁ ISTÁ: Jarmoky v súčasnosti v okresných mestách, r.1983. TÁ ISTÁ: Návštevnosť týždenných trhov v súčasnosti. Poštová anketa v obciach EAS, r.1983. Archív ÚE SAV, inv.č.1377.

Drevené kostoly na Slovensku

Ľudovít Puškár

Bratislava

Výrazným prejavom architektonickej tvorby ľudu sú drevené kultové stavby na Slovensku. Značný výskyt drevených sakrálnych objektov, najmä v severnej a severovýchodnej časti územia, nie je náhodný. Veľmi úzko súvisí s geografickým prostredím, ktorého hlavným faktorom je rozsiahle a mohutne horstvo karpatského oblúka, bohaté na lesy. V tomto prostredí sa v historickom vývoji formovalo špecifické životné prostredie, z ktorého vyplynula aj špecifická kultúra ovplyvnená nielen materiálovými prírodnými podmienkami, ale aj kultúrnou atmosférou a skutočnosťou, že tento priestor bol vlastne styčným územím dvoch veľkých svetových kultúr - kultúry rímskej a byzantskej. Tento fakt mohutne a jednoznačne poznačil aj diela vytvorené v tomto prostredí. Bol taký silný, že prekonal dokonca aj etnické vplyvy národov, ktoré sa tu udomácnili a v spoločnom žití vytvorili špecifický kultúrny charakter, ktorý poznamenal aj výtvarné diela vznikajúce v tomto prostredí. Geomorfologické a prírodné podmienky v konečnom dôsledku ovplyvnili aj architektonickú tvorbu. Prejavuje sa to nielen v materiálovej úprave — v dreve a v použitých konštrukciách — ale aj vo formálnych znakoch čerpajúcich jednotlivé architektonické prvky z umeleckých slohov predchádzajúcich období a z estetického cítenia tvorcov.

V tvorbe drevených kultových stavieb sa veľmi dobre a verne odráža úroveň kultúry ľudu a stupeň civilizácie ich tvorcov. Sú dokladom aj estetického cítenia nielen vlastných staviteľov, ale celého ľudového kolektívu, pretože ich vytvorili príslušníci ľudu na svoje vlastné kultové účely.

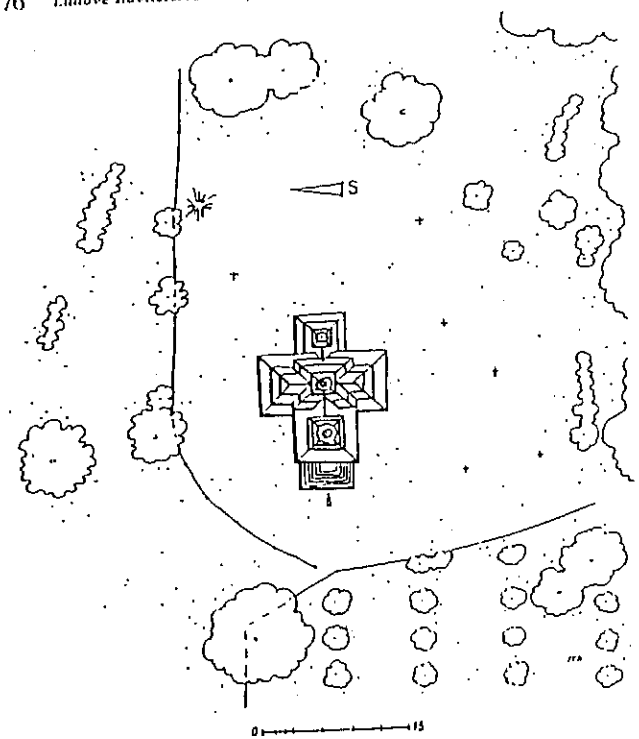

Obr. 1. Drevený kostol, situácia. Dobroslava, okr. Svidník

Bohatstvo lesov v pohorí Karpát bolo vhodnou a živnou pôdou pre architektonickú tvorbu. V tomto prostredí vznikli a do súčasnosti sa uchovali tie najkrajšie klenoty nášho ľudového staviteľstva. Na území, ktoré sa stalo domovinou mnohých národov, do určitej miery sa vytvorila spoločná kultúra vo sfére architektúry a urbanizmu. Možno povedať, že každý etnický celok alebo náboženský ritus prispel svojou hrivnou do spoločnej pokladnice architektonickej tvorby, ktorá sa formovala v tomto prostredí. Kultúra tejto oblasti bola neoddeliteľne zviazaná s jej spoločenským a sociálnym životom, kde okrem etnických vplyvov spolupôsobil aj celý rad materiálnych, psychických, etnických a konfesionálnych faktorov, ako aj iných historicky daných vplyvov.

Z urbanistického hľadiska možno drevené kostoly hodnotiť ako dominanty. Ich výnimočné postavenie v rámci dedín, či už s radovou, zhlu-

Obr. 2. Drevený kostol, pôdorys. Dobroslava, okr. Svidník

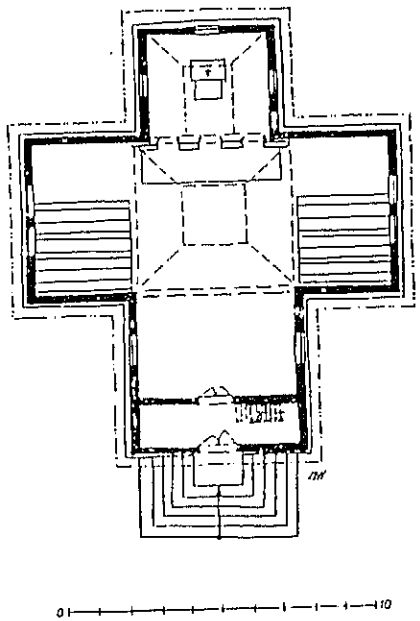

kovou, reťazovou alebo ulicovou zástavbou, je markantné na prvý pohľad. Sú takmer pravidelne situované na návršiach dedín alebo na ich okrajoch. V podstate ovládajú celé prostredie. Iná poloha býva v centre dediny, kde kostol tvorí akési jadro osídlenia. Charakteristickým znakom objektu je jeho veľká izolovanosť (bezpečnostné, protipožiarne dôvody) od obytných aj hospodárskych stavieb obce, či už postavením za cestou, za potokom a neraz s mohutne vyrastenou zeleňou. V bezprostrednom okolí kostola sa nachádza obyčajne cintorín s jednoduchými, zvyčajne drevenými, prípadne železnými krížmi. Pravidelne drevená, výnimočne kamenná obrada obklopuje areál kostolného priestoru a je akýmsi doznievaním niekdajšieho opevnenia. Areál kostola v niektorých prípadoch dopĺňa samostatne stojaca drevená zvonica.

Zrubová stavba dreveného kostola ležala spravidla na jednoduchej kamennej podmurovke, kladenej nasucho bez maltového pojiva, prípadne len neskôr vyspárovanej vápennou maltou alebo hlinenou mazaninou.

Z hľadiska používaného stavebného materiálu možno podľa hustoty výskytu konštatovať, že v minulosti najpoužívanejším stavebným materiálom drevených kostolov bol červený smrek. Pre svoje vlastnosti (značný

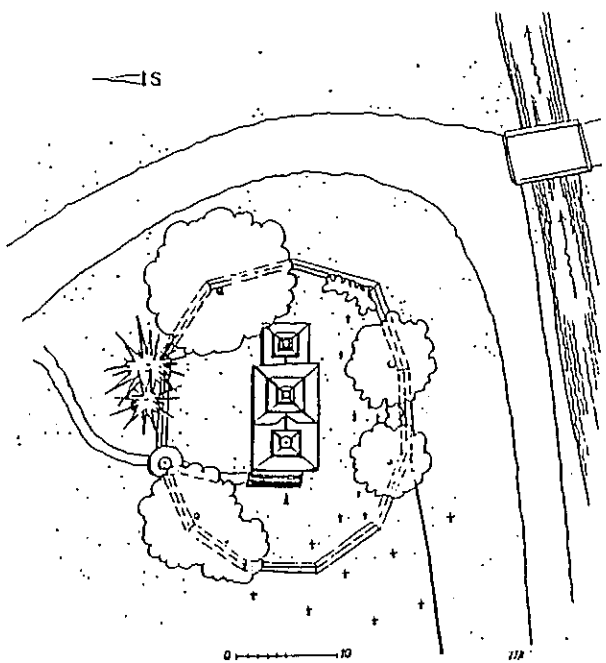

Obr. 3. Drevený kostol, situácia. Bodružal, okr. Svidník

obsah živice, veľká odolnosť voči dažďom, snehu a vode) bol veľmi obľúbený. Tento materiál bol časom čoraz zriedkavejší, a tak jeho výskyt na novších objektoch je menší. Nahradil ho smrek a dokonca aj málo kvalitná jedľa. Celkom výnimočne medzi stavebným materiálom drevených kostolov sa vyskytuje tis, ktorý nachádzame na niektorých starších objektoch už len v detailných častiach (Kežmarok, Tročany). V masíve sa uplatňuje priamo ako základný stavebný materiál len v našom najstaršom objekte v Hervartove. Zriedkavo sa vyskytuje ako stavebný materiál dub a buk. Uplatňuje sa najmä pri stavbe mohutných zvoníc a zvonových stolíc.

Drevo sa opracovávalo sekerou, neskôr pilkou, ktorá sa uplatňuje až v 19. storočí. Pri opracovávaní sekerou, či už trámcov alebo dosák, ktoré sa štiepali z kmeňov, používal sa najmä oberučný nôž, ktorý bol nepostrádateľný pri výrobe šindľov a úprave povrchov.

Základným konštrukčným systémom drevených objektov bol zrub. Zriedkavejšie, najmä na zvoniciach, používali stĺpovú konštrukciu. Stĺpová konštrukcia sa používala aj pri ohraničovaní sekundárnych priestorov

Obr. 4. Drevený kostol, pôdorys. Bodružal, okr. Svidník

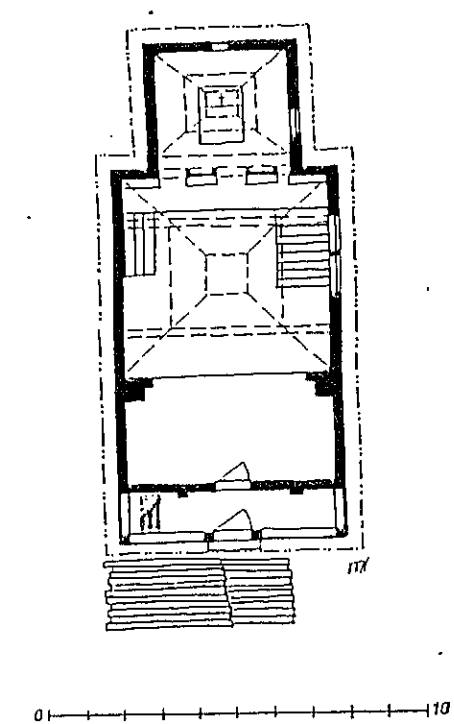

podvežia, predsiene, prístrešky, vstupné bránky a pod.). Zrubové konštrukcie bývajú väčšinou pravouhlé alebo polygonálne.

Charakteristickou črtou našich zrubových konštrukcií sú zrubové zámky, ktoré vynikajú veľkou rozmanitosťou, nápaditosťou a orginalitou. Ich tvorcovia sa snažili vytvoriť taký zámok, ktorý by bol schopný odolať a eliminovať všetky nežiadúce vplyvy a sily pôsobiace na tlak, krútenie alebo ťah. Preto tieto drevené stavby boli stabilné a nepoznáme prípad, že by boli bez priameho porušenia materiálu povolili. Na spájanie drevených konštrukcií používali sa drevené dubové kliny, ktoré nahradzovali železné skoby a klince.

Zriedkavo sa vyskytujú u nás drevené stavby kostolov „v kožuchu". Tieto stavby snažia sa aspoň svojim zovňajškom odlíšiť od tradičného materiálu a napodobňujú honosnejšie a reprezentačnejšie murované stavby. Takto riešená úprava kryje súčasne aj prípadné deformácie drevenej konštrukcie. Uvedená technika nadväzuje na rozšírený typ architektúry

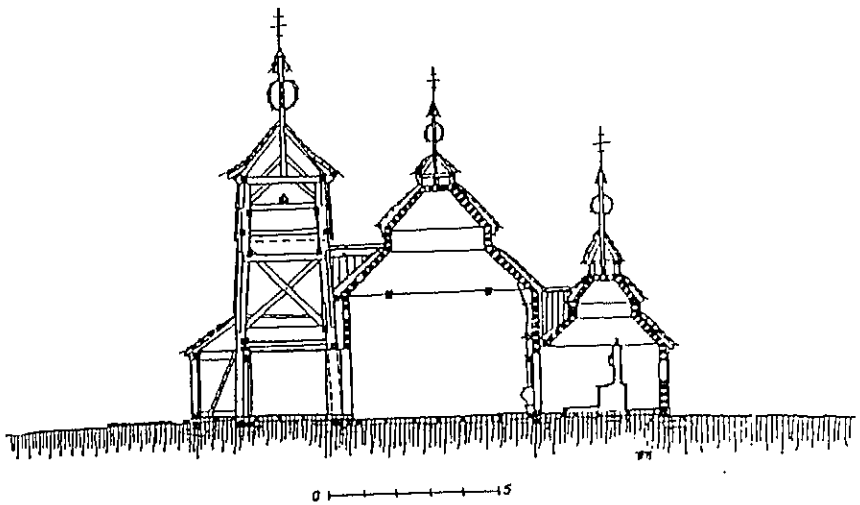

Obr. 5. Drevený kostol, pozdĺžny rez. Bodružal, okr. Svidník

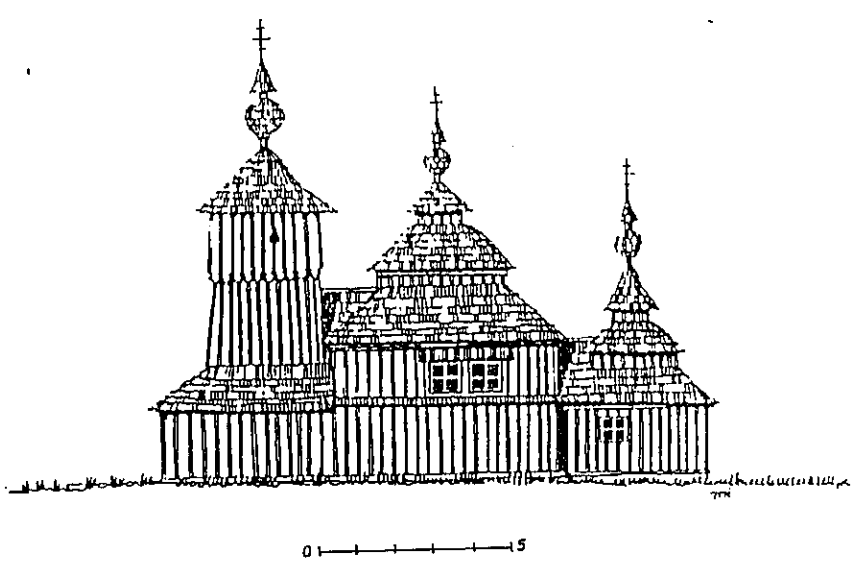

Obr. 6. Drevený kostol, bočný pohľad. Bodružal, okr. Svidník

Obr. 7. Drevený kostol, železný kríž nad svätyňou. Bodružal, okr. Svidník

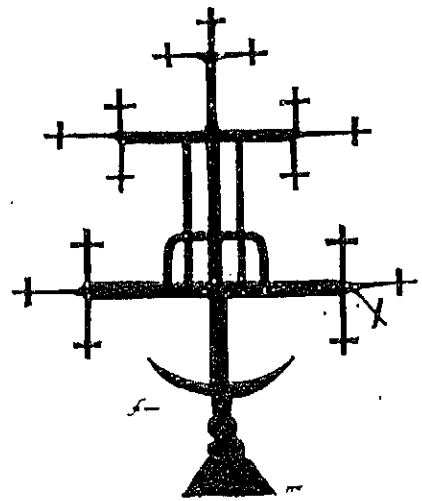

severozápadného i východného Slovenska, kde je rozšírená najmä na obytných stavbách. Zruby „v kožuchu" sú obhádzané omietkou a vybielené. Aby omietka (častokrát len hlinená mazanina) dobre držala, do stien zrubov sa vrážajú drevené kliny a pri neskorších technikách exteriér sa obíja rákosím (podklad pod omietku). Na stenách exteriéru nie sú zvláštne ozdoby. Ich technické riešenie zodpovedá zväčša úrovni regionálnych ľudových stavieb (Jalová, Krásny Brod, Dužava, Kežmarok atď.).

Na drevených kostoloch zásadne ako krytinu používali šindeľ. Bol rozličných dĺžok a šírok, často dekoratívne zdobený, najmä pri ukončovaní strechy alebo pri „obšívaní" zvonice, vežičiek či pri lemovaní okenných otvorov a pod. Pre malú životnosť šindľová krytina postupne ustupovala tvrdým krytinám, najmä eternitovým, a plechu, čo znižovalo estetický účinok drevených stavieb.

Kov na drevených stavbách sa používal len v dekoratívnych a funkčných elementoch, ako boli kríže, závesy na dverách, mreže, kovanie okien, dvier a ich zámky. Kovové kríže na drevených kostoloch predstavujú osobitnú kapitolu tvorby vidieckych kováčov. Sú pravidelne vytepávané zo železných prútov. Ich riešenie a umelecká výzdoba dosahujú vysokú majstrovskú úroveň. Mreže na oknách preberali neraz vzory zo starších, najmä gotických a renesančných stavieb. Zhotovovali ich najčastejšie sekaním a formovaním za horúca na spôsob gotických starých tŕňových ale-

bo ľaliových mreží. Dekoratívnym detailom v kove sú aj pozoruhodné a výtvarne zaujímavé kovové závesy či už prútové, šípové, rozvilinové atď., ako aj dômyselné a neraz zložité zámky, kovania s krásnymi držadlami, dekoratívnymi kľučkami a ozdobnými štítkami. V jednotlivých formách možno pozorovať zvieracie a rastlinné motívy, či už štylizované alebo i naturalisticky verné predlohe.

Tvorcovia drevených kostolov sú v absolútnej väčšine anonymní. Výnimkou sú nové kostoly. Zo starých stavieb sa vie o autorovi dnes už nejestvujúceho kostola v Rovnom (Štefan Tulka) a o staviteľovi dreveného kostola v Paludzi (majster Lang). Niekedy sú známi len donátori, ktorí sa zvečnili na nápisoch vyrytých do trámov, alebo zárubní vstupných portá-

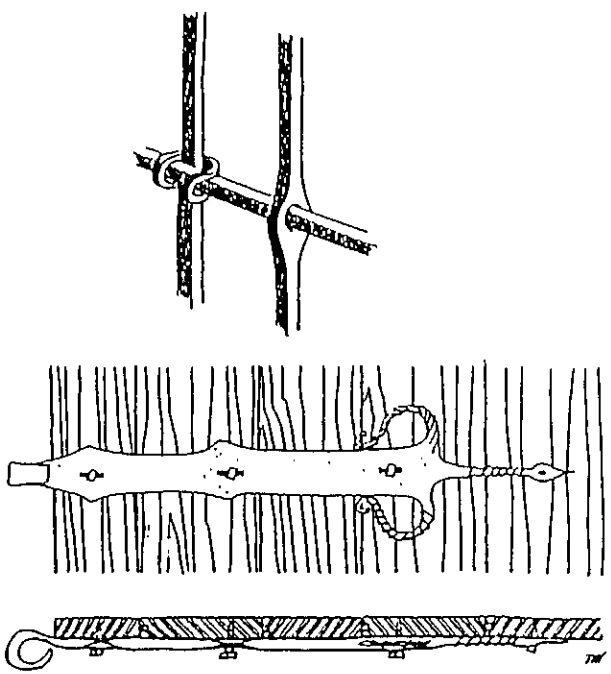

Obr. 8. Drevený kostol, železná mreža a dlhý záves na vstupných dverách, Bodružal, okr. Svidník

lov, zavše aj s udaním letopočtu stavby. Za skutočných staviteľov drevených kostolov možno s najväčšou pravdepodobnosťou pokladať nadaných a šikovných ľudových majstrov, ktorí vyrástli z domáceho prostredia a pre ktorých stavba kostola bola vecou cti a dôkazom remeselnej zručnosti.

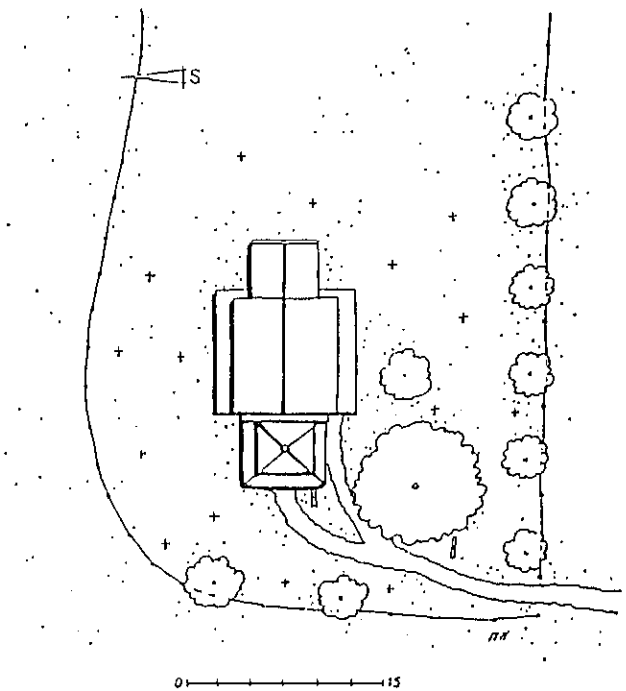

Obr. 9. Drevený kostol, situácia. Brežany, okr. Prešov

Predpokladáme, že niektorí z nich po nadobudnutí stavebných skúseností kvalifikovali sa na akýchsi ľudových staviteľov s vyššími ambíciami ktoré potom uplatňovali a zaoberali sa predovšetkým sakrálnymi stavbami

Drevené kostoly na Slovensku majú celý rad špecifických znakov v dispozičnom riešení, formálnom stvárnení, konfesionálnej príslušnosti, v umeleckej výzdobe, doplnkoch a pod. Všetky tieto znaky jednotlivých typov sa kryštalizovali v priebehu stáročí a postupne sa stali nepostrádateľnými atribútmi, ktoré ich signalizujú a navzájom odlišujú. Lenže aj tu nájdeme rôzne variácie a prechodné typy, ktoré vznikali vzájomným ovplyvňovaním predovšetkým dvoch kultúrnych sfér, východnej a západnej. Ich vzájomné vyžarovanie vplývalo na celú kultúru tohto územia a prejavuje sa tak v materiálnej, ako aj v umeleckej tvorbe. Táto skutočnosť nie je na úkor prostredia a jeho umeleckej produkcie. Naopak, vtláča mu špecifický charakter a originálny výraz.

Historický vývoj, geografické a etnické členenie súbežne s regionálnym

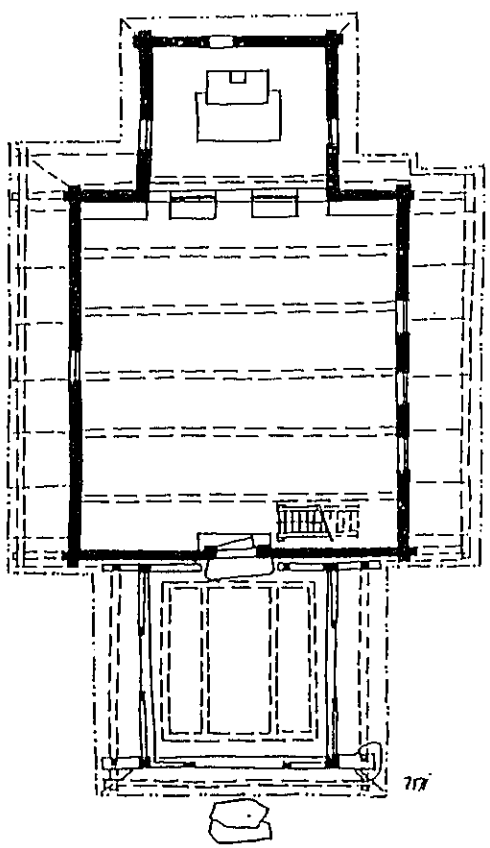

Obr. 10. Drevený kostol, pôdorys. Brežany, okr. Prešov

delením spôsobili, že na našom území sa stretávame s pozoruhodnými architektonickými typmi, závislými od oblasti, v ktorej sa tieto objekty stavali, od obdobia vzniku i od náboženskej príslušnosti stavebníkov. Podľa historických správ a archívnych dokladov vieme, že pôvodne tu jestvovalo oveľa viac drevených chrámov, ako sa nám dodnes zachovalo. Napriek tomu, že mnohé z týchto stavieb už nejestvujú, máme dodnes zachované aspoň hlavné stavebné typy kostolov, ktoré podávajú obraz o tom, ako sa v jednotlivých častiach Slovenska stavalo.

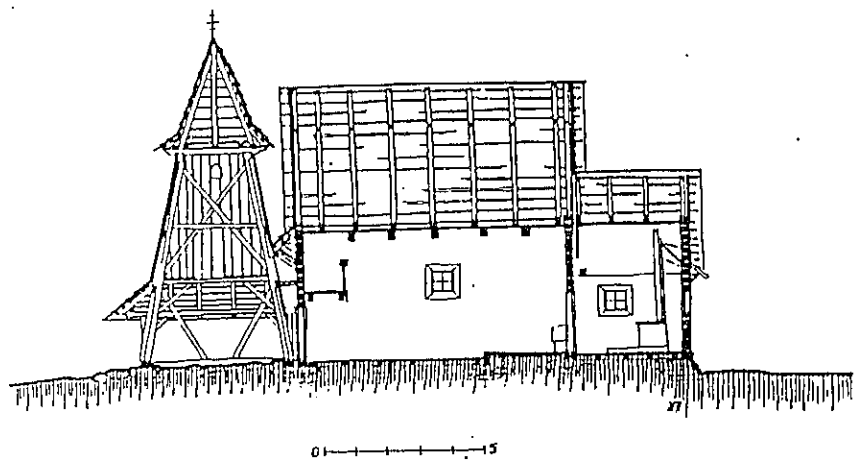

Obr. 11. Drevený kostol, pozdĺžny rez. Brežany, okr. Prešov.

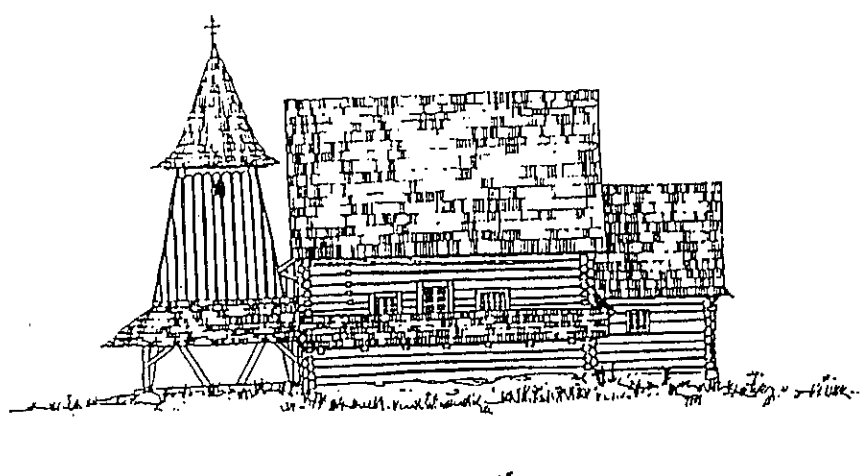

Obr. 12. Drevený kostol, bočný pohľad. Brežany, okr. Prešov

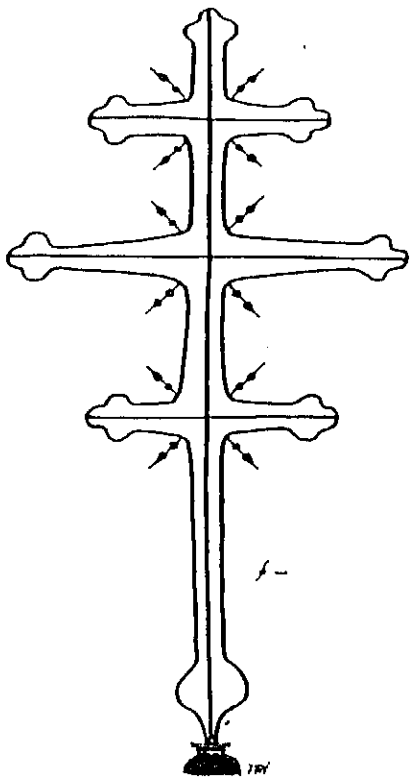

Obr. 13. Drevený kostol, železný kríž na veži. Brežany, okr. Prešov

Na Slovensku máme v podstate zachované tri hlavné stavebné typy drevených kostolov.

Najstarší typ spájame ešte s gotickým slohovým obdobím. Na drevených stavbách sú jasne viditeľné a poznateľné jednotlivé slohové prvky, odvodené z gotických kamenných článkov. Tieto najstaršie kostoly nachádzame na severnom Slovensku, a to pri Žiline, v obci Trnové, na Orave v Tvrdošíne a Zábreži. Na východnom Slovensku je najhodnotnejší z nich v obci Hervartov pri Bardejove.

Mladším stavebným typom sú centrálne stavby, ktoré majú v pôdoryse tvar gréckeho kríža. Takmer všetky sú vybavené emporami, zodpovedajúcimi kazateľskému typu chrámu. Sú ozdobou sliezskeho architektonického typu ako artikulárne, neskôr tolerančné chrámy. Najväčší z nich je v Liptove v obci Paludza, na strednom Slovensku v Hronseku pri Banskej

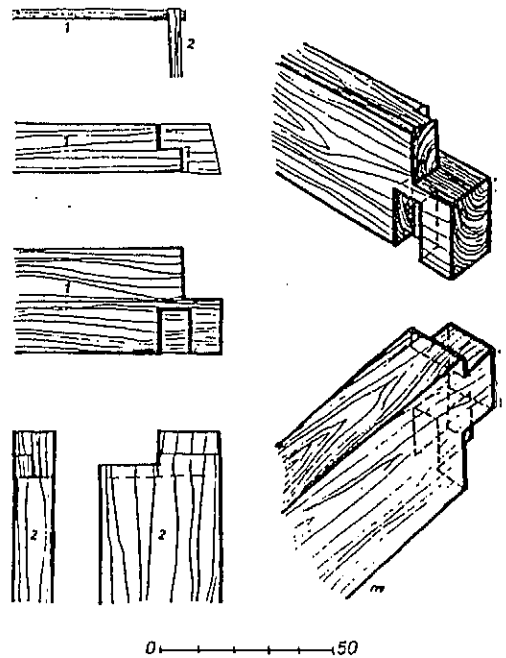

Obr. 14. Drevený kostol, väzba zrubu. Potoky, okr. Svidník

Bystrici, na Orave v Istebnom a Leštinách, na východnom Slovensku v Kežmarku a Podhoranoch. Sem patria aj niektoré gréckokatolícke kostoly.

Tretiu skupinu tvoria drevené kostoly na východnom Slovensku. Väčšinou sú to objekty východného rítu, pôvodne gréckokatolícke, neskôr niektoré pozmenené na pravoslávne. Stretávame sa tu s rôznymi stavebnými obmenami. Mnohé z kostolov sú trojvežové. Jednotlivé stavebné časti sú zdôraznené pôvabne gradovanými vežičkami, iné majú zasa bohato vyrezávané architektonické časti, najmä prečnievajúce trámy. Sú bohato zariadené, s dominujúcim honosným ikonostasom, s citeľnými vplyvmi byzantského, tj. východného umeleckého odkazu. Drobnými rozmermi, urbanistickým začlenením do krajiny, situovaním v dedine máme v nich akoby konzervovanú minulosť.

Tieto stavby reprezentujú širokú škálu období, i keď väčšina pochádza z 18. storočia. Reprezentujú spontánny prejav nielen materiálovým vyhotovením, ktoré je determinované prostredím vzniku, ale aj výtvarným, estetickým a formálnym stvárnením, ktoré akoby vyjadrovalo to najlepšie,

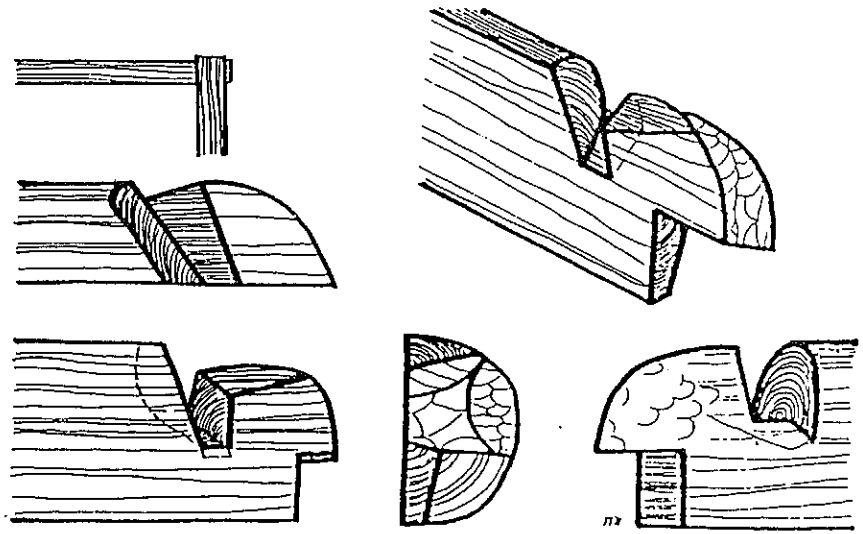

Obr. 15. Drevený kostol, väzby zrubu. Potoky, okr. Svidník

čo ľud tohto kraja mal, jeho zmysel pre krásu, proporčnosť a harmóniu.

Medzi najhodnotnejšie a najstaršie drevené stavby na našom území môžeme zaradiť kostol v Hervartove, postavený údajne v rokoch 1493 až 1496. Je ohlasom západného gotického staviteľstva. Podľa jeho predlohy bol postavený drevený zrubový kostol v Brežanoch pri Prešove, ktorý v redukovanej forme opakuje typ predchádzajúcej stavby, napriek tomu, že vznikol r. 1727. Typická je jeho samostatne stojaca veža v prízemí otvorená, so vstupom napodobňujúcim gotické kamenné portály. Tunajší kostol je pozoruhodný aj tým, že špáry medzi jednotlivými trámami sú vyplnené hlinou a obielené, čím pripomínajú spätosť monumentálnej drevenej architektúry s architektúrou ľudovou.

Intenzita gotického umenia v tomto prostredí dosiahla taký stupeň, že ovplyvnila aj sakrálne stavby východného rítu, ktoré vo svojich architektonických detailoch sú poznačené jako tvaroslovím a výtvarným cítením aj v 18. storočí, teda v období, keď vznikla prevažná väčšina týchto stavieb. Stavebný rozmach možno dať do súvisu s tzv. úniou — spojením pravoslávnej a gréckokatolíckej cirkvi r. 1648. Toto spojenie však nebolo spontánne a upevnenie únie nastalo predovšetkým po zlikvidovaní Thökölyho

povstania. Môžeme predpokladať, že na východnom Slovensku jestvovali staršie drevené kostoly postavené pod vplyvom východného rítu. Nepriamo to dokazujú zachované staršie časti vnútorného zariadenia. Z takýchto objektov staršieho typu možno spomenúť predovšetkým Tročany a Topoľu.

Kostol v Tročanoch bol postavený r. 1739 na mieste staršieho objektu. Na starší pôvod poukazuje urbanistické situovanie objektu v centre obce, hoci dnes netvorí už jej dominantu. Stojí akoby na typizovanej parcele a prakticky už nemá v zástavbe iný význam ako bežné domy radovej zástavby. V objekte sa nachádzajú zvyšky ikonostasu zo 17. storočia, tabuľové prenosné obrazy z r. 1608 a 1638, ako aj ďalšie časti vnútorného zariadenia. Tunajší kostol predstavuje spojenie pozdĺžnej západnej a centrálnej východnej dispozície. Kostol v Topoli vznikol okolo r. 1700.

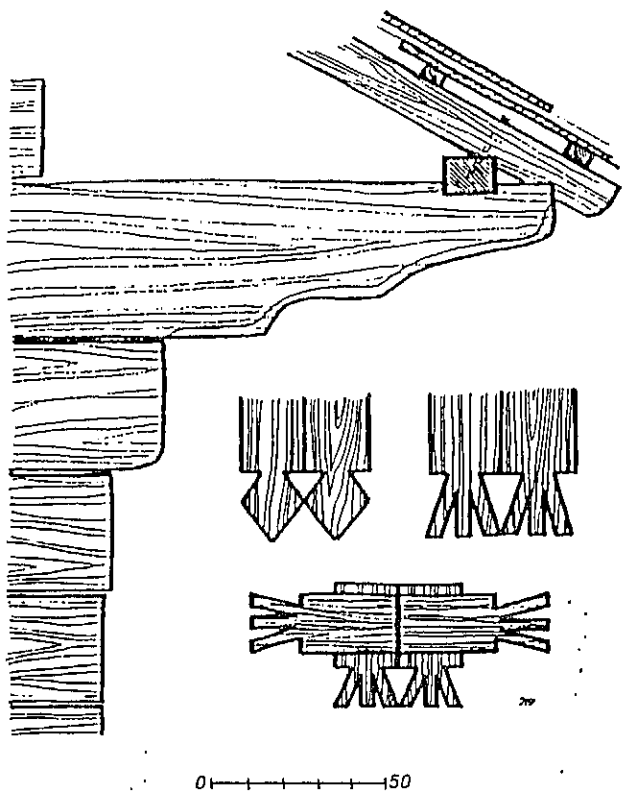

Obr. 16. Drevený kostol, konzola, ozdobný šindeľ. Nová Sedlica, okr. Humenné

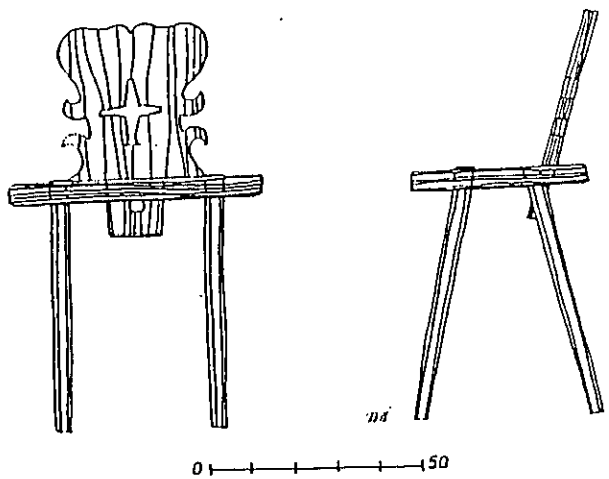

Obr. 17. Stolička s rezbou z inventáru dreveného kostola. Lukov, okr. Bardejov

Väčšina objektov pochádzajúcich z 18. storočia vykazuje konštruktívnu, dispozičnú aj umeleckú príbuznosť. Sú trojpriestorové, zrubové a trojitosť priestoru je navonok v mnohých prípadoch zdôraznená trojicou smerom na západ sa zväčšujúcich a zvyšujúcich veží. Mnohé interiéry týchto kostolov boli pôvodne bohato dekorované nástennými a stropovými maľbami. Napriek určitým rozmanitostiam výzdoby interiéru môžeme konštatovať, že sa opierajú o byzantské predlohy, ktoré mali pôvodne presne ustálený kánon. Ikonografia čerpala námety predovšetkým z evanjelia. Častým motívom je Pantokrátor, postavy prorokov, evanjelistov, apoštolov, cirkevných otcov, výjavy z pozemského života Krista, scény zo života P. Márie a rôzni svätí, ako Juraj, Michal, Dimitrij, Paraskieva atď.

V prípade, ak mal byť interiér kostola pomaľovaný, maliar sa sústredil predovšetkým na severnú stenu, spravidla hladkú, bez okenných otvorov. Vo väčšine prípadov maliar podelil stenu pásmi, ktoré oživil obyčajne rastlinnou ornamentikou. Do tohto schematického rozdelenia umiestnil buď samostatné postavy, alebo skupiny postáv. Vo svätyni obyčajne v nadživotnej veľkosti umiestnil cirkevných otcov. V lodi jednoduchými výrazovými prostriedkami priamo náučným spôsobom oboznamoval ľud s obsahom Starého i Nového zákona. Návštevníka objektu uvádzal priamo do stredu dejov, ktoré zobrazoval jednoduchou zrozumiteľnou formou. Maliar týmito maľbami vytvoril akúsi protiváhu ikonostasu, kde jednotlivé scény a postavy museli byť znázornené prísne podľa požiadavok ikonografie. Na klenbu prečnelkovej kopuly umiestňoval väčšinou postavy evanjelistov,

anjelov, ktorè obklopoval bohatou, pravidelnou rastlinnou ornamentikou (Kožany, Potoky, Košice a inde).

V mnohých prípadoch farebnosti interiéru zodpovedala farebnosť exteriéru, sústreďujúca sa najmä v osteni okien, dvier a na vežičkách. V exteriéri sa používala len veľmi úzka farebná škála obmedzená modrou, zelenou, červenou alebo čiernou farbou (Bardejovské kúpele, Nová Polianka, Rovné, Šarišské Čierne).

Najdôležitejšou súčasťou stavby je ikonostas. Je výtvarným i funkčným jadrom celej stavby. Je hmatateľným dokladom východného rítu. Jeho konštrukcia je jasná, vopred ustálená presne podľa ikonografických požiadaviek. Vznikol z nízkej deliacej stienky, ktorá oddeľovala oltár od ostatnej časti kostola. Pôvodne pozostával zo štyroch stĺpov, nesúcich architráv. Približne koncom 14. storočia sa medzi stĺpy vložili obrazy, čím postupne vzniká skutočný ikonostas tak, ako ho poznáme dnes. Je prirodzeným ťažiskom celého priestoru a jeho ideovým centrom. Horizontálne i vertikálne je rozdelený na tri časti so zdôraznením stredu, kde sú umiestnené cárske vráta.

Ku genéze bývalých gréckokatolíckych kostolov bolo vyslovených mnoho názorov. Väčšina z nich sa opiera o individuálne poznanie problematiky, čo sa prejavuje aj vo formulovaní poznatkov. Žiaľ, vzhľadom na čiastkové poznanie celkového materiálu aj názory podliehajú úrovni a rozsahu prípravného štúdia i poznania. S istou pravdepodobnosťou možno konštatovať, že drevené kostoly v karpatskej oblasti, ako aj drevené kostoly na východnom Slovensku predstavujú určité typologické materiálové

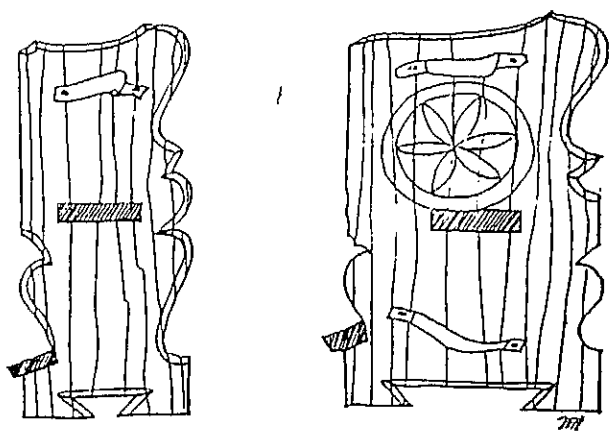

Obr. 18. Celá lavica v lodi kostola. Tročany, okr. Bardejov

i technicko-konštruktívne spoločenstvo, kde možno postrehnúť aj množstvo vplyvov, vymykajúcich sa z karpatského masívu. Presahujú jeho rámec a svedčia o skutočnosti, že ich vznik v tomto prostredí nebol náhodný. Ďalej svedčia o tom, že majú prastaré korene, vychádzajúce z prírodných materiálových, ako aj sociálnych podmienok spoločnosti, ktorá ich vytvárala. Vzhľadom na množstvo spolupôsobiacich faktorov, na navrstvovanie kultúr a vplyv kultúrnych sfér aj tu vzniká niekoľko skupín, ktoré na základe určitých spoločných znakov možno aj územne vyjadriť.

Na východnom Slovensku možno pozorovať existenciu chrámového typu, ktorý bol výrazne poznačený jednak vplyvom východnej — ukrajinskej — a jednak vplyvom západnej — slovenskej — architektúry. Tento fakt nesporne súvisí s etnickými a konfesionálnymi faktormi.

Tradícia stavať z dreva bola taká silná, že ešte v 20. storočí sa stretávame s novostavbami drevených kostolov, ktoré už nedosahujú pôvodnú maľbnosť a spätosť s prostredím. Väčšinou sú to novostavby v najširšom zmysle slova, v niektorých prípadoch projektované priamo architektom. Nerešpektujú pôvodné členenie, sú oveľa účelnejšie a jednoduchšie.

Záverom možno konštatovať, že drevené kultové stavby na východnom Slovensku sú prejavom tvorivého génia ľudu, ktorý v nich zhmotnil a vyjadril svoje skúsenosti, výtvarné cítenie, a tak dokumentoval svoju kultúrno-estetickú úroveň. Pre svoju originalitu, pôvabnosť a krásu patria ku klenotom tohto územia a predstavujú to najlepšie, čo ľud v tomto prostredí a podmienkach vedel vytvoriť.

Holzkirchen in der Slowakei

Zusammenfassung

Zu den markantesten Erscheinungen der slowakischen Volksbaukunst gehören zweifellos die Holzkirchen, die hauptsächlich in den gebirgigen Gegenden der nördlichen und nordöstlichen Slowakei erbaut wurden. Die historische Entwicklung, natürliche Gegebenheiten und gesellschaftliche Bedingungen haben im Verein mit verschiedenen ethnischen und religiösen Einflüssen bewirkt, daß wir auf dem Gebiet der Slowakei verschiedene architektonische Typen von Holzkirchen antreffen, die von der Region, in der sie erbaut wurden, von der Epoche ihrer Entstehung und von der konfessionellen Zugehörigkeit ihrer Erbauer bedingt sind. Ein wichtiger Faktor ihrer Formung war auch die Tatsache, daß es in diesem Teil Europas zu einer Berührung und vielfach auch zu einer gegenseitigen Überdeckung zweier großer Kulturkreise kam, zu Kontakten zwischen der Einflußsphäre der westlichen, römischen Kultur und dem Gebiet der östlichen, byzantinischen Kultur. Die Berührungslinie dieser beiden Kulturen entspricht ungefähr auch den Grenzen der ethnischen und

konfessionellen Gemeinschaften. Durch diesen Faktor wurde in erheblichem Maße auch die architektonische Gestaltung der sakralen Bauten determiniert, was sich auf dem verhältnismäßig kleinen Gebiet der Slowakei gut beobachten läßt.

In der Ostslowakei begegnen wir typischen „cerkev"-Bauten, Holzkirchen des östlichen Ritus mit ihrer charakteristischen baulichen Gestaltung des Interieurs und des Exterieurs und reizvoll graduierten Zwiebeltürmchen. Weiter finden wir hier unsere ältesten Holzkirchen, die noch unter dem Einfluß der Gotik erbaut wurden. Dies kommt einerseits in der architektonischen Auffassung des ganzen Baues zum Ausdruck, besonders aber in den Details und in der Verzierung, die in ihren Formen an den Stil der gotischen Architektur anknüpfen. Neben diesen Holzkirchen kommt hier auch noch ein Übergangstypus vor, der durch Einflüsse so der östlichen wie der westlichen Kultursphäre gekennzeichnet ist.

In der Mittelslowakei gibt es zwei Typen von Holzkirchen. Den älteren Typus stellen katholische Holzkirchen dar, mit Spuren des gotischen Stils in ihrer Konstruktion und Disposition, in den Details und in der Dekoration; in ihrem Interieur weisen sie starke Anklänge an die Renaissance auf. Zum neueren Typus der Holzkirchen gehören die protestantischen Artikularkirchen. Sie haben einen zentralen Grundriß in der Form eines griechischen Kreuzes und eindrucksvolle Emporen im Stil der Predigerkirchen. Bei beiden Typen ist die künstlerische Gestaltung des Exterieurs und des Interieurs durch einen zeitgemäßen, volkstümlich aufgefaßten Dekor gekennzeichnet.

Neuere Bauten der Holzkirchen vom Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts sind verhältnismäßig selten, sie haben einen mehr professionellen Charakter und sind Produkte geschulter Architekten. Solche Objekte sind besonders in der Hohen Tatra zu finden.

Abschließend kann gesagt werden, daß die Holzkirchen in der Slowakei markante Denkmäler des schöpferischen Genius unseres Volkes sind, das in diesen Bauten seine Erfahrungen und sein Kunstempfinden verwirklichte. In den Holzkirchen manifestierte sich sein Kulturniveau, das Resultat einer komplizierten historischen Entwicklung der Gesellschaft unseres Landes und seiner natürlichen und wirtschaftlich-sozialen Verhältnisse.

V takmer nezmenej podobe sa zachovala jedna z najstarších foriem spracovania dreva - korytárstvo. Dlabané nádoby - korytá, koryká, vahany, lyžice a varechy - mali v domácom hospodárstve nezastupiteľnú funkciu ešte na začiatku 20. storočia. Celý sortiment sa vyrábal z mäkkého dreva a najlepšie sa na to hodila lipa, topoľ a vŕba. Pre tento druh výroby bolo príznačné, že vo väčšine prípadov sa mu venovali príslušníci rómskeho etnika, zatiaľčo príslušníci iných etník iba sporadicky.

Výroba poľnohospodárskeho náradia - kosísk, hrabli, vidiel, vejačiek a pod., ktorá po storočia mala opodstatnenie v agrárnom prostredí, sa ešte v prvej polovici 20. storočia vyskytovala v lokalitách v okolí Sniny, Humenného, Medzilaboriec, Svidníka, Bardejova a Starej Ľubovne. Jeho výrobe sa venovali dedinskí náturisti, využívajúci zdedený remeselný fortieľ a miestne špecifiká. Podobne ako výroba kuchynského riadu, ani výroba pracovného náradia napriek dávnym tradíciám neprešla žiadnymi inovačnými zmenami. Tradičná domácka výroba z dreva však úplne nezanikla a pretrváva až do súčasnosti. Jej produkcia sa zredukovala do tej miery, že niektoré druhy tejto výroby sú v súčasnosti zastúpené už iba jedným-dvoma výrobcami.

Tradičné spôsoby spracovania dreva a prútia u Rusínov-Ukrajincov na Slovensku, podobne ako u iných etník, sa v polovici 20. storočia dostali do záverečnej fázy svojho pretrvávania. Zánik tradičnej roľníckej kuchyne a zmena stravovacích návykov obyvateľstva zapríčinili zmenu funkčných priorít dreveného kuchynského riadu a náradia. Kolektivizácia poľnohospodárstva a chovu dobytka spôsobila zníženie až celkový nezáujem o tradičné poľnohospodárske náradie, nádoby používané na spracovanie a uskladnenie mliečnych výrobkov a výrobky z prútia. Sporadický záujem o niekoľko kusov drevených výrobkov, najmä zo strany najstaršej skupiny obyvateľstva, už nebol dostatočným impulzom na opätovné oživenie tejto tradičnej domáckej výroby. Zákon o znárodnení, rôzne administratívne prekážky a postih za nedovolené podnikanie v 50. rokoch odrezali výrobcov od zdrojov materiálu a možnosti predaja výrobkov na trhoch, čo bolo definitívnou príčinou prerušenia niekoľkostoročnej kontinuity domáckej výroby. Snahy ÚĽUV-u a rôznych prevádzok výrobných družstiev JNV a JRD už nemohli nahradiť zašlú slávu týchto činností. Najmä keď generácie tradičných remeselníkov vymierali a iba sporadicky ich nahradzovali noví mladí náturisti. Pokusy o oživenie domáckej výroby v súčasnosti sú iba módnym trendom v podnikaní, lebo vzhľadom na zmenu funkcií týchto predmetov v súčasných domácnostiach už niet dôvodu na rozsiahlejšie obnovenie tradičnej domáckej výroby z dreva a prútia.

POZNÁMKY

1 ŠPIESZ, Anton: Remeslo a domácka výroba v Zemplíne v 18. storočí. Nové Obzory, 5, Prešov 1963.
2 STAVROVSKÝ, Emilián: Slovensko-poľsko-ukrajinské pohraničie do 18. storočia Prešov 1967.
3 Tamtiež.
4 REBRO, Karol: Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II Bratislava 1959.
5 Tamtiež.

Archaické prvky v gemersko-malohontskom hrnčiarstve

Olga Bodorová

Gemersko malohontské múzeum, Rimavská Sobota

K významným atribútom remeselnej výroby Gemera-Malohontu, ktorá vďačiac svojej kvalite dosiahla nadregionálny význam, patrí výroba z hliny. Prírodné podmienky regiónu s kvalitnou hlinou a dostatkom dreva kontinuálne odpraveku umožňovali rozširovanie hrnčiarstva. Svoju úlohu zohrala okrem prírodných podmienok aj istá sociálno-ekonomická regulácia predovšetkým vo vnútri spoločenstiev, v prípade distribúcie aj navonok. Zachovanie týchto foriem v recentnom materiáli svedčí o fakte, že určujúcim komponentom vo výrobe hlineného riadu bol dopyt dedinských spoločenstiev po úžitkovom riade v širokom priestore juhovýchodnej Európy, ako aj po hlinených výrobkoch hospodárskeho charakteru. Materiál sústredený v múzeách je svedectvom, že sa hrnčiari prispôsobovali spotrebiteľom v otázkach dopytu a odbytu po všetkých stránkach. Elementárnym kritériom vo výrobe hlineného sortimentu bola jeho úžitková hodnota, to znamená peňažne v rôzne sociálne diferencovaných domácnostiach; neskôr v procese rýchlych spoločenských a hospodárskych zmien zohrali prvoradú funkciu estetické normy - máme na mysli roky postupného upadania remesla na začiatku 20. storočia. V konečnom dôsledku boli významné aj formy a spôsob predaja, v ktorých sa uplatňoval výmenný obchod i predaj za peniaze.

Z histórie hrnčiarstva v Gemeri-Malohonte

Rozšírenie hrnčiarskej výroby v Gemeri-Malohonte predstavovalo z ekonomického a sociálneho hľadiska vyplnenie medzery v spôsobe života ľudu na dedine. Musíme si uvedomiť, že 40 hrnčiarskych stredísk, ktoré fungovali ešte v 19. storočí, bolo sústredených do stredného Gemera-Malohontu. Extenzívne poľnohospodárstvo, ktoré bolo v tejto časti župy na nízkej úrovni, nedokázalo uživiť dedinskú societu. Preto mnohí začínajúci adepti hrnčiarstva kalkulovali s možnosťami vyžitia aj z remesla. Veď výmenný obchod, ktorý hrnčiari a ostatní priekupníci s hlineným tovarom ešte na začiatku 20. storočia realizovali, zaručoval pomerne dobrú prosperitu.

Štúdium archívnych dokumentov a múzejných zbierok ukázalo, že korene ľudového hrnčiarstva v podobe, akú malo ešte v 19. storočí, siahajú do 17. storočia. Archívne prameňe o hrnčiarstve majú vyslovene faktografícko-štatistický charakter, nehovoria podrobnejšie o technológii ani o výrobkoch.

Prvá písomná správa zo súpisu poddaných z roku 1652 hovorí o mnohých hrnčiaroch v Gemeri. Neskoršie správy, pochádzajúce z daňovej konskripcie z roku 1699, už uvádzajú napr. v Šiveticiach 12 hrnčiarov. Zo súpisu poddaných z roku 1706 z počtu 90 obyvateľov Šivetíc je 16 hrnčiarov. V období existencie cechov (do roku 1872) okrem mestského hrnčiarstva malo teda veľký význam i ľudové hrnčiarstvo. Jeho reprezentanti nemali žiadnu kvalifikáciu, no ich výrobky v mnohom nezaostávali za

remeselnými. V období cechov to bol jediný odbor, v ktorom výroba nekvalifikovaných, ľudových remeselníkov dosiahla väčšie rozmery a význam.

Mestské hrnčiarstvo sa od ľudového hrnčiarstva odlišovalo vo viacerých komponentoch. Kým ľudoví hrnčiari produkovali výrobky určené hlavne širokým vrstvám dedinských spoločenstiev, mestskí hrnčiari vyrábali tovar určený mestskému spoločenstvu. Rozdielna bola aj forma organizovanosti mestských a vidieckych hrnčiarov. Kým mestskí hrnčiari, sústredení v dielňach v Rimavskej Sobote, Rožňave, Jelšave a Revúcej, boli združení v cechoch, dedinskí hrnčiari v Gemeri-Malohonte fungovali bez cechovej organizovanosti. Výnimkou boli Šivetice, kde v roku 1831 vznikol hrnčiarsky spolok.

Etnicky diferencované mestské hrnčiarske dielne, vrátane rimavskosobotského kachliarstva a čiastočne aj keramických manufaktúr na výrobu fajansy v Hrnčiarskej Vsi-Pondelku (1786-1812), na výrobu kameniny v Rožňave (1810-koniec 19. storočia) a Muráni (1823-1912), sa navzájom ovplyvňovali, aj keď mieru vzájomných vplyvov dnes ťažko určiť. Bezpečne vieme, že mnohí gemerskí hrnčiari zo západnej časti župy sa vyučili hrnčiarskemu remeslu v mestských dielňach v Rimavskej Sobote alebo u kachliara Vondru (hrnčiar Ondrej Deák zo Sušian, Juraj Adam z Hrnčiarskych Zalužian a iní). Po návrate do tradičného prostredia preberali pôvodné miestne technologické postupy, nadväzovali na miestne ustálené tvaroslovie a výtvarný prejav a preberali miestne formy predaja tovaru.

Získavanie kvalifikácie v ľudovom hrnčiarstve v Gemeri-Malohonte sa zakladá na prenose kultúrnych hodnôt tradovaním z generácie na generáciu. Dedinskí hrnčiari považovali a uznali za majstra takého hrnčiara, ktorý dokázal vytočiť hlinený krčah - jeho zhotovenie pozostávalo zo siedmich pracovných úkonov. Z hrnčiarstva v strednom Gemeri-Malohonte sa postupne stávalo remeslo, ktoré bolo zdrojom hospodárskej existencie nielen samotných hrnčiarov, ale aj priekupníkov vlastniacich povoz.

Fenomén hrnčiarstva v Gemeri-Malohonte je príznačný pre obe tu žijúce etniká, slovenské a maďarské, pričom dominantným je etnikum slovenské. Všeobecne v tradičnej materiálnej ľudovej kultúre tohto regiónu sú etnické diferencie minimálne; rozdiely v prípade ľudového hrnčiarstva sú v pestrejšej farebnosti u maďarského etnika.

Geograficky bolo v 17.-19. storočí hrnčiarstvo v Gemeri-Malohonte rozšírené v dvoch kompaktnejších celkoch: vo východnej a v západnej oblasti. Centrom východnej oblasti boli Šivetice a v západnej časti pracovali hrnčiari v lokalitách sústredených okolo Hrnčiarskych Zalužian a Sušian. Mnohé z početných dielní a stredísk v priebehu 19. storočia zanikli a dnes už nenájdeme ani pamätníkov na toto remeslo.

Náleziská hliny v Gemeri-Malohonte sú sústredené tiež vo dvoch centrách: jedno je v západnej časti v okolí chotárov Hrnčiarskych Zalužian, Maštinca a Váľkova, a druhé je v chotároch Šivetíc, Kamenian a Držkoviec. Najkvalitnejšou hlinou bola biela hlina s veľkým obsahom kaolínu, známa na Dolnej zemi pre svoju nenahraditeľnú vlastnosť - ohňovzdornosť. Červenú hlinu s prímesou železitých zlúčenín používali v niektorých hrnčiarskych lokalitách prevažne na výrobu škridlíc ako doplnkového sortimentu. O kvalite a hojnosti gemerskej hliny svedčí skutočnosť, že sa expedovala do blízkych i vzdialených keramických manufaktúr v Muráni, Rožňave, Pondelku, Miškolci, Apátfalve, Hollóháze a inde. V listine z roku 1841 čítame, že v muránskej keramickej

manufaktúre používali spolovice hlinu z Hrnčiarskych Zalužian a spolovice hlinu z Kamenian a z Poltára alebo Pondelka (v pomere tri diely hliny z Kamenian a jeden diel hliny z Poltára alebo z Pondelka).

Archaizmy v technológii hrnčiarstva

V spracovaní hliny, ako aj v ostatnom technologickom procese tak v Gemeri-Malohonte zachovali archaické výrobné postupy, ktoré sa pre zánik remesla v prevažnej väčšine hrnčiarskych stredísk nerozvinuli do modernejších postupov. Na pretrvávaní archaizmov v technológii nesie svoj podiel aj tradícia, ustálenosť tvarov a dekoru výrobkov, celkový spôsob života hrnčiarov a ich spoločenské postavenie. Výnimkou sú hrnčiarske strediská ako Šivetice, Držkovce a Meliata, v ktorých sa na podnet Ústredia ľudovej umeleckej výroby v Bratislave po roku 1956 obnovila keramická produkcia.

V lokalitách západného Gemera-Malohontu pretrvával archaický spôsob spracovávania hliny - tlačenie (*tlačenie*) ešte v 50. rokoch 20. storočia. Hrnčiari od začiatku 20. storočia na práce súvisiace so spracovávaním hliny, ako aj na kopanie často najímali miestnych Rómov. Tak sa do hrnčiarskej výroby k dvom etnikám okrajovo dostáva tretie etnikum.

Ručný spôsob spracovania hliny sa zmenil približne po prvej svetovej vojne, odkedy sa hlavne vo východných strediskách Gemera-Malohontu zavádzajú mlyny na mletie hliny. V Pozdišovciach na východnom Slovensku prvýkrát mleli hlinu až v roku 1988.

Výrobné nástroje, ktoré sa používali v gemerských dielňach, zostali po niekoľkých storočí na úrovni ostatných slovenských či stredoeurópskych dielní. Gemerskí hrnčiari zvládli všetky technologické postupy vrátane výroby glazúrovanej keramiky. Jej výrobu zaviedli v 17. storočí, ako o tom svedčia nálezy keramiky z lokality bývalého tureckého hradu na Sobôtke nachádzajúce sa v Gemersko-malohontskom múzeu v Rimavskej Sobote.

Hrnčiarsky kruh používaný v Gemeri-Malohonte prešiel niekoľkými vývojovými fázami, ktoré priniesli značné technologické zdokonalenie, pričom mechanicky zostal nezmenený. Koncom 18. storočia sa na Slovensku, vrátane Gemera-Malohontu, točilo na jednoosovom kruhu s dreveným vretenom. Postupne od konca 19. a začiatku 20. storočia drevené vreteno nahradilo v Gemeri železné vreteno, najmä vo východnej časti župy (Šivetice, Držkovce, Meliata, Strelnice a inde). Aj hrnčiari zo západného okruhu postupne od začiatku 20. storočia zavádzali kruh so železnou stredovou osou.

K zásadnejšej zmene na hrnčiarskych kruhoch došlo v polovici 70. rokov 20. storočia, kedy gemerskí hrnčiari zavádzajú na staré hrnčiarske kruhy elektrický pohon.

Hrnčiari zo stredísk západného Gemera, ktorí ojedinele vyrábali ešte aj v 50. a 60. rokoch 20. storočia, ani v jednom prípade nemali kruhy na elektrinu, pracovali pôvodnou technológiou.

Výzdoba

Na výzdobu keramiky sa v Gemeri-Malohonte používali palce rúk, kravský roh a štetce rôznych veľkostí. Ďalší vývojový typ nástroja na dekorovanie - kukačka, rozšírená

v ostatných hrnčiarskych strediskách, sa v Gemeri-Malohonte neudomácnila. Z hľadiska dekoračných techník bol v gemerskom hrnčiarstve zaužívaný ako najstarší dekor rytý a maľovaný, neskôr aj plastický. V lokalitách východného Gemera sa udomácnil aj kvapkaný dekor, tzv. trasakovanie, ako aj výzdoba vznikajúca po odtlačkoch špongie.

Pri uchovávaní tradičnej morfologickej škály často možno identifikovať svojský rukopis majstra. Zavádzanie hranatých tvarov v hrnčiarskej výrobe, ako to badáme pri ojedinelých výrobkoch koncom 19. storočia, napr. stláčanie baňatých brúch, vzniká pod vplyvom fajansy.

Vysušené výrobky sa povrchovo upravovali - dekorovali náčrepkami dvojakého druhu a pôvodu. Starším druhom sú engoby, hlinky zemitého pôvodu. Ich zafarbenie závisí od množstva prírodných zlúčenín, najmä železitých. Zemité hlinky získavali hrnčiari v blízkom i vzdialenejšom okolí. Mnohí na ich predaji profitovali. Farebnosť v dekore sa v jednotlivých lokalitách veľmi nelíšila, len v maďarskom etnickom prostredí sa používali pestrejšie farby než u slovenského etnika.

Z hľadiska námetu delíme výzdobu v Gemeri-Malohonte na geometrickú a rastlinnú. Figurálny dekor, ako ho poznáme z iných dielní, sa v gemerských strediskách objavoval len ojedinele.

Charakteristickým výzdobným znakom rozšíreným vo všetkých gemerských hrnčiarskych lokalitách bola hnedá alebo červenkastohnedá veľkoplošná vlnovka v strede prerytá a lemovaná pásmi. Tento špecifický výzdobný prvok bol umiestnený funkčne na hrdlách nádob, nakoľko pri používaní na otvorenom ohnisku alebo pri varení na sporáku spodná časť hrncov stála v ohni, resp. na ohni. Okrem veľkoplošnej vlnovky boli gemerské hrnčiarske výrobky zdobené aj inými geometrickými prvkami, a to maľovanými alebo priliepanými vlnovkami, pásmi a bodkami.

Výzdoba hrnčiarskych výrobkov vo východných strediskách Gemera sa v 19. storočí rozšírila o rastlinný fond. Hrnčiari na nádoby maľovali rastlinné rozvilíny s kvetmi, priliepali listy živých rastlín alebo z papiera vystrihovali štylizované kvety vo funkcii šablón. Okolo odtlačených prvkov domaľovávali rozličné úponky a lístky.

Odlišný vývoj v dekorovaní výrobkov prebiehal v západných strediskách Gemera. Mnohé typy nádob, určených pre praktické použitie, do zániku remesla nedekorovali vôbec. Geometrický dekor v podobe pásov a vlnoviek bol však i tu špecifickým výzdobným prvkom. Rastlinný dekor sa v tejto časti Gemera objavil ojedinele až koncom 19. storočia. Dôvodom ustrnutia vývoja dekoračných procesov bol postupný zánik výroby a z toho vyplývajúci nezáujem o novotvary.

Pre hrnčiarsku výrobu západného Gemera je charakteristický ešte jeden výzdobný prvok: častejšie ako vo východnom Gemeri sa tu vyskytoval plastický dekor z priliepaných pásov hliny, obopínajúcich steny a uchá prevažne veľkých nádob. Na reprezentatívne nádoby sa z pásov robili aj datovania.

Ináč ako plochý a dutý riad zdobili hrnčiari figurálny sortiment, i pričom zvýrazňovali predovšetkým anatomické znaky figúry.

Vypaľovanie a hrnčiarske pece

Vo všetkých strediskách Gemera vypaľovali hrnčiari výrobky v otvorených poľných peciach *bíňach*. Tento typ je na Slovensku doložený od 16. storočia s pretrvávaním do 80-tych rokov 20. storočia.

Vo východnom Gemeri boli rozšírené dva konštrukčne rovnaké typy pecí a to p jarmočná s obsahom 150-200 kusov výrobkov, a veľká pec, do ktorej sa naložilo 500-7 kusov.

V západných lokalitách v súvislosti s výrobou keramiky technického charakte zaviedli v 19. storočí dlhé pece tunelového typu, v ktorých hrnčiari páli prvý výp Druhé pálenie vykonávali v otvorených poľných peciach.

Rozpálené pece vytvárali atmosféru pre spoločenský život. Rozprávali sa pri ni najrôznejšie, často hrôzostrašné a neuveriteľné príhody a zážitky zo života.

Hrnčiarsky sortiment

Z hľadiska morfologickej škály gemerskí hrnčiari vyrábali viac než 3 typ plochého a dutého tovaru.

Vývojovo najmladším a doplnkovým sortimentom hrnčiarskej výroby je figurál sortiment vykazujúci množstvo individuálnych variantov, ktoré sú charakteristické pre iné oblasti hrnčiarskej produkcie. V 19. storočí patrilo prvenstvo hlinen medveďkom, ktoré plnili funkciu dóz na tabak. V pozostatkovom materiáli sme i zaznamenali v obidvoch oblastiach Gemera. Jednoduché figúrky medveďov sediaci na zadných labách evokujú vplyv potulných cirkusantov, chodiacich po dedinách druhej polovici 19. storočia.

Ojedinelými výrobcami hlinených fajok v prvej polovici 19. storočia boli hrnči z Prihradzian. Výroba fajok na začiatku 20. storočia postupne zanikla.

Doplnkovým artiklom takmer vo všetkých lokalitách boli hlinené detské hra (píšťaly, krčiažky). V 70-tych rokoch 20. storočia sa výroba hlinených píšťal obnovi dielni Františka Molnára v Držkovciach. Mnohí figuralisti z minulosti ostal anonymite.

Osobitné miesto prináleží hlineným nástrešníkom z Hrnčiarskych Zalužian, Suš a Tomášoviec, ktoré plnili funkciu vývesných štítov ešte v polovici 19. storočia.

Predaj a distribúcia

Doménou vidieckych domácností v 18. a 19. storočí bol výlučne hlinený kuchyn riad. Rýchlo sa opotrebovával, a tak reprodukcia výroby hlineného tovaru b nepretržitá. Predaj nadprodukcie nadobudol v priebehu niekoľkých storočí v cel Gemeri-Malohonte masový charakter.

Obchodovanie s hlineným riadom malo rozličné formy. Charakter ľudov zamestnania malo obchodovanie do prvej svetovej vojny. Orientované bolo dvo smermi - na juhovýchod a na severovýchod od regiónu. Keďže predaj a distribú produktov súviseli s rozvozom, bolo dôležité vlastniť koňský povoz. No tak hrnčiarov bolo v Gemeri málo, ba mnohí z nich boli bezzemkovia. Z toho dôv

jednotliví majstri na distribúciu nadprodukcie najímali sociálne lepšie založených furmanov.

Ponuka hrnčiny v Gemeri

Jednotlivé obce, ba dokonca aj jednotlivé rodiny mali svoje vymedzené trasy *rajóny* alebo *járáše*. Napríklad zo Sušian vyviezla rodina Ondreja Čelinského začiatkom 20. storočia mnoho tovaru do Nyíregyházy, Debrecia, Mezőkövesdu, Tiszafüredu, Karcagu, Szolnoku, no najviac do Kisújszállásu. Hrnčiar Ján Olejčík (1874-1950) zo Sušian zásoboval svojimi výrobkami najmä Törökszentmiklós, Szolnok, Kunszentmárton, Hódmezővásárhely, a jeho rodičia predávali zase v Budapešti.

Obchodné cesty hrnčiarov trvali niekoľko týždňov a opakovali sa v pravidelných intervaloch. Najoptimálnejším obdobím predaja bola neskorá jeseň alebo skorá jar, na minimum bolo obchodovanie obmedzené v letných mesiacoch. Spravidla sa cesty zúčastňoval hrnčiar s odrasteným synom, menej obidvaja manželia. Počas neprítomnosti hrnčiara sa starosť o gazdovstvo zverovala ženám.

K jarmočnému vybaveniu patril zodpovedajúci tovar, odlišný pre ten-ktorý kraj, vybratý podľa špecifických požiadaviek zákazníka. Na vzdialené trhy a jarmoky sa na transport krehkého hlineného riadu používali drevené vozy s vypletanými prútenými bočnicami.

Dĺžka pobytu závisela od vzdialenosti obchodných ciest a od obchodného úspechu. Pohybovalá sa od dvoch do štyroch týždňov. Na cestách prenocúvali vo voziarňach spojených s hostincom *áldások*. Takéto voziarne boli v Bánréve, Fordúli, Čecejovciach

Atmosféra vo voziarňach bývala často napätá, napríklad keď sa rozchýlili správy o zlodejoch.

Po príchode na trh alebo jarmok predávajúci rozostavili vozy a tovar na námestiach, kde boli určené špeciálne vyčlenené a strážené miesta pre jednotlivé remeslá. Na trhoch a jarmokoch v tzv. Mezjéve (pomenovania v západnom Gemeri) predávali gemerskí hrnčiari dvojakým spôsobom. Starší spôsob predaja bola výmena tovaru, ktorá fungovala hlavne v poľnohospodársky vyspelých oblastiach na Dolnej zemi, ale aj v zemiakárskych oblastiach východného Slovenska. Novším spôsobom fungujúci súbežne s prvou formou, bol predaj za peniaze. No i vtedy hrnčiar zamenil peniaze za poľnohospodárske produkty.

Ceny tovaru sa pohybovali podľa veľkosti a druhu nádob od 2 do 30 gardárov jedného voza mal hrnčiar čistý zisk 90 -100 zlatých, neskôr 1500-2000 korún.

Gemerské hrnčiarske výrobky odkupovali nielen furmani, mestskí a židovskí priekupníci, ale aj bohatší gazdovia z okolitých obcí regiónu. Kde hrnčiarstvo postupne zaniklo. Známi boli priekupníci-furmani z etnicky maďarských lokalít Hucína, Licinec a Držkovec. So šivetickými výrobkami za hranicami regiónu obchodovali najčastejšie hucinskí gazdovia. Najvýhodnejšie bývali dlhé cesty do vzdialených miest, ako boli župy Zemplínska, Užská, Satmárska, Berežská a Ugočská. Na mnohých miestach síce predávali tovar ako podomoví obchodníci, ale najvýhodnejší považovali predaj tamojším obchodníkom, napríklad v Tiszalöku, Pölgy a Mukačeve. Niekedy zašli na jarmoky do Szegedu, Subotice a Somboru. Mnohé okolnosti prinútili hucinských gazdov vydávať sa za výrobcov tovaru a zákazníci Dolnej zemi boli presvedčení, že v Hucíne žijú chýrni hrnčiari. Výmenným obchodom získavali hrnčiari za jeden voz okolo 6-7 q poľnohospodárskych produktov. Niekedy prinášali aj chlieb, mydlo, deťom doniesli medovníky alebo melóny, vzácne boli hrozienka alebo čučoriedky. Čiastočná zmena v štruktúre predaja hlineného riadu nastala po vybudovaní železnice. Hrnčiari zo západného Gemera-Malohontu nakladali svoj tovar na železničnej stanici vo Fiľakove, kam ho priviezli na vozoch. Zvyčajne nakladali výrobky dvoch alebo troch hrnčiarov do jedného vagóna. Týždeň po naložení tovaru sa vybrali za ním do miesta určenia. Tu si najali furmana, s ktorým riad rozvážali do blízkych miest. Ak práve nebol jarmok, ponúkali tovar podomovým spôsobom. Formy predaja boli také isté ako pri predaji na trhoch či jarmokoch. Keď prichádzalo zimné obdobie, neváhali zvyšný tovar predať ako celok za nižšiu cenu. Priekupníci na to priam čakali, pretože tento obchod bol výhodný.

Po pozemkových reformách v 20. rokoch 20. storočia si mnohí hrnčiari z Gemera-Malohontu prenajali pôdu a stali sa z nich roľníci. Vlastníctvo pôdy ekonomicky a sociálne regulovalo spôsob života a hrnčiarske remeslo začalo zanikať. Pri remesle zostalo v Gemeri len niekoľko hrnčiarskych rodín. Po prvej svetovej vojne vyrábali už len najchudobnejší hrnčiari. Navyše sa zatvorili hranice na juhovýchode, čo za vývoz tovaru bolo príliš vysoké. Z toho dôvodu mnohé ženy hrnčiarov v rokoch 1920-1940 predávali riad na severovýchodnom Slovensku. Okrem známeho spôsobu predaja z naložených vozov nosili a predávali tovar aj z vriec pripevnených na chrbtoch. Neskôr sa zaužíval predaj priamo v dome hrnčiara.

Po vzniku ČSR bol rozšírený predaj na domácich jarmokoch za peniaze v Rimavskej Sobote, Rožňave, Tisovci, Hnúšti, Muráni a celom Pohroní. Svedectvom je materiál v múzejných zbierkach týchto oblastí.

Jarmoky boli miestom spoločenských, obchodných a kultúrnych kontaktov. Ľudia sa tu zoznamovali, spoznávali a získavali impulzy pre ďalšiu tvorbu. Overovali si aj vkusové a ďalšie miestne normy, ktoré boli odlišné a často boli tieto príležitosti rozhodujúce pre uplatnenie nového tvaru, prebratie výzdoby alebo zavedenie novej technológie. Pri predaji zohrávali dôležitú úlohu aj regionálne a lokálne pomenovania odberateľa, ktoré obchodníci rešpektovali.

Predaj hlineného riadu v Rožňave

Po prvej svetovej vojne nastáva úpadok a postupne zánik hrnčiarskeho remesla vo väčšine lokalít. Krízu prekonali len niektorí hrnčiari v Šiveticiach, Držkovciach, Meliate, Sušanoch, Hrnčiarskych Zalužanoch, Hrnčiarskej Vsi (Veľká Suchá) a v Padarovciach, no aj väčšina týchto dielní v priebehu 50. a 60. rokov 20. storočia definitívne zanikla. Nová situácia nastala koncom 60. rokov, keď obnovenie hrnčiarskej výroby na Slovensku, vrátane Gemera-Malohontu, podnietilo Ústredie ľudovej umeleckej výroby v Bratislave. Úsilie ÚĽUV-u realizoval vo svojej neprerušenej výrobe hrnčiarsky majster zo Šivetíc Ján Kováč (1890-1968). Po jeho smrti vyplnil medzeru hrnčiar Ondrej Janko (Buriak), dnes jediný žijúci výrobca v Šiveticiach. Pre Komunálne služby v Dobšinej vyrábal takmer všetky tradičné druhy v rokoch 1970-1980 hrnčiar Ján Vrbjar.

V susedných Držkovciach obnovili výrobu koncom 60. rokov hrnčiari Ľudovít Brász, Ján Dusza, Jozef Moravcsík, Ján Kártik (pracoval pre ÚĽUV), František Molnár a Ján Bajúsz. V Meliate začal okolo roku 1975 pracovať Vojtech Oravecz.

Charakteristické znaky gemerského hrnčiarstva v jeho morfologickýcl dekoračných rozmanitostiach a zvláštnych novotvaroch len torzovite a ojedi udržiavajú poslední dvaja hrnčiari v Gemeri, Ondrej Janko a Ján Bajúsz. Z rá ľudového hrnčiarstva sa vyčleňuje výroba ľudovoumeleckej keramiky sústredená roku 1977 vo výrobnom družstve Šamotka v Hrnčiarskych Zalužanoch.

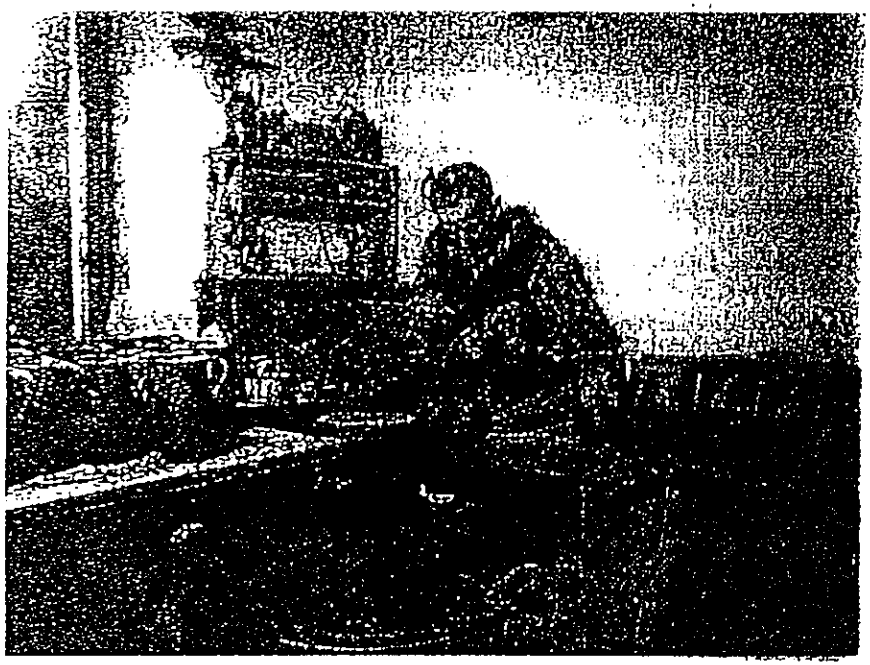

Hrnčiar J. Kártik z Držkoviec

Recentný materiál o hrnčiarstve Gemera-Malohontu je rozsiahly a diferenco Zastúpený je takmer v každom múzeu na Slovensku, Maďarsku, rumuns Sedmohradsku, vo Viedni, na Ukrajine a v múzeách na severe bývalej Juhosl ojedinele aj v Čechách. V referáte sme sa pokúsili poukázať na ťažiskové mome hrnčiarskej produkcie i s jej nadregionálnym kontextom a minimálnou etni diferenciáciou.

LITERATÚRA

BARTHOLOMEIDES, L.: Inclyti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis. · Levoča, 1806-1808.
BÖROVSZKÝ, S.: Gömör és Kishont vármegye. Budapest 1902.

[18] Tamže, str. 46.

[19] Bednárik R., Hmotná kultúra slovenského ľudu, tab. č.VII. Slovenská vlastiveda II. Bratislava 1943.

[20] Drobný J., c.d., Sbornik MSS, roč. IX. 1904, str. 102 a 103; Sbornik MSS, roč. X, 1905, str. 119, 128, 129.

R. 1812 zničil oheň na Dolnom konci 62 domov a 12 stodôl. Tamže, roč. X, 1905, str. 128

[21] Tamže, roč. X, 1905, str. 127.

[22] Patrí k domu č. 51 (majiteľ Samuel Šlahor). Celá usadlosť je pamiatkove chránená. Druhá podobná stodola z r. 1890 patrí k domu č. 134.

[23] Patrí k domu č. 134 v Jandech doline (majiteľ Samuel Sivák).

[24] Na Brezovej už r. 1833 pracovalo 100 garbiarov, ktorí si založili samostatný cech. Vyrábali kože pre potreby obuvníkov, čižmárov a remenárov. S týmito výrobkami chodili na trhy do Bratislavy, Budapešti, Kecskemétu, Szegedu, tiež na Moravu do Brna, Olomouca a Mikulova. (Novotný J., Vývoj priemyselnej výroby na Slovensku v prvej polovici 19. storočia. VSAV Bratislava 1961, str. 170.)

BREZOVÁ POD RADLOM
BRATISLAVA 1998

ZAMESTNANIE

Ján Fajnor

HOCI BOLA PRE BREZOVÚ v minulosti vždy príznačná remeselná výroba s významným podielom na zamestnaní obyvateľstva, predsa len v celkovom pohľade - najmä vzhľadom na kopanice - ako základný zdroj obživy javí sa poľnohospodárstvo.

Brezovský chotár nie je na ornú pôdu príliš bohatý, je kopcovitý a jeho väčšinu zaberajú lesy. Klimatické podmienky pre poľnohospodársku výrobu sa považujú vcelku za priaznivé. Nadmorská výška širokých chrbtov, oddelených nehlbokými údoliami, dosahuje okolo 300 m, ale orná pôda túto výšku na viacerých miestach presahuje (Kresánková, Židovské).

Jarné práce sa na Brezovej a najbližšom okolí začínajú asi o dva-tri týždne neskôr ako v nížinných krajoch okolo Trnavy, ale zasa asi o dva týždne skôr ako na Myjave. Kratšie vegetačné obdobie s nižšou priemernou teplotou a dosť často s pomerne vlhkou druhou polovicou leta nie je vcelku už priaznivé pre plné uplatnenie kukurice a hrozna, hoci sa pestujú. Pri obilí sa dostatok vlahy prejavuje vo zvýšených množstvách slamy. Hĺbka ornice je závislá od polohy pozemku. V údoliach je väčšia a zmenšuje sa nadmorskou výškou a stúpaním svahu. Hnedá zem, poväčšine hlinitá, na niektorých miestach hlinito-ílovitá až ílovitá (Tehlárová, Dieliky) na strmých svahoch pod úbočiami prechádza v kamenistú.

Najpestovanejšími poľnohospodárskymi plodinami bývali na Brezovej raž, pšenica (žito), jačmeň, ovos. Zemiaky pestovali viac-menej len pre domácu spotrebu. Z krmovín dorábali najmä červenú a vysokú ďatelinu, menej špárgu a na kopaniciach ojedinele bolhoj. Osevný postup roľníci zachovali tak, že po ozimine (pšenici, raži) nasledovala jarina (jačmeň, ovos), po nej ďatelina alebo iná krmovina, prípadne zemiaky. Pôdu hnojili pravidelne po troch rokoch maštaľným hnojom. Pod dobytok sa postielala slama, len v čase núdze, slabej úrody slamy, a častejšie na kopaniciach používalo sa na tento účel aj "šústie" (suché lístie). Novšie gazdovia prihnojovali aj hnojnicou (hnojovkou), zachytenou v žumpách, a umelými hnojivami. Maštaľný hnoj uskladňovali v hnojných jamách, ktoré boli ku koncu súkromného hospodárenia často spevnené - betónové, vydláždené. Hnoj vyvážali na roľu v ľahkých upravených vozoch, niekedy i v ťažších "griefach" a v zime na saniach. Ukladali ho na hromadu, z ktorej sa potom roľa "povážala", alebo hnoj skladali priamo do malých "kopcov", ktoré sa potom rozhadzovali. Roľa sa hnojila pod oziminu a okopaniny.

Pôdu orali zväčša už moderným pluhom - jednoradličným s krojidlom (nožom). Strnisko po ozimine plytko rozorali, v jeseni ho znova zorali "do skladu" nahlboko ako "jesienku", aby sa na jar iba "popapučovalo" - rozbránilo ťažkou, doma vyrobenou bránou namiesto kultivátora. Do takejto pôdy potom zasiali jarinu - strojom alebo rukou.

Do jariny siali ďatelinu alebo špárgu. V jeseni ju už zberali na zelené krmivo. Po roku, po dvoch odviezli poslednú úrodu krmoviny, strnisko "poviezli" hnojom, zaorali ho a v jeseni tam zasiali oziminu. Ak do jariny nezasiali krmovinu, roľu pripravili pod zemiaky.

Na úpravu pôdy používali brány - železné z továrne, alebo domáce. Domáce brány s dlhšími zubmi ("špinármi") používali na drobenie pôdy - "vláčenie", na "zavlačovanie" zrna, zriedkavejšie na "povláčenie" bujnej oziminy alebo suchej lúky na jar.

Na pravidelné "gúlanie" jarín a zemiakov, menej na drvenie hrúd používali valce: ľahký drevený jednodielny alebo železný poskladaný trojdielny. Hrudy na roli roztĺkali aj ručne "klčovicami".

Zoraná roľa sa končila úvratmi, ktoré na širšej parcele orali naprieč. Role oddeľovali zväčša brázdy, na svahoch medze, menej medzné kamene alebo štĺpiky. Na lúkach ako medzníky slúžili vŕby, vrbina neraz rozrastená do polovice parcely.

Doba siatia závisela od počasia. Jačmeň a ovos siali od marca do apríla ("Breznové jačmene sú najlepšie"). Po zasiatí jačmeňa siali viku, začiatkom mája sadili zemiaky a až potom siali konope. V druhej polovici mája sadili na záhradkách "kapustnú plantu". Jesenná sejba sa začínala v polovici septembra.

Zemiaky sadili do jamôk ("za motyku"), alebo zaorávali tak, že ich kládli do každej druhej brázdy ("za pluhom"). Podobne siali aj kukuricu; fazuľu dávali do jamôk, hrach siali strojom alebo rukou, burgyňu strojom do riadkov alebo jamôk.

V dobe vzrastu plodín vykonávali sa tieto práce: jačmeň a ovos pleli ("vyklávali vôstie"), burgyňu a mak pretrhávali, kukuricu prerezávali, okopaniny okopávali a ohŕňali. V poslednom čase zemiaky už len oborávali.

Vo všeobecnosti sa dá povedať, že racionálnosť obrábania pôdy, nedosahovala vysoký stupeň, a to z rozličných príčin. Pokrok sa však urobil v zanechaní úhorovania a v dávnejšom prechode na trojdielne hospodárenie. Ako záprah nepoužívali kravy a voly okrem ojedinelých prípadov, ale kone (jedného alebo dvoch). Túto skutočnosť v porovnaní s Myjavou vyjadrila už monografia Myjavy z roku 1911: "Poneváč zem na Myjave sa najviac na kravách obrába, práve opačne na Brezovej, kde úslovie hovorí, že na Myjave je dobre ženám a na Brezovej kravám, alebo: Na Myjave robí krava na ženu, na Brezovej žena na kravu" (Myjava, 420).

Žatva, najradostnejšia práca roľníka, začínala sa obyčajne v polovici júla a trvala asi tri týždne. Väčší roľníci mávali jedného-dvoch výžinkárov, ktorí mali obyčajne aj "párnice". Ako odmenu za prácu si zjednali určité množstvo obilia a "chvovu" s ubytovaním. Obilie kosili kosou, na ktorej bola upevnená "hrablica" alebo "háčky", aby sa zbožie pravidelne "ukášalo, ukladalo a nemrvelo". Ženy skosené obilie odkladali rukami (pomáhali si pri tom aj kosákmi na "hrste". Suché obilie hneď viazali do "proviesel" z otepe, v prípade raži ich zhotovovali priamo na roli, alebo do špagátov. Kosu klepali, kovali na "babke" a brúsili kamennou osłou, ktorá bola namočená počas kosby vo vode v "šúbe". Šúb mal kosec zavesený na páse. Snopy ukladali do hromádok - "krížov" tak, aby sa prekladaním vždy zakryl klas. Kríž mal 20 (21) snopov a pozostával z dvoch hromádok. Snopy viazali pomerne veľké. Obilie so "živšou" slamou alebo premiešané mladou ďatelinou a burinou nechávali na hrstiach preschnúť a v prípade potreby (najmä po dlhších daždoch) ho aj obracali. Zvyšky roztrateného obilia pohrabali malými drevenými alebo veľkými železnými hrabľami. Obilie kosili v poradí, ako dozrievalo. Kríže ukladali tak, aby sa strnisko dalo zorať ešte skôr, ako zvezú obilie.

Suché obilie zvážali do stodôl. Voz - rebrinák bol na tento účel zvlášť upravený, mal dlhé "griefy", na ktorých vyčnievali "štingle", aby sa snopy nešmýkali po hladkom "bučku", keď začne voz skákať po zlej poľnej ceste. Preto bolo treba fúru starostlivo uložiť a zapavúziť.

Chudobné deti a ženy zbierali po pohrabaní pokosenej role klásky, ktoré dávali doma hydine alebo ich aj mlátili piestom.

Pozvážané obilie mlátili už zväčša modernými mláťačkami s benzínovým alebo elektrickým pohonom. Dávnejšie sa používali tzv. trasačky a ručné mláťačky. Cepami mlátili už obyčajne iba raž, ak slamu potrebovali na "otep", z ktorej zhotovovali "proviesla" na viazanie snopov alebo "došky" na slamené strechy a ich opravy (stodoly, "gátory", dávnejšie aj domy). Vymlátené obilie merali pôvodne na meričky, štvrtky, potom ho vážili vo vreciach a uskladňovali na povalách, sýpkach, predtým aj v obilných jamách. Vlhké obilie prehadzovali širokými drevenými lopatami - vejačkami. Slamu uložili do stodoly a ak sa nezmestila, do "kozla".

Krmoviny kosili ručne do riadkov, ktoré nechali schnúť na zemi, potom ich obrátili a skladali do "návidiel". Krmoviny zvážali do stodôl, prípadne do "gátorov". Pri narábaní s nimi používali drevené vidly a hrable.

V menšej miere pestovali na záhradách tiež konope. Siali ich obyčajne koncom mája, v júli trhali prvé "poskovné", a začiatkom septembra druhé, "materné". Konope doma spracúvali, vlákno upriadli a z priadze potom tkáči pripravovali potrebné plátno, prípadne koberce. Tkanie sa na kopaniciach zachovalo v ojedinelých prípadoch dodnes.

Brezovské lúky boli zväčša mokré, miestami močaristé a ich ošetrenie bolo veľmi jednoduché: na jar rozhrabali "krtiny" a vyhrabali nečistoty, z času na čas

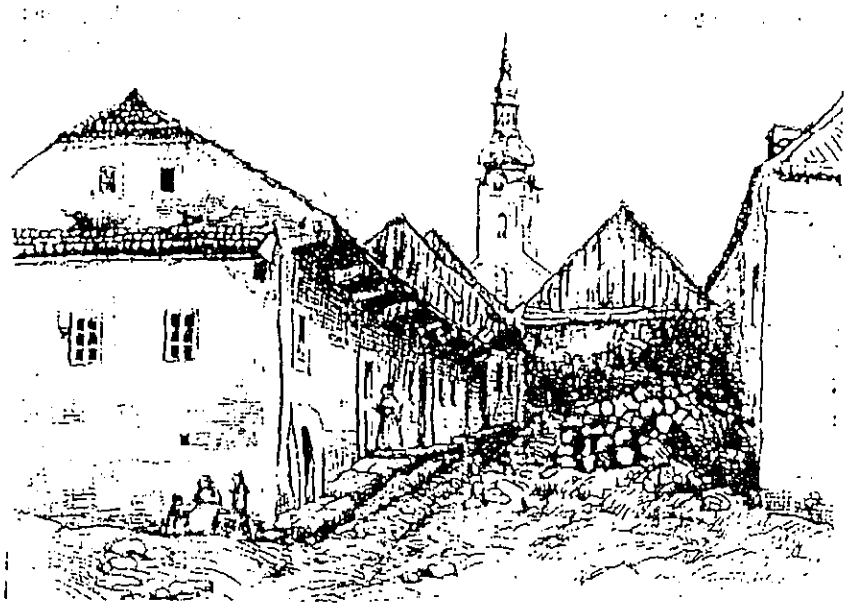

J. Hlaváč: Pohľad do dvora. Lept

ich poviezli hlinou (len výnimočne v ostatných rokoch kompostom, plevami). Inak lúky nehnojili, ani nepodsievali hodnotnými travinami, preto aj úroda sena pri prvej kosbe a "otavy" pri druhej kosbe mala len priemernú akosť. Ešte menšiu pozornosť venovali pasienkam, neošetrovali ich, ich rozloha klesala a pasenie dobytka postupne upadalo.

Brezovania sa niekoľkokrát v minulosti pokúšali o úspech aj v pestovaní hrozna, a to najmä na južnom svahu Bradla. Úroda hrozna nebola však vždy dobrá, a tak vinohradníctvo tu nezapustilo hlbšie korene.

Ovocinárstvu sa vcelku viacej pozornosti venovalo na kopaniciach. Extenzívne poňatie prekročilo však len v menšej miere. Najčastejšími stromami v sadoch na Brezovej sú jabloň, hruška, slivka, orech, čerešňa. Moderné formy pestovania ovocia a zeleniny začínajú sa vo väčšej miere uplatňovať až v súčasnosti, a to najmä zásluhou dobre prosperujúceho spolku záhradkárov.

Väčšiu časť brezovského chotára zaberajú lesy, z ktorých ešte aj v rokoch po druhej svetovej vojne dostávali občania tzv. "výdanek", presne určené množstvo palivového dreva. Lesy sú na 74% listnaté (prevláda buk, menej hrab, dub, jaseň a i.), na 26% ihličnaté (smrek, červený smrek, biela a červená borovica).

Chov dobytka bol v minulosti hodne rozšírený, čo sa vzťahuje najmä na rožný statok a ovce. V ostatných desaťročiach gazdovania však citeľne upadol a chov oviec takmer zanikol.

Väčším gazdom pri prácach pomáhala domáca čeľaď: pri koňoch "pacholci", pri kravách "kravári", pri domácnosti "dievky", pri žatve spomínaní "výžinkári". Poslední sa zjednali na čas žatvy a mlatby ako sezónni robotníci, ostatní obyčajne na rok začiatkom kalendárneho roka. Paholci odchádzali "s koláčom" na Štefana, dievky na Nový rok. Bývali a stravovali sa u gazdu, od ktorého dostávali naturálnu a peňažnú odmenu.

Druhým najvýznamnejším zamestnaním obyvateľov Brezovej bolo v minulosti garbiarstvo. Jeho pozícia a význam sa vývinom menili vzhľadom na rozmach a úpadok tejto výroby. V remeselnej forme garbiarskej výroby sa dlho zachovávali tradičné spôsoby spracúvania kože. Brezovania spracúvali jednak kože z domácej produkcie, jednak skupúvali ovčie kože v Uhorsku i v zahraničí.

Ovčie kože nakupovali alebo s vlnou alebo tzv. "holice" - ostrihané, bez vlny. Po rozbalení dodávky ich namočili do studenej vody v močidlách. Po rozmoknutí ich vyprali a vytiahnuté a otečené z vody "podmazali" na holej strane roztokom vápna a popola, neskoršie "natrónu". Takto podmazané kože poskladali na malé hromádky a na druhý deň skoro ráno z nich na "struhadlách kosou šklbali" vlnu. Tu sa v spracovaní oddelila koža od vlny a dostali sa dva produkty.

Vlnu dávnejšie iba sušili a nevypranú predávali. Neskoršie, zavedením chemických čistiarní ("šarovien") ju prali a vyčistenú lepšie speňažili.

Kožu očistenú od vlny dávali do "zoly", kde sa vo vápnovom roztoku štrnásť dní "lužila". Po vytiahnutí zo zoly sa koža najprv v čistej vode oprala a potom na strúhadle kosou alebo "francúzom" očistila, ostrúhala a "oblajchovala". Pri tejto práci sa z kože odstránilo aj tzv. "mriazdro". Ostrúhanú a vyhladenú kožu v čistej vode vyprali a vložili do "kadečiek", neskoršie do "kád". V kadečkách bola "dubnica", totiž v teplej vode rozmiešaná rozdrvená dubová kôra. Dubnicu zohrievali, čím pochod spracovania urýchľovali tak, že za štyri dni bola koža vydubená. Naproti tomu v kadách náplň tvorilo v studenej vode rozmočené "trieslo" (smreková alebo jedľová kôra). V kadách sa dubilo jeden mesiac a kože sa každý deň obracali. Do jednej kade sa zmestilo 80-100 kusov ovčích koží. Vydubené kože zavesili na klince pod šopami alebo na povalách, aby sa usušili (bez slnka). Usušené brezovou alebo trstenou metličkou vlažili, kropili (podobne ako bielizeň pred žehlením), aby ich na "štokoch" mohli dobre "vyštrichovať" a potom "štosovať", čiže vyhladiť a zmäkčiť. Takto vyhotovili jemné "futro", ktoré si od dubnice zachovávalo zvláštny zápach. Kože po 10 kusoch skladali do zväzkov a po ďalších úpravách prihotovili na predaj.

Na týchto základoch vyvíjala sa ďalej aj výroba továrenská, ktorá na Brezovej zaznamenala rozvoj a samozrejme neostala iba pri spracúvaní ovčích koží.

S garbiarstvom úzko súvisela v živote Brezovanov aj ďalšia činnosť - obchod s kožou a vlnou. Vlnu predávali najprv ako tzv. "garbárku", nečistenú, od 70. rokov minulého storočia už vypranú v chemických práčovňach. Predaj vlny bol sústredený v rukách väčších garbiarov, ktorí ju skupúvali od menších výrobcov a spolu s vlastnou produkciou predávali vo veľkom na domácich i zahraničných trhoch. Odbyt smeroval najviac na Moravu, do Sliezska, Poľska, Saska.

Najvýraznejším z obchodnej činnosti s kožou stal sa u Brezovanov obchod s futrom, neskoršie podošvami a priemyselne vyrobenou kožou a kožušinou. Predaj futra - to bol pôvodne trhový obchod, keď výrobca sám predával kože priamo spotrebiteľom na trhoch a jarmokoch v okolitých bližších i vzdialenejších obciach. Menší a chudobnejší výrobcovia nosili svoje výrobky na trh v "noške" na chrbte, lepšie sa "majíci" vozili ich dávnejšie na káre, neskôr na voze, do ktorého bol zapriahnutý obyčajne len jeden koník. Tento typ brezovského obchodníka s kožou zachytil s jeho mnohými skúsenosťami a žartovnými príhodami spisovateľ Elo Šándor vo svojom diele Sváko Ragan z Brezovej. Na ďaleké cesty používali dvojzáprah. Boli to najmä cesty, ba celé výpravy do Pešti (Budapešť), kam chodievali štvrťročne a cesta trvala niekoľko dní. Časom si tu vybudovali celé sklady a vypestovali kontakty s továrnikmi a obchodníkmi z celého Uhorska, ktorým po vybudovaní železnice posielali tovar priamo. Cena futra sa menila podľa akosti a dopytu. Modernejšie spracovaná koža a kožušina našla odbyt i v Rakúsku, Nemecku, Poľsku, Taliansku, Švajčiarsku, Švédsku, Nórsku.

S garbiarskou výrobou súviseli ešte niektoré ďalšie, dnes už zaniknuté remeselné činnosti. Zanikli tzv. "knapi" alebo ako im hovorievali "knapkovia", ktorí vyrábali koberce z konskej, kozej a hovädzej srsti ako odpadku pri výrobe hovädzích, teľacích, kozích a iných koží. Zanikli aj "valchári", ktorí valchovali, hladili koberce spomínaných knapov, stĺkali plátno a súkno vo valchách, poháňaných vodou.

Okrem toho vyrábali na Brezovej glej. Surovinou tu bol najviac odpad pri výrobe koží (odrezky), ale dovážali ju i odinakiaľ. Hotový glej posielali do Budapešti, Viedne, Bratislavy, Brna a inde. Na podobnej surovinovej základni sa uchytili na Brezovej aj "mydlári". Začali s výrobou sviečok z ovčieho a hovädzieho loja, ktorý kupovali od garbiarov ako odpad z koží. Okrem toho vyrábali mydlo, v oboch prípadoch viac-menej pre miestnu potrebu.

Obchodná činnosť, súvisiaca s výrobou a predajom koží, priviedla Brezovanov k ďalšiemu obchodnému podnikaniu. Niektorí skúsili obchodovať s ošípanými. Skupúvali ich od apríla do augusta na Dolnej zemi, zašli aj do Srbska, naložili niekedy aj 200 kusov do vagónov, viezli ich po Šaľu nad Váhom alebo Sereď, tam ich zložili a začali rozpredávať idúc hore Váhom a Blavou až po moravské hranice, ba ja do Olomouca.

Častejšie sa spomína v dejinách Brezovej tzv. škopiarstvo. Toto obchodovanie sa začalo v 80. rokoch minulého storočia a trvalo asi dvadsať rokov. Škopiari

chodili najprv po okolí Levíc, Ďarmot, Šale, v sezóne od júla do decembra a skupúvali vyškopených baranov. Potom ich hnali smerom na Brno, Olomouc, Znojmo, Prahu. Cesta trvala 5-6 týždňov tak, že idúc baranov popásali. Stádo sa skladalo z 200-300 kusov. Neskoršie sa pustili na nákup ďalej na Dolniaky, do Ceglédu, Debrecína, na Čabu atď. Odtiaľ ich hnali podobným spôsobom, ale viacej k Viedni, kam prichádzali kupci až z Francúzska. Aby sa podnikavým Brezovanom takáto cesta vyplatila, skúpili a hnali niekedy naraz aj 1200 baranov. Pritom zažili mnoho veselých i smutných príhod a ťažkostí. Samotný nákup robili tak, že v dedine požiadali richtára, aby dal vybubnovať, že došli škopiari. Bohaté pramene nákupu našli na veľkostatkoch v Rumunsku, Bulharsku, Besarábii i v južnom Rusku. Na prekážku im neboli ani veľké vzdialenosti, nakúpený statok hnali po cestách v čase i nečase, cez deň putovali, popásali, v noci spávali vonku na poli, v jarkoch. Stravovali sa najviac kašou, ktorú si varili v narýchlo zhotovených kolibách v noci. Toto obchodovanie sa skončilo koncom 19. storočia, keď sa pre choroby dobytka uzatvárali hranice.

Už za čias spomínaného škopiarstva začali niektorí obyvatelia Brezovej obchodovať s vajíčkami a kurencami. Tento obchod sa však širšie rozvinul až po úpadku škopiarstva. Skupúvali sa vajíčka, kurence, neskôr hydinu vôbec, ale aj maslo, tvaroh a divinu (zajace, srnčie a pod.). Nákup, ktorý pochádzal hlavne z kopaníc a blízkeho okolia Brezovej, vozili do Brna a potom najmä do viedenskej tržnice a časť vajec ukladali do vápna. Rozrastaním obchodu obsiahli aj ďalšie kraje (okolie Nového Mesta, Ilavy až po Belušu a Rajec, Prievidzu a Žabokreky). Do Viedne vozievali najprv dvakrát týždenne, v sezóne až 150-200 tisíc vajec, ktoré neskôr posielali železnicou. Po prevrate roku 1918 sa obrátili najmä na Brno a Prahu, menej Bratislavu.

V brezovskom prostredí sa vyvinula tiež zaujímavá inštitúcia, ktorá súvisela s remeselnícko-obchodným podnikaním Brezovanov. Bol to tzv. frajmek. Rodičia posielali svoje deti do inorečového prostredia v rámci Rakúsko-Uhorska, aby sa tam učili jazyk a súčasne aj orientovať sa v cudzom svete. Brezovské rodiny posielali svoje deti najčastejšie vo veku od 10 do 16 rokov "do Rakús" a do krajov s maďarským osídlením ("na Maďary"). K častým strediskám patrili Spannberg, Diakovce a Šamorín. Deti v príslušnom mieste navštevovali školu (odchádzali obyčajne na 1-3 roky) a v rodine, v ktorej bývali, pomáhali pri gazdovstve a pod. Z maďarských, resp. rakúskych rodín zasa prichádzali deti na Brezovú ako na výmenu. Kontakt takýchto rodín udržiaval sa často po dlhé roky. Z Brezovej sa chodilo na frajmek až do prvej svetovej vojny. Brezovania sa nielen vďaka škole, ale najmä vďaka tejto skúsenosti dostali k aktívnemu ovládaniu dvoch cudzích jazykov (maďarčiny a nemčiny), čo im bezprostredne pomáhalo pri cestách po Rakúsko-Uhorsku a približovalo svet, v ktorom žili; vedeli sa v ňom lepšie orientovať a pohotovo a uvážene na jeho vývin i reagovať.

STRAVA

Stravovanie na Brezovej bolo primerané zamestnaniu obyvateľov a podliehalo vývinu. V minulosti bolo veľmi jednoduché, dnes je rozmanitejšie a bohatšie. Jedlo sa obyčajne päťkrát denne: raňajky (frištuk), desiata, obed, olovrant (nešpor) a večera.

Ráno sa jedla obyčajne polievka z predošlého dňa alebo sa navarila "kmínovica", do ktorej sa krájal chlieb. Káva bývala na raňajky len zriedka - na sviatky, neskôr v nedeľu a novšie už každý deň. Desiata pozostávala často zo syra (tvarohu) alebo slaniny, ktorá sa zapíjala páleným, ražným alebo slivovicou. Na obed sa podávali najviac dve jedlá, ale neraz len jedno. Nešporovali lokeš, krútanec, buchty. Večerali kýšku (sadnuté kyslé mlieko), cmar, pečené zemiaky, syrom posypané zemiaky a rozličné kaše (zemiakovú, krúpovú, kukuričnú), syrom posypaný lokeš alebo zvyšky od obeda. Obed býval bohatší - pozostával z polievky a mäsitého jedla alebo múčnika. Tu bol výber už dávnejšie dosť pestrý.

Početné sú polievky: mliečna s nakrájaným chlebom, pšenom, žmolkami, ryžou, slížami, demikát, zapražená kmínová, zemiaková; zo strukovín: fazuľová, hrachová, šošovicová; srvátková, kapustnica, slivková, "ščiepková" (z nakrájaných suchých jabĺk), držková a veľmi často hovädzia - s vyváranými a zavarenými slížami, žmolkami, haluškami, "šlopkami", "hrtánkami", krúpkami, ryžou.

Mäso jedli varené, pečené, parené a údené. Z varených bolo najčastejšie hovädzie, baranie, menej často bravčové. Obľubovali parené hovädzie a baranie s cibuľou. Piekli bravčové a teľacie, ktoré aj nadievali. Údievali bravčové - klobásky, rebierka, šunky. Hydinu a mäso z diviny konzumovali zriedkavejšie, ryby takmer vôbec nie. Z vajec si robili praženicu "škvarelinu" alebo stratené kura. Z hydiny mali najradšej husacinu s cibuľou. Zo zabíjačky obľubovali aj oškvarky a huspeninu

Mäso jedávali s omáčkou alebo s kompotom.

Omáčky boli tiež rozmanité. Najčastejšie bola zemiaková, chrenová, cibuľová, cesnaková, dynová, uhorková, šalátová, slivková, novšie rajčiaková, ale aj ríbezľová a egrešová. Často varili kapustu a kel. K mäsu používali tiež cibuľu, cesnak, chren, rozličné šaláty (hlavičkový, uhorkový, kapustný - parená kapusta), varené sušené hrušky, slivky, "ščiepky", cvikľu a kaše (zemiakovú, hrachovú, kukuričnú, krúpovú, pšenovú).

I múčnikov pripravovali mnoho. Boli pečené i varené. Významné postavenie v stravovaní Brezovanov mal chlieb. Piekli ho najmä z raži a kedysi len doma. Ak vedelo dievča upiecť dobrý chlieb, bolo súce na vydaj. Ako nepodarený označovali chlieb nenakysnutý, zhorený, odsedený a zákalcový. Pri pečení chleba piekli obyčajne aj poplamúchy, bialoše, cigáňčence, osúchy, lokše. Okrem toho z múky piekli krútance, koláče, buchty, pagáčky - oškvarkové a maslové,

cestenice (slivkové dvojradové) a pre zvláštnejšie príležitosti pampúšiky, božie milosti, zázvorníky a novšie aj štrúdle, palacinky, dolky, zákusky a torty. Najčastejšími varenými múčnymi jedlami boli slíže, rezance, halušky, trhance, púčky, opantance, purgalce, cestenice. Posýpali ich syrom, makom, dubom (pomleté sušené hrušky, sčiepky), lekvárom a menej orechami.

Popíjali pálené, ražné, slivovicu, borovičku, víno, menej pivo a novšie aj likéry.

Najustálenejším jedlom bola vari nedeľná hovädzia polievka a kapusta s mäsom, vo štvrtok kapustnica s údeninou a hrachovou kašou.

HISTÓRIA BREZOVSKEJ GARBIARČINY

Štefan Ciran

Nie je mnoho miest, čo by boli tak úzko späté s nejakým remeslom, ako Brezová s garbiarstvom, a to takmer od jej vzniku. Už v 17. storočí mala poddanská obec Brezová čachtickému panstvu dodávať okrem iných naturálií aj vyrobené ovčie kože. Ukladal jej to urbár z r. 1661. Za to, že jej dovolili predávať doma vlastnú pálenku, musela okrem povinnosti predaja i panského vína, dodať stanovené množstvo vyrobených koží. Muselo to byť už vtedy výnosné remeslo, čo sa dozvedáme aj zo zemepisného diela Mateja Bela a jeho nasledovníkov, keď napísali o Brezovanoch, že "bohatší občania v meste sa zamestnávajú spracovaním koží volských, konských, teľacích a jahňacích". Surovín bolo dosť, doma i na okolí. V nasledujúcom a deväťnástom storočí sa garbiarstvo stále rozmáhalo. V druhej polovici 19. stor. bolo už tak rozšírené, že sa ním živilo až 300 rodín, pričom z každej rodiny pracovalo viac členov. Námezdníkov nebolo, iba pár učňov a tovaryšov. Dotvrdzuje to aj skutočnosť, že sa tu vybudovali štyri práčovne vlny a tri glejárne, pre ktoré bol odpad z koží hlavnou surovinou.

V spracovaní postupne prevládali ovčie kože, lebo spomínané štyri šarovne boli vystavené práve na pranie ovčej vlny. Tieto ovčiny (podľa akosti vlny meriny s najjemnejšou vlnou, cigáje so stredne jemnou a cápové s hrubou, prípadne holice z ostrihaných oviec) nebolo možné po čase už nakupovať v dostatočnom množstve v blízkom, ale ani v širšom okolí. Ba ani Horné Uhorsko (Slovensko), nestačilo už produkciou koží. Garbiari sa preto vydali na nákup na Dolnú zem, do terajšieho Maďarska, Rumunska. Z ovčín vyrábali povestné futro, ktoré sa ďalej dostávalo na trhy veľkej časti Rakúsko-Uhorska.

Futro, dnes nazývané podšívka, je ovčia, prípadne kozia koža, vyrobená prírodnou surovinou (na kúsky porezanou, vysušenou smrekovou kôrou). Obuvníci ju dávali dovnútra obuvi. Technológia spracovania ovčín na futro je jednoduchá, ale zdĺhavá. Potrebné vápno kupovali od Hradišťanov a Dobrovodanov, popola si naspižovali doma a smrekovú kôru, ak nestačila domáca, dodávali až z Liptova. Na jarmoky chodili poväčšine koňmo až k Balatonu. Bola to dvojúčelová cesta, tam vozili vyrobené kože, futro i iné a naspäť surové kože.

Vlnu usušili, aby nehnila a zásobovali ňou textilky na Morave, v Sliezsku, Nemecku i iných krajinách. "Tisícky centov jej vyvážali ročne", napísal r. 1899 v Obzore brezovský učiteľ Juraj Chorvát. Hoci ju predávali nevypranú, utŕžili až 120 zlatých za cent (56 kg). Táto vlna sa nazývala garbiarkou, na rozdiel od strižky, ktorá sa získala strihaním živých oviec.

Brezová bola vždy na strane pokroku. Chceli skvalitniť garbiarku i strižku, preto vybudovali šarovne-práčovne, v nich vlnu chemicky vyčistili a potom lepšie speňažili.

V čase, keď bola garbiarčina v najväčšom rozkvete, zapúšťala korene i mimo našej obce, až kdesi na Dolnej zemi. Brezová bola preľudnená. Ľudia začali migrovať v rámci Uhorska a okrem iných dostali sa na Dolnú zem aj garbiari. Založili si živnosti v Jazsberíne, Békešskej Čabe, Sarvaši a inde. Dnes tam žijú tretie i štvrté generácie, remeslo však už nerobia a brezovštine nerozumia. Len mená Kostelný, Šurák, Kadlečík, Rechtoris a i. prezrádzajú ich pôvod. A práve oni, poznajúc pomery, ale s nimi aj iní garbiari, dodávali si na Brezovú vyšarovať svoju vlnu. Na Brezovú v tom čase ešte neviedla železnica, všetko sa dopravovalo do Piešťan a odtiaľ povozmi. Význam Brezovej týmito šarovňami stúpol. Neboli to však len garbiari, čo prichádzali na Brezovú, ale i priekupníci - vlnokupci a chovatelia oviec. V medzivojnovom období poslúžili tieto práčovne nejednej textilke a napr. trenčianska Merina ešte aj v šesťdesiatych rokoch tohto storočia si tu dávala prať vlnu pre vlastnú potrebu.

Maďarsko ostalo aj po prvej vojne dôležitým dodávateľom ovčích koží, ale pribudli i ďalšie krajiny (Turecko, Mongolsko, Austrália i arabské krajiny).

Úpadok garbiarčiny. Posledné desaťročie minulého storočia je charakterizované zhoršením hospodárskej situácie Uhorska, čo doľahlo aj na Brezovú. Následkom tejto neutešenej situácie garbiarske remeslo stagnovalo, ba priam upadlo. Konkurovali mu továrne s produktívnejšou výrobou a lacnejším predajom. Kým garbiarov pred pár desaťročiami rapídne pribúdalo, až kulminačný počet garbiarov (300), sa rýchlo zredukoval na tretinu. "Bol tu čulý život, teraz nastáva ticho, lebo keď zarobil garbiar, útržil i mäsiar, obchodník, šenkár i remeselník", píše spomínaný autor Juraj Chorvát.

Brezovskí garbiari boli pri svojej profesii akoby medzi dvoma mlynskými kameňmi. Obchod s kožami mali v rukách prevažne židovskí obchodníci, ktorí sa usilovali udržať ceny surových koží čo najvyššie. Po ich spracovaní, čo trvalo aj pol roka, grabiari vlnu predali do zahraničných textiliek prostredníctvom vlnokupcov, ktorí mali s textilkami spojenie. Aj to boli takmer výlučne Židia, ktorým záležalo zasa na tom, aby výkupné ceny vlny od garbiarov boli čo najnižšie. Tak sa stávalo, že títo zarobili na vlne viac, ako tí čo ju produkovali, čo museli zabezpečiť celý výrobný proces. V medzivojnovom období, ale hlavne cez vojnu a po nej, sa kontaktovali s odberateľmi garbiari už sami.

Futro, prípadne podrážky predávali po jarmokoch sami, ako to vidieť vo filme Sváko Ragan z Brezovej. Ale to, čo Elo Šándor písal vo svojej knihe, patrilo vtedy už minulosti. Obuvníci i priekupníci chodili už za garbiarmi, ba posielali kože svojim odberateľom aj poštou. Napriek tomu ešte aj krátko pred druhou svetovou vojnou brezovské ženičky, každá s batôžkom futra na chrbte, sa vyberali prvým ranným vlakom na okolité jarmoky.

Zaujímavé bolo, že kože sa kupovali na kusy, nie na váhu. Vyrobené sa kupovali na zväzky po 10 kusov a vlna sa vážila. Tak to bolo len pri "starej garbiarčine", čo sa však zmenilo.

Mnohí garbiari neraz zbohatli nie práve svojou šikovnosťou a na druhej strane iní zas upadli, alebo vyšli na mizinu, nie vlastnou vinou. Príčinu rýchleho rastu alebo pádu najlepšie vidieť na jednoduchom príklade. Keď kupoval garbiar kože, musel si rýchlo vykalkulovať, či môže dať za ne cenu, ktorú požadovali. Musel odhadnúť, koľko dajú vlny a či mu podľa aktuálnej ceny na trhu, takto utŕžené peniaze zaplatia surové kože, na ktoré si obyčajne požičal v banke. Tržbu za vyrobené kože, futro počítal na mzdu za prácu, za šarovanie, ostatné výrobné náklady a prípadný zisk. Spracovanie predmetných koží trvalo niekoľko týždňov, ba i mesiacov. Ak sa stalo, že v tomto čase cena vlny vzrástla, podnikateľ zarobil viac ako predpokladal, bohatol. Ak cena vlny klesla, neutŕžil toľko, aby mohol splatiť dlh, upadal a niekedy "vyšiel na bubon". Podobných zbohatnutí alebo pádov bolo v histórii garbiarov mnoho. Šťastím v takomto nešťastí bolo, že postihnutý si mohol nájsť prácu vo svojom odbore. Túto živnosť vykonávali aj brezovskí Židia. Nerobili však sami, ale si najímali i takto upadnutých garbiarov. "Bol to ale slabý denný zárobok - šesťdesiat grajciarov - a trikrát pohárik pálenky" napísal v r. 1899 J. Chorvát. Preto odišli mnohí do Ameriky, kde uplatnili svoje vedomosti a zručnosť aj pri tomto remesle. Najprv ako robotníci, neskôr ako podnikatelia. Viacerí z nich sa po získaní kapitálu po 1. svetovej vojne vrátili. Pri výhodnom menovom kurze sa im peniaze znásobili, čím si zabezpečili bezstarostný život.

Ani začiatok dvadsiateho storočia nepriniesol pre garbiarov zlepšenie situácie, skôr naopak, ešte sa zhoršovala. Až prvá svetová vojna a prvé roky po nej zaznamenali oživenie, ale nie v takom rozsahu ako v druhej polovici minulého storočia. Preto vysťahovalectvo (aj keď načas utíchlo), v dvadsiatych rokoch znovu ožilo.

Povojnová konjuktúra netrvala dlho a brezovská garbiarčina čím ďalej, tým viac upadala. Futro a podošvy nešli na odbyt. Vytláčali ich výrobky zahraničných i našich fabrík, ktoré aj keď neboli kvalitnejšie, boli lacnejšie a vzhľadnejšie. Ceny surových, ale i vyrobených koží a vlny na svetových trhoch boli kolísavé. Garbiari nemali istotu, nevedeli držať krok s týmto stavom a mnohí sa remesla vzdali. Za nadobudnuté peniaze počas konjuktúry si kúpili role a hospodárili, iní si ich nechali v banke. Tí urobili najlepšie. Najhoršie pochodili tí, čo sa silili a robili remeslo ďalej, lebo prišli aj o to, čo nazhromaždili počas konjuktúry. Preto tu bolo koncom dvadsiatych rokov málo garbiarov a v tridsiatych rokoch sa už dali spočítať na prstoch. Ani oni však nedorábali futro zo všetkých koží, hoci niektorí obuvníci ho mali najradšej. Majitelia továrne Miloš Gavora a spol. vykupovali od drobných garbiarov kože po "odvolnení", aby ich spracúvali továrensky na iné účely. Futro robili garbiari už len z tých koží, čo pre továreň neboli vhodné. Tradičná garbiarčina, v tomto

období už zanikla. Aj keď sa pred druhou svetovou vojnou a počas nej nanovo vzkriesila, bolo to už len dočasné.

Technológia výroby. Aby aj nezainteresovaný čitateľ pochopil, že prechod tejto tradičnej ručnej výroby na továrenský spôsob bol nutný, opíšeme ďalej celý jej postup od kúpy koží až po predaj vlny a futra. Bol to zložitý proces. Vyžadoval si nielen pevné ruky, ale aj zdravý rozum, lebo išlo o ťažkú prácu v mokrom prostredí a za každého počasia. Surovinu - kožu - garbiari nakupovali u mäsiarov (ak išlo o menšie množstvá), vo väčšom od priekupníkov, alebo obchodníkov s kožami. V prevažnej miere išlo o suché, len výnimočne solené kože. Ako sme už uviedli, predávali sa na kusy, podľa akosti vlny merinky, cigáje a cápovej. Ak boli z ostrihaných oviec, boli to holice a ak boli stiahnuté z oviec v celosti, teda bez prerezania na brušnej strane, nazývali ich temloviny. Stávalo sa, že jeden garbiar kúpil partiu koží pre dvoch, troch, prípadne viacerých spoločníkov. Doma si ich museli spravodlivo podeliť. Niekedy ich rozložili hneď na stanici na potrebný počet kôpok a nezainteresovaný hodil na ne losy. Až potom si odviezol každý svoju kopu.

Prvou operáciou výrobného postupu bolo namáčanie koží v močidlách. Močidlo bola jama pri potoku, kde voda sama natekala. Zámožnejší mali močidlá vybetónované a kto ich vôbec nemal, namáčal kože v tzv. stávku - kôlmi ohraničenom priestore potoka, aby kože nevzala voda. Garbiarčina sa dala teda robiť len pri potoku. Studničná voda nebola dobrá a načerpať také veľké množstvo vody vtedajšou technikou bolo nepredstaviteľné. Rozmočené kože bolo treba asi po troch dňoch preprať, nechať otiecť. Potom z nich poobrezávali hlavy, paprčky a chvosty, čím boli pripravené na podmazávanie. Na drevenú tabuľu, veľkosti pingpongového stola, prestreli kožu vlnou dole a na holú časť nanášali "čomochmi" z vrecoviny "natrón" - zmes haseného vápna so sírnikom sodným (omáčkovitej konzistencie, zelenomodrej farby). Takto podmazanú kožu zložili cez polovicu po dĺžke tak, aby sa natrón nedostal do styku s vlnou. Potom kože odkladali na kôpky asi po desať kusov. Natrón pôsobil necelý deň na uvoľnenie vlasu, aby sa mohlo začať šklbať, čiže odvoľňovať. Robilo sa to na "strúhadlách" (polovalcových drevených špalkoch), tupou garbiarskou kosou - obojručným nožom. Vlnu, ak jej bolo na jednu várku, odviezli ihneď vyšarovať. Ak nie, museli ju sušiť na dvore alebo plechovej streche, aby nezačala veľmi rýchle hniť, lebo bola najdrahším artiklom tejto výroby. Až nazhromaždili usušenej vlny viac, potom ju dali vyprať.

Ošklbaním získané holiny (nie holice), bolo treba 1 až 3 týždne lúžiť v zolách. Boli to drevené kade zakopané v zemi, naplnené vápenným mliekom. A zasa, niekto ich mal v krytej miestnosti - zolárni - iný vonku pod holým nebom alebo prístreškom. Preto bola doba lúženia rozdielna, závislá od teploty. Vnútri sa dalo i prikúriť. Na holinách ostali ešte zvyšky krátkej vlny, ktoré pri lúžení už celkom povolili. Preto sa znova dávali na strúhadlo a kosou sa kože znovu už nie šklbali, ale "ošvarovali". Krátka vlna z nich sa nazývala ošvar. Kože holice sa nepodmazávali, ale po námoku sa hneď dávali lúžiť do zoly, kde

povolila všetka krátka vlna. Aj tie sa na strúhadlách tupou kosou zbavovali tejto vlny - zvalovali sa. Táto krátka, vlna na rozdiel od ošvaru, sa volala švrlinok. Ošvar aj švrlinok prali v prútených košoch na potoku, usušili a pri šarovaní miešali s ostatnou vlnou. Kedže holiny i holice nemali v zolách žiaden pohyb, z času načas ich drevenym háčikom povyťahovali nad zolu, potom po jednej spúšťali naspäť a opačným koncom háčika zatláčali. Tým sa líženie urýchľovalo. Hovorili tomu nadvŕhanie. Vylúžené holiny sa znovu dostali na strúhadlá, aby ich zbavili podkožného väziva, blán a tuku, čo bol odpad - "miazdro". To sa však robilo ostrými obojručnými kosami. V medzivojnovom období sa tieto kosy - nože nevyrábali ručne. Veľmi dobré boli tzv. francúze, dobre držali ostrie, ktoré mali na oboch stranách. Miazdro bolo vynikajúcim hnojivom, niektoré jeho časti boli surovinou na výrobu gleja a mydla.

Najzávažnejším postupom výroby koží je činenie - chemický proces, pri ktorom sa pôsobením určitých látok zmení surová koža na useň celkom odlišných vlastností. Nepodlieha hnitiu a pod. Garbiari používali jediný spôsob - triesločinenie. Trieslo (porezaná smreková kôra sa dala spolu s kožami do drevených kadí zakopaných v zemi s asi tisíc litrovým obsahom, do ktorých sa vmestilo okolo sto holín. Mávali ich poväčšine vonku alebo v krytých priestoroch. Bol to veľmi zdĺhavý proces, hlavne v zimnom období, keď kade zamrzli a musela sa do nich prilievať teplá voda. Takéto činenie trvalo i mesiac. Na rozdiel od zôl, museli sa kože v kadiach uvádzať do pohybu pomocou širokej dosky, zvanej zástavnica. Jeden chlap ju zakladal na jednej strane kade a oproti nemu stojaci dvaja ju za retiazky priťahovali k sebe, čím sa dali kože do pohybu. Takto sa kože otáčali aj trikrát denne, aby sa činenie urýchlilo. Toto bol najjednoduchší spôsob činenia. V medzivojnovom období sa používal aj dovážaný extrakt - výťažok triesloviín, ktorý sa asi týždeň pred dokončením pridal do kadí, čím sa činenie urýchlilo a skvalitnilo. Skúsený garbiar poznal, kedy boli kože vyčinené. (V modernom koželužstve je viac spôsobov činenia a robí sa v otáčavých sudoch v teplom prostredí a trvá niekoľko hodín).

Vyčinené futro nechali na drevených koňoch dobre odtiecť a potom ho vešali po povaloch na háčiky, zhotovené miestnymi Cigánmi. Nesmeli sa sušiť na slnku, ani na mraze, pretože uschnuté boli tvrdé. Predposlednou operáciou bolo vlaženie, kropenie (podobne ako pred žehlením bielizne). Robili to metličkou z rascovej vňate, brezového prútia a pod. Až na takto zmäkčených sa mohla robiť konečná úprava "štrichovanie" a "štosovanie", čo sa dialo na drevených štokoch. Na rubovej strane sa kovovým štrichovníkom futro lámalo, zmäkčovalo a na lícnej sa hladilo podobným, ale dreveným štosovníkom. Futro sa predávalo na zväzky, v ktorých bolo po desať kusov. Majster, t.j. majiteľ, porozkladal podľa veľkosti a kvality hotové futro na desať hromádok a potom do jedného zväzku bral z každej po jednom kuse. Do každého zväzku sa tak ušli kože z každej veľkosti a kvality. Aby každý zväzok držal pospolu, v dvoch miestach v oblasti zadných nôh ich spájali švihlikom, ustrihnutým z okraja kože.

Takýto výrobný proces futra mal vo výrobe mnohonásobnú prevahu. Robili sa však aj iné výrobky. Hovädzie, konské i teľacie kože sa po čiastočnom vyčinení trieslom v kadiach zasýpali v sudoch, alebo kadečkách šiškovým dubom. Šišky boli guľôčky na dubových listoch, tzv. dubienky. Ich pomletím a pomletej dubovej kôry vznikal šiškový dub, ktorým sa kože dočinievali v uzavretých miestnostiach, v tzv. dubiarňach. Slúžili na podošvy, konské postroje, remene a pod., ale až po ďalšom dopracovaní.

Dvadsať rokov po prvej svetovej vojne toto typické brezovské remeslo pretrvávalo, ale bola to už existencia len popri rozmáhajúcej sa výrobe továrenskej. Doterajší garbiar bol odborník, remeslu sa musel vyučiť a skladať skúšky. V továrni je delba práce a na niektoré úkony nemusel byť robotník ani odborníkom a robil často mechanicky jeden druh činnosti. Na to mu stačilo zapracovanie a prax.

Továrenská výroba. Najväčšou továrňou na výrobu koží na Brezovej pod Bradlom bola baranecká fabrika, ako ju nazývali. Jej tretinu vlastnil záhumenický Štefan Ciran, druhú Samuel Rechtoris a o tretiu sa delil Tomáš Bzdúšek s Jánom Kátlovským. Menších tovární bolo viacej (zamestnávali podľa potreby okolo dvadsať i viac ľudí). Po prvých konjukturálnych rokoch po prvej svetovej vojne bolo zrejmé, že remeselnícky spôsob výroby koží je odsúdený na zánik. Preto keď mali možnosť, začali zakladať malé továrničky. Tak koncom dvadsiatych rokov vzniká firma Bratia Kopeckí, pár rokov po nich Ján Vráblik st. a spol. a ešte neskôr Stred (Stern, Reich, Diamant), A. Fahn a spol., Matej Šurák a spol. a niektoré ešte menšie cez vojnu. Vybavenosť strojmi nebola ešte taká ako v dnešných moderných koželužniach, všetka ťažká práca sa neodstránila. Najdôležitejšie bolo, že sa od základu zmenila technológia a výrobná procedúra sa niekoľkokrát skrátila. Neboli potrebné zoly, v hašpliach sa vylúžili kože za pár dní. Namiesto kadí poslúžili otáčacie sudy, kde v parou ohrievanej vode sa vyčinili kože cez deň rôznymi triesloviinovými výťažkami. Pribudlo chrómočinenie chrómovými prípravkami.

Aj v týchto továrničkách sa zamerali najviac na ovčie kože, menej na teľacie a hovädzie. Horšie ovčiny sa ponechali na futro - podšívky. Bolo síce vzhľadnejšie ako garbiarske, ale menej kvalitné. Kvalitnejšie ovčiny, teľaciny a hovädziny sa činili chrómom, ďalej sa farbili podľa toho, aký nástrek sa mal nakoniec robiť, acetónovými farbami. Farieb a ich odtieňov bolo mnoho. Veľmi dobrú povesť mali brezovské kabátovice, slúžiace na výrobu kožených odevov. Zákazníkmi neboli len tradiční výrobcovia obuvi, ale ich okruh sa rozšíril o odevákov, galanteristov, brašnárov a iných. Dominantnou osobou bol majster, ktorý riadil a zodpovedal za celý výrobný proces. Rešpektovať ho museli aj majitelia. V začiatkoch tu boli majstri z Čiech, ale po absolvovaní chemickej školy v Hradci Králové, zastávali tieto miesta aj vlastní pracovníci.

Spomínaná kríza v tridsiatych rokoch doľahla aj sem. Továrne ostali stáť a mnohí zamestnanci poodchádzali na Moravu k Baťovi, do Čiech, ba až do Francúzska, Argentíny a USA. A tak Brezová, známa ako jeden z najväčších producentov ovčej vlny, ostala akoby vyradená z hospodárskeho života.

Prízraky druhej svetovej vojny. V druhej polovici tridsiatych rokov bolo už zrejmé, že bude vojna. Na Brezovej sa to prejavovalo tým, že garbiarčina sa znovu stavala na nohy. Nie však už v tom starom tradičnom poňatí. Vznikali nové továrničky s menšou kapacitou a k remeslu sa vracali aj tí, čo ho pred rokmi zanechali. Vytvárali sa neregistrované spolky dvoch, troch spoločníkov, ktoré však nemali dlhé trvanie. Spoločníci, ale aj jednotlivci, kúpili si aspoň po jednom z garbiarskych strojov, poväčšine strúhačku, postruhovačku, hašplu a podobne a navzájom si vypomáhali (kooperovali). Boli to obyčajne vyradené stroje od Baťu zo Zlína. Veľmi dobre ich vedel zreparovať známy majster Šimon Beňo a pre takýchto garbiarov - trochárov, to bolo postačujúce. Uľahčilo a urýchlilo to prácu. Podobne sa robilo aj vo vojnovom období.

Vznikom Slovenského štátu nastalo riadené hospodárstvo, pretože sa tento štát pridal k nemeckej vojnovej mašinérii. Týkalo sa to všetkých oblastí a platilo to aj pri výrobe kože. Hneď v r. 1939 bolo založené Kožné družstvo v Bratislave, ktoré malo výlučné právo hospodáriť s kožami v celej Slovenskej republike. To znamená od výkupu surových koží, schvaľovanie dovozu až po distribúciu vyrobených koží, ba aj určovanie sortimentu. Družstvo uskutočňovalo prostredníctvom oblastných výkupcov, komisárov, výkup všetkých koží. Tí ich smeli predať len tým, ktorým ich družstvo pridelilo v určitom množstve. Kontingenty dostali len tí výrobcovia, čo mali živnostenské oprávnenie. Boli totiž aj takí, čo ho nemali a robili načierno. Čierny obchod prekvital v celej republike. Napríklad: sedliak, ktorý si chcel zabiť teľa, ovcu, alebo mäsiar i kravu, musel mať povolenie a úrady boli neraz skúpe na tieto povolenia. Preto sa zabíjačky robili bez povolenia a aby sa neprezradili, neodovzdali kože výkupcom, ale nejakému priekupníkovi, samozrejme načierno. Do tejto šmeliny sa zapojili i niektorí výkupní komisári, takže mali dvoje kože - jedny evidované a druhé, čo nedávali na kontingenty, ale komu chceli. Takto sa dostali kože aj tým, čo robili nelegálne, aj oprávneným výrobcom. Brezová nebola v tom čase jediným miestom s výrobou koží. Okrem Brezovej to boli Liptovský Mikuláš, Bošany, Jelšava a iné. Veľký rozdiel medzi výrobkami bol v cene, lebo bola aj omnoho vyššia (čierna) ako úradna cena. V poslednom roku vojny, ale i po nej, bol už tento obchod tak rozšírený, že sa kože vyrábali takmer v každom dome, i keď tým najprimitívnejším spôsobom a nekvalitne. Bol však veľký nedostatok tohto materiálu, a preto šlo na odbyt všetko, nehľadiac ani na vysokú cenu.

Predvojnoví garbiari, vrátane tovární, sa zameriavali hlavne na ovčiny a futro z nich, alebo kože na odev. Počas vojny sa spracúvalo aj mnoho teľacích i hovädzích koží. Hovädzie na podrážky, remene, postroje a teľacie na obuv. Veľmi dobrá koža na obuv, hlavne na ženskú, bola kozinka, tzv. ševro, lebo bola kvalitná, mäkká, ale nie taká vzhľadná ako box z teľaciny. Nevyrovnali sa však napr. liptovskomikulášskym (okrem ovčích). O kabátoviciach sa zasa hovorilo, že sú najlepšie na Slovensku. Robili sa aj pre armádu, dokonca i pre nemeckú.

Čierny obchod a všetko, čo s tým súviselo, poškodil česť Brezovej s tak slávnou históriou i česť brezovských garbiarov, ktorí pred stopäťdesiatymi rokmi, ako prví slovenskí dobrovoľníci aj garbiarskymi kosami bojovali za slobodu Slovákov. Tieto nešváry však nerobili garbiari, ktorí predávali výrobky za primerané ceny. Mnoho priekupníkov predražovalo surové kože skôr, ako sa dostali do rúk garbiarom. A navyše, kože nakúpené na Brezovej prešli rukami aj troch priekupníkov, pričom každý ich cenu zvyšoval. Kým sa dostali do rúk obuvníka napr. na východnom Slovensku, boli už trikrát drahšie. Aj tu boli takíto šmelinári, ale to neboli garbiari, ktorí ľahko prichádzali k peniazom. Takto vznikala aj fáma, že na Brezovej okrem farára obchoduje s kožkami každý. Po vojne sa niektorí z takýchto "obchodníkov" stali rozličnými funkcionármi a aktívne sa zapojili do represálií proti garbiarom.

Zaujímavý je príbeh so sovietskými vojakmi, hneď po skončení vojny. Kúpiť si kože na kabát, to patrilo pre červenoarmejca k najvzácnejším veciam, čo mohol získať. Nemali všetci šťastie vyčkať v rade, kde sa nebral ohľad ani na vyššiu hodnosť. Prichádzalo medzi nimi k šarvátkam i prestrelkám. Preto sa niektorí vracali sem lietadlami, na Hoštákoch zosadali a s kufrom papierových frontových peňazí (neraz len v korunovej hodnote) vyhľadávali kože. Ich cena zo dňa na deň takto prudko stúpala. Ak sa cena koží na kabát pohybovala okolo tisíc korún, príchodom Rusov sa vyšplhala na desať, pätnásť i viac tisíc.

Ani po skončení vojny sa neodstránil neporiadok v hospodárstve a čierny obchod prekvital ďalej. Až konsolidáciou politických pomerov sa situácia zlepšila a nastal poriadok aj vo výrobe koží. Hospodárska kontrolná služba (HKS) veľmi prísne potláčala zistené priestupky. Čierny obchod vymizol a kože vyrábali len oprávnení živnostníci.

Drobní garbiari spolčili sa v Garbiarske družstvo. Bolo ich asi tridsať. Ich cieľom bolo vybudovať si spoločný veľký, vraj mamutí podnik, v ktorom by boli aj majiteľmi, aj pracujúcimi. Boli presvedčení, že spôsob, akým oni realizovali výrobu koží, nemá už perspektívu. Podnik chceli postaviť na Dolných lúkach. Zástancom tejto myšlienky bol aj vtedajší poverenník financií T. Tvarožek.

Ruka v ruke s garbiarstvom išlo aj blanárstvo - výroba koží so srsťou - kožušín. Nerozvinulo sa však do väčších rozmerov. Ich počet nie je známy. Zariadenie na túto výrobu bolo veľmi jednoduché a taký bol aj spôsob spracovania koží. Stačil na to súdok, kožušnícka kosa a česák, činidlom bol obilný šrot, neskôr liadok. Počas vojny tu zriadila firma Matej Šurák a spol. výrobu kožušín továrenským spôsobom s názvom Merino, ktorá disponovala moderným zariadením. Kožušiny mohli už farbiť i strihať na nich príliš dlhú srsť, kým kožušiny od blanárov boli biele a so srsťou v pôvodnej dĺžke. Blanári i firma Merino spracúvali len ojedinelo iné kože ako ovčie. Slovenské kožuchy sa robili z tých, čo v Merine farbili na hnedo.

Znárodnenie. Rok 1948 znamenal začiatok konca garbiarčiny na Brezovej. Živnosti zrušili a továrne znárodnili. Pridružili ich k n. p. Závody 29. augusta

Bošany a všetku výrobu sústredili do dvoch fabrík, v Baranci a vo Vráblikovej. Tam zamestnali v obmedzenom množstve aj ostatných robotníkov. Hodnotné stroje odviezli do Bošian a Liptovského Mikuláša a ostatné, hoci ešte dobré, ba niektoré ešte nepoužité, dali do šrotu. Vedúcich pracovníkov si dosadili zo svojich bošianskych pracovníkov. Po necelých troch rokoch zlikvidovali všetko. Zdalo sa, že Brezová sa s výrobou koží navždy rozlúči, no nestalo sa tak. Po siedmych rokoch výrobu obnovili s názvom Koželužne Bošany, n. p. a pokračovali výrobou ovčín. Na pranie vlny využili vlastnú práčovňu, ktorú používala vtedy trenčianska textilka Merina. Vo Vráblikovom podniku sa už vyrábali matrace, preto ako náhradu zaň využili objekt firmy Šurák. Tu sa vyrábal taký sortiment, čo na Brezovej dovtedy nerobili - bravčové kože. Bolo ich dosť, pretože všetky porazené prasatá sa museli odrať a kože odovzdať. Bravčoviny nie sú kvalitné, sú akoby predierkované a s hrboľatým povrchom. Ten sa musel nahladko vybrúsiť. Z rôznych pestrofarebných živíc získali umelé líce. Tieto tzv. umelé boxy slúžili na ľahkú obuv pre Arabov a i. Tento objekt - Šurákov - po piatich rokoch však uvoľnili pre Kovové tkaniny, aj so zamestnancami.

Spracovanie koží sa realizovalo už len v Baranci. Pracovalo tam okolo 130 zamestnancov (vrátane práčovne). Dňa 31. decembra 1980 definitívne ukončila prácu aj baranecká prevádzka a stroje odviezli do Bošian. To bola posledná bodka po vyše tristoročnej tradícii garbiarstva na Brezovej, lebo aj Tatrachema po dvadsaťročnom jestvovaní výrobu zlikvidovala. Jej výrobňu (Gavorovu šarovňu) zbúrali kvôli výstavbe sídliska.

Garbiarsky spolok. Dr. Martin Tatara načrel výstižne do histórie garbiarského cechu. Treba ešte k tomu dodať a objasniť niektoré skutočnosti. Hoci cechy boli zrušené ešte v minulom storočí a toto bol už len Garbiarsky spolok, dodnes sa označuje ako cech. Mal viac členov ako ostatné cechy spolu. Preto sa z praktických príčin rozdelil na horný a dolný proces, keď prirodzenou hranicou bol rínok. Ten, aj s terajšou Garbiarskou ulicou, patril do horného procesu. Každý mal svojho cechmajstra, notára, šafárov, starejších i mládkov. Boli to funkcie čestné, volené na výročných schôdzach. Nebolo zriedkavosťou, že niektorí vytrvali vo funkciách desať, dvadsať i viac rokov. Schôdze bývali u cechmajstra, vrátane výročných, tzv. útratných. Tieto boli spojené s bohatou večerou zo spolkových peňazí. Okrem vlastného členstva bolo pozvané aj predstavenstvo druhého procesu. Obligátnym jedlom bola "dinctovaná" (parená) hovädzina a bravčové pečené, všetko robené v hlinených riadoch a v peci na chlieb. Pilo sa len víno.

Funkciu notára by podľa dnešných zvyklostí nazývali tajomníkom. Šafári hospodárili s látkami potrebnými na výrobu (ako vápno, trieslo, natrón a i.). Nakupovali ich spoločne pre členov a zisk odvádzali do spolkovej pokladne. Príjem mali ešte z poplatkov za nosenie sviec na pohreby nečlenom, lebo príslušníkom cechu chodili zadarmo. Taktiež poplatky za nových členov boli príjmom. Ak sa vyučenec po zložení skúšok chcel stať členom, urobil to za

neho otec. Formula na ten akt v zápisnici bola: "XY prihlasuje svojho syna (meno) za synka do ...." a zaplatil stanovený poplatok. Títo synkovia vykonávali funkciu mládkov. Ich úlohou bolo pozvať členov na schôdze, prípadne na pohreby, vyniesť fakle na pohreb, rozdať ich majstrom a po pohrebe priniesť naspäť, obsluhovať na výročnej útratnej schôdzi a iné služby. Týchto povinností boli mládkovia zbavení až nastúpením nového synka - mládka.

Ak si zvolili v niektorom procese nového cechmajstra, odovzdanie úradu dialo sa slávnostne, vždy až v predvečer, niekedy i v deň výročnej schôdze. Majstri, t.j. všetci členovia príslušného procesu sa zišli u doterajšieho cechmajstra, odkiaľ sprievodom odišli k novému. Vpredu niesli horiace fakle a za nimi "ládu", ktorú aj s fakľami zložili už u nového cechmajstra. Tento ich hneď pri vchode uvítal s prísľubom, že túto úlohu si bude svedomite plniť. Pri ceremónii nechýbali ani predstavení druhého procesu - cechmajster, notár, šafári, starejší i mládkovia. Láda bola pekná veľká drevená truhlica, v ktorej boli všetky cechové písomnosti, ale aj escajg - príbory na jedenie, lebo ani jeden cechmajster ich nemal toľko, aby mohol poslúžiť všetkým majstrom. Hostí pri večeri bývalo aj do päťdesiat, ak nie viac. Posledné prenášanie lády sa udialo v r. 1936. Bola to vzácna príležitosť. Tento Garbiarsky spolok, nazývaný Cech poctivého remesla garbiarskeho, trval až do likvidácie garbiarstva v r. 1948. Jediné, čo si ponechal, čo sa tradovalo, bolo chodenie na pohreby s fakľami a útratné schôdze (vždy medzi Vianocami a Novým rokom). Na útraty sa však už museli poskladať, lebo spolok nemal žiadne príjmy. Šafári boli zbytoční už v tridsiatych rokoch, keďže si každý obstarával všetko sám. Fakle sa zachovali podnes a ak zomrie bývaly garbiar, vynesú ich. Problém je však niekedy nájsť šesť chlapov, čo by ich niesli (v minulosti ich bolo dvanásť) a to ešte chodievali aj cechy krajčírsky, ševcovský, mäsiarsky, neskôr miešaný.

Hnutie garbiarskych robotníkov. Garbiarskych robotníkov v minulosti bolo málo. Robili poväčšine rodinní príslušníci, učni a tovariši, lebo každý sa rád osamostatnil, i keď robil len sám. Ťažko tu stanoviť hranicu medzi robotníkom a samostatným živnostníkom. Keď garbiar upadol, išiel načas pracovať k väčšiemu, niekedy i natrvalo. Vždy mal nádej, že sa ešte osamostatní. Nestávalo sa, že by títo robotníci pracovali nepretržite, vždy boli nejaké prestávky, neraz i niekoľkotýždňové. Až vznikom firmy Miloš Gavora a spol. sa dostalo dokopy viac robotníkov, takže sa mohli domáhať lepších pracovných i sociálnych podmienok a obrátiť sa o pomoc na odborové orgány. Prvým prejavom nespokojnosti bol štrajk v dňoch 21. až 23. novembra 1923. Jeho výsledkom bolo, že po troch dňoch sa do práce vrátili len tí, ktorých fabrikanti prijali. Mnohí z nich odišli do Čiech, Francúzska, Argentíny, Ameriky a inde.

V roku 1937 bol štrajk lepšie organizovaný.

Garbiarstvo žije dnes už len v pamäti najstaršej generácie.

VÝBER NIEKTORÝCH NAJVÝZNAMNEJŠÍCH PUBLIKÁCIÍ O TRADIČNEJ KULTÚRE SLOVENSKA

BEŇUŠKOVÁ, Z. a i.: *Tradičná kultúra regiónov Slovenska. Prehľad charakteristických znakov.* Bratislava 1998.
BOTÍKOVÁ, M. – JAKUBÍKOVÁ, K. – ŠVECOVÁ, S.: *Tradície slovenskej rodiny.* Bratislava 1997.
ENCYKLOPÉDIA ĽUDOVEJ KULTÚRY SLOVENSKA 1 a 2. Bratislava 1995.
ETNOGRAFICKÝ ATLAS SLOVENSKA. Bratislava 1990.
HORVÁTHOVÁ, E.: *Rok vo zvykoch nášho ľudu.* Bratislava 1986.
KOLEKTÍV: *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry.* Bratislava 2000.
KOLEKTÍV: *Slovensko 3. Ľud 2. časť.* Bratislava 1975.

ČUKAN, J.: *Dolnozemské reflexie na neroľnícke zamestnania.* Nitra 2001.
DRÁBIKOVÁ, E.: *Človek vo vinici.* Bratislava 1989.
[redacted]: *Známi neznámi Trenčania.* Živnostníci v meste 1918 – 1948. Bratislava 1997.
FERKO, V.: *Svetom, moje, svetom. Slovenskí drotári doma i vo svete.* Bratislava 1985.
GULEJA, K.: *Svet drotárov.* Martin 1992.
HOUDEK, I.: *Cechovníctvo na Slovensku.* Turč. Sv. Martin 1943.
HROZIENČIK, J.: *Turčianski olejkári a šafraníci.* Bratislava 1981.
HUSKA, M. A.: *Liptovský murári.* Liptovský Mikuláš 1968.
HUSKA, M. A.: *Slovenskí pltníci.* Martin 1972.
SLAVKOVSKÝ, P.: *Agrárna kultúra Slovenska. Premeny v čase.* Bratislava 2001.
SLAVKOVSKÝ, P.: *Roľník a jeho práca.* Bratislava 1988.

BEDNÁRIK, R.: *Tradičné staviteľstvo na Kysuciach.* Bratislava 1967.
KOLEKTÍV: *Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku.* Bratislava 1998.

BODNÁR, J: *Myjava.* Myjava 1911.
BOTÍK, J. (ed.): *Hont. Tradície ľudovej kultúry.* Martin 1988.
CHOTEK, K.: *Cerovo. Národopisná studie.* Národopisní věstník československý, I, 1906.
KOLEKTÍV: *Zo života a bojov ľudu Uhrovskej doliny.* Bratislava 1977.
KOLEKTÍV: *Horehronie 1, 2, 3.* Bratislava 1969, 1974,
PODOLÁK, J. a i.: *Horná Cirocha. Vlastivedná monografia zátopovej oblasti.* Košice 1985.

BEDNÁRIK, R.: *Slováci v Juhoslávii.* Bratislava 1966.
BIELIK, F. a i.: *Slováci vo svete 2.* Martin 1980.
BOTÍK, J.: Slováci v argentínskom Chacu. Bratislava 2002.
JAKEŠOVÁ, E.: *Vysťahovalectvo Slovákov do Kanady.* Bratislava 1981.
ŠIRÁCKY, J. a i.: *Slováci vo svete 1.* Martin 1980.
UŠÁK, V.: *Slováci v Chorvátsku.* Cleveland – Rím 1978.

OTÁZKY

1. Rôzne pohľady na regionalizáciu Slovenska (strava, ľudový odev, staviteľstvo, zamestnanie, priemyselné centrá, vysťahovalectvo a pracovné migrácie)
2. Regionalizácia Slovenska na základe ľudovej architektúry (Stavebné materiály, rozptýlené sídla, stavebné techniky, technické stavby)
3. Regionalizácia Slovenska na základe prevládajúcich hlavných a doplnkových zamestnaní (vinohradníctvo, remeslá, pltníctvo, murárstvo, salašníctvo, drotárstvo, handrárstvo, olejkárstvo a šafraníctvo a i.)
4. Determinujúce faktory regionalizácie Slovenska (napr. cirkevná správa, panstvá a pod.)
5. Administratívno-správne členenie Slovenska ako faktor formovania kultúrnych regiónov
6. Regionalizácia Slovenska podľa Z. Beňuškovej a Etnografického atlasu Slovenska
7. Historický vývin ako faktor formovania etnokultúrnych tradícií (Kelti; Slovania – pravlasť, Veľká Morava; Uhorský štát; Turci; reformácia; osvietenecké reformy; zrušenie poddanstva, zánik Rakúsko – Uhorska; vznik ČSR)
8. Kolonizácie a migrácie obyvateľstva ako faktor formovania kultúry
9. Geografické podmienky ako faktor formovania špecifických kultúrnych javov (členitosť terénu, poloha, klíma, porasty, rieky, hranice, nerasty, pôda)
10. Juhozápadné Slovensko – regióny a ich kultúra, faktory formovania špecifických kultúrnych javov (línia Bratislava – Štúrovo)
11. Severozápadné Slovensko - regióny a ich kultúra, faktory formovania špecifických kultúrnych javov (línia Dubnica – Zuberec)
12. Západné Slovensko - regióny a ich kultúra, faktory formovania špecifických kultúrnych javov (línia Levice – Trenčín)
13. Regióny južného Slovenska a ich kultúra (línia Bratislava – Rimavská Sobota – Rožňava – Košice)
14. Regióny severného Slovenska a ich kultúra (línia Trenčín – Gelnica)
15. Kultúra severovýchodných regiónov Slovenska
16. Kultúra stredoslovenských regiónov, faktory formovania (línia Žilina – Šahy, Liptov, Gemer)
17. Liptov. Faktory formovania kultúrnych tradícií. Kultúrne špecifiká.
18. Turiec. Faktory formovania kultúrnych tradícií. Kultúrne špecifiká.
19. Gemer. Faktory formovania kultúrnych tradícií. Kultúrne špecifiká.
20. Spiš. Faktory formovania kultúrnych tradícií. Kultúrne špecifiká.
21. Múzeá ľudovej architektúry v prírode (skanzeny) a pamiatkové rezervácie ľudovej architektúry
22. Folklórne festivaly, slávnosti a prehliadky kultúrnych tradícií
23. Literatúra – najvýznamnejšie publikácie o tradičnej kultúre Slovenska
24. Etnická a konfesionálna štruktúra Slovenska
25. Tradičné zamestnania v rámci Slovenska, vplyv na formovanie kultúry (domácka výroba, remeselná výroba, vinohradníctvo, baníctvo, pltníctvo, uhliarstvo, salašníctvo atď.)
26. Ľudová architektúra na Slovensku ako výsledok vlastného a vonkajších vplyvov (o.i. vplyvy: kolonizácie (napr. habánske domy, salašnícke stavby), migrácie (pracovné migrácie v rámci Slovenska a zo Slovenska), vysťahovalectvo, priemysel, obchodné cesty (prícestné hostince, vozárne a i.), nariadenia (napr. Mária Terézia), politika a pod.)
27. Špecifické črty v rodinnom a spoločenskom živote v rámci Slovenska

ETNOGRAFICKÉ OBLASTI NA ÚZEMÍ SLOVENSKA AKO PODKLAD K MONOGRAFIÁM O ĽUDOVOM STAVITEĽSTVE

JÁN PODOLÁK

Národopisný ústav Slovenskej akadémie vied v Bratislave

Pri takom významnom vedeckovýskumnom podujatí, akým je organizovanie systematického štúdia slovenského ľudového staviteľstva a bývania z národopisného hľadiska, treba si ujasniť mnohé teoretické i metodologické otázky, súvisiace s prístupom k danej téme a s hodnotením skúmaného materiálu. Do rámca tejto prípravy zapadá aj predbežné rozdelenie Slovenska na menšie etnograficky jednotné územné celky. Takéto ustálenie oblastí je potrebné ako nevyhnutná pracovná pomôcka pri výskume a spracovaní teritoriálnych monografií ľudového staviteľstva a bývania. Okrem toho ustálenie oblastí jednotlivých typov ľudových stavieb bude aj cenným príspevkom na ustálenie etnografických oblastí vôbec, a tým aj na objasnenie kultúrnohistorického vývoja slovenského národa. Ustálenie hraníc územného rozšírenia typov ľudových stavieb môže byť vzhľadom na súčasný stav bádania v tejto tematickej oblasti iba nutným provizóriom. Dôkladný obraz o ľudovom staviteľstve na našom území sa získa len podrobným terénnym výskumom a zamapovaním jednotlivých typov, čo však možno očakávať až v konečných štádiách celej výskumnej akcie.

Pri tomto návrhu etnografických oblastí ako územného podkladu pre monografie o ľudovom staviteľstve vychádzam zo štúdia regionálnej diferenciácie ľudovej kultúry vôbec, pričom sa však opieram predovšetkým o materiál hmotnej kultúry, najmä z tematických úsekov ľudového staviteľstva, ľudového zamestnania a čiastočne odevu. Napriek všetkej provizórnosti tohto návrhu bral som do úvahy popri národopisných hľadiskách aj kritériá historické, jazykovedné a geografické, pretože len po porovnaní výsledkov týchto vedných odborov možno dosiahnuť čo najpresnejšie vymedzenie jednotlivých oblastí. Pri konštatovaní etnografických oblastí postupujem od rámcového kultúrnohistorického delenia slovenského etnického územia k podrobnejšiemu deleniu, pričom sa nemôžem vyhnúť nastoleniu niektorých otázok súvisiacich s touto problematikou.

V tejto súvislosti vyvstáva pred nami predovšetkým otázka, čo bolo príčinou regionálnej diferenciácie ľudovej kultúry, prečo kultúra slovenského ľudu nemá na celom území slovenského etnika jednotný charakter. Odpoveď je pomerne jednoznačná, hoci činiteľov spôsobujúcich kultúrnu rozdrobenosť slovenského etnického územia bolo mnoho. Vývoj slovenskej ľudovej kultúry je nerozlučne spo-

najmä k priemyselným strediskám. Podľa toho na zachovanie tradičných foriem ľudovej kultúry v jednotlivých etnografických oblastiach nevplývali len hospodársko-spoločenské, ale aj geografické podmienky, pričom vplyv geografických podmienok na formovanie charakteru materiálnej kultúry (najmä staviteľstva a ľudového zamestnania) bol väčší ako na oblasť duchovnej a spoločenskej kultúry. Ak pripustíme, že nížinné oblasti sa etnograficky rýchlejšie zjednocujú ako oblasti izolovaných horských kotlín, možno si vysvetliť, prečo napr. oblasť Tekova a nížinná oblasť Ipľa na území Hontu gravitujú dnes viacej k etnografickej oblasti Nitrianska a značne sa odlišujú od severnejšej Zvolenskej stolice.

Pri tejto príležitosti nastoľujem aj otázku príbuznosti ľudovej kultúry v oblastiach východného a západného Slovenska a ich spoločnej odlišnosti od stredoslovenskej kultúrnej oblasti. Nápadnú etnografickú podobnosť východného a západného Slovenska si možno vysvetliť jedine spoločným etnickým pôvodom obyvateľstva týchto oblastí. Do úvahy prichádzajú dve možnosti: buď obyvateľstvo týchto oblastí tvorilo spoločný užší etnický celok v pôvodnej zakarpatskej vlasti, odkiaľ v takom prípade k nám prišlo vo dvoch skupinách a dvoma cestami (na západe územím Sliezska a na východe niektorým karpatským priesmykom do Potiskej nížiny), alebo na území Slovenska jestvovalo jednotné kultúrne osídlenie od hranice moravského etnika na západe až po hranicu susedných neslovenských etník na východe. Prvá alternatíva sa zdá menej pravdepodobná. Reálnejšia je druhá možnosť, v rámci ktorej možno predpokladať sídelnú kontinuitu jednotného etnika medzi slovenským západom a východom, ktorá prechádzala územím severného Slovenska (údoliami riek Váh, horný Poprad a Hornád). Správnosť tohto predpokladu sa môže overiť jedine dôkladným archeologickým a etnografickým výskumom Horného Považia, Turca, Liptova a Spiša. Ak sa týmto výskumom zistí jednotný charakter starej kultúry uvedených severoslovenských oblastí s kultúrou západného a východného Slovenska, ujasní sa aj otázka etnického pôvodu obyvateľstva na strednom a južnom Slovensku. Podľa dnešného charakteru ľudovej kultúry v stredoslovenskej oblasti možno predpokladať, že predkovia dnešného obyvateľstva stredoslovenskej oblasti sídlili pôvodne južnejšie, na území dnešného Maďarska, odkiaľ ich cudzí etnický živel postupne vytlačil na sever. Tým si možno vysvetliť, prečo ľudová kultúra na západnom a východnom Slovensku má zreteľný západoslovanský charakter, zatiaľ čo v stredoslovenskej oblasti sú citeľné kultúrne vplyvy balkánskych Slovanov (ich západnej časti). Južnoslovanské kultúrne ovplyvnenie stredného Slovenska je vzhľadom na pôvodné spoločné sídla predkov dnešných Slovákov a južných Slovanov v Podunajskej nížine a v oblasti Blatenského jazera celkom pochopiteľné.[7] O južnom pôvode stredoslovenského etnika by svedčila najmä okolnosť, že rýdzosti tzv. stredoslovenskej kultúry ubúda smerom na sever a naopak, smerom na juh nadobúda táto kultúra stále rýdzejší, etnicky vyhranenejší charakter. V takomto zmysle považujem na území Slovenska za etnicky najmenej porušenú ľudovú kultúru na južných svahoch Štiavnického pohoria a v oblasti Krupinskej vrchoviny, teda približne na území bývalej Novohradskej a Hontianskej stolice. Táto oblasť má však prvenstvo len na území Slovenska. Na území slovenského etnika vôbec považujem za takúto oblasť staré slovenské osídlenie na území maďarského Novohradu, a to jednak v nížinnej oblasti na ľavej strane Ipľa [menovite obce Ryba (Ipolyszög), Častva (Czesztve), Sudice (Szügy), Patvarc a Balašské Ďarmoty (Balassagyarmat)], jednak v oblasti Novohradského pohoria [najmä obce Venerec (Vanyarc), Galgaguta, Níža (Nézsa), Dolné a Horné Peťany (Alsó a Felső Petény) a Bánk, na rozdiel od horských dedín v Matre, ktoré sú väčšinou novšieho osídlenia z obdobia po odchode Turkov]. Prílivom tohto južnoslovenského obyvateľstva z Podunajskej nížiny na územie stredného Slovenska, postupne sa prerušilo aj severoslovenské kultúrne územné spojenie medzi východným a západným Slovenskom a každá z okrajových slovenských oblastí (východná i západná) sa ďalej vyvíjala po kultúrnej stránke už izolovane od seba, avšak na niekdajšom spoločnom kultúrnom základe, ktorý si v určitých javoch zachoval svoju pôvodnú jednotu podnes.

Napriek prípadnej diskutabilnosti vyššie vyslovených názorov, považoval som za potrebné konštatovať tieto úvodné poznámky, s cieľom nastoliť v slovenskom národopise problém delenia Slovenska na etnografické oblasti. Po tomto základnom všeobecnoetnografickom delení na tri hlavné oblasti pristupujem k detailnejšiemu deleniu, pravda, predovšetkým už so zreteľom na potreby výskumu ľudového staviteľstva. Pri návrhu na monografické spracovanie oblastí beriem do úvahy celé územie Slovenska (teda aj rusínsku oblasť na východnom Slovensku). Zo slovenskej etnickej (kompaktnej) oblasti mimo územia Slovenska vynechávam v návrhu oblasť slovenského osídlenia na území Moravy, pretože jej spracovanie patrí do kompetencie českých národopisných inštitúcií. Naproti tomu však beriem do úvahy spracovanie slovenských ostrovov v Maďarsku za predpokladu, že prístup k riešeniu tejto otázky z našej strany môže prispieť k objasneniu etnického zloženia obyvateľstva v Dunajskej kotline. Ako vidno v ďalšom texte, pri niektorých oblastiach sa neuvádzajú dosť presne hranice oblastí, ale skôr strediská odlišných typov ľudových stavieb, prípadne materiálnej kultúry vôbec. Pri dnešnom stave vedy je takéto východisko nutné, pretože presné rozhraničenie etnografických oblastí bude iba konečným výsledkom národopisného skúmania. Pritom však sme si dobre vedomí, že ustálenie hraníc menších etnografických oblastí môže byť len relatívne presné aj pri najdôkladnejšom štúdiu, pretože kým jeden národopisný jav v určitej oblasti ustupuje pod vplyvom tohto javu zo susedných oblastí, zatiaľ iný kultúrny jav môže svojou progresívnosťou roz-

[7] L. Niederle (*Rukověť slovanské archeologie*, Praha 1931, 267 n.) na základe archeologického materiálu z Novohradu dospel k názoru, že stredné Slovensko po stránke hmotnej kultúry gravituje k južným Slovanom.

východ od rieky Rimavy po južnú štátnu hranicu a po východnú hranicu Rožňavského okresu.

22. *Novohrad—Hont.* Obsahuje oblasť južných svahov Štiavnického pohoria a celej Krupinskej vrchoviny na juh a východ po rieku Ipeľ.

III. Východoslovenská oblasť

23. *Spiš.* Územie bývalej Spišskej stolice okrem Vysokých Tatier a goralských obcí.

24. *Šariš.* Obsiahnuť okresy Prešov, Sabinov, Stará Ľubovňa, Bardejov a Giraltovce.

25. *Košická oblasť.* Spracovať údolie dolného Hornádu a Torysy od severných hraníc Košického kraja, na východe po Slanské pohorie, na juhu po štátnu hranicu a na západe po hranice Rožňavského okresu.

26. *Zemplín.* V tejto oblasti zachytiť územie slovenského etnika na východ od Slanského pohoria po štátnu hranicu.

27. *Rusínska oblasť.* V tejto monografii vychádzať predovšetkým zo spracovania okresov Svidník, Medzilaborce a Snina.

Okrem územia Slovenska navrhujem spracovať postupne aj slovenské etnické oblasti v zahraničí, najmä v Maďarsku, Rumunsku, Juhoslávii a Bulharsku. V prvej etape by šlo o spracovanie ľudového staviteľstva na území Maďarska, ktoré by sa mohlo obsiahnuť v štyroch monografiách, a to: 1. monografia oblasti Tokajských vrchov, údolia Hornádu, Slanej a oblasti Bukových vrchov, 2. monografia novohradskej oblasti, ktorá by však obsiahla aj severné územie Peštianskej stolice, 3. Zadunajsko a 4. Békešská stolica.

ETHNOGRAPHISCHE GEGENDEN AUF DEM GEBIET DER SLOWAKEI

Ján Podolák

Zusammenfassung

Das Volkskundliche Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften zu Bratislava veranstaltet gegenwärtig systematische Forschungen in der Volksbaukunst auf dem Gebiet der Slowakei. Der Verfasser dieses Diskussionsbeitrages stellte sich die Aufgabe, das Gebiet der Slowakei in ethnographische Gegenden aufzuteilen, deren jede in einer besonderen Monographie über die Volksbaukunst bearbeitet werden wird. Bei dieser Gelegenheit wirft der Verfasser — das erste mal in der slowakischen Volkskunde — das Problem der Einteilung der Slowakei in ethnographische Gebiete auf.

In erster Reihe bestimmt der Autor das von Slowaken bewohnte Gebiet, worunter nicht nur das gesamte Gebiet der heutigen Slowakei (als ein Teil der Tschechoslowakei) gemeint ist, sondern auch ein Teil Ostmährens (ungefähr von der unteren Moldau ostwärts) und einige Gebiete

JURAJ ŽUDEL

STOLICE NA SLOVENSKU

OBZOR
BRATISLAVA
1984

Stolice sa vyvinuli z kráľovských komitátov v období významných premien uhorskej feudálnej spoločnosti ako mocenský nástroj novej sociálnej skupiny a politickej sily — zemianstva. Preto skôr ako sa pokúsime objasniť vznik a podstatu stolíc, aspoň stručne sa zmienime o komitátoch.

V staršom maďarskom dejepisectve prevláda názor, že komitáty sú dielom kráľa Štefana I. (1000 — 1038), zakladateľa ranofeudálneho uhorského štátu. Podľa tohto názoru Štefan I. pri organizovaní správy rozsiahlych kráľovských majetkov, a tým aj správy krajiny nemohol vychádzať z domácej, slovanskej tradície, lebo nijaká nebola, prípadne ak aj áno, nedosahovala náležitú úroveň. Preto siahol po franskom alebo bavorskom vzore. To značí, že starší maďarskí historici prevažne odvodzujú pôvod uhorských komitátov priamo z franského alebo z bavorského administratívneho systému a odmietajú slovanský vplyv, hoci uznávajú, že maďarské názvy pre komitát *(megye, vármegye)* a jeho čelného hodnostára *(ispán, vármegyei ispán)* sú výpožičky zo slovanskej lexiky *(medzä, špan)*. Títo historici sa domnievajú, že Maďari až neskôr prevzali tieto názvy od zadunajských Slovanov, čo je však nepresvedčivé. Iný názor má I. Acsády. Spomínané slovanské názvy pokladá za dôkaz toho, že uhorské komitáty vznikli na slovanskom (veľkomoravskom) základe. Slovanská župná sústava *(zsuparendszer)*, ktorú Maďari našli vo svojej novej vlasti, bola prvým vzorom pri utváraní komitátov. Ale spolu s ním sa uplatnil aj vzor bavorských grófstiev.

Novšia, marxisticky orientovaná maďarská historiografia pod tlakom jazykovedných faktov a v úsilí pravdivo poznávať a interpretovať minulosť uznáva, že starí Maďari prevzali štátne, a tým aj hradné zriadenie pribinovského zadunajského kniežatstva. To značí, že si osvojila názor o slovanskom pôvode komitátov. Roku 1958 vystúpil s novou koncepciou Gy. Györffy. Podľa neho uhorské komitáty nenadväzovali na hradné zriadenie Slovanov. Ich základom sa stali sídelné územia maďarských rodov, hranice ktorých sa údajne kryjú s hranicami neskorších komitátov. Ich centrá sa stali komitátnymi hradmi. Túto koncepciu podrobil kritike L. Elekes. Dospel k záveru, že je neudržateľná a neprináša nijaké nové fakty, ktoré by nútili zrevidovať všeobecne platný názor o slovanskom pôvode komitátov. Pripúšťa však, že komitáty sa miestami mohli územne prispôsobiť starším sídelným územiam alebo ich zvyškom. Najnovšie sa tejto problematiky dotkol Gy. Kristó. Györffyho koncepciu „od rodu ku komitátu" pokladá za „neudržateľné stanovisko, prekonanú, nedokázanú (a nedokázateľnú) domnienku", ale sám odmieta slovanský pôvod komitátov, lebo Veľká Morava a pribinovsko-kocelovské kniežatstvo zaniklo dávno pred utváraním sa uhorského štátu a nezachovalo sa, ako sa domnieva, ani ich hradné zriadenie, na ktoré by boli mohli nadviazať komitáty. Ich vznik nie je ešte náležite osvetlený, ukazuje sa potreba ďalších výskumov. Kristó usudzuje, že slovanská terminológia nesvedčí nevyhnutne o pôvode, ale skôr o smere sprostredkovania komitátov.

Stanovisko slovenských historikov je jednoznačné: počiatky komitátov treba hľadať v slovanskom prostredí a v období pred príchodom Maďarov do Karpatskej kotliny, to značí na Veľkej Morave a v zadunajskom kniežatstve. Obrana a správa obidvoch krajín sa opierala o hradné zriadenie. Predpokladá sa, že hradné zriadenie bolo z hľadiska územnosprávnej funkcie vyspelejšie v Zadunajsku ako na Veľkej Morave, lebo vplyv východofranskej ríše, a tým aj jej administratívy tu bol silnejší. Existencia komitátov ako vyšších útvarov hradného zriadenia sa ale pripúšťa aj na Veľkej Morave. Táto okolnosť a známa skutočnosť, že ranofeudálny uhorský štát sa začal utvárať v Zadunajsku (tu vznikali aj prvé uhorské komitáty), nás oprávňujú predpokladať, že pri preberaní komitátneho zriadenia starými Maďarmi mala rozhodujúci význam správna sústava zadunajského kniežatstva. Vplyv veľkomoravskej tradície sa uplatnil predovšetkým na území Slovenska.

Komitáty (v latinských prameňoch sa nazývajú *mega civitatis, parochia, districtus, comitatus*) boli vyššími organizačnými útvarmi v rámci hradného zriadenia. Základom hradného zriadenia v ranofeudálnom Uhorsku boli rozsiahle kráľovské majetky, ktoré zahrnovali na Slovensku koncom 11. storočia asi 85 percent všetkej pôdy. Z toho vyplýval súkromný, kráľovský charakter komitátov. Župan *(comes, comes comitatus, comes castri, comes parochianus)*, ktorý stál na čele komitátu, bol kráľovským úradníkom. Kráľ ho dosadzoval do funkcie a podľa vlastného uváženia aj pozbavoval úradu. Župan bol priamo podriadený kráľovi, svojmu pánovi a chlebodarcovi. Viazala ho k nemu prísaha vernosti, jemu sa zodpovedal za správu komitátu.

V minulosti nebol jednotný názor na funkciu kráľovského komitátu a právomoc župana. Niektorí historici (T. Botka a pod jeho vplyvom aj F. Pesty) tvrdili, že už od čias kráľa Štefana I. jestvovali paralelne dvojaké komitáty: politické alebo verejnosprávne *(megye)* a vojenské *(várispánság)*, s osobitnými hodnostármi. Prvé boli orgánmi verejnej správy a riadil ich župan *(comes comitatus, ispán)*. Vojenské komitáty jestvovali v hraniciach verejnosprávnych komitátov, a to v jednom aj niekoľko. Čelný predstaviteľ vojenského komitátu *(comes castri, várispán)* bol čiastočne podriadený županovi. Dualistickú teóriu, ako by sme mohli nazvať tento názor, vyvrátil Gy. Pauler, ktorý dokázal, že *comes castri* mal aj verejnosprávnu pôsobnosť a súdnu právomoc a nebolo župana *(comes comitatus)*, ktorý by nebol vykonával aj vojenskú funkciu na úrovni komitátu, a teda, že termíny *comes comitatus* a *comes castri* označovali toho istého funkcionára, že neboli dva rôzne komitáty ale iba jeden, ktorý plnil správnu, súdnu, hospodársku i vojenskú funkciu.

Hospodársku základňu komitátov tvorila len časť kráľovských majetkov — hradné. Hospodárili na nich kráľovskí poddaní, tvoriaci hradné obyvateľstvo *(castrenses)*. Svojou prácou vydržovali komitátny hrad, župana (patrila mu tretina z výnosu hradných majetkov) a vojenskú zložku komitátnej správy *(cives, milites)*. Neskôr sa z hradných majetkov vyčleňovali menšie hospodárstva v prospech hradných iobagiónov *(iobbagiones castri)*, príslušníkov slobodnej vojenskej vrstvy, ktorí striedavo vykonávali vojenskú službu na kráľovských hradoch. Druhá časť kráľovských majetkov bola určená výhradne pre potreby kráľovského dvora. Tieto majetky patrili do osobitnej organizácie, ktorá v hospodárskom ohľade pôsobila nezávisle od županov kráľovských komitátov. Tvorili ju dvorce *(curia, curtis, udvar)*, menšie hospodárske strediská so sústavou služobníckych osád, ktorých obyvatelia v postavení kráľovských poddaných vykonávali pre kráľovský dvor, keď putoval po krajine, rozličné služby a zásobovali ho poľnohospodárskymi a remeselníckymi výrobkami. O druhu poskytovaných služieb a o výrobnej špecializácii svedčia dodnes zachované názvy služobníckych osád — Hájniky, Kováče, Tesáre, Psiare, Rybáry, Včeláre, Lovčice, Sokolníky, Dechtáre, Štítare, Mlynárce, Dravce, Medovarce, Hrnčiarovce a iné.

Hospodárska pôsobnosť župana sa týkala predovšetkým hradných majetkov, komitátneho hradu a ostatných kráľovských hradov. Jeho súdna právomoc sa vzťahovala na všetko poddanské obyvateľstvo v komitáte, usadené nielen na kráľovskej pôde, ale aj na majetkoch veľmožov a cirkevných ustanovizní, aj keď tie nepatrili k hradnému zriadeniu. Župan vykonával rozličné verejnosprávne úlohy a bol najvyšším vojenským hodnostárom v komitáte. Podliehali mu hradné posádky a celá vojenská organizácia, ktorá zahrnovala aj poddanské obyvateľstvo.

Od začiatku 12. storočia sú už známi aj zástupcovia županov. V latinských prameňoch sa spomínajú ako *comes curiae, comes curialis, comes curiae parochianus, viceiudex, vicegerens* a pod. Koncom 13. storočia sa objavuje názov *vicecomes*, t. j. podžupan, ktorý neskôr zovšeobecnel.

Komitáty sa delili na hradné obvody, ich počet a hranice nepoznáme.

Za najstaršie komitáty na území Slovenska, existenciu ktorých možno predpokladať na základe organizácie dieceź koncom 10. storočia, prípadne na prelome 10. a 11. storočia, možno pokladať Bratislavský, Mošonský, Rábsky, Komárňanský, Ostrihomský, Novohradský (patrilo k nemu aj územie neskoršieho Hontianskeho komitátu), Turniansky, Trenčiansky a Nitriansky komitát. Na začiatku 11. storočia už jestvoval aj Tekovský komitát. V 11. storočí vznikol Hontiansky, Zemplínsky a Užský komitát a komitát Novum Castrum, zaberajúci územie neskoršej Abovskej, Šarišskej a Hevešskej stolice. Najneskôr začiatkom 12. storočia sa utvoril Gemerský komitát, lebo v tomto čase už jestvoval gemerský archidiakonát, a pomerne neskoro, až v druhej polovici 12. storočia Spišský komitát. V prvej polovici 13. storočia sa z územia komitátu Novum Castrum vyčlenil Šarišský komitát. Oblasti stredného a severného Slovenska boli pomerne redšie osídlené ako ostatné územie, preto sa v nich komitátna správa utvárala pomalšie. Rozsiahly kráľovský lesný majetok zvolenské dominium, ktorý sa rozprestieral na území neskoršej Zvolenskej, Liptovskej, Turčianskej a Oravskej stolice, tvoril až do prvých desaťročí 14. storočia jeden správny celok — Zvolenský komitát.

Okrem týchto komitátov jestvovali na juhozápadnom Slovensku ešte menšie pohraničné komitáty Beckov, Bana, Hlohovec a Šintava. Spomínajú sa už v prvej polovici 12. storočia, ich centrá (hrady) ležali na strategicky dôležitých miestach. Pohraničné komitáty mali predovšetkým vojenské poslanie v rámci obrany krajiny, ich územie netvorilo súvislý, uzavretý celok, ale sa skladalo z kráľovskej pôdy rozptýlenej po viacerých komitátoch. Napríklad k Beckovskému komitátu patrili majetky ležiace v Biharskom, Hontianskom, Novohradskom, Gemerskom a Nitrianskom komitáte. Prevažná časť hradných majetkov pohraničných komitátov ležala nielen na blízkom okolí v Bratislavskom, Nitrianskom a Komárňanskom komitáte, ale aj vo vzdialenejšom Tekove. Ako najucelenejšie sa javí územie Šintavského komitátu. Najviac boli rozptýlené hradné majetky Hlohovského komitátu.

Kráľovské majetky sa jednostaj zmenšovali, a to donáciami v prospech svetských a cirkevných feudálov. Ich rozdávanie dosiahlo najväčší rozsah za kráľa Ondreja II. (1205 — 1235), keď sa vyskytli aj prípady darovania celých komitátov. Nerozvážna donačná politika podryla základy hradného zriadenia, a tým aj komitátov. Vyvolala znepokojenie v tých spoločenských vrstvách, ktoré boli závislé na hradnom zriadení, najmä medzi kráľovskými servientmi *(servientes regis)*. Kráľovskí servienti, neskorší zemania, tvorili vojenskú vrstvu slobodného obyvateľstva. V prípade potreby museli bojovať v kráľovskom vojsku. Žili v komitátoch na svojich drobných až stredných majetkoch. Kráľovské komitáty im zabezpečovali istú nezávislosť a obávali sa, že upadnú do priamej závislosti od veľmožov.

Západné a stredné Slovensko na Lazarovej mape Uhorska z roku 1528

Spočiatku sa usilovali zachrániť hradné zriadenie pred rozpadom a spolu s hradnými iobagiónmi bojovali proti rozdávaniu a drobeniu kráľovských majetkov. Dosiahli, že *Zlatá bula* z roku 1222 zakázala darovať celé komitáty. Ale rozkladný proces sa im už nepodarilo zastaviť, podobne ako novému panovníkovi Belovi IV., ktorý sa bezvýsledne pokúsil zrevidovať donačnú politiku svojho otca, a tým upevniť oslabenú kráľovsku moc. Preto začali rozvíjať úsilie o pretvorenie kráľovského komitátu na novú ustanovizeň, ktorá by ich chránila pred veľmožmi. Už v tridsiatych rokoch získali súdnu samosprávu, v čom možno vidieť zárodok nového prvku — zemianskych stolíc. Významným medzníkom v procese vznikania stolíc sa stal kráľovský dekrét z roku 1267, ktorý posilnil výsadné postavenie a politickú moc vládnúcej triedy a v jej rámci aj zemianstva. Kráľ sa zaviazal každoročne konať so šľachtou súdne zhromaždenie v Stoličnom Belehrade, kde sa šľachtici mohli zúčastňovať osobne, ale zároveň ich mali zastupovať dvaja-traja šľachtici z každého komitátu. Kráľovské dekréty z roku 1290 a 1298, ktoré kodifikujú právo šľachty na voľbu štyroch slúžnych *(iudices nobilium)*, skutočných predstaviteľov jej samosprávy v každom komitáte, završili proces utvárania stolíc. Pravda, to neznačí, že sa do konca 13. storočia všetky komitáty premenili na ustanovizne stavovskej samosprávy, na stolice. Tento proces nebol v celej krajine, ani na území dnešného Slovenska rovnomerný. Miestami sa z rozličných príčin oneskoril a skončil sa až v prvej polovici 14. storočia. Do konca 13. storočia sa na stolice pretvorili tieto úplne alebo čiastočne slovenské komitáty: Abovský, Bratislavský, Gemerský, Hontianský, Komárňanský, Novohradský, Ostrihomský a Zemplínsky. Na prelome 13. a 14. storočia vznikla Spišská a Turnianska stolica a najneskôr začiatkom 14. storočia aj Užská stolica. V prvej polovici 14. storočia sa na stolice premenili aj Nitriansky, Šarišský, Tekovský a Trenčiansky komitát. Zvolenský komitát sa rozpadol a utvorili sa z neho Liptovská, Turčianska, Zvolenská a v druhej polovici 14. storočia aj Oravská stolica. Spomínané malé pohraničné komitáty sa nepretvorili na stolice. Zanikli spolu s hradným zriadením. Ich územie splynulo so susednými stolicami; roztratené hradné majetky sa včlenili do stolíc, na území ktorých ležali. Ako samostatná stolica sa konštituoval začiatkom 15. storočia aj Malohont (územie ležiace medzi Novohradskou a Gemerskou stolicou v povodí Rimavy s mestečkami Tisovec a Rimavská Sobota), ktorý bol enklávou Hontianskej stolice. V 15. storočí sa počet stolíc a ich územný rozsah ustálil.

Politickým orgánom reprezentujúcim stavovskú autonómiu sa stolice stali až v priebehu nasledujúcich storočí. Základy tohto vývinu sa kládli za Anjouovcov, najmä za vlády Ľudovíta I. (1342 — 1382).

Stolice boli na jednej strane oporou strednej a nižšej šľachty v boji proti rozpínavosti a prechmatom magnátov; na druhej strane nástrojom na utláčanie poddaného ľudu. Od začiatku 17. storočia až do vlády Márie Terézie (1740 — 1780) mali celkom v moci úpravu poddanských pomerov. Ale stolice sa v 17. — 18. storočí stali aj baštami stavovských povstaní, namierených proti habsburskému absolutizmu a centralizmu. Na ich odpore sa trieštili úsilia osvietenského absolutizmu, preto sa Jozef II. (1780 — 1790) rozhodol zlomiť ich moc. Absolutisticky zmýšľajúci panovník chcel vládnuť samostatne, nezávisle od uhorskej ústavy a politických tradícií (preto sa ani nedal korunovať za uhorského kráľa), bez ohľadu na mienku a záujmy šľachty. Uhorská šľachta sledovala takéto tendencie s nevôľou. Odpor šľachty k osvietenským úsiliam panovníka sa stal podnetom reformy verejnej správy. Nespoľahlivosť a neposlušnosť stoličnej exekutívy, ktorá bola celkom v rukách šľachty, ukázala sa už pri uskutočňovaní toleračného patentu (1781). Otázka úradného jazyka (nahradenie latinčiny nemčinou) ešte väčšmi vyostrila jestvujúce rozpory a upevnila panovníka v rozhodnutí radikálne zreformovať verejnú správu. Podstata jozefínskej reformy bola v tom, že zrušila stavovskú samosprávu a nahradila ju štátnou administratívou. Panovník odstránil funkciu hlavných županov, ktorú pokladal za zbytočnú. Vymenoval kráľovských komisárov a zveril im vedenie vyšších novovytvorených správnych oblastí (dištriktov), zahrnujúcich niekoľko stolíc. Kompetenciu generálnych kongregácií, najvýznamnejších orgánov stavovskej samosprávy, preniesol na podžupanov, a tým ich de facto vylúčil z politického života. Stoličné úradníctvo (vrátane podžupanov), dovtedy volené, a teda závislé od stoličnej šľachty, poštátnil. Súdnictvo oddelil od politickej správy a vyňal ho z právomoci stolíc. Zredukoval sa počet stolíc a ich územie sa rovnomernejšie a účelnejšie rozdelilo na nižšie administratívne celky. Turnianska a Abovská stolica sa spojili v Abovsko-turniansku stolicu, Turčianska a Zvolenská stolica v Turčiansko-zvolenskú stolicu, Liptovská s Oravskou stolicou v Liptovsko-oravskú stolicu a napokon Komárňanská a Ostrihomská stolica v Komárňansko-ostrihomskú stolicu. Zároveň sa Malohont oddelil od Hontianskej stolice, spojil sa s Gemerom, čím vznikla Gemersko-malohontská stolica. Jozefínska reforma, ktorá v podstate likvidovala zemianske stolice, neuplatnila sa trvalejšie. Narazila na tvrdošíjný odpor šľachty a Jozef II. ju pred svojou smrťou roku 1790 odvolal. Všetko sa uviedlo do predošlého stavu.

Významný prelom v dejinách stavovských stolíc priniesol revolučný pohyb na jar roku 1848. Pod jeho vplyvom prijal posledný stavovský snem v Bratislave zákon o novej úprave stoličnej správy, ktorej základom sa stal princíp ľudového zastupiteľstva. Návrh zákona vypracoval Lajos Kossuth. Podľa neho mal generálnu kongregáciu nahradiť orgán zvolený prostredníctvom ľudového zastupiteľstva. Ale Kossuth nemal, ako by sa mohlo zdať, na mysli demokratizáciu stavovskej stoličnej správy. Chcel len zastrieť jej stavovský charakter a bol presvedčený, že faktický ostane aj ďalej v rukách šľachty. Napriek tomu návrh vyvolal silný odpor na sneme, a to aj v kruhu Kossuthových politických stúpencov. Postavil sa proti nemu aj István Széchényi, ktorý sa obával, že v stoliciach, kde má prevahu nemaďarské nešľachtické obyvateľstvo, utrpí záujem maďarského národa. Spor dvoch hlavných predstaviteľov maďarského politického života urovnal kompromisný návrh Ferenca Deáka, ktorý napokon prijal aj snem.

Zákonný článok XVI stanovil, že definitívnu úpravu stoličnej správy vyrieši budúci snem na základe ľudového zastupiteľstva. Príslušný návrh vypracuje uhorské ministerstvo. Do-

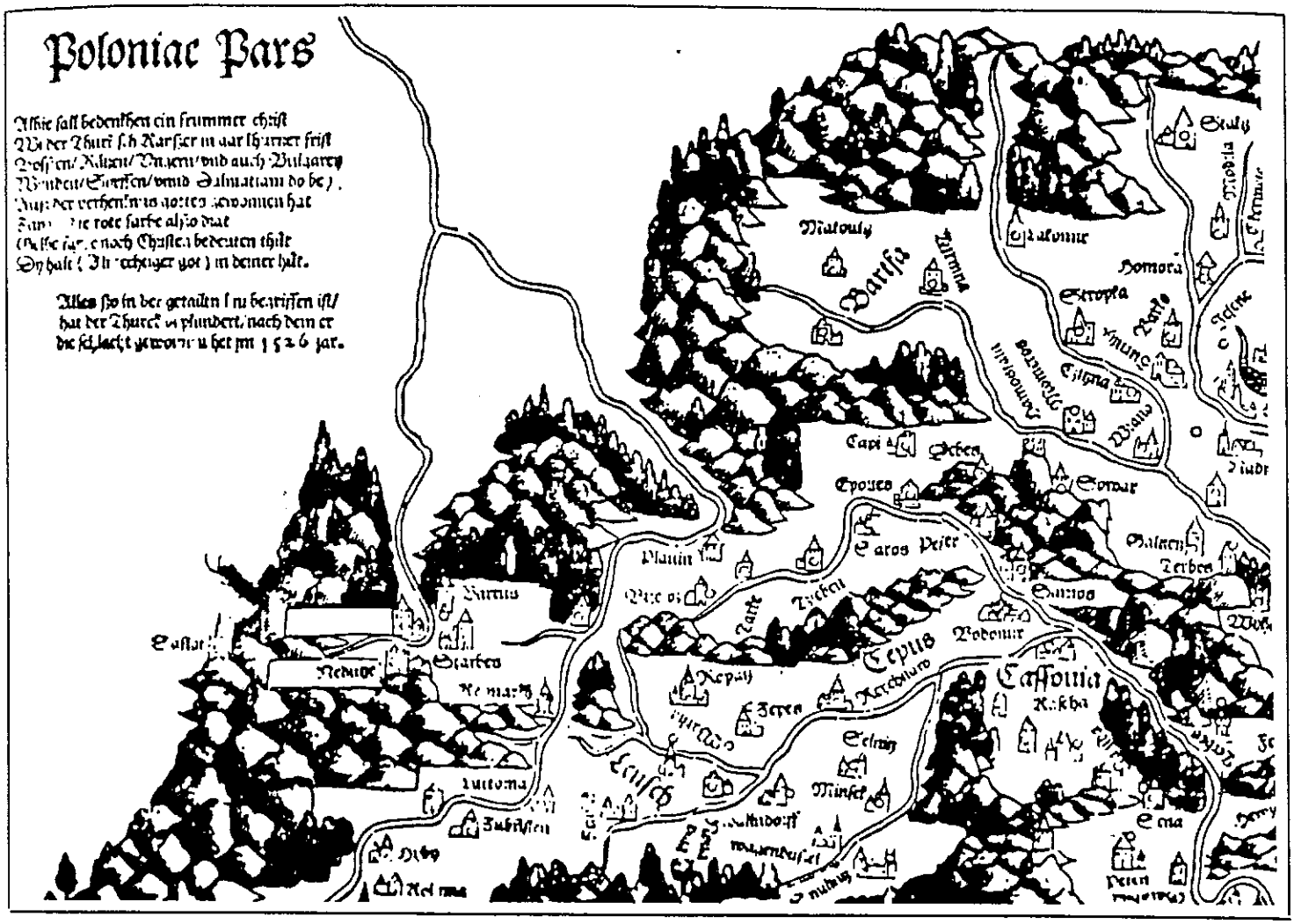

Východné Slovensko na Lazarovej mape Uhorska z roku 1528

vtedy mal právomoc stoličného zhromaždenia vykonávať stály výbor *(állandó bizottmány)* zvolený zhromaždením, ktorý by tvorili okrem členov starého stoličného zhromaždenia (t. j. šľachty) aj zástupcovia nešľachtického obyvateľstva podľa obcí. Toto zhromaždenie sa malo zísť v každej stolici čo najskôr. Stály výbor sa mal schádzať pod predsednictvom hlavného župana, za jeho nepritomnosti pod predsednictvom podžupana, a to podľa potreby. Zákon určil v uhorských stoliciach za rokovaciu reč maďarčinu.

Stále výbory sa ustanovovali aj s ohľadom na vážnosť a neodkladnosť snemových opatrení, ktoré mali v krátkom čase uviesť do života. Napríklad v Gemersko-malohontskej stolici bol stály výbor zvolený už 1. mája, vo Zvolenskej stolici 4. mája a mal 225 členov. Stále výbory zanikli roku 1849 po porážke maďarskej revolúcie.

Princíp ľudového zastupiteľstva, hoci nebol myslený a uskutočňovaný v naozaj demokratickom duchu (široké ľudové vrstvy nemali účasť na stoličnej správe), predsa len porušil výlučné právo šľachty v stoličnej správe, a tým aj stavovský charakter stolice.

Právomoc stolice sa týkala všetkých oblastí verejného života a vzťahovala sa na všetko obyvateľstvo žijúce na území stolice, s výnimkou nešľachtického obyvateľstva slobodných kráľovských a banských miest, obyvateľstva výsadných území, ako bola Provincia XXIV spišských miest, Stolica X spišských kopijníkov a stolice predialistov. Predialisti *(nobiles praediales, nobiles ecclesiae)* pôvodne tvorili vrstvu slobodného vojenského obyvateľstva, ktoré sa usadzovalo na prelátskych majetkoch. Dostávali do užívania cirkevnú pôdu spočiatku doživotne, od 16. storočia dedične, za čo vykonávali vojenskú službu v prelátskych bandériách. Mali také výsady ako ostatní zemania. Za Anjouovcov nepodliehali právomoci stolíc ani obyvatelia kráľovských hradných panstiev. V stredoveku nepodliehali súdnej právomoci stolíc na základe kráľovských výsad ani niektorí príslušníci vyššej šľachty. Tieto výsady *(exempcie)* zrušil kráľ Matej Korvín roku 1486, lebo sa zneužívali. Ponechal ich len dedičným hlavným županom, ale často sa stávalo, že magnáti i zemania, ako o tom svedčia zákony z roku 1495, 1638 a 1647, bránili stoličným orgánom vo výkone súdnej právomoci na svojich majetkoch, akoby sa na nich nevzťahovala.

Najvýznamnejším orgánom stoličnej samosprávy bola ge-

nerálna kongregácia *(congregatio generalis)*, stoličné zhromaždenie, na ktorom sa pôvodne osobne zúčastňovali všetci šľachtickí obyvatelia stolice, zástupcovia slobodných kráľovských a banských miest a majetnejších poddaných. Od 16. storočia sa na zhromaždení zúčastňovali už len šľachtici. Účasť na generálnych kongregáciách bola pre šľachtu povinná, neospravedlnená absencia sa podľa zákona z roku 1437 trestala. Zväčšenie stoličnej agendy v novoveku si vynucovalo častejšie zvolávanie generálnej kongregácie a povinnosť osobnej účasti na jej rokovaniach sa stala pre drobné zemianstvo neúnosným bremenom. Preto sa od 17. storočia povinná osobná účasť vzťahovala len na prelátov, magnátov a majetnú šľachtu. Príslušníci drobnej šľachty sa mohli dať kolektívne zastupovať. Podľa štatútov Trenčianskej stolice z roku 1650 kurialisti (vlastnili len zemianske usadlosti — kúrie) mali vysielať na generálne kongregácie po jednom zástupcovi z každej dediny. V zmysle štatútov Gemerskej stolice z roku 1677 nemajetné zemianstvo (armalisti), bývajúce v mestách a mestečkách, mali zastupovať šiesti, piati, štyria alebo najmenej traja zemania. Ale ani osobná účasť prelátov, magnátov a majetnej šľachty sa v novoveku nevyžadovala prísne. Stoličné štatúty dovoľovali aj im, aby sa dali zastupovať splnomocnencami. Napriek tomu sa často vyskytujú ponosy na bezdôvodnú absenciu šľachty, ktorá sťažovala činnosť generálnych kongregácií. Stolice sa usilovali prinútiť šľachtu k účasti na generálnych kongregáciách ukladaním pokút. Podľa štatútov Spišskej stolice z roku 1567 majetní šľachtici sa mali pokutovať na dvanásť zlatých a kurialisti na šesť zlatých. Štatúty Turnianskej stolice z roku 1599 nariaďujú vymerať peňažný trest tým šľachticom, ktorí by sa bezdôvodne nezúčastnili na generálnej kongregácii, v prvom prípade jeden zlatý, druhý raz šesť zlatých a tretí raz dvanásť zlatých. Štatúty Tekovskej stolice z roku 1646 ukladali prelátom a magnátom peňažný trest 25 zlatých a zemanom 12 zlatých. Podľa štatútov Trenčianskej stolice z roku 1650 magnáti sa mali pokutovať na 24 zlatých, zemania na 12 zlatých; kurialistom sa vymeriaval kolektívny peňažný trest 12 zlatých. Na generálne kongregácie sa zakazovalo nosiť zbrane.

Generálne kongregácie zvyčajne zvolával a viedol podžupan, v Nitrianskej stolici hlavný župan alebo podžupan. Štatúty niektorých stolíc, napríklad Gemerskej z roku 1746 a Spišskej z roku 1747, obmedzovali právomoc podžupanov v tom zmysle, že v prípade, ak hlavný župan bol prítomný v stolici, mohol zvolať generálnu kongregáciu len s jeho vedomím a súhlasom. Konali sa podľa potreby, zvyčajne v sídle stolice. Generálne kongregácie Gemerskej stolice sa podľa štatútov z roku 1653 mali zvolávať do Rožňavy, lebo bola bezpečnejšia pred tureckými vpádmi, ale niekedy aj do Plešivca (sídlo stolice) a Gemera.

Činnosť stolice mala spočiatku prevažne súdny charakter, čo sa prejavilo aj v rokovaní generálnej kongregácie, ktorá tvorila pôvodne jeden orgán so súdnou stolicou, sedriou. Postupom času sa súdne veci vylučovali z programu generálnej kongregácie, a tým sa stala administratívnym fórom. Organizačné a kompetenčné rozlíšenie generálnej kongregácie ako verejnosprávneho orgánu a sedrie ako súdnej ustanovizne bolo dlhodobým procesom, ktorý sa začal už v 14. storočí a v niektorých stoliciach sa završil až začiatkom 18. storočia. Napríklad vo Zvolenskej stolici sa generálna kongregácia ako administratívny orgán vyvinula v posledných dvoch desaťročiach 16. storočia. V Trenčianskej stolici sa zasadnutia generálnej kongregácie a stoličného súdu konávali spoločne ešte aj v polovici 17. storočia.

Generálna kongregácia rozhodovala o všetkých zásadných veciach. Tu sa schvaľovali štatúty upravujúce rozličné úseky života stolice, vyhlasovali krajinské zákony a nariadenia panovníka či ústredných uhorských a dvorských úradov, volili a inštruovali poslanci na krajinský snem, obnovoval stoličný úrad, kontrolovala činnosť a hospodárenie stoličných úradníkov, ukladali verejné bremená a prerokúvali všetky významnejšie politické, administratívne, hospodárske a vojenské otázky. Opatrenia generálnej kongregácie, pokiaľ neboli v rozpore s krajinskými zákonmi, boli záväzné pre všetko obyvateľstvo podliehajúce právomoci stolice.

Na riešenie niektorých krátkodobých úloh zriaďovala generálna kongregácia osobitné výbory *(deputationes)*, ako napríklad zdravotnícky výbor *(deputatio in re sanitatis)* v čase epidémií. Dlhodobejšie úlohy sa zverovali stálym výborom *(deputationes permanentes)*. Vo Zvolenskej stolici v prvej polovici 19. storočia pôsobil stály výbor pre snemové veci, pre vojenské veci, pre mzdové veci čeľade a sirotský.

V naliehavých prípadoch, keď nebolo času na zvolanie generálnej kongregácie, podžupan mal právo zvolať partikulárnu kongregáciu, na ktorej sa okrem stoličných hodnostárov zúčastnilo len niekoľko šľachticov. Ale rozhodnutia partikulárnej kongregácie musela dodatočne schváliť generálna kongregácia. Štatúty Abovskej stolice z roku 1692 stanovili, že partikulárna kongregácia nesmie ukladať verejné bremená (vojenskú, štátnu, stoličnú daň a iné). Význam partikulárnych kongregácií vzrástol za jozefínizmu, keď sa generálne kongregácie zvolávali len raz do roka.

Súdnu právomoc stolica vykonávala prostredníctvom sedrie *(sedes iudiciaria)*. Stoličný súd zasadal pod predsedníctvom podžupana (v Sedmohradsku hlavného župana), ktorý ho zvolával podľa potreby. Sudcovský zbor do 15. storočia tvorili okrem podžupana ešte štyria slúžni a niekoľkí spolusudcovia, menovaní ad hoc z radov prítomnej šľachty. Od 15. storočia sa mohli voliť zo stoličnej šľachty stáli spolusudcovia — prísažní, prísediaci *(iurati assessores)*, ktorí boli povinní zúčastňovať sa na zasadnutiach sedrie podobne ako slúžni. Zákonný článok 10 z roku 1444 stanovil ich počet na štyroch. V 16. storočí ich bolo 6 až 12, ako si to vyžadovali miestne pomery, veľkosť a ľudnatosť stolice. Prísažní plnili po boku slúžnych, ktorým boli podriadení, rozličné úradné úlohy v prípravnom štádiu i v priebehu súdneho konania (predvolávanie strán na súd, vypočúvanie svedkov v mieste pobytu, vyšetrovanie sťažností, priestupkov a zločinov na tvári miesta a iné), ale aj v politickej správe. Preto sa nemohli v potrebnom počte zúčastňovať na zasadnutiach sedrie, čo hatilo jej činnosť, a tak zákonný článok 24 z roku 1613 dovolil stoliciam voliť si z majetnejšej šľachty viac prísediacich. Tí sa na rozdiel od starších prísažných alebo prísediacich volali mimoriadni prísediaci *(extraordinarii assessores)*, neskôr apelační súd-

covia *(iudices appellationum)* alebo tabulárni sudcovia *(iudices tabulae)*. Mimoriadni prisediaci pôsobili len ako spolusudcovia na sedrii a v zastúpení stolice sa niekedy zúčastňovali aj na zasadnutiach panských stolíc. Nepatrili medzi stoličné úradníctvo, mali však vedúce postavenie na sedrii. Okrem členov sudcovského zboru sa na zasadnutiach sedrie ex offo zúčastňoval notár (robil zápisnicu) a v novoveku aj stoličný fiškál, právny zástupca, ktorý v mene podžupana predkladal obžalobu a robil právneho zástupcu sirotám a pospolitému ľudu. Na zasadnutiach sedrie sa mohli zúčastňovať všetci šľachtici, od začiatku 17. storočia aktívne, od roku 1613 len pasívne. Voľný prístup na zasadania sedrie sa zneužíval, stávalo sa, že sporiace sa strany privádzali ozbrojenú čeľaď a poddaných, aby zastrašili súd. Preto zákonný článok 65 z roku 1486 zakázal nosiť na zasadania sedrie zbrane. Rušiteľom zákona sa mala zobrať zbraň, okrem toho sa šľachticom vymeriaval peňažný trest, nešľachtické osoby sa väznili dva dni o hlade a smäde. Nosenie zbraní na zasadnutia sedrie zakazovali aj stoličné štatúty. Podľa štatútov Abovskej stolice z roku 1579 mal sa pokutovať na tri zlaté ten, kto by mečom opásaný vkročil na zasadnutie sedrie. Štatúty Šarišskej stolice z roku 1617 trestali tento priestupok odňatím zbrane a pokutou jedného zlatého.

Do polovice 17. storočia a v niektorých stoliciach ešte aj v 18. storočí sa občianske a trestné veci prejednávali spoločne. Od polovice 17. storočia (v Oravskej stolici od osemdesiatych rokov 17. storočia, v Bratislavskej stolici až v prvej polovici 18. storočia) trestné veci súdila trestná sedria *(sedes iudiciaria criminalis)*. V sedemdesiatych rokoch 18. storočia (vo Zvolenskej stolici roku 1770, na Orave roku 1773) sa osamostatnila urbárska súdna agenda, ktorou sa zaoberala osobitná urbárska stolica *(sedes urbarialis, sedes iudiciaria urbarialis, sedes iudiciaria in obiectis urbarialibus)*.

Stolica svojou súdnou právomocou ovplyvňovala aj zemepanské súdnictvo, jednak tým, že vysielala svojich zástupcov na zasadania panských stolíc *(sedes dominales)*, jednak ako odvolacia inštancia. Za stolicu sa na zasadnutiach panských stolíc zvyčajne zúčastňovali slúžni alebo prísažní, zriedkavejšie podžupani a tabulárni sudcovia. Ako príklad účasti podžupana možno uviesť zasadnutie panskej stolice panstva Szalónak 9. apríla 1582. Na zasadnutí panskej stolice Oravského panstva 18. júla 1618, na ktorom súdili dvoch zbojníkov, boli prítomní dvaja slúžni a traja prísažní Oravskej stolice.

Sedria ako odvolacia inštancia vo vzťahu k panským stoliciam sa uplatňovala v stredoveku. Od konca 16. storočia a celé 17. storočie sa vplyvom zosilnenia moci šľachty nad poddaným ľudom ako odvolacia inštancia nepresadila. Jej vplyv sa postupne obnovil až v 18. storočí.

V období jozefínskych reforiem bolo súdnictvo vyňaté z právomoci stolíc. Súdnu právomoc stolíc od roku 1787 vykonávali podriadené súdy *(iudicia subalterna)*, ktoré pôsobili nezávisle od stoličnej správy.

Na čele stolice stál župan *(comes, comes parochialis)*. Od začiatku 15. storočia sa volal aj hlavný župan, ale tento titul zovšeobecnel až v 16. storočí. Menoval ho panovník na neobmedzený čas. V zmysle zákonného článku 60 z roku 1486 mal panovník pri výbere a menovaní župana dbať na radu a vôľu prelátov a barónov. Podľa zákonného článku 57 z roku 1498 županom sa mohla stať len osoba, ktorá mala v príslušnej stolici svoju osobnú rezidenciu. Župani, prípadne hlavní župani patrili medzi najväčších feudálov stolice. Boli zvyčajne viazaní vyššou dvorskou funkciou, preto sa vo zverenej stolici zdržovali málo. Predstavovali skôr záujmy stoličnej šľachty na kráľovskom dvore ako kráľovskú moc v stolici. Riadeniu stolice sa venovali v malej miere. Vplyv panovníka na stoličnú samosprávu sa zabezpečoval predovšetkým prostredníctvom podžupana, ktorého župan pôvodne dosadzoval, neskôr navrhoval. Zákonný článok 56 z roku 1723 ustanovil, že sa hlavní župani majú sústavne zdržovať v stolici, ktorú riadia. V niektorých stoliciach vznikla ustanovizeň dedičných hlavných županov. Hlavní župani skladali prísahu panovníkovi, voči stolici sa pri slávnostnej inštalácii zaväzovali ibe sľubom zachovávať výsady stoličnej šľachty, stoličné štatúty, prípadne splniť aj iné dohodnuté podmienky. Napríklad Pavel Rákóczi, hlavný župan Turnianskej stolice, sa pri inštalácii roku 1619 okrem iného zaviazal, že bude zachovávať slobodu vierovyznania, ďalej voľbu podžupana stoličnou šľachtou, že sa najmenej trikrát alebo štyrikrát ročne zúčastní na zasadnutí sedrie, že nebude konať bez vedomia stolice, že bude pomáhať podžupanovi v zákrokoch proti zločincom, že bude rešpektovať na svojich majetkoch právomoc podžupana a slúžnych. Právomoc hlavných županov sa veľmi a územne kryla s právomocou stolíc. K najvýznamnejším úlohám hlavných županov patrilo obnovenie stoličného úradu (voľba stoličných hodnostárov) — reštavrácia. Pôvodne sa reštavrácia konala každý rok, od roku 1723 spravidla každý tretí rok.

Hlavným výkonným funkcionárom stolice bol podžupan *(vicecomes)*, ktorý za nepritomnosti hlavného župana v jeho zastúpení spravoval stolicu. Pôvodne bol jeho súkromným zamestnancom, familiárnikom, a súčasne zastával aj miesto kastelána (veliteľa hradu) alebo hospodárskeho úradníka na županových majetkoch. Stolica nemala na jeho menovanie do konca 15. storočia takmer nijaký vplyv. Keďže išlo o významného stoličného hodnostára, stolica sa usilovala zmocniť podžupanskej funkcie, ale nikdy sa jej to celkom nepodarilo, a dosiahla len určité obmedzenie práva hlavného župana vo svoj prospech. Úsilie získať podžupanské miesto bolo prejavom zápasu zemianstva s magnátmi, preto nie je náhodné, že prvý úspech v tomto smere dosiahla stolica za vlády kráľa Mateja Korvína. Bol to zákonný článok 60 z roku 1486, ktorý ustanovil, že župan má vybrať podžupana alebo podžupanov z významných šľachticov príslušnej, a nie inej stolice. Zemianstvo tým chcelo oslabiť závislosť podžupana od župana, a tak dosiahnuť, aby zastupoval predovšetkým záujmy zemanov. To sa totiž v prípade, že podžupan pochádzal z inej stolice a nebol osobne zainteresovaný na záujmoch zemianstva, dalo len málo predpokladať. Ďalším veľmi významným úspechom zemianstva bol zákonný článok 2 z roku 1504, ktorý ešte ponechal županovi právo menovať podžupana, ale musel mať na to súhlas stolice. To značí, že bez vôle a súhlasu stolice sa nik nemohol stať podžupanom. Ale prax bola rozličná — vyskytli sa aj extrémne prípady, že podžupana volila generálna kongre-

gácia nezávisle od hlavného župana, prípadne že hlavný župan dosadzoval podžupanov bez ohľadu na želanie stolice. Jednotný postup zaviedol až zákonný článok 56 z roku 1723, v zmysle ktorého sa podžupan má voliť na generálnej kongregácii zo štyroch kandidátov, ktorých navrhuje hlavný župan spolu s odstupujúcim podžupanom. Kandidáti sa mali vybrať z majetných a nezainteresovaných šľachticov, ktorí by neboli závislí od miestnych feudálov. Niektoré stolice mali aj dvoch, prípadne až štyroch podžupanov, čo mohlo viesť ku kompetenčným sporom. Preto zákonný článok 15 z roku 1729 nariadil, aby v budúcnosti stolice mali len po jednom podžupanovi. Keby riadny podžupan *(vicecomes ordinarius)* nestačil vykonávať všetku agendu, ponechávala sa stoliciam možnosť voliť aj jeho zástupcu *(vicecomes substitutus)* a rozdeliť medzi nimi agendu. Riadny podžupan mal zvyčajne na starosti agendu politickej správy, jeho zástupca bol činný v súdnictve; predsedal trestnej sedrii. V tejto súvislosti treba ešte uviesť, že podžupani mali svojich zástupcov aj prv. Spomínajú sa napríklad v štatútoch Abovskej stolice z roku 1691 a Turnianskej stolice z roku 1724 v súvislosti s výkonom súdnej právomoci.

Právomoc podžupana bola veľmi rozsiahla a týkala sa všetkej agendy stoličnej správy. Ako sme už spomenuli, predsedal na generálnych a partikulárnych kongregáciách, zvolával a viedol sedriu, riadil činnosť slúžnych, prísažných a ostatných zamestnancov stoličného úradu. Mal na starosti stoličné písomnosti a zvyčajne aj stoličnú pečať. V Nitrianskej stolici sa pečať, s výnimkou nepokojných čias začiatkom 17. storočia, keď sa o ňu staral podžupan, uchovávala v stoličnej truhlici uloženej v nitrianskej kapitule. Tento starodávny zvyk akiste súvisel s tým, že funkciu hlavného župana dedične vykonávali nitrianski biskupi. Do konca 17. storočia, kým sa neustanovili vyberači daní *(perceptores)*, staral sa podžupan aj o stoličnú pokladnicu a patrilo medzi jeho povinnosti predkladať generálnej kongregácii pri reštavrácii účet o hospodárení.

Skutočnými predstaviteľmi stoličnej samosprávy boli od začiatku slúžni *(iudices nobilium)*. Pôvodne boli sudcami kráľovských servientov (odtiaľ ich názov *iudices servientium*, doložený k roku 1332 v Zemplínskej stolici, z čoho vzniklo maďarské *szolgabíró* i slovenské *slúžny*), ktorí sa stali jadrom zemianstva *(nobiles)*. Prvú zmienku o slúžnych poznáme z roku 1254. Roku 1280 sa spomínajú Štefan a Ivan, slúžni *(iudices nobilium)* Bodrožskej stolice. Slúžnych volila generálna kongregácia. Podľa druhého dekrétu *(decretum maius)* kráľa Žigmunda z roku 1435 mali sa voliť spomedzi poprednejších a majetnejších šľachticov. Ale prax bola iná. Za slúžnych často zvolili ľudí nesúcich a z chudobnejších vrstiev zemianstva, ktorí sa zo strachu alebo za úplatok, ako sa uvádza v zákonnom článku 9 z roku 1486, dopúšťali mnohých naničhodností. Preto sa znova nariaďuje, že za slúžnych sa majú vyberať len toho hodní a majetní šľachtici, ktorí majú svoje sídlo v stolici a budú môcť vystupovať nezávisle od mocných feudálov. Stávalo sa, že zvolení šľachtici nechceli prijať funkciu, aby sa vyhli námahe, výdavkom a nepríjemnostiam. Preto už spomenutý zákon z roku 1435 nariadil, že zvolené osoby musia prijať slúžnovský úrad *(officium iudicatus)* pod trestom 25 hrivien a vykonávať ho najmenej rok. Zákon z roku 1486 zvýšil trest na 50 hrivien a pokuta sa nesmela odpustiť. Od slúžnovskej povinnosti oslobodil zákon z roku 1435 len tie osoby, ktoré boli v službách kráľa, kráľovnej, prelátov, magnátov a iných osôb, ďalej žoldnierov a tých, čo sa z odôvodnených príčin nezdržovali stále v stolici. Slúžni pôsobili predovšetkým v súdnictve, ale postupom času, ako sa zväčšovala politickosprávna agenda stolice, plnili úlohy aj v politickej správe. Slúžni pomáhali aj pri výrube a vyberaní štátnej dane *(dica, subsidium)* a cirkevného desiatku. Už v 15. storočí mali svojich zástupcov — podslúžnych *(viceiudices nobilium, substituti iudices nobilium)*. Spočiatku to bývali ich familiárnici, od 16. storočia ich volila generálna kongregácia. Podľa štatútov Gemerskej stolice z roku 1746 si stoličná pospolitosť *(universitas)* mohla okrem štyroch riadnych slúžnych *(ordinarii processuales iudices nobilium)* ustanoviť z riadnych prísažných aj štyroch podslúžnych *(substituti iudices nobilium)*. Právomoc slúžnych sa vzťahovala predovšetkým na územie zvereného okresu (*processus*, v Liptove sa v 16. storočí volal *chuodza*, napríklad roku 1599 sa spomína „*hornia chuodza pana Tomasse Luczkeho*"), ale mohli plniť úradné poslanie aj v iných častiach stolice. Slúžnovské okresy sa spravidla delili na dva až šesť obvodov *(circuli)*, v medziach ktorých pôsobili podslúžni.

Slúžnovské okresy sa začali utvárať už v 13. storočí. Územie stolíc sa spočiatku delilo zvyčajne na štyri slúžnovské okresy. Neskôr sa ich počet v niektorých stoliciach zväčšil, ale boli aj také stolice, ktoré mali len dva alebo tri slúžnovské okresy. Veľké zmeny nastali vplyvom jozefínskej reformy uhorskej verejnej správy v osemdesiatych rokoch 18. storočia, ktorá bola najprevratnejšia práve na úrovni slúžnovských okresov. Tu sa najvýraznejšie uplatnili aj geografické zreteľe, pravda, primerane k úlohám a potrebám vtedajšej administratívy a komunikačným pomerom. V inštrukciách pre kráľovských komisárov sa konštatovalo, že mnohé stolice nie sú primerane rozdelené na slúžnovské okresy. Najmenšie stolice majú často toľko slúžnovských okresov ako najväčšie. Odstránenie týchto nezrovnalostí, ktoré len zbytočne zvyšovali výdavky na verejnú správu, bolo úlohou kráľovských komisárov. Ako vyplýva zo stanovísk miestodržiteľskej rady a dvorskej kancelárie k návrhom kráľovských komisárov vo veci vnútorného členenia stolíc, dostali títo komisári ako najlepší znalci miestnych, najmä zemepisných pomerov (mali k dispozícii najnovšie vojenské mapy a výsledky sčítania obyvateľstva) plnú dôveru a záviselo len od nich, ako upravili veci. Mali však dbať na to, aby slúžnovské okresy boli vyrovnanými celkami, teda aby boli približne rovnako veľké, mali rovnaký počet sídel a obyvateľstva, ale aj rovnaké daňové bremeno *(quantum contributionis)*. Pritom mali byť utvorené tak, aby ich slúžni mohli pohodlne spravovať v každom ročnom období z jedného centra. Preto sa mala pri formovaní slúžnovských okresov brať do úvahy zemepisná poloha sídel, reliéf a vodné toky. Miestodržiteľská rada a dvorská kancelária dbali o dôsledné zachovávanie týchto zásad.

Západné Slovensko na Laziovej mape Uhorska z roku 1556

Neprimerané vnútorné členenie stolíc a úsilie utvoriť vyrovnané administratívne celky neboli jedinými príčinami radikálnej zmeny slúžnovských okresov. V niektorých prípadoch si zmeny vyžiadalo spojenie stolíc (Komárňansko-ostrihomská stolica) alebo inkorporácia výsadných území (Spišská stolica). Možno však povedať, že počet slúžnovských okresov sa zmenšil a ich územie sa vo väčšine prípadov zmenilo. V Bratislavskej a Šarišskej stolici sa ich počet znížil zo šesť na päť, v Turci, v Liptove a na Orave zo štyroch na dva. Počet slúžnovských okresov sa výnimočne zvýšil v Spišskej stolici (v dôsledku spomínanej inkorporácie výsadných území) a Nitrianskej stolici (z piatich na šesť) vzhľadom na jej veľkú rozlohu a nevýhodný tvar.

K voleným funkcionárom stoličnej správy patrili okrem už spomínaného podžupana a jeho zástupcu, slúžnych a ich zástupcov, prísažných a fiškála aj notár, podnotári a vyberači daní.

Notár *(notarius, notarius sedis iudiciariae, notarius comitatus)* sa objavuje v službách stolice v 14. storočí. Dlho bol iba jej príležitostným zamestnancom, najímaným pri zasadaní kongregácie alebo sedrie. Stálym a voleným stoličným funkcionárom sa stáva až v druhej polovici 16. storočia, ale najmä v 17. storočí. Jeho hlavnou úlohou bolo vyhotovovať stoličné písomnosti a robiť zápisnice zo zasadnutí kongregácie a sedrie. Od 17. storočia mal na starosti stoličný archív a do ustanovenia vyberačov daní aj stoličnú pokladnicu. Od druhej polovice 17. storočia mu v písomnej agende miestami vypomáhal pisár *(scriba, cancellista)*, od 18. storočia mal už stáleho zástupcu — podnotára *(vicenotarius)*.

Ustanovizeň vyberačov daní *(perceptores)* sa ustálila až po daňovej reforme koncom 17. storočia. Na krytie vlastných potrieb vyrubovala stolica domácu daň *(impositio, contributio)*. Plynula do domácej pokladnice *(cassa domestica)*, ktorú opatroval vyberač domácej dane *(cassae domesticae perceptor)*. Z domácej pokladnice sa vyplácali stoličným úradníkom a ostatným zamestnancom platy a diéty, hradili sa trovy sedrie, poukazovali rozličné podpory, financovala sa stavba a údržba stoličných budov, mostov a ciest a kryli sa iné výdavky. Okrem toho stolica vyberala aj vojenskú daň *(contributio)*. Staral sa o ňu osobitný funkcionár — vyberač vojenskej dane *(cassae bellicae perceptor)*. Vojenská daň sa do odvodu nadriadenej vrchnosti opatrovala vo vojenskej pokladnici *(cassa bellica)*. Stolica z nej hradila výdavky na ubytovanie vojska a poukazovala miestnemu obyvateľstvu platby za služby a naturálie poskytnuté vojsku.

Volení funkcionári mali ročný plat a pri úradnom konaní mimo bydliska alebo sídla stolice dostávali diéty. Podžupan a slúžni brali aj podiel z uložených peňažných trestov. Tabulárni sudcovia mali nárok len na diéty. Okrem volených funkcionárov mala stoličná správa aj zmluvných zamestnancov. Boli to: stoličný inžinier *(geometra)*, lekár *(physicus)*, ránhojiči *(chirurgi)*, archivár, správca stoličného domu a väznice *(castellanus)* a príslušníci donucovacej zložky stoličnej správy. Úlohou donucovacieho aparátu bola ochrana stoličných hodnostárov a feudálneho právneho poriadku na území stolice. Tvorili ho velitelia hajdúchov, hajdúsi, husári, kastelán, ako správca väznice, strážcovia stoličného domu a väzenia, prípadne aj iné osoby (napríklad pozorovatelia zbojníkov v Oravskej stolici).

Veliteľia hajdúchov *(haidonum ductores)* podliehali podžupanovi: zodpovedali za službu hajdúchov, prenasledovali zločincov, pátrali po hľadaných osobách (vojenských zbehoch a pod.), viedli lapačky na zbojníkov a dozerali na zachovávanie právneho poriadku vo zverených slúžnovských okresoch. Úlohu veliteľa hajdúchov niekde zastával aj kastelán. Hajdúsi *(haidones)* tvorili sčasti stoličnú pohotovosť, sčasti vykonávali službu u stoličných hodnostárov. Niekedy ich použili aj na rozličné práce (oprava ciest a mostov). Ich počet bol v jednotlivých stoliciach rôzny a menil sa aj v čase. Napríklad Oravská stolica mala roku 1765 desiatich hajdúchov, začiatkom 19. storočia už 25, napokon roku 1832 až 32. Pri lapaní zbojníkov im niekedy pomáhali najatí ozbrojenci. Husári *(equites militum)* slúžili ako kuriéri.

*

Písomnú produkciu stolíc v stredoveku reprezentujú predovšetkým listiny. Ich vydavateľom bol prevažne podžupan spolu so štyrmi slúžnymi. Županské listiny, vydané v mene župana a pod jeho pečaťou, vyskytujú sa častejšie z obdobia do polovice 14. storočia. Vtedy ešte župan, zdržujúci sa prevažne na kráľovskom dvore, viac ako neskôr zasahoval do života stolice a bol v živšom písomnom styku s podžupanom a slúžnymi. Neskôr sú tieto listiny zriedkavé a týkajú sa častejšie súkromných než stoličných záležitostí. Sú to prevažne mandáty adresované podžupanovi alebo slúžnym, ktorými sa nariaďuje vyšetrovanie. Podžupanské listiny sú zriedkavé: podžupan sa zvyčajne uvádza ako spoluvydavateľ so slúžnymi. Samostatné listiny slúžnych sa vyskytujú zväčša na začiatku 14. storočia. Ako svedectvá o právnych pokonaniach sa týkajú len menej významných vecí, čo súvisí s okolnosťou, že sa im menej dôverovalo ako kráľovským listinám, prípadne listinám dvorských hodnostárov a hodnoverných miest. Bývajú aj svedectvom o majetkových štatúciách, obchôdzkach chotárov a o rozličných súdnych vyšetrovaniach. Výnimočne je vydavateľom listín stoličná pospolitosť *(„Universitas nobilium comitatus de . . ."*), a to v prípadoch, ak ide o záujem celej stolice (napríklad žiadosť adresovaná kráľovi).

Listinná produkcia stolíc súvisela predovšetkým s výkonom súdnej právomoci, činnosťou sedrie. Približne od štyridsiatych rokov 14. storočia sa čoraz častejšie vyskytujú relácie, ktoré posielali stolice kráľovi a palatínovi o výsledku vyšetrovaní vykonávaných na ich písomný príkaz. Stoličné listiny ako písomné svedectvá o právnych pokonaniach, vydané na žiadosť strán v ich záujme a na základe ich ústneho prehlásenia *(fassio)*, sú v porovnaní k listinám hodnoverných miest zriedkavejšie a sú menej dôležité, lebo stolice do konca stredoveku nemali vlastnú autentickú pečať.

Stoličné listiny sú vyhotovené v otvorenej alebo zatvorenej

Západné Slovensko na Müllerovej mape Uhorska z roku 1709

forme. Privilegiálna forma, ktorú charakterizuje starostlivejšie vyhotovenie, ale najmä privesená pečať, je výnimočná. V prvej polovici 14. storočia prevažujú zatvorené listiny *(litterae clausae)*, v druhej polovici otvorené *(litterae patentes)*. Od štyridsiatych rokov 14. storočia sa začína často písať namiesto staršieho a drahšieho pergamenu na papier.

Keďže stolice nemali v stredoveku vlastnú pečať, ich listiny sa pečatili súkromnou pečaťou stoličných hodnostárov — župana, podžupana a slúžnych. Stoličné listiny zo 14. a z 15. storočia majú najmenej tri pečate — pečať župana a dvoch slúžnych, prípadne pečať podžupana a dvoch slúžnych. Dôležitejšie listiny pečatili župan alebo podžupan a štyria slúžni. To, že stolice v stredoveku nemali vlastnú pečať, súvisí s tým, že nemali ani vlastný erb. Jedinou výnimkou na Slovensku bola Šarišská stolica, ktorá ho získala niekedy koncom 15. alebo začiatkom 16. storočia. Ďalšie dostali erb až v polovici 16. storočia, a to Hontianska, Liptovská, Nitrianska, Trenčianska, Zemplínska a pravdepodobne aj Zvolenská stolica roku 1550, Novohradská stolica roku 1551, Abovská a Tekovská roku 1552 a Turčianska stolica roku 1557. Erb Nitrianskej stolice má na štíte ako znamenie postavu kráľa Ladislava I. (pravou nohou pristupuje Kumána ležiaceho na zemi). Pôvodný erb Trenčianskej stolice rozšíril kráľ Ferdinand III. roku 1650 o srdcový štít so znamením illésházyovského erbu (na zlatej korune stojí čierny orol, prsia má prestrelené zlatým šípom). Erb Abovskej stolice súvisí s erbom rodu Aboveov, z ktorého prevzal znamenie — strieborné brvná v červenom poli štítu, symbolizujúce Hornád a Torysu. Erb Turčianskej stolice bol pôvodne rovnaký ako erb Révayovcov, dedičných hlavných županov. Jeho znamením bol vlk vyrastajúci zo striebornej koruny. Roku 1709 dostala stolica nový erb, ktorý v porovnaní so starým bol rozšírený o erby Rakovských (v hornej polovici deleného štítu má rytiera, ktorý rastie zo striebornej koruny, v dolnej polovici čierneho raka) a Okolicsányiovcov (zelené trojvršie so striebornou korunou, na ktorej spočíva obrnené rameno) na pamiatku stoličných poslancov, členov týchto rodov, zavraždených roku 1707 na onódskom sneme. Znamenie révayovského erbu je na srdcovom štíte. Bratislavská stolica dostala erb niekedy po roku 1599; znamenie má rovnaké ako erb rodu Pálffyovcov, ktorý dedične obsadzoval post hlavného župana. Komárňanská stolica používala vlastnú erbovú pečať od roku 1625. Oravská stolica dostala erb až roku 1669. Zaujímavý je vývoj pečate a erbu Spišskej stolice. Tá ešte pred rokom 1526 začala používať na pečatenie svojich listín namiesto pečatí stoličných hodnostárov štyri malé pečate, obsahujúce písmená jej názvu. Po roku 1526 sa na tieto pečate umiestnili aj rodové erby (na každú po jednom). Boli to erby Thurzovcov (lev), Korotnokyovcov (jednorožec), Draveckých (falia) a Berzeviczyovcov (kamzík). Ich spojením na jednom poli vznikol roku 1593 erb a pečať stolice. V prvej polovici 19. storočia ju obohatil erb Stolice X spišských kopijníkov (strieborný medveď vyrastajúci zo zeleného trojvršia), ktorý sa umiestil na srdcový štít.

Hoci stoličné listiny v stredoveku svojimi vnútornými a vonkajšími znakmi ani právnou silou nedosahovali úroveň listín dvorských kráľovských hodnostárov a hodnoverných miest, výraznou mierou prispeli k udomácneniu a rozšíreniu písomností v uhorskej spoločnosti a sú dôležitým prameňom na jej poznanie.

Okrem listín stolice vyhotovovali už v 14. storočí rozličné registre, z ktorých najvýznamnejšie pre ďalší vývoj stoličných písomností sú registre proskribovaných. Obsahovali mená zločincov a osôb, ktoré ich ukrývali a pomáhali im pri úteku. Všetkých po vyšetrení ich priestupkov vyhlásili na stoličnom zhromaždení, ktoré sa zišlo na príkaz panovníka, za verejných zločincov a v neprítomnosti odsúdili na trest straty hlavy a majetku.

V registroch proskribovaných osôb, ktoré vznikli v súvislosti so súdnou činnosťou stolíc, možno vidieť zárodok neskorších kongregačných protokolov, najdôležitejších novovekých stoličných písomností. Kongregačné protokoly sa začali viesť pravdepodobne už v druhej polovici 15. storočia. Za najstarší zachovaný exemplár v Uhorsku sa pokladá kongregačný protokol Zvolenskej stolice, obsahujúci zápisy z rokov 1506 až 1579. Kongregačné protokoly boli až do polovice 18. storočia v podstate spoločné pre generálne kongregácie i sedriu, preto obsahujú zápisnice zo zasadnutí obidvoch orgánov. Od polovice 18. storočia sa zápisnice o zasadnutiach generálnej kongregácie a sedrie viedli v osobitných protokoloch. V niektorých stoliciach sa kongregačné protokoly ešte ďalej diferencovali. Napríklad v Bratislavskej stolici sa v rokoch 1730 — 1803 rozlišovali determinačné *(protocolla determinationum)* a dekretálne protokoly *(protocolla decretorum)*. Prvé obsahujú rozhodnutia kongregácií, do druhých sa odpisovali nariadenia a intimáty vyšších orgánov. Osobitné dekretálne protokoly sa viedli aj v Nitrianskej stolici; zachovali sa z rokov 1803 — 1848. Kongregačné protokoly sa písali v latinskom jazyku až do jozefínskej reformy roku 1786, od roku 1790 niektoré stolice (medzi nimi aj Abovská, Gemerská, Hontianska, Komárňanská, Novohradská a Užská) zaviedli maďarčinu. Od roku 1839 sa kongregačné protokoly všetkých stolíc písali v maďarskom jazyku.

Písomná produkcia stolíc v novoveku, najmä od 18. storočia, bola veľmi bohatá a rozmanitá. Súvisí to s rastom a diferenciáciou stoličnej agendy. Rozhodujúcim stimulom pritom bolo úsilie štátu rozšíriť a prehĺbiť svoj vplyv na správu verejných vecí a zintenzívniť kontrolnú funkciu nad stolicami. Nadriadené orgány chceli byť o všetkom informované a zapájali stolice do svojich akcií, či už išlo o urbársku reguláciu, evidenciu obyvateľstva, kultúrne a hospodárske povznesenie krajiny alebo o pátranie po vojenských zbehoch a prenasledovanie tulákov. V stoličných úradoch sa hromadili písomnosti, ktoré si napokon vynútili zriaďovanie archívov so stálymi zamestnancami. Tým sa utvorili podmienky na usporadúvanie a evidenciu písomných súborov. Prvé všeobecné usporadúvanie stoličných archívov sa konalo do 18. storočí.

Hoci nemožno hovoriť o jednotnej štruktúre stoličných archívov, majú viaceré spoločné znaky. Ak neberieme do úvahy archív Šarišskej stolice, ktorý sa usporiadaním podstatne líši od ostatných, možno povedať, že majú dve hlavné časti: administratívne písomnosti a súdne písomnosti.

V časti administratívne písomnosti sú veľké skupiny

kongregačné, snemové, urbárske (s výnimkou archívu Zvolenskej stolice) a šľachtické písomnosti.

Kongregačné písomnosti *(acta congregationalia)* tvoria jadro každého stoličného archívu. Patria k nim protokoly a rozličné písomnosti, o ktorých sa na kongregáciách rokovalo. Ich význam a tematický okruh vyplýva z postavenia a poslania kongregácií.

Snemové písomnosti *(acta diaetalia)* obsahujú odpisy a výtlačky snemových denníkov a zápisníc, elaborátov snemových deputácií, návrhov poslancov a zákonov, ktoré uhorský snem posielal stoliciam. Inštrukcie pre poslancov a ich správy sú zväčša uložené medzi kongregačnými písomnosťami. K najvzácnejším exemplárom patrí dekrét kráľa Žigmunda z roku 1398 v archíve Bratislavskej stolice a zákonné články bratislavského snemu roku 1542, zvolenského snemu v rokoch 1542 — 1543 a trnavského snemu roku 1547 v archíve Trenčianskej stolice.

Urbárske písomnosti *(acta urbarialia)* sa týkajú vzťahu poddaných a zemepánov. Sú tu sťažnosti poddaných na zemepánov, správy o nepokojoch a vzburách, sčasti aj písomnosti tereziánskej urbárskej regulácie.

Šľachtické písomnosti *(acta nobilitaria)* obsahujú rozličné údaje o šľachtických rodoch. Sú tu erbové a výsadné listiny, spisy o zisťovaní zemianskeho pôvodu *(investigácie)*, súpisy šľachty, spisy o šľachtickej insurekcii, genealogické tabuľky a iné.

Vo väčšine stoličných archívov sú aj veľmi skupiny: vojenské písomnosti a daňové písomnosti. V skupine vojenské písomnosti *(acta militaria)* sú dokumenty o vojnách proti Turkom, o stavovských povstaniach, o dislokácii vojsk v stolici, pochodové plány, súpisy nováčikov pre uhorské pluky, výročné inštrukcie pre hlavných cisárskych vojenských komisárov a iné. Daňové písomnosti *(acta contributionalia)* sa týkajú vojenskej a domácej dane. Sú tu portálne (dikálne) súpisy, daňové súpisy stolice, vyúčtovania vojenskej a domácej pokladnice.

Niektoré stoličné archívy majú aj osobitné skupiny stavebných *(acta aedilia)*, cirkevných *(acta ecclesiastica)* a náboženských písomností *(acta religionaria)*. V archíve Oravskej, Trenčianskej a Zvolenskej stolice tvoria samostatné skupiny aj zdravotnícke písomnosti *(acta sanitatis, sanitaria)*.

V stoličných archívoch sa vyskytujú ešte aj ďalšie skupiny administratívnych písomností, niektoré spoločné niekoľkým stoliciam, iné jedinečné. K posledným patria historické pamätihodnosti *(historica et memorabilia)* v archíve Trenčianskej stolice. Obsahujú dokumenty dôležité z hľadiska politických dejín stolice i Uhorska. Sú to napríklad listy vodcov stavovských povstaní Štefana Bocskayho, Gabriela Bethlena, Juraja Rákócziho, Imricha Thökölyho a Františka II. Rákócziho a listy veliteľov kuruckých vojsk.

Súdne písomnosti, tvoriace druhú hlavnú časť stoličných archívov, vznikli z činnosti sedrie. Delia sa na občianske a trestné písomnosti.

Písomnosti z obdobia jozefínskej administrácie stolíc tvoria v archíve Bratislavskej, Liptovskej, Nitrianskej, Spišskej a Tekovskej stolice osobitný celok *(acta Josephinica)* v rámci administratívnych písomností, v archíve Trenčianskej stolice jeho tretiu časť na úrovni administratívnych a súdnych písomností. Ako samostatné archívne fondy na úrovni stoličných archívov sa manipulujú písomnosti niektorých spojených stolíc, a to Turčiansko-zvolenskej stolice, Gemersko-malohontskej stolice (sú uložené v Štátnom oblastnom archíve v Banskej Bystrici) a Komárňansko-ostrihomskej stolice (v opatere Štátneho oblastného archívu v Nitre). Písomnosti Abovsko-turnianskej stolice sú zaradené ako osobitný celok do fondu Abovsko-turnianska župa (Štátny oblastný archív v Košiciach). Registratúra spojenej Liptovsko-oravskej stolice tvorí osobitný celok v rámci archívu Liptovskej stolice. Jozefínske písomnosti Šarišskej stolice netvoria osobitný celok; sú usporiadané spolu s ostatnými stoličnými písomnosťami.

Niektoré stoličné archívy obsahujú aj písomnosti z revolučných rokov 1848 — 1849.

Archív Novohradskej, Ostrihomskej a Zemplínskej stolice je v Maďarsku, archív Užskej stolice v ZSSR. Základné údaje o stoličných archívoch na Slovensku (za názvom je časové rozpätie písomností a uloženie podľa stavu v septembri 1981) uvádzame v tomto prehľade:

Archív Abovskej stolice, 1564 — 1849, Štátny oblastný archív v Košiciach. Najstarší kongregačný protokol je z rokov 1564 — 1573.

Archív Bratislavskej stolice, 1396 — 1849, Štátny oblastný archív v Bratislave. Prvý kongregačný protokol sa zachoval z roku 1579. Časté sťahovanie archívu v období do konca 18. storočia a požiare v rokoch 1800 a 1853 spôsobili veľké straty v starších písomnostiach.

Archív Gemerskej stolice, 1504 — 1849, Štátny oblastný archív v Banskej Bystrici. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1571. Prevažná časť starších písomností, ktoré stolica z obavy pred Turkami dala do úschovy premonštrátskemu konventu v Jasove, bola zničená za Bethlenovho povstania roku 1619. Písomnosti z rokov 1803 — 1849 sú zaradené do fondu *Gemer-malohontská župa II.*

Archív Hontianskej stolice, 1576 — 1849, Štátny oblastný archív v Banskej Bystrici. Archív bol zničený roku 1945 v Šahách a zachovali sa z neho len zlomky. Časť písomností bola dodatočne vyčlenená z archívu rodu Koháryovcov, ktorého členovia boli dedičnými hlavnými županmi Hontianskej stolice.

Archív Komárňanskej stolice, 1280 — 1849, Štátny oblastný archív v Nitre, prechodne je uložený v Šali. Kongregačné zápisnice sa zachovali od roku 1619. Archív bol roku 1763 poškodený pri zemetrasení a požiarom roku 1848.

Archív Liptovskej stolice, 1391 — 1848, Štátny oblastný archív v Bytči. Kongregačné protokoly sa tu zachovali od roku 1572.

Archív Oravskej stolice, 1584 — 1848, Štátny oblastný archív v Bytči. Originály kongregačných protokolov sa zachovali od roku 1746, odpisy od roku 1684. Staršia časť archívu zhorela roku 1683 v kostolnej veži vo Veličnej, keď mestečko spustošili litovské vojská.

Archív Spišskej stolice, 1498 — 1849, Štátny oblastný archív

v Levoči. Kongregačné protokoly sa zachovali súvisle od roku 1541. Patrí medzi najväčšie a najzachovanejšie v Uhorsku.

Archív Šarišskej stolice, 1400 — 1849. Štátny oblastný archív v Prešove. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1561.

Archív Tekovskej stolice, 1290 — 1849, patrí Štátnemu oblastnému archívu v Nitre, prechodne je umiestený v Šali. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1540.

Archív Trenčianskej stolice, 1481 — 1849, patrí Štátnemu oblastnému archívu v Nitre, prechodne je umiestnený v Štátnom oblastnom archíve v Bytči. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1571. Citeľné straty vznikli nevhodným uložením písomností v rokoch 1923 — 1950 a nezodpovedným „skartovaním" v rokoch druhej svetovej vojny.

Archív Turčianskej stolice, 1486 — 1848, Štátny oblastný archív v Bytči. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1559.

Archív Turnianskej stolice, 1569 — 1849, Štátny oblastný archív v Košiciach. Kongregačné protokoly sa zachovali od roku 1569. Archív utrpel straty pri prevoze do Košíc roku 1882 a pri evakuácii za druhej svetovej vojny.

Archív Zvolenskej stolice, 1382 — 1848. Štátny oblastný archív v Banskej Bystrici. Najstarší kongregačný protokol sa zachoval z rokov 1506 — 1579. Časť archívu zničil požiar roku 1738.

Medzi stoličné archívy patrí aj *archív Malohontského dištriktu*, ktorý vznikol z činnosti kongregácie, sedrie a volených hodnostárov dištriktu v čase od získania čiastočnej samosprávy roku 1687 až do spojenia Malohontu s Gemerskou stolicou roku 1802 (s účinnosťou od roku 1803). Vlastné písomnosti dištriktu pochádzajú z rokov 1688 — 1803, erbové listiny sa v odpisoch zachovali od roku 1610 a súdne písomnosti v odpisoch až z roku 1595. Archív je uložený v Štátnom oblastnom archíve v Banskej Bystrici.

Stoličné archívy sú naše najväčšie písomné súbory z čias feudalizmu. Obsahujú skutočne nepreberné množstvo nezriedka jedinečných dokumentov k dejinám Slovákov a Slovenska, predovšetkým od 17. storočia. Ich význam je neoceniteľný, lebo archívy ústredných politických a hospodárskych orgánov sú mimo územia Slovenska — v Budapešti a vo Viedni.

Spoločná legenda k mapkám v texte

hranice ČSSR

hranice Uhorska

stoličné hranice roku 1848

vodné toky

cesty nadregionálneho významu v 15. — 18. storočí

slobodné kráľovské mestá roku 1773

mestá a mestečká roku 1773

ostatné sídla

hrady

TRENČÍN — TRENČÍN sídlo stolice roku 1773

UNIVERZITA KONŠTANTÍNA FILOZOFA V NITRE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA ETNOLÓGIE A ETNOMUZIKOLÓGIE

Rigorózna práca v študijnom odbore folkloristika

Kysucký podomoví obchodníci

Meno: Mgr. Ivana Šusteková
Školiteľ: prof. PhDr. Jaroslav Čukan, CSc.

NITRA, február 2003

OBSAH

ÚVOD 5
1 PODOMOVÝ OBCHOD - SÚČASŤ VANDROVNÝCH ZAMESTNANÍ 10
1. 1 Všeobecná charakteristika 10
1. 2 Zákonné úpravy týkajúce sa podomového obchodu 11
2 PODOMOVÝ OBCHOD NA KYSUCIACH 14
2. 1 Príčiny a podmienky vzniku a rozvoja 14
2. 2 Vznik a vývoj podomového obchodu na Kysuciach 16
3 ŽIVOT A PRÁCA PODOMOVÝCH OBCHODNÍKOV 21
3. 1 Osobnosť žiadateľa o podomový obchod 21
3. 2 Sociálny profil žiadateľa o podomový obchod 23
3. 2. 1 Nosiči tovaru - ďarkovia, džarkovia 26
3. 3 Rajonizácia 33
3. 3. 1 Vznik rajónov 34
3. 4 Sortiment 36
3. 4. 1 Spôsoby zaobstarávania tovaru 36
3. 4. 2 Skladba sortimentu 39
3. 4. 3 Transport tovaru 42
3. 6 Organizácia práce a spôsob predaja 46
3. 6. 1 Trhy a jarmoky 53
3. 6. 2 Krpoština – tajný jazyk drotárov a podomových obchodníkov 57
3. 7 Zárobky 62
3. 8 Bývanie 66
3. 9 Odev a hygiena 70
3. 10 Strava 73
3. 11 Zvyky a mravy 76
3. 12 Vzťahy obyvateľstva s podomovými obchodníkmi z Kysúc 82
4 PRIESTUPKY 88
5 ŽIVOT A PRÁCA RODINY 92
6 ZÁNIK PODOMOVÉHO OBCHODU AKO TRADIČNÉHO VANDROVNÉHO ZAMESTNANIA 102
6. 1 Podomový obchod v rokoch 1939 – 1945 102
6. 2 Podomový obchod v povojnovom Československu 105
6. 2. 1 „Tabačarky“ 105
6. 2. 2 Podomový obchod po roku 1945 107
6. 2. 3 Obmedzenie a zrušenie podomového obchodu (1947 – 1949) 108
7 SOCIÁLNE A PROFESIJNÉ HODNOTENIE A SEBAHODNOTENIE PODOMOVÝCH OBCHODNÍKOV Z KYSÚC 115
8 PODOMOVÝ OBCHOD A DROTÁRSTVO OČAMI NAJMLADŠEJ GENERÁCIE KYSUČANOV 119
9 ZÁVER 123
10 POUŽITÉ PRAMENE A LITERATÚRA 125
11 ZOZNAM INFORMÁTOROV 127

ÚVOD

Cieľom práce je predstaviť podomový obchod na Kysuciach v prvej polovici 20. storočia a všetky aspekty s ním spojené, ktoré ovplyvňovali život podomových obchodníkov, ich rodín, ale pôsobili aj na pozvoľné zmeny v tradičnej kultúre regiónu.

Problematike podomového obchodu na Kysuciach sa doteraz v slovenskej národopisnej literatúre nevenovala väčšia pozornosť. Pokiaľ sa o ňom predsa len písalo, dialo sa tak predovšetkým vo vzťahu k drotárstvu, keďže oba javy navzájom úzko súviseli. Na tento fakt som upozornila už vo svojej diplomovej práci „Život a práca podomových obchodníkov z Kysúc v dvadsiatych a tridsiatych rokoch 20. storočia“ (Nitra 2001), ktorá sa stala základom i východiskom pre moju rigoróznu prácu. Na rozdiel od diplomovej práce v nej zachytávam vývoj podomového obchodu až do päťdesiatych rokov 20. storočia, keď v dôsledku rôznych zákazov a právnych úprav takýto spôsob obchodnej distribúcie tovaru postupne zanikol.[1]

Podomový obchod na Kysuciach prešiel viacerými vývojovými fázami. Jeho korene možno hľadať v druhej polovici 19. storočia, keď slúžil na odpredaj výrobkov drotárskej proveniencie. K odčleneniu od drotárstva došlo približne na prelome 19. a 20. storočia, keď časť „hauzírov“ obohatila svoj tovar aj o iné druhy produktov, čo je predmetom hlbšieho záujmu jednej z nasledujúcich kapitol. Vrcholnou fázou kysuckého podomového obchodu bolo medzivojnové obdobie. Išlo o roky hospodárskej krízy, nezamestnanosti a všeobecného úpadku, čo ešte zintenzívnilo pohyb obyvateľstva. V dôsledku toho prudko stúpol počet žiadateľov o podomovú knižku, a teda tí, ktorí sa chceli uživiť touto činnosťou, museli hľadať nové odbytiská a ponúknuť bohatší sortiment, ktorý by zaujal kupujúcich. Určitý úpadok tohto vandrovného zamestnania nastal po vzniku Slovenského štátu a vypuknutí 2. svetovej vojny. Časť mužov musela narukovať do armády, časť začala obchodovať najmä na území Slovenska. Zopár jedincov sa

[1] Podomový obchod býva charakterizovaný ako „... taký spôsob obchodnej distribúcie tovaru, ktorý ho umožňuje ambulantne predávať hlavne po domoch. Predávané výrobky môžu pochádzať z domáckej, remeselnej, manufaktúrnej i priemyselnej výroby. Vznik podomového obchodu je spojený so začiatkami obchodovania vôbec.“
Falťanová, Ľ.: Trhy, jarmoky a podomový obchod. In: Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990, s. 32.

i naďalej pohybovalo na území Čiech a Moravy, mnohí z nich sa však obchodu vzdali úplne. V tomto období prekvital najmä predaj na trhoch a jarmokoch, pričom o podomové knižky žiadalo čoraz viac žien. Po obnovení Československa sa oživilo aj obchodovanie v českej časti republiky. Toto však tvalo veľmi krátko, keďže od konca štyridsiatych rokov boli prijímané opatrenia vedúce k zániku takéhoto spôsobu obchodovania.

Moja rigorózna práca rozširuje diplomovú prácu o materiál týkajúci sa štyridsiatych a päťdesiatych rokov 20. storočia, ale i o informácie viažuce sa k medzivojnovému obdobiu. Dopĺňa a rozvíja predchádzajúce poznatky, načrtáva nové vzťahy a súvislosti, údaje obohacuje a spresňuje.

V práci sa vraciam k rajonizácii, bývaniu a stravovaniu podomových obchodníkov mimo domova, organizácii života v rodine po ich odchode a pod. Týmto okruhom problémov som podriadila aj jej členenie.

V prvej kapitole som sa zamerala na všeobecnú charakteristiku podomového obchodu a zákonné úpravy, ktoré určovali jeho charakter a spôsob realizácie.

V druhej kapitole, nazvanej Podomový obchod na Kysuciach, sa zaoberám príčinami a podmienkami jeho vzniku a rozvoja. Podrobnejšie opisujem jednotlivé vývojové fázy, pričom som sa zamerala najmä na obdobie dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia. V súvislosti s tým uvádzam počty žiadateľov o vydanie podomovej knižky v okresoch Čadca a Kysucké Nové Mesto.

V tretej kapitole sa venujem životu a práci kysuckých podomových obchodníkov. Robím tak v jednotlivých podkapitolách, v ktorých sa zaoberám ich osobnostnými črtami a sociálnym profilom, problematikou nosičov – *ďarkov, džarkov*, rajonizáciou a vznikom rajónov. Riešim tiež otázku zaobstarávania tovaru, jeho zloženia a transportu, ale i dopravy podomových obchodníkov na miesta, kde pôsobili. Dôraz kladiem na organizáciu a spôsob predaja, ale venujem sa aj otázkam bývania, stravovania, odievania a hygieny. Taktiež sa zmieňujem o výške zárobkov, zvykoch a mravoch podomových obchodníkov z Kysúc, ale aj ich vzťahoch s obyvateľstvom, medzi ktorým pôsobili. Okrem toho prinášam základné údaje o tajnom jazyku, tzv. „krpoštine“, doplnené slovníkom najfrekventovanejších výrazov.

V štvrtej kapitole sa zaoberám konkrétnymi priestupkami proti zákonu o podomovom obchode, ktoré nerozlučne patrili k práci podomových obchodníkov. Vychádzam nielen z informácií získaných terénnym výskumom, ale aj z archívneho materiálu.

V piatej kapitole sa venujem životu a práci rodiny podomového obchodníka v čase jeho neprítomnosti. Rozoberám niektoré doplnkové zdroje príjmov, zapájanie detí do robôt okolo hospodárstva, ale tiež narušenie vzťahov medzi manželmi a pod.

V šiestej kapitole sa zameriavam na zánik podomového obchodu ako tradičného vandrovného zamestnania. Opisujem jeho stav po rozbití i následnom obnovení Československa. Venujem sa činnosti tzv. „tabačarok", ktoré krátko po skončení 2. svetovej vojny do Čiech pašovali tabak a tam ho predávali alebo vymieňali za tovar, ktorý bol na Slovensku nedostatkový. Načrtávam postupnú premenu podomového obchodu na obchod čierny, spomínam jeho obmedzenie a zrušenie v rokoch 1947 – 1949, ale i dožívanie v päťdesiatych a na začiatku šesťdesiatych rokov 20. storočia. Zmieňujem sa aj o pretrvávaní tradície obchodovania v rodinách niekdajších podomových obchodníkov.

V siedmej kapitole opisujem sociálne a profesijné hodnotenie a sebahodnotenie podomových obchodníkov, čím táto kapitola vo vzťahu k predchádzajúcim nadobúda doplňujúci charakter.

Takýto ráz má aj ôsma kapitola, v ktorej predstavujem obraz podomového obchodníka a drotára vo vedomí najmladšej generácie Kysučanov. Venujem sa faktorom, ktoré deťom pomáhali vytvárať predstavy o spomínaných jedincoch, ich zamestnaní a spôsobe života. Naznačujem tiež ďalšie možnosti pri rozvíjaní a upresňovaní žiackych poznatkov o sledovaných vandrovných zamestnaniach.

Pri zostavovaní práce som využívala údaje získané štúdiom archívneho materiálu (žiadosti o vydanie podomových knižiek, štatistiky, právne úpravy, opatrenia týkajúce sa obmedzenia podomového obchodu a pod.) a štúdiom iných prameňov a literatúry. Tu možno spomenúť novinové články z konca 19. a prvých desaťročí 20. storočia, ktoré čiastočne pojednávajú o skúmanej problematike, aj keď častokrát v už spomínanom vzťahu k drotárstvu. Tento pohľad je typický aj pre dielo V. Ferka Svetom, moje, svetom (Bratislava 1985) v kapitole Hauzíri -

- sťahovaví vtáci (vyšla aj ako rovnomenný príspevok v Slovenských pohľadoch[2]) a K. Guleju a jeho Svet drotárov (Martin 1992).

V práci sa snažím postihnúť načrtnuté súvislosti (bližšie to riešim v kapitole o histórii a vývine podomového obchodu na Kysuciach) a rozšíriť poznatky národopisnej vedy o fakty týkajúce sa tohto samostatného vandrovného zamestnania vo svojej vrcholnej fáze nezávislého od drotárstva. V súvislosti s tým som pracovala i s takou literatúrou, ktorá sa síce skúmanej problematiky priamo nedotýka, ale vo svojej podstate je jej blízka.[3] Umožnila mi ľahšiu orientáciu, načrtla možnosti výskumu i štrukturovania práce a poskytla príležitosť porovnávať.

Podstatnú časť údajov som získala terénnym výskumom realizovaným rozhovorom. Išlo o sériu krátkodobých výskumov, ktoré som v súvislosti s prípravou diplomovej práce uskutočnila od jesene 2000 do jari 2001. Predchádzal im prieskum, v rámci ktorého som sa zamerala na predbežné zistenie stavu skúmaného javu. V lete a jeseni 2001 a na jar 2002 som zhromažďovala údaje potrebné k napísaniu rigoróznej práce. Tieto výskumy som realizovala najmä v obciach dolných Kysúc, údaje z ktorých v predchádzajúcej práci takmer úplne absentovali. Získané informácie som zaznamenávala diktafónom na magnetofónovú pásku, resp. písomnými poznámkami.

Mojimi informátormi[4] boli predovšetkým ľudia narodení v prvej tretine 20. storočia, ktorí zažili odchody otca za prácou, prípadne sa sami ako *džarkovia* („učni") zúčastnili podomového obchodu, či spoločne s rodičmi, venujúcimi sa tomuto zamestnaniu, na dlhší čas odišli z rodnej dediny. Jadro mojich informácií preto tvoria ich vlastné spomienky, rôzne príbehy zo života otcov, príbuzných, známych a pod. Pokiaľ ich citujem, robím tak zjednodušenou transkripciou, kurzívou.

Vzhľadom na členenie práce, metódy a prostriedky, ktoré som pri jej zostavovaní využila, nadobudla historicko - etnologický charakter.

Zdôvodniť výber tejto témy nie je také zložité ako v prípade diplomovej práce. Aj po jej napísaní totiž zostali mnohé otázky nezodpovedané. Niektoré

---

[2] Ferko, V.: Hauzíri - sťahovaví vtáci. Slovenské pohľady, 94, 1978, č.3, s. 56-68.
[3] Pozri Použité pramene a literatúra.
[4] Ich mená uvádzam v Zozname informátorov.

údaje boli skôr skratkovité, vyžadovali si ďalšie skúmanie, porovnávanie a objavovanie vzájomných súvislostí. Téma mi bola blízka aj z osobných dôvodov, keďže aj medzi mojimi predkami sa našli drotári a podomoví obchodníci.

1 PODOMOVÝ OBCHOD - SÚČASŤ VANDROVNÝCH ZAMESTNANÍ

1. 1 Všeobecná charakteristika

Podomový obchod ako súčasť vandrovných zamestnaní predstavuje osobitnú kapitolu tradičných doplnkových zamestnaní slovenského ľudu. Je typický svojou masovosťou, hromadným výskytom v určitých obciach alebo oblastiach i regionálnosťou, čo úzko súviselo s prírodnými podmienkami a surovinovými možnosťami.[5] Tak napríklad dostatok vhodných drevín podmienil vznik podomového obchodu s dreveným náradím či kuchynským náčiním, priaznivé prírodné podmienky ovplyvnili vznik a rozvoj hruškárstva, slivkárstva, šafraníctva a pod.

Pre toto zamestnanie je príznačná vysoká miera trvácnosti, ktorá sa prejavovala jeho pravidelným opakovaním v určitom ročnom období, ale aj časová ohraničenosť jeho jestvovania dovtedy, kým pretrvávali a pôsobili pôvodné prírodné danosti a kým sa nezmenili a nenarušili ekonomicko - sociálne faktory.[6] Na základe toho možno povedať, že každý druh takéhoto zamestnania mohol vzniknúť i zaniknúť v inom časovom období vzhľadom na ten istý druh v inej oblasti.

Rovnako netreba zabúdať na to, že vznik podomového obchodu je úzko spätý s dejinami obchodovania vôbec. Keď v druhej polovici 19. storočia dochádza k jeho právnej regulácii, na Slovensku mal už pomerne hlboko zapustené korene. Tieto úpravy sa dotýkali predovšetkým potvrdenia obchodovať v určitých regiónoch a oblastiach, druhu predávaného tovaru a dolnej vekovej hranice obchodníkov.[7]

Podomový obchod sa vykonával najmä pešo, zriedkavejšie povozom, tzv. obchôdzkovým spôsobom, z dediny do dediny, z domu do domu. Niektoré jeho druhy ako drotárstvo, plátenníctvo, čipkárstvo, olejkárstvo, šafraníctvo,

---

[5] Pranda, A.: Vandrovné zamestnania. In. Zborník Kysuckého múzea 8. Kysucké múzeum v Čadci 1989, s. 59.
[6] Pranda, A.: Príčiny vzniku a rozvoja doplnkových zamestnaní na Kysuciach. 1 časť. Slovenský národopis, 13, 1965, č. 4, s. 439. (ďalej uvádzam ako Príčiny 1)
[7] Falťanová, Ľ.: c.d., s. 32.

brdárstvo a ďalšie boli známe aj za hranicami Slovenska, iné (napr. papučiarstvo, vareškárstvo, košikárstvo a pod.) mali maloplošnejší charakter.[8]

Od polovice dvadsiatych rokov 20. storočia platilo, že pri prevádzkovaní podomového obchodu nebolo dovolené používať ťažné zvieratá, ručné vozíky, vozy so zvieracím záprahom, lode a iné plavidlá a ani motorové vozidlá, pokiaľ dotyčnému z rôznych príčin nebola udelená výnimka.

Takto sa obmedzilo množstvo tovaru, ktoré zodpovedalo fyzickým danostiam podomového obchodníka. Na druhej strane sa mu umožnilo zo zdravotných dôvodov, kvôli vysokému veku alebo tovaru väčších rozmerov a váhy zažiadať si o nosiča, ktorý sa zapísal do jeho podomovej knižky. Nosič musel dosiahnuť vek 21 rokov, v chudobných krajoch mohli otcovia so sebou vziať svoje deti, ktoré ukončili školskú dochádzku.[9]

1. 2 Zákonné úpravy týkajúce sa podomového obchodu

Z historického hľadiska dôležitým medzníkom rozvoja podomového obchodu v habsburskej monarchii bolo vydanie obchodného patentu cisárom Jozefom II. v rokoch 1765 - 1790. Tento poskytoval výrobcovi možnosť predávať svoj tovar.

Ešte v roku 1844 bola povinne zavedená knižka o podomovom obchode, ktorá sa vystavovala v nemčine a maďarčine a okrem mena podomového obchodníka obsahovala aj mená výrobcov a nosičov tovaru. V tom období to najčastejšie bývali jeden až dvaja nedospelí chlapci.[10]

Ďalším významným dokumentom bol zákon o podomovom obchode zo dňa 4. septembra 1852, ktorý bol v platnosti ešte aj po vzniku Československa až do prijatia novej zákonnej úpravy v roku 1926. (prílohy č. 1 a 2)

Podľa neho povolenie na podomový obchod, tzv. podomová kupecká povolenka, platilo len pre tie osoby, ktorým bolo vystavené. Aby sa zabránilo jeho zneužívaniu, muselo byť doplnené fotografiou. Obyvatelia chudobných krajov

---

[8] Pranda, A.: Vandrovné zamestnania. In: Zborník Kysuckého múzea 8. Kysucké múzeum v Čadci 1989, s. 60.
[9] Uvedené údaje som zistila na základe štúdia podomových knižiek.
[10] Guleja, K.: Svet drotárov. Martin 1992 . s. 62-63.

smeli podomový obchod vykonávať od dvadsiateho štvrtého, ostatní od tridsiateho roku života. S výnimkou oravských plátenníkov, turčianskych olejkárov, šafraníkov a zvolenských podomových obchodníkov nesmeli používať záprah alebo nákladné zvieratá.

Hoci až do 1. svetovej vojny (a niekedy aj po nej - najmä v dvadsiatych rokoch 20. storočia) podomoví obchodníci z Kysúc smerovali aj do oblastí mimo rakúsko - uhorskej monarchie (napr. Nemecko - hlavne Prusko, Poľsko, Rusko, Švajčiarsko, Balkán atď.), v skúmanom období sa už orientovali prevažne na oblasť Čiech, Moravy a Sliezska (predovšetkým Sudety a Praha), menej na Slovensko, kde navštevovali najmä trhy a jarmoky. Do istej miery to bolo spôsobené tým, že práve 1. svetovou vojnou sa drotárom a podomovým obchodníkom svet akoby zatvoril a po rozpade Rakúsko - Uhorska a vzniku Československa sa hranice dali prekročiť len s cestovným pasom.

Po vzniku ČSR podomový obchod upravoval Zákon o podomovom obchode zo dňa 4. júna 1926. Podľa neho mohli túto činnosť prevádzkovať len tie osoby, ktorým bolo udelené povolenie - podomová knižka platná jeden rok (predchádzali jej tzv. pasy, ktoré oprávňovali k cestovaniu a predaju). Po vypršaní jej platnosti sa muselo požiadať o predĺženie na ďalšiu dobu, prípadne sa vystavila knižka nová, čo mali na Kysuciach v kompetencii Okresný úrad v Kysuckom Novom Meste a Čadci.

V žiadostiach, ktoré v obciach s najväčším počtom žiadateľov, a to Zákopčie, Staškov, Olešná, Nesluša, boli predtlačené, dotyčný uvádzal, s akým tovarom a v ktorých okresoch chce obchodovať. Obchodný sortiment sa uvádzal v podomovej knižke, do ktorej sa zapísalo aj meno prípadného nosiča či povolenie na trhy a jarmoky. V súvislosti s tým možno skonštatovať, že až do roku 1926 mohli týždenné trhy na Slovensku navštevovať všetci podomoví obchodníci, neskôr už len tí, ktorým bolo udelené spomínané povolenie.

Na vystavenie podomovej knižky bolo potrebné predložiť doklad o zaplatení zárobkovej dane a dane z obratu, v roku 1924 to bolo 98,12 Kč, rodný list, domovský list, lekárske svedectvo o zdravotnom stave, svedectvo o právnej zachovalosti, svedectvo o svojprávnosti a majetkových pomeroch, knižku - - blanketu s kolkom (8 Kč) a fotografiou a stanovený obnos za úradný výkon, ktorý v roku 1929 predstavoval 10 Kč.

Pre potreby Okresného úradu v Čadci a Kysuckom Novom Meste tlačila tzv. podomové kupecké povolenky a neskôr podomové knižky Kníhtlačiareň Emila Tauba v Čadci. Od roku 1942, keď bol jej majiteľ deportovaný do koncentračného tábora v Osvienčime, jej činnosť prebrala Kníhtlačiareň Ferdinanda Procházku, ktorá v nej pokračovala až do zrušenia podomového obchodu v roku 1949.

Výskumom sa mi podarilo zistiť, že nie všetci podomoví obchodníci sa v čase vypršania platnosti podomovej knižky nachádzali v mieste trvalého bydliska. Preto vznikali problémy s predĺžením jej platnosti. Častokrát to bolo spôsobené nedostatkom financií na návrat domov a zaplatenie požadovaného poplatku za úradný akt. Knižku preto poslali poštou so sprievodným listom, v ktorom sľubovali finančnú čiastku uhradiť po návrate domov. Niektorí si ju dali obnoviť v zastúpení alebo prostredníctvom okresného úradu, v ktorého obvode sa nachádzali, prípadne si platnosť povolenia sami sfalšovali. O tomto sa bližšie zmieňujem v jednej z nasledujúcich kapitol.

Osoby uskutočňujúce podomový obchod museli byť československými štátnymi občanmi. Museli byť svojprávnymi, majetkovo a zárobkovo odkázanými na takýto spôsob obživy a dosiahnuť vek 35 rokov. Obyvateľom z chudobných krajov, medzi ktoré patrili aj Kysuce, mohlo byť povolenie udelené alebo predĺžené už v 21. roku života. Títo, podobne ako vojnoví poškodenci, mohli svoj tovar predávať na území celého Československa, a teda aj v pohraničných a kúpeľných mestách a obciach a všade tam, kde bol inak podomový obchod zakázaný.[11]

[11] Napriek tomu sú zmienky o prítomnosti podomových obchodníkov z Kysúc na území mesta Karlovy Vary minimálne. V materiáloch tamojšieho Státního okresního archívu sa objavuje asi 12 mien, ktoré by mohli svedčiť o kysuckom pôvode svojich nositeľov (napr. Kubica, Kotvas, Soviar, Spordek a pod.). Na základe získaných údajov tiež možno konštatovať, že podomový obchod v Karlových Varoch bol na prelome 19. a 20. storočia takmer výlučne v židovských rukách, zatiaľ čo Kysučania sa orientovali na priľahlé obce.

2 PODOMOVÝ OBCHOD NA KYSUCIACH

2. 1 Príčiny a podmienky vzniku a rozvoja

Vznik a rozvoj podomového obchodu ako významného fenoménu vandrovných zamestnaní bol v horských a podhorských oblastiach Slovenska určovaný viacerými všeobecnými, ale i špecifickými faktormi. Jeho korene možno hľadať už v období feudalizmu, hromadne sa však rozšíril až s nástupom kapitalizmu.

Za rozhodujúcu všeobecnú príčinu možno považovať nízku rentabilitu poľnohospodárskej malovýroby, ktorá neumožňovala všetkým členom roľníckych usadlostí vyžiť z výnosu malého a rozdrobeného hospodárstva, preto sa utiekali k náhradným či doplnkovým zdrojom obživy. Bolo to dané jednak geograficko - - prírodnými podmienkami (nedostatok ornej pôdy, jej neúrodnosť, rozdrobenosť, situovanosť na svahoch, klimatické podmienky), ako aj vplyvom hospodársko - - sociálnych pomerov a primitívnej techniky obrábania pôdy.[12]

Polia boli často kamenisté a prístup k nim sťažovalo to, že sa nachádzali vo vysokých polohách. Na oranie sa len zriedkavo používal železný pluh. Ľudia takmer výlučne mali k dispozícii ľahké drevené pluhy. Pôda sa väčšinou obrábala motykou, seno a obilie sa kosilo kosou, v Nesluši kosákom. Popod medze, kde bolo také nízke, že sa nedalo ani zožať, klasy vytrhávali deti ručne. Na Kysuciach bol tiež nedostatok kvalitného hnoja, pretože dobytku sa podstielalo lístím, ihličím alebo nasekanou chvojinou a na nákup umelého hnojiva neboli potrebné financie.[13]

Hospodársko - sociálne pomery boli do značnej miery ovplyvnené aj valaskou a tzv. kopaničiarskou kolonizáciou Kysúc, ktoré zohrali dôležitú úlohu v oblasti osídlenia, sociálnej a profesijnej štruktúry regiónu.

Počiatky valaskej kolonizácie tohto územia siahajú k prelomu 15. až 16. storočia, keď bolo osídľované nielen z juhu, ale aj zo severu a severozápadu.

---

[12] Pranda, A.: Príčiny 1, s. 432.

[13] Ihličie sa hrabalo v spoločných pasienkových lesoch na kopy, ktoré sa delili podľa vlastníckeho podielu podobne ako kopy sena na spoločných lúkach. Po rozdelení sa nosilo v plachtách na chrbtoch domov a v zime sa ním podstielalo.

Časom si valaské obyvateľstvo začalo dopĺňať pôvodne pastiersky spôsob obživy poľnohospodárskou prácou na horských políčkach a v priebehu kopaničiarskej kolonizácie prešlo na roľnícky spôsob života.

Tá tu prebehla v niekoľkých etapách: od vyrubovania lesov v záujme rozšírenia horských pasienkov, cez klčovanie a prípravu rúbanísk a kopaníc, až k vzniku horských samôt, dvorov, ba i celých osád.[14] Toto vyvrcholilo v druhej polovici 16. a na začiatku 17. storočia, keď na Kysuciach vzniklo najviac kopaničiarskych usadlostí, neskôr samostatných obcí.

Keď boli v roku 1848 zrušené poddanské povinnosti pre pôdu urbársku, nedotklo sa to pôdy kopaničiarskej, ktorá nimi bola zaťažená až do 80. - 90. rokov 19. storočia.[15] Aj z tohto dôvodu tu dochádza k prudkému rozvoju niektorých doplnkových zamestnaní, podomový obchod z nich nevynímajúc.[16]

Ďalšiu všeobecnú príčinu jeho rozvoja na Kysuciach predstavovala nízka zainteresovanosť obyvateľstva na zisku z lesnej prvovýroby. Vyplývalo to z toho, že v minulosti patrili lesy feudálnym panstvám, neskôr účastinárskym spoločnostiam či štátu. Obyvateľstvo tak mohlo lesy využívať iba v obmedzenej miere, na zisku sa podieľalo nepriamo (námezdne alebo sezónne) prostredníctvom drevorubačstva, furmanstva, šindliarstva, pltníctva a pod.[17]

Okrem všeobecných príčin nemožno zabúdať ani na príčiny špecifické. Spomedzi nich v popredí stojí pomerne značná hustota obyvateľstva na jednotku ornej pôdy a nedostatok pracovných príležitostí v iných, neroľníckych odvetviach - domácka výroba, drobné remeslá, predovšetkým však zamestnanie v priemysle a živnostiach.[18]

Živnosti na Kysuciach stagnovali v dôsledku absencie významnejších mestských centier, ktoré by napomohli rozvoju miestneho trhu a obchodu. V celej oblasti existovali len dve mestá - Čadca a Kysucké Nové Mesto.

V podobnej situácii sa nachádzal i tamojší priemysel, zastúpený predovšetkým drevárskym, piliarskym, potravinárskym a textilným odvetvím

---

[14] Tamže, s. 441.
[15] Aj po zrušení poddanstva zostala kopaničiarska pôda v rukách niekdajších feudálov. Pokiaľ ju roľníci chceli naďalej užívať, museli si ju vykúpiť alebo naďalej plniť pracovné povinnosti voči zemepánom.
[16] Tamže, s. 442.
[17] Tamže, s. 332.
[18] Tamže.

(v roku 1904 v Čadci vznikla Hornouhorská súkenná továreň), ktorý nedokázal uspokojiť dopyt kysuckého obyvateľstva po voľných pracovných miestach. Situácia sa ešte vyhrotila v prvých rokoch existencie ČSR, keď Kysuce, postihnuté povojnovou hospodárskou krízou (1921 - 1923), zasiahla česká dezindustrializačná politika, ktorá tu v roku 1922 našla odraz v zastavení práce v spomínanej súkenke, ktorá dovtedy zamestnávala okolo 500 ľudí.

Podstatne väčšie možnosti zamestnať sa v priemysle poskytovala Žilina, kam odchádzali najmä obyvatelia dolných Kysúc, zatiaľ čo horné Kysuce sa orientovali na prácu v uhoľných baniach a železiarniach v susednom Ostravsku.

Obyvateľstvo hľadalo východisko z ťažkej situácie aj v podomovom obchode (napr. s galantérnym tovarom, dreveným poľnohospodárskym náradím, kuchynským náčiním atď.), drotárstve, odchode na sezónne poľnohospodárske práce, v pltníctve, šindliarstve, furmanstve a pod.

2. 2 Vznik a vývoj podomového obchodu na Kysuciach

Podomový obchod na Kysuciach, ľudovo tiež nazývaný *choďeňje po krpoške* (Raková, Ochodnica) či *choďeňje po krpošťiňe*[19] (Staškov), patrí k najstarším vandrovným zamestnaniam tohto regiónu. Prvé zmienky o podomových obchodníkoch z Kysúc pochádzajú z južného Poľska a viažu sa k 17. storočiu.[20] Vznik a vývoj podomového obchodu na Kysuciach je úzko spätý s drotárstvom. V susednom Sliezsku už v 16. - 17. storočí pôsobili manufaktúry na výrobu drôtu, ktoré vyvážali časť svojej produkcie cez Jablunkovský priesmyk do Uhorska.[21] Takto sa tunajší ľud oboznámil s drôtom a jeho vlastnosťami a tento mu nasledujúce dve storočia pomáhal zaobstarať si obživu.

Podomový obchod na Kysuciach sa tak v prvej fáze svojho rozvoja formoval v tesnej závislosti od drotárstva, v rámci ktorého zohrával významnú úlohu. Aj samotní podomoví obchodníci zaberali v hierarchii drotárov osobitné

[19] Pojem „krpoština" vznikol od slova „krpoš" (krpčiar). Pôvodne sa ním označoval tajný jazyk (argot) drotárov, v medzivojnovom období používaný aj podomovými obchodníkmi. Pozri s. 57 - - 62.
[20] Kiripolská, A.: Podomový obchod. In: Kysuce a Kysučania. Národopis. Kysucké múzeum v Čadci, s. 33.
[21] Pranda, A.: Slovenské drotárstvo. Sloboda, 33, 1978, č. 47, s. 5.

miesto. Chodili z domu do domu a predávali vlastné výrobky alebo výrobky iného drotára. Tieto mohli byť vyrobené z drôtu, plechu, železa alebo dreva. Množstvo podomových obchodníkov tiež vystupovalo ako medziobchodníci, keď kupovali tovar u výrobcov a tento ďalej odpredávali.[22]

V prvých desaťročiach 20. storočia bol tovar pôvodne drotárskej proveniencie postupne rozširovaný o drobný tovar galantérny: nite, stužky, čipky, šnúrky do topánok, ihly, gombíky a pod., drogistický, kozmetický a hygienický (zubné kefky, zubné pasty, žiletky, mydlá na holenie), ale aj o zrkadielka, sponky, prstene, kefy, hrebene, nožíky, britvy, opasky atď. Takto sa podomový obchod vyčlenil z drotárstva a stal sa samostatným vandrovným zamestnaním.

Častokrát k tomu viedli i čisto ekonomické dôvody. V dôsledku povojnovej hospodárskej krízy a malej možnosti uplatniť sa v inom odvetví prudko vzrástol počet drotárov, čím sa však znížili možnosti zárobku. Na problém prudkého zvýšenia počtu drotárov v Československu poukazovala aj správa Župného úradu v Martine. Tento v prípise úradom oznamoval, že drotári zaplavili viaceré okresy a žiadal, aby sa obmedzilo vydávanie povolení na túto činnosť.[23] Mnohí Kysučania, ktorí pôvodne začínali ako drotári, sa preto v tomto období preorientovali na podomový obchod a oprava starého riadu drotárskymi technikami (*haftovanie* a *flekovanie*) sa stala už len akýmsi doplnkom ponúkaných služieb:

„Doma mal [otec] *ľen kušťiček poľa, no a keď s teho ňevižil, musel isť za takim chľebem. Pusťil se do droťarki a keď bulo drotarov veľa, tak sa ňemohľi viživiť, tag sa pusťil do podomoveho obchodu."* (M. M., 1926)

Zároveň sa v dvadsiatych a najmä tridsiatych rokoch 20. storočia objavila nová generácia podomových obchodníkov, ktorá už natoľko neovládala spomínané drotárske techniky a väčšmi sa orientovala na predaj mimodrotárskeho sortimentu.[24] Napriek tomu, že s drôtovaním už nemali nič spoločné, častokrát boli zo strany obyvateľov, medzi ktorými pôsobili, nazývaní „drotári". V tomto

[22] Guleja, K.: Svet drotárov. Martin 1992. s. 62.
[23] Pavlík, A.: Drotárstvo na severozápadnom Slovensku. Matičné čítanie, 9, 1976, č. 2, s.9.
[24] Podobný jav vo vzťahu k olejkárom a šafraníkom spomína Hrozienčik., J.: Turčianski olejkári a šafraníci. Bratislava 1981. s. 10.

období si niektorí z nich nechali vystaviť povolenie aj na predaj na trhoch a jarmokoch.

Vývoj podomového obchodu na Kysuciach tak možno sledovať cez niekoľko základných foriem:

- drotár - podomový obchodník opravujúci starý riad a predávajúci vlastné alebo cudzie výrobky z drôtu, plechu, železa a dreva;
- podomový obchodník predávajúci tovar rozšírený o iné ako drotárske výrobky (galantéria a pod.) a privyrábajúci si opravou starého riadu;
- podomový obchodník;
- podomový obchodník s povolením pre trhy a jarmoky.

Tomuto vývoju zodpovedalo aj zloženie predávaného tovaru. Pôvodne drôtený, plechový a galantérny tovar (1924) sa v priebehu dvadsiatych a tridsiatych rokov rozšíril o tovar kuchynský, emailový, hračky, holiace potreby, kefy, drevený, ozdobný a strižný tovar, punčochy, výšivky, čipky, ústne harmoniky a pod.

Úzku prepojenosť podomového obchodu na drotárstvo dokazuje aj miesto pôvodu žiadateľov o podomový obchod. Vo väčšine prípadov išlo o staré drotárske obce, o čom svedčia aj nasledujúce tabuľky. Obsahujú údaje o počte uchádzačov o vydanie alebo predĺženie platnosti podomovej knižky v jednotlivých rokoch a lokalitách.

Legitimácie - podomové knižky boli vydané pre obyvateľov týchto obcí v počte:

Okres Čadca	**1929**	**1930**	**1931**	**1932**
Čadca	15	10	42	6
Horelica	1	2	10	1
Raková	9	6	23	12
Zákopčie	65	79	178	66
Staškov	9	11	45	18
Olešná	3	4	7	5
Turzovka	3	9	16	2
Vysoká nad Kys.	4	11	20	7
Makov	4	9	11	6

Okres Kysucké Nové Mesto	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Krásno nad Kys.	4	3	8	5	25	3
Zborov nad Kys.	3	2	5	3	6	1
Stará Bystrica	6	4	5	4	13	4
Ochodnica	17	25	22	8	24	19
Kys. Lieskovec	3	1	7	3	14	3
Nesluša	85	103	83	58	133	55
Kys. N. Mesto	8	2	2	1	8	2
Horný Vadičov	2	2	2	4	10	5
Lodno	4	3	7	7	18	5
Rudina, Rudinská	13	39	35	12	65	16

Uvedené údaje však poskytujú len približnú predstavu o rozsahu podomového obchodu v oboch okresoch, keďže si žiadosť mohli podať i tí, ktorí o ňom ešte len uvažovali. Niektoré žiadosti sa dokonca nezachovali.[25] Určitý počet Kysučanov vykonával podomový obchod aj bez úradného povolenia.

Z tabuliek tiež vyplýva, že Zákopčie patrilo medzi lokality s najväčším počtom žiadateľov o podomový obchod. Dodnes sa o obci traduje, že tam v takmer každom dome mali podomového obchodníka alebo drotára. Dokazujú to i slová A. Prandu: „Zákopčie so svojimi 88,6 % sa v letnom období, v sezóne, takmer vyľudňovalo. Zo Zákopčia - ale aj z iných obcí - odchádzalo už na jar takmer všetko práceschopné obyvateľstvo. Mužovia odišli na drotárku alebo za podomovým obchodom, ženy na sezónne poľnohospodárske práce - - roboty. Doma, na obrobenie skromného poľnohospodárstva, zostávali iba staršie ženy, deti a nevládni starci.“[26]

V skúmanom období bol už podomový obchod, niekdajšie doplnkové zamestnanie, zamestnaním hlavným. V mnohých prípadoch sa dedil z otca na syna alebo zo strýka či ujca na synovca.[27]

Podomoví obchodníci tiež prejavili záujem združiť sa v organizácii, ktorá by chránila ich záujmy. Tak v roku 1929 vznikol Odborový zväz podomových a trhových obchodníkov a cestujúcich živnostníkov so sídlom

---

[25] V okrese Čadca sa zachovala evidencia z rokov 1929 - 1932, v okrese Kysucké Nové Mesto z rokov 1923 - 1928. Z toho dôvodu sú v tabuľkách odlišné časové údaje.
[26] Pranda, A.: Príčiny 1, s. 444.
[27] Veľká časť podomových obchodníkov pôsobiacich v medzivojnovom období mala starého otca drotára, otca rovnako drotára, resp. podomového obchodníka.

v Nesluši. Ešte v tom roku jeho stanovy schválilo Ministerstvo vnútra ČSR. Zväz poskytoval svojim členom určité zvýhodnenia ako napr. zľavu na cestovnom na československých železniciach.[28]

V roku 1930 vláda urobila prvé opatrenia, ktoré mali smerovať k likvidácii drotárstva v Československu. Viac sa nemali vydávať nové občianske a vandrovno - priemyselné legitimácie, v ktorých by sa uvádzalo zamestnanie „drotár". Týkalo sa to nielen štrnásť až dvadsaťjedenročných mladíkov, ale aj tých, ktorí sa už dlhšie živili drotárstvom. Tieto kroky smerovali k tomu, aby sa drotári preorientovali na podomový obchod alebo si našli iné zamestnanie.

V súvislosti s tým možno spomenúť tzv. Drotársku akciu spolku Slovenská práca so sídlom v Martine.[29] Išlo o preškoľovacie kurzy pre drotárov. V rámci nich sa mali naučiť viazať koberce, vyrábať predmety zo slamy alebo dekoratívne opletať keramiku. Tým najšikovnejším chcel spolok zabezpečiť odbyt výrobkov.

V roku 1931 sa vláda rozhodla zakročiť aj proti podomovým obchodníkom. Podomový obchod a trhový spôsob predaja označila za zastaralý. Na to zareagovali zástupcovia pätnástich organizácií na čele s trenčianskym Sdrúžením slovenských podomových obchodníkov, ktorí 23. júla 1931 na stretnutí v Prahe proti tomu ostro protestovali.[30] Pod vplyvom tohto tlaku vláda od svojich zámerov upustila.

---

[28] ŠOA Čadca, Stanovy Odborového zväzu podomových a trhových obchodníkov a cestujúcich živnostníkov, č. 210/1929, 1-500, K 122, fond Okresného úradu v Kys. N. Meste (ďalej len OÚ KNM).

[29] ŠOA Čadca, Drotárska akcia, č. 213/1930, 1-789, K 143, OÚ KNM.

[30] Jančovič, P.: Honba na podomových obchodníkov a trhovcov. Trenčan, 8, 1931, č. 32, s. 2.

3 ŽIVOT A PRÁCA PODOMOVÝCH OBCHODNÍKOV

3. 1 Osobnosť žiadateľa o podomový obchod

Podomoví obchodníci sa začínali svojmu zamestnaniu priúčať už v mladom veku. Ich osobnosť sa formovala pod vplyvom pobytu v cudzom prostredí, kde im v mnohých prípadoch robili spoločnosť dovtedy neznámi ľudia. Ak mali uspieť v podmienkach zvyšujúcej sa konkurencie, dôležitá bola istá miera obchodného ducha, podnikavosť, dobrodružná povaha, ale aj schopnosť prispôsobiť sa. (*„Keď si bol schopní, si zarobel. Keď si ňebol schopní, si ňezarobel. To ako si bol kšeftár.“*)

Napriek tomu, že často išlo o ľudí, ktorí predčasne opustili školu, poniektorí nevedeli ani čítať a písať, nemožno im uprieť bystrý úsudok a prirodzenú inteligenciu. Vďaka nej sa svokor Antónie Chovaňákovej z Nesluše naučil počas svojich ciest po Čechách čítať nápisy na smerovacích tabuliach, ďalší si osvojili základy hovorovej nemčiny, maďarčiny, poľštiny a pod. (*„Po ňemecki si sa naučil pri práci. Tam si počul iba ňemecki, musel si sa naučiť. Ale ľen hovoriť, písať a čitať ňemecki to som ňeveďel.“*)

Podomoví obchodníci si zo svojich ciest prinášali nové názory, zvyky, ale aj odevné súčasti, stravovacie návyky, remeselnícke náradie a pod., ktoré sa stali impulzom k zmenám v tradičnom spôsobe života nielen samotných rodín, ale celého lokálneho spoločenstva. Vďaka mnohým skúsenostiam, sebaistému vystupovaniu, znalosti nemčiny a obratnosti v ústnom i písomnom prejave sa badateľne odlišovali od tých, čo zostali doma. Nezriedka o sebe hovorili, *„že ich aňi žid, aňi uradňik ňeoklame.“*

Časť z nich sa už v medzivojnovom období snažila poskytnúť svojim deťom vyššie vzdelanie. Išlo predovšetkým o podomových obchodníkov a trhovcov z Nesluše, ktorí obchodovali v Nemecku. Syn jedného z nich tam absolvoval vysokoškolské štúdium na právnickej fakulte a po návrate na Slovensko pôsobil v Žiline ako advokát.

Pobyt mimo domova a zlé sociálne pomery ovplyvnili aj ich svetonázor. Nielenže sa medzi nimi vyskytovalo pomerne vysoké percento ateistov, ale časť z nich sa v Čechách oboznámila aj s ideami komunizmu, ktoré potom prinášali

do svojho domáceho prostredia. Niektorí po roku 1945 zastávali funkciu členov či dokonca predsedov MNV. Ich postoj k náboženstvu a viere vyjadrujú i nasledujúce slová:

„Taki boľi. Po sveťe choďiľi, ale do kostola ňeišľi tak na omšu ľebo čo. Oňi [otec] *sa zebraľi a išľi ľen tak do kosťela. Si pochoďiľi po kosťeľe, povedaľi: - Uďival som sa na tich svatich tam. – Do kosťela ňechoďiľi, ale na kňazoch ňigda ňenadavaľi. To po omši ľuďa odešľi a oňi si ftedi pochoďeľi po kosťele."*

(I. P., 1942)

Mnohí z nich žijú dodnes v pamäti lokálneho spoločenstva ako výborní rozprávači, „kšeftári", zvedavci a šibali, ktorí sa ničoho nebáli (*„Po cinteri choďiľi aj večer. Aj sami. Sa ňebaľi po cinteru. – Uďival som sa tam, keri ročňik bol zemrel, keľo mal rokov. –"*). Ich šibalské kúsky, ale aj predpoklady pre podomový obchod sa pritom tradujú už od detských čias:

„Oňi [otec] *sa tam f Korďišich naroďeľi. Boľi veľki beťár jako ďeťisko. Nam povedaľi, jako tam strašiľi tich, čo raki chitavaľi. Tak sa zrobiľi matohu. Tam jak je cintorin a ten potok tam iďe a jakisika tam im raki chitaľi. A oňi si to robiľi, že to je od Korďišich, že ten potok je jejich. A ten im tam raki chital! Tak sa zrobiľi matohami, z cintera išľi a jakesika ti plachti si daľi na seba. A ti zuťekaľi! A ten jeden že sa pital, ďe je a ten druhi, že kričal: - Čo ma volaš?! Ňemusi ta matoha veďeť, jak sa volam! – Vždicki sa temu smiaľi. Tak ich prehnaľi. A vraveľi: - Vacej nam tam na raki ňešľi! - Beťár boľi veľki aj beťárstvo robeľi. Doma ňechceľi posluchať, bo boľi najstarši. Bapka chceľi, abi robeľi a oňi ňechceľi. Račej šľi za ďarka do Budapešťi. A aňi do školi ňechoďeľi. Sedavaľi na smrekoch a ďeťom svačinu zebraľi, keď išľi do školi. A ďeťi išľi do školi bez svačini a oňi zedľi na smreku svačini a tam seďeľi. Dočkaľi, keď išľi ze školi a opísaľi si ulohi. A jako pekňe písaľi! Malo choďeľi do školi, ľen zo tri zimi. A jako veďeľi nasobiť a ďeľiť!"* (I. P., 1942)

Vzhľadom na to, že ubytovacie, stravovacie a hygienické podmienky podomových obchodníkov boli počas vandrovky veľmi zlé, väčšina z nich trpela

rôznymi chorobami. V lekárskych svedectvách prikladaných k žiadostiam o podomové knižky sa najčastejšie spomína reumatizmus, žalúdočné vredy, ischias, srdcové choroby, ale aj TBC. Z tohto pohľadu je len prirodzené, že Nesluša, obec s druhým najvyšším počtom uchádzačov o podomovú knižku, bola na Kysuciach v medzivojnovom období obcou najviac zamorenou tuberkulózou.[31]

Tieto choroby sa v povojnovom období stali hlavným dôvodom, prečo sa podomoví obchodníci odmietali vzdať svojho pôvodného zamestnania a vrátiť sa k poľnohospodárstvu alebo zapojiť do výroby. V skutočnosti však prežili príliš dlhý čas mimo hospodárstva, zvykli si na úplne odlišný štýl života, ktorý bol len výnimočne spojený s náročnejšou manuálnou prácou (*„Oňi už ňeboľi do takích robuot"*):

„Fšak už bola ftedi robota. Tuto jeden taki sused tež choďil do Ostravi a mamička tak chceľi, abi aj oňi šľi a ňechceľi isť." (I. P., 1942)

3. 2 Sociálny profil žiadateľa o podomový obchod

Už priamo zo zákona z roku 1926 vyplývalo, že žiadateľom o podomový obchod musel byť človek z najnižších sociálnych vrstiev - človek chudobný, nemajetný alebo len s obmedzeným pozemkovým výmerom, ktorý nedokázal uživiť častokrát početnú rodinu. Žiadateľ, jeho manželka či manžel, ani príbuzní do druhého stupňa teda nesmeli vykonávať živnosť so stálym stanovišťom alebo živnosť trhoveckú.

Nezriedka o povolenie žiadali aj ľudia telesne postihnutí. Takým bol aj otec Pavla Krištofíka zo Staškova, ktorý počas vojny prišiel o obe nohy a napriek tomu, že sa mohol pohybovať iba na trojkolke, sa nevzdal obchodovania.

Nedá sa jednoznačne povedať, že povolenie na podomový obchod žiadali iba živitelia, otcovia rodín. Mnohokrát sa jednalo i o mužov slobodných, bezdetných, prípadne len s jedným či dvoma deťmi, o synov z mnohopočetných rodín, ale aj ženy, ktoré či už samostatne (najmä vdovy) alebo spoločne

[31] Tento údaj pochádza z kroniky obce Nesluša, ktorá bola písaná od 29. augusta 1964. (s. 12)

s manželom odchádzali po „krpoštine“.[32] Nedospelé deti buď nechali u starých rodičov, alebo ich zobrali so sebou:

„Oňi to tak braľi, že ti ľuďia sa už ďivaľi inač na to, keď už tam mala aj to male ďecko. Už iba kvoľi tomu ďecku aj keď nič ňekupela, dala jej tam tich ďesať ľebo dvacať haľierov.“ (A. Č., 1923)

Neraz sa podomovému obchodu venovali celé rodiny. V roku 1930 sa o povolenie predávať uchádzali nielen manželia Vinco Pavlík a Anna Pavlíková z Makova, ale aj ich dospelý ženatý syn Napoleon Pavlík Kasana. V Čadci k známym podomoobchodníckym rodom patrili Murčovci a Durajovci.

Ani vysoký vek neprekážal podaniu žiadosti. Takým je napr. prípad Jozefa Kavalka z Turzovky, ktorý ako sedemdesiatročný žiadal predĺženie platnosti podomovej knižky.

Spoločným znakom pre všetkých bola ich nemajetnosť. Dokazujú to aj mnohé zdôvodnenia žiadostí, ktoré sa odvolávajú na chudobu. Adam Backo (1901) z Nesluše sa zmieňuje o troch mericiach alebo jednom katastrálnom jutre role,[33] drevenej chalupe a dvoch kravách, čo nestačí k uživeniu jeho rodičov, manželky a jeho samého, preto „...som nútený okrem roľníctva aj iným spôsobom si výživu zaobstarať a to mienim s podomo kupeckým obchodnictvom a preto stým, lebo som neni viazaný k času a terminu, ale keď si robotu okolo polnohospodárstva vykončim, si môžem venovať čas obchodu.“[34]

Vendelín Plevko z Nesluše píše o siedmich súrodencoch a starých práceneschopných rodičoch. Okrem toho uvádza: „V celej rodine panuje

---

[32] Ženy mohli pracovať buď ako samostatné podomové obchodníčky, ktoré mali vlastnú podomovú knižku, alebo vystupovali ako nosičky tovaru a pomocníčky svojich manželov. V ich prípade rovnako dominovali sociálne aspekty tejto činnosti. Štefánia Cabúková (1902) zo Zákopčia takto od roku 1930 živila svoje dve deti a muža trpiaceho TBC. Juraj Šutarík (1901) z Olešnej a jeho manželka Anna svoju žiadosť o podomový obchod zdôvodňovali tým, že „ženin otec je stále chorý, ktorý potrebuje stále lekárskeho ošetrovania, čo nás mnoho peňazí stojí. Zo svojho majetku ani toľko dôchodkov nemáme, čoby úroky od dlžôb sme mohli splácať a preto ako podomoví obchodníci sa živíme.“
ŠOA Čadca, Žiadosti o podomové knižky, č. 273/1930, 11/1-159, K 131, OÚ Čadca.

[33] Katastrálne jutro predstavuje starú plošnú jednotku v hodnote 0, 575 ha. V roku 1924 obsahovalo 1 katastrálne jutro asi 3 merice. Jedna merica sa rovná 53, 33 l.

[34] ŠOA Čadca, Žiadosti o podomové knižky, č. 205/1924, 5-973, K 72, OÚ KNM.

všeobecná nezamestnanosť v dôsledku čoho stojíme na pokraji zúfalstva. Preto rozhodnul som sa sprevádzať podomový obchod.“[35]

Napriek tomu, že podomový obchod predstavoval akú - takú možnosť zarobiť si, vo väčšine prípadov sa nejednalo o výnosnú zárobkovú činnosť, ale len o spôsob, ako si zabezpečiť holú existenciu. Žiadna z rodín, ktorej členovia sa venovali tomuto zamestnaniu, neočakávala, že z neho zbohatne, no i tak dúfala v aspoň nejaké finančné prilepšenie. V súvislosti s tým možno uviesť list Jozefa Rutu (1900) z Rudinskej, ktorý vzhľadom na jeho jedinečnosť a originalitu citujem v neskrátenom znení:[36]

„Slavní Okresní Urad v Kisuckom Novom Meste

Prosím skrze moju nemožnosť sadomov dostat nemožem preto žesom letnim časom musel doma bit tag som mnoho času zmeškal ateras prešpatne obchodi som nemohol domu prist preto žemam doma tež moje ťarchi pritom musím moju rodinu živit tag somsí nemohol dovolit domacnost navštivit nasviatki, preto žemna stu otal cesta zutratamí stojí 50 korun anaspiet tosamo. Šagže zapadesiat korun žije moja rodina tižeň tobi premna strašna škoda bola abisom domu išvol. Ja som chudak. Nemam doma ani svojeho mlieka ani svojej domacej masti tag všecko nosím zmojeho zarobku kupovať. Prez ľeto som bol dva mesiace nezdraví. Ňemal som sa s čoho živit tag somsi teš dluh spravel tag teras som zdraví ňeksem času meškať abisom mohol ťarchi pozbívať amoju rodinu viživit tag mita cesta žiadnim padom není potrebná amoc bi mi to škodelo abisom mosel domvov isť. Preto eše jednu prozbu dovolujem sívam poslat kteru vlastnoručne plním tag prosím Slokresní urad o povolenie predluženia mojej podomovej kupeckej povolenki pod čislom 258/924 bola vídana. Jej platnost pozbíla 1 0/12/925 skrze zametenie mojej prvej žiadosti tagmi Okresní politická sprava v Opave moji podomní povolenku predlužila dokonca roku 925.tom tag eše dovolujemsi moju prozbu pred vas predložit abí tato moja podomna kupecka povolenka mohla bit predlužena Okresnu politicku spravu Vefrivaldove. Moja zdržovaca miestnost Josef Ruta upana hostinskeho Josef Mittmann Frivaldov Šlesko. Žiadnim sposobom som není možni abisom mohol domu ist

[35] Tamže.
[36] ŠOA Čadca, Žiadosti o podomové knižky, č. 207/1926, I-500, K 86, OÚ KNM.

tag bi som ňigda saz biedi nevikupel tag bi mna aj predali kterim s om peniaze dlužen tagsa ksem aspom doroka udržat vosvete abisom mohol trocha dlžobi viplatit.

V plnej ucťe končím moju žiadost Josef Ruta.

Frivaldov[37] dňa 26/12/925“

Niekedy sa stávalo, že sa podomový obchodník vrátil domov bez koruny. V takom prípade bolo jedinou útechou to, že počas jeho neprítomnosti bolo aspoň o jedny hladné ústa menej. Tento aspekt dominoval predovšetkým v prípade mladých chlapcov, ktorí sa uplatnili ako nosiči tovaru. Na dolných Kysuciach sa nazývali *džarkami*, na horných *ďarkami*.[38]

3. 2. 1 Nosiči tovaru - ďarkovia, džarkovia

Pôvodne chodili podomoví obchodníci s tovarom sami, neskôr si niektorí začali podľa vzoru drotárov priberať pomocníkov - nosičov, teda džarkov. Mnohí z Kysučanov začínali práve takto a obdobie, keď tovar nielen pomáhali nosiť, ale ho aj predávali, čo bolo inak v rozpore so zákonom, sa chápalo ako učňovské obdobie. Takto sa oboznámili s krajom, v ktorom pôsobili, s tovarom, jeho použitím a cenami. Ešte počas cesty si nacvičili správne oslovenia, pozdravy a poďakovania, ako aj neodmysliteľnú formulku, keďže obchodovali hlavne v Sudetách: *„Bitte, Ich bin arbeitlos, Ich hab' kein Geld, kaufen Sie etwas.“*[39] Po svojom osamostatnení tak mohli využiť i znalosti nemeckého jazyka, ktorý si osvojili ešte v učňovských rokoch.

Čas učňovky nebol presne určený. Pokiaľ sa cítili schopní sami seba uživiť a niečo nasporiť, stali sa samostatnými obchodníkmi. V žiadostiach o vydanie podomovej knižky—napr. uvádzali: „Väčšina naších občanoch si podomo

[37] Frývaldov - t.č. Jeseník.
[38] Pre zjednotenie terminológie ďalej používam v literatúre frekventovanejší pojem „džarek“.
[39] V preklade: „Prosím, som nezamestnaný, nemám žiadne peniaze, kúpte si niečo.“

obchodníctvom zabezpečuje svoju výživu a ja som už tiež, jako pomocnik zkúsil, že sa tým dá zarobiť."[40]

Niekedy podomový obchodník so sebou vodil dospelého muža či mladíka, ktorý sa ešte neosamostatnil alebo drotára, ktorý sa venoval oprave kuchynského riadu a hrncov. Častejšie však chodil so 14 až 15- ročným chlapcom - džarkom. Vo výnimočných prípadoch mohli byť chlapci aj mladší, zavše už 11 či 12- roční, a to i napriek tomu, že ich rodičom hrozilo väzenie. To, že sa v takomto nízkom veku ocitli v neznámom svete, obklopení cudzími ľuďmi, prinášalo so sebou pocit bezmocnosti a opustenosti, znásobený neskúsenosťou, neznalosťou miestnych pomerov i základných pravidiel predaja a získavania obživy:

„Keď zme prišľi hore do Tábora, to zme prišľi v sobotu, [otec] *mi vraví: - Keď buďeš chceť jesť, tak si vipitaj. - No a ja teraz vravím: - Naľe dobre. - Aľe mi ňepoveďel, jak mam pitať, či mam prosiť. Jako mam vraviť. Aľe tam potom taki stari ten drotár vraví mi: - Staň si tuto a keď pojďe jaki ľepši pan ľebo paňička, popros hu, uviďiš. - No keď dvacať prešlo, tricať, ja som sa furt bál. On mňe ňepoveďel, jako prosiť ľebo čo jako vraviť. Aľe potom som viďel jednoho, som ho poprosel. A on prišol ku mňe a vraví: - A odkaľ si? - No odtaľ a odtaľ. - Tu máš peť korún. - Manželka: - Tu máš ďesať korún. - Ftedi! A ja som bol celi vijašeni z teho. Ta radosť!"* (Š. P., 1915)

Aj keď bol po roku 1926 povolený iba jeden pomocník, podomoví obchodníci - gazdovia[41] so sebou v mnohých prípadoch brávali dvoch, troch, ba aj štyroch džarkov. Mohlo ísť o chlapcov z príbuzenstva (bratia, synovia, synovci, vnuci a pod.) alebo o chlapcov nie príbuzných, pochádzajúcich dokonca z okolitých obcí,[42] pretože matka, ktorej dieťa nemohlo odísť s vlastným otcom, sa ho snažila zveriť niekomu inému, podľa možností aspoň známemu.

---

[40] ŠOA Čadca, žiadosti o podomové knižky, č. 205/1924, 5-973, K 72, OÚ KNM.

[41] Gazdom sa nazýval podomový obchodník, ktorý so sebou vodieval džarkov. Rovnako tomu bolo aj u drotárov.

[42] František Franek (1893) zo Zákopčia mal dvoch pomocníkov zo Staškova. Títo s ním neboli v žiadnom príbuzenskom vzťahu.

Je zaujímavé, že častejšie ako s rodičom odchádzali džarkovia do sveta s cudzími ľuďmi. To mohlo byť spôsobené tým, že v takomto prípade dostávali aspoň minimálny plat. Otec vzal so sebou syna len na prvé zaučenie, prípadne po nezhodách s predchádzajúcim gazdom. Taktiež si treba uvedomiť, že gazda väčšmi zarobil na cudzom ako na vlastnom a nemusel sa obávať, že syn bude naňho doma žalovať.

Podomoví obchodníci, ktorí potrebovali džarkov, zvykli v čase pred odchodom ponavštevovať domy, v ktorých mali vhodných chlapcov a „zjednať sa" s ich rodičmi. Najčastejšie sa dohodli ústne. (*„Oňi boľi raďi, že aspoň ňejakú korunu dostanu z teho."*) Obvykle sa obchodník zaviazal, že chlapca vezme so sebou, uvidí, ako bude predávať a podľa toho ho bude platiť. Inokedy sa spísala zmluva, v ktorej sa presne vymedzil chlapcov zárobok, jeho povinnosti voči gazdovi a naopak. Jednu kópiu si odložili rodičia, druhú mal pri sebe gazda. V prípade problémov sa obe strany mohli na túto dohodu odvolať, keďže džarkovia boli na svojho nadriadeného vo všetkom odkázaní (bývanie, stravovanie atď.). Ak natrafili na zlého človeka, veľa si vytrpeli:[43]

„Moj manžel teš spominal, že teš bol tam na tej krpoške a že keť temu gazdovi ňedoňjesol peňaze, teľo keľo chcel, tag mu aňi večeru ňedal."

(Š. Š., 1926)

Konflikty s nadriadeným súviseli práve s financiami. Gazda vydal chlapcom presne spočítaný tovar, určil im predajnú cenu a oni museli večer urobiť vyúčtovanie. Napriek tomu, že sa objavilo tvrdenie: *„Keď si robil ďarka, tak si to musel všetko dávať gazdovi, to si bol s ňim tak smluveni, ale v ramci teho si ho ošaľel,"* zatajenie i malej sumy mohlo mať za následok už spomínanú bitku:

„Ešťe sme boľi dohovorení s tim druhím. Išľi sme do priekopi. Povedám: - Vieš čo, veď stretňeme sa a pošľime domov. - Ale oňi nás načúvaľi. Sa mi to ňezdalo tich sto korún odevzdať, že peďesiat korún som mohol aj ja poslať domov

[43] Informátori, ktorí v detstve pracovali ako džarkovia, sa o prípadných krutostiach zo strany gazdov nechceli zmieňovať. Touto problematikou sa bližšie zaoberá Ferko, V.: Svetom, moje, svetom. Bratislava 1985. s. 34-45.

na priľepšeňje, ľebo doma bola bieda. Aľe oňi nás načúvaľi a to ľen potom bolo zľe!" (I. Ch., 1919)

Niektorí podomoví obchodníci sa vo vzťahu k svojim pomocníkom uchyľovali aj k podvodom. Hlavným motívom bola ziskuchtivosť a snaha na chlapcoch čo najviac ušetriť. Večer im rozdelili tovar, zapísali si jeho množstvo a keď chlapci zaspali, tajne im z neho odobrali. Na druhý deň ich obvinili, že chýbajúci tovar predali a zisk si nechali pre seba:

„Boľi aj takí gazdovia ňekterí, že von mal aj troch, štiroch tich džarkoch, no a keď prišlo ku konci roku, keď im mal dať výplatu, tak on im kradol tovar a zas im ho dával nazad. A potom im to spočítal a povedá: - Ešťe si mi dlužen. Žadna výplata ňebuďe. - Takže choďiľi prakticki zadarmo, ľen čo sa sami viživeľi." (A. Č., 1923)

Poniektorí džarkovia riešili zlé vzťahy s gazdom útekom. Ráno zobrali tovar, akoby išli predávať, večer sa však nevrátili. Drobnosti ako ceruzky, zošity, varešky a pod. poslali domov svojim súrodencom. Inokedy to boli samotní podomoví obchodníci, ktorí sa snažili získať nových pomocníkov na úkor kolegov:

„Bol som v Olomouci, keď sme išľi do Prahi, v kostoľe a višiel som z kostola a tam ma začal ňejakí ten druhí gazda odhovárať. Ešťe mi tam sľuboval viacej, aľe ja som ňevzal. Ostal som u teho." (I. Ch., 1919)

Počet džarkov pracujúcich pre jedného gazdu sa viazal predovšetkým na jeho možnosti postarať sa o nich. Nie sú neznáme ani prípady, keď si podomový obchodník vystačil sám, bez pomocníkov.

Keď mal gazda viacero džarkov, chodievali predávať namiesto neho tam, kam ich on rozposlal. Ale nie každý gazda si mohol dovoliť troch či štyroch pomocníkov. Muselo ísť o skutočne dobrého obchodníka, aby ich dokázal uživiť. Zároveň si treba uvedomiť, že od počtu nosičov záviselo aj množstvo predávaného tovaru, a teda aj výška jeho i ich zárobku:

„On platel nam sto korun na mesiac, naľe musel si určiti tovar predať a určite peňaze doňjesť každi ďeň. On odebjeral ti peňaze a kupoval ten tovar a nam zase doplňoval, čo sme predaľi. On aj uvarel vždicki, večeru spravel aj raňajki nam dal. Takže s ňim bolo tak pomerňe ľepšej jako s druhimi."

(A. Č., 1923)

Častejšie si totiž chlapci museli stravu i oblečenie vypýtať sami, resp. im ich ponúkli domáci:

„Ňjekedi sa i tak stalo, že oňi sami ponúkľi: - Hošíčku, ňemáš hlad? Chceš kafé? - Aľebo, dajme tomu, ňekeri ti ľuďja, keri viďeľi, že človek je taki, ten obľek že má taki ľebo čo a oňi maľi take staršie, tak to daľi, že či to chceš, že si to možeš zebrať. Koľko razich aj ti šati, čo si dostal, boľi omnoho ľepšie, jako čo si mal na sebe. Preca ti Česi boľi zámožňejší jako u nás na Slovensku." (A.Č., 1923)

Najmä začínajúci džarkovia, ktorí neboli oboznámení s touto praxou, istý čas mohli hladovať. Stávalo sa to hlavne vtedy, keď ešte nedorazili na miesto predaja a z domu si nevzali dostatok jedla na cestu:

„Z Českej Trebovej sme už písaľi domov. Na kameňi to bolo. Prišľi sme za rána do Brandís nad Orlicu, tam nás gazda dal už tak za také sudi, keď sťe hladní, tak sa najedzťe. Ľebo mi tie dopisi sme daľi temu gazdovi a on to prečítal, čo sme písaľi. No tak nám kúpel zjesť chľeba. To nám už potom ňekupoval. Vipítaj si!" (I. Ch., 1919)

Napriek spomínanému však treba konštatovať, že sa medzi gazdami našli aj takí, ktorí sa o svojich džarkov starali. Zabezpečili im nocľah, „zariadili kuchyňu" a vyplatili ich vždy načas. V takom prípade sa chlapec snažil najať k tomu istému gazdovi aj na budúci rok. Inak sa až do svojho osamostatnenia vystriedal u viacerých. Avšak i podomový obchodník mal právo poslať džarka domov, a to ešte pred uplynutím dohodnutej doby, ak usúdil, že sa na toto zamestnanie nehodí:

„Bol taki jeden, hore u školi u Vojta bival a ten pil jako mladi. Pil jako sviňa. A choďel s mojim ocom teš jako ďarek. Naš tatko šetrel. Naš tatko ňefajčel. A on pil jako poľeno! Potom ho oťec vihoďil." (J. M., 1930)

V súvislosti so skúmanou problematikou je nevyhnutné zmieniť sa aj o otázke odmeňovania. Pramene z konca 19. a začiatku 20. storočia hovoria o mzdách, ktoré drotári vyplácali alebo skôr mali vyplácať svojim džarkom, ale tieto neboli príliš vysoké.[44] Podobne to bolo v medzivojnovom období v prípade podomového obchodu. Niekedy dokonca peňažné odmeny pre nosičov zo strany podomových obchodníkov úplne absentovali. To mohlo byť spôsobené príbuzenskými vzťahmi medzi nimi, prípadne tým, že rodičom, ktorí dojednali synovi prácu u gazdu, nešlo ani tak o to, aby dostával plat, ako o to, aby sa prestravoval mimo domu,[45] keďže sa častokrát jednalo o prácu bez úradného povolenia. Džarek dostal po roku nanajvýš nové topánky a šaty.[46]

Ak gazda chlapcovi platil, mzda sa mohla pohybovať od dvadsiatich až po sto korún. Takto ohodnotený džarek bol považovaný za šikovného pomocníka:

„Ňekerí plaťeľi paďesiat korún, ňekerí osemďesiat, sto korún. Sto korún keď už mal na mesiac, to už musel biť takzvaní dobri džarek, že zarábal, že nosel tomu gazdovi už viac peňazich. No už od tich štiricať a viac. No ňekeri boľi, že aj sto korún ňekedi zarobel, no aľe to ňebolo každi ďeň." (A. Č., 1923)

Zarobené peniaze gazda posielal chlapcovej matke alebo jej ich vyplatil po návrate domov. (*„Ja som z teho ňič ňemal."*) Inokedy mzdu dostávali priamo džarkovia, ktorí takto *„prakticki živeľi tich roďičov."* Niekedy však peniaze utratili a domov za celý čas pobytu v Čechách nenapísali, aby sa s nimi rodičia nevadili. Tak to bolo napr. v prípade Ignáca Chudého (1919) z Rudinskej, ktorý si ako pätnásťročný nechal v Prahe za ušetrených 110 Kč urobiť zlatý zub.

---

[44] V roku 1873 dostávali džarkovia, ktorí nechodili so svojím otcom, mzdu 10 až 20 zlatých ročne. Čajda, J.: Obrazy zo života našich drotárov. Slovenské noviny, 6, 1873, č. 166, s. 2–3.

[45] Na tento fakt upozorňovali viacerí informátori.

[46] Zriedkavo kúpil gazda džarkovi nový oblek už na začiatku cesty, aby mal v čom chodiť predávať.

Nízka mzda a možnosť vyššieho zárobku boli hlavným dôvodom pre osamostanenie sa džarkov. Pri gazdovi získali potrebné skúsenosti s podomovým spôsobom predaja, oboznámili sa s problematikou zaobstarávania tovaru, vytvorili si potrebné kontakty a pod. Jedinou prekážkou im mohol byť nízky vek (pod 21 rokov), čo sa riešilo povolením výnimky zo strany okresných úradov, udeľujúcich podomové knižky:

„Ja som choďel a ja som viďel, že je zle. Ale ja mu povedam: - Na, keľo mi platíťe? - Že dvacať korun. - Ja ňechoďim za dvacať korun. Tricať korun! - To maľi oňi roďičia spravene, že dvacať korun. Ale ja som poveďel: - Ňe! Tricať korun! - A ja som choďel tižďeň a za tižďeň ja som višel na sto korun. A ja mu povedam: - Jak chceťe, ňebuďe to štiricať, ale osemďesat korun. - A von poveda: - Aha, ňišt! Aki si ti ohromni pan! Ti si rozkazuješ! - - Ja vam inač ňebuďem choďiť s vami jako ďarek. - A von poveda: - No tak dobre. Tak osemďesat. - A ja som prešol celi tižďeň a mňe zaplaťel osemďesat korun a ešťe mu zostalo osemďesat korun ešťe mimo. No tak som povedal: - Ňechoďim s vami. Ja si zarobim sam. - Len vec bola ftedi, ňesmel si, bol som kľuk, ňesmel si sam choďiť. Tak bi ma boľi žandari trestaľi. Ale ja som bol taki, ja som zašiel za tim žandarom tam hore a povedam, jako čo je a on mi napisal ľistek s povoľeňim, možeš choďiť." (Š. P., 1915)

Aj keď v úlohe pomocníkov – nosičov tovaru najčastejšie vystupovali chlapci, počas 2. svetovej vojny ich v čoraz väčšej miere začali nahrádzať manželky a dcéry podomových obchodníkov. Napriek tomu sa v Ochodnici (okr. Kysucké Nové Mesto) už v medzivojnovom období stretáme s dievčatami, ktoré odchádzali do Čiech s miestnymi gazdami, nie vždy svojimi príbuznými. Na rozdiel od mužov však tovar nenosili v krošniach, košoch či kufroch na chrbte alebo na hrudi, ale v menších košíčkoch prevesených cez ruku. Predávali podobný tovar ako chlapci a aj systém ich najímania a vyplácania bol rovnaký.

3. 3 Rajonizácia

Podomový obchod sa realizoval predovšetkým na vidieku, zriedkavejšie v mestách alebo v meste i na vidieku. Spočiatku bol dopyt po podomových obchodníkoch najväčší tam, kde bolo cestné spojenie nedostatočné alebo chýbalo úplne a kde sa ešte nerozšírili obchody so zmiešaným tovarom.

Medzi podomovými obchodníkmi platilo nepísané pravidlo, podľa ktorého smel každý obchodovať len v určitých krajoch a okresoch, aby sa vyhlo prípadným nedorozumeniam a sporom. Tieto oblasti samotní podomoví obchodníci nazývali *rajoni* alebo *ľandi*. Jeden z informátorov na ne spomína takto:

„Každi už mal svoj rajon a do teho mu už ňigdo ini ňeľjezol. To už si na ubitovňi oznamiľi, čo je keho rajon. Aj domaci už každi teho svojeho poznaľi, oňi to už veďeľi, ak tam prišol ňejaki cudzi, tag mu to už povedaľi.“ (Š. K., 1922)

Až do 1. svetovej vojny sa podomoví obchodníci z Kysúc orientovali hlavne na Nemecko. Po vzniku Československa sa stiahli na české územie obývané prevažne nemeckým obyvateľstvom - do Sudet. Časť z nich však i naďalej ostala pôsobiť v Nemecku, dokonca niektorí v obave, aby nestratili zdroj obživy, získali tamojšie štátne občianstvo. Na to do istej miery doplatili ich synovia, ktorí po vypuknutí 2. svetovej vojny bojovali vo Wehrmachte. Napríklad štyria z piatich synov istého Mičáka z Nesluše - Vrchov padli v jeho radoch. Podobná situácia bola aj po rozpade Československa a vyhlásení Protektorátu Čechy a Morava. Tí predávajúci (najmä trhovci), ktorí pôsobili v Nemecku bez toho, že by požiadali o občianstvo, boli po nástupe Hitlera k moci vysťahovaní.

V tridsiatych rokoch 20. storočia podomoví obchodníci zo Staškova a Olešnej (dvoch susediacich obcí) smerovali najmä do severných a západných Čiech a na južnú Moravu, zatiaľ čo z Čadce a Horelice do južných a juhozápadných Čiech a na južnú Moravu. Raková sa orientovala na Brno a okolie, severné Čechy a Prahu. Zákopčie malo svoje rajóny predovšetkým v Sliezsku (Těšínsko, Karvínsko a Bohumínsko), na južnej Morave a v západných

Čechách, Turzovka a Podvysoká v Sliezsku (oblasti Opavy, Hlučína a Frýdku), Vysoká nad Kysucou v severných Čechách. Z iných dedín tam chodievali podomoví obchodníci pomenej alebo len jednotlivo. (mapa č. 2-7)

Podomoví obchodníci z dolných Kysúc častokrát obchodovali na území Slovenska (Žilina, Bratislava a Piešťany). Svoje rajóny mali aj v Čechách, na Morave a Sliezsku. Tie však boli neraz tvorené menším počtom obcí, ako tomu bolo v prípade podomových obchodníkov z okresu Čadca.

Obyvatelia Ochodnice a Nesluše sa orientovali na južnú Moravu, východné, stredné a južné Čechy. Južná Morava bola tiež pôsobiskom obchodníkov z Radole a Lodna. Krásno nad Kysucou malo svoje rajóny v severných a východných Čechách, ale aj na severnej Morave. Tam obchodovali aj ľudia z Rudinskej. Svojou činnosťou však pokrývali aj oblasti južnej Moravy, východných, stredných a západných Čiech a Sliezska. Naň sa orientovala i Rudina. (mapa č. 8-11)

To, že Kysučania mali svoje „ľandy" predovšetkým v pohraničných okresoch, vyplývalo priamo zo zákona o podomovom obchode, ktorý poskytoval túto možnosť obyvateľom z chudobných krajov republiky.

3. 3. 1 Vznik rajónov

Rajóny, zväčša tvorené každou väčšou obcou, mestom alebo viacerými menšími obcami, sa medzi podomovými obchodníkmi dedili z pokolenia na pokolenie - z otca na syna, často i na príbuzných a rodinu. Otcovia zvykli so sebou brávať svojich synov, aby ich priamo pri práci oboznámili s oblasťou ich neskoršieho pôsobenia. Nezriedka sa stávalo, že podomoví obchodníci pôsobili práve v tých okresoch, kam oni sami alebo ich otcovia či dedovia pôvodne chodili ako drotári. Vďaka tomu boli podrobne oboznámení s oblasťami, kadiaľ prechádzali a kde obchodovali. Tak sa mohli prispôsobiť miestnemu trhu a dopytu po určitom druhu tovaru. Častokrát po „ľandoch" vandrovali vo dvojici, ako tomu medzi sebou hovorili *s kamaradem* alebo *na rebro*.

Korene rajónov – „ľandov" podomových obchodníkov možno hľadať v niekdajších pracovných oblastiach drotárov. Ich vznik sa niekedy vysvetľuje tým, že sa jednalo o okresy či kraje, kde sa im darilo, a preto sa tam vracali. („*To*

sťe museľi poznať, kďe je kšeft.") Pri vytváraní „ľandov" zohrávali dôležitú úlohu aj jazykové znalosti. Ak napr. niekto nerozumel nemecky, radšej sa sústredil na česky hovoriace oblasti:

„Keď som prišol na Jihlavu - Ňemec! A keď čo, tak ňemecki. Tak som tam ňechoďel tak. Najľepši kšeft bol v Českich Buďejovcach, smerom na Plzeň, na Benešov a kolo Tabora, Pelhrimov." (Š. P., 1915)

Niekedy pri obsadzovaní rajónu zohrala dôležitú úlohu náhoda a poctivosť predkov. Tak to bolo v prípade Štefana Pišteka zo Zákopčia (1915), ktorého pradedo na svojich potulkách našiel väčší obnos peňazí, ktorý čestne vrátil jeho majiteľovi. Jeho pravnuk tak mal zabezpečený nocľah, stravu i odbyt svojich výrobkov všade tam, kde bývali príbuzní postihnutého:

„Mal som roďinu, mojho oca ďedo a išľi, bol potok, ďe boľi same mľini a išol ten jeden z tich mľinoch, to bol majiťeľ tich mľinoch a išol po tim potoku na koňi a straťel stoťisic. Ňjesol viplati a straťel a išol ten praďedko moj, išol hore a našol. No tak zebral a hoďel do tej krošňe a išol daľjej, aľe s ňim ňebol. A teraz čo?! Prišol domov ten ďedo, poďíval sa. Ježiš, Marija! Aľe tam bola atresa. Tak išol za ňim a mu to dal a povedal mu: - Išol si ftedi na tim koňi a si to straťil a ja som išol taje s tu krošňu a som to našol, tak som ťi to priňjesol. - A von mal štiroch bratoch a tri sestri. Tak ti štiria braťja a tri sestri to bolo po tim sveťe, tak ďe som prišol: - Adamov vnuk. Adamov vnuk. - A či jesť a či kupiť ňječo, keď si tovar ňjesol ľebo čo, to si sa ňemusel báť." (Š. P., 1915)

Každý z predávajúcich sa usiloval, aby jeho rajón nepripadol niekomu inému.[47] Keď vypukla 1. svetová vojna, zastupovali ich starci, malí chlapci a niekedy aj ženy so svojimi nedospelými synmi, aby o ne neprišli.

Čím dlhšie sa podomový obchodník venoval svojmu zamestnaniu, tým sebaistejším sa stával a z roka na rok prešiel väčší počet dedín vo svojom „ľande",

[47] Ak sa aj napriek tomu stalo, že sa niektorý z okresov uvoľnil, drotári to zvykli riešiť tak, že vymenovali jedného z nich, ktorý zložil z pleca kotúč drôtu. Potom doň vstúpil na znamenie, že už ďalej nepôjde. Aj v budúcnosti mal vykonávať svoju činnosť len vo vymedzenej oblasti. Svetský, Š.: O drotároch. Národné noviny, 48, 17.2.1917, č. 20, s. 1.

ako keď začínal. Toto je badateľné najmä pri štúdiu podomových knižiek, keďže každý mal povinnosť zaevidovať sa na príslušnom úrade daného obvodu skôr, ako začne predávať. Zároveň sa ukazuje, že predávajúci mali svoje stále odbytištia, kde sa pravidelne na svojich potulkách zastavovali.

3. 4 Sortiment

3. 4. 1 Spôsoby zaobstarávania tovaru

Už spomínaný zákon o podomovom obchode z roku 1926 v jednom zo svojich paragrafov priamo nariaďoval, aby tovar predávaný týmto spôsobom bol výhradne domáceho, tuzemského pôvodu. To ovplyvnilo možnosti podomového obchodníka, ako si ho zaobstarať.

Vo väčšine prípadov tovar nakupovali vo vtedajších veľkoskladoch či továrničkách, o ktorých sa dozvedeli buď prostredníctvom inzerátov v dennej tlači a v rôznych kalendároch, alebo sa navzájom informovali pri vybavovaní povolenia na úrade, pri posedení v krčme alebo počas vandrovania, keď nocovali v spoločných ubytovniach.

Dôležitú úlohu pri zaobstarávaní tovaru zohrávala aj vlastná skúsenosť. Sudety, v ktorých pôsobili, boli známe továrničkami na výrobu čipiek, nití, gombíkov, teda galantérneho, ale tiež skleneného a kuchynského tovaru. Tak sa stávalo, že tovar, ktorý si sami nedokázali vyrobiť, kupovali až v týchto oblastiach. V Nymburgu to boli zipsy, čipky, patentky, „povojníky" a podväzkové gumy, na Bruntálsku najmä čipky a mašle, v Liberci a Podmoklí zubné pasty, nite a iný galantérny tovar. Podomoví obchodníci, ktorí sa koncom 30. a začiatkom 40. rokov začali väčšmi orientovať na predaj na trhoch a jarmokoch, svoj tovar (látky, ženské šaty, pyžamá, spodky atď.) kupovali v Žiline, Košiciach, Prahe, ale aj v Púchove a Bratislave.

Niektorí podomoví obchodníci brali tovar aj od majiteľov obchodov so zmiešaným tovarom a tento vandrovným spôsobom rozpredávali. Výhodou takéhoto zaobstarávania tovaru bolo, že pri odbere väčšieho množstva im ho živnostník predal lacnejšie.

Pokiaľ bol podomový obchodník spoľahlivým zákazníkom, veľkoobchodník mu tovar dodal na dobierku alebo na úver, inak sa musel dostaviť osobne. V takomto prípade sa podomoví obchodníci nezriedka uchyľovali k jednaniu o cene, čím majitelia veľkoobchodov strácali priveľa času, a preto im radšej prenechávali nepodarkový tovar označovaný aj ako tovar pre podomový obchod.[48] Dosvedčujú to aj tieto slová:

„Ňemci boľi chitri narod. Tam bolo hodňe tovarňiček takich maľuňinkich, kere nože robiľi za jednim kopcem, za druhim kopcem robiľi gombički, za treťim to... Oňi to predavaľi do Ňemecka, ale keť si si zrobil znamotu, tak ťi predaľi do teho košika - dva, ale ňe prvi tovar ale brak ňešajši. Oňi si to museľi zebrať do podolka kďesik do prirodi a sami si to natočiť a sami s teho kuskoch robiť. Oňi im to daľi ot polo zadarmo jako podomovemu obchodňikovi v tovarňi, ale museľi si to ešťe prekruciť." (M. M., 1926)

Ďalšou z možností, o ktorej sa treba zmieniť v súvislosti so získavaním tovaru, bola sčasti vlastná výroba. Vtedy niektorí podomoví obchodníci zúžitkovali skúsenosti nadobudnuté v čase, keď sa ešte venovali, prípadne od starších priučili, drotárstvu. Svoj sortiment tak rozšírili o mašinky na čistenie zemiakov, pasce na myši, krúžky na kľúče, lopatky, cedníky, šľahače na sneh, sitká, drôtené „šprdľačky" a pod. Ďalší doma vyrábali biče, prútené košíky, brezové metly, papierové kvety a iné.

Špecifickým spôsobom si podomoví obchodníci zaobstarávali rôzne druhy kief. Aj tu sa vynára niekoľko možností. Zo zakúpených polotovarov ich vyrábali ich rodinní príslušníci alebo susedia a známi, od ktorých výrobky odoberali viacerí. Dokážeme si to na nasledujúcich prípadoch.

V roku 1931 sa zo Zákopčia - Petránok vysťahovala do Olomouca rodina Holeščákovcov - otec, matka, syn a dvaja otcovi bratia. Zatiaľ čo sa otec s matkou a jeden z bratov venovali predaju na trhoch a jarmokoch a podomovému obchodu ako *hauzéri,*[49] ten druhý vyrábal kefy nazývané „kartáče" - *kartáčiky na ruky, veľké kartáče, ryžáky, kominárky* (štetky na vymetanie komínov) - štetky

[48] Guleja, K.: Svet drotárov. Martin 1992. s. 68.

na holenie, veľké a malé *smetáky* a pasce, ktoré oni spolu s ďalším tovarom predávali. Od konských priekupníkov - *handľerov* kupovali konské chvosty, ktoré sa potom prali (*„Smrďelo to jako choľera.“*), drôtikom natiahli do dierok v doštičke, ktorej vrchná strana sa napokon prekryla lištičkou.

V druhom prípade si podomoví obchodníci pred návratom domov v Čechách nakúpili polotovary potrebné na výrobu kief (opracované doštičky s dierkami a konské vlasy) a dali si z nich doma vyrobiť konečný produkt. Mohli pri tom využiť služby miestnych výrobcov alebo svojich detí:

„Oňi [otec] *tam kupovaľi koňske a kravske chvosti a take ti srsťe a to poslaľi ľebo doňjesľi domov. A to bolo take špinave. Tak to doňjesľi, to sme potom praľi v hrncach. To sa namočilo a muselo sa to aj v štiroch i peťich vodach prať, kim ňebola ta voda čista. To bolo pari a oňi to robiľi f kuchiňi a mi ďeťiska sme tam boľi. A potom tu srsť tak natačaľi a potom, keď to daľi do tej trubi, to tež sa parilo, to tež bol smrad. Tak sa mamka vaďievaľi, ľebo ňekeri to robiľi tam v Brňe, ale tatkovi to asi lacňejše višlo, keď to tu praľi a tež sa tak ňenarobeľi, ľebo sme im pomahaľi.“* (I. P., 1942)

V súvislosti s touto výpoveďou sa zachoval takýto opis domácej výroby kief:

„Keď to [otec] *opraľi, potom to vivazaľi do takich šulkoch špagatom. To boľi take hrube šuľki. Potom to daľi do trubi sušiť. Keľo razi, keď zme zabudľi na to a truba sa ňeotvorila, to pohorelo. To bolo zvadi! Potom, keď to bolo suche, potom to nameraľi podľa teho, na čo to chceľi. A potom to narezaľi. Tak to zas, jako mi ďeťiska, sme si ten šuľec zebraľi, to nam nachistaľi take kopki: toto s tim, toto s tim, takto bol jeden bieli, jeden černi, jeden taki inakši, abi to bolo take meľirovane. A pošľi si ňekďe. Aj do krčmi si išľi. A nas ďeťiska ňehaľi to robiť. A to si chiťel ten šuľek černi a takto sme z ňeho braľi a mrveľi. A zase ten bieli na to. A potaľ si robil tu chupu, kim to ňebolo rovne. No a to sme zas nachistaľi na take klbki a oňi* [otec] *prišľi a to sme zas maľi na okňe taki hrebeň a oňi to zas*

[49] Peter Holeščák (1928) síce uvádza tento pojem, ale v spomínaných prácach V. Ferka a K. Guleju sa vyskytuje označenie „hauzír“ či „huzírer“.

česaľi, abi to bolo take rovne, abi sa z teho daľi zas robiť ti kartače. A to zme maľi take drefka na stolkach, to tutok trčelo. Na konci to drefko taki jarček malo, tam bol ten drót namotani. Na to sa vždicki zebral ten drót, pichnul do tej ďjerki, taktok ohnul, dala sa tam ta srsť do teho očka, zaťiahlo sa to do tej ďjerki a zas daľi tak do daľšej ďjerki tu srsť." (I. P., 1942)

Časť podomových obchodníkov, špecializujúcich sa na predaj „kartáčnických" výrobkov, so sebou vodila ľudí, ktorí sa vyučili tejto činnosti a zabezpečovali im stály prísun tovaru. Štefan Pištek (1915) zo Zákopčia tak napr. zamestnával Emila Repčíka.

Podomoví obchodníci, ktorí neovládali techniky drotárskej výroby, nakupovali m ašinky na zemiaky, pasce a pod. u Šeligu, ktorý mal svoju dielňu v Čadci. Niektorí tiež obchodovali s výšivkami, ktoré nakúpili u šikovných vyšívačiek. Pletené výrobky si bolo možné zaobstarať u pletiarov v Turzovke. Výrobou prútených košov boli známe Lutiše, povrazy a riečice sa vyrábali v Kysuckom Lieskovci.

3. 4. 2 Skladba sortimentu

V dvadsiatych a tridsiatych rokoch 20. storočia bol tovar ponúkaný kysuckými podomovými obchodníkmi skutočne rôznorodý. Jeho zloženie bolo ovplyvnené viacerými faktormi, ktoré sa navzájom prelínali.

Jedným z nich bol spôsob zaobstarania tovaru. Tejto problematike som sa venovala v predchádzajúcej stati, napriek tomu by som sa ešte vrátila k tovaru zakúpenému v sudetských továrničkách a veľkoobchodoch. Jednalo sa nielen o spomínané čipky, nitky, gombíky, mašle s vyšitými šípovými ružami, šnúrky do topánok, teda galantérny tovar, ale aj o lyžice, nože, vreckové nožíky, príbory, zubné pasty a zubné kefky (*„To veš, že ftedi to žaden ňekupoval ti kartački na zubi, ale ti čipki to maľi veľki otpat."*), britvy, strojčeky na strihanie, mucholapky a pod. Aj keď niektorí informátori uvádzali, že predávaný tovar bol druhoradej kvality, stretla som sa aj s tvrdením, že sa jednalo o tovar výlučne prvotriedny, lebo inak by ho ľudia neboli kupovali.

Ďalší z faktorov predstavovali oblasti, kde bol tovar predávaný. Tieto ovplyvnili sortiment podomových obchodníkov nielen v zmysle dopytu po určitých druhoch výrobkov, ale aj ponukou tamojších výrobcov, u ktorých si Kysučania zaobstarávali či dopĺňali predávaný artikel.

Dôležitú úlohu zohrala aj okolnosť, z ktorých obcí podomoví obchodníci pochádzali. Základný sortiment Kysučanov tvoril tovar plechový, drôtený a galantérny. Ostatné druhy, ktoré túto zostavu rozšírili, sa viazali vždy na konkrétnu obec alebo skupinu obcí, pričom podomoví obchodníci z jednej a tej istej obce ponúkali rovnaké druhy tovaru, aj keď výrobky k nim prislúchajúce sa už mohli odlišovať.

Najširšiu ponuku jednotlivých druhov tovaru mala Čadca. Pravdepodobne to bolo spôsobené tým, že išlo o mesto a jeho obyvatelia už mali väčší rozhľad a prehľad o ponuke a dopyte. Ponúkali tovar galantérny, plechový, drôtený, emailový, gliedovaný, ozdobný, sklenený a krátky, kefy a hračky.

Najviac podomových obchodníkov síce pochádzalo zo Zákopčia, ale ich sortiment nebol taký bohatý. Okrem základného sortimentu predávali už len strižný, krátky, miešaný (o.i. aj sväté obrázky, kalendáre, ústne harmoniky a pod.) a emailový tovar a štetky. Túto skladbu tovaru ani neskôr nemenili.

Podomoví obchodníci z Rakovej sa až v roku 1930 svojím sortimentom dostali na úroveň obchodníkov z ostatných dedín. Dovtedy obchodovali iba s tovarom základným, rozšíreným o tovar drevený, emailový a krátky. Avšak už v roku 1931 začínajú ponúkať tovar, ktorý sa dovtedy v žiadostiach o povolenie predaja neobjavil - košíky, metly, papierové kvety, korytá, výšivky a vrecia.

Podomoví obchodníci zo Staškova a Olešnej mali spoločné nielen rajóny, ale aj rovnakú ponuku. Okrem tovaru spoločného pre všetky obce ponúkali najmä holiace potreby, kuchynský riad, hračky a ozdobný tovar (prstienky, zrkadielka, bižutéria atď.).

Turzovka, Vysoká a Makov predstavujú obce, ktorých podomoví obchodníci obchodovali so základným tovarom, na Turzovke a vo Vysokej rozšíreným o kožený, vo Vysokej a na Makove o alumíniový.

Na dolných Kysuciach okrem základných druhov tovaru dominovali kefy a kožený tovar. Pravdepodobne to bolo ovplyvnené kožušníctvom v Kysuckom Novom Meste.

V Krásne nad Kysucou sa podomový obchod rozvinul najmä po roku 1926. V tom období tamojší podomoví obchodníci okrem základného tovaru ponúkali aj tovar ozdobný, pletený, výšivky, obuv, hračky, košíky, brezové metly, vrecia, ženské šaty a papierové kvety. Išlo o najbohatší obchodný sortiment v tejto oblasti.

Podomoví obchodníci zo Zborova nad Kysucou a Starej Bystrice predávali takmer identický tovar. Okrem kief, tovaru plechového a galantérneho, obchodovali s výrobkami zo smaltu, v Zborove i s pláteným a vlneným, v Starej Bystrici drôteným a neskôr aj pleteným artiklom.

Základný tovar rozšírený o miešaný a strižný alebo emailový a drevený ponúkali podomoví obchodníci z Dunajova a Ochodnice.

Kysucké Nové Mesto a Radoľa boli tiež obcami, ktoré mali iba základný, nanajvýš miešaný tovar. Dubie a Kotrčina Lúčka obchodovali výlučne s galantériou a kefami.

Podobný sortiment ako Zákopčie ponúkali podomoví obchodníci z Nesluše. Po roku 1926 ho však rozšírili o papuče, hračky, drevený, alumíniový a plátený tovar.

Lodno, Veľká Divina a Rudina sa špecializovali na základný sortiment rozšírený o kefy, miešaný a kožený tovar, Rudinská aj o strižný, krátky, obuv a látky.

Výnimku zo všetkých obcí tvoril Horný Vadičov, ktorý síce predával kuchynský riad, galantérny a krátky tovar, ale vôbec sa tu nestretneme s tovarom plechovým a drôteným.

Po roku 1930 sa v sortimente viacerých Kysučanov v čoraz väčšej miere objavujú textílie (textilný tovar kusový i strižný), trikotínové a bavlnené výrobky, ženské šaty, šatky, surové plátno a obuv. Pravdepodobne to bolo spôsobené tým, že viacerí z nich žiadali o povolenie predaja na trhoch a jarmokoch.

Okrem spomenutých faktorov dôležitou bola aj osobnosť predávajúceho, jeho obchodný duch a ochota riskovať. Mladší - začínajúci podomoví obchodníci sa v prvých rokoch svojej činnosti pridržiavali základných druhov tovaru (plechový, drôtený, galantérny), nanajvýš rozšírených o tovar drevený či emailový.

Naopak rodiny, ktoré sa už niekoľko generácií zaoberali podomovým obchodom ako Murčovci z Čadce, neváhali riskovať a vždy prišli s nejakou novinkou (napr. predaj porcelánu a zároveň aj korýt, rôznych semien, bielizne a pod.).

Zaujímavý sortiment ponúkal aj Tomáš Heljenek (1887), rodák z Veľkého Rovného, bývajúci vo Vysokej nad Kysucou, ktorý mal povolenie aj pre trhy a jarmoky. Okrem kusového textilu obchodoval s čerstvým i sušeným ovocím, pomarančmi a citrónmi. Napokon obchodníci s ovocím z Veľkého Rovného boli známi už v 17. storočí.[50]

Ženy, podomové obchodníčky, obvykle predávali rovnaký tovar ako muži z danej lokality. Len niektoré sa špecializovali na predaj papierových kvetov a svätých obrázkov, prípadne semien. Ich počet vzrástol koncom tridsiatych rokov 20. storočia a mnohé z nich si požiadali aj o povolenie predávať na trhoch a jarmokoch.

3. 4. 3 Transport tovaru

Vzhľadom na to, že sa tovar počas predaja nesmel prepravovať za pomoci žiadnych dopravných prostriedkov (povozy, vozíky, motorové vozidlá a pod.), podomoví obchodníci boli odkázaní na jeho nosenie.

Niektorí používali štvorhranné prútené koše zavesené v predu na remeni, v ktorých bol tovar naukladaný tak, *„abi si si mohol očami viberať"*. Iní nosili takéto koše na chrbte. Najmä tí, ktorí predávali rôzne druhy kief, mali na ňom upevnené niektoré kusy na ukážku. Z toho istého dôvodu si na hruď navešali kefky na topánky, štetky na umývanie fliaš a pod. Ďalší mali koše s oblúkovou prednou stranou z prútia, zatiaľ čo zadná stena bola vyrobená z dosiek. Dva závesné remene ich umožňovali nosiť na prsiach. Vzorky tovaru boli pripevnené hore na prútenej časti, traky a šnúrky do topánok na vyčnievajúcich doštičkách, vpravo i vľavo. Ostatní používali koše dva. Zadný bol na chrbtovej časti obšitý plátnom, aby neodieral chrbát, na ktorý sa pripevňoval dvoma remennými pásmi. Zvyšné dva popruhy slúžili na prichytenie menšieho predného košíka, ktorý sa

[50] Ferko, V.: Svetom, moje, svetom. Bratislava 1985. s. 93.

používal na prenos šnúrok, nití, mucholapiek, ale aj gombíkov, ozdobných hrebienkov, sponiek do vlasov, cukrových i vŕbových píšťaliek. V zadnom koši sa nosili vešiaky, kefy, „smetáky" a iný väčší tovar.

Okrem takýchto košov sa vyskytovali aj prútené napodobeniny krošní, ktoré pre podomových obchodníkov v prvej polovici tridsiatych rokov 20. storočia zhotovovala košikáreň v Žiranoviciach u Počátek. Mali hranolovitý tvar, otvorený vrch a vzadu v spodnej časti dvierka. Vo vnútri boli približne v polovici vložené drevené priečky. Slúžili na uskladnenie a transport drobného textilu, papúč a galantérneho tovaru. Podobnú krošňu vlastnil istý bezruký podomový obchodník z Nesluše. Na ňu po bokoch vešal malé košíčky – *„take jako na zakuski."*

Tí, ktorí sa okrem obchodovania venovali aj oprave starého riadu, nosili tovar spoločne s plechom či drôtom v drevenej krošni zavesenej na hrudi alebo na chrbte. Mohlo pritom ísť o starú drotársku krošňu upravenú na predaj galantérneho a iného tovaru. Krošňa i kôš boli v takom prípade vybavené priečinkami, v ktorých boli uložené jednotlivé druhy ponúkaného sortimentu.

Aj keď niektorí podomoví obchodníci využívali len jeden z týchto prostriedkov, niekedy sa objavili aj ich kombinácie. Štefan Korduliak (1922) chodil vpredu s krošňou s navešanými zrkadielkami, šnúrkami, niťami a ďalšími drobnosťami, vzadu mával drôtený kôš naplnený „kominárkami", kefami a „smetármi". Podobne tomu bolo v prípade Jána Murču (1886), ktorý mával tovar v prútenom koši na prsiach, zatiaľ čo na chrbte nosil krošňu v tvare podlhovastej pravouhlej skrinky so zošikmenou hornou časťou. Táto slúžila na transport plechu, pretože sa okrem predaja venoval i oprave starých hrncov. Potrebné náradie ako šidlo, nožnice na plech, kliešte, kladivo, *podršku* (nákova), *ľetkoľbu* (spájkovačka) a nádobku s kyselinou soľnou nosieval v spodnej zásuvke krošne.

Rozšírené boli aj drevené alebo lepenkové kufre, ktoré sa nosili prevesené cez plece. Pri predaji si ho podomový obchodník preložil dopredu alebo položil na stôl a otvoril. Tovar bol v ňom, podobne ako v košoch a krošniach, premyslene poukladaný - postojačky, aby sa využilo každučké miesto a čo najviac sa ho tam zmestilo. K výbave kufra patril tiež drevený polmetrový meter, ktorý sa používal na rozmeriavanie stužiek a čipiek.

Koše, krošne a kufre okrem transportu tovaru plnili i funkciu akýchsi výkladných skríň, kde sa nikto okrem predávajúceho nesmel tovaru ani len dotknúť alebo sa v ňom prehrabávať. Bol to obchodník, ktorý predviedol zopár vzoriek a to, čo si kupujúci vybral, odložil bokom.

Aby sme si utvorili lepšiu predstavu o tom, aké množstvo tovaru sa zmestilo do kufra, uvádzam tri príklady z roku 1940:[51]

Príklad č. 1

16 ks dámskych nohavičiek
10 šatiek na hlavu
16 zv. bielych a čiernych šnúrok do topánok
23 špuliek bielych a čiernych nití
3 škatule bielych a čiernych nití
2 škatule ihiel
10 papierových tabuliek patentiek
70 pohľadníc
15 ks obálok a dopisného papiera
1 škatuľa malých pier

Príklad č. 2

14 zv. bielych a čiernych šnúrok
28 špuliek bielych a čiernych nití
3 škatule bielych a čiernych nití
2 škatule ihiel
18 šatiek na hlavu
3 páry trakov
1 veľká škatuľa podväzkov, čipiek, trakov

Príklad č. 3

10 škatúľ kancelárskych spojok
3 tucty čiernych ceruziek
8 ks atramentových pier
2 škatuľky pier
2 škatuľky „kramličiek“
7 blokových zápisníkov
1 pijavý papier
1 zv. indiga

Menej náročné na prenos boli *ramínka* - vešiaky. Predávajúci ich mali zavesené na drôte alebo remeni, ktorý mali prehodený cez plecia.

3. 5 Cesta za obchodom

Vzhľadom na skúmanú problematiku nemožno zabúdať ani na spôsoby prepravy podomových obchodníkov na miesta, kde pôsobili. Najčastejšie chodievali pešo, pričom sa spoliehali, že sa časť cesty odvezú s niekým na voze. Menej cestovali vlakom, a aj to nikdy priamo, keďže sa snažili ušetriť. V súvislosti s tým sa nám zachoval opis cesty do Prahy, ktorú absolvoval v tom čase pätnásťročný Ignác Chudý (1919) s rovnako starým druhom z Rudinskej a gazdom a jeho ženou z Ochodnice. Noc pred cestou strávili v Ochodnici a ráno o pol piatej sa pobrali na vlak do Frýdku:

„Sme cestovaľi Frídek – Místek. F Ťešíňe sme presadaľi a už som dostal uzdu na pľeco. Už iď od domu do domu." (I. Ch., 1919)

Vlakom cestovali aj z Olomouca do Zábřehu a odtiaľ do Českej Třebovej, kde už žili Nemci a oni sa mohli naplno venovať obchodu. Do Prahy dorazili na Všechsvätých a cesta im trvala tri týždne.

Dopravu po železnici využívali najmä tí podomoví obchodníci, ktorí sa združovali v už spomínanom Odborovom zväze podomových a trhových obchodníkov a cestujúcich živnostníkov so sídlom v Nesluši, a tak si mohli nárokovať na ním poskytovanú zľavu na cestovnom. Po vzniku Slovenského štátu si viacerí z nich kupovali ročné cestovné lístky, vďaka ktorým sa mohli neobmedzene prepravovať po Slovensku. Bežné bolo aj cestovanie na čierno.

Preprava vo vlaku však okrem finančných nákladov so sebou prinášala aj nemalé problémy. Obchodníci si museli dávať pozor na tovar, pretože sa nezriedka stávalo, že sa im ho snažili ukradnúť cigáni, železničiari alebo ostatní cestujúci:

„Tíž jako ďjabľi, chalaňi vešľi do vlaku. Vešľi, boľi dvaja, ukradľi z teho vagona plátna také, čo bolo na plachti a košeľe a také, čo mohľi, ukradľi.

[51] ŠOA Čadca, Priestupky proti podomovému obchodu, č. 298/1940, 2-245, K 310, OÚ Čadca. Ide o zoznamy predmetov zabavených pri nedovolenom podomovom obchode v Čadci. Napr. kancelársky tovar v príklade č. 3 bol následne predaný za sumu 5 Ks.

Zuťekali domvov a takhľa sa robilo."

(V. K., 1923)

Niekedy sa tiež prihodilo, že vandrovníci nemali peňazí ani na cestu domov, a tak boli opäť odkázaní na vlastné nohy, prípadne si niekde zohnali starší bicykel. Trasu napr. z Prahy do Rakovej tak vraj prešli za 8 - 9 dní. Bicykel sa časom začal používať aj priamo pri predaji. Z obáv pred prípadnými pokutami zo strany žandárov ho však niektorí z nich pri príchode do dediny odložili na jej okraji, prípadne u miestneho krčmára alebo známeho a ďalej išli pešo.

3. 6 Organizácia práce a spôsob predaja

V počiatkoch rozvoja podomového obchodu chodievali Kysučania na kratšie trasy. Keď svoj tovar rozpredali, vrátili sa domov, trochu si odpočinuli a opäť sa vybrali na cestu. Neskôr svoje cesty predlžovali a s tým sa objavila potreba zmeny organizácie. Bolo nerentabilné, aby sa neustále vracali, a tak si objednaný tovar nechali posielať tam, kde práve pôsobili. Skúsený podomový obchodník už dokázal presne odhadnúť množstvo aj sortiment tovaru pre tú či onú trasu. V niektorých oblastiach boli vítaní aj ako nositelia rozmanitých noviniek a správ.

V medzivojnovom období z domu odchádzali na dlhší čas – na tri mesiace, pol roka, rok, osemnásť mesiacov i dlhšie:

„Naš oťec bol rok preč, v Čechach. Zme už boľi traja, čo ňeprišel domov. Chcel ňejaku korunu zarobiť, tak šel preč. Najmenej tam bol dva mesiace. Každi už chcel ňejaku tu korunu. Choďiľi tam aj žebrajuci." (J. M., 1930)

Obyčajne šli po Veľkej noci alebo skoro na jar, keď porobili prvé práce na poli.[52] Začiatkom leta sa vrátili na sušenie sena, v auguste pokosiť obilie

[52] Na rozdiel napr. od čipkárov z obce Medzibrod (okr. Banská Bystrica), ktorí odchádzali za obchodom obvykle na sviatok sv. Jozefa (19. marec), podomoví obchodníci z Kysúc nemali pevne stanovený termín odchodu.

a nachystať drevo na zimu, poniektorí prišli aj na „hody", niekde tiež nazývané „kermaš". Doma sa však nikdy nezdržali dlhšie ako šesť týždňov.[53]

Niektorí síce prišli, keď bolo najviac roboty, ale celú dobu nič nerobili, iba odpočívali a liečili si ubolené nohy. (*„Maľi take nohi spuchnute, sam pľuzger."*):

„Mamka naša povedaľi, ten tatko, keď prišľi z tích Čiech, no oňi sa ňezajaľi, že dreva nastrojiť, pokosiť ľebo čo. Daľi sa pošívať topánki, no také ľen ľahké robiľi. Odpočinuľi a zas išľi preč." (A. Ch., 1928)

Podaktorí ani nevedeli kosiť a priúčali sa tomu od svojich manželiek. Iní využili čas, ktorý trávili doma, na práce v rámci akcií pre nezamestnaných, ako bola stavba školy, cesty, regulácia Kysuce alebo miestnych potokov a pod., za čo dostávali lístky – tzv. žobračenky v hodnote 10 až 20 korún na deň. Za ne si mohli kúpiť potraviny a petrolej.

Ďalší odchádzali až na jeseň a rok či dva, niekedy aj dlhšie sa domov nevrátili. V takom prípade predávali celú zimu a aj Vianoce strávili mimo domova. Tí starší však radšej prežili toto ročné obdobie doma a za obchodom sa vybrali znovu až na jar.

Pracovný deň sa začínal o siedmej hodine ráno, predávalo sa do piatej večer, niekedy aj dlhšie, a to bez ohľadu na počasie:

„Raz sa mi to stalo, že mi ze strechi sňah spadol a fšecek tovar mi to vihoďelo pod sňeh. Som mal roboti, kim som to pozbieral." (I. Ch., 1919)

Aj keď niektorí autori[54] uvádzajú, že nedeľa bola pre drotárov dňom odpočinku a spájala sa s návštevou kostola, viacerí podomoví obchodníci predávali aj v tento deň. Dokonca ho považovali za najlepší pre obchody, pretože sa doma zdržiavalo najviac ľudí.

Ak mali ľudia po výplate, podomoví obchodníci popredali väčšie množstvo tovaru ako obyčajne. Rovnako to bolo aj pred sviatkami. Napriek tomu

---

[53] Jedným z dôsledkov takéhoto sezonárstva je aj to, že deti sa rodili v približne rovnakom období.
[54] Pozri: Guleja, K.: Svet drotárov. Bratislava 1985. s. 50 a 69.
Procházka, K.: Kolárovičtí dráteníci. Praha, V. Kotrba 1905.

sa im každý deň podarilo niečo predať, či už *kominárku* alebo kefu na topánky, žiletky, mydlo na holenie, ihly, nite, vreckový nožík alebo ústnu harmoniku.[55] Na druhý deň pokračovali v obchôdzke tam, kde predtým skončili.

Nedá sa jednoznačne povedať, ako dlho trvalo, kým vypredali všetok tovar naložený do krošne, kufra či koša. Záviselo to od ich schopností a kúpnej sily obyvateľstva. Obvykle sa im to podarilo v rozpätí dvoch až troch týždňov. Niektorí gazdovia však džarkom dopĺňali tovar už po troch či štyroch dňoch.

Podomoví obchodníci chodili hlavne po dedinách, menej po mestách, kde navštevovali nájomné domy.[56] To, že sa mestám vyhýbali, mohlo byť spôsobené tým, že sa tam vyskytoval väčší počet žandárov ako na vidieku. Mnohí totiž nemali povolenie na predaj, či už v danom okrese alebo vôbec, mali neplatnú podomovú knižku alebo si do nej nedali zapísať nosiča, ktorého využívali aj na predaj tovaru. Preto i v dedine viedla ich prvá cesta do hostinca, aby sa dozvedeli, či sú tam žandári. Ak náhodou boli, išli ďalej alebo predával iba gazda. Niekedy sa stávalo, že napriek tomu, že mali všetky doklady v poriadku, museli dať žandárovi úplatok, inak by im bol skonfiškoval tovar:

„Chiťel mňa žandár. Zebraľi mi tovar. Mal som, jako ti bosňaci choďeľi, taki koš pred sebu. Zebraľi a hoďeľi to k starostovi. Tak som išel k načeľňikovi a ten vibavil, že mi ten tovar rano doňiesľi na bit, ďe som bival.“ (Š. P., 1915)

Predtým, ako podomoví obchodníci začali predávať, mali povinnosť predložiť podomovú knižku na vidovanie príslušnému úradu, ktorý im pečiatkou povolil vykonávať činnosť vo svojom obvode. Okrem toho im presne vymedzil, ako dlho sa môžu zdržiavať v danom okrese: týždeň, 10 dní, 14 dní, 5 mesiacov alebo až do vypršania povolenia na podomový obchod. Neznamenalo to, že sa podomový obchodník v určenom čase zdržiaval výlučne v jednom okrese. Mohol

---

[55] Podomoví obchodníci sa svoj tovar snažili predať tak, aby na každom kuse mali zisk aspoň päťdesiat halierov alebo korunu.

[56] Tak to bolo najmä v počiatkoch podomového obchodu. Od tridsiatych rokov 20. storočia začala klesať kúpyschopnosť dedinského obyvateľstva v dôsledku zníženia možnosti odpredaja poľnohospodárskych výrobkov a straty finančných príjmov z iných zamestnaní. Obyvateľstvo dedín začalo platiť podomovým obchodníkom v naturáliách, preto sa veľká časť z nich preorientovala na priemyselné oblasti, kde im zaplatili peniazmi.
Pranda, A.: Príčiny vzniku a rozvoja doplnkových zamestnaní na Kysuciach. 2 časť. Slovenský národopis, 14, 1966, č. 1, s. 44. (ďalej uvádzam ako Príčiny 2)

ísť ďalej, tam sa „zavidovať" a ak sa mu nedarilo, vrátiť sa späť alebo pokračovať v ceste. Za vidovanie sa síce platilo 5 Kč, ale samotným úradníkom sa odporúčalo, aby v tejto záležitosti postupovali liberálne a poplatok nevyžadovali, ak nebol podomovému obchodníkovi osobitne vymeraný alebo bol od neho oslobodený.[57]

Aj keď časť podomových obchodníkov predávala svoj tovar sama, iní so sebou vodili jedného, ba aj viacerých džarkov. Ak ich mal gazda viac, viedlo to k tomu, že do značnej miery vystúpil z procesu predaja a venoval sa nákupu, výrobe a rozdeľovaniu tovaru. Ten predávali jeho džarkovia, zatiaľ čo on ich čakal v hostinci alebo ubytovni.

Pokiaľ mal gazda iba jedného džarka, tovar si rozdelili a predávali obaja. Keď prišli do dediny, gazda určil, kto pôjde pravou a kto ľavou stranou, prípadne ponechal výber na džarka. Na konci dediny sa stretli na vopred dohodnutom mieste. Ak jeden z nich skončil skôr, počkali sa. V prípade, že chlapec šiel s podomovým obchodníkom po prvýkrát a ešte nepoznal jeho rajón, najskôr sa s ním oboznámil a až potom predával. Večer džarek odovzdal všetky zarobené peniaze gazdovi. Nesmel si nič nechať pre seba. Medzi ním a gazdom platila prísna deľba funkcií: gazda mu dával tovar, on jemu peniaze. (*„On bol gazda a mi zme boľi jako taki sluhovia. Prakticki sme museľi odevzdať fšetko, čo zme maľi."*)

Mnohí z podomových obchodníkov, ktorí vykonávali túto činnosť v medzivojnovom období, sa k nej dostali práve ako džarkovia. Môžeme si to dokázať na osude Jána Murču z Čadce, ktorý sa ako pätnásťročný stal nosičom svojho otca. V sedemnástich rokoch sa osamostatnil a ako dvadsaťročný si popri predaji tovaru začal privyrábať opravou starých hrncov:

„Keď bol starši, už bol chitrejši. Uš sa ich te gazďini pitaľi, či veďia riad opraviť, tak sa to naučeľi. Svet ich naučel." (J. M., 1930)

Ako tridsaťpäť až štyridsaťročný mal už vlastných džarkov.

Generácia džarkov začínajúca v tridsiatych rokoch 20. storočia kvôli vypuknutiu 2. svetovej vojny vo väčšine prípadov neprenikla do obchodných

[57] ŠOA Čadca, Prípis Okresnému úradu v Kysuckom Novom Meste, č. 209/1928, 1060-2994, K 110, OÚ KNM.

tajomstiev svojich gazdov a ani nemala vhodné podmienky na to, aby sa raz osamostatnila.

S tovarom chodili z domu do domu. Podomoví obchodníci ho ponúkali so slovami: *"Prosim, som bez zamesnaňja. Kupťe ode mňe, prosim vas."* S kupujúcimi sa vždy pekne rozlúčili a zdvorilo im poďakovali: *„S Panom Bohom, ňech su pekňe zdravi!"* alebo *„Zaplať Pan Boh!"* V nemecky hovoriacich oblastiach sa tak dialo v nemčine.[58]

Pre podomových obchodníkov predávajúcich v Sudetách bolo nevyhnutnosťou, aby sa naučili nemecky. Mnohokrát sa im to podarilo práve pri práci. Hoci príslušníci staršej generácie v nemalom počte prípadov nevedeli písať ani čítať, týmto jazykom hovorili plynule, dokázali si zjednať cenu, postarať sa o seba a svojich džarkov, vyznali sa v peniazoch a *„ňikomu sa ňeňechaľi oklamať."*

Počas obchodovania Kysučania neraz využili i bakuľu - *čakan*, ktorú nosili so sebou. Chránila ich pred dedinskými psami a prípadnými útočníkmi, poskytovala im oporu pri chôdzi, ale používali ju aj na iné účely:

„Choďil [otec] *po tej krpoške, ale fšak ich choďilo viacej tich chlapou. Ale kďe tam, tam ich bolo strašňe veľa a každi deň buďe kupovať ta paňička ti pasťički? Keď ich ňekcela pusťiť, tak hej včisľi čakan do dveri, abi ňezavrela. No ale co, keť inše ňe, tag im dala aspoň kusek kolača, kavu a to maľi obeda ftedi."* (Š. Š., 1926)

Ak sa predsa len stalo, že domáca nič nekúpila, ani im nič nedala, džarkovia mali svoje spôsoby, ako sa jej pomstiť. Podarilo sa mi zistiť tento:

„Bapka spominala, že jej švagor, on mal iba petnásť rokov, bol najmlačší a keď mu ta paňi ňechcela dať zarobiť, tak s kamaratom chiťiľi a sa jej, s prepačeňim, visraľi pred dvere." (P.H., 1972)

---

[58] Pozri s. 26.

V tridsiatych rokoch 20. storočia totiž došlo k presýteniu českého trhu podomovými obchodníkmi zo Slovenska. V tom čase sa ich po „ľandoch" pohybovalo tak veľa, že jeden a ten istý príbytok v priebehu jedného dňa, resp. týždňa navštívili aj štyria až piati:

„Ono nás tam choďelo veľa už koľko razich nam aj povedaľi: - Hoši, čo se s vami pitel roztrh, veď tadi biľi už traja před vámi?! – Takže nás bolo veľa, čo to choďeľi a každi ľen núkal. Ono koľko razich aj keď otvorila dvere tá paňička, tak chiťela a chitro zavrela. To sme aj nohi davaľi medzi dvere, ľen abi sme núkaľi. No, tak nasilu predať, no abi utŕžil čosik." (A. Č., 1923)

Podomový obchod však vo svojej podstate predstavoval veľkú psychickú i fyzickú záťaž. Tovar zväčša vážil 3 až 4 kg, spolu s plechom a nástrojmi na opravu hrncov i 20 až 30 kg a pokiaľ sa obchodník neviazal na konkrétnu ubytovňu či byt, denne prešiel niekoľko kilometrov. Častokrát nemal čo jesť, prespával v stohoch a maštaliach. Ak nemal obchodného ducha a neovládal jazyk oblasti, v ktorej pôsobil, jeho situácia bola ešte zložitejšia:

„Zažiľi zme aj zleho, aj dobreho. To si musel, keť si chcel prežiť. A keľo ich otpadlo! Bol tam mesac - dva, ňevichoďilo mu to, prásk, skrachoval. Musel si si veďieť dobre zjednať cenu a cigaňiť, ľebo bi si ňebol vižil." (Š. G., 1922)

Podomoví obchodníci, ktorí pracovali v pohraničných okresoch, občas tajne prekročili hranice a svoj tovar predávali aj v susednom Rakúsku a Nemecku. Niektorí ho tam dokonca nakupovali a nosili do Čiech. Obyčajne to robili po dohode s majiteľmi veľkoskladov, ktorí im časť z neho odstúpili. Podaktorí v Čechách kupovali heligónky, doniesli ich domov a tam rozpredali. (*„Ja som mal šesť rokov a už som veďel hrať na heľigonke. U nas každi jeden. Aľe bez not!"*) Ďalší takto zásobovali drobným tovarom tých podomových obchodníkov a trhovcov, ktorí obchodovali v iných oblastiach, a tak nemali možnosť kúpiť si tam predávaný tovar, prípadne nemali potrebnú mieru obchodného ducha:

„Náš oťec nosiľi z Brna gombiki a predavaľi ich tu takemu jednemu. A koľko razich ten prišol a ešťe za ti prvše ňezaplaťil, tak mu ňechceľi dať. Koľko razich sa s ňim vaďeľi! Aľe keď ich maľi, zas mu ich daľi. Zas potom čakaľi, kedi mu za ňe dá. Koľko razich aj mňa tam poslaľi, ďefčacko, po ti peňaze.“

(I. P., 1942)

Mnohí počas vandrovky nielen obchodovali, ale pracovali všade tam, kde ich zamestnali. Išlo o rôzne pomocné a nádenníckе práce, ktorými sa snažili zarobiť si niečo navyše alebo zaobstarať potravu. Strážili čerešňové sady a ovocné záhrady, štepili stromy a sušili ovocie. Ďalší pomáhali v pivovaroch, vyvážali ľad, zamestnávali sa v kúpeľoch ako pumpári, zametali ulice a čistili ubytovne. Niektorí si zarábali ako klampiari, ďalší ako miškári. Niekedy našli prácu aj pre svojich rodinných príslušníkov. Napr. František Franek svojej dcére sprostredkoval učňovské miesto v továrni na výrobu obuvi. Džarkovia, pôsobiaci vo väčších mestách, skladali za jedlo alebo pár drobných dovezené uhlie do pivníc alebo ho vynášali ženám do kuchýň. Iní takéto služby nevykonávali, pretože sa báli odložiť kôš či krošňu s tovarom, aby im ju niekto neukradol.

Viacerí sa tiež venovali oprave poškodeného poľnohospodárskeho náradia, kuchynského riadu a hrncov. Do istej miery to bolo spôsobené tým, že časť z nich začínala ako drotári alebo džarkovia u drotárskych majstrov, u ktorých si osvojili drotárske techniky. Keď sa v roku 1930 začali robiť opatrenia, ktoré mali viesť k likvidácii drotárstva ako vandrovného zamestnania, nezriedka spojeného so žobraním, mnohí drotári boli nútení preorientovať sa na podomový obchod alebo si hľadať iné zdroje obživy. Tým sa v Čechách znížil počet drotárov, ale zároveň vzrástol dopyt po jedincoch, ktorí by dokázali opraviť deravé hrnce a rozbitý riad. V danom momente si aj časť tých podomových obchodníkov, ktorí sa dovtedy nevenovali tomuto druhu činnosti, začala privyrábať takýmto spôsobom.

Títo svoj príchod do dediny oznamovali volaním: *„Hrnce spravovať! Drátovať!“* alebo *„Drátovať! Flikovať!“*[59] Opletanie hlinených nádob drôtom však robili len máloktorí. Vo väčšej miere sa orientovali na opravu plechových,

[59] Podomoví obchodníci, ktorí iba predávali, svoj príchod do dediny neoznamovali žiadnym volaním. Chodili ticho z domu do domu a až tam ponúkali svoj tovar.

menej smaltových hrncov. Ak bola diera malá, rozšírili ju šidlom a vložili do nej nit, ktorý rozklepali. Ak bola väčšia, vystrihli z plechu dve malé kruhové záplaty a priložili ich z vnútornej i vonkajšej strany na poškodené miesto. Šidlom do nich vyvŕtali dierky a spojili nitom, ktorý rozklepali. Niektorí zvykli záplaty pre istotu spojiť ešte aj lepidlom z rozžutého chleba. Pred gazdinami o ňom hovorili ako o „zázračnom" prípravku a nechali si ho adekvátne zaplatiť. Nahrádzali aj chýbajúce uchá a prepálené dná plechových a smaltových nádob. Tieto najskôr vyrezali a reznú hranu vyhli von. Z plechu urobili nové dno, priložili ho k okrajom pôvodného a klepaním spojili.

Pred rokom 1930 sa za opravu malých plechových nádob platilo 60 halierov, za nitovanie jednu korunu a za obnovenie plechového dna štyri až osem korún.[60]

Niektorí sa zaoberali i pocínovaním kovových predmetov, najmä sčernetých plechových hrncov. Niekedy si gazdiná dala pocínovať práve opravenú nádobu, aby sa záplata farebne nelíšila. Vlastnému pocínovaniu predchádzalo očistenie pieskom a vodou, odmastenie kyselinou soľnou, osušenie a zahriatie na drevenom uhlí. Cín sa nasypal na rozpálené plochy v podobe prášku a rozotrel. Napokon sa jeho zvyšky vypláchli a pocínovaná nádoba sa vysušila. Cínový prášok sa kupoval alebo pripravoval z čistého cínu. Aby nádoba získala vysoký lesk, na vonkajšej strane sa natrela kyselinou dusičnou alebo špeciálne pripravenými pastami.

Aj keď oprava starých hrncov predstavovala určitú možnosť ako si zarobiť niečo navyše, jadro činnosti podomových obchodníkov naďalej spočívalo v podomovom predaji, niekedy rozšírenom o trhy a jarmoky.

3. 6. 1 Trhy a jarmoky

Podomoví obchodníci mali až do roku 1926 slobodný prístup na trhy a jarmoky. Neskôr to bolo možné, iba ak im bolo na ne vystavené povolenie. To mali zaznačené v podomovej knižke a väčšinou platilo len na území Slovenska. Napriek tomu sa našli i takí jedinci, ktorí ponúkali svoj tovar aj vo veľkých

[60] Guleja, K.: Svet drotárov. Martin 1992. s. 41.

mestách Nemecka, kde sa konali každodenné trhy, či v susednom Maďarsku a Poľsku, menej aj v Chorvátsku.

Predaj iba na trhoch a jarmokoch bol samostatnou živnosťou.[61] Podomoví obchodníci s platným povolením tam smeli predávať, ale len z krošne, koša alebo kufra. Na rozdiel od držiteľov trhoveckej živnosti nemohli mať ani si prenajať stánok a na prepravu tovaru používať povozy alebo motorové vozidlá.

Po rozbití Československa, vzniku Slovenskej republiky a vypuknutí 2. svetovej vojny sa pre väčšinu z nich stali Čechy a Morava neprístupnými. Časť z nich musela narukovať do armády a časť sa venovala podomovému obchodu výlučne na Slovensku, keďže len máloktorým sa podarilo získať povolenie na obchodovanie v Protektoráte. Iní, najmä starší, zanechali podomový obchod úplne alebo sa preorientovali na trhy a jarmoky. V tomto období viacerí Kysučania, medzi nimi čoraz viac žien, požiadali o trhoveckú živnosť. Niektorí boli ochotní aj upustiť od podomového obchodu, aby ju získali. Len zriedkavo sa vyskytli opačné prípady, kedže mnohé úrady povoľovali obchodovanie vo svojom obvode len na jeden deň, aj to iba na trhoch a jarmokoch.

Po skončení vojny sa časť podomových obchodníkov k svojej pôvodnej činnosti nevrátila. Ak si nenašli iné zamestnanie, venovali sa trhovníctvu.

Podomoví obchodníci - trhovci sa v mnohých prípadoch dostali k tejto živnosti prostredníctvom svojich otcov, starších bratov, susedov či známych. Tí ich vzali do sveta so sebou, tam sa však už každý musel o seba postarať sám. Sortiment, ktorý ponúkali, bol podobný tomu, čo predávali po domoch. Išlo o rôzne čipky, patentky, podväzkovú gumu, zipsy, gombíky, povojníky a látky. Niektorí obchodovali s teplákmi, spodkami, pyžamami, trikotmi, kabátmi, papučami, obuvou a načierno aj so zábavnou pyrotechnikou (vybuchujúce guličky). Ďalší sa špecializovali na kefy, štetky na vymetanie komínov, štipce, vešiaky, mucholapky, pasce, lyžice a domáce potreby. Menej predávali semená, čerstvé i sušené ovocie a medovníky. Ak niektorý druh artiklu nešiel na odbyt, vymenili ho za iný.

---

[61] Kysucká encyklopédia v časti Národopis (Kysucké múzeum v Čadci 1994) v hesle Vandrovné zamestnania charakterizuje trhovníctvo a jarmočníctvo ako „vyššie formy podomového obchodu." (s. 45)

Tovar kupovali vo veľkoskladoch v Prahe, Písku, Nymburku, Žiline, Púchove, Bratislave, Ružomberku a Košiciach. Keď poň išli osobne, zaplatili v hotovosti a odviezli si ho prenajatým autom. Pri predaji ho mali uložený v kufroch alebo balíkoch a z miesta na miesto prepravovali vlakom alebo na bicykli. Na ňom boli schopní prejsť 20 až 40 km, ale aj trasu z Čadce do Košíc.

Niektorí predávajúci si tovar nechávali posielať tam, kde sa práve zdržiavali, pričom peniaze poslali dodávateľovi poštou (*„On poslal tovar. Napísal, teľo to stojí, mi zme poslaľi peňiaze.“*) alebo mu zaplatili faktúrou prostredníctvom banky, v ktorej mali otvorený účet.

Najčastejšie navštevovali trhy v Čadci, Žiline, Bytči, Považskej Bystrici, Púchove, Trenčíne, Košiciach, Ostrave, Terchovej a na Orave:

„Dňeska zme boľi na jarmeku f Púchove, zajtra zme boľi v Dubňici. Každí ďeň sa choďelo. Každí ďeň boľi jarmeki. Čo sa predalo, to sa dokúpelo. Furt bolo tovaru dosť.“ (J. O., 1912)

Podomoví obchodníci s povolením na trhy a jarmoky, ktorí sa dlhodobo zdržiavali v Olomouci, predávali v Hraniciach na Morave, Přerove, Litovli a Lipníku. V medzivojnovom období patrili v Nemecku k najnavštevovanejším mestám Brémy, Hamburg a Magdeburg, v Maďarsku oblasti susediace so Slovenskom (napr. Komárom):

„Ftedi už bol brácha Jano se mňu, no i povedám: - Vieš čo? Pojďeme na trh tam na Maďarské. – Aľe teraz maďarski som ňeveďel. A teraz jako? A tam bola z Blažkovej jedna, čo tam choďila po trhu a ona, pravda, veďela po maďarski a vraví: - Keď buďeš chceť predávať, tak musíš vraviť: ‚Kedarámeďkoronába.' - Dva kusy za korunu. Ľebo ja som ňemohol ňišt predať, keď som ňeveďel maďarski. A ako som začal kričeť: ‚Kedarámeďkoronába,' ja som mal ďesaťisíc vešákov za dve hoďini preč.“ (Š. P., 1915)

Tí, čo sa vzdali podomového obchodu, odchádzali na trhy, keď porobili na poli. Niektorí boli vyučení klampiari a predávali len vtedy, keď nemali

zákazky. Z domu odchádzali na dva až tri dni alebo jeden až dva týždne a navštívili viaceré trhy, ktoré sa v tom čase konali. Bývali v prenajatých izbičkách, hoteloch a u majiteľov veľkoskladov. Stravovali sa v bufetoch a hostincoch, kde ich obed aj s pivom údajne stál šesť korún. Len niektorí si z domu vzali za pohár bravčovej masti a slaninu.

Predávať začínali skoro ráno a končili o druhej či tretej hodine popoludní, v čase výročných jarmokov až večer. Zvyčajne sa na trhu zišlo dvadsať až tridsať trhovcov, takže konkurencia bola silná. Každý z nich musel mať vybavenú trhoveckú živnosť, zaplatenú príslušnú daň a poplatok za stánok - *šiator*. Niektorí mali svoj vlastný. Nosievali ho so sebou alebo spoločne s tovarom nechávali u známych či v prenajatej miestnosti, kde aj viacerí skladovali svoj obchodný artikel. Iní si museli stánok prenajať.

Ak si chceli predávajúci zvýšiť obrat, vzali so sebou svoje malé deti, pretože sa spoliehali na to, že im kupujúci pridajú na cene:

„Ja, to som mal seďem rokou, keď ma zobraľi tiež na ten trh a postavaľi tam taki traja páňi. No a to bolo treba hovoriť, hej a ja som si to popľietol ftedi. Tam staľi ti traja paňi. Tak tri mucholapki boľi za korunu a ja som začal kričať, že traja páňi za korunu." (P. H., 1928)

Na rozdiel od podomových obchodníkov, ktorí si počas vandrovania zvykli privyrábať aj inými prácami, trhovníci sa venovali výlučne predaju. Na podomoobchodníkov obvykle hľadeli s dešpektom (*„To sa aňi ňeoplaťelo robiť."*), zatiaľ čo samých seba vnímali ako lepšie zarábajúcich, šikovnejších a múdrejších ľudí. Najmä oni boli v roku 1953 postihnutí menovou reformou, ktorá ich obrala o celoživotné úspory:

„Mena prvá - im kopu peňazí, keď bola, prepadlo. Ľebo ľen v guľi šporovaľi. Mamka chceľi, abi kupovaľi cehľi, abi ňečo postaviľi. Nas bolo seďem ďeťi a ľen henten dom dreveni. Šak oňi to kupiľi, aľe vihorene to bolo. Šak oňi to kupiľi ľen ti muri! Zrobiľi, no a ešťe maľi peňazi kopu, tlačiľi to do guľi a potom prišla mena." (I. P., 1942)

3. 6. 2 Krpoština – tajný jazyk drotárov a podomových obchodníkov

Počas svojich potuliek po svete používali drotári a neskôr i podomoví obchodníci na vzájomnú komunikáciu svoj vlastný argot – tzv. *krpoštinu* či *krpošskú reč*:

„Vieťe, to maľi takú reč krpoši, no tí drotári a podomoví obchodňici. To gazdovia braľi chlapcov a volaľi to džarek, ľebo to bolo krposki. Ľebo krposki Slovak bol krpoš, kudoš, kubroš, ďuroš. Krpoš bol drotár, kudoš bol, čo žobral, kubroš bol esenbák a ďuroš bol sedľak. Heľegať – to spievať." (I. Ch., 1919)

Jej vznik si vynútili obchodné záujmy predávajúcich, pobyt v cudzom prostredí, ako aj snaha utajiť isté informácie pred okolostojacimi ľuďmi.

Išlo o jazyk vytvorený zo slovenských slov a slov iných národov, medzi ktorými sa pohybovali. Častokrát vznikol skomolením a zlúčením jednotlivých výrazov, ktoré boli prevzaté predovšetkým z poľštiny, ruštiny, nemčiny a maďarčiny, nezriedka z ich krajových dialektov. Jeho súčasťou boli aj slová z kysuckých nárečí, ktorým však používatelia dodali rôznymi úpravami úplne nový význam.[62] Niekedy na označenie jedného javu, predmetu a pod. používali viaceré výrazy – synonymá, čím sa tento jazyk neustále obohacoval a rozvíjal.

Krpoština sa používala najmä na odovzdávanie obchodných a cestovných informácií, ktoré mali ostať utajené. Podomoví obchodníci si takto oznamovali výskyt žandárov, možnosti lacného ubytovania či stravy, hodnotili ním okoloidúce dievky a pod. Ináč sa snažili v cudzom prostredí hovoriť jazykom kraja, v ktorom sa pohybovali. Aj vďaka tomu si osvojili predovšetkým miestne dialekty napr. nemčiny. Nebolo však zvláštnosťou, ak ovládali i základy iných jazykov, hlavne poľštiny, ruštiny a maďarčiny, drotári i angličtiny a francúzštiny. Podomoví obchodníci pôsobiaci v Čechách, na Morave a v Sliezsku dodnes v hovorovej reči používajú české výrazy a jazykové zvraty.

---

[62] Kiripolský, M.: Krpoština. In: Kysuce a Kysučania. Národopis. Kysucké múzeum v Čadci 1994, s. 20.

V súčasnosti možno *krpošskú reč* považovať za takmer zabudnutú. Generácia dnešných sedemdesiatnikov ju síce kedysi ovládala a aktívne používala, ale vďaka prirodzenému procesu zabúdania si len máloktorý z nich pamätá viac ako päť termínov[63] (*„Čosi som veďel z teho, ale už ňeviem."*). Z nich, ako aj z materiálu O. Dubovického[64], bol zostavený nasledujúci slovník:

ceruzka – *klajbas*
cestovať - *rajzovať, ľabzovať*
cigareta – *kúrka*
český – *treski*
Čech – *Trecháň*
čiara – *čára*
čistiť - *pucovať*
dedina – *fabuľa*
dievka – *ľeja*
dívať sa – *žguľiť*
dobrý – *šebický*
drotár – *krpoš*
drotársky učeň – *ďarek,džarek*
Daj pozor! – *Žguľ!*
fajka – *pipka*
gazda, pán – *bogoľ*
gazdiná, pani– *bogožka, bogoľka*
hľadať – *šukať*
hlásiť – *meldovať*
hlava – *kubka, kopoňa*
hlupák – *putala*
hora – *zeľena*
horieť – *fajkovať*
hovoriť – *mondokovať, mondovať*

---

[63] Mnohé zo slov sa však stali bežnou súčasťou kysuckých nárečí a sú dodnes používané (aj mladou generáciou) bez toho, aby si ľudia uvedomovali ich pôvod.
[64] Dubovický, O.: Tajný jazyk vandrovných remeselníkov Trenčianskej stolice – drotári z obce Stará Bystrica. In: Kysucký kalendár 2001. Čadca 2000, s. 64 – 65.

hrniec – *fázik*

hus – *škriekane*

chlap – *sochor*

chlapec – *košut*

chlieb – *zubec, keňir, kňier*

chytiť – *grejfnuť*

ísť niekam – *karovať, kerovať, kresať*

ísť pešo – *isť šľapcugom*

izba – *hazba*

jesť – *stristť*

kabát – *kaputrok*

kapusta – *zajača*

káva – *kapusňica*

kôň – *čikoš*

koruna – *vrana*

košeľa – *ingel*

koza – *mekana*

kňaz – *plocháň*

kradnúť - *pichať*

krava – *ťeheň*

krčma – *harcovňa, čárda*

kŕmiť - *futrovať*

kúpiť - *zlúpiť*

kurín - *kopľin*

kus - *falát*

liter - *lyžica*

lyžica - *vejačka*

málo - *kičin*

malý - *kičinskí*

mäso – *huš*

maštaľ – *matraľ*

mať - *habovať*

mesto - *város*

mlieko - *cvrkané*

múka - *melena*

nahnevať - *dokuťiť*

nájsť - *višpunťiť*

navštíviť - *prizdrhať*

Nemec - *Haban*

nepamätať sa - *ňebačiť*

nocľah - *halvon*

noha - *uťekačka*

obálka - *koperda*

obchod - *sklep*

odhadom - *bajzom*

okradnúť - *opichať*

ostie - *hvoseje*

pálenka – *šnaps, tardimol*

palica – *čakan, fogoš*

pán - *uram*

pani – *uramka*

pas – *skriboš*

päťdesiathaliernik – *finfák*

peniaze – *šupki, ďengi*

pes – *kuťo*

písať, napísať - *šrajbovať*

piť – *drínať, drúľať, drungať*

pivo – *šero, šare, šarc*

platiť – *fizniť, cálovať, vilízať*

plech – *rezek*

počítať – *rechnovať, rachovať*

podomová knižka – *hauzírpas*

policajt – *fackár, kubroš, konopar, vachár, čamariňec*

polievka – *leveš*

pomáhať – *helfovať*

poprosiť – *višpunťiť*

požiadať – *pokudošiť*
pracovať – *rabotať*
prechádzať sa – *guľať sa*
prejsť – *zdrhnúť*
rajón – *ľand*
saláma – *huža*
sedliak – *ďuroš*
spať – *šláfovať, aludnať*
spievať - *heľegať*
starena – *sára*
starý – *trelí*
starý dom – *kuča*
stratiť – *odlanfáriť*
sviňa – *ďisno*
spievať – *heľegať*
šesták – *najtak*
tabák – *titoň*
teplo – *melek*
tisíc – *jezer*
topánky – *obuvački*
trápiť sa – *krenkovať sa*
túlať sa – *falangovať sa*
udať – *kívnuť*
újsť - *upreť*
umrieť – *stuhnuť*
upiecť – *usušiť*
utekať – *zdrhať*
túlať sa – *falangovať sa*
veľký – *šokacki*
vidieť – *latniť*
víno – *červenčik*
voda – *mokra*
vojak – *katonák*

vrecko - *kešeňa*

vypiť – *vidrunať, vidruľať*

vyrovnať sa (o dlhoch) – *viglajchať sa*

vyzliekať – *zbľekať*

zadok – *valaga*

zadovážiť si - *obštelovať*

zápalky – *škrkane*

zarobiť – *začiboriť*

zásoba jedla – *forota*

zbadať, spozorovať – *latňiť*

zbaviť sa – *odfliariť*

zemiaky – *kopane*

zima – *hidek*

zlodej – *picháč*

ženatý – *opelešeni*

žena – *sochorka*

žobrák – *kudoš*

žobrať – *kudošiť*

3. 7 Zárobky

Určiť presnú výšku príjmov podomových obchodníkov v skúmanom období je v súčasnosti pomerne komplikované. V roku 1944 bol priemerný mesačný zárobok predávajúceho asi tisíc korún.[65] Okolo roku 1938 sa však v Prahe dalo zarobiť aj štyridsať či päťdesiat korún za deň. Vzhľadom na to, že väčšina mužov si viedla presné účty o svojich výdavkoch, ale nie o svojich príjmoch, je pravdepodobné, že údaje, ktoré uvádzali v súvislosti s vyrúbením tzv. zárobkovej dane, mohli byť zámerne nasadené nízko. Tiež si treba uvedomiť, že aj medzi jednotlivými obchodníkmi boli značné rozdiely. Tie boli neraz

[65] V roku 1946 ročná tržba podomového obchodníka predstavovala približne 58 000 Kčs, z toho čistý zisk bol 16 000 korún.

podmienené skladbou sortimentu, rôznym stupňom zručnosti, šikovnosti a obchodného ducha.

Podomoví obchodníci posielali zarobené peniaze domov prostredníctvom banky, ktorá mala spojenie s Tatra bankou v Čadci a Žiline, ale častejšie poštou. Nikdy to neboli vysoké sumy. Raz za dva až tri mesiace poslali 200 korún. Ten, kto zarobil viac, peniaze rozdelil na menšie čiastky a poslal na meno toho, čo nezarobil. Jeho manželka ich mala odniesť žene odosielateľa. Robilo sa tak pravdepodobne z bezpečnostných dôvodov, ale tiež preto, aby dotyčnému nebolo odňaté povolenie k podomovému predaju. Mohol byť totiž obvinený, že má väčší majetok, ako umožňuje zákon o podomovom obchode. Vo väčšine prípadov však zarobené peniaze ledva stačili na uživenie rodiny, zaplatenie dlhov a dane.

Niekedy podomoví obchodníci priniesli zárobok sami. Najmä tí, ktorí sa pohybovali na území Nemecka, však mohli mať pri jeho prenášaní cez hranice problémy. Boli vystavení prísnej prehliadke a nájdené peniaze im mohli byť skonfiškované:

„Raz aj zarobeľi, raz ňezarobeľi. Prišľi aj v otrhaných topánkach. Čo maľi jakési ti marki, to im zebraľi na hraňici, na ostaľi holí. Prišľi holí domvov."
(V. K., 1923)

V súvislosti s tým sa snažili zárobok prepašovať v rôznych skrýšach. Okrem bežne rozšíreného zašívania pod podšívku kabáta si ich vkladali napr. do topánok a pravdepodobne aj do telesných dutín:

„Spomínaľi [otec], *keď ich na hraňici prezjeraľi a už ich aj, prepitujem, do toho zadku špáratkom, či ňemajú tam vetkate ti marki. A oňi že sa ešťe tak ohľi, abi sa dobre pozrel. A raz, keď priňiesľi, že ich maľi tuto f tej topánke hore priľepene, tak jako špáral, tak tam ich ňenašol. Tak ti potom preňiesľi."*
(V. K., 1923)

Zrejme sa tak dialo preto, že tam obchodovali bez úradného povolenia a keby peniaze vyvážali bez zatajenia, mohli by byť vypočúvaní ohľadne ich získania. Druhá možnosť je, že síce povolenie mali, ale neodvádzali stanovené

dane či polatky, a tak sa snažili vyhnúť prípadným pokutám. Jedno z možných vysvetlení je aj to, že Hitler po svojom nástupe k moci zakázal pohyb cudzích štátnych príslušníkov po krajine a s tým mohol súvisieť aj prípadný zákaz vývozu vyššej sumy ríšskych mariek z územia Nemecka. Ide však len o hypotézy, ktoré budú úplne adekvátne, až sa nájde historický prameň, ktorý ich potvrdí alebo vyvráti.

Niektorí predávajúci použili zarobené prostriedky na splácanie pôžičky na nákup hospodárstva. V príslušnej banke si otvorili účet, na ktorý priamo z Čiech posielali peniaze, ktoré sa použili na vyrovnanie dlhu. Ich manželkám tak odpadla povinnosť zaniesť ich každý mesiac do danej finančnej inštitúcie. Okrem toho dotyční vždy so sebou priniesli aj menšiu sumu pre rodinu.

S peniazmi, ktoré muži poslali poštou alebo prostredníctvom banky, mohli ženy disponovať samy. Obvykle ich použili na splatenie dlžôb a nákup predmetov potrebných do domácnosti. (*„Ňekeri choďiľi aj polroka, posielaľi domov peňaze, žena ich utraťila a keď prišol domov, ňemal aňi na cigaretľe. Zasa robil kriki.“*) Ak peniaze priniesol muž, mohol časť z nich odovzdať žene a zvyšok si nechať pre vlastnú potrebu, resp. s nimi narábal sám. (*„Náľe ta mamička ňigdá ňeveďeľi, keľo tich peňazí doňesľi.“*) V takom prípade to bol on, kto rozhodol, čo je potrebné kúpiť do domácnosti:

„Kim boľi doma, kupiľi aj taktoka ti hrnce. To už vždi hrňec doňesľi, metli. To už mamička ňekupovaľi.“ (I. P., 1942)

Neraz priniesli domov aj mäso alebo kúpili hovädzí loj či 50 kg ryže:

„ A keď tam bol tak nam poslal loj, no co sa kravi prvej zabijali. A ten masar mu to, to bolo take čenke, to ňebola šprka, aľe to bolo čenše a tag mu to nasoľil a zabaľil, taki mali zrobil a poslaľi to mamke. Mamka ta zeškvarila tak peť deci. Prišol, keď ňeboľi zemňaki urodzene, zaš kupil paďesat kiľi riže f Čaci. Tu tak ňebolo, aľe tam f Čaci. Aľe co, s chrobakami bola ta riža. Stara.“ (Š. Š., 1926)

Časť z nich krátko pred návratom z Čiech posielala balíky so šatstvom pre deti. Najčastejšie išlo o svetre, kabáty, čiapky, nechýbala ani obuv, dáždniky –

- *parazoľe* a pod., ktoré dostali od svojich zákazníkov alebo kúpili za zníženú cenu vo veľkoskladoch. Iní tieto darčeky priniesli osobne. Zavše išlo o predmety so zníženou kvalitou a veľmi krátkou životnosťou, čo dosvedčujú aj nasledujúce slová:

„Oňi choďiľi kďesi, prvej sa to menovalo stari handruľk. Ja si pametám, keď sa mamka vždicki vaďeľi: - Doňes poradni šuch a ňe ze stareho handruľku. – Ľebo oňi, chudak, doňesľi, aľe to tam bohvekeľo ľeželo. Aj ten parazoľ, keď doňiesľi, no išla som, parazoľ som vistrela a už sa mi rosipal a som zmoknula. No kabati nosiľi, no take veľke a mamička už nam z veľkeho kabata zrobiľi mali. No taški, chudak, tež nosiľi. Daľi sme do ňich kňižki, išla som ze školi, kňižki už sem traťila. Zas nam to pošívaľi." (I. P., 1942)

Na Vianoce boli vítaným darčekom sladké vianočky, ktoré v ykoledovali otcovia, synovia či bratia obchodujúci na Šumave:

„To už keľo razi nam tatko aj poslal vanočku domov. To sme maľi raďi. Aľebo keď už prišol domov. Oňi strašňe dobre vanočki pekľi, no hrozno daľi a take. Už nam každemu čo doňiesol take." (J. M., 1930)

Tí šikovnejší dokázali našetriť aj na nový bicykel, harmoniku, korčule, lyže a lyžiarky pre deti. (*„Už som bol taki veľiki chlapec, už som išol do učeňia a oňi kupeľi, z Čiech mi priňiesľi ľižiarki na ľiže."*) Poniektorí kúpili aj *mláťacu mašinu* a *vejak*, ktoré sa pre ženu a deti stali významným zdrojom príjmov. V čase žatvy ju za peniaze požičiavali ostatným dedinčanom. Iní si za svoj zárobok zaobstarali poľnohospodársku pôdu alebo starší drevený príbytok. Niektorí si postavili vlastnú drevenicu alebo dokonca murovaný dom. Tak tomu bolo napríklad v prípade rodiny Cabukovej z Čadce, ktorá si v roku 1937 súčasne s novým domom postavila v predzáhradke maketu Oravského zámku a jeho steny vyzdobila všetkými druhmi gombíkov. Možno v tom vidieť určitú symboliku. Bol to práve predaj galantérneho tovaru, vďaka ktorému si zarobili na nový domov.

Neboli jediní. Koncom tridsiatych rokov 20. storočia v ich susedstve vyrástla celá ulica novostavieb, z ktorých každá mala svoj malý gombíkový hrad. Aj vďaka tomu sú Čadčania ešte aj v súčasnosti prezývaní „gombičkári."

Napriek tomu však treba povedať, že vo väčšine týchto prípadov išlo skôr o výnimky. Častejšie bol podomový obchod charakterizovaný ako východisko z núdze, čosi, čo „bolo iba na prežitie." Niektorí mnohokrát nezarobili ani toľko, aby mohli domov niečo poslať. Každý z nich síce v žiadosti o vydanie podomovej knižky uvádzal, že chce touto činnosťou zabezpečiť svoju rodinu, nie vždy to však bolo tak. Na uspokojenie svojich denných potrieb si zarobil alebo vyžobral. (*„Keri ňeprepil poslal, keri prepil ňedal žeňe ňišt. Potreboval si vipiť, fajčiť, račej sa straťel z domu."*) Ak sa mu v niektorý deň nedarilo alebo nechcelo predávať, nepredával. Žena, aby doma uživila seba i svoje deti, túto voľbu nemala.

Iní všetky zarobené peniaze pomíňali a o manželku s potomstvom sa nestarali. Boli aj takí, ktorí sa z ciest nevrátili. Ostali žiť v Čechách, našli si družku a zamestnali sa v továrni. Ženy o tom síce v niekoľkých prípadoch vedeli, ale nič proti tomu nepodnikli. Neraz ich po rokoch ako starých a chorých prijali späť a doopatrovali. Ďalší síce čo-to zarobili, peniaze si však nechali pre seba. Kým boli doma, na domácnosť prispievali, ale pri odchode rodine nenechali ani halier. Všetky peniaze pomíňali, skryli alebo zobrali so sebou:

„A keď pošľi do sveta, keľo razi ňeňehaľi peňaze. Tak už sme sa pretlukaľi, čo dostaľi mamka za to mľeko ľebo za ti vajca. No a to čo bolo, to nam uvariľi." (I. P., 1942)

3. 8 Bývanie

Podomovým obchodníkom sa počas vandrovania ponúkalo niekoľko možností, kde stráviť nocľah, aj keď tieto boli vo väčšine prípadov označované za nedôstojné.

Početné boli rôzne ubytovne, ktoré už v 19. storočí vznikali na dôležitých obchodných cestách a križovatkách a kde sa oni zastavili prenocovať, pokiaľ sa v danej oblasti nachádzali. Obvykle to bola jedna miestnosť – „izba pre krpošov",

zariadená pričňami alebo len slamníkmi, kde spávalo päť či šesť, niekedy aj desať ľudí, všetko podomoví obchodníci. Deku si každý doniesol vlastnú. Bral si ju už z domu a nosil ju zrolovanú a zavesenú na pleci alebo pod krošňou na chrbte. Kúrilo sa v pieckach, drevo a uhlie si prichystali sami.

Takéto ubytovne boli v Calne, Děčíne, Podmoklí, Českej Lípe, Prahe, ale aj inde. Ich hygiena bola nedostatočná. Niektoré boli prístupné aj pre žobrákov a v takom prípade sa úroveň bývania ešte znížila. Žobráci celú noc kašlali, bolo tam množstvo bĺch, ploštíc a iného hmyzu, vzduch bol vlhký a dusivý. Chlapi sa k spánku ukladali v šatách, v ktorých chodili počas celého dňa, nanajvýš sa vyzliekli do spodkov. Náprava v tomto smere však vzhľadom na zlé finančné pomery bola nemožná.

Ubytovne plnili nielen úlohu nocľahární, ale slúžili aj ako miesto vzájomných kontaktov. Podomoví obchodníci si tu vymieňali informácie o tom, kde je možné nakúpiť jednotlivé druhy tovaru a za akú cenu. Diskutovali o rôznych novinkách, povedali si, ktoré obce patria do čieho rajónu a poprípade sa vysporiadali s tým, kto sa pokúsil vytlačiť druhého z jeho pravidelnej oblasti alebo ponúkal tovar pod zavedené ceny.

Pri stretnutiach si volili aj správcu ubytovne, ktorého tiež volali gazdom a ktorý plnil funkciu domovníka. Bol to človek, ktorý mal organizačné schopnosti, úctu a rešpekt u ostatných. Dokázal sa dorozumieť s domácim obyvateľstvom a vybaviť, čo bolo treba. Dozeral na čistotu a poriadok, na dodržiavanie rajonizácie a iných dohovorov. Zabezpečoval palivo, ale vystupoval aj ako zmierovateľ v príležitostných konfliktoch. Nezriedka mal tiež na starosti zháňanie potravín a prípravu jedla.

Z ubytovní sa domov odosielala pošta a peniaze. Tu si nechávali posielať objednaný tovar i prípadnú korešpondenciu. Na jednom mieste prenocovali len jednu, najviac dve noci. Po čase sa tam opäť vrátili. Vzhľadom na to, že mnohí z nich nešli domov ani na sviatky, strávili tam aj Vianoce. Niekedy tak, že sa všetci opili.

Podomoví obchodníci si taktiež zvykli prenajímať izby v dome obchodníka so zmiešaným tovarom alebo majiteľa veľkoskladu, od ktorého kupovali tovar. Keďže vo veľkej miere išlo o Židov, takéto bývanie sa

označovalo ako *u žida* či *u židofki*. Tam si mohli pošiť i oprať košele, spodky, vreckovky a iné.

Ak sa šlo do rajónu, v ktorom nemali zabezpečený „známy" nocľah, prespávali za peknéhо počasia v stohoch alebo v lese, na Šumave bolo možné ustlať si na chlebovej peci. (*„To tam ti Šumavaci maľi nastavane take pece na pečeňie chľeba. Tie pece boľi tvrdé, to si pod seba daľi tu deku ľebo kabat, aľe boľi v ťeple.*") V zlom počasí spávali v tehelni (*„Ti ťehelňe, ďe boľi, tam bolo ťeplo na tim vikúrenem. Tam boľi ti deski, papier a bolo ťeplo.*"). Tiež požiadali o prenocovanie hoci aj v stodole alebo maštali, kde sa mohli zísť dvaja i viacerí, keďže „*každi už hľadal, jak si tu deku dať*":

„Raz išľi [otec] *s kamaradem a ňeskoro prišľi, keď hodňe choďilo takich, no ftedi naziva'i vandrovňici a teraz už jako bezdomofci a sa teš tak trapiľi a choďiľi po chalupach, no a obťažovaľi samozrejme že, pitaľi staľe co - to, no a spavaľi po tech veľkostatkach. No moj oťec teš choďil aj s druhim, abi mu bolo veselše po tem ľanďe a priňeskoro sa zastaviľi a išľi spať tam do teho veľkostatku a teraz ten jeden, oňi si to daľi trošku ďaľej tej slami, veš, to mohol si si nabrať slami a ľežeť medzi timi hovadami, medzi timi kravami, no pri kravach a tak temu kamaradovi vlasi primrzľi o dvere a teras sa ňemohol oslobodiť s teho, tak tam bol primrznuti, tak fstal moj oťec a cikal mu po tech vlasach, abi to roztopil.*" (M. M., 1926)

Takéto prípady sa stávali častejšie. Anna Backová (1910) sa zmieňuje o podomovom obchodníkovi, ktorý primrzol opretý o strom, V. Ferko o istom drotárovi primrznutom o podlahu stajne.[66] S maštaľou sa spája aj nasledujúca spomienka:

„Keď si spal f tej maštaľi a rano si sa ňeuhol, ľebo fšeľijako sa stalo, no tak si bol usrani po tej dece. Každi nosil svoju deku a ja som keľo razi pital ešťe jednu deku a tak som sa prikril, ľebo keď som veďel, že bľizko ľežiš pri kravach či jalovicach, keľo razi bola dosrana." (Š. P., 1915)

Ako z predchádzajúcich rozprávaní vyplýva, nocovanie v maštali nepatrilo k najpohodlnejším. Viackrát sa stalo, že sa kôň v noci odtrhol a bolo ho treba uviazať, aby niekoho nepošliapal alebo gazda požiadal nocľažníkov, aby vyviezli hnoj či dozreli na kravu, čo sa mala oteliť:

„Bol to život ozaj taki tulácki, ľebo človek, keď sa choďelo po tem venku, koľko rázich sa vispal aj ƒ tej maštaľi. A to koľko rázich ešťe ti gazdovia, to sme večer museľi dajme tomu od kráv aľebo od koňich vivážať ten hnoj za to, že nás tam prenocovaľi ƒ tej maštaľi. Ešťe sme sa im poďakovaľi, že nás prenocovaľi."

(A. Č., 1923)

Výhodou takéhoto nocľahu však bolo, že bol zadarmo, nanajvýš sa pomohlo s nejakými prácami okolo statku, alebo sa opravil poškodený riad a náradie. Podomoví obchodníci za to dostali niečo na zjedenie:

„Už jak si tam spal, no na večeru, na raňajki, ušaje ňeboľi všaďe jednake. - Aľe pojťe s nami, no tak zemňaki s mľekom je na večeru. - - No tak dobre a zas rano, jak maťe čo ďeraveho, tak to spravim. -" (J. M., 1930)

Zriedkavejšie im domáci dovolili prespať u seba v izbe na vreci slamy alebo na lavici. V takom prípade platilo nepísané pravidlo, že ten, kto mal vši, nesmel nikdy spať vo vnútri, ale ostať v maštali.

Ak sa stalo, že sa im nepodarilo zohnať žiadne iné ubytovanie a vonku bolo zlé počasie, resp. mali na to potrebné financie, nocovali v hostinci alebo v hoteli. O tom, že ani takýto nocľah ešte nemusel znamenať pohodlie, svedčia aj tieto slová:

„V jednem mesťe prišľi do hoteľa. Zaplaťiľi si hoteľ, chceľi sa vispať naporiadek a odhrnuľi plachtu a tam bolo teľo hidu, fši, ňečistota strašna."

(M. M., 1926)

---

[66] Ferko, V.: Svetom, moje, svetom. Bratislava 1985. s. 71.

Aj z tohto dôvodu sa podomoví obchodníci neskôr zastavovali už len u tých hostinských, ktorým dôverovali. U nich mali zahlásený prechodný pobyt a nechali si tam posielať poštu.

Niektorí si v mestách prenajímali jednoduché byty, v ktorých žili so svojimi kolegami a podnájomníkmi. Podomoví obchodníci z Čadce mali takýto byt napr. v Písku, z Rudinskej v Českej Třebovej. V Prahe najčastejšie žili v „kvartýľoch" v Ruzyni pod Bielou horou. Napriek tomu, že tam bývali štyria i piati a každý z nich mal svoj vlastný kľúč, len zriedkavo sa tam všetci stretli. (*„Vždi ktorísi bol vonku. Ňeprišiel."*) Podobne ako ubytovne i byty slúžili len ako prechodné nocľahárne, kde sa zdržiavali dlhšie iba cez vianočné sviatky.

Vyskytli sa aj také prípady, že sa do Čiech najskôr odsťahoval muž, ktorý tam prenajal byt a za ním prišla celá rodina. Muž sa venoval podomovému predaju, žena mu buď pomáhala a predávala s ním, alebo privyrábala iným spôsobom - v pradiarni, práčovni, na statku a pod. Po čase sa však obvykle všetci vrátili domov.

Rodina Holeščákovcov si prenajala byt v Olomouci - Bělidlách v bývalej továrni na konzervovanie rýb Zorn. V jednej jej časti bola zriadená továrnička na výrobu korkových zátok, v druhej asi štyri až päť bytov.

Zatiaľ čo na Zákopčí mali len drevenú chalupu, v ktorej bola jedna izba a „ganek", ich olomoucký byt bol dvojizbový s kuchyňou. V jednej z izieb býval otec s matkou a malým synom, druhú izbu obývali otcovi bratia. Do podnájmu si ešte pribrali študenta. Kuchyňa bola spoločná.

Aj keď sa to nestávalo často, niektorí podomoví obchodníci sa pri svojich vandrovkách po Čechách oženili a natrvalo sa tam usadili. U nich potom prespávali ich bratia, príbuzní a známi, ktorí sa naďalej venovali podomovému spôsobu predaja.

3. 9 Odev a hygiena

Koncom 19. storočia podomoví obchodníci z Kysúc nosili tradičný mužský odev. Ten bol tvorený ľanovou košeľou s dlhými rukávmi a nízkym stojatým golierikom. Na prsnej strane bolo prišité vrecko, v ktorom sa

uschovávali peniaze, dôležité dokumenty a pošta z domova. Ďalšou základnou súčiastkou boli v lete biele plátené *gace*, v zime súkenné nohavice v páse prepásané koženým remeňom. Za chladnejšieho počasia si obliekali krátke kožúšky bez rukávov a tmavé súkenné hune, ktoré obvykle nosili prehodené cez plece. Ľavý rukáv bol obyčajne zošitý, čím vzniklo vrecko na úschovu cennejších predmetov. Hlavu pokrýval veľký čierny klobúk so širokou strechou, neskôr nahradený menším s užšou, dohora vyhnutou strieškou.[67]

Začiatkom 20. storočia si podomoví obchodníci rýchlo uvedomili, že cudzí výzor vzbudzuje u domácich obyvateľov nedôveru, a preto sa im svojím vzhľadom a oblečením prispôsobili. Tí, čo pracovali v Rusku, si odtiaľ priniesli lakované čižmy, kožuchy a kožušinové čiapky. V Nemecku uprednostňovali jednoduchý praktický oblek, vestu s hodinovou retiazkou, bielu košeľu s naškrobeným golierom a kravatu, pri slávnostnejších príležitostiach motýlik alebo mašľu a klobúk. Po vzniku Československa a presunutí podomového obchodu do Sudet sa naďalej pridŕžali tohto štýlu odievania.

V pracovné dni však mnohí z nich nahradili oblek, ktorý si nechali v prenajatom byte, menčestrovým sakom, bielou košeľou, pleteným sveterom s golierom a vlneným šálom. Iní dávali prednosť tmavej hrubej košeli, svetru, hrubému kabátu a šatke okolo krku uviazanej na uzol. V lete si obúvali baganče, v zime pevnejšie topánky alebo čižmy. Svojím vzhľadom sa podobali mestským remeselníkom či robotníkom a už nepripomínali niekdajších tulákov.

Novému prostrediu sa prispôsobili aj ženy - podomové obchodníčky, aj keď nie natoľko ako muži. Naďalej si zachovali niektoré prvky tradičného odevu (napr. skladané sukne), ktoré doplnili kupovanými blúzkami, svetrami a kabátikmi.

Ešte na prelome storočí kysuckí muži mávali dlhé vlasy padajúce až na ramená. V dvadsiatych a tridsiatych rokoch 20. storočia podomoví obchodníci už bežne nosili krátke účesy a fúzy upravené tak, ako to bolo v oblastiach, kde pracovali.

---

[67] Kiripolská, A. - Kiripolský, M.: Tradičná ľudová kultúra. In: Turzovka 1598-1998. Nadácia 400 rokov Turzovky 1998, s. 355-357.

Nevyhnutná pre podomového obchodníka bola palica - ľudovo nazývaná *čakan*, ktorý poskytoval oporu pri chôdzi a slúžil ako zbraň proti prípadným útočníkom a dotieravým psom:

„Cela ďeďina psoch za nami išla, ti kominarki, špigľe ich štvaľi. A po nohach ma dohrizľi, šak mi ešče tajeto jazvi ostaľi. No a co, co som mal zrobiť, tak som ich mlaťil čakanom. Aj som im ňekerim zubi vibil." (Š. K., 1922)

Do výbavy podomového obchodníka patrila aj deka a plecniak - *ruscok*, v ktorom si z domu niesli jedlo, náhradné oblečenie a spodnú bielizeň. Cenné predmety, peniaze, doklady a poštu ukrývali v tajnom priečinku krošne, koša či kufra alebo používali kožené mešteky, nezriedka ukryté niekde na tele. Niektorí skrývali peniaze v plátených vreckách umiestnených na prirodzení.

Hygiena vandrovníka bola spočiatku na nízkej úrovni. Mnohí trpeli tuberkulózou, sužovali ich vši a iný hmyz. Umývali sa len zriedkavo a aj to niekde v potoku či pri studni. Na druhej strane si však treba uvedomiť, že sa nachádzali ďaleko od domova, manželky či matky, ktorá by im oprala a opravila poškodený odev. Na ich vzhľade sa podpísalo aj nocovanie v maštaliach, tehelniach, stohoch a rôznych ubytovniach. Istú úlohu zohrávala aj vypočítavosť.[68] Viacerí z nich radšej chodili v biednejších šatách, neoholení a špinaví, aby u gazdín vzbudili súcit, a tak si zarobili niečo navyše, prípadne dostali jedlo a nocľah. Vyplývalo to z toho, že dedinčania menej nakupovali u podomových obchodníkov, ktorí mali „pansky" výzor, pretože sa obávali, že ich tovar bude drahší. V mestách mali naopak väčšiu dôveru zákazníkov a tým aj vyššie šance na úspech jedinci upravení a čistí. Tak sa prirodzene sformovali dve skupiny predávajúcich – jedni, ktorých činnosť bola skôr spojená so žobraním a druhí, ktorí sami seba vnímali ako niečo viac v hierarchii podomových obchodníkov i členov vlastného lokálneho spoločenstva. To dávali najavo svojím zovňajškom, ktorý mal vypovedať o tom, že majú peniaze a „obracajú" ich.

Nemožno však zabúdať ani na to, že i tí muži, ktorí celý čas obchodovali v jednej košeli, doma nosili oblek, ktorý si kúpili či dostali na svojich potulkách.

---

[68] Podobne to bolo aj u slovenských drotárov z maďarského Hegykőzu. Bližšie pozri: Petik, R.: Drotári z Hegykőzu. In: Národopis Slovákov v Maďarsku. Budapešť 1975. s. 165 – 185.

Tým sa líšili od roľníckeho obyvateľstva a v konečnom dôsledku spoločne s „amerikánmi," drotármi a príslušníkmi ďalších vandrovných zamestnaní urýchlili zánik tradičného mužského odevu na Kysuciach.

Pod vplyvom pobytu v mestách sa podomoví obchodníci prispôsobili aj hygienickým zvyklostiam prostredia, v ktorom pôsobili a začali dbať na čistotu a poriadok v prenajatých bytoch:

„Bivalo ich tam veľa a raz moj ďedo, bol strašňe čistotni, on umil tam tu podlahu a keť mu tam, on bol najstarši, tag ho museľi posluchať a keď mu to ňiekdo pošľapal, tak sa hňeval na to." (P. H., 1972).

Muži tak vykonávali i tie práce, ktoré doma považovali za ženské a mužov nedôstojné. Niektorí sa dokonca chodili každý tretí deň umývať do mestských kúpeľov a každý týždeň si nechali v práčovni oprať spodnú bielizeň, zavše i nohavice a košeľu. Omnoho častejšie však nosili šaty až dovtedy, kým sa na nich nerozpadli a potom si kúpili nové:

„Tri koruni ťa stálo praňie. A gaťe a košeľa ťa višľi na osem korun. Račej si priložil peť korun a mal si nove, jako prať stare. To sa ťi neviplaťelo. Stare si račej zahoďil a kupil si si nove." (J. O., 1912)

Rovnako to bolo aj v prípade džarkov, aj keď oni boli pri zaobstarávaní nového oblečenia omnoho väčšmi odkázaní na dobročinnosť svojich zákazníkov ako ich gazdovia.

3. 10 Strava

Strava podomových obchodníkov bola nepravidelná a často jednostranná. Ráno si obyčajne zapálili fajku alebo cigaretu, cez deň sa uspokojili s tým, čo dostali. Niekde im dali alebo si vypýtali kávu s chlebom, inde, kde ich už poznali, aj niečo lepšie: kus koláča, buchty či polievku:

„Kďe si prišol, keď si bol znami: - Šťefane, sadňi! Je obed. – Známosť vam tak spravela, keď sťe boľi dobri, predaľi sťe jej dobri tovar. Keľo je to? Mesác? Čo mi dve roďini ešťe poslaľi pozdrav." (Š. P., 1915)

Mnohí však boli po celý deň odkázaní len na krajec chleba.

Takéto zaobstarávanie potravy bolo pre samotných podomových obchodníkov ponižujúce a dodnes na to spomínajú s trpkosťou. Známy je aj prípad, keď im gazdiná ponúkla polievku so slovami: *„Dráteníčku, nechceš polívky, co pes nesněd?"* No oni napriek hladu radšej odmietli.

Niektorí sa uchyľovali k drobným krádežiam. Ak chodili dvaja alebo viacerí, jeden odviedol pozornosť slúžky či gazdinej a druhý zatiaľ zobral nejaký ten chlieb, koláče, vajíčka, mlieko. Niekedy stačilo, že bola doma iba slúžka, okolo ktorej sa *„pomotaľi, posťiskaľi ju, poľichoťiľi jej a ona im už dala najesť"*.

Až keď celý deň nič nedostali, museli si niečo kúpiť. V takom prípade si zvykli v krčme objednať varenú klobásu alebo držkovú či gulášovú polievku a pivo, niekedy aj pálenku. Zriedkavejšie si u mäsiara kúpili odrezky zo šunky, kúsok slaniny, tlačenky alebo klobásu. Ak bola staršia, dostali ju lacnejšie, zriedkavo aj zadarmo. Dokazujú to aj tieto slová:

„Tam bol taki masár a ten tich odrezkoch z tich šunki a z teho, to tam bola taka kopa a ja som prišol aj s tim cudzim, ňe s otcom, ale s tim drotarom a on veďel, čo je treba. A vraví mi: - A buďeš salamu jesť? – No a prišol tam a povedá: - Prosim vas, hentemu kľukovi dajťe, ňech to stoji, čo to stoji. – A on, takito stoh teho bol, zabaľel a ňič. Ňevzal ňišt." (Š. P., 1915)

Podobne to bolo aj pri chlebe a inom pečive. Pokiaľ mali peniaze, mohli si dovoliť aj sadlo, haringa, syr, pálenku a tabak. V roku 1928 večera vyšla na 2 Kč.[69]

Častejšie však nemali čo jesť a spoliehali sa na to, že ak aj pani od nich nič nekúpi, aspoň im dá niečo na zjedenie. Poniektorí dokonca jedli aj surové zemiaky vyhrabané niekde na poli, len aby zarobené peniaze nemíňali na stravu.

Iní so sebou nosili liehové variče, na ktorých si pripravovali *„lojovu aľebo s kosťich poľiefku"*.

Najlepšie na tom boli tí, čo mali prenajaté byty alebo nocovali na veľkostatkoch. Občas tam s niečím vypomohli, za čo dostali vajíčka, maslo, mlieko a keď bola zabíjačka, aj mäso.

Keď sa viacerí zišli na ubytovni, varili si vodou „zarobené" knedle s kapustou. Vývar z nej zjedli ako polievku. Občas do nej pridali chlieb a to bol ich obed i večera. Niekedy sa spoločne poskladali na zemiaky, miesto zápražky použili loj a všetko ochutili octom. Inokedy si upiekli zemiaky s cibuľou a rascou. V nedeľu si uvarili fazuľovú alebo hrachovú polievku. Mnohí podomoví obchodníci si práve v Čechách zvykli jesť ryby a tieto stravovacie návyky prenášali aj do domáceho prostredia.

K lacným a nenáročným jedlám patrila i kapusta varená v mlieku a tzv. *fučka* z varených popučených zemiakov, ktoré sa zahustili kukuričnou múkou. Pri takomto spoločnom stravovaní mal na starosti zaobstarávanie potravín a prípravu jedál správca ubytovne - gazda alebo iná osoba týmto poverená (*„Bol tam jako mojho tesťa brat, tak uvareľi čosi. No f tížňi sme aj tak boľi vonku, no keď už, tak v ňeďeľu."*):

„On to varil taktokaľa. On ňevivárol. V Prahe sa dostalo za korunu kilo tích úďenich uší, čo na bitúnku čo boľi aľebo u masiara to dostal. To bolo za korunu i dostal kilo. No tak von to už uvarel ti uši a kupil kus chľeba a to praktickí bolo naše jedlo." (A. Č., 1925)

V pozostalosti podomového obchodníka Františka Franeka (1893) zo Zákopčia, ktorý niekedy v tridsiatych rokoch 20. storočia pôsobil ako správca ubytovne v Krapic[70], sa zachoval tento zoznam nakúpených potravín: za 12,40 Kč ryže, za 8,40 Kč chleba, za 8 Kč mäso, za 5,20 Kč cukru, za 5,50 Kč rýb, za 2,50 Kč kapusty a za 5 Kč soli. Išlo o väčšie množstvo soli, keďže sa používala aj pri pocínovaní nádob. Týždenný nákup tak štyroch až piatich stravníkov vyšiel na 47 korún.

---

[69] M.L.: Drotárikovia. Národné noviny, 59, 2.3. 1928, č. 27, s. 1-2.
[70] Správne Kreibitz - t.č. Chřibská.

3. 11 Zvyky a mravy

Podomoví obchodníci z Kysúc ako osobitná sociálnoprofesijná skupina mali spoločný nielen spôsob života a práce, ale aj zvyky a mravy. Cez ne vyjadrovali svoj duchovný postoj a religiozitu. Mnohí so sebou nosili modlitebnú knižku plnú svätých obrázkov, ale verili aj snom a iným poverám. Ak sa im v noci pred cestou prisnil zlý sen, napriek tomu, že už boli pobalení, odchod na istý čas odložili. (*„Oňi už keľo razi, keď sa im zli sen sňil, tak ňešľi. Keľo razi to už bolo nachistane f tich košoch, kufrach a oňi ňešľi! To už keď sa im dobri sen sňil, už sa vibraľi ftedi.“*) Poniektorí so sebou nosili mačací chvost alebo iné predmety, ktorým sa pripisovala magická či ochranná funkcia. Prvú mincu, ktorú na vandrovke zarobili, neminuli. Mala im priniesť šťastie.

Napriek tomu, že mnohí z nich obchodovali aj v nedeľu, našli sa i takí, ktorí v tento deň nepracovali a zúčastnili sa bohoslužieb. Omnoho častejšie však šli do kostola iba raz, v prvú nedeľu svojho pobytu v Čechách, aby si takto u Boha vyprosili šťastie a dobré zárobky.[71]

Až do 1. svetovej vojny sa medzi nimi vysoko hodnotila manželská vernosť. Narušenie prirodzenej skladby obyvateľstva v dôsledku ich dlhodobej neprítomnosti však prirodzene viedlo k rôznym deformáciám. Pobyt mimo domova formoval mužov inak ako domáce pomery ich ženy. To nezriedka viedlo k neprekonateľným konfliktom a odcudzeniu. Aj to možno považovať za dôvod, prečo sa medzi podomovými obchodníkmi v tridsiatych rokoch 20. storočia vyskytovali i rozvedení muži.

Nebolo ničím výnimočným, ak si počas svojich vandroviek našli milenky alebo „druhé“ manželky či družky, s ktorými viedli dvojitý život. Niektorí dokonca navštevovali tamojšie nevestince. Aj tento aspekt života podomových obchodníkov možno považovať za jeden z dôvodov relatívne vysokého počtu nemanželských detí v oblastiach, kde sa pohybovali: „Skutočnosťou je, že ani sama Praha nemá toľko nemanželských detí ako okolie Karlových Varov, Chebu, Mostu, Žatca, Krumlova, Tachova, Frývaldu atď. Na Karlovarsku je počet

[71] Podobný jav možno sledovať aj v súčasnosti. Na prelome septembra a októbra 2002 odišla do Holešovíc pri Uherskom Hradišti na oberanie hrozna skupina brigádnikov z Kysúc. Časť z nich sa poskladala a za zozbierané peniaze dala tamojšiemu farárovi odslúžiť omšu za šťastný priebeh brigády, dobré zdravie a vysoké zárobky.

nemanželských detí zo sto narodených 24 - 30,8 %. Počet divých manželstiev je značný, preto je priemer ilegitimity v Čechách taký vysoký, hoci český vonkov je asi na tej výške ako slovenský a podkarpatoruský. Viac než 30 okresov českých, nota bene i bezprostredné okolie Prahy, má len 2,1 - 6,2 % nemanželských detí."[72]

Zohľadniť treba aj fakt, že muži neraz nocovali v stajniach a maštaliach, kde okrem nich bývalo aj služobníctvo, a teda aj mladé, slobodné slúžky.

Na druhej strane si treba uvedomiť, že pokiaľ sa podomoví obchodníci neoženili predtým, ako požiadali o povolenie na podomový obchod, obvykle sa ženili starší ako synovia roľníkov. V niektorých prípadoch 25 až 35-roční i starší. Súviselo to so snahou zarobiť dostatok prostriedkov na nákup poľnohospodárskej pôdy, ktorá by slúžila ako zdroj obživy pre ženu a deti:

„Keď oňi mamku braľi, už maľi peňazich. Keľo razi, keď sa vaďeľi, povedaľi mamka: - Fúch, keď som za ťeba išla! – A oňi tatko povedaľi: - No šak ja som si ťa ňebral. Fšak ti si za mnu choďila! – No a mamička vždicki povedaľi: - Ná fšak tam jakasi povedala, že máš teľo peňazí, že ich na pretaku sušíš! Tak som a ohlupila, preto som ťa chcela. – No tak oňi maľi už ftedi peňazich, keď sa žeňeľi, ľebo potom tu chalupu kupiľi aj s tu gazdovku." (I. P., 1942)

Manželstvá uzatvárali s dcérami chudobných roľníkov, drotárov, ale najčastejšie iných podomových obchodníkov, častokrát svojich niekdajších gazdov, niekedy aj s prespankami. Vtedy nezáležalo na p ôvode n evesty, m ohla pochádzať aj z remeselníckej rodiny. (*„Ta moja, ta mala dve ňemanželské ďeťi. Ňebola jakúsi, Božechráň, ale dopusťi sa človek chíb a sa staňe. Na chlapovi fšak ňepoznať ňič, na žeňe vždicki."*) On si ju neraz vzal preto, že mu jej rodičia prisľúbili nejakú odmenu, aby tak očistili svoju povesť, pre ňu to bolo východisko z ťažkého postavenia v rámci lokálneho spoločenstva, v ktorom bola vystavená minimálne odsúdeniu a posmechu.

Menej často sa podomoví obchodníci ženili s vdovami svojich druhov, najmä vtedy, ak sa cítili byť z nejakých dôvodov vinní za ich smrť. Tak to bolo napr. v prípade prvého gazdu Ignáca Chudého, ktorý si vzal za manželku vdovu

[72] Štefánek, A.: Základy sociografie Slovenska. In: Slovenská vlastiveda 3. Bratislava 1945, s. 200.

po svojom kamarátovi, ktorého nechtiac usmrtil pri neopatrnom narábaní so strelnou zbraňou. Prebral tým zodpovednosť za ňu i za jej dve deti.

Podobne, ako sa naštrbili pomery medzi manželmi, narušili sa aj vzťahy medzi otcom a jeho potomstvom, ktoré sa kvôli jeho dlhej neprítomnosti nedali poriadne vypestovať. Ženy a deti si zvykli na život bez muža, rovnako ako on si zvykol na život bez nich. Dlhšia prítomnosť muža v dome, názorové rozdiely, ako aj spory o peniaze a jeho prípadná, vo väčšine prípadov neopodstatnená žiarlivosť, viedli k hádkam a radostnému očakávaniu jeho odchodu:

„Ta mamička keľo razi už boľi aj raďi, že idú do teho sveta. Ľebo išľi aj do tej krčmi, hrávaľi raďi guľečňík, no a keď prišľi taki popiti, boľi aj taki agresívňejši. Oňi aj žiarľiľi na tu mamku strašňe. Oňi boľi tri mesace preč a si misľeľi, že tu mamka ma frajera. Kďe oňi mohľi mať frajera, chuďatko, keď ňeveďeľi, kďe im hlava stoji! No furman, keď ich pochvaľeľ: - Dominik, vedže to mače už ľen tu babu! Jo kebi som mal taku babu, tak jej kupim každi ďeň štvero čokolad! – No, to bol frajer! Keľo razi ta mamka už boľi raďi, že iďe do teho sveta." (I. P., 1942)

V súvislosti so zvykmi a mravmi nemožno zabúdať ani na rozlúčku pri odchode z domu. Predtým, ako sa podomový obchodník vybral do Čiech, išiel do kostola, aby sa pomodlil a vyspovedal. Potom sa rozlúčil so susedmi a známymi a zašiel do krčmy. Žena mu zatiaľ nachystala na cestu tvaroh, maslo, masť a slaninu. Pribalila mu aj deku a čistú bielizeň.

Tesne pred odchodom sa podomový obchodník postavil do stredu izby a rukou sa dotkol zeme. Manželka mu urobila na čelo znak kríža. Potom sa na rozlúčku so všetkými objal, pomodlil, pobozkal domáci stôl a vydal posledné pokyny o vedení hospodárstva. Ak pochádzal z Čadce a okolia, išla ho žena odprevadiť až na miestnu železničnú stanicu. Tam ho v prípade vopred oznámeného príchodu aj čakala. Deti išli s ňou a otca museli na znak úcty privítať bozkom na ruku a na čelo.

Niektorí z nich sa však z Čiech nikdy nevrátili. Viacerí podľahli tuberkulóze, vyčerpaniu a rôznym chorobám. V roku 1924 zomrel v Českých Budejoviciach podomový obchodník z Horelice. Až po rokoch sa jeho rodinní

príslušníci dozvedeli, že ho tam pochovali nahého. Nech už si jeho veci, oblečenie, tovar a nástroje na opravu kuchynského riadu rozobrali jeho kolegovia alebo tamojší ľudia, stalo sa tak v duchu myšlienky, že mŕtvemu už nič netreba. Okrem tohto aspektu je potrebné zmieniť sa aj o inom postoji k mŕtvym. Vo väčšine prípadov platilo pravidlo: „O mŕtvych len dobre." Pravdepodobne v tom korení príčina toho, prečo bývalí džarkovia odmietali bližšie hovoriť o svojom živote u gazdu.

Aj počas vandrovky podomoví obchodníci realizovali niektoré zvyky a obyčaje. Niekedy ich dokonca spájali so zárobkovými možnosťami. Z nich najvýznamnejšou bolo spievanie a koledovanie v čase vianočných a novoročných sviatkov, ktoré možno považovať za jedno z ich sezónnych alebo príležitostných zamestnaní. (*„To už jak prišiel december, pred Vianocami, to už tovar bol nabok. To už sa choďelo po spievaňi."*)

Samotné koledovanie a spievanie malo tiež rôznu podobu. Dospelí podomoví obchodníci z Kysúc, ktorí sa zdržiavali v okolí Prahy, Benešova, Kladna, Slaného, ale aj Jihlavy, Pelhřimova, Plzne a inde chodili „s betľemom" (*„Keč boľi sviatki, choďiľi po vaľachach aľebo troch kraľach."*). Obvykle bývali dvaja až traja. Jasličky, ktoré si sami vyrobili alebo kúpili a po koledovaní odložili na budúci rok, nosil pred sebou striedavo každý z nich. Jeden vystupoval ako pokladník. V rámci koledovania chodili z domu do domu, hlavne po mestách (*„Na ďeďinach čo bi ťi daľi?! Po mestoch!"*) a spievali rovnaké piesne ako doma. Dá sa predpokladať, že podobne ako kolárovickí drotári na konci 19. storočia ani oni neprednášali celé betlehemské hry, ktoré neraz trvali 15 až 20 minút, ale v snahe o rýchlejší a ľahší zárobok od nich upustili a dali prednosť kratším koledám.[73]

Niektoré policajné úrady v tejto činnosti videli istý druh žobrania, a preto vyžadovali úradné povolenie. Niekedy sa toto povolenie obmedzovalo len na Štedrý deň, inokedy sa spievalo dva až tri týždne pred Vianocami a rovnako dlhý čas po nich. V prípade, že podomoví obchodníci súhlas úradov nemali alebo ho porušili, hrozila im finančná pokuta a zhabanie prenosného betlehemu. Občas oň prišli aj pri potýčke s domácim obyvateľstvom.

---

[73] Pozri: Žatko, R.: Príspevky k štúdiu betlehemských hier na Slovensku. Slovenský národopis, 4, 1956, č. 1, s. 44.

Omnoho častejšie sa chodilo bez jasličiek. Tak tomu bolo najmä v prípade džarkov, ktorých gazda na Štedrý deň i Božie narodenie posielal po jednom či po dvoch koledovať po domoch. Niekedy im vopred určil adresu, na ktorej ich už budú čakať, takže zárobok mali vopred istý. Bežnejšie sa však rozišli po nájomných bytoch, kde spievali na chodbách a čakali, či niekto vyjde, dá im peniaze alebo niečo na jedenie. V takom prípade mohli obísť aj naprázdno:

„Ešťe mňa poslal aj na Božie naroďeňie spievať, ale zaspieval som asi ve troch bitoch a viďel som to vianočne ťicho a ňikdo ňevichoďel, aj som sa vráťel." (I. Ch., 1919)

Džarkovia neraz spievali aj na uliciach, vo vlakoch, v obchodoch, hostincoch, reštauráciách, ba i v hoteloch, kam sa dostali vchodom pre zamestnancov. (*„A to keď sme prišľi, to keľo razi nás ti čašňici vihaňaľi a ti hosťia pribehľi: - Poď sem, poď sem! A ešťe tu, ešťe nam ju zaspievaj! –"*) Vtedy spievali nielen betlehemské a iné nábožné piesne, ale i také, ktoré vyhovovali vkusu a požiadavkám poslucháčov:

„Po tich reštauráciach to už tí, čo tam boľi, tí ľuďia: - Hoši, aj ňeco jinšího! – No tak sme zaspievaľi aj fšeľijaké také pesňički, to oňi začapkaľi a potom jeden išol, vždicki zobral čiapku a oňi mu tam dávaľi po ďesať, po paďesiat haľierov. Jako kerí." (A. Č., 1923)

Častokrát išlo o piesne žartovné, pijácke, s lascívnym podtónom a pod. (*„Češi maľi najračej tu pesňičku, ale viem ľen koňec: Když si šáhla na kohoutek, hned mu kulky lítali."*) Taká je aj pieseň Ignáca Chudého (1919), ktorú o.i. spieval aj na Národnej triede v Prahe:

Vyhorela Pardubice,
vyhorela Chrudima,
vyhorela hantej holke
u prdele chlupina.

Hneď na to ukázal na niektorú z okolstojacich dievok. Podobný charakter má aj toto štvorveršie:

Ide drotár po ulici,
Češka naňho volala,
aby jej šiel zadrotovať
hrniec medzi nohama.

Iné piesne pôvodne patrili do repertoáru drotárov, odkiaľ sa dostali aj medzi podomových obchodníkov. Najčastejšie sa v nich spomína ťažký život vandrovníka, jeho odlúčenosť od rodiny a smútok za domovom. Z nich sa mi podarilo zachytiť nasledujúci text:[74]

Ja som drotár z Trenčína,
zná mňa celá krajina,
krajina aj celý svet,
ja som šuhaj ako kvet.

Chodím svety ďaleké,
vidím krásy praveké,
najlepšia i jediná
je moja rodná dedina.

Takto zarobené peniaze džarkovia odovzdávali svojmu gazdovi. Denne mohli vyspievať desať, pätnásť, dvadsať, na Štedrý deň aj deväťdesiat korún, ktoré pre podomového obchodníka predstavovali čistý zisk. (*„Už koľko vispieval, toľko, ľenže ten gazda bol na tom ľepše, ľebo ten tovar ňemíňal, ľen doňiesol*

[74] V júni 2001 som v obci Kestúc – Kesztőlc neďaleko Ostrihomu v Maďarsku u informátora Michala Fuzika (1923) zachytila nasledujúcu drotársku pieseň:

1. Drótovať, drótovať,
dajte hrnce aj randličky,
dajte nám ich zdrotovať,
dajte hrnce aj randličky,
dajte nám ich zdrotovať.

2. Hrnce, misky aj randličky
dajte drotovať, ženičky.
Ja som dobrý remeselník
z tej Trenčianskej stolice,
ja viem dobre drotovati
hrnce, misy, randlice.

hotove peňiaze.") Častokrát sa práve spievaním zarobilo viac ako predajom v bežné dni, navyše gazda nemusel kupovať nový tovar, kedže ten sa v čase vianočných sviatkov nepredával.

V súvislosti so sledovanou problematikou treba spomenúť i to, že podomoví obchodníci sa okrem týchto aktivít nezúčastňovali spoločenského života v obciach, ktorými prechádzali. Rovnaké to bolo aj v ich domovských dedinách, kde sa zdržiavali len veľmi málo. Podomoví obchodníci vďaka tomu tvorili navonok jednoliatu skupinu, v rámci ktorej sa pri spoločných stretnutiach odohrávali všetky ich spoločenské aktivity. Spoločne išli v nedeľu do kostola, zahrali si karty, zabavili sa pri hre na husliach, heligónke alebo ústnej harmonike. Niekedy si zašli do hostinca na pivo a dali urobiť skupinovú fotografiu.

Napriek tomu však existujú aj určité výnimky. V roku 1928 požiadali podomoví obchodníci zo Zákopčia - Adam Šuták, Peter Ceniga Pupiščák, Jozef Hluška, Pavol a Demeter Golisovci, Ján Piontek, František Magát a i. o možnosť zorganizovať tanečnú zábavu. Mala sa uskutočniť 28. júla t.r. v hostinci miestneho krčmára Pavla Flašíka a trvať od štrnástej hodiny do druhej hodiny v noci. Vstup mal byť zadarmo.[75] (príloha č. 3) I to je dôkaz, že podomoví obchodníci vystupovali ako osobitá stavovská skupina, ktorá podľa vzoru remeselníkov, hasičov a pod. organizovala vlastné tanečné zábavy.

3. 12 Vzťahy obyvateľstva s podomovými obchodníkmi z Kysúc

Vzhľadom na to, že sa podomoví obchodníci z Kysúc pohybovali predovšetkým mimo územia Slovenska, kontakty nadväzovali s českým, nemeckým, maďarským, ale aj v Maďarsku žijúcim slovenským obyvateľstvom. Hoci mali v týchto oblastiach relatívne vhodné podmienky pre vykonávanie svojej činnosti, neraz sa stretli aj s nepríjemnosťami. Boli okradnutí, deti sa im posmievali, zavše sa dostali do sporu s úradmi a pod. Za časť týchto problémov však niesli zodpovednosť oni sami. Nedodržiavali predpisy týkajúce sa podomového obchodu, svojou neodbytnosťou a snahou za každú cenu niečo

[75] ŠOA Čadca, Žiadosť podomoobchodníkov zo Zákopčia o udelenie tanečnej zábavy, č. 7/1929, 313/1-173, K 129, OÚ Čadca.

predať obťažovali miestne obyvateľstvo znechutené vysokým počtom džarkov a podomových obchodníkov, ktorých stotožňovali so žobrákmi (*„Tak boľi zme otravi, ňebolo to ňič moc, no ale sťažovať si ňemóžem.“*):

„Keď ich už bolo tak priveľa, už pred ňimi zamikaľi ti ženi. Račej otvoriľi okno a oknom im hoďiľi čosik na zjedzeňie, abi sa ich zbaviľi. Oňi si to take venku pozbieraľi.“ (A. B., 1910)

Niektorí sa stali obeťou závisti miestneho obyvateľstva. Tak to bolo v prípade Šimona Beleša z Horelice, ktorému v Českých Budějoviciach odmietli predĺžiť platnosť podomovej knižky. Zároveň začali s vyšetrovaním jeho majetkových pomerov. Podnetom bolo udanie tamojšieho klampiara, že má v Českobudějovickej sporiteľni uložený kapitál vo výške 100 tisíc korún. Z toho údajne do obchodu investoval 4 tisíc a ročne zarobil 35 tisíc korún. Okrem toho vraj obchodoval vo veľkom, objednával tovar a predával ho drotárom alebo za pekného počasia rozvážal na vozíku. Ak by sa dokázalo, že je to pravda, Šimon Beleš by vzhľadom na svoju majetnosť prišiel o podomovú knižku. V priebehu vyšetrovania sa však ukázalo, že obvinený nevlastnil žiaden hnuteľný ani nehnuteľný majetok a v banke mal podľa vlastného prehlásenia 35 tisíc korún.[76]

Aj z týchto dôvodov Kysučania v inoetnickom prostredí Čiech neinklinovali k majoritnému českému, ale nemeckému obyvateľstvu. Bolo to spôsobené tým, že Česi na nich, až na zopár vzdelancov, nazerali s dešpektom a posmechom. Dedinské obyvateľstvo na nich hanlivo pokrikovalo a štvalo psov. To v niektorých prípadoch viedlo k vzájomným konfliktom:

„Hovorila bapka, že bola dva razi vo vezeňi. Raz dva dňi, raz asi tri dňi, keď sa pobila s Češkou, keď jej nadávala, že blba Slovena. Samozrejme že tie fsťahi tam vždi boľi.“ (P. H., 1972)

---

[76] ŠOA Čadca, Žiadosti o podomové knižky, č. 273/1930, 11/1-159, K 131, OÚ Čadca.

Fyzické riešenie odlišnosti názorov nebolo iba doménou slovensko - - českých vzťahov, keďže sa s ním stretávame v období, keď niektorí podomoví obchodníci pôsobili ešte ako drotári napr. v maďarsky hovoriacom prostredí:

„Moj ďedo, on aj v Budapešťi bol, ako za ďarka sa učil, ako drotara. A ťiež spominal, že sa tam pobil z Maďarmi, že mu porezaľi ľitko pri ňejakej bitke, potičke." (P. H., 1972)

Lepšie vzťahy mali Kysučania s nemeckými obyvateľmi Sudet. Vyplývalo to najmä z toho, že pôsobili prevažne v oblastiach nimi obývaných. Tam svoj tovar nielen predávali, ale aj kupovali, u nich prespávali, dostali niečo na zjedenie a niekedy aj našli príležitostnú prácu. Dôležité bolo aj to, že *„ten Ňemec aj keď ňekupil, tag im tu korunku jakusika dal."*

Kontakty s nemeckým obyvateľstvom v pohraničí boli intenzívnejšie aj vďaka spoločnému pocitu krivdy vo vzťahu k českému národu. To sa ukázalo najmä v období 2. svetovej vojny, keď niektoré rodiny podomových obchodníkov usadených v Čechách zapísali svoje deti do Hitlerjugend. Poniektorým sa dokonca podarilo stretnúť so samým Hitlerom. Členovia istej rodiny žijúcej v Olomouci boli takmer adoptovaní nemeckou vdovou – majiteľkou hotela, ktorá chcela, aby po jej smrti prevzali jeho vedenie. To, že sa tak nestalo, bolo spôsobené ukončením vojny, násilným odsunom Nemcov z krajiny, ale tiež urýchleným návratom spomínanej rodiny na Slovensko, aby sa tak vyhla prípadnému obvineniu z kolaborácie s nepriateľom.

Napriek všetkému však nemožno jednoznačne povedať, že by vzťahy podomových obchodníkov s domácim českým obyvateľstvom boli výlučne negatívne. Všetko záviselo od vzájomnej skúsenosti. (*„Ňiekďe boľi aj tí ľuďia takí, to boľi určité oblasťi, kďe boľi tí ľuďia takí viac citľivejši, ňiekďe boľi takí viac odmerani na nas."*) Aj medzi Čechmi sa našli takí, ktorí si hoci aj zo súcitu kúpili nejakú maličkosť, nechali ich u seba prenocovať, neskôr im pomáhali získavať nových obchodných partnerov, odbytiská a pod. Obvykle išlo o príslušníkov nižších sociálnych vrtiev, ktorí svoj postoj vysvetľovali tým, že sú ešte väčší chudáci ako oni, a preto im treba pomôcť. Podomoví obchodníci dobre vychádzali aj s obyvateľmi Moravy a Sliezska:

„Ďaľeko ľepšej sa mi páčiľi Moraváci ako Češi. A najme tam z okoľia Praha a Plzeň. Tí už viac - menej poceňovaľi Slovákov. Moraváci ti ňie. Ten pristup toho Moraváka k Slovákom bol uplňe ini ako toho Čecha." (P. H., 1928)

Najmä v povojnovom období, keď sa postupne prijali opatrenia, ktoré obmedzovali a nakoniec i zakázali podomový obchod, tí Kysučania, ktorí sa nechceli vzdať svojho zamestnania i niekdajších rajónov, resp. ich časti, v nich našli svojich ochrancov a častokrát aj zásobovateľov tovarom vhodným na predaj:

„To už bolo po vaľke, to už sa predavať ňesmelo, tak som hľadal, kto bi mi pomohol ku kšeftu a som našol. Ja som k ňemu prišol a vravim: - Ja som Slovak, - on bol Moravák, - a ja bi som chcel totoľa od vas veďeť, kďe mam kupiť hanto, kďe hanto, kďe hanto. A von mi poveda: - Kto ťa sem poslal? - - No, ja som sa ľen dozveďel teľo, že vi sťe Moravák a tak som za vami prišol. – A von povedá: - Dobre si trafel, taktoka buďeme robiť: tutoľa mam ja firmu, tutoka ma brat firmu, tuto ma druhi brat firmu a tuto ma treťi brat firmu. Jeden mal droťeni, plechovi tovar, druhi gaľanterijni, treťi rižaki. No, čo si chcel, to si mal. No ja som zostal celi hlupi, ľebo peňazi som ňemal teľo. A von mi poveda jeden ten brat: - Ňeboj sa, príďi, kedi chceš. Na dluh ťi dáme. Mi vieme, že ti si pocťivi. –"
(Š. P., 1915)

Pokiaľ podomoví obchodníci z Kysúc obchodovali v Maďarsku, pohybovali sa najmä v oblastiach obývaných slovenským obyvateľstvom. S nimi mohli komunikovať v rodnej reči, spájal ich pocit spolupatričnosti, vandrovníci si mohli byť istí, že i keď nič nezarobia, aspoň dostanú najesť. Najmä dolnozemskí Slováci platili drotárom a podomovým obchodníkom za ich služby radšej potravinami (chlieb, klobása, kus slaniny, „sadnuté" mlieko a pod.) ako peniazmi. Vysvetľovali to tým, že jedla mali dostatok, dopestovali si kukuricu a dochovali ošípané, zatiaľ čo financií nebolo nikdy nazvyš a vždy sa dali využiť rozumnejšie (napr. investovať do hospodárstva) ako míňať na drobnosti.

Počas 2. svetovej vojny a po nej bola veľká časť podomových obchodníkov nútená obchodovať výlučne na Slovensku. Aj keď sa tejto problematike bližšie venujem v jednej z nasledujúcich kapitol, zmienim sa o ich

vzájomných vzťahoch. Napriek tomu, že spočiatku na nich nazerali ako na tulákov a potencionálnych zlodejov, časom si niektorí získali u nich dôveru a aj stály nocľah na svojich cestách. Podobne ako v iných oblastiach aj tu s nimi súcitili najmä chudobní. Ľutovali ich kvôli unaveným a zarasteným tvárám, ale i zanedbanému a neudržiavanému výzoru. Častokrát pre nich boli zdrojom informácií o dianí v bližšom i vzdialenejšom okolí, keďže popri predaji a oprave hrncov zvykli rozprávať o svojich zážitkoch zo susedných dedín. Avšak i tu sa neraz stretli s nevraživosťou, odmietnutím a posmechom.

V súvislosti so skúmanou problematikou sa možno zmieniť aj o vzťahu domovského lokálneho spoločenstva k podomovým obchodníkom. V jeho očiach to boli nezriedka tí, ktorí *„prišľi domov, zrobiľi žeňe ďecko a zasa pošľi. O viac sa ňestaraľi."* Často ich kritizovali za to, že celá ťarcha starostlivosti o rodinu, domácnosť i hospodárstvo ostala ženám, zatiaľ čo oni si niekde vo svete „užívali":

„Jemu sa žilo dobre. Na zimu, keď ňebolo roboty, prišiel domov, spravil žeňe ďecko a na jar, keď mal čosi pomuocť odišiel do sveta a ňebolo ho do ďalšej zimi. Ňestaral sa, či budu maťčo jesť, ako doma žiju." (A. O., 1932)

Okrem tohto názoru ľudí pochádzajúcich z prostredia, v ktorom bola pôda považovaná za najvyššiu hodnotu a každý, kto si hľadal obživu mimo nej, bol vystavený odsúdeniu, sa vyskytoval aj iný pohľad na podomového obchodníka. Ten bol opisovaný ako pracovitý, podnikavý človek, ktorý sa vďaka zarobeným peniazom „zmohol", postavil si nový dom, lepšie sa obliekal i žil. Týkalo sa to najmä tých predávajúcich, ktorí pôsobili v Rakúsku a iných nemecky hovoriacich oblastiach. (*„Boľi to už takí ľepší ľuďia."*) Vo všeobecnosti však platilo, že podomoví obchodníci sa doma veľkej úcte netešili. Vďaka lacnému tovaru, ktorý predávali, boli nazývaní „lacní Jožkovia", deti na nich posmešne pokrikovali a ich deťom sa pri drobných hádkach posmievali: *„Kefki predávať! Kartáče!"* alebo *„Kefki, kartáče, smetaki na patiki!"* Niektorí ľudia si od nich nikdy nič nekúpili. Ich tovar považovali za menej kvalitný ako v obchode a spôsob predaja za dotieravý.

Častejšie ako lokálne spoločenstvo sa od podomových obchodníkov dištancovali ich príbuzní (najmä bratia), ktorí zdedili nejaký majetok. V takom prípade nezohrával žiadnu úlohu fakt, že sa aj oni dovtedy živili rovnakým spôsobom:

„Otec ňemal ňič, Ignác ňemal ňič, Rudo ňemal ňič a jeďiňe zostalo to Slávikovi a Slávik sa stal, no už sa od tich bratov voľakosik oďeľoval, že je čosi ľepšieho, že mi zme žebraci." (P. H. 1928)

4 PRIESTUPKY

Už od 19. storočia vychádzali zákony o podomovom obchode, ktoré presne vymedzovali podmienky jeho uskutočňovania. Tieto však boli častokrát porušované a to i napriek tomu, že v niektorých prípadoch hrozila nielen peňažná pokuta, ale aj väzenie alebo strata oprávnenia na podomový obchod.

O priestupkoch a trestoch za ne boli podomoví obchodníci informovaní prostredníctvom dennej tlače, rôznych vyhlášok a tiež vďaka svojej podomovej knižke, ktorá obsahovala dané uznesenia. Aj tak možno skonštatovať, že priestupky boli v ich činnosti bežnou záležitosťou.

Podomoví obchodníci z Kysúc častokrát obchodovali bez potrebného povolenia a to aj napriek tomu, že sa tento priestupok trestal pokutou vo výške od 50 do 200 korún. V roku 1939 sa ho dopustila R. N. zo Zákopčia, ktorá od zákopčianskych roľníkov kupovala maslo a tvaroh a každý týždeň ho bez povolenia predávala v Hrabovej pri Ostrave. Spomeniem aj prípad V. Č. z Turzovky - Hlineného, ktorý vo februári 1939 vo Vysokej nad Kysucou podomovým spôsobom predával balené bylinné pastilky, kŕčové a škoricové kvapky a fluidum,[77] hoci mal oprávnenie len na trhy a jarmoky. O rok nato boli na železničnej stanici v Čadci prichytení J. K. a Š. P. z Nesluše, ako obchodovali s niťami, ženskými šatkami a iným tovarom, ktorý patril podomovému obchodníkovi L. B. Ten bol v tom čase údajne chorý, preto ich poslal predávať namiesto seba, aj keď mu zákon niečo také zakazoval.

K tomuto priestupku možno zaradiť aj prípady džarkov, ktorí síce mali plniť funkciu nosičov tovaru, ale vo všeobecnosti ho pomáhali predávať. Tak tomu bolo aj s A. B. z Ochodnice, ktorý bol vo februári 1924 zadržaný v Doudlebách nad Orlicí, kde chodil z domu do domu, predával pasce, plechový a drôtený tovar a opravoval staré hrnce. Okrem toho, že sa priznal, že nemá podomovú knižku, vypovedal, že pracuje pre svojho strýka, ktorý by sa mal zdržiavať niekde v Doudlebách.

Mnohí Kysučania obchodovali s neplatnou podomovou knižkou. V marci 1940 bol v Oščadnici prichytený O. B. z Krásna nad Kysucou, ktorému platnosť

[77] Tekutý výťažok drog.

podomovej knižky vypršala 1. apríla 1939. Svoj skutok obhajoval tým, že „nemôže si nič zarobiť a preto je nútený takým spôsobom si niečo zarobiť.“[78] Napriek tomu prišiel o tovar - 12 metrov látky v hodnote 2 112, 20 Ks. Rovnakého priestupku sa v tej istej obci dopustil J. B. z Mojtína (okr. Ilava), ktorý „na svoju omluvu udal, že si zabudol dať podomovú knižku na rok 1940 znovu vidovať.“[79]

V súvislosti s vypršaním platnosti podomovej knižky nemožno nespomenúť falšovanie a pozmeňovanie údajov v nej obsiahnutých. Dialo sa tak, pretože podomoví obchodníci mnohokrát nemali financie potrebné na jej úradné predĺženie:

„Choďiľi oťec s kamaradem, bol to kamarat z Zakopča a mojemu ocovi vipršela podomova kňižka a zrobiľi si ze štverki osmičku, no a museľi si to pretahnuť daľej. No a ten kamarat išel a ich udal. Išel gu poľicajtovi a udal. No a oňi už išľi a poľicajt na ňich kival ruku: - Pojťe sem gu mňe. No ale maťe toho kamarada riadneho! Maťe tu špinu na krku! Prečo sťe to pred ňim robil? - Ešče mu povedal: - Ukašťe mi! - No a ta lupa, položil a tam bolo vidať, že manipuľovaľi a tak ich za to zavreľi na tri mesiace. Taki bol život. Oňi ňemaľi peňiaze na predlužeňie. Ňiekďe zarobil, zaš musel za ten tovar ňeco dať. Malo zarobiľi a ešče prišľi kedisika, ešče doňiesľi hidu do chalupi. Ešče im to mama vivarovala.“ (M. M., 1926)

Podobného priestupku sa dopustila aj Mária Holeščáková (1905) zo Zákopčia:

„Maľi tam to určitu dobu. Ta podomova kňižka plaťila, ňeviem, rok - dva. No a asi s tim boľi probľemi aľebo, ja ňeviem, aľebo ňemala to kedi vibaviť, tak prepisala samozrejme datum, si to predlžila automaticki. A keď jej na to prišľi, povedala, že ja s tim ňič, to mi tam ten chlapec šesťročni prepisal, ja za to ňemožem. Tagže sa vihovorila, aľe veľmi jej tam ňeveriľi, samozrejme a musela isť na dva dňi do vezeňia.“ (P. H., 1972)

---

[78] ŠOA Čadca, Priestupky proti podomovému obchodu, č. 298/1940, 2-245, K 310, OÚ Čadca.
[79] Tamže.

Niektorí si z podomovej knižky vyškrabali meno svojho pomocníka, aby zaňho nemuseli platiť daň. Keď sa na to prišlo, dostali pokutu 40 korún a boli na rok podmienečne vylúčení z podomového obchodu.

Niekedy sa stávalo, že podomoví obchodníci predávali tovar, u ktorého sa nedalo presne určiť, či je skutočne tuzemského pôvodu alebo tovar, ktorý nezodpovedal ustanoveniam o podomovom obchode. Tak tomu bolo napríklad v prípade J. J. z Rudinskej, ktorý mal v podomovej knižke okrem iného zapísané látky. Tie však nepatrili do povolenia pre obyvateľa chudobného kraja, ktorému bolo obchodovanie povolené už v 21. roku života. Okresný úrad v Kysuckom Novom Meste rozhodol o ich vyškrtnutí, J. J. však na výzvu nezareagoval, v dôsledku čoho mu hrozila strata oprávnenia na podomový obchod.

Ďalším z priestupkov bolo obchodovanie v oblasti, ktorú nemali zapísanú v podomovej knižke. Niektorí predávali v pohraničnom obvode bez toho, že by naň mali zvláštne povolenie:

„Do tich podomovich kňižek sa davaľi razítka. To sa predlžovalo a mal to ľen na určiti čas, na určiti rajón. Tagže on ňemohol ísť hocgďe, ale mohol sa pohibovať v tom rajóne. Kebi ho bol bíval žandár chiťil, no tag bi bolo bívalo zľe - ňedobre. Ná aj tak choďiľi, pretože tich žandarov ňebolo ftedi toľko, jak ich je dňeska. Nanajviš, že bi ho bol gdosika oznamil alebo udal.“ (P. H., 1928)

Častejšie však nedodržiavali nariadenie, podľa ktorého mali povinnosť zahlásiť sa na úrade, v obvode ktorého pôsobili. Ak sa na to prišlo, hrozila im pokuta 4 - 10 Kč, pri opakovaní priestupku 10 - 20 Kč, resp. strata povolenia na podomový obchod. M. H., ktorý v októbri 1928 v Podmokliciach predával galantérny tovar, musel zaplatiť dvadsať korún alebo stráviť dvanásť hodín vo väzení. P. B. a A. B. z Nesluše rovnaký čin ospravedlňovali nepochopením ustanovenia o vidovaní knižiek.

Podomoví obchodníci si niekedy dávali predlžovať platnosť podomovej knižky prostredníctvom úradov v mieste, kde pôsobili. V niektorých prípadoch to so sebou prinášalo určité problémy. Napríklad v roku 1927 tak cez Okresný úrad v Šumperku urobil J. G. z Rudinskej. Do Kysuckého Nového Mesta, kde mu mali

povolenie potvrdiť, však poslal nedostatočnú sumu, čím mu vznikol nedoplatok 10 Kč. Doma nebol celých päť rokov a na rodinu neprispieval. Oba okresné úrady ho preto vyzvali, aby dlh ihneď zaplatil, čo J. G. síce prisľúbil, ale ani na jeden z nich sa nedostavil. V tom čase sa už zdržiaval niekde medzi Olomoucom a Šternberkom na Morave.

Porušenie zákonných noriem predstavovalo aj vykonávanie podomového obchodu, ak dotyčný vlastnil trhoveckú živnosť alebo obchod so stálym stanovišťom. Z toho dôvodu v októbri 1931 o svoju podomovú knižku prišiel J. H. zo Zákopčia. Z rovnakého priestupku bola obvinená L. M. z Vysokej nad Kysucou, ktorá po domoch nakupovala vajcia, hydinu a maslo a popri tom predávala strižný tovar.

Aby si úrady zabezpečili, že vyrúbené pokuty budú zaplatené, ako zálohu zhabali podomovým obchodníkom tovar, ktorý mali pri sebe. Pokiaľ si ho nevyplatili, bol predaný a peniaze (podobne ako pokuta) išli do štátnej pokladnice.

Ak sa zmieňujem o priestupkoch kysuckých podomových obchodníkov, nesmiem zabúdať ani na tie, ktoré sa síce podomového obchodu priamo netýkali, ale v mnohých prípadoch naň mali veľký dopad. Už k žiadosti oň prikladali tzv. obecné svedectvo, ktoré hovorilo o ich trestnej bezúhonnosti či prípadných prečinoch.

Na svojich cestách sa najčastejšie dopúšťali rôznych krádeží, poškodzovania cudzieho majetku a ublížení na tele. Ak išlo o vážnejší trestný čin ako napr. ťažké ublíženie na tele, mohli byť vylúčení z podomového obchodu. To sa stalo P. L. z Kysuckého Lieskovca, ktorý v odvolaní proti tomuto rozhodnutiu napísal: „... jsem tím připraven o chlebíček a úplně zničen tak, že snad nezbývá mně než sáhnout si na život.“[80] Úrady však potvrdili svoje predchádzajúce rozhodnutie.

[80] ŠOA Čadca, Žiadosti o podomové knižky, č. 210/1929, 1-500, K 122, OÚ KNM.

5 ŽIVOT A PRÁCA RODINY

Drotárstvo a podomový obchod výrazne zasiahli do tradíciami ustáleného rodinného života. Tak ako podomový obchodník musel obstáť vo svete, jeho žena musela obstáť doma. Nejedna sa na dlhý čas mužovej neprítomnosti stávala jedinou živiteľkou rodiny. Keď sa 24. decembra 1930 uskutočnila v okrese Čadca Vianočná akcia pre nezamestnaných alebo obmedzene pracujúcich, súčasťou ktorej bol vianočný príspevok na deti v hodnote 10 Kč na jedno, v zozname živiteľov figurovali takmer výlučne ženy.[81] Vo vzťahu k nim sa stierala hranica medzi mužskými a ženskými prácami, a tak boli nútené robiť všetky, na ktoré fyzicky stačili. Starali sa o domácnosť a deti, varili, prali, šili a žehlili. Ich povinnosťou bolo robiť na poli, obriadiť dobytok a nachystať mu krmivo na zimu:

„Oňi [matka] *chlapsku, babsku robotu, ešťe aj šiľi nam šati. Nakuľi kosu i košik upľetľi mamka. Oňi veďeľi plot zrobiť, oňi veďeľi carek zrobiť. Oňi museľi veďeť fšetko zrobiť, ľebo oňi pošľi tatko na tri mesiace a prišľi običajňe tak, že už bolo porobene. Ešťe mamka sa vaďeľi, že pridu, keď je porobene, aľe oňi poveďeľi: - Tam je to prvej, tam zas musim. – Keď sa tu robelo, oňi išľi do sveta, ľebo tam už bolo porobene, boľi ľuďia doma."* (I. P., 1942)

K najťažším poľným prácam, ktoré vykonávali ženy, patrilo vynášanie popola na lúky a hnoja na polia. Nesmieme pritom zabúdať, že tie sa nachádzali na odľahlých svahoch. Cesta preto neraz trvala hodinu a za deň ju s nákladom prešli 4 až 5 razy. Ak mali kravu „naučenú" na záprah, vyviezli hnoj na voze alebo na saniach. Ak mali voz, ale nemali vhodné zviera, zapriahla sa doň žena so staršími deťmi a mladšie tlačili.

Podobne to bolo pri orbe, keďže mnohí muži sa domov nevrátili rok i dlhšie. Vzhľadom na to, že nie každá si mohla dovoliť furmana, najčastejšie obrábali p olia m otykou. V t akom p rípade si na princípe reciprocity vypomáhali viaceré príbuzné a známe. Obilie zakopávali do *zemňačiska.* Zemiaky sadili

[81] ŠOA Čadca, Vianočný príspevok na deti nezamestnaných, č. 754– 1719/1933, K 148, OÚ Čadca.

za motykou alebo zaorali. Výnos polí bol nízky vzhľadom na to, že sa priemyselné hnojivá nepoužívali a maštaľný hnoj bol kvôli čečine ako stelivu nekvalitný.

Ženy podomových obchodníkov sa neraz na poľné práce najímali k bohatým gazdom - chodili *na nojmu*. Matky s dcérami z Nesluše, Horného Vadičova, Radole i Oškerdy odchádzali do Kysuckého Nového Mesta za kopáčky. Na jar sadili zemiaky, prekopávali ich, „rúšali", ohŕňali a nakoniec i vykopávali. Cez leto a na jeseň sa najímali na sušenie sena a žatvu. Za deň si zarobili päť, desať neskôr i dvadsať korún. Na raňajky, desiatu a olovrant dostali bielu kávu a malý ražný chlebík, ktorý sa snažili ušetriť a priniesť domov.

Systém najímania sa na poľnohospodárske práce bol dvojaký. Pokiaľ mali kopáčky v meste známych ľudí, u ktorých pracovali počas viacerých rokov a oni boli s ich prácou spokojní, mali tam zabezpečené stále miesto i príjem. V opačnom prípade museli ísť každé ráno o štvrtej hodine k mestským bránam, kam chodievali „čuhári", ako nazývali Novomešťanov, ktorí hľadali kopáčov, resp. koscov. Tu sa s nimi zjednali. Ak dotyčný potreboval ďalších robotníkov, počkali, kým sa mu ich podarí zohnať. Každý, či už kopáči alebo mešťania, sa snažili k bránam dostať čo najskôr, aby si mohli vybrať zo širšej ponuky pracovných miest i sezonárov.

Ženy si takto neraz odpracovali alebo naopak zabezpečili aj pomoc furmana pri zvážaní sena a pod. Inak mu museli za prácu zaplatiť. Gazdiná tiež mala povinnosť navariť mu, ponúknuť ho pálenkou a zabezpečiť krmivo pre koňa. Ak si ho najala na dlhšie, bol vyplácaný v každý odrobený deň, pričom si nezriedka vopred rozkázal, aké jedlo mu majú pripraviť:

„Keď bol piatek ľebo post, on ňejedol meso ľebo salám, keď nam oral. Tak to už mamička, chuďatko, už ti vajca mu dávaľi. A ja sa pametám, keď ten furman ňehal tu vaječňicu, mi zme ju zjedľi, ľebo zme inač ňemaľi to vajco." (I. P., 1942)

Iní furmani si zasa potrpeli na polesníky pečené na kapustných listoch, niekedy dostali aj slaninu, klobásu či údené mäso, ktoré ostalo od zabíjačky. Zvyšok si so sebou vzal na cesty podomový obchodník: *„Keď oťec odchadzal, opeť sa vibralo z ďježe, čo bolo lepšie a zasa to odišlo s chalupi."* (J. Š., 1931)

Skúsenejšie, staršie a šikovnejšie gazdiné vedeli siať a osievali polia aj iným. Za to dostávali naturálie, najmä obilie a zemiaky alebo sa im odrábalo prácou na poli. V skúmanom období sa pestoval najmä jačmeň a ovos, menej pšenica, raž a krivica.

V lete sa niektorí podomoví obchodníci vrátili domov, aby pomohli pri kosení lúk a žatve. Ženy, ktoré vedeli aj to, vykonávali túto robotu samy. (*„Chlap ňebol proťi ňim ňič kosec!"*) Iným pokosili dedovia alebo žali kosákom.

Obilie s a m látilo c epmi. V obciach s vysokým odlevom práceschopných mužov to bolo úlohou žien. Chodili z domu do domu, keď vymlátili u jednej, išli pomôcť ďalšej. Aj z toho dôvodu si viedli presné záznamy o práci. Zapisovali si, čo sú ktorej dlžné a svoj dlh sa snažili odpracovať. Tým sa vyhli prípadným nedorozumeniam a sporom. Keby žena porušila zásadu reciprocity, hrozilo, že by jej nabudúce už nikto nepomohol.

Mlátenie trvalo celú zimu, neraz až do Vianoc. Slama sa nahádzala vidlami do „sušeku", obilie s plevami sa vialo ručne. V Nesluši to ešte okolo roku 1935 robili tak, že otvorili vráta na tom konci stodoly, odkiaľ vial vietor, obilie hádzali lopatou – „vejačkou" smerom k druhým, zatvoreným dverám a napokon preosiali na riečici. Ručné mláťačky sa tu rozšírili až o niečo neskôr.

Úlohou ženy tiež bolo zaobstarať drevo na zimu, ak to predtým neurobil muž (*„Kedi nachistaľi, kedi ňie."*). Keď nebolo inej roboty, osekávala v lese konáre a stínala mladé stromčeky, ktoré nosila domov na chrbte. V zime vozila drevo na saniach, do ktorých sa aj zapriahla, zatiaľ čo muž alebo dedo brzdil. Vzhľadom na to, že palivo mnohokrát získala krádežou, v prípade, že ju prichytili pri čine, musela ho nielen vrátiť, ale svoj skutok i odrobiť:

„Aj to drevo, čo zme na chrbťe noseľi, aj to zme museľi isť odkopať, ľebo zme ho ukradľi. A chiťel nas tam o druhej v noci. Ťi dve hoďini boľi. Dve hoďini v noci! A naraz už prišiel na bielem koňi. A do takeho kusa, ďaľeko! Ježiško muoj! Ja som mu tam potom tri dňi kopala, Faľárka hantá tri dňi, Kostolanka tri dňi a ešťe jedná – Margita." (A. Ch., 1928)

Nezriedka mali zaobstarávanie kuriva na starosti deti. Od jari do jesene pásli v lese dobytok, pričom sa každý večer museli vrátiť aspoň s jednou haluzou.

Deti sa do prác zapájali už od útleho veku. Ako päť až sedemročné pásli husi, neskôr kravy. Nerozlišovalo sa, či je to chlapec alebo dievča. Ako desaťročné už vedeli nakŕmiť dobytok, podojiť a vyhnať ho na pašu:

„Doma sme sa fšeľijako pretlkaľi. Som mal peť rokov a už som kravi pasol. A už sme choďiľi travu zbierajuci a kopaľi zme zemňaki, kvački, kapustu zme saďeľi. V hore zme hrabaľi prsťe zas pod kravu, s batohom na seno."
(J. M., 1930)

Postupne sa priúčali i poľným prácam. Už sedemročné dievčatá mali svoje vlastné motyčky a hrable primerané ich výške. Hádzali zemiaky do pripravených jám, učili sa kopať, v lete hrabať. Ako dvanásťročné sa už plne zapájali do všetkých ženských prác. Takisto chlapci mali svoje malé kosy. Kosiť sa naučili od svojich otcov, matiek alebo dedov. Tí, ktorí odišli za džarkov, sa to častokrát naučili až od svojich manželiek.

Kým bola matka na poli, k povinnostiam detí (najmä dievčat) patrilo postrarať sa o domácnosť. Ako sedemročné už dokázali uvariť jednoduché jedlá ako rascovú, cesnakovú a fazuľovú polievku.

Ak sa matka spolu s deťmi odsťahovala k otcovi do Čiech a tam mu pomáhala s predajom, deti sa o seba museli postarať samy:

„Sem - tam som išel aj s ňimi. To ma zebrala mamka na bicigeľ a ťiež som choďil, ľebo keď som bol mali, no kďe som tam v tom biťe, čo? Už keď som bol starši, keď navareľi, ukuchťiľi čosik, no staral som sa sam o seba. Potom som sa staral aj o brata, ale to ľen chviľu, ľebo som už šiel do učeňia." (P. H., 1928)

Ak bolo v rodine viac detí, dávali ich do služby. Desaťročné dievčatká strážili deti sedliakov, krčmárov, notárov a pod., dvanásťročné už mali na starosti práce okolo statku. Anna Backová (1911) zo Zákopčia v tomto veku pásla ovce miestnemu mäsiarovi, za čo jej zaplatil sto alebo dvesto korún. Nevyplatil jej ich naraz, pretože jej matka si výplatu priebežne vyberala, keď potrebovala peniaze. Keď sa ovce na jeseň zarezali, poslal im aj trochu mäsa a pľúca. Vzhľadom na to, že Anna Backová v tom čase ešte neukončila školskú dochádzku a do školy

nechodila, jej matka bola pokutovaná sumou 50 korún. Keďže prostriedky na jej zaplatenie nemala, dohodla sa s príslušnými úradmi, že miesto toho pôjde v zime na týždeň do väzenia.

Deti však väčšinou pásli kravy a jalovice, za čo dostali najesť:

„Keď som služila, tam zme fšetci z jednej misi jedávaľi. A ja som sa strašňe hambila, ľebo som si misľela, že mi fšetci hľaďia na ústa, keľo teho zjem. Tak som sa ňigdi naporiadek ňenajedla. Raz som tam potom otpadla pri kravach. Tam ma našľi ľežať. A oňi vraveľi, že ma dakto uriekol, ale kďe ma tam kdo uriekol! To som bola taka slaba, až som otpadla." (M. Š., 1919)

Na hody im gazdovia dali „pastierske" - nové šaty, topánky alebo korunu na kolotoč. Keďže pracovali od jari do jesene, matky mohli bez starostí odísť na sezónne poľnohospodárske práce. Štrnásťročné dievčatá už slúžili za peniaze, nezriedka i vo vzdialenejších dedinách. Chlapci sa v tomto veku zvykli najímať za džarkov.

Strava v rodinách podomových obchodníkov bývala jednoduchá. Tak ako na celých Kysuciach jej základ tvorili zemiaky a kapusta, ktorá sa „drobila" a „dlávila" do sudov. Na raňajky sa obvykle pripravila zasmažená kapustnica alebo *mľekova poľefka* s rezancami, ktorá sa mohla jesť i nastudeno a to dovtedy, kým sa všetka nezjedla. Deťom odchádzajúcim do školy matka narýchlo na peci opiekla varené zemiaky, ktoré ostali od predchádzajúceho dňa:

„Nás bolo ďeveť. No mamka za rána friško, od večere boľi zemňaki, celé teda, daľi na šporheľ, poopekaľi, na mi zme poschitovaľi, keď už zme maľi ňeskoro bežeť do školi. No a tag zme išľi jedaci ti zemňaki v hrsťach. Dolu kopcom zme ich zahadzovaľi, išľi zme nazad ze školi, zme hľadaľi pomedzi maľiňaki, gďe sú zemňaki." (V. K., 1923)

Na obed sa uvarila šošovica, bôb alebo fazuľa, poprípade kapusta či „slepý" guláš z cibule a mletej červenej papriky. Niekde matka pripravila plný hrniec kvačky, mrkvy a zemiakov, čo bolo na obed i na večeru. Kvaka nakrájaná na kolieska a opečená na peci bola považovaná za pochúťku pre deti. Rodiny,

ktorých otec si zo sveta priniesol štepy ovocných stromov, varievali aj slivkovú polievku *briju*, ktorá sa zahustila trochou mlieka. Na večeru boli obvykle zvyšky od obeda, resp. sa upiekli polesníky, zemiaky alebo sa uvarila *fučka*, prípadne *čír* z nahrubo zomletého jačmeňa, ktorý sa zapíjal kyslým mliekom alebo kapustnicou. Bežným jedlom boli tiež *gombi*, miestne nazývané *broki*. Zhotovovali sa z múky a zemiakovej „drhliny," z ktorej sa vytlačila všetka tekutina. Sformovali sa do podoby malých guličiek, uvarili a zaliali škrobom pripraveným zo zemiakovej šťavy.

Na jeseň ľudia chodievali na plánky, ktoré sušili v peci. Chlieb sa nejedol, obvykle sa nahrádzal posúšikmi z jačmennej múky, do ktorej sa mohli pridať na žarnovoch pomleté usušené zemiaky. (*„Chľeba? Kďeže chľeba!"*) Tie si deti nosili na desiatu do školy a iba zriedkavo ich dopĺňali pečenými hruškami.

Rodiny obvykle mastili hovädzím lojom, bravčovú masť mali len vtedy, keď zabili prasa. Aj mäso sa dostalo na ich stôl iba pri významnejších príležitostiach, a to i napriek tomu, že rodiny podomových obchodníkov neraz chovali nielen sliepky, ale aj husi či kačky. Tie však boli vo väčšine prípadov určené na predaj. Ak sa predsa stalo, že matka uvarila slepačiu polievku, bola to sviatočná chvíľa pre všetky deti:

„Keď bola už jaká ta kurička ľebo kohuťik narostnul, už ta poľievečka bola dobra s rezancami a po kušťičku masa zme maľi." (I. P., 1942)

Podobne sa i koláče piekli iba vo významné dni, najčastejšie na Veľkú noc, Vianoce a na hody. (*„To mamka napekla, jako su ti moravske kolače take, to napekla a do košika dala a košik na stol."*) Ak žena vedela dobre piecť, pred sviatkami ju chodili prosiť susedy, aby napiekla aj im. Nanosili jej drevo, múku, vajcia a vykonali všetky práce, ktoré ona kvôli pečeniu nestihla urobiť. I to bol spôsob, ako si ženy podomových obchodníkov zarobili nejakú korunu navyše.

Veľkou pochúťkou bol aj v peci sušený tvaroh. Ten sa položil na jednu drevenú doštičku, druhou sa prikryl a zaťažil kameňom. Potom sa nasolil a dal zapiecť do trúby. (*„To už zme maľi hosťinu! To zme už tak krajaľi ten tvaroh a bez fšetkeho tak jeďľi."*)

Keď bol otec preč a na rodinu finančne neprispieval, hladovali:[82]

„To bolo bieda. Ňiekedi bolo ťaško aj na tu fazuľovu poľieuku s kuskom chľeba. Ocovi bolo hej! On si tam ľíhal na peňiazoch, ale nas bolo doma peť ďiefčat a muselí zme sa starať, ktorá ako mohla." (M. Š., 1919)

Ak aj niečo poslal, obvykle sa z toho zaplatili dlhy a na ostatné už neostalo. Jediným zdrojom financií do domácnosti bol preto predaj vajec, masla a hydiny. Doma sa obvykle z toho nič nezjedlo, všetko sa predalo, aby bolo na múku, cukor, soľ, petrolej i šaty a obuv pre deti:

„Mamička zebrala kurku a prišla tu do Čace na trh ju predať a ti židuľe ju ťaškaľi, či ňeňi stara, jake pierje ma a tak. Aľebo to maslo, to fšetko sa išlo predať na trh." (J. M., 1930)

Spomínané naturálie sa odpredávali nielen na trhoch, ženy ich neraz zaniesli aj svojim stálym odberateľom v mestách, ale aj miestnym obchodníkom a priekupníkom, skupujúcim výrobky po dedinách. Najmä mlieko sa mohlo speňažiť buď priamo u domácich mliekárov alebo sa v spracovanom stave ako maslo a tvaroh predalo „masliarkam", ktoré najmä počas 2. svetovej vojny chodili po domoch, skupovali ho a načierno predávali v Ostrave. Tam sa nosilo aj mäso zo zabitého prasaťa. Vzhľadom na vojnovú dobu a povinnosť hlásiť zakáľačku zviera zabili večer a ešte v tú noc ho zverili nejakému známemu, ktorý ho prepašoval do Ostravy, predal a priniesol žene peniaze. Za svoju službu dostal odmenu.

Pokiaľ sa v dedine stavala cesta, železničná trať a pod. a muž bol v tom čase vo svete, chodili ženy každé ráno rozbíjať kamene na stavbu, ak nezohnali inú robotu, a z toho, čo zarobili, kúpili deťom chlieb. Zlú finančnú situáciu rodín podomových obchodníkov dokumentujú aj nasledujúce slová:

---

[82] V roku 1934 sa počet hladujúcich rodín v okrese Čadca odhadoval na 2480. Najviac ich bolo v obvodoch týchto notárskych úradov: Turzovka (725), Čadca (286), Makov (232), Vysoká nad Kysucou (183), Čierne (160), Zákopčie (140), Svrčinovec (140), ale aj Olešná (137) a Oščadnica (135). Na celých Kysuciach mohlo byť asi 4500 hladujúcich rodín.

Pranda, A.: Príčiny 2, s. 35 - 36.

„Žiľi zme veľmi chudobňe. Aj do školi, keď som choďil, koľko razich ma poslal učiteľ preč. Ňemal som, dajme tomu vikres, keď sa kresľelo. Poslal ma domov. Ná mama sa ma pitala, že čo som prišel, ľebo kňižki som musel ňehať f škole. Že ňemam vikres, že ma učiteľ poslal domov. – A čo to stoji? – No za peť haľierov boľi dva. – Na keď ja ňemam aňi peť haľierov! – A nakoňec kura zňesla vajco, no dala mi to vajco: - No hibaj do obchodu a kup si vikres! –"

(A. Č., 1923)

Aj deti sa snažili vylepšiť rodinný rozpočet. Zbierali lesné plodiny (jahody, maliny, čučoriedky – *borofki* a černice), pešo ich zaniesli do výkupne v Staškove či Žiline a peniaze si odložili na hody alebo dali matke. Vo veľkom sa predávali aj čerstvé a sušené huby, dodávané na trhy až do Ostravy, Frýdku, ba i Prahy. Známa tiež bola hubárska burza na hranici pri Bílej, kam ich nosili buď samotní zberači alebo priekupníci. Najmä cez 2. svetovú vojnu, keď prišiel rozkaz zbierať a sušiť všetky, aj nejedlé huby, sa na ich predaji dalo celkom dobre zarobiť. Ženy si za týmto účelom nechali vyrobiť špeciálne lešenia alebo sitá, ktoré mali porozkladané po celom dvore. (*„To boľi naše fabriki."*)

Rodina Jána Kováčika - Žilinčíka z Rakovej sa snažila zlepšiť svoju finančnú situáciu aj tým, že prenajímala jednu z izieb vo svojom novom murovanom dome učiteľom:

„Najvajča chalupa v Rakovej bola tato naša a potom jedneho železňičara. Aňi učiteľa ňemaľi gďe bivať, aňi im ňevariľi. No a mi deťi zme boľi ľen dva, ten oťec bol odejďeni, po tej Prahe choďil, a tak sme maľi jednu izbu, dže aj tra učiteľa bivaľi. Ja ňevem, dže obedovaľi, co obedovaľi, ale keď večer mamka varila zemňaki aľebo poľesňiki pekla, veru sa najeďľi." (Š. Š., 1926)

Finančná situácia rodiny sa častokrát nezlepšila ani po príchode otca:

„Ja sem choďela do mešťanki do Čace. A peši! Dvacaťosem stupňi, dvacaďevať mrazu, tricať bolo a ja sem pitala od oca, že bi mi dal tež na ten vlak. Že či vem, co je to koruna!" (Š. Š., 1926)

Jediná zmena bola v tom, že rodina po otcovom návrate dočasne nadobudla patriarchálny charakter, t.j. hlavné s lovo m al m už – g azda. P odobne ako v roľníckych rodinách on rozhodoval o tom, ktoré práce sa budú vykonávať a v akom poradí. Ak bolo jeho koníčkom pestovanie ovocných stromov, deti museli cez zimu strihať papiere a vrecia a omotávať nimi stromy, aby mu ich neobhrýzli zajace a srny. Rovnako mali na starosti aj zber ovocia:

„No a zas tich jabuk bolo plno. To padalo. Zas inše ňe, ľen zme museľi zbierať ti jabuka. To muselo biť fšetko pozbierane. – Miľa, Irena, Jožina, jabuka zbierať! – A zme museľi zbierať jabuka. Zme toho voľneho času veľa ňemaľi. Keď pošľi do teho sveta, už nam bolo tak voľňejše. Robiľi zme teda, no aľe už sme boľi tak slobodňejše. No a keď zme sušiľi ti srsťe na ti kartače a keď nahodu priložil ňegdo vác do teho peca a tu trubu ňeotvoril, Ježišmárija, keď to pohorelo! Už zme ľietaľi kolo chalupi. Aj s mamku." (I. P., 1942)

Niektorí muži počas svojej prítomnosti tiež delili jedlo medzi jednotlivých členov rodiny:

„Keď boľi doma doňiesľi meso a to nas tak ďeľeľi. To sa uvarelo to meso a to nas tak ďeľeľi. Najprv sa musela poľiefka dať im do kastróľika a potom nas tak poďeľiľi, abi zme maľi masňejšie i planšie. Každi jednako." (I. P., 1942)

Viacerí podomoví obchodníci boli o dianí doma informovaní aj počas svojich vandroviek, a to prostredníctvom listov, ktoré im posielali ich manželky. Neraz ich diktovali svojim deťom, lebo ony samy nevedeli písať. Tieto dopisy mali častokrát ustálenú podobu. Okrem úvodnej frázy („Drahý XY mój, prijmi srdečný pozdrav ode mňa.") obsahovali základné údaje o stave hospodárstva, zdraví rodinných príslušníkov a pod. („Vedeť ti dávam, to a to sa tu stalo, jako sme zdravi, čo a jako.")

Pre mnohé deti, ktoré nazreli otcovi do kufra, krošne či koša, bolo to, čo tam mal, priam bohatstvo. Doma nezriedka nemali ani len to, čo on predával. Dlhé a časté odlúčenie podomového obchodníka od rodiny v nemalom počte prípadov viedlo k odcudzeniu muža a ženy, ale aj otca a detí. Najmä tie mladšie

ho takmer nepoznali. Ani on sa počas svojho pobytu v Čechách častokrát nedozvedel, že sa mu narodilo alebo zomrelo dieťa.

Niektorí muži sa dokonca rozhodli opustiť svoje rodiny bez toho, že by im to oznámili. Kým boli doma ešte synovia, ktorí dorastali do veku vhodného na zaučenie za džarka, vrátili sa po nich a postupne ich so sebou odviedli. Akonáhle však zostali iba dcéry, viac sa nevrátili, o sebe a synoch nedali žiadnu správu. Zavše poniektorí prišli, keď vedeli, že žena i deti budú na poli a zobrali si všetky svoje veci, vrátane fotografií, ktoré im doma ešte ostali. Tak to bolo napríklad v prípade rodiny Anny Backovej. Jej dedo ostal žiť v Rakúsku, kde obchodoval a našiel si milenku. Jej otec vzal so sebou svojich troch synov a odišiel do Maďarska – do Miškolca. Ani jeden z nich sa už nikdy nevrátil. Doma zostala „starenka", matka a dcéra.

Niekedy muži týmto spôsobom riešili manželkinu neveru, inokedy musela odísť ona sama. Napríklad na začiatku 20. storočia vyhnal svoju ženu istý podomový obchodník – drotár z Horelice, pretože počas jeho neprítomnosti otehotnela s iným. Do susednej dediny, odkiaľ pochádzala, sa smela vrátiť iba s „panghartom" a tým, čo si priniesla do manželstva. Obe deti si nechal muž, ktorý po čase začal žiť s inou ženou. S ňou mal päť detí. Keďže druhá manželka zomrela už v roku 1921 a muž o tri roky na to, žiadne z nich nevedelo, či boli vôbec zosobášení, pretože rozvod s prvou ženou sa nikdy nekonal. Ďalší osud „prespanky" a „pangharta" ostal tajomstvom aj pre jej vlastné deti. Doma sa o tom nikdy nerozprávalo a táto téma bola tabu.

V súvislosti s rodinným životom možno spomenúť ešte jeden zaujímavý fakt. Rodiny podomových obchodníkov sa zvykli osamostatniť omnoho rýchlejšie ako rodiny roľníkov, ktoré zostávali dlhšie žiť na rodičovskom majetku. Na jednej strane to bolo spôsobené akým-takým prílevom financií, ktorý umožňoval nákup vlastnej poľnohospodárskej zeme i domu, na druhej strane výmera pôdy nezvykla byť taká vysoká, aby ju nemohla obrobiť žena za pomoci detí, svojich príbuzných a najatého furmana. Boli to obvykle manželky, ktoré vyvíjali tlak na muža, aby sa zarobené peniaze použili na osamostatnenie, keďže každá chcela byť *„sama sebe gazdinou."* Podomový obchod spoločne s ďalšími druhmi vandrovných zamestnaní je tak jedným z faktorov, ktoré na Kysuciach urýchlili rozpad veľkorodín.

Eines der wichtigsten Probleme, auf deren Beantwortung der Autor sein Augenmerk richtet, ist die Frage der territorialen Verbreitung der Gabelstützkonstruktion. Auf dem Gebiet Polens kann man mehrere Regionen abgrenzen, in denen Bauten mit dieser Dachstuhlkonstruktion vorkommen: Südpolen (Krakówskie, Schlesien), Ostpolen (Lubelskie), auch in Mittel- und im mittleren Teil Westpolens (Lowickie, Wielkopolska). Für das Gebiet von Kraków und Großpolen ist diese Konstruktionsform durch zahlreiche Archivmaterialien aus dem 16. bis 19. Jahrhundert belegt.

Die heutige territoriale Verbreitung der Sochakonstruktion sowie weitere Quellen beweisen, daß dieses Bauprinzip in der Vergangenheit fast in ganz Polen allgemein verbreitet war, besonders beim Bau sog. Vorwerke *(folwarki)*. Ebenso wurde es auch bei bäuerlichen Bauten angewendet, wenn nicht bei allen, so doch wenigstens in den wohlhabenderen Schichten der bäuerlichen Bevölkerung.

Das Verschwinden der Gabelstützkonstruktion aus der bäuerlichen Baukunst ist schon älteren Datums, doch verlief ihr Rückgang nicht in allen Gebieten gleichmäßig. Es ist anzunehmen, daß er zuerst — zu Beginn des 19. Jahrhunderts — in Nordwestpolen begann.

Trotz der allgemeinen regressiven Tendenz dieser Konstruktion hat sie sich in einigen Gegenden Polens bis heute erhalten. Das Problem dieses Fortbestehens läßt sich schwer erklären, besonders in Schlesien, wo die Leibeigenschaft früher aufgehoben wurde, als im Gebiet von Kraków, und wo sich auch die Industrie rascher entwickelte, was Veränderungen in der Volksbauweise nach sich zog. Zu einer frühzeitigen Liquidation der feudalen Basis kam es auch in Mittelpolen (Lowickie) und dennoch ist die Gabelstützkonstruktion hier nicht nur noch nicht verschwunden, sondern wird bis heute angewendet. Ein ausgesprochener Anachronismus in gesamtpolnischen Relationen ist die Tatsache, daß um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert in einer ganzen Reihe von Dörfern bei Kraków (powiat Okluski) Wohnhäuser mit einer Gabelstützkonstruktion erbaut wurden. Was war die Ursache, die in den einzelnen Regionen einen solchen Rückschritt hervorrief? Es hat den Anschein, daß es mehrere Ursachen waren, meist lokaler Art, aber die gemeinsame Hauptursache in allen Gebieten war wohl eine Art Konservativismus. Er beruhte auf einem ausgedehnten Bodenbesitz oder auf einer hohen Bonität des Bodens. Allem Anschein nach gestaltete sich die Situation in Ostpolen (Lubelskie) anders. Auch in diesem Fall haben wir es mit einem Konservativismus zu tun, der sich vom allgemeinen, bis 1945 dauernden kulturellen Rückschritt in den östlichen Gebieten Polens abhebt.

Im Gegensatz zu den Tieflandgebieten Polens wurde die Gabelstütze und der Dachfirstbalken bei den dörflichen Bauten in den gebirgigen Gegenden nicht angewendet. In dieser Hinsicht gestattet es der Mangel an archivalischen Angaben nicht zu beurteilen, ob diese Konstruktionselemente in der Vergangenheit bekannt waren oder nicht. Dieses Problem ist umso interessanter, als die Almhütten der Hirten im Bereich der Hohen Tatra eine Gabelstützkonstruktion aufweisen. Erst im 20. Jahrhundert ging man hier bei der Dachstuhlkonstruktion der Hirtenhütten allgemein zum Sparrendach über.

Reťazové sídelné formy na Slovensku

Jozef Ušak

Bratislava

Vo svojom príspevku venujem pozornosť sídelnej forme, ktorá sa vyskytuje v oblasti severných Kysúc, horného Liptova a severného Spiša. Tejto sídelnej forme venovali pozornosť viacerí autori[1] a jej rozmanité označovanie (lánový systém, nemecký, zárubkový, reťazový, radový) svedčí o rôznom prístupe. V jednom prípade ide o určenie extravilánu, tj. rozloženie polí patriacich jednotlivým gazdom, v druhom prípade o intravilán, teda o samotný pôdorys obce.

Príspevok vychádza z recentného materiálu, ktorý sme získali terénnym výskumom v rokoch 1964—1969. Zaznamenáva teda súčasný stav, čo dovoľuje konfrontovať vývoj tejto sídelnej formy s archívnymi údajmi, resp. s opismi tohto javu z dávnejšej minulosti.

[1] LÁZNIČKA, Z.: Typy venkovského osídlení v Československu. Práce Brněnské základny ČSAV, *28*, 1956, s. 95—134; FEKETE, Š.: Typy vidieckeho osídlenia na Slovensku. Spisy Slovenskej zemopisnej spoločnosti. Bratislava 1945, s. 5—55; CHOTEK, K.: Osídlení. In: Československá vlastivěda, řada II. Národopis. Praha 1936, s. 148—206; KRÁL, J.: Vesnická sídla v Československé republice a zvláště v zemi Slovenské a Podkarpatskoruské. In: Zbiór prac pośw. Eug. Romerowi. Lwów 1934, s. 518—525; STRÁNSKÁ, D.: K otázkám sídelního zeměpisu v severním Slovensku. In: Sborník II. sjezdu čs. geografů v Bratislavě 1933, s. 149—151; MARTINKA, J.: Morfologické typy slovenských osád. In: Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti. 27. 1927, s. 48—57.

Reťazová sídelná forma v obciach severného Spiša sa vyznačuje budovaním sídelných jednotiek zásadne na svojom pozemku, ktorý za intravilánom pokračuje v extraviláne až po hranice chotára. Výstavba sleduje sídelnú os, ktorá sa vinie okolo potoka pretekajúceho dolinou. Jednotlivé lány dosahujú šírku 110—130 m, čím sa vlastná zástavba obce rozširuje prakticky po celej dĺžke chotára v strede doliny a dosahuje dĺžku 5—12 km. Obce vznikali v období doznievania valašskej kolonizácie, na valašskom práve v 16. až 17. storočí.[2] V tomto období sú už osídlené nížiny a stredné, ako aj vyššie pásma nadmorskej výšky. Zostávajú ešte vyššie položené zalesnené plochy, striedajúce sa s voľnými plochami hôľ, ktoré sa stávajú útočiskom pastierskeho života. Tým osídľovací proces dosiahol vrchol. Vzhľadom na namáhavý spôsob získavania poľnohospodárskej pôdy klčovaním, ako aj na relatívne nízku bonitu pôdy, sú v tomto prípade prideľované jednotlivým osadníkom pomerne veľké plochy pôdy. Aby každému pripadla časť na slnečnej alebo bližšie ležiacej strane pri ceste, je celý chotár rozdelený na lány, ktoré bolo potrebné pre poľnohospodársku produkciu zbaviť lesného porastu klčovaním. Od tohto pracovného procesu, ktorý sa v lokálnych termínoch označuje *rombac*, *rembac*, vzniká i pomenovanie celého lánu — *zarembek*, *zarubok*.[3] Podľa prvého majiteľa majú jednotlivé diely patronymické názvy, pričom celé časti chotára zasa toponymické názvy vytvorené osadníkmi.[4] Vnútorne sa lán delí smerom zo stredu doliny na: *ogrud* — záhrada, ďalej nasleduje oráčina, za ňou pasienky a lúky striedané lesným porastom. Za pasienkami je urbárny les, ďalej komposesorát — súkromné lesy. Delenie častí zárubkov je na oboch stranách doliny rovnaké. Orné polia každé dva roky úhorili, pričom striedali úhory raz na jednej, raz na druhej strane chotára. Pasienky využívali 5—6 gazdovia na spoločné pasenie oviec a dobytka, pričom pasienky i úhory hnojili košarovaním.

Jednotlivé lány boli na jednej strane oddelené od seba tzv. zárubkovými cestami, na druhej strane vysadenými stromami.[5] Cesty viedli z dediny. Už v intraviláne mali po oboch stranách plot z hustých žŕdiek tzv. *vehon*,

[2] Bližšie o zakladaní obcí severného Spiša pozri PAVLÍK, E.: Zamagurskí zemepáni. In: Spiš, vlastivedný sborník. 1. 1967, s. 37—56.

[3] PODOLÁK, J.: Prvé výsledky výskumu pastierstva v oblasti Vysokých Tatier. Slovenský národopis, *10*, 1962, na s. 131 píše: „V Spišskej Belej sa výrazom *zaruba* a v Lendaku *zaromba* označuje priestor, kde na vysokohorských pasienkoch zatvárali ovce. Priestor sa vyrúbal v kosodrevine v tvare kruhu."

[4] Bližšie o toponymických a patronymických názvoch zárubkov a častí chotára pozri UŠAK, J.: Ľudové staviteľstvo a bývanie na Zamagurí. Dipl. práca, FFUK, Bratislava 1969, s. 28.

[5] PODOLÁK, J.: Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier. Bratislava 1967, s. 29.

kadiaľ vyháňali dobytok a ovce na pašu. Cestu používali vždy dvaja susediaci gazdovia, ktorí sa zároveň starali aj o jej údržbu. Ak bol svah príliš strmý, viedla cesta naprieč viacerých lánov. V tomto prípade starali sa o cestu všetci zainteresovaní gazdovia. Jednotlivé lány sa výrazne odlišovali od seba práve svojimi medzami. Vo všetkých obciach severného Spiša, kde sa takáto sídelná forma vyskytuje, je chotár na pohľad charakteristický práve opísaným delením pozemkov.

Svoje obydlia si osadníci stavali v doline pri potoku, vždy na svojom láne, čím vzniká neobyčajne roztiahnutý pôdorys obce. Vzhľadom na prvotnú šírku lánov medzery medzi jednotlivými domami boli dosť veľké. Neskoršou populáciou a delením lánov po ich celej dĺžke najskôr na polovicu, štvrtinu, osminu aj šestnástinu medzery medzi jednotlivými domami sa skracujú, ba miestami prechádzajú v hustú uličovú zástavbu. Stavať dom na svojej časti lánu je zásada, ktorá sa dodržiava dodnes. Rozdelenie lánu na šestnástinu je už maximum a ďalšie delenie by už nebolo hospodársky únosné. Delenie lánu po celej dĺžke sa v miestnom nárečí označuje *na prul*. Ak je potrebné ešte ďalej deliť pozemky medzi potomkov alebo odpredať, delí sa lán po šírke, tj. *na posprec*. Takéto delenie vidíme v súčasnosti najmä v Ždiari, kde pozemky sa predávajú kvôli budovaniu objektov slúžiacich predovšetkým turistickému ruchu bez väčších nárokov na plochy pre poľnohospodársku produkciu. Tým vzniká druhý rad domov za pôvodným a stáva sa, že na jednom láne, resp. jeho rozdelenej časti, stojí dva i viac domov.

Dom s hospodárskymi budovami uzatvára štvorhranný dvor, čím vzniká kompaktný celok prístupný len cez silnú doskovú bránu. Usporiadanie objektov je vždy rovnaké. Vpredu pozdĺžnou stranou k ceste stojí dom, na ktorý v pravom uhle nadväzujú ovčiarne a maštale s vozovňou — jatou a štvorec uzatvára stodola. Toto usporiadanie je výhodné najmä v zime, keď napadá veľká vrstva snehu a uzavretý dvor zabraňuje vzniku závejov.

Doliny, v ktorých sa obce severného Spiša nachádzajú, majú prevažne západno-východnú orientáciu. Preto na severnej strane vždy stavajú stodolu, ktorá má hrebeň strechy najmenej o jeden meter vyšší ako dom, čím zadržiava nápor severných vetrov. Dom je zasa orientovaný južným smerom. Toto pravidlo sa prísne dodržiava, a tak v Ždiari nachádzame na jednej strane cesty iba stodoly, tj. zadnú časť štvorcového dvora, a na druhej strane obytné časti. Všetky objekty sú zrubené, krytié šindľom. Pôdorysná dispozícia je trojpriestorová, asymetrická (ak berieme do úvahy za os symetrie vstupný pitvor). Vstupný priestor, *seň*, je chladný, vstupuje sa doň zo štítovej strany. Na pozdĺžnej strane, avšak z dvora, sú ďalšie dvere, čím je pitvor priechodný. Z pitvora sa vchádza do izby, kde v rohu

pri dverách sa nachádza murované teleso pece. Za izbou je umiestnená komora, ktorá bola studeným priestorom. V posledných desaťročiach nastáva postupná zmena vo funkcii tohto priestoru i v samom pôdoryse domu. Predelením pitvora vzniká kuchyňa. Komora sa mení v obytný priestor, kde spávajú dospelé deti. Umiestnením sporáku či kachlí tu vzniká druhý vykurovaný priestor domu, resp. tretí, ak berieme do úvahy aj kuchyňu.

Opísaná reťazová forma osídlenia sa vyskytuje na Zamagurí (severný Spiš), najmä v obciach Osturňa, Malá Franková, Jezersko, Zálesie a Ždiar.[6]

Obdobná forma, ktorá však vykazuje podstatné odlišnosti, je známa z oblasti severných Kysúc v obciach Oščadnica, Stará a Nová Bystrica, Riečnica, Radôstka a Makov. Kysuce boli osídľované infiltráciou poddaných panstva z Veľkej Bytče, Strečna, Budatína, Starého Hradu v 16. a 17. storočí.[7] Prideľované plochy osadníci využívali na extenzívny chov oviec, ktorý bol náročný na rozsiahle pasienky a lúky. V urbároch nachádzame údaje, že celé hory boli dané do úžitku jednotlivým usadlostiam. Preto majú tunajšie obce veľkú katastrálnu výmeru chotára. Na Liptove reťazovú sídelnú formu zisťujeme v Liptovskej Lúžnej. Vo všetkých prípadoch ide o reťazové osídlenie, no oproti Spišu sú tu niektoré odlišné znaky. I keď sa extravilán aj tu delí do *zárubkov*, *lánov* či *grápov*, napr. na Kysuciach reťazovú zástavbu vytvárajú zhluky 3—8 domov, v ktorých bývajú spravidla pokrvne príbuzné rodiny. Neskôr sa tu usadzovali aj rodiny bez príbuzenského vzťahu. Označenie týchto nepravidelne stavaných dvorov bolo *dvory*, pomenované podľa prvého osadníka, a týmto menom označovali aj jemu pridelené pozemky.[8] Dvory sú otvorené, prístupné zo všetkých strán. Domy sú zrubené, krytí šindľom, a majú obyčajne trojpriestorovú dispozíciu. Vyskytujú sa i združené domy s jedným alebo dvoma vstupnými pitvormi vedľa seba.

V kysuckých obciach s reťazovým osídlením je sprievodným javom postupné osídľovanie chotára, ktorý je neobyčajne rozsiahly. Pasienky sú vzdialené od obce 3—10 kilometrov. To si vynútilo, aby na nich stavali sezónne maštale na ustajnenie dobytka a oviec, ktoré tu pásli individuálne, pretože nebolo únosné zaháňať dobytok na noc do dediny. Mlieko denne odnášali do obce. Poľné maštale sú zrubené, cez celé leto poskytujú nočný útulok nielen pre stádo, ale aj pre pastiera. Podľa umiestnenia možno rozlíšiť dva druhy týchto maštalí:

1. na lúkach, v blízkosti dediny, ktoré využívajú iba v jarných a jesenných mesiacoch 2—3 týždne. Nazývajú ich *bačovy;*

2. vybudované na vzdialených, vyššie položených pasienkoch, ktoré sa využívajú počas celej sezóny. Nazývajú ich *cholvarky*.

Po vybudovaní cholvarkov začali v ich blízkosti obrábať pôdu, kde sadili zo začiatku zemiaky, neskôr obilniny. Tým dostáva sezónne obydlie hospodársku základňu, ktorá podmieňuje ďalší vývoj. K pôvodnému objektu sa pribudovávajú ďalšie obytné i hospodárske priestory. Tým sa pôvodné sezónne obydlie definitívne mení v stále bydlisko, kam sa po rozdelení rodičovského majetku sťahuje niektorý z príslušníkov mladšej generácie so svojou rodinou. Postupnou populáciou a budovaním nových príbytkov na tomto mieste vzniká nový zhluk domov *dvor*, lenže už nie v reťazovej forme ako v rezidentnej obci, ale vo forme kopanice, teda v rozptýlenej forme. Proces sa však neustálil ani na tomto stupni. Rozširovaním počtu obyvateľov kopanice a zároveň i domov, zväčšuje sa ich počet do takej miery, že v niektorých prípadoch sa kopanice osamostatňujú i administratívne a vzniká nová obec. Ako ilustráciu uvedieme Harvelku na Kysuciach. Tento stav predstavuje záverečné štádium celého vývojového procesu. Opísaný jav premeny jednopriestorovej sezónnej maštale v stále obydlie možno pozorovať ešte i v súčasnosti. V spomínanej oblasti nachádzame všetky stupne vývoja cholvarkov patriacich k obciam Stará a Nová Bystrica, Oščadnica a Klubina. Spomínaná Harvelka patrila ešte roku 1925 ako osada k Starej Bystrici.[9] Roku 1965 v súpise obcí už uvádzajú Harvelku ako samostatnú obec, ku ktorej navyše patrí osada Oselnica.[10] Takto vzniknuvšie osady a kopanice majú v celej oblasti viac obyvateľov ako obce, z ktorých boli zakladané. Na druhej strane sa tým rozširuje osídlená plocha chotáru. Ak je rezidentná obec reťazová, celý ráz oblasti má charakter rozptýleného kopaničiarskeho osídlenia.

Okrem iného i tento jav nás núti zaoberať sa problémom reťazového osídlenia, ako aj problémom jeho označenia. V úvode sme spomenuli dve významovo odlišné pomenovania. V jednom prípade sa vzťahuje na delenie extravilánu, v druhom prípade na vlastný pôdorys obce. Nepochybne sú oba názvy správne a vyjadrujú ten-ktorý skutkový stav. Avšak do popredia

[6] BURSZTA, J.: Od osady Słowiańskiej do wsi współczesnej. Wrocław 1958, na strane 61 uvádza: „Obce lánové sa vyskytujú v oblasti celého Podkarpatia i Karpát, sú rozšírené v oblasti dolného Sliezska, kde predstavujú 25 % všetkých obcí, odtiaľ zasahujú pásmom až pod Leszno vo Veľkopolsku. Nachádzajú sa aj na východ od Olkusza."

[7] MACÚREK, J.: Valaši v západních Karpatech. Ostrava 1959.

[8] V Starej Bystrici sa nachádza dvor do Sobola a vrch Sobolová, v Novej Bystrici je Kašubov dvor a Kašubova Kľčera, v Oščadnici Leščenov dvor a vrch Leščen. Pozri BEDNÁRIK, R.: Ľudové staviteľstvo na Kysuciach. Bratislava 1967, s. 14.

[9] PELIKÁN, J.: Nový miestopis Slovenska. Bratislava 1925, s. 172.

[10] Štatistický lexikon obcí ČSSR 1965. Praha 1966, s. 464.

sa dostáva otázka spresniť ich vzhľadom na dynamiku rozvoja sídelnej formy. Označenie *lán, lánový* systém delenia polí je pomerne široký a možno ho aplikovať v rôznych situáciách, nielen pri reťazovom osídlení. Preto je potrebné skĺbiť označenie delenia poli a pôdorysu obce v jednom názve, ktorý by vystihol jednu i druhú skutočnosť. Sme si vedomí neobyčajného úskalia pri takom úsilí a v konečnom dôsledku je ťažko zavádzať v tomto smere nové pomenovania. Ukazuje sa tu však možnosť využiť miestny názov lánov — *zerembek, zarubek*, ktorý sa používa vo všetkých oblastiach výskytu, nielen na území Slovenska. Ponúka sa možnosť využiť túto terminologickú zhodu a hovoriť o *zárubkovom systéme delenia lánov, o zárubkoch* a ich častiach, resp. o *reťazovom osídlení na zárubkoch.*

Záverom možno konštatovať, že opísané sídelné formy v dôsledku postupnej socializácie nášho vidieka nadobúdajú kvalitatívne nové črty. Zoštátňovanie lesov, zakladanie JRD alebo pasienkových družstiev, teda kolektívne formy hospodárenia od základu menia nielen štruktúru obyvateľstva, ale aj princípy vytvárania sídelných zoskupení, čo sa prejavuje v relatívnom porušovaní tradičných sídelných foriem.

Kettensiedlungen in der Slowakei

Zusammenfassung

Im vorliegenden Beitrag richtet der Verfasser seine Aufmerksamkeit auf die Siedlungsformen, die in der nördlichen Zips, im nördlichen Kysuce—Gebiet und im oberen Liptov—Gebiet vorkommen. An mehreren Gemeinden der angeführten Gebiete, die im 16. und 17. Jahrhundert nach walachischem Recht besiedelt wurden, untersucht er zwei unterschiedliche Siedlungsformen in jenen Ortschaften, deren Gemarkung in Gewanne eingeteilt war.

Eine dieser Formen repräsentieren manche Gemeinden in der nördlichen Zips, in denen die einzelnen Gewanne quer durch die ganze Gemarkung verlaufen. Ein Tal mit einem Bachlauf bildet die Siedlungsachse und teilt die Gemarkung in zwei Teile. Ursprünglich waren die einzelnen Gewanne 110—130 m breit und jeder Besitzer erbaute sein Anwesen auf eigenem Grund und Boden. So entwickelte sich eine Kettenverbauung und die Gemeinde dehnte sich in einer Länge von 5—12 km praktisch über die ganze Gemarkung aus. Durch die fortlaufende Längsteilung der Gewanne in Hälften, Viertel, Achtel und Sechzehntel verringerte sich die Entfernung zwischen den einzelnen Häusern und verwandelte sich ortsweise in eine Gassenverbauung.

Eine andere Form der Kettensiedlung stellen manche Gemeinden im nördlichen Kysuce—Gebiet dar. Auch hier waren die Anwesen ursprünglich auf die einzelnen Gewanne verteilt, doch mit der Zeit wuchsen sie durch eine allmähliche Querteilung der Gewanne zu Häuserhaufen von 3—8 Häusern an, in denen mehrere verwandte Familien wohnten. Die Besiedlung dieser Gemeinden ist auch noch dadurch gekennzeichnet, daß saisonmäßig benützte Hirtenbauten, die auf entlegeneren Weide-

gründen standen, in Dauerwohnungen umgewandelt wurden. Diese Umwandlung war durch die Urbarmachung eines Teiles der Weide- und Waldfläche bedingt, auf der dann Feldfrüchte angebaut wurden. Auf diese Weise wurde die ursprüngliche Kettenverbauung auf den Gewannen um Streusiedlungen erweitert, von denen sich manche im Laufe der Zeit administrativ selbständig machten.

Abschließend analysiert der Autor das Problem der terminologischen Bezeichnung der untersuchten Siedlungsformen und weist auch auf die qualitativ neue Tendenz in der Entwicklung dieser Siedlungsformen hin, die von der heutigen Sozialisierung und Kollektivisation hervorgerufen wurde.

V takmer nezmenej podobe sa zachovala jedna z nastaršich foriem spracovania dreva - korytárstvo. Dlabané nádoby - korytá, koryká, vahany, lyžice a varechy - mali v domácom hospodárstve nezastupiteľnú funkciu ešte na začiatku 20. storočia. Celý sortiment sa vyrábal z mäkkého dreva a najlepšie sa na to hodila lipa, topoľ a vŕba. Pre tento druh výroby bolo príznačné, že vo väčšine prípadov sa mu venovali príslušníci rómskeho etnika, zatiaľčo príslušníci iných etník iba sporadicky.

Výroba poľnohospodárskeho náradia - kosísk, hrablí, vidiel, vejačiek a pod., ktorá po stáročia mala opodstatnenie v agrárnom prostredí, sa ešte v prvej polovici 20. storočia vyskytovala v lokalitách v okolí Sniny, Humenného, Medzilaboriec, Svidníka, Bardejova a Starej Ľubovne. Jeho výrobe sa venovali dedinskí náturisti, využívajúci zdedený remeselný fortieľ a miestne špecifiká. Podobne ako výroba kuchynského riadu, ani výroba pracovného náradia napriek dávnym tradíciám neprešla žiadnymi inovačnými zmenami. Tradičná domácka výroba z dreva však úplne nezanikla a pretrváva až do súčasnosti. Jej produkcia sa zredukovala do tej miery, že niektoré druhy tejto výroby sú v súčasnosti zastúpené už iba jedným-dvoma výrobcami.

Tradičné spôsoby spracovania dreva a prútia u Rusínov-Ukrajincov na Slovensku, podobne ako u iných etník, sa v polovici 20. storočia dostali do záverečnej fázy svojho pretrvávania. Zánik tradičnej roľníckej kuchyne a zmena stravovacích návykov obyvateľstva zapríčinili zmenu funkčných priorít dreveného kuchynského riadu a náradia. Kolektivizácia poľnohospodárstva a chovu dobytka spôsobila znížený až celkový nezáujem o tradičné poľnohospodárske náradie, nádoby používané na spracovanie a uskladnenie mliečnych výrobkov a výrobky z prútia. Sporadický záujem o niekoľko kusov drevených výrobkov, najmä zo strany najstaršej skupiny obyvateľstva, už nebol dostatočným impulzom na opätovné oživenie tejto tradičnej domáckej výroby. Zákon o znárodnení, rôzne administratívne prekážky a postih za nedovolené podnikanie v 50. rokoch odrezali výrobcov od zdrojov materiálu a možnosti predaja výrobkov na trhoch, čo bolo definitívnou príčinou prerušenia niekoľkostoročnej kontinuity domáckej výroby. Snahy ÚĽUV-u a rôznych prevádzok výrobných družstiev MNV a JRD už nemohli nahradiť zašlú slávu týchto činností. Najmä keď generácie tradičných remeselníkov vymierali a iba sporadicky ich nahradzovali noví mladí náturisti. Pokusy o oživenie domáckej výroby v súčasnosti sú iba módnym trendom v podnikaní, lebo vzhľadom na zmenu funkcií týchto predmetov v súčasných domácnostiach už niet dôvodu na rozsiahlejšie obnovenie tradičnej domáckej výroby z dreva a prútia.

POZNÁMKY

1 ŠPIESZ, Anton: Remeslo a domácka výroba v Zemplíne v 18. storočí. Nové Obzory, 5, Prešov 1963.
2 STAVROVSKÝ, Emilián: Slovensko-poľsko-ukrajinské pohraničie do 18. storočia. Prešov 1967.
3 Tamtiež.
4 REBRO, Karol: Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. Bratislava 1959.
5 Tamtiež.

Archaické prvky v gemersko-malohontskom hrnčiarstve

Oľga Bodorová

Gemersko-malohontské múzeum, Rimavská Sobota

K významným atribútom remeselnej výroby Gemera-Malohontu, ktorá vďačiac svojej kvalite dosiahla nadregionálny význam, patrí výroba zo hliny. Prírodné podmienky regiónu s kvalitnou hlinou a dostatkom dreva kontinuálne odpraveku umožňovali rozširovanie hrnčiarstva. Svoju úlohu zohrala okrem prírodných podmienok aj istá sociálno-ekonomická regulácia predovšetkým vo vnútri spoločenstiev, v prípade distribúcie aj navonok. Zachovanie týchto foriem v recentnom materiáli svedčí o fakte, že určujúcim komponentom vo výrobe hlineného riadu bol dopyt dedinských spoločenstiev po úžitkovom riade v širokom priestore juhovýchodnej Európy, ako aj po hlinených výrobkoch hospodárskeho charakteru. Materiál sústredený v múzeách je svedectvom, že sa hrnčiari prispôsobovali spotrebiteľom v otázkach dopytu a odbytu po všetkých stránkach. Elementárnym kritériom vo výrobe hlineného sortimentu bola jeho úžitková hodnota, to znamená použitie v rôzne sociálne diferencovaných domácnostiach; neskôr v procese rapídnych spoločenských a hospodárskych zmien zohrali prvoradú funkciu estetické normy - máme na mysli roky postupného upadania remesla na začiatku 20. storočia. V konečnom dôsledku boli významné aj formy a spôsob predaja, v ktorých sa uplatňoval výmenný obchod i predaj za peniaze.

Z histórie hrnčiarstva v Gemeri-Malohonte

Rozšírenie hrnčiarskej výroby v Gemeri-Malohonte predstavovalo z ekonomického a sociálneho hľadiska vyplnenie medzery v spôsobe života ľudu na dedine. Musíme si uvedomiť, že 40 hrnčiarskych stredísk, ktoré fungovali ešte v 19. storočí, bolo sústredených do stredného Gemera-Malohontu. Extenzívne poľnohospodárstvo, ktoré bolo v tejto časti župy na nízkej úrovni, nedokázalo uživiť dedinskú societu. Preto mnohí začínajúci adepti hrnčiarstva kalkulovali s možnosťami vyžitia aj z remesla. Veď výmenný obchod, ktorý hrnčiari a ostatní priekupníci s hlineným tovarom ešte na začiatku 20. storočia realizovali, zaručoval pomerne dobrú prosperitu.

Štúdium archívnych dokumentov a múzejných zbierok ukázalo, že korene ľudového hrnčiarstva v podobe, akú malo ešte v 19. storočí, siahajú do 17. storočia. Archívne pramene o hrnčiarstve majú vyslovene faktograficko-štatistický charakter, nehovoria podrobnejšie o technológii ani o výrobkoch.

Prvá písomná správa zo súpisu poddaných z roku 1652 hovorí o mnohých hrnčiaroch v Gemeri. Neskoršie správy, pochádzajúce z daňovej konskripcie z roku 1699, už uvádzajú napr. v Šiveticiach 12 hrnčiarov. Zo súpisu poddaných z roku 1706 z počtu 30 obyvateľov Šivetíc je 16 hrnčiarov. V období existencie cechov (do roku 1872) okrem mestského hrnčiarstva malo teda veľký význam i ľudové hrnčiarstvo. Jeho reprezentanti nemali žiadnu kvalifikáciu, no ich výrobky v mnohom nezaostávali za

remeselnými. V období cechov to bol jediný odbor, v ktorom výroba nekvalifikovaných, ľudových remeselníkov dosiahla väčšie rozmery a význam.

Mestské hrnčiarstvo sa od ľudového hrnčiarstva odlišovalo vo viacerých komponentoch. Kým ľudoví hrnčiari produkovali výrobky určené hlavne širokým vrstvám dedinských spoločenstiev, mestskí hrnčiari vyrábali tovar určený mestskému spoločenstvu. Rozdielna bola aj forma organizovanosti mestských a vidieckych hrnčiarov. Kým mestskí hrnčiari, sústredení v dielňach v Rimavskej Sobote, Rožňave, Jelšave a Revúcej, boli združení v cechoch, dedinskí hrnčiari v Gemeri-Malohonte fungovali bez cechovej organizovanosti. Výnimkou boli Šivetice, kde v roku 1831 vznikol hrnčiarsky spolok.

Etnicky diferencované mestské hrnčiarske dielne, vrátane rimavskosobotského kachliarstva a čiastočne aj keramických manufaktúr na výrobu fajansy v Hrnčiarskej Vsi-Pondelku (1786-1812), na výrobu kameniny v Rožňave (1810-koniec 19. storočia) a Murání (1823-1912), sa navzájom ovplyvňovali, aj keď mieru vzájomných vplyvov dnes ťažko určiť. Bezpečne vieme, že mnohí gemerskí hrnčiari zo západnej časti župy sa vyučili hrnčiarskemu remeslu v mestských dielňach v Rimavskej Sobote alebo u kachliara Vondru (hrnčiar Ondrej Deák zo Sušian, Juraj Adam z Hrnčiarskych Zalužian a iní). Po návrate do tradičného prostredia preberali pôvodné miestne technologické postupy, nadväzovali na miestne ustálené tvaroslovie a výtvarný prejav a preberali miestne formy predaja tovaru.

Získavanie kvalifikácie v ľudovom hrnčiarstve v Gemeri-Malohonte sa zakladá na prenose kultúrnych hodnôt tradovaním z generácie na generáciu. Dedinskí hrnčiari považovali a uznali za majstra takého hrnčiara, ktorý dokázal vytočiť hlinený krčah - jeho zhotovenie pozostávalo zo siedmich pracovných úkonov. Z hrnčiarstva v strednom Gemeri-Malohonte sa postupne stávalo remeslo, ktoré bolo zdrojom hospodárskej existencie nielen samotných hrnčiarov, ale aj priekupníkov vlastniacich povoz.

Fenomén hrnčiarstva v Gemeri-Malohonte je príznačný pre obe tu žijúce etniká, slovenské a maďarské, pričom dominantným je etnikum slovenské. Všeobecne v tradičnej materiálnej ľudovej kultúre tohto regiónu sú etnické diferencie minimálne; rozdiely v prípade ľudového hrnčiarstva sú v pestrejšej farebnosti u maďarského etnika.

Geograficky bolo v 17.-19. storočí hrnčiarstvo v Gemeri-Malohonte rozšírené v dvoch kompaktnejších celkoch: vo východnej a v západnej oblasti. Centrom východnej oblasti boli Šivetice a v západnej časti pracovali hrnčiari v lokalitách sústredených okolo Hrnčiarskych Zalužian a Sušian. Mnohé z početných dielní a stredísk v priebehu 19. storočia zanikli a dnes už nenájdeme ani pamätníkov na toto remeslo.

Náleziská hliny v Gemeri-Malohonte sú sústredené tiež vo dvoch centrách: jedno je v západnej časti v okolí chotárov Hrnčiarskych Zalužian, Maštinca a Váľkova, a druhé je v chotároch Šivetíc, Kamenian a Držkoviec. Najkvalitnejšou hlinou bola biela hlina s veľkým obsahom kaolínu, známa na Dolnej zemi pre svoju nenahraditeľnú vlastnosť - ohňovzdornosť. Červenú hlinu s prímesou železitých zlúčenín používali v niektorých hrnčiarskych lokalitách prevažne na výrobu škridlíc ako doplnkového sortimentu. O kvalite a hojnosti gemerskej hliny svedčí skutočnosť, že sa expedovala do blízkych i vzdialených keramických manufaktúr v Muráni, Rožňave, Pondelku, Miškolci, Apátfalve, Hollóháze a inde. V listine z roku 1841 čítame, že v muránskej keramickej

manufaktúre používali spolovice hlinu z Hrnčiarskych Zalužian a spolovice hlinu z Kamenian a z Poltára alebo Pondelka (v pomere tri diely hliny z Kamenian a jeden diel hliny z Poltára alebo z Pondelka).

Archaizmy v technológii hrnčiarstva

V spracovaní hliny, ako aj v ostatnom technologickom procese sa v Gemeri-Malohonte zachovali archaické výrobné postupy, ktoré sa pre zánik remesla v prevažnej väčšine hrnčiarskych stredísk nerozvinuli do modernejších postupov. Na pretrvávaní archaizmov v technológii nesie svoj podiel aj tradícia, ustálenosť tvaru a dekoru výrobkov, celkový spôsob života hrnčiarov a ich spoločenské postavenie. Výnimkou sú hrnčiarske strediská ako Šivetice, Držkovce a Meliata, v ktorých sa na podnet Ústredia ľudovej umeleckej výroby v Bratislave po roku 1956 obnovila keramická produkcia.

V lokalitách západného Gemera-Malohontu pretrvával archaický spôsob spracovávania hliny - dačenie (*tlačenie*) ešte v 50. rokoch 20. storočia. Hrnčiari si od začiatku 20. storočia na práce súvisiace so spracovávaním hliny, ako aj na kopanie často najímali miestnych Rómov. Tak sa do hrnčiarskej výroby k dvom etnikám okrajovo dostáva tretie etnikum.

Ručný spôsob spracovania hliny sa zmenil približne po prvej svetovej vojne odkedy sa hlavne vo východných strediskách Gemera-Malohontu zavádzajú mlyny na mletie hliny. V Pozdišovciach na východnom Slovensku prvýkrát mleli hlinu až v roku 1935.

Výrobné nástroje, ktoré sa používali v gemerských dielňach, zostali počas niekoľkých storočí na úrovni ostatných slovenských či stredoeurópskych dielní. Gemerskí hrnčiari zvládli všetky technologické postupy vrátane výroby glazúrovanej keramiky. Jej výrobu zaviedli v 17. storočí, ako o tom svedčia nálezy keramiky z lokality bývalého tureckého hradu na Sobôtke nachádzajúce sa v Gemersko-malohontskom múzeu v Rimavskej Sobote.

Hrnčiarsky kruh používaný v Gemeri-Malohonte prešiel niekoľkými vývojovými fázami, ktoré priniesli značné technologické zdokonalenie, pričom mechanicky zostal nezmenený. Koncom 18. storočia sa na Slovensku, vrátane Gemera-Malohontu, točilo na jednoosovom kruhu s dreveným vretenom. Postupne od konca 19. a začiatku 20. storočia drevené vreteno nahradilo v Gemeri železné vreteno, najmä vo východnej časti župy (Šivetice, Držkovce, Meliata, Strelnice a inde). Aj hrnčiari zo západného okruhu postupne od začiatku 20. storočia zavádzali kruh so železnou stredovou osou.

K zásadnejšej zmene na hrnčiarskych kruhoch došlo v polovici 70. rokov 20. storočia, kedy gemerskí hrnčiari zavádzajú na staré hrnčiarske kruhy elektrický pohon.

Hrnčiari zo stredísk západného Gemera, ktorí ojedinele vyrábali ešte aj v 50. a 60. rokoch 20. storočia, ani v jednom prípade nemali kruhy na elektrinu, pracovali pôvodnou technológiou.

Výzdoba

Na výzdobu keramiky sa v Gemeri-Malohonte používali palce rúk, kravský roh a štetce rôznych veľkostí. Ďalší vývojový typ nástroja na dekorovanie - kukačka, rozšírená

v ostatných hrnčiarskych strediskách, sa v Gemeri-Malohonte neudomácnila. Z hľadiska dekoračných techník bol v gemerskom hrnčiarstve zaužívaný ako najstarší dekor rytý a maľovaný, neskôr aj plastický. V lokalitách východného Gemera sa udomácnil aj kvapkaný dekor, tzv. trasakovanie, ako aj výzdoba vznikajúca po odtlačkoch špongie.

Pri uchovávaní tradičnej morfologickej škály často možno identifikovať svojský rukopis majstra. Zavádzanie hranatých tvarov v hrnčiarskej výrobe, ako to badáme pri ojedinelých výrobkoch koncom 19. storočia, napr. stláčanie baňatých brúch, vzniká pod vplyvom fajansy.

Vysušené výrobky sa povrchovo upravovali - dekorovali náčrepkami dvojakého druhu a pôvodu. Starším druhom sú engoby, hlinky zemitého pôvodu. Ich zafarbenie závisí od množstva prírodných zlúčenín, najmä železitých. Zemité hlinky získavali hrnčiari v blízkom i vzdialenejšom okolí. Mnohí na ich predaji profitovali. Farebnosť v dekore sa v jednotlivých lokalitách veľmi nelíšila, len v maďarskom etnickom prostredí sa používali pestrejšie farby než u slovenského etnika.

Z hľadiska námetu delíme výzdobu v Gemeri-Malohonte na geometrickú a rastlinnú. Figurálny dekor, ako ho poznáme z iných dielní, sa v gemerských strediskách objavoval len ojedinele.

Charakteristickým výzdobným znakom rozšíreným vo všetkých gemerských hrnčiarskych lokalitách bola hnedá alebo červenkastohnedá veľkoplošná vlnovka v strede prerytá a lemovaná pásmi. Tento špecifický výzdobný prvok bol umiestnený funkčne na hrdlách nádob, nakoľko pri používaní na otvorenom ohnisku alebo pri varení na sporáku spodná časť hrncov stála v ohni, resp. na ohni. Okrem veľkoplošnej vlnovky boli gemerské hrnčiarske výrobky zdobené aj inými geometrickými prvkami, a to maľovanými alebo priliepanými vlnovkami, pásmi a bodkami.

Výzdoba hrnčiarskych výrobkov vo východných strediskách Gemera sa v 19. storočí rozšírila o rastlinný fond. Hrnčiari na nádoby maľovali rastlinné rozviliny s kvetmi, priliepali listy živých rastlín alebo z papiera vystrihovali štylizované kvety vo funkcii šablón. Okolo odtlačených prvkov domaľovávali rozličné úponky a listy.

Odlišný vývoj v dekorovaní výrobkov prebiehal v západných strediskách Gemera. Mnohé typy nádob, určených pre praktické použitie, do zániku remesla nedekorovali vôbec. Geometrický dekor v podobe pásov a vlnoviek bol však i tu špecifickým výzdobným prvkom. Rastlinný dekor sa v tejto časti Gemera objavil ojedinele až koncom 19. storočia. Dôvodom ustrnutia vývoja dekoračných procesov bol postupný zánik výroby a z toho vyplývajúci nezáujem o novotvary.

Pre hrnčiarsku výrobu západného Gemera je charakteristický ešte jeden výzdobný prvok: častejšie ako vo východnom Gemeri sa tu vyskytoval plastický dekor z priliepaných pásov hliny, obopínajúcich steny a uchá prevažne veľkých nádob. Na reprezentatívne nádoby sa z pásov robili aj datovania.

Ináč ako plochý a dutý riad zdobili hrnčiari figurálny sortiment, pričom zvýrazňovali predovšetkým anatomické znaky figúry.

Vypaľovanie a hrnčiarske pece

Vo všetkých strediskách Gemera vypaľovali hrnčiari výrobky v otvorených poľných peciach *báňach*. Tento typ je na Slovensku doložený od 16. storočia s pretrvávaním do 80-tych rokov 20. storočia.

Vo východnom Gemeri boli rozšírené dva konštrukčne rovnaké typy pecí, a to p jarmočná s obsahom 150-200 kusov výrobkov, a veľká pec, do ktorej sa naložilo 500-7 kusov.

V západných lokalitách v súvislosti s výrobou keramiky technického charakte zaviedli v 19. storočí dlhé pece tunelového typu, v ktorých hrnčiari pálili prvý výp Druhé pálenie vykonávali v otvorených poľných peciach.

Rozpálené pece vytvárali atmosféru pre spoločenský život. Rozprávali sa pri ni najrôznejšie, často hrôzostrašné a neuveriteľné príhody a zážitky zo života.

Hrnčiarsky sortiment

Z hľadiska morfologickej škály gemerskí hrnčiari vyrábali viac než 35 typ plochého a dutého tovaru.

Vývojovo najmladším a doplnkovým sortimentom hrnčiarskej výroby je figurál sortiment vykazujúci množstvo individuálnych variantov, ktoré sú charakteristické pre iné oblasti hrnčiarskej produkcie. V 19. storočí patrilo prvenstvo hlinen medveďkom, ktoré plnili funkciu dóz na tabak. V pozostatkovom materiáli sme i zaznamenali v obidvoch oblastiach Gemera. Jednoduché figúrky medveďov sediaci na zadných labách evokujú vplyv potulných cirkusantov, chodiacich po dedinách druhej polovici 19. storočia.

Ojedinelými výrobcami hlinených fajok v prvej polovici 19. storočia boli hrnči z Prihradzian. Výroba fajok na začiatku 20. storočia postupne zanikla.

Doplnkovým artiklom takmer vo všetkých lokalitách boli hlinené detské hra (píšťaly, krčiažky). V 70-tych rokoch 20. storočia sa výroba hlinených píšťal obnovi dielni Františka Molnára v Držkovciach. Mnohí figuralisti z minulosti ostal anonymite.

Osobitné miesto prináleží hlineným nástrešníkom z Hrnčiarskych Zalužian, Suš a Tomašoviec, ktoré plnili funkciu vývesných štítov ešte v polovici 19. storočia.

Predaj a distribúcia

Doménou vidieckych domácností v 18. a 19. storočí bol výlučne hlinený kuchyn riad. Rýchlo sa opotrebovával, a tak reprodukcia výroby hlineného tovaru b nepretržitá. Predaj nadprodukcie nadobudol v priebehu niekoľkých storočí v cel Gemeri-Malohonte masový charakter.

Obchodovanie s hlineným riadom malo rozličné formy. Charakter ľudov zamestnania malo obchodovanie do prvej svetovej vojny. Orientované bolo dvo smermi - na juhovýchod a na severovýchod od regiónu. Keďže predaj a distribú produktov súviseli s rozvozom, bolo dôležité vlastniť konský povoz. No tak hrnčiarov bolo v Gemeri málo, ba mnohí z nich boli bezzemkovia. Z toho dôv

jednotliví majstri na distribúciu nadprodukcie najímali sociálne lepšie založených furmanov.

Ponuka hrnčiny v Gemeri

Jednotlivé obce, ba dokonca aj jednotlivé rodiny mali svoje vymedzené trasy *rajóny* alebo *járáše*. Napríklad zo Sušian vyviezla rodina Ondreja Čelinského začiatkom 20. storočia mnoho tovaru do Nyíregyházy, Debrecína, Mezőkövesdu, Tiszafüredu, Karcagu, Szolnoku, no najviac do Kisújszállásu. Hrnčiar Ján Olejčík (1874-1950) zo Sušian zásoboval svojimi výrobkami najmä Törökszentmiklós, Szolnok, Kunszentmárton, Hódmezővásárhely, a jeho rodičia predávali zase v Budapešti.

Obchodné cesty hrnčiarov trvali niekoľko týždňov a opakovali sa v pravidelných intervaloch. Najoptimálnejším obdobím predaja bola neskorá jeseň alebo skorá jar, na minimum bolo obchodovanie obmedzené v letných mesiacoch. Spravidla sa ciest zúčastňoval hrnčiar s odrasteným synom, menej obidvaja manželia. Počas neprítomnosti hrnčiara sa starosť o gazdovstvo zverovala ženám.

K jarmočnému vybaveniu patril zodpovedajúci tovar, odlišný pre ten-ktorý kraj, vybratý podľa špecifických požiadaviek zákazníka. Na vzdialené trhy a jarmoky sa na transport krehkého hlineného riadu používali drevené vozy s vypletanými prútenými bočnicami.

Dĺžka pobytu závisela od vzdialenosti obchodných ciest a od obchodného úspechu. Pohybovala sa od dvoch do štyroch týždňov. Na cestách prenocovali vo voziarňach spojených s hostincom *álášoch*. Takéto voziarne boli v Bánréve, Fordúli, Čecejovciach,

Atmosféra vo voziarňach bývala často napätá, napríklad keď sa rozchýlili správy o zlodejoch.

Po príchode na trh alebo jarmok predávajúci rozostavili vozy a tovar na námestiach kde boli určené špeciálne vyčlenené a strážené miesta pre jednotlivé remeslá. N trhoch a jarmokoch v tzv. Mezjéve (pomenovania v západnom Gemeri) predáva gemerskí hrnčiari dvojakým spôsobom. Starší spôsob predaja bola výmena tovaru ktorá fungovala hlavne v poľnohospodársky vyspelých oblastiach na Dolnej zemi, ak aj v zemiakárskych oblastiach východného Slovenska. Novším spôsobom fungujúci súbežne s prvou formou, bol predaj za peniaze. No i vtedy hrnčiari zamenili peniaz za poľnohospodárske produkty.

Ceny tovaru sa pohybovali podľa veľkosti a druhu nádob od 2 do 30 grošiarov, jedného voza mal hrnčiar čistý zisk 90 -100 zlatých, neskôr 1500-2000 korún.

Gemerské hrnčiarske výrobky odkupovali nielen furmani, mestskí a židovs priekupníci, ale aj bohatší gazdovia z okolitých obcí regiónu, kde hrnčiarsh postupne zaniklo. Známi boli priekupníci-furmani z etnicky maďarských lokal Hucína, Liciniec a Držkoviec. So šivetickými výrobkami za hranicami region obchodovali najčastejšie hucínski gazdovia. Najvýhodnejšie bývali dlhé cesty c vzdialených miest, ako boli župy Zemplínska, Užská, Satmárska, Berežská a Ugocsk Na mnohých miestach síce predávali tovar ako podomoví obchodníci, ale výhodnejší považovali predaj tamojším obchodníkom, napríklad v Tiszalöku, Polgá a Mukačeve. Niekedy zašli na jarmoky do Szegedu, Subotice a Somboru. Mnoh okolnosti prinútili hucínskych gazdov vydávať sa za výrobcov tovaru a zákazníci Dolnej zemi boli presvedčení, že v Hucíne žijú chýrni hrnčiari. Výmenným obchodo získavali hrnčiari za jeden voz okolo 6-7 q poľnohospodárskych produktov. Niekt prinášali aj chlieb, mydlo, deťom doniesli medovníky alebo melóny, vzácne boli hrozienka alebo čučoriedky. Čiastočná zmena v štruktúre predaja hlineného ria nastala po vybudovaní železnice. Hrnčiari zo západného Gemera-Malohor nakladali svoj tovar na železničnej stanici vo Fiľakove, kam ho priviezli na vozo Zvyčajne nakladali výrobky dvoch alebo troch hrnčiarov do jedného vagóna. Týžd po naložení tovaru sa vybrali za ním do miesta určenia. Tu si najali furmana, s ktor riad rozvážali do blízkych miest. Ak práve nebol jarmok, ponúkali tovar podomov spôsobom. Formy predaja boli také isté ako pri predaji na trhoch či jarmokoch. prichádzalo zimné obdobie, neváhali zvyšný tovar predať ako celok za nižšiu ce Priekupníci na to priam čakali, pretože tento obchod bol výhodný.

Po pozemkových reformách v 20. rokoch 20. storočia si mnohí hrnči Gemera-Malohontu prenajali pôdu a stali sa z nich roľníci. Vlastníctvo pô ekonomicky a sociálne regulovalo spôsob života a hrnčiarske remeslo začalo zanik Pri remesle zostalo v Gemeri len niekoľko hrnčiarskych rodín. Po prvej svetovej vo vyrábali už len najchudobnejší hrnčiari. Navyše sa zatvorili hranice na juhovýcho clo za vývoz tovaru bolo príliš vysoké. Z toho dôvodu mnohé ženy hrnčiarov v rok 1920-1940 predávali riad na severovýchodnom Slovensku. Okrem známeho spôs predaja z naložených vozov nosili a predávali tovar aj z vriec pripevnených chrbtoch. Neskôr sa zaužíval predaj priamo v dome hrnčiara.

Po vzniku ČSR bol rozšírený predaj na domácich jarmokoch za peniaze Rimavskej Sobote, Rožňave, Tisovci, Hnúšti, Muráni a celom Pohroní. Svedectvo materiál v múzejných zbierkach týchto oblastí.

Jarmoky boli miestom spoločenských, obchodných a kultúrnych kontaktov. Ľudia sa tu zoznamovali, spoznávali a získavali impulzy pre ďalšiu tvorbu. Overovali si aj vkusové a ďalšie miestne normy, ktoré boli odlišné a často boli tieto príležitosti rozhodujúce pre uplatnenie nového tvaru, prebratie výzdoby alebo zavedenie novšej technológie. Pri predaji zohrávali dôležitú úlohu aj regionálne a lokálne požiadavky odberateľa, ktoré obchodníci rešpektovali.

Predaj hlineného riadu v Rožňave

Po prvej svetovej vojne nastáva úpadok a postupne zánik hrnčiarskeho remesla vo väčšine lokalít. Krízu prekonali len niektorí hrnčiari v Šiveticiach, Držkovciach, Meliate, Sušanoch, Hrnčiarskych Zalužanoch, Hrnčiarskej Vsi (Veľká Suchá) a v Padarovciach, no aj väčšina týchto dielní v priebehu 50. a 60. rokov 20. storočia definitívne zanikla. Nová situácia nastala koncom 60. rokov, keď obnovenie hrnčiarskej výroby na Slovensku, vrátane Gemera-Malohontu, podnietilo Ústredie ľudovej umeleckej výroby v Bratislave. Úsilie ÚĽUV-u realizoval vo svojej neprerušenej výrobe hrnčiarsky majster zo Šivetíc Ján Kováč (1890-1968). Po jeho smrti vyplnil medzeru hrnčiar Ondrej Janko (Buriak), dnes jediný žijúci výrobca v Šiveticiach. Pre Komunálne služby v Dobšinej vyrábal takmer všetky tradičné druhy v rokoch 1970-1980 hrnčiar Ján Vrbjar.

V susedných Držkovciach obnovili výrobu koncom 60. rokov hrnčiari Ľudovít Brász, Ján Dusza, Jozef Moravcsík, Ján Kártik (pracoval pre ÚĽUV), František Molnár a Ján Bajúsz. V Meliate začal okolo roku 1975 pracovať Vojtech Oravecz.

Charakteristické znaky gemerského hrnčiarstva v jeho morfologických dekoračných rozmanitostiach a zvláštnych novotvaroch len torzovite a ojedin udržiavajú poslední dvaja hrnčiari v Gemeri, Ondrej Janko a Ján Bajúsz. Z rá ľudového hrnčiarstva sa vyčleňuje výroba ľudovoumeleckej keramiky sústredená roku 1977 vo výrobnom družstve Šamotka v Hrnčiarskych Zalužanoch.

Hrnčiar J. Kártik z Držkoviec

Recentný materiál o hrnčiarstve Gemera-Malohontu je rozsiahly a diferenco Zastúpený je takmer v každom múzeu na Slovensku, Maďarsku, rumun Sedmohradsku, vo Viedni, na Ukrajine a v múzeách na severe bývalej Juhos ojedinele aj v Čechách. V referáte sme sa pokúsili poukázať na ťažiskové mome hrnčiarskej produkcii i s jej nadregionálnym kontextom a minimálnou etni diferenciáciou.

LITERATÚRA

BARTHOLOMEIDES, L.: Inclyti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis. Levoča, 1806-1808.
BOROVSZKÝ, S.: Gömör és Kishont vármegye. Budapest 1902.